12 EESTI
A-Ü

EE 12

Eesti Entsüklopeedia

Tallinn
Eesti Entsüklopeediakirjastus
2003

Kolleegium: akadeemik Anto Raukas, akadeemik Loit Reintam,
ajalookandidaat Jaan Tamm, Vello Tõnso.

Teaduslik peatoimetaja: akadeemik Anto Raukas.

Juhtivtoimetaja: Vello Tõnso.

Tegevtoimetaja: Linda Pool.

Toimetused:
Täppisteadused: Rein Aro (toimetuse juhataja),
Meeli Kalman.
Loodusteadused: Maarja Aasmäe (toimetuse juhataja), Elo Linask, Anu Nõulik, *magister scientiarum* Taavi Pae, bioloogiakandidaat Helja Rauk, Asmu Saar, Anu Sillaots, Arvi Tampuu.
Ühiskonnateadused: Ülo Karu, majanduskandidaat Ülo Mallene, *magister artium* Leino Pahtma, ajalookandidaat Urve Teistre, Vello Tõnso (toimetuse juhataja).
Kirjandus ja kunst: Anu Allas, Riina-Ester Aro, Ivar-Anton Karros, Tiina Mattisen (toimetuse juhataja), Ebeli Nahkur, Mall Põldmäe, Urve Tammjärv, Heidi Tooming, filoloogiakandidaat Haljand Udam (toimetuse juhataja 1. veebruarini 2003),
Mari Vallikivi.
Keeletoimetus: Ene Hanson, Eha Karlep (toimetuse juhataja), Katre Kasemets, Õie Kilter, Anneliis Lember, Eda Posti.
Korrektuur: Õie Kilter, Eda Posti.
Tekstitöötlus: Pille Kasatkin.
Illustratsioonid: Jüri J. Dubov (peakunstnik), Elo Kuks, Evi Sagris,
Maie-Hele Segerkrantz, Ants-Marti Tombak, Heidi Tooming.
Kaas ja tiitel: Jüri Kaarma.
Makett: Matti Pärk.
Teostus: Margit Plink, Signe Sula.

Autoriõigus: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2003
http://www.ene.ee

Kõik õigused seadusega kaitstud.
All rights reserved.

ISBN 9985–70–141–0

Trükkinud *Preses Nams Corp.* (Riia)
Printed in Latvia

Saateks

„Eesti entsüklopeedia" 12. köide on viimane kolmest ainult Eesti aineṣtikku käsitlevast köitest. 2000. aastal ilmunud 14. köide hõlmab isikuartikleid ning 2002. aastal ilmunud 11. köide kõigi põhivaldkondade ülevaateartikleid, käesolev, märksõnaline köide on eelmisega tihedalt seotud ning sisaldab kohti, asutusi ja ettevõtteid, seltse ja ühinguid ning mõisteid ja sündmusi valgustavaid artikleid.

Kahtlemata võib märksõnade valiku üle vaielda, kuid autorid ja toimetajad on püüdnud köitesse võtta rohkem selliseid artikleid, mida varem ei ole olnud võimalik esitada (nt. Glavlit, Nõukogude relvajõud Eestis). Võrreldes „Eesti entsüklopeedia" varasemate köidetega, on käesolevas, Eesti märksõnalises köites rohkesti uusi hinnanguid, mis puudutavad eelkõige 20. sajandi sündmusi. Laiendatud on väliseestlaste kultuuri käsitlevat osa. Looduskaitse kui tähtsa valdkonna rõhutamiseks on omaette märksõnadena (1. XI 2003 seisu põhjal) esitatud kõik looduskaitsealad ja paljud üksikobjektid. Omaette artiklid on ka kõigist linnadest, alevitest ja alevikest, kuid külasid on piiratud trükimahu tõttu antud vähem kui põhiköidetes. Käsitletud on Eestiga otseselt seostuvaid rahvakultuuri- (haldjas, kannel, kodarraha, mulgikapsad), keele- (alamsaksa laenud, idamurre) ja ajalooalaseid nähtusi (abitegu, adramaa, nekrut), Eestimaa elu mingil ajajärgul tugevasti mõjutanud sündmusi (fosforiidisõda, katk, kollektiviseerimine) ning Eesti enim ohustatud taimi, loomi ja linde (harilik kobarpea, madukotkas). Maakonnaartiklite loodust käsitlevale lõigule leiab lugeja olulist lisateavet vastava maakonna alale ulatuvate maastikurajoonide artiklitest.

Usaldusväärse entsüklopeedilise teatmeteose kirjutamine 21. sajandi alguses on vastutusrikas ja raske ettevõtmine, sest kiire elutempo tõttu muutuvad eriti arvandmed äärmiselt kiiresti. Toogem näiteks Eesti haldusüksuste püsielanike arv. Kuigi me oleme 12. köites püüdnud kajastada 2003. aasta olukorda (alalisi elanikke 1. I 2003 seisu põhjal), ei ole olnud näiteks külade puhul see võimalik, sest pärast rahvaloendust ei ole Statistikaametis külade elanike arvu registreeritud. Seetõttu oleme me tuginenud 2000. aasta rahvaloenduse andmetele, ilmselgelt on olukord paljudes piirkondades aga viimastel aastatel oluliselt muutunud.

Veelgi raskem on anda mõningaid teisi arvandmeid, sest arstide, sotsiaalabitöötajate, lasteasutuste, kodumajutuskohtade jms. arv muutub sageli nädalatega, ettevõtted pankrotistuvad, vahetavad omanikke, ja uusi luuakse pidevalt juurde. Ometi loodame, et köite ilmumise päeval on valdav osa andmeid õiged, sest oleme toimetamise ja teose trükiks ettevalmistamise aega maksimaalselt lühendanud ning andmete täpsustamiseks pöördunud kohalike omavalitsuste (valdade) poole. Kahjuks pole mitte kõik neist vaevunud meile vastama ega oma haldusüksuste andmeid kontrollima. Juhime tähelepanu ka sellele, et mõne valla lipp ja vapp pole veel ametlikult registreeritud.

Käesolevas köites on 5020 märksõna. Rohkem kui poole köite mahust hõlmavad asulaid ja loodusobjekte kirjeldavad artiklid. Selline proportsioon tundus meile olevat optimaalne, kuigi mitte ainuvõimalik. Ainuvõimalik pole isegi aeglaselt muutuva looduse käsitlemine. Näiteks maastikutüüpide ja maastikurajoonide kirjeldamisel on aluseks võetud Ivar Aroldi 11. köites esitatud maastikuline liigestus, kuid on olemas ka teisi, sellest oluliselt erinevaid liigestusi. Ka muldade klassifitseerimisel on Eestis erinevaid seisukohti. Nii 11. kui ka 12. köites on aluseks võetud akadeemik Loit Reintami suunised, mis põhinevad rahvusvahelistel kokkulepetel ja on kooskõlas Euroopa suundumustega. Entsüklopeedia toimetajad ei saa olla targemad kui eriala peensusi tundvad autorid. Kuid nendegi esitatut on objektiivsuse huvides retsenseeritud.

Toimetus tänab kõiki, kes on võimaldanud kasutada arvandmeid ja illustratsioone: EV Statistikaametit, Haridus- ja Teadusministeeriumi, Kultuuriministeeriumi, Keskkonnaministeeriumi, Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskust, Raplamaa Keskkonnateenistust, Eesti Demograafia Instituuti, Eesti Rahvusraamatukogu, TPÜ Akadeemilist Raamatukogu, Eesti Rahvusarhiivi Filmiarhiivi, Tallinna Linnaarhiivi, Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kunstimuuseumi, Eesti Vabaõhumuuseumi, Eesti Keele Instituuti, maavalitsusi jpt. asutusi, ettevõtteid, seltse ja eraisikuid. Maakonnakaartide kasutamise õiguse eest täname kaardifirmat E. O. Map.

„Eesti entsüklopeedia" toimetus on tänulik kõigi lugejate soovide, ettepanekute ja märkuste eest, et teha lähiaastail ühisel jõul „Eesti entsüklopeedia" uus väljaanne, mis oleks vaba Nõukogude aja moonutustest ja üleminekuaja vastuoludest.

Koostajad

A

Aavere lubjakivimaardla varu 1. I 2003 (tuh. m^3)

Aktiivne tarbevaru	2995
Aktiivne reservvaru	292
Passiivne tarbevaru	208

Aa, küla Lüganuse v-s; 190 el. (2000). Põhja-Eesti panga pealsel asuvas Aa mõisas on hooldekodu (a-st 1924) ja park (6,5 ha). Mõisast 2 km kagus asub soosaarel ✧Alulinn, 1,5 km kirdes on Aa rand, Kohtla-Järve läh. (11 km) asuv väljasõidu- ja supelkoht. — Küla on nimet. „Taani hindamisraamatus" (*Hazæ*), a-ni 1426 kuulus ✧Valkena kloostrile. Mõis (sks *Haakhof*) rajati 15. saj.; oli enne Vene-Liivimaa sõda ‘Narva foogtile alluva orduametkonna keskus. 17. saj. lõpul ehit. barokkloss põletati Põhjasõja algul maha, taastati 1720. a-te algul. Mõisaansambel sai nüüdisilme 18. saj. II poolel. ▾

aadel, keskajal valitsev seisus, vaimulike järel nn. teine seisus, kellel oli eesõigusi. Eestis kujunes pärast eestlaste alistamist 13. saj. vasalkond. 14. saj. arenes vasalkonnast rüütliseisus, mis muutus päritavaks. 13. saj. hakkasid vasallid asutama seisuslikke organisatsioone, mis 16.—17. saj. kujunesid korporatiivseiks rüütelkondadeks. Tekkis Balti a-i eesõigusi kaitsev ✧Balti erikord. 18. saj. keskpaiku hakati pidama a-i-matrikleid. Eestis kaotati seisuslik kord Eestimaa Sõja-Rev-ikomitee dekreediga 23. IX 1917. EV-s kehtestas Asutav Kogu sellekohase seaduse 9. VI 1920. Vanad tiitlid jäid osaliselt siiski kasutusele.

aadlikonvent, Liivi- ja Saaremaa maapäevade otsuseid ettevalmistanud ja maapäevadevahelisel ajal võimu teostanud rüütelkonna liikmete valitav organ. Asutati 17. saj., tegevus lõpetati 1920 koos rüütelkondadega.

aadlimarssal, kubermangumarssal, aadelkonna pealik Eesti- ja Liivimaal 1785—97.

aadlimatrikkel, Eesti-, Liivi- ja Saaremaal 18. saj. keskpaiku koostatud ametlik nimistu, mis sisaldab rüütelkonda kuulunud aadlisuguvõsade nimesid.

aadressiraamat, aadressikalender, asutuste, ettevõtete, organisatsioonide, isikute jms. süstemaatilis-tähestikuline nimistu koos aadressidega. Esimene Liivi- ja Eestimaa a. („Lief- und Ehstländischer Staats- und Adress-Calender") ilmus 1785. 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses avaldasid Alexander Wilhelm Kröger ja Adolf Richter mahukaid saksa-, vene- ja eestikeelsete registritega a-id. Eesti k-s ilmusid esimesed kalendrite aadressilisad 19. saj. lõpus, omaette a-d 1920.—30. a-il.

Aa rand

aam, 1. kahe põhjaga suur laudnõu, milles hoiti pms. õlut. — **2.** vana vedelike, eriti veini ja viina mahumõõt. Eestimaal 1 Tallinna aam = 120 Tallinna toopi (u. 130 l), Liivimaal 1 Riia aam = 120 Riia toopi (152,8 l).

Aandu karstikaitseala asub Kohila v-s; 16 ha. Asut. 1961 karstioru kaitseks. Põhja—lõuna-sihiline 1,5 km pikkune ja kuni 2 m sügavune karstiorg on kujunenud Vormsi lademe lubjakividesse. Karstiorus on kolm kurisut, kuhu neeldub Rabivere rabast algav Teemanti oja. Neeluaukudest põhja poole jääb arvukalt karstilohke (süg. kuni 1,5 m, ∅ kuni 20 m).

Aardla järve kaitseala, ka Aardla järve botaanilis-ornitoloogiline kaitseala, asub Ülenurme ja Haaslava v-s; 132 ha. Asut. 1991 järvekoosluste, luhaniitude ja linnustiku kaitseks. Hea linnuvaatluskoht. Kaitsealal elab rohunepp (LK II).

Aaspere mõis. Esmamaining 1511 (*Kattentaken*). Kuulus 18. saj. alguses Hastferitele (nende nimest on mugandunud mõisa praegune nimi), seejärel Stackelbergidele, kes ehitasid 1770.—80. a-il kahekorruselise, võlvitud soklikorruse ning keskteljel asetseva vestibüüliga peahoone. Mõisaansambli klassitsistlikule üldplaneeringule pani aluse arh. Georg Friedrich Velten (1785—98 omanik). 1798 ostis A. m-a Saaremaalt Virumaale asunud Friedrich Adolph von Dellingshausen (tema järglased pidasid mõisa 1919. a-ni), kes lasi pikendada peahoonet tiibadelt ja ehitada võimsa, kuue dooria samba ja astmikfrontooniga portikuse. Esifassaad sarnaneb Riisipere ja Tapa mõisa omaga. Ülakorruse ruumidest on esinduslikemad saal ja 1893 valminud Hiina tuba. Härrastemaja auhoovi ümbritsevad kõrvalhooned. Peahoone taga on sildade, tiikide ja rotundtempliga park, puiestee on Eesti tuntuimaid. A. m-a juurde kuulusid Kärmu, Aru, Toikvere ja Annenhofi karjamõis ja Käsmu suvemõis. A. m. oli esimesi Virumaa mõisu, mis hakkasid 1870 talusid päriseks müüma. 1921—91 tegutses mõisas lastekodu (1966 härrastemaja põles). 2000 ostis mõisa end. lastekodukasvandik Vello Sillam. ▾

Aasumäe kaitseala asub Kaiu v-s; 7 ha. Asut. 1961, et kaitsta segametsaga kattunud u. 7-meetrise suhtelise kõrgusega kuhjepinnavormi. Aasumägi ilmestab ümbritsevat tasast lagedat ala ja on pärimuslik jaanitulepaik.

Aavere lubjakivimaardla asub Lääne-Virumaal Tamsalu v-s, pindala 87 ha. Tootus kiht (paksus kuni 5 m) on Siluri ladestu Juuru lademe lubjakivi, katendi paksus kuni 2,4 m. Toorme kvaliteet on muutuv, keskm. sisaldab 54 % CaO, 0,7 % MgO, 0,2 % Fe_2O_3, 0,2 % SiO_2 ja 0,8 % lahustumatut jääki. Tootus kiht lasub põhjavee tasemest kõrgemal, vee suurim sissevool rajatavasse karjääri oleks 57 m^3/d, kaevandamist raskendaks tootsa kihi lamami ebatasane pind. Tehnoloogiline kivi sobib lubja valmistamiseks. Ei kaevandata. 1

Johannes Aaviku Selts

Aaviku selts. Logo

Aaviku selts, Johannes Aaviku Selts (ingl *Johannes Aavik Society*, lüh. JAS), kultuuriühing, mis ühendab mitmelt maalt pärit eesti k-e ja kirjanduse huvilisi, kogub Johannes Aaviku jt. keeleuuendajatega seonduvat pärandit, aitab seda uurida ja tutvustada, süvendada eesti k-e oskust ning tõhustada kirjakultuuri väärtustamist ja arendamist; asut. 26. IX 1992

Tallinnas. A. s-i asutamise algataja ja juhatuse esimees on Helgi Vihma. Seltsil on 107 tegevliiget, 3 toetajaliiget ja 6 auliiget. Töövormid on uurimistegevus ja rahvusv. teaduskonverentside, keelepäevade, ekskursioonide ja näituste korraldamine ning ettekannete pidamine Eestis ja välismaal. A. s-i väljaandel „Keeleuuenduse Kirjastik" („Language Reform Library") on 2 allsarja: A (J. Aaviku tööd) ja B (keeleuuenduse jms. kultuuriprobleemide kohta kirjutatu). **B:** H. Vihma. *Johannes Aaviku Selts.* — Artikleid ja arhivaale, I. Tln., 1994. ▲

Abbati laulustuudio [*-a:ti*], erastuudio, mille 1929 asutas Tallinnas rahvusvaheliselt tuntud Itaalia metsosopran ja vokaalpedagoog Armanda degli Abbati-Campodonico. Haridusmin-i Kultuurivalitsus oli ta Karl Otsa soovitusel 1926 kutsunud „Estonia" teatri pedagoogiks-hääleseadjaks. Õpilaskonna kasvades avas ta erastuudio, see tegutses edukalt 27. juunini 1941, mil Abbati kui välismaalane arreteeriti ja viidi Karaganda vangilaagrisse (kuigi ta oli aasta koolitanud ka Punalipulise Balti Laevastiku lauluansambli soliste). Õpilasi: Karl Ots, Aarne Viisimaa, Konstantin Savi, Karl Viitol, Eedo Karrisoo, Ida Loo-Talvari, Hella Jurikson, Niini Loona (Romanova), Agnes Amjärv, Milvi Laid, Els Vaarman, Gerda Murre.

„Abiks loodusevaatlejale", Eesti Looduseuurijate Seltsi väljaannete sari. Ilmub a-st 1951 (üksiknumbri maht 1,5 kuni 15 trükipoognat), sisaldab loodusvaatluste tegemise metoodilisi juhendeid ja vaatluskokkuvõtteid, elustikurühmade nimestikke ning määramistabeleid. Viimane, 98. nr. ilmus 2000.

abitegu, teotöö, mille aeg ja suurus sõltusid mõisa vajadustest, üks teoorjuse (✧teorent) kahest põhiliigist (teine on ✧nädalategu). Abiteolisi nõuti kiireloomulistele hooajatöödele, nt. sõnnikut vedama, külvama, vilja lõikama, reht peksma, heina tegema. Osa mõisatöid tehti täielikult a-na: taluperemeestel tuli majapidamishooneid ehitada ja remontida, perenaistel lambaid niita ja pesu pesta, lastel sulgi noppida, köömneid korjata, linnaseid hõõruda. Eestis tekkis a. 16. saj., kui üldiseks sai teoorjuslik mõisamajandus. Eriti suure tähtsuse omandas a. 18. saj. lõpus, mil see ületas paljudes Liivimaa mõisades mahult nädalateo. Enne 1804. a-t koostatud vakuraamatuis oli a. (pms. Liivimaal) ainult osalt märgitud või hoopis märkimata. 1804. a. talurahvaseaduste kehtestamisega vähenes a. eriti Liivimaal: kohati tuli koormisi just a-st kärpida, kohati kaasnes a-o vähendamisega nädalateo suurendamine. Et a. rakendati eeskätt hooajatöödel, ajal, kui talud vajasid ka ise palju tööjõudu, oli see väga vihatud koormis ning põhjustas talurahvarahutusi.

Abja mõis. Esmamaining 1460, praegusel kohal, Abja-Paluojast 2 km idas Halliste ürgoru lõunaveerul, asub Poola võimu ajast. Kuulus 1630—1723 Fersenitele, seejärel Possedele ning 1799—1919 Stackelbergidele. 18. saj. rajatud peahoonet laiendati 19. saj. lõpul, rohked kõrvalhooned on maa- ja telliskivist. A. m-a juurde kuulusid Monisküla ja Siitame karjamõis ning 4 kõrtsi. Stackelbergid viisid talud raharendile juba 1836 ning 1843 hakkasid neid päriseks müüma. Pärast võõrandamist mõisas tegutsenud koolides on õpetatud kultuurtehnikat (1922—30), kodundust (1930—44) ja linnukasvatust (1944—55), a-st 1955 asus seal lastekodu; praegu piirivalvekordon. A. m-s on sündinud Karl August Hindrey.

Abja-Paluoja, vallasisene linn ja Abja v-a keskus; 1392 el. (2003). Asub Valga—Uulu mnt. ääres (71 km Valgast, 66 km Pärnust) Sultsi tee lahkmel (36 km Viljandist). Põhiline hoonestus paikneb mõlemal pool Pärnu mnt-d ja Viljandi teest vasakul. Haljasvöönd ulatub põhjas Kariste järveni ja Halliste jõeni. A-P. on kogu omaaegse Halliste khk-a maj. ja kultuuriline keskus. Tänapäeval tegeldakse metsamaterjali varu-

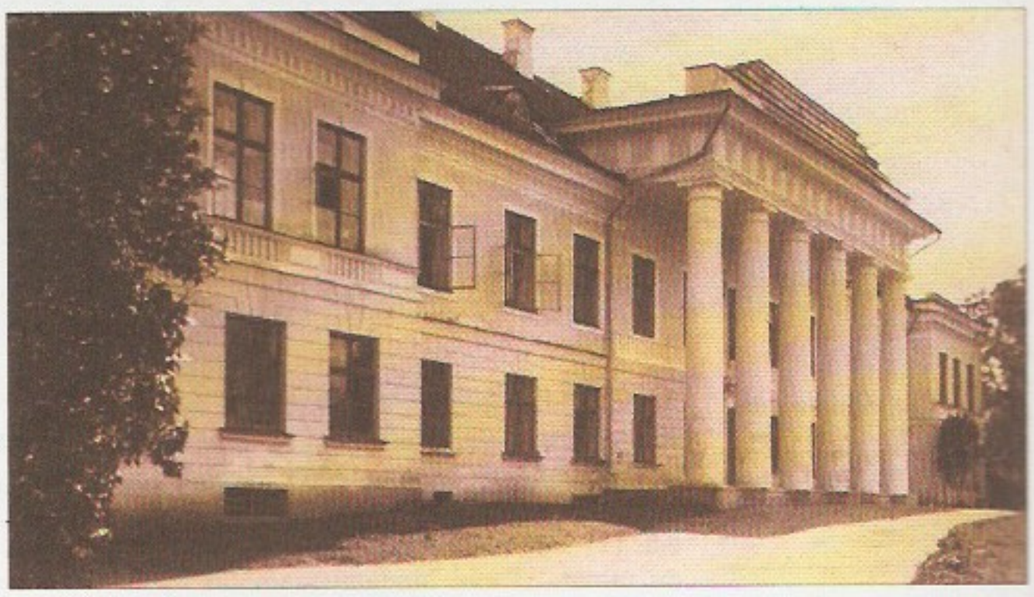

mise, töötlemise ja veoga, toodetakse voodipesu. Linnas on teemeistripiirkonna ja tarbijate ühistu keskus; tegutsevad Abja Haigla, Abja Gümn. (2002/03. õ.-a. 442 õpilast), koolituskeskus (vabahariduslik mittetulundusühing), muusikakool, kultuurimaja, muuseum ja rmtk. ning nelipühilaste palvela. Ilmub ajaleht „Lõuna-Mulgimaa". Arhitektuuriliselt on huviväärsed 1929. a. pangamajaks ehit. nüüdne postkontorihoone (arh. Edgar Johan Kuusik) ning kultuurimaja (1957, arh. Arnold Matteus). — 19. saj. oli Paluoja kõrtsi juures tähtis laadakoht, Abja sügislaata peeti Eesti suurimaks kariloomaturuks. 1890. a-il tekkis Paluojale käsitööliste ja kaupmeeste alevik, 1897 saadi Pärnu ja Viljandiga rdt-ühendus (A-P-s oli rdtj. a-ni 1973), 1914 asutati Abja-Vanamõisa lähedale (A-P-st 1,5 km lääne pool, nüüd Tümpsi k.) Abja toorlinavabrik (Eesti esi-

Abja-Paluoja töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	236	40
Mäetööstus		1
Töötlev tööstus	168	83
sh. tekstiili- ja õmblustööstus		41
puidu töötlemine		28
Energia- ja veevarustus	8	8
Ehitus	50	28
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	153	79
Hotellid ja restoranid	21	15
Veondus, laondus ja side	64	26
Rahandus	9	4
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	12	20
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	13	40
Haridus	81	65
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	43	32
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	58	9
Töötajaid kokku	916	456

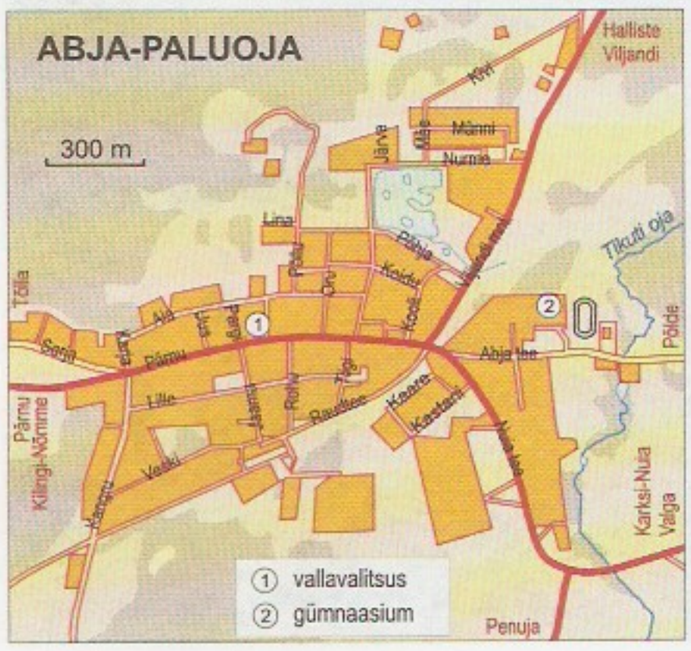

Aaspere mõisa härrastemaja

Abja-Paluoja elanike arv

1934	959
1967	1755
1983	1838
2000	1417
2003	1392

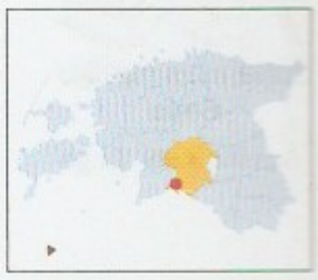

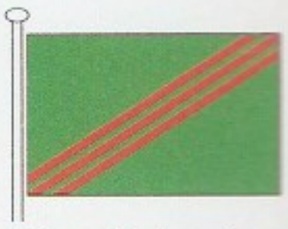

Abja vald. Asend, vapp ja lipp

Abja valla elanike arv asulati (2000; *2003)

Vallasisene linn	
Abja-Paluoja	1392*
Külad	
Abja-Vanamõisa	116
Abjaku	76
Atika	72
Kamara	280
Laatre	68
Lasari	61
Penuja	91
Põlde	231
Raamatu	30
Räägu	74
Saate	30
Sarja	52
Umbsoo	42
Veelikse	135
Veskimäe	114

Sulusalana asub Abja v-a piires Mõisaküla linn.

Abja postkontor

Abruka koolimaja

Abruka salumetsa kaitseala. Abruka laialehine salumets

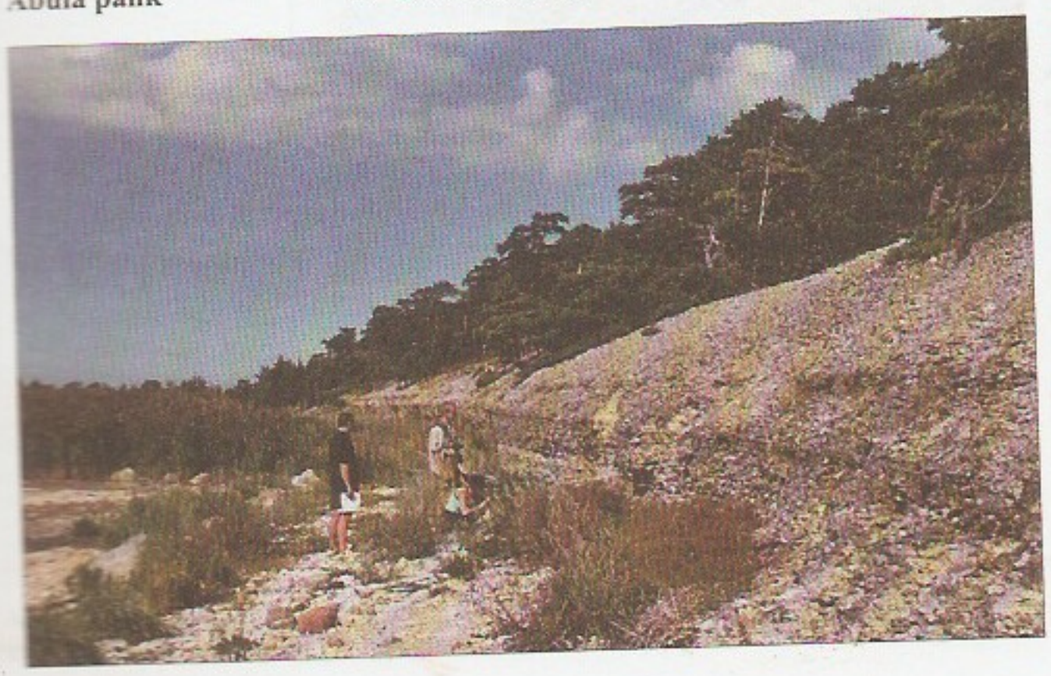

Abula pank

ressioonid alates 21. juunist 1940. Viljandi, 1991; A. Tiideberg. *Halliste kihelkond*. Viljandi, 1994; P. Rahnel. *Abja-Paluoja*. Tln., 1998. ◂2

Abja vald asub Viljandimaa edelaosas; 290,2 km², 2822 el. (2003). Keskus Abja-Paluojal. Piirneb lõunas Lätiga (56 km), läänes Pärnumaaga. Asub Sakala kõrgustiku madalamas, edelaosas, kõrgus Halliste jõel 37 m ü. m. ja Saate k-s 98 m ü. m. Maastikku ilmestab põhjas Halliste ürgorg, millesse suubuvad Pöögle, Kuustle, Tikuti, Lüütre jmt. sälkorg. Orgudevaheline lava on kergelt lainjas või kühmjas. Lääneosale on iseloomulikud madalad põhja—lõuna-sihilised voored. Lõunaosa hõlmab pms. Penuja tasandik. Soid: Losu ehk Ruugle raba, Mõksi raba (osalt), Penni soo, Purkla soo, Pätsi soo, Umbsoo. LK-objekte: Hendrikhansu paljand ja Lüütre org (✧Lüütre oru KA), ✧Lopa põrgu, Indu põrguhaud (Põldel). Valda läbib Valga—Pärnu mnt. Valla piires on ka Pärnu—Mõisaküla rdt. Riigimetsamaad haldab Õisu metskond. Tegeldakse põllum-ga, tulu annavad ka metsa ülestöötamine, töötlemine ja eksport. 18. saj. lõpus sai A. v-a piirkond Eestis oluliseks linakasvatajaks. — Moodustus ✧Abja mõisa aladele 19. saj. viimasel kolmandikul, suurenes 1938 Penuja v-a, Pornuse v-a lõunaosa ning Vana- ja Uue-Kariste v-a osade liitmisel (loovutas aga läänes alasid uuele, Rajangu v-le). 1950—92 oli külanõukogu, 13. II 1992 sai taas valla staatuse. 11. VI 1998 moodustati senise Abja-Paluoja linna ja senise A. v-a ühinemisel nüüdne A. v. ◂1

Abruka, saar Liivi lahes Saaremaa lõunarannikul 4 km Roomassaarest lõunas, kuulub Kaarma valda; 8,78 km², 37 el. (2000). A. suurimad naabersaared on Vahase (65,5 ha), Kasselaid (49,9 ha), Linnusitamaa (5 ha) ja Kerju (2,3 ha). Liigirikas laialehine salumets, sellest 92 ha kaitseala. A-l on kaks LK-alust hiidrahnu — üks on rabakivi- (13,5×10,1×5,2 m) ja teine graniitrahn (6,7×4,1×2,7 m). Alumine (metallsõrestik-) ja ülemine (raudbetoon-) tuletorn (kõrgus vastavalt 20,7 ja 36 m). Parvlaeva „Estonia" hukkunute mälestusmärk. End. keskusehoone on nüüd puhkemaja. Püsiv asustus pärineb keskajast, saarel oli hobuste kasvatamise karjamõis (*Abro*). A-l on tegutsenud algkool (1883—1972) ja kalurikolhoos (1949—62), seal on sündinud vennad Jüri ja Ülo Tuulik. ◂

Abruka salumetsa kaitseala on asut. 1937 Eestis haruldase metsakoosluse (laialehise salumetsa) kaitseks; 92 ha. 1959 moodustati kaitseala uuesti. Peamised puuliigid on pärn, saar, tamm, vaher ja jalakas. Metsas kasvab ka omapärase võrakujuga nn. Lippmaa pärn. Rahvusv. tuntuse on Abruka metsale toonud Teodor Lippmaa taimesotsioloogilised uuringud. ◂

Abula pank asub Saaremaal Tagalahe idarannikul; pikkus u. 700 m, suurim kõrgus veidi üle 2 m. Geoloogilises läbilõikes (3,3 m) paljanduvad Jaagarahu lademe kivimid. Alaosas on laguunse tekkega hallist domeriidist Vilsandi kihid, milles sisaldub õhukesi biomorfseid lubjakivikihikesi. A. p-a põhiosa moodustavad Maasi kihtide rohkete katkestuspindadega kollakashallid lainjaskihilised ja peenmuguljad lubjakivid. Hulganisti on käsijalgsete, stromatopooride, tabulaatide ja karpvähiliste kivistisi. ◂

Academia Grata [*akadẹ:- gra:ta*], Eesti Kunstiakadeemia Pärnu Kolledž „Academia Grata", Pärnus asuv kunstikõrgkool. Asut. 2002 ✧Academia Non Grata alusel ✧Eesti Kunstiakadeemia allüksusena. A. G-l on tegevuskunstide, graafiliste ja monumentaalkunstide ning üldainete õppetool. A. G. on ainus Eesti riikliku kõrgharidussüsteemi kõrgkool, mis võimaldab bakalaureuseõpet interdistsiplinaarse kunsti ja tegevuskunsti valdkonnas. Dir. a-st 2003 Mari Sobolev.

Academia Non Grata [*akadẹ:- no:n gra:ta*], Pärnus asuv alternatiivne kunstikõrgkool, a-st 2002 tegutseb vabaakadeemiana; asut. 1998. Asutajad Al Paldrok,

Reiu Tüür ja Margus Tiitsmaa (Sorge). A. N. G. on Eestis ainus üksnes kujutava kunsti erialadele keskendunud õppeasutus, lähtub rühmitise ✧„Non Grata" põhimõtetest. Rakendatakse ebastandardseid õppemeetodeid ning ühendatakse erinevaid kunstiliike. Kolleegiumi kuuluvad Raul Meel, Leonhard Lapin, Ülo Vooglaid, Andrus Joonas jmt.

Adamson-Ericu muuseum, EKM-i filiaal; asut. 1983. Rohkem kui 500 eksponaadist koosnev püsiväljapanek tutvustab kunstnik Adamson-Ericu mitmekülgset loomingut (maal, keraamika, nahkehistöö, tekstiil, metallvormid, ehted, dekoratiivplaadid ja mööbel). Esimesel korrusel ja keldriruumides paiknevad vahetatavad teema- ja isikunäitused. Asub Tallinna vanalinnas Lühikeses jalas keskaegses majas. ▸

Adavere, alevik Põltsamaa v-s Tallinna—Tartu mnt. ääres, 7 km Põltsamaast loodes; 659 el. (2000). Seal asub A. Põhikool (2002/03. õ.-a. 146 õpilast). Huviväärne on A. mõisaansambel (peahoone ehit. 1892—93, park rajati 1740. a-il regulaarstiilis, 19. saj. muudeti vabakujunduslikuks). A-st u. 1,5 km loodes asub Hollandi tüüpi tuulik (praegu söögikoht), 1,5 km Tartu pool paikneb Mandri-Eesti keskpunkt (tähistatud 1985). — A-t kui küla on esimest korda mainitud 1583 (*Adawier*), mõisa kohta on teateid 17. saj. II poolest. ▸

Adavere lade, Siluri Llandovery ladejärgu noorim lade. Avamus kulgeb vööndina Lõuna-Hiiumaast Türini, Saaremaal ja Edela-Eestis nooremate kivimite all. Olulised paljandid: Päri, Päärdu, Velise, Valgu ja Vändra. A. l-me alaosa (paksus 15—19 m) koosneb rohkete korallide ja käsijalgsete kivististega savikast mugullubjakivist ning ülaosa (paksus kuni 38 m) mergli- ja savikihtidest. Viimased sisaldavad Ruhnu ja Ohesaare puursüdamikus graptoliite, mis viitavad tollase mere suurele sügavusele. Lademes on mitu vulkaanilisest tuhast vahekihti (suurima paksus 18 cm), mis osutavad muistse Baltika mandri läänepoolsel äärealal tegutsenud vulkaanidele. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Adelaide'i Eesti Meeskoor [*ädəleid*], asutati 1948 esimeste Austraaliasse jõudnud pagulaste poolt, koori juhatas Elmar Reebs. Viljeldi Eesti meestelaulu klassikat ja ka uuemat paguluses sündinud loomingut. Koor esines 40-liikmelisena. A-st 1968 juhatas koori Lembit Härm. 1990. a-il hakkas koori tegevus hääbuma.

Adelaide'i Eesti Seltsi Teater, Lõuna-Austraalia eestlaste teater, tegutses 1950—90. Algset näiteringi juhatas Vambola Kuik, teatrit juhtis hiljem Voldemar Siska, lavastasid Johanna Tennosaar, Reet Tuul, Salme Ranniko jmt. Võimekate harrastusnäitlejatega tehti palju heatasemelisi lavastusi (sh. Kodu-Eesti kaasaegsete kirjanike teostest). Vt. ka 11. kd., lk. 664. ▸

ader, põline künniriist. Eesti vanim a. on arvat. konksa. See võeti Eestis kasutusele hiljemalt I a-tuh. p. Kr. ning oli 9.—13. saj. üldine. Tollal võidi juba tunda ka sellele lähedast kerget, ühe käega juhitavat vannasa-a, millega künti 19. saj-ni saartel ja mandri lääneosas. Mujal Eestis üldine harka. tuli kasutusele arvat. pärast 13. saj-t. Põhja-Eesti pikkade aiste ja kõrgete käsipuudega (kurgedega) harka. oli lähedane konksa-le. Lõuna-Eestis kasut. lühikeste aistega harka. on algupäraselt tüüpiline Ida-Euroopa ale-a. 19. saj. võeti kasutusele hõlm-a. (esimene toodi Eestisse 1841), kuid 20. saj. algupoolel olid vanad a-d veel laialt kasutusel, eriti kartuliharimisel.

adramaa (sks *Haken*), ader, maakasutus-, maksustus- ja pindalaühik Eestis 19. saj-ni. 12.—13. saj. tähendas a. talu, mille põlde hariti ühe adraga. Oli ka nn. suuri a-id, s. o. mitme rakendiga talusid. Pinnamõõduühikuks hakkas a. kujunema 13. saj. II poolel, selle suurust hinnati külvatud vilja hulga järgi (kirjapanekuisse ilmus a. murdosi); alates 15. saj-st väljendati a-d ka ruutmõõdus. 16. saj. olid Eestis kasutusel põline talu-a. (=24—36 Riia vakamaad, s. o. 8—12 ha

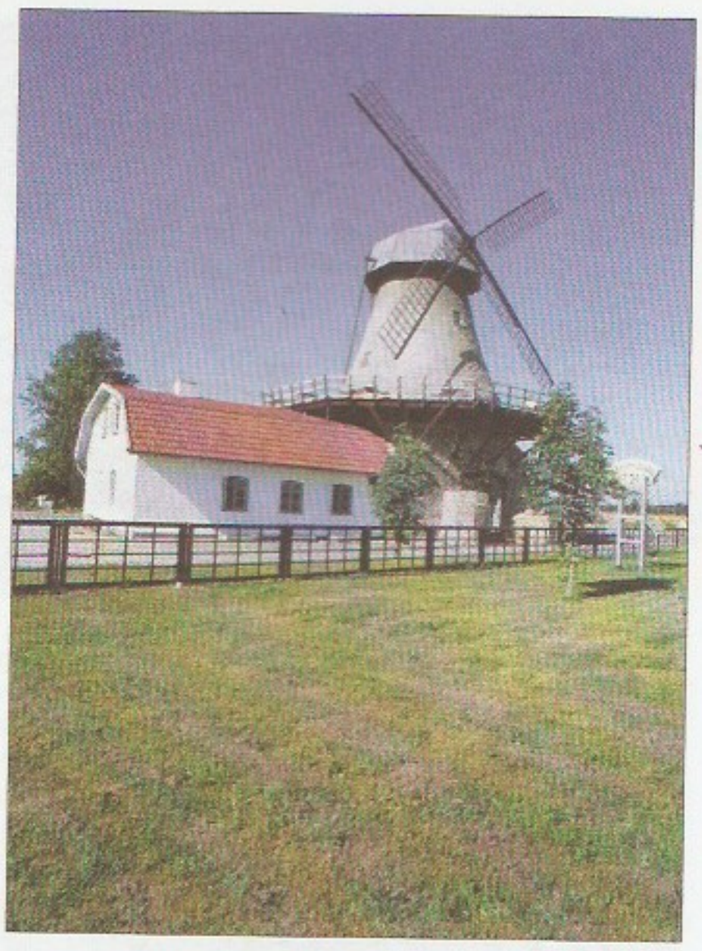

Adavere tuulik

põldu), suur a. (=72 või 90 vakamaad, Lääne-Eestis), Poola ehk Plettenbergi a. (=120 vakamaad, pms. Lõuna-Eestis), Saksa a. (=60 vakamaad) ja 44—48 vakamaa suurune a. (vakamaana käsitati 1 vaka rukki külvamise pinda, 1 Riia vakamaale vastab u. $^1/_3$ ha). Talu a-de arvust sõltus, kui suurt osa küla ühismaast võis talu kasutada, ja enamiku koormiste suurus. 17.—18. saj. püüdis riigivõim maksustusühikuks kehtestada normeeritud a-d. See tõi kaasa revisjoni-a. eristamise talua-st, mis sõltus endiselt pms. külvi hulgast ning jäi mõisakoormiste arvestamise aluseks. 17. saj. (Eestimaal a-ni 1712) loeti üheks a-ks talu, millel oli nii maad kui ka tööjõudu, et teha 6 rakmepäeva nädalas. 18. saj. arvestati revisjonia-id (eriti Eesti- ja Saaremaal) inimtööjõu järgi. 1712 vastas revisjoni-a. Eestimaa kub-s 12, 1726. a. 4 ja 1732. a. 5 tööjõulisele mehele. 19. saj. peeti Eestimaal a-ks talu, mis tegi 12 rakmepäeva nädalas. Liivimaal loeti 1688 revisjonia-ks niisugune hulk põllumaad, mis andis 60 speetsiestaalrit puhastulu (ka a. koormised pidid väärtuselt vastama 60 taalrile). Olenevalt maa viljakusest oli a-ks 60, 72, 90 või 120 tündrimaad põlispõldu või 120—360 tündrimaad metsapõldu. 1804 suurendati puhastulu 80 taalrini (20 taalrit lisandus heinamaade eraldi arves-

ADELAIDE • EESTI SELTSI TEATER

Adelaide'i Eesti Seltsi Teater. Logo

Adamson-Ericu muuseum

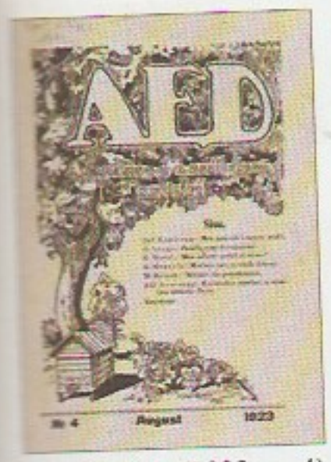

„Aed". Kaas (1923, nr. 4)

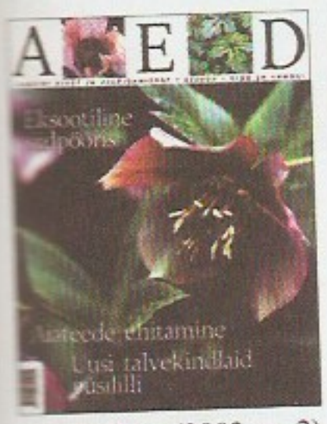

„Aed". Kaas (2003, nr. 2)

tamisest). 1872 tähendas a. maaomandit, millelt tuli maksta renti 300 rbl. aastas. 1901 asendati Liivimaal a- ja taalriarvestus ✧puhtakasurublade arvestusega. **B:** E. Tarvel. *Adramaa.* Tln., 1972.

adramaarevisjon, adramaade loendus, millega määrati kindlaks maavalduse, võimalike tulude ja eelkõige riigimaksude suurus. Esimene a. korraldati Liivimaal 1582 ja Eestimaal 1586, sagedamini toimus a-e 1601—96 ja 1712—74. A-de protokollid sisaldavad andmeid talude adramaade ja loomade arvu, külvide, koormiste ja taluperede koosseisu kohta, seepärast on nad tähtsad majandus- ja sotsiaalajaloo allikad.

adraraha, maaraha, raha, mida talupoeg maksis mõisnikule ✧adramaa pealt.

adrasajandik, Eestimaa kub-s maksustamise ametlikuks aluseks olnud maatulukusühik, $^{1}/_{100}$ 1872 kehtestatud adramaast ehk 3 puhtakasurubla. Tegelikult kasutati enamasti selle ühiku kolmandikke, s. o. puhtakasurublasid.

adratalupoeg, adramees, adrik, keskajast 19. saj-ni Eesti- ja Liivimaa talupoeg, kes kandis tavalisi talurahva koormisi. A-de hulka ei loetud rahalise maksu või mingi ameti (nt. kupja- ja möldriameti) täitmise eest muudest koormistest vabastatud talupoegi. A-d moodustasid talurahva arvukaima sotsiaalse rühma (vabatalupoegade, üksjalgade jt. kõrval). Nimetus tuleneb adramaast kui talude (eeskätt põldude) suuruse hindamise ühikust, sest küla väljad olid jagatud adratalude vahel. 1 adramaa suuruse talu pidajat nimetati täisadrikuks, $^{1}/_{2}$ adramaa suuruse talu pidajat pooladrikuks.

aed, ✧tara.

„Aed", 1. aiandus- ja mesinduskuukiri, ilmus 1923—32 Tartus sealse aiandus- ja mesindusseltsi kirjastusel ning 1933—40 Tallinnas Eesti Aianduse-Mesinduse Keskseltsi väljaandena. 1941 ilmus 7 nr-t pealkirja all „Aed ja Mesila". Ajakirjaga kaasnes aeg-ajalt lisasid. ◂ — **2.** dets-st 1989 dets-ni 1997 algselt toiduainetööstuse min-i, hiljem as-i Aed kirjastusel ilmunud aianduskuukiri. — **3.** 2002. a. 5 korda ilmunud ja a-st 2003 iga kuu ilmuv ajakiri; peatoim. Ann Tenno. ◂

Aegviidu elanike arv

1934	666
1950	889
1959	1051
1970	1250
1979	1311
1989	1097
1995	1085
2000	952
2003	933

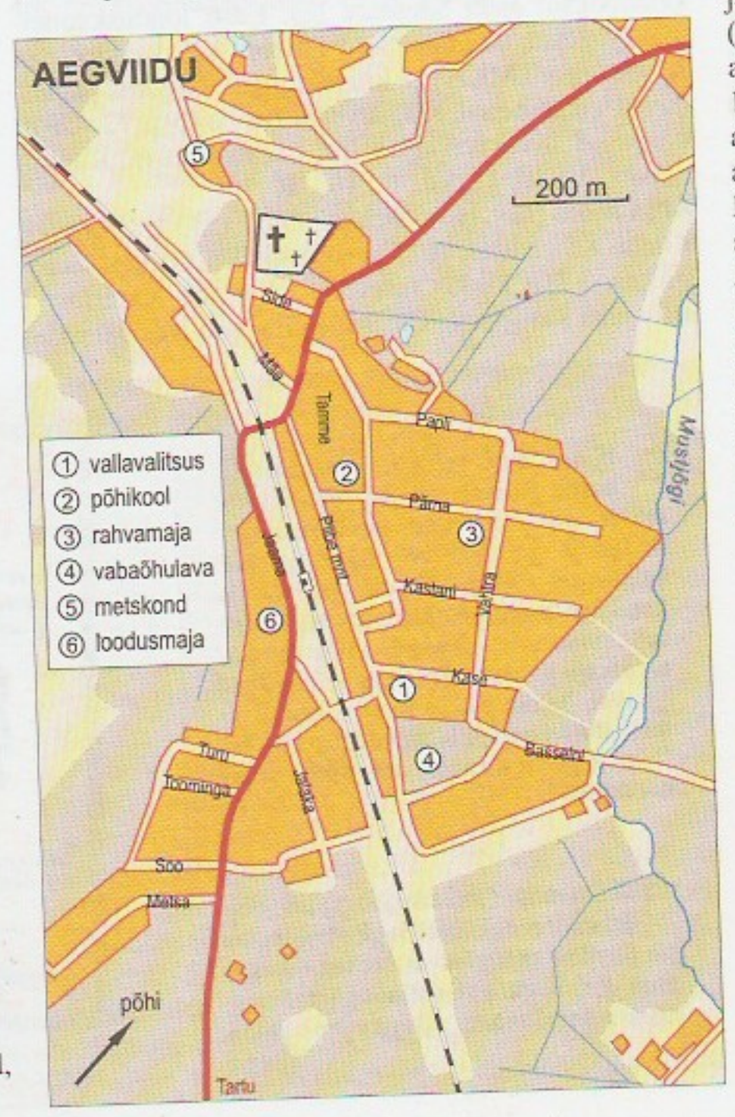

Aegviidu vald. Asend, vapp ja lipp

Aegna, ka Äigna, saar Tallinna lahe kirdeosas Rohuneemest loodes, kuulub Tallinna haldusalasse; 2,9 km². Metsane; puhke- ja väljasõidukoht (75 m pikkune sadamamuul). Alaliste elaniketa saare 20 kinnisvaraobjekti (neist 14 end. riigiettevõtete puhkemajad) on valdavalt korrastamata. — Esimest korda on A-t mainitud 1297 (*Wluesøø*), sealset asustust 1460. Keskajal olid A-l kaluriküla ja hobusekasvandus. I maailmasõja eel rajati saarele Peeter Suure merekindluse tugipunkt. Selle patareid õhiti 25. II 1918, kuid EV ajal need taastati. Need õhiti 29. VIII 1941. Nõuk. võimu ajal oli saarel piirivalveüksus.

B: H. Gustavson. *Aegna*. Tln., 1998.

Aegna saare kaitseala on asut. 1991 väikesaare maastiku kaitseks. Kaitse ülesanne on tagada saare looduse ja kultuuripärandi säilimine suure külastuskoormuse oludes. Eriti õrnad on kauni liivase maasääre — Lemmiku nina — kooslused. Lemmiku ps-l on Tulekivi ehk Sihi suurkivi (rabakivi, 11,5×11,5×4 m) ja Lemmiku kivikülv.

Aegviidu, alev Must- ja Jänijõe keskjooksul Tallinna—Tapa rdt. ja Jägala—Käravete (Piibe) mnt. ääres; 933 el. (2003). Hõlmab põhjas Kosenõmme ja kagus ✧Nelijärve. A. alevis on rdtj. (elektrirongide lõppjaam, 56 km Tallinnast) ja Nelijärve rdtp. (59 km), kaugsidevõrgu releejaam, metskonna keskus, mitu metsa- ja puiduettevõtet (AS A. Puit, OÜ Kinkstur). Tegutsevad põhikool (2002/03. õ.-a. 100 õpilast, koolimajas A. Muuseum), rahvamaja, rmtk. ja EELK A. Aleksandri kogudus; vana (kabeliaed) ja uus (Vike) kalmistu. Mitu puhkeasutust (sh. A. läh. Pillapalus Kõrvemaa suusa- ja matkakeskus ja TTÜ puhkekeskus). Piibe mnt-st edelasse jääv A. osa kuulub ✧Kõrvemaa MKA-sse, A-st kirde pool algab ✧Põhja-Kõrvemaa MKA. Viimase ja A. vahel ilmestab maastikku A.—Paukjärve mandrijää servamoodustiste lõunaosa (Määra-, Puki- ja Tirgandimägi, Ännijärv (11,1 ha) ja Änni Linajärv). Nikerjärvelt suundub Jäneda ja Aravete kaudu kagusse A.—Neitla oosistu. — 18. saj. olid ✧Piibe mnt. ääres Lehtse mõisa karjamõis ja kõrts (Mellini atlases *Aegwid*, 1796). 1820 ehitas mõis A-le hobupostijaama ja mõni aasta hiljem jahilossi (*Charlottenhof*). Pärast Balti rdt. avamist (1870) valmis III klassi rdtj. ja selle ümber kujunes alevik. 1895 avati Ambla abikirikuks ümber ehit. kabel. 1922 hakati müüma ehituskrunte, 1926 sai A. suvitusaleviku õigused ja a-st 1945 oli ta Järvamaasse kuuluv alev (1950 kuulus Tapa raj-i, 1962 arvati mõneks ajaks Paide ja seejärel Harju raj-i). Omavalitsusliku staatuse sai 20. VI 1991. Vt. ka Aegviidu vald. ◂1

Aegviidu Siniallikad, Lehtse v-s ✧Kõrvemaa MKA-l ooside vahel asetsevad, survelisest põhjaveest toituvad tõusuallikad. Väikeses soos on allikajärvik, milles on üle 20 allikalehtri (∅ 1—6 m ja süg. 1—4 m). Vesi on rohekassinine, lehtrites allikalupja. Allikate koguvoolu-hulk ulatub veerikkal ajal 100 l/s, veevaesel ajal on see 10 l/s. Allikaalalt voolab välja Jänijõkke suubuv oja.

Aegviidu vald asub Harjumaa idapiiril, külgneb Järvamaaga, moodustab asustusüksusena ✧Aegviidu alevi; 11,97 km², 933 el. (2003). Valla staatuse sai 25. VIII 1993 (tekkis alevvald). Vt. ka Aegviidu. ◂

Aela-Viirika sookaitseala asub Kaiu v-s; 2618 ha. Asut. 1981. Soostik on tekkinud järve kinnikasvamisel, rabalaamasid eraldavad madalsooribad ja rohked mineraalmaasaared. Viirika raba ilmestavad laugaste labürindid. Aela rabas on peale laugastike ka kaks järve: Kadja jäänukjärv (13,4 ha, süg. u. 1 m), millest algab Atla jõgi (33 km), ja raba arenedes tekkinud Aela järv ehk Aeljärv (9,8 ha, süg. u. 2,5 m).

aerofotomõõdistamine. 1947—56 tehti Eesti ala esmane a., mille alusel koostati mõõtkavas 1:10 000 maafondi põhikaart. 1994 alustati a-t uue Eesti ✧põhikaardi koostamiseks, linnad ja valdav osa maa-asulaid on kaetud 1:2000-mõõtkavaliste ortofotodega. Õhu-

pildistamise andmeid kasut. metsakorralduses, geoloogias, mullastiku kaardistamisel jmt. alal.

Aestii, Aestui, ka Aestiorum gentes, nimetus, mida on kasutanud Publius Cornelius Tacitus teoses „Germania" germaanlastest ida pool (sõnast *ost*) asuvate Läänemere maade asukate — nii balti kui ka läänemeresoome hõimude — kohta. Hiljem, kui neid rahvaid hakati täpsemini eristama, jäi nimetus *A.* püsima ainult eestlaste kohta.

„Agenda Parva", Braunsbergis (nüüd Braniewo, Poolas) 1622 ilm. ladinakeelne katoliikliku jumalateenistuse käsiraamat (96 lk.), mis oli mõeldud Liivimaa vaimulikele ja milles on ka 24 lk. läti-, eesti- (tartu-), poola- ja saksakeelset teksti, sh. ✧tartu k-t 17 lk-l, kokku 474 sõna. „A. P." on tartu k-t sisaldavatest säilinud raamatutest esimene, eestikeelsetest teine. Lõuna-Tartumaa ja Lääne-Võrumaa murdejoontega ning ladina- ja poolapärases kirjaviisis eestikeelne tekst näitab ✧Tartu jesuiitide kolleegiumiga seostatud tundmatu kirjutaja head eesti k-e oskust. „A. P." säilinud eksemplar asub Poolas Olsztyni vaimuliku seminari „Hosianum" rmtk-s. ▸

Agusalu maastikukaitseala asub Puhatu soostiku lõunaosas; 10 052 ha. Asut. 1981 inimtegevusest vähe mõjutatud sooalade ning nendega seotud metsakoosluste ja haruldaste liikide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Feodori soos on kaks jäänukjärve. Iseloomulik on kirde—edela-sihiliste, palumännikuga kattunud kõrgete kitsaste liivaseljandike — nn. kriivade — vaheldumine väikeste rabadega. Lagedaid väikerabasid ümbritsevad siirdesood või märjad ubalehe-villpea õõtsiksood. Hästi on jälgitavad kõik soo arenguastmed — madalsoost rabani. Turbalasundi paksus on kuni 4,2 m. Põlisasukad on meri- ja kaljukotkas, rabapüü ning metsis (kolm esimest LK I, viimane LK II). Kaitsealal on Eesti suurima jõhvikavaruga sood.

Ahelaid, ✧Hiiumaa laiud.

ahellaul, ✧regivärss.

Aheru järv, ka Kansi (Kantsi) järv, Suurjärv, asub Valgamaal, ta on Karula kõrgustikul suurim: 2,34 km²; süg. kuni 7,4 m. Paikneb metsaste kuplite vahel. Rohketoiteline, Eesti parimaid kalajärvi. Peamised kalad: särg, latikas, nurg, kiisk, haug, koha, vähem ahvenat.

AHHAA, TÜ teaduskeskus, mille põhiülesanne on teaduse tutvustamine interaktiivsete ja meelelahutuslike võtete abil. Alustas tegevust 1997 (a-st 2000 asub Tartu Tähetorni ruumides). Korraldab suuri interaktiivseid näitusi (1998 „Millest räägivad tähed", 2000 „Ahhaa, inimene", 2001 „Ahhaa, valgus", 2001/02 „Iidse Egiptuse müsteerium", 2002 „Ahhaa, meelega" ja „Kommunikatsioon"), planetaariumiloenguid, uudseid koolikatseid, demonstratsioonetendusi jms. A-l on pms. populaarteadusliku suunitlusega riistvarakomplekt LabPro. A. projektijuht on a-st 1997 Tiiu Sild.

ahi, ruumi kütmiseks kasutatav kinnine tulekolle. Vanim ahi koosnes võlvina tulepesa kohale lahtiselt laotud maakividest. Sellest arenes esiaja lõpul neljakandiline paest ja maakividest müüritud seintega kerisahi. Algselt oli munakividest keris pealt lahtine. 18. saj. II poolel hakati kerisahje paeplaatide või võlvlaega pealt, hiljem ka eest kinni ehitama ning esi- või külgseina tehti suitsu väljajuhtimiseks nn. lõhna- ehk leiliauk. Kagu-Eestis ja saartel oli kasutusel ilma keriseta, aga kõrge massiivse laega ja ahjusuu kohal oleva suitsuauguga umbahi. Setude Vene ahi oli samuti umbahi. Mõlemad ahjutüübid olid suitsua-d. A-s küpsetati leiba, muid toite valmistati koldel (kividest laotud tulepesa). A-l ja koldel oli oluline koht rahvausundis (maja- ja tulehaldjate asupaik), perekonnakombestikus ning ravi- ja ennustusmaagias. 19. saj. lõpul ehitati kambritesse uut tüüpi, lõõridega ahi (Hollandi ahi), mis ühendati korstnaga. ▸

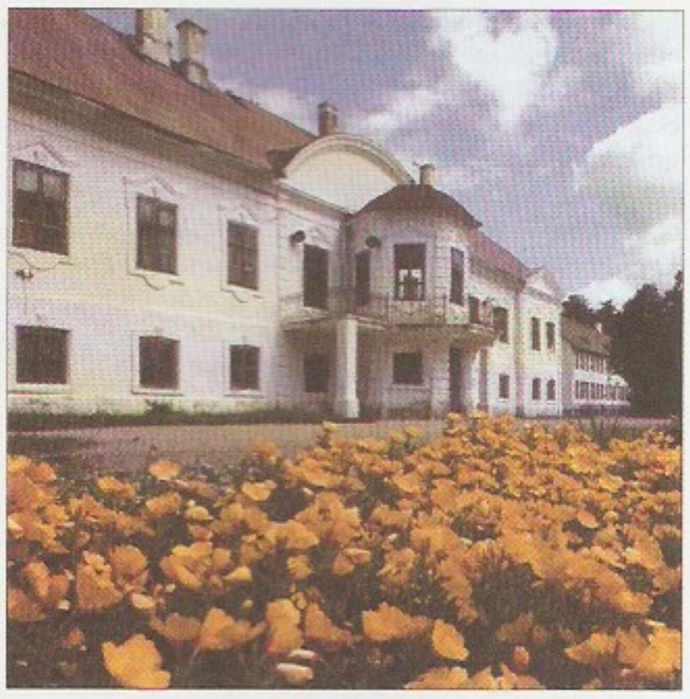

Ahja mõisa härrastemaja

Ahja, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb A. jõe keskjooksu läh.; 635 el. (2000). Seal asuvad Friedebert Tuglase nim. A. Keskkool (2002/03. õ.-a. 200 õpilast), kultuurimaja ja rmtk. Huviväärne on A. mõis. A-s on sündinud ja kasvanud Friedebert Tuglas (sünnikohas mälestuskivi). A-st u. 1 km loodes asub kalmistu, mis on tekkinud mõisnike Braschide perekonnakalmistu juurde.

Ahja jõe ürgoru maastikukaitseala asub Ahja jõe keskjooksul; 1120 ha. Asut. 1957 ürgoru, selle lisaorgude, liivakivipaljandite ja ürgoruga piirnevate alade ning haruldaste (nt. jäälinnu; LK II) ja ohustatud liikide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2001. Väike- ja Suur-Taevaskoda (LK; ✧Taevaskoda) on Eesti tuntuimaid ja külastatavaimaid loodusobjekte. Vt. ill. 11. kd., lk. 165.

Ahja jõgi, Emajõe suurim parempoolne lisajõgi; pikkus 95 km, jõgikond 1073 km². Algab Erastvere järvest (madala veeseisu korral väljavool katkeb), suubub Peipsist 8,8 km kaugusel. Alamjooksul laevatatav, keskjooksul asub Saesaare hej. Eesti looduskaunimaid jõgesid; ülemjooksul ✧Tilleoru KA, keskjooksul A. jõe ürgoru MKA (18 km piki jõge). Ürgorus paljanduvad Valgemetsal, Kiidjärvel ja Taevaskojas 12—20 m kõrgused liivakivikaljud (nn. taevaskojad). Kanuuturism. Vt. ill. 11. kd., lk. 165. 1

Ahja mõis (sks *Aya*). Esmamaining 1553 (*Hof Agill*). Kuulus Kaweritele, 1627 omandas mõisa Gabriel Oxenstierna. 1716 kinkis tulevane keisrinna Katariina I selle oma kasuemale Christina Glückile, kes pärandas

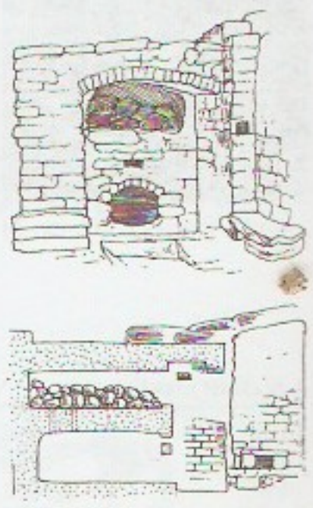

Ahi. Kerisahju eestvaade ja läbilõige

Ahja jõe lisajõed
(pikkus km)

Hilba jõgi	14
Kooskora oja	15
Leevi jõgi	37
Orajõgi	39
Lutsu jõgi	45

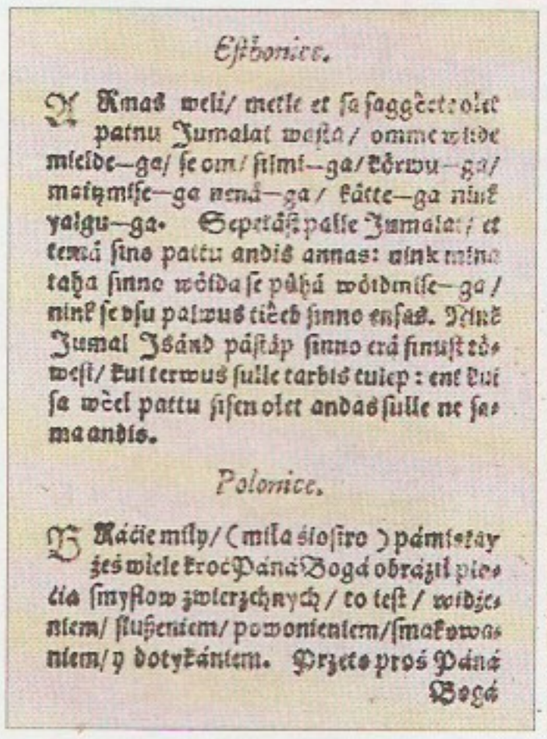

Eſthonice.

NAmas weli/ mette et ſa ſaggèt-tolet patnu Jumalat wæſta/ ommewiide mielde—ga/ ſe om/ ſilmi—ga/ kõrwu—ga/ maitzmiſe—ga nemá—ga/ kätte—ga nink ydgu—ga. Sepetäſt palle Jumalat/ et temá ſinos pattu andis annas: nink mino taha ſinno wõida ſe pähá wõidmiſe—ga/ nink ſe oſu palwus tiêeb ſinno enſas. Nink Jumal Jsánd päſtáp ſinno erá finuſt tõweſt/ kut terwus ſulle tarbis tulep: ent kui ſe wèel pattu ſiſen olet andas ſulle ne ſamma andis.

Polonice.

BRácie miły/ (miła ſioſtro) pámiętay żeś wiele kroć Páná Bogá obráził pieniá ſmyſłow zwierzchnych/ to eſt/ widzeniem/ ſłußeniem/ powonieniem/ſmakowaniem/ y dotykániem. Przeto proś Páná Bogá

AGENDA PARVA. IX Bc 13234

In commodiorem vſum Sacerdotum Prouinciæ Liuoniæ conſcripta.

I. Corinth. XIIII.
Omnia autem honeſtè, & ſecundùm ordinem fiant in vobis.

BRVNSBERGÆ,
Typis Georgij Schönfels,
Anno M. DC. XXII.

Ainja järv

Ahja vald. Asend, vapp ja lipp

Ahja valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Ahja	635
Küla	
Aiste	84
Ilmste	27
Kassova	91
Kärsa	121
Loko	39
Mustakurmu	58
Mõisaküla	76
Vanamõisa	59

Vahelikuga ait

selle 1740 oma väimehele François Guillemot de Villebois'le. 1766. a-st kuulus mõis Liphartitele, 1788. a-st Löwis of Menaritele. 1821 ostis A. m-a Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi president Conrad Siegmund von Brasch, kelle järglased pidasid seda a-ni 1921. 1749 valminud peahoonega (projekt pärineb arvat. Bartolomeo Rastrelli töökojast) mõis on Lõuna-Eesti terviklikemalt säilinud barokkansambleid. Kahekorruselisel hoonel on kõrge poolkelpkatus ja võlvitud soklikorrus, vestibüülis on barokne paraadtrepp, esindusruumides stukklagi (18. saj.). 20. saj. algul lisati peasissepääsu ette polügonaalne juugendstiilis paviljon. Härrastemaja ees on korrapärase kujuga tiigid, maja taga väike nelinurkne regulaarpark, kaugemad pargiosad vabakujunduslikud. 1929—97 tegutses härrastemajas kool (nüüd tühi). Saanud tuntuks ka Friedebert Tuglase romaani „Väike Illimar" tegevuskohana. ◂

Ahja vald asub Põlvamaa põhjaosas; 72,1 km², 1179 el. (2003). Keskus Ahjas. Paikneb ✧Ugandi lavamaal. Asustus on koondunud pms. valda läbiva Tartu—Räpina tee ja sellelt hargneva Põlva tee äärde. Valla kaguosas asub Kärsa õigeusu kirik (ehit. 1878), nüüd metodisti koguduse asupaik. Huviväärsed on 19. saj. II poolest pärinevad Kärsa kõrtsi hooned (saun, ait, kelder, laut, kaev). Kõrtsihoone on üks suurimaid ja parimini säilinud ühe talliga ulualuseta maanteekõrtse (hoone pikkus 46 m). Vald kujunes suuresti Ahja mõisavalla piirides, 1939. a-ni hõlmas ka nüüdse Mooste ja Võnnu v-a osi. Põlva raj-i moodustamiseni (1950) kuulus Tartu mk-a. Valla staatus ennistati 19. XII 1991.

B: E. Esko. *Ahja, Mooste, Räpina.* Tln., 2002. ◂ 1

Ahtme, Kohtla-Järve lahuslinnaosa, paikneb Jõhvist lõunas ja kagus; u. 11 km², u. 20 000 el. Eristatakse elupiirkonda Uus-A-t (loodes) ja tööstuslikku Vana-A-t (kagus), väiksemad asumid on veel Iidla, Puru ja Tammiku. 1948—2002 töötas A-s põlevkivikaevandus. Käitisi: A. sej., AS Silbet (end. A. ehitusmaterjalikombinaat), rõivavabrik. Tegutsevad spordihall, 3 gümnaasiumi (Kohtla-Järve A. Gümn. (2002/03. õ.-a. 1044 õpilast), Kohtla-Järve Tammiku Gümn. (1032) ja Kohtla-Järve Ühisgümn. (986), kahes esimeses on õppekeeleks vene k.) ning A. ja Puru haigla, Kosel A. metskond. Roomakatoliiklasi koondab Püha Joosepi kogudus. — 1913 on mainitud kaht A. majapidamist, 1920. a-il juba küla. 1948 sai A. aleviks ja 1953 linnaks, 1960 liideti Kohtla-Järvega. A. linnaõigused taastati okt. 1991, 1993 liideti taas Kohtla-Järvega. Vt. ill. 11. kd., lk. 354.

Ahtme rike, Kirde-Eestis alus- ja pealiskorda läbiv kirde—edela-sihiline tektooniline rikkevöönd. Põlevkivimaardla piires avaldub see kivimikihtide paindena. Neis on läbisegi lõhesid ja karstinähte ning kohati on põlevkivikihid asendunud liivsaviainesega. A. r-e kaguserva kihid on 20 m sügavamal kui loodeserva kihid, vöönd on kuni 2 km lai ja 50 km pikk. Rike on tekkinud u. 400 mln. aastat tagasi Skandinaavia kaledoonilisest kurrutusest lähtunud survepingete mõjul. Pinnamoes ei ole A. r. nähtav. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

AIDS-i Ennetuskeskus, Sotsiaalmin-i tervisekaitseinspektsiooni 1996—2003 tegutsenud osakond, mis korraldas ja kooskõlastas Eestis HI-viiruse ja aidsi leviku tõkestamist; juhataja Nelli Kalikova. Tegevusalad: epidemioloogiline seire, töötamine ohustatud rühmadega, anonüümne testimine ja nõustamine, HIV-positiivsete inimeste toetamine, aidsialane koolitus, ajakirjandusega töötamine ja teabe levitamine ning rahvusv. organisatsioonidega koostöö tegemine. AIDS-i E-e tööd jätkab Sotsiaalmin-i 1. V 2003 loodud Tervise Arengu Inst. 5 anonüümset kabinetti asuvad Tallinnas, Tartus, Pärnus, Narvas ja Kohtla-Järvel.

Aidu looduskaitseala asub Pajusi ja Põltsamaa v-s; 312 ha. Asut. 2002 must-toonekure (LK I), metsise ja kassikaku (mõlemad LK II) püsielupaikade ning ürgmetsailmelise puistu kaitseks.

AIESEC, rahvusv. majandusest ja juhtimisest huvitatud üliõpilaste organisatsioon; asut. 1948 Stockholmis, keskus Rotterdamis (a-st 1998). Kõrgeim organ, riikide organisatsioonide presidentide kongress, tuleb kokku korra aastas ja valib peapresidendi. Tegutsetakse 88 riigis (700 ülikoolis), liikmeid u. 15 000 (2002), töökeel inglise k. Arendab rahvusv. üliõpilaskoostööd, praktikantide vahetust, korraldab kongresse, konverentse ja seminare ning viib läbi koolitusprogramme ja projekte. AIESEC-i Eesti org. asutati 1989 TÜ juures ning see koosneb kahest üksusest: AIESEC Tallinna Ülikoolid (sinna kuuluvad liikmed kõikidest Tallinna suurematest ülikoolidest) ja AIESEC Tartu (liikmed pms. TÜ-st). Praktikante vahetati 2001. a. 38, 2002. a. 18. Suurimad projektid: Põhjamaade juhtimisseminar (2001), *International Presidents Meeting* (2003), AIESEC-i liikmete iga-aastane koolitustsükkel.

Ainja järv, Ainejärv, asub Sakala kõrgustiku lõunaosas Karksi-Nuiast kagus; 14,5 ha, pikkus lõuna—põhja sihis 1,7 km. Paisutati 1952 varasema, mitmel korral (viimati 1928) kuivaks jooksnud Veskijärve kohale, järve läbib Kõpu jõe ülemjooks (kohapeal Ainja ehk Saviaru oja). LK. ◂

Ainja maastikukaitseala asub Karksi v-s; 114 ha. Asut. 1964 Ainja järve kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Kaitsealal on ka allikaline Sinejärv (1,5 ha). Järvi ümbritseb vahelduva pinnamoega maastik (oos ja väike raba).

ait, toidu- jm. tagavarade hoidmise hoone. Eestis tuntud hiljemalt 10.—11. saj. 19. saj-st oli talus hrl. kaks aita — vilja- ja riideait — , saartel ja Lõuna-Eestis ka liha-, kala- ja võrguait. A-s hoiti vilja kirstudes ja tünnides (19. saj. keskelt salvedes), riideid kirstudes. Riidea-s magasid suvel tüdrukud. ◂

Ajakirjade Kirjastus on asut. 2000. a. Eesti Ajakirjade Kirjastuse (Eesti Meedia tütarettevõte) ja Ajakirjade Grupi (Ekspress Grupi tütarettevõte) ühendamisel. Kirjastab tarbe- (üldhuvi-, naiste-, kodu- jms.) ja kliendiajakirju ning raamatuid. 2001 kirjastas 34 nimetust, mille kogutrükiarv oli 11 mln., töötajaid 160, juhatuse esimees Ain Lausmaa.

Ajaloo Instituut, a-ni 1996 Eesti TA Ajaloo Instituut, Tallinnas tegutsev riigi teadusarenduskeskus; asut. 1947. Uurimisvaldkond hõlmab Eesti ajalugu muinasajast tänapäevani. A. I-i juures asuvad Läänemere piirkonna unikaalseim arheoloogilise leiumaterjali kollektsioon (u. 1,5 mln. säilikut) ning numismaatiline, antropoloogiline ja osteoloogiline kogu. 1

ajaloo- ja kultuurimälestised, muinsuskaitseseaduse kaitse all olevad kinnis- ja vallasmälestised, mis

seostuvad ajaloos oluliste protsesside, sündmuste ja isikutega või millel on ajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, linnaehituslik, arhitektuuriline, teaduslik või kultuuriline väärtus. 1. X 1993 asutati Muinsuskaitseamet, mis teostab mälestiste ja muinsuskaitsealade üle riiklikku järelevalvet ja peab kultuurimälestiste riiklikku registrit.

„Ajalooline Ajakiri", 1922—40 Tartus ilm. ja a-st 1988 4 korda aastas ilmuv ajalooteaduslik ajakiri (1988—97 „Kleio"). Selles leidub artikleid ja ülevaateid ka arhiivinduse, muinasteaduse, kunstiajaloo jmt. alalt. 1

Ajutine Valitsus, Eesti A.V., riigivõimuorgan, mis moodustati ✧Eestimaa Päästmise Komitee päevakäsuga nr. 5 25. II 1918. Selle aluseks võeti ✧Eestimaa Kub-u Ajutise Maanõukogu 12. X 1917 moodust. Maavalitsuse koosseis, millele lisandusid iseseisva riigi valitsuse uued ametikohad. Valitsusse kuulusid Konstantin Päts (pea- ja siseminister ning ajutiselt ka kaubandus- ja tööstusminister), Jüri Vilms (peaministri asetäitja ja kohtuminister), Jaan Poska (välisminister), Andres Larka (sõjaminister), Juhan Kukk (raha- ja riigivaranduste minister), Jaan Raamot (põllutöö- ja toitlusminister), Ferdinand Peterson (teedeminister), Villem Maasik (töö- ja hoolekandmiseminister) ja Peeter Põld (haridusminister). Kolm ministriportfelli reserveeriti saksa ja rootsi rahvusasjade ministritele. 25. II 1918 Tallinna okupeerinud Saksa vägi A. V-t ei tunnustanud ning tõkestas selle tegevuse. A. V. sai taas tegevust alustada 11. XI 1918 ning töötas kuni 23. IV 1919, mil teatas kokkutulnud Asutavale Kogule oma volituste mahapanemisest. Asutava Kogu kavandatud vabariigi valitsus eesotsas Otto Strandmaniga astus ametisse 9. V 1919.

„Akadeemia", 1. kultuuripol. ja teaduslik ajakiri, mis ilmus 1937—40 Tartus (8 nr-t aastas, kokku 25 nr-t) algul Eesti Üliõpilasseltside Liidu (1937) ja hiljem Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liidu väljaandel. Ajakirja autoriteks olid pms. akadeemilised, opositsiooniliselt meelestatud haritlased. ▸ — **2.** kirjastuse „Perioodika" ja Eesti Kirjanike Liidu 1989 Tartus ilmuma hakanud kuukiri, mis avaldab pms. laiale lugejaskonnale määratud teadusuurimusi ja esseid. Peatoim-d: Ain Kaalep (1989—2001), Toomas Kiho (a-st 2002). Mõlema ajakirja koondsisukorrad on ilmunud „Akadeemias" nr. 7, 1997.

Akadeemia Nord, end. nimetus Tallinna Bakalaureuse Erakool, 1991 Tallinnas asut. erakõrgkool. A. N-s on 3 teaduskonda: juhtimis- ja kommunikatsiooni-, filosoofia- ning õigusteaduskond. A. N-i juures tegutseb 2 uurimiskeskust — Ida-Lääne Inst. ning Sotsiaal- ja Haridusuuringute Inst. Õppejõude ja üliõpilasi vahetatakse Soome, Rootsi, Taani, Hollandi ja Saksamaa kõrgkoolidega. 2002 õppis A. N-s 906 üliõpilast. Nõukogu juhataja ja rektor on Ene Grauberg.

Akadeemiline Ajaloo Selts, lüh. AAS, 1920—41 ja a-st 1999 TÜ juures tegutsenud organisatsioon. Tegevliikmeteks võivad olla nii õppejõud kui ka üliõpilased, arhiivitöötajad jt. AAS-i eesmärk on edendada ajaloohuvi ja ajalooalast uurimistööd. Korraldatakse ettekandekoosolekuid. 1922—40 andis AAS välja „Ajaloolist Ajakirja". Seltsi esimehed: 1920—28 Arno Rafael Cederberg, 1928—40 Peeter Tarvel, a-st 2003 Ivar Leimus. Nõuk. ajal täitsid seltsi puudumise tühimikku Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooringi konverentsid.

Akadeemiline Hõimuklubi, lüh. AHK, soome-ugri rahvastest huvituvate inimeste akadeemiline ühendus, asutati TÜ juurde 1923. Asutajaliikmeid: Lauri Kettunen, Harri Moora, August Annist, Oskar Loorits. 108 liiget (1935). Kasvas välja 1920 asut. Eesti-Soome Üliõpilasklubist. AHK tutvustas ja toetas soome-ugri rahvaid, korraldas soome k-e kursusi ja jõulupakkide valmistamist liivi, lutsi ja leivu lastele ning arendas koostööd sihtasutusega „Fenno-Ugria". 1940 suleti.

Akadeemiline Kirjandusühing, 1924—41 Tartus TÜ juures tegutsenud kirjandusteadlaste rühmitis. Asutati Gustav Suitsu algatusel ja tegutses tema juhtimisel. 1939 kuulusid juhatusse Aleksander Aspel, Eduard Laugaste, Mart Lepik, Rudolf Põldmäe ja Aino Undla. Korraldati ettekandekoosolekuid ja näitusi ning avaldati 16 vihikut uurimusi.

B: A. Undla-Põldmäe. *Tõsiseiku Akadeemilisest Kirjandusühingust.* — Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tln., 1981.

Akadeemiline Matemaatika Selts, ✧Eesti Matemaatika Selts.

Akadeemiline Põllumajanduse Selts, lüh. APS, 1920—40 TÜ juures ja a-st 1989 EPÜ juures tegutsenud organisatsioon, mille tegevliikmeteks võivad olla nii õppejõud kui ka üliõpilased. Tähtsaimad tegevusalad on olnud Eesti põllutöö arendamine, põllum-raamatute (oskussõnad, põllum-e ajalugu jms.) kirjastamine ja ettekandekoosolekute korraldamine. Kavandatud seitsmeköitelisest suurteosest „Põllumehe käsiraamat" on 1922—35 ilmunud 5 kd. Andnud välja ajakirju „Agronoomia" (1921—40, a-st 1990 samasisulist „Agraarteadust") ja „Taluperenaine" (1927—40). APS-i esimehed: 1921—40 Peeter Kõpp, a-st 1989 Olev Saveli (president). Liikmeid 276 (2002).

Akadeemiline Rahvaluule Selts, lüh. ARS, folkloristide ja folkloorihuviliste teaduslik ühendus. Asutati 1925, asutaja ja a-ni 1934 seltsi esimees oli Matthias Johann Eisen, 1934—38 oli esimees Walter Anderson, 1938—40 Gustav Vilbaste. 80 liiget (1933). Peamised töövormid olid ettekandekoosolekute pidamine (rahvausund, rahvalaul), ülevaadete ja uurimuste tegemine ning mitme teadusharu (rahvameditsiini, -astronoomia, -botaanika) problemaatika käsitlemine. Osaleti rahvusv. teadusüritustes (Praha rahvakunstikonverents 1928, „Kalevala" ilmumise juubelipidustused 1935, Edinburgh' rahvaluulekongress 1937). ARS-i kuulusid Paul Ariste, Eduard Laugaste, Herbert Tampere, Rudolf Põldmäe jpt. 1940 ARS suleti. 1966—95 tegutsesid folkloristid ✧Emakeele Seltsi rahvaluulesektsioonis. 1996 ARS taastati, a-st 1997 on esimees Kristi Salve. 36 liiget (2003). Korraldatakse koosolekuid, seminare, konverentse, rahvaluule päevi, rahvaluule kogumise võistlusi jms.

Akali, neoliitikumi ja varase metalliaja (IV—I a-tuh. e. Kr.) asulakoht Emajõe suudmealal Kalli (A.) jõe kaldal lameda liivakühmu nõlval. Peipsi veetaseme tõusule vastavalt on nõlva alaosale tekkinud turvas ja asula on järk-järgult nihkunud kõrgemale (nüüd mattunud). Kaevamisel (1938—39 Richard Indreko, 1949—52 ja 1966 Lembit Jaanits) on leitud Narva, kamm-, nöör-, tekstiil-, riipe- ja siledapinnalist keraamikat, kivi-, luu- ja sarvesemeid, merevaikehteid ning loomaluid. 1977—78 uuriti (Tanel Moora) asulakoha ümbruse loodusolude kujunemist.

B: Л. Янитс. *Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги.* Таллин, 1959; T. Moora, M. Ilomets, L. Jaanits. *Muistsetest loodusoludest Akali kiviaja asulakoha lähiümbruses.* — Loodusteaduslikke meetodeid Eesti arheoloogias. Tln., 1988.

Aksi, ka Väike-Prangli, liivane saar Soome lahes Prangli saarest kagus; 59 ha, kõrgus 4,3 m. Alalist asustust ei ole (a-st 1953). Kuulub ✧Prangli MKA-sse.

Akste looduskaitseala asub Vastse-Kuuste v-s; 188 ha. Asut. 1977 metsakuklaste (LK III) elupaikade kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2000. Kaitsealal on u. 1500 laanekuklase kuhilpesa, suurimate kõrgus on kuni 2 m. Vt. ill. 11. kd., lk. 196.

„Aktivist", ✧„KesKus".

„Aktsioon", pahempoolsete noorkirjanike koguteos, mida ilmus 3 nr-t (1926, 1927 ja 1929). Aleksander Antson (toim.), Valter Kaaver, August Jakobson, Rudolf

Ajaloo Instituudi direktorid

1947—50	Richard Kleis
1950—51	Gustav Naan
1951—68	Viktor Maamägi
1968—74	Juhan Kahk
1974—84	Karl Siilivask
1984	Juhan Kahk
1985—90	Raimo Pullat
1990—92	Rein Helme
1992—94	Teet Veispak
1995—	Priit Raudkivi

„Ajaloolise Ajakirja" peatoimetajad

1922—31	Peeter Treiberg (Tarvel)
1932—36	Hans Kruus
1937—40	Otto Liiv
1988—	Aadu Must

„Akadeemia". Kaas (1938)

Alajõe vald. Asend, vapp ja lipp

Alajõe valla elanike arv külade kaupa (2000)

Alajõe	141
Karjamaa	32
Katase	51
Remniku	50
Smolnitsa	11
Uusküla	63
Vasknarva	69

Alam-Pedja looduskaitseala. Vaade Kirna tornist Pedja jõele

Alamsaksa laene tähendusrühmade kaupa

Usund	altar, apostel, köster, leer, piht, piibel, praost, prohvet
Köögikultuur	hakkima, köök, ingver, kaneel, kahvel, kook, loorber, moos, pott, salat
Põllu- ja käsitöö	haamer, höövel, koot, saag, vokk, ääs
Ehitus	häärber, kamber, kants, kelder, korsten, pööning, trepp, võlv
Veondus	praam, tõld, kaarik
Rietus	jakk, krae, lips, mantel, müts, siid, sokk, vammus
Ühiskondlik elu	amet, lahing, naaber, mõõtma, pood, raad, rent, teenima, trahv, vang, üürima
Vaimuelu	paber, pasun, pilt, kunst, kool, maalima, salm
Looma- ja linnunimetused	eesel, elevant, kaamel, lõvi, mära, rott, tuvi
Taimenimetused	kõrvits, palm, roos, sibul
Omadussõnad	cht, karske, kelm, klaar, prii, priske, pruun, truu, tumm

Sirge, Johannes Ruven, Nigol Andresen jmt. ründasid Eesti ühisk-a ebakohti ja taunisid selles valitsevat sotsiaalset ebavõrdsust, kajastades pms. töölisklassi elu. Kirjanduslikult on kaalukamad A. Antsoni epigrammid, V. Kaaveri luule ning A. Jakobsoni, R. Sirge ja August Mälgu novellid.

Alajõe, küla ja samanim. valla keskus ning suvituskoht, paikneb Peipsi põhjarannikul Alajõe suudmes; 141 el. (2000). Tegeldakse kalapüügiga; seal asuvad paadisadam, piirivalvekordon, rahvamaja, rmtk. ja A. (venepäraselt Olešnitsa) õigeusu Jumalaema Sündimise kirik (a-st 1898).

Alajõe vald asub Ida-Virumaal; 109,61 km², 379 el. (2003). Keskus Alajõe k-s. Hõlmab ✧Alutaguse madalikul paikneva Peipsi põhjaranniku 26 km pikkuse ala, ulatub idas Narva jõe ülemjooksuni. Riigimetsamaad majandab Alutaguse metskond (keskus Iisakus), vallas on ✧Smolnitsa MKA, osa põhjapoolseid soomaid jääb ✧Agusalu MKA-sse. Metsamaa hõlmab vallast 72 %. Arenenud on puhkemajandus (puhkekeskus Suvi (Karjamaal), Uusküla puhkekeskus, Remniku laste- ja noortelaager), tulu annab kalandus. Valla elanikest 14 % (2000) on eestlased. Halduslikult jaotus ala rajoonide moodustamiseni (1950) Iisaku ja Vasknarva v-a vahel, 1954 moodust. Alajõe kn. sai valla staatuse 26. II 1992. ◂1

Alajõgi algab Kuremäe lähedalt Pikkjärvest, suubub Alajõe kohal Peipsisse; pikkus 28,6 km, jõgikond 150 km².

alamkorrakohus, ka alamraspraava, maakondlik esimese astme erikohus Eesti- ja Liivimaal 1784—96. Arutas väiksemaid kriminaal- ja tsiviilasju. Edasikaebeaste oli ülemkorrakohus.

alammaakohus, 1. Eestimaal tegutsenud esimese astme kohus, mis nõudis linna- ja talurahvakohtule mittealluvailt isikuilt sisse väikesi võlgu. Koosseis: rüütelkonna peamees, 3 meeskohtunikku ja 6 käasistujat ning 4 haagikohtunikku. Asut. hiljemalt 1617, edasikaebeaste oli ülemmaakohus. A. kaotati 1889. — **2.** maakonna politsei- ja haldusasutus Eesti- ja Liivimaal 1783—97. Koosseis: maakonna politseiülem, 2 aadlikku ja 2 riigitalupoega.

Alam-Pedja looduskaitseala asub Võrtsjärve nõo ürgseima ilmega osas, Põltsamaa, Puurmani, Laeva, Kolga-Jaani, Rannu, Puhja ja Tähtvere v-a piires; 25 846 ha (Eesti suurimaid kaitsealasid). Asut. 1994 rikkumata veerežiimiga tervikliku maastiku kaitseks. Kaitsealal on laiaulatuslikke soid (suurimad on Põltsamaa ja Laeva raba), erinevaid metsatüüpe (sh. haruldasi humalatega lammimetsi), suuri vanajõgedega jõgesid ning luhaalasid. Eripäraks on väga hõre inimasustus. Sood on lauka- ja älverikkad (neid on kokku üle 2000, eriti iseloomulikud laukad on Põltsamaa rabas), nad on kasvu- ja elupaigaks paljudele haruldastele taimedele ning ohustatud linnuliikidele, sh. meri-, kalju- ja kalakotkale (kõik LK I) ning metsisele (LK II). Ka luhaalad on tähtsad ohustatud linnuliikide (sh. suur- ja väike-konnakotkas, mõlemad LK I, ning rohunepp, LK II) elupaigad. Kevadel ja sügisel peatuvad kaitsealal läbirändavad veelinnud. Kokku on pesitsejaid linde u. 160 liiki, kaitsealal on mitu rohunepi ja tedre mänguplatsi. Kaitseala lõunapiir on Emajõgi, selle vanajõed on olulised kalade kudealad. ◂

alamsaksa laenud, eesti kirjakeele suurim laenurühm (u. 800 sõna ehk 15 % kirjakeele tüvevarast). Põhil. kultuurisõnavarasse kuuluvad laenud (vt. tabel) pärinevad keskalamsaksa k-st, mida kasutati Eesti linnades keskajal. Laene on rohkesti juba 16.—17. saj. kirjakeeles, nt. *eksempel* 'näide' ja *viss* 'kindel', osa neist on püsinud murretes, nt. *mant* 'koor', *käsper* 'kirss' ja *vöörus* 'esik'. 1

Alatskivi, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu—Kallaste mnt. ääres A. järve kaldal; 433 el. (2000). Seal asuvad ✧A. mõis, kirik (iseseisvumiseni 1927 Kodavere abikirik; pikihoone ehit. 1812, 1866 lisati koor ja ristlöövi, 1890 torn), kalmistu (sinna on maetud Juhan Liiv ning Laksi Tõnis), Peipsi piirivalvepiirkonna staap (kordonid Alajõel, Omedus, Varnjas ja Mehikoormas), Juhan Liivi nim. A. Keskkool (2002/03. õ.-a. 323 õpilast) ning A. Kunstide Kool. A-st loodes Peatsekivil asub Kalevipoja säng (I a-tuh. — II a-tuh.

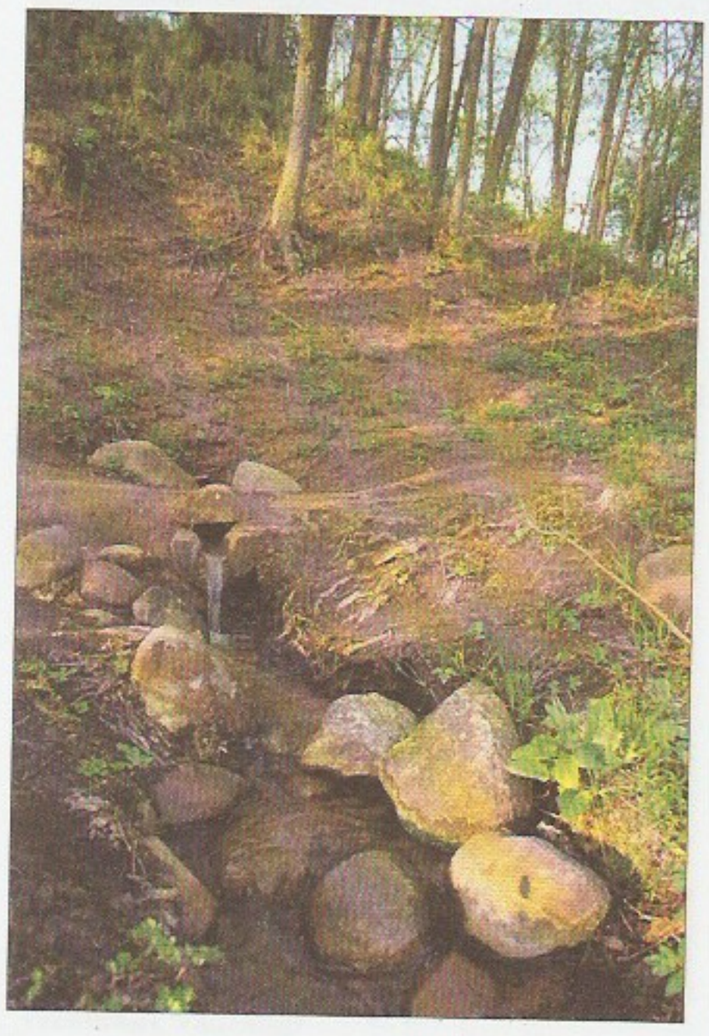

Alatskivi maastikukaitseala. Punarte allikas

alguses kasut. muinaslinnus). A. park ja paisjärve ümbrus kuuluvad A. MKA-sse. A. paisjärv paikneb ürgoru põhjas, ta rajati nn. Rootsi ajal ja teda suurendati 19. saj.

Alatskivi maastikukaitseala on asut. 1964 Alatskivi mõisa pargi (k. a. hirveaia) ja ürgoru ning seda ümbritseva piirkonna pärandkultuurmaastike kaitseks; 265 ha. Kaitseala piiridesse jäävad Lästeniidu oos, Kooljamägi, Kalevipoja säng, Lokutamägi, Alatskivi linnamägi (pärit II a-tuh. algusest), Punane allikas (voolab välja Kesk-Devoni liivakividest, vooluhulk 1—0,6 l/s; kunagine ohvrikoht) ja Truuduse tamm (kõrgus 25 m, tüve ümbermõõt 4,2 m, mõõdetuna 1,3 m kõrguselt). ▲

Alatskivi mõis (sks *Allatzkiwwi*). Esmamaining 1601 (*Hof Allesskiue*). 1628 kinkis Gustav II Adolf selle oma sekretärile Johan Adler Salviusele. Kuulus 1642—1753 Cronmannidele, 1753—1870 Stackelbergidele, seejärel kuni võõrandamiseni 1919 Nolckenitele. Tugevasti liigendatud põhiplaani, kõrgete viilude, nurga- ja ripptornide ja ärklitega, ebakorrapärase välisilmega neogooti hoone kavandas Šotimaal asuva Balmorali kuningalossi (arh. William Smith, 1852—55) eeskujul omanik Arved von Nolcken (ehit. 1880—85). Vundament on kaetud graniitplaatidega, katus oli algselt mustast kiltkivist. Esindusruumid paiknevad I korrusel: läbi kahe korruse ulatuvat halli kaunistavad kaks suurt kaminat ja sammasrõdu, avaras klassitsistlikus saalis on korintose sambad, tumedate puitpaneelidega pildigalerii lahendus on neorenessanslik. Esiväljaku väravahoone on ehit. koos lossiga. Majandushooned paiknevad peahoonest idas. Pargi (u. 70 ha) mõjukus tuleneb Alatskivi ümbruse vahelduvast pinnamoest. Varemalt asus seal paviljone ja skulptuure (sh. Belvedere Apollo koopia, viidi 1937 Kadriorgu). 1905 renditi mõis välja, Vabadussõja ajal asus lossis Alatskivi komandantuur. 1920 mõis riigistati ja lossi hakati kasutama koolimajana. 1930. a-tel asusid lossis piirivalve Peipsi jsk-a staap, üleajateenijate kogu ja kasiino. Nüüd kuulub loss vallale ning on avatud külastajatele. ▸

Alatskivi-Padakõrve looduskaitseala asub Alatskivi v-s; 355 ha. Asut. 1964 metsakoosluste ja metsakuklaste kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2001. Padakõrves on Euroopa suurim teada olev laanekuklaste asurkond (üle 2000 pesa), suurim asustustihedus on 15 pesa/ha.

Alatskivi parkmetsa kaitseala asub Alatskivi v-s; 21 ha. Asut. 1964, et kaitsta 19. saj. algul rajatud parkmetsa. Kaitseala põhiväärtusi on rohkem kui 100 aasta vanune saarik. Peale saarte kasvab kaitsealal ka pärnasid, lehiseid ja nulge.

Alatskivi vald asub Tartumaa kirdeosas Peipsi järve ääres; 128,38 km^2, 1445 el. (2003). Keskus Alatskivi alevikus. Idas piirneb Peipsi järvega. Valla kirdeossa jääb eraldi haldusüksusena Kallaste linn. Valla põhja- ja lääneosa paikneb ✧Ugandi lavamaal ning kaguosa ✧Peipsi madalikul. Valda läbib loode—kagu-sihiline mattunud ürgorg, kus asub mitu järve (Mustjärv, Kuningvere, Alatskivi ja Lahepera järv). Asustus on koondunud pms. valla põhjaossa ning Alatskivi ümbrusesse, lõunaosa on valdavalt metsane (metsamaa hõlmab vallast 46 %, riigimetsi haldab Alatskivi metskond). Valla piiresse jäävad Alatskivi parkmets, Alatskivi MKA, Alatskivi-Padakõrve LKA ja ✧Kuningvere KA. Rupsil asub Liivi muuseum (asut. 1988 Eesti Põllum-muuseumi filiaalina). Alatskivil, Kokoras ja Ninal on rmtk. U. $^1/_5$ valla elanikest on venelased, kes elavad pms. Peipsi ääres Ninal ja Rootsikülas. Ninal asuvad õigeusu Jumalaema Kaitsmise kirik (ehit. 1824—28) ja kalmistu. Piirkonna vene asustus on kujunenud pms. 17. saj. II poolel. Alatskivi metskonna keskus asub Saburi k-s. Suurimad ettevõtted on AS Kalmar & Pojad (puidutööstus), OÜ Friendsland (taime- ja loomakasvatus) ja AS Peipus Fish (kalatööstus). Valla

Alatskivi mõisa härrastemaja

staatus kaotati 1950, taastati 16. V 1991. A. v-st pärinevad Juhan ja Jakob Liiv ning Eduard Tubin.

B: *Peipsi piiril, Alatskivil.* [Koost. A. ja K. Elken.] Trt., 1999, ^{2}2000. ▸ 🅰

Albu, küla A. v-s Ambla jõe alamjooksul 4 km Järva-Madisest põhja pool Kaalepi—Lehtmetsa mnt. ääres; 355 el. (2000). Külas on põhikool (2002/03. õ.-a. 124 õpilast; asub end. Albu mõisa härrastemajas) ja rahvamaja. A. hõlmab lõunas ka end. Kodru karjamõisa (*Koddor, Sophienberg*), kuhu Nõuk. ajal ehitati Tammsaare-nim. kolhoosi keskus. — A-t (sks *Alp*) on esimest korda mainitud 1282 (*Alpie*), 1803. a-ks oli küla mõisastatud. Mälestusmärk tähistab 1861. a. talurahva vastuhakku.

Albu mõis (sks *Alp*). Esmamaining 1435. Oli kuni Vene-Liivimaa sõjani ordumõis (1558 kuulus Järvamaa foogtile). Põhjasõjas hävinud mõisa taastas 1717 kammerkolleegiumi asepresident Magnus Wilhelm von Nieroth, kes rajas sinna ka vaeslastekooli (töötas seal a-ni 1740), kus anti haridust ja rüütlikasvatust aadliorbudele ning kuhu võeti ka mitteaadlikest eestlasi ja venelasi. Praegune härrastemaja valmis pärast 1742. a-t, kui mõis oli Eestimaa erukuberneri krahv Gustav Otto Douglase omanduses. Hiljem kuulus mõis Igelströmidele, kes müüsid selle 1861, pärast Järvamaa talupoegade vastuhakku (1. XI 1861 jagas karistusrood seal

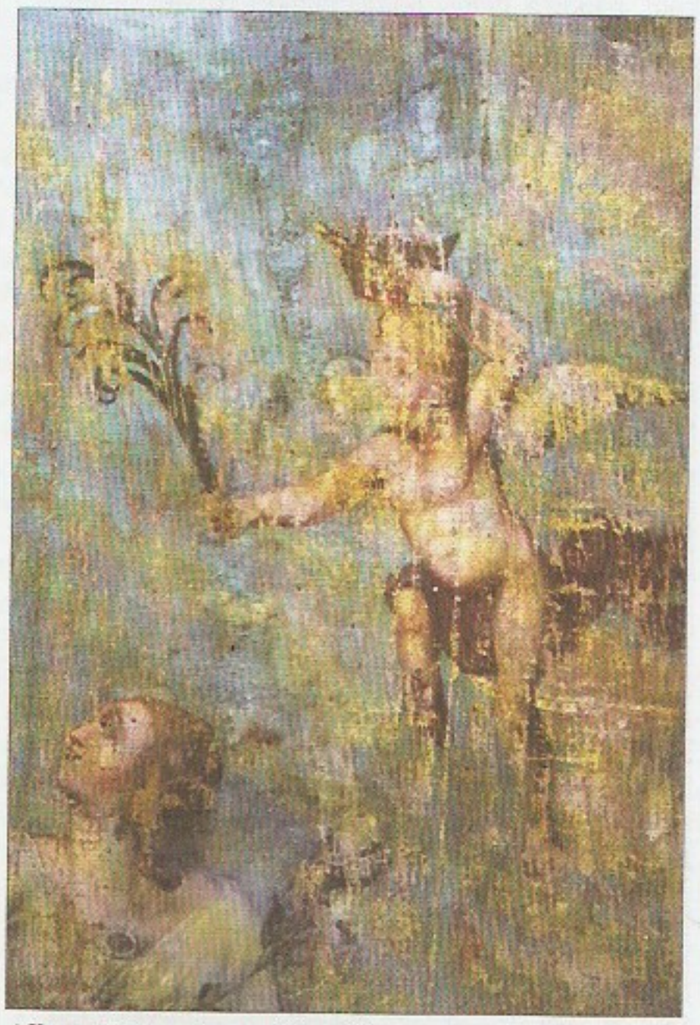

Albu mõisa seinamaalingud

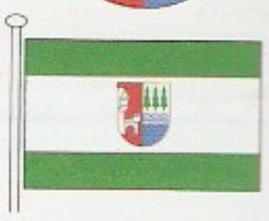

Alatskivi vald. Asend, vapp ja lipp

Alatskivi valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Alatskivi	433
Külad	
Alasoo	97
Haapsipea	54
Kesklahe	28
Kokora	101
Kuningvere	25
Kõdesi	28
Lahe	5
Lahepera	29
Linaleo	14
Naelavere	58
Nina	131
Orgemäe	5
Padakõrve	5
Passi	11
Peatskivi	43
Pusi	43
Päiksi	33
Pärsikivi	6
Riidma	13
Ronisoo	25
Rootsiküla	40
Rupsi	18
Saburi	19
Savastvere	35
Savimetsa	36
Sudemäe	16
Torila	68
Toruküla	20
Tõruvere	25
Virtsu	16
Väljaküla	23

Sulusasulana asub Alatskivi v-a piires Kallaste linn.

i vald. Asend, ipp

valla elanike arv 000)

	433
	97
	54
	28
	101
	25
re	28
	5
	29
	14
	58
	131
	5
	5
	11
	43
	43
	33
	6
	13
	25
	40
	18
	19
	35
	36
	16
	68
	20
	25
	16
	23

na asub Alatskivi
Kallaste linn.

Albu mõisa härrastemaja

Albu vald. Asend, vapp ja lipp

Albu valla elanike arv külade kaupa (2000)

Ageri	52
Ahula	335
Albu	355
Järva-Madise	74
Kaalepi	226
Lehtmetsa	45
Mõnuvere	9
Mägede	6
Neitla	12
Orgmetsa	66
Peedu	72
Pullevere	38
Seidla	45
Soosalu	25
Sugalepa	4
Vetepere	45

Alevid (2003)

	Pindala (km²)	Elanike arv (2003)
Alevvallad		
Aegviidu	11,97	933
Järvakandi	4,83	1493
Kohtla-Nõmme	4,64	1115
Lavassaare	8,00	554
Tootsi	1,76	1031
Vändra	3,28	2593
Kokku	34,48	7719
Vallasisesed alevid		
Kohila	3,48	3377
Märjamaa	4,05	3074
Pärnu-Jaagupi	6,19	1349
Kokku	13,72	7800

vitsamuhtlust ligi 50 talupojale), Lilienfeldidele, nemad lisasid 1888 hoone kesktelejele puitveranda. Kõrvalhooneist on säilinud ait, kaarsild, magasiait ja viinaköök. Park (5,1 ha) on vabakujunduslik. A-st 1921 asub härrastemajas kool. Härrastemaja ennistamisel (1995) selgus, et sel kohal oli 14. saj. asunud kindluselamu või väike linnus, 16. saj. aga uus hoone, ning restaureerimise käigus tulid vestibüüli laes ja seintel nähtavale rokokoo- ja barokkmaalingud. Väärtuslikud on kahhelahi ja kaarjas trepp. Vt. ill. 11. kd., lk. 707. ◂▲

Albu vald asub Järvamaa loodeosas; 257,19 km², 1408 el. (2005). Keskus Järva-Madisel. Paikneb ✧Kõrvemaalt (lääne) ⁺Pandivere kõrgustikule (idas) ülemineku alal. Pinnamoodi ilmestavad Mägede mõhnastik, Aegviidu—Neitla oosistiku lõunapoolsed vallseljakud (sh. Vulbi mäed) ja soosaartena paljud väikevoored (nn. väljamäed). Sood (Kakerdaja raba jt.) kuuluvad enamjaolt Epu-Kakerdi soostikku. A. v-a ala asub Jägala jõgikonna kaguosas, mida veestavad Jägala jõe ülemjooks, Ambla jõe alamjooks ja Tarvasjõgi. Kõrvemaal on mitu väikest rabajärve (Kakerdajajärv, Tartussaare Ees- ja Tagajärv ehk Kihmjärv) ning sadade laugastega laugastikke. Leidub kütteturvast (Kaalepi raba), ehitusliiva (Mägede ja Neitla karjäär) ja kruusa. Suurema osa A. v-a läänеosast hõlmab ✧Kõrvemaa MKA, Peedu k. tagumail asub väike ⁺Vulbi MKA. Kõrvemaa metsad, mõhnad ja veekogud on arvestatav turismipiirkond, kus

Tammisaare Väljamägi

eriline tähtsus on kirjanduslikel paikadel (Vetepere-Vargamäe, Järva-Madise). 71 % vallast on metsa ja soo, 29 % põllumaa all. Põllum. tootmisega tegelevad tulundusühistu Ageri Agro, OÜ Farmiks Agro (Orgmetsas) ja Tammsaare OÜ. Riigimetsamaad haldavad Rava ja Väätsa metskond. Tuntuimad tööstusettevõtted on OÜ Preskosa (vaipkatete tootmine) ja OÜ Pakpoord (õmblustööd). Valda läbivad Pärnu—Rakvere põhi- ja Aravete—Tartu tugimnt. Töötavad Albu Põhikool ja Ahula Algkool ning Ahula Rahvamaja. Järva-Madisel, Albus ja Ahulas on rmtk. ning Veteperes A. H. Tammsaare Muuseum. Vallamaja ees on Tammsaare mälestusmärk (püstitatud 1936). Tegutseb EELK Järva-Madise Püha Matteuse Kogudus. — Nüüdne A. v. sai omavalitsusstaatuse 22. IV 1993 (tollase Ambla kn. piires). 1950 kaotatud A. v. oli pisut suurem (hõlmas 1939. a-ni Kautla piirkonna), 1977. a-ni kuulus A. v-le ka Aravete ümbrus. ◂1

Alema looduskaitseala asub Nissi v-s; 49 ha. Asut. 1981, et kaitsta ohustatud taimeliike. Praegused piirid ja staatus a-st 1998. Kaitsealasse kuuluvad Nurme puisniit ning väga liigirikas madalsoo, kus kasvavad nt. koldjas selaginell, soo-hiilakas, Russowi sõrmkäpp, kärbesõis ja eesti soojumikas (kõik LK II).

alev, linnast väiksem asustusüksus, haldusüksusena Eestis nüüdisajal kas vald (a-vald) või vallasisene a. Juba 16. saj. oli Eestis 14 a-t. 1917—27 sai a-ks 20, 1945. a. 18, 1948—61 14 ja 1971—91 4 asulat. 1939—45 Eestis a-eid ei olnud. Üldse on a-st 1917 a-i õiguse omandanud 56 asulast 2003. a-ks 35 saanud linnaks, 7 on linnaosad ning 6 alevikud (sh. 1938—79 linn olnud Mustla). Et kohaliku omavalitsuse korralduse seadus (1993) ei näe a-t kui omavalitsuslikku haldusüksust ette, muutusid 1993. a. II poolel 11 a-t (peale tabelis loetletute ka Tamsalu ja Võsu) halduslikult vallaks. Vt. kaardiskeem 11. kd., lk. 264. 1

alevik, hrl. külast suurem ning alevist ja linnast väiksem asula, kohalik kaubandus-, teenindus- või muu keskus, mis ajalooliselt on tekkinud kiriku, rdtj-a, vabriku vms. juurde. Eestis seadustati a. arvestuslikuks asulaliigiks 1977, kusjuures määrav oli tihe hoonestus ja vähemalt 300 alalise elaniku olemasolu; a-ks said paljud kolhooside ja sovhooside keskasulad. A-e loeti maa-asulaiks ja nende elanikke maarahvastikku kuuluvaks, kuid valitsuse 1996. a. 24. sept-i määrus sedastas a-u linnaliseks asulaks. 2000. a. rahvaloenduse andmeil oli Eesti 173 a-s kokku 137 867 el. (10,1 % kogurahvastikust). Vt. tab. 11. kd., lk. 263 ja 265. 1

aleviljelus, arhailine viljelusviis, mille korral põletatakse tulevasel põllul kasvav võsa jms. Tuhk toimib pms. kaaliumväetisena. Alepõlde kasut. 3—4 aastat ja jäetakse siis 10—20 aastaks sööti. Eestis oli a. kasutusel kuni 18. saj-ni.

Alexela Oil, AS Alexela Oil, kütuse jae- ja hulgimüügi ettevõte, asut. 1. XI 1993. A. O-le kuulub üle-eestiline tanklakett, mille moodustavad 30 tanklat. Aktsiaseltsi põhikapital on 57,7 mln. ja aastakäive (2002) 350 mln. kr., töötajate arv 160. ▾

Alevikud (2003. a.; elanike arv 2000. a.)

	Elanike arv		Elanike arv
Adavere	659	Märja	658
Ahja	635	Nõo	1487
Alatskivi	433	Oisu	425
Alu	932	Olgina	522
Ambla	358	Olustvere	664
Aravete	971	Orissaare	1085
Are	417	Paikuse	2038
Arukülа	1852	Pajusti	772
Aseri	1896	Palamuse	552
Assaku	407	Palivere	994
Aste	556	Paralepa	239
Audru	1460	Parksepa	760
Avinurme	807	Peetri	312
Eidapere	329	Prillimäe	411
Erra	245	Puhja	1080
Haabneeme	2103	Puka	770
Hageri	177	Puurmani	659
Hagudi	331	Raasiku	1334
Haljala	1259	Rakke	1067
Halliste	371	Ramsi	751
Harku	791	Rannu	442
Helme	419	Ravila	382
Hulja	581	Riisipere	1071
Hummuli	416	Risti	613
Häädemeeste	869	Roela	608
Iisaku	949	Roiu	489
Ilmatsalu	516	Roosna-Alliku	496
Juuru	579	Rummu	3532
Jõgeva	561	Rõngu	743
Järva-Jaani	1069	Rõuge	456
Jüri	2614	Sadala	312
Kadrina	2456	Saku	4605
Kaerepere	551	Salme	587
Kaiu	603	Sangaste	250
Kamari	199	Sauga	1084
Kambja	727	Siimusti	813
Kanepi	657	Simuna	484
Karjaküla	367	Sinimäe	365
Kasepää	273	Sonda	615
Keava	298	Sõmerpalu	426
Kehtna	1600	Sõmeru	1378
Keila-Joa	383	Särevere	1052
Kihelkonna	485	Sääse	505
Kiili	954	Tabasalu	2193
Kiisa	558	Tabivere	1083
Kiltsi	281	Taebla	1016
Klooga	995	Tammiku	389
Kobela	482	Tihemetsa	913
Koeru	1322	Toila	777
Kolga-Jaani	431	Tori	537
Kolkja	400	Torma	544
Kose (Harjumaa)	2260	Tsirguliina	530
Kose (Võrumaa)	566	Tudu	450
Kose-Uuemõisa	992	Tudulinna	306
Kostivere	800	Turba	1110
Kureküla	155	Tõravere	313
Kuremaa	606	Tõrvandi	1604
Kuusalu	1254	Tõstamaa	652
Kuusiku	213	Ulila	352
Kõpu	372	Uuemõisa	1096
Kõrgessaare	517	Vaida	1029
Kõrveküla	575	Valjala	513
Käina	868	Vana-Antsla	323
Käravete	300	Varnja	262
Kärla	1007	Varstu	450
Käru	466	Vasalemma	867
Käärdi	577	Vastse-Kuuste	525
Laagri	4187	Vastseliina	797
Laatre	275	Veriora	566
Laekvere	482	Viimsi	1762
Lagedi	951	Viiratsi	1373
Laiuse	470	Vinni	1054
Lehtse	501	Virtsu	750
Leisi	335	Viru-Jaagupi	384
Lelle	437	Voka	1083
Lepna	512	Võiste	531
Lohusuu	408	Võnnu	635
Loo	2202	Võsu	491
Luunja	583	Võõpsu	235
Lähte	491	Väike-Maarja	2200
Lüganuse	470	Väimela	824
Mehikoorma	257	Värska	580
Misso	334	Väätsa	690
Mooste	464	Õisu	360
Mustla	950	Õru	207
Mäetaguse	561	Ämari	586
		Ülenurme	1055

„Allfilm", 1995 Tallinnas asut. filmistuudio, mille juhatuse esimees on Artur Talvik. „A." on tootnud mängu- („Armas tuss 50 aastat hiljem", 2000, rež. René Vilbre; „Head käed", 2001, Peeter Simm; „Ferdinand", 2002, Andri Luup) ja dokumentaalfilme ning reklaamfilme ja promotsioonivideoid. ▸

Alliku kaitseala asub Karksi v-s; 74 ha. Asut. 1992 liigikaitsealana. Kaitsealal on pesitsenud must-toonekurg (LK I).

Allikukivi koobaste ja allikate kaitseala asub Saarde v-s; 17 ha. Asut. 1976. Allikukivi kolmest koopast koosnev 33 m pikkune koobastik on tekkinud Aruküla lademe liivakividesse maa-aluste veesoonte uuristaval toimel. Pärast koopa suudme lae osalist sissevarisemist on sellele rajatud uus, betoonist lagi. Koopas voolav allikaoja (suvine vooluhulk 1—0,5 l/s) avaneb ürgoru veeru jalamil. Allikukivi (Kärsu) allikas oli oluline veevõtukoht juba muinasajal. Koobaste ja allikatega on seotud palju muistendeid. ▸

Allirahu, kaks laidu Liivi lahes Saaremaast lõunas. Edelapoolne (Sandla) A. asub 8 km Vätta ps-st kagus; 3,1 ha. Madalal rohtunud saarel on rõduga metallsambal tulepaak (kõrgus 8 m, a-st 1887). Kirdepoolne (Kõiguste) A. (ka Aliserahu) paikneb Siiksaare ps-st 4,3 km idas; 2,1 ha. Kivisel rohtunud seljakul on 4-tahuline 16 m kõrgune metallsõrestiktulepaak (a-st 1954).

allkeel, ühe keele variant, mis erineb teistest variantidest temale omase sõnavara ja grammatikajoonte poolest. A-i eristatakse regulaarselt koos esinevate keeleväliste tunnusekimpude abil, mis mõjutavad keelt samas suunas. A-d jaotatakse kasutajakesksteks (kohamurded, sotsiolektid) ja kasutuskesksteks (registrid, stiilid) ning normikeeleks ja mittenormingulisteks variantideks. A-i, mis erinevad muudest ainult hääldusе erijoonte poolest, nimet. aktsentideks.

B: *Eesti keele allkeeled.* [Toim. T. Hennoste.] Trt., 2000.

allood, vabalt pärandatav ja võõrandatav maaomand. Liivimaal kasutati 13.—15. saj. terminit „a." mõisa täh-s. 1783 muudeti a-deks kõik Eesti- ja Liivimaal eravalduses olevad mõisad.

Altmargi vaherahu, 26. IX 1629 Poola ja Rootsi vahel 6 aastaks sõlmitud vaherahu, mille järgi Rootsi säilitas Preisi linnad ja Liivimaa (Daugavast põhja pool asuva ala). 1635 vaherahu pikendati, see kinnitati Oliwa rahuga 3. V 1660.

Alu, alevik Rapla v-s, Rapla kesklinnast 3 km loodes; 932 el. (2000). Külmutusseadmete hoolde, rõivatööstus- ja autoveondusettevõtted, koolitusasutus (rahvaõpistu selts), lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 77 õpilast), rmtk., tervisekeskus, ✧A. mõisa härrastemajas Kaitseliidu õppekeskus. — Esimest korda on A-t mainitud külana (*Alafœ*) „Taani hindamisraamatus". Nüüdisilme saanud seal asunud Rapla EPT keskasulana.

Alu liigikaitseala asub Tõstamaa v-s; 27 ha. Asut. 1976 kauni kuldkinga (LK II) ja tema kasvukoha kaitseks.

Alulinn, linnusease Ida-Virumaal Aa küla läh. soosaarel, 139 m pikkune ja 72 m laiune madala paekivimüüriga piiratud ala. Selle läh. olnud ohvrikohast leiti 1869 rohkem kui 90 raudeset (u. 50 odaotsa, üle 20 sirbi, õõs- ja silmaga kirveid, mõõkade tükke jm.), millest enamik pärineb rauaaja varajastest järkudest.

Alu mõis (sks *Allo*). Esmamaining 1409 (*Hof Alwen*, Treydenite valdus). Kuuius Rootsi ajal Uexküllidele, seejärel Wrangellidele, 1705 omandasid mõisa Rosenid, kellelt see läks rüütelkonna pealiku Bengt Heinrich von Bistrami valdusse. Alu juurde kuulus Rapla karjamõis. Praeguse härrastemaja lasi ehitada 1858 A. m-a ostnud Otto von Lilienfeldt. Kolmekorruseline, kõrge nelinurkse nurgatorniga massiivne peahoone on Eesti

Allikukivi koobaste ja allikate kaitseala. Seentega kattunud koopasein

Alexela Oil. Logo

„Allfilm". Logo

Alu mõisa härrastemaja

mõisaarhitektuuri omapäraseimaid neogooti ehitisi. Projekteeris Paul Friedrich Wilhelm Alisch, ehitamist alustati 1862, töö lõpetas (1875) Rakverest pärit ehitusmeister Friedrich Ferdinand Modi. Fassaadi rõhtliigendust toonitavad krohvrusteering ning mašikulii ja nurgatornikestega karniis. Siseruumid, sh. kaht korrust läbiv vestibüül ja suur saal, on neoklassitsistlikud, vestibüüli seintel on säilinud historitsistlikud maalingud. Hoonet ümbritseb tiikidega park (7 ha; LK). Kõrvalhoonetest on säilinud valitsejamaja, kuivati ja tallid. 1923—42 asus härrastemajas kool, hiljem koondise „Eesti Põllum-tehnika" osk. A-st 1999 kuulub Kaitseliidule. ▲

Aluoja allikad asuvad Toila v-s kohas, kus Viru lavamaal 10 m sügavuses kanjonilaadses orus voolav Mägara oja suubub Pühajõe orgu. Ojal olevast Aluoja joastikust 200—250 m ülesvoolu asuval karstialal neeldunud vesi väljub joa astanguis ja oru vasakpoolsel veerul allikatena. Neist suurima, Ohvriallika vooluhulk on 40 l/s. LK.

Alutaguse kihelkond oli 13. saj. alguses Virumaa idapoolseim kihelkond („Taani hindamisraamatus" *Alentagh*, 316 adramaad), 19. saj. lõpus hõlmas Jõhvi, Iisaku ning Vaivara khk-a ala. Jõhvi ja Narva (hilisem Vaivara) khk. eraldusid arvat. juba 13. saj. Arvatakse, et A. k-a lõunaossa on mitmes järgus (I a-tuh. algul ja II poolel ning II a-tuh. algul) saabunud asukaid ida poolt (vadjalasi, venelasi). Veel 17. saj. lõpul A. k-a lõunaosas enamuses olnud venelased eestistusid 18.—19. saj. (v. a. Peipsi ääres ja Narva jõe ülemjooksul asunud rannakülades). 13.—16. saj. ei olnud A. k. omaette piirkond (halduslikult jagunes 15.—16. saj. Narva ja Vasknarva foogtkonnaks), ometi hakati u. 15. saj. ka Lüganuse khk-a lugema A. k-a kuuluvaks. Rootsi võimu all kuulus A. k. halduslikult 1581—91 ja a-st 1617 Ingerimaasse, a-st 1641 ka kiriklikult Ingerimaa superintendentuuri. Ka Viru-Nigula khk. loeti siis A. k-a kuuluvaks. 1651 ühendati A. k. nii halduslikult kui ka kiriklikult Eestimaa kub-ga. Venemaa alluvuses kuulus A. k. Narva mk-a, a-st 1704 Ingerimaa ja 1710—22 Peterburi kub-u koosseisu. 1771—1919 moodustas A. k. ühe Virumaa kahest praostkonnast, 1798—1888 adrakohturingkonna.

Alutaguse madalik

Alutaguse kompleks, Kirde-Eestis aluskorda moodustav kurrutatud moondekivimite kompleks, milles valdavad liiva- ja savisetendite moondel tekkinud biotiit- ja biotiit-granaat-kordieriit-sillimaniit-gneisid. Kohati (Uljaste jmt. ala aluskorras) on kvartsliivade moondel tekkinud kvartsiite ning savi- ja karbonaatsetendite moondel orgaanikarikkaid pürrotiingraniitgneisse ja marmoreid. U. 1,9—1,8 mrd. aastat tagasi olnud Svekofennia kurrutus tekitas valdavalt ida—lääne-sihilisi mäekurde ning magmaintrusioone.

Alutaguse madalik, maastikurajoon Kirde-Eestis; 3345 km². Hõlmab Peipsi nõo loode- ja põhjaosa, sopistub edelasse Endla järve ümbrusse ja jätkub Venemaal. Paekivine aluspõhi ei paljandu. A. m-le on omased jääjärve- ja järvetasandikud (74 % alast), suured metsad (Eesti suurim metsasus, 88 %) ning pms. põlevkivi kaevandamisel tekkinud tehnogeensed maastikud. Asustus paikneb pms. Peipsi rannikul ja jõgede ääres. Madaliku keskosas asub kirde—edela-sihiline ligi 30 km pikkune Iisaku—Illuka—Kurtna mandrijää servamoodustiste vöönd. Iisakul on lai (u. 700 m) ja kõrge (kuni 42 m) lavaja laega järsunõlvaline põllustatud oos (Tärivere mägi, 94 m), mida liigestavad piklikud nõod. Jõugal asub kahe rööpse oosiaheliku vahel pikkades nõgudes neli järve. Ooside liival ja kruusal on kujunenud rähksed rendsiinad ning seal kasvab salu- ja sürjamets. Servakuhjatiste vööndi äärmises kirdeosas paikneb irdjääväljas tekkinud, valdavalt keskmisest ja peenliivast koosnev Kurtna mõhnastik (u. 15 km², kuulub ✧Kurtna MKA-sse). A-st 1964 on Pannjärve karjääris kaevandatud suure kvartsisisaldusega liiva. Mõhnade asemele on seal kujunenud tehisjärv. Vasavere veehaarde tõttu on põhjavee ja mitme järve veetase langenud. Mõhnastiku leede-, leetunud ja küllastumata liivmuldi katab hõredavõitu palu- ja nõmmemännik, mis on kasvanud pärast 1941. a. metsapõlengut. Kurtna mõhnastikust lõuna pool on mitu kõrgendikku: Kuremäe (kuni 92 m) ümbrus, Kivinõmme mõhnastik, Tudulinna ja Avinurme liustikujõe deltakuhikud ning Iisaku—Varesmetsa ümbruse lavad. Kesk- ja Ida-Alutagusel vahelduvad leede-glei- ja turvastunud leedemuldadel kasvavad väikese tootlikkusega siirdesoomännikud rabadega. Märgadel liivadel takistab paljudes kohtades metsakasvu mullakihis leiduv nõrgkivi. Maastikku liigestavad mõne meetri kõrgused luitestunud rannavallid ja enamasti 6—8 (harva kuni 12) m kõrgused ja 2—5 km (Puhatu soos ka üle 20 km) pikkused, valdavalt kirde—edela-sihilised leedemuldadega luitevallid. Puhatu soos on rohkem kui 20 m kõrgusi ja 60—90 m laiusi luiteid. Neid kuivi sambliku-, kanarbiku- ja pohlamännikutega kaarjaid kõrgendikke (paljud neist on soosaared) nimet. kriivadeks. A. m-u läänecosas (mõlemal pool Muraka raba) ning Mustveest edelas, valdavalt saviliivadel ja liivsavidel kujunenud leostunud ja leetjatel gleimuldadel kasvab soostunud kaasik. Jõgede lähedal on paljudes kohtades lodusanglepikuid. Peeneteralistel järveliivadel kujunenud gleimuldadel kasvab mitut tüüpi soostunud metsa. Madalate rannavallide gleistunud leetunud muldadel leidub palukuusikuid. Peipsi põhjarannikut ääristab 32 km ulatuses vaevalt kilomeetri laiune männimetsane katkendlik luitevöönd (luidete kõrgus 5—8, Smolnitsas kuni 12 m). Järvevälja ja Smolnitsa luitestik on LK all. A. m-u äärmise kirdeosa (Puhatu soo põhjaosa) maastik on tehnogeenne. Kurtna mõhnastiku idapiiril asub u. 13 km pikkune ja kuni 3 km laiune Oru turbavälj.

LEXELA
xela Oil. Logo

llfilm
film". Logo

kivi koobaste ja e kaitseala. Seen-ttunud koopasein

sellest ida pool on Viivikonna, Sirgala ja Narva põlevkivikarjäär. Kaevandatud aladel on ligi ühe kilomeetri laiused ja paari kilomeetri pikkused (Sirgalas 1,5—2,3 km) lainjad puistangulavad, mida üksteisest eraldavad väljaveoteede 10—25 m sügavused kraavikujulised paekivise põhjaga süvendid (ligi 10 % alast). Mõni neist on kaevandamise ja vee eemaldamise lõppedes täitunud veega. 1 t põlevkivi kaevandamiseks on tulnud nt. Sirgalas eemaldada 2,4 m^3 vett. Tasandatud puistangualad sobivad kõige paremini metsastamiseks (pms. mänd, vähem arukask, kuusk, sanglepp ja lehis). Kõrgesoo serval on soojuselektrijaamade tekitatud suured tuhaärastusalad (tuhakihi paksus kohati üle 10 m). Narva jõest läänes asub suuri soid (Puhatu, Sirtsi ja Tudu soo ning paljude märede ja õõtsiksoodega üksteisest eraldatud rabalaamadest koosnev Muraka-Ratva soostik). Rabasaared ja metsad on kaljukotka, tedre, metsise ja rabapüü elupaigad ning haruldaste taimeliikide (väheõiene tarn, hammasjuur, nõiakold, lehitu pisikäpp, sinine emajuur, õõtsikuil harilik sookäpp ja väike käopõll) kasvukohad. Maastikurajooni äärmises edelaosas, jäänukjärvedega Endla nõos, hõlmavad sood kolmveerandi alast. A. m-u jõed suubuvad Narva jõkke (Mustajõgi, Poruni jõgi, Gorodenka oja) ja Peipsi järve (Alajõgi, Rannapungerja jõgi, Avijõgi, Mustvee jõgi, Kullavere jõgi). Endla nõost kulgeb väljavool Põltsamaa jõe kaudu. A. m-l on palju kuivenduskraave (eriti Tudu, Avinurme ja Mustvee ümbruses ning Vooremaaga piirneval alal). Peale Kurtna järvestiku on muid järvi u. 30, enamik neist asub soos. Rabades on rohkesti laukaid. Äärmisse kirdeossa ulatub ✧Narva veehoidla. Kaitstavad alad hõlmavad A. m-st 16,4 %, suurimad neist on ✧Muraka LKA, ✧Puhatu LKA ja ✧Agusalu MKA. Peipsi rannikul ja Narva jõe vasakkaldal on eesti-vene segaasustus. A. m-u rahvarohkeim asula on Mustvee linn (2003. a. 1696 el.). Suurimad Peipsi-äärsed asulad (nn. järvekülad) on Kodavere, Omedu, Kasepää, Tiheda, Kükita, Raja, Vilusi ja Lohusuu. Põhjaranniku külad (Kauksi, Kuru, Uusküla, Alajõe, Remniku) on väikesed, rohkem inimesi on neis ainult suvitushooajal. Narva jõe kaldal asuvad Vasknarva, Jaama, Permisküla ja Kuningaküla (nn. jõekülad), metsade keskel vähestel põllustatud aladel Kõnnu, Võtikvere, Ulvi, Venevere, Avinurme, Tudulinna, Tudu, Iisaku ja Kuremäe ning kirdeosa kaevanduspiirkonnas Viivikonna ja Sirgala.

B: *Virumaa: koguteos*. [Koost. K. Saaber.] Rakvere, 1996; *Peipsi*. [Toim. E. Pihu ja A. Raukas.] Tln., 1999. ▲

Amata lade, Kesk-Devoni Givet' ladejärku kuuluv, Eesti Devoni noorim lade. Avamus kulgeb 5—10 km laiuse vööndina Kagu-Eestis Mõnistest Petserini. Suurimad paljandid on Peetri ja Piusa jõel, väiksemaid on ka Rõuge piirkonna ojadel. Purdkivimeist lademe (paksus 12—21 m) koostises on valge ja kollakashall peenteraline põimkihiline liivakivi, mis vaheldub savikihte sisaldava roheka ja violetjashalli aleuroliidiga. Läbilõike alaosale on iseloomulikud läätsjad konglomeraatsed vahekihid. Iseloomulikud vähesed kivistised on lõuatud ja lõugsuused kalad. Tüüpläbilõige Lätis Amata jõe kaldal. Vt. tab. 11, kd., lk. 103.

Ambla, alevik ja samanim. valla keskus, asub A. jõe ülemjooksul, 12 km Tapast edelas Pärnu—Rakvere mnt. läh. Tamsalu tee ääres; 358 el. (2000). Tegutsevad Aravete Agro OÜ (lihatöötlemisettevõte), põhikool (2002/03. õ.-a. 105 õpilast; asut. 1874 kihelkonnakoolina, 1950—85 keskkool), kultuurimaja, rmtk. ja EELK ✧A. Maarja kirik, kirikaias on Vabadussõjas langenute mälestussammas (kujur Anton Starkopf, 1925, lõhutud 1949, taastatud 1990). — Teeristmel olnud küla kujunes kihelkonnakeskuseks ja 19. saj. lõpus käsitööliste alevikuks; 1945—79 oli A. alev.

Ambla jõgi, alamjooksul ka Albu jõgi, Jägala jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 31 km, jõgikond 242 km^2. Algab Roosna ehk Vanaveski järvest, läbib Käravete paisjärve, suubub Vetepere k-st läänes. Peamised lisajõed on Sääsküla oja (18, km) ja Albu peakraav (9 km). Kuulub Tallinna veevarustussüsteemi.

Ambla kihelkond moodustati 13. saj. I poolel (arvat. 1220. a-il), hõlmas Järvamaal nüüdse Ambla, Lehtse, Anija ja Kadrina v-a, 13. saj. alguses kuulus arvat. Loppegunde khk-a. 1700—03, 1805 (Roosnal, Kukeveres), 1858 (Karkuses, Pruunal, Rägaveres, Tapal) ja 1861 (Jänedal) oli talurahva vastuhakke. Talude päriseksostmine algas 1864 (Rakal) ning muutus 1867 hulgaliseks. Pärast Balti rdt. rajamist (1870) tekkis Tapa rdtj-a juurde alevik, mis sai 1917 aleviks ja 1926 linnaks, ning Aegviidu rdtj-a ümber alevik, mis kujunes 1920. a-il suvitusasulaks. 1921 toodi Tallinnast Jänedale põllutöökeskkool.

Ambla Maarja kirik, Järvamaa vanim säilinud kirik. Koosnes u. 1250. a-il Liivimaa Ordu rajatuna ühevõlvikulisest kooriruumist (nähtavasti dominiiklaste mõjul võlviti algul ainult koor) ja laiemast võlvimata pikihoonest, millel on läänes ning mõlemas külgseinas lihtne portaal. Läänefassaadil ja koori lõunaseinas on ümaraken. Arvat. 13. saj. keskpaiku püstitati läänetorn ja pikihoone võlviti kolmelööviliseks kodakirikuks ning koori lõunaküljele ehitati võlvitud käärkamber. Kuplitaolised servjoonvõlvid, nn. domikaalvõlvid, järgivad Vestfaali eeskuju. Ümarate võlvisammaste romaanipärane kapiteelidekoor sarnaneb Gotlandi meistri Lafrans Botvidarsoni väänlamotiiviliste reljeefidega. Käärkamber on ehit. 13. saj. lõppveerandil, põhjapoolne võlvitud eeskoda arvat. 14. saj. alguses. Koori seintes on neli suurt isteorva, mis võisid kuuluda Amblas istungeid pidanud neljaliikmelisele meeskohtule. Säilinud on renessanssaltar (17. saj. algus, Berent Geistmann), hilisrenessansskantsel ja osa pingistikku (17. saj. algus, Adam Pampe). Oreli ehitamisega on kaotanud oma mõju läänеseinas domineerinud ümaraken. ▸

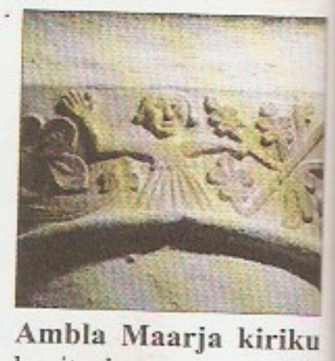

Ambla Maarja kiriku kapiteel

Ambla vald asub Järvamaa põhjaosas; 166,45 km^2, 2347 el. (2003). Keskus Ambla k-s. Põhiosa paikneb ✧Pandivere kõrgustiku lääneserval, äärmine lääneosa kuulub ✧Kõrvemaasse. Valla piires algavad Jägala parempoolsed lisajõed Ambla ja Jänijõgi, ülemjooksul läbib valda Soodla jõgi, maastikku ilmestavad Aravete ja Käravete paisjärv. Palju väikesi, pms. madalsoid: Koigi, Lohala, Prümli, Pätsiniidu, Vistla raba, Rava raba jt. Vallas asuvad ✧Rava MKA ja ✧Lüsingu veesäilitusala, huviväärsed on ka Pätsiniidu paekärgastik (karstiala), Kurisoo kurisud, Aravete allikad ja Kangrumägi (sipelgakoloniad). Metsamaa hõlmab 39 % vallast. Riigimetsamaad haldab Rava metskond (keskus Aravetel). Valla lääneosa läbib Pärnu—Rakvere—Sõmeru põhimnt., millelt hargnevad Piibe mnt. lõigud Käravetelt Jägala ja Aravetelt Tartu suunas, oluline on ka Ambla—Tamsalu tee. Majanduselus on juhtkohal Aravete (Aravete Agro OÜ, AS Aravete Saeveski ja Aravete Metallitööde OÜ). Käravetel töötab algkool, Amblas põhi- ja Aravetel keskkool, neis alevikes ja Reinevere k-s on rmtk., Aravetel kultuuri- ja spordikeskus ning Amblas kultuurimaja, Kurisoo mõisa härrastemajas paikneb Aravete külamuuseum. Tegutseb EELK Ambla Maarja kogudus. Vallas on Ambla ja Sipelga kalmistu. — Olulised piirimuudatused tehti 1938: A. v-ga liideti osa Nõmküla v-a, samas anti mõned A. v-a asulad Lehtse v-le. Rajoonide moodustamisel 1950 arvati end. A. v. (Ambla, Jäneda ja Roosna kn.) Tapa raj-i. 1963. a-ni nüüdispiires olnud ala sai omavalitsusliku valla staatuse 11. IV 1991. ▸

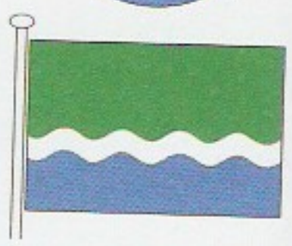

Ambla vald. Asend, vapp ja lipp

Ambla valla elanike arv asulati (2000)

Alevikud	
Ambla	358
Aravete	971
Käravete	300
Külad	
Jõgisoo	129
Kukevere	54
Kurisoo	92
Mägise	31
Märjandi	78
Raka	78
Rava	41
Reinevere	74
Roosna	128
Sääsküla	51

ametiraha, ka ametikilbike, -sõlg, -tärn, rinnal või kaelas kantav ametimärk, enamasti suure metallraha kujuline. Balti kub-des võeti a. 19. saj. I poolel kasu-

bla Maarja kiriku
iteel

bla vald. Asend,
p ja lipp

bla valla elanike arv
dati (2000)

vikud	
bla	358
vete	971
avete	300
lad	
isoo	129
kevere	54
risoo	92
gise	31
rjandi	78
ka	78
va	41
nevere	74
osna	128
isküla	51

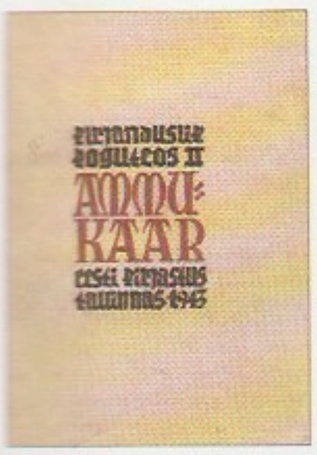

„Ammukaar" II. Kaas

R. Andre Teatristuudio. Logo

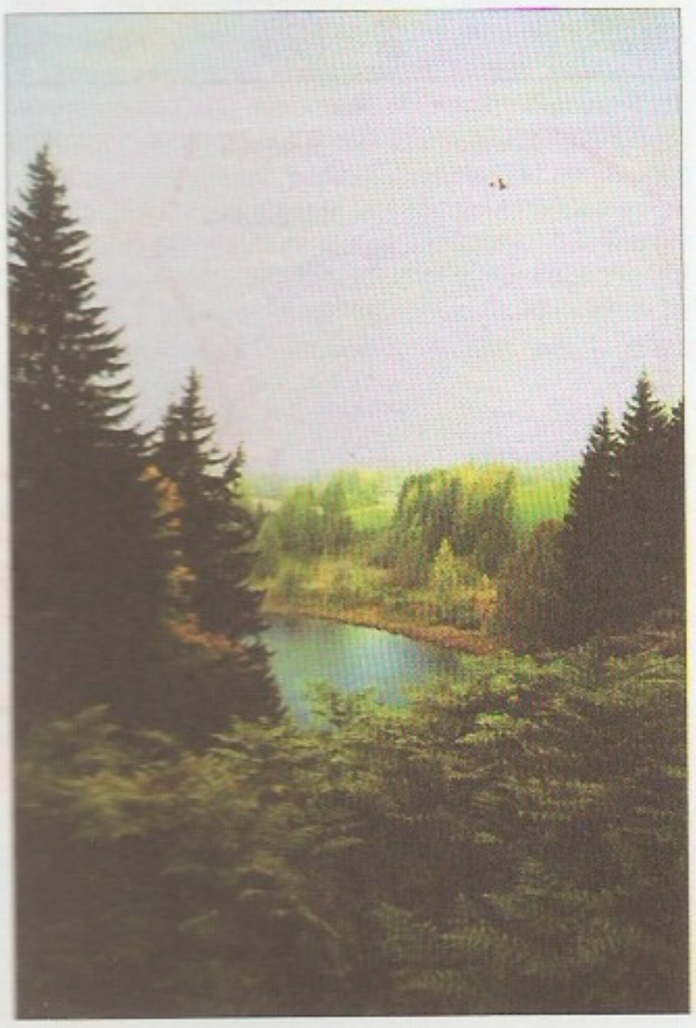

Anelema dolokivimaardla varu 1. I 2003 (tuh. m³)

Aktiivne tarbevaru	1936
Aktiivne reservvaru	2650
Passiivne tarbevaru	3216
Passiivne reservvaru	1481

Andsu järvede maastikukaitseala. Perajärv

tusele pms. vallavanemate ja -kohtunike ametitunnusena.

ametiühingud, töötajate vabatahtlikud ühendused, mille eesmärk on töötajate teenistus- ja kutsealaste, maj. ning sotsiaalsete õiguste esindamine ja kaitsmine. — Eestis asutati esimesed a-d 1905. a. rev-i ajal sots-dem-de juhtimisel. 1907 oli Eestimaa kub-s 13 a-t, Liivimaa kub-s u. 10. Ilmusid a-te ajaleht „Ametiühingute Teataja" ja ajakiri „Töö". 1910—13 suleti tsaarivalitsuse nõudel kõik Tallinnas tegutsenud a-d. Pärast Venemaa 1917. a. Veebruarirev-i endised a-uorganisatsioonid taastati. 12. V 1917 moodustati Tallinna Ametiühisuste Keskbüroo, mis nov. 1917 reorganiseeriti üle-eestimaaliseks keskorganiks — ✧Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukoguks (EAK). Saksa okupatsiooni ajal (1918) a-te tegevus katkes. 1918. a. lõpus alustas EAK uuesti tegevust; aug. 1919 tuli kokku Eesti a-te I ülemaaline kongress, kuid EV valitsus saatis selle laiali. II ülemaaline a-te kongress peeti 1922, seal valiti Eesti Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu. 1927 toimus üleriigline töölisühingute konverents, kus taastati riigi a-uliitude keskus — ✧Eestimaa Töölisühingute Keskliit (ETK). 1928 ühineti Rahvusv. A-te Föderatsiooniga. 1936. a. võttis valitsus vastu „Tööliskoja seaduse" ning tõkestas sellega a-uliikumise arengu. Asutati valitsussõbralik Eesti Rahvuslik Tööliit. ETK vasakpoolsete tegevus elavnes 1940, sama aasta juulis hakati ETK-d nimetama Eestimaa A-te Keskliiduks. See kujunes EKP-le allutatud a-te ühenduseks. 1941—44 tegutseti NSV Liidu tagalas. 1945 moodustati ametkondlikud a-uliidud, kuhu kuulus 118 000 liiget. 1948 reorganiseeriti ENSV A-te Kesknõukogu Üleliidulisele A-te Kesknõukogule alluvaks A-te Nõukoguks. A-d tegutsesid kommunistliku partei juhtimisel ja viisid ellu Nõuk. majandus- ja sotsiaalpoliitikat (osalesid sotsial. võistluses, kontrollisid ohutustehnika ja töötervishoiu eeskirjadest kinnipidamist, elamispinna jaotamist jm.). 1986 oli Eesti NSV-s 3720 aü-uorganisatsiooni, kuhu kuulus 812 233 liiget. A-le kuulus klubisid, kultuuri- ja spordihooneid, rahva- ja kultuurimaju, nende juures tegutsesid spordi- ja taidluskollektiivid. Ametiühingulisi klubiasutusi oli 151 (1989). Juunis 1989 toimus ENSV A-te Nõukogu laiendatud pleenum, kus otsustati eralduda Üleliidulisest A-te Kesknõukogust. EV-s juhib a-te tööd ✧Eesti A-te Keskliit.

ametkond, keskajal Eesti- ja Liivimaal maahärrade valdustes olnud majandus- ja halduspiirkond. A-a eesotsas seisis ametimees ehk valitseja, kes täitis talurahva suhtes ka politsei ülesandeid. Taani valdusalal Saaremaal püsisid a-d (neid oli kuni 21) 17. saj. keskpaigani.

Ammassaare mäe kaitseala asub Juuru v-s; 7 ha. Asut. 1964 Ammassaare rabas oleva soosaare kaitseks. Soosaart katab tamme-sarapuumets, ta on olnud muistne pelgupaik; raba ääres oli taliteeäärne kõrts.

Amme jõgi, Emajõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 59 km, jõgikond 501 km². Algab Kuremaa järvest, läbib Kaiavere ja Elistvere järve (nendevaheline jõelõik kannab ka Kõlajõe ja Kaiavere jõe nime), suubub Kärkna läh. Kanaliühendus Saadjärvega. Suurimad lisajõed on Nava oja (20 km) ja Mudajõgi (16 km).

„Ammukaar", kirjanduslik koguteos, mida ilmus Saksa okupatsiooni ajal Tallinna Eesti Kirjastuse väljaandel kaks osa (I 1942, II 1943). Toimetaja oli Henrik Visnapuu. III osa oli 1944 trükikojas, kuid jäi okupatsioonide vahetumise tõttu ilmumata. Oli kavandatud kirjandusajakirjaks, kuid selle jaoks polnud maj. võimalusi. „A-s" avaldati püsivama väärtusega luulet, lühiproosat, esseistikat ja arvustusi nii noorema kui ka vanema põlvkonna kirjanikelt, kes olid jäänud Eestisse (sh. K. E. Sõõt, A. Haava, M. Under, A. Adson, H. Visnapuu, H. Adamson, B. Alver, H. Talvik, B. Kangro, O. Luts, F. Tuglas, K. A. Hindrey, A. Mälk ja M. Sillaots). II osas ilm. Mait Metsanurga novell „Dora Praats", mis pilas Nõuk. aktivisti, omandas legendaarse tuntuse. ◂

„Amrita", India tantsu ja kultuuri klubi; asut. 1984 Tallinnas, a-st 1987 juhataja ja õpetaja Pille Roosi. Viljeldakse India klassikalisi tantsustiile ja rahvatantse, a-st 1997 ka kõhutantsu (a-st 1999 tegutseb „A." juures kõhutantsutrupp „Zahira") ja flamenkot. Esinenud rahvusv. Ida muusika festivalil „Orient". Esinetud on ka Lätis, Leedus, Soomes ja Suurbritannias. „A." õpilased on juhendanud India tantsu, kõhutantsu- ja flamenkorühmi kogu Eestis.

andresepäev, 30. november, kirikukalendris apostel Andrease mälestuspäev, rahvakalendris talve algust kuulutav tähtpäev. A-l ennustati ilma ja paluti Andresel näidata tulevast abikaasat. Saaremaal algas a-l jõulusanditamine. Usuti, et kadripäeva sulale järgneb a-l pakane.

R. Andre Teatristuudio, 1955—61 Torontos tegutsenud pagulaseestlaste teater. Selle asutaja ja juht Rein Andre korraldas ka noorte näitlejate (kokku u. 75 in.) stuudiotööd. Seal alustasid hiljem väliseestlaste teatrielus silma paistnud Alma Oad, Endla Komi, Harri Mürk, Lembit Koorits, Silvia Preem jpt. Harrastusnäitlejaid koolitas ka R. Andre rajatud Kanada Eesti Teater (1975—81, Torontos). Vt. ka 11. kd., lk. 665. ◂

Andsu järvede maastikukaitseala asub Võru v-s; 52 ha. Asut. 1962 kahe looduskauni järve — Edejärve ehk Jaanijärve (1,6 ha, suurim süg. 6,8 m) ja Perajärve (1,4 ha, suurim süg. 12,4 m) — ning liigestunud pinnamoega puhkemaastiku kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2001. Kaitseala lõuna- ja idaosa kõrgendikke katavad kuuse-, männi- ja kasesegametsad, Perajärve kagukaldal Andsumäel on suusahüppemäed. ◂

Anelema dolokivimaardla asub Pärnumaal Halinga v-s; 76 ha. Tootus kiht (keskm. paksus 7,2 m) on Siluri ladestu Jaani lademe dolokivi, katendi paksus kuni 2 m. Dolokivi omadused: survetugevusmark 600—1000, tihedus tervikus 2,84—2,87 g/cm³, veeimavus 1,35—3,20 %; keemiline koostis: 17,2—22,2 % MgO, 24,5—32,8 % CaO. Põhjavee tase 1,6—9,0 m maapinnast, kaevandamisel ärapumbatavat vett saab juhtida kraavist Selja jõkke. Dolokivi kasut. killustiku val-

mistamiseks, valikuliselt klaasitööstuses ning seina- ja soklikivina. 2002. a. kaevandas AS Reiden Dolomiit 151 600 m³ kivi. Vt. ill. 11. kd., lk. 109. 1

Angasilla mäe kaitseala asub Loodna v-s; 20 ha. Asut. 1981 Sipa läh. paikneva, tamme-pärna-kuuse-segametsaga kattunud künnise kaitseks.

Anija, küla A. v-s, 6 km Kehrast loodes Kose—Jägala mnt. läh. Raasiku tee lahkmel; 125 el. (2000). Rmtk. Huviväärne on ✧Anija mõis. — Esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Hanægus*).

Anija looduskaitseala asub Anija v-s; 72 ha. Asut. 1990 ohustatud taimeliikide, õõtsiksoo ja omalaadsete maastikuelementide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2000. Kaitseala keskel on Kivikära ehk Ussimäe kõrgendik. Kivikülvidega seljandikud vahelduvad vesiste aladega. A. l-l kasvab 14 liiki käpalisi. Vt. ill. 11. kd., lk. 222.

Anija mõis. Esmamaining 1482 Zoegede valdusena (*Hof Hanneyecke*). Kuulus 1671—1843 Stael von Holsteinidele, seejärel Ungern-Sternbergidele. A. m-a juurde kuulusid Priske metskond ning Lilli ja Mullikmäe karjamõis. 1670. a-te algul lasi Jacob Stael von Holstein arvat. keskajast pärineva mõisamaja varemetele püstitada kahekorruselise kivist härrastemaja, praeguse varaklassitsistliku kahekorruselise, kelpkatusega kivist härrastemaja lasi 1801 ehitada Matthias Stael von Holstein. 1905 pandi härrastemaja põlema, see on taastatud algkujul. I korruse esindusruume kaunistab papjeemašeest dekoor, hoone põhjaotsas on omaette ehitisena mõisa köök. Peahooneesist väljakut ümbritsevad kõrvalhooned — kaaristuga ait ja valitsejamaja (19. saj.) ning (eemal) rehi, meierei ja sepikoda. Vabakujunduslik park (9 ha, LK) on Põhja-Eesti ainulaadseimaid ja liigirohkeimaid. 1921—2002 tegutses härrastemajas kool. ▸

Anija vald asub Harjumaa idaosas; 520,94 km², 6345 el. (2003). Keskus Kehra linnas. Valla kesk- ja idaosa kuuluvad ✧Kõrvemaasse, läänеosa jääb ✧Harju lavamaale. A. v. on Jägala jõgikonnas, mille jõgedest saavad vett Soodla, Raudoja, Aavoja ja Kaunissaare veehoidla. Kõrvemaal Pillapalu k. tagamail Koitjärve rabas on Kivijärv, Koitjärv, Pedaslaugas, Pikkjärv ja mitu laugastikku, Aegviidu läh. maaliline Ännijärv. Kõrvemaal on mitu mandrijää servamoodustist (Kulli, Pikapõllu ja Vargamäe oos, Apuparra, Lõuniku ja Änni lava), pinnamood vaheldub ka Vetla ja Voose ümbruses (Taganurga mõhnastik, Voose—Matsimäe ja Voose—Paunküla oosi põhjaosa). A. v-a piiresse jäävad ✧Anija LKA ja ✧Niinsoni LKA ning osa ✧Kõrvemaa ja ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-st. Riigimetsamaad majandavad Aegviidu, Anija (Jägala Tammikul) ja Paunküla metskond. Valda läbib Tallinna—Tapa rdt. Autoliikluses on olulised Jägala—Käravete ehk Piibe, Kose—Jägala ja Perila—Jäneda mnt. Majandus- ja kultuurielu keskus on 2002 vallasisese linna staatuse saanud ✧Kehra; ka Alaveres on põhikool, rahvamaja ja rmtk. — Rajoonide moodustamisel 1950 arvati end. A. v. (Anija, Kehra ja Pikva kn.) Kose raj-i (püsis 1959. a-ni). Anija kn. piire muudeti 1954, 1963 ja 1976, omavalitsusliku valla staatuse sai 16. I 1992. 2002 liitus A. v-ga Kehra linn. ▸ 1

ANK '64, ERKI üliõpilaste 1964—69 tegutsenud kunstirühmitis. Vastandus sotsial. realismile (laiemalt sotsiaalsele kunstile), tegeles põhjalikult esteetilise vormikeelega. Ei olnud ühtne stiilirühmitis, rõhutas avatust, uuris ajaloolisi ja kaasaegseid lääne kunstivoole (vararenessanss, prerafaeliidid, sürrealism jm.) ning Idamaade kunsti ja ornamentikat. Rühmitise liikmed kohtusid Leningradis ja Moskvas *underground*-kunstnikega. A. korraldas ja kuulas loenguid 20. saj. moodsa kunsti vooludest. Esimese näituse korraldas rühmitis 1964 „Estonia" teatris. Liikmed: Jüri Arrak, Kristiina Kaasik, Tõnis Laanemaa, Malle Leis, Marju

Anija mõisa härrastemaja

Mutsu, Enno Ootsing, Vello Tamm, Tiiu Pallo-Vaik, Aili Vint ja Tõnis Vint (oli rühmitise vaimne juht).

Anna, küla Paide v-s Tallinna—Tartu mnt. ääres; 122 el. (2000). Seal on rmtk., A. Vaba Aja Maja ja postkontor. A. nimi seostub 1650 Purdi mõisa piirile ehit. puukabeliga (*Sankt Annen*). Nüüdne hilisbarokne kivikirik on valminud 1780. Kiriku juures on kalmistu. Tallinna—Tartu mnt-st idas asub Purdi mõisnike 19. saj. ehit. kabel.

Anna kihelkond hõlmas Järvamaal nüüdse Paide v-a ja osa Albu v-st, kuulus 13. saj. *Embere* (*Randow*) khk-a. Ordul oli A. k-a alal Purdi ja Mustla vakus. A. k.

Anija vald. Asend, vapp ja lipp

Anija valla elanike arv asulati (2000; *2003)

Vallasisene linn		Mustjõe	16
Kehra	3204*	Paasiku	40
Külad		Parila	56
Aavere	21	Partsaare	18
Alavere	432	Pikva	104
Anija	125	Pillapalu	109
Arava	50	Rasivere	59
Härmakosu	74	Raudoja	40
Kaunissaare	76	Rooküla	77
Kehra	35	Salumetsa	27
Kihmla	34	Salumäe	61
Kuusemäe	32	Soodla	74
Lehtmetsa	799	Uuearu	47
Lilli	136	Vetla	51
Linnakse	65	Vikipalu	53
Looküla	59	Voose	79
Lükati	68	Ülejõe	243

Antsla elanike arv

1922	920
1926	1295
1934	1558
1959	2453
1970	2211
1979	1952
1989	1688
2000	1547
2003	1502

moodustati 17. saj. I poolel Peetri ja Kose k-a osadest. Et kogudus oli väike, oli A. k-l a-st 1738 (ajutiselt varemgi) Paide khk-ga ühine pastor. 1702 toimus Purdis ning 1805 Eiveres talurahvarahutusi. Talude päriseksostmine algas 1863.

Annelinn, ka Anne, linnaosa Tartus Emajõe vasakkaldal, linna idaosas. Projekteerinud 1969—73 Mart Port ja Malle Meelak, mikrorajoonide tehnilised projektid Ines Jaagus ja Helmi Sakkov. Linnapildis on valdavad 5- ja 9-korruselised korterelamud. — Nime on linnaosa saanud varem Tartu piirini ulatunud Anne mõisa (Vasula karjamõis) järgi.

annepäev, 26. juuli, kirikukalendris Neitsi Maarja ema Anna mälestuspäev. Tuntud pms. Setumaal. Setud on pidanud Annet lammaste kaitsjaks, ohverdanud a-l lamba või oina. Setude arvates ennustab a-a vihm seitsmepäevast sadu.

Annikoru, küla ja Konguta v-a keskus, paikneb Tartumaa lääneosas Kavilda jõe ülemjooksul; 331 el. (2000). Seal asuvad Konguta Algkool (2002/03. õ.-a. 84 õpilast), rahvamaja ja rmtk. Huviväärne on Kavilda (Soova) ürgorg, mis paikneb küla idaosas. — A. k. areng on olnud seotud Konguta sovhoosi keskuse väljaehitamisega 1970.—80. a-il.

Anseküla kihelkond hõlmas Saaremaal Sõrve ps-l nüüdse Salme v-a ala. Kuulus 13. saj. Kihelkonna-Sõrve muinaskhk-a, eraldus 16. saj. alguses Kärlast omaette kirikukihelkonnaks. Esimene Anseküla kirik ehitati u. 1300, hilisem arvat. 14. saj. lõpus (see ehitati 1864 ümber, 1944 hävis). 16. saj. kuulus A. k. valdavalt Saare-Lääne piiskopkonna Sõrve ametkonda ning jagunes Salme-Anseküla ja Kaimri vakuseks; Lõmmala vakus allus Kihelkonna piiskopimõisale. 1840. a-il siirdus 15,4 % elanikest õigeusku, 1873 ehitati Tiirimetsa õigeusu kirik. 1863 peeti Massi nõmmel Martin Körberi eestvõttel üks Eesti esimesi kohalikke laulupidusid. Tähtsad elatusalad olid kalapüük, meresõit ja ulgtööd. 1891—92 ühendati A. k-a mõisavallad Abruka (hilisema nimega Salme) v-ks.

Antsla, vallasisene linn Võrumaa loodeosas Valga —Petseri rdt. ääres; 1502 el. (2003). Paikneb lavakõrgendikul, mis kirdeserval madaldub Lambahanna (Maasika) oja ja lõunas Ärnu jõe suunas. Linna põhjapiiril, Lambahanna ojal paikneb Nässmetsa paisjärv. A-s asuvad gümnaasium (2002/03. õ.-a. 605 õpilast), A. kooli muuseum, muusikakool, haigla, kultuuri- ja spordikeskus ning linnarmtk. A.-Kraavi õigeusu kirik (hoonet kasutab luteri kogudus) asub A-st kirdes Kraavi k-s, linnas tegutseb baptistikogudus. A. metskonna keskus paikneb linnast 9 km lõunas Haabsaare k-s. A. suurimad ettevõtted on mööblitootja AS Wermo tootmistsehh ning transpordikäitised AS Taisto ja OÜ Ventsel Transport. Tegeldakse ka õmblemise (OÜ A. Rõivas) ja kaubandusega (A. Tarbijate Ühistu).

Antsla töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	112	21
Mäetööstus	4	0
Töötlev tööstus	260	162
sh. tekstiili- ja õmblustööstus		47
puidu töötlemine		89
Energia- ja veevarustus	4	12
Ehitus	52	24
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	132	66
Hotellid ja restoranid	28	15
Veondus, laondus ja side	84	57
Rahandus		3
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus		7
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	16	28
Haridus	64	59
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	40	20
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	76	10
Töötajaid kokku	872	486

— Asula kandis esialgu kõrtsi ja postijaama järgi Siksälä nime, seejärel hakati paika nimetama Haukaks ja hiljem A-ks. Selle kasvu soodustas 1889 avatud rdtj., mis on nime saanud kahe lähedal asuva mõisa järgi (Vana- ja Uue-A.); ümbruskonda osteti rohkesti ehituskrunte, edenesid väiketööstus ja -kaubandus. 1920 sai A. aleviks, linn on ta a-st 1938, 1950—59 oli samanim. raj-i keskus. 9. VII 1941 — 14. VIII 1944 kestis A-s Saksa okupatsioon, sõjas hävis rohkem kui pool linna. Omavalitsusliku staatuse sai 22. IV 1993. 1999 ühines A. linn vallaga. ◂ 2

Antsla jõgi, Väikese Emajõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 25 km, jõgikond 135 km². Algab Lõõdla orujärvest, jõesäng on valdavalt süvendatud ja õgvendatud. Peamine lisajõgi Lambahanna oja (25 km, jõgikond 67 km²) on suvel peajõest palju veerikkam.

Antsla vald asub Võrumaa lääneosas, hõlmab vallasisese linnana ka Antsla linna; 270,79 km², 4380 el. (sh. Antsla linn) (2003). Vald paikneb kolmes maastikurajoonis. Valla loodeosa asub ✧Valga nõos, kus on ülekaalus tasane pinnamood, keskosa läbib edela—kirde-sihiline ✧Karula kõrgustik (kõrgeim koht valla kirdeosas 130 m) ning lõuna ja kagu suunas maastik madaldub, moodustades osa ✧Võru-Hargla nõost. Vallas asuvad Antsla Gümn., Vana-Antsla Kutsekeskkool, Lepistu Põhikool (Roosikul) ja Lusti Algkool-Lasteaed, Haabsaare, Linda, Säre ja Tsooru rmtk. ning Linda ja Tsooru rahvamaja. Valla edelaosas paikneb suur osa ✧Karula RP-st (keskus Ähijärve k-s). Suurimad järved: Ähijärv, Vahtsekivi, Märdi ja Suur Pehmejärv. Antsla-Kraavi õigeusu kirik (ehit. 1895; pärast õigeusu koguduse tegevuse lõppemist 1984 on Urvaste abikirik) asub Antslast 2 km kirdes Kraavi k-s. Valla suurimad tööandjad on põllum-ga ja puidu töötlemisega (AS Antsla-Inno) seonduvad ettevõtted ning haridusasutused. A. v-st pärinevad Bernard Kangro ja Karl Pärsimägi. Valla staatus 1939—50, taastati 21. VI 1991. ◂ 1

Antsülusjärv, Läänemere nõos Vara-Holotseenis preboreaalses ja boreaalses kliimastaadiumis u. 9300—8000 ^{14}C-aastat tagasi olnud jääajajärgne mageveeline suurjärv. Soojas ja kuivas kliimas kasvas rannikualal männikuid ja sarapikke. Nimet. jõe nappteo (*Ancylus fluviatilis*) järgi. Kujunes ✧Joldiamere ookeanist eraldumise tagajärjel, mille tõttu järve veetase kiiresti tõusis. Vesi kujundas Lääne- ja Põhja-Eestis hästi jälgitava rannamoodustiste vööndi, mille kõrgus on u. 5—45 m ü. m. Lisaks pealetungifaasile (A I) eristatakse nelja taandumisfaasi (A II—V). Vt. ka 11. kd., lk. 123.

Anumäe kaitseala asub Karula v-s; 9 ha. Asut. 1964 Karula kõrgustikku kuuluva, rahvapärimusega seostuva künka kaitseks. 1724 olevat mäel põletatud mõisa teotüdruk Anu (oli tapnud mõisahärralt saadud lapse).

Ao, küla Rakke v-s Põltsamaa jõe ülemjooksul; 59 el. (2000). Aos on tähistatud Friedrich Robert Faehlmanni sünnikoht. 1559 on mainitud Ao mõisa, küla ja veskit (*Hackweide*), hiljem Liigvalla mõisa kõrvalmõisa (sks *Hageweide*).

„Apelsin", 1974 Tõnu Aare eestvedamisel asut. ansambel. Repertuaaris olid algselt kuulsad maailmahitid, millele lisati vaimukust nii esitusse kui ka tekstidesse (Priit Aimla, Henno Käo ja Ott Arder). Hiljem on mängitud omaloomingulisi palasid (T. Aare). 4 vinüül- ja 3 laserplaati („Apelsin XX", 1994, „Apelsini boogie", 1999, ja „Apelsin. Vol. 1", 2003). Koosseisu on kuulunud T. Aare, Ants Nuut, Jaan Arder, Gunnar Kriik, Aleksander Vilipere, Ivo Linna, Mati Nuude, Harry Kõrvits, Hillar King, Allan Jakobi jmt.

Apja järved, kaks Karula kuplistiku lõunaserval Apja k. läh. asuvat segatoitelist järve: Koobassaare ehk Suur A. j. (42,6 ha) ja Väike A. j. (9 ha). Koobassaare järves on rohkesti haruldasi planktereid. A. j-d asuvad Karula RP-s.

Anija mõisa härrastemaja

Anija vald. Asend, vapp ja lipp

Antsla vald. Asend, vapp ja lipp

Antsla valla elanike arv asulati (2000; *2003)

Vallasisene linn	
Antsla	1502*
Alevikud	
Kubja	482
Vana-Antsla	323
Külad	
Aime	47
Anna	61
Haabsaare	43
Jõepera	38
Kaika	50
Kõlleja	57
Kuller	310
Kraavi	234
Liimetsa	41
Lõhmetsa	36
Lusti	221
Madise	16
Mäe	13
Nõmme	73
Pae	31
Pärna	111
Rõuge	52
Säre	73
Tagaküla	17
Tsooru	91
Vahtsekivi	99
Vana-Antsla	323
Vanaküla	23
Ähijärve	37

apteek, asutus, kus hoitakse, valmistatakse ja müüakse ravimeid ning antakse ravimite kasutamise alast nõu. Eestis eristatakse jaemüügi-, haigla- ja veterinaara-e. Ravimeid võib müüa retsepti alusel või vabalt (käsimüügiravimid). A-i tööd juhib farmaatsiaalase kõrgharidusega isik (proviisor), a-i avamist ja pidamist kontrollib riik. Pärast Eesti taasiseseisvumist varem riiklikku varustussüsteemi kuulunud a-d erastati, nüüdisaegsete kvaliteetsete ravimite valik suurenes. 2002 oli Eestis 290 jaemüügia-i ning 140 nende juurde kuuluvat harua-i ja müügipunkti. Tallinna Raea. (asut. 1422) on Põhja-Euroopa vanim pidevalt tegutsenud a. ▸

Araste, küla Vigala v-s Kivi-Vigalast loodes; 24 el. (2000). Tähistatud on Paiba talu elamu (1860), kus on sündinud vennad Bernhard Laipman ja Ants Laikmaa. Teateid a-st 1420 (*Hanas*) ja u. a-st 1500 (*Artz*).

Aravete, alevik Ambla v-s, Sääsküla oja keskjooksul, hõlmab lõunas ka Maarjamõisa; 971 el. (2000). Põhja-Järvamaa tähtsaim majandus- ja kultuurielu keskus ning liiklussõlm: Pärnu—Rakvere—Sõmeru põhimnt-lt hargnevad tugimnt. Tartusse ning kohalikud teed Alpu, Järva-Madisele jm. Alevikus on A. Agro OÜ, suur saeveski ja Lada Eesti AS-i autokeskus, valmistatakse metalltooteid ja kuivsegusid. Tegutsevad keskkool (asut. 1858 külakoolina, keskkool a-st 1983; 2002/03. õ.-a. 339 õpilast), kultuurimaja ja rmtk., A. läh. Kurisoo härrastemajas asub A. Külamuuseum. — Teateid a-st 1614 (*Arrowade*), hiljem on mainitud Seidla mõisale kuulunud küla, postijaama ja kõrtsikohta. Maarjamõisa on nimet. 1844 Kurisoo mõisa karjamõisana (*Marienhof*). Tööstusliku ilme annavad Maarjamõisale sinna rajatud kolhoosidevahelised ehitusmaterjalide (silikaltsiitdetailid, pahtlid) tootmise ettevõtted, sinna rajatakse tööstusparki.

Aravete allikad asuvad Ambla v-s Aravete läh. Pandivere kõrgustiku loodenõlval. Sääsküla oja ülemjooksul 30—40 m laiuses ja 1—2 m sügavuses paepõhjalises orus on palju karstiallikaid. Allikaala pikkus piki orgu on 300 m. Vesi väljub paepragudest rohkete niredena. Koguvooluhulk on veerikkal ajal 900 l/s, veevaesel ajal 20 l/s. Allikad toituvad Pandivere kõrgustikul paelõhedesse imbunud veest. LK.

- **„Arbujad",** 1938 Tartus ilm. antoloogia, mis sisaldab Betti Alveri, Heiti Talviku, Bernard Kangro, Uku Masingu, Paul Viidingu, August Sanga, Kersti Merilaasi ja Mart Raua luulet. Antoloogia koostas ja kirjutas sellele mõneti programmilise saatesõna Ants Oras. Teose järgi sai nime 1930. a-il Tartus lävinud noorte luuletajate sõpruskond (arbujad), mis oli seotud TÜ-ga ja üliõpilasseltsiga „Veljesto". Uusromantilist põhitüüpi järgivas luules tähtsustasid arbujad kunsti vaimset sõltumatust ja tunnetuskirge ning taotlesid luulekeele puhtust ja vormitäiust.
  B: B. Kangro. *Arbujad*. Lund, 1981; B. Kangro. *Arbujate kaasaeg*. Lund, 1983. ▸

Archimędes [*arhi-*], SA Archimedes, 1997 EV valitsuse loodud eraõiguslik sihtasutus, menetleb rahvusv. haridus- ja teaduskoostööprogramme, bürood Tallinnas (haridus) ja Tartus (teadus). A-e põhiülesanne on Euroopa haridus- ja teadusruumi avamine Eesti jaoks koostööprogrammide ja -projektide kaudu ning programmides osalemiseks eelduste loomine kõrghariduse akrediteerimise ja teaduse evalveerimise kaudu. A-e struktuuriüksused on programmi Socrates Eesti büroo, programmi Euroopa Noored Eesti büroo, Kõrghariduse Akrediteerimise Keskus ja EL-i Innovatsioonikeskus. Töötajaid 2003. a. 37.

Ardu, küla ja Kõue v-a keskus; 566 el. (2000). Asub Pirita jõe ülemjooksul Paunküla veehoidlast lõunas Tallinna—Tartu mnt. ääres. Põhikool (2002/03. õ.-a. 184 õpilast), rmtk., neoliitiline kalmistu. Nüüdisilme saanud Habaja sovhoosi keskasulana. — Esmamaining „Tarvi hindamisraamatus" (*Harco, Harto*). ▸

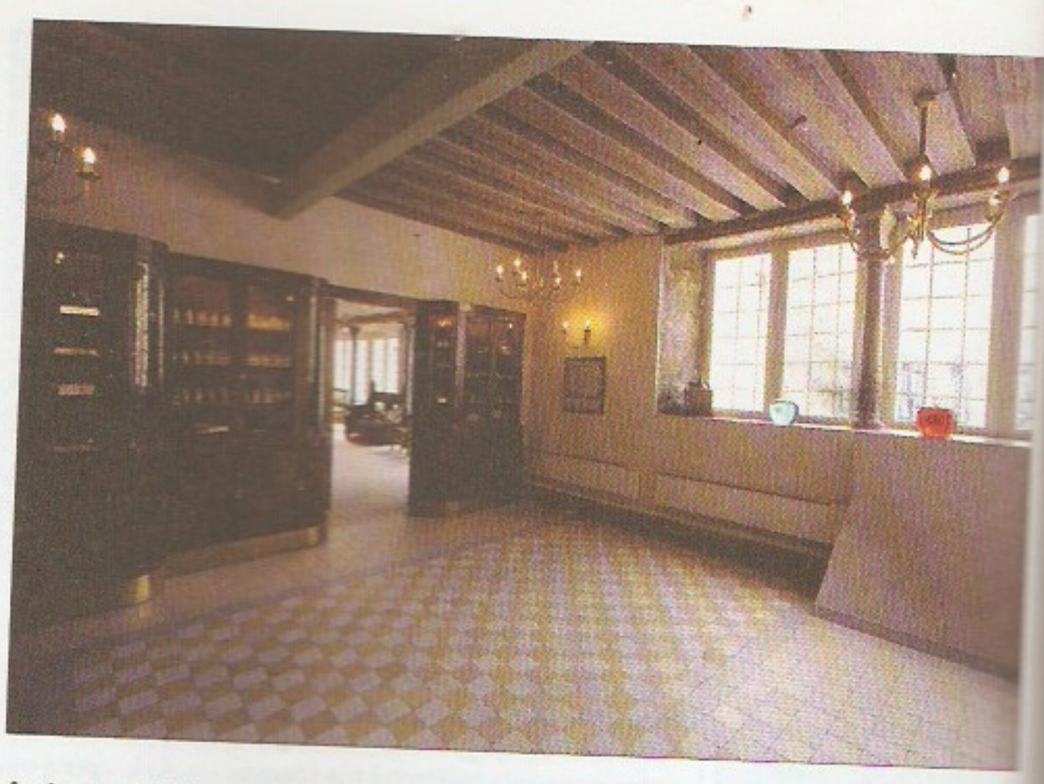

Ardu neoliitiline kalmistu asub Ardu k-s, Pirita jõest u. 125 m läänes asuval liivakühmul. 1931 ja 1936 leiti sealt kaks hauda, mõlemas meheluustik, pea põhja suunas, põlved kõnksus. Panusteks olid kivist venekirves, savinõu (nöörkeraamikas), tulekivist nuga ja talb, kitse- või lambaluust naasklid ja arvat. kehakatte kinnitamiseks kasut. luust pulgad. Mõlemad luustikud on europiidsed, neist ühe kolju järgi rekonstrueeris Mihhail Gerassimov pea.

Are, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Pärnu mnt. ääres, 17 km Pärnust; 417 el. (2000). Seal asuvad A. põhikool (2002/03. õ.-a. 162 õpilast), postkontor, rmtk. ja Pärivere klubi. Asula on tekkinud Pärivere mõisast ja Eavere k-st.

Arensburg [*a:r- -rk*], Kuressaare ametlik saksa- ja venekeelne nimi a-ni 1917.

Are vald asub Pärnumaal; 159,58 km², 1351 el. (2003). Keskus Are alevikus. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Asustus on koondunud pms. Are-Niidu ja Suigu ümbrusesse, hõredam on ta põhjaosas, kus paikneb Tabria soo. Valda läbivad Sauga ja Are jõgi. Suigus

Apteek. Tallinna Raeapteegi interjöör

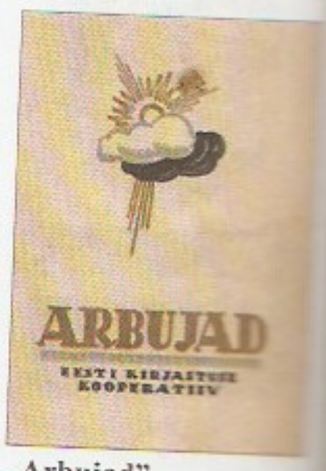

„Arbujad". Kaas

Käsikellade ansamblit **„Arsis"**

allinna
interjöör

UJAD

Aru vald. Asend, vapp ja lipp

Aru valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Aru	417
Külad	
Enivere	40
Elbu	57
Kurena	57
Murru	88
Lepplaane	49
Nõdu	147
Parnuselja	38
Pärivere	48
Saiga	301
Tahtvia	42
Võlla	65

nsambel

Aruküla lademe põimkihilised liivakivid Kallaste pangal

Aruküla rahn

on lasteaed-algkool ja rmtk., Ares Pärivere klubi. Metsamaa hõlmab vallast 46 %. Mitu küla on rajatud 1920.—30. a-il asunduslikuladena (Künnametsa, Lepplaane). Valda läbib Tallinna—Pärnu mnt. Suurimad tööandjad on põllum-e ja kaubandusega seonduvad ettevõtted. Valla staatus kaotati 1950, taastati 30. VII 1992. ◂ ◧

Ariste laht asub Saaremaa lääneranniku Sõrve ps-e kaela kohal, ta on Kaugatuma lahe kirdesopp. Lahe suus asub Kriimi laid (7,4 ha), lõunarannal Kaugatuma pank.

armuõigus, arm, Vana-Liivimaal pärandusõiguslik privileeg, mille aadel andis vasallidele läänivalduste kohta. A. laiendas otsese meessoost läänijärgluse ka naissoost järeltulijatele ja külgsugulastele. Esimestena said a-e Harju- ja Virumaa vasallid (nn. Jungingeni a., 1397), mujal 15. saj. jooksul.

„Ars", ENSV Kunstifondi Tallinna Kombinaat „Ars", asutati 1944 Tarbekunsti Keskusena, nimetati 1957 Kunstitoodete Kombinaadiks ja 1975 kombinaadiks „Ars". „A-l" oli keraamika-, nahkehistöö-, metallehistöö-, tekstiili-, dekoratiivkudumis-, kujundustöö- ja monumentaalkunstiateljee. Valmistati käsitsitööna tarbekunstiesemeid (neid müüdi ENSV Kunstifondi kauplustes), tehti tööstusnäidiseid, kavandati ja teostati sisekujundusprojekte, näitusekujundusi ning monumentaalskulptuure. Osa kasumist läks kunstifondi kaudu ENSV Kunstnike Liidule. Samalaadne ja -nimeline kunstifondile allunud ettevõte asus ka Tartus. 1987—95 eraldusid ateljeed ükshaaval, enamik neist tegutseb edasi iseseisvana. Katusorg-i „A." kaotamine algas 1996.

„Arsis", käsikellade ansambel; asut. 1993 samanim. kammerkoori (1990—97) lauljatest, mõlema asutaja ja dirigent Aivar Mäe. „A-e" valduses on üks maailma täiuslikemaid käsikellade komplekte, mis sisaldab 7 oktaavi ulatuses Inglise käsikelli ja $5\,^1/_2$ oktaavi ulatuses *handchime*'i nime kandvaid kelli. Andnud kontserte paljudes riikides, saanud Lõuna-Aafrika Vabariigis Eisteddfodi festivalil *grand prix* (1997). Mängib klassikalise muusika töötlusi ja originaalloomingut (sh. Peeter Vähilt ja René Eesperelt). 4 laserplaati: „Handbell Symphony" (1996), „Supreme Silence" (1998), „In Dies" (2000) ja „Awake My Heart" (2003). ◂

Aruküla, 1. alevik ja Raasiku v-a keskus, asub 10 km Jürist idas Tallinna—Tapa rdt. ja Lagedi—Peningi mnt. vahel; 1852 el. (2000). Puidutööstus (uksed-aknad, mööbel), toodetakse ka leiba ja veine. Rdtj. (21 km Tallinnast). Põhikool (2002/03. õ.-a. 267 õpilast), rmtk. A. ilmestavad vallamaja (ehit. A. kolhoosi haldushoonena 1974, arh. Maie Penjam) ja Kaarel Eenpalu viimane kodu Hellema talu, selle läh. asub ✧A. ehk Hellema rahn (LK). — Esmamaining 1291 (*Arenculle*). Aruküla mõis (sks *Arroküll*) eraldati Raasiku mõisast 17. saj. keskel, kuulus 1782—1919 Baranoffidele. 1820. a-tel projekteeris peahoone tallinlane C. Starck. 19. saj. II poolel ehitati ühekordsele kivihoonele peale puidust II korrus; interjööris on säilinud peegellaed ja klassitsistlikud tiibuksed, algkujul on alles ka suur osa kõrvalhooneid. 1990. a-te algusest tegutsevad peahoones A. Vaba Waldorfkool ja huvikool „Pääsulind". — 20. saj. tekkis rdtj-a juurde alevik ja 1950.—60. a-il A. männikusse aedlinn. A-s on sündinud maalikunstnik Andrei Jegorov. — **2.** paikkond Tartus, hõlmab A. tee ümbruse ja Emajõe ääres asuva Kvissentali. Oli varem küla (teateid a-st 1582, *Arakiel*), Tartuga liideti 1977. Siin asuvad ✧A. koopad. — **3.** küla Koeru v-s, Koerust edelas; 46 el. (2000). Esmamaining Paide lossivakusesse kuuluva külana (*Wayo*). Külale nime andnud mõisa keskus paikneb nüüd Koeru aleviku piires.

Aruküla jõgi, ka Rohumetsa jõgi, Pärnu jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 30 km, jõgikond 79 km^2. Algab Retla soo loodeservast, suubub Samliku k-s.

Aruküla koobaste kaitseala asub Tartu linna piires; 1 ha. Asut. 1959 koobaste ja Devoni-aegsete fossiilsete rüükalade leiukoha kaitseks. Koobastes talvitub nahkhiiri.

Aruküla koopad, Tartu loodeservas Aruküla lademe liivakivi valgesse vahekihti uuristatud koobastik. Koobastikus on enamasti 1—1,5 m kõrgused käigud ja ruumid, mida eraldavad korrapäraste ridadena paiknevad sambad. A. k-d paiknevad 80 × 100 m suurusel maa-alal, nad on üle 150-aasta tuntud kui Devoni rüükalade kivististe leiukoht. Koopaid on kasut. liivavõtukohana ja pelgupaigana. Suurem osa koopaid on kinni varisenud ja nende vanus on lõplikult selgitamata. LK.

Aruküla lade, Kesk-Devoni Eifeli ladejärgu noorim lade. Avamus kulgeb 17—55 km laiuse vööndina Ruhnust Peipsi lääneranna ni (Pala—Mehikoorma jooneni). Suurimad paljandid on ✧Kallaste ja ✧Tamme pank, Tartu Kalmistu paljand, Viljandi Lossimäe paljand ja Paistu paljandid. A. l-me paljandeis on Eesti pikimad looduslikud koopad (✧Lopa põrgu, Allikukivi, Matu). Lade (paksus 66—97 m) koosneb põhil. punakaspruunist peeneteralisest liivakivist, mis sisaldab rohkesti kirju aleuroliidi ja savi, alaosas ka domeriidi vahekihte. Iseloomulikud on lõuatute ja lõugsuuste (sh. rüükalade) kivistised. Nende rahvusvaheliselt tuntud leiukohad on Aruküla koopad, Kallaste ja Tamme pank ning Haaslava. Lademe alaosast on leitud ka puuduluksete käsijalgsete ja karpvähkide (ostrakoodide) kivistisi. A. l-me tüüpläbilõige on Tartu Kalmistu paljand, nime on lade saanud Aruküla koobaste järgi. Vt. ill. 11. kd., lk. 102 ja tab. 11. kd., lk. 103. ◂

Aruküla mõis (sks *Arroküll*) asub Koeru kirikust 1,5 km kaugusel. Mõisa rajasid 17. saj. I poolel Gerstenbergid, kuulus 1669—1732 Straszburgidele. Kivist härrastemaja ehitasid esialgsel kujul 1782—89 Knorringud (omanikud 1753. a-st, võõrustasid seal sageli Karl Morgensterni ja admiral Adam Johann von Krusensterni). I9. saj. alguses härrastemaja põles ning mõis müüdi Karl Friedrich von Tollile, kes lasi 1820. a-il peahoone Peterburi ampiiri eeskujul ümber ehitada. Esifassaad sai kõrge, neljasambalise portikuse. Võlvitud soklikorruse peal asuvad saal jt. esindusruumid. Härrastemaja ees väljakul paikneb klassitsistlik kaevu-

maja. Suurt, algselt korrapärase planeeringuga parki piirab ampiirmotiiviline malmaed. 1920. a-st alates on hoones Koeru kool. Peahoonest teisel pool teed asub Tollide hauakabel (restaureeriti 1996). ▸

Aruküla rahn, ka Hellema rahn, tahukakujuline püstiste külgedega rabakivirahn, paikneb Harjumaal Aruküla alevis, rdtj-st mõisasüdamesse viiva tee läh., Eesti suurimaid rändrahne: ümbermõõt 34,4 m, kõrgus 6,2 m, maapealse osa maht 360 m³. LK. ▲

Arumetsa savimaardla asub Pärnumaal Häädemeeste v-s, pindala 26 ha. Tootus kiht (paksus üle 11,4 m) on Devoni ladestu Burtnieki lademe savi, katendit on keskm. 1 m. Savi omadused: plastsusarv keskm. 21, sulamist° 1340 °C, 0,01—0,001 mm osakesi 26,3—29,7 %, alla 0,001 mm 43,3—47,9 %. Sobib keramsiidi ja ehituskeraamikatoodete valmistamiseks. Põhjavesi surveline, karjääri kaevanduspindade püsivus halb. Kohati tootus kiht puudub. 2002 kaevandas Optiroc AS 116 400 m³ savi. ▸ 1

arvutikaart, ka digitaalkaart, magnet- või optilisel infokandjal olev algupärane kaardikujutis, mille valmistamiseks ja esitamiseks on vaja vastavat riist- ja tarkvara. Väljundiks võib olla tard(paber)kaart. A-ks ei loeta analoogtehnoloogias koostatud tardkaardi digitaliseeritud (skaneeritud) koopiat ja selle paljundusi. Tuntuimad Eesti a-d on 1:50 000 asukohatäpsusega baaskaart (1996, esimene a.), 1:10 000 asukohatäpsusega põhikaart, „Regio Eesti Teede Atlas" (kaardikogu ja CD), Tallinna turismikaart 1:25 000 ning „Eesti haldus- ja asustusjaotus 1999" (seinakaart ja CD).

„Arvutikasutaja", foto-, video- ja arvutiajakiri, ilmub a-st 2001 Tallinnas (12 nr-t aastas, trükiarv 2002. a. 3000). Käsitleb pildistamise ning foto-, arvuti- ja videotehnika küsimusi pms. kasutaja seisukohast. Peatoim. Mati Vabamäe. ▸

„Arvutimaailm", arvutiajakiri, Riigi Infosüsteemide Arenduskeskuse väljaanne. Ilmub a-st 1993 Tallinnas (10 nr-t aastas, trükiarv 2002. a. 4500). Käsitleb infoühisk-a problemaatikat. Interneti-väljaanne http://www.am.ee/. ▸ 1

asehaldur, riigivõimu kõrgeim kohapealne esindaja, maahärra asemik teataval maa-alal. Eestis on olnud a-d Põhja-Eestis Taani ajal (1219—1346, *capitaneus*), Liivimaal Poola ajal (1562—1621, administraator), Saaremaal Taani ajal (1573—1645) ning Eestimaal Rootsi ajal (1580. a-ist 1620. a-teni). A-i ülesandeid täitsid Rootsi ja Vene ajal ka Eesti- ja Liivimaa kindralkubernerid ja kubernerid.

asehalduskord, Eesti- ja Liivimaal 1783 Vene kubermanguseaduse (1775) eeskujul kehtestatud kohaliku haldamise korraldus. A-a kehtestamisel nimetati Eestimaa kub. Tallinna ja Liivimaa kub. Riia asehalduskonnaks ehk kubermanguks. Riia asehalduskond jagati üheksaks maakonnaks ehk kreisiks: Riia, Cēsise (Võnnu), Valmiera (Volmari), Valga, Kuressaare, Pärnu, Viljandi, Tartu ja Võru kreis. Uue kreisilinnana asutati 1784 Võru. Tallinna asehalduskond jagati viieks kreisiks: Haapsalu, Paldiski, Tallinna, Paide ja Rakvere kreis. Paldiski alev nimetati 1783 linnaks. Kohapeal oli riigivõimu kõrgeim esindaja kindralkuberner, kes asus Riias. Osa seniseid valitsemisasutusi kaotati, osa moodustati ümber. Uutena asutati asehalduskonna- ehk kubermanguvalitsused, kroonupalatid, üldise hoolekande kolleegiumid, kohtud jms. Sisse seati ka uued riigimaksud (nt. pearahamaks). Reforme täiendasid aadli ärmukiri ja linnade armukiri. A-a reformid tekitasid tugeva vastuseisu nii rüütelkondades kui ka linnaladvikus. Keiser Paul I tühistas a-a 1796; taastati endine kord, säilitati ainult mõni a-aegne haldusorgan.

B: A. W. Hupel. *Die gegenwärtige Verfassung der Rigaischen und Revalschen Statthalterschaft.* Riga, 1789; F. Bienemann. *Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland.* Leipzig, 1886.

Aruküla mõisa härrasmaja

Aseri, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Soome lahe rannikul Meriküla oja suudmes; 1896 el. (2000). A. on eeskätt Kambriumi sinisavist telliseid tootva Wienerberger AS-i ja keraamilisi katusekive tootva OÜ Wiekor tööstusasula. Tegutsevad keskkool (a-st 1968, asut. 1906 tehase algkoolina; 2002/03. õ.-a. 267 õpilast), muusikakool (1974), kultuurimaja, rmtk. ning spordi- ja tervisekompleks. Rajatakse sadamat. — Asserieni vasalliperekonna järgi nime saanud A-t on esimest korda mainitud 1367 koos peamõisa Kooguga (sks *Kook-Asserin*). 1902—28 töötas A-s tsementitehas, 1927 valmis tellisetehas, hiljem on lisandunud põllutorude ja katusekivide tootmine.

Aseri fosforiidimaardla asub Ida-Virumaal (Aseri, Kohtla, Lüganuse ja Sonda v-s) ja Lääne-Virumaal (Viru-Nigula v-s), pindala 12 206 ha. Tootus kiht (paksus keskm. 1,3 m) on Ordoviitsiumi ladestu Pakerordi lademe nn. oobolusliivakivi. Katendi paksus on põhjaosas 1 m, lõuna pool kuni 34 m. Fosforiidi keskm. keemiline koostis: 7,96 % P_2O_5, 0,74 % MgO, 1,85 % Fe_2O_3, 13,42 % CaO, 69,56 % lahustumatut jääki. Maardla põhjaosa on veevaba, lõunaosas kaks surverlist veekihti. Fosforiit sobib väetiste tootmiseks. Ei kaevandata. Maardla piires on mitu kaitstavat ala, suurim neist ✧Ontika MKA. 1. I 2003 oli passiivne tarbevaru 311 521 000 t.

Aseri lade, Kesk-Ordoviitsiumi Llanvirni ladejärgu lade, paksus 0,1—9 m (suureneb kagu suunas). Lademe avamus kulgeb Põhja-Eesti pankranniku paejärsaku ülaosas, olulisimad paljandid on Osmussaarel, Väike-Pakril, Pakri neemel, Lasnamäel, Aseris, Vokas ja Narvas. Põhja-Eestis koosneb lade detriitjast lubjakivist, milles leidub pruune rauaooiide ja paiguti valgeid fosfaatseid ooiide (Kandle kihistu), ning Lõuna-Eestis punakaspruunist ja kirjust lubjakivist (Segerstadi kihis-

„Arvutikasutaja". Kaas

„Arvutimaailm". Kaas

Arumetsa savimaardla. 2001. a. suvel

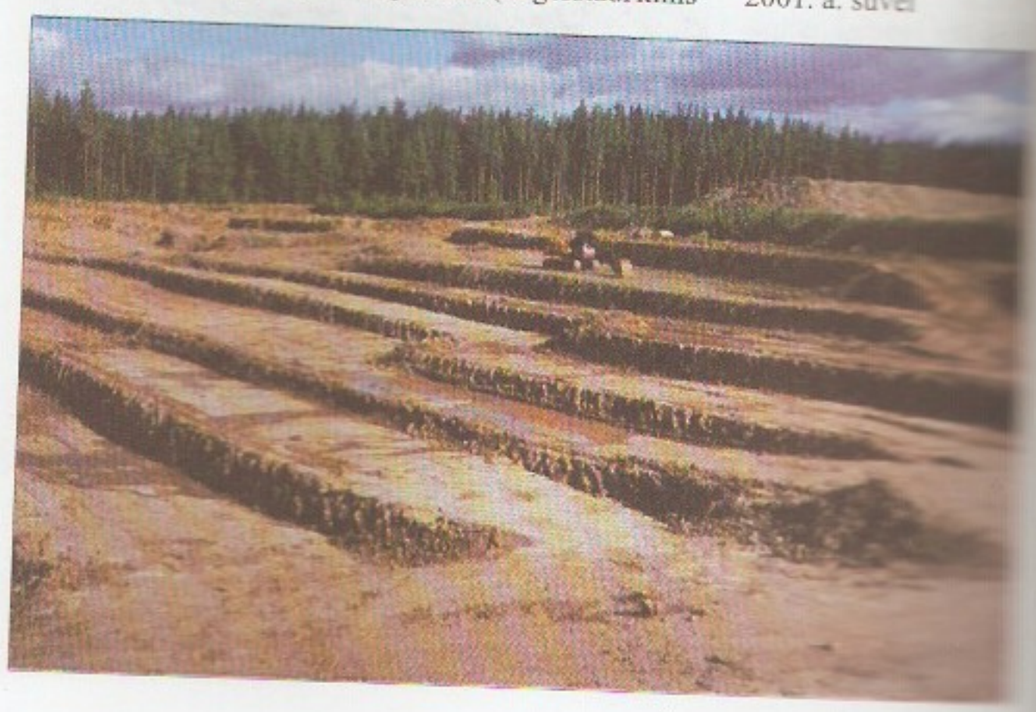

Arumetsa savimaardla varu 1. I 2003 (tuh. m³)

Aktiivne tarbevaru	946
Aktiivne reservvaru	2027
Passiivne tarbevaru	680
Passiivne reservvaru	1452

„Arvutimaailma" peatoimetajad

1993—96	Ustus Agur
1997—2000	Tiit Rummo
2000—02	Piret Tamm
2002—	Piret Frey

Aseri savimaardla varu 1. I 2003 (tuh. m³)

Aktiivne tarbevaru	4516
Passiivne tarbevaru	2020

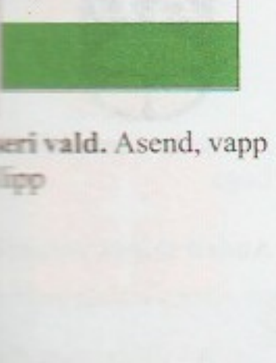

Aseri vald. Asend, vapp ja lipp

Aseri valla elanike arv seisuga (2000)

Aaviste	
Aseri	1896
Ebavere	
Haavaru	25
Kõrve	42
Kuula	45
Lõuga	28
Metsküla	27
Nõmmeküla	26
Oru	29
Rassa	231

Asutav Kogu istungjärgud

1. 23. IV — 5. VI 1919	27 istungit
2. 17. VI — 20. XII 1919	70 istungit
3. 20. I — 26. III 1920	22 istungit
4. 13. IV — 31. VII 1920	35 istungit
5. 7. IX — 20. XII 1920	16 istungit

tu). Olulised on trilobiitide, peajalgsete, käsijalgsete ja okasnahksete kivistised. Lademest on leitud maismaataime meenutav kivistis — *Martsa phyton* —, mida peetakse omataoliste seas vanimaks. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Aseri rike, Kirde- ja Kesk-Eestis alus- ja pealiskorda läbiv kirde—edela-sihiline tektooniline rikkevöönd. A. r-e kaguserva kivimikihid (moodustavad lauge antiklinaali) on kuni 50 m kõrgemal kui loodeserva kihid (moodustavad lauge sünklinaali). Rikkevöönd on kuni 3 km lai ja kuni 75 km pikk. Rike on tekkinud u. 400 mln. aastat tagasi Skandinaavia kaledoonilisest kurrutusest lähtunud survepingete mõjul. Pinnamoes ei ole A. r. nähtav. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

Aseri savimaardla asub Ida-Virumaal Aseri v-s, pindala 39 ha. Tootus kiht (paksus üle 15 m) on Kambriumi ladestu Lontova ja Lükati kihistu savi. Katendit on keskm. 2 m. Savi omadused: plastsusarv keskm. 19, looduslik niiskus 18,6 %, lõimises alla 0,001 mm osakesi 28,2 %. Sobib telliste, drenaažitorude jms. tootmiseks. 2002 kaevandas Wienerberger AS 17 400 m³ ja OÜ Wiekor 6300 m³ savi. 1

Aseri vald asub Ida-Virumaa loodeosas; 67,14 km², 2278 el. (2003). Keskus Aseri alevikus. Hõlmab lõigu ✧Soome lahe rannikumadalikust (rannajoont üle 15 km) ja osa Viru lavamaast, neid eraldav paekallas on eriti ilmekas Kalvi ja Aseri vahel (50 m kõrge) ning Kõrkküla kohal. Lõunas on A. v-a piires Rannu (Kestla) raba ja Satsu soo põhjaosa. Majanduselus on oluline tööstuslik Aseri alevik (⁴/₅ valla elanikkonnast). Valda läbib 10 km ulatuses Tallinna—Narva mnt., millelt hargneb Aseri ja Kalvi kaudu kõrvaltee Viru-Nigulasse. Riigimetsamaad haldab Sonda metskond. Valla elanike seas on eestlasi 47 % (2000). Rajoonide moodustamiseni (1950) kuulus ala Mahu ja Lüganuse v-a, valla staatuse sai Aseri kn. (a-st 1959) 9. IV 1992.
B: V. Penek. *Üheksa käiku Aseri valla loodusesse.* Kohtla-Järve, 1999. ◂1

Assaku, alevik Rae v-s Tallinna—Tartu mnt. ääres; 407 el. (2000). Mitu tootmisbaasi ja laomajandit. Huviväärne on A. Nõiakivi. Esmamaining „Taani hindamisraamatus" (*Assuncauæ*).

Assaku Nõiakivi, Assaku alevikus Tallinna—Tartu mnt. ja Järveküla tee ristumiskoha läh. asuv u. 4 m läbimõõduga lame kivi, Eesti lohurikkaim kultusekivi (loendatud 405 väikest tehislohku).

Assamalla kuppel, Lääne-Virumaal Assamalla ja Kadila k. vahelisel alal asuv pealiskorrakihtidest kujunenud lühikurd. Pealiskorrakihtide all on u. 7×2 km laiune ja 80 m kõrgune ovaalne aluskorrakerge, see mõjutas Paleosoikumi settimisolusid. Vendi kihte kerkele ei settinud, Kambriumi ja Ordoviitsiumi settekihid on õhukesed. Settekihtide tihenemise ja õhenemise tagajärjel moodustus ovaalne kuppel. A. k-s olevad fosforiidi- ja põlevkivikihid on ümbritseva alaga võrreldes kerkinud 20 m.

Aste, 1. alevik Kaarma v-s Võhma mnt. ääres, 12 km Kuressaarest; 556 el. (2000). Asulas on A. Põhikool (2002/03. õ.-a. 149 õpilast). — **2.** küla Kaarma v-s; 173 el. (2000).

astja, ülespoole veidi kitsenev või silindriline suur kaanega laudnõu, millel on hrl. kolm madalat jalga. A-s hoiti liha, silku, hapukapsaid, kurke, jahu jt. toiduaineid. Kalja- ehk taaria-l oli kalja väljalaskmiseks allservas puust haan või põhja keskel auk, millesse pandi otsapidi pikk käega kergitatav kepp (naga). 19. saj. lõpul võeti leivategemisel senise leivakünа asemel tarvitusele leiva-a.

Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Instituut, lüh. AAI, ✧Tartu Observatoorium.

asum, linna kindlapiiriliste tunnustega osa, enamikus linnades sama mis linnaosa, Tallinnas territoriaalse halduslinnaosa piiresse kuuluv väiksem linnajagu, nt. Pelgulinn on üks Põhja-Tallinna, Hiiu Nõmme, Merivälja Pirita linnaosa a-eid. Üldse piiritleti Tallinnas 1991. a. 84 a-t.

asundus, Eestis pms. 1920. a-il pärast maareformi mõisamaale rajatud talude hajakogum, harvemini ka riigi osalusel rajatud uudismaatalude rühm (nt. Are v-s Lepplaane, Tudulinna v-s Peressaare, Anija v-s Pillapalu). A. kui omaette asulaliik kaotati, kui korrastati maa-asulate arvestust (1975—77).

asunduskapital, 1938—40 maakapital, 1929 asut. erikapital, mis moodustati maareformiga riigistatud maade müügi summadest, rentidest ning asunikele antud riiklike laenude protsentidest ja tagasimaksetest. A-i valitses Eesti Maapank. 1939. a. lõpus oli kapitali 80,2 mln. kr. (sellest ostuvõlgade arve 55,6 ja laenude arve 24,6 mln.). Laekunud raha kasutati pms. selleks, et tasuda end. mõisnikele neilt võõrandatud mõisade eest, toetada talunikke majanduslikult, anda uutele asunikele laenu ning toetada asundustegevust laiemalt.

asundustalu, talumajapidamine, mis eraldati 10. X 1919. a. maaseaduse alusel võõrandatud ja väikekohtadeks tükeldatud mõisade maadest. 1929. a. oli (põllum. üleskirjutuse andmeil) 1—100 ha (suurem osa 10—30 ha) suurusi talusid 32 077 ehk 24 % kõigist talunditest. Lisaks rajati metsadesse-soodesse veel u. 2000 uudismaa-a. Hiljem a-de arv mõnevõrra kasvas.

asunik, maareformiga (1919) saadud maale asundustalu rajaja.

Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondis, 10. XII 1925 asut. partei (a-st 1931 Põllumeeste, Asunikkude ja Väikemaapidajate Koondis). Kujunes 1922 asut. üle-eestilisest Asunike ja Riigirentnike Liidust. Juhid olid Rudolf Penno, Otto Tief, Oskar Köster, Heinrich Laretei jmt. 21.—22. II 1926 peeti partei I kongress, kinnitati põhikiri ja valiti juhtorganid. 1926. a. Riigikogu valimistel kogus partei 13,5 %, 1929. a. valimistel 13,7 % häältest. 29. II 1932 ühineti ✧Põllumeestekogudega. Loodi Põllumeeste, Põlluharijate, Asunike ja Väiketalupidajate Koondis.

asustusüksus, asula, millele on antud linna, alevi, aleviku või küla kategooria ja mis on sellele vastava koodi all kantud EV haldus- ja a-te klassifikaatorisse. 1. I 2003 oli Eestis 4660 a-t. Vrd. omavalitsusüksus.

Asutav Kogu, esindusorgan, mille ülesanne oli koostada põhiseadus ja kehtestada muid seadusi. Idee kokku kutsuda A. K. tekkis 1917. a. suvel, kui Tsaari-Venemaa lagunes. Nov. 1917 jõudsid võimul olevad bolševikud ja ✧Eestimaa Kub-u Ajutine Maanõukogu A. K. kokkukutsumise osas kokkuleppele. Kõik A. K. valimistega ja kokkukutsumisega kaasnevad küsimused anti Maanõukogu juhatusele, vanematekogule ja Maavalitsusele ühiselt otsustada. Koos ✧Eestimaa Nõukogude TK-ga määrati valimised 1918. a. 21.—22. jaan-le, A. K. esimene istung 15. veebr-le. Kui bolševikud veendusid, et nende partei poolt hääletanute hulk pole piisav, otsustasid nad valimised peatada, tuues ettekäändeks, et on tulnud avalikuks Eesti kodanluse ja baltisaksa mõisnike ühisvandenõu. Valimiste tulemused tühistati, neist ametlikke kokkuvõtteid ei tehtud. Teist korda peeti A. K. valimised 5.—7. IV 1919, s. o. Vabadussõja ajal. 23. apr. kogunenud A. K. valis esimeheks August Rei. A. K. võttis 10. X 1919 vastu maaseaduse jmt. seadust, 15. VI 1920 EV põhiseaduse, mis hakkas kehtima 21. XII 1920. Põhisea-

...la mõisa härraste-

...tikasutaja".

...timaailm". Kaas

...etsa savimaardla
...suvel

duse jõustudes lõpetas A. K. tegevuse. Vt. ka 11. kd., lk. 297–300.

Asva, A. Linnamäe põld, linnamägi Saaremaal Laimjala v-s A. külatuumikust kagus paikneval, varem põlluna kasut. moreenseljakul. U. 3500 m² suurusel alal on hilispronksiajal (9.–6. saj. e. Kr.) olnud kivitaraga ümbritsetud kindlustatud asula, I a-tuh. III veerandil aga linnus. Kaevamisel 1934, 1934–39 (Richard Indreko), 1948 (Artur Vassar), 1949 (Marta Schmiedehelm) ja 1965–66 (Vello Lõugas) on uuritud u. 570 m². A. asula jäänused on Eesti rikkalikem pronksiaja leiukoht, sealt on saadud mitmekesist keraamikat (rohkem kui 30 000 killu, neist mitmel odra-, nisu- ja kaeraterade jälgi), rohkesti luu- ja sarvesemeid (nooleotsi, hülgeharpuune, kõplaid, linatöötlemisriistu, lusikaid, ehtenõelu jm.), savist pronksivaluvormide ja tiiglite tükke ning kivi- ja pronksesemeid. Osteoloogilises materjalis on ülekaalus koduloomade (veise, lamba, kitse, sea, hobuse) ja hüljeste luud.

B: R. Indreko. *Asva linnus-asula.* — Muistse Eesti linnused. Trt., 1939; A. Baccap. *Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа.* — Muistsed asulad ja linnused. Tln., 1955.

Ataste seminar, koolmeistrite kool, mis tegutses 1837–54 Järvamaal Aruküla karjamõisas. Kooli ülalpidamiseks rentisid 12 Eestimaa mõisnikku 180 Riia vakamaad põldu ja heinamaad. 12 vastuvõetud seminaristi töötasid õppimiskulude katteks aasta ringi kooli majandis. Uus lend võeti vastu iga 3 aasta järel. Töötas ka harjutuskool. Seminari juhatas 18 aastat Johann (Juhan) Reinhold Jürgens.

Atla laht, Eesti läänepoolseim laht; laius 2–3 km. Asub Saaremaa läänerannikul Elda (Atla) ja Eeriksaare ps-e vahel. Kuulub koos Püskeldi rahu (0,023 km²), Aherahu (0,035 km²), Urverahu (0,02 km²), Mihklirahu (0,016 km²), Puskumadala (0,01 km²) ja mitme muu saarega ✧Vilsandi RP-sse.

Atla (Matsi) raba kaitseala asub Juuru v-s; 1032 ha. Asut. 1981 Mahtra soostiku lõunaosas maismaa soostumisel tekkinud raba kaitseks. Raba läbib Keila jõe lisajõgi Atla jõgi (33 km). Mõlemal pool jõge on laugastikud. Rabalaama servaalasid liigestavad üksikud soosaared, neid ümbritseb jõhvikarikas siirdesoo, seda omakorda madalsoomets. Raba kuulub Tallinna veehaarde kaitsevööndisse ning tal on veemaj. tähtsus.

Audaku, paikkond Lümanda v-s Viidu k-s. A. läh. paikneb Lääne-Saaremaa kõrgustiku ja kogu Saaremaa kõrgeim koht Rauna mägi (54 m). 1904–46 tegutses A-l Siegfried Talviku algatusel asut. leprosoorium, 1947–61 tuberkuloosihaigete laste sanatoorium. Leprosoorium ja sellega seonduv on andnud ainest mitmele kirjanikule (Aadu Hint ja August Mälk). A-l asub ✧Viidumäe LKA keskus (a-st 1961).

Audentese Ülikool, erakõrgkool. 2002 moodustati Audentese Kõrgema Ärikooli ja Mainori Majandusinst-i alusel Audentes Mainor Ülikool; praegust nime kannab a-st 2003. 1995 asut. Fontese Koolituse AS-i ja Fontese Erakooli alusel moodustati 1997 AS Audentes ning selle allasutusena Audentese Kõrgem Ärikool (filiaal Tartus). 1999 lõpetas esimene lend kõrgharidusega ärijuhtimisspetsialiste. Ülikoolis on 4 teaduskonda — infotehnoloogia-, humanitaar- ja sotsiaal-, majandus- ning rahvusv. suhete teaduskond — ja keeltekeskus, üliõpilasi u. 1500. Rektor on a-st 2002 Peeter Kross. AS-i Audentes juhatuse esimees on Aare Kilp ja nõukogu esinaine Tea Varrak.

Audru, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb A. jõe alamjooksul, Pärnu–Haapsalu mnt. ääres Tõstamaa tee lähkmel; 1460 el. (2000). A-s on keskkool (2002/03. õ.-a. 492 õpilast), rmtk., rahvamaja ja muuseum. A. läh. asub 1959 asut. karusloomakasvandus (a-st 1997 as.). Huviväärsed on kirik, magasiait (19. saj. I pool) ja mõisasüda ning lähiümbruses „Kuldlõvi" kõrts. A. läh. paikneb Valgeranna puhkeala. ▲

Audru jõgi asub Edela-Eestis; pikkus 30 km, jõgikond 422 km². Algab Jõõpre rabast Lavassaare järvest, suubub Valgeranna läh. Pärnu lahte. Suurimad lisajõed on Uruste (23 km), Oara (20 km) ja Ridalepa (16 km).

Audru kihelkond hõlmas Pärnumaal nüüdse Audru v-a ning osa Koonga ja Sauga v-st, kuulus arvat. 13. saj. alguses Läänemaa Soontagana khk-a, 13. saj. keskpaigast Vene-Liivimaa sõjani Saare-Lääne piiskopkonda. 1451 mainitud A. k-a ametkond jagunes metsa- ja rannavakuseks. 1625 läänistati Audru eravaldusse ning ta oli mõisade reduktsioonini Pärnu krahvkonnaks nimet. mõisavalduste keskus. Esimene Audru kirik valmis 1636 (hävinud) ning siis kihelkond iseseisvus (eraldus Vana-Pärnust). 1846–47 siirdus 46,1 % A. k-a elanikest õigeusku, asutati Jõõpre (kirik ehitati 1876–79) ja Uruste kogudus (kivikirik 1873). Esimesed talud osteti päriseks 1878 Jõõpres, enamik talusid osteti 1880. a-il. 1919 asutati Lavassaare turbakäitis.

Audru mõis. Esmamaining 1449 piiskopimõisana (*Hof Auder*), mis oli ametkonna keskuseks. 1625 läänistati mõis Thurnidele, kes muutsid selle oma Pärnu krahvkonna keskuseks. 1665 läks mõis De la Gardie'de valdusse, kellelt see redutseeriti. Pärast Peeter I surma (1725) kinkis Katariina I selle tema kammerteenrile Andreas Drewinckile. 1807. a-st kuni võõrandamiseni oli mõis Pilar von Pilchaude valduses. Mõisa juurde kuulusid Liiva ja Saulepi karjamõis ning metskond. II maailmasõjas hävis puust peahoone, 1950. a-tel ehitati selle asemele sovhoosi kontor. Pärnu ümbruse hooneterikkaimast mõisaansamblist on säilinud nn. suvemõis (18. saj. lõpp; 19. saj. lõpul ehitati ümber) ning pika korstnaga, tellistest ja maakividest viinavabrik (1902, 1909, rekonstrueeritud klubiks, II korrusel

Audru „Kuldlõvi" kõrts

Audru valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Audru	1460
Külad	
Ahaste	224
Aruvälja	60
Eassalu	38
Jõõpre	457
Kabriste	96
Kihlepa	177
Kõima	196
Kärbu	56
Lemmetsa	225
Liiva	56
Lindi	270
Liu	120
Malda	116
Marksa	80
Oara	134
Papsaare	56
Põhara	
Põldeotsa	
Ridalepa	
Saari	
Saulepa	
Soeva	
Soomra	
Tuuraste	
Valgeranna	

Autoettevõtete Lät. Logo

Audru mõisa viinakõrts

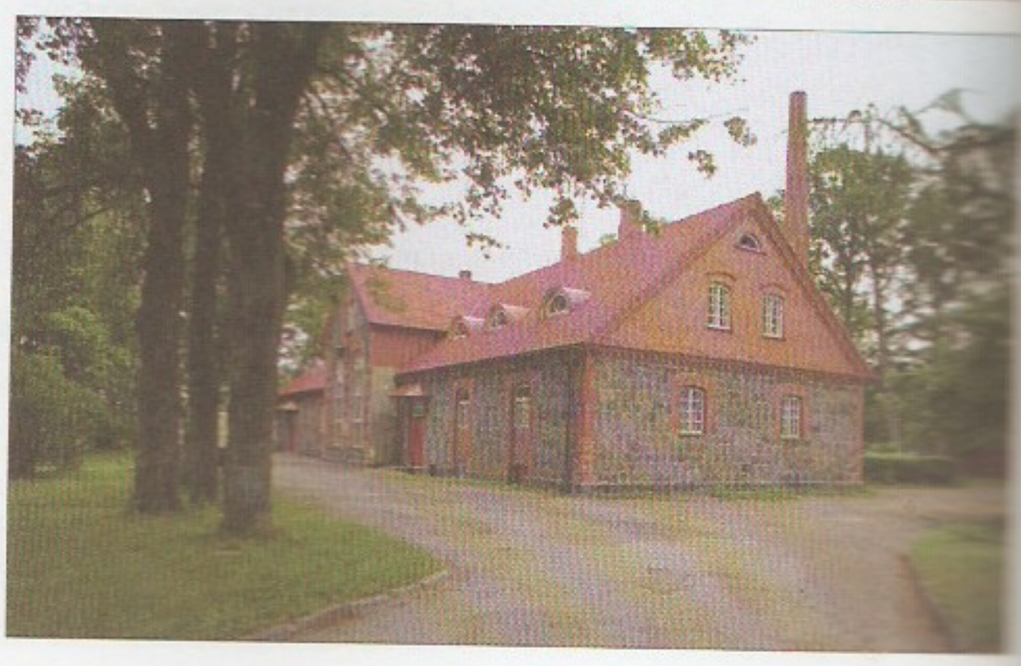

„Kuldlõvi" kõrts

alla elanike arv
2000)

1460

224
60
38
457
94
172
196
54
223
54
270
120
118
81
114
507
95
169
116
36
46
95
47
31
10

AL

ttevõtete Liit.

mõisa viinaköök

Audru vald. Asend, vapp ja lipp

Avaliku Sõna liikmesorganisatsioonid (2003)

Eesti Ajakirjanike Liit
Eesti Kirikute Nõukogu
Eesti Meediakoolitajate Liit
MTÜ Meediaseire
Eesti Tarbijakaitse Liit

Avanduse vald. Asend, vapp ja lipp

Avanduse valla elanike arv
andmed (2000)

484
115
53
16
41
20
134
54
27
29
36

Audru v-a muuseum). Viinavabriku ja aida fassaadis on kasut. arvat. Pärnust toodud keskaegseid paekivist tahutud sambaid. A. m-le kuulus ka 2 km Pärnu pool asuv, üks Eesti suurimaid klassitsistlikke kõrtsihooneid, ehit. arvat. 1827—32, kõrtsi tegevus lõppes 1900. U-kujulise põhiplaaniga kõrts koosnes palkseintega eluosast ja kahest selle otstes paiknenud kiviseintega tallist. Korduvalt restaureeritud; 1977 kohandati trahteriks „Kuldlõvi" (arh-d Kalvi Aluve ja Aet Maasik). Kokku on mõisasüdamest säilinud 14 ehitist. ◂

Audru Püha Risti kirik. Arvatav ehitusmeister oli Jürgen Grablins (Lätist). 1636 püstitatud puukiriku kohale ehitati 1680 hele-tumedate krohvipindade liigendusega, laiade ümarkaarsete aknaavadega kirik (üks väheseid Eesti 17. saj. maakirikuid); ainus baroklik kirikuruum, mis Eestis kunagi valmis ehitatud. Algse puittorni vahetas 1715 välja kivist läänetorn, mille gootilik telkkiiver pärineb 19. saj-st. 1834 ja 1872 tehtud ümberehituse ajal sai kirik oma praeguse eklektilise välis- ja siseilme. Viimasena lisandusid interjööri pseudogooti altarisein ja kooripingistik ning neorenessanslik kantsel. Altaripilt „Kristus ristil" (1872, Gustav Biermann, Berliin).

Audru roostiku kaitseala asub Audru v-s; 70 ha. Asut. 1991 rannikukoosluste ja linnustiku kaitseks. Kaitsealal paiknevad Audru piirkonna ainsad looduslikud rannikualad, millest suuremat osa katab roostik (ülejäänud rannikuala on muudetud poldriks).

Audru vald asub Pärnumaal Pärnust läänes; 378,84 km², 4882 el. (2003). Keskus Audru alevikus. Kaguosas piirneb Pärnu lahega, kirdes Lihula—Lavassaare soostikuga. Paikneb ✧Lääne-Eesti madaliku ja ✧Liivi lahe rannikumadaliku üleminekualal. Asustus on koondunud pms. valla idaossa Jõõpre ja Audru ümbrusesse. Valda läbivad Pärnu—Lihula mnt. ja sellelt lähtuvad Lavassaare ja Tõstamaa mnt. Vallas on Jõõpre põhikool ning Lindi ja Aruvälja (Ahastes) algkool. Aruväljal, Audrus, Jõõpres, Lindis ja Kihlepal on rahvamaja ja rmtk. Valla idaosas asub puhkekohana tuntud Valgerand, sellest läände jääb roostikukaitseala ja 2000 ha suurune poldriala, mis on pesitsus- ja läbirändepaigaks paljudele linnuliikidele. Valla lõunaosas asuvad Lindi ja Liu kalurikülа, seal on ka väikesed sadamad. Lõunaosas piirneb ✧Lindi LKA-ga, millest osa lahustükke jääb valla terr-le. Loodeosas paikneb ✧Nätsi-Võlla soo-KA, mis hõlmab samanim. sood. Jõõpres ja Urustes on õigeusu kirik. Suurimad tööandjad on kaubanduse ja põllum-ga tegelevad ettevõtted. Tähtsad on ka turbatootmine ja kalandus. Valla staatus a-ni 1950, taastati 19. IV 1992. ◂1

Aula karstikaitseala asub Kaarma v-s; 4 ha. Asut. 1973. Kaitseala koosneb kahest lahusosast.

aulakoosolek peeti 10.—12. XII 1905 Tartu ülikooli aulas (sellest nimetus). Koosolek tuli kokku pärast seda, kui 10. dets. Tartus „Bürgermusse" saalis peetud üle-eestimaaline rahvaesindajate koosolek oli lõhenenud kaheks eraldi koosolekuks. A-t juhatasid Jaan Teemant, Mihkel Martna ja Hans Pöögelmann, seal andsid tooni sotsialistid ja radikaalid. Koosolek võttis 12. dets. vastu käredad otsused (nn. aulaotsused), mis olid lähedased VSDTP programmilistele seisukohtadele. Rahvast kutsuti üles isevalitsust kukutama, valima Asutavat Kogu ning rajama dem. vabariiki. Nõuti, et nii linnas kui ka maal tuleb dem. valimistega moodustada rev. omavalitsused, relvastada rahvas, boikoteerida valitsusasutusi, mitte maksta makse ega anda nekruteid, ning võtta koolides õppekeeleks emakeel. Agraarküsimus pidi lahendatama sots-dem. õpetuse põhjal, mille järgi kogu maa saab „terve seltskonna ühiseks omanduseks". A-u saadikud (neid oli u. 500) viisid rev. meeleolu ja otsused laiali kogu Eestisse, see õhutas avaliku mässu puhkemist 1905. a. dets-s. Mitmel pool (u. 50 vallas) seatigi sisse rev. omavalitsus ja vallakoolis emakeelne õpetus, moodustati sots-dem. ühinguid ja omakaitsesalku, suleti kõrtsid, boikoteeriti tsaariametnikke jne.

Autoettevõtete Liit, lüh. AL, mittetulundusühinguna tegutsev üleriigiline tegevus- ja kutsealaliit, mis ühendab vedude korraldamisega jm. transpordialaste teenuste osutamisega tegelevaid ettevõtteid. Liidu asutasid 31 ettevõtet 12. III 1990 (2003 liikmesettevõtteid 43). Liit esindab ja kaitseb oma liikmete õigusi ja huve ning osaleb Eesti veondusalaste õigusaktide koostamises. ◂

„Autorevüü", autoajakiri, ilmus 1990—99 Tallinnas; peatoim. 1990—92 ja 1997—99 Toomas Tallo, 1992—97 Vello Kala. „A." jätkas 1928—40 Eesti Autoklubi väljaandel ilm. autoasjanduse ja mootorispordi ajakirja „Auto" traditsioone (liitus 1932 „Tehnika Ajakirjaga", moodustades ajakirja „Tehnika Ajakiri ja Auto").

Auvere, küla Vaivara v-s Tallinna—Narva rdt. ja Narva jõe vahelisel alal; 26 el. (2000). A. ja Musta rdtj. (Narvast vastavalt 16 ja 27 km). Hõlmab ka Mustajõe, kus asub Eesti sej. — Küla on esimest korda mainitud 1489 (*Ameveir*). Mõis (sks *Ampfer*) rajati Rootsi võimu ajal, jaotus 20. saj. A-Vanamõisaks ja A-Uuemõisaks. — II maailmasõjas ületas Punaarmee 2. II 1944 Narva jõe ja rajas A. platsdarmina tuntud tugiala. Sinimägede all peetud A. lahingus (25. VII 1944) peatas Eesti rügement (ülem Harald Riipalu) vastase pealetungi.

Avalik Sõna, 1991 Eesti Ajalehtede Liidu juurde asut. meedia kvaliteedi seire organ (alates 16. IV 1997 iseseisev mittetulundusühing). A. S. kaitseb ajakirjandusvabadust ja avalikku sõna võimalike piirangute eest, edendab meediaeetikat ja ajakirjanike kutseoskusi ning tegeleb kaebustega, mida avalikkus on ajakirjanduse vastu esitanud. A. S. püüab suurendada meedia omavastutust ja tagada ühisk-a avatust ning informeeritust. A. S. põhiline tööorgan on A. S. nõukogu: see tegeleb meediaväljaannete ja ringhäälingujaamade kohta esitatud kaebustega ning vahendab avaldatu tõttu kannatada saanutega kohtuväliseid kokkuleppeid. Sisevastuolude tõttu lahkus 2002 Eesti Ajalehtede Liit A. S-st ning lõi võistleva ✧Pressinõukogu. 1

Avanduse, küla A. v-s, Simunast kirdes Viru-Jaagupi mnt. ääres; 115 el. (2000). Varasem Katkuküla („Taani hindamisraamatus" *Katcækylæ*, sealsamas külana nimet. *Auendoys* oli juba 1494 A. mõis (*Hof Avendes*), mille alla jäi 1765—74 algne A. k.). A. mõis paikneb nüüd Simuna alevikus. Härrastemaja ehitati mitmes järgus 18. ja 19. saj. 1845 omandas mõisa Friedrich Benjamin Lütke, kes kasutas seda aastakümneid suvekoduna, 1849—50 elas A-l Ferdinand Wrangell.

Avanduse vald asub Lääne-Virumaa lõunaosas; 177,22 km², 985 el. (2003). Keskus Simuna alevikus. Põllurohke, lainja pinnamoega põhjaosa paikneb ✧Pandivere kõrgustiku lõunaserval, metsa- ja soorohke ning hõreda asustusega lõunaosa ulatub Pedja jõe ülemjooksu madalikule, kus laiuvad Avanduse soo ja Peedla (Peetla) raba. Loodusobjektina on huviväärne Orguse läh. asuv ✧Simuna meteoriidikraater. Suurimad tööandjad on põllum-ga tegelevad ettevõtted. Metsamaa hõlmab vallast 54 %. Riigimetsamaad haldavad Triigi ja Paasvere metskond. — Varasem A. v. püsis rajoonide moodustamiseni (1950), pärast seda said tollase Väike-Maarja raj-i haldusüksusteks Kurtna, Padu ja Simuna kn.; pärast mitut ühendamist ja piiri muutmist (1954, 1972) nüüdse valla suuruse saanud Simuna kn-le anti 9. IV 1992 valla staatus, nimi ennistati 21. V 1992. ◂1

Avaste looduskaitseala asub Vigala ja Koonga v-s; 5226 ha. Asut. 1981 Eesti ühe suurima madalsookompleksi kaitseks. Avaste sool on nii geoloogiline, veekaitseline kui ka ökoloogiline väärtus, ta pakub elupaika paljudele kaitsealustele liikidele, sh. kalju- ja merikotkale (mõlemad LK I) ning rohunepile ja metsisele (mõlemad LK II). Kaitsealasse kuuluvad ka Avaste soost kagu poole jäävad märjad soomõdud

Avinurme. Kitsarööpmelise raudtee taastatud lõik

Avinurme laululava

ning vanad loodusmetsad. Soo lõunaosas asub muistne ✧Soontagana maalinn, mida ümbritseb pärandkultuurmaastik. Soo idaosa piirab Litoriinamere astang. ▾

Avaste mäe kaitseala asub Vigala v-s; 17 ha. Asut. 1973 Litoriinamere ja Antsülusjärve rannaastangute kaitseks. Aluspõhjalise astangu suhteline kõrgus on kuni 12 m, nõlv on üle 20° järsk. Kaitsealal kasvab mitut liiki käpalisi (LK II ja III). ▸

Avatud Eesti Fond, lüh. AEF, Ameerika ärimehe ja filantroobi George Sorosi 19. IV 1990 asut. heategevuslik sihtasutus, mille eesmärk on toetada Ida-Euroopas hariduse ja kultuuri arenemist, sh. avatud ühisk-a arenemist Eestis. AEF-i tegevus on seotud Euroopa integratsiooni, kodanikuühisk-a jmt. tegevusprogrammiga, fond korraldab ka avalikke projekti- ja stipendiumivõistlusi. Sihtasutuse juhataja on a-st 1990 Mall Ellam.

Avatud Hariduse Liit, lüh. AHL, Eesti Sots-dem. Partei, Kultuuritöötajate Aü-u ja Eesti Harrastusteatrite Liidu 1991 asut. ühing. AHL toetab vabahariduse omandamist ja omaalgatuslikku enesetäiendamist. Igal aastal osaleb AHL-i korraldatud õpitegevuses u. 10 000 in. 2002. a. oli liikmeid 29 (Rahvaerakond Mõõdukad, kodanikuühendused, aü-d jne.). Esimehed: Peeter Vihalemm (1991—2002), Reet Valgmaa (a-st 2002).

Avijõgi, ka Venevere jõgi, Paasvere jõgi, algab Pandivere kõrgustikult Muuga k-st ida poolt, suubub Lohusuu alevikus Peipsisse; pikkus 48 km, jõgikond 393 km². Ülemjooks valdavalt süvendatud ja õgvendatud.

Avinurme, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Avijõe keskjooksul Rakvere—Mustvee mnt. ääres Tudulinna tee lahkmel; 807 el. (2000). Alevikus asuvad keskkool (2002/03. õ.-a. 289 õpilast), kultuurikeskus, rmtk. ja muuseum. A-t läbis 1916—72 kitsarööpmeline rdt., sellest u. 100 m on taastatud. Huviväärne on A. kirik (ehit. historitsistlikus stiilis 1906—09). A. läh. toimus 1944. a. sept-s A. lahing, kus Eesti laskurkorpuse eelsalgad põrkusid Narva alt taganevate Saksa väeosadega (nende hulgas olid ka eesti rahvusväeosad). — A-t on esimest korda mainitud 1599 külana (*Awinorma*), 1666 sai see Laiuse abimõisaks, hiljem oli kroonumõis. ◂

Avinurme kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Avinurme v-a ala, kuulus a-ni 1920 Torma-Lohusuu khk-a. Avinurme kirik valmis 1909. Maad krunditi 1870. a-il, tavaline oli talude tükeldamine pärijate vahel. Avinurme kroonumõis jagati 1906 pisikruntideks ja müüdi talupoegadele. Põllum-e arengult jäi A. k. muust Tartumaast maha, kuid seal arenes puutööndus (teateid alates 18. saj-st). Alates 19. saj. IV veerandist on Avinurme Eesti tähtsaim puunõude valmistamise paikkond.

Avinurme vald asub Ida-Virumaa edelaosas; 193,62 km², 1567 el. (2003). Keskus Avinurme alevikus. Paikneb ✧Alutaguse madalikul. Asustus on koondunud pms. suurte teede äärde. Loodusoludest tulenevalt on piirkonnas rohkesti saare-lõpulisi kohanimesid (Kaevussaare, Sälliksaare, Änniksaare, Tammessaare, Rehessaare jt.). Soid: Maetsma soo ja Adraka raba. Vooluveekogudest läbib valda Avijõgi (48 km). A. v-a piires on ✧Paadenurme LKA kaks lahusosa. Vallas asuvad Avinurme Keskkool ja Ulvi Põhikool. Ulvis tegutseb Avinurme Kultuurikeskuse filiaal. Piirkond on tuntud puutööonduse poolest (Avinurme pütilaat). Puidutöötlemise ettevõtted on ka valla suurimad tööandjad. — A-ni 1949 oli vald Tartumaa, 1949—50 Jõgevamaa koosseisus. Valla staatus ennistati 13. II 1992. ▸ 1

Avita, 1988 Tallinnas asut. kirjastus, kuulub AS-ile Bit. Annab välja õppematerjale ja -kirjandust, teatmeteoseid, lastekirjanduse klassikat ja riiklikus õppekavas soovitatud ilukirjandust. Esindused Tartus, Pärnus ja Jõhvis. Töötajaid 70. Aastas ilmub u. 70 väljaannet. Peatoim. a-st 2002 Riina Paatsi. ▸

Avinurme valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Avinurme	807
Külad	
Adraku	9
Alekere	2
Kaevussaare	2
Kiissa	2
Kõrve	1
Kõrvemetsa	4
Kõveriku	5
Laekannu	8
Lepiksaare	2
Maetsma	2
Paadenurme	1
Sälliksaare	1
Tammessaare	2
Ulvi	23
Vadi	6
Änniksaare	2

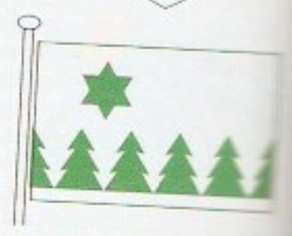

Avinurme vald. Asem vapp ja lipp

Avita. Logo

Avaste looduskaitseala

Avaste mäe kaitseala

Baeri muuseum [*bä:r*] asub Tartus, seda hakati rajama 1972, et tähistada Karl Ernst von Baeri 100. surmaaastapäeva, avati 1976. Algselt kuulus muuseum tollase TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i bioloogia ajaloo sektori koosseisu, praeguse nimetuse sai 1991. B. m-i esmane ülesanne on Baeri elu ja teadusstegevuse uurimine ning populariseerimine (avatud on sellekohane püsiekspositsioon), tegeldakse ka Eesti loodusteaduste ajaloo väärtustamisega. 28. veebr., Baeri sünnipäeval, korraldab muuseum koos Eesti Looduseuurijate Seltsiga Baeri päeva, toimunud on mitu konverentsi (nt. 1996 „Baer ja tänapäev"). Ilmunud on asjakohaseid publikatsioone, muuseum annab välja kogumikku ✧„Folia Baeriana". B. m-i on juhtinud Toomas Sutt (1976—93), Vello Kaavere (1993—94), Maie Roos (1994) ja Erki Tammiksaar (a-st 1995). ▸

Baeri muuseum (Veski t. 4, ehit. 1864) on Tartu väheseid säilinud hilisklassitsistlikke puitelamuid

BALTBAT, Balti Pataljon, Balti riikide ühine rahuvalveüksus, moodust. rahvusv. toetusel. Balti riigid sõlmisid sellekohase lepingu sept. 1994. B. koosnes paljurahvuselisest staabist (alustas tööd 1996 Lätis Adažis), Balti Toetusgrupist, Balti väljaõppemeeskonnast ning Eesti, Läti ja Leedu jalaväekompaniidest (Paldiskis, Adažis ja Ruklas). B-i allüksused osalesid a-st 1996 rahuvalvemissioonidel Bosnia-Hertsegoviinas, Liibanonis ja Kosovos. A-st 2000 moodustati Balti riikides pataljone (ESTBAT, LATBAT, LITBAT), mis kindlustasid B-le väljaõpetatud personali. 2003 lõpetas tegevuse.

Baltex, AS Baltex, tekstiiliettevõte, asut. 1898 Balti Puuvillavabrikuna. Kandis pärast riigistamist (1941) Balti Manufaktuuri ning pärast erastamist (1995) AS Baltex 2000 nime. Ketrusvabrik toodab u. 8000 t puuvillast lõnga ja kudumisvabrik u. 25 mln. m toorkangast aastas. B-i aktsiakapital on 313,6 mln. kr., aastakäive 392 mln. ja kasum 38,6 mln. kr. (2002); töötajaid keskm. 750. Sindis asub B-i 100 % osalusega tütarettevõte AS Qualitex (end. Sindi Tekstiilivabrik). 99 % toodangust eksporditakse Euroopa riikidesse (pms. Itaaliasse, Soome, Saksamaale, Prantsusmaale, Hispaaniasse). ◂

Balti Ajakirjandusuurijate Assotsiatsioon (ingl *Baltic Association for Media Research*, BAMR) on asut. 1993 Tartus Balti riikide ajakirjanduse uurijate ühendamiseks; u. 30 liiget. Edendab Balti riikides meediauuringuid, üllitab uurimistulemusi, esindab Balti riikide meediauurijaid rahvusvaheliselt.

Balti-Ameerika Ühing, 1956—85 Bostonis tegutsenud kontserdiühing, mille asutas Endel Kalam, et korraldada Eesti, Läti ja Leedu pagulasmuusikute tippude esinemist USA-s ja Kanadas. Eestlastest esinesid neil kontsertidel viiuldajad Carmen Prii-Romanenko, Evi Liivak-Anschuetz ja Zelia Aumere-Uhke, tšellistid Karl Lamp ja Kirill Tatar, pianist Leonid Milk, lauljad Greta Milk, Heinz Riivald ja Andrei Christiansen, mitu pagulaskoori jpt. Ühing tegutses kuni E. Kalami surmani.

„Baltica" [*-ka*], **1.** rahvusv. ✧folkloorifestival, mida korraldatakse Rahvusv. Folkloorifestivalide ja Rahvakunstiorg-de Nõukogu (lüh. CIOFF) egiidi all. „B." on toimunud a-st 1987 igal aastal (v. a. 1990) järgemööda Leedus, Lätis ja Eestis (1989, 1992, 1994, 1998, 2001). Eestis on „B." peakorraldaja ✧Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu. „B." kunstinõukogu esimehed on olnud Kristjan Torop (1989, 1992) ja Ingrid Rüütel (1995, 1998, 2001). Kaaskorraldajad on piirkondlikud folkllooriorg-d, Eesti Folkloori Selts ja Rahvakultuuri Keskus. „B." üritused on folkloorikontserdid, vaba lava esinemised, õpitoad, näitused, rongkäigud, klubid, kohtumised ja simmanid, mis toimuvad pealinnas ning 8—10 linnas ja maakonnas. Festivalist võtavad amet-

„Baltica" rongkäik 1998

„Baltica"

Aasta	Eesti rühmi	Üksikesinejaid	Osavõtjaid	Moto
1989	68	12	u. 1200	Laula, kuni elad
1992	23	11	u. 620	Eesti – meie kodu
1994	42	8	u. 1250	Kodu ja kodupaik
1998	91	26	u. 2000	Oma ja ehtne
2001	112	30	u. 2300	Kuld on jäänud jälgedesse

likult osa korraldava maa ✧folkloorirühmad ja üksikesinejad ning välisrühmad (12–17 välisrühma, u. 250–350 osavõtjat, sh. Malaisiast, Taiwanilt ja Peruust). Peamine nõue on autentse folkloori esitamine. Festivali korraldust ja üritusi hindavad osa võtvad välisrühmad ja rahvusv. vaatlejad. Hinnangud avaldab CIOFF oma trükistes. – **2.** folkloriassotsiatsioon, mis on asut. 1989 folkloorifestivali „B." korraldamiseks ja Balti riikide folkloriliikumise edendamiseks. 1990 CIOFF-i assotsieeruv liige, a-st 1991 CIOFF-i täisliige. ▲ 1

„Baltic Forestry" [*bo:ltik forəstri*], ingliskeelne metsandusalane teadusajakiri, mille 1995 asutasid Leedu, Läti ja Eesti metsandusinst-d, ilmub 2 korda aastas. A-st 1997 on väljaandjad Leedu Metsainst., Leedu Põllum-ülikool, Läti Metsainst. „Silava" ja EPMÜ. Peatoim. on Leedu TA akadeemik Leonardas Kairiukštis. Toimetus asub Kaunases. Kroonika rubriigis avaldatakse ülevaateid konverentsidest ja teadusüritustest, tagakaanel Baltimaades ilm. uute metsandusalaste trükiste reklaami.

Baltic News Service [*bo:ltik nju:z sö:ʳvis*], ✧BNS.

„The Baltic Times" [*ðə bo:ltik taimz*], **1.** Balti riikide sündmusi kajastav ingliskeelne nädalaleht, ilmunud a-st 1996 Riias pärast ajalehtede „The Baltic Independent" (asut. 1990) ja „The Baltic Observer" (asut. 1994) ühinemist. Pçatoim. Ilze Arklina. A-st 2000 ilmub kuukirjana lisa „Baltic Business District". Interneti-väljaanne asub http://www.archives.baltictimes.com/www/. ▶ – **2.** 1932 ja 1937–40 Tallinnas ilm. Baltimaade ja Skandinaavia sündmusi kajastav ajaleht. Toim. John J. Järv.

Balti Elektrijaam, ✧Narva Elektrijaamad.

Balti erikord (vn прибалтийский особый порядок), Tsaari-Venemaa koosseisu kuulunud Eesti- ja Liivimaa provintsi eriseadustele tuginev omavalitsussüsteem, mis erines muu Venemaa omast. Terminit „B. e." kasutati pms. vene ja eesti ajalookirjanduses, saksa- ja ingliskeelses kirjanduses oli kasutusel enamasti „Balti autonoomia" või „omavalitsus", baltisaksa kirjanduses „maariik" (*Landestaat*). B. e. kinnitati pärast Põhjasõda Peeter I ning Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade vaheliste kapitulatsioonilepetega. Neid Peeter I kinnitatud leppeid tunnustasid ka järgmised valitsejad. Maaomavalitsust teostasid Eesti-, Liivi- ja Saaremaa rüütelkond, kelle põhiorganiks olid kogu immatrikuleeritud aadli kinnised maapäevad (✧maapäev). Seisussüsteem põhines 1845 kodifitseeritud Balti provintsiaalõigusel. Autonoomia oli siiski piiratud, provintse haldasid riigipoolsed kubernerid, 19. saj. II pooleni ja uuesti pärast 1905. a-t riigi kõrgeimad esindajad kindralkubernerid. 18. saj. lõpust ilmnes püüdlus kaotada B. e. (✧Balti küsimus). Ühtlustamise üheks esimeseks sammuks sai 1832. a. kirikuseadus, millega luteri kirik allutati kohalike konsistooriumide asemel Peterburis asuvale ülevenemaalisele kindralkonsistooriumile. Põhjalikumalt revideeriti B. e-a 1880. a-te II poolest alates, mil seisuslik kohtu- ja politseisüsteem asendati riiklik-bürokraatlikuga, halduskeeleks kehtestati vene k. ja koolid venestati. Rüütelkondade omavalitsus säilis, kuigi senisest piiratumal kujul. Lõplikult kaotati see alles EV-s.

Balti hertsogiriik, 1918 Balti rüütelkondade ja Saksa okupatsioonivõimu kavandatud Eesti ja Läti ala riiklik korraldus (personaalunioonis Preisimaaga, riigipeaks pidi saama Mecklenburgi hertsog Adolf Friedrich).

Balti Instituut, Baltiska Institutet, **1.** 1931–39 ja 1970–96 Rootsis tegutsenud kultuuriühing. Korraldas koostöös Stockholmi ülikooliga noortele teadlastele suvekursusi, 1970–96 arendas Baltimaade-alast humanitaarteaduslikku uurimistööd. Allus 1970–73 Balti Komiteele, 1973 muutus iseseisvaks teadus- ja kultuuriühinguks, mis 1985–96 sai regulaarset riiklikku toetust. Selle kaotamisel (1996) lõpetas tegevuse. – **2.** 1980 asutati B. I-i algatusel Stockholmi ülikooli

June 19 - 25, 2003
Vol. 8 #362
NEWS FROM ESTONIA LATVIA LITHUANIA
THE BALTIC Times

juurde Balti Uurimiskeskus (rts *Centrum för baltiska studier*). 1995 liideti sellega balti k-te professuur, moodustati Balti Uurimisinst. (rts *Institutionen för baltiska studier*). 2001 sai Balti Uurimiskeskusest taas omaette üksus (Stockholmi ülikooli Ajaloo Inst-i koosseisus). 1971–93 korraldati Stockholmis regulaarselt Balti teaduskonverentse (1983–93 koos Balti Uurimiskeskusega). Balti Uurimiskeskuse juhatajad: 1981–93 Aleksander Loit, 1993–97 Enn Tarvel, 1997–2001 Baiba Kangere, a-st 2001 Anu-Mai Kõll. – **3.** Institutum Balticum, Königsteinis (Saksamaal) 1960 asut. katoliikliku suunitlusega humanitaarteaduslik uurimisinstituut, avaldab a-st 1961 aastaraamatut „Acta Baltica".

Balti jääpaisjärv, Balti paisjärv, Läänemere nõos hilisjääajal arktilises ja lähisarktilises kliimastaadiumis (u. 12 000–10 300 ^{14}C-aastat tagasi) olnud mageveeline vaese elustikuga suurjärv. Järve rannikualal laius vaevakaskede ja pajudega (kohati mändidega) tundra. Osa uurijaid oletab, et B. j. oli Ida-Soome ja Karjala järvede kaudu mõnda aega ühenduses Valge merega, kuid uuemad uuringud seda ei kinnita. Rannamoodustised paiknevad Pandivere ja Sakala kõrgustiku loodenõlvul 30–70 m ü. m. Vt. ka 11. kd., lk. 123.

Baltika Grupp, lüh. BG, õmblusettevõte, mille emaettevõte on AS Baltika. Kontserni põhimõttel töötava BG algusaastaks loetakse 1928, kui Tallinnas Narva mnt. 4 alustas tööd Esimene Eesti Vihmakuubede Tööstus (hiljem „Gentleman"). Pärast ettevõtte riigistamist ning ümberkorraldusi moodustati 1959 tekstiilivabrik „Baltika". 6. VI 1991 võeti vastu EV Ülemnõukogu otsus erastada „Baltika" ettevõtte oma töötajatest moodust. aktsiaseltsile (oli Eestis esimene sellelaadne toiming). Tänapäevases BG-s on 3 tootmisettevõtet (AS Virulane, Elina STC AS ja emaettevõtte tootmisbaas) ja 7 jaekaubandusettevõtet. Toodetakse meeste ülikondi ja pintsakuid, naiste jakke, seelikuid ja kleite ning meeste ja naiste pükse, mantleid ja jopesid. Sept-st 2002 töötab BG kolme kaupluseketiga: Monton, Baltman ja CHR/Evermen; neis on BG 70 kauplust ning muud ettevõtte kontrollitavat jaekaubanduspinda. BG 485,4 mln. kr. käibest andis 2002. a. 27 % Eesti turg ja 73 % tuli mujalt, pms. Baltika enda jaeturgudelt (Lätis, Leedus, Poolas, Ukrainas, Soomes, Rootsis ja Venemaal). 2003 töötas BG-s 1725 in., sh. kaubandusfirmades 387, tootmises 1061; Eestis töötas 1451, välisriikides 274 ning emaettevõttes 838 in.

Balti Kaitsekolledž, lüh. BALTDEFCOL, 1998 Tartus asut. Balti riikide ühine kõrgem sõjaline õppeasutus, kus koolitatakse NATO nõuete kohaselt staabiohvitsere.

„The Baltic Times". Päismik

Balti kett

B. K. asutati rahvusv. toetusel, õppejõude oli 2002. a. 12 riigist. Aug-st 1999 on kolledžis toimunud 11-kuulised vanemstaabiohvitseride (a-st 2002 ühendjuhtimise ja staabiohvitseride), a-st 2001 ka riigiametnike ja kolonelide kursused. 2002/03. õ. a. õppis B. K-s 73 õppurit, sh. 17 väljastpoolt Balti riike. B. K-i juhatus ja haridusnõukogu on rahvusvahelised, ülem on a-st 1998 brigaadikindral Michael H. Clemmesen (Taanist).

Balti kett, 23. VIII 1989 Eesti, Läti ja Leedu rahvarinde korraldatud, Vilniusest Tallinnani ulatunud inimkett, milles 600 km-l osales u. 2 mln. inimest. Meeleavaldus toimus Molotovi-Ribbentropi pakti 50. aastapäeval. ◂

Balti Konstitutsiooniline Partei (sks *Baltische Konstitutionelle Partei*, rahvapäraselt Nella-partei), 9. XI 1905 Riias asut. baltisakslaste partei. Programm taotles konstitutsioonilist monarhiat ja Balti autonoomiat, sh. emakeelse asjaajamise ja koolihariduse kindlustamist. 1906. a. lõpul oli B. K. P-l Liivimaal u. 7800 liiget, kes jagunesid rühmadesse; aktiivselt tegutses haritlasi ühendav Tartu rühm. 1910. a. Riigiduuma valimistel moodustasid baltisaksa parteid liidu, III duumas oli baltisakslastel 7, IV duumas 6 saadikut. Samasuunalise programmiga Eestimaa Konstitutsiooniline Partei (sks *Estländische Konstitutionelle Partei*) asutati ajalehe „Revalsche Zeitung" toim. Christoph Mickwitzi eestvõttel 4. XII 1905 Tallinnas. Tsaarivalitsus likvideeris mõlemad parteid, kui puhkes I maailmasõda.

B: F. Kinkar. *Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost.* Tln., 2000.

Balti kubermangud, ka Läänemere provintsid, Läänemere kubermangud, nüüdse Eesti ja Läti alal paiknenud kubermangud. Rootsi kuningriigi provintsidena moodustati 1584 Eestimaa hertsogkond ja 1630 Üle-Väina hertsogkonnast Liivimaa kindralkub., pärast ühendamist Venemaaga (1710) nimetati need B. k-deks. Kolmas B. k. loodi Poola jagamisel 1795 Venemaaga ühendatud Kuramaa vasallhertsogiriigist. B. k-des esindasid riigivõimu (kindral)kubernerid, 1710—19, 1775—1808, 1819—76 ja 1905—09 oli neil ühine kindralkuberner. Igas B. k-s kehtis oma, Venemaast erinev (v. a. aschalduskorra aeg 1783—96) õiguskord, mis tagas kohaliku seisusliku maa- ja linnaomavalitsuse autonoomia (Balti erikord). 19. saj. keskpaiku hakkas keskvõim B. k-dele laiendama üleriigilisi seadusi (1877 linnaseadust, 1889 kohtureformi). Eesti ja Läti rahvusliku liikumisega kerkinud taotlus muuta kubermangude piire vastavalt rahvuspiiridele teostus 12. IV 1917, kui Venemaa Ajutine Valitsus liitis Eestimaa kub-ga (Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa) Liivimaa kub-u eesti maakonnad (Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaa). 1918 taastas Saksa okupatsioonivõim endise haldusjaotuse. B. k-d likvideerusid, kui tekkisid Eesti Vabariik ja Läti Vabariik.

Balti kõrguste süsteem, Kroonlinna nullile põhistatud absoluutkõrguste süsteem, võeti Eestis kasutusele 1946. B. k. s-i 1977. a. tasandusvariant (BK77) on riigi haldusalal realiseeritud I ja II klassi riikliku kõrgusvõrguga. BK77 on kasutusel kõigis NSV Liitu kuulunud ja ka teistes Ida-Euroopa riikides. Eesti ala suurima absoluutse kõrgusega maapinnapunkt on BK77 kohaselt Suur-Munamägi (H=316,2 m, „Eesti põhikaart", 1996), nullkõrguseks on tavaline (keskmine) merepinna tase, mis võetakse topograafilisel kaardistamisel rannajoone määramise aluseks.

Balti küsimus, eestlaste ja lätlaste asuala riikliku kuuluvuse küsimus Venemaal. Terminit on kasut. põhil. Vene ja Nõuk. ajalookirjutuses (vn остзейский вопрос). Olulise Baltikumi vallutamise katse tegi Ivan IV (a-st 1559) võitluses Rootsi, Poola ja Taaniga (✧Vene-Liivimaa sõda). Pärast Põhjasõda kinnitas Peeter I kõik Balti aadli privileegid (✧Balti erikord). Esimene katse muuta Balti provintsid tavalisteks Vene kubermangudeks tehti Katariina II ajal 18. saj. lõpul. 19. saj. sekkus tsarismi sus mitu korda provintside haridus- ja kirikukorralduse küsimustesse. Nikolai I ajal, kui pead tõstis vene natsionalism, töötas haridusminister Sergei Uvarov välja Balti kub-de venestamise kava, mis jäi aga põhil. ellu viimata. 1860. a-te keskpaiku huvitus B. k-st Vene avalikkus, taustaks Poola ülestõus ja Saksamaa ühinemine. Vene ajakirjanduses kritiseeriti Balti erikorda kui vananenut ja Venemaale kahjulikku, baltisakslastes nähti isegi Saksamaa viiendat kolonni (Mihhail Katkov). Slavofiilid (Mihhail Pogodin, Juri Samarin) nõudsid eestlaste ja lätlaste venestamist ja süüdistasid valitsust tegevusetuses. Algas baltisaksa publitsistidega peetav terav poleemika, mis tipnes 1860. a-te lõpul ilmunud Samarini venestamist nõudva brošüüriga „Venemaa ääremaad" („Окраины России", I—II) ja Tartu professori Carl Schirreni mõjuka vastulausega „Liivimaa vastus" („Livländische Antwort ..."). Samal ajal oli Balti aadli positsioon tsaari õukonnas, Vene sõjaväes, halduses ja diplomaatilises korpuses traditsiooniliselt tugev. Slavofiilide seisukohad võttis omaks alles Aleksander III valitsus, kes 1880 asus põhjalikult kärpima Balti aadli privileege ja provintse sihikindlalt venestama. Pinge lõdvenes Nikolai II ajal ja pärast 1905. a-t. Venestamine püsis siiski päevakorral ka I maailmasõja ajal. Samal ajal taotlesid eestlased ja lätlased rahvuslik-territoriaalset autonoomiat, see saavutati pärast 1917. a. veebruarirev-i. Vene monarhia kukutamise järel kuulutasid Balti rüütelkonnad end Venemaast lahkulöönuks ja alustasid laialdast aktsiooni kolmest Balti provintsist omaette Saksa riigi moodustamiseks (✧Balti hertsogiriik). Selle plaani nurjasid Saksamaal puhkenud rev., Eestis ja Lätis vabariigi väljakuulutamine ja ✧Vabadussõda. Nõuk. Venemaa tunnustas Eesti ja Läti iseseisvust, kuid ei loobunud plaanidest ühendada need riigid Nõuk. Liiduga.

balti laenud, lõdvalt seotud algbalti keeleühtsusest II või I a-tuh. e. Kr. või veelgi varem läänemeresoome algkeelde tulnud sõnad. Koos germaani laenudega on need indoiraani laenude järel tõenäoliselt vanimad läänemeresoome k-te laenud. Kontaktide pika kestuse tõttu on läänemeresoome k-tes erivanuseid ja erimurdelisi b. l-e, neid leidub kõigis läänemeresoome k-tes ja lapi k-s ning volga k-tes (arvukamalt mordva k-s). Eesti k-s on vähemalt 80 % kõigist seni välja selgitatud b. l-dest, s. o. üle 300 sõnatüve. Peale nende leidub eesti keelealal üle poolesaja vanema separaatlaenu. Separaatlaenud osutavad, et kontakttsoone (laenutsentrumeid) pidi olema rohkem kui üks. Laenatud on väga paljudelt mõistealadelt, sh. ulatuslikke mõisterühmade fragmente (sugulussõnavara, regi ja selle osad, härjarakendi nimetused, mesinduse sõnavara vms.). Pms. eesti keeleala lääneosa keskendunud balti päritolu maastikusõnu peetakse substraatse iseloomuga reliktsõnadeks, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keelekasutuse kaudu. B. l-de sisuanalüüs osutab ühtlasi, et muistsed balti hõimud on vahendanud lõunapoolsete alade kultuuriilminguid ja tehnilisi saavutusi. B. l-de sisulise külje analüüs, milles on arvesse võetud ka arheoloogilist ja antropoloogilist ainest, on toetanud läänemeresoome hõimude esiajaloo uurimist, kinnitades, et lävimine balti hõimudega on soodustanud seda, et eel- ja algläänemeresoomlased on siirdunud paigaelu eeldava põlluharimise ja karjakasvatuse juurde.

B: J. Kalima. *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat.* Helsinki, 1936; L. Vaba. *Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen.* — Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Helsinki, 1990; L. Vaba. *Balti laenudest ja nende uurimisest.* — Pühendusteos H. Rätsepale. Trt., 1997. ◧

Balti Laevaremonditehas, ✧BLRT Grupp AS.

Balti landesraat, Balti maakogu, Liivi-, Eesti- ja Saaremaa rüütelkonna, Riia linna ja Saksa okupat-

sioonivõimude esindajaist 12. IV 1918 moodust. seisuslik esinduskogu. Taotles eraldumist Venemaast ja ühinemist Saksamaaga (Balti hertsogiriigi nime all).

Balti liit, Balti Antant, Eesti, Läti ja Leedu pol. liit 1934–40. Kaitseotstarbelise B. l-u loomise vajadus tõusis päevakorda Eesti, Läti ja Leedu iseseisvusvõitluse ajal, praktiliste sammudeni jõuti sügisel 1919, kui 14.–15. sept. toimus Tallinnas ja 29. sept-st 2. okt-ni Tartus Balti riikide ja Soome pea- ja välisministrite ning 10.–16. nov. Tartus välisministrite konverents. A-st 1920 osales B. l-u moodustamist taotlevatel üritustel ka Poola. 15.–22. jaan. Helsingis ja 6. aug-st 6. sept-ni Riias (Bulduris) toimunud konverentsil arutati sõjalise kaitseliidu projekti jt. küsimusi; Riias kirjutati 6. sept. alla pol. lepingule, mis msg. vastuolude, eriti Vilniuse okupeerimisest tuleneva Leedu-Poola konflikti tõttu jäi ratifitseerimata. 1921–25 peeti korrapäraselt Soome-Eesti-Läti-Poola konverentse; 17. III 1922 Varssavis sõlmitud pol. lepingu jättis Soome ratifitseerimata ja see ei jõustunud. Leedu taotles Balti kolmikliidu loomist, kuid Eesti ja Läti keeldusid toetamast Leedut tema konfliktis Poolaga. B. l-u loomine ebaõnnestus asjaosaliste riikide omavaheliste vastuolude ja Nõuk. ning Saksa diplomaatia vastutegevuse tõttu. Püsima jäi ainult 1. XI 1923 sõlmitud Eesti-Läti liit. 1933–34 nõudis Balti riikide rahvas B. l-u loomist seoses suureneva Saksamaa agressiooni ohuga; Leedu ettepanekul alanud läbirääkimised lõppesid Eesti-Läti-Leedu üksmeele- ja koostöölepingu sõlmimisega 12. IX 1934. Kohustuti kooskõlastama ühist huvi pakkuvaid välispoliitika küsimusi, pidama korrapäraselt välisministrite konverentse jm. Lepingu salajase lisaprotokolli kohaselt ei olnud Eesti ega Läti kohustatud Leedut abistama tema konfliktis Poolaga Vilniuse küsimuses. B. l. kujutas endast lõtvade õigussidemetega liitu, mis ei näinud ette sõjalisi kohustusi (Leedu ettepanekud sõjalise liidulepingu sõlmimiseks lükkasid Eesti ja Läti tagasi). Ka välispol. küsimustes jäid erimeelsused püsima, sugenes uusi vastuolusid ning Eesti eemaldus üha enam Lätist ja Leedust. Siiski soodustas B. l. nende riikide koostööd mitmel elualal.

B: H. Arumäe. *Kahe ilma piiril*. Tln., 1979; H. Arumäe. *Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925*. Tln., 1983; M. Lehti. *A Baltic League as a Construct of the New Europe*. Frankfurt am Main, 1999.

Balti muusikateaduslikud konverentsid, algselt a-st 1937 Läti, Leedu ja Eesti muusikute mitmepäevased kohtumised, nn. Balti päevad (juunis 1940 Tallinnas toimunud viimane sõjaeelne konverents oli neljas). Need taastati 1967 lätlase dr. Jakob Vitolinši algatusel kui kolme rahvusliku heliloojate organisatsiooni iga-aastased kohtumised, mille kavas olid nii teadusettekanded kui ka uudisloomingu kontserdid. Taasiseseisvunud Balti riikides jätkuvad konverentsid muusikakõrgkoolide egiidi all vaheldumisi Tallinnas, Riias ja Vilniuses (erandkorras ka mõnes teises linnas), kaasatakse ka teiste Läänemere maade muusikateadlasi.

Balti pataljon, ka Balti rügement (sks *Balten-Regiment*), pms. baltisakslastest dets. 1918 moodust. väeosa. Tegutses maini 1919 Vabadussõjas Konrad Weissi juhtimisel Viru rindel 1. diviisi koosseisus, okt-st 1919 kuulus Loodearmeesse. 1919. a. algul oli B. p-s u. 800 meest. Väeosa saadeti laiali sept. 1920.

Balti provintsiaalseadustik, Balti provintsiaalõigus (sks *Provinzialrecht*). Balti kub-des kehtinud kohalike seaduste kogu lähtus ajaloolistest õigusnormidest (Rooma, Frangi, linnades Saksa õigus). Kavatsetud 5-osalisest koondväljaandest avaldati paralleelselt saksa ja vene k-s 3 osa: I – ametiasutuste korraldus, II – seisusteõigus (mõlemad 1845, kehtestati 1846), III – tsiviilseadustik (Balti eraseadus, 1864, kehtestati 1865); tsiviil- ja kriminaalprotsessiõigus jäi kodifitsee-

Eesti keelealal esinevaid balti laensõnu tähendusrühmiti

Küttimine ja kalapüük	aas 'silmus', ahing, kambakas (laeva osa), näri 'kalatõke', tabas 'paadi kinnitusvai', tul(j)used, (kala)tõke; hirv, kähr(i) 'mäger', tarvas; hani; angerjas, iherus, lest, lõhi, rutas (särg), teib, vihe 'linnupaclad', vähk
Mesindus	(mee)kärg, kõno 'metsamesiniku ronimisredel', taru, vaha
Põllundus ja karjapidamine	ale(maa), hein, hernes, (h)õõlas 'rida, vagu', ike, katt 'härg', ike', kulu, laukama 'idanema', ohakas, pahmas, rõhved 'põhk', pahn', seeme, singas 'viljatera idukoht', uba; kabla (adra osa), kõblas, rahe 'ikke rihm', vannas, vagu, äke; hari, härg, hi 'lahtine karv', jäär, oinas, pahr 'kult', saba, voon, õhv 'ti mullikas'; (h)arm 'hall', hall, lauk, paat 'kollakas', ruske, ka paimendama 'karja hoidma', soova 'kuhjalava', tara, tiine, t
Ehitus	'karjapasun, toru', vill, väiv 'loomatäi', ädal ait, ardu 'varjualune', hirs, karsin 'aedik', keris, laud, malk, ma
Töö- ja majapidamisriistad	'malk', pars, pragu, rend 'laud', riit, sagar 'puust uksehing sammas, sein, tara, ulu(alune), vai, võru, õrs hang, -u, ihn 'rihm', jutt 'härjaike, köidik', kauh 'kopsik', kü kirst, kirves, kula '(puu)kulp', kõlad 'vöökudumisvahend labidas, luud, lännik 'anum', (või)mänd, niied, pahl 'ora, var palask 'kulunud terariist', paun, raand '(puu)ämber', rihm, ter (meski)tuber, tuur, vakk, vikat, välmas 'pasmas', värm 'lõng kera alustus'
Liiklus, sõiduvahendid	kõle 'jäätunud tee'; ais, kaust 'ree pealispuu', kodar, kär 'ree osa', rangid, ratas, regi, rändama, sild, sugar 'ree kod vehmer 'ais'
Pere ja ühiskond	hõim, kaim, lang, mõrsja, mõõl 'veimed', nõbu, rühm, sõs tütar; kina 'riid, tüli', kubjas, talgud, tava, virs 'tava, komm kääbas
Kehaosad, tervis, haigused	habe, hammas, kael, kiird 'pealagi', kints, lõug, naba, reis; jõu haav, kurt, kunnatu 'halb, kõlvatu', kurt(u)ma 'kõhnaks jääm lahja, lein 'puudus, meelepaha', lõue(tõbi) 'nõlg', raig 'kär ramb 'jõuetu', reig 'haav', tarm 'tahtejõud', võhm 'jõud, ja õis(vesi)
Usund	kõu(k) 'kauge esivanem', põrgu, varrud 'ristsed'
Maastik	allikas, järv, kuits 'vesine (ranna)maa', laht, lamm, lohm 'po koht', luht, mala 'mererand', meri, mets, mülgas, palu 'soo pälv 'lumevaba koht kevadel', rahu 'meremadalik', rand, ra
Mets, taimed	rõun 'mäenõlv', salu, võhmas 'soosaar' apused 'kuuseokkad', hagu, hermed (mingi taim), kaarn 'männ koor', (soo)kail, karbe 'puusammal', kild, kold, kõrs, le lepp, luga, mets, porgand, raid 'paju', sammal, takjas, tael, tu
Linnud, roomajad, putukad	tõrv, vaik, varb, vars, virb, võhu(mõõk), õisäitse ehmes 'udusulg', harakas, kõll 'musträhn', käblik, rahe 'pu näär', rästas; tiib, kärn 'madu', laimõ 'konnakudu'; herilane, k vaablane, vagel 'tõuk, ussike'
Loodusnähtused	aur, hall, -a, härm, eeve 'kirme', karss 'jäide', kirme, kirs ma marg 'täiskuu', põrm, rahe, rõõn 'saast', rõud 'külmunud ma pind', ränd 'märg lumi', tolm, videvik
Toit, riided	kihne 'hapu', puder, rõõsk, rääs(t)uma 'seistes kibedaks min (toidu kohta)', kurpad 'kingad', kübar
Tegusõnad	haastama 'noomima', harpama 'hüppama', hauduma, hau kaadama 'kummutama', kar(t)sima 'laasima', kiistama 'võ tööd rabama', kõngema, kärvama, laimama, lausuma, mäh näivitama 'närtsima', pendima 'pehastama', rikkuma, rut ruttuma 'pehastama', rõhuma, rüüpama, terendama, tõm vaidlema
Aeg, arvud, mõõdud	aeg, kord, liig, tuhat, veel
Omadussõnad	ahas, haljas, hel(g)e, ihnus, kirbe, kurb, laisk, märg, s tühi
Partiklid	-ba, -p: ju/ba, see/p 'see nimelt'

Baltisakslased. Eestimaa rüütelkonna hoone saal (1902)

rimata kohtureformi (1889) algatamise tõttu. Aadlike, vaimulike ja linnakodanike seisuslike õiguste ja eesõiguste koguna B. p. talupoegi peaaegu ei puudutanud. EV-s kehtestati kogu elanikkonnale B. p-u III osa, mida hakati osalt uuendama; see seadus — Balti eraseadus, maailma mahukaimaid seadusi — oli analoogiaile toetuv ja piirkondlikke erinevusi jälgiv tsiviilseadustik (4600 §).

Balti raudtee, 1868—93 tegutsenud B. R. Seltsile lepingu alusel kuulunud ning 1893 riigistatud raudteeliinid. Esimesena valmis 1870 Paldiski—Tallinna—Tosno liin. Gattšinas ristus B. r. Peterburi—Varssavi rdt-ga, mis 1872 ühendati Peterburi—Peterhofi—Oranienbaumi rdt-ga. 1876 valmis Tapa—Tartu harutee, mida 1887 pikendati Valgani. 1893 ühendati B. r. riigi ehit. Riia—Valga—Tartu ja Valga—Pihkva rdt-ga. 1904 valmis Keila—Haapsalu teelõik. 1907 moodustati B. r-d ja Peterburi—Varssavi liini ühendades Loode rdt. Veeremi remontimiseks avati Tallinnas peatehas ning Narvas ja Gattšinas abitehased.

baltisakslased (sks *Deutschbalten, baltische Deutsche*), eestlaste ja lätlaste alale elama asunud sakslased. Saksa asustus tekkis seal 12. saj. lõpul, kui saabusid kaupmehed, preestrid ja ristisõdijad. Riia peapiiskopiks kuulutatud Albert von Buxhoevedeni juhtimisel alistasid ✧Mõõgavendade Ordusse koondunud ristisõdalased paganlikud läti, liivi ja lõpuks eesti hõimud. Harju- ja Virumaa vallutasid samal ajal taanlased. Algas saksa kaupmeeste, hiljem ka käsitööliste sisseränne, kujunesid Euroopa tüüpi linnad. Sisserännanuist moodustusid nn. Vana-Liivimaa kõrgkihid: vaimulikkond, ordurüütlid ning Harju-Viru vasalkond, kellele Taani kuningad lahkelt maid läänistasid. Eestlased suruti aegapidi sõltuva talurahva seisundisse. Hansakaubanduse tõttu õitsvates linnades oli juhtiv roll saksa kaupmeestel, eestlased moodustasid neis umbes poole elanikkonnast. Pärast ✧Vene-Liivimaa sõda sai endale haaratud maade ja hea organisatsiooni (✧rüütelkond) tõttu kõige mõjuvõimsamaks maa-aadel, kes suutis seda seisundit säilitada ka pärast Poola, Taani ja Rootsi vallutusi eestlaste ja lätlaste aladel. 17. saj. algas b-te uus missioon: euroopaliku kirjakultuuri vahendamine eestlastele. 1710. a. kapitulatsioonilepetega saavutasid Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad ja linnad seisusliku omavalitsuse tunnistamise (✧Balti erikord). Sündisid „Venemaa saksa prov-d" (sks *Deutsche Ostseeprovinzen Russlands*). 18. saj. kujunes ka baltisaksa haritlaskond, suurelt osalt moodustus see Saksamaalt sisserännanud noortest haritlastest, kes leidsid tööd algul koduõpetajatena, seejärel ka nt. pastorite ja kooliõpetajatena. Sisse rändas ka käsitöölisi, saksa talupoegi Balti provintsidesse ei asunud. Haritlaskonna suurenemisega algas baltisaksa kultuurielu elavnemine, mida soodustasid laienev infovahetus Saksamaaga ning valgustus- ja romantismiideede levik.

Oluliseks kultuurielu edendajaks ning Saksa ja Vene teaduse vahendajaks kujunes 1802 taasavatud Tartu ülikool, õppejõudude seast tõusis esile hulk rahvusvaheliselt tuntud teadlasi. Haritlaste juurdevool Saksamaalt ei lakanud ka 19. saj., ehkki paljudele olid Balti provintsid üksnes vaheastmeks, kust jätkata karjääri Venemaal. Baltisaksa haritlaskonnas kujunes nn. estofiilne vool, mis seadis eesmärgiks põlisrahvaste kirjakeele arendamise, tema etnilise kultuuri uurimise, koolide asutamise ja eestikeelse kirjasõna soetamise.

Maj. huvid, talurahvakäärimised ja uued ideed sundisid rüütelkondi 18. saj. lõpust peale tähelepanu pöörama eesti talurahva seisundile ning asuma reforme tegema. 1816—19 vabastati eesti talurahvas pärisorjusest, 19. saj. keskpaiga reformid lubasid talupoegadele maad müüa, eesti talupoegadele anti ka õigus piiratud seisuslikule omavalitsusele. 19. saj. II poolel hakkasid mõisad talude müügist saadud kapitali ja agrotehniliste uuenduste najal kujunema moodsateks põllum-ettevõteteks, peamiseks tootmisharuks sai piimakarjandus. Juba 18. saj. lõpus ohustasid b-te pol. positsiooni tugevnevas Vene keisririigis ilmnevad ühtlustamissuunad, need tugevnesid eriti 19. saj. II poolel vene rahvuslaste rünnakutega b-te seisuslike privileegide ja oletatava separatismi vastu (✧Balti küsimus). Samas hakkas b-te positsioone ohustama ka eestlaste ja lätlaste elavnev rahvuslik liikumine — ajakirjanduse ja tsaarivõimudele esitatud palvekirjade kaudu taotleti võrdseid õigusi, ennekõike osalust maaomavalitsuses ja agraarsuhete edasist korraldamist. Eestlastele andis muuhulgas enesekindlust nende suur arvuline ülekaal — sakslaste osakaal polnud tõusnud palju üle 5 %. Balti kub-de esimese, 1881. a. rahvaloenduse andmeil oli eestlaste asualal sakslasi 46 779 ehk 5,3 %, 1897. a. rahvaloenduse andmeil 33 362 ehk 3,5 %. Eestlastele mõönduste tegemiseni rüütelkonnad aga ei jõudnud, segas ka venestuspoliitika. 1905. a. puhkes eestlaste ülestõus nii b-te ülemvõimu kui ka tsaarivõimu vastu ja äärmuslike revolutsionääride mõjul lahvatas vana talupoegade ja mõisnike vastasseis ka terroriks: kolmes Balti provintsis põletati kokku 200 mõisa. Eestlaste seas levis rahvusliku enesemääramise idee ja ka b-d püüdsid nüüd koonduda rohkem rahvuslikul, mitte seisuslikul pinnal. Asutati saksa seltse, mille tegelik eesmärk oli kujundada kohalik seisuslik saksa kogukond ümber rahvuslikult ühtekuuluvaks kogukonnaks. See teoks ei saanud. I maailmasõja aastail asus tsaarivalitsus b-i tugevasti ahistama. Kui Vene monarhia oli 1917 kukutatud ja Ajutine Valitsus andnud eestlastele ja lätlastele rahvuslik-territoriaalse autonoomia, tahtsid Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad moodustada kolmest Balti kub-st baltisaksa riiki (✧Balti hertsogiriik). Loodi isegi oma maakaitsevägi — *Landeswehr* —, mis purustati 1919 (✧*Landeswehr*'i sõda). Eestlaste alale jäänud b-d moodustasid ✧Balti pataljoni, mis osales Vabadussõjas eestlaste poolel. 1919 jäi saksa kogukond ilma oma kauaaegsest maj. ja pol. võimust: Asutav Kogu võttis vastu maaseaduse, millega konfiskeeriti kõik mõisamaad; 1920 kaotati seisused ja aadlitiitlid, samuti rüütelkonnad kui organisatsioonid, nende vara konfiskeeriti. Kultuuriautonoomia seadus (vt. ka 11. kd., lk. 74—76) andis sakslastele võimaluse säilitada oma identiteeti ja arendada edukalt oma kultuurielu, riik toetas saksa koole majanduslikult. Rahvusrühma huve kaitses oma partei, Saksa-Balti Erakond (sks *Deutsch-Baltische Partei in Estland*, asut. 1918), mis oli esindatud ka Riigikogus. Riigikogu I—VI koosseisus olid Saksabalti (hiljem Saksa-Rootsi) Erakonna nimekirjas nt. Martin Luther (1923), Werner Hasselblatt (1923—29), Wilhelm Wrangel (1929—40) jt. 1939 asus enamik b-i Saksa võimude kutsel ümber Saksamaale (✧baltisakslaste ümberasumine). II maailmasõja järgseil aastail algas Eesti ja Läti alalt läände jõudnud b-te — u. 40 000 in. — elav kultuuritegevus ja taasorganiseerumine, nad elustasid vanad ühendused, seejuures rüütelkonnad, ning hakkasid hoolsasti uurima oma minevikujuuri. Pärast Eesti taasiseseisvumist on taas tihenenud b-te sidemed oma vana kodumaa ja eestlastest kaasmaalastega. Eestis omakorda tegutseb kaks kultuuriseltsi, mis uurivad ja tutvustavad b-te pärandit.

B: *Baltische Länder. Deutsche Geschichte im Osten Europas*. Berlin, 1994; A. von Taube, E. Thomson. *Baltisakslased Eestis ja Lätis: baltisakslaste ajaloo lühiülevaade*. Trt., 1996; E. Jansen. *Baltisakslased*. — Eesti rahvaste raamat. Tln., 1999. ◂

baltisakslaste ümberasumine (sks *Umsiedlung*), baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist ja Lätist 1939—41. EV-s elas saksa rahvusest kodanikke 1922. a. 18 319 ehk 1,7 % rahvastikust, 1934. a. 16 346 ehk 1,5 % rahvastikust. Rahvusrühma huve kaitsesid kultuuriautonoomia seadus ja oma partei (✧baltisaksla-

sed). 1930. a-il oli neil u. 160 msg. organisatsiooni. Adolf Hitleri võimuletulekuga (1933) Saksamaal ilmnes ka Eesti sakslaste seas rahvussotsial. suundumusi. Kui NSV Liit sundis ✧Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokolli järgides EV-le 28. IX 1939 peale vastastikuse abistamise pakti, et rajada Eestis sõjaväebaasid, saatis Saksamaa laevad sakslaste äratoomiseks Eestist ja Lätist. Selle propagandistlik alus oli Hitleri riigipäevakõnes 6. X 1939 esitatud üleskutse tuua saksa rahvakillud koju Reichi. 15. okt. kirjutati alla Saksamaa-Eesti protokollile, mis sätestas saksa rahvusrühma ümberasumise Eestist ning mille alusel vabastati EV kodakondsusest u. 14 000 ümberasujat; nende kinnisvara tuli üle anda Saksa usaldusvalitsusele. NSV Liidu vägede sissemarsiga ühel ajal (18. X 1939) alanud sakslaste lahkumine laevadega lõppes põhil. nov-s. Ümberasujad asustati vallutatud Poola aladele, kust nad põgenesid 1945 Nõuk. armee pealetungi eest Lääne-Saksamaale. Saksamaa ja NSV Liidu vahel 10. I 1941 sõlmitud lepingu alusel läks otse Saksamaale NSV Liidu okupeeritud Eestist 7000 ja Lätist 10 500 nn. järelümberasujat, nende seas palju eestlasi ja lätlasi.

B: D. A. Loeber. *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939—1941.* Dokumentation. Neumünster, 1972, ²1974; J. von Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen — das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte.* Marburg/Lahn, 1982; *Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist.* Tln., 2000. ▸

„Baltische Monatsschrift" [*-iše mo:natsšrift*] („Balti Kuukiri") (1932—34 „Baltische Monatshefte"), 1859—82, 1898—1914 ja 1927—34 Riias ning 1883—97 ja 1914—15 Tallinnas ilm. liberaalne baltisaksa kultuuri- ja poliitikaajakiri. Liitus 1914 ajakirjaga „Deutsche Monatsschrift für Russland", kuid katkestas sõjaseisukorra tõttu peagi ilmumise. Sisaldab olulist teavet Baltimaade ajaloo kohta. ▸

„Baltisches historisches Ortslexikon" [*-šez histo: rišez -ksiko:n*], entsüklopeediline väljaanne, mis hõlmab Eesti ja Läti ala 1184.—1918. a. asustusajalugu ja mida annab välja Saksamaal tegutsev Balti Ajalookomisjon. Väljaande Eestit (Eestimaad ning Liivimaa kub-u põhjaosa) käsitlev osa ilmus 1985. a., Läti (Liivimaa kub-u lõunaosa ning Kuramaa) osa 1990. Erandtult trükitud allikatele tuginevas uurimuses on kokku võetud kõik tähtsamad andmed Eesti asulate (ka kihelkondade), pastoraatide, kirikute, rüütli-, riigi-, linnaning karjamõisade (leidub ka andmeid nende omanike kohta) jms. nimede, nende asutamise ja arenguloo kohta. Toodud on ka jõgede, järvede ja saarte nimed. Märksõnad lähtuvad Eesti alal kasutusel olnud saksakeelsetest nimekujudest, kuid on hõlpsalt leitavad ka eestikeelsete kujude järgi. Eesti ajaloost huvitatuile on „B. h. O." põhjalik allikas, millest saab Eesti asustusloo kohta väärtuslikku teavet.

„Baltische Wochenschrift" [*-iše vohhenšrift*] (täielikult „Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel", „Balti Põllumajanduse, Tööndus ja Kaubanduse Nädalaleht"), Tartus 1863—1915 ilm. nädalaleht. Algul olid väljaandjaks Liivimaa Põllum-e ja Tööndus Edendamise Selts ning ✧Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet, a-st 1877 andis „B. W-i" välja Sotsieteet üksi, a-st 1907 koos Eestimaa Põllum-e Seltsi ja Kuramaa Ökonoomilise Seltsiga. Andis teavet nende seltside tegevuse kohta ning käsitles Balti kub-de majanduselu, eriti mõisamajandust. 1863—68 oli „B. W-i" toim. Carl Hehn. ▸

Balti Sepik, AS Balti Sepik, pagari- ja kondiitritööstus. Alustas tegevust dets. 1992 Tallinnas Kalmistu teel rendihoones, nov-st 1993 jätkatakse tegevust nüüdisaegses tootmishoones Laki t-l. Toodetakse väikesaiu ja pirukaid, lauasaiu, sepikuid ja kukleid, torte, kooke, küüslauguleibu, piparkooke ja küpsiseid ning külmutatud tooteid. Ettevõttel on oma pagariäride ja kohvikute võrk. U. 2 % toodangust eksporditakse, põhil. Soome. B. S. kuulub põhil. Eesti füüsilistele isikutele, aktsiakapital on 3,4 mln. ja netokäive 21,6 mln. kr., töötajaid oli 2002. a. 78.

Baltisakslaste ümberasumine. Baltisakslaste lahkumine Tallinna sadamast (1939)

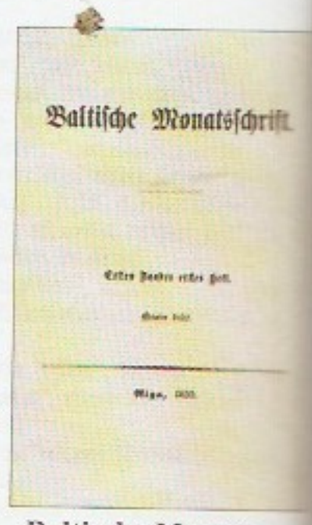

„Baltische Monatsschrift". Kaas

N° 2. Zweiter Jahrgang. 1864.

Baltische Wochenschrift
für
Landwirthschaft, Gewerbfleiß und Handel.

Dienstag, den 14. Januar.

„Baltische Wochenschrift". Päismik

Eesti teatrite lavastused festivalil „Balti teatrikevad" 1984–92

Aasta (koht)	Lavastus	Lavastaja	Teater	Auhinnad
1984 (Vilnius)	„Pilvede värvid"	Mikk Mikiver	TRA Draamateater	Lavastajapreemia: M. Mikiver; naisnäitleja preemia: Ita Ever
1985 (Riia)	„Üle läve"	Vjatšeslav Gvozdkov	„Ugala"	Episoodilise osa preemia: Kaarin Raid
1986 (Tallinn)	„Scoses üleminekuga teisele tööle"	M. Mikiver	TRA Draamateater	Lavastajapreemia: M. Mikiver
	„Vennad Lautensackid"	Kalju Komissarov	„Ugala"	Meesnäitleja preemia: Tõnu Kark
1987 (Minsk)	„Aeg tulla – aeg minna"	Ago-Endrik Kerge	„Vanemuine"	Meesnäitleja preemia: Jaan Tooming
1988 (Kaliningrad)	„Vaikuse vallamaja"	M. Mikiver	TRA Draamateater	Lavastajapreemia: M. Mikiver
1989 (Vilnius)	„Meistriklass"	Rudolf Allabert	Eesti Noorsooteater	Näitlejapreemiad: Tõnu Kark, Kalju Orro
1990 (Riia)	„Emigrandid"	M. Mikiver	„Vanalinnastuudio"	Näitlejapreemia:Ain Lutsepp
1991 (Tallinn)	„Priius – kallis anne. Taeva kingitus"	Mati Unt	Eesti Noorsooteater	Lavastajapreemia: M. Unt; näitlejapreemiad: Maria Avdjuško, Andrus Vaarik
	„Armastus kolme Apelsini vastu"	Elmo Nüganen	„Ugala"	
	„Väljakäik"	Juhan Viiding	Eesti Draamateater	
1992 (Grodna)	„Epp Pillarpardi Punjaba potitehas"	Priit Pedajas	„Endla"	Lavastajapreemia: P. Pedajas; naisnäitleja preemia: Liina Tennosaar

tisakslaste ümber-mine. Baltisakslaste kumine Tallinna sada-st (1939)

ltische Monats-rift". Kaas

ltische Wochen-rift". Päismik

r; naisnäitleja preemia:
arin Raid
er
Kark
ooming
er
, Kalju Orro

äitlejapreemiad:
rik

; naisnäitleja preemia:

„Baltoscandal". 2002. a. festivali reklaamplakat

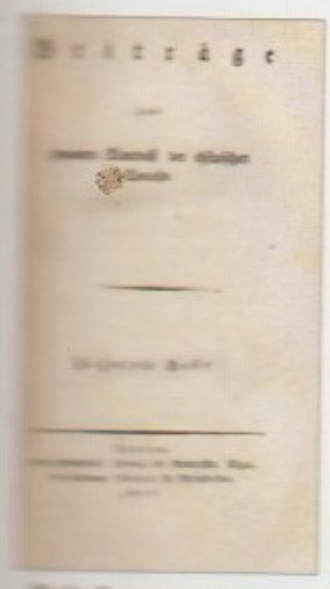

„Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache". Kaas

Balti sünekliis, Ida-Euroopa kraatoni (jäigastunud mandrikooreosa) lääneosas Fennoskandia kilbi ja Valgevene antekliisi vahel olev suurim aluskorravagumus. Hõlmab Edela-Eesti, Lääne-Läti ja -Leedu, Kaliningradi obl-i, Põhja- ja Kirde-Poola ning Läänemere ida-osa. 700 km pikkusesse, kirdest edelasse kuni 450 km-ni laienevasse laugesse vagumusse kuhjunud settekivimite paksus on Edela-Eestis 350 m, see suureneb edela suunas ja on Põhja-Poolas 5—8 km. Lääne-Leedus ja Kaliningradi obl-s paikneb 2—3 km süg-l naftamaardlaid. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

„Balti teatrikevad", piirkondlik sõnalavastusteatrite konkurssfestival, toimus 1956—58 ja 1984—92, osalesid Eesti, Läti, Leedu, Valgevene ja (a-st 1984) Kaliningradi obl-i teatrid. Iga liiduvabariiki esindas üks teater, korraldajamaad kaks teatrit. III „B. t-l" (1958) tunnistati parimaks Kingissepa-nim. TRA Draamateatri esitatud Egon Ranneti „Kadunud poeg" (lav. Ilmar Tammur). Viimane „B. t." toimus 1992 Grodnas (Valgevenes). 1

BALTNET, Balti Õhuseirevõrk, a-st 1995 kavandatud Balti riikide ühine õhuseiresüsteem, mis ühildub NATO ja Lääne-Euroopa riikide omadega. Raamleping sõlmiti 16. IV 1998, projekti toetavad USA, Norra jt. tugiriigid. Hõlmab õhuseireandmete hankimist, kuvamist, koordineerimist ja levitamist. Koosneb 1999—2000 loodud regionaalsest õhuseire koordinatsioonikeskusest (Leedus Karmėlavas) ja riiklikest õhuseirekeskustest (Ämaris, Riias, Karmėlavas) ning neid ühendavast raadioreleevõrgust. Leedus on ka B-i väljaõppekeskus.

„Baltoscandal" [*-sk-*], Eesti suurim ja vanim rahvusv. teatrifestival, asut. 1990 Pärnus, a-st 1994 viiakse läbi Rakveres. Asutaja ja peakorraldaja on Peeter Jalakas koos Von Krahli Teatri ja Rakvere Teatriga. Festival toimub üle aasta. Eesmärk on tutvustada erinevaid teatritegemise viise ja erinevate kunstiliikide sünteesi teatris. Peale teatritruppide esinevad ka tantsijad, muusikud ja filmitegijad. ◂

BALTRON, Balti Mereväeeskaader, asutati 1996—98 (valitsustevaheline leping 16. IV 1998) Saksamaa, Taani jmt. riigi toetusel miinitõrjeks. Koosneb ühendstaabist (staabi kaldabaas on Tallinnas) ja eskaadri käsutusse antavatest Eesti, Läti ja Leedu mereväe laevadest (2002 üks staabi- ja abilaev, miinitraaler ning kaks miinijahtijat). Laevad on alalises valmisolekus, et osaleda riiklikes ja rahvusv. miinitõrjeoperatsioonides. 1998 avati Tallinnas sidekool ning 2001 Liepājas miinitõrje ja tuukrite väljaõppekeskus.

„Banaanikala", a-st 1996 Tallinnas korraldatav rahvusv. kutseliste teatrite laste- ja noortelavastuste konkurssfestival. Toimunud a-ni 2001 igal aastal, a-st 2003 paariaastase vahega. Korraldajad: loominguline ühendus „Teine Laine" ja Nõmme Kultuurikeskus (a-ni 2000, toimus Nõmmel), A. H. Tammsaare nim. Rahvateater (2000—02) ja MTÜ Banaanikala (a-st 2002). Peakorraldaja on Allan Kress. A-st 2000 hindab lavastusi teatriprofessionaalide kõrval ka laste žürii. Festivali raames annavad välisriikide teatrid külalisetendusi. ▾

„Banaanikala". 2007. a. festivali reklaamplakat

baptistid (kr 'ristijad'), Eesti suuruselt teine protestantlik uskkond. Baptism jõudis Eestisse 19. saj. keskel, esimesed kogudused rajati 1884. 1900 asutati Eesti B-i Ühendus (1926—45 Eesti B-i Usuühingute Liit, lüh. EBUL), 1922 Eesti B-i Koguduste Jutlustajate Seminar (1931—40 Eesti B-i Usuteaduse Seminar). 1945 ühendati EBUL Nõuk. ametivõimude korraldusel Üleliidulise Evangeeliumi Kristlaste ja B-de Liiduga. 1989 reorganiseerisid liitu kuulunud kogudused end Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja B-de Koguduste Liiduks (EEKBKL), kuhu kuulub 88 kogudust. EEKBKL-i andmeil oli kogudustes 2002. a. kokku 5916 täiskasvanud liiget. Vaimulike ettevalmistamiseks asutati 1989 EEKBKL-i Kõrgem Usuteaduslik Seminar. Peale EEKBKL-i kuuluvate koguduste tegutseb Eestis ka teisi, väiksemaid baptistlikke kogudusi.
B: *50 aastat apostlite radadel: jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis.* Keila, 1934; T. Pilli. *Eesti baptismi ajaloo periodiseerimisest.* — Kleio, 1997, 2; J. Plaat. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal.* Trt., 2002.

BEG, 1975—78 tegutsenud fotograafide loominguline ühendus, mille asutasid Galina Kuljus, Boriss Telitsõn ja Jevgeni Klimov, hiljem liitusid nendega Ene Kärema ja Tiit Paalmäe. Ühendus alustas näitustega ERKI-s ja kohvikus „Pegasus" ning pälvis tähelepanu sisu- ja vormiuuendustega (J. Klimovi ja G. Kuljuse avangardistlikud aktifotod). 1976—77 osaleti kodumaistel ja rahvusv. näitustel ning esineti ühisnäitustega Kiek in de Kökis. Kriitikud hindasid BEG-i uudsust, emotsionaalsust ja isikupärast loomingut.

„Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" [*baitre:- tsur -nau- e:stnišen špra:hhe*] („Lisandusi eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks"), Johann Heinrich Rosenplänteri Pärnus väljaantud saksakeelne ajakiri (20 kd., 1813—32), mis taotles eesti k-e paremat tundmaõppimist. Sisaldab kirjutisi ja materjale eesti k-e õigekirjutuse, grammatika ja sõnavara kohta, keelenäiteid, eestikeelsete raamatute arvustusi, rahvalaule, -jutte jm. Kaasa töötasid ajajärgu silmapaistvad keelehuvilised Otto Wilhelm Masing, Arnold Knüpffer, Johann Wilhelm Ludwig von Luce, Kristjan Jaak Peterson jmt. Ajakiri oli esimene eestiaineline teaduslik sariväljaanne. See aitas suunata eesti kirjakeele arenemist ja pani aluse eesti rahvakeele uurimisele. ◂

Bekkeri tehas, 1913—17 Tallinnas tegutsenud tehas, kuulus Metallurgia-, Mehaanikā- ja Laevatehaste AS-ile Bekker (Böcker) ja Ko. Ehitustöid alustati Kopli ps-l 1912, tehas avati 1913. 1916 nimetati B. t. ümber Loode laevatehaseks. I maailmasõja aastail ehitati miiniristlejaid, puksiirlaevu, jäälõhkujaid, kahuripaate ja ujuvdokke ning remonditi sõjalaevu. 1916 oli töölisi 3200. 1917. a. lõpul evakueeriti tehase seadmed Novorossiiskisse, kus avati uus laevaehitus- ja remonditehas. Tehase Tallinnas asuvaid hooneid hakkasid kasutama teised käitised.

„Bel-Etage" [*etą:ž*], ✧Tallinna Estraaditeater.

H. Betlemi laulustuudio. Nimekas Eesti kammer- ja oratooriumilaulja Helmi Betlem asutas oma stuudio Stockholmis jaan. 1945. Seal õppis kümneid eestlasi (nimekaimad Raimund Raidvee, Ellen Parve, Senta Mõõk, Irene Loosberg), aga ka rootslasi (Anders Näslund). 1949 siirdus stuudio Torontosse, kus õpilaste arv suurenes (lisandus ka teistest rahvustest õpilasi). Eduka hääleseade tõttu suutis õpilaskond peagi laiemat tähelepanu äratada: korraldada kõrgel tasemel kontserte ja oratooriumide esitusi ning anda ooperite ja operettide läbilõikeetendusi. Toronto stuudios jätkasid õpinguid E. Parve ja I. Loosberg, sealse eestlaskonna seast lisandus kokku üle saja uue õpilase (nimekaimad Estra Väli, Ellen Kuuskne, Erika Veskimets, Linda Lusti-Maciaszek, Raimond Tralla, Eerik Purje jt.). Stuudio

tegevus lõpetati 1990 ja selle rikkalik noodikogu anti üle EMA-le.

B: A. Hirvesoo. *Kõik ilmalaanen laiali. Lugu Eesti pagulasmuusikutest.* Tln., 1996.

„Bibliotheca Estoniae historica" [*-tę:ka -niä -ka*], „Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917", 1933—39 Tartus 4 osas ilmunud teatmeteos, mille on koostanud Evald Blumfeldt ja Nigolas Loone. See on Eduard Winkelmanni a-ni 1877 ulatuva ajaloobibliograafia-nimestiku „Bibliotheca Livoniae historica" järg, sisaldab 14 256 kirjet. Juurdetrükk 1987.

Billingeni lade, Alam-Ordoviitsiumi noorim lade (varem käsitletud Latorpi lademe ülemise alamlademena). B. l-me avamus kulgeb Põhja-Eesti pankranniku paejärsaku jalamil. Olulised paljandid on Väike-Pakril, Leetses, Keila-Joal, Lasnamäel, Jägalas, Aseris, Ontikal ja Narvas. Lademe paksus ei ületa 1 m, läänesaartel ja Kesk-Eestis teda kohati ei ole. Lade koosneb rohekast glaukoniit-lubiliivakivist ja dolokivist (kuuluvad vastavalt Leetse ning Toila kihistusse), Kagu-Eestisse ulatub Zebre kihistu ülaosa, milles on rohekashallid kuni punakaspruunid savikivimid. B. l-me Eesti läbilõikes leidub trilobiitide kivistisi ja konodonte ning vanimate luksete käsijalgsete kivistisi ja kitiinikuid (pisikivistisi). Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

birgitiinide ordu, püha Birgitta (1303—73, kanoniseeriti 1391, a-st 2001 Euroopa kaaspatroon) asut. kloostriordu (lad *Ordo Sancti Salvatoris*), millel oli nii nais- kui ka meesharu ning mille vendade eestseisja allus abtissile. Ühes kaksikkloostris võis olla kuni 85 asukat (Jeesuse 72 jüngri ja 13 apostli eeskujul), neist õdesid mitte üle 60. Õdede peamised tegevused olid kooripalve ja käsitöö, vendadel liturgia ja hingehoiutöö (ka väljaspool kloostrit). Paavst andis 1. kloostri (Vadstena) asutamise loa 1370, kinnitati 1378. Keskajal oli ordul u. 30 kloostrit, kõik Euroopas, 2002 tegutses 53 ordumaja (ka Aasias ja Ameerikas). 1976 taastati 19. saj. hääbunud meesharu, 2001 ✧Pirita klooster.

BLRT Grupp, BLRT Grupp AS, Balti Laevaremonditehas, tehas, mille põhitegevusalad on laevaremont ja -ehitus, metallkonstruktsioonide valmistamine, masinaehitus, rdt-veeremi remont, vanametalli töötlemine, tööstuslike ja meditsiiniliste gaaside tootmine ning sadama- ja stividoriteenused. Balti Laevaremonditehase eelkäija on 1912 Kopli ps-e tippu rajatud Vene-Balti Laevatehas, mille tegevus EV ajal 1927 katkes. 1947 tehas taastati ja see hakkas remontima põhil. NSV Liidu sõjalaevu, hiljem ka kalalaevu. Balti Laevaremonditehaseks nimetati tehas 1967, 1996 ta erastati. Praegu kuulub BLRT G-i rohkem kui 40 Eestis, Lätis, Leedus ja Vene Föderatsiooni Kaliningradi obl-s tegutsevat firmat, suurim on 2001 ostetud Klaipėda laevatehas *Vakarų Laivų Gamykla*. Kogu aktsiaseltsi käive on 1,66 mrd. (2002) ja omakapital 1,1 mrd. kr., töötajaid 3415. Toodangust üle 60 % eksporditakse, metallkonstruktsioonidest veetakse välja ligi 100 %. ▸

BNS (ingl *Baltic News Service*), Baltimaade suurim teabeagentuur, kuulub a-st 2002 Soome meediaettevõttele *Alma Media*. Peakontor asub Tallinnas, harukontorid on Riias ja Vilniuses, korrespondendid Moskvas ja Kaliningradis. Edastab päevas kuni 1000 sise- ja välispol. ning majandusuudist (eesti, läti, leedu, vene ja inglise k-s). BNS-i asutasid 1990 Moskvas õppivad Eesti üliõpilased (Allan Martinson, Andrus Kuusmann, Juri Maloverjan, Oleg Harlamov jmt.) *Estonian News Service*'i nime all, vahendamaks Lääne teabeagentuuride Moskva korrespondentidele Eestit, Lätit ja Leedut puudutavat sõltumatut teavet. 1994 hakkas BNS uudiseid levitama *online*-andmebaaside ja veebiserveri www.bns.ee kaudu. 1990. a-te keskel suurenes majandusuudiste osatähtsus. Töötajaid 160 (2003). ▸

„Boreas", väliseestlaste kirjastus, mis asutati 1939 Evald Jakobsoni (Londonis) ja Hans Männiku (Tartus) algatusel Eesti ja eesti kirjanduse tutvustamiseks ingliskeelse trükisõna vahendusel. 1968 hakkas kirjastuse tegevuses osalema Einar Sanden (Cardiffis), a-st 1975 oli ta „B-e" omanik. Tema algatusel hakati avaldama ka eesti algupärandeid. Kirjastus lõpetas tegevuse 1999, pärast seda on „B-e" firmamärki kasutanud E. Sanden oma teoste tiitellehel. Oma tegevuse vältel avaldas „B." 33 raamatut inglise, 12 eesti ja 2 saksa k-s.

Bradfordi Eesti Näitering [*brädfə'd*], Inglismaa pagulaseestlaste näitetrupp, mis tegutses 1950—97 teatriprofessionaalide Lea Holst-Muranyi ja Aino Engelberg-Caswelli juhtimisel (algul osales ka Liki Toona). Korraliku keelekasutuse ja heade lavastustega (pms. eesti autorite teosed) teatritrupp oli Inglismaa eestlaste hulgas kõrgelt hinnatud. Vt. ka 11. kd., lk. 664.

Brauni astelsõnajalg (*Polystichum braunii*), Eestis väga haruldane, oma levila põhjapiiril olev sõnajalgtaim (LK I, PR 3.). Lehed kahelisulgjad, nahkjad, 40—60 (80) cm pikkused. Kasvab varjulises kuusemetsas. Eestis leitud kahest kohast — Haanja LP-st ja Rapla mk-st.

„Brieflade" [*bri:fla:de*], õieti „Est- und Livländische B.", Eesti- ja Liivimaa (IV osas ka Kuramaa) ajalooallikate publikatsioon. I (2 kd., 1856—57) ja II osa (3 kd., 1861—85) sisaldavad a-ist 1226—1700 pärinevate ladina- jm. keelsete maaomandussuhete- ja genealoogiaalaste ürikute saksakeelseid tõlkeid, III osa (1879) on ordumeistrite ja piiskoppide kronoloogia, IV osa (1887) sisaldab andmeid a-ni 1561 kasutusel olnud pitsatite ja müntide kohta.

Briti Nõukogu (ingl *British Council*) esindus tegutseb Eestis a-st 1993. B. N. on Suurbritannia kultuuriinstitutsioon, mis rajati 1934 rahvusv. kultuuri-, teadus- ja haridussuhete tugevdamiseks. 2003 on B. N-l 109 maal kokku 216 esindust. B. N. tegeleb Suurbritannia kultuuri ning sealsete õppimisvõimaluste tutvustamisega ning rahvusvaheliselt tunnustatud inglise k-e eksamite ja haridus- ning teadusstipendiumide administreerimisega. Koos Eesti partneritega osaleb B. N. mitmes pikaajalises rahvusv. kultuuri- ja haridusprojektis, tugevdades nii tulevase ühtse Euroopa sisesecid sidemeid. Esinduse ruumides Tallinnas tegutseb Briti filme, muusikat, ilu-, õppe- ja ajakirjandust hõlmav 8300 säilikuga laenurmtk. B. N. Eesti esinduse esimene dir. oli Imbi-Reet Kaasik (Briti Impeeriumi Ordu auliige), a-st 1999 on dir. Küllike Tohver (ühtlasi ka Tšehhi Vabariigi aukonsul Eestis). ▸

Brǫmsebro rahu [*-bru:*], 13. VII 1645 Taani ja Rootsi sõlmitud rahu, millega Taani loovutas Rootsile Ojamaa ja Saaremaa (samuti Norra Härjedaleni ja Jämtlandi mk-a ning 30 aastaks Hallandi). B. r-ga kandus ülevõim Läänemerel Taanilt Rootsile, kogu Eesti ala ühendati Rootsi võimu alla.

budism, usulis-filosoofiline õpetus, mis tekkis Indias 6.—5. saj. e. Kr. ning kujunes hiljem kõrvu ristiusu ja islamiga üheks kolmest nn. maailmausundist. Eestis on budistid 20. saj. algusest, kui siin tegutses eesti rahvusest budistlik munk vend Vahindra (Karl Tõnisson). Laiem huvi b-i vastu tärkas 1960.—70. a-il seoses TRÜ orientalistikakabineti tegevusega (tõlgiti ja avaldati budistlikke teoseid, peeti sellekohaseid ettekandeid). Usulise väljenduse leidis b. 1984—88 Eesti Budistliku Vennaskonna tegevuses. 1980. a-il püstitati Eestisse ka neli stuupat (3 Läänemaale, 1 Pärnumaale). 1988—91 koondas budiste Eesti Budistlik Liit. Eestis tegutseb mitu budistlikku ühendust (sh. Mahajaana Inst., Lääne Budistliku Vennaskonna Sõbrad Eestis, Eesti Budistlik Kogudus „Drikung Kagyu Ratna Shri Keskus" ja Tiibeti B-i Nyingma Eesti Kogudus).

BLRT Grupp. Logo

Briti Nõukogu. Logo

BNS. Logo

B: I. Au, R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000.

Burtnieki lade, Kesk-Devoni Givet' ladejärgu noorim lade. Avamus kulgeb Lõuna-Eestis 25—30 km laiuse vööndina Iklast kuni Mehikoorma—Karisilla jooneni. Olulised paljandid on Ahja ja Võhandu jõe kallastel ning Tõrva-Helme piirkonnas. Osa neist on turismiobjektid (Ahjal ✧Taevaskoda, Võhandul Sõjatare ning Kalmatu müür, Helme koopad jmt.). Lade (paksus 60—95 m) koosneb kollakatest peeneteralistest põimkihilistest liivakividest, milles on kohati roosakate, violetjate või punakate liivakivide kogumeid, kesk- ja ülaosas ka halle ja kirjusid aleuroliidi ja savi vahekihte. Olulised on lõuatute ja lõugsuuste kalade kivistised, neid on leitud Karksi, Essi, Härma ja Koorküla paljandeis. Tüüpläbilõige on Lätis Salatsi jõe kaldal. Joosu karjääris leitud tulekindlat savi on kasut. keraamikatööstuses. Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ▸

Burtnicki lade Punnküla paljandis Võhandu jõe alamjooksul

bürgermeister, alates u. 13. saj-st Saksa õigusega linnades linnavalitsuse (rae, magistraadi vms.) eesotsas seisev ametiisik. Keskajal ja varasel uusajal oli linnal hrl. 2 b-t, kuid Tallinnal ja 16. saj. ka Tartul 4. Balti kub-des asendati b-iamet 1889 linnapea omaga.

„Camerata Tallinn" [*ka- -ą:ta*], 1978—96 tegutsenud kammeransambel. Koosseis: flötist Jaan Õun (kunstiline juht), viiuldajad Mati Kärmas (a-il 1978—92) ja Ulrika Kristian (a-st 1992) ning kitarrist Heiki Mätlik. Mitmekesises repertuaaris (barokist nüüdismuusikani) oli olulisel kohal Eesti heliloojate, sh. Ester Mägi, René Eespere, Erkki-Sven Tüüri, Raimo Kangro ja Peeter Vähi „C. T-le" kirjutatud looming. „C. T." tegi koostööd mitme Eesti vokaalsolistiga. Kontserte anti Balti- ja Põhjamaades ning mitmes teises Euroopa riigis, Austraalias jm. Salvestised: 3 heliplaati (*Melodija*, 1988 (2), 1990) ja 3 laserplaati „Estonian Chamber Music" (*Finlandia Records*, 1994), „Kammermusik aus dem Baltikum" (*Antes Edition*, 1994), „Flauto per chitarra" (Forte, 1995).

Cantate Domino [*kantą:te*], 1958 Toronto Peetri koguduse juures kiriklike pühade tähistamiseks ja pagulasheliloojate vaimuliku loomingu esitamiseks loodud segakoor. Koori juhte: Lembit Avesson, Udo Kasemets, Eerik Purje, Charles Kipper.

Chaplini Kunstikeskus [*tša-*], ✧Pärnu Uue Kunsti Muuseum.

„Cheese" [*tši:z*], juunist 2002 Tartus kord kvartalis ilmuv fotoajakiri. Avaldab pms. fotoajaloolisi ja -teoreetilisi käsitlusi, näituste ülevaateid ning praktilise suunitlusega artikleid fototehnikast, pildistamisest ja fotode arvutitöötlusest, tutvustab nii Eesti kui ka välismaa fotograafide loomingut. Ajakiri on rikkalikult illustreeritud fotodega. Toim. ja väljaandja Tiit Lepp. ◂

„Cheese". Kaas

„Collage" [*kolą:ž*], vokaalansambel, mille Raivo Dikson 1965 moodustas TRK üliõpilastest. Repertuaaris olid klassikalise instrumentaalmuusika seaded, Eesti heliloojate looming ja džässilikud levipalad. „C." oli teerajajaks Eesti regilaulu toomisel levimuusikasse. Ansambli eri koosseisudes laulsid Lea Gabral, Kersti Johanson, Katrin Mägi (sopranid), Maire Eliste, Anne Erm (aldid), Ole Valgma, Enn Tomson, Alo Põldmäe

„Collage" (1967)

(tenorid), Tauno Vahter, Aarne Vahuri (baritonid), Ivar Johannson ja Uno Loop (bassid). „C." oli kaastegev 3 muusikafilmis ja on ER-is salvestanud üle 150 helindi. Diskograafia: „Collage" (*Melodija*, 1971), „Kadriko" (*Melodija*, 1975), „Käokiri" (*Melodija*, 1977), „Laula, kuni elad" (Forte, 1995) ja duubelplaat „Collage, parimad lood 1970—1976" (hyper.records, 2002). 1966—76 juhatas ansamblit Aarne Vahuri. ▴

„Compromise Blue" [*kompromaiz blu:*], 1988 tegevust alustanud bluusiansambel, eesotsas Emil Rutiku (vokaal). Proovinud vahepeal *hard rock*'i, *fusion*'it, *soul*'i ja *funk*'i, aga jäänud bluusi juurde. Osalenud festivalidel USA-s, esinenud Šveitsis, Saksamaal, Soomes, Venemaal, Valgevenes, Lätis ja Leedus. Laserplaadid: „Compromise Blue" (1993), „Born On The Wrong Side" (1994), „10 Years of Party" (2000).

„Con Brio" [*kon bri:o*], Eesti noorte interpreetide konkurssfestival, mida Eesti Kontsert (EK) korraldab a-st 1991. Eesmärk on anda noortele muusikutele Eesti esinduslaval esinemise võimalus ja saada ülevaade

noorte muusikute paremikust. Esimese EK aastastipendiumi pälvisid 1991 Arvo Leibur ja Toomas Vavilov, järgmise sai Olari Elts. Võitjad: tšellist Henry-David Varema ja pianist Risto Laur (1992), laulja Meeli Kallastu ja viiuldaja Andrus Haav (1993), pianist Ralf Taal (1994), saksofonist Virgo Veldi (1996), pianist Age Juurikas (1998) ning tšellistid Silver Ainomäe (2000) ja Marius Järvi (2002). Lisaks EK peaauhinnale annavad oma auhinna välja ka nt. EMA, ERSO, ETV ja ER. Konkurssfestivali algataja ja produtsent on Madis Kolk.

Concerto Grosso [*kontšerto*], eraõiguslik kontserdiagentuur, asut. 1993 Tallinnas. C. G. arendab ja propageerib Eestis varase muusika ajastutruu esituse kunsti, korraldab ✧Tallinna Barokkorkestri ja teiste ansamblite tegevust meil ja mujal maailmas, samuti muusikute täiendusõpet ja meistrikursusi. Iga-aastane suurim üritus on ✧Haapsalu vanamuusikafestival, edukaimad Eesti kontserdisarjad „Eesti mõisad", „Rüütelkonna muusika" ja „Ajaloo ilu" (1999–2002). C. G. asutaja ja dir. on Egmont Välja. ▸

„Corełli Consort" [*ko-*], barokkansambel, mis tegutseb a-st 1992, kunstiline juht Mail Sildos (barokkviiul). Ühendab Eesti professionaalseid muusikuid, kel on sügav huvi barokiajastu elufilosoofia ja esitustraditsioonide vastu, mängib originaalpillidel ja ajastulähedases laadis. Kontserdisarjad „Rüütelkonna muusika", „Ajaloo ilu", „Eesti mõisad" jmt. Ansambel on teinud koostööd teiste Eesti barokiinterpreetide ja -lauljatega ning Rootsi, Soome, Läti, Hollandi jmt. maa muusikutega.

„Credo" [*kre:do*], a-st 1994 Tallinnas toimuv rahvusv. õigeusu vaimuliku muusika festival. Algataja ja korraldaja on ✧„Orthodox Singers", kunstiline juht koori peadirigent Valeri Petrov. Festivali toimumisaeg seostub Jumalasünnitaja sünnipäevaga (21. sept.), eesmärk on kristliku muusikakultuuri väärtuste tutvustamine ja levitamine. „C-l" on peale Eesti kollektiivide esinenud Läti, Poola, Rumeenia, Rootsi, Venemaa ja Gruusia parimad vaimuliku muusika koorid, sh. rahvalauluansambel „Rustavi", Moskva Patriarhaadi koor ning Moskva ja Kogu Venemaa Patriarhi Aleksius II Sinodaalresidentsi Meeskoor.

Cybernętica [*kü- -ka*], Cybernetica AS, Eesti TA Küberneetika Inst-i reorganiseerimisel 1997 asut. eraõiguslik teadus- ja arendusasutus, mille tegevuse eesmärk on infotehnoloogia valdkonda kuuluvate teadus- ja teadusmahukate toodete arendamine ja tootmine. Asub Tallinnas ja Tartus (Tartu Andmeturbelabor). Põhilised tegevusalad hõlmavad infoturbetooteid ja -teenuseid (sh. infoturbealaseid alusuuringuid), merenavigatsioonisüsteeme (eelkõige majakates jt. navigatsiooni juhtimise seadmetes töötavaid hajutatud kontroll- ja juhtimissüsteeme) ja rakendustarkvara. Kaubamärgid on Cybernetica ja Ekta. Juhatuse esimees a-st 1997 Ülo Jaaksoo. Töötajaid 2002. a. 95. ▸

CONCERTO GROSS
CONCERT AGEN
Concerto Grosso. Lo

CYBERNETIC
Cybernetica. Logo

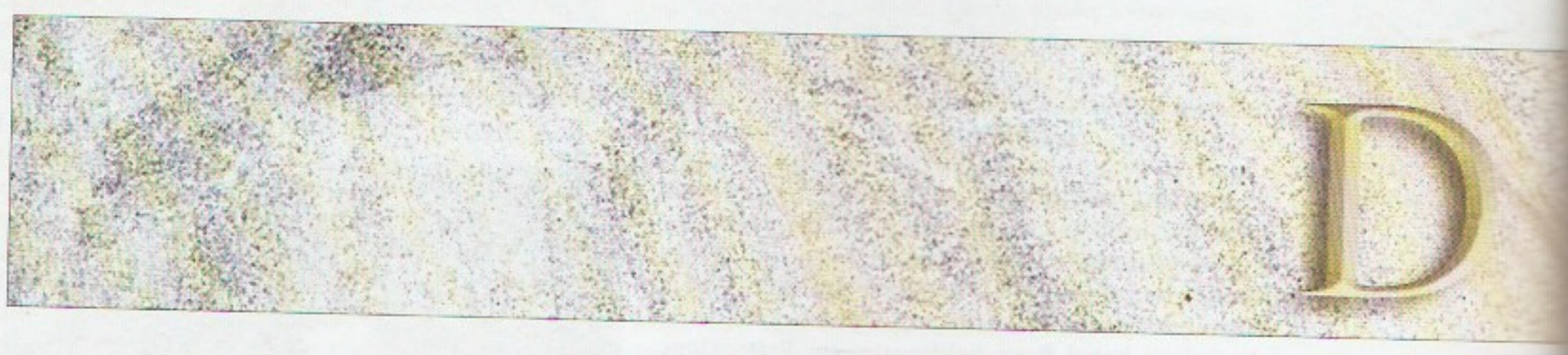

„Dallas", a-st 1992 Tartus tegutsev ansambel, mille liikmed Holger Loodus, Andre Veskimägi ja Tauno Pääslane viljelevad eksperimentaalse kallakuga Briti poppi, lisandunud on ka bossanova ja *new wave*'i mõjud. „D-e" laulusolist oli a-ni 2003 Kristi Kindel. Esitatakse pms. H. Looduse ja T. Pääslase omaloomingut. 1999 andis Kanada plaadifirma *High Park Records* välja „D-e" kogumikplaadi, millele järgnesid menukad kontserdid Kanadas ja USA-s; esinetud on ka Soomses ja Ungaris. „D-e" uusim helikandja on „Delay Lama" (2003).

Daugava lade, Eesti aluspõhja noorim lade, kuulub Ülem-Devoni Frasnes'i ladejärku. Koosneb savikatest lubjakividest, on seni kindlaks tehtud vaid Eesti äärmises kaguosas asetsevas Parmu puursüdamikus (8,5 m). Tüüpläbilõige Lätis Daugava jõe kaldal. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

„Deco" galerii [*deko*], Tallinnas asuv eragalerii. Asutati 1988 Kadriorus kunstitarvete ja -teoste müügigaleriina, 1993 muudeti näitusegaleriiks, 1998 suleti. Taasavati 2001 A. H. Tammsaare majamuuseumi ruumides. Näituste põhirõhk on nüüdisaegsel Eesti maalil ja graafikal, eksponeeritud on ka disaini, foto jm. ning korraldatud Soome, Saksa ja välisesitlustest kunstnike näitusi.

„Dekor", esimene Eesti tarbekunstnike ühing, asutati 1928. Hankis liikmetele tellimusi, korraldas 1930 esimese Eesti tarbekunsti näituse jm. väljapanekuid. Lõpetas tegevuse 1933, sest 1932. a. lõpus oli asut. uus tarbekunstnike org. ✧Rakenduskunstnike Ühing.

Delfi, Interneti portaal, mille aadress on www.delfi.ee. Tegutseb eesti- ja venekeelsena, samanim. ja samasuguse ülesehitusega portaal on ka Lätis ja Leedus. Eesti D. peatoim. on Mart Pukk. Alustas tegevust 23. XI 1999 MicroLinki tütarettevõttena, too arendas selle uudisteportaalist Online. Koondab eriportaale, nt. Noortekas, Naisteleht, Autoleht jmt. Suvel 2003 oli D-l u. 349 000 kasutajat. ▸

„Dendroloogilised uurimused Eestis", EPMÜ Metsandusliku Uurimisinst-i teadustööde kogumik. Seni on ilmunud kolm köidet (1999, 2000 ja 2002). Eesti autorite kõrval on avaldanud oma kirjutisi Hollandi, Leedu, Läti, Soome ja Inglismaa teadurid. Väljaanne on avardanud dendroloogiat kui teadusharu, nt. seadnud uusi eesmärke puittaimede introduktsioonis.

„Den za Dnjom", venekeelne nädalaleht, ilmub a-st 1991 Tallinnas. Peatoim. a-st 1998 Jana Litvinova. ▸

„DeStudio", fotograafide Peeter Lauritsa ja Herkki-Erich Merila loominguline ühendus. Tegutses aktiivselt 1992–2000. Oma töödes on „D." uurinud (visuaal)kultuuri tähenduste kokkuleppelist ja kontekstilist iseloomu. Suuremõõtmelised ekspressiivsed ja irooniliset fotokollaažid ühendavad fotograafia ja popkunsti väljendusvahendeid ning analüüsivad reklaami- ja meediakujutisi. „D." kasutas Eestis ühena esimestest foto digitaalset manipulatsiooni. Esinenud a-st 1993 üheksa isikunäitusega (sh. 1995 Kopenhaagenis, 1997 Brüsselis, 1998 Riias ja 2000 Reykjavíkis) ning osalenud paljudel ühisnäitustel.

„Draakoni" galerii Tallinnas (Pikk t. 16)

Delfi. Esilehekülg

detsembriülestõus 1905, Vene tsaaririigi 1905. a. dem. rev-i haripunkt. Kogu riiki haaras streigi- ja vastupanuliikumine. Peterburis 8. jaan. alanud üldstreigiga ühines ka Eestimaa kub. Streigist võttis osa u. 20 000 töölist. Vastuseks kehtestas Eestimaa asekuberner Tallinnas ja Harjumaal sõjaseisukorra ning keelas kõik koosolekud, sh. Tallinnas Põhja-Eesti talurahva esindajate koosoleku. Talurahva esindajad otsustasid koos rev. töölistega alustada ülestõusu maal. Relvastatud töölissalkade mõjul haaras võitlus kogu Harjumaa, osa Lääne- ja Järvamaad ning Põhja-Pärnumaa. Põletati u. 120 mõisa ja 40 viinavabrikut. Rev. liikumine suruti maha karistussalkadega, 500 in. lasti maha ja enam kui 600 in. karistati ihunuhtlusega.

„Dionysia" [*-nüː-*], 1992—99 (5 korda) Tartus korraldatud rahvusv. visuaalsete kunstide festival. 1992 ja 1993 kandis nime „Dionüüsia Emajõe Ateenas". 1995 lisandusid teatri- ja tantsuetendustele ning *performance*'itele kunsti- ja filmiprogrammid.

Dirhami, Derhamn, küla Noarootsi v-s, 10 km Riguldist põhja pool; 17 el. (2000). 1970. a-il rajas tollane kalurikolhoos „Lääne Kalur" D. neemest itta ajakohase kalasadama, mis peaaegu jäävabana teenindab talvebaasina ka teisi kalapüügilaevu. AS-i Dirhami Sadam kala- ja kaubasadam teenindab ka välislaevu. D. sadama kaudu toimub peamine ühendus Osmussaarega. D. küla eraldati 1977 Rooslepast.

diötsees (kr 'valitsemine, provints'), katoliku piiskopi kirikliku võimu piirkond. Keskajal ei langenud d-i ja piiskopi ilmaliku võimu ala — piiskopkonna ehk stifti — piirid kõikjal ühte. Vana-Liivimaal oli Riia peapiiskopil ning Saare-Lääne, Tartu ja Kuramaa piiskopil d. suurem kui stift, sest d. hõlmas ka ordu alasid. Tallinna piiskopil stifti ei olnud.

Dominiiklaste klooster, ✧Katariina klooster.

Dorpat, Tartu saksakeelne ametlik nimi 13. saj-st a-ni 1917; nime venekeelne kuju Дерпт oli kasutusel a-ni 1893.

„Draakon", Tallinnas asuv kunstigalerii. Asutati 1983, allus Kunstifondi Kesksalongile „Ars", praegu Eesti Kunstnike Liidu ja AS-i Muster osaühing. Algusaastail keskendus pms. Vabagraafikute Ühenduse liikmete loomingu tutvustamisele. Korraldab Eesti ja väliskunstnike näitusi ning tegeleb kunstiteoste müügiga. A-st 2003 on galerii liitunud mitme rahvusv. kunstiharidusprogrammiga. Paikneb Pikal t-l end. äri- ja eluhoones (1910, arh. Jacques Rosenbaum), mille fassaadi kaunistab skulpturaalne juugenddekoor (Riia skulptor August Volz). ◂

„Draama", Eesti sõnalavastusteatrite konkurssfestival, mida on korraldanud Tartus Eesti Teatriliit ja „Vanemuise" teater (a-ni 2001) ning Tartu Teatrilabor (2003). Esimene „D." toimus 1996, a-st 1997 toimub üle aasta. Lavastusi valib festivalile Teatriliidu juhatuse nimet. inimene üksi või koos enda valitud komisjoniga, neid hindab rahvusv. žürii. 2001 lisandus Tartu Teatrilabori eestvedamisel *off*-programm „Endast välja". „D-l" on rohkesti tunnustust pälvinud Tallinna Linnateatri lavastused „Ainus ja igavene elu" (1996), „Arkaadia" (1997, mõlema lav. Jaanus Rohumaa), „Kuritöö ja karistus" (1999, lav. Elmo Nüganen) ning „Isad ja pojad" (2003, lav. Adolf Šapiro). 2001 sai enim preemiaid Eesti Draamateatri lavastus „Aristokraadid" (lav. Priit Pedajas).

Draamastuudio eriklass, ✧Tallinna Teatrikool.

Draamastuudio Teater, ✧Eesti Draamateater.

Draamastuudio teatrikool, ametlikult Eesti Draamastuudio Teatrikunsti Kool, Eesti esimene pidevalt tegutsenud ja kindla õppekavaga teatrikool, asutati 1920 Tallinnas Paul Sepa erastuudiona, 1921—33 töötas Draamastuudio Ühingu juures. Erialaõppejõudude Paul Sepa, Rudolf Engelbergi, Hilda Gleseri ja Leo Kalmeti (1927—33 ka kooli juhataja) juhtimisel lõpetas viis lendu näitlejaid. 1. lennu lõpetanud moodustasid 1924 Draamastuudio Teatri (✧Eesti Draamateater). Vt. ka 11. kd., lk. 641—642.

Draamateater, 1916—24 mitme nime all (ka Eesti D., vana D.; hilisemal ajal nimet. Tallinna D-ks) tegutsenud teater. 1916 asutasid Tartu „Vanemuisest" lahkunud näitlejad (Eduard Türk, Aleksander Teetsov, August Sunne jmt.) Tallinnas ✧„Pandorini" seltsi juurde kutselise teatri (Tallinna teise kutselise teatri). 1917 jäid nad seltsi toetusest ilma ning jätkasid tegevust Eesti D-i nime all. Rasketes sõja- ja rev-ioludes esineti ajutiselt koos Tallinna Tööliste Teatriga, pärast selle sulgemist (1918) jätkus D-i tegevus ✧Tallinna saksa teatrilt üüritud ruumides. Trupi eestvõttel asutati 1917/18. a. hooajal D-i Selts (registreeriti ametlikult 1920). Teatri üldjuht oli A. Sunne, lavastasid Karl Triipus, E. Türk, trupiga liitunud Voldemar Mettus, Paul Pinna (1918—21 ühtlasi teatri komandant) ning 1920 Eestisse opteerunud Vene teatri kogemusega Paul Sepp. Nimekaist näitlejaist osalesid Liina Reiman, Anna Markus, Mizzi Möller (Mari Möldre), Rudolf Ratassepp, Maria Türk, Olly Teetsov jt. Repertuaari osas püüti algusest peale järgida Karl Menningu kunstiteatri ideaali, mängukavas oli nii klassika (Shakespeare, Schiller, Molière) kui ka moodne dramaturgia (Andrejev, Wilde, Toller, Kaiser jpt.), kuid see järjekindlus viis D-i majandusraskustesse. Teatril puudus ka oma maja. E. Türk algatas vabaõhulavastused, A. Sunne pani aluse lasteteatrile. 1924/25. a. hooaeg algas ringreisietendustega, mille lõppedes oli näiteseltskond sunnitud taas kolima Tartusse ja ühinema „Vanemuisega". Tallinnas alustas 1924. a. lõpus ✧Draamastuudio teatrikooli lõpetajate algatusel Draamastuudio Teatri nime all tegevust uus sõnalavastustrupp (✧Eesti Draamateater).

Dubniki lade, Ülem-Devoni Frasnes'i ladejärgu lade, paikneb Kagu-Eestis väikesel alal Pļaviņase lademe lubjakividel. Lade (paksus kuni 10 m) koosneb savi ning dolomiidi vahekihte sisaldavatest merglitest ja domeriitidest. Olulised on käsijalgsete ja karpvähkide (ostrakoodide) kivistised. Tüüpläbilõige Venemaal Irboska läh. kipsikarjääris. Vt. tab. 11. kd.,

СЕМЬ ДНЕЙ
СЕМЬ ДНЕЙ
НАЙДЕШЬ ВНУТРИ!
7 (741) 21 февраля 2003 г. РУССКИЙ ВЕСТНИК ЭСТОНИИ Цена 14.90

„Dvigatel", AS Dvigatel, Tallinnas a-st 1899 tegutsev tehas. Peterburis 1897 asut. samanim. aktsiaselts alustas Tallinnas kauba- ja reisivagunite ehitamist 1898. 1900 töötas „D-s" 300 töölist — pooled Eesti metallitööstest. 1917. a. sügisel evakueeriti osa seadmeid Rjazani kub-u. 1920. a-tel kiratses tehas Vene turu suletuse tõttu; remonditi vedureid, valmistati kontorimööblit, suurem osa tootmispinnast oli välja renditud. 1932 asutati as. „Eesti D.", mis hakkas tootma transpordivahendeid (vaguneid, vedureid, autosid, lennukeid). Majandusmin. ostis 1937 müüki pandud kiratseva ettevõtte aktsiad ning müüs 1938 need riiklikule as-ile „Kopli Kinnisvarad", kes rentis tehase hooneid soovijaile. 1940 ettevõte natsionaliseeriti. Pärast II maailmasõda muudeti „D." üleliidulise tähtsusega sõjatehaseks, mis valmistas 1991. a-ni seadmeid NSV Liidu aatomi-, kosmose- ja keemiatööstusele. 1995 ostis „D-i" AS Diamark. „D-l" on mitu tütarfirmat (AS D.-Teno, AS D.-Rakis, AS D.-Energeetika jt.). Tehas valmistab eriotstarbelisi torusid, trumleid, laeva rooliseadmeid ja tööstusmasinate detaile. 2003 on töötajaid u. 350. Suur osa toodangust eksporditakse Skandinaavia riikidesse ja Saksamaale. Osa tootmispinnast on välja renditud.

B: V. Bannikova, J. Tolstikov. *Dvigatel — 100: ajalugu ja nüüdisaeg*. Tln., 1999.

E

E-ARSENAL, AS E-Arsenal, Tallinnas asuv tööstusettevõte. E-A-i eelkäija on 1910 ehit. elektromehaanikatehas, mis tegutses Vene Admiraliteedi Arsenalina. Nime Arsenal sai tehas 1920. AS E-A. loodi 1994 riigiettevõtte põhjal, selle riigile kuuluvaid aktsiaid valdab EV Kaitsemin. Ettevõte rahuldab kaitsejõudude vajadusi: remondib relvi, toodab õppevahendeid ja pürotehnilisi tooteid. Käive 17 mln. kr., töötajaid 80.

ebapärlikarp (*Margaritifera margaritifera*), kuni 15 cm pikkune paksuseinalise kojaga mageveelimune. Eesti ohustatuim loomaliik (LK I, PR 1.). Elanud mitmes Eesti jões, kuid pärlite röövkogumise tõttu on ta peaaegu hävitatud, praegu leidub jäänukpopulatsioonina ühes Lahemaa jõekeses.

Ebavere maastikukaitseala asub Väike-Maarja v-s; 39 ha. Asut. 1959, et kaitsta Ebavere oosi (Ebavere mäge), mis on Pandivere servamoodustiste vööndi ilmekaim vorm. Kõige järsem (kuni 33°) on oosi lõunanõlv, kirdeküljel on 5—6 m kõrgune astang.

Ebavere mägi asub Pandivere kõrgustikul Väike-Maarja — Kiltsi mnt. ääres; kõrgus 146 m. Tekkelt oos, LK. Hiiemäena on seda tõenäoliselt maininud juba Läti Henrik, mäega seonduvaid muistendeid on oma loomingus kasutanud Jakob Tamm, Jakob Liiv, Peeter Jakobson, Kersti Merilaas jmt. E. mäel olevat sündinud saarlaste jumal Tarapita.

„Edasi", 1948—90 ilm. Tartu päevaleht. Paistis silma mõnevõrra vabameelsema joonega kui vabariiklikud lehed. Eelkäijad: „Tartu Kommunist" (1940—41), „Uus Postimees" (1944) ning „Postimees" (1945—48). 1990 hakkas ilmuma taas „Postimehe" nime all. „E." nime all on ilmunud eri ajal ja eri kohas mitu enamlikku ja vasakpoolset lehte. ▸

Edelaraudtee, Edelaraudtee AS, rdt-teenuseid osutav ettevõte, mille põhitegevus on reisijate ja kaubaveod ning rdt. infrastruktuuri säilitamine ja arendamine. Asutati 13. I 1997 varem (1996) moodust. E. Äriüksusest. 30. VII 2001 erastati, aktsiaseltsi ainuomanikuks sai GB Railways Eesti AS. E. aktsiakapital on 200 mln. kr. Praegu on 88 töötajaga ja 186,8 mln. kr. aastakäibega E-l 5 tütarettevõtet: AS Ühinenud Depood, E. Halduse AS, E. Veeremi OÜ, E. Infrastruktuuri AS ja AS EVR Ekspress. 2002. a. oli E. reisijate arv 1,5 mln., kaubaveo maht 263 000 t ja veoste käive 26,3 mln. tkm. ▸

„Edasi". Päismik

„edition 49" [*-tsio:n*], 1992 Boris Björn Baggeri, Lepo Sumera, Raimo Kangro, Jaan Räätsa, Matthias Hammerschmitti ja Friedrich Georg Hoepfneri asut. Eesti-Saksa muusikakirjastus. Esindab rohkem kui 1000 teost ligi 40 Eesti ja Saksa nüüdisheliloojalt (L. Sumera, J. Rääts, R. Kangro, Mati Kuulberg, Heino Eller, Ester Mägi, Urmas Sisask, Eino Tamberg, Peeter Vähi jmt.). Koostööpartnerid: *Bertelsmann Music Group* (München), *Warner Bros* (New York), *Hoepfner Classics* (Karlsruhe), *Zimmermann Verlag* (Frankfurt) ja *France Music* (Pariis); interpreedid: B. B. Bagger, Kalle Randalu, Martin Ostertag, Detlef Tewes, Siiri Sisask, Neeme Järvi, Eri Klas, Baden-Badeni Sümfooniaorkester, Eesti Riiklik Sümfooniaorkester jmt. Kirjastus tegeleb ka noodigraafikaga (võitnud auhindu, sh. Saksa muusikakirjastuspreemia 1999, preemia MDB, *Musicians Data Base*'i loomise eest), teeb arranžeeringuid, vahendab kompositsioonitellimusi jpm. Eesti heliloominguga on välja antud ligi 30 laserplaati, sh. R. Kangro, M. Kuulbergi, Anti Marguste, E. Mägi, J. Räätsa, L. Sumera, E. Tambergi autoriplaate, ning üle 250 noodi.

Edukate Laste Organisatsioon, lüh. ELO, a-ni

Edelaraudtee rong

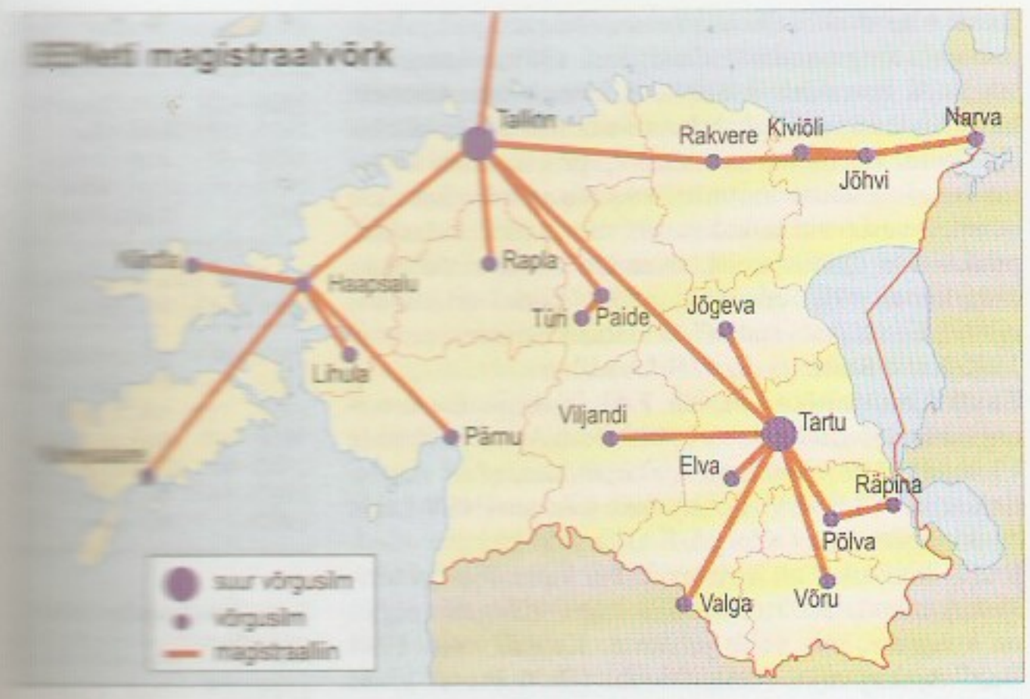

1998 Eesti Laste Organisatsioon, on asut. 1988 Hiiumaal Õngul. Kuulus esialgu sõltumatu liikmena üleliidulisse pioneeriorg-i. A-st 1989 tegutseb Tallinna Huvikeskuses „Kullo". ELO põhikirja ehk harta järgi on tegevuse eesmärk kaasa aidata lapse igakülgsele arengule ning tema humaanse maailmavaate kujundamisele. Õpetatakse kollektiivis tegutsemist ning demokraatiat, lastel on võimalik kaasa mõelda ühisk-aelu korraldamise küsimustes, ELO kaitseb Eesti laste huve ja õigusi. ELO juhid on olnud Urmas Laanem (1988—89), Veikko Raagmets (1989—2001) ja Urmas Vaino (2001—02), 2002. a. sügisest juhib ELO-t 3-liikmeline juhatus. Aastas korraldatakse 2 traditsioonilist suurüritust: talilaager (sh. külastatakse Riigikogu ja peetakse lasteparlamendi istung) ning suvine laager (Karepal). 2003 oli ELO-l liikmeid üle 1000.

EELK Kirikumuusika Liit on asut. 1993 (1931 asut. Kirikumuusika Sekretariaadi järglane), a-st 1995 Evangeelse Kirikumuusika Lääne-Euroopa Konverentsi liige. Eesmärk on aidata vaimuliku muusika kaudu kaasa jumalasõna levitamisele ja usu süvendamisele. Liit annab välja ja levitab helisalvestusi, noote ja õppematerjale, korraldab täiendusõpet (õppepäevi, loenguid, seminare, vaimulikke laulupäevi ja kirikumuusika konverentse) ning aitab kaasa Eestimaa orelite kaitsmisele ja taastamisele. 2002 oli liidus 41 kirikumuusikut.

Eesti rahvastiku populaarseimad naisenimed (%)

	1980		2001	
	Kadri	2,71	Laura	1,83
	Helen	2,49	Sandra	1,08
	Kristi	2,43	Grete	0,98
	Katrin	1,92	Annabel	0,87
	Triin	1,92	Karmen	0,84
	Kristel	1,64	Birgit	0,80
	Margit	1,58	Maria	0,80
	Annika	1,30	Carmen	0,75
	Kristiina	1,24	Helena	0,75
	Liis	1,24	Johanna	0,75

Eesti rahvastiku populaarseimad mehenimed (%)

	1980		2001	
	Kristjan	2,38	Markus	2,55
	Marko	2,27	Kevin	2,22
	Margus	2,06	Martin	1,97
	Martin	2,06	Sander	1,55
	Indrek	1,96	Rasmus	1,53
	Tanel	1,85	Kristjan	1,31
	Lauri	1,69	Oliver	1,02
	Priit	1,64	Karl	1,00
	Tarmo	1,53	Robin	1,00
	Mihkel, Silver	1,43	Sten	0,93

Esimehed: Ludmilla Toon (1993—94), Marika Kahur (1994—96) ja Piret Aidulo (a-st 1996).

Eemi meri, viimasel jäävaheajal, u. 125 000—90 000 aastat tagasi Lääne- ja Põhjamere piirkonnas laiunud, nüüdis-Läänemerest tunduvalt suurem ja soolaseveelisem meri. Prangli saarel puuritud E. mere setteist on leitud rohkesti sooja- ja soolaseveelisi räniveti-kaid (*Coscinodiscus antiquus*, *Navicula abrypta* jmt.). Meri on nime saanud Hollandis voolava Eemi jõe järgi. Vt. ill. 11. kd., lk. 123.

EENet, Eesti Hariduse ja Teaduse Andmesidevõrk, moodustati 1993. Peab tagama teadus-, haridus- ja kultuuriasutuste Interneti-ühenduse, haldab sidekanaleid ja osutab msg. teenuseid (sh. registreerib juurserveri .ee alla 2. taseme domeeninimesid ja esindab Eesti akadeemilist andmesidet rahvusvaheliselt). Pakkus Eestis esimesena Interneti-ühenduse teenust. Hõlmas algul ainult Tallinna ja Tartut, kuid laienes kiiresti ka maakondadesse, liitus 2000. a. Euroopa akadeemilise magistraalvõrguga GÉANT. Kuulub Euroopa Teadus- ja Haridusvõrkude Liitu (TERENA) ning Kesk- ja Ida-Euroopa Akadeemiliste Võrkude Liitu (CEENet). Osalenud „Tiigrihüppe", „KülaTee" jmt. projektis. 2002 oli u. 210 000 kasutajat. Dir-d: 1993—96 Enok Sein ja a-st 1997 Mihkel Kraav. ◂

Eera järved, Mäsajärv (5,5 ha) ja Pupsijärv (8,3 ha, sellest Eestis 4,3), paiknevad Valgamaal Taagepera läh., Läti piiri ääres. Mõlemad on segatoitelised kinnikasvavad taimestikurikkad veekogud.

Eeriksaare poolsaar, loode—kagu-sihiline poolsaar Saaremaa lääneranniku Atla ja Kuusnõmme lahe vahel, lõpeb loodes pika Juksirahuga. Pms. kadastik. Alalisi elanikke ei ole. — Teateid asustuse kohta a-st 1529 (üksjalapere *Erik*). Hiljem on seal olnud Loona mõisa karjamõis ja Eeriksaare k. Kuulub ✧Vilsandi RP-sse.

eesnimi, lapsele pärast sündi (registreerimisel) pandav nimi, osa isikunimest. E. asetseb eesti traditsioonis perekonnanime ees. E-ekasutust reguleerib perekonnaseadus. Eestipärasteks e-deks peetakse muistseid eesti isikunimesid, laennimesid, s. t. võõrnimede mugandusi, ning eesti sõnatüvedest tuletatud e-sid. Alates 19. saj. keskpaigast on nende kõrval järjest enam pruuki tulnud võõrnimesid, mida on mõnevõrra mugandatud, üha sagedamini on aga võõrapärane kirjapilt säilitatud. Muistsed isikunimed kuulusid läänemeresoome hõimude nimesüsteemi ja olid kas ühetüvelised (Meel, Susi, Tõiv, Vili), kahetüvelised (Ihalemb, Meelepäev) või tuletusliidetega moodustatud (Himodus, Lembitu, Meelit). 13. saj. I poolest alates võeti kolme sajandi jooksul järk-järgult üle ristiusustamisega kaasa tulnud nimed, rahvapruuki laenati enamasti nende lühikujud ja neid mugandati (Kadri, Kai, Reet, Mari, Mai; Tõnis, Jaan, Jaagup, Pärtel, Toomas), muinaseesti e-d kadusid käibelt. Laennimed moodustavad meie eesnimistus kõige püsivama kihistuse. 19. saj. keskpaigas hakati laennimedele eelistama võõrapäraseid e-sid, mis olid ülekaalus 20. saj. esimeste kümnenditeni (Anna, Maria, Ida, Johanna; Johannes, Eduard, Karl, August). Rahvusliku liikumise ajal, 19. saj. lõppkümnendeil elustati Henriku Liivimaa kroonikas ja rahvaluules leiduvaid muistseid eesti isikunimesid (Lembitu, Manivald, Meeme, Vootele; Linda, Salme, Kalev, Sulev), millele saadi lisa Soomest (Aino, Hilja; Ilmar, Väino), eesti kirjandusest (Aita, Eha, Leili, Maimu; Endel, Vambola) ja eriti uute, loodud nimede seast (Ande, Laine, Luule, Õie; Tõeleid). Kõiki neid propageeriti kalendreis (nt. M. Tõnissoni omas), 20. saj. alguses ka raamatutes ja ajakirjanduses (Ansomardi, O. Kallas, J. Mägiste jt.). Toona soovitatud ligi 3000 uuest või taasleitud e-st võeti kasutusele ü. 1400, aktiivselt hakati kasutama siiski vaid mõndakümmend. Veel 20. saj. alguses kasut. võõrapärased e-d asendusid laialt propageeritud eestipäraste nimedega (Salme, Leida, Hilja, Laine; Lembit,

Endel, Kalju, Ülo). Nende kõrgaeg oli 1930. a-il, mil toimus ka nimede eestistamine, e-sid eestistati perekonnanimedega võrreldes vähem. 1940. a-il olid ülekaalus laennimed (Maie, Malle, Mare, Anne; Rein, Jüri, Ants, Jaan), 1950.—60. a-il valiti lastele taas eesti omanimesid (Ülle, Sirje, Merike, Heli; Urmas, Raivo, Kalev). Laennimedest olid soosituimad Tiina, Piret, Anu ja Anne ning mehenimedest Toomas, Peeter, Andres ja Priit. Neid hakati lisaks olemasolevatele ka juurde moodustama (nt. Marika, Annika jt. eeskujul Jaanika, Reelika). 1970. a-il hakkas eestlaste eesnimistu täienema uuemate võõrapäraste nimedega (Margit, Signe, Kristel, Merle; Marko, Marek, Janek, Martin). 1980. a-il eelistati taas eestipäraseid e-sid, laiemasse pruuki tulid seni vähem kasutatud laennimed (Kadri, Triin, Liis, Liina; Kristjan, Siim, Mihkel, Tanel). 20. ja 21. saj. vahetusele on iseloomulik stiilide paljus. Valitakse nii 20. saj. alguse e-sid (Maria, Helena, Johanna, Anette; Karl, Robert) kui ka laennimesid (Triinu, Liisa, Liis; Kristjan, Siim), ent ülekaalus on siiski uuemad võõrapärased e-d (Laura, Sandra, Grete, Annabel, Karmen, Birgit; Kevin, Rasmus, Robin, Sten); eesti eelisnimestikus on üha sagedamini e-sid, mis on moes ka teistes Euroopa maades. Osa eestlasi kannab kaksiknime (Pille-Riin, Mari-Liis; Sven-Erik, Karl-Robert); seaduse kõhaselt võib lapsele panna kuni kolm e-e või ühe kahekordse e-e (koosneb kahest sidekriipsuga seotud nimest). Praegu saab kaksiknime umbes viiendik eesti lastest.

B: E. Rajandi. *Raamat nimedest.* Tln., 1966; R. Seppo. *Eesti nimeraamat.* Tln., 1994; R. Seppo. *Nimed ja nimepäevad.* Tln., 2002. 3

Eesti Agronoomide Selts, lüh. EAS, agronoomide kutseorganisatsioon; asut. 17. XII 1918 kui Eesti Põllumteadlaste Ühisus, EAS-iks nimetati 15. XI 1920. EAS-i algatusel on loodud eestikeelseid põllum-e oskussõnu (1926) ja koostatud Agronoomide Koja seadus, mis määratles ametinimetuse „agronoom" (kinnitati 1935). EAS aitas kaasa TÜ põllum-teaduskonna loomisele ning põllum. nõuandetegevuse korraldamisele. 1945 EAS-i tegevus peatati. 1954—91 tegutses Põllum-e Teaduslik-Tehnilise Ühingu agronoomia sektsioon. EAS taasasutati 1991. 29. IV 1945 asutati Uppsalas EAS Rootsis, mis tegutses a-ni 1994. 1950 asutati EAS USA-s ja 1954 Kanada Eesti Agronoomide Koondis. EAS korraldas agronoomide päevi (esimesed toimusid Jänedal 1923) ja Eesti agronoomide ülemaailmse kokkutuleku (1972 Torontos) ning osales Baltimaade Agronoomide Ühingu loomisel (I kongress toimus Soomes 1927). EAS on a-st 1932 Rahvusv. Agronoomide Liidu (FITA) liige. EAS Rootsis oli a-st 1956 Euroopa Põllum-liidu (CEA) liige. 2002. a. oli EAS-il 387 liiget. EAS andis koostöös Eesti Loomaarstide Seltsiga (1921—25) ja Akadeemilise Põllum-e Seltsiga (1926—40) välja ajakirja „Agronoomia" (tegevtoim. Jaan Mets). EAS-i Rootsis tegevust kajastati Vabade Eestlaste Põllum-liidu väljaantud aastaraamatutes. ▸ 1

Eesti Aianduse ja Mesinduse Kokkselts, lüh. EAMKS, ühendab aiandus- ja mesindusorganisatsioone; asut. 1927. EAMKS andis aiandus- ja mesindusalast nõu, töötas välja nn. Eesti taru (1929), koostas viljapuude standardsortimendi (1938) ja organiseeris vaatlusmesilate võrgu (1938). Andnud välja kuukirju „Aed" (1937—40), „Mesila" (1936) ja „Mesinik" (1937—40). 1938 kuulus EAMKS-i 33 aiandus- ja mesindusühingut. 1940—49 seltsi tegevus vaibus, uuesti asutati ta 1949 Eesti NSV Aianduse ja Mesinduse Seltsina, EAMKS-i nimi taastati 1990. Nõuk. ajajärgul arenes jõudsalt komisjonikaubandus, jätkus väikeaiapidajate, mesinike ja aianduskooperatiivide liikmete nõustamine. Volikogu otsusega nimetati senised üle-eestilisele seltsile allunud osakonnad iseseisvateks seltsideks. Kokkselts andis välja ajakirja „Aiandus & Mesindus" (1989—94). 1994 loodi EAMKS-i juurde Eesti Meetootjate Ühendus. Kokkseltsi kuulub 33 seltsi (2955 liiget, sh. mesinikke 797). ▸ 1

Eesti Aiandusliit ühendab aiandusala tootjaid ja kaubastajaid ning aiandusteadlasi; asut. 1989, liikmeid üle 90. E. A. korraldab erialapäevi, kaitseb oma liikmete huve riigiasutustes, aitab luua aiandusfirmadevahelisi sidemeid, korraldab erialareise, propageerib kodumaiste aiasaaduste tootmist, koostab ja täiendab EL-i nõuetele vastavaid aiakultuuride standardeid, korraldab puukoolide tunnustamist, täiendab aiandusinfopanka ning annab välja erialakirjandust. Liidul on kaubamärk „Eestis kasvatatud". Juhatuse esimees on a-st 1990 Kalle Reiter ja dir. Valdur Miller.

Eesti Ajakirjanike Liit, lüh. EAL, ajakirjanike kutseorganisatsioon; asut. 16. VI 1919 Eesti Ajakirjanikkude Ühinguna, 1925—40 Eesti Ajakirjanikkude Liit. Asutati uuesti 1957 ENSV Ajakirjanike Liiduna (NSV Liidu Ajakirjanike Liidu allorg.), EAL a-st 1989.

EAL-i kuuluvad nii kirjutavad kui ka raadio- ja teleajakirjanikud, 2003 oli u. 650 liiget. Kõrgeim organ on kongress, mis valib juhatuse. Kuulub a-st 1998 Balti Ajakirjanike Föderatsiooni (Balti Pressi Liidu järglane) ja Rahvusv. Ajakirjanike Föderatsiooni (a-st 1989 vaatlejaliige, varem kuulus Rahvusv. Ajakirjanike Org-i). Korraldab liikmete täienduskoolitust (ka välismaal) ja seminare. A-st 1966 korraldanud igasuviseid ajakirjanike kokkutulekuid (vaheaeg 1990—93) ning maakondlikke pressipäevi. Annab lugejate, vaatajate ja kuulajate arvamuste põhjal aasta ajakirjaniku auhinda. EAL-i juures töötavad keele- ja fotosektsioon, seenioride klubi ja ministeeriumide avalike suhete alal töötajate klubi. EAL-il on erinevate väljaannete, teabeagentuuride ning tele- ja raadiojaamade juures üle 40 osakonna. 1921 korraldati I (iseseisvusaegne) Eesti ajakirjanike kongress. 1922—30, 1932—39 ning (paguluses) 1945 anti välja aastaalbumit „Õitsituled". 1922 seati sisse ajakirjanike passid, a-st 1923 hangiti stipendiume, et teha välismaale õppereise, 1925 eraldati Kultuurkapitalist ajakirjanduse sihtkapital. 1926 hakkas liit korraldama iga-aastasi ajakirjanike balle ning 1927 soetas Pirita-Kosele ajakirjanike puhkekodu. 1920.—30. a-tel loodi sidemed Soome, Läti, Leedu ja Poola ajakirjanikega ning 1930 astus EAL Rahvusv. Ajakirjanike Liitu. 1933 asutati koos Läti ja Leedu sõsarorg-dega Tallinnas Balti Pressi Liit (töö katkes 1940 Balti riikide okupeerimise tõttu). 1940 lõpetasid okupatsioonivõimud EAL-i tegevuse ja riigistasid tema vara. 1

Eesti Ajalehtede Liit, lüh. EALL, ajalehekirjastajate ühendus; asut. 1990, 37 liiget. EALL kaitseb ajalehtede huve ja õigusi, osaleb ajalehtede kirjastamisega seonduvate protsesside ja tegevusalade (seadusloome, omandisuhted, levi, trükk, reklaam) korraldamises, teeb koostööd kodu- ja välismaiste meediaorg-dega ning seisab Pressinõukoguga hea ajakirjandustava ja pressivabaduse eest. Ta korraldab ka ajalehtede juhtide ja toimetajate erialast täienduskoolitust ja ajalehtede sisukonkursse, kogub meedia kohta statistilisi andmeid ja avaldab neid ning vahendab uurimusi. Iga aasta lõpul nimetab EALL kõige ajakirjandussõbralikuma ja -ebasõbralikuma avaliku elu tegelase. EALL-i tegevdir. on a-st 1996 Tarmu Tammerk. Kuulub a-st 1991 Ülemaailmsesse Ajalehtede Liitu (WAN).

Eesti Ajaloomuuseum asutati 1842 Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühingu algatusel. Kandis 1864—1940 nime Eestimaa Provintsiaalmuuseum, 1940—41 ENSV Riiklik Ajaloo- ja Rev-imuuseum, 1941—44 Ajaloomuuseum, 1946—63 ENSV TA Ajaloomuuseum (sellal osa materjale hävitati), 1944—46 ja 1964—89 ENSV Riiklik Ajaloomuuseum. E. A-s säilitatakse üle 270 000 eseme, dokumendi, foto ja trükise. A-st 1952 paikneb muuseum Suurgildi hoones, külastajatele avati see 1954. 1975 sai ta Maarjamäe lossis filiaali, see avati külastajatele 1987 (Eesti lähiajaloo ekspositsioon). 1

Eesti Akadeemiline Helikunstnike Selts, lüh. EAHS, 1924—40 tegutsenud kutseliste muusikute eri-

Eesti Agronoomide S esimehed

1920—23	Jaan Raam
1923—38	Jaan Mägi
1938—45	Jaak Ümar
1991—97	Hans Küüt
1997—	Vahur Kul

Eesti Aianduse ja M duse Kokkseltsi juhid

1927—40	August M
1952—55	Pavel Solo
1955—75	Arthur Sak
1975—82	August Pe
1982—87	Harald M
1987—90	Vello Lind
1990—	Jüri Amur

Eesti Ajakirjanike Liit esimehed

1919—20	Jaan Tom
1921—23	Georg Ed Luiga
1924—26	Paul Olak
1927—28	Harald Ve
1929	Karl Kor
1930—32	Heinrich Moorson
1933	Karl Kor
1934—40	Jaan Tak
1940	August Sipsakas
1957—81	August Saaremäg
1981—88	Henno To
1989	Jüri Paal
1989—95	Märt Müü
1995—97	Toivo To
1997—2000	Ralf Amo
2000—01	Tiia Palm
2001—	Allan Ala

Eesti Agronoomide Selts. Ajakirja „Agronoomia" kaas

Eesti Aianduse ja Mesinduse Kokkselts. Logo

alaliit. Lähetas oma esindajaid msg. komisjonidesse ja žüriidesse, sh. Helikunsti Sihtkapitali Valitsusse. Korraldas kontserte (nt. 1927 Beethoveni kammertöödest, 1930 Cecelia Hanseni ja 1931 Nikolai Orlovi sooloõhtud, 1937/38 Artur Kapi nim. kontserdihooaeg jne.), heliloominguvõistlusi, nootide ja muusikakirjanduse väljaandmist („Kakskümmend aastat eesti muusikat", 1938, koostanud K. Leichter) jm. EAHS-i juures tegutsesid 1930. a-tel keelpillikvartett (Rudolf Palm, Herbert Laan, Artur Saat ja August Karjus) ja puhkpillikvintett (Evald Brauer, Mihhail Prokofjev, Bernhard Lukk, Leino Ernits ja Albert Kõhelik), kellele kirjutasid teoseid Heino Eller, Eduard Oja, Eugen Kapp jmt. EAHS-i tegevus lõpetati Hariduse Rahvakomissariaadi Poliitosk-a otsusega. Esimehed: Artur Kapp (1924—35), Riho Päts (1935—37), Juhan Aavik (1937—40), Adolf Vedro (1940). EAHS-i õigusjärglaseks sai 1989 kinnitatud uue põhikirja alusel Eesti Heliloojate Liit.

B: A.Hirvesoo. *Eesti Heliloojate Liit ja tema eellugu.* — TMK, 1984, 2.

Eesti Akadeemiline Kutseõiguslikkude Kunstnikkude Koondis, lüh. EAKKK, hiljem ka Eesti Akadeemiline Kunstnike Koondis, lüh. EAKK, 1935—40 tegutsenud Eesti kunstnike organisatsioon, mis koondas pms. Riigi Kunsttööstuskooli lõpetajaid ja õppejõude ning ✧Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingust lahkunud liikmeid. Oli registreeritud Tallinnas. Korraldas pms. oma liikmete teoste näitusi, andis välja albumit „Kunst" (1937) ja ajakirja „Kaunis Kodu" (1937—38). Tuntuimad liikmed: Andrei Jegorov, Arnold Kalmus ja Karl Herman.

Eesti Akadeemiline Loomakaitse Ühing, lüh. EALÜ, on asut. 1990 EPMÜ Veterinaaria Inst-i juurde, et parandada loomade heaolu, tõstes inimeste teadlikkust, eetilisi arusaamu ja vastutustunnet. EALÜ presidendid on olnud 1990—96 Helgi Aart ja a-st 1996 Andres Aland. Välismaistest organisatsioonidest tehakse enim koostööd Põhjamaade loomakaitseühingutega.

Eesti Akadeemiline Pedagoogika Selts, lüh. EAPS, pedagoogikateadlasi ühendav mittetulundusühing, mille eesmärk on Eesti pedagoogilise uurimistöö edendamine ja koordineerimine. Asutati 1930 Peeter Põllu algatusel TÜ juurde, 1940 suleti, taasasutati 1989 kahe iseseisva osakonnana — Tartu ja Tallinna osk-na (keskus Tartus). Selts peab töökoosolekuid. A-st 1992 korraldatakse kasvatusteaduste konverentse, mille materjalid kirjastatakse. Igal aastal korraldatakse eelmise aasta pedagoogikaalaste tööde võistlus. ◧

Eesti Akadeemiline Raamatukogu, a-ni 1965 ENSV TA Keskraamatukogu, 1965—89 ENSV TA Teaduslik Raamatukogu, 1989—97 Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1946 Tallinnas asut. universaalne teadusraamatukogu. Lugejateenindust alustati 1947 Teaduste Akadeemia majas Sakala t. 35. Praegune hoone (Rävala pst. 10) valmis 1963 (arh. Uno Tõlpus). Ajaloolised kogud sisaldavad nii Tallinna kui ka Eestimaa kub-u vanimate rmtk-de (Tallinna toomkooli rmtk., asut. 13. saj., Oleviste rmtk., 1552, Eestimaa Üldise Avaliku Rmtk., 1825, Eestimaa Kirjanduse Ühingu rmtk., 1842) raamatuid. Fondi andmed on Eesti suurimate rmtk-de ühises elektronkataloogis ESTER. A-st 1994 on E. A. R. Rahvusv. Rmtk-ühingute ja Institutsioonide Liidu (IFLA) ning Läänemere maade rmtk-de koostööühenduse „Bibliotheca Baltica" liige. Koostab ja avaldab retrospektiivset rahvusbibliograafiat (1525—1940) ning soome-ugri etnograafia ja folkloori alast bibliograafiat. Rmtk-s koostatavad elektroonilised andmebaasid on kättesaadavad Internetis. Uurimistöö teemad on baltikaosk-a kogude ning Eesti raamatu ja trükinduse ajalugu, kogude arendamine, kasutamine ja säilivus, liigitamine ja märksõnastamine ning lugejateenindus. 2002 oli fondi suurus 2,5 mln. teavikut, neist 40 % humanitaarteaduslikud, 26 % loodusteaduslikud ja 17 % sotsiaalteaduslikud. Vahetuspartnereid on 35 riigis, kokku 347. Lugejaid 21 000 (neist 80 % teadurid, kraadiõppurid, spetsialistid), laenutusi aastas 500 000. 2003 ühines E. A. R. TPÜ-ga ja kannab nime TPÜ Akadeemiline Rmtk.

B: *Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 50: Ülevaateid ja mälestusi.* Tln., 1996. ◧

Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, lüh. EASS, 1988 Tallinnas asut. organisatsioon, mis ühendab sõjaajaloouurijaid ja -huvilisi ning paljusid endisi ja tegevohvitsere. Seltsil on u. 80 liiget. Peamised tegevusalad on olnud Eesti sõjaajaloo uurimine (sh. esinemine msg. konverentsidel ja mälestussammaste avamisel) ning kaitsealaste struktuuride taastamisele kaasaaitamine ja nende töös osalemine. Esimehed: Mati Õun (1988—90 ja a-st 1998), Rein Helme (1990—92), Hannes Walter (1992—98).

Eesti Akadeemiline Välisvahetuse Fond, Eesti TA juurde 1993 moodust. fond, mille ülesanne on kindlustada rahaliselt Eesti teadlaskonna suhtlemist teiste riikide teadlastega valuutavaba ekvivalentse vahetuse korras. Vahetust reguleerivad Eesti TA ja tema välispartnerite koostöölepingud, osaleda on võimalik kõigil Eesti teadusasutustel ja ülikoolidel. 2003. a. oli fondil 23 partnerakadeemiat.

Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, lüh. EAÕS, on asut. 8. II 1924, 1940 tema tegevus seiskus, taasasutati 21. VI 1988 TÜ juures tegutseva juristide vabatahtliku ühendusena. Taotleb juristidest teadlaste ja praktikute koostööd, et tihendada õigusteaduse ja praktika seoseid, arendada erialaseid sidemeid, levitada õigusteadust ja demokratiseerida seadusandlust. Seltsi liikmed jagunevad tegev-, au-, välis- ja üliõpilasliikmeteks. Õigusteadust õppivad üliõpilased saavad tegevliikmeteks alates kolmandast aastast. Seltsi kõrgeim organ on üldkoosolek, kes valib juhatuse (selle liikmete hulgast nimet. seltsi esimees). 2003 oli tegev- ja üliõpilasliikmeid üle 200. ◧

Eesti Akordioniliit on asut. 1994. Liikmeid sadakond, pms. akordioniõpetajad. A-st 1999 president Tiit Kalluste. Põhieesmärk on edendada Eestis akordionipedagoogika täiustamise ja akordioni propageerimise alast muusikahariduslikku tegevust. Korraldab täienduskoolitust ja võistlusi ning koordineerib Eestis toimuvaid akordionialaseid üritusi.

Eesti Akrediteerimiskeskus, mõõteseaduse alusel 4. I 2000 majandusministri otsusega asut. sihtasutus, mille ülesanne on hinnata ja kinnitada (akrediteerida) laborite ja vastavushindamisasutuste (sertifitseerimis- ja inspekteerimisorganite) pädevust. 1993—2000 täitis seda ülesannet Eesti Standardiamet. Praegu töötab E. A-s põhikohaga 7 töötajat, lisaks neile on hindamistele kaasatud 60 oma eriala tunnustatud asjatundjat. ◧

Eesti Aleksandri Alampõllutöökool, ✧Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskool.

Eesti Aleksandrikool, lüh. EA, eesti ✧rahvusliku liikumise keskne üritus, mille eesmärk oli eestikeelse kõrgema rahvakooli asutamine. See mõte tekkis 1860. a-te alguses Viljandimaal Paistu ja Tarvastu khk-a rahvakooliõpetajate ja talupoegade seas (Jaan Adamson, Hans Wühner jt.). Kavandatava kooli nimetus tulenes sellest, et sooviti tähistada Aleksander I ajal toimunud Liivimaa talupoegade pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubelit. Viljandimaalasi toetasid haritlased Jakob Hurt, Johan Köler jt., nende vahendusel saadi 1869 keisrilt luba uue kooli jaoks raha koguda. 1871 valiti EA peakomitee, mille presidendiks sai J. Hurt, ning kujunes välja ülemaaline abikomiteede võrk (kokku 146 abikomiteed). Kogumistöö toimus põhil. nn. korjamisraamatutega, annetusi saadi nii rikastelt

kui ka vaestelt. 1888. a-ks oli kooli avamiseks vajalik summa koos (u. 100 000 rbl.). Korjanduse käigus selgitati emakeelse kooli vajadust, sest kirikutegelased ja aadlikud olid kooli vastu. EA peakomitee ja abikomiteede suurkoosolekud Tartus kujunesid omamoodi rahvaesinduseks. 1880. a-te alguses tekkisid EA tegelaskonnas lahkhelid, vaieldi kooli tüübi (päevakorral oli ka eestikeelse keskkooli rajamise mõte) ja kuratooriumi koosseisu üle, vaidlustes kajastus rahvuslikus liikumises osalenud rühmitiste võimuvõitlus. Tülide haripunkt oli J. Hurda tagandamine presidendi kohalt 1883. Nii J. Hurt kui ka vastasleeri juht Mihkel Veske pöördusid õigluse jaluleseadmiseks tsaarivõimu poole. 1884 sulgesid võimud peakomitee ja kõik abikomiteed, kooliasjadega hakkas tegelema 25-liikmeline komisjon. Abikomiteed said taas tegutsemisloa, kuid korjanduse hoog vaibus. 1888 avati Põltsamaa läh. Kaarlimõisas EA nime kandev venekeelne linnakool, kus siiski säilis eestimeelsus: eesti k. oli õppeaine ja ka põllutööd õpetati eesti k-s. Kool suleti 1906.

B: *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Trt., 1939; H. Kruus. *Eesti Aleksandrikool*. Trt., 1939.

Eesti-Ameerika Ärikolledž, 1989 Tallinnas asut. erakõrgkool. E-A. Ä-s on 2 teaduskonda: majandus- ja õigusteaduskond. 2002. a. õppis kolledžis 772 üliõpilast. Tegutsevad keeltekool ja ärikool. E-A. Ä. teeb koostööd USA ülikoolidega (ingl *Schiller International University*, *Pacific Coast University*), Amsterdami Kutseharidusülikooliga ja TTÜ-ga. Rektor on a-st 1995 Aleksandr Lukjanov.

Eesti Ametiühingute Keskliit, lüh. EAKL, moodustati 12. IV 1990 Eesti aü-te kongressil, mis oli 1989. a. toimunud Eestimaa aü-te XX kongressi järelistung. Võeti vastu põhikiri. EAKL-i asutasid 31 organisatsiooni, kuhu kuulus 775 542 liiget (1989. a. algul oli aü-tes 811 470 in.). 1999. a. lõpul kuulus EAKL-i liikmesliitudesse 58 000 töötajat. 1990. a-il arvati liidust välja vanu ja moodustati uusi liite (nt. 1992 Teenistujate Ametiliitude Keskorg. TALO). Esimene sotsiaaltagatiste lepe allkirjastati 1991. 1994 võeti EAKL vastu Rahvusv. Vabade Aü-te Konföderatsiooni liikmeks ja 1998 Euroopa Aü-te Konföderatsiooni vaatlejaliikmeks. 2000 võttis EAKL oma III kongressil vastu tegevuskava a-iks 2000—04 ja täiendas põhikirja. A-st 1989 ilmub ajaleht „Rahva Leht" (a-ni 1992 „Rahvaleht") ja a-st 1995 „Народная Газета". Aü-te ülesanne on oma liikmete tööalaste ja sotsiaalsete huvide esindamine ja kaitsmine (kollektiivlepingud, palgapoliitika, sotsiaaltagatised, tööhõive jm.). EAKL-i esimehed: 1990—91 Siim Kallas, 1991—2000 Raivo Paavo, a-st 2000 Kadi Pärnits.

Eesti Antarktika Ekspeditsioon, Välismin-i ja Eesti TA Polaaruuringute Komitee poolt 2002 algatatud projekt ja sellega tegelev mittetulundusühing (E. A. E-d), mille eesmärk on käivitada Eesti Antarktika uurimise programm, et saavutada Eestile Antarktika lepingu konsultatiivse poole staatus (Eesti liitus lepinguga 17. mail 2001). Ekspeditsioonilaevana mootorpurjekat kasutades on kavas rajada Victoria maale Rossi mere rannikule suviti tegutsev teadusjaam ning teha maismaal ja Rossi merel keskkonna- ja ökosüsteemide uuringuid. 2003. a. jaan-s käis tööpiirkonnas projekti juht Mart Saarso ning valis välja tulevase polaarjaama asukoha, see rajatakse Woodi lahe rannikule. Projekti teadusprogrammi koordineerib Eesti teenekaim Antarktika-uurija Enn Kaup. ▸

Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, lüh. EAÕK, õigeusu kirik, mille juht on metropoliit ning kirikuvalitsus on EAÕK Sinod. EAÕK-l on 59 kogudust, kogudusi teenib 25 vaimulikku, liikmeid oli kiriku andmeil 2002. a. u. 18 000.

EAÕK asutasid 1919 EV terr-l asuvad õigeusu kogudused. Moskva patriarh Tihhon andis 1920 Eesti õigeusu kirikule iseseisvuse. 1922 lahkus EAÕK Moskva Patriarhaadi kanoonilisest alluvusest, a-st 1923 kuulub ta Konstantinoopoli Oikumeenilise Patriarhaadi kanoonilisse jurisdiktsiooni. 1941 liideti EAÕK Moskva Patriarhaadiga. Samal aastal taastas EAÕK Tallinna Metropoolia oma alluvuse Konstantinoopoli Patriarhaadile. 1945 lõpetas Moskva Patriarhaat EAÕK tegevuse Eesti terr-l iseseisva kirikuna. 1945—93 tegutses EAÕK paguluses, tema tegevus Eestis taastati 1993. Metropoliit on a-st 1999 Stefanus.

B: *Eesti Apostlik Ortodoksi Kirik eksiilis 1944—1960*. Stockholm, 1961; S. Samson ja S. M. Salasoo. *Kiriku ajalugu*. Tln., 1990; I. Au ja R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000; V. Salo. *Riik ja kirikud Eestis 1940—1991*. Trt., 2000.

Eesti Arhitektide Liit, lüh. EAL, arhitektide, maastikuarhitektide ja arhitektuuriteadlaste organisatsioon, 1921—40 tegutsenud Eesti Arhitektide Ühingu (lüh. EAÜ) õigusjärglane. Asutajaid: Karl Burman sen., Ernst Ederberg, Eugen Habermann, Ernst Jacoby, Herbert Johanson, Edgar Kuusik, Ernst Kühnert, Anton Soans, Karl Tarvas, Franz de Vries. Esimene EAÜ esimees oli Eugen Habermann (1922—32). Ühingu eesmärk oli koondada Eesti arhitekte Eestimaa ehituskunsti edendamiseks. Korraldati projektide võistlusi ja näitusi, avaldati „Ehituskäsiraamat" (1932) ja „Eesti Arkitektide Almanak" (1934). EAÜ kuulus Rahvusv. Arhitektide Koondisesse ning osales selle kongressidel ja näitustel. A-st 1935 võisid EAÜ liikmed kuuluda ✧Inseneerikoja arhitektuurisektsiooni (1938 kuulus sinna 84 arhitekti). — 1945 asutati Tallinnas Eesti NSV Arhitektide Liit, osakond Tartus (a-st 1958), Pärnus (a-st 1979) ja Viljandis (a-st 1980). Kuulus NSVL Arhitektide Liitu. Liidul oli linnaehituse, elamu- ja ühisk. hoonete ehituse, tööstusarhitektuuri-, maa-arhitektuuri-, arhitektuurimälestiste ja arhitektuuriajaloo, sisekujunduse, arhitektuuri üldprobleemide, teooria, kriitika ja propaganda ning noortesektsioon. Algatas almanahhi ✧„Ehituskunst" väljaandmist. Korraldati ülevaatenäitusi; 1970. a-te lõpust aktiviseerus arhitektide noorem põlvkond (paberarhitektuuri näitused 1978, 1984, 1985), nende Tallinna koolkonnal olid näitused Skandinaavias ja Lääne-Euroopas. — EAL taasasutati 1989, esimeheks valiti Ike Volkov. EAL jätkab EAÜ tegevust ja traditsioone. Eesti taasiseseisvumisega kaotas EAL riigi toetuse, tema tegevust on stabiilselt toetanud Eesti Kultuurkapital. EAL-iga koostöös hakkasid toimuma arhitektuuritriennaalid (alates 1990). 1993 võeti EAL Baltimaade Arhitektide Liitude Assotsiatsiooni (BAUA) koosseisus Rahvusv. Arhitektide Liidu (UIA) liikmeks. A-st 2000 on EAL-il Euroopa Arhitektide Nõukogu (ACE) vaatlejaliikme staatus. ▸ ◨

Eesti Antarktika Ekspeditsioon. Eesti polaarjaama võimalik asukoht Mount Melbourne'i vulkaani jalamil Woodi lahe rannikul oaasis (74° 21,6′ lL, 165° 07,8′ ip.), pildistatud u. 100 m kõrguselt

Eesti Arhitektide Liidu esimehed

1945—50	Alar Kotli
1950—55	Otto Kangro
1955—79	Mart Port
1979—84	Voldemar Herkel
1984—89	Jüri Jaanus
1989—92	Ike Volkov
1992—93	Margus Kadak
1994—97	Hain Tõnso
1998—2001	Kalle Vellevoog
2002—	Tõnu Laga

EESTI ARHITEKTIDE LIIT

Eesti Arhitektide Liidu Logo

Eesti Arhitektuurimuuseum, lüh. EAM, on asut. 1991, paikneb a-st 1996 Tallinnas Rotermanni soolalaos (ehit. 1908, rekonstruktsiooni arh-d Ülo Peil ja Taso Mähar). Kollektsioneerib, dokumenteerib, säilitab ja tutvustab Eesti arhitektuuri ajalugu ja arengut. EAM-i põhikogu moodustavad Eesti linnade ja asulate plaanid, projektid, joonised, maketid, dokumendid, käsikirjad ja fotod. Muuseumis korraldatakse arhitektuuri ja moodsa kunsti näitusi, kontserte ja kunstiüritusi, aktiivselt vahendatakse välisnäitusi. Eksperimentaalsete ürituste („Muuseumiöö" jt.) eesmärk on avardada ettekujutust nüüdisaegsest muuseumist. Eesti arhitektuuri alaseid uurimusliku iseloomuga suurnäitusi: „Eesti paas: geoloogia ja arhitektuur", „20. sajandi alguse Tallinn", „Eesti puitarhitektuur", „Kahemõõtmelised majad: Eesti arhitektuurifoto ajalugu", „Funktsionalism Eestis" jt. EAM publitseerib kataloge ning annab välja Tallinna arhitektuurijuhte. Muuseumil on erialarmtk. EAM on Rahvusv. Arhitektuurimuuseumide Konföderatsiooni (ICAM) liige, muuseumi töötajad kuuluvad rahvusv. muuseumide org-i ICOM ning 20. saj. arhitektuuri kaitse org-i DoCoMoMo. A-st 1991 on EAM-i dir. Karin Hallas-Murula. ▲

Eesti Arnold Schönbergi Ühing [*šö:n-*] on asut. 1992 eesmärgiga uurida ja levitada A. Schönbergi ning tema õpilaste-mõttekaaslaste pärandit ja uuenduslikke muusikasuundi. Ühingul on 16 liiget, ta vahendab haridusprojektide, kirjastustegevuse (✧*Scripta Musicalia*), muusikaalaste ürituste jms. kaudu oma eesmärgile vastavat muusikalist vaimuvara. Ühing korraldab Pärnu nüüdismuusika päevi (1988—94, a-st 2003) ja Tartu uue muusika pidustusi (1995—2002). A-st 2003 on ühingu esimees Märt-Matis Lill.

„Eesti Arst", teaduslik meditsiiniajakiri, Eesti Arstide Liidu ja Perioodika AS-i väljaanne. Ilmub a-st 1922: a-ni 1940 iga kuu, 1941—44 ebaregulaarselt, 1945—89 kandis nime „Nõukogude Eesti Tervishoid" (1945—57 aastas 1—2 nr-t arstliku kogumikuna, 1958—89 6 nr-t aastas). Nimi taastati 1989, a-ni 1999 ilmus aastas 6 nr-t, 2000 hakkas ilmuma iga kuu; 2003. a. oli trükiarv 3800. ◀1

„Eesti Arst". Kaas

Eesti Arstide Liit, lüh. EAL, a-ni 1940 Eesti Arstideseltside Liit, arstide vabatahtlik kutseliit, mille eesmärk on arstkonna ühendamine, tervishoiupoliitika kujundamine, meditsiinikultuuri edendamine ja oma liikmete kutsehuvide ja õiguste kaitsmine; asut. 1921, taasasut. 1988, liikmeid 2560 (2003), tegevus toimub 20 osakonnas. EAL on osanik AS-is Medicina (annab välja eestikeelset meditsiinikirjandust) ja Eesti Arstu OÜ-s (annab välja ajakirja „Eesti Arst"). Korraldab Eesti arstide päevi. ◀1

Eesti Astronoomia Selts, kutseliste ja harrastusastronoomide ning astronoomiahuviliste ühing; asut. 1999 Tallinnas. Tegevuse eesmärk on astronoomia ja sellega seotud teaduste ning astronoomiaalase hariduse ja kultuuri arendamine Eestis. Selts teeb koostööd Eesti ja välismaa teadlastega ning teadus- ja haridusasutustega, vahendab tellimusi kvalifitseeritud astronoomiaalastele uuringutele, korraldab ekspertiisi astronoomiat ja sellega seotud teadusi puudutavates küsimustes, vaatlusõhtuid, kokkutulekuid (2002 toimus astronoomiahuviliste VII üle-eestiline kokkutulek), erialaseid uurimisreise jm. üritusi, tegeleb kirjastamisega ning vahendab meedias astronoomiaalast teavet. A-st 1999 Euroopa Astronoomia Seltsi (ingl *European Astronomical Society*) liige. Juhatuse esimehed: 1999—2001 Tõnu Viik, a-st 2001 Jaak Jaaniste. Liikmeid 2002. a. 66.

Eesti Autorite Ühing, lüh. EAÜ, on asut. 8. X 1991, põhineb autorite vabatahtlikul liikmelisusel. Esindab pms. heliloomingu ja kujutava kunsti teoste autorite õigusi, sõlmib teoste kasutajatega lepinguid ning kogub autoritasu ja maksab seda välja. 2002 kogus EAÜ autoritasu 40 mln. kr., millest 1072 Eesti autorit said 15 433 351 kr. EAÜ kõrgeim organ on liikmete üldkoosolek, liikmeid 1750 (2003), esimees a-st 1991 Mikk Targo. EAÜ tegevust viib ellu EAÜ büroo, mida juhib tegevdir. Kalev Rattus.

Eesti Biokeskus, lüh. EBK, 1986 Eesti TA juurde asut. uurimisinstituut, a-st 1995 kuulub Haridus- ja Teadusmin-i haldusalasse. Koostöös TÜ molekulaar- ja rakubioloogia inst-ga teeb EBK geeni- ja rakubioloogia- ning biomeditsiinialaseid fundamentaal- ja rakendusuuringuid (geenikspressiivsus, genoomi ja geenide struktuur, talitlus ja evolutsioon, kasvajate bioloogia, geeniteraapia, geenitehnoloogia rakendus keskkonnakaitses). 1. I 2003 oli EBK-s 43 töötajat, dir. on a-st 1986 Richard Villems.

Eesti Biomeditsiinitehnika ja Meditsiinifüüsika Ühing, lüh. EBMÜ, on asut. 1994 Tallinnas. Ühingu põhieesmärk on meditsiinifüüsika- ja biomeditsiinitehnikaalase teadus-, haridus- ja arendustegevuse edendamine, põhiülesanne arstide ja tehnikaala spetsialistide koostöö toetamine ning arendamine, ameti- ja täienduskoolituse korraldamine ning koostöö tegemine rahvusv. organisatsioonidega. Ühing osaleb aktiivselt Eesti biomeditsiinitehnika teadusprogrammis, korraldab konverentse (1999 Põhja- ja Baltimaade 11. biomeditsiinitehnika konverents) ja seminare. On mitme rahvusv. organisatsiooni (a-st 1994 IFMBE, *International Federation for Biological and Medical Engineering*, a-st 1996 EFOMP, *European Federation of Organizations for Medical Physics*) liige. Liikmeid 66, esimees 1994—2001 Hiie Hinrikus, a-st 2001 Jaanus Lass.

Eesti Coca-Cola Joogid [*koka-ko:la*], a-st 2003 AS Coca-Cola HBC Eesti, rahvusv. kontserni *Coca-Cola HBC* tütarettevõte, tegutseb aktsiaseltsina. Kokakoolat hakati Eestis tootma 1992, kui tööd alustas Coca-Cola firma ja Tallinna Karastusjookide Tehase ühisettevõte. Firma on Eesti karastusjoogituru liider.

Eesti Demokraatlik Erakond, lüh. EDE, mais 1917 Tartus Eesti rahvusliberaalide asut. partei. Taotles kodanlik-dem. ühisk-akorraldust ning Venemaa muutumist föderatiivseks dem. vabariigiks, kus Eesti oleks osariik, millel on oma parlament ja põhiseadus. Taotleti ka kodanikuvabadusi ning toetati eraomandit ja ettevõtlusvabadust, sellega tõmbas EDE selge vahejoone enda ja sotsialistide vahele. Sooviti maa järkjärgulist

minekut rahva kätte ning talumajapidamise täielikku domineerimist kui Eesti rahvusliku maakorralduse alust. Suurt tähelepanu pööras EDE rahvuskultuuri ja keele arengule. Erakonna liberaalne tegevuskava ühendas haritlasi, majaomanikke, taluperemehi jt., partei pol. tuumikuks olid ajalehe „Postimees" ringkonnad. EDE-l olid organisatsioonid Lõuna-Eesti mk-des (Tartu-, Viljandi-, Võru- ja Pärnumaal), Põhja-Eestis ei olnud partei mõjukas. 5. XI 1917 valiti EDE 24-liikmeline ajutine keskkomitee, mille eesotsas oli Jaan Tõnisson. 30. XI 1918 ühinesid EDE ja ✧Eesti Radikaaldem. Erakond ✧Eesti Rahvaerakonnaks.

Eesti Diplomaatide Kool, lüh. EDK, rahvusv. suhete alane teadus- ja arendusasutus. Asut. 1990 EV valitsuse otsusega, et koolitada taasiseseisvunud EV-le diplomaatilisi töötajaid ning pakkuda riigiametnikele täienduskoolitust. Algul tegutses EDK Eesti Majandusjuhtide Inst-i juures, 1998 reorganiseeriti ta eraõiguslikuks sihtasutuseks. Sihtasutus korraldab rahvusv. suhete ja Euroopa-integratsiooni valdkonnas teaduslikke fundamentaal- ja rakendusuuringuid (rahvusv. suhete ajalugu, Euroopa pol. integratsioon, julgeolek ja konfliktid) ning täiendusõpet (rahvusv. suhted, Euroopa-integratsioon, EL-i alased lühikoolitused). 1990—2002 on kooli lõpetanud 300 in. Dir. 1990—93 Mati Lukas, a-st 1993 Ekke Nõmm.

Eesti Draamateater, Eesti suurim sõnalavastusteater, asub Tallinnas. 1920 alustas tööd Paul Sepa erateatristuudio, millest kasvasid välja Draamastuudio Ühing (1921) ja ✧Draamastuudio teatrikool. Teatrikooli I lennu lõpetajad Priit Põldroos, Leo Kalmet, Otto Aloe, Rudolf Engelberg, Kaarli Aluoja, Ly Lasner, Felix Moor, Johannes Kaljola jmt. asutasid 1924 Draamastuudio Teatri (avati 1925). Näitlejaskond täienes varsti sama kooli järgmiste lõpetajatega (Arno Suurorg, Aado Hõimre, Raivo Opsola, Voldemar Alev, Eduard Tinn, Salme Reek, Reet Aarma jmt.). Hiljem lisandusid end. ✧Draamateatri näitlejad Eduard Türk, Ruut Tarmo, Mari Möldre jmt. Draamastuudio Teater mängis allüürnikuna ✧Tallinna saksa teatri majas (praegune E. D-i hoone, valminud 1910). 1930—41 tuli teistest teatritest näitlejaid juurde: Aino Talvi, Lisl Lindau, Olli Ungvere, Franz Malmsten, Olev Eskola, Linda Tubin jmt. Teatrijuht oli 1927—44 L. Kalmet, lavastasid K. Aluoja, R. Tarmo ja Paul Sepp. Mängukavas olid olulisel kohal eesti näidendid ja proosa dramatiseeringud (Tammsaare, Luts, Raudsepp, Mälk), kuid mängiti ka maailmaklassikat ja kaasaegset välisdramaturgiat ning anti noorsoo- ja (a-st 1936) nukuetendusi. 1937 nimetati Draamastuudio Teater E. D-ks ja 1939 saadi lõplikult teatrimaja omanikuks. 1940 teater riigistati. Saksa okupatsiooni ajal anti etendusi ka saksa k-s. 1944 nimetati teater ümber Riiklikuks Draamateatriks, kunstiliseks juhiks sai P. Põldroos. Pärast II maailmasõda liitusid trupiga Jaroslavli kunstiansamblitest tulnud näitlejad Valdeko Ratassepp, Alfred Rebane ning Eduard ja Olev Tinn, sõja ajal diplomi saanud ✧TK Riikliku Lavakunstikooli I lennust olid teatrisse jäänud Ellen Liiger ja Voldemar Panso. Nemad koos enamiku EV-aegsete tippnäitlejatega moodustasidki kollektiivi tuumiku. 1948 liideti E. D-ga lühikest aega tegutsenud ✧ENSV Riikliku Noorsooteatri näitlejaskond, teater kandis 1948—49 nime „Uus Teater" ja a-st 1949 Tallinna Riiklik Draamateater. 1949 ühendati kollektiiviga ka „Estonia" vanade traditsioonidega draamarühm („Estonia" muudeti muusikateatriks): Ants Lauter, Hugo Laur, Kaarel Karm, Ants Eskola, A. Talvi, Meta Luts, Rudolf Nuude, Katrin Välbe, Heli Viisimaa, lavastaja Andres Särev jmt. Peanäitejuhiks määrati A. Lauter, pärast tema mahavõtmist 1950. a. represseerimislaines nimetati sellele kohale A. Rebane. Stabiilsem ajajärk algas Ilmar Tammuri peanäitejuhiks (1952—70) tulekuga, teatris lavastasid sel ajal ka A. Särev, L. Kalmet, Gunnar Kilgas, Ben Drui, Moskvast 1955 Eesti esimese režiidiplomi saanud V. Panso jmt. 1950. a-te algul liitusid trupiga nii ✧Eesti Riikliku Teatriinst-i lõpetanud Linda Rummo, Jüri Järvet, Eino Baskin, Inna Taarna jmt. kui ka ✧GITIS-e eesti stuudio liikmed Ita Ever, Silvia Laidla, Jaanus Orgulas, Ervin Abel, Rein Aren, Aksel Orav jmt. 1952 anti teatrile Viktor Kingissepa nimi, 1957 lisandus tiitel „akadeemiline". Taastunud oli vahepeal kaduma hakanud publikuhuvi. Repertuaaris oli eesti klassikute (Tammsaare ja Luts A. Särevi ja V. Panso dramatiseeringus, Kitzberg, Vilde) kõrval ka maailmakirjanduse autoreid (Shakespeare, Schiller, Lermontov, Ibsen, Shaw); vene nn. rev-iklassikale (Trenjov, Korniitšuk, Pogodin, Višnevski) lisandus ka inimlikumas toonis käsitletud argiprobleemidega näidendeid (nt. Rozov), nii nagu eesti algupärandites vahetasid Jakobsoni välja Rannet, Smuul ja Liives. Lavastati ka Brechti, Garcia Lorcat ja Millerit. Näitlejaid tuli juurde teatri juures 1950.—60. a-il tegutsenud stuudiotest (Ester Pajusoo, Ain Jürisson, Hans Kaldoja jmt.), teistest teatritest (Velda Otsus, Heino Mandri) ja 1960. a-il ka lavakunstikateedrist (Mati Klooren, Tõnu Aav, Meeli Sööt, Ago Saller, Helle-Reet Helenurm, Raivo Trass jpt.). Toimus ka suur pereheitmine: lavastaja V. Pansoga läksid 1965 äsja asut. ENSV Riiklikku Noorsooteatrisse kaasa L. Rummo, J. Järvet, L. Lindau, A. ja O. Eskola, S. Laidla, H. Mandri, Mikk Mikiver jmt. E. D-s oli märgata teatrijuhtide väsimust ja vaadete aegumist. Kriisist päästis esindusteatri V. Panso asumine peanäitejuhiks (1970); peakunstnikuks sai Mari-Liis Küla, vahetus ka administratsioon. 1968 ehitati pööningukorrusel välja väike saal. Lavakoolist tulid teatrisse Kersti Kreismann, Juhan Viiding, Tõnis Rätsep, Martin Veinmann, Helle Pihlak, Maria Klenskaja, Elle Kull, Rita Raave jmt. Naasid J. Järvet ja H. Mandri, Tartust tuli Einari Koppel. Kasutati palju külalislavastajaid (Maria Knebel, Adolf Šapiro, Ion Ungureanu, Pēteris Pētersons, Sakari Puurunen, Grigori Kromanov, Kaarin Raid jt.). Varsti tuli teise lavastajana koosseisu M. Mikiver. 1970. a-il teatri tase tõusis ja stiil moderniseerus. Tammsaare ja Smuul said uue vormi, lavale tulid Traadi, Vetemaa, Krossi, Kaplinski ja Saluri teosed, Shakespeare'i kõrval mängiti ka Maeterlincki, O'Neilli, Strindbergi, Pirandellot, Beckettit, Ardenit, Vonneguti ja Bondi. Uustõlgendused äratasid taas huvi Tšehhovi ja Kitzbergi vastu. Ajastuilmekad autorid olid Gelman, Saja, Drutse ja Vampilov. Teatris lavastasid Panso õpilased Raivo Trass ja Merle Karusoo ning Ago-Endrik Kerge. Lavale jõudnud noornäitlejatest pälvisid tähelepanu Urmas Kibuspuu, Jüri Krjukov

Eesti Draamateater Logo

Eesti Draamateater

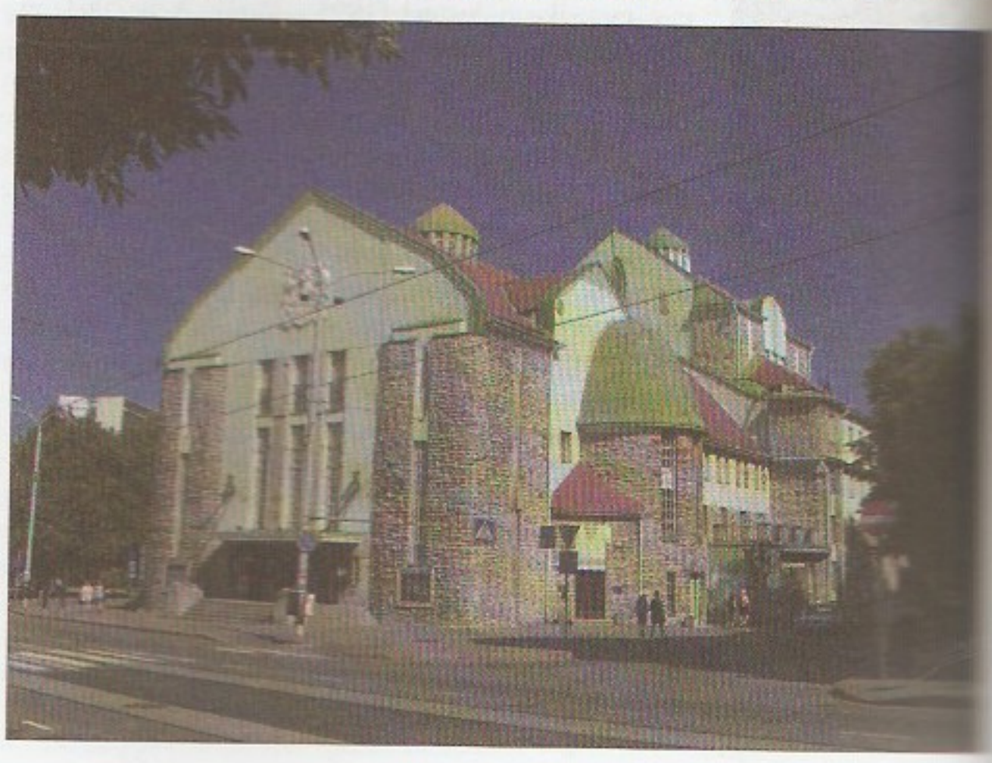

Eesti Ehitusettevõtjate Liit. Logo

EESTI EHITUSETTEVÕTJATE LIIT
ESTONIAN ASSOCIATION
OF CONSTRUCTION ENTREPRENEURS

„Eesti Ekspress". Väänik

„Eesti Elu". Päismik

Draamateater.

Draamateater

„Eesti Ekspressi" peatoimetajad

1989–90	Hans H. Luik
1990–92	Ivo Karlep (kt.)
1992	Hans H. Luik
1992–95	Mahlis Jürgen
1995–96	Peeter Hülbenmägi
1996–97	Tiina Soom
1997–2002	Agnes Kokk
2002–	Tiina Kaalep

Eesti Elektroonikaühingu esimehed

1958–61	Armand Viard
1961–65	Vambola Tõsine
1965–75	Bruno Saul
1975–77	Agnes Kaldma
1977–2002	Tiiu Tammaru Simson
2002–	Andres Talikõpu

ja Anne Paluver. 1976 sai peanäitejuhiks M. Mikiver. 1980. a-il olid repertuaari keskmes rahvuslikku mälu hoidvad ja äratavad lavastused (Kruusvalli, Saluri, Krossi, Traadi, Tammsaare, Vilde ja Undla-Põldmäe tekstide põhjal). 1983 tuli lavastajaks Evald Hermaküla (1988—91 kunstiline juht), kes tõi lavale ka uusi autoreid (Pinter, Genet, Schaeffer). 1980. a-ist lavastas J. Viiding väikese rühmaga Beckettit, Ionescot ja Betsuyakut, 1990. a-il tegi oma kindla trupiga tööd E. Hermaküla. 1980. a-te näitlejatäiendusest oli olulisim Aarne Ükskülа liitumine ja A. Lutsepa tulek, Noorsooteatrist kutsuti tööle Kaie Mihkelson ja Sulev Luik. 1990. a-te algul sidusid end E. D-ga lavastajad Mati Unt ja Priit Pedajas. 1991—98 oli E. D-i eesotsas teatrijuht Margus Allikmaa, 1998 sai peanäitejuhiks M. Karusoo ja a-st 1999 P. Pedajas. Lavastajatena kujundavad teatri ilmet P. Pedajas, M. Mikiver, Mati Unt, Hendrik Toompere, Ain Prosa ja Tiit Ojasoo. On kasutatud ka külalislavastajaid (Georg Malvius, Kurt Nuotio, Elmo Nüganen, Roman Baskin, Katri Kaasik-Aaslav, Hilda Hellwig). M. Karusoo jätkab dokumentaalteatri suunda. Lavastaja ja kunstniku loomingulise tandemina töötavad viljakalt P. Pedajas — Pille Jänes (a-st 1993 peakunstnik), M. Mikiver — Ervin Õunapuu ning T. Ojasoo — Ene-Liis Semper, kujundusi on loonud M. Unt, Lilja Blumenfeld, Vadim Fomitšev, Airi Eras jt. 1990. a-il kujunes trupis välja uus tuumik, mille eesotsas on vanameistrid I. Ever ja A. Ükskülа, sinna kuuluvad ka K. Kreismann, M. Klenskaja, Ülle Kaljuste, A. Lutsepp, Guido Kangur, Andrus Vaarik, Lembit Ulfsak, M. Veinmann, Sulev Teppart, Aleksander Eelmaa, Mait Malmsten, Elina Reinold, Maria Avdjuško, Merle Palmiste, Ivo Uukkivi jmt. Trupiga on ühinenud Laine Mägi ja Tõnu Kark. Noortest on esile tõusnud Tiit Sukk, Taavi Teplenkov ja Jan Uuspõld. Kasut. külalisnäitlejaid (Ülle Ulla, S. Laidla, Rein ja Tõnu Oja jt.), aeg-ajalt võetakse ette vabaprojekte. Klassikat, suvelavastusi jm. on mängitud ka väljaspool oma maja (Sagadi ja Keila-Joa mõisas, Kadrioru lossis, Energeetikamuuseumis jm.). Teatri mängukava on mitmekülgne, hõlmab klassikat ja nüüdisautoreid, tänapäeva eesti autoritest on enimmängitavad Kõiv, Kross, Kruusvall, Karusoo, Ulman ja Kivirähk. ◂

Eesti Ehitus, AS Eesti Ehitus, ehitusettevõte. Asutati 1988 Nõuk.-Soome ühisettevõttena. 1993 omandas E. E-e AS EE Grupp. 1996 ostsid Eesti omanikud Soome partneritelt nende osa AS-st EE Grupp ning sellest ajast põhineb E. E. täielikult Eesti kapitalil. Ettevõtte põhikapital on 30 mln. ja käive 1 mrd. kr. ning tal on 2 tütarettevõtet (AS Linnaehitus ja AS Aspi). E. E. on ehitanud peale Eesti ka Lätis, Leedus, Venemaal ja Ukrainas.

Eesti Ehitusettevõtjate Liit, vabatahtlikult ühinenud ehitusettevõtjaid ühendav mittetulundusühing, asut. 1991. E. E. L-u ülesanne on koordineerida oma liikmete tegevust ehitustegevuse majanduspol. küsimustes ja suhetes töövõtjatega ning liikmesettevõtetega. Liitu kuulub u. 100 ettevõtet, nende kogukäive moodustab Eesti ehituskäibest 45 % ning netokäive oli 2002. a. u. 10 mrd. kr. ◂

Eesti Ehitusinseneride Liit, lüh. EEL, on asut. 1991 Tallinnas. Tegevuse eesmärk on edendada ehitust, arendada oma liikmete kutseoskusi ja osaleda ehitusala tehnika-, teadus- ning hariduspoliitika kujundamises. EEL avaldab aastaraamatut ning osaleb ajakirjade „Ehitaja" ja „Ehituskaar" väljaandmises. EEL on Eesti Inseneride Liidu ja Euroopa Ehitusinseneride Liitude Nõukogu liige. Liikmeid 2002. a. üle 300, sh. 2 kollektiivliiget — Eesti Kütte- ja Ventilatsiooniinseneride Ühendus ja Eesti Geotehnika Ühing. Volikogu esimees 1991—97 Urmo Kala, a-st 1997 Holger Karema.

„Eesti Ehitusmälestised", 1950—92 tegutsenud ehitusmälestiste uurimise ja projekteerimise instituut. Asutati Teadusliku Restaureerimise Töökojana, 1968—78 kandis nime Vabariiklik Restaureerimisvalitsus, 1978—88 Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Inst. (lüh. KRPI; 1978 moodustati Tartu filiaal), 1988—92 Riiklik Uurimis- ja Projekteerimisinst. (RUPI) „E. E-d". Koostas teadusuuringute (andsid ülevaate mälestiste seisundist ja nende arhitektuuri- ja kultuuriväärtusest) alusel restaureerimiskontseptsioone ning suunas mälestiste ennistamist, korraldas teaduskonverentse ja näitusi, avaldas erialakirjandust ja propageeris mälestiste kaitset. Kujunes oluliseks arhitektuuriajaloo uurimiskeskuseks. Koosnes 3 projekteerimisosk-st (Tallinna mälestised, muu sakraal-, kindlus- ja linnaarhitektuur ning talurahva- ja mõisaarhitektuur) ja teadussektorist. Ennistatud mälestisi: Tallinna Niguliste kirik, Narva linnus, Kuressaare linnus, Haapsalu linnus, Kadrioru loss. 1990 asutati Pärnu töögrupist AS „Arcus" (nüüd OÜ Arcus Projekt) ja 1991 Tartu filiaalist OÜ Arc Projekt. RUPI-s töötanud inimestest on välja kasvanud OÜ Restauraatorprojekt (1994—96 RAS Eesti Restauraator, 1996—2001 AS Restauraatorprojekt).

„Eesti Ekspress", Hans H. Luige asut. parempoolne sõltumatu nädalaleht, kuulub meediakontserni Ekspress Grupp. Ilmub alates 22. IX 1989 Tallinnas (Eesti esimene neljavärvitrükis ajaleht). Algatas lühida ja lööva käsitlusviisi, eiranud msg. tabusid, juurutanud uusi žanre (kasutanud kollase ajakirjanduse elemente), viljelnud uurivat ajakirjandust. Lehel on kultuurilisa „Areen" jm. eriväljaandeid. Trükiarv u. 46 000, vastutav väljaandja H. H. Luik. Interneti väljaanne www.ekspress.ee. ◂ 1

Eesti Elektrijaam, ✧Narva Elektrijaamad.

Eesti Elektroonikaühing, lüh. EEÜ, elektroonika, raadio- ja televisioonitehnika, telekommunikatsiooni, informaatika, arvutustehnika ja neile lähedastes valdkondades töötavate füüsiliste ja juriidiliste isikute kutseühing, 1958 asut. A. S. Popovi nim. Raadiotehnika, Elektroonika ja Side Teaduslik-Tehnilise Ühingu Eesti Vabariikliku Org-i õigusjärglane; praegune nimetus a-st 1991. EEÜ eesmärk on oma liikmete erialaste teadmiste täiendamine, nende kutsealaste huvide kaitsmine ning Eesti teaduse ja tehnika arendamisele kaasaaitamine. Tegutsevad mikroelektroonika, mõõteelektroonika, bio- ja meditsiinielektroonika, telekommunikatsiooni-, ringhäälingu- ja raadiotehnikasektsioon ning sideklubi. EEÜ korraldab sümpoosione, konverentse, loenguid, tehnikanäitusi jms. Igal aastal toimub üle-eestiline rahvusv. telekommunikatsioonipäevale (17. mai) pühendatud konverents. EEÜ on tulemuslikult tegelnud ka standardimisega: on koostatud televisiooni- ja raadio-ringhäälingu- ning kaabeltelevisiooni- ja telekommunikatsioonialaseid standardeid, mis on kinnitatud Eesti Standardikeskuses ja kantud Eesti standardite registrisse.

Kutseühinguna hindab EEÜ oma liikmete erialakvalifikatsiooni ja töökogemusi ning langetab otsuse Eesti kutselise inseneri tiitli andmise kohta. 2002. a. oli EEÜ-l 50 üksikliiget ja 9 juriidilist liiget, tegevdir. a-st 1970 Žanna Jaagura. ◧

„Eesti Elu", Torontos *Tartu College*'i Kirjastuskomitee väljaandel ilmuv nädalaleht. Ilmub alates 9. I 2002, pärast ajalehtede „Meie Elu" ja „Vaba Eestlane" ühinemist. Peatoim. Elle Puusaag, Interneti väljaanne www.eesti.ca/main.php. ▲

Eesti Energeetika Instituut, ✧TTÜ Eesti Energeetika Instituut.

Eesti Energia, Eesti Energia AS, lüh. EE, EV-le kuuluv monopoolses seisundis olev energiakontsern, omakapital 11 mrd. kr. Asutati 1. IV 1998 EE-st ja selle tütarettevõtetest, eelkäija on 1939 asut. aktsiaselts „Elektrikeskus". EE-l on 5 äriüksust — põhivõrk, jaotusvõrk, teenindus, taastuvenergia ja Iru Elektrijaam — ning 7 tütarettevõtet — AS Narva Elektrijaamad (100 %), AS Eesti Põlevkivi (100 %), OÜ Televõrk (100 %), AS Kohtla-Järve Soojus (59 %), AS Elpec (100 %), AS Elektriteenused (100 %) ja AS Energoremont (100 %). EE majandusaasta kestab 1. apr-st kuni 31. märtsini. 2001/02. majandusaasta käive oli 5,7 mrd. ja kasum 588 mln. kr., töötajaid 9600. ▸

Eesti entsüklopeediad. Esimesed katsed Eesti üldentsüklopeediat välja anda tehti 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul. 1891 teatas Jaan Nebocat kavatsusest välja anda „Üleüldine Teadustesõnaraamat", mille käsikiri olevat juba valmis, kuid see jäi ilmumata. 16. XII 1899 teatas Karl August Hermann „Eesti Postimehes", et 5—6 aasta jooksul ilmub „Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon", 12 vihikut aastas, *à* 60—100 lk. I köite (täht A) 1. vihik ilmus 27. XII 1900, viimane 1904. a., maht oli 748 lk. 1906 ilmus II köite 1. vihik (B—Brasiilia) ning siis jäi väljaanne pooleli. 1908—09 ilmus Tartus P. Schmidti raamatukaupluse väljaandena 7 vihikut Jakob Martin Muide (eestistatult Rebane) „Hariduse sõnaraamatut" (A—definitsioon). Esimest korda nimetati eessõnas ka kaastöölisi (Johannes Aavik, August Kitzberg, Mart Saar jmt.). Väikeseformaadiline (12×19 cm) raamat oli mõeldud 3-köitelisena, *à* 600 lk. Ka see jäi lõpetamata. 1931. a. algul avaldas kirjastus „Elu" 3-köitelisena kavandatud (iga köide 6 raamatut), Bernhard Linde toimetatud entsüklopeedia „Konversatsioon-leksikon: teaduste sõnaraamat" I köite 1. raamatu. Viimane artikkel „aktsidentsid" jäigi pooleli. Entsüklopeedial oli 91 kaastöölist, sh. J. Aavik, Gustav Suits, August Vellner ja A. H. Tammsaare.

1930 algatas Tartus kirjastuse „Loodus" juht Hans Männik 8-köitelise „Eesti entsüklopeedia" koostamise. Selle 56 vihikut ilmusid 1932—37, artikleid oli 75 754. Teos oli pühendatud TÜ 300. aastapäevale. Peatoim. oli Richard Kleis, redaktsioonitoimkonda kuulusid Peeter Treiberg (Tarvel) ja Johannes Voldemar Veski, kaastöölisi oli 417. Trükiarv oli algul 8000, hiljem 6000, tellijaid vastavalt 6888 ja 5205. EV valitsus ostis ligikaudu 2000 komplekti koolidele. Täiendusköitest jõudis 1940 ilmuda 4 vihikut, u. pool kavandatust. „Loodus" andis 1937—39 välja ka üheköitelise „Väikese entsüklopeedia" ja selle 3 lisatrükki (8 vihikut, u. 30 000 märksõna), peatoim. oli R. Kleis. Noor-Eesti Kirjastus hakkas sügisel 1937 Tartus välja andma üheköitelist 10-vihikulist „Rahvaleksikoni" (peatoim. Jaan Roos), millest enne Eesti okupeerimist (1940) jõudis ilmuda 768 lk., viimane märksõna oli „manustama".

Entsüklopeediate tava üritati jätkata ka pärast Teist maailmasõda. 1950. a-tel tahtis Välis-Eesti kirjastus „Estonia" anda välja uue „Eesti entsüklopeedia: teatmeteos Eesti maast, rahvast, kultuurist" (tegevtoim. Heino Meister), kuid jõudis ilmutada vaid 2 vihikut (lõpeb märksõnaga „Boose"). EKP KK büroo võttis 15. IV

1958 vastu otsuse anda 1958—65 välja 12-köiteline „Eesti nõukogude entsüklopeedia" (trükiarv 20 000), peatoim-ks nimetati Richard Antons. NLKP KK keelas selle ära. Eesti Riikliku Kirjastuse populaarteadusliku kirjanduse toimetuse juhataja Ludmilla Raudtitsi algatusel üritati selle asemel välja anda mitmeköitelist teatmeteost „Kõigest kõigile", kuid Moskva seisukoht muutus — otsustati välja anda liiduvabariikide entsüklopeediad. NLKP KK Sekretariaadi otsuse põhjal (16. X 1962) võis välja anda u. 300-poognalise „Eesti NSV väikese entsüklopeedia" (trükiarv 50 000). 16. VII 1963 loodi „ENSV entsüklopeedia" peatoimetus, peatoim-ks sai ühisk. alustel akadeemik Johan Eichfeld. Algul lubati teha 3 köidet, siis 6 köidet. Ettetellijaid oli u. 50 000. 1964 sai väljaanne nimeks „Eesti nõukogude entsüklopeedia" (lüh. ENE). 1967 määrati peatoim-ks akadeemik Gustav Naan ja vastutavaks sekretäriks L. Raudtits, peatoim. asetäitja oli a-ni 1969 R. Kleis, märksõnastiku toimetuse juhataja 1967—80 Uno Ussisoo. Olulise sisulise ja metoodilise panuse andsid ka peatoim. asetäitjad Harry Õiglane ja Lembit Valt. 1. köide ilmus 1968. a. sügisel, 8. köide 1976 ja lisaköide 1978, trükiarv oli 65 000. ENE-s on 1617 autorilt 51 613 artiklit. 1982—86 anti välja 9000 märksõna sisaldav 4-köiteline üldentsüklopeedia „ENEKE.

Eesti Energia peahoo
Tallinnas

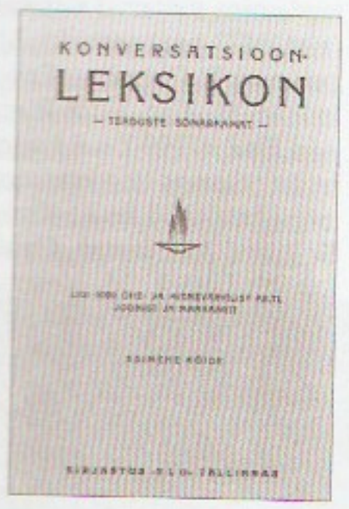

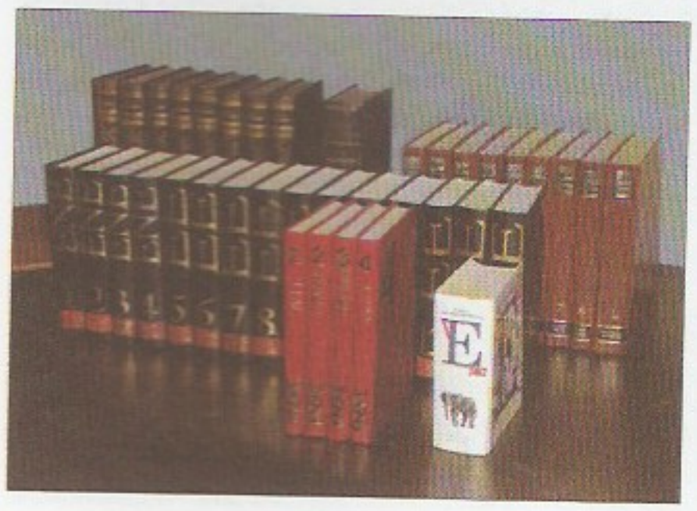

Eesti entsüklopeedia
„Hariduse sõnaraamat"
(1908) ja
„Konversatsioon-leksikon" (1931) tiitellehed

Üldentsüklopeediad (tagareas) „Eesti entsüklopeedia" (1932—37), „Väike entsüklopeedia" (1937—39), „Eesti nõukogude entsüklopeedia" (1968—78), (keskmises reas) „Eesti nõukogude entsüklopeedia/Eesti entsüklopeedia" (a-st 1985), (esimeses reas) „ENEKE" (1982—86) ja „Väike entsüklopeedia 2002" (2002)

Eesti Filharmoonia Kammerkoor Estonia Majas (2002)

Õpilase teatmeteos", mille trükiarv oli 75 000. Toimetuskolleegiumi esimees oli Viktor Masing, teos oli määratud põhil. 5.—8. kl-i õpilastele. See oli Eesti esimene värvitrükis ilmunud entsüklopeedia.
ENE teise, põhjalikult uuendatud ja värvitrükis väljaande 1. köide ilmus 1985, ettetellijaid oli 220 000. Uue peatoim. (alates 12. II 1989) Ülo Kaevatsi algatusel sai väljaande 5. köide taas pealkirjaks „Eesti entsüklopeedia". A-st 2000 on teaduslik peatoim. akadeemik Anto Raukas. 2001 ilmus „Väike entsüklopeedia 2002" (üle 30 000 märksõna ja 5000 ill-i; peatoim. Rein Aro). ◂

Eesti Entsüklopeediakirjastus, Eesti Entsüklopeediakirjastuse AS, lüh. EEK, Eesti entsüklopeedia ja muude teatmeteoste väljaandmisele spetsialiseerunud kirjastus, arenenud kirjastuse „Eesti Raamat" juurde 1963 moodust. „Eesti nõukogude entsüklopeedia" peatoimetusest, mis aug. 1965 läks kirjastusest „Eesti Raamat" eraldunud kirjastuse „Valgus" koosseisu. 18. I 1991 loodi peatoimetusest eraaktsiaselts EEK, mis võttis peatoimetuse vara riigilt rendile ning ostis selle hiljem välja.
Kirjastuse juhataja-dir. ning „Eesti entsüklopeedia" peatoim. asetäitja oli 1991—2001 Tõnu Koger, a-st 2001 on aktsiaseltsi juhatuse esimees Hardo Aasmäe, nõukogu esimees on a-st 1999 akadeemik Anto Raukas. Kirjastusel on Tallinnas teatmekirjanduse kauplus „A ja O" (avati 27. V 1997). A-st 1963 on kirjastuselt ilmunud 208 raamatut, koguarv 3,2 mln., aasta suurim realiseerimise netokäive on olnud 22 mln. kr. Kirjastusel oli 2003. a. 55 töötajat.
Peale kahe suuremahulise entsüklopeedia on kirjastus ilmutanud Eesti biograafiliste leksikonide sarja (kunst ja arhitektuur, 1996; aiandus, 1998; kool, 1998; teater, 2000; teadus, 1. kd., 2000; sport, 2001), piirkondlikud koguteosed „Saaremaa I" ja „Muhumaa", teatmiku „A ja O" (neli väljaannet) ja monograafia „Võrtsjärv", jätkub 20. saj. kroonika „Eesti ja maailm" avaldamine, on ilmunud mitmekeelseid sõnastikke (keemia, sõjanduse, hotellinduse alalt), mälestusteoseid ja biograafiaid (Eri Klas, Eeva Niinivaara, marssal Mannerheim), „Sajandi sada Eesti suurkuju" (eesti ja inglise k-s), turismikirjandust ning rohkesti tõlketeatmeteoseid. Kirjastus on raamatuid välja andnud eesti, vene, soome, inglise, saksa, hispaania, portugali, prantsuse ja rootsi k-s. ◂1

Eesti Erametsaliit, erametsaomanike vabatahtlik ühendus; asut. 24. IV 1992 (Eesti Talumetsa Liit; E. E. 1994. a-st). Liit kaitseb riigiorganites oma liikmete huve ja õigusi, arendab erialast ettevõtlust, korraldab infovahetust, täiendusõpet ja nõustamisteenust, arendab metsade kõrvalkasutust, jahimajandust ja taluturismi ning teeb koostööd teiste riikide samalaadsete organisatsioonidega. Juhatuse esimees on Jaanus Aun (a-st 2002).

Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik, lüh. E.E.L.K., a-st 1943 organiseerunud luterlik pagulaskirik, keskus (konsistoorium) Torontos. E.E.L.K-l on 58 kogudust, mis jagunevad 6 praostkonnaks — Inglismaa, Kanada, Rootsi, Saksamaa, USA esimeseks ja USA Chicago praostkonnaks. Austraalias ja Lõuna-Ameerikas asuvad kogudused alluvad otse peapiiskopile. 2002 teenis kogudusi 30 vaimulikku. E.E.L.K. häälekandja on väljaanne „Eesti Kirik" (a-st 1950, tegevtoim. Valdek Raiend).
B: K. Veem. *Vaba Eesti Rahvakirik*. Stockholm, 1998. 1

Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, lüh EELK, Eesti suurim kristlik kirik. Kirikujuht on peapiiskop (a-ni 1949 piiskop) ning administratiivne keskus EELK Konsistoorium. EELK-l on 166 kogudust (sh. 1 Petseris), mis jagunevad 12 praostkonnaks, kogudusi teenib 131 vaimulikku (2002). Vaimulikke valmistatakse ette EELK Usuteaduse Inst-i Pastoraalseminaris. A-st 1967 ordineeritakse vaimulikuks ka naisi. EELK annab välja ajalehte „Eesti Kirik" (1924—40; 1990—). Kirikul on 14 allasutust (Eesti Meremisjon, Diakooniakeskus jt.). EELK andmeil oli kirikul 2002. a. 180 813 liiget („hinge").
Luterlus jõudis Eestisse 1520. a-tel ning luterlikust kirikust kujunes järgnevail sajandeil enamuskirik. 1918 asutasid Eesti alal asuvad luterlikud kogudused ✧Eesti Evangeeliumi Lutheri Usu Kiriku, mis määratles end „vaba rahvakirikuna", sest enamik elanikkonnast olid luterlased.
B: K. Veem. *Vaba Eesti Rahvakirik*. Stockholm, 1998; R. Altnurme. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944—1949*. Trt., 2000; I. Au ja R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000. 1

Eesti Filharmoonia Kammerkoor, lüh. EFK, 24—28 põhikoosseisulise lauljaga kutseline koor. EFK asutas 1981 Tõnu Kaljuste, kes oli ka 20 aastat koori kunstiline juht ja peadirigent (algtuumiku moodustas 1961 asut. kammerkoor „Ellerhein"); a-st 2001 on kunstiline juht ja peadirigent Paul Hillier. Repertuaar ulatub gregooriuse koraalidest hilisbaroki ja 20. saj. muusikani, erilisel kohal on Veljo Tormise ja Arvo Pärdi looming, mitu heliloojat (Pärt, Tormis, Erkki-Sven Tüür, Lepo Sumera, Raimo Kangro, Howard Skempton) on kirjutanud teoseid just EFK-le. Koor on teinud koostööd paljude dirigentidega (Claudio Abbado, Helmut Rilling, Eric Ericson, Ivan Fisher, Ward Swingle, Joseph Jennings, Andrew Lawrence King, Neeme Järvi, Paavo Järvi, Nikolai Aleksejev jt.) ning orkestritega (✧Tallinna Kammerorkester, Norra, Austraalia ja Praha kammerorkester, Iisraeli Filharmoonia orkester, Tokyo Filharmoonia orkester, Berliini Raadio orkester, „Concerto Copenhagen", „Concerto Palatino" jt.). EFK solistidena on maailmas tuntud Kaia Urb (sopran), Mati Turi (tenor), Uku Joller (bass), Tiit Kogerman (tenor) ja Allan Vurma (bass). Regulaarselt tehakse kontserdireise (Euroopa maadesse, USA-sse, Kanadasse, Jaapanisse jm.) ning salvestusi (sh. 19 laserplaati) mitmetele plaadifirmadele (ECM, *Virgin*, *Carus*, *Harmonia Mundi*). Neli plaati („Te Deum", „Litany", „Crystallisatio" ja

„Kanon Pokajanen", kõik ECM) on olnud *The Recording Academy GRAMMY Awards*'i nominendid. Rahvusv. telekanal „Arte" on teinud EFK-ga Mozarti, Pärdi ja Tormise teoste ettekannetest videofilmid.

B: E. Pilliroog. *Filharmoonia Kammerkoori lugu 1966—1996*. Tln., 1996; K. Inno. *Eesti Filharmoonia Kammerkoor 1996—2001*. Tln., 2001. ▲

Eesti Filmiamatööride Liit, lüh. EFL, on asut. 1991 Eesti NSV Aü-te Nõukogu filmiamatööride klubi-laboratooriumi (asut. 1975) õigusjärglasena, kuulub samast aastast UNESCO juures asuvasse Rahvusv. Mitteprofessionaalsete Kinematografistide Liitu (UNICA). EFL-iga on seotud 10 ühendust, sh. Eesti Filmi- ja Videoamatööride Ühing (president Tõnu Aru), Tallinna Huvikeskuse „Kullo" stuudio „Noorfilm" (juhendaja Olev Viitmaa), Tallinna stuudio „Meksvideo" (juhendajad Igor Glazistov ja Marina Naaber), Tallinna Kanutiaia Noortemaja stuudio (juhendaja Pjotr Perelmuter) ja Narva Laste Loomemaja stuudio „Rovesnik" (juhendaja Juri Meštšerjakov), peale selle üksikautorid, kokku 300 huvilist. Juhatuse esimees on a-st 1991 Jaak Järvine (kooskõlastab Eesti harrastusfilmijate tegevust a-st 1973). 1991—2002 korraldas EFL 12 üleriigilist amatöörfilmide festivali, kuhu esitati kokku 620 filmi, neist 253 olid tõsielu-, 269 mängu- ja eksperimentaalning 65 animafilmid. Osaletud on igal aastal toimuval Balti amatöörfilmide festivalil (1993, 1997 ja 2002 Tallinnas). 2001 korraldas EFL Tallinnas 63. ülemaailmse UNICA festivali. Eesti filmiharrastajad on UNICA festivalidel võitnud kokku 11 medalit (1992 sai Heido Jänese film „Harri" kuldmedali) jm. auhindu, teistel rahvusv. festivalidel on võidetud 165 auhinda ja 25 eridiplomit.

B: J. Järvine ja K. Birkan. *Eesti amatöörfilm*. Tln., 1986; J. Järvine. *Eesti amatöörfilm*, II. Tln., 1997, ja III. Tln., 2000. ▸

Eesti Filmi Sihtasutus, lüh. EFS, Eesti professionaalset filmikunsti toetav sihtasutus, mille asutas 1997 Tallinnas EV Kultuurimin. EFS rahastab projektide korras kodumaist filmitootmist, korraldab filmiüritusi ja filmitegijate koolitust, koostab filmialaseid andmebaase ja statistikat ning teeb koostööd Euroopa audiovisuaalkultuuri institutsioonidega. 2002 jagati toetusteks 34,3 mln. kr. Juhatajad: Jüri Tallinn (a-ni 2000), Riina Sildos (2000—03), Martin Aadamsoo (a-st 2003). ▸

Eesti Folkloori Selts, lüh. EFS, folkloristide ja folkloorihuviliste loominguline ühendus; asut. 16. XI 1988. EFS töötas välja folklooriliikumise põhimõtted ja suunad: eesti pärimuskultuuri taaselustamine ja säilitamine (piirkondlikud ja üle-eestilised folklooriüritused — ✧folkloorifestivalid, -päevad, -kokkutulekud, -seminarid jms.) ning lülitumine rahvusv. folklooriliikumisse (Eesti esindamine Rahvusv. Folkloorifestivalide ja Rahvakunstiorg-de Nõukogus (lüh. CIOFF), Eesti folkloorirühmade osalemine välismaal toimuvatel rahvusv. folkloorifestivalidel, rahvusv. folkloorifestivalide korraldamine Eestis). EFS-i eestvõttel asutati Eesti, Läti ja Leedu folklooriliikumise ühendamiseks ja arendamiseks konsultatiivnõukogu „Baltica". Seltsil on koostöölepingud Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskusega, Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsiga, Soome Rahvatantsusõprade Ühinguga, Soome Rahvamuusikaliiduga ja Põhjamaade rahvakunstiorg-ga „Nordlek". EFS on korraldanud igal aastal oma asutamise aastapäeval Pärimuskultuuri Fondi auhinna üleandmist ning osalenud K. Toropi sünniaastapäeva tähistamisel (2001 Saaremaal, 2002 Jõgeval, 2003 Pärnus). Selts on Fenno-Ugria Asutuse taasasutajaid ja Anna Raudkatsi Fondi asutajaid. Kuulub Eesti Rahvuslikku Folkloorinõukogusse ja Rahvusv. Rahvakunstiorg-i (lüh. IOV, UNESCO konsultatiivstaatus). Häälekandja teabeleht „Helletused". 80 liiget, sh. 50 kollektiivliiget, pms. folkloorirühmad („Hoiuspuu", „Kihnumua") ning rahvatantsuseltsid („Leigarid", „Tarvanpää"). Esimehed: Kristjan Torop (1988—94), Kalev Järvela (1994—2000), Toomas Torop (2000—02) ja Igor Tõnurist (a-st 2003). Vt. ka 11. kd., lk. 776—777. ▾

EESTI FILMI SIHTASUTUS
ESTONIAN FILM FOUNDATION

Eesti Filmi Sihtasutus Logo

Eesti Filmiamatööride Liit. Logo

Eesti Fonogrammitootjate Ühing, lüh. EFÜ, loodi 9. III 1998, et esindada nii kohalikke kui ka välismaiseid fonogrammitootjaid, kuulub a-st 1999 Eesti Autoriõiguste Kaitse Org-i. Peale fonogrammitootjate esindamise on EFÜ põhitegevus fonogrammide kasutamise eest tasu kogumine. EFÜ peab läbirääkimisi ja sõlmib lepinguid fonogrammide kasutajate rühmadega, nt. ringhäälingujaamade, restoranide ja baaridega. Kogutud litsentsitasu jagab ühing oma liikmete ja esindatavate vahel. EFÜ osaleb Kultuurimin-i juures tegutseva autoriõiguse asjatundjate komisjoni töös ning suhtleb tihedalt samalaadsete välisorganisatsioonidega, sh. Rahvusv. Fonogrammitootjate Föderatsiooniga (ingl *International Federation of the Phonographic Industry*, IFPI). 1998 algatas EFÜ popmuusika aastaauhinna „Kuldne Plaat" andmise (andis ka 1999, a-st 2002 annab seda ✧Eesti Muusika- ja Fonogrammitootjate Liit) ning 2001 Eesti muusikaauhindade andmise (15 kategooriat, nominendid ja võitjad otsustab ekspertžürii Interneti-hääletus). EFÜ-sse kuulub 18 fonogrammitootjat, ühingu täidesaatev organ on 6-liikmeline juhatus, mille esimees on Aarne Valmis. EFÜ tegevust korraldab tegevdir. Elise Vasamäe.

„Eesti Fosforiit", Eestis tegutsenud keemiatööstusettevõte. 1920 asutati Harjumaal Ülgase külas oü. „Eesti Vosvoriit". Rajati fosforiidikaevandus ja rikastusvabrik, mille projektvõimsus oli 4000 t fosforiidijahu aastas. 1923 reorganiseeriti osaühing as-ks „Eesti Vosvoriit" (hilisem nimi „E. F."), mille aktsiatest $^{4}/_{5}$ kuulus riigile. 1938 hävis rikastusvabrik tules, 1939 alustati Harjumaal Kroodi külas uue maa-aluse fosforiidikaevanduse ja rikastusvabriku rajamist. 1940 aktsiaselts natsionaliseeriti. 1950 nimetati „E. F." ümber Maardu Keemiakombinaadiks, seal toodeti fosforiidijahu, väävelhapet (a-st 1955), superfosfaati (a-st 1956) ja põlevkivibituumenit. 1965 alustati Maardus fosforiidi karjäärkaevandamist. Kõrvalsaaduse — paekivi — kasutamiseks alustas 1966 tööd killustikutehas. 1970 hakkas tööle granuleeritud superfosfaadi tsehh. 1975 nimetati kombinaat Maardu Keemiatehaseks, a-st 1983 tegutses ta tootmiskoondisena „E. F.". 1992 reorganiseeriti koondis väliskapitali osalusega aktsiaseltsiks „E. F.", mille aktsiakapitalist kuulus 80 % EV-le. 1997 müüs

Eesti Folkloori Selts … aastapäeva tähis…

Eesti Folkloori Selts Logo

Filmi Sihtasutus

Filmiamatööride Logo

Eesti Gaidide Liit. Logo

Eesti Gaidide Liidu aktivaal

Eesti Geodeetide Ühinga Logo

Eesti Folkloori Selts. Logo

Eesti Geograafia Selts. Logo

Eesti Geoloogiakeskus. Logo

esti Folkloori Seltsi I
astapäeva tähistamine

riik oma osaluse oksjonil erafirmale. Et tootmise ümberkorraldamiseks vajalike investeeringute jaoks puudus raha, lõpetas aktsiaselts oma tegevuse.

Eesti Fotoklubi, lüh. EFK, fotograafide loominguline ühendus; asut. 1921 Tallinnas vendade Parikaste algatusel kunstilise fotograafia arendamiseks ja tutvustamiseks. EFK oli 1920. a-il Eesti keskne fotoorg., liikmeid oli üle 70 (nii kutselised kui ka amatöörfotograafid). EFK korraldas näitusi (muu hulgas kaks suuremahulist rahvusv. fotonäitust) ning pani aluse Eesti-Soome foto-maavõistlusele. Kui EFK 1933 ühines Tallinna Fotoühinguga, tekkis Tallinna Fotoklubi.

Eesti Fotokunstiühing, lüh. EFÜ, fotokunstiga tegelejate ühisk. loomeorganisatsioon; asut. 1987 fotokunsti tutvustamiseks ja edendamiseks. Perestroika ajal EFÜ tegevus hoogustus (näitused, loomingulised kontaktid, fotoajaloo talletamine jne.). 1990. a-te alguse majandusolukord viis EFÜ madalseisu, kümnendi II poolel elavnes tegevus taas. 2002 oli EFÜ-l 60 liiget, enamik harrastusfotograafid. Põhiliselt tegeldakse näituste korraldamisega ja vahendamisega ning erialaste sidemete loomisega. Juhatuse esimehed: Peeter Langovits (1987—89), Jüri Vendelin (1989—97), Maruta Varrak (a-st 1997).

Eesti Füüsika Selts, lüh. EFS, teadusselts, mis ühendab Eestis tegutsevaid ja Eestiga seotud füüsikuid, asut. 1989. EFS-i põhiülesanne on füüsika arendamine ja füüsikaalase hariduse ning kultuuri edendamine. Selts korraldab ettekandekoosolekuid, konverentse, füüsikapäevi (2002 toimusid XXXII Eesti füüsikapäevad), noorte füüsikute sügiskooli (2002 toimus neljas sügiskool) jm. üritusi, annab välja seltsi aastapreemiat (a-st 1992) ja üllitab aastaraamatut (a-st 1989). A-st 1992 on EFS Euroopa Füüsika Seltsi liige. Liikmeid 2002. a. 200. Seltsi esimees oli 1989—2001 Piret Kuusk, a-st 2001 on seltsi president Raivo Jaaniso.

Eesti Gaas, AS Eesti Gaas, kütusefirma, mille põhitegevus on maagaasi import, jaotus ja müük; asut. 5. I 1993. Eesti esimene gaasitranspordiettevõte asutati 1948, praegune nimetus on E. G-l a-st 1988. Eestis kasutab maagaasi üle 120 000 korteri ja eramu ning üle 1000 ettevõtte, nende teenindamiseks on rajatud üle 2000 km gaasitorustikke, 2 gaasimõõtejaama (riigipiiril), 27 gaasijaotus- ning 517 gaasirõhureguleerjaama. E. G-i aktsiakapital on 155,2 mln. kr., selle omanikud on (alates 31. XII 2002) OAO Gazprom (37,02 %), *Ruhrgas AG* (33,47 %), *Fortum Oil and Gas OY* (17,22 %), *Itera Latvija* (9,75 %) ning väikeaktsionärid (2,04 %). 2002 oli käive 1 mrd. ja kasum 80 mln. kr. ▲

Eesti Gaidide Liit, noorteorganisatsioon, mille eesmärk on pakkuda tütarlastele mitmekesist ja arendavat vaba aega sisustavat tegevust. Esimesed gaidiüksused tekkisid Eestis 1919, 1924 asutati Eesti Gaidide Malev (peavanem Eleonore Hünerson). 1928 oli Eesti Gaidide Malev gaidide maailmaorg-i WAGGGS (ingl *World Association of Girl-Guides and Girl-Scouts*) üks asutajaliikmeid. 1940 gaidlus Eestis keelustati. 1989 taasasutati Eesti Gaidide Malev ja loodi Eesti Gaidide Ühendus. 1999 Eesti Gaidide Malev ja Eesti Gaidide Ühendus ühinesid E. G. L-ks. A-st 2002 on E. G. L. WAGGGS-i liige. E. G. L-u liikmed on: 7—12-aastased hellakesed, 12—18-aastased gaidid ning alates 18. a-st vanemgaidid. Gaidide juhid on nooremgaiderid ja gaiderid. 1998. a-st ilmub „Gaidide Infoleht". 2002 kuulus org-i 761 liiget. 1999. a-st on E. G. L-u peavanem Mari-Ann Kelam.

B: *Eesti gaidi käsiraamat.* Trt., 1935; *Tallinna Gaidide Malev 1920—1935.* Tln., 1935; *Tartu Gaidide Malev 1921—36.* Trt., 1936; *Mälestusi gaidirajalt.* Toronto, 1988. ◂1

Eesti Geenikeskus, Sihtasutus Geenikeskus, 1999 Tartus 34 eraisiku rajatud asutus, mille eesmärk on edendada Eestis geeni- ja biotehnoloogiat. Toetab biotehnoloogiaalast teadustööd ning informatsiooni ja teadmiste vahetamist, organiseerib arendustegevust ja korraldab koolitusüritusi. Geenitehnoloogia valdkonna üliõpilaste ja teadurite akadeemilist tegevust toetab 2001 asut. Artur Linnu Geenitehnoloogia Stipendiumifond.

Eesti Geenivaramu, sihtasutus, mis valmistab ette ja teostab geenivaramu (GV) projekti; asut. 2001. E. G. tegevuse sätestab 2000 vastuvõetud inimgeeniuuringute seadus. 5—6 aasta jooksul peaksid perearstid koguma GV projekti jaoks enamiku Eesti elanike terviseseisundi kirjelduse, sugupuuandmed ja vereproovi. GV laboris eraldatakse vereproovist pärilikkusaine DNA, mille järgi koostatakse geenikaart (haplotüübikaart). GV andmekogu kasut. biomeditsiinilises uurimistöös, et tuvastada geenide, keskkonna ja haiguste vahelisi seoseid, luua uusi ja leida haigele sobivaimaid ravimeid, kasutada uusi diagnostikateste ja määrata võimalikke haigusriske. GV põhiline rahastaja on AS EGeen.

Eesti Geodeetide Ühing, lüh. EGÜ, asutati 1926 geodeesiaspetsialistide ametiliiduna, suleti 1940 ja taasasutati 1989 geodeesia- ja kartograafiaspetsialiste ühendava kutseühinguna (a-st 1997 mittetulundusühing). A-st 1992 Rahvusv. Maamõõtjate Liidu (pr *Féderation Internationale des Geomètres*, FIG) liige. Peamised saavutused: ajakirja ✧„Geodeet" väljaandmine, maareformile järgnenud katastrimõõdistamise suunamine, maamõõduseaduse (1935) ettevalmistamine ja vannutatud maamõõtjate koolituse korraldamine, välissidemete arendamine, sh. Eesti, Läti ja Leedu Geodeesiakomisjoni moodustamine (koostöös Maa-ametiga, 1990). Tegutsevad maakorraldajate, maamõõduettevõtete ja Lõuna-Eesti osk. ning ajalootoimkond. 191 tegev- ja 15 kollektiivliiget, 1 välisliige (2003). EGÜ büroo asub Tallinnas. ◂1

Eesti Geograafia Selts, lüh. EGS, geograafe ja geograafiahuvilisi koondav teadusorganisatsioon; 413 liiget (2002). Asutati 15. XI 1955 NSVL Geograafiaseltsi filiaalina TA Majanduse Inst-i juurde, sai 1964 vabariiklikuks seltsiks ning apr. 1989 sõltumatuks ühisk. organisatsiooniks. Kuulub a-st 1992 Rahvusv. Geograafialiitu. Liikmeskond jaotub 5 erialasektsiooniks ja Lõuna-Eestit hõlmavaks Tartu osk-ks. EGS-is tehakse teadustööd, korraldatakse teadusüritusi ja propageeritakse geograafiateadusi; avaldatakse aastaraamatuid (1957—2002 ilmus 33 kd., neist 5 kaksiknumbrina), monograafiaid ja kogumikke (sh. ingliskeelne sari „Estonia"). EGS-i tegevust suunab presiidium, mille eesotsas on president (a-ni 1989 esimees). 1957—85 juhtis EGS-i Vello Tarmisto, sealtpeale on seltsi juhtinud Jaan-Mati Punning.

B: L. Merikalju. *Neliükümmend aastat Eesti Geograafia Seltsi.* — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 31. kd. Tln., 1998. ◂

Eesti Geograafide Rahvuskomitee, lüh. EGR, Eesti geograafe Rahvusv. Geograafialiidus (ingl *International Geographical Union*, IGU) esindav organ; asut. 1992. IGU liikmena osaleb EGR liidu peaassamblee töös hääleõiguslikuna. EGR aitab ette valmistada IGU üritusi ning vahendab erialateavet. Eesti teadlased on tegevad mitmes IGU töörühmas. 2002 toimus Tartus rahvusv. konverents *European Permanent Conference of Rural Landscapes*, mida toetas IGU ja millest võttis osa IGU president Anne Buttimer (Dublin). EGR-i esimees on (a-st 1992) Jaan-Mati Punning.

Eesti Geoloogiakeskus, OÜ Eesti Geoloogiakeskus, lüh. EGK, riigi geoloogiateenistus, mille

ülesanne on hankida riigile ja ühisk-le mitmekülgset maapõuealast infot. 3. VI 1937 asutati Eesti Geoloogiline Komitee, millest Soome mudeli järgi pidi kujunema riigi geoloogiateenistus, kuid 1940 katkestas selle arengu Nõuk. okupatsioon. 1957 moodustati ENSV MN Geoloogia ja Maapõue Kaitse Valitsus, millest on järjepidevuse alusel (sh. 1965—79 ENSV MN Geoloogia Valitsus) saanud riigi osaühing EGK (1993. a-st kuulub EGK Keskkonnamin-i valitsemisalasse ja 1. III 1997 sai ta riigi osaühingu staatuse). EGK täidab pikaajaliste sihtprogrammide alusel riiklikke tellimusi. Töid tehakse järgmistes valdkondades: geoloogiline kaardistamine, üldgeoloogiline ja -geofüüsikaline uurimistöö, maavarade ja põhjavee uurimine, käsikirjade ja kaartide geoloogilise arhiivi pidamine (sh. kogutud kivimmaterjali, puursüdamike, proovide ja nende dublikaatide säilitamine), andmete ja kaartide publitseerimine, geoloogilise info väljastamine, keskkonnaregistri maapõuealaste nimistute koostamine, maakoore seismilise seisundi, põhjavee ja rannikualade seire, maakoores toimuvate protsesside ja sellealaste uurimistöödega seonduva keskkonnaekspertiisi tegemine, geoloogiliste tööde ja uuringute nõustamine ning vastavasisulise täiendusõppe ja koolituse korraldamine. Muude trükiste seas annab EGK a-st 1995 välja sariväljaannet „Eesti Geoloogiakeskuse toimetised". 1. VI 2003 töötas EGK-s 95 in. 1995 võeti EGK Euroopa Geoloogiateenistuste Foorumi (FOREGS) liikmeks. 2000. a-st osaleb EGK Euroopa Geoloogiateenistuste Ühenduse (*EuroGeoSurveys*) töös ja on 2003. a-st kutsutud selle täieõiguslikuks liikmeks. ▲ ◧

Eesti Geoloogia Rahvuskomitee, lüh. EGR, Eesti geoloogе Rahvusv. Geoloogialiidus (ingl *International Union of Geological Sciences*, IUGS) esindav organ; asut. 1992. IUGS-i nõukogu liikmena osaleb EGR liidu struktuuri ja tegevuse uuendamises (põhikirja ja organisatsiooni muudatuste tegemine, rahvuskomiteede osa tähtsustamine). EGR aitab ette valmistada IUGS-i üritusi ning vahendab erialateavet. Eesti teadlasi on mitmes IUGS-i komisjonis. EGR põhjendab ka Eesti geoloogiaasutuste organisatsiooni muudatusi ja osaleb Balti Stratigraafia Assotsiatsiooni töös. EGR-i esimees on (a-st 1992) Dimitri Kaljo.

Eesti Geoloogia Selts, lüh. EGEOS, geolooge ja geoloogiahuvilisi ühendav mittetulundusühing, asut. 1989. Ühingu eesmärgid on Eesti maapõue kaitse, maavarade uurimise ja kasutamise poliitika kompetentne mõjutamine ning maapõuega seonduvate loodusvaenulike, majanduslikult kahjulike ja ebaseaduslike ettevõtmiste takistamine. Selts korraldab koosolekuid, nõupidamisi, teadusekskursioone jms. üritusi ning avaldab a-st 1995 bülletääni. Seltsil on tegev-, noor-, au-, välis- ja kollektiivliikmeid. A-st 1992 kuulub selts Euroopa Geoloogiaseltside Assotsiatsiooni (AEGS). Tegevust juhivad volikogu, juhatus ja president. ◧

Eesti Geomorfoloogide Rahvuskomitee, lüh. EGR, Eestis geomorfoloogiaga tegelevaid teadlasi Rahvusv. Geomorfoloogide Assotsiatsioonis (ingl *International Association of Geomorphologists*, IAG) esindav organ; asut. 1992. EGR osaleb rahvusv. koostööprojektides, korraldab konverentse jm. üritusi ning vahendab erialateavet. Eestis tehakse geomorfoloogilist kaardistamist rahvusv. koostöönа koostatud metoodika järgi. EGR-i esimees on a-st 1992 Anto Raukas.

Eesti Giidide Liit, lüh. EGL, giide, giid-tõlke, loodusgiide, retkemeistreid, reisisaatjaid, rahvusv. reiside saatjaid ja marsruudimeistreid koondav, kutseliiduna tegutsev mittetulundusühing. EGL-i eesmärk on oma liikmete maj. ja sotsiaalsete õiguste ja huvide esindamine ja kaitsmine, giidide ühingute organisatsiooniline ühendamine, töötajate koolitamine ja atesteerimine (koostöös kohalike omavalitsustega). Liidu asutasid 24. IX 1994 Hiiumaa Reisijuhtide Selts, Tallinna ja Viru giidide ühing, hiljem liitusid Läänemaa, Pärnu, Saaremaa ja Viljandi giidide ühing. EGL-i juhatuse eesotsas on 2 aastaks valitav vanem (1994—95 Laura Taul, 1996—97 Aare Mae, a-st 1997 Margit Hallmägi).

Eesti Graafikakoda, Tallinnas asuv graafikatöökoda. Asut. 1947 ENSV Kunstifondi Graafika Eksperimentaalateljeena (alustas tegevust 1948), a-st 1992 kuulub Eesti Vabagraafikute Ühenduse juurde. Ateljeed on juhatanud Henn Sarap, Ado Vabbe, Siima Škop, Urmas Ploomipuu, Jüri Hain, Kaisa Puustak, Raul Meel ja Urmas Viik, kauaaegne meister oli Voldemar Kann. 1968 oli E. G. üks ✧Tallinna graafikatriennaali algatajaid. Viljeldakse ja arendatakse kõiki olulisi estampgraafika tehnikaid (kuivnõela, metsotintot, oforti, akvatintat, pehmelakki, vaselõiget, puugravüüri, linoollõiget, litograafiat jm.), tehakse koostööd Soome, Rootsi, Taani, Belgia jm. graafikatöökodadega ning vahetatakse nendega kunstnikke.

Eesti Gregoriaani Ühing on asut. 1997. Kooskõlastab ansambli „Vox Clamantis" tegevust, laiem suund on suulisest traditsioonist pärineva muusikakultuuri uurimine ja tutvustamine (2000 korraldati gregoriaani festival, mille raames toimus maailma tuntuima gregoriaanispetsialisti Daniel Saulnier' seminar, 2003 Iisraeli helilooja Yehezkel Brauni seminar sünagoogimuusika traditsioonidest jne.). Juhatuse esimees on Jaan-Eik Tulve.

Eesti Haigekassa, haiguskindlustuse organisatsioon, avalik-õiguslik juriidiline isik, mille tegevuse sätestab E. H. seadus. Esimesed haigekassad asutati Eestis 1913 (Sindi ühishaigekassa, Balti Puuvillamanufaktuuri haigekassa). Haigekassad maksid neis registreeritud töötajatele haigus-, sünnitus- ja matusetoetust ning võimaldasid nende pereliikmeile tasuta või osalise tasuga arstiabi. 1940. a. lõpul haigekassad kaotati ja kehtestati riiklik sotsiaalkindlustus. 1992 moodustati maakondades ja vabariigilise alluvusega linnades 22 haigekassat. 1994 ravikindlustuse süsteemi muudeti ja loodi Keskhaigekassa, mis korraldas ravikindlustust piirkondlike osakondade kaudu. E. H. asutati 2001, selle kõrgeim organ on 15-liikmeline nõukogu (5 liiget kaitsevad tööandjate, 5 kindlustatute ja 5 riigi huve). E. H. juhatuses on 4 liiget, juhatuse esimees on a-st 2002 Hannes Danilov. ▸ ◧

Eesti Hariduse ja Teaduse Andmesidevõrk, ✧EENet.

Eesti Haridusliit, 1923—40 tegutsenud kultuurharidustöö keskus, juhatus asus Tallinnas. Korraldas maakondlikke ja maakondadevahelisi hariduskongresse, haridusnädalaid ja -päevi (nt. raamatukogunduse, õpiringide, rahvaülikoolide ja maateatri päevi) ning populaarteaduslikke loenguid, asutas õpiringe. Andis välja ajakirju „Vabaharidustöö" (1927—32) ja „Areng" (1933—40). 1940 oli liidul u. 33 000 liiget, 477 organisatsiooni ja mitu keskorganisatsiooni (nt. Eesti Maanaiste Keskselts).

Eesti Harrastusteatrite Liit, lüh. EHL, on asut. 1989 kuueteistkümne harrastusteatri eestvõttel Tallinnas. U. 700 Eestis tegutsevast harrastusteatrist (neist 350 kooliteatrid) kuulub liidu liikmeskonda ligi 10 % (70—80 näitetruppi). EHL abistab kõiki harrastusteatreid, korraldab nende suhtlust ja koolitust nii Eestis kui ka välismaal, valmistab ette üleriigilisi ning rahvusv. teatriprojekte ja -festivale. 1995 korraldati Haapsalus esimene rahvusv. amatöörteatrite festival, peagi lisandusid Viljandi nukuteatrite ja Tallinna tänavateatrite festival. A-st 1991 kuulub EHL Ülemaailmsesse Harrastusteatrite Liitu (IATA; selle peakorter asub a-st 1997 Tallinnas) ja a-st 1998 Põhja-Euroopa Amatöörteatrite Allianssi (NEATA). Juhatuse esimees on a-st 1989 Jaan Urvet. ▸

Eesti Helikunsti Keskus (ingl *The Estonian Music Centre*) on asut. 19. VI 1956 New Yorgis, asutajaliikmete hulgas on laulja Lydia Aadre, vioolakunstnik ja dirigent Endel Kalam, tšellist Jüri Täht, pianist Juta

Eesti Geoloogiakeskuse (...) eelkäijate asutuste) juht

1957—59	Karl Müüriseep
1959—63	Georg Piilman
1963—65	Valentin Djatšenko
1965—85	Aleksander K...
1985—88	Jevgeni Filat...
1988—93	Endel Kasem...
1993—	Vello Klein

Eesti Geoloogia Seltsi presidendid

1989—94	Anto Rauk...
1994—98	Vello Klein
1998—2002	Rein Raud...
2002—	Tarmo Ali

Eesti haigekassad

Aasta	Arv	Liikm...
1915	33	35 ...
1920	19	14 ...
1939	25	74 ...
2003	1	1 281 ...

Eesti Harrastusteatrite Liit. Logo

loogiakeskuse (ka
asutuste) juhid

Karl Müürisepp
Georg Piilman
Valentin
Djatšenko
Aleksander Kivi
Jevgeni Filatov
Endel Kasemets
Vello Klein

loogia Seltsi
did

Anto Raukas
Vello Klein
002 Rein Raudsep
Tarmo All

gekassad

Arv	Liikmeid
33	35 000
19	14 400
25	74 900
1	1 281 100

Eesti Haigekassa. Logo

Eesti Helkama-Auto. Logo

Eesti Heliloojate Liidu esimehed

1944–46	Eugen Kapp
1946–73	Boris Kõrver
1973–85	Jaan Rääts
1985–2000	Lepo Sumera
2000	Raimo Kangro
2001–02	Olav Ehala (kt.)
2002–	Olav Ehala

Harrastusteatrite Liit. Logo

Eesti Hotellide ja Restoranide Liit. Logo

Eesti Pank. Plasmik

Eesti Haigekassa
Estonian Health Insurance Fund

EESTI HELKAMA-AUTO AS

Vaska, kontrabassist Ludvig Juht ja koorijuht Manivald Loite ning Olev Berendsen. Eesmärk on Eesti helikunsti igakülgne tutvustamine ja propageerimine, rahvusliku heliloomingu ergutamine võistluste, auhindade ja muu abil, bibliograafia koostamine, kirjastamine, autorikaitse küsimuste korraldamine ning muusikaarhiivi loomine. Esimehed: August Ruut (1956—70), Olga Plaks (1970—73), Juta Kurman (a-st 1973).

Eesti Heliloojate Liit, lüh. EHL, 1944—57 Eesti Nõuk. Heliloojate Liit, 1957—89 Eesti NSV Heliloojate Liit, Eesti heliloojaid ja muusikateadlasi ühendav loominguline organisatsioon, 1924—40 tegutsenud ✧Eesti Akadeemilise Helikunstnike Seltsi õigusjärglane. Juhtimisorgan on üldkogu, kes valib esimehe. EHL kaitseb oma liikmete sotsiaalseid, maj., loomingulisi ja õiguslikke huve ning soodustab Eesti heliloomingu ja muusikateaduse vaba arengut. 2003 liikmeid 92. Liikmete ainelist olukorda toetab EHL-i juures asuv Eesti Muusikafond. Vt. ka 11. kd., lk. 685.
B: A. Hirvesoo. *Eesti NSV Heliloojate Liit 40.* Tln., 1984. 1

Eesti Helkama-Auto, Eesti Helkama-Auto AS, sõidukite ja varuosade müügi, hoolduse ning remondiga tegelev ettevõte, mille asutas 1991 Soome firma *Helkama-Auto OY*. Aktsiaseltsi põhikapital on 800 000, käive 134 mln. ja kasum 4,4 mln. kr. (2002), töötajaid 45. ▲

Eesti Hobusekasvatajate Selts, lüh. EHS, koondab 230 eesti, tori, eesti raskeveo- ja trakeeni hobuse aretajat; asut. 1992. Seltsi eelkäijad olid kolm 1920 asut. hobusekasvatajate seltsi, mis likvideeriti 1941. Pärast II maailmasõda juhiti hobusekasvatust riiklike sugutäkkude tallide ja riikliku tõulava kaudu. EHS peab hobuste tõuraamatuid, tunnustab sugutäkke ja määrab aretusväärtust, korraldab näitusi ja noorhobuste jõudluskatseid ning hobuspordivõistlusi. Esimehed: Heldur Peterson (1992—2001), Hillar Kald (a-st 2001).

Eesti Hoiuraamatukogu, lüh. EHR, on asut. 1995 Eesti Rahvusrmtk. depositooriumi vahetuskogu alusel. Kuulub a-st 1996 Kultuurimin-i haldusalasse, liitus 2002 rmtk-de elektronkataloogiga ESTER. EHR-i põhiülesanne on komplekteerida Eesti keskset depookogu, võttes teistelt rmtk-delt vastu vähe kasutatavat, kuid säilitamist väärivat kirjandust. EHR-i ülesanne on ka kirjanduse kiire ümberjaotamine Eesti rmtk-de vahel. Selleks on EHR moodustanud vahetuskogu, kust rmtk-d (jm. asutused ja org-d) saavad valida teoseid oma kogude täiendamiseks. See sisaldab paljude alade teoseid, neid on 60 keeles, eestikeelseid trükiseid on 0,3 mln. eks. Depookogusse komplekteeritakse ainult võõrkeelset kirjandust. Enim on meditsiini-, loodusteadus- ja tehnikaalast kirjandust. 1. I 2002 oli depookogus 0,5 mln. ja vahetuskogus 0,7 mln. teavikut.

Eesti Hotellide ja Restoranide Liit, lüh. EHRL, hotelli- ja restoranimajandusega tegelevatest füüsilistest ja juriidilistest isikutest koosnev mittetulundusühing, mille asutasid 12. II 1992 16 hotelli ja restorani. 2003 kuulus ühingusse 50 hotelli, restorani ning hotelli- ja toitlustamiserialasid õpetavat kooli. 2001. a. oli EHRL-i kuuluvate hotellide ja restoranide teenuste müügi käive kokku 1 mrd. kr. A-st 1993 on EHRL Rahvusv. Hotellide ja Restoranide Liidu (IH & RA) liige ja a-st 1999 EL-i riikide hotelle, restorane, kohvikuid jt. selliseid ettevõtteid ühendavate rahvuslike liitude konföderatsiooni vaatlejaliige. ◀

Eesti Humanitaarinstituut, lüh. EHI, humanitaaralast haridust andev eraülikool; asut. 1988, asub Tallinnas. Tegutses algul Eesti Kirjanike Liidu juurde loodud kooperatiivina, 1991. a-st iseseisev, erakõrgkoolina tegutseb a-st 1995. 1999. a-st haldab kooli Humanitaarinst-i SA. EHI-s on 10 õppetooli: ajaloo, anglistika, Eesti kultuuriloo, filosoofia, germanistika, kirjandusteooria ja semiootika, Aasia kultuuri ja üldise kultuuriteooria, romanistika, ühiskonnateooria ning teatriõppetool. 2002 oli üliõpilasi 362. Üliõpilaste vahetuseks tehakse koostööd mitme väliskõrgkooliga, sh. Jaapani *Gakushuin Women's College*'iga. EHI annab välja teaduslikke toimetisi. Instituudis on keelekeskus ja rmtk. Teatriõppetooliga teeb koostööd stuudioteater ✧Theatrum. Rektorid: 1989—98 Rein Raud, 1998—2001 Mikko Lagerspetz ja a-st 2001 Jaan Tamm.

„Eesti Hääl", Suurbritannia väliseestlaste ajaleht, ilmub Londonis; asut. 1947 nädalalehena, ilmus 1981—99 2 korda kuus, a-st 2000 kuuleht. Väljaandja on Inglismaa Eestlaste Ühing; toim. Aili Eistrat. ◀

Eesti Hümnoloogia Selts, lüh. EHS, on asut. 30. XI 2001, ühendab kirikulaulu teooriast, praktikast ja ajaloost huvitatud inimesi, korraldab seminare, annab välja erialast kirjandust ning vahendab kogu maailmast tulevat sellealast informatsiooni. Rahvusv. Hümnoloogia Ühingu (IAH) kollektiivliige. EHS-i liikmete hulgas on teolooge, keele- ja muusikateadlasi, kirikumuusikuid jmt. eriala inimesi; esimees Toomas Siitan.

Eesti Informaatikakeskus, lüh. EIK, riigi infosüsteemide tööd korraldanud ja arendanud asutus Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i haldusalas. Asut. 1997 Tallinnas. 2003. a. liideti EIK ja Riigihangete Keskus Riigi Infosüsteemide Arenduskeskuseks.

Eesti Infotehnoloogia Kolledž, eraõiguslik rakenduskõrgkool, asut. 2000 Tallinnas. Omanik on Eesti Infotehnoloogia Sihtasutus (EITSA), mille asutasid EV (Haridus- ja Teadusmin.), TÜ, TTÜ, Eesti Telekom ning Infotehnoloogia- ja Telekommunikatsioonide ettevõtjate Liit. Õppeaeg on infotehnoloogia süsteemide administreerimise ja infotehnoloogia süsteemide arenduse erialadel 3 aastat. Õppida saab statsionaarses, ekstern-, täiendus- või virtuaalõppes. 2002 oli üliõpilasi 181. E. I. K-i rektor on a-st 2000 Kalle Tammemäe.

Eesti Infotehnoloogia Selts, lüh. EITS, infotehnoloogia valdkonnas töötavate üksikisikute ja firmade ühendus; asut. 1998 Tallinnas Tarkvara Seltsi ja Informaatikaseltsi ühinemisel. EITS-i peamised ülesanded on infotehnoloogiaspetsialistide, -firmade ja -kasutajate koostöö arendamine ja teabevahetuse korraldamine, spetsialistide erialase taseme ja kvalifikatsiooni tõstmine ning infotehnoloogiaalase hariduse edendamine. Annab välja arvutikasutaja rahvusv. oskustunnistust (*European Computer Driving Licence*, selle saamiseks tuleb sooritada eksam). Üksikliikmeid 2003. a. 104, kollektiivliikmeid 10. Presidendid: Enn Tõugu (1999—2000), Alo Koop (a-st 2000).

Eesti Inseneride Liit, lüh. EIL, Eesti inseneride ühenduste keskliit; asut. 1988 Tallinnas. Tegevuse eesmärk on liidu liikmete ühishuvide esindamine tehnika-, teadus- ja hariduspoliitika kujundamisel nii Eestis kui ka välismaal, inseneride rahvusv. taset tagavate teadmiste ja oskuste süsteemse arendamise korraldamine, tehnikaprobleemide tutvustamine ja tehnikahuvi äratamine. A-st 1996 on EIL Euroopa Rahvuslike Inseneriühenduste Föderatsiooni (pr *Fédération Européenne*

EESTI HÄÄL
ESTONIAN NEWS
Inglismaa eestlaste ajaleht
LONDON
24 a.

d'Associations Nationales d'Ingénieurs, FEANI) liige. EIL annab oma liikmetele Eesti volitatud inseneri (VIns EE, *CEng EE*) kutsenimetust ja taotleb euroinseneri (*EurIng*) kutsenimetust. 2002. a. oli liikmeid 16. Presidendid: Harald-Adam Velner (1988—95), Leo Mõtus (1995—2000) ja Riho Oras (a-st 2000). 1

Eesti Inseneride Ühing asutati 1921 Tallinnas diplomiinseneride ühendusena. Eesmärk oli tehnikateadlaste ja inseneride koostöö arendamine, riigi majanduselu arengule kaasaaitamine ning liikmete kutse- ja maj. huvide kaitsmine, selleks loodi teadus-, majandus- ja juriidiline komisjon ning tööbüroo. Ühingu kaastegevusel kehtestati inseneride, arhitektide ja tehnikute kutseõiguste seadus (1923) ja inseneritöö tasumäärustik (1934). Ühing algatas Eesti energeetikaalaste võimaluste väljaselgitamise ja elektrifitseerimise üldkava koostamise, toetas tehnikaülikooli loomist ja osales õppekavade ettevalmistamises ning pani aluse inseneripäevade tavale. A-st 1930 andis koos Eesti Arhitektide Ühingu, Eesti Keemikute Seltsi ja Inseneride Kojaga välja „Tehnika Ajakirja". 1940 saatsid okupatsioonivõimud ühingu laiali. 1

Eesti Interpreetide Liit, lüh. EIL, professionaalsete muusikute vabatahtlik loominguline ühendus; asut. 5. XII 1998. EIL-i eesmärk on Eesti klassikalise interpretatsioonikunsti edendamine ja väärtustamine, interpreetide loomingiliste huvide kaitsmine ning rahvusv. koostöö. Juhatuse esimehed: 1998—2002 Peep Lassmann ja a-st 2002 Marje Lohuaru. Liikmeid 114 (2003).

Eesti Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei, lüh. EISTP, vasakpartei Eestis 1920—24. EISTP asutasid märtsis 1920 end. esseerid ja mõned ✧Eesti Sots-dem. Tööliste Parteist lahku löönud liikmed. Esimees Hans Kruus (1920—21). EISTP ideoloogia oli lähedane EKP ideoloogiale, kuid esialgu ei allunud ta EKP juhtimisele. I Riigikogu valimistel (1920) kogus EISTP 10,6 % valijate häältest. EKP suunas oma liikmeid EISTP-sse ja võttis 1922 partei üle. Kommunistide kursiga rahulolematud lahkusid ja moodustasid ✧Iseseisva Sotsial. Tööliste Partei. EISTP muutus EKP legaalseks organisatsiooniks, nende liikmeskonnad kattusid suuresti. EISTP IV kongressil (1923) nimetati partei Eestimaa Töörahva Parteiks (ETP). Jaan. 1924 suur osa ETP juhtkonnast (Augustin Hansen, Paul Keerdo jt.) arreteeriti ja mais 1924 ETP tegevus keelati.

Eesti iseseisvuse manifest, „Manifest kõigile Eestimaa rahvastele", akt, mille 19. II 1918 andis Eestimaa kub-u Ajutise Maanõukogu vanematekogu nimel välja Eestimaa Päästmise Komitee. Manifestiga kuulutati Eesti iseseisvaks riigiks. Avalikustati Pärnus 23. ja Tallinnas 24. II 1918.

Eesti Jahimeeste Selts, lüh. EJS, ühendab jahindushuvilisi, tegeleb jahimeeste koolituse, ulukihoolde ja jahilaskmisega ning jahikoerte kasvatamisega, korraldab jahitrofeede näitusi ja jahimeeste kokkutulekuid; asut. 1967. 2002. a. oli seltsil 32 liikmesorg-i ja 5 koostöövõhendust. Selts korraldab jahti u. 70 %-l Eesti jahiterr-st. Ajalehe „Jahimees" (1991—2000) järglasena antakse a-st 2001 välja ajakirja „Eesti Jahimees" (11 nr-t aastas). 1981—88 ilmus koos ✧Eesti Terioloogia Seltsiga 5 nr-t aperioodilist trükist „Eesti uluk". 1992 võeti EJS Maailma Ulukite ja Metsaelu Kaitse Org-i (pr *Conseil International de la Chasse et de la Conservation du Gibier*) ja 1998 Euroopa Jahiseltside Liitu (pr *Fédération des Associations de Chasseurs de la CEE*, lüh. FACE). Seltsi asutajaid ja esimene esimees oli Feliks Nõmmsalu (a-sti 1987). Vt. ka 11. kd., lk. 210—211. ▸

„Eesti Joonisfilm", Tallinnas 1994 asut. filmistuudio, mis moodustati „Tallinnfilmi" joonisfilmigrupist. Filmiloojatest kuuluvad sinna Priit Pärn, Mati Kütt, Heiki Ernits, Janno Põldma, Priit Tender, Ülo Pikkov jmt. Aastas toodetakse u. 60 minutit filmi. Peale autori-, laste- ja reklaamfilmide on tehtud ka joonisfilmiseriaale („Tom ja Fluffy", 1997, „Lotte", 2000) ning täispikk joonisfilm „Lepatriinude jõulud" (2001). Paljude filmide helilooja on olnud Olav Ehala. Rohkesti filme on saanud rahvusv. filmifestivalidel auhindu. Stuudios on käinud õppepraktikal välisriikide animafilmitudengid. ▸

Eesti Juristide Liit, lüh. EJL, juristide vabatahtlik ühendus, asut. 10. III 1989. EJL-i peaeesmärk on kaitsta oma liikmete ametihuve, kaasa aidata õiguskultuuri taseme tõstmisele ja juristieetika järgimisele, osaleda õigusloomes, täiendada eesti k-e õigussõnavara ja arendada õiguskeelekultuuri, korraldada juristide ühistegevust ning arendada koostööd kodu- ja välismaa juristide org-dega. EJL-i juhtorganid on üldkogu (üldkoosolek), volikogu ja juhatuse ülesandeid täitev presidentuur. Presidendid määravad tegevpresidendina tegutsemise järjekorra omavahelisel kokkuleppel. 5. V 2003 oli liikmeid ja noorliikmeid 836. 1

Eesti Kaardikeskus, AS Eesti Kaardikeskus, lüh. EKK, riigi kartograafiapoliitika elluviimiseks projekteerimisinst-de Eesti Maaparandusprojekt ja Eesti Põllum-projekt kaardistustööga tegelnud tootmisüksuste alusel 1993 asut. riigiettevõte, a-st 1997 riigiäriühing. Põhitegevus on riigi tellimuste täitmine: kaugseireandmete fotogramm-meetriline töötlemine, digitaalkartograafiliste andmebaaside moodustamine, kaartide kirjastamine ja geoinfosüsteemide loomine. EKK on osalenud mitme geodeesia- ja kartograafiaalase välisabiprojekti elluviimisel: Eesti baaskaart (Rootsi-Eesti ühisprojekt, 1993—96), kaitseväe topograafiline kaart 1:50 000 (NATO osalusega pilootprojekt, 1993—95), CORINE maakatte andmebaas (EL-i PHARE GIS-projekt) jmt. Keskus tegeleb ka digitaalkartograafia rakendustarkvara loomisega (sh. koolitusega) ning katastri- ja topograafilise mõõdistamisega. Ta on juhtinud mitme riigisisese sihtprogrammi, sh. põhikaardi ja kaitseväckaardi tegemist, baas- ja põhikaardi andmete alusel geoinfotehnoloogiliste andmekogude moodustamist ning tuletiskaartide valmistamist (maanteeregistri arvutikaart (a-st 1996), riigi kohanimeregister (a-st 1998), lennuliikluse geodeetiline andmekogu ja kaardid (a-st 1999), tiheasustusalade ortofotod ja stereokaart). 77 töötajat (2003). Asub Tallinnas. ▾

Eesti Kaitseväe Orkester, riiklik esindusorkester, moodust. 1. II 1993 tegevuse lõpetanud kutselise puhk-

Eesti Inseneride Liidu liikmed (2002)

Eesti Biomeditsiinitehnika ja Meditsiinifüüsika Ühing
Eesti Ehitusinseneride Liit
Eesti Elektroenergeetika Selts
Eesti Elektroonikaühing
Eesti Infotehnoloogia Selts
Eesti Keemia Selts
Eesti Keevitusühing
Eesti Masinaehitusinseneride Liit
Eesti Materjalitehnika Ühing
Eesti Mäeselts
Eesti Plastmassiühing
Eesti Põllumajandusinseneride Liit
Eesti Soojustehnikainseneride Selts
Eesti Süsteemiinseneride Selts
Eesti Transpordi ja Teede Ühing
Põlva Inseneride Liit

Eesti Juristide Liidu vanemad ja presidendid

Vanemad	
1989—92	Mihkel Oviir, Väino-Rein Villik, Maido Pajo
Presidendid	
1992—96	Väino-Rein Villik, Urmas Arumäe, Jaak Kirikal
1996—99	Urmas Arumäe, Kai Amos, Advig Kiris
1999—2002	Kai Amos, Maido Pajo, Advig Kiris
a-st 2002	Kai Amos, Advig Kiris, Enn Tonka

Eesti Inseneride Ühing esimehed

1921—32	Aleksander Kink
1932—34	Ferdinand Petersen
1934—35	Eduard Aw
1935—40	August Ve

Eesti Jahimeeste Se
Logo

„Eesti Joonisfilm"
Logo

Eesti Kaardikeskus
Logo

sti Inseneride Ühingu
mehed

21—32 Aleksander Kink
32—34 Ferdinand Petersen
34—35 Eduard Avik
35—40 August Velne

Eesti Kalurite Liit.
Logo

Eesti Kalaliit
Eesti Kalaliit. Logo

Eesti Jahimeeste Selts
Logo

Aabo Vera
Jüri Ennet
Jüri Kaljusto
Ilmar Laas
Ignar Fjuk

EESTI JOONISFILM

„Eesti Joonisfilm".
Logo

Eesti Kaardikeskus
Logo

EKL EESTI
Kalurite Liit

pilliorkestri „Tallinn" muusikutest (esimene juht Aivar Raigla), 24. XI 1918 loodud Kaitsemin-i Orkestri (a-st 1934 Tallinna Garnisoni Orkester) õigusjärglane. Liikmeid 45, peadirigent a-st 1996 Peeter Saan. Esinetakse 170—200 korda aastas, põhiülesanne on mängida riiklikel ja sõjaväelistel tseremooniatel, peale selle antakse kontserte nii väeosades kui ka tsiviilelanikele. Esinetud on Prantsusmaal, Saksamaal, Rootsis, Venemaal, Poolas, USA-s, Soomes ja Austrias. 6 laserplaati, sh. „Annan sul' suud, härra Valgre!" (1996), „Eestimaa, mu isamaa" (1998) ja „Roosid sulle, Ülo Raudmäe" (2003).

Eesti Kalakasvatajate Liit, kala- ja vähikasvatajate, kalakasvatusteadlaste ja -ametnike ühing; asut. 13. VII 1989. Tegevuse eesmärk on kalakasvatajate huvide esindamine ja kaitsmine, kalakasvatuse propageerimine, koolituse korraldamine ning rakendusuuringute tegemine. Annab a-st 1991 välja infolehte „Eesti Kalakasvataja" (toim. Tiit Paaver). Liidul on 90 füüsilist ja 5 juriidilist liiget ning 6 auliiget. A-st 2002 on juhatuse esimees Sivari Irval.

Eesti Kalaliit, kalatöötlemisettevõtteid koondav mittetulundusühing; asut. 31. X 1995. Liitu kuulub 21 ettevõtet. Tegevuse eesmärk on kodumaise kalatöötlemise arendamine ning kalatoodangu konkurentsivõime tõstmine sise- ja välisturul. E. K. kaitseb oma liikmete huve Eesti ning EL-i kalanduse ja kalatöötlemisega seotud äriprojektides ning välisabiprogrammides, korraldab liikmete toodangu tutvustamist rahvusv. messidel ning arendab koostöösidemeid Eestis ja välismaal. Juhatuse esimees on Toomas Kõuhkna (a-st 2001). ◂

Eesti Kalurite Liit, kalapüügiettevõtjaid koondav mittetulundusühing; asut. 1926, taasasut. 1. IX 1995. Liit hangib ja levitab infot koostöövõimaluste ning kalapüügitehnika kohta, taotleb riiklikke maksusoodustusi ja kalanduse arendamiseks tehtavaid investeeringuid, arendab rahvusv. koostööd, korraldab kalandusalast koolitust ja läbirääkimisi teiste liitudega ning kala hulgiostjatega. Ühendab 64 ettevõtet ja isikut. A-st 2003 on juhatuse esimees Andres Varik. ▲

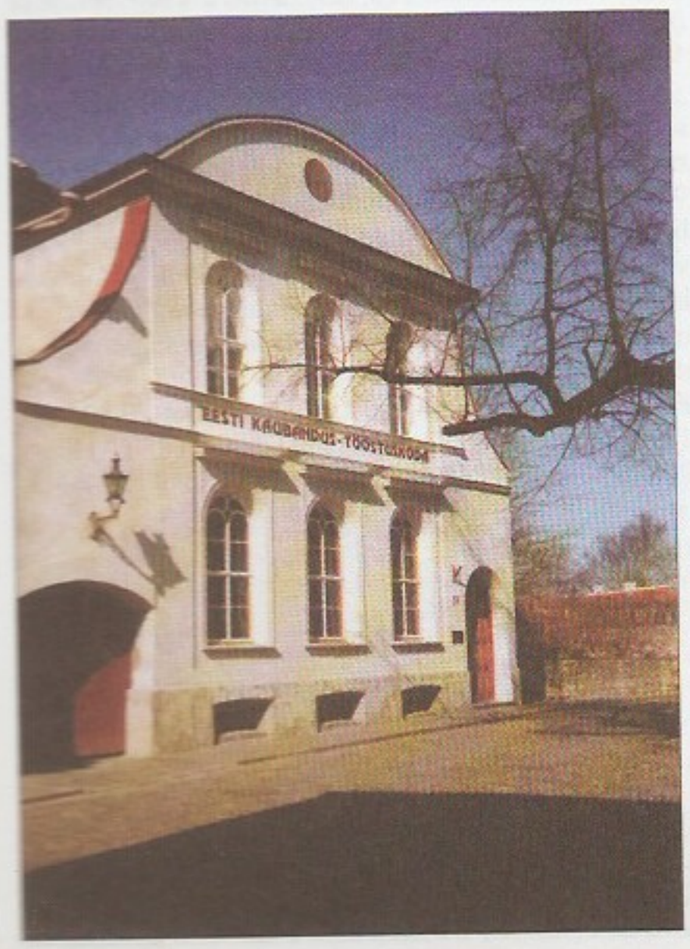

Eesti Kardioloogia Instituut, lüh. EKI, on asut. 1984, tegeleb arenduslike programmidega, mille eesmärk on vähendada Eestis südame- ja veresoonkonna haigusi. Vt. ka 11. kd., lk. 506.

Eesti Karskusliit, lüh. EKL, karskusliikumise keskorganisatsioon, tegutsenud 1906—40 ja a-st 1989. Kandis algul Eesti Karskusseltside Keskkoha ja 1920—22 Eesti Karskusseltside Kesktoimkonna nime. Korraldas kongresse, kursusi, karskusnädalaid ja -pühi, andis välja ajakirju „Tulev Eesti" (1922—26) ja „Külvaja" (1925—40). EKL-i algatusel asutati Eesti Haridusliit ja Koduse Kasvatuse Inst. 1940 kuulus liitu 123 karskusorg-i. Taasasut. EKL on teinud alkoholismivastast selgitus- ja kasvatustööd ning alkoholipoliitika-alaseid ettepanekuid. 2002 koondas EKL 8 karskusorg-i, millest suurima liikmeskonnaga (160 liiget) on karskusühendus AVE. 2002 hakkas ilmuma väljaanne „Teadusteave Alkoholist". A-st 2003 kannab E. K. nime Ühendus Alkoholivaba Eesti. ◧

Eesti Kartulitöötlejate Ühistu, lüh. EKTÜ, kartulit ja põllum. tooret töötlevate ettevõtete liit, asut. 1989, koondas 10 liiget. EKTÜ Insenerikeskuses on uuritud kartulitoodete tehnoloogiat, tärklise kasutamist paberitööstuses, tootmisjääkide ja heitvee ning põllukultuuride jääkidevaba töötlemise biotehnoloogiat. 1992 toimus Tallinnas Euroopa Kartulitöötlemise Assotsiatsiooni aastakonverents. Ühistu tegevus soikus seoses Eesti põllum-poliitika muutumisega.

Eesti Karusloomakasvatajate Selts, karusloomakasvatusmajandite ühendus; asut. 1990 (algselt assotsiatsioon „Eesti Karusnahk", nimetati ümber 1996). Koondas algul 12 farmi, aastas toodeti keskm. 76 000 sinirebasenahka, 38 000 hõberebasenahka ja 187 000 naaritsanahka. 2002 kuulus seltsi 6 karusloomakasvatusfarmi, kasvatati pms. hõbe- ja sinirebaseid. Karusnahatoodangu kogumaht on seltsi loomisajast a-ni 2003 keskm. 10 korda vähenenud. Seltsi juhatuse esimees on a-st 2000 Ragner Matsalu. 1994 asut. Eesti *Chinchilla*kasvatajate Ühingusse kuulub 85 liiget, juhatuse esimees a-st 2002 Aivar Kallas. Põhikarja tšintšiljasid on 2212. 2000 eraldus sellest Eesti *Chinchilla*liit, kuhu koondus 38 kasvatajat, esimees on Ivo Kappet.

Eesti Kaubandus-Tööstuskoda, lüh. EKTK, kaubanduse ja tööstuse huve esindav ja kaitsev avalik-õiguslik ühendus. Asutati Riigikogu seadusega 11. XII 1924 ning alustas tegevust 10. XI 1925 kui kaupmeeste, tööstrite, pankurite ja laevaomanike esinduskogu, mille ülesanne oli ühendada kaubandus- ja tööstusalaseid seltse, ühinguid ja isikuid ning toetada kõigekülgselt valitsusasutusi neid majandusharusid puudutavate ülesannete täitmisel. 1926 hakkas ilmuma „Kaubandus-Tööstuskoja Teataja". 1927 võeti EKTK Rahvusv. Kaubanduskoja liikmeks ning 1929 avati Pärnus ja Tartus koja esimesed piirkondlikud esindused. Aug. 1940 EKTK likvideeriti. 31. V 1946 avati Tallinnas NSV Liidu Kaubanduspalati osk., mis nimetati 1972 ümber ENSV Kaubandus-Tööstuspalatiks. 21. III 1989 kokku tulnud ENSV Kaubandus-Tööstuspalati üldkogu hääletas EKTK taassünni poolt. Mais 1992 sai EKTK taas Rahvusv. Kaubanduskoja liikmeks ning 1993 võeti vastu Eurokoja liikmeks. EKTK on Balti Kaubanduskodade Assotsiatsiooni asutajaliige. 1. I 2003 oli EKTK-l 3241 liiget ning esindus Tartus, Jõhvis, Pärnus ja Saaremaal. EKTK kõrgeim juhtorgan on liikmete üldkogu, mis valib 15 liikmest koosneva juhatuse ja juhatuse esimehe (a-st 1995 Toomas Luman), koja igapäevatööd juhib peadir. (a-st 2002 Siim Raie). ◂

eesti keel, eestlaste rahvuskeel, EV riigikeel, soome-ugri keel, mis kuulub koos liivi ja vadja k-ga läänemeresoome k-te lõunarühma. 2000 kõneles e. k-t Eestis emakeelena 910 600 eestlast. Nimi *Eesti* laenus eesti kirjakeelde saksa ja rootsi k-st 17. saj., ent rahva keelepruuki juurdusid sõnad *eestlane* ja *eesti keel* alles pärast

19. saj. II poolt. Várem nimetasid eestlased ennast maarahvaks ja oma keelt maakeeleks.

E. k-s on 26 foneemi. 9 on täishäälikud (*u*, *o*, *a*, *õ*, *ü*, *ö*, *ä*, *e*, *i*) ja 17 kaashäälikud (*p*, *t*, *t´*, *k*, *m*, *n*, *n´*, *s*, *ś*, *š*, *f*, *h*, *l*, *l´*, *r*, *j*, *v*). Sõna esimeses silbis võivad olla kõik täishäälikud, järgsilpides ainult *a*, *e*, *i* ja *u*. Kaksiktäishäälikuid (diftonge) on kuni 36. Eestikeelne kõne on täishäälikurohke: täishäälikuid on keskm. 45 % ja kaashäälikuid 55 %. Pearõhk asetseb enamasti sõna esisilbil, kaasrõhk sageli 3. ja 5. silbil. Vältuselt on häälikud või silbid kas lühikesed ehk I vältes (*kabi*, *kali*, *sari*) või pikad, viimased võivad omakorda olla keskpikad ehk II vältes (*kapi*, *kallis*, *saare*) või ülipikad ehk III vältes (*kappi*, *kallid*, *saari*). Eesti kirjakeel kasutab ladina kirja. Eestikeelse kirjateksti sagedasimad tähed on *a* — 12,6 %, *e* — 11,0 %, *i* — 9,6 %, *s* — 8,7 %, *t* — 7,1 %, *l* — 6,3 %, *u* — 5,9 % ja *k* — 5,0 %. Vormiõpetuslikult ehituselt on e. k. osalt aglutineeriv, osalt flekteeriv. E. k-le on omane astmevaheldus, see esineb laadi- ja vältevaheldusena. Laadivahelduse korral on tugevas astmes üksiksulghäälik, mis nõrgas astmes kas kaob (*tuba — toa*), sarnastub eelmise kaashäälikuga (*lamba — lammas*) või muutub *j*-ks või *v*-ks (*pada — paja*, *kurb — kurva*). Vältevahelduse puhul avaldub astmevaheldus ainult välteerinevuses, eri vormides vahelduvad II ja III välde. E. k-s ei ole grammatilist sugu ega artiklit. Nimi- ja omadussõnad käänduvad ühtemoodi. Käändelõpud on ainsuses ja mitmuses samad. Käändeid on kirjakeeles 14. Pöördsõnal on 5 kõneviisi. Pöördelõppe kasut. alati ainult kindla kõneviisi jaatavas kõnelõigis. Kasutusel on 5 aega: olevik, lihtminevik, täisminevik, enneminevik ja üldminevik. Morfoloogilisi tulevikuvorme ei ole. On olemas isikuline ja umbisikuline tegumood. On kolm tegevusnime: *da*-tegevusnimi (*lugeda*), *ma*-tegevusnimi (viies käändes: *lugema*, *lugemas*, *lugemast*, *lugemaks*, *lugemata*) ja *vat*-tegevusnimi (nägin teda *lugevat*). Eesti lauseehituse omapärasusi on võimalus lauseliikmete käändevormide kaudu väljendada osalisust ja täielikkust (*rukkust liigub — rukkus liigub*, *söön leiba — söön leiva*). Peamised sõnamoodustustüübid on liitsõnad ja tuletised. Tuletusliiteid on sadakond, peaaegu kõik järelliited. Iseloomulik on võimalus tuletada igast tegusõnast *mine*-liite abil samatähenduslik nimisõna — teonimi (*lugema — lugemine*).

Eesti alal veel 20. saj. algul kõneldud ✧murded liigendatakse ✧põhjaeesti murreteks (✧saarte,✧lääne-,✧kesk- ja ✧idamurre), ✧lõunaeesti murreteks (✧Mulgi, ✧Tartu, ✧Võru ja ✧Setu murre) ning ✧kirderanniku murreteks (✧ranniku- ja ✧kirdemurre). Need murded pärinevad vähemalt kolmest läänemeresoome hõimumurdest. Tänapäeval on eesti murded kadumas. Elujõulisemad on üksnes Võru ja Setu murre, mida viljeldakse ka kirjakeelena (✧Võru kirjakeel).

Eesti kirjakeel rajaneb Põhja-Eesti keskosa keelepruugil. Vanimad kirjalikud mälestised pärinevad 13. saj-st. Esimene eestikeelne tekst on säilinud 16. saj. algusest. 1637 ilm. Heinrich Stahli „Anführung zu der Esthnischen Sprach" sisaldab esimese e. k-e grammatika ja sõnaraamatu. 17. saj. kujunes välja kaks eesti kirjakeelt: põhjaeestiline (tallinna) ja lõunaeestiline (tartu) kirjakeel. Mõlema arendajad olid pms. saksa vaimulikud. 19. saj. ✧tartu keel ehk lõunaeesti kirjakeel hääbus. Sajandi lõpul oli eestlaste kirjaoskus ligi 100 %-line. Algkoolist kõrgem haridus oli veel saksakeelne, hiljem venekeelne. EV loomisel (1918) sai e. k-st Eesti ainus riigikeel, kirjakeele kasutus laienes kesk- ja kõrgharidusse. 1940. a. okupatsiooniga langes e. k. riigikeelest kohaliku terr-i keeleks. Laulva rev-i ajal vastuvõetud keeleseadusega (1989) tunnistati e. k. taas Eesti ainsaks riigikeeleks. ■

„Eesti Keel", Akadeemilise Emakeele Seltsi keeleteaduslik ajakiri, ilmus Tartus 1922—40, 6—8 nr-t aastas, trükiarv 1920. a-il 1100—1500, 1930. a-il 400—450. Avaldas kirjutisi eesti kirjakeele, murrete, keeleajaloo ja sugulaskeelte kohta, murdetekste ja arvustusi. Ühendati 1940 ajakirjaga ✧„Eesti Kirjandus" ajakirjaks „Eesti Keel ja Kirjandus" (ilmus 1941, 6 nr-t). ▸1

Eesti Keele Instituut, lüh. EKI, a-ni 1993 Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut, lüh. KKI, Tallinnas tegutsev Haridus- ja Teadusmin-i hallatav riigi teadus- ja arendusasutus; asut. 1947. EKI tegevuse peaeesmärk on aidata kaasa eesti k-e kestmisele läbi aegade. Selle eesmärgi saavutamiseks tegeldakse EKI-s eesti k-e, eriti tänapäeva eesti kirjakeele, ✧eesti viipekeele, eesti k-e päritolu ja ajaloo ning eesti murrete ja sugulaskeelte uurimisega ning koostatakse eesti rahvuskultuuri seisukohalt olulisi originaalsõnaraamatuid ja allikapublikatsioone. EKI-s hoitakse ja täiendatakse eesti kirjakeele, eesti murrete ja lähisugulaskeelte teaduslikke arhiive ja andmekogusid, tegeldakse keelekorraldusteooria ja praktilise keelekorralduse edendamisega, koordineeritakse terminoloogiatööd ja tegeldakse ✧nimekorraldusega, lahendatakse keeleteooria ja üldkeeleteaduse küsimusi ning luuakse eesti k-e jaoks ✧keeletehnoloogia vahendeid. EKI töö tulemusi on „Eesti keele sõnaraamat: ÕS" (1999), „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat" (1988—), „Eesti murrete sõnaraamat" (1994—), „Vene-eesti sõnaraamat" (1984—94), „Eesti-vene sõnaraamat" (1997—2000), akadeemiline „Eesti keele grammatika" (1993—95) ja teaduslik väljaanne „Eesti murded" (1961—2002). EKI-s on keeletehnoloogia töörühm ning kolm sektorit — grammatikasektor, leksikoloogiasektor ning eesti murrete ja sugulaskeelte sektor. ▸1

Eesti Keelpilliõpetajate Ühing on asut. 1989, a-st 1992 Euroopa Keelpilliõpetajate Ühingu (ESTA) liige. Hõlmab Eesti kõigi õpetustasandite keelpilliõpeta-

Eesti keele olulisimaid grammatikaid

Ferdinand Johann Wiedemann, „Grammatik der ehstnischen Sprache", 1875
Johannes Aavik, „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika", 1936
Valter Tauli, „Eesti grammatika", I—II, 1972—80
Mati Erelt, Reet Kasik jt., „Eesti keele grammatika", I—II, 1993—95

Eesti keele olulisimaid sõnaraamatuid

Ferdinand Johann Wiedemann, „Estnisch-deutsches Wörterbuch", 2. tr. 1893
„Eesti õigekeelsuse sõnaraamat", I—III, 1925—37
Andrus Saareste, „Eesti keele mõisteline sõnaraamat", I—V, 1958—79
„Eesti kirjakeele seletussõnaraamat", 1988—
„Eesti murrete sõnaraamat", 1994—
„Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999", 1999

Eesti keele olulisimaid sissejuhatavaid ülevaateid

Andrus Saareste, „Kaunis emakeel", I—II, 1952—59
Alo Raun ja Andrus Saareste, „Introduction to Estonian linguistics", 1965

Eesti Keemia Seltsi (sh. Eesti Keemikute Seltsi ja Mendelejevi-nim. Üleliidulise Keemia Seltsi Eesti Osakonna) esimehed (presidendid)

1919—23	Jüri Annusson	1937	Albert Sikkar
1924—28	Erich Jaakson	1938	Hans Sossi
1929	Friedrich Dreyer	1939—40	Adolf Parts
1929—30	Johannes Mühlman	1941	Jaak Kuusk
1931	Artur Puksov	1942	Hugo Raudsepp
1932	Leopold Kampman	1943	Adolf Parts
1933	Erich Jaakson	1956—76	Hugo Raudsepp
1933—34	Johannes Hüsse	1976—87	Oskar Kirret
1934—35	Artur Puksov	1987—91	Valdek Mikkal
1936	Ants Laur	1991—	Jüri Kann

„Eesti Keel". Kaas

„Eesti Keele" peatoimetajad

1922—24	Julius Mark
1924—31	Andrus Saa
1932—35	Julius Mägi
1936—40	Johannes Voldemar

Eesti Keele Instituut Logo

Keele ja Kirjanduse Instituudi ja Eesti Keele Instituudi direktorid ja direktori kohusetäitjad

1947—50	Daniel Pal
1950	Alice Haberman
1950—52	Heinrich T (kt.)
1952	Pjotr Izm (kt.)
1952—55	Heinrich T (kt.)
1955—68	Eduard Pä
1968—88	Endel Sõg
1988—89	Mart Rem (kt.)
1989	Joel Sang
1989—93	Tõnu Se
1993—2000	Asta Õim
2000—	Urmas Sa

Eesti Keskerakond Logo

Eesti Keskerakonna esimehed

1991—95	Edgar Sa
1995	Siiri Ov
1995—96	Andra Veidem
1996—	Edgar Sa

Eesti Keel". Kaas

Eesti Keele" peatoime-
ajad

922—24 Julius Mark
924—31 Andrus Saare
932—35 Julius Mägiste
936—40 Johannes
Voldemar Va

EKI

Eesti Keele Instituut.
Logo

Keele ja Kirjanduse
nstituudi ja Eesti Keele
nstituudi direktorid ja
irektori kohusetäitjad

947—50 Daniel Palg
950 Alice
Haberman (k
950—52 Heinrich To
(kt.)
952 Pjotr Izmes
(kt.)
952—55 Heinrich To
(kt.)
955—68 Eduard Pä
968—88 Endel Sõge
988—89 Mart Remm
(kt.)
989 Joel Sang (k
989—93 Tõnu Seil
993–2000 Asta Õim
2000— Urmas Sutr

Eesti Keskerakond.
Logo

Eesti Keskerakonna
esimehed

1991—95 Edgar Savisa
1995 Siiri Oviir (k
1995—96 Andra
Veidemann
1996— Edgar Savisa

Eesti keskkonnaseire

Eesti Kinoliit. Logo

Eesti Kirjameeste Selts. Logo

Eesti Kirjanike Liit. Logo

Eesti Kirjastajate Liit. Logo

Eesti Kirjastajate Ühing. Logo

Eesti Kirjastajate Ühingu juhid
(1991—esimene sekretär,
1994—esimees)

1992—97 Kaja Kirik
1997—98 Mark Soosaar
1998—01 Rein Maran
2001—04 Arvo Ihe
2004—06 Aare Tilk
2006—07 Peeter Urbla
2007—08 Hannes Lintrop
2008— Jaan Rand
(kuhjen Siidi
2008—2009 Ele Tuur
2009— Arvo Valliksoo
(Pääsuke)

Eesti Kirjastajate Ühingu
peatoimetajad

1992—97 Hugo Rahumägi
1997—98 Ivar Varik
1998—99 Jaanis Kanger
1999—01 Albert Soosaar
2001 Jaanus Eilart
2001—04 Jaanis Kanger
2004— Silja Saarm

Eesti Kirjastajate Ühingu Logo

Eesti Kõrgkoolide Rektorite Nõukogu. Logo

Eesti Kõrgkoolide Rektorite Nõukogu
esimehed

1991—93 Ülo Kaevats
1993—96 Jüri Kuum
1996—97 Ülo Kaevats
1997—98 Jüri Kuum
1998—2000 Ülo Kaevats
2000—01 Jüri Kuum
2001—02 Ülo Kaevats
2002—03 Jüri Kuum
2003—04 Ülo Kaevats
2004—05 Jüri Kuum
2005—06 Ülo Kaevats
2006—07 Jüri Kuum
2007—08 Ülo Kaevats
2008—09 Jüri Kuum
2009— Ülo Kaevats

Eesti Kõrgkoolide Rektorite Nõukogu
peasekretärid

1991—93 Ülo Kaevats
1993—96 Jüri Kuum
1996—97 Ülo Kaevats
1997—98 Jüri Kuum
1998—2000 Ülo Kaevats
2000—01 Jüri Kuum
2001—02 Ülo Kaevats
2002—03 Jüri Kuum
2003—04 Ülo Kaevats
2004—05 Jüri Kuum
2005—06 Ülo Kaevats
2006—07 Jüri Kuum
2007—08 Ülo Kaevats
2008—09 Jüri Kuum
2009— Ülo Kaevats

Eesti Kõrgkoolide Rektorite Nõukogu
sekretärid

1991—93 Ülo Kaevats
1993—96 Jüri Kuum
1996—97 Ülo Kaevats
1997—98 Jüri Kuum
1998—2000 Ülo Kaevats
2000—01 Jüri Kuum
2001—02 Ülo Kaevats
2002—03 Jüri Kuum
2003—04 Ülo Kaevats
2004—05 Jüri Kuum
2005—06 Ülo Kaevats
2006—07 Jüri Kuum
2007—08 Ülo Kaevats
2008—09 Jüri Kuum
2009— Ülo Kaevats

Eesti Kõrgkoolide Rektorite Nõukogu
sekretärid

1991—93 Ülo Kaevats
1993—96 Jüri Kuum
1996—97 Ülo Kaevats
1997—98 Jüri Kuum
1998—2000 Ülo Kaevats
2000—01 Jüri Kuum
2001—02 Ülo Kaevats
2002—03 Jüri Kuum
2003—04 Ülo Kaevats
2004—05 Jüri Kuum
2005—06 Ülo Kaevats
2006—07 Jüri Kuum
2007—08 Ülo Kaevats
2008—09 Jüri Kuum
2009— Ülo Kaevats

jaid, tööd juhib juhatus, mille eesotsas on president (1989—91 Aino Riikjärv, 1991—93 Endel Lippus, 1993—96 ToomasVelmet ja a-st 1996 Urmas Vulp). Ühing tutvustab uuemaid keelpillimängu meetodeid, korraldab võistlusi, festivale, meistrikursusi ja suvelaagreid, annab välja ajakirja „Keelpilliõpetaja", kirjastab õppematerjale, osaleb ESTA töös.

Eesti Keemia Selts, lüh. EKS, Eesti Keemikute Seltsi (asut. 1919) õigusjärglane, taasasut. 1990. Seltsi eesmärk on keemikute abistamine kutsetegevuses, keemiateaduse ja tööstuskeemia arendamine, keemiahariduse täiustamine, keemia oskussõnavara kujundamine, keskkonnasäästlike tehnoloogiate propageerimine ja keemia ajaloo uurimine. Eesti Keemikute Selts kuulus 1924—40 Rahvusv. Puhta Keemia ja Rakenduskeemia Uniooni (IUPAC) ning osales „Tehnika Ajakirja", „Tehnika Kõigile" ja „Tehnika Kuukirja" väljaandmises. 1937 oli Eesti Keemikute Seltsil u. 180 liiget. 1941 liideti selts Mendelejevi-nim. Üleliidulise Keemia Seltsiga. A-st 1990 on EKS iseseisev organisatsioon, a-st 1991 Euroopa Keemiaseltside Föderatsiooni (FECS) ja a-st 2000 IUPAC-i liige. EKS korraldab regulaarselt teaduskonverentse — Eesti keemiapäevi koos keemianäitusega (2002. a. toimusid XXVIII keemiapäevad). Liikmeid 2002. a. 238.

B: *Eesti Keemia Selts 75*. Tln., 1994; *Eesti Keemia Selts 1919—1999*. Tln., 1999. 1

Eesti Keemikute Selts, ✧Eesti Keemia Selts.

Eesti Keskerakond, lüh. K, on asut. 12. X 1991. Kandis 1991—93 nimetust Eesti Rahva-K. Kasvas välja Eestimaa Rahvarindest. 1996 erakond lõhenes, parteist lahkunud liikmed moodustasid Arengupartei (a-ni 1999). 1994 ühines K-ga Eesti Ettevõtjate Erakond, 1998 Erakond Eesti Rohelised. Erakond on rahvusv. organisatsiooni *The Center Network* liige. Erakonna häälekandja on ✧„Kesknädal" (a-st 1999). ◂ 1

„Eesti keskkonnaseire", Eesti riikliku keskkonnaseire programmi (a-st 1994) täitmist kajastav kogumik. Kolm kogumikku (1994., 1995. ja 1996. a. kohta) andis välja Keskkonnamin-i Info- ja Tehnokeskus (KKM ITK). Liikide ja koosluste seire allprogrammi täitmise kohta ilmus KKM ITK-l 2000. a. raamat „Eesti looduse mitmekesisuse riiklik seire 1994—1998". Neljanda kogumiku — „Eesti keskkonnaseire 2001" — andis 2002. a. välja TÜ kui keskkonnaseire programmi koordineerija (2000—03). ◂

Eesti Keskkonnauuringute Keskus, lüh. EKUK, kuulub Keskkonnamin-i haldusalasse. Asut. 1996, eelkäijad olid 1966—91 „Maaparanduspтojekti" veelabor ja 1991—96 Eesti Keskkonnauuringute Kesklabor. Põhitegevusi: heit-, pinna- ja põhjavee, pinnase, õhu, toiduainete, kütuste, toorme, valmistoodangu jm. laboratoorne analüüsimine, mikrobioloogiliste näitajate määramine, heit- ja pinnavee vooluhulga mõõtmine, ohtlike jäätmete analüüsimine ja käitlemine, keskkonnaseire programmi allprogrammide juhtimine ja elluviimine, pinnase eriuuringute, keskkonnaekspertiiside ja -auditite tegemine, keskkonnaalaseid mõõtmisi ja analüüse hõlmav teadus- ja arendustegevus ning keskkonnakaitsealane nõustamine ja koolitamine. Keskkonnakaitsealaste keemiliste analüüside valdkonnas on keskusel Saksamaa LV akrediteerimisorg-i DAP ja EV Akrediteerimiskeskuse akrediteering. Juhataja Enn Otsa (hakkas 1983 juhatama veelaborit). ◂

EESTI KESKKONNAUURINGUTE KESKUS

ESTONIAN ENVIRONMENTAL RESEARCH CENTRE

Eesti Kinoliit, a-ni 1965 ENSV Kinematograafiatöötajate Liit, a-ni 1980 Eesti Kinematografistide Liit, on asut. 1962 filmitöötajate loomingulise organisatsioonina NSVL Kinematografistide Liidu koosseisus. Asutamisajal kuulus sinna 59 liiget, 1980. a-te lõpus u. 120 ja 2003. a. 161 liiget. EV ajal sai iseseisvaks organisatsiooniks, mille põhieesmärk on filmivaldkonna arendamine ja filmikunsti propageerimine. E. K. on algatanud TPÜ-s kodumaise filmikoolituse, teinud eeltööd ✧Eesti Filmi Sihtasutuse loomisel ja asutanud Eesti Audiovisuaalautorite Liidu. Kuulub Kinoliitude Konföderatsiooni ja Euroopa Filmirežissööride Föderatsiooni. A-st 1980 on liidu valduses Kinomajana tuntud hoone, mis tegutseb ka filmikultuurikeskusena. Vt. ka 11. kd., lk. 742. ◂ 1

„Eesti Kirik", 1. 1923—40 Tallinnas ilmunud ja uuesti a-st 1990 Tartus nädalalehena ilmuv EELK ametlik häälekandja. Eesmärk on teavitada lugejat kirikuelu sündmustest ning pakkuda õpetlikku ja harivat lugemist nii teoloogia kui ka ühisk-a arengu alalt. — **2.** E.E.L.K. häälekandja. Ilmunud 1950—74 Uppsalas, 1975—88 Stockholmis ning a-st 1989 Torontos. Vastutav toim. peapiiskop Udo Petersoo (a-st 1993). 1

Eesti Kirjameeste Selts, lüh. EKmS, 1872—94 Tartus tegutsenud eesti rahvusliku liikumise kirjanduslik ja kultuuriline ühing. Seltsi asutamise mõte pärineb Friedrich Reinhold Kreutzwaldilt, Carl Robert Jakobsonilt ja Hans Wühnerilt. Põhikiri kinnitati 1871. a. lõpus, esimene üldkoosolek toimus 8. III 1873 Viljandis. 1873 oli seltsil 83, 1879. a. 384, 1882. a. 1139 ja 1888. a. 241 liiget. Enamik neist olid kooliõpetajad, kõrgharidusega liikmete ja üliõpilasliikmete osatähtsus oli kuni 14 %. EKmS-i tähtsaimad tegevusalad olid eesti k-e uurimine ja korraldamine ning uue kirjaviisi propageerimine. Seltsi esimese presidendi Jakob Hurda juhtimisel (1872—81) alustati kavakindlat rahvaluule kogumist. Koguti ka münte, etnograafilist vanavara ja käsikirjalisi dokumente; seltsi rmtk-s oli u. 2000 raamatut. Tegeldi ka kirjanduse uurimise, luuleteooria ja kriitikaga. 1887. a-st korraldati nn. kirjanduse võidupidusid, kus auhinnati algupäraseid teoseid. Üldkoosolekuil, mis toimusid mitu korda aastas, kuulati ettekandeid keele, kirjanduse, rahvaluule, ajaloo, pedagoogika jmt. alalt. EKmS kirjastas oma aastaraamatuid (1873—90 ilmus 18 raamatut), milles avaldati seltsis peetud ettekandeid, ilukirjandusteoseid, rahvaluulet jm., ning andis teistele kirjastustele soovitusi käsikirjade avaldamise kohta. EKmS-i toimetiste sarjas ilmus 1874—91 u. 100 teost, sh. algupäraseid õpikuid sellistelt autoritelt nagu Ado Grenzstein, Karl August Hermann, C. R. Jakobson, Rudolf Kallas, Joosep Kapp, Juhan Kunder, Juhan Kurrik, Carl Niggol, Paul Undritz, Mihkel Veske jmt. Kui 1881 valiti presidendiks rahvuslik-radikaalset suunda esindav C. R. Jakobson, lahkus kristlik-alalhoidlikku suunda esindav J. Hurt seltsist. Pärast C. R. Jakobsoni surma oli 1882—86 EKmS-i president M. Veske, 1887—89 Hugo Treffner ja 1890—92 Johann Köler. Venemeelse ja rahvusliku tiiva vahel tekkinud tüli tõttu lõpetati 1894 seltsi

tegevus. EKmS-il kui oma aja ainsal eestikeelsel kultuuriorg-l oli tähtis osa eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemisel.

B: F. Tuglas. *Eesti Kirjameeste Selts*. Trt., 1932; V. Mälk. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus*. Tln., 1963.

„Eesti Kirjandus", humanitaarteaduslik ajakiri, ilmus Tartus 1906—40. Ajakirja asutas Jaan Jõgever, a-st 1908 ilmus see Eesti Kirjanduse Seltsi kuukirjana. 1915—34 toimetas seda Johannes Voldemar Veski. 1920.—30. a-il oli „E. K." peamisi kirjandusloolisteliste lühiuurimuste ja arvustuste avaldajaid; olulised olid ka keele-, rahvaluule-, etnograafia- ja ajalookäsitlused. Kaasannetest olid olulised „Eesti raamatute üldnimestik (1924—39)" (4 kd.) ja „Koidula kirjad omakseile" (1926—29). 1932 ilmus „„Eesti Kirjanduse" sisuregister 1906—30" (toim. Oskar Urgart). 1940 ühendati „E. K." ajakirjaga ✧„Eesti Keel" (1934—40 toimetas seda J. V. Veski) ajakirjaks „Eesti Keel ja Kirjandus" (ilmus 1941, 6 nr-t). ▸

Eesti Kirjanduse Selts, lüh. EKS, „Postimehe" ümber koondunud kultuuritegelaste algatusel pms. ✧Eesti Kirjameeste Seltsi töö jätkamiseks 1907 Tartus asut. kirjanduslik, teaduslik ja üldkultuuriline organisatsioon. Selle eesmärk oli edendada kirjandust, rahvusteadusi ja kunsti, õppida tundma Eesti maad ja rahvast ning teha rahvale kättesaadavaks neil aladel tehtud töö tulemusi. Juhtorganid olid asemikekogu ja juhatus. Sisulist tööd on teinud erialatoimkonnad, sh. keele-, koolikirjandus- (hiljem kirjandus-), kodu-uurimis- ja ajalootoimkond. Nõuk. okupatsioonivõimu poolt 1940 suletud EKS-i taastamist alustati nov-dets. 1992, üldkogu esimene koosolek toimus 2. III 1993. EKS on andnud välja aastaraamatut (1909—40 ilmus 23 raamatut, a-st 1993 on ilm. aastaraamatud nr. 24—27, viimane sisaldab EKS-i liikmete täieliku nimekirja) ja 1908—40 ajakirja ✧„Eesti Kirjandus". EKS-i ja ✧Eesti Rahva Muuseumi ühisettevõttel asutati 1921 Eesti Bibliograafia Asutis (nüüd ✧Eesti Kirjandusmuuseumi osk.). Seltsi arhiivist kujundati 1929 Eesti Kultuurilooline Arhiiv (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi osk.). EKS-il oli a-ni 1940 oma kirjastus ja trükikoda, avaldati mahukaid koguteoseid maakondade kohta, „Eesti raamatute üldnimestik (1918—36)" (4 kd.), „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat" (3 kd.), inglise, vene ja rootsi sõnaraamatuid, oskussõnastikke, õpikuid ja raamatusarju („Elav teadus", „Suurmeeste elulood" ja „Maailmakirjandus") ning „Kalevipoja" raamatuaastaväljaanne (1935). A-st 2002 ilmub kvartalikiri „Vihik".

B: A. Palm. *Eesti Kirjanduse Selts 1907—1932*. Trt., 1932. ▸ 1

Eesti Kirjandusmuuseum, lüh. EKM, teadus- ja arendusasutus, mis täidab ühtlasi rahvuslike humanitaarteaduste keskarhiivi ja arhiivrmtk. ülesandeid ning tegutseb EV Haridus- ja Teadusmin-i haldusalas. EKM asutati kui ENSV Riiklik Kirjandusmuuseum ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 11. IX 1940 eramuuseumide riigistamise seaduse alusel Eesti Rahva Muuseumi Arhiivrmtk-st (asut. 1909), ✧Eesti Rahvaluule Arhiivist (asut. 1927), Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist (asut. 1929) ja Eesti Bibliograafia Sihtasutisest (asut. 1921). 1946—95 (1953—95 ametlikult F. R. Kreutzwaldi nim. ENSV TA Kirjandusmuuseum) oli EKM Eesti TA humanitaarteaduslik uurimisinst. EKM-i nime kannab alates 19. IV 1995. Samal ajal taastati ka arhiivide ajaloolised nimed. Veebr. 2000 ühendati EKM-iga Eesti Keele Inst-i folkloristikaosk-d. EKM-i teadus- ja arendustöö on keskendunud rahvusteaduslike distsipliinide ja rahvuskultuuriliste allikmaterjalide uurimisele. Teadus- ja arendustöö peamiseks väljundiks on kultuurilooliste kogude nimistud, kartoteegid ja kataloogid, elektroonilised andmebaasid, uurimused ja allikmaterjalide publikatsioonid (paberkandjal ja digitaalsel kujul). EKM kogub rahvuskultuuri allikmaterjale, korraldab need uurijaile kättesaadavaks ja kindlustab nende säilimise. Avaldab sariväljaandeid „Paar sammukest. EKM-i aastaraamat" (a-st 1958, ilm. 18 kd.), „Litteraria" (a-st 1984, ilm. 21 kd.), „Folklore" (a-ks 2002 18.—19. osa) ja „Mäetagused" (a-ks 2002 17.—18. osa). EKM-i allüksused on Arhiivrmtk. (u. 850 000 säilikut), Eesti Kultuurilooline Arhiiv (u. 300 000 säilikut), Eesti Rahvaluule Arhiiv (u. 33 000 säilikut), folkloristika osk. ja etnomusikoloogia osk. 13. XII 2001 moodustati EKM-i juurde Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Tippkeskus. 1

Eesti Kirjanike Kooperatiiv, lüh. EKK, Rootsis tegutsenud väliseestlaste kirjastus. Asutati 10. XII 1950 Stockholmis August Gailiti, Bernard Kangro, Valev Uibopuu ja Enn Vallaku algatusel vastukaaluks Välis-Eesti raamatuturul monopoolse seisundi hõivanud Andres Lauri kirjastusele ✧Orto. Pikemat aega olid EKK tegevusega seotud ka Karl Ristikivi, Arvo Mägi, August Mälk, Raimond Kolk jmt. Kirjastus tegutses Lundis, kuid koondas autorite ja aktsionäridena eesti kirjanikke ka mujalt vabast maailmast. EKK eripäraks oli kirjanike eneste juhtiv roll nii praktilises kirjastamisprotsessis kui ka kirjastatavate teoste valikul. Eesmärk oli eesti algupärandite avaldamine. EKK tegevjuhid olid B. Kangro ja V. Uibopuu. Raamatute levitamine toimus postimüügi kaudu sarjade ettetellimise korras, 1950.—60. a-il korraldasid seda kuni 52 esindajat 18 riigis. Ühtse kaustaga ja ettetellitav A-sari avaldas pms. algupärast proosat, B-sari luulet, näidendeid, koguteoseid (sh. „Meie maa" I—IV, „Eesti talu", „Eesti Rootsis") jms. Oma tegevuse vältel andis EKK välja 415 raamatut 78 eesti autorilt. Kirjastus lõpetas tegevuse aktsionäride otsusega 29. V 1994 pärast tegevdir. B. Kangro surma.

B: J. Kronberg. *Tiibhobu märgi all*. Tln., 2002. ▸

Eesti Kirjanike Liit, lüh. EKL, kirjanike ja kriitikute kutseühing, edendab Eesti kirjanduskultuuri ja kaitseb kirjanike huve. Asutati 8. X 1922 Tallinnas ja kandis a-ni 1940 nime Eesti Kirjanikkude Liit. Asutajaliikmeid oli 33, 1940 oli liikmeid 53, juhatus tegutses Tartus. Apr. 1923 hakkas ilmuma EKL-i ajakiri ✧„Looming". 1934 alustas tegevust EKL-i Tallinna koondis. Pärast

„Eesti Kirjandus". Kaas

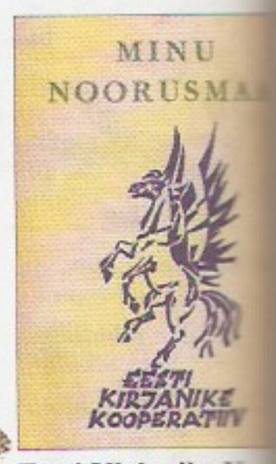

Eesti Kirjanike K ratiivi firmamärk teose „Minu noor (1964) kaanel

Eesti Kirjastuse Kooperatiiv. Log

Eesti Kirjanduse S kirjastuse märk

Eesti Kirjanduse Seltsi esimehed

1907—14	Villem Reiman
1914—22	Johan Kõpp
1922—24	Jaan Jõgever
1924—28	Anton Jürgenstein
1929—40	Friedebert Tuglas
1940	Hans Kruus
1992—95	Kalju Villako
1995—98	Peeter Olesk
1998—2005	Peeter Talviste
2005—	Tuomas Liivamägi

Eesti Kirjandusmuuseumi direktorid

1940—42	Mart Lepik
1944—45	Mart Lepik
1945	Richard Viidalepp (kt.)
1945—50	Alice Habermann
1950—52	Heinrich Tobias
1952—54	Salme Lõhmus (kt.)
1954—90	Eduard Ertis
1990—93	Peeter Olesk
1993—95	Rutt Hinrikus (kt.)
1995—	Krista Aru

Eesti Kirjanduse Se maja Tartus

Eesti inkorporeerimist NSV Liitu kuulutati EKL 19. X 1940 likvideerituks. Samal kuul alustas tööd Eesti Nõuk. Kirjanike Liidu organiseerimise toimkond (esimees August Jakobson), mis 1941 jätkas tegevust NSV Liidu tagalas. Saksa okupatsiooni ajal korraldas EKL-i tööd Eestis esialgu kolmeliikmeline juhatus, kuni suvel 1943 tekkis võimalus alustada koos teiste apoliitiliste ühingute ja liitudega uuesti tegevust. 12. XII 1943 Tartus toimunud peakoosolekul valiti EKL-i esimeheks Gustav Suits. NSV Liidu tagalasse põgenenud 20 kirjanikku kogunesid 8.—9. X 1943 Moskvas toimunud asutavale konverentsile ning valisid EKL-i juhatuse, presiidiumi ja esimehe. Moskvas loodud eesti kirjanike ühendus jätkas sügisel 1944 tegevust Tallinnas ja kandis a-ni 1958 nime Eesti Nõuk. Kirjanike Liit, seejärel oli ta Eesti NSV Kirjanike Liit, 1991 nimetas ta end EKL-iks. 1944. a. sügisel Läände põgenenud eesti kirjanikud asutasid dets. 1945 Stockholmis ✧Välismaise EKL-i. 2000 võeti Välismaise EKL-i liikmed *in corpore* kodumaa EKL-i liikmeteks, välismaal jäi tegutsema EKL-i Stockholmi osk. (seda juhib Karin Saarsen-Karlstedt). 2003 kuulus EKL-i 295 kirjanikku, ilukirjanduse tõlkijat, kirjanduskriitikut ja -teadlast. Tegutseb ka EKL-i Tartu osk. (esimees Janika Kronberg).
B: *Eesti Kirjanikkude Liit 75. Koguteos*. Tln., 1997; K. Raid. *Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922—1940*. Tln., 2002. 1

Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1934—40 Tartus tegutsenud ühistegelik kirjastus. Kirjastas 20—25 raamatut aastas. Avaldas algupärandeid (kokku u. 50, sh. Betti Alveri, Aadu Hindi, August Jakobsoni, Leida Kibuvitsa, Jaan Kärneri, Marta Sillaotsa, Rudolf Sirge, Gustav Suitsu ja Marie Underi teoseid) ning sarju „Põhjamaade romaane" (24 kd.) ja „Sõjaromaane ja memuaare" (6 kd.). Pööras suurt tähelepanu raamatukujundusele (nt. illustreeritud sari „Lastejutte"). Esimees August Pill. ◂

Eesti Kirjastuste Liit, lüh. EKL, 10. VI 1991 asut. mittetulundusühing, mille eesmärk on kaitsta Eesti kirjastuste huve ning edendada kirjastamistegevust. EKL-i kuuluvad kirjastamisega tegelevad ettevõtted, liikmeid on 34 (2003). Kuulub a-st 1992 Rahvusv. Kirjastajate Liitu (ingl *International Publishers' Association*, lüh. IPA). Osalenud Eesti autoriõiguse seaduse (1992) ja sundeksemplari seaduse (1996) koostamisel ning Eesti taasühinemisel Berni autoriõiguse konventsiooniga (1994). Saavutas raamatute käibemaksu alandamise 5 %-ni. Korraldab täienduskoolitust, rahvusv. raamatuüritustest osavõttu ja raamatuvõistlusi. Algatas 1995 Balti raamatumessi korraldamise (vaheldumisi Tallinnas, Riias ja Vilniuses). ◂ 1

Eesti Kitarriselts on asut. 24. IX 1999 Tartus. Eesmärk on edendada Eestis kitarripedagoogika täiustamisele ning kitarri ja kitarrimuusika propageerimisele suunatud muusikahariduslikku tegevust. Juhatuse esimees on a-st 2001 Kuldar Kudu, liikmeid 70.

„Eesti Kiviõli", 1922—40 tegutsenud aktsiaselts. Rajas 1922 riigilt saadud kontsessiooni alusel Sonda lähedale põlevkivikaevanduse ja alustas katseid põlevkivist õli saamiseks. 1929 alustas Kiviõlis tööd õlivabrik. 1931 valmis uus kahe tunnelahjuga õli- ja bensiinitehas, mille tootmisvõimsus oli 86 t kütteõli ja 12 t bensiini ööpäevas. See võimaldas Eesti rdt-l üle minna õliküttele. 1938 valmis teine kahe tunnelahjuga õlitehas. „E. K." oli Eesti suurim õlitootja. Ekspordi tõttu suurenes 1935—39 põlevkiviõli toodang 25 500 t-st 70 000 t-ni. 1939 oli „E. K-l" ligi 1700 töötajat. Tehaste juurde kerkis Kiviõli töölisasula ja rajati rdj. 1940 „E. K." natsionaliseeriti ja sellest moodustati Kiviõli Põlevkivikeemiatehas.

Eesti Klaveriõpetajate Ühing, lüh. EKÜ, on asut. 1989, kuulub Euroopa Klaveriõpetajate Assotsiatsiooni (ingl *European Piano Teachers Association*, lüh. EPTA). EKÜ korraldab klaverimängualaseid üritusi ja koolitust ning annab välja ajakirja „Klaver". Liikmeskonnas on u. 400 klaveriõpetajat. Esimehed: Bruno Lukk (1989—91) ja Peep Lassmann (a-st 1991).

Eesti Kodutööstuse Edendamise Keskselts, lüh. EKEKS, kodukäsitöö edendamise ja arendamise ühendus; asut. 1929 (oü. „Kodukäsitöö" eeskujul), suletud 1940, taasasut. 1992. Juhatuse esimees on a-st 1994 Liivi Soova. Kuulus a-st 1934 Põhjamaade Käsitööliitu. Avas 1936 Tallinnas Kodutööstuse Muuseumi, andis välja tarbekunsti ja kodukultuuri ajakirja „Kodutööstus". Korraldas käsitöökursusi, loenguid ja näitusi, väärtustas kodukultuuri ja rahvarõivaste kandmist, suunas käsitööõpetust kutse- ja üldhariduskoolides ning korraldas võistlusi. Nüüdisaegses EKEKS-is tegutsevad koolituskeskus ja käsitöömeistrite klubi, korraldatakse käsitöökursusi ja näitusi („Rahvakunst meis ja meie ümber", 2000; „Unustatud vana käsitöö", 2002), peetakse laatu (a-st 1997 Tallinnas Lauluväljakul mardilaat, a-st 2000 Raekoja platsil keskaja turg) ja rahvusv. konverentse (2001). Taastatud on Rahvarõiva Nõuandekoda (1930. a-il Rahvarõiva Propaganda Büroo) ja juhtide kool. EKEKS on osalenud Euroopa Rahvakunsti- ja Käsitööföderatsiooni ühisprojektis „Ringid vees" (arendanud rahvuslikel traditsioonidel põhinevat nüüdisaegset käsitöötoodangut). A-st 1996 korraldab selts igal aastal Eestimaa erinevais paigus käsitööpäevi, a-st 1988 annab rahvuslikku käsitööd väärtustavat aastauhinda „Pärandihoidja", a-st 1998 annab kaks korda aastas välja infolehte „Teataja". EKEKS kuulub Eesti Rahvakultuuri Keskseltside Liitu, Eesti Vabaharidusliitu ja Eesti Rahvuslikku Folkloorinõukogusse, a-st 1994 Euroopa Rahvakunsti- ja Käsitööföderatsiooni ja a-st 1995 taas Põhjamaade Käsitööliitu. ◂

Eesti Kodu-uurimise Selts, lüh. EKUS, teaduslikku kodu-uurimist suunav ja juhendav ning kodu-uurijaid ühendav organisatsioon; asut. 1939 Eesti TA juurde. Selts jätkas Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaantava koguteose „Eesti" koostamist. 1940 lõpetas Nõuk. võim Eesti TA ja selle teadusseltside tegevuse. EKUS püüdis tegutseda ka II maailmasõja ajal. Pärast sõda, kui 1958 asutati ENSV TA juurde kodu-uurimise komisjon, sai Eesti kodu-uurimisliikumine uuesti elujõudu. Komisjon arendas teadlaste juhtimisel kodu-uurimist teadusliku harrastustegevuse vormis. Avaldati trükiseid, sh. maarajoone käsitlevate kogumike sari. 17. I 1990 taasasut. Eesti TA juures olev EKUS kuulub Akadeemiliste Seltside Nõukogusse, tal on osakonnad ja koostöörühmad Tallinnas, Pärnu-, Viljandi-, Järva- ja Raplamaal ning Alutagusel. Juhatuse juures tegutseb külatoimkond. Juhendatakse noorte kodu-uurimist, tehakse uurimusi Eesti külade, linnaosade ja maakohtade kohta ning üllitatakse trükiseid. Liikmeid 243 (1. VI 2003).
B: *Kodu-uurija käsiraamat.* Tln., 1966; *Eesti NSV TA kodu-uurimise komisjoni trükised. Temaatilis-informatiivne referaatkogumik 1976—1985.* Tln., 1988; *Eesti Kodu-uurimise Selts. Teabekogumik*, 1.—3. Tln., 2000—03. ◂ 1

„Eesti Kommunist" (a-ni 1952 „Eesti Bolševik", venekeelne paralleelväljaanne „Коммунист Эстонии", 1951—89), 1945—89 ilmunud EKP KK ideoloogiaajakiri. Avaldas kirjutisi marksismi-leninismi teooria alalt ja partei siseelust, käsitles kommunistliku ideoloogia vaatevinklist majandus- ja kultuurielu. 1989—91 ilmus selle asemel ajakiri „Poliitika". Toime-

Eesti Kodu-uurimise Seltsi ja TA kodu-uurimise komisjoni esimehi

1939—40	August Tammekann	1958—76	Hans Kruus
		1977—90	Vello Tarmisto
1940—45	Heinrich Riikoja, Edgar Kant, Ants Laasi	1990—98	Vello Lõugas
		1998—	Andrus Ristkok

tus andis laiema lugejaskonna tarvis välja ajakirju „Abiks Agitaatorile" (1945–60), „Küsimused ja Vastused" (1961–84) ja „Aja Pulss"(1985–93). ▸

Eesti Kongress, Eesti Kodanike Komiteede algatusel 24. II – 1. III 1990 valitud esindusorgan. 12. märtsil toimunud esimesel istungil valiti juhtorganiks Eesti Komitee, mis koos EV Ülemnõukoguga moodustas 20. VIII 1991 EV põhiseaduse koostamiseks Põhiseaduse Assamblee.

Eesti Konjunktuuriinstituut, lüh. EKI, konjunktuuri jälgiv ja uuriv teadusasutus. Asutati presidendi dekreediga 2. V 1934. Andis 1934–40 välja kuukirja „Konjunktuur", nädalalehte „Majandusteated" ja aastaraamatut „Eesti Majandus". 1940 EKI likvideeriti. 1966 asutati Üleliidulise Kaubanduskonjunktuuri TUI Eesti filiaal (ÜKTUI), kuid selle konjunktuurialaste uurimuste temaatika oli kitsam. 1990 EKI taastati ning uuringud hõlmavad taas kogu majandust. EKI väljaandena ilmub kord kvartalis eesti ja inglise k-s bülletään „Konjunktuur", mis sisaldab ülevaadet Eesti majanduse hetkeseisust, iga kuu ilmub „Hinnainfo", bülletäänis „Baltiturg" antakse neli korda aastas teavet Eesti, Läti ja Leedu jooksva majandusolukorra kohta, kord aastas üllitatakse ingliskeelseid bülletääne „Baltic Facts" ja „Economic Indicators of Estonia".

„Eesti Kontsert", lüh. EK, a-ni 1989 Eesti NSV Riiklik Filharmoonia, riiklik kontserdiorganisatsioon; asut. 1941 Tallinnas. Tegutsemisvaldkond on lai, hõlmab sümfoonilist ja kammermuusikat, džässi ja improvisatsiooni teisi vorme, elektroonilis-akustilist ja lastemuusikat. EK peamine ülesanne on kooskõlastada Eesti muusikategevust, korraldada kontserte, luua rahvusv. kontakte ja levitada muusikainformatsiooni. Teenindab maakonnavalitsusi, linnavalitsusi, muusikaasutusi, esinejaid ja kontserdikorraldajaid. Osaliselt rahastab EK tegevust riik. 2002 korraldas EK Eestis ja välismaal 740 kontserti kokku 165 780 kuulajale. A-st 2000 on dir. Aivar Mäe. Vt. ka 11. kd., lk. 686–687.

B: *Eesti Kontsert 2002.* Aastaraamat. Tln., 2003. ▸

„Eesti Kool", 1. Eesti pedagoogikaajakiri, algul Eesti Töörahva Koolivalitsuse, hiljem Põhja Kommuuni Rahvusasjade Rahvakomissariaadi Eesti osk-a häälekandja. Ilmus Artur Vallneri toimetamisel 1918–19, esmalt Tallinnas (1.–4. nr.), pärast Petrogradis (5.–13. nr.). – **2.** Tallinnas 1935–40 Haridusmin-i väljaandel 10 korda aastas ilmunud ajakiri. Tegevtoim. Gustav Ollik. ▸

Eesti Koolinoorsoo Keskliit, koolidevaheliste ja keskkoolide vanemate klasside õpilasühingute keskorganisatsioon, tegutses 1920–28. Korraldas ülemaalisi koolinoorsookongresse ning andis välja ajakirju „Uudismaa" (1914–24) ja „Tõusmed" (1926–27). 1923 oli liikmeid u. 3400. A-ni 1923 asus E. K. K-u juhatus Tartus, hiljem Tallinnas. Tegevus lõppes sisemiste vastuolude tõttu.

Eesti Koolinoorte Segakoor, 1998 Eesti Segakooride Liidu algatusel asut. koor, dirigendid Taavi Esko ja Kadri Leppoja. Silma paistnud mitmel rahvusv. võistlusel, sh. saanud Itaalias Riva del Garda koorifestivalil kulddiplomi (1999).

Eesti koolmeistrite kool, 1814 Pärnus avatud erakool, mida juhtis Johann Heinrich Rosenplänter. Kooli õppekavasse kuulusid kirjutamine, rehkendamine, geograafia, usuõpetus, muusika, aiatöö ja pedagoogika. Õppeaja pikkus oli 3 aastat. Rosenplänteri tööd jätkas tema õpilane Abram Holter 1820 avatud Sauga kirjutuskoolis.

Eesti Koorijuhtide Naiskoor, lüh. EKN, on asut. 1988 Tallinnas. Kooris laulab 50 Eesti erinevaist paigust pärit koorijuhti ja muusikaõpetajat. Kohtutakse 4–5 korda aastas, lauldakse nii klassikat kui ka nüüdismuusikat, tähtsal kohal on Eesti koorimuusika. EKN on võitnud Walesis Llangolleni rahvusv. koorifestivalil *grand prix* (2001). Koori kunstiline juht on Ants Sööt.

Eesti Kooriühing, lüh. EKÜ, 1982–87 Eesti NSV Kooriühing, 1987–91 Eesti Muusikaühing, Eesti koore ja puhkpilliorkestreid hõlmav katusorganisatsioon, ✧Eesti Lauljate Liidu (1921–40) õigusjärglane. Rahvusv. Koorimuusika Föderatsiooni ning Euroopa Noortekooride Föderatsiooni liige. Põhieesmärk on olnud koori- ja puhkpillimuusika edendamine, repertuaari muretsemine ja levitamine, kontaktide loomine, rahvusv. koorifestivalide ja koorijuhtide seminarlaagrite korraldamine ning üldlaulupidude korraldamisele kaasaaitamine. Praegu peab EKÜ kooride ja koorijuhtide andmebaase, vahendab informatsiooni, korraldab laulupäevi, kontserte, koolitust (Vigala suveseminarid), festivale (rahvusv. koorifestival „Tallinn"), võistulaulmisi jt. kooriüritusi ning teeb koostööd teiste loominguliste liitude ja organisatsioonidega. EKÜ-sse kuuluvad ✧Eesti Meestelaulu Selts, ✧Eesti Naislaulu Selts, Eesti Muusikaõpetajate Liit (asut. 1991, kuulub rahvusv. org-desse *International Society for Music Education, European Assotiation of Schoolmusic, Research Alliance of Institutes for Music Education*, juhatuse esimees Elin Ots), Eesti Segakooride Liit (asut. 1994, juhatuse esimees Raul Talmar), Eesti Kammerkooride Liit (asut. 1997, juhatuse esimees Indrek Mustimets), puhkpillimuusika sektsioon (esimees Andres Avarand) ning koori- ja orkestrijuhtide üleriiklikud kollektiivid (kokku u. 30 000 liiget). Koostöös Eesti Laulu- ja Tantsupeo SA ning ER-iga anti 2002 välja kolmik-laserplaat „Läbilõige eesti koorimuusikast". ▸

**Eesti Kostabi-$elts,** lüh. EK$, kultuuriühendus, mis tegutses 1989–2000 Tartus ja mille eelkäijateks oli mitu varasemat organisatsiooni (Abi-Piirissaare Dalinistlik Kõõl, Vile, Tartu ✧NAK) ning kirjandusrühmitis ✧Hirohall, millest kujunes EK$-i satelliitorg. Peale kirjanike ühendas EK$ noori kunstnikke, kriitikuid ja teadlasi (Neeme Kahusk, Virve Sarapik, Heie Treier, Piret Viires jmt.). Algusest peale kirjastati raamatuid, see jäi 1990. a-te II poolel põhiliseks tegevusalaks. Seltsiga oli seotud radikaalne kultuurilehk „Kostabi" (1991–93; toim. Ilmar Särg). EK$-ile oli iseloomulik traditsiooniliste väärtuste ühendamine avangardistlike hoiakutega, mänguliselt kuulutati kunsti ja äri seotust ning arendati ✧etnofuturismi ideoloogiat, 1994 oli EK$ üks etnofuturismikonverentside traditsiooni algatajaid.

B: P. Viires. *Kõik on kokku „Siuru".* – Vikerkaar, 1990, 5.

Eesti Krediidipank, AS Eesti Krediidipank, pms. eraisikuid ning väike- ja keskmise suurusega

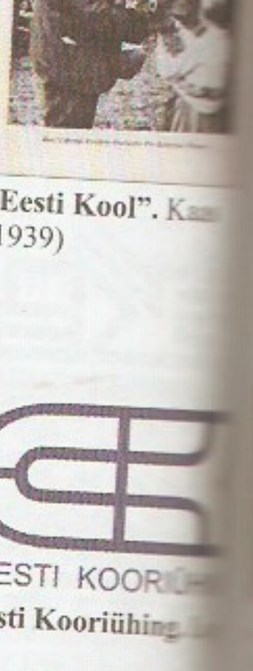
„Eesti Kommunist"

Kaas

„Eesti Kool". Kaas (1939)

EESTI KOORÜ

Eesti Kooriühing

Eesti Kooriühingu esimehed

1982–86	Gustav Ernesaks
1986–96	Venno [illegible]
1996–2000	Ants Sööt
2000–	Aarne Saluveer

„Eesti Kontsert"

„Estonia" kontsertsaal

KULTUURKAPITAL

ettevõtteid teenindav jaepank; 45 000 klienti, 17 Eestit hõlmavat kontorit. E. K-a asutasid 28. III 1992 Rein Otsason ja rühm ettevõtjaid. 2002 oli panga põhikapital 85,3 mln., bilansimaht 1,3 mrd. ja kasum 6 mln. kr. E. K-l on 192 töötajat ning 2 tütarettevõtet — Krediidipanga Liisingu AS ja AS Martinoza. ▲

Eesti Kujutavate Kunstnikkude Kesköhing, lüh. EKKKÜ, 1922—40 tegutsenud kunstnike organisatsioon, asutati sooviga olla üleriigiline kunstnike koondis, kuid kujunes pms. Tallinna kunstnikke ühendavaks organisatsiooniks (juhtivad liikmed August Jansen, Johannes Greenberg, Roman Nyman). Algul EKKKÜ esimeheks valitud Paul Sepp eraldus ühingust ja lõi ✧Eesti Kunstnikkude Liidu. EKKKÜ-sse kuulus ka Tartu kunstnikke: Kristjan Teder, Johannes Võerahansu, Ernst Jõesaar (nn. Tartu rühma liikmed läksid üle kunstiühingusse „Pallas"). EKKKÜ esimees oli mitu korda A. Jansen (1924—26, 1928—30, 1931—36). 1940. a. kevadeks oli EKKKÜ-l 73 liiget. Korraldati 23 kunstinäitust (pms. Tallinnas, aga ka Tartus, Rakveres, Narva-Jõesuus), anti välja trükiseid: albumid „EKKKÜ viis aastat" (1927), „16 aastat iseseisvat kunsti" (1934), „Kunsti album" I—IV (1934—38).

„Eesti Kultuurfilm", 1931—41 Tallinnas tegutsenud filmistuudio. Oli a-ni 1936 toetustele tuginev sihtasutus, a-st 1936 riiklik stuudio. Valmistas algul tumm-, a-st 1937 heliringvaateid ja dokumentaalfilme. Kajastas riiklikke, kultuuri-, majandus- ja spordisündmusi ning jäädvustas Eesti loodust ja asustust. Stuudio silmapaistvaim operaator oli Konstantin Märska. Sept. 1940 „E. K." riigistati ja nimetati Kinokroonika Eesti Stuudioks, jaan. 1941 läks stuudio üleliidulisse alluvusse ning uueks nimeks pandi Kroonika-dokumentaalfilmide Tallinna Kinostuudio. Hiljem kujunes sellest ✧„Tallinnfilm". Vt. ka 11. kd., lk. 734. ◀

Eesti Kultuuri Koondis Rootsis, lüh. EKK, ühing, mis toetab ja edendab Rootsi eestlaskonna kultuuri (kirjandust, teatrit, muusikat, kujutavat kunsti). Loodi 1962 keeleteadlase Valter Tauli algatusel, tegutseb Stockholmi Eesti Majas. Korraldatakse kultuuriõhtuid, kontserte ja näitusi, vahendatakse kultuurikontakte Eestiga, eestikeelseid raamatuid jm. EKK haldab mitut nii kodu- kui ka väliseesti kultuuri toetavat fondi (suurim on teatri- ja muusikaõpingute toetuseks asut. Els Vaarman-Kaljoti fond). Liikmeid 2003. a. alguses 390.

Eesti Kultuurkapital, riiklik fond, mille abil suunatakse ja toetatakse kultuuri. Tegutsenud 1925—40 ja taas a-st 1994. Fondi sissetulekud laekuvad pms. alkoholi- ja tubakaaktsiisist ning hasartmängumaksust. E. K-i tegevust juhib sihtkapitalide ja valitsuse esindajaist koosnev nõukogu. 1996 täpsustati põhikirja. Iga sihtkapitali tegevust korraldab sihtkapitali nõukogu, selle koosseisu kinnitab kultuuriminister ning selle volituste tähtaeg on kaks aastat. 2002. a. eraldati toetustena ligikaudu 74 mln. kr. E. K. annab välja aastapreemiaid. 2002. a. oli preemiate kogusumma 1 560 000 kr., nende hulgas kaheksa peapreemiat *à* 80 000 kr. ▲1

Eesti Kunstiakadeemia, lüh. EKA, kunsti-, arhitektuuri- ja disainialast haridust andev avalik-õigusliik ülikool, asub Tallinnas. EKA-s on viis teaduskonda — vabade kunstide, disaini-, meedia-, arhitektuuri- ja restaureerimisteaduskond — ning Kunstiteaduse Inst. A-st 1994 tegutseb elektroonilise meedia keskus (E-Meedia Keskus), a-st 1997 tasulist õpet pakkuv Avatud Akadeemia ning a-st 1999 õpetajakoolituse keskus, kus kunstiõpetajad saavad täienduskoolitust ja bakalaureuseõppe läbinud õpetajakoolitust. 2002 asutati erakunstikoolist „Academia Non Grata" EKA Pärnu Kolledž „Academia Grata". A-st 1998 on tegutsenud pms. venekeelsete gümnaasiumide lõpetajatele Rakenduskunsti Kolledž. Õpe toimub neljal tasemel: diplomi-, bakalaureuse- (kunst, stsenograafia, keraamika, klaasikunst, ehte- ja sepakunst, tekstiilikunst, moekunst, nahakunst, sisearhitektuur, graafiline disain, fotograafia, tootedisain, kunstiteadus, muinsuskaitse ja restaureerimine, kujunduskunst), magistri- (kunst, disain, kunstiteadus, multimeedia, arhitektuur ja linnaplaneerimine, restaureerimine, kunsti- ja kultuuriantropoloogia) ja doktoriõpe (kunstiteadus, arhitektuur, disain). EKA rahvusv. akrediteerimine oli 1999, teaduse evalveerimine 2003. — EKA on alguse saanud 1914 asut. Tallinna Kunsttööstuskoolist, 1924 nimetati see Riigi Kunsttööstuskooliks. Õpetuses pandi rõhku rakenduskunsti erialadele (nahatöö ja raamatuköitmine, tekstiil ja naiskäsitöö, keraamika, metallitöö), kujutavast kunstist eelkõige graafikale; valmistati ette pms. käsitöölisi ning käsitöö- ja joonistusõpetajaid. 1938 jagati kool kaheks: Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kooliks ning Riigi Kõrgemaks Kunstikooliks. 1940 ühendati mõlemad Jaan Koorti nim. Riigi Rakenduskunsti Kooliks. Saksa okupatsiooni ajal kandis kool 1942/43. õ.-a. Tallinna Kujutava ja Rakenduskunsti Kooli nime, 1943 kujutava kunsti alade õpetamine lõpetati ning õppeasutus nimetati Tallinna Rakenduskunsti Kooliks. 1941/42 ja osa a-st 1944 oli kool sõjategevuse tõttu suletud, 1944 jätkas tegevust Tallinna Riikliku Tarbekunsti Inst-na. 1950 nimetati kool ENSV Riiklikuks Kunstiinst-ks (ERKI), 1951 ühendati sellega Tartu Riiklik Kunstiinst., 1989 nimetati ERKI Tallinna Kunstiülikooliks, 1996 Eesti Kunstiakadeemiaks. Algul tegutses kool Pikal t-l Kanuti Gildi majas, alates 1917. a-st end. Suur-Tartu mnt-l Tallinna tütarlastegümn-i majas (1885, arh. Rudolf von Knüpffer). Hoone ehitati 1922—23 (arh. Tõnis Mihkelson) ja 1960.—70. a-tel põhjalikult ümber. EKA-l on rmtk., arvutikeskus ja fotokeskus, a-st 1996 tegutseb EKA peahoone fuajees galerii. Korraldatakse kohalikke ja rahvusv. konverentse (a-st 1995 koos Kaasaegse Kunsti Eesti Keskusega rahvusv. meediakunsti ja -teooriaga tegelevat konverentsi „Interstanding", a-st 1998 rahvusv. konverentsi „Koht ja paik"), antakse välja publikatsioone. A-st 1978 korraldatakse igal aastal uurimisreise soome-ugri rahvaste juurde. EKA on mitme rahvusv. organisatsiooni liige (*European League of International Arts*, Euroopa kunsti-, disaini- ja meediakõrgkoolide assotsiatsioon CUMULUS, Põhjamaade kunstikõrgkoolide koostöövõrk CIRRUS). Üliõpilasi oli 2003. a. alguses 950.

B: *Eesti Kunstiakadeemia.* Tln., 2001. ◀ Z

Eesti Kunstiakadeemia Pärnu Kolledž „Academia Grata", ✧Academia Grata.

Eesti Kunstifond, 1989—96 Eesti Kunstnike Liidu juures tegutsenud majandusorganisatsioon, ENSV Kunstifondi (a-ni 1957 NSVL Kunstifondi Eesti Vabariiklik Osk.) õigusjärglane. 1944 asut. ENSV Kunstifond finantseeris kunstnike loomingulist tegevust (näitusi, komandeeringuid, materjalide hankimist), korraldas kunstiteoste ostu ja müüki ning tegi kunstipropagandat. Peamise sissetuleku andsid kunstifondile allunud tarbe- ja kujunduskunsti töökojad, millest moodustati Tallinna ja Tartu kunstikombinaat ✧„Ars".

Kunstifondile allusid ka kesksalong „Ars", kirjastus ✧„Kunst" ja Graafika Eksperimentaalateljee (✧Eesti Graafikakoda). 1990. a-te alguses kaotas kunstifond oma senise funktsiooni ning jäi pms. kinnisvara haldajaks ja ateljeede vahendajaks. Kunstifondi likvideerimine algas 1996, kui varad anti üle Eesti Kunstnike Liidule.

Eesti Kunstimuuseum, lüh. EKM, Eesti suurim kunstivaramu. Kogub, tutvustab ja uurib vanemat ja nüüdisaegset eesti ning väliskunsti, kujutab endast nn. keskmuuseumi tüüpi, mis tegeleb võrdselt kõigi kunstiperioodide ja -suundadega. EKM-il on maali-, graafika-, skulptuuri-, nüüdiskunsti- (foto, video, installatsioon, uus meedia), tarbekunsti- (keraamika, metalli- ja ehtekunst, klaasikunst, köite-, naha- ja tekstiilikunst, tööstusdisain) ja graafilise disaini kogu, raamatukogu ning fotoarhiiv. Korraldatakse kunstimuuseumi kogusid tutvustavaid näitusi ning välisnäitusi, suviti eksponeeritakse Rüütelkonna hoones eesti kunsti klassikat 19. saj-st kuni 1940. a-teni. Antakse välja trükiseid (katalooge, arhiivpublikatsioone, monograafiaid, muuseumide juhte, EKM-i aastaraamatut, artiklite kogumikke, voldikuid, plakateid, postkaarte). Näitustega kaasnevad kontserdi- ja loengutsüklid, teabepäevad, teaduskonverentsid ning pedagoogilised programmid, viimaseid korraldab kunstimuuseumi 1995 asut. laste- ja noortekeskus „Siksak", a-st 2003 EKM-i Hariduskeskus. — EKM asutati 1919 Tallinna Eesti Muuseumi Ühinguna Ants Laikmaa, Kristjan Raua jt. kunstnike algatusel. Esialgu koguti nii kunstiteoseid kui ka etnograafilist ja kultuuriloolist materjali, kogud paiknesid ajutistes ruumides. 1921 kolis muuseum Kadrioru lossi, 1928 nimetati ta Eesti Kunstimuuseumiks, avati esimene ekspositsioon ning keskenduti kujutava ja tarbekunsti kogumisele. 1929 muudeti Kadrioru loss EV presidendi residentsiks ning muuseum kolis ajutisse hoonesse Narva mnt. 4. 1932 ning 1937 korraldati arhitektuurikonkurss EKM-i uue hoone ehitamiseks, kuid võitnud Edgar Johan Kuusiku ja Erich Jacoby projekti ei teostatud. 1944 põles Narva mnt. hoone, osa kogusid hävis. Pärast II maailmasõda kolis muuseum tagasi Kadrioru lossi ning avati 1946. A-st 1940 kandis muuseum Tallinna Riikliku Kunstimuuseumi, a-st 1970 Eesti NSV Riikliku Kunstimuuseumi nime, Eesti Kunstimuuseumiks nimetati ta uuesti 1989. 2003 oli EKM-il 8 filiaali. 1980 avati EKM-i filiaalina Tarbekunstimuuseum (Laial t-l), 1983 Adamson-Ericu muuseum (Toompea nõlval), 1984 Kristjan Raua majamuuseum (Nõmmel) ning ✧Niguliste kirikus muuseum-kontserdisaal, kus on keskaegse kunsti ekspositsioon. 1991 suleti Kadrioru loss kapitaalremondiks ning EKM-i ajutiseks peahooneks sai Rüütelkonna hoone (Toompeal). 1996 avati pms. nüüdiskunsti eksponeerimiseks EKM-i näitusesaal Rotermanni soolalaos, 1997 Kadrioru lossiköögis muuseumi filiaal, kus on Johannes Mikkeli erakogu (✧Mikkeli muuseum). Kadrioru lossi renoveerimine lõpetati 2000 ning seal avati EKM-i Väliskunsti Muuseum. 1993—94 korraldati EKM-i uue maja projekteerimiseks rahvusv. arhitektuurikonkurss, selle võitis Soome arhitekt Pekka Vapaavuori. Kunstimuuseumi uus hoone peaks Kadriorus valmima 2005. ▸◨

Eesti Kunstiselts, Eesti esimene, 1907 asut. (esimeheks valiti Ants Laikmaa) ja 1909 korrapärast tegevust alustanud kunstiorganisatsioon. A. Laikmaa oli juba 1903 avaldanud seltsi asutamiseks „Üleskutse". Kunstiselts korraldas Tallinnas näitusi (1910, 1913, 1916, 1917, 1918). 1912 seltsi asut. vene õppekeelega graafiliste kunstide kursused olid 1914 asut. Riigi Kunsttööstuskooli eelkäijaks (1912—14 juhatas kursusi Voldemar Päts). Seltsi juhtivad liikmed (Roman Nyman, Eduard Poland, Teodor Ussisoo, Alfred-Konstantin Kivi ja Osvald Jungberg) olid ühtlasi ka graafiliste kunstide kursuste õppejõud. 1919 osales E. K. Eesti Kunstiseltside Keskkomitee asutamisel ja pärast seda tema tegevus hääbus.

Eesti Kunstnike Koondis Torontos, lüh. EKKT, Põhja-Ameerika suurim eesti päritolu kunstnike ühing. Selle asutasid 1956 13 eesti pagulaskunstnikku (Voldemar Päts, Abel Lee, Hilda Mikkelsaar, Ants Vomm, Benita Vomm, Udo Leppik, Joann Saarniit jt.), esialgne nimetus oli Eesti Kunsti Klubi Torontos. Korraldanud Kanadas, USA-s, Rootsis, Austraalias ja Eestis („Esto" 1996) oma liikmete isik- ja rühmanäitusi, andnud välja kunstialbumeid, jaganud EKKT Margaret Kevendi Fondist stipendiume. Liikmeid oli 2003. a. alguses 78. Esimees a-st 1991 Mai R. Vomm-Järve. ▸

Eesti Kunstnike Liit, lüh. EKL, Eesti loovkunstnikke ja kunstiteadlasi ühendav organisatsioon. 2003. a. alguses kuulus EKL-i 19 erialaliitu. EKL-i eesmärk on Eesti kunstikultuuri edendamine ning oma liikmetele töö- ja näitusetingimuste loomine. EKL kaitseb liikmete kutse-, sotsiaalseid ja maj. huve, toetab näitusetegevust (eelkõige Tallinna Kunstihoones, Kunstihoone Galeriis ja Tallinna Linnagaleriis) ja msg. kunstiprojekte, vahendab informatsiooni, annab välja aastaraamatut jm. publikatsioone, korraldab Eesti kunstnike enesetäiendamist välismaal ning võimaldab väliskunstnikel peatuda EKL-i külalisateljees. Igal aastal annab EKL koos Tallinna Linnavalitsusega välja Kristjan Raua aastaauhinda ning koos ✧Eesti Kultuurkapitali ja Maalijate Liiduga parimale maalikunstnikule Konrad Mäe medalit ja auhinda. — EKL loeb ennast ✧Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingu järglaseks ning on 1943 NSV Liidu tagalas ✧Jaroslavli eesti kunstnike kollektiivi asut. Eesti NSV Kunstnike Liidu (a-ni 1957 Eesti Nõukogude Kunstnike Liit) õigusjärglane. ENSV Kunstnike Liidu liikmeks olek andis vabakutselise kunstniku staatuse, liitu rahastas ka ENSV Kunstifond. 1957 asutati ENSV Kunstnike Liidu Tartu osk., praegune EKL-i alaliit Tartu Kunstnike Liit. 1989 kuulutas EKL end iseseisvaks organisatsiooniks, kujundati ümber liidu struktuur ja maj. alused. EKL-i tööd juhivad president, asepresident ja volikogu, iga kolme aasta tagant kutsutakse kokku liidu suurkogu. EKL-i sissetulekud koosnevad pms. kinnisvara rentimisest saadud

Eesti Kunstnike K… dis Torontos. Log…

Eesti Kunstimuuseumi direktorid

1919—25	August Pulst (asjaajaja)	1948—49	Amanda Tõnisson
		1949—51	Ida Keerdo
1925—27	Hans Kuusik	1951—55	Rudolf Sarap
1927—40	Peeter Tauk	1955—62	Elfriede Mägi
1940—41	Villem Raam	1962—66	Helmi Hion
1944—47	Ella Vende	1966—91	Inge Teder
1948	Elmar Kuusik	1991—	Marika Valk

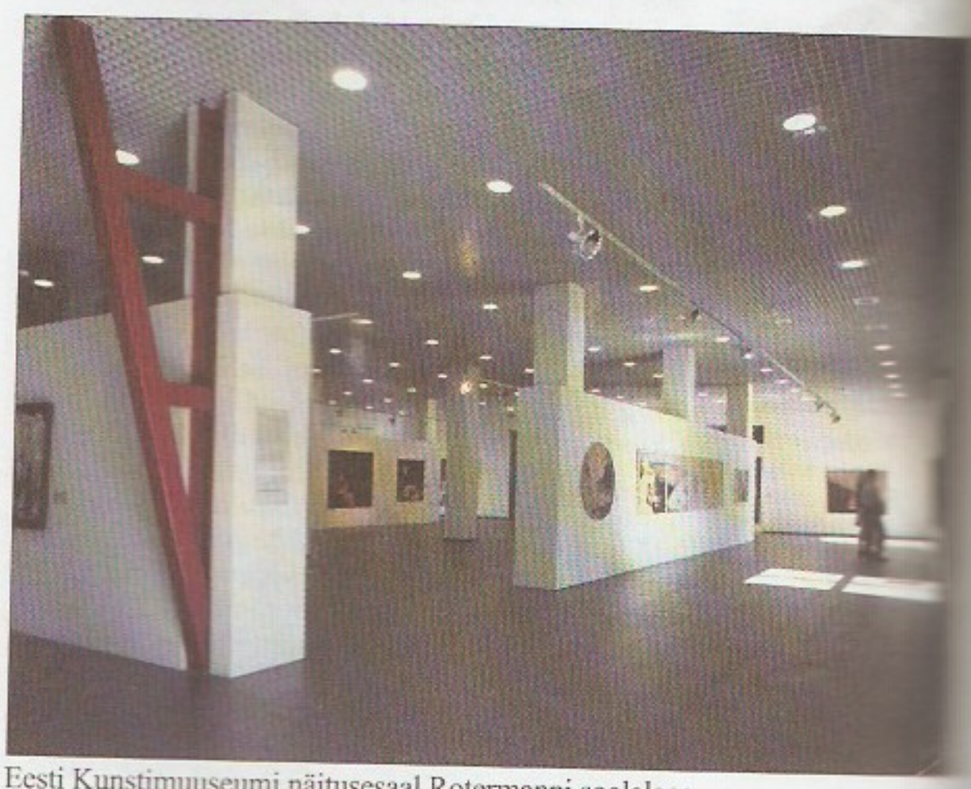

Eesti Kunstimuuseumi näitusesaal Rotermanni soolalaos

Eesti Kunstnike Liidu alaliidud ja nende esimehed (2003)

AICA (pr *Association Internationale des Critiques d'Art*) Eesti sektsioon	Heie Treier
Akvarellistide Ühendus	Kai-Mai Olbri-Kaarna
Keraamikute Liit	Aigi Orav
Klassikunstnike Ühendus	Kai Kiudsoo-Värv
Kujundusgraafikute Liit	Ivar Sakk
Kujunduskunstnike Ühendus	Irina Timusk
Kujurite Ühendus	Mari-Liis Tammi
Kunstiteadlaste Ühing	Sirje Helme
Lavastuskunstnike Liit	Ann Lumiste
Maalikunstnike Liit	Erki Kasemets
Metallikunstnike Liit	Tiina Käesel
Moekunstnike Ühendus	Vilve Unt
Nahakunstnike Liit	Pille Kivihall
ON-Grupp	Ülle Kõuts
Stuudio 22	Martin Vällik
Sõltumatute Ühendus	Eve Kiiler
Tartu Kunstnike Liit	Tõnis Paberit
Tekstiilikunstnike Liit	Katrin Pere
Vabagraafikute Ühendus	Loit Jõekalda

Eesti laskurkorpuse põhilised väeosad 1942—44

85. korpuse suurtükiväepolk*
45. üksik tankipolk*
221. laskurpolk* (1943. a-st)
87. üksik lennuväeeskadrill („Tasuja")
354. laskurpolk
1. üksik eesti tagavaralaskurpolk
7. laskurdiviis
27. laskurpolk
300. laskurpolk
23. suurtükiväepolk
249. laskurdiviis
917. laskurpolk
921. laskurpolk
925. laskurpolk
779. suurtükiväepolk
9. (19.) laskurdiviis* (1942)

*väeosad, mis polnud komplekteeritud eestlastest

tuludest, sidusorg-de äritegevuses osalemisel saadud aktsiatulust ning liikmemaksudest. 2003. a. alguses oli EKL-i liikmete arv 966. ◂2

Eesti Kunstnikkude Liit, lüh. EKL, 1923—40 tegutsenud ühendus, mille moodustasid ✧Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingust (EKKKÜ) lahkunud kunstnikud. Idee algataja ja esimene esimees oli Paul Sepp. EKL-i liikmed olid pms. konservatiivse realistliku kunstisuuna esindajad. Kunstiorg-de hulgas jäi EKL teisejärguliseks. A-ni 1936 korraldati Tallinnas ja Tartus 10 ülevaatenäitust. 1930 EKL-ist eraldunud kunstnikud moodustasid Uue Kunstnikkude Koondise. 1940. a. algul ühineti EKKKÜ-ga.

Eesti Kunstnikkude Rühm, lüh. EKR, 1923—40 tegutsenud avangardkunstnike rühmitis, Eesti esimene manifesteerunud ja stiiliühtsel alusel formeerunud kunstnikeorganisatsioon. EKR-i asutasid Jaan Vahtra, Friedrich Hist, Eduard Ole ja Juhan Raudsepp, hiljem liitusid Märt Laarman, Arnold Akberg, Henrik Olvi, Felix Randel ja Edmond Arnold Blumenfeldt. Ühines EKKKÜ-ga, kuid lõi 1930 sellest lahku. Esimene näitus oli 1923 Võrus. 1923—32 korraldati neli kunstinäitust, osaleti paljudel rühmanäitustel. 1924 korraldas EKR Balti riikide vahelise kunstinäituse ning 1932 Eesti ja Soome kunstnike ühisnäituse. Esindas ja propageeris kubistlikku ja konstruktivismist lähtuvat geomeetrilist kunstisuunda. Märt Laarmani eestvõttel ja toimetamisel ilmus rühmitise almanahh „Uue kunsti raamat" (1928).

Eesti Kutseliste Tantsijate Liit, lüh. EKTL, professionaalsete tantsijate ühendus, asut. 1997, kuulub iseseisva organisatsioonina ✧Eesti Teatriliitu. Liit kaitseb nii tegev- kui ka pensionile jäänud tantsijate õigusi ja huve. A-ni 2003 oli EKTL-i esimees Aime Leis-Garancis, a-st 2003 juhib liitu Andrus Kämbre. 2003 oli liikmeid 144.

Eesti Kutsemuusikute Ühing, ka Kutseliste Muusikategelaste Ühing, Eesti Muusikute Üleriigiline Kutseühing, lüh. EKÜ, alustas tegevust 1936. Varem tegutsesid samalaadsed Eesti Orkestrantide Ühing (a-st 1917) ja Eesti Muusikute Ühing (1926—36). EKÜ koondas enda ümber ainult instrumentaliste, liikmete vastuvõtt oli valikuline. Ühingu juhatus asus Tallinnas, esimees oli Harry Keltjanov (Keltjärv-Keltjanoff), osakond tegutses ka Tartus. Kõrgeimaks organiks oli esinduskogu (10 liikme kohta 1 esindaja). Ühingu tähtsaim ülesanne oli muusikute (eriti vabakutseliste) töö suunamine. Ühingu juures tegutses sümfooniaorkester, korraldati kontserte, kutsuti välisdirigente (nt. Armas Järnefelt, 1937). Ühing likvideeriti dets. 1940.

Eesti Künniselts, künnivõistlejate, -kohtunike ja sponsorite ühendus; asut. 1989, 52 liiget. Selts edendab künnioskusi ja -kultuuri, juurutab künnivõtteid ning korraldab künnivõistlusi. A-st 1989 Maailma Künniorg-i liige. 1989 võistles Eesti künnivõistkond esimest korda Norras künni-MM-il. Parim saavutus on Mait Pajo 8. koht Šveitsi MM-il 2002. Seltsi esimees on a-st 1989 Arvi Tammel.

Eesti Lambakasvatajate Selts, eesti tumedapealise ja eesti valgepealise lambatõu ning eesti kohaliku kitse aretajate ja kasvatajate ühendus; asut. 1928, taasasut. 1990. Seltsi kuulub 220 liiget. E. L. S. peab tõuraamatuid, teeb jõudluskontrolli, hindab tõulambaid ja -farme, korraldab Kurgjal lambapäevi ning annab a-st 1994 välja ajakirja „Lammas ja Kits" (ilmub 1—2 korda aastas, toim. Peep Piirsalu). Esimees on a-st 2003 P. Piirsalu.

eesti laskurkorpus, 8. eesti laskurkorpus, alates 28. VI 1945 41. Tallinna eesti kaardiväe laskurkorpus, Nõuk. armee rahvusväekoondis 25. IX 1942 — 6. V 1946. Korpus moodustati 1942. a. I poolel Uuralis formeeritud 7. ja 249. eesti laskurdiviisist ning tagavarapolgust. Väeosadesse võeti tööpataljonidest Eestis mobiliseeritud, end. Eesti territoriaalkorpuse ja hävituspataljonide võitlejad ning NSV Liidus mobiliseeritud eestlased. Väljaõppelaagrites suri u. 1200 meest. Korpuses koosnesid pms. eestlastest 2 laskurdiviisi, tagavarapolk ja osa eriüksusi. Nov. 1942 oli eesti väeosades u. 27 300 in. (sh. 20 287 kahes laskurdiviisis ja 6617 tagavarapolgus). Eesti diviisides oli 88,5 % eestlasi, 1944. a-ks oli nende osakaal vähenenud. E. l-e komandör oli kindralleitnant Lembit Pärn. Korpus võttis 9. XII 1942 — 16. I 1943 osa Velikije Luki operatsioonist, kus eesti väeosades langes rivist välja u. $^3/_4$ koosseisust, sh. 6474 langenute, teadmata kadunute (sh. vangi langenute ja Saksa poolele üle läinute) ja haavadesse surnutena. Nov-st 1943 juulini 1944 osalesid korpuse üksused lahinguis Neveli ja Novosokolniki lähistel ning Narva pärast, 17.—26. IX 1944 Tallinna operatsioonis, 27. IX — 24. XI 1944 Lääne-Eesti saarte hõivamises ning 17. III — 8. V 1945 Kuramaa lahingutes.

B: P. Larin. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas*. Tln., 1962; *Velikije Luki in memoriam*. Tln., 1992; *Eestlased tööpataljonides 1941—1942. Mälestusi ja dokumente*. I—II. Tln., 1993. ◂1

Eesti Lasteaednike Selts, lüh. ELS, 1932—40 tegutsenud lasteaednike kutseühing. ELS-i eelkäija oli 1929 asut. Tartu Lasteaednikkude Seminari Vilistlaskogu (andis 1930—32 välja 8 nr-t ajakirja „Lasteaed"). ELS otsustati asutada 1931 Tallinna V lasteaias peetud ülemaalisel lasteaednike kongressil, et tõsta koolieelse kasvatuse mainet. Põhikiri kinnitati 1932. Seltsi eesmärk oli koondada lasteaednikke, selgitada ja toetada nende huve ning edendada lasteaia kasvatustööd. Esikohal olid koolitus- ja täiendusõppeküsimused.

B: J. Palitser-Reiman. *Lasteaednikud, organiseeruge!* —

Lasteaed, 1931, 2; M. Torm. *Lasteaednike koolitusest ja tegevusest Eestis enne 1940. aastat.* — Kooliuuenduslane, 1995, 3.

Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus, lüh. ELTK, keskne teaduslik eriala- ja infoasutus, mis kogub, säilitab ja vahendab eestikeelset lastekirjandust, maailma lastekirjanduse paremikku, teatmeteoseid jms. Asut. 1933 Tallinna Noortemtk-na, 1948—51 oli Tallinna I Lastemtk., 1952—60 Tallinna Kesklinna Raj-i I Harurmtk., 1961—75 Eesti NSV Riikliku Rmtk. lastekirjanduse osk., 1976—90 Eesti NSV Riiklik Laste- ja Noortemtk. ning 1990—97 Eesti Lastemtk. Teeb teadus- ja arendustööd lastekirjanduse, laste lugemise uurimise ja rmtk-teeninduse alal, nõustab lapsi teenindavaid rmtk-sid, korraldab erialast täiendusõpet, seminare, konverentse ja näitusi. A-st 1995 ilmub almanahh „Nukits", a-st 1992 annab ELTK välja Nukitsa auhinda (eesti kirjanikule ja illustraatorile, keda lapsed on eelistanud) ning a-st 2001 Muhvi auhinda (parimate ajakirjanduses avaldatud lastekirjandusalaste publikatsioonide eest). 2002 oli fondi suurus u. 40 000 teavikut, laenutusi 55 390. A-st 2003 Rahvusv. Noorsookirjanduse Nõukogu (ingl *International Board on Book for Young People*) liige. ▸

Eesti Lasteraamatukogu, ✧Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus.

Eesti Lauljate Liit, lüh. ELL, tegutses 1921—40, asut. Tallinna Meestelaulu Seltsi algatusel, liikmeid 1940 ligi 25 000 (ühendas 992 kollektiivi). Põhiasutaja ja esimene esimees Konstantin Türnpu. ELL-i peaülesanne oli kooriliikumise ja puhkpillimuusika arendamine ning üldlaulupidude ettevalmistamine ja läbiviimine. Vt. ka 11. kd., lk 675 ja 685.

Eesti Lauljate Liit Põhja-Ameerikas on asut. nov. 1965, et koondada eestlastest lauljaid ja eestlaste laulukoore tihedamale koostööle ning korraldada USA-s ja Kanadas laulupidusid ja -päevi. Asutajad ✧New Yorgi Eesti Meeskoor ja ✧Toronto Eesti Meeskoor.

Eesti Lauljate Liit Rootsis on asut. 22. II 1947 Stockholmis, et koondada Rootsi jõudnud Eesti pagulasi laulupidude korraldamiseks ja eestlaste kooriliikumise hoogustamiseks. Et koondada samasse ka eestlastest soliste, võeti 21. V 1950 nimeks Eesti Lauljaskond Rootsis. Ettevõtte patroon oli Juhan Aavik.

Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutus, lüh. ELTS, a-ni 1991 Üldlaulupeo Büroo, 1991—98 Eesti Üldlaulupeo Direktsioon, üldlaulu- ja tantsupidusid kunstiliselt ja majanduslikult ettevalmistav ja korraldav asutus; asut. 1962. Juhatajaid: Ilmar Moss (1962—66 ja 1991—2003), Juhan Raude (1968—79), Viktoria Jagomägi (1986—91) ja Aet Maatee (a-st 2003). ELTS koostab üldlaulu- ja tantsupidude kalenderplaani ning registreerib laulu- ja tantsupeost osa võtta soovivaid koore, orkestreid ja tantsurühmi. Koos Eesti Kooriühinguga moodustab ta laulupeo kunstilise toimkonna, koos Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsiga tantsupeo kunstilise toimkonna (lavastusgrupi). Toimkonnad koostavad stsenaariumi, valivad repertuaari ning osalevad selle väljaandmises ja juhtide koolitamises, viivad sisuliselt läbi piirkondlikud eelproovid ning koond- ja peaproovid. ELTS koostab peo eelarve, taotleb eraldist riigieelarvest ja kogub sponsorvahendeid. Koostöös maakondade ja linnade kuraatoritega korraldab ta eelproovid, seminarid, osavõtjate Tallinna ja tagasi sõidu, majutamise ning toitlustamise koond- ja peaproovide ning kontsertide ja etenduste ajal. ELTS korraldab ka peo piletite, trükiste ja atribuutika müügi ning meditsiini- ja turvateenistuse, peost osavõtjate meditsiinilise teenindamise, akrediteerimise, harjutus- ja peoväljakute ettevalmistamise, külaliste vastuvõtu jms. ELTS on organisatsiooniliselt ja majanduslikult toetanud msg. kooriliikide laulupäevi, puhkpillimuusika päevi, rahvamuusikapäevi, piirkondlikke laulupäevi ja tantsupidusid, koori-, orkestri- ja tantsujuhtide koolitust (seminarid), tunnustanud laulu- ja tantsupidude edendamisel eriliste teenetega isikuid (mälestamine, nimeliste sihtfondide asutamine). ELTS asutas (koos asjast huvitatud organisatsioonidega) Gustav Ernesaksa nim. sihtfondi (koorimuusika preemia a-st 1993), David Otto Wirkhausi nim. sihtfondi (asut. 1992; puhkpillimuusika preemia), Anna Raudkatsi nim. sihtfondi (asut. 1994) ja Ullo Toomi nim. sihtfondi (asut. 1995). A-st 2002 haldab neid nimelisi fonde SA ✧Eesti Rahvuskultuuri Fond. ▸

„Eesti Laululapsed", 1919—25 tegutsenud ülemaaline kollektiiv, kuhu kuulusid laste segakoor, tütarlastekoor ja poistekoor. Asutaja ja dirigent Karl Leinus.

Eesti Lavastajate Liit, lüh. ELL, teatrilavastajate, tele- ja raadiorežissööride ühendus, asut. 1992, kuulub iseseisva org-na ✧Eesti Teatriliitu. ELL-i eesmärk on arendada Eesti teatrikultuuri, kaitsta liikmete loomingulisi, autoriõiguslikke ja sotsiaalseid huve ning korraldada täienduskoolitust ja rahvusv. suhtlust. ELL-i esimehed: Ingo Normet (1992—95), Eero Spriit (1995—97) ja Andres Noormets (a-st 1997). 2003 oli liikmeid 74.

Eesti Lavastuskunstnike Liit, lüh. ELKL, teatri-, tele- ja filmikunstnike ühendus, asut. 1993, kuulub iseseisva org-na ✧Eesti Teatriliitu. Liidu eesmärk on edendada Eesti lavakujunduskultuuri, kaitsta liikmete loomingulisi, autoriõiguslikke ja sotsiaalseid huve. Üks tegevussuundi on näituste korraldamine. ELKL-i esimehed: Kustav-Agu Püüman (1993—97 ja 2001—02), Airi Eras (2000—01) ning Ann Lumiste (1997—2000 ja a-st 2002). 2003 oli liikmeid 53.

Eesti Leegion, Eesti SS-Leegion, algselt Saksa Relva-SS-i kuuluv, Eesti vabatahtlikest moodust. väeosa väljaõppeperioodil, hiljem ka Relva-SS-i kuuluvad eesti väeosad ja väekoondised; nii nimetati ka väljaõppekorraldust. Väeosa moodustamine kuulutati välja 28. VIII 1942, sinna astusid ka paljud julgestusgruppide ja kaitsepataljonide mehed. Väljaõppekeskus oli okt-st 1942 Poolas Debica läh., kus moodustati 1. rügement. Leegioni saadeti ka 24. II 1943 töö- ja abiteenistusse sundvärvatuid ning 26. X 1943 sundmobilisatsiooniga võetuid. Leegioni ülemaks määrati *SS-Standartenführer* Franz Augsberger. 23. III 1943 eraldati leegionist I pataljon — SS-vabatahtlike pataljon „Narva" — ja saadeti rindele Ukrainasse. 5. V 1943 nimetati E. L. Eesti SS-vabatahtlike brigaadiks, okt-s sai ta järjekorranumbri 3 ja saadeti Neveli rindele, kust toodi jaan. 1944 tagasi Eestisse. Brigaadi kuulusid 2 grenaderirügementi (42. ja 43.) ja eriüksused. 24. I 1944 nimetati 3. Eesti SS-brigaad 20. Eesti SS-vabatahtlike diviisiks ja 26. V 1944 20.(1. eesti) SS-relvagrenaderidiviisiks (*20. Waffen-Grenadierdivision der SS*). Diviisi saadeti ka mobiliseeritud ja idapataljonide mehed. Diviisi üksused osalesid veebr-st 1944 kaitselahingutes Meerapalus, Narva läh., Sinimägedes, Tartu lähistel ja Emajõel ning ligikaudu pool koosseisust taandus sept-s Saksamaale, kus nad Neuhammeri (praegu Poolas Wrocławi läh.) õppelaagris uuesti formeeriti. Diviis võitles jaan-st 1945 Poolas Sileesias ja sõja lõpus Tšehhis, kus u. 6000 meest langes Punaarmee ja Tšehhi partisanide kätte vangi.

B: *Lühike ülevaade mõningatest Eesti üksustest Wehrmachtis, politseis ja SS-is.* [Koost. L. Tammiksaar.] Tln., 2001. ◪

Eesti Leegioni isikkoosseis (sulgudes eestlaste arv)

Leegion märtsis 1943	u. 2 000
Pataljon „Narva" 23. III 1943	975 (776)
3. SS-brigaad 31. XII 1943	5 099
20. SS-diviis 17. IV 1944	7 760
30. VI 1944	13 423
20. IX 1944	15 382
jaan. 1945	u. 13 500 (11 000)

Eesti Lastekirjandu… Teabekeskus. Log…

Eesti Laulu- ja Tan… peo Sihtasutus. Log…

Eesti Lepidopter… loogide Selts. Log…

20. Eesti SS-divii… lised üksused apri…

45. relvagrenade…
46. relvagrenade…
47. relvagrenade…
20. suurtükiväe…
20. füsiljeepataljon …
„Narva" pataljon
20. väli-tagavara…
20. õppe- ja rese…

Eesti Leivaliit, leivatööstusettevõtete ja väiketootjate mittetulundusühing; asut. 1989, koondab 28 firmat. E. L. jälgib pagari- ja kondiitritööstuse arengut, esindab oma liikmeid valitsusasutustes, tegeleb toodete kvaliteedi parandamise ja konkurentsivõime suurendamisega, edendab koostööd Eesti ja välismaa sellealaste ühendustega, korraldab kutsealast väljaõpet, teabepäevi, konverentse ja võistlusi, annab välja erialaseid trükiseid ning koordineerib toetusprogrammi „Rukkileib meie laual". Liidu president on a-st 2002 Neeme Raig.

Eesti Lepidopteroloogide Selts, lüh. ELS, ühendab Eesti, Läti, Rootsi ja Soome kutselisi ja harrastusliblikauurijaid; asut. 26. IX 1998. Seltsi tegevuse peamine eesmärk on Eesti liblikate fauna liigilise koosseisu selgitamine, leviku kaardistamine, süstemaatiliste nimestike koostamine ja andmepanga loomine. ELS populariseerib liblikate kogumist kui harrastust ning õpetab ja juhendab noori. 2000. a. avaldati „Eesti liblikate kataloog". Seltsi loomisest alates on ELS-i liikmed avastanud ligi 150 Eesti jaoks uut liblikaliiki. Koos ELUS-i entomoloogiasektsiooniga antakse välja ajakirja ✧„Lepinfo". Koostööd tehakse ka Eestimaa Looduse Fondiga ja Soome Liblikauurijate Seltsiga. Igal suvel toimuvad seltsi suvepäevad. ELS-il on liblikate näidiskogu, mille põhituuma moodustab Endel Mäe kogu. A-st 2003 autasustab selts parimaid liblikauurijaid ja organisatsioone Hans Remmi mälestusmedaliga. Esimees on a-st 1998 Aleksander Pototski. ◂

Eesti Lihaliit, loomakasvatussaaduste tootjaid, töötlejaid ja kaubastajaid koondav mittetulundusühing; asut. 4. X 1989. Liitu kuuluvad 12 lihatööstust, 1 väiketapamaja, 2 lihatööstuse abiettevõtet, 3 õppe- ja teadusasutust ning 9 eksperti. Liit kaitseb oma liikmete huve riiklikul tasandil, korraldab täienduskoolitust, loob ja arendab välissidemeid, koostab liikmete andmepanka ja töötleb seda ning varustab liikmeid tehnilise dokumentatsiooniga. Liit korraldab iga-aastasi tootevõistlusi „Parim jaanitoode" ja „Parim jõulutoode". E. L. kuulub rahvusv. lihandusorg-desse. A-st 2002 on juhatuse esimees Aigar Pindmaa. ◂

Eesti Lilleliit, lüh. ELL, lillekasvatuse, lillede müügi ja floristikaga tegelevaid ettevõtteid ühendanud mittetulundusühing; asut. 30. IX 1994, liitus 2002 Eesti Aiandusliiduga. ELL algatas Jäneda aia- ja lillepäeva traditsiooni ning korraldas Eesti lilleturu-uuringu (1999).

Eesti Linnukasvatajate Selts, linnukasvatusega tegelejate ühendus; asut. 1919. 1928 tehti algust lindude tõuraamatu koostamisega. Sellesse kanti linnud, kelle kohta olid teada eelmise kolme põlvkonna põlvnemise andmed, kusjuures kanad pidid esimesel munemisaastal olema munenud vähemalt 170 muna, kukkede emad 190 muna. 1929 alustas Kehtnas 45 kanaga tegevust kodulinnukasvatuse kontrolljaam, mille ülesanne oli tõulindude kontrollimine, söötmiskatsete tegemine, tõumaterjali valimine jms. 1939 rajati linnukasvatussaaduste tootjate ja müügiühistute keskliit „Eesti Munaeksport", mis tegutses a-ni 1949. II maailmasõja ajal seltsi tegevus soikus, selts taaselustati 1989. 1990. a-st on korraldatud Põltsamaa linnulaata ja tõulindude näitust. Selts korraldab linnukasvatusalast nõuandetegevust ja eesti vuti genofondi säilitamist. 2002. a. oli seltsil 71 füüsilist ja 14 juriidilist liiget, juhatuse esimees on a-st 1992 Matti Piirsalu.

„Eesti Loodus", populaarteaduslik kuukiri, 1933—41 Loodusuurijate Seltsi, 1958—95 Eesti (ENSV) TA, 1964—2000 ühtlasi ENSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Min-i (hilisema Keskkonnamin-i) ning a-st 2001 MTÜ ✧Loodusajakiri väljaanne (ajakirja ilmumist toetab Keskkonnainvesteeringute Keskus). Avaldab loodusteadusalaseid originaalartikleid ja ülevaateid, loodus- ja keskkonnakaitseteemalisi probleemkirjutisi, Eesti loodust ja teadlasi tutvustavaid materjale, intervjuusid, reisikirju, tööjuhendeid, kirjavastuseid ja loodustähelepanekuid. Esimesel ilmumisaastal 4, a-ni 1940 5 nr-t aastas, trükiarv kuni 600. 1958—66 ilmus 6 nr-t aastas, kuukiri on a-st 1967. Trükiarv oli 1958. a. 6000, 1984. a. 58 000 ja 2002. a. 5000. ◂ 1

Eesti Looduseuurijate Selts, lüh. Eesti LUS, ka ELUS, a-ni 1974 Loodusuurijate Selts, Eesti TA juures asuv ühisk. loodusteaduslik organisatsioon, mille ülesanne on Eesti looduse uurimine ja loodusteadusalaste teadmiste levitamine. Oli 1930. a-te lõpuni Eesti (ka väljaspool Eestit olevate alade) looduse uurimise organisatsiooniline keskus ja sellealaste uurimuste peamine avaldaja. Asut. 1853 Tartus ✧Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi osakonnana (oli selle osk. a-ni 1877). Kuulunud 1878—1939 ja 1940—46 TÜ ning 1939—40 ja a-st 1946 Eesti (ENSV) TA juurde. 1. I-2003 oli seltsil 815 tegevliiget, 640 usaldusmeest ja 23 auliiget. Seltsi põhitöö toimub sektsioonides (botaanika-, entomoloogia-, metsa-, geoloogia-, antropoloogia-, teoreetilise bioloogia, paleontoloogia-, bioloogia- ja ilmahuviliste sektsioon) ning sektsioonidega võrdsustatud allüksustes (Järvekomisjon, Eesti Mükoloogia Ühing, Eesti Terioloogia Selts, Eesti Malakoloogia Ühing ja Jakob von Uexkülli Keskus) ja komisjonides (vaatlusvõrkude, raamatukogu- ja loodusteaduste ajaloo komisjon). Muud allüksused on ✧Eesti Looduskaitse Seltsiga ühine Ökoloogiakogu (asut. 1983), teaduslike roheliste ühendus, auliikmete kogu ja informaatika töörühm. Antropoloogiasektsioon on asut. 1939 ning uurinud nii eestlasi kui ka hõimurahvaid. Teeb a-st 1994 koostööd TÜ füüsilise antropoloogia keskusega, ühiselt on üllitatud „Eesti antropomeetria aastaraamatut" (1998—2002, 5 kd.). Botaanikasektsioon asutati 1928, tema esimene suurem töö oli Teodor Lippmaa juhtimisel alanud Eesti taimkatte kaardistamine (1933—55, koondkaart ilmus 1956). Koguti materjali 11-köitelise koguteose „Eesti NSV floora" jaoks (1953—84, registrid 1998). Sektsioon korraldab taimefenoloogilisi vaatlusi ja teeb koostööd ✧Eestimaa Looduse Fondiga ning ✧Pärandkoosluste Kaitse Ühinguga. Üllitatud on mitme taimerühma määrajad, nimestikud ja vaatluskokkuvõtted ning sarja ✧„Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist" 10. köide („Botaanika ajaloost Eestis"); a-st 1989 ilmub ajakiri „Rukkilill". Entomoloogiasektsioon on asut. 1937, avaldanud sarjas ✧„Abiks loodusvaatlejale" juhendeid, putukate nimestikke ja määrajaid. Uurimusi on ilmunud ✧„Faunistilistes märkmetes" (1959—76;

Eesti Looduseuurijate Seltsi presidendid (esimehed)

1853—62	Karl Eduard von Liphart
1862—68	Guido Herman von Samson-Himmelstiern
1868—69	Georg Carl von Seidlitz
1869—76	Karl Ernst von Baer
1877—90	Georg Friedrich Bidder
1890—93	Johann Georg Dragendorff
1894	Carl Ernst Schmidt
1895—97	Edmund August Russow
1898—99	Julius Thomas von Kennel
1899—1901	Karl Gottfried Dehio
1901—05	Grigori Levitski
1905—11	Nikolai Kuznetsov
1911—18	Jevgeni Šepilevski
1918	Boriss Sreznevski
1918—23	Georg Rudolf Landesen
1923—29	Johannes Piiper
1929—36	Paul Kogerman
1936—39	Hugo Kaho
1939—41	Teodor Lippmaa
1944	Armin Öpik
1946—52	Karl Orviku
1952—54	Harald Haberman
1954—64	Eerik Kumari
1964—73	Hans-Voldemar Trass
1973—76	Erast Parmasto
1976—85	Kuulo Kalamees
1985—91	Hans-Voldemar Trass
1991—94	Kalevi Kull
1994—	Tõnu Möls

I, 1—5, II, 1—2), selle jätkuna ilmuvas infolehes „Entomoloogiasektsiooni teated" (1981, 1983, 1987) ja kogumikus „Dipteroloogilisi uurimusi" (1979). Koos ✧Eesti Lepidopteroloogide Seltsiga antakse välja ajakirja ✧„Lepinfo" ning koos TÜ ja EPMÜ teadlastega „Eesti putukate levikuatlast" (1998 siklaste ja 2000 ürasklaste kohta). **Geoloogiasektsioon** on asut. 1931, ühendab kutselisi geolooge. Sektsioon osaleb „Ürglooduse raamatu" koostamisel ja meteoriidikraatrite uurimisel. **Metsasektsioon** on asut. 1947 ja tegeleb metsandusliku uurimistöö organiseerimisega. **Teoreetilise bioloogia sektsioon** on asut. 1977 seltsi üldbioloogia-, geneetika- ja selektsioonisektsioonist. 1978 organiseeris ta koos Moskva RÜ-ga IV teoreetilise bioloogia talvekooli ja koos TRÜ geneetikaringi ja bioloogiaringiga Tipul IV Eesti teoreetilise bioloogia kevadkooli. Sellest ajast on sektsioon kevadkooli põhikorraldaja. Alates IX kevadkoolist (1983) on ettekanded avaldatud temaatiliste kogumikena väljaandes „Schola biotheoretica". Sektsioonist võrsus 1993 Jakob von ✧Uexkülli Keskus. A-st 1931 korraldab ELUS Eesti looduseuurijate päevi (a-st 1994 igal aastal; 2003. a. 26. korda). Looduseuurijate päevade ettekannetest on alates a-st 1961 ilmunud kogumikud, mis on aegade jooksul kandnud erinevaid nimetusi. A-st 1991 on nad vastavalt päevade toimumise kohale temaatilised (trükiarv 350—700), nt. on 2002. a. ilm. kogumik pühendatud Pärnumaa loodusele. 1956—93 korraldas ELUS kokku 26 loodusvaatlejate vabariiklikku kokkutulekut. Seltsil on Eesti suurim loodusteadusliku kirjanduse rmtk. (2003. a. 158 453 trükist). Väljaandeid: aastaraamat (kandnud mitut pealkirja), ✧„Eesti Loodusteaduste Arhiiv", ✧„Loodusuurijate Seltsi kirjatööd" (mõlemad on aegade jooksul kandnud saksa- või venekeelset pealkirja), ajakiri ✧„Eesti Loodus" (1933—41), sari „Abiks loodusevaatlejale", „Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist", ✧„Folia Baeriana", ✧„Folia Cryptogamica Estonica", „Folia Theriologica Estonica", „Looduseuurija käsiraamatud" (1999 1. kd. — Tarmo Timmi „Eesti rõngusside (*Annelida*) määraja") jpt. Seltsi tegevust on juhtinud 28 presidenti (esimeest), kelle hulgast on valitud kolm aupresidenti — Eerik Kumari, Harald Haberman ja Hans-Voldemar Trass.

B: L. Kongo. *Eesti Looduseuurijate Seltsi 150 tegevusaastat. 1853—2003.* Tln., 2003. ▲1

„Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat", aperioodiline sari. Kandis 1854—1943 (kokku 49 kd.) mitmekeelseid pealkirju (ka tekstid olid läbisegi mitmes keeles). Ilmus algul vihikutena; sisaldas seltsi koosolekute protokolle (a-ni 1922), aastaaruandeid, ekspeditsioonide kirjeldusi, teaduslike ettekannete kokkuvõtteid ja lühiartikleid, hiljem ka pikemaid teadustöid. Aastaraamatu lisana ilmus 1905—43 (kokku 22 nr-t) „Materjale Liivimaa järvede uurimiseks" ja „Andmed Eesti ala järvede uurimiseks". 1955 hakati sarja välja andma eestikeelsena ja praeguse nimetuse all, 1994. a-tni olid resümeed vene- ja saksakeelsed, siis asendus vene k. inglise k-ga. 1976—95 (64.—76. kd., trükiarv 600—1000) olid aastaraamatud temaatilised. 2001. a. ilmus 80. kd.

Eesti Looduskaitse Selts, lüh. ELKS, Eesti suurim loodusbioorganisatsioon; asut. 1966 Jaan Eilarti algatusel (asutajaliikmeid 124). Oli tollal väheseid ühendusi, mis pakkus legaalseid võimalusi järgida rahvuslikke pürgimusi ning koondas seetõttu endasse väga erinevate valdkondade inimesi. ELKS taotleb ühisk-a ja looduse kooskõla, väärtustab rahvuslikku kultuuripärandit, arendab LK-alast haridustööd, propageerib säästvat arengut, teaduslikku looduskasutust ja maastikuhooldust. Liikmete arv on ulatunud 22 000-ni (1980. a-te keskel). 2003. a. olid ELKS-i liikmed koondunud 42 piirkondlikku osakonda või temaga assotsieerunud ühendusse (nt. ✧Tallinna Looduskaitse Selts), neis tehakse mitmekülgset tööd, et suurendada inimeste keskkonnateadlikkust ning hoöldada ja kaitsta loodus- ja kultuuriobjekte. 1968 koostas ELKS välitööde tulemuste põhjal Lahemaa RP projekti, seltsi loodud metoodikat on kasutatud ka Läti, Leedu ja Armeenia rahvusparkide rajamisel. 1983 korraldas ELKS rahvusv. sümpoosioni „Kujutav kunst ja fotograafia looduskaitsehariduse vahendina", seal võeti vastu nn. Tallinna deklaratsioon kaunite kunstide ja loodushoiuideaalide ühtsuse kohta. Selts teeb koostööd paljude LK-organisatsioonidega, a-st 2002 on ta Eesti Keskkonnaühenduste Koja liige. ELKS on ✧Puhta Läänemere Ühenduse asutajaliige. Euroopa Keskkonnabüroo (EEB) liikmena on tal võimalik osaleda EL-i keskkonnapoliitika kujundamises. A-st 1967 tutvustab seltsi tegevust sari „Eesti Looduskaitse Seltsi teated". Seltsil on rmtk. ja kunstifond. ▶1

Eesti Loodusmuuseum, a-ni 1964 Eesti NSV Riiklik Loodusteaduste Muuseum, a-ni 1991 Eesti NSV Riiklik Loodusmuuseum, asub Tallinnas; asut. 1941 ✧Eestimaa Provintsiaalmuuseumi loodusteadusalastest kogudest ning mitmest asutuse või eravalduses olnud kogust. II maailmasõja ajal said kogud tugevalt kannatada. Külastajatele avati muuseum 1946. Püsiekspositsioon sisaldab väljapanekuid Eesti geoloogilise arengu, sisevete, soode, niitude, metsade ja Läänemere elustiku, maailma loomastiku ning Eesti kaitsealade ja LK-aluste liikide kohta. Korraldatakse näitusi (2002. a. 13), traditsioonilised on kevadised ja suvelõpu lillenäitused ning sügisesed seenenäitused (viimased a-st 1946). Muuseumil on harukordse teaduslik-kultuuriloolise väärtusega kollektsioone ning foto- ja slaidikogu; provintsiaalmuuseumi ajast on säilinud Balti, Rudolph Lehberti ja Jules Treaboux' herbaariumid. Eraldi kogudena säilitatakse Günther Reindorffi, Mati Metsaviiru ja Valentin Soo putukakollektsiooni. Eesti Vanaaegkonna stratigraafilis-paleontoloogilises põhikogus on Friedrich Schmidti, August Mickwitzi, Alexis von Pahleni jt. kogutud materjale. Ornitoloogilisi kogusid on Valerian Russowilt, Adolph Rauchilt, Paul Wasmuthilt jt. Igal aastal lisandub alakogudesse uusi säilikuid (2002. a. 4410 säilikut). A-st 1962 annab muuseum välja teaduskogumikku „Loodusmuuseumi töid" (2001 ilmus 4. kogumik). 2002. a. käis muuseumis 14 218 külastajat. ▼▶2

„Eesti Loodusteaduste Arhiiv", Eesti Looduseuurijate Seltsi kaheseerialine aperioodiline teaduslik väljaanne (kandnud erinevaid pealkirju ja paralleelpealkirju). I seeria ilmus 1854—1940 (kokku 11 kd.). Sisult mitmetahuline, sisaldab geoloogia-, keemia-, füüsika- ja meteoroloogiaalaseid artikleid. II seeria ilmus 1853—1961 (kokku 18 kd.), sisaldab floristilisi töid, zooloogiaalaseid monograafiaid ja artikleid. Trükiarv 350—700.

Eesti Loomaarstide Ühing, lüh. ELÜ, on asut. 10. I 1920 Eesti Loomaarstide Seltsina, praegune nimi a-st 1927. 1940 ELÜ tegevus katkes, samal aastal asutati Eesti Veterinaararstide Ühing Rootsis (EVÜR; algataja Arthur Herodes), see tegutses a-ni 1990. 11. I 1989 taas-

Osa Eesti Loodus- muuseumi L… ekspositsioonist

Eesti Looduskaitse Selts. Logo

Eesti Looduskaitse Selts esimehed

1966—81	Edgar T…
1981—88	Arnold …
1988—96	Jaan Eilart (1966—… tegevesi… a-st 1997 … auesimees
1997—99	Arvo …
1999—	Juhan …

Eesti Loodusmuuseum direktorid

1941	Eerik K…
1941—46	Aino K…
1946—50	August …
1950—52	Richard …
1952—61	Juliana …
1961—70	Hell M…
1970—90	Jaan …
1990—99	Peeter …
1999—	Lemmi …

Eesti Loodusmuuseum kogud (2003)

Botaanika	…
Entomoloogia	…
Geoloogia	…
Zooloogia	…
Fotod/slaidid	…
Arhiiv	…
Kultuurilooline materjal	…
Kokku	…

Eesti Loodusmuuseum. Logo

asutati ELÜ. Ühingu eesmärk on arendada loomatervishoidu ja veterinaarmeditsiini, parandada loomaarstide sotsiaalset seisundit ja kaitsta nende kutsehuve. ELÜ presidendid: Endel Aaver (1989—93), Toomas Tiirats (1994—2001) ja Paul F. Mõtsküla (a-st 2002). ELÜ on Ülemaailmse Veterinaarorg-i (a-st 1991) ja Euroopa Veterinaararstide Föderatsiooni liige (a-st 1997). Ühing annab välja ajakirja „Eesti Loomaarstlik Ringvaade".

„Eesti Loomaarstlik Ringvaade", lüh. ELR, Eesti Loomaarstide Ühingu (ELÜ) häälekandja; asut. Tallinnas 1925, tegevtoim. a-ni 1928 Arvo Olt-Ojasalu. A-st 1929 ilmus ELR Tartus, tegevtoim. oli 1929—35 Johannes Karlson (Kaarde). ELÜ tegevuse lõpetamisega (1940) katkes ka ajakirja väljaandmine, uuesti hakkas ta ilmuma 1989 taasasut. ELÜ juures, peatoim-d on olnud Jüri Parre (1989—95), Jaagup Alaots (1996—98) ja Arvo Soomets (2000—02). Ilmub 4—6 nr-t aastas, peale selle antakse välja ingliskeelset lisanumbrit „Acta Veterinaria Baltica".

Eesti Loomakaitse Selts, lüh. ELS, loomade heaolu eest seisev ühisk. organisatsioon; taasasut. dets. 1999. ELS jätkab 1990. a-st 1999. a. alguseni tegutsenud samanim. organisatsiooni tegevust, korraldab loomakaitselisi kampaaniaid ja heategevusüritusi, levitab (sh. meedias) loomakaitsealast teavet, teeb koostööd ametiasutuste ja samalaadsete organisatsioonidega nii Eestis kui ka välismaal, abistab loomade varjupaiku. Selts jälgib loomade heaolu puudutava seadusandluse täitmist. Esimehed: Helgi Saar (1990—2002) ja Sandra Urvak (a-st 2002). ◂

Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituut, lüh. ELVI, asutati 1947 (ENSV TA Loomakasvatuse ja Veterinaaria Inst.), a-st 1956 allus ENSV Põllumajandusmin-le, 1994 liitus EPMÜ Loomakasvatusinst-ga. ELVI-s tehti looma-, linnu- ja kalakasvatusalaseid teadusuuringuid, põhilised uurimissuunad olid tõuaretus, loomapidamistehnoloogia täiustamine, põllum-loomade söötmine ja sööda tootmine, loomakasvatussaaduste kvaliteedi parandamine, põllum-loomade haiguste profülaktika ja diagnoosimine, loomade ravi, loomakasvatuse ökonoomika, kunstlik seemendus ja embrüosiirdamine. 1990. a-te alguses kuulusid ELVI koosseisu 12 osakonda, 2 laborit ja erikonstrueerimisbüroo, tal oli 10 katsemajandit (kogupindala 58 249 ha). Katsemajandites töötasid seemendusjaamad. 1976 anti ELVI-le kauaaegse dir-i Adolf Möldri nimi. ▾ 1

„Eesti Looming", kirjanduslik koguteos, mille 2 esimest osa ilmusid suvel 1944 Helsingis, 3. osa 1945 ja 4. osa 1946 Stockholmis. 1930. a-te ✧„Loomingu" kaanekujundust ja sisuasetust matkiv väljaanne ilmestas rahvuslikku kultuuritahet ja selle järjepidevust sõja lõpuaastate traagika ja paguluse alguse taustal. Toimetusse kuulusid Karl Ristikivi ja Valev Uibopuu, kes olid ettevõtmise algatajad, Ants Oras, Gustav Suits ja tegevtoim-na Edgar Walter Saks, 4. väljaandes ka Bernard Kangro ja Hanno Kompus. Luule ja lühiproosa kõrval (A. Adson, A. Kallas, R. Kolk, A. Mälk, K. Ristikivi, E. W. Saks, V. Uibopuu, M. Under jt.) on antud ruumi eesti kirjanduse ja kunsti lähiminevikku ja hetkeseisu vaatlevatele artiklitele (A. Mägi, H. Kompus, L. Kaelas) ja ringvaatele (H. Kompus, I. Laaban, G. Suits jt.). ◂

Eesti Loto, AS Eesti Loto, äriühing, mis teenib riigile täiendavat tulu, millega toetatakse Eesti abivajavaid valdkondi; asut. 24. IV 1997. E. L. eelkäijaiks võib lugeda 1971. a. veebr-s tööd alustanud NSVL Riikliku Spordikomitee ja Spordiloteriide Peavalitsuse Eesti Piirkonnavalitsust ning 1. X 1991 asut. RAS Eesti Lotot. E. L. korraldab Keno Loto, Bingo Loto ja koostöös Põhjamaadega Viking Lotto tegevust. Kiirloteriid vahetuvad (LotoSport, Horoskoop, Vido, Viking Lotto). Dets-st 2001 saab Viking Lotto ja Keno Loto pileteid osta Interneti kaudu ja dets-st 2002 ka mobiiltelefoni vahendusel. E. L. aktsiakapital oli 2001. a. 3,5 mln., müügikäive 138,3 mln. ja puhaskasum 10,2 mln. kr., töötajaid 52. Võitudeks on välja makstud 69,7 mln. kr., sellest 16,5 mln. kr. hasartmängumaks (2001).

Eesti Lähimineviku Okupatsioonide Muuseum avati 27. VI 2003 Tallinnas (Toompea t. 8). Saksa ja Nõuk. okupatsiooni aegset (1940—91) Eesti ajalugu kajastava muuseumi rajamise võttis oma peaeesmärgiks Kistler-Ritso Foundation. Kogude loomist ja teadustegevust alustati 1999. Fondides oli muuseumi avamise ajal u. 15 000 eset, välja pandi neist u. 1000. Traditsioonilise eksponaatide kõrval on rohkesti kasut. interaktiivseid vahendeid. Uurimistegevus on keskendatud Nõuk. institutsioonide ajaloole, ilmunud on raamat „Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940—1991". Koostöös teiste asutustega on avaldatud väljaandeid, korraldatud konverentse ja näitusi ning toodetud Eesti lähiajaloo alane dokumentaalfilm. Dir. on Heiki Ahonen.

B: *Asjad ja esemed. Eesti Okupatsioonide Muuseum.* Tln., 2002.

Eestimaa Ajutine Revolutsioonikomitee moodustati 15. XI 1918 Petrogradis VK(b)P Eesti Osk-de KK täiendatud koosolekul, koondamaks jõude Saksa okupatsiooni lõpetamiseks ja nõuk. võimu taaskehtestamiseks Eestis; liikmeid 11 (sh. Jaan Anvelt, Jaan Sihver, August Traksmaa). Tegutses 19. nov-st 28. nov-ni, kuni Jamburgis (praegune Kingissepp) kuulutati välja ✧Eesti Töörahva Kommuun.

Eestimaa Ametiühisuste Kesknõukogu, lüh. EAK, aü-te üle-eestimaaline keskorgan 1917—22. EAK eelkäija oli 12. V 1917 moodust. Tallinna Ametiühisuste Keskbüroo, mis hõlmas 15 aü-t (12 000 liiget). Üle-eestiline EAK moodustati 16. XI 1917 enamlaste juhtimisel toimunud Tallinna aü-te esindajate üldkoosolekul, millest võtsid osa ka teiste Eesti linnade aü-te esindajad (rohkem kui 40 000 liiget). EAK toetas nõuk. võimu tegevust ning tööliskontrolli kehtestamist tööstusettevõtete üle. Saksa okupatsiooni ajal EAK tegevus keelati, EV ajal taastati (14. XI 1918). Säilinud oli 20 aü-t (ligi 7000 liiget), asutati oma häälekandja „Töö Hääl", korraldati maj. ja pol. streike. Juunis 1919 valiti EAK uus juhatus (esimees Aleksander Hannus), kes asus ette valmistama aü-te I kongressi. Kongress peeti 30.—31. VIII 1919 Tallinnas Töölismajas. 417 delegaati esindasid 116 aü-u 37 626 liiget. Uude EAK-sse valiti pms. enamlasi ja nende pooldajaid. Rev. ja sõjavastaste otsuste pärast aeti kongress laiali, 75 delegaati arreteeriti ja otsustati välja saata Nõuk. Venemaale, 25 neist (sh. A. Hannus) lasti 3. sept. kohtuotsuseta Irboska rdtj-a läh. maha. Alles 1922 moodustasid Tallinna, Tartu ja Pärnumaa aü-te kesknõukogude, Maatööliste Aü-te Üleriikliku Liidu jt. töölisorg-de esindajad Ajutise Üle-eestimaalise Töölisühingute Kesknõukogu. 1922 organiseeriti aü-d tootmisharu põhimõttel ümber ning nimetati töölisühinguteks. 27.—29. XI 1922 toimus

Tallinnas üle-eestimaaline töölisühingute II kongress, kus oli esindatud 120 org-i (20 000 liiget). Valiti uus aü-te keskus — Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogu — ja selle juhatus.

„Eesti Maaehitusprojekt", a-st 1964 tegutsenud riiklik projekteerimisinstituut; asutati „Eesti Põllumajandusprojekti" ehitisi kavandavaist osakondadest. Kavandas Eesti maa-asulaid, põllum-e tootmishooneid, farme, maaelamuid ja ühisk. hooneid. Suuremahulised olid Saku, Kurtna ja Vinni maa-asulate väljaehitamise kavad, üksikhoonetest on „E. M." projekteerinud Narva-Jõesuu kolhoosidevahelise puhkekodu, Kurtna linnukasvatuskatsejaama peahoone, Jõhvi kultuurimaja, Tallinna lillepaviljoni, kohviku „Tuljak" („Carina") ning Tallinna ja Tamsalu linnuvabriku. „E. M-l" olid osakonnad Pärnus ja Tartus. 1966—92 oli peaarh. Boris Mirov.

Eestimaa hertsogiriik, Eestimaa hertsogkond, Põhja-Eesti maakondade ühisnimetus Taani ja Rootsi kuningate tiitlistikus. Taani kuningad nimetasid end Eestimaa hertsogeiks hiljemalt a-st 1271 a-ni 1346. 17. saj. I poolel kasutati Eestimaa kub-u kohta Eesti vürstkonna, hiljem Eestimaa hertsogkonna nimetust. Riik ega haldusüksus ei ole E. h. kunagi olnud.

Eesti Maakarja Kasvatajate Selts, eesti maatõugu veiste kasvatajate ja aretajate ühendus; asutati 20. IV 1920, tegevus lõpetati 1947, taasasutati 1989. Seltsi kuulub 180 liiget. Tõufarme 12, jõudluskontrolli tehakse rohkem kui 500 lehmale. Eesti maatõug on kantud FAO ohustatud tõugude raamatusse. Esimehed: Peeter Kallit (1920—47), Ain-Elmar Leesment (1989—95), Mihkel Kallaste (1995—96), Heldur Hiis (a-st 1996).

Eestimaa Kirjanduse Ühing, lüh. EKÜ (sks *Estländische Literärische Gesellschaft*), Tallinnas 1842—1940 tegutsenud baltisaksa teadusühing. Tegeles kohaliku ajaloo ja looduse, algul ka eesti k-e ja rahvaluule uurimisega. Võttis üle Eestimaa Üldise Avaliku Rmtk. koos 16. saj-st pärineva nn. Oleviste koguga. Avas lugemislaua, korraldas avalikke ettekandeid, arheoloogilisi kaevamisi ja näitusi, avaldas allikpublikatsioonide sarja „Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands" (23 kd., 1842—95), uurimuste sarja „Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands" (21 kd., 1868—1939, a-st 1923 „Beiträge zur Kunde Estlands") ja üksikuurimusi. 1864 asus EKÜ Pikal t-l paiknevasse Kanuti gildi hoonesse, kus avas ✧Eestimaa Provintsiaalmuuseumi, ja 1911 Eestimaa rüütelkonna vahendusel saadud hoonesse Toompeale Kohtu t-le (praegu Eesti TA halduses). Liikmete arv suurenes 600-ni. EV-s jätkas EKÜ tegevust baltisaksa teaduskeskusena. 1922—36 oli EKÜ esimees Otto Greiffenhagen. Pärast ✧baltisakslaste ümberasumist ühingu tegevus lõppes. EKÜ kogude põhjal on asut. ✧Eesti Ajaloomuuseum ja ✧Eesti Loodusmuuseum; rmtk. anti 1950 Eesti Akadeemilisele Rmtk-le (seal asub Eesti suurim *Baltica* kogu).

B: P. Jordan. *Geschichte der Estländischen Literärischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892.* Reval, 1892.

Eestimaa Kommunistlik Partei, lüh. EKP, Eesti kommunistide organisatsioon. Kujunes Eestis tegutsenud enamlastest (bolševikest), kes varem olid kuulunud VSDTP-sse. Pärast seda kui Venemaa oli tunnustanud EV-d, tekkis vajadus eraldi kommunistide partei moodustamiseks. I kongressil (5. XI 1920 Tallinnas) formeerus EKP Kominterni sektsioonina. EKP programm nägi ette EV ühisk. ja riikliku korra vägivaldset muutmist (sotsial. rev-i) ning Eesti ühendamist Nõuk. Venemaaga. EKP tegevust suunasid Komintern ja VK(b)P juhtkond. EV-s oli EKP illegaalne, kuid suur osa tema liikmetest tegutses msg. legaalsetes organisatsioonides. 1920—24 oli EKP-s 700—2000 liiget. Tal oli märkimisväärne toetus tööliste ja maa kehvemate rahvakihtide seas. 1923 valiti 100-liikmelisse Riigikogusse 10 kommunisti. 1920. a-te alguses olid EKP tähtsaimad juhid Viktor Kingissepp ja Jaan Anvelt. Pärast ebaõnnestunud putši (1. XII 1924) vähenes EKP mõju tunduvalt. A-st 1925 asus EKP juhtkond NSV Liidus. Eestis põranda all tegutsesid n.-ö. teise ešeloni mehed. 1930. a-te keskpaiku hakkas EKP arendama koostööd vasaksotsialistidega. 1937—38 hukati NSV Liidus seal elavad EKP juhid Jaan Anvelt, Hans Pöögelmann jt. 1938—40 tegutses Eestis 100—150 kommunisti. Suure osa neist moodustasid 1938. a. amnestiaga vabanenud poliitvangid. 1940. a. suvel osales EKP koos vasaksotsialistidega NSV Liidu valitsuse nõudel korraldatud riigipöördes ja Eesti ühendamises NSV Liiduga. 8. X 1940 liideti EKP ÜK(b)P-ga. 1940—52 oli EKP ametlik nimi Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei (EK(b)P). 1952 nimetati ÜK(b)P ümber NLKP-ks, seoses sellega sai EK(b)P-st jälle EKP. Ligi pool sajandit tegutses EKP NLKP KK suuniste järgi. Vastavalt neile juhtisid EKP liikmed Eesti NSV majandust ja kultuurielu ning osalesid ka repressioonide korraldamises. EKP liikmeid, kes Moskva korraldusi küllalt täpselt ei täitnud, tagandati ametist ja mõnikord ka represseeriti. Suurim „puhastus" tehti EKP juhtkonnas 1949—51. Pärast Stalini surma alanud „sula" ajal kasvasid EKP read kiiresti: 1953 oli EKP-s 22 320 liiget ja kandidaati, neist eestlasi 41,6 %, 1965 oli see arv 54 836, neist eestlasi 51,9 %. EKP kasv jätkus hilisemalgi ajal. 1988. a. alguses ulatus EKP liikmeskond 112 925-ni. Seejuures oli eestlaste osakaal hakanud vähenema, moodustades 50,2 %. Suurenesid põhimõttelised lahkhelid. Eriti ilmnesid need 1980. a-te teisel poolel. Paljud EKP liikmed osalesid siis ühisk-a demokratiseerimise ja Eesti suveräänsuse eest peetavas võitluses. Selles suunas tegutses ka 1988. a. juunis EKP KK esimeseks sekretäriks valitud Vaino Väljas.

1990 lõhenes EKP kaheks parteiks: iseseisvaks EKP-ks, kes võitles sõltumatu EV eest, ning NLKP platvormil olevaks EKP-ks, kes taotles Eesti jäämist NSV Liidu koosseisu. 1989—90 lahkusid väga paljud EKP liikmed parteist. Neist mitmetest said teiste erakondade juhtivad liikmed. Pärast Eesti taasiseseisvumist keelati iseseisvuse vastu võidelnud Moskva-meelne EKP. Iseseisev EKP jätkas tegevust, kuid tema mõju Eesti pol. elus vähenes. Nov. 1992 reorganiseeriti EKP Eesti Dem. Tööparteiks (EDTP). See võttis dets. 1997 endale nimeks Eesti Sots-dem. Tööpartei (ESDTP).

B: O. Kuuli. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917—1991.* Tln., 1999. 1

Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut tegutses 1947—90. Tegeles EKP ajaloo, hiljem ka EKP kaasaja tegevuse uurimisega ning andis välja sellealaseid uurimusi. Tõlkesektor korraldas Marxi, Engelsi ja Lenini teoste tõlkimist ja toimetamist. Instituudi üks osa oli Parteiarhiiv, mis kogus, korrastas ja publitseeris EKP dokumente. Tegevuses lähtuti EKP KK juhistest. 1990 reorganiseeriti instituut EKP Teaduskeskuseks, see lõpetas tegevuse 1991. Parteiarhiiv muudeti Eesti Riigiarhiivi filiaaliks.

Eestimaa Konstitutsiooniline Partei, Eestis pärast 17. X 1905 asut. baltisaksa kodanike ja linnakodanluse partei, mille programm oli lähedane Vene oktobristidele. Partei etteotsa valiti Christoph von Mickwitz ja Carl Schilling. 1906. a. algul oli parteis u. 2000 liiget. Taotleti Baltimaade tarvis tsensuslik-kuriaalset valimisõigust, autonoomiat, rüütelkonna maapäeva täiendamist (teiste maksumaksjate esindajatega), väikekohtade rajamist jm. Tervikuna taotleti ✧Balti erikorra säilitamist. Partei tegevus lõppes veebr. 1917.

Eestimaa kubermang, Eestimaa provints (ajutiselt ka Eestimaa kindralkubermang ja Tallinna asehalduskond), 1584—1917 Põhja-Eesti (v. a. Narva

EKP KK esimesed sekretärid 1940–9

1940—41	Karl Sär
1944—50	Nikolai Karotamm
1950—78	Johannes
1978—88	Karl V
1988—90	Vaino V
1990—92	Enn-Arn

linn, mis kuulus Peterburi kub-u), pärast Venemaa Ajutise Valitsuse 12. IV 1917. a. määrust kuni veebr-ni 1918 kogu Eesti ala haldusüksus.

Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu, Eesti Maapäev, omavalitsusorgan 1917—19. Vastavalt Vene Ajutise Valitsuse 12. IV 1917 määrusele „Eestimaa kubermangu halduse ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta" pandi kubermangu haldamise kohustus Ajutise Valitsuse komissarile (selleks sai Tallinna linnapea Jaan Poska), kelle juures pidi asuma maakondade ja linnade esindajatest koosnev ajutine kubermangu maanõukogu. Maanõukogusse valiti peaaegu kõik Eesti tuntud poliitikategelased, sh. Karl Ast, Ado Birk, Jüri Jaakson, Nikolai Köstner, Mihkel Martna, Karl Parts, Ants Piip, Konstantin Päts, Julius Seljamaa, Otto Strandman, Jaan Teemant, Jaan Tõnisson ja Jüri Vilms. 1. VII 1917 Tallinnas tööd alustanud Maanõukogu muutus põhil. eestlaste rahvuslikke huve esindavaks organiks. 28. XI 1917 kuulutas Maanõukogu end Eestis ainsaks kõrgema võimu kandjaks. Pärast EV väljakuulutamist 24. II 1918 muutus Maanõukogu uue riigi ajutiseks kõrgemaks esindusorganiks. Oma tegevuse lõpetas Maanõukogu 23. IV 1919, kui tuli kokku Eesti Asutav Kogu.

Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing, lüh. ELKNÜ, ühisk.-pol. organisatsioon, Üleliidulise Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu organisatsioone. Asutati 1921, kandis a-ni 1940 nime Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing (lüh. EKNÜ). EV-s oli EKNÜ illegaalne, tähtsaimad juhid olid Arnold Sommerling ja Jaan Kreuks. 1924 kuulus EKNÜ-sse u. 400 liiget. 1940. a. suvel osales EKNÜ NSV Liidu korraldatud riigipöördes. 18. X 1940 võeti EKNÜ vastu Üleliidulisse Leninlikku Kommunistlikku Noorsooühingusse ja sellest ajast tegutses ta tolle suuniste järgi. 1950.—70. a-il kasvasid ELKNÜ read kiiresti. 1982. a. oli ELKNÜ-s ligikaudu 164 000 liiget. ELKNÜ tegevust suunas ✧Eestimaa Kommunistlik Partei. Kommunistlikud noored osalesid Kasahstanis uudismaade ülesharimisel ning üleliidulistel ja vabariiklikel löökehitustel, sh. Eesti sej-a, olümpiarajatiste, Iru sej-a jmt. ehitusel. A-st 1964 tegutses Eesti Üliõpilaste Ehitusmalev, a-st 1967 Eesti Õpilasmalev. ELKNÜ juhtis ✧Eesti NSV Pioneeriorg-i. 1990. a-te algul lõpetas ELKNÜ tegevuse.

Eestimaa Looduse Fond, lüh. ELF, valitsusväline keskkonnakaitseorganisatsioon; asut. 1991 Tartus. Koostööd tehakse üksikisikute, ettevõtete, organisatsioonide ja riigiasutustega, eesmärk on Eestis ja ka mujal maailmas loodusliku mitmekesisuse säilitamine. See toimub järgmiste tegevuste kaudu: ohustatud liikide ja nende elupaikade kaitsmine, Eestile omaste loodusmaastike ja koosluste säilitamine, loodusvarade säästlikule kasutamisele kaasaaitamine, inimeste keskkonnateadlikkuse suurendamine ning tulevastele põlvedele puhta elukeskkonna säilitamiseks lahenduste otsimine. 2001 kinnitati nende ülesannete täitmiseks tegevusprogrammid. ELF on koostanud paljudele kaitsealadele kaitse-eeskirju, osalenud Soomaa RP, Karula RP ja Alam-Pedja LKA loomisel ning aktiivselt tegutsenud pärandkoosluste hooldamisel ja korrastamisel. ELF on Rahvusv. Looduskaitseliidu (IUCN), Metsahooldekogu (ingl *Forest Stewardship Council*) ja Taiga Päästmise Võrgustiku (ingl *Taiga Rescue Network*) liige ning 2002. a. loodud Eesti Keskkonnaühenduste Koja (ühendab 11 valitsusvälist LK-org-i) asutajaid. ELF-i toetusel on KUKU raadios iganädalane LK-saade „Roheline värav", samanim. trükiväljaanne ilmub korra kuus „Maalehe" lisalehena. Interneti-aadressil www.greengate.ee kajastab „Roheline Värav" (eesti, inglise ja vene k-s) Eestist ja mujalt tulnud keskkonnauudiseid. ◂

Eestimaa Mõisnikkude Maakrediidiselts, ka Krediitkassa, keiser Aleksander I toetusel 1802 Tallinnas asut. Eestimaa aadli erahüpoteegipank. Liikmed võisid olla ainult aadlikest mõisaomanikud, kes tagasid laene oma mõisadega. Hiljem anti laenu ka talupoegadele talude ostmiseks. 1898 muudeti põhikirja ja loobuti nõudest, et laenu tagatiseks on ainult mõisad, ning liikmeks võtmisel seisuslikust põhimõttest. 1904 valmis uus pangahoone (nüüd Estonia pst. 11). Samadel põhimõtetel asutati 1802 Liivimaa Mõisnikkude Maakrediidiselts (ka Krediitsotsieteet). Mõisade võõrandamisega kaotasid mõlemad seltsid oma õigusliku aluse, 1932—40 tegutses nende järglasena Eesti Maakrediidiselts.

B: *100 Jahre der Ehstländischen Credit-Kasse 1802—1902*. Reval, 1902; H. Baron von Engelhardt. *Zur Geschichte der Livländischen Adeligen Güterkreditsozietät*. Riga, 1902.

Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee, lüh. ENT, Eestimaa tööliste, soldatite ja talupoegade saadikute nõukogude I kongressil 5.—9. VIII 1917 moodust. võimuorgan. Esindatud olid Hiiumaa, Paide, Pärnu, Haapsalu, Tartu, Viljandi, Narva, Paldiski, Tallinna ja Muhu väina kindlustatud piirkonna nõukogud, samuti pahempoolsed parteid, kokku 70 delegaati. ENT valimistel said enamlased 7, esseerid 7 ja vähemlased 4 kohta ning vähemlased-internatsionalistid 1 koha. ENT esimeheks valiti vähemlane Gustav Blumberg. Sept-s ja okt-s läks ülekaal Eesti nõukogudes enamlastele. Eestimaa nõukogude II kongressil 25.—27. X 1917 domineerisid enamlased ja neid toetavad pahempoolsed esseerid. 3. nov. moodustati ENT ja Tallinna Komitee ühiskoosolekul ✧Eestimaa Sõja-Rev-ikomitee. Sellele järgnenud nädala jooksul läks võim Eesti tähtsamates keskustes nõukogude kätte ning ENT muutus Eestis keskseks riigivõimuorganiks. Eestimaa kub-u maavalitsuse liikmete volitused lõpetati 2. XII 1917, selle osakonnad allutati ENT-le ja neile määrati uued juhatajad (Nikolai Janson, Viktor Kingissepp, Johannes Käspert jt.). Nov-s ja dets-s toimusid Eestis kohalike nõukogude ümbervalimised. Uue ENT koosseis teostas riigivõimu, kuni veebr. 1918 tungis Eestisse Saksa okupatsioonivägi.

Eesti Maapank, riiklik pank 1926—40. Valitses ✧asunduskapitali, andis taluomanikele pantkirja tagatisel pikaajalist laenu. 1. I 1939 oli pangale panditud 12 764 talu (9,1 % talude üldarvust) kokku u. 42 mln. kr. väärtuses.

Eesti Maaparandajate Selts, lüh. EMS, maaparandusalaga tegelejate ühendus; asut. 25. VIII 1995. Selts tutvustab maaparandusalaseid teaduse ja ehituse saavutusi ning maaparandushoidu, korraldab täiendusõpet, erialapäevi ja infovahetust ning annab välja EMS-i toimetisi. EMS on Rahvusv. Vihmutus- ja Drenaaži-

EKP KK esimesed sekretärid 1940–92

1940—41	Karl Säre
1944—50	Nikolai Karotamm
1950—78	Johannes Käs
1978—88	Karl Vaino
1988—90	Vaino Väljas
1990—92	Enn-Arno Sil

komitee (ICID) liige. Seltsi kuulub 172 eraisikut ning 48 ettevõtet ja ühistut. Esimees on a-st 1995 Mati Tõnismäe.

Eestimaa Provintsiaalmuuseum, Tallinnas 1864—1940 olnud koduloomuuseum, mille kogud kuulusid ✧Eestimaa Kirjanduse Ühingule ning mis tegutses ka kunstielu keskusena (Leopold von Pezoldi eestvõttel). Ostude, annetuste ja kogumistöö tulemusena kujunesid E. P-l rikkalikud mündi-, arheoloogilised, etnograafilised ja kultuuriloolised ning loodusteaduslikud kogud. Suuri teeneid muuseumi korraldamisel oli selle esimesel konservaatoril Paul Jordanil ja viimasel kustosel Artur Spreckelsenil. Suleti Nõuk. okupatsiooni ajal. ▸

Eestimaa Põllumajandustootjate Keskliit, lüh. EPK, põllum-tootjate maakondlike liitude ühendus; asut. aug. 1990. Esindab oma liikmeid Eestis ja välismaal, teeb koostööd teiste liitude ja ühendustega, osaleb seadusloomes, korraldab põllum-tootjate ühisvarustamist ja toodangu ühisturustamist ning koolitust, on olnud Eesti-poolne ekspert EL-i põllum-läbirääkimistel ja esindab tootjaid EV valitsuse põllumtoetuste määramisel. EPK liikmed on 15 maakondlikku liitu, kokku ligi 300 põllum-tootjat (osaühingud, ühistud ja aktsiaseltsid). EPK on EL-i Põllumajandusorg-de Komitee (COPA/COGEGA) liige (sept-st 2002). Juhatuse esimehed: Andres Varik (1990—95), Jüri Miglai (1995—97), Ago Soasepp (1997—2000) ja Viktor Sartakov (a-st 2000).

Eestimaa Päästmise Komitee, Päästekomitee, ✧Eestimaa Kub-u Ajutise Maanõukogu vanematekogu ja kubermanguvalitsuse koosolekul 19. II 1918 moodust. erakorraliste volitustega organ, mille ülesanne oli Eesti dem. vabariigi väljakuulutamine ja päevakohaste küsimuste lahendamine. Päästekomiteesse kuulusid Konstantin Päts, Jüri Vilms ja Konstantin Konik. Avaldas 24. veebr. ✧Eesti iseseisvuse manifesti, milles Eesti kuulutati dem. vabariigiks. Lisaks manifestile avaldas Päästekomitee 5 päevakäsku, millega kuulutati kehtetuks kõik nõuk. võimu kehtestatud aktid ja kutsuti demokraatlikult valitud omavalitsusi jätkama oma tööd. Päästekomitee nimetas ametisse Eesti ✧Ajutise Valitsuse. Kui valitsus pandi ametisse, lõpetas Päästekomitee 25. II 1918 oma tegevuse.

Eestimaa Rahvahariduse Selts, lüh. ERS, kultuurharidusselts Tallinnas 1906—17. Seltsi eesmärk oli asutada eesti õppekeelega õppeasutusi, rmtk-sid ja lasteaedu, korraldada loenguid ja kursusi ning edendada rahvaharidust. 1906—07 oli seltsil 612 liiget. 1907 avas selts eestikeelsed üldhariduslikud õhtukursused, et võimaldada rahvakooli lõpetanuile 4-kl. linnakooli õppekava ulatuses hariduse täiendamist. 1906 loodi ERS-i lasteaiaosk., mis 1907 avas vaestest peredest pärit laste jaoks lasteaia. Kasvatusküsimustes tekkinud eriarvamuste tõttu lahkus lasteaiaosk. 1907. a. sügisel seltsist, selle alusel moodustati iseseisev Tallinna Eesti Lastekasvatuse Selts. 1911. a. asutati ERS-i lasteaiaharuselts, 1912 hakkas tööle haruseltsi lasteaed. 1906 asutati ERS-i kirjanduse osk. (a-st 1910 haruselts). Haruselts andis välja 14 raamatut (neist pooled eestikeelsed õpikud), korraldas kirjanduse ja kunsti alaseid loenguid, viis läbi küsitlusi maal loetava kirjanduse kohta ja osales muistendite kogumisel, koos Eesti Kirjanduse Seltsiga peeti keelekorralduslikke üritusi. ERS-i tegevus hõlmas Eestimaa kub-u, seal asutati ka kohalikke haruseltse. 1914 oli ERS-il kokku 20 tegutsevat haruseltsi, kõige elujõulisem oli Koeru haruselts, kes rajas ka oma kooli. Haruseltsid kujunesid enamasti iseseisvaks rahvahariduse seltsideks. ERS oli Eesti suurimaid ja tegevamaimaid haridusseltse.

Eesti Maarahva Liit, lüh. EMRL, 1917. a. kevadel asut. kodanlik agraarpartei. Asutajad olid Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi aktivistid — agronoomid Jaan Hünerson, Johan Kalm, August Jürmann, Christian

Eestimaa Provintsiaal-muuseumi hoone Tallinnas Toompeal (praegu Eesti TA valduses)

Arro jt. Partei soovis föderatiivse Venemaa vabariigi loomist, kus Eesti oleks osariik. Taotleti ühisk-aelu demokratiseerimist ning õigusi eesti keelele ja kultuurile. Agraarküsimuse lahendamise peaeesmärk oli talumajapidamiste igakülgne arendamine, sh. taotleti kroonu-, kiriku-, mõisa- jmt. maade minemist talumajapidamiste rajamiseks, kas eraomandiks või päritavale rendile. Mõisamaid tohtis võõrandada üksnes tasu eest, ostutalude maa pidi aga olema puutumatu. 1917. a. suvel ja sügissuvel loodi Lõuna-Eestis EMRL-i osakondi, 5.—6. XI 1917 peeti Tartus partei ülemaaline kongress. 18.—21. III 1919 peetud EMRL-i kongressil valiti selle keskkomiteesse Jaan Hünerson (esimees), Konstantin Päts, Jaan Teemant, Jaan Raamot, Jüri Uluots jt. Kui 25. IX 1920 Tallinnas peetud II üleriiklik põllumeeste kongress otsustas nimetada põllumeeste kogud parteiks, lõpetasid nii EMRL kui ka Eestimaa Talurahva Liit oma tegevuse.

Eestimaa Rahvaliit, lüh. ERL, on asut. 29. IX 1994, 1994—99 kandis nime Eesti Maarahva Erakond (EME). 10. VI 2000 liitusid ERL-iga Eesti Maaliit (asut. 1989) ning Eesti Pensionäride ja Perede Erakond (asut. 1991). Erakonna esimehed: Arnold Rüütel (1994—2000), Villu Reiljan (a-st 2000). ▾

Eestimaa Rahvuste Ühendus, lüh. ERÜ, rahvusvähemuste organisatsioone ühendav katusorganisatsioon. Asut. 22. IX 1988 I Eestimaa rahvuste foorumil, põhikiri kinnitati 1989 II Eestimaa rahvuste foorumil. 2003 kuulus ERÜ-sse 24 rahvusvähemuste organisatsiooni. Ühendus kaitseb Eesti rahvakildude ja rahvusrühmade sotsiaalseid, maj., pol. ja kultuurialaseid huve ja õigusi. ERÜ peamisi tegevusi on foorumite korraldamine ja rahvusvähemuste uute organisatsioonide asutamine. ERÜ toetas EV taasiseseisvumist. EV taasiseseisvudes keskendusid ühenduse eesmärgid rahvusvähemuste kultuurialaste, pol., sotsiaalsete ja maj. huvide kaitsele ning Eesti rahvusvähemuste esindamisele. ERÜ aktiivsel toel võeti 1993 vastu „Vähemusrahvuste kultuuriautonoomia seadus" ja moodustati Vabariigi Presidendi rahvusvähemuste ümarlaud. ERÜ korraldab igal aastal rahvuste foorumit, Eesti Vabariigi aastapäeva ja EV kodaniku päeva tähistamist, rahvusvähemuste probleemidele pühendatud konverentse ja seminare ning kontserte ja näitusi, mis tutvustavad Eesti rahvusvähemusi. A-st 1998 avaldab ERÜ infolehte. Kuulub a-st 2001 Euroopa Vähemusrahvuste Föderaalliitu. ERÜ presidendid: Hagi Šein (1988—92), Ants-

EESTIMAA RAHVALIIT

Eestimaa Rahvaliit Logo

Enno Lõhmus (1992—96), Timur Seifullin (1996—98) ja Jaak Prozes (a-st 1998). 1

Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee, relvastatud ülestõusu juhtimise keskus, moodustati 4. XI 1917 Eestimaa Nõukogude TK ning Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu ühiskoosolekul. Komitee esimeheks valiti enamlane Ivan Rabtšinski. Oma tegevuses tugines E. S-R. Tartus, Narvas, Valgas jm. tegutsevatele allkomiteedele. Lahendas olulisi sõjaväe- ja tsviilküsimusi. Lõpetas tegevuse 13. I 1918.

Eestimaa Talupidajate Keskliit, talunikke ja nende ühinguid koondav organisatsioon; asut. 22. I 1989. Liitu kuulub üle 5000 taluniku. Kaitseb oma liikmete huve riigiasutustes, edendab talumajandust, arendab põllum. ühistegevust, korraldab nõustamist, infovahetust ja täiendusõpet ning rahvusv. koostööd. 1

Eesti Maaturism, Eesti Maaturismi MTÜ, maaturismiettevõtete katusorganisatsioon, mille eesmärk on oma liikmete turismialase koolitus-, tootearendus- ja turundustegevuse toetamine. E. M-i asutasid 19. I 2000 19 ettevõtet. Ühing kasvas välja 1998—2000 EV Põllumajandusmin-i juures läbi viidud PHARE projektist DERTAEALUP; selles määratleti maaturismi kui Eesti maapiirkondade suure potentsiaaliga alternatiivset ettevõtlusvormi. 15. X 2002 oli ühingul 268 liiget, neist 206 tava- (maamajutuse pakkujad) ja 62 assotsieerunud liikmed (maaturismiga kaudselt seotud ettevõtted ja organisatsioonid). Tegevdir. on a-st 2000 Margus Timmo. E. M. teeb koostööd Austria, Läti, Soome, Leedu, Šotimaa ja Luksemburgi maaturismiorg-dega. Väljaandeid: „Abiks ettevõtjale: maaturism", „Loodus- ja kultuuripuhkus", „Aktiivne puhkus", „Seminariäri maamajutusettevõttes" (kõik 2002). A-st 2001 ilmub korra aastas „Eestimaa reisijuht — puhkus maal". ◂

Eestimaa Töölisühingute Keskliit, lüh. ETK, aü-te koondis 1927—40. A-ni 1935 juhtisid ETK-d parempoolsed sotsialistid. ETK V kongressil (1935) valitud uues juhatuses tugevnes vasaksotsialistide mõju. 1935—36 oli ETK-l oluline osa tööliste streikide korraldamisel. 22. IX 1936 tagandas siseminister ETK juhatuse täies koosseisus ja määras ametisse ajutise juhatuse. Valitsus ei võimaldanud korraldada ETK järjekordset kongressi ega valida demokraatlikult uut juhatust. 1938. a. lõpus ühendas ETK 51 aü-t (u. 15 000 liiget). Seoses aü-te reformiga nimetati ETK 1939 Eestimaa Töövõtjate Kutseühingute Keskliiduks. 21. VI 1940 võtsid vasakpoolsed Keskliidu juhatuse üle. Juulis 1940 hakati ETK-d nimetama Eestimaa Aü-te Keskliiduks, sellest kujunes EKP-le allutatud nõukogulik aü-te ühendus.

B: L. Kiik. *Eesti Vabariigi ametiühingud. Ajalooline ülevaade (1918—1940)*. Tln., 1995.

Eesti Maavarade Komisjon, 1990. a. EV valitsuse loodud komisjon, mis nõustab valitsust ja selle allasutusi maapõue uurimise ja kasutamise ning maavarade arvestamise ja kaitse alal. Komisjoni ülesanne on ka maavarade uuringute ja varu hindamine ning uuringu- ja kaevandamislubade väljastamine, sh. keskkonnaekspertiisi vajaduse määramine. Komisjoni otsused kinnitab keskkonnaminister. Komisjoni esimees on a-st 1990 Dimitri Kaljo.

Eesti Maaviljeluse Instituut, lüh. EMVI, Põllumajandusmin-i valitsemisalasse kuuluv teadus- ja arendusasutus, paikneb Harjumaal Sakus; asut. 1946 (ENSV TA Põllum-e Inst., a-st 1956 Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI; EMVI a-st 1994). EMVI-s on agroökoloogia, põllukultuuride, taimekaitse, rohumaade ja mehhaniseerimise osk. ning põllum-tehnika katselabor. Tehakse maakasutus-, mullaharimis-, külvi-, väetamis-, taimekaitse, saagi koristamise ja koristusjärgse töötlemise, säilitamise, esmase töötlemise ja kasutamise ning söödatootmise agro- ja masintehnoloogiate alaseid alus- ja rakendusuuringuid, nende põhjal prognoositakse põllum-tehnoloogiate arengusuundi, koostatakse arenguplaane, tehakse tehnoloogiaseiret ning katsetatakse põllum-tehnikat ja -tehnoloogiaid. ◂ 1

Eestimaa Ölikonsortsium, 1927—40 Rootsi kapitaliga tegutsenud aktsiaselts. Sillamäele ehit. õlivabrik (võimsus 50 t õli ööpäevas) hakkas tööle 1928. Finantsraskuste tõttu tema tegevus kaks aastat hiljem seiskus, uuesti alustas tehas tööd 1936, kui oli rentinud Viivikonnas kaevanduse. 1938 ehitas aktsiaselts Sillamäele teise õlivabriku (võimsus 150 t õli ööpäevas). 1936—39 suurenes õlitoodang 7900 t-st 38 300 t-ni. Töötajaid (1939) üle 870.

Eesti Majanduse Instituut, lüh. EMI, TTÜ koosseisu kuuluv teadusasutus. Asut. 1947 Eesti TA Majanduse ja Õiguse Inst-na, jätkas a-st 1950 tööd majandusinst-na. Tolleaegse instituudi peamised uurimisvaldkonnad olid Eesti NSV tootlike jõudude arengu ja paiknemise uurimine ning prognoosimine, hiljem on lisandunud kvaliteedi juhtimise maj. meetodid, majandusmatemaatiliste meetodite ja arvutustehnika rakendamine majandusuuringutes ning selle teoreetilised ja praktilised probleemid, Eesti majanduse juhtimise ja planeerimise täiustamise, tehnilise progressi kiirendamise ning majanduse efektiivsuse suurendamise küsimused. 1988 koostas EMI teaduskollektiiv esimese „Isemajandava Eesti" kontseptsiooni. Instituudi tegevuse kõrgajal (1987) töötas seal 110 teadustöötajat. 1995—97 oli EMI Eesti Haridusmin-i alluvuses, TTÜ koosseisu kuulub ta alates 25. XI 1997, seal töötab 10 teadustöötajat. 1

Eesti Majandusteadlaste Selts, majandusteadlaste ja -tegelaste vabatahtlik ühing, mille tegevuse eesmärk on Eesti majanduselu küsimuste uurimine, majandusalase uurimistegevuse edendamine jms. Selts tegutses 1930—41 ja taastati 1993, kui otsustati lõpetada 1982 asut. Eesti Majandusteaduse Seltsi (lüh. EMS) tegevus, ning seltsi esimeheks valiti Erik Terk. EMS-i esimehed olid Uno Mereste (1982—87) ja Raimund Hagelberg (1987—93).

Eestimaa Rahvuste Ühenduse liikmesorganisatsioonid

Ukraina Kaasmaalaskond Eestis
Ukraina Naiste Liit Eestis
Idaeestlaste Selts
Tatari Kogukond Eestis
Narva Tatari Kultuuriselts
Usbeki Kultuuriselts „Safar"
Eestimaa Sakslaste Selts
Eesti-Valgevene Kultuuriselts „Spadtšõna"
Valgevene Kultuurikeskus „Batkavštšõna"
Eesti Aserbaidžaani Kogukond
Eesti Leedulaste Ühendus
Eestimaa Lätlaste Selts
Eesti Rootslaste Kultuuriselts
Rootsi-Mihkli Kogudus
Eestimaa Poolakate Selts „Polonia"
Eestimaa Vene Kultuuriselts
Ingerisoomlaste Tallinna Selts
Eesti Ingerisoomlaste Liit
Eesti Juudi Kogukond
Mari Kogukond Eestis
Eesti Mordva Kultuuriselts
Eesti Moldova Ühing
Mihály Munkácsy nim. Eestimaa Ungarlaste Ühing
Tšuvaši Kultuuriselts

Eesti Maksekeskus, Eesti Maksekeskuse AS, lüh. EMK, massmaksete kogujatele arveldusteenuseid osutav asutus; asut. 1997, omanik *Swedgiro AB*. EMK suurimad kliendid on nt. Eesti Energia, Hansapank, Nordea Panga Eesti filiaal, Statoil, Neste, Sotsiaalkindlustusamet ja Maksuamet. 2002 käsitleti EMK-s u. 14 mln. arvet. EMK põhikapital on 20 mln., käive 69,4 mln. ja kasum 4,7 mln. kr. (2002), töötajaid 35. ▸

Eesti Malakoloogia Ühing, Eesti Looduseuurijate Seltsi sektsiooni õigustes olev allüksus, mis ühendab Eesti limusefauna uurijaid; asut. 1996. Koostatud on maismaalimuste levikukaarte ja vaatlusjuhendeid, välja antud limuseid tutvustavaid plakateid, osaletud on Eesti looduse mitmekesisuse riikliku seire allprogrammis. Ühingut juhatab asutamisest peale Annelie Ehlvest.

Eesti Marjaühing, marjakasvatajate ühendus; asut. 8. XI 1996. Ühing esindab oma liikmeid riigiasutustes, korraldab marjakasvatusega seotud teadus-, ökonoomika- ja turu-uuringuid, vahendab sellealast teavet, annab välja trükiseid marjaliikide bioloogia ja kasvatamise kohta ning teeb koostööd EPMÜ teaduritega ja mitme välisriigi (Põhjamaade, USA, Kanada) sellealaste organisatsioonidega. Esimehed: Tiit Kaasik (1996—98), Kalle Põld (1998—2002), Madis Pennar (a-st 2002).

Eesti Matemaatika Komitee, lüh. EMK, on asut. 1991, a-st 2001 Rahvusv. Matemaatika Liidu (ingl *International Mathematical Union*, IMU) liige. EMK ülesanne on tagada Eesti matemaatikute esindatus rahvusv. matemaatikaüritustel ja informeeritus maailmas toimuvatest matemaatikaalastest tähtsündmustest. Esimehed: Gennadi Vainikko (1991—95), Ülo Lumiste (1995—2003), Mati Abel (a-st 2003).

Eesti Matemaatika Selts, lüh. EMS, 1987 Tartus asut. Eesti matemaatikute ja matemaatikaõpetajate vabatahtlik ühendus, mille eesmärk on matemaatikateaduste ja matemaatilise hariduse arengu tõhustamine. 1988 loodi EMS-i arvutiteaduse, 1989 koolimatemaatika sektsioon (a-st 1990 Koolimatemaatika Ühendus), 1995 Vene Õppekeelega Koolide Matemaatikaõpetajate Assotsiatsioon. EMS korraldab ettekandekoosolekuid ja konverentse, aitab läbi viia matemaatikapäevi (esimesed Eesti matemaatikapäevad toimusid 1986) ja -olümpiaade, üllitab matemaatikaalast kirjandust, korrastab oskussõnavara ning annab välja aastaraamatut (a-st 1988). A-st 1989 antakse noormatemaatikutele Arnold Humala preemiat ja a-st 1990 teenete eest koolimatemaatika arendamisel Gerhard Rägo medalit. EMS on Euroopa Matemaatika Seltsi (ingl *European Mathematical Society*, asut. 1990) asutajaliikmeid ja kollektiivliige, a-st 2000 Rahvusv. Matemaatikaunioon (ingl *International Mathematical Union*) liige. 2003. a. oli liikmeid 216, president on a-st 2003 Kalle Kaarli. — EMS on 1926 Tartus asut. Akadeemilise Matemaatika Seltsi (AMS) järeltulija. AMS-i kuulusid põhil. TÜ õppejõud ja paljud üliõpilased ning matemaatikaõpetajad. Liikmeid oli 38—78. 1940 AMS-i tegevus katkes. ◧

Eesti Matkaliit, lüh. EML, matkategevust koordineeriv mittetulundusühing, mille peamine eesmärk on sportliku matkamise kaudu tervislike eluviiside propageerimine. Asut. 1. IV 1989; eelkäija 1951 ENSV Kehakultuuri- ja Spordikomitee juurde asut. Vabariiklik Matkaspordi Sektsioon (1959—60 ENSV Matkaspordi Föderatsioon, 1960—63 ENSV Matka- ja Orienteerumisspordi Föderatsioon, 1977—89 ENSV Matkaföderatsioon). EML-i kuuluvad 11 piirkondlikku matkaklubi ja 1 ettevõte. EML on Eesti Olümpiakomitee ja a-st 1993 Euroopa Rändurite Assotsiatsiooni liige. EML-i liikmesorg-de juurde on koondunud u. 700 matkajat. Liit annab matkasporditulemuste ja matkategevuse edendamise eest välja Põhjatähe matkamärki (a-st 1998) ning valib aasta matkaja ja aasta matkategelase. EML korraldab matkamise ja matkatehnika Eesti meistrivõistlusi. Igal aastal korraldatakse matkajuhtide, üle aasta matkajate kokkutulekuid. EML annab a-st 1994 keskm. 6 korda aastas välja infolehte „Eesti Matkaliidu Teataja".

B: *Eesti matkajate leksikon*. Tln., 2001. ▸ ◧

Eesti Meditsiiniraamatukogu, arstiteadusliku kirjanduse keskus; asut. 1944, asub Tallinnas. Rmtk. põhiülesanne on Eesti meditsiiniteadlaste, -töötajate ja -üliõpilaste ning teiste erialade spetsialistide (bioloogide, keemikute, pedagoogide, psühholoogide, sotsiaaltöötajate) teenindamine. Komplekteerib nii eestikui ka võõrkeelseid raamatuid ja perioodikat; CD-ROM-andmebaaside ja sidusotsingu kaudu on võimalik saada informatsiooni maailmas ilmuva arstiteadusliku kirjanduse kohta. Koostab ja avaldab uudiskirjanduse ja teemanimestikke. 2002 oli E. M. fondis 216 000 teavikut, rmtk. külastas üle 3000 lugeja ja tehti üle 80 000 laenutuse. Dir. on a-st 1964 Milvi Tedremaa. ▾

Eesti Meedia, AS Eesti Meedia, meediakontsern, kuulub Põhjamaade meediakontsernile *Schibsted* (92,5 %) ja Heldur Tõnissoni fondile Tulevik (7,5 %); asut. 1991 AS Postimehena, AS E. M-ks korraldati ümber 1998. Talle kuuluvad üleriigilised lehed „Postimees" ja „SL Õhtuleht" (50 %), maakonnaleht „Pärnu Postimees" ja osalus mitmes teises maakonnalehes, pool Ajakirjade Kirjastusest, trükikoda Kroonpress, telekanal Kanal 2 ja $^1/_3$ TRIO LSL-ist. Juulis 2001 asutas E. M. mobiilside sisuteenuste ettevõtte AS Inpoc Baltics. 2002 oli kontserni kogukäive 447 mln. kr., töötajaid 953. Juhatuse esimees a-st 1998 Mart Kadastik.

Eesti Meediakoolitajate Liit, lüh. EMKL, on asut. 1995 Tallinnas ühendamaks kõrgkoolide, üldhariduskoolide ning ETV-s ja ER-is töötavaid meediaõppejõude; u. 40 liiget. Edendab Eestis meediakoolitust ja -kultuuri, koostab selleks projekte, programme ja õppekavu ning korraldab uurimistööd ja täienduskoolitust. Kuulub Avaliku Sõna Nõukokku. Juhatuse esimees a-st 1998 Hagi Šein.

Eesti Meeskoor Austraalias asutati 1947 USA transpordilaeval *General Stuart Heinzelmann*, mis siirdus Bremerhavenist Austraaliasse, pardal 844 sõjapõgenikku, sh. 142 eestlast. Koori on juhatanud (alguses) Elmar Saarepera, (Sydneys) Uno Polikarpus ja H. Mölder. Tippajal laulis kooris üle 40 mehe.

Eesti Meestelaulu Selts, lüh. EMLS, on asut. 1988 Viljandis, ühendab meeste- ja poistelauluhuvilisi. Seltsi algatusel on loodud üle-eestiline poistekoor „Kalev", EMLS-i Tallinna ja Tartu meeskoor, kõik maakondlikud noorte meeskoorid ja osa maakondlikest poistekooridest. EMLS on algatanud Gustav Ernesaksa nim. preemia andmise ja temale 2004. a. üldlaulupeoks ausamba püstitamise, ülemaalise laulupeotule tseremoonia, emadepäeva ja Tartu rahu aastapäeva tähista-

Eesti Meditsiiniraamatukogu

Eesti Maksekeskus
Logo

Eesti Matemaatika [illegible] (sh. Akadeemilise [illegible] maatika Seltsi) [illegible] ja (a-st 2000) pres[illegible]

1926—27	Gerhard [illegible]
1927—32	Jüri [illegible]
1932—36	Edgar [illegible]
1936—40	Herma[illegible] Jaakson
1987—93	Ülo Lu[illegible]
1994—2003	Mati [illegible]
2003—	Kalle [illegible]

Eesti Matkaliit

Eesti Matkaliidu [illegible] eelkäijate asutus[illegible]

1951	Johan[illegible]
1952—54	Harri [illegible]
1954—56	Armuli[illegible] Reinsalu
1956—59	Alek[illegible] Kaskma[illegible]
1959—60	Arno [illegible]
1960—62	Armuli[illegible] Reinsalu
1962—63	Anto [illegible]
1977—79	Anto [illegible]
1979—89	Kalju-[illegible] Johanne[illegible]
1989—91	Voldema[illegible] Promet[illegible]
1991—93	Tiit Kä[illegible]
1993—	Guido [illegible]

mise piduliku kontserdiga Estonia kontserdisaalis jpm. EMLS korraldab kooride, ansamblite ja solistide võistulaulmisi ning üleriigilisi poiste- ja meestelaulupäevi, ürituste puhul ilmub seltsi ajaleht „Eesti Laulumees". Selts korraldab seminare ja annab välja ka noodikogumikke. EMLS-il on tihedad sidemed Soome Meeskooride Liiduga. 2003 kuulus seltsi 37 mees-, 55 poiste- ja 15 noortekoori (kokku 3000 lauljat). Juhatuse esimehed: Heino Ross (1988—96) ja Jaan Ots (a-st 1996).

Eesti Mereakadeemia, lüh. EMA, merendusalane rakenduskõrgkool; asut. 1919 Tallinna Merekoolina. 1935 liideti sellega Tallinna Laevamehaanikute Kool, 1992 moodustati Tallinna Merekooli, Tallinna Merekolledži ja Tallinna 1. Kutsekeskkooli alusel rakenduskõrgkool Eesti Merehariduskeskus; praegune nimetus a-st 1999. EMA koolitab laevajuhte, laevamehaanikuid, külmutusseadmete mehaanikuid, meretranspordi korraldajaid, hüdrograafe, hüdrometeorolooge ja kalatoodete tehnolooge. EMA koosseisu kuuluv merekool koolitab keskharidusega laevajuhte ja laevamehaanikuid. EMA rakendas Eesti kõrgkoolidest esimesena õppetöö kvaliteedi juhtimise süsteemi, mis sai 2001. a. rahvusv. tunnustuse. 2002/03. õ.-a. oli EMA-s 4 teaduskonda ja 15 õppetooli ning seal töötas 71 õppejõudu (sh. 8 professorit); üliõpilasi oli 880. 1

Eesti Mereinstituut, ✧TÜ Eesti Mereinstituut.

Eesti Merelaevandus, AS Eesti Merelaevandus, lüh. ESCO, Balti riikide suurim laevandusfirma. 1991 moodustati 1940 asut. Eesti Riikliku Merelaevanduse alusel RAS ESCO, 1997 see erastati. Praegu kuuluvad kõik ESCO aktsiad Norra firmale *Tschudi & Eitzen Holding*. 2002 oli ettevõtte omakapital 295 mln. ja käive 822 mln. kr., töötajaid üle 400. Tütarettevõtted: ESCO Kinnisvara OÜ, ESCO Merenduse OÜ, 50 %-lise osalusega TESMA Crew Management AS, AS Reval Logistik, TESMA Estonia AS ning T&E ESCO Container Lines AS. ◂

Eesti Meremuuseum on asut. 1935 Tallinnas, 1940 suleti, 1961 taasavati Eesti Riikliku Meremuuseumina Suure Rannavärava hooneis, praegust nimetust kannab a-st 1989. Muuseumi ülesanne on Eesti merendus- ja kalandusmaterjali kogumine, säilitamine, populariseerimine ja eksponeerimine ning merendusajaloo uurimine. Muuseumi fondide põhjal loodud püsiväljapanek kajastab Eesti meresõidu ja kalapüügi ajalugu esiajast tänapäevani. A-st 1981 asub põhiekspositsioon suurtükitornis Paks Margareeta, filiaalid on aurik-jäämurdja „Suur Tõll" (asub Tallinna reisisadamas), allveelaev „Lembit" ja Miinimuuseum (avati 2002). Viimase väljapanek sisaldab nii Saksa, Vene, Soome, Briti, Prantsuse kui ka Eesti päritolu miine alates I maailmasõja eelseist kindlusemiinidest tänapäevaste õppemiinideni. Mereekspeditsioonideks on E. M-l väike mootorlaev „Mare". Üllitatakse E. M-i toimetisi (a-st 1999). Muuseumi kogudes on üle 70 000 säiliku (1. I 2003), külastajaid oli 2002. a. 40 000 (sh. filiaalide külastajad). Dir-eid: Madis Mei (1935—40), Ants Pärna (1961—76 ja 1979—98), Urmas Dresen (a-st 1998). ◂

Eesti Mereturismi Assotsiatsioon, lüh. EMTA, 1990 asut. ning 12 Eesti väikesadamat ja 3 merendusega tegelevat organisatsiooni ühendav mittetulundusühing, mille põhieesmärk on mereturismi uurimine, koordineerimine ja arendamine. EMTA konsulteerib väikesadamaid turismiprojektide osas, kogub ja levitab mereturismialast teavet, abistab liikmeid reklaami ja turundustegevuse korraldamisel ning teeb ettepanekuid mereturismi ja mereohutust puudutavate seaduste jt. normatiivdokumentide välmimiseks. A-st 1996 ilmub kord aastas Eestit kui mereriiki tutvustav brošüür „By pleasure boats to Estonia". Presidendid: Mart Kutsar (1990—92), Sulev Roosma (a-st 1992).

Eesti Mesinike Liit, lüh. EML, on asut. 1902 (Eesti Mesilaste Pidajate Selts) ja taasasut. 1992. Kaitseb mesinike õigusi ja huve ning seisab neile võimalikult soodsate tööolude loomise eest. 2001 oli Eestis u. 7500 mesinikku, peeti u. 50 000 mesilasperet. EML tutvustab ja populariseerib mesindust kui looduslähedast tegevusala ning mett, õietolmu ja teisi mesindussaadusi kui ravi- ja loodustooteid, arendab ja laiendab kodumaise mee tarbimist, korrastab meeturgu ning korraldab mesinduskursusi. EML annab välja ja levitab mesindusalast teabematerjali, a-st 1996 ilmub liidu infoleht „Mesinik". A-st 1996 on EML Põhjamaade Mesindusnõukogu liige, liidu algatusel loodi 2001 Baltimaade Mesindusnõukogu. Juhatuse esimehed: Gustav Lauringson (1992—93), Arvi Otsep (1993—96) ja Aleksander Kilk (a-st 1996).

Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Instituut, lüh. EMHI, riiklik ilmateenistus, mille ülesanne on tagada riigile vajalikud meteoroloogilised ja hüdroloogilised andmed, et kindlustada riigi maj. ja strateegiliste vajaduste rahuldamine ning elanikkonna ohutus. Meteoroloogiliste instrumentaalvaatluste tegemist alustati Tallinnas 1. XI 1805 ja Tartus 1821. 1824—47 jälgis ilma Viljandi arst Georg Dumpff, kes esimesena mõõtis sademete hulka. 1865 asutati Tartu ülikooli meteoroloogiaobservatoorium ning alustati regulaarseid meteoroloogilisi vaatlusi. 1919 hakati Tallinna mereobservatooriumis ilma ennustama. 1940 viidi meteoroloogiateenistus NSV Liidu süsteemi ning asutati Eesti NSV Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsus. II maailmasõja algul läks meteoroloogiateenistus Punalipulise Balti Laevastiku koosseisu. Saksa okupatsiooni ajal taastati Eesti iseseisvuse aegne töökorraldus. 1946 jätkas Eesti NSV Hüdrometeoroloogia Teenistuse Valitsus tööd ENSV MN-i alluvuses. 1950 avati Tartu aktinomeetriajaam ja 1966 mindi üle kaheksale vaatlusajale (kell 0, 3, 6, 9, 12, 15, 18 ja 21 tolleaegse Moskva aja järgi). 1. X 1991 moodustati Keskkonnamin-i haldusalas EMHI. A-st 1992 on EMHI Maailma Meteoroloogia Org-i (WMO) liige ja töötab selle metoodilisel juhendamisel ning täidab msg. rahvusv. sihtprogramme. EMHI vahetab andmeid rahvusv. infosüsteemiga, peab Eesti andmebaasi ja täiendab seda (andmebaasi vanus on üle 150 aasta), ennustab ilma-, jää- ja veeolusid ning

Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Instituudi ja selle eelkäijate asutuste juhte

1865—75	Arthur von Oettingen
1875—91	Johann Karl Friedrich Weihrauch
1891—93	Arthur von Oettingen
1893	Boriss Golitsõn
1894—1918	Boriss Sreznevski
1918	Alfred Wegener
1918—25	Georg Konrad Koch
1925—44	Kaarel Kirde
1947—49	Grigori Portnov
1949—67	Aleksander Smirnov
1967—92	Grigori Portnov
1992—2001	Peeter Karing
2001—	Jaan Saar

hoiatab keskkonnaohtlike olukordade eest (tormid, trombid, äike, üleujutused, metsapõlengud), koostab ja edastab nõutavat meteoroloogilist ja hüdroloogilist teavet, koostab veebilanssi, analüüsib võimalikke kliimamuutusi ning korraldab vajalikku riigisisest ja rahvusv. meteoroloogiaalast täiendõpet. 1. I 2003 oli EMHI-s 313 töötajat. ▲ 1

„Eesti Mets", metsandusajakiri. Ilmus 1921—40 ja 1943—44 Tallinnas metsandus- ja jahinduskuukirjana, oli algselt Metsateenijate Ühingu ning a-st 1931 ka Akadeemilise Metsaseltsi, Eesti Metsaühingute Liidu ja Eesti Metsaülemate Ühingu (viimane a-ni 1938) väljaanne. Avaldas artikleid metsakorralduse, -kasvatuse, -kasutuse, -kaitse, -tööstuse ja -kaubanduse ning jahinduse alalt. 1927—35 oli vastutav toim. ja 1935—40 peatoim. Oskar Daniel. 1941 ilmus 3 nr-t (kandis nime „Metsamajandus"). Uuesti hakkas ajakiri ilmuma 1989, algatajaid oli Feliks Nõmmsalu (1991—95 peatoim.). 2000—02 oli peatoim. Ivar Etverk, a-st 2002 on vastutav toim. Hendrik Relve. A-st 2002 ilmub 4 nr-t aastas. ▸

Eesti Metsakorralduskeskus, lüh. EMKK, kavandab metsade majandamist; asut. 16. XII 1919 (Metsakorralduse Büroo, 1945—90 kandis erinevaid nimesid ja kuulus üleliidulisse struktuuri, EMKK a-st 1990, a-st 1997 on Keskkonnamin-le kuuluv osaühing). Metsakorraldustöid alustati 1920 „Eesti Vabariigi metsakorralduse juhatuskirja" alusel, 1935 koostati uue metsaseaduse järgi metsakorralduskava ja 1939 viidi algmetsakorraldus lõpule (alates 1923. a-st korraldati 1,14 mln. ha metsamaad). 1959 kasutati metsade kaardistamisel esimest korda aerofotosid. 1972 hakati tegelema LK-objektide inventeerimise ja jahikorraldusega. Koostöös EPA metsakorralduse kateedriga koostati 1980 hooldusraiete normatiivid ja 1982 Eesti metsade kasvukäigutabelid. 1989 tehti esimesed sõjajärgsed erametsade metsakorralduskavad. 1993 teostati üleriigiline metsamaade hindamine, 1994 alustati maade erastamiseks kasvava metsa hindamist ja 1997 riigimetsade maakatastrisse viimist. EMKK-s on 78 töötajat (2003). ■

Eesti Metsamajanduse ja Looduskaitse Teadusliku Uurimise Instituut, lüh. Eesti Metsainstituut (EMI), Tartus 1969—96 tegutsenud metsandusalane uurimisasutus. Asutati Metsanduse Teadusliku Uurimise Laboratooriumist, pärast tegevuse lõpetamist viidi osa teadlasi ja põhilised uurimisteemad üle EPMÜ-sse, rakenduslikud uuringud Metsakaitse- ja Metsauuenduskeskusesse. Metsanduse Teadusliku Uurimise Laboratoorium töötas 1963—69 Tartus, moodustati TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i metsasektorist. Tegeles metsamaade kuivendamise, metsatüpoloogia, ammendatud karjääride rekultiveerimise, metsaselektsiooni jms. küsimustega. Katsebaasid olid Tartu äärelinnas asunud puukool ja kogu Eestis paiknenud katsemetskonnad. Andis välja monograafiaid ja 4 köidet sarjast „Metsanduslikud uurimused". Juhataja oli Ivar Etverk. EMI alluvuses töötasid maj. uurimise laboratoorium, erikonstrueerimisbüroo ning Kaarepere metsakatsejaam. Katsebaasideks olid kõikjal Eestis paiknevad katsemetskonnad ja Tartu külje all asuv puukool-katsemajand. EMI-s tehti Eesti kõige ulatuslikumat metsandus- ja LK-alast uurimistööd (töötajaid üle 120), metsamaaparanduse, metsaselektsiooni, ammendatud karjääride rekultiveerimise, metsatüpoloogia ja metsakaitse alaste uurimistöödega saavutati rahvusv. tunnustus. EMI andis välja sarja ✧„Metsanduslikud uurimused". Dir-d: Ülo Erik (1969—86), Ivar Etverk (1986—92) ja Kalle Karoles (1992—96).

„Eesti Metsamees Eksiilis", välismaal 1949—76 ilmunud aperioodiline metsandusajakiri. Ajakirja asutasid Saksamaal kodumaalt lahkunud Eesti metsandustegelased (peatoim. Hans Kosenkranius). Alates 3. nr-st (1949) andis ajakirja välja Stockholmi Eesti Komitee Metsanduse Sektsioon (toim. Elmar Kohh) ja 21. nr-st (1956) ✧Eesti Metsateadlaste Ühing Rootsis (tegev-toim. Bernhard Tuiskvere). Aastas ilmus 1—3, kokku 60 nr-t. 1989 avaldati pms. ajakirja sisu ja kaastöölisi ning Välis-Eesti metsandustegelasi tutvustav erinumber (toim. Aleksander Pals). Ajakiri ühendas välismaal elavaid Eesti metsandustegelasi, aitas neil oma erialaoskusi säilitada ning võõrsil saadud teadmisi jagada. Artiklites käsitleti autorite asukohamaa metsi ja metsandusolusid, olulise tähtsusega oli metsandustegelaste isikuandmete kogumine, säilitamine ja avaldamine.

Eesti Metsaselts, metsandusühinguid, -seltse, -klubisid ja eraisikuid koondav ühendus; asut. 25. IV 1991. Eelkäija on 1959 asut. ENSV Metsatööstuse ja Metsamajanduse Teaduslik-Tehniline Ühing. Seltsi eesmärk on metsandusteadmiste levitamine ja Eesti metsanduse arendamine. Selts korraldab üritusi (nt. metsapäevi), arendab koostööd teiste riikide metsandusseltsidega, esindab Eestit rahvusv. institutsioonides ning annab välja metsandusalast kirjandust. E. M-ga liitus 1998 Akadeemiline Metsaselts (asut. 1922), kes a-st 1993 annab välja kogumikku „Akadeemilise Metsaseltsi toimetised". Esimehed: Endel Tasso (1991—92), Andres Talijärv (1992—97) ja Kaupo Ilmet (a-st 1997).

Eesti Metsateadlaste Ühing Rootsis, Välis-Eesti metsandusteadlasi ühendanud teaduslik organisatsioon, tegutses 19. III 1956 — 4. III 1993. Asutati Stockholmis Eesti Komitee Metsanduse Sektsiooni (asut. 1945) asemele. Ühingu eesmärk oli võõrsil elavate kõrgharidusega või ülikoolis õppinud eesti metsandusspetsialistide ühendamine, oma liikmeskonna huvide kaitsmine ja esindamine ning metsandusalase uurimistöö ja kirjastustegevuse edendamine. Ühing asutas 1956 Andres Mathieseni nim. kapitali, millega toetati eestlaste metsandusalast uurimistööd ja koolitust. Korraldati õppepäevi ja ekskursioone, anti välja ajakirja ✧„Eesti Metsamees Eksiilis". 1

„Eesti Metsatööstus", riiklik aktsiaselts 1937—40, ✧Riigi Metsatööstuse järglane; põhikapital 2 mln. kr. Korraldas riigimetsa raiet, metsamaterjali töötlemist ja müüki nii sise- kui ka välisturul. Töötles ja müüs edasi ka eraomanikelt kokkuostetud puitu. Saeveskid Tallinnas, Tartus, Pärnus, Tihemetsas ja Sarus. Teenistujaid 420, hooajatöölisi kuni 14 000. Toodang (1938) 1,5 mln. m^3.

Eesti monoklinaal, Põhja- ja Kesk-Eestis aluskorral lasuv 100—400 m paksune Vendi ja Vanaaegkonna settekivimeist pealiskord, mis on väga laugelt lõunasse kaldu (u. 15′). Seda liigestavad murrangud (Ahtme ja Aseri rike jpt.). Lõunas piirneb E. m. Balti sünekliisi ja Võru sadulaga. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

Eesti Mordva Kultuuriselts, lüh. EMKS, Eestis elavate ersalaste ja mokšalaste kultuuriühendus; asut. 6. VI 1994. EMKS arendab Eesti ja Mordva koostööd ning tutvustab Eestis mordvalaste kultuuri. Tähtsaim iga-aastane üritus on ersa k-e päeva tähistamine 16. apr. Osaletakse hõimupäevade korraldamises. Liikmeid 30 (2000). Esimehed: Raissa Klinova (1994—97), Juri Kulnin (1997—2002) ja Nikolai Bajuškin (a-st 2003). 1997 kasvas EMKS-st välja Eesti-Ersa Kultuuriühing „Sjatko" („Säde"), mille esimees on Raissa Klinova. Eestis elab 562 mordvalast (2003).

Eesti Muinsuskaitse Selts, lüh. EMS, on asut. 12. XII 1987 Tallinnas. Tegevuse põhisuund kultuurimälestiste kaitse. Oli üleminekuaja Eestis olulisimaid ühisk-pol. jõude: algatas Vabadussõja mälestussammaste taastamise, ajaloolise pärimuse kogumise (1988; u. 20 000 lk. mälestusi, praegu hoiul Eesti Kirjandusmuuseumis) jmt. üritust. EMS-i juures toimib muuseum-rdt. (Lavassaares). Esimehed: Trivimi Velliste (1989—91), Jaan Tamm (1991—93), Mart Aru (1994—

„Eesti Mets". Ka
(2001, detsembri

Eesti Metsakorralduskeskuse juhatajad

1919—34	Eduard
1934—39	Arved
1939—44	Elmar
1944—50	Nikolai
1950—52	Varfolom
	Konstan
1953—57	Johannes
	Sihiveer
1957—86	Arnold
1987—92	Mati Pu
1992—	Ülo Vil

Eesti Metsateadlaste Ühingu Rootsis

1956—66	Elmar
1966—75	Johannes
	Kõresaar
1975—88	Edgar
1988—93	Helmut

Eesti Muusikaakadeemia direktorid ja (a-st 1991) rektorid

1919—23	Mihkel
1923—33	Jaan Ta
1933—40	Juhan
1941	Vladimir
1941—44	Juhan
1944—48	Vladimir
1948—51	Bruno
1951—52	Georg
1952—64	Eugen
1964—70	Vladimir
1970—82	Viktor
1982—92	Verne
1992—	Peep

„Eesti Mets". Kuu… (2001, detsembrinu…

Eesti Metsakorralda… keskuse juhatajad

1919—34	Eduard …
1934—39	Arved …
1939—44	Elmar …
1944—50	Nikolai …
1950—52	Varfolom… Konstan…
1953—57	Johannes Sihiveer
1957—86	Arnold …
1987—92	Mati Pu…
1992—	Ülo Vi…

Eesti Metsateadlas… Ühingu Rootsis esi…

1956—66	Elmar …
1966—75	Johannes Kõressaar
1975—88	Edgar …
1988—93	Helmut …

Eesti Muusikaakade… direktorid ja (a-st 19… rektorid

1919—23	Mihkel …
1923—33	Jaan Tam…
1933—40	Juhan …
1941	Vladimir …
1941—44	Juhan …
1944—48	Vladimir …
1948—51	Bruno …
1951—52	Georg …
1952—64	Eugen …
1964—70	Vladimir …
1970—82	Viktor …
1982—92	Venno …
1992—	Peep …

Eesti Muusikaakadeemia Kõrgema Lavakunstikooli kursusejuhendajad

Lend	Õppeaastad	Kursusejuhendaja
I	1957—61	kooli üldjuht Voldemar Panso
II	1961—65	Voldemar Panso ja Vello Rummo
III	1964—68	Voldemar Panso
IV	1966—70	Voldemar Panso
V	1968—72	Voldemar Panso
VI	1970—74	Voldemar Panso, Grigori Kromanov ja Mikk Mikiver
VII	1972—76	Voldemar Panso
VIII	1974—78	Kaarin Raid
IX	1976—80	Merle Karusoo
X	1978—82	Aarne Ükskü…
XI	1980—84	Mikk Mikiver
XII	1982—86	Aarne Ükskü… ja Lembit Peterson
XIII	1984—88	Kalju Komissarov
XIV	1986—90	kooli üldjuht Kalju Komissarov
XV	1988—92	Kalju Komissarov
XVI	1990—94	Ingo Normet
XVII	1992—96	Kalju Komissarov
XVIII	1994—98	Priit Pedajas
XIX	1996—2000	Ingo Normet
XX	1998—2002	Elmo Nüganen

Voldemar Panso barel… (autoportreelitaak Soomi…)

2000), Priit Herodes (a-st 2000). EMS-i väljaanded: „Muinsuskaitse Seltsi Sõnumid" (1989—91), „Eesti Muinsuskaitse Seltsi toimetisi" (1989).

Eesti Muusikaakadeemia, lüh. EMA, 1919—23 Tallinna Kõrgem Muusikakool, 1923—35, 1941—44 ja 1989—93 Tallinna Konservatoorium, 1935—40 Eesti Vabariigi TK, 1940—41 Eesti NSV TK, 1944—89 TRK, 1964—65 ENSV Riiklik Muusika- ja Teatrikunsti Inst., 1919 asut. õppe-, kultuuri- ja teadusasutus. EMA-s on võimalik omandada akadeemiline kõrgharidus muusika- ja teatrierialadel. Erialad: klaver, orel, laul, keelpillid (viiul, viiola, tšello, kontrabass, harf, kitarr), puhkpillid (flööt, barokk-traversflööt, oboe, klarnet, saksofon, fagott, metsasarv, trompet, tromboon, tuuba), löökpillid, koridirigeerimine, puhkpilliorkestri dirigeerimine, sümfooniaorkestri dirigeerimine (ainult doktoriõppes), kirikumuusika, kompositsioon, elektronmuusika, muusikateadus, koolimuusika, instrumendiõpetaja, lavakunst, kammeransambel (ainult magistriõppes), saateklass, interpretatsioonipedagoogika, kultuurikorraldus. A-st 1992 tugineb õppetöö ainesüsteemile, 4-aastase kursuse lõpetanud saavad bakalaureusekraadi, 1993 lisandus 2-aastane magistriõpe ja 1996 muusikateaduse erialal 4-aastane doktoriõpe; a-st 2000 on doktoriõpe võimalik kahes, loomingulises (interpretatsioon, helilooming) ja teaduslikus harus (muusikateadus, muusikapedagoogika). 1997 avas EMA filiaali Tartus, aug. 1999 algas õppetöö EMA uues hoones (Rävala pst. 16). EMA-l on kõrgetasemelise tehnikaga elektronmuusikastuudio. EMA kontserdibüroo korraldab aastas u. 120 kontserti (klassi-, soolo-, ansambli- ja magistrikontserdid). EMA festivalidest on pikima traditsiooniga rahvusv. trompetipäevad, mis Aavo Otsa eestvedamisel toimuvad a-st 1989, noorim aga 1999 algatatud sügisfestival, mis on a-st 2002 samuti rahvusv. üritus. Tegutsevad EMA sümfooniaorkester, segakoor, puhkpilliorkester ja bigbänd. 2002/03. õ.-a. oli üliõpilasi 539, koosseisulisi õppejõude 154, sh. 26 professorit. 1925—2003 on välja antud 3792 diplomit või lõputunnistust. Vt. ka 11. kd., lk. 689.

B: *Tallinna Riiklik Konservatoorium 1919—1969.* Tln., 1969; *Tallinna Riiklik Konservatoorium.* Tln., 1979; *Tallinna Riiklik Konservatoorium 70.* Tln., 1989; M. Topman. *Mõnda möödunust.* Tln., 1999; H. Rannap. *Eesti Muusikaakadeemia professorid 1919—2001.* Tln., 2002. ◂3

Eesti Muusikaakadeemia Kõrgem Lavakunstikool, Tallinnas tegutsev teatrikõrgkool, kuulub iseseisva üksusena EMA koosseisu; asut. 1957 TRK lavakunstikateedrina (praegune nimi a-st 1995), on 1938—41 tegutsenud ✧Tallinna Konservatooriumi Riikliku Lavakunstikooli õigusjärglane. Esimene kateedrijuhataja (1957—77) oli kooli asutaja Voldemar Panso, õppejõududena töötasid ka Leo Kalmet, Helmi Tohvelman, Karl Ader, Vello Rummo, Grigori Kromanov, Viive Ernesaks, Lea Tormis, Ivika Sillar, Reet Neimar jmt. Panso ajal polnud kursusejuhendajate süsteemi, tema üldjuhtimise all lõpetas seitse lendu näitlejaid. 1972—76 õppis koolis esimest korda lavastajate rühm. 1978—82 oli kateedrijuhataja Aarne Ükskü…, õppejõud H. Tohvelman, K. Ader, Raivo Trass, Lembit Peterson, Peeter Tooma, Kalju Orro, Ago-Endrik Kerge jmt. 1986—95 juhtis lavakooli Kalju Komissarov, õpetasid ka Merle Karusoo, A. Ükskü…, Evald Hermaküla, Inge Põder, Riina Roose, Tõnu Tepandi jmt. A-st 1995 juhatab kooli Ingo Normet, õppejõududena on lisandunud Priit Pedajas, Elmo Nüganen, Meeli Sööt, Andres Ots, Martin Veinmann, Anu Lamp, Laine Mägi, Tatjana Jakobson jmt. 1996 avati eraldi lavastaja õppesuund. A-st 1978 annab kool igal aastal parimale näitekunstiüliõpilasele V. Panso preemiat. 45 tegevusaasta jooksul on lavakunstikool olnud Eesti teatri põhiline taimelava. 1961—2002 on lõpetanud 20 lendu ehk kokku 314 näitlejat ja lavastajat. Vt. ka 11. kd., lk. 643—644.

B: *Eesti Muusikaakadeemia Kõrgem Lavakunstikool 1957—1997.* [Koost. I. Sillar.] Tln., 1997. ◂1

„Eesti Muusika Almanak I", perioodilise muusikateadusliku väljaandena ✧„Muusikalehte" täiendama kavandatud kogumik, mida toimetus, kuhu kuulusid Johannes Jürgenson (Juhan Jürme), Voldemar Leemets, Hillar Sakaria (Saha), Julius Vaks ja Adolf Vedro, suutis 1934 välja anda vaid ühe numbri.

Eesti Muusikafestivalid, mittetulundusühing, mille 2002 asutasid Eesti suurte muusikafestivalide korraldajad; võeti samal aastal Euroopa festivalide katusorg-i *European Festivals Association* (EFA) liikmeks. E. M-de eesmärk on kooskõlastada Eesti festivalikalendrit ja koostada muusikafestivalide rahastamise skeem, ettevalmistamisel on koostööleping EV Kultuurimin-ga. Juhatuse esimees Jaan-Eik Tulve.

EESTI MUUSIKAAKADEEMIA

Eesti Muusika Infokeskus, lüh. EMIK, on asut. 1995 15 muusikainstitutsiooni poolt, a-st 1999 rahvusv. organisatsiooni *International Association of Music Information Centres* (IAMIC) liige. EMIK-i ülesanne on huvi tekitamine ja suurendamine Eesti muusika vastu ning Eesti heliloomingu ja sellealase teabe levitamine. EMIK-i infopank sisaldab andmeid Eesti süvamuusikaloojate teoste loomise aja, esituskoosseisu, kirjastaja, esituste ja nootide asukoha kohta; fonoteegis on Eesti heliteoste salvestisi. EMIK-i juhatusse kuuluvad Eesti Heliloojate Liidu, ER-i, Eesti Autorite Ühingu, Eesti Rahvusrmtk. ja „Eesti Kontserdi" esindaja. Dir-d: Mare Põldmäe (1995—2002) ja Timo Steiner (a-st 2003).

Eesti Muusika- ja Fonogrammitootjate Liit on asut. 6. II 2001 Tallinnas, et esindada muusika- ja fonogrammitootjaid ning kaitsta nende õigusi ja maj. huve. 2002 ja 2003 on liit suurima läbimüügiga leviplaatidele andnud popmuusika aastaauhinda „Kuldne Plaat". Liitu kuulub 14 fonogrammitootjat ja üksikliikmeid, tööd juhib 5-liikmeline juhatus.

Eesti Muusikakogude Ühendus, lüh. EMKÜ, muusikakogude koostööd arendav ja erialahuve esindav organisatsioon; asut. 1991. A-st 1994 Rahvusv. Muusikarmtk-de Liidu (IAML) Eesti sektsioon, esimees a-st 2000 Aurika Gergeleziu. EMKÜ ühendab 14 eri tüüpi rmtk., muuseumi jt. asutusi või nende allüksusi ning 5 üksikliiget, kes kõik tegelevad muusikateavikutega ning muusikainfo kogumise ja vahendamisega.

Eesti Muusikakoolide Liit, lüh. EML, on asut. 1993 ja ühendab 74 muusika- ja kunstikooli; a-st 2001 Euroopa Muusikakoolide Liidu (EMU) liige. Põhilised tegevusalad on õpikute jm. õppematerjali koostamine ja väljaandmine, õpilasvõistluste ja õpetajate täienduskoolituse korraldamine ning koolide huvide esindamine. Juhatuse esimees on a-st 1993 Urvi Haasma.

„Eesti Muusika Kuukiri", Muusikalise Hariduse ja Kultuuri Edendamise Seltsi väljaandel 1929 ilm. muusikaajakiri. Avaldas kirjutisi muusikateooria, -ajaloo ja -esteetika ning rahvamuusika kohta. Peatoim. Miina Hermann (Härma). ▸

„Eesti Muusikaloo toimetised", muusikateaduslike väljaannete sari, mida on üllitanud 1995—96 Eesti Keele Inst. ja a-st 1997 EMA. Avaldatud on nii monograafilisi uurimusi (nt. Kristel Pappeli „Muusikateater Tallinnas XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel. Mozartist Wagnerini"), pikemate artiklite kogumikke (nt. „Rahvuslikkuse idee ja eesti muusika 20. sajandi algupoolel") kui ka konverentside materjale (nt. „Music History Writing and National Culture"). A-ks 2003 on ilmunud 6 väljaannet. ▸

Eesti Muusikanõukogu, lüh. EMN, muusikainstitutsioone ja professionaalseid muusikuid ühendav mittetulundusühing; asut. 13. VI 1992 Leo Normeti eestvedamisel. EMN-i kuulub 47 Eestis tegutsevat muusikainstitutsiooni ja 20 üksikisikut. Eesmärk on Eesti muusikainstitutsioonide ja professionaalsete muusikute sidemete tugevdamine ning Rahvusv. Muusikanõukogu (ingl *International Music Council*, IMC) liikmena rahvusv. koostöö arendamine. EMN-i tegevusvaldkonnad on Eesti helikunsti propageerimine ja väärtustamine, sellealase informatsiooni vahendamine ning muusikaelu olulistele küsimustele võimalike lahenduste leidmine. EMN taasalgatas 2002 muusikaalaste aastapreemiate andmise rahvusv. muusikapäeval (1. okt.), esimesena sai selle ER-i „Klassikaraadio". 2003 said preemia Erkki-Sven Tüür, Andres Mustonen ja „Hortus Musicus" ning Valter Ojakäär. Tegevust juhib 9-liikmeline juhatus, president a-st 1995 Peep Lassmann.

Eesti muusika päevad, lüh. EMP, a-st 1979 Tallinnas toimuv, vanim pidevalt korraldatav Eesti muusikafestival, korraldaja Eesti Heliloojate Liit. EMP põhieesmärk on Eesti uue muusika ettekandmine. Festivalikontsertidel esitatakse muusikat kammermuusikast (vokaal)sümfooniliste teosteni. EMP on Eestis suurim uue muusika tellija — viimastel aastatel on igal festivalil olnud mitukümmend esiettekannet. Kunstilised juhid: Raimo Kangro (1979—2001) ja Timo Steiner (a-st 2002).

Eesti mängud. V… jate esinemine (19…

Eesti Muusikateaduse Selts, lüh. EMTS, tegutseb *de facto* a-st 1992 (registreeritud 2000). Tegevuse eesmärk on äratada huvi muusikauurimise vastu, toetada kõigi muusikateaduse valdkondade viljelemist ning edendada muusikateadlaste ja muusikateadusest huvituvate inimeste akadeemilist suhtlemist. Selts on korraldanud teaduskonverentse, ettekandekoosolekuid, seminare jt. Eesti muusikateaduse arengut toetavaid üritusi. Traditsioonilised on iga-aastased ettekandekoosolekud — sügisene Karl Leichteri mälestuspäev Tallinnas ning kevadine Tartu päev. EMTS annab välja infolehte, mis kajastab seltsi kroonikat, arutleb muusikateaduslike küsimuste üle ja tutvustab uusi muusikateaduslikke trükiseid. EMTS-il on üle 50 liikme. Esimehed: Toomas Siitan (1992—97 ja a-st 2003) ja Margus Pärtlas (1997—2003).

Eesti Muusikute Ühing Stockholmis on asut. 1952, et korraldada Rootsis eestlastest muusikute kontserttegevust. 1962 hakkas ühingu ülesandeid täitma äsjaloodud Eesti Kultuurikoondise Muusikatoimkond, mille tegevust juhtis a-ni 1981 Harri Kiisk. Peale kontserttegevuse tegeldi heliloojatelt uudisloomingu tellimisega, jälgiti ja tähistati muusikalisi tähtpäevi, eraldati loomingustipendiume ja korraldati heliloominguvõistlusi.

„Eesti Muusika … kiri". Kaas (192…

Eesti mängud, Eesti Spordi Keskliidu korraldatud võimlemis- ja spordipidustused 1934 ja 1939. Mängudele eelnesid maakondades kohalikud mängud ja eelvõistlused, parimad pääsesid Tallinna lõpp-pidustustele. I mängude (korralduskomisjoni esimees Leopold Tõnson) kavva kuulusid kergejõustiku- (meestele), ujumis-, jalgratta-, tennise-, jalgpalli- ja pesapallivõistlused, II mängudel lisandusid 3 raskejõustikuala, meeste korv- ja naiste võrkpall, vehklemine, purjetamine, veeremäng ning 4 naiste ja 9 noormeeste kergejõustikuala, loobuti pesapallist. Osalejaid oli I mängudel u. 5600 ja II mängudel u. 6000, pms. massvõimlejad ja rahvatantsijad. Kadrioru staadionil peetud võimlemispidustuste üldjuht oli Ernst Idla, tantsu- ja liikumisjuhid olid Ernst Idla ja Ullo Toomi. Esimeste ülemaaliste spordipidustustena hoogustasid ja laiendasid E. m-d spordiseltside ja Eesti Võimlejate Liidu osakondade tegevust eriti maal ja väikelinnades (1935 toimusid talimängud ja raskejõustikumängud). ▲

„Eesti Muusika… toimetised". 2. … kaas (1996)

Eesti Mükoloogia Ühing, Eesti Looduseuurijate Seltsi sektsiooni õigustes olev allüksus, mis ühendab seenehuvilisi; asut. 1963, ühinguks sai 2000. Ühingu eesmärk on tõhustada seeneteaduse arengut ja levitada asjaomaseid teadmisi. Korraldatakse seenelaagreid

Eesti mängud. Vä
jate esinemine (19

„Eesti Muusika
kiri". Kaas (1929

Kristel Pappel
Muusikateater Tallinn
XVIII sajandi lõpuaja
XIX sajandi esimesel poo

„Eesti Muusika
oimetised". 2.
aas (1996)

ja -näitusi, loenguid ja ekskursioone. Välja on antud mitu trükist — „Tähtsamate torikuliste määraja" (1956), „Juhend makroseente määramiseks" (1963), „Eesti NSV puguseened (*Gastromycetes*)" (1965), „Eesti harjastiksikulised (*Hyaloscyphaceae*)" (1969) — ja aperioodiline pisitrükiste seeria „Juhendeid seente tundmaõppimiseks" (1964—71; 4 vihikut), viimase jätkuna ✧„Folia Cryptogamica Estonica"; osaletud on Eesti seeneatlase koostamises (2000; laserplaat). ◧

„Eesti Naine", 1. Naiste Karskusliidu väljaandel 1924—40 ilm. naisteajakiri. 1925—37 ilmus lastekaasanne „Väikeste Sõber". — **2.** a-st 1945 ilmuv naisteajakiri (1951—88 „Nõukogude Naine", 1945—90 EKP KK väljaanne). Pärast erastamist (1994) on tal olnud mitu väljaandjat (a-st 2000 AS Ajakirjade Kirjastus). „E. N-l" on olnud msg. kaasandeid (lõike- ja mustrilehti) ning lisasid. Peatoim. a-st 1997 Katrin Streimann. ◂

Eesti Naislaulu Selts, lüh. ENLS, Eesti nais- ja neidudekoore ühendav u. 2000 lauljaga organisatsioon; asut. 1994 Tallinnas. ENLS hoiab ja arendab naislaulu traditsioone, korraldab laulupäevi, kontserte ja võistulaulmisi ning vahendab repertuaari ja informatsiooni. A-st 1995 tähistatakse seltsi algatusel isadepäeva; a-st 1996 tegutseb seltsi ellukutsutud üle-eestiline neidudekoor „Leelo". ENLS-i esinaised: Maret Hurt (1994—98), Viktoria Jagomägi (1998—2002) ja Kaie Kuslap (a-st 2002).

Eesti Naisliidu Kodumajanduse Instituut, 1937—40 tegutsenud kõrgema astme kodumajanduskool. Tema eelkäija oli 1935 Rosa Ploom-Reite Eranaiskutsekooli asemele asut. Eesti Naisliidu Kutsekool, kus esmalt avati põhiklass (aastase õppeajaga kodumajanduse eriklass) ja 1936/37. õ.-a. ka sotsiaalhoolekande haru. 1937 lõpetas naiskutsekool tegevuse. Samal aastal avatud E. N. K. I. oli uut tüüpi sotsiaal-pedagoogilise suunitlusega ja 3-aastase õppeajaga kõrgema astme kutsekool, mille ülesanne oli koolitada naisi kodumajanduse erialadel. 1937 avati kodukasvatajate-väikelasteboidjate klass, 1938 sotsiaalkodumajanduse haru ning 1939 lasteaiakasvatajate klass. Õpilased said teoreetilisi teadmisi rakendada harjutuslasteaias.1939 valmis Hariduse t. 8 ajakohane õppehoone (arh. Arthur Järvetson). Inst-i juhataja oli Marie Reisik, õppejõudude töötasid tuntud pedagoogid Dagmar Jürgenson, Salme Masso, Hilda Ottenson, Edgar Oissar, Stella Ernesaks jpt. Kodumajanduse Inst. oli kaasaegne ning kõrgetasemeline õppeasutus.

„Eesti Naine". Kaas

Eesti Naisüliõpilaste Selts, lüh. ENÜS, Eesti vanim akadeemiline naisorganisatsioon; asut. 1911. Seltsi tegevuse põhimõtted on demokraatia, individuaalsus ja rahvuslus. Esialgu koondusid seltsi asutajaliikmed „Noor-Eesti" Tartu Eesti Naisüliõpilaste Rühmaks. 1909 kinnitati selts ametlikult Tartu Ülikooli juures. Paistis silma vabameelsusega. 1934. a-st kuulus ENÜS *in corpore* Naiskodukaitsesse. Võeti osa karskus- ja naisliikumisest. 1920.—30. a-il osaleti Lilli Suburgi algatatud abirahataotluses (naisüliõpilastele antavad pikaajalised sooduslaenud). 1939 loodi TTÜ juurde ENÜS-i Tallinna osk. 1940 selts likvideeriti, jätkas tegevust Rootsis, USA-s, Kanadas, Austraalias ja Suurbritannias. 1988 TÜ ajalootudengite algatusel ENÜS taastati. Eestis liikmeid u. 250, välisriikides u. 300.

Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, lüh. ENKS, 1906—40 Tartus tegutsenud selts, mille eesmärk oli eestikeelsete koolide ja lasteaedade asutamine ning kultuurharidustöö. ENKS-i osakonnad kujunesid pms. a-tel 1906—10. Kokku asutati 23 osakonda, neist 8 said hiljem iseseisvateks haridusseltsideks. 1917—18 andis ENKS lühikest aega välja esimest eestikeelset pedagoogikaajakirja „Kasvatus ja Haridus". Seltsi tähtsaim üritus oli esimese eesti õppekeelega keskkooli — ENKS-i tütarlastegümn-i — asutamine 1906 (praegu Miina Härma Gümn.). Kool kaitses emakeelse hariduse põhimõtet ja aitas kaasa eestikeelse koolikirjanduse soetamisele.

Eesti Noorsooteater, ✧Tallinna Linnateater.

Eesti Noorsootöö Keskus, lüh. ENTK, Haridus- ja Teadusmin-i hallatav riigiasutus. Asutati 1955 ENSV Noorte Turistide Majana, oli 1989—93 Eesti Noorte Turismimaja ja 1994—98 Eesti Noorsootöö Algatuskeskus; ENTK a-st 1999. Keskuse põhiülesanne on riikliku noorsootöö suunamine ja korraldamine. 1999—2000 oli põhitegevus noorsootööalase täienduskoolituse organiseerimine, noorsootöö teavitamissüsteemi võrgustiku loomine, liitumine rahvusv. noorsootöö võrgustikuga, koostöö arendamine teiste noorteorgdega, seikluskasvatusalase koolitusprogrammi käivitamine, koolirahuprogrammi ja tugiõpilasliikumise arendamine, kodu-uurimiskonverentside ja noorgiidide võistluste ning noorte infomessi „Teeviit" korraldamine. 2001. a. põhimääruse alusel korraldatakse riiklikku noorsoopoliitikat valdkonniti (Eesti noorsootöö kontseptsiooni järgi on valdkondi 8). ENTK kooskõlastab (a-st 2001) koolinoorte osalemist rahvusv. ja üleriigilistes keskkonnaalastes projektides, koordineerib huviharidust ning noorte tervistava ja arendava puhkuse programmi. A-st 2000 ilmub „Noorsootöö Infoleht"; PHARE programmi toetusel on käivitunud avatud noortekeskuste juhtide koolitusprogramm ning Kloogaranna noortelaager. A-st 2001 on ENTK Euroopa Noorsoo Sooduskaardi Assotsiatsiooni (EYCA) liige, sellega saadi õigus levitada noorsoo sooduskaarti EURO<26. 2002 toimus Eesti II noorsootöö foorum „Tegude aeg".

Eesti Noorte Huvikeskus „Telo", 1994—2001 Tallinnas Haridusmin-i alluvuses tegutsenud huvikool. Asutati Eesti Noorte Loodusmaja ja Eesti Tehnikaspordi Maja ühinemisel. 1994 tegutses u. 40 huviringi (sh. ökoloogia-, noorte loodusesõprade, geoloogia-, noorte meedikute, LEGO-, motospordi-, kardispordi- ja lennumudelismi ring) ja töötas 17 ringijuhti. „Telo" korraldas koolinoorte osalemist rahvusv. keskkonnaalastes projektides (sh. UNESCO Läänemere-projektis, happesademete projektis, loodusvaatluste projektis), organiseeris üleriigilist keskkonnaalast uurimistööde võistlust, viis ellu projekte „Looduse kool", „Eesti loodus ja selle kaitse", „Kool ja selle ümbrus" jt. Töö rahvusv. ja üleriigiliste keskkonnaprojektidega jätkub osaliselt Eesti Noorsootöö Keskuses.

Eesti Noorte Looduskaitse Ühing, lüh. ENLÜ, on asut. 1997 Tallinnas. Ühingu eesmärk on noorte loodusteadmiste süvendamine ja loodusega seotud probleemide lahendamisele kaasaaitamine. Korraldanud keskkonnalaagreid, -seminare ja -aktsioone, asutustes vanapaberi kogumise kampaaniaid ja a-st 1998 TTÜ-s rohelist päeva. 2000 avas ühing huvikeskuses „Kullo" keskkonnaklassi. 1997 astus ENLÜ rahvusv. organisatsiooni *Youth and Environment Europe* ning a-st 2000 on Eesti Keskkonnaühenduse Koja liige. ◂

Eesti NSV Kunstifond, ✧Eesti Kunstifond.

Eesti NSV Kunstnike Kooperatiiv, 1940 asut. organisatsioon, mis varustas kunstnikke riiklike tellimuste (nt. linnade ja ühisk. hoonete kaunistamine, plakatid, ruumikujundus) ja materjalidega. Tegutses Tallinnas ja Tartus. Põhirõhk oli tarbe- ja kujunduskunstil. Asutati ateljeesid ja töökodasid ning kunstiteoste müügigalerii, korraldati näitusi. Sügisel 1941 suleti. A-st 1944 jätkas sama tegevust NSVL Kunstifondi Eesti Vabariiklik Osk., hilisem Eesti NSV Kunstifond.

Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, lüh. PTUI, tegutses 1959—91, asus Tallinnas, allus ENSV Haridusmin-le. Uuriti didaktikat, õppeainete metoodikaid, kasvatuse teooriat ja pedagoogilist psühholoogiat, koostati õppekirjandust. 1986. a. oli PTUI-s 10 sektorit ning pedagoogilise psühho-

loogia ja kutsesuunitluse laboratoorium, töötajaid oli 70. Dir-d: 1959—65 Aleksander Valsiner, 1965—91 Osvald Nilson.

B: *Uuringute peasuunad pedagoogikainstituudis.* [Koost. K. Kaldma ja A. Telgmaa.] Tln., 1985.

Eesti NSV Pioneeriorganisatsioon, 10—15-aastaste laste ja noorukite massiorganisatsioon, mis kuulus Üleliidulisse V. I. Lenini nim. Pioneeriorg-i. 1940. a. aug-s asutati Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu KK juurde pioneeride organiseerimise büroo, okt-s oli Eestis 15 000 pioneeri (37 % algkooliõpilastest). Põhiüksus oli ühe kooli õpilasi hõlmav pioneerimalev (seda juhtis malevanõukogu ja juhendas pedagoogist vanempioneerijuht). Malev koosnes rühmadest ja salkadest. Pioneeriorg-i tegevuse põhivorm oli koondus, suvel tegutsesid pioneerilaagrid. Ülesehituselt ja tegevuses matkis suuresti skautlust, kuid oli politiseeritud ja allutatud EKP kontrollile. Pioneeridest nooremad õpilased olid oktoobrilapsed. Pioneerid kandsid punast kaelarätti ja märki. 1940 hakkas ilmuma organisatsiooni häälekandja ajakiri „Pioneer", 1946 ajaleht „Säde". 1958 moodustas ELKNÜ KK Eesti NSV Pioneeriorg-i Nõukogu, kes juhtis vabariigi pioneeriorg-i. A-st 1947 korraldati pioneeride vabariiklikke kokkutulekuid. 1978 oli Eestis 73 359 pioneeri ja 466 pioneerimalevat. Tegevus hääbus NSV Liidu lagunedes. ▸

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu, lüh. ENSV RKN, vabariigi valitsus, Eesti NSV kõrgeim täidesaatev ja korraldav riigivõimuorgan 25. VIII 1940 — 25. III 1946. ENSV RKN-i kuulusid esimees, Riikliku Plaanikomitee esimees ja 13 rahvakomissari. Esimeseks ENSV RKN-i esimeheks kinnitati Johannes Lauristin. Aug-st 1941 sept-ni 1944 tegutses ENSV RKN NSV Liidu tagalas, 2.—24. IX 1944 Võrus. 17. juunist 1942 oli esimehe kohusetäitja Oskar Sepre, 26. sept-st 1944 esimees Arnold Veimer. A-st 1946 Eesti NSV Ministrite Nõukogu.

Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum, ✧Eesti Rahva Muuseum.

Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Eesti NSV Riiklik Noorsooteater, 1. 1944—48 Tallinnas tegutsenud teater, asutati ✧Tallinna Töölisteatri asemele. Peamäitejuht ja dir. oli Leo Martin. Näitlejana töötasid Aleksander Teetsov, Aleksander Mägi, Hilda Sooper, Helend Peep jpt., kaasa tegid Draamateatri näitleja Salme Reek ning lavastajad Oskar Põlla ja Helmut Vaag. Teatri juures tegutses ka nukutrupp. 1948 liideti teater Draamateatriga (✧Eesti Draamateater), mis kandis 1948—49 nime „Uus Teater". — **2.** ✧Tallinna Linnateater.

Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid, 1. ✧Jaroslavli Eesti kunstnike kollektiiv. — **2.** lüh. ERKA, II maailmasõja ajal NSV Liidu tagalas Jaroslavlis tegutsenud Eesti kunstitegelaste koondis; asut. 1942 rinde ja tagala kunstiliseks teenindamiseks. ERKA-sse kuulusid sümfooniaorkester (dirigendid Eugen Kapp ja Roman Matsov), sega- ja meeskoor (koorijuhid Gustav Ernesaks, Harri Kõrvits ja Jüri Variste), estraadiorkester (dirigent Rostislav Merkulov), rahvatantsurühm (juhid Anna Ekston ja Nadežda Taarna), draamarühm (juht Ants Lauter) ja solistid Vladimir Alumäe, Aleksander Arder, Anna Klas, Bruno Lukk, Olga Lund jt. Kollektiivi üldjuhid olid Johannes Semper, Hans Piilmann, A. Lauter ja Priit Põldroos. Ajakohase repertuaari eest kandsid hoolt ERKA kirjanikud August Alle, Paul Rummo, J. Semper ja Debora Vaarandi ning heliloojad Edgar Arro, G. Ernesaks, E. Kapp, Boris Kõrver, Hugo Lepnurm ja Leo Normet. Anti u. 1500 kontserti ja etendust. Jaroslavlis oli ka Eesti kujutavaid kunstnikke. 1944—45 Eestisse naastes kujunes mitmest ERKA kollektiivist siinse kunstikollektiivi (Riiklik Akadeemiline Meeskoor, Televisiooni ja Raadio Segakoor) tuumik.

Eesti NSV Pio… ganisatsioon. P… paraad Tallinn… väljakul (praegu … duse väljak) 19…

B: *Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil.* Tln., 1963; K. Toom. *Kunstiansamblite päevilt.* Tln., 1981.

Eesti NSV Riikliku Filharmoonia džässorkester, 23. XI 1944 ENSV Kunstide Valitsuse käskkirjaga loodud kutseline kollektiiv. Kunstiline juht ja peamine solist oli dets-ni 1948 Vladimir Sapožnin, hiljem Väino Saviauk. 1951 moodustati koos filharmoonia puhkpilliorkestriga suurekoosseisuline estraadiorkester, dirigendid Erich Kõlar, Boris Kõrver, Leo Tauts, Richard Mölder, Peeter Saul, Felix Mandre, Enn Selgis, Gennadi Taniel, Reedik Võrno ja Arved Haug. 1971—77 oli orkestri nimi „Vana Toomas".

Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakond, ✧„Pallas".

Eesti NSV Teatriühing, ✧Eesti Teatriliit.

Eesti NSV Teatriühingu lavakunstistuudiod, lüh. ETÜ lavakunstistuudiod, 1961—71 Draamateatri (ETÜ Tallinna stuudio) ja „Vanemuise" (ETÜ Tartu stuudio) juures töötanud õppestuudiod, milles ühe teatri piires püüti välja õpetada noori näitlejaid. Tallinnas juhtisid õppetööd alguses Ants Lauter ja Ilmar Tammur, Tartus Kaarel Ird ja Endla Hermann, hiljem õpetasid mõlemas stuudios näitlejad. Hiljem on ETÜ stuudio tegutsenud ka Pärnus, Viljandis, Nukuteatris jm. „Vanemuises" tegutses 1974—79 Evald Hermaküla ning 1972—76 ja 1985—89 Jaan Toominga õppestuudio. Vt. ka 11. kd., lk. 644.

Eesti Näitemänguagentuur, lüh. ENA, osaühing, mille 1994 asutasid üheksa Eesti riigiteatrit (v. a. „Estonia"). Tegevuse põhieesmärk on vahendada Eesti teatritele draamateoste esitamise õigusi ning edendada algupärast näitekirjandust. Selleks on ENA a-st 1995 korraldanud näidendivõistlusi ja noortele kirjutajatele draamakoolitust. ENA-l on ka näidendite rmtk. Nõukogu esimees Ülev Aaloe, tegevdir. a-ni 2001 Külli Holsting, a-st 2001 Monika Läänesaar.

Eesti Näitlejate Liit, lüh. ENL, 1934—40 ja a-st 1993 Tallinnas tegutsenud kutseliste teatritöötajate organisatsioon. Enne II maailmasõda koondas ENL näitlejaid, lauljaid ja tantsijaid, erandkorras kutsuti liikmeks ka dekoraatoreid ja lavatehnilist personali. Liidu asutamisel valiti juhiks Eduard Lemmiste, 1935—40 oli esimees Paul Pinna. 1940 oli liikmeid u. 300. 1934—40 andis ENL välja ajakirja ✧„Teater". 1993 taasasutati ENL kutseliste näitlejate ühendusena, mis kuulub suurima iseseisva alaliiduna ✧Eesti Teatriliidu koosseisu. Liit kaitseb oma liikmete loomingulisi, maj. ja sotsiaalseid õigusi ning korraldab teatriüritusi. ENL-i esimees on Rein Oja (a-st 1993). 2003 oli liikmeid 439.

EESTI NÄITUSED

Eesti Näitus…

Eesti NSV Pion… ganisatsioon. Pi… paraad Tallinna … väljakul (praegu … duse väljak) 19…

Eesti Näitused, Eesti Näituste AS, Eesti suurim ja Baltimaade suurimaid messikeskusi; asut. 1995, on ENSV Rahvamajanduse Saavutuste Näituste Direktsiooni järglane. Korraldab messe, näitusi, esitlusi, konverentse, seminare, ümarlauanõupidamisi ja meelelahutusüritusi. E. N-tele kuulub 4 statsionaarset paviljoni (11 000 m²) ning katmata ekspositsioonipinda (4000 m²). Aktsiakapital 12 mln., netokäive 26,2 mln. ja puhaskasum 3 mln. kr., töötajaid 39 (2002). ◂

Eesti Olümpiaakadeemia, lüh. EOA, iseseisev mittetulunduslik organisatsioon; asut. 18. IV 1989. Tegutseb olümpiaharta sätteid järgides ning kooskõlastatult Eesti Olümpiakomiteega. Eesmärk on levitada olümpiaideid (olümpismi) ja teaduslikkust Eesti olümpialiikumisse. EOA on a-st 1991 Rahvusv. Olümpiaakadeemia liige, a-st 1993 annab välja iga-aastast kogumikku „Acta Academiae Olympiquae Estoniae". President on a-st 1989 Atko Viru.

Eesti Olümpiakomitee, lüh. EOK, Eesti keskne spordiorganisatsioon, asut. 8. XII 1923 ja taastatud 14. I 1989. Ühendab spordialaliite, spordiühendusi, piirkondlikke spordiliite ja olümpiahartas sätestatud tingimustel füüsilisi isikuid. Taotleb spordiliikumise tasakaalustatud arengut, elanikkonna tervise, liikumisharrastuse, võistlus- ja saavutusspordi edendamist, spordiorg-de ja nende liikmete järjepidevat täiustumist, levitab olümpiaideid, järgib rangelt spordieetikat ning võitleb dopingu kasutamise vastu. EOK on ühinenud rahvusv. olümpialiikumisega, austab olümpiahartat ja juhindub Rahvusv. Olümpiakomitee otsustest. 2001 ühinesid EOK ja ✧Eesti Spordi Keskliit. EOK kõrgeim organ on täiskogu, mille koosolekute vahelisel ajal juhib EOK tegevust neljaks aastaks valitav täitevkomitee. A-st 2003 ilmub EOK väljaandel „Eesti Spordileht".

B: *Eesti Olümpiakomitee*. Tln., 1998. ◂2

Eesti Olümpiakomitee liikmeskond

Spordialaliidud
Eesti Aerutamisföderatsioon (1951)
Eesti Allveespordi Liit (1955)
Eesti Amburite Liit (1989)
Eesti Autospordi Liit (1924)
Eesti Golfiliit (1993)
Eesti Hapkido Föderatsioon (1999)
Eesti Indiaca Liit (1999)
Eesti Jahispordi Liit (1971)
Eesti Jahtklubide Liit (1928)
Eesti Jalgpalli Liit (1921)
Eesti Jalgratturite Liit (1926)
Eesti Ju-Jutsu Liit (1997)
Eesti Judoliit (1973)
Eesti Jõutõsteliit (1993)
Eesti Jäähokiliit (1933)
Eesti Kabeliit (1990)
Eesti Karate Föderatsioon (1974)
Eesti Keegliliit (1931)
Eesti Kergejõustikuliit (1920)
Eesti Kickboxingu Liit (1995)
Eesti Kiikingi Liit (1999)
Eesti Kirimaleühing (1992)
Eesti Koroonamängu Liit (1989)
Eesti Korvpalliliit (1923)
Eesti Kulturismi ja Fitnessi Liit (1990)
Eesti Kurnimänguliit (1989)
Eesti Käsipalliliit (1960)
Eesti Laskesuusatamise Föderatsioon (1992)
Eesti Laskurliit (1931)
Eesti Lauatenniseliit (1927)
Eesti Lennuspordi Föderatsioon (1937)
Eesti Maadlusliit (1920)
Eesti Maleliit (1931)
Eesti Matkaliit (1951)
Eesti Minigolfi Liit (1996)
Eesti Moodsa Viievõistluse Liit (1957)
Eesti Mootorrattaspordi Föderatsioon (1921)
Eesti Mälumängu Liit (1998)
Eesti Orienteerumisliit (1962)
Eesti Petanque'i Klubide Liit (1990)
Eesti Piljardi Liit (1997)
Eesti Poksiliit (1920)
Eesti Ragbifõderatsioon (1998)
Eesti Ratsaspordi Liit (1922)
Eesti Rulluisutamise Liit (1993)
Eesti Saalihoki Liit (1993)
Eesti Sambo Liit (1974)
Eesti Squashi Liit (1997)
Eesti Sulgpallifõderatsioon (1964)
Eesti Sumoliit (1996)
Eesti Suusaliit (1921)
Eesti Sõudeliit (1938)
Eesti Taekwondo WTF Föderatsioon (1997)
Eesti Tennise Liit (1922)
Eesti Triatloni Liit (1988)
Eesti Turniiribridžiliit (1988)
Eesti Tõstespordi Liit (1920)
Eesti Uisuliit (1921)
Eesti Ujumisliit (1920)
Eesti Veemoto Liit (1991)
Eesti Vehklemisliit (1936)
Eesti Vibuliit (1960)
Eesti Võimlemisliit (1934)
Eesti Võistlustantsu Liit (1989)
Eesti Võrkpalli Liit (1923)
Eesti Wu-Shu Föderatsioon (1999)
Spordiühendused
Eesti Akadeemiline Spordiliit (1992)
Eesti Invaspordi Liit (1990)
Eesti Koolispordi Liit (1990)
Eesti Maaspordi Liit Jõud (1946)
Eesti Spordiajakirjanike Liit (2000)
Eesti Spordimeditsiinifõderatsioon
Eesti Spordiselts Kalev (1901)
Eesti Spordiselts Põhjakotkas (1940)
Eesti Spordiveteranide Selts (1966)
Eesti Tehnika- ja Spordiliit
Ühendus Sport Kõigile
Piirkondlikud spordiliidud
Harjumaa Spordiliit
Hiiumaa Spordiliit
Ida-Virumaa Spordiliit
Jõgevamaa Spordiliit Kalju
Järvamaa Spordiliit
Läänemaa Spordiliit Läänela
Narva Kehakultuuri- ja Spordiliit
Põlva Maakonna Spordiliit
Pärnu Spordiliit
Pärnumaa Spordiliit
Rapla Maakonna Spordiliit
Saaremaa Spordiliit
Tallinna Spordiliit
Tartu Maaspordi Liit
Valgamaa Spordiliit
Viljandimaa Spordiliit
Võrumaa Spordiliit

Eesti Onkoloogiakeskus on asut. 1966 Vabariiklikust Onkoloogiadispanserist, paikneb Tallinnas Hiiul. Tegeleb vähktõve diagnoosimise ja kompleksraviga (operatiivne, kiiritus-, keemiline ja leevendav ravi). Arendab erialast teadustööd Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst-ga. Vähktõve ennetamiseks tehakse koostööd teiste raviasutustega, on loodud Eesti Vähiregister. A-st 2001 kuulub SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla koosseisu. Kauaaegne peaarst (1957—80) oli Aleksander Gavrilov.

Eesti Orelisõprade Ühing on asut. 3. XI 1999 Tallinnas. Ühingu eesmärk on orelimuusika (eriti Eesti orelimuusika) propageerimine nii kodu- kui ka välismaal ning Eesti ajalooliste orelite kaitse, sellega seoses tehakse tihedat koostööd Kultuurimin-ga. E. O. Ü. on välja andnud Peeter Süda kogutud oreliteosed. Populaarsed on nn. orelireisid, mida ühing korraldab nii Eesti kui ka teise riikide ajalooliste orelitega tutvumiseks. Ühingul on 43 liiget (2003), tööd juhib 5-liikmeline juhatus, mille esimees on (a-st 1999) Aare-Paul Lattik.

Eesti Orhideekaitse Klubi, Eesti orhideehuviliste ühendus; asut. 1985 Olaf Schmeidti algatusel Eesti käpaliste uurimiseks ja tutvustamiseks ning nende kaitsmiseks. Korraldab ettekandekoosolekuid, ekskursioone ja välitöid ning annab välja temaatilisi trükiseid. 2002 kirjastati raamat „Kodumaa käpalised" (tekst Tiiu Kull ja Taavi Tuulik, fotod Rainar Kurbel). A-st 1994 ilmub aperioodiline ajakiri „Ööviiul" (toim. Laimdota Truus; 2000. a. 4. nr.). Klubi president on a-st 1990 Tiiu Kull. ◂

Eesti Orkestrijuhtide Rahvamuusikaorkester, lüh. EOR, a-ni 1991 Vabariiklik Orkestrijuhtide Rahvamuusikaorkester, muusikakollektiivide juhtide ja dirigentide loominguline õppe- ja kontsertühendus. Asut. 1964 Haapsalus (u. 50 liiget). EOR säilitab ja propageerib rahvamuusikapärandit ja -traditsioone. Orkestri repertuaaris on pms. eesti rahvaviisid ja nende töötlused ning Eesti heliloojate looming. EOR-i seminarkokkutulekud toimuvad 3—4 korda aastas ning lõpevad enamasti äsja õpitud repertuaari kontserdiga. Orkestri liikmed võivad esineda kandle-, laulu-, viiuli-, akordioni- või etnograafiliste pillide ansamblina. EOR on esinenud rahvakunsti- ja kõikidel üleriigilistel ✧rahvamuusikapidudel, korraldanud rahvamuusikapalade töötluste võistlusi ning esinenud paljudes välisriikides. Tegevjuht ja dirigent Ahto Nurk, dirigendid Uno Veenre, Erich Loit, Els Roode, Heldur Vaabel ja Toivo Luhats. ▾

Eesti Ornitoloogiaühing, lüh. EOÜ, on linnuhuviliste ühendus; asut. 1921 Eesti linnustiku kaitsmiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks. Asutamisaastal liitus ühing ELUS-iga ja oli 1991. a-ni selle sektsioon (samast aastast iseseisev organisatsioon). 2003. a. oli

Eesti Näitused. Log…

Eesti Orkestrijuht… Rahvamuusika… (2000)

EOÜ-l u. 600 liiget, neist 15 auliiget. EOÜ juures töötab 5 ühingu peamisi tegutsemisvaldkondi hõlmavat alalist komisjoni: linnuharulduste, linnunimetuste, linnukaitse-, haridus- ja teaduskomisjon. 2003. a. jätkas ühing 12 pikaajalist (vanim a-st 1922) ja 3 rahvusv. projekti. Pikaajaliste projektide eesmärk on järjepidevalt koguda andmeid Eesti lindude leviku, pesitsusfenoloogia, arvukuse ja selle muutuste kohta ning jälgida keskkonnamuutuste mõju linnustikule. A-st 1995 valib EOÜ aasta linnu, kellele pööratakse aasta jooksul tavalisest suuremat tähelepanu. 2003 alustas EOÜ uue Eesti haudelindude levikuatlase tööde koordineerimisega (eelmine ilmus 1993). Ühing korraldab igal kevadel üleriigilisi ja sügisel rahvusv. linnuvaatluspäevi (Eestis), osaleb Ramsari-alade, rahvusvaheliselt tähtsate linnualade ja Natura 2000 alade (vt. 11. kd., lk. 223—225) loomises, lahendab linde puudutavaid päevakajalisi probleeme, hindab keskkonnamõjusid ja teostab linnustiku seiret ning koostab eksperthinnanguid. EOÜ annab välja linnustikku ja linnukaitset tutvustavaid brošüüre ja voldikuid, a-st 1988 ajakirja ✧„Hirundo". Interneti kodulehekülg on aadressil www.eoy.ee. Ilmunud on ✧„Ornitoloogiline kogumik". A-st 2000 on EOÜ rahvusv. linnukaitseorg-i *BirdLife International* koostööpartner. ▾▸2

Eesti Paeliit, mittetulundusühing, mille põhieesmärk on paekultuuri taasväärtustamine; asut. 1992 Kuressaare II paekonverentsil. Liidu ülesanded on teadusuuringute rakendamine pae kaevandamisel ja kasutamisel ning paealase teabe levitamine (koolituse, võistluste, seminaride, näituste jms. korraldamine). Eesti Geoloogia Seltsi ja Eesti Looduskaitse Seltsi ettepanekul kinnitati 4. V 1992 paas Eesti rahvuskiviks. Paeliit on andnud konsultatsioone uue kunstimuuseumi ehitamisel ja paest loodusmälestiste kaitse alla võtmisel. 2002 kuulus E. P-u 41 liiget, eestseisus oli 9-liikmeline. 1

Eesti Pangaliit, pankade liit, mille 3. VII 1992 asutasid 21 kommertspanka. Liidu peamine eesmärk on Eesti panganduse arendamine ja pankade ühiste probleemide lahendamiseks vajaliku tegevuse kooskõlastamine. Tegutsemisvormilt on E. P. mittetulundusühing, mille tegevust rahastatakse liikmemaksude kaudu. 2003 oli E. P-l 6 liiget: Eesti Krediidipank, Eesti Ühispank, Hansapank, Nordea Pank, Sampo Pank ja Tallinna Äripank. E. P-u tegevust juhib liidu juhatus, kuhu kuulub üks esindaja igast pangast. ▸

Eesti Pank, Eesti Vabariigi keskpanga ülesandeid täitev pank; asut. 24. II 1919 Ajutise Valitsuse kinnitatud põhikirja alusel aktsiapangana, mis täitis sel ajal emissioonikeskuse ja raharingluse kõrval ka rahvamajanduse rahastaja funktsioone, oli valitsuse tööriist tema rahavajaduste rahuldamisel ja majanduselu korraldamisel. 1927. a. raha- ja pangareformiga reorganiseeriti E. P. emissiooni keskpangaks ja panga peaülesandeks seati Eesti krooni stabiilsuse tagamine, raharingluse korraldamine ja lühiajalise krediidi mahu reguleerimine, tagati panga sõltumatus EV valitsusest ning E. P. hakkas täitma ka riigikassa ülesandeid. Alates 1931. a-st oli E. P-l välisvaluuta ostu-müügi ainuõigus. Dets.1940 liideti E. P. NSVL Riigipangaga ja nimetati NSVL Riigipanga Eesti Vabariiklikuks Kontoriks. Uuesti asutati E. P. ENSV Ülemnõukogu otsusega 15. XII 1989 ning alustas oma tegevust 1. I 1990, s. t. ligi poolteist aastat enne riigi taasiseseisvumist, kuigi esialgu Eesti NSV isemajandamise aluste seaduse raamides. E. P-a asutamise aktis oli põhiülesannete hulgas kesksel kohal iseseisva rahasüsteemi loomine ning raharingluse ja valuutasuhete korraldamine. 1992. a. rahareformiga lõpetati EV-s rublaringlus ning emiteeriti oma raha — Eesti kroon. E. P-a tegevust juhtis reformi ettevalmistamise ja läbiviimise ajal 9-liikmeline nõukogu, mille esimees oli AntsVeetõusme (1990—93) ning liikmed olid Raimund Hagelberg, Rudolf Jalakas, Siim Kallas, Uno Mereste (alates 23. IX 1991), Rein Miller, Rein Otsason (kuni 18. IX 1991), Ivi Proos, Mart Sõrg ja Ülo Uluots. Hiljem on E. P-a Nõukogu esimehed olnud Uno Mereste (1993—98) ja Mart Sõrg (a-st 1998). Valuutakomitee süsteemi kasutamise tõttu ei ole E. P-l tüüpilistele nüüdisaegsetele keskpankadele omaseid sissetulekuallikaid. Raha emissiooni- ja ka kõik emissioonivälised kulud tuleb keskpangal katta oma välisvarudest. 1

Eesti Patendiraamatukogu, lüh. EPR, Majandusmin-i alluvuses olev erialane teadusraamatukogu.

Eesti Ornitoloogiaühing. Linnuvaatlus 14. VI 1994 Võilaiul

Eesti Ornitoloogiaühing. Logo

Eesti Ornitoloogiaühing aasta lind

Aasta	Liik
1995	rukkirääk
1996	suurkoovitaja
1997	sookurg
1998	must-toonekurg
1999	kirjurähn
2000	suitsupääsk
2001	kiivitaja
2002	varblaspöialpoiss
2003	harakas
2004	valge-toonekurg

Eesti Ornitoloogiaühingu esimehed

1991—94	Rainer Kuresoo
1994—2000	Andres Kuresoo
2000—02	Jaanus Elts
2003—	Andres Kuresoo

Eesti Paeliidu presidendid

1992—93	Hubert Kuusik
1993—94	Rein Taagepera
1994—98	Elmar Kuusik
1998—2002	Enn Tõnisson
2002—	Rein Kuusik

№ 1. 1864.
Eesti Postimees ehk Näddalaleht
ma- ja linnarahwale.
Eestimaan [Tartus, 1. Jannuaril.] 1864. aasta.

Asut. 1992 ENSV Vabariikliku Teadusliku Tehnikarmtk. patendiosk-a teabekogude alusel. Asub Tallinnas. EPR-i põhieesmärk on komplekteerida, säilitada ja teha kättesaadavaks kodu- ning välismaiste tööstusomandi õiguskaitse dokumentide (patendikirjeldused, kaubamärgid, tööstusdisainilahendused, patendiametite bülletäänid jms.) fond. Rmtk-l on lugemissaal ja õppeklass. Teabekogude suurus on 45 mln. tööstusomandialast dokumenti, sh. 40 mln. leiutisekirjeldust, ülejäänud on kasulike mudelite, kaubamärkide, tööstusdisainilahenduste, geograafiliste tähiste ja mikrolülituste topoloogia dokumendid. Teabekogudest 70 % on elektroonilistel andmekandjatel. EPR-i teabekogu võimaldab teha kõikides majandusvaldkondades tehniliste ja kujunduslike lahenduste uudsuse ning taseme uuringuid, samuti õigus- ja turu-uuringuid. EPR teeb rahvusv. koostööd teiste riikide tööstusomandi ametitega, nt. vahetab ametlikke väljaandeid (rohkem kui 30 riigiga).

Eesti PEN-klubi. Eesti kirjanikkond liitus 1921 asut. rahvusv. kirjanike org-i PEN-klubiga 1928. E. P. täidesaatvasse komiteesse kuulusid Johannes Semper, Ants Oras, Oskar Urgart, Aino Suits ja Johannes Silvet. Anti välja 7 nr-t ajakirja „L'Estonie Littéraire" (1930, 1931, 1932, 1934, 1936, 1938), sellele tegid kaastööd J. Semper, A. Oras, Harald Paukson, Daniel Palgi, Friedebert Tuglas, Andrus Saareste, Johannes Aavik ja Voldemar Mettus. Eesti delegatsioon osales PEN-klubi maailmakongressidel. 1937 valiti Marie Under PEN-klubi auliikmeks. 1940 peatas Nõuk. okupatsioon klubi tegevuse. Eesti PEN-keskuse liikmelisus PEN-klubis taastati 1946, keskus asus a-ni 1972 Rootsis (J. Aavik, Artur Adson), seejärel USA-s (selles osalesid juhtivalt A. Oras, Arved Viirlaid, Asta Willmann jmt.). 23. II 1994 taastati PEN-klubi tegevus Eestis, 1994—96 oli Eesti PEN-keskuse esimees Rein Raud, a-st 1996 on Mihkel Mutt.

Eesti Piimaliit, piimandusettevõtteid, piimandusalal tegutsevaid eraisikuid ja teadus- ning õppeasutusi koondav mittetulundusühing; asut. 1989. Liit abistab oma liikmeid tootmistegevuse arendamisel, kaitseb nende huve riigiasutustes, kogub ja analüüsib piimandusalast informatsiooni, kavandab piimatoodete kvaliteedi ja ohutuse tõstmise meetmeid, arendab piimandusalast teadustööd ning nõustamis- ja koolitustegevust, aitab kaasa piimandust toetavate teadusharude (veterinaaria, sööda tootmine jms.) arendamisele ja korraldab piimandusalaseid üritusi. Rahvusv. Piimandusföderatsiooni (IDF) liige ja Euroopa Piimandusassotsiatsiooni (EDA) assotsieerunud liige. Liitu kuulub 15 liiget. Juhatuse esimees on a-st 2003 Jaanus Murakas.

Eesti Piirivalve Orkester, taasiseseisvunud Eesti esimene kutseline sõjaväeorkester, moodust. 24. II 1992. E. P. O. esineb Piirivalveameti üritustel, riiklikel tseremooniatel ja paraadidel, sõjaväeorkestrite festivalidel ning üldrahvalikel üritustel (aastas kokku üle 120 esinemise), lisaks kontsertidele esitatakse *tattoo*'d (vigurmarssimine). Ants Meristo juhatusel tegutseb ka E. P. O-i bigbänd. Orkester on salvestanud kuus helikandjat. Välisesinemised on viinud Soome, Rootsi, Taani, Lätti, Leetu, Venemaale, Itaaliasse, Prantsusmaale ja Kanadasse. E. P. O-i ülem ja peadirigent on a-st 1992 Arvi Miido.

Eesti Politsei Orkester, ka Politseiorkester, loodi 1992 end. Sisekaitse Operatiivrügemendi juurde; 25 liiget. Põhiülesanne on mängida politsei ametlikel üritustel. E. P. O. on osalenud üldrahvalikel üritustel, teinud koostööd Eesti popartistidega, andnud süvamuusikakontserte ja salvestanud 6 laserplaati. Tegutsevad ka bigbänd, diksiländbänd, vaskpillikvintett ning sving- ja tantsumuusikaansambel. Orkester on esinenud ka Põhjamaades, Saksamaal, Hollandis ja Tšehhis. Dirigendid: Lembit Lattik, a-st 1994 Kaido Kodumäe.

Eesti Post, AS Eesti Post, riiklikku postiteenust pakkuv aktsiaselts; asut. 5. VIII 1997 riigiettevõtte E. P. alusel (asut. 1. VI 1991). EV riiklik postitalitus peab oma asutamise päevaks 13. nov-t 1918. E. P. on tiheda tegevusvõrguga ettevõte, tal on klientuuri teenindamiseks rohkem kui 500 ülevabariigilist struktuuriüksust (sh. 12 peapostkontorit, 400 postkontorit, 137 postipunkti ning Eesti Postmark ja Tallinna Postikeskus). E. P-i tütarettevõte on AS Eesti Elektronpost. 2002 oli E. P-i aktsiakapital 107,2 mln., aastakäive 600 mln. ja kasum 34 mln. kr. ◂ ▾

„Eesti Postimees" (a-ni 1879 „E. P. ehk Näddalaleht"), Johann Voldemar Jannseni (väljaandja ja toim. 1864—80) asut. nädalaleht; ilmus 13. I 1864 — 26. V 1894 Tartus (proovinr. 13. XI 1863), 2. VI 1894 — 23. XII 1905 Tallinnas (1904—05 2 nr-t nädalas). Oli ilmumise algusajal Eesti tähtsaim ajaleht, äratas rahvustunnet, ärgitas haridust omandama ja talusid päriseks ostma, kuid oli mõisnikesõbralik (1871—79 sai Jannsen rüütelkondadelt toetust). Kujunes 1870. a-il alalhoidlik-klerikaalse suuna häälekandjaks (trükiarv suurenes 6000-ni). Minetas pärast „Sakala" (1878) ja „Postimehe" (1886) ilmuma hakkamist järk-järgult oma mõju. Pärast 1880. a-t andsid „E. P-t" välja Harry ja Eugen Jannsen, Wilhelm Adolph Just, Jakob Tülk, August Busch jmt., toimetasid Ado Grenzstein, Karl August Hermann, J. Tülk, A. Busch ja Jaan Sitska. Leht suleti seoses sõjaseaduse kehtestamisega 1905. a. rev-i ajal. ◂

„Eesti Projekt", Eesti keskne ja arhitektide arvult suurim riiklik projekteerimisinstituut. Asut. 1944 Moskvas Ehituse Projekteerimise Inst-na, toodi samal aastal Tallinna, a-st 1949 kandis nime „Estonprojekt"; „E. P." a-st 1961. Kavandanud kõik Eesti tähtsaimad ühisk. hooned, elamud ja tüüpprojektid, koostanud alevite ja linnade generaalplaane ning tehnovõrkude ja -rajatiste projekte. Projekteerinud Tallinna laululava, Pirita purjespordikeskuse, hotellid „Viru" ja „Olümpia", teatrid „Vanemuine" ja „Ugala", Sakala Keskuse, Eesti Rahvusrmtk., EMA, Tallinna Sadama, paneelmajade seeriaid ning Tallinna, Tartu, Pärnu, Viljandi jmt. linna uusi linnaosi. 1961—89 oli „E. P-i" peaarh. Mart Port. A-st 1991 on asutus RAS Eesti Projekt, nüüd AS Eesti Projekt, põhitegevus on kompleksne ehituslik projekteerimine, maakasutuse planeerimine ja konsultatsioonide andmine.

Eesti Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsioon, lüh. EPKA, Leningradi Proletaarsete Kirjanikkude Assotsiatsiooni eesti sektsioon, tegutses 1926—32. Selle liikmed olid Ain Rannaleet, Villem Buk, Karl Trein, Peeter Meisel, Peno Alnovo, August Lukin ja Hugo Angervaks (Eduard Päll). Muudeti 1932 Nõuk. Kirjanike Liidu eesti sektsiooniks, mis tegutses 1932—37.

Eesti ja Eesti-
postmarke 19

Eesti ja Eesti-teem
postmarke 1918–2

Eesti Proovikoda, Rahandusmin-i valitsemisalas olev riigiasutus, mille ülesanne on väärismetallide ja väärismetalltoodete proovide tegemine ja tembeldamine (kontroll- ja proovimärgisega tähistamine) ning väärismetalltoodete valmistamise kohtade ja müügi järelevalve. E. P-a kontrollmärgis, lõvi kujutis ovaalses süvendis, kantakse toodetele koos proovimärgisega.

„Eesti Punane Kari", eesti punase veise aretajate ja kasvatajate ühendus. Oli 1902—47 Balti Angli Karja Kasvatajate Ühing (registreeriti seltsina 1919), 1947—64 Riiklik Eesti Punase Karja Tõulava, 1964—93 tõuaretusnõukogu, 1993 nimetati aretusühistuks. 2002 ühines aretusühistu Eesti Tõuloomakasvatajate Ühistuga. Ühistu pidas tõuraamatut, korraldas jõudluskontrolli ja seemendusjaamas kunstlikku seemendust, hindas tõurveiseid ja -farme, nõustas ühistu liikmeid. Ühistusse kuulus üle 800 liikme. Esimees a-st 2001 Aavo Mölder.

Eesti Punane Rist, lüh. EPR, on asut. 1919. Vabadussõja ajal rajas EPR 16 sõjaväehaiglat ja avas toitlustuspunkte, korraldas haavatute ja haigete vedu ning taudidevastast võitlust. 1922 võeti EPR Rahvusv. Punase Risti Seltside Liiga liikmeks. 1932. a. oli EPR-il 18 kohalikku komiteed ja 1366 liiget. EPR-i raames tegutsesid samariitlaste org. (sanitaarteenistus ja gaasikaitse), ajutine sihtasutus „Ühisabi" (puudustkannatajate abistamine), Eesti Noorte Punane Rist (koolinoorte tervishoiualane kasvatus) ja 1930 asut. Eesti Reumatismi vastu Võitlemise Komitee. 1941—91 tegutses Eesti NSV Punase Risti Selts. 1991 EPR taastati, kõrgeim organ on kongress, sellel valitakse president (a-st 1992 Hillar Kalda), peakomitee ja -valitsus. EPR-i kohalikke seltse on 16, liikmeid u. 10 000 (2003). Tegutseb esmaabi koolituskeskus. Tegeldakse relvakonfliktide ja looduskatastroofide tagajärjel kadunud inimeste ning küüditamis- ja represseerimisdokumentide otsimisega, viimase puhul on EPR-i poole pöördunud ligi 3000 in. Koos EV valitsusasutustega on EPR osutanud humanitaarabi õnnetuspiirkondade tsiviilelanikele (Tšetšeenias, Pihkva oblastis, Ivangorodis, Gruusias, Poolas, Afganistanis). Koostöös Šveitsi Punase Ristiga varustati 1994—97 Eesti haiglate laste- ja sünnitusosk-i nüüdisaegse aparatuuriga ning seitse haiglat said kõrgtehnoloogilise sterilisatsiooni- ja desinfektsiooniaparatuuri. Parvlaeva „Estonia" katastroofis hukkunute lastele antakse õpingute ajal rahalist abi. A-st 2001 koolitatakse vabatahtlike valmisolekurühmi, kes oskaksid suurõnnetuse korral oskuslikult tegutseda. EPR on avaldanud ka tõlkeraamatuid.

Eesti Põlevkivi, AS Eesti Põlevkivi, Ida-Virumaal põlevkivi kaevandamise ja selle veoga tegelev mäendusettevõte. Kõik E. P. aktsiad kuuluvad Eesti Energiale. E. P. asutas riik 1918. Ettevõte tegutseb kontsernina ja koosneb kolmest tütarettevõttest: Põlevkivi Kaevandamise AS, AS Mäetehnika ja AS Põlevkivi Raudtee. Põlevkivi Kaevandamise AS-ile kuulub omakorda 4 ettevõtet: Viru ja Estonia kaevandus ning Narva ja Aidu karjäär. E. P. omakapital on 1 mrd. kr., 2001/02. majandusaastal oli netokäive 1,6 mrd. ja puhaskasum 181 mln. kr., töötajaid 4800. ▸

Eesti põlevkivimaardla asub Ida- ja Lääne-Virumaal ning jaguneb 23 kaeve- ja uuringuväljaks; pindala 1695 km², koos kaevandatud ala ja prognoosalaga ligi 3000 km². Tootsas kihindis on Ordoviitsiumi ladestu ✧Kukruse lademe Kiviõli kihistiku alumise osa 7 kukersiidikihti (tähistus alt üles: A, A′, B, C, D, E, F_1), mille vahel paikneb 6 lubjakivi vahekihti (A/A′, A′/B, B/C, C/D, D/E, E/F_1). Kukersiidikihtide paksus on 5—60 cm, kogu tootsa kihindi paksus 1,4—2,9 m ning see väheneb lõuna ja lääne suunas. Katendi paksus on mõnest meetrist kuni 100 ja enama meetrini. Kukersiidi keemiline koostis: orgaanilist ainet 10—65 %, karbonaatset ainest 15—70 % ja terrigeenset ainest 15—40 %. Tootsa kihindi kuiva mäemassi küttevääртus on 6—10 MJ/kg, väävlisisaldus 0,7—2,0 % ja tuhasus 50—60 %. Põlevkivi kasut. energeetikatööstuses kütteks (u. 82 %) ning keemiatööstuses termiliseks töötlemiseks (vaigud, gaas, õli) jm. otstarbeks (kokku ligi 18 %). Põhilisi kaevandamisprobleeme tekitavad ala üldine geoloogiline ehitus (palju on karsti, tektoonilisi lõhesid ja mattunud orge), tootsa kihindi koostise muutlikkus, hüdrogeoloogiliste olude keerukus jms. 2002. a. kaevandas AS Eesti Põlevkivi 2 kaevanduses ja 2 karjääris kokku 10,45 mln. t põlevkivi. Põlevkivi kaevandamise alustamisest (1918. a.) on kaevandatud u. 940 mln. t põlevkivi, suurim ühel aastal kaevandatud kogus oli 31,3 mln. t (1980. a.). Vt. ka 11. kd., lk. 107—110. ◧

Eesti Põllumajandus-Kaubanduskoda, lüh. EPKK, eraõiguslike põllum-tootjate ja põllum-saaduste töötlejate ühendus; asut. 1996. A-l 1997 liitus EPKK-ga msg. toidusektori organisatsioone (kaubandusettevõtteid, õppeasutusi). EPKK toetab tootjate ja töötlejate koostööd, põllum-saaduste ja toiduainetega kauplemist nii sise- kui ka välisturul, esindab oma liikmeskonda, abistab äripartnerite otsingul, vahendab turu- ja hinnainfot, korraldab foorumeid ja infopäevi ning korraldab messidel osalemist. Annab välja märki „Tunnustatud Eesti maitse" ning päritolu- ja kvaliteedimärki. EPKK-l on 132 liiget. Juhatuse esimees on a-st 2002 Ester Tuiksoo. ▸

Eesti Põllumajandusmuuseum, põllumajandusajaloo õppe- ja uurimiskeskus, asub Tartumaal Ülenurmel vanades maakivist mõisahoonetes. Muuseum asutati 2. VI 1968 Jüri Kuuma algatusel, külastajatele avatud a-st 1981. Muuseumis säilitatakse, uuritakse ja tutvustatakse kogutud põllum-ainest. Väljapanekud kajastavad teravilja-, lina-, looma- ja linnukasvatuse, mesinduse, põllum-tehnika ning talurahva veovahendite ajalugu. Muuseumi kogudes on üle 70 000 säiliku põllum-masinaid, põllum-e kultuuriloolisi dokumente (käsikirjad, tunnistused, diplomid, talukaardid, msg. lepingud), fotosid ning dokumentaal- ja videofilme. ◧

Eesti Põllumajandusülikool, lüh. EPMÜ, on asut. 1. I 1951 Eesti Põllum-e Akadeemiana (lüh. EPA), EPMÜ nime kannab a-st 1991. EPA moodustati TRÜ loomaarsti-, põllum- ja metsandusteaduskonnast ning TPI põllum-e mehhaniseerimise teaduskonnast, juurde loodi hüdromelioratsiooniteaduskond. EPA-l oli Tartus 30 hoonet ja rajatist, talle kuulusid Järvselja ja Raadi õppe-katsemajand. Algul töötas EPA-s 90 õppejõudu, üliõpilasi oli 1332. Viie aastaga üliõpilaste arv kahekordistus. 1960 lisandusid uute erialadena põllum. raa-

Eesti Põlevkivi. Lag

Põlevkivivaru 1. I 20 (mln. t)	
Aktiivne tarbevaru	11
Aktiivne reservvaru	2
Passiivne tarbevaru	17
Passiivne reservvaru	17

Eesti Põllumajandus-Kaubanduskoda. Tunnustatud Eesti logo

Eesti Põllumajandusseumi direktorid

1968—82	Jüri Kuu
1983—85	Udo Ja
1985—89	Raivo Nõ
1989—2001	Kalju Ro
2001—	Aivar Ro (kt.)

Eesti Põllumajandusülikooli rektorid

1951—54	Richard Ar
1954—69	Minna Kl
1969—77	Arnold Rü
1977—88	Nikolai Ro
1988—93	Olev Sa
1993—98	Mait Kl
1998—2002	Henn Ei
2002—	Alar Ka

Eesti Põllumajandusülikooli peahoone Tähtveres

Eesti Põlevkivi. Logo

Põlevkivivaru 1. I 2001 (mln. t)

Aktiivne tarbevaru	1179,0
Aktiivne reservvaru	270,0
Passiivne tarbevaru	176,0
Passiivne reservvaru	174,0

TUNNUSTATUD EESTI MAAMÄRK EPKK

Eesti Põllumajanduse Kaubanduskoda. Tunnustatud Eesti maamärk logo

Eesti Põllumajandusülikooli direktorid

1968—82	Jüri Kuum
1983—85	Udo Ismet
1985—89	Raivo Nõu
1989—2001	Kalju Ro
2001—	Aivar Rei (kt.)

Eesti Põllumajandusülikooli rektorid

1951—54	Richard Ant
1954—69	Minna Kle
1969—77	Arnold Rüü
1977—88	Nikolai Ko
1988—93	Olev Sa
1993—98	Mait Kl
1998—2002	Henn Elm
2002—	Alar Kar

Eesti Põllumajandusülikooli peahoone Tähtveres

„Eesti Päevaleht". Logo

Eesti Raadio. Logo

„Eesti Päevaleht". Peatoim

matupidamine ning liha- ja piimatehnoloogia, 1965 tuli juurde põllum-e ökonoomika ja organiseerimine, 1966 rohumaaviljelus, 1968 mullateadus ja 1972 põllum-e elektrifitseerimine. 1963 ühinesid metsandusteaduskond ning hüdromelioratsiooni ja maakorralduse teaduskond metsanduse ja maaparanduse teaduskonnaks, loodi ühisk. erialade ning 1966 kvalifikatsiooni tõstmise teaduskond. 1969 moodustati majandusteaduskond, 1976 nimetati zootehnikateaduskond zooinseneriteaduskonnaks. Raadi katsejaamast moodustati 1968 Ülenurme õppe-katsemajand (üldpindala 9800 ha). 1969 alustati Tähtveres EPA hoonestiku ehitamist, samal aastal valmis põllum-e mehhaniseerimise teaduskonna hoone, 1983 metsanduse ja maaparanduse teaduskonna ja 1992 veterinaariateaduskonna õppehoone. 1996 sai valmis ülikooli peahoone esimene järk. 1976—78 rajati Eerikal agronoomiateaduskonna hooned. 1988 toimus esimene dem. rektorivalimine ja algas õppetöö hoogne ümberkujundamine. Kursusesüsteemilt mindi üle ainesüsteemile, esimese kursuse õppetöö viidi üle kõrgematesse põllum-koolidesse, loodi üliõpilaste omavalitsus ja esindusorgan, valiti esimesed audoktorid. Moodustati maainseneriteaduskond (end. maaparandusosk-st) ja 1990 ühisk-ateaduste, keelte- ja kehakultuurikateedrist humanitaarinst., suleti sõjanduskateeder. 1991 nimetati suured õppeinst-d teaduskondadeks, mis jagunesid instituutideks ja need omakorda õppetoolideks; likvideeriti täiendusõppeteaduskond. 1992 liitus EPMÜ-ga väikeettevõte OÜ ELVI-Aqua, millest moodustati keskkonnakaitseinst. 1994 moodustati ✧Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria TUI-st ✧EPMÜ Loomakasvatusinst. Uute erialadena lisandusid keskkonnakaitse (1993), maastikuarhitektuur (1994), põllum. tootmine ja turustamine (1996) ning maastikukaitse ja -hooldus (1996); 1997 nimetati veterinaariateaduskond taas loomaarsti-teaduskonnaks. 1996 muudeti EPMÜ riiklikust ülikoolist avalik-õiguslikuks, 1997 alustati tasulist õpet ning asutati avatud ülikool. 2003. a. oli EPMÜ-s kuus teaduskonda (agronoomia-, loomaarsti-, maainseneri-, majandus- ja sotsiaal-, metsandus- ning tehnikateaduskond) ja kaheksa uurimisasutust (keskkonnakaitse-, loomakasvatus-, zooloogia ja botaanika ning eksperimentaalbioloogia inst., Polli aianduse inst., taimebiotehnoloogia uurimiskeskus EVIKA, metsanduslik uurimisinst. ja agrobiokeskus) ja talle kuulub kolm sihtasutusena töötavat katsemajandit – Järvselja, Piistaoja ja Eerika; töötajaid oli 1084, neist 228 õppejõudu. Üliõpilasi oli 4293, neist u. 400 magistri- ja doktoriõppes. Ülikoolil on spordiklubi, rmtk., üliõpilasesindus, rahvatantsurühmad, segakoor ja vilistlaskoor. Kaks korda kuus ilmub ajaleht „Maaülikool". ◂2

„Eesti Raamat". Logo

„Eesti Päevaleht", 1. pärast „Hommikulehe", „Päevalehe" ja „Rahva Hääle" ühinemist, alates 5. VI 1995 6 korda nädalas ilmuv ajaleht; 1. X 1995 ühendati sellega ka „Eesti Sõnumid". Lehel on ilmunud msg. lisaid. Alates 5. X 1995 Interneti väljaanne www.epl.ee. Peatoim-d: Kalle Muuli (1995—2000), Hanno Tomberg (2000), Priit Hõbemägi (a-st 2001). ◂ — **2.** Stockholmis 1959. a-st neljapäeviti ilmuv väliseestlaste ajaleht. Peatoim. a-st 1994 Ülo Ignats. ◂

Eesti Raadio, lüh. ER, avalik-õiguslik ringhäälinguasutus, mis peab tagama Eesti kultuuri ja ajaloo seisukohast tähtsate sündmuste edastamise ja säilitamise ning kõigi rahvastikurühmade teabe-, kultuuri- ja meelelahutusvajaduste rahuldamise. Kõrgeim organ on Riigikogu moodust. ✧Ringhäälingunõukogu. ER edastab ööpäev läbi 4 üleriigilist programmi: Vikerraadiot (a-st 1967), Raadio 2, venekeelset Raadio 4 (mõlemad a-st 1993) ning Klassikaraadiot (a-st 1995). ER-il on Tartu, Pärnu ja Narva regionaalstuudio ning Brüsseli korrespondendipunkt, kaastöölisi on Eestis ja välismaal. Kuulub a-st 1993 Euroopa Ringhäälingute Liitu (EBU). — Alustas saadete edastamist 18. XII 1926 oü-na Raadio Ringhääling, mis astus 1932 Rahvusv. Ringhäälingu Liitu. Kuulajate vähesuse tõttu (u. 15 000) maj. raskustesse sattunud asutus riigistati 1934 ja muudeti teedeministrile alluvaks Riigi Ringhäälinguks, mille põhikapital oli 300 000 kr. (1936). Nõuk. okupatsiooni ajal allus ER valitsuse vastavale komiteele. Praegu tegutseb ER 1994 Riigikogus vastuvõetud ringhäälinguseaduse ning 2002 heakskiidetud arengukava alusel. Töötajaid u. 280 (2002). Vt. ka 11. kd., lk. 577—580.

B: *Eesti Raadio: esimesed 70.* [Koost. V. Lään.] Tln., Trt., 1996; *Raadio näitab pilti: 232 fotot raadiost.* [Koost. V. Lään ja U. Loit.] Tln., Trt., Türi, 2001. ◂1

Eesti Raadio Kammerorkester, dirigent Paul Mägi eestvedamisel 1978—84 tegutsenud noorte muusikute kollektiiv (kontsertmeister Elar Kuiv). Juba 1975 oli P. Mägi TRK tudengitest kokku kutsunud Bachi-orkestri. Kui ta asus 1978 tööle ER-i estraadiorkestri dirigendina, hoogustus ka kammerorkestri tegevus (sh. rahvusv. muusikapäeva kontsert „Estonia" kontserdisaalis), sama aasta lõpul esineti E. R. K-na. Orkestri põhirepertuaari moodustas barokkmuusika (pms. Bach ja Händel), aga esiettekandele toodi ka Eesti uudisloomingut, sh. Alo Põldmäe „Oboekontsert" ja Aarne Männiku „Klarnetikontsert" (1989) ning Rein Rannapi „Noortekontsert" ja René Eespere „Ave Pater" (1981). Koostööd tehti paljude solistide (Mihhail Homitser, Aleksei Ljubimov, Jüri Gerretz, Toomas Velmet, Jaan Õun, Olev Ainomäe, Rein Rannap) ja kollektiividega (sh. „Ellerheina" kammerkooriga projekt „Tornikell minu külas"). E. R. K-i viimane kontsert on salvestatud 1. I 1984. 7 aastaga jäädvustati ER-i fondi hulgaliselt muusikat, valik sellest ilmus 1994 ER-i plaadisarja esimese numbrina.

Eesti Raadio Kontsertorkester, kutseline tantsu- ja ajaviiteorkester; loodi ENSV Raadiokomitee esimehe käskkirjaga 25. IX 1944, kandis msg. nimesid (sh. ER-i džässorkester, ER-i estraadiorkester), lõpetas tegevuse 15. VII 1998. Orkester oli omamoodi loominguline laboratoorium, mille peaülesanne oli lindistada Eesti heliloojate levimuusikateoseid ja teha koostööd kõigi Eesti solistidega; aegade jooksul on selles mänginud peaaegu kogu Eesti levimuusikute paremik. ER-i fonoteegis on E. R. K-lt üle 5000 salvestise. E. R. K. andis ka kontserte, sh. välismaal (Soomes, Saksamaal), 1969, 1970 ja 1976 osales NSV Liidus rahvusv. estraadiprogrammi „Sõprade meloodiad" kontsertidel. Dirigendid: Eduard Kurt, Vladimir Sapožnin, Leo Tauts, Rostislav Merkulov, Peeter Saul, Paul Mägi, Kustas Kikerpuu, Tõnis Kõrvits, Heiki Vahar. Eesti NSV teeneline orkester (1974).

„Eesti Raamat", 1949—64 Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinnas tegutsev kirjastus, mis moodustati kirjastuste „Ilukirjandus ja Kunst", „Pedagoogiline Kirjandus", „Poliitiline Kirjandus", „Teaduslik Kirjandus" (tegutsesid 1940—41 ja 1944—49) ning Rakendustrükiste Kirjastuse (asut. 1946) ühendamisel. Andis

1949—64 universaalkirjastusena välja valdava osa selleaegse ENSV raamatutoodangust, kokku u. 9000 raamatut ja brošüüri (kogutrükiarv üle 80 mln.). Pärast kirjastuse „Valgus" eraldumist (1965) jäi kirjastama ilukirjandust, ideoloogilist, filosoofilist, majandus- ja õigusteaduslikku kirjandust, ajalugu, kultuuri ja kirjanduslugu käsitlevaid teoseid, eesti rahvaluule ja kirjanduse pärandit, uudis-, laste- ja turismikirjandust ning tõlketeoseid. A-st 1995 osaühing, kirjastab pms. ilu- ja lastekirjandust, u. 50—60 raamatut aastas. ▲

Eesti raamatu aasta, lüh. ERA, Eesti raamatu väärtustamiseks, raamatukultuuri arendamiseks ja selle rahvale lähendamiseks korraldatud üleriigiline üritus. Mõte korraldada ERA tekkis ✧Eesti Kirjanduse Seltsis 1934, seejärel moodustati toimkond ja peakomitee (esimees Eduard Hubel, peasekretär Juhan Jaik) ning u. 400 kohalikku komiteed. Esimene ERA toimus 24. II 1935 — 24. II 1936 ja oli seostatud esimese eestikeelse raamatu (✧Wanradti ja Koelli katekismus) ilmumise 400. aastapäevaga. Järgmine ERA toimus 24. II 1975 — 24. II 1976 paguluses, see seostati esimese eesti raamatu ilmumise 440. aastapäevaga. Peakomitee (esimees Herbert Michelson) tegutses USA-s, komiteed olid suuremates eestlaste asukohamaades. Väiksemas ulatuses toimus ERA 1975—76 ka Eestis, kus see oli seostatud esimese eestikeelse trükise ilmumise 450. aastapäevaga (selleks ajaks oli tuvastatud a-st 1525 pärinev trükis). 23. IV 2000 — 23. IV 2001 toimunud ERA tähistas eestikeelse raamatu 475. aastapäeva. 1998 moodustati peakomitee (esimees algul kultuuriminister Jaak Allik, seejärel Signe Kivi), ERA vältel tegutses 4 allkomiteed ja 106 kohalikku toimkonda. Üritused toimusid ka välismaal: Austraalias, Kanadas, Leedus, Saksamaal, Soomes ja Ungaris. Tähtsaimad üritused olid raamatunäitused („Eesti raamat 1525—1944", „Eesti raamat 1940—2000", „100 Eesti elu enim mõjutanud raamatut") ja konverentsid („Raamatu osa Eesti arengus", „Raamatulooline Eesti", „Kloostrist internetini").

B: *Eesti Raamatu-aasta 24. II 35 — 24. II 36: Korraldus ja kava.* Trt. 1935; *Eesti Raamatu-aasta kõned.* [Toim. A. Kivikas.] Tln., 1935; *Raamatu osa Eesti arengus.* [Toim. D. Palgi.] Trt., 1935; *Eesti Raamatu Aasta korraldus ja kava 2000—2001.* [Koost. Ü. Matjus.] Trt., 2000. ◀

Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing, lüh. ERÜ, kutseühing, mis ühendab rmtk- ja infotöötajaid, rmtk-sid ning raamatukogundusest huvitatud isikuid. ERÜ eesmärk on raamatukogunduse arendamine, rmtk-hoidjate kutsehariduse edendamine ja kutsehuvide kaitsmine. ERÜ on asut. 1923 Eesti rmtk-hoidjate I kongressil, 1940. a-il ta likvideeriti, taasasutati 1988 rmtk-hoidjate V kongressil. Esimesel tegevusperioodil osales ERÜ rahvusliku raamatukogunduse rajamisel, taotles rmtk-võrgu väljaarendamist, hoolitses rmtk-hoidjate töötingimuste ja kutsehariduse parandamise eest. Ühing alustas ajakirja „Raamatukogu" väljaandmist, kirjastas erialakirjandust ja korraldas 36 erialakursust. ERÜ korraldusel toimusid Eesti rmtk-hoidjate kongressid (1923, 1929, 1933, 1939) ning Balti rmtk-hoidjate kongress (1935 Tallinnas). Taasasut. ERÜ juhatus on moodustanud raamatukogunduse spetsialistidest sektsioone, toimkondi ja töörühmi, need on algatanud rmtk-töö automatiseerimise, rmtk-hoidjate kutseeksami korraldamise ja kutsenõuete väljatöötamise, rahvusv. kümnendliigituse tõlkimise ja kohandamise jm. ERÜ organiseerib rmtk-hoidjate kongresse (1993, 1998, 2003), aastakoosolekuid, rmtk-päevi, suvelaagreid, seminare jm. ERÜ on olnud a-st 1928 ja uuesti a-st 1989 Rahvusv. Rmtk-ühingute ja Institutsioonide Liidu (IFLA) liige. 2003. a. oli liikmeid 720. ERÜ annab välja aastaraamatut ja koos Eesti Rahvusrmtk-ga ajakirja „Raamatukogu". 1990. a-st annab ERÜ aasta- ja

Eesti raamatu aasta märgid: 1935 (Ilmar Breiberg-Siim), 1975 (Paul Luhtein), 1975 (Jaan Stiim) ja 2000 (Helmet Raja)

1991. a-st teenetepreemiat ning koos TÜ Rmtk-ga Friedrich Puksoo nimelist auhinda (parima raamatuloo või raamatuteadus-, raamatukogundus- või bibliograafiaalase töö autorile) ja koos TPÜ Akadeemilise Rmtk-ga bibliograafiaauhinda.

B: L. Läll. *Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing.* — Nõukogude Eesti raamatukogundus. Tln., 1985; H. Mugasto-Johani. *Raamatukoguhoidjate ühing oli mu kool.* — Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu aastaraamat. Tln., 1990; K. Talvi. *Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu tegevus.* — Raamatukogud ja raamatukogundus taasiseseisvunud Eestis 1991—2001. Tln., 2002. ◧

Eesti Raamatuühing, a-ni 1989 Eesti NSV Raamatuühing, kirjandus- ja raamatusõpru ühendav massiorganisatsioon 1974—96, asutati kui Üleliidulise Raamatusõprade Ühingu vabariiklik osk. Korraldas kirjandusõhtuid, uudiskirjanduse tutvustusi, raamatunäitusi ning kohtumisi kirjanike, teadlaste ja kirjastustöötajatega. Avaldas metoodilisi materjale ja kordustrükke, võimaldas oma aktivistidel osta defitsiitseid raamatuid. Ühingul olid linnades ja rajoonides allorganisatsioonid, olulisimaid töövorme olid msg. huviklubid, peamised olid ✧Tallinna Bibliofiilide Klubi, Tallinna Eksliibrisklubi, Tallinna Raamatusõprade Klubi, ✧Tartu Bibliofiilide klubi, Saaremaa Raamatuklubi, Viljandi Raamatuklubi ja Võru Raamatuklubi. Mõneti erilaadsemas seisundis oli raamatu- ja muinsuskaitseklubi ✧"Tõru". Tegevuse kõrgajal (1986) oli E. R-l 40 860 liiget. Juhatuse esimehed: Aadu Hint (1974—84), Gustav Naan (1984—88), Ülo Tuulik (1988—89) ja Vallo Raun (1989—96).

Eesti Raamatukogude hoidjate Ühingu e

1923—28	Aleksa… Sibul
1929—30	Friedrich Puksoo
1931—40	Aleksa…
1988—91	Evi Ra…
1992—93	Ivi Tin…
1994—98	Anne …
1998—	Krista …

„Eesti Rada", 1945. asut. Saksamaa väliseestlaste häälekandja. Ilmus a-ni 1948 korrapäratult Augsburgis, seejärel Geislingenis (1952—72 kuulehena) ja 1973. a-st 6 korda aastas. Viimased ilmumiskohad on olnud Hamburg ja Köln, peatoim. Urmas Paidre. Kaasandena on ilmunud „Eesti Rada. Sport" (1948) ja „Põhjamaa Tähistel" (1946—48). ◀

Eesti Radikaaldemokraatlik Erakond, lüh. ERDE, aug. 1917 Tallinnas Põhja-Eesti liberaalide asut. partei,

EESTI RADA
No. 2 (770) 58. AASTAKÄIK ESTNISCHER WEG . Am ostest 1945 März-April 2003

„Eesti Rada". Päismik

Eesti Raamatukogu-hoidjate Ühingu

1923—28	Aleksander Sibul
1929—30	Friedrich Puksoo
1931—40	Aleksander
1988—91	Evi Ramm
1992—93	Ivi Tinga
1994—98	Anne
1998—	Krista

liider oli Ado Birk, häälekandja „Tallinna Teataja". 4. X 1917 avaldatud programm sarnanes üldjoontes ✧Eesti Demokraatliku Erakonna ja ✧Eesti Maarahva Liidu omaga, ainult mõnes üksikküsimuses (streigiõigus jms.) oldi radikaalsemad. ERDE osa Eesti pol. elus jäi tagasihoidlikuks. Venemaa Asutava Kogu valimistel kogus partei 19 094 häält (6,7 %), kuid üksnes seepärast, et teda toetas Eestimaa Talurahva Liit. 30. XI 1918 ühines ERDE Eesti Dem. Erakonnaga ✧Eesti Rahvaerakonnaks.

Eesti Radikaalsotsialistlik Partei, lüh. ERSP, asutati Tallinnas 23. IV 1917, oli ✧Eesti Tööerakonna eelkäija. ERSP asutamises osalesid Jüri Vilms, Rudolf Paabo, Otto Strandman, Konstantin Konik jt. Selle radikaalide ja sotsialistide ühenduse programmi koostasid J. Vilms, R. Paabo jt. Partei kavatses väärtustada tööd ja töötegemist, tööstusettevõtted ja maa tuli järkjärgult riigistada, riigistatud maa jagada soovijaile põlisrendile. ERSP I kongressil 30. IX – 2. X 1917 reorganiseeriti partei Eesti Tööerakonnaks.

Eesti raha. Eesti riigi esimene oma raha – mark – lasti käibele dets. 1918 riigi kassatähtedena, pangatähtedena hakkas Eesti Pank raha emiteerima 1921. a. alguses. Põhikirja kohaselt pidi mark olema kulla alusel ja võrduma Prantsuse kuldfrangiga, s. o. 0,2903225 g puhta kullaga. Vabadussõja ja riigi algusaastate raskete majandusolude tõttu puudus aga rahale vajalik varaline kate. Elati laenude ja raha emissiooni varal. Börsikurss ületas ametliku kursi kuni 70-kordselt. Esimene jõuline samm stabiilsuse suunas tehti arvestusliku rahaühiku – Eesti kuldkrooni – kasutuselevõtuga 1924. Selle kullasisaldus võrdsustati 0,403226 g puhta kullaga. Tehingute arvestus toimus kuldkroonides, tegelik tasumine aga börsikursi järgi. Edukas ülesehitustöö ja Rahvasteliidu toetusel saadud 1,350 mln. £ suurune välislaen võimaldasid 1928. a. alguses teha rahareformi. Rahaühikuks sai kroon, tema kullasisaldus oli 0,403226 g. Kroon pidas hästi vastu ka 1930.–33. a. maailmamajanduse kriisis, kui paljud riigid loobusid kullastandardist. Ta devalveeriti 35 % ulatuses alles juunis 1933 ning seoti seejärel naelsterlingiga – 1 £ võrdus 18,35 kr-ga. Kroon jäi rahvusvaheliselt stabiilseks ja usaldusväärseks ka 1930. a-te lõpu keerulistes oludes. Seadusega nõutav kattevara, 40 % Eesti Panga kohustustest, oli kullaga tagatud, kurss naelsterlingi suhtes säilis.

Kui NSV Liit Eesti annekteeris, jäi E. r. kattevara suures osas puutumata. Kuld oli deponeeritud välisriikidesse ning enamik Nõuk. võimu ponnistusi selle enda kätte saamiseks nurjus. Eesti Pangale kullana või konverteeritavas välisrahas tagastatud vara, kullaekvivalendina ligikaudu 11,3 t, tagas kattevara taasiseseisvunud Eesti uue rahasüsteemi ülesehitamiseks. Teised raha põhifunktsiooni täitmiseks vajalikud tingimused lülitati rahasüsteemi 1992. a. rahareformi aluseks võetud valuutakomitee põhimõttel. Nende kohaselt on 1) iga käibele lastav kroon täielikult tagatud rahvusvaheliselt konverteeritava välisvaluutareservi või kullaga, 2) krooni ametlikult fikseeritud vahetuskursi stabiilsus on tagatud seadusandlikult, 3) Eesti Pangal ei ole õigust krooni devalveerida, pank tagab fikseeritud kursi järgi krooni vaba vahetatavuse konverteeritava välisvaluuta vastu.

Krooni taaskehtestamine tähendas Eestile maj. iseseisvuse taastamist, tekkis võimalus hakata iseseisvamalt ja sihikindlamalt arendama oma majandust ning suunama makromaj. protsesse. Selle tulemusena on majanduselu normaalse kulgemise tagamisel olulise koha omandanud riiklikud reservid ja finantstasakaal. Eesti pangandus on jõudnud rahvusv. tunnustatud tasemele. Et Eestile antud rahvusv. reitingutes on kasutusele võetud hindamistase A, näitab jõudsat lähenemist arenenud riikidele esitatavatele nõuetele. Eesti krooni fikseeritud kurss euro suhtes ja valuutakomitee süsteem on tunnistatud põhimõtteliselt kooskõlas olevaks eurosüsteemiga ühinemiseks vajalike nõuetega.

B: I. Leimus. *Eesti Vabariigi rahad 1918–1992.* Tln., 1993; *Eesti Vabariigi rahad 1992–2002.* Tln., 2002. ▲

Eesti Rahvaerakond, liberaalne partei, asutati 1919. a. lõpus ✧Eesti Demokraatliku Erakonna ja ✧Eesti Radikaaldemokraatliku Erakonna liitudes. Esialgu agraar- jt. küsimustes radikaalseid nõudmisi esitanud E. R. muutus peagi mõõdukamaks ja kinnitas oma programmis kuulumist keskerakondade hulka, tõstes esile rahvuslust, Eesti riigi ja rahva ühishuve ning mõistes hukka kihi- ja kutsehuvide eelistamist. E. R-a toetajaskonna moodustasid pms. linnade ja alevite keskkihti kuuluvad inimesed ja haritlased ning Lõuna-Eesti, eriti Tartumaa talurahvas. Liider ja peamine ideoloog oli Jaan Tõnisson, tuntuimaid poliitikuid Adam Bachmann, Karl Einbund (Kaarel Eenpalu, 1923 läks Põllumeeste Kogusse), Jüri Jaakson ja Mart Pung; peamine häälekandja „Postimees". E. R-l oli Asutavas Kogus 25, I Riigikogus 10, II ja III 8 ning IV 9 kohta. 1932 ühines E. R. Eesti Tööerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ja mn. majandusrühmaga ✧Rahvuslikuks Keskerakonnaks.

Eesti Rahvakultuuri Keskseltside Liit, lüh. ERKL, rahvakultuuri keskseltside koostööd korraldav ühendus; asut. 29. IX 2000. ERKL-i eesmärk on esindada rahvakultuuri keskseltside ühishuve nende suhtlemisel riigivõimu ja valitsusasutustega. ERKL-i kuuluvad Eesti Filmiamatööride Liit, Eesti Harrastusteatrite Liit, Eesti Kodutööstuse Edendamise Keskselts, Eesti Kooriühing, Eesti Kultuuriseltside Ühendus, Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu ning Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Selts. ERKL osaleb EV Kultuurimin-i arengukava koostamises, Eesti Kodanikuühenduste Liitude Esinduskogu töös ning rahvaloomingu seaduse ja kodanikuühenduste rahastamise põhimõtete välmimises. Esimees Valter Haamer.

Eesti Rahvaluule Arhiiv, lüh. ERA, asutati 24. IX 1927 Tartus ✧Eesti Rahva Muuseumi juurde, selle eesmärk oli rahvaluule kogumine, säilitamine ja teaduslik uurimine. 1940 muudeti ERA ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osk-ks (Saksa okupatsiooni ajal oli see TÜ koosseisus). 1995 taastati ERA algupärane nimetus ja ta tegutseb kui ✧Eesti Kirjandusmuuseumi allasutus. ERA-sse koondati kõik teiste asutuste ja organisatsioonide juures asunud suuremad rahvaluulekogud. Loodi ainulaadne registrite, kartoteekide ja koopiamappide süsteem ning kaastööliste võrk. ERA on korraldanud välitöid Eestis ja Venemaa eesti asundustes. Suur osa materjalidest on saadud kogumisvõistluste vahendusel. Peale eesti rahvaluule on arhiivis esindatud Eestis elavate rahvusvähemuste ja soome-ugri rahvaste folkloor. 2002. a. sisaldasid ERA kogud 1,4 mln. lk. käsikirjalisi materjale, 22 000 fotot, 120 000 pala helilindistusi ja 400 videokassetti. ERA kogude alusel antakse välja eesti folkloori allikapublikatsioonide sarja ✧„Monumenta Estoniae Antiquae". Arhiivi väljaanded on „ERA toimetused" (1935–40, a-st 2000), „Rahvapärimuste selgitaja" (1936–40), „Rahvapärimuste koguja" (1961–76) ja „Eesti asundused" (1995–99). ◧

Eesti Rahvameelne Eduerakond, lüh. ERE, esimene Eesti liberaalne partei, asutati Tartus 9. XII 1905. Partei liider oli Jaan Tõnisson, juhttuumiku moodustasid „Postimehe" ümber koondunud haritlased. ERE-t võib pidada Venemaa Konstitutsiooniliste Demokraatide (kadettide) Partei rahvuslikuks autonoomseks osiseks, sest ta tugines täielikult selle partei programmile, v. a. rahvus- ja agraarküsimus. Baltimaadele taotleti Vene riigi koosseisus omavalitsust ning ühisk-aelu kõigis sfäärides – omavalitsustes, majanduselus jm. – nõuti eestlaste võrdsustamist baltisakslastega. Programmilised nõudmised (a-st 1905) püsisid muutumatutena

Eesti Rahvaluule Arhiivi juhatajad

1927–42	Oskar L…
1942–44	Gustav …
1944–45	Richard V… lepp
1945–50	Erna N…
1950–52	Hilda N…
1952–66	Herbert …
1966–77	Olli K…
1977–88	Ellen L…
1988–90	Urmas O…
1990–91	Janika O…
1991–98	Anu K…
1999–	Ergo-Hart… Västrik

1917. a. veebr-ni, siis lõpetas partei oma tegevuse ja reorganiseeriti ✧Eesti Demokraatlikuks Erakonnaks. Saadikuid I ja II Riigiduumas.

Eesti Rahva Muuseum, lüh. ERM, 1940—41 Riiklik Etnograafiline Muuseum, 1952—63 Eesti NSV TA Etnograafia Muuseum, 1963—88 Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum, Tartus asuv keskmuuseum, uurimisasutus ja Eesti suurim etnoloogiakeskus, mille ülesanne on eesti ja teiste soome-ugri rahvaste ning Eestis elavate rahvusrühmade kultuuri kajastava ainese kogumine, säilitamine, uurimine ja tutvustamine. ERM asutati 1909 eraasutusena Oskar Kallase jmt. eestvõttel Jakob Hurda mälestuse jäädvustamiseks ja tema pärandi hoidmiseks. Esimeste aastate vilgast kogumistööd korraldas Kristjan Raud. A-st 1922, kui direktoriks kutsuti Ilmari Manninen (oli esimene dir.), asus ERM-i rahvateaduslik ja kultuurilooline osk. Raadi lossis (see hävis 1944 tulekahjus). Seal avati 1923 eesti ja 1928 soome-ugri ekspositsioon. 1940 riigistas Nõuk. võim ERM-i ja kogud jaotati etnograafia- (end. rahvateaduslik ja kultuurilooline osk.) ja kirjandusmuuseumi (arhiivrmtk., Eesti Bibliograafia Asutis, Eesti Rahvaluule Arhiiv ja Eesti Kultuurilooline Arhiiv) vahel. 1968 saadi hoidlaks osa Pauluse ja 1984 osa Aleksandri kirikust (viimane vabastati 2002, kui Raadil valmisid hoidla esimesed osad). 1994 avati püsinäitus ja asutati ERM-i Sõprade Selts. Oma maja puudub tänini. 1931 loodud korrespondentide võrgul oli 2002. a. lõpus 739 kirjasaatjat (kogu maailmas). 1960. a-il hakati tegema etnograafilisi filme, algas pidev uurimistöö hõimurahvaste (eriti vepslaste ja udmurtide) aladel. Viimastel aastatel on uuritud samojeedi rahvaid, väliseestlasi ja kaugemaid kultuure. 31. XII 2002 oli teadus- ja juhtivtöötajaid 25. 2003. a. algul oli kogudes 97 786 eesti ja 9657 muude soome-ugri rahvaste eset, 200 851 fotot, 51 218 joonist, 51 filmi ja 186 videot, 457 485 lk. korrespondentide vastuseid ja 153 713 lk. muud etnograafilist teavet ning 30 473 trükist. ERM-i väljaandeid: Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat (1925—39), etnograafiamuuseumi aastaraamat (1959—89), Eesti Rahva Muuseumi sari (a-st 1998) ja „Pro Ethnologia" (a-st 1993).

B: F. Leinbock. *Eesti Rahva Muuseum 1909—1934.* — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, IX—X. Trt., 1934; A. Viires. *Muuseumi sünd.* — Looming, 1984, 4; A. Viires. *Etnograafia arengust Eesti NSV päevil (1940—1990).* — Muunduv rahvakultuur. Tln., 1993; A. Peterson. *Varaait.* Tln., 1986; P. Õunapuu. *Eesti Rahva Muuseumi rajamisest.* — Akadeemia, 1999, 5; G. Ränk. *Eesti Rahva Muuseum 75.* — Tulimuld, 1984, 3.

Eesti Rahvapank, pank Tallinnas 1920—40. Oli a-st 1925 ühistegelike krediidiasutuste keskpank.

Veski 32 (end. kohtumaja) on Eesti Rahva Muuseumi peahoone a-st 1944

Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Selts, lüh. ERRS, rahvatantsu- ja rahvamuusikaõpetajate ja -harrastajate ühendus; asut. 10. XII 1988. ERRS-i eesmärk on rahvatantsu ja -muusika säilitamine ja arendamine. ERRS on korraldanud ühisesinemisi piirkondlikel rahvapidudel (nt. Tallinna vanalinna päevadel ja Õllesummeril) ja üleriigilistel pidudel (üleriigilisel rahvamuusikapeol, festivalil „ERRS 10" Tallinna Lauluväljakul 1998, osalemine koos väliseestlaste tantsurühmadega üldtantsupeol 1990), temaatilisi üritusi (a-st 2000 rahvusv. tantsupäeva (29. apr.) puhul Tallinnas Viru t-l Tantsutänav; eesti tantsude kursus Belgias ning belgia ja saksa tantsude kursused Eestis), msg. võistutantsimisi (Salme ja Ott Valgemäe tantsude, „Tuljaku", „Mulgi polka" ja „Noorus tantsib" võistutantsimine) ja -mängimisi (msg. rahvapillidel), uute tantsude ja muusikapalade võistlusi ning esinemisi rahvusv. rahvakultuuriorg-de festivalidel (a-st 1993 igal aastal *Europeade*'i festivalil). Koostöös Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskusega on ERRS korraldanud koolituspäevi, seminare ja kursusi (igal aastal rahvatantsu- ja -muusikajuhtide suvekursus). 2000 asut. ERRS-i aumärgi on pälvinud Helju Müürsepp, Ahto Nurk ja Ene Jakobson. Koostöös Eesti Laulu- ja Tantsupeo SA-ga algatas ERRS Anna Raudkatsi nim. preemia (1992) ja taastas Ullo Toomi nim. preemia andmise (1994). ERRS-i egiidi all tegutsevad ✧Eesti Tantsujuhtide Rahvatantsurühm ja ✧Eesti Orkestrijuhtide Rahva-

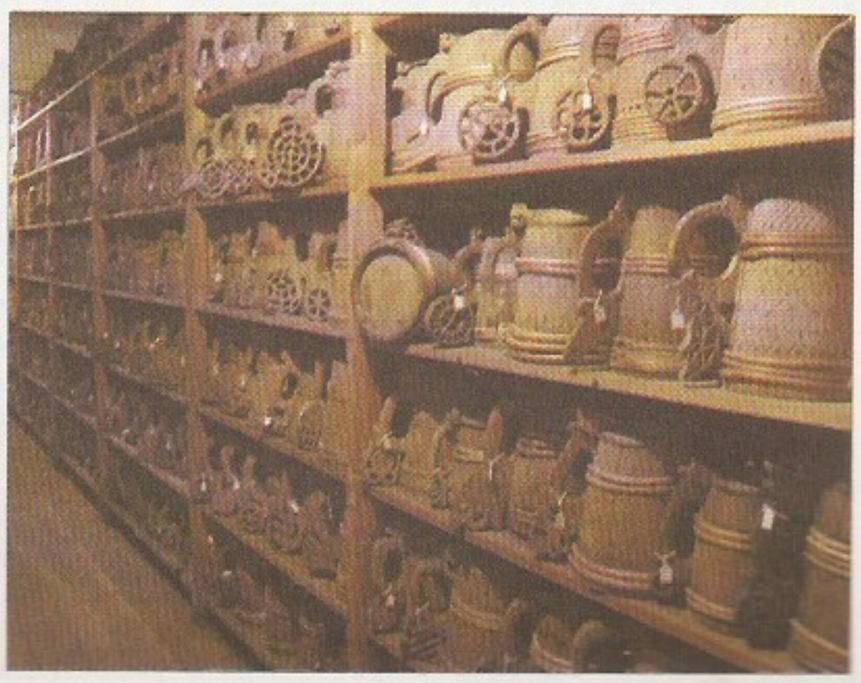

muusikaorkester. Häälekandja (a-st 1989) on ilmunud kuni 11 korda aastas (1990–92 „ERRSi Sõna", a-st 1994 „ERRSi Teataja"). Kuulub Rahvusv. Rahvakunstiorg-i (IOV) ja Euroopa Rahvakultuuriorg-i (EFCO). Esimehed: Andi Kalamees (1988–90), Ülo Luht (1990–93, aseesimees, rahvatants), Ahto Nurk (a-st 1988, aseesimees, rahvamuusika), Valdo Rebane (1993–2002), Kalev Järvela (a-st 2003, 2002–03 kt.). ▸

Eesti Rahvuskultuuri Fond, SA Eesti Rahvuskultuuri Fond, lüh. ERKF, rahvuskultuuri heategevuslikuks toetamiseks loodud sihtasutus, kogub rahalisi vahendeid ja jaotab neid; asut. 19. VI 1991. ERKF on saanud nii Eestist kui ka välismaalt annetustena üle 30 mln. Eesti kr. ERKF-il on 77 nimelist, annetaja soovil pms. sihtotstarbelist allfondi. Annetatud raha säilitatakse (loodava allfondi) põhikapitalina, toetusi ja stipendiume jagatakse kasumist, mida sihtasutus saab oma rahaliste vahendite paigutusest. Stipendiume ja toetusi jagab ERKF kord aastas. Nende saajad määrab esitatud taotluste alusel sihtasutuse nõukogu (esimees Eri Klas). Stipendiume taotletakse avaliku võistluse korras. Asutamisest alates on ERKF toetanud üksikisikuid ja projekte 33 mln. kr. ulatuses. A-st 1994 on antud stipendiume EKA, EMA, TPÜ ja TÜ filosoofiateaduskonna üliõpilastele, 2002/03. õ.-a. ka Eesti Humanitaarinst-i ja Viljandi Kultuurikolledži üliõpilastele. A-st 1993 antakse teenekatele kultuuritegelastele elutöö eest tänuauhindu. ▸

Eesti Rahvuslik Astronoomia Komitee, lüh. ERAK, Rahvusv. Astronoomiaunioon (ingl *International Astronomical Union*) Eesti kontaktorgan; asut. 1992. ERAK peab maailma astronoomiaüldsuse ja Eesti astronoomide vahel sidet, osaleb noorte astronoomide ettevalmistamises ja Tartu Observatooriumi antavas E. J. Öpiku nim. stipendiumi määramises ning koordineerib astronoomia arengut Eestis. Esimehed: Jaan Einasto (1992–94), Tõnu Viik (a-st 1994).

Eesti Rahvuslik Automaatjuhtimise Komitee, lüh. ERA, Rahvusv. Automaatjuhtimise Föderatsiooni (ingl *International Federation of Automatic Control*, IFAC) Eesti kontaktorgan; asut. 1993. ERA ülesanne on Eesti Inseneride Liidu (eelkõige Eesti Süsteemiinseneride Seltsi) esindamine IFAC-is ja temaga järjepideva sideme hoidmine. Esimehed: Leo Mõtus (1993–97 ja a-st 2001) ja Olav Aarna (1997–2001).

Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu, lüh. ERF, pärimuskultuuri traditsioone ning rahvusv. folkloriliikumist koordineeriv ja edendav organisatsioon; asut. 9. III 1992. ERF-i kuulub 37 liiget: 10 kultuuri-, haridus- ja teadusasutust, 6 seltsi ja ühingut ning 21 festivaliorg-i. ERF esindab Eesti Vabariiki Rahvusv. Folkloorifestivalide ja Rahvakunstiorg-de Nõukogus (CIOFF, UNESCO konsultatiivstaatus) Eesti rahvussektsiooni õigustes (CIOFF Estonia). Tegevuses lähtutakse traditsioonilise kultuuri ja folkloori kaitse alasest UNESCO juhendist (vastu võetud 15. XI 1989 Pariisis UNESCO Peakonverentsi 25. istungil). Tegevuse vormid on seminarid, konverentsid, õppepäevad, kursused ja festivalid. Folkloori tutvustatakse massimeedias, suheldakse riigi- ja omavalitsusasutustega, folkloorirühmi nõustatakse erialaselt ja teaduslik-metoodiliselt ning neid lähetatakse välisfestivalidele. ERF korraldab teema-aastaid (1997 — rahvalaulu aasta, 1999 — lasteaasta, 2000 — pärimuskultuuri kaitse aasta, 2002 — omakultuur ja omavalitsus). 2000 asutas ERF ✧Eesti Rahvuskultuuri Fondi juurde pärimuskultuuri allfondi. Igal aastal annab ERF auhinna isikule või isikute rühmale sihipärase ja tulemusliku tegevuse eest folklooripärandi järjepidevuse hoidmisel ja edasikandmisel kas elava paikkondliku traditsioonina või sekundaartraditsioonina. 2002 loodi ERF-i juurde CIOFF-i Eesti Noortekoda. ERF on Eestis CIOFF-i egiidi all toimuva rahvusv. folkloorifestivali ✧„Baltica" peakorraldaja. ERF-i esimees on Ingrid Rüütel. 1

Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Selts tähistab 10. aastapäeva (199

Eesti Rahvuskultuuri Fond. Logo

Eesti Rahvuslik Geofüüsika Komitee, lüh. ERGK, Rahvusv. Geodeesia ja Geofüüsika Liidu (ingl *International Union of Geodesy and Geophysics*, IUGG) Eesti kontaktorgan; asut. 1991. ERGK korraldab geodeesia- ja geofüüsikaalast rahvusv. informatsioonivahetust ja koostööd ning teadlaste osalemist rahvusv. üritustel. Esimees a-st 1991 Rein Rõõm.

Eesti Rahvuslik Jõukomitee, riiklik komitee, mis asutati 1935, alustas tegevust 1936 ja mille ülesanne oli Eesti energeetikaprobleemide lahendamisele kaasaaitamine: energia tootmise ja jaotamisega seotud uurimistöö, energiaallikate arvelevõtmine ja nende rakendamise tehniliste ja maj. aluste selgitamine, energia varu, toodangu ja kasutamise kohta andmete kogumine ja avaldamine ning Eesti elektrifitseerimise üldkava ettevalmistamine (valmis 1938). Riigipoolne ülesanne oli ka ohtlike seadmete (aurukatelde, surveanumate, kraanade, liftide, elektriseadmete, veejõuseadmete, sisepõlemis- ja jõumasinate) tehniline kontrollimine ja järelevalve. Komitee oli a-st 1937 Ülemaailmse Jõukonverentsi liige. Dir. a-st 1936 Johannes Veerus. 1940 E. R. J. tegevus lõpetati.

B: *Eesti Rahvuslik Jõukomitee. 1939. aasta tegevuse aruanne*. Tln., 1940.

Eesti Rahvuslik Mehaanika Komitee, lüh. ERMK, Rahvusv. Teoreetilise ja Rakendusmehaanika Liidu (ingl *International Union of Theoretical and Applied Mechanics*, IUTAM) Eesti kontaktorgan, a-st 1992 selle liige; asut. 1991. ERMK on kooskõlastanud Eesti 1998.–2002. a. mehaanikaprogrammi tööd, korralda-

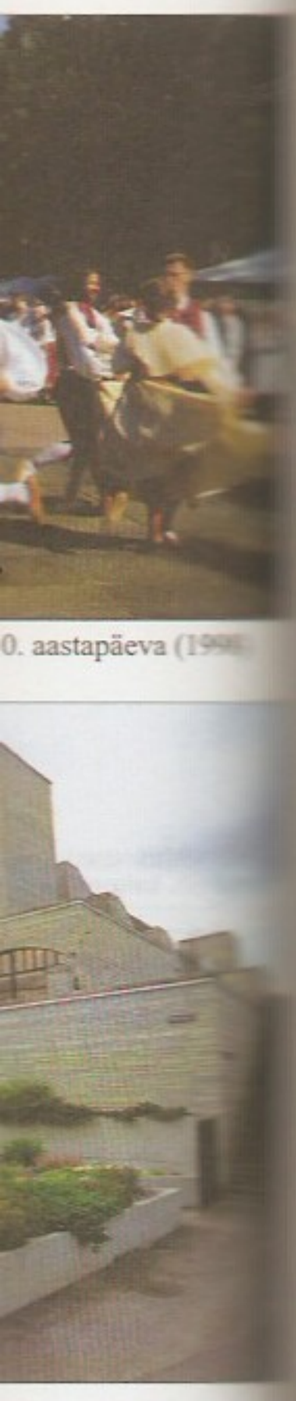

0. aastapäeva (1998)

Eesti Rahvus[raa]kogu

Eesti Rahvatants[i]vamuusika Se[ltsi]

Eesti Rahvus[raa]matukogu Fond. Logo

nud Eesti mehaanikapäevi ning osalenud Eesti 2003.–07. a. mehaanikaprogrammi koostamises. Esimees a-st 1991 Jüri Engelbrecht.

Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, lüh. ERSP, asutati 20. VIII 1988 Pilistveres, kasvas välja Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamise Eesti grupist (MRP-AEG), mille oli loonud rühm Nõuk-aegsest vabadusliikumisest osavõtnuid. MRP-AEG algatas Tallinnas Hirvepargi miitingud, esimene rahvakoosolek peeti 23. VIII 1987. ERSP pani aluse Eesti komiteede liikumisele ja sellest välja kasvanud ✧Eesti Kongressile (juhtorgan oli Eesti Komitee). 2. XII 1995 ühines ERSP Rahvusliku Koonderakonnaga „Isamaa" Isamaaliiduks. Esimehed: 1988–93 Lagle Parek, 1993 Ants Erm, 1993–95 Tunne Kelam.

Eesti Rahvusmeeskoor, lüh. RAM, 1953–89 ENSV Riiklik Akadeemiline Meeskoor, kutseline kontsertmeeskoor. Koori asutas 1944 Tallinnas Gustav Ernesaks Eesti NSV Riikliku Filharmoonia meeskoorina. Peadirigendid: G. Ernesaks (1944–75, kunstiline juht a-ni 1993), Olev Oja (1975–91) ja Ants Soots (a-st 1994). RAM-i on juhatanud ka Artur Vahter (1946–57), Uno Järvela (1957–63), Harald Uibo (1956–64), Kuno Areng (1966–90), Ants Üleoja (1991–97), Tõnu Kuljus (1990–91), Hirvo Surva (1991–92) jmt. Peale Eesti heliloojate on RAM-ile kirjutanud Dmitri Šostakovitš ja Otar Taktakišvili. Palju on osaletud suurvormide esitamisel, sh. kuulsate dirigentide (Riccardo Muti, Leif Segerstami, Gennadi Rožděstvenski, Paavo Berglundi, Neeme Järvi, Esa-Pekka Saloneni, Saulius Sondeckise, Eri Klasi, Paavo Järvi jmt.) käe all. Enim on esitatud Šostakovitši 13. sümfooniat „Babi Jar" (koos Detroidi, Los Angeles, Tampere ja Jeruusalemma sümfooniaorkestriga) ning Sibeliuse sümfooniat „Kullervo" (koos Stockholmi Kuningliku Sümfooniaorkestriga, Minneapolise ja Tampere sümfooniaorkestriga, Hamburgi Linnaorkestriga ja Toulouse'i Rahvusliku Sümfooniaorkestriga). Huvitavaid *a cappella* kavu on RAM-iga välja toonud külalisdirigendid Robert Sund, Josep Prats, Lev Sivuhhin, Chifuru Matsubara ja Kaspars Putniņš. RAM on esinenud paljudes maades, viimastel aastatel pms. Euroopas ja Põhja-Ameerikas (sh. 3 pikka ringreisi USA-s). 19 laserplaati, sh. „Kullervo" (*Virgin Classics*, 1997), „Vision of Estonia" I ja II ning „Cherubini „Requiem"" (*Alba Records*); plaadistused ka firmadega *Deutsche Grammophon*, *Sony*, *Finlandia*, *CCn'C*, *ERCD* jmt. Keskm. 80–90 kontserti aastas.

B: G. Ernesaks. *Laine tõuseb.* Tln., 1983; H. Uibo. *Killukesi jäämäe veealusest osast.* Tln., 1998; *ENSV Riiklik Akadeemiline Meeskoor.* Tln., 1975; *RAM 40.* Tln., 1984. ▾

Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinnas asuv info-, teadus- ja kultuuriasutus; asut. 1918. Oli 1918–40 Riigirmtk. (parlamendirmtk.), 1940–41 ENSV Riigirmtk., 1944–53 ENSV Riiklik Rmtk., 1953–88 F. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklik Rmtk.; E. R. a-st 1988. 1989 taastati parlamendirmtk. staatus. E. R. paikneb Balti riikide suurimas rmtk-hoones (valminud 1993, arh. Raine Karp). Hoidlate maht on 5 mln. teavikut. 2002 oli rmtk. kasutuskogudes 3,2 mln. teavikut, registreeritud lugejaid oli 150 000. Rahvusrmtk. seaduse põhjal E. R. kogub, säilitab ja teeb kättesaadavaks kõik teavikud, mis on ilmunud Eestis, eesti k-s ja mis puudutavad Eestit, olenemata ilmumiskohast. Koostab riiklikku rahvusbibliograafiat, on trükitoodangu, raamatustatistika ning rahvusv. standardnumbrite ISSN, ISBN ja ISMN rahvuslik keskus. Saab igast Eestis ilmunud raamatust sundeksemplari. Vanim raamat on Kölni teoloogi Lambertus de Monte teos „Copulata super tres libros Aristotelis De anima..." (Köln, 1486), vanim Eestis trükitud teos Tartu ülikooli prof-i Friedrich Meniuse uurimus „Historischer Prodromus des Liefflandischen Rechtens and Regiments" (Dorpat, 1633). Parlamendirmtk-na teenindab E. R. Riigikogu, valitsust ja teisi põhiseaduslikke institutsioone, koostab Eesti õigusbibliograafiat, peab Riigikogu arhiivi, on 11 rahvusv. organisatsiooni depoormtk. Teadusliku humanitaarrmtk-na tagab humanitaar- ja sotsiaalteadustealase informatsiooni. Raamatukogunduse teabekeskusena vahendab erialainfot, korraldab rmtk-töötajate täiendusõpet, teeb raamatukogundus-, bibliograafia-, raamatuteadus- ning informaatikaalaseid uurimistöid. Annab välja ajakirja „Raamatukogu". Tegutseb kultuurikeskusena, kus toimuvad näitused, kontserdid, konverentsid jms. ◂ 1

Eesti Rahvusteater, 1945–49 Saksamaal tegutsenud pagulaseestlaste kutseline teater, asutati Schwarzenbekis, tegutses Oldenburgis. Ligi 30-liikmelist truppi (sh. Helmi Aren, Lydia Vohu, Kadi Taniloo, Maret Pank, Niini Loona) juhtisid Jaan Mürk ja Kaarel Söödor. Eelistatud oli rahvuslik repertuaar, koos nn. kire-

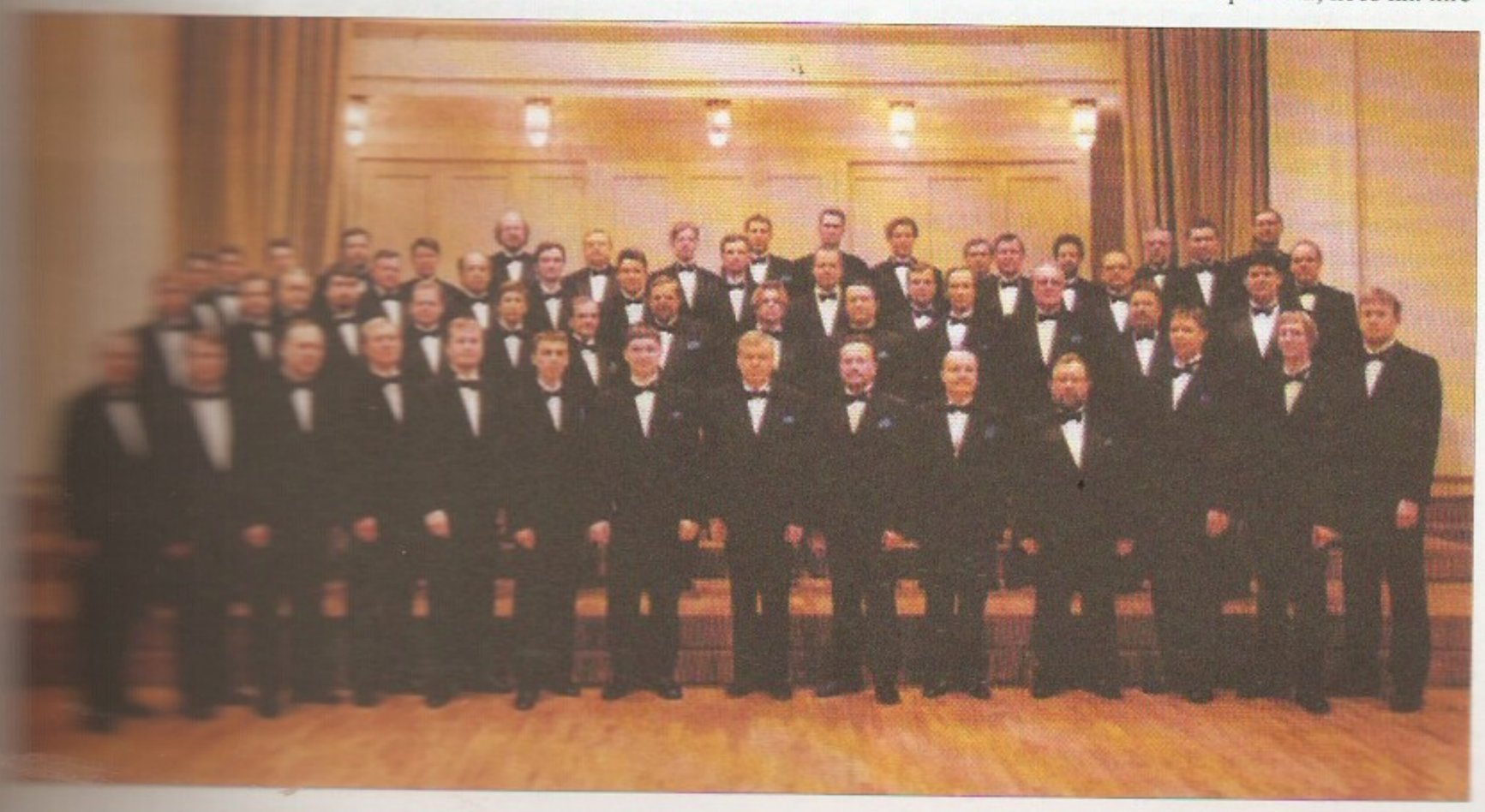

vate kavade ja operetipõimikutega anti kokku 250 etendust. Hiljem asutas K. Söödor Kanadas samanim. teatri (✧Eesti Rahvusteater Kanadas). Vt. ka 11. kd., lk. 664. ▸

Eesti Rahvusteater, 1972 Torontos asut. Kanada eestlaste teater. Selle rajasid Söödorite perekond ja teise sealse eestlaste teatri (✧Eesti Rahvusteater Kanadas) näitetrupist eraldunud teatritegelased. Teatri juhiks sai Ain Söödor, lavastasid Lydia Vohu, Asta Söödor, Endla Komi, Harri Mürk jmt. L. Vohu on koos Peeter Paul Lüdigi ja Roman Toiga lavale toonud ka operette. Omal ajal heatasemelist teatrit mõjutab nüüdisajal noorte tegijate ja vaatajate vähesus. Vt. ka 11. kd., lk. 665—666. ▸

Eesti Rahvusteater Kanadas, 1951—81 Torontos tegutsenud pagulaseestlaste teater. Selle eelkäijaks oli Rein Andre juhitud trupp Eesti Näitlejad Kanadas (1949—51). E. R-i K-s asutasid Saksamaalt ümberasunud kutselised näitlejad Kaarel Söödor, Maie Suurallik, Lydia Vohu jmt. Rahvusliku draama kõrval olid kavas klassika ja kaasaegse maailma menukirjanike teosed. Riina Reinik ja Rudolf Lipp panid 1960 aluse Kanada eestlaste suvekodu Seedrioru vabaõhulavastuste tänini kestvale traditsioonile. Teatrijuhid: K. Söödor (1951—72), R. Andre (1972—74), R. Reinik ja R. Lipp (mõlemad 1974—81); lavastasid ka Arvo Vabamäe, L. Vohu, Endla Komi jmt. Vt. ka 11. kd., lk. 665—666. ▸

Eesti Rahvusvaheliste Autovedajate Assotsiatsioon, lüh. ERAA, mittetulundusühinguna tegutsev autovedusid tegevate ettevõtjate ühendus, a-st 1992 Rahvusv. Maanteetranspordi Liidu (IRU) liige. ERAA asutasid 74 ettevõtet 30. X 1991, 2002. a. oli liikmeid 460. 2002. a. auditeeritud andmetel oli ERAA omakapital 33 mln. ja käive 84 mln. kr. ERAA-l on tütarettevõte OÜ ERAA Service. ▸

Eesti Raudtee, AS Eesti Raudtee, kaubavedudega tegelev ettevõte; asut. 1870. E. R. aktsiakapital on 300 mln. kr., millest 66 % kuulub *Baltic Rail Services*'ile ja 34 % EV-le. 2002 oli E. R. aastakäive 1,8 mrd kr., millest kohalikud veod moodustasid 8,9 % ja transiit 84,3 %. Ligi 70 % veomahust moodustasid naftaveod (29,5 mln. t) ja ligi 83 % vedudest (35 mln. t) andis kaubavahetus Venemaaga. Töötajaid 3120. ▸

Eesti Reformierakond, lüh. RE, on asut. 18. XI 1994 Tallinnas, kui ühinesid Siim Kallase ümber koondunud uue erakonna algatusrühm ja Eesti Liberaaldem. Partei (ELDP, asut. 8. III 1990). Kandis esialgu nime Eesti Reformierakond — Liberaalid. A-st 1996 on Liberaalse Internatsionaali, a-st 1998 Euroopa Liberaalse ja Dem. Reformierakonna täisliige. Esimees on a-st 1994 S. Kallas. Häälekandja a-st 2000 „Parimad Uudised". ▸

„Eesti Reklaamfilm", lüh. ERF, 1967 ENSV Riikliku Kinokomitee alluvuses asut. reklaamibüroo (filmistuudio õigustes), a-st 1986 loominguline tootmiskoondis, mis valmistas tellijaile (ER, ETV, kaubandusettevõtted) reklaamfilme ja -saateid, audiovisuaalseid programme jms. Selle asutaja ja juht oli Peedu Ojamaa. Aastas toodeti üle 300 reklaamfilmi, stuudio oli NSV Liidu suurim, tal olid töörühmad Riias, Leningradis ja Moskvas. 1976 loodi ERF-i juurde Spinnakeri toimetus, kes korraldas spordi- ja reklaamiüritusi. Korraldati ka sarisaateid koos ETV-ga („Reklaamiklubi", „Vaata kööki", „Ringliiklus", mälumängud jm.) ning ER-iga („Meelejahutaja", „Kultuurikaja", spordiülekanded jm.). 1998 lõpetasid ERF ja 1990. a-te alguses temast eraldunud BDF Reklaamiklubi tegevuse. ▸

Eesti Richard Wagneri Ühing on asut. 12. XII 1990 Tallinnas prof. Eva Märtsoni (*Richard Wagner Verband Hannover* esimees) algatusel, on a-st 1991 rahvusv. Richard Wagneri ühingu (RWVI) liige. E. R. W. Ü. toetab Eesti ja Saksamaa kultuurisidemeid ning Balti-

Eesti Raudtee. Logo

Eesti Reformierakond. Logo

Saksa kultuuriruumi ajaloo uurimist, edendab Eestis Wagneri isiku ning loominguga seonduvat tegevust, korraldades kontserte jmt. muusikaüritusi (sh. rahvusv. konverentsi „Wagner, ka Eestis", 2001). 1991—2003 on 22 noort Eesti muusikut külastanud ühingu stipendiumiga Bayreuthi festivali. Liikmeid 17 (2003), esimees Martti Raide (a-st 1998).

Eesti Riiklik Autoregistrikeskus, lüh. ARK, on asut. 1991, nov-st 2002 kuulub Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i valitsemisalasse. 1. I 2000 liideti ARK-ga Riiklik Traktorikeskus. Põhiülesanded on Eestis kasutatavate mootorsõidukite, trammide ja nende haagiste ühtse riikliku tehnopoliitika elluviimine, juhtide väljaõpe, arvestuse pidamine liiklusregistris ning Eestis väljaantud juhilubade üle. ARK koosneb keskuse osakondadest ja teenistustest ning 17 büroost (igas maakonnas, lisaks Tallinnas ja Narvas). ▸

Eesti Riiklik Kirjastus, ✧„Eesti Raamat".

Eesti Riiklik Nukuteater, 1952—58 Eesti Vabariiklik Nukuteater, 1958—89 Eesti NSV Riiklik Nukuteater, on asut. 1952 Tallinnas. Trupp moodustati Draamateatrist tulnud näitlejatest (Helmut Vaag, Raivo Kuremaa, Ants Kivirähk, Lo Tui, Olaf Paesüld jt.), kellega peagi liitusid teistest teatritest tulnud Oskar Liigand, Bruno Mitt jmt. ning Tallinna Riikliku Draamateatri õppestuudiost Ingrid Kivirähk ja Uno Leies. 1963 tegi oma esimese lavastuse Leningradi kõrgkoolis nukuteatrinäitleja hariduse omandanud Rein Agur. 1960. a-il tegutsenud teatri oma õppestuudiost tulid näitlejaks Maie ja Hendrik Toompere, Harry Gustavson, Mare Soomre jt. Pikemat aega on teatris näitlejana ja lavastajana töötanud Väino Luup ja Helle Laas, näitlejana Meta Jürgo, Malle Peedo ja Tiina Tõnis. Kauaaegne nukukujur (1966—96) oli Elsa Starčenko. 1970. a-il hakkas põhil. lastele mõeldud sirmitükkide kõrvale ilmuma keerukamaid lavastusi.

Eesti Rahvusraamatukogu direktorid

1919—20	Hans [illegible] Roos
1920—24	Nikolai [illegible]
1924—26	August [illegible] Nuth
1927—36	Richard [illegible]
1936—40	Gottlieb [illegible]
1940—41	Bernhard [illegible] Veimer
1941—44	Arnold [illegible]
1944—53	Helene [illegible]
1953—66	Richard [illegible]
1966—71	Boris [illegible]
1971—72	Ludmilla [illegible]
1972—76	Viivi Kõ[illegible]
1976—84	Rein Kõ[illegible] mann
1984—98	Ivi E[illegible]
1998—	Tiiu V[illegible]

Eesti Rahvusteater. Logo

Eesti Rahvusteater Kanadas. Logo

Eesti Rahvusvaheliste Autovedajate Assotsiatsioon. Logo

Eesti Riiklik Nukuteater. Fuajee lagi

Näitleja toodi sirmi tagant välja. Mängukavas esialgu eelistatud Nõuk. rahvaste nukudramaturgiale, algupäranditele (Kangilaski, Leies, D. Normet) ja muinasjututöötlustele on lisandunud klassikalise kirjanduse dramatiseeringud (Lagerlöf, Tuglas, Tammsaare) ning lavastused täiskasvanuile (Shakespeare, Dürrenmatt, Ionesco, Kitzberg, Kivirähk). Noortest näitlejatest on silma paistnud Liivika Hanstin, Eva Püssa, Leino Rei jmt. 21. saj. algul on eesmärgiks seatud pakkuda lastele ja noortele mitmekesist ja eriilmelist teatrit — klassikalisest sirmitükist muusikalini. ◂2

Eesti Riiklik Sümfooniaorkester, lüh. ERSO, 1955—75 Eesti Televisiooni ja Raadio Sümfooniaorkester, on kutseline sümfooniaorkester. ERSO alguseks loetakse 18. XII 1926, kui läks esimest korda eetrisse oü-u Raadio-Ringhääling trio kontsert Hugo Schütsi juhatusel. Kasvas orkestriks 1930. a-il. 1939. a., kui orkestrijuhi kohale asus Olav Roots, oli orkestris (tollal Riigi Ringhäälingu sümfooniaorkester) 39 mängijat. Tema töö orkestriga kestis ka II maailmasõja ajal, mil Tallinnas jätkusid sümfooniakontserdid. Mobiliseeritud muusikuist moodustati 1942 Jaroslavlis sümfoniettorkester, mille juures alustas dirigenditegevust Roman Matsov. Naasnud sügisel 1944 Tallinna, liideti sümfoniettorkester Riigi Ringhäälingu sümfooniaorkestriga. Sõjajärgseil aastail juhatasid orkestrit Paul Karp, Leo Tauts, Sergei Prohhorov ja R. Matsov. Nõuk. repertuaaripoliitikast hoolimata õnnestus R. Matsovi juhatusel ette kanda Bachi, Händeli, Mozarti, Beethoveni ja Schuberti vokaalsümfoonilisi suurteoseid, ka tõi orkester NSV Liidus esiettekandele Stravinski, Schönbergi, Weberni, Orffi jpt. teoseid. Mitme Dmitri Šostakovitši sümfoonia kolmas esitus toimus Moskva ja Leningradi järel Tallinnas. A-st 1960 juhatas ERSO-t Neeme Järvi, kes laiendas oluliselt repertuaari; sagenesid kontserdireisid ning elavnes salvestamine ER-ile ja heliplaadifirmale *Melodija*. Peeter Lilje juhatusel salvestuti rohkesti Eesti (sh. Rudolf Tobiase oratooriumi „Joonase lähetamine" esiettekanne) ja maailma muusikat. 1990. a-te algul läksid peaaegu pooled orkestrandid tööle välismaale, pms. Soome, ja Arvo Volmer pidi kujundama sisuliselt uue orkestri. Kolmel hooajal on ERSO-l olnud resideeriv helilooja: 1997/98 Eino Tamberg, 1998/99 Raimo Kangro ja 2003/04 Tõnu Kõrvits. A-st 2001 on ERSO peadirigent ja kunstiline juht Peterburi uue dirigeerimiskoolkonna silmapaistvaimaid esindajaid Nikolai Aleksejev, kontsertmeister on Arvo Leibur; 2002 sai ERSO kunstiliseks nõustajaks Paavo Järvi. ERSO on palju esinenud NSV Liidus (Karjalast Siberini, Kesk-Aasiast Taga-Kaukaasiani), sh. 1976—86 igal hooajal Leningradis ja Moskvas. Välisreise on 1972—2002 tehtud kokku 40: on esinetud Šveitsis (Yehudi Menuhini festivalil *Gstaad Musiksommer*), Saksamaal (sh. Münchenis festivalil *Europamusicale* ja 2002 Nürnbergi rahvusv. orelifestivalil), Venemaal (Peterburi Filharmoonia Suures saalis, Moskva Konservatooriumi Suures saalis), Rootsis, Soomes, Kuveidis, Bulgaarias, Rumeenias, Lätis, Leedus jm. ERSO-t on juhatanud Herman Abendroth, Nikolai Malko, Igor Stravinski, Karel Ančerl, Albert Coates, Carlo Zecchi, Kurt Sanderling, Arvīds Jansons, Māris Jansons, Kurt Masur, Jevgeni Svetlanov, Paavo Berglund, Leif Segerstam, Juri Temirkanov, Jin Wang, Andrei Tšistjakov jmt. mainekas välismaa dirigent ning enamik Eesti dirigente (Jüri Alperten, Olari Elts, Tõnu Kaljuste, Andres Mustonen, Paul Mägi, Vello Pähn jt.). ERSO-ga on esinenud viiuldajad David ja Igor Oistrahh, Gidon Kremer, Tatjana Grindenko, Liana Issakadze, Vladimir Spivakov, Viktor Tretjakov ja Sergei Stadler, tšellistid Natalia Gutman, Frans Helmerson, Arto Noras ja David Geringas, pianistid Emil Gilels, Boris Berman, Peter Donohoe, Maria Grinberg, Aleksei Ljubimov ja Olli Mustonen jpt. solistid. ERSO on salvestanud arvukalt laserplaate, sh. „Arvo Pärt — Summa" ja „Sibelius — Jungfrun i tornet" (2002, *Virgin Classics*), 4 laserplaati Eduard Tubina sümfooniatega (1999—2002, *Alba Records*), Eino Tambergi autoriplaat (2000, *Antes Edition*), Artur Kapi oratoorium „Hiiob" (1997, ER), „Dirigeerib Peeter Lilje" (1996, ER), R. Tobiase oratoorium „Joonase lähetamine" (1995, BIS), „Eesti Poistekoor ja ERSO" (1995, ER) ja „Heino Eller — sümfoonilist loomingut" (1994, Forte).

B: *Eesti Riiklik Sümfooniaorkester 75.* Tln., 2001. ▲◂1

Eesti Riiklik Teatriinstituut, lüh. ERTI, 1946—50 Tallinnas tegutsenud teatrialane kõrgkool, mis valmistas ette kolm lendu draamanäitlejaid. Esimene kursus võeti vastu 1945 Draamateatri juurde ajutiselt moodust. Riiklikku Draamastuudiosse, kolmas lend lõpetas 1951 (instituudi sulgemise tõttu) TRK juures. Õppejõududena tegutsesid Priit Põldroos (ka dir.), Leo

Eesti Riiklik Sümfooniaorkester. Logo

Kalmet, Ants Lauter, Felix Moor, Helmi Tohvelman, Albert Üksip, Leo Soonpää jmt., jätkates sisuliselt sõjaeelse TK Riikliku Lavakunstikooli suundumusi.

Eesti Riiklik Vene Draamateater, 1948 Tallinnas asut. teater (1948—90 Eesti NSV Riiklik Vene Draamateater). Nõuk. ajal oli trupile iseloomulik suur näitlejate ja lavastajate voolavus, mida soodustas kuulumine NSV Liidu venekeelsesse teatrisüsteemi. EV ajal on trupp olnud üsna püsiv, kuid probleeme on tekkinud järelkasvuga. 2002 võttis Oleg Tabakov Tallinnast ühe kursuse Moskvasse õppima. Mängukavas on eelistatud vene klassikat ja nüüdisaegset näitekirjandust, harvemini mängitakse eesti autoreid. Teatris on töötanud silmapaistvaid lavakunstnikke, alates algusaastate Valentin Arhipenkost ja Paul Varandist kuni 1950.—80. a-te esinäitlejate Vjatšeslav Sirini, Veera Fjodorova, Anastassia Bedredinova ja Jevgeni Vlassovini. Tänapäeva tippnäitlejate hulgas on mitme põlvkonna esindajaid, alates Tamara Solodnikovast ja Herardo Contrerasest kuni Larissa Savankova ja Aleksandr Ivaškevitšini. Kunstiline juht on a-st 1993 teatri esinäitlejaid Eduard Toman. Vt. ka 11. kd., lk. 662—663. ▸

Eesti Ringhäälingute Liit, lüh. ERL, ringhäälinguasutusi koondav mittetulundusühing. Asut. 1992 Eesti Kohalike Raadiote Liiduna, ERL-iks korraldati ümber 1994. ERL-il on 15 liiget (2 teleasutust, 12 raadioasutust ja 1 programmitootja), mis annavad u. 90 % eraringhäälingute käibest. ERL kirjastab erialakirjandust, korraldab koos Eesti Ajalehtede Liiduga Eesti Meediakeskuses ajakirjanike täienduskoolitust, edendab meediaeetikat ja osaleb seadusloomes. 1997 sõlmis ERL Eesti Autorite Ühinguga raamlepingu teoste ringhäälingujaamades kasutamise kohta. 1999 rajas ERL koos ER-i, ETV, Ringhäälingu Saatekeskuse ja Türi linnavalitsusega Eesti Ringhäälingumuuseumi (avati 18. XII 2001 Türil). ERL kuulub alternatiivraadiojaamade liitu AMARC. 2

Eesti Roerichi Selts [*rö:rih*] tegeleb Vene maalikunstniku, ajaloolase, filosoofi ja ühisk-ategelase Nikolai Roerichi ja tema pereliikmete (abikaasa, filosoofi ja orientalisti Jelena Roerichi, ning poegade, orientalisti Juri Roerichi ja maalikunstniku Svjatoslav Roerichi) loomingulise, teadusalase ning filosoofilise pärandi uurimise ja populariseerimisega. Selts asutati dets. 1937, lõpetas tegevuse 1940, taasasutati 26. VIII 1989. Tutvustab perekond Roerichi elu ja tegevust näituste, loengute jms. ettevõtmiste ja artiklite kaudu ning jätkab rahvuslike kultuurimälestiste säilitamiseks ja kaitseks asutatud Roerichi pakti ja Rahu Lipu Eesti algatuskomitee (1937—40) tegevust. N. Roerich külastas mitu korda Eestit ning suhtles Eesti kultuuritegelaste ja kunstnikega.

Eesti Roheline Liikumine, lüh. ERL, keskkonnakaitsega tegelev valitsusväline organisatsioon. Asut. 23. V 1988, et takistada Virumaal NSV Liidu keskvõimu kavandatud fosforiidikaevandamist (✧fosforiidisõda). 1991 eraldus ERL-ist praeguseks tegevuse lõpetanud pol. tiib. Samal aastal koostati ERL-i laiaulatuslik üldprogramm, 2002 valmis programm „ERL-i keskkonnapoliitika". Keskkonnaprojektidega tegeldakse seitsmes alalises töörühmas (energeetika ja atmosfääri, noorte, säästva tarbimise, planeeringute jälgimise, transpordi ja veekaitse töörühm ning metsatoimkond), peale selle teostatakse lühiajalisi üksikprojekte. Vanim töörühm on metsatoimkond, selle põhiettevõtmisi on ebaseadusliku metsaäriga võitlemine ja metsa sertifitseerimise toetamine. Transpordi töörühm toetab linnaliikluses ühistranspordi arendamist ja autokesksuse vähendamist, energeetika ja atmosfääri töörühma eesmärk on taastuvate energiaallikate laialdasem kasutuselevõtt, säästva tarbimise töörühm juurutab säästvaid tarbimisharjumusi, veekaitse töörühm tegeleb nii Läänemere kui ka siseveekogude ja põhjavee kaitsega, planeeringute jälgimise töörühm hoiab silma peal Eestis tehtavatel detail- ja üldplaneeringutel, millega võib kaasneda negatiivne keskkonnamõju. Noorte töörühm keskendub keskkonnateadlikkuse suurendamisele. ERL korraldab seminare, konverentse, talguid, töölaagreid ja protestiaktsioone. Igal kevadel toimub roheliste mitmepäevane tuhandete osavõtjatega rattaretk. ERL osaleb msg. riiklikes ekspertkomisjonides ning kuulub mitmesse rahvusv. organisatsiooni: nt. Maa Sõbrad (*Friends of the Earth*), ✧Puhta Läänemere Ühendus, Taiga Päästmise Võrgustik (*Taiga Rescue Network*) ning Transport ja Keskkond (*Transport & Environment*). Ilmunud on publikatsioone, nt. Håkan Pleijeli „Ökoloogiaraamat" (1993), „Mets ja kultuur" (koostaja Rein Ahas, 1997), „Keskkonnaraamat" (koostaja Tõnu Oja, 1997), „Tallinna liiklus ja elukeskkond" (koostaja Mari Jüssi, 1998) ja „Geenitehnoloogia: kas midagi hirmsat?" (koostaja Mart Meriste, 2002). Koostöös teiste keskkonnaorg-dega on 1988—2002 ilmunud 23 nr-t aperioodilist üllitist „Keskkonnajuht", mille iga väljaanne on pühendatud ühele kindlale temaatikale. ▸

Eesti Roheline Rist, lüh. ERR, mittetulundusühing, mille eesmärk on Eesti looduskaitseorg-de tegevuse ühendamine ja koostöö tegemine Rahvusv. Rohelise Risti Genfis asuva peakorteriga; asut. 15. IV 1993. Tähtsaimad tegevusalad on säästva arengu suunamine,

Eesti Ringhäälingute Liidu liikmed (2003)

OÜ Ajaga Sammu (Ring FM)
AS Kuma (Kuma Raadio)
OÜ MKS Grupp (Raadio Viru)
OÜ Pärnu Meedia (Raadio Pärnu)
OÜ Raadio Kadi
OÜ Raadio Ruut
AS Mediainvest Holding (Star FM, Power Hit Radio)
Taevaraadio AS (Sky Plus, Sky Radio, Russkoje Radio)
AS Trio LSL (Kuku, Uuno, Eeva, Raadio 100, Elmar, Uuno Pluss)
AS Wodlinger International Tallinn (Super FM)
MTÜ Raadio 7
Tartu Pereraadio Ühing (Kristlik Pereraadio)
AS Kanal 2
AS TV 3
Filmimees OÜ (programmitootja)

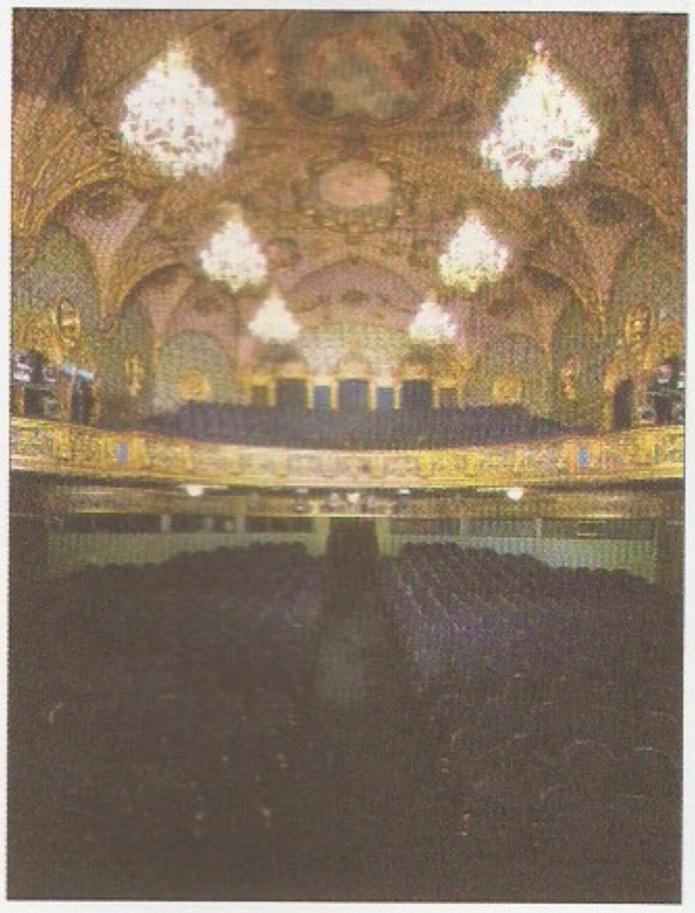

Eesti Riiklik Vene Draamateater. Saal

Eesti Riiklik Vene Draamateater. Logo

Eesti Roheline Liikumine. Logo

Eesti Ringhäälingute juhid

1992	[illegible]
1993	[illegible]
1994	[illegible]
1995—96	[illegible]
1997—2001	[illegible]
2002—	[illegible]

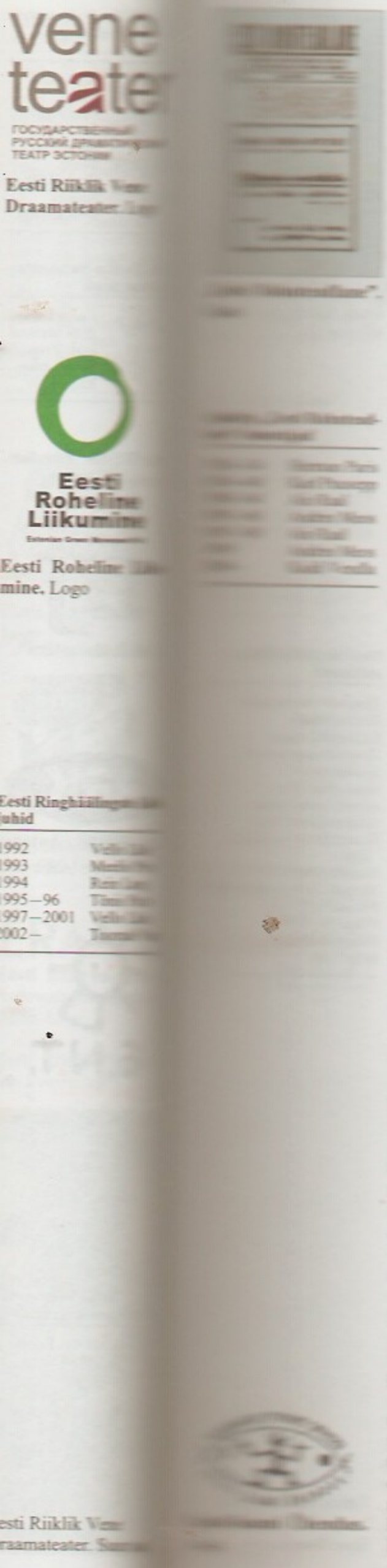

Läänemere ja metsade kaitsmine ning maaelu edendamine. Jaan. 1997 asutati ERR-i algatusel Maailma Hapnikufond.

Eesti Rohumaade Ühing ühendab rohumaaviljelusala teadlasi, nõustajaid, sordiaretajaid ja praktikuid; asut. 31. I 1930 (Eesti Niidu ja Karjamaa Ühing), lõpetas 1940 tegevuse, taasasut. 16. IV 1993. Arendab rohumaaviljelust ja rohumaade uurimist, uurib ja täiendab rohumaade korraldamise korda, levitab rohusõõdatootjate hulgas erialateadmisi ja -oskusi. A-st 1994 Euroopa Rohumaade Föderatsiooni täisliige. Ühinguse kuulub üle 80 liikme. Esimehed: Hindrek Older (1993—99), Are Selge (1999—2002) ja a-st 2002 Heli Meripõld.

„Eesti Rohuteadlane", farmaatsiaajakiri. Ilmus 1926—40 Akadeemilise Rohuteaduse Seltsi ja Eesti Rohuteadlaste Ühingu kuukirjana, taastati 1990 TÜ farmaatsia inst-i juures (4 nr-t aastas), a-st 2000 ilmub Eesti Apteekrite Liidu väljaandena (6 nr-t aastas, trükiarv 2003. a. 500). ◂

eestirootslased, rannarootslased (endanimetus *mihofolke* 'saarerahvas'), Eesti rahvusvähemus, mis on kujunenud Eestisse asunud rootslaste assimileerumisel eestlastega. Rootslaste asustusalad on olnud Ruhnu, Hiiumaa, Läänemaa rannikualad ja saared (Sutlepa, Rõuküdi, Vormsi, Noarootsi ja Osmussaar), Loode-Harjumaa rannikualad ja sealsed saared (Nõva, Vihterpalu, Pakri saared, Kurkse, Pakri ps. ning Naissaar). Palju elas rootslasi ka Haapsalus ja Tallinnas ning 13.—17. saj. Saaremaa, Lõuna-Läänemaa, Ida-Harjumaa ja Lääne-Virumaa rannikul. Vanimad dokumentaalsed tõendid rootslaste Eestis elamise kohta on pärit 13. ja 14. saj. vahetuselt (esimene dokument on Haapsalu linnaõigus 1294). Orduaja lõpul elas Eestis 5000—7000 rootslast (u. 2—3 % rahvastikust). 1934 oli Eestis 7641 rootslast (0,68 % rahvastikust). Enamik rootslaste asustusi tekkis kiriku valdusaladele (Saare-Lääne piiskopkond, Padise klooster, Pirita klooster), sisserände hoogustus pärast Jüriöö ülestõusu (1343—45). 1341 sätestas Kuramaa piiskop Rootsi õiguse, mis tähendas pms. piiratud koormisi ja isiklikku vabadust. Just viimane eristas rootslasi eestlastest talupoegadest, kes olid sunnismaised, hiljem ka pärisorjad. Siiski ei olnud rootslased ülemklass, vaid tavalised põllumehed ja kalurid, ka linnades elanud rootslased kuulusid enamasti lihtklassi. Orduriigi lagunemisele järgnenud Rootsi ajal e-te olukord halvenes. Kiriku- ja kloostrimaad läänistati, talupõllud muudeti mõisapõldudeks, suurenesid maksud ja koormised. Baltisaksa ja Rootsi aadel ei tunnistanud rootslastest talupoegade õiguslikku eriseisundit. Pärast Põhjasõda kaotasid e-d oma senised õigused, kohati nende asustus hävis. Esimene rootsikeelne kool asutati 1650 Noarootsis, kuid see tegutses lühikest aega, lugema õpiti kodus ja pühapäevakoolides. Alles pärast 1850.—60. a-te talurahvaseadusi asutati koole ka e-tele. 1873 asutas Rootsist saabunud misjonär Thure Emanuel Thorén Noarootsis õpetajate seminari. Venestamise ajal see suleti, koolide õppekeeleks sai vene k. 20. saj. algul venestamine nõrgenes ning tekkis e-te rahvuslik liikumine. 1902 hakkasid Johan Nyman ja Hans Pöhl välja andma rootsikeelset kalendrit, 1909 asutati haridusselts *Svenska Odlingens Vänner*, mis rajas ja toetas rootsikeelseid koole ning korraldas e-te haridus- ja kultuuritegevust. EV esimene põhiseadus andis rahvusvähemustele tõhusad tagatised. 1919 oli Ajutises Valitsuses e-tel oma rahvusminister (Hans Pöhl), 1919—40 haridusmin-i juures oma rahvusekretär (Nikolaus Blees). 1918 hakati välja andma rootsikeelset ajalehte „Kustbon", 1919 asutati oma pol. organisatsioon (*Svenska Folkförbundet*). 1925 jõustunud kultuuriautonoomia seaduse võimalusi e-d maj. kaalutlustel ei kasutanud, vaid piirdusid põhiseadusliku õigustega (omakeelne kool ja kohalik omavalitsus). Asutati Pürksi Põllutöökool ja Rahvaülikool (1920), Haapsalus rootsikeelne eragümnaasium (1931). 1930. a-te pol. muutused tõid kaasa e-te tugeva eestistamise. 1939 läksid põlised e-te asualad Osmussaar, Pakri saared ning Naissaar NSV Liidu sõjaväebaaside alla. 1943—44 siirdus mitu tuhat e-t Rootsi (sõja-aastail kokku u. 7000 e-t), Eestisse jäi neid tuhatkond. Rootsi läinud e-d on koondunud kultuuriühingusse *Kulturförnungen Svenska Odlingens Vänner*. On loodud rikkalik arhiiv, rmtk. ja väike muuseum ning antud välja hulk teadustöid, ülevaateid, mälestusi ja ilukirjandust. Jätkuvalt ilmub väljaanne „Kustbon". Tegutsevad piirkondlikud ja külaühingud. 1988 asutati Haapsalus ✧E-te Kultuuri Selts. Eestirootslaste tegevuse keskused on ka Rootsi-Mihkli (Tallinnas), Vormsi, Noarootsi ja Ruhnu kirikukogudus ning Haapsalus asuv Rannarootsi Muuseum. Eestirootsi murded kuuluvad rootsi k-e idamurde rühma. Neis on säilinud muinasrootsi k-le omaseid jooni ning nad on tänapäeva rootsi k-e oskajale mõistetavad vaid osaliselt. E-te rahvakultuuris on palju keskaegseid jooni, mis on Rootsis kadunud. Eriti vanapärased on olnud kombed ja kultuur saartel. Suure osa rahvapärandist (eriti Vormsil) hävitas 19. saj. II poole usuline ärkamisliikumine.

B: *Varjusurmast tõusnud: eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist maailmasõda*. [Koost. A. Sarv.] Tln., 1994.

Eestirootslaste Kultuuri Selts, lüh. EKS, eestirootsi kultuuripärandi huviliste ühendus. Asut. 27. II 1988 Haapsalus. EKS kogub, säilitab, uurib ja tutvustab eestirootslaste kultuuripärandit, toetab nende alade kultuurilist ja maj. arengut ning rootsi k-e õpetamist Eestis. Selts on eesti ja rootsi k-s välja andnud ajalehte „Ronor" (1988—96) ja kalendrit, korraldanud kodukandipäevi, näitusi, konverentse, kontserte ja kursusi, asutanud teadusrmtk. ja arhiivi ning 1993 Paslepa rahvaülikooli (osakond ka Haapsalus), a-st 2001 kannab see nime Rootsi Rahvaülikool Eestis. Koostööd tehakse Rootsis ja Soomes tegutsevate eestirootslaste org-dega ning msg. muude Põhjamaade organisatsioonide ja ametkondadega. Esimehed on olnud Ain Sarv, Ervin Johan Sedman ja Mart Laidmets.

Eesti Rukki Selts, lüh. ERS, rukkitootjate, -töötlejate ja teadlaste ühendus; asut. 24. III 2000, 105 liiget. ERS edendab rukki kasvatamist ja töötlemist ning propageerib rukkileiva tarbimist, selleks korraldab ta Eesti rukki päevi, foorumeid ja arutlusi. A-st 2000 annab ERS välja Rukkiräägu kultuuriauhinda (selle on saanud Mats Traat, Anu Raud ja Heldur Jõgioja). Väljaandeid: „Eesti rukki raamat" (2002), „Rahvuslik programm „Eesti rukis 2005"" (2002). Seltsi president on Vahur Kukk.

Eesti-Saami Ühendus, lüh. ESÜ, saamide jt. arktiliste rahvaste kultuuripärandit uuriv ja tutvustav kultuuriühing; asut. 30. X 1988 Tallinnas. ESÜ-sse kuulub üle 40 erinevast rahvusest kunstniku, muusiku, geograafi, saami folkloori ja keele uurija ning ajaloolase, nad on pärit paljudest riikidest (Põhjamaadest, Venemaalt). ESÜ peamine tegevus on saami kultuuri tutvustamine Eestis ja eesti-saami kultuurivahetuse korraldamine (kursused, seminarid, konverentsid, festivalid, laagrid, õppereisid, ekspeditsioonid, haridus- ja kultuuriprojektid) ning koostöö tegemine teiste ühendustega. Selts on korraldanud Eestis saami kultuuri päevi (1989—97). Tähtsündmus oli saami lauljatari Mari Boine kontsert „Jazzkaarel" (1997). Menukas on olnud saami pärimusrühmade ja kunstikollektiivide esinemine hõimupäevadel, folkloorifestivalidel ja Tallinna vanalinna päevadel. Koos Helsingi ja Tromsø ülikooliga on Koola ps-lt jt. saamide asualadelt kogutud hulgaliselt saami kultuuriväärtusi (laule, tantse, keelendeid, vanavara jms.). ESÜ on andnud välja laulu- ja infolehte. Esimehed: Mikk Sarv, Andres Heinapuu, Art Leete, Marju Sarv ja Ott Heinapuu. ◂

Eesti Seiklusturismi Assotsiatsioon, lüh. ESA, on asut. 2000, ühendab seiklusturismiga tegelevaid ettevõtteid. Põhieesmärk on seiklusturismi arendamine, selle maj. potentsiaali teadvustamine ning osalemine riikliku turismistrateegia kujundamisel. ESA liikmeks saavad atraktiivse, turvalise ja usaldusväärse seiklusteenuse pakkujad. ESA-sse kuuluvate ettevõtete tegevusalad on jalgratta-, kanuu- ja saanimatkad, ratsutamine, jahilaskmine, väikelennukil lendamine, langevarjuhüpped, lainelauasõit (surf), veesuusatamine, allveesport, mäesuusatamine, firmaürituste korraldamine jpm., lisandumas on punkrimajutus, reaktiivlennukil lendamine, tankisafari jm. Asutajad: Paap Kõlar, Aivar Ruukel, Aare Tamme ja Margus Timmo; tegevjuht on Paap Kõlar.

Eesti Seltsi Sümfooniaorkester asutati 1948 Stockholmis; asutaja dirigent Verner Nerep, kontsertmeistrid Zelia Aumere-Uhke ja Alfred Pisuke, liikmeid 25, harjutusruumid saadi Gertrudi kirikult. Esines rahvuslikel tähtpäevakontsertidel ja aktustel, andis iseseisvaid kontserte ja toetas eestlaste muusikalavastusi. Pärast Nerepi surma (1959) orkestri tegevus soikus.

Eesti Skautide Ühing, lüh. ESÜ, noorteorganisatsioon, mille eesmärk on pakkuda nii poistele kui ka tüdrukutele vaba aega sisustavat tegevust, arendada noori ühisk-a aktiivseteks liikmeteks ning täisväärtuslikeks EV kodanikeks. Eestis algas skautlus 1912. Skautide maailmaorg. WOSM (ingl *World Organization of the Scout Movement*) asutati 1922, selle asutajaliikmed olid ka Eesti skaudid. 1921—40 ilmus ajakiri „Eesti Skaut". 1940 skautlik liikumine keelustati, taastati 1988. ESÜ asutati 1995, 1996. a-st kuulub skautide maailmaorg-i WOSM. ESÜ liikmed on 6—11-aastased hundud, 11—16-aastased skaudid, 16—26-aastased vanemskaudid ja täiskasvanud skaudijuhid. Skaudiorg-i kuulumine on vabatahtlik ja noored tegutsevad väljaõppinud juhtide käe all. 2003 oli liikmeid 1200. A-st 1995 ilmub ajalcht „Eesti Skautide Ühingu Uudised" ja a-st 1990 rahvusv. levikuga ajakiri „Eesti Skaut". Peaskaut 1995—97 Tõnu Haavasalu, a-st 1997 Kristjan Pomm. ▸ 1

Eesti-Soome Sümfooniaorkester, lüh. ESSO, rahvusv. koosseisuga, professionaalsetest muusikutest koosnev projektiorkester, debüteeris Tallinnas 7. XII 1997. ESSO eesmärk on ühendada msg. maade pillimängutraditsioone ja pakkuda hoolikalt läbimõeldud muusikalisi ideid. Igal hooajal on need väljendunud eri kontserdisarjas: „Maailma muusikalised pealinnad" (1998/99), „Inimene" (1999/2000), „Sümfoonia" (2000/01), „Musica Grande" (2001/02) ja „Kirg või kannatus" (2002/03). ESSO esimene laserplaat „Luigelend" (2001, *Finlandia Records/Warner Music*) tutvustab klassika kõrval Veljo Tormise loomingut ja on saanud Saksa plaadiauhinna *Echo Classic Award* (2003). ESSO asutaja ja kunstiline juht on dirigent Anu Tali, kontsertmeistrina on esinenud Aubrey Murphy (Suurbritannia), Leho Ugandi (Soome), Lev Klõtškov ja Sergei Giršenko (mõlemad Venemaa).

Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus, lüh. ESDTÜ, föderalistid, aug. 1905 Tartus asut. sotsdem. organisatsioon, mille eesotsas olid Peeter Speek, Gottlieb Ast jt. Häälekandja oli ajaleht „Uudised". 8. XI 1905 avaldatud programmi projektis taotleti Venemaa dem. vabariiki, kõigile rahvastele täielikku omavalitsust, rahvaste üheõiguslikkust, emakeelset asjaajamist jm. ESDTÜ-l oli osk. Tallinnas, Tartus, Narvas ja mitmes Lõuna-Eesti asulas. ESDTÜ soostus olema VSDTP koosseisus autonoomse parteina, s. t. soovis VSDTP ülesehitamist föderalismi põhimõttel. VSDTP sellega ei nõustunud. Rev-i taandudes ESDTÜ tegevus hääbus.

Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööpartei, lüh. ESDTP, a-ni 1997 Eesti Dem. Tööpartei, on asut. 28. XI 1992. Kujunes iseseisvaks erakonnaks märtsis 1990 EKP lõhenedes (esimees Vaino Väljas), a-st 1996 ei pea end EKP õigusjärglaseks. Annab a-st 2000 välja ajalehte „Sotsiaalne Demokraatia: Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööpartei infoleht". A-st 1996 esimees Tiit Toomsalu.

Eesti Sotsialistide-revolutsionääride Partei, lüh. ESP, 17. —20. IX 1917 Tartus Eesti esseeride II kongressil (I kongress toimus juulis 1917) asut. partei. ESP KK-sse kuulusid Hans Kruus, Gustav Suits, Jaan Kärner, Erich Joonas, Hugo Raudsepp, Villem Ernits jt. Partei häälekandjad olid ajalehed „Töö Lipp" (1917), „Võitlus" (1918—19) ja „Töörahva Võitlus" (1919). ESP taotles Eesti osariiki Venemaa föderaalses dem. vabariigis, maa ühiskonnastamist ja jaotamist töönormi järgi, kuid eitas proletariaadi diktatuuri ja võimu võtmist enamlaste poolt. Partei vasaktiib läks dets. 1917 koalitsiooni enamlastega, kuid eriarvamused Eesti iseseisvuse küsimustes tõkestasid 1918. a. algul selle koostöö. 1918—19 toetas ESP küll Eesti dem. vabariigi loomist, kuid keeldus minemast koos kodanlike parteidega koalitsioonivalitsusse. 1920. a. märtsis ühines ESP ESDTP-st eraldunud vasakäärmuslastega ning asutati ✧Eesti Iseseisev Sotsial. Tööliste Partei.

Eesti Sotsialistlik Tööliste Partei, lüh. ESTP, maist okt-ni 1917 Eestimaa Sots-dem. Ühendus, 1917—25 Eesti Sots-dem. Tööliste Partei (lüh. ESDTP), reformistlik vasakpartei, mille asutasid mais 1917 Eesti vähemlased (menševikud). I kongressil (okt. 1917) muudeti partei nime ja võeti vastu programm, mis tugines põhil. VSDTP programmile. Erinevalt enamlastest ei pidanud ESDTP võimalikuks, et Venemaa kodanlik rev. kasvab kiiresti sotsial. rev-ks. Alates jaan-st 1918 toetas ESDTP Eesti iseseisvumist. 1917 o[k]. ESDTP pol. mõju palju väiksem kui enamlaste partei mõju, kuid Vabadussõja ajal tema toetajaskond laienes. 1918—20 kuulusid ESDTP esindajad EV valitsusse. Asutava Kogu valimistel (apr. 1919) kogusid sots-dem-d $^1/_3$ häältest. ESDTP juht August Rei valiti Asutava Kogu esimeheks. 1920—23 ESDTP mõju vähenes. Üks põhjusi oli temaga võistleva vasakerakonna — ✧Eesti Iseseisva Sotsial. Tööliste Partei — asutamine. I Riigikogu valimistel (1920) sai ESDTP 17 %, II Riigikogu valimistel (1923) 14 % häältest. ESDTP V kongressil (1922) täiendati partei programmi, põhieesmärgiks seati kodanike õiguste ja vabaduste tagamine ning vaesema rahva maj. ja sotsiaalsete huvide kaitsmine.

Tartus Rüütli [illegible] hoone, kus on [illegible] **Spordimuuseum**

Eesti Skautide Ü[illegible] Rinnamärk

Eesti Skautide Ü[illegible] auhinnad

Hundude tunnustus[illegible]
Hoolas hundu
Eeskujulik hundu
Skautide tunnustus[illegible]
Hoolas skaut
Eeskujulik skaut
Juhtide tunnustus[illegible]
Nooremskautmaster
Skautmasteri väl[illegible] õigus
Skautmaster
Skaudijuhtide tee[illegible]
Põhjatähe III järk
Põhjatähe II järk
Põhjatähe I järk
Hõbe hunt

Äriimees Urmas Sõõrumaa soovitab spordipoliitikutel rohkem sisuliste asjadega tegeleda / lk 8 ►

EESTI
Spordileht
Number 10 12. märts 2003 Hind 10 krooni

Kaugem eesmärk oli endiselt üleminek sotsialismile. 1. XII 1924 toimunud kommunistide ebaõnnestunud riigipöördekatse vähendas järsult EKP mõju, seoses sellega kasvas ESDTP osatähtsus. 1925 ühines ESDTP-ga *Iseseisev Sotsial. Tööliste Partei, ühinenud partei nimeks sai ESTP, juhid olid Karl Ast, Mihkel Martna ja A. Rei. ESTP on kuulunud ka Sotsial. Töölisinternatsionaali. Riigikogu valimistel sai ESTP 1926 23 %, 1929 24 % ja 1932 22 % valijate häältest. 1920. a-te II poolel ja 1930. a-te alguses kuulusid sotsialistid mitu korda valitsuskoalitsiooni. 1928—29 oli A. Rei riigivanem.

1930. a-te alguses tugevnesid ESTP-s sisevastuolud. Vasaktiib (Nigol Andresen, Aleksander Jõeäär, M. Martna jt.) kritiseeris parempoolsete juhtide ja kodanlike parteide koostööd. 1934 ESTP lõhenes. 1935 keelas Konstantin Pätsi valitsus parteid, seoses sellega seiskus ka ESTP tegevus. Juulis 1935 sõlmis rühm vasaksotsialiste, kes tegutses aktiivselt aü-tes, koostöölepingu EKP-ga.

Suvel 1940 osales osa vasaksotsialiste koos kommunistidega NSV Liidu valitsuse nõudel korraldatud riigipöördes ja Eesti liitmises NSV Liiduga. 1944 põgenes hulk endisi ESTP liikmeid Läände. 1945 asutasid nad koos teiste vasakpoolsetega Eesti Sotsial. Partei Välismaa Koondise, seda juhtis pikka aega Johannes Mihkelson. Välismaa Koondis osales sots-dem-de rahvusv. üritustel ja propageeris Eesti iseseisvuse taastamise ideed.1980. a-te lõpus oli Eestis taas võimalik asutada sots-dem. org-e. 1990 asutati Eesti Sots-dem. Partei (ESDP, esimees Marju Lauristin), mis võeti ka Sotsial. Internatsionaali. 1999 ühineti Rahvaerakonnaga (*Rahvaerakond Mõõdukad).

Eesti Sotsioloogide Liit, lüh. ESL, a-ni 1999 Eesti Akadeemiline Sotsioloogide Liit, Eesti professionaalseid sotsioloogе ühendav mittetulundusühing; asut. 1990. ESL-i eesmärk on arendada sotsioloogidevahelist koostööd ja erialast diskussiooni. Liikmeid u. 60, pms. ülikoolide õppejõud ja teadurid, uurimisasutuste ja -ettevõtete töötajad, riigiametnikud ning üliõpilased. ESL on Rahvusv. Sotsioloogide Assotsiatsiooni (ingl *International Sociological Association*, ISA) liige. ESL-i presidendid: Marje Pavelson (1990—94), Juhan Kivirähk (1994—96), Anu Narusk (1996—98) ja Mikko Lagerspetz (a-st 1998). 2000 valiti ESL-i auliikmeks Helsingi Ülikooli emeriitprof. Elina Haavio-Mannila.

Eesti Spordi Keskliit, lüh. ESK, Eesti spordiliitude keskorganisatsioon 1923—40 ja 1990—2001. Eelkäija oli 1920 asut. Eesti Spordi Liit. ESK asutajaid ja esimees (1925—29) oli Leopold Tõnson. Juhtis spordialaliite ja maakonnaspordiliite ning lahendas üldisi spordiprobleeme. Hõlmas 1940. a. 10 eriliitu (suurimad jalgpalli-, kergejõustiku-, käsipalli-, talispordi- ja võimlemisliit) ning 11 maakonnaliitu. Juhatuse valisid liikmesliitude esindajad, jooksvat tööd tegi spordibüroo. ESK juures asusid Eesti Noorte Spordiliit ja Eesti Spordikohus; tal oli 12 spordierialaõpetajat (treenerit) ja talle allusid maakondade spordiinstruktorid. ESK andis välja „Eesti Spordilehte." 1990 taastatud ESK ühines 2001 Eesti Olümpiakomiteega. Sel ajal kuulus ESK-sse 68 spordialaliitu (föderatsiooni), 15 piirkondlikku spordiorg-i ja 9 spordiühendust.

„Eesti Spordileht", 1. Tallinnas 1920—21 2 korda kuus, 1922—32 nädalalehena ja 1933—40 kuukirjana ilmunud Eesti Spordi Keskliidu väljaanne. Trükiarv 3000 (1940). — **2.** Eesti Olümpiakomitee väljaandel a-st 2003 Tallinnas ilmuv nädalaleht. Peatoim. Tiit Lääne. ◄ 1

Eesti Spordimuuseum on asut. 28. I 1963 Tartus. Tegutses 1967—2001 Pauluse kiriku tiibhoones, a-st 2001 asub Rüütli t-l end. postimajas. Muuseum kogub, säilitab, uurib ja tutvustab Eestiga seonduvaid kehakultuuri- ja spordialaseid materjale. E. S. korraldab näitusi, seminare ja konverentse ning avaldab trükiseid. 2002. a. juunis ületas säilikute arv 100 000 piiri.
B: *Eesti Spordimuuseum 40*. Trt., 2003. ◄ 1

Eesti Standardikeskus, lüh. EVS, tehnilise normi ja standardi seaduse alusel tegutsev mittetulundusühing. EVS-i asutasid 2000 EV Standardiameti (tegutses 1991—2000) asemele Eesti Kaubandus-Tööstuskoda, Eesti Tööandjate Keskliit ning EV nimel Majandusmin., on alates 24. IV 2000 EV valitsusega lepingulistes suhetes. Põhikirjalise tegevuse eesmärk on korraldada Eestis standardimistegevust ning teavitada rahvusv. org-de kaudu välisriike ettevalmistatavatest ja vastuvõetud Eesti standarditest. EVS on rahvusv. organisatsioonide ISO, IEC, CEN ja CENELEC liige. EVS-i juures tegutseb alates 7. V 2001 nõuandva organina 10-liikmeline nõukoda. Põhikapital on 90 000 kr. 2002. a. eelarve maht oli 6,6 mln. kr. Töötajaid 20.

Eesti Standardiraamatukogu asub Tallinnas. E. S-s säilitatakse Eesti ja teiste riikide ning rahvusv. standardiorg-de standardeid ja standardimistrükiseid ning osutatakse tasuta avalikke infoteenuseid. Asut. 1992 Standardiameti koosseisus (liideti Standardikomitee infoosk-a, Plaanikomitee ja ENSV Vabariikliku Teadusliku Tehnikarmtk. standardite kogud). A-st 2000 on E. S. Eesti Standardikeskuse struktuuriüksus. 2003 oli kogude suurus 148 900 arvestusühikut.

Eesti Statistikaselts, Eesti statistikute ühing, asut. 1992 Tartus. Seltsi tegevuse eesmärk on statistika arengu soodustamine, statistikaalaste teadmiste levitamine ja rakendamine Eesti majandus- ja ühisk-aelus ning rahvusv. koostöö teiste statistikaseltsidega. Selts korraldab eestikeelseid teaduskonverentse, mis hõlmavad mitmekesist temaatikat (nt. riigi-, rahvastiku- ja meditsiinistatistikat, registreid, kindlustusmatemaatikat ja -statistikat ning statistika tarkvara), osaleb rahvusv. konverentside korraldamises (1994, 1996, 1999 ja 2003 toimus Tartus rahvusv. statistikakonverents), üllitab konverentside väljaandeid ja seltsi teabevihikut (1993—2003 on ilm. 13 teabevihikut). Liikmeid 2003. a. 104. Presidendid: Ene-Margit Tiit (1992—2000), Tõnu Kollo (a-st 2000).

Eesti Statoil, AS Eesti Statoil, teeninduṣ- ja kütuseautomaatjaamade kett. E. S-i asutas 27. III 1991 *Svenska Statoil AB*, omanik on *Statoil ASA*. Tegevusalad: vedelkütuse, autotarvikute, auto varuosade, toidukaupade ja esmatarbekaupade müük, järelhaagiste rentimine, videolaenutus ja liikluskindlustuse müük. 1. I 2003 oli E. S-l 21 teenindusjaama ja 3 automaatjaama. ◄

Eesti Suurettevõtjate Assotsiatsioon, lüh. ESEA, msg. majandussektorites tegutsevatest ettevõtjatest

koosnev mittetulundusühing, mille asutasid 18. III 1996 37 suurettevõtjat. A-st 2003 kuuluvad assotsiatsiooni ainult füüsilisest isikust ettevõtjad.

„Eesti Sõna", Saksa okupatsiooni ajal 1941—44 (algul „Linna Teataja" nime all) ilm. päevaleht. Osa teksti oli saksa k-s. Väljaandjad olid Haridusdirektoorium ja kirjastus „Eesti Ajaleht", peatoim. algul Albert Kivikas, a-st 1943 August Oinas. Väljaandmine viidi Saksa väe taganedes üle Berliini, kus ilmus apr-ni 1945 2 korda nädalas.

Eesti Süsteemiinseneride Selts, lüh. ESIS, a-ni 1998 Eesti Automaatikute Selts, süsteemi- ja arvutitehnika ning automaatika valdkonnas tegutsevate inseneride kutseühing; asut. 12. III 1993 Tallinnas. Tegevuse eesmärk on erialase teabe levitamine, seltsi liikmete kutseoskuste täiustamine ja nende kutsealaste huvide esindamine ning kaitsmine. ESIS osaleb automaatikapäevade (2002 toimusid 40. automaatikapäevad) ja inseneripäevade ning messide korraldamises, viib läbi parima automatiseeritud süsteemi konkurssi, osaleb kutsestandardite väljatöötamises, koondab seltsi juurde erialaeksperte ja soovitab neid ettevõtjaile. Liikmeid 2003. a. 124 (sh. 41 juriidilist isikut), juhatuse esimees Raul Borkmann (a-st 2003).

Eesti Taimekaitse Selts, lüh. ETS, ühendab taimekaitsega tegelevaid isikuid ja organisatsioone; asut. 2. VI 1938 (Taimekaitse Edendamise Ühing, juhataja Elmar Leppik), suletud 1940, taasasut. 21. X 1991. ETS-i kuulub 80 liiget (2003). Selts korraldab õppereise, kursusi, seminare, konverentse, näitusi ja taimekaitsepäevi ning annab välja taimekaitsealaseid trükiseid. Esimehi: Artur Villemsoo (1991—98), Heino Lõiveke (a-st 1998).

„Eesti Talu", põllumajanduskuukiri, mis ilmus 1937—40 Tallinnas Põllutöökoja (1940 Põllutöömin-i ja Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi) väljaandel, vastutav toim. Voldemar Ojamaa. ▸

Eesti Tantsuagentuur on asut. 1998 Tallinnas. Eestvedajaks on olnud noored koreograafid ja tantsijad, kelle tegevuse eesmärk on Eesti tantsuelu arendamine ning tantsijatele ja koreograafidele loomingu- ning töövõimaluste pakkumine. Tehakse koostööd teatrite ja teiste etendusi korraldavate asutustega. A-st 1998 korraldab E. T. Eesti suurimat (ligi 6000 osavõtjat) tantsufestivali „Koolitants" (a-st 2002 rahvusv.) ja teeb ka ise meelelahutuslikke tantsulavastusi. E. T-i juures tegutseb mitu tantsustuudiot (Kaie Kõrbi balletistuudio, MRG tantsustuudio, Ester Hellermaa tantsustuudio). Asutuse juht on a-st 1998 Jaak Põldma, kes juhib (a-st 2001) ka ETV tantsualast saatesarja „Tour de dance". ▸

Eesti Tantsujuhtide Rahvatantsurühm, lüh. ETR, tantsuõpetajate loominguline õppe- ja kontsertühendus. Asut. 1966 Tallinnas, kunstilised juhid Kristjan Torop (1966—85), Heino Aassalu (1966—85) ja a-st 1985 Ülo Luht ja Pill Luht (a-ni 1997), tegevdir. Rein Kippar, liikmeid u. 50. ETR-i seminarkokkutulekutel (4—5 korda aastas, Eesti erinevais paigus) õpitakse pms. eesti pärimuslikke tantse, nende töötlusi ja autoritantse, kuid ka teiste rahvaste tantse ning msg. treeningusüsteemide metoodikat. ETR on korraldanud tantsu- jm. kollektiivide ühiskontserte („Kägara", „Nelja vaala kontsert", 2000). ETR-i liikmed on olnud piirkondlike ja üleriigiliste rahvatantsupidude juhid, nad on korraldanud rahvatantsualase loomingu võistlusi ja võistutantsimisi ning esinenud Eestis ja paljudes välisriikides (rahvusv. folkloorifestival „Judajaiset"), enamasti koos rahvamuusikaorkestriga „Pernava" (juht Tiina Kiibus). ETR on korraldanud ühisseminare ja -esinemisi USA eestlastest harrastustantsijatega. ▸

Eesti Tantsupedagoogide Liit, lüh. ETPL, rahva- ja lavatantsuõpetajate loominguline ühendus; asut. Mait Agu eestvõttel 1996. ETPL-i peamine suundumus on tantsupedagoogi ameti väärtustamine ja tema õiguste kaitsmine. ETPL-i toetusel avati 1998 TPÜ kultuuriteaduskonnas kultuurinõuniku-tantsujuhi eriala. ETPL korraldab regulaarselt tantsuõppe ja -õpetuse uuringuid (ankeetküsitlused ja nende analüüs) ning teeb tihedat koostööd TPÜ koreograafia õppetooliga, Rahvakultuuri Keskusega, Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsiga, Eesti Folkloori Seltsiga, Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutusega ja Eesti Rahvusliku Folkloorinõukoguga. Esimehed: Mait Agu (1996—98), Angela Arraste (a-st 1998). 44 liiget (2003), osakond Viljandimaal.

Eesti Tantsujuhtide Rahvatantsurühm (1996)

Eesti Tantsuagentuur Logo

Eesti Tantsuõpetajate Liit. Logo

Eesti Tantsuõpetajate Liit, lüh. ETÕL, kutseliste tantsuõpetajate ja võistlustantsijate loominguline ühendus, asut. 6. I 1933 Eesti Tantsuõpetajate Ühinguna, suletud 1940, taasasut. 1989; 63 liiget (2003). A-st 1993 *World Dance & Dance Sport Council*'i liige. Olnud Eesti-Soome maavõistluste ja klubidevaheliste võistluste korraldajaid. Kutselised tantsupaarid Arseni Poolgas — Marta Piiskop ning Herbert ja Carmen Küttim võitsid Euroopa ja maailma tiitlivõistlustel esikohti (1930, 1933). Kutselised tantsupaarid: Matis Toome — Helen Klandorf (1995—2002, 1999 EM-il V koht), Peep ja Ave Vardja (a-st 1999), Rainar Soosalu — Kristina Tennokese (a-st 2000) ning Eduard Korotin — Kristine Esko (a-st 2003). ETÕL on täiendanud oma liikmete kutsealaseid teadmisi, koolitanud uusi tantsuõpetajaid ja korraldanud rahvusv. meistrivõistlusi elukutselistele (Euroopa standardtantsude meistrivõistlus 1999). ▲

„Eesti Talu"

Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus, lüh. ETK, 1917—19 Tallinna Tarvitajateühisuste Liit, Eesti tarbijate- ja majandusühingute keskorgan 1917—41. ETK peamine tegevusala oli kaubandus (sh. väliskaubandus); ostis kokku põllum-saadusi ja varustas oma kaubandusvõrgu kaudu maapiirkondi põllutöömasinate ja -riistadega, väetistega, loomajõusöödaga ning toidu- ja tööstuskaupadega. Kuulus Eesti suurimate importijate hulka. Tarbijaskonna paremaks teenindamiseks tootis ka ise. ETK-l oli Põltsamaal veini- ja kohvitehas, Tallinnas Koplis põllutöömasinaid ja nende osi valmistav metallitehas, naela- ja tubakavabrik, keemiatehas „Orto" ja jahuveski, Pärnus, Paldiskis ja Saaremaal kalakonservitööstus, õmblustöökoda jms. 1939 omandas as-i E. J. Johansoni paberivabrik. 1937—40 andis välja ajakirja „Ühiskaubandus".

Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse liikmeid (ühingud)

1917
1920
1925
1930
1935
1939

1941 reorganiseeriti ETK Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklikuks Liiduks. 1

Eesti Teadlaste Liit, lüh. ETL, Eesti teadlaste organisatsioon, mis ühendab Eestis töötavaid, Eesti päritolu ja mujal Eestiga seonduvaid probleeme uurivaid teadlasi, asut. 1989 Tartus. Tegevuse eesmärk on osalemine EV arengustrateegia kujundamisel ja teaduse arengukontseptsiooni loomisel, teaduse ja kõrghariduse vajalikkuse teadvustamine ühisk-le, teaduse ja kõrghariduse integreerimise küsimustele lahenduse otsimine, osalemine teaduse ja kõrghariduse rahastamise süsteemi loomises ja selle mahu arvestamises, teadusorg-de ja -seltside koostöö arendamine ja teadlaskonna huvide teadvustamine ning kaitsmine. ETL korraldab kogu teadlaskonda haaravaid seminare, arutluskoosolekuid ja sümpoosione (nt. „Eesti tulevikusuundumused", 1994, 1995, 1996 ja 1997, „Eesti teaduskorralduse arutelu", 1997) ning annab välja ettekandeid ja teadustöid. ETL-il on olnud oluline osa teadusreformi käivitamises: asutatud on ✧Eesti Teadusfond ja Eesti Teadusnõukogu (praegu ✧Eesti Teadus- ja Arendusnõukogu). Liidu kõrgeim juhtorgan on kongress, mis valib volikogu, jooksvat tööd korraldab volikogu valitud juhatus, mille eesotsas on kaks kaasesimeest (Tallinnast ja Tartust). Liikmeid oli 2002. a. 163. 1

Eesti Teadusfond, lüh. ETF, on asut. 1990 riigiasutusena, 1997 korraldati ümber sihtasutuseks, mille tegevuse eesmärk on uurimistoetuste (grantide) andmise teel teadusuuringute rahastamine ja sellekohase teaduspoliitika elluviimine ning riigieelarveväliste vahendite hankimine teadusuuringute rahastamiseks. Sihtasutus korraldab üks kord aastas avaliku grantide konkursi, kus töörühmad ja üksikisikud võivad taotleda toetust uurimisprojektide täitmiseks, kogub andmeid teadusuuringute, uurimisprojektide ning teadlaste tegevuse tulemuslikkuse kohta ja analüüsib neid, tutvustab Eesti teaduse saavutusi ning kogub ja edastab teavet rahvusv. teadusorg-de, -programmide ning -fondide kohta. Toetuste andmise otsused teeb sihtasutuse nõukogu vastavate teadussuundade ekspertkomisjonide ettepanekute alusel. Ekspertkomisjonide koosseisu kuulub kokku üle 80 teadlase, kes esindavad Eestis viljeldavaid teaduserialasid. 2002. a. riigieelarvest eraldati ETF-ile toetusteks kokku 77,4 mln. kr., rahastati 782 projekti (neist 521 olid jätkuvad, 261 uued). A-st 1999 on ETF Euroopa Teadusfondi liige. ETF-i nõukogu esimees on olnud 1998—2003 Ene Ergma, a-st 2003 Jüri Allik.

Eesti Teadus- ja Arendusnõukogu, lüh. TAN, valitsuse juures olev nõuandev kogu, nõustab valitsust teadus- ja arendustegevuse strateegia küsimustes. Tegevuse eesmärk on nii kodumaise teaduse ja ettevõtluse rahvuslike ja riiklike vajaduste rahuldamine kui ka rahvusv. konkurentsivõime suurendamine. TAN-i eelkäija, Eesti Teadusnõukogu, asutati 1991, praegust nimetust kannab a-st 1993; 1991—93 oli nõukogu esimeheks Eesti TA president, a-st 1993 on esimeheks peaminister, liikmeid on 12 ning nõukogu koosseisu kinnitab Eesti valitsus, praegune koosseis on kinnitatud 13. X 2001.

Eesti Teaduste Akadeemia, 28. I 1938 riigihoidja dekreediga asut. personaalakadeemia, mille eesmärk oli üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse edendamine tegeliku elu vajadustest ja probleemidest lähtudes, asus Tartus (vt. 11. kd., lk. 481). Eesti TA tegevus lõpetati EV presidendi otsusega 17. VII 1940. 28. VII 1945 andsid ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P välja ühismääruse Eesti TA taastamise ja selle Eesti NSV TA-ks kujundamise kohta, seejuures võeti aluseks NSV Liidu liiduvabariikides juba olemasolevate akadeemiate tegevuse põhimõtted ja struktuur (vt. 11. kd., lk. 482). 6. IV 1989 tegi akadeemia üldkogu otsuse, mille kohaselt taastati akadeemia esialgne nimetus. 1994 Riigikogus vastu võetud teaduskorralduse seaduse põhjal muudeti akadeemiale allunud teadusasutused riigiteadusasutusteks või ülikoolide struktuuri kuuluvateks asutusteks. Eesti TA tegevus põhineb 16. IV 1997 Riigikogu poolt vastu võetud Eesti TA seadusel ja akadeemia üldkogu poolt 18. XII 1997 kinnitatud põhikirjal. Eesti TA on kõrge teaduslikụ kvalifikatsiooniga teadlaste ühendus, mille ülesanne on arendada ja esindada Eesti teadust, aidata kaasa teadustulemuste rakendamisele Eesti huvides ning väärtustada teadust ja teaduslikku mõtteviisi, ta asub Tallinnas. Oma ülesannete täitmiseks Eesti TA algatab, korraldab ja koordineerib teadusuuringuid, arendab rahvusv. teaduskoostööd ja esindab Eesti teadust rahvusv. organisatsioonides, kirjastab teaduslikke ja populaarteaduslikke väljaandeid, korraldab teaduslikke nõupidamisi ja konverentse ning avalikke akadeemilisi loenguid, teeb koostööd ülikoolide ja teiste teadusasutustega ning osaleb uue teadlaspõlvkonna ettevalmistamisel, korraldab võistlusi, määrab teadustööde eest nimelisi auhindu ning üliõpilastele ja teadlastele stipendiume ja uurimistoetusi, annab auhindu parimatele populaarteaduslikele väljaannetele, valib uurijaprofessoreid ning nõustab valitsust ja riigiasutusi. Koos ülikoolide ja teadusasutuste teadlaskonnaga analüüsib Eesti TA teadusvaldkondade ja -suundade tulemusi ning kujun-

Eesti Teaduste Akadeemia (2003)

Akadeemikud ja välisliikmed

Akadeemikud: Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Ene Ergma, Vladimir Hižnjakov, Harald Keres, Georg Liidja, Endel Lippmaa, Ülo Lumiste, Tšeslav Luštšik, Karl Rebane, Peeter Saari, Mart Saarma, Arved-Ervin Sapar, Gennadi Vainikko, Richard Villems
Välisliikmed: Charles Gabriel Kurland, Jaan Laane, Indrek Martinson, Richard R. Ernst
Akadeemikud: Olav Aarna, Hillar Aben, Jüri Engelbrecht, Ülo Jaaksoo, Lembit Krumm, Valdek Kulbach, Rein Küttner, Ülo Lepik, Leo Mõtus, Arvo Ots, Enn Tõugu, Raimund-Johannes Ubar
Välisliikmed: Antero Jahkola, Endrik Nõges, Michael Godfrey Rodé, Gérard A. Maugin
Akadeemikud: Pavel Bogovski, Jaak Järv, Ain-Elmar Kaasik, Dimitri Kaljo, Ilmar Koppel, Hans Küüts, Agu Laisk, Ülo Lille, Udo Margna, Jüri Martin, Viktor Palm, Erast Parmasto, Anto Raukas, Loit Reintam, Valdur Saks, Mart Ustav, Hans-Voldemar Trass, Mihkel Veiderma
Välisliikmed: Carl-Olof Jacobson, Johannes Piiper, Jānis Stradiņš, Ivar Ugi, Helmut Schwarz
Akadeemikud: Mihhail Bronštein, Raimund Hagelberg, Arvo Krikmann, Arno Köörna, Viktor Maamägi, Lennart Meri, Uno Mereste, Juhan Peegel, Huno Rätsep, Karl Siilivask, Peeter Tulviste, Haldur Õim
Välisliikmed: Els Oksaar, Päiviö Tommila, Henn-Jüri Uibopuu, Endel Tulving

Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond (2003)

dab uusi suundi, analüüsib teadus- ja arendustegevuse rahastamist, toetab tippkeskuste loomist ning nende lülitamist rahvusv. võrku. A-st 1992 on Eesti TA Rahvusv. Teadusühenduste Nõukogu (ingl *International Council of Scientific Union*, ICSU) liige. Teadlasvahetuse korraldamiseks on loodud ✧Eesti Akadeemiline Välisvahetuse Fond. A-st 1999 on Eesti TA koos Eesti Teadusfondiga Euroopa Teadusfondi liige, see annab võimaluse osaleda paljudes teadusprojektides ja otsustuskogudes. Akadeemia liikmed on akadeemikud (nende piirarv on Eesti TA seaduse järgi 60, akadeemia liikmeskonda kuuluvus on eluaegne) ja välisliikmed, kelle arvu määrab üldkogu. Akadeemiku ülesanne on edendada isikliku loova töö kaudu teadust, tehnikat, kirjandust või kunsti, võtta osa teadus-, kultuuri-, sotsiaal- ja majandusalaste arengukavade kujundamisest, osaleda haritlaste ettevalmistamisel ning aidata kaasa teaduse ja kultuuri väärtustamisele. Välisliikmeteks valitakse välismaa teadlasi, kellel on silmapaistvaid saavutusi oma valdkonnas ja kes on teadustöö kaudu Eestiga seotud. Akadeemia kõrgeim juhtimisorgan — akadeemikute üldkogu — tuleb kokku vähemalt kaks korda aastas, üldkogu istungite vahelisel ajal juhib tööd juhatus, kelle valib üldkogu ja kuhu kuuluvad president, asepresidendid, peasekretär, osakondade juhatajad ning vabaliikmed. Presidendi valib üldkogu akadeemikute hulgast viieks aastaks, järjestikku mitte rohkem kui kaheks ametiajaks. President on akadeemia üldjuht, kes esindab akadeemiat teiste isikute, asutuste ja organisatsioonidega suheldes. Eesti TA president on Jüri Engelbrecht (a-st 1994), asepresidendid Ene Ergma ja Peeter Tulviste, peasekretär Mihkel Veiderma. Akadeemia struktuuri kuuluvad osakonnad, kantselei ja asutused. Osakonnad ühendavad akadeemikuid teadusvaldkonniti. 1. I 2003 oli Eesti TA-l 4 osakonda: Astronoomia ja Füüsika Osk., Informaatika- ja Tehnikateaduste Osk., Bioloogia, Geoloogia ja Keemia Osk. ning Humanitaar- ja Sotsiaalteaduste Osk. (kokku 57 akadeemikut ja 13 välisliiget). Kogu tegevusaja jooksul on akadeemiasse kuulunud 139 liiget. Kantselei töötab peasekretäri juhtimisel ja korraldab akadeemia asjaajamist, rahandus- jm. põhikirjale vastavat tegevust. Akadeemia asutused on ✧Teaduste Akadeemia Kirjastus ja ✧Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Akadeemiaga on assotsieerunud 7 teadusseltsi ja ühendust ning 6 asutust. Akadeemia juures tegutsevad riigi teauspreemiate komisjon (a-st 1994) ja teadusvaldkondadealased rahvusv. programmidega seotud rahvuslikud komiteed ning komisjonid ja nõukogud (energeetikanõukogu, rahvastiku ja rahva tervise nõukogu jmt.). Akadeemia üllitab ✧"Eesti Teaduste Akadeemia Toimetisi", humanitaar- ja sotsiaalteaduste ajakirja „Trames", keeleteaduslikku ajakirja „Linguistica Uralica", põlevkivi ja põlevkivikeemia ajakirja „Oil Shale", ajaloo- ja arheoloogiaajakirju „Acta Historica Tallinnensia" ja „Eesti Arheoloogia Ajakiri" ning monograafiaid, teadustööde kogumikke, üksikuurimusi ja aastaraamatut (1940 ja a-st 1997). A-st 1997 ilmub kogumik „Eesti Vabariigi teauspreemiad".

B: *Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat*. Tln., 1940 ja a-st 1997; *Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond 1938—1998*. Tln., 1998; *Eesti Teaduste Akadeemia. Ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia, 1938—1998*. Tln., 1998; *Eesti Teaduste Akadeemia juubeliaasta — 1998*. Tln., 1999. ▲

Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon, Eesti esimene II maailmasõja järgne looduskaitseorganisatsioon; asut. 1955. Algul oli komisjoni eesmärk looduskaitse riikliku süsteemi ja seadustiku ettevalmistamine, kaitsealade võrgu loomine ja loodusmälestiste nimekirjade koostamine ning teadusuuringute ja selgitustöö tegemine. 1957. a-ni korraldas komisjon Eesti looduskaitset, edaspidi seoses uute LK-ametkondade ja -organisatsioonide asutamisega ning looduskaitse üldise arenguga ülesanded muutusid. 1998 muudetud põhimääruse järgi on komisjon jätkuvalt ametkondadest sõltumatu eriteadlaste ühendus, mille põhitegevus piirdub pms. klassikalise looduskaitsega. Esimene koosseis oli 12-liikmeline: Eerik Kumari (esimees), Endel Varep (aseesimees), Hans Trass (teaduslik sekretär), Karl Eichwald, August Karu, Evald Lall, Viktor Masing, Aleksander Niine, Karl Orviku, Roman Spor, Aleksander Valsiner ja Herbert Viiding. Praegune koosseis on 32-liikmeline. Komisjoni töö toimub üldkoosolekutena ja ettekandepäevadena, peale komisjoniliikmete esinevad ka msg. asutuste eksperdid. Komisjon on algatanud looduskaitse aluste õpetamise kõrgkoolides, LK-päeva tähistamise, looduskalendrite kirjastamise, looduskaitset käsitlevate raamatute ja teaduskogumike koostamise ning kirjastamise, loodushoiukonverentside, -nõupidamiste, -seminaride ja -arutluskoosolekute korraldamise jms. Üritusi on korraldatud koos teiste organisatsioonidega. Tähtsaimaid tegevusi on Eesti PR-i koostamine ja pidamine. Ka „Eesti ürglooduse raamatu" koostamise mõte sündis E. T. A. L. K-s. Komisjoni esimesi trükiseid olid fotoalbum „Eesti kaunis loodus" (1957, toim. E. Varep), „Looduskaitse teatmik" (1960, toim. E. Kumari), „Looduse kalender" (1963, koostaja Vambola Maavara), fotoalbum „Loodus kutsub" (1969, toim. E. Varep), „Looduskaitse" (1973, koostaja E. Kumari) ja „Eesti loodusharulduste kaitseks" (1975, toim. Olav Renno). Enamiku ettekandepäevade kohta on ilmunud kogumikud, nt. „Eesti looduse mitmekesisus ja selle kaitse" (1998, toim. V. Lilleleht) ja „Linnade haljastud ja nende kaitse" (2001, toim. Heiki Tamm). Vt. ka 11. kd., lk. 234—235. ▼▶

Eesti Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud ja tema juures tegutsevad teadusseltsid ja ühendused

	Asutamis-aasta	Assotsieerumise aasta	Lühend
Eesti Geograafia Selts	1955	1998	
Eesti Kirjanduse Selts	1907	2001	
Eesti Kodu-uurimise Selts	1939	1998	
Eesti Looduseuurijate Selts	1853	1998	
Eesti Teaduslik Selts Rootsis	1945	1999	
Emakeele Selts	1920	1998	
Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus	1967	1998	
Õpetatud Eesti Selts	1838	2001	

Eesti Teaduste Akadeemiaga assotsieerunud asutused

	Asutamis-aasta	Assotsieerumise aasta
Eesti Akadeemiline Raamatukogu	1946	1998
Eesti Keele Inst.	1947	1999
Eesti Kirjandusmuuseum	1940	1999
EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst.	1947	1998
Tartu Observatoorium	1808	1998
TPÜ Ökoloogia Inst.	1992	1998

Eesti Teaduste Akadeemia presidendid (sh. EV presidendid)

1938—40	Karl Schlossmann
1946—50	Hans Kruus
1950—68	Johan Eichwald
1968—73	Arnold Veimer
1973—90	Karl Ruubel
1990—94	Arne Hektor
1994—	Jüri Engelbrecht

Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon. Logo

Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjoni esimehed

1955—84	Eerik Kumari
1984—96	Arvo Järvekülg
1996—98	Väino Vaga
1998—	Urmas Tartes

Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon koosseis (25. XII Vasakult: Eerik Kumari (esimees), Endel Varep (aseesimees), Herbert Viiding, Viktor Masing, Malev Olav Renno, Ilmar Mäemets

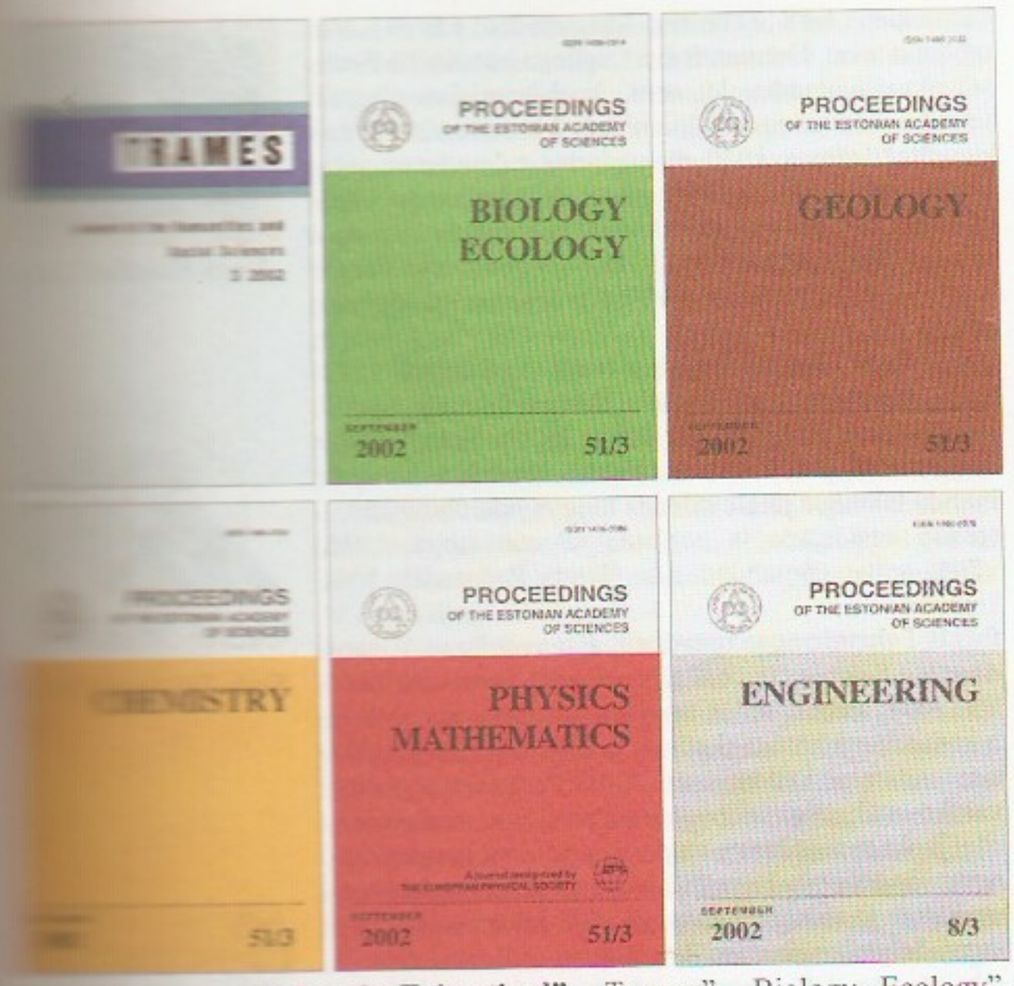

Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised". „Trames", „Biology. Ecology", „Geology", „Chemistry", „Physics. Mathematics", „Engineering"

EESTI TEATRI- JA MUUSIKAMUUSEUM

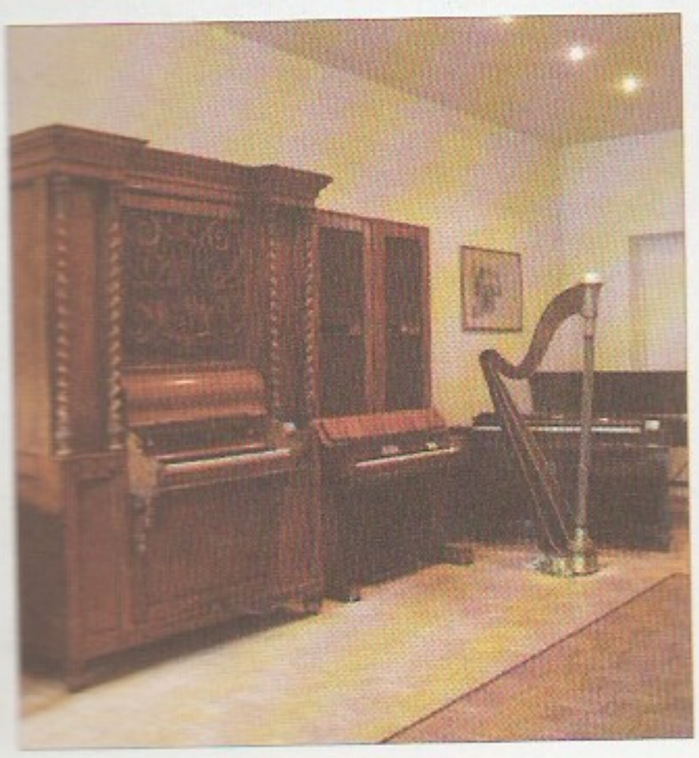

Eesti Teaduste Akadeemia Meeskoor. Koori asutasid 1958 Teaduste Akadeemia juurde põhil. kõrgkooli lõpetanud laulumehed, kes kutsusid dirigendiks Arvo Ratassepa. Koori repertuaaris on aukohal Eesti koorilooming, kuid ka paljude välisautorite teosed, rahvalaulud ja suurvormid. Koor on osalenud edukalt paljudel koorifestivalidel ja -võistlustel ning tutvustanud Eesti meestelaulu Euroopa riikides, Vietnamis ja USA-s. Pärast A. Ratassepa surma (1986) on koori juhatanud Peeter Perens sen., Ants Soots, Lauri Sirp, Andrus Siimon, Hirvo Surva, sügisest 1998 Kuno Areng ja Andrus Siimon.

Eesti Teaduste Akadeemia Naiskoor, lüh. TAN, on asut. 21. IX 1959. Koori repertuaar ulatub renessanssist nüüdisaega ning hõlmab sakraal- ja ilmalikku muusikat, klassikat ja paljude rahvaste laule, olulisel kohal on Eesti uudismuusika viljelemine, osaletud on ka vokaalsümfooniliste suurvormide ettekandeis. TAN on silma paistnud mitmel rahvusv. võistlusel, sh. Ungaris Bartóki-nim. festivalil (1974 ja 2000), Soomes „Tampere Sävelil" (1979 ja 1999) ning festivalil „Tallinn 2001". TAN on välja andnud mitu heliplaati, sh. on koos TA Meeskooriga salvestatud laserplaat „Laulusild" (1997). Asutaja ja peadirigent oli Arvo Ratassepp, TAN-i on juhatanud ka Imbi Potter, Ranno Linde jmt., a-st 1990 Merike Toro.

„Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised", „Proceedings of the Estonian Academy of Sciences", teadusajakiri, Eesti TA väljaanne, ilmub a-st 1952 (otsus ajakirja avaldamise kohta võeti vastu 1947). 1956—66 ilmus ajakiri neli korda aastas kolme seeriana — „Füüsika. Matemaatika ja Tehnikateaduste seeria", „Bioloogiline seeria" ja „Ühiskonnateaduste seeria", a-st 1967 nelja seeriana — „Bioloogia" (1967—89), „Füüsika. Matemaatika" (1967—89), „Ühiskonnateadused" (1967—89) ja „Keemia. Geoloogia" (1967—77, jagunes 1978 kaheks: „Keemia", 1978—89, ja „Geoloogia", 1978—89). A-st 1997 ilmub ajakiri viie seeriana (igas seerias 4 nr-t aastas): „Biology. Ecology" („Bioloogia. Ökoloogia"), „Physics. Mathematics" („Füüsika. Matemaatika"), „Chemistry" („Keemia"), „Geology" („Geoloogia") ja „Engineering" („Tehnikateadused"). 1996 lõpetati seeria „Ühiskonnateadused" (1992—96 „Humanitaar- ja Sotsiaalteadused") väljaandmine ja asendati see Eesti TA ja TÜ ühiselt välja antava humanitaar- ja sotsiaalteaduste ajakirjaga ✧"Trames". Toimetiste väljaandmisel osalevad TÜ, TTÜ jt. ülikoolid, mitu teadusseltsi ja Eesti Geoloogiakeskus. A-st 1991 on ajakiri eelretsenseeritav, a-st 1995 on valdav osa artiklitest inglise k-s ja kokkuvõtted eesti k-s. Väljaandmist juhivad rahvusv. nõuandvad kogud, kuhu kuulub nii Eesti kui ka teiste riikide teadlasi. Peatoim. on a-st 1990 Hillar Aben. ◂

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, lüh. TMM, Tallinnas tegutsev arhiivmuuseum. Muuseumi eelkäija oli Mart Saare, Cyrillus Kreegi ja August Pulsti 1924 asut. helilooja ja organisti Peeter Süda Mälestuse Jäädvustamise Ühing, mis 1931 korraldati ümber Muusikamuuseumi Ühinguks. 1934 avati väike ekspositsioon TK hoonega külgnevas Assauwe kaitsetorni alumises toas, kus varem oli asunud Artur Kapi kompositsiooniklass. 1937 asutati Teatrimuuseumi Ühing. Muuseum ise, mille kogude aluseks sai näitleja Heino Vaksi teatriajalooliste materjalide kollektsioon, loodi 1941, kui Teatrimuuseumi Ühingu varad liideti Muusikamuuseumi Ühingu omadega ühiseks TMM-iks. Muuseum kogub, säilitab ja tutvustab Eesti muusikasse ja teatrisse puutuvat materjali, korraldab näitusi, temaatilisi kontserte, mälestusõhtuid, konverentse jne. A-st 1960 on TMM-is pillide püsiekspositsioon. Muuseumil on muusika- ja teatriosk., erialarmtk. ja kunstikogu. 2002 oli fondides u. 12 500 Eesti heliloojate teoste originaalkäsikirja, 550 muusikariista, 6500 heliplaati, 300

muusikaorg-de, 490 muusikute ja muusikategelaste, 580 teatrite ja teatritegelaste allfondi, 127 000 fotonegatiivi, 400 lavastuste jms. videosalvestust, 54 300 raamatut ja nooditrükist. TMM-i fondides on teatri- ja muusikategelaste mälestusesemeid, fotosid, kirju, rahvaviiside üleskirjutusi, muusikaasutuste ja teatrite arhiive, müüri- ja kavalehti, dekoratsiooni- ja kostüümikavandeid ning Eesti kunstnike muusika- ja teatritegelastest tehtud maale ja skulptuure. A-st 1998 on TMM helilooja Heino Elleri autoriõiguste kandja ja annab temanim. preemiat. TMM-i filiaalina tegutseb lavastaja ja näitleja Andres Särevi kortermuuseum (asut. 1982), kus on rmtk., teatrinukkude püsinäitus ning teatritegelaste loominguline kartoteek; korraldatakse näitusi, mälestus- ja salongiõhtuid jms. ▲1

Eesti Teatrijuhtide Liit, lüh. ETJL, kutseliste teatrite juhtivtöötajate ühendus, asut. 1991, kuulub iseseisva org-na ✧Eesti Teatriliidu koosseisu. Liit on aktiivselt osalenud Eesti teatripoliitika õiguslike aluste loomisel. ETJL-i esimehed: Margus Allikmaa (1991—98), Jaak Viller (1998—2000) ja Indrek Saar (a-st 2000). 2003 oli liikmeid 36.

Eesti Teatriliidu Teabekeskus, kutselise teatriga seotud informatsiooni ja suhtlust vahendav organisatsioon, asut. 2001 Tallinnas. E. T. T. annab korra kvartalis välja infolehte ning toimetab koduleheküIge www.teater.ee. Tegevjuht on Mari Kolle, juhatuse esimees Rahvusv. Teatriinst-i (ITI) Eesti Keskuse president Lembit Peterson, ülejäänud juhatuseliikmed esindavad rahvusv. ja Eesti teatriorg-e.

Eesti Teatriliit, lüh. ETL, kutseliste teatritöötajate liite ja ühendusi koondav katusorganisatsioon, asut. 1987 ENSV Teatriühingu (ETÜ; 1945—87) õigusjärglasena. ETL kaitseb oma liikmete sotsiaalseid, maj., töö- ja kutsealaseid õigusi ning huve. Liidu struktuur kujunes 1990. a-tel, 2000 lisandusid aü-u ülesanded. ETL kuulub Teenistujate Ametiliitude Keskorg-i TALO, osaleb palgaläbirääkimistel, kultuurielu reguleerivate seaduste koostamisel jne. ETL-i uus põhikiri võeti vastu 1994, selle koostamisel lähtuti ✧Eesti Näitlejate Liidu põhikirjast (1934). Kõrgeim organ on iga 3 aasta järel toimuv peakoosolek, mis valib esimehe ja kinnitab volikogu koosseisu, kuhu kuuluvad kõigi alaliitude, ühenduste ja teatrite esindajad. Volikogu valib juhatuse. ETL algatas ✧Eesti Teatriliidu Teabekeskuse loomise ja kutsus ellu sõnalavastusteatrite festivali ✧„Draama". Koos Kultuurkapitali näitekunsti sihtkapitaliga antakse teatri aastaauhindu ja nimelisi preemiaid. Oluline tegevussuund on ka erialaste raamatute kirjastamine. ■

Eesti Tehnika Selts, lüh. ETS, inseneride, tehnikute ja tehnikahuviliste ühendus, mis asutati 1917 Tallinnas. Eesmärk oli tehnikahariduse edendamine, tehnikaalase tööjõu ettevalmistamine, tööstuse edendamine ning kohalike loodusvarade tundmaõppimine. 1918 avati seltsi juures tehnilised erikursused, millest kujunes 1918 Tallinna Tehnikum, TTÜ eelkäija. Anti välja „Eesti Tehnika Seltsi Ajakirja" (1919—22) ja selle kaasannet „ETS Tehnilist Ringvaadet" (1919—20, mõlema toim. Herman Reier), sellega pandi alus Eesti tehnikaajakirjandusele; seltsi keelekomisjon alustas tehnika oskussõnavara loomist ja korrastamist. Seltsi osavõtul toimus 1920 maareformi tulemusena tekkinud uute talude hoonestuskavade võistlus ja 1922 rahvusv. võistlus põlevkivikollete konstruktsiooni saamiseks. Juhatuse esimees 1917—19 Ferdinand Petersen, 1919—22 H. Reier. 1920. a-te lõpul seltsi tegevus soikus.

Eesti Teatriliitu kuuluvad erialaliidud ja ühendused

Eesti Näitlejate Liit (asut. 1934, taasasut. 1993)
Eesti Teatriseenioride Ühendus (asut. 1953)
Eesti Teatrijuhtide Liit (asut. 1991)
Eesti Lavastajate Liit (asut. 1992)
Eesti Lavastuskunstnike Liit (asut. 1993)
Eesti Teatriuurijate Ühendus (asut. 1993)
Eesti Muusikateatrite Kooriartistide Ühendus (asut. 1994)
Eesti Teatritehniliste Töötajate Ühendus (asut. 1995)
Eesti Teatrikriitikute Ühendus (asut. 1995)
Eesti Kutseliste Tantsijate Liit (asut. 1997)
Eesti Jumestajate ja Grimeerijate Ühendus (asut. 1997)
Eesti Muusikateatrite Orkestriartistide Ühendus (asut. 1997)
Eesti Muusikateatrite Vokaalsolistide Liit (asut. 2000)
Eesti Teatrite Müügijuhtide ja Administraatorite Ühendus (asut. 2000)

Eesti Tehnilise Järelvalve Selts moodustati 1922 Eesti Aurukatelde ja Muude Hädaohtlikkude Sisseseadete Järelvalve Seltsist (asut. 1920). Selts tegeles aurukatelde jt. ohtlike masinate, seadmete ja aparaatide tehnilise järelevalvega ning nende ohutu kasutamise eeskirjade ja normide koostamisega. 1936 võttis seltsi ülesanded üle ✧Eesti Rahvuslik Jõukomitee.

Eesti Tehnoloogiaagentuur, Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse Tehnoloogiaagentuur (lüh. ESTAG), asutus, mille eesmärk on Eesti ettevõtluse arendamine tehnoloogiaalaste ja innovaatiliste projektide toetamise kaudu; asut. 2001. Peamised tegevusvaldkonnad: riigi innovatsioonipoliitikas osalemine, riigi jaoks esmatähtsate valdkondade tehnoloogiaprogrammide ettevalmistamine ja rahastamine, rakendusuuringute ja tootearendusprojektide rahastamine, rahvusv. tehnoloogiaalase koostöö koordineerimine ja rahastamine, tehnoloogiasiirdealane nõustamine ning Eesti maine kujundamine tehnoloogia ja innovatsiooni valdkonnas.

„Eesti Telefilm", lüh. ETF, ETV allasutus; sai alguse 1956, kui telelavastuse põhjal tehti lühimängufilm „Vahimajake nr. 27" (rež. Grigori Kromanov). 1960 valmis täispikk telemängufilm „Näitleja Joller" (rež. Virve Aruoja; esimene NSV Liidus). 1965 sai filmitootmise rühmast iseseisev ETF. Põhiosa toodangust kuulus dokumentalistika ja muusika valdkonda (sh. palju tellimustöid üleliidulistele teleprogrammidele). Väga väärtuslikud on laulupidude ning kunstimeistrite elu ja loomingu jäädvustused, publitsistlikud hetketabamused, tõsielu-, loodus- ja lastefilmid. Peale telemängufilmide tehti seriaale, esimene neist oli 3-osaline „Pimedad aknad" (1968, rež. Tõnis Kask). Silmapaistvaid filme on teinud rež-d V. Aruoja, Sulev Nõmmik, Lennart Meri, Rein Karemäe, Andres Sööt, Virve Koppel, Rein Maran, Mati Põldre, Mark Soosaar, Leo Karpin jmt. ETF-is on loodud 40 mängufilmi, üle 250 muusikafilmi ja u. 500 dokumentaalfilmi, peale selle õppe- ja videofilme. 1980. a-il toodeti u. 40 filmi aastas, 1990. a-il kahanes see arv aga u. kümnele, viimastel aastatel on ETF tegelnud põhil. koostööfilmide korraldusliku poolega. ▶

Eesti Telefon, AS Eesti Telefon, Eesti suurim telekommunikatsiooni ettevõte. E. T-i asutasid 16. XII 1992 *TeliaSonera* ja AS Eesti Telekom. E. T-le kuuluvad kõik AS Connecto ja AS Telefonipoe aktsiad ning 50 % AS Intergate'i aktsiatest. Ettevõte jaguneb 4 allüksuseks: Televõrgud, Teleteenused, Peakontor ja IT Teenused. Aktsiakapital on 666,9 mln. kr. 2002. a. oli käive 2,673 mrd. ja puhaskasum 49,2 mln. kr. Eksport moodustas käibest 230,739 mln. kr., sh. 168,505 mln. kr. eksport EL-i liikmesriikidesse. 2003. a. aug-st on ettevõtte nimetus Elion Ettevõtted AS. ▶

Eesti Telegraafiagentuur, ✧ETA.

Eesti Telekom, AS Eesti Telekom, firma, mille tegevusala on tema enda telekommunikatsiooniettevõtete aktsiate haldamine. E. T-i asutas 1991 Eesti riik. 1999 toimus ettevõtte aktsiate avalik müük, aktsiakapitali laiendamine ja restruktureerimine, selle tulemusena kuulub 27 % aktsiatest Eesti riigile, 49 % *TeliaSonerale* ja 24 % on vabalt kaubeldavad aktsiad. Ettevõte on noteeritud Tallinna ja Londoni väärtpaberi-

„Eesti Telefilm"

Eesti Telefon. Logo

Elion. Logo

Eesti Teatriliidu [illegible] arv

1940. a-te lõpul	
1955	
1965	
1975	
1986	
1996	
2003	

Eesti Teatriliidu [illegible] esimehed

1945—49	
1949—50	
1953	
1953—69	
1969—73	
1974—75	
1976—82	
1982—87	
1987—94	
1994—2000	
2000—01	
2001—	

börsil. E. T-l on 2 tütarettevõtet: Elion Ettevõtted AS ja AS EMT. Mõlemad tegelevad fikseeritud ja mobiilside ning kõne- ja andmeside teenuste pakkumisega, telekommunikatsioonivõrkude rajamisega ja telekommunikatsiooniseadmete hulgi- ja jaemüügiga. E. T-i Grupi aktsiakapital on 1,4 mrd. kr., 2002 oli käive 4,6 mrd. ja kasum 1040 mln. kr.

Eesti Televisioon, lüh. ETV, avalik-õiguslik ringhäälinguasutus; asut. 1955 Tallinna Televisioonistuudiona. A-st 1993 Euroopa Ringhäälinguliidu (EBU) liige. ETV-l on Tartu regionaalstuudio ning Valga, Kohtla-Järve, Moskva ja Brüsseli korrespondendipunkt. 2002 edastas 5800 tundi saateid (sellest üle 51 % omasaated), töötajaid u. 360. Juhatuse esimees a-st 2001 Ilmar Raag. — Allus Nõuk. ajal vastavale komiteele ja jaan-st 1990 Eesti Ringhäälingule; a-st 1991 on iseseisev asutus, mis allub Riigikogu moodust. ✧Ringhäälingunõukogule. ◂

Eesti Televisiooni ja Raadio segakoor, 1945—55 Eesti Raadio segakoor, 1945—92 tegutsenud kutseline segakoor, mis reorganiseeriti ja mis 1992—95 töötas kammerkoorina (Eesti Raadio Koor). Salvestas ER-ile Eesti ja Nõuk., 1990. a-il ka muu maailma koorimuusikat. Lindistanud ligi 2000 teost; 15 vinüül- (sh. Tobias, A. Kapp, Saar, Tormis) ja 2 laserplaati. Esines regulaarselt *a cappella* kavadega ja osales koos ERSO-ga suurvormide ettekannetes (Mozarti ja Verdi „Reekviem", Beethoveni „Missa solemnis", Honeggeri „Kuningas Taavet", Pärdi „Credo", Bachi „Missa h-moll", Berliozi „Beatrice ja Benedict", Tobiase „Joonase lähetamine" jmt.). Andis kontserte ka teistes NSV Liidu liiduvabariikides ning Soomes, Rootsis ja Saksamaal. Peadirigendid: Jüri Variste (1945—69; ka asutaja), Ants Üleoja (1969—90), Toomas Kapten (1990—95). ENSV riiklik preemia 1950; ENSV teeneline koor (1965). ▾

Eesti Terioloogia Selts, lüh. ETS, Eesti Looduseuurijate Seltsi sektsiooni õigustes olev allüksus, mis ühendab elukutselisi ja harrastusteriolooge; asut. 1980, 1991—97 oli haruühing. ETS-i eesmärk on edendada imetajate uurimist ja levitada terioloogiaalast teavet. A-st 1982 ilmub aperioodiline väljaanne „Eesti ulukid", a-st 1991 aperioodiline sari „Folia Theriologica Estonica". Koos teiste asutustega avaldati 1981 „Eesti imetajate määramistabelid". 1999 korraldati IV Balti terioloogiakonverents. 2000 asutati Elistvere Loomapargi juurde Näriliste Uurimiskeskus (juhataja Andrei Miljutin). Seltsi esimees on a-st 1996 Uudo Timm. ◂

Eesti Terminoloogia Ühing, lüh. Eter, 19. VI 2001 Tallinnas asut. mittetulundusühing, mille ülesanne on terminoloogilise tegevuse koordineerimine Eestis ja koostöös rahvusv. org-dega, olemasolevate terminikogude integreerimine ja terminoloogiainfo andmine. Eter korraldab terminoloogiakoolitust, -seminare ja sihtuuringuid ning koordineerib uurimisprojekte. 2003 oli Eteril 49 eraisikust ja 4 juriidilisest isikust liiget. Esimees Arvi Tavast.

Eesti territoriaalkorpus, 22. Eesti territoriaalne laskurkorpus, NSV Liidu Punaarmee väekoondis. Moodustati NSV Liidu juhtkonna otsusel okupeeritud Eesti Vabariigi rahvaväest 4.—13. IX 1940 selle edasiseks ümberkujundamiseks ja kuulus Balti erisõjaväeringkonna vägede koosseisu. E. t-sse kuulusid 2 laskurdiviisi ja eriväeosad. Komandör oli kindralmajor Gustav Jonson, 1941. a. juunist kindralmajor Maksim Duhhanov ja juulist kindralmajor Aleksandr Ksenofontov. Eestlaste osa korpuses vähenes alates juunist 1941 kuni kolmandikuni (u. 8000 Eesti kodanikku), reakoosseisu täiendati juuni lõpus NSV Liidust toodud reservväelastega. Eestlastest koosnev kõrgem juhtivkoosseis saadeti 13. juunil täiendusõppele NSV Liitu ja arreteeriti. 14.—16. VI 1941 arreteeriti Eestis kuni 300 ohvitseri ja kaadrisõjaväelast ning saadeti NSV Liidu vangilaagritesse. Sõja alguses suunati korpus

22. laskurkorpuse peamised väeosad 1940—41

Korpuse juhatus, Tallinnas
614. korpuse suurtükiväepolk, Kosel
415. üksik sidepataljon, Tallinnas
202. üksik sapööripataljon, Nõmmel
22. üksik lennuväeeskadrill (lennuväesalk), Jägalas
152. üksik õhutõrje(suurtükiväe)divisjon, Tallinnas
180. laskurdiviis (Põhjadiviis), juhatus Tallinnas
21. laskurpolk, Tallinnas Männikul
42. laskurpolk, Paides, Türil
86. laskurpolk, Tapal
627. suurtükiväepolk, Tamsalus, Väike-Maarjas
629. haubitsapolk, Tapal, Moel, Kadrinas
182. laskurdiviis (Lõunadiviis), juhatus Tartus
140. laskurpolk, Võrus
171. laskurpolk, Petseris
232. laskurpolk, Elvas
625. suurtükiväepolk, Laural (Tähtvere)
626. haubitsapolk, Otepää

27. juunil Porhovi piirkonda Looderinde koosseisu. E. t-e väeosad (sh. üle 7000 EV kodaniku) pidasid 6. juulist kaitselahinguid Porhovi, Soltsõ ja Staraja Russa piirkonnas. Ligi 5000 eestlast läks Saksa poolele või langes vangi, u. 1500 langes või sai haavata. Aug-i lõpus kaotati korpuse juhatus. 28. IX 1941 saabunud korraldusega kõrvaldati eestlased rindelt ja saadeti tööpataljonidesse.

B: *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945*, 1 kd. Tln., 1971; *Kangelaslikud kaitselahingud*. Tln., 1971. ◧

Eesti Tervishoiu Muuseum asutati 1921 ja avati 1924 Tartus (1928 asutati osakond ka Tallinnas, avati 1932). 1950. a-il muuseum suleti, 1980 taasavati Tallinnas Vabariikliku Sanitaarharidusmaja koosseisus meditsiinikooli ruumides, iseseisva asutusena 1989 Laial tänaval. Muuseum on Eesti meditsiiniajalugu jäädvustav institutsioon. 1. I 2003 oli muuseumi fondis 21 459 säilikut. Püsinäitus annab ülevaate inimese anatoomiast ja füsioloogiast, seksuaalbioloogiast ning tervislikust eluviisist. Huvipakkuvaimad eksponaadid on loomulikus suuruses inimkeha pöörlev klaasist mudel ja raku ehitust tutvustav elektrooniline mudel (koos lindiloengutega). ▸

Eesti Toiduainetööstuse Liit, lüh. Toiduliit, mittetulundusühing, mille asutasid 3. XII 1993 Eesti toiduainetööstuse ettevõtted ja erialaliidud. Toiduliidu loomise eesmärk oli koondada tööstusharu ettevõtteid, esindada ja kaitsta liikmeskonna ühiseid huvisid ning aidata kaasa toiduainetööstuse konkurentsivõime suurendamisele. Toiduliidul on 28 liiget, sh. 5 erialaliitu ja 23 ettevõtet. ▸

Eesti Trükitööstus, Tallinnas 1973—90 tegutsenud, Polügraafiatööstuse Peavalitsusest moodust. tootmiskoondis. Haldas 18 riigitrükikoda (talle ei allunud vaid mõni ametkondlik ja EKP KK trükikoda), allus ENSV Riiklikule Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komiteele.

Eesti Tuleviku-uuringute Instituut, mittetulundusühinguna tegutsev erialadevaheline uurimisinstituut; asut. 24. XII 1991. Instituudi põhitegevus on Eesti majanduse ja ühisk-a arendamiseks vajalike strateegiliste analüüside tegemine ning prognooside ja stsenaariumide koostamine, ta täidab ka riigi- ja munitsipaalasutuste ning äriorg-de tellimusi ning osaleb rahvusv. uurimisprogrammides. Töötajaid 7, palju kasut. analüütikuid ka lepingulisel alusel. Dir. Erik Terk.

„Eesti Turbatööstused", riiklik aktsiaselts 1936—40, ✧Riigi Turbatööstuse järglane; põhikapital 5 mln. kr. Korraldas Ellamaa, Aruküla ja Lavassaare rabas turba tootmist. Rajas 1936—37 Lehtsesse turbatööstuse ja 1937—38 Tootsi briketivabriku. Töötajaid 1939. a. lõpus 270. Eesti masinaturbatoodangust (1936. a. 335 700 m^3) andsid „E. T-d" u. 60 %.

Eesti Turismifirmade Liit, lüh. ETFL, on asut. 4. IV 1990 (asutajaliikmeid 18). ETFL-i kuulub 64 reisibürood ja -korraldajat, (kaasliikmetena) transpordi- ja kindlustusfirmat, majutusasutust, turismiassotsiatsiooni ja -kooli. Liidu eesmärk on oma liikmete majandushuvide kaitsmine, turismi sotsiaalse ja maj. baasi suurendamine ning turismiteenuste kvaliteedi parandamine. ETFL pöörab suurt tähelepanu Eesti kui turvalise reisisihtkoha teavitamisele. A-st 1990 kuulutatakse välja aasta parim turismiobjekt ja a-st 1992 aasta parim turismiedendaja. 1996 korraldas ETFL Tallinnas maailma reisikorraldajate katusorg-i UFTAA (ingl *Universal Federation of Travel Agents' Associations*) peasekretäride konverentsi. ETFL osaleb aktiivselt ASTA (ingl *American Society of Travel Agents*) ja Eesti Kaubandus-Tööstuskoja töögruppides. A-st 1991 korraldab ta rahvusv. turismimessi TOUREST. A-st 1999 EL-i rahvuslike reisibüroode assotsiatsioonide katusorg-i ECTAA (ingl *Group of National Travel Agents and Tour Operators Associations within European Union*) liige. Presidendid: 1990—94 ja a-st 1998 Daisy Järva, 1994—98 Erki Urva.

„Eesti Turist", 1933—38 tegutsenud ühing, mille eesmärk oli soodustada turismi arengut ja kodumaa ajaloo tundmaõppimist. Tutvustas Eesti ajaloo- ja kultuuripärandit ning Eesti ja välismaa suvituskohti, korraldas loenguid ja ekskursioone. Andis 1934—35 välja 3 numbrit huviväärsusi tutvustavat ajakirja „Eesti Turist" (toim. Alfred Waga). 1934. a. oli ühingul 120 liiget.

Eesti Turistide Ühing, lüh. ETÜ, sõjaeelse EV aegne suurim turismiühendus, tegutses 1920—40. 1939 oli ühingul 750 liiget ja 100 usaldusesindajat (sh. tuntud majandus-, kultuuri- ja ühisk-ategelasi). Ühingu põhieesmärk oli soodustada siseturismi ja väliskülaliste reisimist Eestis. Toetust saadi ministeeriumidelt, kohalikelt omavalitsustelt ja pankadelt. Ühing rajas lihtsaid ja odavaid ööbimisvõimalusi pakkuvaid matkakodusid (1939. a. oli neid üle 200) ja telkimisväljakuid, korraldas turismialaseid loenguid, nii Eesti kui ka välismaareise ja matku, müüs reisipileteid, avaldas reisikirjandust, andis turismiinfot ja teenindas Eestisse saabunud väliskülalisi. 1930. a-il loodi Eesti tähtsamates turismilinnades info- ja reisibüroode võrk, väiksemates kohtades andsid (a-st 1934) infot ühingu usaldusmehed, a-st 1937 nimetati usaldusesindajaid ka välismaale. 1939 külastas 4 infobürood (Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Petseris) üle 15 000 sise- ja välisturisti. 1934—40 ilmunud ajakiri „Turismi Teataja" tutvustas Eestis ja välismaal reisimise võimalusi. Õpilaste huvireisimise soodustamiseks asutati 1933 ETÜ noortesektsioon ja 1937 Haridusmin-i toetusel koolimatkabüroo, mis korraldas kooliekskursioone. ETÜ asutajaliige ja ühingu büroo juhataja (a-ni 1940) oli Peeter Schneider (1936 eestistatuna Olev Saarkund), juhatuse esimehed olid Johan Kartau (a-st 1922), trükitööstur Jaan Zim-

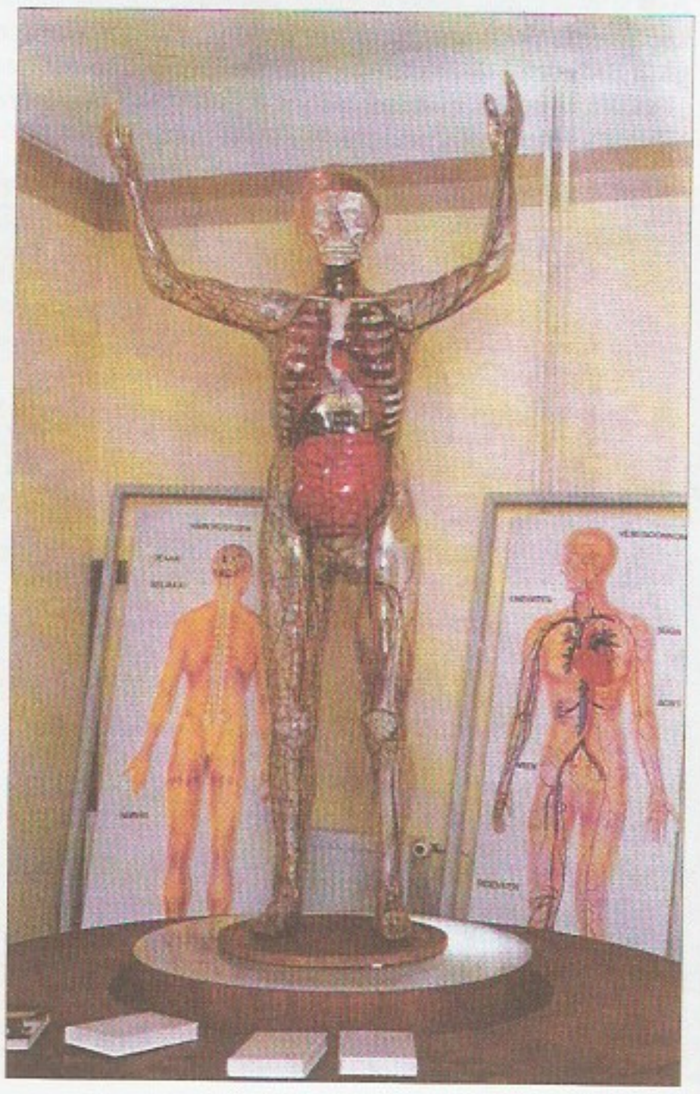

Eesti Tervishoiu Muuseum. Inimese anatoomiline mudel

EESTI TOIDUAINETÖÖSTUSE LIIT
ASSOCIATION OF ESTONIAN FOOD INDUSTRY

Eesti Toiduainetööstuse Liit. Logo

Eesti Tervishoiu Muuseum. Logo

mermann (a-ni 1934) ning haridustegelased Johannes Talts (1934) ja Johannes Kiivet (1934—40).

B: *Ajasammud 1920—1940. Eesti Turistide Ühingu asutamise 75. aastapäeva puhul.* — Eesti Matkaliidu Teataja, 1995, 11.

Eesti Tõuloomakasvatajate Ühistu, lüh. ETKÜ, tõuloomade kasvatamise ja aretustööga tegelejate ühendus; asut. 1920 kui Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Selts. See suleti 1947 ja asutati Eesti Mustakirju Karja Riiklik Tõulava. 1964 loodi tõuaretusnõukogu, mis juhtis tõuaretustööd Eesti taasiseseisvumiseni. 1993 asutasid Eesti mustakirju karja omanikud Raplamaal Keavas aretusühistu. 1998 nimetati eesti mustakirju tõug eesti holsteiniks, ühistusse astusid ka eesti maatõugu karja ja eesti peekonisea kasvatajad; ühistu nimetati ETKÜ-ks. 2002 liitus sellega Aretusühistu „Eesti Punane Kari". Ühistusse kuulub 1500 liiget. Esimees on a-st 2002 Tanel-Taavi Bulitko.

Eesti Tõuloomakasvatuse Liit, lüh. ETLL, tõuaretusühingute ühendus; asut. 1993, koondab 8 ühingut. Liit kujundab Eesti tõuloomakasvatuses ühtseid vaateid, peab läbirääkimisi riigi esindajatega, korraldab õppepäevi ja levitab erialast teavet. On 1994—97 andnud välja infolehte „Tõuinfo" ja a-st 1998 ajakirja „Tõuloomakasvatus" (koos EPMÜ Loomakasvatusinst-ga) ning a-st 1997 korraldanud Ülenurmel ühisnäitust „Tõuloom". Liidu president on a-st 1993 Olev Saveli. 1

Eesti Tõusigade Aretusühistu, lüh. ETSAÜ, on asut. 1923 (Eesti Seakasvatajate Selts). 1931 alustati sigade kontrollnuuma, 1947 loodi Eesti Suurt Valget Tõugu Sigade Riiklik Tõulava ja Eesti Lontkõrvaliste Sigade (hiljem peekonisigade) Riiklik Tõulava. 1993 nimetati tõulavad aretusühistuteks. 1998 ühinesid peekonisigade aretajad Eesti Tõuloomakasvatajate Ühistuga, organisatsioon sai nimeks ETSAÜ (70 liiget). Ühistule kuulub sigade seemendamise jaam. Juhatuse esimees on a-st 1994 Riho Kaselo.

Eesti Täiskasvanute Koolitajate Assotsiatsioon „Andras", 1991 asut. mittetulundusühing, mis ühendab täiskasvanuhariduse eri valdkondade esindajaid. Tegeleb hariduspoliitikaga, haridusuuringutega ning täiskasvanuharidusalase info kogumise ja levitamisega. Korraldab koolitust, seminare ja konverentse. Euroopa Täiskasvanute Hariduse Assotsiatsiooni ja Euroopa Haridusuuringute Liidu liige. Esimehed: Talvi Märja (1991—2000) ja Ene Käpp (a-st 2003).

Eesti Tööandjate Keskliit, EV-s tegutsevaid ettevõtjaid ning nende moodust. ühendusi koondav mittetulundusühing; asut. 29. XI 1997, kui Eesti Tööandjate Ühenduste Keskliit ja Eesti Tööstuse ja Tööandjate Keskliit ühinesid. Keskliidu eesmärk on esindada oma liikmeid suhetes seadusandliku võimu, täitevvõimu ja töövõtjate esindajatega ning kaitsta oma liikmete huve nii Eestis kui ka välisriikides. 1. I 2003 kuulus keskliitu 29 majandusharuliitu ja 25 suurettevõtet, nende kaudu kokku 1450 ettevõtet, mis andsid tööd 145 000 töövõtjale; eelarve maht oli 2002. a. 5,9 mln. kr. Keskliit on Rahvusv. Tööandjate Org-i (IOE) liige (a-st 1998) ja Euroopa Tööstuse ja Tööandjate Keskliitude Liidu (UNICE) assotsieerunud liige (a-st 2003). Keskliidu tegevdir. on a-st 2001 Tiit Laja.

Eesti Tööerakond, liberaalne partei, mis asutati 1917. a. sügisel Eesti Radikaalsotsial. Partei ja Eesti Vabariiklaste Liidu Peterburi rahvusliku org-i ühinedes; erakonnaga ühines ka Vene demokraatide (trudoviki) tegevuses osalenud eestlasi. Esimestes radikaalsetes programmdokumentides tõsteti esile dem. ja sotsiaalseid väärtusi ning väideti (Lääne-Euroopa revisionistide eeskujul), et sotsial. ühiskonda saab rajada reformide teel. Edaspidi nihkus E. T. paremale ja kujunes tüüpiliseks keskparteiks. Et E. T. esines töötajate huvide kaitsjana, astusid tema ridadesse töölised ja väikeettevõtjad, taluperemehed, maatöölised ning eriti asunikud. Kirju koosseisu tõttu oli erakonnal raskusi pol. võitluse taktika loomisel. Juhtivaid tegelasi: Ado Anderkopp, Konstantin Konik, Juhan Kukk, Eduard Laaman, Ants Piip, Jüri Vilms; häälekandja „Vaba Maa". E. T-l oli Asutavas Kogus 30, I Riigikogus 22, II 12, III 13 ja IV 10 kohta. 1932 ühines E. T. Eesti Rahvaerakonna, Kristliku Rahvaerakonna ja nn. majandusrühmaga ✧Rahvuslikuks Keskerakonnaks.

Eesti Töölismuusika Liit, 1930—41 tegutsenud töölismuusikaühingute keskorganisatsioon. Asutajad olid Tallinna ja Pärnu töölismuusikaühingu esindajad. Kuulus Viinis asunud Töölismuusika Internatsionaali. 1940 hõlmas 12 ühingut, kokku u. 300 liiget. Pikka aega oli juhatuse esimees Nikolai Goldschmidt. Liit koondas töölisringkondadest pärit muusikahuvilisi, konservatooriumi üliõpilasi jpt.; liidu juures tegutsesid oma sümfooniaorkester, segakoor ja puhkpilliorkester. Populaarsed olid pühapäevased rahvalikud hommikukontserdid, mille eesmärk oli levitada sümfoonilist muusikat. E. T. L. lõpetas tegevuse, kui asutati Rahva Kunstilise Isetegevuse Keskmaja.

Eesti Töörahva Kommuun, lüh. ETK, Eesti nõuk. valitsus, kuulutati välja ✧Eestimaa Ajutise Rev-ikomitee ja VK(b)P Eesti osk-de koosolekul Narvas 29. XI 1918. Kõrgema ajutise võimuorganina moodustati ETK Nõukogu, mille esimeheks sai Jaan Anvelt (oli ka Sõjaväe Valitsuse juhataja). Nõukogusse kuulusid ka Siseasjade Valitsuse juhataja Viktor Kingissepp (ajutine kt. Johannes Käspert), Rahvamajanduse Valitsuse juhataja Hans Pöögelmann jmt. ETK Nõukogu kuulutas oma manifestiga (29. nov.) Eesti Ajutise Valitsuse võimu ja tema tegevuse Eesti terr-l kehtetuks ning kõik Saksa okupatsioonile eelnenud Nõuk. võimu dekreedid ja korraldused kehtivaks; saadeti ka oma alalised esindajad Vene SFNV vabariikide valitsuste juurde. Vene SFNV Rahvakomissaride Nõukogu tunnustas 7. XII 1918 ETK iseseisvust. ETK sai Vene SFNV-lt rohket majandusabi ja kokku 60 mln. rbl. ulatuses rahalaenu. Dets. 1918 oli Punaarmee ja eesti punaste kütipolkude pealetung edukas ja ETK võimu alla läks 1919. a. alguseks kogu Ida-Eesti. Hõivatud terr-l algas punane terror. Moodustati nõuk. miilits ning spekulatsiooni ja endise riigiaparaadiga võitlemiseks erikomisjonid, tööstuses kehtestati tööliskontroll, ülevõetud mõisades asutati ühismajandid. Jaan. 1919 vastupealetungi alanud Eesti vägi tõrjus ETK väe Eestist välja. 5. VI 1919 kuulutas ETK Nõukogu Venemaal Staraja Russas oma tegevuse lõpetatuks.

„Eesti Tööstusprojekt" asutati 1944 Tallinnas, a-ni 1958 kandis nime Projekteerimise ja Teadusliku Uurimise Inst. Kavandas pms. tööstusettevõtteid ja -piirkondi ning kontrollis tööstusehituse kapitaalmahutuste otstarbekunst. Projekteerinud tehaste tootmis- („Volta", „Ilmarine" jmt.), haldus- ja olmehooneid, suurkatlamaju, autotranspordiettevõtteid, Tallinna Ajakirjandusmaja, TÜ rmtk., Tallinna Linnahalli ning Tallinna Teenindusmaja. A-st 1991 kandis nime Riiklik AS „Eesti Tööstusprojekt". 2000 ühinesid OÜ „E. T." ja AS ETP Grupp, uue asutuse nimeks sai AS ETP Grupp.

Eesti Uimastiseire Keskus, lüh. EUSK, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst-i struktuuriüksus; asut. 2001. Osaleb Euroopa Uimastite ja Uimastisõltuvuse Seire Keskuse (ingl *European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*, EMCDDA) töös. Kogub uimastite tarbimise ja uimastisõltuvuse ning riikliku ja kohaliku uimastipoliitika kohta EL-i tasandil võrreldavaid epidemioloogilisi ja statistilisi andmeid ning analüüsib ja tõlgendab neid. Juhindub EMCDDA välmitud 5 põhinäitajast: uimastite tarvitamise levimus rahvastiku hulgas, probleemse uimastitarvitamise levimus, narkomaaniaga seostuvad nakkushaigused, narkomaaniaga seostuvad surmad ja suremus

Eesti Tervishoiu Muuseum. Logo

Eesti Tervishoiu Muuseum. Inimese [illegible] mudel

ning nõudlus narkomaaniaravi järele. Koostab igal aastal EMCDDA juhendile vastava Eesti uimastiolukorda kajastava riikliku raporti.

Eesti-Ungari Selts, lüh. EUS, Eestis elavate ungarlaste ja Ungari kultuuri huviliste eestlaste ühing. Asut. 25. I 1990. EUS-i eesmärk on Eesti-Ungari kultuurikontaktide arendamine ja Ungari kultuuri tutvustamine. EUS-i peamised üritused on (koos Ungari Inst-i ja M. Munkácsy Ungari Kultuuri Seltsiga) ungarlaste rahvuslike tähtpäevade tähistamine: 1848. a. rev-i alguspäev (15. märts), Püha Istváni päev (20. aug.), 1956. a. rev-i aastapäev (23. okt.). EUS annab välja ajakirja „Zsillag" („Täht", toim. Edvin Hiedel) ja on Fenno-Ugria Asutuse asutajaliige. Liikmeid 110 (2002). Seltsi esimehed: Mall Hellam (1990—2001) ja Vambola Saks (a-st 2001).

Eesti Vabadussõjalaste Liit, lüh. EVL, aug-ni 1933 Eesti Vabadussõjalaste Keskliit, Vabadussõja veteranide 1929 asut. organisatsioon, mis 1933 kujunes paremäärmuslikuks parteiks. Esialgu oli EVL-i eesmärk sõjaveteranide maj. jm. huvide kaitsmine ning rahvuslike väärtuste propageerimine. 1932 alustas EVL pol. tegevust, nõudes uue põhiseaduse kehtestamist, senise erakondliku süsteemi kaotamist, teovõimsat valitsust ja suurte volitustega riigipea ametikoha loomist. Majanduskriisi oludes muutus vabadussõjalaste (vapside) liikumine osava propaganda tõttu massiliikumiseks. Nad nõudsid Eesti Sotsial. Tööliste Partei keelustamist, tegid antisemiitlikke avaldusi ja alustasid EVL-i liikmeskonna militariseerimist. 11. VIII 1933 kuulutati riigis välja kaitseseisukord ja EVL saadeti laiali. 14.—16. X 1933 toimunud referendumil kiideti vabadussõjalaste esitatud põhiseaduseelnõu heaks (poolt 416 878, vastu 156 894 häält). Seejärel üleriigiline kaitseseisukord tühistati ja 30. X 1933 registreeriti liidu põhikiri. Jaan. 1934 toimunud linna- ja alevivolikogude valimistel said vabadussõjalased 18 % häältest. 24. I 1934 hakkas kehtima rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseadus; algasid ettevalmistused autoritaarse võimuga riigivanema valimiseks, kandidaadid olid Konstantin Päts, Johan Laidoner, August Rei ja Andres Larka. Pinevas sisepol. olukorras asusid äsjased konkurendid Päts ja Laidoner koostööle ning korraldasid 12. III 1934 sõjaväele tuginedes riigipöörde. Kuulutati välja kaitseseisukord, EVL-i org-d suleti ning nende juhid ja aktivistid (u. 500 in.) arreteeriti. 1935. a. suvel mõistis Tallinna sõjaväeringkonnakohus 37 EVL-i aktivisti 6 kuuks kuni 1 aastaks tingimisi vangi. 1935. a. sügisel valmistuti võgivaldseks riigipöördeks, mis pidi toimuma 8. dets., kuid sellele eelneval ööl vandenõu juhid tabati; 1936. a. mais toimunud suurprotsessil karistati 148 isikut 6-kuulise tingimisi vangistusega kuni 20-aastase sunnitööga. Samal aastal hakati neile armu andma, 1938 vabanesid kõik üldise poliitvangide amnestiaga. EVL-i häälekandja oli ajaleht „Võitlus" (1931—34). Juhtivaid tegelasi: Artur Sirk, A. Larka, Theodor Rõuk.

B: R. Marandi. *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929—1937*, I—II. Uppsala, 1991—97; A. Kasekamp. *The Radical Right in Interwar Estonia*. London, 1999; M. Graf. *Parteid Eesti Vabariigis*. Tln., 2000.

Eesti Vabaharidusliit, lüh. EVHL, 1994 Tartus 33 haridusorg-i asut. katusorganisatsioon, Eesti Haridusliidu (1924—40) traditsioonide jätkaja. Põhitegevus on vabahariduslikku koolituse koordineerimine, haridusalase info kogumine ja levitamine ning hariduspoliitika suunamine. Esimehed: Mikk Sarv (1994—96), Ivo Eesmaa (a-st 1996). Peasekretär Tiina Jääger. EVHL on Euroopa Täiskasvanuhariduse Assotsiatsiooni liige.

Eesti Vabaõhumuuseum, a-ni 1990 Eesti NSV Riiklik Vabaõhumuuseum, Tallinnas end. Rocca al Mare suvemõisa alal asuv keskne maa-arhitektuuri muuseum; 80 ha. Asut. 22. V 1957, ehitusjärgus väljapanek avati 1964. E. V. uurib, kogub ja eksponeerib Eesti külaehitisi koos tarbevaraga, tutvustades talurahva erinevate sotsiaalsete rühmade 18.—20. saj. eluolu. Väljapanek jaguneb tinglikult neljaks etnograafiliseks piirkonnaks: Põhja-Eesti, Lõuna-Eesti, Lääne-Eesti ja saared. Kesksel kohal on eritüübiliste küladena kujundatud, pms. 19. saj. taluõued. Tervikliku maamiljöö loomiseks eksponeeritakse ka üksikobjekte: kabel, kõrts, tuulikud, vesiveski, võrgumajad, pritsikuur, koolimaja. Vanimad eksponaadid on Sutlepa tuulik (1648) ja Noarootsi kiriku Sutlepa kabel (1699, taaspühitsetud 1989). A-st 1994 tegutsevad pedagoogilisi programme läbi viiv Lastemuuseum (Kuie külakoolis) ja rahvuslikke roogi pakkuv Kolu kõrts. Traditsiooniliseks on muutunud kalendritähtpäevade üritused. 1. I 2003 oli muuseumi toodud 81 ning seal eksponeeritud 71 ehitist, muuseumi kogudes on 59 248 säilikut, sh. 40 803 negatiivi ja fotot. Dir. on a-st 1993 Merike Lang.

B: K. Tihase. *Eesti talurahva arhitektuur*. Tln., 1974; *Suitsutare*. Tln., 1976; T. Habicht. *Rahvapärane arhitektuur*. Tln., 1977; *Vabaõhumuuseum — ideest tegudeni*. Tln., 1996; *Maaehitised Eesti Vabaõhumuuseumis*. Tln., 1997; *Suitsutare*, 2. Tln., 2000; *Suitsutare*, 3. Tln., 2002. ▾▸

Eesti Veeühing, veemajandusega tegelevate isikute ja asutuste vabatahtlik ühendus; asut. 26. X 1993. E. V. loodi, et arendada Eesti veemajandust ja -kait-

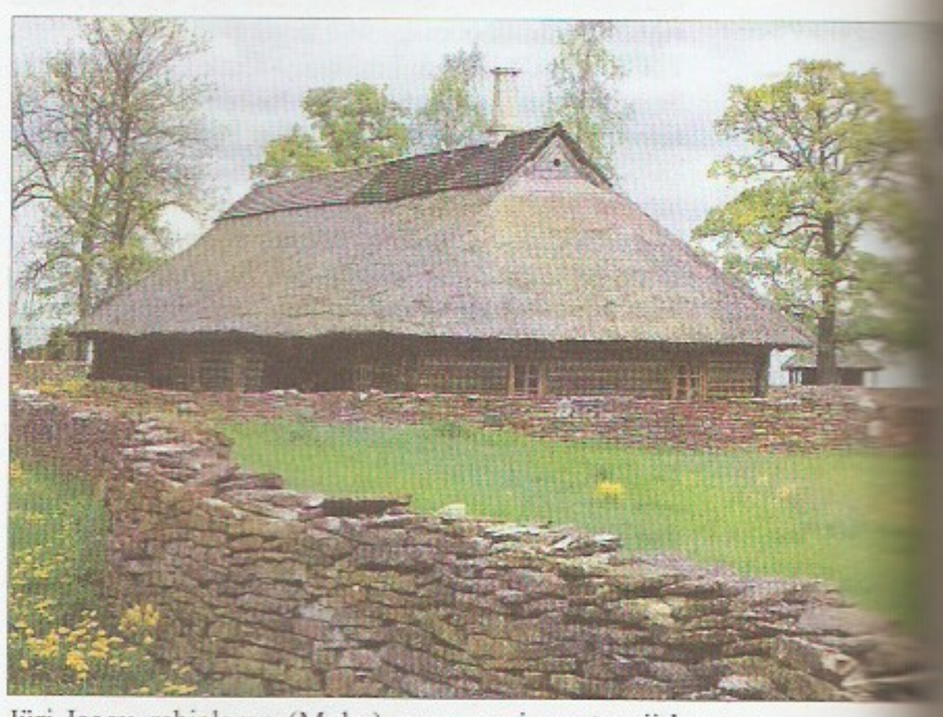

Jüri-Jaagu rehielamu (Muhu) muuseumi saarte piirkonnas

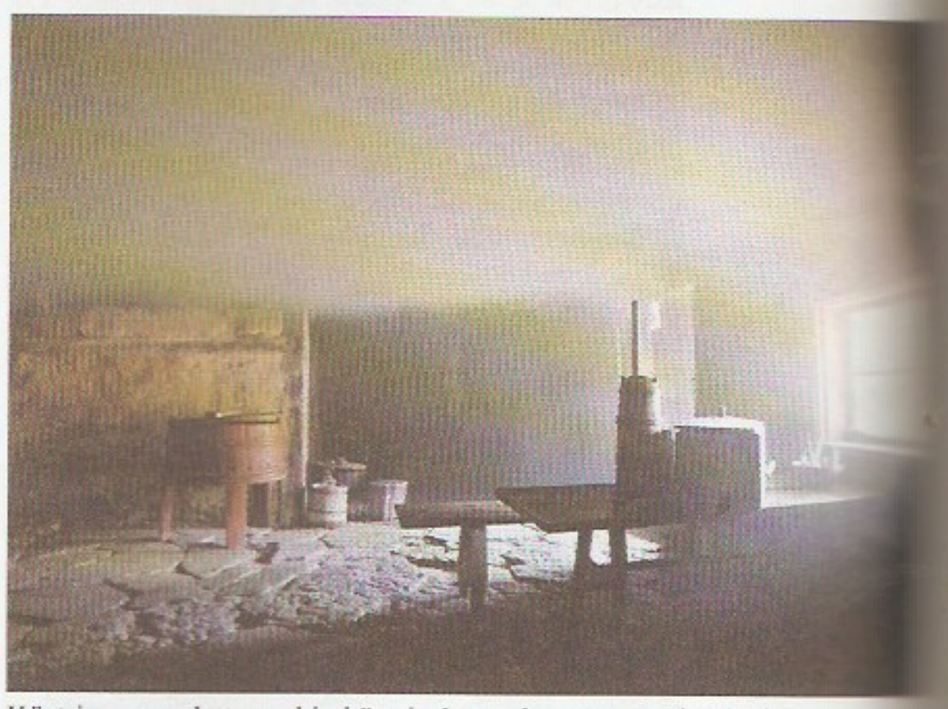

Köstriaseme rehetoas ahju kütmisel moodustuv nn. suitsulagi

Eesti Vabaõhumuuseum. Logo

piirkonnas

suitsulagi

set, täiustada seadusandlust, täiendada erialast keelt ja levitada teavet vee kasutamise ja kaitsmise kohta. Tegutsevad seadusandluse, koolituse, vee ja tervise ning veepuhastustehnoloogiate töörühm. A-st 1995 on E. V. Euroopa Veeassotsiatsiooni (EWA) liige ning a-st 2000 kooskõlastab ta Eestis ülemaailmset veepartnerlusprogrammi (GWP). 2001. a. lõpuni ilmus E. V-u infoleht, praegu täidab selle osa Interneti koduleheküIg (www.veeyhing.ee, a-st 1999). Antakse välja temaatilisi trükiseid (nt. „Head tavad veemajanduskavade koostamisel", 2001). Veeühingu esimehed on olnud Heino Mölder (1993—2000), Enn Kaar (2000—02) ja Ain Lääne (a-st 2002). ◂

eesti viipekeel, iseseisev keel, mis on tekkinud eesti kurtide ja vaegkuuljate hulgas. See on visuaal-motoorne keel, mida tajutakse nägemismeele abil ja artikuleeritakse viipleja ees olevas viiperuumis käte, keha ja näo koostööna. E. v. on maailmas ametlikult tunnustatud ja kantud andmebaasi „Ethnologue", ta on ühtlasi eesti kurtide kui keelelise vähemusrühma üks enesemääratluse põhialuseid. E. v-t kasutavad u. 2000 eesti kurti ja vaegkuuljat oma igapäevases suhtluses, kirjakeelena kasutavad nad ✧eesti k-t. Suhtlemine kuuljatega toimub viipekeele tõlkide vahendusel. E. v-le on iseloomulik kindel struktuur ja grammatika ning ulatuslik viipevara, ta on saanud mõjutusi eesti k-st ning teistest viipekeeltest. ✧Tallinna Kurtide Koolis kasutatakse e. v-t õpetuskeelena. E. v-ga on tihedalt seotud viibeldud eesti keel. See on eesti k-e väljendusvorm, mille puhul eestikeelse teksti (kirjaliku või suulise) sõnad visualiseeritakse tähenduslikult võimalikult lähedase viipe abil. Sõrmendatud eesti keel on eesti k-e väljendusvorm, mille puhul kõne (tekst) visualiseeritakse igale häälikule (tähele) vastava käevormi (sõrmendi) abil.

Eesti Viljasalv, Põllumajandusmin-i valitsusalas tegutsev aktsiaselts. 1937 asutati Riigi Viljasalv, 1991 taastati viljasalve tegevus, E. V-ks nimetati see 1998. Tegeleb teravilja, väetiste ning jõusöödakomponentide ostu ja müügiga, korraldab toiduteravilja ostmist riigi julgeolekuvarusse ja julgeolekuvarust vabastatud vilja oksjonimüüki, teeb teravilja laboratoorseid analüüse ning osutab lao- ja hoiuteenuseid. E. V-l on Tallinnas Hiiul 11 000 t mahuga elevaator. Nõukogu esimees on a-st 2003 Andres Varik.

Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsioon, lüh. EVKA, Eesti kirjandusteadlaste ühendus, asut. 1994, keskus on TÜ maailmakirjanduse õppetoolis, juhataja Jüri Talvet. EVKA on Rahvusv. Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni (ingl *International Comparative Literature Association*, lüh. ICLA) liige. EVKA on korraldanud Tartus rahvusv. teaduskonverentse: „Groteski keel" (1996), „Maailmaluule postmodernsel ajastul" (1998), „Kultuur ja rahvus aastatuhandevahetusel" (1999) ja „Maailma draama 21. saj. lävel" (2001). Üle-eestilistel konverentsidel on käsitletud uuemat Eesti luulet (1997), draamat ja teatrit (2000) ning romaani (2002). A-st 1996 avaldab EVKA rahvusv. aastakirja ✧„Interlitteraria".

Eesti Vähiliit on asut. 10. I 1992. Tegevuse põhisuunad on vähktõve vältimiseks ja varajaseks avastamiseks rahvaliku teabe levitamine, vähihaigete taastusravi ning vähiuuringute kujundamine. A-st 1997 on E. V. katusorg., mis ühendab 9 haigete ühendust ning onkoloogide ja onkoloogiaõdede seltsi. Liikmeid 1028 (2002). 2001 loodi SA Eesti Vähifond. Töötab tasuta nõuandetelefon 08002233. President a-st 1997 Väino Rätsep.

Eesti Väike- ja Keskmiste Ettevõtjate Assotsiatsioon, lüh. EVEA, väike- ja keskmise suurusega ettevõtete esindusorganisatsioon; asut. 3. XII 1988 Eesti Väikeettevõtluse Assotsiatsioonina. Asutamiskonsolekul liitus 54 riiklikku väikeettevõtet. EVEA ülesanne on liikmesettevõtete huvide esindamine ja kaitsmine, osalemine ettevõtluskeskkonna kujundamises, ettevõtetevaheliste ja ärikontaktide loomine ning msg. infoteenuste pakkumine. 1989. a. alguses astus EVEA Rahvusv. Väikeettevõtluse Nõukogu (ICSB) liikmeks ja sept. 1991 EUROPMI (hiljem EUAPME) assotsieerunud liikmeks. Praegune nimetus on assotsiatsioonil a-st 1997. ◂

Eesti Väärtpaberikeskus, lüh. EVK, aktsiaseltsina tegutsev väärtpaberituru infrastruktuuri ettevõte, haldab elektroonilist väärtpaberi keskregistrit ja kogumispensioni registrit ning osutab muid väärtpaberitega ja ettevõtete korporatiivsete tehingute registreerimisega seotud teenuseid. Alustas tegevust 1995, asutajad olid võrdse osalusega seitse kommertspanka, Hüvitusfond, Eesti Pank ja Rahandusmin. A-st 2000 tegutsevad EVK ja Tallinna Börs ühtse grupina ning selle strateegiline omanik on OMHEX (peakorter asub Rootsis). 2002. a. oli HEX Tallinna äritulu 30,4 mln. kr. ◂

Eesti Õigusjärgsete Omanike Liit, lüh. EÕOL, mittetulundusühing, mille ülesanne on omandi ja omanikuks olemise väärtustamine, õigusvastaselt võõrandatud vara omanike ja nende õigusjärglaste õiguste kaitsmine ning nende huvide esindamine; asut. 22. I 1994. EÕOL aitab kaasa peremehetunde ja omanikumeelsuse tugevdamisele, selgitab välja omanike vajadused, abistab õigusjärgseid omanikke vara kättesaamisel ja majandamisel ning mõjutab jõudumööda maa- ja omandireformi kulgu. EÕOL-i kõrgem organ on suurkogu, jooksva tegevuse eest vastutavad kohalike ühenduste esindajatest moodust. volikogu ja suurkogul valitud esimees, kes on ühtlasi juhatuse esimees (a-st 2000 Anto Raukas). Liikmeid u. 3000.

Eesti Õpetajate Liit, lüh. EÕL, õpetajate kutseorganisatsioon, tegutsenud 1917—40 ja taas a-st 1991. 1917 hakati asutama piirkondlikke õpetajate ühinguid, nende alusel moodustati Eesti Kooliõpetajate Keskliit, mis 1919 nimetati EÕL-iks. EÕL kaitses õpetajate kutsehuve, korraldas täienduskursusi, õpetajate kongresse, õpetajate päevi, pedagoogikanädalaid ja näitusi. Andis välja ajakirja „Kasvatus" (1919—40) ja nädalalehte „Õpetajate Leht" (1930—40). 1937 kuulus EÕL-i 12 maakondlikku õpetajate ühingute liitu (116 kohalikku õpetajate ühingut), 10 iseseisvat ühingut ja seltsi ning Vanade Õpetajate Ühing. Kokku ühendas EÕL sel ajal u. 3500 õpetajat. Pärast taasasutamist piirkondlike õpetajate ühingute traditsioon ei taastunud, tekkisid ülemaalised kutseühingud ning aineõpetajate ühingud. 2003 kuulus EÕL-i 14 ühendust, sh. heterogeense liikmeskonnaga, ent koolisuunitlusega J. Käisi Selts, B. G. Forseliuse Selts ja Ühisk. Pedagoogika Uurimise Inst. A-st 2001 on esimees Lehte Jõemaa. 1

Eesti Õpilasmalev, lüh. EÕM, a-ni 1971 Eesti Õpilaste Töömalev, õpilaste suvine vabatahtlik töökoondis. Tegutses a-st 1967 kuni 1990. a-te alguseni ELKNÜ KK juhtimisel. EÕM oli isemajandav org., tal oli oma lipp ja vormiriietus. Malev jagunes piirkonnaüksusteks (1985. a. 16), need jagunesid laagreiks (I—VII kl., töötasid hrl. 4 nädalat) ja rühmadeks (alates 15. eluaastast, töötasid 7 nädalat). Rühmavahetuse korras töötasid malevlased ka teistes liiduvabariikides ja sotsialismimaades (Leedus, Lätis, Gruusias, Moldovas, Saksa DV-s, Ungaris). EÕM-i traditsioonilised üritused olid töösuve avamine ja lõpetamine, malevlaseks löömine, töövõistlus, lauluvõistlus, lastevanemate päev ja kokkutulekud. 1990. a-te alguses maleva tegevus soikus. 2001 hakkasid msg. laste- ja noorteorg-d uuesti rajama õpilaste töölaagreid. A-st 2003 korraldab õpilasmaleva tegevust Tallinna linna asut. SA Õpilasmalev. 2003 osales malevas u. 900 noort.

Eesti Ökoturismi Ühendus, 7. IX 1996 Raplamaal asut. mittetulunduslik ühendus, mis kasvas välja programmi „Kodukant" alaprojektist „Kodukandi ökoturis-

mi algatus". Ökoturismi all mõistetakse vastutustundlikku reisimist, mis toetab loodus- ja kultuuripärandi säilimist ning kohalike elanike heaolu. E. Ö. Ü. ühendab ökoturismi edendamisest huvitatud üksikisikuid ja organisatsioone, ta on a-st 1999 Eesti Külade ja Väikelinnade Liikumise „Kodukant" ja a-st 1998 ülemaailmse ökoturismiorg-i *The Ecotourism Society* liige. Ühenduse liikmed on osalenud keskkonna- ja turismikontseptsioonide ning arengu- ja tegevuskavade koostamisel. E. Ö. Ü. on ökoturismi põhimõtetele vastavate turismitoodete märgistamise süsteemi EHE („Ehtne ja huvitav Eesti") algatajaid. Selle eesmärk on ökoturismi põhimõtete propageerimine. EHE-ga liitumine annab turismiettevõtetele konkurentsieelise ja väljundi turuosal, millele on iseloomulikud keskkonnatundlikkus ning ehedad loodus- ja kultuurielamused. ▲

Eesti Ühispank, aktsiaseltsina tegutsev kommertspank, mille asutasid 15. XII 1993 kümme väikepanka. Eestis suuruselt teine pank, kuulub rahvusv. SEB Gruppi. 2003 oli pangal 522 000 klienti, kellest 478 000 olid era- ning 44 000 juriidilisest isikust kliendid; pangakaardi omanikke on üle 280 000 ja Interneti-panga U-Net klientide arv ületab 235 000. Pangal on 8 tütarfirmat, suurimad on Ühisliisingu AS, Ühispanga Elukindlustuse AS ja Ühispanga Varahalduse AS. Eesti Ühispanga Grupi aktsiakapital on 665,6 mln., omakapital 2,5 mrd. kr. 2001. a. oli kasum 379 mln. kr.; töötajaid 1289 (2002). Postipankade ning sularaha- ja makseautomaatide tiheda võrgu abil pakub Ühispank kogu Eestit katvat teenindusvõrku. E. Ü-a eriteenused on preemialaen, järelmaksukaart Magnet, ISIC-kaartide perekond ning ITIC Teacheri kaart. Aktiivselt arveldavatele eraklientidele on spetsiaalne hinnapakett SALDO+klubi, see hõlmab endas pangasiseseid ja välispartnerite tehtavaid soodustusi. ▸

Eesti Ühistegeline Liit, lüh. EÜL, ühistegevusorg-de ühing; asut. 1919 ja taasasut. 1992. Liikmeteks on 11 keskühistut ja liitu ning 39 ühistut (u. 30 000 in.). Liidu eesmärk on ühistegevuse arendamine ja propageerimine ning seadusloomes osalemine. EÜL kogub andmeid ühistegevusorg-de tegevuse kohta ja peab oma liikmete registrit, annab välja trükiseid (sh. a-st 1997 ajalehte „Ühistegelised Uudised", mis ilmus ka 1922—40) ning korraldab koolitust, nõupidamisi, konverentse ja võistlusi. Juhatuse esimees on a-st 2003 Urmas Laht. EÜL on Rahvusv. Ühistegevusliidu (ICA) liige.

Eesti Üliõpilaskondade Liit, lüh. EÜL, Eesti kõrgkoolide üliõpilasesinduste katusorganisatsioon. Liidu asutasid 1991 Tallinnas üheksa üliõpilasesindust. Tegevuse eesmärk on Eesti üliõpilaskonna huvide esindamine ja kaitsmine. Kõrgeim organ on liikmete volinike koosolek ehk volikogu. EÜL-il on kuni üheksaliikmeline juhatus, mis viib ellu volikogu otsuseid ja esindab EÜL-i. Liidu liikmeks on 25 Eesti kõrgkooli üliõpilasesindused. EÜL vahendab kõrgkoolide vahel infot, korraldab töökoosolekuid, konverentse ja kokkutulekuid, esindab üliõpilaskonda ametkondades ja valitsusasutustes, taotleb üliõpilastele sotsiaalseid ja maj. soodustusi, turustab rahvusv. üliõpilaskaarti ISIC Student (ingl *International Student Identity Card*) ja õpilaskaarti ISIC Scholar. 1992. a-st kuulub EÜL Euroopa üliõpilaste katusorg-i *European Student Information Bureau*. Kord kuus antakse välja tasuta ajalehte „Üliõpilasleht". Esimees on a-st 2002 Piret Hartman.

Eesti Üliõpilaste Ehitusmalev, lüh. EÜE, üliõpilaste ja keskeriõppeasutuste õpilaste suvine vabatahtlik töökoondis; tegutses a-st 1964 kuni 1990. a-te alguseni ELKNÜ juhtimisel. Töötati enamasti ehitusel, kuid ka nt. vagunisaatjana, stjuardessina, mehhanisaatorina ja pioneerilaagrikasvatajana. EÜE oli isemajandav org., tal oli oma lipp, vormiriietus, embleem, märk ja häälekandja. Malev jagunes regiooniüksusteks, mille staabid organiseerisid tööd 2—3 rajoonis. Alglüli oli rühm.

Eesti Ühispa
hoone Talli

EÜE rühmad töötasid rühmavahetuse korras ka teistes riikides (Bulgaarias, Jugoslaavias, Poolas, Saksa DV-s, Ungaris, Tšehhoslovakkias). EÜE traditsioonilised üritused olid regiooni- ja vabariiklikud kokkutulekud ning hoogtööpäevad.

Eesti Üliõpilaste Keskkonnakaitse Ühing „Sorex" on asut. 29. XI 1998 Tallinnas. „Sorexi" eesmärk on inimeste ökoloogiaalase teadlikkuse suurendamine ja loodushuvi arendamine, noortel loodust ja keskkonda säästva mõtteviisi kujundamine ning keskkonnakaitseliste ja -hariduslike ürituste läbiviimine. Kaitsealadel on tehtud talguid (ka koos Pärandkoosluste Kaitse Ühinguga), korraldatud on vanapaberi kogumise võistlusi, üle-eestilisi laste joonistusvõistlusi, rahvusv. noorte keskkonnalaagreid ning koos teiste LK-organisatsioonidega Tallinnas rohelisi päevi ja rattasõitu kui keskkonnasäästlikku liikumist propageerivat üritust „Kevad rattal". A-st 2002 Eesti Keskkonnaühenduse Koja liige.

Eesti Üliõpilaste Selts, lüh. EÜS, Eesti ja väisriikide eesti rahvusest meesüliõpilaste ja vilistlaste organisatsioon; asut. 1870. Vajadus eesti üliõpilaste ühenduse järele tekkis sellepärast, et Tartu ülikool oli pärast taasavamist 1802 saksakeelne ja -meelne. Usuteaduskonna üliõpilane Andreas Kurrikoff algatas eesti soost üliõpilaste kooskäimise. Esimene koosolek toimus 7. IV 1870 A. Kurrikoffi korteris. Seal osalesid üliõpilased Heinrich Rosenthal, Hugo ja Gustav Treffner, Martin Wühner ning rahvusliku liikumise tegelased Jakob Hurt, Wilhelm Eisenschmidt ja Johann Voldemar Jannsen. Otsustati käia korra nädalas koos „Kalevipoega" lugemas. Nendest „Kalevipoja"-õhtutest loetakse EÜS-i algust. 1873 said kokkutulekud „Vironia" seltsi nime all organiseerituma kuju. 1881 otsustati seltsi esimehe Aleksander Mõtuse eestvedamisel asutada korporatsioon „Vironia" ja valida värvideks sinine, must ja valge. Baltisaksa korporatsioonide vastuseisu tõttu ei õnnestunud seda kinnitada ja tegevust jätkati 1883 registreeritud teadusliku seltsina EÜS-i nime all.

22.—24. V 1884 pühitseti Otepääl seltsi sinimustvalge lipp. 1891 kohustas selts eestluse säilitamiseks oma liikmeid käima vil! Karl August Hermanni eesti kirjanduse loengutel. 1889 alustati vil! Villem Reimani toimetamisel „Eesti Üliõpilaste Seltsi albumi" väljaandmist. 1890—91 üritati saada tunnustust korporatsioonina „Fraternitas Viliensis", kuid venestuse tõusulainel keeldus Riia õpperingkonna kuraator seda kinnitamast. 1902 valmis seltsi maja (arh. Georg Hellat). 1905. a. rev-i ajal toodi 19. okt. eesti seltside rongkäigul avalikult välja sinimustvalge lipp. 1917—18 osales EÜS Eesti iseseisvuse toetuseks korraldatud rongkäigus, eesti üliõpilaste I kongressil ning saksakeelse ülikooli hukoteerimisel. 24. XI 1918 peetud erakorralisel üldkoosolekul otsustati astuda *in corpore* EV sõjaväkke. 1920.—30. a-il kasvas seltsi liikmeskond, 1940 oli liikmeid u. 1100. Loodi uued koondised Tallinnas, Viljandis, Valgas, Pärnus ja Haapsalus. 1940 akadeemilised üliõpilasorg-d suleti. 1945 rajati esimesed koondised Rootsi ja Saksamaa põgenikelaagris, järgmistel aastatel Inglismaal, USA-s, Kanadas ja Austraalias. 1987 asutati üliõpilasorg. EÜS Sodalicium, mille liikmed asusid EÜS-i taastama. EÜS taastati 1. XII 1988, 1991 tagastas TÜ seltsi maja. 2002 oli kõigis EÜS-i koondistes kokku 402 liiget, neist Tartus 215 (104 noor- ja tegevliiget, 111 vilistlast). ▲

Eesti Üürnike Liit, lüh. EÜL, paljudes linnades tegutsevate üürnike ühenduste katusorganisatsioon; asut. 16. IV 1994 Pärnu, Tartu, Viljandi ja Tallinna üürnike ühendustest, hiljem on liitunud ka teiste linnade ühendusi. EÜL-i ülesanne on omandireformiga elamispinna ostmise õigusest ilma jäänud kodanikele avalikkuse tutvustamise ja seaduste muutmise kaudu kompensatsioonimehhanismi kehtestamine, üürnike juriidiline nõustamine ja nende esindamine kohtus. Tegevuse lõppeesmärgiks on EÜL seadnud omandireformiga tagatud majade elanikele tekitatud kahju täieliku kompenseerimise. EÜL-i esimees on a-st 1999 Helle Kalda.

eestlaste muistne vabadusvõitlus, Eesti maakondade võitlus Saksa, Taani ja Rootsi vallutajate vastu

1206—27. Eestlased saavutasid mõningaid võite (1210 ✧Ümera lahing, 1217 Otepää tagasivallutamine), kuid 21. IX 1217 toimunud ✧Madisepäeva lahingus sai eestlaste vägi lüüa. 1219 alistasid taanlased suurema osa Põhja-Eestist. 1222 algas mandril üldine vastuhakk vallutajatele; sügisel 1223 alustasid sakslased pealetungi ja alistasid sügiseks 1224 kogu Eesti mandriosa, 1227 ka Saaremaa. Vt. 11. kd., lk. 278—279.

Ehalkivi, ka Letipea Suurkivi, Linnukivi, Veljeste kivi, munaja kujuga, roosakast pegmatiitgraniidist rändrahn, mis paikneb Kundast 7 km kirdes, Letipea k. mererannal madalas vees, maapealse osa mahult (930 m^3) Eesti suurim. Ümbermõõt 49,6 m, kõrgus 7,6 m. Meresõitjate iidne rannaorientiir (kandnud meremärki). LK. ◂

ehalkäimine, talupojakomme, mille kohaselt noormehed käisid öösiti abiellumisealisi tütarlapsi külastamas. Eestis käidi 19. saj. ehal pms. laupäevaöösiti soojal aastaajal, kui tüdrukud magasid aidas või lakas. Ühe küla poisid käisid talust talusse, järgmisse tallu minekul jäi mõni noormees eelmisse tallu ööd veetma. Komme hakkas taanduma 19. saj. lõpul, kui kirik ja ajakirjandus „öõhulkumise" hukka mõistsid, kuid püsis mõneti kuni 20. saj. keskpaigani.

Ehheneismeri, Läänemere nõos Vara-Holotseenis preboreaalse kliimastaadiumi lõpul olnud jääajajärgne riimveeline veekogu (✧Joldiamere ja ✧Antsülusjärve üleminekufaas). Nime saanud ränivetika *Campylodiscus echeneis*'e järgi. E-e setted ja pinnavormid on mattunud pealetunginud Antsülusjärve setete alla.

„Ehitaja", ehitusajakiri, ilmub Tallinnas a-st 1995 (10 nr-t aastas, trükiarv 2003. a. 2200). Käsitleb ehitiste projekteerimist, ehitustöid, -tehnikat, -materjale, -tehnoloogiat, keskkonnakaitset jm. ehitusega seonduvat. Teavitab lugejaid ehitusalastest seadustest, määrustest ja õigusaktidest. Peatoim-d: Mati Laos (1995—97), Ivo Pilve (a-st 1997).

Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut, lüh. ETUI, asutati 1946. Rakendati tööle 1947 Tallinnas ENSV TA Ehituse ja Arhitektuuri Inst-na, mis 1952 nimetati Ehituse ja Ehitusmaterjalide Inst-ks, 1963—88 allus ENSV MN Riiklikule Ehituskomiteele, 1988—2000 Eesti Ehitusmin-le. 1990 oli instituudil 7 osakonda ja Spetsiaalne Projekteerimis-Konstrueerimisbüroo. Peamised tegevusvaldkonnad olid ehitustarindite kasutustõhususe ja püsivuse suurendamine, betoon- ja raudbetoontarindites sisepingete ja deformatsioonide määramise mõõtmismeetodite ja aparatuuri loomine, hoonete sisekliima parandamine ja soojapidavuse suurendamine, arhitektuuripärandi uurimine, maa-asustuse ja linnaehituse teoreetiliste uuringute tegemine ning matemaatiliste meetodite rakendamine ehitamise planeerimisel ja juhtimisel. 2000 lõpetas ETUI tegevuse, samal aastal moodustas osa töötajaid oü-u ETUI BetonTEST (juhataja Olav Sammal), mis teeb ehitiste tehnilise seisukorra ja ehitusprojektide tarindite ekspertiise ja renoveerimisettepanekuid, arhitektuurimälestiste ja muinsuskaitsealade ehitiste insenerlikke väliuuringuid, projektide ja rajatiste ekspertiise, üldehitusliku konserveerimise, restaureerimise ja remondialaseid ettepanekuid, kivi- ja betoontarindite kandevõime, ohtlike pragude ja deformatsioonide, korrosiooni ning olelustsükli eksperimentaaluuringuid ja annab sellealaseid hinnanguid. ◧

„Ehituskaar", ehitusajakiri, ilmub Tallinnas a-st 1994 (algul 10 nr-t aastas, 2002. a-st korra kvartalis). Käsitleb ehitusmaterjale, ehitiste projekteerimist ja nende elektriga varustamist, kütmist, soojustamist, ventilatsiooni jm. ehitusega seonduvat. Peatoim. Riina Valmsen (a-st 1994).

„Ehituskunst", Eesti Arhitektide Liidu akadeemiline väljaanne, ilmub a-st 1981, 1995. a-st on tal ka inglisekeelne paralleeltekst. Must-valge ajakiri avaldab kodu-

ja välismaiseid arhitektuuriprojekte ja pilte arhitektuuriobjektidest ning arhitektuuriteooria ja -ajaloo alaseid artikleid. On ilmunud ka teemanumbreid. Eesmärk on omamaise arhitektuuri tutvustamine mujal maailmas ning välismaise teabe toomine Eestisse. Sõltuvalt rahastamisest trükitakse 2—4 nr-t aastas (ilmunud on 34 nr-t). Alates 1991. a-st on peatoim. ja kujundaja Leonhard Lapin. ▲

Eidapere, alevik Kehtna v-s Tallinna—Pärnu rdt. ja Lelle—Vändra mnt. ääres; 329 el. (2000). Rdtj. (14 km Lellest), põhikool (2002/03. õ.-a. 77 õpilast), kultuurikeskus, rmtk. ja postkontor. — Külana mainitud 1530 (*Heytepyrsse*), Lellele kuuluva karjamõisana 1828 ja omaette rüütlimõisana 1885. 1812—15 rajas Lelle mõis E. klaasivabriku, mis töötas a-ni 1928.

„EKE Projekt", 1966—92 tegutsenud projekteerimisinstituut, asus Tallinnas. Projekteeris ehitisi pms. Eesti kolhoosidele ja sohvoosidele ja majanditevahelistele põllum-ettevõtetele. Kavandanud tootmishooneid (Pärnu kolhoosidevaheline seafarm, EKSEKO (Viljandis), Palivere ehitusmaterjalitehas), sanatooriume („Tervis" ja „Värska"), sektsioonelamute seeriad „113 EKE 11" ja „113 EKE 10" ning ühepereelamud „Ants" ja „Toomas". „EKE P-l" olid osakonnad Tartus, Pärnus, Viljandis ja Paides.

Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituut, lüh. EKMI, arstiteaduslik uurimisasutus, asut. 1947 Eesti NSV TA allasutusena, praegu iseseisev riigi teadusasutus. Vt. 11. kd., lk. 506.

Ekspress Grupp, AS Ekspress Grupp, Hans H. Luige 1995 asut. meediakontsern. Annab välja nädalalehte „Eesti Ekspress"; E. G-le kuulub 50 % „Eesti Päevalehest", „SL Õhtulehest" ja AS Ajakirjade Kirjastusest, 89 % trükikojast „Printall" ja 50 % levifirmast AS Express Post. Juhatuse esimees Viktor Mahhov (a-st 2002), 2002 oli kontserni netokäive 254 mln. kr., töötajaid 1300.

Elcoteq [*elkotek*], AS Elcoteq Tallinn, rahvusv. kontserni *Elcoteq Network* kuuluv ettevõte. Alustas 1992 Tallinnas tegevust 10 töötajaga pilootprojektina, ettevõttena registreeriti 1993. Tallinnas asuvad kaks tehast toodavad sidevõrkude seadmeid (mobiilside tugijaamad jms.) ning lõppseadmeid (mobiiltelefonid). Iseseisva äriüksusena kuulub E-i koosseisu Tallinna NPI keskus, mis pakub tootmiseelseid inseneriteenuseid. E-i Tallinna tehastes on täielik kliimakontroll (kindel temperatuur ja õhuniiskus), tootmispinda 30 800 m². Ettevõtte aktsiakapital on 20,5 mln. kr., 2002 oli käive 554 mln. ja kasum 23,6 mln. kr.; töötajaid 2060 (2003). Kogu E-i toodang veetakse välja. ▸

Elion, ✧Eesti Telefon, ✧Hot.ee.

Elistvere järv, ka Kuru järv, asub Jõgevamaa lõunaosas ✧Vooremaa MKA-l; u. 1,8 km², suurim süg. 2,5 m. Järv on Vooremaa järvestiku idapoolseim, seda läbib Amme jõgi, lähedasest Raigastvere järvest suubub temasse väike Elistvere jõgi. E. j. on rohketoiteline, tugevasti mudastunud. Seoses 1957. a. maaparandustöödega alandati selle veepinda. Peamised kalad: särg, ahven, roosärg. Rohkesti veelinde. Vt. ill. 11. kd., lk. 142

Elistvere Loomapark asub Tabivere v-s, hõlmab Elistvere mõisapargi ja seda ümbritseva parkmetsa, paikneb Vooremaa MKA terr-l; u. 10 ha. Avati 27. VIII 1997. Loomapargis peetakse võimalikult looduslähedastes oludes Eestis elavaid või kunagi elanud imetajaid ja linde ning mõningaid eksoote. Koos Eesti Terioloogia Seltsiga asutati 2000. a. loomapargi juurde Näriliste Uurimiskeskus, mille ülesanne on näriliste kohta teadmiste levitamine, nende teaduslik uurimine ja haruldaste liikide kaitse. Keskuses on avatud lemmik- ja ööloomade väljapanek. 1999 tunnistati loomapark Lõuna-Eesti parimaks turismiobjektiks. ▸

Ellamaa turbamaardla asub Harjumaal Nissi v-s, pindala 913,12 ha, sh. 8,5 ha Alema LKA-l. Tootus kiht

koosneb hästilagunenud (kihi paksus 1,9 m) ja vähelagunenud turbast (1,1 m); leidub ka järvemuda (0,6—3,7 m). Turba omadused: hästilagunenud turba lagunemisaste 34,0 %, vähelagunenud turba oma 13,0 %, tuhasus vastavalt 5,5 % ja 3,9 %; järvemuda orgaanilise aine sisaldus 66—88 %. Hästilagunenud turvas sobib kütteks ja väetiseks, vähelagunenud turvas aiandusturbaks, järvemuda põlluväetiseks. 2002. a. kaevandas AS ETT 32 700 t hästilagunenud turvast. 1

„Ellerhein", huvikeskuse „Kullo" tütarlastekoor, mille juurde kuulub I—XII klassi õpilasi hõlmav kooristuudio. Oli 1951—69 ülelinnaline lastekoor. „E-a" lai repertuaar ulatub kooriklassikast nüüdismuusikani, olulisel kohal on Eesti muusika (Veljo Tormis, Urmas Sisask, Gustav Ernesaks, Arvo Pärt jmt.); on osaletud ka suurvormide esitamisel. 1964 võeti kasutusele Zoltán Kodály relatiivne noodilugemine, millest loodi JO-LE-MI meetod. „E-l" on olnud üle 50 võistlus- ja kontserdireisi, koor on pälvinud kõrgeid auhindu nii kodu- kui ka välismaistel festivalidel (1977 Jugoslaavias Celjes, 1988 Kanadas Powell Riveris, 1990 ja 1997 Hispaanias Tolosas, 1994 Tallinnas ja Itaalias Arezzos, 2001 Tallinnas) ning võitnud 1993 Nantes'is (Prantsusmaa), 1995 Takarazukas (Jaapan) ja 1997 Tolosas *grand prix*. Tihe koostöö seob koori Jaapaniga, sealsed plaadifirmad BMG ning *Victor JVC* on välja andnud 4 Eesti muusikaga heliplaati. Plaadid: „Prantsuse vaimulik muusika" ja „Üks roosike on tõusnud" (mõlemad 1994, Forte), „Kasvasin kesk kadakaid" (1998, Forte), „Gustav Ernesaksa looming" (2001, BMG), „Veljo Tormis „Vanavanemate viisivakk"" (2001, *Victor JVC*), „Läbilõige eesti muusikast" (2003, *Victor JVC*), suurvormid „Jean Sibelius. Jungfrun I tornet" (2001, *Virgin Classics*), „Veljo Tormis. Luigelend" (2001, *Finlandia Records*), „Jean Sibelius. Kantaadid" (2002, *Virgin Classics*). „E-a" asutaja ja esimene peadirigent (a-ni 1989) oli Heino Kaljuste, a-st 1989 on peadirigent Tiia-Ester Loitme (1970—89 dirigent); audirigendid: Riho Päts, Gustav Ernesaks, Erkki Pohjola (Soome), Tõnu Kaljuste, Chifuru Matsubara (Jaapan). „E-a" koormeister on Ülle Sander, kontsertmeister Katrin Kuldjärv ja hääleseadja Ester Lepa. ▸

H. Elleri nim. rahvusvaheline viiuldajate konkurss, a-st 1991 Tallinnas viie aasta tagant korraldatav võistlus, mille eesmärk on edendada Eesti viiulimängu ja tutvustada Heino Elleri muusikat. Kahel esimesel võistlusel oli osavõtjaid Eesti interpreetide kõrval Lätist, Leedust ja Soomest, III võistlusel (2001) osales aga seitsme riigi 22 noort viiuldajat. I preemia ja H. Elleri nim. preemia on võitnud Inna Belickaite (Leedu, 1991), Andrus Haav (Eesti, 1996) ja Sanho Kim (Korea, 2001).

H. Elleri nim. Tartu Muusikakool, riiklik õppeasutus, mis annab a-st 1949 kutsekeskhariduse. Heino Elleri nime kannab a-st 1971, on Eesti Helikunsti Seltsi 1919 asut. ✧Tartu Kõrgema Muusikakooli õigusjärglane. Kool jaguneb eelastmeks (5—7-aastased), noorteosk-ks (vastab põhikooli I—IX kl-le) ja keskastmeks (põhi- ja keskkooli lõpetanud). Noorteosk-a (avati

1981) eesmärk on anda Tartu ja Lõuna-Eesti muusikaliselt andekatele lastele võimalikult hea muusikaharidus. 4-aastases keskastmes õpitakse peale erialaainete ka üldaineid, mis annavad põhikooli lõpetanutele keskhariduse. Koolis on 7 eriaineosk-a (klaveri-, keelpilli-, puhk- ja löökpilli-, laulu-, akordioni-, kooridirigeerimise ning kompositsiooni ja muusikateooria osk.), 3 üldosk-a (üldklaveri, üldainete ja noorteosk.), rmtk., fonoteek, helistuudio ja arvutiklass. Tegutsevad sümfooniaorkester „Eller Sümfoniett", akordioni- ja puhkpilliorkester, brassansambel ja bigbänd ning nais- ja segakoor. Noorteosk-s töötavad vanamuusikaansambel „Hellerino", rahvamuusika stuudio ning mudilas- ja lastekoor. Erikontserdiga tähistatakse rahvusv. muusikapäeva ja H. Elleri sünniaastapäeva. Kool pakub Tartu ja Lõuna-Eesti muusikahuvilistele igal õppeaastal üle 30 kontserdi (sh. traditsioonilised sügis- ja jõulukontserdid). 1945—2003 on lõpetanud 59 lendu (kokku 1578 muusikut). A-st 2001 on kooli dir. Kadri Leivategija. Vt. ka 11. kd., lk. 689.

B: *Heino Elleri nimeline Tartu Muusikakool 75.* Trt., 1994.

„Elm", „Estonian Literary Magazine", ingliskeelne Eesti kirjanduse ajakiri. Ilmub a-st 1995 Tallinnas Eesti Inst-i väljaandel 2 korda aastas (kevad- ja sügisnumber), oli algul ajalehe-, hiljem ajakirjakaustas. A-st 1996 on olemas ka elektrooniline väljaanne. Avaldab Eesti kirjanduse käsitlusi, tõlkeid inglise keelde, arvustusi ja kirjanduselu kroonikat Eesti ja välismaa autoritelt. ◂

Elva, linn Tartumaa edelaosas Tartu—Valga rdt. ääres E. jõe keskjooksul; 5914 el. (2003). Läänes möödub linnast Tartu—Valga mnt., kirdes hõlmab E. Peedu aedlinnaosa (liideti E-ga 1958), lõunas piirneb Käärdi alevikuga. Linn paikneb järverikkal vahelduva pinnamoega alal (linnas ja selle lähikonnas on Verevi, Arbi, Linajärv, Jaanijärv ja Vaikne järv), seal hargnevad E. ja Kavilda ehk Soova ürgorg. E. põhjaosas on valdav metsane mõhnastik, lõunas lainjas männimetsane liivik. Linnale on omane suvituslinnalik madal hoonestus, mis vaheldub metsatukkadega. Tähtsaim äritänav on Valga mnt-st rtdj-ni kulgev Kesk tänav. Peamine ujumiskoht on Verevi järv. Linnas paiknevad E. Gümn. (asut. 1913 ministeeriumikoolina, keskkool a-st 1948; 2002/03. õ.-a. 1089 õpilast, hõlmab ka Peedu algkooli ja E. algkooli), muusikakool, lastemtk., linnarmtk., huviala- ja kultuurikeskus „Sinilind" ning Tartumaa muuseum (filiaalid Eduard Kutsari ja Leopold Hanseni muuseumituba). Tegutsevad luteri (kirik valmis enne I maailmasõda, sisetööd lõpetati 1920, kirikust pidi saama Tartu saksa Jaani koguduse abikirik E. sakslastest suvitajate jaoks, hiljem kujunes kohalikest elanikest iseseisev kogudus) ja baptistide kogudus. Linnas on haigla. Ilmub nädalaleht „Elva Postipoiss". Agaralt tegeldakse spordiga, traditsioonilised alad on jalgratta- ja laskesport (linna kagupiiril on lasketiir), laskesuusatamine ning kahevõistlus. E. kaguosas on Elva-Vitipalu MKA ja E. kalmistu. Peedust põhjas asub Vapramägi (LK) ning linna piiril E. jõe põhjakaldal Kerikmägi (Kalevi-

Elva töötajate arv tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	300	59
Kalandus	—	3
Mäetööstus	—	18
Töötlev tööstus	800	502
Energia- ja veevarustus	36	42
Ehitus	392	144
Kaubandus; mootorsõidukite ja kodumasinate remont	400	380
Hotellid ja restoranid	116	63
Veondus, laondus ja side	276	121
Rahandus	8	21
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	96	84
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	44	149
Haridus	272	235
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	260	203
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	316	115
Töötajaid kokku	3316	2151

„Elm". Kaan
(2000, sügisnumber)

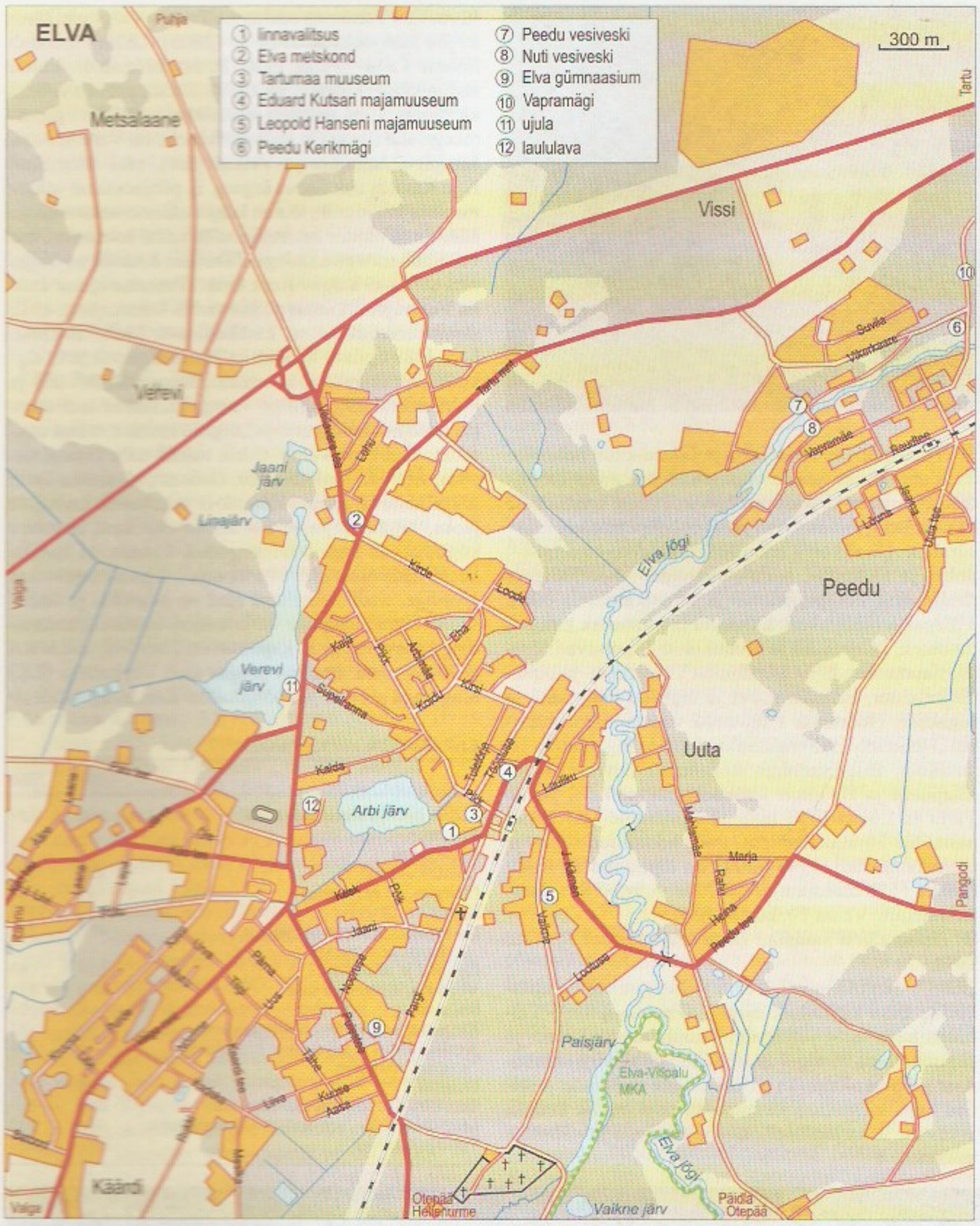

Elva elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	6325	1351	21	3963	63	1011	16
2000	6020	1187	20	3689	61	1144	19

poja sängi tüüpi muinaslinnus, oli kasutusel I a-tuh. II poolel). Huviväärsed on Peedu ja Nuti vesiveski (teateid 17. saj-st, säilinud 19. saj. hooned). Suurimad tööandjad on avalik sektor ja kaubandusettevõtted (E. Tarbijate Ühistu). Tuntuimad käitised on Saint-Gobain Sekurit Eesti AS (autoklaasid), Ludvig Svensson Eesti OÜ ja Stenströms Skjortfabrik Eesti OÜ (tegelevad rõivatootmisega) ning AS Maxilla (hambaravi). Paljud linlased töötavad Tartus. — Linna nimi seostub E. jõega, selle nimi omakorda Hellenurmest kagus asunud E. külaga (a-st 1977 osa Räbi k-st). E. nüüdisala vanimaid asustusmälestisi on Peedu Kerikmägi. Arbi mäel oli keskajal Tiesenhausenitele kuuluv väike mõis, teateid selle kohta on a-st 1495 (*die Hofstätte zur Hohenheide*, ka *Harpenland*). Hiljem jaotus ala Uderna, Meeri ja Konguta mõisa vahel. 1790. a-ist on teateid Narva—Tartu—Riia mnt-l olnud Uderna postijaama kohta, selle läh. avati 1889 E. rdtj. Järgmistel kümnenditel ehitasid mõisnikud rdtj-a lähikonda rohkesti suvilaid, krunte omandasid käsitöölised ja väikekaupmehed. Tekkinud alevik sai 1923 alevi ja 1938 linna õigused. 1950—62 oli E. samanim. rajooni keskus. ▲ 3

Elva jõgi, ka Ulila jõgi, Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 72 km, jõgikond 456 km². Algab Otepää kõrgustikult Valgjärvest, voolab Elva orundis, alamjooksul läbib Karijärve ja Keeri järve ning Ulila Laugesoo, keskjooksul asub Elva linn. Suurimad lisajõed on Laguja, Illi, Voika ja Pulga oja (vastavalt 10, 9, 9 ja 9 km).

Elva-Vitipalu maastikukaitseala asub Rõngu, Palupera ja Nõo v-s; 899 ha. Asut. 1992 Illipalu, Udernapalu ja Vitipalu liustikujõetekkeliste liivaalade ning ohustatud elupaikade ja liikide kaitseks. Kaitseala

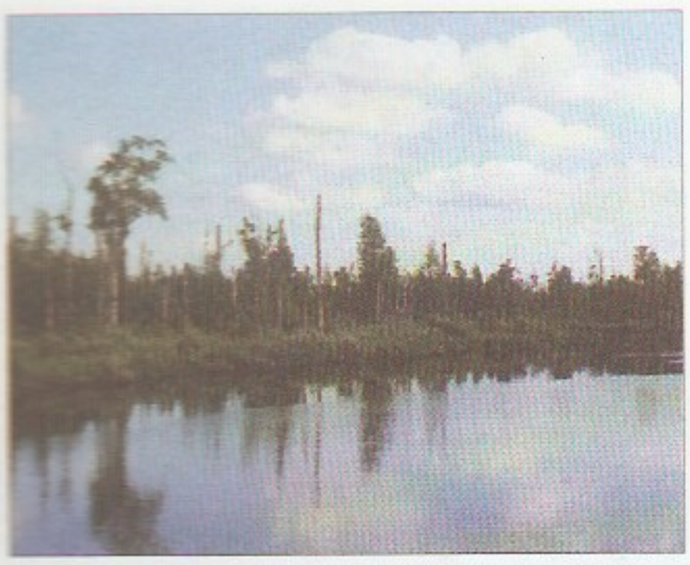

ilmestavad Elva jõgi ning Ilus ja Laguja oja.

Emajõe-Suursoo sookaitseala asub Peipsi nõos Emajõe suudmealal viie valla (Võnnu, Meeksi, Mäksa, Luunja ja Vara) piires; 18 131 ha. Asut. 1981 Eesti suurima suudmesoostiku kaitseks. Soostik on tekkinud maismaa soostumisel, tema veerežiimi määravad Peipsi ja Emajõe veeseis. Emajõe lisa- ja harujõed ning ojad jaotavad soostiku omanäolisteks osadeks — Varnja, Kavastu, Suur-, Surnu-, Pilka, Jõmm-, Pedaspää ja Meerapalu sooks. Need erinevad üksteisest vanuse ja ilme poolest. Suurima ning ühtlasi keskse osa soostikust moodustab madalsoo. Kaitseala põhiväärtused on märgade elupaikade suur mitmekesisus ning Emajõe suudmesoostiku haruldased ja ohustatud kooslused. Kaitsealal pesitseb ka merikotkast (LK I). Emajõe-Suursoos on Eesti suurim jõhvikavaru. Kaitsealal on ligi 80 soosaart ja 8 madalat, muda- või turbapõhjaga järve, suurimad neist ✧Leegu, ✧Kalli ja ✧Koosa järv. Muistsetest aegadest peale on soosaari kasut. pelgupaigana. ▲

Emajõgi, ka Suur-E., Eesti suurimaid jõgesid; pikkus 101 km, jõgikond koos Võrtsjärve vesikonnaga 9960 km² (sellest 98 km² Lätis), vooluhulk keskm. 71,8 m³/s. Jõe laius on 20—145 m, suurim süg. 11 m, kogulang 3,5 m, voolukiirus keskm. 3,7 km/h. Algab Võrtsjärve kirdenurgast Rannu-Jõesuust, suubub Praagal Peipsisse. Võrtsjärvest Kärevere sillani (40 km) on jõgi looklev ja soodirikas (vanajõed), Peipsi veeseisu puisutav mõju ulatub Tartuni. Rannu-Jõesuu ja Pede suudme vahel võib mõnikord suurvee ajal voolusuund muutuda vastupidiseks. Ülem- ja alamjooksul voolab jõgi soistel madalikel, keskjooksul lookleb ürgorus (laius Tartu kohal üks km, mujal enamgi, süg. kuni 20 m), kevaditi on suuri üleujutusi. E-l on üle 20 lisajõe. Hüdroloogilisi vaatlusi on Tartus tehtud a-st 1867 samas kohas — Kivisilla, nüüd jalgsilla juures. Kõrgeim mõõdetud veetase on olnud 373 cm üle vaatlusposti nulli (6. V 1867), madalaim 47 cm alla nulli (13. XI 1939). E. on Eestis ainuke kogu ulatuses laevatatav jõgi. Tähtsamad kalad on haug, latikas, ahven, särg ja säinas (üldse on E-st püütud üle 40 liigi kalu). E-e on esimest korda mainitud 1224 (*Emaioga*). Mõnikord on Suurt ja Väikest E-e peetud üheks jõeks (E-ks). E-ks on nimet. ka Pärnu jõge. ▼1

emakeel, hrl. keel, mille inimene lapsena vanemailt kodus omandab ja mida ta tavaliselt kõige paremini oskab. Et laps omandab e-e selles eas, kui tal pole veel sotsiaalset identiteeti, siis on e. selle oluline kujundaja. E-e kaudu tunnetavad inimesed end ühtse rühmana (nt. rahvusena), mis erineb teistest rühmadest. Enamasti on inimesel üks e. Et keel ei ole päritav ja geneetiliselt ettemääratud, võib e. elu jooksul muutuda. E. eristub teisest keelest, milleks on ümbritsevas keelekeskkonnas kasutatav keel, ning võõrkeel(t)est. E. kui keelelise identiteedi alus ja rahvus kui etnilise identiteedi alus võivad erineda (nt. vene k-t e-na kasutav armeenlane). Keelevahetus ei pea endaga kaasa tooma identiteedivahetust, nt. võib keelt vahetada kogu rahvas (juudid, erinevate maade mustlased ja tatarlased). E-ga on seotud tähtsad keelelised üksikisiku ja kollektiivsed inimõigused, nagu õigus keelekasutusele, keele arendamisele, edasiandmisele jne. Samal ajal ei tähenda ühise keele kasutamine kuulumist samasse rahvusse, vrd. nt. saksakeelseid sakslasi, austerlasi ja šveitslasi, ning paljusid inglis- ja hispaaniakeelseid rahvaid. E-ks võib olla ka murre (nt. Võru), kirjakeele olemasolu ega selle oskus ei ole e-e puhul oluline. Eestis kõneldakse 2000. a. rahvaloenduse andmete järgi 109 erinevat e-t. Eestlaste identiteedi põhialuseks on eesti k. kui e. Eestis on eesti k-t e-na rääkivate inimeste arv 922 000, sh. 11 000 mitte-eestlast (venelased, soomlased jt.).

Emakeele Selts, lüh. ES, 1925—52 Akadeemiline Emakeele Selts, eesti k-e, sugulaskeelte ja etnoloogia uurimise teaduslik selts; asut. 1920 TÜ juurde, 1946—98 tegutses Eesti TA juures, a-st 1999 on mitte-

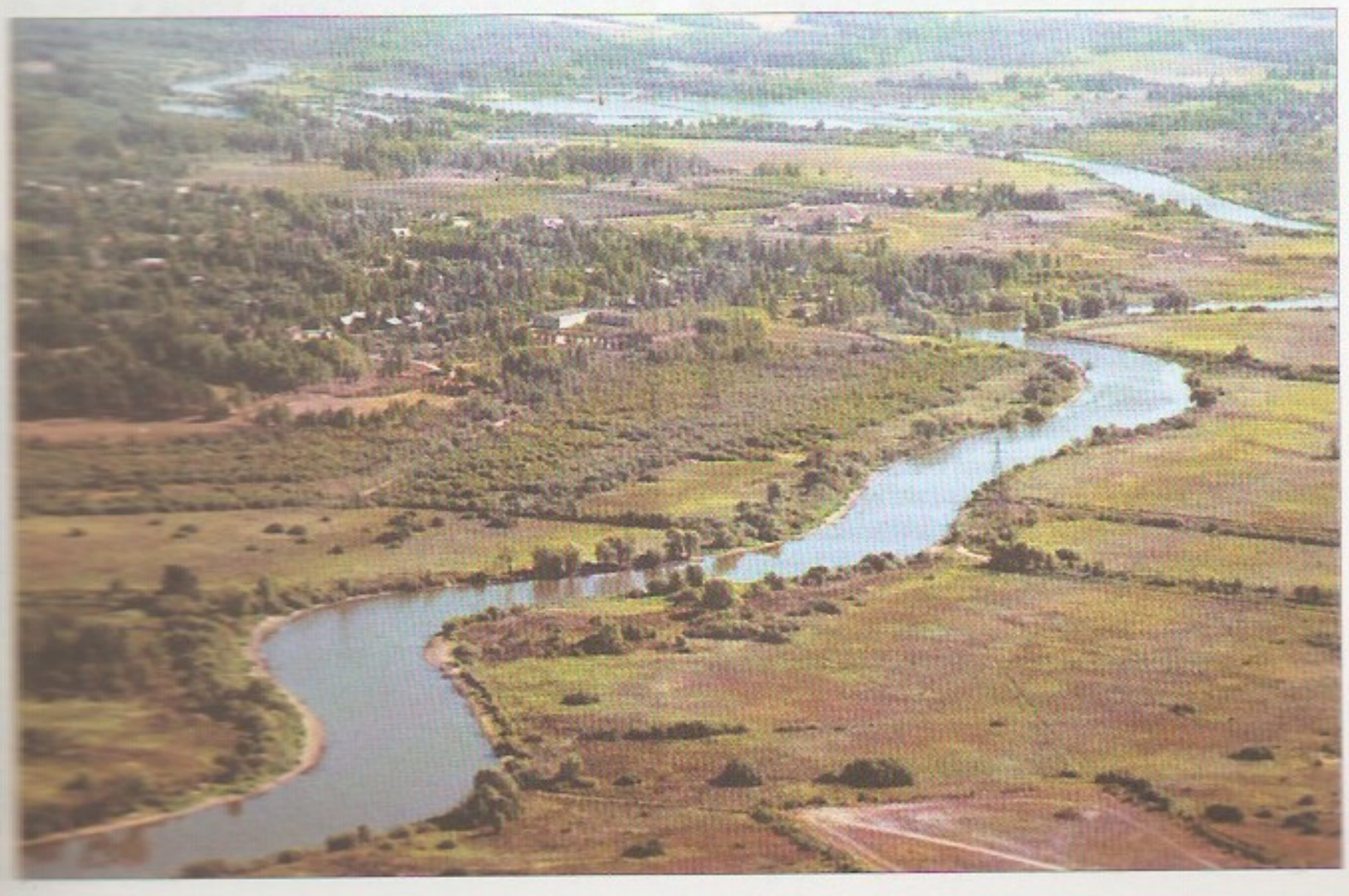

tulundusühing ja on assotsieerunud Eesti TA-ga. ES aitab oma tegevusega kaasa eesti k-e kasutamisele riigikeelena ja üle-eestilise suhtluskeelena ning avaliku huvi äratamisele eesti k-e ja sugulaskeelte vastu. Selts kogub keeleainest, korraldab murdevõistlusi, kõnekoosolekuid ja konverentse (iga-aastane keelekonverents a-st 1968, kui toimus J. V. Veski päev) ning muid teaduslikke ja populaarteaduslikke kokkutulekuid, näitusi ja keelepäevi (a-st 1961), korraldab sihtuuringuid, koordineerib uurimisprojekte, avaldab toimetisi, aastaraamatut (a-st 1955, a-st 2000 rahvusv. andmebaasis) ning teisi keeleteaduslikke ja muid seltsi eesmärkide kohaseid trükiseid. ES andis 1922—40 välja ajakirja ✧„Eesti Keel" ja 1960—89 kogumikku „Kodumurre", a-st 2001 ilmub ajakiri ✧„Oma Keel" (2 nr-t aastas). A-st 1993 töötab ES-i juures taas keeletoimkond (nagu varem, 1969—72), kelle pädevusse kuulub keelekorralduslike otsuste tegemine. ES-i keeleteaduslikus rmtk-s on üle 5000 trükise. Liikmeid 349 (2003).

B: M. Erelt. *Emakeele Selts 80.* — Keel ja Kirjandus, 2000, 5; Ü. Tedre. *Emakeele Selts nõukogude aastail.* — Keel ja Kirjandus, 2000, 8.

Emmaste, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Lõuna-Hiiumaal; 281 el. (2000). Teedesõlm; meierei (kohandati 1925 mõisa viinaköögist, tegutses viimastel aastatel juustuvabrikuna), anestesioloogia ja intensiivravi hingamissüsteeme tootev Pharma Systems Eesti OÜ (E. läh. Riidakülas), põhikool (2002/03. õ.-a. 193 õpilast), rmtk., rahvamaja, spordikeskus. E. Immanueli kirik. — E-t on esimest korda mainitud 1564 taluna, kujunes hiljem külaks, mis mõisastati, kui Suuremõisa mõis aŝutas 1779 E-sse kõrvalmõisa (*Emmast*). 1782 sai E. iseseisvaks mõisaks. A-st 1920 on härrastemaja ja park kooli valduses. Mõisa maadele kujunes 1922—24 E. asundus. E. keskasula kandis 1977. a-ni omaaegse Viiterna k. nime.

Emmaste kihelkond hõlmas Hiiumaal nüüdse Emmaste v-a ala. Keskajal moodustas see Saare-Lääne piiskopi valduste Agape (Sõru) vakuse ning kuulus Käina khk-a. 17. saj. oli Sõrul kabel. — E. k. moodustati 1866, kirik valmis 1867. 20. saj. alguses kujunes kiriku lähedal asunud Viiterna k. alevikulaadseks asulaks ja ehitati Sõru sadam.

Emmaste vald asub Hiiumaa lõunaosas; 197,5 km², 1285 el. (2003). Keskus Emmaste k-s. Valla piiresse kuulub u. 63 km mereranda. Randa liigestavad Vanamõisa laht ning Nurstest loodes ja edelas paiknevad lahekäärud, tuntuimad eendid on Haldi, Haldreka, Nõrga, Pitkanina ja Tohvri nina ning Tärkma neem (Lee mäkk). Pinnamoes on valdav viirsavidel lasuvatest mereliivadest tasandik; kõrgemad alad (üle 16 m) on idarannikul künnised ja lääneranniku luited. Soela väina ääres vahelduvad rannaniidud ja kadastikud salumetsade ning puisniiduga; põhja pool on põhil. männimetsad, kohati leidub soid (osa Õngu soost, Prassi soo) ja lodusid. Valla piires asuvad ✧Sepaste ja ✧Tilga MKA ning osa ✧Tihu MKA-st. Hiiumaa ringteest on valla piires osa Suuremõisa—Emmaste ja Emmaste—Luidja mnt-st. Sõrul on sadam, mille kaudu toimub Hiiu- ja Saaremaa vaheline otseühendus. Mets hõlmab u. 62 % terr-st, riigimetsa haldab Putkaste metskond. Põllumaad on u. 3300 ha. Uusi tootmisüksusi on rajatud Emmastesse, Jausa, Leisu, Metsalaukale ja Riidaküla. Suurimad tööandjad on avalik sektor ja mitu väikeettevõtet (plastitöötleja Dala LD AS ja meditsiinitehnika tootja Pharma Systems Eesti OÜ). E. v. on tuntud ka turismipiirkonnana. Vald kujunes 19. saj. lõpul ja kuulus 1946. a-ni Läänemaasse. 1945 moodustati valla piires Emmaste ja Leisu kn. Rajoonide moodustamisega (1950) E. v. kaotati, taastati 30. IV 1992.

B: B. Paɵ. *Emmaste.* Tln., 2001.

EMT, AS EMT, telekommunikatsiooni ja infotehnoloogia teenuseid pakkuv ettevõte, alustas tegevust

„Endla" seltsi hoone (1911)

„Endla" teatri hoone (2003)

28. IV 1991 Eesti-Rootsi-Soome ühisettevõttena AS Eesti Mobiiltelefoni nime all. EMT-ks reorganiseeriti ettevõte 1994, selle ainuomanik on AS Eesti Telekom (a-st 1999). 2002. a. alguses ületas EMT klientide arv 400 000 piiri. 2003. a. alguses said EMT kliendid kasutada 214 GSM-i operaatori teenuseid (90 riigis või piirkonnas). EMT-l on kaks tütarettevõtet: AS Esmofon ja AS Mobile Wholesale. Koos tütarettevõtetega moodustab ta EMT Grupi, mille äritulu oli 2002 ligi 2,5 mrd. ja kasum 856 mln. kr., töötajaid kokku 406. A-st 1993 on EMT rahvusv. *GSM Association*'i liige.

Emumäe maastikukaitseala asub Rakke v-s; 356 ha. Asut. 1978 Pandivere kõrgustiku kõrgeima pinnavormi Emumäe ja seda ümbritseva sügavate sulglohkude, orgude ja oitudega maastiku kaitseks. Piirkonnal on talispordikohana ka puhkemaj. tähtsus.

Emumägi, Pandivere kõrgustiku kõrgeim koht, tekkelt oos; 166 m ü. m., suhteline kõrgus 79 m (Eesti suurimaid). E-e tipus on 21,5 m kõrgune vaatetorn (1997).

„Endla", 1875—1940 Pärnus tegutsenud laulu- ja mänguselts (põhikiri kinnitati 1878), asut. Carl Robert Jakobsoni, Kristjan Ermi, Anton Ansoni, Jaan Otstaveli

Emmaste valla el... külade kaupa (200...

Emmaste
Haldi
Haldreka
Harju
Hindu
Härma
Jausa
Kabuna
Kaderna
Kitsa
Kurisu
Kuusiku
Kõmmusselja
Külaküla
Külama
Laartsa
Lassi
Leisu
Lepiku
Metsalauka
Metsapere
Muda
Mänspe
Nurste
Ole
Prassi
Prähnu
Pärna
Rannaküla
Reheselja
Riidaküla
Selja
Sepaste
Sinima
Sõru
Tilga
Tohvri
Tärkma
Ulja
Valgu
Vanamõisa
Viiri
Õngu

EMT. Logo

„Endla". Logo

Emumäe ma... seala. Vaade E...

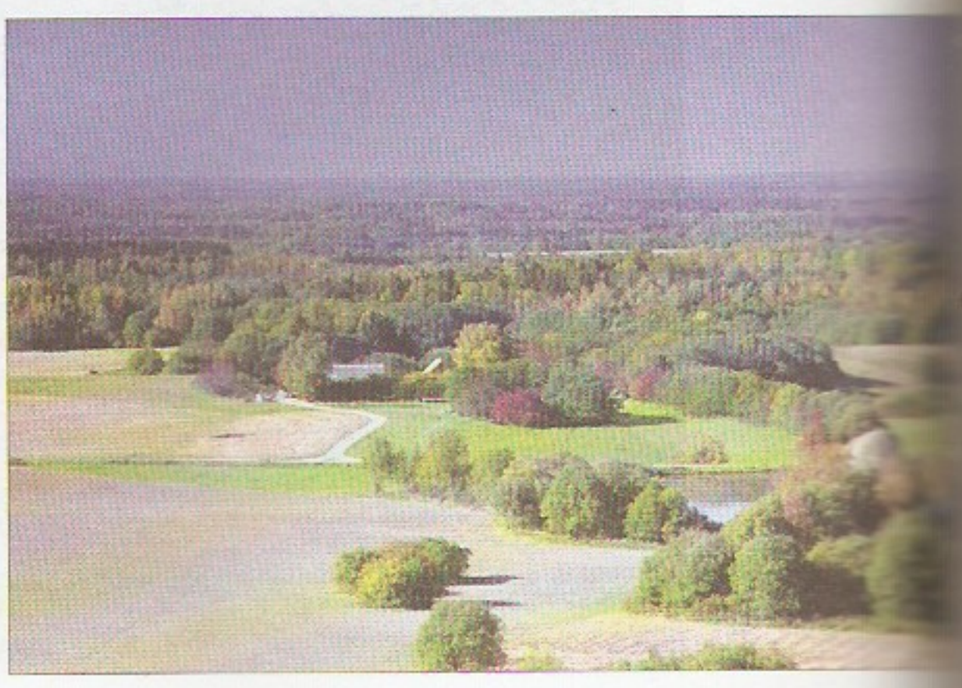

Emmaste valla ehitised külade kaupa (2000)

Emmaste
Haldi
Haldreka
Harju
Hindu
Härma
Jausa
Kabuna
Kaderna
Kitsa
Kurisu
Kuusiku
Kõmmusselja
Külaküla
Külama
Laartsa
Lassi
Leisu
Lepiku
Metsalauka
Metsapere
Muda
Mänspe
Nurste
Ole
Prassi
Prähnu
Pärna
Rannaküla
Reheselja
Riidaküla
Selja
Sepaste
Sinima
Sõru
Tilga
Tohvri
Tärkma
Ulja
Valgu
Vanamõisa
Viiri
Õngu

EMT. Logo

„Endla". Logo

Emumäe maastik-seala. Vaade E

jmt. eestvõttel. 1875 andis Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi juures tegutsema hakanud laulukoor „Endla" (koorijuht K. Erm) esimese kontserdi ja näitetrupp mängis Lydia Koidula „Säärast mulki" (näitejuht K. Erm). Seltsi korraldatud korjanduste abil ehitati uus teatri- ja kontserdihoone (arh-d Georg Hellat ja Erich Wolffeldt; valmis 1911, põles 1944, säilinud varemed ühini 1961); 1911 rajati kutseline teater ✧"Endla". ◂

„Endla", 1953—88 Lydia Koidula nim. Pärnu Draamateater, Pärnus tegutsev teater. Eelkäijaks oli laulu- ja mänguselts ✧"Endla". Avati kutselise teatrina 1911 äsja valminud teatrihoones August Kitzbergi „Libahundi" esmalavastusega. Esimesed näitejuhid olid Aleksander Teetsov ja Karl Jungholz; näitlejad Kristjan Hansen, Anna Karzeva-Tamm, Jaan Kurrikoff, Ella Uuebendrik jt. „Vanemuisest" tulid Liina Reiman, Olly Teetsov ja Eduard Türk. 1915 katkes kutselise „E." tegevus (põhjenduseks toodi maj. ja sõjaraskused), see jätkus alles 1922. 1927 pani Ants Lauter aluse teatri suvehooaegade traditsioonile. Repertuaaris oli suuremate teatrite eeskujul algupärandite (Tammsaare, Raudsepp, Kitzberg, Mälk, Luts jt.) kõrval ka maailmakirjandust, kuid kõige rohkem siiski kergesisulist välisdramaturgiat ning 1950. a-ni ka operette. Laval mängisid Lisl Lindau, Elsa Maasik, Hugo Malmsten, Milli Nõmtak, Alexius Sagor, Hilda Sooper jpt. 1940 teater natsionaliseeriti. 1944—67 töötati teatriks kohandatud pangaboones (teatrihoone oli 1944 hävinud). Neil aastail vahetusid sageli peanäitejuhid, ka näitetrupis oli pidev liikumine. Trupiga liitusid Lia Laats, Olli Ungvere, Arnold Sikkel, Herta Elviste, Artur Ots jmt. 1951 tulid teatriinstituudist noored näitlejad Lembit Eelmäe, Õie Maasik jmt. Hiljem lisandusid Ellen Alaküla, Eduard Ralja, Heikki Haravee, Peeter Kard, Tiia Kriisa, Paul Ruubel, Hilja Varem jmt. Repertuaaris oli huvitegeid algupärandeid (Jakobson, Liives, Talvest, Laht, Uustulnd), Eesti klassikat (Koidula, Kitzberg), mille lavastamisega tõi Kaarel Ird 1950. a-il publiku taas teatrisse, ning Nõuk. (Korniitšuk, Aljošin) ja lääne dramaturgiat (Feuchtwanger, Figueiredo, Shakespeare, García Lorca, Shaw). 1967 valmis uus teatrihoone, 1969 sai peanäitejuhiks Vello Rummo, kes taastas suvised teatrihooajad ja muusikalavastused (esimene muusikal 1968). GITIS-est tulid noored lavastajad Kaarin Raid ja Ingo Normet, kes rikastasid repertuaari uudse dramaturgiaga (Vahing, Liiv, Vallak, Cocteau, Delaney, Wilder, Albee, Williams jt.) ning lavastusi uue teatrikeelega. Kasutati ka külalislavastajaid (Taisto-Bertil Orsmaa, Adolf Šapiro, Mati Unt). Tuli juurde näitlejaid: Andres Ots, Ago Roo, Siina ja Aarne Ükskülа, Lii Tedre, Helle Kuningas, ka näitejuhina töötanud Linda Rummo. Pärnu teater muutus stabiilsemaks. Nii mõnestki lavastusest kujunes üle-eestiline teatrisündmus (Vallaku ja Undi „Epp Pillarpardi Punjaba potitehas", 1974, lav. K. Raid; Albee' „Kes kardab Virginia Woolfi?", 1977, lav. A. Šapiro). 1982 peanäitejuhiks saanud I. Normet alustas uue meeskonnaga: peakunstnik Vello Tamm, kirjandusalajuhataja Ülev Aaloe, lavastaja Priit Pedajas. Lavakoolist tulid „E-sse" Enn Keerd, Laine Mägi, Katrin Nielsen, Jaan Rekkor jmt., Rakvere Teatrist Feliks Kark. Mängiti kaasaja valupunkte puudutavaid algupärandeid (Kaugver, Kool, Saluri, Udam) ja Eesti klassikat, maailmakirjandusest toodi lavale Brecht, Ibsen, Strindberg, Tolstoi, Turgenev, Anouilh, De Filippo, Friel jmt. 1980. a-te lõpul hakkas suurenema kergesisuliste näidendite osakaal. 1991 lahkusid I. Normet ja P. Pedajas, kunstiliseks juhiks jäi Ü. Aaloe ja lavastajaks V. Rummo. 1993 lisandusid lavastajad Raivo Adlas ja Kaarel Kilvet, külalisena lavastasid Roman Baskin, Merle Karusoo ja K. Raid. Paljude komöödiate ja muusikaliste lugude hulgas leidus ka väärtkirjandust (Tammsaare, Lagerlöf jmt.). 1997 sai peanäitejuhiks Raivo Trass, lavastajaks Madis Kalmet. Trass alustas vahepeal stabiilsuse kaotanud teatris trupi ja senise tööstiili ümberkujundamist. Lavakoolist ja mujalt tuli uusi näitlejaid (Liisa Aibel, Ago Anderson, Tõnno Linnas, Piret Rauk, Andres Lepik, Sepo Seeman, Piret Laurimaa jt.). On kutsutud noori lavastajaid (Tõnu Lensment, Tiit Ojasoo, Tiit Palu) ja külalisesinejaid (Carmen Mikiver, Helgi Sallo jmt.). Suurema osakaalu on saanud Eesti kirjanikud: Luts, Tammsaare, Gailit, Kõiv, Tätte. Kasutatakse võimalikult erinevaid mängupindu (suur saal, ärklisaal, 2002 valminud *black-box*-saal Küün; suveprojektidena vabaõhuetendused Kurgja talumuuseumis, Reiu jõe ääres jm.).

B: L. Talts. *Pärnu teatrilugu 1875—1991*. Pärnu, 2000. ◂ 1

Endla järv asub Jõgevamaal Endla soostikus, kuulub Endla LKA-sse; pindala enne veepinna alandamist (1949—50) 4,15, pärast seda 1,8 km² (suurvee ajal kuni 4 km²), suurim süg. 2,4 m. Järv on segatoiteline. Selle põhja katab paks mudakiht, mudakihi all leidub järvelupja. Tulijärvest algav Mustjõgi ja kuivenduskraavid toovad järve rohkesti soovett, väljavool kanali (nn. Uusjõe) kaudu Põltsamaa jõkke. Peamised kalad: linask, särg, ahven. Liigirikas haudelinnustik. — E. j-st ja selle idakaldal paiknevast Juta kivist on F. R. Faehlmann kirjutanud muistendi „Endla järv ja Juta". ◂

Endla looduskaitseala asub Pandivere kõrgustiku lõunajalamil Endla nõos Jõgeva, Rakke ja Koeru v-a piires; 7591 ha. Asut. 1981 sookaitsealana Endla-Oostriku soostiku kaitseks. Praegu paikneb kaitseala tollasest suuremal maa-alal ja peab tagama Eesti kesk- ja idaosale iseloomulike, inimtegevusest vähemõjutatud soode ja Pandivere kõrgustiku lõunanõlva karstiallikate kaitse. Endla soostik on tekkinud lamedas nõos mandrijää taandumisel ja sulamisel moodustunud

Suur-Endla järve kinnikasvamise tagajärjel. Säilinud on rühm jäänukjärvi, neist suurimad on ✧Endla järv ja Sinijärv (45,8 ha). Kaitseala keskosa läbib ✧Põltsamaa (Piibe) jõgi, millesse kaitseala piires suubuvad Nava, Preedi ja Oostriku jõgi. Järved, jõed, ojad ja Räägu kanal moodustavad keeruka veesüsteemi. Endla soostik koosneb erineva arenguastmega soolaamadest, mida üksteisest eraldavad kitsaste lamminiitudega jõed ja soostunud metsaribad. Suurimad rabad on Linnussaare (1200 ha), Endla ehk Toodiksaare (1100 ha) ja Kanamatsi raba (690 ha). Turbakihi paksus on kohati üle 7 m. Suurimad laukad on Kaurijärv, Jämetsarve järv ja Pätsulaugas. Umbes poole kaitseala terr-st moodustavad sood ja sama palju märgade ning soiste metsadega alad. Suur osa liigniisketest puistutest on omaaegsed kuivendatud kõdusoometsad, kuid on ka puutumatuid madalsoo- ja siirdesoometsi. Kõige rohkem kasvab kaitsealal rabamännikuid. Kunagised puisniidud on kujunenud salumetsadeks. Allikate piirkonna kuivendamata aladel kasvavad sanglepalodud. Kaitseala lääneosas on palju allikaid, neist üle 30 on suured. Silmatorkavaim on Metsanurga allikaala — 13 allikat mõlemal pool Oostriku jõge. Võlingi laugeallikas ja Oostriku allikad kuuluvad Eesti veerohkeimate allikate hulka. Kõige sügavam on ✧Sopa allikas. Kaitsealal on kohatud üle 180 linnuliigi (sh. kotkaid) ja 42 liiki imetajaid, taimi kasvab 450 liiki, haruldased nt. ainulehine sookäpp, kõdukoralljuur ja soomurakas (kõik LK II). Endla soostiku idaosa rabades, eriti Männikjärve rabas, on soode kujunemist ja arengut uuritud alates 1910. a-st. 1910—89 töötas Tooma sookatsejaam, 1950 alustas tööd praegu Eesti ainuke soo-hüdroloogiajaam. Kaitseala keskus asub endise Tooma sookooli hoones. A-st 1997 kuulub kaitseala rahvusv. tähtsusega märgalade ehk Ramsarialade (vt. 11. kd., lk. 224) nimekirja. Kaitseala tegevust toetab Endla LKA Sõprade Selts. Vt. ill. 11. kd., lk. 149 ja lk. 150. ▲▶

Endla turbamaardla asub Järvamaal Koeru v-s, Jõgevamaal Jõgeva ja Pajusi v-s ja Lääne-Virumaal Rakke v-s, pindala 18 075 ha, sh. Endla LKA piires 4214 ha. Turba omadused: hästilagunenud turba lagunemisaste 31—34 %, vähelagunenud turba oma 12—20 %, tuhasus vastavalt 3,5—4,8 % ja 1,3—2,6 %. Hästilagunenud turvas sobib kütteks, vähelagunenud turvas aiandusturbaks. 2002 kaevandati 2700 t hästilagunenud turvast (OÜ Siimusti Känd) ning 42 900 t vähelagunenud turvast (OÜ Siimusti Känd 15 900 t, AS TARA-TORF 14 900 t ja AS PRELVEX 12 100 t). 1

Enge jõgi, ka Änge jõgi, ülemjooksul Kulna oja, Kasari lisajõe Velise parempoolne lisajõgi; pikkus 36 km, jõgikond 232 km², keskm. vooluhulk 1,2 m³/s. Algab Kaisma Suurjärvest, suubub Kivi-Vigalast alamal. Suurim lisajõgi on Naravere oja (17 km).

Englo, OÜ Englo, erakapitalil põhinev ettevõte, mis tegeleb peenmehaanika- ja elektroonikaseadmete konstrueerimise, valmistamise ja müügiga. Asut. 1991, välja kasvanud Eesti TA Spetsiaalsest Konstrueerimisbüroost. Toodab metalli- ja miiniotsijaid, toru- ja kaabliotsijaid, radioaktiivse kiirguse indikaatoreid ja mõõdikuid, liinitestreid ja lõhkamismasinaid, kaabli pikkuse mõõdikuid jpm.

E. O. Map, AS E. O. Map, 1991 kartograafia- ja maamõõduettevõttena EPMÜ maakorralduse eriala vilistlaste ja üliõpilaste algatusel asut. aktsiaselts. Kujunes hiljem kolme tütarettevõttega kontserniks: E. O. Map Lõuna AS (a-st 1996), AS Lihtsad Maapoisid (1993) ja OÜ Maamõõdukeskus (1997). Alustas maakonna-, valla- ja linna- ning orienteerumiskaartide koostamisega, on saanud Eestis turismi- ja orienteerumiskaartide suurimaks väljaandjaks. Riigi tellimusel on osalenud põhikaardistamise sihtprogrammi töös, välja andnud 1:20 000 mõõtkavalisi kaardilehti ja koostanud Nõuk. ajal Eesti Põllum-projektis kaardistatud suuremõõtkavalise (1:10 000) Eesti mullastikukaardi arvutiversiooni. Enim tuntud kartograafiateosed on „Eesti teede atlas" (esmatrükk 1997) ja „Tallinn" (turismiatlas, 1:25 000, 1999). Teeb suuremahulist katastri- ja topomõõdistamist, 1998 võttis kasutusele ülemaailmsel asukoha määramise süsteemil põhineva infotehnoloogilise mõõdistusviisi. 67 töötajat (2003). Kontserni kontorid asuvad Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Põlvas. ▶

Endla looduskaitseala. Laudtee üle Männikjärve raba

Endla turbamaardla 1. I 2003 (tuh. t)

Hästilagunenud turv
aktiivne tarbevaru
aktiivne reservvaru
passiivne reservvaru
Vähelagunenud turv
aktiivne tarbevaru
aktiivne reservvaru
passiivne reservvaru

EPMÜ Agrobiokeskus, lüh. EABK, biotehnoloogiaala teadus- ja arendusasutus, asut. 1987, EPMÜ koosseisu kuulub a-st 2001. EABK loob põllum. biopreparaate (vaktsiine, diagnostikume, seerumeid jms.), uurib ja täiustab põllum-loomade nakkushaiguste diagnoosimist ja nende tõrje meetodeid, rakendab mükobakterioosside ja toiduga ülekanduvate patogeenide uurimisel molekulaardiagnostikat. EABK-s on välmitud kokku 20 mono- ja polüvalentset vaktsiini, 3 diagnostikumi, üks raviprofülaktiline seerum, 2 biostimulaatorit jm. preparaate. Keskusel on 3 laborit: mikrobioloogia ja vaktsiini labor, mükobakterioosside ja tuberkuliini labor ning katsetootmise labor. Dir. on a-st 1987 Jüri Kumar.

EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Instituut on asut. 1957 (TA instituudina, EPMÜ koosseisu kuulub a-st 1997), asub Harjumaal Harku alevikus. Peamised uurimissuunad on fotosünteesi kineetika taimelehes, sekundaarainete biosünteesi regulatsioon taimedes, kultuurtaimede aretusgeneetika, valkude ja nukleiinhapete struktuuri modelleerimine ning biokatalüüsi mehhanismide selgitamine. Uuringuid tehakse ka mitmes taimede biotehnoloogia valdkonnas; instituut on Eestis taimede geneetilise ressursi kogumise ja säilitamise programmi põhitäitjaid. Instituudis on taimefüsioloogia, taimegeneetika, taimeviroloogia ja biokeemia-biofüüsika osk., töötajaid on 61 (2003). Dir-d: Oskar Priilinn (1957—91), Aavo Aaviksaar (a-st 1991).

EPMÜ Loomakasvatusinstituut on asut. 1994 EPMÜ loomakasvatusteaduskonna ning Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria TUI ühendamisel. Suunab loomakasvatusteaduse arengut ja annab loomakasvatusalast akadeemilist kõrgharidust; õppejõude 17 ja teadureid 26. Instituudi koosseisu kuuluvad aretuse, väikeloома- ja linnukasvatuse, söötmise, keemia, loomakasvatustehnoloogia ja kalakasvatuse osk. ning piimanduslabor. Katsebaasid on Eerika farm, Piistaoja katsetalu ja Põlula katsefarm. Kõrvuti õppe- ja teadustööga arendatakse ka nõustamistegevust. Dir. on a-st 1994 Olav Kärt.

EPMÜ Metsanduslik Uurimisinstituut, metsandusalase uurimistööga tegelev teadus- ja arendusasutus; asut. 1997. Instituudi eelkäija on Metsanduslik Uurimisinst. (töötas 1936—41 TÜ juures ja 1942—44 Riigimetsade Valitsuse alluvuses). II maailmasõja järgsetel

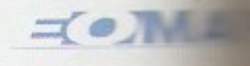

E. O. Map. Lo

aastatel jätkus metsanduslik uurimistöö Eesti NSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i metsasektoris (1947—63), Metsanduse Teadusliku Uurimise Laboratooriumis (1963—69) ning Eesti Metsainst-s (1969—96). 1996 moodustati EPMÜ metsandusteaduskonnas metsaökosüsteemide uurimiskeskus, mis reorganiseeriti Metsanduslikuks Uurimisinst-ks. 1998 liitus sellega Ökoloogia Inst-i ökofüsioloogia töörühm. Inst-s töötab metsabioloogia osk. (Tartus) ja ökofüsioloogia osk. (Tallinnas). Metsabioloogia osk-s uuritakse metsaökosüsteemi seaduspärasusi, et tagada metsade bioloogiline mitmekesisus ja puistute püsikindluse säilimine. Ökofüsioloogia osk-s uuritakse taimefüsioloogia meetoditega puude stressitaluvust. Instituudis on 20 töötajat. EPMÜ M. U. annab välja teadustööde kogumikke ✧„Metsanduslikud uurimused Eestis" ja ✧„Dendroloogilised uurimused Eestis" ning sarja „Eesti dendrofloora uuringud" ning osaleb teadusajakirja ✧„Baltic Forestry" ja „Akadeemilise Metsaseltsi toimetiste" koostamisel. Dir-d: Ülo Tamm (1997—2003), Kalev Jõgiste (a-st 2003).

EPMÜ Polli Aianduse Instituut, puuviljandusala teaduslik uurimisinstituut, asub Viljandimaal Karksi v-s; asut. 1945, EPMÜ koosseisus a-st 1995. Põhilised uurimissuunad on puuvilja- ja marjakultuuride sortide aretamine ja uurimine ning puuvilja- ja marjaaedade agrotehnika täiustamine. Pollis on aretatud 53 puuvilja- ja marjasorti (nt. õunasordid 'Talvenauding', 'Sidrunkollane taliõun' ja 'Sügisdessert', pirnisort 'Pepi', ploomisordid 'Suhkruploom', 'Liisu' ja 'Ave', maguskirsisordid 'Nord' ja 'Meelika', mustsõstrasort 'Mulgi must', karusmarjasort 'Polli esmik' ja vaarikasort 'Tomo'). Instituudis toodetakse puuvilju ja marju (kuni 600 t aastas) ning kasvatatakse puuvilja- ja marjakultuuride istikuid (maad on 320 ha, sellest haritavat maad u. 100 ha). Instituudis töötab 8 teadurit. Dir. on a-st 1998 Toivo Univer.

EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituut, lüh. ZBI, asub Tartus, asut. 1947. Oli a-ni 1997 Eesti TA instituut, kandis 1952. a-ni nime Bioloogia Inst. 1998 sõlmisid ZBI ja Eesti TA assotsiatsioonilepingu. 1999 taasloovitus ZBI-s kraadiõpe botaanika, mükoloogia, hüdrobioloogia ja loomaökoloogia erialal. 2003 loodi rakendushüdrobioloogia õppetool. ZBI on asutamisest peale tegelnud Eesti taimkatte, loomastiku, seenestiku, veekogude, maismaa ökosüsteemide ja neis toimuvate protsesside uurimisega erinevatel bioloogilise organisatsiooni tasemetel. Uuringuid on mikroevolutsiooni, süstemaatika, populatsioonibioloogia, bioloogilise mitmekesisuse ja ökosüsteemide talitluse alalt. Instituut välmib abinõusid ja annab soovitusi liikide, nende kasvukohtade (elupaikade), ökosüsteemide ja bioressursside seisundi hindamiseks, kaitsmiseks ning taastamiseks. Esialgu oli instituudis neli sektorit: botaanika-, hüdrobioloogia-, metsa- ja zooloogiasektor. 1963 eraldus instituudist metsasektor, mille alusel moodustati Metsanduse Teadusliku Uurimise Laboratoorium. Instituudi juures tegutses 1958—62 mereihtüoloogia, 1968—77 protozooloogia ja 1974—91 merebioloogia osk. 2003. a. töötavad järgmised üksused ja välibaasid: botaanika, mükoloogia, zooloogia, hüdrobioloogia ja kogude osk. ning biomeetria rühm, ✧Võrtsjärve Limnoloogiajaam, ✧Baeri muuseum ja Puhtu Bioloogia-(Ornitoloogia-)jaam (✧Puhtulaid). ZBI-l on Eesti suurim kõrgemate taimede kollektsioon (üle 165 000 herbaarlehe), ainulaadne seeneherbaarium (u. 166 000 eks-i) ja seente puhaskultuuride kollektsioon (u. 1950 polüspoorset kultuuri, enam kui 400 liigist, ja u. 700 monospoorset isolaati), rikkalik entomoloogiline kollektsioon (u. 400 000 säilikut, 10 000 liigist), täiuslikud ämblike (516 liigist) ja mageveeselgrootute jt. süstemaatiliste rühmade taksonoomilised kogud ning väiksemate süstemaatiliste rühmade taksonoomilised kogud. ZBI-l on juhtiv osa Eesti elusloodust puudutavate monograafiliste ülevaadete, uurimuste ja määrajate koostamisel, viimaste aastate suurüllitisi on „Eesti jõed" (2001, koostanud Arvi Järvekülg). ◂ 1

EPMÜ Taimebiotehnoloogia Uurimiskeskus EVIKA on asut. 1980 Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI taimekaitseosk-st, 1990 sai iseseisvaks asutuseks, EPMÜ-ga liitus 1997. Asub Sakus. Keskuses tehakse taimede tervendamise, haiguskindluse, saagikuse suurendamise ning taimede geneetiliste ressursside *in vitro* säilitamise uuringuid. EVIKA teadurid juhendavad kraadiõppurite uurimistööd. Keskuses on kartuli- ja aiakultuuride osk. Juhatajad: Viive Rosenberg (1980—99), Katrin Kotkas (a-st 1999).

Epu-Kakerdi turbamaardla asub Järvamaal Albu, Ambla, Lehtse, Paide, Roosna-Alliku ja Väätsa, Harjumaal Kõue ning Raplamaal Kaiu v-a alal; pindala ligi 25 000 ha, sellest kaitsealadel ligi 4000 ha. Maardla hõlmab 9 sood: Epu, Hiripilli, Hundisoo, Kakerdaja, Laeksaare, Lõõla, Mustla, Prääma ja Tartussaare. 2002. a. kaevandas AS PRELVEX 11 000 t hästilagunenud turvast (Epu, Prääma ja Tartussaare soos) ja 34 000 t vähelagunenud turvast (Epu ja Prääma soos). ◂ 1

Erakkond, kirjandusrühmitis, mis tekkis TÜ-s õppivate noorte autorite koondumisel, tuli avalikkuse ette 1996. E. on avaldanud koguteosed „Üheksavägine" (1997) ja „Harakkiri" (1999). Eeskätt on kirjutatud luulet, esimestena jõudsid autorikogudeni Aare Pilv, Lauri Sommer, Kalju Kruusa ja Kristiina Ehin. Proosat on avaldanud pms. Mehis Heinsaar ja Berk Vaher. Mitme E-a liikme tekstile on iseloomulik intiimne keskkonnataju ja keeleline rafineeritus. Samas on E. hoidunud esteetilistest manifestidest ja tähtsustanud autorite eraklikku individuaalsust.

B: A. Skrbcka. *CORPVS EREMITORVM.* — Estonian Literary Magazine, 1998, spring.

Erakond Isamaaliit, lüh. IL, 2. XII 1995 Rahvusliku Koonderakonna Isamaa (RKEI, asut. 1992) ja ✧Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP, asut. 1988) ühinemisel asut. erakond. Liikmeid 2770 (2003). Esimehed: 1992—95 ja 1998—2002 Mart Laar, 1995—98 Toivo Jürgenson, a-st 2002 Tunne Kelam. ◂

Erakond „Ühendus Vabariigi Eest — Res Publica", lüh. ÜVE-RP, on asut. 8. XII 2001, kujunes välja

Epu-Kakerdi turbamaardla varu 1. I 2003 (tuh. t)

Maardla osa (soo)	Aktiivne tarbevaru hästilagunenud turvas	Aktiivne tarbevaru vähelagunenud turvas	Passiivne tarbevaru hästilagunenud turvas	Passiivne tarbevaru vähelagunenud turvas	Aktiivne reservvaru hästilagunenud turvas	Aktiivne reservvaru vähelagunenud turvas	Passiivne reservvaru hästilagunenud turvas	Passiivne reservvaru vähelagunenud turvas
Epu	80	2	—	—	38 304	1330	473	—
Hiripilli	1 161	602	678	121	8 536	2897	535	—
Hundisoo	—	—	—	—	4 145	65	343	—
Kakerdaja	2 083	253	4 781	862	—	—	—	—
Laeksaare	12 894	1107	8 307	967	—	—	—	—
Lõõla	—	—	—	—	4 981	239	—	—
Mustla	—	—	—	—	642	329	—	—
Prääma	1 493	307	—	—	5 408	469	1495	—
Tartussaare	278	129	22 580	3951	—	—	—	—
Kokku	17 989	2400	36 346	5901	62 016	5329	2846	—

Ühendusest Res Publica. Liikmeid 4120 (2003). Erakonna esimehed: 2001—02 Rein Taagepera, a-st 2002 Juhan Parts. ▲

Erastvere lahing, Põhjasõjas 9. I 1702 u. 3 km Erastverest kagus (nüüdse Magari k. piirkonnas) peetud lahing. Vene korpus võitles Boriss Šeremetevi ning Rootsi välivägi Wolmar von Schlippenbachi juhatuse all. Rootsi vägi kaotas lahingu ja oli sunnitud taanduma Sangastesse. Ka Vene vägi liikus varsti pärast lahingut tagasi Venemaale.

Eres Estonia [-*to*:-], muusikakirjastus, mille 1993 asutas just Eesti heliloomingu kirjastamiseks Saksa kodanik Horst Schubert oma Bremenis tegutseva nimeka muusikakirjastuse *Eres* tütarfirmana. 2003 on Eesti muusikat kirjastanud nii *Eres* kui ka *Eres Estonia*, seetõttu on *Eres* praegu suurim Eesti muusika väljaandja. Nootide kõrval on üllitatud ka raamatuid (sh. „Estnische Kirchenorgeln" ja „Kompositionen für Orgel") ning 15 Eesti muusikat sisaldavat ja Eesti muusikute osalusel valminud laserplaati. ▸

Ermistu järv, ka Tõstamaa järv, asub Pärnumaal Tõstamaa läh. nõos, mille maasäär (hiljem luitestunud) eraldas Läänemerest Antsülusjärve staadiumis; u. 4,8 km², suurim süg. 2,9 m. Kaldad on madalad ja eriti edelaosas soised, põhja katab mudakiht (kokku üle 6 mln. m³, keskm. paksus 2 m). 1995. a. tunnistati Ermistu järvemuda ravimudaks, seda kaevandab OÜ Sapropeel. Järv on rohketoiteline. Väljavool Liivi lahte Tõstamaa jõe kaudu, kuhu suubub ka järvest algav reguleeritav kanal. Peamised kalad: latikas, linask, ahven, roosärg, särg, haug, nurg, kiisk. ▸

Erna retk, Harjumaal, Salmistu—Kautla marsruudil peetav sõjalis-sportlik orienteerumisvõistlus. E. r-i korraldatakse 10. VII 1941 Salmistus maandunud ja seejärel Kautlas hävituspataljonlastega lahingut pidanud luureüksuse „Erna" mälestuseks (✧soomepoisid). Esimene E. r. toimus 1993 kolme jao Soome ja ühe jao Eesti kaitseliitlaste osavõtul. 1994 Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi korraldatud E. r-l osales Eesti kaitsejõududest 8 võistkonda. Pärast sõjalis-sportliku seltsi „Erna" moodustamist (1994, esimees Meelis Rätsep) on E. r-st saanud rahvusv. üritus. 2003 osales E. r-l 14 võistkonda, esikohale tuli Soome II esindus. ▸

Erra, alevik Sonda v-s E. jõe alamjooksul Kiviõli kirdepiiril; 245 el. (2000). Seal on rmtk. ja E. mõisa puust historitsistlik härrastemaja (19. saj. II pool). E. sai nüüdisilme omaaegse sovhoosi keskasulana. Külana on E-t mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Herats*), mõisa (sks *Erras*) kohta on esmateateid 1455 (*Erretz*). End. mõisa maadel (E-st u. 2 km edelas) paikneb Kiviõli linn. — E. jõgi, ka Koljala jõgi, on Purtse jõe vasakpoolne lisajõgi, pikkus 21 km. Voolab alamjooksul kohati maa all (✧Uhaku karstiala).

ERSO, ✧Eesti Riiklik Sümfooniaorkester.

Eru laht asub Eesti põhjarannikul Pärispea ja Käsmu ps-e vahel; laius u. 5 km, pikkus 7 km. Lahte suubub Loobu jõgi, lõunarannikul on kolm väikest saart (Vihasoo lood). Vanadel merekaartidel kannab E. l. ka nime *Monkwiek* — Mungalaht. Kuulub ✧Lahemaa RP-sse.

„Esimene Eesti põlevkivitööstus", 1936—40 tegutsenud riiklik aktsiaselts, ✧Riigi Põlevkivitööstuse järglane; põhikapital 3 mln. kr. „E. E. p-le" kuulusid Kukruse ja Käva kaevandus ning Kohtlas asuv õlitehas (alustas tööd 1925). 1936 valmis Kohtlas teine õlitehas (uttevõimsus 300 t põlevkivi ööpäevas) ja 1938 kolmas (500 t), 1939. a. lõpus alustati neljanda õlitehase ehitamist. Töölisi (1939) 2002, teenistujaid 178, 1936. a. kaevandati 364 000 t põlevkivi ja toodeti 23 000 t põlevkiviõli, 1939 vastavalt 666 000 ja 61 000 t.

Esimese detsembri putš, kommunistide relvastatud riigipöördekatse Tallinnas 1. XII 1924. Kevadel 1924 oli EKP juhtkond jõudnud veendumusele, et legaalsete vahenditega ei ole võimalik Eestis võimule tulla, ning

Ermistu järv

Esna allikate kaitseala. Esna jõe algus

võttis kursi relvastatud mässule. Aug. 1924 sai EKP Kominternilt ja Venemaa K(b)P juhtkonnalt selleks ettevõtmiseks nõusoleku ja toetamise lubaduse. Seejärel algasid ettevalmistused putšiks. Eestis juhtis neid Jaan Anvelt. NSV Liidus organiseerisid abijõude EKP tegelased Otto Rästas, Rudolf Vakmann jt. Plaani kohaselt tuli mässulistel ootamatu löögiga haarata võim Tallin-

„Erna" seltsi lo

Erna retkest osavõtjad avaparaadil (2002)

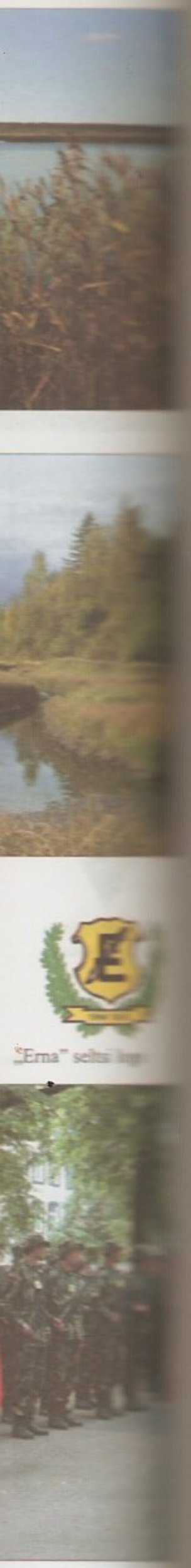

nas ja siis pidid neile appi ruttama NSV Liidu ja Eesti piiri äärde koondatud Punaarmee üksused (koosnesid põhil. Venemaa eestlastest). Viimasel hetkel lõi Venemaa K(b)P juhtkond kõhklema (kartis mässu ebaõnnestumist) ning andis 29. nov. korralduse ettevalmistused peatada. Ilmselt ei jõudnud see teade EKP põrandaaluste tegelasteni. Putš algas 1. dets. hommikul kell 5.15. Selles osales vähem kui 300 lööksalklast, neist u. 40 olid mõni päev varem Venemaalt Eestisse tulnud kommunistid (põhil. sõjaväelased). Eesti sõjaväegi ja politsei surusid mässu mõne tunni jooksul maha. Tööliste seas nigipöördekatse laia vastukaja ega toetust ei leidnud. Putšile järgnesid ulatuslikud kommunistide ja nende poolehoidjate vastased repressioonid. 1925. a. alguseks oli suur osa EKP aktiivist kas maha lastud, vanglasse pandud või NSV Liitu põgenenud. Paljud EKP senised toetajad eemaldusid poliitikast või lähenesid sots-demdele. EKP mõju Eesti pol. elus vähenes järsult.

B: *Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924.* — Artikleid ja dokumente. Tln., 1996.

esmaspäev, pärimuse järgi keskmiselt halvaendeline nädalapäev. E-l ei soovitatud tõid alustada, eriti ebasoovitavaks peeti kevadist karjalaset, teeleminekut ja kolimist. Usuti, et „kuidas esmaspäeval, nii terve nädal otsa" (nt. ilm, külaliste tulek). Siit ka keeld e-l raha välja anda. Joomajärgne sinine e. on üle võetud Saksa käsitöölistavast.

„Esmaspäev", 1. 1922—40 Tallinnas ilm. nädalaleht, Eesti esimesi kõmulehti. Väljaandja oli algul Aleksander Veiler, a-st 1925 oü. „Vaba Maa". ◂ — **2.** AS Esmaspäeva kirjastusel 1989—96 Tallinnas korra nädalas ilm. kõmuleht. ◂

Esna allikate kaitseala asub Roosna-Alliku ja Kareda v-s; 157 ha. Asut. 1981 lange- ja tõusuallikate kaitseks. Kaitsealal on kümmekond alalist veerikast allikat ja palju ajutisi allikaid, mis tekivad veerohkel ajal. Allikatest algab Esna jõgi (25 km). Allikate summaarne vooluhulk on suvel kuival ajal mõnikümmend l/s, kevadel üle 100 l/s. Veerohkuse korral tekib allikaalal madal järveke. Esna allikatel on tehtud pikka aega hüdroloogilisi vaatlusi. Allikatel talvitub palju veelinde. ◂

ESTAG, ✧Eesti Tehnoloogiaagentuur.

„Estinfilm", a-ni 2003 „Eesti Tõsielufilm", 1998 Tallinnas asut. filmistuudio, mille põhitegevusalad on dokumentaalfilmide tootmine ja välismaiste väärtfilmide levitamine Eestis. Stuudio eelkäijaks võib pidada ✧"Faama Filmi". On loodud 10 tõsielufilmi („Teine Arnold", 2002, rež. Urmas E. Liiv; „Jätkusõja viimased sõdurid", 2002, rež. Enn Säde), aga tehakse ka tarbe- ja reklaamfilme. Stuudiot juhivad produtsendid Mati Sepping ja Tõnu Karro.

„Estljandskija Gubernskija Vedomosti", Eestimaa venekeelne kubermanguleht, ilmus 1853—1917. Peale ametlike teadete avaldati selles statistilisi materjale ning msg. ettevõtete ja heategevate seltside aruandeid. A-ni 1886 ilmus seal ka saksa- ja eestikeelseid kirjutisi ning mitteametlikus osas aja- ja koduloolist ainest (sh. „Kalevipoja" venekeelne proosatõlge). Oli 1853—52 ja a-st 1886 nädalaleht, 1859—71 ilmus 2 ning 1872—85 3 korda nädalas. ◂

estofiil, eesti k-t ja kultuuri armastav muust rahvusest isik.

„Estonia" [-*to:*-], 1865 Tallinnas asut. laulu- ja mänguselts. I üldlaulupeol (Tartus 1869) sai „E." meeskoor Eduard Bergmanni juhatusel I järgu diplomi. A-st 1871 tegutses seltsis näitetrupp, a-st 1894 saavutati juba silmapaistvaid tulemusi (lavastajad Andres Pert, Karl Kichlefeldt, Willem Thal). Esitati sõnalavastusi ja laulumänge. 1896 korraldas „E." koos ✧„Lootuse" seltsiga VI ja 1910 iseseisvalt VII üldlaulupeo. 1906 rajati näitlejate (Paul Pinna, Theodor Altermann jt.) algatusel ning seltsi toel (Karl Lüüs, Jaan Linnamägi) kutseline „E." teater. Seltsi suunamisel valmis 1913 teatri- ja kontserdihoone, ehitaja Tallinna Eesti Teatri OÜ „Estonia". Kogu oma tegutsemise aja korraldas ja toetas selts teatri- ja muusikategevust. Nõuk. võimu tulekul 1940 seltsi tegevus lõpetati. Saksa okupatsiooni aastail tegutses selts taas. Tegelik taasasutamine teostus 1990. Seejärel loodi seltsi osakonnad Soomes (1991, liitus 1997 Tuglase Seltsiga), Rootsis (1991) ja Austraalias (1997). Seltsi esimees on a-st 1990 Arne Mikk. On kujunenud uued tegevussuunad: msg. kultuurivaldkondi, ajalugu, rahvuslikku identiteeti jm. kajastavate loominguliste õhtute korraldamine, kirjastustegevus, mitme teatri- ja muusikaalase toetusfondi haldamine jms. A-st 1993 tegutseb tulemuslikult Estonia Seltsi Segakoor. Vt. ka „Estonia" Muusika Osakond. ◂

„Estonia" [-*to:*-], a-st 1998 Rahvusooper „E.", Tallinnas asuv muusikateater, kus esitatakse oopereid, ballette, operette ja muusikale. Sai alguse laulu- ja mänguseltsist ✧„E.". Eeskuju võeti kohalike sakslaste teatritegevusest (✧Tallinna saksa teater), esitati rahvatükke, nalja- ja laulumänge. 19. saj. tegusaimad näitejuhid olid Andres Pert, Karl Kichlefeldt ja Willem Thal ning dirigent oli Jaan-Johan Bergmann. 20. saj. algul tulid „E-sse" Paul Pinna, Theodor Altermann, Betty Kuuske-

maa, Aleksander Trilljärv jmt., mängukava muutus sisukamaks (Sudermann, Ibsen, Gorki) ning paranes ka näitlemisoskus. 1906 sai „E." kutseliseks teatriks. Lavastasid pms. P. Pinna ja T. Altermann, 1909 lisandus näitejuhina Karl Jungholz. Ajapikku tulid teatrisse näitlejad Netty Pinna, Eduard Kurnim, Alfred Sällik, Erna Villmer, Toomas Tondu jmt. Draamade ja laulumängude kõrval hakati lavastama ka operette (esimene Hervé „Mamzelle Nitouche", 1907) ja oopereid (esimene Kreutzeri „Öömaja Granadas", 1908). Muusikajuhid olid Otto Hermann ja Adalbert Wirkhaus. Tunda andis koori ja orkestri väiksus ning laulusolistide nappus. 1912 sai peadirigendiks Raimund Kull, samal aastal asutati kontsertide korraldamiseks ✧„Estonia" Muusika Osakond (EMO) ning 1913 valmis seltsi uus kontserdi- ja teatrihoone (Soome arh-d Armas Lindgren ja Wivi Lönn). Avaetenduseks valiti Shakespeare'i „Hamlet" (lav. P. Pinna). I maailmasõja ajal mängiti pms. operette (nn. Pinna-ajajärk). 1918 sai draamajuhiks Ants Lauter, kelle kunstinõudlikkus tõstis „E." juhtivaks sõnalavastusteatriks. Tähtede trupist jõuti ansamblilisusel põhineva teatrini. Silmapaistvateks näitlejateks kujunesid Liina Reiman, Hilda Gleser, Hugo Laur, Marje Parikas, Meta Luts, Kaarel Karm, Ants Eskola jmt. Lavastasid ka Paul Sepp, E. Villmer, Priit Põldroos ja Andres Särev. Lavakujundajad olid Roman Nyman, Eduard Poland, Albert Vahtramäe, Aleksander Tuurand ja Voldemar Haas, kostüümikunstnik Natalie Mei. Samavõrd sihikindel oli ooperitrupi areng. Hooajast 1918/19 on oopereid lavastatud järjekindlalt, esimene suursaavutus oli Verdi „Aida" (1923, lav. K. Jungholz). 1923 tuli ooperilavastajaks Dresdenis erialase ettevalmistuse saanud Hanno Kompus, kes suutis juba teadlikult mitmekülgset repertuaari kujundada ja lauljaid võimetekohaselt kasutada. Tema tõi lavale ka esimese rahvusliku ooperi, Evald Aava „Vikerlased" (1928). Silmapaistvateks solistideks arenesid Karl Ots, Olga Mikk-Krull, Helmi Einer, Karl Viitol, Benno Hansen, Aarne Viisimaa, Martin Taras, Ida Aav-Loo (Talvari), Olga Torokoff-Tiedeberg, Els Vaarman jmt. Dirigendid olid R. Kulli kõrval Artur Kapp, Juhan Aavik ja Verner Nerep. 1937 sai põhiliseks ooperilavastajaks Eino Uuli. Operette mängiti kassa huvides eriti palju, 1920. a-il lavastas neid põhil. A. Sällik (oli ise ka esinäitleja). 1930. a-il tõusis „E." operett Agu Lüüdiku juhtimisel Euroopas arvestatavale tasemele. Pärast revüüoperetti katsetusi hakkas ta eelistama Viini autoreid (Kálmán, Lehár, Ábrahám) ning tõi lavale ka Priit Ardna algupärandeid. Populaarsed operetisolistid olid Milvi Laid, Gerda Murre, E. Vaarman, Riina Reinik, A. Viisimaa, A. Eskola, A. Lüüdik jmt. Kõige aeglasemalt arenes ballett. Ooperi- ja operetitantsudest jõuti esimese balletietenduseni (Delibes'i „Coppélia", külalislav. Vikorina Kriger) 1922, püsiva tantsurühma asutas 1926 Rahel Olbrei. 1930. a-il tehti tantsulavastusi juba korrapäraselt. Solistiosi tantsisid Klaudia Maldutis, Artur Koit, Boris Blinov, Verner Hagus jmt. 1944 tuli R. Olbrei lavastuses välja esimene rahvuslik ballett, Eduard Tubina „Kratt". II maailmasõjas teatrihoone hävis (1944) ja oluline osa teatritegijaist põgenes Eestist. Hoone taastati 1947, draamatrupi tegevus lõpetati 1949 ning osa näitlejaid viidi üle Riiklikku Draamateatrisse (✧Eesti Draamateater). „E." jäi muusikateatriks ja kandis a-st 1950 nimetust ENSV Riiklik Akadeemiline Ooperi- ja Balletiteater „E.". 1951 sai peadirigendiks Kirill Raudsepp, tema kõrval töötas dirigendina Vallo Järvi. Repertuaaris tõusis esikohale ooper, pms. Vene klassikalisi oopereid ja Nõuk. heliloojate teoseid lavastas (1949—58) leningradlane Aleksandr Viner. Silmapaistvateks solistideks kujunesid Elsa Maasik, Tiit Kuusik, Georg Ots, Viktor Gurjev, Georg Taleš, Veera Nelus, Olga Lund, Meta Kodanipork, Aaro Pärn, Ott Raukas, Aino Külvand jmt. 1961 tuli pealavastajaks Udo Väljaots, lavastajana töötas Paul Mägi (1958—61 pealavastaja). 1963 sai peadirigendiks Neeme Järvi, peakunstnikud olid sel ajal Eldor Renter ja Lembit Roosa. 1960. a-il tuli teatrisse uus lauljate põlvkond: Maarja Haamer, Urve Tauts, Hendrik Krumm, Teo Maiste, Margarita Voites, Anu Kaal, Ivo Kuusk, Mati Palm jmt., 1970. a-il lisandusid Mare Jõgeva, Helvi Raamat, Leili Tammel, Marika Eensalu, Sirje ja Väino Puura jmt. Esimest korda pöörati suuremat tähelepanu 20. saj. ooperiklassikale (Ravel, R. Strauss, Gershwin, hiljem ka Stravinski ja Britten). 1975 sai peadirigendiks Eri Klas ja 1977 peanäitejuhiks Arne Mikk, nende koostöös tuli lavale kuulsat klassikat (Bizet, Verdi, Donizetti), vähemängitud klassikat (esimese Händeli ooperina Eesti laval „Alcina", Mussorgski „Boris Godunovi" esialgne variant ja „Hovanštšina") ning Eesti heliloojate algupärandeid (Tubin, Tamberg). 1980. a-il elavdasid ooperielu Ago-Endrik Kerge lavastused (Mozart, Smetana). 1950. a-il oli „E." kõige menukam žanr klassikaline ballett. Tantsurühma taastas Anna Ekston (balletijuht 1944—51). Moderntants oli keelatud, balleti kiiret arengut mõjutasid enim Vene külalisballettmeistrid Boriss Fenster ja Vladimir Burmeister. Suursündmuseks kujunes viimase lavastatud Tšaikovski „Luikede järv" (1954). Tantsusolistid olid Juta Arg, Geeni Raudsepp, Inge Põder, A. Koit, B. Blinov ning uue põlvkonna tähed Helmi Puur, Ülle Ulla, Aime Leis, Tiiu Randviir, Tamara Soone, Verner Loo, Uno Puusaag, Ago-Endrik Kerge, Jüri Lass jmt. 1960.—70. a-te balleti ilme määrasid ballettmeistrid Enn Suve ja Mai Murdmaa (peaballettmeister 1974—2001), kes tõid lavale modernsema tantsukeele. M. Murdmaa originaalsetes lavastustes tantsisid end täheks Tiit Härm, Juta Lehiste, Elita Erkina, Vjatšeslav Maimussov ja Kaie Kõrb. Operett oli sõjaeelse hiilgeajaga võrreldes 1950. a-tel tagaplaanile jäänud. Klassikalist operetti ei soosinud valitsev ideoloogia ega kriitika. 1960. a-il said populaarseks muusikalid (esimene Loewe' „Minu veetlev leedi", 1963, lav. Voldemar Panso). Põhiline opereti- ja muusikalilavastaja oli (1962—92) Sulev Nõmmik. Juba populaarsetele operetisolistidele M. Kodaniporgile, G. Otsale, Endel Pärnale, Hugo Malmstenile, Silvia Urbile, Sophie Sooäärele ja Vello Viisimaale lisandusid Helgi Sallo,

Rahvusooper **„Estonia"**

ESTONIA RAHVUSOOPER

Rahvusooper „Estonia" Logo

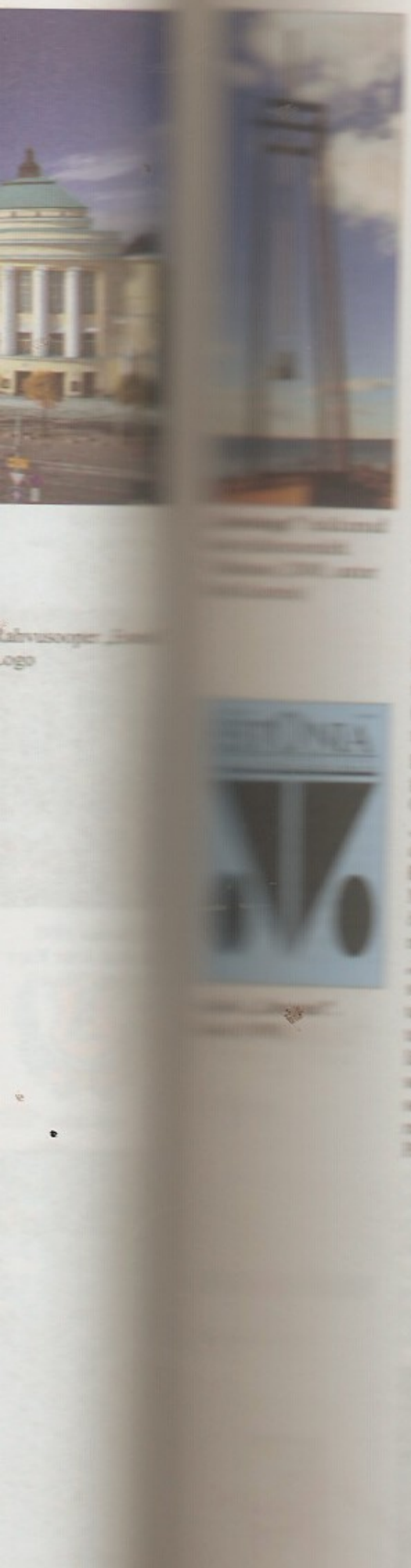

Voldemar Kuslap jmt. Huvi opereti vastu tekkis taas 1980. a-il, esinäitlejateks said Katrin Karisma, Tõnu Kilgas, Arvo Laid, Hans Miilberg jmt. 1990. a-te operetti kujundas oluliselt Viini külalislavastaja Monika Wiesler (J. Strauss, Lehár). 1991 avati teatrihoones Talveaed, mida kasut. ka kammerlavana ja EMA ooperistuudio etendusteks. 1990. a-d tõid „E." ellu suuri muutusi. Piiride avanemine võimaldas külalissolistide ja -lavastajate laialdast kasutamist, aga tõi samas kaasa Eesti andekaimate lauljate ja tantsijate kodumaalt lahkumise. Varasematel Nõuk. võimu aastatel anti välisesinemisi pms. Moskvas ja Leningradis, alates 1970. a-ist käidi ooperiga Helsingis, Stockholmis ja Pariisis ning Savonlinna ooperifestivalil, Halles Händeli festivalil, Küprose festivalil jm. Balletitrupp esines Skandinaavia maades, Lõuna- ja Kesk-Ameerikas, Siinimas, Hispaanias jm. Hooajal 1994/95 vahetus teatri juhtkond: peadirigendi ja loomingulise juhi kohale asus Paul Mägi, pealavastajaks sai Neeme Kuningas. P. Mägi jätkas teatri orkestriga N. Järvi ja E. Klasi aegset sümfooniakontsertide traditsiooni. N. Kuningas tõi ooperirepertuaari uusi autoreid (Britten, de Falla, Orff), tema lavastustele on uudsust lisanud metafoorsus ja grotesk. Ooperitruppi on täiendanud solistid Riina Aiamme, Nadia Kurem, Pille Lill, Vello Jürna, Mati Kütt, Heli Veskus jmt. A. Mikk on toonud „E-sse" esimesena Euroopa teistes teatrites töötavaid eestlastest ooperisoliste (Taimo Toomast, Juhan Tralla). 2001 tuli balleti kunstiliseks juhiks T. Härm, kes on tihendanud rahvusv. kontakte ja kutsunud teatrisse väliskoreograafe (Mauro Bigonzetti, Luciano Cannito), kes on kaasa toonud modernsema koreograafia. Balletitrupi uueks esiparikus on tõusnud Marina Tširkova ja Vladimir Arhangelski, silmapaistvateks solistideks Eve Andre, Luana Georg, Olga Rjabikova, Sergei Upkin jmt. 2002 sai „E." kunstiliseks juhiks A. Mikk ja orkestri peadirigendiks Jüri Alperten.

B: *„Estonia" lauluteatri rajajaid.* [Koost. V. Paalma, M. Vaitmaa, U. Heinapuu.] Tln., 1981; L. Tormis. *Eesti balletist.* Tln., 1967; L. Künnapu, J. Maiste, M. Põldmäe. *Estonia Teater.* Helsinki, 1997. ◂

„Estonia" [*-to:-*], 1980 Saksamaal Papenburgis ehit. reisiparvlaev, antti jaan. 1993 üle Eesti-Rootsi ühisettevõtte *Estline Marine Company.* 28. IX 1994, kui laev oli teel Tallinnast Stockholmi, murdusid u. kell 1 Utö saare lähi. 4–6 m kõrguses lainetuses vööritsiiri lukustusseadmed, eraldub visiir rebis lahti vööritrambi, vesi pääses autotekile ja 1.50 laev uppus. Laeva pardal oli 803 reisijat, 186 laevameeskonna liiget ja 1100 t veeremit. Päästeti 137, hukkus 852 in. (neist jäi kadunuks 757).

B: *Mayday Estonia: tragöödia Läänemerel.* Tln., 1994; *Mayday Estonia 2: aasta hiljem.* Tln., 1995; A. Meister. *Lõpetamata logiraamat.* Tln., 1997. ◂

„Estonia" [*-to:-*], paljudes maailma paikades kasutatav seltside, kooride, teenindusasutuste jms. nimi. — **1.** 1976 Torontos Roman Toi eestvõttel asut. eliitsegakoor. „E." koondas võimekaimaid lauljaid teistest Kanada eestlaste kooridest, ta äratas tähelepanu eeskujuliku hääleseade ja kõlapuhtusega, mis leidis laiemat tunnustust nii Ameerika mandril kui ka Eestis (esimest korda 1989. a. laulupeol). — **2.** puhkpilliorkester, mille asutas 1957 Torontos August Kiilaspea. Teinud koostööd Toronto Eesti Meeskooriga ja teiste kohalike eestlaste kooridega; koostanud ja esitanud avalikel kontsertidel ka iseseisvaid programme. 1958. a-st juhatas seda kuni oma surmani (1995) Uno Kook.

„Estonia. Eesti kirjanduse ajakiri. Zeitschrift für estnische Literatur" [*-to:- tsaitšrift fü:r -ište -tu:r*], Eesti kirjandust käsitlev ajakiri, mille avaldamise algatasid Cornelius Hasselblatt ja Tapio Mäkeläinen. Ilmub a-st 1985 Saksamaal (1985—90 4 nr-t aastas Hamburgis, a-st 1992 2 nr-t aastas Maini-äärses Frankfurdis). Avaldab Eesti kirjanduse algupäraseid tekste, tõlkeid ja mitmes keeles käsitlusi ning arvustusi. ◂

„Estonia-Film" [*-to:-*], 1919—32 Tallinnas tegutsenud filmiettevõte. Selle rajasid filmioperaatorid Konstantin ja Theodor Märska ning fotograafid Georg Johannes ja Peeter Parikas (ettevõtte tegelik juht). Valmistas u. 140 Eesti-ainelist ringvaadet ning dokumentaalfilme, katsetas (lav. Paul Sepa jmt. teatritegelase osavõtul) ka mängufilmide loomist. Tegeles oma kinode „Rekordi" ja „Kungla" kaudu filmileviga. Tähtsaim teos oli täispikk dokumentaalne ülevaatefilm „Filmikaameraga läbi Eesti" (1924, täiendatud variant 1926). Vt. ka 11. kd., lk. 733.

Estonia Klaverivabrik [*-to:-*], AS Estonia Klaverivabrik, Tallinnas tegutsev vabrik, mis jätkab Ernst Ihse-Hiie 1893 rajatud klaveritootmise traditsioone. 20. saj. I poolel tootis E. Hiis klavereid omanim. firmas, kuid 1950 asut. Tallinna Klaverivabrik jätkas nende tootmist juba „Estonia" nime all (tootis neid kokku üle 12 000). 1993 vabrik erastati. E. K. (töötajaid 130) toodab aastas keskm. 350 klaverit, millest 95 % müüakse välismaale, põhil. USA-sse, kuid ka Saksamaale, Hollandisse, Prantsusmaale jm. Klaverivabriku uus areng algas 1990. a-te lõpus uue omaniku, pianist Indrek Laulu juhtimisel, kui tootmisse võeti uus mudel (stuudioklaver 168) ning kui hakati tegema puitviimistlust (mahagon, pähkel, kirss, Kongo bubinga). ◂

„Estonia Marjtima" [*-to:-*], aperioodiline sari, mida andis 1996—2001 välja Lääne-Eesti Saarestiku Biosfääri Kaitseala. Sarjas on ilmunud Eesti rannikualasid, saari ja merd käsitlevad teaduslikud artiklid ja monograafiad: „The Barnacle Goose in Estonia" (Aivar Leito monograafia), „Puisniidud" (Toomas Kuke ja Kalevi Kulli monograafia), „Nature conservation in Europe of unification", „Osmussaar — an island in the Baltic Sea" ning „Vormsi ja Haapsalu Tagalahe loodus".

„Estonia" Muusika Osakond [*-to:-*] moodustati „Estonia" seltsi juurde 1912, selle kandvaks jõuks sai August Topmani juhatatav segakoor. Pärast I maailmasõja aegset mõõna tegi koor 1920. a-tel kiire tõusu ja sai Eesti parimaks segakooriks, pöörates suurt tähelepanu Eesti helitööde tutvustamisele (sh. Cyrillus Kreegi „Reekviemi" ja Artur Kapi oratooriumi „Hiiob" esiettekanne, vastavalt 1929 ja 1931). 30 aasta jooksul oli kooril ligi 250 esinemist, pooled neist iseseisvad kontserdid. Välisreisid viisid koori korduvalt Soome ja Lätti, esineti ka Leedus, Poolas ja Ungaris. Dirigente: A. Topman (1912—19 ja 1920—25), Juhan Aavik (1925—35), Eduard Tubin (1935—36), Verner Nerep (1936—40).

Estonia mäe kaitseala [*-tọ:-*] asub Kehtna v-s; 27 ha. Asut. 1981 väikeste põhja—lõuna-sihiliste moreenkünniste (Eesmäe, Keskmäe ja Tagamäe ehk Kaerepere Eessoomäe, Kesksoomäe ja Tagasoomäe) kaitseks. Künnised on kuni 600 m pikad, 300 m laiad ja 2,5 m kõrged ning neil kasvab hõre kase-, kuuse- ja tammesegamets. Keskmäe ja Eesmäe vahelisel põllul on väike ilusa kadastikuga küngas. Keskmäe kõrvale tehti 1984 paisjärv (1,5 ha). Kaitsealal on ka puhkemaj. tähtsus.

Estonian Air [*estọunіən eə'*], AS Estonian Air, õhutranspordiettevõte, asut. 1. XII 1991. Omanikud on EV (34 %), *SAS Group* (49 %) ning AS Cresco. Põhitegevus on lennukitega reisijate-, turistide-, kauba- ja postivedu, sh. rahvusv. lennuliinidel üheteistkümnesse sihtkohta, peale selle tellimuslennud. E. A-i põhikapital on 49,5 mln. kr., 2002 oli käive üle 2 mrd. kr. ja kasum 39,2 mln. kr., töötajaid 308. E. A-l on 2 tütarfirmat: Amadeus Eesti AS ja Eesti Aviokütuse Teenuste AS. ▸

„Estonian Art" [*estọunіən a:'t*], Eesti kunsti alane ingliskeelne ajakiri, suunatud pms. välismaalastele, väljaandja Eesti Inst. Ilmub a-st 1997 kaks korda aastas. Avaldab ülevaateid Eesti kunstist ja arhitektuurist, näitusearvustusi ning intervjuusid Eesti kunstnikega ja tutvustab kohalikku kunstipärandit.

Estonian Business School [*estọunіən biznis sku:l*], lüh. EBS (Eesti Kõrgem Kommertskool), erakõrgkool, asut. 1988. 1995. a-st on tal ametlik luba kõrghariduse andmiseks. 1997 asutati EBS Gümn. ja 1998 EBS Avatud Ülikool. 2000 moodustati Avatud Ülikooli ja EM Internationali alusel EBS Juhtimiskoolituse Keskus OÜ. Kooli juures tegutsevad Balti Uuringute Keskus ning Karjäärikeskus, 2000 loodi üliõpilasettevõtluse juhendamiseks EBS Ettevõtluskeskus ja 2001 EBS Suhtlusoskuste Kool. EBS-is tegutsevad juhtimise inst., informaatika inst. ja võõrkeelte inst., neis on õppetoolid ja lektoraadid. Omaette töötavad majandusteooria õppetool ning õiguse ja avaliku halduse õppetool. 2002 oli üliõpilasi 2243. Õppematerjalide väljaandmiseks on koolil kirjastus EBS Print. EBS-i president on Madis Habakuk. Rektor on olnud 2000—03 Olav Aarna.

Estonian Classics [*estọunіən klässiks*], 2001 Tallinnas asut. muusikakirjastus, tegeleb noodigraafika, nootide, muusikakirjanduse ja heliplaatide väljaandmisega ning teeb tellijaile orkestratsioone ja korraldab kontserte. E. C. teeb koostööd maailma juhtivate muusikakirjastuste ja tipporkestritega. Väljaandeid: Rudolf Tobiase „Motetid ja vaimulikud laulud" (koostöös kirjastusega *Eres*, 2001), Mart Saare „Kogutud klaveriteosed I. Preliüüdid" (2002), Rauno Remme „Voyage. Orelile" (2002), Eduard Oja „„Ajatriloogia" tšellole ja klaverile" (2003).

Estonian Dream Big Band [*estọunіən dri:m bänd*], lüh. EDBB, ✧Tallinna Filharmoonia juures tegutsev džässorkester, mis debüteeris festivalil „Jazzkaar 1998" ja mis koosneb Eesti parimatest instrumentalistidest (nii vabakutselised muusikud kui ka teiste eliitorkestrite instrumentalistid), kunstiline juht on trompetist Jüri Leiten. EDBB-ga on esinenud kogu maailma tippmuusikuid, nt. Frank Foster (USA), Ray Anderson (USA), Eero Koivistoinen (Soome) ja „New York Voices", ning Eesti tippmuusikuid (Lembit Saarsalu, Paul Mägi, Silvi Vrait, Riho Sibul jmt.). Laserplaat: „Riho Sibul. Estonian Dream Big Band" (Global Music, 2002). ▸

Estonian Record Production [*estọunіən rekə'd prədọkšən*], lüh. ERP, heliplaadifirma, mis toodab laserplaate nüüdis-, klassikalisest, *crossover*-, rahva- ja elektroonilisest muusikast, kõrvaltegevusena korraldab muusikaüritusi (festivalid „Klaaspärlimäng" ja „Orient" koostöös Eesti Kontserdiga), esindab artiste (Martin Kuuskmann, New Folk Duo, Mati Turi jt.) ning kirjastab; asut. 1. III 2001, kunstiline juht Peeter Vähi. Laserplaate: „Eesti portreed" (*Antes Edition Classics*, 2001), „Celestials" (CCn'C, 2001), „Musica triste" (*Warner Classics/Finlandia Records*, 2002), „PS Best Regards From Tallinn and Moscow" (ERP, 2002), Eino Tambergi ooper „Cyrano de Bergerac" (CPO, 2003), „100 aastat eesti sümfonismi" (ERP, 2003), „Awake My Heart" (CCn'C, 2003). ▸

Estonia Seltsi Segakoor [*-tọ:-*] on asut. sept. 1993; „Estonia" seltsi juures 1912—40 tegutsenud ✧„Estonia" Muusika Osk-a segakoori järglane. Koori repertuaaris on keskmisest nõudlikumad Eesti ja välismaa autorite eri ajastute teosed. Kooris on ligi 50 lauljat, antakse kontserte, osaletakse vokaalsümfooniliste suurvormide ja ooperite ettekannetes ning nii Eestis kui ka välismaal toimuvatel festivalidel. 1999 osaleti Los Angeleses Lääneranniku eesti päevadel; mitmel rahvusv. võistlusel on saavutatud auhinnakohti, sh. Barcelonas *grand prix* (2001). Asutajadirigent on Peeter Perens (1993—99), koori on juhatanud ka Jüri-Ruut Kangur (1999—2001), Heli Jürgenson (a-st 1994) ja Jorma Sarv (a-st 2001).

„Estọnija" (a-ni 1991 „Sovetskaja Estonija"), venekeelne päevaleht, mis ilmub a-st 1940 (ei ilmunud Saksa okupatsiooni ajal 1941—44). Kuulub meediagruppi Vesti, peatoim. a-st 2002 Sergei Sergejev, trükiarv 2002. a. 8000. ▸

ESTO päevad, ✧väliseestlaste algatatud regulaarsed rahvuskultuurilised kokkutulekud.

B: R. Kreem. *ESTO tee Torontost Tallinna*. Tln., 1998. 1

ETA, Eesti Teadeteagentuur, on asut. 1920 Ajakirjanduse Büroo (1918) ja Esturi (1919) järeltulijana — oü. Eesti Telegraafiagentuurina, muudeti 1922 aktsiaseltsiks (aktsionärid Riigikantselei, Eesti Pank ning mõni suurettevõte). Vahetas teavet *Reuter*'i, *Havas*'i, *Wolff*'i ja naabermaade teabeagentuuridega. Eesti okupeerimise järel 1940 ETA riigistati, 1971 viidi ETA TASS-i alluvusse. Eesti taasiseseisvumisel 1991 jäi ETA riigi poolt doteeritavaks ettevõtteks, 1998 muudeti riigiaktsiaseltsiks, sattus aga raskustesse ning erastati. Operaatorfirma as. ETA Interactive moodustas 2000 Interneti-uudisteagentuuri ETA Online. Pärast as-i ETA pankrotistumist 2000 jätkas uudiste edastamist Läti kapitalile kuuluv ETA Interactive, kuid 2003 pankrotistus ka see, kaubamärgi ostis BNS. ▸

ETK, ✧ühiskaubandus.

„ETK Projekt", projekteerimisasutus, mis kujunes 1956 üleliidulisest projekteerimisinst-st „Tsentrosojuz", oli 1961—92 „Tsentrosojuzprojekti" Tallinna filiaal. Kavandas kaubandus- ja toitlustusasutusi. Projekteeris Tallinna ETKVL-i hoonete kogumi, Tallinnas kohviku „Kadriorg" ja Rannamõisas kohviku „Merepiiga" ning Pirita uue Rannahoone. 1992—94 Projekteerimise Inst. „ETK Projekt", 1994—96 AS „ETK Projekt", a-st 1996 „Eeteprojekt".

etnofuturism, Eesti kirjanduse ja kunsti suundumus, mis taotleb eestlastele omase pärimusliku, ürgse ja rahvusliku alge väärtustamist nüüdiskultuuri sageli

Estonian Dream Big Band (2002)

ESTONIA

Estonian Air. L

ESTO päevad

1972 Toronto
1976 Baltimore
1980 Stockholm
1984 Toronto
1988 Melbourne
1992 New York
1996 Stockholm
2000 Toronto

futuristlikus või sürrealistlikus kontekstis. Oma manifestides on e. olnud rõhutatult rahvusekeskne ning pidanud oluliseks rahvaluules juurdunud kultuurilist mitmekesisust. E. kujunes 1980. a-te lõpus iseseisvumisprotsessi, kirjanduse uuenemise ja postmodernismi omaksvõtmise taustal, selle eestvedajateks olid kirjandusrühmitiste ✧„Hirohall" ja ✧Eesti Kostabi $eltsi liikmed Karl Martin Sinijärv, kes oli termini autor, Sven Krivsildnik, Kauksi Ülle, Valeria Ränik ja Jüri Ehlvest ning kunstikriitik Heie Treier. Kuigi e. on olnud rühmatult eesti- ja soome-ugri-keskne, on tal otseseid analooge ka mujal ning ta on sel viisil osa üldisemast kultuurilisest suundumusest. E-i sugemeid leidub ka varasemas kirjanduses (nt. Kalju Lepiku luules). 1990. a-te lõpus on e-i võtete süsteem avardunud, selleks on mitmekülgselt tegutsenud Tartu ✧NAK-i liikmed, iseäranis Contra (Margus Konnula).

E. O. Heinapuu. *Etnofuturismi märgid tänapäeva Liivi kultuuris.* — Acta Semiotica Estica I. Trt., 2001; A. Mihkelev. *Etnofuturism: the Bridge between National and International in Estonian Poetry.* — Estonian Literary Magazine, 2002, autumn.

Etnograafiline Arhiiv, ✧Eesti Rahva Muuseum.

Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus, lüh. EAS, Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i haldusalas olev riigiasutus, kanti äriregistrisse 25. VIII 2000. Loodi selleks, et koondada ettevõtluse arendamisega tegelevad asutused ühtse juhtimise alla. Ühendati Eesti Välisinvesteeringute Agentuur, Eesti Ekspordiagentuur, Eesti Innovatsioonifond (nüüd EAS Tehnoloogiaagentuur), Eesti Turismiamet (EAS Turismiagentuur) ning Eesti Regionaalarengu Sihtasutus (EAS Regionaalarengu Agentuur). EAS viib riiklikku ettevõtluspoliitikat ellu viies valdkonnas: Eesti ettevõtete konkurentsivõime suurendamine välisturgudel, välismaiste otseinvesteeringute kaasamine, turismiekspordi ja siseturismi arendamine, tehnoloogiaalaste ja innovaatiliste toodete juurutuste välimine ning regionaalpoliitikast lähtuva ettevõtluse arendamine ja ettevõtlusaktiivsuse suurendamine. EAS-il on harukontorid Tartus ja Jõhvis, turismiinfokeskused maakondades ning välisesindajad Helsingis, Stockholmis, Londonis, Berliinis, Moskvas ja Peterburis.

ETUI BetonTEST, ✧Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut.

ETV tütarlastekoor on kujunenud ✧„Lasteekraani" Muusikastuudio 1990 asut. laste lauluansamblist, asutaja ja kunstiline juht Aarne Saluveer. Repertuaar gregooriuse koraalist nüüdismuusikani, sh. suurvormid, koreograafiaga folkmuusika ja pop-džässkavad. Arvo Pärt kirjutas koorile teose „Peace upon You, Jerusalem" (maailma esiettekanne 2003 New Yorgis *ACDA National Convention*'il). Koor on saanud auhindu, ta on C. A. Seghizzi nim. rahvusv. koorivõistluse 3-kordne võitja (Itaalias, 2001). Laserplaat „Ring on täis" (1997); salvestused: ETV ja ER, YLE (Soome), NRK (Norra), RAI UNO (Itaalia), *Eurovision*'i jõulukontsert maailma lastele (Bolognas, 1995). Kontserdireisid Soome, Rootsi, Taani, Norrasse, Hispaaniasse, Itaaliasse, Inglismaale, Hollandisse, Lätisse, USA-sse (sh. 1997 New Yorki Eesti kultuuripäevadele), Moskvasse ja Iisraeli.

Eurolines [*-lainz*], kaubamärk, mida kasutab veondusettevõte MootorReisi AS, mis asutati sept. 1992, majandustegevust alustas 1. IV 1994. Põhitegevus on rahvusv. bussireiside korraldamine regulaarliinidel, sõidupiletite broneerimine ja müük ning Euroopa bussiliinide kohta liiklusteabe andmine. 1995 võeti MootorReisi AS *Eurolines Organisationi*'i liikmeks (see annab ettevõttele õiguse kasutada nimetust E. kaubamärgina). Ettevõte on arenenud rahvusv. kontserniks, kellel on 7 Lätis, Leedus, Valgevenes ja Venemaal tegutsevat tütarettevõtet. Aktsiakapital on 750 000 kr., 40 % aktsiatest kuulub Saksamaa firmale *Deutsche Touring GmbH*. 2002 oli E-i netokäive 11,7 mln. ja kasum 406 000 eurot, töötajaid 390. ◂

Euroülikool, Tallinnas asuv erakõrgkool; asut. 1997. E-s on 6 teaduskonda: rahvusv. õiguse, ärijuhtimise, rahvusv. suhete, tõlkimise, kujunduskunsti ja keskkonnakaitse teaduskond. Koolil on kirjastusgrupp, mis peale publikatsioonide annab välja ajakirja „The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics". E-s on sünkroontõlke- ja arvutiklass ning erialarmtk. Üliõpilaste vahetamiseks tehakse koostööd Läti, Leedu, Soome, Rootsi, Venemaa ja Saksamaa kõrgkoolidega. 2002 oli üliõpilasi 476. E-i rektor on a-st 1997 Jüri Martin.

Everyday [*evridei*], Interneti portaal, mille aadress on www.everyday.com. Loodi 1999 Eesti ja Rootsi tarkvaraarendajate OÜ Levicom Broadbandi (hilisem Tele2) ja *Everyday Webguide AB* koostööna. Uudiseid, kommentaare ja meelelahutust (sh. *online*-mänge) sisaldav eestikeelne versioon avati märtsis 2000. Pakub ka sideteenuseid (e-posti teenus@mail.ee, sms, wap, IVR jm.). Sügisel 2003 oli kasutajaid u. 279 000. Eesti Everyday juht on Andres Jõesaar. Sügiseks 2003 oli AS Tele2 Eesti hallatav, oma sisuga ja omakeelne (mõnes ka 2- või 3-keelne) E. portaal avatud 14 Lääne-Euroopa riigis. ◂

„Evolutsioon", 1994—2002 Tallinnas toimunud rahvusv. nüüdistantsufestival. Seda korraldas agentuur ✧2. tants (a-ni 1999 Tantsuinfo Keskus Eestis). „E." toimus üle aasta. Festival oli (a-st 1996) üks osa Bagnolet' rahvusv. koreograafide võistlusest ehk selle Ida-Euroopa platvorm (eelvoor).

„Exitfilm" [*eks-*], AS „Exitfilm", Eesti esimesi sõltumatuid filmistuudioid, asut. Tallinnas 1992, juhataja Peeter Urbla. „E." on tootnud üle 50 filmi, sh. mängu- („Balti armastuslood", 1992, rež. P. Urbla; „Kass kukub käppadele", 1999, rež-d Jaak Kilmi, Rainer Sarnet ja Peter Herzog; „Agent Sinikael", 2002, rež. Marko Raat), lühi- ja dokumentaalfilme („Ööliblika jõulud", 1995, „Pagulaslaagri lapsed", 2001, „Helmut", 2001, „Leigo järved", 2002). Mitut filmi on välismaal auhinnatud. Stuudio on osutanud võtteteenust 15 rahvusv. koostööfilmile („Lilja 4-ever", Rootsi, 2002). ◂

F

„Faama Film", Eesti esimesi sõltumatuid filmistuudioid, tegutses Tallinnas 1992—2003. Selle asutajate seas olid ✧„Tallinnfilmist" tuntud tegijad Mati Sepping (stuudio tegevjuht), Tõnu Karro ja Hardi Volmer. On tehtud mängu- ja dokumentaalfilme, tarbefilme ja reklaamvideoid. Koostöös teiste Eesti ja välismaiste filmistuudiotega on valminud 4 täispikka mängufilmi („Tulivesi", 1994; „Minu Leninid", 1997, mõlema rež. H. Volmer; „Georgica", 1998, rež. Sulev Keedus; „Karu süda", 2001, rež. Arvo Iho). Stuudio filmograafiasse kuulub ka 5 lühimängufilmi ja ligi paarkümmend dokumentaalfilmi. Mitu filmi on pälvinud auhindu rahvusv. filmifestivalidel.

„Faunistilisi märkmeid", ELUS-i 1959—76 ilm. aperioodiline sari. 1. köide koosneb viiest vihikust, 2. köitest ilmus kaks vihikut. Sisaldab märkmeid Eesti ala loomastiku kohta, esialgseid liiginimestikke ja bioloogilisi tähelepanekuid. Hakkas 1981 uuesti ilmuma infolehena „Entomoloogiasektsiooni teated".

Fellin [*-li:n*], Viljandi ametlik nimi saksa keeles 13. saj-st a-ni 1917 ja vene keeles 18. saj-st a-ni 1917.

Fenno-Ugria Asutus, lüh. FUA, Eesti hõimuliikumise keskorganisatsioon. Asut. 1927 II soome-ugri hariduskongressi (1924) otsuse põhjal, et luua Eesti, Soome ja Ungari hõimuliikumist koordineerivad org-d. Nõukogu esimees ja põhikirja koostaja oli Konstantin Päts, juhatuse esimees Aleksander Veiderma. FUA hõlmas ligi 40 organisatsiooni. Ta korraldas soome-ugri kultuurikongresse ja hõimupäevi, tutvustas ja toetas soome-ugri rahvaid (rahakorjandus liivlastele, Talvesõja orbude abistamine) ning andis välja ajakirja (1928—33) ja aastaraamatut „Eesti Hõim" (1937—39). 1940 FUA suleti, 1991 taasasutati. Hõlmab 52 organisatsiooni (2003). FUA-st kasvas välja hilisem Välis-Eesti Ühing. Nüüdisajal arendab FUA eestlaste ja uurali rahvaste koostööd, tutvustab soome-ugri rahvaid ja nende kultuuripärandit ning toetab uurali rahvaste rahvuslikku taassündi. FUA korraldab hõimupäevi, soome-ugri rahvaste rahvuslike pühade tähistamist ja rahvusprobleeme käsitlevaid seminare. FUA vahendusel õpib Eestis üle 100 soome-ugri üliõpilase. A-st 1992 esindab FUA Eesti Vabariiki Soome-Ugri Rahvaste Konsultatiivkomitees. 1996 asutati FUA juurde Soome-Ugri Rahvaste Infokeskus, 2000 hõimuklubi (korraldab soome-ugri rahvaid tutvustavaid loenguid). ▸

Festivitas Artium, eraõiguslik kontserdiorganisatsioon; asut. 1998. Korraldab aasta läbi varajase ja Ida muusika kontserte ja kursusi ning a-st 1996 toimuvat Tartu vanamuusika festivali, et uurida ja tutvustada Euroopa varasemat kultuuri ja Idamaade traditsioonilisi kultuure. Korraldatud on kontserdisarjad „Toomkontserdid", „Morgensterni muusikasalong" ja „Festivitas Artiumi klassika" ning Sri Lanka kultuuri festival (2000). F. A-i juures tegutseb kultuuridevaheliste uuringute keskus *Festivitas Artium Scola*, kus toimuvad kursused ja tegutsevad varajase muusika ansamblid. F. A-i juhataja on Raho Langsepp. ▸

F.F.F.F., 1996 loodud kunstnike rühmitis, kuhu kuuluvad EKA metallikunsti osk-a lõpetanud Kristi Paap, Kaire Rannik, Berit Teeäär, Ketli Tiitsar ja Maria Valdma. Tegeleb ehtekunsti, installatsiooni ning fotoja videokunstiga. Ehteloomingule on iseloomulik mitmekülgne materjalikäsitlus ja omalaadne ruumilahendus, fotoprojektid lahkavad enamasti sotsiaalseid stereotüüpe. Rühmitise töid on eksponeeritud mitmes välisriigis.

„Filiae Patriae" [*fi:liä: patriä:*] (lad 'Isamaa Tütred'), Eesti vanim naiskorporatsioon; asut. 27. X 1920 Tartus. Lipukiri: „Eesti tütar, Eesti kodu, tugevasti seotud olgu!" Korporatsioon järgib oma tegevuses isamaalisuse, hariduse, naiselikkuse, sõpruse, õestuse jms. põhimõtteid. „F. P." paistis silma isamaalise tegevusega, oli Naiskorporatsioonide Kodukaitse Ühingu asutaja ja liige, osales hõimuliikumises, edendas ingeri kultuuri- ja hariduselu. 1940 korporatsiooni tegevus lõpetati, pärast II maailmasõda jätkas tegevust paguluses (erinevates riikides tegutses 7 koondist). „F. P." taastati Tartus 17. II 1989. Tänapäeval on olulisel kohal kõneõhtute ja teaduskonverentside korraldamine ning heategevusüritused lastehaigla ja turvakodu heaks. 2002 oli Eestis liikmeid 265, välisriikides 600. ▸

Fine 5 Tantsuteater [*fain faiv*] alustas tegevust Tallinnas 1992, kui viis moderntantsuteatri ✧„Nordstar" tantsijat asutasid oma trupi. Algusaastail tugineti traditsioonilisele moderntantsutehnikal põhinevale omaloomingule (koreograaf René Nõmmik), hilisem suundumus on olnud nüüdistantsu ja improvisatsiooni siduv liikumismõte. A-st 1997 jätkab teater koreograafide Tiina Olleski ja R. Nõmmiku juhtimisel (lavastused „Sandwater", „Two Trains" jmt.) ning teeb koostööd maailma mainekate tantsuloojatega (Tommi Kitti). Trupp on edukalt esinenud paljudes välisriikides, osalenud nii kodu- kui ka välismaal toimunud festivalidel ja võistlustel ning võitnud seal auhindu. A-st 1994 tegutseb ka Fine 5 tantsukool.

firma, ✧ärinimi.

„Fix" [*fiks*], 1968 Väino Landi loodud vokaal-instrumentaalansambel. Sai Eesti leviansamblitest esimesena professionaalse kollektiivi staatuse, kuulus 1976—81 teatri „Vanemuine" alla, kus pälvis suurimat tähelepanu Raimo Kangro ja Andres Valkoneni *rock*-ooperis „Põhjaneitsi" (nimiosas Silvi Vrait). Laia diapasooniga „F." on ühtlaselt tugev nii instrumentaal- kui ka vokaalžanris, repertuaarile annab oma näo ansambliliikmete Vello Toomemetsa, Priit Pihlapi ja Evald Raidma looming. „F." on saanud hulgaliselt preemiaid msg. võistlustel ja festivalidel ning esinenud paljudes tele- ja raadiosaadetes (Eestis, NSV Liidu end. liiduvabariikides, Soomes, Kuubal, Saksamaal, Portugalis, Poolas, Zimbabwes, Sambias jm.). "F." on salvestanud 5 heliplaati (sh. „Värviline maailm", 1979; „Fix 15", 1983; „Fix 20", 1989), ansambli muusika on kõlanud ka mitmel kogumikplaadil.

Flora Liit, AS Flora Liit, ettevõte, mille põhitegevus on kodu- ja tarbekeemia tootmine ning müük, kinnis-

Festivitas Artium
Logo

Folkloorifestivalid

Rahvusvahelised
„Baltica"
„Lahemaa [rahvus]"
„Porkuni pillar" (festival)
„Pärnumaa [rahvus]"
Setu leelopäevad
„Viljandimaa [rahvus]"
Viljandi pärimusmuusika festival
„Viru säru"
Võru folkloorifestival

Üle-eestilised
„Kes aias" (Pärnu eelikute laste[festival])
„Lustikumm" (Tallinn külapillimeeste [festival] tulek) Rahvatantsu päevad (Tallinn)
„Pärnu labajalg" (Pärnu tantsimine)
Rahvusliku viisipidamise päevad
Virumaa kõrtsipäevad

Piirkondlikud
„Järva karu"
„Kassari kirp" (Hiiumaa)
„Kirde kilkaa" (Virumaa)
„Vaiga jaskur"

„Filiae Patriae"

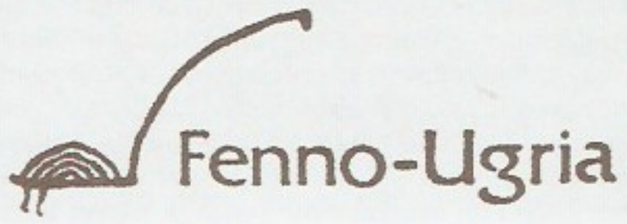

Fenno-Ugria [Asutus]
Logo

vara haldamine ja ehitustegevus. Vanim eelkäija on 1889 Tallinnas asut. Mayeri keemiavabrik. 1993 erastati. Eesti tarbekeemia turust moodustab F. L-u toodang 15—20 %. 2002. a. oli F. L-u netokäive 104,5 mln. ja kasum 3,9 mln. kr.; töötajaid 194. 30 % toodangust eksporditakse Lätti, Leetu ja Soome.

„Floristilised märkmed", ELUS-i 1958—73 ilm. aperioodiline sari (viis vihikut, mis moodustavad 1. kõite). Sisaldab andmeid Eesti taimeliikide leviku, ökoloogia ja süstemaatika kohta.

„Folia Baeriana" [*bä:ria:na*], ELUS-i ning EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst-i aperioodiline ingliskeelne ühisväljaanne, milles käsitletakse teaduslugu, evolutsioonibioloogiat ja Karl Ernst von Baeri vaimupärandit. 1975—99 ilmus 7 kd., kaks esimest andis välja ELUS, 2 viimast ELUS koos Baeri muuseumiga. 4. kd. sisaldab Baeri bibliograafiat.

„Folia Cryptogamica Estonica" [*krüptoga:mika esto:nika*], ELUS-i aperioodiline ingliskeelne väljaanne, ilmub a-st 1972 väljaande „Juhendeid seente tundmaõppimiseks" jätkuna. A-ni 2001 on ilmunud 39 kogumikku, neist 1.—30. sisaldavad lühiartikleid seente, vetikate ja samblike kohta, 31.—39. pikemaid ülevaateartikleid ning alamate taimede ja seente nimestikke.

folkloorifestival, kultuuriüritus, milles osalevad rahvapärimuslikku mängukava viljelevad harrastusühendused (✧folkloorirühm) ja üksikesinejad. F-i korraldab pms. (festivaliga samanim.) f-i korralduskomitee. Esitatakse rahvalaule, -tantse ja -pillimuusikat, kuid tutvustatakse ka kombestikku, sõnalist pärimust (kõnekäänud, muinasjutud) ja käsitööd (rahvakunstiesemete valmistamine ja kasutamine). Kava võib koosneda ühest (laul, tants või pillimuusika) või mitmest folkloriliigist, võib olla publikut kaasav, laval esitamiseks seatud kontsertkava või segakava. Esinemise ajal kantakse rahvarõivaid. F. võib olla piirkondlik, üleriigiline või rahvusv. ◂1

[illegible]festival (2000)

Rahvamuusikud (2002)

folkloorirühm, pärimuskultuuri viljelev harrastusühendus. F. võib esitada rahva seas käibel olevat, nn. elavat rahvaloomingut (elujõuline Kihnus ja Setumaal, f-d „Kihnumua", „Leiko") või õppida ja esitada rahvatraditsioonist kadunud, kuid taaselustatud rahvapärimuslikke laule-tantse ja kombestikku, harrastada nn. sekundaartraditsiooni (eriti linnades tegutsevad f-d). F-a isikuline ja vanuseline koosseis pole piiritletud. Eestis tegutseb u. 120 f-a (2002), milles on u. 3000 osavõtjat. Enim f-i on Pärnumaal, Viljandimaal, Lääne-Virumaal, Põlvamaal, Tartumaal, Võrumaal ja Tallinnas. F-d on tutvustanud eesti pärimuskultuuri paljudes välisriikides korraldatud rahvusv. folkloorifestivalidel. F-dele „Helmekaala" ja „Kihnumua" on antud Euroopa Rahvakunsti auhind. ◂1

Fontes, Fontes Grupp AS, koolituse ja konsultatsioonidega tegelev valdusfirma, välja kasvanud 1990 Tartus asut. AS Fontes PMP-st. Aktsiakapital 410 500 kr. (2002). F-e koosseisu kuuluvad enamusosalusega tütarfirmad Fontes PMP AS (terviklahendused inimvarude juhtimisel), Läti *Fontes R&I SIA*, Leedu *Fontes Vilnius UAB* ja OÜ Fontese Kirjastus.

foogt (sks *Vogt* < lad *ad vocatus* 'abiks kutsutu'), **1.** keskajal piirkonna kõrgeim haldusametnik ja kohtunik (algselt maahärra esindaja). Eestis oli linnaf-e (kujunesid 15. saj. paiku kohtuametnikeks), kuni 10 orduf-i ning Saare-Lääne ja Tartu piiskopkonna stiftif. — **2.** keskaegne kirikut või kloostrit kohtus esindav ja selle vara valitsev ametnik. — **3.** eelmistest madalam ametnik, nt. turuf. ehk turukubjas.

foogtikohus, foogtkonnakohus, (kohtu-)foogti eesistumisel tegutsenud alamkohus Baltimaadel 13. saj.-st a-ni 1889. Pädevuselt olid f-d põhil. kriminaal-, 17.—19. saj. politsei- ja tsviilkohtud. Rakveres, Paides ja Paldiskis, kus ei olnud magistraati, oli f. ka omavalitsusorgan. Tallinnast halduslikult eraldatud Toompeal oli lossif.

Forseliuse Selts, Bengt Gottfried Forseliuse Selts. Asut. 1989 300-aastaste koolide ühendusena. Selts korraldab hariduspäevi, suvekoole ja õppereise, uurib koolide ajalugu, arendab noorsootegevust ning üllitab a-st 1995 ajakirja „Forseliuse Sõnumid", toimetisi (alasari „Studia Forseliana") ja raamatuid. Seltsil on lipp, vapp ja aumärgid (B. G. Forseliuse medal, Suur ja Väike Ignatsi Jaagu medal, Suure Kuldtukati 1. ja 2. klassi medal, „Wastne Testament 1686" ja „Eesti koorilaul 200"). Esimehed: A. Rüütel (1989—2001 esimees, a-st 2002 auesimees) ja Madis Linnamägi (a-st 2002). ▾

Forseliuse seminar, esimene eesti koolmeistrite kool, avati 1684 riigi toetusel Tartu läh. Piiskopimõisas. Seminari juhataja ja õpetaja oli Bengt Gottfried Forselius. Koolmeistri kutse omandati 2 aastaga. Esimesel aastal anti õpilastele kirjaoskus ja tutvuti nende võimetega, teisel aastal õppisid edasi kutsetööks sobivad õpilased. Õpetati Komenský põhimõtete järgi, laiendati silmaringi, suurt tähelepanu pöörati laulmisele ja noodituntmisele. Koolis õppis 160 noormeest, koolmeistriks sai u. 50. Seminar suleti 1688, pärast Forseliuse hukkumist. Forseliusele on püstitatud mälestusmärk Harju-Madisel, Kambjas ja Tartus Forseliuse pargis.

B: L. Andresen. *Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius.* Tln., 1999.

Forte, 1991 asut., Eesti erakapitalil põhinev heliplaadifirma. Eesmärk on välja anda Eesti klassikalise,

džäss- ja lastemuusika heliplaate ja -kassette. 12 tegevusaasta jooksul on välja antud 8 vinüül- ja 63 laserplaati ning 124 helikassetti, peale selle koostöös välisfirmadega 15 Eesti muusikaga plaati. Olulisimaid projekte: „125 aastat eesti laulupidusid" (Eesti laulupidude tuntuimad laulud), „Estonia" teatri soliste tutvustav sari (8 laserplaati), 3 Veljo Tormise ja 2 Gustav Ernesaksa loominguga plaati, Heino Elleri sümfoonilised teosed, nn. laulva rev-i aegsed laulud, lastele „Entel-tenteli" laulud, 5 Eesti rahvamuusika plaati (koostaja või konsultant Ingrid Rüütel). OÜ F. juhatuse esimees on Mart Maripuu.

fosforiidisõda, 1987—88 vallandunud üldrahvalik protestiliikumine NSV Liidu keskvõimude poolt Virumaal kavandatud fosforiidikaevandamise vastu, mis toonuks kaasa ökoloogilise kriisi ja migrantide sissevoolu uue laine. Kaevandused pidid tööle hakkama Toolses, Kabalas ja Rakvere külje all. 1972 alustati uuringuid, et selgitada fosforiidimaardlate evitamise mõju keskkonnale. Neid koordineeris Eesti NSV TA. Saadud tulemused võimaldasid tunnistada kaevandamise vastuvõetamatuks ja pidurdada projektide elluviimist. Oma laiendatud pleenumil 1986 selgitas tekkivaid ohte ka Eesti TA Looduskaitse Komisjon. 1987 kasvas ajakirjanike (Juhan Aare, Ott Kool jt.), loomeliitude, keskkonnakaitseorg-de ja noorte algatusrühmade aktsioonidest välja rahvaliikumine (sh. ✧Eesti Roheline Liikumine), mis mõjutas kaevandamisprojektide peatamist. F. ajendas esimesena laiemat vastupanu NSV Liidu võimuorganitele, sellele järgnenud sündmused viisid Eesti taasiseseisvumisele.

B: J. Aare. *Fosforiidisõda*. Tln., 1999.

„Fotoleht", 1. perioodiline fototrükis (suurus 61×86 cm), mis oli mõeldud teadetetahvlile, seinale või mujale kleepimiseks. Esimene number ilmus dets. 1944, see käsitles Klooga koonduslaagris toimunut. „F-e" numbrid olid temaatilised, trükiarv 1640—10 000. Kokku ilmus 33 nr-t, viimane 1946. — **2.** fotograafiaalane aperioodiline väljaanne, ilmub a-st 1993 Raplas. Väljaandja Juris Moks. „F." avaldab uudiseid Eesti ja maailma fotoelust, tehnilist informatsiooni, fotograafiaga seostuvat õigusteavet jms. Trükiarv 900—1000. „F-e" on välja antud 21 nr-t.

„Fraternitas Estica" [*-ka*], esimene Tartus asut. eesti meeskorporatsioon. 1904 otsustasid 12 EÜS-i liiget luua oma organisatsiooni, 1907 saadi ametlik tunnustus. Korporatsiooni lipukirjaks võeti „Teos õiglane ja vahvas, ustav sulle eesti rahvas", värvideks said sinine, roheline ja valge. „F. E." on Eesti Korporatsioonide Liidu asutajaid. 1918 mindi *in corpore* Vabadussõtta. 1932 osteti krunt ja sellel olev maja (Vanemuise 54, arh. Fromhold Kangro). 1930. a-te keskel asutati koondis ka Tallinna. 1940 korporatsioon suleti, tegevus taastati paguluses (Saksamaal, Rootsis, USA-s, Kanadas, Austraalias). Eestis taastus „F. E." tegevus mitteametlikult 1960. a-tel, ametlikult 1989. Kokku on „F. E-l" 411 liiget, sh. Eestis 125. ▸

Füüsika Instituut, ✧TÜ Füüsika Instituut.

Forseliuse Se

„Fraternitas Est
Vapp

„Gaudeamus" [*-eą:-*], 1958—70 Kõrgemate Koolide Lõpetanute Tartu Meeskoor, 8.I 1958 EPA-s asut. meeskoor. Ühendab paljude elualade laulumehi, on tihedalt seotud maarahvaga, tegutses 36 aastat Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Inst-i juures. „G." on mitu korda olnud vabariikliku ja üleliidulise kunstilise isetegevuse ülevaatuse laureaat, 1964 anti „G-le" rahvakoori ja 1973 teenelise meeskoori nimetus. „G-e" suurimaks saavutuseks on rahvusv. koorifestivalil „Tallinn '72" saadud esikoht. Repertuaari kuuluvad rahvalaulud, klassikaline ja nüüdisaegne koorimuusika, ooperikoorid ja Eesti kooriloming, lauldavaim laul on olnud koori audirigendi Tuudur Vettiku „Kuu". „G-e" juures tegutsevad topeltkvartett ja puhkpilliorkester. Dirigente: Roland Laasmäe (1958—75), Valve Lepik (1958—84), Lennart Jõela (1975—86), Lauri Breede (1986—98), Ülle Sakarias (1984—90 ja a-st 1997), Sven Aller (a-st 1999).

Gauja, ✧Koiva jõe lätikeelne nimi.

Gauja lade kuulub Kesk-Devoni Givet' ladejärku. Eestis paikneb G. l. suhteliselt väikesel alal Kagu-Eestis. Avamus on 14—30 km laiuse vööndina Valga ja Karisilla vahel. Võimsaimad paljandid on Piusa MKA-l (Keldri ja Kõlksniidu müürid), Hinni kanjonis ning Tabina ja Piusa karjääris. Üldpaksus 78—80 m. Lade koosneb valdavalt kollakasvalgetest ja valgetest kvartsirikastest liivakividest, mis läbilõike kesk- ja ülaosas sisaldavad kirjusid savi ja aleuroliidi vahekihte. Lademest on leitud lõuatute kalalaadsete, lõugsuuste kalade ja taimejäänuste kivistisi. Piusa jõel Kalmetumäe paljandis leitud luuplaadid viitavad vanimatele neljajalgsetele. Lademe tüüpläbilõige on Põhja-Lätis Koiva kaldal. G. l-me ülaosa liivakivi kasut. klaasi valmistamiseks. Liivakivi peal lasuvat tulekindlat savi on kasut. telliste tootmiseks ja keraamikatööstuses. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Gdovi kihistu, Eesti settekivimikompleksi alumine kihistu, Ülem-Vendi ladestu vanim stratigraafiline üksus. Paikneb Haapsalu—Võrtsjärve—Haanja joonest kirde pool, ei paljandu; paksus kuni 58 m. Koosneb pms. pudedaist jämedateralistest, rohke kruusalisandiga liivakividest, ülaosas ka kirjust savist ja aleuroliidist. Jaotatakse kolmeks kihistikuks. Ülaosast on leitud taimseid mikrokivistisi — akritarhe. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Geislingeni Eesti Rahvuskoondise Teater [*gai-*], 1945—49 Saksamaal tegutsenud kutseline pagulaseestlaste teater. Koosseisu kuulus üle 100 in., lavale toodi 3 operetti (dirigent Peeter Paul Lüdig, lav-d Ravo Hannura ja Kaarel Söödor, solistid Helmi Aren, Salme Lott, Heinz Riivald jpt.) ning 15 sõnalavastust (lav-d Reet Aarma, Veli Kudres ja Olly Teetsov, näitlejad Rudolf Plakk, Osvald Lipp, Erich Tõnisson jpt.). Lastenäidendeid lavastas S. Lott, tantsurühma juhtis Ella Kudu-Lukk. Orkestrikontsertidel esinesid solistina Evi Liivak (viiul), Arno Niitov (laul) jmt. ▸

Geislingeni Rahvusk Teater. L

Geislingeni Eesti Sümfooniaorkester. Orkestri asutas 1945 eestlaste suurimas pagulaslaagris Saksamaal pianist ja dirigent Peeter Paul Lüdig, kontsert-

meister oli Rudolf Avasalu, liikmeid 25, harjutusruumid olid kohalikus *Jahnhalle*'s. Esines tähtpäevasündmustel ja aktustel, andis iseseisvaid kontserte ning osales muusikalavastustes. Tegutses a-ni 1949, mil Saksamaal hakati pagulaslaagreid sulgema.

„Genialistid", Tartu punkansambel. Esines selle nime all esimest korda 1. VII 1995 Haapsalus, järjekindlamalt hakkas tegutsema 1998. „G-de" peamised laulukirjutajad on Feliks Kütt ja Ivar Põllu, nende muusika esindab peaaegu kõiki popiga seonduvaid stiile. „G-d" on osalenud „Endlas" omaloodud popmuusikali „Hea lugu" lavastuses (2001) ning helindanud komöödiafilmi „Vanad ja kobedad saavad jalad alla". Ansambel on salvestanud mitu helikandjat, sh. „Genialistid" (2000).

„Geodeet", Eesti Geodeetide Ühingu perioodiline väljaanne, ilmub Tartus. 1927—40 ilmus 24 numbrit, väljaandmine jätkub a-st 1991, a-ni 2003 on ilm. 26 numbrit. Ajakirjas kajastatakse geodeetide, maakorraldajate, kartograafide jt. maamõõtmisega tegelevate spetsialistide aktuaalseid probleeme. Ajakirja esimene toim. oli August Lilienthal (1927—34), a-st 1993 on toim. Jüri Randjärv. ◂

Geoloogia Instituut, ✧TTÜ Geoloogia Instituut.

germaani laenud, rühm eesti k-s olevaid laensõnu (üle 400), mis on saadud u. 1500 e. Kr. kuni 900 p. Kr. Lõuna- ja Kesk-Skandinaavias ning Läänemere kagurannikul kõneldud alggermaani ja hilisemast algpõhja keelest. Osa g. l-e võib pärineda Läänemere idarannikul elnud germaani asundustest. Veelgi hilisemaid vanapõhja ehk vanaislandi (nt. *jõulud*, *küünal*, *saks*) ja vanainglise laene (nt. *agul*, *säng*, *vang*) vaadeldakse tavaliselt eraldi rühmadena. ◧

Gildikeskuse Erakõrgkool, ✧Tallinna Kõrgem Gildikool.

gild (vks *Gilde*; vanagermaani 'ohvrisöömine'), keskaegne või keskajast pärinev usuline, pol. või kutseorganisatsioon. Eestis tekkisid g-d tõenäoliselt 13. saj. Tallinna ✧Kanuti G-i ja ✧Oleviste G-i kuulus algselt nii kaupmehi kui ka käsitöölisi. 14. saj. keskpaiku eraldus Suurg. ning Kanuti G. ja Oleviste G. muutusid käsitööliste org-deks. 1698 Oleviste G. suleti. Peale nimetatute oli Tallinnas väikesi usulisi ja kutseorg-e (✧Püha Ihu G., ✧Toomg. jmt.). Tartus ja Pärnus tegutsesid kaupmeeste Suurg. ja käsitööliste Väikeg. (Tartu Väikeg-i nimetati keskajal ka Maarja G-ks, 18.—20. saj. Antoniuse G-ks). G-e oli ka teistes linnades ja alevis. Eesti linnade valitsemises osalesid g-d a-ni 1877, lõplikult kaotati nad 1920.

GITIS-e eesti stuudio, Moskva Lunatšarski-nim. Riikliku Teatrikunstiinst-i (vn. lüh. GITIS) juures 1948—53 tegutsenud õpperühm. Rahvusstuudiote tegutsemine NSV Liidu tunnustatuima teatrikooli juures oli nõukogude kultuuripoliitika eksperiment, millega Eesti kultuurijuhid läksid kaasa ainult korra — lõpetas üks lend. Ersialõppejõud olid Vene teatri suured meistrid, nt. Ilja Sudakov; lavakõnetunnid (õppejõud Felix Moor ja Vello Rummo) toimusid eesti k-s, emakeeles räägiti ka õppe- ja diplomilavastusi. 25 lõpetajast naasid 1953 Eestisse tagasi 24 ning nad suunati kõik Draamateatrisse.

Glavlit (vn. Главлит < Главное управление по делам литературы и издательства), Eesti NSV Kirjastus- ja Kirjastusasjade Peavalitsus, 1939 Liidu G-i (selle põhimäärus kinnitati 1922, 1931. a-te lõpust alates kontrollis ta kõiki NSV Liidu tsensuuriasutusi) vabariiklik allasutus, Eesti NSV-s tsensuuri teostanud organisatsioon, mis kontrollis info levimist kõikides eluvaldkondades, et vältida nn. riiklike saladuste ja ajastuse Nõuk. ideoloogiat vaidlustava informatsiooni avalikesse teabevahenditesse ja rmtk-desse. Glavlit-i loata ei saanud ilmuda ükski trükis (ametkondlikud kirjatused teostasid tsensuuri ise). G-i juhendmaterjalid ja tema pelk olemasolu olid riiklik saladus, avalikus trükisõnas G-i olemasolu ei mainitud. Eestis loodi G. 23. X 1940 kui NSV Liidu G-i osk., mis alustas tegevust nn. keelatud kirjanduse nimestike koostamisega ning sellise kirjanduse kõrvaldamisega kõikidest rmtk-dest ja selle hävitamisega. G-i tegevus lõpetati järk-järgult, alates 1988 kuni 1. X 1990, salajased materjalid saadeti Moskvasse või hävitati.

B: K.-O. Veskimägi. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tln., 1996. ◧

Glehni pargi allikad [*gle:n*] avanevad Glehni pargis Mustamäe astangu jalamil. Nõmme liivikutel maa sisse imbunud vesi kiildub maapinnale ligi 30 allikana, millest suvel tegutseb 10—12. Allikate vooluhulk on 1—3 l/s, suurimal — Rõõmuallikal — kuni 10 l/s. Nõlva all asub tüüpiline allikasoo. Allikaist algavad ojakesed suubuvad kraavidesse, millest läänepoolseima vesi neeldub Mäepealse tänava läh. paelõhedesse. Allikaid on ka nõlvaesisel tasandikul: Glehni rahulas avanevad tiigi põhja tõusuallikad. LK.

GPS-gravimeetriline geoidi mudel, lüh. GGG-mudel, geoidi digitaalne mudel. Eesti ala esimese geoidi digitaalse mudeli arvutused ja kaart ilmusid 1994 (Martin Vermeer). Rekonstrueeritud gravimeetrilise põhivõrgu, GPS-tehnoloogia abil rajatud geodeetilise põhivõrgu ja täiendavate gravimeetriliste mõõtmisandmete alusel (mudel seostati ✧Balti kõrguste süsteemiga) ilmus GGG-mudeli täpsustatud variant (Rene Forsberg, Harli Jürgenson, 2002). Eesti alal on GGG-mudeli pind rahvusv. referentsellipsoidi GRS-80 pinnast 16—21 m kõrgemal. Viimane GGG-mudel võimaldab määrata undulatsiooni 1—2 cm täpsusega. Põhjamaade Geodeesiakomisjoni (*Nordic Geodetic Commission*) koordineeritavate gravimeetriliste mõõtmiste alusel geoidi mudeli täpsustamine jätkub.

„Greif", Eesti vanimaid ja suurimaid raamatutrükikodasid. Asut. 1814 Grenziuse trükikojana, läks 1817 Schünmannidele ja 1849 Mattiesenitele. 1940 riigistati, kandis 1941—90 nime Hans Heidemanni nim. Trükikoda, 1959 ühendati sellega kõik Tartu trükikojad. 1992 anti Tartu Trükikoda (nimi a-st 1990) rendile OÜ Greifile (asut. 1990), kes 1996 selle erastas. 2002 oli käive 46,2 mln. kr., töötajaid 105.

Griwingi muusikakool. 1897 avas Liivimaa kirikuülemvalitsuse ettepanekul Tartus omanim. muusikakooli Läti päritolu muusikaõpetaja Rudolph Griwing. Koolitati luteri koguduse köstreid-organiste, kellele õpetati oreli- ja klaverimängu, muusikaajalugu ja teoreetilisi aineid ning koorijuhtimist. Seal sai hariduse u. 50 organisti ja mitukümmend pianisti, sh. Peeter Ramul, Peeter Laja, Riho Päts, Priit Ardna jmt. Kool tegutses a-ni 1920, siis ühines Tartu Kõrgema Muusikakooliga.

„Gusli", 1898—1924 Vene Muusikasõprade Selts „G.", 1924—40 Vene Kaunite Kunstide Selts „G.", 1864—1940 Tallinnas tegutsenud vene laulusõprade selts. Tippajal (u. 1870—85) koondus seltsi ümber üle 200 kohaliku venelase, kes harrastasid laulmist ning pilli- ja näitemängu. (1891 oli seltsi esimees Pjotr Tšaikovski vend Anatoli.) 1930. a-il tegevus rauges, a-ni 1940 tegutses vaid balalaikaorkester, 1940 selts suleti.

Gustav Adolfi Gümnaasium, Tallinna gümnaasium, Eesti vanim järjepidevalt tegutsenud keskkool; asut. 1631 Gustav II Adolfi kinnitusel. Paikneb end. Mihkli kloostri hooneis, mida on ümberehitustega mitmel korral kaasajastatud. Praeguse väliskuju sai koolimaja 1910, siseruume renoveeriti suuresti 1997—98. Kool on olnud linna ja rüütelkonna, hiljem linna ja riigi ülalpidamisel. Kool on kandnud mitut nime: 1631—1805 Tallinna gümn., 1805—90 Tallinna kubermangugümn., 1890—1917 Tallinna Nikolai I Gümn., 1917—18 ja 1918—23 Tallinna Poeglaste Gümn., 1918 Gustav Adolfi Gümn., 1923—32 Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümn., 1932—40 Tallinna Linna I

Gustav Adolfi Gümn., 1940—41 ja 1944—91 Tallinna I Keskkool, 1941—44 Tallinna I Gustav Adolfi Gümn. ja a-st 1991 Gustav Adolfi Gümn. 1633 asutati gümnaasiumi trükikoda, rmtk. on esimest korda mainitud 1654. Algselt oli gümnaasiumis 4 klassi (*quarta*, *tertia*, *secunda* ja *prima*), 1745 lisandus 5. klass (*quinta*). Õppima võeti linna- või triviaalkooli lõpetanuid. Õppetöö toimus ladina k-s. 1805 reorganiseeriti gümnaasium 3-klassiliseks, alamasse klassi võeti kreiskooli lõpetanuid. Õppekeeleks sai saksa k. A-st 1821 oli gümnaasium 5- ja a-st 1861 7-klassiline. Õppekavas olid ülekaalus klassikalised keeled jt. humanitaarained. 1805—90 töötas koolis 106 õpetajat (sh. Johann Nocks, Ferdinand Johann Wiedemann ja Johann Conrad Philipp Willigerode). 1805—90 võeti vastu 3582 õpilast, kellest 1627 jätkas hiljem õpinguid kõrgkoolis. Kubermangugümn-i kasvandikud on olnud Jaan Bergmann, Eduard von Gebhardt, Otto Greiffenhagen, Gustav Hippius, Dietrich Heinrich Jürgenson, Rudolf Kallas, Philipp Karell ja Edmund Russow. 1887—92 võeti venestusreformide ajal kasutusele vene õppekeel, 1890 muudeti gümnaasium 8-klassiliseks. 1890—1917 töötas koolis 136 õpetajat, kelle hulgas oli ka eestlasi (Heinrich Nikolai Bauer, Aleksander Promet, August Topman, Konstantin Türnpu, Teodor Ussisoo jmt.). 1890—1916 võeti vastu 2517 õpilast, küpsustunnistuse sai sel ajal 578 lõpetajat. Sel ajajärgul said gümnaasiumis hariduse Ado Anderkopp, Richard Kleis, Johannes Piiper, Hugo Bernhard Rahamägi, Heinrich Riikoja, Peeter Tarvel, August ja Voldemar Vaga, Armin ja Ernst Õpik. A-st 1908 olid eestlased õpilaskonnas enamuses. 1901 asutati õpilasühing „Lindanisa" ja 1912 kergejõustikuharrastajate ring. A-st 1917 toimus õppetöö eesti k-s. 1923—31 ja 1942—44 oli humanitaarharu kõrval ka klassikaharu ning 1937—40 töötasid reaalkooli klassid. 1924—28 tegutses õpilaste karskusühing „Edu", 1928 asutati selle asemele kultuuriring „Koit" (tegutses a-ni 1940), mis andis välja ajakirja „Eos" (1930—40 ilmus 14 nr-t). 1937—49 tegutses loodusteadusring, mis üllitas „Toimetisi" ning korraldas ekskursioone ja uurimisretki. 1918—40 lõpetas gümnaasiumi 846 noormeest, teiste hulgas Vladimir Alumäe, Paul Ariste, Arnold Humal, Leo Kalmet, Heinrich Laul, Ants Oras, Henrik Scpamaa, Valter Tauli ja Ilmar Öpik. 1940 hakati õppekava ühtlustama NSV Liidu keskkoolide õppekavaga. 1950 muudeti senine poeglastekool segakooliks. Koolis on humanitaar- ja reaalharu: a-st 1960 õpetatakse süvendatult matemaatikat (vanemas astmes), a-st 1967 prantsuse k-t (algklassidest alates), a-st 1975 füüsikat ja a-st 1992 rootsi k-t (mõlemat vanemas astmes). 2002/03. õ.-a. oli koolis 1008 õpilast ja 59 õpetajat. Dir-eid: Aleksis Kuusik (1919—40 ja 1944—46), Helmi Viikholm (1962—82) ja Ain Siimann (a-st 1982).

Gustav Adolfi Gümnaasium

B: *Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631—1931.* Tln., 1931; *Tallinna 1. Keskkool 1631—1981.* Tln., 1981. ▲

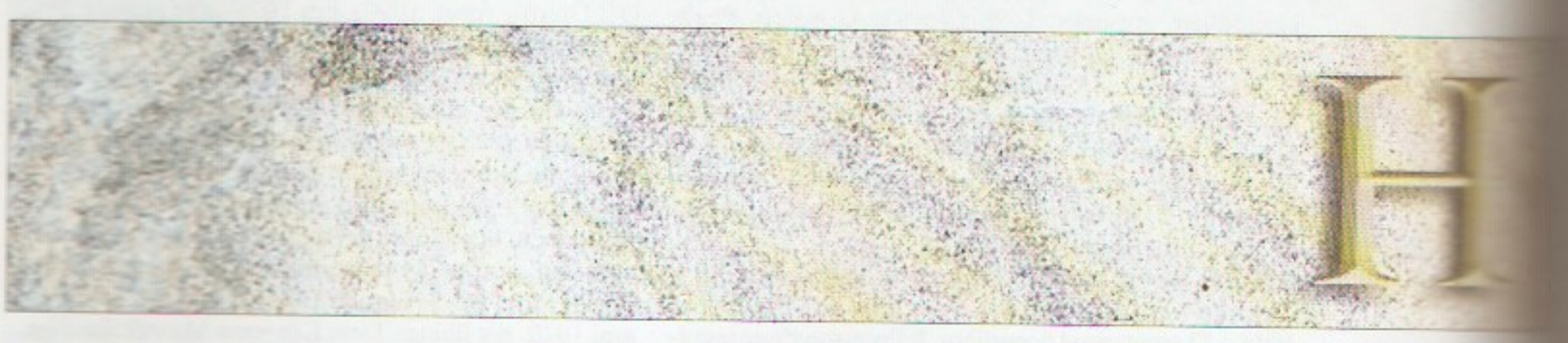

Haabersti, Tallinna halduslinnaosa; 18,6 km², 35 557 el. (2003). Ulatub Kakumäelt Väike-Õismäeni ja Mäeküläst Mustjõeni, loodusaladest hõlmab Harku järve, Veskimetsa ja Õismäe raba. H-s paiknevad Eesti Vabaõhumuuseum, Tallinna Loomaaed, Saku Suurhall, jäähall, ratsabaas, aiand, mitu kaubanduskeskust ja 9 õppeasutust. — Saanud nime Paldiski mnt-st põhjas asunud paikkonnalt, mis juba 1265 kuulus Tallinna linnasarasesse ja kuhu 16. või 17. saj. rajati H. linnamõis (sks *Habers Hoff* 'kaeramõis'). ▸

Haabneeme, alevik Viimsi v-s Viimsi ps-e läänerannikul H. lahe ja Rohuneeme tee ääres, 1,5 km Tallinna piirist; 2103 el. (2000). H-s eristuvad aedlinnalaadne eramupiirkond (loodes), end. Kirovi-nim. näidiskalurikolhoosi haldus- ja kultuurikeskus koos suurte kortermajadega (kagus) ning ehitusjärgus olev Heldri elamuraj. (kirdes). H-s töötavad AS Esmar Ehitus, AS Viimsi Keevitus jt. end. kalurikolhoosi tootmistsehhide järglased ning Viimsi metskonna keskus. H-s asuvad Viimsi keskkool (2002/03. õ.-a. 853 õpilast), kunstikool ja rmtk., raviasutustest AS Viimsi Haigla ja SPA Viimsi Tervis (hotell, vaba aja ja tervisekeskus). — H-t on esimest korda mainitud 1271 (*Apones*). Keskajal asustasid H-t rootslased, a-st 1682 oli seal väike mõis (*Habbinem*). 1960 alustati Kirovi-nim. kolhoosi keskasula väljaehitamist. Et kolhoos oli heal järjel, kujunes H-s ja ✧Miidurannas arenenud infrastruktuur.

haagikohtunik, õigemini adrakohtunik, rahvakeeles aakreht, haagreht, maapolitseikohtunik Lõuna-Eestis 15. saj. I poolest a-ni 1668 (sillakohtu asutamiseni) ja Põhja-Eestis 16. saj. algusest a-ni 1888. H-d seati ametisse põgenenud talupoegade tagasinõudmiseks; hiljem oli nende ülesanne ka väiksemate süütegude eest karistuse määramine (kuni 100 vitsahoopi), juurdluse toimetamine kriminaalasjus, kõrgemate kohtute ja valitsusasutuste otsuste ning korralduste täitmine jms. H-ujaoskondi (-distrikte) oli Eestimaa kub-s 19. saj. 11 (Järvamaal 2, teistes maakondades igaühes 3). H-u valisid jaoskonna mõisnikud endi hulgast 3 aastaks.

Haabersti

Haanja, ka Haani, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Võru—Ruusmäe mnt. ääres, 16 km Võrust

lõunas +H. kõrgustiku keskosas; 184 el. (2000). Seal asuvad H.-Ruusmäe Põhikool (2002/03. õ.-a. 149 õpilast; H. ja Ruusmäe põhikool ühendati 2000), rahvamaja (1937 ehit. H. turistide kodu hoones) ja rmtk. H. ümbruses asub enamik Eesti kõrgeimaid mägesid, sh. +Suur Munamägi (sealne vaatetorn on rajatud 1939 ja rekonstrueeritud 1969; kõrgus 29,1 m). Mäe jalamil on Vabadussõja Munamäe lahingu mälestussammas (avati 1932, taastati 1988). H. on tuntud suusaspordi piirkond (H. maraton). — H-t on esimest korda mainitud 1561 (Волостка Гани, hiljem *Haniküla*); mõis (*Halmhof*) rajati 1638.

Haanja kõrgustik, Eesti kõrgeim ala, asub Kagu-Eestis ja moodustab maastikurajooni; 816 km². Idas ulatub kõrgustik Venemaale, lõunas Lätisse, kus jätkub Alūksne kõrgustikuna. Piirneb loodes Hargla nõo,

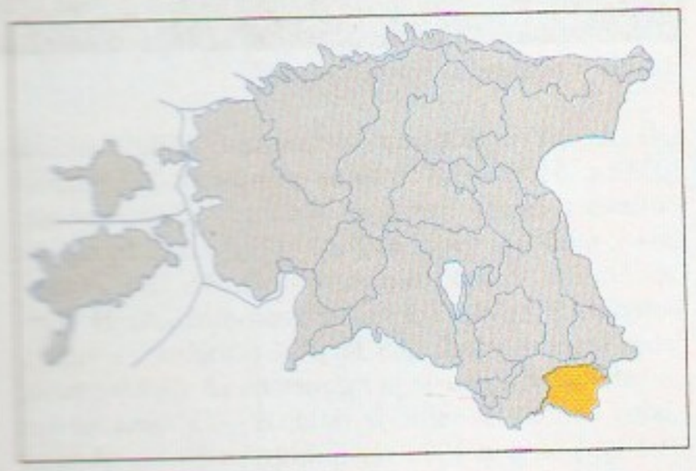

Vaade Munamäelt Vaskna järve suunas

Haaberstu. Vaade

põhjas ja kirdes Võru orundiga. Valdavad on moreenkattega mõhnastikud (üle kolmandiku alast), kõrgustiku servaaladel on lainjaid orgudega liigestatud moreenitasandikke ning sandureid ja jääpaisjärveliivikuid. H. k-u kuhjas mandriliustik Ülem-Devoni liiva- ja lubjakivist koosnevale kuni 160 m kõrgusele aluspõhjakõrgendikule Kvaternaari jäätumiste kestel. Eristatakse kuni 5 erivanust moreeni, nende vahel on liustiku sulamisveesetteid. Pinnakatte paksus küünib 180 m-ni. Suhteliselt suure kõrguse tõttu on sademeid H. k-l Eesti keskmisest rohkem, lumikate on paksem ja püsib kauem ning sulailmu esineb vähem. Kõrgendike erinevail nõlvul ja nõgudes on suured mikroklimaatilised erinevused. Künkliku pinnamoe ja sellest johtuva maakasutuse eripära tõttu on maastik vaheldusrikas. Aluspõhi paljandub H. k-u äärealadel jõeorgudes (Rõuges, Sännas Pärlijõel, Vastseliinas Piusa ürgorus). Loodejalamil on põhjavesi surveline (Kubijal purskub u. 3 m kõrgusele). Orgudes (Rõuges, Loosil) leidub allikalubjalasundeid. Radiaalselt laskuvad jõeorud (Rõuges, Kütiorus Iskna, Piusa) ning Vana-Saaluse—Vastseliina ja Misso nõgu eraldavad üksteisest Kasaritsa, Haanja—Ruusmäe, Hinsa ja Meremäe—Luhamaa küngastikku. Kõrgeim on üle 240 m küündiv Haanja—Ruusmäe piirkond (u. 180 km²), kus on valdavad suured, 25—60 m kõrgused künkad ja vaarad, mille nõlvu liigestavad jäärakud ning lagesid kühmud ja lohud. Baltimaade kõrgeim koht on Suur Munamägi (317 m, suhteline kõrgus 62 m), mille tipus asub 29,1 m kõrgune vaatetorn. Sellest loodes paiknev Vällamägi (304 m) on Eesti suhteliselt kõrgeim (88 m) looduslik pinnavorm. Kõrgendike vahel asuvad tuhanded väikesed soised nõod ja lohud, mis hoiavad vett kinni, seetõttu on piirkonna jõed veevaesed. Paljud väikesed sood on tekkinud järvede kinnikasvamisel. Praegu on H. k-l ligi 170 järve. Maalilised on Kavadi, Vaskna ja Kurgjärv ning 7 järvest koosnev Rõuge järvestik. Kõrgustiku keskosas asub liivase põhjaga Vana-Saaluse—Vastseliina nõgu, lõunanõlval metsane Misso nõgu. Suuremal osal H. k-st on valdavad pruunid näivleetunud mullad. Leetunud ja leedemuldi on kõrgustiku lõuna-, madalsoomuldi äärmises kaguosas. H. k-u alast hõlmab mets u. 60 % ja põllumaa 36 %. Moreense pinnakatte tõttu on valdav tootlik salu- ja laanemets, liivikutel ning kirdenõlva mõhnastikel kasvab ka palu-, nõmme- ja sürjametsa. Asustus on hõre ja hajutatud. Kaitsealuseid alasid on 9 (kokku 205,7 km²), suurim neist Haanja looduspark. Vt. ka Võrumaa.

B: I. Arold. *Haanja kõrgustiku geomorfoloogiast ja maastikest.* — Eesti NSV saarkõrgustike ja järvenõgude kujunemine. Tln., 1979; Eesti Loodus, 1968, 4 (Haanja erinumber). ◂

Haanja looduspark asub viie valla (Haanja, Rõuge, Võru, Lasva ja Vastseliina) maadel; 16 903 ha. Asut. 1991 Haanja MKA (1979; 9200 ha) alusel Haanja kõrgustikule iseloomuliku looduse ja pärandkultuurmaastiku kaitseks. 1957 võeti kaitse alla Suur Munamägi koos Vaskna ja Tuuljärvega, Vällamägi koos Küla-, Pera- ja Vahejärvega ning Rõuge järvestik. Loodusparki ilmestavad Devoni liivakivisse lõikunud Hinni kanjon ja allikas, Ööbikuorg, Rõuge ürgorg, Kaudimäe salumets, Uue-Saaluse park (koos mõisa varemetega), Kütiorg Iskna ojaga, Tõiva oja ja laialehise metsaga org, Jaanimäe tammik ja mitu järve, nt. ✧Vaskna, ✧Kavadi, Viitina, ✧Kahrila, Luhte, Kurg-, Küla- ja Salujärv. H. l-s kasvab mitu LK-alust põlispuud, nt. Sinisilla tamm, Klaasi tamm, Rõuge tammed ja Haki männid, seal on vanu mõisaparke ja kultuuriloolisi objekte (sh. Ruusmäe kastellmõis ja park, Küti Mäeveski, Rõuge kirik, Viitina mõis ja park ning Uue-Saaluse park). Vällamäel kasvab inimtegevusest vähe mõjutatud ürgmets, 120 aasta vanune sinilillekuusik. ◂▾

Haanja servamoodustiste vöönd, u. 13 000 ^{14}C-aastat tagasi Haanja kõrgustiku põhja- ja loodenõlvani ulatunud aktiivse liustiku servaasendit tähistav pinnavormide vöönd; kulgeb peaaegu katkematu ahelikuna Laadoga ja Äänisjärve lähedalt (Luga vöönd) läbi Läti (Linkuva vöönd) ja Leedu (Põhja-Leedu vöönd) ning mööda Läänemere põhja Lõuna-Rootsi (Skåne vöönd). Eristab Põhja-Euroopas viimase mandrijää olulisi taandumisjärke — dani- (jäärst vabanesid Leedu ja Läti) ja gotiglatsiaali (jäärst vabanes Eesti).

Haanja vald asub Võrumaa lõunaosas Läti piiri ääres; 170,47 km^2, 1233 el. (2003). Keskus Haanja k-s. Paikneb ✧Haanja kõrgustiku keskosas. Maastik on suure absoluutkõrgusega ja väga vahelduv (✧Vällamägi, ✧Suur Munamägi). Rohkesti on järvi, neist suurimad on ✧Vaskna, ✧Kavadi ja ✧Murati järv ning Plaani Külajärv. Asustus on vallas jaotunud suhteliselt ühtlaselt, palju on väikesi külasid (vallas on 92 küla), omapärased on sumbkülad (Plaksi, Trolla ja Villa), suuremad asustuskeskused on valla põhjaosas Haanja ja lõunaosas Ruusmäe. Metsamaa hõlmab vallast u. poole. Riigimetsamaad haldavad Võru, Misso ja Roosa metskond. Haanja-Plaani õigeusu Nikolai kirik ja kalmistu asuvad Plaani k-s (kirik on ehit. 1873, kogudus puudub; enne 1873. a-t olid kirik ja kalmistu Miilimäe k-s). Jaanimäe k-s asub palvemaja (ehit. 1930. a-il vennastekoguduse palvemajaks, praegu kuulub Rõuge kogudusele) ja Ruusmäe läh. Pütsepa abikirik. Enamik valla terr-i jääb ✧Haanja LP-sse (keskus Haanjas). Valla lõunaosas on ✧Võidumäe KA ja ✧Väike-Palkna MKA. Valda ulatub osa ✧Luhasoo MKA-st. Huviväärne on ✧Ruusmäe mõis. Suurimad ettevõtted: AS H-Central (hakkepuidu tootmine), OÜ Loyde (põllum. tootmine) ja OÜ Meisli (metallitoodete valmistamine); hulk turismitalusid. H. v-st (Kokemäe k-st) pärinevad orelimeistrid Kriisad. — Valla staatus a-st 1950, ennistati 10. I 1991. ▸ 1

Haapsalu, linn Lääne-Eestis H. lahe lõunarannikul, Läänemaa halduskeskus; 10,59 km^2, 11 922 el. (2003). Linnas asub ka Ridala v-a keskus. Vanem linnaosa paikneb kahe oosiga poolsaarel, mis jaotab H. lahe läänepoolseks Eeslaheks ja idas asuvaks Tagalaheks. H. laht on paese põhjaga ja madalaveeline, maakerke ja roostumise tagajärjel lahe sügavus väheneb. Tugevasti liigestunud rannajoonega poolsaar sirutub loodesse kahe madala maaseljandikuna. Need on endised laiud, mis maakerke ja inimtegevuse tagajärjel on mandriga kokku kasvanud. Seljandike (holmide) vahel paiknevad madalaveeline rannaabajas Suur viik ja 15 ha suurune jäänukjärv Väike viik. Viimasel on Eeslahega vaid truubiühendus. H. kliima on mereline. Sademeid langeb 600—650 mm/a. Linna piires asuvad ka tähtsad puhkepaigad Paralepa rand ja Paralepa pargimets. Eeslahes paiknevad väikesed laiud Kajakarahu, Karurahu ja Mallerahu. Ajaloolise linnasüdamiku moodustavad ✧H. piiskopilinnus ja selle kõrval asuv mitme ajaloolise hoonega Lossiplats (end. turuplats). Linna vanemas osas on säilinud keskaegne tänavavõrk, tänavaid ääristavad 19. saj. lõpul ja 20. saj. I poolel ehit. puitmajad. Kirdes ja põhjas piirneb vanalinnaga Tagalahe-äärne haljasvöönd (Aafrika rand, Rudolf Tobiase park, Promenaad). Hiljem on linn laienenud lõuna (Lihula mnt. piirkond) ja kagu poole (Tallinna mnt. ümbrus). Seetõttu on H. keskpunkt nihkunud uude linnaossa peatänavate Posti tänava ja Lihula mnt. ning Tallinna mnt. ja Jaama tänava ristmiku lähedale. Linnast idas paiknev Uuemõisa alevik ja edelas asuv Paralepa alevik on H-ga kokku kasvanud, kuid kuuluvad Ridala v-a. H. läh. asunud sõjalennuvälja sulgemise ja NSV Liidu sõjaväelaste lahkumise järel vähenes 1990. a-te I poolel linna elanike arv järsult ning elanikkonna rahvuslik koosseis muutus. Mitte-eestlasi oli 2000. a. 20,4 %. Pärast 1994. a-t jätkunud rahvaarvu vähenemine on tulenenud pms. suurest tööpuudusest (töötleva tööstuse allakäik) ja väikesest sündimusest. Tööhõivelisi oli 2002. a. 5100 (42,3 % linna elanikest). Tähtsaimad töötleva tööstuse harud on õmblus-, toiduaine- (sh. kala-), puidu- ja tekstiilitööstus. Olulisimad firmad on OÜ Nurme Vabrik (õmblustooted), AS Hako (kalatooted), AS Apleks Tekstiil (trikootooted), AS H. Puitdetail (puidutooted), AS Hapval (mööbel) ja AS H. Leivatehas. Kingituste ja meenetena on väga hinnatud käsitsi kootud H. sallid ja rätid. H.—Tallinna rdt-liin (104 km) on a-st 1995 reisiliikluseks 50 km ulatuses (Riisipereni) suletud ja rdt-d kasut. vaid kaubaveoks. H.—Risti—Riisipere—Tallinna mnt. kaudu peetakse ühendust Põhja-Eestiga ja H.—Laiküla—Lihula—Pärnu mnt. kaudu Lõuna-Eestiga. Madala vee tõttu kasut. Uus-Sadamat põhil. kala- ja Vana-Sadamat jahisadamana. Meresadam on linnast 9 km läänes asuv Rohuküla sadam, selle kaudu peetakse ka parvlaevaühendust Hiiumaa ja Vormsiga. H. on Eesti vanimaid ja tuntuimaid kuurorte, see tugineb lahest ammutatavale ravimudale. Meremuda võttis ravivahendina kasutusele arst Carl Abraham Hunnius, kelle eestvedamisel ehitati 1825 esimene ja 1845 teine mudaravila (suleti vastavalt 1940 ja 1953). Vanim tegutsev mudaravila (asut. 1938) asub Laine Sanatooriumis, uuemad on Bergfeldti Mudaravila (asut. 1994) ning Fra Mare tervise- ja puhkekeskuse

Haanja looduspark. Hinni kanjon

Haanja vald. vapp ja lipp

Haanja valla elanike arv külade kaupa (2000)

Ala-Palo	12	Lillimõisa	8	Raagi
Ala-Suhka	6	Loogamäe	3	Resto
Ala-Tilga	2	Luutsniku	56	Rusa
Andsumäe	–	Lüütsepä	14	Ruusmäe
Haanja	184	Mahtja	–	Saagri
Haavistu	4	Mallika	7	Saika
Hanija	8	Meelaku	12	Saluora
Holdi	5	Miilimäe	3	Sarise
Horoski	3	Mikita	4	Simula
Hulaku	10	Murati	24	Soodi
Hurda	4	Mustahamba	4	Sormuli
Hämkoti	8	Mäe-Palo	11	Söödi
Ihatsi	26	Mäe-Suhka	16	Trolla
Jaanimäe	10	Mäe-Tilga	1	Tsiamäe
Kaaratautsa	2	Märdimiku	12	Tsiiruli
Kaldemäe	28	Naapka	1	Tsilgutaja
Kallaste	21	Palanumäe	6	Tsolli
Kaloga	17	Palli	18	Tummelka
Kergatsi	2	Palujüri	7	Tuuka
Kilomani	17	Pausakunnu	3	Tõnkova
Kirbu	4	Peedo	4	Uue-Saaluse
Kotka	–	Piipsemäe	23	Vaalimäe
Kriguli	3	Pillardi	6	Vaarkali
Kuiandi	1	Plaani	11	Vakari
Kuklase	15	Plaksi	18	Vastsekivi
Kuura	8	Posti	3	Vihkla
Kõomäe	11	Preeksa	10	Villa
Käänu	4	Pressi	24	Vorstimäe
Kääraku	10	Pundi	4	Vungi
Külma	8	Purka	10	Vänni
Leoski	9	Puspuri	5	

Haanja vald. (end. vapp ja lipp

Gaagi
Kesto
Rasu
Ruusmäe
Saagri
Saika
Saluora
Sarise
Simula
Soodi
Sormuli
Söödi
Trolla
Tsiamäe
Tsiruli
Tsilgunga
Tsolli
Tummelka
Tuaka
Tõnkova
Uue-Saaluse
Vaalimäe
Vaarkali
Vakari
Vastsekivi
Vihkla
Villa
Vorstimäe
Vungi
Vänni

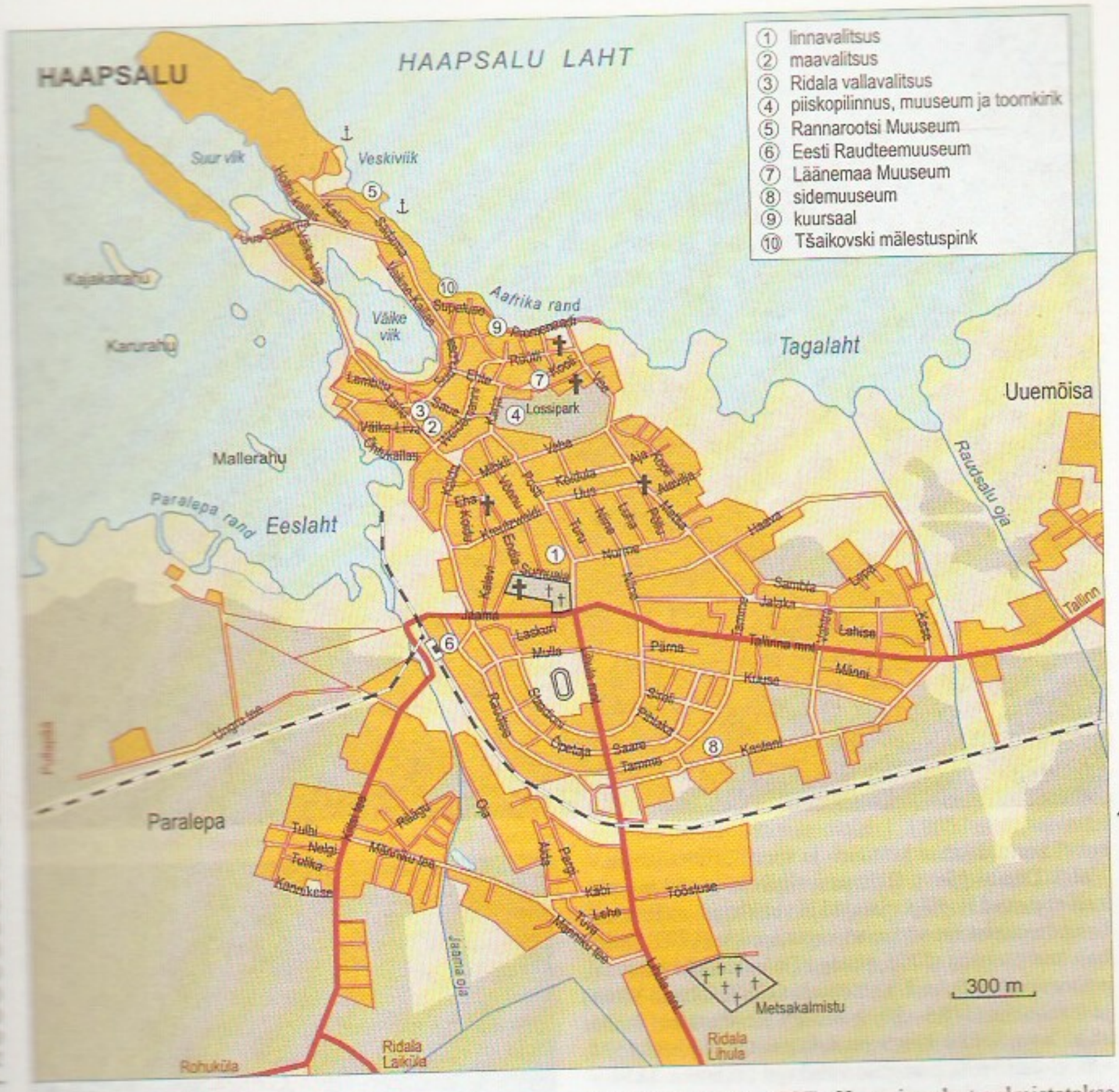

Haapsalu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0–14 arv	%	15–64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	14 617	3489	24	9701	66	1427	10
2000	12 054	2261	19	7990	66	1803	15
2002	11 977	2089	17	8011	67	1877	16

mudaravila (asut. 1997). H. ravimudast valmistatakse ravivedelikku humisooli. Linnaettevõttele AS H. Kuurort kuuluvas Laine Sanatooriumis tehakse aastas raviprotseduure enam kui 6000 patsiendile. Linnas on 4 gümnaasiumi (H. Gümn., 2002/03. õ.-a. 1023 õpilast; H. Wiedemanni Gümn., 503 õpilast; H. Vene Gümn., 262 õpilast ja H. Täiskasvanute Gümn.), 3 huvikooli (kunsti-, muusika- ja spordikool), 2 lastekeskust (H. Lastekeskus ja Wiklandia Maailm) ja H. Sanatoorne Internaatkool (asut. 1960). 1998 avati TPÜ H. Kolledž. Tegutsevad H. Kultuurikeskus (selle koosseisus ka rahvateater „Randlane"), Läänemaa keskrmtk., Läänemaa Muuseum, Eesti Raudteemuuseum ja Rannarootsi Muuseum. Igal

Haapsalu töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	412	47
Kalandus	72	48
Mäetööstus	4	6
Töötlev tööstus	2192	1266
Energia- ja veevarustus	48	92
Ehitus	1304	400
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	676	641
Hotellid ja restoranid	168	195
Veondus, laondus ja side	680	464
Rahandus	76	83
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	184	174
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	888	433
Haridus	544	443
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	684	500
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	652	286
Töötajaid kokku	8587	5094

Haapsalu

suvel korraldatakse kultuuri- ja spordiürituste sarja — Valge Daami päevi. Rahvusv. tiitlivõistlustel on edukalt esinenud H. jääpurjetajad ja vehklejad. — H. vanalinna hooneist on vanimad vana apteek (1772), hilisbarokne raekoda (1775, praegu Läänemaa Muuseum), pastoraat (1777), end. kohtumaja (1787, Johann Mohr) ja tollihoone (1786—89, J. Mohr). Kaubaaidast ümber ehit. Jaani kiriku kohta on esimesi teateid a-st 1524, torn ehitati 1690, praeguse väliskuju sai hoone 1854.—58. a. ümberehitusel. Kiriku sisustusest on väärtuslikemad Saaremaa dolokivist renessanssaltar (1630, Joachim Winter) ja barokk-kantsel (1707, arvat. Dietrich Walther). 1845—52 ehitati Rüütli t-a õigeusu Maarja Magdaleena kirik (arh. teadmata), 1896—97 Vanale kalmistule historitsistlik õigeusu Aleksander Nevski kirik (arh. Aleksandr Krassovski, algsest kabelist kirikuks ümber ehit. 1899—1901). 19. saj. keskpaigas kujunes H. suvituslinnaks. Arvat. 1898 valmis kuursaal (Rudolf Knüpffer, a-st 1997 suvekohvik) ning 1905—07 puitpitsiline historitsistlik rdtj. (Karl Verheim, a-st 1997 Eesti Rdt-muuseum), mis koosneb reisijate hoonest, Imperaatoripaviljonist, neid ühendavast katusealusest ja 216 m pikkusest perroonist. EV ajal ehitati Läänemaa ühisgümn-i (1927, Artur Perna) ja linna algkooli hoone (1937, Erika Nõva, August Esop), tuletõrjemaja (1937, Alar Kotli) ning sanatoorium (1937, August Volberg, hiljem sanatoorium „Laine", a-st 1998 Lääne Maakohtu kasutuses). Eesti NSV ajal valmisid trükikoda (1975, Enno Treiberg, juurdeehitus 2000), kultuurimaja (1975, Ado Eigi), kaubanduskeskus (1977, Koidu Lassmann), teemindusmaja (1982, Laine Tomberg) ning sanatooriumi söökla ja magala (1986—87, Toivo Kallas). 1975—77 restaureeriti raekoda. 1995 valmis Hoiupanga hoone, 1996 staadion ja väikelastekodu, 1997 Fra Mare puhke- ja ravikeskus (Irina Raud, Anu Joost, laiendus 2000) ning „Promenaadi" hotell (juurdeehitus 1858 valminud villale, Rein Murula), 2001 taastusravihaigla (Eli Väärtnõu, ümberehitus end. sanatooriumi polikliinikust), „Kongo" hotell ning adventistide koguduse hoone (Reet Aedviir), 2002 ärihoone Posti t. 26, 2003 veekeskus (Madis Eek, Margit Mutso). Linna ilmestavad rannaäärne Suur promenaad (rajamist alus-

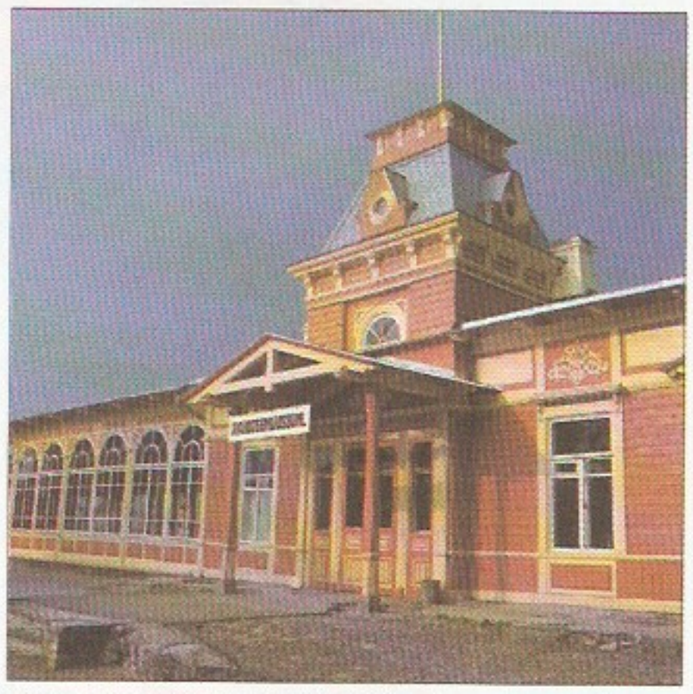

Haapsalu raudteejaam (Eesti Raudteemuuseum)

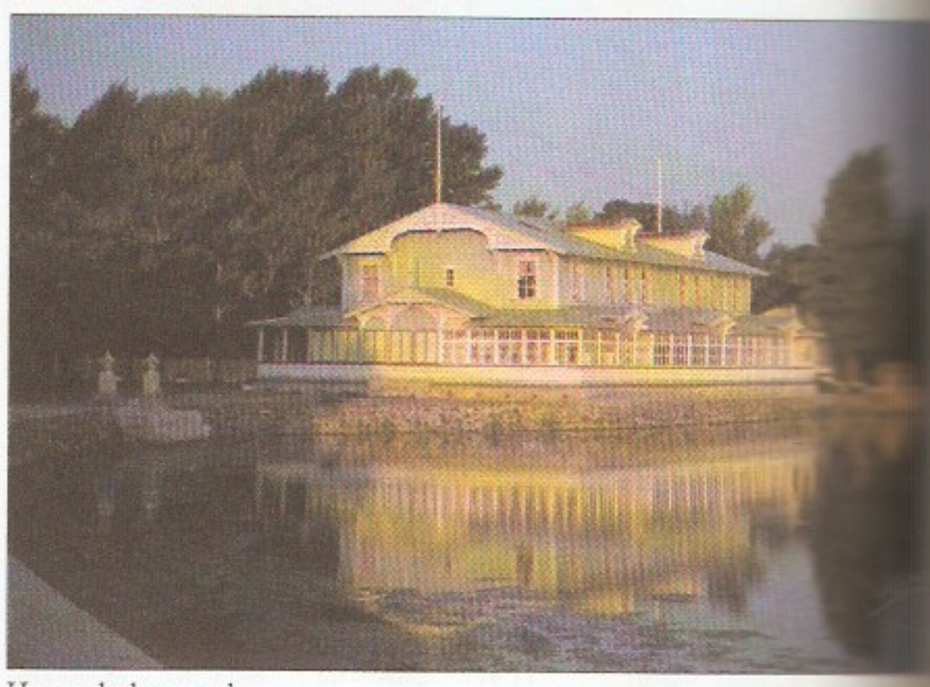

Haapsalu kuursaal

Haapsalu

uti 1830. a-tel) ning Roman Haavamäe loodud päikesekell (1924), kummalgi pool kuursaali olev dolokivist rannatrepistik (1930—32), Carl Abraham Hunniuse (1928), Rudolf Tobiase (1929), Bernhard Laipmani (1933) ja Ernst Enno (1939) mälestussammas ja Pjotr Tšaikovski mälestuspink (1940) ning Juhan Raudsepa figuurigrupiga „Poiss kalaga" kaunistatud linnakaev (1936) ja skulptuur „Kepimurdja" (1933). Parkidest on tuntuimad lossipark (hakati rajama 19. saj. keskel Karl Arthur Hunniuse algatusel), R. Tobiase park ning muuseumiesine park (istutatud 1860.—70. a-tel). Nn. Aafrika rinda ehitati 2002 15 m kõrgune linnavaatlustorn (I. Raud). — H. ümbrus oli asustatud juba 6. saj. 1263. ja 1272. a. vahel viidi H-sse Vana-Pärnust Saare-Lääne piiskopi residents. Piiskopilinnuse juurde tekkinud asula sai 1279 loa kasutada Riia linnaõigust (1294. a-st on säilinud selle H-le kohandatud versioon). 1343 piirasid linnust ülestõusnud talupojad, kuid ei suutnud seda vallutada. 14. saj. keskpaiku viidi piiskopi residents Kuressaarde, toomkapiitel jäi H-u. 14.—16. saj. oli H. kohaliku tähtsusega kaubanduskeskus. Liivimaa linnapäevadel ei olnud ta kunagi esindatud. Vene-Liivimaa sõja ajal oli linn 1559—63 hertsog Magnuse, 1563—73 Rootsi, 1573—75 palgasõdurite (ei kuuletunud ühelegi riigile), 1575—76 Taani ja 1576—81 Vene valduses. Hiljem, Rootsi võimu ajal kuulus linn 1628—91 krahvkonnakeskusena De la Gardie perekonnale. 1710 alistus H. vastupanuta Vene riigile ja sai 1784 maakonnalinnaks. 1805 ehitati esimene supelmaja ning 1825 ja 1845 esimesed mudaravilad. Tsaari õukonna suvituskohana sai H. rdt-ühenduse Peterburiga, H.—Keila rdt-lõik avati ametlikult 1906. Juunis 1905 korraldasid raudteelased ja ehitustöölised H-s streigi ja meeleavalduse. 4. III 1917 kukutati H-s tsaarivõim. Okt. 1917 paiknes H-s 1. Eesti polk, mistõttu enamlastel ei õnnestunud võimu haarata enne kui 17. XII 1917. 21. II 1918 okupeeris H. Saksa sõjavägi. EV-s oli H. maakonnakeskus ja vaikne suvituslinn. Linna heakorrastamist edendas H. Kaunistamise Selts (asut. 1921).1937 valmis uus sanatooriumihoone. 31. VIII 1941 — 24. IX 1944 kestis H-s Saksa okupatsioon. 1950—90 oli H. samanim. raj-i keskus.

B: *Haapsalu läbi aegade ja inimeste*. Tln., 1979. ◂ 3

Haapsalu laht asub Lääne-Eesti rannikul Väinameres, eraldab Noarootsi ps-t muust Eesti mandriosast; u. 50 km². Jaguneb Haapsalu linnast lääne pool paiknevaks Eeslaheks ning linnast kirdes asuvaks Tagalaheks, viimase osad on Saunja laht ja Tahu laht ning need kuuluvad Silma LKA-sse. Maakerke ja kinnikasvamise tõttu on lahe põhjasopp (nn. Sutlepa meri) eraldunud järveks ning Võnnu saar liitunud Noarootsi ps-ga. Madaluse tõttu (Eeslahe suurim süg. 4,5 m, Tagalahe oma 2 m) on H. lahe vesi suvel muude Eesti lahtede veest soojem, talviti võib läbikülmumine põhjustada hapnikupuudust. H. l. on Eesti peamisi meremudamaardlaid (1. I 2003 aktiivne tarbevaru 160 400 t).

Haapsalu piiskopilinnus rajati hiljemalt 13. saj. keskpaiku ja ta sai 1260. a-il Saare-Lääne piiskopkonna keskuseks. Alglinnuse moodustas praeguste varemete lääneosa, ristkülikukujulise põhiplaaniga kastell. Selle kirdenurgas paikneb sisehoovi ümber algelise konvendihoonega sarnanev varaseim hoonestu: toomkapiitli ruumid, lõunatiivas kirik, põhjapoolsetes nurkades tornjad hoonekehandid ja läänekülje eenduv flankeeriv torn, mille praegune kuju pärineb keskaja lõpust. Selle hoonestu idaküljel olnud külgmüüridega kaitstud sadamasuue muudeti mere taandudes 16. saj. alguses teiseks suureks iseseisva välisväravaga eeshooviks. Uusi müürilõike tugevdati tulirelvadele kohaste tornidega. Säilinud ringmüüri kogupikkus on u. 800 m. Pidevalt täiendatud linnus moodustas 15. saj. valminud linnamüüriga kindlusliku terviku. Vene-Liivimaa sõjas sai linnus tugevasti kannatada, see käis kaheksa korda käest kätte, kuni 1581 rootslased selle lõplikult vallutasid. Rootsi ajal lasid linnuse omanikud De la Gardie'd kapiitlihoonet remontida; Jakob De la Gardie ajal hakati linnust 1641—47 lossiks ehitama, projekt telliti Augsburgist pärit arhitektilt Matthias Hollilt (1688. a. tulekahjust alates varemeis; varemeid on vähehaaval konserveeritud kuni nüüdisajani); kuivanud sadama kohale rajati tiikidega park (nn. Krahvi aed). — Ühelöövilisel kolme võlvikuga toomkirikul on hilisromaani kapiteelreljeefid, teravselgsete roietega domikaalvõlvid ja suure ümaraknaga läänefassaad (ümarkaarne lehtkapiteelide ja vimpergiga sammasportaal asendati 1886—89 uusgootilisega); oli piiskopkonna suurimaid kirikuid. Kiriku lõunaküljel olev ringikujulise põhiplaaniga baptisteerium pärineb arvat. 15. saj-st. Kirik taastati 1886—89. 1960. a-tel hakati toomkirikut kontserdisaaliks restaureerima, kuid 1990 taasõnnistati see kirikuna. ◂

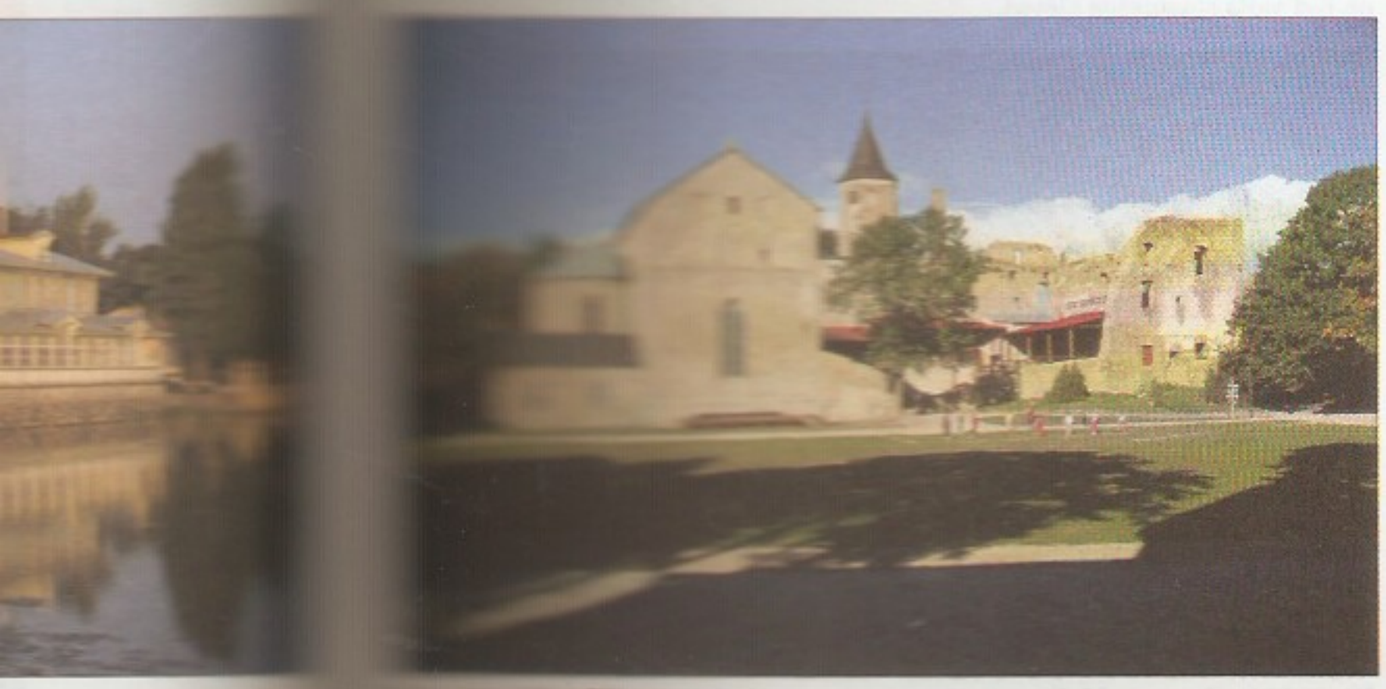

Haapsalu vanamuusikafestival, a-st 1994 Haapsalu toomkirikus korraldatav rahvusv. vanamuusikafestival, mille taotluseks on tutvustada ja õpetada Eestis varase muusika ajastutruud esituslaadi. Kontsertidega kaasnevad meistrikursused Euroopa tippmuusikute (Lucy van Dael, Rafael Palacios, Stephen Layton, Howard Arman jmt.) juhendamisel. Kutsutakse kokku

ka Haapsalu festivali koor, kõigil H. v-del on osalenud ✧Tallinna Barokkorkester. H. v-del on esinenud parimad Eesti muusikud ning nimekad külalissolistid ja -ansamblid (Wieland Kuijken, Paul Dombrecht, Kees Boeke, Per-Olov Lindeke, Marcel Ponseele, Charles Humphries, William Missin, James Gilchrist, „Grazer Choralschola", „Kontrabande", „Cantica Symphonia", „Perceval", „Musica Antiqua Russica", „Il Gardellino" jpt.). Festivali korraldab ✧Concerto Grosso, kunstiline juht on Toomas Siitan. ▲

Haaslava vald asub Tartumaa lõunaosas; 110,02 km², 1686 el. (2003). Keskus Kurepalu k-s, keskne asula on Roiu alevik. Paikneb ✧Ugandi lavamaal. Maastikku ilmestavad valla põhjaosas Emajõe ürgorg ning Mõra jõe ääres Devoni liivakivi paljandid ja koopad. Silmapaistev pinnavorm on Vooremägi (123 m). Asustus on koondunud pms. Tõrvandi—Roiu—Uniküla mnt. äärde piki Mõra jõge alates Haaslava k-st kuni Unikülani. Metsamaa hõlmab vallast 30 %. Riigimetsamaad haldab Kastre metskond. Valla lääneosas asub Aardla poldriala. LK-aladest jäävad valla piiresse ✧Aardla järve KA (osalt) ja ✧Kalevipoja künnivao KA. Huviväärne on Koke k-s paiknev Kiigeoru Hiiesalu. Vallas on Sillaotsa Põhikool (Päkste k-s), Roiu rmtk. ja Priiuse seltsimaja (Kurepalu k-s). ✧Kurepalus asub Vabadussõja mälestussammas. Valla lääneosas on Tuigo kalmistu (Tartu linna kalmistu, esimene matus 1994). Tegeldakse pms. põllum-e (OÜ Männiku Piim, OÜ Baltic Farming ja Aardla piimaühistu) ja puidutööstusega (OÜ Metsanurk, Roiu Majatehase OÜ). — Valla staatus a-ni 1939, ennistatud 11. VII 1991. ▸

Haava allikad, Koeru v-s Endla LKA-l Rummallika soo põhjaosas asuvad kolm suurt tõusuallikat, mis paiknevad üksteisest 10—20 m kaugusel. Oja sängis avaneb üks allikalehter (∅ 1 m, süg. 0,6 m), oja kõrval on suurim, Rummallikas (∅ 8 m, süg. 1,2 m) ja ojast 3 m eemal avaneb turbas kolmas, 1 m sügavune allikalõõr. Allikate koguvooluhulk on suvel 25 l/s.

Hageri, alevik Kohila v-s Maidla jõe lähtel, Kohilast 6 km läänes; 177 el. (2000). H-t läbib Kernu—Kohila mnt., sealt hargnevad teed läbi Kiisa Tõdvale, läbi Kodila ja Alu Raplasse ning Maidla kaudu Ääsmäele. H-s on rahvamaja, rmtk., postkontor, muuseum ja hooldekodu (avati 2001). 1892 ehit. palvelas tegutsevad vennastekogudus ja muuseum. Huviväärne on historitsistlikus laadis ✧H. Lambertuse kirik, kultuurilooline tähtsus on ka H. kalmistul (Anton Starkopfi taiesed). Alevikku ümbritseb H. küla (117 el.). — H-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Hakriz*, *Haccriz*), mis 1700 jaotati Mäeküla ja Sutlema mõisa vahel. H. kirikumõis asub u. a-st 1500 Kernu läh. Kirikla k-s.

Hageri karstikaitseala asub Hageri alevikus; 2 ha. Asut. 1959 u. 300 m pikkuse pindmiste karstivormidega karstiala kaitseks. Karstihäilu süg. on kuni 2,5 m. Suurim kurisu on üle 30 m lai ja neelab pms. pinnavett (üle 60 l/s). Häil on suurim Raplamaa karstivorm, seal neelduv vesi avaneb Sutlema mõisa tiikide põhjas veerikaste allikatena (tiikidest algab Maidla jõgi).

Hageri kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Kohila ning osa Nissi, Saku ja Saue v-a ala. 13. saj. alguses kuulus ala teadmata nimega muinaskihelkonda. Lohul asus kaks linnust, suurem oli Lohu Jaanilinn. Hageri kirikukhk., mis hõlmas esialgu ka hilisema Juuru ja Rapla khk-a ning osa Nissi khk-st, moodustati varsti pärast taanlaste vallutust, teda on mainitud „Taani hindamisraamatus". Arvat. 15.—16. saj. ehitati Angerja vasallilinnus. 1560 osalesid Hageri talupojad Lääne-Eesti talurahva ülestõusus, vastuhakk oli Hageris ka 1691. Talude päriseksostmine (19. saj. II poolel) oli suhteliselt aeglane, osavõtt rahvuslikust liikumisest loid. 1905 põletati või purustati 12 mõisa. 1907 ehitati Kohila paberivabrik, selle juurde tekkis alevik.

Hageri Lambertuse kirik. Esimese, eeldatavasti puust kiriku rajasid Hagerisse Taani misjonärid 1221. Ühelöövilise kivikiriku, kus koor ja pikihoone olid ühe katuse all (sarnanes Märjamaa kirikuga), ehitasid Hagerisse arvat. 13. saj. lõpus Taani vasallid; polügonaalne koorilõpmik lisati arvat. 15. saj. (sel ajal kuulus Hageri Saksa Ordule). Esmamaining pärineb a-st 1424. 19. saj. lammutatud gooti kivikiriku asemele ehitati 1890—92 (arh. Erwin Bernhardt) uusromaani stiilis hoone. Historitsistlik maakivist kirik on ristikujulise põhiplaaniga ja tal on polügonaalne koor. Barokk-altari loomist alustas 17. saj. lõpul Christian Ackermann sen. ja selle lõpetas 1731 Johann Valentin Rabe (viimane on teinud ka algselt maali asemel altariseina keskosas asetsenud Kolgata stseeniga nikerdtahvli).

B: K. Markus. *Raplamaa kirikud*. Tln., 2002. ▾

Hageri-Sutlema rannamoodustiste kaitseala asub Kohila v-s; 18 ha. Asut. 1973 Balti jääpaisjärve rannavalli kaitseks. Liivast koosneva kirde—edela-sihilise rannavalli (nn. Liivamäe) pikkus on ligi 1,6 km, suhteline kõrgus kuni 8 m ja laius 50—100 m. Metsaga kattunud rannavallil on lainjas hari ning tema kõrgemal osal on järsud (18°) nõlvad.

Hagudi, alevik Rapla v-s, Raplast 8 km põhja pool Tallinna—Türi mnt. ja Pärnu rdt. ääres; 331 el. (2000). Seal on rdtp. (45,6 km Tallinnast), põhikool (2002/03. õ.-a. 112 õpilast), rmtk. ja postkontor. Alevikust kagus ulatub Keila jõeni H. küla, mis hõlmab ka H. mõisa (*Haggud*). H-t on esimest korda mainitud 1447 kui ordu poolt Pirita kloostrile läänistatud küla. Mõis rajati 1649 ja kuulus 1649—1919 Krusensternide aadlisuguvõsale. Mõisas on sündinud Adam Johann von Krusenstern (mälestusmärk 1970).

Haiba, küla ja Kernu v-a keskus, paikneb 2 km Kernu koolist edelas Riisipere mnt. ääres; 400 el. (2000). H-s asuvad rahvamaja ja postkontor. — Esimest korda on H. küla (*Howympæ*) mainitud „Taani hindamisraamatus", 17. saj. keskel eraldus seal olnud Ruila mõisa kõrvalmõis omaette mõisaks. Nüüdisilme sai H. kolhoosi keskasulana 1980. a-il. ▸

haldjas, rahvausundis looduseseme või -nähtuse, ka ehitise vm. kaitsevaim, enamasti nimetu. Üldtuntud olid metsh. ning vee-, maja-, õue- jm. h-d. Loodushingede vanemad nimetused olid „isa", „ema", „vana" (metsa-, nurme- ja karjaisa, veteema, järvevana) ja „jumal" (maa-, vee- ja kodujumal). Hilisema kihistusena on laialt levinud nimetus „vaim" (metsa-, järve-, soo-, majavaim). Nimelised h-d on Peko, Pell, Metsik ja Tõnn. H-te poolehoidu taotleti ohverdamise ja tavade järgimisega. Usk h-tesse püsis 19. saj-ni. Vt. ka koterman.

haldusüksus, ✧maakond või muu ✧omavalitsusüksus (vald või linn, v. a. vallasisene linn). ✧Asustusüksustest on h-d valla staatusega alevid.

Haaslava vald
vapp ja lipp

Haaslava vald
asulati (2000)

Alevik
Roiu
Külad
Aadami
Aardla
Aardlapalu
Alaküla
Haaslava
Igevere
Ignase
Kitsküla
Koke
Kriimani
Kurepalu
Kõivuküla
Lange
Metsanurga
Mõra
Paluküla
Päkste
Tõõraste
Uniküla

Hageri Lambertuse kirik

Halinga, küla samanim. vallas Pärnu-Jaagupist lõunas; 97 el. (2000). Tallinna—Pärnu mnt. ääres Kangru k-s asub end. H. postijaama hoone (ehit. 18. saj., Eesti vanimaid). H-st pärineb Kaarel Kirde. — H-t on esimest korda mainitud 1518 Suure- ja Väike-H. k-na (*Hallikæwa maior, H. minor*). Ertsma k. piires oleva H. mõisa (*Hallick*) kohta on teateid a-st 1623. 18. saj-st pärit mõisahoone hävis 1905, hilisem on ehit. 20. saj. alguses.

Halinga vald asub Pärnumaa põhjaosas; 365,45 km², 3524 el. (2003). Keskus ✧Pärnu-Jaagupi alevis. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul Kasari ja Pärnu jõe vahelisel veelahkmealal. Asustus on koondunud pms. valla keskosa Pärnu-Jaagupi ümbrusesse. Valla kaguosa hõlmab Lavassaare soostik, kirdeossa jääb osa Rogeose soost. Metsamaa hõlmab vallast 39 %. Riigimetsamaid haldavad Varbla, Taali, Vändra ja Audru metskond. H. v-s on Pärnu-Jaagupi Gümn. ja muusikakool, Libatse ja Vahenurme (Eense k-s) lasteaedalgkool ja Kaelase Kool (erivajadustega lastele). Pärnu-Jaagupis ja Vee k-s on rahvamaja, Pärnu-Jaagupis, Libatses, Vahenurmes ja Anelemas rmtk. Valda läbib Tallinna—Pärnu mnt. Kohaliku tähtsusega on Lavassaaret Tootsiga ühendav kitsarööpmeline turbaveoks kasutatav rdt. Kihelkonnakeskuses ✧Pärnu-Jaagupis on luteri kirik ja Uduveres õigeusu kirik (ehit. 1866). ✧Lavassaare soostikus paikneb ✧Virussaare K.A. Suuremad ettevõtted: OÜ Halinga ja OÜ Agrolund Syd (põllum.), OÜ Welmet (metallitooted), AS Alandia Trading (puidust kaubaaluste ja kaabli-

Halinga valla elanike arv asulati (2000)

Pärnu-Jaagupi	1349*	Loomse	19
		Maima	40
		Mõisaküla	107
	63	Mäeküla	24
	6	Naartse	23
	54	Oese	28
	51	Pallika	16
	20	Pereküla	6
	17	Pitsalu	19
	29	Pööravere	22
	85	Roodi	54
	72	Rukkiküla	16
	97	Salu	43
	27	Sepaküla	17
	15	Soosalu	14
	10	Sõõrike	28
	18	Tarva	63
	33	Tõrdu	92
	5	Tühjasma	16
	104	Vahenurme	221
	16	Vakalepa	23
	26	Valistre	18
	498	Vee	39

Halinga hooldekodu

poolide tootmine). Vald a-ni 1950 (a-ni 1939 Hallinga), staatus ennistati 10. X 1991. ◂▲🅕

Haljala, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb 12 km Rakvere kesklinnast loodes Tallinna—Narva mnt. läh. Võsu tee ääres; 1259 el. (2000). Õlletööstus (AS Viru Õlu), autoveondus-, ehitus- ja elektritööde ettevõtted, OÜ H. Agro keskus. Alevikus on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 458 õpilast, asut. 1686 talurahvakoolina, keskkool a-st 1982), rahvamaja, rmtk. ja valla muuseum. Tegutseb EELK H. Püha Mauritiuse kogudus (✧H. Püha Mauritiuse kirik). Vabadussõja mälestussammas (1930, taastatud 1989). Kalmistu. — H-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Halelæ*). Nõuk. ajal paiknes seal „Viru" kolhoosi keskus. H-s on sündinud Herbert Johanson, seal on pikemat aega elanud Osvald Tooming.

Haljala kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Haljala ja Vihula v-a ning väikese osa Kadrina v-st. 13. saj. alguses kuulus Haljala ala Repeli muinaskhk-a, 1220 alistasid selle taanlased. Kirikukhk. moodustati arvat. 1220. a-il Repeli põhja- ja idaosast, selle lääneosa siirdi hiljem Rakvere khk-a. Mõisu (Võle, Tatruse, Kavastu) on Haljalas teada alates 14. saj-st. Liivimaa Ordu rajas 1471 ✧Toolse ordulinnuse. Vergis ja Toolses oli sadam, need minetasid kaubandusliku tähtsuse 18. saj. Suhtlemine Soomega oli tihe, toimus vastastikuseid rahvastikusiirdeid. 1858 oli Vihulas, Varangul jm. talurahvarahutusi. Talude päriseksostmine algas 1864 ning hoogustus 1880. a-il. 1870. a-il hakati kasvatama kartulit müügiks, 1880. a-ist arenes (eriti Käsmus) laevaehitus ja kaubalaevandus, 1884 asutati Käsmu merekool ning viidi Viru Eesti Seltsi „Kalevipoeg" keskus ja kool Rakverest Salatsele. 19. saj. lõpus hakkas edenema piimakarjandus. Samal ajal said Käsmu, Vainupea, Eisma, Karepa ja Rutja suvituskohtadeks.

Haljala lade, Ülem-Ordoviitsiumi alaosa lade (ühendab senise Idavere ja Jõhvi lademe). Avamus kulgeb Põhja-Eestis Põõsaspealt läbi Pääsküla ja Haljala Ahtmeni. Olulised paljandid on Harju-Madisel, Peetris, Pääskülas, Tatrusel, Aluveres, Ojamaal, Kahulas ja Kämbemäel. Paksus 5—25 m (enamasti 10—20 m). Põhja-Eestis on lademe alaosa koostises detriitjad lubjakivid, nende peal muguljad savikad lubjakivid, milles leidub metabentoniidi (vulkaanilise tuha) vahekihte. Lõuna-Eestis koosneb H. l. detriitjatest lubjakividest ja merglitest. Lademele on iseloomulikud trilobiitide, käsijalgsete, karpvähiliste, Idavere alamlademes ka käsnade kivistised. H. l-st on leitud maailma vanimaid merisiilikute kivistisi ja Eesti vanimaid nelikkoralle. Lademe kivimit on kasut. Kunda tsementitööstuses. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Haljala Püha Mauritiuse kirik on keskaegse Virumaa omapäraseimaid sakraalehitisi, oli kohandatud aktiivseks sõjaliseks kaitseks. See kolmelööviline kodakirik ehitati kolmes järgus: nelinurkne ühevõlvikuline koor on valminud u. 1430—40, kindluslik pikihoone (külg-

seintes tulirelvade laskeavad) 15. saj. III veerandil ja linnusliku trepistikuga alt 4-, ülalt 8-tahuline läänetorn (34 m) 15. saj. lõpul. Pikihoone 8-tahulised konsoolpärjaga piilarid, torn ja selle lõunaküljel olev sirge talumiga raidportaal viitavad seosele Tallinna hilisgooti ehituskunstiga. Kirikus on Johann Valentin Rabe loodud barokk-kantsel (1730). ▸

Haljala vald asub Lääne-Virumaa põhjaosas; 183,02 km², 2858 el. (2003). Kesku Haljala alevikus. Valla põhja- ja keskosa on ✧Viru lavamaal, lõunaosa ✧Pandivere kõrgustiku jalamil. Põhjaserval Kandle ja Varangu vahel on astanguna märgatav Põhja-Eesti paekalda lõik. Piirkonda veestab Selja jõgi, valla piiresse jääb osa ✧Selja jõe oru KA-st. Haljalast loodes on Võsu mnt. läh. ✧Vanamõisa männiku KA. Riigimetsamaid haldab Loobu metskond. Valda läbib Tallinna—Narva põhimnt., millelt hargnevad teed Võsule, Karepale, Aasperre, Kundasse ja Rakverre. Enamik ettevõtteid ja asutusi on Haljalas (seal elab u. ½ rahvastikust), Aaspere on põhikool ja rmtk., Põdrusel lasteaed-algkool ja Varangul rmtk. Suurimad tööandjad on põllum. ettevõtted (OÜ Idavere Mõis, OÜ Aaspere Agro ja OÜ Õitseng). Tuntuimad ettevõtted on AS Viru Õlu, AS Haljala Ehitus ja OÜ Eleks Telefon. — 20. saj. algul olid nüüdse H. v-a piires Aaspere ja Maarja (H.) v. (viimane jagunes 1919 Varangu ja H. v-ks). 1939 piirid mõnevõrra muutusid, Varangu jaotati H. v-a ja Kunda v-a vahel. Rajoonide moodustamisel (1950) jäi nüüdse H. v-a ala (Haljala, Põdruse ja Varangu kn. ning osa Viitnat) Rakvere raj-i, 1972 sai Haljala kn-na nüüdsed piirid ja 30. IV 1992 omavalitsusliku valla staatuse. ▸ 🅰

Halliste, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Viljandimaal Sultsi—Abja-Paluoja mnt. ääres; 371 el. (2000). Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 147 õpilast), rahvamaja ja rmtk. Huviväärne on ✧H. Püha Anna kirik. H. hõlmab ka end. Aliste k. ning H. rdtj-a (1897—1973) juurde tekkinud Risti aleviku. 18. saj. lõpus oli H-s Risti kõrts, hiljem asusid seal Pornuse vallamaja (August Kitzbergi töökoht) ja meierei.
B: *Üitsainus Halliste.* Tln., 2002.

Halliste jõgi, Navesti jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi, kuulub Pärnu jõestikku; pikkus 86 km, jõgikond 1900 km², keskm. vooluhulk 17 m³/s. Algab Sakala kõrgustikult Ainja mägedest, voolab Karksi-Halliste ürgorus (Karksis on ürgoru süg. kuni 32 m, laius u. 300 m), kesk- ja alamjooksul metsasel ja soisel Pärnu madalikul, suubub terava nurga all, voolates Navesti jõega peaaegu vastupidises suunas, mistõttu vihmasadude ja kevadise suurvee ajal tekib suuri üleujutusi. Jõel on Linnaveski (4,8 ha), Karksi (19 ha) ja Saksaveski paisjärv (3 ha), ta läbib kaheosalise Kariste järve (57,5 ha). Suurimad lisajõed on vasakult Pöögle (16 km), Lüütre (17 km), Hendrikhansu (18 km) ja Tõlla oja (25 km) ning Alva jõgi (22 km), paremalt Pale (25 km) ja Raudna jõgi (58 km, 60 % Halliste jõgikonnast). H. jõe ääres asuvad Karksi-Nuia, Abja-Paluoja ja Vana-Kariste. Pääsmalt Raudna jõe suudmeni (Soomaa RP piires) on jõe lammil puisniit (tamm, pärn, saar).

Halliste kihelkond hõlmas põhil. Pärnumaal nüüdse Abja ja Halliste v-a ala. Halliste muinaskhk. (*Aliste* ehk *Alistegunde*) hõlmas ka hilisema Karksi khk-a ala. 13. saj-st a-ni 1561 kuulus piirkond ordu Karksi foogtkonda, 1585—1621 pärusvaldusena Fahrensbachidele. Halliste kirikukhk-a on esimest korda mainitud 1504. 1587—1877 moodustasid Halliste ja Karksi kaksikkhk-a (pastoraat oli Hallistes). 1845—48 siirdus 10 % rahvastikust õigeusku. Linakasvatusest jõukaks saanud peremehed hakkasid talusid päriseks ostma juba 1849, ostmise haripunkt oli 1860. a-te II poolel. H. k-st valgus taluostjaid ka mujale, eriti Tartumaale. 19. saj. lõpus tekkinud Abja-Paluoja aleviku lähedale asutati 1913 toorlinavabrik. Pärast Pärnu—Valga rdt. (1896) ja Viljandi rdt-haru valmimist (1897) tekkis Abja mõisa

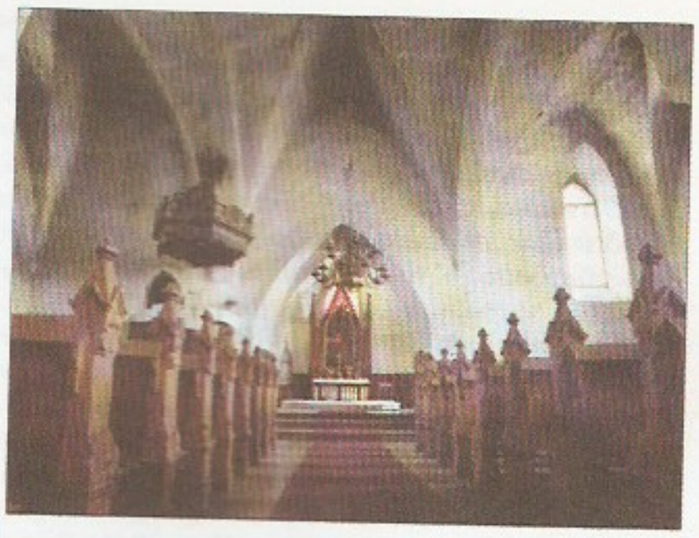

maal Mõisaküla asula (a-st 1920 alev, a-st 1938 linn), mis oli 1905 rev. liikumise keskusi.
B: *Halliste kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940.* Viljandi, 1991; A. Tiideberg. *Halliste kihelkond.* Viljandi, 1994.

Halliste Püha Anna kiriku algne hoone ehitati arvat. 15. saj. II poolel. See koosnes lühikesest kolmelöövilisest 2-traveelisest, arvat. 8-kandiliste piilaritega pikihoonest ja ruutja põhiplaaniga koorist. Algkavatisse kuulus ka põhjakülje käärkamber. Keskaegne kirik hävis arvat. 17. saj. alguse Poola-Rootsi sõdades. Uuesti üles ehit. hoone purustati Põhjasõjas ning taastati 18. saj. keskpaigaks, 1781 ehitati läänetorn. 1863 süütas kiriku pikselöök. 1864.—67. a. rekonstrueerimisega (arh. Matthias von Holst) sai kirik oma praeguse kuju. 1959 põles kirik uuesti, 30 aastat seisis ta varemeis, 1989—91 taastati kirikuõpetaja Kalev Raave eestvedamisel, oli esimene taasiseseisvunud Eestis pühitsetud kirik. Kirikus on Jüri Arraku altarimaal „Kristus" (1990). Pastoraadihoone ehitati 1990. a-te II poolel K. Raave eestvõttel ümber koolimajaks.
B: *Halliste Püha Anna Kirik.* Halliste, 1995. ▾

Halliste vald asub Viljandimaa lõunaosas; 267,09 km², 1877 el. (2003). Keskus Halliste alevikus. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku lääneosas. Valda läbivad kagu—loode sihis mitme jõe ülemjooksud, silmapaistev on Halliste jõe ürgorg (valla lõunapiiril). Asustus on pms. valla lõunaosas Sultsi—Abja-Paluoja mnt. ääres. Valla põhjaosa on valdavalt metsane (metsamaa hõlmab vallast 44 %), riigimetsamaad haldavad Õisu ja Kõpu metskond. Tegutsevad Halliste Põhikool, Vana-Kariste ja Kosksilla algkool (Mulgi k-s) ning Õisu Põllum-tehni-

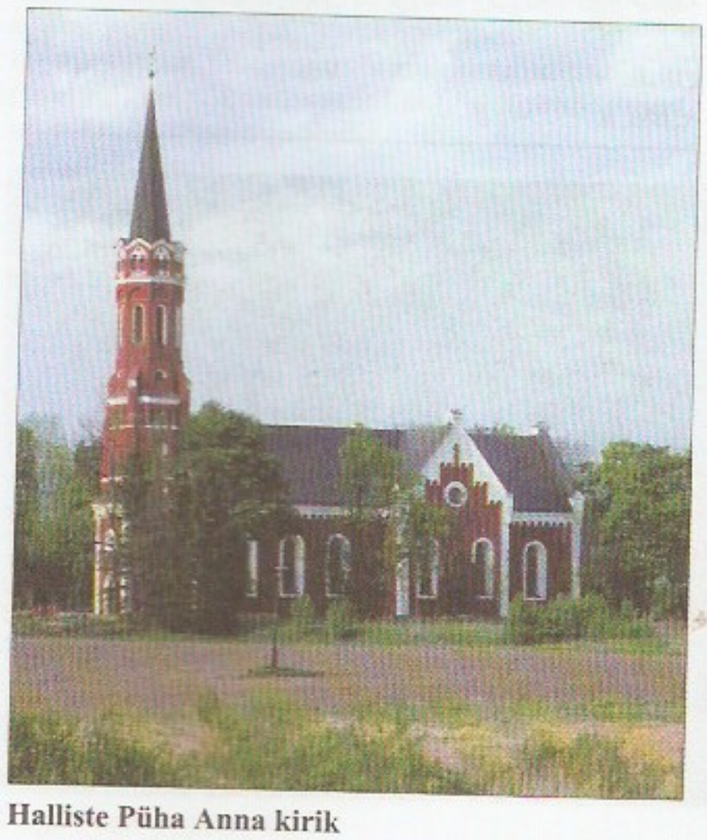

Halliste Püha Anna kirik

Haljala Püha
tiuse kiriku

Haljala vald
vapp ja lipp

Haljala valla
asulati (2000)

Alevik
Haljala
Külad
Aaspere
Aasu
Aaviku
Auküla
Essu
Idavere
Kandle
Kavastu
Kisuvere
Kõldu
Kärmu
Lihulõpe
Liiguste
Pehka
Põdruse
Sauste
Tatruse
Vanamõisa
Varangu
Võle

Halliste valla elanike arv asulati (2000)

Alevikud		Pornuse	46
Halliste	371	Päidre	62
Õisu	360	Päigiste	82
Külad		Raja	32
Ereste	58	Rimmu	48
Hõbemäe	39	Saksaküla	41
Kaarli	94	Sammaste	44
Kalvre	35	Tilla	46
Kulla	99	Toosi	39
Maru	7	Uue-Kariste	59
Mulgi	74	Vabamatsi	25
Mõõnaste	59	Vana-Kariste	95
Naistevalla	12	Ülemõisa	72
Nigula	23		

kum. Hallistes, Uue-Karistes, Rimmus ja Õisus on rmtk., Hallistes, Uue-Karistes ja Kaarlis rahvamaja. Mulgi k-s asub muuseum. Huvivääsed on Halliste Püha Anna kirik ja kalmistu. Vana-Kariste k-s Liplapi talus tegutses 1911—26 kodumajanduskool (algul kuuekuulised aiatöö- ja majapidamiskursused, hiljem Eesti esimene põllum-kutsekool; mälestuskivi 1981). Valda jääb ✧Õisu MKA. Suurimad ettevõtted: OÜ Bovis (palkmajade tootmine), OÜ Milligrupp (põllum. ja puidu töötlemine) ja Oru-Nõlvaku marjakasvatustalu. Tegutseb hulk suurtalusid. Valla staatus a-ni 1939, ennistatud 11. VII 1991. ◂ 1

Hanikatsi laid, ✧Hiiumaa laiud.

Hanila, küla H. v-s, 8 km Virtsust kirdes Risti mnt. läh. Massu ja Hõbesalu tee lahkmel; 41 el. (2000). Küla piires asuvad ka ✧Kasselaht ning Mõisalahe põhja- ja idarannik. Külas on ✧H. Pauluse kirik, kalmistu ja August Tampärgi nim. H. muuseum (asut. 1993). Kirikumõis (sks *Hannehl*) asus 1977 H-ga liidetud Kaitu k-s.

Hanila kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Hanila v-a põhja- ja keskosa ning eraldi paikneva Paadrema ja Paatsalu piirkonna (nüüd Varbla v.). 13. saj. sai see Läänemaa muinaskhk. arvat. kohe pärast sakslaste vallutust kirikukihelkonnaks; ajalooallikas on Hanila (*Sater Paul*'i) kirikukhk-a esimest korda mainitud 1519. Algselt hõlmas Hanila ka Varbla piirkonna, mis 1611 eraldati omaette kihelkonnaks (hiljemgi, püsivalt a-st 1798, oli Hanilal ja Varblal ühine pastor). 16. saj. keskpaigani kuulus Hanila Saare-Lääne piiskopkonna Lihula ametkonda. Osa kihelkonnast oli läänistatud Uesküllidele, kes ehitasid Virtsu vasallilinnuse (ajalooallikas esimest korda 1465). 16. saj. oli Hanilas suhteliselt rikkalikesti vabatalupoegi. Talusid hakati päriseks ostma 1798. 1880. a-il levis baptism, 1883 hakkasid talupojad hulgaliselt õigeusku siirduma. Laulu- jm. seltse ning mõõdukid hakati asutama 1880. a-te II poolel.

Hanila Pauluse kirik on vanimaid Lääne-Eesti sakraalehitisi. Ehitati piiskopi algatusel 1260.—70. a-tel Põhja-Eesti Suure väinaga ühendanud muinastee äärde. Algselt koosneb ühelöövilisest kahe võlvikuga pikihoonest ja kitsamast nelinurksest koorist. Ahtad paarisaknad ja kuppelvõlvid, mille 4-nurkse ristlõikega roided ja kilpkaared toetuvad lihtsatele posttugedele, osutavad Valjala ja Kaarma kiriku eeskujule, samuti kui idavõlviku nelinurkse päiskivi motiiv. Võidukaar on erandlikult kõrge ja kitsas. Pikihoone põhjaseinal on geomeetrilised maalingud (1270. a-d). 1859 valmis torn. Barokk-kantsel ja altarisein on pärit 1709. a-st (Dietrich Walter) ja üle kümne trapetsikujulise hauaplaadi 13. saj. II poolest. 1969. a-st tühjana seisnud kiriku taastamistöid alustati 1990. a-te algul. ◂

Hanila Pauluse kiriku sisevaade

Hanila vald asub Läänemaa lõunaosas; 231,88 km², 1737 el. (2003). Keskus Kõmsi k-s. Hõlmab ✧Lääne-Eesti madaliku Soontaga läänenurga ning Kirbla ja Paatsalu ümbruse liigestunud rannikuala (Virtsu ps., Rame laht) Topi lahest Pivarootsi laheni. Sisemaal jäävad valla piiresse Karuse ümbrus ja suurem osa Tuhu soost. Arvukatest väikesaartest on tuntuimad Kõbajad, Uuluti ning Ahe- ja Ruilaid. Biohermsete kõrgendikena paistavad silma Salevere Salumägi (✧Salevere pank), Mõisaküla Salumägi ja Kiireste Kivimägi. Linnuse otsamoreenseljaku loodeotsal paiknes Vatla maalinn (39 m). H. v-a metsasus on u. 40 %. Riigimetsamaid majandab Kullamaa metskond. Valla piires asuvad ✧Puhtu-Laelatu LKA, ✧Porsiku KA, osa ✧Matsalu ja ✧Nehatu LKA-st ja suurem osa ✧Tuhu MKA-st. H. v-a läbivad Risti—Virtsu—Kuressaare mnt. ja Karuse—Kalli mnt. Valla suurim asula on Virtsu. Kõmsil on lasteaed-algkool, rahvamaja ja rmtk., Vatlas algkool (6 klassi), rahvamaja ja rmtk. ning Virtsus põhikool ja rmtk., Hanilas muuseum ning Virtsus harrastusmuuseum. Tegutsevad EELK Hanila Pauluse kogudus ja Karuse Margareeta kogudus. Kõmsil tegutseb Uue-Virtsu apostliku õigeusu kogudus (1889 ehit. kirik on varemeis, teenistused toimuvad kogudusemajas). Kirikute lähedal on kalmistud. 1969 hakati Kõmsil Eestis esimest korda uurima muistseid põlde. Suurimad tööandjad on K. Met AS (metallitööd) ja Nordkalk AS-i Kurevere dolokivikarjäär (✧Kurevere dolokivimaardla). Virtsus on tuulepark. — 20. saj. algul kuulus nüüdse H. v-a põhiosa Massu v-a, lõunaserv Paatsalu v-a. 1939 ühendati suurem osa Massu v-st, Lihula v-st Karuse ümbrus ja Paatsalu v-a põhjaosa uueks Karuse v-ks. 1945 moodustati sellest Hanila, Karuse ja Massu kn., mis hiljem ühendati Hanila kn-ks. Nüüdse suuruse sai vald 1976 ja omavalitsusliku valla staatuse 20. II 1992. ◂ 1

Hansa, H. Liit, Saksa H., Linnade H., Põhja-Saksa, Madalmaade ja Liivimaa linnade liit, tekkis 13. saj. lõpul, tegutses 16. saj. lõpuni. Viimane hansapäev oli 1669, aga vormiliselt pole H-t kunagi kaotatud. H-l polnud kindlat liikmeskonda, tavaliselt loetakse ajalookirjanduses H. liikmeiks linnu, mille esindajad on kunagi osalenud mõnel hansapäeval. Eri aegadel kuulus H-sse üle 160 linna (korraga u. 100, neist 70—80 aktiivsed liikmed). H. saavutas oma võimsuse pärast Taani vastu peetud võidukat sõda (1367—70). Juhtorganid

Hanila valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Massu	48
Virtsu	750	Mõisaküla	14
Külad		Mäense	20
Esivere	21	Nehatu	46
Hanila	41	Nurmsi	52
Karuse	29	Pajumaa	18
Kaseküla	29	Pivarootsi	15
Kause	22	Rame	26
Kinksi	31	Rannaküla	17
Kiska	7	Ridase	26
Kokuta	8	Salevere	46
Kuke	14	Ullaste	11
Kõera	11	Vatla	218
Kõmsi	159	Voose	28
Linnuse	22	Äila	18
Lõo	39		

olid regulaarselt kokkukutsutav hansapäev (linnade esindajate üldkoosolek, esimene peeti 1356) ja hansapäevadevahelisel ajal Vestfaali, Reinimaa, Preisimaa, Liivimaa jm. linnadepäevad. Liit asutas oma kaubakontorid paljudesse tähtsatesse kaubalinnadesse (London, Venezia, Novgorod). Tähtsaim kaubatee kulges liinil Novgorod—Tallinn—Lübeck—Hamburg—Brugge—London. Eesti linnadest kuulusid H-sse Tallinn, Tartu, Uus-Pärnu ja Viljandi. Tallinna vastuseis tõkestas Narva vastuvõtu. Tallinn kauples pms. Novgorodiga, Tartu Pihkvaga. Idast veeti läände pms. karusnahku, nahku, vaha, vilja, lina, kanepit ja puitu, läänest itta pms. kalevit, soola, heeringaid, vürtse, msg. metalle ning neist valmistatud tooteid. Kaubavcoks kasutati koget ja hulki. Oma privileegide kaitseks kasutas H. kaubanduskeelde ja -blokaade ning relvajõudu. 16. saj. alguses algas H. allakäik, mille põhjustasid hansalinnade omavaheline vastuolu, ✧Vene-Liivimaa sõda, paljude riikide iseseisev kaubanduspoliitika jm. tegurid. Tallinn osales hansapäevadel Vene-Liivimaa sõjani. Tänapäeval korraldatakse H. ala linnade suhtlemisel H. nimega seostatud kultuuriüritusi (1992 toimusid hansapäevad Tallinnas). Vt. ka kaart 11. kd., lk. 281.

B: K. Fritze. *Aus Wendepunkt der Hanse*. Berlin, 1967; *Neue hansische Studien*. Berlin, 1970.

Hansapank, Hansapanga Grupp, Balti riikide juhtiv rahandusasutus, tema strateegiline omanik on a-st 1998 Rootsi *FöreningsSparbanken* (*Swedbank*). Sellesse kuuluvad Eesti H., Läti *Hansabanka* ja Leedu *Hansabankas*. Peamised tegevusvaldkonnad on pangandus ja finantsvahendus. H. alustas iseseisva kommertspangana tööd 1. I 1992, ta loodi Tartu Kommertspanga filiaalina. 31. XII 2002 töötas H-a Grupis 6135 in., neist 2372 Eestis, 1262 Lätis ja 2498 Leedus. Varade maht oli 2002. a. 82 mrd., omakapital 9 mrd. ja puhaskasum 1873,9 mln. kr.

Hara laht, 1. vananenud nimi Papilaht, Eesti põhjarannikul Juminda ja Pärispea ps-e vahel asuv laht; pikkus ja suurim laius 11 km, süg. lahe suus 80 m. Lahe edelarannikul on Haŗa saar (0,11 km², kõrgus 13 m; päevamärk, kõrgus 24 m), kagurannikul Valgejõe suudmes Loksa linn. — **2.** Eesti lääneranniku Noarootsi ja Riguldi vahel paiknev laht (Hara meri).

Hargla kihelkond hõlmas põhil. Valga- ja Võrumaal nüüdse Mõniste ja Taheva v-a. Moodustati 1694 Urvaste, Karula ja Gaujiena (Koivalinna) khk-a osadest. A-st 1667 oli Harglas Gaujiena khk-a abikirik, nüüdne kirik on ehit. 1817—19 (ümberehitus 1873—74). 19. saj. alguses levis Harglas vennastekogudusliikumine; 1845—48 siirdus 32,1 % rahvastikust õigeusku, õigeusu kirik ehitati Laanemetsa. 19. saj. II poolel rändas eesti talupoegi Venemaale; asemele tuli lätlasi, kes on eestistunud. Talurahva peamiseks tuluallikaks sai kartulikasvatus, talude päriseksostmine kulges aeglaselt. Seltse hakati asutama 19. saj. lõpus. Veebr-st maini 1919 oli Hargla sõjategevuse piirkonnas. Valga mk-a moodustamisel (1920) jäid Mõniste, Saru ja Vana-Roosa v. Võrumaale, Laanemetsa ja Taheva v. ühendati Valgamaaga.

Hargla nõgu, ✧Võru-Hargla nõgu.

„Haridus", pedagoogikaajakiri. Ilmus Tallinnas 1940—41 ja 1945—89 Haridusmin-i pedagoogilise kuukirjana „Nõukogude Kool". 1959 liideti selle toimetus „Nõukogude Õpetaja" (nüüd ✧„Õpetajate Leht") toimetusega, ühendtoimetus tegutseb tänapäevani; praegune nimi a-st 1989. Ilmunud 1990—93 kuukirjana, 1994—96 korra kvartalis, 1997—2002 6 nr-t aastas, a-st 2003 kuukirjana. Trükiarv on kõikunud 2500—5100, 2003. a. 1800. Vt. ka „Eesti Kool", „Kasvatus", „Kasvatus ja Haridus".

Haridus- ja Teadusministeerium, EV valitsusasutus, asub 2001. a-st Tartus. H. ja T-i peamine ülesanne on riigi haridus-, teadus-, noorte- ja keelepoliitika kavandamine ning sellega seonduvalt alus-, põhi-, üldkesk-, kutsekesk-, kõrg-, huviala- ja täiskasvanuhariduse, teadus- ja arendustegevuse ning noorsootöö msg. valdkondade korraldamine ja vastavate õigusaktide eelnõude koostamine. H. ja T-s töötavad avalike ja välissuhete, järelevalve-, kutse- ja täiskasvanuhariduse, noorte-, planeerimis-, siseauditi-, teaduse ja kõrghariduse, õigus-, üldharidus- ning üldosk., tema hallatavad riigiasutused on H. ja T-i Koolivõrgu Büroo, H. ja T-i Riigivara Haldusbüroo, Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, Eesti Hariduse ja Teaduse Andmesidevõrk (EENet), Eesti Noorsootöö Keskus, H. ja T-i raamatupidamisbüroo ning 90 riigiõppeasutust. Ministeeriumi valitsemisalas tegutseb Keeleinspektsioon. — Asut. 1918 Haridusmin-na. Tolleaegne ministeerium tegeles kogu haridus- ja kultuurialaga (sh. vabahariduse ja rmtk-dega), talle allusid kõik Eesti koolid, v. a. erikutsekoolid (nt. politseikool ja kaitseväe õppeasutused allusid Sisemin-le, põllum-koolid 1936. a-ni Põllumajandusmin-le), 1929—36 kandis ta nime Haridus- ja Sotsiaalmin. ning ühendas haridus-, kultuuri- ja sotsiaalala. Haridusalast järelevalvet ning nõustamist teostasid haridusnõunikud, maakondades ja linnades koolinõunikud; 1937 nimetati nõunikud inspektoriteks. 1940 asutati ENSV Hariduse Rahvakomissariaat. NSV Liidu eeskujul hakati ühtset haridussüsteemi lõhkuma: erihariduskoolid ja kõrgkoolid viidi teiste ministeeriumide alluvusse. 1946 asutati ENSV Haridusmin., mis oli tegelikult üldhariduskooliministeerium ning tegutses Eesti koolielu ja Moskva keskvõimu vahelise puhverasutusena. 1988—90 kandis nime Hariduskomitee, a-st 1990 Haridusmin.

Haridusministrid

1918	Peeter Põld	1936—39	Aleksander
1918—19	Karl Luts	1939—40	Paul Koger
1919	Harald Laksberg	1940	Johannes
1919	Johannes Kartau	1940—44	Nigol Andr
1919—20	Konstantin Treffner	1944—46	Jüri Nuut
1920	Friedrich Sauer	1946—50	Arnold Rau
1920—21	Jüri Annusson	1950—51	Leonid Le
1921—22	Heinrich Bauer	1951—58	Voldemar O
1922—24	Aleksander Veiderman (Veiderma)	1958—60	Arnold Gre
1924	Rudolf Georg Gabrel (Gabriel) (kt.)	1960—80	Ferdinand
1924—25	Hugo Rahamägi	1980—88	Elsa Gretš
1925—27	Jaan Lattik	1988—90	Väino Raj
1927—28	Alfred Julius Mõttus	1990—92	Rein Loik
1928—29	Leopold Johannes Johanson	1992—94	Paul-Eerik
1929—31	Jaan Hünerson	1994—95	Peeter Ole
1931—32	Jaan Piiskar	1995	Peeter Kre
1932	Jaan Hünerson	1995—96	Jaak Aavi
1932—33	Hugo Kukke	1996—97	Rein Loik
1933	Konstantin Konik	1997—99	Mait Klaa
1933—36	Nikolai Kann	1999—2002	Tõnis Luk
		2002—03	Mailis Rand
		2003—	Toivo Ma

Harilaid

„Haridus". [illegible]
„Nõukogude [illegible]
Kaas (1988)

(hõlmas üld-, kutse- ja kõrghariduse), 1992—96 Kultuuri- ja Haridusmin., 1996—2002 Haridusmin.; praegune nimi a-st 2003. 1

Hari kurk, laiemas täh-s kogu Hiiumaa ja Vormsi vaheline väin (laius 10—13 km, süg. enamasti paar meetrit, Hiiumaa-poolses osas on rahusid ja laide: Hellamaa rahu, 0,14 km², Kadakalaid, 0,19 km²), kitsamas täh-s selle väina Harilaiu ja Vormsi vaheline, laevasõiduks sobiv osa (laius 4,5 km, süg. üle 10 m).

Harilaid, 1. poolsaar Saaremaa looderannikul, idas 300 m laiuse maakaela kaudu ühenduses Tagamõisa ps-ga; 3,6 km², kõrgus 5 m. Keskosas riimveeline järv Laulepa laht (0,6 km²). H. kerkis merest saarena u. 2000 aastat tagasi, seal on suured liivaalad ning merikapsa- ja merihumuri- ning rand-ogaputkepuhmastega kliburand, lõunaosas kasvab kidur männik. Poolsaare loodetipus Kipsaare nukal asub viltu vajunud päevamärk (kõrgus 25 m). H. kuulub ✧Vilsandi RP koosseisu. — **2.** saar Väinamere põhjaosas, 4 km Vormsist läänes; 0,15 km², kõrgus 2,9 m. Loode—kagu-sihiline kadakane seljak; tuletorn (ehit. 1940, kõrgus 12 m) ja sadam. Saarel asunud kõrtsis peatusid Hari kurgus soodsat tuult ootavad laevnikud ja jääteed kasutavad reisijad. ◂

harilik kobarpea (*Ligularia sibirica*), niisketes paikades, sh. madalsoodes ja jõelammidel kasvav 70—140 (170) cm kõrgune haruldane korvõieline (LK I, PR 2.). H. l. on ka Berni konventsiooniga ja EL-i loodusdirektiiviga kaitstavate liikide nimestikus. Eestis on h. l. levila lääne- ja loodepiir, üksikuid väikesi asurkondi on Ida-Virumaal, Viljandimaal, Valgamaal ja Tartumaal. Säilinud on 8 leiukohta, kadunud umbes sama palju. H. k-d ohustavad kasvukohtade võsastumine (pms. niitmise ja karjatamise lõpetamise tõttu) ja soode kuivendamine. ◂

Harimägi, ka Leenardi mägi (varasemas geograafilises kirjanduses ka Sankt Leonhardi mägi), Otepää kõrgustiku lääneosa kõrgeimaid künkaid (211 m). Asub Otepää LP-s. H. on kirde—edela-sihiline u. 2 km pikkune seljak, suhteline kõrgus u. 50 m. Ilv-e läänepoolset osa nimet. Kanepimäeks, lõunaosa Pahkjamäeks.

HARJU ELEKTER®

Harju Elekter, AS Harju Elekter, kontsernina tegutsev ettevõte, mille peamised tegevusalad on elektrienergia jaotusseadmete ning automaatika- ja juhtimiskeskuste projekteerimine, nende valmistamine ja müük. Tootnud elektriseadmeid a-st 1968, H. E-i kaubamärgi all a-st 1983. H. E-i tütarettevõtted on AS Eltek ja *Satmatic Oy* ning tal on osalus (34 %) Baltimaade suurimas kaablitehases AS Keila Kaabel ning firmades AS Saajos Balti (33,3 %) ja *PKC Group Oy*. Kontsern annab tööd rohkem kui 300 töötajale, tema aktsiakapital on 56 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 271,2 mln. ja kasum 53,3 mln. kr. 2002. a. moodustas 50,4 % ettevõtte kõigest eksport (Soome, Baltimaadesse, Taani, Venemaale jm.). ▲

Harju-Jaani kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Raasiku vallaga osa Anija v-a ala (ka Kehra linna ala). Moodustati arvat. 13. saj. lõpus Jõelähtme khk-a osadest, ajaloolistes allikates esimest korda mainitud 1322 *Saientacken*'ina. Tallinna piiskopi Kiviloo mõisas oli 15.—16. saj. linnus (esmest korda mainitud 1474, purustati 1560). Praegune Harju-Jaani kirik (Raasikul) on valminud 1863. Rahvusliku liikumises osalesid harjujaanilased vähe, seltse tekkis suuremal määral alles 20. saj. alguses. 1905 põletasid ilmselgelt Pusaiku, Peningi ja Raasiku mõisa.

Harju-Jaani kirik, ✧Raasiku.

Harju lavamaa, Loode-Eesti maastikurajoon, paikneb ümb. Harju ja Rapla mk-a alal; 3948 km². Ulatub põhjas

Harju lavamaa

Pakri ps-st (hõlmab ka Pakri saared ja Osmussaare) Kolgani ning lõunas Märjamaa, Järvakandi ja Kaiu ümbrusse. Paikneb tektoonilistest lõhedest läbitud paelaval, mida põhjast ääristab Põhja-Eesti paekallas (Pakri, Türisalu, Rannamõisa jmt. pank). Pankade vahel paiknevad jääajaeelsete jõeorgude suudmealadest tekkinud ja mandriliustike süvendatud klindilahed (Vääna, Iru, Jägala). Hiljem on neis olnud ja osaliselt on nüüdisajalgi merelahed (Lahepere, Lohusalu jt.). Omapärased paesed saarlavad on Toompea (48 m) ja Viimsi Lubjamägi (51 m). Ülemiste järvest lääne-edelas paikneb laiaulatuslik liivik (sellel asub Nõmme linnaosa). Liiva alla on mattunud ka Mustamäe klint. Kõrgeim on maapind Paluküla mõhnastikus Hiiemäel (106 m). Laiaulatuslikke alasid (47 %) hõlmavad paekühmudega (eriti Kernu, Varbola ja Rapla ümbruses) ja kohati ka vooreladsete künnistega (Märjamaast kagus, Raasikul) rähksed moreenitasandikud. Paetasandikud (11 %) on kohati (Kostiveres, Kuimetsas, Tuhalas) tugevasti karstunud. Kulutusnõgudesse tekkinud suurimad sood on Mahtra soostik (80,3 km²) ning Peningi (75,5 km²), Ohtu (37,1 km²), Kodila-Linnuraba (31,6 km²), Hagudi (26,8 km²) ja Kostivere soo (23,8 km²). Soome lahte suubuvad jõed moodustavad klindilt laskudes joa (Keila, kõrgus 5,7 m, Jägala, 8,1 m), joastiku (Treppojal, 5,6 m, Vääna jõel, 4,5 m, Jõelähtme jõel, 2,1 m) või kärestiku (Pirital Nehatus). Järvi on vähe, suurim neist Ülemiste (9,85 km²). Männiku liivakarjääridesse on kujunenud tehisjärvestik. Kõige enam on gleimuldi, rohkesti ka soostunud ja soomuldi. Kõrgemate alade paepealsetel ja rähksetel rendsiinadel on kadakatega looniidud ja hõredad loomännikud, paksema pinnakatte peal kujunenud viljakad leostunud ja leetjate muldadega alad on kas suures osas põllustatud (33 %) või kasvab neil tootlik salu- ja sürjamets. H. l-l on iidseid asulakohti (✧Rebala muinsuskaitseala), nüüdisajal on ala võrdlemisi tihedasti asustatud, palju on linnu (osa Tallinnast, Keila, Paldiski, Maardu, Kehra, Saue, Rapla) ning puhke- ja suvituspiirkondi. ▲

Harjumaa, Harju maakond, asub Põhja-Eestis, ulatub põhjas Keibu lahest Eru laheni ning lõunas Ellamaa, Haiba, Kiisa ja Saarnakõrve maile ning Tapa lähedale, piirneb Lääne-, Rapla-, Järva- ja Lääne-Virumaaga. H. praegused piirid kujunesid põhil. välja 1962, kui tollase Harju raj-ga liideti Keila raj., Kõue kn. ja Aegviidu ümbrus, 1963 lisandusid neile Valgejõe-äärsed metsaalad. Harju raj-i maakonnaks muutmisel 1. I 1990 jäid haldusüksuse piirid endiseks.

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	4333 km²
Elanike arv	522 252 (2003)
Keskus	Tallinn
Rahvastiku tihedus	120,8 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	84,1 %
Haldusüksused	6 linna, 19 valda
Asulad	7 linna (sh. 1 vallasisene linn), 1 alev, 28 alevikku ja 398 küla

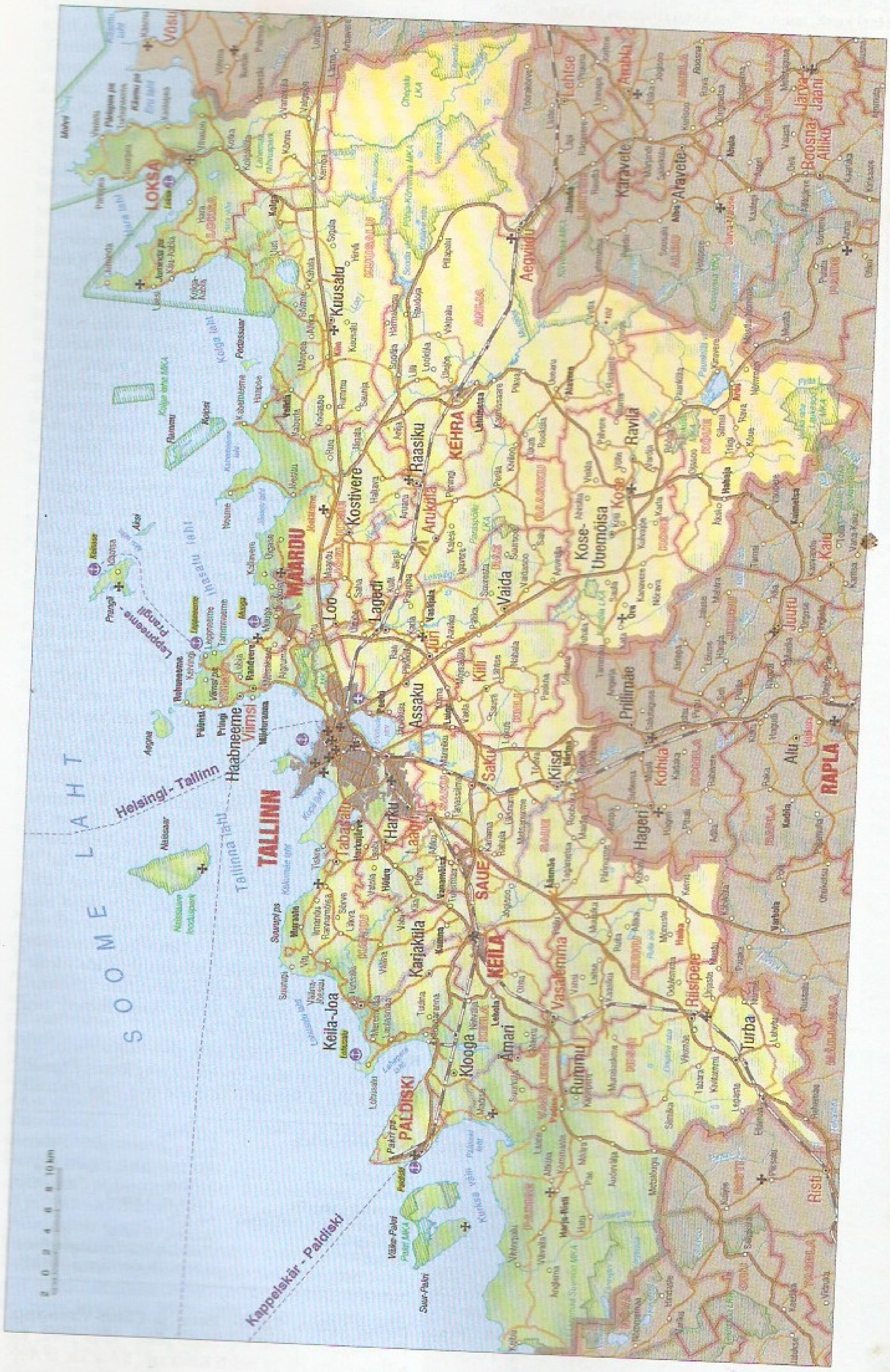
SOOME LAHT
Helsingi - Tallinn
Kappelskär - Paldiski
Leppneeme - Prangli
Tallinna laht
TALLINN
MAARDU
KEILA
SAUE
PALDISKI
LOKSA
KEHRA
RAPLA
Haabneeme
Viimsi
Keila-Joa
Klooga
Ämari
Rummu
Vasalemma
Karjaküla
Harku
Tabasalu
Laagri
Saku
Kiisa
Assaku
Jüri
Kiili
Loo
Lagedi
Vaida
Kostivere
Raasiku
Aruküla
Kose
Kose-Uuemõisa
Ravila
Kuusalu
Aegviidu
Hageri
Kohila
Prillimäe
Alu
Juuru
Kaiu
Turba
Riisipere
Risti
Karavete
Aravete
Lehtse
Ambla
Järva-Jaani
Roosna-Alliku
Võsu
0 2 4 6 8 10 km

		Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Tallinnast (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
	—	158,3	397 150	—		1. I 1990
	—	10,5	9 400	—	26	6. XII 1990
	—	3,8	3 487	—	68	25. VIII 1993
	—	22,8	16 677	—	15	20. XI 1991
	—	33,9	4 230	—	49	9. VIII 1999
	—	3,5	5001	—	19	25. VIII 1993
		12,0	933		63	20. VI 1991
		517,1	6 345	31	43	11. VII 2002[1]
		159,8	6 652	21	14	20. XI 1991
		210,9	5 203	33	25	16. I 1992
		205,3	3 833	19	26	10. IX 1992
		174,7	1 674	17	42	11. III 1993[2]
		100,4	2 365	15	17	11. III 1993
		257,3	5 751	22	40	16. I 1992
		485,6	4 652	38	38	11. IV 1991
		295,5	1 664	38	57	16. I 1992
		222,3	1 785	25	68	10. IX 1992
		264,9	3 323	17	48	21. V 1992
		366,6	1 774	24	46	16. I 1992
		158,6	4 398	13	32	12. III 1992
		206,7	8 026	27	13	11. VII 1991
		177,1	7 342	19	17	16. I 1992
		196,1	7 350	16	14	20. XI 1991
		38,7	5 103	2	40	5. III 1992
		72,8	8 134	18	10	6. XII 1990

[1] Anija v-ks.

H. koosseisu kuulub 25 haldusüksust, sh. 6 omavalitsusega linna; Kehra linn kuulub Anija valda. Tallinna majandust, haridust ja ajalugu käsitletakse Tallinna artiklis. ◂ 🅱

•*Loodus*. Suurem osa H. alast paikneb ✧Harju lavamaal, äärmine lääneosa ulatub ✧Lääne-Eesti madalikule, ida- ja kaguosa ✧Kõrvemaale. Soome lahe ääres (rannajoone pikkus u. 320 km) paikneb ✧Soome lahe rannikumadalik, mida lavamaast eraldab ✧Põhja-Eesti paekallas. H. hõlmab ka Pakri saared, Naissaare, Aegna ja Prangli saare ning hulga Soome lahes paiknevaid väiksemaid saari (74 saart, kogupindala 54,1 km², rannajoon 155,5 km). Pakri saartel ja Pakri ps-l ning Türisalus ja Rannamõisas ulatub paekallas pangana vahetult mereni, mujal, pms. Tallinnast idas, moodustab see üsnagi astangu. Pinnamood on valdavalt tasandikuline. Keila ümbruses leidub aluspõhjalisi voorjaid kõrgendikke, Raasiku ümbruses väikevoori. Tallinnast läänes (Mäemikul) ja Kuusalu ümbruses on laiaulatuslikke liivikuid, eriti Kõrvemaal ka otsamoreene ja oose (Nõgeviste, Voosel ja Paunkülas). Maakonna piires asuvad mitte 34 jõge ja muud vooluveekogu, suurimad jõed on Jägala, Keila, Pirita, Vihterpalu, Valge-, Vaasemma, Vääna ja Loobu jõgi. Lavamaalt laskudes on mitmel jõel juga või joastik. Järvede (kokku 97, suurimad neist Ülemiste ja Harku järv) ja veehoidlate (Paunküla, Soodla, Kaunissaare, Raudoja jmt.) pindala on kokku u. 20 km². Kolmandikul lavamaast on õhuke(d) ja keskmise sügavusega rendsiinad, kahel kolmandikul mag. gleistunud ja glei- ning soomullad, rannikumadalikul on valdavad kivised ja liivased leetunud ning gleimullad. Suurimad metsad (pms. nõmmemetsad ja rabastunud männikud) ning sood paiknevad Kõrvemaal, maakonna lääneosas ja kohati ka rannikumadalikul. Lavamaal on liigirikkaid puisniite, pms. lavamaa põhjaosas loodusid ja loometsa. 🅱

Harjumaa suurimad sood (km²)

[illegible] (osa)	177,27
[illegible]	92,68
[illegible]	75,52
[illegible] (osa)	58,58
[illegible]	37,11
[illegible]järve	32,81
[illegible]	31,61
[illegible]	25,57
[illegible]maja	25,51
[illegible]järve	23,92
[illegible]	23,47

Harjumaa suurimad saared (km²)

Naissaar	18,56
Väike-Pakri	12,87
Suur-Pakri	11,60
Prangli	6,44
Aegna	2,91
Rammu	1,03
Pedassaar	0,90
Mohni	0,63
Aksi	0,59
Koipsi	0,34
Krāsuli	0,17

•*Majandus*. H. majandusele on omane tegevusalade mitmekesisus ning ettevõtete ja tootmiskeskuste rohkus (Maardu, Paldiski, Keila, Saue, Saku, Kose, Kehra, Loksa, Viimsi, Jüri, Harku jmt.). Majandusele avaldab tugevat mõju maakonna keskus ja riigi pealinn Tallinn. H. on olnud aastaid maakondadest esikohal ühe elaniku kohta laekuva tulumaksu (2002. a. 3954 kr.) ja Tallinna järel teisel kohal välisinvesteeringute kogumahu poolest (7,1 % kõigist välisinvesteeringuist). Ettevõtlus. Harju mk-st äriregistrisse kantud 5437 ettevõtjast (2002. a., riigis esikohal) on 3480 osaühingud (64 %), 1246 füüsilisest isikust ettevõtjad (23 %) ja 576 aktsiaseltsid (10 %). Omavalitsusüksuste kaupa vaadeldes erineb ettevõtjate arv tugevasti. Enim ettevõtjaid on Viimsi v-s (682), järgnevad Maardu linn (631), Keila linn (374), Saku v. (366), Saue v. (362), Rae v. (354) ja Saue linn (323). Samal ajal on Aegviidu v-s vaid 33, Vasalemma v-s 53, Kehra linnas 61 ja Kernu v-s 67 ettevõtjat. H. ettevõtjate koguarvust moodustab 64 % kolmandane (kaubandus, teenindus jms.), 18 % teisene (põllum., metsamajandus, jahindus, kalandus) ja 18 % esmane sektor (tööstus, energeetika, ehitus, gaasi- ja veevarustus). Käibe järgi on H. suurimad ettevõtted AS Pakterminal (926,4 mln. kr.), Saku Õlletehase AS (746 mln. kr.), Horizon Tselluloosi ja Paberi AS (516 mln. kr.), AS Tallegg (515 mln. kr.), OÜ NB Oil Group (456,8 mln. kr.), Maardus asuv OÜ Levadia (363,6 mln. kr.), Maardusse registreeritud hulgiettevõte AS Tridens (343,6 mln. kr.), Sauel asuv AS Paulig Baltic (337,3 mln. kr.), AS Keila Kaabel (268,8 mln. kr.), Loksa Laevatehase AS (240 mln. kr.), Oiltanking Tallinn AS (218,5 mln. kr.) ja AS Harju Elekter (195,5 mln. kr., 2001). Põllumajandus. Põllum-le on iseloomulik mitmekesisus (teravilja-, kaunvilja-, rapsi-, rüpsi-, lina-, kartuli-, köögivilja-, lille- ja loomakasvatus (sh. karusloomad) ning piima- ja munatootmine). H. teravilja koristuspinnast (15 601 ha) moodustas 2002. a. rukki ja nisu oma 1195 ha, kusjuures keskm. saagikus (aidakaalus) oli rukkil 19,13 ja nisul 19,45 ts/ha. Odra ja kaera

Harjumaa kaitsealad (ha, 2003)

Aegna saare KA	299
Alema LKA	49
Anija LKA	72
Jägala joa KA	6
Kolga lahe MKA	1 924
Kostivere MKA	97
Kuivajõe sängi KA	22
Kõrvemaa MKA (Harjumaa osa)	5 798
Kämbla LKA	164
Laagri KA	20
Lahemaa RP (Harjumaa osa)	25 208
Laukesoo MKA	2 061
Lehmja tammiku KA	11
Läänemaa Suursoo MKA (Harjumaa osa)	4 056
Naissaare LP	1 856
Niinsoni LKA	111
Nõva MKA (Harjumaa osa)	173
Ohepalu LKA (Harjumaa osa)	2 434
Pakri MKA	1 452
Paraspõllu LKA	253
Paunküla MKA	617
Pirita jõeoru MKA	533
Prangli MKA	131
Põhja-Kõrvemaa MKA	12 891
Rannamõisa MKA	65
Tammiku LKA	92
Tuhala MKA	188
Türisalu MKA	27
Valgejärve MKA	136
Võnsi KA	8
Vääna MKA	407
Vääna-Posti KA	56
Vääna-Viti KA	33
Ülgase KA	22

koristuspind oli 7791 ha ning saagikus odral 15,72 ja kaeral 15,41 ts/ha. Muu teravilja (tatar, tritik ja segavili) koristuspind oli 1098 ha, lina oma 29 ha ning rapsi, rüpsi ja kartuli oma 2223 ha. Suurimad teraviljakasvatajad on AS Kose Agro, AS Raubri (Padise v.) ja Tiit Jüriöö talu (Anija v.). Veiste (26 600, sh. piimalehmi 6000), sigade (21 700), lammaste ja kitsede arvu (2600) poolest on H. riigi keskmiste maakondade hulgas, keskmisest (5119 kg) veidi suurem on piimatoodang lehma kohta (5321 kg). Suurimad piimatootjad on AS Kindlus (Saue v.) ja Rein Rigale kuuluv Tuula talu (Saue v.). Eesti munatoodangust (247,259 mln.) annab H. ligi 40 % (104,655 mln.). Põhiosa sellest moodustab Loo alevikus asuva AS Talleggi toodang (90 mln.). Suure tarbija Tallinna tõttu on H-l arenenud aiandus. 2001. a. põllum-loenduse andmeil oli Eesti põllum. majapidamistes müügiks kasvatatavate avamaaköögiviljade külvipind kokku 1225 ha, sellest H-l 428 ha. Peakapsast (Eestis kokku 427 ha) kasvatati H-l 149, lillkapsast (35 ha) 18, sõögipeeti (148 ha) 48, porgandit (323 ha) 141, kaalikat (57 ha) 19 ja salatit (4 ha) 3 ha-l. Peale suurte köögiviljakasvatajate (Kadarbiku talu, Laheotsa talu, AS Sagro, Vana-Peetri talu) on H-l ka suuri lillekasvatusmajandeid (Viimsis AS Aikikor ja OÜ Pekaflora, Harkus AS Ceres, Saku v-s OÜ Juuliku Aiand, Laagris Laheotsa talu jmt.). Metsandus ja jahindus. H-l on metsa 215 100 ha (49 % maakonna alast). Puistu keskm. vanus on 63 aastat, ühe hektari puidutagavara 147 tm ja juurdekasv 4,43 tm hektari kohta. Peamised puuliigid on mänd (46 %), kuusk (23 %) ja kask (25 % puistuist). Riigimetsast asub 22,8 % Kuusalu, 21,1 % Anija, 9,7 % Kõue, 8,1 % Padise ja 7,6 % Loksa v-s. Metsanduse alal tegutses 85 ettevõtjat (1. I 2003), metsa varuti ligi 300 000 tm ja uuendati 500 ha-l. H. on rikas ulukite poolest; 2003. a. loendati 1400 põtra, 3400 metskitse, 1800 metssiga, 29 karu, 10 hunti, 88 ilvest ja 800 kobrast. 2002. a. kütiti 398 põtra, 482 metskitse, 580 metssiga, 1 karu, 5 hunti, 6 ilvest ja 58 kobrast, enamik neist Harju Jahindusklubi piirkonnas. Kalandus. Pikk rannajoon ja head sadamad võimaldavad arendada nii ranna- kui ka kaugpüüki. Rannapüügi aastasaagist (2002. a. 322,4 t) moodustavad peamise osa tursk (156,2 t), ahven (23,7 t) ja siig (17 t). Traalpüügi põhisaak on räim (5547 t) ja kilu (16 339 t), traalereid lossitakse pms. Miiduranna (kokku 7236 t), Meeruse (2559 t) ja Bekkeri sadamas (2273 t). Suurimad kalakasvatused on Pärispeal (vikerforell) ja Loksa v-s Kotkaveskil (pms. kalaturismi tarbeks). Veondus. Eesti 1430 km põhimnt-st paikneb H-l ligi seitsmendik (211 km). Tähtsaimad neist on Tallinna—Tartu—Luhamaa, Tallinna—Narva ja Tallinna—Pärnu—Ikla mnt. H. tugimnt-de kogupikkus on 199 ja kõrvalteede oma 1105 km. Palju on ka metskondade (799,1 km) ja erateid (671,9). Registreeritud sõiduautode arvult (35 702) jääb H. maha vaid Ida-Virumaast, veoautode arvult (6874) on ta maakondade seas ülekaalukalt esikohal. H. ligi 100 bussiliini teenindavad pms. Tallinna bussifirmad, selle tõttu on H. busside arv (245) väike. H. tähtsaimaid asulaid (Keila, Saku, Saue, Lagedi, Raasiku, Aegviidu jmt.) läbivad Tallinnast lähtuvad rdt-liinid. Suurimad meresadamad on Paldiskis ja Muugal, nende kaudu teisaldatakse nii kuivlasti, metsamaterjali, naftasaadusi kui ka reisijaid. 2

Harjumaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	816
Kalandus	146
Töötlev tööstus	676
Energia- ja veevarustus	54
Ehitus	241
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	1563
Hotellid ja restoranid	197
Veondus, laondus ja side	595
Rahandus	80
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	835
Muud	233

• *Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* H-l on (2002) 59 päevast üldhariduskooli (sh. 21 gümnaasiumi ja keskkooli) ning 1 kutseõppeasutus (Kose Teeninduskool). Erivajadustega laste jaoks on Türisalus Keila-Joa Sanatoorne Internaatkool ja Kose-Uuemõisas Kosejõe Kool. Üldhariduskoolide hulgas on 2 riigikooli ja 3 erakooli, ülejäänud on munitsipaalkoolid. 2002/03. õ-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 16 958. Tegutseb 2 õhtukeskkooli (Keilas ja Maardus). H-l on 55 kooli-eelset lasteasutust. 1993 lõpetas tegevuse maakonna koordineeriv huvikeskus ja selle asemele on loodud piirkondlikud huvikeskused. Tegutseb 17 muusika-, huvi- ja kunstikooli ning 9 noortelaagrit. Noorte vaba aja ja harrastuskeskused on loodud Maardu, Paldiski, Kehra ja Saue linnas, Arukülas, Lool, Tabasalus, Viimsis, Ellamaal, Laagris, Sakus ja Jüris.

Harjumaal on 34 rahvamaja, 58 rmtk. ning 3 raamatute laenutamise punkti, 14 muuseumi (7 munitsipaal- ja 7 eramuuseumid) ja 1 teemapark (Saku v-s Kurtnas asuv Vembu-Tembumaa). Riikliku muuseumina tegutseb maakonna muuseum — ✧H. Muuseum.

H-l on u. 75 spordirajatist: 37 spordisaali, 4 ujulat, 8 lasketiiru, 5 ratsaspordibaasi, söerada, golfi- ja kurniväljakud jne. Loodusesse on rajatud palju väikesi ja aastas lühikest aega kasutatavaid lihtsamaid spordirajatisi, nagu võrk- ja korvpalliväljakuid, tennise-, seinatennise-(*squash*'i-) ja uisuväljakuid, ning märgistatud matka-, jooksu- ja terviseradu. H. on liitunud Euroopa jalgsimatkaradade E-9 (Hispaania—Nordkapp) sarjaga, tähistatud on 5 rajalõiku: Paldiski (26 km), Lohusalu (16 km), Harku (27 km), Rebala (15 km) ja Kuusalu matkarada (23 km). Peale jalgsimatkaradade läbivad H-d 2 rahvusv. rattarada: Tallinn—Kloogaranna—Paldiski—Padise—Nõva (98 km) ja Tallinna sadam — Pirita — Kostivere — Koogi teerist — Kiiu — Loksa — Vihasoo (116 km). Maakonnas on asut. u. 100 spordiklubi, kus harrastatakse u. 40 spordiala.

H-l tegutseb 17 üldarstiabi osutavat perearsti- või tervisekeskust ja 29 apteeki. Kokku on maakonnas 59 perearsti. Hambaraviteenust osutatakse 35 hambaravikabinetis. H-l on 6 haiglat, mille koosseisus on 8 kiirabibrigaadi. Raviasutustes töötab 166 arsti ja 396 õendusala töötajat. H-l on 4 riiklikku hooldekodu krooniliste psüühikahäirete ja vaimse puudega täiskasvanute jaoks (Kernus, Paunkülas, Ravilas, Valklas). Riiklikke hooldusteenuseid antakse ka Keila Sotsiaalkeskuses, Saue Päevakeskuses, Kuusalu Almakeskuses ning Vääna Laste- ja Noortekodus. Laste hoolekandeasutused on Haiba Lastekodu, Vääna Laste- ja Noortekodu, Keila SOS Lasteküla ning Viimsi Perekodu. Maakonnas asub 1 rehabilitatsiooniasutus — OÜ Proferto Arenduskeskus, kus rehabilitatsiooniteenust osutatakse sügava ja raske puudega lastele.

Riikliku kaitse all on 1671 arheoloogiamälestist, sh. Jõelähtme hilispronksiaegsed kivikirstkalmed, 7.—8. saj. rajatud Jägala linnus, Assakul asuv Nõiakivi ja Saula Siniallikad. Arhitektuurimälestisena on kaitse all 18 kirikut, 4 linnust ja 2 kloostrit. H-l on u. 150 rüütli-, kiriku-, karja- ja kõrvalmõisa. Neist riikliku kaitse all on 33 silmapaistvat mõisaansamblit. Maakonnas on 272 ajaloomälestist, 1217 arhitektuurimälestist, 1613 kunstimälestist ja 9 tehnikamälestist.

EAS Turismiagentuuri andmetel on H-l 19 atesteeritud majutuskohta (4 hotelli, 2 hostelit, 8 külalistemaja, 1 motell, 3 puhkemaja, 1 kodumajutus). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid u. 20 000 külastajat.

• *Ajalugu.* 13. saj. I poolel hõlmas H. suurema osa nüüdsest Raplamaast ja nüüdse H. kaguosa, seal oli u. 1200 adramaad ja 3 kihelkonda (üks Varbola ja Keava maalinna, teine Lohu Jaanilinna ümbruses, kolmas hilisema Kose khk-a alal). Keava läh. paiknes Raikküla

Harjumaa [illegible] siseveekogud (1. I 2003)

Ülemiste järv
Paunküla veehoidla
Kahala järv
Soodla veehoidla
Männiku karjäär järved
Maardu järv
Harku järv
Tänavjärv
Klooga järv
Kaunissaare veehoidla
Lohja järv
Rummu järv
Lehetu järv
Nurme järv

Harjumaa [illegible] jaotus õigusliku vormi järgi (1. I 2003)

Aktsiaseltsid
Osaühingud
Tulundusühistud
Täisühingud
Usaldusühingud
Füüsilisest [illegible] ettevõtjad
Välismaa äriühingu filiaalid
Kokku

Harjumaa
MAAKONNALEHT
KESKNE, 28. JUUNI 2002 NR. 46 (1059)

Harjumaa Muuseum

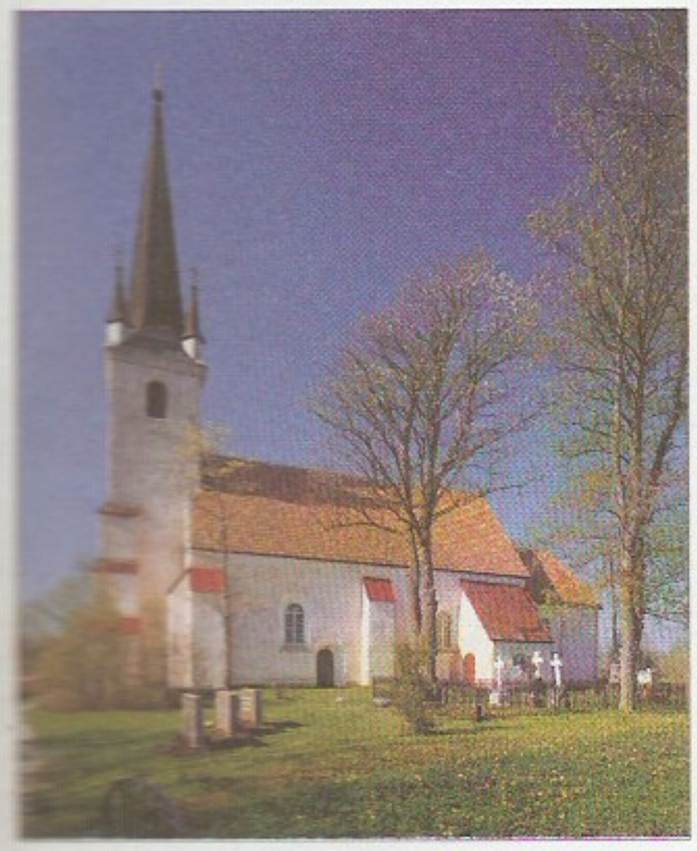

talurahvarahutusi (Kose-Uuemõisa ülestõus, ✧Mahtra sõda). 1850.—60. a-il levis Ida-H-l Maltsveti liikumine. 1860. a-il asutati laulukoore, kuid osavõtt rahvuslikust liikumisest oli vähene. Talude päriseksostmine algas 1863 ja toimus põhil. 1860.—70. a-il. Suurimaiks sadamaiks kujunesid 19. saj. Paldiski (linn a-st 1783) ja Loksa, 1875—1915 tegutses Paldiskis merekool. 1870 avati ✧Balti raudtee, 1905 Keila—Haapsalu harutee, 1900 Tallinna—Viljandi rdt. 1874 valmis Loksa tellisetehas, 1879 Järvakandi klaasivabrik, 1893 Kohila puupapivabrik, 1898 Joaveski puupapivabrik, 1920. a-il hakkas toodangut andma Ülgase fosforiidikaevandus ja -vabrik, 1938 Kehra tselluloositehas. 1905. a. rev-i ajal oli H. ülestõusu alasid (✧detsembriülestõus 1905). Nov-st 1917 veebr-ni 1918 oli H. kommunistide võimu all. Vabadussõjas tungis Punaarmee 4. I 1919 Kehra jaama — Valkla mõisa joonele, 7. jaan. löödi ta tagasi. Eesti iseseisvuse ajal oli H-l linnu kuni 3: Paldiski, 1926—40 Nõmme, a-st 1938 Keila (1925—38 alev); valdu oli 44 (pärast 1939. a. vallareformi 32). 1924 asutati Kuusiku põllum-e katsejaam ja 1925 Kehtna kodumajanduskool, 1934 oli H-l (5660 km²) 105 000 el. 1945 said aleviks Järvakandi, Kehra, Kohila ja Rapla, 1948 lisandus Loksa. Kui maakonnad seoses haldusjaotuse muutmisega 1. X 1950 kaotati, moodustati H. alal Harju, Keila, Kose ja Rapla raj. 1957 kaotati Loksa raj., 1959 Kose raj. ja 1962 Keila raj. ning nende terr. liideti põhil. Harju raj-ga.

„Harjumaa", maakonnaleht, mille eellane oli 1944—92 kolm korda nädalas ilm. rajoonileht „Harju Elu". Ilmub a-st 1992 Tallinnas 2 korda nädalas. Peatoim. a-st 1980 Ahto Kaljusaar. ◂

Harjumaa Muuseum paikneb kunagise Keila mõisa hoones, asut. Keila Muinsuskaitse Seltsi algatusel 30. VIII 1988. Esimene väljapanek avati 1991. H. M. kogub, uurib ja eksponeerib Harjumaaga seotud materjale. Muuseumi kogud sisaldavad arheoloogilisi leide, ajaloolisi ja etnograafilisi esemeid, dokumente ja trükiseid, kunstitöid, fotosid ja negatiive ning videofilme. Uurijate käsutuses on rmtk. ja käsikirjaline kultuuriloo-line arhiiv. H. M-s tehakse Harjumaa ajalooga seotud uurimistööd, üllitatakse kogumikku „Harjumaa uurimusi". Avatud on püsiväljapanek ning korraldatakse maakonna erinevaid eluvaldkondi ja üldajaloolisi teemasid tutvustavaid ajutisi näitusi. H. M. koostab ka rändnäitusi. 1. I 2003 oli muuseumi kogudes 15 591 säilikut, sh. 6784 fotot. A-st 2002 on H. M-i dir. Heli Nurger.

B: *Harju Muuseum 1989—1993. Artikleid ja aruandeid.* Keila, 1994. ◂ 1

Harju-Madise kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Padise v-a ja osa Keila v-a ala. 13. saj. alguses kuulus H-M. k-a ala Revala mk-a *Vomentake* khk-a; kirikukihelkond moodustati arvat. 13. saj. II poolel, ajalooallikas on seda (*Lodenrode* nime all) esimest korda mainitud 1343. Kihelkonnas oli Lode suguvõsa maavaldusi. 1305—17 ehitati ✧Padise klooster. 1638 eraldati H-M. k-st Risti khk., 1710—1870 kuulus see uuesti H-M. k-a. Praegune Harju-Madise kirik (Madisel) on ehit. 1764 keskaegse kiriku vundamendile. 1718 rajati laevastiku tugipunkt *Rogerwiek*, mille juurde on tekkinud praegune Paldiski (linn a-st 1783).

Harjumaa (v. a. Tallinn) väikemuuseume

	Asutamisaasta, asukoht
Eesti vabadusvõitluse muuseum	1994, Lagedi
Kolga muuseum	1995, Kolga
Kose-Uuemõisa koduloomuuseum	1970, Kose-Uuemõisa
Metsanurme muuseum	1999, Saku vald
Mootorrattamuuseum	2002, Kurtna
Padise muuseum	2000, Padise
Rebala muinsuskaitseala muuseum	1994, Jõelähtme
Vihasoo kodulootare	1985, Vihasoo
Viimsi koduloomuuseum	1980, Viimsi

Harju-Madise Mattiase kirik asub Pakri lahe rannikupangal Madise k-s. Oletatavasti juba 13. saj. rajatud puukiriku asemele ehitas Padise klooster (kloostrile kuulusid ümbruskonna maad koos Pakri saartega) 15. saj. lõpupoole tõenäoliselt esimese kivikiriku. Algkavatise moodustas ühelööviline kahe võlvikuga kabelitaoline ehitis, mis vastas praegusele pikihoonele, kuid oli sellest kitsam (tollest kabelikirikust on säilinud praeguse torni lääneseinas asuv raidportaal). Hiljemalt 16. saj. algul ehitati lääneportaali ette võlvitud eesruum, 17. saj. II poolel kõrgendati eeskoda 4-korruseliseks torniks. 1765 algas kiriku põhjalik rekonstrueerimine: esmalt ehitati kolmetahulise idaseinaga koor, mille põhjaküljel valmis käärkamber, 1767 lõpetati torni ülakorrus, 1773 valmis vana kabelikiriku kohale nüüdne pikihoone. Sisustusest on silmapaistev altari barokne triptühhonsein (1631). ▲

Harju-Risti kirik on Põhja-Eesti omapäraseimaid kirikuid, pühitsetud Pühale Ristile. Sõltus keskajal Padise kloostri patronaadiõigusest. Pärast Vene-Liivimaa sõda oli kiriklikult ajuti ühendatud Harju-Madisega. Ehit. 14. saj. Padise kloostri kabelina, selle müürid moodustavad kooriruumi alaosa. Mitmes ehitusjärgus valminud kavatise moodustavad keskse ruumivormiga pikihoone, kitsam nelinurkne koorivõlvik, selle juurde kuuluv käärkamber ja silindrikujuline läänetorn. 15. saj. I veerandil kõrgendati koori ja ehitati võlvimata pikihoone, II veerandil võlviti pikihoone ja ehitati torn. Keskpiilarile toetuvad profileeritud vööndkaarte ja seinakonsoolidega servjoonvõlvid osutavad Tallinna meistrite tööle. Hiljemalt 15. saj. II veerandil püstitati neljakandilisele alaehitusele toetuv ümartorn (esikülg 17. saj. osalt varisenud, uuesti ehit. poolsilindrina). Sisustuses kaks hauaplaati (15. saj.), Tobias Heintze töökoja hilisrenessansskantsel (u. 1630) ja baroksed lühtrid (17. saj.). Kirikuaias rõngasrist (1611). Pärast Padise kloostri sekulariseerimist kloostri kirikust Ristile viidud Kolgata grupp (14. saj.) on a-st 1960 EKM-is. ▸

Harku, alevik H. v-s Tallinna—Paldiski ja Laagri—H. mnt. ääres; 791 el. (2000). Seal on rmtk. ja postkontor. H. keskmeks on ✧H. mõis (LK-alune park), kus härrastemajas paikneb EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Inst. Alevikus on naistevangla, mitu äri- ja tööstusettevõtet, sh. BRC Autokeskus. Aleviku ja Nõmme lääneserva vahel paikneb H. raba, kus põhjapoolset Must-, keskmist Valge- ja lõunapoolset Kollast sood eraldavad liustikujõeliste-luiteliste kuhjatistena H. ja Ämari künnis (H. mäed).

Harku järv, ka Haabersti järv, asub Tallinna läänepiiril; 1,64 km², suurim süg. 2,5 m (kirdekalda läh.). Järv on eraldunud merest (u. 2000 aastat tagasi), tal on madalad kaldad ja mudane põhi; ülirohketoiteline. Edelast voolab järve Harku rabast algav Harku oja, kagust Soone oja; välja (Kakumäe lahte) voolab Tiskre oja. Peamised kalad: ahven, särg, latikas, kiisk, haug. Järve kaldal on sõudebaas ja supelrand, järvel peetakse rahvusv. motospordivõistlusi.

Harku lubjakivimaardla asub Harjumaal Harku ja Saue v-s; pindala 249 ha. Tootus kiht (paksus 3,3—10,0 m) on Ordoviitsiumi Kunda, Aseri, Lasnamäe ja Uhaku lademe lubjakivi. Katendi paksus kuni 1,5 m. Lubjakivi omadused: survetugevusmark 600—800, külmakindlusmark 25. Mäetehnilised tingimused on head, kuid karjääri asukoht – Tallinna jt. asulate läh. – on tekitanud keskkonnaprobleeme. Lubjakivi kasut. ehituskillustiku valmistamiseks. 2002. a. kaevandas AS Harku Karjäär 248 200 m³ lubjakivi. 1

Harku mõis (sks *Hark*). Esmamaining pärineb a-st 1371 (seal asus Tallinna asekomtuur). Vene-Liivimaa sõjas mõis laastati. 1710 kirjutati H. mõisas alla lepingule, mille põhjal Tallinna Rootsi garnison, Tallinna linn ja Eestimaa rüütelkond alistusid Vene väele (Harku rahu). H. m-a juurde kuulus Lehmja karjamõis. Peahoone valmis esialgsel kujul 18. saj. alguses. Barokile iseloomulikult võlvitud soklikorrus on ehit. poolenisti paeastangusse. Budbergid (omanikud 1755—1836) lasksid hoone 1778—81 põhjalikult ümber ehitada ja see sai varaklassitsistliku ilme. Ungern-Sternbergid (19. saj. Eesti suurimad maavaldajad, pidasid H. m-a 1836—92) lasksid 1875 pikendada hoone mõlemat tiiba ning häärber sai neorenessansliku ilme: fassaadile lisati (kõrgele keskrisaliidile) astmikfrontoon, rusteeritud paarispilastrid ja välisuks. Pargipoolsel küljel on terrassid. Peahoone-esist muruväljakut piiravad 18. saj. chit. tall-tõllakuur ja ait. Kõrgete astmikviiludega laudad ja tallid pärinevad 19. saj. lõpust. Ainulaadne on neogooti dekoratiivtornidega kasvuhoone tugimüür. Säilinud on arvat. vasallilinnuse varemed. Rohked pargiskulptuurid ja sillad on hävinud. 1919—39 asus härrastemajas alaealiste parandusmaja, a-st 1957 on seal EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Inst. ▾

Harku 75, 1975 Harku mõisas (EPMÜ Eksperimentaalbioloogia Inst-i ruumes) korraldatud mitteametlik kunstinäitus. Eksponeeriti põhil. geomeetrilisest ja popkunstist mõjutatud kunstiteoseid; tehti katset sünteesida kunsti ja tehnoloogiat. Näitust võib pidada Eesti avangardkunsti viimaseks ühtseks manifestatsiooniks. Näitusel osalesid kunstnikud ja teadlased Villu Järmut, Jaan Ollik, Illimar Paul, Sirje Runge, Leonhard Lapin, Raul Meel, Kaarel Kurismaa, Tõnu Karu jt. 1995 korraldati Tallinnas retrospektiivnäitus.

Harku vald asub Harjumaa lääneosas Tallinna lähistel; 159,77 km², 6652 el. (2003). Keskus Tabasalus. Hõlmab pms. ✧Harju lavamaa loodeosa, rannikul (u. 22 km rannajoont) ulatub klint kohati (Türisalu ja Rannamõisa panga jalamil, mitmel pool Suurupi ps-l) mereni, rannikumadaliku osana liigestavad lavamaa serva Vääna jõe org ning Tiskre ja Harku klindi jalamil Harku tasandik. Vallas on ✧Rannamõisa MKA, ✧Türisalu MKA, ✧Vääna MKA ja ✧Vääna-Viti KA. Valda läbib Tallinna—Paldiski mnt. Türisalu, Viti—Vääna-Jõesuu, Muraste—Suurupi ja Ilmandu—Rannamõisa piirkonnas hõlmavad ulatusliku ala aiandus- ja suvilaasumid. Suurimad tööandjad on kaubandus- ja tööstusettevõtted, mis paiknevad pms. Harku—Harkujärve, Tabasalu—Laabi ja Tutermaa piirkonnas. Riigimetsamaad haldab Keila metskond. Tegutsevad Muraste Piirivalvekool, Tabasalu Ühisgümn., 2 lasteaed-algkooli (Harkujärvel ja Väänas), muusikakool (Tabasalus), Harkujärve kultuurikeskus ning 3 rmtk. (Harkus, Tabasalus ja Väänas). H. v-s on 2 pühakoda — EELK Rannamõisa kirik ja Eesti Karismaatilise Episkopaalkiriku Harkujärve Püha Esimärter Stefanose kirik — ning Korvi ja Ranna kalmistu. — H. v. kujunes mitme mõisav-a (Haabersti, Harku, Hüüru, Vääna jt.) maadest 19. saj. II poolel. Rajoonide moodustamisel (1950) vald kaotati, 1954 ühendati Harku

Harju-Risti

Harku lubjakivi
varu 1. I 2003

Aktiivne tarbevaru
Aktiivne reservvaru
Passiivne tarbevaru

Harku vald, [illegible]
ja vapp

Harku mõis
härrastemaja

kn-ga (moodust. 1945) Muraste ja Vääna kn.; omavalitsusliku valla staatuse sai Harku kn. 20. XI 1991. H. v-st on nüüdse Tallinna piiresse arvatud Peetri aedlinn (1923). 1958—75 loovutati Tallinnale ligikaudu nüüdse Haabersti linnaosa terr. ning Mustamäe läänеosса jäänud end. Kadaka k. maa. ◂ 1

haruline võtmehein (*Botrychium matricariifolium*), väga haruldane kuivadel lagedatel kinkudel ja nõlvadel kasvav kuni 20 cm kõrgune sõnajalgtaim (LK I, PR 1.). H. v. on kaitse all ka Berni konventsiooni I lisa nimestiku alusel. Eestis on h. v. oma levila kagupiiri lähedal; teda on leitud 8 korral (viimastel kontrollimistel pole enam leitud). Viimane, 1996. a. Karula RP-s avastatud asurkond on praegu ilmselt tema ainuke leiukoht. H. v-a ohustab kasvupaiga võsastumine ja metsastumine.

Heimtali mõis oli algselt Karksi ordulinnuse valdus (esmamaining 1528 *Linsen*, hiljem *Kurwitz* ja *Agende*). Kuulus 1744—1919 Siversitele, oli vahepeal Õisu mõisa koosseisus, eraldati sellest taas 1789 Peter Reinhold von Siversi ajal (mõis sai nime 1793 tema surnud proua Luise Heimthali auks), kes alustas 19. saj. algul peahoone ehitamisega (osa ruume lõpetati alles sajandi lõpukümnendil). Klassitsistlikku, sümmeetriliselt asetseva kõrgema keskosa ja madalate tiibadega Palladio stiilis härrastemaja ümbritseb Raudna ürgorgu laskuv liigirikas allikatiikidega park (37 ha, LK). Hermann von Siversi ajal (1835—67) ehitati härrastemaja ümber. Ettemeelse majandamisega H. m-s mindi teolt rendile üle juba 1810, osteti juurde Õisu ja Kaarli mõisa maid, tema juurde kuulusid Songa, Marna ja Peetri karjamõis ning kõrts. 1857—58 ehitati neogooti stiilis juustukoda (ins. Juhiloss, ekslikult peetud viinaköögiks, ennistatud 1984 puhkemajaks, arh. Anu Vaarpuu). 1858—61 ehitati maakividest ja tellistest lahtise sisehooviga 15-nurkne ringtall-maneež (mahutas lauda, sigala, talli ja tallimehe ruumi) ja mõisniku enda leiutatud viljakuivati, mis on Heimtali kuivatina muutus üldlevinuks. Peeti meriino lambaid. Roosal asus tellisetehas. 1919 muudeti H. m. riigimõisaks, Nõuk. ajal oli seal sovhoosikeskus. Peahoones asub a-st 1932 kool. ▾

heinamaarjapäev, 2. juuli, kirikukalendris päev, mil Vetsi Maarja külastas oma sugulast Eliisabetti. Rahvakalendris tähistas h. heinateo algust või kõrgaega. Ilmaennustuseks tehti h-l maarjatuld.

Heinaste merekool, Liivi lahe rannatalupoegade algatusel ja Krišjānis Valdemārsi abiga asut. merekool, avati 1864. 1870. a-st oli ta 1-kl. merekool, mida pidasid ülal Heinaste kogukond ja riik, 1879 muudeti kool 3-klassiliseks. Valmendas kirjaoskusega meremehi rannasõidutüürimehe, rannasõidukapteni, kaugsõidutüürimehe ning kaugsõidukapteni kutseeksamiks, mille sooritanud juhtisid nii purje- kui ka aurulaevu. Õppekeeled olid eesti ja läti k. Kool oli 19. saj. Vene riigi suurimaid ja õpitulemustelt silmapaistvaimaid merekoole. 1877 osalesid õpetajad ja õpilased Põhja-Jäämere ja Obi jõe uurimises. 1890. a-il sai õppekeeleks vene k. 1902. a-st koolitas H. m. madalama astme merekoolina pms. kaubaveopurjeka juhte, 1909 lõpetanute õigusi suurendati. 1916 kool suleti. Õpilasi oli kokku u. 3750, kutse omandas neist 1100—1200. 1979. a-st tegutseb kooli vanimas hoones (asub Lätis Ainažis) memoriaalmuuseum.

B: *Ülevaade Eesti merekoolidest 1864—1935.* Tln., 1938; V. Sirk. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani.* Tln., 1983.

Heinlaid, 1. asustamata saar Hiiumaa idarannikul, 5 km Heltermaast kagus; 1,62 km², kõrgus 2,7 m. Koosneb Siluri lubjakivist, pinnakate on õhuke. Pms. niit ja segamets. Teateid a-st 1620 (*Hainalaidzholm*). Olnud aastasadu kasutusel heinamaana. — **2.** ka Einlaid, saar Liivi lahes, Tõstamaast lõunas; 0,16 km². Pms. niit ja võsa.

„Helikund", 1923 „Esto-Muusika" väljaandel ilmunud muusikaajakiri (8 nr-t). „H." jätkas muusikasündmuste ja -probleemide valgustamisel ✧„Sireeni" alustatud suunda. Kui Eesti Lauljate Liit hakkas välja andma ✧„Muusikalehte", lõpetas „H." ilmumise. „H-a" toim. oli Eduard Visnapuu, kaastöölised olid Mihkel Lüdig, Peeter Ramul, Peeter Laja, Juhan Aavik jmt.

Heliloojate Kappide Muuseum, ✧Kappide Muuseum.

Hellamaa dolokivimaardla asub Muhu v-s, pindala 40 ha. Tootus kiht (paksus 6,3 m) on Siluri ladestu Jaagarahu lademe dolokivi. Katendi paksus 1—2 m. Survetugevusmark 600; keskmine keemiline koostis: 21,1 % MgO, 29,6 % CaO. Dolokivi sobib klaasitoormeks. Kaevandada saab põhjavee taset alandamata, sest tootus kiht asub sellest kõrgemal. Praegu ei kaevandata. 1

Hellamaa laht paikneb Hiiumaa idarannikul Hellamaa küla juures. Idapiiril (Tähva nina — Vohilaiu joonel) asuvaist saartest on suurim Hellamaa rahu (0,14 km²).

Hellenurme, küla Valgamaal Elva jõe keskjooksul; 204 el. (2000). Seal on Palupera v-a keskus, kultuurimaja ja rmtk. Huviväärne on H. mõisaansambel (barokne peahoone, ehit. 18. saj. II poolel, tall-tõllakuur, laut, käsiait, veski ja park). Mõis kuulus a-st 1850 Middendorffide perekonnale, koduõpetajana elas seal Jakob Hurt. Mõisast u. 0,5 km läänes nn. Kabelipargis asub perekonna matusepaik, kuhu on maetud Alexander ja Ernst von Middendorff. — Küla on esimest korda mainitud 1328 (*Helvenorme*), mõisa kohta on teateid a-st 1641.

helletus, sõnadeta, traditsiooniliste häälitsustega (*ella*, *helle*, *õlle*, *õe*, *eo* jms.) laul või meloodiline huige.

Helme, alevik samanim. vallas Tõrva läänepiiril; 419 el. (2000). Paikkonnana hõlmab ka alevikust lõunas oleva Kirikuküla. H-s asub Valgamaa Kutseõppekeskuse H. osk. (asut. mehhaniseerimiskoolina 1944 Haapsalu läh. Uuemõisas, toodi H-sse 1945, a-st 1962 maakutsekool; varem tegutsesid samas a-st 1924 H. põllutöökool ja a-st 1934 H. kodunduskeskkool, mõlema tegevus lõppes II maailmasõja ajal). Pokardil asub H. Sanatoorne Internaatkool (asut. 1963 varasemast H. lastekodust). Huviväärsed on Pokardi (ka Tikste) org, Keisripalu org (koos H. jõega), H. lossimägedes, Kõrgemäel ja Pokardi orus olevad Devoni liivakivi paljandid, Kõrgemäel paiknev muistenditega seotud ohvrikivi (Orjakivi) ning H. jõe pervel (Arstiallikas) ja H. lossimägede

jalamil leiduvad allikad (Ohvriallikas), ✧H. ordulinnuse varemed, neid ümbritsev park (H. lossimäed) ja selles asuv mõisaansambel, end. Pokardi (Boccardo) suvitusmõis ning Tõrva piiril paiknev kultuurilooliselt rikas H. kalmistu (rajatud 1794, hiljem lisandunud õigeusu osa). ✧H. Maarja kirik asub Kirikukülas, 3 km H-st lõunas. Kiriku varemete juures, pastoraadis, asub H. koduloomuuseum.

Helme jõgi, ka Riidaja, Keisri ehk Keisripalu jõgi. Õhne jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 18 km, jõgikond 95 km², keskm. vooluhulk 0,77 m³/s. Algab Sakala kõrgustiku kagunõlvalt Põrga küla juurest, suubub Tõrva läh.

Helme kihelkond hõlmas Valga- ja Viljandimaal nüüdse Helme, Hummuli ja Riidaja v-a ala, Kärstna ümbruse (Tarvastu v.) ning Omuli (eesti k-s ka Hoomuli, Oomuli; Põhja-Lätis). Kuulus esiajal Sakalasse, a-st 1224 ordule. Muinaslinnustest oli H. k-a alal Tõrva Tantsumägi, võib-olla oli linnus ka arvat. 14. saj. I poolel ehit. ✧Helme ordulinnuse asukohal. Kirikukhk-ks sai H. k. arvat. 13. saj. (esmamaining 1329). Helme Maarja kirik pärineb 14. saj-st, Taagepera abikirik on ehit. 1674. 13.—14. saj. kuulus H. k. Karksi foogtkonda, alates ordulinnuse valmimisest allus kihelkond otse ordumeistrile. 15.—16. saj. läänistas ordumeister suure osa H. k-st. Helme linnuse juures oli alev; Vene-Rootsi 1656.—58. a. sõja ajal õhkisid rootslased 1658 linnuse. Vene-Liivimaa sõja ajal peeti H. k-a alal ✧Oomuli lahing, Põhjasõja ajal ✧Hummuli lahing. Poola võimu ajal oli H. k. a-st 1582 Pärnu presidentkonna staarostkond. 1621—1888 kuulus kihelkond Pärnu-, 1888—1920 Viljandimaasse. 1845—48 siirdus 17,1 % rahvastikust õigeusku. Talude päriseksostmine algas 1857 ja lõppes põhil. 1870. a-il. Rahvuslikus liikumises osalesid helmelased elavalt. 1870. a-il tekkinud Tõrva asula sai 1921 aleviks ja 1927 linnaks. Valga mk-a moodustamisel 1920/21 jäid Kärstna ja Riidaja Viljandimaasse, muud H. k-a vallad ühendati Valgamaaga.

Helme koopad, Helmes Burtnieki lademe kollakasvalgesse liivakivisse uuristatud koopad. Inimesed on pelgupaiga rajamiseks esialgseid, põhjavee toimel piki lõhepindu moodustunud käike laiendanud. 18. saj. Helme mõisa pargi kujundamisel koopaid suurendati. Sel ajal oli koobastes 6 saali. Tänapäeva koobastik on kahest grotist ja kuni 1,3 m kõrgustest käikudest koosnev 38 m pikkune süsteem. ▸

Helme Maarja kirik asub Kirikukülas ja on püstitatud tõenäoliselt 14. saj.; esmamaining 1383. Üldkujult meenutab mõnevõrra Nõo kirikut: kolmelöövilise ja kolme traveega pikihoonega liitub kvadraatne koor. 17. saj. alguse sõdades sai kirik kannatada (kaotas

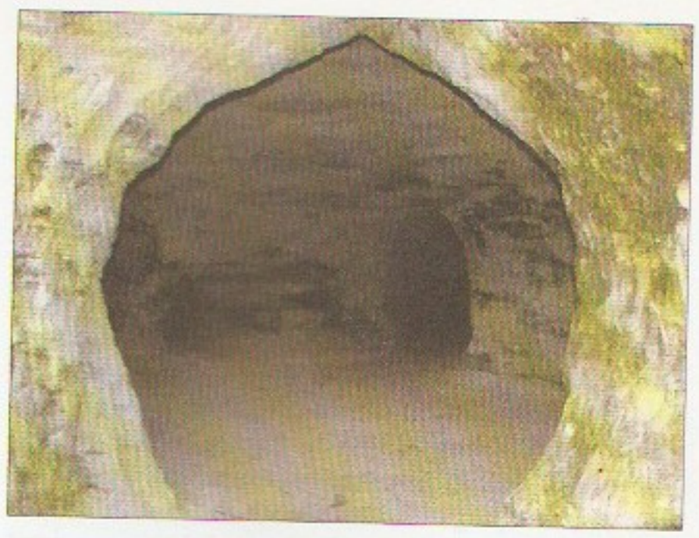

Helme koopad

võlvid), Rootsi ajal ta taastati, 1702 purustati, seejärel rekonstrueeriti; II maailmasõja ajast (1944. a-st) varemeis. — Kiriku läh. on hiliskeskaegse ühelöövilise 2 võlvikuga, ilma iseseisva kooriruumita kabeli varemed. See Helme Püha Ihu kabel ehitati arvat. 15. saj. ning oli Poola ajal eestlaste jaoks.

Helme ordulinnus rajati arvat. 14. saj. I poolel end. linnamäele. Paiknes 2 vallikraaviga eraldatud looduslikul neemikul. Linnust ümbritses korrapäratu kavatisega maakividest ringmüür, mille vastu olid püstitatud pms. majandushooned. Pearuumid asusid kaguosas (osa neist kuulus kohalikele aadlikele). Sissepääs oli Eesti linnuse kohta erandlik: kindlustatud väravatõke asus eraldi künkal, kust linnusesse pääses üle vallikraavi, mööda kivisilda. A-st 1658 on linnus varemeis. — H. o-e läh. asub Helme mõisaansambel, mis oli omal ajal Lõuna-Eesti esinduslikemaid. Selle barokne poolteisekorruseline peahoone on ehit. Jakob Gustav von Rennenkampffi aegu 1760.—70. a-il. Mõisa ümbritses paljude paviljonidega (üks neist Tivoli Vesta templi taoline), grottidega jms. Inglise stiilis park, linnuse alale pääses üle vallikraavide ehit. sildu pidi. Kirjalikel andmeil on seal olnud esimene Friedrich von Schilleri mälestusmärk (1805, hävinud). Rohkeist kõrvalhooneist on säilinud vesiveski. A-st 1924 paikneb peahoones ametikool. ▾

Helmerseni kivid, Hiiumaal Kärdlast lennujaama viiva tee läh. Paluküla kõrgendiku jalamil asuv suurte nurgeliste rabakivirahnude kogum. Lähestikku asetseb 20 rahnu, neist 8 ümbermõõt on üle 10 m. Kivid on nime saanud baltisaksa geoloogi Gregor Helmerseni järgi, kes oli Eestis suurte rändrahnude kaitse alla võtmise mõtte algataja ja kes osutas 1879 sellele kogumile. LK. ◂

Helme vald asub Valgamaa lääneosas; 312,73 km², 2558 el. (2003). Keskus Tõrvas. Lõunas piirneb Lätiga,

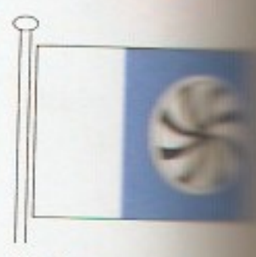

Helme vald. vapp ja lipp

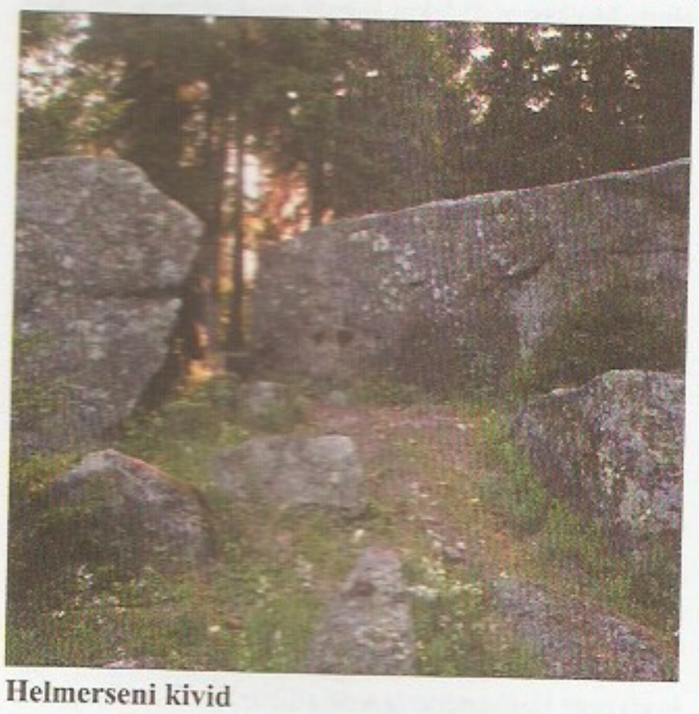

Helmerseni kivid

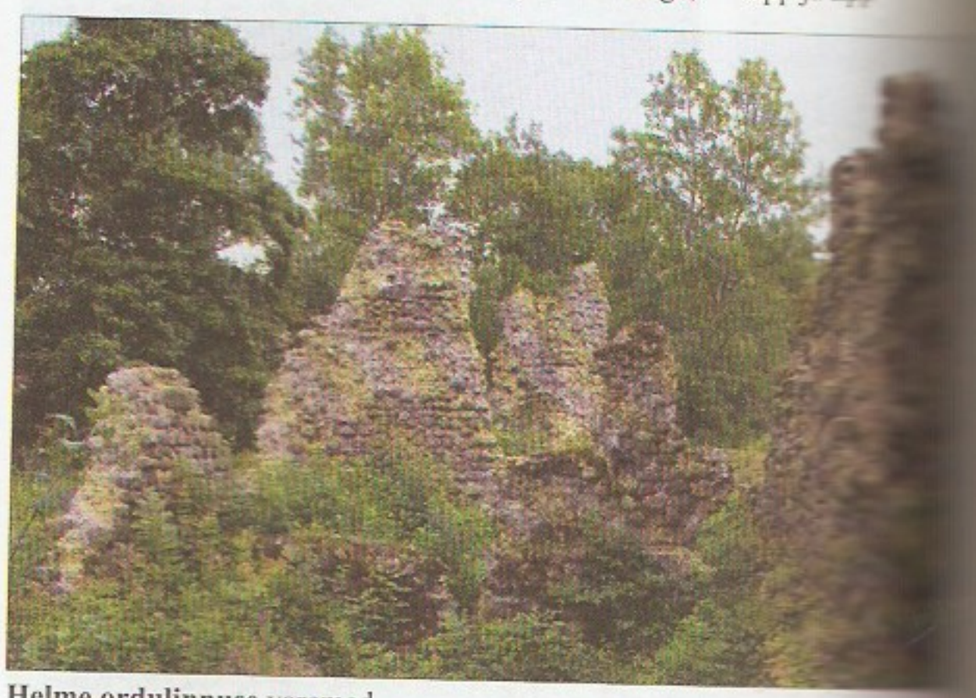

Helme ordulinnuse varemed

ühes kulgeb piir piki Väikest Emajõge. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku kaguosas. Maastikku ilmestavad jõgede orud (Õhne, Jõku). Asustus paikneb pms. valla põhjaosas, ülemaosas Läti piiri ääres valdavad metsased liivikud, seal on ka järvi (Lasa, Märdi, Mäsajärv, Tündre). Valla piiridesse jäävad ✧Holdre männikute KA ja ✧Tikste KA. Metsamaa hõlmab vallast 52 %. Riigimetsamaad haldavad Paanikse, Valga ja Aakre metskond. Vallas tegutsevad Ala Põhikool ja Ritsu Lasteaed-Algkool (Linna k-s), Koorküla ja Ala rahvamaja ning Helme ja Taagepera rmtk. Huviväärsed on ✧Taagepera mõis ja ✧Holdre mõis ning Taagepera (ka Ala) Jaani kirik (ehit. 1674) ja kalmistu, kus asub eesti soost mõisniku Mats Endelli hauakabel. Helme pastoraadis on koduloomuseum ja Jõgevestes Barclay de Tolly mausoleum. Suuremad ettevõtted on Skan Holz Helme AS, Ritsu AS ja AS Hansa Graanul (tegelevad puidu töötlemisega), AS Valmap Grupp (ehitus, metallitööd ja transporditeenused) ning põllum-ga tegelev Tulevik OÜ. — A-ni 1920 kuulus H. v. Viljandimaasse, a-ni 1950 Valgamaasse; ennistatud 11. VII 1991. ◂ ▲ 1

Heltermaa, küla Pühalepa v-s Väinamere rannikul; 43 el. (2000). Hiiumaa tähtsaim liiklussõlm: H. sadama kaudu peetakse parvlaevaühendust Rohukülaga. Ajakohastatud sadam (laiendatud kai, vee süg. 5—6 m, 1996 valminud reisijatehoone) teenindab ka kaubalaevu ja jahte. — Esmamainimine 1620 taluna (*Heltermecky*). Kõrtsis peatusid varasti pms. ülemerejäätee kasutajad. Pärast Vahtrepa sadamakoha madaldumist 19. saj. keskel rajati H-le laevasild. 1896 seati üles sihttuled, praegused tuled on aast 1948. A-ni 1977 oli H. Aruküla osa. ▼

Henriku Liivimaa kroonika (lad *Henrici Chronicon Livoniae*), 1224—27 kirjutatud kroonika, mis käsitleb liivlaste, latgalite ja eestlaste ristiusustamist ja võõrvõimudele alistamist u. 1184—1227; selle ajajärgu Eesti ja Läti ajaloo tähtsaim allikas. Tugineb pms. Henriku ja tema lähikondlaste isiklikele mälestustele, püüab õigustada Liivimaa vallutamist ristiusustamisega. Kroonika on faktirohke ning hoolimata tendentslikkusest valdavas osas usaldusväärne. Originaalkäsikiri ei ole säilinud, vanim ärakiri (nn. *Codex Zamoscianus*) pärineb 14. saj-st. Trükis on kroonika ilmunud 24 korda (esimest korda Johann Daniel Gruberi väljaandel 1740), eesti k-s 1881—83 (tõlkinud Jaan Jung), 1962 (Julius Mägiste), 1982 ja 1993 (Richard Kleis).

Hiiekõnnu, ka Hiiekannu, Lelle aleviku varasem nimi. Praeguse nime sai alevik 4 km edelas asunud Lelle mõisa järgi.

Hiiemägi, Eesti sagedane kohanimi, seondub enamasti rahvausundite ja -pärimustega. Paluküla H. asub Raplamaal Paluküla mõhnastikus; kõrgus 106 m (Lääne-Eesti kõrgeim koht). Purtse H. asub Ida-Virumaal Lüganusel; kõrgus 49 m. Seal on nt. ohvripärn ja -kivi, Kohtunikkude küngas ja Vanemate paik.

Hiie tammiku kaitseala asub Märjamaa v-s; 14 ha. Asut. 1958 kastiku-loo ja sinilille kasvukohatüübi tamme-kuuse segametsa kaitseks.

E. Hiisi klaverivabrik, 1893 Peterburis Eesti klaveriehituse suurkuju Ernst Hiisi asut. firma. Pärast Eestisse naasmist valmistas ta tiibklavereid ja mitmes suuruses pianiinosid, kaubamärgiks oli tema nimi või selle saksapärane vorm *Ihse*. 1944. a. pommitamistes hävis enamik klaveriehitajate töökodasid, tulevane „Estonia" kontsertklaver valmis 1949 ER-i tellimusel meistri kodus käsitööna. 1950 palus Eesti valitsus Hiisil ühendada väikesed klaverivabrikud (1850—1940 oli Eestis tegutsenud u. 20 klaveritöösturit, sh. Rathke, Astron, Moritz, Sprenk ja Hiis) Tallinna Klaverivabrikuks (nüüd ✧Estonia Klaverivabriku AS) ja keskenduda tiibklaverite ehitamisele „Estonia" kaubamärgi all. „Estonia" klaverid on saanud tunnustust nii kodu- kui ka välismaal. Vt. ka 11. kd., lk. 684.

Hiiu, asum Tallinnas, paikneb Nõmme keskusest läänes. Elektrirongide peatus (9 km Balti rdtj-st), mitu laomajandit ja AS Eesti Viljasalve H. elevaator. H. keskosas asuvad Hiiu Põhikool, Tallinna Nõmme Gümn., Nõmme Õigeusu Ristija Johannese kirik ja EELK Nõmme Rahu koguduse H. kalmistu (3,3 ha, avatud 1923). Mustamäe nõlvakuni ulatuvast H. põhjaosast hõlmab suure ala Tähetorni park, selle läh. on 4 tehiskattega aastaringselt kasutatavat suusahüppemäge (10 m, 18 m, 25 m ja 50 m) ja H. staadion. Lõunaserva ilmestab haiglalinnak (Põhja-Eesti Regionaalhaigla Eesti Onkoloogiakeskus, Dermatoveneroloogiaosk. ja Kutsehaiguste ja Töötervishoiu Keskus, EELK Tallinna Diakooniahaigla ning ✧Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst.). H. hoonestamine algas 1886.

Hiiu Kalur, AS Hiiu Kalur, kontsern, asut. 25. V 1991 kalurikolhoosi „Hiiu Kalur" õigusjärglasena. Kalurikolhoos „Hiiu Kalur" omakorda alustas tegevust 1949, koondades Hiiumaal asuvad väikesed kalurikolhoosid. H. K-i põhitegevus on kalapüük Läänemerel ja krevetipüük Atlandi ookeanil, kalakonservide ja -kulinaariatoodete valmistamine ning krevettide töötlemine, lisaks tehakse sadamaehitustöid ja pakutakse sadamateenuseid. Toodangust moodustavad traditsioonilise ja mahukaima osa sprotid õlis ja Tallinna kilud, lisaks neile on nomenklatuuris rohkem kui 30 toodet. H. K-le kuuluvad Hiiumaal Lehtma sadam ja Suursadam ning Saaremaal Veere sadam, tema tütarettevõtted on AS Dagomar, AS Dagotar, AS Läätsa Kalatööstus, AS Moonsund Shipping, OÜ SubLand, OÜ Dagowatt, AS Hotell Sõnajala ja OÜ Vähilakk. H. K-i aktsiakapital on 25,5 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 243 mln. kr.; töötajaid 927. Toodangust 80 % eksporditakse (pms. Ukrainasse, Kasahstani ja Venemaale).

Hiiu-Kärdla kalevivabrik, Eesti vanimaid tekstiilitööstuse ettevõtteid; asutati 1829 Suuremõisas ja toodi 1830 Kärdlasse. Kuulus Konstantin ja Eduard Ungern-

Sternbergile, a-st 1873 oli oü. „Hiiu Kärdla kalevivabrik K. ja E. Ungern-Sternberg". 1908 rentis vabriku Narva kalevivabriku oü. 1915 evakueeriti osa ketrus- ja kudumistelgi Venemaale. 1920.—30. a-il vabrik kiratses. Töölisi oli 1845. a. 450, 1913. a. 600, 1920.—30. a-il 300—400. Vabrik hävis 1941 sõjategevuse tagajärjel. ▸

„Hiiu Leht", Hiiu maakonna leht, ilmub 2 korda nädalas. Lisad: „Saarte Suvenädal" (a-st 1997), „Käina Kuller" ja „Pühalepa Teataja" (a-st 2001). Koos ajalehega „Hiiumaa" on Internetis aadressil http://hiidlane.elkdata.ee/ („Hiiumaa Ühisleht"). Peatoim. Urmas Lauri. ▾

Hiiumaa, Lääne-Eesti saarestiku põhjapoolseim, suuruselt Eesti teine saar (989 km²), moodustab koos lähisaartega samanim. maastikurajooni (1122 km²). Peale H. kuuluvad maastikurajooni Kassari, ligi 230 peasaare rannikumeres asuvat väikesaart, Salinõmme ps-st kagus paiknevad ✧H. laiud ja ✧Vormsi. Saaremaast eraldab H-d Soela väin, Vormsist Hari kurk. Rannajoon on tugevasti liigestunud. Suurimate poolsaarte ✧Kõpu ja ✧Tahkuna vahel paikneb palju väiksemaid poolsaari (Riidma, Rambi, Ninametsa, Kootsaare) ja lahtesid (Luidja, Paope, Reigi, Meelste). Ka kagurannik on poolsaare- ja laherohke (Sarve, Salinõmme ja Õunaku ps. ning Soonlepa, Õunaku, Vaemla, Käina ja Jausa laht). Maakerke (u. 3 mm/a) tagajärjel on poolsaareks muutumas H. kagurannikul asuv Kassari saar ning merelahtedest tekib uusi rannikujärvi. Suurimad lahed on Mardihansu, Kassari ja Tareste. H-st kirdes asub laevasõiduks ohtlik ✧Hiiu madal. H. pinnakatte tuumik on moreen, valdavalt katab seda mereliiv. Saare idaosas leidub arteesia vett ja esineb karsti. Sarve ps-l ulatub paene aluspõhi maapinna lähedale ja moodustab Kallastel (Vahtrepas) 10 m kõrguse panga. Saare kõrgeim koht on Kõpu ps-l asuv Tornimägi (68 m). H. lõuna- ja idaosas on madalaid oose (Emmaste ja Männamaa vahel) ja moreenitasandikke. Eriti tasane on maapind saare kaguosas Käina ümbruses, kus pinnakatte moodustavad moreen ja viirsavi. Saare soostunud siseosas (Pihla, Määvli ja Õngu soo, vastavalt 30,4, 7 ja 11,3 km²) on Tihu jäänukjärved. Kärdlast kagus Paluküla-Partsi-Tubala alal paikneb Kärdla meteoriidikraatri ringvall, Kärdla läh. on Helmerseni kivid. Üle 10 km pikkusi jõgesid on 7. Liivmuldade osatähtsus on H-l Eesti suurim, enamikku saart katavad gleiliivmullad, siseosas on ulatuslikult leet-glei-liiv- ja madalsoomuldi, Kõpu ja Tahkuna ps-l leetunud ja leedemuldi. Rähkseid rendsiinasid on Kassaril ja H. kirdeosas. Hindeklassi poolest (VII—IX) on H. mullad Eesti madalaimad. Taimestik on liigirikas (u. 1000 liiki kõrgemaid taimi), saare võrdlemisi pehmes merelises kliimas kasvavad ka haruldased ja reliktsed liigid luuderohi (LK II) ja harilik jugapuu (LK II). Väga rikkalik on ranna- ja veelinnustik. H. maastikurajoonis on põllum. maad 15,6 % ja metsa 71,5 % (pms. lehtmets ja männik). Kaitsealad hõlmavad kokku 167,81 km². H. hakkas mere alt vabanema rohkem kui 10 000 aastat tagasi, kui üle veepinna kerkisid Kõpu ps-e kõrgemad osad. Suur osa saarest vabanes vee alt ✧Limneamere staadiumis. ▸

„Hiiu Leht". Päismik

„Hiiumaa". Päismik

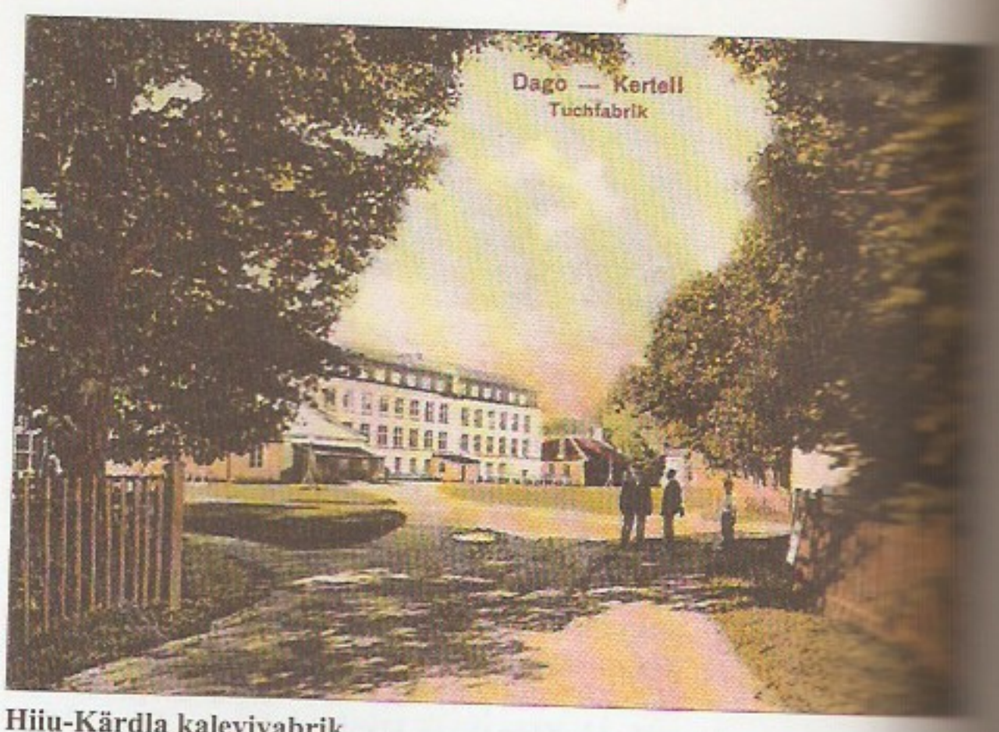

Hiiu-Kärdla kalevivabrik

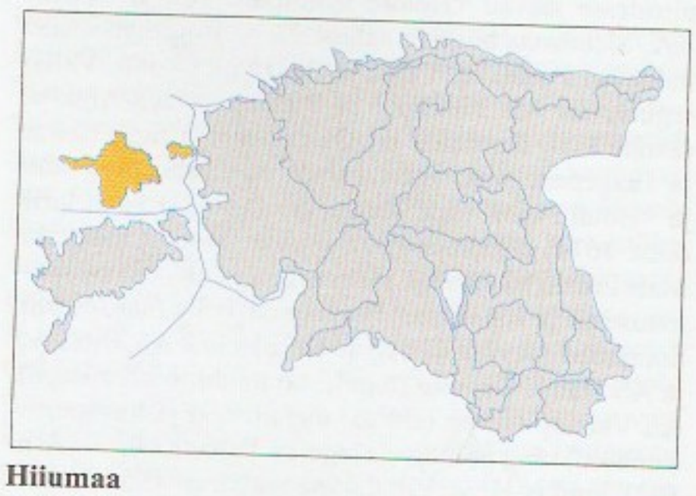

Hiiumaa

Hiiumaa suurim[illegible] (km²)

Hiiumaa	
Kassari	
Vohilaid	
Heinlaid	
Saarnaki laid	
Kaevatsi laid	
Hanikatsi laid	
Sadamalaid	
Taguküla laid	
Reigi laid	

„Hiiumaa", Hiiu maakonna leht, mille eellane oli 1949—89 ilmunud „Nõukogude Hiiumaa"; ilmub a-st 1989 Kärdlas 3 korda nädalas. Koos „Hiiu Lehega" on Internetis aadressil http://hiidlane.elkdata.ee/ („Hiiumaa Ühisleht"). Peatoim. Jaanus Kõrv. ◂

Hiiu maakond, Hiiumaa, hõlmab Hiiumaa saare, Kassari ja Hiiumaad ümbritsevad väikesaared. ▸ 3

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	1023 km²
Rahvaarv	10 348 (2003)
Keskus	Kärdla
Rahvastiku tihedus	10,1 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	36,8 %
Haldusüksused	1 linn, 4 valda
Asulad	1 linn, 2 alevikku, 182 küla

Hiiumaa [illegible] siseveekogud

Käina laht*	
Tihu järv	
Veskilais	
Mailaht	
Tammelais	
Kajumeri	
Allikalaht	

*riimveeline

• *Loodus.* ✧Hiiumaa.

• *Majandus.* Maakonna majanduse eripära tuleneb tema väikesest terr-st ja saarelisest asendist. Kogu varustamine ja toodangu väljavedu sõltuvad mere- ja õhutranspordist. Kõige rohkem on füüsilisest isikust ettevõtjaid (448) ja osaühinguid (278), muid äriühinguid on tunduvalt vähem. Majandusharude käibe järgi on esikohal tööstus (50 %), sellest poole annab toiduainetööstus (pms. kala töötlemine), olulise osa moodustavad ka puidutööstus ja kõige hoogsamini arenev tootmisharu plastitööstus. Ülejäänud osa käibest annavad pms. kaubandus, kalandus, veondus, ehitus, põllum. ja turism. Suurima käibe ja töötajate arvuga ettevõtted on kala töötlev AS Dagotar (2001. a. käive 132,4 mln. kr., 399 töötajat), kalapüügiettevõte AS Dagomar (90,1 mln. kr., 212 töötajat) ja Hiiumaa Tarbijate Ühistu (85 mln. kr., 149 töötajat). Põllumajandus. Haritavat maad oli 2002. a. 16 030 ha, sellest 771 ha moodustas tera- ja kaunvilja (kogusaak 1465 t) ning 30 ha kartuli (833 t) külvipind. Liha toodeti 221 t ja piima 3480 t. Keskm.

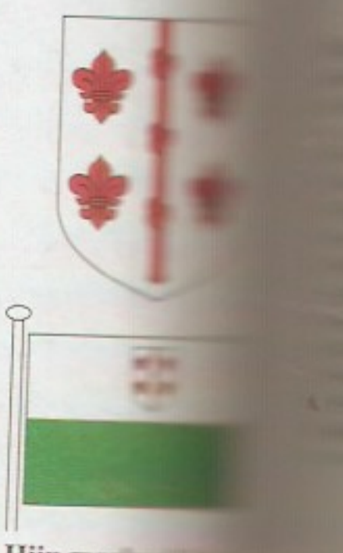

Hiiu [illegible] ja lipp

Vald	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Kärdlast (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
Kärdla	Kärdla	4,5	3767	—	—	1. I 1990
Emmaste	Emmaste k.	197,5	1285	43	39	1991
Kõrgessaare	Kõrgessaare al.	379,5	1339	58	17	28. VI 1993*
Käina	Käina al.	186,3	2208	34	22	1991
Pühalepa	Pühalepa k.	255,5	1749	47	14	1991

* Kõrgessaare v-ks

Hiiumaa ettevõtjate jaotus õigusliku vormi järgi (1. I 2003)

Haldusüksus	Osaühingud	Aktsiaseltsid	Tulundusühistud	Füüsilisest isikust ettevõtjad
Kärdla l.	156	28	2	52
Emmaste v.	18	7	4	75
Kõrgessaare v.	28	2	2	89
Käina v.	52	9	1	123
Pühalepa v.	24	2	8	109
Kokku	278	48	17	448

piimatoodang lehma kohta oli 4292 kg. **Metsamajandus ja jahindus.** Mets (67 000 ha) hõlmab üle poole Hiiumaa alast. Sellest 23 000 ha (34 %) kuulub riigile ja 29 000 ha (43 %) on kinnistusse kantud erametsamaa. Puistute keskm. vanus on 56 aastat, keskm. puidutagavara 180 tm/ha. Puitu varuti 2002 kokku 161 000 tm, sellest erametsas 121 700 tm. Metsa istutati kokku 236 ha, sh. riigimetsa alal 117 ha. Hiiumaal loendati 2002. a. 918 metskitse, 487 metssiga, 368 punahirve, 359 põtra ja 38 ilvest. Kütiti 216 metskitse, 163 metssiga, 157 põtra, 15 punahirve ja 4 ilvest. **Kalandus.** Eesti suurim tööstuslik kalapüügiettevõte AS Dagomar püüdis 2002. a. 11 250 t räime ja 6063 t kilu. Kutseliste kalurite kogusaak oli 51,1 t tuulehaugi, 48,4 t lesta, 29,5 t räime, 12,1 t särge, 11,2 t ahvenat, 3,0 t angerjat ja 3,0 t siiga jm.; muud kala püüti vähem. **Veondus** jaguneb siseliikluseks ning ühendusepidamiseks mandri ja Saaremaaga. Maakonna mnt-de kogupikkus on 1263 km, sh. kattega teid 292 km, riigiteid 473 km, kohalikke teid 331 km, eriteid 122 km ja metskonnateid 226 km. Bussiliine on 30, reisijaid oli 2002. a. kokku 243 000. Kõige mahukam on Heltermaa—Rohuküla liini parvlaevaliiklus, kus reise oli 4606, veeti 367 146 reisijat ja 119 875 sõidukit. Saaremaaga peetakse ühendust Sõru—Triigi liinil, seal tehti aastas 1001 reisi, veeti 19 656 reisijat ja 6083 sõidukit. Kärdla—Tallinna lennuliinil veeti 956 reisiga 6033 in., keskm. reisi täituvus oli 37 %. ◘

• *Haridus, kultuur, tervishoid, sport, turism.* Hiiumaal on 2 gümnaasiumi (Käina Gümn. ja Kärdla Ühisgümn.), 4 põhikooli, 1 algkool, 8 koolieelset lasteasutust, 1 kutseõppeasutus (Suuremõisa Tehnikum, 2002/03. õ.-a. 150 õpilast) ja 3 huvikooli. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 1840. Mõõduka vaimse puudega lapsed õpivad Kõpu Internaatkoolis. Täiskasvanute täienduskoolitusega tegelevad SA Tuuru ja Suuremõisa Tehnikum. Maakonnas on 2 suuremat kultuurikeskust (Kärdlas ja Käinas), 8 rahvarmtk. (lugejaid kokku 4477), ✧Hiiumaa Muuseum, Soera Talumuuseum ja Sõru Muuseum ning 22 spordibaasi, tegutseb u. 30 spordiklubi. 2—3 korda nädalas ilmuvad ajalehed „Hiiu Leht" ja „Hiiumaa". Tegutsevad 6 perearstikeskust, 6 hambaravikabinetti ja 6 apteeki. Ööpäevase arstiabi tagab Hiiumaa Haigla (ravivoodeid 42). Raviasutustes töötab 22 arsti, 5 hambaarsti ja 37 õendusala töötajat. Maakonna ainus hoolekandeasutus on Tohvri Hooldekodu. Kohalikes omavalitsustes töötab 20 sotsiaaltöötajat. Riikliku kaitse all on 303 kunstimälestist (sh. Suuremõisa mõisa peahoone laemaalid, Pühalepa kiriku kivikantsel, pühitsemisrist ja vapp-epitaafid, Reigi kiriku maalid), 314 arhitektuurimälestist (sh. ✧Kõpu tuletorn, ✧Hiiu-Suuremõisa mõisaansambel, Hiiumaa tüüleveskid, Mihkli talukompleks, ✧Pühalepa kirik), 35 ajaloomälestist (sh. Ristimägi, Kummistu kalmistu, R. Tobiase maja), 43 arheoloogiamälestist (sh. Kõpu arheoloogiamälestiste kogum, Valipe kindlustatud elamu kultuurikiht, Kootsaare kivilabürint). Turismiinfokeskuse hinnangul külastas 2002 Hiiumaad u. 120 000 turisti, atesteeritud majutusasutusi oli 44, nendes kokku 850 voodikohta.

• *Ajalugu.* Arheoloogilised leiud kinnitavad Hiiumaa asustuse olemasolu neoliitikumist esimeste saj-teni p. Kr. Kuigi vanim Hiiumaad mainiv, a-st 1228 pärinev ürik nimetab seda tühjaks saareks, võib Valipe linnuselt jm. saadud leidude põhjal oletada, et tollalgi seal elati (Hiiumaa oli arvat. Saaremaa Karja ja Pöide khk-a valduses). Maade jagamisel 1254 sai Liivimaa Ordu Hiiumaa kirdeosa (nüüdse Pühalepa v-a) ja Saare-Lääne piiskop saare ülejäänud osa. Piiskopkonna alal kujunes Käina khk. (16. saj. keskel 7 eesti ja 2 rootsi vakust), ordu alal Pühalepa khk. (6 vakust). 13.—16. saj. asus Hiiumaa rannikule teistelt Eesti saartelt ja mandrilt põgenenuid ning rootslasi (Reiki ja Kärdlasse), 16. saj. lõpus ka soomlasi; Sise-Hiiumaa oli asustamata. 1559 omandas Saare-Lääne piiskopkonna, sh. Käina khk-a, hertsog Magnus, ordu ala jäi Maasilinna foogti allu-

vusse. 1563 vallutasid Hiiumaa rootslased, saar jäi Rootsile ka Maasilinna vaherahuga (1568). 16. saj. lõpust kuulus Hiiumaa Läänemaasse. 1627 moodustati Reigi khk., 1624 läänistas Rootsi valitsus $^3/_4$ saarest Jakob De la Gardie'le, kes hakkas külamaad mõisastama. 17.—18. saj. rajati üle 20 mõisa. 1504, 1603, 1657, 1710—12 ja 1788—89 laastasid Hiiumaad nälg ja taudid. Näljahäda sundis osa hiidlasi Saaremaale ja mandrile ümber asuma. 1710 liideti Hiiumaa Vene riigiga. Vabatalupojaõiguste säilitamise eest võitlevad Hiiumaa rootsi talupojad (üle 1000 in.) asustati 1781 Hersoni lähedale. Peale põlluharimise tegelesid Hiiumaa talupojad kalapüügi, tööndusega (puutöö, lubjapõletus), ulgtöö, salakaubanduse ja 19. saj. lõpust ka laevandusega. 1628—64 oli Hütil klaasikoda, 1830—1941 Kärdlas kalevivabrik ja 1912—14 Kõrgessaares as-i „Viscosa" kunstsiidivabrik. Kärdla kalevivabriku juurde tekkis töölisasula (a-st 1920 alev, a-st 1938 linn). 1866 moodustati Emmaste khk. 1884 siirdus hiidlasi hulgaliselt õigeusku ning Kurisse, Lelule ja Puskile ehitati seejärel õigeusu kirik. 19. saj. keskpaiku hakati asutama laulukoore, seltside asutamine hoogustus 1907. Talude päriseksostmine algas 1889, see edenes visalt. Maareformiga rajati 1920. a-il paarkümmend uut asundust, kuid väljarändamine elatise hankimiseks jätkus. Hiiumaal oli 4 valda: Emmaste, Kõrgessaare, Käina ja Suuremõisa (1938 Pühalepa). 1939 rajas NSV Liit Hiiumaale sõjaväebaasi ning ehitas (pms. Tahkuna ps-le) rannakaitsekindlustusi. 21. X 1941 — 3. X 1944 kestis Hiiumaal Saksa okupatsioon. 1946 moodustati Hiiumaast omaette maakond, mis 1950 nimetati Hiiumaa raj-ks. 1. I 1990 H. m. taastati.

B: *Hiiumaa ja hiidlased.* Toronto, 1971; M. Kauber. *Hiiumaa.* Tln., 1991; *Hiiumaa ja hiidlane 1999: sotsioloogiline uurimus.* Tln., 2002.

Hiiumaa laidude maastikukaitseala on asut. 1962 Väinamere laidude kaitseks; praegune pindala 2662 ha, sellest maismaad 528 ha. 1971 ja 1998 laiendati kaitseala Hiiumaa kaguranniku koosluste (sh. Salinõmme soolaku), rannikumaastiku ja laide ümbritseva mereala kaitseks. A-st 1997 rahvusv. tähtsusega märgala (Ramsari-ala). Taimkattes valdavad niidud ja kadastikud. Hanikatsi laiul kasvab laialehine salumets (12 ha). Saarnakil ja Hanikatsil tänapäeval püsiasustust ei ole. Kaitseala külastuskeskus asub Salinõmmes. ▸

Hiiumaa laiud, Hiiumaast kagus Väinameres asuvad saared; üle 20 saare, kogupindala u. 3,24 km^2. Kaugeim neist asub Salinõmme sadamast 18 km kaugusel. Enamik laide on Palivere servamoodustiste vööndi jätk ja nad koosnevad pms. moreenist, üksnes Langekare asub aluspõhjalisel kõvikul. Kõrgeim on Saarnaki laid (9 m). Saartel on üle 600 liigi kõrgemaid taimi; valdavad niit ja kadastik, kasvab ka metsa (pms. kask, haab ja mänd). H. l-del pesitseb üle 100 linnuliigi (sh. haruldane naaskelnokk, LK II), läbirändel peatuvaid liike on loendatud ligi 190. Saari on kasut. karja- ja heinamaana. Asustuse kohta on teateid a-st 1564 (Saarnakil), püsiasustus kestis 20. saj. II pooleni. Mööda saarteahelikku kulges talitee, reisijate tarvis oli Hanikatsil ja Kõrgelaiul kõrts. Enamik laide kuulub Hiiumaa laidude MKA-sse. 1

Hiiumaa Muuseum, a-ni 1996 Hiiumaa Koduloomuuseum, on asut. 1967 Kassaris Mänspäe ja Leisu kooli koduloonurgast isetegevusliku muuseumina (a-st 1969 riiklik koduloomuuseum). Muuseumi asutas õpetaja ja kodu-uurija Volli Mäeumbaed, kes oli a-ni 1982 ka selle direktor, sealtpeale on direktor olnud Urmas Selirand. 2003 oli H. M-s ja selle filiaalides 13 alalist töötajat. Muuseumi filiaalid on helilooja Rudolf Tobiase maja (R. ✧Tobiase Muuseum), kunstnik Paul Kammi maja (asut. 1984, Kärdlas, a-st 1998 suletud), Mihkli Muuseum (asut. 1986, Malvastes) ja Kroogi talu (asut. 1988, Valgul). H. M. haldab kokku 19 hoonet. Muuseumi teadus- ja näitusekeskus on Kärdlas Pikas Majas (restaureeritud 1998), kus asub Kärdla linna ajaloo ekspositsioon, toimuvad kontserdid, muuseumitunnid ja seminarid ning vahetuvad näitused. Hiiumaa ajaloo põhiekspositsioon paikneb Kassaris muuseumi esimeses hoones. Mihkli Muuseum on Põhja-Euroopas haruldane 8 hoonest koosnev 19. saj. talukompleks (koos inventariga). Korraldatakse käsitööpäevi (tõrvapõletamine ja sepatöö). H. M-i kogus on üle 30 000 säiliku, sh. 7500 fotot. Vanimad säilikud on neoliitikumist pärit arheoloogilised leiud, vanimad etnograafilised esemed pärinevad 16. saj-st.

Hiiu madal, ka Suurrahu (sks *Neckmansgrund*), paemadal Hiiumaast loodes, Ristna ja Tahkuna vahel; 9×5,5 km, mere süg. kohati ainult 1,2 m. Seal toimunud rohked laevahukud on andnud ainet eesti ilukirjandusele. H. m. on Eesti parimaid lestapüügipiirkondi.

Hiiu-Suuremõis. H-S-a on esimest korda mainitud 1519 kui Hallika (Allika) k-s asunud ordumõisa (*hoff to Pylow*), hiljem arenes sellest Hallika mõis. 1620 anti H-S. Eestimaa kubernerile Jakob De la Gardie'le, kes muutis selle 1633 saare peamõisaks (*Grossenhoff*), mille juurde kuulus ka kõrts. 17. saj. lõpus mõis redutseeriti, 1755 tagastati ta Ebba Margareta von Stackelbergile (neiupõlves De la Gardie), kes ehitas 1755—60 vana ühekorruselise, võlvitud keldrite ja laudkatusega maja asemele barokklossi. 1772 lisati kahekorruselisele mansardkatusega hoonele auhoovi moodustavad tiibosad. Tammepuust paraaduks on kaunistatud barokkdekooriga; esimesel korrusel on marmorpõrandaga vestibüül. Regulaarplaneeringuga ansamblisse kuulus 32 kõrvalhoonet. Barokkpark kujundati 19. saj. algul vabaplaneeringuliseks. 1796 läks H-S. Jacob Pontus von Stackelbergilt võlgade katteks Ludwig von Ungern-Sternbergile. Tema ajal algas Ida-Hiiumaa majanduse kiire areng: Suursadamas taastati laevaehitus, ehitati Kärdla ja Heltermaa sadam. H-S-a juurde kuulusid Soonlepa, Loja, Partsi, Vilivalla ja Kärdla abimõis (sinna koliti 1830 Suuremõisa kalevivabrik ja avati u. 1870 õllevabrik) ning Salinõmme ja Vohi karjamõis. Mõisal olid paemurd, lukuvabrik, lubjaahi, telliselööv ja sepikoda. 1909 läks H-S. Ungern-Sternbergidelt kaasavarana taas Stackelbergidele. 1920. a-test on häärberit kasut. rahvamaja ja koolina (peahoones on ametikool, tiibhoones põhikool). Peahoone kõrval olev valitsejamaja restaureeriti 1980. a-il.

Hiiu väin, ✧Väinameri.

Hindaste järv, Läänemaal Hindaste küla läh. asuv mudase põhjaga järv; u. 0,8 km^2, enne veetaseme alandamist (1939 ja 1960) 1,25 km^2, suurim süg. 1,5 m. Sissevool pms. kraavidest, väljavool Tulimurru jõe kaudu Veskijärve. Vesi vahetub kaks korda aastas. Segatoiteline, peamised kalad koger ja linask.

Hiiumaa laidude maastikukaitseala
Saarnaki laid

Hiiumaa laiud (lk)
Saarnaki
Hanikatsi
Ahelaid
Kõverlaid
Vareslaid
Kõrgelaid
Öakse
Auklaid
Hanerahu
Langekare
Pärnlaid
Ankrurahu
Väike-Pihlakare
Valgekare
Varesrahu
Hoburahu
Palgirahu
Oorahu
Aherahu
Hülgerahu
Kajakarahu
Sitakare

„Hirundo Supplementum"

Ilmumisaasta	Pealkiri
1994	„Laeva-Palupõhja linnustikust"
1996	„Saaremaa linnud"
2000	„Suur-konnakotkas ja tema kaitse Eestis"
2001	„Eesti lindude kaitsestaatus"
2002	„Metsis. Eesti asurkonna seisund ja säilimise väljavaated"

hingedepäev, 2. november, kirikukalendri järgi puhastustules viibivate hingede päev, rahvakalendris päev, mil austati surnud esivanemate ja omaste hingi. H-l oodati esivanemate hingi koju, neid kutsuti nimepidi, neile kaeti laud. H-l olid keelatud müra tekitavad tööd ning valjuhäälne jutt ja naer.

hingeloendus, (hingede-) revisjon, maksualuste elanike (revisjonihingede) loendus Vene riigis 18.—19. saj. Eesti- ja Liivimaal toimusid h-d (hingekirjutused) 1782, 1794—95, 1811, 1815—16, 1826 (ainult Liivimaal), 1833—34, 1850 ja 1857—58. H-e põhidokument oli hingeloend (revisjonileht) — maal mõisade, linnades seisuste kaupa koostatud isikunimekiri. Hingeloendid on tähtsad allikad rahvastiku, genealoogia, nime- ja kohanimede jms. uurimisel.

B: S. Vahtre. *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782—1858)*. Tln., 1973.

Hino järv, varem ka Pugola järv, Haanja kõrgustiku suurim, käärulise kaldajoone ja 7 metsase saarega järv, asub u. 2 km Missost lõunas; ligi 2,0 km², suurim süg. 10,4 m. Kaldad on kohati kõrged, kaldavöönd enamasti liivane. Väljavool Pedetsi jõkke. Vesi vahetub umbes kolme aasta jooksul. Vähetoiteline, kalarikas (särg, latikas, ahven).

Hino järve kaitseala asub Misso v-s; 563 ha. Asut. 1962 järve ja sealse linnustiku ning järve ümbritseva maalilise kuppelmaastiku kaitseks. Järvel on kohtunud 40 linnuliiki, sh. Eestis haruldast järvekaur (LK II).

„Hippokrates", arstiteaduslik ajakiri, OÜ Medimpesti väljaanne. Ilmub a-st 1998 (9 nr-t aastas, ei ilmu juulis, aug-s ja sept-s; trükiarv 2003. a. 1500). Peatoim. Tiit Siinmaa. ◂

Hirmuse jõgi, ✧Purtse jõgi.

„Hirohall", kirjandusrühmitis, mis tegutses 1988—91 Tartus. Selle moodustasid noored luuletajad Kauksi Ülle, Sven Kivisildnik, Valeria Ränik, Karl Martin Sinijärv ning proosakirjanik Jüri Ehlvest. „H." oli üks ✧Eesti Kostabi-Seltsi (EKS) eelkäija ja satelliitorg. Rühmitise liikmed said tuntuks provokatiivsete ülesastumistega, tekste ilmus ka EKS-i väljaannetena. „H-le" oli iseloomulik (ene se)paroodiline vaim ja seos avangardse kirjanduskultuuriga. „H-i" autorite seast läks käibele ✧etnofuturismi mõiste.

B: P. Viires. *Kõik on kokku „Siuru"*. — Vikerkaar, 1990, 5.

„Hirundo", Eesti Ornitoloogiaühingu ajakiri. Ilmunud 1988—93 aperioodiliselt, edaspidi perioodiliselt, 2 numbrit aastas. Ajakirjas avaldatakse Eesti lindude arvukuse, leviku ja bioloogia ning linnukaitse alaseid uurimistulemusi ja käsitlusi, juhendeid, ühingu kroonikat ja lühiteateid. 1996 teostus ajakirja esimene Interneti kodulehe versioon, praegune on a-st 2003, aadressil http://www.loodus.ee/hirundo/. Eriväljaandena ilmub „Hirundo Supplementum" (2002. a. 5. nr.), kus ilmub pikemaid ornitoloogiaalaseid artikleid, uurimistulemuste kokkuvõtteid ja kaitsekorralduskavu. ◂

hobulaenutuspunkt, hobu-masinriistade laenutuspunkt, Eesti NSV-s 1940—41 ja 1944—49 tegutsenud riiklik põllumajandusettevõte, mille ülesanne oli abistada pms. uusmaasaajaid. Eesti NSV-s oli peaaegu igas vallas üks 10—15 hobusega ja põllum-inventariga h. Hobuste vähesuse ja napi söödavaru pärast osutusid h-d vähetõhusaiks ning sundkollektiviseerimise ajal nad kaotati.

Hobulaid (rts *Hästholm*), piklik saar Haapsalu lahe suudmes Vormsi ja mandri vahel; 0,75 km², kõrgus 6,6 m. H-u tuumiku moodustab mere ümberkujundatud pikioos. Kasvavad lehtmets, kadastik ja võsa. Saart kasutatakse suvituskohana ja karjamaana, seal on H-u lõuna- (a-st 1908, kõrgus 4 m) ja põhjatulepaak (a-st 1916, kõrgus 19 m). Esmamaining 1391 (*Perdeholm*); keskajal karjatati H-l Haapsalu piiskopilinnuse sälge.

hoburaudtee, käitisesisene või tänavaraudtee, mille veojõud on hobune. Tallinnas töötas h. (nn. konka) a-st 1888 Narva ja Tartu, hiljem ka Pärnu mnt-l. Alates 19. saj. lõpust (Tallinnas 1920. a-te alguses) asendus tänavah. trammiga. ◂

„Hoia Eesti Merd", ühisk. keskkonnakaitseühendus; asut. 9. V 1993, et hoida puhtana merd, saari, sisevee-kogusid, randu ja kaldaid. Ühendus koordineerib Eestis Rahvusv. Keskkonnakoolituse Fondi tegevust, mille alla kuuluvad rahvusv. sinilipu liikumine ning noorte keskkonnareporterite ja ökokoolide projektid. Koostööd tehakse Soome ja Rootsi samalaadsete organisatsioonidega („Pidä Saaristo Siistinä", „Håll Sverige Rent"). Esimees 1993—2002 Arnold Rüütel, president a-st 2002 Villu Reiljan.

Holdre mõis (sks *Morsel-Ilmus*, hiljem *Hollershof*) asub Holdre v-s. Esimesed teated H. m-a kohta on 16. saj-st. Kuulus 1630—1767 Holleritele (neilt ka nimi), seejärel vahetas sageli omanikku, viimane neist — Woldemar Dimitri von Ditmar (omanik 1909—19) — ehitas 1910 juugendstiilis härrastemaja (arh. Otto Wildau). H. m. sarnaneb naabruses asuva Taagepera mõisaga. Kõrvalhooneid on vähe, park looduslik. H. m-a juurde kuulusid Vanamõisa ja Teibnershofi karjamõis ning Eera metskond. Nõuk. ajal asus härrastemajas pioneerilaager, praegu on see tühi. ◂

Holdre männikute kaitseala asub Helme v-s; 24 ha. Asut. 1976 Õhne jõe äärsel lainjal liivatasandikul kasva-

vate jänesekapsa-pohla kasvukohatüübi männikute kaitseks. Kaitsealal on ka suur puhkemaj. tähtsus.

Holsteini meri, Kesk-Pleistotseenis eelviimasel (Holsteini, Lihvini, Karuküla, Mindel-Rissi) jäävaheajal (u. 380 000 – 240 000 aastat tagasi) Lääne- ja Põhjamere basseinis laiunud meri. H. mere setteid on leitud Leedust, Põhja-Saksa madaliku põhjaosast, Taani läänerannikult jm. Eestist pole H. mere setteid seni leitud, kuid nende leidmine pole välistatud. Meri on nimet. Saksamaa Schleswig-Holsteini liidumaa järgi, sest seal kirjeldati neid setteid esimesena.

Holstre järved on Holstre ümbruse künklikul moreenimaastikul paiknevad väikesed termokarstilise tekkega enamasti rohketoitelised järved: Holstre (ka Õlleoja ja Koolijärv, 2,9 ha, süg. 16,3 m), Holstre Mustjärv (ka Liivasuse järv, 1,2 ha, 7,6 m) ning Holstre Linajärv (ka Linaäärne järv, 1,7 ha, 16,7 m). Koos Pulleritsu Kullijärve (6,2 ha) ja Pirmastus asuva Tilli- (2,4 ha) ja Rõikajärvega (2 ha) nimet. neid ka Holstre-Pirmastu järvedeks.

„Hommikteater", 1921—24 Tallinnas tegutsenud eksperimentaalteater. Asutaja ja juht Aggio (August) Bachmann, a-st 1923 jätkas tema tööd Hilda Gleser. Otsiti Eesti lava jaoks uusi väljendusvahendeid, esitati pms. massistseenide ja kõnekooriga ekspressionistlikke näidendeid, millega kaasnes tugev sotsiaalne hoiak. Enamjaolt oli tegemist amatöörtrupiga, näitlejad esinesid anonüümselt. Etendused toimusid pühapäevahommikuti Draamateatris ja „Estonias".

B: N. Andresen. *August Bachmann ja Hommikteater*. Tln., 1966.

„Hommikuleht", 1992—95 Tallinnas ilmunud päevaleht. Peatoim. 1992—93 Enno Tammer. Majandusraskustesse sattunud „H." ühines suvel 1995 „Päevalehe" ja „Rahva Häälega" „Eesti Päevaleheks". „H-l" ilmus mõni lisa, sh. 1994 4 nr-t „Hommikulehe Kuulisa".

„Horisont", 1967. a-st Tallinnas ilmuv aimeajakiri (a-ni 1989 ENSV ühingu „Teadus" kirjastamisel). Avaldab kirjutisi täppis-, loodus- ja ühisk-ateaduste, tehnika ning ulme alalt. Ilmunud 1967—91 kuukirjana, sealtpeale 6—8 nr-t aastas. Ajakirjal on olnud lisasid ja erinumbreid. Vastutav toim. a-st 2002 Kärt Jänes-Kapp. ▸

Horre Zeigeri Big Band [*tsei- bänd*], lüh. HZBB, 17-liikmeline džässorkester, mis asutati 1954 Nõmme Kultuurimajas Horre Zeigeri tantsuorkestrist ja tegutseb tänaseni nii tantsuorkestri kui ka kontsertkollektiivina. Repertuaaris on u. 1500 pala Glenn Milleri, Duke Ellingtoni, Raimond Valgre jt. meistrite sulest. Arranžeeringud kirjutab bändi juht H. Zeiger, solistidena on eri aegadel üles astunud Aino Lõhmus-Karmo, Uno Loop, Silvi Vrait, Mare Väljataga, Helin-Mari Arder jmt. A-st 2001 töötab HZBB juures vokaalansambel „Svingtett". Laserplaat „I hear a little Story in the Music" (*Forte*, 1999). ▸

„Hortus Musicus" [*mu:sikus*], kutseline vanamuusikaansambel, a-st 1978 Eesti Riikliku Filharmoonia (nüüd ✧Eesti Kontsert) kollektiiv. „H. M-e" lõi TRK tudengitest Andres Mustonen, ajendatuna huvist Bachieelse muusika vastu, esimene kontsert anti 1. X 1972. Algselt moodustas „H. M-e" repertuaari Euroopa varajane muusika alates gregooriuse laulust ja varajasest mitmehäälsusest kuni renessansiajastu madrigalide ja tantsusüitideni. Ajapikku on repertuaar laienenud, ulatudes keskajast nüüdismuusikani. „H. M-le" on kirjutanud paljud nüüdisautorid (sh. Arvo Pärt, Lepo Sumera, Raimo Kangro, Erkki-Sven Tüür, Peeter Vähi, Galina Grigorjeva jmt.). A-st 1975 on „H. M." salvestanud heliplaatidele üle 30 kava, sh. koostöös Rootsi muusikutega 4 laserplaati sarjast „Musica Sveciae". Kontsertidest Väravatornis, mis on ühtlasi „H. M-e" tööpaigaks, kasvasid 1980. a-te keskel välja Tallinna barokkmuusika päevad (a-st 2002 ✧„opeNBaroque"). „H. M." on esinenud paljudes Euroopa riikides, Iisraelis, Jaapanis ja USA-s, tähtsamatel vanamuusikafestivalidel (Bostonis, Utrechtis, Malmös, Hernes, Regensburgis jm.) ning olnud Varssavi, Berliini, Viini, Londoni, Flaami, Moskva, Peterburi, Helsingi, Kuhmo jpt. suurte muusikapidustuste külaline. Ansamblil on 12-liiget, kunstiline juht on A. Mustonen. ▾

Hot.ee, Interneti portaal, rajatud okt. 1999 (looja Kain Kalju). 2000 arendati e-posti keskkonnast kommunikatsioonikeskus, mis võimaldab peale veebipõhise e-posti kasutada ka failihaldussüsteemi, kalendrit, kontakte ja intranette ning riputada üles kodulehekülgi. 2002. a. üle 300 000 kasutajakonto ning 50 000 kodulehekülge. Tegutseb alates 1. VIII 2003 kaubamärgi Elion all.

Hulja, alevik Kadrina v-s Selja jõe lähtel, 8 km Rakverest läänes; 581 el. (2000). Rmtk., postkontor. Tegutseb Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku H. kogudus. Säilinud on osa mõisahooneist, sh. 1775 ehit. härrastemaja vanim, barokne osa. — Esimest korda on H-t mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Hullia*), mõis (*Huljel*) võis olemas olla juba 13. või 14. saj., kindlaid teateid a-st 1518. Saanud nüüdisilme H. sovhoosi keskasulana.

Hullo, küla ja Vormsi v-a keskus, asub Vormsi saare keskosas, 6 km Sviby sadamast loodes; 107 el. (2000). Külas asuvad Vormsi põhikool (2002/03. õ.-a. 18 õpilast), rmtk., velskripunkt ja postkontor. Huviväärsed on Vormsi Püha Olavi kirik (ehit. 1632) ja vana rootsi kalmistu. 1896 valminud õigeusu Vormsi Kristuse Ülestõusmise kirik on 1950. a-st varemeis. — Küla on esimest korda mainitud 1540 (*Hully*). 16. saj. legendi kohaselt ehitati esikirik 1219, andmed ehitise kohta

„Horisont". K

Hõimupäev

Saam Thom

„Hortus M
(2002)

Horre Zeiger
Band (200

puuduvad. — H. laht (rts *Tompo vik*) liigestab Vormsi lõunarannikut Mõisa- ja Rumpo nina vahel. Lahes on ligikaudu 30 laidu, sh. Pasilaid ja Telmen.

Hummuli, alevik ja samanim. valla keskus Valgamaal Valga—Pärnu mnt. ääres Väikese Emajõe keskjooksul; 416 el. (2000). Asulas on põhikool (2002/03. õ.-a. 155 õpilast), rahvamaja ja rmtk. Kool asub a-st 1930 mõisa härrastemajas (ehit. neogooti stiilis), mida ümbritseb liigirikas park. — H. piirkonda on esimest korda mainitud 1226 Tartu piiskopi ja ordu maajagamisaktis (*terra Humalaria*), mõisa kohta on teateid a-st 1470. Alevikuks sai 1977, kui ühendati H. asundus, Soe alevik ja osa Rumsi k-st (praegu eraldi). H. läh. toimus Põhjasõja ajal H. lahing (mälestuskivi 2002). ▾

Hummuli lahing, Vene ja Rootsi väe lahing Põhjasõjas 29. VII 1702. Boriss Šeremetevi 18 000-meheline Vene korpus suundus Sangastes asuva 7000-mehelise Wolmar von Schlippenbachi Rootsi väliväe vastu. Rootsi vägi taganes üle Väikese Emajõe ning asus positsioonidele Hummuli mõisa juures. Samal õhtul õnnestus jõe läänekaldal kindlustuda 4000-mehelisel Vene eelväel. See pidas 29. juulil Rootsi väe rünnakutele vastu ning kergendas kohale jõudnud Vene peaväel Rootsi rindest läbi murdmist. Rootsi väe riismed põgenesid Pärnusse. Šeremetevi korpus kaotas u. 1500, Schlippenbachi oma 3500 meest. Pärast H. l-t vallutas Vene vägi ajutiselt Mõniste, Aluksne ja Valmiera. Vene väejuhatus sai pärast H. l-t paisata Šeremetevi korpuse lagerimaale ja alustada selle hõivamist.

Hummuli vald asub Valgamaal; 162,7 km², 1065 el. (2005). Keskus Hummuli alevikus. Lõunas piirneb Lätiga, idas on piiriks Väike Emajõgi, läänes Õhne jõgi. Valda läbib Pärnu—Valga mnt. H. v. paikneb Sakala kõrgustiku kaguosas. Õhne ja Väikese Emajõe vahel on mitkete moreenkuplite, mõhnade ja oosidega ala — Hummuli kuplistik (kõrgeim koht 117 m). Lohkudes leidub väikesi järvi (Loosu, Nihu-, Soolikse ja Tuili järv). Asustus on pms. valla põhjaosas. Lõunaosa hõlmavad liivikud asuvad metsaalad (metsamaa hõlmab valla 55 %), idaosas madaldub maastik Väikese Emajõe orgu. Valla edelaosas asuvad Koorküla järved, millest Ülemis järv ja Valgjärv kuuluvad ✧Koorküla Valgjärve ja Ülemis järve KA-sse. Väikese Emajõe orus paikneb Kaguni soo ning Läti piiri läh. Mõttuse soo. Kool ja haldusasutused on Hummuli alevikus. Suuremad ettevõtted on AS Astra (õmblustööd), OÜ Hummuli Agro (piimatootmine), Puide talu (teraviljaseemnekasvatus) ja MS Vallai (autorehvide protekteerimine). Lisaks tegutseb mitu väiksemat puidutöötlemise ettevõtet. — Enne 1920. a-t kuulus vald Viljandimaasse, a-ni 1950 Valgamaasse; ennistatud 20. XI 1991. ◂1

Hunnebergi lade, Alam-Ordoviitsiumi lade (varem käsitletud Latorpi lademe alumise alamlademena). Avamus kulgeb Põhja-Eesti pankranniku paejärsaku jalamil, olulised paljandid on Väike-Pakril, Leetses, Keila-Joal, Lasnamäel, Jägalas, Aseris, Ontikal ja Tõrvajõel. Loode-Eestis ulatub lademe paksus 4 m-ni, mujal 1—1,5 m-ni, Edela-Eestis ja läänesaartel võib lade kohati puududa. H. l. koosneb rohelisest pudedast glaukoniitliivast või -möllist (Leetse kihistu põhiosa), Kagu-Eestis rohekashallist kuni punakaspruunist savist (Zebre kihistu keskm. osa). Lade sisaldab puuduluksete käsijalgsete ning konodontide kivistisi. Glaukoniiti on kasut. värvainena ja veepehmendajana. Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ▾

hõimupäevad, soome-ugri rahvaid tutvustavate ja nende koostööd arendavate ürituste sari. Esimest korda toimusid h-d Soomes 28. II 1928 (ühel ajal „Kalevala" päevaga), Eestis 1929. Helsingis peetud IV soome-ugri kultuurikongressi (1931) otsusel hakati h-i korraldama iga aasta okt-ikuu kolmandal nädalavahetusel. II maailmasõja ajal h-de tähistamine katkes, h-d taastati Eestis 1988, Ungaris 1990 ja Soomes 1993. Venemaal tähistatakse h-i a-st 1991. Helsingis toimunud III soomeugri rahvaste maailmakongress (2000) võttis vastu deklaratsiooni, mis kutsub soome-ugri rahvaid üles tähistama h-a iga aasta okt-ikuu kolmandal laupäeval. A-st 1991 on h-de peakorraldaja Eestis Fenno-Ugria Asutus. H-del esinevad soome-ugri rahvaste folklooriansamblid ja solistid (suurimad kontserdid TÜ aulas ja Eesti Rahvusrmtk-s), korraldatakse näitusi, seminare ja konverentse. H-i tähistatakse enamikus Eesti koolides (peale soome-ugri ansamblite ja lektorite esinevad ka õpilased). ◂

Hõralaid, saar Väinameres, 1,5 km Vohilaiust kagus; pindala 0,2 km², kõrgus 1,7 m. Kruusasel ja kivisel saarel kasvab pms. võsa.

Hõreda mõis (sks *Hoerdel*). Mõisa rajas Sikeldist eraldatud maadele 1627 Berend von Taube, kelle pärijad pidasid seda Põhjasõjani. 1755—1819 kuulus mõis Staalidele. Kahekorruseline peahoone kerkis pms. Gideon von Staali ajal 19. saj. alguses. Pärast 1808. a-t lisati poolelioleva varaklassitsistliku hoone keskosale eenduv kolmekorruseline kuppelehitis ja otstele sammasportikusega tiivad. Madalal alumisel korrusel asusid majandusruumid, teine oli esinduskorrus, kus asuvad mõjukas ovaalsaal (kuppellagi oli kujundatud *secco*-maalingus kasseteeringuga, seina ülaääre friis kujutab antiikset triumfirongkäiku; maalingud on peaaegu hävinud) ja sellega külgnev salong. Maalingud signeeris 1811 Paridon Jacob Neus (tegutses 1797—1829 Tallinnas). Keila jõele paisutatud ringtiigiga park on vabakujuline. 1842—1919 pidasid mõisa Stackelbergid,

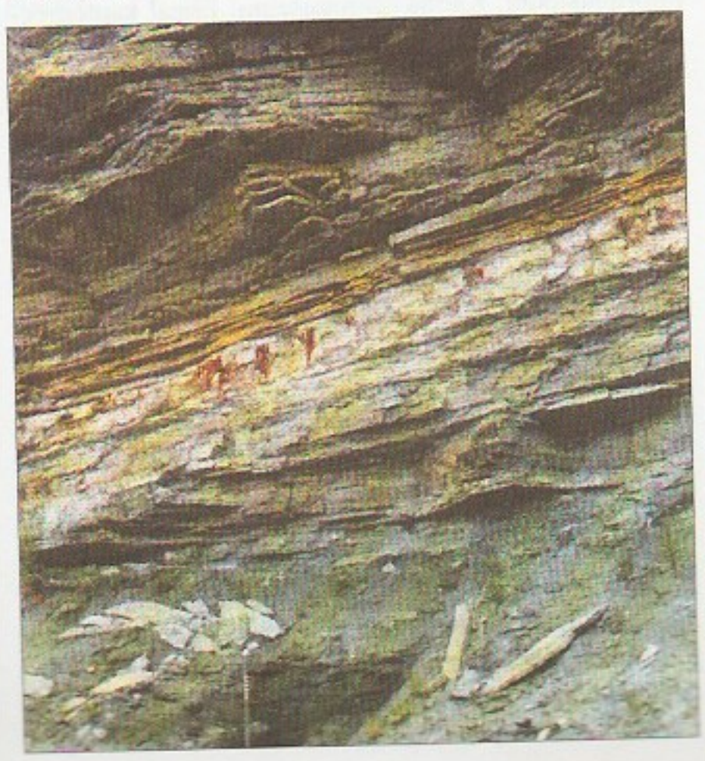

sellest ajast pärinevad arvukad maakivist kõrvalhooned. H. m-a juurde kuulus abimõis *Payel*. Aeti viina (pseudogooti viinavabrik (1881) on praegu varemeis), praagaga nuumati lihahärgi, põletati telliseid ja valmistati müügiks juustu. Nõuk. ajal oli mõisahoones kolhoosikeskus, 1990. a-tel on hoone hakanud jõudsasti lagunema. ▸

häbipost, kaak, puu- või kivitulp, mis püstitati karistusotstarbel kirikuesisele (nimet. ka kirikusambaks), turuväljakule vm. avalikku kohta. Eestis oli h-e 13.—19. saj. (esimene teade a-st 1241). H-i panemine ja seal peksmine põhjustas talurahva vastuhakke (nt. Hageris 1691).

häll, kätki, imiku kiigutatav magamisase. Põline eesti h. oli võbuh. Selle kereks oli korv, laudkast või võrule või raamile kinnitatud riie, mis rippus lakke kinnitatud puuvõbu küljes. Jalash. jõudis Eestisse keskajal. Jalash-i lõigetega kaunistatud või värvitud laudkere paiknes kahel kumera tallaga jalasel, mis olid kerega risti. 20. saj. II veerandil asendus h. lapsevankri ja voodiga. ▸

hävituspataljon, 1941. a. suvel NSV Liidus asut. sõjaväestatud formeering, mille ülesanne oli valvata sõjaliselt olulisi objekte ning võidelda vastase luure- ja diversiooniüksustega. H-d allusid NKVD-le, rindel ka väeosadele ja -koondistele. Kokku oli h-e 1755, liikmeid u. 300 000. Eestis hakati h-e moodustama 25. VI 1941; esialgu nimetati neid hävitussalkadeks ja -gruppideks. Neisse astus EKP liikmeid, komnoori jt. Nõuk. võimu pooldajaid. 1. juulil h-d kasarmeeriti, selleks ajaks oli neid Eestis 20: igas maakonnas, Narvas ja Tartus 1, Tallinnas 6. Staap asus Tallinnas; seda juhtis algul NKVD alampolkovnik Grigori Okojev, pärast tema langemist (19. juulil Audru läh.) kapten Mihhail Pasternak. Eestis oli h-i tegevus suunatud kohalikku elanikkonda vaos hoidma ja siinset vastupanuliikumist lämmatama. Sellega kaasnes rohkesti mõrvu, talude põletamisi, röövimisi jms. Suurim kohalik operatsioon oli 30. juulist 1. aug-ni toimunud Kautla lahing, milles Pasternaki juhtimisel osales 6 h-i ja üritati kätte saada „Erna" luuregruppi (✧soomepoisid). Juulis-aug-s formeeriti veel 7 h-i, kuid nende isikkoosseis kahanes pidevalt. Aug-s koondati enamik h-e Narva töölispolku ja eesti küttipolku, eraldi jäid vaid Hiiu- ja Saaremaa h. ning Tallinna miilitsapataljon. Tõenäoliselt käis h-st läbi kuni 8000 Eesti kodanikku.

B: *Sortside saladused*. I—XII kd. (I—III kd. *Sortside saladusi*). Trt., 1993—2001.

Häädemeeste, alevik ja samanim. valla keskus Pärnumaa lõunaosas Liivi lahe idarannikul; 869 el. (2000). Alevikus on keskkool (2002/03. õ.-a. 338 õpilast), muusikakool, huvikeskus, rmtk., kaks kirikut ja muuseum (säilitab valla ajaloo, kultuuri ja loodusteaduste alast informatsiooni; Kablis on muuseumi filiaal kaptenreeder Jakob Marksoni talumuuseum). H. Margareeta kirik valmis 1874, see ehitati 17. saj-st pärit Saarde khk-a abikiriku asemele. H. õigeusu Issanda Muutmise kirik ehitati 1872. Kummagi kiriku juures on kalmistu. H-l on mälestusmärk esimestele eestlaste kaugsõidupurjekatele. — 16. saj. keskelt on H. tuntud sadamakohana (*Guedenn mans becke*). 16. saj. II poolel rajasid Tiesenhausenid sinna ühe oma mõisadest (*Gudmannsbach*). — H. jõgi algab Nigula raba lääneservast ja suubub H-l Liivi lahte; pikkus 17 km, jõgikond 67,5 km².

Häädemeeste kihelkond hõlmas Pärnumaal nüüdse Häädemeeste v-a ala; moodustati 1862 piirkonnast, mis kuulus 17. saj. lõpus Tori, 18. saj. I poolel Pärnu, a-st 1752 Saarde ja 1776—1862 uuesti Tori khk-a. Ordu võimu ajal kuulus ala halduslikult Pärnu, osa võib-olla Viljandi komtuurkonda. 17. saj. keskpaigast oli H. k-s abikirik, praegune Häädemeeste kirik on ehit. 1874. 19. saj. kuulusid kihelkonna mõisad (H., Tahkuranna ja Orajõe; kaks esimest alates 17. saj. lõpust) riigile, teoorjuslikud koormised olid neis väiksemad kui naaberaladel. Mõisade (1870 Tahkuranna, 1907 Orajõe,

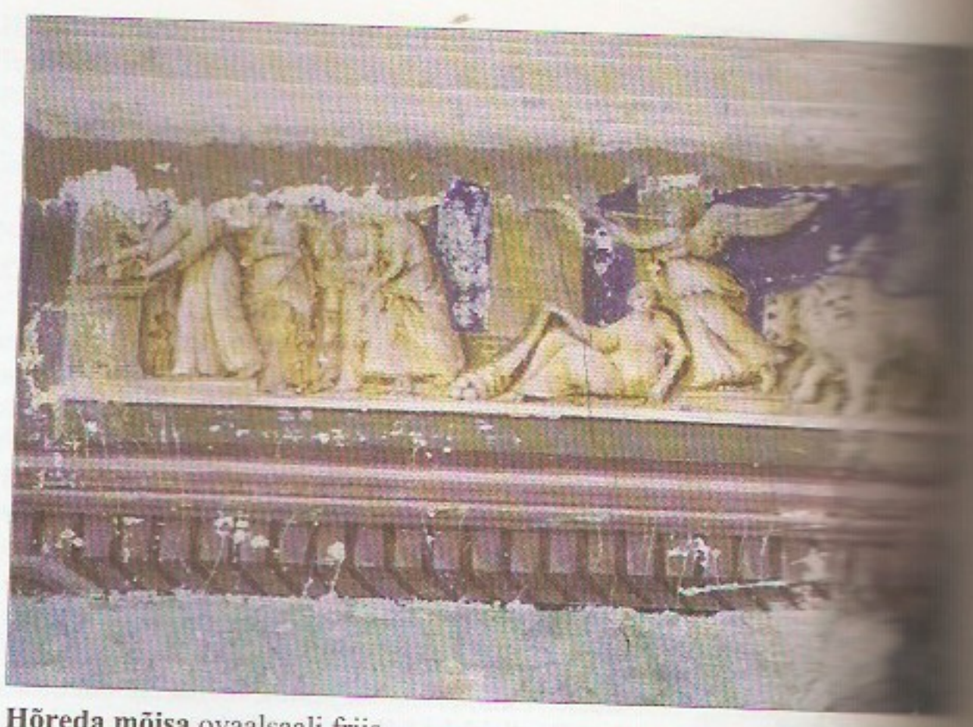

Hõreda mõisa ovaalsaali friis

1920. a. maareformiga Häädemeeste mõisa) tükeldamise tagajärjel tekkis palju väikekrunte. Talude päriseksostmine algas 1876, ostmise haripunkt oli 1891. 1846—48 siirdus üle 40 % rahvastikust õigeusku; 1872 valmisid Häädemeeste ja Tahkuranna õigeusu kirik. 19. saj. viimasel kolmandikul oli Häädemeeste Eesti peamisi purjelaevachituse ja meresõidu keskusi.

Häädemeeste vald asub Pärnumaa lõunaosas; 390,34 km², 3175 el. (2003). Keskus Häädemeeste alevikus. Piirneb lõunas Lätiga ja läänes Liivi lahega. Paikneb ✧Liivi lahe rannikumadalikul. Iseloomulikud on rannaniidud ning piki rannikut kulgevad luiteahelikud (kõrgeim koht Tõotusemägi, 40 m). Asustus on koondunud luiteahelike ja rannikuäärsete teede äärde. Valla siseosa on valdavalt metsane (66 % vallast hõlmavad metsad). Valla piiridesse jäävad ✧Kivikupitsa mäe KA,

Häll. Jalash

Vibuhäll

mõõteseadeldis

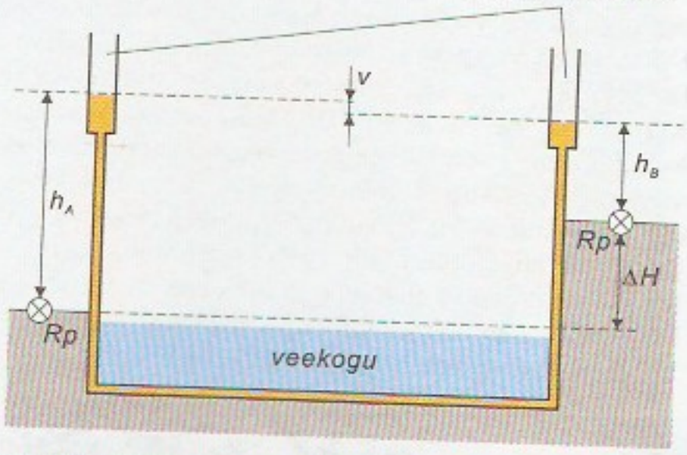

Hüdrostaatiline leerimine. Tamme ... konstrueerimisel ... lood. ΔH = ... reeperite ... vahe, *v* ...

Häädemeeste ... Optiroc AS ...

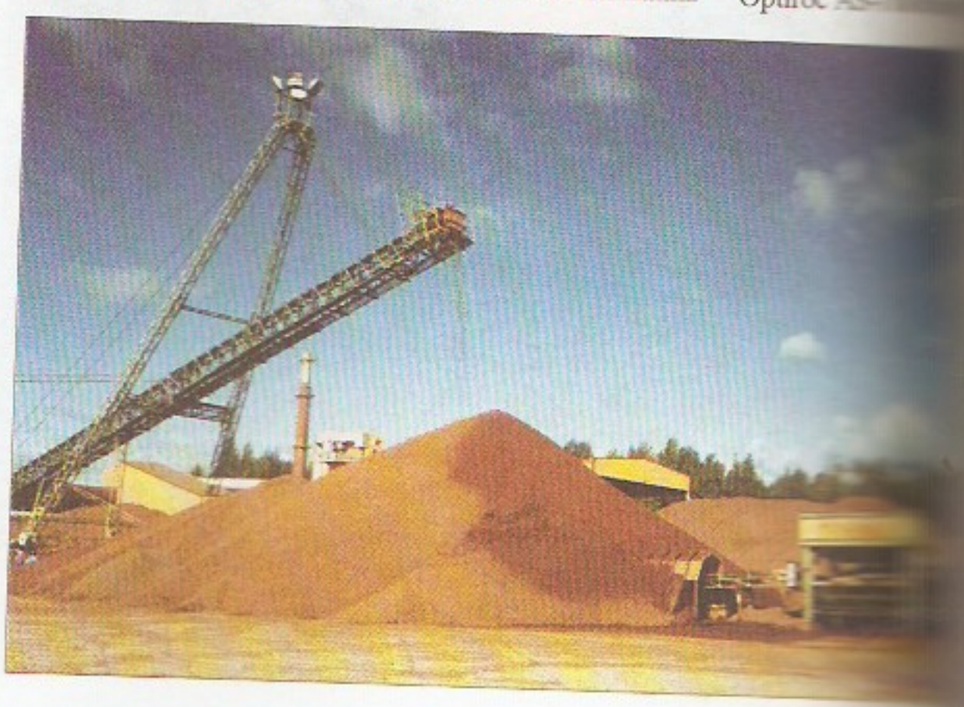

Häädemeeste valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Orajõe	45
Häädemeeste	869	Papisilla	59
Kalvi		Penu	96
Kemmetsa	142	Pulgoja	71
Ikla	175	Rannametsa	121
Jaagupi	84	Sooküla	60
Kabli	373	Soometsa	128
Kumalaküla	152	Treimani	282
Majaka	49	Urissaare	89
Massiaru	154	Uuemaa	33
Metsapoole	153	Võidu	97
Nepste	19		

✧Kabli KA, ✧Laiksaare männiku KA, ✧Metsapoole KA, ✧Nigula LKA (osaliselt) ja ✧Rannametsa-Soometsa LKA (osaliselt). H. v-s tegutsevad Häädemeeste Huvikeskus, Kabli seltsimaja ning Massiaru ja Treimani rahvamaja, Häädemeeste Keskkool, Kabli Lasteaed-Algkool, Massiaru Algkool ja Metsapoole Põhikool. A-st 1991 ilmub ajakiri „Häädemeeste Elu" (väljaandja Sulev Kasvandik). Peale Häädemeeste alevikus paiknevate kirikute on Urissaares ja Treimanis õigeusu kirik ning Treimanis luteri kirik. H. v-s on Tolkuse raba lõunaosa ning Nigula raba. Valda läbib Tallinna—Ikla (Riia) mnt. Valla suurimaid tööandjaid on Optiroc AS (liivakruusa tootmine). — Valla staatus a-ni 1950, ennistatud 6. XII 1990. ◂ 1

hüdrostaatiline nivelleerimine, kõrguskasvude määramine ehk loodimine ühendatud anumate põhimõttel töötava voolikloodiga. Meetodit rakendatakse pms. insenerigeodeesia valdkonnas suurrajatiste (nt. hüdroelektrijaamade paisude) deformatsiooni uurimisel (selleks on automaatne jälgimisseade) ja tööstusseadmete paigaldamisel, ka kõrgusvahede määramisel suurte veetõkete puhul. Tartu Astrofüüsika Observatooriumis Lembit Tamme juhtimisel konstrueeritud ainulaadset piiritusega täidetud voolikloodi (täpsus ±0,86 mm) kasutati 1967 Väikeses väinas ja 1968 Suures väinas kõrguse ülekandmisel ning 1969 NSV Liidu riikliku kõrgusvõrgu (mandri) korduvsidumisel Kroonlinna veemõõduposti nulliga. ◂

Hüvitusfond, Rahandusmin-i valitsemisalas olnud ja krediidiasutuse õigust omanud fond, mille eesmärk oli rahvakapitali obligatsioonide ja õigusvastaselt võõrandatud vara kompenseerimise väärtpaberite (erastamisväärtpaberite ehk EVP-de) omamisest tulenevate rahaliste nõuete rahuldamine. H. asutati 2. VI 1993, 1996 muudeti ta avalik-õiguslikuks juriidiliseks isikuks ja ta hakkas tegutsema oma seaduse alusel, mille põhjal fondi juhtis 7-liikmeline nõukogu, kellest 5 nimetas Riigikogu, ühe Eesti Panga president ja ühe rahandusminister. Igapäevast juhtimist teostas nõukogu valitud viieliikmelise juhatus. H-i obligatsioone ostis u. 20 000 füüsilist ja 100 juriidilist isikut (kokku 609 mln. kr. eest), mille tulemusena kaotati käibelt 1,9 mrd. EVP-krooni. Fond likvideeriti 2003, pärast seda, kui kõik H-i obligatsioonid olid lunastatud.

Ida-kivikärt (*Woodsia ilvensis*), rändrahnudel, kivisadudel ja paepragudes kasvav kuni 20 cm kõrgune väga haruldane sõnajalgtaim (LK I, PR 1.). Eestis on tema lauskmaalevila lõunapiir, Lääne- ja Harjumaal on teda leitud neljas kohas (viimastel kontrollimistel enam mitte). Taime võib ohustada kasvukoha hävitamine vm. põhjus.

idamurre kuulub põhjaeesti murderühma, seda on räägitud Peipsi järve läänerannikul. I-e arvatav algkuju oli läänemeresoome hõimukeel, millest kujunesid ka lüdimurre ja vadja k. I-e tuumala on Kodavere, i-t on nimetatud ka Kodavere murdeks. I-e alad on ka Iisaku edelaosa, Torma khk., Laiuse ja Palamuse idaosa, Maarja-Magdaleena khk., varem ka Äksi idaosa. I-e erijooni: rõhulisti ō-häälikut, nt. *kõhe* 'kohe' ja *õrav* 'orav', *st* > *sc*: *assu* 'astu' ja *mussa* 'musta', nõrgas astmes *d*: *meelega* 'meega' ja *padas* 'pajas', *v* sellistes sõnades nagu *uhoob* 'uhub' ja *õvv* 'õu'. I-s on eitusverbi minevikuvormid: *esin tule* 'ma ei tulnud', *esid tule* 'sa ei tulnud' jne. I-e tähtsaimad uurijad on olnud Lauri Kettunen, Valdek Pall ja Aili Univere.

V. Pall. *Idamurde sõnastik*. Tln., 1994; A. Univere. *Idamurde tekstid*. Tln., 1996.

Ida Tantsukool, Tartu esimene eraballetikool, asut. 1994, saanud nime Ida Urbeli järgi. Klassikalise tantsu, akrobaatika ja näitlejameisterlikkuse kõrval õpetatakse a-st 2000 ka moderntantsu tehnikaid. Kool teeb koostööd teiste tantsukoolide ja „Vanemuise" teatriga, annab etendusi ja kontserte ning osaleb tantsufestivalidel. Kooli juhataja on Tiit Lilleorg, pedagoogid-metoodikud Alla Lilleorg ja Tamara Kõrreveski.

Ida-Virumaa, Ida-Viru maakond, asub Kirde-Eestis, paikneb Soome lahe ja Peipsi järve vahelisel alal. Hõlmab ajaloolise Virumaa idaosa, praegune

Moodustamise aeg	26. III 1990
Pindala	3364 km²
Elanike arv	176 181 (2003)
Keskus	Jõhvi
Rahvastiku tihedus	52,4 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	88,0 %
Haldusüksused	7 linna, 16 valda (sh. 1 alevvald)
Asulad	7 linna, 1 alev, 207 küla, 14 alevikku

nimi pärineb 1. I 1990, kui tollane Kohtla-Järve raj. nimetati I-V-ks. A-st 1994 kuuluvad I-V-sse ka seni keskvalitsuse alluvuses olnud Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linn. ◂ ▾ 🗺

•*Loodus.* Suurem osa I-V-st paikneb ✧Viru lavamaal ja ✧Alutaguse madalikul. Soome lahe rannikut ääristab kogu maakonna ulatuses ✧Põhja-Eesti paekallas, mille suurim kõrgus on 56 m (Ontikal). Paekalda ja Soome lahe vahel paikneb kitsa ribana (laius Saka—Ontika—Toila joonel paarkümmend meetrit, Narva jõe alamjooksul kuni 6 km) ✧Soome lahe rannikumadalik. Selle lõunaserva liigestavad pms. jõgede suudmealal lavamaasse lõikunud klindilahed (Aseri, Ontika, Toila, Voka, Päite, Perjatsi ja Udria juures) ja jõeorud. Leidub

ka liivaranda (Merikülas, Narva-Jõesuus). Lavamaale on iseloomulikud leostunud ja leetjate muldadega põllustatud moreenitasandikud, olulised kõrgendikud on valdavalt rendsiinadega (rähkmuldadega) Jõhvi kõrgustik, Sinimäed ja Purtse Hiiemägi. Silmapaistvad tehispinnavormid on aherainemäed ja suured tuhaväljad. Esimesi on rohkesti Kohtla-Järve, Sompa, Kukruse, Jõhvi ja Ahtme ümbruses. Kiviõli läh. asuvad kaks terrikoonikut (kõrgus 115 ja 101 m) on Eesti suurima suhtelise kõrgusega pinnavormid. Maakonna ida- ja lõunaosa on madal ja tasane, sealsetel leet-glei- ja gleimuldadel laiuvad metsad ja sood, seda liigestavad Sildoja—Mäetaguse ja Iisaku—Illuka oosistik (Tärivere mägi 94 m), Kuremägi (92 m) ning Tudulinna ja Avinurme ümbruse moreenikuhjatised. Rohkem kui pool Alutagusest on soo, ala põhjaosas leidub laiaulatuslikke põlevkivi- ja kruusakarjääre ning freesturbavälju. Peipsi rannikut ääristab Lohusuust Vasknarvani ulatuv leede-liivmuldadega luitestik. I-V-l leidub rikkalikult põlevkivi, liiva ja turvast, on ka fosforiiti, sinisavi ja lubjakivi. Maakonnal on rohkesti veepiiri: põhjaosas Soome lahe randa u. 70 km, lõunas Peipsi randa üle 50 km ja idas Narva jõe (osaliselt ka Narva veehoidla) kaldajoont u. 48 km. Vooluveekogusid on 165, neist 15 suubub Peipsisse, 15 Soome lahte ja 11 Narva jõkke. Pikimad on Rannapungerja, Purtse, Avi- ja Tagajõgi, suurima jõgikonnaga Purtse, Rannapungerja, Must-, Avi- ja Tagajõgi. Järvi on 70 (kokku 5,9 km²), maastikuliselt on silmapaistvaim termokarstilise tekkega ✧Kurtna järvestik. I-V. on Eesti metsarikkaimaid piirkondi, eriti metsarohked on Alajõe, Tudulinna, Sonda, Illuka, Iisaku ja Lohusuu v. (metsasus 81,5—93,1 %). Kõige enam kasvab soo- ja palumetsa, ülekaalus on männi- enamusega puistud. 21 % maakonna metsadest kuulub hoiumetsade hulka. Ürgseim on Narva jõe ääres ✧Puhatu LKA-l asuv Poruni ürgmets (pärn, vaher, saar, tamm, kuusk ja mänd). 3

•*Majandus*. I-V. majandusele on omane tegevusvaldkondade mitmekesisus, suurte tootmiskeskuste rohkus (Narva, Kohtla-Järve, Kiviõli, Jõhvi, Sillamäe), põlevkivi kaevandamine ning põlevkivi töötlevate ja tarbivate ettevõtete olemasolu (energeetika, põlevkivikeemia). Suurte tootmiskeskuste tõttu on I-V. ülekaalukalt Eesti tähtsaim tööstuspiirkond. Ettevõtlus. Lisaks suurtele käitistele on I-V-l ka võrdlemisi palju äriregistrisse kantud ettevõtjaid (4737, maakondade seas 4. kohal). Õigusliku vormi järgi oli 1. I 2003 osaühinguid 2346 (49 % ettevõtjate üldarvust), füüsilisest isikust ettevõtjaid 1797 (38 %) ja aktsiaseltse 336 (7 %). Omavalitsuste käupa on ettevõtjate arv äärmiselt erinev: Narvas oli 2002. a. 1525 ettevõtjat, Kohtla-Nõmmel oli neid vaid 13. Palju ettevõtjaid on ka Kohtla-Järvel (886), Jõhvis (461), Sillamäel (276) ja Kiviõlis (110). Registreeritud ettevõtjate suure arvu poolest paistavad valdadest silma Tudulinna (108), Avinurme (101), Sonda (94) ja Toila (91). I-V-l on palju ka suurettevõtteid. Nende hulka kuuluvad Eesti ainus üle 3 mrd. kroonise aastakäibega hiigelettevõte AS Narva Elektrijaamad (3,012 mrd. kr.), AS Eesti Põlevkivi (1,6 mrd. kr.), Kreenholmi Valduse AS (1,239 mrd. kr.), Viru Keemia Grupp AS, AS Silmet ja AS Repo Vabrikud. I-V-l leidub Eesti peamist maavara põlevkivi, seda toodetakse keskm. 12 mln. t aastas. Kuni 20 % põlevkivitoodangust tarbitakse põlevkiviõli tootmiseks, ülejäänu läheb peaaegu täielikult maakonna elektrijaamade kütteks. Maakonnas töötab seitse põlevkivi ja põlevkivigaasi kasutavat elektrijaama, suurimad on Eesti Elektrijaam ja Balti Elektrijaam (mõlemad AS Narva Elektrijaamade koosseisus). I-V. on Eesti peamine elektrienergiaga varustaja. Maakond paistab silma ka paljude suurettevõtete toodangu väljaveo osatähtsuse poolest. AS Silmet veab peaaegu kogu oma toodangu (99 %) välja, ekspordi osatähtsus on suur ka Kreenholmi Valduse AS-i (80 %), AS Nitroferti (90 %) ja AS Repo Vabrikute (84 %) toodangus. Põllumajandus. I-V. põllum-t mõjutavad oluliselt suur metsa (üle 50 %), soo ja kaevandusaluse maa osatähtsus. Teravilja koristuspind (5685 ha) on kogu Eesti omaga võrreldes tühine (2 %). Ka kõigi teraviljakultuuride saagikus on Eesti keskmisest väiksem. Teistsugune pole olukord ka loomakasvatuses, kus lüpsilehmade arv (2500) moodustab riigi koguarvust 2,2 % ja sigade arv (4700) ainult 1,4 %, piimatoodang Eesti kogutoodangust 1,8 % ja munatoodang 3,6 % (2002). Põllum-loenduse (2001) andmeil on avamaaköögivilja müügiks kasvatavaid majapidamisi 68, neil on kokku 44 ha külvipinda, mis moodustab kogu riigi köögivilja külvipinnast (1225 ha) 3,2 %. Enim kasvatatakse kapsast (17 ha), porgandit (17 ha) ja söögipeeti (5 ha). Tähtsaimad aiandusmajandid (lille- ning istikukasvatus jms.) on OÜ Revino (Jõhvis) ja Tiiu-Malle Purge talu (Vokal). Metsandus ja jahindus. I-V-l on maakatastrisse kantud (31. XII 2002) kokku 159 402 ha metsamaad, mis moodustab Eesti metsamaast 9,8 %. Suurem osa (119 694 ha) sellest on riigimaa. 2002 langetati metsa kokku 641 830 m³, sellest 392 802 m³ (61 %) moodustas lageraie ja 203 292 m³ hooldusraie (31,7 %). Metsa istutati 1594,7 ha-le. Ulukiloenduse alusel (1. IV 2003) oli I-V-l kõige rohkem kopraid (1000), metskitsi (900), põtru (600), metssigu (550) ja karusid (132, Eesti koguarvust 24 %). Suurulukitest kütiti 2002. a. kõige rohkem põtru (97), metskitsi (73) ja metssigu (60) ning karusid lasti kolm. Peale nende lasti 166 kährikut, 155 rebast ja 123 kobrast. Kalandus. Kala püütakse Soome lahest, Soome lahte suubuvaist jõgedest (pms. jõesilmu), Peipsi järvest ja Narva veehoidlast. Traalipüügi (pms. räim ja kilu) põhisadamad on Toilas (lossitud kogusaak 340,7 t) ja Narva-Jõesuus (141,1 t). Rannapüügil saadi 2002. a. 560,3 t tinti (pms. Peipsi järvest), 340,9 t räime, 262,5 t koha, 108 t ahvenat ja 22,4 t jõesilmu. Veondus. Põhimnt-id on I-V-l 150 km. Suure osa neist moodustab maakonda

Ida-Virumaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Jõhvist (km)
Jõhvi l.	—	7,62	11 743	—	—
Kiviõli l.	—	11,75	7 146	—	31
Kohtla-Järve l.	—	41,77	46 765	—	10
Narva l.	—	84,54	67 752	—	48
Narva-Jõesuu l.	—	11,03	2 875	—	45
Püssi l.	—	2,1	1 855	—	27
Sillamäe l.	—	10,54	16 901	—	22
Alajõe v.	Alajõe k.	109,61	379	7	44
Aseri v.	Aseri al.	67,14	2 278	9	39
Avinurme v.	Avinurme al.	193,62	1 567	17	63
Iisaku v.	Iisaku al.	257,62	1 477	18	32
Illuka v.	Illuka k.	543,82	1 065	19	20
Jõhvi v.	Tammiku al.	116,45	1 745	11	—
Kohtla v.	Järve k.	101,56	1 497	17	9
Kohtla-Nõmme v.	Kohtla-Nõmme alev	4,64	1 115	—	17
Lohusuu v.	Lohusuu al.	103,28	840	10	58
Lüganuse v.	Lüganuse al.	104,57	1 211	13	28
Maidla v.	Savala k.	332,3	776	27	33
Mäetaguse v.	Mäetaguse al.	285,04	1 562	21	20
Sonda v.	Sonda al.	148,08	1 068	10	40
Toila v.	Toila al.	159,66	2 328	11	12
Tudulinna v.	Tudulinna al.	269,38	651	10	47
Vaivara v.	Perjatsi k.	397,97	1 585	20	8

Ida-Virumaa asulad (elanikke linnadel ja

Narva l.
Kohtla-Järve l.
Sillamäe l.
Jõhvi l.
Kiviõli l.
Narva-Jõesuu l.
Püssi l.
Kohtla-Nõmme a.
Aseri al.
Voka al.
Iisaku al.
Avinurme al.
Toila al.
Järve k.
Sonda al.
Mäetaguse al.
Olgina al.
Jõhvi k.
Lüganuse al.
Lohusuu al.
Tammiku al.
Kuremäe k.
Sinimäe al.
Purtse k.
Tudulinna al.

Ida-Virumaa järved (km²)

Narva veehoidla (Eesti osa)
Konsu
Uljaste
Kurtna Suurjärv
Ratva
Imatu
Tudu
Puhatu Suurjärv
Jaala
Suur-Kirjakjärv
Räätsma

Ida-Virumaa sood (km²)

Puhatu soostik
Muraka soostik
Sirtsi soo
Kõrgesoo rabamassiiv
Peeri (ka Kurtna)
Voorepere soo
Kuresoo
Lõpe soo

Ida-Virumaa ettevõtjate jaotus põhitegevusalati (1. I 2003)

Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	1685
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	742
Veondus, laondus ja side	511
Töötlev tööstus	484
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	447
Ehitus	321
Hotellid ja restoranid	169
Muud	378
Kokku	4737

Ida-Virumaa kaitsealad (ha, 2003)

Agusalu MKA	10 052
Järvevälja MKA	582
Kovtsimme MKA	379
Kurtna MKA	2 557
Langevoja joa KA	1,8
Muraka LKA	13 059
Mäetaguse tammiku KA	50
Narva jõe kanjoni MKA	14
Ontika MKA	1 212
Oru pargi MKA	75
Puudemurme LKA (Ida-Virumaa osa kaks lahustükki)	267
Puhatu LKA	12 320
Sirtsi LKA (Ida-Virumaa osa)	3 017
Soodla MKA	239
Udria KA	9
Uhaku kursi-KA	33
Ujaste KA	231
Vaivara MKA	79

läbiv Tallinna—Narva mnt. Oluline on linnatänavate kogupikkus (444 km, Eestis üldse 3060,4 km), mis eeslätt mitme suure linna tõttu ületab teiste maakondade oma märgatavalt ja jääb maha vaid Tallinnast. I-V. kohalike ja erateede kogupikkus on suhteliselt väike (1723,3 km). Eesti koormatuim (eriti kaubaveoga) on maakonda läbiva Tallinna—Peterburi rdt. lõik. Piiriosa veostest moodustavad Muuga sadama kaudu teisaldatavad kaubad. Suurte tööstuskeskuste tõttu on maakonna veoauto- ja bussiliiklus mahukas. Seepärast ületab I-V. veoautode (5750, Eesti veoautode koguarvust 7,2 %) ja busside arvu (708, 13,3 %) poolest kõiki muid Eesti maakondi. Seevastu vee- ja õhutransport on vähetähtsad. 1

•tiiruldus, *kultuur*, *sport*, *tervishoid*, *turism*. I-V-l oli 2003. a. 51 üldhariduskooli (34 gümnaasiumi ja keskkooli ning 17 põhikooli). Vene õppekeelega koole oli 30, eesti ja vene õppekeelega koole 8. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 23 664.

Tegutseb 2 õhtukeskkooli — Kohtla-Järve Õhtukeskkool ja Narva Õhtukool. Koolieelseid lasteasutusi on 61. Maakonnas on 6 kutseõppeasutust (Narva Kutseõppekeskus, Sillamäe Kutsekool, Jõhvi Ametikool, Kohtla-Järve Polütehnikum, Kohtla-Järve Kutsekool ja Kohtla-Järve Meditsiinikool). Tegutseb 13 muusika- ja kunstikooli ning 4 laste loomekeskust, suvel töötab 4 lastelaagrit. Tegutsevad TÜ Narva Kolledž ja TTÜ Virumaa Kolledž (Kohtla-Järvel) ning Sillamäe Majanduse ja Juhtimise Inst. Jõhvis on Kesk-Eesti Arenduskeskuse (KEA) filiaal ja Sotsiaalteaduste Eraülikooli Veritas koolitusühing „Tekkel" (mtü.). I-V-l on 27 kultuurimaja, 50 rmtk. (registreeritud lugejaid 63 257) ning 10 muuseumi (6 munitsipaal- ja 2 eramuuseumi, riiklik ✧Iisaku Muuseum ning SA Kohtla Kaevandus-park-muuseum). Rikkalik kunstikogu on Narva Kunstigaleriil ja Kohtla-Järve kunstigaleriil „Valge Saal".

Spordiehitisi on u. 280, sh. 86 spordisaali, 11 ujulat, 18 lasketiiru ja Toila minigolfiväljak. I-V-d läbivad Kotka (6 km), Kurtna (3 erineva pikkuse ja raskusastmega matkarada, kokku 19 km), Saka—Ontika (5,5—6 km), Selisoo (4—5 km), Vaivara (20—24 km) ja Toila—Martsa (6,5 km) matkarada. Maakonnas on asut. 163 spordiklubi, kus harrastatakse u. 70 spordiala.

Tegutseb 47 perearstikeskust ja 31 apteeki. Hambaraviteenust osutatakse 24 hambaravikabinetis. Maakonnas on 9 haiglat, mille koosseisu kuulub 12 kiirabibrigaadi. Raviasutustes töötab 467 arsti, 77 hambaarsti ja 1232 õendusala töötajat. Riiklikke hooldekodusid on 3 (Lüganuse v-s Aa k-s, Narva-Jõesuus ja Sillamäel), omavalitsuste hooldekodusid 5 ning erahooldekodusid 5. Töötab 5 eakate inimeste päevakeskust (Sillamäel, Kiviõlis, Kohtla-Järvel, Avinurme ja Maidla v-s). Laste hoolekandeasutusi on 7, neist 2 riiklikud (Narva ja Narva-Jõesuu lastekodu), 4 munitsipaalasutused (Silla-

mäe, Kohtla-Järve, Kohtla-Nõmme ja Voka lastekodu) ning 1 eraõiguslik asutus (Kohtla-Järvel Tamara Luigase Puudega Laste Halastuskodu). Sotsiaaltöötajaid on 120. I-V-l on riikliku kaitse all 1482 kultuurimälestist — 26 ajaloomälestist (sh. Lüganuse kirikuaed, II maailmasõja Sinimägede lahingu koht, Põhjasõjas 1704. a. langenud Vene sõjaväelaste mälestussammas), 250 arheoloogiamälestist (sh. Lüganuse v-s linnused Tarakallas, Taramägi ja Alulinn ning Narva Joaorus kindlustatud asula ja kiviaja asulakoht), 231 arhitektuurimälestist (sh. Narva Hermanni linnus, Narva linnakindlustused, Narva raekoda, Kalvi, Illuka, Järve, Maidla ja Mäetaguse mõis, Purtse kindluselamu, Jõhvi, Lüganuse, Narva õigeusu, Narva Aleksandri ja Lohusuu kirik) ning 975 kunstimälestist (asuvad pms. õigeusu kirikutes).

Atesteeritud majutuskohti on 35 (7 hotelli, 7 hostelit, 13 külalistemaja, 1 motell ja 3 puhkemaja, Peipsi järve ääres 3 puhkeküla ja Kohtla-Järvel 1 kodumajutus). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid 12 500—13 000 in.

•*Ajalugu.* ✧Virumaa.

B: *Ida-Virumaa rahvakultuurist.* [Koost. I. Rüütel.] Tln., 1992; *Ida-Viru maakond: aastaraamat.* Jõhvi, 1995— ; *Virumaa: koguteos.* [Koost. K. Saaber.] Rakvere, 1996; *Eestlased Ida-Virumaal: sotsioloogiliste uurimuste materjalid.* Tln., 1997; H. Voore. *Pilte Ida-Virumaa minevikust.* Voka, 1999, ²2000.

„Idee", kultuuriühing, mis asutati nov. 1938 Tallinnas karskusseltsi „Idee" (asut. 1921) ümberkorraldamisel. „I-l" oli kolm osakonda Tallinnas ja üks Viljandis, liikmeid 250—300. Juhatuse esimees oli Aleksander Aben, asetäitja Neeme Ruus. Levitas tööliste ja haritlaste seas kommunistlikke ideid. Suleti sisekaitseülema otsusega 20. III 1940. Mitu „I." liiget osales aktiivselt 1940. a. juunipöördes ja Eesti ühendamises NSV Liiduga.

Ihamaru ürgmetsa kaitseala asub Kõlleste ja Põlva v-s; 154 ha. Asut. 1981 põlismetsa kaitseks. Scalsetes segapuistutes võib kasvada korraga üle nelja puuliigi. Kaitseala läbib tugevasti looklev Ahja jõgi, mille kaldavööndis on liigirikas allikasoo.

Ihasalu laht asub Eesti põhjarannikul Ihasalu ja Viimsi ps-e ning Prangli ja Aksi saare vahel; süg. kuni 85 m. I. lahe edelasoppi nimet. Muuga ehk Randvere laheks, madalat kagusoppi, kuhu suubub Jägala jõgi, Jõesuu laheks (I. l. kitsamas mõttes). Muuga lahe ääres asub Muuga sadam.

ihunuhtlus, kehavigastust või valu tekitav karistus. Valu tekitav ehk peksukaristus on karistamine vitsa-, kepi-, piitsa-, malaka- või nuudihoopidega (Eestis esmamainimine 1241). Eestis tekkis see tavast määrata isanda käsu täitmata jätmise eest vitsanuhtlus (kodukariõigus), raskeim vorm oli kadalipp. I. kui kriminaalkaristus kaotati 1863, vallakohtuil säilis õigus määrata peksukaristus maatameestele 1903. a-ni. 1905—06 rakendasid karistussalgad i-t seadusliku aluseta.

Iide, küla ja vallakeskus Torgu v-s Sõrve ps-l Jämaja—Mäebe mnt. ääres, enam tuntud Torgu k-na; 62 el. (2000). Külas on Torgu Põhikool (1863 asut. õigeusu kihelkonnakooli ja 20. saj. algusest tegutsenud I. külakooli järglane (2002/03. õ.-a. 61 õpilast), Torgu rmtk., Torgu postipunkt ja kalmistu, õigeusu Apostel Johannese kirik ehitati 1873, praegu varemeis; kogudus tegutses a-ni 1944. — Torgu mõis (*Torkenhof*) oli juba 14. saj. oluline halduskeskus (1390 *Amt Tork*), vakuse kohta on teateid a-st 1617 (*Vacca Tork*).

Iidla, Idla, asum Ahtme põhjaosas Ahtme mnt. ja Estonia pst. vahel. Valdavalt paneelelamuhoonestus, on ka 9-korruselisi tellismaju. Elurajooni kavandas arh. Ines Jaagus, ehitati pms. 1975—85.

Iisaku, alevik ja samanim. valla keskus, asub 32 km Jõhvist lõunas Tartu mnt. läh. Avinurme tee lahkmel; 949 el. (2000). I-s on metsamajandus- (Alutaguse ja I. metskonna keskus) ning metsatöötlemisettevõtteid,

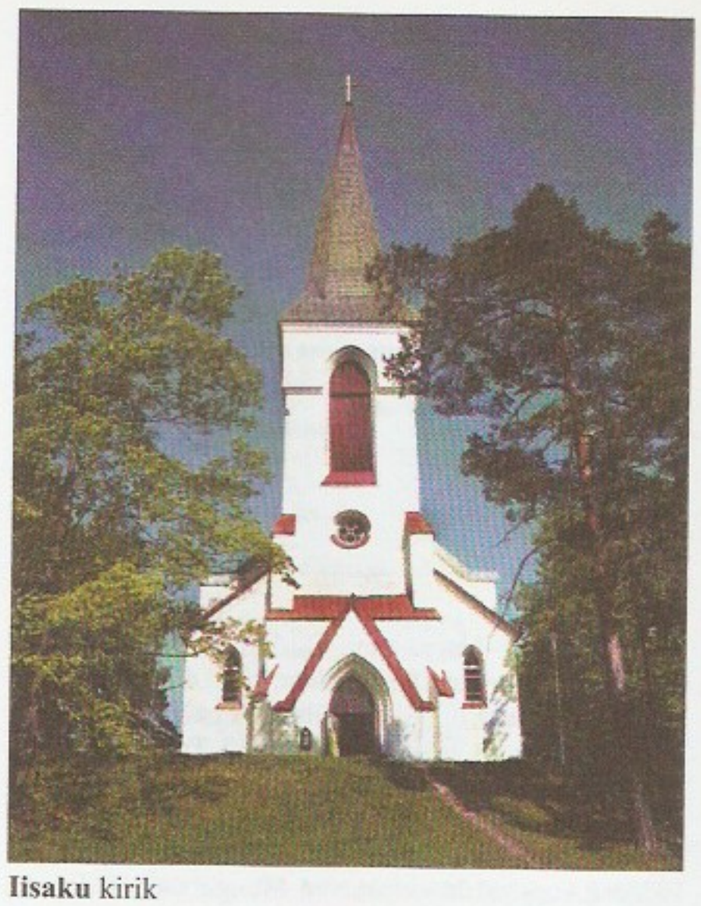

Iisaku kirik

gümnaasium (2002/03. õ.-a. 232 õpilast, keskkool a-st 1968), kunstidekool, ✧I. Muuseum, rahvamaja, rmtk. ja EELK Viru Praostkonna keskus. Tegutseb EELK I. kogudus, neogooti stiilis kirik valmis 1894. Varemalt oli samas kohas puitkirik. Kalmistu. — I-t on esimest korda mainitud 1426 (*Isacke*). 1817 eraldus Kiikla mõisast I. mõis (*Isaak*). Pärast mõisade jaotamist rajati I. mõisa maale Kasevälja k., end. mõisasüda liideti 1977 I. alevikuga. ▲

Iisaku kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Iisaku ja Tudulinna v-a ning suurema osa Alajõe ja Illuka v-st. Muinasajal kuulus ala Alutaguse ja Lemmu khk-a ning oli 11. saj-ni hõredasti asustatud. 11.—12. saj. tuli sinna idast vadjalasi, nende iseloomulikud muistised on laibamatustega kääbaskalmed (Jõuga, Lähtepea). Asustuse tihenemine jätkus 13.—16. saj.; sel ajal elas Iisaku alal ka venelasi, nende hulk suurenes alates Vene-Liivimaa sõja ajast (saabus mitmel põhjusel põgenenuid). Rootsi võimu ajal siirdus osa venelasi luteri usku. 13. saj-st a-ni 1654 kuulus ala Jõhvi khk-a. Omaette kihelkond oli Iisaku 1654—1744 ja a-st 1867. 1744—1867 kuulus piirkond Jõhvi ja Viru-Jaagupi khk-a. Iisaku kivikirik valmis 1846, põles 1893 ja taastati 1894. 19. saj. II poolel, hoolimata tsaarivõimu venestuspüüdeist (✧Kuremäe), vene päritolu rahvastik (nn. poluvernikud) eestistus, nii et vene k. jäi valdavaks ainult Peipsiäärseis kalurikülades.

Iisaku Muuseum on asut. 1975 koolimuuseumina, asub 1914 ehit. ministeeriumikooli hoones, a-st 1998 on Ida-Viru maakonnamuuseum. Muuseumi asutasid õpetajad Helmi ja Daniel Vardja, neid abistasid koolilapsed. 1. I 2003 oli I. M-i kogudes 24 736 säilikut, millest on eksponeeritud 1407. Muuseumil on ligi 300 väärtuslikku kodu-uurimust kogu maakonna kohta. Eraldi ruumides on 7 eriteemalist väljapanekut: maakonna ajalugu, rehielamu, meistrid, vana koolituba, tuletõrje, Alutaguse loodus ja õpetaja korter. Kaminasaalis korraldatakse kultuuriüritusi (kontserte, luuleõhtuid, seltside koosviibimisi) ning lastele õppetunde. Näituste saalis on aastas 8—10 näitust (sh. 3—4 muuseumi kogude põhjal). Traditsioonilised on iga-kevadised kodu-uurijate konverentsid. 1999. a. märtsist üllitab I. M. koostöös Iisaku Muusika ja Kirjanduse Seltsi ning EELK Iisaku kogudusega kord kvartalis ilmuvat ajalehte „Meie Keskel", mis kajastab Iisaku kultuurisündmusi. ▸ 1

Iisaku vald asub Jõhvimaa lõunaosas; 257,62 km²,

Iisaku vald … asulati (2000)

Alevik
Iisaku
Küla
Alliku
Imatu
Jõuga
Kasevälja
Kauksi
Koldamäe
Kuru
Lipniku
Lõpe
Pootsiku
Sõrumäe
Sälliku
Taga-Roostoja
Tammetaguse
Tärivere
Vaikla
Varesmetsa

Iisaku vald … vapp ja lipp

Iisaku … direktorid

1975—80 …
1991—94 …
1994—97 …
1997 …
1998 …
1998— …

IISAKU MUUSEUM

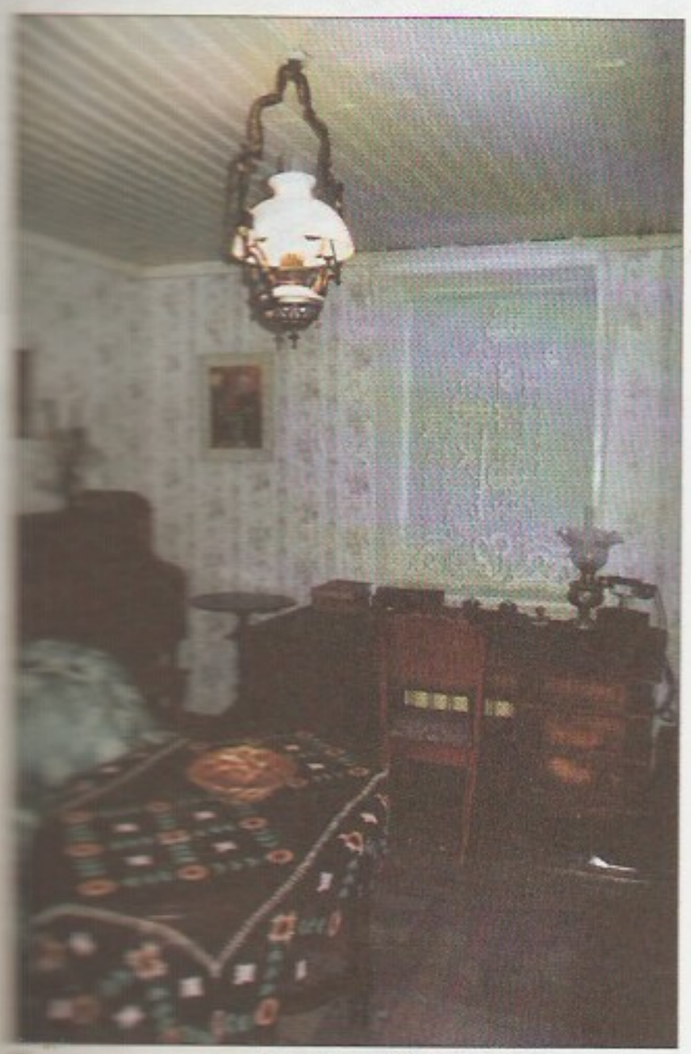

Tõnnja kunsteri elutuba Iisaku Muuseumis

Illuka valla elanike arv külade kaupa (2000)

Agusalu	19	Kuningaküla	31
Edivere	26	Kuremäe	382
Illuka	71	Kurtna	206
Jaema	61	Ohakvere	22
Kaatermu	—	Ongassaare	16
Kaidma	30	Permisküla	21
Kamarna	4	Puhatu	23
Karoli	15	Rausvere	42
Kivinõmme	10	Vasavere	98
Konsu	30		

1477 el. (2003). Keskus Iisaku alevikus. Paikneb ✧Alutaguse madaliku lõunaosas, Kauksi ja Kuru k. kohal ulatub Peipsi põhjarannikule. Pinnamoe muudavad vahelduvaks Iisaku-Illuka oosistiku edelapoolmik (kõrgeim koht ✧Tärivere mägi) ning Kullamäe, Pootsiku ja Varesmetsa lava. Valda läbivad keskjooksul Alajõgi ja Rannapungerja jõgi. Suurim järv on Imatu järv (27,8 ha), puhkemaj. tähtsus on ✧Jõuga järvestikul. Valla piires asuvad osa ✧Muraka LKA-st ning ✧Agusalu ja ✧Kivinõmme MKA. Riigimetsamaad majandavad Iisaku ja Alutaguse metskond. Majandus-, haridus- ja kultuurielu on koondunud Iisaku alevikku, puhkealana ja suvituskohana on tähtsaim Kauksi rand. Valda läbib Jõhvi—Tartu mnt. Suurimad tööandjad on puidutöötlemisettevõtted ja avalik sektor. — Varasem I. v. (1939—40 Tärivere) kuulus Virumaasse ja 1949—50 Jõhvimaasse. Rajoonide moodustamisel (1950) arvati tollased Iisaku, Jõuga, Katase ja Vaikla kn. Jõhvi raj-i piiresse. Iisaku kn. sai omavalitsusliku valla staatuse 26. IX 1991. ◂1

Ikla, küla Häädemeeste v-s Liivi lahe rannikul, Läti piiril; 175 el. (2000). Seal asub kohalik piiripunkt. I. rahvusv. piiri- ja tollipunkt asub külast idas. Küla läh. leidub ravimuda ja mineraalvett. — I. kohta on teateid a-st 1624, nimi tuleneb arvat. Uexküllide perekonnanimest. Moodustas hiljem Ainaži (Heinaste) osa. Eraldi asulaks sai pärast Eesti ja Läti piiri kindlaksmääramist 1920. a-il. 1925—75 ühendas I-t Riisseljaga kitsarööpmeline rdt. (49 km).

Illuka, küla ja samanim. valla keskus, paikneb 19 km Jõhvist kagus Vasknarva tee ääres Jõuga ja Pagari tee lahkmel; 71 el. (2000). Koosneb end. mõisasüdamest (põhjas) ja 1977 I-ga liidetud Raudi k-st. Mõisa 1888 valminud eklektilises stiilis peahoones töötab a-st 1921 kool, nüüd I. Põhikool (2002/03. õ.-a. 88 õpilast). Raudil on vallamaja (ehit. 1910) ning I. kirik (ehit. 1927—30) ja kalmistu. Kirikust kirdes asuv Raudi kalmistu on pms. jõhvilaste ja kohtlajärvelaste matmiskoht. — I-t on esimest korda mainitud 1424 (*Somovere* 'Soomevere'). I. mõis (*Illuck*) rajati Jõhvi mõisa maale 1657. ◂

Illuka vald asub Ida-Virumaa kesk- ja kaguosas; 543,82 km², 1065 el. (2003). Keskus Illuka k-s. I. v. on pindalalt Eesti 2., kuid väikseima asustustihedusega (2 el./km²) vald. Ulatub Ahtme lähistelt Narva jõe ülem- ja keskjooksuni, mis 27 km ulatuses on nii valla kui ka riigi piiriks (Permisküla jmt. jõesaart jäävad Eesti poolele). Suurema osa vallast hõlmab ✧Alutaguse madalik, ainult kirdeserv ulatub ✧Viru lavamaale. Alutagusel ilmestab pinnamoodi mandrijää servamoodustiste kompleks (Iisaku-Illuka oosistiku kirdepool, Kivinõmme ja Kurtna mõhnastik, ✧Kuremägi). Rohkesti on soid (enamik neist ✧Puhatu LKA ning ✧Agusalu MKA ja ✧Kivinõmme MKA piires, valda ulatub ka ✧Puhatu turbamaardla Oru turbavälja lõunaosa) ja järvi (✧Konsu järv, ✧Kurtna järvestik, Kõnnu järved). Loodushoiu ja keskkonnakaitse seisukohast on oluline ✧Kurtna MKA. Riigimetsamaad majandavad Ahtme ja Alutaguse metskond. Maavaradest leidub põlevkivi (Estonia kaevandus), ehitusliiva (Pannjärve karjäär) ja turvast. Valda läbib Jõhvi—Vasknarva mnt. I. v-s asuvad ✧Pühtitsa klooster, Punamäe piirivalvekordon ja I. Põhikool, Kuningaküla on vanade relvade muuseum ja Kuremäel rmtk. Valla elanikest 53 %

(2000) on eestlased. Varasem I. v. kuulus Virumaasse ja 1949—50 Jõhvimaasse. Rajoonide moodustamisel (1950) arvati tollased Illuka ja Kuremäe kn. Jõhvi raj-i piiresse. Illuka kn. sai omavalitsusliku valla staatuse 13. II 1992.
B: E. Valter. *Illuka radadel*. Kohtla-Järve, 1998. ▲ 1

„Ilmamaa", kirjastus ja usaldusühing, asut. 1993 Tartus. Üllitab eeskätt filosoofilist ja kultuuriloolist kirjandust (nt. „Eesti mõtteloo" raamatusari, mis ilmub samanim. sihtkapitali toetusel), luuleraamatuid ja teoseid kunstiteaduse, majanduse, poliitika, ajaloo jmt. alalt ning osaleb „Avatud Eesti raamatu" sarja väljaandmisel. ▸

Ilmandu koobas, Põhja-Eesti pankranniku pikim (35 m) põhjavee uuristatud kitsas koobas, paikneb Tallinnast 14 km lääneloodes. Tekkinud arvat. põhjavee lahustava ja mehaanilise toime koosmõjul. Koopa suudmepoolne osa paikneb pudedas glaukoniitliivakivis, laes on vastupidavad lubjakivid, mille karstunud lõhesid pidi pääseb sademevesi glaukoniidikihini. Koopa suudmeosa on olnud kuni 4 m lai, kuid varingute tõttu laius pidevalt muutub. Koobas on madal (0,7—1 m) ja varinguohtlik (liikuda saab roomates, seetõttu on seda vähe uuritud).

„Ilmarine", 1. Narva Eesti Selts „I.", 1874—1940 tegutsenud vanim Narva laulu- ja mänguselts. „I." korraldas Narvas 1892 kohaliku laulupeo ja 1912 koos Peterburi Eesti Hariduse Seltsiga Venemaa eesti asunduste laulupeo. Seltsi näitering ühines 1925 lühikeseks ajaks ✧„Võitleja" seltsi näiteringiga, moodustades Narva Ühisteatri. 1928 asutati ✧Narva Teater ja „I-se" näitetrupp lagunes. — **2.** 1989 asut. Narva venekeelne harrastusteater. Kunstiline juht on Juri Mihhaljov. Mängitakse põhil. lastele, aga tehakse ka täiskasvanutele mõeldud lavastusi. Teater teeb koostööd ✧Eesti Riikliku Vene Draamateatriga, käib esinemas Venemaal, Lätis jm.

„Ilmatar", 1887 Suure-Jaanis asut. laulu- ja mänguselts. „I-i" loomisest ja tegevusest on osa võtnud kõik Suure-Jaani tähtsaimad kultuuritegelased eesotsas Joosep Kapiga, kes asutas 1862 meeskoori ja 1871 pasunakoori (1890 asutati seltsi juurde segakoor). Pärast J. Kapi surma (1894) „I-i" tegevus soikus, see elustus taas 1902, kui seltsi esimeheks sai Hans Kapp. 1903 peeti Suure-Jaanis kontsert, kus esinesid Artur Kapp, Mart Saar ja Juhan Aavik. 1917 muudeti „I." haridusseltsiks. VIII üldlaulupeole (1923) sõitis Suure-Jaanist kolm laulukoori ja pasunakoor, kokku 135 lauljat ja mängijat. 1928 õnnistati oma lipp, 1933 tähistati J. Kapi 100. sünniaastapäeva. „I-i" koor on tegutsenud tõusude ja mõõnadega tänini.

Ilmatsalu, alevik ja Tähtvere v-a keskus, asub 11 km Tartust läänes I. jõe alamjooksul; 516 el. (2000). I-s on põhikool (2002/03. õ.-a. 171 õpilast) ja rmtk. 1879—1961 töötas I-s tellisetehas (Lõuna-Eesti vanim). I. tiikidel töötab kalakasvandus (I. Kala OÜ). I. lähedalt pärinevad Juhan Sütiste ja Jakob Kukk, Kurvitsa talus elas 1868—86 Karl Eduard Sööt. — I. mõisa (*Ilmasaar*, hiljem *Ilmazahl*) on esimest korda mainitud 1542 (*Ilmesar*) kui Tartu toomhärrade valdust.

Ilmatsalu jõgi, ✧Emajõgi.

„Ilo", kirjandus- ja kunstiajakiri, mis ilmus Friedebert Tuglase toimetamisel ja „Odamehe" kirjastamisel Tartus 1919—21 (12 nr-t). Avaldas algupärast luulet (sh. Marie Under, Gustav Suits, Johannes Barbarus, August Alle, Rudolf Reiman) ja proosat (F. Tuglas, August Gailit, Albert Kivikas), Lääne kirjanduse tõlkeid (Joris Karl Huysmans, Walt Whitman, Rainer Maria Rilke, André Gide), kirjandust, kujutavat kunsti, teatrit, muusikat jms. käsitlevaid artikleid, teateid välismaa kunstielust (Johannes Semper, Hanno Kompus) ning kunstiteoste reproduktsioone (August Roosileht, Ado Vabbe, Jaan Vahtra, Voldemar Kangro-Pool). ▸

„Ilo", AS Kirjastus Ilo, kirjastus; asut. 1990 as-i „Ilo" koosseisus, 1999 iseseisvus. Üllitab teatmekirjandust, teabe-, õppe- ja tarbetrükiseid ning osutab msg. kirjastusteenuseid. Peatoim. a-st 2003 Raul Kilgas.

„Ilukirjandus ja Kunst", riiklik kirjastus 1940—49. Kuulus Eesti Riiklikku Kirjastuskeskusesse. Asus 1940—41 Tartus ja a-st 1944 Tallinnas. Andis välja 731 raamatut, kogutrükiarv üle 5 mln. Ühendati 1949 koos teiste kirjastustega Eesti Riiklikuks Kirjastuseks (✧„Eesti Raamat").

Ilumetsa kuusiku kaitseala, ka Sügavhaua kuusiku kaitseala, asub Orava v-s; 3 ha. Asut. 1981 põlismetsa kaitseks. Kaitseala puistu puidutagavara on u. 600 tm/ha ja vanus 125 aastat, kuuskede kõrgus 33—41 m. Peale kuuskede kasvab seal mände ja kaski.

Ilumetsa meteoriidikraatrid, u. 6600 aastat tagasi langenud meteoriidi tekitatud kraatrite rühm, asuvad Kagu-Eestis, 6 km Veriora rdtj-st kagus. Võimalike meteoriidikraatritena on uuritud 5 lohkvormi, millest kaks — Põrguhaud (∅ 75—80 m) ja Sügavhaud (∅ 50 m) — on vaieldamatult meteoriitse tekkega. I. m-d avastas 1938 Rudolf Hallik, neid on põhjalikult uurinud Ago Aaloe 1960—63. Põrguhaua ümber on tehtud raietöid, kraater on vaatluseks avatud ja kohaldatud turistide jaoks, Sügavhauda säilitatakse looduslikul kujul. Mõlemad kraatrid on üksikobjektina LK all. Põrguhaua lähistel on meteoriitikapaviljon. ▾

Ilumetsa ürgmetsa kaitseala, ka Rebasmäe allika kaitseala, asub Orava v-s; 1 ha. Asut. 1981 Rebasmäe oja orus paikneva loodusmetsa ja Põlvamaa suurima, Rebasmäe allika kaitseks. Oru veerud on järsud (20°) ja sügavus kuni 15 m, oru põhjas on lodumets ning nõlvadel kasvavad üle 30 m kõrgused 160-aastased männid. Leidub ka omapäraseid kuuse leinavorme.

„Ilo". Kaas

Imavere vall
külade kaup

Eistvere
Imavere
Jalametsa
Järavere
Kiigevere
Käsukonna
Laimetsa
Puiatu
Pällastvere
Taadikvere
Tammeküla
Võrevere

Ilumetsa meteoriidikraatrid. Põrguhaud

Ingliste mõisa härrastemaja

Ilumäe, küla Vihula v-s Põhja-Eesti pangal ✧Lahemaa RP-s, 12 km Viitnast loodes; 32 el. (2000). Huviväärsusi: muistendeist tuntud Hiieniinepuu (LK), hilisklassitsistlikus laadis I. kabel (Kadrina abikirik, 1843, arh. Johann Schellbach), mille akendel on koopiad talupoegade vitraažvappidest (a-st 1729), ning kabeli eel, kuhu on maetud Pahlenid. — 1286 on mainitud seal Tallinna Mihkli kloostrile kuulunud küla (*Venedoverre*). I. nime on esimest korda mainitud 1538 (*Illomecki by*). 1730. a-te algul püstitati I-le väike puitkabel, mille sisustust on säilinud uues kabelis.
Lit: A. Hein. *Palmse*. Tln., 1996.

Imavere, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Tartu mnt-lt Viljandisse suunduva mnt. ääres; 494 el. (2000). Asulas on põhikool (asut. 1827 ühisõpetusena, 2002/03. õ.-a. 143 õpilast), rmtk., huvi- ja päevakeskus, postkontor ning end. ühismeierei hoones (ehit. 1910) Eesti Piimandusmuuseum. I-s tähtsam saeveski (Eesti suurimaid; 2002. a. 300 000 tm), on puidutöötlemis-, veondus- ja põllum-ettevõtteid. — I-t on mainitud 1454 (*Immover*), I. mõis enaldus Looprest 1748. 1907 asutati I-s Eesti esimesi piimaühinguid.

Imavere vald asub Järvamaa lõunaosas; 139,59 km², 1038 el. (2003). Keskus Imavere k-s. Paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaal. Imavere ja Käsukonna k. ümbrus on piilustatud, valla äärealadel on ülekaalus sood (Ilpa, Julumetsa ja Porisaare). Põhjaosas algab Jalametsa k. lähedalt Navesti jõgi. Valda läbivad Tallinna—Tartu mnt. ning sellelt (nn. Paia ristilt) Viljandisse harjnev tee. Imaveres on põhikool (paikneb Imavere mõisa härrastemajas), piimandusmuuseum (asut. 1976, külastajaile avati 2001) ja rmtk., Käsukonnas rmtk. Valla põhjaosas asusid enne II maailmasõda Kikevere õigeusu kirik ja Risti luteri kirik, 1941 põletasid taganevad punaarmeelased ja Läti hävituspataljon need mõlemad (Kikevere kiriku asukohas on mälestusmärk). Valla suurim tööandja on Imavere

saeveski. Vald Viljandimaal a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂1

IME, Isemajandav Eesti, rahvaliikumine, mis sai 1987 alguse nelja mehe (Tiit Made, Siim Kallas, Mikk Titma, Edgar Savisaar) ettepanekust ja mille eesmärk oli NSV Liidu koosseisus Eestile suurema maj. iseseisvuse taotlemine. IME idee kasvas kiiresti üle territoriaalse isemajandamise ning hiljem täieliku riikliku iseseisvuse ideeks. Algul oli liikumise avalik peaeesmärk laiendada ainult ettevõtete suhtes rakendatud isemajandamise põhimõtet kogu vabariigile, kuid tegelikult taotleti turumajandusele üleminekut ja Eesti maj. iseseisvust, s. t. sõltumatust NSV Liidu keskvõimust. IME liikumine, mille pol. eesmärk oli algselt varjatud, muutus otseselt pol. rahvaliikumiseks, kui Rahvarinde I kongressil sai sellest Rahvarinde majandusprogramm.

Imsi järve kaitseala asub Kehtna v-s; 2,5 ha. Asut. 1964 Imsi raba äärse maalilise järve kaitseks. Järv on kinnikasvav, selle kirdekallas on liivane, teised kaldad pehmed ja kohati on õõtsikuid. Imsi järv on Lelle piirkonna hinnatud supluskoht.

Ingliste mõis (sks *Haehl*) asub Raplamaal Kehtna v-s. Esimesi teateid a-st 1526 (*Gut Leppick*), mil see kuulus Anrepitele. Eestikeelse nime on mõis saanud Engdesite järgi (omanikud 18. saj. alguses). 1724 ostis I. m-a Friedrich von Staal, kelle järglased pidasid seda 1919. a-ni. Osa härrastemaja müüre pärineb keskajast, ühekorruseline, mansardkatusega ja Eestis ainulaadse barokse tornikiivriga hoone valmis 18. saj. III veerandil, 1796 ehitati läänetiiba suur saal. Samal ajal hakati laiendama parki. 19. saj. lõpus ehitati pargifassaadile neogooti astmikviil ja kiviterrass. Tisleritöö (uksed, trepivõre, seinapaneelid; arvat. Juuru tislermeister J. C. Schönrock) pärineb 1770.—80. a-test. Jaan. 1906 I. m. põletati (taastati endisel kujul), 1984 põles uuesti, 1987 alustati taastamistöid. ◂

Inju mõis (sks *Innis*) asub Lääne-Virumaal Vinni v-s. Esmamaining 1479. 1520 omandasid selle Kawerid, 1550—1679 kuulus Paykullidele, 1877—1919 Krausedele. 1848 eraldati sellest Inju-Aru poolmõis. Praegune härrastemaja valmis 1894 (arh. arvat. Rudolf von Engelhardt). Kollase pae plokkidest neorenessanss-stiilis häärberile on iseloomulikud laiad fassaadikaaristud. Park on vabakujunduslik. I. m-s veetis osa lapsepõlvest Eduard Bornhöhe. 1920 avati peahoones orbude varjupaik, nüüd on seal lastekodu. ◂

„Inland" [-*nt*], „Das I. Eine Wochenschrift für Liv-, Est- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur" („Kodumaa. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa Ajaloo, Geograafia, Statistika ja Kirjanduse Nädalaleht"), 1836—63 Tartus ilmunud estofiilne baltisaksa nädalaleht. Avaldas rohkesti kirjutisi Eesti aja- ja kultuuriloost. Lehel oli mitu kirjanduslikku ja pedagoogilist kaasannet. Pikka aega tegi „I-le" kaastööd Friedrich Reinhold Kreutzwald. Toim-id: Friedrich von Bunge (asutaja), Theodor Beise ja Carl Reintal. ◂

Insenerikoda, inseneride, arhitektide ja keemikute kutsekoda Eestis 1934—40. Jagunes arhitektuuri- (liikmeskonna moodustas Eesti Arhitektide Ühing, hilisem ✧Eesti Arhitektide Liit), ehitus-, elektri-, keemia- ja mehaanikasektsiooniks. I-a kuulusid kõrgharidusega insenerid, kellel oli koja poolt aktsepteeritud erialane töökogemus ja kes olid läbinud katseaja. Esimees oli Anton Uesson. Koda osales ka tehnikaalaste seadus-eelnõude ning eeskirjade ettevalmistamises. Koja juures tegutsesid teaduslik ja tehnikahariduse korraldamise toimkond. 1936—40 andis välja ajakirja „Tehnika Kõigile" (toim. Andres Grauen). 1938 loodi koja toetusel kooperatiivühing „Tehniline Kirjastus", mis avaldas ehituse, elektriasjanduse ja masinatööstuse alaseid käsiraamatuid ja õpikuid.

„Insenerikultuur Eestis", TTÜ väljaandel a-st 1992 ilmuv artiklite kogumik, mis käsitleb tehnilise mõtte,

inseneriloomingu, tehnikahariduse ja -teaduse ajalugu, arengut ja tänapäevaküsimusi. 1992—97 on ilmunud 3 kogumikku. Toim. Vahur Mägi.

„In Spe", progressiivse roki ansambel, mille asutas Erkki-Sven Tüür 1979 (esimene kontsert sama aasta dets-s TPI aulas). 1980. a-te alguses viljeles intellektuaalset kammerlikku rokki, olles E.-S. Tüürile omamoodi loominguline labor. ER märkis ansambli 20. aastapäeva laserplaadiga „In Spe" (ER, 1999), millel ansambel esitab Tüüri kompositsioonid „Sümfoonia seitsmele esitajale", „Antidolorosum", „Päikesevene" ja „Sfääride võitlus". A-st 1984 kuni 1990. a-te keskpaigani jätkas „I. S." Alo Mattiiseni juhtimisel, salvestades rohkesti tema helitöid, sh. rokkoratooriumid (risotooriumid) „Roheline muna" ja „Näärmed". Ansamblis on mänginud silmapaistvaid levimuusikuid (Riho Sibul, Mart Metsala jt.).

Instruktsioon TGMS, NSV Liidus a-st 1965 Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse (GKP), Julgeolekukomitee ja Relvajõudude Kindralstaabi kehtestatud eriotstarbeline topograafilis-geodeetiliste materjalide salastamise instruktsioon (секретность топографо-геодезических материалов *-65, STGM-65*, eesti k-s lüh. TGMS), mille teisendid ilmusid 1969 ja 1990. Instruktsioon sätestas topograafiliste ja erikaartide ning plaanide, geodeetiliste punktide ja geograafiliste objektide koordinaatide jm. topograafilis-geodeetiliste materjalide salastatuse astmed ning nende valmistamise, arvestamise, säilitamise, paljundamise ja kasutamise korra. NSV Liidu terr-i topograafilis-geodeetilised materjalid tembeldati sisu, mõõtkava ja täpsuse alusel salajasteks, ametialasteks ja avalikeks. Eestis teostas instruktsiooni nõuete täitmise järelevalvet Riias asuv GKP riikliku geodeetilise järelevalve Balti territoriaalne inspektsioon.

Interliikumine, ENSV Töötajate Internatsionaalne Liikumine, ENSV-s 1988 KGB ja NLKP algatatud Vene impeeriumi meelsete liikumine, mis ühendas Eesti iseseisvuse vastaseid jõude. 5. III 1989 peeti Tallinnas I-se I kongress, aasta lõpul moodustati Töökollektiivide Ühendnõukogu (TKÜN) ja Vabariiklik Streigikomitee. 1990 tugevnes impeeriumimeelsete surve, I. korraldas miitinguid ja streike. 15. V 1990 püüdsid I-se miitingust osavõtjad hõivata Toompea lossi, kuid selle nurjas rahva appitulek Eesti võimuorganeile. Pärast 1991. a. aug-iputši keelustas EV valitsus (25. VIII 1991) putšis osalenud ja neid toetanud jõudude kui demokraatiavastaste tegevuse: keelustati I., TKÜN ja nn. töölismalevad.

„Interlitteraria", ✧Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni rahvusv. aastakiri. Ilmub a-st 1996 Tartus inglise, hispaania, prantsuse ja saksa k-s. Vastutav toim. on Jüri Talvet.

„Interstanding" (tuletatud ingliskeelsest nimest „Understanding Interactivity"), Tallinnas EKA E-Meedia Keskuse ja Kaasaegse Kunsti Eesti Keskuse korraldatav rahvusv. digitaalkultuurikonverents, peetakse a-st 1995 iga kahe aasta järel. Käsitleb digitaaltehnika ja meediaruumi mõju kultuurile, keskendunud eelkõige visuaalsele kunstile. Toimuvad ettekanded, seminarid, videoesitlused; konverentsiga kaasnevad nüüdisaegse tehnoloogilise kunsti näitused.

„Inturist", ✧Välisturismi Valitsus.

Irbe kihistu, Alam-Kambriumi ladestiku noorim kihistu Läti ja Eesti läänеosas; Eestis on paksus kuni 40 m. Ei paljandu. Puurimistega kindlaks tehtud Hiiu- ning Saaremaal ja Mandri-Eesti läänepiirdel. Koosneb organismide läbiuuristatud aleuriidirikkast savist ja götiitseid (raud)ooide sisaldavast aleuroliidist. Nimet. Irbe väina järgi. Vt. tab.11. kd., lk. 103.

Irbe väin, ✧Kura kurk.

Irboska lavamaa, maastikurajoon Kagu-Eestis, moodustab Venemaal paikneva laiaulatusliku lavamaa

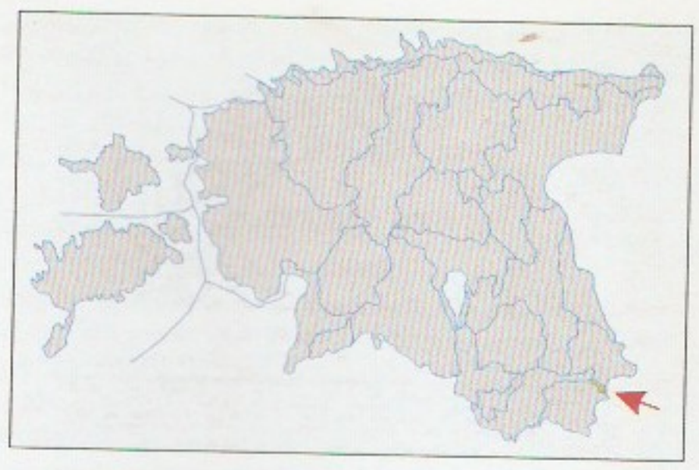

Irboska lavamaa

väikese läänesopi; 73 km². Suhteliselt kõrge tasandik (140—165 m) külgneb edelas Haanja kõrgustikuga (mõnikord on peetud selle osaks). I. l-le on iseloomulik, et Ülem-Devoni Pļaviņase lademe õhukesekihiline dolomiitlubjakivi paikneb maapinna läh. ja rohkesti on õhukese pinnakattega moreenitasandikke (89 %). Lubjakivide avamuse põhjapiiril oleval kühmul asub 2—3 m kõrgune Tiirhanna astang, sealt murtud kive on kasut. ehituses ja lubja põletamiseks. Astangu jalamil liivakivialal paiknev allikaline rohumaa kuulub Palumaa maastikurajooni. Lubjakivirohkuse tõttu on Haanja kõrgustiku jalamil Meremäe ümbruses tekkinud Lõuna-Eesti ainus karstiala. Madalates karstilehtrites neeldunud vesi väljub põhja pool allikaina (Ojaotsa läte jmt.), millest saavad alguse Piusa jõkke suubuvad ojad (Tuhkvitsa ehk Obinitsa, Tsirgu, Tuplevo ehk Tupluva). Nende orud lõikuvad ligi 20 m sügavusse. Orgude pervealasid liigestavad metsased uurakud. Valdavad pruunid näivleetunud mullad. Suurema osa I. l. alast moodustab põllumaa (66 %). Metsad paiknevad leede-liivmuldadel Meremäest idas ja kagus (Marinova mets) riigipiiril. Kaguosa leede-gleimuldadel kasvavas rabastunud männikus asuvad paikkonna ainus looduslik seisuveekogu Engli (Tiklase) järv (7,7 ha) ja mõned suuremad sood (kokku ainult 2,4 %). Etniliselt kuulub ala Setumaasse. ▲

Iru, paikkond Tallinna idapiiril mõlemal pool Pirita jõge ja Narva mnt-d, jaotub Tallinna piires asuvaks I. asumiks, Maardu I. tööstuspiirkonnaks ning nende vahel paiknevaks Jõelähtme v-a I. külaks; 280 el. (2000). I. asum hõlmab Pirita linnaosa kagunurga, sellest lõunas asuvad Lasnamäe linnaosa terr-l I. Linnapära ja I. hooldekodu (avatud 1927). Maardu piires asub I. elektrijaam. Suur osa I-st paikneb ✧Pirita jõeoru MKA piires. — I-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Hirwæ*), oli a-st 1359 Tallinna Püha Vaimu seegi ja 16. saj-st Nehatu linnamõisa maavaldus. 1914—17 rajati I-sse Peeter Suure merekindluse tugipunkt (jäi lõplikult välja ehitamata).

B: H. Gustavson. *Iru*. Tln., 1982. ▸

Iru Linnapära, Tallinna idaosas Pirita jõekääru parema kalda pikal ja kitsal neemikul asuv linnamägi, mis oli mõlemas otsas valliga kaitstud ja keskel ristvalliga kaheks osaks jaotatud. I. L. kõrval on asulakoht. Kaevamistel 1936—38 (Richard Indreko, Artur Vassar, Osvald Saadre), 1952—58 (A. Vassar) ja 1984—86 (Valter Lang) selgus, et asustusjälgi on juba hilisneoliitikumist (nöörkeraamika), pronksiaja lõpus ja varasel rauaajal (u. I a-tuh. II veerandil e. Kr.) on seal olnud kindlustatud asula, I a-tuh. II poolel aga linnus. Linnus on algul olnud ainult linnamäe väiksemas, põhjaosas, sest lõunaosa oli sellal avaasula. Pärast põhjaosa linnuse hävingut on kindlustatud suuremat, lõunaosa, pärast selle põlemist aga uuesti põhjaosa, mis sai arvat. 10. saj. tugevamad kivivallid. Arvat. 11. saj. algupoolel hävis linnus taas ja jäeti maha, kõrval olev asula püsis hiljemgi.

B: V. Lang. *Muistne Rävala*, 1.—2. kd. Tln., 1996.

Isamaaliit, 7. III 1935 asut. üldrahvalik koondis, 1934—40 ainus legaalne (vormiliselt parteitu) ühisk-pol.

Iru ämm
(J. Raudsepp, 19

organisatsioon. Juhttegelased olid Hugo Kukke, Ants Oidermaa, Jüri Uluots jt. 1935. a. lõpuks oli kogu riigis asut. 420 I-u osakonda, liidu komiteed olid kõigis maakondades ning Tallinnas ja Tartus. 1. X 1935 valis I-u KK täiskogu 29-liikmelise keskjuhatuse ja 6-liikmelise presiidiumi. I-u esimehed: Oskar Suursööt, Jüri Uluots, Oskar Pärli. I. etendas juhtivat osa Riigikogu (1936) ja Riigivolikogu (1938) valimiste korraldamisel. Iga-aastased I-u kongressid kujunesid riigijuhtide propagandistlike esinemiste tõttu Eestis tähtsaimateks ühisk.-pol. sündmusteks. Vt. ka Erakond Isamaaliit.

Isamees, peiupoolsete pulmaliste esindaja ja juht. Vt. ka 11. kd., lk. 755–757.

Iseseisev Sotsialistlik Tööliste Partei, lüh. ISTP, reformistlik vasakpartei Eestis 1922–25. ISTP moodustasid juulis 1922 ✧Eesti Iseseisvast Sotsial. Tööliste Parteist lahku löönud tegelased (Jaan Piiskar, Erich Joonas jt.). Partei püüdis leida oma kohta vasaktiival EKP ja ESDTP vahel. II Riigikogu valimistel (1923) kogus 4,7 % häältest. Apr. 1925 ühines ISTP Eesti Sots-dem. Tööliste Parteiga, moodustades ✧Eesti Sotsial. Tööliste Partei.

itk, nutulaul, muret ja kurbust väljendav rahvalaul. Itke on esitatud matusel ja muudel lahkumispuhkudel (surnu-, mõrsja-, nekrutii-d). Esitatakse improviseerides retsiteerival laulutoonil. Eestis on i-d säilinud setudel.

J

Jaagarahu, paikkond Saaremaa läänerannikul Kihelkonna lahe ääres, 6 km Kihelkonnast loodes. Varem oldi seal Kurevere k. karjamaa, kalarand ja piirivalvelaeval (tsaariajal). 1927 ehitati J-le kohalikus paemurrus kaevandatava lubjakivi väljaveoks sadam, mis läbis 1969 tormis. 1941 ja 1949 toimus J. sadama lauda saarlaste küüditamine (mälestuskivi).

Jaagarahu lade, Siluri Wenlocki ladejärgu teine lade. Avamus kulgeb vööndina Põhja-Saaremaal, Muhus ja mandril Varbla ümbruses. Tõstamaal ja Pärnust lõunas katavad teda Devoni kivimid. Paljandub Põhja-Saaremaal (Abula, Panga, Pulli, Üügu jmt. pank), Vilsandil, Viidal ja Kesselaiul ning mandril merest peaaegu Torini (Salevere ja Kirbla kõvikud). Lademe paksus on 32–139 m (Ohesaares). Lääne-Saaremaal valdab lademe keskosas puhas korall- ja stromatopoorlubjakivi, ida pool asendub see dolokividega ning Saaremaal vööndi ülemosas savikate lubjakivide ja merglitega. J. l-me alumises on Eesti ulatuslikem riffmoodustiste vöönd. Lademe dolokive kasut. ehituses ja dekoratiivkivina. Olulised kaevandamiskohad on Selgase, Tagavere, Kogriva, Kurevere ja Anelema paemurd. Kunagine Jaagarahu paemurd (nüüd suur osa vee all) on J. l-me näidisilmõige. Vt. ill. 11. kd., lk. 102, tab. lk. 103.

jaagupipäev, 25. juuli, kirikukalendris apostel Jaakobuse mälestuspäev, rahvakalendris suve poolitaja. Tähistab heinateo lõppu ja rukkilõikuse algust.

Jaagupi tarandkalme, Tartumaal Tõraveres Jaagupi talu maal asuv 3.–5. saj. kivikalme. Läbi kaevatud 1933–35 (Harri Moora, Artur Vassar) ja 1938 (Erna Ariste). Põletusmatuseid ja rohkesti pms. pronksehteid sisaldanud kalme tervemad, idapoolsed tarandid on näidistena säilitatud.

Jaama jõgi, Narva jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 16 km, jõgikond 49 km^2. Hõlmab Jaamakülast (algne nimi Vihtse k.) alamal Narva jõe vana looke (Struuga jõgi).

Jaani-Hansu mänd, ka Puurmani mänd, kasvab Puurmani v-s Jürikülas Mäe Jaani-Hansu talu maadel, on Eesti jämedaimaid mände (LK): tüve ümbermõõt on 447 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt). ◂

Jaani kihelkond hõlmas Saaremaal nüüdse Põide v-a loodeosa. Moodustati 1675 Põide khk-a kuulunud Maasi piirkonnast (ordu võimu aegse Maasi ametkonna alast). 1846–48 siirdus üle 50 % talupoegadest õigeusku. 1851 avati õigeusu kihelkonnakool, 1870 valmis Öörikul õigeusu kirik. Taalikul oli sadam (I maailmasõjani veeti sealt välja ehituskivi).

Jaani lade, Siluri Wenlocki ladejärgu vanim lade. Avamus paikneb Saaremaa ja Muhu põhjaosas ning mandril merest kuni Vändrani. Olulisimad paljandid on Põhja-Saaremaal ja Muhu pankrannikul (Undva, Suuriku, Ninase, Panga, Paramaja, Kautliku ja Püssina pank) ning mandril (Uisul, Jädiveres). Lade (paksus 30–70 m) koosneb enamasti msg. savikusega mergleist, lademe ülaosas lisandub ka savikaid lubjakive ja biohermidega seotud teralisi lubjakive. Ohesaarest ja Ruhnust võetud puursüdamiku alaosas on tumedaid graptoliitidega savikivimeid. J. l. sisaldab rohkesti hästi säilinud kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

jaanipäev, 24. juuni, kirikukalendris Ristija Johannese mälestuspäev, rahvakalendris iidne ja tähtsaim suvepüha. J-a tähistamise kombestikus on palju rahvusv. jooni. J-a eelõhtul (jaanilaupäeval) põletati jaanituld, lõbutseti, tantsiti, kiiguti, korjati taimi ja ennustati tulevast abikaasat. Uskumuse järgi õitsevad jaaniööl sõnajalad. Sõnajalaõie leidmine arvati toovat suurt õnne. J-ga lõppesid kevadised põllutööd ja algas heinategu. Jaanituli on populaarne tänapäevalgi, kuid on minetanud oma maagilise olemuse. ◂

Jabara kivikalmistu, 8 Ida-Virumaal Lüganuse v-s Jabara (varem Jäbara) k. maal u. 300 m pikkusel Kärrismäe seljakul ja sellest idas asuvat kivikalmet. Neist 4 on 1925—27 ja 1933—34 läbi kaevatud (Marta Schmiedehelm) kivikirst- ja tarandkalmed, mis peale rohke leiuainese on andnud teavet matmisviisi arengust rauaaja u. 1000-aastasel ajavahemikul.

Jalase, küla Raikküla v-s, 14 km Rapla kesklinnast lääneedelas; 46 el. (2000). Kultuurilooliselt on huviväärsed end. koolimaja (harrastusmuuseum) ja Gildemanni skulptuuride aed (Dolomiidimeistrite AS-i juures). J. ümbrus on üks Eesti parimini uuritud asustuspaikkondi, sinna on asut. J. MKA. Esmamaining „Taani hindamisraamatus" (*Jalæs*). J-l on sündinud Raul Meel.

B: *Jalase küla aja ja looduse lood.* [Koost. Ü. Tamla ja A. Valgma.] Tln., 1997.

Jalase maastikukaitseala asub Raikküla ja Rapla v-s; 2729 ha. Asut. 1990 paikkonna külamaastiku (praeguste ja end. talukohtade ning neid ümbritseva pärandkultuurmaastiku), loometsade ning Sõbessoo raba kaitseks. Kaitsealasse kuuluvad ka juba 1936 kaitse alla võetud liigirikas looala Lipstu nõmm (üle 200 ha) ja 1964 kaitse alla võetud, keset Sõbessoo raba paiknev Sõbessoo ehk Jalase järv (2,5 ha) ning Parka raba. Kaitseala uus staatus ja piirid on a-st 2003. ▸

Jalgsema karstijärvede kaitseala asub Järva-Jaani v-s; 37 ha. Asut. 1991 karstiala kaitseks. Karstialal paikneb neli suletud nõgu (süg. kuni 3 m), suurim on Paistevälja nõgu (pikkus 1 km). Kevadel tõuseb põhjavesi karstivorme pidi maapinnale ja tekitab madalaveelisi järvikuid. Põhjavee taseme alanedes need kaovad ning suvel tehakse nõgudes heina ja karjatatakse loomi.

jalgtarn (*Carex rhizina*), kuivadel leht- ja segametsaga nõlvadel kasvav 15—40 cm kõrgune haruldane lõikheinaline (LK I, PR 2.). Eestis on j-a levila läänepiir. Teada on kolm kindlat kasvukohta: Põlvamaal ✧Tilleoru KA-l, Rakvere tammiku lähedal ja Keila ümbruses. J. on hemerofoob (kultuuripageja), teda ohustavad metsaraie, kaevamine ning teede ja ehitiste alla jäämine.

Jaroslavli Eesti kunstnike kollektiiv, rühm II maailmasõja ajal NSV Liidu tagalasse evakueerunud Eesti kunstnikke, kes kevadel 1942 koondati valitsuse otsuse põhjal Jaroslavli. Juulis 1942 asutas rühm maalijate ja graafikute ühisateljee. Osa neist asutas 1943 Eesti Nõuk. Kunstnike Liidu, hiljem liitus kollektiiviga teisigi kunstnikke. Korraldati näitusi (1943 Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamiseks), osaleti üleliidulistel näitustel („Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda", „Kangelaslik rinne ja tagala"), tehti kaastööd almanahhile „Sõjasarv". Asutajaliikmed — maalikunstnikud ja graafikud Adamson-Eric, Aino Bach, Karl Burman jun., Eduard Einmann, Jaan Jensen, Ernst Kollom, Paul Luhtein, Boris Lukats, Evald Okas, Richard Sagrits, Eugen Vaino ja Hendrik Vitsur — töötasid Jaroslavlis, skulptorid Enn Roos, Aleksander Kaasik ja Ferdi Sannamees Moskvas.

„Jazzkaar", Baltimaade suurim rahvusv. džässifestival, Tallinna rahvusv. džässifestivalide traditsiooni jätkaja, toimub a-st 1990 igal kevadel. „J." on Eestisse toonud enam kui 40 maa muusikuid, kelle kõrval esinevad ka Eesti parimad džässimuusikud. Kuulsaimaid esinejaid: Joe Zawinul Syndicate, suupillivirtuoos Toots Thielemans, vokaalansamblid „New York Voices", „Take 6", trombonist Ray Anderson, bandžomängija Bela Fleck, saksofonistid Courtney Pine, Charles Lloyd, Jan Garbarek jmt. „J-e" kunstiline juht on Anne Erm. Festivali korraldab aasta ringi tegutsev kontserdiorg. Jazzkaare Sõprade Ühing (korraldab ka „Jõulujazzi" ning kevadisi ja sügisesi džässiüritusi, kokku aastas üle saja kontserdi). ▸

Jausa laht, Hiiumaa kaguranniku ja Kassari vaheline Väinamere osa. Lahte suubuvad Jausa oja ja Luguse jõgi, Kassari-poolsel küljel asub Orjaku sadam. Lahe põhjasopis on olnud sadamakoht (halgude ja kartuli väljavedu).

J.M.K.E., Eesti populaarseim punkansambel, esimese kontserdi andis 18. I 1986. Kui külalisesinejana tegi kaasa Tõnu Trubetsky, kasutati algusaegadel nime „Vürst Trubetsky & J.M.K.E.". Asutajaliige laulja ja kitarrist Villu Tamme on kirjutanud enamiku repertuaarist (sh. kultuslik „Tere, perestroika!"). J.M.K.E. on esimene välismaal plaadistuslepingu sõlminud Eesti rokkansambel. Ansamblil on 9 täispikka heliplaati, neist esimene „Külmale maale" (1989, *Stupido Twins*) ja viimane „Ainult planeet" (2002, Kaljukotkas ja *Stupido Twins*).

Joala, ✧Narva.

John Pori orkester [*džon*] tegutses 1931—41. Orkestri asutas mitmekülgne, eri pille vallanud muusik John Pori (a-ni 1935 Johannes Porisammul). 8-liikmeline orkester esines alguses „Grand Marina" restoranis „Must Kass", Mereklubis ja „Gloria Marcelle'is". Kõrgaeg oli 1935—38, kui tehti iganädalasi raadioülekandeid „Estonia" Valgest saalist ja „Estonia" suveaia kõlakojast ning anti välja heliplaate. Orkestri solist tenor Friedrich Kaasik sai lööklaululindistustega populaarseks kogu Eestis. Kõrgajal mängisid J. P. o-s akordionist-kitarrist Paul Kiin, kontrabassist Herbert Vellesaar, trombonist Karl Niitme, trompetist Erich Kitsemets, trummar Roland Freiberg ja pianist Valter Roots. J. P. o-i töö lõppes 21. VI 1940, viimaseks esinemiskohaks oli restoran „Pariis". Samal sügisel moodustas J. Pori Punalipulise Balti Laevastiku Majas Eesti esimese palgalise kontsertorkestri, kus peale tema orkestri põhikoosseisu mängisid teiste liiduvabariikide ajateenijad. Raadiosaateid ja plaadistusi polnud ning hiilgeaegade edu ei suudetud ületada. Muutunud aeg tõi kaasa vaikse languse ja 1. VII 1941 lõpetas orkester tegevuse.

Joldiameri, jääajajärgne jahe soolakaveeline (Eestis peaaegu magedaveeline) veekogu Läänemere nõos u. 10 300—9300 ^{14}C-aastat tagasi, kui siin valitsesid külm ja kuiv lähisarktiline ning jahe ja niiske preboreaalne kliima. Rannikualal laiusid kase- ja männimetsad. Nime saanud merekarbi *Portlandia (Yoldia) arctica Gray* järgi (Eesti Joldiamere setteist pole seda leitud). J. kujunes pärast ✧Balti jääpaisjärve vee kiiret

Jalase [illegible] **ala** linnu[illegible]

väljavoolu ja ookeanitasemega ühtlustumist: järve veepind alanes lühikese aja jooksul paarkümmend meetrit ning rannikualal tekkis inimasustus (nt. Pulli asulapaik). J-e setted ja pinnavormid on mattunud pealetungimuti ✧Antsülusjärve setete alla.

Joosu savimaardla asub Põlvamaal Laheda v-s, pindalalt 25 ha. Tootus kiht (paksus 7—13 m) on Devoni ladestu Burtnieki lademe savi ja aleuriidikas savi. Katend on kuni 9 m. Savi omadused: plastsusarv 22—28, sulamist° 1320—1360 °C, lõimises alla 0,001 mm osakesi 26,6—49,7 %, 0,01—0,001 mm osakesi 12,1—25,0 % ning üle 0,5 mm osakesi kuni 0,3 %. Sobib lamamiliste plaatide ja telliste valmistamiseks. Hüdrogeoloogilised olud on head: savi on kuiv. Ei kaevandata. ■

judaism, juudi usund. Eestisse saabus j. koos suurema juudi kogukonna tekkega 19. saj. 1830 asutati Tallinnas esimene judaistlik kogudus. Esimene sünagoog rajati 1883 Tallinnas (hävis II maailmasõjas, taasavati 2001). 2002. oli Eestis registreeritud neli j-i kogudust — Eesti Juudiusu Kogudus (asut. 1856), Tallinna Progressiivne Juudi Kogudus (asut. 1992), Narva Juudi Progressiivne Kogudus „Gineini" (asut. 1992) ja Tallinna Liberaalne Juudiusu Kogudus (asut. 2002).

B: K. Jokton. *Juutide ajaloost Eestis*. Tln., 1992; I. Aia ja R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000.

juhuluule, mingi sündmuse (nt. ristsete, sünnipäeva, pulmade, matuste) pidulikustamiseks, tervituseks või pühenduseks kirjutatud (sageli tellitud) tarbeluule. Barokiajastul oli moes ülevas stiilis allegooriline, antiikmütoloogia motiividega ja erootiliste motiividega pulmaluule ning leinaluule. Kasutati aleksandriini, sonetti ja oodi vormi. Värsivormis pühendusi hakkasid looma, ladina, saksa ja eesti k-s kirjutama ka Tallinna laulukuulised. Varaseim eestikeelne juhuluuletus on Reiner Brockmanni a-st 1637 pärinev pulmalaul; tema, Heinrich Göseken sen-i, Georg Salemanni, Olaus Georg Saleniuse jmt. 17.—18. saj. loodud eestikeelseid juhuluuletusi on säilinud üle 30. J-e hulka võib lugeda ka Kõisu Hansu lõunaeestikeelse kaebelaulu „Oh! ma vaene Tardo Liin" (1708).

B: V. Alttoa, A. Valmet. *17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule*. Tln., 1973; R. Brockmann. *Teosed*. Tln., 2000.

Juminda poolsaar asub Põhja-Eesti rannikul Kolga ja Hara lahe vahel; pikkus ligi 13 km, laius kuni 6 km. Kõrgeim (33 m ü. m.) valdavalt kivine, idakülgi astanguline; suurt osa katab okasmets. Poolsaare tipus Juminda neemel on suur rändkivikülv (Kolju rand). Asustus paikneb rannikul. Kuulub ✧Lahemaa RP-sse.

„Juridica" [-*ka*], a-st 1993 ilmuv õigusajakiri. Arenes välja Glasgow' ülikooli õigusteaduskonna ja TÜ õigusteaduskonna algatatud projektist. Avaldatud on üle 90 autori. Kajastab juristide osalemist õigusloomes ning kohtu- ja haldusasutuste tegevuses, avaldab seadusandlikke ettepanekuid, õigusakte ja kommentaare ning tutvustab TÜ õigusteaduskonna õppe- ja teadustööd. Esikohal on alates õigusloome kajastamine: välismaiste õigusnormide tõlkimine, seaduseelnõude ja uute seaduste analüüsimine ja kommenteerimine ning diskussioonide korraldamine. A-st 1996 ilmub korra aastas „J." inglisekeelse erinumbri väljaanne „Juridica International". Väljaanne on oluliselt kaasa aidanud Eesti õigushariduse ja -teaduse arengule. A-st 1998 üllitab ajakirja ja selle erinumbreid SA Iuridicum. Peatoim. Paul Varul.

Jurjev (от Юрьев), **1.** Tartu Toomemäel u. praeguse ülikooli kohal asunud linnuse nimi a-st 1030 (kui Tartu alistas Kiievi suurvürstile Jaroslav Targale) a-ni 1061 (kui eestlased selle tagasi vallutasid). Nimi tuletab Jaroslavi ristinimest (Juri). — **2.** Tartu ametlik nimi 1893—1917.

Jussi järved, Harjumaal Aegviidust 10 km kirdes ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-l asuv 6 järvest (Kõver-, Lina-, Must-, Pikk-, Suur- ja Veinjärv) koosnev järverühm; kogupindala 46,8 ha, suurim süg. 9,7 m. Pms. ooside vahel paiknevad vähe- või poolhuumustoitelised järvi ühendavad kraavid (varemalt umbjärved). Leidub järvlahnarohu (LK II) jmt. haruldase veetaime kasvukohti.

„Justament", 28. X 1980 Tartus Jaan Elgula ja Toomas Lunge eestvedamisel „Miks JUTITA" nime all alustanud kantriansambel, praegune nimi a-st 1984. „J-i" stiil on n.-ö. Eesti *country rock*, mängitakse oma (T. Lunge, Indrek Kalda ja Viktor Vassiljevi) lugusid, Eesti ja teiste maade rahvalikke laule, nüüdiskantrit, kantriklassikat ja teiste Eesti autorite, nt. Vello Toomemetsa laule. „J-i" esinemised muudab köitvaks *show*-elementidega suhtlemiskunst. Eri aegadel on „J-le" näo andnud tugevad kitarristid Andrei Marder, Jüri Rosenfeld ja V. Vassiljev. Ansambel on esinenud ka Poolas, Rumeenias, Ungaris, Bulgaarias, Itaalias, Vietnamis, Soomes ja Rootsis. Välja on antud 8 heliplaati, sh. esimene „Justament" (*Melodija*, 1990) ning viimased plaadid „Kuld-Justamendi parimad laulud XX sajandil" (2000) ja „Teadjamees" (2000).

Justiitskolleegium, Liivimaa ja Eestimaa Asjade J., kohalike kohtuotsuste läbivaatamise organ (apellatsiooniinstants) 1728—1832, asus Peterburis.

Justiitsministeerium, valitsusasutus, mis vastutab riigi õiguspoliitika kujundamise ja elluviimise eest, korraldab vanglate, esimese ja teise astme kohtute, prokuratuuri, kohtulike registrite, õiguskeelekeskuse ning kohtuekspertiisi tegevust, notariaadi ja pankrotihalduri ametitegevust ning kohtutäituri- ja vandetõlgiteenistuse tööd. Õiguspoliitika valdkonda kuuluvad õigussüsteemi arengu kavandamine, õigustloovate aktide koostamine, õigusloome metoodika ja selle riiklik kooskõlastamine, õigusaktide süstematiseerimine ning Eesti õigusaktide ühtlustamine EL-i õigusaktidega. J-i pädevuses on ka kuritegude ennetamise riikliku kava välmimine ja ministeeriumidevahelise kuriteoennetusalase tegevuse kooskõlastamine.

24. II 1918 nimetati ametisse Eesti Ajutine Valitsus, mille koosseisu kuulus ka kohtuminister Jüri Vilms. Kohtuministeerium alustas tegevust 11. XI 1918 pärast Saksa okupatsiooniväe Eestist lahkumist. Ministeeriumi põhiülesanded olid kohtute, vanglate ja prokuratuuri haldamine, armuandmispalvete läbivaatamine, õigusaktide koostamine ja nendele juriidilise hinnangu andmine, seaduste kodifitseerimine ning valitsusele ja valitsusasutustele juriidilise konsultatsiooni andmine. 1. VII 1929 Kohtumin. ja Sisemin. ühendati, kuid 1. IV 1934 lahutati nad taas.

21. VII 1940 alanud Nõuk. okupatsioon lammutas kehtinud süsteemi. 1940—41 ja 1944—46 tegutses ENSV Kohtu Rahvakomissariaat, 1946—60 Kohtumin., a-st 1960 täitsid tema ülesandeid ENSV MN-i juurde loodud Juriidiline Komisjon ja ENSV Ülemkohus, 1970—91 tegutses ENSV J. (18. V 1990 nimetati ümber EV J-ks). Oluliseks tööks oli venekeelsete seaduste tõlkimine.

Saksa okupatsiooni ajal (1941—44) tegutses tsiviilomavalitsuse kohtudirektoorium. EV kohtuminister kuulus 1944. a-st eksiilvalitsuse koosseisu. Alates 20. VIII 1991 on J. tegelnud Eesti õigusruumi kujundamisega.

B: P. Järvelaid, M. Pihlamägi. *80 aastat Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi 1918—1998*. Tln., 1999. ■

Justiitsministeeriumi Registrikeskus, Justiitsmin-i valitsusalas tegutsev riigiasutus, mille põhilised ülesanded on kohturegistrite keskandmebaasi pidamine, majandusaasta aruannete töötlemine ning Eesti majanduse tegevusalade klassifikaatorite ja teiste andmekogude (Eesti ettevõtteregister, MTÜ-de ja nende liitude register, ärikeeldude andmestik) haldamine. Registri-

keskusel on 3 osakonda (infotehnoloogia-, andmetöötlus- ja arendus- ning andmebaaside osk.).

Juuru, alevik ja samanim. valla keskus, asub 16 km Raplast kirdes Kose—Purila mnt. ääres kohalike teede (Hõredale, Mahtrasse) lahkmel; 579 el. (2000). Alevikus on E. Vilde nim. J. Gümn. (2002/03. õ.-a. 291 õpilast; keskkool a-st 1957, asut. Atla külakoolina 1869), rahvamaja, rmtk. ja ✧Mahtra Talurahvamuuseum. Tegutseb EELK J. Mihkli kogudus (✧Juuru Mihkli kirik). J. õigeusu Vassili Suure kirik (ehit. 1892—96, arh. Ervin Bernhard) suleti 1960. Kummalgi kirikul on oma kalmistu. — J-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Juriz*), mõisa (*Joerden*) kohta on teateid a-st 1862.

Juuru kihelkond hõlmas Harjumaal ligikaudu nüüdse Juuru v-a ja osa Käru v-st. 13. saj. alguses kuulus suurem osa piirkonnast Harjusse, kaguserv Alempoisi; kihelkonna alal oli üle 30 küla (u. 200 adramaad). Pärast Eesti ala vallutamist kuulus piirkond u. a-ni 1240 Hageri kirikukhk-a ning oli sealtpeale omaette kihelkond. Enamik külasid läänistati 13. saj. Keskajal kuulus Kuimetsa ja Kaiu ümbrus Tallinna naistsistertslaste kloostrile ning osa kihelkonna loodepoolseid külasid Pirita kloostrile. Kuimetsa ehitati 15. saj. alguses tornlinnus. 1805 oli Inglistes, Kaius ja Kuimetsas talurahvarahutusi. 1858 hõlmasid rahutused kogu kihelkonna, Mahtras arenesid need ülestõusuks (✧Mahtra sõda). Rahvuslikus liikumises osalesid juurulased võrdlemisi elavalt. 1905 põletati Atla, Kaiu ja Kuimetsa mõis.

Juuru lade, Siluri vanim, Llandovery ladejärgu lade. Avamus kulgeb vööndina Kesk-Hiiumaalt Peipsi lähisteni. Olulised paljandid on Hiiumaal Kallastel ja Hillestel, mandril Pullapääl, Kirimäel, Varbolas ning mitmes suures lubjakivikarjääris (Karinul, Tamsalus, Rakkes). Lademe (paksus 20—65 m, suurim Võrtsjärve läh.) alaosa koosneb kivististerohkeist savikaist lubjakividest ja ülaosa pms. käsijalgse *Borealis*'e kodadest tekkinud lubjakivist. Lõuna-Eestis (nooremate Siluri ja Devoni lademete all) koosneb J. l. savika lubjakivi mugulatega merglitest. Karjäärides kaevandatavat kivi kasut. msg. lubjatoodete valmistamiseks. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Juuru Mihkli kirik oli keskajal pühitsetud Pühale Jürile, peaingel Miikael on olnud Juuru kaitsepühakuks tõenäoliselt alles reformatsioonijärgsest ajast. Esimene kirik (ilmselt puust) ehitati 1240. a-tel. Võlvimata ühelööviline kivikirik rajati arvat. 13. saj. viimasel veerandil. Sellest on praeguseks alles ainult kolmikaknaga kooriruum. See võlviti 15. saj., siis valmis ka koori idaseina rikkaliku ehisraamistikuga sakramendiniš. 1847 renoveeriti kirikut põhjalikult ning püstitati läänetorn. 1893—95 lammutati vana kirik (alles jäid vaid koor ja torni alusmüür) ning ehitati arh. Ervin Bernhardi projekti järgi neogooti stiilis ristikujuline kirik. Sellest ajast pärinevad Eesti kauneimad, Johannese ja Peetruse figuuridega vitraažid. Tornikiiver taastati 1965. Barokk-kantsel (17. saj. lõpp) pärineb Christian Ackermannilt, barokkaltar (1736) Quirinus Rabelt ja J. Siimsenilt. 17. saj-st on ka krutsifiks ja kirikuaia 6 rõngasristi.

B: K. Markus. *Raplamaa kirikud*. Tln., 2002. ▸

Juuru vald asub Raplamaa põhjaosas; 152,40 km², 1593 el. (2003). Keskus Juuru alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaal. Tasandik vaheldub laugjate kõrgendike ja madalate nõgudega. Rohkesti on soid (Ammassaare, Maidla, osa Mahtra soost, Juuru, Järlepa, Matsi). Valda veestavad Atla jõgi (keskosa) ning Keila ja Tuhala jõgi (servaalasid). Suurim järv on ✧Järlepa järv. Valla piires on ✧Atla (Matsi) raba KA, ✧Järlepa järve KA ja ✧Ammassaare mäe KA ning osa ✧Mahtra (Kolgu) raba KA-st. Riigimetsamaid majandab Vahastu metskond. Valda läbib Kose—Purila tugimnt. Keskne on Juuru

alevik, ajalooliste mõisaansamblite poolest väärivad tähelepanu Atla, Hõreda, Härgla, Järlepa, Mahtra, Maidla ja Pirgu mõis. Järlepas on lasteaed-algkool ja rmtk. ning Härglas rmtk. Suurimad tööandjad on AS Jaanson ja Ko (kaubandus), Piilia Põllum. OÜ ja Rukki Leivatööstuse AS. — J. v. kuulus rajoonide moodustamiseni (1950) Harjumaasse, seejärel arvati tema piires 1945 moodust. Atla, Härgla ja Ingliste kn. Rapla raj-i. 1954 loodi Juuru kn., mis 7. XI 1991 sai omavalitsusliku valla staatuse. ▸

Juveel, OÜ Juveel, lauahõbedat ja ehteid valmistav tehas; erastati 1994. Tehase eelkäija on 1923 kunstniku ja meisterkullassepa Roman Tavasti asut. töökoda, kus valmistati märke, medaleid, spordikarikaid ja ehteid ning mis 1940 natsionaliseeriti; pärast II maailmasõda kandis Tallinna Juveelitehase nime. J-s on vermitud (1991—95) kõik EV-s käibel olevad mündid. Tänapäevane J. on kontsern, millel on tütarettevõtted Rootsis ja Saaremaal, neis on kokku 180 töötajat. Kontserni 2002. a. konsolideeritud netokäive oli 79,8 mln. ja puhaskasum 11,9 mln. kr. Valdav osa J-i toodangust eksporditakse (Soome, Rootsi, Saksamaale, Taani, Venemaale ja Ukrainasse). ▸

Jõelähtme, küla ja samanim. valla keskus, paikneb J. jõe alamjooksul Tallinna—Narva mnt. ääres; 90 el. (2000). J-s on rahvamaja ning Rebala muinsuskaitseala keskus (muuseum ja avatud kivikalmed). Huviväärsusi: ✧J. kirik ja selle juures Vabadussõjas langenute mäles-

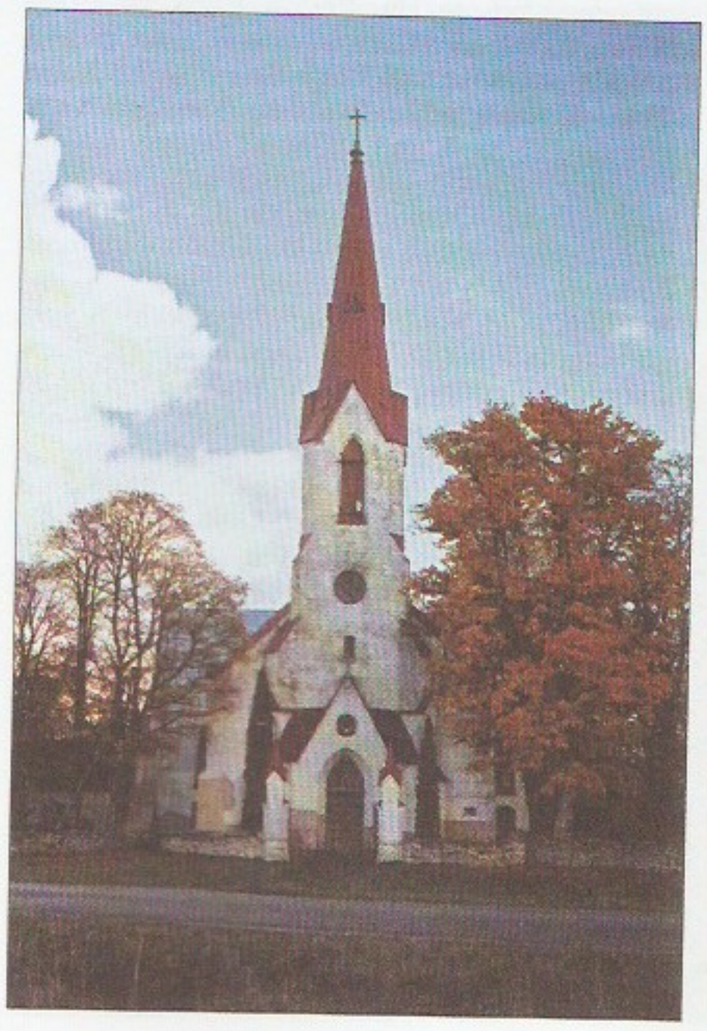

JUVEEL
Lauahõbe ja ehted

Juveel. Logo

Juveeli halduse
mishoone Tallinn

Juuru vald.
ja lipp

Juuru valla
asulati (2000)

Alevik
Juuru
Külad
Atla
Hõreda
Härgla
Jaluse
Järlepa
Lõiuse
Mahtra
Maidla
Orguse
Pirgu
Vankse

Juuru Mihkli

tussammas (skulptor Anton Starkopf, 1939, taastatud [illegible]), 3 võlviga paekivisild (19. saj. algus, pikkus 50 m) ning postijaamahoone. Külast edelas asub ✧Kostivere karstiala. — J-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Jeeleth*), a-st 1482 on märgitud mõisa (*Jeg(e)lecht*); küla tekkis kiriku ümbrusse 20. saj. alguses. J-s on sündinud Gustav Heinrich Schüdlöffel. ▲

Jõelähtme kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Jõelähtme ja Viimsi v-a (v. a. Naissaar) ning osa Kuusalu v-st. 13. saj. alguses kuulus Jõelähtme ala Revala mk-a Rapla khk-a, linnus oli ✧Jägala linnamägi. Keskajal oli rannikumadalikul asustus hõre (kaluripered), mujal tihe. Jõelähtme kirikukhk. (hõlmas esialgu ka suurema osa hilisemast Harju-Jaani khk-st) moodustati pärast Taani vallutuse ajal (u. 1220). Enamik külasid läänistati 13. saj.; rannikualale asusid sama saj-i lõpus rootslased. Arvat. 15. saj. II veerandil ehitati ✧Saha kabel. 1829—59 oli Jõelähtme pastor Gustav Heinrich Schüdlöffel. Maardu talupojad osalesid 1858 talurahvarahutustes. Rahvuslikust liikumisest ja muusikaelust võtsid jõelähtmelased osa võrdlemisi elavalt (1882 asutati Maardu orkester). 1905 põletati Kostivere, Saha ja Ülgase mõis. 1917—41 töötas Jägala-Joal, ajut (a-st 1909) ka Jägalas, puupapivabrik.

Jõelähtme kivikirstkalmistu, noorema pronksiaja (8.—8. saj. e. Kr.) kalmistu Jõelähtme jõe idakaldal, Tallinnast 20 km idas Tallinna—Narva mnt. lõunaküljel. Kaevamistel (1982—84 Ants Kraut) avastati u. 60 × 40 m suurusel alal 36 paepõhjale laotud kividest ringmüüriga 3—9 m läbimõõduga kalmet; enamikus neist oli lapiti laotud paeplaatidest kirst, milles olid pea kirde suunas maetud surnu jäänused. 16 kirstus oli panuseid: luust ehtenõelu, pronkspintsett, habemenuge, nööpe, oimuehteid, käevõru, merevaikhelmes. Arvat. on osa kalmistust varem tee-ehitusega hävitatud. 1985—87 rekonstrueeriti kalmistu kivitarindid tee alla jäänud algsest asukohast 20 m kagu pool.

Jõelähtme Maarja kirik on Harjumaa vanimaid kirikuid, rajatud 1220. a-tel. Ruudukujuline kivikirik ehitati hiljemalt 14. saj. alguses. Sama sajandi II poolel võlviti see kolmelõõviliseks kodakirikuks. Lao- ja kaitseülesandeid täitnud võlvipealsele viis põhjaseinas olev trepp (suletud 1878 seoses akende ehitamisega), lääneseinas viib lühem trepp kunagisele valitsejarõdule (Tallinna toomkiriku eeskujul). 15. saj. algupoolel lisati kitsam nelinurkne koor. Keskaja lõpust pärit viilutorni asemele ehitati 1912 praegune neogooti stiilis torn. 1878. a. ümberehitustööd muutsid kiriku ilmet: kujundati ümber võlvid, 4-tahulised piilarid muudeti 8-tahulisteks, aknad pikendati gootipäraseks. Varasemast on säilinud Tobias Heintze töökojas tehtud renessansskantsel ja -loožipingid (1639) ning arvat. Michel Brinckmanni valmistatud barokkaltar (1670). ◀

Jõelähtme vald asub Harjumaa põhjaosas Tallinna lähistel; 210,86 km², 5203 el. (2003). Keskus Jõelähtme k-s. Paikneb ✧Soome lahe rannikumadalikul ja ✧Harju lavamaal. Vallal on üle 42 km mandri mereranda, mida liigestavad Muuga, Ihasalu, Kaberneeme ja Kolga laht, Tahkumäe, Piganeem ja Koljuots ning Ihasalu (Neeme) ja Kaberneeme ps. Saared — Rammu, Koipsi, Rohusi, Umblu ja Malusi saared — kuuluvad ✧Kolga lahe MKA-sse. Valla lääne- ja keskosa kuulub valdavalt ✧Rebala muinsuskaitsealasse, mille piires asuvad ka Kostivere karstiala, Ülgase pank, Saha kabel, Maardu mõis jmt. huviväärsus. Valla piiridesse jäävad ka ✧Jägala joa KA ja ✧Pirita jõe MKA (osaliselt). Valda läbib Tallinna—Narva mnt. ja Piibe mnt. Metsamaa hõlmab vallast 40 %. Riigimetsamaad haldab Anija metskond (keskus Jägala-Tammikul). Tegutsevad Loo Keskkool, Kostivere Põhikool, Neeme Algkool, Loo Kultuurikeskus, Jõelähtme ja Neeme rahvamaja ning Jõelähtme, Kaberneeme, Kostivere, Loo ja Neeme rmtk. Jägalas asub Kalevi üksik-jalaväepataljoni linnak. Suurim tootja ja tööandja on ✧Tallegg (keskus Lool). Arenev tööstus- ja logistikapiirkond on Muuga sadama ümbrus. J. v. (a-ni 1939 Jõelehtme v.) püsis rajoonide moodustamiseni (1950). Omavalitsusliku valla staatuse sai Jõelähtme kn. (a-ni 1947 Rebala kn.) 16. I 1992. ◀ 1

Jõempa kurisute kaitseala asub Kuressaare ja Kärla v-a piiril; 10 ha. Asut. 1973. Karstialalt algab Kärla jõgi (17 km, suubub Mullutu lahte), mille ülemjooks suvel kuivab. Kurisute läbimõõt on kuni 5 m ja süg. 0,5—1 m.

Jõemõisa-Kaiu järvestik paikneb Jõgevamaal Maarja külast 5,5 km kirdes jääajaeelses orundis. Koosneb kolmest segatoitelisest järvest: Jõemõisa (pindala 64,2 ha, süg. 3,2 m), Kaiu (130,3 ha, 3 m) ja Papijärvest (29,3 ha, 2,8 m). Kaldad on madalad ja mudased, kaldajoon kääruline. Läbivool on tugev, leidub põhjaallikaid. Vesi on tume, toitaine- ja elustikurikas. Kalastikus on ülekaalus latikas, särg, haug ja ahven.

Jõepere, küla Kadrina v-s, Kadrinast 8 km edelas Loobu jõe lähteil; 39 el. (2000). — Esmamaining (*Jegerper*) 1528; 17. saj. rajati Saksist eraldatud mõis (*Jömper*). J-s (end. Ristmetsa k-s) on sündinud Friedrich Reinhold Kreutzwald. Mälestussammas (1953, Juhan Raudsepp).

Jõepere allikad asuvad Pandivere kõrgustiku loodenõlval Kadrina v-s Loobu jõe alguses, oru jalamil ja

Jõgeva. EELK Jõgeva koguduse hoone

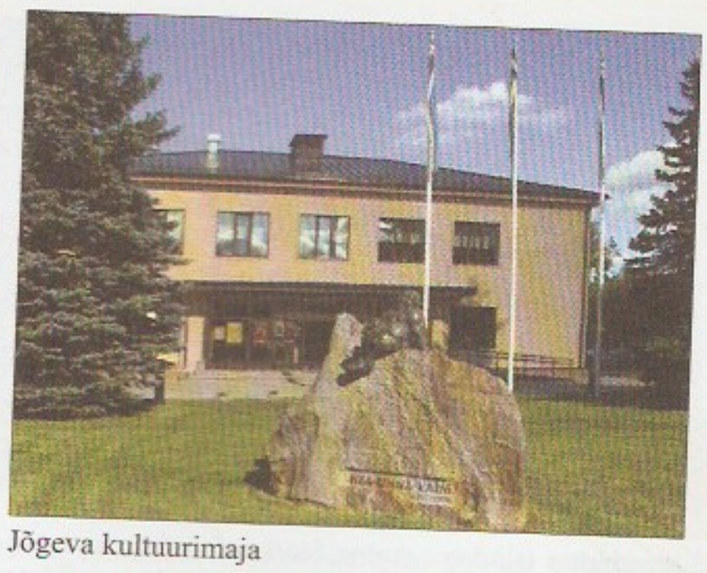

Jõgeva kultuurimaja

Jõessaare k

paisjärve põhjas. Tõusu- ja langeallikad on kevadel veerikkad (vooluhulk kuni 100 l/s), suvel ja talvel veevaesed (10 l/s). Allikaist algab Loobu jõgi. J. a-d iseloomustavad Pandivere kõrgustikku kui Põhja-Eesti jõgede toiteala. LK.

Jõepere veskiallikate kaitseala, ka Kalevipoja allikate kaitseala, asub Kadrina v-s; 3 ha. Asut. 1978 karstiallikate kaitseks. Seal on pikaajalise hüdroloogilise uurimise punkt. Allikad seostuvad rahvapärimustega (Vanapagana, Kalevipoja jt. lood), nt. käinud Kalevipoeg allikatel oma hobust jootmas ja Vanapagan olla vett solkinud.

Jõessaare kadakas kasvab Kõo v-s Paaksima k-s end. Jõessaare talu maadel, on Eesti jämedaimaid harilikke kadakaid (LK) — tüve ümbermõõt 223 cm (1998. a., 1,1 m kõrguselt) ja kõrgus 9 m. ▸

Jõgeva, alevik J. v-s, J. linnast 2,5 km põhja pool Tallinna—Tartu rdt. ääres, Pedja jõe mõlemal kaldal; 561 el. (2000). Seal asuvad ✧J. Sordiaretuse Inst. ja J. agrometeoroloogiajaam (Eesti ainus). — J-t on esimest korda mainitud 1599 Poola revisjonikirjas (*Jagiwa*), kui küla maa-alale rajati riigimõis.

Jõgeva, linn ja maakonnakeskus, asub Vooremaa loodeosas lainjal moreenitasandikul Pedja jõe kesk-jooksul, Tallinna—Tartu rdt. ning Põltsamaa—Mustvee ja Piibe mnt. ääres; 6410 el. (2003). Linnas on J. vallavalitsus, J. Gümn. (2002/03. õ.-a. 963 õpilast), J. Ühisgümn. (2002/03. õ.-a. 683 õpilast), täiskasvanute keskkool, kunsti- ja muusikakool, kultuurikeskus, haigla, linnarmtk. ja spordikeskus (Virtus, Kesk-Eesti suurimaid). Lisaks mitu maakonnaasutust (maakohus, maa-arhiiv jmt.). Tegutsevad luteri ja baptisti kogudus.

Jõgeva elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	7035	1812	26	4577	65	646	9
2000	6420	1444	22	4159	65	817	13

Jõgeva töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	388	85
Töötlev tööstus	580	447
Energia- ja veevarustus	44	75
Ehitus	784	217
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	356	476
Hotellid ja restoranid	48	53
Veondus, laondus ja side	300	179
Rahandus	80	35
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	36	150
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	272	290
Haridus	288	223
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	284	211
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	512	93
Töötajaid kokku	3972	2548

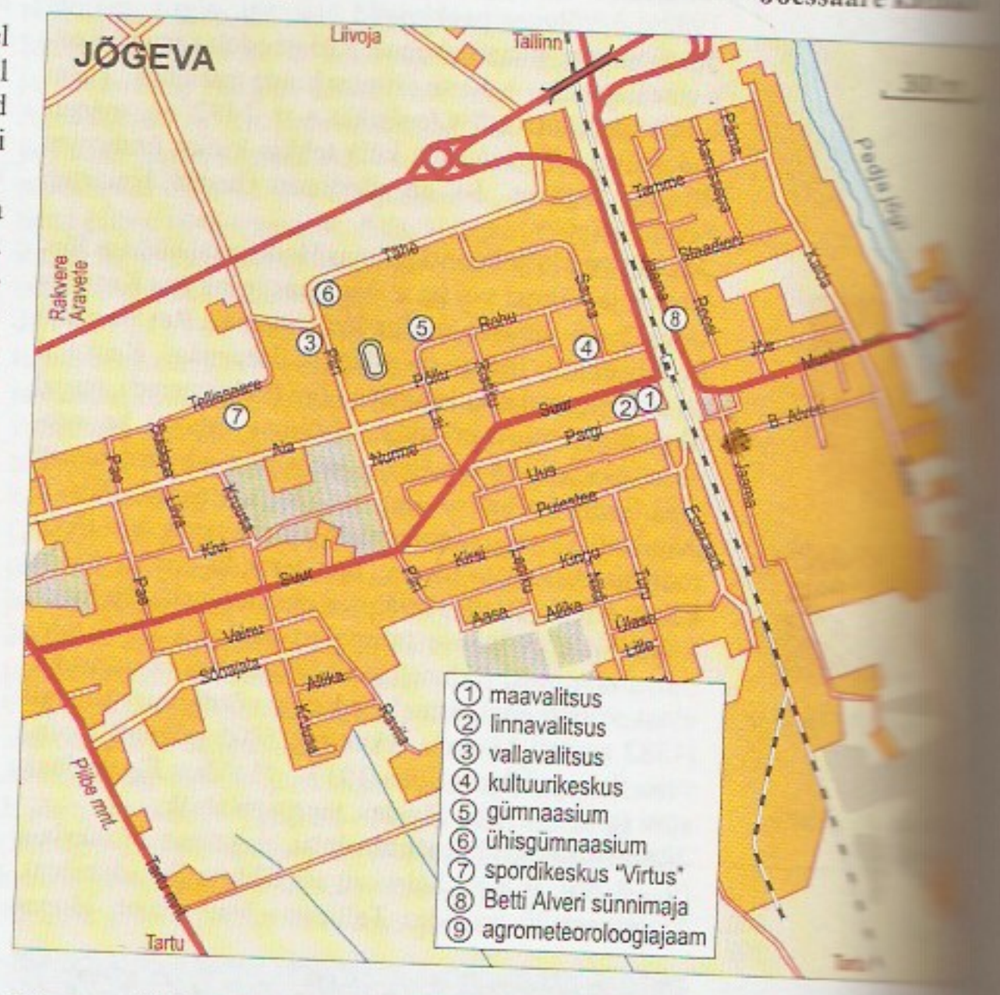

Linna poolitab rdt., millest itta jääb vanem osa, kus on valdavad väikeelamukvartalid. Kesklinn paikneb rdtj-st läänes Pargi ja Rohu t-a vahelisel maa-alal Estakaadi t-st Põik t-ni. 1950. a-il hoogustus linnas ehitustegevus, valmisid rdtj-a hoone, haldushoone, kultuurimaja jmt. ühisk. ehitist. Alates 1960. a-test on linna kerkinud hulk teenindushooneid ja suurelamuid (Pae linnaosa ja Tähe-Rohu kvartal). 1980. a-il ehitati sidemaja, kaubanduskeskus (arh. Arvi Aasmaa, 1983) ja haigla (arh. Ilmar Puumets, 1983). Kõige suurema osa tööandjaist moodustavad kaubandus- ja teenindusettevõtted (Gamer Kaubanduse OÜ). Võrdlemisi palju on ka ehitus-, veondus-, laondus- ja metsamajandusettevõtteid (AS Duko-Ehitus, AS Jõgeva Ehitus). Tööstusettevõtteist on J-l puidutöötlemise (AS Valmeco), naha- ja tekstiiltoodete valmistamise (AS Corium, OÜ J. K. Sandras) ning toiduainete tootmise ettevõtteid (AS Jõgeva Viljahoidla). J-l on sündinud Betti Alver (mälestusmärk ja tähistus sünnimajal). — J-t on esimest korda mainitud 1599 Poola revisjonikirjas (*Jagiwa*), kui sealsele maa-alale rajati riigimõis; 1795 hakati kasutama saksapärast nime *Laisholm* ('Laiuse saar'). Asula tekkis pärast J. riigimõisa järgi nimet. rdtj-a rajamist (1876), suurenes siis, kui mõis hakkas müüma ehituskrunte (1903), ning kujunes Põhja-Tartumaa majandus- ja kultuurikeskuseks (1907 asutati saeveski, 1910 ühismeierei, 1913 haridusselts). Aleviks sai J. 1919, linnaks 1938. II maailmasõjas hävis 60 % J. hoonestikust, Saksa oku-

Jõgeva. Vap

B. Alveri m

patsioon kestis 23. VIII 1941 — 20. IX 1944. 1949 sai J. maakonnalinnaks, 1950 raj-ikeskuseks.

Kirj.: Ajalooline Jõgeva. Jõgeva, 2000. ◂ 2

Jõgevamaa, Jõgeva maakond, asub Eesti kesk- ja idaosas, ulatub läänest Navesti ülemjooksult itta Peipsi järveni (Tiirikoja ja Kodavere vahel, ligi 28 km lõunselt). Hõlmab ajaloolisest Põhja-Tartumaast Kursi, Laiuse, Palamuse ja Torma khk-a, Kodavere, Maarja-Magdaleena ja Äksi khk-a põhjaosa ning Kirde-Viljandimaast Põltsamaa khk-a. Neid alasid hõlmanud Jõgeva raj. nimetati J-ks 1991. ◂ ▾ 3

Moodustumise aeg	1. I 1990
Pindala	2603,83 km²
Elanike arv	37 886 (2003)
Keskus	Jõgeva
Rahvastiku tihedus	14,6 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	34,0 %
Haldusüksused	3 linna, 10 valda;
Asulad	3 linna, 11 alevikku, 225 küla

Loodus. Kuigi J. on pindalalt väike, ulatub tema piirmise viie maastikurajooni alasid. Maakonna keskosa hõlmab loode—kagu-sihiliste voortega ✧Vooremaa (kõrgeim koht Laiuse voor, 144 m). Voorte vahel paiknevad sood ja järved (Kesk-Vooremaal Kuremaa, Pikk- ja Prossa järv, Lõuna-Vooremaal Elistvere, Kaiavere, Raigastvere, Saad- ja Soitsjärv). Vooremaa kirdeserval, Sadala ja Torma ümbruses, leidub suuri voorjaid moreenkõrgendikke, kaguosas mõhnastikke (Sõõru piirkond, Toljase mäed), kohati ka liivikuid ning järvi (Jõemõisa-Kaiu järvestik, Saare järv). Maakonna lääneosa paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaal. Voorte ja moreenitasandike pinnakatteks on karbonaatne kollakashall moreen, seetõttu on need alad enamasti põllustatud. Edelaossa ulatub soine (Umbusi soo) ✧Võrtsjärve madalik. Põhjaosas laiub ✧Alutaguse madaliku edelasse ulatuv sopp Endla soostik ning kirdes Mustvee ja Omedu piirkonnas liivane soostunud järvetasandik. Maakonna kaguosa — Kodavere, Lümati ja Pala ümbrus — asub ✧Ugandi lavamaal. Pedja jõgikonnas paiknev, Vooremaa ja Kesk-Eesti lavamaa vaheline metsane moreenitasandik madaldub laugelt Võrtsjärve madaliku suunas. Enamik J. alast paikneb Emajõe vasakpoolsete lisajõgede jõgikonnas. J. lääneosa (Tõiverest Kamarini) läbib Põltsamaa jõe keskjooks, keskosa 95 km ulatuses (Reastverest Utsalini) Pedja jõgi ja Vooremaad Amme jõe ülemjooks. Maakonna suurimad Peipsi vesikonna jõed on Kullavere ja selle lisajõgi Kääpa jõgi ning Mustvee jõgi. Enim järvi leidub Vooremaal. Järvede kogupindala (v. a. Peipsi) on 17,6 km² (ligi 0,7 % terr-st), seega on J. Eesti järverikkaimaid maakondi. J. lääneosa põllustatud lavamaal ja voortel valdavad leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad, idaosa moreenitasandikel ja Ugandi lavamaal leetjad ja näivleetunud mullad ning Puurmani ja Luua ümbruses gleistunud leostunud ja leetjad ning gleimullad. Suurimad metsaalad paiknevad Peipsi rannikule ulatuval Alutaguse madalikul, Pedja keskjooksul Härjanurmest alamal, Puurmani ümbruses, Vooremaad idast ääristavatel mõhnastikel Selgise, Kaiu, Saare ja Toljase alal ning kohati ka J. soostunud põhjaosas Kärde ja Sadala vahel. 3

•Majandus. J. majanduse põhiharud on põllum. ning põllum-saadusi töötlev tööstus. Keskm. üksikisiku tulumaks on Eesti väikseim. Ettevõtlus. Peamised tegevusvaldkonnad on põllum., jahindus ja metsamajandus. Maakonna äriregistris on ülekaalukalt esikohal füüsilisest isikust ettevõtjad. J. äriettevõtjad on maakonna ulatuses (v. a. Mustvee, Kasepää ja Pala v.)

	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Jõgevast (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
	336	6410	—	—	3. I 1991
	545	1696	—	38	10. IX 1992
	596	4801	—	31	12. XII 1991
	498,8	5379	39	—	22. IV 1993
	403,07	1381	8	46	22. X 1998*
	222,47	1507	23	30	12. XII 1991
	196,71	1369	23	48	30. IV 1992
	210,88	2520	26	17	12. XII 1991
	292,56	1904	13	25	12. XII 1991
	406,97	4666	29	31	12. XII 1991
	224,71	1430	22	37	10. IX 1992
	286,4	2487	25	28	12. XII 1991
	340,26	2336	25	25	12. XII 1991

jaotunud enam-vähem ühtlaselt. Torma v-s on 167, Pajusi v-s 126 ja Saare v-s 120 ning Põltsamaa linnas 137 ettevõtjat (1. I 2002). Ettevõtjate arvult on ülekaalukalt esikohal põllu-, jahi- ja metsamajandus (59,8 % ettevõtjate koguarvust). Võrdlemisi suur on ka töötleva tööstuse osatähtsus. Üleriigilise tähtsusega ettevõtted on Põltsamaal paiknev puu- ja köögiviljakonserve ning veine tootev AS Põltsamaa Felix ja Painkülas asuv toiduõli ja õlikooki valmistav vabrik AS Werol Tehased. Suurimad kohaliku tähtsusega ettevõtted on Jõgeva Majandusühistu, Põltsamaa Majandusühistu, kütusemüüja Eksar-Transoil AS ja AS Adavere Agro. Põllumajandus. J. põllum. on mitmekesine, see hõlmab taime-, looma- ja köögiviljakasvatust ning aiandust. Kogu Eesti põllum-le pakub teaduslikke lahendusi ja uusi kultuurtaimesorte Jõgeva Sordiaretuse Inst. J. taimekasvatuse eripära on mahukas seemnekasvatus. Teravilja (v. a. kaunvili) koristuspinda oli 2002. a. 21 742 ha, sellest otra 11 822 ha ja nisu 6069 ha. Väiksem oli kaera (1599 ha) ja rukki (1195 ha) koristuspind. Rapsi ja rüpsi kasvatati 3998 ja kartulit 1343 ha-l (Viljandimaa järel Eestis 2. kohal). Teravilja keskm. saakide poolest on J. Eesti esimeste seas. Rukki hektarisaak oli keskm. 30,3 (2. koht), nisul 26,87 (2.), odral 22,54 (3.) ja kaeral 24,37 ts (1. koht). Ka loomakasvatuse poolest kuulub J. riigi paremiku hulka. Veiste (25 300) ja sigade (29 200) arvult oli maakond 3. kohal. Keskm. piimatoodang lehma kohta oli 5266 kg. Köögiviljakasvatuse poolest on J. nii majapidamiste arvult (156) kui ka külvipinnalt (76 ha, 2001. a. põllumloenduse andmeil) Eesti tähtsaimaid maakondi. Kõige suuremal pinnal kasvatatakse kapsast (20 ha), porgandit (16 ha) ja söögipeeti (12 ha). Hernekasvatuselt (6 ha) on J. Eestis esikohal. Olulist osa etendab ka aiandus, sel alal paistavad silma Põltsamaal asuv Joosti aiand (pms. roosid, ilupuud ja -põõsad), Pauastvere k. Kaasiku suurtalu ja Luua Metsanduskool (istikud). Metsandus ja jahindus. Maakatastrisse kantud mets (110 100,7 ha) hõlmab üle poole J. pindalast. Valitsevad puuliigid on riigimetsas kask (46 %) ja mänd (20,9 %), erametsas valdab kuusk (28,3 %). Männi keskm. vanus on riigimetsas 78, erametsas 64 aastat, kuusel vastavalt 48 ja 68 ning kasel 50 ja 48 aastat. Metsa raiuti 2002. a. 680 348 m^3, sellest moodustas uuendusraie 507 846 ja hooldusraie 161 742 m^3. Metsa istutati ja külvati 508,5 ha. Ulukiloenduse põhjal (1. III 2003) on J-l kõige rohkem metskitsi (1700), kopraid (1400), metssigu (850) ja põtru (650). Karusid oli 79 (Lääne-Virumaa järel 2. koht). 2002. a. kütiti enim kopraid (339), metskitsi (301), metssigu (207) ja põtru (162). Lasti ka 473 kährikut, 400 rebast ja 4 karu. Kalandus. Peipsi järvega piirneval J-l etendab kalapüük olulist osa. Tindi- (542,5 t) ja kohapüügilt (153,2 t) on J. Eestis 3. kohal, püütakse ka latikat (2002. a. 43,4 t), ahvenat (56,7 t) ja särge (29,2 t), üldse püüti 2002. a. 867,8 t kala. Pajusi v-s Arisvere k-s asub OÜ Vikerkala Rutikvere Kalakasvatus (vikerforell). Veondus. Eesti 1430 km põhimnt-st asub J-l 79 km (pms. Tallinna—Tartu mnt.). Tunduvalt rohkem on tugi- (158 km) ja kõrvalmnt-id (871 km). Kohalikke ja erateid on 2096,8 km. Kuna J-d läbib tiheda liiklusega Tallinna—Tartu rdt., siis on busside arv (151) väike. Suurte tööstuskeskuste ja -ettevõtete vähesuse tõttu on ka veoautosid suhteliselt vähe (2528), neist üle poole (1313) on eravalduses. ◘

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism*. J-l on 29 üldhariduskooli (sh. 10 gümnaasiumi ja keskkooli, 11 põhikooli ja 8 algkooli). Erivajadustega lapsed õpivad Kiigemetsa Koolis. 2002/03. õ.-a. õppis üldhariduskoolides 6162 õpilast. Maakonnas tegutseb 3 kutsehariduskooli: Luua Metsanduskool, Kuremaa Põllumtehnikum ning Põltsamaa Kodu- ja Põllutöökool. Koolieelseid lasteasutusi on 21. Jõgeval, Põltsamaal ja Mustvees võimaldavad huviharidust muusika- ja kunstikool,

Jõgevamaa kaitsealad (ha, 2003)

Aidu LKA	312
Alam-Pedja LKA (Jõgevamaa osa)	9978
Endla LKA (Jõgevamaa osa)	3652
Kabjamäe KA	10
Kassinurme linnamäe KA (Kalevipoja sängi KA)	1,2
Kivimurru männiku KA	54
Kuremaa KA (Kuremaa järveäärse puhkeala KA)	21
Linnutaja linnamäe KA	4
Pacala karsti-KA (Luiga karstunud pacala KA)	3
Reastvere linnamäe KA	4
Saare järve KA (Saare järve ja metsa KA)	111
Tammeluha KA	38
Viruoru KA	2
Vooremaa MKA	9882

Jõgevamaa suurimad järved (km^2)

Kuremaa	3,97
Kaiavere	2,51
Saadjärv (osa)	2,00
Soitsjärv	2,00
Elistvere	1,80
Endla	1,80
Kaiu	1,30
Raigastvere	1,22
Jõemõisa	0,64

Jõgevamaa suurimad sood (km^2)

Endla soostik (osa)	142,65
Umbusi	89,63
Pedja	55,73
Sangla soostik (osa)	34,35
Luusika	26,90
Visusti	22,33
Kaarepere	17,56
Kaiu	14,44
Vähari	13,49
Kaiavere	12,40

Jõgevamaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1153
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	332
Töötlev tööstus	111
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	93
Veondus, laondus ja side	69
Hotellid ja restoranid	35
Muu	133

Jõgeva ja Põltsamaa kultuurikeskuse juures töötavad huviringid. Maakonnas asub 19 kultuuri- ja rahvamaja ning 30 rmtk. (neis kokku 16 600 lugejat). Muuseume on 13: viis munitsipaalmuuseumi (Torma V-a Koduloomuuseum, Tabivere V-a Muuseum, Kalevipoja Muuseum, Põltsamaa Muuseum, Mustvee Muuseum), viis eramuuseumi (Heino Lubja Kaalude Muuseum, Eesti Savikaupade Muuseum, Laiuse Õletuba, Paduvere Talumuuseum, Jürissaare Talumuuseum) ning tehnikumide juures tegutsevad Kuremaa Lossituba ja Luua Topiste Muuseum, riiklik muuseum on ✧Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum. Populaarsed vabaõhuürituste kohad on Põltsamaa lauluväljak ja lossiõu, Palamuse laululava ja Kassinurme mäed. Võtikveres on Eesti esimene raamatuküla. Tabivere v-s asub Eestimaal ainulaadne Elistvere Loomapark. J-l on 13 spordisaali, 2 ujulat, 10 staadioni, 5 lasketiiru, 8 välispordiväljakut, mitu suusarada ning Põltsamaa Kuningamäel rahvusv. nõuetele vastav kardirada. J-d läbivad rattarajad: Palamuse — Saare mõis — Palamuse (37 km), Palamuse — Elistvere Loomapark — Palamuse (39 km), Palamuse—Torma—Palamuse (66 km), Jõgeva — Kuremaa — Laiuse — Endla LKA — Jõgeva (70 km), Kodavere—Saare—Mustvee—Raja—Kodavere (78 km). Maakonnas on asut. 34 spordiklubi. Tegutsevad 22 perearstikeskust, 13 apteeki ja 3 haiglat. Raviasutustes on kokku 67 arsti, 26 hambaarsti ja 128 õendusala töötajat. J-l töötavad Võisiku Hooldekodu (riiklik), Lustivere Hooldekodu, OÜ Jõgeva Sotsiaalkeskus „Elukaar" ja Tabivere Sotsiaalkeskus (kõik omavalitsuste hooldekodud). Jõgeva Haiglas on vanurite ja puuetega inimeste jaoks hooldusosk. Riikliku kaitse all on 1627 kultuurimälestist: 46 ajaloomälestist (sh. Betti Alveri sünnimaja, Eesti Aleksandrikooli hoone, Raja vanausuliste kalmistu), 267 arheoloogiamälestist (sh. linnus — Kassinurme Kalevipoja säng), 220 arhitektuurimälestist (✧Kuremaa mõis, Palamuse kirik, Laiuse linnuse ja Põltsamaa linnuse varemed ning vallikraav) ja 1094

Jõgevamaa [illegible] **asulad** (elanike arv linnadel 2003. a.)

Jõgeva l.
Põltsamaa l.
Mustvee l.
Tabivere al.
Siimusti al.
Adavere al.
Puurmani al.
Kuremaa al.
Jõgeva al.
Palamuse al.
Torma al.
Võisiku k.
Väike-Kamari k.
Lustivere k.
Raja
Laiuse al.
Luua k.
Esku k.
Vaimastvere k.
Kaarepere k.
Voore k.
Sadala al.
Pisisaare k.
Maarja k.
Kurista k.
Saare k.
Pala k.
Saduküla k.
Rükita k.
Vägari k.
Pikknurme k.
Painküla k.

Jõgeva valla [illegible] **asulati** (2000)

Alevikud
Jõgeva
Kuremaa
Laiuse
Siimusti
Külad
Alavere
Ellakvere
Endla
Kaera
Kassinurme
Kaude
Kivijärve
Kurista
Kõola
Kärde
Laiusevälja
Lemuvere
Liivoja
Mooritsa
Mõisamaa
Paduvere
Painküla
Pakaste
Palupere
Patjala
Pedja
Raaduvere
Rohe
Selli
Soomevere
Teilma
Tooma
Vaimastvere
Vana-Jõgeva
Vilina
Viruvere
Võduvere
Võikvere
Vägeva
Õuna

kunstimälestist. Atesteeritud majutusasutusi on 14 (1 motell, 7 külalistemaja, 2 puhkemaja, 1 kodumajutus, 1 külaliskorter, 2 hostelit). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid u. 7000 in.

Jõgeva Sordiaretuse Instituut, riiklik teadus- ja arendusasutus; asut 1920 Eesti Sordiparanduse Seltsi ja Eesti Seemnevilja Ühisuse algatusel. Kandis algul nimetust Jõgeva Sordikasvandus, Eesti NSV ajal Jõgeva Sordiaretusjaam. Peamised tegevusvaldkonnad on tera- ja kaunviljade, heintaimede, kartuli ning köögiviljade sordiaretus, registreeritud sortide säilitusaretus ja algseemnekasvatus, teaduslikud alus- ja rakendusuuringud, arendustööd, innovatsioon ning põllumajanduskultuuride geneetilise varu säilitamine geenipangas. Kokku on Jõgeval aretatud u. 270 sorti, millest 66 sorti on Eesti ✧sordilehel. Instituudis on 4 aretusosk-a (tera- ja kaunviljade, heintaimede, kartuli ning köögiviljade osk.), seemnekeskus, kartuli seemnekasvatuse osk. ja geenipank. Instituudi koosseisu kuuluvad Mooste ja Sangaste katsejaam. Teadustöötajaid on 16. ◧

Jõgeva vald asub Jõgevamaa põhjaosas; 458,8 km², 5379 el. (2003). Keskus Jõgeva linnas. Valla lõunaosa paikneb ✧Vooremaal ning põhjaosa ✧Alutaguse madalikul. Asustus on koondunud pms. lõunaossa, voorte nõlvadele ja lagedele, voortevahelistes nõgudes on sood. Valla põhjaosas valdavad sooalad (Kaasikjärve, Linnussaare, Männikjärve ja Toodiksaare raba kuuluvad ✧Endla LKA-sse; valla kirdeosas on Tammissaare raba ja Sakussaare ning Pedja soo). J. v-a läbib Pedja jõe ülemjooks. Suurematest järvedest asuvad vallas ✧Endla järv, Sinijärv ja Kivijärv. J. v-s tegutsevad Laiuse ja Vaimastvere põhikool, Kuremaa ja Siimusti lasteaed-algkool ning ✧Kuremaa Põllum-tehnikum. Siimustis, Laiusel, Kuremaal, Vaimastveres ja Vägeval on mtk. LK-aladest on vallas Endla LKA (osaliselt; keskus Tootmal), ✧Kassinurme linnamäe (Kalevipoja sõnni) KA ja ✧Kuremaa (Kuremaa järveäärse puhkeala) KA. Suurimad tööandjad on põllum- ja puidutöötlemisettevõtted ning avalik sektor. — A-ni 1949 kuulus vald Tartumaa, 1949—50 Jõgevamaa koosseisu; ennistatud 22. IV 1993.

Jõgeva vald ristteel. Jõgeva, 1998. [Koost. Tiit Lääne.] ◧

Jõgeveste, küla Helme v-s Väikesest Emajõest läänes, 157 el. (2000). J. mõisa läh. asub Michael Andreas Barclay de Tolly mausoleum (ehit. 1823, arh. A. Štšedrin, siseruumi hauamonumendi autor Vassili Demut-Malinovski). Mausoleumi kõrvale on maetud II maailmasõja lahingutes langenuid. — Esmamaining külana 1599 (*Jeggiwicz*). Mõis (*Beckhof*, Poola ajal *Tepelshof*) oli olemas enne Vene-Liivimaa sõda, Rootsi-Poola sõdades hävis, rajati taas 18. saj. alguses, 1718 eraldus Helme mõisast ja sai 18. saj. lõpus Barclay de Tollyde suguvõsa omandiks.

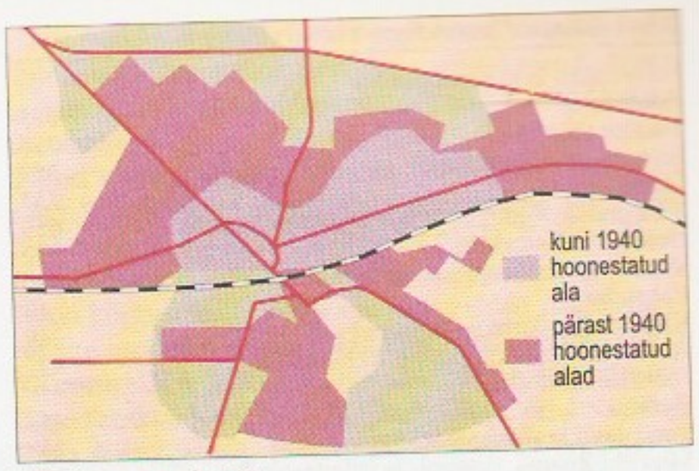

Jõhvi arenguskeem

Jõhvi, linn Kirde-Eestis, Ida-Virumaa halduskeskus; 11 743 el. (2003). Paikneb Viru lavamaal põlevkivimaardlal (Kukruse lademe avamuse põhjaosas). Kaevanduskäigud asuvad J. lõuna- ja lääneosa all, linna kirdenurka läbib Pühajõgi. J. ida- ja kaguosas on suured haljasalad, läänepiiril kõrguvad tehispinnavormid (terrikoonikud). Nõuk. ajal ehitati J. rohkesti eramaju (suuri korterelamuid rajati eeskätt Ahtmesse). Linna keskmes on 4-korruselisi tüüpelamuid, rdt-st lõunas asuv J. mikroraj. on hoonestatud 5- ja 9-korruseliste tüüpelamutega. Üldplaneeringu (a-st 1999) alusel on J-s 11 linnaosa, neist 6 asuvad rdt-st põhja ning 5 lõuna pool. Linna alast (7,6 km²) hõlmavad u. 100 ha haljasalad (sellest 33,62 ha J. park). Ehitusmälestised on ✧Jõhvi Mihkli kirik, 20. saj-st pärit elamu Rakvere t. 15, J. kalmistu kabel (18.—19. saj.) ja haldushoone Keskväljak 1 (ehit. 1954, nüüd maa- ja linnavalitsuse hoone).

J. rahvaarv väheneb ja rahvastik vananeb, loomulik ja mehaaniline iive on negatiivsed. Rahvuslik koosseis on viimaste aastate jooksul muutunud. Kümmekond aastat tagasi oli eestlasi ligi 10 %, nüüd on nende

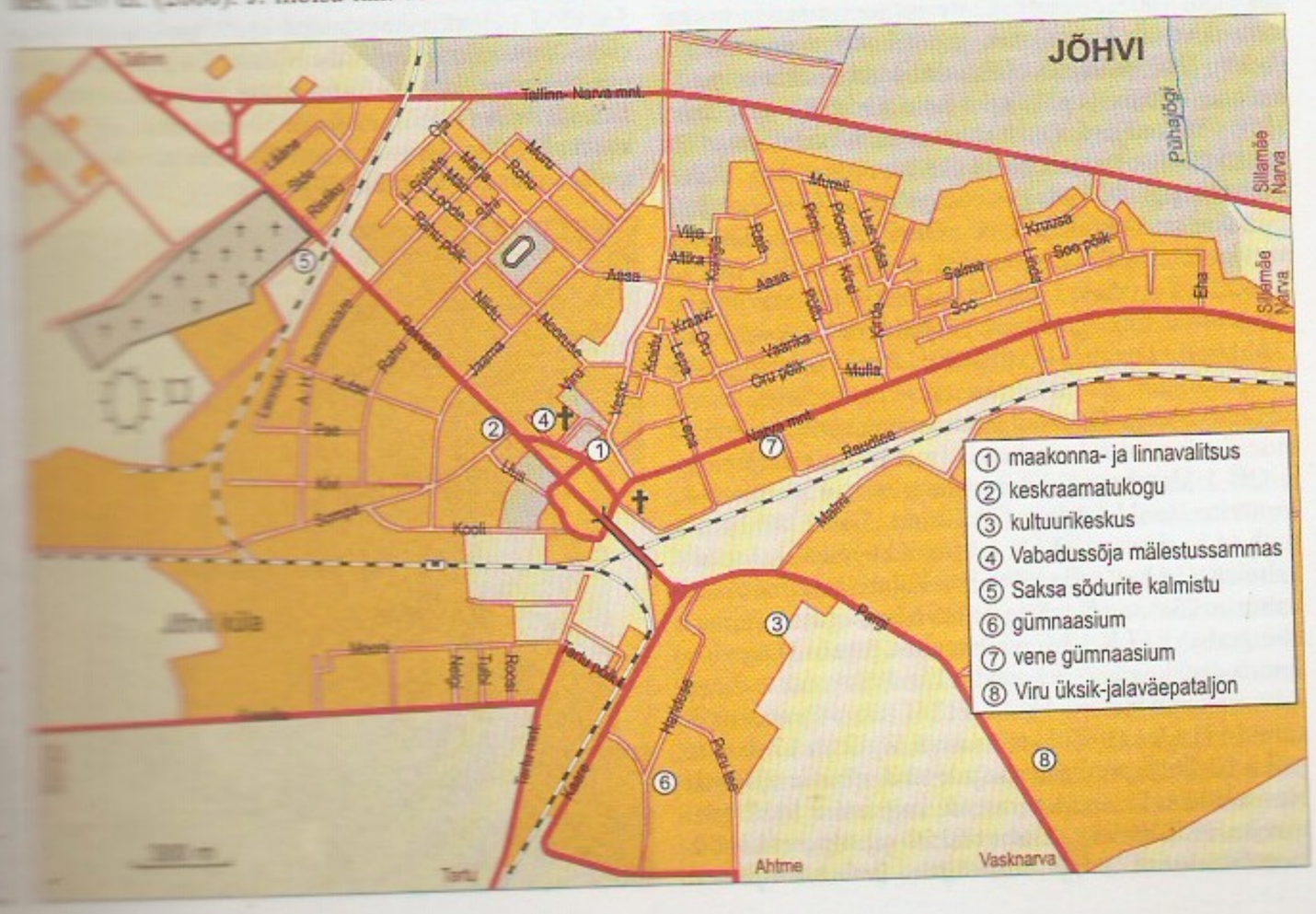

Jõhvi töötajate jaotus tegevusalati (2000)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	43
Mäetööstus	633
Töötlev tööstus	716
Energia- ja veevarustus	159
Ehitus	235
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	650
Hotellid ja restoranid	72
Veondus, laondus ja side	320
Rahandus	43
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	249
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	421
Haridus	449
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	268
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	148
Palgatöötajatega kodumajapidamised	1
Töötajaid kokku	4471

Jõhvi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	15 607	2927	19	11 041	71	1649	10
2002	11 882	603	5	7 878	61	3401	29

osatähtsus suurenenud. Venelasi on linna elanikest üle poole (2000. a. 53,5 %), eestlasi 33,2 %, valgevenelasi 4,5 %, ukrainlasi 3,3 % ja soomlasi 2,0 %. Tööhõivelisi oli 2000. a. 4471.

Registrisse oli kantud 545 ettevõtet (1999. a.), suurem osa neist väikesed. Põhitegevusalad seonduvad pms. teenindusega (eriti kaubandusega); oluline on autoteenindus (6 tanklat, 3 remondiettevõtet). Naaberlinnadest (Kohtla-Järve, Sillamäe, Narva) erinevalt ei ole J-s suurettevõtteid. Olulisimad tööandjad on tulundusühistu J. Piim, AS Viru Joogid, Eesti Energia AS-i J. võrgupiirkond, AS Eesti Põlevkivi peakontor ja selle allasutused, AS Mäetehnika, AS Põlevkivi Rdt. ja AS Põlevkivi Kaubandus. Linna läbivad Tallinna—Narva—Peterburi rdt. ja Peterburi—Narva—Jõhvi—Valga—Riia mnt., põhja poolt möödub J-st Tallinna—Narva—Peterburi mnt. Peale nende lähtuvad sealt mnt-d Valka, Vasknarva ja Kosele. Mitu harurdt-d kuulub AS Põlevkivi Rdt-le. Linnas on 2 lasteaeda (2003. a. 253 last), J. Gümn. (2002/03. õ.-a. 753 õpilast), J. Vene Gümn. (861 õpilast) ning J. Kutsekeskkool (607 õpilast). Laste ja noorte tarvis on ka muusikakool, kunstikool, spordikool ja noortemaja (kokku 900 osalejat). Tähtsaim kultuuriasutus on J. Kultuurikeskus (1978, arh. Rein Heiduk), seal asus 1978—99 ka Eesti Kunstimuuseumi filiaal. Linnas on kaks kutselist lasteteatrit ja üks harrastustrupp. Üldse tegutseb ligi 80 isetegevusringi (üle 2000 osaleja). Tuntuim tantsukollektiiv on „Gevi" ja laulukollektiiv segakoor „Heli". Tegutsevad J. Keskrmtk., EELK J. Mihkli koguduse rmtk., koolirmtk-d ja Eesti Põlevkivi tehnikarmtk. Sportimist võimaldavad J. Spordikool (311 last), Alutaguse Koolispordi Ühing (1619 liiget) ja 16 spordiklubi. Enim harrastatakse pallimänge, orienteerumist, kergejõustikku ja suusatamist. Meditsiiniteenuseid pakuvad J. Lastehaigla (seal ka laste varjupaik) ja OÜ J. Hambapolikliinik. Vanurite eest hoolitseb J. Vanurite Hooldekeskus (78 kohta). Linna läänepiiril asub 14 ha suurune EELK J. Mihkli kogudusele kuuluv kalmistu (14 ha), selle kõrval on hiljuti taastatud Saksa kalmistu (Saksa sõjaväelaste hauad). Tegutsevad usuühingud on EELK J. Mihkli kogudus, õigeusu kogudus, J. metodisti kogudus ja kogudus Uus Põlvkond. — J-t on esimest korda mainitud külana 1241 (*Gevi*) ja ordumõisana 1491 (*Jewe*). Küla mõisastati lõplikult 1760. a-te paiku. Kiriku ja postijaama juurde teedesõlmele tekkinud alevik hakkas kasvama pärast rdt. valmimist; 1917 sai J. aleviks, 1938 linnaks. Asulas olid 20. saj. alguses koolid, laenuhoiukassa, haigla, turuväljaku ümber kauplused ja postkontor. Põhil. puidust elamud ehitati Narva mnt. äärde; kivimaju oli 1913 J-s vaid 10. 1922—34 kasvas elamute arv 1,6 korda; hoonestus oli endiselt madal ja pms. puidust. Ehitati gümnaasiumihoone (hävinud) ja algkool (1929, arh. August Tauk). 1941—44 laastas J-t tugevasti sõda, säilis u. 40 % elamuid. 1949 alustas J-s tööd põlevkivikaevandus nr. 2 (suleti 1973) ja elanikkond mitmekordistus. Nüüdisajal elab seal põhiosa „Estonia" ja Viru kaevanduse töötajaid. 1949 sai J. maakonna (Jõhvimaa) ja 1950 samanim. raj-i keskuseks. Kohtla-Järve linnaga ühendati ta 1960. Taas eraldus omaette linnaks 1991. ▲ 3

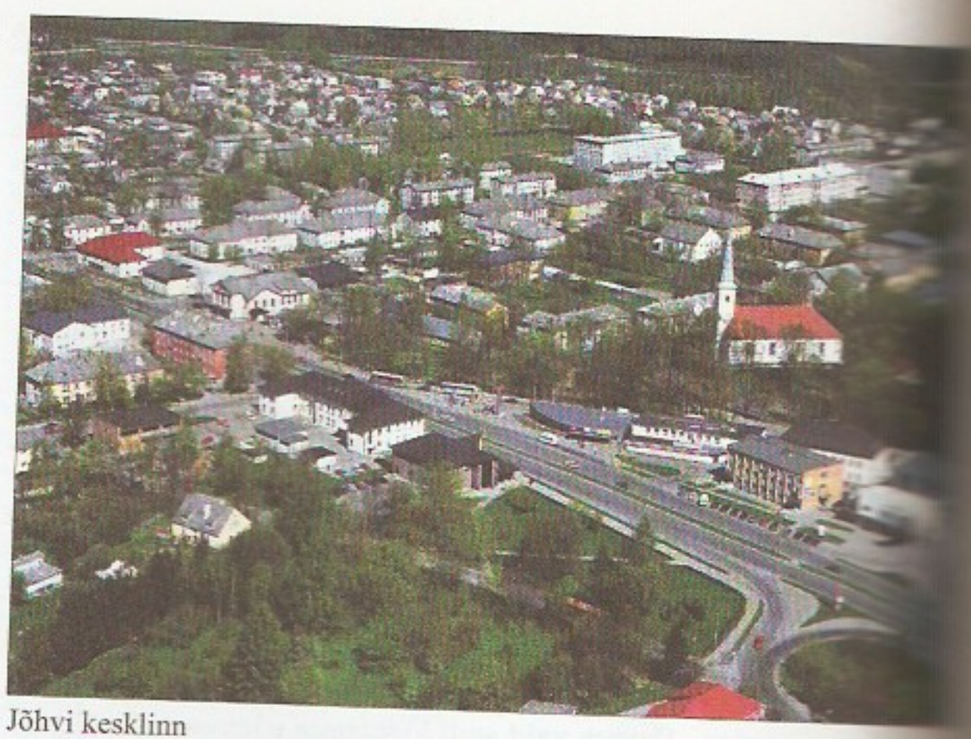

Jõhvi kesklinn

Jõhvi linnavalitsuse hoone

Jõhvi Mihkli kiriku sisevaade

Jõhvi kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Jõhvi, Kohtla, Mäetaguse ja Toila v-a ning osa Illuka v-st. Kuulus 13. saj. alguses Alutaguse muinaskhk-a; Jõhvi kõrgustikul ning rannalähedasel Põhja-Eesti lavamaa serval oli juba tollal tihe asustus. Jõhvi kirikukhk. moodustati arvat. 1250. a. paiku (ajalooallikas esmamaining 1354; hõlmas ka suurema osa 1867 moodust. Iisaku khk-st), see kuulus 14.—16. saj. Narva foogtkonda. Enamik mõisu rajati enne Vene-Liivimaa sõda; läänistamata ala tähtsaimad asulad olid Jõhvi ja Kurtna ordumõis. Tallinna—Narva maantee äärde ehitati Edise ja Järve vasallilinnus. Vene-Liivimaa sõja ja Põhjasõja ajal peeti kihelkonna alal suuri lahinguid. Majandus hakkas edenema 18. saj. lõpus, seda soodustas pärast Balti rdt. valmimist (1870) põllum-saaduste turustamine Peterburis. Talude päriseksostmine oli suhteliselt vilgas. 1865 korraldati Jõhvis laulupidu, 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses asutati tuletõrje-, põllumeeste-, kurikus- jm. seltse.

Jõhvi kõrgustik hõlmab Kohtla-Järve, Illuka ja Mäetaguse vahelise kõrgema ala; kõrgus kuni 81 m. Laugete nõlvadega aluspõhjakõrgendik (Ordoviitsiumi lubjakivi), seda katab õhuke lubjakivirikas moreenikiht, millel on kujunenud leostunud ja leetjad mullad. Oosides ja nõlvades (Mäetagusel, Illukal) leidub liiva ja kruusa. Ilmekalt on kõrgustik väljendunud Eesti põlevkivimaardla.

Jõhvimaa, end. haldusüksus Kirde-Eestis. 1949 Virumaa idaosast moodust. maakonnast sai (väikeste muutustega) 1950 Jõhvi raj., 1960 Kohtla-Järve linnapiirkond ja 1964 Kohtla-Järve raj. Viimane nimetati 1. I 1990 Ida-Viru mk-ks.

Jõhvi Mihkli kirik on Eesti ainulaadseimaid ja tugevaimaid kaitsekirikuid, ühtlasi Eesti suurim ühelööviline kirik (pindala 485 m²). Valmis algkujul arvat. 14. saj. lõpukvartalil (vahetult pärast Põhja-Eesti üleminekut Liivimaa Ordu valdusse). Algselt oli see pikk võlvimata kaitseehitis, mille kitsad aknad paiknesid linnuperspektiivselt kõrgel ja ainus sissepääs oli lääneseinas. Hiljem rajatud viisid trepikäigud keldrisse (keldrivõlvid 18. saj-st) 16. saj. I veerandil kirik arvat. võlviti (praegused võlvid pärinevad 18. saj-st) ning seinte ülaossa ehitati kaitsekõdu. Vahetult enne Vene-Liivimaa sõda valmis nelinurkne sale läänetorn, mis sulandati vanasse kaitsekompleksi (8-korruselise torni ülaosa on 17.—19. saj. mitu korda rekonstrueeritud) ning kirikuaia ümber rajati vallikraavidega muldkindlustus. Lähedal asub Edise vasallilinnus ja kirik moodustasid ühtse kaitsekompleksi ja legendi järgi ühendas neid maa-alune käik. Vene-Liivimaa sõjas (1558) vallutati kirik alles teisel rünnakul. Praegune neogooti tornikiiver on saadud 1984 eelmise sajandi lõpul püstitatud kiivri järgi. Barokk-kantsel (1728) on Johann Valentin Rabe valmistatud, tema töökojast on ka võidukaare Kolgata-grupp. Jõhvi kiriku keldriruumides on a-st 2002 avatud muuseum. ◂

Jõhvi Mihkli Eesti kodus („Meelejahutaja", 19[illegible] nr 2)

Jõhvi vald asub Ida-Virumaa põhjaosas Jõhvi linna ning Kohtla-Järve lahuslinnaosade Ahtme ja Sompa ümbruses; 116,45 km², 1745 el. (2003). Keskus Tammiku alevikus. ✧Viru lavamaa osana ulatub läänes Jõhvi kõrgustikule. Põhjas ja idas valdab Alutagusele omane metsane ja soine tasandik. Valla piires on osa ✧Kurtna MKA-st. Riigimetsamaad haldab Ahtme metskond (keskus Kose k-s). Majanduslikult on J. v. Jõhvi linna lähitagamaa, kohalikest asutustest tegutsevad Tammikul rahvamaja ja rmtk. Valla elanikest 32 % (2000) on eestlased. — 1939 liideti J. v-ga enamik Voka v-st ja väike osa Järve v-st, 1948 eraldati alevina Ahtme piirkond. Senini Virumaasse kuulunud J. v. arvati 1949 Jõhvimaasse ja 1950 rajoonide moodustamisel Jõhvi, Puru, Sompa, Toila ja Voka kn. Jõhvi raj-i. Sai omavalitsusliku valla staatuse 7. VI 1992. ◂

Jõksi järv, Põlvamaal Otepää kõrgustiku kagunõlval Piigandi-Jõksi ürgorus asuv rohketoiteline järv; 64,9 ha, suurim süg. 25,4 m. J. j-st voolab läbi Pühajõgi (Võhandu jõe ülemjooks). Vesi vahetub 2,6 korda aastas. Põhilised kalad: latikas, särg, ahven ja haug.

Jõku jõgi, Õhne jõe suurim lisajõgi; pikkus 30 km, jõgikond 83 km². Algab Sakala kõrgustiku kagunõlvalt Virtsjärvest (9,2 ha, süg. 9 m); jõel on 3 paisjärve.

„Jõud", Eesti Maaspordi Liit „Jõud", spordiühing, asut. 1946. Oli NSV Liidu esimene maasportlaste ühing, kandis 1951—56 nime „Kolhoosnik", oli 1984—87 üleliidulise spordiühingu „Urožai" spordiorg. ning 1987—90 ühendatud „Kaleviga". Suurim liikmeskond oli 156 000 (1986). EV-s ühendab „J." 15 maakondlikku spordiliitu, korraldab valdade spordimänge ning iga 4 aasta tagant üleriiklikke maaspordimänge. Juhatuse esimees on a-st 2002 Villu Reiljan.

B: T. Lääne. *Maaspordi poolsajand.* Tln., 1996; *Neli kümmend aastat maaspordimänge.* Tln., 1999.

Jõuga järvestik asub Ida-Virumaal, 6 km Iisakust kirdes; koosneb neljast termokarstilise päritoluga pisijärvest (väikseim 1,1, suurim 4,4 ha, suurim süg. 9,5 m). Varem olid järved vähetoitelised, nüüd on nad inimtegevuse tagajärjel eutrofeerunud ja kalavaesed. Sealt on leitud haruldasi taime- ja loomaliike (planktonivähikesi, vesikonna, reliktset väheharjasussi ja vetikaid). Pesujärv on ümbruskonna parim supluskoht.

Jõuga kääbaskalmistu asub Ida-Virumaal Jõuga k-s Iisaku—Kuremäe teest põhjas, on Eesti suurim kääbaskalmistu. Koosneb 260 liivakääpast ja 4 žalnikust. Uuritud on (1938 Osvald Saadre, 1949 Erna Ariste, 1950 Harri Moora,1980—89 Priit Ligi) kokku 108 kääbast ja 4 žalnikut. Kääbastesse on maetud u. 12. saj. keskelt 14. saj. alguseni, ridamisi paiknevaisse žalnikuisse 13. saj. lõpust 16. saj. I pooleni. Panusteks pms. ehted (hoburaudsõled, oimurõngad, helmed, ripatsid, käevõrud, sõrmused) ja noad. Kalmistu on kuulunud vadjalastele.

B: P. Ligi. *Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis 9.—16. sajandil.* Tln., 1993.

„Jõu lm", esimene eestikeelne spordiajakiri. Seda andis 1914 Peterburis välja Daniel Wiedemann (Tõnu Võimula). Ilmus 4 numbrit.

jõulud, eesti rahvakalendri tähtsaim, Jeesuse Kristuse sünnipäeva (25. dets.) hõlmav pühadeaeg, kestab toomapäevast (21. dets.) kolmekuningapäevani (6. jaan.). J-d kitsamas mõttes kestsid 25. dets-st 27. dets-ni, olulisim oli j-uõhtu (24. dets.). Kristlik kombestik (kirikuskäik, j-ulaulud) on Eestis segunenud eelkristlikuga. J-uõhtut ja -ööd peeti eriti pühaks ajaks, siis olid põhilised msg. maagilised toimingud ja ennustamine. Toa põrandale laotati õled, söödi j-utoite (sealiha, j-uleiba, verivorsti, hapukapsast) ning joodi õlut. Kogu öö hoiti toit laual

(esivanemakultus) ja tuli põlevana (oletatavasti päikesekultuse jälg). Perest peresse käisid j-usandid. 19. ja 20. saj. vahetusel asendas need j-uvana. 19. saj. II poolel hakati (pms. mõisa eeskujul) tuppa tooma j-ukuuske, 20. saj. sai see tava üldiseks. Levis komme süüdata j-uõhtul omaste haudadel küünlaid. Esimesel j-upühal (25. dets.) oldi kodus, teisel pühal (26. dets.) käidi külas; järgnesid kolmas j-upüha ja süütalastepäev (28. dets.).

B: A. Viires. *Meie jõulude lugu*. Tln., 2002. ▲

Jädivere seminar, külakooliõpetajaid koolitanud õppeasutus; tegutses 1844—63 Läänemaal Vigala khk-s, õppetöö toimus eesti k-s, õppeaeg kestis 3 aastat. Õpilased katsid osa ülalpidamiskulusid kooli majandis töötamisega. Emakeele kõrval peeti oluliseks geograafia ja muusika õppimist. Palju rakendati individuaalset tööviisi, mis võimaldas kooli lõpetada lühema ajaga. Läänemaa sai J. s-st 57 õpetajat. Kokku lõpetas kooli 73 õpilast.

Jägala-Joa, küla Jõelähtme v-s Jägala jõe alamjooksul; 31 el. (2000). Huvi väärivad ✧Jägala juga, sellest alamal asuv kanjonorg ning Linnamäe jõekäärus paiknev ✧Jägala linnamägi. Joa läh. olid 1917—41 Jägala puupapivabrik ja selle väike töölisasula. Vabriku elektrienergiaga varustamiseks 1922—24 rajatud ning Eesti kauneimaks tööstusehitiseks tunnistatud Linnamäe hej-a purustasid 1941 taganevad punaarmeelased. Taastatud elektrijaam (võimsus 1,1 MW) käivitati uuesti 10. XII 2002.

Jägala joa kaitseala asub Jõelähtme v-s; 6 ha. Asut. 1959 joa ja sellest allavoolu jääva kanjoni kaitseks. Veerikastel aastatel on joa laius 60—70 m, kuivadel suvedel astang paljandub ja on jalgsi läbitav.

Jägala juga asub Jõelähtme v-s Jägala jõe alamjooksul. J. j. on Eesti kõrgeim looduslik juga — 8,1 m. Joa seinas paikneb 2—3 m sügavune süvend. Joaastangu allosas on pehmed Ordoviitsiumi kiltsavid, liiv ja liivakivi, ülaosas kõva lubjakivi. Kivimeid läbivad tektoonilised püstlõhed. Geoloogilisest ehitusest tulenevalt on juga taandunud ülesvoolu, jättes maha 280 m pikkuse ja 15 m sügavuse kanjoni. Ajaloolisel ajal on joa taandumise kiirus olnud tõenäoliselt 16—17 cm aastas. J. j. tekkis Antsülusjärve veetaseme alanemisel 8000—8500 aastat tagasi. LK. ▸

Jägala jõgi voolab Põhja-Eestis; pikkus 97 km, jõgikond 1570 km², keskm. vooluhulk 10—12 m³/s. Algab Pandivere kõrgustiku läänenõlvalt Järva-Jaanist loodes, suubub Ihasalu lahte. Jõe lang (82 m) on suurim alamjooksul, 4,3 km kaugusel suudmest asub ✧Jägala juga. J. jõe kesk- ja alamjooksul on mitu paisu, kõrgeim neist jõe suudmest 1,3 km kaugusel asuva Linnamäe hej-a pais (kõrgus 11 m). 1975. a-st on J. j. ühendatud Tallinna veevarustussüsteemiga, ta saab kanali kaudu vett ka Pärnu jõest ja annab seda Sae—Paunküla kanali kaudu Pirita jõele. 1984 valminud Kaunissaare veehoidlasse juhitakse Soodla jõe, Aavoja ja Raudoja vett, veehoidlast lähtub Jägala—Pirita kanal. ◧

Jägala kompleks, Põhja-Eestis aluskorda moodustavate moondekivimite stratigraafiline üksus. J. k-i kivimid kujunesid u. 1,8—1,9 mrd. aastat tagasi Sveko-fennia orogeneesis. Kivimite seas valdavad happelistest ja aluselistest vulkaniitidest ja nende murenemise saadustest moodustunud leptiit-, biotiit-, biotiitamfiibol- ja biotiit-granaat-kordieriit-sillimaniit-gneisid.

Jägala linnamägi asub Jägala jõe paremkalda neemikul, u. 1 km kaugusel suudmest, on Eesti suurimaid linnamägesid (u. 3 ha). Põhjaküljelt kaitstud madala valli ja kraaviga, mujalt järskude nõlvadega. 1920 leiti kaevamisel (Artur Spreckelsen) õuelt kividest koldeasemeid ja pms. I a-tuh. II poolest pärit keraamikat (keraamikat on leitud ka linnuse kõrval olnud asulakohalt). Vallis avastati jäänuseid kahest ehitusjärgust. Neoliitikumis samal neemikul olnud asulast on säilinud kammkeraamikat.

Jägala—Pirita kanal, Kaunissaare—Patika kanal, Tallinna veevarustussüsteemi kuuluv veehaare; pikkus 25 km, vooluhulk keskm. 1,45 m³/s. Algab Kaunissaare veehoidlast, ristub Kivilool Jõelähtme jõega (seal on jõel pais) ja suubub Patikast kirdes Veskitagusel Pirita jõkke.

Jämaja, ka Jamaja, küla ja end. kihelkonnakeskus Saaremaal Sõrve ps-e lääneranniku Torgu v-s; 31 el. (2000). Huviväärsed on J. Kolmainu kirik (praeguse kuju sai keskaegsest kirikust 1864) ja kalmistu (laatsaretlaeva „Moero" mälestusmärk; laeva tabas 22. IX 1944 Vene ründelennuki heidetud torpeedo, üle 3000 hukkunu). ▸

Jämaja kihelkond hõlmas Saaremaal Sõrve ps-e kesk- ja lõunaosa. Kuulus 13. saj. alguses *Sworve* muinaskhk-a, oli a-st 1233 Riia linna, 1240—1573 Saare-Lääne piiskopi valduses (Sõrve ametkonna Sääre ja Torgu vakusena). Jämaja kirikukhk. asutati arvat. 13. saj. (selle preestrit on esimest korda mainitud alles 1449), ajutiselt on J. k. hõlmanud ka Anseküla khk-a. 18. saj. levis vennastekogudusliikumine, 1846—48 siirdus 8,2 % talurahvast õigeusku. 1863 osalesid Jämaja talupojad Anseküla laulupeol, rahvuslikust liikumisest osavõtt oli vähene. Talude päriseksostmine algas 1865, saavutas haripunkti 1874 ja jätkus 20. saj. alguses. Majanduses olid tähtsal kohal kalapüük, meresõit ning ulgtööd (Mandri-Eestis ja Kuramaal). Ülerahvastuse tõttu oli palju väljarändajaid (pms. meretagustele maadele).

Jämejala, küla ja Pärsti v-a keskus, asub Viljandi põhjapiiril Valuoja ääres; 302 el. (2000). Seal on Viljandi maakonnahaigla (ehit. 1984) ja J. psühhiaatriahaigla (asut. 1897 erahaiglana, *Anstalt Marienhof*; a-st 1919 on riiklik raviasutus). 18.—31. XII 1954 hoiti J. psühhiaatriahaiglas Konstantin Pätsi.

Jäneda, küla Lehtse v-s Jänijõe keskjooksul Piibe mnt. ja Tallinna—Tapa rdt. ääres; 455 el. (2000). Röö-biti Jänijõe lammiga kulgeb Aegviidu—Neitla oosistu, kus mõni oos (Lipumägi, J. linnamägi) kerkib jalamist 25—30 m kõrgemale. Maastikku ilmestavad J. allik- ja

Laatsaretlaeva [illegible] mälestusmärk [illegible] kalmistul

Jägala jõe [illegible]

Soodla
Jõelähtme
Mustjõgi
Ambla jõgi
Jänijõgi
Aavoja

Jägala juga [illegible] kanjon

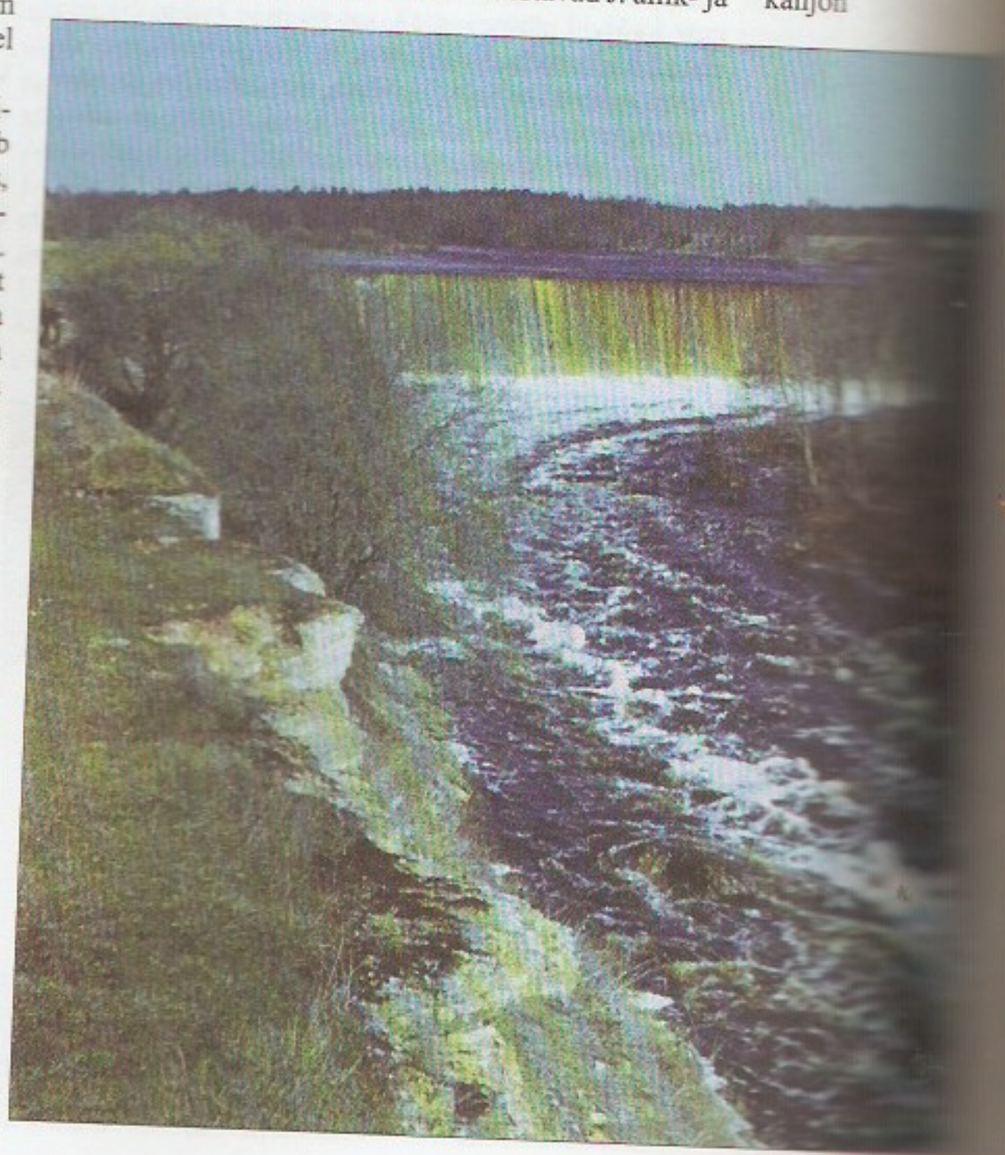

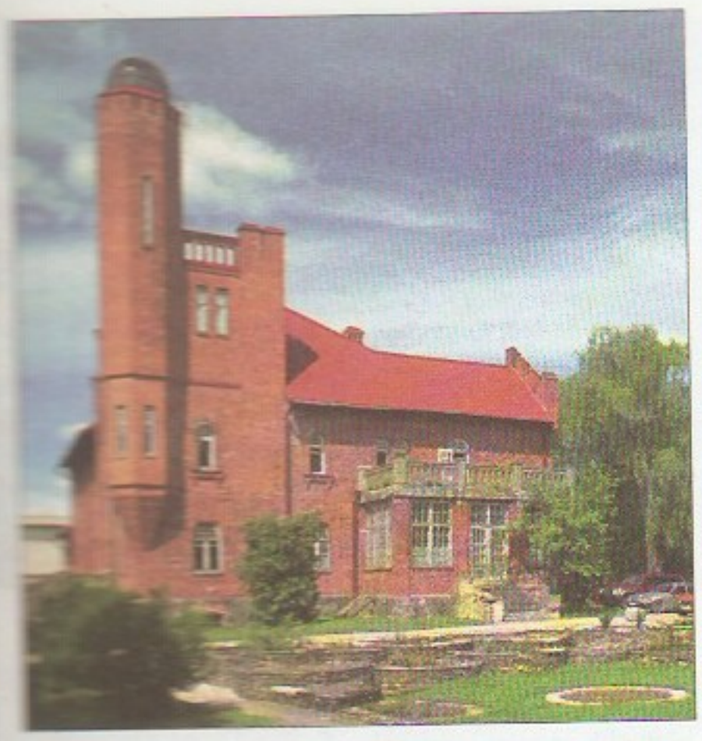

veskijärv ning Kalijärv. J. mõisaansamblist on kujunenud 19. Õppe- ja Nõuandekeskus, huviväärsed on muuseum ja planetaarium. Külas on põhikool (2002/03. õ.-a. 91 õpilast). Tegeldakse hobusekasvatuse ja puidutöötlemisega ning toodetakse sokke. Rdtp. (63 km Tallinnast). — Ürikuis on J. küla esimest korda mainitud 1353 (*Gendel*), mõis (*Jendel*) oli olemas hiljemalt 1510.

Jäneda allikate kaitseala asub Lehtse v-s; 6 ha. Asut. 1981 allikate kaitseks. Allikad asuvad Jägala—Tartu mnt-ga kaheks jagatud Allikajärves, paiknedes järve eri osades rühmiti. On ka ajutisi allikaid, neist osa asub laidul. Allikate suurimad vooluhulgad on üle 500 l/s. Allikajärve vesi voolab Jänijõkke.

Jäneda mõis on rajatud 5 adramaale, mille Tallinna piiskop Gotschalk Hagen ostis Liivimaa Ordult 1353, mõisa on esimest korda mainitud 1510 (*Jendel*). 1830 omandas selle Paul von Benckendorff. Arvukaist kõrvalhoonetest väärivad tähelepanu kõrge korstnaga viinavabrik (1888—90, arh. Friedrich Ferdinand Modi), pikk ennuhoone otsarisaliitidega tall (1880. a-d, praegu „Jäneda Tõku Tall") ja mitmest hoonest koosnev karjalaut (1880. a-d, täiendatud 1892 ja 1907). Mõisamaaühises rakendati ohtralt veejõudu — sindlilõikusel ning sae-, jahu- ja villaveskis. J. m-a juurde kuulusid ka meierei, telliselõõv, lubja- ja tõrvaahi, metskond (*Nowaldy*) ning 6 kõrtsi — 4 Piibe ja 2 Voose tee ääres. 1902 pälles vana, 18. saj. ehit. puust härrastemaja maha. Praegune, punastest tellistest juugendlik ja keskaegsest lossiarhitektuurist mõjutusi saanud häärber ehitati 1903—05. Pärast põllum-kooliks muutmist (1921) laiendati selle interjöör ümber (1922, arh. Anton Soans) ning 1968—77 valmis funktsionalistlik juurdeehitis (arh. Valve Pormeister). Viimane mõisnik Hans von Benckendorff tapeti 1919, perekonnale jäi pärast mõisa võõrandamist Kalijärve jahimaja. Mõisniku lesk Maria Zakrevskaja-Benckendorff-Budberg elas kokku Briti esindaja Robert Lockharti, Maksim Gorki ja Herbert George Wellsiga (suvitas Jänedal 1934). Tänapäeval asub mõisas Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus ning häärberi tornis Urmas Sisaski muusikatähetorn. ◂

Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus, lüh. Jäneda ÕNK, põllum-tootjate, konsulentide ja põllum-koolide õpetajate täienduskoolituse ja nõustamise keskus. Seal kogutakse ja töödeldakse põllum-infot, koostatakse ja antakse välja tootjatele ja nõustajatele vajalikke trükiseid ning osaletakse rahvusv. põllum- ja keskkonnaalastes projektides. Keskus asutati 1991 ja alustas tööd 15. I 1992. 2000. a. lõpetati Jänedal agronoomide ja maastikukujundajate õpetamine. 2001 likvideeriti Agraarökonoomika Inst. ja osa tema erialasid toodi üle Jänedale: moodustati põllum-sektori majandusanalüüsi osk. ja maaelu poliitika analüüsi osk. Algusest peale töötasid nõuandeteenistuse, täiendusõppe, teabelevi, üld- ning majandusosk. A-st 2001 vastutab Jäneda ÕNK Eestis EL-i ühtse põllum. raamatupidamise andmebaasi ja testettevõtete võrgu (FADN) loomise ja tegevuse eest. Jäneda ÕNK dir-d: Toomas Kaukvere (1991—94), Hannes Aamisepp (a-st 1994). — Jänedal on töötanud mitu põllum-haridust andvat kooli. Esimene oli Põhja-Eesti Põllutöökeskkool, mis asutati 16. X 1918 Tallinnas (esimene Eesti põllum. keskeriõppeasutus) ja toodi 1921 üle Jäneda mõisa. Kool on kandnud mitut nime (nt. 1964—91 Jäneda Sovhoostehnikum), seal oli võimalik omandada agronoomi kutse ja keskharidus (lõpetajaid 2308). 1933—43 töötas kooli juures piiritusemeistrite eriklass (lõpetajaid 51), 1981—99 said keskharidusega noored Jänedal õppida aia- ja maastikukujunduse eriala (lõpetajaid 298). Kooli asutaja oli Eestimaa Põllumeeste Keskselts. 1928—44 õppisid koolis ainult poisid. Õppetöö toimus mõisa lossis, 1977 sai valmis uus õppehoone. 1992—2000 tegutses kool Jäneda ÕNK õppeosk-na, selle tegevus lõpetati seoses maaelu ja kutsehariduse ümberkorraldustega. ◂

Jänijõgi, Jägala jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 28 km, jõgikond 168 km², keskm. vooluhulk 1—1,5 m³/s. Algab Käravetest loodes, saab rohkesti vett Raudna ja Jäneda allikaist. Jänedani voolab õgvendatud ja süvendatud sängis, Jänedal on jõel paisjärv (Jäneda Veskijärv, 2 ha). Tähtsamad lisajõed on Tarvasjõgi (24 km) ja Liivoja (13 km). Alamjooksul palistab jõe kaldaid liigirohke lammimets, mis on ✧Kõrvemaa MKA huviväärsusi.

Järise järv asub Põhja-Saaremaal Võhmast kagus; u. 95 ha, suurim süg. 1,4 m. Väljavool kraavi kaudu kurisusse. Järv eraldus merest Antsülusjärve staadiumis. Kaldad valdavalt soised; segatoiteline. Vesi vahetub 4 korda aastas. Peamised kalad ahven ja särg.

Järlepa järv, ka Suurjärv, asub Raplamaal Järlepa rabas, on Rapla mk-a suurim järv; 48 ha, suurim süg. 4 m. Sissevool kraavidest, kitsas keskosas on põhjaallikaid. J. j-st algab Vääna jõgi. Järv on mudarohke, kaldad soostunud; segatoiteline. Vesi vahetub 3 korda aastas. Põhilised kalad: ahven, särg, koger ja haug. Tekkinud Balti jääpaisjärve lahest.

Järlepa järve kaitseala asub Juuru v-s; 48 ha. Asut. 1959 ✧Järlepa järve kaitseks. Järlepa järvel on puhkemaj. tähtsus.

Järlepa mõis (sks *Jerlep*) asub Juuru v-s. Mõisa rajas 1688 Selist eraldatud maadele Johann Andreas von der Pahlen. 1728 asusid sinna Reimersid. 18. saj. lõpus ühendati J. m-ga Umbru mõis. 1803 ostsid J. m-a Krusensternid ning pidasid seda a-ni 1923 (vaheajaga 1880—1912). 1804 asus sinna koduväina August von Kotzebue, kes laskis ehitada klassitsistliku, kelpkatusega poolteisekorruselise, esiküljel oleva keskrisalii-

diga härrastemaja. Kirjanik korraldas mõisas oma näidendite esmalavastusi (nn. *Jerleppsches Hoff-Theater*). 1905 mõisahoone põletati (taastati 1912 uuendatud kujul). Nüüd eravalduses. ▸

järta, karstijärve nõgu. J-ks nimet. karstijärve nõgu Märjamaa ümbruses. Vt. ka Märjamaa j-de KA.

Järva-Jaani, alevik ja samanim. v-a keskus, paikneb 30 km Paidest kirdes Tallinna—Tartu (Piibe) mnt. ääres; 1069 el. (2000). Asulas on keskkool (a-st 1955; 2002/03. õ.-a. 301 õpilast), kultuurimaja, apteek, rmtk. ja postkontor, tegutsevad meierei, saeveski, lihatööstus, ehitus- ja veondusettevõtted. Huviväärsed on tuletõrjemuuseum, ✧J-J. Ristija Johannese kirik ja kalmistud. 1682—97 oli J-J-s pastoriks Christian Kelch, kes koostas seal oma Liivimaa kroonika („Liefländische Historia"; ilmus 1695). J-J. põhjaosas Orina mõisas asub keskkooli kodu-uurimisrühma algatusel sisustatud koduloomuuseum. — Asula on rajatud J-J. kirikumõisa (*Koiting*, hiljem *Sankt Johannis*), Keika (Henriku Liivimaa kroonikas *Kettise*) k. ning Orina mõisa (*Orgena*, rajatud 17. saj. I poolel) maale. Kirikualevik tekkis sinna 19. saj. lõpus. 1945—87 oli J-J. alev. J-J-ga 1977 liidetud Orina asundust on esmamainitud 1564 külana (*Organko*). ▸

Järva-Jaani kihelkond hõlmas Järvamaal nüüdse Järva-Jaani v-a ja suurema osa Tamsalu v-st. Kuulus 13. saj. alguses arvat. Loppegunde khk-a, oli tihedasti asustatud. Henriku Liivimaa kroonikas on mainitud (seoses eestlaste ristimisega 1220) Kettise ja Jalgsema k. Esimese kiriku ehitasid Järva-Jaani (Kettise k-sse, arvat. 1221—23) taanlased. Esimene teade kirikukhk-a (*Keytingen*, hiljem *Sankt Johannis*) kohta pärineb a-st 1253. Enamik külasid oli Vene-Liivimaa sõjani ordu valduses ning läänistati alles Rootsi võimu ajal. 1682—97 oli Järva-Jaani pastor Christian Kelch, kes asutas seal arvat. 1685 talurahvakooli (Põhja-Eesti esimesi). 19. saj. oli kihelkonnas mitmel korral talurahvarahutusi (1805 Karinul ja Orinas, 1858 Einmanis, Karinul, Kuksemal, Võhmutas jm.). Talud osteti Järva-Jaanis päriseks mõnevõrra varem kui enamikus Põhja-Eesti kihelkondades.

Järva-Jaani Ristija Johannese kirik on Järvamaa vanimaid kirikuid. Henriku Liivimaa kroonika järgi ehitasid taanlased kiriku 1220. a. paiku. Praegune kivikirik ehitati kahes osas: enne 13. saj. keskpaika valmis kvadraatne kooriruum ja hiljemalt III veerandil ühelööviline pikihoone. Servjoonvõlvidega hoone kaitseotstarbelisele võlvipealsele pääses viiluluugist. Erandlik on, et peaaegu üldse ei ole raiddekoori. Neogooti stiilis läänetorn pärineb a-st 1881. Rikkalikus barokkstiilis kantsel (1648) on Franz Hoppenstätti, Bogislaus von Roseni epitaafist 1645 ümberehit. altar Andreas Michaelsoni töö.

Järva-Jaani vald asub Järvamaa idaosas; 126,82 km², 1811 el. (2003). Keskus Järva-Jaani alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustikul. 28 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad haldab Rava metskond). Keskkool, kultuuriasutused (kultuurimaja, 2 rmtk. ja tuletõrjemuuseum) ning kirik ja kalmistud asuvad Järva-Jaanis. Huviväärne on Järva-Jaanist 5 km idas asuv Karinu mõis (ehit. 18. saj. III veerandil, võõrandamisest kuni a-ni 1999 kasutas koonet kool, praegu on seal rmtk.). Mõisa läh. on Karinu paemurd, sealsed paljandid paiknevad Juuru lademe avamusel. Kuksema k-s on Schillingite matmispaik. Asustusstruktuuri poolest on huvitav valla kirdeosas asuv Jalgsema k. (esimest korda mainitud Henriku Liivimaa kroonikas), selle hoonestus on kujunenud ajuti kuivava karstijärve (✧Jalgsema karstijärvede KA) ümber. Jalgsemalt on pärit Johan Pitka ja Ansomardi. Vald a-ni 1950, staatus ennistati 26. IX 1991. ▸ 🅃

Järvakandi, alev Rapla mk-a lõunapiiril, moodustab J. v-a; 4,83 km², 1493 el. (2003). Asub tasasel alal

Järlepa mõisa härrastemaja

Rapla—Kergu mnt. ääres, Raplast 29 km kaugusel. Alevist idas on suur Nõlvassoo (15,2 km²), läänes ulatuslik teedeta metsaala. J. areng seondub klaasitööstuse ja puidu töötlemisega, seda on soodustanud eeskätt piirkonna metsarikkus. Klaasitoormena kasut. Piusa klaasiliiva, Tamsalu lubjakivi ja sisseveetavat soodat. Eesti taasiseseisvumiseni kujundas kogu alevi eluolu sealne kombinaat „Järvakandi Tehased", kus toodeti kvaliteetset aknaklaasi, tehnilist vitriini- ja mustrilist klaasi, klaasisolaatoreid ning ukse- ja akna-

Järvakandi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1837	331	18	1194	65	312	17
2000	1851	308	17	1172	63	371	20

Järvakandi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	96	26
Töötlev tööstus	624	288
Klaasitööstus	—	210
Energia- ja veevarustus	—	6
Ehitus	48	14
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	56	54
Hotellid ja restoranid	24	20
Veondus, laondus ja side	20	21
Rahandus	4	2
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	16	17
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	8	34
Haridus	60	61
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	36	23
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	40	14
Töötajaid kokku	1032	581

Järva-Jaani. Tuletõrjemuuseum

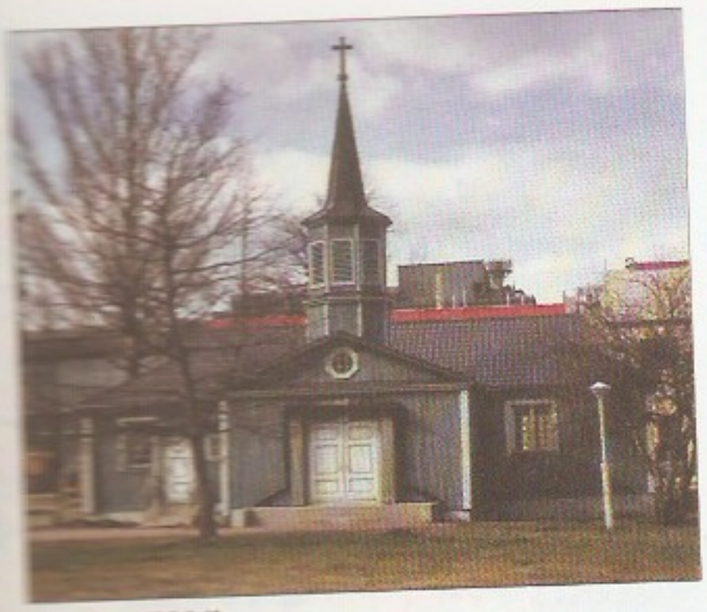

Järvakandi kirik

rume. Pärast Eesti taasiseseisvumist on alevi rahvastik vähenenud ja elanike arv vähenenud (1970. a. oli seal 2027 el.).

J. suurim tööandja on klaastaarat tootev AS J. Klaas, sellised on ka OÜ J. Puidutehas, OÜ J. Kommunaal, OÜ J. Soojus, metalltooteid valmistav OÜ TooRa ning veondusettevõtted AS Järvak ja OÜ V&V Veod. Muuseumi saab alev Tallinna—Virezi gaasijuhtmest (a-st 1994). Alevis asuvad J. Gümn. (2002/03. õ.-a. 247 õpilast), lasteaed, velskripunkt, apteek, seltsimaja ja muuseum ning mitu toiduaine- ja tööstuskauplust. — Enne klaasikoja rajamist (1879) oli asula alal Isakõnnu k. renditalusid ja Vihanu kõrts. Koos tööstuse suurenemisega (a-st 1922 puidu töötlemine) kasvas ka töölisasula, 1945 nimetati see aleviks. Nüüdne J. sai nime alevist 12 km põhjaloodes asunud J. mõisa (teateid a-st 1485; nüüd Valli k-s) järgi, selle kubal oli 1460 olnud küla (*Jerwencato*). Vt. ka Purku. ◂▲▾2

Järvakandi Klaas, AS Järvakandi Klaas, on asut. 1991 (tootnist alustati 1992) omaaegse kombinaadi „Järvakandi Tehased" klaasisolaatoreid tootnud tehtist. Valmistab tootjatele (pms. toiduainetööstusele) klaastaarat. Järvakandi klaasitootmise ajalugu ulatub a-sse 1879, kui sinna rajatud klaasikojas hakati tootma klaaspurke. 1895. a-st alustati Järvakandis lehtklaasi valmistamist, mis a-st 1928 toimus masintootmisel. Tehas oli a-ni 1995 Eesti ainuke aknaklaasi tootja. A-st 2003 on J. K-i 25 mln. kr-se aktsiakapitali omanik maailma suurima klaasitootja, USA kontserni *Owens-Illinois* tütarettevõte *OI Finnish Holdings Oy*. 2002. a. oli J. K-i netokäive 274 mln. ja kasum 19 mln. kr.; töötajaid 178. Toodangust eksporditakse 22 % Soome, 19 % Leetu, 14 % Lätti ja 11 % Ukrainasse. ◂

Järvakandi vald asub Raplamaa lõunaosas ja moodustab asustusüksusena ✧Järvakandi alevi. Valla staatuse sai 25. VIII 1993.

Järva kihistu, Ülem-Pleistotseeni kihistu, mis Eestis jaotatakse Kelnase (periglatsiaalse taimestiku õietolmu sisaldavad liivsavid, nt. Prangli saarel), Valgjärve (Põhja-Eestis hall, Lõuna-Eestis violetjashall moreen), Savala (periglatsiaalse taimestiku õietolmu sisaldavad jääsulamisvee setted, nt. Purtse mattunud orus) ja Võrtsjärve (Põhja-Eestis hall, Lõuna-Eestis punakaspruun moreen) alamkihistuks. Rööbistatakse Leedu Nemunase jäätumise kihtidega ning Läti Balti, Venemaa Valdai ja Lääne-Euroopa Weichseli kihtidega. Vt. 11. kd., tab. lk. 105.

Järvamaa, Järva maakond, Järva, maakond Kesk-Eestis, piirneb Harju-, Rapla-, Pärnu-, Viljandi-, Jõgeva- ja Lääne-Virumaaga. Hõlmab ligikaudu ajaloolise J., hilisema Paide raj-i ala, mida alates 1. I 1990 käsitleti

Moodustamise aeg	19. II 1990
Pindala	2622,8 km²
Elanike arv	38 408 (2003)
Keskus	Paide
Rahvastiku tihedus	14,6 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	41,4 %
Haldusüksused	2 linna, 14 valda;
Asulad	2 linna, 11 alevikku, 196 küla

Paide mk-na ja mis nimetati taas J-ks 19. II 1990. ◂▾3

•*Loodus.* J. lääneosa paikneb ✧Kõrvemaal, kirdeosa ✧Pandivere kõrgustikul ja kaguosa ✧Kesk-Eesti lavamaal. Kõrvemaa on vahelduva pinnamoe, suurte metsade ja soodega ala (Epu-Kakerdi soostik). Iseloomulik on liustiku- ja liustikusulamisveetekkeliste pinnavormide mitmekesisus. Silmapaistvaimad neist on oosid (Jäneda ümbruses, Paunküla—Voose ja Matsimäe—Voose oosistik), mõhnad (Mägede, Taganurga ja Pärnamäe mõhnastik) ning otsamoreenid. Sealsetel valdavalt leede-liivmuldadel kasvab männimets, karbonaatsel liival ja kruusal kujunenud rendsiinadel ja leostunud muldadel sürjamets. Järva-Madisest ja Amblast läänes ning Türi ümbruses paiknevad väikevoored (moreensaared) on suures osas põllustatud. Lainjalt tasandikulise Pandivere kõrgustiku ja Kesk-Eesti lavamaa karbonaatsel moreenil tekkinud leostunud ja leetjatel liivsavimuldadel on Eesti ühed parimad põllumaad. Eriti häid muldi leidub Roosna-Alliku, Aravete, Käravete, Esna, Koigi ja Udeva ümbruses. Kohati kasvab tootlikke sinilillekuusikuid ja segametsasalusid. J. metsane kirdenurk ulatub Alutaguse madalikul paiknevasse Endla järve nõkku (✧Endla LKA). J-l leidub lubjakivi (Järva-Jaani ümbruses Karinul, Metslas ja Metstagusel), dolomiiti (Mündi ja Türi-Alliku murd), turvast (Kallisaare-Lubjaahju, Neeva-Prandi ja Prääma raba), kruusa, liiva (Mägede karjäär) ning savi; kirdeosas on kindlaks tehtud ka põlevkivi olemasolu. Pandivere kõrgustiku äärealadel on suuri allikaid (Roosna-Allikul, Esnas, Prandis, Norra-Oostriku allikad). Järvi on vähe ja need on väikesed. J. on oluline veelahkmeala, sealt algavad Pärnu jõgi ja tema paljud lisajõed, maakonna kaguosa paikneb Põltsamaa, põhjaosa Jägala ja Pirita jõgikonna alal. Kaitsealused alad hõlmavad kokku 54 % J. pindalast. Kaitse all on ka 44 parki, 23 puud, 24 rändrahnu ja 8 allikat. ◂3

•*Majandus.* J. majanduse arengut on soodustanud tema paiknemine riigi keskosas ja Eesti parimatel muldadel. Majanduse põhiharud on põllum. ja põllum-saaduste töötlemine, metsa- ja puidutööstus ning ehitusmaterjalide tootmine. 2002 andis J. 14 % Eestis toodetud piimast, põllu- ja metsamajanduses oli hõivatud 22,6 % tööealisi elanikke. Ettevõtlus. J-l on äriregistrisse kantud 1864 ettevõtjat. Kõige enam on füüsilisest isikust ettevõtjaid, mis on omane põllum-ga tegelevatele piirkondadele. Kuigi osaühingud on arvult teisel kohal,

on neil majanduses väga oluline osa. Nende hulka kuuluvad eelkõige maakonna põllum-e juhtivad ettevõtjad (OÜ Estonia, OÜ Väätsa Agro, Aravete Agro OÜ, Mäo Põllum-ühistu, OÜ Sõrandu Farm ja OÜ Järva PM). Käibe poolest on maakonnas esikohal aktsiaseltsid (108), sest nende hulka kuuluvad J. suurima käibega ettevõtted AS Imavere Saeveski (939,4 mln. kr.), AS Nor-Est Wood (384,1 mln. kr.), Finnforest Eesti AS (177,0 mln. kr.), AS Paide MEK (93,5 mln. kr.), Lada Eesti AS (73,7 mln. kr.) ja Viking Window AS (67,4 mln. kr.). 25 tulundusühistu hulka kuuluvad kaks maakondlikus arvestuses suurettevõtet — 580 töötajaga Järva Tarbijate Ühistu (käive 301,3 mln. kr.) ja 160 töötajaga Piimandusühistu E-Piim (471,0 mln. kr.). Omavalitsuste kaupa on J. ettevõtjad jaotunud üsna ühtlaselt (Paides 271, Kareda v-s 42). *Põllumajandus.* J. maafondi oli 2002. a. 262 279 ha, sellest 90 113 ha moodustas haritav maa, millest omakorda 26 716 ha oli teravilja külvipinda. Ülekaalukalt suurim oli odra koristuspind (14 316 ha), järgnesid nisu (7648 ha), kaer (2301 ha) ja rukis (1777 ha). Rukki saagikuselt (2900 kg/ha) oli J. Eestis 2. kohal, rapsi ja rüpsi (koristuspind kokku 4627 ha) saagikuselt aga esikohal (2374 kg/ha). Ka kartuli (2002. a. koristuspind 882 ha) hektarisaagilt (18 981 kg) kuulus J-le 2. koht. Jagamatult on J. riigis esikohal nii veiste koguarvu (37 500) kui ka piimalehmade (19 100) arvu ning piima kogutoodangu (116 061 t) ja keskmise väljalüpsi poolest (6079 kg lehma kohta). Sigu oli 28 300, mune toodeti võrdlemisi vähe (501 800). Põllum-loenduse (2001) andmeil oli J-l 43 avamaaköögiviljade kasvatamisega tegelevat majapidamist, neile kuulus kokku 21 ha haritavat maad. Kasvat. pms. kapsast (10 ha), porgandit (3 ha), söögipeeti (2 ha) ja kurki (2 ha). Suuri puuviljaaiandusmajandeid ei ole. *Metsandus ja jahindus.* J. metsafond moodustab 114 042 ha, sellest 83 417,6 ha on kantud maakatastrisse. Riigimetsas on ülekaalus mänd (39,8 % metsaalast), erametsas kuusk (33,6 %) ja kask (31,4 %). Männi keskm. vanus on riigimetsas 72, erametsas 69 aastat, kuusel vastavalt 48 ja 68 ning kasel 46 ja 49 aastat (2001. a.). Metsaraiet (koos noorendusraiega) tehti kokku 375 315 ja hooldusraiet 116 963 ha-l, metsauuendustöid 396,7 ha-l (2002). 1. IV 2003 loendati J-l 2400 metskitse, 1000 metssiga, 600 põtra, 500 kobrast, 87 ilvest ja 57 karu. Metssigu kütiti 511, metskitsi 218 ja põtru 200, lasti ka 415 rebast ja 395 kährikut ning 2 karu. *Veondus.* Keskse asendi tõttu on J-l hästi arenenud mnt-võrk, mis hõlmab 134 km põhi-, 122 km tugi- ja 720 km kõrvalmnt-id. Kohalikke teid on 2245,3 km ja erateid 235 km. J-d läbiva rdt. ja mitme bussiliini tõttu on maakonna enda bussivajadus väike, busse on 125, see moodustab Eesti busside arvust ainult 6,2 %. Kuna suuri tööstuskeskusi ei ole, on J-l registreeritud ainult 2581 veoautot, neist 1200 eravalduses. Türil asub Edelaraudtee AS-i keskus. ◪

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* J-l on (2002) 27 päevast üldhariduskooli: 8 gümnaasiumi ja keskkooli, 13 põhikooli, 3 algkooli, 2 lasteaed-algkooli ja 1 toimetulekukool. Paides asub täiskasvanute keskkool. Erivajadustega lapsed õpivad Päinurme Internaatkoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 5987. Maakonnas on 24 koolieelset lasteasutust. Töötab 2 muusika- ja huvikooli. Paides tegutseb suvel laste töö- ja puhkelaager. J-l on 2 kutseõppeasutust — Paide Kutsekeskkool ja Türi Tehnika- ja Maamajanduskool (neis õpilasi kokku 1276) — ning TÜ Türi Kolledž (päeva-, kaug- ja täiendusõppes õppijaid kokku 437). J-l on 26 kultuuri- ja seltsimaja ning 35 rmtk. (registreeritud lugejaid 15 800). Muuseume on 15, nendest 7 munitsipaal- ja 7 eramuuseumi ning üks riiklik muuseum — ✧J. Muuseum. Spordiehitisi on u. 145, neist 30 spordisaali, 8 ujulat, 7 lasketiiru ja 1 ratsaspordibaas. On asut. 53 spordiklubi, kus harrastatakse 36 spordiala.

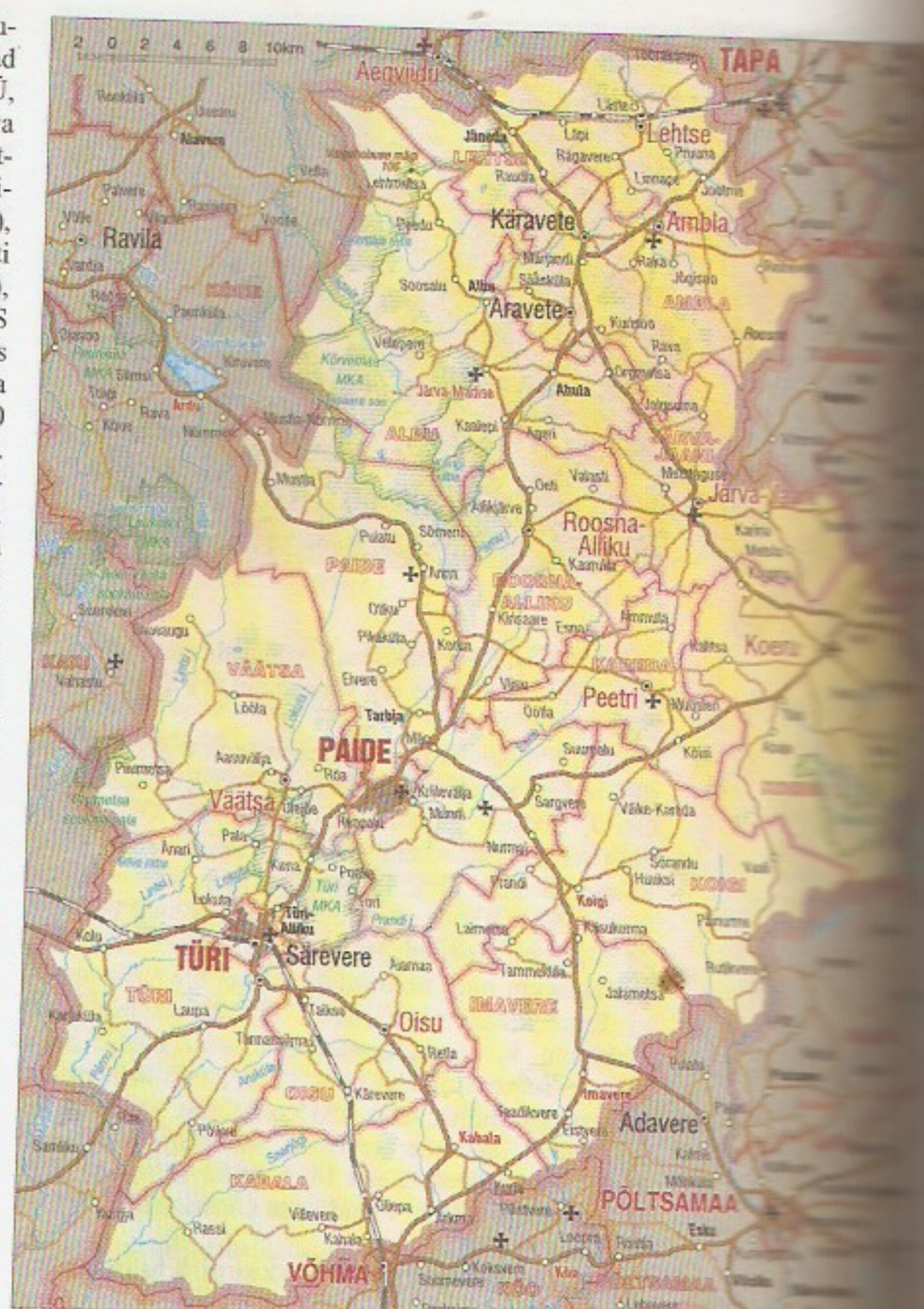

Tegutsevad 15 perearstikeskust, AS Järvamaa Haigla ja 9 apteeki. Kokku töötab raviasutustes 71 arsti ja 141 õendusala töötajat. Koerus asub hooldekodu, mis on mõeldud nii eakatele kui ka erivajadustega inimestele. Lastehoolekandeasutusi on 2: J. Lasteabikeskus ja Koeru V-a Perelastekodu. Riikliku kaitse all on 757 kultuurimälestist: 51 ajaloomälestist (sh. A. H. Tammsaare sünnikoht Vargamäel, Reopalu kalmistu, Imavere v-s Jaan Jungi kodukoht), 285 arheoloogiamälestist (sh. Jäneda Linnamägi, kultusekivid ja kivikalmed), 226 arhitektuurimälestist (Paide ordulinnus, J. mõisahooned ja kirikud), 194 kunstimälestist (kirikutes asuvad kunstiesemed), 1 tehnikamälestis (auruvedur Türil). Atesteeritud majutuskohti on 10 (2 hotelli, 3 hostelit, 3 külalistemaja, 2 puhkemaja). 2002 kasutas nende teenuseid u. 20 750 in.

•*Ajalugu.* Leiurohked kivikalmed tõendavad, et J-l oli maaviljelusasustus juba I a-tuh. e. Kr. Teada on 2 linnamäge (Jäneda ja Merja). 13. saj. alguses oli J-l rohkesti põlispõlde ja suhteliselt tihe asustus (2000 adramaad). Maakond koosnes 3 kihelkonnast, nimeliselt on teada Loppegunde khk. (arvat. hilisema Järva-Jaani ja Ambla khk-a ala). 1218 alistus J. Riia piiskopile, 1220 langes taanlaste, 1227 Mõõgavendade Ordu ja 1238 Stensby lepinguga selle järglase Liivimaa Ordu võimu alla. 1265 ehitati J. ja muistse Alempoisi mk-a piirialale ✧Paide ordulinnus. Mõisamajandus arenes J-l (haldusüksusena oli see orduvõimu ajal Järva foogtkond) aeglaselt, feodaalrent oli suhteliselt väike ja vabatalupoegade arv suurem kui mujal Eestis. 13. saj. I poolel moodustati Ambla, Järva-Jaani ja Peetri kirikukhk., sama saj-i II poolel Koeru khk., enne 1427. a-t

Järvamaa

Järvamaa asulad (elanikke linnadel 2002. a.)

Paide l.
Türi l.
Koeru al.
Järva-Jaani al.
Särevere al.
Aravete al.
Väätsa al.
Türi-Alliku k.
Lehtse al.
Roosna-Alliku k.
Imavere k.
Jäneda k.
Koigi k.
Oisu al.
Kabala k.
Tarbja k.
Ambla al.
Albu k.
Ahula k.
Peetri al.
Käravete al.
Viisu k.
Päinurme k.
Karinu k.
Ervita k.
Sargvere k.
Vao k.
Kaalepi k.
Laupa k.
Taikse k.

	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Paidest (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
	10,83	9698	—	—	20. V 1991
	9,79	6220	—	14	11. I 1991
	257,2	1408	16	28	22. IV 1993
	166,4	2347	13	34	27. VII 1991
	139,6	1038	12	30	15. II 1992
	126,8	1811	10	32	19. X 1991
	209,7	1041	10	35	17. I 1992
	91,6	847	12	23	5. XI 1991
	236,8	2465	27	37	3. IV 1992
	204,4	1133	14	17	20. II 1992
	163,2	1630	15	52	12. XII 1991
	138,1	1330	11	24	7. II 1992
	300,4	1798	28	—	22. XI 1991
	132,1	1261	13	18	19. VI 1992
	261,3	2906	15	14	28. II 1992
	195,3	1475	11	8	10. I 1992

Järva-Madise khk. U. 1560 liideti J-ga seni Viljandi kuntuurkonda kuulunud Türi khk. (muistse Alempoisi mk-a ala). 17. saj. I poolel moodustati Anna ja Peetri khk. 1561 alistus J. Rootsile. Vene-Liivimaa sõjas sai maakond rängalt kannatada. A-st 1584, kui moodustati Eestimaa kub., oli J. selle maakondi, maakonnalinn oli Paide. 1805 oli pms. Karinul, Orinas ja Seidlas, 1858 Roosna-Soonurmel, Vaos jm. talurahvarahutusi, 1860. a-il levis maakonnas ümberasumisliikumine. Talude hulgaline päriseksostmine algas 1880. a-il, seega varem kui mujal Põhja-Eestis. 1905 levis J-l rev. liikumine, dets-s mõisade põletamine (eeskätt Lääne-J-l). 1926 muudeti linnaks rdt-sõlme juurde tekkinud Tapa (alev a-st 1917) ja tööstusasula Türi. 1939—50 oli J-l (3033 km²) 13 (1939. a-ni 20) valda. Saksa okupatsioon oli J-l juulist-aug-st 1941 sept-ni 1944. Ambla oli alev 1945—79, Järva-Jaani 1945—87. Kui maakonnad 1950 kaotati, moodustati J-st Paide, Tapa ja Türi raj., äärealasid liideti Põltsamaa ja Väike-Maarja raj-ga. J. on taas maakond a-st 1990.

Järvamaa kaitsealad (ha, 2003)

Endla LKA (Järvamaa osa)	3 453
Esna allikate KA	157
Jalgsema karstijärvede KA	37
Kuigumõisa allikate KA	247
Kõrvemaa MKA (Harjumaa osa)	15 146
Läsinga veesäilitusala	153
Piiumetsa soo-KA (Järvamaa osa)	297
Prandi allikate KA	11
Pärnu jõe saare KA	1
Rava MKA	17
Roosna-Alliku allikate KA	46
Tudre KA (Tudre karstijärvede KA)	45
Türi MKA (Türi voorestiku MKA)	3 770
Vulbri MKA	10

Järvamaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1060
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	318
Tööstus	130
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	138
Veondus, laondus ja side	166
Maakonnas kokku	1864

Järvamaa Muuseum asub Paides, a-st 1956 Lembitu pargis. Muuseumi asutas 1905 Järvamaa Muinsusasjade Alalhoidmise Selts. J. M-i ruumides olev püsinäitus annab ülevaate Järvamaa loodusest ning ajaloost 16. saj-st tänapäevani, esitatud temaatiliselt (apteek, mõisatuba, käsitöölise tuba, haritlase korter jmt.). Väljapanekus on unikaalseid esemeid: 1769 asut. ja rohkem kui 200 eset sisaldav Paide vana apteegi sisustus (muuseumi 95 aasta juubeliks lisandus apteekri ja linnapea Oskar Brasche vahakuju), Filipiinidelt toodud teokarp-ristimisvaagen, linnapeade ametirahad, seltsidele kuulunud esemed jmt. Järvamaa ja Paide vanemat ajalugu kajastav püsinäitus (esiajalugu, Paide linna kujunemine, Vallimäega seonduv jm.) on restaureeritud Paide Vallitornis (külastajaile avatud a-st 1993). Säilikute koguarv ulatub 70 000-ni (fotod, dokumendid, raamatud, mündid, ajaloolised ja etnograafilised esemed jmt.). ◂

Järva-Madise, küla ja Albu v-a keskus, paikneb Albust 4 km lõunas Kaalepi—Lehtmetsa mnt. ääres Aravete, Ahula ja Simisalu tee lahkmel; 74 el. (2000). Rmtk. Küla kui end. kihelkonnakeskust ilmestab ✧J-M. Püha Matteuse kirik, kirikaias on Vabadussõja mälestussammas (kujur Voldemar Mellik, 1929, lõhutud 1950, taastatud 1989). J-M. on A. H. Tammsaare kodukihelkonna keskus, kirjaniku elu ajal (1936) avati seal tema ausammas (kujur Ferdi Sannamees), vanale kalmistule on maetud kirjaniku vanemad ning mitu „Tõe ja õiguse" tegelaste prototüüpi (nt. Sikenbergid, Grossthalid). — Asula on nime saanud kihelkonna järgi (algselt sks *Goldenberg* või *Kullenbeck*, hiljem *Sankt Matthäi*). 19. ja 20. saj. vahetusel tekkis kiriku ja kõrtsi juurde väike alevik.

Järva-Madise kihelkond hõlmas Järvamaal ligikaudu nüüdse Albu v-a; esmamaining 1427. Enamik külasid oli Vene-Liivimaa sõjani ordu valduses. Rootsi võimu ajal läänistati riigimaa aadlile ning rajati uusi mõisu (Ahula, Kurisoo, Orgmetsa jmt.). 1623—33 oli Järva-Madise pastor Heinrich Stahl, ta alustas seal raamatu „Hand- und Hauszbuch…" koostamist. 1850. —60. a-il oli kihelkond maltsvetluse kolle. Rahvuslikus liikumises osales Järva-Madise rahvas võrdlemisi elavalt.

Järva-Madise Püha Matteuse kirik on ehit. arvat. 13. saj. lõpus. On Järvamaa väikseim kirik, sarnaneb mitme Saare- ja Läänemaa kirikutüübiga. Algkavatisse kuuluvad ühelööviline kahe võlvikuga pikihoone ja kitsam nelinurkne koor koos käärkambriga. Käärkambris paikneb *piscina* (Kesk-Eesti ainus). Kiriku pikihoone võlviti tõenäoliselt 14. saj. alguskolmandikul, siis ehitati ka lõunaeeskoda. Läänetorn ehitati 1858. Sisustuses keskaegne altariplaat (14. saj.), manerismi esindava kantsli on teinud Lüdert Heissman (Elert Thiele kujud) 1650. a-te alguses, 1680. a-il valminud altarisein pärineb Christian Ackermanni töökojast. ▾

Järva-Peetri kirik, ✧Peetri kirik.

„Järva Teataja", Järva mk-a leht, ilmunud 1926—40, 1941—44 ja 1989. a-st Paides (a-st 1998 4 korda nädalas). Toim. Arnika Tegelmann. Eesti NSV ajal ilmusid selle asemel 1941 „Töötav Järvalane", 1944—45 „Uus Järvalane", 1945—50 „Järvalane", 1951—56 „Stalinlik tee" ja 1956—89 „Võitlev Sõna". ▾

Järve, 1. asum Tallinnas Kristiine linnaosas. Elektrirongide peatus (5 km Balti rdtj-st), riigikaitse- (Üksikvahipataljoni linnak), politsei- ja tervishoiuasutusi (J. haigla, Tallinna Kiirabi). Asumist idas ulatub Ülemiste järveni istutatud männimets (u. 100 ha), lõunas on end. silikaatkivitehase terr-l nüüd suur kaubanduskeskus. — **2.** küla ja Kohtla v-a keskus, paikneb Kohtla-J. linna J. ja Kukruse linnaosa vahelisel alal; 706 el. (2000). — „Taani hindamisraamatus" on mainitud kaht küla (*Torvascula* ja *Jeruius*). 15.—16. saj. on esimest (Tõrvasküla) mainitud J. ordulääninа, arvat. 16. saj. I veerandil oli seal kuni 2 m paksuste seintega kindlustatud mõisamaja või vasallilinnus (nüüd kaks korrust konserveeritud, ülakorrus hävinud). 20. saj. oli J. riigimõis, Nõuk. aja lõpul aiandussovhoos. Teine küla (sks *Türpsal*) asus nüüdse J. linnaosa piires, 1916 rajati sinna esimene põlevkivi-proovikaevandus. — **3.** Kohtla-J. kui liitlinna keskne, vanim ja suurim linnaosa; 21 760 el. (2002). Jaotub Kesklinna, Vanalinna, Kõva, Lõuna- ja Põhjaraj-i asumiks.

Järvekomisjon on ELUS-i vanim erialaühendus, asut. 1905 siseveekogude uurimise koordineerimiseks. Uurimistulemusi avaldati ✧„Eesti Loodusuurijate Seltsi aastaraamatu" rubriikides „Materjale Liivimaa järvede uurimisest" (1906—11) ja „Andmed Eesti järvede uurimiseks" (1924—37), kokku 22 nr-s. Viimases rubriigis on ilmunud ka Heinrich Riikoja „Zur Morphometrie einiger Seen Eestis" I ja II osa (15. ja 22. nr-s) ning „Eesti järvede nimestik" (19. nr-s). Pärast I maailmasõda tegi J. teaduslik-tööndusliku iseloomuga töid. 1951—98 organiseeriti ihtüofenoloogilisi vaatlusi, vaatlusandmed on avaldatud sarjas ✧"Abiks loodusvaatlejale". J-i tööd on juhatanud Max von zur Mühlen, Guido Schneider, Heinrich Riikoja, Jüri Ristkok ja Henn Timm.

Järveküla looduskaitseala asub Tarvastu v-s; 268 ha. Asut. 1990 merikotka (LK I) elupaiga kaitseks.

Järve luitestiku kaitseala asub Salme ja Kaarma v-s; 490 ha. Asut. 1959 Limneamere luidete kaitseks. Luidete teke ja abrasioon algas seal u. 3000—3500 aastat tagasi. Luiteid katab sambliku kasvukohatüübi nõmmemets, nendevahelistes niisketes nõgudes kasvab käpalisi (LK II ja III) ning vähese taimkattega luidetel Gmelini kilbirohtu (LK II). Kaitsealal on puhkemaj. tähtsus.

Järveotsa järv, ka Järvatsi järv, asub Harjumaa lääneosas, 5 km Ellamaa rdtp-st põhja pool; 16,9 ha, suurim süg. 6,3 m. Kuulub koos lähedal asuvate Valge- ja Mustjärvega Turvaste järvede rühma. Tekkinud Joldiamere staadiumis. Läbivool aeglane. Rohketoiteline. Peamised kalad mudamaim ja koger.

Järvere, küla ja Sõmerpalu v-a keskus, asub Vagula järve loodekaldal; 218 el. (2000). J-s kui kunagises Võru Metsamajandi keskuses tegutseb tänini metsa- ja puiduтööstuse ettevõtteid. Vagula järvest läänes asuvad end. Tallinna kalakombinaadi Vagula kalamajandi tiigid (praegu neid ei kasutata). Huviväärsed on J. mõisaansambel (historitsistlik härrastemaja valmis 20. saj. algul) ja selle liigirikas park. — J. karjamõis (*Jerwen*) eraldus Sõmerpalust 1766; veelgi varem (1638) oli mõisa kohal Andre kaluripere.

Järvevälja maastikukaitseala asub Tudulinna v-s; 582 ha. Asut. 1967, et kaitsta Peipsi järve taandumisel tekkinud luiteahelikke. Piirkonnas on luiteahelikke palju, nad kulgevad rööbiti. Luitevallide kõrgus on lõunaosas 1—2 m ja põhjaosas 7—8 m. Vanematel luidetel kasvab pohlapalumets.

Järvi järvestik asub Harjumaal 12 km Kuusalust idakagus ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-l. Järvestikku kuulub 8 järvekest, neist suurim on Järvi Pikkjärv (5,2 ha) ja sügavaim Järvi Pärnjärv (5,1 m). Järved on pehmeveelised ning vananevad kiiresti (madaluse ja inimtegevuse tõttu).

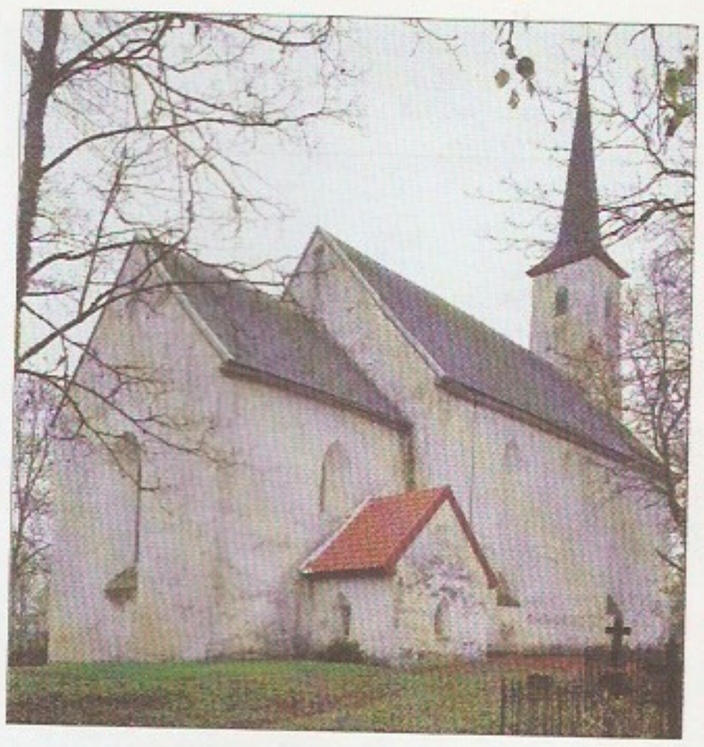

Järva-Madise [illegible] Matteuse kirik

„Järva Teataja" Päismik

Järvselja kuused kasvavad Meeksi v-s Järvselja metskonnas 224. kvartali hoiumetsas. 1999. a. oli kõrgeima kuuse (ühtlasi Eesti kõrgeima puu) kõrgus 44 m, tüve ümbermõõt 180 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt); 8 kuuske olid 40—43 m kõrgused. A-ni 1967 kasvas samas kvartalis 48 m kõrgune kuusk.

Järvselja looduskaitsekvartal asub Võnnu v-s; 19 ha. Eesti vanim metsakaitseala, asutati Andres Mathieseni algatusel 1924. a. ürgmetsa (algselt 12,8 ha) kaitseks. Seal on viie kasvukohatüübi puistuid: siirdesoo männik, mustika-kõdusoo männik, jänesekapsa-kõdusoo kuusik, musta lepa lodumets ning naadi kasvukohatüübi pärnik ja kuusik.

Jüri, alevik ja Rae v-a keskus; 2614 el. (2000). Asub Tallinna—Tartu mnt. ja Tallinna ringtee sõlmest idas Aruküla tee ääres, koosneb end. Lehmja mõisa südamest (läänes) ja J. kirikuasundusest, neid eraldab Lehmja tammik. Seal on mitu ehitustööstuse ettevõtet ja tootmisbaasi ning õmblusvabrik. Tegutsevad J. Gümn. (2002/03. õ.-a. 572 õpilast), rmtk. ja tervisekeskus ning Rae kultuurikeskus ja hooldekodu. J. aleviku ja Tartu mnt. vahele rajatakse J. tehnoparki. Aleviku läh. paiknevad kontserni Kesko peakontor koos selle allüksustega ja kondiitritoodete vabriku „Kalev" tootmishoonestu. Kultuurilooliselt on tähtsad J. kirik ja kalmistu; kirikaias mälestusmärk „250 aastat eestikeelset Piiblit" (1989, kujur Aime Jürjo; vt. ill. 11. kd., lk. 76) ja Vabadussõja mälestussammas, tähistatud on Eesti vanim teada olev rauasulatuskoht (1978, Mait Summatavet). — Lehmja mõisa kohal olid „Taani hindamisraamatu" andmeil Lehmja (*Lemethal*) ja Karla k. (*Karowelæ*). 1622. a. paiku asutati Lehmjasse mõis (*Rosenhagen*), 1765 oli küla kadunud. J. (Vaskjala) kirik asus algselt arvat. Vaskjalas, 1401 juba Karla k-s. Nüüdne kirik on ehit. 1885 keskaegse kiriku asemele. Nõuk. ajal oli mõisasüdames Sommerlingi-nim. sovhoosi keskus ja kiriku läh. EKE ehitusvalitsuse tootmisbaas.

B: J. Põldmäe. *Jüri kihelkond: minevik ja tänapäev.* Tln., 1991. ▸

Jüri kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Rae v-a ning osa Raasiku ja Saku v-st. Jüris oli juba muinasajal tihe asustus, seda tõendavad 1960.—70. a-il avastatud asulakohad, kalmed ja kultusekivid ning „Taani hindamisraamatu" andmed (nimet. 29 küla, 262 adramaad).

Jüri Vabadussõja mälestussamm[illegible]

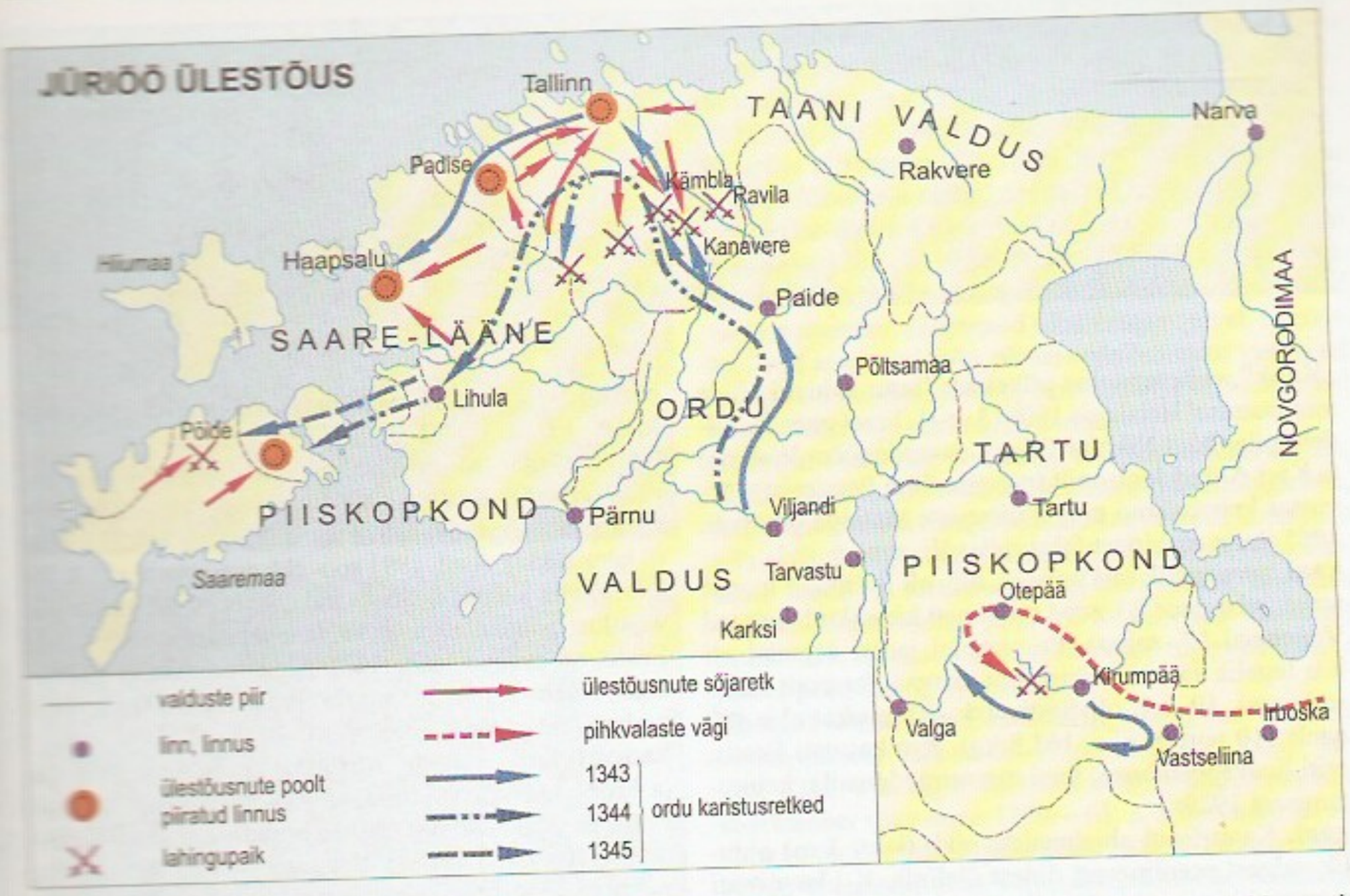

Koos naaberaladega moodustas piirkond Revalasse kuuluva *Ocrielæ* muinaskhk-a. Kirikukihelkond (kandis esialgu Vaskjala nime) asutati varsti pärast taanlaste võimust. Taani võimu ajal enamik külasid läänistati; vanimad mõisad on Kurna, Lagedi, Nabala ja Sausti. 1703—48 oli Jüri pastor Anton Thor Helle. 1860.—80. a-il asutati kihelkonnas koore ning laulu- ja muusikuseltse. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses siirdus palju rahvast Tallinna, kus arenev tööstus vajas tööjõudu. 1905. a. dets-s purustati J. k-s mõisu.

jüripäev, 23. aprill, kirikukalendris Püha Georgiose (Jüri) surmapäev, rahvakalendris tähistab kevadiste põllutööde ja karjatamise algust. Maagiliste kombetalitustega taotleti j-l karja- ja hobuseõnne, ennustati ilma ja viljasaaki. J-l võeti teenistusse suilised, sulased ja tüdrukud, talupere võis kolida uude kohta (sellest j. kui kuhurvahetuse sümbol). ◂

Jüriöö ülestõus, talurahvaülestõus Eestis 1343—45, eestlaste katse olukorras, kus päevakorrale oli tõusnud Taanile kuulunud Põhja-Eesti võõrandamine, kukutada sakslaste ja taanlaste võim. Ülestõusu ajendasid talurahva olukorra pidev halvenemine, koormiste kasv ja mõisade asutamine. Ülestõus algas ööl vastu 23. apr-i (jüriööl) Harjus, kus omavolitsesid pms. Taani kuninga sakslastest vasallid. Ülestõusnud talupojad (Liivimaa noorema riimkroonika andmeil u. 10 000 meest) vallutasid Padise kloostri, põletasid mõisu ja kirikuid ning hakkasid piirama Tallinna. Veidi hiljem tõusid üles Läänemaa (Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa) talupojad ning piirasid ümber Haapsalu. Ülestõusu mahasurumises oli peaosa Liivimaa Ordul. Ordumeister Burchard von Dreileben katkestas Pihkva-vastase sõjakäigu, liikus oma väega kiiresti Põhja-Eestisse, kutsus ülestõusu juhid (neid nimetati kuningaiks) läbirääkimiste ettekäändel Paidesse ja provotseeris seal relvastatud kokkupõrke, milles eestlaste 4 kuningat ja nende 3 sõjasulast 4. V 1343 tapeti. 11. mail said ülestõusnud ✧Kanavere lahingus ja 14. mail Tallinna läh. Sõjamäel peetud pealahingus orduväelt lüüa. Viiburi ja Turu foogti juhitud Rootsi vägi, keda eestlased olid appi kutsunud, jõudis kohale pärast pealahingut ning, kuulnud lüüasaamisest, pöördus tagasi. Pihkva väe sissetung 26. mail Tartu piiskopkonda (Liivimaa noorema riimkroonika teateil eestlaste kutsel) tõmbas orduväge ülestõusu alalt eemale. 24. juulil algas ülestõus Saaremaal, Pöide ordulinnus langes pärast 8-päevast piiramist saarlaste valdusse ning kogu Saaremaa vabanes võõrvõimu alt. Uuesti ja kevadisest veel jõudsamalt jätkus ülestõus ka mandril ning Liivimaa Ordu oli sunnitud abi paluma Saksa Ordu kõrgmeistrilt, too saatis Preisist Vana-Liivimaale suurema hästirelvastatud väe, mis koos Liivimaa Ordu jõududega tungis nov. 1343 Harjusse. Ülestõusnute linnused vallutati, maa rüüstati ja kõik tabatud talupojad tapeti. Veebr. 1344 tungis orduvägi Saaremaale, vallutas saarlaste linnuse ja hukkas nende juhi Vesse, kuid ei suutnud saarlaste vastupanu lõplikult murda. Ülestõusnud sunniti alistuma orduväe teise Saaremaa-sõjakäiguga 1345. a. alguses. Lüüasaamisest hoolimata pidurdas J. ü. mõneks ajaks talurahva koormiste kasvu. Liivimaa Ordu pol. mõju ja valdusalad suurenesid: 1346 müüs Taani kuningas Valdemar IV Harju- ja Virumaa Saksa Ordule, see müüs need alad 1347 omakorda Liivimaa Ordule. J. ü-u ainestik on kajastunud paljude eesti kirjanike ja kunstnike loomingus (tuntuim on Eduard Bornhöhe jutustus „Tasuja"). Allikaid on tõlgendanud Juhan Luiga, Uku Masing, Edgar Valter Saks jt.

B: S. Vahtre. *Jüriöö*. Tln., 1980. ▲

K

„Kaak", pahempoolne pilkeleht. Ilmus Eduard Vilde toimetamisel Helsingis 1906 (3 nr-t). Tekst pms. E. Vildelt, pilapildid Nikolai Triigilt (pseudonüüm Waikne) ja Karl Alfred Jentsonilt (pseudonüüm Pessimist). Arvustas keisrivõimu ning valitsevate klasside omavoli. 1965 ilmus ajakirjast faksiimileväljaanne. ▸

kaal, arvestuslik raskusmõõt, mis oli Baltimail tuntud arvat. juba enne 13. saj-t (vanimad kirjalikud andmed Venemaal 12. saj-st). Eri maadel ja eri aegadel oli k-u tegelik raskus mõnevõrra erinev olenevalt naela raskusest. 19. saj. oli Eestis 1 k. 20 leisikat ehk 400 naela (10 puuda, s. o. 163,8 kg). K-u kasutati Eestis, eriti linakaubanduses, kuni meetermõõdustiku kehtestamiseni 1929.

kaal, Kagu-Eesti abielunaiste pikk (kuni 3 m) pidulik valgest peenlinasest riidest õlalinik. K-i kaunistati punaste kiritriipude, tikandi, pilu, narmaste või pitsiga. K. võeti õlgadele kirikusse, pulma või külla minnes. Setu mõrsjak., millega kaeti pulmas pruudi pea ja nägu, oli tavalisest k-st laiem ja rikkalikumalt kaunistatud.

Kaali maastikukaitseala asub Pihtla v-s; 83 ha. Asut. 2000 samanim. meteoriidikraatrivälja kaitseks. Kaali meteoriidikraatrid võeti üksikobjektidena kaitse alla juba 1938. Kaitsestaatus taastati 1959, kui moodustati 7-osaline geoloogiline kceluala (kogupindala 4,7 ha). Kaali meteoriit on üks neist vähestest, mis on langenud asustatud piirkonda, seetõttu on temaga seotud palju Eesti ja võimalik, et ka mõne teise maa rahvapärimusi.

Kaali meteoriidikraatrid, Saaremaal Kuressaarest 19 km kirdes 1 km² suurusel alal olev meteoriidikraatrite rühm, mis koosneb suurest peakraatrist ja 8 väikekraatrist, Eesti tuntuimaid loodusmälestisi. Peakraater (∅ 110 m, valliharjalt mõõdetuna süg. 22 m) on ringikujuline lohkvorm, mida ümbritseb kuni 7 m kõrgune vall. Vall koosneb plahvatusjõul üleskergitatud suurtest dolomiidiplokkidest, mis on paljandunud ja hästi vaadeldavad. Kraatrisüvendis püsib sademe- ja põhjaveest toituv muutliku tasemega järvik (Kaali järv), milles mõnemeetrise veekihi all on 4—6 m paksune järvemuda ja turbakiht. Järve läh. paiknevad hajusalt väikekraatrid (∅ 13—39 m, süg. 0,5—4 m), mille vallid on tasandunud ja katkendlikud ning kraatrisüvendid põllu- ja kivikoristustöödega moonutatud. Kraatrivälja on põhjalikult uuritud väljakaevamiste ning mineraloogiliste, geofüüsikaliste ja stratigraafiliste meetoditega (uurijad Ivan Reinwald, Ago Aaloe, Evald Pobul, Reet Tiirmaa, Ülo Kestlane, Vello Lõugas jmt.). 1937 leiti väikekraatreist raudmeteoriidi kilde (jämedastruktuuriline oktaedriit, mis koosneb 92 % rauast, 8 % niklist ning iseloomulikest mikrolisandeist). Väikekraatrite põhjast on leitud meteoriidikehade vahetu löögi jälgi, on selgitatud plahvatusel ülessulanud hajusaine olemus ja jaotumise pilt ning aluspõhjakivimeis paiknevate purustusvööndite iseloom. Mitmed uurijad on oletanud, et meteoriit langes idakirdest lääne-edelasse, kuid see pole kooskõlas kraatrite paigutuse seaduspärasusega, mis eeldab langemist kagulõunast. Meteoriidi massi kohta annavad arvutused erinevaid tulemusi, alates 40 t-st kuni sadade t-deni. Kraatrid tekkisid vähemalt 4000 aastat tagasi. K. m-d on sageli külastatav turismiobjekt, peakraater on külastajate jaoks kohandatud ja seal on vajalik teeninduskompleks. Kraatriväli on Kaali MKA. Vt. ill. 11. kd., lk. 227.

B: R. Tiirmaa. *Kaali meteoriit*. Tln., 1994; V. Lõugas. *Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas*. Tln., 1996. ▾▸

Kaansoo liigikaitseala asub Vändra v-s; 102 ha (8 lahustükki). Asut. 1991 soo- ehk mesimuraka (LK II) kasvukoha kaitseks. Soomuraka kasvukoha kaitsmise vajadust põhjendati juba 1930. a-tel ning uuesti 1966. Eestis on praegu teada vaid mõni soomuraka kasvukoht, Kaansoos on see suurim ja vanim (seda tõendav herbaarleht pärineb 1839. a-st).

kaapotkleit, pikkade varrukatega, liibuva pihaosa ja kroogitud või volditud seelikuosaga kleit. Tulnud Euroopa talunaiste rõivastusse biidermeierlikust linnamoest. K-i kanti 19. saj. II poolel pms. Põhja-Eestis, vähem Lääne-Eestis, see õmmeldi enamasti ruudulisest või põikitriibulisest poolvillasest, harvemini linasest riidest. ▸

Kaarepere, küla Palamuse v-s Tallinna—Tartu rdt. ja Piibe mnt. ääres; 341 el. (2000). Külas asuvad põhikool (2002/03. õ.-a. 81 õpilast), rahvamaja ning õigeusu Suzdali Vaga Evfimi ja Egiptuse Vaga Maria kirik (ehit. 1898) ja kalmistu. — K., algupäraselt Aruküla (1582 *Arro*), on nüüdisnime saanud temast 3 km kagus paiknenud K. mõisa järgi (nüüd Pikkjärve k-s). Mõis oli olemas juba 16. saj. ja kandis algul Kärsala (*Kersel*, ka *Waltershof*) nime, nüüdne nimi pärineb Scharenbergidelt, kellele mõis kuulus 17. saj. ▸

Kaarli Koguduse Kontsertkoor, EELK Tallinna Toompea Kaarli Koguduse Kontsertkoor, on asut. 1989. Peale klassikaliste ja modernsete koorilaulude on koor ette kandnud mitu suurvormi, 1995 osaleti Helen Tobias-Duesbergi „Reekviemi" esiettekandel (Eestis). Koor on esindanud Eestit Poolas Czestochowas rahvusv. kirikumuusika festivalil (1993), Saksamaal Bonnis toimunud festivalil „Missa Pacis" (1994), Göteborgis ESTIVAL-il ja Viinis F. Schuberti nim. koorivõistlusel (mõlemad 1995) ning võitnud Roomas ja Vatikanis V rahvusv. Orlando di Lasso

„Kaak". K

Kaali pe
üles
plokid

Kaali meteoriidikraatrid. Väikekraater (nr. 3)

nim. koorifestivalil kuldmedali (1998). K. K. K. on salvestanud heliplaadi Urmas Sisaski „Eesti missaga". Koori on rajanud Marika Kahar ja Piret Aidulo. Peadirigendid: Ene Üleoja (1991—98), Piret Aidulo (1998—99, koori teine dirigent kogu tegevusajal), Heli Jürgenson (1999—2003) ja Mikk Üleoja (a-st 2003).

Kaarma, 1. küla ja paikkond samanim. v-s, 15 km Kuressaarest kirdes Karja mnt. ääres; 77 el. (2000). K-l asub põhikool (Nõmme k-s, asut. külakoolina 1846; 2002/03. õ.-a. 145 õpilast). Huviväärsed on ✧K. Peetri ja Pauli kirik ning ✧K. maalinn (K. k-st u. 2 km läänes Kirikuküläs). Kultuurilooliselt on tähtsad ka K. seltsimaja ja kalmistu. K-st idas Nõmme k-s asub vabahoiduste kalmistu. — K. küla (2 km kirikust läänes) oli olemas juba 13. saj. Asukülas paiknev Vana-K. mõis (*Karmelhof*) rajati arvat. 16. saj. Kortempää k. asemele. Uue-K. mõis (*Neu-Karmel*) eraldus Vana-K-st 1872 ning asub nüüd samuti Asuküla piires. — **2.** paikkond Väike-Maarjast u. 1 km lõunas kohalikul teeristmel. — K. küla on esimest korda mainitud 1517 (*Karmel*), mõisa (*Kaarmann*) 1538.

Kaarma dolokivimaardla asub Saaremaal Kaarma v-s, pindala 107 ha. Tootus kiht (paksus üle 3 m) on Siluri ladestu Paadla lademe dolokivi. Katendi paksus kuni 3,5 m. Dolokivi omadused: survetugevusmark 300, külmakindlusmark 25, kuluvusmark 2, veeimavus 0,9 %; keemiline koostis: kuni 20 % MgO, kuni 31 % CaO, kuni 45 % on kuumutuskadu. Dolokivi sobib viimistlus- ja ehituskiviks. Mäetehnilised tingimused on soodsad, sest tootus kiht on põhjavee tasemest kõrgemal. Praegu ei kaevandata. ◧

Kaarma kihelkond hõlmas Saaremaal nüüdse Kaarma v-a. 13. saj. alguses kuulus K. k-a ka hilisemate Karla, Mustjala ja Püha kirikukhk-a osi. 14. saj. ehitati Kuressaare piiskopilinnus, selle juurde tekkis samanimeline asula (a-st 1563 linn). 1740. a-il haaras Kaarmat vennastehiguhaigus (keskus Upa k-s), sealt levis see üle kogu Saaremaa. 1846—48 siirdus 22,3 % elanikke jõgeusku. 1870 peeti Kaarma laulupidu, rahvuslikus liikumises osalesid Kaarma ja Karja muudest Saaremaa khk-dest elavamalt. Talude päriseksostmine algas riigimõisades 1892, eramõisades 1910. a. paiku. Kruntimata talusid oli 1930. a-ilgi. 1905 oli Loonas rahutusi. 1919 oli Upal ✧Saaremaa mässu keskus.

Kaarma lahing peeti saarlaste 1260.—61. a. ülestõusu ajal. Et ülestõusu maha suruda, tungis Liivimaa Ordu vägi koos Saare-Lääne ja Tartu piiskopi ning Taani abiväega 1261. a. alguses üle merejää Saaremaale. Saarlased tõrjusid Kaarma maalinna vallutada püüdnud vastase rünnaku. Järgnenud välilahingus (arvat. Uduveres) said saarlased lüüa, pärast seda õnnestus vaenlasel linnusesse tungida. Kolm päeva hiljem pidid saarlased rahu sõlmima ja pantvange andma.

Kaarma maalinn, linnamägi Saaremaal Kaarma k-s, kirikust kirdes. U. 4700 m² suurust kultuurikihiga õue, mille keskel on kividega täidetud kaevu lohk, ümbritseb põhjaküljel sirge, mujal kaarjas kuni 5 m kõrgune vall, mille loode- ja kirdenurgas oli väravakäik. Liivimaa vanema riimkroonika järgi oli K. m. (*Hag Carmele*) 1260.—61. a. ülestõusu ajal saarlaste tugipunkt, mille juures peeti lahing orduväega.

Kaarma Peetri ja Pauli kirik on rajatud eestlaste muinaslinnuse lähedusse. Algkirik ehitati kahes järgus: 1250. a-te algul valmisid koor ja ühekorruseline käärkamber ning enne 1260.—61. a. sõjasündmusi sai valmis ühelööviline pikihoone, kogu kirik võlviti. Nõrga aluspinna tõttu vajus ära pikihoone lõunasein ning võlvid varisesid (säilis pungkapiteelide ja vikkelkolonnettidega koorivõlv). Kirik taastati 1270. a-teks: ehitati ümber läänefassaad, pikihoone sai puulae ning viiludele paigaldati kellaärklid, käärkamber võlviti ja ehitati kaminaga teine korrus. 1407. a-ks oli kirik kohalike meistrite juhtimisel muudetud kahelööviliseks ning läänesein ette ehitatud torn. Pikihoone 8-tahuliste piilarite tüvesel on kiriku kaitsepühakute kujutised ja sokliastmel sümboolsed reljeefid. Kooriruumi põhja- ja seina välis- ja siseküljel on säilinud keskaegsete seinamaalingute osi, pikihoone seinamaalingud on valdavalt hilisemast ajast. 1990. a-te alguses eemaldati pikihoone massiivsed tugipiilarid (lõunaseina tugipiilarid olid ehit. 13. saj., põhjaseina tugipiilarid 15. saj. algul). Sisustuses väärivad tähelepanu kolm keskaegset mensat, ristimiskivi (13. saj.), Küreene Siimoni puuskulptuur (u. 1450), Maarja kroonimise reljeef (u. 1510, nüüd Saaremaa Muuseumis), maalitud tiibadega ja kujudega hilisgooti kappaltar (kingitud 1547, pärit Lübeckist u. 1520), renessansskantsel (1645, Jakob Jakobson), barokkstiilis epitaafid ja 1884 valminud neogooti altarimaal (1874, Otto von Möller). Alates 1990. a-te algusest on kirikut restaureeritud.

B: K. Alttoa. *Saaremaa kirikud*. Tln., 1997. ◧

Kaarma seminar, küla- ja kihelkonnakooliõpetajaid ning vallaametnikke koolitanud õppeasutus; avati 1871 Kaarma khk-s Saaremaa rüütelkonna toetusel, õpetus oli eestikeelne. Õppeaeg oli algul 3 aastat, 1903. a-st 4 aastat. Õppetööd juhtis algul Thomas Undritz, 1900. a-st Johann Kirotar. Üldainete kõrval õpetati pedagoogikat, põllutööjuhtimist, talurahvaseaduste tundmist, vallavalitsemist, maamõõtmist ja võimlemist. Venestamise tagajärjel muudeti kool venekeelseks (1886), eesti k. jäi emakeele-, usuõpetus- ja laulmistundide keeleks. 1910 seminar suleti. Lõpueksami sooritas 189 õpilast, nendest pooled jäid tööle Saaremaale.

B: J. Kirotar. *Kaarma seminar kui Eesti kultura tegur 1871—1910*. Trt., 1911.

Kaarma vald asub Saaremaa keskosas, ulatub lõunaosas Liivi laheni (Suure katlani), hõlmab ka ✧Abruka jmt. saare; 391,47 km², 3919 el. (2003). Keskus Kuressaare linnas. Enamik vallast paikneb paasaluspõhjalisel madalikul, ainult loodeosa ulatub Lääne-Saaremaa kõrgustikule (kõrgeim koht 46 m). Edelaosa kulgeb piki rannikut Keskrannani, seal on mitu puhkeasutust ja lii-

varand (Mändjala). Asustus on koondunud pms. valla lõunaossa. Loodeosa, mis asub kõrgustikul, on valdavalt metsane (metsamaa hõlmab vallast 52 %). Valla kaguosas paiknevad ✧Mullutu-Suurlaht (osalt) ja ✧Linnulaht. Valda läbivad kõik Kuressaarde koonduvad Saaremaa teed. Nasval ja Muratsis on sadam. LK-alad: ✧Aula karsti-KA, ✧Järve luitestiku KA (osaliselt), ✧Loode tammiku KA, ✧Loodenina KA, ✧Linnulahe KA (osaliselt) ja ✧Kasti MKA (osaliselt). Piilas on õigeusu Peaingel Miikaeli kirik (kalmistu), Kirikukülas ✧Kaarma Peetri ja Pauli kirik (kalmistu) ja Eiklas priikoguduse palvemaja. Eiklas asub Juhan Saare raamatumuuseum. Suuremad ettevõtted on AS Nasva Metall (metallitöötlus), AS Saare Paat (paadiehitus) ja OÜ Saare Dolomiit-Väokivi (dolokivi kaevandamine ja töötlemine). Rannikul tegeldakse kalandusega, heal järjel on puhkemajandus. — Vald 1939—50, staatus ennistati 7. XI 1991. ▸1

Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, lüh. KKEK, sihtasutus, mille asutas 1992 Tallinnas Avatud Eesti Fond Ungari-Ameerika filantroobi George Sorosi rahastamisel Sorosi Kaasaegse Kunsti Eesti Keskusena, iseseisvana tegutseb a-st 1999. Keskus kogub ja jagab informatsiooni nüüdiskunsti kohta, vahendab Eesti kunstnike osalemist rahvusv. üritustel (sh. 1997. a-st Venezia biennaalil), on korraldanud aastanäitusi (1993—97) ja konverentse (a-st 1995 koostöös EKA-ga rahvusv. digitaalkultuuri konverentsi „Interstanding") ning tegeleb kirjastamisega (a-st 1998 annab välja kogumikku „Eesti kunstnikud"). KKEK teeb ühenduse ICAN (*International Contemporary Art Network*) raames koostööd Ida- ja Kesk-Euroopa kunstikeskustega ning on Visbys asuva nüüdiskunstikeskuse *Baltic Art Center* asutajaliige. Juhataja a-st 1992 Sirje Helme.

kaasanaine, mõrsjapoolsete pulmaliste esindaja ja juht. Vt. ka 11. kd., lk. 755—757.

Kaasani kiriku pappel kasvab Tallinnas Liivalaia t-l õigeusu Kaasani kiriku õuel, on Eesti vanim ja jämedaim pappel (must pappel; LK) — 1999. a. oli tüve ümbermõõt 698 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt) ja kõrgus 25 m. Tõenäoliselt on pappel istutatud 18. saj., kui musta paplit kasutati Tallinna haljastuses üsna ohtralt. Pärimuse järgi istutas selle papli Peeter I. ▸

Kaave jõgi, Pedja jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 38 km, jõgikond 138 km². Algab Vaimastvere rabaidaservast, ülemjooksul voolab tehislikus sängis, suubub Puurmanis.

Kabala, 1. küla ja samanim. valla keskus Türi—Viljandi mnt. ääres; 372 el. (2000). Asulas on põhikool (asut. 1852 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 95 õpilast), rahvamaja, postkontor ja rmtk. Suurim tööandja on K. Agro OÜ (piimakarja- ja seakasvatus). K. metskonna keskus asub Tõrvaaugul (Rassi k-s). Huviväärne on K. mõisaansambel (Järvamaa esimesi varaklassitsistlikke ansambleid, härrastemaja valmis 1774). — Küla esmamaining 1583 (*Kabla*), mõisa kohta on teateid a-st 1638 (*Kabbala*). Nüüdispiirid omandas küla 1977, kui K. asundusega liideti Saare ja Raja k. — **2.** a-ni 1977 Raplamaal Raikküla v-s olnud küla, osa nüüdsest Tamme k-st. — „Taani hindamisraamat" nimetab suurt K. küla (*Capual*, 30 adramaad; nüüdse Lõpemetsa k. kohal). K. mõisa kohta on teateid a-st 1469. — **3.** Viru-K., a-ni 1977 K., küla Rägavere v-s.

Kabala vald asub Järvamaa lõunaosas; 209,66 km², 1041 el. (2003). Keskus Kabala k-s. Valla idaosa paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaal, lääneosa ulatub ✧Kõrvemaa maastikurajooni lõunaossa, seal valdavad metsa- ja sooalad (Aukamäe, Kallissaare ja Tiigi soo ning Lubjaahju raba). Sealses Rassi k-s asub Kabala metskond. Metsamaa hõlmab vallast 56 % (riigimetsamaad haldavad Kabala ja Türi metskond). Valda läbivad Viljandi—Paia (Tallinna) mnt. ja sellelt hargnev Türi tee ning Tallinna—Viljandi rdt. Huviväärsed on Kabala mõisa mõisaansambel (härrastemaja ehit. 1774, a-st 1923 on seal kool; palju kõrvalhooneid), Rõugu dendropark (Villeveres, vanimaid eraalgatusel rajatud arboreetumeid, esimesed puud istutati 19. saj lõpus; u. 300 liiki ja vormi) ning Kurla karstiala. Tagametsas mälestusmärk Eesti metsavendadele, rajatakse Eesti Skautide Ühingu püsilaagrit-õppekeskust. Kool ja kultuuriasutused on valla keskuses, rmtk. on ka Ollepas. Suurimad tööandjad on Kabala Agro OÜ (põllum.) ja Kabala metskond. K. v-st pärinevad Andres Larka ja Jüri Vilms. — Vald a-ni 1950, kuulus Viljandimaasse; staatus ennistati 12. XII 1991. ▸1

Kaarma vald
vapp ja lipp

kabel, väike sakraalehitis, kus palvetati ja peeti usulisi kombetalitusi. Tuntud on ristimis-, matmis-, mälestus- ja kalmistuk-d. K. ehitati omaette hoonena või eraldi ruumina kiriku või muu hoone (nt. lossi) juurde või sisse. Katoliku ajal püstitati Eestis k-d enamasti eestlaste kultuspaikadesse (hiied, ohverdamis- ja matmiskohad), kus käidi ohverdamas põlisusundi jumalatele, kuid nimeliselt katoliku pühakutele. Tuntud olid mitu Antoniuse ehk Tõnise ehk Tõnni k-t, Viru-Nigulas Sõja-Maarja k., Simunas Lauritsa k., Karusel Olevi k., Kuusalus Kolju k., Jõhvis Kuremäe hiies Pühtitsa k., Kosel Tuhala k. (sealt loodeti abi silmahaiguste vastu) ja Jüris Saha k. (kõrvahaiguste vastu). Kiriku võitlus ebausukommete vastu algas 15. saj., kuid 17. saj. lõpulgi peeti k-te juures suuri ohvripidustusi. Vanade k-te varemetel või kunagises asukohas käidi ohverdamas veel 19. saj. Varasematest kristlikest k-test püsisid 20. saj. Kalana k. (Hiiumaal Kõpus), Kolju k. (Kuusalus) ja Sutlepa k. (ehit. arvat. 1699 Rooslepa külas, nüüd Eesti Vabaõhumuuseumis). Õigeusklikel setudel on külades väikesed puust k-d tsässonad.

Kabelikivi, Maardu linna piires Muuga sadama läh. mereäärses võsas paiknev rabakivirahn, ümbermõõdult (58,0 m) Eesti suurim. Telgikujulise rahnu maapealse osa maht on 728 m³, kõrgus 6,4 m. Rahnust suur osa on maa sees. LK. ▸

Kaberla kalmistu, esiajal muistses Revala mk-s tekkinud ja keskajal kasutusel olnud kalmistu, asub Kaberla k-s (Kuusalu v.) Tallinna—Narva mnt-st lõunas Kabeliväljal. 1955—66 (vaheaegadega) tehtud kaevamistel on leitud 242 matust ja hävinud haudade jäänuseid. 12.—13. saj. haudades oli panuseid (pronksehteid, nuge jm.) rohkesti, 14.—17. saj. haudades aga väga vähe.

Kadrina Kuuntee kirik

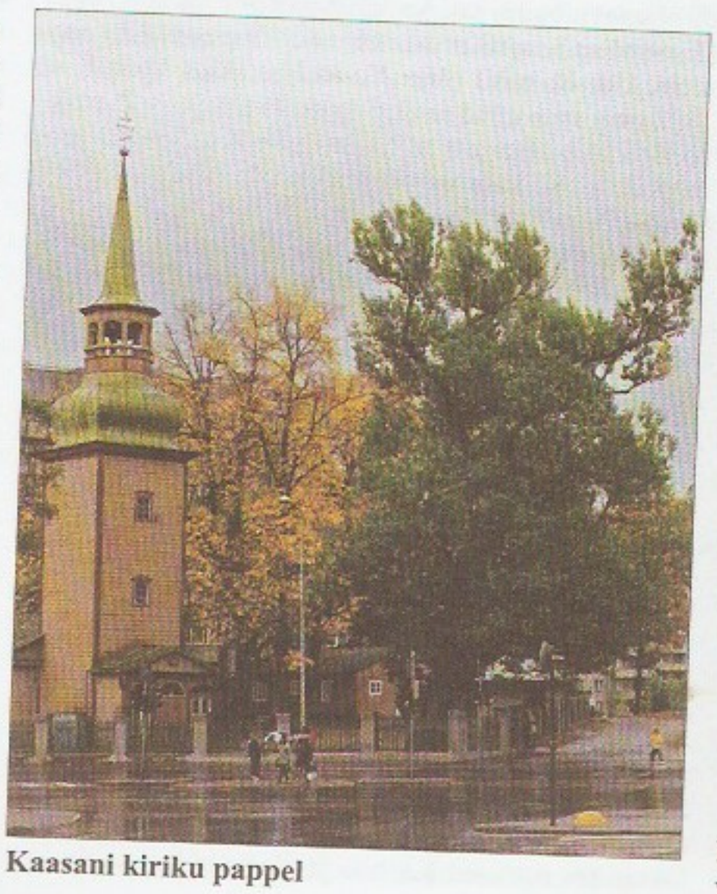

Kaasani kiriku pappel

Kabala vald
vapp ja lipp

Kabelikivi

misest. K. ja sellest lõunas paiknev Loode rand on Edela-Eesti kauneimaid puhkealasid. — K. ja Orajõe vaheline Laigaste nina (1259 *Laddekeriste*) oli muinasajal eestlaste ja liivlaste asuala piiriks. 19. saj. ja 20. saj. alguses oli K. eelkõige meremeeste küla ja laevaehituskoht.

Kabli kaitseala (Kabli linnujaam) asub Häädemeeste v-s; 44 ha. 1969 alustas tööd Kabli linnujaam. 1991 sai kaitseala praegused piirid ja staatuse, et kaitsta rannikumaastikku ja lindude rändeteed. Jälgitakse lindude rännet, lindude püüdmiseks on üles seatud mõrdpüünis, aastas rõngastatakse 15 000—20 000 lindu. K. k-l kasvab mitu kaitsealust taimeliiki, sh. balti sõrmkäppa ja mujal Euroopas haruldast nõmmnelki (mõlemad LK II). Seal on ka ohustatud kärnkonnaliigi kõre (LK II) elupaiku.

Kadakalaid, saar Hiiumaa idarannikul Hari kurgus; pindala 0,19 km², kõrgus 5,8 m. Kruusasel ja liivasel saarel kasvab kadastik.

Kadrina, alevik ja samanim. valla keskus, asub 14,5 km Rakvere kesklinnast läänes Loobu jõe ülemjooksul Tallinna—Narva rdt. ja Pärnu—Rakvere—Sõmeru mnt. ääres; 2456 el. (2000). K. on nelja Tallinna-lähedase suuraleviku järel ülejäänud Eesti suurim alevik. Põllum-tehnika, elektriseadmete ja siirupi tootmine; liiklussõlm (rdtj. 14 km Tapalt, 13 km Rakverest, väiksemad mnt-d Võsu ja Väike-Maarja suunas). K-s on keskkool (a-st 1957, asut. 1902 kihelkonnakoolina, 2002/03. õ.-a. 944 õpilast), kunstidekool, rahvamaja, rmtk. ja tervisekeskus. Tegutseb EELK K. Katariina kogudus. Kalmistu on Kadapiku k-s. Kirikaias on Vabadussõja mälestussammas (1926, lõhutud 1941, taastatud 1990) ja koolimaja õuel Emakeelesammas (1994). — „Taani hindamisraamatus" on mainitud K. kohal asunud väikest küla, millest sai oma algse nime 13. saj. kirikukihelkond. Alevikuks hakkas K. kasvama pärast rdt. ehitamist, jõudsalt arenes ta 20. saj. II poolel K. rajoonidevahelise põllum-tehnika tootmiskoondise keskasulana.

B: E. Leppik. *Kultuurilooline Kadrina*. Rakvere, 2000. ◂

Kadrina Katariina kirik on Virumaa keerulisima ehituslooga kirikuid, ehit. 15. saj. keskpaigas või III veerandil. Koosnes algul nelinurksest koorist ja kaks korda pikemast võlvimata pikihoonest. Hoone võlviti sama sajandi lõpus kolmelööviliseks kodakirikuks. Iseloomulikud on madal, kantkividest laotud värava-taoline võidukaar, servjoonelised ristvõlvid, 4-tahulised piilarid ja trapetsitaolised konsoolid. Koori idaseinas paikneb suur 4-nurkne sakramendinišš. Tõenäoliselt paksendati 16. saj. algul lääneseina ja püstitati 4-tahuline torn. Säilinud on hilisgooti ja baroki aja seinamaalingute katkendeid, 15. saj. lõpust Lõuna-Saksamaalt pärit puust krutsifiks, 15. saj. hauaplaat ja kirikuaias 17. saj. rõngasrist. ◂

Kadrina kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Kadrina v-a ning osi Vihula v-st. Muinaslinnus asus Mäeotsa linnamäel (Võduveres) ja Neeruti Sadulamäel. 13. saj. alguses kuulus piirkond Repeli muinaskhk-a. Kadrina kirikukhk. („Taani hindamisraamatus" *Toruestæuæræ*, hiljem *Tristfer* ja *St. Katharinen*) asutati u. 1240. Selle põhjaossa ehitati arvat. juba enne Vene-Liivimaa sõda Ilumäe kabel (nüüdne hoone pärineb a-st 1843). 1633—38 oli Kadrina pastor Heinrich Stahl, 1800—43 Arnold Knüpffer. Mõisnikevastaseid väljaastumisi oli Vohnjas (vastuhakk 1698, kaebuste esitamine mölder Jaani eestvõttel 1727—43), Jõeperes (kaebuste esitamine aednik Jaani eestvõttel 1805), Palmses (teotööst tõrkumine 1805—06) jm. Talude päriseksostmine algas 1866 (Palmses). 1870 rajati Kadrina rdtj., selle ja Kadrina kiriku vahele tekkis 19. saj. lõpus alevik. 1870. a-il sai suvituskohaks Võsu. 1906 asutati Kadrina haridusselts.

Kadrina Vabadussõja mälestussammas

Kadrina vald asub Lääne-Virumaa loodeosas, piirneb edelas Tapa linnaga; 329,26 km², 5171 el. (2003). Keskus Kadrina alevikus. Loodeosa ulatub ✧Kõrvemaasse, kaguosa ✧Pandivere kõrgustiku nõlvadele. K. v-s on Pikassaare—Tapa oosistik (Harjumaa piiril), Ohepalu—Viitna oosistik koos Uku mõhnastikuga ja Viitna mõhnastik, Kallukse mäed (Vohnjast kagus) ning Neeruti mõhnad ja oosid. Valla piiresse jäävad Loobu jõe ülem- ja keskjooks ning Loobusse vasakult suubuv Läsna jõgi. Rohkesti on järvi: Ohepalu Suurjärv, Kõverjärv ja Udriku Suurjärv ning Viitna ja Neeruti järved. K. v-a põhjaosa koos Uuemõisa rabaga ulatub ✧Lahemaa RP-sse ning läänepoolsed sooalad kuuluvad ✧Ohepalu LKA-sse. Valla piires on ka ✧Viitna MKA, ✧Jõepere veskiallikate KA, ✧Kallukse MKA ja ✧Neeruti MKA (osaliselt). Riigimetsamaad majandab Loobu metskond. Valda läbivad Tapa—Narva rdt. ja Tallinna—Narva mnt. Majandus- ja kultuurielu on koondunud pms. Kadrina alevikku, selle läh. Undlas asub Kadrina hooldekodu. Vohnjas on lasteaed-algkool, Huljas, Vohnjas ja Kihlevere rmtk., Neerutis harrastusmuuseum. Viitnas ja Arbaveres on puhkeasutusi. Suuremad tööandjad on Aru Grupp AS (puidu töötlemine), Flexa Eesti AS (mööbli tootmine) ja HeTiPere OÜ (metalli töötlemine). — 20. saj. algul olid nüüdse K. v-a alal Aaspere, Palmse, Vohnja ja Undla v., need säilisid (piirimuudatustega) ka 1939. a. valdade reformis. Rajoonide moodustamisel (1950) oli nüüdse K. v-a terr-l 6 väikest külanõukogu, 1954 liideti neist Kruusimäe-Kadapiku ja Neeruti Tapa raj-i kuuluvaks Kadrina kn-ks, mis Rakvere raj-i arvatuna suurenes 1966 ja 1972 veelgi ning sai 9. IV 1992 omavalitsusliku valla staatuse. ▸ 1

Kadriorg, Tallinna Kesklinnaosas mere ja Lasnamäe paekalda vahel paiknev asum, jaotub J. Vilmsi t-st idas olevaks elurajooniks, K-u pargialaks (70 ha) ning Lauluväljaku ja Eesti Näituste piirkonnaks. K-s asuvad Eesti Vabariigi presidendi residents, mitu suursaatkonda (sh. Hiina, Ukraina, Ungari; Rooma-Katoliku Kiriku Apostellik Nuntsiatuur Eestis), väliskunstimuuseum (K-u loss), Eesti Metodisti Kirik, Eesti Näitused ja K-u staadion, sinna ehitatakse Eesti Kunstimuuseumi. „Russalka", F. R. Kreutzwaldi, A. Adamsoni, M. Saare jmt. mälestussammas. — 17. saj. oli K-u ala pms. niiske võsastik (kohati tammepuisniit), seal asus mitu linnalähedast väikemõisa. Kui rajati keiserlik loss ja park, sai koht Peeter I abikaasa Katariina auks K-u nime (sks *Katharinenthal*, vn Екатеринталь). Lossi ehitamise ajal tekkis nüüdse J. Poska t-a äärde K-u alev, kuhu asusid elama Venemaa udellimõisadest lossi- ja pargiteenijaiks toodud talupojad. K-u pargi kavandas algkujul 1718 Niccolò Michetti. Pargi esindusliku keskme moodustavad korrapärase planeeringuga, lossi peateljega kohakuti paiknevad Alumine ja Ülemine aed. Kaugemail piirkondadel on looduslik ilme. Kõrvu kodumaiste puudega kasvab pargis Engelmanni kuuske, paberikaske, kaukaasia tiibpähklipuud, kuradipuud, purpurõunapuud jm. võõrpuid. Maastikku mitmekesistavad järsk rusukaldega paekallas ning pargi kõrgemat ja madalamat osa eraldav rändrahnudega Limneamere rannaastang.

Kadrioru loss, barokkehitis, asub Tallinnas Kadrioru pargis, Lasnamäe paekalda ja mere vahel. Kadrioru lossikompleks ja park rajati Vene tsaari Peeter I käsul tsaariperekonna suveresidentsiks. Hilisbaroksest Itaalia villatüübist lähtuva lossi ja korrapärase pargi kavandas 1718 Roomast kutsutud arh. Niccolò Michetti, hoone valmimisel osalesid Vene ja Itaalia meistrite kõrval Stockholmi, Riia ja Tallinna kunstnikud. Peahoone tellismüürid laoti 1720—21, tiibhooned ehitati 1718—21, viimistlustööd lõpetati põhiosas 1729. A-st 1721 juhtis ehitust Mihhail Zemtsov, kes 1724 tunnistati arhitektiks. Sümmeetrilise kavatise ja ruumijaotusega lossi keskteljel asetseb vestibüül ning selle kohal kogu hoone laiust ning kaht korrust läbiv peasaal ehk kuppelsaal, mis on kaunistatud rohke stukkdekoori (1723—29, Mattias Seidtinger, Antonio Quadri, Salomon Zeltrecht) ja laemaalingutega. Vestibüül, peasaal, mõned lisaruumid ning ahjud on säilinud oma algsel kujul. Kadrioru lossikompleksi kuuluvad 18. saj. chit. pargipaviljon ja 19. saj. algul rajatud külalistemaja (mõlemas asuvad praegu EKM-i restaureerimistöökojad), jääkelder (ümber ehit. 1920) ning lossivalitseja elamu (1830). Endises lossi köögimajas (1754, ümber ehit. 1828—32) avati 1997 Johannes Mikkeli kunstikogu tutvustav muuseum (✧Mikkeli muuseum). Taastatud on lossi väravate vastas asuv 19. saj. algul rajatud puidust vahimaja. Lossitagune Lillcaed on 18. saj. eeskujul renoveeritud, korrastatakse fassaadipoolset Alumist aeda. 1921 asus lossi Tallinna Eesti Muuseum, mis reorganiseeriti 1928 Eesti Kunstimuuseumiks. 1929 võeti K. l. kasutusele Eesti riigivanema (a-st 1938 presidendi) residentsina. Hoone restaureeriti 1933—34, arh. Aleksander Vladovsky projekti järgi ehitati juurde banketisaal ja likvideeriti pidulik paraadõu, arh. Olev Siinmaa kavandite järgi kujundati mõni ruum rahvusromantilises stiilis ümber. 1946—91 asus lossis EKM-i peahoone. 1991 suleti loss renoveerimiseks (arh. Katrin Etverk) ning seal avati 2000 EKM-i filiaal Väliskunsti Muuseum. Lisaks kunstinäitustele toimuvad lossis kontserdid ja teatrietendused, korraldatakse loenguid, ekskursioone, kunstiteoste tutvustusi ja muuseumitunde. Kollektsiooni moodustab enam kui 900 16.—20. saj. Lääne-Euroopa ja Vene maali, 3500 graafilist lehte, üle 3000 skulptuuri ja pisiplastikaeseme ning 1600 tarbekunstiteost (ajalooline mööbel, portselan, klaas jm.).

Kadrina vapp ja lipp

Kadrina **asulati** (2000)

Alevikud
Hulja
Kadrina
Külad
Ama
Arbavere
Höbeda
Härjadi
Jõepere
Jõetaguse
Kadapiku
Kallukse
Kihlevere
Kõrveküla
Lante
Leikude
Loobu
Läsna
Mõndavere
Mäo
Neeruti
Ohepalu
Põima
Ridaküla
Rõmeda
Tirbiku
Tokolopi
Udriku
Uku
Undla
Vaiatu
Vandu
Viitna
Vohnja
Võduvere
Võipere

Kaisma **külade**

Kaisma
Kergu
Kõnnu
Metsakülla
Metsavere
Rahkama
Sohlu

Kadrioru

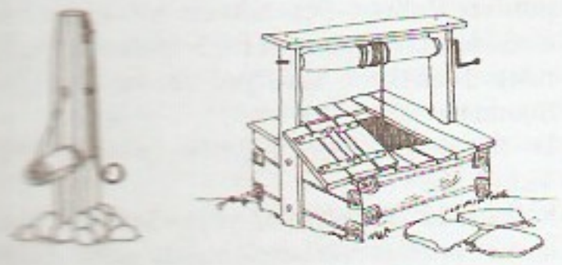

[illegible]. *Kadrioru loss*. Tln., 1973; J. Kuuskemaa. *Kadrioru Kadriorg*. Tln., 1985; *Kadriorg. Loss ja park*. Tln., 1988; *Kadrioru lossi aarded*. Tln., 2001. ◂▪

Kadrioru staadion asub Tallinnas, ehit. 1922—26, avatud 13. VII 1926. 1937 valmis puutribüünide asemele konstruktivistlik raudbetoonehitis (arh. Elmar Lilik, insener August Komendant). Staadionil on harrastatud pms. kergejõustikku (Juri Sedõhh ja Heike Drechsler on seal püstitanud maailmarekordi) ja jalgpalli. Ümberehitused 1999—2000, istekohti 4750. FC Levadia Tallinna kodustaadion. ▲

Kadripäev, 25. november, kirikukalendris Püha Katarina (Aleksandriast) mälestuspäev, rahvakalendris talumiste ajast. K-a eelõhtul käisid kadrisandid maalemalt pererahvast perresse, laulsid, tantsisid ning soovisid viljasaaki ja karjaõnne. Komme on pms. laste harrastusena püsinud tänini.

Kaerepere, alevik Kehtna v-s, 7 km Rapla kesklinnast lõunas; 551 el. (2000). Asulas on veinitootmise (AS Valtu Vein; endise nõukogude ajal rajatud viinivabriku järeltegevus), ehitus-, ainudus- jt. ettevõtteid, tegutsevad Valtu Põhikool (2002/03. õ.-a. 205 õpilast), seltsimaja, rmtk. ning spordihoone-spordimaja. K-t on esimest korda mainitud 1402. aastal (*Kaperwere*). Saanud nüüdisilme Valtu talliumi keskusena.

Kaev, põhjavesi joogi- ja majapidamisvee ammutamiseks rajatis. Eesti vanimad k-d pärinevad 12. saj-st (linnusek-d). Väga vanad on ka saarte ja Põhja-Eesti sumbkülade külak-d. 19. saj. oli peaaegu igal talul oma k., mis asus keset õue. Saartel ja Läänemaal olid k-l ringikujulised pae- või maakivist rakked, mille maapealne osa oli Saaremaal samuti kivist, mujal aga ristpalkehitis. Lõuna-Eestis olid üldised nelinurksed palkidest salved. K. oli lahtine või kaetud kaane või viilkatusega, milles oli luugiga suletav veevõtuava. Madalast k-st ammutati vett villkopaga või käsikooguga, sügavamast kangi põhimõttel töötava vinnaga. 20. saj. alguses hakati eriti Lõuna-Eestis tegema jämedast palgist kerega pumpk-sid. 1920.—30. a-il võeti kogu Eestis kasutusele metallpumbad. ◂

Kaevatsi laid, ✧Hiiumaa laiud.

Kagu-Eesti lavamaa, ✧Ugandi lavamaa.

Kahala järv asub Harjumaal ✧Lahemaa RP-s, 5 km Kuusalust kirdes Harju lavamaal; 3,46 km², suurim süg. 2,8 m. Eraldus merest 7500—8500 aastat tagasi. Läbivool väike, vesi vahetub 1,3 korda aastas; väljavool Kahala oja kaudu Loo jõkke. Järv on madal, muda- ja taimerohke, kaldad soostunud; segatoiteline. Vesi õitseb. Hea kogrejärv, liigirohke linnustik.

Kahrila järv asub Võrumaal, 1,5 km Vastse-Nursist lõunas Rõuge ürgorus; 35,2 ha, pikkus 2,36 km, laius 0,27 km, suurim süg. 16,4 m. Kesktoiteline. Järve läbib Rõuge jõgi. Vesi vahetub 6,3 korda aastas. Peamised kalad: särg, ahven ja haug. K. j. kuulub ✧Haanja LP-sse.

Kahtla laid, poolsaar Saaremaa lõunarannikul Saastna ja Viltina lahe vahel. Sopiline rannajoon, lookadastikud. K. l. on endine saar (oli seda veel 1770. a. kaardil).

Kaiavere järv asub Jõgevamaa lõunaosas, 3 km Maarja k-st edelas ✧Vooremaa MKA-l; 2,51 km², suurim süg. 4,5 m. Rohketoiteline. Järve läbib Amme jõgi, mille K. j-e ja Elistvere järve vahelist osa (u. 2 km) nimet. ka Kaiavere jõeks. Vesi vahetub 3 korda aastas. Peamised kalad: latikas, särg, ahven ja haug.

Kaisma, küla ja samanim. valla keskus Pärnumaal Pärnu-Jaagupi—Lelle ja Vändra—Rapla mnt. ühise lõigu ääres; 158 el. (2000). Külas on kultuurimaja, rmtk. ja Kergu Põhikool (asut. külakoolina 1878; 2002/03. õ.-a. 83 õpilast). K-l on sündinud Friedrich Schmidt (mälestuskivi 1983). — Esmamaining 1530 (*Caysma*), a-st 1601 on teateid mõisa kohta.

Kaisma järv, ka Kaisma Suurjärv, asub Pärnumaal, Kaisma k-st 5 km läänes; 1,4 km², suurim süg. 2,1 m. Järv on merest eraldunud Joldiamere staadiumis. Soostunud kallaste ja väikese läbivooluga (vesi vahetub 1,5 korda aastas) segatoiteline järv, väljavool Enge jõkke. Taimestik üsna liigivaene, kuid rohke. Peamised kalad: särg, ahven ja haug.

Kaisma raba asub Kaisma v-s samanim. külast loodes; 1720 ha. Koosneb mitmest lagedast rabalaamast ja nende vahel kasvavast madalsoometsast, põhjapoolsel laamal on rohkesti laukaid. K. r-s on palju soosaari ja kaks järve (✧Kaisma järv ja Kaisma Väikejärv). Lõunaosa nimet. ka Murru rabaks. Kulna oja lammil on lage tarnasoo. Turba paksus on kuni 6,8 m.

Kaisma vald asub Pärnumaa põhjaosas; 183,98 km², 575 el. (2003). Keskus Kaisma k-s. Paikneb ✧Pärnu madaliku põhjaosas. Ülekaalukalt suure osa valla terr-st hõlmavad rabad (Kaisma, Lõo, Suursoo, Taarikõnnu). Suursood kasutab AS Tootsi Turvas. Valla lääneosas asub Kaisma järv. Asustus ning haridus- ja kultuuriasutused on pms. Kergu ja Kaisma ümbruses. Kergus on Kannataja Sinaiida õigeusu kirik (ehit. 1878), 1708—1942 oli Kergus ka Pärnu-Jaagupi luteri abikirik. Valda läbivad Pärnjõe—Kergu—Rapla mnt. ning Pärnu—Lelle rdt. Taarikõnnu ja Lõo raba moodustavad ✧Taarikõnnu LKA (osa kaitsealast paikneb Vändra v-s). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂1

Kaitsejõudude Peastaap, Eesti riigi sõjalise kaitse kõrgem operatiivjuhtimisorgan. Tegeleb kaitsejõudude arengu kavandamisega, vajaliku informatsiooni kogumisega, personalipoliitikaga, väljaõppe suunamisega, järelevalvega ning keskalluvusega üksuste juhtimisega. K. P-i eelkäija on dets. 1917 moodust. 1. Eesti diviisi staap, mille alusel loodi veebr. 1918 Eesti Sõjavägede Staap. Nov. 1918 moodustati väeosade formeerimiseks Peastaap ja nende juhtimiseks Operatiivstaap. 23. II 1919 loodi Sõjavägede Ülemjuhataja Staap, millele allutati Operatiivstaap (Kindralstaabi Valitsus), Peastaap (Korraldusvalitsus) jt. valitsused. 27. III 1920 ülemjuhataja staap kaotati ja selle asemele loodi sõjaministrile alluv Sõjavägede Staap. See koosnes Kindralstaabi Valitsusest (nimetati 1924 Kindralstaabiks) ja Korraldusvalitsusest. 1. XI 1926 Sõjavägede Staap kaotati, tema mõlemad valitsused allutati otse sõjaministrile. 1. VI 1929 ühendati Kindralstaap ja Korraldusvalitsuse IV osakond Kaitsevägede Staabiks, mis 1937 sai taas nimeks Sõjavägede Staap. Allus a-st 1934 kaitsevägede ülemjuhatajale. Staabi koosseisus oli 7 osakonda ja selle alluvusse kuulus a-st 1934 ka Sidepataljon. 1940. a. sügisel Sõjavägede Staap likvideeriti. K. P. loodi valitsuse korraldusega 31. X 1991. Allub kaitseväe juhatajale, paikneb Tallinnas, tal on 8 osakonda. Operatiivjuhtimiseks ja planeerimiseks asutati 2002 Operatiivstaap. 2003 moodustati Peastaabist, Maaväe, Õhuväe ja Mereväe Staabist ning Operatiivstaabist Ühendstaap. Peastaabi ülem on a-st 2002 kolonel Alar Laneman.

„Kaitse Kodu!", Kaitseliidu ajakiri. Ilmus 1925—40 Tallinnas, kaks numbrit kuus (1929—31 nädalakirjana). Taasasutati 1993 Tallinnas, sept-st 1995 ilmub uuel kujul Tartus, a-st 1997 6 numbrit aastas. „K. K-l" ja ajakirjal „Sõdur" on ühine toimetus. Käsitleb pms. Kaitseliidu ja tema eriorg-de tegevust ning üldisi riigikaitset, kodukaitset, kaitsetahet ja sõjaajalugu puudutavaid küsimusi. Peatoim. Ivar Jõesaar.

Kaitseliit, kaitsejõudude osa, Kaitsemin-i valitsemisalas tegutsev vabatahtlik, sõjaväeliselt korraldatud, relvi valdav ning sõjaväeliste harjutustega tegelev riigikaitseorganisatsioon. Asut. 11. XI 1918 ja taasasut. Järvakandis 17. II 1990. K-u ülesanne on suurendada rahva valmisolekut Eesti iseseisvuse ja põhiseadusliku korra kaitsmiseks. K. on erakonnaväline organisatsioon, erakondade ja muude pol. ühenduste ning nende esindajate erakondlik tegevus on K-s keelatud. K-u tegevust sätestavad K-u seadus (vastu võetud 18. II 1999) ja põhikiri. K. jaguneb 15 malevaks, mille vastutusala kattub Eesti maakondade piiridega. K-u juhib ülem, kelle tööorgan on K-u Peastaap. A-st 1999 on ülem Benno Leesik. K-s ja tema eriorg-des (Naiskodukaitse, „Noored Kotkad" ja „Kodutütred") on kokku 17 400 liiget (sh. K-s 8700). — K. asutati Johan Pitka ja Ernst Põdderi algatusel Omakaitse asemele. K. osales valve- ja garnisoniteenistuse korraldamises ning meeleavalduste lahalajamises. 1925 (1924. a. 1. dets-i putši mõjul) K. reorganiseeriti. Väljaõpet hakkasid juhtima kutselistest sõjaväelastest instruktorid, asutati ajakiri „Kaitse Kodu!" ja abiorg. Naiskodukaitse ning noorsoo-org-d „Noored Kotkad" ja „Kodutütred". 1939 oli K-s 42 600, Naiskodukaitses 16 600, „Noortes Kotkastes" 19 800 ja „Kodutütardes" 20 000 liiget. K-u Peastaabile allus 15 territoriaalset jalaväemalevat (Tallinna, Tartu, Narva ja Pärnu malev ning kõigi maakondade malevad), mis jagunesid malevkondadeks, kompaniideks, rühmadeks ja jagudeks. 1925—40 juhtis K-u Johannes Roska (a-st 1935 Orasmaa). Pärast seda, kui NSV Liidu vägi oli Eesti okupeerinud, andis vabariigi president 27. VI 1940 välja K-u likvideerimise seaduse.

Kaitseministeerium, keskne riigikaitseorgan, mis kavandab ja viib ellu riigi kaitsepoliitikat ning korraldab riigikaitset. K-i ülesanne on ühtlasi mobilisatsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ning kaitsejõudude reservi arvestuse ja väljaõppe korraldamine, kaitseväe ja Kaitseliidu finantseerimine, varustamine ja nende tegevuse kontrollimine, kaitsetööstuse arendamine ning õigusaktide eelnõude koostamine. Ministeeriumi valitsemisalas on peale kaitseväe ja Kaitseliidu kaitseväe õppeasutused, riigikaitseosakonnad, kaitseväeteenistuse komisjon, arstlikud komisjonid ning K-i ettevõtted ja asutused. Ülesannete täitmiseks on K-s 16 osakonda, need on jagatud kolme haldusalasse, mida juhivad kaitsepoliitika, logistika ja kaitseväeteenistuse asekantsler. Sõjamin-i organisatsiooni ja allasutusi hakati looma nov. 1918, 1. IV 1929 nimetati Sõjamin. K-ks ja 1937 tagasi Sõjamin-ks. Ministeeriumi allasutused olid Sõjaväe Varustusvalitsus, Sõjaväe Tervishoiuvalitsus, Sõjamin-i Juriskonsultuur, Sõjamin-i Nõukogu (end. Sõjanõukogu), Sõjaringkonnakohus ja Sõjaprokuratuur. 1940. a. sügisel ministeerium likvideeriti. 1991. a. sügisest täitis osaliselt K-i funktsioone riigiministrile alluv riigi ja piirikaitse osk. (juhataja Toomas Puura). K. taasloodi 13. IV 1992 väljaantud seaduse alusel, reaalselt pärast põhimääruse kinnitamist 22. VII 1992. 1

Kaitsepolitseiamet, Sisemin-i haldusalasse kuuluv ametkond, asut. 18. VI 1993. K-i põhiülesanded on omariikluse tagamine, teatud spetsiifiliste omariikluse-vastaste õigusrikkumiste tõkestamine ja avastamine ning nende põhjal algatatud kriminaalasjade kohteeelne menetlemine. K-st on saanud dem. õigusriigile kohane eriteenistus ja korrakaitseorgan. K-i peadir-d: 1993—2003 Jüri Pihl, a-st 2003 Aldis Alus. — Seadusliku aluse kaitsepolitseile andis 12. IV 1920 vastu võetud EV kaitsepolitsei korraldus, mille järgi kaitsepolitsei ülesanne oli dem. vabariigi ja kehtiva riigikorra kukutamisele suunatud kuritegude vastu võitlemine. A-st 1924 kuni likvideerimiseni 1940 kuulus kaitsepolitsei Politsei Peavalitsuse alluvusse eraldiseisva osakonnana (kandis a-st 1925 ✧poliitilise politsei nimetust). Teenekaim kaitsepolitsei juht on olnud Johan Sooman (1924—38).

B: M. Krikk. *Eesti poliitiline politsei 1920—1940.* Tln., 2002.

kaitseväe auastmed, sõjaväelised auastmed, kaitse- ja reservväelastele nende sõjalise väljaõppe ja hariduse, ametikoha, teenistuse kestuse ning põhiväeliigi põhjal antavad nimetused. Ohvitseride auastmeid annab ja kõrgendab vabariigi president. 1917—18 kasutati Eesti rahvusväeosades Venemaa sõjaväelisi auastmeid, Saksa okupatsiooni ajal 1918 võeti Eesti kaitseväes kasutusele Saksa auastmed. Vabadussõjas rakendati üldiselt Vene süsteemi (mõningate muudatustega), kuid kasutusel oli ka Saksa auastmeid.

Eesti kaitseväe auastmed a-st 2000

	Maa- ja õhuväes	Mereväes
Kõrgemad ohvitserid	kindral kindralleitnant kindralmajor brigaadikindral	admiral viitseadmiral kontradmiral kommodoor
Vanemohvitserid	kolonel kolonelleitnant major	mereväekapten kaptenleitnant kaptenmajor
Nooremohvitserid	kapten leitnant nooremleitnant	vanemleitnant leitnant nooremleitnant
Vanemallohvitserid	lipnik ülemveebel staabiveebel vanemveebel	lipnik ülemveebel staabiveebel vanemveebel
Nooremallohvitserid	veebel nooremveebel vanemseersant	veebel nooremveebel vanemmaat
Sõdurid	seersant nooremseersant kapral reamees	maat nooremmaat vanemmadrus madrus

3. IX 1922 seadlusega muudeti ohvitseride auastmeid Liiine-Euroopa eeskujul, Vene-pärased maaväe vanemohvitseride auastmed nimetati ümber. Ohvitseride teenistuskäigu seadlustega (1924, 1931 ja 1938) tehti muudatusi mereväe admiralide astmestikus. Alates 1. IV 1939 muudeti allohvitseride ja sõdurite teenistuskäigu seadlusega allohvitseride auastmeid: võeti kasutusele veebli ja seersandi (mereväes maadi) auaste. Kui kaitsevägi taastati, kehtestati mais 1992 väikeste muudatustega 1940. a. auastmed. Kaitseväeteenistuse seadusega (14. III 2000) lisandusid NATO riikide eeskujul brigaadikindrali (maaväes), kommodoori (mereväes) ning staabiveebli ja ülemveebli auaste.

B: A. Pajur. *Kuidas saada kindraliks: ohvitseride auastmed ja nende kõrgendamise kord aastail 1917—1940.* — Tuna, 2002, 1—2.

Kaitseväe Lahingukool, sõjaväeliselt korraldatud riigikaitseline kutseõppeasutus. Kooli 4 põhikursusel õpetatakse kaitsejõududele vanemallohvitsere (veebleid), peale selle valmistatakse ette nooremallohvitsere ning täienduskursustel reservohvitsere. Allohvitseride väljaõpetamiseks asutati Tallinnas 1920 kolm väeliikide kooli, mis 1921 ühendati Allohvitseride Kooliks. A-st 1923 kuulus see Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste koosseisu, a-st 1936 oli Lahingukool, 1940 likvideerit. Taasasutati 27. XII 1992, asub Võru-Meegomäel, kutseõppeasutuseks korraldati ümber 2001.

Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, sõjaväeliselt korraldatud riigikaitseline rakenduskõrgkool, mis valmistab kaitseväele, Kaitseliidule, piirivalvele ja Päästeametile ette elukutselisi ohvitsere; asub Tartus. K.Ü.Õ-te koosseisu kuuluvad Kõrgem Sõjakool, Täiendõppe Keskus ning msg. osakonnad. Kõrgemas Sõjakoolis õpetatakse 2-aastastel põhikursustel (kadetid) kaadriohvitsere ning 3,5-aastastel keskastmekursustel (kuulajad) kaitsejõudude allüksuste ja üksuste ülemaid. Täiendõppe Keskuses toimub ohvitseride täiendus- ja ümberõpe. 2003. a. algul oli õppeasutustes kokku 215 kadetti ja kuulajat. Ülem a-st 2001 kindralmajor Ants Laaneots. — Sõjaväe Ühendatud Õppeasutused moodustati 29. VIII 1923, sellesse koondati Kindralstaabi kursused (alustas tööd 12. IX 1921, a-st 1925 Kõrgem Sõjakool), Sõjakool (alustas tegevust 3. IV 1919), ühiskursused ohvitseride kursused (korraldati 1920—27 täienduskursuste (täienduskursuste) ja Allohvitseride Kool (asut. 1920, a-st 1936 Lahingukool). Kool asus Tallinnas Tondil. 1940. a. sügisel reorganiseeriti Punaarmee jalaväekooliks. Taasloodi valitsuse otsusega 17. III 1998 Eesti Riigikaitse Akadeemia Kaitsekolledži (1992—98) ja kaitseväe ohvitseride kursuste (1991—97) alusel. Põhikursuse väljaõpe algas 1. IX 1997.

B: *Kõrgem Sõjakool 1921—1931.* Tln., 1931.

Kaku, alevik ja samanim. valla keskus, asub 8 km Juuru kagus; 603 el. (2000). K-s on põhikool (2002/03. õ-a. 210 õpilast), muusikakool, rahvamaja, rmtk., postkontor ja hooldekodu. Omaaegse K. kolhoosi baasil tegutseb autoveo-, ehitus-, lihatöötlemis-, metallitöötlemis- ning koormakinnitusvahendite ja tõstetroppide tootmise ettevõtteid. Ajaloolise paikkonnana hõlmab K. ka alevikust loodes asuva Kasvandu ja Juru-ehituse jääva Vana-K. (K. mõis) k. — Mõlemat on mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Kasawand*, *Kaw*). On teateid, et 1286—1651 kuulusid külad Tallinna toistertslaste nunnakloostrile, seejärel läks K. ala Eestimaa rüütelkonnale, kes rajas sinna oma lauamõisa (*Kay*). Alevik kujunes end. vallamaja ümbrusse 20. saj. algul.

Kaiu mõhnastik, Kaiu mäed, Eesti suurimaid mõhnastikke, asub Ugandi lavamaa põhjaserval; u. 9 km², kõrgus kuni 75 m. Koosneb valdavalt metsaga kattunud liiva- ja kruusaküngastest. K. m-st läänes asub kolmest järvest koosnev Jõemõisa-Kaiu järvestik.

Kaiu vald asub Raplamaa kirdeosas Harju- ja Järvamaa piiril; 261,06 km², 1699 el. (2003). Keskus Kaiu alevikus. Maastikuliselt kuulub K. v-a loodeosa enamjaolt ✧Harju lavamaasse, kesk- ja kaguosa kuuluvad ✧Kõrvemaasse. Põllum. maad on kõige rohkem Kaiu ümbruses, Kõrvemaal valdavad leht- ja segametsad ning sood (Aela, Kõrgemäe, Loosalu ja Viirika raba, Kiigemäe, Mahtra ja Mustsoo). K. v. on Keila (saavad alguse Keila ja Atla jõgi), Pirita (Tuhala jõgi) ja Pärnu (Käru jõgi) jõgikonna veelahe. Rohkesti on rabajärvi (Loosalu, Kadja, Aeljärv) ja laugastikke. Suure osa vallast hõlmavad kaitsealad: ✧Aasumäe KA, ✧Kõnnumaa MKA (kirdeosa), ✧Aela-Viirika soo-KA, ✧Kuimetsa karsti-KA, ✧Mahtra raba KA ning ✧Piiumetsa soo-KA (osaliselt). Metsamaa hõlmab vallast 43 % (riigimetsamaad majandab Vahastu metskond). Valla loodeosa läbivad Kose—Purila mnt. ja Paide—Roovere—Kuimetsa tee. Tähtsaim keskus on Kaiu alevik, tootmisüksusi ja asutusi on ka Kuimetsal (algkool, rahvamaja, rmtk., tegutseb Kuimetsa Kristlik Elava Jumala Kogudus) ning Vahastus (rahvamaja, rmtk. ja EELK kogudus). — Varasemad Kaiu ja Vahastu v. liideti 1939 Kuimetsa v-ga, rajoonide moodustamisel (1950) arvati kogu ala Rapla raj-i. Nüüdse suuruse saanud K. v-a ala (Kaiu kn.) liideti 1972 Juuru kn-ga, millest eraldati 30. VII 1993 omaette vallana.

„Kaja", 1919—35 Tallinnas ilmunud päevaleht, Põllumeestekogude häälekandja, „Maaliidu" (1918—19) järglane. 1921—22 oli lehel eraldi Pärnu väljaanne ja 1922—23 ilmus kaasandena u. korra kuus „Pildileht". 1935 hakkas „K." asemel ilmuma „Uus Eesti". 1906—11 ilmus samanim. Narva linnaleht.

„Kajakas", Pärnu Kunstide Maja harrastustantsuansambel, asut. 1951. Asutaja ja a-ni 1976 kunstiline juht Naima Ebrok, kunstiline juht 1976—83 Eevi Kiling (1978—83 pedagoog-metoodik) ja a-st 1983 Rita Mändla. 1964 sai rahvakollektiivi (rahvatantsuansambli) nimetuse. Tegutsevad naisrühm, neidude rühm, kaks lasterühma ja segarühm, kokku 87 tantsijat (2003). Tantsitakse pms. Eesti autorite lavarahvatantse, folkloorseid tantse ja nende seadeid. „K." on esinenud (koos rahvamuusikaansambliga „Cantelo" ja lauluansambliga „Mihklipojad") tantsu- ja folkloorifestivalidel, üldtantsupidudel ning paljudel Euroopa, Aasia ja Ameerika riikides toimunud rahvusv. festivalidel. „Tuljaku" võistutantsimise võitja 1994. Tantsuetendused: „Kõrtsistseen" (1996) ja „Suveöö armastus" (2001). „K-st" on välja kasvanud hulk tantsujuhte.

Kakralaid, 1. ka Kakrarahu, kruusane saar Hiiumaa ja Vormsi vahel; pindala 0,031 km². — **2.** saar Liivi lahes, 4,5 km Kihnust kirdes; pindala 0,008 km².

Kakrarahu, kruusane seljak Väinameres, 1 km Puise ninast läänes; pindala 0,018 km².

Kaku liivamaardla asub Võrumaal Lasva v-s, pindala 17 ha. Tootus kiht (paksus kuni 15,6 m) on Devoni Amata lademe pude liivakivi. Katendit on kuni 0,5 m. Liiva omadused: 95,2—97,8 % SiO_2, 0,41—0,9 % Fe_2O_3, 0,7—1,6 % Al_2O_3. Sobib värvilise klaasi valmistamiseks, vormiliivaks ja mõrdiliiva lahjendajaks. Üle 50 % varust on allpool põhjavee taset. 2002 kaevandas OÜ Endor Tootmisbaas 1300 m³ liiva. Vt. ill. 11. kd., lk.109.

Kakumäe, 4 km pikkune poolsaar Tallinna lahe lõunarannikul K. ja Kopli lahe vahel, lõpeb loodes K. ninana. Põhja- ja kirderannikul ✧K. pank. Valdavat osa K-st

katavad segamets ja rabamännik, idas on Õismäe raba. Enne Tallinnaga liitmist (1975) oli K-l küla, esimest korda mainitud 1467 (*Kakamaye*). Tänane K. on Haabersti linnaossa kuuluv pms. eramuhoonestusega aedlinnailmeline asum, K. lahe ääres on supelrand, Kopli lahe ääres väikesadam.

Kakumäe laht, ka Tiskre laht, Suurupi ja Kakumäe ps-e vahel paiknev Tallinna lahe osa. Edelarannas on Rannamõisa pank (LK), lõunaosa suubub Tiskre oja.

Kakumäe pank, Kakumäe ps-e tippu ääristav 10—11 m kõrgune järsak, mis koosneb Alam-Kambriumi liivakivist, aleuroliidist ja savist. Balti klindi alumist astangut tähistava panga ees on murrutuslava, kus on hulgaliselt rändkive. Rocca al Mares Eesti Vabaõhumuuseumi alal asub 1,5 m kõrgune juga, mis langeb kuivenduskraavi suudmes olevalt liivakiviastangult. Panga teke algas pärast Litoriinamere taandumist u. 4000 aastat tagasi. Meri murrutab rannal panka praegugi, põhjustades varinguid ja maalihkeid. ▸

kalakotkas (*Pandion haliaëtus*), keskmise suurusega haugaslane (LK I, PR 3.). Rändlind, talvitub pms. Aafrikas. Püüab saaki (kalu) msg. veekogudest, ka merelahtedest. Pesa ehitab kõrge männi latva, enamasti veekogust kaugemale. Pesitseb Ida-Viru-, Jõgeva-, Viljandi-, Tartu-, Põlva-, Valga- ja Võrumaal. Parimad pesitsusalad on Puhatu LKA, Karula RP ja Emajõe suudmeala. 2002 pesitses Eestis 40—50 paari (kaitsealadel 28—39 paari). K-a arvukus on suurenemas, tema levila on hakanud laienema Ida-Eestist lääne suunas (2002 oli ta juba Võrtsjärve lääneranniku), selle põhjus on pestitsiidide väiksem ja selektiivsem kasutamine viimasel veerandsajandil ning kaitsemeetmete rakendamine (nt. tehispesade rajamine). K-t ohustavad pesitsusaegne häirimine (sh. metsatööd), veekogude eutrofeerumine ja keskkonna saastatus, aga ka tormid, mis hävitavad pesi. ▸

Kalamaja, asum Põhja-Tallinna linnaosas, hõlmab Tallinna lahe ranniku Miinisadamast Tallinna Linnahallini, ulatub lõunas Kopli kaubajaama ja Balti rdtj-a terr-ni. K. tuumikala on Patarei kasarmute piirkond. Kalurite, mündrike ja lootside asula kohta on andmeid keskajast (1458 *Vissehermaye*).

B: R. Nerman. *Kalamaja ajalugu*. Tln., 1996.

Kalana, 1. küla Kõrgessaare v-s Kõpu ps-e lääneotsas, hõlmab ka ✧Ristna; 14 el. (2000). K-s oli enne Lehtma sadama valmimist oluline kalasadam, nüüd on seal pms. paadisadam. Põhjarannikul asuva Ohami sääre ümbrus ja Lõuna-Ristna rannik kuuluvad lahusosana ✧Kõpu MKA-sse. — K. kohta on teateid a-st 1531 (*ahm Vischorde*). 1698 on mainitud kabelit (*Kallenema*) ja 1777 uut puitkabelit (oli kasutusel veel 1855). — **2.** küla ja Pajusi v-a keskus, paikneb Umbusi jõe ülemjooksul, 9 km Põltsamaast kirdes; 132 el. (2000). Huviväärsed on Kabjamägi (✧Kabjamäe KA) ja Nurga k-s asuv K. linnamägi ning Mõisakülas paiknevad K. paemurrud (nn. K. marmor). Teateid a-st 1514 (*Kallelinde*). ▸

„Kalastaja", huvikalastusalane ajakiri, ilmub neli korda aastas; asut. 1. IV 1996 Tallinnas. A-st 1998 tegeleb ajakirja väljaandmisega OÜ Zero Gravity, ilmumist on toetanud SA Kalakapital ja SA ✧Keskkonnainvesteeringute Keskus. 2002 oli trükiarv 2600. „K-s" tutvustatakse kalaliike, veekogusid ja püügiviise, käsitletakse kalastamise korraldamist ja kalanduspoliitikat, kalavaru ja keskkonna kaitset, kalameeste ühistegevust ning võistukalastust, avaldatakse koduloolisi ja pärimuslikke kirjutisi, kalamehejutte, mälestusi, reisikirju jm. Käsitletakse ka kutselist kalastamist (rubriigis „Kalurilisa") ja veesõidukeid (rubriigis „Paadilisa"). Toim. Vladislav Koržets (a-st 1996). Lisana ilmub kalender „Kalastaja aasta". ▸

Kalbuse liigikaitseala asub Tarvastu v-s; 127 ha. Asut. 1992 väike-konnakotka (LK I) elupaiga kaitseks.

Kalana paekarjäär

kalendrikirjandus. Vanimad Eestis trükitud kalendrid olid saksakeelsed. Esimese sellise avaldas Lambertus Kemerling 1592, on teada ka tema 1602. a. kalender. 1635—76 avaldas Tallinnas kalendrisarja Gebhard Himselius, kes lisas oma kalendaariumile msg. ennustusi ja praktilisi soovitusi. Pidevalt ilmuva saksa- ja eestikeelse kalendrisarja avaldamist alustas Tallinnas Johann Köhler, 1718 hakkas ilmuma tema „Ehst-Liefländischer Allmanach". Vanim eestikeelne „Eesti-Ma Rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat" on teada a-st 1731. Kalendrilisades avaldati ajaviitelist ja harivat kirjavara ning pilte, perioodilise ilmumise tõttu asendas kalender ajakirjandust ja oli laialt leviv ✧rahvaraamat. Kalendri kirjastamine oli trükkalitele tulus, seetõttu 19. saj. I poolel eestikeelsete kalendrisarjade arv suurenes ja nende lisade maht kasvas. Kalendrite sisulise küündimatuse ja vigase keele arvustamisest sai alguse ka eesti kirjanduskriitika. Selles oli oluline osa Otto Wilhelm Masingul, kes avaldas 1823—26 oma „Marahwa Kalendrit". 1845—60 avaldas „Ma-rahwa Kalendrit" Õpetatud Eesti Selts, 1858 võeti selles kasutusele uus kirjaviis. 19. saj. II poolel säilitasid kalendrisarjad oma rolli rahvaraamatuna, teatmikuna ja rahvusliku ideoloogia levitajana. Edukas kalendrikirjanik oli Mats Tõnisson, kelle algatatud rahvalikud tähtraamatud hakkasid ilmuma 1882. „Tõnisson'i tähtraamat" ilmus a-ni 1940, 1918—40 ilmus „Meie Matsi tähtraamat". Hiljem raamatu- ja ajakirjanduse levides jäi kalendrite ülesandeks pms. teatmelise ja praktilise teabe, uuemal ajal ka reklaami vahendamine. Püsivad kalendrisarjad on olnud a-st 1924 ilmuv „Tartu Tähetorni Kalender", mis oma lisas avaldab pms. astronoomiaalaseid kirjutisi, ja a-st 1948 ilmuv laia levikuga „Kalender-teatmik".

B: E. Annus. *Eesti kalendrikirjandus 1720—1900*. Tln., 2000. ▸

Kalakutse

„Kalastaja"

„Kalev"

„Kalev", AS Kalev, kondiitritoodete tootmise ning hulgi- ja jaemüügiga tegelev ettevõte. „K-i" eelkäijaks

Kakumäe pank

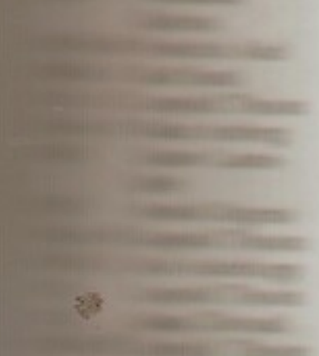

peetakse 1806 kondiiter Lorenz Cavietzeli asut. Konditööstust, mis asus Tallinnas Pikk 16 (praegune kohvik „Maiasmokk"). Pärast natsionaliseerimist ja kondiitrivabrikute ühendamist moodustati 1962 kondiitrivabrikutest „Kawe" (a-st 1948 „K.") ja „Karamell" ning 1957 asut. „Uuest K-st" (Pärnu mnt. 139) ühendatud ettevõte „K.", mis 1995—96 erastati. „K-i" aktsiakapital on 78,8 mln. kr., 2001. a. oli netokäive 307,5 mln. ja puhaskasum 30 mln. kr.; töötajaid 608 (2002). 25 % ettevõtte toodangust veetakse välja, pms. Lätti, Leetu, Ukrainasse, Skandinaavia maadesse ning USA-sse. A-st 2003 asub „K." uutes tootmishoonetes, mis paiknevad Rae v-s Põrguväljal. ◂

„Kalev", Eesti Meestelaulu Seltsi poistekoor, asutaja (1993) ja peadirigent Hirvo Surva. Koori loomise eesmärk oli ühendada laulupoisse kogu Eestist ja anda neile suurem väljund oma lauluoskuse rakendamisel. 1994 sai koor Rootsis rahvusv. koorivõistlusel I koha, 1998 Itaalias Parmas rahvusv. võistlusel kuldmedali.

„Kalev", Eesti Spordiselts „Kalev". 24. V 1901 Tallinnas asut. Eestimaa Spordiseltsist „K." kujunes liikmete arvult suurim ja majanduslikult tugevaim spordiselts. Esialgu harrastati jalgrattasporti, 1913 lisandusid kergejõustik, võimlemine, jalg-, võrk- ja korvpall, tennis ning veespordi-, raskejõustiku- ja talispordialad. 1944 Moskvas asut. „K." tegutses Eesti NSV ali-te iseseisva spordiühinguna (1982—87 üleliidulise spordiühingu „Trud" Eesti Vabariikliku Spordiorg-tn). 1986 oli „K-l" 5 linna- (Tallinna, Tartu, Kohtla-Järve, Pärnu, Narva) ja 5 rajooninõukogu (Harju, Rakvere, Valga, Viljandi ja Võru), 10 spordiklubi (neist 3 kõrgkoolides), 581 kehakultuurikollektiivi ja 12 spordikooli (350 treeningurühma). Liikmeid oli 1985. a. u. 233 000. Tegeldi rohkem kui 40 spordialaga, ühiskasulik purjetamise ja jääpurjetamisega, mootori- ja õhuspordiga, kergejõustikuga ning korv- ja võrkpalliga. 1987—90 oli „K-ga" ühendatud maaspordiühing „Jõud". 1991 moodustati „K-i" alusel iseseisev Eesti Spordiselts „K.", mis 1998 astus Eesti Spordi Keskliitu. Pärast Eesti Spordi Keskliidu ja Eesti Olümpiakomitee ühinemist 2001 kuulub „K." Eesti Olümpiakomitee koosseisu. Ühendab 9 piirkondlikku org-i, 10 spordiklubi ja mitukem kui 20 spordiklubi, eraisikuist liikmeid enam kui 15 000. „K-i" põhieesmärk on edendada nii tippsporti kui ka noorte- ja tervisesporti.

B: *Kalev. Läbi sajandi*, I—III. [Koost. E. Piisang ja I. Maidla.] Tln., 2001—03. ◧

„Kalevipoeg", eesti rahvuseepos, mille Friedrich Reinhold Kreutzwald koostas rahvaluuleainese põhjal. Pealine nimes on pms. Ida-Eestis levinud muistendid, mis räägivad hiidvägilasest Kalevipojast, kes kannab üve, loobib neid vaenlase pihta, tekitab pinnavorme ja veelohgusid, ehitab linnu ja sureb, kuna Kääpa jões ilmub mõõk tal jalad alt. Niisuguste pärimusteadete motiivistikus leidub sarnasust nii lääne- (eriti Skandinaavia) kui ka idapoolsete hiiulugudega. Tema nime vaste (Kolõvan Kolõvanovitš) leidub eesti laenuna vene hõimunimes. Kirjanduses on Kalevipoega mainitud juba 17. saj. (Heinrich Stahl), huvi temaga seotud arendiku vastu elavnes 19. saj. alguses (Kristjan Jaak Peterson, Gustav Heinrich Schüdlöffel). Kalevipojamotiivide motiivistikku üritas sisuliseks tervikuks ümbruda Friedrich Robert Faehlmann. Ta visandas 1839 Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekandes eepose põhisõlmestiku ja soovitles ainestiku muinsusromantilise, rahvaviisi-hõngulise töötlemise. „Kalevala" õigekirjutuse mõjul esitas Georg Julius Schultz-Bertram uuesti uustul eesti eepose koostamise kui programmilise estofiilse ülesande. Teost asus pärast Bertrami surma (1850) kirjutama Kreutzwald, kes usaldusväärsete arusaamade vaimus käsitas seda ühtlasi rahvuse olemas olnud tervikliku värsseepose taastamise ülimad kaitsemõtte alusel. Tema teose peategelane on muistne kuningas ja rahvuskangelane. „K-a" algredaktsioon, nn. „Alg-K." (1853; „Esiandeks" ja 12 lugu, 13 817 värssi), ei pääsenud tsensuuri takistuste tõttu trükki. Põhjalikult ümbertöötatuna ilmus teos annete kaupa Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes (1857—61, koos saksakeelse tõlkega; 20 lugu, 19 087 värssi) ja 1862 Kuopios rahvaväljaandena (mõni väike lühendus lõplikus redaktsioonis, 19 023 värssi). Eepos on kirjutatud regivärsilist rahvalaulu vabalt jäljendavas vormis, u. kaheksandik värsse pärineb ehtsatest rahvalauludest. Rahvaliku ainese, võõrvallutajate ülemvõimu vastase põhiideestiku ja rahvuslikult omailmelise poeetilise vormi poolest oli teosel eesti kirjanduse arengus murranguline tähtsus ning kaugeleulatuv ühisk. ja üldkultuuriline mõju. Eepose motiivide põhjal on loodud kujutava kunsti (Kristjan Raua ja Hando Mugasto ill-d „K-a" juubeliväljaandele, 1935), lava- ja muusikateoseid (Eugen Kapi ballett „K.", 1948, 1961). „K." on tõlgitud saksa (1857—61, Carl Reinthal, G. Schultz-Bertram), ungari (1928, Aladár Bán), läti (1929, Elīna Zālīte), prantsuse (1930, Nora Raudsepp, Paul de Stoecklin), vene (1956, Vladimir Deržavin), soome (1957, Helmer Winter), leedu (1963, Justinas Marcinkevičus), tšehhi (1970, Miloš Lukáš), rumeenia (1978, A. Calāis), ukraina (1981, Anfissa Räppo), inglise (1982, Jüri Kurman) ja rootsi k-de (1999, Alex Milits). „K-a" kriitiline tekst on avaldatud 2 köites 1961—63. — A-st 2002 tegutseb Saare v-s Saare k-s K-a muuseum. Vt. ka 11. kd., lk. 607.

B: A. Annist. *Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg"*, 1.—3. kd. Trt., 1934—44; E. Laugaste, E. Normann. *Muistendid Kalevipojast*. Tln., 1959; *Kalevipoeg kunstis*. Tln., 1962; *„Kalevipoja" küsimusi*, 1.—2. kd. Trt., 1957—63. ◂

Kalevipoja künnivao kaitseala asub Haaslava v-s; 11 ha. Asut. 1964 sälkoru kaitseks. Kalevipoja künnivaoks nimetatava sälkoru pikkus on 0,9 km ja süg. kuni 22 m, ta paikneb enam kui 6 km pikkuse Poka—Luutsna ürgoru alguses. Sälkoru järsud (kuni 33°) veerud on metsastunud. Ta algab järsult ning saavutab kohe täislaiuse ja -sügavuse.

kaljukotkas, ka maakotkas (*Aquila chrysaëtos*), väga suur haugaslane (LK I, PR 3.). Paigalind, noorlinnud (kuni 5. eluaastani) hulguvad laialt ringi. Pesitseb hajusalt põhil. rabamaastikus, pesa ehitab rabasaarele või -servale kõrge puu (enamasti männi) otsa, kasutab seda võimaluse korral kümneid aastaid. Toiduotsinguil lendab loodusmaastikus (talvel ka kultuurmaastikus) laialt ringi. Toitub keskm. suurusega loomadest (jänes, nugis, teder, sookurg). 2002 pesitses Eestis 40—50 paari (kaitsealadel 25—31), parimad pesitsusalad on ✧Soomaa RP ja ✧Alam-Pedja LKA. K-a arvukus on stabiilne. Teda ohustavad metsatööd, saakloomadele pandud lõksud ja igasugune häirimine pesitsusajal. ◂

Kallaste, 1. linn Tartumaa kirdeosas; 1193 el. (2003). Paikneb u. 2 km pikkuselt Peipsi läänerannikul, mis

Kallaste töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	200	—
Kalandus	56	104
Töötlev tööstus	332	72
Energia- ja veevarustus	24	2
Ehitus	44	5
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	48	33
Hotellid ja restoranid	8	9
Veondus, laondus ja side	8	7
Rahandus	—	1
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	—	3
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	8	22
Haridus	96	45
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	36	22
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	40	13
Töötajaid kokku	900	338

Kallaste elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1361	266	20	873	64	222	16
2000	1211	225	19	775	64	211	17

moodustab K. kohal kuni 8 m kõrguse liivakivipaljandi, mida liigestavad sälkorud. Algsele Peipsi-äärse tänavküla asustuspildile lisandus 1950. a-il, kui K. oli rajoonikeskus, neoklassitsistlikke hooneid. Linnas on keskkool (2002/03. õ.-a. 187 õpilast; venekeelne), kutsekeskkool (a-st 1972, asut. 1959 ehituskoolina), rahvamaja, rmtk., postkontor, apteek ja tervisekeskus. Sadam paikneb linna põhjaosas. Töötab vanausuliste palvemaja (ehit. 1801), linna lõunaosas asuvad kalmistud. K-l elavad pms. venelased (eestlaste osatähtsus 21 %). Tegeldakse pms. kalandusega (Peipus Fish AS, Kallaste Kalur AS). K-lt on pärit Eduard Tubin. — Rannikulõiku, kus nüüd asub K., nimetati 16. ja 17. saj. Purmurannaks (*Pormeranda*). K. kaluriküla (vn Красная Гора) rajasid 18. saj. Kokora mõisa maale Novgorodi kub-st ja mujalt põgenenud vanausulised venelased, kes elatusid pms. kalastamisest, kuivatatud tindi turustamisest ja ulgtööst (pms. müürseppadena). 19. saj. said kuulsaks K. talvelaadad. Varem Kokora ja Alatskivi v-a vahel jagunenud K. arvati 1917 Peipsiääre valda, sai aleviks 1921 ja linnaks 1938. 25. VII 1941 — 18. IX 1944 oli K-l Saksa okupatsioon. 1950—59 oli K. rajoonikeskus. ▸3 — **2.** küla Haanja v-s. — **3.** küla Kõhelkonna v-s. — **4.** küla Muhu v-s. — **5.** küla Mõniste v-s.

Kallaste maastikukaitseala asub Pühalepa v-s; 115 ha. Asut. 1998 Kallaste panga ning soo- ja looalade kaitseks. Ordoviitsiumi Juuru lademe lubjakivi paljand Kallaste pank võeti kaitse alla 1962. Pank on 400 m pikk ja kuni 10 m kõrge, tema lõunapoolses osas on nähtav hästi säilinud bioherm. Pangal kasvab rohkem kui 100 aasta vanune loomännik, palju on kaitsealuseid taimeliike, sh. müür-raunjalg ja paaskolmissõnajalg (mõlemad LK II). Kaitseala loodeosas, paepealsel mere- ja rannasetetega alal vahelduvad loo- ja sookooslused. Ka need on rikkad taimeharulduste poolest (eriti arvukalt on käpalisi, LK II ja III). ▸

Kallaste pank, Peipsi läänerannal asuv Devoni paljand. Pisut üle 1 km pikkusel lõigul paikneb 11 Aruküla lademe roosakas-, kollakas- ja punakaspruuni värvi, põimkihilise tekstuuriga liivakivipaljandit, mille kõrgus ulatub 9 m-ni (kõige ilmekam, 200 m pikkune paljand on Kallaste surnuaia kohal). Pangas on rohkesti murrutuskulpaid ning siin on Devoni kalade kivististe leiukoht (tuntud peaaegu 150 aastat). LK. ▸

Kallavere, 1. Maardu peamine elurajoon, asub linna kirdeserval klindineemikul. Linnahoonestuse rajamine K-sse algas 1951. Maarduga liideti ta 1955. K-s on õigeusu Peaingel Mikaeli kirik (ehit. 1998). K. hõlmas varem ka Jõelähtme mõisale kuulunud K. kõrvalmõisa (*Makalafer*), mis jäi Maa-K. k-na 1950. a-il rajatud fosforiidikarjääri alla. Maa-K-t on mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Kallæuærø*). — **2.** küla Jõelähtme v-s Maardu K. linnaosa ja Muuga lahe kaguranniku vahel; 137 el. (2000). Hõlmab ka end. Saviranna k. Oli varem tuntud ka Rootsi-K. k-na.

Kallavere (Ülgase) savimaardla asub Harjumaal Jõelähtme v-s, pindala 36 ha. Tootus kiht (paksus 15—25 m) on Kambriumi Lontova kihistu aleuriitsavi. Katendit on kuni 3 m. Savi omadused: plastsusarv 13,9—16,7, looduslik niiskus 13,0—16,6 %, sulamistº 1270—1290 °C, lõimises on alla 0,001 mm osakesi 29—35 %. Sobib telliste valmistamiseks, kasut. Jõelähtme prügila põhja isoleerkihina. 2002 kaevandas AS Talter 9100 m³ savi. ◧

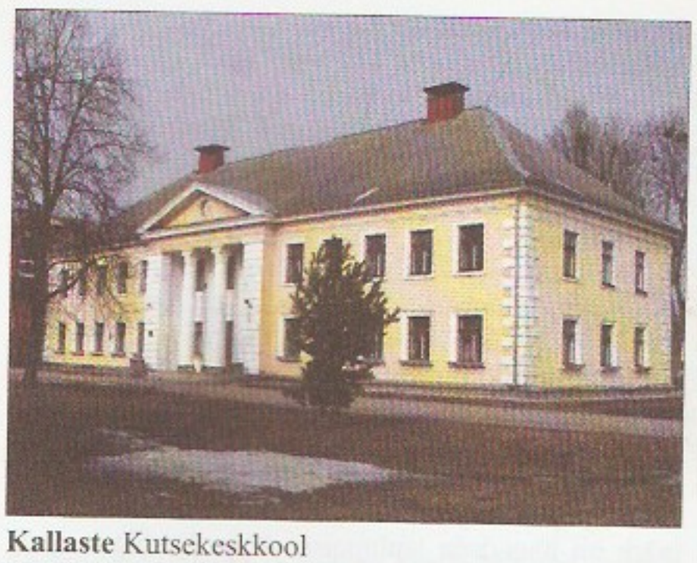

Kallaste Kutsekeskkool

Kalli järv asub Tartumaal, 6 km Praagast lõunas Emajõe suudmemadalikul ✧Emajõe—Suursoo KA-l; 1,76 km², suurim süg. 1,4 m. Kaldad soostunud, põhi mudane; segatoiteline. Järve läbib Kalli jõgi. Vesi vahetub 9,1 korda aastas. Kalastik on mitmekesine ja muutuv, sõltub kalade rändest Peipsisse ja tagasi.

Kallukse maastikukaitseala asub Kadrina v-s; 231 ha. Asut. 1998 viimase mandrijää servamoodustiste kaitseks. Kirdes piirneb kaitseala Loobu jõega. Kaitsealal on Linda-Neitsi- ehk Lodikivi (rabakivi, 8,5×5,7×5,5 m, ümbermõõt 40,5 m; LK 1938) ja Sootaguse mägi (kaarekujulise põhiplaa-

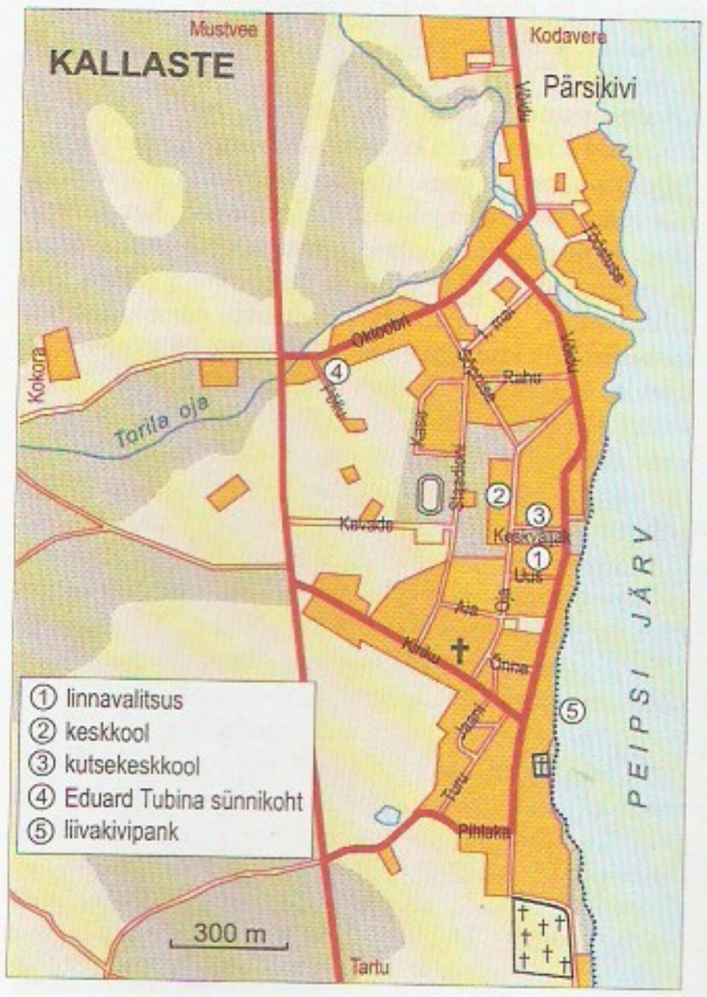

Kallaste. Vapp ja lipp

Kallaste elanike

1922
1934
1959
1970
1989
2000
2003

Kallaste maastikukaitse**ala** lubjakivipaljand

Kallavere savimaardla varu 1. I 2003

Aktiivne tarbevaru
Aktiivne reservvaru

Kallaste. Puurkaluri ehitusauto

Kallaste

Soitaguse mägi

kõrgus 113 m; LK 1978). ▲◀

Kalmistu paljandi kaitseala asub Tartus Emajõe lõigus vasakul kaldal Puiestee tänava kalmistute juures; 2 ha. Asut. 1957 Kesk-Devoni Aruküla lademe paljandipaljandi kaitseks. Kaitsealuse osa pikkus on 300 m ning suurim kõrgus jalamilt 4,8 m. Orgu suunduv osa jagab kaitseala kaheks.

Kalme, küla Aseri v-s, Soome lahe ääres rannikupangal; 42 el. (2000). Külas asuv AS Kalwi Mõis tegeleb nii ühiskondliku puhkeasutuseks renoveeritud härrastemaja teenuste pakkumisega kui ka põllum. tootmisega. — Kalme on esimest korda mainitud 1453 (*Podebus*).

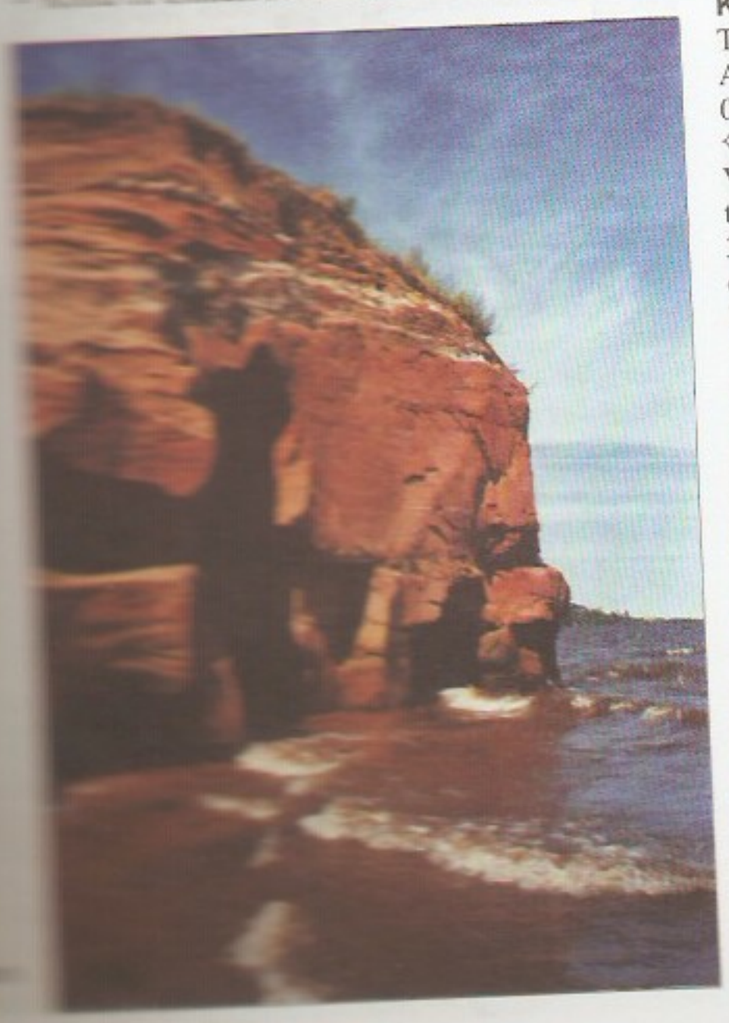

Kalvi mõis (sks *Pöddes*). Esmamaining 1485 Lodede vasallilinnusena (*slot huss unde hoff te Podwess*), läks 1512 Kalffidele (nende järgi sai eestikeelse nime). Mõisa (*Pöddes*) kohta on teateid a-st 1528. 1770. a-tel püstitas Gustav von Essen Vene-Liivimaa sõjas hävinud linnuse varemetele varaklassitsistliku härrastemaja. Tema ajal oli mõisas koduõpetajaks Friedrich Gustav Arvelius. Hiljem kuulus K. m. Stackelbergidele (mõisasüda kuulus neile a-ni 1940), 1911 põles. Uue, neogooti stiilis, juugendi mõjutustega peahoone (arh. Władysław Karpowicz) püstitas Nikolai von Stackelberg 1912—13 vanast ansamblist eraldi, põhja suunas madalduvale paekaldale. Massiivse kolmekorruselise hoone fassaade ilmestavad astmikfrontoon ja nurgatornid, seinu katab klombitud graniit, aiafassaadil on kõrge, balustraadiga trepp. Hoone keskosas ulatub läbi kahe korruse avar galeriidega hall. Kõrvalhooned asuvad hajali (praegu enamjaolt varemeis), härrastemaja ümbritseb park (10 ha). K. m-a juurde kuulusid Rannamõisa, Sonda ja Pesula abimõis ning Mahu sadamakoht (kahasse Malla mõisaga). Suurem osa maad oli metsa all, oluline oli jahimajandus, eriti veelinnujaht (Rannamõisa jahimaja). Härrastemajas asusid 1948—93 sanatoorium, puhkekodu ja profülaktoorium. Hoone tagastati 1993 Stackelbergidele, nood müüsid selle 1999 FLEXA Holdingile; a-st 2002 on seal Kalwi Mõisa Hotell. ◀

kama, k-jahust valmistatud toit. Eestis tehti k-jahu algselt arvat. odrast, 19. saj. Ida- ja Kagu-Eestis kaerast, mujal Lõuna-Eestis (eriti Mulgimaal) mitmest viljast — kaerast, odrast, nisust, rukkist, hernest ja oast (mulgi k.). K-jahust ja rõõsast või hapupiimast, veest, taarist, rokast, ka kanepipiimast segati vedel kõrt või paks puder. Tihkest k-taignast vooliti k-käkid. 19. saj. II poolel sai mulgi k. tuntuks ka Põhja-Eestis. 1920. a-il hakati k-jahu tootma tööstuslikult.

Kamari, alevik Põltsamaa v-s, Põltsamaast 6 km lõunas; 199 el. (2000). Seal asub algkool (2002/03. õ.-a. 19 õpilast). — Esmamaining 1583. 18. saj. lõpul rajati Väike-K-sse Vana-Põltsamaa mõisa K. karjamõis (*Kammar*). 18. saj. lõpul olid K-s vasekoda ja peeglivabrik. 1960. a-il ühendati K. asundus ja küla üheks külaks, 1977 nimetati selle põhjaosa Väike-K. k-ks ning lõunaosa K. alevikuks. Aleviku arengut mõjutas 1970. ja 1980. a-il suuresti „Sakala" tõulinnusovhoos.

Kambja, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu—Võru mnt. ääres, 17 km Tartust; 727 el. (2000). Asulas on Ignati Jaagu nim. Kambja Põhikool (2002/03. õ.-a. 177 õpilast), klubi ja rmtk. Huviväärsed on ✧K. Martini kirik ja kalmistu. Kalmistu juures asub Vabadussõja mälestussammas, nn. K. Jaak (avati 1929, taastati 1989), kiriku lähedal on Eesti talurahvakooli 300. aastapäeva mälestuspaik ja tulealtar. Kirikuaias on Bengt Gottfried Forseliuse, Ignati Jaagu, Andreas Virginiuse ja Albrecht Sutori sümboolse kalmu kivid. — Alevik on tekkinud 19. saj. kirikumõisa juurde teeristmele. Kirikumõisa lähedal olnud Vastse-K. ehk Väike-K. mõis (*Klein-Kamby*, hiljem *Neu-Kamby*) eraldus Suure-K-st 17. saj.

Kambja kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Haaslava, Kõlleste, Kambja, Valgjärve ja Vastse-Kuuste v-a osi. Moodustati arvat. 15. saj. keskpaiku Otepää, Tartu ja Võnnu khk-a osadest (esmamaining 1471; *Camby*). 16. saj. oli K. k. arenenud mõisamajandusega ala. 1846—48 siirdus 11,1 % rahvastikust õigeusku, 1873 ehitati Maaritsa külla Prangli õigeusu kirik. Talude päriseksostmine algas 1849, elav oli see 1870. a-il.

Kambja Martini kirik on tõenäoliselt ehit. 15. saj. II poolel. Esmamaining 1471. Kirik oli võlvimata, eeldatavasti mitmelöövilise pikihoone ja ruutja kooriruumiga. 1874 tehti ümberehitusi: vana kooriruumi asemele ehitati avar neogooti stiilis põikihoone, millega liitus polügonaalne altariruum. 1937 ehitati läänetorn.

Kirik on mitmel korral hävinud, viimati 1944 sõjas. Taastamistöid alustati 1989. ▸

Kambja vald asub Tartumaa lõunaosas; 189,22 km², 2466 el. (2003). Keskus Kambja alevikus. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku põhjaosas ja ulatub ka ✧Ugandi lavamaale. Valla edelaosas on valdav künklik pinnamood, seal asub kõrgeim koht — Lakesoo mägi (184 m), põhjaosas on silmapaistvaimad pinnavormid Tatra ürgorg ja Kambja Kõstrimäed. Valda läbivad Porijõgi ja Peeda jõgi. Tuntuimad järved on ✧Pangodi järv ja Kodijärv (valla lääneosas, kuuluvad ✧Pangodi MKA koosseisu). Metsamaa hõlmab vallast 36 %. Riigimetsamaad haldavad Kastre ja Elva metskond. K. v-s on Kambja ja Vana-Kuuste põhikool, Unipiha Algkool (asub Sulu k-s) ja Kammeri Eriinternaatkool. Valda läbivad Tartu —Võru mnt. ja sellelt hargnev Otepää mnt. ning Tartu —Petseri rdt. (valla kirdeosas). Suurimad ettevõtted: OÜ Rebaseaed (karusloomakasvatus), OÜ Oomiste ja OÜ Transforest (puidutööstus), Eesti Leivalinnase OÜ (õllelinnase kasvatus) ning Andre ja Anni talu (piimakari). — Valla staatus a-ni 1950, ennistati 16. V 1991. ▸ 1

kammkeraamikakultuur, arheoloogiline kultuur, mille iseloomulik tunnus on hambulise servaga stambi (kammtempli) abil ilustatud savinõud. K-e on eristatud kammkeraamika variantide järgi. Eestis ja naaberaladel neoliitikumis levinud k-s eristatakse kaht peamist vanusejärku: varasemale on iseloomulik nõude kivipurdu sisaldav savi ja korrapärane geomeetriline ornament (nn. tüüpiline kammkeraamika), hilisemale aga pudedam savi ning hõredam ja hooletumalt teostatud ornament. ▸

kampsun, eesti rahvarõivais särgi peal kantav kraeta, avara rinnalõikega, veidi üle vöökoha ulatuv pikkade varrukate ja haagitavate hõlmadega naistejakk. Õmmeldi villasest riidest. Tuli tarvitusele 18. saj. Saaremaal ja Lõuna-Eestis ning oli 19. saj. lõpuks levinud kogu Eestis, v. a. Setumaa. Hiljem kandus nimetus „k." üle varrastel kootud varrukatega pihakattele. ▸

Kanahaua sulglohu kaitseala asub Konguta v-s; 4 ha. Asut. 1964 sügava (21 m) järsuveerulise sulglohu kaitseks. Tõenäoliselt tekkis sulglohk siis, kui moreeni sisse jäänud jääpank sulas (s. o. termokarstilisel teel). Lohu põhjas on väike madalsoo, veerud on metsastunud.

Kanal 2, Ilmar Taska asut. eratelekanal (praegu kuulub Norra meediakontsernile *Schibsted*), alustas programmi edastamist 1. X 1993. Esimene saatepäev algas animafilmiga „Kapsapea" (rež. Riho Unt). Algusaastatel oli põhirõhk filmidel ja seriaalidel. A-st 1999 on omasaadete osatähtsus oluliselt suurenenud ja programm mitmekesistunud. A-st 2001 on eetris uudistesaade „Uued uudised". ▸

Kanavere lahing, ✧Jüriöö ülestõusu aegne lahing, peeti 11. V 1343 Kanavere k-s (praeguses Kose v-s). Ülestõusnute eelvägi võitles Liivimaa Ordu peajõududega. Eestlased taandusid sohu ja tõrjusid seal kaks orduväe rünnakut, kuid nad piirati ümber ning pidid alistuma. Liivimaa noorema riimkroonika andmeil langes lahingus 1600 eestlast.

kandikoht, ✧mõisamaal (hrl. kehvema pinnasega ääreala) paiknenud väike renditalu, mille rent tasuti pms. tööga (teopäevade või tükitööga heinateol, viljalõikusel, kartulivõtul, metsatööl).

kandimees, kantnik, ✧kandikoha rentnik. Mõnikord nimetati k-teks ka talumaal asuvate popsikohtade pidajaid.

Kanepi, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu—Võru mnt. läh. Antslasse, Otepääle ja Põlva suunduvate teede lahkmel Võhandu (kohapeal ka Ritsike) jõe ülemjooksul; 657 el. (2000). Alevikus on gümnaasium (asut. 1804 kihelkonnakoolina, 2002/03. õ.-a. 369 õpilast), kultuurimaja ja rmtk. Huviväärne on K. Ristija Johannese kirik (praegune kivikirik on ehit. 1806—10, arh. Siegel; põles 1831, taastatud 1838). K-s on August Weizenbergi mälestussammas (avatud 1937) ning sünnipaigas Ritsikel mälestuskivi (1964), tema enda loodud on Mäe kalmistul olev omaste hauasammas („Lootus", teada on kipsvariandi loomise aeg — 1887). — Alevik tekkis kirikuküla ümber 19. saj.

B: M. Hirvlaane. *Kanepi hariduselu lätetel*. Trt., 1999.

Kanepi kihelkond moodustati 1675 Otepää, Põlva ja Urvaste khk-a osadest, hõlmas Võrumaal (nüüd Põlvamaal) Kanepi v-a ning Kõlleste, Laheda, Sõmerpalu ja Valgjärve v-a osi. Magari k. mail peeti 9. I 1702 ✧Erastvere lahing. 1780—1818 oli Kanepi pastor Johann Philipp von Roth, kes andis talupoegadele perekonnanimed ning asutas Kanepi kihelkonnakooli. Nüüdne Kanepi kirik on ehit. 1804—10. Õigeusku siirdus 1846—48 ainult 2,7 % rahvastikust. 1868 asutati Kanepis lauluselts, selle ehit. seltsimaja on Eesti vanimaid (1887). Rahvuslik liikumine oli Kanepis elavam kui muudes Võrumaa khk-des. Talude päriseksostmine algas 1851, hulgaliselt osteti talusid 1860. a-te keskpaigast 1880. a-te keskpaigani.

B: M. Hirvlaane. *Kanepi kihelkond 325*. Kanepi, 2000.

Kanepi Laulu- ja Mängu Selts alustas tegevust 1819 lauluseltsina ja võttis osa I laulupeost. Põhikiri kinnitati 1885, oma maja ehitati 1887. Seltsi muusikajuht oli Robert Julius Erlemann. Kooris leidus häid lauljaid (nt. tenor Hans Kann, hilisem koorijuht ja laulupeotegelane), kontserte anti kõigis Eesti linnades ja Peterburis ning Soomes. Tegeldi näitemänguga ja pidude korraldamisega, võideti auhindu. Seltsil oli 1700-köiteline rmtk., klaver ja näitelava sisseseade.

Kambja valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Pangodi	75
Kambja	727	Pulli	39
Külad		Pühi	77
Aakaru	51	Raanitsa	52
Ivaste	46	Rebase	118
Kaatsi	69	Reolasoo	10
Kammeri	92	Riiviku	13
Kavandu	37	Sipe	51
Kodijärve	76	Sirvaku	45
Kullaga	34	Sulu	35
Kõrkküla	24	Suure-Kambja	79
Lalli	115	Talvikese	27
Madise	26	Tatra	32
Mäeküla	53	Vana-Kuuste	263
Oomiste	24	Virulase	76
Paali	58	Visnapuu	21
Palumäe	36		

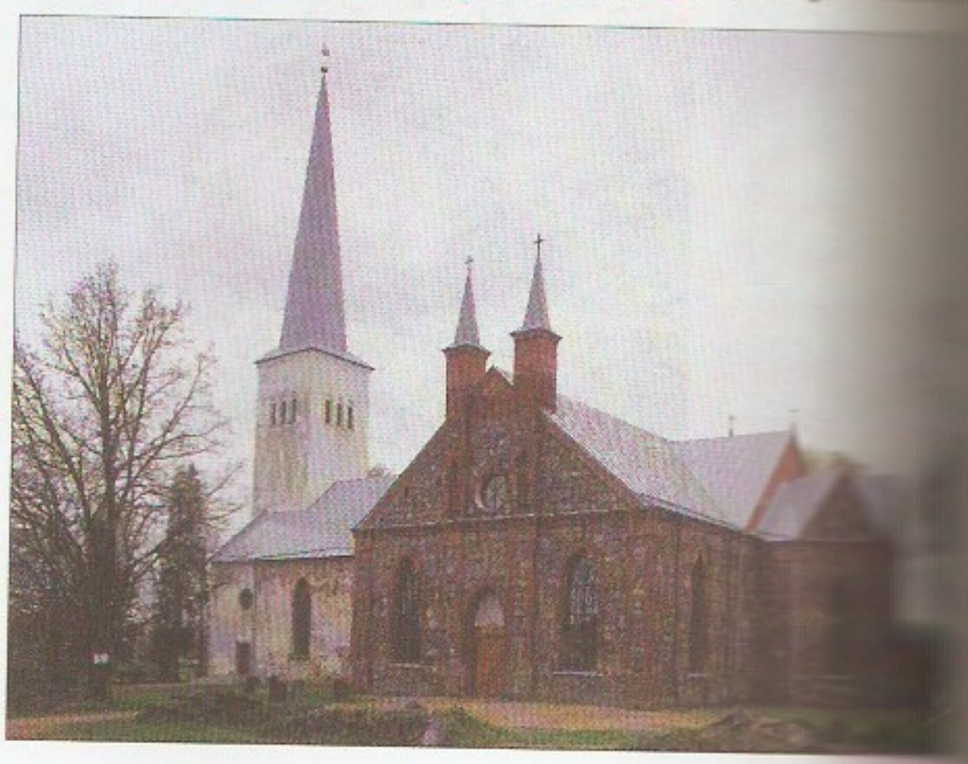

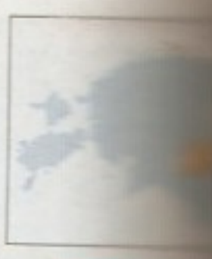

Kambja vald: vapp ja lipp

Kampsun

Kambja

Vanad k-d olid 110—125 cm laiad, nendega sai kududa suhteliselt kitsaid kangaid. 19. saj. lõpul said Eestis tuntuks kirik-d ehk Soome teljed, millel sai kududa laiemaid kangaid ja paljude niitega keerulisi kirjasid. 20. saj. keskpaigast alates valmistatakse käsik-del veel pms. tarbekunstiesemeid. ◂

kann, ✧õllekann.

Kannatusaltar, tundmatu, arvat. Adriaen Isenbranti ringi kuulunud Madalmaade meistri teos, pärineb u. 1515.—20. a-st. Triptühhonil on kujutatud stseene Kristuse kannatustest: kesktahvlil Kolgata, tiibadel ristikandmine ja taganutmine. Altarit on mitu korda üle maalitud. 16. saj. keskel lisati kesktahvlile kaks tallinlasest donaatorit: superintendent Heinrich Bock ja mündimeister Urban Dene. 1654 asendati vasakul tiival olnud donaatori portree Suurgildi vanema Urban Dehn jun-i omaga. Tiibade väliskülgedel oli algselt kujutatud nelja frantsiskaani pühakut, 1520. a-tel maaliti nende peale apostel Jaakobus Vanem, Neitsi Maarja lapsega, märter Püha Hadrianus ja Antonius Suur. Tiibade ülemaalinguid peeti Michel Sittow' tööks, praegu on see kahtluse alla seatud. Varem tinglikult Antoniuse altariks nimet. teos asub ✧Niguliste kirikus.

B: M. Lumiste. *Antoniuse altari algsest maalikihist ja ülemaalingutest.* — Kunst, 1964, 2; H. Risthein. *Kannatusaltarist ja frantsiskaanlusest. Altaritiibade välisküljed enne ülemaalimist.* — Eesti kunstisidemed Madalmaadega 15.—17. sajandil. Tln., 2000. ◂

kannel, ürgne läänemeresoome keelpill. Vana eesti k-e kõlakast oli õõnestatud pms. kuusepuust ning oli pikliku molli kujuline. Õõnsust kattis õhuke kõlalaud, millel paiknes 6—7 soolest, jõhvist või messingist keelt, mis asetsesid lehvikuna. Vanem k. kadus tarvituselt 19. saj. Üldiseks sai tänini mängitav laudadest kõlakastiga uuem k. ehk viisi-k. Sellel oli algselt 10—14, hiljem 21, 30 või 33 rööbiti paiknevat teraskeelt. 19. saj. II poolel lisati 3 bassikeelt (T—D—S). 20. saj. algul arenes Kagu-Eestis neljakandilise kõlakasti ja akordkeeltega saate- ehk akordik. (duurik.), millega saab viisipilli saata mitmes helistikus.

„Kannel", Võrus tegutsenud eesti selts ja teater. Seltsis (1881—1940) olid laulukoorid, orkester ja näitering. 1927 kujunes harrastusnäiteringist poolkutseline teater (üld- ja näitejuhid Eero Pärgmäe, August Torop ja Ferdinand Pettai). 1942—48 tegutses kutseline Võru Teater „K." (juhid ja lavastajad F. Pettai, Joosep Kiiver ja Ilmar Tammur), mis ühendati 1948 Valga teatriga ✧„Säde".

Kanut, Ennistuskoda Kanut, tegeleb kunsti- ja kultuuripärandi uurimise, säilitamis- ja ennistamismeetodite loomise ning konserveerimise ja restaureerimisega. Asut. 1986 vabariiklikku restaureerimiskeskusena, praegust nime kannab a-st 1990 (keskajal loodud Tallinna käsitööliste ühingu Kanuti Gildi järgi). Konserveeritakse ja restaureeritakse maale, puit- ja metallesemeid, mööblit, tekstiilitooteid, nahkesemeid, köiteid, pärgamentürikuid, pitsereid, keraamilisi ja klaasesemeid, pisiplastikat ja vitraaže. 2001 loodi dokumenteerimise osakond, mis koostab Eesti museaalide punast raamatut. A-st 1988 avaldab konserveerimisalast aastaraamatut „Renovatum Anno ...".

Kanuti Gild, katoliku pühaku Knud Lavardi (1096—1131, kanoniseeriti 1169) järgi nime saanud ✧gild. Keskajal oli K. g-e mitmes Põhja-Euroopa linnas. Tallinna K. G. asutati arvat. 13. saj. (esmamaining 1326) ning see hõlmas ✧Suurgildi moodustamiseni (u. 14. saj. keskpaigani) käsitöölisi ja kaupmehi, pärast seda ✧Oleviste Gildi sulgemiseni (1698) nn. peenemaid (kullasseppade, seppade, rätsepate, kingseppade, pagarite) käsitöötsunfte ja 1698—1920 (nende tegutsemise lõpuni) kõiki käsitöötsunfte. Liikmed olid pms. saksa käsitöölised, eestlaste liikmeksvõttu tõkestati (eriti 1508—1698).

Suur tähelepanu pööratì näitekunsti arendamisele, korraldati sellealaseid kursusi, nt. toodi lavale A. H. Tammsaare „Tõde ja õigus". 1917—40 oli seltsi esimeheks energiline kultuuri- ja seltskonnategelane Olev Lepik. Selts, viimane lõpetas 1940 seltsi tegevuse.

Kanepi vald asub Põlvamaa edelaosas; 231,43 km², 2650 el. (2003). Keskus Kanepi alevikus. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku idaosas. Maastikku liigestavad lagunud (Vidrike-Kooraste, Piigandi), kus on palju järvi (Vidrike-Kooraste ürgorus Pikk-, Vaaba, Hatsike ja Kooraste Suurjärv, Piigandi ürgorus Jõksi ja Piigandi järv). Asustus on koondunud pms. valla idaossa, läänemaine Kooraste ümbruses metsane (metsamaa hõlmab 46% vallast). Valda läbib Võhandu (Pühajõe) ülemjooks. Kanepis ja Põlgastes on kultuurimaja. Vallas tegutsevad Põlgaste Põhikool ja Kanepi Gümn. Erastveres asub erihooldekodu. Valla piiresse jäävad ✧Maruste LKA ja ✧Tilleoru KA (osaliselt). Suurimad ettevõtted on Kanepi Põllum. OÜ ja OÜ Kanepi Aiand. — Valla staatus 1939—50, ennistati 19. II 1991. ◂1

kangaspuud, käsitsi kangakudumise seadeldis. Püstkoe jälgi on Eestis leitud vanemast rauaajast, rauaaja lõpul olid usutavasti tuntud juba ka rõhtk-d. 19. saj. rahvapärased k-d (liht-, maateljed) olid kasutusele võetud 17.—18. saj. Need koosnevad enamasti külgpuudest (*1*) ja neljast sambast (*2*), mida pealt ühendavad haripuud (*3*). Esimeste sammaste vahel on kuduja istepink (*4*), tagumiste vahel lõngapakk ehk lõimepoom (*5*), mida kudumise ajal kudumise asendis laskepuu (*6*). Kootud kangas rullitakse üle rindpuu (*7*) riidepakule ehk kangapoomile (*8*), mille paremas otsas on pööramispulgad ja mullhammasratas seda pidurdava lusikaga. Haripuude ülemistesse toetub kaks ristpuud, millest tagumise külge ripuvad niiepöörade või kolkide (*10*) varal niied (*9*). Niite alumiste varbadega on ühendatud tallalauad (*11*), millega lingutatakse niisi alla (et moodustada vahelaoni). Niite ees ripub soapuude (*12*) vahel soalaad (*13*), millesse käib koe kinnilöömiseks kasutatav suga.

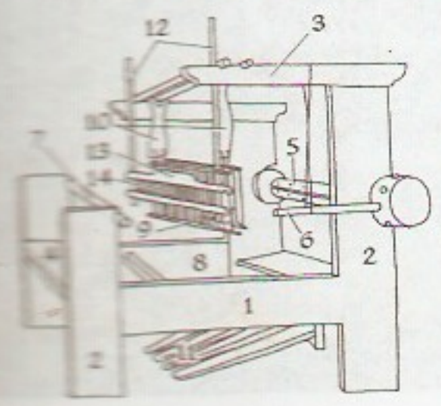

kapitulatsioonid, 1710 sõlmitud lepingud, millega Liivi- ja Eestimaa rüütelkond, Riia, Pärnu ja Tallinn ning nende linnade Rootsi garnisonid alistusid Vene väejuhtidele: Liivi- ja Eestimaa ühendati Venemaaga, Rootsi garnisonidele ja riigirootslastele tagati lahkumisvabadus ning Liivi- ja Eestimaa rüütelkondadele ja linnadele seisuslike privileegide ning luteri usu (seega kogu ✧Balti erikorra) säilimine. K-d kinnitas Peeter I, seda tegid ka hilisemad Vene keisrid Aleksander II-ni, Aleksander III jättis k-d kinnitamata.

B: A. Traat. *Liivi- ja Eestimaa kapitulatsioonid aastast 1710.* — Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721. Tln., 1960.

A. Kapi Ühing, ✧Rahvusvaheline Artur Kapi Ühing.

kapp, ülespoole laienev, kuni 5-toobine sõõriku põhjaga nõu, millel üks, pikem küljelaud moodustab käepideme (kõrva). Oli Eestis tuntud arvat. juba muinasaja lõpul. 19. saj. toodi suuremate k-dega (3—5 toopi) jooki lauale, neid kasutati vee- ja silmapesunõuna (eriti saunas), lõpsikuna jm., väiksematest (0,5—1 toopi) joodi. Joogik-sid kaunistati lõigete ja põletuskirjaga. 19. saj. lõpul hakkasid k-a asendama plekknõud, kõige kauem (tänini) on k-a kasut. saunas.

T. Kapperi tantsustuudio, 1919—40 Tartus tegutsenud eratantsukool, mille asutaja ja juht oli Tiina Kapper. Stuudios said ettevalmistuse ka „Vanemuise" teatri esimese, 1935 moodust. kutselise tantsurühma liikmed Velda Otsus, Udo Väljaots, Ella Lukk-Kudu, Elfriede Saarik-Tubin, Erna Pallo jmt.

Kappide Muuseum, Heliloojate Kappide Majamuuseum, on asut. 1971 Suure-Jaanis Viljandi Koduloomuuseumi filiaalina. Muuseum asub majas, mille ehitas 1926—29 Hans Kapp ja mis sai 1938 Villem Kapi koduks. 1973 tehti põhjalik remont ja majale paigutati V. Kapi mälestustahvel. Muuseum paikneb esimesel korrusel, seal on näituseruum, saal, magamistuba ja söögisaal, mis 1998 renoveeriti muusikatoaks. Eksponeeritud mööbel pärineb valdavalt H. Kapilt, osa ka Joosep Kapilt. Saalis oleval klaveril on komponeerinud V. Kapp enamiku oma helitöid, muusikatoas asub Eugen Kapile kuulunud tiibklaver. Esialgse, 1973 avatud ekspositsiooni uuendas juunis 2000 Erich Loit Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi abiga.

kapukad, kapetad, varrastel kootud villased sokid. K-id kanti enne ✧sukkade kasutuseletulekut koos ✧sääristega. Meeste k-d olid enamasti tumedad, sukkadega ühte värvi, naiste k-d olid valged, värvilise äärekirjaga. ▸

karask, lupendamata odrataignast küpsetatud õhuke leib, Eesti rahvustoit. K-t tehti Eestis 19. saj. hrl. laupäevaks. Odrajahu segati vee või petipiimaga, vahel lisati pekitükke, sibulat, köömneid jm. Küpsetati ahjus kapsalehel, 19. saj. lõpul enamasti juba pannil. Samal ajal hakati taignale lisama kartulit ja rasva ning k-itaignat tegema ka nisu- või rukkijahust. 20. saj. I poolel sai üldiseks hupupiimast valmistatud k-itaigen.

„Karavan", 1983 asut. vokaal-instrumentaalansambel (koosseis vahetus 1997), millele on iseloomulik meisterlik interpretatsioon, puhas mitmehäälne laul, maitsekad seaded ja mitmekülgne repertuaarivalik, sh. „K-i" liikmete Agu Tammeoru, Margus Martmaa, Aarne Saluveeri ja Meelis Punderi looming. Salvestatud on rohkesti helikassette, 3 vinüül- ja 7 laserplaati, neist populaarseimad on sooloalbumid „Kauneid jõule", „Raimond Valgre laule" ja „Kutse tantsule. 13 popurriid". „K." on esinenud paljudes tele- ja raadiosaadetes ning muusikafilmides. 1998 tehti kontserdireis USA-sse ja Kanadasse, esinetud on ka Soomes, Rootsis ja Saksamaal.

Karbimadal paikneb Ihasalu lahes Viimsi ps-e ja Prangli saare vahel; süg. alla 2 m. Seal asub a-st 1986 metalltuletorn (tule kõrgus merepinnast 16 m).

Kardla aardeleid, Tartust loodes Emajõe oru veerult Kardla k. põllult lõhutud kivikalme juurest 1911 leitud 6. saj. hõbeehete kogum (11 kaelavõru, 5 käevõru, 3 ambsõlge, 2 raudtraadile lükitud rõngast; ka väike kuldkaelavõru ja pronkskäevõru). K. a. on Eesti hinnalisimaid keskmise rauaaja leide.

Kareda, küla K. v-s, 3 km Peetri alevikust loodes; 62 el. (2000). — K-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Carethen*), Henriku Liivimaa kroonika järgi oli ta Järvamaa tähtsaimaid keskusi. Teda on nimet. ka Suure-K-ks ja hiljem (a-ni 1977) Esna k-ks. Väike-K. (61 el.) asub nüüd Koigi v-s, 7 km Peetrist lõunas, tema kohta on teateid a-st 1398 (*Cardewaye*), mõis (*Essensberg*) rajati 18. saj. alguses.

karedahambane osi (*Equisetum × trachyodon*), nii kuivas männikus kui ka soisel niidul kasvav 20—60 cm kõrgune hübriidset päritolu sõnajalgtaim (vanemad on raud- ja liivosi). Eestis on k. osja levila idapiir ja ta on väga haruldane (LK I, PR 3.). Taim leiti 1934 Saaremaalt Viidumäelt, mis on jäänudki Eestis tema ainsaks kasvukohaks. K. osi on hemeradiafoor, teda kahjustab kasvukohtade hävitamine.

Kareda vald asub Järvamaa keskosas; 91,58 km², 847 el. (2003). Keskus Peetri alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku servaalal. Edelaosas suured soo- ja metsaalad, põhjaosa on valdavalt põllustatud. Metsamaa hõlmab vallast 40 % (riigimetsamaad haldavad Rava ja Väätsa metskond). Valla lõunaosa läbib Mäeküla—Koeru mnt., selle ääres Müüsleris on Vabadussõja lahingu mälestusmärk (avati 1934, taastati 1988). Valla piires on ✧Esna allikate KA äärmine lõunaosa. Huviväärsed on ✧Peetri kirik ja kirikuaed ning asustusstruktuuri poolest Kareda k. (mainitud Henriku Liivimaa kroonikas). Kadastiku kalmistu asub Ämbra k-s. Põhikool, rahvamaja ja Kareda rmtk. on Peetris. Suurim tööandja on AS Peetri Põld ja Piim. — Vald Järvamaal 1939—50, staatus ennistati 10. X 1991. ▾▸

Karepa, küla Vihula v-s Soome lahe rannikul ja Selja jõe paremal kaldal; 36 el. (2000). Seal on rmtk. Kauni loodusega K-t tuntakse puhkekohana (K-Rutja puhkeala). Suviti töötab seal noortelaager. Huviväärne on Kalame talu, kus on sündinud ja loometööd teinud Richard Sagrits, suviti on seal kunstniku teoste püsiväljapanek. K-l on ka Valli Lember-Bogatkina ateljeesuvekodu. — Esmamaining 1541 (*Wald von Karrepso*).

Kargaja jõgi paikneb Ida-Eestis Emajõe jõestikus; pikkus 31 km, jõgikond 190 km². Algab Selgise mõhnastiku idajalami allikaist, suubub Emajõe suudmeharusse Koosa jõkke. Lisajõed on Koosa (8 km) ja Saburi oja (6 km).

Karijärv asub 7 km Elvast põhja pool Elva orundis, tekkinud pärast Suur-Võrtsjärve taandumist; 86 ha, suurim süg. 14,5 m. Suurvee ajal ühenduses Keeri järve ja Elva jõega, vesi vahetub 1,7 korda aastas. Rohketoiteline. Peamised kalad: latikas, särg, ahven ja haug. Järves ja selle ümbruses on suur järvelubjalasund.

Kareda vald. Vabadussõja mälestusmärk samas

Kapukad

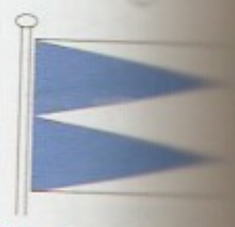

Kareda vald. vapp ja lipp

Kareda vald. asulaid (2000)

Alevik
Peetri
Külad
Ammuta
Ataste
Esna
Kareda
Köisi
Küti
Müüsleri
Vodja
Õle
Ämbra
Öötla

Karilatsi, kaks samanim. lähestikku asuvat küla vana Tartu—Võru mnt. ääres Kõlleste ja Vastse-Kuuste v-s; 55 ja 143 el. (2000). Esimene neist on kujunenud end. K. v-a keskuse juurde. Seal on rmtk. ja ✧Põlva Talumuuseum. — Enne Vene-Liivimaa sõda kuulus K. (tollal üks küla) Kirumpää linnuse foogti võimkonda. Poola võimu ajal oli ta lühikest aega mõis, hiljem jälle küla (*Karlitz*). 1920—39 oli K. vald.

Karinu lubjakivimaardla asub Järvamaal Järva-Jaani v-s, pindala on 130 ha. Tootus kiht (keskm. paksus 3—4,4 m) on Siluri ladestu Juuru lademe lubjakivi. Katendi paksus kuni 6 m. Lubjakivi omadused: 1) tehnoloogilise kivi keemilises koostises on keskm. 52,7 % CaO, 1,7 % MgO, 0,1 % Fe_2O_3, 0,4 % SiO_2 ja 2,3 % lahustumatut jääki; 2) ehituskivi survetugevusmark on 600—800. Tootsast kihist u. pool on allpool põhjavee taset. Tehnoloogiline kivi sobib lubja, ehituskivi ja killustiku valmistamiseks. Nordkalk AS kaevandas 2002. a. 70 200 m^3 tehnoloogilist kivi. ◧

Kariste järv, ka Vana-K. j., asub Viljandimaal Abja-Paluoja linna loodepiiril Halliste ürgorus; u. 57 ha, suurim süg. 7,2 m. Koosneb Suur- ja Väikejärvest, neist voolab läbi Halliste jõgi; järvede vesi vahetub 22 korda aastas. Rohketoiteline ja kalarikas (särg, latikas, ahven, haug, nurg, viidikas, koha).

karistusseadustik, seadusandlik akt, kriminaalõiguse normide süstematiseeritud kogu. Väljakujunenud tava kohaselt jaguneb ka Eesti k. üldosaks (peatükid 1—7), mille sätted kehtivad eriosa kõigi või paljude normide kohaldamisel, ning eriosaks (peatükid 8—24), mis piiritleb kuritegude liigid ja sätestab nende eest ettenähtud karistused. Eestis on varem kehtinud Venemaa 1845. ja 1864. a. k. (nn. „Nuhtlusseadustik" ja „Rahuaja nuhtlusseadustik"), osaliselt ka 1903. a. „Uus nuhtlusseadustik". Viimase alusel koostati EV „Eesti kriminaalseadustik", mis jõustus 1. II 1935. Pärast Eesti okupeerimist 1940 kehtestas ENSV Ülemnõukogu Presiidium 16. XII 1940 seadlusega Eesti NSV-s samast kuupäevast Vene NFSV 1926. a. kriminaalkoodeksi. 6. I 1961 kinnitas ENSV Ülemnõukogu Presiidium „Eesti NSV kriminaalkoodeksi" ja see hakkas kehtima 1. IV 1961 (hiljem on seda muudetud ja täiendatud). Taasiseseisvunud EV Riigikogu võttis 6. VI 2001 seadusega vastu k-u, mis jõustus 1. IX 2002.

B: *Karistusseadustik. Kommenteeritud väljaanne.* Tln., 2002.

Karja kihelkond hõlmas Saaremaal ligikaudu nüüdse Leisi v-a. Kuulus 13. saj. alguses arvat. Valjala muinaskihk-re, kirikukihelkond moodustati 13. saj. keskpaiku (kirikut on esimest korda mainitud 1254) ning see kuulus a-ni 1573 Saare-Lääne piiskopkonda. Purtsa k. läh. asuvaid Kooljamägesid on peetud muistseks pelgupaigaks ning ülestõusnud saarlaste ja orduväe vahelise lahingu (1344) kohaks. Asustus hakkas tihenema 16. saj.: Taani ja Rootsi võimu ajal rajati hulk mõisu. Teokoormiste suurendamine põhjustas 1830. a-il Karja mõisu talupoegade mõisnikuvastase kohtuprotsessi. 1946—48 siirdus 32,7 % rahvastikust õigeusku. Rahvuslikus liikumises osalesid Karja ja Kaarma elavamalt kui teised Saaremaa khk-d. Talude päriseksostmine algas suhteliselt hilja. Leisi õigeusu kiriku (ehit. 1873) juurde tekkis 20. saj. alguses alevik. Triigil (Leisi läh.) ja Soelas oli sadam.

Karja kirik asub Saaremaal Leisis ja on Põhja-Euroopa raidkunstirikkaimaid gooti maakirikuid, portaalid, võlvitoed ja päiskivid on kaunistatud kõrggooti raiddekooriga. Ehitustööd tipnesid 13. saj. IV veerandil; kirik on pühitsetud Pühale Katariinale ja Pühale Nikolausele. Ühelöövilist tornita pikihoonet ja nelinurkset koori katavad mõigasroietega ristvõlvid, käärkambri ja koori kaminatega võlvipealne on olnud redupaik või palverändurite ööbimiskoht. Väiksusest hoolimata mõjub kirik seest avarana (võlvide kõrgus ületab seinte kõrguse kaks korda). Ristvõlvide kandades on võlvipealse kuivana hoidmiseks raidkivist veesülitid. Kapiteele, baase, päiskive ja kaht raidportaali (arvat. Jüriöö ülestõusu ajal osalt purustatud lõunaportaali ehisviilu Kolgatareljeef asetseb nüüd hilisema eeskoja fassaadil; kolmas, põhjaportaal on kinni müüritud) ehib rohke figuraalne ja taimemotiiviline raidkaunistus. Kapiteelide rikkalikku lehtdekoori esineb Karja kirikuga sarnaselt ka Pöide ja Kullamaa kirikus. Võidukaare külgsammaste skulptuurirühmad kujutavad Püha Nikolause ja Püha Katariina (Aleksandriast) legendi. Skulptureeritud detailide juures võib näha erinevaid käekirju. Võlvidel ja seintel on säilinud maalinguid, sh. tähelepanuväärsed on koorivõlvi katvad ilmselt maagilise tähendusega märgid. Ehitajad on lähtunud pms. Vestfaali, Saksi ja osalt Skandinaavia eeskujust. Eeskoda on lõunaportaali ette ehit. arvat. 18. saj. Sisustusest on säilinud ristimiskivi (jalg 13. saj., vaagen kiriku ehitamise aegne), puust altarikrutsifiks (15. saj.), nikerdatud renessansskantsel (1638, Balthasar Raschky) ning vaskküünlajalad ja laelühtrid (17. ja 18. saj.). Restaureeriti Tor Helge Kjellini juhtimisel 1923—25.

B: K. Alttoa. *Saaremaa kirikud.* Tln., 1997. ◂

Karjaküla, alevik Keila v-s, Keila kesklinnast 3,5 km loodes; 367 el. (2000). Oli Nõuk. ajal Eesti tähtsaimaid karusloomamajandeid (praegu AS Balti Karusnahk). Esmamaining „Taani hindamisraamatus" (*Carias*). Arvat. 17. saj. rajatud K. mõis jaotus hiljem kaheks (*Alt-* ja *Neu-Karjaküll*, 1860 nimetati neid saksa ürikuis *Alt-* ja *Neu-Hohenhof* 'iks).

karjamõis (sks *Beigut* 'kõrvalmõis'), peamõisast eemal asunud, kuid algselt sellega koos majandatud ning samale valdajale kuulunud abi- ehk kõrvalmõis. Eestis hakati (teoorjade tööjõu paremaks kasutamiseks) abimõisu rajama 17. saj. Põhil. olid need mõeldud teraviljakasvatuseks. Hiljem kujunesid paljud k-d iseseisvaiks mõisadeks. Mõisamajanduse intensiivistudes (18. saj. lõpul ja 19. saj. I poolel) abimõisade asutamine sagenes. Neis hakati pidama osa mõisa karja, eriti noorkarja (sellest mõisa nimetus). Paljudel k-del ei olnudki muid hooneid kui laudad. 19. saj. hakati k-u rendile andma, sajandi II poolel ka talupojaseisusest isikuile.

Karjaoru juga asub Ida-Virumaal ✧Ontika MKA-l Ontika peakraavi suudmes. Kahe astanguga joa kõrgus on 8 m. Paikneb pms. varingute tagajärjel tekkinud orvandis. Astangud koosnevad Ordoviitsiumi lõhestunud ja karstunud karbonaatkivimeist. Suurema osa aastast on juga kuiv. Vt. ill. 11. kd., lk. 229.

karjapasun, Kagu-Eesti piibar, karjaste puhkpill, sirge või veidi kaarjas, ilma sõrmeavadeta, 90—180 cm pikkusest kaheks lõhestatud ja õõnestatud puuoksast või puukoorest toru. Kokkupandud pooled olid kinnitatud vitsvõrude või kasetohuribaga. Puhumisotsas oli koorest või puust huulik. K-ga sai puhuda ainult naturaalhelisid (signaale, improvisatsioone). ◂

Karksi, küla K-Nuia kirdepiiril; 542 el. (2000). Seal asuvad lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 56 õpilast), rahvamaja ja rmtk. Küla keskmeks on end. mõisasüda,

mis on nüüdse ilme saanud 1980. a-te lõpus tollase K. kolhoosi keskusena. Pms. 19. saj. I veerandil rajatud mõisaansamblist on säilinud valitsejamaja, sepikoda, ait ja viinavabrik ning tiikidega park. K-s asuvad õlle- ja veinitootmisega tegelev Karme AS, Li-Fi OÜ linnukasvandus ja saeveski. K. mõisas on sündinud Konstantin Süvalo. — Mõis (*Karkus-Schloss*) rajati 13. saj., K. ordulinnusega ühel ajal.

Karksi kihelkond hõlmas Pärnumaal (nüüd Viljandimaal) Karksi v-a ja K-Nuia linna. Kuulus 13. saj. alguses arvat. Aliste (ehk Alistegunde) muinaskhk-a, Karksi Lossimäel oli oletatavasti muinaslinnus. Keskajal oli seal ✧Karksi ordulinnus ning selle lähedal ordumõis; esimene (Pöögle) eramõis asutati 16. saj. keskpaiku. Vene-Liivimaa sõjas ja Poola-Rootsi sõdades käis Karksi linnus mitu korda käest kätte (1573—78 oli see hertsog Magnuse residents). 1585—1621 oli kihelkond Fahrensbachide pärusvaldus. 1587—1877 kuulus Karksi Karksi-Halliste kaksikkhk-a (pastoraat asus Halliste). 1846—48 siirdus 41,5 % rahvastikust õigeusku. 19. saj. II poolel kuulus Karksi nende kihelkondade hulka, kus maj. edenemise peapõhjus oli linakasvatus. Talude päriseksostmine algas 1867 ning jõudis lõpule 1880. a-te I poolel. Asulaist kujunes 19. saj. lõpul tähtsaimaks Nuia alevik, teiste seas asus sinna elama maata põllutöölisi.

B: *Karksi kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940.* Viljandi, 1997.

Karksi-Nuia, vallasisene linn ja Karksi v-a keskus, paikneb Viljandimaa lõunaosas Pärnu—Valga ja Viljandi—Rüjiena mnt. ristmel; 1994 el. (2003). Linna põhiosa asub Halliste jõe (Karksi) ürgoru edelaveerul piki Pärnu—Valga mnt-d. Linna piiresse jäävad Linnaveski ehk Karksi paisjärv (Halliste jõel), oru kirdeveerul asuvad Karksi ordulinnuse varemed ja Karksi Peetri kirik (ehit. 1773—78). Õigeusu K-N. Püha Aleksei kirik (ehit. 1868) asub linna loodeosas, tegutsevad ka nelipühilased. Linnas on 3 kalmistut (neist 2 luteri ja 1 õigeusu). K-N-s tegutsevad gümnaasium (2002/03. õ.-a. 532 õpilast), spordi- ja muusikakool, apteek, 2 pangakontorit, postkontor, rahvamaja ja linnarmtk. Suurimad ettevõtted: AS Viljandi Metallitööstuse Nuia tsehh, OÜ Hanval Metall ja OÜ Stadet (metallitööd), AS Nuia Melior (maaparandus), OÜ Avoterm (ehitustööd) ning AS Nuia PMT. Oluline majandusharu on ka puidu töötlemine (AS Nuia Sylvester, OÜ Simatron, OÜ Aava, AS Textuur, Kase Vabriku AS, OÜ Alone RT ja OÜ Nuia Hakkur). — Tekkis käsi- ja põllutööliste asulana 19. saj. II poolel Karksi mõisale kuulunud Nuia kõrtsi ja õigeusu kiriku juurde. Kandis a-ni 1987 Nuia nime. Sinna asutati kauplusi, ehitati karskusseltsi „Jõvakivi" seltsimaja. K-N-s on sündinud heliloojad Saebelmannid, ümbruskonnas on August Kitzbergi elupaiku (Karksi ürgoru veerul mälestussammas). 1945 sai Nuia aleviks. Linn a-st 1993, vallasisene linn a-st 1999. ▸■

Karksi ordulinnus on rajatud 13. saj. I poolel (varaseim teade Karksi foogti kohta pärineb a-st 1248). Arvat. 13. saj. lõpul, tõenäoliselt pärast leedulaste 1297. a. rüüsteretke, hakati algsete puitrajatiste asemele ehitama kivilinnust. Suure, korrapäratu põhiplaaniga eeslinnuse maakivist ringmüüri ääres asetses majandushooneid. Loodes, teisel pool vallikraavi, oli 14. saj. II poolel ehit. kastellilaadne kolme hoonetiivaga pealinnus, kus asus kabel. Arvat. 15. saj. II poolel eeslinnuse ringmüüri kõrgendati ja ohustatuimale, kirdeküljele püstitati tulirelvade eest kaitsev madal poolümarate tornidega parhammüür. Linnus sai Vene-Liivimaa sõjas ja Poola-Rootsi sõdades kannatada ning jäi Põhjasõjas 1708 varemeisse. 1990. a-tel konserveeritud. — Karksi Peetri kirik ehitati 1773—78 linnuse varemete idaküljele, enne seal olnud väikese võlvitud kabeli kohale. Erandlikult on kirik ehitatud põhja-lõuna sihis: altar

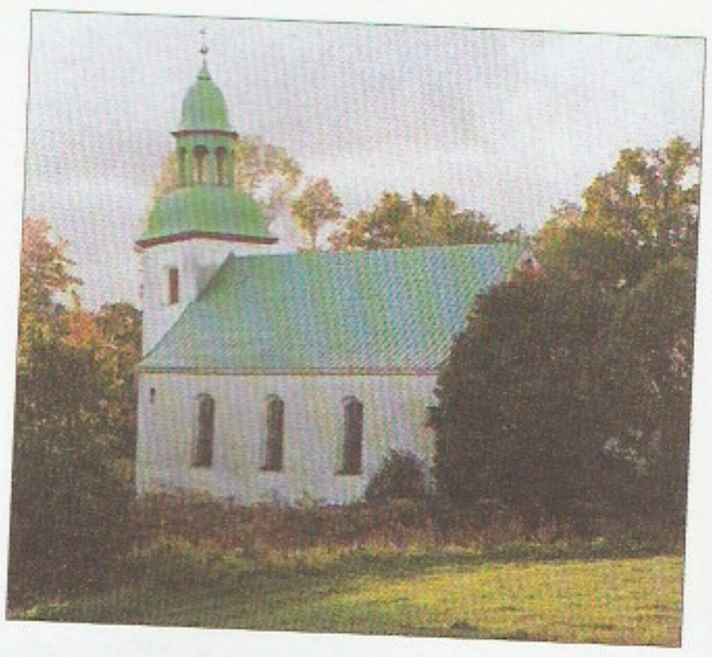

asub koorita saalruumi põhjaosas. Väärtuslikud on rokokoomotiividega hilisbarokne altar (1770. a-d, Carl Gottlob Appelbaum) ja maalingutega oreliväär. Kirikut on restaureeritud 1990. a-tel. ▲

Karksi vald asub Viljandimaa lõunaosas Läti piiri ääres; 321,45 km², 4139 el. (2003). Keskus Karksi-Nuias. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku lõunaosas. Kõrgeim koht on Rutu mägi (ka Sakala kõrgustiku kõrgeim, 146 m), mis asub valla idaosas. Maastikku liigestavad

Karksi-Nuia töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	298	61
Kalandus	—	—
Mäetööstus	—	8
Töötlev tööstus	447	282
Energia- ja veevarustus	8	15
Ehitus	134	33
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	71	105
Hotellid ja restoranid	44	13
Veondus, laondus ja side	33	28
Rahandus	—	5
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	33	16
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	30	53
Haridus	157	83
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	37	25
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	18	29
Töötajaid kokku	1310	759

Karksi ordu
Karksi Peetri

Karksi vall
vapp ja lipp

Karksi valla
asulati

Linn
Karksi-Nuia
Külad
Ainja
Allaste
Hirmuküla
Karksi
Kõvakülla
Leeli
Lilli
Metsaküla
Morna
Muri
Mäeküla
Oti
Polli
Pärsi
Pöögle
Sudiste
Suuga
Tuhalaane
Univere
Ärikülla

*elanike arv 200

Karksi-Nuia
Kitzberg
samm

pms. jõgede (Halliste, Kõpu) orud. Kaitsealadest jäävad valda ✧Ainja MKA, ✧Alliku KA, ✧Muti MKA (osaliselt), ✧Rutu MKA, ✧Teringi MKA, ✧Tündre LKA ja ✧Karksi ürgoru KA. Metsamaa hõlmab valdavalt 55 %. Karksi-Nuias, Karksis ja Lillil asuvad rahvamaja ja rmtk., Pollis paikneb külatuba ning Tuhalaanes lõõtsamaja. Leeli k-s asub August Kitzbergi tuba-muuseum. Peale Karksi-Nuia haridusasutuste tegutsevad Karksi Lasteaed-Algkool ja Lilli Algkool. Pollis on ✧EPMÜ Polli Aianduse Inst. Valla majanduskeskus on Karksi-Nuia. — A-ni 1939 kuulus vald Pärnumaale, seejärel a-ni 1950 Viljandimaasse, staatus määratud Polli v-a nime all 13. II 1992; K. v-ks muudeti 20. X 1997. ◂■

Karksi ürgoru kaitseala asub Karksi v-s; 153 ha. Asut. 1964 Karksi—Halliste ürgoru kaitseks. Oru veerale suhteline kõrgus on 30—40 m. Kaitseala keskmes on Karksi paisjärv (20 ha, süg. kuni 7 m; esimene järk a-st 1973, teine a-st 1978). Kaitsealale jäävad Karksi ordulinnuse varemed, allikad ja nn. põrguhauad on mitmeid alust paljudele muistenditele. ▲

Karlova, Tartu linnaosa, asub kesklinnast lõunas Võru ja Turu t-a vahel. Rajati K. mõisa (eraldus Tähtverest 1795) maadele 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses. Linnaosa iseloomustavad puiestikud ning 2-korruselised puumajad, mitut mitu jugendlike fassaadidetailidega puitelamut on projekteerinud Fromhold Kangro. Huviväärsed on

K. mõisa härrastemaja ja õigeusu Aleksandri kirik (ehit. 1914—17).

„Karskuse Sõber", 1891—1940 Tartus tegutsenud karskusselts, enne I maailmasõda Eesti tähtsaimaid kultuuriliste eesmärkidega seltse. 1890. a-il oli „K. S." ajutiselt Eesti karskusliikumise juhtorg. Korraldas karskussisulisi jm. loenguid, edendas koorilaulu ja näitemängu. 1910 oli seltsil u. 300 liiget (enamasti töölised). Seltsi u. 1000-köiteline rmtk. sai aluseks Lutsu-nim. Tartu Linna Keskrmtk-le.

Karujärv, ka Järumetsa järv, asub Lääne-Saaremaa kõrgustikul; u. 3,3 km², suurim süg. 6 m. Eraldus merest u. 8000 aastat tagasi. Kaldajoon on tugevasti liigestunud, kaldad põhil. liivased ja kruusased; 5 saart. Järv on kesktoiteline, vesi läbipaistev. Läbivool suhteliselt nõrk (vesi vahetub 1,3 aasta jooksul), väljavool Kalja oja kaudu kurisusse. Elustik liigivaene (kaladest pms. ahvenat, mõnevõrra siiga ja jõevähki).

Karuküla kihistu, Kesk-Pleistotseeni noorima, Karuküla jäävaheaja setted, mida rööbistatakse Leedu Butenai, Venemaa Lihvini ja Lääne-Euroopa Holsteini jäävaheaja setetega. K. k. tüüplõbilõige (moreenidevaheline osja- ja puuturvas ning sapropeliit) asub Kilingi-Nõmmest 7 km lõunas ja on tõenäoliselt rändpangas. Vt. tab. 11. kd., lk. 105.

Karula, 1. küla Valgamaal samanim. vallas Valga—Lüllemäe—Võru mnt. ääres, K. Pikkjärvest lõunas; 105 el. (2000). Huviväärne on K. historitsistlik mõisaansambel (valitsejamaja, töölistemaja, kuivati), hooneid ümbritseb vabakujunduslik park. Mõisasüdamest u. 0,5 km lääne pool asub mõisaomanike matusepaik, nn. Krootimägi. K. (Vissi) õigeusu Jumalaema Kaitsmise kirik (ehit. 1878; kogudus tegutses a-ni 1966) asub 2 km K-st loodes. K. khk-a keskus, kalmistud ja luteri kiriku varemed (✧K. Maarja kirik) asuvad ✧Lüllemäe k-s. — **2.** küla Viljandimaal Saarepeedi v-s K. järve idakaldal; 257 el. (2000). Kunagises K. mõisa keskuses asub laste internaatkodu. K. järve idakallas ja K. mõisa park moodustavad Uue-Võidu MKA. — Küla on esimest korda mainitud 1481 (*Karwall*). K. ehk Uue-Võidu mõis eraldus Vana-Võidu mõisast pärast Põhjasõda. — **3.** küla Lääne-Virumaal Vihula v-s; 82 el. (2000). — Küla on esimest korda mainitud 1241 (*Carola*), mõisa (*Karrol*) 1499.

Karula järv asub 2 km Viljandist põhja pool Auksi-Karula ürgorus ✧Uue-Võidu MKA-l; 25,3 ha, suurim süg. 15 m. Ülitoiteline, kareda vee ja rikka elustikuga. Järve läbib Uueveski oja. Vesi vahetub 7 korda aastas. Peamised kalad: särg, ahven, latikas, haug.

Karula kihelkond hõlmas Valgamaal (a-ni 1920 Võrumaal) nüüdse Karula v-a ning Antsla, Mõniste, Taheva ja Tõlliste v-a osi. Karula kirikut on esimest korda mainitud 1392 (*Carwele*), K. k-a 1532. Keskajal kuulus selle suurem osa Sangaste piiskopimõisale, maavaldusi oli kihelkonnas ka Valkena kloostril. Karula tolleaegse terr-i osi on liidetud Hargla, Sangaste ja Urvaste khk-ga. Karula pastor oli 1630—42 Joachim Rossihnius, 1698—1715 Johann Hornung. Põhjasõja-aegse Karula lahingu (2. I 1708) võitis Vene vägi. Seoses pearaha kehtestamisega oli Karulas 1784 talurahva vastuhakk. 1845—48 siirdus 26 % elanikest õigeusku, ehitati õigeusu kirik, mille juurde tekkis Vissi asula (Pikkjärve). Talude päriseksostmine algas 1865, oli hoogne 1870. a-il ja 1897 ning jõudis lõpule 1904. Ostjaid tuli ka väljastpoolt kihelkonda (nt. Lätist). 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses asus osa talupoegi Alüksne ümbrusesse ja Venemaale. 20. saj. alguses tekkis Karula kiriku juurde Lüllemäe alevik.

Karula kõrgustik, Lõuna-Eesti maastikurajoon, eraldab Väikese Emajõe orgu ja Võru-Hargla nõgu; 275 km². Ulatub Otepää kõrgustiku kagupiirilt Lõõdla järvest Kaagjärveni 4—8 km laiuse kaarja küngastike vööndina. Kõrgustik on tekkinud hilisjääajal Võrts-

Karula kõrgustik

järve nõgu ja Võru-Hargla nõgu täitnud liustikukeelte vahelise moodustisena. Kõrgeimad on K. k-u idatiib ja keskosa (110—120 m, kõrgeim koht Tornimägi, 137 m). Enamik järvi asub kõrgustiku ida—läänesihilises osas, suurimad on ✧Aheru järv ja ✧Ähijärv. Ähijärvest põhjas ja kirdes (Kaika ümbruses) on K. k-le eriti iseloomulikke kuplikujulisi künkaid, mille laugemad osad on põllustatud, lagesid katab mets. Rohkesti on ka liitkõrgendikke, kus ühel alusel paikneb 3—4 madalamat (15—20 m kõrgust) küngast. Olulise osa K. k-st hõlmavad küngastevahelised soostunud nõod. Laiguti leidub väikestest ja keskmise suurusega küngastest koosnevaid mõhnastikke. Kõrgustikukaare kaguküljel (Ähijärvest kirdes ja edelas) asub kaks ainulaadset oosmõhnastikku, kus tihedalt üksteise kõrval paiknevad 50—300 m pikkused ja kuni 10 m kõrgused järsunõlvalised (20—24°) lamedalaelised kruusa- ja liivaseljakud (kuni 50 seljakut 1 km² kohta) vahelduvad sooribadega. Muldkate on väga vahelduv ja valdavalt erodeeritud. Peale paepealsete rendsiinade ja sooldunud rannikumuldade leidub seal kõiki Eesti mullatüüpe. Madalamail, väga hõredasti asustatud liivikute leede-, leetunud ja leet-glei-liivmuldadel kasvavad palu-, nõmme- ja rabastuvad männikud. Suurimad asulad on Lüllemäe, Kaagjärve ja Rimmi. Kõige iseloomulikum osa K. k-st kuulub Karula RP-sse.

B: *Eesti Loodus*, 1998, 10 [erinumber]. ▲

Karula Maarja kirik asub Valgamaal Karula k-s. Ehitatud tõenäoliselt 15. saj. II poolel. Lõuna-Eesti keskaegsetele maakirikutele omaselt on kolmelööviline kolme traveega pikihoone väga lühike. Ilmselt kasutati võlvidepealset redupaigana (sellele viitab läänesein ülaosas paiknev trepikäik). Laia idaaknaga nelinurkses hooviruumis oli tähtvõlv. 17. saj. algul kirik purustati, 1835—36 rekonstrueeriti (Lemsalu ehitusmeister F. Hess). Alates 1944. a-st on varemeis. 1997 valmis vanade kirikumüüride kõrvale kirikumõisa aita ehit. uus kirik.

Karula rahvuspark asub Karula, Antsla, Mõniste ja Varstu v-s; 11 097 ha. Asut. 1993 Karula MKA (1979) alusel, et kaitsta Karula kuplistiku metsi, järvi, maastikku ja elustikku ning taaselustada ja hoida maakultuuri. Rahvuspargi ilmestab u. 40 järve, neist suurim on ✧Ähijärv. Järved on madalad, põhjapoolsed on rohketoitelised, lõunapoolsed aga vähe- ja huumustoitelised. Kõrgeim pinnavorm on Rebasemõisa Tornimägi. 30 % rahvuspargi alast jääb hajataludega pärandkultuurmaastike alla, u. 70 % katab mets. Põhja pool kasvavad laane- ja palumetsad, kupleid katavad arumetsad, kuplite vahel on kõdu- ja madalsoometsad. Lõuna pool laiuvad palu- ja siirdesoometsad. Niitudest on valdavad Lõuna-Eestile tüüpilised paluniidud, kuivad ja niisked pärisaruniidud ning soostunud ja sooniidud. Karula RP-s kasvab 431 liiki soontaimi, neist 30 liiki on LK all. Selgroogsetest loomadest on leitud 21 liiki kalu (enim ahvenat, särge, haugi, kokre ja linaskit), 4 liiki kahepaikseid, sh. Eestis haruldast mudakonna (LK II), keda seal võib kohata sageli, 3 liiki roomajaid (rästikut, vaskussi ja arusisalikku; kõik LK III), 157 liiki linde, neist haruldasimad pesitsejad on must-toonekurg, kalakotkas ja väike-konnakotkas (kõik LK I), siniraag ja sookurg (mõlemad LK II), ning 42 liiki imetajaid, sh. 6 liiki käsitiivalisi (kõik LK II). Kaitsealal elab enam kui 100 kobrast, sest sealne maastik on neile elupaigana väga sobiv. Rahvuspargi juhtkond ning õppe- ja külastuskeskus asuvad Ähijärve k-s. ▼

Karula vald asub Valgamaa idaosas, piirneb läänes Lätiga ja Valga linnaga; 40,87 km², 1130 el. (2003). Keskus Lüllemäe k-s. Valla läänecosa paikneb ✧Valga nõos, idaosa ✧Karula kõrgustikul). Valla idaosa ulatub Karula RP-sse (jätkub Võrumaal). Metsamaa hõlmab vallast 56 %. Riigimetsamaad haldavad Taheva ja Valga metskond. Tegutsevad Lüllemäe Põhikool ja Kaagjärve Lasteaed-Algkool. Lüllemäel ja Kaagjärvel on rmtk., Lüllemäel töötab kultuurimaja. Kaitsealad: ✧Anumäe KA, ✧Prigentimäe KA, ✧Niklusemäe KA ja ✧Pikkjärve KA. Suurim tööandja on avalik sektor. —

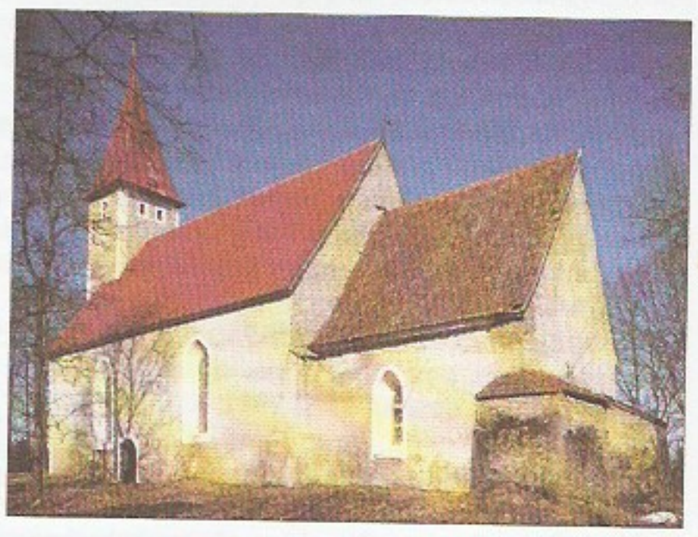

Karula kirik

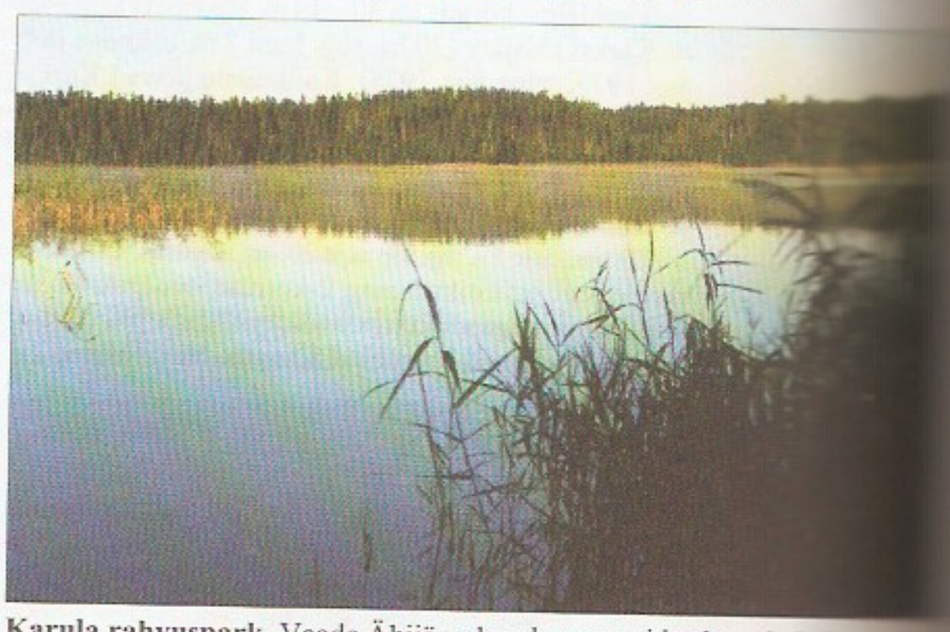

Karula rahvuspark. Vaade Ähijärvele rahvuspargi keskuse kohalt

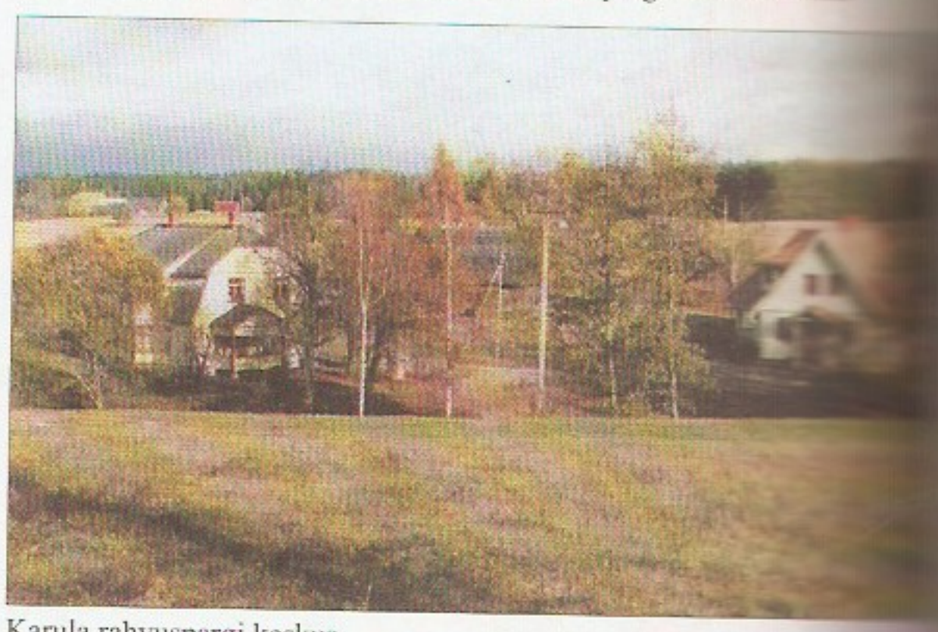

Karula rahvuspargi keskus

Karula vald
vapp ja lipp

1920–50 kuulus vald Valgamaasse (varem Võrumaasse). Valla staatus ennistati 30. I 1992. ◂ 1

Karuse, küla Hanila v-s 2 km ✧K. Margareta kirikust lõuna-Kalli mnt. ääres; 29 el. (2000). Moodustati 1977: liideti Kinksi, Rõdase ja Voose k. Nende külade ennistamisel 1997 eraldati K. külana end. K. rdtj-a ümbrus; K. kirik ja kalmistu jäid Kinksi k. piiresse. K. vald, ✧Hanila vald.

Karuse kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Hanila v-a ja Lihula v-a lääneosa. K. k-s (Henriku Liivimaa kroonikas *Cozzo*, 1218) asus Vatla ehk Linnuse maalinn. Kirikukihelkonda on esimest korda mainitud 1267 (*Karusen*). 1242–1561 kuulus enamik Karuse alast Liivimaa Ordule ning 15. saj. lõpuni Lihula, hiljem Pärnu komtuurkonda. Kihelkonnas asus Matsalu ordumõis, mis oli ka Lihula ja (14. saj.) Padise kloostril. Suurtõus elas rootslasi. Enamik mõisu rajati Rootsi võimu ajal. Alates 1860. a-ist siirdus talupoegi Venemaale. Ruhvuslikus liikumises osalesid karuselased suhteliselt elavalt. 1880. a-il levis baptism, 1885–86 oldud u. neljandik elanikest õigeusku, ehitati Uue-Virtsu õigeusu kirik. Talusid osteti päriseks 1880. a-st 19. saj. lõpuni; enamik talusid jäi rendikohtadeks.

◂ H. Pulli. *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastumine (Karuse, 1685–1799)*. Tln., 1984.

Karuse Linnuse linnamägi, Vatla maalinn, asub Vatlast põhja pool Linnuse k-s moreenseljaku loodeotsal. Ü. 1700 m² suurust õue ümbritseb 2–5 m kõrgune vall, lääne- ja kaguküljel on väravakoht. 11.–13. saj. oli linnus arvat. muistse Karuse khk-a keskus (Henriku Liivimaa kroonikas *Cozzo*). Linnamäest lõunas, kagus ja põhjas on säilinud muistset kultuurikihti, arvat. muinsuja taludest. Kaevatud 1972 (Evald Tõnisson).

Karuse Margareta kirik ehitati tõenäoliselt Liivimaa Ordu algatusel 1260. a-il. Ühelöövilise kahe võlvikuga pikihoone võlvid on hävinud, lääneseinas paikneb teravkaarne ühenstmeline raidportaal (mõlema arhivoldiotsa lukukivil on maagilis-sümboolse täh-ga reljeefid). Kõnnus nelinurkses kooris on säilinud servjoonvõlv ja puursaknad. Käärkambrit ja müüritreppi polnud, ehituseaegne kasutatavale võlvidepealsele sai läbi viilu luukivu redeli abil. Algul asus kellatorn eraldi, 1859 ehitati selleks läänetorn. Laelühter pärineb 16. saj-st, tõenäol. (Christian Ackermann) 1697. a-st, altar 18. saj. lõpust. Hoonesse on arvat. maetud 1270 Suure väina jää tõttu hukkunud lahingus langenud ordumeister Otto von Lutterberg. Kiriku juures leidub 13. saj. hauaplaate, 15. saj. ristimiskivi vaagnaosa ja 17. saj. kiviriste, kirikuaias on 18. saj. lõpus ehit. kabel. 1990. a-tel on tehtud restaureerimistöid. ◂

Kasari jõgi, kesk- ja ülemjooksul ka Teenuse jõgi, asub Lääne-Eestis; pikkus 112 km, jõgikond 3210 km², vooluhulk keskm. 25 m³/s. Algab Rabivere k. läänepiirilt Kelba soo servalt, voolab valdavalt soistel aladel (Sipast alamal on jõel ka kõrgeid kaldaid). Risti–Virtsu mnt-st alamal voolab K. j. Matsalu LKA-l Kasari luhal. Jaguneb Kelu k. kohal kaheks suudmeharuks: peaharu (K. j.) suubub Matsalu lahte kanalina, kõrvalharu (Rõude jõgi) lahe kirdesoppi. Kesk- ja alamjooksul on suuri üleujutusi. Risti–Virtsu mnt-l on K. jõel kaks silda: osaliselt kasutatav vana raudbetoonsild (ehitusmälestis oli valmimise ajal 1904 omalaadsete seas Euroopa pikim, 308 m) ja 1990 valminud uus sild (273 m). 1

„Kaseke", 1980–84 tegutsenud, ansamblist „Propeller" välja kasvanud muusikarühm, kes koos ✧„In Spe" ja ✧„Radariga" viis Eesti rokkmuusikat edasi tehnilise küpsuse, emotsionaalse veenvuse ja loomingulisuse suunas. Pärast lauljate Urmas Alenderi ja Peeter Volkonski lahkumist mängiti instrumentaalmuusikat, sh. Riho Sibula, Ain Vartsi ja Mart Metsala loomingut. Osaleti msg. võistlus- ja segakavadega kontsertidel ning võideti Tartu muusikapäevade *grand prix* (1981). „K." on salvestanud multifilmidele, muusikafilmile „Nukitsamees" ja rokkooperile „Johnny" Olav Ehala muusikat. „K." on välja andnud Eesti rokkmuusikaga heliplaadi „Põletus" (1983).

Kasepää, 1. alevik Peipsiääre v-s Kolkja ja Varnja vahel Varnja–Alatskivi mnt. ääres Peipsi rannikul; 273 el. (2000). Jaguneb Uus- ja Vana K-ks (vastavalt aleviku lõuna- ja põhjaosa). Elanikud on valdavalt vene rahvusest vanausulised. Huviväärne on K. vanausuliste kirik ja kalmistu. – Esmamainimg 1582 (*Kazape*). – **2.** küla samanim. vallas Peipsi rannikul Tiheda ja Omedu vahel; 164 el. (2000). Huviväärne on K-lt algav ja põhja suunas kulgev tänavkülade võõnd (Tiheda, Kükita, Raja), mis ulatub Mustveeni (8 km).

Kasepää vald asub Jõgevamaa idaosas Peipsi rannikul; 40,87 km², 1381 el. (2003). Keskus Raja k-s. Paikneb ✧Alutaguse madaliku lõunaosas. Asustus on koondunud pms. rannikuäärsesse tänavküla. Metsamaa hõlmab vallast 46 %. Riigimetsamaad haldab Halliku metskond. Valla elanike seas on ülekaalus vene-

lased (eestlaste osatähtsus 40 %). Tegutsevad Raja Põhikool, Kasepää Rahvamaja ja Kasepää rmtk. Rajal ja Kükital on vanausuliste kirik. Raja k. vanausuliste keskuses on võimalik tutvuda nende kultuuriga. Tiheda k-st pärineb ikoonimaalija Pimen Sofronov. Peamine majandusharu on kalandus, tegeldakse ka köögiviljakasvatusega. — A-ni 1949 oli Tartumaa vald, ennistati 30. IV 1992 kui Raja v.; Kasepää v-ks muudeti 1998. ▲ 1

Kassari, saar Väinameres Hiiumaa kagurannikul, ühenduses Hiiumaaga Laisma ja Orjaku tammtee kaudu; pindala 19,3 km², 280 el. (2000). Rannajoon on sopiline, rannikut liigestavad Orjaku säär (lõpeb klibulise Sääretirbina), Piibunina ja Tagaküla ps. Hiiumaast eraldavad K-t madalaveeline Käina laht ja Õunaku laht, rannikuvetes on u. 40 laidu. Saart läbib kirde—edela-sihiline põikoos (Veskimägi, 15 m). Loodusmaastikus valdavad ranna- ja puisniidud ning kadastikud. K-l on 4 küla: Esiküla (88 el., 2000. a.), K. (90 el.), Orjaku (69 el.) ja Taguküla (33 el.). Rohkesti on viljapuuaedu (eriti palju kasvatatakse ploomipuid). K. on tuntud turismi-, puhke- ja suvituspaigana. Kuulub ✧Käina lahe — K. MKA-sse. — Saar on kerkinud merest viimase 3000 aasta jooksul ja on nüüdisajal muutumas poolsaareks. Kirjalik esmamainimine pärineb a-st 1564 (*Kaskesara*). ▸

Kasselaht, ka Kasse laht, madal rannajärv Eesti läänerannikul Virtsu ps-st kirdes, on ajuti ühenduses Mõisalahega; 1,33 km², suurim süg. 0,5 m. Soolatoiteline, vesi vahetub 22 korda aastas. Asub ✧Puhtu-Laelatu LKA-l.

Kassinurme linnamäe kaitseala, ka Kalevipoja sängi kaitseala, asub Jõgeva v-s; 1,2 ha. Asut. 1968 oosil paikneva linnamäe kaitseks. Oos on osa Kassinurme mõhnastikust, mis paikneb Patjala voore loodenõlval. Kassinurme linnamägi kui ajalooliselt tuntud kultusekoht on muinsuskaitse all. ▸

Kastellaanimaja galerii, 1994 Tallinnas Kadriorus Eduard Vilde majamuuseumis asut. kunstigalerii. Korraldab Eesti ja välismaise nüüdiskunsti näitusi, seminare, kohtumisi kunstnikega jms. üritusi. E. Vilde majamuuseumi hoone kuulub ✧Kadrioru lossi ansamblisse; ehit. 18. saj. alguses lossiarhitekti majana, hiljem sai kastellaani (pargi ja lossi hooldusametniku) elumajaks.

Kasti laht, madalaveeline laht Saaremaa lõunarannikul; laius 2—3 km, pikkus 4 km. Piirneb läänes Suur-Tulpe ps-ga (end. saar), idas Vätta ps-ga. K. l. (3877 ha) kuulub rahvusvaheliselt tähtsate linnualade nimekirja.

Kasti maastikukaitseala asub Kaarma ja Pihtla v-s; 82 ha. Asut. 2000 Lõuna-Saaremaa pärandkultuurmaastike — rannaniitude ja loopealsete — ning haruldaste taimeliikide kaitseks. Kaitsealustest taimeliikidest kasvavad seal nt. harilik muguljuur, liht-randpung, randtarn, rand-soodahein ja lääne-mõõkrohi (kõik LK II).

Kastre, küla Mäksa v-s; 78 el. (2000). — 16. saj. rajati K. piiskopimõis (*Caster, Kaster*). Mõisale kuulunud suuri Peravalla (Kastre-Peravalla) metsi majandati eriti hästi 19. saj. lõpus. Nüüd kuuluvad need EPMÜ Järvselja õppe-katsemetsamajandile. Mõisa lähedal peeti Põhjasõja ajal ✧K. lahing.

Kastre lahing peeti Põhjasõja ajal 14. V 1704 Emajõel Kastre mõisa läh. Vene korpus (u. 7000 meest N. von Werdeni juhtimisel) piiras ümber Rootsi Emajõe-Peipsi laevastiku (13 laeva), mis 1702—03 oli edukalt võidelnud Peipsil. Eskaadri komandör Carl Gustav Löschern von Hertzfeldt laskis enda koos lipulaeva „Carolusega" õhku, ülejäänud laevad langesid Vene väe saagiks.

kasukas, karusnahkne või karusnahaga vooderdatud ülerõivas. Eesti rahvarõivak. õmmeldi (19. saj. keskpaigani) valgeks pargitud ja pööratud (karv jäi sissepoole) lambanahast. Lõikelt sarnanes k. pikk-kuuega (Põhja-Eestis) või kaapotkuuega (Muhus jm. 19. saj. II poolel). Naiste k-a (v. a. kurrutatud k-a) õmblused, varrukasuud ning all- ja hõlmaäär kaunistati 1—5 cm laiuste punaste või mustade naharibadega. K-a servadele õmmeldi ka karusnahast ääriseid. Kõige rikkalikumalt kaunistati k-t Edela-Eestis. Naised kinnitasid k-a vöökohalt haagi või nööbiga, mehed kandsid k-l vööd. K-anahka valgendati kriidiga. 19. saj. II poolel tuli moodi ka lühem, pihtk. ning 19. saj. lõpul riidega pealistatud k. ▸

„Kasvatus", Eesti Õpetajate Liidu kasvatusteaduslik ajakiri, ilmus Tallinnas 1919—40 (erineva sagedusega). Vastutavad toim-d Hans Roos (1919—21), Jüri Annusson (1921) ja Enn Murdmaa (1921—40); 1937—38 oli tegevtoim. Johannes Käis. Tutvustas uudseid pedagoogikavaateid ning andis teavet haridusasutuste ja õpetajate org-de kohta. ▸

„Kasvatus ja Haridus", esimene eestikeelne pedagoogikaajakiri, ilmus Tartus ✧Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi väljaandel 1917. a. jaan-st 1918. a. alguseni (1917. a. 6 nr-t; 1918. a. 1 nr. trükiti 1920. a.). Tegevtoim. Peeter Põld. Mõjutanud Eesti pedagoogika arengut. ▸

Katariina klooster, Dominiiklaste klooster, Tallinnas tegutsenud dominiiklaste ordu klooster, asus 1229—33 Toompeal, kolis 1262—64 all-linna tollase sadama naabrusse, Müürivahe ja Vene t-a vahele. Nelja tiivana ümber sisehoovi paiknenud mitmekorruseline hoonestu, mida ehitati vaheaegadega 16. saj. I veerandini, jäi pärast 1531. a. tulekahju varemeisse. 1525 klooster suleti. Uue kloostrikiriku rajamist (vana asus praeguse põhjatiiva kohal) alustati 14. saj. lõpul lõunatiivast. Kolmelöövilisest nelinurkse põhiplaaniga kodakirikust (linna pikim sakraalehitis; 67,7 m), mis võlviti lõplikult pärast 1414. a-t ja millele 15. saj. keskel lisati polügonaalne apsiid, on säilinud osa sisemüüristikku ja kaks rikkaliku kujundusega lääneportaali (14. saj.; suuremal on säilinud „issanda koera" kujutav jooksva koera motiiv). Kirikul on mõningaid ühisjooni Pirita kloostri kirikuga. Idatiivas on alles võlvkeldrid ja

Kassinurme linnamäe kaitseala. Kalevipoja kivi

Kassari. Vaade Sääretirbile ja Jausa lahele

Kassari. Le

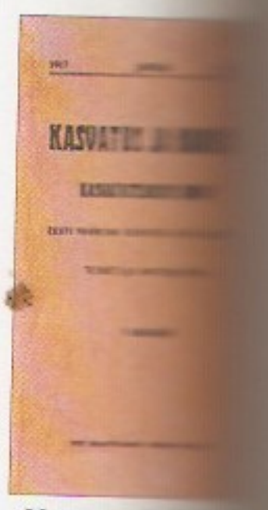

„Kasvatus ja
Kaas

KASVATUS

Eesti Õpetajate Liidu häälekandja.

№ 4. Veebruar 1922. 4. aastakäik.

peakurruse põhiruumid, sh. kapiitlisaal. Võlvitud ristikäigust on säilinud idatiib ning osa lääne- ja lõunatiivast. Vene t-a ääres asuv kahe väravaportaaliga viljaait oli ühenduses lõunaristikäiguga. Põhjatiib, kus paiknes aus refektoorium, lammutati 1840, kui sinna ehitati Kuriku Peeter-Pauli kirik. Enamik kloostri läänetiiva ristikäigust lääne pool olnud osast lammutati 1920. a-tel (tiiburliselt asusid seal pms. majandus- ja ilmikutele mõeldud ruumid). Kiriku põhjaküljel asuv sisehoov koos ristikäigust säilinud ida- ja läänetiivaga kuulus 1968. a-st 1990. a-te keskpaigani Tallinna Linnamuuseumile. Praegu kuuluvad Tallinna Linnamuuseumile ning eksponeeritavad vanalinnast pärit raidkivid. ▾

kataster (<lad), ametlik kinnisvarade, eriti maavalduste täielikuse register. Maak-i dokumendid (kaardid, mõõdistus- ja kirjeldusaktid) sisaldavad andmeid kõlvikute asukoha, piiride, pindala, valdussuhete (omandus- ja kasutussuhteid puudutavate vaidlusküsimuste lahendamisel) jm. kohta. Tähtsaim on maak., seda peetakse maa otstarbeka kasutamise ja põllum. tootmise planeerimise tarvis. 17. saj. lõpus Rootsis ja selle valdustes (sh. Eestis) koostati k-d seoses mõisade reduktsiooniga.

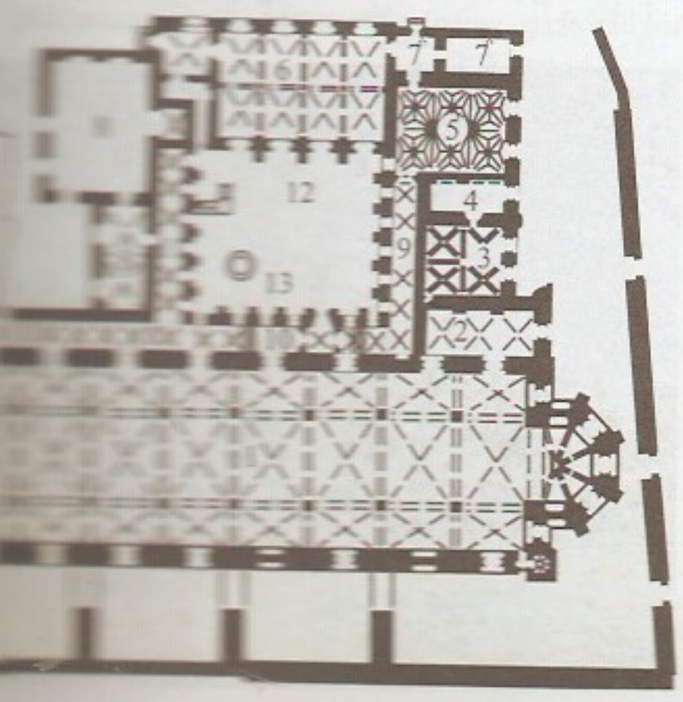

Laiaulatuslikke katastrimistöid tehti Eestis 18. saj. lõpus ja 19. saj. I poolel. Eestis on peetud riiklikke k-eid peamiste loodusvarade kohta: maa-, maardla-, metsa-, loomariigi- ja veek-t.

katastrimõõdistamine, maakorraldusega tihedas seoses olev geodeesiaharu, mis tegeleb maavalduste katastri (maakatastri) pidamiseks vajaliku geodeetilise mõõdistamisega ning katastrikaartide koostamisega ja katastriüksuste moodustamise õiguslike dokumentide kogumisega. Eestis reguleerivad k-t „Maakatastriseadus" ja sellest tulenevad õigusaktid, tööde juhtimine ja korraldamine kuulub Keskkonnamin-i haldusalasse. K-t võib teha tegevuslitsentsiga spetsialist. K-t nimet. ka maamõõtmiseks ja k-t tegevat spetsialisti maamõõtjaks.

katk, inimese ja loomade (sh. lindude) väga ohtlik, pms. liigiomane nakkushaigus, mida tekitab k-ubakter (*Yersinia pestis*). — Eestis oli k-uepideemiaid korduvalt 18. saj-ni, nt. 1531, 1549, 1570—78, 1601—06 ja 1657. Eriti laastav oli 1710.—12. a. taud. Sellesse suri Mandri-Eesti lääneosas kuni $^3/_4$ rahvast. Tallinnas arvati olevat 15 000 k-u surnut, 1710. a. rahvaloenduse andmeil oli linnas 1990 ellujäänut. Põhja-Eesti kolmes maakonnas suri 70—80 % elanikest, k-st jäid puutumata Hiiumaa, Ruhnu, Aegna ja Naissaar. Pärast 1713. a-t ei ole k-u Eestis olnud. 1721 määrati keisri korraldusega Tallinna karantiinialaks Aegna saar. Rangete kaitseabinõude tõttu nt. 1770—72 Venemaad laastanud k. Eestimaale ei levinud.

Katku allikas, ka Simuna allikas, tektoonilise rikkevööndiga seonduv langeallikas, mis asub Pandivere kõrgustiku lõunanõlval Avanduse v-s Simuna lõunapiiril pastoraadi juures. Pinnakate on moreen, paekivist aluspõhi paikneb 0,5—1,0 m sügavusel. Ala, kus liiv n.-ö. keeb, on 2—3 m lai, kevadel on väljumiskohti (grifoone) kümmekond. Peaallika, s. o. K. a-a vooluhulk on 30—70 l/s. Sealt algab Pedja jõgi ning 150 m allavoolu on vooluhulk 170 l/s, mida põhjustab ida poolt suubuv veerikas allikaoja. LK.

katoliku kirik Eestis, ✧roomakatoliku kirik.

katsikul käimine, põline komme külastada ema pärast lapse sündi. Katsikul käisid abielus naabrinaised ja naissugulased juba mõni päev pärast lapse sündi, külakostiks oli tite- ehk katsikupuder (piimaga keedetud tangupuder koos või ja keedetud munadega). Külalistele pakuti viina või õlut (titejalga ehk -varbaid). 19. saj. lõpul hakati katsikule viima pannkooke, 20. saj. algul biskviittorti (titekooki) või kringlit.

Kaubi (Nopsi) kaasiku kaitseala asub Põdrala v-s; 2 ha. Asut. 1974, et kaitsta maastikku ilmestavat kaunist puistut, mis kasvab Õhne jõe ja Võrtsjärve vahelisel madalal veelahkme künnisel. Kaskede vahel on üksikult kuuski, vahtraid ja saari. Alusmetsas kasvab pihlakat, paju, kadakat, sarapuud, türnpuud ja toomingat. Kaubi kaasik on taluhaljastuse näidis.

Kaugatoma-Lõo maastikukaitseala asub Salme v-s; 499 ha. Asut. 2000, kui Kaugatuma panga (LK 1973) piirkonnaga liideti Lõo alvar, et tagada panga ja loopealsete kaitse. Kaitsealal leidub hulgaliselt msg. selgrootute kivistisi, eriti meriliiliate varrelülisid, mis on moodustanud nn. sõrmuspae. Lõo alvar on Saaremaa suurim looala, seal on erinevaid, sh. haruldasi alvari tüüpe — räha-, pae-, klibu-, nõgu- ja nõmmlood. Kaitsealal kasvab palju ohustatud taime- ning samblikuliike.

Kaugatuma lade, Siluri Přidoli ladejärgu vanim lade, paikneb Kuressaare ja Ohesaare lademe vahel. Avamus on Lõuna-Saaremaa ps-tel (Sõrves, Roomassaares, Vättal, Muratsis, Leinal) ning Abruka ja Ruhnu saarel. Olulised paljandid on Kaugatuma ja Lõo pangal ning Muratsi ja Äigu vanad paemurrud. Lade koosneb krinoid- ja detriitlubjakividest, mis vahelduvad merglitega, lõuna suunas kivimi savikus suureneb. Suurim paksus (86 m) on Sõrve puuraugus. K. l-s leidub

rohkesti korallide, käsijalgsete, meriliiliate (*Crotalocrinites rugosus*'e varrelülid on andnud nime sõrmuspaele), karpvähiliste, lõuatute, kalade jms. kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Kaugatuma pank, Kaugatoma pank, asub Saaremaal Sõrve ps-e läänerannikul; pikkus u. 125 m, astangu kõrgus 2,8 m, aluspõhjalist läbilõiget 2 m. Pank on Kaugatuma lademe ja Kaugatuma kihistu tüüpläbilõige. Paljanduvad Kaugatuma lademe Äigu kihid: ülaosas on meriliiliate varrelülide ja suurte põõsasjate korallikolooniatega kollakashallid jämedetriitsed lubjakivid, alaosas rohkete käsijalgsete, karpvähiliste, trilobiitide, kõhtjalgsete jt. kivististega rohekashallid muguljad savikad lubjakivid. LK. ▸

Kaukvere jõgi voolab Alutaguse madalikul, kuulub Rannapungerja jõestikku; pikkus 19 km. Algab Tudust kagus, suubub Tagajõkke.

Kaunissaare veehoidla asub Kehrast kagus Jägala jõel; 69 ha, suurim süg. 5 m. Väga kareda veega ja taimestikurikas. K. v-sse suubub Aavoja—Jägala kanal (saab vett Soodla veehoidlast), temast lähtub ✧Jägala—Pirita kanal. Kaunissaare hüdrosõlm valmis 1984, kuulub Tallinna veevarustussüsteemi. Varem on Kaunissaares vee jõul töötanud veskid, puidumassivabrik ja 1940.—50. a-il elektrijaam.

Kautla, paikkond Kõue v-s Kõrvenurga k-s, 7 km Ardust kirdes. — Teateid a-st 1574 (*dorp Kautell*), kuulus 1938. a. vallareformini külana Järvamaasse, metsateed hargnesid sealt Ardusse, Järva-Madisele ja Voosele. 1941. a. juuli lõpul kogunes K-sse sõjapõgenikke, metsavendi ja Erna rühm, 31. juulil piirasid hävituspataljonlased K. talud sisse, puhkenud K. lahingus murdsid ernalased organiseeritult taandudes piiramisrõngast välja ja võimaldasid ka sõjapõgenikel varjuda. 1. aug. põletasid hävituspataljonlased seal mitu talu ja tapsid elanikke. 1942 püstitati lahingukohta mälestussammas (taastati 1989).

Kavadi järv, ka Uue-Saaluse järv, asub Võrumaal ✧Haanja kõrgustikul Uue-Saalusel; 27,4 ha, suurim süg. 8,2 m. Väga liigestunud kaldajoone ja mitme saare tõttu on K. j. Eesti ilusaimaid. Sisse voolab Iskna (Trolla) oja, väljavool Saaluse ehk Holsta oja ja Iskna jõe kaudu Võhandusse. Vesi vahetub 3,6 korda aastas. Poolhuumustoiteline järv, kus on haruldasi kooslusi. Kalade poolest liigirikas. Vt. ill. 11. kd., lk. 167.

„Kawe", 1921—48 Tallinnas tegutsenud šokolaadi-, kompveki- ja küpsisevabrik; nimi on tuletatud asutajate vendade Karl ja Kolla Wellneri nimest. A-st 1925 arenes Eesti suurimaks kondiitrivabrikuks, põhiosa toodangust veeti välja (Inglismaale, Rootsi, Kreekasse jm.). Siseturule määratud toodang turustati põhil. oma firmakaupluse kaudu. 1937 moodustati as. „Kawe" (põhikapital 400 000 kr.), aktsiate kontrollpakk jäi Wellneri perekonnale. 1939 valmistati 1416 t maiustusi, töötajaid oli ligi 500. 1940 „K." riigistati ja temaga liideti mitu kompveki- ja kondiitrivabrikut („Efekt", „Eelis", „Endla", siirupitööstus „Ermos" jmt.). 1. IV 1948 nimetati ta kondiitrivabrikuks ✧„Kalev".

Kavilda ürgoru kaitseala asub Puhja v-s; 56 ha. Asut. 1964 Kavilda ürgoru Puhja läh. paikneva osa kaitseks. Kavilda ürgorul on järsud veerud, süg. kuni 40 m ja laius kaitstavas osas u. 1 km, temasse suubub mitu sälkorgu, leidub Devoni liivakivi paljandeid. Elva lähedalt algava ja Emajõe madalikumi ulatuva ürgoru pikkus on u. 19 km, tema põhjas voolab Emajõe lisajõgi Kavilda ehk Soova jõgi (26 km), mille kallastel on soostunud lamm ja millele on rajatud paisjärved. Kaitsealal asuvad muinsuskaitsealused Siidre linnamägi ja ohvriallikas Kave läte.

Keava, alevik Kehtna v-s Tallinna—Pärnu rdt. ääres, 3 km Kehtnast kirdes; 298 el. (2000). Alevikus on rmtk., postkontor ja rdtj. (7 km Raplast). Töötab puidutöötlemisettevõte (OÜ Keava Liimpuit). Huviväärne on ✧Keava linnamägi. — Alevik kujunes 20. saj. rdtj-a

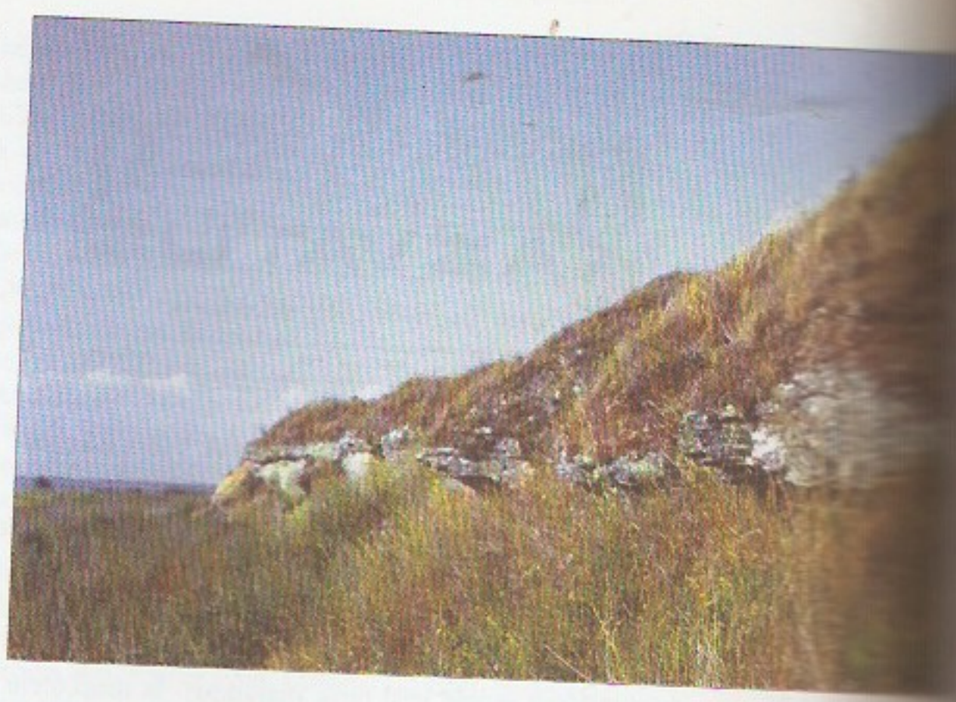

Kaugatuma pank

juurde. Algset K. küla, mis paiknes alevikust 2—3 km idas Juuru mnt. ääres, on esimest korda mainitud 1410 (*Kedempe*), selle asemele rajatud K. mõisa 1486 (*Kedenpäh*). Varaseim teade on K. linnamäe kohta.

Keava linnamägi asub Keavast idas Linnaaluste k-s edela— kirde-sihilisel seljakul. U. 100 m² suurune õu oli otstes kaitstud 2,5 m kõrguse, külgedelt madalama valliga. Kaevatud 2002 (Valter Lang). Arvat. asus seal vene kroonikais mainitud kindlus (Осек Кедипив), mille 1054 vallutas Kiievi-Vene suurvürst Izjaslav Jaroslavitš. ▾

kedervars, ürgne ketramisvahend. Koosneb puuvarrest ja selle külge kinnitatud kettast (keder). Heie seoti k-e otsa külge ning k-t keerutati põidla ja nimetissõrme vahel või lükati see käega reie peal keerlema, see keerutas heide lõngaks. Valmis lõng keriti k-e pikema otsa peale. Esiajast on säilinud luust, kivist ja savist k-i. K-ga kedrati kuni voki-kasutuselevõtmiseni (18. saj.), Lääne-Eestis takust lõnga veel 20. saj. algul.

Keeleamet, a-st 1998 Keeleinspektsioon, amet, mille Vabariigi Valitsus moodustas riigiministri valitsemisalas 23. XI 1990 (Eesti Vabariigi Riiklik Keeleamet). Alguses olid K-i põhiülesanded keeleseaduse täitmise korraldamine ja analüüsimine, seadustes ettenähtud mõjutusvahendite rakendamine, keelepoliitika loomine, sotsiolingvistiliste uuringute suunamine, täiskasvanute keeleõpetuse korrastamine ja keeleõppemetoodika arendamine ning keelekorraldus. 1994 sai K-st Kultuuri- ja Haridusmin-i valitsemisalasse kuuluv valitsusasutus, seoses sellega laienesid K-i funktsioonid: põhiülesandele — ✧keeleseaduse jt. keelealaste õigusaktide järelevalvele — lisandusid täiskasvanute riigikeele õppe koordineerimine, riigikeeleõpetajate ja riiklike eksamineerijate täiendõppe korraldamine ning

Keava linnamägi

uuesteerimine, keelelävede, riiklike keelestandardite ja keeleoskusnõuete kehtestamine ning täiskasvanute riigikeeleeksamite läbiviimise ja taseme kontrollimine. Kultuuri- ja Haridusmin-i lahutamisel 1996 allutati K. Haridusmin-le. 1998, kui K-st sai Keeleinspektsioon, lisatati selle juhtimis- ja korraldusfunktsioon ning säilis vaid järelevalvefunktsioon. Praegu tegutseb Keeleinspektsioon Haridus- ja Teadusmin-i valitsemisalas, ametikohti on 22, neist 15 on inspektorite omad. Teostatakse riiklikku järelevalvet keeleseaduse jt. keelekasutust reguleerivate õigusaktide üle ning kohaldatakse riiklikku sundi seaduses ette nähtud alusel ja ulatuses. Keeleseaduse rikkujatele tehakse sõltuvalt järelevalvetoimingutest ning rikkumise suurusest hoiatusi ja ettekirjutusi ning vajaduse korral määratakse rahatrahve vastavalt haldusmenetluse ja väärteomenetluse seadustikus sätestatud põhimõtetele. K-t on juhtinud 1990—95 Mart Rannut ja a-st 1995 (a-st 1998 keeleinspektsiooni) Ilmar Tomusk.

keeledemograafia, ka lingvodemograafia, demograafia ja keeleteaduse piiriteadus, mis uurib rahvastiku iseloomustavaid keelelisi protsesse. K. käsitleb rahvastiku keelelist struktuuri, eri keelte valdajaskondade kujunemist, struktuuri, iivet ja levikut, ema-, nägi- ja mitmekeelsust, muude keelte oskust, kirjaoskust, keelelist lojaalsust jmt. keeletunnust seoses muude rahvastiku parameetritega. Arvandmeid saadakse nii rahvaloendusest kui ka jooksvast arvestusest ning erauuringutest (nt. segaperekondade keelekasutus, mitmekeelse ühisk-a erinevate tootmisvaldkondade keelekasutus). K. uurib keelesituatsiooni ja selle kujunemise põhjusi ning prognoosib edasisi muutusi. K. on seotud ✧keelegeograafia, etnodemograafia ja sotsiolingvistikaga.

keelegeograafia, keeleteaduse haru, mis uurib keeleliste nähtuste maa-alalist levikut. Murdejoonte leviku uurimist on nimet. ka murdegeograafiaks. K. põhimõisteid on keelenähtuse levikupiir ehk isogloss. Uurimistulemused esitatakse kaartidel ja avaldatakse keeleatlastena. K. alusepanija Eestis on Andrus Saareste („Eesti murdeatlas I—II", 1938—41, ja „Väike eesti murdeatlas", Uppsala, 1955). ▾

keelehoole, keelekorralduse soovituste rakendamine kirjakeele tarvituses, keelekasutust parandavad toimingud. Keelehooldajad on eelkõige emakeeleõpetajad, keeletoimetajad, korrektorid ja kõrgkoolide õppejõud, aga ka mis tahes tööd tegevad keeleteadlikud inimesed. Eesti Keele Inst-i keelekorraldajad annavad telefonitsi keelenõu ja on avaldanud kaks kogumikku „Keelenõuanne soovitab" (1996, 2000). Juristide ja riigiametnike tarbeks ilmub ajakiri „Õiguskeel" (a-st 1995 5 nr-t aastas).

Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut, lüh. KKI, asutati 1947 Tartus, a-st 1952 asus Tallinnas. 1993 moodustati KKI kirjandusosk-st ja F. Tuglase majamuuseumist ✧Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, keele- ja folkloristikaosk-dest Eesti TA Eesti Keele Inst., viimase folkloristikaosk-d ühendati 2000 ✧Eesti Kirjandusmuuseumiga.

keelekomisjonid, keeleküsimuste arutamise ja otsustamise töörühmad. Kirjakeele üldküsimusi arutab Eesti Keele Inst-i, TÜ, TPÜ jmt. asutuse keeleteadlastest kokkupandud Emakeele Seltsi keeletoimkond (soovitused on raamatus „Kirjakeele teataja II 1993—2000"). Oskuskeelekorralduseks on terminoloogiakomisjonid (nt. meditsiini, infotehnoloogia, raamatukogunduse, merenduse jmt. alal). Nimekorraldus toimub kohaliku omavalitsuse nimekomisjonides ja Sisemin-i juures asuvas kohanimenõukogus.

keelekonverentsid, neli 1908—11 Tapal, Tartus ja Tallinnas peetud eesti kirjakeele ühtlustamise nõupidamist. Neis osalesid Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi esindavad keelemehed Johannes Voldemar Veski, Jaan Jõgever, Villem Grünthal (Ridala), Johannes Aavik jpt. Otsustati pms. õigekirja (*hea*, *pea*, *võõras*, *käised*, *peenrahad*, *Bordeaux*) ja vormiõpetuse küsimusi (osastav *isasid*, *kanu*, *süsi*, *põhjusi*, sisseütlev *keele*, olev *leskena*; *nad lugesid*, *nad loeksid*). Enamik otsuseid on jäänud kirjakeelde püsima.

keelekorpused, laiemas täh-s ✧keeleressursid — teatud põhimõtete järgi koostatud tekstikogumid —, mida saab kasutada keeleuuringuteks või keeletarkvara välmimiseks, kitsamas täh-s representatiivsed tekstikogumid, millesse valitud tekstiliikide maht kajastab mingi teksti-

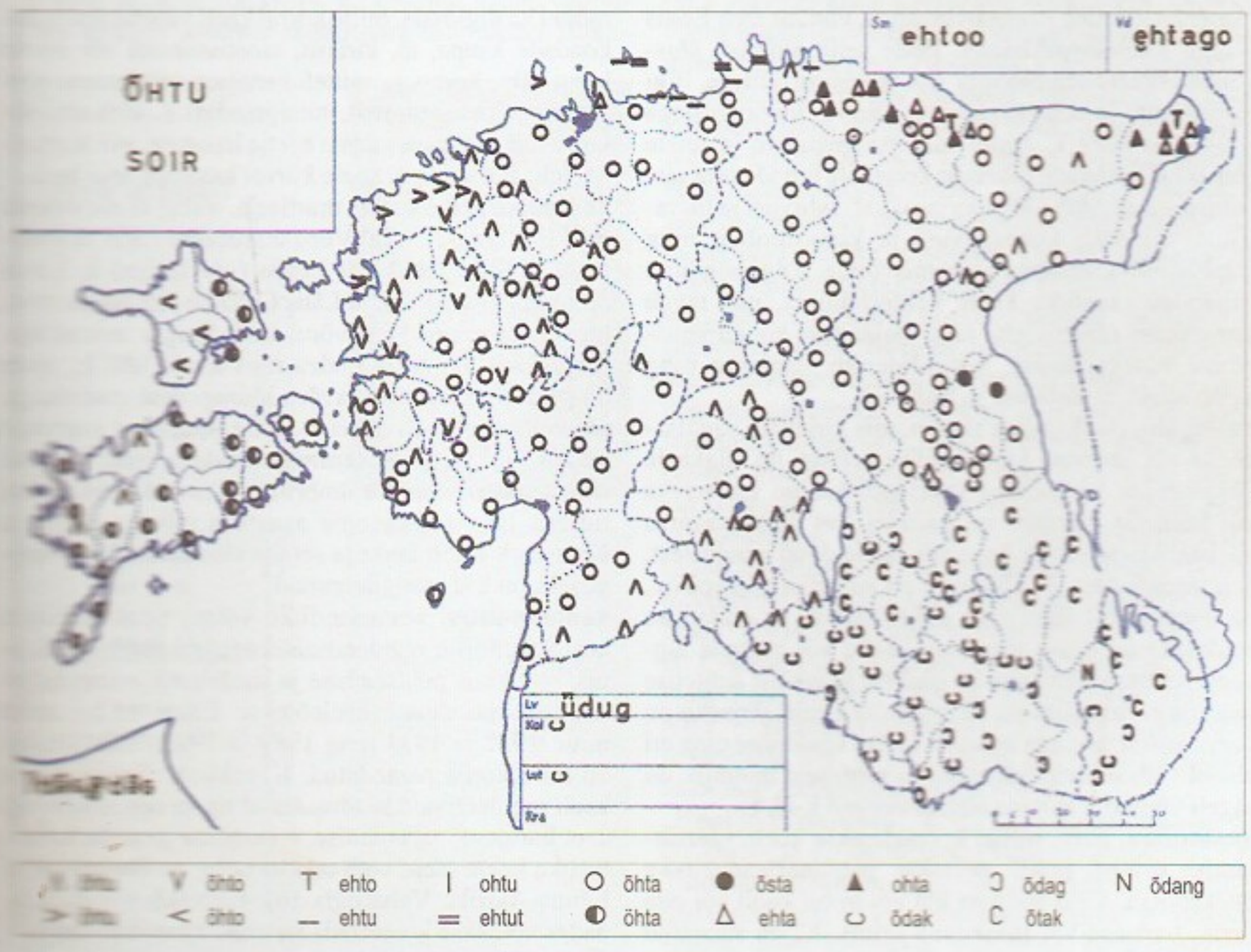

liigi (ilukirjandus-, ajakirjandus-, teadustekstid jms.) proportsionaalset osatähtsust vastavakeelses kirjalikus kultuuris. K-d on tüüpiliselt märgendatud, s. o. neile on lisatud tähised, mis osutavad nt. lausete piire, pealkirju, lühendeid jms. Märgendamiseks on loodud rahvusv. standardid. Suurimad eesti k-e korpused on TÜ-s ja Eesti Keele Inst-s.

keelekorraldus, 1. kirjakeele teadlik arendamine, rikastamine, stabiliseerimine ja ajakohastamine. Eesmärk on hea eesti kirjakeel, mis suudab rahuldada kasutajaskonna vajadusi mis tahes eluvaldkonnas nii suhtluse kui ka tunnetuse tasandil. Selleks normitakse kirjakeelt, eeskätt sõnaraamatute ja käsiraamatute kaudu („Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999", ²2001; „Eesti keele käsiraamat", 1997, ²2000). Keelekorraldusallikad koondavad keele põhilise väljendusvara ja teevad selle teatavaks, annavad hea keelekasutuse soovitusi ning hoiatavad kahjulike muutuste eest. Kirjakeele kujundamise algusjärgus oli esiplaanil eesti rahvuse keeletarvituse ühtlustamine, liiga rohkete variantide kõrvalejätmine. K-l on kolm osa: üldkeelekorraldus, oskuskeelekorraldus ja nimekorraldus. K-e keskus on praegu ✧Eesti Keele Inst., olulisi küsimusi arutab Emakeele Seltsi keeletoimkond. — **2.** Johannes Voldemar Veski rajatud, Elmar Muugi jpt. keeleteadlaste jätkatud suund (kõrgaeg 1925—40), mis rõhutas otstarbekust, rahvakeelsust ja korrapärasust. Haaras hiljem rohkesti kaasa ka teise suuna, ✧keeleuuenduse pakutud ainest.

keelepoliitika, poliitika haru, rahvuspoliitika osa, mis rakendab võimu keele muutmiseks, et muuta ühiskonda (nt. võttis Türgi I maailmasõja järel kasutusele ladina tähestiku), või avaldab ühisk-le survet, et muuta (või vahetada) keelt (valdkonniti, nt. sildinduses, infotehnoloogias). Sisaldab riigi (nt. Belgia), organisatsiooni (EL või mõni erakond) või institutsiooni (OSCE vähemusrahvuste ülemvolinik) süsteemseid ja teadvustatud meetmeid, mille abil säilitatakse keele funktsioone ja norminguid või muudetakse neid. K. aluseks on ✧keelekorraldus, mis hõlmab keele staatuskorralduse (keelekaitse), keeleõppe ja keele korpuskorralduse, mis omakorda hõlmab üldkeelekorralduse, oskuskeelekorralduse ja ✧nimekorralduse (koha-, isiku- ja ärinimed). Igapäevase korraldusliku tegevusena on vaja ✧keelehoolet ning keelejärelevalvet, viimast teeb Eestis praegu Keeleinspektsioon. Peale selle mõjutab ühiskonda ✧keeletehnoloogia kui keelekorralduse liik. Korrastatud ja demokraatlikult toimiv, inimõigustega kooskõlas olev k. tagab rahvusvähemuste ja teiste ohustatud keeleliste rühmade keeleliste huvidega arvestamise, suurendab üldist kirjaoskust, sallivust ja turvalisust, tõkestab kuritegevust ja ksenofoobiat ning tagab ühisk-a suurema arenemisvõime. Riigi põhihuvi väljendub ametliku keele kehtestamises, mis tagab asjaajamise efektiivsuse ning majanduse konkurentsivõime suurendamise, konsolideerib siseturgu ning tagab ühisk. mobiilsuse ja teabelevi.

keelepuu, puukujuline skeem, mis kirjeldab sugulaskeelte või -murrete hüpoteetilise eellase, nn. algkeele järkjärgulist hargnemist tegelikult tuntud murreteks või keelteks, lähtudes eri harudes kas ühissõnavaras või hääliku- ja vormisüsteemis asetleidnud muutustest, s. t. uuendustest. Et sõnavara on suhteliselt ebapüsiv, on uuendustest lähtumine eelistatavam. K. ehitamise eelduseks on peale vastavate keelte või murrete algkeele rekonstrueerimise ka oluliste muutuste suhtelise dateeringu tuvastamine. Et muutuste kindel järjestus on harva tuvastatav, osa muutusi ületab keelepiire ning eri aladel võib sõltumatult toimuda sarnaseid muutusi, on sageli võimalik ehitada alternatiivseid k-id. ▸

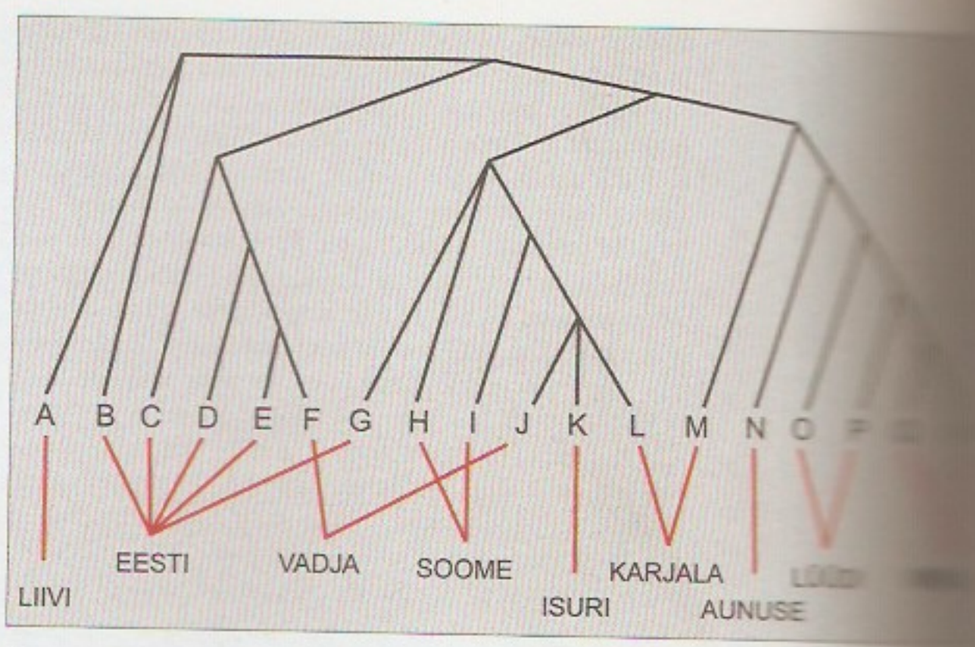

Keelepuu
(Tiit-Rein

keelepäev, päev, millal korraldatakse keele väärtustamise üritusi, põhil. peetakse populaarteaduslikke ettekandeid. Võib hõlmata üht või mitut kooli või olla linna, linnaosa või maakonna üritus. K. on suunatud pms. õpilastele või õpetajatele. Enim on k-i korraldanud Emakeele Selts (koostöös aktiivsete koolidega). Justiitsmin. on teiste asutuste kaasabil teinud juristide ja ametnike tarvis õigusk-i.

keeleressursid, keeleandmete ja keeleliste teadmiste elektrooniliselt säilitatavad ja töödeldavad kogumid, mida on vaja keeletöötluse tehnoloogiliste lahenduste loomiseks, testimiseks ja rakendamiseks (✧keeletehnoloogia) ning keeleuuringute tegemiseks. Eristatakse ✧keelekorpusi, leksikone (arvutisõnastikud, leksikaalsed andmebaasid, terminoloogiabaasid) ja formaliseeritud grammatikaid (keelestruktuuri eri tasandite formaliseeritud kirjeldused).

keelerežiim, õiguslike, halduslike ja suhtekorralduslike meetmete süsteem, mis peab tagama keelekeskkonna stabiilsuse ja jätkusuutlikkuse. Eestis on kolm k-i: territoriaalne ükskeelne režiim riigikeele kujul, kakskeelne režiim (riigikeele ja vähemuskeele samaaegne kasutus) territoriaalse ja kultuuriomavalitsuse põhimõttel ning Eesti valitsuse määratud valdkondades ka võõrkeelerežiim, nt. tollis, väliskaubanduses ja turismis. Mitme keele puhul valib kasutatava keele kasutaja (personaalne printsiip) või lähtutakse terr-st (territoriaalne printsiip). Sisuliselt toimib keelerežiimi põhimõttel ka diglossia, mille korral keelt vahetatakse valdkondade kaupa, nt. kirikus, ametiasutuses või koolis kasut. üht, kodus ja mitteformaalses seltskonnas teist keelt (rahvusvähemused, immigrandid). K. võib olla eksklusiivne, välistades teiste keelte kasutuse, või liberaalne, lubades nõutava keele kõrval kasutada teisi keeli.

keelesaar, eestikeelne murdeala, millel ei ole vahetut piiri Eestiga. K-d olid Võru murdealad Lätis ja Venemaal. Eestile lähim oli Leivu (või Koiva) k. Leivu murrakut kõneldi Põhja-Lätis Gulbene ja Alūksne raj-s, tal oli ühisjooni läänevõru, eriti Hargla murrakuga. Kagu-Lätis Latgales Ludza raj-s asus Lutsi k., mida on peetud sarnaseks idavõru lõunapoolse murrakuga. Idapoolseim oli Kraasna k., selle setupärast murrakut räägiti Pihkva obl-s Krasnogorodskoje (end. Krasnõi ehk Kraasna) aleviku ümbruses. Leivu k-t on peetud iidseks läänemeresoome asustuse jätkuks, Lutsi ja Kraasna k-i võrukeste ja setude siirdkondadeks. Praeguseks on k-d assimileerunud.

keeleseadus, seadusandliku võimu poolt põhiliste keelekäsimuste reguleerimiseks kehtestatud ettekirjutus, mis koos põhiseaduse ja madalama astme õigusaktidega moodustab keeleõiguse. Eestis on k-i olnud mitu: 1922 ja 1934 ning 1989 ja 1995, neist viimast on mitu korda parandatud. K. määrab riigikeele (osa keelt reguleerivaid seadussätteid on ka põhiseaduses), s. o. hariduse, asjaajamise, teeninduse ja teabe kohustusliku keele (neid võib olla ka mitu, nt. Šveitsis on 4, Lõuna-Aafrika Vabariigis 16). Eri vald- või piirkondades võidakse kehtestada ka muid ametlikke keeli.

keele staatus lähtub keele ajaloolisest (mäletatavast) ulukursist, keele praeguste funktsioonide ulatusest ning keele (potentsiaalsest) arengust. K. s. võib olla kõrge või madal, viimasel juhul on keel stigmatiseeritud, ta muutub ühisk-s väärtusetuks ning sureb kasutamatuna järgmises põlvkonnas välja. Keele juriidiline staatus võib olla erinev: riiklik, ametlik, töökeel, vähemuskeel, asjaajamiskeel jmt. Staatuslik rühm on globaalkeeled (nt. inglise, prantsuse, hispaania k.) ning nendega osaliselt kattuvad rahvusv. keeled (nt. inglise, prantsuse, hispaania, araabia k. ja esperanto). Ilma juriidilise staatuseta on tänapäeval valdav osa väljasuremisohus olevaid keeli, ametliku staatusega keeli on veidi üle saja, sh. eesti k. (kokku on maailmas u. 7000 keelt).

keeletehnoloogia, arvutilingvistika ja infotehnoloogia rakenduslik ühisosa, mis tegeleb inimkeele töötlemisega. Selle eesmärk on keelealaste teadmiste rakendamine selliste arvutisüsteemide loomiseks, mis on mõeldud keelelise informatsiooni paremaks esitamiseks, kasutamiseks, otsimiseks ja analüüsimiseks, inimese ja arvuti suhtluse parandamiseks ning keele ehituse ja funktsioneerimise paremaks mõistmiseks. K. tegeleb nii kirjutatud kui ka kõneldud keelega (*kõnetehnoloogia). Ta sisaldab kahte põhikomponenti: *keeleressursid ja tehnoloogilised lahendused. Tehnoloogilised lahendused on keeletöötluse meetodid, algoritmid ja programmid, nt. automaatne morfoloogiline, süntaktiline ja semantiline analüüs ja süntees, õigekirja- ja grammatikakontroll, infootsing, automaatne refereerimine ja tõlkimine, kõnetuvastus ja kõnesüntees. Eestis tegeldakse k-ga TÜ-s, Eesti Keele Inst-s ja TTÜ Küberneetika Inst-s.

keeletüübid. Kõige üldisemalt jaotatakse keeled isoleerivateks, aglutineerivateks ja flekteerivateks, lisaks introflekteerivateks ja polüsünteetilisteks. Mitte ükski keel ei esinda puhast k-i, alati leidub tal mitme k-i tunnuseid. Isoleerival k-l puudub morfoloogia, nt. hiina k-l. Aglutineeriva k-i puhul väljendab iga morfeem ühte tunnust, flekteerivas tüübis aga korraga mitut tunnust, nt. eesti k-s on vorm *kuudel* aglutineeruv ja analüüsitav *kuu-de-l — kuu*-[MITMUS]-[ALALÜTLEV], läti k-s on aga vorm *mēnešos* 'kuudel' analüüsitav *mēneš-os — kuu*-[MITMUSE LOKATIIV]. K. muutub keelte ajaloolises arengus kindlate seaduspärasuste alusel tsükliliselt: isoleeriv > aglutineeriv > flekteeriv > isoleeriv > aglutineeriv jne. Eesti k-e areng kulgeb aglutineerivast k-st flekteeriva k-i suunas. Selgelt tuleb esile ka isoleeriv k., nt. nimetav *maja* : omastav *maja* : osastav *maja*. Introflekteeriv k. tuleb esile astmevahelduse puhul, polüsünteetiline k. liitsõnade moodustamisel.

B: U. Sutrop. *Kas eesti keel vastab aglutineerivale keeletüübile?* — Estonian Typological Studies, 2. Trt., 1997.

keeleuniversaalid, omadused ja seaduspärasused, mis on omased kõikidele maailma keeltele, olenemata nende geneetilisest kuuluvusest. K-de esinemise määrab ✧keeletüüp. Kui mingi nähtus mingis keeles puudub, siis ei saa vastav k. selles keeles ka avalduda, nt. universaalsed seaduspärasused, mis on seotud osasihitisega, saavad ilmneda ainult nendes keeltes, milles osastav kääne esineb. K-dega tegeleb keeletüpoloogia. Konstanzi ülikooli (Saksamaa) k-de arhiivis on registreeritud 2000 k-i. Eristatakse grammatilisi ja leksikaalseid k-e. K-d võivad olla piiramatud, nt. kõikides keeltes on vokaalid. Implikatiivsed k-d on ühesuunalised, nt. kui A, siis B, B esinemisest aga A ei järeldu, nt. ✧põhivärvinimed. K-de sõnastamisel ei ole võimalik kontrollida kõiki maailma keeli, sellepärast kasut. valimit. Ka eesti keel on olnud aluseks paljude k-de sõnastamisel. 1987 toimus Tallinnas rahvusv. konverents „Eesti keele osa keeleuniversaalide teoorias". Eesti keelt ja k-e käsitletakse TÜ eesti keele õppetooli toimetiste sarjas „Eesti keel: tüpoloogilised uurimused".

keeleuuendus, kirjakeele põhjalik ümberkorraldamine, mille põhitunnuseks on keele grammatikas, sõnavaras, häälduses ja õigekirjas tehtavad olulised muudatused. Keelereforme on tehtud paljude keelkondade keeltes, need on enamasti puudutanud sõnavara, harva keele grammatilist ehitust. Kõiki neid on kandnud rahvusliku iseteadvuse tõus ja rahvuskeele kiire arendamise või kaasajastamise vajadus. Ungarlased ja eestlased on teadlikult muutnud ka oma kirjakeele grammatilist ehitust, ungarlased vähem, eestlased rohkem. Eesti k-e teoreetik ja juht Johannes Aavik tegi vahet keelearenduse ja k-e vahel, nimetades k-ks põhjalikku reformi, mis 20. saj. I poolel muutis eesti kirjakeele grammatikat, sõnavara ja õigekirjutust. K-e aluseks oli J. Aavikul kolm põhimõtet: eesturbekus, ilu ja rahvuslik omapära. Vastuoluline koosmõju nende rakendamisel tagab keele püsimiseks vajaliku muutumise. J. Aavik modelleeris ideaalset rahvuskeelt ruumilise kompositsiooni põhimõttel: ta soetas uuteid nii lünkade täiteks kui ka halbade keelendite asemele või neile abiks. Grammatilisi uuteid: *i*-mitmus (*vanal päevil, sügavais mõtteis*), lühike mitmuse osastav (*jalgu, tube, õnnelikke*), lühike sisseütlev (*tuppa, jõkke, merre, sohu*), lühem mitmuse omastav (*maastike, õnnelike*), viisiütleva elustamine (*avanui, püstipüi, nõkavi jalu*), *i*-ülivõrre (*parim, kõrgeim, rikkuim*), *maks*-vorm (*tegemaks, olemaks*), lauselühendite reeglistamine, sõnajärje degermaniseerimine jpm. Sõnavaraalaseid uuteid: julge tuletamine liidete abil, rohkesti uusi tüvisõnu: murdeist (*tõhus, jõhker, pigemini*), soome k-st (*aade, huvitama, esitama*), võõrkeeltest (*tüüp/us/, neologism/us/, publik/um/*), u. 300 tehistüve, neist omakorda tuletisi (*aabe, aapestik, veenma, veendama, veene*). Kuulsaim teoreetiline käsitlus „Keeleuuenduse äärmised võimalused" (1914—18) ilmus raamatuna 1924, ²1974.

B: J. Aavik. *Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest.* — Noor-Eesti, I. Trt., 1905; J. Aavik. *Enam keele kultuuri.* — Tallinna Teataja, 1912; J. Aavik. *Rahvamurded ja kirjakeel.* Trt., 1920; J. Aavik. *Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted.* Trt., 1924. ◂

„Keel ja Kirjandus", Eesti TA ja Eesti Kirjanike Liidu keele- ja kirjandusteaduskuukiri, ilmub a-st 1958 Tallinnas. Sisu on pms. nüüdiskeel, keeleajalugu, dialektoloogia, teised soome-ugri keeled ja üldkeeleteadus, Eesti kirjandus, tõlkimine, kirjandusajalugu

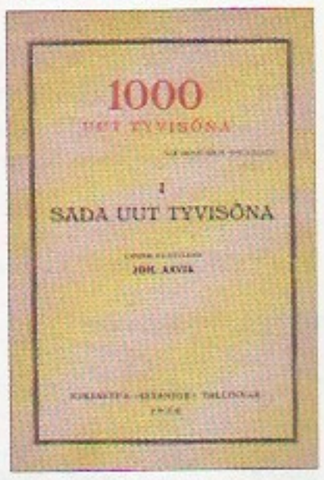

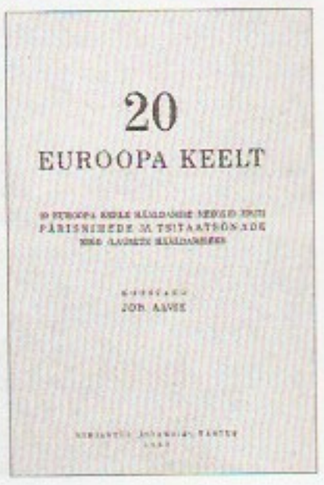

ja -teooria ning msg. naaberalad. Avaldab kirjandusloolisi uudisandmeid, publikatsioone, mälestusi ning teadusliku ja ilukirjanduse arvustusi. Koondregistrid 1957–67 (1968), 1968–77 (1981) ja 1978–87 (1998). ▸ 1

Keema järved, Võrumaal, u. 5 km Antslast idas Keema ürgorus asuv aheljärvestik, kokku 7 väikest järve; kagupoolseid järvi ühendab Mustjõkke suubuv Tamme oja. Suur Keema järv (3,9 ha; kalgiveeline, segatoiteline) on Eesti sügavaimaid järvi (27,5 m). Peamised kalad: ahven, särg, haug, latikas, linask.

Keema järvede kaitseala asub Sõmerpalu v-s Karula kõrgustiku äärealal; 123 ha. Asut. 1962 aheljärvestiku ja seda ümbritseva vaheldusrikaste pinnavormidega maastiku ning puhkeala kaitseks. Järved (Suur Marujärv, 3,2 ha; Suur Keema järv; Väike Keema järv, 0,3; Orajärv, 1,5 ha) saavad oma vee allikatest.

Keemia Instituut, ✧TTÜ Keemia Instituut.

Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut, lüh. KBFI (ingl *National Institute of Chemical Physics and Biophysics*, lüh. NICPB), Tallinnas asuv teaduskeskus, mille ülesanne on tippteaduslike alusuuringute ja kõrgtehnoloogiliste rakendusuuringute tegemine. Asut. 11. XI 1979 ENSV TA Küberneetika Inst-i füüsika ja biokeemia sektori ning Füüsika Inst-i molekulaarbioloogia rühma alusel, rakendati tööle Eesti NSV TA inst-na 1980, a-st 1998 on iseseisev avalik-õiguslik juriidiline isik, Eesti ainus sellise seisundiga teaduskeskus. KBFI-l on olnud oluline osa Eesti ühisk-a arengus, sh. ✧fosforiidisõjas (1987–88). Peamised uurimisalad on keemiline spektraalfüüsika (aine interaktsioonide, struktuuri ja omaduste uurimine laias kvandienergia piirkonnas tuumamagnetresonantsi, optilise ja massspektromeetria meetoditega), aparaadiehitus, universumi peenstruktuuri teooria, vähktõve molekulaarbioloogia ja sellealased biomeditsiinilised rakendused, neurobioloogia, funktsionaalne proteoomika, närvisüsteemis toimuv geeniekspressiooni regulatsioon, taimeviiruste geenide uurimine, bioenergeetika, keskkonnasaastatuse uuringud ja erialadevahelised uuringud (neid soodustab instituudi uurimistemaatika suur ulatus — teoreetilisest füüsikast meditsiinini). Seitset uurimisrühma hõlmab 2001 loodud Analüütilise Spektromeetria Tippkeskus (juhataja Endel Lippmaa). Instituudi struktuuriüksused on keemilise füüsika, molekulaarbioloogia, bioorgaanilise keemia ja bioenergeetika labor. Töötajaid 2002. a. 153 (teadustöötajaid 98, neist teaduskraadiga 54, sh. 4 akadeemikut). Dir-d: E. Lippmaa (1980–2001), Ago Samoson (a-st 2001). Instituudi tegevust juhib teadusnõukogu (esimees E. Lippmaa) ja seda suunab rahvusv. nõuandev kogu (esimees Kurt Wüthrich, Nobeli keemiaauhind 2002). ▸

Keeni, küla Sangaste v-s Viljandi–Võru mnt. ääres, Sangastest 5 km loodes; 361 el. (2000). Külas on põhikool (asut. 1840 külakoolina; 2002/03. õ.-a. 178 õpilast), rmtk., postkontor ja liigirohke mõisapark. K. rdtj. asub külast 2,5 km edelas (seal on küüditatute mälestuskivi). — K. mõisa (*Kehn*, hiljem *Koenen*, *Könhof*) on esimest korda mainitud 1551.

Keeri järv, ka Ulila järv, Tartumaal 4 km Ulilast lõunakagus Elva orundis asuv kaheosaline järv; 1,26 km², suurim süg. 4,5 m. Tekkinud Suur-Võrtsjärve taandumisel. Järve idaosast voolab läbi Elva jõgi. Vesi vahetub 30 korda aastas. Järv on mudane ja taimerikas, rohketoiteline; kaldad soostunud. Palju kalu ja veelinde. K. j-st idas asub Keeri k.

„Kehakultuur", spordiajakiri, ilmus 1940–41 ja 1944–92 Tallinnas, 1943–44 Moskvas, 1940–41 korra, 1944–92 2 korda kuus. Oli põhil. ENSV Riikliku Kehakultuuri- ja Spordikomitee häälekandja. Trükiarv 15 000 (1989). 1991–92 oli ajakirja nimi „Spordiilm." 1

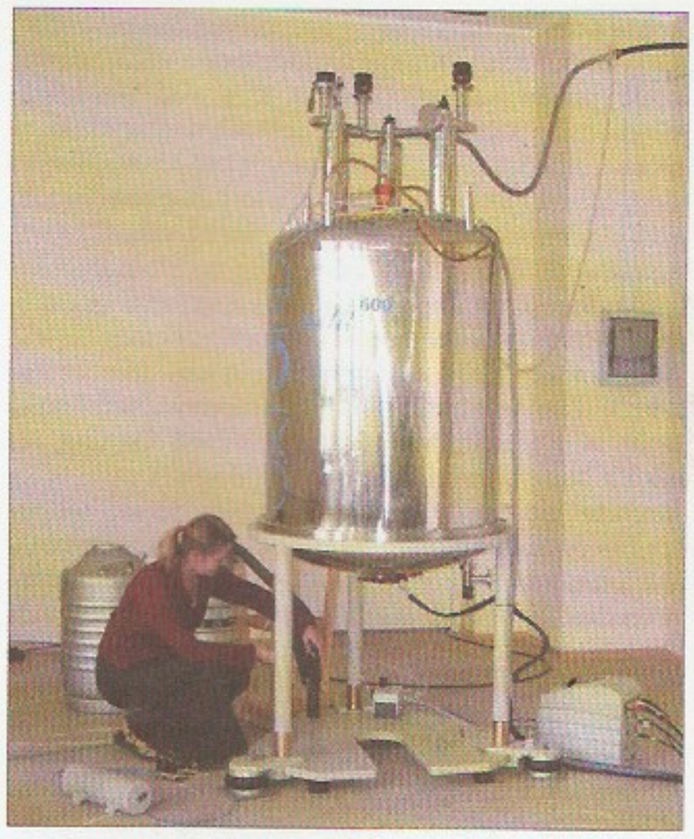

Kehra, linn Anija v-s; 3,83 km², 3204 el. (2003). Asub Jägala jõe keskjooksul (27 km suudmest) Tallinna–Tapa rdt. ja Kose–Jägala mnt. ääres. Eristatakse Vana-Asulat (põhjas), Uus-Asulat (lõunas), Põrgupõhjat (läänes) ja Ülejõe asumit (Jägala jõe paremal kaldal). K. eeslinnana (piirikülana) võib käsitleda Lehtmetsat (Kose mnt. ääres) ning Ülejõed (Soodla ja Vikipalu teel) (2000. a. 799 ja 243 el.). Suurkäitisena ilmestab K-t Horizon Tselluloosi ja Paberi AS. Tegutsevad ka puidutööstusettevõte ja rdtj. (39 km Tallinnast, millega on elektrirongiühendus a-st 1974). K-s paiknevad keskkool (a-st 1946, arenenud 1850 asut. külakoolist; 2002/03. õ.-a. 706 õpilast), kunstide kool (1962–91 muusikakool), Anija v-a kultuurikeskus, harrastusteater ✧„K. Nukk", tervisekeskus, rmtk. ja baptisti kogudus. Tuntud on K. Käsipalli Klubi. — Linna põhjapiiril paiknenud K. küla (nüüd osa Paasiku k-st) on esimest korda mainitud 1241 (*Kether*). Mõis (*Kedder*) rajati 1620. ja 1637. a. vahel. 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses kuulusid mõisale vesiveski, viinaköök ja auruveski ning pisut kaugemal tellisetehas ja lubjaahi. 1920. a-il ja 1930. a-te alguses ehitati K-sse suvilaid ning 1933 tunnistati rdtj-a (ehit. 1876) ja mõisakeskuse juurde tekkinud alevik suvituskohaks. Sulfaattselluloositehase ehitamisega (1936–38) muutus K. töölisasulaks, 1945 sai ta aleviks. 1950 ehitati paberivabrik ja 1957 paberkottide tsehh. 1960.–70. a-il K. paberitehas rekonstrueeriti, K-s valmis enamik Eesti tselluloosi- ja u. 40 % paberi-

„Kehakultuur" tajaid

1940–41,	
1944	
1944–51	
1951–53,	
1955–82	
1982–92	

Keemilise ja lise Füüsika Tuuma mõõdetakse ülijuht

„Keel ja Kaas (1984)

„Keele ja peatoimetajat

1958–83	
1983–95	
1995	
1996–	

Kehtna maja

Kehra elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	4053	941	23	2625	65	487	12
2000	3224	573	18	2084	65	565	17

Kehra töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	244	14
Mäetööstus	4	—
Töötlev tööstus	1244	715
Energia- ja veevarustus	—	43
Ehitus	44	53
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	144	187
Hotellid ja restoranid	28	33
Veondus, laondus ja side	156	97
Rahandus	—	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	44	33
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	64	66
Haridus	148	83
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	56	45
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	92	26
Töötajaid kokku	2268	1412

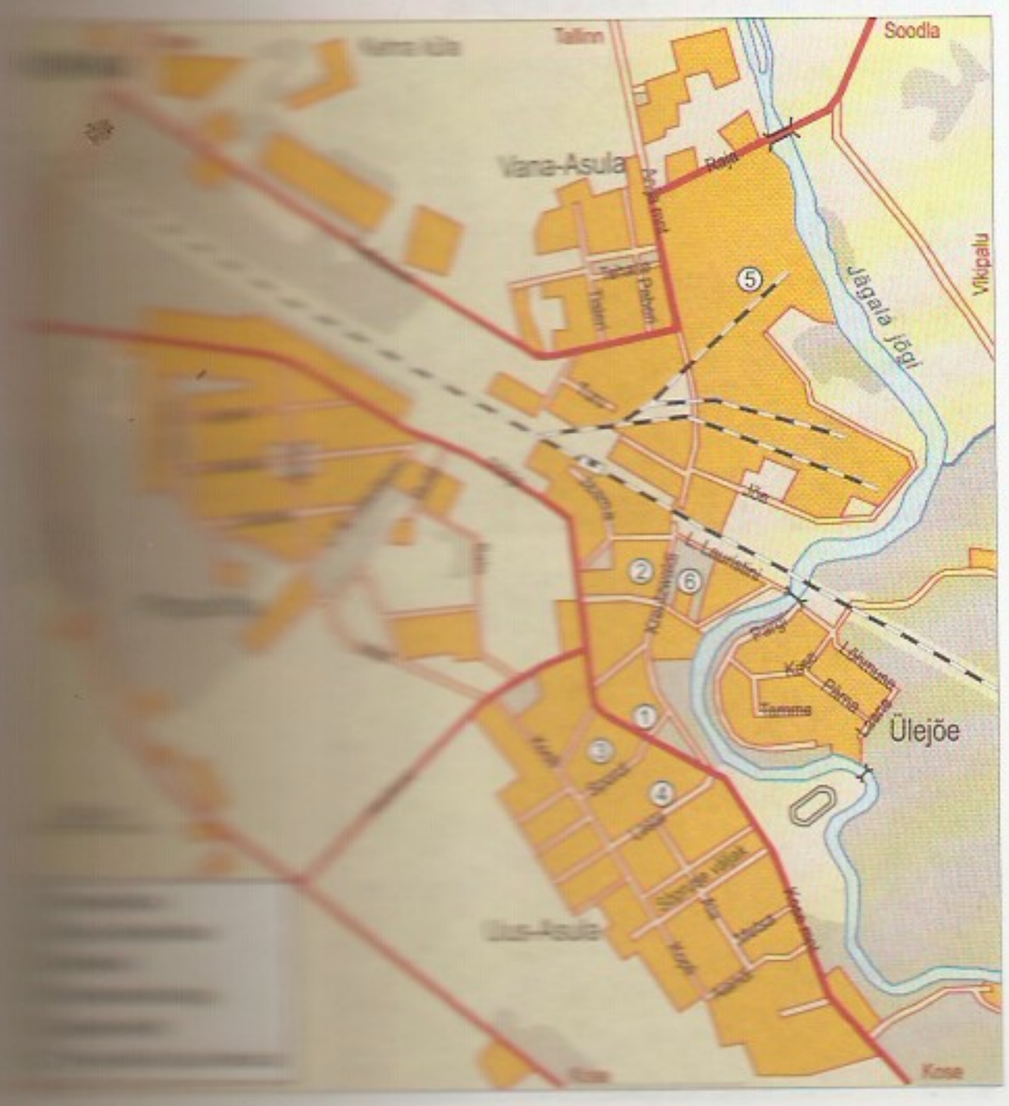

toodangust. 1941—87 suurenes elanikkond ligi 5,8 korda (enamik paberitehase tööjõudu toodi Venemaalt). Linn on K. a-st 1993. Omavalitsuslik staatus oli K-l 1991—2002, praegu on K. vallasisene linn.

B: H. Gustavson. *Kehra*. Tln., 1985.

„Kehra Nukk", 1963 Kehras asut. nukurahvateater (rahvateatri nimetus a-st 1968). Eestvedajad ja teatrijuhid on olnud 1963—90 Lea Sibul, seejärel Sirje Põlendik (1990—96 ja a-st 1999) ning Margit Aasmaa (1996—99). Teater esineb eelkõige väikeasulate lasteaedades ja annab pedagoogidele nukuteatrialast koolitust. Osalenud ka rahvusv. festivalidel.

Kehtna, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Kuusiku (ka Rõue) jõe ülemjooksul Tallinna—Viljandi mnt. ääres, Raplast 10 km kagus; 1600 el. (2000). Asulas on põhikool (2002/03. õ.-a. 328 õpilast), ✧K. Majandus- ja Tehnoloogiakool, klubi, rmtk., kunstide kool, postkontor ja apteek. Seal on puidutöötlemis- (aknad, uksed, mööblitoorikud), ehitus- ja autohooldusettevõtteid. Huviväärne on ✧K. mõis. — K. küla (*Kegtel*) kohta on teateid a-st 1417, mõisa (*Kectel*) on mainitud 1470 (*Hof Kectel*). Asula kujunemist on mõjutanud a-st 1925 seal tegutsenud msg. kutseõppeasutused.

Kehtna Majandus- ja Tehnoloogiakool on asut. 1925 (Kehtna Kõrgema Tütarlaste Põllutöö ja Majapidamise Koolina, praegune nimi a-st 2000). Asub Raplamaal Kehtna alevikus, tal on 3 õppehoonet ja mitu ühiselamut. 1931 nimetati kool Kehtna Kõrgemaks Kodumajanduskooliks, seal oli kolm osakonda (kodundus, kodutööstus ja aiandus). Töötasid ka alama astme koolid: kodunduskeskkool ja kodunduse eriklass. 1948—79 töötas Kehtnas suurtootmise juhtide ettevalmistamise kool (erinevate nimede all). 1966 asutati Kehtna Sovhoostehnikum, algusaastatel valmistati ette maaparanduse ja mehhaniseerimise tehnik-mehaanikuid, a-st 1977 põllum-e mehhaniseerimise erialade mehaanikuid. 1989 taastati kodumajanduse eriala, 1992 avati energiamajanduse, 1995 maamõõdu, 1996 toitlustuskorralduse ning arvutite ja arvutivõrkude hoolduse eriala. 1991 nimetati tehnikum Kehtna Kõrgemaks Põllum-kooliks, seal õpetati EPMÜ maainseneride teaduskonna esimese kursuse üliõpilasi. Kooli on lõpetanud kokku u. 5500 õpilast. K. M. ja T-l on oma rmtk. (78 000 kd.), õpetatakse arvutite ja arvutivõrkude, infotehnoloogia, üldehituse, autode ja masinate remondi, kokanduse, toitlustusteeninduse, maamõõtmise ja energiamajanduse eriala. Dir. on a-st 2000 Eero Kalberg.

Kehtna mõis. Esmamaining 1470 Vietinghoffide valdusena (*Hof Kecktel*), kuulus neile 19. saj. I pooleni (vaheaegadega). 1874. a-st kuni võõrandamiseni pidasid seda Lilienfeldid. 1784—90 ehit. varaklassitsistlik kahekorruseline härrastemaja (Lihula müürseppmeister Johann David Hein) pandi 1905 põlema. Taastati 1906—10 varasemast lahendusest lähtuvalt, kuid juugendlike lisandustega. Rikkalik sisekujundus lähtub ajaloolistest eeskujudest; stuki- ja tisleritöö on juugendipärane. 20. saj. alguses Georg Kuphaldti ümber kujundatud park on Eesti liigirikkaimaid ja stiilseimaid. A-st 1925 asus härrastemajas kodumajanduskool, Nõuk. ajal sovhoosi kontor. A-st 1997 on mõis eravalduses.

Kehtna vald asub Raplamaa kaguosas; 507,3 km², 5196 el. (2003). Paikneb ✧Harju lavamaa ja ✧Kõrvemaa piirialal, kõrgeim koht Paluküla Hiiemägi (106 m) jääb valla idaossa. Asustus on pms. valla loodeosas (ligi pool elanikkonnast elab Kehtna, Keava ja Kaerepere alevikus), lõuna- ja idaosa (Kõnnumaal) on valdavalt metsane ja soine (Nõlvasoo ning Imsi, Kastna, Mukri ja Keava raba), sealne asustus paikneb asustuskeskuste ümber (Eidapere, Järvakandi, Lelle). Metsamaa hõlmab vallast 49 % (riigimetsamaad haldavad Vahastu ja Käru metskond). Järvakandi kui alevvald on omaette

haldusüksus. Valda läbivad Rapla—Türi mnt. ning Tallinna—Viljandi rdt., mõlemalt hargneb Lelles haru lõuna suunas. Valla kaguosa läbib Rapla—Kergu mnt. Valla kirdeosa rabad kuuluvad ✧Kõnnumaa MKA-sse. Kaitsealad: ✧Mukri MKA, ✧Estonia mäe KA, ✧Imsi järve KA, ✧Selja mägede KA, ✧Pae karsti-KA ja ✧Taarikõnnu LKA (osaliselt). Huviväärsed on Kehtna ja ✧Ingliste mõis, Keava mäed (seal asub ✧Keava linnamägi) ja Järvakandi kirik (Lellaperes). Lelles on õigeusu kirik. Eidaperes, Kaereperes, Kehtnas ja Lelles on põhikool, Inglistes lasteaed-algkool, Kehtnas ✧Kehtna Majandus- ja Tehnoloogiakool. Kultuurikeskused on Eidaperes, Lelles, Kehtnas ja Kaereperes (Valtu seltsimaja). Vallas on 6 rmtk. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted (Kehtna Mõisa OÜ, OÜ Taveton, OÜ Tavex, Lelle Põllumaj-e OÜ, AS Rey). Tuntuimad käitised on AS Valtu Vein ja OÜ Keava Liimpuit. — Vald Harjumaal a-ni 1950, staatus ennistati 14. II 1991. ▸1

Keibu laht lõikub Toomanina ja Ristinina neeme vahel 3 km sügavuselt Loode-Eesti rannikusse; laius neemede joonel 4,5 km. Lahte suubuvad Lepaoja (6 km), Veskijõgi (12 km) ja Nõva jõgi (22 km). Pms. kauni liivaranna tõttu on K. lahe ümbrusest kujunemas puhkepiirkond.

Keila, linn Lääne-Harjumaal Keila jõe alamjooksul; 10,46 km², 9400 el. (2003). Paikneb põhil. jõe lääne-kaldal. Umbes poole linna pindalast hõlmavad mets ja looduslik heinamaa, linna piires asuvad ka K. männik ja tammik. Suurte parkide (Keskpark, Jõepark, Männik), haljasalade ja linna lääneosas paikneva männiku tõttu on K. roheluserohke linn. Meri asub K-st 11 km kaugusel. Jõepark, Liivaaugu tamm ja Loigu keerdkadakas on LK all. K. on liiklussõlm, Tallinna—K. rdt. hargneb linnas Riisiperre ja Paldiskisse suunduvaks haruks. Rdt-st lõuna pool asub madalate hoonetega ja heakorrastatud aedlinn, rdt-st põhja poole on püstitatud korruselamud. K-st lähtuvad mnt-d Haapsallu (76 km), Tallinna (26 km) ja Paldiskisse (24 km). K-Ülejõelt algab Kanamal Pärnu mnt-ga ristuv Tallinna ringtee. Põhitööandjad on suured tööstus- (60) ning jae- ja hulgimüügiettevõtted (112). Rahanduse ja äriga tegeleb 59, veonduse, side ja laomajandusega 53 ning teeninduse ja majutusega 37 ettevõtet. Suurimad tööstusettevõtted on kontsern AS ✧Harju Elekter ja AS K. Geoloogia (tegeleb puurkaevude projekteerimise ja puurimisega ning veepuhastusseadmete müügi ja paigaldusega). Peamine veondusettevõte on AS KeVa. Suurim kaubandusorg. on K. Tarbijate Ühistu, talle kuuluvad kauplused nii K-s kui ka selle lähivaldades. Üldhariduskoole on 3: K. Algkool (2002/03. õ.-a. 491 õpilast), K. Gümn. (asut. koolina 1954, 952 õpilast) ja K. Vene Gümn. (1967, 285 õpilast). Täiskasvanuid koolitab K. Õhtukeskkool, erakoolidena tegutsevad Keila SOS Herman Gmeineri Kool (tuntud ka SOS lastekülana) ning Kaja Koolituse ja Ettevõtluse OÜ. Viimases õpetatakse võõrkeeli, raamatupidamist ja arvuti kasutamist. Linnas töötab ka lastemuusikakool. Lasteaedu on 3. Tervishoiuasutustest on K-s apteek, Perearstikeskus ja K. Haiglà. Viimane on Eesti ainus haigla, kus ravitakse raskeid põletustraumasid. Sotsiaalteenuseid osutavad K. Sotsiaalkeskus, K. Päevakeskus ja K. Noortekeskus. Spordiorg-e on 17, omapäraseim neist K. Mudellennuklubi. Uusim spordirajatis on 2001 valminud K. Terviseкeskus (arh-d Ain Padrik ja Kristi Alamaa). K. Kultuurikeskuses tegutseb 30 huvialaringi, linnas asub Harju Maakonna Rmtk., ajaloolises jõepargis ordulinnuse varemete vahetus läheduses on ✧Harjumaa Muuseum. Suurüritusi korraldatakse lauluväljakul. Tegutsevad usuorg-d EELK K. Miikaeli kogudus, K. Baptistikogudus, Uusapostliku Kiriku K. kogudus ja K. Metodisti kogudus.

Keila elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	10 072	2474	25	6753	67	845	8
2000	9 388	1914	20	6361	68	1113	12

Eestlaste osatähtsus oli 1989. a. 70 %, 2000. a. 83 %.

Keila töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Töötlev tööstus	1356	1069
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	508	783
Ehitus	1364	430
Veondus, laondus ja side	460	427
Haridus	388	274
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	280	282
Hotellid ja restoranid	168	195
Energia- ja veevarustus	48	92
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	236	50
Mäetööstus	4	6
Töötajaid kokku	5708	4551

Kehtna valla elanike arv asulati (2000)

Alevikud		Lalli	30
Eidapere	329	Lau	69
Kaerepere	551	Lellapere	48
Keava	298	Lellapere-Nurme	4
Kehtna	1600	Linnaaluste	92
Lelle	437	Lokuta	137
Külad		Metsaäärе	27
Ahekõnnu	57	Mukri	6
Ellamaa	—	Nadalama	38
Haakla	17	Nõlva	3
Hertu	101	Ohekatku	59
Hiie	22	Pae	102
Ingliste	239	Palasi	1
Kaerepere	38	Paluküla	43
Kalbu	121	Põllu	71
Kastna	28	Põrsaku	33
Kehtna-Nurme	15	Reonda	48
Kenni	34	Rõue	38
Koogimäe	49	Saarepõllu	32
Koogiste	14	Saksa	49
Kumma	90	Saunaküla	41
Kõrbja	19	Selja	15
Käbiküla	60	Sooaluste	15
Kärpla	33	Valtu-Nurme	35
Laeste	17	Vastja	19

Kehtna vald. vapp ja lipp

Keila. Vapp ja

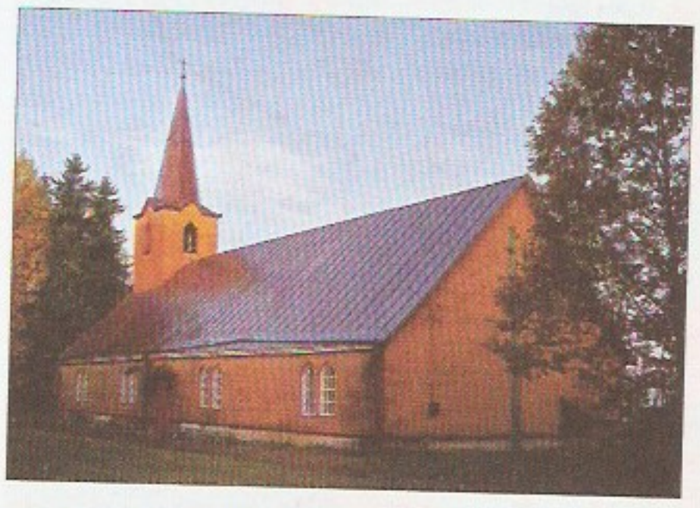

Kehtna kirik (Lellaperes)

Keila-Joa härrastemaja

Linnas asuvad K. Politseijsk., Harjumaa Päästeteenistuse allüksus, Harjumaa Tööhõiveameti filiaal ja kaks rühifikku tolliladu. Huviväärsed on K. kirik ja kabel, Jõepargis (22,4 ha) paiknevad linnusevaremed ja K. pargis asuv ohvrikivi. — K. kohal oli juba muinasajal asula, K. küla on esimest korda mainitud 1241 (*Keikœl*). Kegelite rajatud vasallilinnus ja mõis müüdi 1433 Liivimaa Ordule. Kiriku ja ordumõisa juurde tekkis 15.—16. saj. alev, millel olid oma kodanikud, gild ja bürgermeister. Alevi hävitas 1567 Poola väesalk. Uuesti hakkas asula kasvama pärast Balti rdt. valmimist (1870).

1896 hakkas mõis müüma ehituskrunte. K.—Haapsalu rdt-lõik valmis 1905. 1925 sai K. aleviks, linn on ta a-st 1938. 23. IX 1944 osutasid eesti sõdurid K-s ja Kumna teeristil Punaarmee üksustele vastupanu. 1950—62 oli K. samanim. raj-i keskus, sestpeale hakkas ta kiiresti kasvama ning muutus Tallinna satelliitlinnaks, jäädes ühtlasi Harju raj-i lääneosa majandus- ja kultuurikeskuseks. 1958 sai K. elektrirongiühenduse Tallinnaga, 1960 Kloogarannaga, 1962 Paldiskiga ja 1981 Riisiperega.

B: *Keila*. [Koost. E. Pukkonen.] Keila, 1998. ◂ 3

Keila-Joa, alevik Keila v-s Keila jõe suudmealal, 24 km Tallinnast läänes; 383 el. (2000). Alevikus on postkontor, ümbruskonnas on palju suvilaid. Laiema piirkonnana hõlmab K-J. ka Meremõisa ja Türisalu (Harku v.; seal asub K-J. sanatoorne internaatkool). Peamised huviväärsused on ✧Keila juga ja jõe kanjonilaadse oru lähinaabruses paiknev ✧K-J. mõis ja liigirikas park ning end. Nõuk. armee raketibaas. — Varaseim teade veskoht pärineb a-st 1555, mõis (*Fall*) rajati 17. saj.

Keila-Joa mõis (sks *Schloss Fall*). Mõisa rajasid orduaegse veski kohale 17. saj. alguses Wrangellid, kes pidasid seda a-ni 1763. 1827 ostis K-J. m-a Alexander Benckendorff, kes laskis 1831—33 arh. Hans (Andrei) Stackenschneideri projekti järgi ehitada neogooti stiilis kahekorruselise, eenduva torniga kivilossi, mis oli Eesti historitsistlikus mõisaarhitektuuris üks varaseimaid. K-J. m. oli üks Venemaa võimuladviku suviseid kokkusaamiskohti, seda külastasid sageli keisriperekonna liikmed, mais 1833 võõrustas Benckendorff seal Nikolai I-t. Peahoone sisekujundusest on ainult ühes ruumis säilinud lehvikvõlvi imiteeriva kipsdekooriga lagi. Kõrvalhooneist (1831—35) ja pargirajatistest (ms. insener Aleksei Lvovi projekteeritud malmist kaarsild, 1833) on säilinud tallid ja kasvuhooned. 1837 liideti K-J. m-ga Meremõisa ja Käesalu mõis. Benckendorff on maetud mõisa parki. 1857 abiellus tema tütar Maria vürst Volkonskiga ning K-J. m. kuulus nende järglastele a-ni 1919. 1927—40 asus härrastemajas Välismin-i suveresidents. Loss ja park said II maailmasõjas tugevasti kannatada. 1944—93 asus seal Nõuk. sõjaväebaas, Välismin-le tagastatud mõisahoone seisab tühjana. 1960. a-ist on parki ja sellega liituvat parkmetsa heakorrastatud. ◂

Keila juga asub Harjumaal Keila-Joal Keila jõe alamjooksul. Joa kõrgus on 5,7 m. Joaastangu moodustavad Ordoviitsiumi kivimid: alaosas pehme kiltsavi, savi, liiv ja liivakivi, ülaosas püstlõhedest läbitud kõva lubjakivi. Pärast Litoriinamere taandumist u. 7000 aasta jooksul on joa ette tekkinud sügav (12—15 m) org. 1862—1977 taandus juga 11 m (9,7 cm aastas). LK. Vt. ill. 11. kd., lk 228—229. ◂

Keila jõgi, Soome lahe vesikonna Eesti ala pikim jõgi; pikkus 116 km, jõgikond 682 km², vooluhulk keskm. 5,5—6,5 m³/aastas. Algab Viirika soo lääneservast, saab vett Kaiu ümbruse allikaist, suudmest 1,7 km on jõel Keila juga (selle energiat on kasutanud veejõujaam; jaama restaureeritakse). Tähtsaimad lisajõed on Atla (33 km) ja Maidla (22 km). K. jõe ääres asuvad Kohila, Kurtna, Kiisa ja Keila.

Keila kihelkond hõlmas Harjumaal praeguse Keila linna, Harku ja Saue v-a ala ning põhiosa Keila v-st. 13. saj. alguses kuulus Keila ala Revala mk-a *Vomentakæ* khk-a; kirikukihelkond asutati kohe pärast Põhja-Eesti ristiusustamist, 13. saj. eraldusid selle lääneosast omaette kihelkondadeks Harju-Madise ja Nissi. Keskajal elas K. k-a rannikualal (Kloogal, Murastes) rootslasi. Ordu ümberkaudsete maavalduste keskused olid Harku (ajalooallikas mainitud 1371) ja Keila ordumõis. 1710 sõlmiti Harkus Tallinna ja kogu Eestimaa Vene väele alistumise leping. 1860. a-l hakkas arenema muusikaelu, 1888 peeti esimene Harjumaa laulupidu. 1876 asutati Saku õllevabrik. Kloogaranna ja Rannamõisa said

19. saj. lõpus suvituskohtadeks. 1912–18 paiknes K. k-a alal suur osa Peeter Suure merekindlustest.

B: J. Põldmäe. *Keila kihelkonnast ja Saue vallast.* Keila, 1990.

Keila lade, Ülem-Ordoviitsiumi ladestikku (varem Kesk-Ordoviitsiumisse) kuuluv lade; paksus 1–25 m (suurim Loode-Eestis, väikseim Saaremaal). Avamus kulgeb lääne–ida-sihilise vööndina Hiiumaa põhjatipust Nõva, Keila, Kehra ja Rakvere kaudu kuni Kurtna järvedeni. Olulised paljandid on Ristna neemel, Vasalemmas, Keilas, Pääskülas ja Jõhvi ümbruses (Kahula, Tammiku, Kurtna). Põhja-Eestis koosneb lade valdavalt savikatest (all) ja detriitjatest lubjakividest (ülal), mida käsitletakse Kahula kihistu ülaosana. Vasalemma-Rummu alal on lademe ülaosas puhtad, jämedast okasnahksete detriidist koosnevad Eesti vanimate rifimoodustistega lubjakivid (Vasalemma kihistu), Lõuna-Eestis aga detriitjad ja savikad lubjakivid ning merglid (Adze ja Blīdene kihistu). Lademe alapiiril on Eesti läbilõike paksim (kuni 60 cm) vulkaanilise tuha kiht. K. l-s leidub rohkesti käsijalgsete, sammalloomade ja okasnahksete (tsüstiidide) kivistisi ning detriiti. Vasalemma kihistust on leitud Eesti vanimate tabulaatide (põhikkorallide) ja stromatopooride (kihtpoorsete) kivistisi. Vasalemma ümbruse kivimit (nn. Vasalemma marmor) on kasut. ehituskivina, nüüdisajal tehakse sellest killustikku. Vt. 11. kd., ill. lk. 101 ja tab. lk. 103.

Keila Mihkli kirik, Harjumaa suurim keskaegne maakirik. Hoone vanim osa on algselt nelinurkne koor, mis valmis tõenäoliselt 1280. a. paiku ja oli arvat. võlvitud. 14. saj. I poole keskpaiku ehitati peaportaaliga lihtne võlvimata pikihoone, millel oli Tallinna linnamüüri sadultornide taoliselt konsoolidele toetuv kaitseotstarbeline lääneviilutorn. Selline kaitseehituslik võlvimata pikihoone oli iseloomulik dominiiklaste kirikuile. 15. saj. lõppkümnendeil võlviti pikihoone kahelööviliseks, lisati koorile kolmekülgne lõpmik ja püstitati nüüdne läänetorn (hoonest sai Eesti pikimaid maakirikuid – 50 m). 1851 kujundati tornifassaad uusgootiliseks (Johann Gottfried Exner). Sisustuses: keskaegne altarilaud, altar (1632, Tobias Heintze, tiibadel donaatorite portreed) ning Heintze töökojas valminud kantsel (1632, Hans Wentzel) ja võidukaare Kolgata-grupp (1635). Kirikuaias on 17. saj. rõngasriste ja kolm matusekabelit (üks klassitsistlik ja kaks eklektilised). ▸

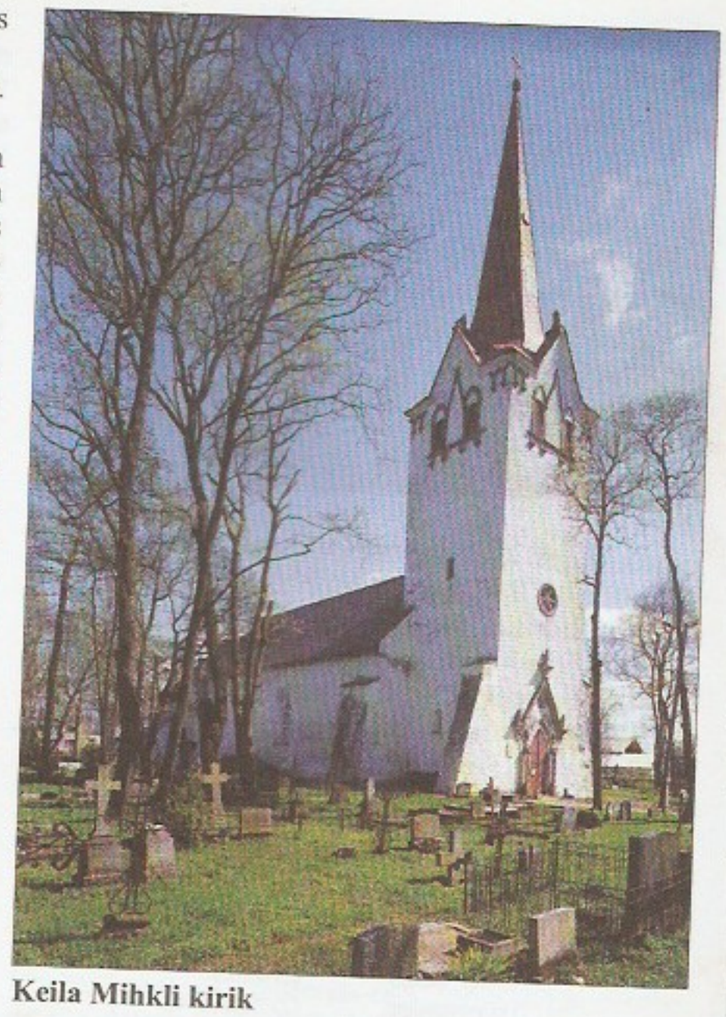

Keila Mihkli kirik

Keila vald asub Harjumaa lääneosas Keilast läänes, ulatudes Soome laheni; 205,28 km², 3833 el. (2003). Keskus Keilas. Paikneb pms. ✧Harju lavamaal, valla põhjaosa Laulasmaa ja Lohusalu ümbrus kuulub ✧Soome lahe rannikumadaliku maastikurajooni. Pankrannikut leidub valla põhjaosas Keila jõe suudmeala lähedal (Türisalu pank). Valla läänepiiril voolab Vasalemma, idapiiril Keila jõgi. Keila linna ümbrusele on iseloomulikud suured lavajad loode–kagu-sihilised paest kõrgendikud (Keila, Karjaküla, Tõstre ja Humala mägi). Asustus on vallas suhteliselt tihe, loodusmaastikku on vaid valla lääneosas Klooga raba ja järve ümbruses ning Keila linnast lõunas (Ohtu soo). Valla piiresse jääb osa ✧Türisalu MKA-st. Huviväärsed on ✧Keila-Joa mõis koos joaga (✧Keila juga), Ohtu mõis (ehit. 18. saj.) ja Lehola mõis (kavandatud 18. saj. lõpus) ning Treppoja juga (6 astangut, kogukõrgus 5,6 m). Rannikul on mitu suvilapiirkonda (Lohusalu, Laulasmaa, Kloogaranna); Keila-Joal, Meremõisas, Lohusalus, Laulasmaal ja Kloogarannas on liivarand. Niitväljal on golfiväljak. Valda läbivad Tallinna–Paldiski mnt. ja Vana-Haapsalu mnt. ning Tallinna–Paldiski ja Keila–Haapsalu (ühendus kuni Riisipereni) rdt. Lohusalus ja Keila jõe suudmes on sadam. Leholas ja Lohusalus on lasteaed-algkool ning Kloogal algkool (eesti ja vene õppekeel). Kloogal ja Leholas on rmtk. 1943–44 oli Kloogal koonduslaager (hukatud juutide mälestusmärk). Valla majanduselu on seotud Keila linnaga. – Valla staatus a-ni 1950, ennistati 10. IX 1992. ▸ ▾ 1

Keila vasallilinnus. Esmamaining 1433, kui Arnd Kalle valduses olnud mõis müüdi Tallinna komtuurile. Rajati arvat. 14. saj. keskpaiku Keila jõe saarele ühe-ruumielamuna, 14. saj. lõpus lisati juurdeehitis. Algse ehitusjärgu piklikul kolme ruumiga hoonel olid suured aknad ja paksud paekivist seinad. 15. saj. lõpus ehitist kindlustati ja täiendati ümara torniga. 17. saj. mõisaelamuna kasut. hoone jäi 18. saj. varemeisse, säilinud on müüriosi.

Kelchi pärn [*kelh*] kasvab Tallinnas Niguliste kiriku juures, tema tüve ümbermõõt (1999. a.) on 462 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 16 m (lääne pärn; LK). Kirjalike allikate järgi on pärn istutatud 1680. a. Sageli on teda mainitud kui Tallinna vanimat puud. Legendi kohaselt on pärna alla maetud baltisaksa kroonik ja kirikutegelane Christian Kelch. ▸

kelder, taluelamus kartulite, juurvilja jt. toiduainete hoidmise ruum, mis oli pooleldi või täielikult ehitatud maa sisse. K-i eelkäijaks oli maa-auk, mida kasutati

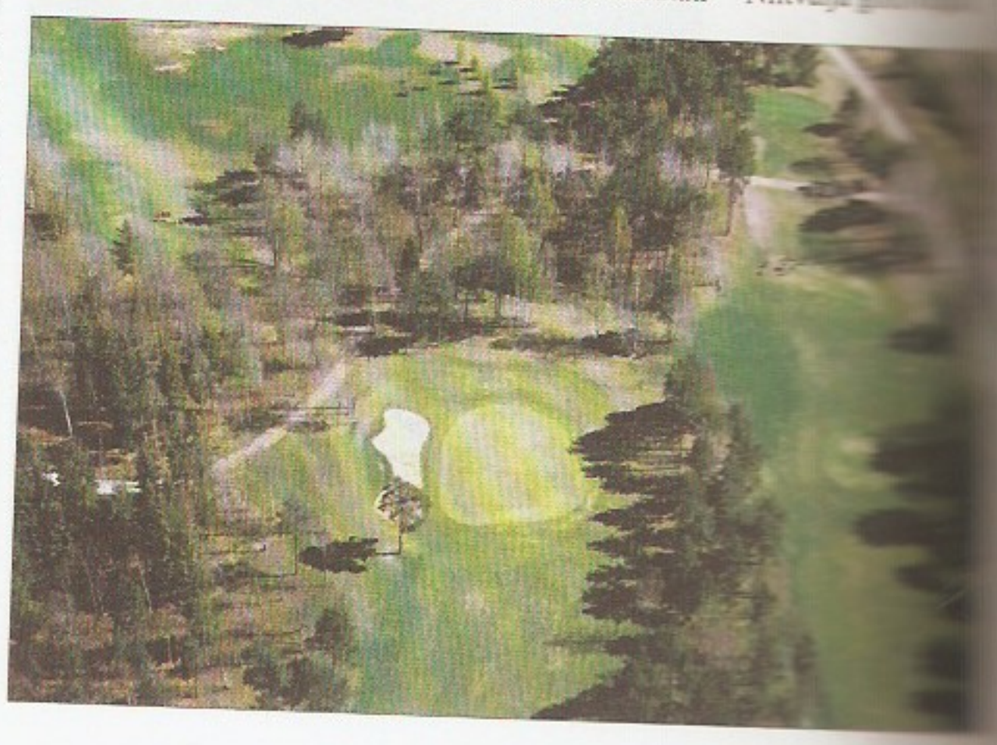

Keila valla asulati

Alevikud
Karjaküla
Keila-Joa
Klooga
Külad
Illurma
Keelva
Kersalu
Kloogaranna
Kulna
Käesalu
Laoküla
Laulasmaa
Lehola
Lohusalu
Maeru
Meremõisa
Nahkjala
Niitväljа
Ohtu
Põllküla
Tuulna
Tõnnisküla
Valkse

Keila vald
ja lipp

Niitväljа golfiväljak

teravilja jms. hoidmiseks veel 19. saj. Kartulite hoidmise auku nimet. kartulikoopaks. Kiviseinte ja palk- või kivilaega k-eid hakati taludes ehitama 19. saj. II poolel. K-i peal oli paks mullakiht, välja paistis ainult kivist laotud esisein. Uuematel taluelamutel on k. ka köögi või esiku all. ▾

Kellavere maastikukaitseala asub Laekvere v-s; 154 ha. Asut. 1978 kõrge voorja künnise — Kellavere mäe (156 m) — kaitseks. Kellavere mägi on Pandivere kõrgustiku kõrguselt teine mägi, tema otsast avaneb vaade Alutaguse metsadele ja Emumäele, tema jalamilt lähtub kagu—lõuna-sihiline nõgu, mis laskub Moora ja Venevere soometsadesse.

Ķemeri lade, Alam-Devoni Praha ladejärku kuuluv lade, paikneb väikesel alal Edela-Eestis. Lade on kindlaks tehtud üksikutes puurläbilõigetes, kus ta lasub Alam-Siluri dolokivil ja teda katavad Rēzekne lademe liivakivikihid. Nii lamavaist kui ka lasuvaist kihtidest eraldavad K. l-t suured settelüngad. Lade (paksus 6—8,4 m) koosneb hele- ja lillakashallidest kvartsirikastest liivakividest. Tüüpläbilõige Riia läh. Ķemeri puuraugus, mille järgi lade on nime saanud. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Kerekunnu mägi asub Haanja kõrgustikul Suurest Munamäest u. 2 km lõunas Vaskna järve lõunaosa lähedal, absoluutkõrguselt Eesti 3. pinnavorm (296 m). Suhteline kõrgus on Vaskna järvest arvestades 53 m, pikkus ligi 2 km ja laius 500 m. Valdavalt metsane, lagedamaid alasid leidub lõuna- ja põhjaosas. Kuulub ✧Haanja LP koosseisu. Mäe lõunaosa on tuntud ka Viinamäena. Viinamäe jalamil asub Mäe-Kääraku spordilaager.

Keri (rts *Kokskär*), madal kivine saar Soome lahes, 6 km Pranglist põhja pool; 3,1 ha. Tuletorn a-st 1719, praegune 28 m kõrgune torn pärineb a-st 1803, selle metallist pealisehitis paigaldati 1857. Saarelt leitud maagaasi kasutati 1906—12 tuletorni valgusallikas (maailmas esimest korda).

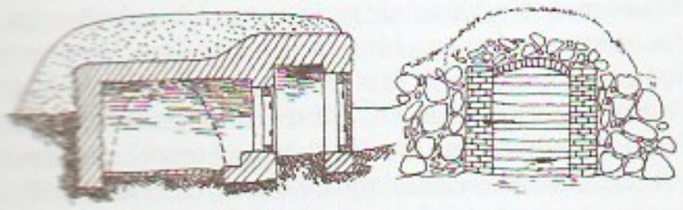

Keldri läbilõige ja esisein

Kerju, Kerjurahu, Kirjurahu, saar Liivi lahes, 4 km Abrukast kagus; 2,3 ha. Madalal liivasel saarel on päevamärk (kõrgus 11 m).

Kernu, küla K. v-s Tallinna—Pärnu mnt. ääres; 56 el. (2000). Asulas on põhikool (2002/03. õ.-a. 130 õpilast) ja rmtk. K. hooldekodu (psüühiliste erivajadustega inimestele, 88 in.) töötab Kohatu k-s ✧K. mõisas. K. vallavalitsus, rahvamaja ja postkontor asuvad Haibas. Huviväärne on K. kadakas. — K. asukohas paiknes algselt Kohatu mõisa vesiveski, a-st 1637 on seal olnud omaette mõis (Uus-Kohatu, sks *Kirna-Kohhat*).

Kernu kadakas, ka Kernu seitsme keeruga kadakas, kasvab Kernu v-s Kernu koolimaja lähedal Tallinna—Pärnu mnt. ääres. 1997. a. mõõdeti tüve ümbermõõduks 128 cm (1,3 m kõrguselt) ja kõrguseks 4 m; vanus u. 300 aastat (LK). Kaduka kohta on rohkesti pärimusi, neist tuntuima järgi istutas puu Rootsi kuningas Karl XII Põhjasõja ajal. Kadukas sai II maailmasõja päevil tugevasti kahjustada.

Kernu mõis rajati 1637 Kohatu mõisa veski kohale (*Neu-Kohhat*, *Halb-Kohhat*), 1784 ostis valduse Berend Heinrich von Tiesenhausen, temalt pärisid selle Ungern-Sternbergid. Klassitsistliku peahoone laskis 1810—13 ehitada Katariina II sohipoeg Aleksei Bobrinski (arh. arvat. Carl Ludwig Engel); hoone väisilme määravad rikkalik stukkdekoor, esifassaadi kõrgelt terrassilt algav sammasportikus ja pargifassaadi poolkaarjas paviljonimotiiviline sammastik. Majandushoonete paigutus ning looduslikus stiilis pargi kujundus lähtuvad eeskätt suurest paisjärvest. Praegu asub härrastemajas hooldekodu. ◂

Kernu vald asub Harjumaa edelaosas; 174,7 km², 1674 el. (2003). Keskus Haibu k-s. Paikneb ✧Harju lavamaa idaosas, kus lavamaa pind pikkamööda madaldub ja läheb märkamatult üle ✧Lääne-Eesti madalikuks. Soid: Suurearu ja Ruila. Valda läbib Vasalemma jõgi, lõunapiiril voolab Kasari jõgi. Leidub karsti. Laitsest läänes on Kaasiku suvilapiirkond. Valla loodeosa läbib elektriraudtee. Suurtest teedest läbivad valda Tallinna—Pärnu mnt. ja sellelt hargnev Haapsalu mnt. Huviväärsed on ✧Kernu mõis, koolihoone (valminud 1933) ja ✧Kernu kadakas ning Laitse mõis (historitsistlik härrastemaja, ehit. 1890—92). Kernus ja Ruilas on põhikool, Haibas lastekodu, Kernus, Ruilas ja Laitses rmtk. Laitses on ka seltsimaja ja Kernus rahvamaja. Mõnuste k. paemurrust on murtud paasi Talvepalee jmt. Peterburi ja Tallinna hoone ehitamiseks. Suurimad tööandjad on kaubanduse ja teenindusega seonduvad ettevõtted. Tuntuimaid käitisi on Palkehituse AS. Ruilas on ratsaspordikeskus. Kirikla k-s on olnud Paul William Thomsoni kodukoht. — Vald a-ni 1950 ja Nissi v-st eraldununa a-st 1993. ◂

Kesk-Eesti lavamaa, ka Kesk-Eesti tasandik, maastikurajoon Eesti siseosas; 1488 km². Adaverest 1,5 km kagus paikneval Kalmemäel tähistab kivirahn Mandri-Eesti keskkohta. Lavamaa lääneosa kuulub Järva, idaosa Jõgeva mk-a. Liustike kulutatud paene aluspõhi paikneb kohati maapinna lähedal ja kollakashallist karbonaatsest moreenist pinnakate on õhuke. Lavamaad liigestavad madalad moldorud ning madalad voored (nt. Põltsamaa ümbruses). Kabala—

Kernu valla elanike arv külade kaupa (2000)

Allika	38	Kustja	24
Haiba	400	Laitse	244
Hingu	45	Metsanurga	25
Kaasiku	215	Muusika	86
Kabila	25	Mõnuste	54
Kernu	56	Pohla	14
Kibuna	70	Ruila	115
Kirikla	19	Vansi	39
Kohatu	217		

Pilistvere—Adavere ümbruses on paetasandikke, Kurlas karstiala ning Röstlas 11 m kõrguse dolokivipaljandiga paemurd. Kalanas murtakse väärtuslikku lubjakivi (nn. Kalana marmorit). Jõunel põletatud lupja on kasut. Tartu ehitustel. Kulutusnõgudes asuvad sood (23 % maastikurajooni alast), suurimad neist on K-E. l. lääneosas (Neeva-Prandi, 3062 ha, Epa-Vassaare, 2883 ha, Silmsi, 3449 ha, Vitsjärve-Jalametsa, 2853 ha, Tori-Rikassaare, 1831 ha). Tähtsaim jõgi on Põltsamaa jõgi. Lavamaa lääneosa veestavad Prandi ja Navesti jõestik, kaguosa läbivad Pikknurme, Kaave ja Pedja jõgi. Nõrgalt lainjas moreenitasandik (kõrgus 55—75 m) on järvedeta, valdavad on leostunud ja leetjate muldadega põllum-maistud (39,5 %), nende vahel on väikesed salumetsad. Kühmudel ja künnistel on kohati ka rähkseid rendsiinasid, gleistunud leostunud ning leostunud gleimuldadega nõgudes on metsi rohkem, eriti Päinurme, Härjanurme ja Puurmani ümbruses. K-E. l-l paikneb kaks linna: Põltsamaa ja Võhma. Suurimad maa-asulad on Kabala, Imavere, Oisu, Koigi, Päinurme, Adavere, Esku, Kamari, Puurmani ja Lustivere. ▸

Kesk- ja Ida-Euroopa Keskkonnakeskus (ingl *Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe*), lüh. REC, rahvusv. keskkonnaorganisatsioon, mille eesmärk on kohalike keskkonnaorg-de ja huvirühmade vahelise koostöö edendamine ning keskkonnaprobleemide lahendamisele kaasaaitamine. REC-i tegevust vahendavad endises idablokis 15 maa kohalikud esindused. Eesti esindus — REC Estonia — asutati 1995, a-st 1998 on ta SA REC Estonia. Selle olulisi tegevusvaldkondi on valitsusväliste keskkonnaorg-de tegevuse rahaline toetamine ja elanikkonna keskkonnateadlikkuse tõstmine. ▸

„Keskkond", 1988—99 Keskkonnamin-i Info- ja Tehnokeskuse üllitatud keskkonnaalaste aastaraamatute sari. Kümnes numbris on antud ülevaade Eesti keskkonnaseisundi ja oluliste keskkonnapol. sündmuste kohta (1988—97). Sarja järjena ilmus 2000. a. ülevaade „Eesti keskkonnaseisund XXI sajandi lävel", milles on käsitletud õhku, vett, looduse mitmekesisust ja jäätmeid ning mitme aasta arvandmed on esitatud võrdlevate tabelitena. ▸

Keskkonnainspektsioon, lüh. KKI, Keskkonnamin-i haldusalas tegutsev valitsusasutus. KKI tegevusvaldkonda kuuluvad looduskeskkonna ja -varade kasutamise ning kaitse alase järelevalve koordineerimine ja teostamine ning seaduses ettenähtud alustel ja ulatuses riikliku sunni kohaldamine. KKI on keskkonnaalaste seaduserikkumiste puhul kohtuväline menetleja ning teostab kriminaalasjades esmaseid uurimistoiminguid. KKI teeb ettepanekuid oma tegevusvaldkonna õigusaktide täiustamiseks. Tema struktuuris on üld-, õigus- ja keskkonnaosk. ning 7 piirkondlikku osk-a, mille koosseisus on maakondlikud bürood. Osakonnad teevad vee-, õhu-, jäätmete-, kiirgusohutuse-, metsa-, jahi-, kala-, maavarade- ja kaitstavate loodusobjektide alast järelevalvet ning töötlevad ja analüüsivad järelevalveandmeid. KKI eelkäija oli 1988—91 tegutsenud Riiklik Looduskaitse Inspektsioon. 1991—95 tegutses inspektsioon Keskkonnamin-i osakonnana, 1996 sai sellest eraldi asutus, mis 1997 nimetati K-ks. 1999 liideti KKI-ga Mereinspektsioon.

Keskkonnainvesteeringute Keskus, lüh. KIK, Rahandusmin-i haldusalas olev sihtasutus, mis korraldab keskkonnakasutusest laekuva raha suunamist loodusvarade taastootmiseks, keskkonnaseisundi hoidmiseks ja keskkonnakahjustuste heastamiseks. KIK moodustati 1999, tema eelkäija oli Keskkonnamin-i haldusalas olnud Keskkonnafond (KF). KIK kõrgeim juhtimisorgan on nõukogu, millesse kuulub 9 liiget: 4 Riigikogu otsusega nimet. isikut, 2 rahandusministri nimet. isikut, keskkonnaminister ja 2 tema

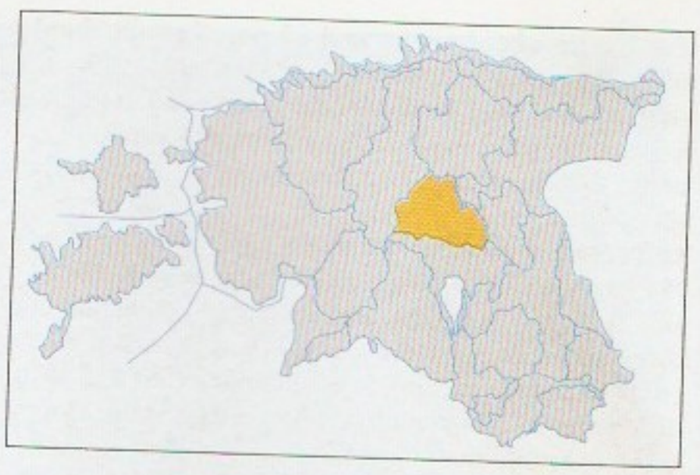

nimet. isikut. KIK nõukogu juhib keskkonnaminister. KIK täidab EL-i eelstruktuurifondi ISPA keskkonnaprojektide rakendusagentuuri ülesandeid ja korraldab välispankadelt saadud keskkonnalaenude edasilaenamist. KIK-l on 10 rahvuslikku keskkonnaprojekti. 2003. a. pöörati suurimat tähelepanu veekaitsele, raha anti nt. 17 väikelinna veeprojektide teostamiseks. ▸

Keskkonnaministeerium, EV valitsusasutus, mille peamine ülesanne on korraldada riigi keskkonna- ja looduskaitset. K. täidab maa- ja ruumiandmekogudega seotud ülesandeid (sh. koordineerib regionaalplaneerimise kavade koostamist ja elluviimist), korraldab loodusvarade kasutamist, kaitset, taastootmist ja arvestamist, tagab kiirguskaitse, keskkonnajärelevalve, ilmavaatluste, loodus- ja mereuuringute ning geoloogiliste, kartograafiliste ja geodeetiliste tööde korraldamise, peab maa- ja veekatastrit ning koostab asjaomaste õigusaktide eelnõud. K-s töötavad rahvusv. koostöö, planeeringute, kalavarude, vee-, jäätme-, keskkonnakorralduse ja -tehnoloogia, LK-, metsa-, siseauditi, rahandus-, haldus-, õigus-, strateegia ja investeeringute ning infosüsteemide osk. K-le alluvad maakondade keskkonnateenistused (kokku 15). K-i haldusalasse kuuluvad Maa-amet, Keskkonnainspektsioon, Metsakaitse- ja Metsauuenduskeskus, Info- ja Tehnokeskus, Meteoroloogia ja Hüdroloogia Inst., Kiirguskeskus, Riigimetsa Majandamise Keskus, OÜ Eesti Geoloogiakeskus, AS Eesti Kaardikeskus, OÜ Eesti Metsakorralduskeskus, OÜ Eesti Keskkonnauuringute Keskus, OÜ Tartu Keskkonnauuringud, AS Tartu Puukool, Põlula Kalakasvatus, administratsiooniga kaitsealad (Karula RP, Lahemaa RP, Soomaa RP, Vilsandi RP, Matsalu LKA, Nigula LKA, Viidumäe LKA, Endla LKA, Silma LKA, Alam-Pedja LKA, Kõrvemaa MKA, Haanja LP, Naissaare LP ja Otepää LP), Hiiumaa Kaitsealade Administratsioon ning LK-ühendused Eesti Kaitse-

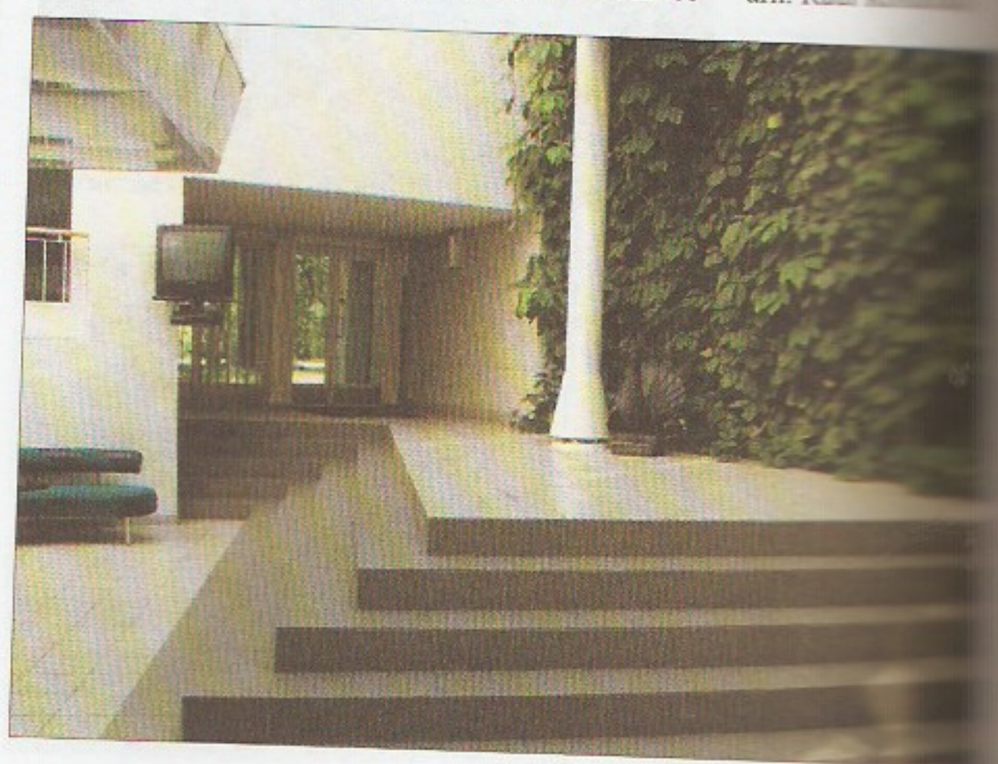

Kesk-Eesti

Kesk- ja Ida-Euroopa Keskkonnakeskus
REC Estonia

Keskkonnainvesteeringute Keskus

Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus. Lõp

Keskkonnaministeeriumi peamaja (valminud 1[illegible] arh. Raul K[illegible]

alade Liit ja Balti Rahvusparkide Assotsiatsioon. Vt. ka lis. lk. 213—243. ▾1

Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus, lüh. ITK, Keskkonnamin-i haldusalasse kuuluv, keskkonnaalast informatsiooni koguv ja töötlev riigiasutus. ITK loodi 1989 väikeettevõttena Looduskasutuse Infokeskus, praegusel kujul tegutseb a-st 1993. ITK-s töötavad: andmekogude büroo (andmehõive korraldamine), keskkonnaseisundi büroo (keskkonnaseisundit kajastavate andmete kogumine, töötlemine ja analüüsimine), loodusbüroo (bioloogilise mitmekesisuse ja ökosüsteemide riikliku kaitset puudutavate ülesannete täitmine), jäätmeandmebüroo (jäätmelubade ja õigusaktide alusel peetavate jäätmevoogude arvestus, riikliku pakendiregistri pidamine), infotehnoloogia büroo, haldusbüroo ja tehnobüroo. Loodud on Interneti-põhine Eesti looduse infosüsteem (EELIS), milles kajastuvad andmed ja teave (kui nad ei ole seadusega sätestatud korras konfidentsiaalsed) on kõigile kättesaadavad. ITK on loonud ka Interneti-põhise keskkonnalubade infosüsteemi (KLIS), mis sisaldab infot kompleksloale, pakendi taaskasutamise tõendite, polüklooritud bifenüülide inventariseerimislehtede, ohtlike jäätmete saatekirjade ja käitluslitsentside kohta. A-st 2003 on ITK keskkonnaregistri volitatud töötleja. A-st 2002 Euroopa Keskkonnaagentuuri Eesti kontaktasutus. ◂

Kesklinn, Tallinna Kesklinn, Tallinna haldus-linnaosa; 28 km², 42 196 el. (2003). Hõlmab peale Toompea, Vanalinna jt. kesklinnaasumite ✧Kadrioru, Torupilli, Juhkentali, Mõigu, Veerenni, Kitsekülа, Raudalu jmt. asumit, Ülemiste järve koos kaitsevööndiga ning Aegna saare. K-s paikneb enamik Eesti riigi- ja keskasutusi ning tuntuimaid kõrgkoole (✧Eesti Kunstiakadeemia, ✧Eesti Muusikaakadeemia, ✧Tallinna Tehnikakõrgkool), teatreid (Rahvusooper ✧Estonia, ✧Eesti Draamateater), kultuurikeskusi (Sakala Keskus), rmtk-sid (✧Eesti Rahvusrmtk., ✧Tallinna Keskrmtk.) ja muuseume. Tallinna 86 munitsipaalkoolist töötab K-s 21 (neis õpib 25,9 % Tallinna õpilastest), sh. 59-st gümnaasiumist ja keskkoolist 18. K-a piires asuvad ka tähtsad liiklussõlmed Tallinna Vanasadam ja Tallinna Lennujaam ning suurhotellid Olümpia, Radisson SAS ja Viru.

keskmurre, põhjaeesti murdeala keskne ja maa-alalt suurim murre, eesti kirjakeele lähtekuju. K-e tuumalaks on peetud põhjapoolseid järva murrakuid (Ambla, Järva-Madise, Järva-Jaani, Koeru, Peetri), harju kirdemurrakuid (Jüri, Harju-Jaani, Kose) ja läänepoolseid viru maamurrakuid (Väike-Maarja, Simuna, Kadrina ja Rakvere kesk- ja lõunaosa, Viru-Jaagupi lääneosa). K-e alad on olnud ka paljud muud Harju- ja Virumaa khk-d: Risti, Harju-Madise, Nissi, Keila, Hageri, Rapla, Juuru, Jõelähtme, Kuusalu, Kadrina, Haljala (4 viimase maamurrakud), Viru-Jaagupi ja Iisaku (loodeosa). K-t on kõneldud Põhja-Viljandimaal (Kõpu, Viljandi, Suure-Jaani, Pilistvere, Kolga-Jaani, Põltsamaa khk-s) ja Põhja-Tartumaal (Kursi ja Äksi khk-s, Laiuse ja Palamuse khk-a lääneosas). K-st pärinevad mitmed eesti kirjakeele jooned, mille poolest ta erineb teistest läänemeresoome keeltest, nt. rohked hilisdiftongid (*hea*, *seadma*), *de*-mitmus (*linnades*, *südametes*), *si*-lihtminevik (*lugesin*, *laulsime*), ja paljud eesti kõnekeele erijooned, nt. *omik*, *nüid*, *näind*. Tähtsaimaid k-e uurijaid on olnud Mari Must.

B: M. Must. *Keskmurde tekstid.* Tln., 1965; M. Must, A. Univere. *Põhjaeesti keskmurre*. Tln., 2002.

„Kesknädal", Eesti Keskerakonna rahva poliitikaleht, ilmub a-st 1999 (kolmapäeviti). Peatoim. a-st 1999 Heimar Lenk. Interneti-väljaanne asub aadressil http://www.kesknadal.ee/. ◂

„KesKus" (a-ni 1997 „Tallinna KesKus", a-st 2003 „Tegelikkuse K."), märtsist 1995 Tallinnas ilmuv, algselt prii kuuleht, peatoim. Juku-Kalle Raid. Avaldanud reklaami kõrval ka arvustusi ning postsotsialistlikke nostalgiahõngulisi kultuurikirjutisi (Jelena Skulskaja, Boris Tartamus jt.). Juunist 2002 on Interneti-aadressil http://www.aktivist.ee väljanne „Aktivist".

Kessulaid, Kesselaid, saar Suures väinas; 1,7 km², kõrgus kuni 16 m; 2 el. (2003). K. on aluspõhjakõvik. Saare põhja- ja loodeküljel paikneva Kessu panga (kõrgus kuni 8 m) alumises osas paljandub Jaani lademe mergeldolomiit, sellel lasuvad plaatjad dolokivid, mida katab rähkjas paas. Valdavad on kadastikud ja kuusemets. Saarel on sihttuletornid (a-st 1885) ja muid meremärke (esimene a-st 1879). Kuulub Muhu valla Kesse külasse. Esimesed teated K-u (sks *Schildau*) asustuse kohta (2 talu) pärinevad a-st 1570.

Kesu raba kaitseala, ka Kesu sookaitseala, asub Vigala v-s; 2148 ha. Asut. 1992 Rapla mk-a pindalalt kolmanda ja turbavarult suurima raba kaitseks. Raba absoluutne kõrgus on 19 m ja turbakihi paksus kuni 7 m.

KGB kongide muuseum asub Tartus Riia mäel nn. hallis majas, kus 1940.—50. a-il asus KGB Lõuna-Eesti Keskus ja eeluurimisvangla, Eesti esimene selle-

sarnane muuseum. Avati 2001 ✧Tartu Linnamuuseumi filiaalina, olulist abi osutasid Ameerika Eesti Fond ja omaaegse noorteorg-i „Sini-must-valge" liikmed. Külastajaile on avatud hoone keldriosa, kus asusid arreteeritute kambrid ja kartserid (osa taastatud esialgsel kujul). Muuseumi väljapanek annab ülevaate ka Eesti sõjajärgsest vabadusvõitlusest (nii kodu- kui ka välismaisest) ning kommunistliku režiimi kuritegudest, tutvuda saab Siberi vangilaagritest kaasatoodud fotode ja esemetega ning metsavendluse ja salajaste vastupanuorg-de (sh. koolilaste vastupanuorg-de „Sini-must-valge", „Tasuja" jmt.) ajalugu tutvustava materjaliga. ▲

Kiek in de Kök [*ki:k kö:k*] (alamsks 'kiika kööki'), Tallinna linnamüüri kõrgeim suurtükitorn, rajatud 1475—83. Nimi kujunes 16.—17. saj., esimest korda oli seda kasut. 1577 (*Kyck in de kaeken*), tänapäeval kasutusel olev nimekuju pärineb a-st 1696. Kuuekorruselise ümartorni (läbimõõt 17,3 m, kõrgus keskajal 37,9 m) esimene korrus oli algselt ehitatud laskeavadeta püssirohuhoidlaks, neljal keskmisel korrusel paiknesid suurtükid, ülemine oli lahtine kaitsekorrus. Sõjamoon tõsteti üles korruste kuppellae tippu jäetud ava kaudu või torni linnapoolses küljes oleva tõstemehhanismi abil. Tallinna piiramisel 1577 torni ülaosa purustati, see taastati sama sajandi lõpus. 1693.—97. a. ümberehitusega muudeti torn kaponiiriks, ehitati uus sissepääs (nüüd suletud) ja trepid, 25 uut tüüpi laskekambrit, võlviti kuues korrus ning torn katustati. Torni praegune kõrgus on 48,8 m. 19. saj. kustutati ehitis kindlustuste nimistust. 1958 avati K. muuseumina (✧Tallinna Linnamuuseumi filiaal). 1966—68 torn restaureeriti ja rekonstrueeriti, alates sellest ajast tutvustatakse seal Tallinna kindlustuste ajalugu.

B: R. Zobel. *Kiek in de Kök.* Tln., 1984. ▲

kihelkond (<kihl 'pant'), **1.** eestlaste halduslik-territoriaalne üksus 13. saj-ni. Algselt oli k. ühte hõimu kuuluvate elanikega ning ühiste maj. ja kaitsehuvidega külade liit, mida juhtis vanem; enamiku k-de kaitsekeskus oli linnus (osa k-i, nt. Lemmu, Nurmekund, Sobolits ja Vaiga, olid arvat. 2 vanema ja 2 linnusega kaksikk-d). 13. saj. alguses oli Eestis u. 45 k-a, kõiki ei ole nimeliselt teada. 6 Kesk-Eesti k-a (Alempois, Jogentagana, Mõhu, Nurmekund, Sobolits ja Vaiga) olid ühtlasi väikemaakonnad, ülejäänud olid liitunud suuremaiks maakondadeks. Harjus oli 3, Järvas 3 (nimeliselt on teada *Loppegunde*), Läänemaal 7 (Hanila, Karuse, Kõrve, Lihula, Ridala, Soontagana ja nüüdse Märjamaa ümbruses olnud k.), Revalas 3 (*Ocrielæ*, *Reppel*, *Vomentakæ*), Saaremaal 5 (Kaarma-Kärla, Kihelkonna-Sõrve, Muhu, Pöide, Valjala-Karja) ja Virus 5 k-a (Alutaguse, *Askælæ*, Lemmu, Mahu, *Reppel*), Sakalas ja Ugandis on nimeliselt teada 1 k. (vastavalt Alistegunde ja Tarbatu k). — **2.** kirikuk., parohhia, maakiriku koguduse piirkond (Eestis 13. saj-st a-ni 1925; 1925 muudeti luteri usu maakogudused terr-ga seostamata usuühinguiks), ajalooliste ja etnograafiliste (suurelt osalt ka keeleliste) iseärasustega ala. Enamik Eesti muistseid k-i jagati mitmeks kirikuk-ks, osa kohe pärast vallutust (nt. Harju *Reppel* Jõelähtmeks ja Kuusaluks, Viru *Reppel* Haljalaks ja Kadrinaks). 13. saj. lõpus oli Eestis 59 k-a, 16. saj. lõpus 83 (lisandunud 25, Nissi ajutiselt kaotatud), 17. saj. lõpus (lühikest aega eksisteerinud Mehikoorma k-a arvestamata) 102 (lisandunud 19, sh. taastatud Nissi k.), 1925. a. 107 (lisandunud 1713 Ruhnu, 1862 Häädemeeste, 1866 Emmaste, 1911 Kõpu, 1920 Avinurme ja Käru k.; 17. saj. asut. Lohusuu k. liideti Torma k-ga). Ajutiselt (18.—19. saj.) eksisteeris Haapsalu k. Uued k-d tekkisid hrl. abikirikute piirkondadest. K-i ei olnud Eesti kaguservas, mis kuulus a-ni 1920 Pihkva kub-u. — K. on eesti k-e, rahvaluule ja etnograafia uurimisel põhiline territoriaalne üksus. 19. saj. asut. ✧k-akohtute, k-akoolide ja Lõuna-Eestis ka ✧k-akonventide piirkond hrl. kattus k-ga. Ka põllumeeste konventide asutamisel (1936, ✧Põllutöökoda) arvestati k-apiire. Vt. ka murded. ▼3

Kihelkonna, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Saaremaal K. lahe idarannikul; 485 el. (2000). Alevikus

Kihelkonnad

Ambla
Hageri
Haljala
Hanila
Harju-Jaani
Harju-Madise
Helme
Juuru
Jõelähtme
Jõhvi
Jämaja
Järva-Jaani
Jüri
Kaarma
Kadrina
Karja
Karksi
Karuse
Keila
Kihelkonna
Kodavere
Koeru
Kose
Kullamaa
Kuusalu
Laiuse
Lihula
Lüganuse
Mihkli
Muhu
Märjamaa

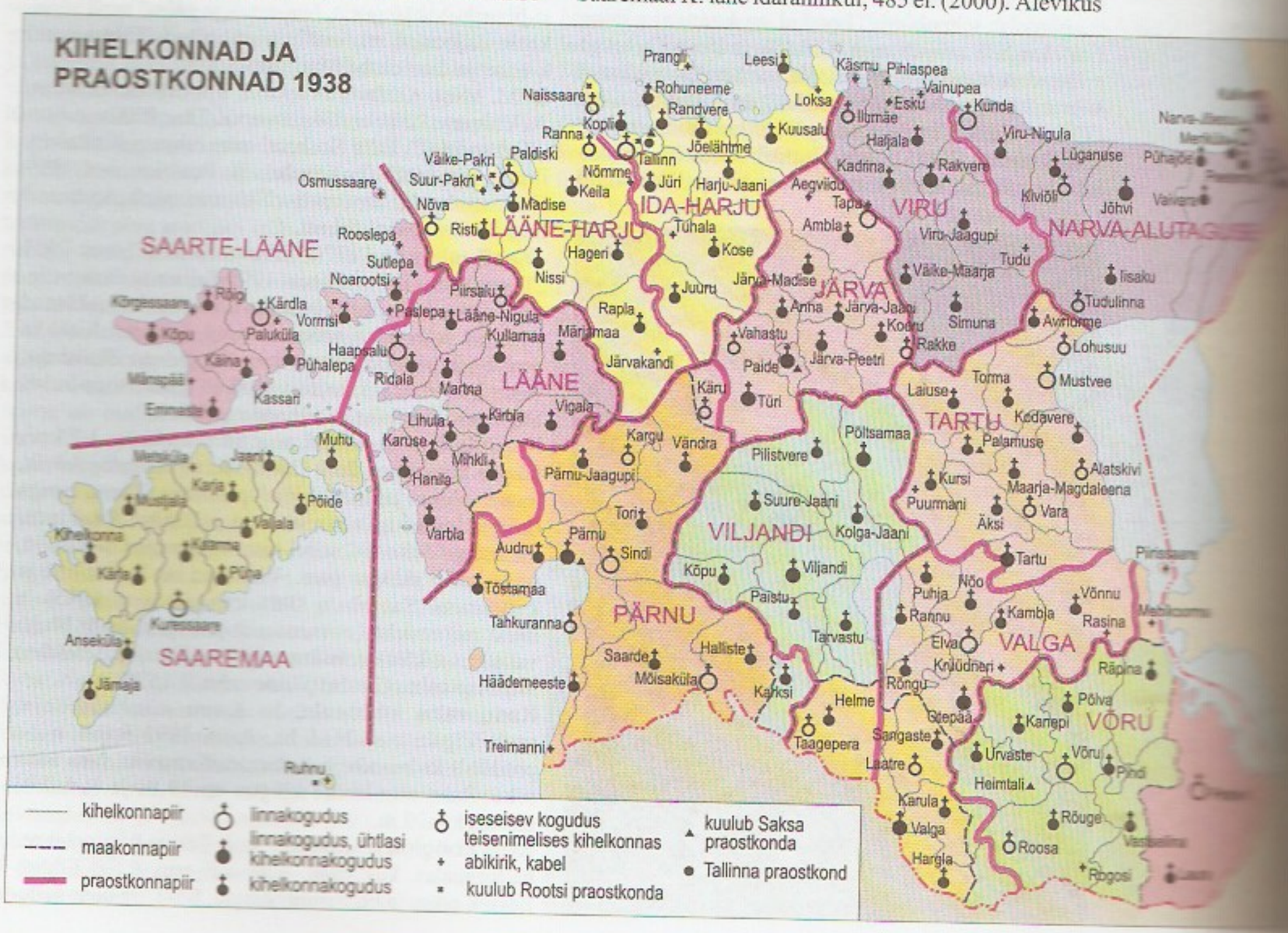

seisule (sellesse kuulus peale mõisniku 2 talupoega) ja 1821—89 kreisikohtule. K-u kaotas 1889. a. ✧kohtu- ja talurahvaasutuste reform, tema ülesanded jaotati ✧ülemtalurahvakohtu, ✧rahukogu ja ✧talurahvaasjade komissari vahel.

kihelkonnakonvent, Liivimaa kub-u kihelkondade omavalitsusorgan, loodi maapäeva otsusega 1870. K-i kuulusid kihelkonna mõisnikud ja vallavanemad, selle tegevust juhtis k-i enda valitud kihelkonnaeestseisja. K-de põhiülesanne oli posti, tervishoiu ja kirikuteede korrastus. Konventide asutamisega tuldi vastu talupoegadele, kes taotlesid maa omavalitsusest osavõttu, kuid ühtlasi oli see vastuabinõu riigivalitsuse kavatsusele luua Balti kub-des semstvo. K-d kaotati 5. VII 1917.

Kihelkonna laht asub Saaremaa lääneranniku Tagamõisa ja Kuusnõmme ps-e ning Vilsandi saare vahel. K. lahe lõunaosa kannab Kiirassaare lahe nime. Asub ✧Vilsandi RP alal.

Kihelkonna maalinn, Kihelkonna alevikust u. 5 km kirdes Odalätsi luidete alal paiknev linnamägi. U. 1800 m² suurust pikka ja kitsast õue on külgedelt kaitsnud vallitaolised luited, otstes valli ei ole. Vallide ülaosas leidub kive, sütt ja tukke. Oli kasutusel arvat. 10.—11. saj.

Kihelkonna Mihkli kirik on ehit. arvat. 13. saj. III veerandil, jätkab ehituslikult Valjalas alanud arenguteed. Koor rajati tõenäoliselt enne 1254. a-t, siis toimus piiskopi ja ordu vaheline maajagamine. Ühelöövilise kolmevõlvikulise pikihoonega, mille läänepoolne võlvik on ehitamata jäänud torni alus, liituvad piklik nelinurkne koor ja lõunaeeskoda, milles on erandliku kujundusega portaal (selle kolmikkaarelise ukseavaga portaali teravkaarse tiheda profileeringu ümarvöödid lõpevad sarvekujulise astmega — see motiiv on Baltimaades ainuesinev). Tornivõlviku põhjaseinas on kõrgelt algav müüritrepp, kust ohu korral pääses võlvipealsesse redupaika. 19. saj. ehitati käärkamber ja 1899 lääneseina ette neogooti kiivriga torn. Säilinud on võlvimaalinguid (13. saj.), koori põhjaseinas kaks seinanišši, mis pärinevad Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnalt (14. saj.), renessanss-stiilis altarisein (1591) ja kantsel (1604, täiendatud 1794) ning klassitsistlikus stiilis hauamonument (18. saj. lõpp) ja orel (1805, Johann Andreas Stein). Kirikul on Baltimaade ainus kirikuhoonest eraldi asetsev kellatorn (õieti -maja), kellad paiknesid seal a-st 1638 läänetorni ehitamiseni (1899). ◂

kihelkonna politseikohus, politseikohus Eestimaa kub-u kihelkondades 1818—88, allus vahetult kubernerile. Eesistuja oli kohalik ✧haagikohtunik, ✧kirikukonvent valis mõisnike seast 2 kaasistujat. K. p. arutas mõisapolitsei ja valla ametimeeste tegevuse kohta esitatud kaebusi, korraldas 1856. a. talurahvaseaduse alusel nekrutivõtmist ning heitis nn. halbade elukommetega talupoegi kogukonnast välja.

Kihelkonna vald asub Saaremaa loodeosas, hõlmab ka Vilsandi ja Vesiloo saare ning Kihelkonna lahe arvukad laiud; 245,94 km², 935 el. (2003). Keskus Kihelkonna alevikus. Rannajoon on suhteliselt liigestunud, suurematest lahtedest jääb Tagalaht valla põhjaossa, Kihelkonna ja Kiirassaare laht asuvad lääneosas, loodesse ulatub Tagamõisa ps. Sadam on Kiirassaares, Papisaares ja Veerel. Asustus on pms. valla lääneosas Kihelkonna ümbruses, Lääne-Saaremaa kõrgustikul paiknev idaosa on asustatud hõredalt. Valla piires on osa ✧Vilsandi RP-st (keskus Loona mõisas) ja ✧Viidumäe LKA-st. Kaitsealad: ✧Odalätsi luitestiku KA, ✧Odalätsi allikate KA, ✧Veere KA ja ✧Tagamõisa KA. Huviväärsed on Viki k-s asuv Mihkli talumuuseum (Saaremaa muuseumi filiaal, asut. 1959) ja Papisaares asuvad I maailmasõja aegsed vesilennukite angaarid. Enne II maailma-

sõda oli piirkond tuntud laevaehituse poolest (1881—1940 ehitati Papisaares 36 purjelaeva). Valla suurim tööandja on avalik sektor, arenenud on turismindus. Vähesel määral tegeldakse ka kalapüügiga. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. III 1992. ▲▶1

kihlus, rahvapärimuses kihlade (kingituste ja käsiraha) vahetamisega sõlmitud abielueelne leping. 18.—19. saj. oli k. (lugemas käimine) kosjadele järgnev laulatuseks ülesandmine kirikuõpetaja juures, kes kontrollis pruutpaari lugemisoskust ja usuõpetuse tundmist. Hrl. toimus see laupäeval. K-ks nimetati ka õhtul pärast lugemas käimist mõrsja kodus peetud väikest pidu, kus vahetati kingitusi.

Kihme allikad, ka Sadama allikad, Silmaallikad, Punapardi allikad, asuvad Albu v-s Kihme k-s Allikmäe talu juures kirde—edela-sihilises orundis. Aluspõhjast avanevate allikate vooluhulk on väga muutuv: suurimate vooluhulk ulatub kevadel 100 l/s, koguvooluhulk 400 l/s ning väikseim koguvooluhulk on 10 l/s. K. a-ist algab Jägala jõkke suubuv Kihme oja. LK.

Kihnu, Liivi lahe suurim saar (pindala 16,38 km²), moodustab koos asustamata lähilaidudega K. v-a. Mandrist (Tõstamaa p-st) eraldab K-t u. 12 km laiune K. väin, lähim koht mandril on Tõstamaa ps-l asuv Lao neem, lähim suurim saar Manilaid (7,5 km kaugusel). Pinnakate koosneb valdavalt liivast ja kruusast. Saare keskosas on kuni 8,5 m kõrgune männimetsaga kattunud seljak, mujal valdavad puis- ja rannaniit ning karjamaa, lääne- ja kirderannikul on liivikuid, rannikumeres palju rändkive ja kivikülve. K-s ei ole soid, väga vähe kasvab valget leppa ja kuuske. Kliima on mereline ja Eesti keskmisest pehmem.

„Kihnumua", Kihnu folklooriansambel, asut. 1953, asutaja ja juht Sinaida Saar (Kihnu *leelu* 'leelotaja'), a-st 1979 kunstiline juht Katrin Kumpan. „K." uurib ja esitab autentset, elava traditsioonina käibel olevat folkloori (etnograafilised kavad „Kihnu pulmad", „Kihnu kosjad", „Meremehe laulud"), kombeid, keelt (kihnu keele õpetamine) ja käsitööd (Rosaali Karjami Mõnu talus neljapäevaõhtuti käsitööesemete (veimevaka jms.) valmistamine). „K." on esinenud Kihnu-Ruhnu mängudel (1965—72), „Hõbedase mere" üritustel (1970.—80. a-tel), fennougristika konverentsidel ja paljudel Euroopa ja Ameerika ✧folkloorifestivalidel. Alfred Toepferi Euroopa rahvakunstipreemia (1999). „K." kuulub ✧Eesti Folkloori Seltsi.

Kihnu vald asub Liivi lahe suurimal, Kihnu saarel ja seda ümbritsevatel laidudel; 16,88 km², 497 el. (2003). Linaküla paiknevad vallamaja, rahvamaja (valmis 2001, ehitati 1999 põlenud hoone lähedusse), põhikool (2002/03. õ.-a. 71 õpilast) ja koduloomuuseum (asutati 1974 vanasse koolimajja), Sääre k-s on rmtk. Saare lõunatipus Pitkana otsal asub tuletorn (valmis 1865, tule kõrgus 29 m ü. m.). Kihnu sadam asub saare kirdeosas Lemsi k-s, ühendusepidamine mandriga toimub pms. Munalaiu sadama kaudu. Valla piires on ✧Sangelaiu KA. — Saart on esimest korda mainitud 1386 (*Kyne*), asustust 1518. 16. saj. kuulus K. Saare-Lääne piiskopkonna Audru ametkonda, Rootsi ja Vene võimu ajal riigile (v. a. 1627—80, kui oli eravalduses). 1642 ehitati saarele Tõstamaa khk-a abikirik. 1840. a-il siirdus enamik kihnlasi õigeusku, nende 1848 asut. kogudus kasutas senist luteri kivikirikut. K. kroonumõisa (*Kühno*) kohta on teateid alates a-st 1684, 1887 jaotati see taludeks (moodustus Mõisaküla). K. elanikkond kujunes pms. Saare- ja Läänemaalt ning Muhust tulnuist (kihnlased omakorda on asustanud Manilaiu), saarel on elanud ka liivlasi ja rootslasi. On teada, et pärast Põhjasõja-aegset katku oli kihnlasi u. 60; kõige rohkem, üle 1200, oli neid enne I maailmasõda. Peale põlluharimise andsid elatist kalapüük ja hülgejaht. 19. saj. II poolel elavnes purjelaevandus (eriti kivivedu linnadesse), 1937 valmis kivimuul. Talude kruntimine viidi lõpule

Kihelkonna valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Metsaküla	–
Kihelkonna	485	Mäebe	–
Külad		Neeme	3
Abaja	6	Odalätsi	4
Abula	7	Oju	14
Kallaste	9	Pajumõisa	24
Kalmu	10	Pidula	21
Karujärve	1	Rannaküla	1
Kehila	6	Rootsiküla	57
Kiirassaare	2	Sepise	2
Kotsma	3	Tagamõisa	10
Kuralase	2	Tammese	6
Kuremetsa	3	Tohku	4
Kurevere	9	Undva	7
Kuumi	15	Vaigu	–
Kuusiku	5	Varkja	2
Kõruse	19	Vedruka	24
Kõõru	17	Veere	41
Liiva	9	Viki	65
Loona	13	Vilsandi	20
Lätiniidi	11	Virita	19
Läägi	3	Üru	9

1939, 1949 asutati kalurikolhoos „Nõukogude Partisan" (ühines 1973 „Pärnu Kaluriga", lõpetas tegevuse 1991). Kihnlaste etnograafiline eripära ilmneb praegugi murdes, rõivastuses, pulmakombeis ja -lauludes. Rohkesti on teada K-ainelisi muistendeid, legende ja rahvapärimusi. Saarelt on pärit hulk laevnikke, sh. Enn Uuetoa (Kihnu Jõnn) ja Jaan Oad. K. elu ja kultuuri on filmis jäädvustanud Theodor Luts ja Mark Soosaar. Valla staatuse sai 21. V 1992.

B: *Eesti Loodus*, 1979, 11; T. Saar. *Kihnu raamat*. Tln., 1998; H. Jõgisalu. *Kihnu ja Manõja*. Tln., 2001. ▶▼1

Kihnu väin, Kihnu saare ja Tõstamaa—Pootsi ranniku vaheline Liivi lahe osa. Suurim süg. üle 8 m, laius Kihnust Munalaiuni u. 11 km, Kihnust Manilaiuni 7,5 km. Väina keskel asub Kakrasaar (Kakralaid, 0,8 ha).

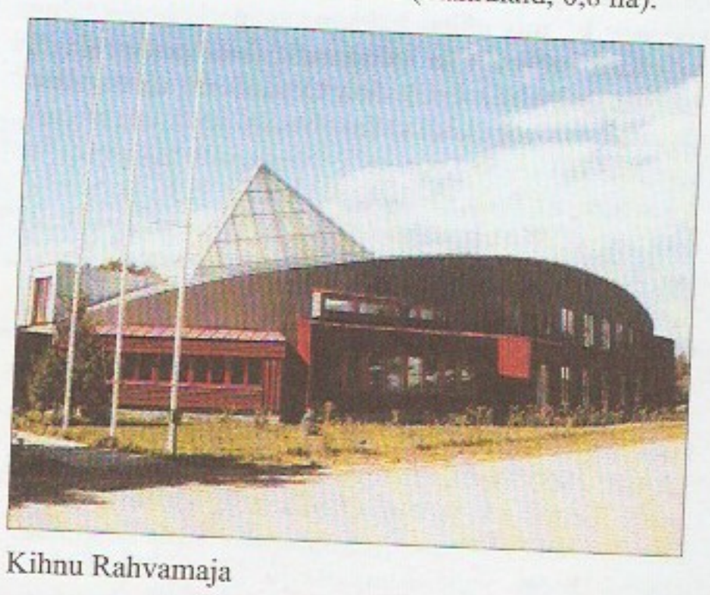

Kihnu Rahvamaja

Kihelkonna [illegible] ehitajatele [illegible] mälestuskivi [illegible]

Kihnu [illegible] vapp ja lipp

Kihnu tuletorn

Kiili valla elanike arv asulati (2000)

Aiaveski		Mõisaküla	94
Kiili	954	Nabala	148
Kõrbe		Paekna	135
Arusta	17	Piissoo	29
Kangru	41	Sausti	93
Kannavere	19	Sookaera	27
Luige	569	Sõgula	26
Lõime	75	Sõmeru	37
Metsanurga	23	Vaela	88

„Kiigelaulukuuik", 1985 loodud vokaaldžässansambel. „K-s" laulavad sopranid Kadi-Signe Selde ja Riina Rouse, alt Elo Toodo, tenor Toomas Rull, bariton Riho Ridbeck ja bass Olavi Kõrre. Alguses esitati Gene Puerlingi („Singers Unlimited") arranžeeringuid, nüüdseks on „K-u" repertuaaris pms. Eesti heliloojate, eelkõige Olav Ehala laulud ja seaded, esinetakse kas a cappella või O. Ehala klaverisaatega. „K." on esinenud Iirimaal Guinnessi festivalil (1989), Portugalis, Soomes ja Saksamaal. Ansamblil on ilmunud 3 helikandjat: „Sõdiplaat" (1995), „Teater, Muusika, Kino. Olav Ehala" (1998) ja „Koidulast Ehalani" (2000).

Kiigumõisa allikate kaitseala asub Roosna-Alliku v-s, on osaliselt Kõrvemaa MKA-l; 247 ha. Asut. 1980 nelja rühmana paiknevate tõusuallikate kaitseks. Kaitsealal on 12 suurt allikat ja palju pisikesi allikaid. Allikatest algavad ojad suubuvad Jägala jõkke.

Kiikla mõis asub Mäetaguse v-s. Mõisa rajasid arvat. 17. saj. Hastferid, liites hulga väikevaldusi, esimest korda on teda mainitud 1694 (*Kiekel*). 1712 sai K. m-a Mäetaguse Rosenite kõrvalliin. 1780—88 oli nende juures koduõpetajaks ja tegi loometööd Friedrich Gustav Arvelius, sel ajal esmalavastati sealses koduteatris Rosenite perekonnasõbra August von Kotzebue näidend „Eremiit". Viimased omanikud olid a-st 1856 Dehmid. Härrastemaja pärineb 19. saj-st, säilinud on ka 4 kõrvalhoonet. K. m-a juurde kuulusid Ahu, Apandiku ja Viitma karjamõis. Mõisahoone kuulub mtü-le „Avatud Värav", kes rajab sinna lastekodu „Maria".

Kiili, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Nabala mnt. ääres; 954 el. (2000). Alevikus on keskkool (Kiili Kool; asut. 1858 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 331 õpilast), rahvamaja, postkontor, rmtk. ja spordiklubi. Tegutsevad metallitöötlemis-, ehitus-, veondus- jmt. ettevõte. — Paikkond on arvat. osa varasemast Padikülast („Taani hindamisraamatus" *Puttus*); pärast Põhjasõda asus sinna elama venelasi ja kohanimena juurdus Veneküla (*Wenekülla*, 1798), mis oli ametlik nimi a-ni 1971.

Kiili vald asub Harjumaal, Tallinnast lõunas; 100,37 km², 2365 el. (2003). Keskus Kiili alevikus. Paikneb Harju lavamaal. Kiili ja Nabala ümbruses on pms. põllum-maastik. Valla kagupiiril voolab Pirita jõgi. Paekna k. lähedalt leidub karsti. Valla kaguosas on Saarte mõis, lääneosas Sausti soo. Nabalast loodes, Manni soost, algab Väänа jõgi. Haridus- ja kultuuriasutused (kool, rahvamaja ja rmtk.) on koondunud Kiili alevikku. Luige k-s asub OÜ Eesti Tõukarja põllum-näituste väljak. Luige ümbruses on mitu suvilapiirkonda (Sausti suvilinn). Nabalas on vennastekoguduse palvemaja. Valla loodeosa läbivad Tallinna—Rapla mnt. ja Tallinna ümbersõit (Luige—Jüri). Suurimad ettevõtted on AS Effekt (plasttoodete valmistamine), AS Estko (pesemisvahendite tootmine) ja OÜ Eesti Tõukari (loomakasvatus). — 20. saj. algul oli praeguse K. v-a alusel Kurna v., 1939. a. reformiga Tõdva v. K. v. moodustati 22. VII 1993. ◂ 1

Kiipsaare nukk, ✧Harilaid.

„Kiir", 1. rev. suunaga eestikeelne ajaleht, mis ilmus 28. XII 1906 — 9. III 1907 Peterburis. Väljaandja Otto Peterson. Suleti pärast 16. nr-i konfiskeerimist. — **2.** rev. ajaleht, mis ilmus 28. VI 1912 — 4. IX 1913 Narvas VSDTP Narva, Tallinna ja Peterburi komitee liikmete, eeskätt Jaan Anveldi algatusel ja kaastegevusel ning kujunes VSDTP Eestimaa org-de häälekandjaks. Väljaandja oli a-st 1913 kirjastusühing „Rahva Sõna". Pärast sulgemist ilmus „Narva K-e", seejärel „Rahvalehe", „Töö Hääle" ja kuni 25. VII 1914 „Töö K-e" nime all (kokku 237 nr-t, keskm. trükiarv u. 3000). Ajalehele tegid kaastööd J. Anvelt, Viktor Kingissepp, Hans Pöögelmann (USA-st), Villem Buk, Otto Münther jpt. — **3.** enamlaste päevaleht, VSDTP Põhja-Balti Komitee ja VSDTP Tallinna Komitee ühine häälekandja; ilmus 31. III — 25. VII 1917 Tallinnas (88 nr-t, trükiarv 12 000—15 000). Kaastööd tegid J. Anvelt, V. Kingissepp, H. Pöögelmann jpt. Ajaleht suleti Ajutise Valitsuse käsul. 28. VII 1917 hakkas „K-e" asemel ilmuma uus päevaleht „Tööline". — **4.** 1927—28 EKP juhtimisel ilm. töölisajaleht, oli sisuliselt tema legaalne häälekandja. Sulgemise pärast muudeti korduvalt ajalehe nime: 12. I — 7. V 1927 „K." (17 nr-t, trükiarv 3000—5000), hiljem „Uus K.", „Meie K.", „Tööliste K.", „Tallinna K.", „Punane K.", „Oktoobri K." ja „Töörahva K." (kokku 54 nr-t). Toim-id: Aleksander Luik, Hugo Rätsep.

Kiirassaare laht, Saaremaa läänerannikul Papisaare ja Kuusnõmme ps-e vahel paiknev Kihelkonna lahe lõunaosa. Lahe ääres asuvad Kiirassaare ja Papisaare sadam.

Kiirguskeskus, Keskkonnamin-i haldusalasse kuuluv riigiasutus, mis tegeleb kiirgusohutusega; asut. 1996 Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Inst-i radioloogialabori alusel. Väljastab kiirgustegevuslubasid ja kontrollib kehtestatud tingimuste täitmist, peab kiirgustöötajate doosiregistrit ja kiirgusallikate registrit, korraldab keskkonna radioaktiivsuse seiret, tagab kiirgusohu varase hoiatamise süsteemi töö, osaleb kiirguskaitsealase seadustiku koostamisel ning rahvusv. lepetest ja konventsioonidest tulenevate kohustuste täitmisel. ◂

Kiisa, 1. alevik Saku v-s Keila jõe keskjooksul Tallinna—Rapla rdt. ja Tõdva—Hageri mnt. ääres; 558 el. (2000). Rdtj. (25 km Tallinnast). Puidu töötlemine; rahvamaja ja rmtk. K. ja selle ümbruskonna aianduspiirkonnad (Kasemetsa, Metsamurme, Roobuka, Vilivere) on kujunenud Tallinna aedeeslinnaks. — Saanud nime omaaegse Saku mõisa karjamõisa (*Kisa*) järgi. — **2.** küla Pärsti v-s Heimtali—Abja-Paluoja mnt. ääres; 48 el. (2000). Sealses K. talus on sündinud Johannes Vares-Barbarus.

Kiiu mõis asub Kuusalu v-s. Esmamainitud 1348, siis korraldati seal (*in villa Kyde*) seisuste päev. 16. saj. alguses ehitasid arvat. Tallinna Toompea ehitusmeistrid sinna Fabian von Tiesenhauseni (K. m-a omanik 1517—66) tellimusel ühe Baltimaade väikseima tornelamu tüüpi kindlusehitise, nn. Mungatorni. Ülespoole ahenevas 4-korruselises (I ja II korrus on võlvitud) ümartornis on mitu kaminat ja ärkelkäimlat, III korruse kohal väline puidust kaitsekäik ja igal korrusel laskeavad. Korruseid ühendavad müürisisesed trepid; eluruumiks oli II korrus. Torni ülakorrus ja selle kaitsekäik purustati arvat. Vene-Liivimaa sõjas. 1973 torn restaureeriti ja kohandati noorteklubiks, praegu on ta kasutusel kohvikuna. 1581 läänistati K. m. koos Kolga mõisaga Pontus De la Gardie'le ja sealtpeale olid neil ühised omanikud. 18. saj. ehitasid Stenbockid tagasihoidliku härrastemaja, mis ehitati 20. saj. alguses juugendstiilis ümber. Praegu on seal vallavalitsus ning msg. ettevõtted. ◂

Kikepera raba asub ✧Soomaa RP lääneosas ✧Halliste jõe ja Kurina jõe vahel; 8725 ha. See on Lääne-Eesti tüübile iseloomulik 7 rabalaamaga platooraba, valdavad lage- ja puisälve- ning laukaraba, servas kasvab soometsa. Raba keskel on Hundissaare rabasaar (6 ha), mille lääneservast algab Jõhve oja. Põhjaosas asub Kikepera jäänukjärv (2 ha). Lõunaosa — Suuremetsa raba — eraldab põhjaosast õhukese turbalasundiga

madal- ja siirdesooala. K. r-s on turba paksus kuni 8,2 m, soo tekkis vähemalt 8500 aastat tagasi.

K. Kikerpuu ansamblid. 1965 alustas ETV-s tööd Kustas Kikerpuu ansambel, mille kõrgaeg oli esinemine 1968—73 saatesarja „Horoskoop" ning laste lauluvõistluste „Entel-tentel" ja „Trika-trei" saateansamblina. ETV ansambel esines ka Soomes, Tšehhoslovakkias, Saksamaal (1968) ning Belgias (1970). 1976 alustas „Eesti Reklaamfilmi" juures tööd K. Kikerpuu uus ansambel „Admiral", mille liikmed jätkasid 1982—85 orkestri „Levimo" tuumikuna. Kõik need kollektiivid sündisid vajadusest rikastada ETV ja „Eesti Reklaamfilmi" saateid värske ja mitmekesise muusikaga; esineti ka avalikel kontsertidel. Kollektiividesse kuulusid võimekad muusikud, see võimaldas mängida eri stiilides muusikat (lood seadis pms. K. Kikerpuu). Tema ansamblite ja orkestritega on esinenud enamik Eesti lauljaid, noortele solistidele olid need teleesinemised hüppelauaks suurele lavale. 1987—93 juhatas K. Kikerpuu ER-i bigbändi, kellega esineti Soomes Imatra bigbändide festivalil (1990 ja 1991) ning festivalil „Lahden Jazztori" (1993), Norras (1991), Rootsis (1992) ning Saksamaal (1993).

Kilingi-Nõmme, linn Pärnumaal Sakala kõrgustiku äärealal Humalaste jõe ülemjooksul, Pärnu—Valga mnt. ääres; 2207 el. (2003). K-N. on maakonna lõunaosa majandus- ja kultuurikeskus ning liiklussõlm (kohalikud mnt-d Viljandi ja Mazsalaca suunas). Linnas on Saarde v-a keskus, gümnaasium (a-st 1945, asut. 1687 talurahvakoolina, oli a-st 1828 Saarde kihelkonnakool, pidevalt tegutsenud a-st 1885; 2002/03. õ.-a. 634 õpilast) ja muusikakool (asut. 1983). Linn on kujunenud piki Pärnu—Valga mnt-d. K-N-st lõunas asub Saarde khk-a keskus (kirik ja kalmistu). Saarde kalmistul on 1937 filmilindi plahvatuse tõttu puhkenud tuleõnnetuses hukkunud laste hauamonument (1941, skulptor Paul Horma). Linnas Küüdi mäel (linna kõrgeim koht) asub õigeusu kalmistu. Suurim tööandja on avalik sektor (gümnaasium, lasteaed, muusikakool, rmtk., klubi, haigla). Suuremad käitised on K-N. Majandusühistu, OÜ Tran Siva (veondus), OÜ Oberis (rõivatootmine), OÜ HevoTehnika (mootorsõidukite remont), OÜ Hallopi Kaubandus ja puidu töötlemisega tegelevad AS Forester ja AS Taritvo. — K-N. on tekkinud Kilingi mõisa (1560 *Ovelgunne*, hilisema nime saanud Schillingi perekonna järgi) Nõmme kõrtsi (oli olemas 1789) juurde. 1870. a-il, kui suur osa mõisamaad jagati õigeusku siirdunuile (kogudus a-st 1845) hingemaaks, kasvas asula jõudsasti ja sai Saarde khk-a keskuseks. 19. saj. lõpus oli K-N. 500 elanikuga (pms. proletariseerunud põllu- ja käsitöölised ning kaupmehed) alevik. 1896 valmis kitsarööpmeline Valga—Pärnu rdt., enne K-N. pooljaama avamist (1917) oli alevikule lähim Voltveti jaam. Pärast sae- ja jahuveski ning ketrusvabriku ehitamist sai K-N. 1919 aleviks; linn a-st 1938. 1937 toimus koolis kinoetendusel ohvriterohke tuleõnnetus. 3. VII 1941 vabastasid metsavennad K-N. Nõuk. okupatsioonist ja pidasid 4. juulil K-N. juures hävituspataljonlastega võiduka Liivamäe lahingu. 6. juulil hävitas Nõuk. karistussalk osa linna. Saksa okupatsioon kestis K-N-l 8. VII 1941 — 23. IX 1944. 1950—59 oli K-N. samanim. raj-i keskus. Vt. ka Saarde. ▸

Kiltsi, 1. alevik Väike-Maarja v-s Tartu—Tapa rdt. ja Järva-Jaani—Väike-Maarja mnt. ääres; 281 el. (2000). K-s on põhikool (asut. 1855 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 122 õpilast), rahvamaja, rmtk., postkontor ja rdtj. (Tapalt 24 km). Töötab mineraalsöödatsehh. Alevik on tekkinud rdtj-a ümber. ✧K. mõis asub alevikust 1,5 km lõunas. — **2.** küla Haapsalust edelas, Paralepa aleviku naabruses; 55 el. (2000). K. küla maile toodi 1970. a-il varem Tallinnas asunud Nõuk. hävituslennukite üksus ja ligi 8 km² suurusele alale ehitati sõjaväelennuväli (Haapsalu ehk Paralepa lennuväli). — K. mõisa on *Alba Curia* nime all esmamainitud 1323, hilisema (1553) saksakeelse nime *Weissenfeld* on see saanud Valgevälja k. järgi. Vt. ka Paralepa.

Kilingi-Nõmme elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	2504	569	23	1599	64	336	13
2000	2223	427	19	1324	60	471	21

Kilingi-Nõmme töötava elanikkonna jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	324	79
Töötlev tööstus	304	194
Energia- ja veevarustus	20	22
Ehitus	84	35
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	140	134
Hotellid ja restoranid	36	29
Veondus, laondus ja side	68	40
Rahandus	12	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	8	18
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	16	76
Haridus	136	109
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	92	54
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	72	25
Töötajaid kokku	1312	826

Kilingi-Nõmme

1900
1928
1934
1959
1970
1979
1989
2000
2003

Kiltsi allikad, Väike-Maarja v-s Kiltsi mõisa pargis Pandivere kõrgustiku lõunanõlval paiknevad tõusuallikad. Osa allikaid (Rohuaia, Lossialune, Metsniku) avaneb mõisaajal rajatud tiikides. Lossialust allikat, mis veerikkal ajal annab vett rohkem kui 50 l/s, on kasut. ka kaevuna. Tõusuallikate summaarne vooluhulk on 150 l/s. K. a-ist algab Kiltsi (Vao) oja, mis suubub Põltsamaa jõkke. LK.

Kiltsi mõis. Mõisa kohal asunud vasallilinnust (sks *Schloss Ass*, nimi Assenite suguvõsa järgi) on esimest korda mainitud 1466. Nime Kiltsi (sks *Gilsenhof*) sai mõis Gilsenite järgi (olid selle omanikud Vene-Liivimaa sõja lõpuni). Esindusliku varaklassitsistliku peahoone ehitasid 1784—90 Benckendorffid Vene-Liivimaa sõjas hävinud 13.—15. saj. vasallilinnuse varemeile. Linnusele viitavad plaanilahendus ning hoone nurkades olevad nelinurksed ja ümarad pooltornid. Esifassaadi kujundavad pidulikuks kolmnurkfrontoon, lai risaliit ja krohvdekoor. Kaaristu kaudu peahoonega ühendatud teenijatemaja ja aida vahel asub auhoov. Majandushooneist on huvipakkuvaim pargi ääres asetsev neogooti fassaadiga vesiveski (praegu varemeis). 1801. a-st kuulus K. m. admiral Adam Johann von Krusensternile, kes elas seal 1816—22 ja a-st 1842 kuni surmani 1846 (1995 avati tema mälestustuba). A-st 1920 asub peahoones kool. ▸

Kilingi-Nõmme ja lipp

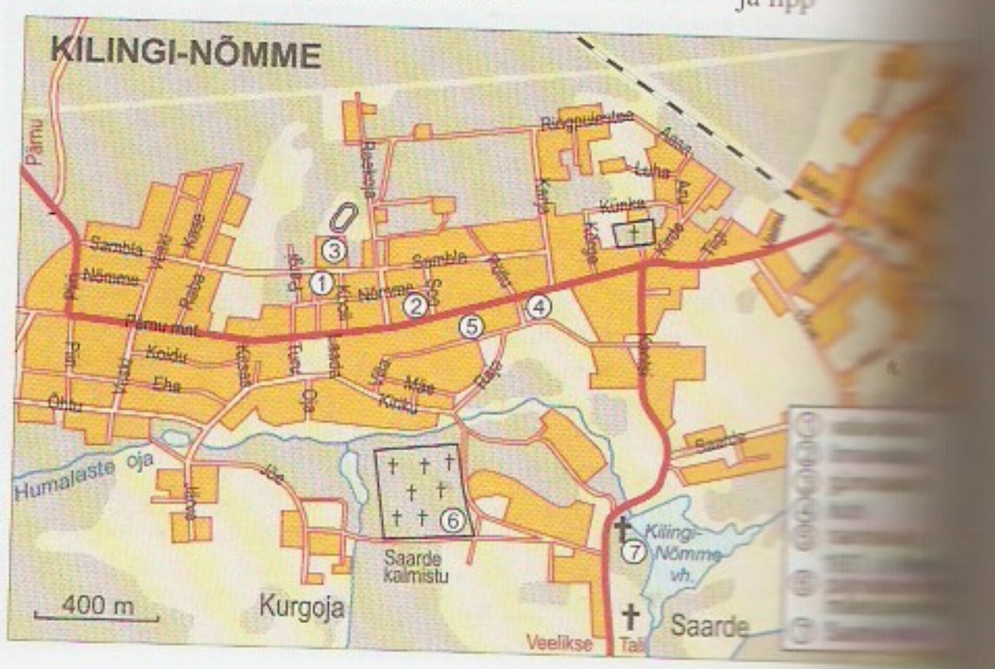

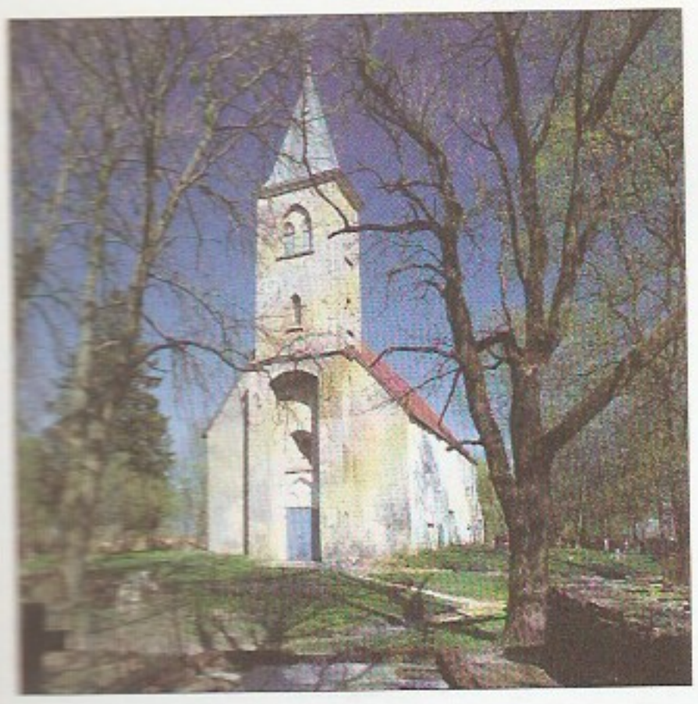

kindralkomissariaat, haldusüksus II maailmasõja ajal Saksamaa okupeeritud aladel, kus oli kehtestatud tsiviilvõim. Eesti k. (6. XII 1941 — 17. IX 1944; kindralkomissar Karl Litzmann) kuulus *Ostland*'i riigikomissariaati ning koosnes Tallinna linna, Tallinnamaa (Harjumaa, Järvamaa), Tartu (Tartumaa, Valgamaa, Virumaa), Kuressaare (Läänemaa, Saaremaa), Narva (Virumaa), Petseri (Petserimaa) ja Pärnu (Pärnumaa, Viljandimaa) piirkonnakomissariaadist. Vt. ka 11. kd., lk. 312–315.

kindralkuberner, asumaa, kubermangu vm. suure halduspiirkonna kõrgeim keskvalitsust esindav ametnik. Pärast kindralkubermangude moodustamist seati neis ametisse peaaegu piiramatute volitustega k-d (juhtisid kohalikku haldust ja politseid, võisid peatada kohtuotsuste täideviimist). Ajutiselt vähendati või keskendati kohalik võim k-de kätte (nt. rev-iliikumise ajal). Rootsi võimu esindavaid k-e oli Liivimaal 1622—1710, Eestimaal 1673—1710. Tsaarivõimu ajal kuulusid Eesti- ja Liivimaa 1775—1801 ning Eesti-, Liivi- ja Kuramaa 1801—08, 1819—76 ja 1905—09 Baltimaade k-i võimkonda. K-de ametikohad kaotati 1917.

K. Kingissepa nim. Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater, ✧Eesti Draamateater.

Kirbla kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Lihula vv-kirdeosa. Ala kuulus 13. saj. alguses Lihula khk-a, millest enne 16. saj-t (arvat. 14. saj.) omaette kirikukihelkonnaks, oli keskajal Saare-Lääne piiskopi valduses. Osa maad kuulus Lihula nunnakloostrile, selle majandamiseks rajati 13. saj. Kloostri mõis. 16. saj-st on teada vähe piiskopimõis (*Kiwiszell*, hilisem Kasari mõis). Rootsi võimu ajal asutati Lautna, Seira, Suur- ja Väike-Kesklõila, Vanamõisa jmt. mõis. Talude päri-

seksostmine kulges aeglaselt, 1880. a-ks oli ostetud 13 % taludest.

Kirbla kõvik, Kasari jõe suudmest kagus asuv järsu loode- ja põhjanõlvaga aluspõhjaline kõrgendik (u. 33 m ü. m.), mis vana, sisemaa pangana on osa Lääne-Eesti paekaldast. Kõviku lae ja pangaastangu (suhteline kõrgus kuni 4 m) moodustab ✧Jaagarahu lademe riffdolomiit, astangu jalam koosneb pehmest Jaani lademe dolomiitmerglist. Pangaastangut on murrutanud Antsülusjärve lained. LK.

Kirbla Püha Nikolause kirik on Eesti väikseimaid kirikuid, ühelööviline hoone (pikkus 28,9 m) on ehit. piiskop Johannes III Orgase (1492—1515) ajal (võõndkaart kandvail rippkonsoolidel on terna vapi kujutis); esmamaining 1531. Lihtsa ristkülikulise põhiplaaniga hilisgooti stiilis kirik koosneb kolmest roieteta ristvõlvidega võlvikust; idapoolne on suurim ja moodustab koori. Läänetorn on tõenäoliselt ehit. hiljem kahes järgus: alumine osa 18. saj. ja ülaosa 19. saj. Sisustuses hilisbarokne altar (1783). ◂

Kirde-Eesti lavamaa, ✧Viru lavamaa end. nimi.

kirdemurre, ✧rannikumurde kõrval teine kirderanniku murderühma murre (✧kirderanniku murded). K-t on räägitud Lüganuse, Jõhvi, Iisaku ja Vaivara khk-s, teda on nimet. ka Alutaguse murdeks. K-s on lühikesed kaksikkonsonandid muutumad pikaks (*lippul* 'lipul', *seppäd* 'sepad'). Esineb ühisjooni põhjaeesti idamurde ja vadja k-ga. Paljudes sõnades on *o* > *õ* (*kõht* 'koht', *õle* 'ole'), mitmuses on topeltunnusega vormid (*nuoride* 'noorte', *einide* 'einte'), *ma*-infipiitiivi tunnus ka *-maje, -maije* (*kandamaje* 'kandma', *laulemaije* 'laulma'), *da*-infitiivis lühivormid (*juva, jua* 'juua'). K-t võib pidada eesti ja vadja k-e üleminekukujuks. Tähtsaimaid k-e uurijaid on olnud Mari Must.

kirderanniku murded, põhjaeesti ja lõunaeesti murderühma kõrval kolmas eesti murderühm. Kirderanniku murderühm koosneb kahest murdest: ✧rannikumurdest ja ✧kirdemurdest. Need murded lähtuvad algselt kahest erinevast hõimumurdest. Rannikumurret on nimet. ka põhjaeesti rannamurdeks (nii on varem nimet. ka kogu kirderanniku murderühma) ja kirdemurret Alutaguse murdeks. Rannikumurret on räägitud Soome lahe rannikul Jõelähtmest Vaivarani, kirdemurret põhil. Lüganuse, Jõhvi ja Iisaku khk-s ning Lääne-Vaivaras. Kirde- ja rannikumurdel on olulisi erinevusi, ehkki neid on varem tavaliselt käsitletud ühe murdena. K. m-test puuduvad paljud teistele eesti k-e murretele ja kirjakeelele iseloomulikud nähtused, nt. 2. ja 3. välte eristus, konsonantide peenendus, järjekindel sise- ja lõpukadu (*andama* 'andma', *seppä* 'sepp'), geminatsiooniline sisseütlev (*kogu* 'kokku', *mere* 'merre') ja umbisikulise tegumoe tunnus *-kse* (*tehta* 'tehakse', *tunneda* 'tuntakse'). K. m-tel on ühisjooni soome k-ga (nt. *naura* 'naera', *en ole* 'ma ei ole', *olisin* 'oleksin'), kirdemurdel ka vadja k-ga. K. m-test on eesti kirjakeelde tulnud *na*-tunnusega olev kääne, nt. *suurena* (3. vältes). Tähtsaimaid k. m-te uurijaid on olnud M. Must.

B: M. Must. *Kirderannikumurre.* Tln., 1987; M. Must. *Kirderannikumurde tekstid.* Tln., 1995.

kiri, eesti rahvakunsti ornament. K-u liigitatakse kaunistatava eseme (vöö-, kinda-, suka-, tanu-, käise-, säärise-, pooga-, sõbak.), teostustehnika (korjatud k., sissekootud k., põimitud k., püvisilmk., lõikek., põletusk.), ornamendi kompositsiooni (kesk-, suur-, äärek.) ja kaunistusmotiivide järgi (kalasaba-, karukäpa-, kassikäpa-, kärbse-, liblika-, preesi-, saehamba-, sõela-, maasikaõiek.). Eesti vanimad, esiajast pärinevad k-d on geomeetrilised, nende motiividel (ring, ruut, romb, rist, ussijoon (siksak), silmusnelinurk, kaheksakand) oli maagiline tähendus. 15. saj. ilmus k-desse õiemotiiv (sõlgedel), 17. saj. lõpul hakkas levima barokne lillk., mis 18.—19. saj. sai rahvaomaseks (käistel, tanudel, linikutel, põlledel). 19. saj. alguses hakkasid

levima msg. lillk-d ning looma-, taime- ja südamekujundid.

kirik, 1. ristiusu kogudus, mille rajas Jeesus Kristus. K-l kui institutsioonil on üks usutunnistus, õpetus (dogmaatika), jumalateenistuse kord ning organisatsiooniline ja halduslik korraldus. Kuni reformatsioonini oli Eestis ainuvaldav katoliku k. oma institutsioonide (nt. ✧klooster) ja õpetusliku süsteemiga, õigeusu k. oli ainult venelaste k. Pärast reformatsiooni, kui Eesti ala läks Rootsi võimu alla, muutus ainuvaldavaks luterlik k. (✧Eesti Evangeelne Luterlik K.). Pärast Põhjasõda kujunes olukord, kus kõrvuti luterliku k-ga toimisid katoliku ja õigeusu k., kuid need olid pms. muulaste vähemusk-d. 18. saj. levisid ✧vennastekogudused, 1840. a-il algas eestlaste massiline siirdumine õigeusku. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses hakkasid levima protestantlikud vabakogudused (baptistid, adventistid, metodistid jmt.). Kuni 1917. a-ni oli k. sisuliselt riigiaparaadi osa ja täitis hariduse andmise ja haldusega seotud ülesandeid, olles seega riigik. Riigist lahutatuna kujunes luterlik kirik rahvakirikuks. Ilmaliku maailmavaate ning riigi ja k-u lahutamise mõjul jäi üha rohkem inimesi väljapoole kogudusi. Nõuk. okupatsiooni ajal oli riigi ideoloogia ateism, k-u mõju ühisk-s püüti igati vähendada, kuid sellegipoolest jätkasid kogudused tegevust. 1990. a-tel hakkasid kõrvuti Eesti nn. ajalooliste usunditega (nende koostööd korraldab Eesti K-te Nõukogu) levima uued protestantlikud uskkonnad ning msg. uususundid. 1993 võttis Riigikogu vastu „Kirikute ja koguduste seaduse". Vt. ka 11. kd., lk. 76—81. — **2.** ristiusu sakraalarhitektuuri tähtsaim hoone, mis on eriomaselt kohandatud jumalateenistuse korraldamiseks. Hrl. ida—lääne sihis asetseva k-u tähtsaim osa on idas paiknev altariruum ehk koor, selle ja kogudusele määratud pikihoone vahel asub võidukaar. Koori kõrval on käärkamber, kellade jaoks on hoone läänеosas üks või mitu torni. Eestis hakati k-id ehitama pärast maa ristiusustamist 13. saj., need rajati pms. linnadesse ja kihelkonnakeskustesse. K. kui sakraalkunsti vorm on tähtis nii kunsti- kui ka kultuuriloo vaatekohast.

B: K. Veem. *Eesti vaba rahvakirik*. Stockholm, 1988.

kirikueestseisja, kihelkonnakiriku ametiisik, kes täitis maj. ja politseilisi ülesandeid. K-d olid enamasti kohalikud mõisnikud (hrl. kaks kihelkonna kohta). Eestis loodi k. amet arvat. 16. saj. alguses ja kaotati 1919. K. abiliseks oli vöörmünder, kes 1820—63 täitis Liivimaal ka vallakogukonna esindus- ja haldusülesandeid.

kirikukonvent, luteri kiriku maakoguduse haldusorgan Eesti- ja Liivimaal 17. saj. lõpust a-ni 1919. Venemaa 1832. a. kirikuseaduse kohaselt kuulusid k-i kõik kihelkonna mõisnikud (või nende volinikud); nõuandva häälega osalesid kiriku- ja mõningate muude küsimuste lahendamisel ka vallavöörmündrid. Kui asutati ✧kihelkonnakonvendid (1870), reorganiseeriti Liivimaa k-d kiriku- ja koolikonventideks. EV-s asendati k-d kogudusenõukogudega.

kirikukoormised, naturaal- ja teokoormised ning maksud, mis on määratud kiriku ja vaimulike ülalpidamiseks. K-te algvorm oli ✧kümnis, hiljem asendasid seda hinnus ja kirikumaks (kirikuliikmete iga-aastane rahamaks). Talupojad pidid alates 13. saj-st maksma kirikule loonusmaksu, mille vaimulikud osalt ise sisse nõudsid (osalt laekus maks mõisnike kaasabil). Pärast ✧kirikumõisade rajamist hakati nende talupoegadelt k-na nõudma ka teotööd (see säilis kirikumõisades a-ni 1917). K-d normeeriti 17. saj. Põhil. sel ajal kujunenud koormisemäärad kinnitati 1842.—44. a. regulatiividega (iga kihelkonna kohta eraldi). Kirikust võõrdumise tõttu tasus 1930. a-il kirikumaksu ainult kolmandik luterlasi; 1934 kehtestatud kirikute ja usuühingute seadus võimaldas kirikumaksu sisse nõuda ka sundkorras.

Kirikulaht, poolsuletud laht Hiiumaa looderannikul, eraldab Ninametsa ps-t Pihla ja Rootsi k. rannast; pikkus ja laius üle 2 km. Paarikümne meetri laiuse väina kaudu ühenduses Reigi lahega. Madalasse riimveelisse K-e suubuvad Armi- (18 km) ja Pihla oja (18 km), ühendus ka jäänukjärve Kajumerega (16,5 ha).

kirikumõis, kiriku maavaldus, mis oli kihelkonnavaimuliku ametiaja kestel tema kasutuses; kitsamas mõttes selle hoonestatud keskus koos kiriku ja pastori elamuga — kirikla ehk pastoraat. K-d tekkisid pms. keskajal maaisanda või mõisniku annetusena kihelkonnakiriku rajamiseks (sellest asutaja patronaadiõigus); õiguslikult käsitleti k-a mõisana ja tal olid samasugused privileegid. K. jagunes mõisamaaks (seda pidas kas pastor ise või k-arentnik; osa sellest kasutati nn. armumaana pastorilese pensioniks ja köstrikohana) ning talumaaks (sellel olid feodaalajal pärisorised talupojad, hiljem renditalud; paljudel k-del, eriti Põhja-Eestis, talumaad ei olnud). Suuruselt (kokku u. 54 000 ha ehk 2,2 % suurmaaomandist) k-d (kokku 108) erinesid, ulatudes talundist (nt. Türi k., 35 ha) keskm. aadlimõisani (nt. Kihelkonna k., ligi 2400 ha). 1919. a. maaseadusega k-d võõrandati; hiljem tagastati osa maast kogudustele, kuid 1940 see natsionaliseeriti.

Kirikumõisa, küla Vändra v-s Vändra piiril Viljandi mnt. ääres; 62 el. (2000). K-s on Lydia Koidula sünnikoht ja lapsepõlvekodu. — Vändra kirikumõis oli olemas juba 1624.

Kirikumäe järv asub 7,5 km Vastseliinast edelas; 61,4 ha, süg. kuni 3,5 m. Põhja- ja idakallas liivane, lääne- ja lõunakallas soostunud. Läbivool väike (aastas vahetub veest u. $^4/_5$); sissevool Punsu-, Kõrb- ja Linajärvest ning ümbritsevast rabast, väljavool Pedetsi jõkke. Poolhuumustoiteline. Järves kasvab vesilobeeliat ja järv-lahnarohtu (mõlemad LK II) ning teisi haruldasi veetaimi. Peamine kala ahven. K. j-e näitel kirjeldas Johannes Klinge teadusloolisel, et järvede kinnikasvamine algab valitsevate tuulte suhtes tuulealusest küljest (Klinge seadus). ▾

Kirikumäe maastikukaitseala asub Misso ja Vastseliina v-s; 367 ha. Asut. 1970 Kirikumäe järve, Järvesuu raba ja neid ümbritseva kuppelmaastiku kaitseks. Kaitsealal on ka väiksemaid metsajärvi. Kirikumäe järve elustik on haruldusterikas.

Kirimäe põletusmatus leiti 1923 kruusavõtul Läänemaalt Kirimäe Kabelimäe talu maalt lameda kivi alt. Leius oli koos põlenud luudega kaheteraliste mõõkade tükke, 20 odaotsa, 3 kilbikupalt, ambsõlgi, kaela- ja käevõrusid, ehtenõelu, putkkirveid, nuge jm., kokku 174 eset. Erandlikult rikas matus, pärineb 6. saj-st.

kirjakeel. Tavaliselt mõistetakse k-e all ✧allkeelt, mida kasut. kogu eesti keele alal ja mida vastandatakse kohamurretele. K-t ühtlustatakse ja normitakse, s.t. mõned tema allosad (eelkõige morfoloogia) on kodifitseeritud. Teises täh-s: kirjutatud keel vastandina suulisele. Vt. ka 11. kd., lk. 592—595.

Kirikumäe järv

„Kirjanduslik Orbiit", kirjandusajaleht, mis ilmus Tartus 21. XII 1929 — 19. IV 1930, kokku 7 nr-t. Avaldas ilukirjandust, arvustusi, publitsistikat jm. Lehte välja andnud, orbiitlasteks nimet. kirjanike rühma (Erni Hiir, August Jakobson, Mihkel Jürna, Albert Kivikas, Juhan Sütiste, Peet Vallak) ühendasid elulähedusnõue ja põlvkonnavõitluse tähtsustamine. Neid toetasid kirjanduskriitikud ja -teadlased August Annist, Daniel Palgi, Oskar Urgart, Oskar Loorits, Aleksander Aspel jmt. „K. O-i" elulähedusnõude tõlgendus tekitas palju polemikat eeskätt end. nooreestlastega (Gustav Suits, Friedebert Tuglas). Pärast „K. O-i" ilmumise lakkamist avaldas osa orbiitlasi koguteose „Põhjakaar" (1931).

Kirjandusmuuseum, ✧Eesti Kirjandusmuuseum.

Kirjandusring (vn Литературный кружок в Ре-вене), Tallinnas tegutsenud vene kirjandusharrastajate ja kultuurieliidi ühendus. Asutati 1898, jätkas tegevust 1919 (pärast lühikest vaheaega I maailmasõja ajal). K-i tegevus oli kõige elavam ja selles osales kõige rohkem literaate 1920—21 (liikmeid 96) ja 1926—29 (liikmeid 158). 1919—33 juhtis ringi pedagoog ja kulturitegelane Aleksandr Peškov. 20 aasta vältel tagas K-i järjepidevuse ringi sekretäri Maria Padva tegevus. 1929 tegutses K-i juures noorte luuletajate ühendus „Чугунное кольцо" („Malmsõrmus", sellesse kuulus ms. Juri Ivask). 1930. a-te alguses elavnes ringi tegevus tänu noortele autoritele (Pavel Irtel, Boris Nartsissov, Karl Boerschelmann, Jelizaveta Roos-Bazilevskaja jmt.) tuus, kuid hääbus kümnendi lõpus.

Русская эмиграция и русские писатели Эстонии 1918—1940. Антология. [Koost. S. G. Issakov.] Tln., 2002.

Kirjurahu, ✧Kerju.

Kirna mõis asub Järvamaal Paide—Türi mnt. läh. Esmamaining 1627, kui see kuulus Haapsalu asehalduri Hans Fersenile. Tema järeltulijad pidasid seda a-ni 1787 ja ehitasid 1770 uue, kivist härrastemaja. Seejärel kuulus mõis Osten-Sackenitele, kes ehitasid härrastemaja klassitsistlikus stiilis ümber, ja 1816—1919 Pilar von Pilchaudele. K. m-a juurde kuulusid Poaka, Tedre ja Vissuvere karjamõis. Praegu eravalduses, Türi Helle (kodanikunimega Helle Anniko) juhtimisel tegutseb seal alternatiivse ravi keskus.

kirst, suur kaanega laudkast, mille küljelaudade otsad on kinnitatud 4 nurgasamba soontesse. K-des hoiti rõivaid ja toiduaineid (vilja, jahu). K. oli Eestis tuntud juba hiljemalt 13. saj. 19. saj. oli üldine gootipärase kumera kaanega k. Riidek. oli u. 1 m, viljak. 1,5—1,8 m pikkune (viimane ilma kaunistusteta). Mõrsja kaasavara hoidmise k-u ylimistleti ja kaunistati (lõike- või põletuskirjaga) eriti hoolikalt ning see oli lukustatav. Pulmarongis viidi see pidulikult uude koju. 19. ja 20. saj. vahetusel hakati Lääne-Eestis k-e värvima (hrl. punakaspruuniks). Samal ajal võeti k-de asemel aina enam kasutusele korve, kummuteid ja kappe.

Kirumpää piiskopilinnus rajati kaitseks pihkvalaste eest, asus Võhandu jõe käärus Vastseliinast Tartusse ja Otepääle kulgeva mnt. ääres; rajaja Tartu piiskop, esmamaining 1322 (*castrum*). 1342 läks Liivimaa Ordu sealt Pihkva vastu sõjakäigule. 1369 vallutasid K. p-e venelased ja põletasid selle maha. Algselt oli seal arvat. olnud nelinurkne tornelamutaoline ehitis, hiljem seda laiendati ja rajati suur nelinurkne ringmüürlinnus, mida u. 1500 täiendati tugeva ümartorniga ja eeshooviga. Lossi ümbritses suur kaupmeeste ja käsitööliste asula, venelased põletasid selle pärast piiramist Vene-Liivimaa sõja alguses 1558 maha. Poola ajal oli linnus staarostkonna keskus, Rootsi ajal võeti loss uuesti kasutusele maakaitse- ja halduskeskusena (1627 elas seal rentnik); hävis lõplikult 1656 Vene-Rootsi sõja ajal. Varemeist on võetud Võru linna ehitamiseks kive, nii et säilinud on vähesed müürijäänused. ◂

Kiruvere järv asub Harjumaal, 2 km Paunkülast lõunakagus; 22 ha, süg. kuni 11,2 m. Kallaste kõrgus väga vahelduv, edelakaldal kõrge oos (Kütimägi). Põhi valdavalt kruusane. Läbivool väga väike (vesi vahetub u. 9 aasta jooksul). Järv toitub pms. allikaist, drenaaziveest ja Paunküla veehoidlast; äravool regulaatoriga kraavi kaudu Pirita jõkke. Rohketoiteline. Peamised kalad: särg, ahven, latikas, haug.

Kisejärve järvestik, Võrumaal u. 11 km Vastseliinast edelas metsases ja soises maastikus asuv järverühm. Koosneb 7 poolhuumus- või vähetoitelisest järvest, suuremad Kisejärv (48,9 ha, süg. kuni 5,1 m), Pahijärv (10,0 ha) ja Sõdaalune järv (8,5 ha). Hilisjääajal olid nad kõik üks veekogu. LK.

Kisejärve maastikukaitseala asub Misso v-s; 481 ha. Asut. 1983 Kisejärve järvestiku, Kisejärve soo ja kalakotka (LK I) elupaiga kaitseks. Seitsmest järvest pakub teadlastele kõige rohkem huvi Pahijärv, kus on enam kui 15 liiki haruldasi vetikaid. Kisejärvest on saadud arheoloogilisi leide — kuni tuhande aasta vanuseid paate ja kalapüüniseid. ◂

Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, lüh. K-RES, 1998 loodud mittetulundusühing, mille põhieesmärk oli rajada Eesti lähimineviku okupatsioonide aega (1940—91) käsitlev muuseum. K-RES-i ja selle tegevuse aluseks on eesti päritolu USA silmaarsti Olga Kistler-Ritso USA-s (Seattle'is) asut. ja rahastatud *Kistler-Ritso Foundation* (nõukogu esimees O. Kistler-Ritso). ✧Eesti Lähimineviku Okupatsioonide Muuseumi hoone (Tallinnas) valmis 2003 ja muuseum on külastajatele avatud. K-RES on toetanud Eesti lähiajaloo uurimise teadusprojekte ja sellealaseid dokumentaalfilme.

Kivijärv, Laiuse Kivijärv, asub Vooremaa põhjaosas 1 km K-e k-st loodes Laiuse voore ja K-e kõrgendiku vahelises nõos; 24 ha, suurim süg. 2 m. 1928—29 alandati K-e veetaset ning seetõttu muutus ta Eesti järvede hulgas kujult ainulaadseks — hobuserauakujuliseks (kumerus kirdes). Kaldad on madalad, järve

ümbritseb ööts ik. Läbivool on nõrk. K. on taimestiku- ja linnurikas, kuid kalavaene.

kivikalme, põhil. kividest ehit. kalme, Põhja-Euroopa vanimaid ja levinuimaid kalmeliike. Alates pronksiajast levisid k-d, pms. ✧kivikirstkalmed ja üksikud ✧laevkalmed, arvat. Skandinaavia mõjul ka Soome rannikualadele, Eestisse ja Põhja-Lätisse. Varasel rauaajal hakati neil aladel ehitama ka ✧tarandkalmeid. Rauaaja hilisematel järkudel püsis Eestis paljudes kohtades k-tesse matmine, kuid nendel kalmetel puudus hrl. korrapärane siseehitus.

kivikirstkalme, kalmevorm, mille põhitunnus on kividest kirst. Eestis tulid k-d kasutusele nooremal pronksiajal arvat. Soome või Skandinaavia mõjul. Eesti k. on hrl. 8–10 m läbimõõduga madal (kuni 1,5 m kõrge) kivikuhelik, mida ümbritseb suurematest raudkividest või kuivmüürina paeplaatidest laotud kiviring või mitu kontsentrilist ringi; kivilademe keskosa moodustab tihedama tuumiku, milles on kas paeplaatidest või suurematest raudkividest kirst ja selle sees kesknematus. Kalmes võib olla teisigi kirste, paljudes k-tes on teisi surnuid maetud kirstudeta, kivide vahele. Harva on põletusmatuseid. Panuseid leidub vähestes k-tes. K-id on rohkesti Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel, hrl. on nad kalmistuis rühmadena (✧Jõelähtme kivikirstkalmistu), mõnikord koos laev- (✧Lülle laevkalmed) või tarandkalmetega (✧Jabara kivikalmistu).

Kivikupitsa mäe kaitseala asub Häädemeeste v-s; 12 ha. Asut. 1964 kivikülviga kruusaseljaku kaitseks. Seljakut katab salumets ja tema kõrgus on 7 m, pikkus 600 m ja laius kuni 150 m. Üle seljaku kulgeb teetamm. Kaitseala jätkub Lätimaal Mērniki metsade KA-na. ▸

Kiviloo linnus. Linnuse paigas asus 1322 Tallinna piiskopi lauamõis (*Hof Fegefeuer*), esmamaining 1474. Piiskop Simon von der Borchi ajal (1477–92) tugevdasid Jõelähtme jõe kääru rajatud kahe täisnurgi asetseva hoonetiivaga kahekorruselise linnuse põhjatiiba ümar suurtükitorn, vallid, vallikraavid ja tiigid. Vene-Liivimaa sõja ajal purustas linnuse 1560 Vene vägi. Piiskopilinnuse varemete kõrval asub Kiviloo mõisa härrastemaja, mille 1905. a. ehitas mahapõletatud puidust peahoone asemele mõisnik Carl Theodor von Stackelberg (nüüd tühi). ▸

Kivimurru männiku kaitseala asub Torma v-s; 54 ha. Asut. 1968 u. 180 aasta vanuse männiku ja seda ümbritseva luitemaastiku kaitseks. Kaitsealal on puhkemaj. tähtsus.

Kivimäe, asum Tallinnas Nõmme linnaosas Hiiu ja Pääsküla vahel. Elektrirongide peatus (10 km Balti rdtj-st). K-l on Tallinna Muusikakeskkool ja ✧Põhja-Eesti Regionaalhaigla K. Tuberkuloosiravi Keskus (ehit. sanatooriumina 1926, tiibhooned 1931, arh. Erich Jacoby).

Kivinõmme maastikukaitseala asub Illuka v-s; 379 ha, neli lahustükki. Asut. 1987 mõhnastiku, järvede, erilaadsete taimekoosluste (sh. lääne-mõõkrohu, LK II) ja metsise (LK II) elupaiga kaitseks. Kaitsealal on muinsuskaitsealused, 5.–8. saj-st pärit kääbaskalmistud; rahvapärimustes peetakse seda piirkonda Kalevipoja surmakohaks.

Kivisaar, voor Viljandimaal Kolga-Jaani voorestikus. Voore lõunaotsalt on alates 19. saj-st kruusavõtul ja põllutöödel leitud msg. vanusega kivikirveid ja -talbu, tulekiviesemeid, savinõutükke jms. Avastatud on ka vähemalt 26 pms. selili siruasendis lebavat luustikku. Ainsad kindlad panused olid kuuest hauast leitud loomahammastest ripatsid. Enamik kiviesemeist pärineb arvat. mesoliitikumi asulakohast, kuid on ka neoliitilisi leide; hiliseim leid on vanema pronksiaja pronkssirp.

Kivisaare liigikaitseala asub Kolga-Jaani v-s; 70 ha. Asut. 1992 ohustatud loomaliikide (sh. väike-konnakotka, LK I) elupaiga kaitseks. Kaitsealal on muistne asulapaik (muinsuskaitse all).

Rahn Kivi[illegible] kaitsealal

Kivi-Vigala, küla ja Vigala v-a keskus, asub Enge jõe alamjooksul Silla—Jädivere mnt. ääres; 53 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 128 õpilast), rahvamaja, rmtk., Vigala ambulatoorium ja hooldekodu. Huviväärsed on ✧Vigala Maarja kirik ja veski (harilik) saar (ümbermõõt 660 cm, kõrgus 25 m). Uexküllide 1420–40 rajatud Vigala vasallilinnusest (purunes 1560, hävis lõplikult 1581) on säilinud vallikraave ja maa-aluseid käike. Linnuse kõrval asus vesiveski (1420, *Tzelgerue*). Mõisa nimetati algul *Gross-Fickel*'iks, hiljem K-V-ks (*Stein-Fickel*). ▾▸

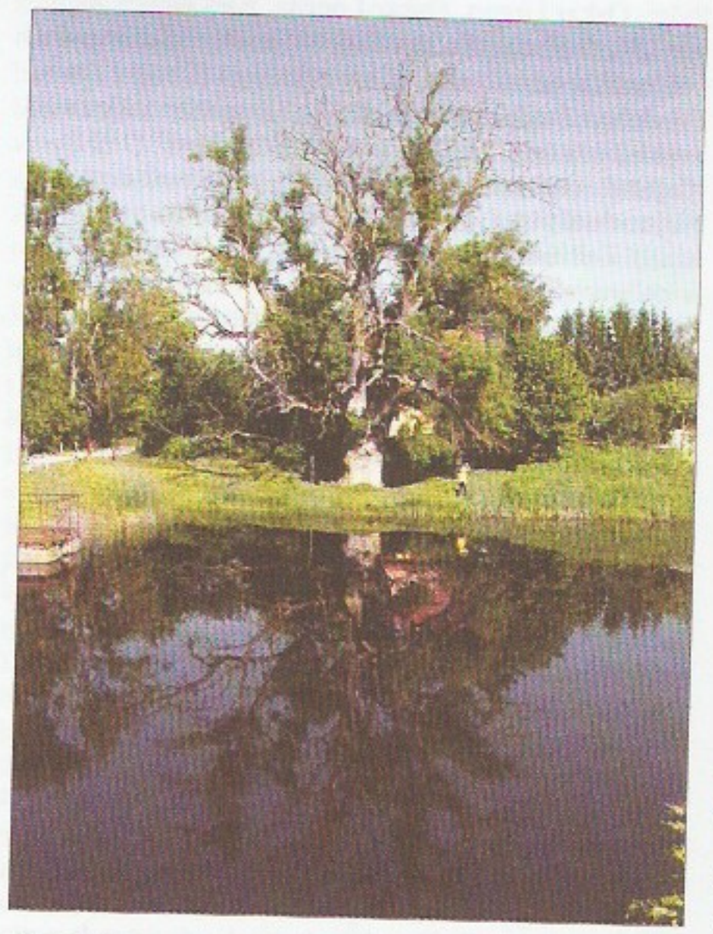

Kivi-Vigala [illegible] ülepaisutatud [illegible]

Kiviloo linnuse varemed

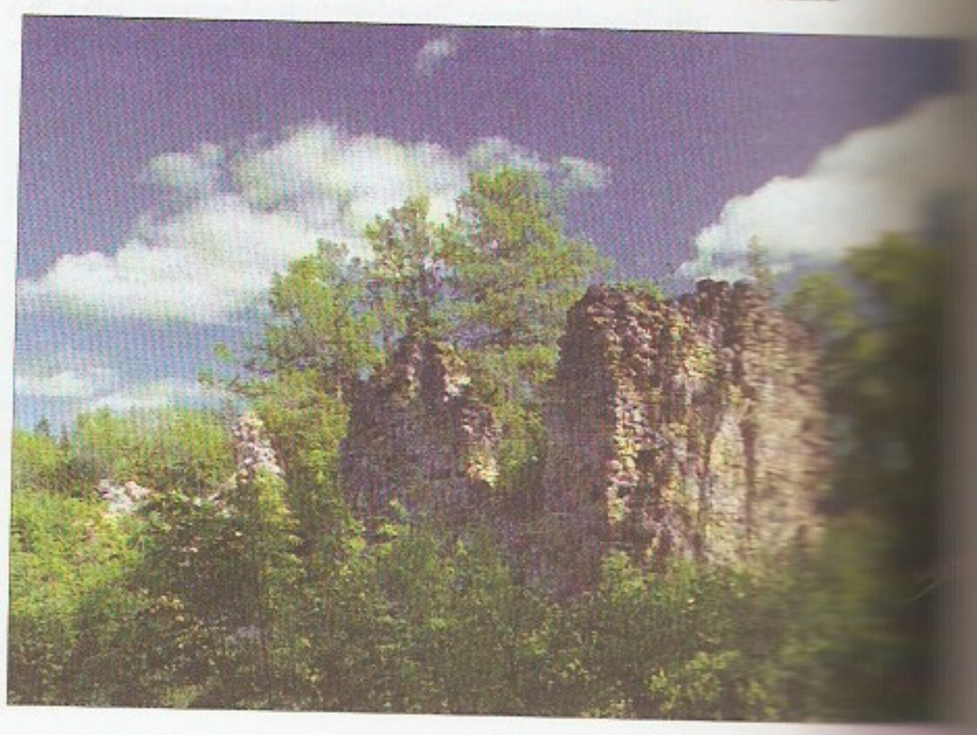

Kiviõli elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0–14 arv	%	15–64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	10 390	2043	20	6968	67	1379	13
2002	7 242	1056	15	4671	64	1515	21

Kiviõli töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	552	35
Mäetööstus	1996	232
Töötlev tööstus	1304	1034
Energia- ja veevarustus	44	72
Ehitus	120	38
Hotellid ja restoranid	136	25
Veondus, laondus ja side	344	120
Rahandus	8	11
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	112	85
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	128	160
Haridus	332	185
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	228	153
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	208	68
Töötajaid kokku	5756	2415

Kiviõli, linn Ida-Virumaa lääneosas; 7146 el. (2003). Paikneb Viru lavamaal Eesti põlevkivimaardla alal, on Eesti põlevkivi töötlemise keskus. Linna ala (11,7 km²) jaguneb neljaks elamu- ja üheks tööstusrajooniks.

Vanem ja madalam, 1–2-korruseline hoonestus asub linna lääneosas, uuemad, pärast II maailmasõda ehit. korterelamud paiknevad idaosas. Linna keskele end. töölisbarakkide kohale on kujunenud metsistunud õunapuudega haljasala. K. üldplaneeringu (2001) kohaselt kujundatakse kesklinnast läänes paiknev tööstuspiirkond (end. keemiakombinaadi terr.) haljas- ja puhkealaks. Tööstuslinnajao põhjaosas asuvad Baltimaade kõrgeimad tehispinnavormid – terrikoonikud (suhteline kõrgus 101 ja 115 m). Linnast kagus asub AS Eesti Põlevkivile kuuluv Aidu karjäär, läänes on kaunid Uljaste järv ja oos (mõlemad LK).

K. rahvaarv suurenes 1970. a-ni, püsis siis enam-vähem ühesugune ja alates 1990. a-ist väheneb. Rahvastik vananeb, loomulik ja mehaaniline iive on negatiivsed. Kõige enam elab linnas venelasi (2000. a. 51,2 %), eestlasi oli 39,4 %, soomlasi 2,6 %, ukrainlasi 2,1 % ja valgevenelasi 1,6 %.

Olulisimad tootmisharud on põlevkivikeemiatööstus (Kiviõli Keemiatööstuse OÜ) ja õmblustööstus (AS Svar-

mil ja AS Vezala). K. läbib Tallinna—Narva—Peterburi rdt. Linnas on eesti õppekeelega K. 1. Keskkool (2002/03. õ.-a. 405 õpilast), venekeelne K. Vene Gümn. (602 õpilast), K. Kunstide Kool (u. 200 õpilast), lasteaed „Kannike", rahvamaja (a-st 1936), linna- ja lastermtk. ning võõrastemaja, kohvik ja 2 baari. K-s on staadion, tegutsevad K. Spordiklubi ja jalgpalliklubi „Irbis". Raviteenuseid osutavad SA K. Tervisekeskus ja kiirabijaam. Linnavara haldavad linnale kuuluvad AS K. Soojus ja K. Kinnisvarahoolduse OÜ. Hoolekannet korraldab linnavalitsuse hoolekandeüksus, töötab vanurite päevakeskus, osutatakse koduhooldusteenust. Tegutsevad K. Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Kogudus ning K. Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudus. — 1920 hakkas Põhja Paberi- ja Puupapivabrikute AS end. Erra-Sala küla maal põlevkiviladet uurima, 1922 rajas as. ✧„Eesti Kiviõli" põlevkivikarjääri (a-st 1930 kaevandus). Kaevanduse juurde tekkinud asula kasvas kiiresti 1930. a-il, kui oli alustatud maa-alust kaevandamist ja ehitatud õlitehase tunnelahjud (1939 u. 3000 el.). Esimene kahe tunnelahjuga õli- ja bensiinitehas valmis 1931 ja teine 1937, rajati ka rdtj. As. ✧„Küttejõud" hakkas 1925 Tallinna tselluloositehasele põlevkivi kaevandama, esialgu lahtiselt, 1933 kaevandusest. Ettevõtte juurde avati 1925 rdtj., tekkis väike kaevandusasula (a-st 1928 Kiviõli). 1931 asutati haridusselts „Valgus". 1936 toimus K-s kaevurite ja õlitehase tööliste streik. Saksa okupatsiooni ajal (10. VIII 1941 — 20. IX 1944) oli K-s ja Küttejõus koonduslaager. Saksa väed üritasid taganemisel kaevandust ja tehast purustada. Linnaks nimetati K. 1946. A-ni 1949 kuulus K. Virumaasse, 1949—50 Jõhvimaasse, 1950—59 oli samanim. rajooni keskus. ▲ 3

„Klaaspärlimäng" (1995—2000 Pärnu raemuusika festival), Pärnu igasuvine rahvusv. muusikafestival, korraldaja ✧„Eesti Kontsert" (a-ni 2000 koostöös Pärnu linnavalitsusega). „K." eelistab klassikalise muusika nn. piirialasid (vanamuusika, džäss, etno- ja elektrooniline muusika), ebatavalisi kooslusi ja pille (pedaalklavessiin, *Glasharmonika*), tavapäratuid ettekandeid, harva esitatavaid teoseid (Nietzsche, Gurdjieff) ning muusikaliteratuuris tehtud avastusi (Beethoveni „Sümfoonia nr. 10"). „K-l" on esinenud Gidon Kremer, Krzysztof Penderecki, Gilbert Kaplan, Olli Mustonen, Roy Goodman, EL-i Barokkorkester, *Absolute Ensemble*, Austraalia Kammerorkester, Eesti Filharmoonia Kammerkoor, Kalle Randalu jpt. „K-u" kunstiline juht on helilooja Peeter Vähi. ▸

„Klaver", a-st 1998 üle aasta Tallinnas toimuv rahvusv. pianistide festival. Festivali mõte on tutvustada kuulajale maailma ja Eesti klaverimängu praegust seisu, uusi suundumusi ja tänapäeva tippartiste. „K." hoiab sidet Eesti klaveriõppurite ja -õpetajatega, kellele on mõeldud nimekate välisesinejate meistriklassid ja loengud. Kolmel „K-l" on esinenud enamik Eesti pianiste ning hulk mainekaid külalisi (esimesel „K-l" Pierre-Laurent Aimard, Andrei Gavrilov, Cyprien Katsaris ja John Lill, teisel Marc-André Hamelin, Angela Hewitt, Frederic Chiu, Mihhail Pletnjov ja Charles Rosen ning kolmandal Arkadi Volodoss, Peter Donohoe, Piotr Anderszewski jmt.). Festivalide jooksul on korraldatud Estonia Klaverivabriku ja „Yamaha" muusikariistade näitusi ning suurnäitus „Eesti klaver 2000" (põhikoostaja Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum), kus olid väljas näidised peaaegu kõigist Eestis valminud klaveritest (12 tiibklaverit ja 23 pianiinot). „K-i" korraldaja on ✧„Eesti Kontsert", kunstiline juht Lauri Väinmaa ja produtsent Madis Kolk. ▸

klaveriduo Anna Klas — Bruno Lukk andis esimese kontserdi sept. 1943 Moskvas Tšaikovski-nim. saalis, viimast korda esineti 1985. a. lõpul Tallinnas Schubertiadiga. Oli üks NSV Liidu silmapaistvaimaid klaveriduosid, nende esimesi kümnendeid täitsid iga-aastased Venemaa-turneed ning Leningradis ja Moskvas antud kontserdid, kus neil tekkis oma publik. Hiljem pühenduti pms. ER-is tehtavatele helisalvestustele. Nende materjalide põhjal on ER välja andnud laserplaadi (1998), mis teeb läbilõike duo mahukast repertuaarist (J. Strauss, Milhaud, Debussy, Stravinski, Lutosławski, Schubert). Duole on teoseid pühendanud Eugen Kapp jmt. Eesti heliloojat. 1947 ENSV riiklik preemia.

klaveriduo Kai Ratassepp — Mati Mikalai debüteeris 1998 konkurssfestivalil ✧„Con brio". Järgnes edukas hooaeg — Kaunase ja Padova rahvusv. võistlustel saadi II koht ning 2000. a. Müncheni 49. ARD-võistlusel esikoht, sellega kaasnes palju kontserdivõimalusi Saksamaal (nt. mängiti 2002 Berliini Kontserdimajas koos Saksa Sümfooniaorkestriga). Esinetud on ka Venemaal, Tšehhis jm., koos „Kremerata Balticaga" tehti kontserdireis Itaaliasse ja Prantsusmaale. Duo repertuaar ulatub Mozartist nüüdisautoriteni, mängitakse nii kahele klaverile kui ka neljale käele kirjutatud teoseid. Olulisel kohal on Eesti muusika, sh. noorte heliloojate (Ülo Krigul jt.) uudislooming. Duo on salvestanud ER-is ja mitmes Saksa raadios.

Klementi, AS Klementi, Tallinnas asuv õmblustootmisettevõte, mille eelkäijaks peetakse 1932 asut. ketramis- ja kudumisvabrikut „Eestisiid". Pärast selle natsionaliseerimist ning temaga teiste väikeettevõtete ühendamist moodustati 1949 V. Klementi nim. Õmblusvabrik. 9. VII 1992 moodustati RAS Klementi, see erastati ning sai praeguse nime 1996. K. arendab ja toodab naisterõivaid (margid Klementi, PTA, Mastercoat, Pirette ja Mallimari) ning teeb mitmele Soome firmale allhanketöid. Aktsiakapital on 13,2 mln. kr. (2002), millest 86 % kuulub tuumikaktsionäridele OÜ Alta Holdingile ja Bryum Estonia AS-ile, ülejäänud jagunevad 606 aktsionäri vahel. A-st 1997 noteeritakse K. aktsiaid Tallinna börsil. Aastakäive oli 2002. a. 133,3 mln. kr., sellest moodustas 73,3 mln. kr. (55 %) eksport. Töötajaid 600.

Klooga, alevik Keila v-s ✧K. järvest põhja pool; 995 el. (2000). K-l on elektrirongiühendus Tallinna (36 km), Kloogaranna ja Paldiskiga. K. põhiosa paikneb K. rdtj-a ümbruses, sellest lääne pool asub K. aedlinn. Alevikus on algkool (2002/03. õ.-a. 46 õpilast), postipunkt ja rmtk. Huviväärne on K. mõis. Järvele avaneva vaatega härrastemaja valmis 1794 samas paigas juba varem asunud hoone kohale. A-st 1939 asus seal Vene sõjaväebaas, pärast selle väljakolimist pandi mõisahoone põlema; nüüd varemeis. — K. mõisa (*Lodensee*) on esmamainitud 1504, mil see läänistati Langenitele; hilisem nimi pärineb Klugeni mõisnikusuguvõsalt (oli nende suguvõsa käes 1665—1908). K. ja Põllküla vahele planeeriti 1930. a-tel aedlinn, 1939. a. Nõuk. baaside lepingu põhjal muutus K. ümbruskond militaaralaks, kuhu paigutati Eestisse toodud Punaarmee osi. Saksa okupatsiooni ajal oli K-l koonduslaager, hiljem paiknes K-l Nõuk. armee motolaskurdiviis.

Klooga järv asub Klooga rdtj-st 1 km edelas; 1,35 km², suurim süg. 3,6 m. Saab vee allikaist ja kraavidest, väljavool Vasalemma jõkke; aastas vahetub veest u. $^{7}/_{10}$. Segatoiteline. Peamised kalad: särg, ahven, linask ja haug. Klooga-aedlinna rdtp-st u. 0,5 km kirdes paiknev Väike K. j. (5,4 ha) on enam tuntud Soodajärvena.

Kloogaranna, küla Keila v-s Lahepera lahe kagurannikul männimetsasel kohati luitelisel alal; 106 el. (2000).

„Klaaspärlimäng". Logo

K. on rajatud soovitsalle: seal on supelrand (pikkus 2 km) ja palju suvilaid, tegutsevad K. ja Treppoja noortelaager. Aastast 1960 on Tallinnaga elektrirongiühendus (39 km). Hoovuläime on Treppoja joastik (LK; 6 astangut, kogupikkus 5,6 m). K. läbedalt Tuulna k-st pärineb Kuulsate Tiimpu.

Kloostter, koos elavate ristiusu munkade või nunnade kogukond ning nende ühiselu korrale vastav kinnine hoonestu. Katoliku kiriku munkade-nunnade organisatsiooni ja kloostrikorra rajas Nursia Benedictus 6. saj. Tema järgi on k-i hoonestu hrl. neljatiivaline sulushoonestu ehk klausuur. Nelinurkse siseõue ümber asuvad ruume ühendav ristikäik. Hoonestu lõuna- või põhjatiival asub kirik. Majapidamisruumid on hrl. läänetiival. 13. saj. tulid Eestisse dominiiklased ja fransisklaste haru tsistertslased. 16. saj. alguses oli Eestis 12 k-t, mis on säilinud ümberehitatuna või millest on alles varemed või alusmüürid. Enim oli tsistertslaste k-eid: nunnak. Tallinnas (✧Mihkli k.), Lihulas ja Tartus, mungak. Kärknas (✧Valkena k.) ja ✧Padisel. Dominiiklaste k. oli Tallinnas (✧Katariina k.), Tartus ja Narvas (viimases a-st 1520), frantsisklaste k. Tartus, Viljandis ja Rakveres (viimases a-st 1508) ning hospiidide k. Tallinnas (✧Pirita k.). Pärast reformatsiooni katoliku k-d suleti. A-st 1891 tegutseb õigeusu ✧Pühtitsa k. 2003 oli Eestis 2 katoliiklikku munga- ja 5 nunnaordut, sh. Pirita k-i uues hoonestus (valmis 2001) Pühtitsa Päästja Püha Birgitta Ordu Eestis.

E. I. Tamm. *Eesti keskaegsed kloostrid*. Tln., 2002.

Kloostri jõgi, ka Padise jõgi, algab 4 km Turba alevikust läänes, suubub Paldiski lahte; pikkus 29 km, jõgikond 92 km². Suurvee ajal voolab osa alamjooksu vett Kurlepa ojja. Saanud nime Padise kloostri järgi (jõe veega täideti keskajal kloostri vallikraave).

Kloostrikivid, ka Kirikukivid, Lääne-Virumaal ✧Laheema RP-s Palmse pargi servas asuv nurgeliste rändkivirahnude kogum, mis on tekkinud ilmselt koguka jäätmiku väljasulamisel mandrijääst. 14 rahnu ümbermõõt ületab 10 m, suurimal on see 22,6 m. Nime saanud 15. saj. sealsamas asunud nunnakloostri järgi: legendi põhjal olla kõigevägevam muutnud kuradiga kohtuma läinud nunnad kivideks. ▾

Kloostrimetsa, asum Pirita linnaosas, Piritast ja Mähest ida. Pirita jõe paremal kaldal. Põhiosa moodustab Kloostrimets, mille piires paiknevad Tallinna ✧Metsakalmistu ja Saksa sõjavangide kalmistu. K-s asuvad ka ✧Tallinna Botaanikaaed ja 1978 valminud Tallinna teletorn (kõrgus 314 m). Suur Kloostrimets, mis keskajal kuulus Pirita kloostrile, moodustab nüüdisajal osa Viimsi metskonna majandada olevast Pirita-Iru parkmetsast. Vt. ka Pirita jõeoru MKA. Tallinna piiresse kuulub K. a-st 1945. ◂

Kolbela, alevik Antsla vallas, 4 km Antslast loodes Vahtsõkivi järve ääres; 482 el. (2000). Alevik moodustati 1977 Boose ja Määrastu k-st ning Lusti ja Madise k. osast, senine K. asund nimetati samal ajal Vana-Antsla alevikuks. K-s töötavad „Linda" rahvamaja ja mtk. Tuntuimaid käitisi on AS Linda Nektar (veinitootmine). — Ürikuis on K-t esimest korda mainitud vakusena 1419, teistel andmetel 1405 (*Kowol*). Hiljem jagunes K. vakus mitmeks külaks ning sinna rajati ka karjamõisu (Anne, Boose, Näsimetsa). Aleviku areng on seotud „Linda" kolhoosi keskuse väljaehitamisega 1970. a-tel.

Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, Sisemin-i haldusalas tegutsev valitsusasutus. Korraldab Eesti kodakondsusealast asjaajamist: väljastab Eesti kodanikele isikut ja kodakondsust tõendavaid dokumente, annab välismaalastele elamis- ja töölube, viisasid ja isikut tõendavaid dokumente, korraldab varjupaiga taotlemist ja pagulaste Eestis viibimist ning nende Eestist lahkumisega kaasnevat asjaajamist, tõkestab illegaalset immigratsiooni, suunab Eestis elavate välismaalaste Eesti ühiskonda integreerimist ja ajab nende migratsiooniasju ning peab andmekogusid. 16. I 1990 loodi Eesti NSV Riiklik Migratsiooniamet. 17. XI 1991 ühendati Riigi Passiamet ja Kodakondsusbüroo Kodakondsusametiks. 28. XII 1993 moodustati Kodakondsusametist ja Migratsiooniametist ühine Kodakondsus- ja Migratsiooniamet. 1997. a. lõpuks suutis see dokumenteerida valdava osa Eesti elanikkonnast. Ametit juhib a-st 2000 peadir. Mari Pedak.

kodanikuühiskond, ka kodanikeühiskond, **1.** vaba kodanikualgatuse korras kujunevate, riigist sõltumatult tegutsevate (valitsusväliste, ingl *non-governmental*) ja mitteäriliste (mittetulunduslike, ingl *non-profit*) organisatsioonide, ühingute, seltside, liitude jm. koostöövormide süsteem ühisk-s (nn. kolmas sektor). K. kujuneb inimeste omaalgatusliku ja vabatahtliku organiseerumise tulemusel ühiste huvide ja vajaduste pinnal ning hõlmab kutseühinguid, maj., pol. ja õiguslike huvide kaitsmise, taidlus-, spordi- ja vaba aja veetmise, pärimuskultuuri viljelemise, vabaharidus-, loodus- ja muinsuskaitse-, hoolekande- jms. ühinguid. K-a kuuluvad ka nt. rahastamisfondid ja sihtasutused jms., tihti loetakse k-a osaks ka usuühingud, aü-d ja parteid. Eestlased hakkasid looma k-le omaseid struktuure 19. saj. II poolel pms. baltisaksa ja Soome eeskujusid järgides. Need olid lähteks ka hilisematele rahvuslikele pol. org-dele. I maailmasõja alguseks oli Eestis u. 500 ühendust. 20 iseseisvusaasta jooksul registreeriti u. 12 000 organisatsiooni, kujunesid nende tegevuse reguleerimise seadusandlikud alused. Nõuk. okupatsioon lõpetas seniste kodanikualgatuse korras tegutsevate ühingute tegevuse täielikult ja asendas need riikliku kontrolli all tegutsevate nn. ühisk. organisatsioonidega, mille raames õnnestus siiski, tuginedes traditsioonile, jätkata sisuliselt k-le omast ühistegevust. 1980. a-te lõpus algas k-a kiire taastumine: toimus okupatsioonieelsete organisatsioonide restitutsioon, Nõukaegsete organisatsioonide ümberkorraldamine ja uute organisatsioonide asutamine (osaliselt Lääne eeskujude najal). K. on tagatud muuhulgas EV põhiseadusega (§ 48), mittetulundusühingute seadusega ning sihtasutuste seadusega. Kujunes k-a moodustavate organisatsioonide ühistegevuse, nõustamis-, info- ja koolitussüsteem ning tekkisid neid esindavad katusorganisatsioonid. A-st 1992 tegutses Eesti Fondide Keskus, 1996 korraldati see ümber Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liiduks (EMSL). EMSL-i algatusel on loodud mittetulundusühenduste piirkondlikud nõustamiskeskused. Teiste praegu tegutsevate katusorganisatsioonide hulgas on nt. Eesti Korteriühistute Liit, ✧Eesti Rahvakultuuri Keskseltside Liit, Eesti Vabaharidusliit, Eesti Ühistegeline Liit ja ✧Eestimaa Rahvuste Ühendus. Olulist rolli k-a arendamisel on mänginud 1990 asut. Avatud Eesti Fond. Kodanikeühenduste kõigile avatud koostöövormina tegutseb Eesti Mittetulundusühenduste Ümarlaud (EMÜ), seal käsitletakse mittetulundussektori ja k-a teemasid ning arendatakse suhteid avaliku ja ärisektoriga. K-a, riigi ja kohalike omavalitsuste koostöö üldised põhimõtted on esitatud Riigikogus

K. on pms. survitusala: seal on supelrand (pikkus 2 km) ja palju survilaid, tegutsevad K. ja Treppoja noortelaager. A-st 1960 on Tallinnaga elektrirongiühendus (39 km). Huviväärne on Treppoja joastik (LK; 6 astangut, kogulangus 5,6 m). K. lähedalt Tuulna k-st pärineb Konstantin Türnpu.

klooster, koos elavate ristiusu munkade või nunnade kogukond ning nende ühiselu korrale vastav kinnine hoonestu. Katoliku kiriku munkade-nunnade organisatsiooni ja kloostrikorra rajas Nursia Benedictus 6. saj. Selle järgi on k-i hoonestu hrl. neljatiivaline sulushoonestu ehk klausuur. Nelinurkse siseõue ümber kulgeb ruume ühendav ristikäik. Hoonestu lõuna- või põhjatiival asub kirik. Majapidamisruumid on hrl. läänetiivas. 13. saj. tulid Eestisse dominiiklased ja benediktlaste haru tsistertslased. 16. saj. alguses oli Eestis 12 k-t, mis on säilinud ümberehitatuna või millest on alles varemed või alusmüürid. Enim oli tsistertslaste k-eid: nunnak. Tallinnas (✧Mihkli k.), Lihulas ja Tartus, mungak. Kärknas (✧Valkena k.) ja ✧Padisel. Dominiiklaste k. oli Tallinnas (✧Katariina k.), Tartus ja Narvas (viimases a-st 1520), frantsisklaste k. Tartus, Viljandis ja Rakveres (viimases a-st 1508) ning birgitiinide k. Tallinnas (✧Pirita k.). Pärast reformatsiooni katoliku k-d suleti. A-st 1891 tegutseb õigeusu ✧Pühtitsa k. 2003 oli Eestis 2 katoliiklikku munga- ja 5 nunnaordut, sh. Pirita k-i uues hoonestus (valmis 2001) Pühima Päästja Püha Birgitta Ordu Eestis.

B: J. Tamm. *Eesti keskaegsed kloostrid*. Tln., 2002.

Kloostri jõgi, ka Padise jõgi, algab 4 km Turba alevikust läänes, suubub Paldiski lahte; pikkus 29 km, jõgikond 92 km². Suurvee ajal voolab osa alamjooksu vett Karilepa ojja. Saanud nime Padise kloostri järgi (jõe veega täideti keskajal kloostri vallikraave).

Kloostrikivid, ka Kirikukivid, Lääne-Virumaal ✧Lahemaa RP-s Palmse pargi servas asuv nurgeliste rabakivirahnude kogum, mis on tekkinud ilmselt koguka liidrahnu väljasulamisel mandrijääst. 14 rahnu ümbermõõt ületab 10 m, suurimal on see 22,6 m. Nime saanud 15. saj. sealsamas asunud nunnakloostri järgi: legendi põhjal olla kõigevägevam muutnud kuradiga kohtuma läinud nunnad kivideks. ▼

Kloostrimetsa, asum Pirita linnaosas, Piritast ja Mähest idas Pirita jõe paremal kaldal. Põhiosa moodustab Kloostrimets, mille piires paiknevad Tallinna ✧Metsakalmistu ja Saksa sõjavangide kalmistu. K-s asuvad ka ✧Tallinna Botaanikaaed ja 1978 valminud Tallinna teletorn (kõrgus 314 m). Suur Kloostrimets, mis keskajal kuulus Pirita kloostrile, moodustab nüüdisajal osa Viimsi metskonna majandada olevast Pirita-Iru parkmetsast. Vt. ka Pirita jõeoru MKA. Tallinna piiresse kuulub K. a-st 1945. ◀

Kobela, alevik Antsla vallas, 4 km Antslast loodes Vahtsõkivi järve ääres; 482 el. (2000). Alevik moodustati 1977 Boose ja Määrastu k-st ning Lusti ja Madise k. osast, senine K. asund nimetati samal ajal Vana-Antsla alevikuks. K-s töötavad „Linda" rahvamaja ja mtk. Tuntuimaid käitisi on AS Linda Nektar (veinitootmine). — Ürikuis on K-t esimest korda mainitud vakusena 1419, teistel andmetel 1405 (*Kowol*). Hiljem jagunes K. vakus mitmeks külaks ning sinna rajati ka karjamõisu (Anne, Boose, Näsimetsa). Aleviku areng on seotud „Linda" kolhoosi keskuse väljaehitamisega 1970. a-tel.

Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, Sisemin-i haldusalas tegutsev valitsusasutus. Korraldab Eesti kodakondsuscalast asjaajamist: väljastab Eesti kodanikele isikut ja kodakondsust tõendavaid dokumente, annab välismaalastele elamis- ja töölube, viisasid ja isikut tõendavaid dokumente, korraldab varjupaiga taotlemist ja pagulaste Eestis viibimist ning nende Eestist lahkumisega kaasnevat asjaajamist, tõkestab illegaalset immigratsiooni, suunab Eestis elavate välismaalaste Eesti ühiskonda integreerimist ja ajab nende migratsiooniasju ning peab andmekogusid. 16. I 1990 loodi Eesti NSV Riiklik Migratsiooniamet. 17. XI 1991 ühendati Riigi Passiamet ja Kodakondsusbüroo Kodakondsusametiks. 28. XII 1993 moodustati Kodakondsusametist ja Migratsiooniametist ühine Kodakondsus- ja Migratsiooniamet. 1997. a. lõpuks suutis see dokumenteerida valdava osa Eesti elanikkonnast. Ametit juhib a-st 2000 peadir. Mari Pedak.

kodanikuühiskond, ka kodanikeühiskond, **1.** vaba kodanikualgatuse korras kujunevate, riigist sõltumatult tegutsevate (valitsusväliste, ingl *non-governmental*) ja mitteäriliste (mittetulunduslike, ingl *non-profit*) organisatsioonide, ühingute, seltside, liitude jm. koostöövormide süsteem ühisk-s (nn. kolmas sektor). K. kujuneb inimeste omaalgatusliku ja vabatahtliku organiseerumise tulemusel ühiste huvide ja vajaduste pinnal ning hõlmab kutseühinguid, maj., pol. ja õiguslike huvide kaitsmise, taidlus-, spordi- ja vaba aja veetmise, pärimuskultuuri viljelemise, vabaharidus-, loodus- ja muinsuskaitse-, hoolekande- jms. ühinguid. K-a kuuluvad ka nt. rahastamisfondid ja sihtasutused jms., tihti loetakse k-a osaks ka usuühingud, aü-d ja parteid. Eestlased hakkasid looma k-le omaseid struktuure 19. saj. II poolel pms. baltisaksa ja Soome eeskujusid järgides. Need olid lähteks ka hilisematele rahvuslikele pol. org-dele. I maailmasõja alguseks oli Eestis u. 500 ühendust. 20 iseseisvusaasta jooksul registreeriti u. 12 000 organisatsiooni, kujunesid nende tegevuse reguleerimise seadusandlikud alused. Nõuk. okupatsioon lõpetas seniste kodanikualgatuse korras tegutsevate ühingute tegevuse täielikult ja asendas need riikliku kontrolli all tegutsevate nn. ühisk. organisatsioonidega, mille raames õnnestus siiski, tuginedes traditsioonile, jätkata sisuliselt k-le omast ühistegevust. 1980. a-te lõpus algas k-a kiire taastumine: toimus okupatsioonieelsete organisatsioonide restitutsioon, Nõukaegsete organisatsioonide ümberkorraldamine ja uute organisatsioonide asutamine (osaliselt Lääne eeskujude najal). K. on tagatud muuhulgas EV põhiseadusega (§ 48), mittetulundusühingute seadusega ning sihtasutuste seadusega. Kujunes k-a moodustavate organisatsioonide ühistegevuse, nõustamis-, info- ja koolitussüsteem ning tekkisid neid esindavad katusorganisatsioonid. A-st 1992 tegutses Eesti Fondide Keskus, 1996 korraldati see ümber Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liiduks (EMSL). EMSL-i algatusel on loodud mittetulundusühenduste piirkondlikud nõustamiskeskused. Teiste praegu tegutsevate katusorganisatsioonide hulgas on nt. Eesti Korteriühistute Liit, ✧Eesti Rahvakultuuri Keskseltside Liit, Eesti Vabaharidusliit, Eesti Ühistegeline Liit ja ✧Eestimaa Rahvuste Ühendus. Olulist rolli k-a arendamisel on mänginud 1990 asut. Avatud Eesti Fond. Kodanikeühenduste kõigile avatud koostöövormina tegutseb Eesti Mittetulundusühenduste Ümarlaud (EMÜ), seal käsitletakse mittetulundussektori ja k-a teemasid ning arendatakse suhteid avaliku ja ärisektoriga. K-a, riigi ja kohalike omavalitsuste koostöö üldised põhimõtted on esitatud Riigikogus

dets. 2002 vastu võetud „Eesti kodanikuühiskonna arengukontseptsioonis". — **2.** poliitikateoorias on k. ühiskond, milles erinevate institutsioonide (sh. riiklike, majanduslike ja mittetulunduslike) tugevus ja suhteline sõltumatus üksteisest on seaduslikkuse ja inimeste põhiõiguste tagatiseks. K-a mõiste selline käsitlus on välja kasvanud valgustusajastu filosoofide töödest (John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Adam Ferguson); institutsioonide pluralismi ja demokraatia seost toonitas Alexis de Tocqueville. K-a püsimise eelduseks on ühiste tegutsemispõhimõtete olemasolu ja see, et ükski institutsioon ei püüa ühisk-s saavutada ainuvõimu.

B: *Tuntud ja tundmatu kodanikeühiskond.* Tln., 2003.

kodarraha, kodaratega raha, eesti rahvapärane ehe, ehtsast või järeletehtud mündist ja selle ümber paigutatud ažuursest, kodaraid meenutavast raamistusest koosnev kaelaripats. K. kanti kee küljes koos kannaga rahadega. Kannaga rahaks nimet. münti, mille külge on joodetud aas, millega münt riputatakse kee külge. K. oli tuntud 18.—19. saj., eriti Läänemaal. Enim on leitud Pärnu kullassepa Magnus Wilhelm Brackmanni (üle 140) ja Lihula kullassepa Johann Friedrich Baumanni valmistatud k-sid (üle 40). ▸

Kodavere kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Kallaste linna, Alatskivi, Pala ja Peipsiääre v-a ning Saare ja Vara v-a osi. 13. saj. alguses oli Kodavere alal *Sobolits*'i khk. (väikemk.). Kodaveres asuvad Kalevipoja säng (Peatskivil) ja Alatskivi linnamägi. I a-tuh. lõpus ja 12.—15. saj. segunes asukate hulka vadjalasi ja venelasi; Kodavere murrakus on säilinud vadjapärasusi. 13.—16. saj. kuulus Kodavere Tartu piiskopkonda (arvat. 14. saj-st Uue-Kastre ametkonda). Kodavere kirikut on esimest korda mainitud 1342 (*Sobelis*), K. k-a 1443 (*Kotefer*). Nüüdne, varaklassitsistlik kirik on ehit. 1777. Alatskivil oli juba keskajal kabel, nüüdne abikirik pärineb a-st 1812. Enne Vene-Liivimaa sõda oli kihelkonnas üksainus mõis — Alatskivi —, Poola võimu ajal lisandus Ranna mõis. 16. saj. lõpu ja 17. saj. alguse vene rannatalupoegade järglased on enamasti eestistunud; nüüdne vene rannikuasustus pärineb 18. saj. tulnud (pms. vanausulistest) põgenikest. 1861 rändas Alatskivi eesti talupoegi Krimmi. Esimene talu osteti Kodaveres päriseks 1853, hulgalisem ostmine algas 1862. 1905 puhkenud Alatskivi talurahvarahutuse surusid ametivõimud maha sõjaväe abiga.

Kodila jõgi, ✧Vigala jõgi.

kodukariõigus, feodaalse maaomaniku või -valdaja õigus karistada tema maal elavaid talupoegi kergete süütegude eest ihunuhtluse või lühiajalise arestiga. Eestis hakati k-t rakendama pärast maa üksikisikuile läänistamist. Algul suvalist karistusmäära piirati Liivimaal 1765. a. 30 hoobini, 1804. a. 15 hoobi või 2-päevase arestini, Eestimaal 1804. a. 30 (1856. a. 18) hoobi või 2-päevase arestini. K. kaotati Balti kub-des 1865.

„Kodumaa", Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingu ning Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu nädalaleht, ilmus 1958—91. NSV Liidu okupatsioonivõimud kasutasid ajalehte väliseestlaste seas õõnestus- ja kihutustöö tegemiseks. Välistellijad said a-st 1985 ka „K." igakuist ingliskeelset lisa „Homeland", kalendreid ning msg. eriväljaandeid ja lisasid. ▸

„Kodutohter", tervishoiuajakiri, Ühinenud Ajakirjade AS-i väljaanne. Ilmub a-st 1988 (12 nr-t aastas, trükiarv 2003. a. 27 000). Avaldab kirjutisi meditsiini, bioloogia, psühholoogia ja pedagoogika valdkonnast. Peatoim-d on olnud Harri Jänes, Silvia Markus ja Tiina Kanarbik, a-st 2000 Piret Mäeniit. ▸

„Kodutütred", 1932 Kaitseliidu juurde asut. tütarlaste vabatahtlik skautlik organisatsioon, millel on oma põhikiri ja kodukord. 1939 oli rühmades kokku 19 601

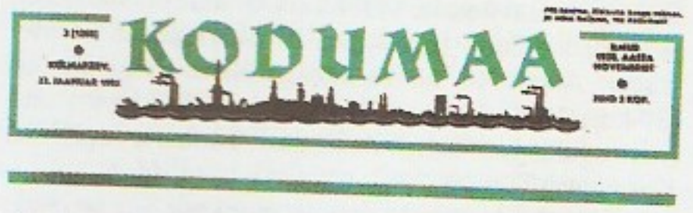

„Kodumaa"

kodutütart. 1940 „K-d" likvideeriti, taastati 1991. Tegevuse eesmärk on kasvatada isamaalist meelsust ja valmisolekut kaitsta Eesti iseseisvust, süvendada armastust oma kodu ja isamaa vastu, arendada vaimseid ja kehalisi võimeid, valmistada kodutütreid ette naise ja ema ülesannete täitmiseks. Tegevuse põhivormiks on koondused, loengud, kursused, võistlused ja ekskursioonid, nendel osaledes omandavad kodutütred järgukatsetes ettenähtud teadmisi ja oskusi. 2003. a. oli liikmeid 3700. „K-de" peavanemad: 1933—40 Salme Pruuden, 1992—99 Maret Lepik, 1999—2002 Anne Eenpalu, a-st 2002 Angelika Naris. Teenete eest autasustatakse kodutütreid hoolsuspaelaga ning juhte „K-de" teenetemärgiga. ▾

Kodu-uurimise Komisjon, ✧Eesti Kodu-uurimise Selts.

Koeru, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Mäeküla, Järva-Jaani, Kiltsi ja Väinjärve mnt-de ristmel; 1322 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 378 õpilast), kultuurimaja, rmtk., postkontor, arstikeskus, hooldekodu ja apteek. Tegutsevad EELK K. Maarja-Magdaleena kogudus ja K. Vabakogudus. Alevikust kirdes on Eesti Ringhäälingu Saatekeskuse AS-i K. Raadio- ja Televisioonijaam (masti kõrgus 348 m). Huviväärsed on K. kirik ja ✧K. kõrts-postijaam. K-s on EV mõtte eest langenute (nn. Vaali Vabariigi väljakuulutajate) mälestussammas, K. kiriku ees Vabadussõja mälestussammas (avati 1934, taastati 1998) ja end. saksa erakooli hoonel Eduard Viiralti mälestusmärk (õppis seal 1911—13). Kalmistu asub alevikust kirdes. K. hõlmab ka ✧Aruküla mõisa ümbruse. — Kirik rajati 13. saj. II veerandil. Aruküla k-st (*Arrenküll*) ja mõisast (*Arroküll*) on teateid 17. saj. I poolest. Alevik tekkis kiriku ja kõrts-postijaama ümbrusesse 19. saj. lõpus.

Koeru kihelkond hõlmas Järvamaal nüüdse Koeru v-a (koos Koeru alevikuga) ning Koigi ja Rakke v-a osi. 13. saj. alguses seal olnud muinaskihelkonna nimi on teadmata (alal paikneb väike Merja linnamägi). Koeru (*Koykele*) kirikukhk-a kohta pärineb esimene teade a-st 1282. Keskajal kuulus enamik maad ordu, Preedi mõis Tallinna piiskopi ja Liigvalla mõis Valkena kloostri valdusse. Talude päriseksostmine algas 1850. a-il (Väinjärvel). 1862 rändas Koeru talupoegi Krimmi. 1873 asutati kihelkonnakool. Rahvuslikus liikumises osa-

Kodarraha J. V. Bau… (1858)

„Kodutöö…"

„Kodutütred" … võidupüha … (2003)

Iesid koerulased võrdlemisi elavalt. Koeru laulukoor võttis osa Eesti I üldlaulupeost (1869), pärast seda asutati Koeru pasunakoor. 1905 loodi Vaalil rev. omavalitsus, selle juhid hukkas 6. I 1906 karistussalk. 1907 asutati Koeru haridusselts, 1913 ehitati alevikku mõisni.

Koeru kõrts-postijaam, L-kujulise põhiplaaniga, laihe talliga maanteekõrts, asub Järva-Jaani—Ervita ja Paide tee ristil. Selle ehitas 1825—33 Aruküla mõis samas paigas asetsenud kõrtsi kohale; 1860 kohandati postijaamaks. Hoone keskel asus mantelkorstenköök, paremale jäi talupoegadele mõeldud suur kõrtsituba ja vasakul olid sakstetoad. Välisilme klassitsistlik, kõrtsil oli tiiskelpkatus. Kasut. ka elamuna. 1959—64 kõrts restaureeriti, 1960—65 kohandati sööklaks (arh. Kalvi Aluve), nüüd tegutseb seal kauplus. ▼

Koeru Maarja Magdaleena kirik. 1253 sai Tallinna piiskop Torkill Saksa Ordu käest vahetuse teel Koeru ümbruses maavaldusi, mis moodustasid hilisema Preedi piiskopimõisa tuumiku. Ilmselt rajati Koeru kirik varsti pärast seda tehingut, ehitusisandaks oli piiskop. Kirik koosneb nelinurksest koorivõlvikust, avarast, algselt võlvimata pikihoonest ja läänetornist; kooriruumi idaseinas on kõrge baldahhiinkaar ja põhjaseinas müüritrepp, mille üks haru viib läbi võidukaare ukseava koori pikihoonest eraldavale võrendile, millel paikneb jutluspult (Eestis ainulaadne). Pikihoone võlviti ümarsammastega kolmelööviliseks kodakirikuks arvat. 1280. a-tel, kui Koeru khk-s sai maavaldusi tsistertslaste Valkena klooster. Tsistertslaste osalusele võlvimisel osutab ka ordu ilmikvenda kujutav figuur ühe samba kapiteelil, teistel kapiteelidel on kujutatud looma- ja taimemotiive. Sellest ajast pärinevad ka kvaadreid imiteerivad seinamaalingud. Eeskoda rajati hiliskeskajal, käärkamber arvat. 18. saj. Praegune tornikiiver pärineb 1721. a-st. Sisustusse kuuluvad Lüdert Heissmanni (arvat.) altar ja kantsel (u. a-st 1645), barokne kroonlühter (1654) ning Christian Ackermanni krutsifiks (17. saj. lõpust). ◀

Koeru vald asub Järvamaa idaosas; 236,82 km², 2465 el. (2003). Keskus Koeru alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku ja ✧Kesk-Eesti lavamaa piirialal. Valla kaguosas on ülekaalus soo- ja metsaalad, enamik nendest kuulub ✧Endla LKA-sse. Seal paikneb osa Pandivere kõrgustiku lõunanõlva allikaid (Metsanurga, Norra, Sopa, Võlingi), piirkonda läbivad Põltsamaa jõe ülemjooks ning mitu pms. allikatest alguse saavat väikejõge (Oostriku, Preedi). Tudre karstiala on LK all (✧Tudre KA). Metsamaa hõlmab vallast 47 %, riigimetsamaad haldab Rava metskond. Valla idaosas paiknev Väinjärv on kujunenud tähtsaks puhkealaks. Valda läbib Piibe mnt. ja sellelt Koeru juures hargnev, Mäeküla suunduv mnt. Peale valla keskuses paiknevate kultuuri- ja haridusasutuste on Vaos ja Ervital rmtk. ning Väinjärvel ja Vaos seltsimaja. Vaos töötab ka lasteaed-algkool. Huviväärsed on Koeru kirik ja ✧Koeru kõrts-postijaam, ✧Aruküla mõis ja kabel, ✧Norra mõis ja Merja linnamägi (kultuurikihita). 1905 moodustasid Mart Jürman, Anton Schults jmt. omavalitsuse, mida nimetati Eesti Rahva Vaali Vabariigiks (Vaali k. asub praeguses Koigi v-s), selle juhid hukati 6. I 1906 Koerus. 1935 püstitati Koerus Vaali ohvritele mälestussammas (autor Juhan Raudsepp). Suuremad ettevõtted on AS Konesko (metallitöötlus), AS Natural (puidutöötlus) ja OÜ Järva PM (loomakasvatus). — Vald a-ni 1939; a-ni 1950 oli suuresti praegustes piirides Väinjärve v., staatus ennistati 20. II 1992. ◀1

kogukond, sotsiaalne ja majandusüksus, mida iseloomustavad täielik (ürgühisk-s) või osaline ühisomand, kaasvastutus ja omavalitsus. Vanim k-avorm oli veresugulusel põhinev sugukond, järgnesid ✧suurpere ja territoriaalne ehk külak., uusajal fiskaal-omavalitsuslik k. Eestis püsisid suurpere ja külak. kohati kuni 20. saj-ni. Kuigi iga talu moodustas ammu iseseisva majandusüksuse, säilisid külak-a sugemeist veel küla ühised karja- ja heinamaad, ühiseid küsimusi (karjase palkamist, heinamaa jaotamist, tüliasju) otsustavad peremeeste koosolekud, tuleõnnetute ühine abistamine ja ✧talgud. Talurahva elus sai 19. saj. algusest määravaks omavalitsuslik vallak. (✧vald).

kogumispension, perioodilistest sissemaksetest kogunenud summast makstav pension. K. on pensionisüsteemi nn. teine sammas (esimene on riiklik pension).

Koeru valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Preedi	19
Koeru	1322	Puhmu	24
Külad		Rõhu	29
Abaja	60	Salutaguse	15
Aruküla	46	Santovi	29
Ervita	247	Tammiku	16
Jõeküla	1	Tudre	20
Kalitsa	65	Udeva	47
Kapu	39	Vahuküla	106
Koidu-Ellavere	25	Valila	8
Kuusna	56	Vao	227
Laaneotsa	19	Visusti	28
Liusvere	16	Vuti	10
Merja	6	Väinjärve	63
Norra	3		

Eristatakse kohustuslikku ja vabatahtlikku k-i. Esimesel juhul on seadusega määratud, kui palju peab isik perioodiliselt oma pensionikontole maksma, teisel juhul sõltub maksete tegemine isiku suvast (nn. kolmas sammas).

Koguva, küla Muhu v-s, Muhu saare lääneranniku Väikese väina ääres; 29 el. (2000). Seal on paadisadam ja a-st 1973 ✧Muhu Muuseum. — 1532 andis Liivimaa Ordu ordumeister Wolter von Plettenberg talupoeg Hanskenile vabaduskirja ning läänistas talle $2\,^1/_2$ adramaad. Enne Vahtna sadama (2 km K-st kagus) kasutuselevõttu (hiljemalt 19. saj. alguses) kulges K. kaudu Muhu ja Saaremaa üleväinaliiklus. A-st 1979 on kogu K. kui etnograafiline ja arhitektuuriline ansambel (kõik hooned, kiviaiad, külatänavad, haljastus; 30,4 ha) kaitseala. K-lt on pärit Juhan Smuul.

B: E. Priidel. *Koguva ajalugu.* Tln., 2001. ▸

kohanimi, toponüüm, loodus- või inimtekkelise geograafilise objekti (saare, mere, jõe, asula, talu vm.) nimi. Primaarnimi on nimeobjektile esmaselt pandud nimi, selle ülekandumisel teisele objektile tekib sekundaarnimi (*Kaisma küla* > *Kaisma järv*) või tertsiaarnimi (*Sõjamägi* > *Sõjamäe mõis* > *Suur-Sõjamäe tänav*). Struktuurilt jagunevad Eesti k-d lihtnimedeks (*Tartu*, *Rapla*) ja liitnimedeks (*Vanaküla*, *Saadjärv*). K-e koosseisu kuuluvad atribuut (nime tuum, nt. *Kivi*järv, *Ebavere* mägi) ja determinant (liigisõna, märgib nimeobjekti liiki: Kivi*järv*, Ebavere *mägi*), viimane võib ka puududa, sel juhul on k. elliptiline. Eesti k-dele iseloomulikud järelliited, laiemas mõttes topoformandid on *-la* (*Atla*, *Karula*), *-se* (*Lähtse*, *Ninase*), *-si* (*Silmsi*, *Pirusi*), *-ste* (*Akste*, *Urvaste*, *Võõlastõ*) ja *-vere* (*Rakvere*, *Kodavere*). Pms. Eesti asustusnimedele on iseloomulik, et nime tuum on omastavakujuline (lõpeb vokaaliga, nt. *Nõmme*, *Valga*, *Kiidjärve*, *Mustjõe*), liigisõnaga k-d on nimetavakujulised (vrd. järvenime *Kiidjärv* ja jõenime *Mustjõgi*).

Eesti k-sid on kirjalikes allikates jäädvustatud 8. saj-st alates, esimene põhjalik k-de loend on 1240. a. paiku koostatud ✧„Taani hindamisraamat". Ürikutes esinevatest nimekujudest nähtub, et Eesti k-d on hiljem tugevasti ebareeglipäraselt lühenenud, nt. *Uueküla* > *Uugla*, *Hanijõe* > *Anija*, *Langenurme* > *Langerma*. Eesti k-de süstemaatilist kogumist alustas Akadeemiline Emakeele Selts 1922, tänapäeval on suurim k-ekogu Eesti Keele Inst-s (u. 600 000 sedeliga k-ekartoteek). Eesti rahvusvähemuste k-sid on vähem kogutud (u. 10 000 sedelit eestirootsi nimesid Uppsala kohanimearhiivis). — K-de uurimine (toponüümika) on nimeteaduse ehk onomastika allosi. Eesti k-sid on põhjalikumalt uurinud Matthias Johann Eisen, Lauri Kettunen („Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen", 1955), Valdek Pall („Põhja-Tartumaa kohanimed", 1969—77), Jaak Simm ja Marja Kallasmaa („Saaremaa kohanimed", 1996—2000), eestirootsi kohanimesid Per Wieselgren. ◪

Kohila, alev Raplamaa põhjaosas Keila jõe keskjooksul, Tallinna—Pärnu rdt. ning Tallinna—Rapla ja Kernu—Prillimäe mnt. ääres; 3377 el. (2003). Kuulub K. valda ja on selle halduskeskus. Tekkinud ✧K. mõisa alale. K. nüüdispiirides asub ka 17. saj. keskel rajatud Tohisoo mõis. Kaubandus- jm. teeninduse ettevõtted ning haldusasutused paiknevad alevi keskosas, tööstusettevõtted kaugemal servaaladel. Nõuk. ajal vajasid sealne paberivabrik ja kohalik sovhoos palju tööjõudu, mistõttu alevisse asus sisserändajaid paljudelt NSV Liidu aladelt. Praegu elab K-s inimesi 21 rahvusest, eestlased moodustavad rahvastikust u. 80 %. Ligi pool rahvastikust elab ühepereelamuis. 1989. aastaga võrreldes on alevi majanduses ja tööjõu jaotuses toimunud suuri muudatusi. Tööhõivelisi elanikke oli 2000. a. 1367 (1989. a. 1972). Heade liiklusolude ja Tallinna läheduse tõttu käib palju

Eesti sagedasimad kohanimed Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasis (2002)

Asulanimed	Raudoja (4)	*Soonimed*
Aruküla (31)	*Järvenimed*	Kuresoo (6)
Metsaküla (31)	Mustjärv (27)	Laukasoo (4)
Mäeküla (24)	Linajärv (22)	Suursoo (4)
Nõmme (24)	Kogrejärv (14)	*Tänavanimed*
Mõisaküla (22)	Väikejärv (14)	Pargi (107)
Vanamõisa (19)	Pikkjärv (11)	Põllu (101)
Kirikuküla (15)	Kaanjärv (10)	Aia (93)
Jõenimed	Suurjärv (10)	Metsa (89)
Mustjõgi, -oja (8)	Umbjärv (10)	Uus (79)
Männiku oja (4)		

K. elanikke tööl pealinnas. Alevi suurim ettevõte on Lindegaard Eesti AS (end. paberivabrik). Tegutsevad ka metalli-, puidu- ja nahatöötlemisettevõtted ning õmblusettevõte. Alevil on tsentraalne veevarustus ja kanalisatsioon. K-s on lasteaed „Männi" ja gümnaasium (2002/03. õ.-a. 847 õpilast). Kultuurielu korraldab K. Koolituskeskus, tegutseb K. Laulu-, Tantsu- ja Mänguselts. Alevis on spordikool ning tegutsevad korvpalli- ja võrkpalliklubi. Talvel on alevis valgustatud suusarada. Arstiabi annavad K. Meedik OÜ ja K. Kiirabi, alevis on apteek. Sotsiaalteenuseid osutab lastele K. Päevakeskus ning vanuritele K. Turvakeskus. Alevis on Hageri kiriku EELK Lambertuse kogudus (349 liiget), baptisti kogudus ja õigeusu kogudus. Korrakaitse eest hoolitseb Rapla Politseiprefektuuri K. konstaablipunkt, teda abistab Kaitseliidu Rapla Maleva Hageri üksikrühm. Päästeteenust osutavad Raplamaa Päästeamet ja K. tuletõrjekomando.

Puhkealadena tuntakse Tohisoo mõisa parki ja Kapa männikut. Keila jõe piirkonna rajatiste (Vabrikusild, Ves-

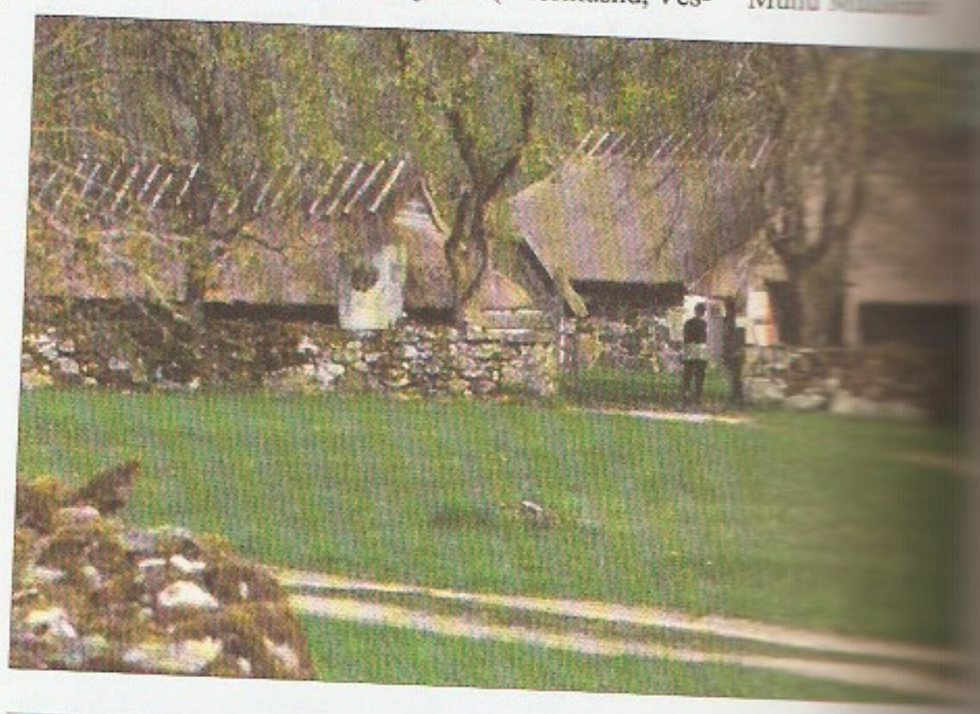

Kohila mõisa härrastemaja

Tuntuimaid [illegible] **vähemuste** [illegible]

Eestirootsi [illegible]
Birkas — [illegible]
Dagö — [illegible]
Korkis — [illegible]
Kors — [illegible]
Lyckholm — [illegible]
Nargö — [illegible]
Nuckö — [illegible]
Odensholm — [illegible]
Ormsö — [illegible]
Pasklep — [illegible]
Rickul — [illegible]
Runö — [illegible]
Rågöarna — [illegible]
Vippal — [illegible]
Eestivene [illegible]
Верхнее Село — [illegible]
Permiskülla
Воронья — [illegible]
Кикита — [illegible]
Князь-Село — [illegible]
Kuningaküla
Колькя — [illegible]
Красные Горы — [illegible]
Олешница — [illegible]
Причудье — [illegible]
Рауша — [illegible]
Сыренец — [illegible]
Тихотка — [illegible]
Чёрный — [illegible]

Koguva.
Muhu [illegible]

Kohila elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1989	3593	857	24	2273	63	463	13
2000	3390	655	19	2208	65	526	16

Kohila töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	368	20
Töödev tööstus	824	478
Energia- ja veevarustus	—	18
Ehitus	112	101
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	140	188
Hotellid ja restoranid	60	29
Veondus, laondus ja side	128	102
Rahandus	4	16
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	36	69
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	36	81
Haridus	116	115
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	56	57
Töötajaid kokku	1972	1367

kipais ja selle külgtammid, Koolisild) valmides kujuneb seal laiaulatuslik puhkepiirkond. Alev a-st 1945. ▼2

Kohila mõis. Mõisa, mille keskus oli jõesaarel, on mainitud esimest korda 1438 (*Hof Kogell*), Vene-Liivimaa sõja ajal see hävis. A-st 1548 kuni 18. saj. keskpaigani kuulus K. m. Wrangellidele. 19. saj. I veerandil rajasid Brevernid sinna klassitsistliku mõisaansambli. Kahekorruselise krohvitud paeseintega, ampiirselt madala kelpkatusega peahoone esifassaadi kaunistas kuni mõisade põletamiseni (1905) kuue joonia sambaga portikus (nagu Valgu mõisahoonel). Hoone otstega liituvad ühekorruselised galeriid. Napist stukkdekoorist on säilinud karniisi hammasfriis, esimese korruse akende simsid ja akantusornamendiga reljeefplaadid. Peahoone vastas, teisel pool raudketiga ümbritsetud muruväljakut, asuvad tall-tõllakuur ja ait. Vabakujundusliik park laskub Keila jõeni. 1893 laskis mõisaomanik K. von Lueder sae- ja jahuveski ehitada ümber väikeseks puupapivabrikuks. Pärast põletamist (1905) müüdi mõis Kohila paberivabriku as-le (asut. 1899), mis muutis härrastemaja kontoriks. Praegu erakätes. ◀

Kohila vald asub Raplamaa põhjaosas; 226,72 km², 5915 el. (2003). Keskus Kohila alevis. Paikneb ✧Harju lavamaal. Valdavalt tasast maastikku ilmestavad Keila jõe org ning mõningad väiksemad pinnavormid (Hageri-Sutlema rannamoodustised ja Seli-Angerja servamoodustised). Valla lõunaosas asuvad Seli ja Rabivere raba ning lääneosas ✧Lümandu allikad. Hageri ümbruses leidub karsti. Kaitsealad: ✧Aandu karsti-KA, ✧Hageri karsti-KA, ✧Hageri-Sutlema rannamoodustiste KA, ✧Lümandu (botaaniline) KA, ✧Rabivere raba KA (osaliselt), ✧Seli-Angerja KA ja ✧Urge KA. Huviväärsed on ✧Lohu Jaanilinn, ✧Hageri Lambertuse kirik, Sutlema (barokkansambel, 18. saj. IV veerand), ✧Lohu, Tohisoo ja ✧Kohila mõis ning Angerja linnuse varemed (rajatud 15. saj. alguses). Haridus- ja kultuuriasutused on Kohilas (gümnaasium, koolituskeskus ja rmtk.) ning end. kihelkonnakeskuses Hageris (muuseum, kool, rmtk. ja rahvamaja). Hageris on hooldekodu ja Viliveres alaarenenguga noorte turvakodu „Kati kodu". Peale Hageri EELK koguduse tegutsevad Kohilas baptistide kogudus ja õigeusu Angerja Issanda Taevaminemise kogudus. Valda läbivad Tallinna—Rapla mnt. ja Tallinna—Viljandi rdt: Suurim ettevõte on Lindegaard Eesti AS. Valla põhjaosas on Aespa ja Vilivere ainduspiirkond, mis jätkub Saku v-s. Valla majanduskeskus on Kohila alev. — Vald a-ni 1950. Staatus ennistati 3. I 1991, omaette haldusüksuseks sai siis Kohila alevvald, 2002 vald ja alevvald ühinesid. ◀■

Kohtla, küla K. v-s ✧K-Nõmme alevist kagus K. jõe keskjooksul; 63 el. (2000). End. K-Vanaküla, algupäraselt Odri k., on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Odris*). Mõisa kohta on teateid alates 1419 (*Kochtel*). K-s on sündinud Karl Orviku.

B: *Kohtla 755*. Kohtla, 1997.

Kohtla jõgi, ✧Purtse jõgi.

Kohtla-Järve, linn Kirde-Eestis, Eesti põlevkivikeskus; 46 765 el. (2003), pindala 54,02 km². Paikneb Viru lavamaal põlevkivimaardlal (Kukruse laideme põhjaosas). I maailmasõjani kasutati praeguse K-J. terr-i (mitme mõisa maad) põllum. otstarbel. Linna tekkimisele lõi eeldused põlevkivitööstus: 1916—17 tegutses katsekaevandus, 1922 asutati AS „Riiklik Põlevkivitööstus". Pärast II maailmasõda kujunes K-J. maailma suurimaks põlevkivi kaevandamise ja töötlemise (põlevkivikeemia) keskuseks. K-J. on Eesti ainus linlik

aglomeratsioon. Linna moodustavad kaevanduste ja karjääride juurde tekkinud asulad — Ahtme, Kohtla (halduslikult Järve linnaosa), Kukruse, Oru, Sompa ja Viivikonna (koos Sirgalaga). K-J. on geograafiliselt väga hajutatud, linnaosad paiknevad üksteisest kuni 40 km kaugusel (Järve ja Sompa Viivikonnast-Sirgalast), kuuest linnaosast ainult 1 — Järve — ei ole lahusosa. K-J. keskmeks olev Järve linnaosa (u. 21 800 el.) asub maakonnakeskusest Jõhvist 10 km kaugusel Tallinna—Narva—Peterburi rdt. (Kohtla ja Oru rdtj.) ja Tallinna—Narva—Peterburi mnt. ääres, koosneb Vanalinnast (ka K-J. töölisasula), Järvest (ka Uuslinn või Sotsialistlik linnaosa) ja Kävast ning piirneb Kohtla, Kohtla-Nõmme ja Lüganuse v-ga. Järve linnaosas asub K-J. halduskeskus. Järve linnaosaga-elanike arvult peaaegu võrdne Ahtme linnaosa (u. 20 200 el.) asub Järve linnaosast 13 km kagus ning piirneb Illuka v-a, Jõhvi linna ja Jõhvi v-ga, ta koosneb Vana-Ahtmest, Purust, Iidlast ja Tammikust. Ahtmet läbib Peterburi—Narva—Jõhvi—Valga—Riia mnt. ja sealt lähtub mnt. Vasknarva. Elanike arvult väiksemad on Järve linnaosast 18 km itta jääv Oru linnaosa (u. 1800 el., piirneb Toila v-ga), 10 km lõunasse jääv Sompa linnaosa (u. 1600 el., piirneb Jõhvi, Kohtla ja Mäetaguse v-ga), 3 km kagusse jääv Kukruse linnaosa (u. 700 el., piirneb Kohtla v-ga) ja 40 km itta jääv Viivikonna linnaosa koos Sirgalaga (kokku u. 600 el., piirneb Toila ja Vaivara v-ga, lähim linn on 10 km kaugusel paiknev Sillamäe). Kaugemal asuvad linnaosad on Järve linnaosaga ühenduses Ida-Virumaa teedevõrgu keskuseks oleva Jõhvi kaudu. Tulevikus on kavas liita Kukruse Kohtla v-ga, Oru Toila v-ga, Sompa Jõhvi v-ga ning Viivikonna ja Sirgala asum Vaivara v-ga.

K-J. paikneb tasasel Viru lavamaal, linnaosade vahele jäävail viljakail aladel on põllud, niiskemates piirkondades metsad, niidud ja sood. Linnast põhjas paikneb Saka-Ontika paekallas (✧Ontika MKA), kagus Kurtna järvestik ja lõunas Jõhvi kõrgustik. Viivikonnast ja Sirgalast lõunas asuvad end. Viivikonna, Sirgala ja Narva karjääri (nende liitmisel 1999 moodustati AS ✧Eesti Põlevkivi Narva karjäär) alad, millest osa on rekultiveeritud ja osa kasutusel karjäärina. Linnamaastikku ilmestavad kaevanduste juurde kerkinud aherainemäed.

K-J. on noor linn (linna staatuse sai 15. VI 1946) ja seetõttu on siin suhteliselt vähe arhitektuuri- ja ehitusmälestisi. Arhitektuuriliselt huvitavaimad hooned asuvad Järve linnaosas: 1920.—30. a-il põlevkivitööstuse töölistele (Hädaküla) ja teenistujatele ehit. paekivist elamud (Siidisuka) ning ühisk. hooned — 1938 ehit. õigeusu kirik, 1939 valminud funktsionalistlikus stiilis algkool ja stalinistliku arhitektuuri hulka kuuluv kultuurimaja (valmis 1953). II maailmasõja eelne ja järgne linnaplaneerimisstiil erinesid teineteisest oluliselt. Enne ja vahetult pärast sõda järgiti aedlinna põhimõtteid: rühmadena rajatud kuni 2-korruseliste elamute vahelisel alal oli igale korterile ette nähtud aia- või köögiviljamaa. 1950.—60. a-il elamute korruselisus kasvas. Sel ajal rajatud Sotsialistliku linnaosa (Järve linnaosa keskus), Kukruse ja Vana-Ahtme planeering on korrapärane, 1970.—80. a-il rajatud Põhja ja Lõuna mikrorajooni (Järve linnaosas) ning Iidla ja Tammiku elamupiirkonna (Ahtme linnaosas) planeering on vaba. Puhkevõimalusi pakuvad pargid (Keskallee, K-J. linna park jt.).

K-J. rahvastiku kujunemist on suuresti mõjutanud II maailmasõja järgne võõrtööjõu sissevool teistest liiduvabariikidest. See põhjustas K-J. kujunemise heterogeense rahvastikuga linnaks (elanike seas rohkem kui 50 rahvuse esindajaid), kus eestlaste osatähtsus pidevalt vähenes, see stabiliseerus 1990. a-tel. Viimastel aastatel on eestlaste osatähtsus isegi pisut suurenenud. Suurim rahvusrühm on venelased — 2000. a. 68,9 %; eestlasi oli 17,8 %, valgevenelasi 4,5 %, ukrainlasi 3,2 % ja soomlasi 1,9 %. 1990. a-te algusest on linnaelanike arv vähenenud. Selle peamised põhjused on negatiivne loomulik iive ja remigratsioon (endiste üleliiduliste ettevõtete töötajate naasmine kodukanti). Elanike arvu vähenemist on põhjustanud ka Eesti-sisene migratsioon (eeskätt siirdumine Tallinna) ja ränne

Kohtla-Järve

1959	
1970	
1979	
1989	
2000	
2003	

[1]koos Jõhvi ja
Nõmmega
[2]1991. a.
Eestlasi
18 %.

Kohtla-Järve
linnaosa
(tagaplaanil
mäed)

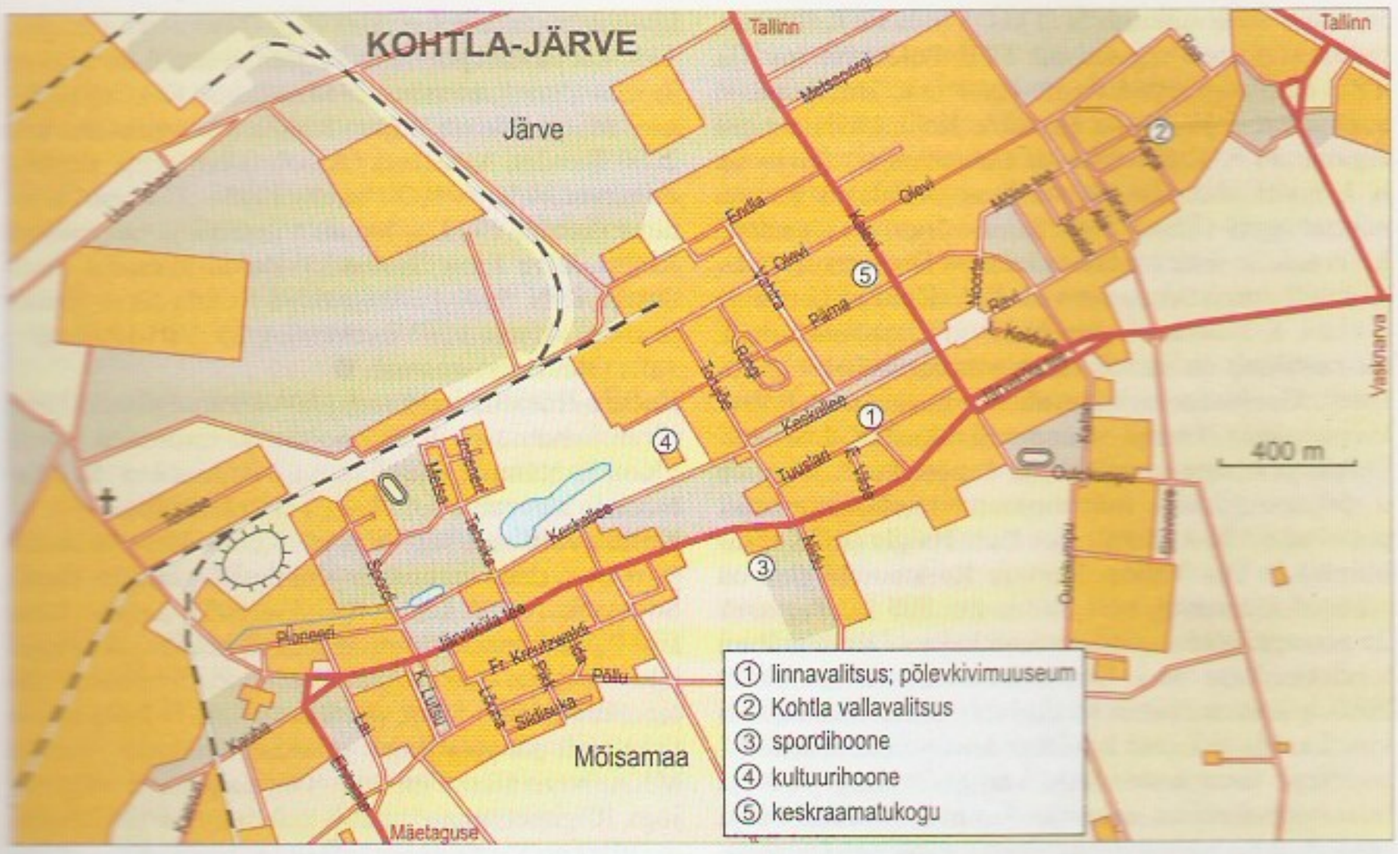

lähemikkidesse. Peamine väljarännet soodustav tegur on olnud majanduse ümberstruktureerimine ja sellega kaasnevad protsessid — Eesti keskmisest suurem töötus ja madalam elatustase. K-J. elanikkond vananeb. See on eriti tuntav kaevandusasulates, kus kaevandamine on mitmeks lõpetatud ja töökohtade vähenemise tõttu siirduvad nooremad inimesed mujale.

Nõuk. ajal arenesid K-J-l eeskätt keemiatööstusettevõtted ja põlevkivi kasutamisel põhinevad suured tööstusettevõtted (Tootmiskoondis Eesti Põlevkivi, K-J. Põlevkivikeemia Tootmiskoondis, põlevkiviküttega töötavad K-J. ja Ahtme sej., Ahtme Ehitusmaterjalide Kombinaat, Oru Turbakombinaat jt.) ning ehitusorg-d. 1990. a-tel konkurentsivõimetuks osutunud suurettevõtete rekonstrueerimine tõi kaasa töökohtade vähenemise ja tööhõive languse, mis praeguseks on pidurdunud. 1989. a. oli tööga hõivatud 54 %, 2000. a. oli hõivatuid ainult 35 % linna elanikest. Hoolimata majandusstruktuuri muutusest (vähenenud on nii mäetööstuses, ehituses, põllum-s jt. tootvates tegevusharudes rakendatud inimeste arv kui ka nende harude osatähtsus, ka töötlevas tööstuses ja teenindavates harudes rakendatute arv on vähenenud, kuid nende harude osatähtsus on samal ajal suurenenud) on K-J. elanike põhiosa rakendatud töötlevas tööstuses (eriti keemiatööstuses) ja mäetööstuses (põlevkivi kaevandamisel). K-J. elanike suurim tööandja on AS Eesti Põlevkivi (2003. a. 4708 töötajat). Keemiatööstusettevõtete seas on suurimad põlevkivist msg. toodangut valmistav Viru Keemia Grupp AS (1030 töötajat), mineraalväetisi tootev AS Nitrofert (480) ja bensoehapet valmistav Velsicol Eesti AS (130). Traditsiooniliselt on K-J-l tugev ehitusmaterjalide tööstus (põlevkivituhast ja liivast seinaplokke ja -plaate toodab AS Silbet, kus koos tütarfirmadega töötab 280 in.). Naistele sobivaid töökohti pakuvad õmblusettevõte AS Virulane (270 töötajat; Ahtmes) ja Kiviõli Õmblusvabrikust tekkinud, valdavalt väikesed õmblusettevõtted (Järve linnaosas). Suurettevõtete kõrvale on viimasel kümnendil tekkinud rohkem kui tuhat keskmise suurusega ja väikest ettevõtet.

Põlevkivi kaevandamine ja põlevkivikeemiatööstuse areng on põhjustanud keskkonnaprobleeme. Järve linnaosa loodeservas on põlevkivitöötlemise jääke (poolkoksi) sisaldavad tuhamäed, kust nõrgub linnast lõunas voolavasse Kohtla jõkke fenoole jmt. saasteaineid. Linnaosas paiknev keemiatööstus on põhjustanud nii õhu, pinnase kui ka põhjavee ülemiste kihtide saastumise. Õhusaastet suurendavad ka põlevkiviküttega töötavad soojuselektrijaamad. Tootmismahu vähenemine ja keskkonnasõbralikumate tehnoloogiate kasutamine on viimastel aastatel vähendanud küll saasteainete paiskamist õhku ja vette, kuid keskkonnakahjustuste kõrvaldamiseks ja keskkonnaseisundi parandamiseks on K-J-l vaja teha suuri investeeringuid. Linna teenindav Viru Keemia Grupp AS-ile kuuluv reoveepuhasti vajab rekonstrueerimist.

K-J. on Ida-Virumaa haridus- ja kultuurikeskus. Linnas on 15 lasteaeda (14 munitsipaal- ja 1 eralasteaed, 2003. a. kokku 1770 last), 3 põhikooli, 7 gümnaasiumi (sh. 1 erahumanitaargümnaasium) ja 1 õhtukeskkool. Päevakoolide 6351 õpilasest (2003. a.) 1033 õppekeel on eesti k. (Ida-Virumaa suurim eesti õppekeelega kool on K-J. Järve Gümn., 743 õpilast) ja 5318 vene keel. Linnas on hulk riigi hallatavaid kutseõppeasutusi: 955 õppuriga K-J. Polütehnikum (võimaldab omandada eesti k-s kutsekõrgharidust), 535 õppuriga K-J. Kutsekeskkool, 295 õppuriga K-J. Meditsiinikool, kus saab omandada nii hooldusõe kutse (kutsekeskharidus) kui ka läbida meditsiiniõe põhikoolituse (kutsekõrgharidus), ja 175 õppuriga K-J. Eriinternaatkool. Kõrg-

Kohtla-Järve elanike vanuseline jaotus

	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	62 059	14 232	23	42 648	69	5179	8
2002	47 106	7 189	15	32 453	69	7444	16

Kohtla-Järve töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1 828	178
Tööstus	11 540	2 590
Ehitus	9 084	4 063
Energia- ja veevarustus	1 120	816
Kaubandus	3 192	840
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	2 348	1 610
Hotellid ja restoranid	968	262
Veondus, laondus ja side	3 416	1 177
Finantstegevus	292	93
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	1 920	802
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	1 536	880
Haridus	2 700	1 570
Tervishoid ja sotsiaalhoolitsus	2 136	1 250
Muu ühiskondlik-, sotsiaal- ja isikuteenindus	2 064	529
Majapidamistega kodumajapidamised	—	11
Tööjõud kokku	44 144	16 796

haridust saab omandada TTÜ Virumaa Kolledžis, teadusasutustest tegutsevad TTÜ Põlevkivi Inst. ja TPÜ Ökoloogiainst-i Kirde-Eesti osk. Huviharidust annavad K-J. ja Ahtme Kunstide Kool, huvialaringid tegutsevad K-J. Koolinoorte Loomemajas. Suviti on K-J. lastel võimalus puhata linna hallatavas Kurtna noortelaagris (Illuka v-s). Rmtk-võrgu moodustavad keskrmtk. ja selle osakonnad ning 8 harurmtk. (kokku 450 000 trükist), tegutsevad K-J. Kultuurihoone ja 4 klubi, K-J. linnaorkester, laulu- ja tantsukollektiivid, üle-eestiliselt on tuntud rahvatantsuansambel ✧„Virulane". Ainulaadne on linnavalitsuse hoones asuv Põlevkivimuuseum. Linnas on 2 spordikeskust (K-J. Spordikeskus ja Ahtme spordihall) ja 4 spordikooli, tegutseb u. 50 spordiklubi. Statsionaarset meditsiiniteenust pakuvad SA K-J. Haigla, SA Puru Haigla (sh. Kopsukliinik) ja OÜ Vaimse Tervise Keskus. Haiglad on olulised tööandjad, neis töötab üle 800 in. Tegutseb 25 perearsti (perearstikeskusi on kaks — Järve ja Puru tervisekeskuse oü.). Sotsiaalhoolekannet korraldab 2000. a. linnaasutusena loodud sotsiaalhoolekandekeskus. Lastele pakuvad hoolekandeteenuseid lastekodu, puuetega laste kodu, laste varjupaik ning pere- ja laste toetuskeskus, eakatele vanurite hooldekodu ja pensionäride päevakeskus. Tegutsevad sotsiaalmaja, psühholoogilise abi kabinet ja narkomaania leviku ennetamise keskus, vanurid saavad koduhooldust.

Kalmistud on Jõhvis, Lüganusel ja Raudil (Illuka v.). Järve linnaosas tegutsevad Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku K-J. Issanda Muutmise kogudus ja K-J. Kristlaste Nelipühilaste kogudus, Ahtmes roomakatoliku kiriku kogudus, linnas on ka baptisti ja metodisti kogudus. — K-J. on tekkinud end. Kohtla ja Järve mõisa maadele koos esimese, 1922—24 ehit. õlivabrikuga. 1925 oli seal rohkem kui 1000 el. Kui 1930. a-te keskpaiku ehitati uusi õli-, bituumeni- ja tsemendivabrikuid, sugenes muidki elamukogumeid (Käva, Pavandu, Vaheküla jt.); 1940 elas K-J-l rohkem kui 5000 in. 13. VIII 1941 — 19. IX 1944 oli K-J-l Saksa okupatsioon, Kävas oli sel ajal sõjavangide laager. 1946 sai K-J. maakondliku ja 1947 vabariigilise alluvusega linnaks. 1947 allutati sellele Kohtla ja 1950 Kukruse alev, 1959 liideti mõlemad linnaga. 1960 ühendati K-J-ga Ahtme ja Jõhvi linn ning Sompa alev, 1964 Oru asula. 1959 allutati K-J-le Kiviõli linn ja Püssi alev ning 1960 Viivikonna alev, 1959—64 (K-J. raj-i moodustamiseni) oli K-J. linnanõukogu alluvuses ka suuri maapiirkondi. Märtsis 1990 nimetati K-J. raj. Ida-Viru mk-ks. 1991 said Jõhvi, Kiviõli ja Püssi iseseisvateks linnadeks. ▲ 3

Kohtla Kaevanduspark-muuseum asub Kohtla-Nõmmel end. Kohtla kaevanduses. Kaevandus suleti 1. IV 2001 ja samal sügisel avati selle käikudes (süg. u. 8 m) muuseum. K. K-m-i hoones on põlevkivi ja Kohtla kaevandust tutvustavad stendid, fotod ja esemed ning kaevurite riietusruum ja lambikoda. Hoonest laskutakse (erivarustuses) maa alla, kus muuseumina kasutatava maa-aluste käikude labürindi kogupikkus on 1,6 km. Seal saab näha kaevurite tööpaiku ja töötavaid kaevandusmasinaid, sõita kaevurite rongiga, tutvuda kaevandamise tehnoloogiaga ja maitsta kaevurilõunat. Maa peal saab vaadata põlevkivi sorteerimise kompleksi, aherainemägesid, põlevkivikarjääri rekultiveeritud alasid ja maailma suurimat ekskavaatorit ESKU.

Kohtla-Nõmme, alev Kohtla-Järve kesklinnast 9 km edelas Tallinna—Narva rdt-st lõuna pool; 1115 el. (2003). K-N-l on Kohtla rdtj. (11 km Jõhvist läänes), Kohtla-Järve kaugsidereleejaam (250 m kõrgune telemast), Kohtla metskonna keskus, Kohtla Põhikool (2002/03. õ.-a. 117 õpilast), ✧Kohtla Kaevanduspark-muuseum, K-N. rahvamaja (end. Vilde-nim. aü-uklubi, ehit. 1952), rmtk., spordiklubi ja lastekodu. — K-N. tekkis ühingu *Gold Fields* töölisasulana 1930. a-il. 1934 valmis hilisema autorehvide remonditehase terr-l põlevkiviõlitehas (katsetehas rajati 1931 Olivere rdtj-a juurde). 1937 kaevandati põlevkivi karjäärist, samal aastal avati ka maa-alune kaevandus. 1940 moodust. Kohtla Kombinaat reorganiseeriti hiljem Kohtla kaevanduseks, mis 2000 ühendati Aidu (end. Oktoobri) karjääriga. Eestlasi on alevis 74 %. — K-N. kandis 1945—59 Kohtla alevi nime (kuulus 1947. a. lõpuni Virumaasse, seejärel oli Kohtla-Järve linna alluvuses). Haldusüksusena moodustati K-N. 9. X 1990 (eraldati Kohtla-Järve linnast ja arvati alevina Ida-Virumaasse), 25. VIII 1993 sai ta valla (alevvalla) staatuse. 2

Kohtla-Nõmme vald asub Ida-Virumaal Kohtla-Järve Järve linnaosast edelas, moodustab asustusüksusena ✧Kohtla-Nõmme alevi ja haldusüksusena Kohtla-Nõmme alevvalla; 4,65 km², 1115 el. (2003). ▶

Kohtla vald asub Ida-Virumaal Kohtla-Järve kesklinna ja mere vahel, ümbritseb Kohtla-Nõmmet ja ulatub Sompani; 101,56 km², 1497 el. (2003). Keskus Järve k-s. Paikneb pms. ✧Viru lavamaal, põhjas jääb panga jalamile kitsa, 16,5 km pikkuse vööndina ✧Soome lahe rannikumadalik. Suure osa Saka mõisa ja Toila mõisa vahelisest pangapealsest ja -alusest hõlmab ✧Ontika MKA, huviväärsed on seal ✧Ontika pank ja ✧Valaste juga. Riigimetsamaad haldab Kohtla metskond. Majanduslikult on K. v. Kohtla-Järve linna lähitagamaa, kohalike asutustena tegutsevad Saka rmtk. ja rahvamaja. Eestlasi on vallas 55 %. — 1939 K. v. suurenes: sellega liideti suurem osa Järve v-st ja väike osa Mäetaguse v-st. 1945. a. lõpul eraldati vallast Kohtla alev, 1946. a. suvel Kohtla-Järve linn ning 1948 Sompa ja 1950 Kukruse alev. Senini Virumaasse kuulunud K. v. arvati 1949 Jõhvimaasse ja rajoonide moodustamisel (1950) Ereda, Järve, Kohtla ja Saka kn-na Jõhvi raj-i. Omavalitsusliku valla staatuse sai 7. VI 1992. ▶ 1

kohtu- ja talurahvaasutuste reform Balti kubermangudes toimus 1889. Venemaa 1864. a. kohtureformi eeskujul asendati kohalikud feodalismi ajast pärinevad kohtud ja talurahvaasutused kodanlikega. Kaotati kihelkonna-, kreisi-, mees- ja maakohtud, Liivimaa õuekohus, Eestimaa ülem- ja alammaakohus, Tartu ülikooli kohus ning linnamagistraadid (raed). Eesti ala jagati 34 rahukohtunikujsk-ks (✧rahukohus) ja 5 rahukoguringkonnaks (✧rahukogu). Kõrgeimaiks kohalikeks kohtuteks asutati Tallinnas Eestimaa ja Riias Liivimaa ✧ringkonnakohus, need allusid Peterburi Kohtupalatile. Seati ametisse ✧talurahvaasjade komissarid, keda kohustati valvama vallaomavalitsuste üle. Vallakohtud jäid püsima, edasikaebeinstantsideks asutati ✧ülemtalurahvakohtud (Eesti alal 16). Kohtupidamiskeeleks sai vene k., erandina jäi rahvakeelne asjaajamine püsima valla- ja osalt ülemtalurahvakohtuis. K- ja t. r-ga loodud kohtukorraldus ja -menetlus püsisid Eestis (mõne muudatusega) a-ni 1940.

Kohtukoda, 1935 –40 Eestis tegutsenud apellatsioonikohus, mis vaatas läbi ✧ringkonnakohtute otsuseid.

kohustuslik kogumispension, kogumispension, mida makstakse pensioniealistele lisaks riiklikule pensionile ja mille kujunemist reguleerib kogumispensionide

Kohtla-Nõmme elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
2000	1174	172	14	689	59	313	27

Kohtla-Nõmme töötajate jaotus tegevusalati

Mäetööstus	
Töötlev tööstus	118
Veondus, laondus ja side	36
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	51
Haridus	40
Töötajaid kokku	42
	396

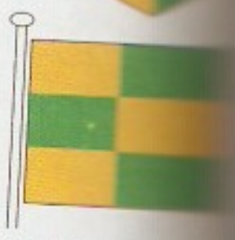

Kohtla-N
Asend, va

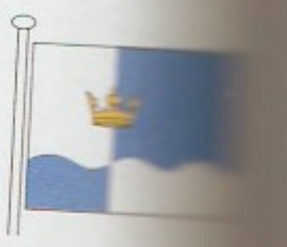

Kohtla vall
vapp ja lipp

Kohtla vall
külade kaup

Amula
Järve
Kaasikaia
Kaasikväljа
Kabelimetsa
Kohtla
Kukruse
Mõisamaa
Ontika
Paate
Peeri
Roodu
Saka
Servaääre
Täkumetsa
Valaste
Vitsiku

seadus (2001). Seadus käsitleb k. k-i hüvitisena, mille saamiseks omandatakse isiku eest makstud sotsiaalmaksu ja isiku täiendavate maksete eest pensionifondi osakuid ning mille väljamaksmist teostab pensionifond või kindlustusandja.

Koidula, küla ning Eesti ja Venemaa vaheline piiripunkt Tartu—Petseri mnt-l, Piusa jõe keskjooksul; 9 el. (2000). Esmane kontrollpunkt rajati 1989, nüüdisaegne piiriületuskompleks valmis 1999. Venemaa-poolne piiriületuspunkt — Куничина Гора — avati 1994.

Koidula Memoriaalmuuseum, Lydia Koidula Memoriaalmuuseum, asub Pärnus end. Ülejõe koolimajas (ehit. 1850), kus 1850—63 elas, oli koolitõpetaja ning toimetas ✧„Perno Postimeest" Johann Voldemar Jannsen. 18. V 1924 tähistati hoone mälestustahvliga, 21. VII 1945 avati selle kahes toas Koidula elule ja loomingule pühendatud muuseum. Ekspositsiooni on uuendatud ja laiendatud 1951, 1959, 1966, 1976 (1974 sai muuseum enda käsutusse kogu maja) ning 1998. See kajastab J. V. Jannseni aega ja miljööd, milles kasvas tema tütar Lydia Koidula, ning tutvustab luuletaja elukäiku kuni tema surmani Kroonlinnas 1886. ▾

L. Koidula nim. Pärnu Draamateater, ✧„Endla".

Koigi, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Tartu mnt. ääres; 455 el. (2000). K-s on põhikool (asut. 1843 külakoolina; 2002/03. õ.-a. 167 õpilast), rmtk., apteek, postkontor, automajand ja puidutöötlusfirma. Mõisahoonet (ehit. 1771) kasutab a-st 1923 kool (1964 valmis juurdeehitis) ja seda ümbritseb park. — K. mõis (*Koik*) eraldus Mäost 18. saj. I poolel. Varasemat K. küla (*Koyke*) ja 1840 mõisastatud Ubakalu k. (*Ubbokall*) on mainitud 1564.

Koigi järv, ka Suurjärv, asub Saaremaal, 4,5 km Põidest lääneedelas ✧Koigi soos; pärast veetaseme alandamist 176 ha, suurim süg. 1,1 m. Pindala sõltub suuresti veetasemest. Järv saab vee põhjaallikaist ja ümbritsevast soost; väljavool põhja poole Taaliku jõkke ja lõuna poole Riia lahte. Vesi vahetub aastas u. 13 korda. Põhi mudane ja väga taimerikas; segatoiteline. Peamised kalad ahven ja särg.

Koigi soostik, Saaremaal Põide ja Laimjala v-s asuv mitme rabalaamaga sooala, saare suurim; u. 4000 ha. K. s-s on kõik neli Saaremaa rabajärve: ✧Koigi järv (176 ha, veetaset on vähemalt 4 korda alandatud), Pikkjärv (20 ha), Ümmargune järv (10 ha) ja Naistejärv (3 ha). Rabaalal valdab lage üksikute rabumändidega mättaraba. Soostiku servaalal paiknemad madalsoo on kuivendatud. Põhjaosas (Marjasoos) on vanad turbakarjäärid (185 ha), loodeosas (Kareda soos) freesturbaväli (200 ha).

Koigi vald asub Järvamaa kaguosas; 204,45 km², 1133 el. (2003). Keskus Koigi k-s. Paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaal. Koigi ja Päinurme ümbruses on suured põllualad. Kirdes ulatub valla terr-le Endla nõgu, seal valdavad metsad ja sood (Neeva-Prandi soo ja Linnuraba). Metsamaa hõlmab vallast 54 % (riigimetsamaad haldavad Rava ja Türi metskond). K. v-a läbivad või saavad sealt alguse Põltsamaa, Päinurme ja Prandi jõgi. Huviväärsed on Prandi allikjärv (LK) ja Koigi mõis. Vaali k-s Palso talus algatati 1905 nn. Vaali Vabariigi asutamine (✧Koeru vald). Kultuuri- ja haridusasutused (lasteaed-algkool, kultuurimaja ja rmtk.) on Koigis ja Päinurmes. Suurimad tööandjad on põllum- (OÜ Koigi, AS Veskimäe ja OÜ Sõrandu Farm) ja puidutöötlemisettevõtted (Elen Puidutöötlemise AS). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 30. I 1992. ◂■

Koipsi, saar Soome lahes, 1 km Kaberneeme ps-st põhja pool; pindala 0,34 km², kõrgus kuni 7 m. Loodes terav Loetsäär, lõunas kitsas Tallisäär. Valdavalt liivane, leidub suuri rändrahne. Oli arvat. 19. saj. keskpaigast kuni 1950. a-teni asustatud. Kuulub ✧Kolga lahe MKA-sse.

„Koit", Põlva maakonna leht, ilmub a-st 1953 kolm korda nädalas. Peatoim. on a-st 2000 Kauno Kõima. A-st 1994 ilmub laupäevaväljaanne „Nädal" ning msg. lisasid, sh. võrukeelne kuukiri „Uma Leht". Internetiväljaanne http://kodu.neti.ee/~polvakoit. ◂

„Koit", 1869—1940 Viljandis tegutsenud laulu- ja mänguselts; asutaja Holstre kooliõpetaja Juan Adamson. Seltsil oli a-st 1869 segakoor, mis esitas ka suurvorme ja korraldas kohalikke laulupidusid, ning a-st 1873 näitering. Seltsi 50. aastapäeva tähistas koor kontserdiga, mida juhatas Karl Grünwald, kes asutas „K-u" juurde ka mees- ja naiskoori ning sümfooniaorkestri. Seltsi lipulauluks sai Mihkel Lüdigi „Koit".

Koiva (läti *Gauja*), jõgi Lätis; pikkus 452 km (sellest Eesti ja Läti piiril 26 km), jõgikond 8900 km² (Eestis 1100 km²), vooluhulk keskm. 78 m³/s. Algab Vidzeme kõrgustikult, voolab läbi mitme järve, suubub Liivi lahte. Alamjooksul on kanaliühenduses Daugavaga. Eestis on jõe lammil kaks kaitseala. Jõe ürgoru maaliline rohkete liivakivipaljanditega osa (oru laius 1—1,5 km, süg. Siguldas 85 m) kuulub Gauja RP-sse (920 km², keskus Siguldas). Suurim Eestis voolav lisajõgi on Mustjõgi (84 km).

Koiva männikute kaitseala asub Taheva v-s Eesti-Läti piiril; 179 ha. Asut. 1975 Koiva jõe paremal kaldal kasvava puistu kaitseks. Puude vanus ulatub 120 aastani. Kaitseala pinnamood on kergelt lainjas, absoluutne kõrgus 55—65 m.

Koiva puisniidu kaitseala asub Taheva v-s Eesti-Läti piiril; 234 ha. Asut. 1957 tamme-pärna-haava puisniidu kaitseks. Koosneb põhjapoolsest Vaitka ja lõunapoolsest Koiva puisniidust. Seal kasvab oma levila põhja-

„Koit". Päismik

piiril harilik kikkapuu. Puisniitudel pesitseb arvukalt rukkirääku (LK II) ja metstildrit (LK III). Kaitseala jätkub Lätimaal laiaulatusliku Zīle KA-na. ▸

Kolga-Jaani, alevik ja samanim. valla keskus, asub Viljandimaa kirdeosas Viljandi—Põltsamaa mnt. ääres; 431 el. (2000). Seal on põhikool (asut. talurahvakoolina 1686; 2002/03. õ.-a. 134 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja laenu-hoiuühistu. Huviväärne on ✧K-J. Ristija Johannese kirik. Kiriku juures asuvad Vabadussõja mälestusmärk (avatud 1925, taastatud 1989) ja 1890—1917 K-J-s kirikuõpetajaks olnud Villem Reimani mälestussammas. K-J. õigeusu Nikolause kirik asub Lalsi k-s. — Alevik tekkis kihelkonnakeskusena 19. saj. lõpus Eesnurga k. maale.

Kolga-Jaani kihelkond hõlmas Viljandimaal ligikaudu nüüdse Kolga-Jaani v-a. Ala oli 13. saj. alguses Nurmekunde ja Mõhu mk-a lõunaosa ning kuulus Liivimaa Ordu võimu ajal Põltsamaa komtuurkonda. Kihelkonda on esimest korda mainitud 1559 Kõrvenimelisena (*Corpes*). A-ni 1639 kuulus piirkond ajuti Põltsamaa khk-a. Naaberasualadest eraldi, metsade ja soode taga asunud Kolga-Jaanis oli 16.—19. saj. suur iive ja suhteliselt tihe asustus, hoogsasti tehti uudismaad (rajati pms. vabadikukohti). Võisiku mõisa maal alustas 1796 tööd Rõika-Meleski peeglivabrik. 1840. a-il siirdus 25,5 % elanikest õigeusku, 1872 valmis Lalsi k-s õigeusu kirik. 1860.—70. a-il rändas talupoegi Venemaale. Talusid osteti 1860. a-te lõpust a-ni 1874. 19. saj. lõpus hakkas arenema piimakarjandus.

B: *Kolga-Jaani kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940*. Viljandi, 1997.

Kolga-Jaani Ristija Johannese kirik ehitati arvat. 14. saj. algupoolel laia ühelöövilise hoonena, mille idaosa täitis koori ülesannet (omane dominiiklaste ehitustavadele). Võlviti 14. saj. lõppveerandil Tallinna Püha Vaimu kirikule iseloomulike madalate servjoonvõlvidega. Neogooti stiilis läänetorn (asendab algset puust harjatorni) püstitati 1875, 1903—04 laiendati aknaid ja ehitati käärkamber. Sisustusse kuuluvad puust altarikrutsifiks (u. 1380, Ida-Preisi koolkond), vaskne kroonlühter (1750), orelivääri maalid (18. saj.) ja vitraažid (1903, Ernst Tode töökoda). ▸

Kolga-Jaani vald asub Viljandimaa kirdeosas Võrtsjärvest põhjas, ✧Võrtsjärve madaliku voorestatud keskosas (✧Kolga-Jaani voorestik); 312,35 km², 1760 el. (2003). Keskus Kolga-Jaani alevikus. Maastikku ilmestavad loode—kagu-sihilised väikevoored, asustus on pms. voortel, voortevahelised nõod on soostunud. Suurematest soodest asuvad K-J. v-s Parika raba lõunaosa, Põltsamaa raba lääneosa ning Soosaare raba (valla põhjaosas). Valla idaosas voolab Põltsamaa jõgi, lõunaosas kulgeb piir piki Emajõge. Leiel ja Kolga-Jaanis on põhikool, Leiel, Meleskis, Oiul ja Kolga-Jaanis rmtk. Lisaks Kolga-Jaani luteri kirikule asub Lalsi k-s Kolga-Jaani õigeusu Nikolause kirik (ehit. 1872). Valla idaossa ulatub ✧Alam-Pedja LKA, kaguosas on ✧Kivisaare liigi-KA. Võrtsjärve põhjarannik on tuntud kui puhkepiirkond. 18. saj. lõpust a-ni 1914 töötas Võisiku mõisa maal Rõika-Meleski peeglivabrik (oli Eesti suurimaid käitisi). Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted ja avalik sektor. — A-ni 1950 oli suuresti samades piirides Võisiku v. K-J. v. alates 19. XII 1991. ▸

Kolga-Jaani voorestik asub Võrtsjärve nõo loodeosas. Voorestikus on 1—3 km pikkused ja 100—300 m laiused loode—kagu-sihilised, pms. moreenist koosnevad väikevoored. Neil on enamasti põllud. Voortevahelistes nõgudes on niitu, metsa ja sood. Osa voori olid pärast mandrijää taandumist Suur-Võrtsjärve saared, kus elasid kiviaja inimesed (✧Võisiku).

Kolga lahe maastikukaitseala asub Kuusalu v-s; 1924 ha, sellest maismaad 267 ha. Asut. 1991 Põhja-Eesti väikesaarte ja nende koosluste kaitseks. Kaitsealasse kuulub 15 saart ja laidu. Suurimad on Pedassaar ja Rammu (ligi 100 ha), järgnevad ✧Koipsi, Umblu (1,6 ha) ja Allu (1,6 ha). ▸

Kolga-Jaani valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Meleski	137
Kolga-Jaani	431	Odiste	97
Külad		Oiu	92
Eesnurga	52	Oorgu	52
Järtsaare	87	Otiküla	26
Kaavere	131	Parika	35
Lalsi	142	Taganurga	58
Leie	291	Vaibla	42
Lätkalu	59	Vissuvere	73

Kolga laht asub Eesti põhjarannikul Kaberneeme ja Juminda ps-e, Malusi saarte ning Rammu ja Koipsi saare vahel. Lahe lõunaosas on Haapse ja Salmistu laht ning Tsitre nina ja Pedaspea vahel K. l. kitsamas täh-s. Lahte suubuvad Loo ja Pudisoo jõgi ning Kaberla, Valkla, Kurdlu, Kuusalu ja Aabla oja. Lahe lõunaosas asuvad Pedassaar ja Rohusi saar. Kõik saared kuuluvad K. lahe MKA-sse, Andineeme ja Juminda nina vahemik on ✧Lahemaa RP läänepiir.

Kolga mõis (sks *Kolk*) oli Eesti suurimaid mõisavaldusi, selle juurde kuulusid Tsitre suvemõis ja Kahalu karjamõis. Esimest korda on teda mainitud 1240 Gotlandil asuva Roma (*Gutnalia*) tsistertslaste kloostri valdusena, a-st 1290 on teateid munkade asupaigast (*villa Kolco*), 1519 vahetati K. m. ühe Gotlandi mõisa vastu Taani kuningale Christian II-le ja püsis Taani enklaavina 1558. a-ni, mil venelased ta maha põletasid. 1581 kinkis Rootsi kuningas Johan III K. m-a Pontus De la Gardie'le. Tema pojatütar Christina Katharina

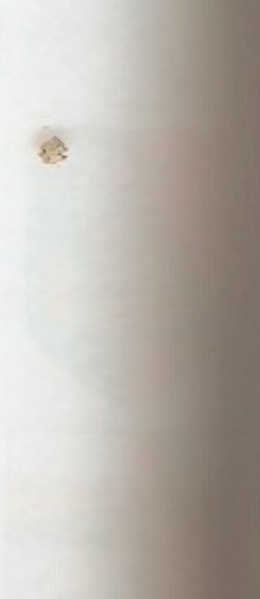

Kolga-Jaani [illegible] **Johannese** [illegible] krutsifiks

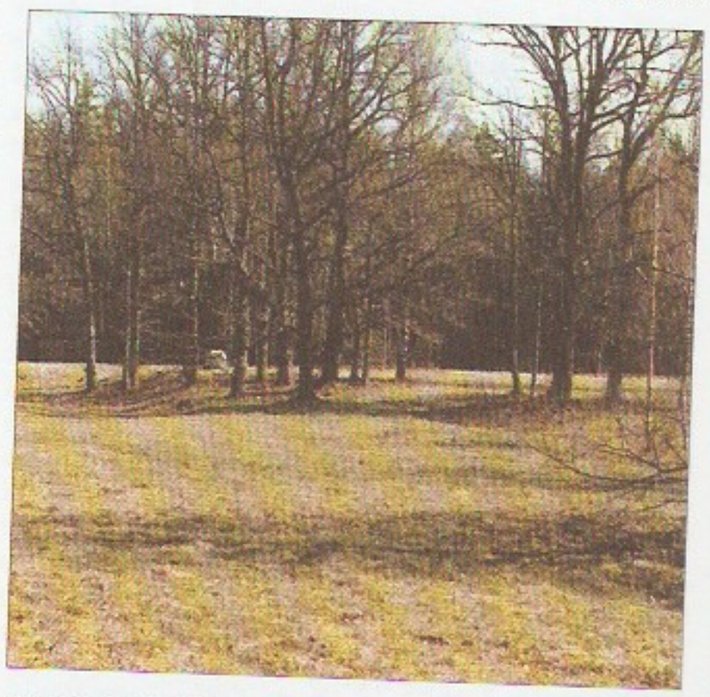

Koiva [illegible] **ala**

Kolga oja ja luidete kaitseala. Luitemets

Kolga-Jaani Ristija Johannese kirik

abiellus riigiadmiral krahv Gustav Otto Stenbockiga ning nende järglased pidasid mõisa kuni võõrandamiseni 1919 (Põhjasõja ajal jäid nad mõisast ilma, kuid 1724 see tagastati). 1626 hakati ehitama nüüdseid mõisahooneid. 1636—42 laskis Jakob De la Gardie juhtida lossi ehitustöid ehitusmeister Hans Langel. Praegune mõisamaja (kahekordne hilisbarokne põhiosa) on ehitatud Karl Magnus Stenbocki ajal 1765—68, kuid 19. saj. algul põhjalikult ümber ehitatud. Klassitsistliku ilme saavutamiseks lisati tiibadele tugevasti eenduvad kolmekorruselised risaliidid ja kõrge portikus, tehti uus sisekujundus ja ruumid korraldati anfilaadi. Esimese korruse majapidamisruumid on võlvitud, teisele, esinduskorrusele viib laudbalustraadiga paraadtrepp (1768), hoone põhjatiivas on seinamaalingutega kaunistatud, läbi kahe korruse ulatuv saal. Majandustegevuses olid olulised metsandus (müüdi Tallinnale küttepuid) ja kalapüük, mõisale kuulus 3 vesiveskit. K. m-a viina müüdi 5 kõrtsis. 19. saj. alustati katmikaiandusega. Lubja- ja telliseahjud arendati 1874 Eesti esimeseks telliseteha-seks (Loksal). Nõuk. ajal asus härrastemajas Kirovinim. kolhoosi Kolga osk-a keskus. A-st 1993 on mõisasüda taas Stenbockide valduses, nad rajavad sinna turismikeskust, peahoone lähedal tallis on hotell. ◂

Kolga oja ja luidete kaitseala asub Varbla v-s; 125 ha. Asut. 1991 valdavalt palu- ning laanemännikutega kattunud luidete kaitseks. Peenliivast koosnevad luited on kujunenud Litoriinamere ajal. Luitejalami absoluutne kõrgus on 13—14 m ja suhteline kõrgus kuni 7 m. Luiteid läbib 5—8 m laiune org, mille põhjas voolab Kolga oja. ◂

kolhoos, tootmisvahendite ühisomandusel ja maa tähtajata kasutamisel põhinev põllum-ettevõte. (K-l on külakogukondliku omandi tunnused: vara kuulub juriidilisele isikule — külakogukonnale —, kelle liikmetel on õigus ühisomandi mingit reaalosa kasutada, kuid mitte käsutada.) Eestis moodustati 1947—49 k-e taluperede omandit (tootmisvarasid) sundkollektiviseerides. 1950 oli Eestis 2213 k-i, hiljem paljud neist liideti ja 1990. a. oli k-e 221. K-de majandustegevust ning k-i liikmete töö- ja sotsiaalkindlustust reguleeris muudest tolle aja õigusaktidest erinev „Kolhoosi näidispõhikiri". K-i omandi moodustasid hooned, masinad, põllumloomad, transpordivahendid, istandused, niisutussüsteemid, toodang ja finantsid. K-le kinnistatud maa oli tähtajata ja tasuta kasutamiseks antud riigi omand. K-i vara ja raha käsutamise õigus kuulus k-i juhtorganitele.

K-i liikmeks võisid olla vähemalt 16-aastased kodanikud, kes olid avaldanud soovi töötada ühismajapidamises. K-i liikmetel oli õigus kasutada 0,6 ha õue-aiamaad ja kuni 1,5 ha karjamaad ning pidada mõningaid isiklikke põllum-loomi. K-i kõrgeim juhtorgan oli üldkoosolek. Üldkoosolek valis juhatuse, esimehe (kolmeks aastaks) ja revisjonikomisjoni, kinnitas maj. tegevuse plaanid ja aruanded ning juhatuse otsused. K-i esimehe valimisse sekkus sageli rajooni parteikomitee. K-i juhatus määras töödejuhatajad oma liikmete hulgast või võttis lepingu alusel tööle spetsialiste ning korraldas tootmisüksuste juhatajate (brigadiride) valimisi. Riik kehtestas põllum-saaduste hinnad ja müügi kohustused. Riiklik sund ja otsene sekkumine ettevõtlusse, sh. hinnapoliitikasse, vähendas oluliselt töö motivatsiooni ja tootlikkust ning põhjustas suuremat ressursside kulu tooteühiku kohta, see omakorda kutsus esile kaubapuudust. Defitsiitsete kaupade (loomasööda, masinate, ehitusmaterjali jm.) ostuõigust ehk nn. fonde jaotasid k-dele Plaanikomitee ja põllum-e juhtimise riiklikud asutused. K-des ehitasid ✧k-devahelised ehitusorg-d, maaparandus-, masinate müügi ja remondi teenuseid osutasid riiklikud põllum-tehnika org-d (1950. a-il tegid k-des lepingu alusel tõid riiklikud ✧masina-traktorijaamad). Majanduslikult tugevamate ja nõrgemate k-de töövil-

jakus ning palgatase erinesid kuni kolm korda. Maj. näitajate järgi olid 1980. a-il edukaimad k-d „Estonia" (Paide raj.), Väike-Maarja ja E. Vilde nim. k. (mõlemad Rakvere raj.), „9. Mai" (Väätsal, Paide raj.), Põlva (Põlva raj.), Valtu (Rapla raj.), Saadjärve (Jõgeva raj.), Kuusalu (Harju raj.) ja Vambola k. (Viljandi raj.).

kolhoosidevahelised ehitusorganisatsioonid, kolhooside, hiljem ka riiklike majandite vahenditega loodud kooperatiivsed ehitusorganisatsioonid. Esimene Kolhooside Ehituskontor (KEK) asutati 1956 Keila raj-s. KEK-id asutati peaaegu kõigis tolleaegseis rajoonides. 1962 tehti ehitus-montaažitöid 8,8 mln. rbl. eest, KEK-ide töö kooskõlastamiseks loodi Kolhoosidevaheliste Ehitusorg-de Vabariiklik Nõukogu, mis dets. 1971 nimetati Vabariiklikuks Koondiseks „Eesti Kolhoosiehitus" (VK EKE) ning 1988 Vabariiklikuks Koondiseks „Eesti Külaehitus". VK EKE koosseisus töötasid projekteerimisasutus EKE Projekt ja mitu tööstusettevõtet. Esimene VK EKE nõukogu esimees oli Heino Keernik (1962—74), a-st 1974 Vivo Tamm. 1990 tehti ehitus- ja montaažitöid 159,31 mln. kr. eest, töötajaid oli ligi 20 000. VK EKE on kujundanud Eesti külade ehituslik-arhitektuurse ilme (kokku u. 17 000 ehitist). 1991 korraldati VK EKE ümber oü-ks Eesti Külaehitus. Seoses põllum-e ümberkorraldamisega kõik KEK-id reorganiseeriti ning nende varade ja töötajate alusel tekkisid uued ettevõtted.

Koljaku-Oandu allikad asuvad Vihula v-s ✧Lahemaa RP-s Viru lavamaa põhjapiiril. Paekalda jalamil paikneb kitsa (kuni 100 m) vööndina 4 km ulatuses Eesti suurim allikasoo, selles avaneb üle 30 lange- ja tõusuallika. Allikate vooluhulk on 1—3 l/s. Allikasoo tekke on põhjustanud äravoolu takistavad astanguesised kuhjelised Antsülusjärve rannavormid.

Kolkja, alevik ja Peipsiääre v-a keskus, asub Peipsi rannikul Kallaste—Varnja mnt. ääres; 400 el. (2000). Koosneb end. Väike-K., Suur-K. ja Sohvia k-st. Seal on vene õppekeelega põhikool (asut. 1894 õigeusu abikoolina; 2002/03. õ.-a. 85 õpilast), vanausuliste muuseum (avati 1998) ja palvemaja, kalmistu ning kultuurimaja. — Suur-K-t on esimest korda mainitud 1592 (*Kolko*). ▸

kollane käoking (*Aconitum lasiostomum*), 1—1,5 m kõrgune väga mürgine tulikaline. K. k-a levila loodepiir on Eestis, ta on väga haruldane (LK I, PR 1.), teada on ainult paar lähestikku paiknevat kasvukohta Viljandimaal ✧Loodi LP-s niiskel niidul ja lodu-salumetsas. Taime ohustavad kasvukohtade võsastumine ja ehitustegevus.

kollase nartsissi kasvukoha kaitseala asub Vara v-s; 0,3 ha. Asut. 1964 Eesti ainsa loodusliku kollase nartsissi kasvukoha kaitseks.

kollektiviseerimine, talumajanduse likvideerimine, üleminek põllum. suurtootmisele tuginevale kolhoosikorrale. K-se ettevalmistuseks oli 1940 alustatud ja 1944 jätkunud maareform. Maa kuulutati riigi omandiks, ühe perekonna kasutuses võis olla kuni 30 ha maad, ülejäänu võõrandati. 22. V 1947 võttis ÜK(b)P KK vastu otsuse luua Leedu, Läti ja Eesti NSV-s kolhoosid, sellega alustati kollektiviseerimiskampaaniat. Esimene kolhoos asutati aug. 1947 Saaremaal Sakla külas. 1949. a. alguseks oli Eestis ühinenud kolhoosidesse ainult 5,8 % taludest. Lahendust nähti kulakuiks tunnistatud suurtalunike Eestist väljasaatmises ja nende vara võõrandamises ning ülejäänuile ülejõukäivate maksude, toodangu müümise kohustuse ja metsatöökohustuse kehtestamises. Massiliselt astuti kolhoosidesse 1949—51, märtsiküüditamisele järgnenud hirmu õhkkonnas. 28. III — 20. IV 1949 astus kolhoosidesse 71 247 talumajapidamist (53 % talude üldarvust), aasta lõpuks oli rajatud 2898 kolhoosi. Eraomandi võõrandamise ja peremeeste vägivaldse ümberasustamisega algas põllum-e järsk allakäik.

kolmapäev, kesknädal, rahvapärimuses pisut halvaendeliseks peetud nädalapäev. K-l polnud soovitatav mingit tööd alustada. Katoliku kiriku suur paast algab alati k-l, rahvakalendris tähistab seda päeva tuhkapäev. Rööpnimetus „kesknädal" on saksa k-st ülevõetud tõlkelaen.

kolmekuningapäev, 6. jaanuar, kirikukalendris püha, mis tähistab päeva, mil kolm Hommikumaa tarka kummardasid Jeesuslast. Eesti rahvakalendris oli k. jõuluaja viimane püha, siis toodi veel õlgi tuppa, täideti jõulukombeid ja söödi pühadetoitu. Pärast jõulukuuse omaksvõttu sai tavaks k-l või sellele järgneval nuudipäeval jõulukuusk välja viia. Tänini on püsinud komme, et pärast k-a kui pühade lõpupäeva ei sobi enam head uut aastat soovida. Setu nimetus veeristimispäev tuleneb õigeusu tavast sel päeval kirikus vett pühitseda ja arstirohuna koju tuua.

kolmeväljasüsteem, maaviljelussüsteem, mille puhul põld on jagatud kolmeks u. ühesuuruseks osaks (suviviljaväli, taliviljaväli, kesa). Eestis võeti k. kasutusele 11.—12. saj., kui rukist hakati kasvatama ka taliviljana, 15. saj. paiku muutus see põhiliseks maaviljelussüsteemiks. Ristiku, kartuli jm. uute põlluviljade tulekul asendus k. 19. saj. II veerandil mõisades ja II poolel enamikus taludes mitmeväljasüsteemiga. Vt. ka külvikord.

Koluvere, küla Kullamaa v-s Liivi jõe ja Risti—Virtsu mnt. ääres Märjamaa tee lahkmel; 507 el. (2000). Asulas on K. Hooldekodu ja Kullamaa metskonna

Konguta vall… külade kaup…

Annikoru
Kapsta
Karijärve
Kobilu
Konguta
Kurelaane
Külaaseme
Lembevere
Majala
Metsalaane
Mäeotsa
Mälgi
Poole
Pööritsa
Vahessaare
Vellavere

Kolkja kool ja vanausuliste muuseum

Kondase keskus

keskus. Peale piiskopilinnuse on ehitusmälestistena [illegible] all Jõgeva kõrtsihoone ja vanal teelõigul asuv kolme kaarvõlviga paesild (mõlemad 19. saj. algupoolest). — K-ga 1977 liidetud Vaiknat on mainitud 16. saj. algul külana (*Waikenal*), hiljem oli ta K. kõrvalmõis.

Koluvere piiskopilinnus (sks *Lode*) rajati arvat. 13. saj. II poolel (pärast seda, kui mõõgavennad olid hävitanud Lode aadlisuguvõsale kuulunud Kullamaa linnuse) kastellina. Kastelli ümbritsev sügav vallikraav oli ühenduses jõega, väravat kaitses neljatahuline torn (peakorruse mõõgasroietega võlvlagi säilinud); torn ehitati arvat. 14. saj. algul, kuulub Lääne-Eesti vanimate tornlinnuste hulka. U. 1400 ehitati kastellist konvendihoone, mille laias kagutiivas paiknesid arvat. kabel ja refektoorium; edelatiib on hävinud. Pärast 1439. a-t kuulus linnus Saare-Lääne piiskopile — oli üks viiest Saare-Lääne piiskopi residentslinnusest ja stiftifoogti asukoht. 16. saj. algupoolel püstitati kirdenurka suur ümmargune suurtükitorn. Vene-Liivimaa sõja ajal piirasid linnust talupojad (1560. a. ülestõus), 1564 vallutasid selle rootslased, 1573 pidasid Rootsi ja Vene väed selle juures lahingu; 1575—76 oli linnus taanlaste, 1576—81 venelaste ja a-ni 1710 uuesti rootslaste valduses; läänistati 1637 Löwenile. Minetas 17. saj. sõjalise tähtsuse. Kuulus 1771—83 krahv Grigori Orlovile (hoone rekonstrueeriti põhjalikult; rokokoostiilis interjöörid), tema ajal hoidis Katariina II seal vangis Württembergi printsessi Augusta Carolinat, kes seal saladuslikel asjaoludel suri. 1797—1917 kuulus K. p. Buxhoevedenitele, ms. Peterburi sõjakubernerile Friedrich Wilhelm von Buxhoevedenile. 1905 linnus põletati; taastatud neogooti stiilis, osalt restaureeritud (1967). [illegible] paiknes linnuses kasvatusasutus, a-st 1963 [illegible], 2001. a-st seisab tühjana. ▲

Kolõvan, Tallinna nimi vene kroonikais jm. vene ürikuis 11.—18. saj.; tuleneb arvat. eestikeelsest omastavakäändelisest nimekujust *Kalevan* (*Kalõvan*). Al-Idrisi araabiakeelsel kaardil a-st 1154 on arvatav Tallinna nimi kujul Qlwrī.

Kommunaalprojekt, AS Kommunaalprojekt, 1960—90 ENSV Elamu- ja Kommunaalmajanduse Min-i Projekteerimise Inst. Kommunaalprojekt, 1991—97 RAS Kommunaalprojekt, projekteerimisettevõte, asut. 1941. Oli a-ni 1960 ENSV Kommunaalmajanduse Min-i juurde kuuluv kontor. Kavandab kommunaal- ja tsiviilehitisi ning koostab nende kapitaalremondi ja rekonstrueerimise tehnilist dokumentatsiooni. On projekteerinud kommunaalmajandusalaseid andmetöötlussüsteeme, teinud majandusuuringuid ja levitanud teaduslik-tehnilist infot. Projekteerinud Eesti Näituste peapaviljoni (Tallinnas), TÜ Kääriku spordibaasi, Valga hotelli, sanatooriumi „Estonia" korpuse (Pärnus), Vääna vetelpäästejaama, Haapsalu, Valga, Jõgeva, Viljandi ja Võru teenindusmaja, mitme Eesti linna elamuid, tänavaid ja kommunaalmajandusettevõtteid. K-l oli projekteerimisgrupp Kuressaares, Kohtla-Järvel, Pärnus ja Viljandis, praegu on osakond Tartus.

komtuur (sks *Komtur* < lad *comes* 'kaaslane, kaaskondlane'), vaimuliku rüütliordu ametiisik, komtuurkonnaks nimetatava halduspiirkonna valitseja ning selle keskuseks oleva ordulinnuse rüütligarnisoni ülem. 13. saj. oli k. ametiseisundilt ✧foogtist kõrgem, 14. saj. nad võrdsustusid. Liivimaa Ordul oli u. 15 k-i, neist Eesti alal 5.

Kondase keskus, 2003 Viljandis rajatud kunstikeskus, mis on pühendatud ühele Eesti tuntuimale naivistile Paul Kondasele. Püsiväljapanek koosneb P. Kondase õlimaalidest ja Joann Sõstra naivistlikest puuskulptuuridest. Keskuses on ka kaks ruumi vahetuvate näituste tarvis ja infopunkt; rajatakse avatud ateljeed. K. k. paikneb Jaani kiriku pastoraadi hoones; keskuse kõrval asub Anu Raua Kääriku-galerii. ◀

Konguta, küla Elva—Rannu mnt. ääres; 163 el. (2000). Huviväärne on K. linnuse asemel paiknev Suure-K. mõis (vanimad hoone osad pärinevad 19. saj. algusest). Mõisahoones on asunud kodutute laste varjupaik ja algkool, praegu eraomanduses. — K. moodustati 1977, kui liideti Suure-K. ja Väike-K. asundus. Keskajal oli K. Tiesenhausenitele kuuluva suure läänivalduse keskus; K. vasallilinnusest (esmamaining 1417) on osaliselt säilinud vallikraavid. 1791 jaotati K. mõis Suure- ja Väike-K. mõisaks.

Konguta vald asub Tartumaa lääneosas, Elvast loodes; 107,6 km², 1384 el. (2003). Keskus Annikoru k-s. Paikneb pms. ✧Ugandi lavamaal, ilmekaim pinnavorm on Kavilda ürgorg. Valla kirdeosas olev Elva orund (Karijärve ümbrus) ulatub ✧Võrtsjärve madalikule. Vellavere ümbruses on maastik mitmekesisem, seal paikneb künkaid ja järvi (Viisjaagu ja Vellavere järved). 29 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsi haldab Elva metskond). Valla piiresse jäävad ✧Kanahaua sulglohu KA, ✧Maioru KA, ✧Vellavere KA ja ✧Vellavere Külajärve KA. Konguta Algkool, kultuurimaja ja rmtk. asuvad Annikoru k-s. Suuremad ettevõtted on AS Lihameister (toiduainetööstus), OÜ Erumäe L.T. (taime- ja loomakasvatus) ja OÜ Armin Puit (puidutööstus). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 16. V 1991. ◀ 1

Konkurentsiamet, Majandus- ja Kommunikatsiooni-min-i haldusalasse kuuluv valitsusasutus; asut. 21. X 1993. Teostab konkurentsiseaduse ja sellest tulenevate määruste alusel järelevalvet, teeb konkurentsi kahjustavate kokkulepete, tegevuse ja otsuste osas erandeid, lahendab turgu valitsevate ettevõtjate seisundi kuritarvitamise juhtumeid, kavandab konkurentsi soodustavaid meetmeid ning teeb ettepanekuid õigusaktide vastuvõtmiseks ja muutmiseks. K-l on 5 osakonda ja üks talitus. Peadir. a-st 1993 Peeter Tammistu.

konnakotkad, kaks liiki keskmise suurusega haugaslasi: suur-k. (*Aquila clanga*; LK I, PR 5.) ja väike-k. (*A. pomarina*; LK I, PR 3.). Rändlinnud. Mõlemad on eluviisilt üsna sarnased, söövad hiiri, konni ja linde ning ehitavad pesa pms. kuuse või kase võrasse. Suur-k. on haruldane ja inimpelglikum, Eestis pesitseb neid 20—30 paari, kaitsealadel ainult mõni paar. Väike-k. on märksa levinum, teda arvatakse Eestis olevat 400—600 paari, kaitsealadest on sobivaimad pesitsusalad ✧Soomaa RP-s ja ✧Otepää LP-s. K-id ohustavad eelkõige pesitsuspaikade hävitamine metsaraiega ja sobivate toidualade võsastumine. ▸

Konsu järv, Kurtna järvestiku suurim järv, asub Ida-Virumaal, 3 km Kuremäest kirdes; 1,36 km², suurim süg. 10,2 m. Järv on kolmeosaline (Ees-, Kesk- ja Peenjärv), kaldajoon sopiline. K. j-e juhitakse kaevandusvett ja mitme teise järve vett, seda kasut. piirkonna tööstuse tarbeks. Järv on segatoiteline; peamised kalad särg, ahven ja haug.

kontaktiteooria, teooria, mis väidab, et keelte arengu puhul on määravad keelekontaktid, nende tagajärjel toimub keelte pidev sarnastumine. K-st lähtuvalt on eesti k. põline ✧Kunda kultuuri kandjate järeltulijate keel, mis kujunes Eesti alal pärast jääaega. Eesti k-e kujunemisel on olnud olulised nii kontaktid teiste läänemeresoome murretega kui ka naaberkeeltega. Tänapäeva eesti k. on kujunenud eesti murretest, põhjaranniku soomepärastest murretest ja kunagi iseseisva lõunaeesti (ugandi) k-e murretest. Varasemate kontaktide kohta on oletatud, et Kunda kultuuri kandjatel oli kontakte protoeuroopa k-te kõnelejatega. Pärast seda on eesti k-t mõjutanud indoeuroopa ja indoiraani k-d (10 000—3000 aastat e. Kr.), balti k-d (alates II aastatuh. lõpust e. Kr.), germaani k-d (II ja I aastatuh. vahetusest e. Kr. kuni 13. saj-ni p. Kr.). Viimase tuhande aasta jooksul on eesti k-t vahetult mõjutanud läti, alamsaksa, saksa, rootsi, vene, soome ja inglise k. Vahendajakeelte kaudu on e. k-l kontakte väga paljude maailma keeltega. Keelekontaktid on mõjutanud nii eesti k-e sõnavara (laen- ja võõrsõnad) kui ka grammatilist struktuuri. Keelekontaktide tõttu on eesti k-e grammatiline struktuur eemaldunud soome-ugri k-tele omasest aglutineerivast keeletüübist. Eesti k. omandab üha enam indogermaani k-tele (nt. vene ja läti k-le) omase flekteeriva keeletüübi tunnuseid. Eesti tuntuim kontaktiteoreetik on Ago Künnap.

Konuvere jõgi, ✧Vigala jõgi.

„Koolibri", kirjastus, mis tekkis 1991 kirjastusest „Valgus" eraldunud õpikute osk-st (aktsiaseltsina). Annab välja pms. õpikuid, õppevahendeid ning metoodilist materjali ja korraldab õpetajatele vastavasisulisi kursusi. Aastas ilmub keskm. 250 nimetust, kogutrükiarv on 1,5 mln. Kuulub a-st 1996 Euroopa Haridus-kirjastuste Rühma EEPG (ingl *European Educational Publishers Group*). 2003. a. 55 töötajat, dir. a-st 1992 Ants Lang. ▸

Koolma kaitseala asub Veriora v-s; 40 ha. Asut. 1983 Koolma järve (6,1 ha, süg. 6 m), selle kaldavööndi ja põhjakaldal kasvava 130-aastaste puudega okasmetsa kaitseks (jänesekapsa ja pohla kasvukohatüüp). Huumustoitelise järve taimestik on vaene, kuid seal leidub väga haruldasi ränivetikaid.

Koonga, küla ja samanim. valla keskus, asub Kalli—Pärnu-Jaagupi mnt. ääres Mihklist kagus; 309 el. (2000). Seal asuvad põhikool (asut. algkoolina 1919, 2002/03. õ.-a. 103 õpilast), rmtk. ja postkontor. Huviväärne on K. mõis. Osa sellest pärineb 17. saj-st, hiljem mitu korda ümber ehitatud, viimati rekonstrueeriti põhjalikult 1930. a-il. Pärast II maailmasõda kohandati mõis Soontagana sovhoosi keskuseks, nüüd on ta valla omanduses. — Keskajal oli K. piiskopi ametimõisana suure halduskonna keskus. Mõisa (*Kokenkau*) on esimest korda mainitud 1449.

Koonga valla elanike arv külade kaupa (2000)

Emmu	37	Nätsi	12
Hõbeda	6	Oidrema	143
Irta	53	Paimvere	27
Iska	5	Palatu	8
Joonuse	1	Parasmaa	—
Jänistvere	29	Peantse	40
Järve	11	Piisu	6
Kalli	51	Pikavere	32
Karinõmme	11	Rabavere	73
Karuba	16	Salevere	13
Kibura	6	Sookatse	—
Kiisamaa	12	Tamme	3
Koonga	309	Tarva	31
Kuhu	2	Tõitse	8
Kurese	—	Ura	33
Kõima	44	Urita	4
Lõpe	190	Vastaba	6
Maikse	4	Veltsa	24
Mihkli	38	Võitra	24
Naissoo	1	Võrungi	4
Nedrema	36	Õepa	—

Koonga dolokivimaardla asub Pärnumaal Koonga v-s; pindala 580 ha (sh. ✧Naissoo tammiku KA). Tootus kiht (keskm. paksus 9,8 m) on Siluri ladestu Jaagarahu lademe dolokivi. Katendit on kuni 5m. Dolokivi survetugevusmark 1000. Sobib ehituskillustiku valmistamiseks. U. 50 % tootsast kihist on allpool põhjavee taset. Ei kaevandata. Vt. ill. 11. kd., lk. 109. 1

Koonga tammiku kaitseala asub Koonga v-s; 14 ha. Asut. 1991 u. 120-aastase tammemetsa kaitseks. Mets kasvab leostunud pruunmullal, tema alusmets on keskm. tihedusega, seal valdavad sarapuu, kadakas ja paakspuu.

Koonga vald asub Pärnumaa loodeosas; 438,51 km², 1336 el. (2003). Keskus Koonga k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, piirneb pms. sooaladega: läänes on Tuhu soo, loodes Lihula raba, põhjas Maalinna soo, idas Lavassaare soostik, lõunas Nätsi ja Võlla raba. 46 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsa haldab Varbla metskond). Suur osa vallast asub muinasaegse Soontagana khk-a piirides. Valda läbib Pärnu—Lihula mnt. Huviväärsed on Mihkli kirik ning Keblaste (ehit. 19. saj.) ja Koonga mõis (vanimad osad 17. saj-st, hiljem mitu korda ümber ehitatud). Valla põhjaosas Kärje soos asub Soontaga maalinn (oli kasutusel II a-tuh. esimestel saj-tel). Kaitsealadest on K. v-s osa ✧Lihula MKA-st, osa ✧Avaste LKA-st, osa ✧Tuhu MKA-st, ✧Mihkli Salumäe KA, ✧Mihkli tammiku KA, Koonga tammiku KA, ✧Naissoo tammiku KA, ✧Nedremaa-Kalli KA ning ✧Pärdi mäe KA. Koonga piirkonna elanikke on kutsutud junlasteks. Suurimad ettevõtted on põllum-ga tegelevad OÜ Lõpe Põllumees ja OÜ Fransson Farm. — Vald a-ni 1939. 1939—50 oli suuresti samades piirides Soontaga v. Staatus ennistati 12. XII 1991. ▸ 1

Kooraste järved asuvad Otepää kõrgustiku kagu-serval ürgorgudes. Loode—kagu-sihilises Vidrike-Kooraste (ka Truuta) ürgorus paiknev 10 väikejärvest (kokku 55,2 ha) koosnev aheljärvestik on Eesti suurejoonelisimaid. Eelmisega ristuvas Jõksi-Kooraste ürg-

Koorküla järvestiku järvi

	Pindala (ha)	Suurim sügavus (m)
Valgjärv	44,1	26,8
Pikre	12,5	13,5
Virtsjärv (Väike Võrtsjärv)	9,0	9,5
Kuulja	7,5	1,5
Kadastiku	7,2	13,6
Nihujärv (Suur Nihujärv)	6,5	4,0
Udsu	6,2	30,2
Petajärv	3,6	25,0
Laanemetsa	3,5	3,8
Vilgjärv (Usseaiaalune)	3,1	7,0
Roksi	2,6	7,0
Jääva	2,2	8,0
Linaleojärv	0,5	6,5

„Koolibri"

konnakotkas

ortas on 5 järve (kokku 83,7 ha). Järvestiku suurim ja sügavaim järv – Kooraste Suurjärv – asub orgude ristmel. K. j-d on sügavad (sügavaim on Voki järv) ning kesk- ja mikrotoitelised. Kõige selgeveelisem on Uiakatsi järv. Linajärv on (pms. inimmõju tõttu) meromiktne, s. t. veesammas ei segune täielikult, mistõttu põhjalähedaste veekihtide temperatuur on püsivalt u. 5 °C.

Koorküla järvestik asub Sakala kõrgustiku lõunanõlval, hõlmab ligi 20 Koorküla ümbruses paiknevat lesk-, mikke-, liig- ja segatoitelist järve. Suurim ja tuntuim on ✧Valgjärv, sügavaim Udsu järv (30,25 m). 1

Koorküla Põrguhaud, Valgamaal Helme v-s Koorküla mõisa pargis Õhne jõkke suubuva sälkoru veerul Devoni Burtnieki lademe kollakaspruunidesse liivakivikihtidesse uuristatud koopad: 25 m pikkune käikude süsteem, mille ühes otsas on avar kuplitaolise laega saal (kõrgus 6 m, ∅ 5,5 m). Looduslikke koopaid on nimesed laiendanud.

Koorküla Valgjärve ja Udsu järve kaitseala asub Rummuli v-s; 212 ha. Asut. 1964 Sakala kõrgustiku Rummuli osal paikneva ✧Valgjärve (44,1 ha) ja Udsu järve (6,2 ha) kaitseks. Valgjärve süg. on kuni 26,8 m (keskm. 8,5 m) ja vesi läbipaistev, Udsu järv on sügavuselt Eesti kolmas järv (30,25 m), oma vee saab ta pms. põhjaallikatest. Nii Valgjärve kui ka Udsu järve vesi on kõhistunud ja vähetoiteline ning kaldad järsud ja metsased.

koormised, feodalismiajastul, kohati ka varem ja igasuguse kapitalismi ajal talupoegadel mõisniku, riigi ja kiriku ees lasunud kohustused (teoorjus, loonus- ja rahamaksud). Eesti talupojad kandsid k-i (linnuste ehitamine ja korrashoid, vakuandamid) juba enne Saksa-Taani vallutust. 13.–16. saj. olid Eestis peamised k-d loomasandamid (eriti viljakümnis), 17. saj-st 1860. a-teni tenk-d, seejärel oli talude päriseksostmiseni põhiline k. rahaline. Vt. ka kümnis.

J. Koorti nim. Riigi Rakenduskunsti Kool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Kooru järv, ka Suur Kaanda järv, paikneb Saaremaal Nõmme ps-l merest 1 km kaugusel; kuni 75 ha, suurim süg. 1,2 m. Sisse voolab Vesine jõgi, läbivool nõrk. Veetase on väga muutuv, sademetevaesel suvel kuivab järv peaaegu täielikult. Kaldad ja põhi on paeklibused, põhja katab lubjarikas kollane muda. Elustik on vaene.

Koossa järv asub Emajõe suudmemadalikul, ✧Emajõe-Suursoo soo-KA-l, u. 10 km Koosast ja 4,5 km Peipsist; 2,95 km², suurim süg. 1,9 m. Tekkinud Ürg-Peipsi taandudes. Sisse voolab Põdraoja, väljavool Kargaja ja Koossa jõe kaudu Peipsisse. Vesi vahetub aastas 4,6 korda. Kaldad soostunud, põhi mudane. Segatoiteline, liigirikas elustik. Liigirohke, seda mõjutab sagedane talvine ummuksisse jäämine (uued kalad tulevad Peipsist).

Kootsaare, poolsaar Hiiumaa looderannikul, eraldab Reigi ja Mardihansu lahte. Poolsaare u. 300 m pikkune maasäär lõpeb K. ninaga, millel asub omapärane, kaheksast kiviringist koosnev, 8 m läbimõõduga labürint (Meremeeste Mängud, ka Jeruusalemm).

Kopli, asum Põhja-Tallinna linnaosas K. ps-l, mõnikord käsitletakse teda laiemalt, ka Pelguranna, Sitsi, Karjamaa ja Paljassaare eluraj-i hõlmavana. K-sse kuuluvad Bekkeri, Neeme, Telliskopli ja Vene-Balti allasum. Suurim käitis on BLRT Grupp AS (end. Balti Laevaremonditehas). Tulu saadakse sadamamajandusest (OÜ RasmusSon) ja naftasaaduste veost (ONAKO Eesti AS). — Varaseimad teated K. ps-e (algselt Telliskoppel) asustuse kohta pärinevad 14.–15. saj-st: mainitud on linna telliselöövi (1365) ja hooajakalastust (1415). Maa kuulus nüüdse Maleva t-a alguses asunud linna ametimajandile Telliskopli mõisale (*Ziegelskoppel*). 1774 rajati K-sse kalmistu (10 ha, nüüd K. kalmistupark). Enne I maailmasõda rajati K. edelaossa ✧Bekkeri tehas ja loodeossa Vene-Balti tehas ning ehitati töölisasula, rajati elektrijaam, veevõrk ning kesklinnaga ühenduse pidamiseks trammitee. 1917 evakueeriti suur osa laevatehaste seadmeid Taganrogi ja Novorossiiskisse, kus avati uued sõjalaevatehased. Bekkeri tehase hooneis sisustati kummi- ja klaasitoodete vabrikud („Põhjala", Johannes Lorupi klaasivabrik), Vene-Balti tööstuspiirkonnas alustasid tööd as. Telliskivi Tehased (kärgtellised), ETK K. Metallitehased jmt. käitist. — K. poolsaar sirutub Tallinna lahte K. ja Paljassaare lahe vahelise, loodes K. neemena lõppeva aluspõhjakõrgendikuna. — K. laht asub Kakumäe ja K. ps-e vahel; u. 13 km², laius keskm. 2,5 km, suurim süg. 23 m. Kirdeküljel on Vene-Balti (2 basseini), Merepiirivalve, Bekkeri ja Meeruse sadam, läänes Kakumäe väikesadam. Idas on Pelguranna (Stroomi) supelrand ja puhkeala, edelas Rocca al Mare.

B: R. Nerman. *Kopli. Miljöö, olustik, kultuurilugu 1918–1940.* Tln., 1995, ²2002. ◂

korsten. Taluelamutele (Saaremaa roovialusega elamutele, Kagu-Eesti esimestele rehest lahus ehit. elamutele) hakati k-id tegema 19. saj. algupoolel, rehielamutele alles 19. saj. II poolel. Enamik rehielamuid sai k-a 19. saj. viimasel veerandil, saunad veelgi hiljem. Rehielamule tehti k. algul pliidi ja soemüüri suitsu väljajuhtimiseks ja see asus nende läheduses, hrl. rehetoa ahju kõrval. Ahi ise jäeti enamasti k-ga ühendamata, sest vilja kuivatamisel peeti suitsu oluliseks. Hiiumaal ja kohati Saaremaal püstitati k-id ka hoone välisseina taha ja isegi kaugemale, suits suundus neisse läbi maa-aluse lõõri. K. ehitati Põhja-Eestis paekivist, Lõuna-Eestis tellistest. Saare- ja Muhumaal tehti k-a katusest väljaulatuv osa sageli neljakandilistest õõnsatest dolomiitplokkidest ja ääristati profileeritud suukiviga.

Kose, 1. asum Tallinnas Pirita linnaosas Pirita jõe ja Lasnamäe nõlva vahel, kesklinnast 7–8 km kirdes, jaotub läänepoolseks osaks Varsaallikaks ja idapoolseks osaks Lükatiks. – 1790 Nehatust eraldunud K. poolmõis (*Kosch*) kujunes 19. saj. suvemõisaks, 1875 planeeriti K. suvitusasula, 1933 Varsaallika eramupiirkond. 1930. a-il rajati K-le kopsutuberkuloosisanatoorium (1966–96 tegutses seal lastesanatoorium „Tervis") ning K. Pätsi eestvõttel Eesti Punase Risti Peavalitsuse poolt nõrga tervisega laste ravimiseks ja õpetamiseks vabaõhukool (peahoone 1935–38, arh-d K. Bõlau ja P. Delacherie-Ilves), 1947 nimetati see K-Lükati Sanatoorseks Metsakooliks, 1984 K-Lükati Sanatoorseks Internaatkooliks, 1994 Tallinna Konstantin Pätsi Vabaõhukooliks (2002/03. õ.-a. 151 last). 1980 asut. Tallinna Kõrgema Pol. Ehitussõjakooli hoones tegutseb a-st 1992 ✧Sisekaitseakadeemia. K-l oli ETKVL-i põllum-koondise „Agro" keskus. — Tallinnaga liitmiseni (1945) oli K. (ka Pirita-K.) Iru (varem Nehatu) valda kuuluv küla. — **2.** alevik ja samanim.

valla keskus, asub Pirita jõe keskjooksul Tallinna—Tartu mnt-st põhjas, hõlmab ka K-Risti; 2260 el. (2000). Seal on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 759 õpilast), muusikakool, kunstikeskus, teeninduskool, rmtk., postkontor, tervisekeskus, tuberkuloosiravi keskuse K. osk. ja apteek. Tegutsevad EELK K. Nikolai (Nikolause) kogudus ja nelipühilaste kogudus. Alevikust lõunas K-Risti tee ääres on kalmistu, seal asub Vabadussõja ausammas (avati 1925, taastati 1989). Huviväärne on K. kirik, kirikuaeda on maetud Otto von Kotzebue. — Küla on mainitud „Taani hindamisraamatus", 1346. a-st on teateid vesiveski kohta. — **3.** alevik Võru v-s, Võrust 4 km kagus Vastseliina mnt. ääres Haanja tee lahkmel; 566 el. (2000). Asula piires paiknevad 3 Kasaritsa järve — Papp-, Valg- ja Verijärv. Asulat on nimet. ka Võru-K-ks ja 1975—77 Kirepi alevikuks. — **4.** küla Jõhvi v-s, Jõhvist 5 km kagus Vasknarva mnt. ääres; 199 el. (2000). Seal asub Riigimetsa Majandamise Keskuse Ahtme metskonna keskus. — Jõhvi mõisa K. karjamõisa on esmamainitud 1533.

Kose aardeleid, Eesti suurim teada olev noorema rauaaja hõbeaare, leitud 1982 Harjumaa Kose asulakoha kultuurkihist. Aare oli savinõus, milles oli ka nahkkukru- ja riidejäänuseid, ning koosnes 1716 hõbemündist, inimnäokujulisest jmt. ripatsist ning helmest, kogukaal u. 1,9 kg. Vanimad on araabia mündid, enamik 1463 Saksamaa mündist pärineb 11. saj-st, Inglismaa 168 mündist on paljud pärit 12. saj. algusest (noorimad a-st 1121). Arvat. on eestlastel 12. saj. I veerandil olnud Inglise kaupmeestega otsekontakte.

B: I. Leimus. *Der Münzfund von Kose aus dem zweiten Viertel des 12. Jahrhunderts*. Tln., 1986.

Kose kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Kose ja Kõue v-a ning osa Anija v-st. 13. saj. alguses oli see ala muinaskihelkond, mille nime ei ole teada. Kirikukihelkond asutati enne 1240. a-t. Mõisu hakati rajama enne ✧Jüriöö ülestõusu. Ülestõusu ajal pidasid ülestõusnud ja pealetungiv orduvägi Ravilas, Kämblas ja Kanaveres lahingu. Ravila mõisas on elanud kirjanik Peter von Mannteuffel ja Tuhala mõisas kartograaf Ludwig August Mellin. 18. saj. II poolel tegutses Tuhalas Eesti esimene talupoegadest koosnev mõisakohus. 18. saj. lõpus oli elav vennastekoguduseliikumine. 1805 toimus Kose-Uuemõisa ülestõus, 1858 osalesid Kose talupojad Mahtra sõjas. 1880 asutati Kose pasunakoor, 1892 laulu- ja mänguselts, 1901 karskusselts ning 1908 haridusselts.

Kose Kirikuallikad, ka Kose allikad, asuvad Kose v-s kiriku lähedal Pirita jõe vasakul kaldal. Jõeoru veeru allosas avaneb kolm allikat: Siniallikas, Kangru ja Konnaveski allikas, millest algab Pirita jõkke suubuv oja. Siniallikas avaneb 10 m laiuses ja 0,5 m sügavuses lehtris ning kuulub oma sinakasrohelise vee tõttu siniallikate hulka. Kangru allika lehter on 10 m lai ja 1,5 m sügav, Konnaallika lehter vastavalt 4 m ja 1 m. Allikate koguvooluhulk ojas on 10 l/s. Kirikuallikad on arheoloogiamälestisena kaitse all ja ka LK all.

Kosemäe metsa kaitseala asub Saarde v-s Halliste jõe paremal kaldal; 47 ha. Asut. 1964 liivaluitel kasvava pohla kasvukohatüübi männikute kaitseks. Seal kasvab Lõuna-Eestis haruldast mets-kuukressi (LK III).

Kose Nikolause kirik asub Kose alevikus ja on varasema kiriku (u. 1220) asemele ehit. arvat. 14. saj. keskpaiku. Algne ühelööviline kolme võlvikuga (võlvid 1560 hävinud) hoone moodustab praegu pikihoone; läänefassaadil toetus konsoolidele ümar viilutorn. 1430. a-tel ehitati algkirikust ida poole kitsam nelinurkne võlvitud kooriruum (peale Viru-Jaagupi kiriku koori on Kose kiriku koor Põhja-Eesti maakirikuis ainuke roidvõlvidega suurruum), selleks murti vanasse idaseina praegune võidukaar. Võimalik, et samal ajal kui ehitati koor, sai algne sissepääs läänenervas teravkaarse raidportaali. 15. saj. lõppveerandil ehitati kogukas neljatahuline läänetorn (vana torn on selles osalt säilinud) ja toodi selle esiküljele vana raidportaal. Tornil on laskeavad, isteorvad ja kaminalõõrid. 1856—58 lammutati koori põhjaküljel olnud käärkamber ja asendati suurema leerisaaliga (nn. uus kirik). 1873 kõrgendati torni kahe korruse võrra ja kaeti neogooti telkkiivriga. Sisustusse kuuluvad hilisrenessansskantsel (1639, Tobias Heintze), hilisbarokkaltar (1774), laelühter (17. saj.), hauaplaat (15. saj.) ja altaripilt „Kristus ristil" (1855, Carl Sigismund Walther), kirikaias on 17. saj. rõngasriste ning meresõitja Otto von Kotzebue hauasammas. ▾

Kose-Uuemõisa, alevik Kose v-s Pirita jõe keskjooksul; 992 el. (2000). Alevikus on lastaed-algkool (2002/03. õ.-a. 72 õpilast), postkontor, rmtk. ja tervishoiupunkt. Seal tegutsevad kasvuturba tootmise, veondus-, metallitöötlemis- jmt. ettevõte. Huviväärne on mõisaansambel. Mõisa härrastemajas töötab Kosejõe Kool. Liigirohkes pargis asub Uexküllide hauakabel (ehit. 1905). — „Taani hindamisraamatu" andmeil oli K-U. arvat. küla (*Tapawolkae*), mõisa (*Neuenhof*) kohta on teateid a-st 1340 (*Nova curia*).

Kose-Uuemõisa mõis. Esmamaining 1340 (*Curia Nova*), kuulus 15. saj. lõpust Taubedele. Nende rajatud keskaegne kindlustatud mõisasüda purustati Vene-Liivimaa sõjas. 17. saj. keskpaigast 1834. a-ni pidasid K-U. m-a Tiesenhausenid, kes rajasid Leva ja Aruvalla karja- ning Kirimäe kõrvalmõisa. 1805. a. sügisel toimus Kose-Uuemõisa ülestõus. 1850 ostis mõisa Natalie-Caroline von Uexküll, kelle ajast pärineb hoonestuse praegune kuju. Liigendatud siluetiga, kahekorruselise keskosaga neorenessanss-stiilis peahoonet ühendavad tiibadega algselt ühekorruselised galeriid. Esindusruumid moodustavad anfilaadi, saalis on säilinud maalitud lacornamendid. Mõisasüdame liidab ansambliks Pirita jõe kaldale rajatud mõisapark (80 puu- ja põõsaliiki), selle idaosas asub neogooti stiilis Uexküllide hauakabel (1886, praegu varemeis). Pärast mõisa võõrandamist tegutses härrastemajas 1923—28 Kuivajõe kool ja 1928—31 täienduskool ning seal korraldati msg. kursusi. 1931 asutas EELK Sisemisjoni Selts sinna Kose-Uuemõisa Naistöökodu (prostituutide parandusmaja), 1933 muudeti see Kosejõe Koolkoduks ja 1943 Hugo Valma algatusel arengupeetusega laste koolkoduks (praegu Kosejõe Kool). Härrastemajas asub ka koduloomuuseum.

Kose vald asub Harjumaa kaguosas; 237,33 km², 5751 el. (2003). Keskus Kose alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaal. Valdavalt tasast pinnamoodi ilmestavad Pirita jõe org ja mitme selle lisajõe orud. Esineb karsti (nii Tuhala jõgi kui ka Kuivajõgi voolab ajuti maa all).

Kose vald ja lipp

Kose Nikolause kirik

Asustus on koondunud pms. valda läbiva Tallinna—Tartu mnt. äärde, valla äärealad on soised (Naistesoo, Landja raba, Kimaküla ja Esku soo). Kaitsealad: ✧Kämbla LKA, ✧Tuhala MKA, ✧Tammiku LKA lahustükk, ✧Paunküla MKA (osaliselt) ja ✧Kuivajõe sängi KA. Huviväärsed on ✧Kose Nikolause kirik, Tuhala luteri kirik, ✧Ravila mõis, ✧Kose-Uuemõisa mõis ning ✧Saula Siniallikad. Kanavere k-s on Jüriöö ülestõusu lahingu paik (mälestusmärk). Haridusasutused: Kose Gümn., Kose Teeninduskool, Oru Põhikool ja Kose-Uuemõisas Kosejõe Kool (õpiraskustega lastele). Kosel, Kose-Uuemõisas, Orul ja Ravilas on rmtk. Orul töötab rahvamaja. Suurimad tööandjad on kaubandusettevõtted ja avalik sektor. Suur on pendelrände osatähtsus (valla ja Tallinna vahel). — A-ni 1950 oli suuresti samades piirides Ravila v. (20. saj. algul kandis ka Nikolai v-a nime). K. v. alates 16. I 1992. ◂1

kosjad, mõrsjalt ja tema vanematelt abielunõusoleku taotlemine. Peigmees läks k-a isamehe (eeskõneleja, hrl. peigmehe meessugulane) saatel, kaasas pudel k-aviina ja kingitused (kihlad). K-a sõideti varem ratsa, 19. saj. pidulikult (kuljused ja aisakell) saani või vankriga. Kosimisettepaneku esitas isamees mõistukõnena: otsiti või sooviti osta mõnd looma (mullikat) või lindu (kana, hane). Kui anti nõusolek, olid k-d vastu võetud. Seejärel joodi k-aviina ja kostitati kosilasi. Pruudile (ka tema omastele) kingiti kihlad: rõivastusesemeid (siidrätik, põll, müts), sõrmus jm. ehteid ning kokkuleppeline summa hõbemünte (kihlaraha). Kihlade vastuvõtmine tähendas abielu eellepingut. Kui mõrsja hiljem abiellumast keeldus, tuli kihlad tagastada, peiu keeldumisel jäid kihlad mõrsjale. 20. saj. jäi kihladest turvitusele ainult sõrmus. Kosilastele andis pruut kaasa kingitusi (võid, kindaid, sukki jms.).

Kostivere, alevik Jõelähtme v-s Jõelähtme jõe alamjooksul; 800 el. (2000). Kohalik mnt-sõlm: teed Jõelähtmele, Raasikule, Arukülla, Lagedile ja Maardusse. Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 154 õpilast) ja rmtk. Huviväärne on mõisaansambel (*Kostifer*): varaklassitsistlik 18. saj. IV veerandist pärinev härrastemaja, kõrvalhoonetega ümbritsetud auhoov, 19. saj. lõpul ehit. viinavabrik ja pms. vabakujunduslik jõeoru terrassidele rajatud park. K. kuulub Rebala muinsuskaitsealasse, alevikust kirdes on ✧K. karstiala. — „Taani hindamisraamatus" on mainitud K. küla (*Kostæueræ*); mõisa ja veskit (*Costiuere*) on esimest korda mainitud 1379. 16. saj. oli K. ajuti Pirita kloostri valduses. Küla hävitati ajavahemikus 1765—74.

Kostivere karstiala asub Harjumaal Jõelähtme v-s ja on Eesti suurimaid karstialasid (u. 1 km²). Ordoviitsiumi Lasnamäe lademe avamusel paiknev Jõelähtme jõgi neeldub Kostivere kurisus ja väljub maa alt Jõelähtme asula juures. Maa-aluse jõe pikkus on 2,5 km, laius 0,5 km. Kamardunud karsti alal asuvad rohked karstivormid (lehtrid, kraavid, jäänuksaared, koopad jms.) on kujunenud pms. loode—kagu-sihiliste lõhede järgi, kuigi maa-alune jõgi ja karstiala tervikuna järgib kirde—edela-sihilist lõhevöönditt. Kivimeid lahustava ja erodeeriva vee tase kõigub aasta vältel üle 5 m. Neelduva jõe vooluhulk on kuni 19 m³/s, maa-aluste vooluteede läbilaskevõime on ainult 6 m³/s. Karstivormid paiknevad kahe korrusena. Ülemine korrus on seotud Antsülusjärve tasemega, alumine hilisema meretaseme langusega. LK. ◂

Kostivere maastikukaitseala asub Jõelähtme v-s; 97 ha. Asut. 1959 karstivormide kaitseks, praegused piirid ja staatus a-st 1999. Jõelähtme jõe maa-aluse voolutee piirkonnas on nn. kamardunud tüüpi karsti. Kaitsealal on arheoloogiamälestisi.

koterman, uskumuse järgi laevahaldjas, kes kaitseb laeva ja hoiatab meeskonda läheneva õnnetuse eest kopsimisega vms. häälega. K-õkujutelm on hiline (18.—19. saj.) laen, mis pärineb Põhja-Saksa või Hollandi meremeestelt.

Kotkaklubi, kotkaste ja must-toonekure kaitsega tegelev mittetulundusühing. Moodustati 1999, tema eelkäija oli 1989. a. loodud LK-kooperatiiv „Kotkas" (hilisem LK-ühing „Kotkas"). K. jälgib kotkaste ja must-toonekure arvukust, pesitsusedukust ja pesade olukorda (vajaduse korral parandab neid), rõngastab pesapoegi, korraldab kotkaste lisasöötmist, hooldab vigastatud röövlinde ja laseb neid loodusesse tagasi, propageerib kotkaste ja must-toonekure kaitset, nõustab maaomanikke, kuidas kasutada kotkapesadega seonduvate majandus-piirangutega alasid, annab leitud suurte pesade kohta eksperdihinnangu, aitab kaasa kotkaste elupaikadega kaitsealade moodustamisele. Klubi peamised koostööpartnerid on Eesti Ornitoloogiaühing ja Keskkonnamin.

Kotlini kihistu, Vendi ladestu Valdai seeria keskmine kihistu. Paikneb Ida-Euroopa platvormil lainulatusliku, kuni 300 m paksuse savilasundina, millest Ida-Eestisse ulatub kuni 50 m paksune mittepaljanduv ääreosa. Koosneb iseloomulikust peenekihilisest savist, mis sisaldab aleuroliidi ja liivakivi vahekihte. Rohkesti leidub vetikate jäänustest kujunenud kilesid. Kihistu on nimetatud Soome lahe Kotlini saare järgi, kus ta paljandub. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Kraasna maarahvas, 16. saj. arvat. Setumaalt Venemaale Krasnõi (eesti k-s Kraasna, praegu Pihkva obl-s paiknev Krasnogorodskoje) alevikku ümbrusse asunud eestlased. Tänapäeval venestunud.

Kraasna murrak, lõunaeestiline keeleprouk, mida räägiti Venemaal Pihkva obl-s Krasnogorodskoje ümbruses. K. m. on lähedane setu murdele, seal esineb saava käände lõpus *-st* (*esündist* 'usundiks') ja ilmaütleva käände lõpus *-ldu* (*hummuldu* 'hämmata'). K. m-s on rohkesti lõunaeesti murrete arhailisi jooni, nt. järjekindel tagaeitus (*tanja õi* 'ei oska'), omastav asesõna *ke* 'kelle' ja viisiadverbid, nagu *tasakuisi* 'tasakesi'. On ka venepäraseid muutusi, nt. *j* hääldamine sõna algul *i* ja *e* ees: *jesü* 'isa', *jükk* 'ükeb'. K. m-t on kirjeldanud Oskar Kallas.

B: O. Kallas. *Kraasna maarahvas.* Helsinki, 1903.

Krassi, saar Soome lahes, 5 km Suur-Pakrist läänes; 4,7 ha. Saarel on viltuvajunud metallsõrestiktorniga (kõrgus 10 m) päevamärk.

kratt, pisuhänd, tulihänd, vedaja, tont, puuk, pärimuse järgi vanadest esemetest valmistatud ja kuradi abiga hingestatud varavedaja, kes kannab oma peremehele varandust (vilja, rõivaid, raha jm.). Selline k-i-kujutelm on hiline laen germaani mütoloogiast. Varasema arusaama järgi käis inimene ise irdhingena nõiasõnade abil k-ks. Nimetust „k." tunti rahvasuus ainult Loode-Eestis, üldtuntuks on see saanud kirjanduse kaudu. K-i kinnipüüdmiseks rakendati msg. tõrjemaagiat.

krediidiühistu, väikekaubatootjate ühistu, mille ülesanne on anda oma liikmeile laenu ning olla ostu-müügitehingute vahendaja. K. rahavahendid pärinevad osamaksudest, liikmete hoiustest, laenuprotsentidest saadavaist tuludest, pangalaenudest ja riigi toetussummadest. Baltisakslased asutasid vastastikuseid k-id Narva (1873), Tallinna (1897) jm., eestlased Tartusse (1904), Valka (1905), Võrru (1906) jm. 1915 oli 21 vastastikust k-t, neist 13 kuulusid eestlastele. Kõige edukamalt tegutses 1907 asut. Tallinna Vastastikune Krediidi Ühisus (*Krediit-Pank). Laenu- ja hoiuühistuid asutati Tallinna (1901), Tartusse (1902) ning Lihulasse, Valka, Viljandisse, Võrru (kõik 1903) jm.; 1915 oli neid 87. Hulgaliselt asutati ka laenu- ja hoiukassasid. 1920 muudeti vastastikused k-d aktsiapankadeks või nende osakondadeks, teised k-d ühispankadeks, viimastest väiksemad muudeti 1932 uuesti laenu- ja hoiukassadeks. 1. I 1937 tegutses 173 ühispanka ning 40 laenu- ja hoiukassat. A-st 1925 oli k-te keskpank Eesti Rahvapank. 1940 ühispangad riigistati, väikesed (pms. põllum-t finantseerivad) k-d tegutsesid Eesti NSV-s kuni põllum-e sundkollektiviseerimiseni.

B: F. Sauks. *Lühikrediidiühistute ajalooline areng Eestis kuni 1914. aastani*. Trt., 1940.

Krediit-Pank (1907—20 Tallinna Vastastikune Krediidi Ühisus, 1920—29 Tallinna K-P.), kommertspank Tallinnas 1907—40. Tegutses 1913—20 *krediidiühistute keskpangana, muudeti 1920 aktsiaseltsiks. Liites 1926 endaga Põhja Panga, sai K-P. Põhja-Eesti suurimaks kommertspangaks, väljaspool Tallinna oli tal kuni 10 osakonda. Oli a-st 1929 AS K-P., aktsiakapital 1,4 mln. kr. Ehitas endale 1912 suurhoone (Pärnu mnt. 10, arh. Eliel Saarinen), finantseeris „Estonia" teatri- ja kontserdihoone ehitamist. 1940. a. algul omandas riik panga aktsiakapitalis 50 % osaluse.

C. Kreegi Kortermuuseum. Suvel 2001 avas *Läänemaa Muuseum Haapsalus Väike-Viigi 10—2 Cyrillus Kreegi elu ja loomingut tutvustava väljapaneku. Helilooja elas seal 1939—62 ja kirjutas siis valdava osa oma helitöödest. Väljapaneku on koostanud Anu Kõlar ning näituse on kujundanud Ene Ammer (nõu on andnud ka Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum).

„Kreenbalt", kaubandus-tööstuslik aktsiaselts Tallinnas 1928—40. Asutati Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri Osaühisuse ja Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabriku as-i hulgimüügiorg-na, koondas hiljem enda kätte ka Sindi Tekstiilivabrikute Ühisuse ja Eesti Niidi Vabriku hulgimüügi (sai siseturumonopoli). „K-i" jaemüügiorg-l (as. „Tekla") oli kauplusi 11 linnas. 1940 „K." riigistati ja muudeti kangaskaupade, lõnga, niidi, vatitekkide ja vaipade hulgimüügi keskuseks.

Kreenholmi Valduse AS, tekstiilitööstusettevõte, asub Narvas, asut. 1857. Tegutses Kreenholmi Manufaktuurina. Sai II maailmasõjas raskesti kannatada, taastati lõplikult 1962, erastati 1994. Kogu K. V. AS-i 58,2 mln. kr. põhikapital kuulub Rootsi firmale *Borås Wäfveri AB*. Ettevõtte koosseisu kuuluvad allüksustena ketrus-, kudumis-, viimistlus- ja õmblusvabrikud, valmistatakse puuvill-lõnga, toor- ja mööblikangast ning õmblustooteid (voodipesu, kardinaid, töörõivaid, laudlinu, lastemähkmeid, froteerätikuid). Aktsiaseltsil on välismaal 3 müügiettevõtet: *Krenholm Skandinavia AB* (Rootsis), *Krenholm Germany GmbH* (Saksamaal) ja *Aurora Fabrics Ltd.* (Suurbritannias). Töötajaid kokku 4600. K. V. AS-i 2002. a. käive oli 1,2 mrd. kr. Ettevõtte toodangust u. 86 % läheb ekspordiks.

Krei allikad paiknevad Kose v-s Krei k. läbivas Pirita jõe vasakpoolses lisaorus. Moldoru põhjas on 0,3 ha suurune allikaala, kus mitmemeetrise läbimõõduga lehtrites avaneb 7 alalist allikat. Koguvooluhulk on 7—25 l/s. Orus on palju ajutiste allikate väljavoolu kohti. Maa-alused vooluteed ühendavad allikaid Kuivajõe karstialal Karla k-s asuva Tõldhaua kurisuga. LK.

kreis (sks), *maakonna endisaegne nimetus.

kreisikohus, maakonnakohus, **1.** aadlike esimese astme kohus Balti kub-des 1783—97 (pms. kriminaalkohus). — **2.** talurahvakohus Eestimaal 1817—89, Liivi- ja Kuramaal 1821—89. Eestis oli Harju-Järva (Tallinnas), Lääne (Haapsalus), Pärnu (Pärnus), Saaremaa (Kuressaares), Tartu (Tartus) ja Viru k. (Rakveres). Kreisikohtuniku (eesistuja) ja 2 kaasistujat valisid mõisnikud endi hulgast, kohtu koosseisu kuulus ka 2 talupojast kaasistujat. Talupoegade omavahelistes kohtuasjades oli k. Eestimaal a-ni 1866 teise astme kohus, hiljem Eesti- ja Liivimaal kolmanda astme kohus. Talupoegade kaebusi mõisnike peale lahendas aadlike ülekaaluga k. esimese, otsustava astme kohtuna.

Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum [*kröits-, kreuts-*], Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum, asub Võrus, asutati 10. II 1941. Ekspositsioon avati 28. VI 1941 majas (ehit. 1793), kus Friedrich Reinhold Kreutzwald elas 1833—77. Väljapanek koondas F. R. Kreutzwaldi Mälestuse Jäädvustamise Seltsi (selle asutasid 1923 Jakob Teder ja Johannes Käis) kogutud materjalid. 1989—93 valminud neljas ekspositsioon hõlmab elumaja, mis on sisustatud Kreutzwaldile ja tema perekonnale kuulunud ja muude ajastule iseloomulike esemetega (sisekujundaja Leila Pärtelpoeg), kõrvalmaja ja aida, kus paikneb kirjandus- ja kultuurilooline ekspositsioon, ning endise talli ja lauda, mis sisaldavad etnograafiliste esemete kogu. Krundil (5066 m²) asuvad saun, kelder, kaev ja aed. ▾

A. Kristali keelpillide töökoda. Tuntud pillimeistri August Kristali töötuba (tegutses kodutalus a-st 1889 ja Tallinnas a-st 1899) kasvas töökojaks 1914, kui seal sai tööd 10 in. A. Kristali keelpillid on võitnud üle 30 auhinna. Pärast meistri surma (1925) jätkus töö tema poja Harald Kristali juhtimisel, 1947 andis ta töökoja rendile TRK-le (seal töötas 1958—70 palju rahvusv. auhindu võitnud viiulimeister Feliks Villak). Nüüdseks on sellest kujunenud EMA pillitöökoda, mida juhib Raivo Hiiemaa. Vt. ka 11. kd., lk. 684—685.

„Kristallid", 1966—69 tegutsenud kitarriansambel. Toonase tavakoosseisu — kolme kitarri ja trummide kõrvale — tõid „K-d" ka teisi pille (flööt, saksofon, trompet). Laulis Jaak Joala, kes mängis basskitarri ja

Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum. F. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum Võrus

flööti, solistid olid ka Boris Lehtlaan ja Marju Kuut. Repertuaaris olid „K-de" liikmete Olav Ehala, Mati Tibari ja Olev Künnapi palad ning oma aja menulood. 1967 võitsid „K-d" ETV teise ülevabariigilise instrumentaalansamblite võistluse, seejärel tehti neist telesaade (selleks lindistati ER-is 10 pms. omaloomingulist lugu). 1968 esinesid „K-d" kinos „Kosmos" toimunud Eesti esimesel rokifestivalil.

Kristiine, halduslinnaosa Tallinnas; 9,4 km², 28 623 el. (2003). Ulatub Veskimetsa kagunurgast Tondi rdtp-ni ja Paldiski mnt. viaduktist Järve haigla taha Rahumäe jalamile. Hõlmab Lilleküla, Tondi ja Järve asumi. Lääneosas pms. tööstus- ja ärimaa, msg. asutusi on ka Tondil ja Rahumäe tee piirkonnas. K-s paiknevad Audentese Ülikool, Audentese spordi- ja erakool, Euroülikool, pedagoogiline seminar, meditsiinikool, 2 gümnaasiumi, tööstushariduskeskus ning teeninduskool. Eesti suurimaid ärilaid on K. Kaubanduskeskus. Saanud nime K. heinamaade järgi, mis Rootsi kuninganna Kristiina korraldusel 1653 liideti Tallinna linnasarasega. ◂

Kristlik Rahvaerakond, lüh. KRE, liberaalne partei 1919—32. Partei asutajad olid seotud kirikuringkondadega; juhtivtegelased Johan Kõpp, Juhan Kukk, Friedrich Akel, Hans Leesment, Heinrich Bauer jt. Sooviti kiriku iseseisvumist, selle lahutamist riigist jm. KRE ülgatas 1923 korraldatud rahvahääletuse, mille tulemusena muudeti usuõpetus koolidele kohustuslikuks õppeaineks (poolt 328 369, vastu 130 476 in.). Õpilastele ja õpetajatele oli usuõpetus vabatahtlik. KRE sai I Riigikogus 7 (35 420 häält), II-s 8 (35 700), III-s 5 (28 133) ja IV-s 4 kohta (20 863). Ühines 1932 Eesti Rahvaerakonna ja Eesti Tööerakonnaga ✧Rahvuslikuks Keskerakonnaks.

Krivasoo lahing, Kriuša lahing, ✧Vabadussõja võitlused Narva jõe joonel 16. XI — 30. XII 1919. Punaarmee Läänerinde (juhataja armeekomandör Vladimir Gittis) 7. ja 15. armee (6 diviisi: 40 000 meest, 200 suurtükki) eesmärk oli tungida üle Krivasoo Auverre ning Eesti sõjaväe Viru rinde (juhataja kindralmajor Aleksander Tõnisson) vägi (1. ja 3. diviis: 15 000 meest, 160 suurtükki) ümber piirata. 17. dets. murdis 15. armee lõõgigrupp (12 polku) Vääska juures rinde läbi; Eesti 1., 6. ja 8. polgu üksuste vastulöök taastas endise rindejoone. Punaarmee kandis suuri kaotusi, mistõttu ta rünnakud vaibusid.

Kruodi org asub Maardu linna piires. Maardu järve veetaseme reguleerimiseks laskis Maardu mõisa omanik Otto von Brevern 1893 kaevata järvest mereni ulatuva kanali. Järgmisel aastal kanali paisu vesiväravad vallandasid ja tühjaks jooksva järve vesi uuristas kuni 10 m sügavuse K. oru. 1939 Maardu järv taastati.

kroonika (<*chronicos* 'ajaline, aja-'), ajaraamat, ajaloosündmusi ajalises järjestuses esitav jutustus. Baltimaade ajaloo kohta pärineb väärtuslikke k-id kahest ajajärgust: 13. saj-st 14. saj. keskpaigani ja 16. saj. II poolest 18. saj. alguseni. Eestlaste, liivlaste ja lätlaste ristiusustamist käsitleb ✧Henriku Liivimaa k., Liivimaa sündmusi 12. saj. keskpaigast 1290. a-teni ✧Liivimaa vanem riimk. ning andmeid 14. saj. I poole, sh. Jüriöö ülestõusu kohta sisaldab ✧Liivimaa noorem riimk. Tähtsaimad Vene-Liivimaa sõja ja selle eelsündmuste käsitlused on Balthasar Russowi ja Johannes Renneri k. Franz Nyenstedti ja Dionysius Fabriciuse k-s ulatub andmestik 17. saj. alguseni. Mahukaima Baltimaade ajaloo k. on kirjutanud Thomas Hiärne (ametlikult ulatub a-ni 1639). Hilisem tähtis baltisaksa kroonik Christian Kelch käsitles a-ni 1707 toimunut sündmusi, eriti Põhjasõda. 18. saj. hakkas k-ile iseloomulik kirjeldav ainekäsitlus asenduma uurimuslikuga. Nüüdisajal kajastuvad ajaloosündmused ka ajakirjanduse tüüpi väljaannetes (nt. „Kes? Mis? Kus?" 2001, 2002, 2003), kohalikud ajaloosündmused koha-, asutus-, kooli jm. k-is.

„Kroonika", a-st 1996 ilmuv Ajakirjade Kirjastuse seltskonna- ja kõmuajakiri. Eelkäija oli 1991—95 ilmunud nädalaleht „Liivimaa Kroonika", mis algselt (1990—91) oli „Postimehe" bulvarilisa. 2001 ühendas „K." endaga a-st 1998 ilmunud võistleva väljaande „Seltskond". Peatoim. Ingrid Tähismaa. Interneti-väljaanne ilmub aadressil http://www.kroonika.ee/. ◂

„Kroonpress", Tartu trükikoda, asut. Alexander Kofkini ja Olari Taali algatusel märtsis 1990 „Postimehe" trükkimiseks. Kuulub Eesti Meediale. 1997—98 uuendati sisseseade. Trükib pms. ajalehti ja ajakirju ning reklaamtrükiseid. 2002. a. 195 töötajat, peadir. a-st 1998 Andres Kull.

kroonupalat (vn казённая палата), Venemaa rahandusmin-i kubermanguasutus 1775—1917. Eesti- ja Liivimaal 1783—1917. K-i täitevorganid olid kubermangurentei, kreisi- ehk maakonnarenteid ja maksuinspektorid. Eestis tegutsesid kreisirenteid a-ni 1922, seejärel võttis nende ülesanded üle Eesti Pank.

Krootuse, küla Põlva—Saverna—Otepää mnt. ääres; 430 el. (2000). K-l on Kõlleste v-a keskus, põhikool (a-st 1989, varemalt asus kool Karaski k-s; 2002/03. õ.-a. 116 õpilast), rmtk., postkontor ja apteek. — A-ni 1977 olid nüüdse K. piires Kõlleste k. ja K. asundus. Kõlleste k. kohta on teateid a-st 1544 (*Koller*), mõisa kohta a-st 1549 (*Kollis*), hilisem nimi K. tuleneb Ruthusemite nimest (17. ja 18. saj. kuulus mõis neile).

kruntiajamine, hajatükiliste või ühiskasutuses olnud maavalduste ümberjaotamine omaette, hrl. elu- ja majapidamishoonete ümber paiknevateks kruntideks. Lõpetas kogukondliku maakasutuse ning soodustas kolmeväljasüsteemi asendumist mitmeväljasüsteemiga. Eestis põhjustasid k-t raharendi kehtestamine ja talude päriseksostmine. Lõuna-Eestis edenes k. jõudsamalt kui Põhja-Eestis, kuid sealgi oli 1880 juba 76 % talusid krunti aetud; 19. ja 20. saj. vahetuseks oli k. Eesti mandriosas põhil. lõpetatud. Saaremaal ja kohati mandrilgi kaotati lapimaad ja ühiskarjamaad liipilkult 1926. a. maakorraldusseaduse alusel. K. soodustas asustuses üksiktalude küladest eraldumist.

krõllid, kerajad õhukesest hõbeplekist helmed. Varaseimad (16. saj. algus) on hiilgoroti leeskestiilis k-d, läbimõõt kuni 3,5 cm (Eestist leitud u. 300), mis koosnevad siledatest ja töödeldud siiludest. Hilisemad, renessanssk-d (16.—17. saj.) koosnevad kahest siilutatud kerapoolest, mille liitekohal on ehisvõru, läbimõõt kuni 6 cm. Osa k-de välispind on mustriline. Eestist on leitud u. 1000 k-i. K-e kanti 19. saj-ni, setud kannavad 19. saj. valmistatud nupulise pealispinnaga k-e tänini. ◂

Kräsuli, Viimsi ps-e loodetipu ja Aegna saare vahel asuv kivise ranna ja metsatukaga saar; pindala 17,2 ha, kõrgus 5 m. Rannajoont liigestavad 5 neeme ja abajad. K-st 200 m idas asub väike Kumbli saar (2,3 ha). Kuulub Viimsi v-a.

kubermang (pr *gouvernement*), haldusüksus. Baltimail moodustati 16.—17. saj. ✧Eestimaa k. ja Liivimaa k., 12. IV 1917 ühendati kogu Eesti ala Eestimaa k-u; k. likvideerus 1917, kui Eesti Venemaast eraldus.

kuberner (pr *gouverneur*), kubermangu, provintsi vm. suurema haldusüksuse kõrgeim ametiisik; allus ✧kindralk-le või otse keskvalitsusele. Eestimaale määras Rootsi kuningas k-i 1562, Liivimaale 1621. Eesti- ja Liivimaal oli Vene k-e 1710—1917. K. määrati ametisse ka Saksa okupatsiooni ajal (Liivi- ja Saaremaal 1917—18 ja Eestimaal 1918).

Kubja, ka Kubija, Võru linnaosa, asub Valga—Petseri rdt-st lõunas K. järve (13,6 ha) ümbruses. K-l on Võrumaa haigla (AS Lõuna-Eesti Haigla, halduslikult kuulub Meegomäe külla), lauluväljak, hotell ja Võru linnakalmistu (koosneb õigeusu, luteri ja juudi osast, 1988 taastati luteri kalmistuosas Vabadussõjas langenute mälestussammas). K. orundis paiknevad

peale K. järve (Kaugjärve) K. Veskijärv, Vähkjärv ja Andsujärved. K. järve kaldal on K. metskond. Kose teest idas asub Kuperjanovi Üksik-jalaväepataljon. — K-l oli juba 18. saj. lõpus veski; varem männimetsa all olnud ala hoonestati 1930.—40. a-il, Võru linnaga liideti see 1968.

H. Kubu eragümnaasium, 1921—40 Tallinnas tegutsenud erakool. Kooli eelkäija oli 1908 asut. Jaani kiriku 4-kl. eraühisalgkool (oli sel ajal Põhja-Eesti esimesi eesti õppekeelega koole). 1920 muudeti algkool Jaani koguduse gümn-ks. Kooli juhatajaks sai Hans Kubu. 1921. a. kevadel otsustas Jaani kogudus kooli tegevuse majandusraskuste tõttu lõpetada. Sel ajal õppis seitsmes klassis 309 õpilast ning koolis töötas 15 õpetajat. H. Kubu võttis majandusraskustes kooli ülalpidamise ja juhtimise enda kätte. 1921. a. sügisel nimetati kool H. Kubu eraühisgümn-ks. 1925 andis Haridusmin. kooli õpilastele avalike keskkoolide õpilastega võrdsed õigused. 1927 valmis Imanta t. 6 kooli uus maja. 1932 muudeti kool tütarlastegümn-ks, 1937 Haridusmin-i soovil sihtasutuse Tallinna Erakolledž ülalpeetavaks ühisõppeasutuseks. Koolis pandi suurt rõhku saksa k-e õppele. 1939/40. õ.-a. oli koolis kaheksa klassi, kokku 295 õpilast; õppemaks oli 100 kr. aastas. 1940 kooli tegevus lõpetati, osa õpilasi viidi E. Lenderi eragümn-st moodust. Tallinna 8. Keskkooli.

kudrused, väikesed ümarad värvilised klaashelmed, läbimõõt u. 2 mm. K-id kasutati 17.—18. saj. pms. Põhja-Eestis, kohati ka saartel ühevärviliste sceliku-alaste ja põllede tikandkaunistuseks (kudrustükk), harva helmekeena kaelas. 19. saj. kaunistati kudrustikandiga lahttaskuid (eriti Saaremaal). Sajandi II poolel kandsid mehed kudrustikandiga helmevöid. 0,5—2 cm pikkused torukesekujulised klaashelmed on piiprellid. Neid õmmeldi kaunistuseks peakatetele, põlledele, lahttaskutele jm., mõnikord koos k-tega, ning kanti ka helmekeena kaelas. ▸

Kuimetsa karstiala asub Raplamaal Kaiu v-s. Sealsel Iida urgete alal paikneb mitu Eesti suurimate hulka kuuluvat karstikoobast (kõige suurema pikkus kuni 23 m, kõrgus kuni 2,5 m). Iida talu juures kaob Vaopere oja maa alla ja väljub 2,5—3,0 km eemal Atla jõe ääres allikatena. Ordoviitsiumi Porkuni lademe kivimite lahustumisel on peale koobaste tekkinud msg. kujuga langatusvorme. Kamardunud karsti alal ulatuvad karstivormid kuni 3 m sügavusele. LK.

Kuimetsa karstikaitseala asub Kaiu v-s; 22 ha. Asut. 1959 karstiala kaitseks, tollane nimetus oli Kuimetsa urgete KA. Kuimetsa ehk Iida urked on nii suured, et muistsetel aegadel olnud seal pelgupaik, kus varjutud sõdade ja vaenlaste rüüsteretkede ajal (sellekohane viide on ka Henriku Liivimaa kroonikas). ▸

Kuivajõe sängi kaitseala asub Kose v-s; 22 ha. Asut. 1960, et kaitsta Kuivajõe sängi 3 km ulatuses jõe neeldumiskohast (u. 200 m Tallinna—Tartu mnt-st lõuna pool) allavoolu. Suurima sealse karstihäilu neelamisvõime on 800—900 l/s. Orus on mitu salajõe allikarühma. Sängi maapealses osas voolab jõgi ainult suurvee ajal.

Kuivajõgi, Pirita jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 31 km, jõgikond 167 km². Algab Kõrvemaalt Nutu k. lähedalt. Kuivajõe karstialal kaob jõgi 100 m laiuses ja 4 m sügavuses karstihäilus kurisusse, voolab 2 km maa all ja väljub 1,5 km enne suuet suurte karstiallikate kaudu maapinnale.

Kuivastu, küla Muhu v-s Suure väina ääres; 66 el. (2000). Seal on postkontor ja sadam (Muhu- ja Saaremaa ning mandri vaheline ühendus, mnt. Kuressaarde). Huviväärne on K. kõrtsihoone, seal on sündinud Villem Ridala. — K. vakust on mainitud orduaja lõpul (*Kuiste*). Sadam alates 17. saj-st, kõrts 18. saj. keskpaigast. K. mõis (*Kuiwast*) eraldati Suuremõisast 1751. ja 1758. a. vahel. ▸

Kuivastu

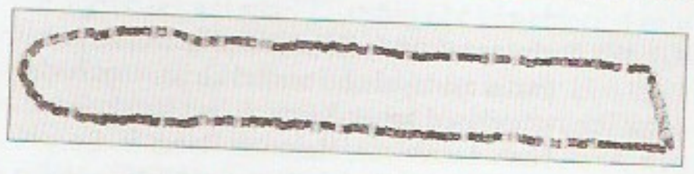

Kudrused. Tüüpiline helmekee… 0,5×0,6 cm)

Kuivastu kõrtsihoone on suhteliselt madal, kahe talliga, L-kujulise põhiplaaniga kiviehitis, ehitati pärast 1840. a-t (arh. N. Lorenzon). 11 toskaana sambast (dolokivist) moodustub sammaskäik. 1970. a-il alustati kõrtsihoone rekonstrueerimist hotelliks-pansio-

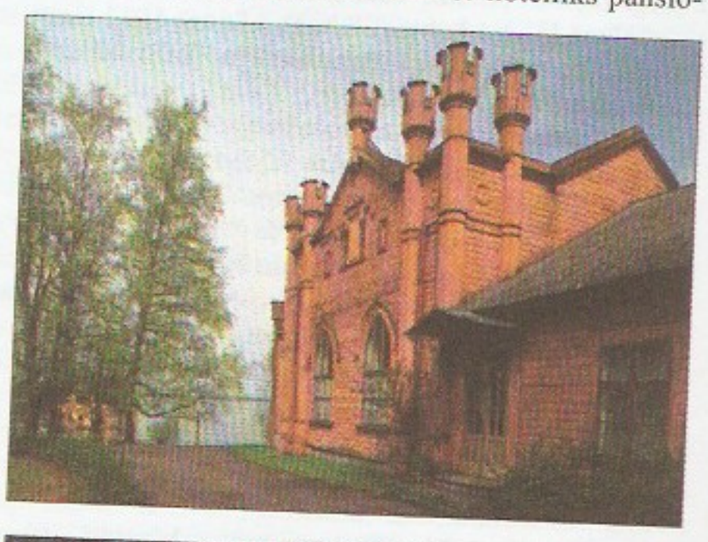

Kuku… härrastemaja

Langatusvorme… karstikoobas…

maatiks (1978, Aala Buldas); seisnud aastaid tühjalt ja laguneb.

Kujutavate Kunstnikkude Kutseühing moodustati 1935, eesmärk oli luua üleriigiline kunstnike professionaalseid ja maj. huve kaitsev keskorganisatsioon, mille ülesandeid ✧Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühing (EKKKÜ) ei suutnud täita. Liikmeks astusid kunstnikud EKKKÜ-st, kunstiühingust ✧„Pallas", ✧Eesti Kunstnikkude Rühmast ja ✧Rakenduskunstnike Ühingust. Hakkas lagunema 1937, lõpetas tegevuse 1940.

„Kukerpillid", 1972 Taivo Linna ja Toomas Kõrvitsa asut. rahvaliku muusika ansambel, Eestis esimene kantristiili edendaja. „K-de" koosseisu on kuulunud kokku 17 muusikut, praegu on seal T. Kõrvits, Ike Volkov, Arne Haasma ja Heiki Vahar. Repertuaaris on põhil. uuem rahvalaul (simmani- ja meremeestelaulud, folk- ja kantrimuusika) ning omalooming. Rahvalike tekstide kõrval on „K-d" kasutanud Henno Käo, Priit Aimla jt. värsse ja eestindusi. Ansambel on esinenud ka Kuubas, Mehhikos, Austrias, Soomes, Rootsis, Indias jm. „K-d" on salvestanud 16 heliplaati ja -kassetti, sh. „Merel sündinud" (*GEMA*, 1988), „Tahan lennata" (1998), „Pojad on mul naksid" (2002) jmt.

Kukka maastikukaitseala asub Pühalepa v-s; 151 ha. Asut. 1998 allikalise madalsoo ja selle bioloogilise mitmekesisuse kaitseks. Sepsika-madalsoost kõrgub mitmes kohas paas. Seal kasvab palju kaitsealuseid taimeliike, nt. soohiilakas ja kärbesõis (mõlemad LK II) ning kahkjaspunane sõrmkäpp, soo-neiuvaip ja harilik käoraamat (kõik kolm LK III).

Kukruse, 1. Kohtla-Järve lahuslinnaosa, asub haldus- keskusest (Järve linnaosast) 3 km kagus põhja pool Tallinna—Narva mnt-d; u. 700 el. (2003). 1916 hakati seal algelisel viisil põlevkivi kaevandama, 1920 algas tõeline kaevandamine, mis varude lõppemise tõttu 1967 lõpetati (1946—67 töötas tootmiskoondise „Eesti Põlevkivi" K. kaevandus). Kaevuriasula esimene elamu ehitati 1921. 1950 sai K. alevi õigused, Kohtla-Järvega liideti ta 1959. — **2.** küla Kohtla v-s Tallinna—Narva mnt. ääres K. linnaosast kagus; 56 el. (2000). — Esmamaining 1241 (*Kuckarus*), K. mõisa kohta on teateid a-st 1453 (*Kuckers*). 1762 sai mõisa omanikuks Tollide suguvõsa. 19. saj. ehitati välja mõisa ansambel, mille klassitsistlik peahoone ja osa kõrvalhooneid on säilinud. Kaunid on mõisa vabakujuline park ja tamme-lehise allee, mis viib Kabelimetsa Tollide perekonnakalmistule, kuhu on (1908) püstitatud polaaruurija Eduard Tolli mälestuseks monument (purjelaevakujutisega end. väikeselohuline kultusekivi). Küla piirides olev K. kaevanduse aherainemägi (kõrgus 22 m, pindala 89 000 m²) on haljastatud ja selle tipus asub vaateplats. K. mõisa nimest tuleneb Eesti põlevkivi nimetus „kukersiit" (kukersiitpõlevkivi).

Kukruse lade, Ülem-Ordoviitsiumi vanim lade (varem paigutati Kesk-Ordoviitsiumisse); paksus ulatub 3 m-st (Kõpus) 23 m-ni (Peipsi looderannikul). K. l-me avamus kulgeb lääne—ida-sihilise vööndina Pakri saartelt üle Harku, Jägala, Ubja, Kiviõli, Kohtla-Järve ja Jõhvi kuni Sirgalani. Tuntud paljandid on Humala ja Peetri (Lääne-Eestis) ning tehispaljandid Kirde-Eesti põlevkivikaevandustes ja -karjäärides. Kirde-Eestis koosneb lade savikatest detriitjatest lubjakividest, milles on mergli, kerogeense lubjakivi ja põlevkivi vahekihte (Viivikonna kihistu), Loode-Eestis detriitjatest lubjakividest (Pihla kihistu) ning Lõuna-Eestis savikatest lubjakividest ja merglitest (Dreimani kihistu), mis ei sisalda põlevkivi vahekihte. K. l-s on rikkalikult (üle 350 liigi) kivistisi: trilobiite, käsijalgseid, tigusid, sammalloomi, okasnahkseid jms. Põlevkivi moodustava orgaanilise aine — kukersiini (fluorogeeni) — on tootnud vetikad ja bakterid. K. l-sse kuulub kogu Eestis kaevandatav põlevkivi. Vt. ill. 11. latt., lk. 100 ning tab. lk. 103. ◂

„Kuku", AS Trio LSL-ile kuuluv raadiojaam, on eetris alates 1. III 1992. Peatoimetus Tallinnas, toimetus ka Tartus, reporterid Riias, Peterburis ja Soomes. Edastab saateid ööpäev läbi, põhirõhk lasub uudistel (iga poole tunni järel) ja publitsistikasaadetel („Keskpäevatund", „Väli(s)määraja", „„Kukul" külas", „Pressiklubi" jt.). 1992—2000 olid eetris piirkondlikud jaamad „Järva Kuku", „Mulgi Kuku" ja „Tartu Kuku" (taastatud 2003). Peatoim-d: Erki Berends (1992—97), Harri Tiido (1997—2000) ja Merlis Nõgene (a-st 2000).

„Kukulind", Tallinna Muusikakooli vilistlaste kandleansambel. Asut. 1975 Tallinnas. 20 liiget (2003), dirigent Els Roode. Ansambel populariseerib kromaatilist kannelt kui laialdaste mänguvõimalustega muusikariista ning mängib rahva-, kammer- ja popmuusikat. Osalenud kõikidel üleriigilistel rahvamuusikapidudel, esinenud paljudes Euroopa riikides ja Venemaal. Kaastegevad on olnud kutselised instrumentaal- ja vokaalsolistid. Saanud NSV Liidu süvamuusika taidlusfestivalidel I koha (1985, 1987). Andnud välja helikasseti (1995) ja laserplaadi (2000). Ansamblist on võrsunud hulk kutselisi kandlemängijaid. Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi ja Eesti Kandleliitu.

Kukulinna mõis. Esmamaining 1553, kuulus kuni Põhjasõjani Löwenwoldedele. Hans Jürgen III von Uexküll rajas 1775—91 suurejoonelise mõisasüdame ja pargi (tema järgi on mõisa nimet. ka *Uexküllorult*'ks). 1870—1907 pidasid seda Kosküllid, neilt pärineb nüüdne historitsistlik hoonestus. Neogootilikul puidust härrastemajal on iseloomulikud sakmetega tornid, Saadjärve-poolsel küljel on verandataoline kivist juurdeehitis (19. saj. II pool). 1922—29 asus härrastemajas kunstikooli „Pallas" suvekodu, Nõuk. ajal pioneerilaager. Praegu eravalduses ja laguneb. ◂

kuldkinga Alu kasvukoha kaitseala, ✧Alu liigikaitseala.

kuldkinga Audru kasvukoha kaitseala, ka Audru liigikaitseala, asub Audru v-s; 3,7 ha. Asut. 1958 kauni kuldkinga (LK II) ja tema kasvukoha kaitseks. Kasvukoht paikneb Tuuraste jõe äärses end. Kaelepa metsavahikoha lähedal sinilille kasvukohatüüpi metsas ja võtab enda alla ühe metsakvartali suuruse ala.

„Kuldne 7", 1936—47 Tallinnas tegutsenud tantsuorkester. Seitsmeliikmelisest ansamblist kujunes 1939 suur bigbänd, dirigent oli klarnetist Hans Speek. „K. 7" esines ka ringhäälingu saadetes ja andis 13. II 1941 „Estonia" kontserdisaalis Nõuk. Eesti esimese džässkontserdi, kus vokaalsolistina osalesid Georg Metssalu ja H. Speek. Sõja tõttu lagunenud kollektiivi kutsus kevadel 1945 uuesti kokku Erich Küüar, vokaalsolistiks said Hilja Hollas-Hovi ja Heljo Jõesaar-Roomere. Regulaarselt esineti J. Tombi nim. Kultuuripalee nn. huumoriõhtutel, mille sõnalist osa täitsid Voldemar Panso, Agu Lüüdik, Mari Mõldre, Ruut Tarmo, Alfred Mering, Hugo Malmsten jt.

„Kuldne Trio", a-st 1974 Pärnus tegutsenud *show*- ja paroodiaansambel. Asutajaliikmeist on koosseisus Mihkel Smeljanski ja Jüri Vlassov, kolmas liige on vahetunud, praegu Sepo Seeman. „K. T." lisab tuntud meloodiatele vaimukad tekstid, esipluanil on huumor, paroodia ja retro. ETV-s on trio osavõtul valminud palju meelelahutussaateid ja 2 telefilmi („Trio" ja „Võõrad öös"). Ansamblil on 9 helikandjat, sh. „Pese mu selga! Vlassov 100!" (1987), „Vana hea Kuldne Trio" (1997) ning „Vlassov ja Smeljanski omas mahlas" (2003).

Kuldre, küla Urvaste v-s Väljandi—Võru mnt. ääres, 8 km Antslast põhja pool; 204 el. (2000). Külas on Urvaste valla keskus, põhikool (asut. 1910; 2002/03. õ.-a. 187 õpilast), rmtk. ja postkontor. — K. on osa end. Sääsla k-st; Sääslat on esimest korda mainitud 1437 (*Seskull*).

Kulgu, asum Narva lõunaosas Balti Elektrijaama kanali ja Narva veehoidla põhjakalda vahel. Aiandus-

ühistud, harrastuskalastajate paadisadam. Varem peeti K. kaudu Tartu ja Pihkvaga kaubavahetust, K-l asunud Joala mõisa telliselõõv oli Kreenholmi hoonete ehitamisel peamisi ehituskivi tootjaid.

„Kuljus", MTÜ „Kuljus" Klubi, TTÜ tantsuansambel; asut. 1949. Kunstilised juhid: Salme Valgemäe (1949—74), Ülo (1974—99) ja Pill Luht (a-ni 1997) ning Marina Kuznetsova (a-st 1999). „K-s" on põhi-, noorem, ettevalmistus- ja vilistlasrühm, kokku 80 liiget (2003). Nime „K." (Salme ja Ott Valgemäe samanim. tantsu järgi) kannab a-st 1962, samast aastast ka rahvakollektiiv. „K-le" on iseloomulik väärikas ja mõtestatud stiil, taotletakse loomulikku ja vaba esitamisviisi. Tantsitakse eestiainelisi autoritantse, folkloorsete tantsude seadeid ja teiste rahvaste tantse. Osalenud üldtantsupidudel ning üliõpilaste laulu- ja tantsupidudel „Gaudeamus". Esinenud paljudes Euroopa, Aasia ja Ameerika riikides. Tantsuetendused: „Jaanipäev" ja „Pulmapäev". „K." on paljude kodu- ja välismaiste festivalide ja võistutantsimiste laureaat. Üle kümne „K-s" tantsinud TTÜ üliõpilase on hiljem asunud tööle tantsujuhina. ▸

Kulkna (vn *Kolpin*, *Kolpino*), Peipsi ja Pihkva järve suurim saar; 11,1 km². Kuulub Pihkva obl-sse, ajalooliselt Petserimaasse. Eesti-poolsest rannast eraldab saart 600 m laiune väin K. kurk.

„Kullaketrajad", Salme Kultuurikeskuse tantsuansambel. Asut. 1952 Tallinnas J. Tombi nim. Kultuuripalees tütarlaste tantsuringina, tantsuansambel (rahvakollektiiv) „K-d" a-st 1965 (nimi Helju Mikkeli samanim. tantsu järgi). Asutaja ja kunstiline juht a-ni 1978 ballettmeister Nelli Uustalu, 1978—82 kunstiline juht ja peaballettmeister Mait Agu, a-st 1982 Virve Kurbel (1976—82 assistent-ballettmeister). Assistente-ballettmeistreid: Heino Aassalu (1967—72) ja Rene Nõmmik (1986—91). Ansamblil on noorem, vanem, veteranide ja solistide rühm. Treening põhineb klassikalise ja karaktertantsu harjutustikul. 1952—78 tantsiti paljude maailma rahvaste tantse, eestiainelisi autoritantse ning msg. lavastustest pärit tantse (naistetants V. Kapi ooperist „Lembitu", Tiina monoloog ja protestitants L. Austeri balletist „Tiina", „Tuletants" M. de Falla balletist „Suur võlur armastus"). A-st 1978 viljeldi ka estraaditantse ja loodi tantsukompositsioone (M. Agu „Tulepüüdjad", „Las laine möllab" ja A. Kitzbergi draama „Libahunt" ainetel „Oleme vaiksed ja vagusad olnud") ning folkloorseid lavastusi (M. Agu „Karksi neiud" ja „Kohus koju minna", V. Kurbeli „Lindakivi"). A-st 1982 on viljeldud ka tantsuteatrit (O. Majevskaja „Lugusid kuningakodadest", 1991; V. Kurbeli „Nõid", 1992). Kõige enam on „K-d" esitanud Veljo Tormise kooriloomingule seatud lavastusi ja tantsustseene: V. Kurbeli ja R. Nõmmiku „Ingeri õhtud" (1987—89) ja „Lahkunud" (1991), V. Kurbeli „Käsikivimäng" (1988) ja „Kuumõrsja" (1994). ▸

Kullamaa, küla ja samanim. valla keskus, asub Liivi jõe paremkaldaalal, Risti—Kuressaare mnt. läh. Kirna tee lahkmel; 341 el. (2000). Külas on keskkool (a-st 1976, asut. 1851 Päri külakoolina, 2002/03. õ.-a. 237 õpilast), kultuurimaja, rmtk., postkontor ja apteek. Tegutseb EELK K. Püha Johannese kogudus, pühakoda tuntakse Jaani kirikuna. Kalmistu. Kinnismuististena on huviväärsed II a-tuh. alguse muinaslinnus (Rohumägi) ja selle läh. asuv 13. saj. külakalmistu. K. kiriku juures on Vabadussõjas langenute mälestussammas (1926, taastatud 1989) ja Rudolf Tobiase mälestusmärk (1973). — Pärast Läänemaa alistamist rajas Lode vasalliperekond Rohumäe lähedale linnuse (*castrum Goldenbeke*), mille orduvägi hiljemalt 1234 hävitas. 16. saj. on mainitud Suure- ja Väike-K. k., Rootsi ajal asutati samanim. mõisad (*Gross-* ja *Klein-Goldenbeck*). K-l on sündinud Gustav Hirsch, Valdemar Väli ja Eduard Einmann.

Kullamaa Jaani kirik valmis algsel kujul tõenäoliselt 13. saj. lõppkümnendil. See oli põhiplaanilt Haapsalu kirikut meenutav ühelööviline hoone, millel koorina kasutati idapoolseimat kolmest võlvikust. Käärkambrit ja torni ei olnud. Lääneseinas asetses portaali kohal ümaraken. Kõrged kuplitaolised võlvid on Eesti oludes erandlikud: alumine osa on laotud ristvõlvina, ülemine kontsentriliste kiviringidena. Eendtugede talumeid kaunistavad meisterlikult kujundatud lehed. Kirikut on mitmel korral ümber ehitatud: 1752 ehitati käärkamber, 1865 polügonaalselt lõppev koorivõlvik ja 1870 neogooti torn. Sisustuses pälvivad tähelepanu 3 laelühtrit (vanim 17. saj-st), 5 hauaplaati (17. saj.), renessansskantsel (1626, arvat. Marten Mattieseni töö), võidukaare barokne Kolgata-grupp (1682, Budewin Budeloch), Heinrich Gösekeni (sen.) epitaaf (1681—82, B. Budeloch), altarimaal (arvat. 1860, Carl Sigismund Walther) ja orel (1854, C. A. Tanton). Kiriku kõrval kalmistul on kivirist, millele on sisse raiutud aastaarv 1621 ja kiri „Sitt a Kodt Matz". ▸

Kullamaa kihelkond hõlmas Läänemaal ligikaudu nüüdse Kullamaa ja Risti v-a ning Raplamaal Märjamaa

„Kuljus" [illegible] linna [illegible] (2003)

„Kuljus". [illegible]

„Kullaketrajad" [illegible]

„Kullaketrajad" [illegible] Virve Kurbeli [illegible] lugu" (1987)

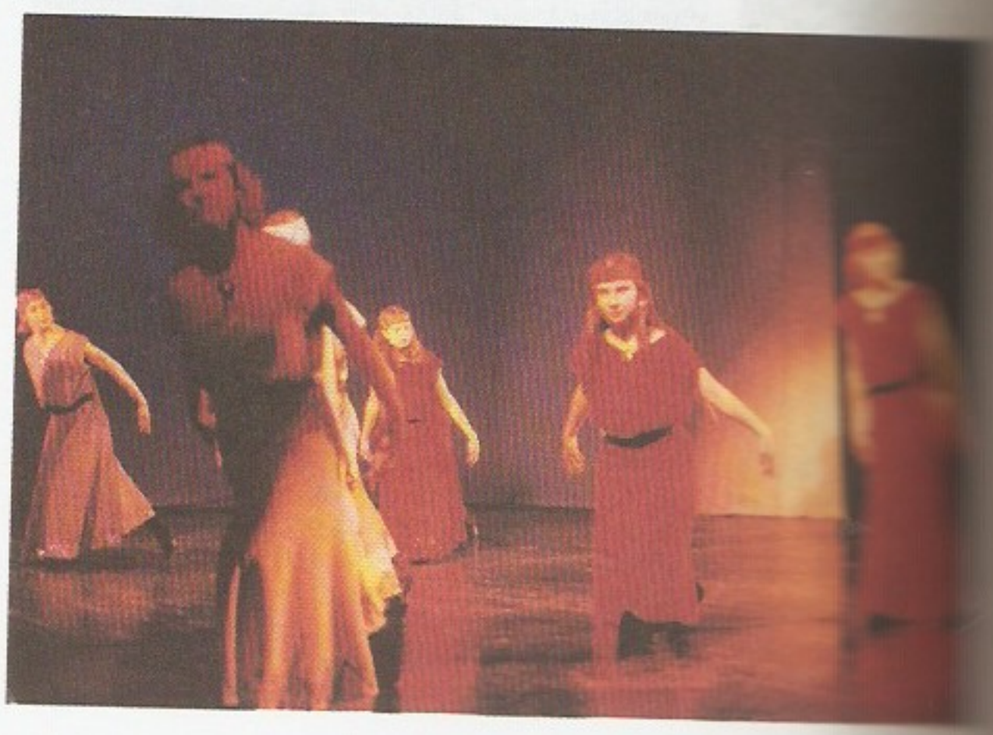

v-a. 13. saj. alguses oli seal muinaskihelkond, mille nime ei ole teada (hõlmas arvat. ka hilisema Märjamaa ja Vigala khk-a). Kirikukihelkond asutati 13. saj., selle alal oli Saare-Lääne piiskopkonna Koluvere ametkond (keskus Koluvere mõis). 1230. a-te II poolel ehitati Kullamaal hävitatud vasallilinnuse asemele Koluvere vasallilinnus, 14. saj. lõpus (arvat. samasse kohta) ✧Koluvere piiskopilinnus, mis oli a-st 1439 Saare-Lääne piiskopi residentse. 1560 kuulus Kullamaa talurahvaülestõusu piirkonda, talupoegade vägi sai Koluvere lahingus lüüa. 1641—81 oli Kullamaa pastoriks Heinrich Göseken sen. 1710—11 suri suur osa rahvast katku. 18. saj. lõpust 19. saj. keskpaigani oli Piirsalus klaasikoda ja potaseahi, 1768 ehitati Piirsalu abikirik. Talude päriseksostmine algas 1860 ja oli hoogne 1880.—90. a-il. 1880. a-il levisid kihelkonda lõgerusk (kirik ehitati Sillale), adventism ja baptism. Kullamaal asutati 1885 pasunakoor, 1890 muusika-, 1899 põllumeeste ja 1907 haridusselts. Kihelkonna 28 mõisast põletati 1905. a. 7.

Kullamaa käsikiri, ka Kullamaa katekismus, vanim säilinud pikem eestikeelne tekst, sisaldab kaks palvet (*Pater noster* 'meieisapalve', *Ave Maria* 'Maria tervitus') ja usutunnistuse (*Credo*), kokku ligi 150 sõna. Need on Kullamaa vakuraamatusse u. 1524—32 kirja pannud sealsed katoliku vaimulikud Johannes Lelow ja tõenäoliselt tema järglane Konderth Gulerth. Alamsaksa- ja ladinakeelses vakuraamatus leidub ka eestikeelseid isiku-, ameti- ja kohanimesid ning üks eestikeelne lause. Põhjaeestiline lääne- ja idapoolsete

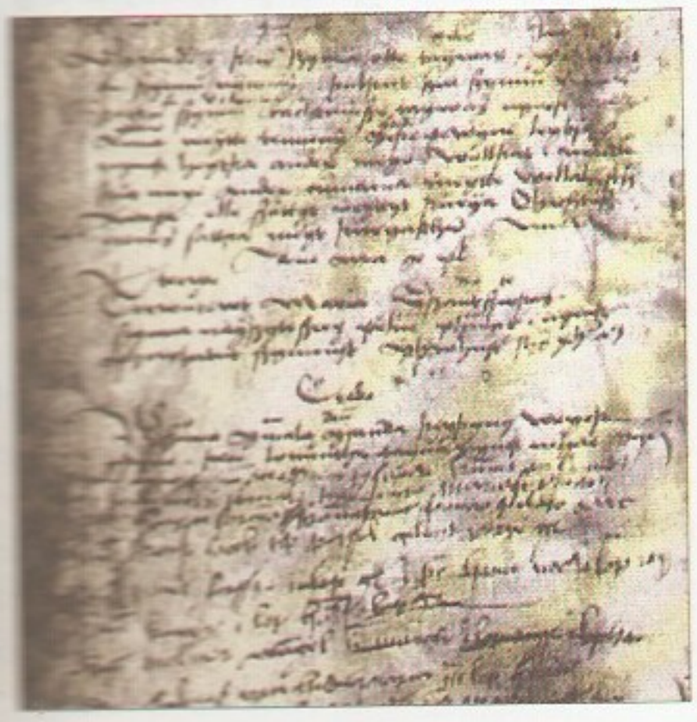

murdejoontega tekst on ajastuomaselt kõikuvas alamsaksa kirjaviisis (*y*=i, *β*=s: *βynna* 'sina'; *e* vokaalipikendusmärgina: *mhae* 'maa'). Keeles on arhailisi sugemeid, nt. vokaalharmooniat (*tenneny* 'tänäni = tänini'), tugevaid sulghäälikuid (*wollkat* 'võlad') ja omastava lõppu *-n* (*kyrkun* 'kiriku'; aga *taywa* ~ *thaiwa* 'taeva'). Teksti avastas 1923 Paul Johansen, seda säilitatakse Tallinna Linnaarhiivis.

B: T. Põld. *Kullamaa katekismus*. Bielefeld-Trt., 1996. ◂

Kullamaa vald asub Läänemaa idaosas; 224,53 km², 1434 el. (2003). Keskus Kullamaa k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Pinnakatteks on karbonaatne moreen, kühmudel ja künnistel ulatub paas kohati maapinnani. Tasandikel ja nõgusatel aladel valdab viirsavi. Kohati on pinnaehitus põhjakirde—lõuna-edela sihis nõrgalt vooreline, leidub ka vanu rannamoodustisi. Haritavat maad on kõige rohkem Koluvere ja Kullamaa ümbruses, rohkesti on soisenid niite, puisniite (Kullamaa mets) ning soid. Metsasus ligi 66 %, u. 19 km² valla loodenurgast kuulub ✧Matsalu LKA-sse. Valda läbib Risti—Virtsu—Kuressaare mnt. Kullamaal ja Koluveres on rmtk., Liivil algkool (Kullamaa keskkooli allüksus) ja rmtk. A-nii 1953 tegutses Sillal Kullamaa Nikolai õigeusu kirik. Valla suurim tööandja on Koluvere hooldekodu. — K. v. moodustati 1939 Jõgisoo ja Vaikna v-st, enamikust Koluvere-Kalju v-st ning mitme naabervalla väiksematest osadest. Rajoonide moodustamisel (1950) arvati tollased Kullamaa, Leevre, Liivi, Teenuse ja Vaikna kn. Märjamaa raj-i. Pärast selle kaotamist (1962) läks K. v-a põhiosast moodustunud Kullamaa kn. Haapsalu raj-i, omavalitsusliku valla staatuse sai 17. VI 1992. Varem K. v-s asunud Laukna, Maidla, Sooniste ja Teenuse piirkond kuuluvad nüüd Märjamaa v-a. ◂■

Kullamäe maastikukaitseala asub Tarvastu v-s; 5 ha. Asut. 1964 Tarvastu jõeoru veerul oleva Kullamäe liivakivipaljandi kaitseks. 1998 kaitseala veidi suurendati, et tõhusamalt kaitsta nii paljandit kui ka seal olevaid koopaid ja ümbritsevat orumaastikku. Paljandi kõrgus on kuni 12 m, selles on 3 ava, mis viivad kahte koopasse (suurima koopaava laius on 2,5 m ja kõrgus 2,4 m).

Kullavere jõgi asub Ida-Eestis; pikkus 53 km, jõgikond 627 km², vooluhulk keskm. 2,5—3 m³/s. Algab Sadala alevikust, ülemjooksul voolab Vooremaal, suubub Peipsisse. Alamjooksul Muma k. juures on jõe vasakule kaldale rajatud suured kalatiigid. Kääpa suudmest alamal asuvat jõelõiku nimet. Omedu jõeks. Enne suubumist on lai järvetaoline sopp (järvelõugas), mida eraldab Peipsist 100—200 m laiune liivavall. Suurimad lisajõed on ✧Kääpa ja Tarakvere jõgi (12 km).

kultusekivi, ohvrikivi, uskumustega seostunud rahn, millel on sellele osutav rahvapärane nimi (nt. Ohvri-, Hiie-, Kabeli-, Tohtri-, Tondikivi) või mille pinnal leidub looduslikke või tehissõrendeid (lohke, nn. jälgi). Paljude k-de kohta tuntakse muistendeid, mitmele neist on veel 20. saj. omistatud võimet ravida. Eestis teada olevast rohkem kui 2000 k-st on u. 1700 kivil (nt. ✧Assaku Nõiakivil) rohkesti väikesi ümaraid tehislohke. Selliste lohukeste valmistamine levis Eesti alale arvat. prooksi- või varasel rauaajal Skandinaaviast ja seostus viljakusmaagiaga.

B: R. Viidalepp. *Iseloomustavat Eesti ohvrikividest.* — Eesti Kirjandus, 1939; A. Tvauri. *Eesti lohukivid.* — Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 9. Trt., 1997.

kultuurikeskus, kohaliku omavalitsuse asutus, mis korraldab ja kooskõlastab piirkonna kultuurielu ning toetab kultuurialase harrastustegevuse, huviringide ja seltside tegevust; hoone, milles luuakse ja tarbitakse kultuuriväärtusi. K. viib ellu kultuurialast regionaalpoliitikat: kaitseb paikkondlikku identiteeti ja loob

eeldusi elanike osalemiseks kultuurielus. K-s on hrl. mitmeotstarbelised ruumid: teatri- või kontserdisaalid, harrastusühenduste prooviruumid, tantsusaalid ning erisisustusega ruumid, milles toimuvad seminarid ja konverentsid. K-s korraldatakse kohalikke, piirkondlikke ja üleriigilisi kultuuriüritusi.

„Kultuurimaa", 1996. a. sept-st 1998. a. märtsini ilmunud kultuurialane nädalaleht, tugines erakapitalile (väljaandja Mati Kebina; jaan-st maini 1997 ka Eesti Kultuurkapitali toetus), trükiarv u. 2000. Peatoim-id: Olev Remsu, Paul-Eerik Rummo, Arne Ruben.

kultuurimaja, kohaliku omavalitsuse asutus, mis teenindab kultuuriliselt pms. oma valla või linna (linnaosa) elanikke. Korraldab kohalikku kultuurielu ning kohalikku harrastus- ja seltsitegevust. K-st väiksema tegevusulatusega, kuid otstarbelt samasugune asutus on rahvamaja.

Kultuuriministeerium, valitsusasutus, asub Tallinnas. K. asutati 27. IV 1953 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadusega. Algselt oli ministeeriumi hallatav ala laiaulatuslik: kunst, rahvakultuur (klubitöö), muusika, kinod ja filmitööstus, rmtk-d ja kirjastustegevus, muuseumid, raadio, teater jmt. valdkond. Järk-järgult hakati looma iseseisvaid, kitsamate valdkondadega tegelevaid üksusi ning loovutati suurem osa asutusi kohalike täitevkomiteede alluvusse. Tähtsaimad objektid (Kreutzwaldi-nim. riiklik rmtk.) ja suurimad muuseumid jäid siiski ministeeriumi hallata. 1963 eraldati K-st raamatutega ning filmidega tegelevad struktuuriüksused. K-le jäi alles kuus põhiüksust: kultuurharidusliku asutused, muuseumid, kultuurimälestiste kaitse, rmtk-d, kunstide valitsus (muusika, kunst, teater) ning teenindav osakond. Eraldi seisvad kirjastuskomitee ja kinokomitee tegutsesid a-ni 1988, kui neist ja K-st moodustati ENSV Riiklik Kultuurikomitee. K. taasloodi 1990. 1992—95 olid kultuuri- ja haridusmin. ühendatud üheks ministeeriumiks. A-st 1996 tegutseb K. taas eraldi. K. täidab seadusest tulenevaid ja valitsuse poolt seaduse alusel antud ülesandeid, mis kuuluvad tema valitsemisalasse (riigi rahvakultuuri-, kehakultuuri-, spordi- ja muinsuskaitsealase töö korraldamine, kunstide edendamine, osalemine riigi meediatöö kavandamises ning sellekohaste õigusaktide eelnõude koostamine). Oma tegevuse korraldamiseks on K-s loodud kunstide, kultuuriväärtuste, spordi-, meedia- ja autoriõiguse, välissuhete ja eurointegratsiooni, eelnõude ja juriidilise nõustamise, eelarve- ja majandusanalüüsi, siseauditi ning üldosk. K-i volitatud asutus on Muinsuskaitseamet, ministeeriumiga seotud asutused on riigi eelarvel olevad teatrid, kontserdiorgd, rmtk-d ja muuseumid, Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, ennistuskoda Kanut, ✧Võru Instituut ning suuremad spordibaasid. Avalik-õiguslikest juriidilistest isikutest kuuluvad K-i haldusalasse ✧Eesti Televisioon, ✧Eesti Raadio, rahvusooper ✧„Estonia", ✧Eesti Rahvusrmtk. ja ✧Eesti Kultuurkapital. K-i haldusalas on ka mitu sihtasutust: ✧Eesti Laulu- ja Tantsupeo SA, ✧Eesti Filmi SA, SA Vanalinna Teatrimaja, SA Kunstivaramu MTÜ, SA ✧Virumaa Muuseumid ning SA Kultuurileht. ▸

„Kultuur ja Elu", „K&E" (a-ni 1959 „Kultuuritöötaja"), 1958 asut. kultuuriajakiri. Käsitleb kultuurielu ja -lugu ning kultuuriasutuste ja taidlejate tegevust, avaldab mälestusi, lugejate kirju jpm. Ilmunud 1958—93 kuukirjana, 1994—95 10 korda aastas ja a-st 1996 kvartalikirjana. 1989—95 andis sama toimetus välja kakskeelset ajalehte „Eesti Elu/Estonian Life". ▸

Kumari laid asub Väinameres 6 km Puise neemest läänes; pindala 15 ha, kõrgus 6,8 m. Leidub ranna- ja aruniite ning kadastikke. K. l. ja selle lähisaared (Sipelga-, Tondi- ja Valgerahu) on väga linnurikkad. Kuulub ✧Matsalu LKA-sse.

Kunda, tööstus- ja sadamalinn Lääne-Virumaal Soome lahe rannikul, K. jõe alamjooksul; 3820 el. (2003). Linna (10 km²) põhjaosa paikneb rannikumadalikul, lõunaosa Viru lavamaal, kus K. jõgi voolab sügavas orus. Lavamaa laskub rannikule kahe astanguna. Alumine, liivakiviastang kannab jõest idas Lontova, jõest läänes Maageranna (ka Mageranna) nime, ülemine, pinnakatte alla mattunud lubjakiviastang läbib kaarjalt linna lääneosa. Sellest lõunas paikneb männimetsaga kattunud Korismägi (57 m ü. m.). Suurem osa linnast asub jõe läänekaldal lavamaal ning jaguneb All- ehk Vanalinnaks ja Üla- ehk Uuslinnaks. All-linna tänavastiku sõlmpunkt on ringliiklusega ristmik, kus peatänavalt Rakvere mnt-lt hargnevad Jaama, Koidu ja Kasemäe t. Jaama t-st lõunas asub K. tööstus- ja veondusliinaosa, mille moodustavad tsemenditehas, selle abiettevõtted ja laod ning rdt- ja autoveondusrajatised. All-linna vanim töölisasum (Sauna ja Jõe t-l) paikneb tsemenditehasest kirdes, tehase juhtkonna elamud on läänes Linnapargi (end. Direktori pargi) ääres. All-linna haldus- ja ärikeskus asub ringristmikust loodes. Lääne pool paikneva Ülalinna põhitänavad järgivad lubjakiviastangut. Nõuk-aegses Ülalinnas on suured korterelamud. Kolmas linnaosa, Lontova ehk Mereäärne, asub jõest idas rannikumadalikul ja koosneb kolmest asumist: sadamapiirkonnast (33 ha) ning Sadama ja Lontova tee äärsest elamulinnaosast. Linnas on kaks kalmistut. K. rahvaarv on alati sõltunud tsemenditööstuse vajadustest. Okupatsiooniaegse tööjõupoliitika tulemusena oli K. elanikkond ümberrahvustumas: 1934 oli eestlasi 92,8, 1959. a. 73,3 ja 1989. a. 49,9 %. Pärast taasiseseisvumist on K. rahvastik vähenenud, kuid eestlaste osatähtsus suurenenud (2000. a. 58,6 %). A-st 1992 kuulub tsemenditehas AS ✧Kunda Nordic Tsemendile (KNT-le). 1993—94 rajas KNT 1941. a. hävitatud vana sadama asemele uue, mis kanti 1. VI 2001 rahvusv. sadamate registrisse. Sadamasilla kogupikkus on 750 m (peakai 176 m), sissesõidu merekanal (pikkus 2225, laius 70, süg. 10,4 m) võimaldab silduda kuni 8000-tonnise kandejõuga laevadel. 1995 oli sadama veosekäive 589 000, 2002. a. 1 729 000 t, sellest üle poole moodustas puit, veerandi tsement ja klinker. Tsemenditehasel on oma jõujaam (a-st 1999), Kunda jõel asub kaks veejõujaama (a-st 1893 ja 2003). Rajatakse AS Estonian Celli haavapuitmassitehast. Sadamat ja tööstust teenindab mitu veoautofirmat (AS Kunda-Auto, AS Lajos, AS K. Trans jmt.). K-s on ka õmblusette-

Kunda elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	5270	1476	28	3373	64	421	8
1989	5037	1108	22	3476	69	453	9
2000	3899	741	19	2495	64	663	17

Kunda töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	163	23
Töötlev tööstus	1554	634
Energia- ja veevarustus	—	29
Ehitus	204	63
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	154	133
Hotellid ja restoranid	82	30
Veondus, laondus ja side	197	237
Rahandus	8	4
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	153	105
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	48	89
Haridus	184	112
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	76	48
Kalandus		5
Mäetööstus	93	—
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	112	40
Töötajaid kokku	3028	1552

Kultuurimi...
Logo

Kultuurimi...

Eesti NSV ...
1953—63 ...
1963—73 ...
1973—78 ...
1978—88 ...
1988—90 ...
EV valitsus ...
1990—92 ...
1992 ...
1992—94 ...
1994—95 ...
1995 ...
1995 ...
1996—99 ...
1999—2002 ...
2002—03 ...
2003— ...

„Kultuur ja ...

Kunda. ...

Kunda ...

1922 ...
1934 ...
1941 ...
1959 ...
1970 ...
1989 ...
2000 ...
2003 ...

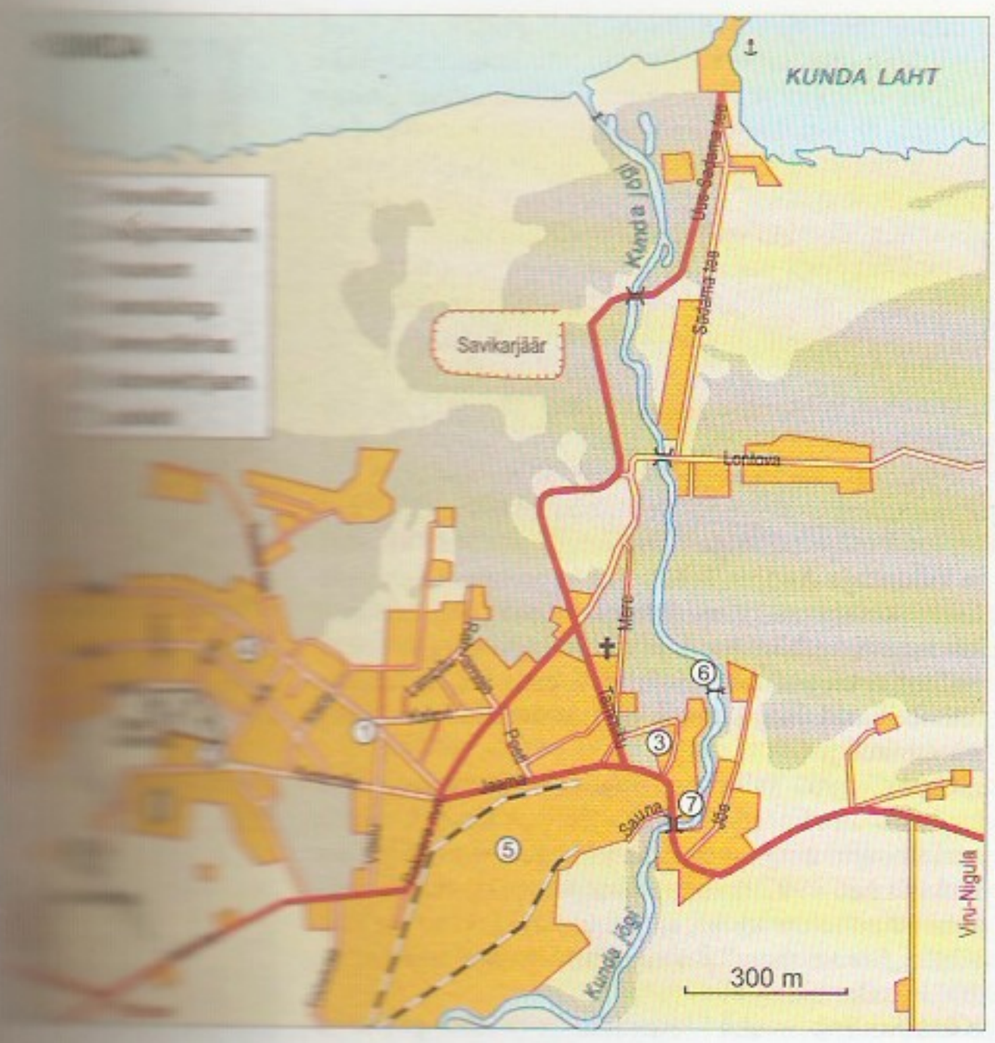

võtteid, suurim on OÜ Segers Eesti. Linnas on K. Ühisgümn. (asutati 1. IX 2001, kui ühendati 1. ja 2. keskkool; 2002/03. õ.-a. 643 õpilast, neist 148 venekeelsed), muusikakool, rmtk., kultuuriklubi ja mitu spordiklubi ning linnamuuseum. Ilmub linnaleht „Meie Kodu". Tegutsevad luterlik kogudus ja metodistid. Paljud kundalased, kes kaotasid tsementitehase sulgemise tõttu töökoha, on leidnud rakendust linnast väljas (Viru-Nigulas Flexa Eesti AS-i puidutööstuses, Aidus Aeroc AS-i poorbetoonitehases ning Näpil ja Rakveres). — K-t on esimest korda mainitud 1241 hiiluna (*Gundas*), 1287 vasalli (Nicolaus de Gundis) rüütlihuna, 1443 mõisana. Nüüdishaldusjaotuse järgi asub K. mõis Linnuse k-s ja K. küla Siberi K. alal. K. mõisale on kuulunud ka K. jõe suudme läh. asunud väike Lontova küla (*Blücher*). 1805 hakati sealset sadamat Aleksander I käsul laiendama, sinna tekkis alevik, kuhu rajati saeveskeid ja kõievabrik. 1860. a-te lõpus hoiustas K. mõisa omanik Johann Girard de Soucanton viimaluses toota kohapealsest järvelubjast ja sinisavist tsementi. 1870 asutati selleks osaühing (tollasel Venemaal kolmas), 1872 jõuti tööstuslike katsetusteni ning 1873 alustati pidevat tsementitootmist. Tsementivalmistamisel rakendati veejõudu ja toorme kaevandamisel

a-st 1893 aurumasinaid, samal aastal valmis hüdroelektrijaam (Baltimaade esimene). 1896 anti käiku K.—Rakvere erardt. (19 km). Töölised majutati esialgu Lontovasse, hiljem kujunes tehase kõrvale töölisasula (Vanalinn). K-s on olnud tugev töölisliikumine (streigid 1870 ja 1883, maidemonstratsioon 1922). — 1920 sai K. aleviks, linn on ta a-st 1938. 7. VIII 1941 — 21. IX 1944 oli K-s Saksa okupatsioon. Tsementitehase „Punane K." (1920—41 as. „Port — Kunda") rekonstrueerimisega (1957—74) kaasnes linna kasv; 1960 kuulutati tsementitehas üleliiduliseks komsomoli töökehituseks. ◂ B

Kunda jõgi, ülemjooksul ka Võhu jõgi, keskjooksul Põlula jõgi ja Sämi jõgi, asub Põhja-Eestis; pikkus 64 km, jõgikond 530 km², vooluhulk keskm. 5—6 m³/s. Algab Pandivere kõrgustiku idaservalt, voolab Kirde-Eesti lavamaal, läbib sügavas orus Põhja-Eesti paekalda ja suubub Soome lahte. Kunda linnas on jõel kaks jõujaama (võimsus 200 ja 336 kW).

Kunda kultuur, mesoliitikumi kultuur VIII—V a-tuh. e. Kr. Läänemere idaranniku aladel, nimet. Kunda lähedalt 1870. ja 1880. a-il saadud leidude järgi. K. k-i tähtsaimad leiukohad paiknevad Eestis (✧Pulli mesoliitikumi asulakoht, ✧Kunda Lammasmägi, ✧Pärnu jõgi, ✧Siimusaar, Narva) ja Lätis. K. k. oli küttijate ja kalastajate kultuur, nende ainus koduloom oli koer. Asulad paiknesid järvede ja jõgede kaldail, hilisjärgul ka mereranniku. Tööriistadest on kasut. luust ja sarvest ahingu-, tuura-, oda- ja nooleotsi, talbu, naaskleid jm., kvartsist ja tulekivist väikeriistu ning kristalseist kivimeist kirveid ja talbu. On leitud kalavõrgu jäänuseid (✧Siivertsi). Hilismesoliitikumis levis K. k. ka Lääne-Eesti saartele (✧Kõnnu asulakoht, ✧Kõpu poolsaar), kus hakati küttima hülgeid. K. k-i alusel tekkis varaneoliitikumis ✧Narva kultuur.

B: R. Indreko. *Die mittlere Steinzeit in Estland.* Stockholm, 1948; K. Jaanits. *Die mesolithischen Siedlungsplätze mit Feuersteininventar in Estland.* — Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, Bd. 14—15. Berlin, 1981.

Kunda lade, Kesk-Ordoviitsiumi ladestiku lade; paksus ulatub 0,1 m-st (Põõsaspeal) kuni 20 m-ni (Põlvas), suurenedes loodest kagusse. K. l-me avamus kulgeb Põhja-Eesti pankrannikul ja jõeorgudes. Tuntud paljandid on Osmussaarel, Väike-Pakril, Lasnamäel, Nõmmeveskil, Aseris, Ontikal, Toilas, Tõrvajõel, Narvas jmt. kohas. Põhja-Eestis koosneb lade detriitsest, savikast või dolomiitsest lubjakivist, mis sisaldab kas glaukoniiti või rauaooide (Loobu kihistu), Loode-Eestis asendub see liivakivide või lubiliivakividega (Pakri kihistu) ning Lõuna-Eestis punakaspruunide või kirjude lubjakivide ja merglitega (Baldone kihistu). Tüüpilised on peajalgsete, käsijalgsete, trilobiitide, tigude jms. kivistised. Vt. tab. 11. kd., lk.103.

Kunda laht asub Põhja-Eesti rannikul; laius lahesuus Toolse—Letipea joonel 6 km. Lahte suubub Kunda jõgi. Lõunarannikul on Kunda linn.

Kunda Lammasmägi, Kundast u. 4 km lõunas Kunda—Kohala mnt. läänekülje asuv u. 100 m pikkune, 70 m laiune ja 4 m kõrgune rändpangas. Vara-Holotseenis oli K. L. jäänukjärves paiknev saar, hiljem soisel tasandikul olev kuivem seljak, mille juures oli muutliku voolusängiga Kunda jõgi. K. L-l on ✧Kunda kultuurile nime andnud asulakoht. Kaevamisel (1933—37 Richard Indreko, 1949 ja 1961 Lembit Jaanits ning 1981 Tanel Moora ja Kaarel Jaanits) on selgunud, et K. L-e katvas paeklibuses mullakihis on leide, mis pärinevad VIII—II a-tuh-st e. Kr., kuid valdav osa neist kuulub mesoliitikumi. Pinnavormi jalamil on mullakihi all 6—8 m laiuse vööndina säilinud ka eriti leiurikast mesoliitilise asula kultuurikihti.

B: T. Moora. *Muistsete loodusolude osast kiviaja asustuse kujunemisel Kunda ümbruses.* — Muinasaja teadus, 5. Tln., 1998.

Kunda lubjakivimaardla asub Lääne-Virumaal Viru-Nigula v-s, pindala 2382 ha. Tootus kiht (keskm. paksus 9,5 m; 6,5 m tsemendilubjakivi ja 3,0 m ehituslubjakivi) on Ordoviitsiumi ladestu Kunda, Aseri, Lasnamäe ja Uhaku lademe lubjakivi. Katendit on kuni 5 m. Lubjakivi omadused: 1) tsemendilubjakivis on 45,6—47,3 % CaO, 2,2—2,9 % MgO, SiO_2 moodul 1,2—2,3, Al_2O_3 moodul 1,8—2,0; 2) ehituslubjakivi survetugevusmark 600. Kaevandamisel on vajalik maardla kuivendamine. 2002 kaevandas Kunda Nordic Tsement 366 200 m^3 tsemendilubjakivi ja 121 300 m^3 ehituslubjakivi. 1

Kunda Nordic Tsement [*-dik*], AS Kunda Nordic Tsement, lüh. KNT, ehitusmaterjale tootev ettevõte, mis asutati 1992 riigi omanduses olevast tsementitehasest. 1870. a-il alanud tootmine on jätkunud pidevalt ning praegune renoveeritud tehas on arvult neljas. Tehase põhitoodang: normaalportland-ehitustsemendid, eritsemendid, klinker ja ehituskillustik. Põhilised allüksused on tsementitehas, karjäärid ja 1994 tööd alustanud Kunda sadam. KNT omanikud on 75 %-ga *HeidelbergCement Group* (Saksamaa) ja 25 %-ga *CHR plc* (Iirimaa). Aktsiakapital 375 mln. kr. KNT 2002. a. käive oli 455,3 mln. ja kasum 73,9 mln. kr., töötajaid 340. Tsementi ja klinkrit müüdi 637 000 t, millest 55 % veeti välja (pms. Saksamaale, Lätti, Poola, Hollandisse, Soome, Lääne-Aafrikasse).

Kunda savimaardla asub Lääne-Virumaal Kundas, pindala 81 ha. Tootus kiht (keskm. kihipaksus 34,1 m) on Kambriumi ladestu Lontova kihistu savi. Katendit on kuni 3,7 m. Savi omadused: 59,5 % SiO_2, 2,7 % MgO, SiO_2 moodul 2,4, Al_2O_3 moodul 2,3. Kaevandamisel pumbatakse sademevesi Kunda jõkke. Savi kasut. portlandtsemendiklinkri tootmisel. 2002 kaevandas ✧Kunda Nordic Tsement 26 000 m^3 savi. Vt. ill. 11. kd., lk. 109. 1

Kuningvere kaitseala, ka Kuningvere järve ja kaasiku kaitseala, asub Alatskivi v-s; 34 ha. Asut. 1964 järve ja selle läänekaldal kasvava kaasiku kaitseks. Kuningvere järv (24 ha, suurim süg. 8 m) paikneb Pala-Alatskivi ürgorus ning saab oma vee pms. loode- ja edelakaldal avanevaist allikaist. Kuningvere järv on eutroofne ja tema vesi on nõrgalt aluselise reaktsiooniga.

„Kunst", Kirjastuse Kunst AS, on asut. 1957 kirjastusena „Eesti NSV Kunst", praegust nime kannab a-st 1965, aktsiaseltsiks muudeti 1991. Avaldab kunstikirjandust, -albumeid, elu- ja ajalooraamatuid ning turismikirjandust. Dir. a-st 1991 Sirje Helme. Aastas ilmub keskm. 36 nimetust. ▸

„Kunst", kunstialmanahh, mida kirjastus „Kunst" andis välja 1958—96, ilmus 2—3 korda aastas. Käsitles visuaalset ja tarbekunsti ning arhitektuuri. Avaldas näitusearvustusi ja kunstielu kroonikat, teoreetilisi artikleid ja esseid, intervjuusid, kunstiteemalisi diskussioone, kunstiajalooalaseid artikleid, ülevaateid välismaa kunstisündmustest jm. „K-l" oli oluline roll nii Eesti kunstipärandi kui ka Lääne avangardkunsti ideede tutvustamisel ning kaasaegse Eesti kunsti toetamisel. Toim-d: Milvi Alas (koos töögrupiga, 1958—75), Sirje Helme (1975—96, a-st 1992 koos Ants Juske, Krista Kodrese ja Heie Treieriga); kujundajad: Tõnis Vint, Ando Keskküla, Leonhard Lapin, Andres Tolts, Andres Tali.

„Kunst.ee", kunsti ja visuaalkultuuri kvartaliajakiri, ilmub a-st 2000 almanahhi ✧„Kunst" jätkuna. Avaldab näituse- ja arhitektuurikriitikat, kunsti- ja kultuuriteoreetilisi tekste, intervjuusid, ülevaateid välismaa kunstisündmustest, kunstielu ja -poliitikat ning kunstiajalugu käsitlevaid artikleid. Ilmuvad ka graafilise disaini lisa ning temaatilised erinumbrid (monument, loodus, film, revolutsioon, digitaalkunst, multikultuurilisus jm.). Toim. Heie Treier. ▸

kunstimälestised, ✧ajaloo- ja kultuurimälestised.

„Kunstiteaduslikke Uurimusi", kunstiteaduslike uurimuste kogumik, ilmub Eesti Kunstiteadlaste Ühingu väljaandel a-st 1994. Eelkäijad: „Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt" (1976—80, 1.—3. kd.) ja „Kunstiteadus. Kunstikriitika" (1981—86, 4.—6. kd.). Avaldab pikki analüüsivaid artikleid ja uurimusi nii vanema kui ka uuema eesti kujutava ja tarbekunsti, arhitektuuri ning kunstielu kohta, kunstiteoreetilisi ja ka väliskunsti käsitlevaid artikleid. Resümeed inglise, saksa ja vene k-s.

„Kunst ja Kodu", almanahh, mida kirjastus „Kunst" andis välja 1958—90. Oli 1960. a-tel (koostaja 1958—71 Leida Madisson) pms. kodukujundusajakiri, toetus suures osas EV-aegsele kujunduskultuurile. Laiem oli tema mõju eelkõige 1970. a-tel (1974—82 koostaja ja kujundaja Andres Tolts), kui ta muutus laiahaardeliseks keskkonnakultuurialaseks ajakirjaks, tutvustas kaasaegseid arhitektuuri- ja disainiideid ning -teooriat, ajaloolisi kujundusstiile, ehituskunstis vähem käsitletud teemasid jm. Autorid olid arhitektid, disainerid, kunstnikud jpt.

„Kupar", 1987 Tallinnas kirjanike kooperatiivina asut. kirjastus. Andis algul välja eelkõige Eesti kirjanike uudisteoseid ning toetas oma heategevast fondist Eesti loovisikuid. 1992 muudeti aktsiaseltsiks. Andis välja kuni 40 nimetust aastas, sh. mitut sarja („Moodne klassika", „Sõnameister" jt.) ning laste- ja luuleraamatuid. 2003 pankrotistus. ▸

Kuradimuna, madal Soome lahes, asub Prangli saarest u. 4,8 km loodes; süg. alla 5 m. Madalat tähistab tulepoi. Endisaegsetel merekaartidel *Teufelsei*.

Kura kurk, Irbe väin, Liivi lahte ja Läänemere ava-osa ühendav väin, eraldab Sõrve ps-t ja Kuramaad; laius 27 km, süg. kuni 30 m, väikseim süg. laevateel 20 m.

kurat, pärimuslikult kurja ja paha kehastis, hea (Jumala) vastand. Eesti rahvausundis tekkinud katoliikluse mõjul, rahvapärimuses on ta muistendite ja muinasjuttude paheline tegelane. Tabusõnana on saanud hulgaliselt rööpnimetusi (paharet, kõhnret, saadan, pärgel, põrguline, sarvik, pagan, õelus), millele tihti lisatakse ette *vana-*. K. ilmutab end enamasti inimese (mõisniku, musta mehe jms.) kujul, vähem loomana (koerana, kassina, jänesena) või saba, sarvede ja loomajalgadega olendina. K-i vaenlased on hundid — „Püha Jüri kutsikad". K-ga on segunenud msg. vaimud (tont, kodukäija, näkk, mets- ja majahaldjad jt.) ning hiiud (vanapagan). Nõidadele omistati k-ga seotust (✧lokspäri), see tekitas Eestis 17. saj. hulga nõiaprotsesse. Nüüdisajal on „k." tavaline vandesõna.

B: Ü. Valk. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Trt., 1998.

KUNST
Kirjastus „Kunst"
kunst.ee
Jaan Toomik
„Kunst.ee"
Kunda lubjakivimaardla varu 1. I 2003
Tsementlubjakivi
Aktiivne tarbevaru
Aktiivne reservvaru
Passiivne tarbevaru
Passiivne reservvaru
Ehituslubjakivi
Aktiivne tarbevaru
Aktiivne reservvaru
Passiivne tarbevaru
Passiivne reservvaru
Kunda savimaardla 1. I 2003
Aktiivne tarbevaru
Aktiivne reservvaru
„Kupar"
Kuremaa järve puhkeala

„Kurekell", noorte (rahva)muusikaansambel. Asut. 1977 Tallinnas, a-st 1989 tegutseb Salme Kultuurikeskuses, peadirigent Ülle Raud. Ansamblisse kuuluvad vokaal- ja instrumentaalrühm. Algselt oli „K." rahvamuusikaansambel, nüüd laulab ja mängib ta ka Eesti heliloojate nüüdisaegset muusikat ning klassikalist, kiriku- ja rahvalikku muusikat. Lavalise liikumise seaded on teinud Maido Saar. Andnud välja 4 kassetti (1988, 1993 ja 1998) ja laserplaadi „Lõi õiekella Kurekell" (2003; 1990 samanim. ETV film). Osalenud üleriigilistel rahvamuusikapidudel ja esinenud paljudes välisriikides. Saanud rahvusv. võistlustel esikohti (1980 Leedus, 1992 Hollandis, 1996 Soomes). Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi.

Kureküla, alevik Rannu v-s Elva—Sangla mnt. ääres, 3 km Võrtsjärve Tamme rannast; 155 el. (2000). Seal on Rannu v-a päästeteenistus ja rmtk. — Alevik moodustati 1977 senisest asundist, varasem K. küla liideti Noorma k-ga.

Kuremaa, alevik Jõgeva v-s, Jõgevast 11 km kagus K. järve põhjakaldal; 606 el. (2000). Asulas on K. Põllumtehnikum, spordihoone ja ujula ning lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 30 õpilast). Järve ääres paikneb vaba planeeringuga park (rajatud 19. saj. alguses, 11,4 ha, 75 puu- ja põõsaliiki; LK). Terrassil asetsevat hilisklassitsistlikku mõisa härrastemaja (1836—43) kasut. haldus-, õppe- ja klubihoonena. — Küla on esimest korda mainitud 1582 (*Korymek*), mõis tekkis arvat. 17. saj. alguses.

Kuremaa järv asub Jõgevamaa keskosas Kuremaa ja Palamuse vahel; 3,97 km², suurim süg. 13,8 m. On Vooremaa järvestiku suurjärvede seas põhjapoolseim ja kõrgeim (83 m ü. m.) ning jääb pindalalt, sügavuselt ja mahult alla ainult Saadjärvele. Paikneb Laiuse (põhjas), Änkküla (edelas) ja Järvepera voore (kagus) vahelises vagumuses, kaldad on madalad ja lauged, enamasti liivased. Läbivool väike, vesi vahetub u. 4 aasta jooksul. Toitub kraavidest ja allikaist, välja voolab Amme jõgi; rohketoiteline. Peamised kalad latikas, ahven ja särg. Varemalt oli rohkesti jõevähki. Kuremaal on supelrand.

Kuremaa kaitseala, ka Kuremaa järve äärne puhke-kaitseala, asub Tabivere v-s; 21 ha. Asut. 1992 Kuremaa järve põhja- ja kirdekaldal asuva puhkeala ja sellega piirneva tammesalu kaitseks. ◂

Kuremaa mõis (sks *Jensel*, ka *Gensel* ja *Kurremois*). Mõisa rajas enne Vene-Liivimaa sõda Johann Wrangell. 1670. a-te lõpul pärisid selle Ungern-Sternbergid, kes pidasid seda 1748. a-ni. 1834 ostis mõisa Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi president, maamarssal Alexander von Oettingen, kes evitas kapitalistliku tootmisviisi ja laiendas valdusi. Tema poeg Eduard Reinhold ja pojapoeg Erich kujundasid K. m-st eeskujuliku, hästi mehhaniseeritud majandi. Põhirõhk oli teraviljа- ja kartulikasvatusel, 1842 rajati piiritustööstus (1880 ehitati uus piiritusvabrik). Peeti angleri tõugu piimakarja, mõisa meierei tooteid turustati Peterburis. 1898 rajas apteeker A. Harder mõisa Vene impeeriumi ainsa piimasuhkruvabriku. Kuivendustöödel kasutati a-st 1853 savitorudrenaaži (torud valmistati mõisa telliselöövis). 1860 hakkas mõis talusid müüma (a-ks 1905 oli müüdud 85 % taludest). K. m-a juurde kuulusid Adlerhorsti metskond ning Soomevere, Mooritsa ja Võikvere karjamõis (viimasesse asutati 1849 kool). Praegune terrassil asetsev järelklassitsistlik härrastemaja valmis Emil Julius Straussi kavandite järgi 1836—43. Kõrvalhooneid on palju, vanimad neist valitsejamaja, tall-tõllakuur ja ait. Järve ääres paikneb vaba planeeringuga Kuremaa park (rajatud 19. saj. alguses, 11,4 ha, 75 puu- ja põõsaliiki; LK). Lainse tee ääres metsas asuvad Oettingenide perekonna kalmistu (ainudusarh. Walter von Engelhardt) ja pseudogooti stiilis kabel. 1921 hakkas härrastemajas tegutsema ametikool. Pärast 1986. a. tulekahju hoone renoveeriti, nüüd töötab seal Kuremaa Põllum-tehnikum. ◂

Kuremäe, küla Illuka v-s 21 km Jõhvist kagus Vaskнarva mnt. ääres; 382 el. (2000). Maastikku ilmestab pärimustega seonduv ✧Kuremägi koos sellel asuva ✧Pühtitsa kloostriga. Kloostrikalmistu. Rmtk. K-l on tegutsenud kloostrikool (1885—98), ministeeriumikool (1898—1917) ja algkool (1919—74, oli 1944—47 mittetäielik keskkool ja 1947—50 7-kl. kool). — K. moodustati asulana 1977, kui liideti Lähnepea (ärikuis alates a-st 1424, *Lechtenpe*) ja Soompea (1536, *Soempe*) k. ning Raasiku k. osa.

Kuremäe klooster, ✧Pühtitsa klooster.

Kuremäe kääbaskalmistu asub Kuremäe läh. Pühtitsa kloostri maa-alal. Vadjapärasel kalmistul on algselt olnud 50—100 kääbast, säilinud on 4—5. Lõhutud ning 1869 ja 1892 kaevatud, pms. luibumatustega kääbastest kogutud leiud (hoburaudsõled, käevõrud, sõrmused, odaotsad, kirved jm.) pärinevad 11. saj. lõpust — 13. saj-st.

Kuremägi, kõrgendik Alutaguse; kõrgus 92 m, suhteline kõrgus ligi 40 m. Tekkelt voor, koosneb pms. moreenist. K. seostub eestluste rahvausundiga (püha hiis ja ohvriallikas) ja Kalevipoja-muistendiga. Kõrgendikul asub ✧Pühtitsa klooster.

Kurepalu, küla Tartust 13 km kagus Mõra jõe (on K. kohal paisutatud) ääres; 94 el. (2000). Seal on Haaslava v-a keskus (vallamaja ehit. 1897), Priiuse seltsimaja (ehit. 1903 kurskussellsi „Priius" eestvõttel), Vabadussõja mälestussammas (avati 23. VI 1996) ning lauluväljak. — K. tekkis 19. saj. popsikülana, 20 saj. sai tuntuks pms. suvituskohana; ümbruskonnas mitu suvilapiirkonda.

Kuresoo, neerukujuline raba liitlaum ✧Soomaa RP-s Navesti, Halliste, Raudna ja Lemmjõe vahel; 10 840 ha. Koosneb 10 lihtlaamast. Liitunessa nimet. ka Suitsna ja põhjaosa Leetva rabaks. Raba lõunaosas Kuruskose läh. vastu Lemmjõge on arvat. maailma kõrgeim (suhteline kõrgus kuni 8,5 m) järsk rabanõlv ehk raburinnak. Rabaservi katavad puissoo ja soomets, keskosas on valdavad rohuraba ning lage lõve- ja laukaraba ja voolab mitu väikest rabaoja, põhjaosas leidub õõtsiksood. K. idaosas on mattunud veesoomi, nõgusid ja rabalehtreid. Toonoja rabusarvel on olnud küla. K-s on turvast, paksus kuni 8,5 m; soo hakkas kujunema u. 9500 aastat tagasi Raudna jõe poolses osas ja laienes põhja suunas Navesti jõeni.

Kuressaare, 1. (a-ni 1917 ametlik saksapärane nimi *Arensburg*, 1952—88 Kingissepa), linn Saaremaal, Saare mk-a keskus; 14 951 el. (2003). Asub Saaremaa lõunarannikul K. lahe ääres, hõlmab kagus Roomassaare ps-e, ulatub idas Sepamaa laheni ja läänes üle Põduste jõe alamjooksu Linnulaheni. Rannikut liigestavad ka Tori, Ujula ja Punasekivi abajas ning Väike-Roomassaare ps. Südalinna moodustavad ✧K. piiskopilinnus (selle terr. liideti linnaga 1934) ja sellest põhja

Kuressaare töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	476	78
Kalandus	32	104
Mäetööstus	20	14
Töötlev tööstus	2432	1285
Energia- ja veevarustus	168	166
Ehitus	1264	713
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	732	971
Hotellid ja restoranid	304	255
Veondus, laondus ja side	784	551
Rahandus	84	57
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	192	330
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	648	486
Haridus	684	620
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	628	533
Töötajaid kokku	9220	6483

Kuressaare elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	16 166	4093	25	10 587	66	1486	9
2000	14 925	3077	21	9 886	66	1962	13

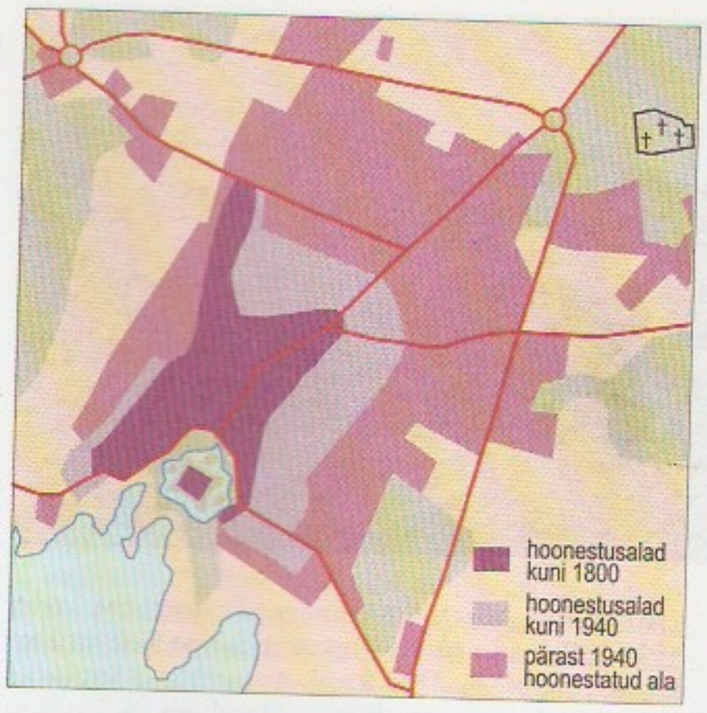

Kuressaare [illegible] skeem

pool paiknev vanalinn. Äärelinnaosadest on vanimad läänes asuvad Tori ja Põllu eeslinn (liitusid linnaga 18. ja 19. saj. vahetusel). Hiljem on K. kasvanud kirdesse (1929 arvati linna piiresse Kaarma-Suuremõisa põldudele tekkinud nn. Põllu alev ehk Põlluküla). 1980. a-il laienes K. pms. põhja ja itta, linnast läände Põduste jõe läänekaldale ehitati „Saare Kaluri" elamukvartal, nn. Tuulte Roos. K. on Saaremaa tööstus- ja kultuurikeskus. Seal paiknevad K. kultuurikeskus, Saare mk-a keskrmtk., maakonnahaigla, maa-arhiiv, maakataster jmt. asutust. Ujula abajas on supelrand ning sellest idas K. staadion. Linn on tähtis liiklussõlm, sealt lähtuvad mnt-d Kihelkonna, Võhma, Kuivastu ja Pihtla suunas. Roomassaare ps-l paiknevad sadam ja lennujaam, Tori abajas on jahisadam. Haridusasutusi: Saaremaa Ühisgümn. (2002/03. õ.-a. 887 õpilast), K. Gümn. (1234 õpilast), K. Põhikool (438 õpilast), K. Vanalinna Kool (529 õpilast), õhtukeskkool, K. Ametikool, K. Muusikakool, K. Kunstikool ning TTÜ K. kolledž; tegutsevad K. Linnateater (a-st 1999) ja

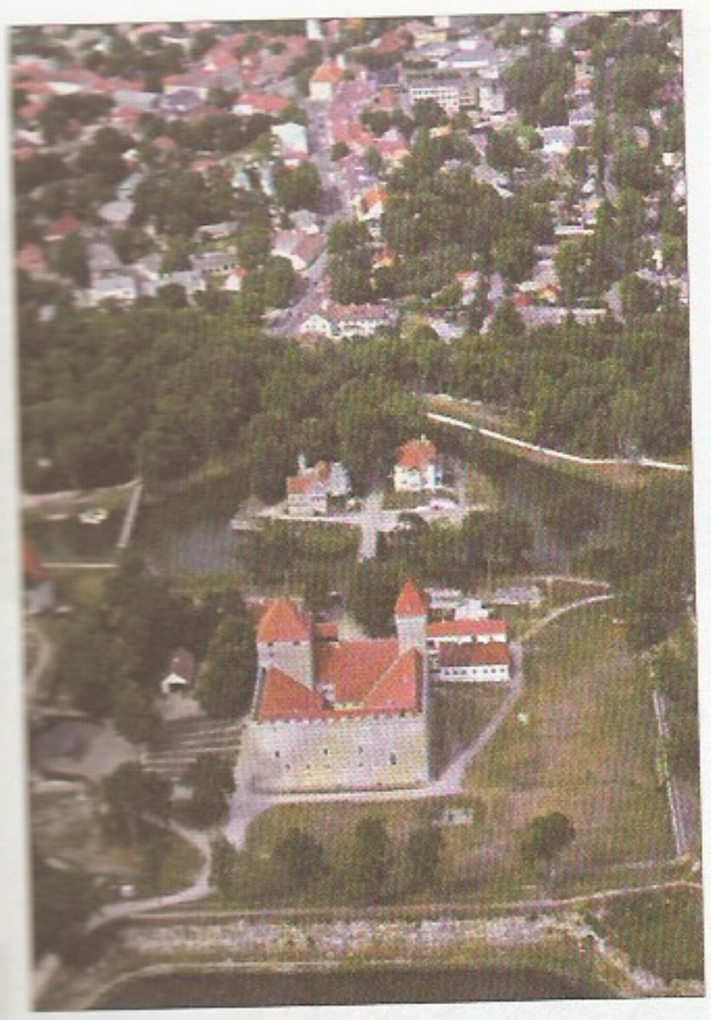

Saaremaa Rahvateater. Eestikeelseid teatrietendusi on K-s korraldatud a-st 1882. Piiskopilinnuses asub ✧Saaremaa Muuseum, selle filiaalina töötab Aavikute majamuuseum. Usuorg-dest tegutsevad EELK K. Laurentiuse kogudus, õigeusu Püha Nikolai kogudus, Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liidu K. Siioni kogudus ning metodistide, jehovistide, seitsmenda

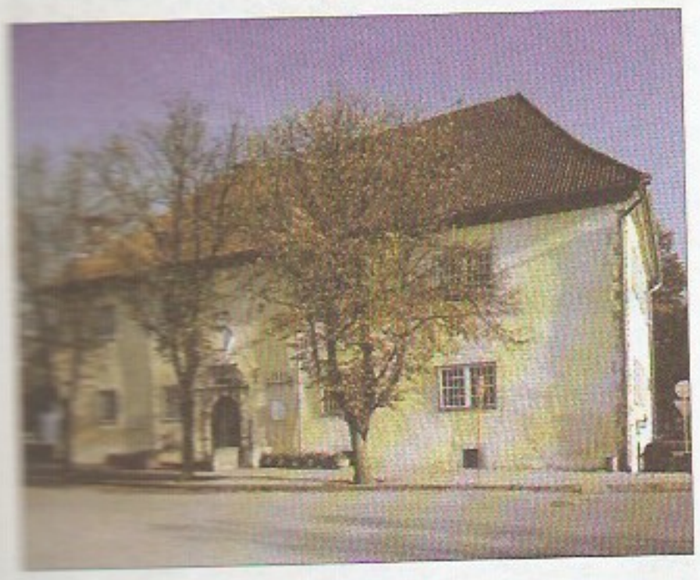

päeva adventistide ja nelipühilaste kogudus. Kalmistu (Kudjape) asub linnast väljas. K. ettevõtted annavad üle $^{3}/_{4}$ Saaremaa netokäibest. Suurimad ettevõtted on Saaremaa Tarbijate Ühistu, AS Saaremaa Liha- ja Piimatööstus, AS Saaremaa Laevakompanii, AS Neomobile (reisijate vedu), OÜ Saare Leib, AS Saare Erek (ehitustööd), AS Saare EPT (pms. ehitustööd), AS Saarte Liinid (sadamate haldamine), OÜ K. Elamute Hooldus, AS K. Ehitus, Incap Electronics Estonia OÜ (elektroonika), Volex Estonia OÜ (kaablitootmine) ja AS Duschy (sanitaar- ja veevarustusseadmete müük). Tähtsal kohal on turism ja kuurortlinnajandus (AS K. Sanatoorium). — Ehitusliku omapära annavad K-le piiskopilinnus ja vanalinn (a-st 1973 riikliku kaitse all). Neid eraldava liigirohke linnapargi (11 ha, LK) vanem osa on istutatud 1860. a-te alguses vana kalmistu kohal asunud esplanaadile. Vanalinna tänavastik ja kolmnurksed väljakud on kujunenud 17. saj. lõpus. Põhjamaade barokki esindavad Magnus Gabriel De la Gardie algatusel ehit. raekoda (1670, ehitusmeister Franz Stiemer ja kiviraidur Jakob Hansson; täiendatud 1780—87; restaureeritud 1973, Helmi Üprus ja arh. Aet Maasik) ja astmikviiluga vaekoda (1663; restaureeritud 1982 kaupluseks, arh. Lilian Hansar; nüüd kohvik), mis mõlemad paiknevad keskväljaku ääres, ning Tori sadama ait (1663), mis ehitati 1870 aurueskiks. 18. saj. lõpust ja 19. saj. I poolest pärinevad pms. Lossi ja Tallinna t-a klassitsistlikud hooned: kohtuhoone (1789, arvat. O. M. J. von Richter, nüüd Saaremaa Piirivalvepiirkonna staap), end. piiskopilinnuse hoovimüürihoone (1788—93), Rüütelkonna hoone (18. saj. lõpp, 1976 taastati peafassaad ja dolomiitsammastikuga rõdu, arh. Albert Kukkur; nüüd Saare Maavalitsus), Lossi t. 6 end. aadlielamu (ehit. 18. saj. lõpust pärineva ehitise alusel 1860. a-tel), mis 1924 ehitati ümber pangaks, õigeusu Nikolai kirik (1790), Laurentiuse kirik (1836, sisustuses pärast II maailmasõda Ansekülast toodud ristimiskivi, 14. saj.) ja kaubahoov (1845). Vanalinnale annavad eripära ka hoonete punased kivikatused, hästi töödeldud dolokivist detailid ja krunte piiravad kõrged paekivimüürid. Ajaloolise keskuse kõrvale on ehit. kultuurikeskus (1967, arh-d Allan Murdmaa, S. Lunk, Mart Port; 2002 ümber ehitatud kultuurikeskus-mtk-ks, arh-d Andres Põime ja Tiit Kaljundi) ja kaubamaja (1968, Aino Orm). 19. saj. alguses tekkinud eeslinnades on valdav puuhoonestus. Historitsistlikest ehitistest on säilinud aadlielamu Lossi t. 16 (1888), mõningad pansionaadid ja kuurhoone (asub linnapargis, ehit. 1889, C. Lorenzen; ennistatud 1988, arh-d Maret Tüüker ja Aala Buldas). Uuemaist ehitistest on huvipakkuvaimad funktsionalistlik haigla (1940, Edgar Kuusik) ja selle juurdeehitis (1981—93, Peep Jänes, Ilmar Heinsoo), Kalevi t-a haldushoone (end. Saare KEK-i haldushoone, 1982, Marika Lõoke), bussijaam (1984, Maie Penjam), kalakauplus (1983, Toomas Kivi, nüüd erakauplus) ja pangahoone (1984, Siiri Kasemets). Tausiseseisvuse ajal on ehit. Roomassaare sadamakohvik ja jahtklubi (1989 ja 2001, arh. Lilian Hansar), K. jahisadam (1999, Riina Raig), terviseteskused „Meri" (2001, Ülo Peil, Hanno Grossschmidt, Emil Urbel) ja „Rüütli" (2002, arhitektuuribüroo Kiinnapu & Padrik), äärikeskus „Ferrum" (2002, arhitektuuribüroo Alver & Trummal) ja kauplus „Raekeskus" (2003, Martin Aunin). Keskväljakul asub Vabadussõjas langenud saarlaste monument (1928, Amandus Adamson, ennistatud 1989—90), muusikakooli juures on Peeter Süda mälestussammas (1983, kujur Aime Kuulbusch, arh. Ike Volkov). Ajaloo- ning arhitektuuri- jm. kunstimälestisi on ka Kudjape kalmistul. — Linn on saanud alguse piiskopilinnuse rajamisest. 14. saj. keskpaigast oli K. vaheaegadega Lääne-Saare piiskopi pearesidents. Linnuse juurde tekkinud alevikku on mainitud 1424. Hertsog Magnus andis Saare-Lääne piiskopina K-le 1563 ✧Riia õiguse, mil-

lega alevik muutus linnaks. Magnuse ja Taani (1573—1645) võimu ajal ning Rootsi võimu (a-st 1645) alguses oli K. kohaliku tähtsusega kaubakeskus (soola ja veini sissevedu, loomade, nahkade ja lubja, hiljem ka vilja väljavedu). 17. saj. lõpu sagedaste viljaikalduste ja sadama madaldumise tagajärjel hakkas majandus känguma. 1648—54 kuulus linn De la Gardie'dele läänistatud K. krahvkonda. Põhjasõja ajal alistus K. sept. 1710 Vene väesalgale, samal aastal puhkes katk ning peaaegu kogu elanikkond suri. K. kasv hoogustus alles 18. saj. lõpus. K. elanikkonnas (1200 in.) oli 1782 eestlaste osatähtsus (50 %) suurem kui teistes Eesti linnades. Heakorda ja kultuurielu edendas Liivimaa asekuberner Balthasar von Campenhausen, kes elas K-s 1784—97. Mudaravilate rajamisega (1840, 1876 ja 1883) muutus K. kuurordiks, lahe äärde ehitati ujulaid, paadisadam ja jahtklubi (enne I maailmasõda viibis K-s aastas u. 3500 suvitajat). 1894 ehitati Roomassaare sadam. Regulaarne laevaühendus oli Riia, Helsingi, Stockholmi, Pärnu ja Tallinnaga. Ainus suur tööstuskäitis oli ✧Wildenbergi nahavabrik. Okt-st 1917 nov-ni 1918 oli linnas Saksa okupatsioon. Saksa sõjaväevõimud ehitasid linna läbiva rdt. (Roomassaare sadamast Orissaare suunas). Eesti iseseisvuse ajal asutati väikesi tööstusettevõtteid; suvitajaid käis igal aastal kuni 2000. 1929 ja 1934 laiendati linna piire ligi poole võrra, elanikkond kasvas (1939. a. 4900), lähenedes 1913. a. tasemele (5300, eestlasi 62 %). K. säilitas kaua oma mõnevõrra agraarse ilme (lehmapidamine jms.). Aug-sept. 1941 korraldati ✧K. veretöö. 21. X 1941—7. X 1944 kestis K-s Saksa okupatsioon. Nõuk. okupatsiooni ajal oli K. 1952—88 nimetatud ümber Kingissepaks. 1950—52 oli linn K. ja 1952—90 Kingissepa raj-i keskus. 1994 valmisid K. lahe puhastusseadmed, 1999 taasavati K. supelrand ja jahisadam. — **2.** küla Tarvastu v-s, Mustlast läänes Kärstna tee ääres; 85 el. (2000).

B: *Kuressaare linnaatlas: linna kujunemise, linnaehituse arengu ja arhitektuuriväärtuste ülevaade 1999.* Tln., Kuressaare, 1999. ▲ 3

Kuressaare kammermuusika päevad, pikima traditsiooniga Eesti kammermuusikafestival, toimub Kuressaares a-st 1995. Festivali repertuaar on kaalukas, kõlanud on mitme teose maailma ja Eesti esiettekanded (sh. festivali tellimusel valminud Toivo Tulevi „Du, ewig Du" ja Leedu helilooja Arūnas Navakase „Cadenza") ning vähem tuntud, aga väärtrepertuaari kuuluvad kammerteosed. K. k. p-de rahvusv. haare on üha kasvanud, peale Eesti tippinterpreetide on festivalil esinenud Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Ungari, Venemaa, Soome, Läti, Leedu jmt. maa nimekad solistid ja ansamblid. Festivali üks olulisimaid eesmärke on Eesti muusikute osalusel tegutsevate rahvusv. kammeransamblite (sh. „HonEst Quintette" (Ungari-Eesti), Moskva-Milano klaveritrio ja „New Baltic Trio") tutvustamine. Festivali algataja ja kunstiline juht on pianist Andres Paas.

Kuressaare lade, Siluri Ludlow' ladejärgu ülemine lade. Asub Lõuna-Saaremaa ja Tõstamaa rannikul ning Kihnu ja Ruhnu saare aluspõhjas, avamus on Lõuna-Saaremaal. Tuntud paljandid on Kudjapel, Tahulas ja ajutistes kaevetes Kuressaare idaosas. K. l. koosneb pms. domeriitidest (all) ja savikaist mugullubjakividest (ülal), kus on rohkesti koloonialiste korallide, käsijalgsete (*Atrypoidea* karpide), karpvähiliste jms. kivistisi. Kõige paksem (27 m) on lade Ohesaare puuraugus. Kivimeid ei kasutata. Vt. 11. kd., ill. lk. 100, tab. lk. 103.

Kuressaare laht asub Saaremaa lõunarannikul Roomassaare ps-e ja Loodenina neeme vahel; laius avaosas u. 5 km. Lahe keskel paikneb Laiamadala saar (Laimadal, 7,8 ha), lahte suubub Põduste jõgi. K. lahe ääres on Kuressaare linn, Roomassaare ja Tori sadam ning lahe lääneranniku Loode tammik.

Kuressaare

Kuressaare vad (2002) piiskopilinnus

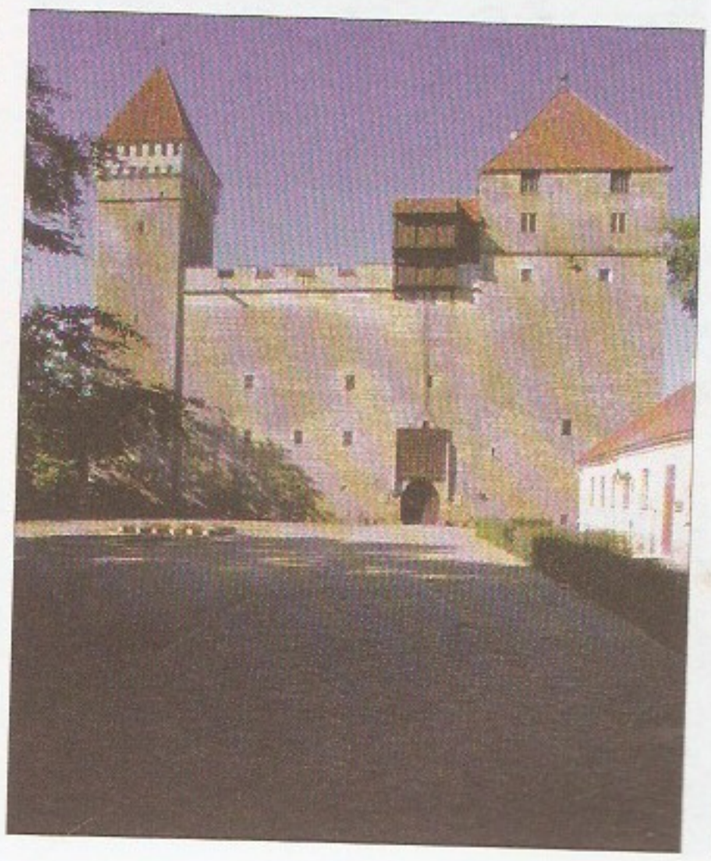

Kuressaare linnus

Kuressaare ooperipäevad, Eesti esimene rahvusv. ooperifestival, selle algatas 1999 ✧Saaremaa Muusikahariduse Sihtasutus. Viie aastaga on festivalil kokku 19 etendust ja galakontserti andnud Rahvusooper „Estonia", „Vanemuine" ja Läti Rahvusooper ning Peterburi Maria teatri, Sibeliuse Akadeemia ja EMA projektitrupid. Kuressaare piiskopilinnuse hoov mahutab 1500—2000 kuulajat. Kunstilised juhid: Mare Põldmäe (1999—2002) ja Ludmilla Toon (a-st 2002). ◂

Kuressaare piiskopilinnus on rajatud arvat. 13. saj. II poolel (esmamaining 1381, sks *Arensburg*) neliurkse kastellina (maa sees on säilinud 2,5 m kõrgusi osi). Oli sealtpeale Saare-Lääne piiskopi Saaremaa-valduste keskus. Pärast Jüriöö ülestõusu (1343) alustatud konvendihoone tüüpi residentslinnuse ehitustööd lõpetati põhil. 1400. a-ks. Tahutud dolomiitplokkidest ehitis koosneb 4 kolmekorruselisest tiivast. Väravaga kirdefassaadi mõlemal nurgal on tornid: põhjanurgal massiivne nn. Sturvolt, idanurgal müürijoonest napilt eenduv Pikk Hermann (viimane on ülejäänud ruumidest eraldatud kõiki korruseid läbiva isolatsioonišahtiga). Esmalt rajati Sturvolt, seejärel Pikk Hermann. I korrusel on majapidamisruumid, 2 kerishüpokausti ja kaev, II — peakorruse — edelatiivas on kahelööviline peorefektoorium ja kesksambaga kabel, loodetiivas piiskopi eluruumid, kirdetiivas suur dormitoorium, kagutiivas refektoorium ja väike dormitoorium. Peakorruse ruume ühendab võlvitud ristikäik. Pööningut läbivad sakmelise välisrinnatisega kaitsekäik (taastatud). Linnuse ehituskunstiline mõjukus väljendub viimistletud töötluses ja hilisgooti rangetes geomeetrilistes raidvormides (hulktahulised võlvisambad, sügava rihvaga pirnvöötroided, püramiidjad konsoolid, rihvatud profiiliga ehisraamistikud). 15. saj. valminud tugeva ringmüüri ümartornid olid mõeldud tulirelvade kasutamiseks, võimsaim on 1470. a-il ehitatud Suurtükitorn. 16. saj. lõpus alustatud muldkindlustuste ehitamine kestis vaheaegadega 18. saj. III veerandini. Nelja võimsa bastioni, neid ühendavate kurtiinide, kolme raveliini ja (mereveega täidetud) vallikraaviga oli K. p. oma aja eesrindlik kaitseehitis. Põhjasõja ajal 1711 linnus põletati ja osalt õhiti. 1762 alanud rekonstrueerimine (1788—93 ehitati hoovile garnisonihoone) hõlmas 1904—12 kogu linnuse, see kohandati Saaremaa rüütelkonna esindushooneks ja kodu-uurimisühinga muuseumiks (arh. Hermann Seuberlich). Linnus restaureeriti põhjalikult 1968—85 (arh. Kalvi Aluve), seal asub Saaremaa Muuseum ja korraldatakse kontserte.

B: K. Aluve. *Kuressaare linnus*. Tln., 1980. ◂

Kuressaare teater, 1. Kuressaare Teater, 1935—40 poolkutselisena ja 1940—51 kutselisena Saaremaal tegutsenud teater. Sai alguse Kuressaare Eesti Seltsi juhatusest (asut. 1887), mis nimetati teatriks 1924, kui palgaliseks näitejuhiks sai Jaan Metua. 1935—42 oli teatrijuht Riivo Kuljus, sõnalavastuste kõrval esitati ka operette. II maailmasõja järel hakkas teatri loominguline koosseis sageli vahetuma (kunstilised juhid Maria Merjanskaja, Paul Kalde, Rein Klink jmt.). — **2.** Kuressaare Linnateater, 1999 Saaremaal taasasut. kutseline teater. A-ni 2001 juhtis teatrit Väino Uibo, a-st 2002 on teatri juht Kutt Kommel. Esialgu mängiti põhil. Eesti autoreid (Albert Uustalud, Hugo Raudsepp), 2002 jõudis lavale *commedia dell'arte* tekstide põhjal tehtud „Armunud vanamehed" (Prantsuse lav. Patrick Pezin). A-st 2002 jätkatakse projektiteatri vormis, oma näitetruppi ei ole. Teatri kavas on tähtis osa külalisetendustel. ◂

B: I. Sikk. *Saarlaste teatriloga*. Tln., 1977.

Kuressaare veretöö, Saaremaa elanike hulgaline hukkamine Kuressaare linnuse hoovil aug-sept. 1941. Kohalikud Nõuk. repressiivorganid lasksid arreteerida mitusada inimest, keda sõjatribunal mõistis surma (enamasti alusetute süüdistuste põhjal). Linnuse terr-l ja Kudjape kalmistul on avastatud 11 hauda (90 mõrvatut). Samalaadne veretöö korraldati 1941. a. sept-i lõpus Torgu v-s.

Kurevere dolokivimaardla asub Läänemaal Hanila v-s, pindala 154 ha. Tootus kihr (keskm. paksus kuni 9,8 m; 6,2 m tehnoloogilist dolokivi, 9,8 m ehitusdolokivi) on Siluri ladestu Jaguramu lademe dolokivi. Katendit on keskm. 1,2 m. Dolokivi omadused: 1) tehnoloogilises dolokivis on kuni 21 % MgO; 2) ehitusdolokivi survetugevusmark on 800—1000. Tehnoloogiline dolokivi sobib tulekindlate materjalide, magneesiumhüdroksiidi jms., ehitusdolokivi killustiku valmistamiseks. Kaevandamisel on vajalik maardla kuivendamine. 2002 kaevandas Nordkalk AS 75 700 m^3 tehnoloogilist dolokivi ja 32 000 m^3 ehitusdolokivi. ◂

Kurevere kivikalmistu, Saaremaa suurimaid muinaskalmistuid, asub Tagamõisa ps-e lähemmikul Kurevere k-s. Koosneb vähemalt 75 osalt lõhutud kivikalmest. 1874, 1877 ja 1965 uuritud 5 kalmest on saadud 7.—12. saj. leide. 1974—75 kaevatud suurem kalme moodustus aga ringmüüriga ümbritsetud hilispronksiaja kivikirstkalmest ja selle külge ehit. msg. suurusega tarandeist. Seega on K. k. väga pikka aega kasutusel olnud matmispaik.

Kurgja, küla Vändra v-s, Vändrast 14 km idas Pärnu jõe ääres; 34 el. (2000). Seal on Carl Robert Jakobsoni Talumuuseum ja TTÜ Geoloogia Inst-i Särghaua välibaas. — Varem asusid K-l (jõe paremal kaldal) 2 Uue-Vändra mõisa vakumaltr. K-Tõnise ja K-Hansu. Neist esimese (päriseks ostetud 1865) omandas 1874 ja nimetas K-Linnutajaks C. R. Jakobson. Ta ehitas jõe vastaskaldale mitu kõrvalhoonet ja veski (1879) ning alustas elamu ehitamist (1880). K. on C. R. Jakobsoni surmakoht, sealsel perekonnakalmistul puikneb tema haud. Talumuseumi hakati looma 1948, külastajaile avati see 1951. K-st 1,5 km edelas asuv Särghaua talu on Särgava suguvõsa põliskodu ja sunnud kirjanduslooliselt tuntuks Karl Ernst Särgava romaani „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendamu" peamise tegevuspaigana. K-st u. 4 km edelas asuvast Tagassaare külast Hauamäe talust on pärit EAÕK metropoliit Aleksander (kodanikunimi Aleksander Paulus); Pärnu jõe ääres on talu perekonnakalmistu. ◂

Kurgja-Linnutaja kaitseala, ka Kurgja-Linnutaja talu maade kaitseala, asub Vändra v-s; 103 ha. Asut. 1961, nimetati tollal Kurgja pargiks. Praegused piirid ja nimetuse sai kaitseala 1964. Kaitsealal on suur kultuurilooline tähtsus, ta paikneb Carl Robert Jakobsonile kuulunud talumaadel, hõlmab ka talupargi, vanade viljapuusortide ja mesipuudega aia, muuseumikompleksi ja Jakobsonide perekonnakalmistu. Talu õuel kasvab erakordselt tihedaoksaline kuusk (2000. a. oli ümbermõõt 1,3 m kõrguselt 304 cm ja kõrgus 32 m),

nn. mesila puu, mille perekonna pärimuste järgi olevat istutanud Jakobson. ▸

Kurimetsa looduskaitseala asub Karksi v-s; 57 ha. Asut. 1998 kalakotka (LK I) elupaiga kaitseks.

Kurista mõis (sks *Kurrista*) rajati 17. saj. Ahja abimõisana. Viitseadmiral François Guillemot de Villebois muutis selle 1743 iseseisvaks valduseks, a-st 1760 elas K. m-s tema poeg, kindralleitnant (Jelizaveta Petrovna ja Peeter III lähikondlane) Alexander Guillemot de Villebois. Too osales Katariina II paleepöördes ja sai hulga eesõigusi, juhtis Baltimaade linnade kindlustustöid ja kuulus Seadusandlikku Komisjoni. Tema ehit. härrastemajast sai pärast uue, neorenessansliku peahoone valmimist (1870) valitsejamaja. Pargis (rajatud 18. saj II poolel) asub Villebois'de matusepaik. Guillemot de Villebois'd pidasid K. m-a 1902. a-ni, selle juurde kuulusid Issaku kõrvalmõis, Kõivu, Rootsi ja Saare karjamõis ning Rookse ja Suitsu kõrts.

Kurisu-Jaani allikas asub Märjamaa v-s Rangu karstialal. Kahe meetri kõrguse astangu jalamil on karstilohk (∅ 20—30 m), mis neelab üle 10 l/s kraavist suubuvat vett. Kevadise suurvee ajal ajab sama kurisu vett välja ning tekib „keev" allikas. Sellest kujuneb nõkku looduslikule rohumaale u. 200 m laiune ajutine järv. LK.

Kurkse, küla Padise v-s Pakri lahe ja K. väina rannikul; 21 el. (2000). Avar, üle 50 kaikohaga, loodest muuliga varjatud paadisadam. 11. IX 1997 K. väina ületamise katsel hukkunud 14 rahukaitseväelase mälestuskivi (1998). — Küla rajasid rootslased, oli 16. saj. Padise kloostrile alluv vakus (esmamaining 1562, *Kurckus*), hiljem on seal olnud väike poolmõis (*Kurks*). Sadama kaudu on peetud ühendust Väike-Pakri saarega.

Kurkse väin eraldab Pakri saari Kurkse—Vihterpalu rannikust ning ühendab Paldiski lahte lääne suunas avamerega; väikseim laius u. 2 km.

Kurortoloogia ja Taastusravi Instituut, lüh. KTRI, Pärnus 1993—2001 tegutsenud teadusasutus. Jätkas Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst-i (EKMI) kurortoloogiaosk-a 1957—93 Pärnu kuurordis tehtud uuringuid, mis käsitlesid Haapsalu meremuda ja sellest valmistatud preparaadi humisooli ravitoimet. Avaldati 6 teadustööde kogumikku: „Kurortoloogilised uurimused" I (1963), II (1963) ja III (1966) ning „Kurortoloogia ja reumatoloogia" I (1973), II (1976) ja III (1980). KTRI alustas tööd 1. VII 1993 Sotsiaalmin-i haldusalas, a-st 1995 kuulus Pärnu linnavalitsuse haldusalasse ja kandis nime Pärnu KTRI. A-st 1961 juhtis tööd Endel Veinpalu. A-st 2002 jätkab KTRI uuringuid TÜ Pärnu Kolledži kurortoloogialabor.

Kursi kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Kursi k. ning osa Jõgeva ja Laeva v-a alast. Piirkond kuulus 13. saj. alguses Vaiga (Pikknurme ümbrus arvat. Mõhu) mk-a, orduajal esialgu Vaiga foogtkonda, alates nüüdses Puurmanis asunud Kursi ordulinnuse (*Talkhof*) valmimisest (14. saj. alguses) Kursi komtuurkonda (komtuuri on mainitud 1343; linnusest ei ole midagi säilinud). Linnuse juurde rajati Kursi ordumõis. K. k-a on esimest korda mainitud 1411 (kandis tollal Lemestvere nime). 17. saj. algusest (kui kirik Rootsi-Poola sõdades hävis) a-ni 1683 kuulus piirkond Äksi khk-a. Kursis põletati Tartu tarvis lupja, 18. saj. II poolel ja 19. saj. alguses oli seal klaasikodasid, hiljem telliseahje. 1840. a-il siirdus 13,8 % rahvastikust õigeusku, Sadukülla ehitati õigeusu kirik. Kursi meeskoor ja pasunakoor osalesid I üldlaulupeol (1869). 1860.—70. a-il ja 20. saj. alguses asus osa talupoegi Venemaale. Talud osteti päriseks Laeval 1885, Härjanurmes 1900—01.

„Kursi Koolkond" (nime saanud Kursi k. järgi), 1988 Tartus moodust. kunstirühmitis, koondab pms. Lõuna-Eestis tegutsevaid maalikunstnikke ja graafikuid; neid ühendab soov erineda Tallinna kunstnikest ja Tartu traditsioonilistest maalikunstnikest. „K. K." on stiililt eklektiline, viljeldakse muuhulgas neopopilikku,

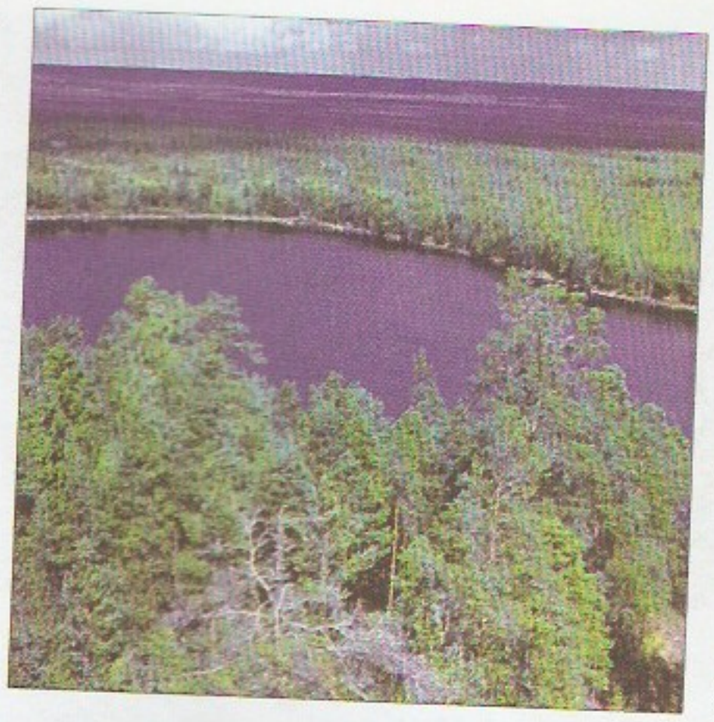

Kurtna järv. Liivjärv

hüperrealistlikku ja sürrealistlikku maali ja graafikat. „K. K." on korraldanud kümneid näitusi, sh. USA-s, Austraalias ja Korea Vabariigis. Rühmitise rajasid Peeter Allik, Albert Gulk, Ilmar Kruusamäe ja Priit Pangsepp, hiljem liitusid Reiu Tüür, Marko Mäetamm, Imat Suumann, Külli Suitso ja Priit Pajos.

Kurtna, 1. küla Illuka v-s, 12 km Jõhvist kagus Vasknarva mnt. ääres; 206 el. (2000). Huviväärsed on historitsistlik härrastemaja (1880. a-test), valitsejamaja (nn. Punane häärber, 1911) ja park. — K-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" 7 adramaa suuruse külana (*Kirtnaos*), a-st 1480 on teateid Vasknarvaga seotud ordumõisa kohta (*Kurtniss*). Mõisa järgi on nimet. K. järvestik, K. nõmm jt. loodusobjektid. — **2.** küla Saku v-s Keila jõe ääres, Kiisalt 2 km kagus; 335 el. (2000). Lasteaed-algkool. 1949 K-sse asut. linnukasvatuse kontrollkatsejaam kasvas hiljem linnukasvatusmajandiks, mille juures töötas hilisema Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria TUI linnukasvatusosk. K-l on oluline koht Eesti maa-arhitektuuris (mitu Valve Pormeistri kavandatud ja sealsesse maastikku sobita-

Kurgja-Linnu kaitseala.

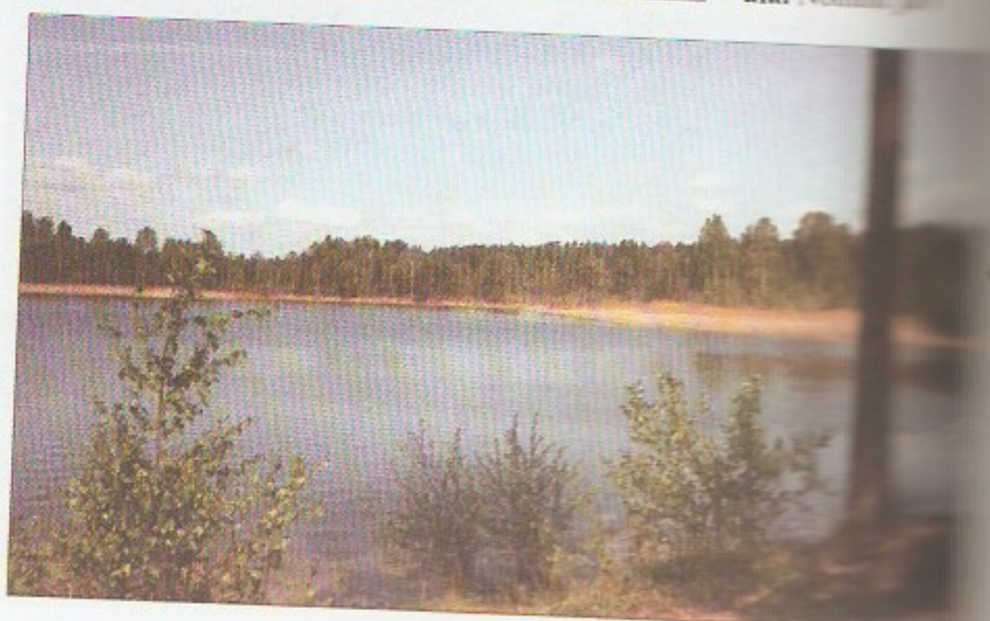

Kurtna maastikukaitseala. Nõmme järv

tud hoonet 1960.—80. a-ist). — Esmamaining 1530 (*Kurtena*); 1750 eraldus Kirdalu mõisast K. mõis.

Kurtna järvestik asub ida pool Jõhvi—Vasknarva mnt-d Vasavere ja Konsu ümbruses. Järvestikku kuulub u. 40 järve (kogupindala u. 3,5 km^2), need paiknevad ligi 30 km^2 suurusel vahelduva pinnamoega (Illuka mõhnastik, oosid) metsasel alal (Kurtna nõmm). Tekkelt on järved termokarstilised, nende nõod on kohad, kus mandrijää taandudes sulasid kruusa ja liiva mattunud jääpangased. Tänapäeval mõjutab järvede veerežiimi ja ökoloogilist seisundit põlevkivikaevanduste ja Kohtla-Järve lähedus: Konsu järve ja Nõmme järve pumbatakse kaevandusvett, mitme järve veetase on pärast Kohtla-Järvet veega varustavate puurkaevude rajamist oluliselt alanenud, on chitatud veeregulaatoreid, torujuhtmeid ja kanaleid (Raudi, Raudi—Konsu). Suurjärvest algab Vasavere jõgi, Peen-Kirjakjärvest Mustajõgi. Järvestikus on nii tugeva läbivooluga rohke- ja segatoitelisi järvi (Suurjärv, Nõmme järv, Kirjakjärved) kui ka vähe-, poolhuumus- ja kesktoitelisi umbjärvi (Ahne-, Valge-, Kuradi- ja Liivjärv, Martiska järv). Väga selge vesi (läbipaistvus üle 4 m) ja liivane põhi on Ahne- ja Liivjärvel ning Martiskal. Mõnes järves kasvab veel vesilobeeliat ja järv-lahnarohtu. Rohke põhja- ja pinnaveetarbimisega on peale veetaseme languse kaasnenud järvede eutrofeerumine. Pannjärve liivakarjääris on tehisveekogu. Kalarikkaimad (pms. ahven, särg, haug ja latikas) on Jaala, Kirjak-, Konsu ja Suurjärv. Enamik järvi asub ✧Kurtna MKA piires. ◂ 1

Kurtna maastikukaitseala asub Illuka v-s; 2557 ha. Asut. 1987 Kurtna mõhnastiku ja järvede kaitseks. 9 km pikkune ja üle 3 km laiune mõhnastik paikneb Vasavere mattunud aluspõhjalise vagumuse kohal. Mõhnade suhteline kõrgus on 15—20 m. Kaitseala hõlmab enamiku Kurtna järvedest (suurim on Suurjärv, 34,3 ha, ja sügavaim Kuradijärv, 11,5 m), nad on tüpoloogiliselt mitmekesised ja neis kasvab haruldasi taimeliike, nt. vesilobeeliat, lamedalehist jõgitakjat ja järv-lahnarohtu (kõik LK II). K. m. on Ida-Virumaa olulisi puhkepiirkondi. ◂

Kuuda seminar, Märjamaa khk-s Tolli mõisa maadel 1854—87 töötanud eestikeelne vallakooliõpetajate seminar. K. s-i algataja Christoph Adam von Stackelberg laskis ehitada koolimaja ning kinkis koolile põlluja heinamaad. Ülalpidamiskulude katteks töötasid õpilased põllu- ja majapidamistöödel. Kooli rahastas Eestimaa rüütelkond. Õppetöö kestis 3 aastat, vastuvõtt toimus pärast eelmise lennu lõpetamist. Õpetati aritmeetikat, geomeetriat, ajalugu, loodusõpetust, ilukirja, joonistamist, laulmist, usuõpetust ja pedagoogikat. Pärast uue õppeplaani kehtestamist 1864 tulid juurde saksa ja vene k. 1876 muudeti vastuvõtt igaaastaseks. Seminari lõpetas 16 lendu, hariduse sai 264 koolmeistrit.

B: M. Neumann. *Kuuda seminar ja tema kasvandikud.* Trt., 1928.

Kurtna järvestiku järvi

	Pindala (ha)	Sügavus (m)
Konsu	136,0	10,2
Suurjärv	34,3	6,9
Juku	19,6	6,4
Kirjakjärv	17,6	3,7
Külisma	17,5	10,8
Nõmme (Nõmmjärv)	15,6	7,5
Kuradijärv[1]	1,9	11,5

[1] 1970. a-il veetase alanes ning pindala vähenes 1,3 ha-ni ja sügavus 6,35 m-ni

kuuendikumaa, Eestimaa kub-s 1856. a. ja Saaremaal 1865. a. talurahvaseaduse alusel talumaast mõisnike käsutusse eraldatud maa, u. $^1/_6$ senisest talumaast. Mõisnikud kasutasid k-d mõisavalduste suurendamiseks ja mõisatööliste asundamiseks. Liivimaa kub-s vastas k-le ✧kvoodimaa.

Kuueteistkümnenda oktoobri veretöö, demonstrantide tulistamine Tallinna Uuel turul 29. X 1905 (ukj.). Kaks päeva varem olid Tallinna töölised ühinenud ülevenemaalise pol. üldstreigiga, linnas peeti miitinguid ja demonstratsioone. 29. okt. hommikul toimus Kalamajas (praegusel Tööstuse t-l) Lasnamäe tehase heinamaal rahvakoosolek, kus nõuti dem. vabadusi, pol. vangide vabastamist, sõjaväelaskuste eemaldamist tänavailt ja tööliskorrapidajate rahustamist. Rongkäik suundus Uuele turule, kus miiting jätkus. Seepeale saatis kuberner Aleksei Lopuhhin sinna kaks roodu sõdureid. Need avasid kapten Mironovi käraldusel rahva pihta tule. Surma sai 94, haavata üle 200 in. Langenute matustest (2. nov.) võttis osa 40 000 in., leinarong ulatus kesklinnast Rahumäe kalmistuni, kuhu enamik veretöö ohvreid maeti. — 1931 paigaldati Uuele turule („Estonia" juures) mälestussammas (kujur Jaan Raudsepp), 1958 asendati see Lembit Palutedre ja Mart Pordi loodud monumendiga, varasem mälestusmärk paigaldati Rahumäe kalmistule veretöö ohvrite ühishauale. ◂

Kuusalu, alevik samanim. vallas, paikneb Tallinnast idas Narva mnt. ääres; 1254 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 674 õpilast), muusikakool, rahvamaja, rmtk., postkontor ja EELK Ida-Harju Praostkonna keskus. Tegutseb EELK K. Laurentiuse kogudus. Huviväärsed on ✧K. Laurentiuse kirik ja kirikuaed ning pastoraat (ehit. 1790. a-tel). K. kalmistule on maetud Eduard Ahrens ja Gustav Vilbaste. Tallinna—Narva mnt-st põhjas asub ✧K. Pajulinn. — Esmamaining 1212. Küla on mainitud ka „Taani hindamisraamatus". — Aleviku põhjaosas asuva väikese soo servadel on avastatud 4 rauaaja asulakohta. K. ümbruskonnast varem teada olnud u. 50 kultusekivist on alles 15 (sh. Lauritsakivi), millest osa paikneb asulakohtade alal. Seal on ka ohvriallikaks peetav Silmaallikas ja K-st pärineb 11. saj. hõbemüntide aardeleid. Kahe asulakoha kaevamisel (1978—80, Ants Kraut, Ardo Nõmme) on leitud kividest ahjupõhju, keraamikat ja 11.—13. saj. esemeid.

Kuusalu kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Kuusalu ja Loksa v-a ning Kaberneeme ümbruse (praegu Jõelähtme v-a alal). 13. saj. alguses kuulus piirkond Revala mk-a Rebula khk-a, linnused olid Kuusalu Pajulinn ja Muuksi linnamägi. Kirikukihelkond moodustati u. 1220. Ligikaudu samast ajast a-ni 1519 kuulus Kolga ümbrus Gotlandil asuvale Roma kloostrile ning a-st 1581 Pontus De la Gardie'le ja tema järglastele. 16. ja 17. saj. asus rannikualale rootslasi ja soomlasi, kes on aegapidi eestistunud. Arenesid kalapüük ja rannalaevandus (puuveo kohta teateid 14. saj-st); 1820. a-il sai alguse soolasalakaubandus, 1880. a-il kartulivedu. Laevaehitus algas 17. saj. ja hoogustus 1880. a-il. Kuusalu pastor oli 1674—89 Johann Boecler, 1837—63 Eduard Ahrens; 18. saj. lõpus levis vennastekogudus-

liikumine. 1858 oli Kolgal talurahvarahutusi. Prohvet Maltsveti jutlused vallandasid 1860. a-te alguses Krimmi rändamise, 1880. a-il rännati Peterburi kub-u ja Kaukaasiasse. 1867 asutati meeskoor, 1870 pasunakoor, 1892 muusika-, 1899 karskus-, 1902 põllumeeste ja 1907 haridusselts. Loksale rajati 1874 tellise- ja 1905 laevaremonditehas, asula kasvas alevikuks. 19. saj. lõpus hakkas alevikuks muutuma ka Kuusalu. Talude päriseksostmine algas 1905 (Kolgas ja Kõnnus).

Kuusalu Laurentiuse kirik on Põhja-Eesti vanimaid kivikirikuid. Valmis algkujul arvat. 13. saj. lõpus, tõenäoliselt Gotlandi Roma kloostri tsistertslaste juhendamisel (neil oli Kolgas maavalduste halduskeskus). Tsistertslaste ehitustraditsiooni kohaselt rajati kirik allika juurde madalamale kohale. Algkavatis oli rangelt geomeetriline ja koosnes praegusest nelinurksest koorist, sellest kaks korda pikemast ühelöövilisest pikihoonest ja käärkambrist; tsistertslaste ehitustava kohaselt puudus massiivne torn, seda asendasid viilutornid. Pikihoone võlvisid 15. saj. II veerandil Tallinna meistrid. Viilutornid ja võlvid purustati Vene-Liivimaa sõjas (1564). 1760 valmis barokk-kiivriga torn. 1890 laiendati nii pikihoonet kui ka koori ja need võlviti ning kujundati neogooti stiilis (arh. Friedrich Axel von Howen). Sisustusse kuuluvad renessansskantsel (Adam Pampe töökoja toode, 17. saj. algupool), osalt säilinud barokne altar (põhil. Elert Thiele 1660. a-te looming) ja seinabraa (17. saj.). ▸

Kuusalu Laurentiuse kirik

Kuusalu Pajulinn, soolinnuse ase Kuusalu aleviku põhjaosas asuvas väikeses soos. Kaevamistel 1936 (Marta Schmiedehelm) selgus, et u. 2000 m² suurust õue ümbritsenud 4—5 m laiune kivivall oli ehit. soopinnale laotud männipalkidest alusele. Õuelt leiti turba alt kuni 20 cm paksune odra-, rukki-, nisu- ja herneterade kiht, mille all oli kasetohtu. Linnus oli kasutusel 11. saj.

B: M. Schmiedehelm. *Kuusalu Pajulinn*. — Muistse Eesti linnused. Trt., 1939.

Kuusalu vald asub Harjumaa idaosas, piirnedes põhjas Soome lahega; 485,6 km², 4652 el. (2003). Keskus Kiiu k-s. Paikneb ✧Harju lavamaal, ✧Soome lahe rannikumadalikul ja ✧Kõrvemaal. Valda läbivast Tallinna—Narva mnt-st lõuna poole jäävad hõreda asustusega metsaalad, rannik on kujunenud suvituspiirkonnaks. Valla kirdeosa ilmestavad pangad (Muuksi, Tsitre). Tähtsamatest veekogudest asuvad vallas Kahala ja Rummu järv ning valla lõunapiiril Soodla veehoidla. Valla kirdeosa (Tsitre ja Muuksi pank, Kahala järv ja Viru raba) kuulub ✧Lahemaa RP-sse, kaguosa metsa- ja sooalad kuuluvad ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-sse. Kaitsealad: ✧Kolga lahe MKA (osaliselt), ✧Võnsi KA ja ✧Ohepalu LKA (osaliselt). Vallas tegutsevad Kuusalu ja Kolga keskkool ning Kuusalu muusikakool. Kuusalus, Kolgas, Hirvlis ja Kodasoos on rmtk. Kolga muuseum (asut. 1994) vahendab Kuusalu khk-a koha- ja kultuurilugu, Muuksis asub Toomani talumuuseum. Peale Kuusalu luteri koguduse tegutsevad Hirvlis ja Valklas baptistide kogudus. Huviväärsed on ✧Kuusalu Laurentiuse kirik, ✧Kiiu mõis (ka Mungatorn), Muuksi linnamägi (kasutusel I a-tuh. II poolel e. Kr. ja 8.—11. saj.), Kodasoo mõis (ehit. põhiosas 18. saj. IV veerandil) ja ✧Tülivere tamm (LK). Suurim tööandja on avalik sektor ning kaubandus- ja puidutöötlemisettevõtted. — Vald Harjumaal 1939—50, staatus ennistati 11. IV 1991. ▸1

Kuusiku, alevik Rapla v-s Vigala jõe ülemjooksul, 6 km Raplast edelas Märjamaa mnt. ääres; 213 el. (2000). Aleviku nüüdispiires on K. asundus ja K-Altveski. End. K. mõisa läh. on Sakus asuva Taimse Materjali Kontrolli Keskuse K. katsebaas, ilmajaam (a-st 1925) ja rmtk. K-st kirdes Iira k-s on end. Rapla metsamajandi alusel moodust. OÜ Rapla Metsa keskus ning K. lennuväli (langevarjuspordi ja purilennunduse õppe- ja treeningubaas). — Iira k. on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Hiræ*), K. mõisa (*Saage*) on esmamainitud 1467. 1924 toodi Arukülast K-le Riigi Põllutöö Katsejaam, millest kujunes Eesti juhtiv agrotehnika- ja agrokeemiaalane uurimisasutus, a-st 1939 oli see Riigi Põllum. Uurimis- ja Katseinst., 1944—46 K. Põllum. Uurimisinst., 1946—56 ENSV TA Taimekasvatuse Inst-i K. filiaal, hiljem Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI katsebaas. 1926—39 tegutses K-l ka karjakontrollassistentide kool. 1939. a. baasidelepingu alusel rajati K. lähistele Punaarmee lennuväli. K-l on pikemat aega töötanud põllum-teadlased Elmar Haller ja Arnold Piho.

Kuuskede Kuningas kasvab Surju v-s Kilingi metskonnas 63. kvartalis. Ta on Eesti jämedaim harilik kuusk (LK) — 1998. a. oli tüve ümbermõõt 430 cm (mõõdetuna 1,0 m kõrguselt) ja kõrgus 33 m. ▸

Kuusnõmme laht asub Saaremaa lääneranniku Kuusnõmme ja Eeriksaare ps-e vahel; laius lahesuus ligi 6 km. Rohkesti väikesaari, sh. Võrkerahu (5,5 ha) ja Kagurahu (4,7 ha). Kuulub Vilsandi RP-sse.

Kuutse mägi, Otepää kõrgustiku kõrgeim koht; 217 m. Asub kõrgustiku läänetiival, kujult põhjakirde—lõunaedela-sihiline seljak. Koosneb liivast ja kruusast, mida katab rohkem kui 6 m paksune jääpaisjärveline savi, kohati ka moreen. Tähtis talispordikeskus (6 slaalomirada, 6 tõstukit; Kuutsemäe Puhkekeskus).

kvoodimaa, kvootemaa, Liivimaa kub-s (v. a. Saaremaal) 1849. a. talurahvaseaduse alusel talumaast mõisnike valdusse eraldatud maa (ühe adramaa kohta kõige rohkem 36 vakamaad põlispõldu, peale selle heina- ja karjamaa). K-na eraldatu moodustas talumaast 1/5 (u. 500 000 vakamaad ehk 185 999 ha). Selle varal suurendasid mõisnikud mõisavaldusi ja asundasid mõisatöölisi. Eestimaa kub-s ja Saaremaal vastas k-le ✧kuuendikumaa.

Kõiguste laht asub Saaremaa kagurannikul; pikkus u. 4, laius 2 km. Palju saari, sh. Pihanasu (5 ha) ja Kunnati (1,4 ha). Idarannal on Kõiguste sadam. Lahe põhjaosa nimet. Kunnati, harvemini ka Kisti laheks.

Kõinastu, K. laid, saar Väinameres Väikese väina ääres, Muhu läänetipust loodes; 2,6 km², kõrgus üle 5 m, kuulub Orissaare v-a. Kõrgete klibuvallide ja moreeniastangutega (Vesiku ja Suurna pank) loode-rand, madala vee korral on saar u. 3 km pikkuse liivasääre (K. lee) kaudu ühenduses Koguva maasäärega. Pms. kadastik ja mets (sh. põline tammik), palju on käpalisi. — Keskajal kuulus K. (*Drotzenholm*) Maasilinnale, hiljem oli seal väike küla (a-ni 1965). Saarel on suvilaid ja turismitalu.

Kõljala mõis (sks *Kölljall*) asub Pihtla v-s. 1250 oli tuumala omanik Heinrich Beckeshafvede (Buxhoeve-

Kuusalu vall. vapp ja lipp

Kuusalu valla asulati (2000)

Alevik
Kuusalu
Külad
Allika
Andineeme
Aru
Haavakannu
Hirvli
Ilmastalu
Kaberla
Kahala
Kiiu
Kodasoo
Koitjärve
Kolga
Kolgu
Kosu
Kupu
Kursi
Kuusalu
Külmaallika
Liiapeksi
Mustametsa
Muuksi
Mäepea
Pala
Pudisoo
Põhja
Rehatse
Rummu
Salmistu
Saunja
Sigula
Soorinna
Suru
Sõitme
Tsitre
Tõreska
Uuri
Vahastu
Valkla

Kõlleste valla külade kaupa (2000)

Häätaru
Ihamaru
Karaski
Karilatsi
Krootuse
Palutaja
Piigaste
Prangli
Tuulemäe
Tõdu
Veski
Voorepalu

Kõlleste vallamaja

den), tema järglased laiendasid valdusi, rajasid mõisa ja pidasid seda 1509. a-ni. 1651—77 kuulus mõis rüütelkonna pealikule Otto von Pollile, 1677—1840 Osten-Sackenitele (Rootsi kuningas Karl XI kinkis neile 2 messingkahurit, mis veel 20. saj. alguses mõisa treppi ehtisid), neilt läks ta tagasi Buxhoevedenitele. K. m-a juurde kuulusid Masa karjamõis ja kõrts. Mõis oli üpris uhkelt hoonestatud juba 17. saj. Põhiosa pärineb 18. saj. lõpust. Buxhoevedenid lisasid hoonele nelja joonia sambaga portikuse. 19. saj-st pärinevat mõisaparki ümbritseb piirdeaed, lõunaosas olnud kolmest kaaravadega väravehitisest on säilinud vaid üks. 1921—55 asus mõisas põllutöökool, 1980 renoveeriti härrastemaja kolhoosikeskuseks; praegu eravalduses. ▲

Kõlleste vald asub Põlvamaa loodeosas; 150,42 km², 1067 el. (2003). Keskus Krootuse külas. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku madalamal idaserval. Valda läbivad Leevi jõe ja Porijõe ülemjooks ning valla idapiiril voolav Ahja jõgi. Porijõe lähte läh. on ✧Veski LKA, valla idapiiril ✧Ihamaru ürgmetsa KA (osaliselt). Valla äärmine kaguosa jääb ✧Tilleoru KA piiresse. Krootusel on põhikool, rahvamaja ning rmtk., valla lõunaosas Karilatsi k-s asuvad rmtk. ja Põlva talurahvamuuseum. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted (AS Krootuse Agro) ja avalik sektor. — Varem oli üldjoontes samades piirides Krootuse v., Kõlleste v-ks nimetati see 1921, 1950 kaotati, ennistati 26. IX 1991. ◂■

Kõmsi, küla ja Hanila v-a keskus, asub 10 km Virtsust lõnes Risti mnt. ääres; 159 el. (2000). Lasteaed-alg-

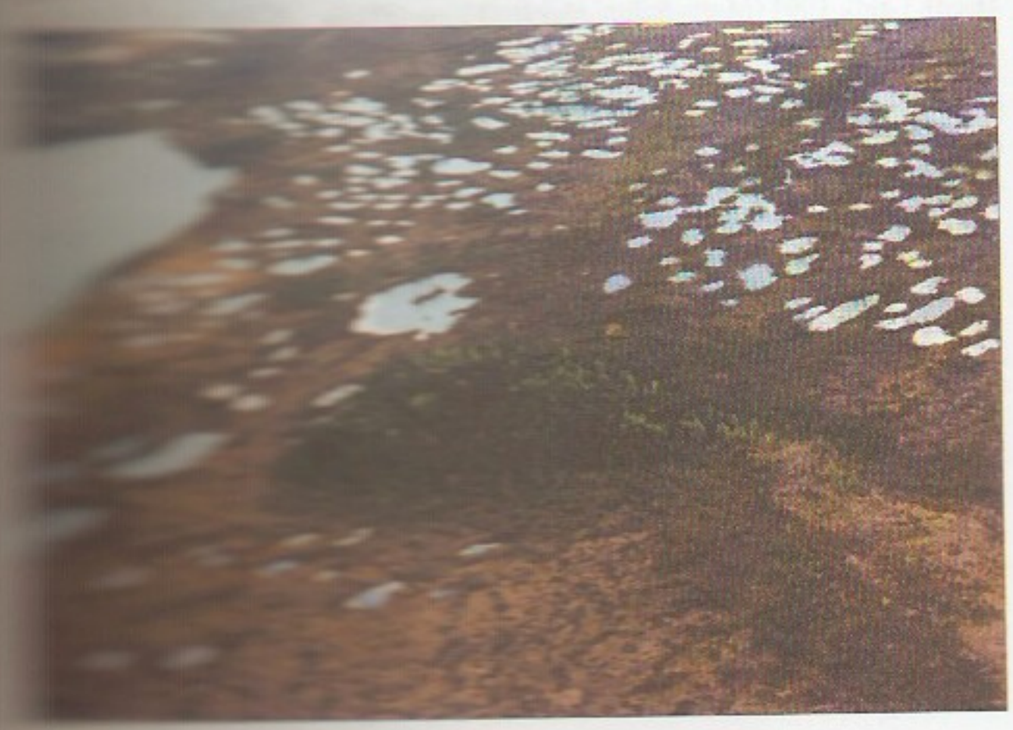

kool (2002/03. õ.-a. 50 õpilast), rahvamaja ja rmtk. K. läh. Massu tee ääres töötas a-ni 1978 õigeusu Uue-Virtsu kirik, kirikust loodes on kalmistu. — Uue-Virtsu oli varem Virtsu kõrvalmõis, eraldus ajavahemikus 1765—82.

Kõmsi kivikalmed asuvad paepealsel Kõmsi õigeusu kirikust u. 200 m läänes ja loodes. Mõlemal pool Tallinna—Virtsu mnt-d on olnud 5 varase rauaaja kalmet ja neist u. 500 m põhja pool noorema rauaaja korratu sisechitusega põletusmatustega kivikalme. Kalmeid on uuritud 1914 (Adolf Friedenthal), 1969—72 (Vello Lõugas) ning 1979 ja 1981 (Mati Mandel). Kahe tervemalt säilinud tarandkalme (väiksemas 8×6,7 m suurune tarand, suuremas ligi 20 erineva suurusega tarandit) tarandid jäeti pärast läbikaevamist rekonstrueeritult paigale. Kalmete läh. on u. 400 muistset põllukivihunnikut, millest 77 on läbi kaevatud.

kõnekäänd, rahvasuus käibiv traditsiooniline piltlik ütlus mingi olukorra, nähtuse, eseme või omaduse iseloomustamiseks, rahvaluule lühivorm (nt. püsivad sõnapaarid, rahvapärased võrdlused, metafoorsed ütlused, retoorilised hüüatused ja küsimused). Erinevalt vanasõnast ei sisalda k. õpetlikku üldistust, vaid iseloomustab üksiknähtust. K-u tähendus ilmneb alles kaastekstis. Eesti folklooris on k-e u. 200 000 teisendit, mis jagunevad 12 400 tüüpi.

kõnetehnoloogia, ✧keeletehnoloogia haru, mis tegeleb kõneldud keele töötlemisega. K. põhivaldkonnad on kõnesüntees (kirjaliku teksti või etteantud tähenduse teisendamine kõneks) ja kõnetuvastus (kõne teisendamine tekstiks või otse tähenduseks). K-t kasut. nt. pimedatele arvutis oleva teksti ettelugemiseks ning msg. automaatsetes telefoniteenustes. K-ga tegeldakse Eestis TTÜ Küberneetika Inst-s ja Eesti Keele Inst-s.

Kõnnu, sage Eesti küla- ja kohanimi, kasut. ka liitsõna osana (Lemmakõnnu, Taurikõnnu, Vahakõnnu jm.). Tähistanud kasutamata, väheviljakat, hrl. asustamata maa-ala. Rohkesti leidub selliseid kohanimesid Kõrvemaa ja Lääne-Eesti madaliku vahelisel siirdealal (Lelle, Eidapere, Kaisma ja Järvakandi ümbruses). Seda piirkonda on sageli nimet. Kõnnumaaks. Vt. ka Kõnnumaa MKA.

Kõnnu asulakoht paikneb Saaremaal Kuressaarest u. 15 km kirdes asuval väikesel kõrgendikul. Läänemere Litoriinamere staadiumis oli seal Saaremaast väinaga eraldatud omaette saareke, kus hilismesoliitikumis ja varaneoliitikumis olid hooajaliselt asunud hülgekütid. 1977—78 uuriti seal u. 5000 m² suurusel alal pärast kruusavõtuks mulla eemaldamist nähtavale tulnud kultuurikihi laike, millest paljud osutusid koldeasemeiks või maasse süvendatud panipaikadeks. 1979—86 koguti kultuurikihi mullast suur hulk kvartsesemeid, kivikirveid ja -talbu, vähem luuesemeid ja Narva keraamikat.

B: L. Jaanits. *Die neolithische Siedlung Kõnnu auf der Insel Saaremaa.* — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1979, 4.

Kõnnumaa maastikukaitseala asub Kehtna ja Kaiu v-s; 5713 ha. 1961 võeti kaitse alla Keava mäed (Keava-Esku järsunõlvalised mundrijäät servamoodustised, kõrgus kuni 20 m, pikkus 2 km ja laius 0,5 km), 1964 Paluküla Hiiemägi (Lääne-Eesti kõrgeim tipp, 106,4 m ü. m.) jt. Paluküla-Sillaotsa servamoodustised, 1981 sookaitsealadena Keava (1577 ha), Loosalu (867 ha) ja Palasi (583 ha) raba. Praegused piirid ja staatus on K. m-l a-st 2000, lisaks eelnõuduile kaitstakse ka haruldaste liikide elupaiku. Loosalu rabas on Eesti suurim, samanim. rabajärv (34 ha). Kaitsealal paiknevad ka muistne Keava linnus ja Linnaaluste muinasasula (mõlemad muinsuskaitse all). ◂

Kõo, küla ja samanim. valla keskus, asub Põltsamaast 13 km läänes Võhma mnt. ääres; 326 el. (2000). Külast läänes asub Kirivere Põhikool (asut. Paluküla külakoo-

lina 1837; 2002/03 õ.-a. 136 õpilast). Huviväärne on K. mõisaansambel. — Esimest korda on K-d mainitud 1599 (*Kedokula*).

Kõo mõis. Mõisa asutas 1670 Põltsamaa lossihärra Wolmar Wrangell (mõisa saksakeelne nimi *Wolmarshof* tuleneb tema eesnimest), kuid see muudeti peagi kroonumõisaks, mis püsis Eesti Vabariigi alguseni. 1772 andis Katariina II mõisa kasutada kindral Hans Heinrich von Weymarnile (väepealik ja diplomaat, kes korraldas Katariina II saadikuna tema eruarmukese Stanisław August Poniatowski valimise Poola kuningaks, oli kirjamees ja Hupeli kaastööline). Weymarn rajas mõisa juurde mitu paemurdu ja telliselöövi ning alustas suurejoonelisi chitustöid. Hilisbarokne härrastemaja valmis 1774, väliselt tindipotti meenutav riistaait, viljaait ja rehi said valmis 1779, hiiglasuur ait-tallviinakelder ja viinaköök 1781 (ennistati 1987—90 kontoriruumideks), tuulik ja karjalaut 1791 ning aitjääkelder 1792. 1914—20 asus mõisas Eesti Aleksandri Alampõllutöökool, Nõuk. ajajärgul majandikeskus. Eravaldusse müüdud härrastemaja seisab mahajäetuna, kõrvalhoonetes asuvad vallamaja, rmtk., ambulatoorium ja lasteaed.

B: A. Hein. *Viljandimaa mõisad*. Viljandi. 1999. ▸

Kõo vald asub Viljandimaa põhjaosas; 149,46 km², 1226 el. (2003). Valla põhjaosa paikneb Kesk-Eesti lavamaal, lõunaosa ulatub ✧Võrtsjärve madalikule. Asustus on pms. Põltsamaa—Võhma mnt. ääres. Valda läbib Navesti jõe ülemjooks. Suurematest soodest on vallas Unakvere soo. Valla lõunaosas asub ✧Parika LKA lahustükk. Huviväärsed on ✧Pilistvere Andrease kirik ja Arusoo õigeusu Issanda Taevaminemise kirik ning end. ✧Kõo mõisa hooned. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 7. V 1992. ▸

Kõpu, 1. alevik ja samanim. valla keskus, asub K. ürgoru lääneservel, 20 km Viljandist läänes; 372 el. (2000). Liiklussõlm Viljandi—Kilingi-Nõmme mnt-l Jõesuu ja Vastemõisa tee lahkmel. Põhikool, rmtk., hooldekodu jt. asutused. K. Peetri kirik omandas nüüdiskuju 1906. Suure-K. mõisaansamblisse kuuluvad hilisklassitsistlik härrastemaja (ehit. 1837—47, a-st 1921 koolimaja), valitsejamaja (18. saj. lõpp) ja park (8 ha, põhikuju 1870—75). Härrastemaja on hiliseimaid klassitsistlikke mõisa peahooneid ja Lõuna-Eesti suurejoonelisimaid. — Esmamainingut seostatakse Viljandi ja Pärnu vahelise teega (*Koppescher Weg*, 1470). Mõis (*Hoff Moysekull*, 1487) asus vähemalt a-ni 1587 praegusest kohast u. 3 km idas Mõisakülas (osa nüüdsest Serukülast), kust toodi Kõppu üle hiljemalt 1593. Kui Väike-K. eraldus, juurdus 1800 Suure-K. nimi. A-ni 1977 oli K. asula ametlik nimi Keskküla. K-s on sündinud Oskar Loorits. ▸ — **2.** küla Kõrgessaare v-s K. ps-e keskosas; 50 el. (2000). Seal on K. erikoolide internaatkool ja postipunkt. Laiema piirkonnana hõlmab ka külast 2 km loodes asuva Mägipe k., kus asub ✧K. tuletorn. — K. k. ja vakust on esimest korda mainitud 1565 (*Koppo*). — **3.** küla Tõstamaa v-s, Pootsist kirdes Audru mnt. ääres; 24 el. (2000). Seal on Pootsi-K. Kolmainu kirik ja kalmistu. Kirikus on Platoni mälestustahvel (Paul Kulbusch).

Kõpu kihelkond oli Viljandimaal 1911—25, hõlmas nüüdse Kõpu v-a ja Puiatu ümbruse. Piirkond kuulus 17. saj. ja 1730—1911 Viljandi, vahepeal Saarde khk-a. Esimene teada olev kabel valmis 1674, nüüdne kirik 1821 (1906 ümber ehit.).

Kõpu maastikukaitseala asub Kõrgessaare v-s Kõpu ps-l; pindala 1155 ha, 12 lahustükki. 1962 võeti kaitse alla Ristna rannik ning mitu kaitstavate liikide kasvukohta, 1973 Linnaru mäed (vanad rannavallid ja luited; kõrgus kuni 63,5 m ü. m.), praegused piirid ja staatus on K. m-l a-st 1999. Ta on asut. loodusmaastike, maastiku üksikelementide ja koosluste ning haruldaste

Kõpu. Suure-Kõpu mõisa härrastemaja

Kõo mõisa härrastemaja

liikide kasvu- ja elupaikade kaitseks. Kaitsealal on Antsülusjärve ning Litoriina- ja Limneamere rannamoodustisi. Haruldastest liikidest kasvavad K. m-l ✧lehitu pisikäpp (LK I), jugapuu, luuderohi, rand-ogaputk ja rand-orashein (kõik LK II). ▾

Kõpu poolsaar asub Hiiumaa lääneosas; pikkus kuni 21, laius 7,3 km, lõpeb Ristna neemega. Sealsel lavajal astanguliste nõlvadega Kõpu kõrgustikul paiknev Tornimägi (68 m) on Lääne-Eesti saarestiku kõrgeim koht. Poolsaar on Hiiumaa vanim osa (tekkelt mandrijäätkuhjatis, hakkas maismaastuma rohkem kui 10 200 aastat tagasi Balti jääpaisjärvest ja oli u. 7000 aastat saar), seal on välja kujunenud Läänemere idapiirkonna kõige täielikum ja ainulaadsem rannamoodustiste koosslus (astangud, rannavallid, luited). K. p-l on Kõpu MKA ja ✧Rattagu LKA. — Ülendi ja Kõpu vahelt on avastatud rohkem kui 10 kiviaja hülgeküttidele kuulunud hooajalist asulakohta, mille vanus (hilismesoliitikumist neoliitikumini) vastab nende asendile — Antsülusjärve ja Litoriinamere rannajoonel. Kõpu k. maal on Hiiumaa suurim kivikirstkalmete rühm, mida on uuritud 1928 (Eerik Laid), 1941 (Marta Schmiedehelm) ning 1981 ja 1983 (Vello Lõugas). Vähemalt 17 kalme hulgas võib

Kõo vald.

Kõo valla
külade

Arjassaare
Arussaare
Kangrussaare
Kirivere
Koksvere
Kõo
Loopre
Maalasti
Paaksima
Paenasti
Pilistvere
Saviaugu
Soomevere
Unakvere
Venevere

Kõpu
ala. Ristna

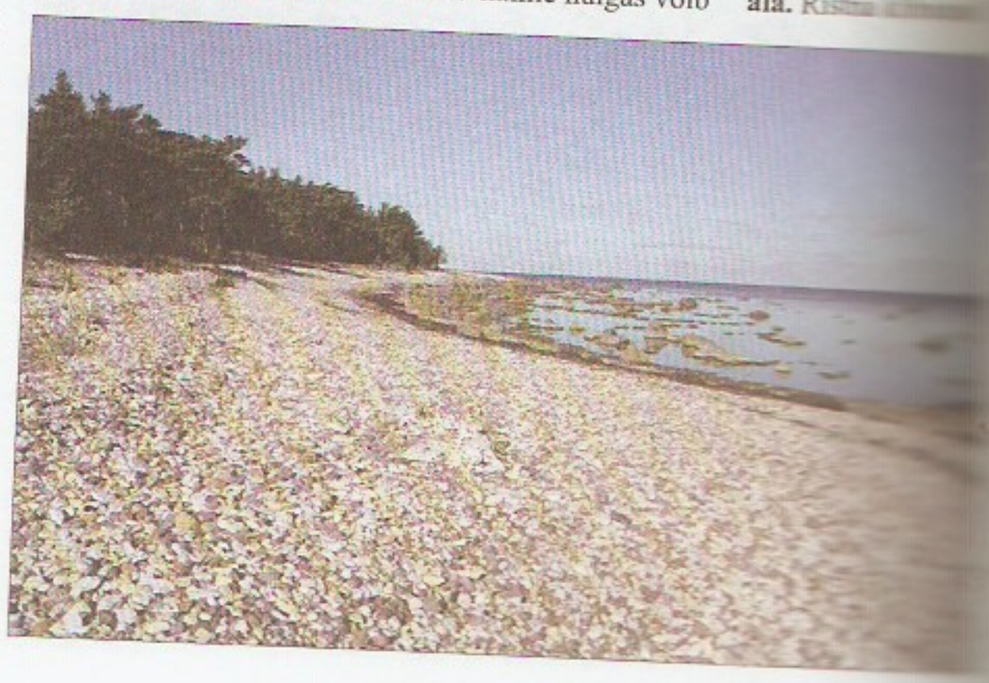

olla ka ühetarandilisi tarandkalmeid. Nende juures on rohkesti muistseid põllukivihunnikuid.

Kõpu tuletorn (vananenud nimetus *Dagerort*) asub Hiiumaal Mägipe k-s Kõpu kõrgustiku kõrgeimas osas Tornimäel. Massiivne neljatahuline neljale piilarile toetuv munakaist ja paest ehitis on 36 m kõrge. Tuli asetseb 102,8 m ü. m. ja paistab 26 meremiili kaugusele. — K. t. on Läänemere vanimaid tegevmeremärke, hoiatab koos Ristna tuletorni (*Unter-Dagerort*, Kõpust 8,7 km lääneloodes) ja Tahkuna tuletorniga (*Tackerort*, Kõpust 29,5 km kirdes) laevasõidule ohtliku Hiiu madala eest. Selle ehitamise vajaduse tõstatas 1480 Hansa Liit, ehitamine algas Tallinna rae kulul ja Saare-Lääne piiskopkonna ettevõttel 1505 ning kestis vaheaegadega 1540. a-ni. Esialgu püstitati 20 m kõrgune valgustamata kivipaak (esmamaining 1512 *Bake up Dageder Orte*), mille tipus hakati 1531 (Leo Tiigi väitel 1649) põletama märgutuld. Lõket põletati öösiti mere jääst vabanemise ajast maikuuni ja jaagupipäevast talvise jäätumiseni. Tuletorniks sai paak alles 17. saj. keskel. 1810 läks torn riigi valdusesse. Sisemusse ehitati seejärel vajalikud ruumid ja ühte tugipiilarisse trepp, üles lampide ja peeglite ruum. 1845 uuendati 10 m ulatuses torni ülaosa (kindlustati 12 raudankruga). 1900 paigaldati gaasilaternaruum. 1989—90 ümbritseti tornikehand varisemisohu tõttu raudbetoonsärgiga (insener V. Buldas). ◂

Kõpu vald asub Viljandimaa lääneosas; 258,78 km², 832 el. (2003). Keskus Kõpu alevikus. Pärnu maalikule jäävast K. v-a lääneosast asub enamik ✧Soomaa RP piires, idaosa ulatub ✧Sakala kõrgustikule, mida seal puhandab Kõpu ürgorg. Ürgorust läänes Seruküla ja Supsi ümbruses on kõrgem (rohkem kui 80 m ü. m.) voorestunud moreenkattega ala. Valda läbivad alamjooksul Halliste ja Kõpu jõgi, suurim raba on Ördi raba, valla läänepiirile ulatub osa Kikepera rabast. Rohkesti on metsa (metsasus u. 60 %), riigimetsa haldab Kõpu metskond (keskus Supsi k-s). Valda läbib ligi 10 km ulatuses Viljandi—Kilingi-Nõmme mnt., Kõpu—Tõramaa—Jõesuu teest on valla piires 24 km, Vastemõisa—Kõpu teest 4 km. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted ja avalik sektor. — K. v. (a-ni 1939 Suure-K. v.) kaotati 1950, kui moodustati Viljandi raj., ning sai taas omavalitsusliku staatuse 19. XII 1991; vahepealne Kõpu kn. (1945—51 Tässa kn.) sai nüüdse valla piirid 1954, kui temaga liideti Asu ja Tipu kn. ◂

Kõrg-Eesti, ala, mida hilis- ja pärastjääajal ei ole suured jääpaisjärved ega meri üle ujutanud, hõlmab Lahkme-Eesti (Põhja-Eesti kõrgemad alad) ja Lõuna-Eesti.

Kõrgemad Kujutava Kunsti Kursused, ✧Pallas.

Kõrgem Sõjakool, ✧Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused.

Kõrgepalu mänd kasvab Varstu v-s Kõrgepalu pargis Kangasti—Tsooru tee ääres, on Eesti jämedaimaid mände (LK) — 2001. a. oli tüve ümbermõõt 450 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt). Puu kahest harust on üks kuivanud.

Kõrgessaare, alevik ja samanim. valla keskus, asub Hiiumaa looderannikul, 19 km Kärdlast läänes; 517 el. (2000). Jaotub K. ps-l end. mõisasüdames olevaks Viskoosa piirkonnaks ja varem Otste k. piiresse jäänud K. vallamaja ümbruseks. Alevikus on kalatööstus (AS Dagotari tsehh), väikesadam, postkontor ja tervisemaja. — K-t on esimest korda mainitud 1532 küla ja vakusena (*Korkeszar*) ning 1624 Jakob De la Gardie asutatud mõisana (*Hohenholm*). 1907 ostis mõisa pms. Belgia kapitaliga tegutsenud as. „La Viscosa" ja asus 1911 sinna ehitama tehissiidivabrikut (andis proovitoodangut 1914, evakueeriti 1915 I maailmasõja eest Moskva piirkonda) ja elektrijaama (475 hj). Sõja ajal oli K-s Vene vesilennukite baas, mille pommilao õhkimine 1917 purustas ka vabrikuhooned, nende kohale rajati 1950. a-il kalakombinaat. — K. poolsaar, ka Ninametsa poolsaar, Jõeranna, Reigi ja Kirikulahe vahel paiknev u. 4 km pikkune ja kuni 2 km laiune eend, lõpeb loodes Ninaotsaga, meres on selle kohal Ninalaid (Ninarahu, u. 4 ha). Valdavalt mõõlirand.

Kõrgessaare maastikukaitseala asub Kõrgessaare v-s; 71 ha. Asut. 1999 karstiallikate ja haruldaste taimeliikide kasvukohtade kaitseks. Kaitsealal kasvab ohtralt käpalisi, sh. haruldast ✧läänе-sõrmkäppa (LK I), balti sõrmkäppa, kärbesõit, harilikku munajuurt ja kaunist kuldkinga (kõik LK II). Pihla allikatest väljub maa peale Kurisu salajõe (pikkus 6 km) vesi; veevaesel ajal allikad kuivavad, suurvee ajal moodustub ajutine järv.

Kõrgessaare vald asub Hiiumaa loodeosas; 379,5 km², 1339 el. (2003). Keskus Kõrgessaare alevikus. Piirneb loodes Läänemere lahtedega (Luidja, Paope, Reigi, Meelste), põhja ulatub Tahkuna ps., läände Kõpu ps. Asustus on pms. Kõrgessaare aleviku ja Lauka k. ümbruses. Enamik valdast on metsane (metsamaa hõlmab 72 %), palju on väikekülasid. Asustust ei ole Tahkuna ps-e keskosas ja valla kaguosas (Hiiumaa sisemaa osa). Kõrgeim koht on Kõpu ps-l asuv Tornimägi (ka Lääne-Eesti saarestiku kõrgeim kohт, 68 m). Vallas on palju kaitsealasid: ✧Tahkuna LKA (osaliselt), ✧Pihla-Kaibaldi LKA (osaliselt), ✧Luidja MKA, ✧Kõrgessaare MKA, ✧Rattagu LKA, ✧Reigi LKA, ✧Tihu MKA (osaliselt) ja ✧Kõpu MKA. Kurisu, Lauka ja Pihla küla läh. esineb karsti. Huviväärsed on ✧Kõpu tuletorn ning Ristna (ehit. 1874, kõrgus jalamist 30 m) ja Tahkuna tuletorn (ehit. 1875, Eesti kõrgeim, jalamist 43 m), Kõrgessaare mõis (säilinud kõrvalhooneid, sh. 1880 rajatud viinavabrik) ja vallamaja (ehit. 1896), Reigi kirik ja pastoraat (praegune kivikirik pärineb 18. ja 19. saj. vahetusest, pastoraat 18. saj. lõpust) ning Ristimägi. Kõrgessaares ja Kõpus on rmtk., Laukas põhikool, Kõpus internaatkool. Peale EELK Reigi kiriku on vallas Kõrgessaare õigeusu Kristuse Sündimise kirik (Puski k-s, ehit. 1890. a. puiku, kogudus tegutses a-ni 1951). Luteri kogudusel oli Kõpus Mägipel abikirik ja Malvastes puukabel. Malvastes on Mihkli talumuuseum. Hüti k-s tegutses 17. saj. klassikooli (Eesti esimene). Lehtmas, Kõrgessaares ja Kalmas on sadam. Reigi piirkond oli varem Hiiumaa suurimaid rootsi asustusega alasid (teateid a-st 1470). Enne 1781. a-t oli külas u. 80 rootsi peret, pärast Kõrgessaare mõisale allunud rootslaste Hiiumi (Inn Ukrainas Dnepri alamjooksul) ümbrusesse kiusamist (1781) loendati kirikumõisas 67 rootslast. Suuremad ettevõtted on AS Dagotar, AS Dagomar (mööblimad kaubatõõstused), AS Klemet (mootorikütuste müük, veondus) ja OÜ Kõriku Puit (veondus). — Vald Hiiumaal a-ni 1950; enne 1946. a-t kuulus Läänemaasse. Staatus ennistati 10. IX 1992 Lauka v-na; K. v. taas alates 12. VII 1993. ◂

kõrgmeister, iseseisva riitlisordu kõrgeim ametiisik. Liivimaa Ordu ordumeister allus Saksa Ordu k-le.

kõrts, endisaegne alkoholiseste jookide müügi ja ajaviite- ning reisijate ööbimise koht. Vanim teade Tallinnas asunud k-i kohta pärineb a-st 1280, maak-i kohta 15. saj-st. K-e rajati losside ja turuplatside juurde, teeristmikele ja suuremates asulates. Algul müüdi k-s ainult õlut, viina hakati müüma alles 18. saj. 17.—18. saj. ehitati maal põhil. mõisak-e. 19. saj. oli Eestis üle 2000 maak-i. Varasemad (17. saj.) k-ihooned ehitati Eestis rehielamu järgi: k-s olid avar tall (rehealune), sellest kitsam kerisalujuga k-ituba ja selle taga ning otsas kambrid. 18.—19. saj. arenes välja pikk (30—50 m) ja kõrge kelpkatusega k-ihoone, millel k-itoa ees oli lai kividega sillutatud sammasuhualune ja ühes või mõlemas otsas tall. Hrl. asusid hoone keskel esik ja mantelkorstenköök, sellest paremal talupoegade k-ituba, vasakul 1—2 saksakambrit, taga kõrtsmiku eluruumid ja letikamber. 19. saj. hakati ehitama kiviseinte ja laud-

põrandaga k-e, mantelkorstna asemele tuli kahhelahi. K. oli talupoegade elus väga oluline: k-s sõlmiti kauba- jm. tehinguid, palgati taluteenijaid, käidi lõbutsemas. Pärast riikliku viinamonopoli kehtestamist 1900 k-d suleti ja k-ihooneid hakati kasutama viinapoodide, einelaudade ja seltsimajadena.

B: K. Aluve. *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis.* Tln., 1976.

Kõrveküla, alevik ja Tartu valla keskus, asub Tartust 5 km põhjas Narva mnt. ääres; 575 el. (2000). Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 132 õpilast), K. rmtk. (maakonnarmtk.), Härma rmtk. ja Hääva postkontor. K-st lõunas paikneb end. Raadi sõjaväelennuväli. Alevikust u. 2 km loodes asub Vasula järv. K. läh. paikneb kruusavõtu tõttu osaliselt hävinud Inglimägi (86 m). K. vana koolimaja on Miina Härma sünnikodu. — K. nime leidub ürikuis a-st 1582 (*Korwa*), alevik a-st 1977.

Kõrvemaa, ka Vahe-Eesti madalik, maastikurajoon Vahe-Eestis; 3130 km², pikkus ligi 110, laius kuni 40 km. Hõlmab Pandivere kõrgustiku, Kesk-Eesti lavamaa ning Harju lavamaa vahel paikneva, Soome lahe rannikumadalikust Soomaani ulatuva madalama ala (on ka muid määratlusi). K-d iseloomustavad rikkalik liustiku- ja liustikusulamisveetekkeliste pinnavormide kooslus, ulatuslik soostumine (37,7 % alast) ja metsasus. Asustus on hõre ja kaitstavate alade osatähtsus suur. Paene aluspõhi asub enamasti sügaval. Pinnakate on väga õhuke kirdeosas Vatku—Ilumäe—Palmse piirkonnas asuval paari kilomeetri laiusel, mandrijää kulutatud paesel saarlaval (u. 18 km²), mida Soome lahe poolt ääristab paekallas. Teine, soodest ümbritsetud paelava (u. 36 km²) asub K. idaosas, Paidest ja Mäost põhja pool. Anna ümbruses ületab seda Tallinna—Tartu mnt. Pandivere kõrgustiku jalamil on rohkesti lõuna—edela-sihilisi, 10—15 m kõrgusi ja 1000—1500 m pikkusi väikevoori. Kõige enam on neid *Türi voorestikus. Leostunud ja leetjate muldadega voorjaid künniseid on ka Järva-Madisest läänes. Osa neist on tuntud A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse" väljamägedena. Need künnised on K. enim põllustatud alad. Valdavad liivatasandikud ning hilisjääajal liustike sulamisvee toimel kujunenud veeriselisest kruusast ja liivast, enamasti 10—15 m (kohati üle 25 m) kõrgused ridamisi asetsevad rähksete rendsiinadega (veerismuldadega) oosid. Maastikurajooni kõrgemas kesk- ja kirdeosas (Lelle—Viitna—Paide kolmnurgas) lisanduvad neile veeriseliste rendsiinade ja leetunud liivmuldadega mõhnastikud, mis on K. kõrgeimad pinnavormid. Suurimad neist on Mägede (Valgehobusemägi 106 m), Taganurga (102 m), Pärnamäe (104 m), Viitna (98 m) ja Uku mõhnastik (100 m). K. edelaosas paikneb Paluküla mõhnastik (Reevi- ja Hiiemägi, 106 m). Mõhnastikke moodustavad omavahel liitunud seljakud, lavajad kõrgendikud (Jussi järvede ümbrus) või ka lohkudega vahelduvad kuplid. Pikimad on Aegviidu—Paukjärve (pikkus üle16 km, kõrgus üle 90 m), Kulli—Koitjärve (8 km, 92 m), Pikasaare—Tapa (14 km, 106 m) ja Ohepalu—Viitna oosistik (8 km, kõrgus Eerikul 111 m, K. kõrgeim koht). Oosistike, mõhnastike ja voorestike vahelised soostunud piirkonnad (76 % K. alast) paiknevad K. kesk- ja põhjaosas valdavalt 55—75, lõunaosas 40—60 m kõrgusel. Kõik suuremad väikejärvede ja laugastega sood on tekkinud hilisjääaegsete veekogude kinni kasvades. Suurim neist (364 km²) on soosaarte ja järvedega Epu-Kakerdi soostik. Suurimad sood on Vonka (93 km²), jäänukjärvega (67 ha) Ohepalu ehk Lehtse (58,6 km²), Pakasjärve (23,9 km²), Koitjärve (17,5 km²) ja Kõnnu Suursoo (16,2 km²) ning Keava soo (19 km²). Maastikurajooni lõuna- ja lääneosas valdavad madalsoomullad, moreenisaartel leostunud ja leetjad, liivastel tasandikel leet-gleimullad ning mujal msg. gleimullad. Põhja- ja kirdeosa vahelduva pinnamoega aladel on ülekaalus msg. leetunud, leede-

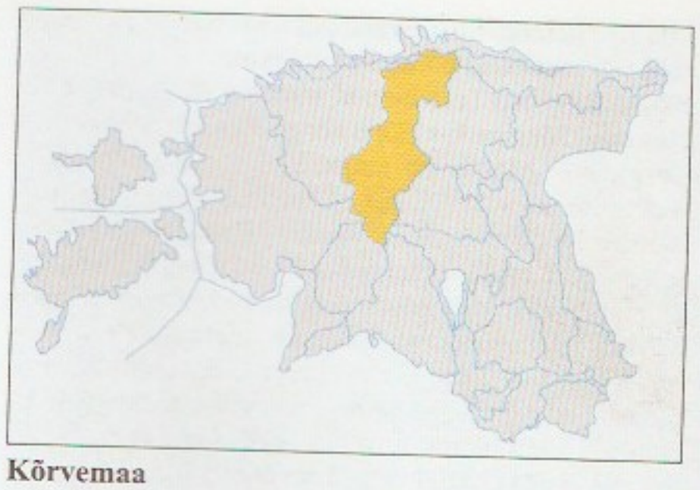

Kõrvemaa

ja soomullad. K. järved on väikesed ning paiknevad oosistikes ja mõhnastikes või jäänukitena soodes. Eriti järverikas on K. põhja- ja kirdeosa, seevastu loode- ja lõunaosa on järvevaesed. Suurimad veekogud on Paunküla ja Soodla veehoidla. Põhjaosa veestavad Loobu, Valge-, Jägala, Soodla ja Pirita jõgi. Viimase kolme jõe vett suunatakse ka Tallinna veevarustussüsteeemi. Lõuna-K. asub Pärnu jõgikonnas. Mõhnastikud, oosistikud ja leede-liivmuldadega tasandikud ning madal- ja siirdesood moodustavad valdava osa metsamaadest. Üldse hõlmab mets K-st 73 %, kusjuures okas- ja segametsa on enam-vähem ühepalju (26—28 % alast). Põhjaosa ooside-mõhnade (Aegviidus) ja liivikute (Valgejõe ümbruses) leedemuldadel kasvab männimets, soostunud alade turvastunud ja gleimuldadel on kaasikuid, sanglepikuid ja segametsa, uhutud moreenitasandike leostunud gleimuldadel (Väätsa ja Lõõla ümbruses) tootlikku kase- ja kuusemetsa. Aegviidust põhja pool paikneb omapärane Jussi kanarbiku-leesika nõmm (u. 150 ha), mis on tekkinud endisel sõjaväepolügoonil. K. (eriti Põhja-K.) on oluline turismi- ja puhkepiirkond. Põllum-maad (14 % K-st) hõlmavad pms. voorestatud ja moreenkattega alasid (Anna, Mäo, Lõõla ja Laupa piirkond). Asustus on tihedam K. ida- ja põhjaosas, seal asuvad ka kõik K. linnad (Tapa, Paide ja Türi). Tähtsamad maa-asulad on Kuusalu, Palmse, Viitna, Aegviidu, Voose, Paunküla, Ardu, Anna, Mäo, Vahastu, Väätsa, Lelle, Käru, Särevere, Laupa ja Kurgja. K-l on palju suuri kaitsealasid (kaitse all on üle 20 % K. alast, sh. Lahemaa lõunaosa). K. nimi tuleneb Eesti metsarohkete piirkondade sagedasest kohanimest Kõrve; selle võttis 1930. a-il kasutusele Jakob Kents.

B: *Eesti Loodus*, 10, 1969. [Kõrvemaa erinumber]; T. Kaasik. *Kõrvemaa*. Tln., 1978. ▲

Kõrvemaa maastikukaitseala asub Järva- ja Harjumaa piiril Anija, Lehtse, Albu, Paide, Roosna-Alliku ja Jäneda v-a maadel; 20 719 ha. 1957 võeti kaitse

Kõrvemaa maastikukaitseala. Seli raba

Kõrgessaare vald: arv asulati 2000

Alevik
Kõrgessaare
Külad
Heigi
Heiste
Heistesoo
Hirmuste
Hüti
Isabella
Jõeranna
Jõesuu
Kalana
Kaleste
Kanapeeksi
Kauste
Kidaste
Kiduspe
Kiivera
Kodeste
Koidma
Kopa
Kurisu
Kõpu
Laasi
Lauka
Lehtma
Leigri
Lilbi
Luidja
Malvaste
Mangu
Mardihanssu
Meelste
Metsaküla
Mudaste
Mägipe
Napi
Nõmme
Ogandi
Ojaküla
Otste
Palli
Paope
Pihla
Poama
Puski
Reigi
Risti
Rootsi
Sigala
Suurepsi
Suureranna
Sülluste
Tahkuna
Tammistu
Tiharu
Viita
Viitasoo
Vilima
Villamaa
Ülendi

alla Aegviidu-Nelijärve piirkond. 1971 laiendati piirekaitseala nimetati ümber Kõrvemaa MKA-ks, et kaitsta mandrijää servamoodustisi, järvi, soo-, lammi- ja metsakooslusi ning haruldaste liikide elu- ja kasvupaiku. Kaitsealal on rohkesti oose ja liivikuid, kaks mõhnastikku (Mägede ja Taganurga) ning mitu raba (sh. Seli, Tartussaare, Laeksaare ja Kakerdaja). Aegviidu ümbruses on palju järvi, tuntuimad on Aegviidu Nelijärved. Laiaulatuslikud soo- ja metsaalad on turvaline elupaik inimpelglikele loomadele, sh. kaljukotkale (LK I). Kõrvemaa on A. H. Tammsaare elu- ja tegevuspaiku, Albu v-s Vetepere külas on tema sünnikodu. Kõrvemaal on mitu ammust puhkepiirkonda, tuntuim on Aegviidu-Nelijärve. ◂

Kõue vald asub Harjumaa kaguosas; 295,51 km², 1664 el. (2003). Keskus Ardu k-s. Paikneb ✧Kõrvemaa kesk- ja lääneosas, kus valdavad metsa- ja sooalad, mida liigestavad oosistikud ja mõhnastikud (Paunküla mäed, Pärnamäed, Voose-Matsimäe oosistik). Metsamaa hõlmab vallast 78 %. Valda läbib Pirita jõe ülemjooks, sellel asub ✧Paunküla veehoidla (jõe vool on juhitud veehoidlast mööda). Palju on väikejärvi (Mudajärv, Nõmmjärv, Lindjärv jt.). Valla piiresse jäävad ✧Laukesoo MKA ja ✧Paunküla MKA (osaliselt). Valda läbib Tallinna—Tartu mnt. Ardus ja Harmis on põhikool, Habajas ja Ardus rmtk. Paunküla veehoidla loodeosa lähedal Tallinna—Tartu mnt. ääres asub Paunküla metskonna keskus. Huviväärsed on pms. valla edelaosas asuvad mõisad (Triigi, Habaja, Harmi, Ojasoo). Alunsi k-s Lemomäel paikneb Johan Pitka mälestusmärk (avati 2001; seal on tema arvatav hukkumiskoht). Valla idaosas Kõrvenurga k-s on 1941. a. hävituspataljoni poolt mõrvatute mälestusmärk (Kautla memoriaal). Aruhu lähl. Treieli mäel paikneb kohas, kus peatati 1919 punavõe pealetung, Vabadussõja mälestussammas (avati 1932, taastati 1990). Suurimad tööandjad on põllumajandusettevõtted ja avalik sektor. — 1891—1917 oli suuresti samades piirides Aleksandri v., 1917—39 Triigi v.; K. v. 1939—50, staatus ennistati 16. I 1992. ◂ 1

Kõverlaid, ✧Hiiumaa laiud.

Käina, alevik ja samanim. valla keskus, asub K. lahest loodes Suuremõisa—Emmaste mnt. ääres Kärdla ja Hiiu tee lähkmel; 863 el. (2000). K. on Kärdla kõrval Hiiumaa teine oluline majandus- ja kultuurikeskus ning suurem asula. Nõuk. ajal oli K. Hiiumaa EPT ja „Sõpruse" kolhoosi keskasula. Tänases K-s on plastitööstuse väikeettevõtteid (AS B-Plast ja AS Dagöplast, Plastikuus OÜ), AS Keina Ehitus, turba tootmisega tegelev AS Hiiu Turvas ja Hiiumaa Veterinaarkeskus. Turismimajandus („Lõokese" hotell ja tervisekeskus, hotell „Liilia"). Töötavad gümnaasium (asut. Putkaste ülikoolina 1855; 2002/03. õ.-a. 422 õpilast), kaunite kunstide kool, kultuurikeskus (selle juures tegutseb harrastusliik K. Valla Teater), rmtk. ja tervisekeskus (ka maaarsti). K. läänepiiril Selja k-s asuv end. köstrimaja on helilooja Rudolf Tobiase sünnikodu, seal on tema majamuuseum (a-st 1973 Hiiumaa Muuseumi filiaal). K. õigek. ja kirikaed on kujundatud varemetepargiks.

K. kalmistu asub Nõmme k-s. — K-t (a-ni 1939 Keina) on esimest korda mainitud 1529 (*Keinisz*). K. piiskopimõis (*Keinis*) oli juba 16. saj. keskel Hiiumaa tähtsaimaid asulaid, selle juurde kuulus ka K. lahe äärne sadam.

Käina kihelkond hõlmas Hiiumaal nüüdse Käina v-a ja Emmaste valda kuuluva Jausa ümbruse. Moodustati pärast 1254. a. maadejagamist Hiiumaa osast, mis oli jäänud Saare-Lääne piiskopi valdusse. Kihelkonna (6 vakust) majanduskeskus oli Alliksaare piiskopimõis (nüüdse Sinima k. alal). 1559—68 kuulus kihelkond hertsog Magnusele, Maasilinna rahust (1568) a-ni 1710 Rootsi valdusse. 1627 eraldus K. k-st Reigi khk. ja 1866 Emmaste khk. 1710—11 suri palju rahvast katku. Orjaku k. mõisastamisel (1835) hakkasid talupojad vastu sõjaväesalgale. 1884—86 siirdus osa talupoegi õigeusku ja baptismi, ehitati Kuriste kirik (Lehusse) ja Luguse palvemaja. 1912 asutati Käina haridusselts.

Käina lahe — Kassari maastikukaitseala asub Käina v-s; üldpindala 3520 ha, sellest 1250 ha moodustab meri. Juba 1939 asutati Kassari ja Vaemla lahe tervismuda-KA-d. 1962 asutati Kassari saare MKA ja Käina lahe ornitoloogiline KA, 1998 moodustati nende kahe põhjal ühine maastikukaitseala, et kaitsta lindude rändepeatus- ja pesitsuskohti, Käina lahte ning Kassari poollooduslike kooslustega pärandkultuurmaastikku. Käina lahes on ravimuda leiukoht. Kaitsealal on kohatud palju haruldasi linde, nt. merikotkast (LK I), naaskelnokka ja hüüpi (mõlemad LK II) ning niidurislat (LK III). Kassari saarele on iseloomulikud kadastikud, rannaniidud ja liigirikkad arumiidud, seal kasvab rohkesti haruldasi taimeliike, nt. veripunast koldrohtu, tui-tähtpead, halli soolmaltsa, kaljukressi ja käpalisi (kõik LK II).

Käina laht asub Hiiumaa kagurannikul; u. 9 km², suurim süg. ligi 1 m. K. l-e eraldab Väinamerest Kassari saar, Õunaku lahest ja Jausa lahest tammtee. Palju on roostikke ja saari (23), lahe lõunaosas leidub ravimuda (180 ha-l). Laht on küllesti kinni kasvamas. LK.

Käina Martini kirik (varem Käina Nigula kirik) oli läänesaarestiku noorimaid ja omapäraseimaid keskaegseid kirikuid, see ehitati u. 1500 Saare-Lääne piiskopi Johannes III Orgase eestvõtmisel. Algkujul koosnes kirik torniga pikihoonest, nelinurksest koorist ja selle põhjaküljel olnud käärkambrist. Üheliööviliselt pikihoonel oli puulagi, põhjaseinas aknaid ei olnud ja lõunaseinast algas torni suunduv müüritrepp. Koori võlvipealset sai kasutada lao- ja pelgupaigana. 1660. a-il kindlustati kirikut võimsate tugipilaritega. 1859—60 kirik rekonstrueeriti: uus pikihoone ehitati kiriku lõunaküljele ning altar paigutati vana pikihoone põhjaseina äärde. 1941 kirik hävis, praeguseks varemeis. Koori põrandas on säilinud renessanssvormides hauakive (osa Arent Passeri töökojast).

Käina vald asub Hiiumaa kaguosas; 186,32 km², 2208 el. (2003). Keskus Käina alevikus. Piirneb kaguosas Kassari lahega seonduvate väikelahtedega (Jausa, Käina, Vaemla), hõlmab ka Kassari saare ja mitu väikelaidu. Asustus on pms. Käina ümbruses, Hiiumaa siseosse ulatuvad alad on põhil. metsased. Valla loodeosas asuv Hiiumaa suurim järv — Tihu järv — kuulub ✧Tihu MKA-sse, Käina lahe ümbrus ja Kassari saar moodustavad ✧Käina lahe — Kassari MKA. Kassaris ja Orjakul on sadam (suviti regulaarühendus Saaremaa Triigi sadamaga). Valda läbivad Suuremõisa—Emmaste mnt. ja sellelt lähtuvad Kärdla ja Kassari teed. Käinas on Rudolf Tobiase majamuuseum, Kassaris koduloomuuseum. Huviväärsed on ✧Käina Martini kiriku varemed ja Putkaste mõis (peahoone 19. saj. algusest). Taterma k-s tegutseb õigeusu Emmaste Jumalasünnitaja Sündimise kirik, Lugusel Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Kogudus. Haridus- ja kultuuriasutused on valla keskuses. Suurim tööandja on avalik sektor, arenenud

on turism. — Vald Hiiumaal a-ni 1950, enne 1946. a-t kuulus Läänemaasse. A-ni 1939 ametlikult Keina vald. ▸ 1

käised, varrukateta särgi peal lahtiselt kantav valgest peenlinasest või puuvillasest riidest, lühikese kahara pihaosa ja pikkade varrukatega hõlmadeta naistepluus. Eesti naised hakkasid k-id kandma hiljemalt 17. saj., arvat. rootslaste eeskujul. Neid kanti Põhja-Eestis, Hiiumaal, Muhus ja Kihnus ning rannarootslaste alal. Varasematel k-tel oli pihaosa tihedasti kurrutatud. 18. saj. lõpul sai Põhja-Eestis k-te allääre kaunistusena iseloomulikuks lopsakas värviline lillkiri ja äärepits, kohati (Kuusalus) ka pilutikand. Pilutatud ja tikitud alale õmmeldi litreid. Hiiumaa ja rannarootsi k-id kaunistas kurrutis või vahe- ja äärepits. ▸

Käisi Selts, Johannes Käisi Selts, J. Käisi kasvatuslikke ideid ja pedagoogilist pärandit tänapäeva koolieluga seostav mittetulundusühendus; asut. 1990 Põlvas J. Käisi klubi (sinna kuulusid J. Käisi preemia laureaadid) alusel. Selts korraldab J. Käisi pedagoogika ja kooliuuenduslike ideede aruteluks ning levitamiseks suvekoole ja konverentse, parimate pedagoogika-, didaktika- või ainemetoodikaalaste ja töökogemuslike kirjutiste võistlusi (koos Haridus- ja Teadusmin-ga) ning organiseerib Peri Põllum. OÜ antava J. Käisi nim. aastapreemia väljaandmist (a-st 1985). 2002. a. oli seltsil 106 liiget. A-st 2002 on esimees Pille Liblik.

Kämbla looduskaitseala asub Kose v-s; 164 ha. 1991 loodi Oti botaanilis-zooloogiline kaitseala, see sai praeguse nime ja staatuse 1998. Kaitseala on asut. haruldaste loomade (sh. ✧lendorava; LK I) elupaikade ja haruldaste taimeliikide (sh. kauni kuldkinga, LK II, jt. käpaliste ning eesti soojumika, LK II) kasvukohtade kaitseks. Sealsetes metsades on palju lubjarikaste allikatega soonikuid. ▸

„Käpik", 1950—91 Tallinnas tegutsenud nukurahvateater (rahvateatri nimetus a-st 1968). Teatris osalesid pms. Tallinna koolide vanemate klasside õpilased, sellest tulenes ka repertuaarivalik. „K." osales ka rahvusv. festivalidel ja korraldas nukuteatrite festivale (1971 ja 1977). 1991 ühines „K." A. H. ✧Tammsaare nim. Teatriga ja kandis a-ni 1994 Toomteatri nime. 1

Käravete, alevik Ambla v-s Ambla jõe keskjooksul, 5 km Aravetest põhja pool; 300 el. (2000). Alevikus on Aravete Agro OÜ teraviljakompleks ja rmtk. 17. saj. I veerandil rajati väikemõis, 18. saj. keskpaiku püstitati barokne kivist härrastemaja. 19. saj. tehti ümber- ja juurdeehitisi, valmisid viinavabrik ja nuumhärgade tall. Paisjärve (3,4 ha) kaldal on funktsionalistlik eramurühm (1977—84, arh. Vilen Künnapu jt.). — K. oli juba keskajal suur küla (*Kiriuer*, 1540).

Kärde rahu, Kärde mõisas 1. VII 1661 sõlmitud Rootsi ja Venemaa rahuleping; lõpetas 1656.—58. a. Vene-Rootsi sõja. Rootsi sai tagasi Ida-Eesti (sh. Tartu) ja Ida-Läti ala, mis Vallisaare vaherahuga 1658 olid jäänud Venemaale; taastati sõjaeelne, Stolbovo rahuga (1617) määratud piir. Pärimuse järgi olevat rahu alla kirjutatud praeguseni säilinud nn. rahumajakeses; on ka arvatud, et majake on hilisem.

Kärdla, linn Hiiumaa kirderannikul, Hiiu mk-a haldus-keskus; 3767 el. (2003). Asub madalaveelise Tareste ehk K. lahe ääres rannikumadalikul. K. idaosa ulatub aluspõhjalisele Põllumäe kõrgendikule, mis on osa K. meteoriidikraatri ringvallist. Linna läbivad Nuutri jõe alamjooks ning Kammioja ja Liivaoja, loodeosas leidub survelist põhjavett. Linna (pindala 5,5 km²) vanem osa hõlmab Vabriku väljaku (Hiiu-K. kalevivabriku asukoht) ümbruse, seal on säilinud vabrikuametnike elamuid ja vanu tööliselamaju. Uuem keskus on end. turuplats Keskväljak, selle ääres asub ka kultuurikeskus. Rikkaliku haljastuse (sh. liigirikkad Ranna- ja Linnapark), valdava väikehoonestuse, aedade ja puude (eriti sangleppade) rohkuse tõttu on K. välis-

Kärdla töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	220	52
Kalandus	24	98
Mäetööstus	4	5
Töötlev tööstus	704	257
Energia- ja veevarustus	40	38
Ehitus	352	135
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	196	257
Hotellid ja restoranid	52	45
Veondus, laondus ja side	268	154
Rahandus	56	17
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	36	63
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	164	221
Haridus	120	157
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	152	70
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	196	74
Töötajaid kokku	2584	1647

Kärdla elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	4139	1030	25	2772	67	337	8
2000	3773	823	22	2393	63	557	15

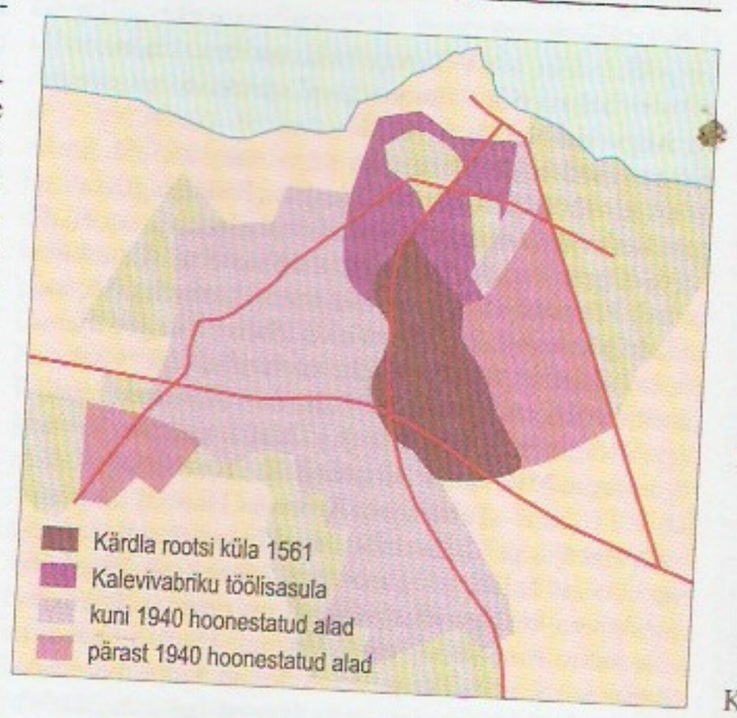

Käina vald. ... ja lipp

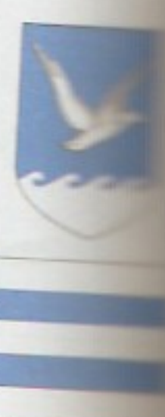

Kärdla. Vaade ...

Kärdla ...

ilmelt parklinn. Pärast Eesti taasiseseisvumist (1991) viidi Hiiumaalt ära Vene piirivalveüksused, mille tõttu K. elanike arv vähenes. Tähtsamad töötleva tööstuse harud on toiduaine-, tekstiili- ja puidutööstus. Mnt-d ühendavad K-t maakonna kahe aleviku Käina ja Kõrgessaarega ning kahe sadamaga. Meresadam on 12 km põhja pool Tahkuna ps-l asuv Lehtma sadam. K. lennujaam asub linna läh. Hiiesaares. Tähtsaim tervishoiuasutus on Hiiumaa Haigla. Tegutsevad K. Ühisgümn. (2002/03. õ.-a. 810 õpilast) ja 2 huvikooli (muusikakool, spordikool). Suurim kultuuriasutus on K. Kultuurikeskus (seal ka nukuteater). Peamised usuühingud on K. Babtistikogudus, K. Püha Ristija Johannese Kogudus, K. Kristliku Osaduse Kogudus ja Adventistikogudus. Kalmistu asub linnast kirde pool. — K-t on esimest korda mainitud 1564 rootslaste küla ja vakusena (*Kärtil*). 1810. a-ks oli enamik rootsi peresid K-st lahkunud ning Partsi mõis rajas sinna karjamõisa (*Kertel*, ka *Kertelhof*). 1830 toodi Suuremõisast K-sse kalevivabrik (moodustas 1847. a-st 1890. a-teni koos töölisasulaga K. vabrikuvalla). 1849 valmisid rannas laevasild ja sadamaait. 1860–83 töötas peale kalevivabriku K. masinatehas (malmivalu, põllutööriistad, vankriteljed). 1863 valmis uus kirik (Pühalepa abikirik). 1920 sai K. aleviks, linn on ta a-st 1938. II maailmasõja ajal põletasid NSV Liidu sõjaväelased okt. 1941 kalevivabriku ja purustasid sügisel 1944 õhurünnakuga sadama. 18. X 1941 – 3. X 1944 oli K-s Saksa okupatsioon. 1946 sai K. Hiiumaa maakonnalinnaks, 1950–90 oli ta rajoonikeskus. ◂ B

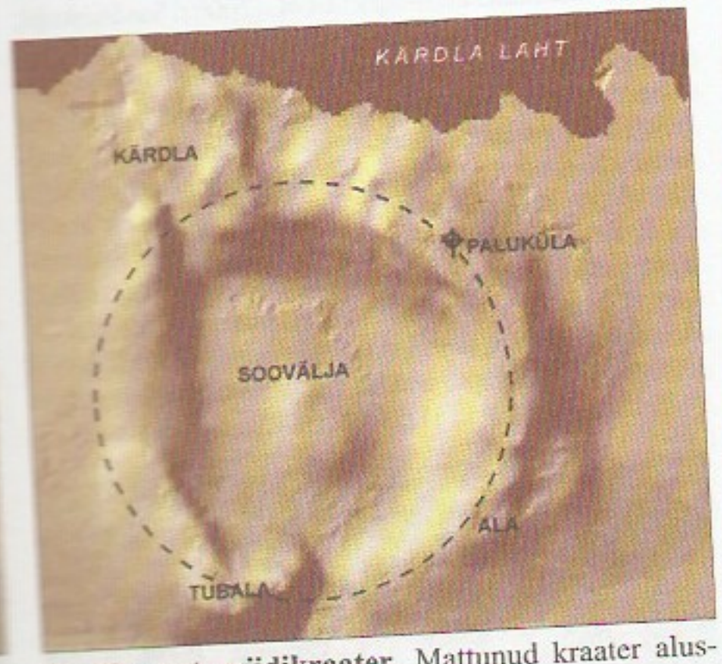

Kärdla meteoriidikraater. Mattunud kraater aluspõhja reljeefis (arvutimudel)

Kärdla meteoriidikraater asub Hiiumaa kirderannikul, mattunud setete ja settekivimite alla; läbimõõt ringvalli harjalt 4 km, süg. üle 500 m. Tekkis Ordoviitsiumis u. 455 mln. aastat tagasi, kui u. 200 m läbimõõduga asteroid langes edelakaarest 30° nurga all kiirusega 20–30 km/s nüüdisaegse Hiiumaa kohal olnud u. 100 m sügavusse madalmerre ning plahvatas, tekitades kausikujulise algkraatri, mille keskele tekkis enam kui 100 m kõrgune ja 600–700 m läbimõõduga keskkõrgendik ning kraatri ümber 150–300 m kõrgune ringvall. Lööklaine purustas luhjakivilasundi mitme kilomeetri ulatuses väljaspool ringvalli ja tekitas keskmest 6–7 km ulatuses aluspõhja kivimite deformatsiooni. K. m-t täitvate ja katvate Kesk- ja Ülem-Ordoviitsiumi ning Alam-Siluri settekivimite paksus on suuresti erinev: süvikus kuni 400 m, kraatri vallil 14 m ja selle lähiümbruses u. 100 m. Kraatri osade ebaühtlase vajumise tõttu on luhjakivikihid ringvalli nõlvadel kuni 30° kaldu ja erinevused samal sügavusel settinud kivimikihtide tasemete vahel kuni 120 m. Nüüdispinnamoes väljenduvad ainult kraatri ringvalli osad Paluküla (✧Paluküla kerge), Tubala ja Linnamäe kõrgendik. K. m. avastati 1970. a-tel geoloogilisel kaardistamisel. Kraatri meteoriitne päritolu tõestati 1980 seoses löögimoondeilmingute avastamisega kraatri süviku impaktbretšades leidunud kvartsis.

B: K. Suuroja. *Kärdla meteoriidikraater*. Tln., 2001. ◂

Kärdla Nukuteater, 1991 Hiiumaal asut. harrastusteater; asutaja ja eestvedaja Lea Sibul-Poola. Teatrist on kujunenud omalaadne Hiiumaa noortekeskus; korraldab a-st 2000 saarte nukuteatrite festivali „Suur sirmik" ja osaleb rahvusv. festivalidel.

Kärkna, küla Tartu v-s Amme jõe alamjooksul, Tallinna–Tartu rdt. ääres; 204 el. (2000). Pärast Tartu naftabaasi rajamist (1968) tekkis 1970. a-il K-sse tööstussõlm (nafta- ja betoontooted). Külas on rdtj. (11 km Tartust). Amme jõe suudme läheduses külast 3 km läänes asusid K. klooster (✧Valkena klooster) ja K. mõis. Kloostri läheduses Amme jõel paikneb K. (Muuge) vesiveski, Eesti vanimaid veskeid (töötas arvat. juba 13.–14. saj., praegune hoone on ehit. 19. saj. IV veerandil). — 13. saj. lõpus rajati sinna Vanamõisa (*Wannamoise*) kloostrimõis, kuhu nüüdne nimi taleneb Tartu bürgermeistri Berent von Gertemi nimest, kellele mõis kuulus 17. saj. alguses.

Kärla, alevik ja samanimn. valla keskus, asub Saaremaal 20 km Kuressaarest loodes K. jõe ääres; 1007 el. (2000), neist u. 400 on Kogula ja Sõmera hooldekodu elanikud. Alevikus on põhikool (asut. kihelkonnakoolina 1824; 2002/03. õ.-a. 200 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja muusikakool. Huviväärsed on K. kirik (nüüdne klassitsistlikus stiilis hoone valmis 1843, sisustusse kuulub Eesti kauneimaid renessanspuuskulptuuriteoseid — Paadla mõisniku Otto von Buxhoevdeni epitaaf, 1591, autor arvat. Tõnnies Evers noorem) ja park. — K-s asunud keskaegse Maarja Magdaleena kiriku kohta on teateid a-st 1313, hiljem oli kirikumõis piiskopi ametkonna keskus. — K. jõgi (pikkus 17 km, jõgikond 132 km²) saab alguse Sauvere k. juurest ja suubub Mullutu lahte.

Kärla kihelkond hõlmas Saaremaal ligikaudu nüüdse Kärla v-a. Piirkonna muistne keskus oli Karujärve läh. paiknev Lihulinna maalinn (nüüd Nõmpa k. maal). Pärast sakslaste vallutusi kuulus Kärla ala Kaarma khk-a, omaette kihelkonnaks eraldus ta sellest pärast Kärla kiriku ehitamist (arvat. 14. saj. alguses); ürikuis on K. k-a (*Kergel*) esimest korda mainitud 1438. Keskajal oli kihelkonna alal Saare-Lääne piiskopkonna ametkond

(keskus Kärla mõis). 1840. a-il siirdus 25,5 % elanikest õigeusku, ehitati õigeusu Mõnnuste kirik.

Kärla vald asub Saare maakonnas Lääne-Saaremaa siseosas; 216,28 km², 1759 el. (2003). Keskus Kärla alevikus. Paikneb Lääne-Saaremaa kõrgustiku idanõlval ning sellest itta jääval tasasemal paekõrgendikul. Asustus on koondunud pms. valla keskossa Kärla ümbrusesse. Valla lääneosa, mis ulatub Lääne-Saaremaa kõrgustikule, on metsane ja hõredalt asustatud (metsamaa hõlmab vallast 62 %). Lõunaosa on pms. soine, seal asuvad maatõusu tagajärjel tekkinud madalaveelised järved: Kaalupi, Mullutu (osaliselt) ja Paadla laht. Valla loodeosas asub ✧Karujärv. Valla piires on ✧Jõempa kurisute KA. Kärla maalinn ehk Lihulinn (Saaremaa võimsaim maalinn, välisläbimõõt loode—kagu suunas 270 m, ristipidi 70 m, õue pindala ligi 18 000 m²) asub Kärlast 7 km põhjas. Peale Kärla luteri kiriku oli vallas Mõnnuste õigeusu Kolmainu Jumala Ilmumise kirik (varemeis, ehit. 1868; kogudus suleti 1950, sest jäi NSV Liidu sõjaväebaasi terr-le). Mitu piirkonda oli pärast baaside lepingut Nõuk. sõjaväeosade kasutuses (Dejevos, Karujärvest idas oli algul tankiväeosa, hiljem raketibaas, mille komandopunkt asus Orikülas; Kogulas oli lennuväli). Valla suurim tootmisettevõte on AS Est-Agar (merevetikast magusatõõstusele tooraine tootmine). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. III 1992. ▸1

Kärstna mägi asub Sakala kõrgustiku idaosas Kärstnast läänes; kõrgus 136 m ü. m., suhteline kõrgus 60 m. Seal asuvad kabeli varemed, 1807 Ida-Preisimaal langenud Vene kindrali Reinhold von Anrepi mälestusmärk (nn. Anrepi lõvi, Bertel Thorvaldseni teose koopia, 1844) ja 16. II 1944 lennuõnnetusel hukkunud 26 Nõuk. lenduri ja partisani hauasammas.

Käru, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Rapla—Türi mnt. ja Lelle—Viljandi rdt. ning Käru jõe ääres; 466 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 95 õpilast), rahvamaja, rmtk., tervisekeskus, apteek, postkontor ja K. metskonna keskus. Tegutseb EELK K. kogudus (kirik ehit. 1860 Vändra abikirikuna), kalmistu asub aleviku idaosas. Oma kalmistu on K-s varemalt tegutsenud baptisti kogudusel. Huviväärne on K. mõis (*Kerro*), mis eraldus Lellest 18. saj. keskel (härrastemaja on ehit. 1878). Alevikulaadne asula kujunes pärast rdt. avamist (1901) K. (a-ni 1925 Lauri) rdtj-a juurde.

Käru jõgi, ka Vahastu jõgi, Pärnu jõe lisajõgi; pikkus 62 km, jõgikond 317 km². Algab Kuimetsa lähedalt Aela järvest, suubub Suurejõe läh. Suurimad lisajõed on Ingliste oja (15 km), Raka oja (14 km) ja Kädva oja (14 km).

Käru kihelkond hõlmas Järvamaal nüüdse Käru v-a ala. K. k. moodustati 1920 Vändra khk-a Käru abikiriku alast: ta eraldati Vändra khk-st, nagu ka Käru vald eraldati Pärnumaast ja liideti Järvamaaga. Käru kirik on ehitatud 18. saj. I poolel, praegune hoone 1860 Vändra abikirikuna. Kullimaal oli 1813. a-st 1830. a-te lõpuni klaasikoda. 1840. a-il siirdus u. kolmandik elanikest õigeusku. Mõis eraldus Lelle mõisast 18. saj. keskel, a-st 1851 kuni võõrandamiseni kuulus see Ditmari suguvõsale. Historitsistlik peahoone valmis 1878 (arh. Robert Pflug). 1905 põletasid ülestõusnud talupojad Käru mõisa härrastemaja, see taastati mitmes järgus. A-st 1922 asus peahoones kool.

Käru vald asub Raplamaa kaguosas; 214,91 km², 719 el. (2003). Keskus Käru alevikus. Paikneb ✧Kõrvemaa lõunaosas. Ülekaalus on metsa- ja sooalad (Rumbi, Kädva ja Allipa raba ning Pidapa soo), asustus on koondunud Käru aleviku ümbrusesse (valla keskuses elab üle 60 % elanikest). Metsamaa hõlmab vallast 67 % (riigimetsamaad haldab Käru metskond). Valda läbivad Rapla—Türi mnt. ja Tallinna—Viljandi rdt. Haridus- ja kultuuriasutused jm. asutused on koondunud valla keskusesse. Valla kirdeosas asub ✧Rumbi LKA ja osa ✧Piiumetsa soo-KA-st. Valla lõunaosas Kullimaal töötas 19. saj. I poolel klaasikoda. Suurimad ettevõtted on Käru metskond ja OÜ Loo Farmid (põllum.). — A-ni 1920 kuulus Pärnumaasse, seejärel a-ni 1950 Järvamaasse. Staatus ennistati 20. XI 1991. ▸1

käsitöö. Eesti rahvapärane k. on avaldunud pms. tarbeesemete valmistamises ja nende kaunistamises. Traditsioonilised meeste k-d olid metalli- (ehted), puu- (nõud, mööbel, rangipuud, koonlalauad) ja savitöötlus (nõud) ning vitspunumine. Naiste k-d olid kanga- ja silmuskudumine, õmblemine, heegeldamine ja tikkimine (rõivad, vaibad, rätikud). Vt. ka 11. kd., lk. 749—752. ▾

käsitööselts, käsitööharrastajate ühendus, milles arendatakse käsitööoskusi, korraldatakse ühistegevust ja säilitatakse rahvuslikke käsitöötraditsioone. Nüüdisajal tegutsevad k-d mittetulundusühinguna (juriidilise isikuna) või üksikisiku ümber koondunud rahvakunstihuviliste paikkondliku sõpruskonnana. 1992 hakkas ✧Eesti Kodutööstuse Edendamise Keskselts maakondades ja linnades tegutsevaid käsitööühendusi koondama ja toetama. Igas maakonnas on kas ühendus või isik, kes koordineerib kohalikku käsitööalast tegevust. ▾1

Käsmu, küla Lääne-Virumaal K. ps-l K. lahe ääres, kuulub ✧Lahemaa RP-sse; 114 el. (2000). Suvituskoht, valdav on ühekorruseline puithoonestus, mis põhiosas on rajatud 20. saj. Rohkesti huviväärsusi: Eesti rändrahnurohkeim piirkond, kirik (ehit. 1863), kalmistu (Signe Tiedemanni hauasammas, autor Juhan Raudsepp). K-s on meremuuseum (tegutseb Aarne Vaigu eestvõttel, end. piirivalvekordonis). — Esimest korda on K-t mainitud 1453 Aaspere mõisale kuuluva rannana (*strand tho Kesemo*), asustuse kohta on teateid a-st 1524 (*Kaszmekul*). 19. saj. lõpus oli K. (tollal ka *Kasperwiek*) Viru ranniku tähtsaim meresõiduküla, seal ehitati kaugsõidupurjekaid, oli talvesadam, tegutses merekool (1884—1931); 1892 valmis tuletorn.

Võru **käsitööseltsi** neiud Tallinnas lastelaadal

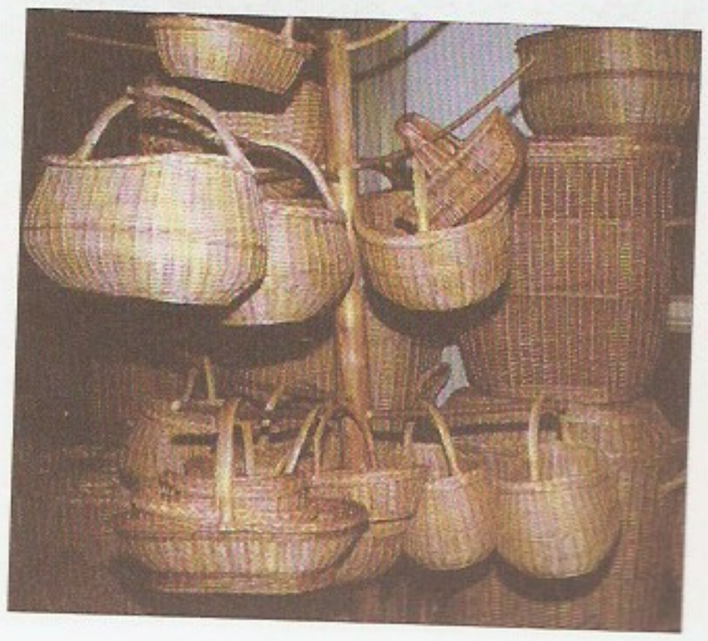

Kärla vald, ... ja lipp

Kärla valla ... asulati (2000)

Alevik
Kärla
Külad
Anepesa
Arandi
Hirmuste
Jõempa
Kandla
Karida
Kirikuküla
Kogula
Kulli
Kuuse
Kõrkküla
Käesla
Mõnnuste
Mätasselja
Nõmpa
Paevere
Paiküla
Sauvere
Sõmera
Ulje
Vendise
Vennati

Käsitööühendus

Haapsalu ...
Hiiumaa ...
Huviselts „...“ (Järvamaal)
Ida-Virumaa ...
Järvamaa ... ühing „...“
Otepää ...
Parksepa ...
Põltsamaa ...
Põlva ...
Rahvakunsti ... (Tallinn)
Tallinna ...
Tartu ...
Viljandimaa ... ühing
Virumaa ... tööselts
Vormsi ...

Käsitöö. ...

Käsmu kirik

B: K. Kristenbrun, A. Kurepalu. *Käsmu*. Tln., 1994. ▲

Käsmu laht asub Eesti põhjarannikul Käsmu ja Vergi ps-e vahel; laius kuni 4, lahe suus 3 km, süg. 12—27 m. Hea looduslik sadamakoht. Lahte suubuvad Käsmu oja (pikkus 7 km) ja Võsu jõgi. Lahe lõunarannikul on Võsu alevik. Kuulub ✧Lahemaa RP-sse.

Käsmu poolsaar asub Põhja-Eesti rannikul Eru ja Käsmu lahe vahel, lõpeb loodes kaugele merre ulatuva Paljaneemega; u. 10 km², pikkus 6, laius kuni 3 km. Poolsaarel on mitu suurt rändrahnu (Lemeti kivi, Matsi kivi, Vana-Jüri kivi, Saadumetsa Suurkivi) ja kivikülvi. Kirdes lõpeb poolsaar maasäärega, millest 1 km kaugusel meres asub kivine Saartneem (Kuradisaar). Enamikku poolsaart katab palu- ja nõmmemets. Ala on tähtis turismi- ja puhkepiirkond, kuulub ✧Lahemaa RP-sse. Poolsaare edelaosas asub madalate kallaste ja muda se põhjaga Käsmu järv (43 ha, süg. kuni 3 m), mis eraldus merest Limneamere staadiumis (praegu kaugus merest 200 m). Sissevool allikaist ja Tagajärve oja kaudu, väljavool Kalaoja kaudu Käsmu lahte. Vesi vahetub aastas 4,4 korda. Peamised kalad on ahven, säga ja haug.

kätki, sama mis ✧häll.

Kõva, paikkond Kohtla-Järvel Järve linnaosas, Kohtla mäg-st kirdes. Hõlmab Ehitajate t-a ümbruse elamupiirkonna, aedlinna ja end. K. küla. 1946 valminud mineraalvatitehas (hiljem Ahtme Ehitusmaterjalide Kombinaadi tsehh) on praeguseks tegevuse lõpetanud. 1925—72 tegutsenud K. kaevandus oli Eesti põlevkivimaardla vanimaid.

kääbas, kääbaskalme, pms. liivast või mullast kuhjatud kalme. Enamik k-id on ümmargused, osa piklikud või vallinaolised (pikk-k-d). Maetud on k-akuhjatisse või selle alla — maapinnale või maasse kaevatud hauda. K-is võib olla urnmatuseid, puust hauakambreid või kivitarindeid. Euroopas on k-isse maetud pms. pronksi- ja rauaajal. Alates I a-tuh. keskpaigast on ümar- ja pikk-k-isse põletatult maetud ka Ida-, eriti Kagu-Eestis, 11.—12. saj. levisid Kirde- ja Kagu-Eestisse aga laibamatustega ümark-d. Kohati maeti neisse veel 14.—15. saj.

Kääpa asulakoht, kiviaja asulakoht, paikneb Võhandu jõe vasakul kaldal Kääpa k-s. Turbaga kattunud kultuurkihis on hästi säilinud huutimes. Kaevamisel (1959—62 ja 1974 Lembit Jaanits) on kogutud rohkesti ✧Narva kultuurile iseloomulikke luuesemeid ja keraamikat ning saakloomade luid. Asula hilisemaist järkudest on tüüpilist kammkeraamikat ja hilist nöörkeraamikat.

Kääpa jõgi, ülemjooksul ka Alajõgi ja Välgi jõgi, Kullavere jõe suurim lisajõgi; pikkus 46 km, jõgikond 366 km², vooluhulk keskm. 1,0—1,2 m³/s. Algab Keressaare järvest, ülemjooksul voolab pms. soisel alal, läbib Jõemõisa-Kaiu järvestiku, suubub kalatnikide juures. Koseveski k-s on jõel pais, paisjärv, jõujaam (40 kW) ja kalatrepp. Suurimad lisajõed on Haavakivi (20 km) ja Uhmardu (15 km). Muistendite järgi on praeguse Saare k. kohal silla lähedal Kalevipoja hukkumise koht: vägilase jalad lõiganud läbi terma enda jõkke pillatud mõõk. A-st 2002 tähistab seda sümboolne Kalevipoja mõõk.

Käärdi, alevik Rõngu v-s Elva linna lõunapiiril; 577 el. (2000). Alevikus asub Elva laskerüür (a-st 1993 „Narva" pataljoni kokkutulekute koht, mälestuskivi). — K. rajati 1970. a-tel Kasekülа ja Leivaste k. maale Elva sovhoosi keskasulaks. Nime saanud Käärdimäe järgi.

Kääriku, küla Otepää v-s K. järve ümbruses, Pühajärvest 3 km edelas; 55 el. (2000). K. ümbrusele on iseloomulik suurkünklik moreenmaastik, rohkesti on järvi. K. läh. paikneb Hurimägi (211 m). K. on tuntud suusaspordipiirkond, seal asub TÜ spordibaas (a-st 2001 K. Spordi- ja Puhkekeskus), mille rajamist alustati Fred Kudu eestvõttel 1947 Liikurti k. K. talu maale. Baas hõlmab staadioni (ehit. 1959), õppe- (1962, arh-d Peeter Tarvas ja Uno Tõlpus) ja spordihoone (1970), mänguväljakud, suusarajad, välibasseini (K. järves) jm. rajatisi. K. lähedalt möödub Tartu maratoni rada. — K. küla moodustati 1977 Liikurti k-st ja mõnest Sõtva k. talust. 1964 külastas K.-t Soome president Urho Kaleva Kekkonen, kes tegi seal suusamatka.

kört, odra-, nisu- või rukkijahust, peentest tangudest, mannast või kaerahelvestest keedetud paks supp. Kuni 19. saj. lõpuni oli jämedast odrajahust veega keedetud k. eesti talurahva peamisi toite. 19. ja 20. saj. vahetusel hakati k-i keetma vee ja piima seguga ja nisujahust. Nüüdisajal tehakse k-i pms. mannast või kaerahelvestest.

köster (< sks < lad *custos* 'valvur'), kirikuteener, kelle ülesanne on abistada (osalt ka asendada) vaimulikku usutalituses ja usulõpetuse andmises ning hoida kiriku vara. Kindla korraldluse sai k-iamet 17. saj. (Liivimaal 1687), kui k. pandi ametisse igas kihelkonnas ja neid hakati rakendama ka k-ikooli õpetajana. 19. saj. ja 20. saj. alguses olid k-d ühtlasi kihelkonnakooli õpetajad.

Kübassaare kaitseala asub Põide v-s; 61 ha. Asut. 1973 laialehise salumetsa kaitseks. Sealne endisel rannavallil kasvav mets sarnaneb Puhtu ja Abruka metsaga, valdavad puuliigid on pärn, tamm, saar ja vaher. Maapinda katab ürtlume, iseloomulikku sibulalõhna levitav karulaugu (LK III) vaip. Kübassaare mail oli mustlaik-apollo (LK II) saaremaa alamliigi ainus teadaolev elupaik. ◀

Kübasssaare poolsaar, Saaremaa idapoolseim osa, eraldab Liivi lahe avaosa ja Muraja lahte; pikkus u. 6 km, laius 0,5—1,5 km. Rannajoon on liigestatud, leidub aluspõhjapaljandeid (Hülge ja Anikaitse pank,

kõrgus kuni 1,5 m), rähksel seljakul kasvab liigirikas laialehine salu-lehtmets (kuulub Kübassaare KA koosseisu). K. p-e lõunatipus on tuletorn (1924, kõrgus 18 m).

Küberneetika Instituut, ✧TTÜ Küberneetika Instituut.

Küdema laht asub Saaremaa looderannikul Ninase ja Panga ps-e vahel; ligi 35 km², pikkus kuni 8, laius 3—5 km, süg. lahe suus kuni 20 m. Lahe keskel on pika Mariku säär vastas Laidu saar (17 ha, kuulub samanim. kaitsealasse). Loodekaldal on Ninase, kirdekaldal ✧Panga pank.

küla, hajaasustusega või tavaliselt kuni 300 alalise elanikuga tiheasustusega maa-asula, mille elanike põhiline tegevusala on põllum. või kalandus, viimastel aastatel järjest enam ka puhkemajandus ja tööstus. Külaelanikud loetakse maarahvastiku hulka. Eesti terr-i haldusjaotuse seaduse järgi on k. vallasisene asula ja seetõttu ei saa ta ametlikult olla ei ✧linna ega ✧alevi koostisosa. Suurim k. on Kiiu (2000. a. rahvaloendusel oli seal 844 alalist elanikku). 1. I 2000 oli Eestis kokku 4423 k., ligi 80 k-s ei olnud ühtegi alalist elanikku, 70 k-s oli 1—2 el. Üldine seaduspära on, et soodsa asendiga (linna lähedal) k-de elanikkond kasvab ja ääremaade k-de elanikkond kahaneb. Pärast Eesti taasiseseisvumist on edukalt käivitunud k-de ja väikelinnade liikumine „Kodukant", mille eesmärk on k. kui institutsiooni tähtsustamine. — Eestis tekkisid k-d juba esiajal. 19.—20. saj. tuntud k-võrk oli põhil. olemas juba esiaja lõpul. K. juurde kuulus k-saras (k. ühised maavaldused — põllud, mets, heina- ja karjamaad). Kuni 19. saj-ni oli k. nii asustus-, majandus- kui ka haldusüksus. K-sse kuulus 3—20 talu (19. saj. algul 94 % k-dest). Talumaade kruntimisega 19. saj. II poolel jäi k. põhiliseks haldusüksuseks, talude arv k-s kasvas pms. hajatalude halduslikult k. koosseisu arvamise ja popsikohtade iseseisvaiks taludeks arvestamise tõttu. 20. saj. algul olid ülekaalus 3—10 taluga pisik-d (37,3 %), üle 30 taluga k-sid oli 16 %. 19. saj. oli Eestis, pms. Põhja-Eestis ja saartel, tavalisim sumbk. (õued paiknesid korrapäratult kobaras). Õuede vahelt kulges k-tänav, mis hargnes mitmes suunas, moodustades ristumiskohtadel väikesi väljakuid, kus asusid k-kaev ja k-kiik. Kesk-Eesti voortel ja seljandikel olid ridak-d (õued seisid kõrvuti tee ääres). Lõuna-Eestis oli tuntud ridak. hõredam variant ahelk. (õued asusid peateest eemal). Ahelk-s viis peateelt iga õue juurde väike harutee. Lõuna-Eestile eriti iseloomulik oli hajak. (õued paiknesid hajali põldude vahel). Peipsi rannikul kujunes 18. saj. vene asustusele iseloomulik tänavk. (õued asusid tihedalt mõlemal pool sirget k-tänavat). Talumaade reguleerimise ja kruntimisega 19. saj. II poolel hajutati suur osa sumb- ja ridak-sid ning nende asemele kujunesid haja- või ahelk-d või nn. tuumikk-d, millel oli sumbjas tuumik ja kaugemal hajali paiknevad õued. Endistele mõisamaadele 1919 loodud asundused olid enamasti hajak-d. 20. saj. on k-tüübid püsinud, kuid õuede arv tunduvalt vähenenud.

B: G. Troska. *Eesti külad XIX sajandil.* Tln., 1987.

külakalmistu, kihelkonnakirikust eemal asuv, 13.—17. (18.) saj. talurahvakalmistu. K-id on Eestis arvat. rohkem kui 2000, neid tuntakse Kalmu-, Kabeli-, Surnumäe vms. nime all ning Rootsi- või katkuaegsete matusepaikadena. Paljud k-d asuvad omaaegsete asulakohtade lähedal liiva- või kruusakühmudel. Arheoloogiliselt on uuritud u. 80 k-t. Maetud on hrl. ristiusu kombe kohaselt, kuid madalale (vähem kui 1 m), peaga läände (Kagu-Eestis mõnikord naised peaga itta). Lõuna-Eestis on 16. saj-ni olnud ka väheseid põletusmatuseid. Lõuna- ja Ida-Eestis on haudades rohkesti ehteid, muudest panustest leidub münte, nõelu, nuge ja rõivaste metalldetaile. Osa k-id on tekkinud noorema rauaaja laibakalmistuist (✧Kaberla ja ✧Siksali kalmistu), enamik on rajatud 13. saj. või hiljem. K-te kasutamine vähenes 17. saj. II poolel, kuid suurenes taas 1695.—97. a. nälja, Põhjasõja ja 1710.—12. a. katku ajal, neisse matmine lakkas üldiselt 1720. a-il.

külakogukond, talurahva majandus- ja sotsiaalne üksus esiaja lõpul ja keskajal. K-a kuulus külasaras, mille kasutamise jm. küla omavalitsuse küsimused määrasid külavanem ja msg. ametimehed: kubjas, hirsnik, sundija, vardja, kilter (16. saj.). Mõisnike võimu laienemise ja pärisorjuse kujunemise tõttu k. hääbus. 19. saj-ni olid külamaad jaotatud talude vahel segamini paiknevate tükkidena, karjamaad olid ühised. K. koosnes õiguslikult ja majanduslikult erinevatest kihtidest. Sõnaõiguslik enamik olid talukohti pidavad peremehed, kes kasutasid valdavat osa külamaast. Vabadikel jt. kehvtalupoegadel oli õigus kasutada vaid küla ühiskarjamaad, osalt ka metsa- ja heinamaad, millest nad võisid üles harida väikesi põllutükke. Kõige madalam kiht olid sulased ja tüdrukud. 18. saj. II poolel hakkas talurahva omavalitsusena kujunema vallakogukond.

külanõukogu, haldusüksus NSV Liidus, sh. Eesti NSV-s, küla rahvasaadikute (1977. a-ni töörahva saadikute) nõukogu poolt selle alalise organi — täitevkomitee — kaudu hallatav territoorium koos kõigi sellel asuvate külade jm. maa-asulatega. Eestis moodustati k-d 1945. a. aug-s ja sept-s, kuulusid madalama astme haldusüksustena valdade koosseisu. Rajoonide moodustamisel (1950) allutati k-d rajoonidele. K-d etendasid eeskätt statistilisi allterr-e, kuhu saadeti teadmiseks ja täitmiseks kommunistliku partei ja kõrgemate riigiorganite direktiive ja korraldusi ning kust nõuti nende täitmise kohta aruandlust. Hiljem püüti põllum-majandite tootmis- ja k-de halduspiire ühildada, majandite tugevnemisega kaasnes nii kolhooside-sovhooside kui ka k-de arvu vähenemine ja pindala suurenemine. Eesti taasiseseisvudes kujunesid k-d pms. 1990—94 omavalitsusliku staatusega valdadeks. Vt. ka 5. kd., lk. 327—329, ning 11. kd., lk. 269.

külapood. Üksikuid k-e rajasid linnakaupmehed 19. saj. algupoolel, arvukamalt hakkasid neid 19. saj. viimaseil kümnendeil asutama jõukad harjuskid jm. rändkaupmehed ning 20. saj. algul taluperemehed. Talukrundist müüdi või renditi poepidajale soodsas kohas tee ääres paiknev maatükk, kuhu ehitati väike 1—3 toa, köögi ning lao- ja poeruumiga maja ning ait. K-s müüdi kõiki talumajapidamises vajalikke kaupu: toiduaineid (sool, suhkur, heeringad, maiustused, saiajahu jm.), rauakaupa (tööriistad, naelad, hobuserauad jm.), hobuseriistu, petrooleumi, nõusid, kangaid, nahka,

Kütiorg

puuäkaupa jms. Kauba tõid poodnikud linnast (Tallinnast, Tartust, Riiast, Pärnust). Pärast I maailmasõda, kui lakkasid kauplemast harjuskid jt. rändkaupmehed, asutati k-e hulgaliselt.

külasaras, külakogukonna ühismaavaldus, mis koosnes põllu-, heina- ja karjamaast, metsast ja kalastuskohtadest. Arvat. juba enne 13. saj-t olid põlispõllud jagatud üksikperede vahel. 16.—17. saj. jagati ka heinamaad segamini paiknevateks maatükkideks. K. püsis kuni talumaade ✧kruntiajamiseni 19. saj. II poolel, mil igale talule eraldati k-st terviklik maa-ala, mis hõlmas koos talu õuega kõiki kõlvikuliike.

„KülaTee", Riigikantselei piirkondliku andmeside arendamise programm, mille teostas Eesti Informaatikakeskus. Eeltöid alustati 1996 ning programm viidi ellu 1999—2000. Selle ja ✧„PeaTee" programmi käigus said andmesideühenduse maakonna- ja vallaasutused. Programmi rahastati riigieelarvest (u. 16 mln. kr.). 2000—02 rajati Kultuurimin-i algatusel „KülaTee2" programmiga andmesideühendus ja avalik Internetipunkt kõigisse Eesti rahvarmtk-desse.

Küllatova savimaardla asub Võrumaal Meremäe v-s, pindala 36 ha. Tootus kiht on Devoni ladestu Gauja lademe savi. Savi omadused: plastsusarv 15, sulamist° 1240—1330 °C, looduslik niiskus 16—17,8 %, lõimises on alla 0,001 mm osakesi 29—35 %. Sobib telliste, valikuliselt ka põrandaplaatide valmistamiseks. Mäetehnilised tingimused on soodsad. Ei kaevandata. ■

küllerätt, ✧puusapõll.

kümnik, ka külak., kümnesmees, valla madalaim politsei- ja haldusametnik, algselt taluperede ja mõisa ning kogukonna vahemees. K-d seati ametisse Liivimaal 1850 (mõisavalitsuse ja vallakohtu kokkuleppel, üks igast 10 taluperemehest), Eesti- ja Saaremaal 1866 (vallavalitsuse määratuna, üks igast 8—15 taluperemehest).

kümnis, sissetuleku suurusest olenev maks, mida võeti vaimulike ja kiriku ülalpidamiseks, pärineb muistseilt heebrealastelt. Algselt oli k. $^1/_{10}$ sissetulekust, hiljem enamasti suurem. Maks lasus pms. talurahval: põllusaadustelt nõuti suur- ehk viljak-t, aiasaadustelt väike- ehk ✧k-t, karjasaadustelt looma- ehk verek-t. Paljudel juhtudel läänistati k-e kogumise õigus ilmalikele feodaalidele. Eestis kehtestati k. 13. saj. alguses. 16. saj-ni oli tähtsaim koormis viljak. (kuni veerand saagist), hiljem asendus k. hinnusega. Kaotati 19. saj.

Kürama kivikülvi kaitseala asub Nõva v-s; 7 ha. Kivikülv võeti kaitse alla 1959. Madalal pohlamännisalu kattunud moreenkõrgendikul on rohkesti väikese ja keskmise suurusega rahnusid (nelja ümbermõõt on üle 15 m, 3,6 m kõrgusel Männikivil 18 m).

Kütiorg, ka Holsta org, Haanja kõrgustiku põhjaserva lõikuv sügav looduskaunis org; pikkus u. 5 km, sig. kuni 70 m. Algab Holsta k. juurest, suubub Võru-Petseri ürgorgu. Oru veerudel on Devoni liivakivi paljandeid, oru põhjas lookleb oja, oru lõunaosas on mitu väikest järve, põhjaosas suurem ✧Noodasjärv. K. kuulub ✧Haanja LP koosseisu. Tähtis turismi- ja talispordipiirkond (Eesti pikimad slaalomirajad; pikkus kuni 350, kõrguste vahe kuni 74 m). Orus tegutseb a-st 1982 Peeter ja Leelo Lauritsa eestvõttel K-u Avatud Ateljee. ◂

külvis, algeline Põhja-Euroopa maaviljelusviis, tulenenud ✧taleviljelusest, oli kasutusel metsavaestel aladel. K-i tehti hrl. söödil, harvemini kesal. Küntud maale asetati rohumisi haokood või halud, need kaeti kündmisel tervelt jäänud mätaste ja mullaga, süüdati tuulepealsest küljest ning lasti umbuses põleda. Hiljem laotati tuhk (tuhkmuld) laiali, põld äestati ja seemendati. Esimesel aastal andis k-epõld suurt saaki (10—20 seemet), pärast 3—4 lõikust vajas maa sõnnikväetist. Eestis k-etegemise kohta pärinevad varaseimad teated 16. saj. algusest, mõnel pool on siin k-t tehtud veel 20. saj.

Küttejõu, Kiviõli linnaosa, paikneb linna kaguserval Tallinna—Narva rdt-st lõunas. Oli 1945—57 omaette alev. 1925 rajas as. „Küttejõud" sinna põlevkivikarjääri ja 1933 kaevanduse; karjääris kaevandati a-ni 1947, kaevandus ühendati 1951 Kiviõli kaevandusega (1987 suleti).

„Küttejõud", 1920—40 tegutsenud aktsiaselts, Põhja Paberi- ja Puupapivabrikute Aktsiaülihingu tütarühing. 1922 sai riigilt kontsessiooni põlevkivikaevanduse rajamiseks Püssisse. „K-u" põlevkivikaevandus varustas põlevkiviga põhil. Tallinna tselluloositehast, a-st 1933 müüdi põlevkivi ka teistele tarbijatele. Toodang (1939) 132 000 t, töölisi 200—250.

küüdikohustus, veovahendite valdajate kohustus vedada sõjaväge ning sõjaväeosadele või -asutustele vm. riigiasutustele kuuluvaid vesseid. Keskajal lasus k. pms. talupoegadel ning oli eriti sõdade ajal ränk koormis. Eesti talupoegadelt nõuti küüti kaugetessegi piirkondadesse, nt. 1678 ja 1758 Preisimaale. Mõnevõrra rakendati k-t ka EV-s (küünide seadus kehtestati 1926), Eesti NSV-s 1940—41 ja pärast II maailmasõda.

küüditamine, deporteerimine, suure inimhulga ebaseaduslik väljasaatmine oma püsisest elukohast. Esimene teada olev Eestist k. oli Tartu saksa soost elanike deporteerimine Venemaale 1565. 1708 küüditati Narva ja Tartu elanikud. 1781 küüditati 1200 hiiurootslast Lõuna-Ukrainasse. 10. II (28. I) 1918 saadeti Eesti enamlaste algatusel Siberisse hulk baltisakslasi ja koos nendega paarsada eestlast. Esimene Nõuk. massik. (pms. Kirovi ja Novosibirski obl-sse) Eestis toimus 14.—16. VI 1941, 1.—3. VII 1941 järgnes väljasaatmine Lääne-Eesti saartelt. Kokku küüditati 10 861 in. (ligi 80 % naised, lapsed ja vanurid), väljasaadetuna hukkusid neist enam kui pooled. 15. VIII 1945 viidi Siberisse 407 in., pms. Eestisse jäänud sakslased. Teine suurk. (salastatud sõjaline operatsioon „Priboi") viidi läbi 25.—30. III 1949: Siberisse (pms. Krasnojarski kraisse ja Novosibirski obl-sse) saadeti 20 702 in., kellest u. 3000 suri. Selle k-ga taheti rahvast hirmutada, et kiirendada põllum-e ✧kollektiviseerimist. Seepärast oli küüditatute suhtarv maa-asuluis suurem kui linnades. Et mehi oli hulgaliselt varem arreteeritud (süüdistatuna Saksa okupantidega koostöötamise eest jm. põhjustel), oli 1949 küüditatute seas naisi, lapsi ja vanureid veel rohkem (üle 90 %, suur osa arreteeritute perekonnaliikmed) kui 1941. Mais 1950 deporteeriti 1563 eestlast ja lätlast neilt Eesti ja Läti aladelt, mis 1944—45 olid arvatud Vene NFSV Pihkva obl-i koosseisu. 1951 küüditati 259 Jehoova tunnistajat. Väiksemaarvulist sunniviisilist ümberasustamist oli 1956. a-ni. Üksikjuhtudel võisid küüditatud naasta enne 1954. a-t, lainaldune tagasipöördumine algas 1956. 1988 kuulutas ENSV Ülemnõukogu k-se seaduse- ja inimsusevastaseks teoks.

B: *Küüditatud 1941.* Toronto, 1993; *Küüditamine Eestist Venemaale.* 2 osa. Tln., 1999—2001.

küünlapäev, küünlamaarjapäev, 2. veebruar, kirikukalendris Neitsi Maarja puhastumise päev. Rahvakalendris tähistas k. kesktalve lõppu ning talve poolitajat (pool loomatoitu peab alles olema, karu pöörab teise külje). K-l palgati kõrtsis suitsi ja teenijaid. K-a päikesepaiste ennustas head heinaaega ja viljasaaki. Saartel ja Lääne-Eestis, ka Lõuna-Eestis jõid naised küünlapuna (punast viina), et palged oleksid punased ja suvel vähem sääski sigiks. K-l lõpetati ketrustööd, pärast seda algas kangakudumine.

Laagri, 1. alevik Saue v-s Tallinna edelapiiril Pääsküla jõe ääres; 4187 el. (2000). L-s paiknevad Saue vallavalitsus, valla kultuurikeskus, rmtk., postkontor, tervisekeskus ja apteek. Alevikus on chitus-, autohooldus-, veondus-, aiandus-, puidu- ja metallitöötlusettevõtteid. — Aleviku möödanik on seoses Pääskülaga. L. nimi tuleneb sealsest I maailmasõja ja Vabadussõja aegsest sõjavangide laagrist. Alevik moodustati 1977 Saue sovhoosi keskasulast, Pääsküla k-st ja osast Tallinna Männimetsa elamualast. — **2.** asum Tallinna lõunaosas, külgneb Pääsküla jõel L. alevikuga, tuntud ka Vana-Pääskülana. Seal on L. rdtp. (13 km Balti jaamast), teede remondi ja ehituse, asfaltbetooni tootmise jmt. ettevõte.

Laagri kaitseala, ka Laagri nahkhiirte talvitumispaiga kaitseala, asub Tallinna piiril; 20 ha. Asut. 1989 nahkhiirte kui ohustatud loomaliikide elupaiga kaitseks. 20. saj. I poolel rajatud ja Nõuk. ajal laiendatud maa-alused kindlustuskäigud (algne kogupikkus 3000 m) on mitmele nahkhiireliigile talvitumiskohaks. Talvituvaid nahkhiiri häirivad koobaste külastamine ja msg. inimtegevus, koopaid ohustab prahistamine ja varisemine. Maa-alused rajatised on Eesti ilmekaimad Jõhvi ja Keila lademe paljandid, seal on Pääsküla kihistiku stratotüüp.

Laanemetsa, küla 25 km Valgast kagus Võru mnt. ääres; 97 el. (2000). Seal on Taheva v-a keskus, õigeusu Peetruse ja Pauluse kirik (ehit. 1856; ei tegutse) ja kalmistu. Küla piiresse jäävad Räime ja Aheru järv. — Küla on esimest korda mainitud 1541, a-st 1551 on andmeid mõisa kohta (*Lannemetz*). A-ni 1939 oli Kagu-Eestis L. vald (kuulus a-ni 1921 Võru-, seejärel Valgamaasse).

Laanemägi, Otepää kõrgustiku idatiiva kõrgeim koht; kõrgus 211 m ü. m., suhteline kõrgus 40 m. Asub 5 km Otepääst idas. L. on moreenist ja liustikujõesetteist koosnev 1,5 km pikkune künnis. Nõlvul kasvab mets, lael on põllud.

Laansoo ansambel, Emil Laansoo ansambel, ER-i instrumentaalansambel, tegutses 1954—74. Tõi kuulajateni põhilise osa uudisrepertuaarist, esinedes ja lindistades koos Georg Otsa, Veera Neluse, Viktor Gurjevi, Artur Rinne, ER-i naistrio ja meeskvarteti, Heli Läätse ja Kalmer Tennosaarega.

laat, tavaks kujunenud paigas perioodiliselt peetav ja mitu päeva kestev turg, millel korraldatakse hrl. ka msg. rahvalikke ajaviite- ja lõbustusüritusi. Lääne-Euroopas hakati keskajal l-u pidama enamasti kirikupühadel, kõige olulisem oli korra aastas toimuv aasta-l. Eesti l-d (nende kohta on andmeid alates 15. saj-st) toimusid pms. linnades ja alevikes (vanimad neist olid Tartu aastal-d (jaan-s), Tallinna sadamal-d, Pärnu, Paide ja Rakvere l-d, a-st 1787 ka Tallinna aastal-d, mis kestsid mitu nädalat). 18. saj. II poolel kasvas l-de tähtsus eriti maakaubanduses, 19. saj. hakati pidama talurahval-u. Kujunesid välja eril-d: hobuse-, looma-, lina-, kalal-d. L-u peeti sügisel pms. sept-okt-s, talvel jaan-veebr-s (20. saj. märtsis-apr-s) ja suvel juunis-juulis (Tallinna jaanil.). Suurematel l-del oli eelpäev — potil., kus müüdi savi- jm. nõusid ja pudukaupa. Maakaupluste võrgu kujunemine ja liiklusolude paranemine muutsid 19. saj. lõpul l-de ilmet, nende arv kasvas, kuid nad kestsid lühemat aega ja neil põhil. kaubeldi. 1830 oli Eestis 39, 1900. a. 157 l-apaika. Nõuk. ajal l-atraditsioon katkes, l-deks nimetati pms. väljas korraldatud suurmüüke, kus sageli kaubeldi ka rahvusliku käsitööga. Tähtsaks üle-eestiliseks eril-ks on kujunenud a-st 1978 peetav Türi lille-l.

B: E. Grepp. *Eesti laadad.* Trt., 1933; T. Anepaio. *Laat — see ilmarahva pulm. Tartu linna ja maakonna laadad 1920—1940.* Trt., 1996.

Laatre, 1. alevik ja Tõlliste v-a keskus, asub Valgamaal L. jõe alamjooksul; 275 el. (2000). L-t läbib Sangaste—Tõlliste tugimnt., teised teed hargnevad Antslasse, Õrustesse ja Lüllemäe kaudu Harglasse. AS L. Piim on Kagu-Eesti suurimaid piimatootjaid, alevikus paiknevad ka postkontor, rmtk., algkool (1850 asut. kihelkonnakooli järglane; 2002/03. õ.-a. 23 õpilast), 2 kirikut ja kalmistut ning liigirohke park. L. Püha Laurentsiuse kirik (Sangaste abikirik) ehitati tules hävinud puitkiriku kohale 1831, kirik sai 1872 ümberehitamisel puidust haritorni ja 1881 vastu idaseina maakivist käärkambri. Õigeusu Pühavaimu kirik ehitati tüüphoonena 1869, tegutses a-ni 1983. Asulat ilmestav L. veisefarm on Eesti suurimaid ja ühtlasc arhitektuuriga loomakasvatuskomplekse (valmis mitmes järgus 1972—79, arh. Ilmar Kalmet). — Mõis (*Fölk*, esmamainitult 1555 *Völk*) kuulus keskajal ✧Valkena (Kärkna) kloostrile, 17.—18. saj. olid omanikud Platerid (neilt L. nimi). — **2.** küla Abja v-s Mõisaküläst kagus Lätisse eenduval Eesti alal; 68 el. (2000). Hõlmab ka Põlde k., kus Puldre talu läh. on tähistatud August Kitzbergi sünnipaik. Eesti-Läti piiri määramiseni kuulus L. (läti *Platera*) Valmiera mk-a Rūjiena (Ruhja) khk-a piiresse. L-t on mainitud kui ordumeistri poolt Hartwich Platerile (Platerite suguvõsa) läänistatud küla (*Moysekull*). — L. mõisa (*Moisekŭll*) kohta on teateid a-st 1542 (*Moysen kula*), Penniküla on mainitud 1561 (*Spinne*). — **3.** 1917—39 vald Pärnumaal.

Laatre jõgi, ka Sangaste jõgi, ülemjooksul ka Pikaantsu jõgi, Väikese Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 26 km, jõgikond 195 km². Algab Otepää kõrgustiku lääneosast, kesk- ja alamjooksul voolab Valga nõos. Jõe lang (keskm. 4 m 1 km kohta) on suurim ülemjooksul (Kuigatsi oja suudmeni, 14,9 m 1 km kohta). Suurimad lisajõed on Õru (14 km), Lota (10 km), Keeni (10 km) ja Kuigatsi oja (9 km).

Laekvere, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Rakvere—Avinurme mnt-st läänes kohalikul teederistmel (teed Simunasse, Rahklasse, Muuka ja Paasverre); 482 el. (2000). Seal on põhikool (asut. 1920 algkoolina, 2002/03. õ.-a. 133 õpilast), rmtk., rahvamaja, apteek ja postkontor. Suurima käitisena tegutseb AS Boxer Puidu Ekspordi L. saeveski. Alevikku ilmestavad 1920. a-te lõpul ja 1930. a-te algul ehit. maakivist müüritisega koolimaja, kauplusehoone, meierei ja tuletõrjekuur, mida täiendavad 1970. ja 1980. a-tel L. majandikeskuseks olemise ajal ehit. hooned. Huviväärne on alevikust idas Paasvere mnt. ääres kasvav L. mänd (ümbermõõt 3 m). L-st 3 km loodes asub Kellavere mägi (✧Kellavere MKA). — Mõisa ja küla kohta on teateid a-st 1547 (*Ladickver*, *Lavdickver*). Küla nime seostatakse Kalevipoja lugude Laivere k-ga. Alevik kujunes 1870. a-te lõpul mõisa maade müümisel talupoegadele. Seoses

Laekvere vald: vapp ja lipp

Laeva vald: vapp ja lipp

Laheda valla ja külade kaart

Himma
Joosu
Lahe
Mustajõe
Naruski
Pragi
Roosi
Suurküla
Tilsi
Vana-Kuuste
Vardja

Kauplusehoone **Laekveres**

aktiivse ühistegevusega rajati 20. saj. I poolel teede sõlmpunkti mitu ühisk. hoonet. ▲

Laekvere vald asub Lääne-Virumaa kaguosas; 352,42 km², 1872 el. (2003). Keskus Laekvere alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku ja ✧Alutaguse madaliku üleminekualal. Peamine asustus on koondunud valla loodeossa Laekvere, Muuga ja Rahkla ümbrusesse, seal on valdav põllum-maastik. Silmapaistvaima pinnavormina asub seal Kellavere mägi (156 m; kõrguselt Pandivere kõrgustiku teine mägi; ✧Kellavere MKA). Valla lõuna- ja idaosas, mis jääb Alutaguse madalikule, on valdavad metsa- ja sooalad (Venevere ja Muuga soo, Karja raba). Metsamaa hõlmab vallast 63 % (riigimetsamaad haldab Paasvere metskond). Valla idaosas asuv Luussaare soo kuulub ✧Tudusoo MKA-sse. Valla kaguosas paikneb ✧Paadenurme LKA lahustükk, lõunaosas ✧Luusika LKA. Valda läbib Rakvere—Mustvee mnt. Laekveres ja Muugal töötavad põhikoolid, Veneveres algkool. Laekveres, Muugal ja Veneveres on rmtk. Kultuuriasutustest töötab Laekveres Rahva Maja. Laekverest 4 km idas on Paasvere metskonna keskus. Huviväärsed on Laekvere mänd ja ✧Muuga mõis (Eduard Vilde lapsepõlvekodu, mälestusmärk). Tegeldakse pms. põlluharimisega (OÜ Laekvere PM, Muuga PM OÜ ja OÜ Rahkla Farm). — Vald on moodust. 9. IV 1992. A-ni 1950 oli suuresti samades piirides Paasvere v. ◀1

Laelatu, paikkond Läänemaal Virtsu läh. mõlemal pool Tallinna—Virtsu mnt-d. Hõlmab merelahtedest ümbritsetud ala, seal kasvab liigirikas L. puisniit. Puisniidukooslusi kaitstakse ✧Puhtu-L. LKA-l.

laenukihid, mõningatel keele ajaloo järkudel eriti tugevat mõju avaldanud kontaktkeeltest tulnud laenude kogumid. L-e eristatakse sõnavara (vähem grammatiliste) otselaenude põhjal. Eesti keele vanemate l-de hulka kuuluvad varased indoeuroopa satemkeelte (*sada*, *vasar*, *viha*), muinasbalti (*hammas*, *kael*, *mets*, *mõrsja*), muinasgermaani (*ader*, *põld*, *raha*) ja muinasslaavi laenud (*aken*, *raamat*, *rist*, *vaba*). Hilisemate l-de hulka kuuluvad läti (*kanep*, *mulk*, *sõkal*), alamsaksa (*kool*, *köök*, *tiik*), (ülem)saksa (*aabits*, *ahv*, *loss*), rootsi (*kratt*, *pilka*, *tont*), vene (*filosoofia*, *kapsas*, *kosmonaut*) ja soome laenud (*julm*, *tehas*). Viimasel ajal saab eristada ka inglise laenude kihti (*astronaut*, *koomiks*, *sport*).

Laeva, küla ja samanim. valla keskus, paikneb L. jõe ääres Tallinna—Tartu mnt. läh.; 471 el. (2000). Külas on põhikool (asut. külakoolina 1811, 2002/03. õ.-a. 96 õpilast), kultuurimaja, rmtk. ja kalmistu. L. metskonna keskus paikneb külast 2 km edelas end. L. mõisa härrastemajas (Valmaotsa k-s). Tuntuimaid käitisi on Valio Eesti AS-i L. meierei. — Küla on esimest korda mainitud 1295 (*Hagge*, *Layuut*), mõis (*Laiwa*) rajati 17. saj. A-st 1977 hõlmab L. ka Aiu ja Keskküla k.

Laeva jõgi, ka Kassinurme, Visusti ja Koogi jõgi, Emajõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 48 km, jõgikond 283 km². Algab Vooremaalt Kassinurme lähedalt, voolab alamjooksul 8 km pikkuselt sirges, kanaliseeritud sängis, suubub Kärevere sillast 1,2 km alamal. Jõkke suubub mitu peakraavi ja Pärka oja (7 km).

Laeva vald asub Tartumaa loodeosas Tallinna—Tartu mnt. ümbruses; 233,18 km², 872 el. (2003). Keskus Laeva k-s. Hõlmab osa ✧Võrtsjärve madalikust, ulatub kagus ja lõunas Emajõeni, läänes Pedja jõeni. Valla lõuna- ja lääneosas on suured luhad ja sood (Karisto soo, Peenarsoo, Vaaramaa ja Intsuveski raba). Sood ja metsad hõlmavad vallast u. 80 %. Laeva k. ümbruses leidub oose. Asustus paikneb pms. Laeva jõe ja Tallinna—Tartu mnt. ääres (üle ½ elanikkonnast elab valla keskuses). Kool ja kultuuriasutused asuvad Laeva k-s. Ligi poole valla pindalast hõlmab ✧Alam-Pedja LKA. Suurimad ettevõtted on Valio Eesti AS (piima töötlemine), Aiu Põllum-e OÜ, AS PK Oliver (puidu töötlemine) ja OÜ Pähkli Metsatööd. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991. ◀■

laevkalme, laeva meenutava terrasvvallise kontuuriga, hrl. kõrgemate äärekivide ja tähvikiviga kivikalme. Surnud on maetud l-sse tehtud kivikirstudesse kas põletatult või laibana. Hilispronksiajal ja varasel rauaajal levisid l-d eriti Ojamaal. Väheseid l-id on ka Läänemere idarannikul, sh. Sõrve pn-l Lüüles (✧Lülle laevkalmed), ja Tallinna läh. Viios.

Lagedi, alevik Rae v-s, Tallinna—Tapa rdt. ääres Tallinna ringteest idas (kuhulikud mnt-d viivad sealt ✧Jürisse, ✧Arukülla ja ✧Loole); 951 el. (2000). Alevikus on põhikool (külakoolina tegutsenud a-st 1785, 2002/03. õ.-a. 124 õpilast), rmtk., rdtj. (15 km Tallinnast) ja postkontor. Pirita jõe paremal kaldal Leivajõe suudme lähedal asub liigirohke Kõlma park ja Eesti vabadusvõitluse muuseum (loodud Johannes Tõrsi eestvedamisel, avati 1994). Alevikus on teede-ehituse ja asfalteerimise, pukendite ja betoonisegude tootmise, ehitus- ja veondusettevõtteid. — L-st kui külla on esmamainitud (*Lakethae*) „Taani hindamisraamatus", oli Tallinna ümbruse suurimaid ja vanimaid külasid, maaala ulatus Lasnamäele. A-st 1397 on teateid L. mõisa kohta (*Lodki*). 1930. a-il kujunes mõisast 2 km lõunasse rdtj-a juurde kohalik keskus, alevikuks sai see 1977.

Laheda vald asub Põlvamaa lõunaosas; 91,47 km², 1399 el. (2003). Keskus Tilsi k-s. Paikneb ✧Ugandi lavamaa lõunaosas, maastikku ilmestavad orujärved (Pikkjärv, Vana-Koiola järv). Riigimetsamaad haldavad Erastvere, Ilumetsa ja Kuhja metskond. L. v-a lõunaosas asub Rõdali lennuväli, mida kasut. pms. purilendudeks. Tilsis on põhikool ja rmtk., Lahe k-s rmtk. ning Vana-Koiolas kool (6-kl.) ja kultuurimaja. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted ja avalik sektor. — L. v. moodustati 1939, oli 1950—90 Mustajõe kn., taastati 6. XII 1990. ◀■

Lahemaa, Põhja-Eesti rannikumadaliku keskosa, paikneb Kuusalu ja Kunda vahel. Sopilist rannajoont liigestavad rohked lahed, poolsaared ja maalilised lahekäärud. Pinnas on enamasti liivane, seda katab okasmets. Leidub ka soostunud alasid. Poolsaared on väga kivirikkad.

Asustus paikneb valdavalt rannaküladena, suurim asula on Loksa linn. Suurem osa L-st asub L. RP-s. L. nime võttis 1922 kasutusele Johannes Gabriel Granö.

Lahemaa Rahvamuusikud, folkloorirühm; asut. 18. XI 1975, 30 liiget, kunstiline juht a-st 1975 Viivi Voorand. Viljeleb kolmes Lahemaa khk-s (Kadrina, Kuusalu, Haljala) elavana säilinud pärimusmuusikat (laul, pillimäng) ja -tantsu ning nn. sekundaartraditsiooni — muuseumikogudest ja trükistest õpitud regilaulu. Esineb pms. Lahemaa RP-s (turistidele). L. R-d on korraldanud kadri-, jaani- jm. rahvakalendri päevadel simmaneid, esinenud kõikidel ✧„Baltica" festivalidel ja ✧„Viru särudel" ning paljudes Euroopa riikides toimunud folkloorifestivalidel ja osalenud Lahemaa torupillipäevade korraldamisel. Pärimuskultuuri auhind 2002. L. R-d kuuluvad Eesti Folkloori Seltsi. ▸

Lahemaa rahvuspark, Eesti suurim kaitseala, asub Loksa, Kuusalu, Kadrina ja Vihula v-s; 72 504 ha, sellest 25 090 ha mereala. Asut. 1971 (esimesena NSV Liidus) Põhja-Eestile iseloomuliku looduse ja kultuuripärandi (s. o. ökosüsteemide, bioloogilise mitmekesisuse, maastike ja rahvuskultuuri) säilitamiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks ning alalhoidliku loodus-kasutuse propageerimiseks; nüüdne pindala a-st 1997. L. r. paikneb nelja maastikurajooni (Soome lahe rannikumadaliku, Harju lavamaa, Viru lavamaa ja Kõrvemaa) terr-l. Rannikumadaliku ja lavamaade selgeks piiriks on Põhja-Eesti klint, mis rahvuspargi alal on enamasti mattunud ja on kõrgeim Muuksis (48 m). Klindilt laskuvatel jõgedel ja ojadel on neli juga: Joaveski, Nõmmeveski, Vasaristi ja Turjekelder. Rahvusparki veestavad kaheksa jõge, sh. ✧Valgejõgi, ✧Loobu jõgi ja Pudisoo jõgi (28 km), ning ✧Kahala, Lohja (56,8 ha, süg. 3,7 m) ja Käsmu järv (43 ha, süg. 3 m) ning mitu tehisjärvekest (nt. Oruveskil); Pärispea ps-l olevad Viinistu Maalaht ja Ulglaht on merega aeg-ajalt ühenduses. Lahemaa piires on Kolga, Hara, Eru ja Käsmu laht ning Juminda, Pärispea, Käsmu ja Vergi ps. Palju on rändrahne ja kivikülve, tähelepanuväärseimad on ✧Majakivi, Painuva Suurkivi (9,2×6,5×6,1 m), Tammispea rahn (10,7×6,5×7,5 m), Jaani-Tooma Suurkivi (13,9×7,3×7,8 m) ning Tapurla kivikülv, Käsmu kivikülv (Eesti suurim; 400 ha) ja ✧Kloostrikivid. L. r-s on nii metsa-, soo- ja rannaökosüsteeme kui ka poollooduslikke kooslusi. U. 70 % rahvuspargist katab mets, sellest suurema osa moodustavad liigivaesed palu-, nõmme- ja rabametsad. Altja jõe orus kasvab hiiglaslike laanesõnajalgadega salukuusik, Koljaku astangu all ja Pudisoo jõe ääres lodumets, mõnel pool jõgede kallastel lammimets ja klindinõlvade rusukaldail mets-kuukressiga (LK III) laialehine salumets. Tuntuimad rabad on Laukasoo (810 ha) ja Viru raba (235 ha). Hara soos vahelduvad rohked rannavallid lage- ja puisrabaga. Loopealseid on Muuksi, Võhma, Sagadi ja Vihula ümbruses. L. r-st on leitud 838 liiki kõrgemaid taimi (neist 34 haruldased). Samblikke on u. 250 ja kübarseeni u. 150 liiki. Lahemaal on täheldatud 24 kala-, 222 linnu- ja 50 imetajaliiki. L. r-s on palju ajaloo- ja arhitektuurimälestisi, nt. Käsmu kaptenite küla, Altja kaluriküla, Palmse, Sagadi, Vihula ja Kolga mõis, Ilumäe, Käsmu ja Esku kabel, Palmse näljakangrud, Muuksi ja Vihula linnamägi ning mitu kivikalmet. Võsu on Põhja-Eesti vanimaid puhkeasulaid. Altjal on Eesti ainus vabaõhurändkivimuuseum. ▸

Lahepera järv, ka Lahe järv, asub Alatskivi läh.; 1,01 km², suurim süg. 3 m. Oli varemalt Peipsi järve laht. Järve läbib Naelavere peakraav (selle väljavoolu Peipsisse tuntakse ka Lahe jõena). Vesi vahetub aastas 2,5 korda. Muda- ja taimerikas rohketoiteline järv, orgaaniliste setete paksus kuni 13 m. L. j. on paljude Peipsi kalade toitumis- ja kudemispaik.

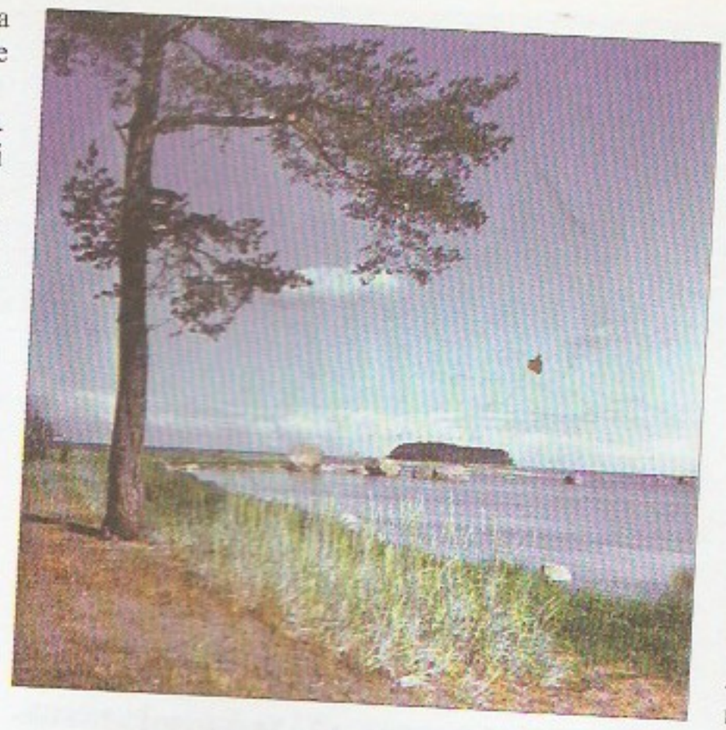

Lahemaa [illegible]
Käsmu [illegible]
Jüri ots. [illegible]
neem

Lahemaa [illegible]
kud (2002)

Lahepere laht asub Eesti põhjarannikul Pakri ja Lohusalu ps-e vahel; laius Leetse—Lohusalu joonel 3,6 km, süg. keskosas 10—12, lahe suudmes 35 m. Luiteline ja männimetsane idarannik on tallinlaste puhke- ja suvituspiirkond (Kloogaranna, Laulasmaa), edelarannikul asub kuni 17 m kõrgune Leetse pank (kuulub Pakri MKA koosseisu). Lahe lõunasoppi suubuvad Klooga oja (pikkus 2,5 km) ja Treppoja (8 km). Saanud nime lahe lõunarannikul asunud Lahepere kõrtsitalu järgi.

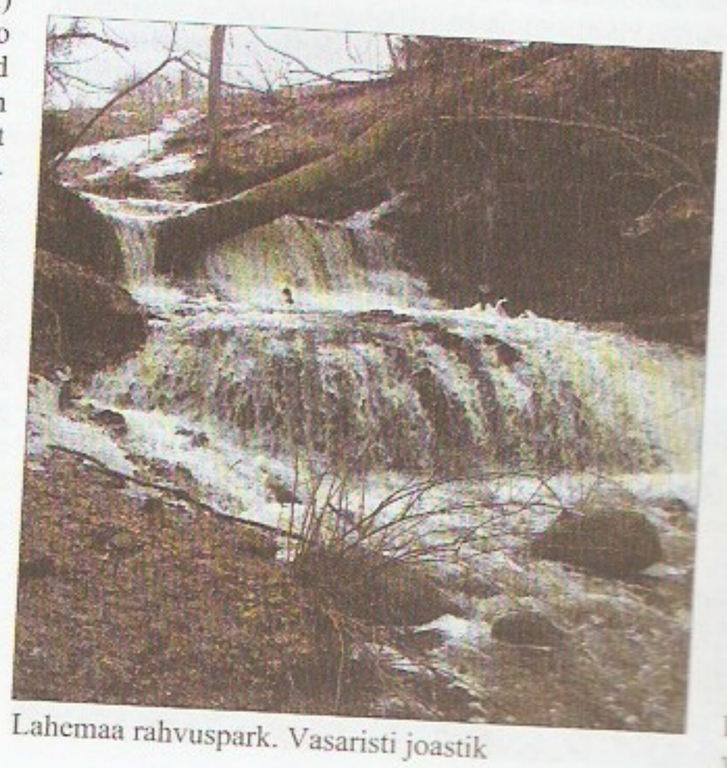

Lahemaa rahvuspark. Vasaristi joastik

Laimjala [illegible]
vapp ja lipp

A. Laikmaa majamuuseum

Lahkme-Eesti, maastikupiirkond, mis hõlmab Eesti kesk- ja põhjaosa kõrgemad alad, kuhu pärast jääaega ei ulatunud suured jääpaisjärved ega meri. L-E-sse kuuluvad Pandivere kõrgustik, Türi voorestik, Kesk-Eesti lavamaa ja Vooremaa. Valdavalt põllustatud, metsa on kõrgemates kohtades (eriti oosidel). Pandivere ääreladel on palju allikaid, Vooremaal voortevahelistes nõgudes järvi, soid ja niiskeid rohumaid. L-E. on Läänemere ja Peipsi järve tähtsaim veelahe.

Laidevahe looduskaitseala asub Pihtla ja Valjala v-s; 2441 ha, sellest u. 770 ha mereala. Asut. 2002 märgalade kompleksi — Laidevahe lahe, rohkete laidude ja hulga jäänukjärvede — ning ohustatud poollooduslike koosluste ja ohustatud liikide elu- (kasvu-) paikade kaitseks. Oluline veelindude pesitsus-, sulgimis- ja rändepeatuspaik ning kalade sigimis- ja turgutusala. Hästi on säilinud salumetsad. Kaitsealal kasvab kokku 13 LK II taimeliiki.

Laidu saare kaitseala asub Mustjala v-s Küdema lahes; 17 ha. Asut. 1965 ornitoloogilise keelualana merelindude, sh. haha pesitsusala kaitseks. Laidu saarel on loodesse ja itta ulatuvad neemikud, saare kõrgus ulatub 3 m-ni. Saare keskosa katab kadastik.

A. Laikmaa ateljeekool, kunstnik Ants Laikmaa 1903 Tallinnas asut. ateljeekool, mis oli koos Kristjan Raua õppestuudioga esimene eestlastele kergemini kättesaadav kaasaegse õppemeetodiga kunstikool. Õpetuses lähtuti pms. impressionismi põhimõtetest, olulisel kohal oli natuuristuudium (aktijoonistus, vabaõhumaal). Õpilasi: Aleksander Uurits, Oskar Kallis, Johannes Greenberg, Paul Burman. Lõpetas tegevuse 1932.

A. Laikmaa majamuuseum avati 1960 Läänemaa Muuseumi filiaalina, asub Taebla kunstnik Ants Laikmaa 1920. a-tel rajatud talus. Rahvusromantilises laadis maja ümbritseb liigirohke park, kus on eesti kirjanikele (Marie Underile, Friedebert Tuglasele, Gustav Suitsule) pühendatud nimelised tammed ning Laikmaa haud (hauasammas Juhan Raudsepp, 1956). Muuseumis on kunstniku elu tutvustav väljapanek, kunagised elu- ja tööruumid, tema kogutud etnograafiline vanavara, viis originaalteost ja tema õpilaste taieseid.

Laiksaare männiku kaitseala asub Hiiumeeste v-s; 2 ha. Asut. 1991 Eestis harulduse kooslusega männiku kaitseks. Teise puurinde moodustavad pärn, jalakas, künnapuu, vaher, tamm ja saar.

Laimjala, küla ja L. v-a keskus, paikneb Kuressaare—Kuivastu mnt. ääres; 129 el. (2000). Külas asub kultuurimaja. Huviväärne on L. mõisaansambel (pärineb 19. saj. algusest). L. õigeusu Vassilius Suure kirik (ehit. 1873) ja kalmistu paiknevad L-st 2 km lõunas Kahtla k-s. — Küla on mainitud 1645 (*Laudnel'*), mõis (*Gustavsdahl*, hiljem *Laimjall'*) rajati 17. saj. II poolel.

Laimjala vald asub Saaremaa kaguosas, hõlmab ka laidusid; 116,29 km², 802 el. (2005). Keskus Laimjala k-s. Piirneb kagus Liivi lahega, läänes kulgeb piir piki Maadevahe jõge. Rannajoont liigestavad Saastna, Kunnati ja Kõiguste laht, Pihlusi ps., Luhtna neem, Laidunina ja Nimaots. Asustus paikneb pms. Kuressaare—Põide mnt. ääres. Valla loodeosa ulatub Koigi soo lõunaosa, kus on mitu järve (Naistejärv, Pikkjärv ja Ümarjärv). Metsamaa hõlmab vallast 19 % (riigimetsamaad haldab Kuressaare metskond). Kõigastes ja Ruhvel on sadam, Kahtlas põhikool ja Laimjala õigeusu kirik, kultuurimaja ja rmtk., Rõdala k-s Audla rmtk. Huviväärne on Asva k. juures nn. Linnamäe põllul asuv kindlustatud asula ja linnus (leiud pärinevad kahest ajajärgust: 8.—6. saj-st e. Kr. ja I a-tuh. II poolest p. Kr.). Suurimad käitised on põllum-ga tegelevad ettevõtted OÜ Audla, Aine Kaljuste Nõmme Liha Piirn ja Maidu Valliku Asva Farmer. Pahuvalla k-s on sündinud Arnold Rüütel. — Vald a-st 1950, staatus ennistati 26. IX 1991.

„Laine", a-st 1960 ENSV Riikliku Filharmoonia juures tegutsenud estraadiansambel. Alustas vokaalansamblina, 1964 lisandus instrumentaalkoosseis Ants Laasi juhatusel. Vokaalsolistid on olnud Vello Orumets, Oleg Melnik, Tarmo Pihlap, Tõnis Mägi, Anatoli Matrašilin jmt. 1970. a-tel lisandus ballettmeister Kalju Saarekese seatud tantsuliikumine, mille solistid on olnud Inge Põder, Ülle Ulla, Anita Mitt, Elonna Spriit, Sirje Nurmis ja Ants Väbejaus. 1980 sai „L." ENSV teenelise ansambli nimetuse. „L." oli aastaid ainus, kes tutvustas Eesti levimuusikat teistes NSV Liidu liiduvabariikides ja välismaal. „L-st" on võrsunud solistid Heidy Tamme, Anne Velli, Novella Hanson, Kaja Kõlar, Reet Kromel jmt. Pärast paljusid koosseisumuutusi ja vahepealset pausi tähistati 2000. a.

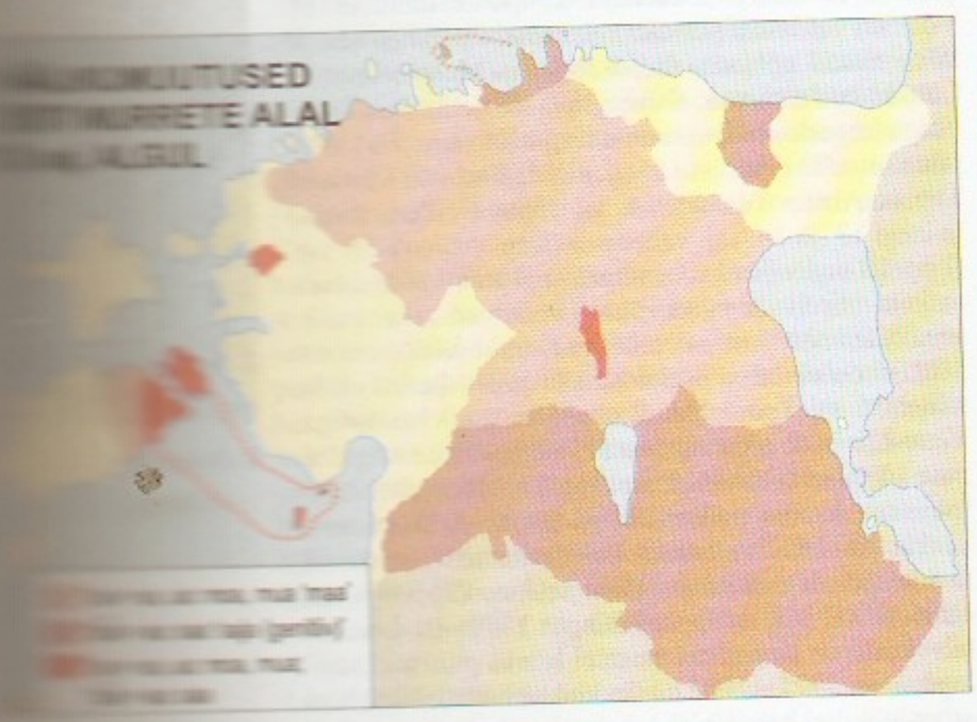

Tapurla kivikülv

kontserdiga „L." 40. aastapäeva. Kunstilised juhid: Gennadi Podelski, Arved Haug, Raivo Dikson, Heiki Tark ja Konstantin Semtšenko.

laineteooria, keelekujunemisteooria, mille järgi on murrete tekke põhjuseks keeleala eri osades tekkivad ja igas suunas lainetena levivad keelemuutused, kusjuures lainete levikut eri suundades soodustavad või takistavad geograafilised tegurid ning halduslikud ja pol. piirid. Lainete rakenduspiirkonda võivad kohati olla toitnud või tühjendanud varasemad muutused. L. lõi 1870. a-il Saksa keeleteadlane Johann Schmidt vastukaaluks keelepuu teooriale, mis kirjeldab keelte teket ühisest algkeelest selle järkjärgulise hargnemisena; need teooriad ei ole siiski vastandlikud, vaid täiendavad üksteist. L. kutsus esile keelenähtuste kaardistamise, nn. ✧keelegeograafia, mille üheks väljundiks on keeleatlased, ja nn. areaallingvistika, mis lähtub oletusest, et keele isoleeritud ning äärealad säilitavad keele vanu jooni paremini kui keskused. ▲

Laitse mõis (sks *Laitz*) kuulus varem Ruila ordumõisa alla ja muudeti 1637 eramõisaks. L. m-l oli saeveski ja tellisevabrik, Jaanika oli pikka aega selle karjamõis. Kuulus 1814. a-ni Ulrichitele ja 1883—1909 Uexküllidele, viimane mõisnik oli Ulrich von Bremen. Vasalemma marmorist neogooti härrastemaja ehitas 1890—92 Woldemar von Uexküll. Hoone peasissekäik paikneb kõrgel kiviterrassil ja on kujundatud uhke kaaristuna; teine kaaristu paikneb pargiküljel. Peale paekivi on kasut. ka tellist ja graniiti, raidkivitöö on hästi tehtud. Mõisasüdant ümbritseb Inglise stiilis park (10 ha). 1936 ehitati härrastemaja noortekoloonia tarvis põhjalikult ümber. Nõuk. ajal kuulus hoone Laitse raadiojaamale (seal asusid korterid, punanurk ja söökla). 1996 ostis lossi Sulo Muldia, kes on rajanud sinna kõrtsi.

Laiuse, alevik Jõgeva v-s, Jõgevast 8 km kirdes Mustvee mnt-lt Kuremaale suunduva tee ääres, L. mäe idajalamil; 470 el. (2000). Alevikus on põhikool (2002 /03. õ.-a. 134 õpilast), kultuurimaja (ehit. 1913 L. tuletõrjeseltsi hoonena), rmtk., L. metskonna keskus ja postipunkt. Tegutseb L. õletuba (õletööde väljapanek). Huviväärsed on ✧L. Püha Jüri kirik ja kiriku park (✧L. pärn). Kalmistu ja Vabadussõja mälestussammas (avati 1925, taastati 1998) asuvad alevikust edelas. L. mäel asub rahvapärimustega seotud Siniallikas. Õigeusu Jumalaema Sünni kirik (ehit. algsel kujul 1864, ei tööta) ja õigeusu kalmistu ning L. ordulinnuse varemed asuvad L-st 3 km kirdes Laiusevälja k-s. Seal on sündinud Jaan Poska. L-st 2 km kagus asub L. ✧Kivijärv. — Alevik moodustati 1977 senisest Sootaga k-st (teateid a-st 1585, *Sotaga*). Laiusevälja k-s asunud L. mõisa on esmamainitud 1406.

Laiuse kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Jõgeva v-a ja osa Torma v-st. L. k-a alal on Kurista, Reastvere, Ripuka ja Vilina linnamägi. 13. saj. alguses kuulus ala Vaiga mk-a, sakslased vallutasid selle 1220, 1224 siirdus piirkond ordule. L. kirikuk-a on esimest korda mainitud 1319 (*Wemela*), ✧L. ordulinnust 1406. 1779—1821 oli Laiuse pastor Heinrich Johann von Jannau, 1822—64 Heinrich Georg von Jannau, 1909—22 Johan Kõpp. 1841 kanti Eesti mustlased Laiuse hingekirja. 1845 siirdus 665 in. (7,5 % rahvastikust) ja 1884—85 u. 300 in. õigeusku. 1864 valmis õigeusu kirik (nüüdses Laiusevälja k-s). Talude päriseksostmine algas 1866 ja oli hulgaline 1879—93 (Jõgeval 1900—08). Tähkvere kroonumõis jaotati talupoegade vahel 1904, Laiuse kroonumõis 1907. Pärast Tapa—Tartu rdt. ehitamist (1876) tekkis Jõgeva jaama ümber alevik. 1870.—80. a-il rändas osa talupoegi Venemaale.

B: J. Kõpp. *Laiuse kihelkonna ajalugu.* Trt., 1937.

Laiuse mägi, ka Laiuse voor, asub Vooremaal, u. 6 km Jõgevast kirdes; kõrgus 144 m (Vooremaa kõrgeim koht, suhteline kõrgus kagujalamil asuva

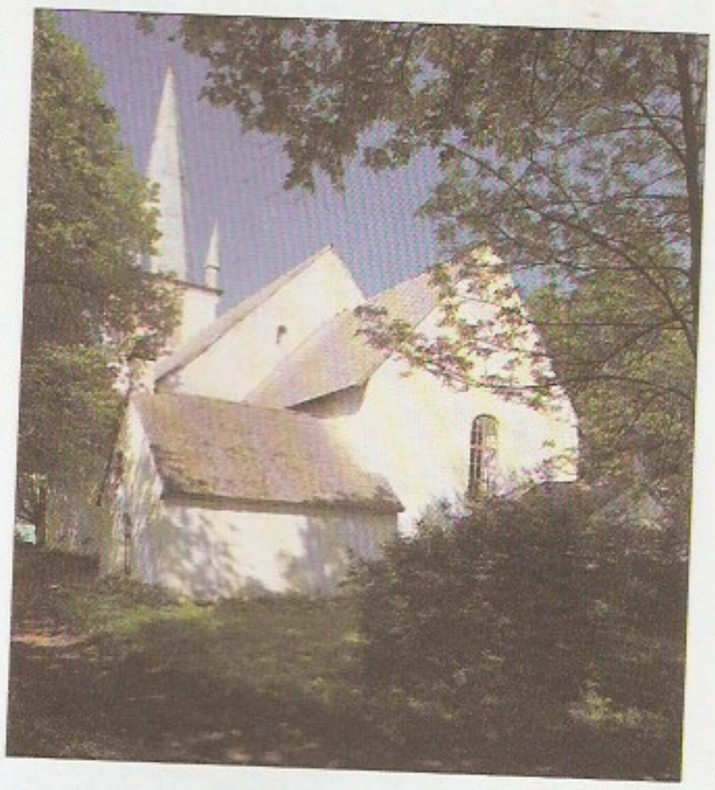

Laiuse Püha Jüri

Kuremaa järve pinnast 61 m). L. m. on u. 10 km pikkune ja 2 km laiune lauge lääne- ja järsu idanõlvaga suurvoor, koosneb ülaosas liustikujõeliivast ja -kruusast, mida katab moreen. Voore lael ja nõlvul leidub kühme, orulaadseid pinnavorme ja sulglohke, lael turbaga täitunud (kihi paksus kuni 12 m) sulglohu põhjas on Siniallikas (LK), edelanõlval asuv Kalevipoja säng (AKM) on noorema rauaaja algupoole linnusekoht. Voor on valdavalt põllustatud, asustus paikneb ida- ja läänejalamil, põhjaosa ületab Jõgeva—Mustvee mnt. ▼

Laiuse ordulinnus, ebareeglipärase nelinurkse kavatisega laagerkastell; esmamaining 1406 (*Laeghis*). Oletatud on selle rajamist 15. saj. algul (Karl von Löwis of Menar, Armin Tuulse), 14. saj. lõpus (Villem Raam) ja isegi 13. ja 14. saj. vahetusel (Kaur Alttoa). 15. saj. II poolel tugevdati kaitsemüüre ja püstitati põhjanurka raskete tulirelvade jaoks võimas ümartorn, sellest väiksem idanurga torn oli mõeldud arkebuuside tarvis. Müürid on ehitatud põllukivist ja paest, kasut. on ka tellist. 16. saj. I poolel kindlustati lõunanurk bastioniga. Vene-Liivimaa sõja alguses (1558) sai Vene vägi linnuse võitluseta oma valdusse. Jam Zapolski vaherahuga loovutati linnus poolakaile ja ta sai staarostkonna keskuseks. 1622 vallutasid Laiuse linnuse rootslased, nende ajal oli seal linnuselääni keskus. Põhjasõja ajal oli Karl XII pärast Narva lahingut 1700—01 linnuses talvekorteris; järgmistel aastatel linnus purustati sõjategevuses. 1997—2001 linnus konserveeriti, 2002 tehti arheoloogilisi kaevamisi. ▶

Laiuse pärn

Laiuse mägi, ees kitsehernepõld

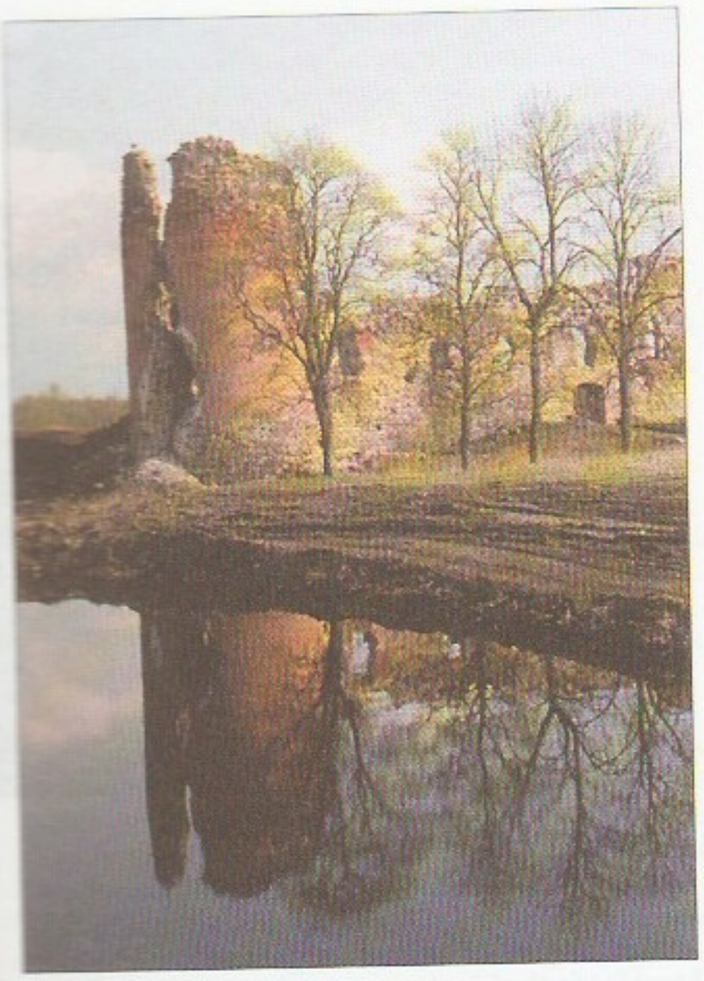

Laiuse pärn kasvab Jõgeva v-s Laiuse kiriku pargis. 1999. a. mõõdeti tüve ümbermõõduks 429 cm (1,3 m kõrguselt); LK. Erinevalt teistest pärimustega seostuvatest puudest on selle puu istutamise lugu kinnitanud ka ajaloolased: 1700—01 viibis Rootsi kuningas Karl XII Laiuse ordulinnuses talvekorteris ja istutas enne lahkumist 29. mail kirikuaeda kolm pärna. Allesjäänud pärna vanust kinnitavad ka uurimistulemused, puu on tõesti Põhjasõja-aegne. ◂

Laiuse Püha Jüri kirik asub Laiuse alevikus. Koguduse esmamaining 1319, kivikirik on ehit. 14. saj. I poolel või keskel. Algselt oli see tornita kolmelööviline paest kodakirik. Peale läänеportaali on kõrvalsissepääs ka põhjast. Kõrgel läänеseinas paiknev müüritrepp viitab kaitseülesandele. Vene-Liivimaa, Poola-Rootsi ja Põhjasõjas kirik purustati. Võlvid ja piilarid on hävinud. 1766 valmisid käärkamber ja koori lõunaküljel von Schwartzi matusekabel. II maailmasõjas kirik põles. Praeguseks taastatud. Varem kirikut ümbritsenud surnuaiast on säilinud paekivist rõngasrist (17. saj.). ◂

***Landeswehr*'i sõda** [*-ve:r*], ka Landesveeri sõda, osa Eesti ✧Vabadussõjast, Eesti sõjaväe (sh. läti brigaadi) võitlus 5. VI — 3. VII 1919 baltisaksa *Landeswehr*'i (sks 'maakaitse') ja seda toetavate Saksa vabatahtlike vastu. Sõjalise ja pol. nõrkuse seisundis oli Läti Ajutine Valitsus 1918. a. lõpus sõlmitud lepingutega andnud baltisakslastele ja Saksa vabatahtlikele Lätis suuri eesõigusi. Läti tegelikuks valitsejaks sai Saksa kindral krahv Rüdiger von der Goltz. Temale alluvais väegedes — *Landeswehr*'is ja Rauddiviisis — oli 1919. a. muis vastavalt 6000 (3600 baltisakslast, 400 riigisakslast ja 1830 lätlast) ja 8000 meest (riigisakslased). Saksa relvajõu toel olid baltisaksa äärmuslased 16. IV 1919 kukutanud peaminister Kārlis Ulmanise Läti Ajutise Valitsuse ja seadnud selle asemele baltisakslaste kontrollitava peaminister Andrievs Niedra valitsuse. 22. V 1919 vallutas R. von der Goltzi armee Riia. Selleks ajaks olid Eesti väeosad koos läti brigaadiga puhastanud Põhja-Läti Punaarmee väeosadest. Eesti valitsus ja Antant jätkasid seadusliku K. Ulmanise valitsuse tunnustamist, sellele jäi ustavaks ka Eesti sõjaväe liiti brigaad. Sakslased nõudsid A. Niedra kaudu, et Eesti lõpetaks Põhja-Läti okupeerimise. 2. VI 1919 jõudsid Eesti väed Cēsises sakslastega kokkupuutesse. Kumbki pool nõudis vastase taandumist. Küpses pol. konflikt, 5. juunil vallandus relvakokkupõrge. 10. juunini väldanud lahinguis tabas Eesti väeosasid ebaedu. Cēsis tuli loovutada. Antandi riikide sobitusel tehti 10. juunil vaherahu ja alustati läbirääkimisi, kuid need jäid tulemusteta. Kumbki pool koondas jõudu otsustavaks Võnnu (Cēsise) lahinguks, mis kestis 19.—23. juunini. Eesti poolel osalesid 3. diviis (ülem kindralmajor Ernst Põdder) ja soomusrongide diviis (kapten Karl Parts) — kokku 8000 võitlejat, 250 kuulipildujat ja 37 suurtükki. Olulisimas rindelõigus koordineeris tegutsemist 3. diviisi staabiülem alampolkovnik Nikolai Reek. Saksa poole üldjuht oli R. von der Goltz. *Landeswehr*'il (ülem major Alfred Fletcher) ja Rauddiviisil (major Josef Bischoff) oli kokku 6000 võitlejat, 350 kuulipildujat ning 64 suurtükki ja miinipildujat. Lahing algas sakslaste pealetungiga. Selle hoog murti järkjärgult algul rinde mereäärsel tiival, siis keskmes ja viimaks idatiival. Ööl vastu 23. juunit tunnistas R. von der Goltz lüüasaamist ja andis taandumiskäsu. 23. juunil läks Eesti vägi üldpealetungile ja vallutas Cēsise (seda päeva tähistatakse EV-s võidupühana). Taanduva vastase kannul tungis Eesti vägi juuni lõpus Riia lähistele. Juuli esimestel päevadel murdis Eesti sõjavägi laevastiku (juhataja admiral Johan Pitka) toetusel vastase Riia-esise kaitsepositsiooni. Sakslased palusid Antandi vahendusel relvarahu. See saavutati 3. VII 1919. Relvarahuleppega kohustati sakslasi Lätist lahkuma. *Landeswehr* allutati Riiga naasnud K. Ulmanise valitsusele. Eesti kaotas sõjas 310 meest lahingutes ja 1126 haavatuina, sakslasi sai surma 400 ja haavata 1500. *Landeswehr*'i üle saavutatud võit võimaldas Läti rahvusriigil kindlustada ja julgestas seega Eesti lõunapiiri.

B: J. Poopuu. *Sõda Landeswehriga.* Tln., 1921; K. Rumor. *Landeswehri plaanid Eesti vallutamiseks.* Tln., 1933; H. Walter. *Landeswehri sõjast.* Tln., 1989.

Langevoja joa kaitseala asub Sillamäe linnas ja Vaivara v-s; 1,8 ha. Asut. 1959 Langevoja ja kanjonoru kaitseks. ✧Sõtke jõe vasakpoolne lisajõgi Langevoja on uuristanud paari meetri sügavuse oru, mis joa kohal ja sellest allavoolu laieneb paarikümne meetrini. Joa kõrgus on 3,9 m; u. 5 m ulatuses enne joa astangut langeb vesi astmeliselt 1,2 m. Joa astang on alt paari meetri sügavuselt õõnes, suurim õõs on glaukoniitliiva kihis.

laokohaõigus, keskajal mõnele linnale antud õigus kohustada mingi teise kaubalinna suunas sõitvaid kaupmehi kaupu selle õigusega linna vesivahendeile ümber laadima või neid selle õigusega linnas müüma pakkuma. Hrl. andis l-e maaisand. Tallinn, Riia ja Pärnu said Novgorodi kaubanduse l-e 1346 Hansalt. Rootsi võim kinnitas 1561 l-e (muude privileegide hulgas) Tallinnale, kuid andis Venemaa-kaubanduse l-e hiljem ka Narvale (seal kehtis see 1581—84 ja a-st 1643). Tallinna l-t kinnitati uuesti 1826, kuigi see oli juba 18. saj. tähtsuse minetanud. 15.—16. saj. taotles Venemaa-kaubanduse l-t Tartu, 1588 sai ta Poola kuningalt Zygmunt III-lt Pihkva-kaubanduse l-e.

Laossina kääbaskalmistud asuvad Põlvamaal Laossina k. ümbruses pikk Mikitamäe—Võõpsu mnt-d (osa neist sellest idas) 5 rühmana, kokku üle 60 kääpa, sh. 29 pikk-kääbast. 1974—75, 1978, 1981 ja 1984 on neist kaevatud 6 pikk- ja 4 ümarkääbast (Mare Aun), kust on leitud 34 põletusmatust (neist 1 saviurnis) ja 1 laibamatus; pikima kääpa (53 m) keskosas oli sõestunud puitehitiste jäänuseid. Vähesed panused kuuluvad I a-tuh. II poolde.

B: М. Аун. *Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии.* Таллинн, 1992.

Lasila mõis (sks *Lassila*) eraldati Vohnja mõisast 17. saj. lõpus. Kuulus 18. saj. keskpaigast Baeridele (siin, lelle juures veetis lapsepõlve Karl Ernst von Baer, seda märgib mälestuskivi, 1976, skulptor Aime Jürjo). 1830 omandasid Lasila Ungern-Sternbergid, neorenessanss- ja neogooti stiili elementidega härrastemaja valmis 1862, Rudolf von Ungern-Sternbergi ajal. Mõisapargi suurus on 1,3 ha. 1922 avati peahoones kool (oli vahepeal kinni), mis a-st 1986 tegutseb taas. Interjöörid korrastati 1976. ▸

Lasnamäe, nii pindalalt (30 km², u. $^1/_5$ linna pindalast) kui ka elanike arvult (üle 100 000 el., ligi kolmandik elanikest) suurim Tallinna linnaosa, asub kesklinnast idas mõlemal pool Tallinna—Peterburi mnt-d Harju lavamaa neemikul. Jaguneb 17 asumiks. Linnaosa terr-i võib jagada tinglikult kaheks erineva funktsiooniga piirkonnaks: põhjapoolne, L. klindiastangu ja Peterburi mnt. vaheline elamupiirkond ning lõunapoolne, Rae v-ni ulatuv tööstusala. Pangapealse algset looduslikku ilmet (lagedad lood, Sõjamäe ja Tondi raba) on tunduvalt muutnud Tallinna tekkimise aegu sinna rajatud kivimurrud ning Nõuk. ajal ehitatud elamud ja tööstusettevõtted. 19. saj. alguses ehitati L-le sõjaväelinnak (Uuslinn) ja 2 tuletorni. 20. saj. alguseks olid seal Sikupilli agul ja vagunitehas „Dvigatel". Pärast II maailmasõda hoonestati Majaka t-a ümbrus. 1960. a-tel alustati katselist paneelelamuehitust, 1970. a-te lõpus plaanipärast. Nõuk. aja lõpuks jõuti valmis ehitada u. 650 elamut. Kuna kõike plaanitut lõpuni ei ehitatud, on majade vahel palju tühja maad. Ehitamata jäi ka kesklinnast mööda Laagna teed kulgevasse kanalisse plaanitud kiirtrammitee.

Nõuk-aegsete suurettevõtete hoonetes ja terr-l paiknevad pms. hulgilaod ning väiksemad tootmis- ja teeninduse ettevõtted. L. infrastruktuuri enim mõjutanud tööstushiiglane „Dvigatel" on reorganiseeritud tööstuspargiks. Suurimad tööandjad on ✧Elcoteq, Amphenol Eesti OÜ (kaabel) ja AS Linette (naistepesu). Paekivitoodete Tehase OÜ valmistab mh. maailmas ainulaadseid paekivist kütteliiste ja radiaatoreid. OÜ Saare Dolomiit — Väokivi viimistletud kivitooteid. L-l asuvad suur osa Tallinna logistika- ja veondusfirmadest, Tallinna sadama liitsihi ülemine ja alumine tuletorn ning lennujaam. Tegutseb 8 eestikeelset ja 9 venekeelset kooli. L-l on Iru vanadekodu. Kesklinna ja L. piirile kerkib kunstimuuseumi hoone. ▸

Lasnamäe lade, Kesk-Ordoviitsiumi ladestiku Llanvirni ladejärgu lade; paksus 2,5—8,5 m. L. l-me avamus kulgeb Põhja-Eesti pankrannikul ja moodustab ühtlasi paelava põhjaserva. Lade paljandub pankade ülaosas Osmussaarest Narvani, sh. Toompea saarlava geoloogilises läbilõikes, ning Harku, Väo, Maardu ja Kunda-Aru suurtes karjäärides ja paljudes mahajäetud paemurdudes. Põhja-Eestis koosneb L. l. kõvast, puhtast, kohati dolomiidistunud lubjakivist (Väo kihistu), Lõuna-Eestis asendub see punakaspruuni või kirjulaigulise savika lubjakiviga (Stirna kihistu), mis sisaldab käsijalgsete, sammalloomade ja trilobiitide kivistisi. Lademe kivist on ehitatud valdav osa Tallinna paehooneid ja -rajatisi, tänapäeval valmistatakse sellest killustikku. Vt. tab 11. kd., lk. 103. ▸

„Lasteekraani" Muusikastuudio Lastekoor on välja kasvanud 1993 tegevust alustanud „Lasteekraani" Muusikastuudio mudilasrühmast. Kooris laulab u. 50 11—14-aastast tütarlast. Koor esitab klassikalist ja tänapäeva koorimuusikat, põneva liikumisega rahvamuusikaseadeid ning popmuusikat. „L." M. L. on silma paistnud mitmel rahvusv. võistlusel, sh. on ta Saksamaal Pohlheimis Mendelssohn-Bartholdy-nim. võistlusel saanud kuldmedali (1999) ning Ungaris Komlos XV Kodály-nim. koorifestivalil (2001) võitnud parima koori tiitli. Koor on sisustanud mitme rahvusv. konverentsi ja sümpoosioni kultuuriprogrammi,

Lasila mõisa härrastemaja

sh. Belgias *Europa Cantat Junior*'i III ülemaailmsel festivalil (2002), USA-s Salt Lake City tali-OM-i kultuuriprogrammi raames toimunud rahvusv. lastekooride festivalil „Voices of Friendship" (2001), Kanadas Vancouveris ülemaailmsel lastekooride festival-sümpoosionil „The World of Children's Choirs 2001" jm. „L." M. L. on andnud kontserte paljudes Eesti kontserdisaalides, kirikutes ja koolides ning Soomes, Rootsis, Norras, Saksamaal, USA-s, Kanadas, Venemaal, Lätis, Hollandis, Belgias ja Portugalis. Koor on salvestanud ETV-s ja ER-is ning heliplaadi „Tõsi ta on". Dirigendid on Aarne Saluveer ja Lii Leitmaa.

Lastekaitse Liit, ÜRO lapse õiguste konventsiooni (EV ühines sellega 1991) põhimõtteid Eestis tutvustav ja levitav organisatsioon; asut. 1988. L. L. on 1919—40 tegutsenud Eesti Lastekaitse Ühingu õigusjärglane. Tolleaegse lastekaitsealase seadustiku loomisel oli suur osa lastekaitse edendajal ja pedagoogil Ella Kirsipuul. Liidu põhitegevus on laste õiguste kaitsmine, lastekaitsealase tegevuse edendamine ja arendamine ning noorsoo-, pere- ja sotsiaalpoliitika loomises ja rakendamises osalemine. Igal aastal korraldatakse ülevriigilisi konverentse. Presidendid: 1988—95 Leo Tamm, 1995—2000 Enc Tomberg, 2000—03 Elmar Nurmela, a-st 2003 Toivo Sikk.

Lasnamäe [illegible] tuslubjakivi [illegible] Laagna tee [illegible]

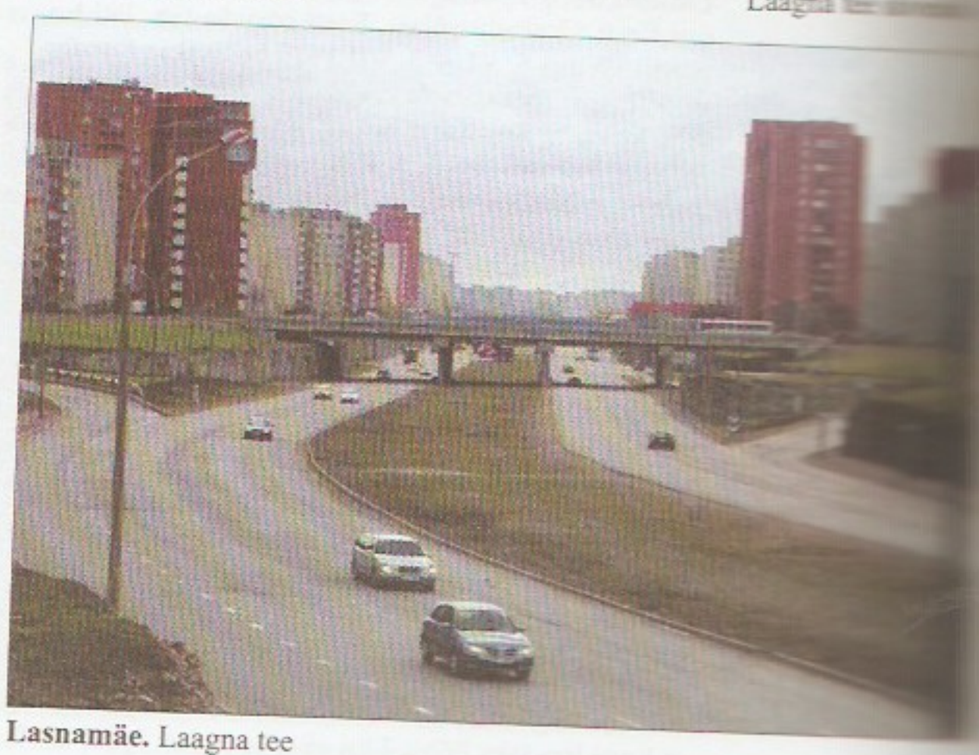

Lasnamäe. Laagna tee

„Lasteleht", esimene Eesti laste- ja noorsooajakiri. Ilmus Tartus 1901—40 (esialgu „Postimehe" kaasandena), a-ni 1938 kuukirjana, seejärel 2 korda kuus. Koondas eriti 1901—05 (toim. Jaan Bergmann) ja 1938—40 (toim. Karl Ader) enda ümber enamiku tuntud Eesti lastekirjanikke. Avaldas algul rohkesti kultuuri- ja koduloolisi kirjutisi. ▾

„Laste Rõõm", 1922—40 Tallinnas ilmunud lasteajakiri. Ilmus algul 2 korda kuus, a-st 1926 kuukirjana. Oli Eesti sisukaimaid lasteajakirju, eriti 1922—34, kui toimetajad olid Ernst Enno (a-ni 1927), Madis Nurmik (a-ni 1933) ja Julius Oengo (a-ni 1934). Avaldas rohkesti laste omaloomingut. ▾

Lasva, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Võrumaal L. järve ääres; 319 el. (2000). Külas on rahvamaja, Pindi Jaani kirik (ehit. 1881) ja kalmistu. — Täpseid andmeid L. küla kohta on a-st 1638 (*Laszwa*). 19. saj. keskel eraldus Vastseliinast L. mõis (*Eichhof*). — **L. järved**, kaks Võrust idas paiknevat liustikutekkelist järve: L. Kalijärv (10,5 ha, suurim süg. 18,5 m) ning L. järv (10,9 ha, 19,2 m).

Lasva vald asub Võrumaa kirdeosas; 172,18 km², 1784 el. (2003). Keskus Lasva k-s. Suurem osa L. v-st paikneb ✧Ugandi lavamaal, lõunaosa ulatub ✧Võru-Hargla nõkku ja ✧Haanja kõrgustikule. Valla keskosas ilmestab maastikku Võhandu jõe keskjooks ning lõunaosas ✧Kütiorg. Üsna palju on järvi — valla põhjaosas Tsolgo järvestik ning lõunaosas Kütiorus asuvad järved. Kütiorg ja sellega piirnevad alad kuuluvad ✧Haanja LP-sse. Metsamaa hõlmab vallast 42 % (riigimetsamaad haldavad Kuhja ja Ilumetsa metskond). L. v-a läbivad Võru—Räpina ning sellelt hargnev Obinitsasse suunduv mnt., lõunaosa läbib Valga—Petseri rdt. Lasval ja Tsolgos on rmtk. ja rahvamaja, Kääpal põhikool ja rmtk., Otsal Lasva rmtk. laenutuspunkt ning Pikakannul põhikool (koolimuuseum). Suurimad ettevõtted on puidutöötlemisega tegelevad AS JUMEK, Kapa Puit OÜ ja Lasva Liimpuidu AS. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 7. V 1992. ◂ 1

„Lasteleht". Kaas; **„Laste Rõõm".** Kaas

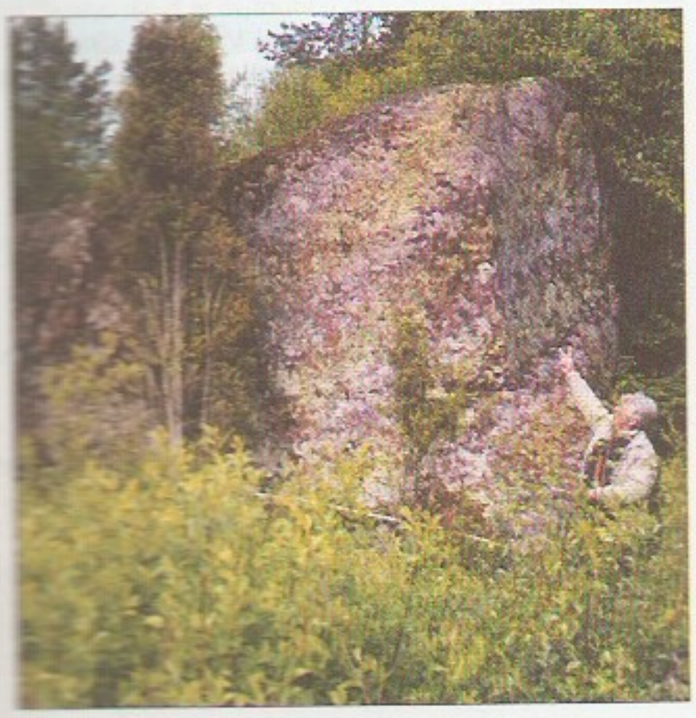
Laulumäe kivi

Laugesoo, ✧Sangla soostik.

Laukesoo maastikukaitseala asub Kõue v-s; 2061 ha. Asut. 1981 sookaitsealana, et kaitsta suurt, puhta vee varuga rabalaama, millest saab alguse ✧Pirita jõgi. Kaitsealal on suured sookure pesitsus- ja sügisese läbirände kogunemisalad.

Laulasmaa, küla Keila v-s Lahepera lahe ääres, 4 km ✧Kloogarannast põhja pool; 280 el. (2000). Asulas on postkontor, koolitus- ja puhkekeskus ning palju suvilaid ja aiandusühistuid. — Rootsi võimu ajal oli L. väike küla (*Laulasmeh*), 1787 sai sellest Leetse mõisa kõrvalmõis (*Laudlas*). Suvilate ehitamine algas 20. saj. alguses, 1930. a-il sai L. üldkasutatavaks puhkekohaks.

laulatus, kiriklik abielu sõlmimise rituaal. L-t teostab täieõiguslik vaimulik. Enne 19. saj. II poolt võis l. toimuda mitu nädalat enne või pärast pulmi, ta ei olnud seotud pulmakombestikuga. Abielu loeti sõlmituks pärast tanutamist. Alles 19. saj. II poolel hakkas l. tähistama abielu algust ja seostus pulmadega, mis muutusid meelelahutuslikuks. 1920 kehtestati ka kodanlik (ilmalik), l-ta abielu sõlmimine.

„Laulu ja mängu leht", esimene Eesti muusikakuukiri, ilmus Tartus 1885—97 ja 1908 (XIV aastakäik, 2 nr-t). Sisaldas kirjutisi välis- ja kodumaa muusikaelu, muusikaajaloo, esimeste Eesti heliloojate ja nende loomingu ning laulupidude kohta, nõuandeid komponeerimiseks, viiulimänguks jm. Lisana ilmus noodiväljaandeid. Rahvalik ja valgustuslik laad tagas ajakirja suure populaarsuse. Toim. ja väljaandja oli Karl August Hermann. Vt. ka 11. kd., lk. 686.

laulu- ja mänguselts, ka lauluselts, muusikaselts, koorilaulu, orkestrimuusikat ja näitemängu viljelev ühendus. Eestlased hakkasid l- ja m-e asutama 1860. a-il (✧„Revalia", 1863, ja ✧„Estonia", 1865, mõlemad Tallinnas, ✧„Vanemuine", 1865, Tartus). L- ja m-d edendasid taidlust ja neil oli oluline osa rahvuslike aadete levitamisel.

Laulumäe kivi, ka Laulikumäe kivi, nelinurkse põhiplaaniga, kirde suunas laskuva laega rabakivist hiidrahn (maapealse osa maht 317 m³), paikneb Harjumaal Jõelähtme v-s Jägala jõe alamjooksu läänekaldal metsas. Ümbermõõt 44,0 m, kõrgus 4,7 m. Nime saanud arvat. kohaliku rahva lauluharrastuste järgi, milleks kogunetud sageli rahvu laele. LK. ◂

laulumäng, liikumismäng, mida mängitakse laulu saatel. Oli sajandeid noorte peamisi lõbustusi. Mängiti jõulude ajal, neidude ühiseil töödõhtuil, talgutel ja pulmades. Eristatakse vanemaid ja uuemaid l-e. Vanemaid l-e mängiti regilaulu saatel, need koosnesid lihtsast liikumiskujundist (voor, sõõr) ja dramaatilisest stseenist või tegevuse imiteerimisest („Nõelamäng", „Hobusemäng"). 19. saj. keskpaigaks olid need peaaegu taandunud. Uuemad l-d (pms. rahvusv-d) hakkasid levima 17. saj. algul ning said üldiseks 19. saj., need olid tantsulis-figuraalsed ja neid mängiti siirdevormilise või riimilise laulu saatel. 19. saj. II poolel said eriti populaarseks **ringmängud**, neile oli iseloomulik veidi dramaatiline, laulu sisseed etendav tegevus (tekkelt varasematele) ja vahelaulu ehk tralli ajal toimuv tants, milles ringi sees tantsivad paarid vaheldusid. Vahelaulu sõnad ja viis ei tarvitsenud põhiteksti ja selle viisiga kokku sobida, nt. harda tekstiga laulu „Mu isamaa armas" vahele lauldi „Käi kapsasse!".

B: R. Mirov. *Vanemate lauluмängude struktuuritüüpidest*. Tln., 1974; I. Rüütel. *Eesti uuemad laulumängud*, I—II. Tln., 1980, ²1983.

laulupidu, muusikapidustus, millel esineb koos palju laulukoore ja orkestreid. Eestis on l. aegade vältel kujunenud kogu rahva ühtekuuluvuse väljendajaks

1869

1879

1880

1891

1894

1896

1910

1923

1928

1933

1938

1947

1950

1955

1960

1965

1969

1975

1980

1985

1990

1994

1999

Laulupidu. [illegible] pidude märgid: I (1869), II (1879), III [illegible] (1891), V [illegible] (1896), VII [illegible] (1923), IX [illegible] (1933), XI [illegible] (1947), XIII [illegible] (1955), XV [illegible] (1965), XVII [illegible] XVIII (1975), [illegible] (1980), XX [illegible] (1990), XXII [illegible] XXIII (1999)

ja mõjutanud oluliselt muusikakultuuri arengut. Soodustavaks eeskujuks oli 19. saj. kooriliikumine Kesk-Euroopas, kus mitmel pool (Saksamaal Würzburgis 1845, Nürnbergis 1861, Šveitsis Zürichis 1858) toimusid ühislaulmised — l-d. Baltimaades pidasid kohalikud saksa koorid l-sid 1857 Tallinnas ja 1861 Riias. Nende eeskujul hakkasid ka eestlased korraldama laulupühi (Anseküla 1863, Jõhvis 1865, Simunas 1866, Uulus 1867), millest võrsusid edaspidi üldl-d. I üle-maaline l. toimus rahvusliku liikumise tõusuajal 1869 Tartus. Selle algatajaks ja läbiviijaks oli lauluselts „Vanemuine" eesotsas Johann Voldemar Jannseniga. Tartusse kogunesid meeskoorid (üle 800 laulja) ja mõned puhkpilliorkestrid. Peole eelnes rahvusliku liikumise radikaalse (Carl Robert Jakobson) ja leplikuma suuna (J. V. Jannsen) lahkheli, sest kava sisaldas vaid kahte Eesti algupärast laulu — Aleksander Kunileidi „Mu isamaa on minu arm" ja „Sind surmani" Lydia Koidula sõnadele. Nende kõrval esitati ka Soome helilooja Fredrik Pacius „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" (J. V. Jannseni sõnad), millest kujunes hiljem eestlaste hümn. Vaimustuse kutsus esile Jakob Hurda peokõne, milles rõhutati vajadust suurendada eestlaste ühtekuulumistunnet ja hoogustada rahvuslikku ärkamist. L. andis tõuke uute kooride tekkimisele ja algupärase heliloomingu kirjutamisele.

Järgmistel ühisl-del (II — 1879 ja III — 1880) hakkaski Eesti laulude arv kasvama. Peale I üldl-o toimusid Tartus ka II, IV (1891) ja V (1894) üldl., ülejäänud on peetud Tallinnas. Kolmel esimesel peol esinesid ainult meeskoorid ja puhkpilliorkestrid, IV üldl-l lisandusid segakoorid; IV ja VI (1896) osalesid ka viiuli-koorid. Kuuel esimesel peol peeti võistulaulmisi ja -mängimisi. Alates V üldl-st on pidustuste raames toimunud alati solistide, kooride ja orkestrite kontserte, kus on kõlanud pms. Eesti muusika. VII üldl. (1910) oli seotud „Estonia" teatrimajale nurgakivi panekuga, seda nimetati tookord Tallinna III l-ks.

Ühislaulmine innustas korraldama ka Venemaa eestlaste asunduste l-sid: 1911 Samaaras, 1912 Narvas ja 1914 Suhhumis. Tsaariaegse seitsme esimese üldl-ga kaasnes võitlus Eesti rahva õiguste eest, järgmised peod püüdlesid rahvusterviku loomise ja Eesti muusika propageerimise poole. Pärast Eesti Vabariigi sündi sai laulupidude korraldajaks 1921 asut. Eesti Lauljate Liit (ELL) ja pidustusi hakati pidama 5 aasta tagant. VIII üldl-st (1923) võtsid osa ka Soome ja Ungari koorid. IX üldl. (1928) oli esimene, mis peeti Lasnamäe nõlval, nüüdsel Lauluväljakul. Peaaegu kogu kava koosnes Eesti heliloomingust ja esimest korda kanti kontserdid üle raadios. X üldl-l (1933) olid sega- ja meeskoorid jaotatud eri- ja üldkooriks, mis võimaldas tugevamatel kooridel esineda nõudlikuma kavaga (nii on talitatud hiljemgi). Esimest korda osalesid kontserdil iseseisva kavaga naiskoorid, kes seni olid kaasa teinud vaid VI üldl-o võistulaulmisel. XI üldl-ga (1938) tähistati EV 20. aastapäeva. Osavõtjate arv oli kasvanud ja kooride tase tõusnud. Külalisi oli Lätist, Leedust, Soomest, Rootsist ja Norrast.

II maailmasõda ja NSV Liidu okupatsioon tõid ühislaulmistesse pikema vahe. 1947 toimunud XII l-st alates püüdsid kommunistlik partei ja valitsus l-de sisu muuta: kohustuslikuks said Nõuk. korda ülistavad teosed, vähendati Eesti heliloomingut, lisati vene-

keelseid laule. Iseseisva kooriliigina esinesid nüüd lastekoorid (olid osalenud ka VII peol) ja l-ga liideti rahvakunstiõhtu (hilisem tantsupidu). XIII üldl. (1950) toimus ägeneva ideoloogilise võitluse ja repressioonide õhkkonnas: kaotati üldl-de numeratsioon, muudeti korduvalt kava, lisati palju venekeelseid ja Stalinit ülistavaid laule ning toodi esinema kaevurite ja sõjaväelaste koorid. XIII l-st alates sai tavaks just ühendkoorile kirjutatud kantaadi esitamine, XIII üldl-l kanti ette Eugen Kapi kantaat „Rahva võim" ja XIV (1955) Gustav Ernesaksa „Tuhandeist südameist". Ka sellel peol esinesid sõdurite ja madruste koorid ning esimest korda eraldi vene koorid. XV l-ks (1960) rekonstrueeriti Lauluväljak, valmis uus laululava, mille tuletorn võimaldas süüdata peotule, ning pidustused kanti üle televisioonis. Esimest korda osalesid poistekoorid ja rahvapilliorkestrid. Peo lõpus alustasid koorid iseseisvalt G. Ernesaksa populaarset, ent toona ebasoosingus olnud laulu „Mu isamaa on minu arm", millest kujunes peo rahvuslik lõpulaul. XVI üldl-st (1965) võtsid osa sümfooniaorkestrid ja noorte viiuldajate ansambel, kantaat oli G. Ernesaksa „Laul, ava tiivad". Peole kutsuti külalisi teistest liiduvabariikidest. Suurejooneliseks kujunes üldl-de 100. aastapäeva tähistamine XVII juubelil-ga (1969). Elustati võistulaulmise ja -mängimise tava, mis mõjus soodsalt peokava esitustasemele. Osavõtjate hulgas oli Ungari, Poola ja Soome koore. L-de hällis Tartus süüdati peotuli, mida kanti kahe nädala jooksul läbi Eestimaa Tallinnasse. XVII l-st alates sai avalauluks Mihkel Lüdigi „Koit", kujunes välja l-de tänapäevane struktuur. Avakantaadi „Laulu algus" kirjutas Veljo Tormis ja lõpukantaadi „Laululavalt lahkuvatele kooridele" G. Ernesaks. Lasnamäe nõlval valmis üldl-de mälestusansambel. XVIII üldl-l (1975) tegid kaasa ka koorifestivali „Tallinn '75" osalejad. Uudsena mõjus nais- ja meeskooride vaheldumisi laulmine, mida on harrastatud hiljemgi. XIX üldl-l (1980) esinesid esimest korda koos nais- ja meeskoorid ning poiste- ja meeskoorid. Moskva OM-i ajendil lauldi mereteemalisi ja Läänemere-äärsete rahvaste laule. XX üldl-le (1985) olid kutsutud sõjaveteranide koorid ja taas külalisi mujalt NSV Liidust, paistis silma nõukogulik ideologiseeritus ja püüd välthida rahvuslikku meelsust. Ometi ei kujunenud Nõuk-aegsetest üldl-dest pol. massiüritusi, pigem aitasid need kaasa eestlaste ühtehoidmisele ja püsimajäämisele. XXI üldl. (1990) oli rõhutatult rahvuslik: kavas oli põhil. Eesti muusika, sh. mitmed isamaalised laulud, mis vahepeal olid seisnud keelu all. Paljude külaliste hulgas tulid Eestisse väliseestlaste koorid ning tegid peo kaasa. Suursündmuseks kujunes l-otsile toomine Tartust Tallinna, seda korraldas vast asut. †Eesti Meestelaulu Selts.

Eesti üldlaulupeod

	Aeg ja koht	Koore ja orkestreid	Esinejaid	Üldjuhid
I	18.–20. VI 1869, Tartu	51	845	J. V. Jannsen, A. Kunileid
II	20.–22. VI 1879, Tartu	64	1 272	K. A. Hermann, D. O. Wirkhaus, A. H. Willigerode
III	11.–13. VI 1880, Tallinn	48	782	J. Kappel, D. O. Wirkhaus
IV	15.–17. VI 1891, Tartu	170	2 700	K. A. Hermann, A. Läte, R. J. Erlemann, D. O. Wirkhaus
V	18.–20. VI 1894, Tartu	263	3 951	K. A. Hermann, J. Kappel, K. Türnpu, D. O. Wirkhaus
VI	8.–10. VI 1896, Tallinn	410	5 681	K. A. Hermann, J. Kappel, K. Türnpu, D. O. Wirkhaus
VII	12.–14. VI 1910, Tallinn	527	10 100	M. Lüdig, M. Kippert, D. O. Wirkhaus
VIII	30. VI – 2. VII 1923, Tallinn	386	10 562	J. Simm, A. Kasemets, E. Kruude
IX	30. VI – 2. VII 1928, Tallinn	436	15 049	J. Aavik, L. Neuman, R. Kull
X	23.–25. VI 1933, Tallinn	500	16 500	J. Aavik, V. Nerep, J. Simm, T. Vettik, R. Kull
XI	23.–25. VI 1938, Tallinn	569	17 501	J. Aavik, E. Aav, V. Nerep, J. Simm, T. Vettik, R. Kull
XII	27.–29. VI 1947, Tallinn	703	25 760	G. Ernesaks, T. Vettik, J. Simm, A. Karindi, R. Pilts, L. Vigla
XIII	21.–23. VII 1950, Tallinn	1106	31 907	G. Ernesaks, J. Variste, J. Simm, A. Kiilaspea, R. Ritsing, A. Velmet, K. Leimus, V. Tjumin, L. Vigla, A. Stepanov, J. Kääramees
XIV	20.–22. VII 1955, Tallinn	893	30 321	G. Ernesaks, J. Variste, H. Ubo, A. Kiilaspea, R. Ritsing, A. Velmet, K. Leimus, A. Pajupuu, S. Milovski, V. Tjumin, G. Kološkin, J. Kääramees, V. Lemmik
XV	19.–21. VI 1960, Tallinn	875	29 273	G. Ernesaks, J. Variste, H. Ubo, T. Vettik, R. Ritsing, A. Velmet, L. Verlin, H. Kaljuste, K. Leimus, A. Pajupuu, J. Kääramees, V. Lemmik, O. Pilipuu
XVI	16.–18. VII 1965, Tallinn	690	25 806	G. Ernesaks, J. Variste, H. Ubo, A. Rannsepp, A. Karindi, A. Kiilaspea, K. Areng, R. Ritsing, L. Verlin, K. Leimus, H. Kaljuste, U. Järvela, A. Pajupuu, J. Tungal, J. Kääramees, L. Vigla, V. Lemmik, H. Orusaar, N. Järvi, H. Rannap
XVII	27.–29. VI 1969, Tallinn	771	30 230	G. Ernesaks, J. Variste, A. Rannsepp, R. Laanmäe, K. Areng, T. Vettik, R. Ritsing, L. Verlin, H. Kaljuste, U. Järvela, J. Tungal, L. Vigla, H. Orusaar, N. Järvi, H. Rannap
XVIII	19.–20. VII 1975, Tallinn	641	28 537	G. Ernesaks, J. Variste, A. Rannsepp, R. Laanmäe, K. Areng, A. Üleoja, L. Verlin, H. Kaljuste, U. Järvela, A. Pajupuu, J. Tungal, H. Orusaar, V. Loogna
XIX	5.–6. VII 1980, Tallinn	627	28 969	G. Ernesaks, J. Variste, A. Rannsepp, K. Areng, H. Ubo, O. Oja, T. Vettik, A. Üleoja, A. Sööt, R. Ritsing, H. Kaljuste, U. Järvela, V. Laul, U. Uiga, J. Tungal, V. Loogna, L. Muldre, L. Verlin
XX	20.–21. VII 1985, Tallinn	677	26 437	G. Ernesaks, J. Variste, A. Rannsepp, K. Areng, O. Oja, A. Ritsing, A. Üleoja, A. Sööt, R. Ritsing, V. Uibopuu, H. Kaljuste, V. Laul, U. Uiga, U. Järvela, V. Loogna, L. Muldre, L. Verlin, E. Loit
XXI	30. VI – 1. VII 1990, Tallinn	690	28 922	G. Ernesaks, R. Ritsing, K. Areng, U. Järvela, A. Üleoja, V. Loogna, V. Laul, L. Muldre, O. Oja, A. Sööt, U. Uiga, V. Uibopuu, A. Ritsing, H. Saade, P. Raik, T. Virkhaus, R. Toi, E. Üleoja, L. Jõela, S. Mellik, J. Rent
XXII	2.–3. VII 1994, Tallinn	811	25 802	A. Üleoja, V. Loogna, K. Areng, V. Laul, L. Muldre, O. Oja, A. Sööt, V. Uibopuu, A. Ritsing, H. Saade, R. Toi, E. Üleoja, L. Jõela, S. Mellik, A. Rego, A. Soots, T. Loitme, L. Rahula, H. Surva, T. Kapten
XXIII	3.–4. VII 1999, Tallinn	846	24 000	A. Soots, A. Volmer, J. Alperten, N. Järvi, T. Kaljuste, E. Klas, E. Nõgene, T. Virkhaus, K. Areng, E. Kaarepere, U. Kokk, A. Lestsinski, V. Uibopuu, A. Üleoja, E. Üleoja, O. Oja, H. Surva, T. Kapten, A. Sööt, A. Ritsing, J. Rent, T. Voll, V. Laul, T. Loitme, L. Rahula, A. Saluveer, P. Talts, A. Traks, A. Avarand, L. Jõela, L. Muldre, H. Saade

Õnnestunud peo lõpetamisel ülendasid meeli ühendkoori ja kuulajate ühislaulud. XXII üldl-ga (1994) tähistati 125 aasta möödumist esimesest peost. Traditsioonilisele värvikale rongkäigule järgnes hilisõhtune klassikalise ja vaimuliku muusika kontsert, mis lõppes ühendkooride esitatud Urmas Sisaski „Eesti missaga". XXIII üldl. (1999) tõi esimesel kontserdil lavale professionaalsed sümfooniaorkestrid ja valikkoorid. Neeme Järvi, Eri Klasi, Tõnu Kaljuste, Arvo Volmeri jmt. juhatusel kanti ette koore maailmaklassika ja Eesti suurvormidest. Teisel päeval laulsid kõik kooriliigid, esimest korda esinesid iseseisvalt ja koos naiskooriga mudilaskoorid. Peo kordaminekule aitasid kaasa kõrgetasemeline helivõimendus ja videoseinte kasutamine. Väljaspool Eestit on l-sid korraldanud ka väliseestlased. Neist esimesed ulatuslikumad toimusid Saksamaal Altenstadtis (1946) ja Augsburgis (1947), seejärel Rootsis (Norrköpingis 1947, Stockholmis 1948 jne.), USA-s, Kanadas, Austraalias, Inglismaal ja Uus-Meremaal. Ka ülemaailmsete ESTO päevade kavas on l. oma koha leidnud.

Üldl-d on andnud tõuke mitme uue traditsiooni tekkele. 1956 sai Tartus alguse Baltimaade üliõpilasl. „Gaudeamus", mida on vaheldumisi Tartuga läbi viidud Riias, Vilniuses ja Tallinnas. 1962 toimus Eesti NSV koolinoorte l. (a-st 1997 nimet. seda noorte l-ks). Sagedased on olnud maakondlikud ja kohalikud l-d, mitmel pool Eestis korraldatakse kooriliikide laulupäevi. Vaimulikel laulupäevadel on kohtunud kirikute koorid.

L-d on pälvinud tähelepanu ka väljaspool Eestit. 1991 toimus Tallinnas rahvusv. l. „Laulusillad" („Bridges of Song"), paljude maade kooride kohtumispeol esitati erinevate rahvaste koorimuusikat originaalkeeles. 1996 peeti Tallinnas väliseestlaste osavõtul ESTO l. Suvel 2000 toimus Eesti-Soome l., milles osales ligi 10 000 lauljat-mängijat. Suurürituste läbiviijaks on ✧Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutus.

B: R. Põldmäe. *Esimene eesti üldlaulupidu.* Tln., 1969; R. Põldmäe. *Kaks laulupidu. 1879 ja 1880.* Tln., 1976; A. Ratassepp. *Eesti laulupeod.* Tln., 1985; A. ja E. Takkin. *Kolm laulupidu: Eesti laulupeod aastail 1909—1912.* Tln., 1995; *130 aastat eesti laulupidusid.* [Idee T. Ojaveski.] Tln., 2002. ▲

Laupa mõis asub Türi v-s, ta rajati 1627, oli 1630—1849 Fersenite valduses, seejärel kuulus 1919. a-ni Taubedele. Insener Heinrich von Schonerti plaanide järgi 1853—55 ehit. ühekordne puust härrastemaja põletati koos viinavabrikuga dets. 1905 maha. Uue, neobarokse, keskosas kahekorruselise, kõrge sokliga peahoone kavandas 1911—13 arh. Jacques Rosenbaum. Lõunapoolsel, esifassaadil on lai sepisvõrega terrass, põhjapoolsel fassaadil rinnatisega terrass, kust viib jõeni trepp. L. m-s on kõrgel tasemel teostatud külluslik dekoor (seinad on liigendatud pilastrite ja liseenidega, nende vahel girlandid). Peahoonet ümbritseb väike park, mis varemalt jätkus teisel pool Pärnu jõge. L. m-a juurde kuulusid Ülejõe ja Pakasmäe karjamõis. Taubed organiseerisid 1898—1900 Tallinna—Viljandi rdt. ehitamist ja ehitasid naabermõisadega kahasse 1899 Türi puupapivabriku. A-st 1922 on härrastemajas kool. ▸

laupäev, pärimuse järgi suhteliselt heaendeline, nõrgalt maagiline nädalapäev. Tööd võis teha ainult hommikupoolikul („õhtune töö läheb tondile"), õhtupoolikul võis vaid pesta ja koristada. L. on olnud ka põline saunapäev. L-le kui pesupäevale osutab tema nimetuse algupooles sisalduv vana Skandinaavia laen. L-l soovitati igasuguseid töid vähemalt sümboolselt alustada, siis pidid need kähku valmis saama. Pärast päikeseloojangut polnud hea saunas vihelda („vesi muutub vereks"). Keelatud oli villatöö. L-a- ja neljapäevaõhtuses kombestikus on ilmseid sarnasusi. L-ks nimet. ka tähtsamate pühade eelpäeva (jõulul., jaanil.).

Laupa [illegible]
maja

Lavassaare [illegible]
muuseumi [illegible]

lauritsapäev, 10. august, kirikukalendris kristliku märtri Püha Laurentiuse mälestuspäev, rahvakalendris hästi tuntud. Lauritsat peeti tulehaldjaks või -pühakuks. Eriti tugev oli Laurentiuse kultus Kuusalu khk-s, sealne kirik on pühendatud Laurentiusele. Seal ja mujalgi on l-l peetud rahvapidusid, kirmaseid. L-l oli keelatud koldesse tule tegemine ja rehetöö — maja võis tabada tulekahju. L. tähistas laialdaselt rukkikülvi algust. L-a vihmasadu ja päikesepaiste ennustasid tulekahjusid.

lavakunstikateeder, ✧Eesti Muusikaakadeemia Kõrgem Lavakunstikool.

Lavassaare, alev Pärnumaa põhjaosas L. soostiku lõunaserval, Pärnust 18 km loodes; 554 el. (2003). Jaguneb L. mäel (31 m) paiknevaks uusasulaks, mäe jalamil paiknevaks L. külaks ja sellest 2 km loodes olevaks Vana-L-ks, mis on kujunenud 1922 rajatud turbatööstuse turbaveordt. keskuse juurde. L-s on tootmiskoondise AS Tootsi Turvas tootmisüksus, rdt-muuseum (loodi 1987 Muuseumrdt. Ühingu eestvõttel), lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 20 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Tootsi briketivabrikuga ühendab L-t 24 km pikkune kitsarööpmeline turbaveordt. (valmis 1983). — 1624 on esimest korda mainitud L. küla (*Lawasser*). L. (Jõõpre) turbatööstus asutati 1919, see varustas küttega pms. Sindi kalevivabrikut, hiljem ka Pärnu linavabrikut, turba veoks valmis 1924 L.—Pärnu (Pootsi) — Sindi rdt. (Sindi jaam suleti 1969, Pootsi 1975). 1941—44 oli Vana-L-s koonduslaager. L. sai aleviks 1949. ▲

Lavassaare järv asub Kõima ja Maima raba vahel, 5 km Lavassaarest loodes; 2,11 km², suurim süg. 1 m. Turbaste kallastega mudase põhjaga segatoiteline rabajärv on Litoriinamere staadiumi lõpus merest eraldunud suure veekogu jäänuk; 16 m ü. m. Vesi vahetub 6 korda aastas, väljavool Audru jõe kaudu (järve lõunaotsast). Taime- ja linnurikas. Põhilised kalad ahven, särg ja haug.

Lavassaare soostik asub Pärnu madaliku põhjaosas ja on ✧Lihula-L. s-u lõunapoolne osa; 21 900 ha. L.

Lavassaare [illegible]
Asend

Lavassaare [illegible]
varu 1. I 2003

Hästilagunemata	
Aktiivne	
Passiivne	
Aktiivne	
Passiivne	
Vähelagunenud	
Aktiivne	
Passiivne	
Aktiivne	
Passiivne	

s-s moodustavad Põhara, Laisma ehk Jõõpre, Kõima, Taudra, Maima, Elbu ja Nurme raba. Sood kujunesid Litorinamerest eraldunud laguunist tekkinud järves, turbalasundi paksus on kuni 10 m. Need on Lääne-Eesti tüüpi platoorabad, milles on valdavad raskesti läbitavad (eriti Laisma raba) lagedad älved ja laukad. Äärealadel kasvab madalsoomets. Kõima, Laisma ja Maima raba ning Lavassaare järv on linnurohked, pesitsejaid on u. 120 liiki (nt. rüüt, sarvikpütt, laululuik ja mudatilder). Soostiku valdav osa paikneb Audru, põhjaosa Kasari ja idaosa Sauga jõgikonnas. L. s-s on ✧Virussaare KA. *Lavassaare turbamaardla on Eesti suurim turba kaevandamise ala.

Lavassaare turbamaardla asub Pärnumaal Are, Audru, Halinga, Koonga ja Sauga v-s, pindala 19 746 ha. Tootus kiht koosneb hästilagunenud (keskm. kihipaksus 2,7 m) ja vähelagunenud turbast (3,4 m). Lagunemisaste ja tuhasus on hästilagunenud turbal 25—28 % ja 3,7—7,8 %, vähelagunenud turbal 9—19 % ja 1,0—3,9 %. Hästilagunenud turvas sobib kütteks ja väetiseks, vähelagunenud turvas aiandusturbaks. 2002. a. kaevandas 4 ettevõtet 46 400 t hästilagunenud turvast ja 5 ettevõtet 576 800 t vähelagunenud turvast. Vt. ill. III lis., lk. 109. 1

Lavassaare vald asub Pärnumaa põhjaosas ja moodustab asustusüksusena ✧Lavassaare alevi; 8 km². Valla staatuse sai 19. XII 1991. ◂

Lavi allikas asub Rägavere v-s Pandivere kõrgustiku idanõlval Kunda ürgoru veerul. Ligi 10 m sügavuse oru alguses avaneb selle veerudel paelõhedest rohkesti langeallikaid. Koguvooluhulk on 108—441 l/s. Allikate põhitoiteala on Pandivere kõrgustik. L. a. on Eesti suurimaid karstiallikaid, selle vett kasutab kalakasvatus. Muistne püha allikas ja selle lähedal asuv kultusekivi on arheoloogiamälestisena kaitse all ja LK all.

lee, elamus või väljas paiknev püsiv tulease. Eestis tehti tavajust peale lihtne lee kas maasse süvendatud lohku või lauti kividest maapinnale. Elamus oli leel keskne koht, seda seostati uskumustega. Lee kõrvale või alla on maetud surnuid. Kivileest on arenenud kerisega ahi, mille jäänuseid on leitud Eesti rauaaja asulakohtadest ja linnamägedelt. Hiljem jäi lee ahjuesiseks lahtiseks tarbekoldeks, mis oli iseloomulik eriti rehielamuile. Leesuugus tuha all säilitati hõõguvaid süsi.

„Lee", MTÜ Tantsuselts Lee, laste ja noorte tantsuansambel, näidiskollektiiv. Asut. 1980 Tallinnas, asutaja ja kunstiline juht Maido Saar. Tantsitakse eestiainelisi autortantse ja viljeldakse msg. moderntantsu stiile. Tantsulavastusi: „Metsluiged" (1996), „Legend Põlvamaast" (1999), „Taevane põrgu" (2000). „Lee" on osalenud üldtantsupidudel ja võistutantsimistel ning esinenud paljudes Euroopa, Aasia ja Ameerika riikides.

leedri-sõrmkäpp (*Dactylorhiza sambucina*), loo- ja puisniitudel ning kadastikes rendsiinadel kasvav väga haruldane käpaline (LK I, PR 1.). Kõrgus 10—30 (45) cm, õied kollased või punased. 20. saj. alguses hävis tema ainuke Eestimaal olnud kasvukoht (Lääne-Saaremaal). 1989 püüti Ahvenamaalt toodud taimedega populatsiooni taastada, kuid neist on kasvama jäänud vaid mõningad. ◂

„Leegajus", rahvamuusikaansambel. Tegutses 1971—95 Tallinna Õpetajate Majas. U. 20 liiget (1972—92); kunstiline juht 1972—92 Igor Tõnurist, 1992—95 Kristin Kuntma. 1977 sai rahvakollektiivi nimetuse. „L-s" on olnud rahvapilli-, meeste ja naiste laulu-, a-st 1973 segalaulu- ja a-st 1985 lasterühm. „L." oli töötlemata rahvamuusika (750 nimetust) esmaviljelejaid, esitas koos teadusliike kommentaaridega) piirkondlikku (Pärnumaa, Jõelähtme, Mustjala, eestirootsi), temaatilist („Suuksin ma saksa sundijaks", mardipäev, meestelaulud, tõrjelaulood, muinasjutud, vaimulik muusika) ajaloolisemaid muusikat (vanemad ja uuemad rahvalaulud, -mängud ja pillilood), kõik muusikud ka tantsisid. Ansambel viljeles ka naaberrahvaste (leedu, läti, vene) ja keelesugulaste (liivi, vadja, isuri, karjala, vepsa, soome) muusikat. „L." on esinenud paljudes Euroopa riikides ja Austraalias. NSV Liidu taidlusfestivali laureaat 1977. A-st 1995 tegutsevad samanim. seltsing ja lasterühm.

Leegu järv asub Emajõe suudmemadalikul, 2 km ✧Kalli järvest kagus; 84 ha, suurim süg. 1,6 m. Järv on tekkinud Ürg-Peipsi taandudes. Kaldad enamasti soostunud, põhi mudane (turbasette paksus kuni 5 m); segatoiteline. Väljavool Kalli jõkke. Vesi vahetub aastas 2,4 korda. Peamised kalad särg, latikas ja säinas; liigirikas haudelinnustik. L. j. jääb ✧Emajõe-Suursoo soo-KA piiresse.

„Leelo", 1996 Eesti Naislaulu Seltsi asut. üle-eestiline neidude koor, ühendab 60 lauljat maakondade ja suuremate linnade keskkoolidest ning gümnaasiumidest. Töövormiks on laululaager, koori eesmärk on suurendada noorte huvi naiskoorilaulu vastu, arendada noori lauljaid ning viia nendega Eesti koorilaulu ka laia maailma. „L." on pälvinud rahvusv. tunnustust, sh. saanud Saksamaal Gießenis (1997) ja Itaalias Riva del Gardas II koha ja kulddiplomi (1998) ning Sloveenias Mariibori rahvusv. koorivõistlusel I koha (2002). Dirigendid Toomas Voll ja Raul Talmar.

Leevi jõgi, ka Tõdu jõgi, Ahja jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 37 km, jõgikond 163 km². Algab Otepää kõrgustiku idaosast, Valgjärvest kagu poolt, voolab Ugandi lavamaal, suubub Koorverest (Kuurverest) ülemal. Kaldad on enamasti kõrged ja järsud, alamjooksul Leevi k-s on jõel puisjärved. Suurimad lisajõed on Piigaste oja (14 km) ja Saluoja (13 km). L. j. oli varem kesk- ja alamjooksul Tartu- ja Võrumaa piiriks.

lehepill, tohupill, kahe põndla või huulte vahele pingutatud puuleht, orasheinalible või kasetohuriba, mis servale puhumisel vibreerib ja tekitab heli. L-ga imiteeriti linnuhääli ja mängiti lihtsaid meloodiaid, koos teiste pillidega (eriti kandlega) isegi tantsuviise. Nüüdisajal tehakse l-i ka plastikilest või õhukesest kummiribast.

lehitu pisikäpp (*Epipogium aphyllum*), varjukates niisketes kuuse-segametsades kasvav väga haruldane klorofüllita käpaline (LK I, PR 1.). Kõrgus 10—21 cm, õisi vähe, need on kollakasvalged ja omapärase lõhnaga. Taime maapealne osa ei arene välja mitte igal aastal, vaid enamasti ainult soojadel niisketel suvedel. Teda ohustavad msg. metsatööd, eriti lageraie. ◂

Lehmja asulakoht paikneb Tallinnast kagus Tallinna—Tartu mnt. Jüri teesilme ümbruses. Tee ehitamisel (1985—92) leiti seal teesilme lõunaosas u. 500 m pikkusel ja 15—30 m lainsel alal ning teesilme põhjaosas u. 3 ha suurusel alal kultuurkiht. Kaevati läbi 17 530 m² (Ain Lavi, Ardo Nõmm; Eesti suurimaid arheoloogilisi kaevamisi). Selgus, et asula lõunaosa oli tekkinud juba I a-tuh. lõpus e. Kr. ja püsinud u. 1000. a-ni p. Kr., põhjaosa leitud kuuluvad II a-tuh-sse. Avastati rõhtpalkidest suitsutubade (12.—16. saj.) jäänuseid — paest kerisahjude ja pueplaatidest põrandaga rehielamute põhju. Leiti ka 6—8 m² suurusi suvekojaasemeid ja 3 kivivooderdisega kaevu. Leiududes ilmneb Tallinna keskaja linnakultuuri mõju. Lehmja k. on mainitud 1241 (*Lemethel*). 18. saj. keskel asustati Lehmja k. talud ümber, maa mõõdistati ja põllustati. Osa väljakaevatud ehitusjäänuseid on konserveeritult säilitatud.

Lehmja tammiku kaitseala asub Rae v-s; 11 ha. Asut. 1960 paekünnisel kasvava salumetsailmelise tammiku kaitseks. Tammiku alusmets on hõre ja alustaimestik rikkalik, tammede vanus on üle 200 aasta. Tammikus kasvab ka pärnasid ja sarapuid. ◂

Lehtma, küla Kõrgessaare v-s Tahkuna ps-e idaosas; 2 el. (2000). L. ninal asuv L. sadam rajati I maailmasõja eel merekindluste süsteemi kuuluvate L. ja Tahkuna

rannapatarei varustamiseks. 1980. a-il ehitas „Hiiu Kalur" L-sse ajakohase kalasadama, hiljem lisandusid külmhoone, kalatöötlemistsehh ja kütuseterminal, sadam teenindab ka kaubalaevu (puidu ja turba väljavedu) ning külalissadamana jahte (2001. a. 418 alust, 1415 sõitjat). L-st läänes asub ✧Tahkuna LKA.

Lehtsaare looduskaitseala asub Suure-Jaani v-s; 381 ha. Asut. 1992 must-toonekure (LK I) ja metsise (LK II) elupaikade kaitseks. Ala on valdavalt metsane, kuid kohati on ka kuivendatud, kidurate mändidega rabamaastikku. Kaitsealal on põliseid metsise mängu- ja elupaiku.

Lehtse, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Tapa rdt. ääres; 501 el. (2000). Seal on Kõrvemaa muusikakool, kultuurimaja, rmtk., koduloomuuseum ja postkontor. Tegutseb Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu L. kogudus. L. Põhikool (2002/03. õ.-a. 109 õpilast) paikneb alevikust 2 km idas Tõõrakõrve k-s Pruuna mõisa härrastemajas. L. mõisa varemed asuvad L-st 3 km kirdes Tapa tee ääres. Mõisa kohta on teateid a-st 1467 (*Lechtis*). Alevik kujunes rdtj-a juurde pms. 1930. a-il turbatööstusasulana.

Lehtse soo asub Lehtse ja Kuusalu v-a piires Lehtse alevikust 1,5 km põhja pool; u. 500 ha. Soo lõunaosa nimet. Läste ja põhjaosa Rabassaare sooks. 1920. a-il lõigati L. s-s turvast käsitsi, 1950. a-il kasutati bagereid ja 1960.—70. a-il turvast freesiti, tänapäeval turvast ei kaevandata. Turbakarjäärides on veekogud. Soo idapoolsesse serva on rajatud Rabassaare turbatööliste asula.

Lehtse vald asub Järvamaa põhjaosas; 163,22 km², 1630 el. (2003). Keskus Lehtse alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku läänenõlval, lääneosa ulatub Kõrvemaale (✧Kõrvemaa MKA). Valda läbib Jänijõe ülemjooks. Põhjaosas on Lehtse soo, kirdeosas Pruuna soo. Valla piires on ✧Jäneda allikate KA. Kaks suurimat asustuskeskust on Lehtse ja Jäneda, sinna on koondunud kõik valla haridus- ja kultuuriasutused. Valda läbivad Tallinna—Narva rdt. ja ✧Piibe mnt. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted ja avalik sektor. — Vald Järvamaal a-ni 1950, hõlmas ka Tapa linnast idas paiknevaid alasid. Staatus ennistati 24. X 1991. ▸

„Leibur", AS Leibur, Eesti suurim ja vanim pagaritööstusettevõte. „L-i" ajalugu ulatub a-sse 1762, kui linnakodanik Julius Valentin Jaeksch asutas Tallinna vanalinna pagaritöökoja; seda loetakse Eestis tööstusliku leivatootmise alguseks. L-i nime kannab a-st 1976. A-st 1997 paikneb ettevõte Tallinnas Kadaka tehases, 2000 lisandus Tartus asuv pagaritsehh Ceres. „L." kuulub *Vaasan & Vaasan Baltikum*'i koosseisu, see omakorda Soome juhtivasse pagaritööstuskontserni *Vaasan & Vaasan*. 2002. a. oli netokäive 252 mln. kr.; töötajaid 370. Aastas toodetakse üle 20 mln. kg pagaritooteid, nimetusi ligikaudu 90. ▸

Leidissoo looduskaitseala asub Noarootsi, Nõva ja Oru v-s; 7691 ha. Asut. 2002 Sendri soo ja Leidissoo maastikukompleksi, sealsete madalsookoosluste ning haruldaste loomaliikide ja nende elupaikade kaitseks. Kaitstavatest liikidest on kohatud nt. kaljukotkast, rabapüüd, madukotkast, must-toonekurge, väikekonnakotkast (kõik LK I), välja- ja soo-loorkulli, metsist, sookurge (kõik LK II) ning tetre ja nõmmelõokest (mõlemad LK III). Kaitseala on esitatud rahvusv. tähtsusega märgalade (Ramsari alade) nimestikku lisamiseks.

„Leigarid", rahvakunstiansambel. A-st 1992 kannab nime Rahvakunstiselts Leigarid. Asut. 1969 Tallinna Puhkeparkide Direktsioonis. 1972 sai rahvakollektiivi nimetuse. Kunstiline juht 1969—85 ja 1989—90 Kristjan Torop, 1985—89 ja a-st 1990 Kalev Järvela. Muusikajuhte: Jaan Sommer (1969—89), Toomas Torop (a-st 1989), Raul Talmar (a-st 1982, laulurühm). 200 liiget, üheksa allüksust (2003), sh. lasterühmad (a-st 1988) ja nn. ürgleigarite rühm (a-st 1990). „L-te" repertuaaris on pms. eesti pärimuslikud tantsud, laulud, mängud ja pillilood (rahvatraditsiooni püütakse järgida eriti täpselt). Esinetakse pms. Eesti Vabaõhumuuseumis turistidele (150 esinemist aastas). Osaletakse ka üldtantsupidudel ning korraldatakse temaatilisi aruandekontserte, kus esitatakse eestiainelisi autoritantse. 1980. a-tel hakkasid lisanduma sotsiaalpol. sõnumiga ja rahvakultuuri uuriva sisuga kontsertetendused: „Mis mees merest tõuseb" (1984), „Meil tantsud aitavad …" (1987), „Unenäod" (1993), „Pildikesed Munamäelt" (2003). „L-d" on esinenud paljudes Euroopa ja Aasia riikides ning USA-s. ▸

Leisi vald. Angla tuulikud

Lelle õigeusu[illegible] sisevaade

Leigri looduskaitseala asub Kõrgessaare v-s; 190 ha. Asut. 1998 kaitsealuste liikide (sh. must-toonekure, LK I) ja nende elupaikade kaitseks. Kaitseala südamiku moodustab kidurate mändidega ja porsaga (LK III) Leigri soo, kaitseala loode- ja põhjaosas kasvab loodussilikult kujunenud märgi okas- ja lehtpuusegametsi.

Leisi, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Põhja-Saaremaal Parasmetsa lahe ääres; 335 el. (2000). Alevikus on keskkool (a-st 1950, 2002/03. õ.-a. 331 õpilast; asut. 1851 õigeusu kihelkonnakoolina), kultuurimaja, rmtk. ja õigeusu Olga kirik (ehit. 1873 tüüpprojekti järgi, samasugused kirikud on ka Arussaares, Lalsis, Öörikul ja Urustes). Tegutseb ka baptisti kogudus. — L. küla kohta on teateid a-st 1645 (*Löyszküll*), Rootsi võimu ajal rajati mõis (*Laisberg*).

Leisi vald asub Saaremaa põhjaosas; 348,4 km², 2165 el. (2003). Keskus Leisi alevikus. Piirneb põhjas Soela väinaga ja kirdes Väinamerega. Põhja eendub Pammana ps. Triigis on sadam (ühendus Hiiumaaga). Asustus on pms. valla idaosas Leisi, Karja ja Pärsama ümbruses. Valla lääneosas Pammana ps-e ja Pamma k. ümbruses on valdavad metsaalad, sealne suurim asustuskeskus on Metsküla. Metsküla, Leisis ja Pärsamal on õigeusu kirik, Linnaka k-s ✧Karja kirik, Meiustes

„Leigarid"

Lehtse [illegible] vapp ja [illegible]

ja Leisis baptistide palvemaja. Vallas on 3 kooli: Leisi Keskkool ning Pärsama ja Metsküla algkool. Leisis ja Pärsamal on kultuurimaja. ✧Pamma maalinna KA on arvat. Jüriöö ülestõusu viimase lahingu toimumise koht.

Leisi valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Nava	2
Leisi	335	Nihatu	41
Küla d		Nurme	16
Angla	24	Nõmme	31
Aru	25	Oitme	21
Aruste	16	Paaste	12
Asuka	55	Pamma	68
Hinevälja	5	Pammana	31
Jõiste	11	Parasmetsa	57
Kaisa	—	Peederga	9
Kanja	233	Poka	11
Kõnduvälja	13	Purtsa	6
Koikla	78	Pärsama	242
Kuplí	8	Põitse	14
Külma	16	Ratla	75
Lauga	67	Roobaka	57
Liiva	—	Räägi	32
Linnaka	25	Selja	11
Linnuse	15	Soela	24
Lauluape	46	Tareste	15
Lõpi	25	Tiitsuotsa	5
Metsaste	26	Triigi	37
Metsaääre	23	Tutku	5
Metsaküla	126	Tõre	—
Moosi	—	Täätsi	—
Mujaste	29	Veske	49
Murika	32	Viira	40
Mõisja	28	Õeste	17

Turistidele pakuvad huvi Leisi—Kuressaare mnt. ääres asuvad Angla tuulikud. Nõmme k-s on sündinud Gustav Ränk. Suurimad tööandjad on põllum- (OÜ Karja, OÜ Koikla, OÜ Oss) ja puidutöötlemisettevõtted (OÜ Roobaka Puit, AS Enso Mööbli tootmisüksus), arenenud on turismindus. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 20. XII 1990. ◂ 1

Leivajõgi, ✧Pirita jõgi.

leivud, ka Koiva maarahvas, Kirde-Lätis Gulbene ja Alūksne mk-s elanud eestlased. L-sid on peetud hiljemalt 18. saj. alguses sinna rännanud lõunaeestlasteks ja hilisema seisukoha järgi kunagise eestlaste asustusala elanike järeltulijaiks. 19. saj. keskel oli l-sid üle 2500. Nüüdseks on nad lätistunud.

Leivu murrak, lõunaeestiline keelepruuk, mida räägiti Põhja-Lätis Gulbene ja Alūksne raj-s Leivu (varasem nimetus Koiva) keelesaarel. L. m. on lähedane Lääne-Võrumaa murrakutele, eriti Lääne-Hargla murrakule. Seal ilmnevad ka suhteliselt hilised Tartu ja Lääne-Võrumaa murrakute uuendused (nt. *de*-sisseütlev: *kambridõ* 'kambrisse'). Iseloomulikud on mitu läti k-e murretega sarnast muutust, mis on levinud lõunaeesti murdeala lõunaosas, nt. kõrgete vokaalide diftongistumine, nagu *ii* > *ei* (*liiva* > *leiva*). Leivude nimetus on sama algupära kui liivlaste oma, aga L. m. on Lõuna-Eesti murrak.

B: V. Niilus. *Valimik Leivu murdetekste.* Trt., 1937.

Lelle, alevik Kehtna v-s; 437 el. (2000). Seal on põhikool (asut. 1854 õigeusu abikoolina; 2002/03. õ.-a. 85 õpilast), kultuurimaja, õigeusu Kolmainu kirik (ehit. 1841) ja kalmistu. Alevik on tekkinud teeristmele, kust hargnevad Rapla—Türi mnt-lt tee(d) Pärnu-Jaagupi ja Vahastu suunas ning Tallinna—Viljandi rdt-lt (avati liikluseks 1897, a-st 1972 laiarööpmeline) haru Pärnu suunas (avati liikluseks 1928, a-st 1969 laiarööpmeline). L. piiresse jäävad ka Imsi järv (3,6 ha) ja sellenim. kaitseala. — L. kasvas [illegible]ikuks 20. saj. alguses pärast rdt. ehitamist ning kandis varem Hiieküla nime. A-st 1559 on teateid nüüdsi 4 km edelas niiödse Põllu k. alal asunud L. mõisa kohta. Mõisa nimest tuleneb ka aleviku praegune nimi. A-ni 1950 oli Pärnumaal L. vald. ◂▾

Lemmjõgi, sama mis Raudna jõgi.

E. Lenderi Eragümnaasium, 1907—40 Tallinnas tegutsenud tütarlaste erakool, Põhja-Eesti esimesi tütar-

Lelle alevik lõunast

lastegümnaasiume. Kooli asutas (ja seda juhatas) Elfriede Lender. Õppekeel oli algul vene, 1918. a-st eesti k. Koolis kehtisid kindlad tavad ja ranged käitumisreeglid. Õppekavas oli oluline koht humanitaarainetel, eriti keeleõppel. 1935 valmis kaasaegne koolimaja Kreutzwaldi t. 25 (arh. Herbert Johanson). 1912—17 lõpetas kooli u. 160, 1918—40 u. 590 õpilast. 1940 moodustati E. Lenderi Eragümn-i ja Tallinna Erakolledži osalise liitmisega Tallinna 8. Keskkool (Lenderi kooli hoone anti vene koolile), mis 1949 ühendati 7. Keskkooliga. Vilistlasi: Ilse Lehiste, Inge Unt, Valeeria Villandi, Helvi Jürisson, Ines Rannap. ▲

E. Lenderi Lasteaiakasvatajate Eraseminar, 1935—40 lasteaiakasvatajaid koolitanud õppeasutus. 1935 avati lasteaiakasvatajate aastase õppeajaga kursused ning harjutuslasteaed. Pärast õppekavade ümbertegemist andis Tallinna Linnakoolivalitsus Elfriede Lenderile 1937. a. loa avada lasteaednike 2-aastase õppekursusega eraseminar. Seminari ülesanne oli ette valmistada kesk- või kutsekooliharidusega naissoost lasteaiakasvatajaid. Seminari kursuse kavas olid pedagoogilised, metoodilised ja oskusained, tööharjutused ning kasvatuspraktika (tugines Fröbeli ja Montessori pedagoogikale). Õppekava oli kaasaegne ja mitmekesine (lapsepsühholoogia, kasvatusõpetus, kasvatusteaduse ajalugu jms.). Üldaineid õpetasid E. Lenderi Eragümn-i õpetajad. Seminari lõpetas 2 lendu, kokku 44 kutselist lasteaednikku.

lendorav (*Pteromys volans*), oravasarnane öise eluviisiga haruldane näriline (LK I, PR 2.). Eestis on l-a levila läänepiir, ta asustab paiguti Ida-Harjumaa, Kesk-Virumaa, Raplamaa, Pärnumaa ja Soomaa vanu kuuse-haavasegametsi. Pesapuuks eelistab õõnsaid haabu, tegutseb väikesel alal — tema kodupiirkond ulatub pesapuust u. 50 m kaugusele. L-t ohustab eelkõige elupaikade hävimine. Teda kahjustab nii kodupiirkonnas kui ka selle lähedal tehtud lausraie, sest ta ei suuda ületada suuri lagedaid alasid. ▸

„Lennok", 1918—19 Petrogradis tegutsenud Eesti kunstiselts. Korraldas ühe näituse, kus esinesid Amandus Adamson, Voldemar Mellik, Alfred Hirv, Arnold Kalmus, Aleksander Uurits jmt.

Lennuamet, Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i valitsemisalas olev valitsusasutus; asut. 1990. Teostab tsiviillennunduse riiklikku järelevalvet ning kohaldab seaduses ettenähtud alustel ja ulatuses riiklikku sundi. L-i tegevuse eesmärk on riigi majanduspoliitika elluviimine tsiviillennunduse valdkonnas ja lennuohutuse tagamine. Juhtkonna alluvuses on lennutegevuse, lennundustehnika, lennundusjulgestuse, lennuväljade ja lennuliikluse, rahvusv. koostöö ja eurointegratsiooni, arendus-, finants- ja haldus- ning juriidiline osk. Peadir-i kt. on a-st 2003 Koit Kaskel.

Lepakõrve ja Küdema kurisute kaitseala asub Mustjala v-s; kogupindala 13 ha. Asut. 1959 karstivormide kaitseks. Kurisud paiknevad Litoriinamere ja Antsülusjärve luitestunud rannavallide vahel. Lepakõrvel on kolm erisuurust, hõreda segametsaga kattunud kurisut (läbimõõt 40—100 m, süg. kuni 7 m), millesse suubuvad sälkorgudes voolavad ojad. Neist 3 km edelas on Küdema kurisu (∅ u. 30 m, süg. u. 5 m) ja hästi nähtavate paelõhedega kanjonitaoline org. Männikutega ümbritsetud, paese ja liivase põhjaga Küdema kurisus on hulgaliselt pugemeid, temasse neeldub Ohtja järvest lähtuv oja. ▸

„Lepinfo", ELUS-i entomoloogiasektsiooni ja ✧Eesti Lepidopteroloogide Seltsi aperioodiline ühisväljaanne. Ilmus a-st 1982 entomoloogiasektsiooni väljaandena „Lepidopteroloogilise informatsiooni" nime all, 7. numbrist (1992) muutus käsikirja õigustes olnud infoleht trükiväljaandeks, mis 12. numbrist (2001) peale kannab praegust nimetust. Väljaanne avaldab putukate, eriti liblikate faunistikat, süstemaatikat ja

ökoloogiat kajastavaid artikleid ning lühiteateid. Peatoim. on a-st 1990 Toomas Tammaru.

Lepna, alevik Rakvere v-s, Rakverest 5 km edelas Jõepere mnt. ääres; 512 el. (2000). Arenes „Energia" kolhoosi keskusena, kolhoosi lagunemise järel on alles jäänud rmtk. ja mõningad väikeettevõtted (lihatööstus ja pagaritsehh, autoremonditöökoda). — L-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Lippanal*). 19. saj. ala mõisastati ja rajati Rakvere mõisale kuulunud L. ja Tobia karjamõis, nende tükeldamisel 1920. a-il tekkis teiste hulgas L-Mätliku k., millest 1977 moodustati L. alevik.

Lepna tammiku kaitseala asub Valjala v-s; 16 ha. Asut. 1959 kunagise tammepuisniidu kaitseks (praeguseks on sellest kujunenud tammik). Pinnamood on kergelt lainjas, paiguti on ohtralt rändkive. Tammede vanus on valdavalt 65—195 aastat.

Letipea, Soome lahe rannikul Viru-Nigula v-s asuv küla; 19 el. (2000). Mere poole kaarduv L. rand paikneb Kunda ja Mahu vahel, selle põhjaosa liigestavad neemed (Uluneem ja selle jätkuna Munasaar, mand-

Letipea [illegible] **ala.** Uluneem

riga ühinenud Vellaksaar ja L. neem koos Roogsaare kivikülviga) ning abajad. Rannas on suuri rändrahne (✧Ehalkivi, Tagaküla Suurkivi; mõlemad LK) ja neljatahuline tuletorn (17 m, ehit. 1815, ümber ehit. 1936 ja 1951). L. ümbrus on looduskaunis turismi- ja puhkepiirkond, seal paikneb L. MKA.

Letipea maastikukaitseala asub Viru-Nigula v-s; 601 ha. Asut. 1992 ornitoloogilise kaitsealana, et kaitsta pesitsevaid ja läbirändavaid linde, rannikukooslusi ja rannamaastikke. Kaitseala ilmestavad 2 suurt rändrahnu: ✧Ehalkivi ja Tagaküla Suurkivi (kõrgus 4 m, ümbermõõt 29 m). ◂

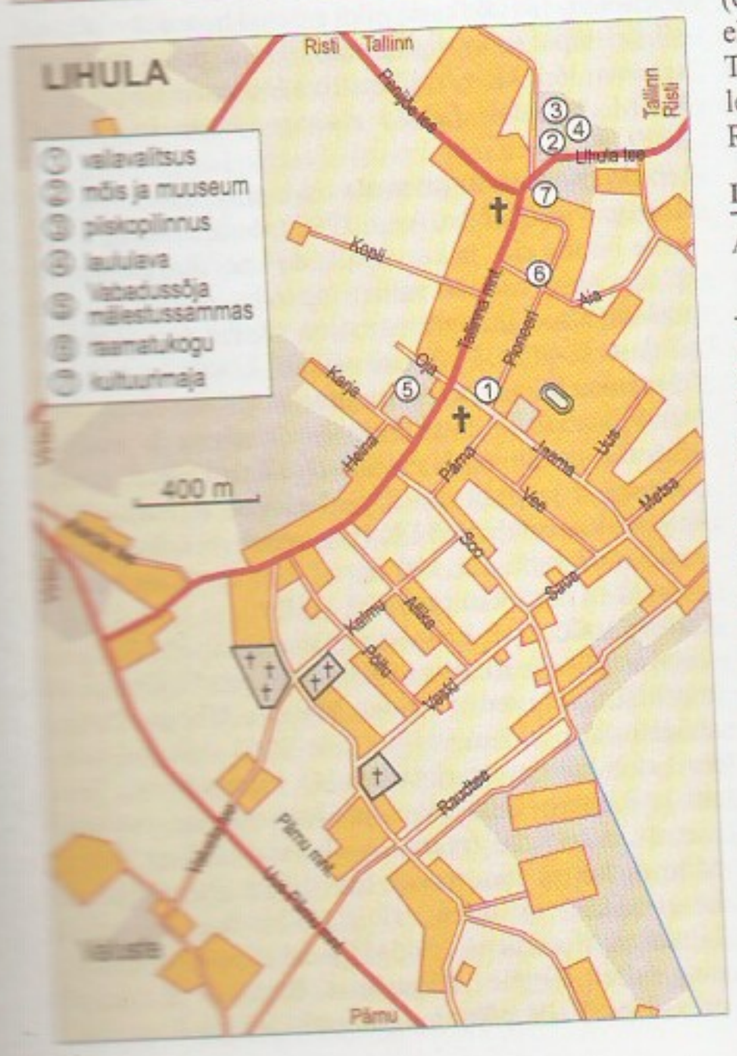

libahunt, pärimuse järgi hundiks moondatud või moondunud inimene. L-iuskumus oli Eestis levinud pms. 16.—17. saj. Kujutlus, et nõid võib inimesi (eriti pulmalisi) moondada, levis vene mõjul pms. Lõuna-Eestis. Põhja-Eestis oli enam tuntud saksalaenuline uskumus, et inimene, eriti naine, võib tahtlikult l-ks moonduda.

lihavõtted, ülestõusmispühad, munapühad, vanimaid ja tähtsaimaid ristiusu pühi, tähistavad Jeesuse Kristuse surnust ülestõusmist pärast vaikset ehk kannatusnädalat. L-d on liikuvad pühad, mis Nikaia kirikukogu (325) otsusega algavad pärast kevadist pööripäeva esimesel täiskuujärgsel pühapäeval (22. märts — 26. apr.). Sellele järgnevad 2. ja 3. l-e-püha. L-d lõpetavad lihasöömiskeeluga paastuaja, sellest ka nende nimetus. L-etavad on kristlike ja pärimuslike kommete põiming. Kombestikule on iseloomulik rõõmsameelsus, mis põhineb Jeesuse ülestõusmise õpetusel ja looduse kevadisel ärkamisel. Lõuna- ja Lääne-Eestis hakkasid kiilanoored l-epühade ajal kiigel käima, Põhja-Eestis harrastati laulupõppamist. Komme esimese l-epüha hommikul päikest tervitada on rahvusv. Muna (algselt tõenäoliselt viljakuse sümboli) seosel l-ekombestikuga pole kristlikku tausta, munade koksimine ja nende tarvitamine pühadetoiduks oli Eestis tuntud juba enne 19. saj-t, munade värvimine (eriti sibulakoorte ja vihalehtedega) levis Eestis 19. saj. Munaveeretamise mängu tuntakse pms. Setumaal. 20. saj. sai Eestis tavaks saata l-ekaarte ja panna ukse taha asetatud kingadesse nn. l-ejänese toodud kingitusi. ◂

Lihula, linn Läänemaa lõunaosas, kuulub vallasisese linnana L. valla koosseisu; 1474 el (2003). Paikneb Lääne-Eesti madalikul, linna põhjaserval asub järsunõlvaline paekõrgendik L. Lossimägi. L. peatänav Tallinna mnt. (end. Tallinna—Virtsu mnt.) läbib kirdest edelasse kogu linna. Tänavate kogupikkus on 20 km. L. on piirkondliku tähtsusega kaubandus- ja teeninduskeskus. Töötleva tööstuse ettevõtetest on linnas ainult mõni väike toiduaine-, õmblus-, tekstiili- ja ehitusmaterjalitööstuse ettevõte, nt. OÜ L. Leib, OÜ Olev-Ex (õmblustööstus), vaipu valmistav AS Nurma LV ja ehituse tarbeks kuivsegusid tootev AS UNINAKS. Tallinna—Virtsu mnt. möödub linnast loode poolt, sellelt hargneb Pärnu suunduv mnt. 1931—68 läbis linna Rapla—Virtsu kitsarööpmeline rk. (selle järgi on nime

Lihula elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastat) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1872	408	22	1227	65	237	13
2000	1497	311	21	909	61	277	18

Lihula töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	220	19
Kalandus	—	5
Mäetööstus	8	24
Töötlev tööstus	240	119
Energia- ja veevarustus	12	23
Ehitus	188	58
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	104	91
Hotellid ja restoranid	20	20
Veondus, laondus ja side	72	67
Rahandus	4	4
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	24	15
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	12	34
Haridus	100	65
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	60	27
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	56	24
Töötajaid kokku	1120	595

saanud Rdt. ja Jaama t.). L-s on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 355 õpilast), muusika- ja kunstikool, tegutsevad kultuurimaja (valmis 1991) ja rmtk. Tuntuim ehitusmälestis on klassitsistlik mõisahoone (1824), mille fassaadi kaunistab nelja toskaana sambaga portikus. Mõisahoones asub L. muuseum, hoone kõrval on 8. VIII 1220 Rootsi väe purustanud läänlaste ja saarlaste mälestuskivi. Linnusevaremete kõrval paikneb laululava. Vanas linnaosas asub 1905. a. sündmuste kaudu tuntuks saanud Jaani kõrtsi hoone, Rahvapargis Vabadussõjas langenute mälestussammas, gümnaasiumihoone ees 1871—82 elementaarkooli juhatanud kirjanik Jakob Pärna mälestuskivi. Eliisabeti kirik (ehit. 1876—78) kuulub EELK L. kogudusele. Sellest väiksemad on evangeeliumi kristlaste, baptistide ja Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku L. kogudus. — Püsiasustus on L. ümbruses olnud hiljemalt I a-tuh. keskpaigas, I a-tuh. lõpus hakkas see tihenema. Hiljemalt 13. saj. algul olemas olnud L. linnus määrati 1211 Eestimaa piiskopi residentsiks. Sakslased alistasid L. tõenäoliselt alles 1218. Suvel 1220 vallutasid L. lühikeseks ajaks rootslased, kuid saarlased purustasid nad. Pärast Saare-Lääne piiskopkonna asutamist (1228) ehitas piiskop 1238—42 koos Liivimaa Orduga kahe peale ühise linnuse, mille ümber hakkas tekkima alevik. 1251 viis piiskop oma residentsi Vana-Pärnusse. 1298 hävitas Liivimaa Ordu kodusõjas L. aleviku, aga hiljem see taastati. 1262—85 oli L-s tsistertslaste nunnaklooster. Vene-Liivimaa sõja ajal oli L. 1563 ja 1570 ning 1573—75 rootslaste, 1563—73 kord mõisameeste, kord taanlaste, 1575—76 taanlaste ja 1576—81 venelaste valduses. Pärast sõda oli L. Rootsi valduses, 1581—1631 Rootsi linnuselääni keskus ja 1631—91 läänistatuna Totti suguvõsa valduses. L. aleviku südames sai ülevõimu L. mõis. Enne läänistamist oli alevikul omavalitsus (bürgermeister), hiljem protsessisid elanikud oma majandushuvide ja aleviku säilitamise eest. Linnaõiguslik L. ei olnud, kuid kogu 18. saj. vältel tunnustati, et selle 40 elumajaga asula elanikud on feodaalsõltuvusest vabad. Lõuna-Läänemaa keskuseks arenes L. uuesti 19. saj. II poolel (seal oli Eesti Aleksandrikooli komitee, moodustati seltse ja ettevõtteid). 1880. a-il oli L. kandis elav usuvahetusliikumine. 1923 asutati L. Piimaühistu. Rapla—Virtsu rdt. olemasolu ajal (1931—68) oli L-s rdtj., selle veetorn (ehit. 1930—31) on tehnikamälestis. Aleviks sai L. 1945, 1950—61 oli ta rajoonikeskus, linn on L. a-st 1993; 1999 ühinesid L. linn ja vald L. v-ks.

B: *Lihula: minevikust ja tänapäevast*. Lihula, 1961; M. Mandel. *Lihula muinas- ja keskaeg*. Tln., 2000. ▲ B

Lihula kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Lihula linna ja v-a ala (v. a. Kirbla ja Matsalu—Tuudi piirkond; muinaskihelkond hõlmas ka Kirbla). Lihula linnus oli Muinas-Eesti tähtsaimaid. 1211, kui sakslased ei olnud veel Eestit vallutanud, määras Liivimaa piiskop Albert Lihula (*Leale*) Eestimaa piiskopkonna (✧Tartu piiskopkond) keskuseks. Suvel 1220 vallutasid linnuse rootslased, kuid saarlased sundisid nad sealt paari kuu pärast lahkuma. 1234—51 oli Lihula Saare-Lääne piiskopi residents, 13. saj-st a-ni 1561 piiskopi ja Liivimaa Ordu ühisvalduses, arvat. a-ni 1477 ühtlasi nii ordu Lihula komtuurkonna kui ka piiskopi Lihula ametkonna keskus. L. kirikuk. moodustati hiljemalt 1241. Talude päriseksostmine algas 1862 ja oli hoogus 1880. a-il. Samal kümnendil siirdus osa Lihula talupoegi õigeusku ja sinna ehitati Neeva Aleksandri kirik. 1905 oli ümbruskonnas rev. sündmusi ja repressioone.

Lihula-Lavassaare soostik koosneb Pärnu madaliku loodeosas asuvast ✧Lavassaare soostikust, Lääne-Eesti madaliku lõunaosas olevast Lihula rabast ja Avaste madalsoost; 37 810 ha. Laiaulatuslike kuivendustööde tulemusena on kaks viimast L-L. s-st eraldunud.

Lihula linnus, Lääne-Eesti tähtsaimaid linnuseid, asus paekõrgendiku neemikul (nüüd tuntud Lihula Lossimäena). Seal oli noorema rauaaja II poolest olnud eestlaste muinaslinnus. Looduslikke kaitse-eeldusi arvestades ehitati 1238—42 muinaslinnuse kohale mäeseljandiku loodeotsa kivilinnus, mille poolringja põhiplaaniga peahoones oli seitse ühetaolist ruumi. Värav paiknes idas. Neemiku tipus peahoone varjus asetsevat ovaalset sisehoovi kaitses järsaku ääres olev kilpmüür. Linnuse seljandikupoolsel küljel olid parhamitaoline kindlustus, avar eeshoov ja neemikut muust seljandikust eraldavad põikkraavid. Sisemist kraavi kindlustati 16. saj. I poolel väikeste bastionidega. Linnus oli 1234—51 Saare-Lääne piiskopi residents; maavalduste jagamise (1238—48) ja sõjalise kaitse huvides anti osa linnust (v. a. torn ja peavärav) Liivimaa Ordule. Linnus hävis Vene-Liivimaa sõjas ja on 17. saj-st varemeis. 1990. a-te kaevamisel avati osa värava ja kabeli müüristikku. Linnuse kaitsetsoonis asus naistsistertslaste Pühavaimu klooster. Kloostri rajas Saare-Lääne piiskop Hermann I Buxhöveden (1262—85) ja see oli mõeldud Saare-Lääne piiskopkonna aadlidaamidele hooldekoduks. Kloostriruumid paiknesid vabalt ümber pikliku sisehoovi. 16. saj. keskpaiku suletud hoonestus oli veel 17. saj. lõpul suuresti säilinud. 1991. a. proovikaevamisel avati lõik kloostri lõunatiiva lõunaseinast.

B: M. Mandel. *Lihula muinas- ja keskaeg*. Tln., 2000. ▲

Lihula maastikukaitseala asub pms. Lihula v-s, osa Koonga v-s; 6015 ha. Asut. 1998 Lihula soo ning haruldaste liikide elu- ja kasvupaikade kaitseks. Lihula soo läänepoolses osas on valdav lageraba, idapoolses osas puismadalsoo ja lage madalsoo (Kiive soo, 230 ha), siirdesood on vaid vähesel määral. Lihula lageraba on Läänemaa lõunaosa suurim ja teistega võrreldes kõige terviklikumalt säilinud raba, tema keskosa on jõudnud älveraba staadiumi. Kaitseala on tähtis lindude rändepeatuspaik ja pesitsusala, seal elavad nt. rabapüü ja kaljukotkas (mõlemad LK I), viimane on Lihula rabas pesitsenud juba üle 100 aasta. Lihula rabas kasvab hulgaliselt harilikku porssa (LK III).

Lihula vald asub Läänemaa lõunaosas; 367,31 km², 2806 el. (2003). Keskus Lihulas. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, piirnedes loodes Matsalu lahega. Põhjas kulgeb piir piki Kasari jõge. Üle 70 % valla rahvastikust elab kolmes suurimas asulas: Lihula linnas, Tuudil ja Kirblas, valla kagu- ja lõunaosas on valdavad metsa- ja sooalad (metsamaa hõlmab vallast 31 %). Mitmes kohas ilmestavad maastikku aluspõhjalised kõrgendikud (Kirblas (✧Kirbla kõvik), Kloostris, Lihulas ja Metskülas). Valda läbivad Risti—Virtsu mnt. ning sellelt hargnev Pärnu mnt. Saastnas ja Keemul on sadam. Valla põhjaosa, Matsalu lahe ja Kasari jõe

Lihula [illegible]
Lihula [illegible]
maja

Lihula [illegible]
vapp ja lipp

Lihula [illegible]
asulati (2003)

Linn
Lihula
Külad
Alaküla
Hälvati
Järise
Kelu
Kirbla
Kirikuküla
Kloostri
Kunila
Lautna
Matsalu
Meelva
Metsküla
Pagasi
Parivere
Penijõe
Petaaluse
Poanse
Rumba
Saastna
Seira
Tuhu
Tuudi
Vagivere
Valuste
Võhma

¹2003. a.

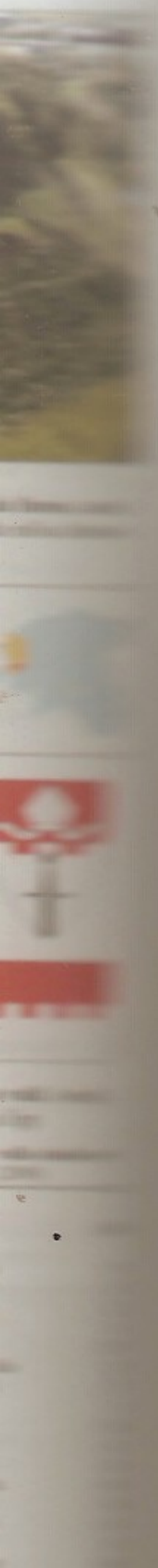

limbras, kuulub ✧Matsalu LKA-sse, Lihulast kagus asuv raba kuulub Lihula MKA-sse. Valla piiresse jääb osaliselt ka ✧Tuhu MKA. Huviväärsed on ✧Lihula linnus ja mõis (härrastemaja valmis 1824) ning ✧Kirbla Püha Nikolause kirik. Mõisahoones on Lihula muuseum (asut. 1995, tutvustab Lõuna-Läänemaa elu enne 1940. a-t). Peale kihelkonnakeskuses Lihulas ja Kirblas asuvate surnuaedade on kalmistu Tuudil (ka Sause kalmistu, asut. 1919). Haridusasutused: Lihula Gümn., Kasari Põhikool (Kirblas) ning Metsküla ja Tuudi algkool. Lihulas, Tuudil, Kirblas ja Metskülas on rmtk. Suurimad ettevõtted on AS Narma LV (vaibakudumine), OÜ Lihula Leib, AS Lihula Maaparandus, AS Torf (turba tootmine), OÜ Olev-Ex (õmblustööd) ja OÜ KIRBLA (püllum.). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 26. IX 1991. Lihula alev eraldati L. v-st 1945. L. v. ja Lihula linn ühinesid L. v-ks 1999. ◂1

Liialaid, Liia saar, asub Väinamere idaosas Sõmeri ja Tauksi saare vahel; 52,3 ha, kõrgus kuni 2,8 m. Lõunanimalt sirutub merre pikk maasäär. Rannaniit, võsa ja metsatukk. Esmamaining 1526 (*Lyszar*). Kuulub ✧Mutsalu LKA-sse.

Liigvalla mõis (sks *Löwenwolde*, ka *Lewolde*) oli keskajal Valkena kloostri lauamõis (teateid a-st 1558). 1581 kinkis Rootsi kuningas Johan III selle Eestimaa asehaldurile Göran Boijele, 17. saj. keskel eraldati sellest Pühe mõis (sks *Piep*). Boije järglased pidasid Liigvallat 1682. a-ni, siis läks mõis Rehbinderitele, kellelt pärandus 1832 Benckendorffidele. Praegune härrastemaja on ehitatud Gustav Wilhelm von Rehbinderi ajal. 1797—98 valminud härrastemaja sarnaneb arhitekt Johann Heinrich B. Walteri kavandatud Tartu varaklassitsistlike ehitistega, eelkõige Salla, Varangu jm. härrastemajaga. 2-korruselist sümmeetrilise fassaadijaotusega kivihoonet iseloomustab rikkalik krohvdekoor. Fassaadi ehivad voluutfrontoonid, pilastrid, medaljonid ja palmikstiilis dekoor. Suur osa esimesest korrusest on võlvitud, esindusruumid paiknesid teisel korrusel. Vabaplaneeringulise pargi (LK) kujunduses on algselt tähtis osa olnud Preedi jõe sootidel ja paisjärvel. 18.—19. saj-st pärinevad kõrvalhooned on halvasti säilinud. A-ni 1965 asus peahoones kool, sealtpeale on ta tühi.

liistik, liivistik, abud, naiste lühike varrukateta pihakate, lõikelt sarnane kampsuniga. Võeti linnamuse mõjul kasutusele 18. saj. L-t kanti enim 19. saj. teisipoolikul (eriti Saare- ja Läänemaal), Põhja-Eestis 19. saj. II poolel pärast käistest loobumist. L. kaunistati (Saaremaal) punaste kaleviribade ja tinanaastudega (nuplidega). Sõrves ja Hiiumaal õmmeldi seelik l-u külge (pihtseelik). ◂

Lihula, 1. küla ja vallakeskus Muhu saarel, 10 km Kuivastust loodes; 230 el. (2000). Seal on Muhu Põhikool (asut. 1824 kihelkonnakoolina; 2002/03. õ.-a. 243 õpilast) ja rmtk. Huviväärsusi: ✧Muhu Katariina kirik koos kirikuaiaga ja pastoraat (ehit. 1832) ning Nõuk. nõukogude rajatised. Küla on tekkinud arvat. 18. saj. — 2. Eestis sage kohanimi. Sellenim. küla on Audru, Kose, Kõnnu, Lemmi, Leisi, Muhu, Mustjala, Orissaare, Pihtla ja Simuna vv-s. — **3.** paikkond Tallinna lõunapiirkonnas Nõmme linnaosa idaosas L. rdtj-a (7 km Balti jaamast) ümbruses ja Ülemiste järvest edelas, hõlmab Nõmme ja Männiku liiviku liiteala. Seal on Rahumäega ühtse elupiirkond ja kalmistu (65 ha, avatud 1935). Viljandi mnt. ääres asuvad Riigimetsa Majandamise Keskus ning end. „Raku" karusloomasovhoosi alal AS Orissar (kangete alkoholjookide tootmine) ja AS Balbiino (jäätise valmistamine). End. Tallinna Puu- ja Kütusevarustuskontorile kuulunud terr-l on hulgi- ja jaemüügiga tegelevaid ettevõtteid. — Peeter Suure meremuuseumi ehitamisel rajati L-le rdt-sõlm, kust lähtusid harutee Pääsküllа, Suurupisse, Vääna, Kurnale ja Haabsi. Tallinnaga liideti L. ala (408 ha) 1940. a.

Liiva-Annus, Mulla-Madis, Muru-Mats, Kalmu-Kaarel, Kabeli-Andrus, Toone-Toomas, pärimuse järgi isikustatud surm. L-A-t kujutletakse vana mehena, kes vikati, koodi, labida vm. esemega toob inimesele surma. Kujutelm on rahvusv., levinud ristiusuga.

Liivi- ja Eestimaa Maakultuuri Büroo (sks *Liv-Estländisches Bureau für Landeskultur*), maaparandusasutus Tartus 1897—1910, ✧Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi allasutus. Projekteeris ja osalt ka teostas mõisades, vähem taludes, samuti Venemaa suurtel objektidel pms. kuivendustöid. Büroo tee-ehitusosk. projekteeris Balti kub-de esimesed raudbetoonsillad. A-st 1910 olid Liivimaa Maakultuuri Büroo ja Eestimaa Maakultuuri Büroo eri asutused, nende tegevus vaibus 1921. Mitmest büroos töötanud taani inseneristi on tuntuim Jens Christian Johansen. Ta juhtis 1901 Tallinnas asut. Eestimaa osk-a, mis 1910 viidi ✧Eestimaa Mõisnikkude Maakrediidiseltsi alluvusse.

Liivi jõgi, ka Rehemäe, Koluvere ja Laimetsa jõgi, Kasari jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 48 km, jõgikond 257 km². Algab 4,5 km Risti alevikust kirdes, suubub 2,5 km Kasari vanast sillast alamal. Suuremad lisajõed on Marimetsa oja (15 km), Ubasalu oja (9 km) ja Silgi oja (8 km). Koluvere paisjärve saarel asub Koluvere piiskopilinnuse konventhoone.

„Liivika", meesüliõpilaste selts. Riia eesti seltsis „Imanta" koos käinud Riia Polütehnilise Inst-i üliõpilased asutasid 1904 Riia eesti üliõpilaste seltsi „Laene", mille põhikiri kinnitati 1907. 1909 ühinesid korporatsioonist „Vironia" lahkunud ja üliõpilasseltsi „Laene" liikmed ning moodustasid Riia Eesti Üliõpilaste Seltsi. 1914—17 tegutses selts Moskvas, sest Riia Polütehniline Inst. evakueeriti sinna. 1919 TÜ-s õppima asunud Riia Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed jätkasid seltsi tegevust ja 1921 võeti nimeks „L.". 1937 asutati koondis TTÜ juures. „L." lipukirjaks on „Maapinnast päikese poole ainult isamaale". Seltsi eesmärk on täiendada ülikooliharidust dem. põhimõtteil ühisk. ja seltskondlikus tegevuses tegelike kogemuste kaudu. Selts ei hoia ega kasuta oma ruumides alkoholi. 1940 selts likvideeriti. Tegevus jätkus paguluses moodust. koondistes (Austraalias, Kanadas, Rootsis, Saksamaal, USA-s). „L." taasregistreeriti 1990 TTÜ ja 1991 TÜ juures. Kokku on „L-s" 200 liiget, neist Eestis 155.

liivi keel (oma nimetus *rānda kēļ* 'rannakeel', *līvõ kēļ*), edelapoolseim läänemeresoome keel, nüüdisajal taandunud läti k-e ees. L. k. on mõjutusi saanud eesti ja läti k-st, samas evib ta tähelepanuväärseid erijooni nii hääliku- kui ka vormisüsteemi ja süntaksi osas ning omapärast sõnavara. L. k-s eristatakse katke- ja tõusvat püsitooni, seal on palju tüvevaheldust, nt. *tām* 'tamm' : *tam* 'tamme' (gentiiv) : *tammõ* 'tamme' (partitiiv) : *nõmõd* 'ummed' ja *läiśka* 'laisk' : *laiskõ* 'laisk', käändesüsteemis on duativ ja instrumentaal, väliskohakäändeid kasut. harva. Henriku Liivimaa kroonika järgi 12. ja 13. saj. vahetusel Väina jõe alamjooksu ja Eesti vahel räägitud ning 19. saj. lõpupoolel hääbunud l. k-e kohta on arvestatavaid andmeid ainult selle ääreala Svētupe jõe ümbruse nn. Salatsi murdest. Kuramaa põhjatipu rannakülades räägitud, praeguseks peaaegu hääbunud l. k-t on vaheaegadega uuritud 19. saj. keskelt kuni viimase ajani. Selles eristatakse lääne-, kesk- ja idaliivi murret, mis erinevad pms. täishäälikute ja mõne kaashäälikuühendi poolest. Esimesed raamatud (Matteuse evangeelium lääne- ja idamurdes) ilmusid 1863. I ja II maailmasõja vahel ilmus pms. ida- ja keskmurde kompromisskeeles paarkümmend trükist (Uus Testament, lugemikke, laulikuid, kalendreid jms.) ning Pētõr Dambergi ja Kārlis Stalte toimetamisel kuuleht „Līvlī" (1931—39). Pärast Läti taasiseseisvumist on l. k-e kohta antud välja õppekirjandust (vestmikke,

Valda Šuvcāne) ning avaldatud liivi-läti-liivi sõnaraamat, luuleantoloogia (Valt Ernštreit), keeleõpik jms. L. k-t on uurinud Johan Andreas Sjögren, Ferdinand Johann Wiedemann, Emil Nestor Setälä, Lauri Kettunen, Lauri Posti, Eduard Vääri, Seppo Suhonen jmt.

Liivi lahe rannikumadalik on Eesti edelapoolseim maastikurajoon; 872 km². Hõlmab ka Kihnu, Ruhnu ja Manilaiu ning neid ümbritsevad rohked laiud. Maismaapiir kulgeb kaarjalt Audru—Sindi—Surju—Kilingi-Nõmme—Urissaare—Massiaru joonel. Ranna läh. on Uulu ja Kabli vahel 23 madalat liivast ja kruusast kivirohket saarekest (neist ainult 4 on suuremad kui 1 ha), mida katavad rannaniit (sooldunud rannikumuldadel) ja roostik. Rannik kuulub õgvenevasse kulutus-kuhjelisse rannikutüüpi. Üldisemas käsitluses on seda ala loetud ka Pärnu madaliku osaks. L. l. r. on rannikuterrass, mis on kujunenud mere alt vabanedes (maapind kerkib kuni 1,6 mm/a) ja kus meresetete kuhjumine jätkub nüüdisajalgi, eriti Pärnu jõe suudme piirkonnas. Peale mere- ja tuuletekkeliste (vastavalt 44 ja 4 % alast) pinnavormide on lõunaosas ka lainete uhutud moreenitasandikke (13 %) ja keskosas kunagistest laguunidest kujunenud soid (11 %). Madalal rannavööndil vahelduvad taimkatteta liivarannad (Valgerannas, Pärnus, Kablist lõunas) sooldunud rannikumuldadel kujunenud kamardunud moreeniranna- (Tahkurannas) ja möllirannaaladega, mida katavad rannaniit ja roostik. Audrus ja Tahkurannast lõuna pool paiknevad glei-liivmuldadega laiemad rannikualad on kuivendatud põlluks, mida on kohati kahjustanud tuulekanne. Maastikurajooni veeolude, muld- ja taimkatte kujunemisel ning sellest johtuval looduskasutusel on olnud tähtsad kolm erivanuselist rannamoodustiste vööndit. Idapoolseim, Massiaru—Lodja joonel asuv Balti jääpaisjärve vöönd (kõrgus Urissaarel 56 m ü. m.) on oma läänejalamist enamasti 7—10 m kõrgem, piki vallistikku paiknevad seal glei- ning kohati ka leet-gleimuldadel põllud ja asustus ning kulgeb tähtsaim kohalik tee. Kõige suurem, tiheda asustuse ja teedega (sh. *Via Baltica* lõik) luitestunud rannavallide ja luiteala asub Pärnu ja Ikla vahemikus. Selle moodustavad Häädemeestest Uuluni ulatuvad kaks (Antsülusjärve ja Litoriinamere) vööndit ja nende vahel paiknev laguunitekkeline Tolkuse soo (55 km²). Viimase lõunaosas on kinnikasvava järvega laukaline, turbasambla suure juurdekasvuga (1,8 mm/a) raba (16,19 km²). Põhjaosas on kidur madalsoo (34,72 km²) ja kasvab kuuse-kase segamets. Läänepoolseim, Litoriinamere luitevöönd (kõrgus enamasti 4—9 m ü. m.) küünib Häädemeestel 22 m-ni (Vingerja mäed), põhja pool Rannametsas järsunõlvalise (kalle 24—25°) Tornimäe luitena 34 m-ni; viimase kõrval on 40 m kõrgune Tõotusemägi. Need on ühed Eesti kõrgeimad luited. Neist põhja pool (Võistes) madalduvad metsased liivakuhjatised 15—12 m-ni, Võistest kagus ja Pärnu pool veelgi enam. Tolkuse soost idas paikneb keskmine (Antsülusjärve-aegne) rannamoodustiste vöönd (Uulu ja Häädemeeste vahel, 6—16 m ü. m.) ja selle taga (idas) raba (16,31 km²), mida ümbritseb Soometsa madalsoo. Need sood koos neid ääristavate rannamoodustiste ja Võistest Häädemeesteni ulatuva vööndiga kuuluvad Rannametsa-Soometsa LKA-sse (98,6 km²). L. l. r. on metsarohke (63 % alast), Surju, Kilingi-Nõmme ja Treimani vahemikus laiub glei- ja leet-gleimuldadel peaaegu inimasustuseta metsalaam. Põllum-alasid on 26 %. L. l. r-u idaosa veestavad Reiu ja Uulu jõgi, põhjaosa Pärnu, Sauga ja Audru jõe alamjooks, keskosa läbib Timmkanal. Lõunaosas voolab Nigula rabast merre Lemmejõgi (pikkus 23 km). Suuremad asulad on Pärnu, Kilingi-Nõmme, Audru, Paikuse, Uulu, Võiste, Häädemeeste, Kabli, Treimani ja Ikla. ▸

Liivi laht, ka Riia laht (läti *Rīgas jūras līcis*), Kuramaa kirderanniku, Vidzeme (Liivi) ranniku, Eesti edelaranniku ja Saaremaa vaheline Läänemere osa, jaguneb Eesti ja Läti territoriaalveeks. Avamerega on ühenduses Kura kurgu (Irbe väina) ning Väinamerega Suure ja Väikese väina kaudu. Lahe põhjarannik on liigestunud ja madal, 5 m sügavusjoon kulgeb rannast 10—15 km kaugusel. Lätis on rannajoon üldiselt sirge, kohati leidub rannajärsakut ja luiteid, 5 m sügavusjoon kulgeb rannajoonest 2—3 km kaugusel. Sügavaim koht on Kuramaa ranniku läh. asuv Mērsragsi haudmik (67 m). Lahe keskosas paikneb voorja künnisena madal, mille kõrgeim osa moodustab Ruhnu saare. Suuremad saared on ka Kihnu, Abruka ja Manilaid. Vee t° on suvel 17—18, madalates lahtedes kuni 19 °C, talvel keskm. 0 °C. Jääkate jaan-st apr-ni, üleni jäätub 30 % talvedest, 28 % talvedest ei külmu lahe keskosa. Jää lagunemisel kuhjub rannavette rüsijäävalle (need võivad olla kuni 20 m kõrged). Aastas saab L. l. vett 30,7 km³ jõgedest ja 10,3 km³ sademeist, vee soolsus (3,5—6,5 ‰) on üldiselt väiksem kui Läänemere avaosas. Peamised püügikalad on räim, meritint, koha, kilu ja ahven, püütakse ka angerjat, silmu ja lõhet. Varem tegeldi Ruhnus jm. ka hülgepüügiga. Peamised sadamad on Riia, Pärnu ja Roomassaare, kohalikud kala- ja jahisadamad Mõntu, Nasva, Kärsa, Kõiguste, Tõstamaa, Liu, Võiste, Treimani, Salacgrīva, Skulte, Mērsrags ja Roja. L. lahe ääres on mitu suvitus- ja puhkepiirkonda (Jūrmala, Saulkrasti, Pärnu, Kuressaare). Vanimaid maininguid: 1634 *Sinus Curlandicus*, 1747 *Sinus Livonicus* ja *Sinus Rigensis*.

Liivi lahe rannikumadalik

Liivimaa (lad *Livonia*, sks *Livland*, *Liefland*), ajalooline piirkond Eestis ja Lätis, algselt liivlaste asuala. Et sakslased tungisid 13. saj. Läti ja Eesti alale liivlaste

Liivimaa

maa kaudu, kandus L. nimi nendelegi alistatud piirkondadele: 1210.–20. a-il latgalite alale ning Lõuna- ja Kesk-Eestile, 13. saj. II poolel Kuramaale ja Zemgalele. Põhja-Eesti hakkas L-sse kuuluma pärast selle ühendamist Liivimaa Ordu valdustega (1347). 1347–1561 hõlmas L. (tollaseis piires nimet. ka Vana-L-ks, vn Ливония) kogu L. orduriigi, Riia peapiiskopkonna ning Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonna konföderatsiooni (u. 108 000 km²). Pärast 1561. a-t, seoses Eestimaa alistumisega Rootsile ja Kuramaa hertsogiriigi moodustamisega, kinnistus nimi L. (poola *Inflanty*) Väina jõest põhjas asuvaile Poola valdustele (Üle-Väina hertsogkond). Poola-Rootsi sõja (1600–29) tagajärjel (vormiliselt Altmargi vaherahu kohaselt, 1629) jagunes L. Rootsi võimkonda kuuluvaks L. kub-ks (u. 47 000 km²) ja Poola võimkonda kuuluvaks Latgaleks ehk nn. Poola L-ks (*Inflanty Polskie*, u. 15 700 km²); esimene jagunes 1690–1710 etnilise piiri järgi omakorda Eesti ja Läti majandusdistriktiks. Põhjasõjas 1710 (vormiliselt Uusikaupunki rahuga 1721) Venemaaga liidendatud L. kub-st (vn Лифляндия) oli 1713–22 eraldatud Tartu mk., mis kuulus sel ajal Peterburi kub-u. Saaremaa liideti L. kub-ga 1645 (Brömsebro rahu tagajärjel), esialgu poolisseisva haldusüksusena; 1740. a-il muutus see otse kesk- (tsaari-) valitsusele alluvaks provintsiks, 1765 hakkas uuesti alluma L-le ja sai aegapidi L. kub-u maakonnaks. End. Poola L. kuulus pärast Venemaaga ühendamist (1772) Vitsebski (a-st 1777 osalt Pihkva) kub-u, lakkas olemast haldusüksus ning minetas L. nime. Põhja-L. (Pärnu, Saare, Tartu, Viljandi ja Võru mk.) liideti 12. IV 1917 etnilistel põhjustel Eestimaa kub-ga. ◂

„Liivimaa atlas", algupäraselt „Atlas von Liefland", triangulatsiooni kasutusele võtmise eelse aja (geodeetiliselt põhistamata) täpseim ja põhjalikem kohalike autorite koostatud kartograafiline teos; oli mõeldud tüienduseks August Wilhelm Hupeli teosele „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland". Ilmus 1791–1810 eraldi trükitud lehtedena algul Riias, hiljem Leipzigis. Atlast on mitu korda välja antud, viimased järeltrükid Saksamaal 1972 ning Tartus 1991 (14 viieverstast (u. 1:200 000) kreisikaarti) ja 1995 (Eesti- ja Liivimaa üldkaardid). Eesti ala kohta on antud u. 7100 kohanime. Koostaja oli krahv Ludwig August Mellin, kelle lähim abiline oli Johann Wilhelm Krause ja kaastöölised u. 200 kohalikku elanikku (pms. mõisnikud ja kirikuõpetajad). ▾

Liivimaa konstitutsioonid (lad *Constitutiones Livoniae*), Liivimaa (Üle-Väina hertsogkonna) haldamist korraldav seadus, mille Poola kuningas Stefan Batory kehtestas 1582. Kõrgeimaks kohalikuks ametiisikuks pandi administraator (kuninga asemik); Liivimaa jaotati Cēsise, Pärnu ja Tartu presidentkonnaks, igas neist asutati provintsiaalkonvent (maapäev) ja maakohus.

L. k-d ei arvestanud sel määral Liivimaa eriseisundit, nagu oli Liivimaa aadlile lubatud 1561, kui Liivimaa Poola kuningriigile alistus.

Liivimaa noorem riimkroonika, Liivimaa ordumeistri kaplan Bartholomäus Hoeneke 14. saj. keskpaiku kirjutatud alaqnsaksakeelne riimkroonika; käsitleb Vana-Liivimaa siseolusid 14. saj. I poolel, Jüriöö ülestõusu (on selle kohta peamine allikas), ordu sõdu leedulaste ja venelastega jm. sündmusi 1348. a-ni. Algtekst ei ole säilinud, kroonikat tuntakse hilisemais ajaraamatuis leiduvate refereeringute kaudu, neist täielikem sisaldub Johannes Renneri kroonikas. Nende tekstide alusel avaldas Sulev Vahtre 1960 L. n-a r. eestikeelse kommenteeritud väljaande.

Liivimaa ordinatsioonid (lad *Ordinationes Livoniae*), need Poola-Leedu seimi otsused Liivimaa kohta, mis täiendasid ja muutsid ✧Liivimaa konstitutsioone. I L. o-i (1589) kohaselt pidid pooled Liivimaa staarostkonnad olema läänistatud poolakaile ja pooled leedulastele ning Liivimaa tulud laekuma vaheldumisi Poola ja Leedu riigikassasse. II L. o. (1598) nõudis Liivimaa ametikohtade täitmist võrdselt poolakate, leedulaste ja liivimaalastega, andis liivimaalastele Poola-Leedu ühises seimis 6 kohta ning sarnastas Liivimaa halduskorraldust Poola omaga (presidentkonnad muudeti vojevoodkondadeks). III L. o. (1609) nihutas Liivimaa aadli võrdõiguslikkust Poolu ja Leedu aadliga.

Liivimaa Ordu (alamsks *Duytscher orden to Lyfflandt*), ✧Saksa Ordu Liivimaa haru, kanoniku riiitlijordu Liivimaal 1237–1562; tekkis, kui Saksa Ordiga liitus Mõõgavendade Ordu. Põhiülesanne oli esialgu Liivimaa alistamine ja ristiusustamine, hiljem Liivimaa sõjaline kaitse ning põlisrahvaste alluvuses hoidmine. Allus esialgu Saksa Ordu kõrgmeistrile, saavutas pärast Saksa Ordu nõrgenemist 1459 tegeliku sõltumatuse, täielikult iseseisvus 1525 (pärast Saksa Ordu Preisimaa-valduste sekulariseerimist). Liikmeskond pärines enamasti Saksamaalt, sellesse kuulusid vandeõdesse andnud rüütelvennad (16. saj. alguses 400–500), preestervennad (vaimulikud) ja nn. poolvennad (teenijad, käsitöölised). Rüütel- ja preestervennad kandsid Saksa Ordu rõivastust (musta ristiga valget hõlsti), poolvennad halli rüüd. L. O-t juhtis a-ni 1481 (vaheaegadega) Riias, hiljem Cēsises resideeriv ordumeister (maameister), kelle valis pms. ✧kummuridest ja ✧foogtidest koosnev kapiitel ja kinnitas (a-ni 1525) Saksa Ordu kõrgmeister. Ordumeistrit abistasid 5–6 käsknikust koosnev nõukogu ja ✧maamarssal. Ordulinnuseid ja neid ümbritsevaid piirkondi (kommuurkondi ja foogtkondi) valitsesid kommuurid ja foogtid, neid abistasid ✧konvendid. L. O. sõjavõe (15. saj. alguses u. 4000 meest) moodustasid rüütelvennad koos sõjaslastega ja vasallid; 14. saj. lõpus hakati kasutama ka palgasõdureid. Vormiliselt oli L. O. kui Mõõgavendade Ordu õigusjärglane Liivimaa piiskoppidest liitriisühuvuses, kuid olles piirkonna tugevaim sõjajõud, saavutas ta 15. saj. teiste Liivimaa maaisandatega võideldes (visa vastupanu osutasid sel ajal Riia peapiiskop, Riia linn ja Tartu piiskop) pol. ülevõimu. Ordu valdused (liigi ⅔, Liivimaast, a-ni 1347 u. 55 000 km², hiljem u. 67 000 km²) olid tegelikult iseseisev feodaalriik. 14. saj. lõpust toimus L. O-s (nagu Saksa Ordiski) vestfaallaste ja reinimaalaste sisevõitlus, 15. saj. keskpaiku saavutasid vestfaallased juhtseisundi. L. O. peamine välisvaenlane oli esialgu Leedu suurvürstiriik; kui Saksa Ordu sõdis Leedu liitlase Poolaga, toetas L. O. Saksa Ordut. 15. saj. II poolel sai L. O. peavaenlaseks Vene riik. Vene-Liivimaa sõjas vallutasid venelased enamiku L. O. linnuseid ja purustasid ✧Oomuli lahingus (1560) tema väliväe. Ordu alistus Vilniuses 28. IX 1561 sõlmitud lepinguga Poola kuningale ja lõpetas 5. III 1562 tegevuse. Ordumeister Gotthard Kettler sai Poola kuninga vasallina Kuramaa hertsogiks.

B: *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Köln, Weimar, Wien, 1993; *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg, 2001. 1

Liivimaa vanem riimkroonika, Liivimaa Ordu kroonika 13. saj. lõpust, 12 017 täisriimis värsirida keskülemsaksa keeles. Autor, kelle nime ei ole teada, oli Liivimaale tulnud 1278 või 1279 ja kuulus ordumeistri lähikonda (varem peeti autoriks ekslikult Ditleb von Alnpeket). Kroonika algab poollegendaarsete teadetega 12. saj. keskpaiga kohta, sündmustik ulatub 1290. a-ni; usaldusväärseim on kroonika lõpposa. Kirjeldatakse pms. ordu võitlust kurelaste ja semgalite vastu, väärtuslikke andmeid on ka eestlaste kohta ning ordu ja venelaste vahelistest sõdadest. Trükis avaldati L. v. r. esimest korda 1817, teaduslikult parim on Leo Meyeri väljaanne (1876, uustrükid 1963 ja 1973), mille alusel ilmus 2003 eestikeelne tõlge (tõlkija ja kommenteerija Urmas Eelmäe).

Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (sks *Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*), Liivimaa aadlike põllumajandusselts (13 tegevliiget); asut. 1792 Riias, alustas tegevust 1796 ja viidi 1813 Tartusse. Jooksvat tööd juhtisid asjatundjatest sekretärid (sh. Wilhelm Christian Friebe, Andreas von Löwis of Menar, Wilhelm Gustav von Stryk). Eelkõige mõisamajanduse moderniseerimiseks kõigis Balti kub-des asutas sotsieteet msg. filiaalseltse ja allasutusi (sh. ✧Liivi- ja Eestimaa Maakultuuri Büroo), korraldas triangulatsioonil põhineva Liivimaa erikaardi koostamist (ilm.1839) ning andis välja trükiseid, sh. ajakirja „Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft" (1825–65) ja nädalalehte „Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiß und Handel" (1863–1915). Selts lõpetas tegevuse pärast ✧baltisakslaste ümberasumist (1939).

B: H. D. von Engelhardt, H. Neuschäffer. *Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939)*. Köln, Wien, 1983; *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200*. Trt., 1994. 1

Liivi Muuseum avati 1964 Alatskivi v-a Rupsi k. Oja talus toas, kus Juhan Liiv viimati elas. Seal oli Eesti Kirjandusmuuseumi ekspositsioon, mis andis ülevaate Juhan ja Jakob Liivi elust ja loomingust. 1988 korraldati Oja talu ümber Eesti Põllum-muuseumi, seejärel Tartumaa Muuseumi filiaaliks. A-st 1992 on L. M. iseseisev, omavalitsuse haldusalas tegutsev kultuuri- ja teadusasutus, mis hõlmab Oja talu hooned, uue näitusemaja ja Alatskivi lossi (kokku 12 150 säilikut). Kõrvu vendade Liivide ja nende perekonna mälestuse jäädvustamisega kajastab muuseum Alatskivi kultuuri- ja kodulugu (sh. püsiekspositsioon Eduard Tubina elust ja loomingust) ning osaleb msg. kultuuriüritustes (nt. J. Liivi luuleauhinna väljaandmine) ja korraldab koolinoorte etlemisvõistlust. ▸

Liivi sõda, ✧Vene-Liivimaa sõda.

liivlased (endanimetus *rändalist* 'randlased' ja *kalamied* 'kalamehed', uuemal ajal ka *līvlist*), hääbumas olev läänemeresoome rahvas, elab Lätis Kuramaa looderanniku külades, peaaegu täiesti lätistunud. 20. ja 21. saj. vahetusel pidas ennast liivlaseks u. 230 in., neist u. 40 oskas kõnelda liivi k-t, sh. emakeelena ainult kümmekond. — II a-tuh. algul asustasid l-d Liivimaad, s. o. 60–100 km laiust vööndit Liivi lahe idarannikul Väina jõe kaubateest kuni Eesti alani, ning Põhja-Kuramaad (kurelastega segunenult). Saksa vallutussõja esimeste ohvritena said Liivimaa l-d 13. saj. algul oluliselt kannatada ja nende hõrenenud asustusalale hakkas ilmuma lätlasi, see tõi aja jooksul kaasa elanikkonna lätistumise. Liivimaal Salatsi jõe ääres hääbusid viimased liivi pered 19. saj. II poolel. Kuramaa rannikul loendati sel ajal u. 3000, 1920. a-il u. 2000, 1948. a. 500–600 ja 1960. a-il u. 150 liivi k-e kõnelejat. 20. saj. aitas l-te hääbumist mõnevõrra pidurdada Eesti ja Soome uurijate (Oskar Looritsa, Lauri Kettuneni jmt.) tegevus, mistõttu leidub tänini liivi k-e ja kultuuri harrastajaid. Riias tegutsev liivlaste folklooriansambel „Skandinieki" on mitu korda esinenud ka Tallinnas.

B: L. Kettunen. *Livisches Wörterbuch*. Helsinki, 1938; O. Loorits. *Liivi rahva mälestuseks*. Trt., Tln., 1938; O. Loorits. *Liivi rahva usund*, I–III, IV–V. Trt., 1998, 2000.

Lilleküla, asum Tallinnas kesklinnast edelas Kristiine linnaosas, piirneb põhjas Pelgulinnaga, lõunas Mustamäega ja Tondiga, läänes Marja-Liimi-Laki ettevõtluspiirkonnaga ning idas rdt-ga. Rdtp. Pääsküla suunal, 2 km Balti jaamast. Asumi põhjaosas, 1904. a. ehituskruntideks tükeldatud end. Wittenhofi suvemõisa (Mustamäe tee ja Endla t-a nurgal) maadel, paiknevad madalad korterelamud. Lõunaosas, omaaegse Löwenruh' suvemõisa (Mustamäe tee ja Linnu tee nurgal) alal ja osaliselt Kristiine heinamaal, asuvad individuaalelamud ja ridamajad, Mustamäe tee ja Keemia t-a vahel on paneelelamute rajoon. Enamik Tulika ja Madara t-a ning Mustamäe tee piirkonnas paiknenud tootmisettevõtteid on tegevuse lõpetanud. Kommunaari kroomnahavabriku hooneid kasutab jalatsivabrik Polaria, Talleksi majas tegutseb Euroülikool. End. Taksopargi

Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi allasutusi

Liivimaa Lambakasvatajate Selts (1825)
Rahekindlustusselts (1831)
Liivimaa Põllumajanduse ja Tööndus Edendamise Selts (1844)
Lõuna-Liivimaa Üldkasulik ja Põllumajanduslik Ühing (1849)
Tartu Loodusuurijate Selts (1853)
Liivimaa Vastastikune Tulekindlustusselts (1861)
Balti Metsaselts (1867)
Liivimaa Kalandusselts (1883)
Balti Karjakasvatajate Ühing (1885)
Liivimaa Hobusekasvatuse Edendamise Selts (1895)
Põllumajanduslik Katsejaam (1896)
Liivi- ja Eestimaa Maakultuuri Büroo (1897)
Balti Seemnekasvatajate Ühisus (1899)
Balti Sooselts (1908)

Liivimaa Ordu ordumeistrid

1237–38/39	Hermann Balk	1345–59	Goswin von [illegible]
1238/39–41	Dietrich von Grüningen	1360–64	Arnold von [illegible]
1241	Andreas von Felben (1243 meistri asetäitja)	1364–85	Wilhelm von [illegible]
		1385–88	Robin von Eltz
1242–46	Dietrich von Grüningen	1389–1401	Wennemar von [illegible]
u. 1246–48	Heinrich von Heimburg	1401–13	Konrad von [illegible]
1248–53	Andreas von Felben	1413–15	Dietrich Tork [illegible]
1254–56	Anno von Sangerhausen	1415–24	Siegfried Lander von Sponheim
1256	Ludwig (asetäitja)		
1257–60	Burkhard von Hornhausen	1424–33	Cisse von der [illegible]
1261–63	Werner	1433/34–35	Frank Kirskorf
1262	Helmerich von Würzburg (asemaameister)	1435–37	Heinrich von [illegible] hüüdnimega Schlegk
1263–66	Konrad von Mandern	1439–50	Heidenreich [illegible] Overberg (1438–[illegible] asevalitseja)
1267–70	Otto von Lauterberg		
1270	Andreas von Westfalen (asetäitja)	1450–69	Johann von [illegible] hüüdnimega Ostorf
1270–73	Walter von Nordeck		
1274–79	Ernst von Ratzeburg	1470–71	Johann Waldhausen
1279–81	Konrad von Feuchtwangen	1472–83	Bernd von der [illegible]
1279–80	Gerhard von Katzenelnbogen (meistri asevalitseja)	1485–94	Johann Freitag von Loringhoven (1485–[illegible] meistri asevalitseja)
1281–82	Mangold (asetäitja)		
1282–87	Wilhelm Nindorf	1494–1535	Wolter von [illegible]
1288–90	Konrad von Hattstein	1501–02	Wennemar von [illegible] (meistri asevalitseja)
1290–93	Halt (Harold)		
1295–96	Heinrich Dincklage	1535–49	Hermann von [illegible] hüüdnimega Hasenkamp (1533–35 [illegible])
1296–98	Bruno		
1298–1307	Gottfried Rogge		
1305	Heinrich von Eck (asetäitja)	1549–51	Johann von der [illegible] (1541–49 [illegible])
1309–22	Gerhard von Jork		
1322–24	Konrad Kesselhut (asemaameister)	1551–57	Heinrich von [illegible]
		1557–59	Wilhelm von [illegible] (1556–57 [illegible])
1324–28	Reimar Hahn		
1328–40	Eberhard von Monheim	1559–62	Gotthard Kettler (1558–59 [illegible])
1340–45	Burkhard von Dreileben		

alal Endla t-a rdt-viadukti lähedal asub Kristiine kaubandus- ja teeninduskeskus. L. rdtj-a juures hargnevate rdt-harude vahele rajatakse (a-st 2000) kuni 21 000 in. mahutavat L. staadioni (A. Le Coq Arena). — L. nimi on pärit 1930. a-te algusest, kui piirkonna tänavatele pandi lillede nimed.

Limneameri, Läänemere nõos Kesk-Holotseeni lõpul subboreaalse kliimastaadiumi II poolel ja Hilis-Holotseenis subatlantilises kliimastaadiumis viimased 4000 °C-aastat olnud ja praegugi kestev nõrgalt riimveeline veekogu (nimet. punnteo *Lymneaea peregra baltica* järgi). L-e rannamoodustusi leidub Lääne- ja Põhja-Eestis (nt. Kõpu ps-l viiel kõrgustasemel kuni 13 m ü. m.). L-e viimast, 500-aastast järku käsitlevad mõned uurijad iseseisva Müüamere staadiumina (nimet. liiva-uurikkarbi *Mya arenaria* järgi, mis jõudis arvat. hiljem põhjadele kinnitununa ookeanist Läänemerre).

Linaküla, küla ja vallakeskus Kihnus, asub saare loode- ja keskosas; 122 el. (2000). L-s on Kihnu Põhikool (asut. 1777. a. paiku köstrikoolina, a-st 1849 oli õigeusu kihelkonnakool; 2002/03. õ.-a. 71 õpilast), kultuurimaja (ehit. 1999 põlenud hoone lähedusse), muuseum ja Kihnu õigeusu Nikolaose kirik (ehit. 1784, 19. saj. II poolel ehitati seoses õigeusu vastuvõtmisega ümber). — Esimest korda on L. mainitud u. 1540 (*Lynnaby*). A-st 1977 hõlmab L. ka enamiku senisest Mõisaküla st (tekkinud Kihnu kroonumõisa maa jaotamisel 1887) ning osa Turukülast (moodust. 19. saj. II poolel sinna rajatud soldatikohtadest).

„Linda", kaubalaevaaktsiaselts Tallinnas 1879–93; loomise algatas Gustav Eslon. Ettevõtet käsitati kui eestlaste rahvuslikku üritust ja sellesse paigutasid oma sääste paljud talupojad ja haritlased. 1883 oli „L-l" 1000 osanikku ja üle 200 000 rbl. aktsiakapitali, 2 purjekat ja mitu kauplust. Kaubanduskonjunktuuri halvenemise, asjatundmatu juhtimise ja kuritarvituste tõttu „L." pankrotistus, tema tegevuse lõpetamisel maksti osanikele 22 % aktsiate nominaalväärtusest.

Nr. 1. Wiljandis, 15. Oktobril 1887.

Linda.

Ilmub 1 kord kuus

Toimetuse adress: Eesti keeles: „Linda" toimetusele Wiljandis. Wene keeles: Въ редакцію журнала „Линда" въ Феллинѣ. Sõita keelest Ar ühe Redactium de „Linda" in Fellin.

Eesti Kirjanduslik ja ajakohane ajakiri Eesti naisterahwale

Wiljandis ja toimetaja: Caroline (Lilli) Suburg.

Tellimisi ja Tellitavaid nõuavad nõutu: Kõik Eesti raamatukauplused ja muiseb kirjanduse edendajad.

„Linda". Pilsmik

B: H. Prants. *Eesti kaubalaeva-selts „Linda"*. Tln., 1913.

„Linda", Lilli Suburgi asut. kirjandus- ja perekeskne illustreeritud naisteajakiri, ilmus 1887–1905 Viljandis, Pärnus ja Tartus, esialgu kuukirjana, 1891 muudeti nädalaleheks; toim-d L. Suburg (1887–95; 1887–88 vastutav toim. Hugo Treffner), Hendrik Prants (1894–1903) ja Anton Jürgenstein (1898–1905). L. Suburgi ajal paistis „L." nais- ja kasvatusasjus silma ühisk.-akriitilise hoiakuga, kuid muutus hiljem perekeskseks ja õpetlikuks. Alates 1902. a-st, kui toimetusega ühines Ernst Enno, kujunes põhil. uusromantilise suunaga kirjandusajakirjaks. „L-l" ilmus lisasid ja pühadenumbreid. ◂

Lindanise, Tallinna muistne nimi Skandinaavia allikates (*L., Lindanäs*), Henriku Liivimaa kroonikas (*Lyndanise*), eesti rahvaluules (Lindunisa) ja vene bõliinades (Леденец, Леденец).

„Lindforsi pärijad" (eesti k-s varem ka Lindwors), Tallinna gümnaasiumitrükikoda 1829–1917. 1769 Johann Köhlerilt tütrepojale Axel Heinrich Lindfors nooremale päranduna trükikoda kandis 1769–84 A. H. Lindforsi, 1784–95 Lindforsi lese, 1795–1816 Carl Johann Gottfried Minuthi, 1816–19 Minuthi lese, 1819–27 Carl Dullo ja 1827–29 Dullo lese nime. Alaealise A. H. Lindfors nooruse nimel trükikoda juhtinud A. H. Lindfors vanem saavutas 1770 trükikojale 1672 antud privileegi kinnitamise Senatis. Privileeg, mis keelas teistel trükikodadel temma väljaandeid uuesti trükkida, tagas „L. p-tele" paljude raamatute, sh. eestikeelsete kodu- ja kirikuraamatute trükkimise monopoli, selle toel said „L. p-d" Eesti suurimaks trükikojaks (minetas juhtkoha pärast privileegi tühistamist 1870). „L. p-d" kirjastusid paljusid väljaandeid ise, sh. eesti- ja saksakeelseid kalendreid ning eelkõige eestikeelseid vaimulikke raamatuid. Seal trükiti ajalehte „Revalsche Wöchentliche Nachrichten" (1772–88 ja 1797–1852; ilm. 1772–1852), päevalehte „Revalsche Zeitung" ja nädalalehte „Tallinna Sõber" ning 19. saj. lõppkümnendeil pms. võõrkeelset kirjandust. 1920. a-tel läks „L. p-te" sisseseade „Ühiselu" kirjastusele.

Lindi looduskaitseala asub Tõstamaa ja Audru v-a piiril; 5 lahustükki, kogupindala 1095 ha. Esimesena (1958) võeti kaitse alla harilikku jugapuu (LK II) kasvukohad. Sookaitsealade moodustamise ajal (1981) võeti kaitse alla Lindi raba, 1999 lisaks eelnevatele ka Lindi raba ümbruses olevad harulduste liikide kasvu- ja elupaigad. Nüüdseks hõlmab kaitseala kogu Lindi soo. Lindi soo asub Pärnu madaliku edelaosas loode–kagusihilises nõos ja on tekkinud Lõunämmere lahumis — nõos, mida piirab kõrge luitevall. Luitevalli taga moodustuvad järvekesed, mis enamikus keskaweks kaovad. Suurem osa soost on lagerahu. Soos on palju madalaid ja laukaid, idaosas 2 peaaegu kinnikasvanud järve. Kaitsealal pesitsevad merikotkas ja väike-konnakotkas (mõlemad LK I).

Lindora kääbaskalmistud asuvad Võrumaal Võru–Petseri ürgoru lõunaveerul Lindora ja Tabina k. vahel. Idapoolses kalmistus, mis pärineb I a-tuh. II poolest, on 21 pikk- ja ümarkääbast. Neist kaevati 1951 (Harri Moora) ja 1959–61 (Marta Schmiedehelm) 6 pikk- ja 2 ümarkääbast: põletusmatuste juurest leiti pronkspannal, pintsett, tuluskivi, vikat, helmeid ja suur savinurn. Läänepoolses kalmistus oli 16 laibamatusega kääbast, mis kuuluvad 11. saj. II poolde ja 12. saj. algusse. Kõik need kaevati läbi 1977–78 (Silvia Laul). Mehehaudadest saadi kirves, nuge, taleraod ja pandlaid, naisehaudadest pronksripats, kuljused, klaashelmeid, sõrmuseid, käevõrusid, kõrvarõngaid jm. ehteid ning potikedral valmistatud savinõu.

B: M. Schmiedehelm. *Kääbaskalmistud Lindoras ja mujal Kagu-Eestis*. — Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Tln., 1965.

„Linguistica Uralica" [-*ka*] (a-ni 1989 „Sovetskoje Finno-ugrovedenije"), rahvusv. soome-ugri ja samojeedi keeleteaduse ajakiri; asut.1965. Avaldab saksa-, vene-, inglis- ja prantsuskeelseid artikleid, retsensioone ja ülevaateid. Ilmub Tallinnas Eesti TA väljaandel, 4 nr-t aastas, keskm. trükiarv 300. Peatoim. 1965—90 Paul Ariste, 1990—96 Paul Kokla; a-st 1997 on toimetuskolleegiumi esimees Tiit-Rein Viitso ja peatoim. Väino Klaus. ▸

linik, pikk käterätitaoline linane rätik, põline abielunaise peakate. L. oli 30—60 cm lai ja 180—310 cm pikk, otsad olid kaunistatud punaste sissekootud põikjoontega, tikandi või pilu ning pitsi ja narmastega. L. seoti kukla tagant kokku, otsad jäid seljale ühepikkuselt rippu. L-t vormis selle all olev juuksepalmik. Setumaal seoti l-u ümber peavöö. L-t kanti Ida-Eestis veel 19. saj. keskpaiku, Setumaal 20. saj. Lõuna-Eestis kandsid naised l-t pidulikul puhul ka õlgadel. ▸

linn, vähemalt 300 alalise elanikuga tiheasustusega asula (asustusüksus). 1. I 2003 oli Eestis 47 l-a, neist enamikul (39) on omaette haldusorganid ja nad on iseseisvad omavalitsusüksused, osa l-u on ilma iseseisva haldusliku staatuseta vallasisesed l-d. Haldusüksusena on l. samades piirides ka asula, see võib jaguneda l-aosadeks ja asumiteks. L-d kui tõmbekeskused moodustavad hierarhilise süsteemi eesotsas peal-a Tallinnaga, mille mõjualaks on terve Eesti. Teiste suurte l-de — Tartu, Kohtla-Järve ja Pärnu — mõjupiirkond hõlmab mitut naabermaakonda. Keskm. suurusega l-de — Haapsalu, Kuressaare, Kärdla, Rakvere, Valga, Viljandi ja Võru — ning väikel-de (nt. Jõgeva, Põlva, Rapla) mõjuala piirdub ühe maakonna terr-i või selle osaga. Ajaloolise arengu erinevustest tulenevalt jagunevad l-d kahte geneetilisse põhirühma. Esimesse rühma kuuluvad vanad, feodalismi ajal tekkinud ning 12.—18. saj. l-aõigused saanud l-d (Tartu, Tallinn, Pärnu, Haapsalu, Viljandi, Paide, Rakvere, Narva, Kuressaare, Valga, Paldiski ja Võru), mis olid peamised kaubandus- ja käsitöökeskused. Teise rühma kuuluvad 1926—38 l-a staatuse saanud 18 praegust l-a (nt. Põltsamaa, Tapa, Türi, Otepää, Antsla, Kunda, Kärdla, Sindi), mõni (nt. Kiviõli ja Kohtla-Järve) vahetult pärast II maailmasõda l-a staatuse saanud asula ning 1993 l-a staatuse saanud 12 alevit. L-u võib eristada ka nende omapära järgi, nt. ülikoolil. Tartu, tööstusl. Narva, puhke- ja kuurortl-d Pärnu, Haapsalu, Narva-Jõesuu ning Otepää, rdt-sõlmed Valga ja Tapa jne. L-d paiknevad majanduselu iseärasustest tulenevalt ebaühtlaselt, maakonnas võib l-u olla üks (Hiiumaal ja Saaremaal) või mitu (nt. Harjumaal ja Ida-Virumaal 7). 1

linnakodanik, pürjel, bürger (sks *Stadtbürger*), keskaja seisuslikus ühisk-s isiklikult vaba ja täieõiguslik linnaelanik, linnakogukonna liige. L-ks saadi l-u perekonda sündides või rae otsuse põhjal linnakogukonna liikmeks võetuna; rae otsusele järgnes kodanikuvande andmine ja kodanikuraamatusse kirjutamine. L-u õigused ja kohustused sõltusid tema tööalast ja varanduslikust seisundist; peamised seisuslikud rühmad olid raeliikmed (✧raad), kaupmehed (✧gild) ja käsitöölised (✧tsunft). Eestis oli enamik l-e baltisaksa päritolu. Feodaalidega tekkis neil vastuolusid pms. linna pagenud talupoegade pärast: püüdes saada odavat tööjõudu, toetasid nad põhimõtet „linnaõhk teeb vabaks" ega andnud meelsasti põgenikke välja. Pärisorjusest vabanemine aga ei tähendanud l-ks saamist. Eesti linnades kadus linnaelanike seisuslik jaotus koos kaubandus- ja käsitööprivileegide kaotamisega 18. saj. lõpus ja 19. saj. ning lõplikult ✧linnareformiga. Kõnekeeles säilis l-u nimetus 1940. a-ni.

„LinnaMuusikud", liturgilise muusika stuudio ehk *Schola Cantorum*, mille 1983 asutas Taivo Niitvägi. „L-d" tegelevad Eesti jt. õhtumaade vaimuliku muusikapärandi algallikate uurimise, taaselustamise ja vormistamisega uudisloomingu lähteallikaks ning osalevad järjekindlalt eestikeelse katoliku liturgia viisistamisel. Stuudio on kandnud hoolt Vanalinna Hariduskolleegiumi muusikaprogrammi eest ja moodustab Tallinna Peeter-Pauli kiriku koori tuumiku. Pärast menukat debüteerimist Moskva vanamuusikafestivalil (1985) on „L-d" andnud üle 800 kirikukontserdi väljaspool Eestit (Põhjamaades, Saksamaal, Prantsusmaal, Itaalias, Poolas jm.) ning u. 40 kontserti Eestis. Arezzos rahvusv. võistlusel *XXXIX concorso polifonico internazionale 1991* võitsid „L-d" vokaalansamblite kategoorias I auhinna ning kuldmedali. „L-d" on salvestanud mitu plaati, sh. 2 koos Poola ansambliga „Bornus Consort" ning ühe koos Vanalinna Hariduskolleegiumi Püha Miikaeli Poistekooriga. Palju on tehtud helilindistusi ka ER-i jt. Euroopa raadiote fonoteekidesse.

linnamõis, linnale kuuluv mõis, oli hiliskeskajal ja uusaja alguses linna tähtis tuluallikas. Eesti linnad omandasid mõisu pms. 16.—18. saj. kas kingitusena või ostuna, neid majandati hrl. rendile andes. L-d kaotati maa natsionaliseerimisega 1940.

Linnamäe, 1. küla Haapsalu—Keila ja Nigula—Riguldi mnt. ristmel; 472 el. (2000). L-l on Oru v-a keskus ja Oru Põhikool (2002/03. õ.-a. 129 õpilast). Külast u. 2 km põhjas asub baptistide rajatud Vedra kalmistu. — Varem nimetati L-ks teeristmel paiknevat väikest alevikku, küla moodustati, kui 1977 liideti Kapri ja Piilamaa k. (teateid a-st 1517, *Pilemeck*). 1816 eraldus Kärbla mõisast Räägu mõis (*Hohenheim*). — **2.** küla Sõmerpalu v-s Võhandu jõe ülemjooksul, Võru—Antsla mnt. ääres; 83 el. (2000). Huviväärne on L. mõis (härrastemaja ehit. 1850. a-tel). — 1748 eraldus Vaabinast L. mõis. Pärast mõisamaa tükeldamist 1920. a-il tekkinud asundusküla kandis a-ni 1977 Mõisaküla nime.

linnamägi, looduslik seljak või küngas, millel on asunud linnus. Asukoha ja kaitseehitiste paiknemise järgi eristatakse 4 rühma l-sid. Kõige rohkem on neemikl-sid, need asuvad seljaku otsal või kõrgendiku eenduval osal ja on muust osast eraldatud valli ja kraaviga. Teise rühma kuuluvad l-d asuvad seljaku keskosas ja nende mõlemas otsas on vall, rahvasuus nimet. neid Kalevipoja sängiks. Kolmanda rühma moodustavad künkad, mille nõlvu on järsendatud ja mida kas osaliselt või täiesti ümbritseb vall. Mõnikord paiknevad sellised ringvall-linnused peaaegu tasasel maal. Neljas rühm on mitmeosalised l-d. Paljudel l-del on oma, rahvapärane nimi.

linnaosa, linna maa-alal olev ja linna koosseisus moodust. ning linnavolikogu kinnitatud põhikirja alusel tegutsev üksus. L. on omavalitsusega haldusüksus, mida juhivad l. vanem ja l. valitsus. 1. I 2003 olid ametlikud l-d moodust. kahes linnas: Tallinnas (Haabersti, Kesklinna, Kristiine, Lasnamäe, Mustamäe, Nõmme, Pirita ja Põhja-Tallinna l.) ning Kohtla-Järvel (Ahtme, Järve, Kukruse, Oru, Sompa ja Viivikonna l.). Rahvasuus kutsutakse l-ks ka selliseid ajalooliselt kujunenud nimedega linnajagusid, millel oma haldusorganeid ei ole. Neid on pea igas linnas: nt. Tartus Annelinn, Ropka, Tähtvere ja Tammelinn, Pärnus Lodja, Raeküla, Rääma ja Tammiste ning Võrus Kubija, Liitva ja Nöörimaa.

linnapäev (sks *Städtetag*), Vana-Liivimaa hansalinnade esindajate nõupidamine, millel arutati väliskaubanduse küsimusi. L-i peeti 14. saj. keskpaigast 16. saj. keskpaigani (eriti sageli 1350—1450) Valgas, Valmieras, Pärnus, Viljandis jm. 14. saj võtsid neist hrl. osa kõik Liivimaa hansalinnad, hiljem ainult Riia, Tallinn ja Tartu.

linnareform, Venemaa linnaomavalitsuste reform, toimus Vene sisekubermangudes 1870, Balti kubermangudes 1877. L-ga asendati senised seisuslikud linnaasutused kõiki seisusi hõlmavate asutustega, tagades valitseva seisundi suurkodanlusele. Linnade oma-

„Linguistica Uralica" (2002, nr. 2)

„Linnuraadu" (2002, nr. 2)

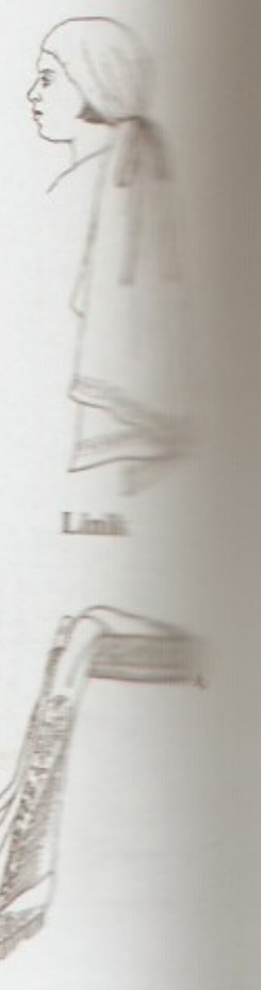

Linnik

Linnik

valitsusorganiteks said ✧linnavolikogu ja selle moodustatav linnavalitsus, mille eesotsas oli linnapea. Linnavolikogu valimistel oli hääleõigus kinnisvara ning töös- tus- ja kaubandusettevõtete omanikel, kes jagunesid oma linnamaksu suuruse järgi 3 ühesuguse arvu saadikund valivasse kuuriasse. Linnaasutuste pädevus piirdus kuhaliku majanduse ja heakorraga, neilgi aladel võis kubermer otsuse täitmise peatada. Balti kubermangudes kaotati l-ga rae ja bürgermeistri (mõnes väikelinnas foogtikohtu) haldusvõim. Kohtuasutusena püsis raad 1889. a. kohtureformini. L-ga kehtestatud õigusnorme muutis osalt 1892. a. linnaseadus. Valimisõigust andvat varandustsensust muudeti rangemaks, linnavolikogu liikmete arvu kärbiti, linnaomavalitsuse õigusi kitsendati veelgi ja kuberneri järelevalveõigust laiendati.

linnavolikogu, linnaomavalitsuse esinduskogu, moodustatakse valimistega. Venemaa linnaduuma (1785—1918) eeskujul olid Eestis l-d 1786—97 ja 1878—1941 (Narvas 1873—1941). Nad moodustati a-ni 1870 seisuste esinduse põhimõttel, seejärel varandusliku (maksu-) tsensuse ja a-st 1917 üldise valimisõiguse alusel. A-ni 1870 jagunes l. üldvolikoguks ja 6-liikmeliseks volikoguks. Viimane oli täitevorgan, mille ✧linnareform asendas linnavalitsusega. Taasiseseisvunud Eestis taastati l-d kohaliku omavalitsuse aluste seadusega. Linnu kui omavalitsusüksusi on Eestis 39 ning enamik neist kuulub 1989 taasloodud Eesti Linnade Liitu.

linnaõigus, linnakogukonna keskajast pärinev õigusnormide kogum. Lääne-Euroopas hakkasid l-d tekkima 11. saj., kui linnad vabanesid feodaalisandate võimu alt. Need rajanesid pms. kohalikul tavaõigusel, privileegidel (turuõigus), raemäärustel jm. feodaalõiguslikel sätetel. Saksamaal ja saksa ülemkihiga linnades kohaldati Hamburgi, Lübecki, Magdeburgi jt. vanade Saksa linnade l-t (l-e filiatsioon). Tallinnale andis Taani kuningas Erik IV 1248 Lübecki õiguse (see kehtestati 1302 ka Rakveres ja 1345 Narvas), Riia sai 13. saj. II poolel Hamburgi õiguse (Riia ehk Oelrichsi statuudid „Der Stadt Riga Statuta und Rechte", 1673). Sealt kandus see ✧Riia õigusena Tartusse, Haapsallu, Paidesse, Uus-Pärnusse, Viljandisse jmt. Vana-Liivimaa linna. Vana-Pärnus kohaldati piiskopi- ehk stiftiõigust. Eesti linnades kehtis l. 1877. a. ✧linnareformini.

linnuklubid, kohalikku linnustikku uurivad ja selle kaitset propageerivad loodusühingud. Tulemuslikult on tegutsenud Läänemaa L., Saaremaa L. ja Pärnumaa l. „Buteo", nende klubide üllitatuna ilmub ajakiri ✧„Linnurada". 2002 hakkas tegutsema Tallinna L. ◂

Linnulahe kaitseala asub Kaarma v-s ja osaliselt Kuressaare linnas; 284 ha. Asut. esmalt 1927 ja uuesti 1957 Väikelahe ehk Linnulahe linnustiku kaitseks. Linnulaht on Eesti veelinnurikkaimaid järvi — seal on palju nii pesitsejaid kui ka läbirändajaid — ning ornitoloogiliselt üks Eesti paremini uuritud piirkondi (alates 1920. a-test).

Linnulaht, ka Väikelaht, rannikujärv Saaremaal 2 km Kuressaarest läänes; 111 ha, süg. kuni 2 m. Eraldus merest u. 1000 aastat tagasi. Väljavool kraavi (Kalluku jõe) kaudu L-st kitsa maaribaga eraldunud Suurlahte. Vesi vahetub 2,1 korda aastas. L. on madalate kallastega taime- ja mudarohke (leidub ravimuda) järv. Kõrge mereveeseisu korral jõuab Nasva jõe ning Mullutu-Suurlahe kaudu L-te merevesi. Peamine kala on luger, leidub ka haugi, ahvenat, kiiska ja luukarpi. L. on väga linnurohke, ta asub samanim. kaitseala piires.

Linnuraba sookaitseala, ka Kodila Linnuraba kaitseala, asub Rapla v-s; 1853 ha. Asut. 1959 ühe metsakvartali ulatuses metsiste ja tetrede mänguplatside kaitseks. Praeguse suuruse ja staatuse sai 1961. Hästi looduslikus seisus Linnuraba on osa Palamulla ehk Püüli soost. Kaitsealal pesitsevad kaljukotkas (LK I) ja metsis (LK II).

„Linnurada", Lääne-Eesti linnustikku tutvustav ajakiri, mida annavad välja Läänemaa Linnuklubi, Saaremaa Linnuklubi ja Pärnumaa linnuklubi „Buteo". Ilmub a-st 1997, eelkäija oli „Läänemaa Linnuklubi Infoleht" (1993—96, kokku 6 nr-t). Ajakirja ilmub 1—2 nr-t aastas, koostaja Ivar Ojaste. ◂

linnus, kaitseehitis. Eesti u. 100 teada olevast l-st on arheoloogiliselt uuritud u. 40. Vanimad neist olid hilispronksiaja ja rauaaja alguse mn. kindlustatud asulad (Asva jt.). Vanemal rauaajal rajati l-id vähe. Rohkesti rajati neid keskm. rauaajal, siis mõni l. ka hävis (Iru, Rõuge jt.). Kõige tugevamate kaitseehitistega l-d kuuluvad esiaja lõppu. Paljusid l-id on nimet. Henriku Liivimaa kroonikas (Otepää, Viljandi, Tartu jt.). Enamik tähtsaid keskaja l-id rajati 13. saj. muistsete l-te kohale. L-te õue katvast kultuurikihist on peale esemeleidude ja loomaluude saadud ka elamute jm. hoonete jäänuseid. Kaitseehitiste põhiline osa oli õue kas täielikult või osaliselt ääristanud mulla-, liiva- või kruusavall. Seda toestasid sõrestikud, tarandid, seinad vm. puitarindid, mis ulatusid ka valli harjale. Lääne- ja Põhja-Eesti l-te vallides kasutati ka kivi. Esiaja lõpus said kaitsesüsteemi osaks tornrajatised ja kindlustatud väravakäigud (Lõhavere, Pada, Varbola). Esiaja lõpus olid l-d ühisk. ja pol. elu keskused, paljude l-te juures oli asula.

B: *Muistse Eesti linnused.* Tn., 1939; E. Tõnisson. *Linnamäed ja maalinnad.* Tln., 1966; H. Moora. *Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum.* — Suomen Museo. Helsinki, 1967.

linnusekohus (sks *Burggericht*), Rootsi võimu aegne kohus Balti kub-des asehalduri linnuses või lossis (Eestimaa l. asus Tallinnas Toompeal, Liivimaa l. Riias, 1631—39 oli ka Tartu l.). Kohtunikke oli 4—16, pädevus oli muutuv, põhil. kuulusid sellesse riigiametnike, sõjaväelaste ja riigimõisade talupoegade kohtuasjad.

linnuselään, keskaegne halduspiirkond Rootsis ja selle valdustes, sh. Eestimaa kub-s, hõlmas riigile kuuluvaid läänistamata maid, jagunes mõisaüüdnikeks. L-i haldas otse kuningale alluv läänisehaldur, mõisaüüdnike eesotsas olid foogtid. Eestimaal oli 1580. a-ist 1620. a-teni 71-i: Haapsalu, Koluvere, Lihula, Narva, Paide, Rakvere ja Tallinna l. L-d kaotati 1620.—30. a-te tsentralistlike haldusreformidega.

Linnutaja linnamäe kaitseala asub Suure v-s Vooremaa idapiiril Linnutaja oja ääres; 4 ha. Asut. 1968 Tarakvere oosistikus asuva linnamäe kaitseks (linnamägi on ka muinsuskaitse all). Linnamäe nõlvad on järsud, vall ja vallikraav eraldavad teda oosi laiemast kirdeotsast. Linnamäega on seotud palju muistendeid. Carl Robert Jakobson kasutas tema nime pseudonüümina, ka oma Kurgja talule pani ta Linnutaja nime.

Lintsi jõgi, ka Piiumetsa jõgi, Pärnu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 67 km, jõgikond 279 km². Algab Lõuna-Kõrvemaa rabametsadest, liibub Vissuvere järve, Ämari ja Kolu ning suubub Rael. Saanud nime Lintsi veski järgi. Peamised lisajõed on Lokuta jõgi (39 km) ning Hauginiidu (6 km), Madissaare (8 km) ja Naerissaare oja (6 km). Jõgikonnas asub ✧Piiumetsa soo-KA.

linuk, sabaga tanu, ahjelaadne pidulik peakate, lähedane liinikule. L. tehti nellinurksest peenest valgest linasest riidetükist, mis sabaosas õmmeldi pikuti kahekorra kokku. Kokkuõmblemata ots seoti paelaga pähe. Kokkuõmmeldud osa (saba) rippus seljal. L-a peale asetati hrl. kuklast seotav pärg. L-a saba kaunistas barokses lillkirjas must, hiljem värviline siidtikand, saba allotsa ja pärga kardpael ja -pits. Kaunistuseks olid ka siidpaelad ja -narmad. Selline l-a variant, mille puhul eriti oluline on pärg, oli Virumaal 19. saj. tuntud harjakas ehk otsiktanu. L-t kanti 18. saj. ja 19. saj. I poolel pms. Kesk- ja Põhja-Eestis. ◂

linutamine, ✧tanutamine.

lipp, vardale kinnitatav, märgi ja sümboli tähendusega kindlakujuline ja -värviline riidelaid. Selle kasutamine seostub kindlate kasutusalade (nt. riiklik sümboolika, merendus ja sõjavägi), pidulike tavade ja rituaalidega. Eestis on kasutusel rahvus- ja riigil. (sinimustvalge trikoloor), haldusüksuste (linn, linnaosa, maakond ja vald), riiklike organisatsioonide, ametkondade ja teenistuste (sh. sõjaväeosade), mitteriiklike organisatsioonide, ühingute, seltside, korporatsioonide, koolide jne. ning ametiisikute l-d (sh. presidendil.). Eesti rahvusvärvid on alguse saanud 29. IX 1883, kui sinine, must ja valge võeti Eesti Üliõpilaste Seltsi värvideks. Seltsi l. pühitseti 4. VI 1884 Otepää kirikus; selle l-ga kui Eesti rahvussümboliga esineti avalikul meeleavaldusel esimest korda 1. XI 1905 Tartus. 29. III 1917 Peterburis toimunud eestlaste massimeeleavaldusel oli sinimustvalge kasutusel kui rahvusl. Maapäeva avakoosolekul 15. VII 1917 oli samuti rahvusvärvides l. Ka Vabadussõjas oli sinimustvalge kasutusel rahvusl-na. EV Ajutine Valitsus avaldas 21. XI 1918 riigilipu määruse ja 12. XII 1918 heisati sinimustvalge l. Toompea Pika Hermanni torni. Rahvusl-ks saanud sinimustvalge kuulutati 27. VI 1922 EV Riigikogu riigilipuseadusega riigil-ks. Riigilipuseaduse järgi on Eesti lipu laiuse ja pikkuse suhe 7:11 ning normaalsuurus 105×165 cm. Lipu kasutamise korda täpsustati määrustega 20. II 1923, 16. II 1926 ja 19. I 1934. 1923—40 võeti tarvitusele rahvusvärvidel põhinevad teenistuste, ametiisikute ja organisatsioonide l-d. Samal ajal loodi ka maakondade ja nende linnade l-d, millel ajaloolist lippu polnud. Tallinna l-u on mainitud 18. saj. kui merel-u, Tartule andis lipu Poola kuningas Stefan Báthory 1584. Aug. 1940, pärast Eesti vägivaldset liitmist NSV Liiduga Eesti traditsiooniline rahvuslik ja riiklik sümboolika keelati, sinimustvalge heiskamist käsitati kui kuritegu. Selle asemele tuli Nõuk. sümboolika. Saksa okupatsiooni ajal oli lubatud sinimustvalget kasutada üksnes kui rahvussümbolit. 1949—53 oli kasutusel vana ja 1953—90 uue kujundusega ENSV l. 1987—88 toodi rahvusvärvid taas avalikkuse ette. 24. II 1989 heisati sinimustvalge Pika Hermanni torni. 23. VI 1988 tunnistas ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus sinise, musta ja valge Eesti rahvusvärvideks, 20. X 1988 kinnitatud „Eesti rahvussümbolite rakendamise põhimäärus" kõneles samade värvidega rahvusl-st. 8. V 1990 avaldatud seadusega „Eesti sümboolikast" lõpetati ENSV lipu ja vapi kasutamine, sinine, must ja valge kinnitati riigivärvideks. 7. VIII 1990 avaldatud seadusega „Riigilipu ja riigivapi kohta" tuli EV riigil-na kasutusele aug-ni 1940 kehtinud riigil. 7. VII 1992 avaldati seadus „EV riigilipu ja riigivapi etalonkujutiste kinnitamise kohta", 23. III 1993 „Riigilipu seadus". Riigil-d heisatakse kohustuslikult aastas 14 lipupäeval.

B: I. Tõnisson. *Sini-must-valge kolmikvärvi ajaloost.* Trt., 1934; K. Aun. *Sini-must-valge lipu 100 aastat.* Toronto, 1984; A. Taska. *Sini-must-valge 100 aastat.* Tln., ²1992; T. Oja, E. Medijainen. *Eesti vapid ja lipud 16. sajand — 1940.* Tln., 1993; *Eesti lipp.* Tln., 1999. ▸

Litoriinameri, Läänemere nõos Kesk-Holotseenis atlantilises kliimastaadiumis ja lähisboreaalse kliimastaadiumi esimesel poolel 8000—4000 ^{14}C-aastat tagasi olnud riimveeline veekogu. Nimet. ranniklaste (teod) *Littorina littorea* ja *Littorina saxatilis*'e järgi. Rannamoodustisi leidub Lääne- ja Põhja-Eestis u. 4 m (Iklas) kuni 25 m (Kõpu ps-l) kõrgusel ü. m. L-e ajutisel pealetungil mattus tema setete alla sapropeeli ja turvast, mille vanus on u. 7200—6000 ^{14}C-aastat.

E. Litvinova balletistuudio, 1918—39 Tallinnas tegutsenud Eesti esimene eraballetikool. Selle asutaja ja juht Eugenia Litvinova oli Peterburi Maria Teatri end. balletisolist, kes andis oma õpilastele edasi Marius Petipa aegse Vene klassikalise balleti kogemusi. Ta korraldas ka õpilaste balletiõhtuid ning käis nendega

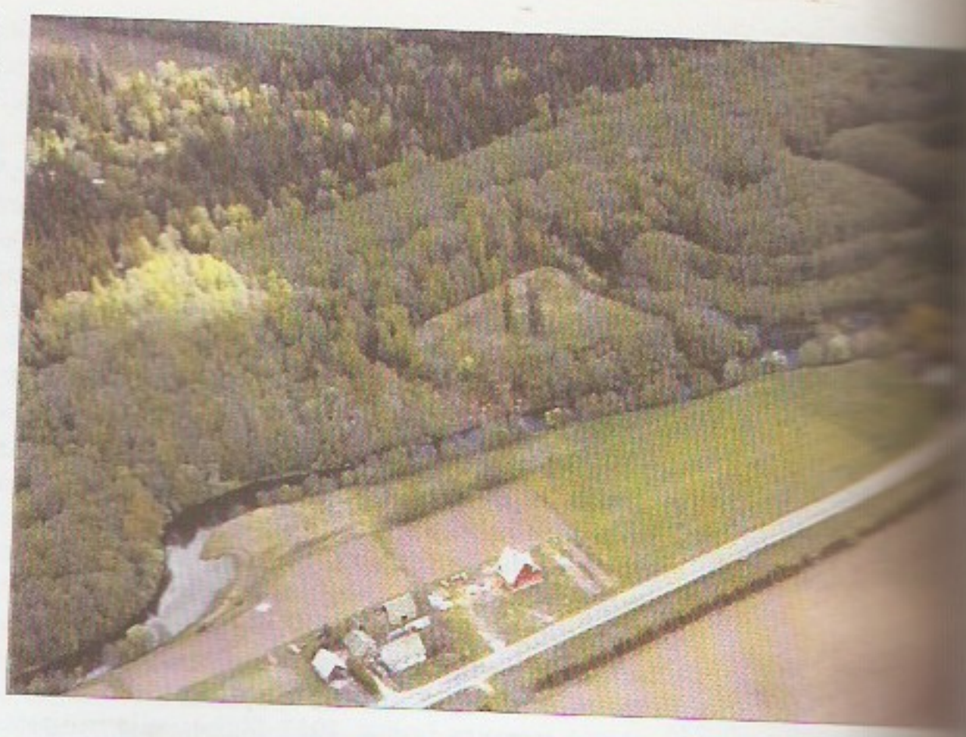

Lohu J[illegible]

Riias ja Stockholmis võõrusetendustel. Suurem osa tema andekamatest õpilastest (Lilian Looring, Rahel Olbrei, Nadežda Taarna, Robert Rood, Anna Ekston, Lia Leetmaa jt.) oli sunnitud esialgu välismaal balletitantsijana tööd otsima. Eesti balleti kujunemist mõjutasid nad hiljem ballettmeistri või balletipedagoogina. Kooli tegevus lõppes E. Litvinova Saksamaale ümberasumise tõttu.

„Liviko", AS Liviko, Eesti suurim alkoholitootja. Asutati 1898 Kroonu Viinalao nime all, a-st 1938 kandis nime Riigi Viinatehas. Pärast tehase natsionaliseerimist ja II maailmasõda ning mitut nimevahetust moodustati ENSV MN-i otsusega 1971 Tallinna Likööri- ja Viinatehasest ning Moe, Rakvere, Kaarma, Lehtse ja Roosna-Alliku piiritustehasest tootmiskoondis „L.". Tootmiskoondisest sai 1991 riigiettevõte „L.", 1995 riiklik aktsiaselts ja 1996 aktsiaselts. Aktsiakapital 45 mln. kr. „L." tuntuimad joogid on olnud likööri d „Kännu Kukk" ja „Vana Tallinn" ning viin „Viru Valge". „L." on esimene Eesti toiduainetööstusettevõte, millele anti rahvusv. kvaliteedijuhtimise ISO-9001 sertifikaat. Ettevõtte toodangust (2002. a. 539,2 mln. kr. väärtuses) müüakse 21 % välja, pms. Soome, Lätti, Leetu, Venemaale ja USA-sse; põhilised ekspordiartiklid on likööri d „Vana Tallinn" ja „Metsmaasikas" ning viin „Viru Valge". „L." kasum oli 2002. a. 36,4 mln. kr. ▸

„Livländische Güterurkunden" [*li:flendiše gü:teru:r-*], Liivimaa maavaldusürikute publikatsioon, tähtis agraar- ja asustusajaloo allikas. I kd. (1908, väljaandjad Hermann Bruiningk ja Nikolai Busch) sisaldab ürikuid a-ist 1207—1500, II kd. (1923, H. Bruiningk) a-ist 1501—45. III köite (1546.—61. a. ürikud) pooleliolev käsikiri on Läti Riigiarhiivis ning see on kavas publitseerida.

Lobi poolsaar, Vergi ps-st Soome lahte eenduv metsane poolsaar, eraldab Käsmu ja Koolimäe lahte, lõpeb loodes Lobi ja kirdes Saviloo neemega; pikkus u. 3 km. Kuulub ✧Lahemaa RP-sse. Idarannikul Ulkkari (Suur-Ulkkari, 7 ha), Pihusaar (1,6 ha), Väike-Ulkkari (0,4 ha) jmt. saart.

Lohja järv asub Lahemaa RP-s Loksa läh. rannikumadalikul; 57 ha, suurim süg. 2,5 m, põhja- ja kirdekallas liivased. Eraldus merest u. 2500 aastat tagasi. Sissevool kraavidest ja ojadest, väljavool Lohja oja (pikkus 2 km) kaudu Hara lahte. Vesi vahetub 2,4 korda aastas; segatoiteline. Põhilised kalad särg ja ahven. Lõunakaldal Kalevipoja saapajäljega kivi.

Lohu Jaanilinn, linnamägi Keila jõe paremkalda käärus, u. 1 km Lohu mõisast põhja pool. Asub 3—4 m kõrgusel künkal, mida ümbritseb kolmest küljest 3—5 m kõrgune vall (lõunaküljel, mis ulatub otse jõeni, valli pole). Õue pindala on u. 6500 m². Väravakäik oli ida-

„Liviko" [illegible]

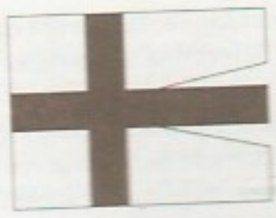

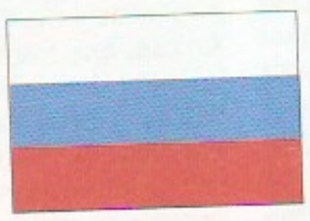

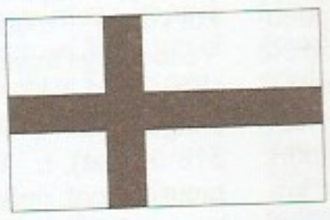

Р.
С.Ф.С.
Р.

НА
БАРИКАДЫ
ЭСТОНСКИЙ ПРОЛЕТАРИАТ
ИНТЕРНАЦИОНАЛА

ENSV

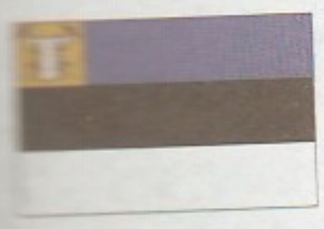

PV

nurgas, selle kõrval asus arvat. tornrajatis. L. J-a samastatakse Henriku Liivimaa kroonikas mainitud *Lone* linnusega, mille sakslased vallutasid 1224. a. talvel pärast kahenädalast piiramist. Kroonikas on nimet. ka *Lone* k. Selle kultuurikiht paikneb arvat. u. 1 km pikkuse vööndina Keila jõe läänekaldal Ristimäe talust Lohu mõisani. Külaga on liitunud teine, jõe läänekalda neemikul L. J-st u. 250 m lõunas asunud väiksem linnus. Selle 1100 m² suuruselt õuelt on kaevamisel 1974—75 (Evald Tõnisson) saadud 10.—11. saj. leide. ▲

Lohu mõis (sks *Loal*) on rajatud pärast 1622. a-t Ruilast eraldatud veskikohale, rajaja Hans Maydell. 1637 omandas selle Johann Ulrich, kelle järglased ehitasid 18. saj. I poolel barokse mõisahoone (praegu valitsejamaja). 1778 ostis L. m-a brigaadikindral Otto Wilhelm von Krusenstiern. Hiljem on mõis kuulunud Baranoff-Baranovitele ja Helffreichidele. Kahekorruseline, täiskelpkatusega ja barokipäraste vormidega härrastemaja on valminud 1780. a-il, kuid 19. saj. lõpul neogooti stiilis osaliselt ümber ehitatud. 18. saj-le iseloomuliku ruumimulje loovad võlvitud soklikorrus ja teise korruse saal, mille seinu kaunistavad hallides toonides maalingud (1791, Christian Gottlieb Welté), 19. saj. alguses kaeti need don Quijote teemaliste Prantsuse pilttapeetidega (olid seal a-ni 1967, nüüd on restaureeritud ja asuvad Maarjamäe lossis Eesti Ajaloomuuseumis). 19. saj. II poolest pärineb teise korruse kabineti tumedast väärispuidust paneelidega kujundus. Kõrvalhooneist on väärtuslikud ait, vesiveski ja viinavabrik (ehit. 1890). L. m-a juurde kuulus Rea abimõis. Park on 19. saj. lõpus ümber kujundatud (Riia arh. Georg Kuphaldt); suurt üle jõe olevat metsaparki (7 ha) on ühendanud ansambliga romantilised neogooti sillakesed (üks taastatud). Ansamblit restaureeriti 1980. a-te algul, praegu eravaldus. ▸

Lohusalu, küla Keila v-s L. ps-l, ulatub kagus Laulasmaani; 219 el. (2000). Seal on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 32 õpilast), konverentsikeskus (a-ni 1990 pansionaat) ning kala- ja jahisadam. L. on puhkekoht, kus on rohkesti suvilaid. Mööda L. ps-e rannikut kulgeb matkarada. — Esmamainitud 1480 (*Loensal*). ▸

Lohusuu, alevik Peipsi looderannikul Avijõe suudmes Tartu—Jõhvi mnt. ääres; 408 el. (2000). Seal on põhikool (õppetöö toimub eesti ja vene k-s; 2002/03. õ.-a. 84 õpilast), kultuurimaja, rmtk. ja postkontor. Alevik jaguneb rannikuäärseks Venekülaks, kus on õigeusu Jumalailmutamise kirik (ehit. 1897—98) ja kalmistu, ning Tartu—Jõhvi mnt-st loodes asuvaks eestlaste külaks, kus on neogooti stiilis luteri kirik (ehit. 1878—82 samas 1667. a-st asunud kiriku kohale) ja kalmistu. Lohusuu luteri kiriku lähedal asub Vabadussõja L. lahingu mälestussammas (avati 1931, taastati 1990). Jõe suudmes on sadam. Tuntuimaid käitisi on kalapüügiga tegelev AS Peipsi Trade. L-s on sündinud Otto Wilhelm Masing. — Esmamaining 1601 kaluriküla (*Lochos*).

Lohusuu kihelkond hõlmas 18. saj. Kirde-Tartumaa. Torma khk-a Lohusuu abikiriku (puust kirikuhoone 1667) ala sai 18. saj. ajuti oma pastori ning eraldus iseseisvaks.

Lohusuu vald asub Ida-Virumaa edelaosas, Peipsi järve looderannikul; 103,28 km², 840 el. (2003). Keskus Lohusuu alevikus. Paikneb ✧Alutaguse madalikul. Asustus on pms. valda läbiva Tartu—Jõhvi mnt. ja ranniku ääres, u. ½ rahvastikust elab Lohusuu alevikus. Valla siseosa on valdavalt metsane ja soine (Kärasi soo ja Tudulinna raba). Haridus- ja kultuuriasutused on valla keskuses, rmtk. on ka Jõemetsas. Valda läbiva Avijõe suudmes asub sadam. Valla põhjaosa Raadna ümbrus on tuntud puhkeala. ✧Lohusuu alevikus on 2 kirikut ja kalmistut. Lohusuust 4 km loodes Avijõe ääres Separgu k-s on Avinurme metskonna keskus. Kõige rohkem inimesi töötab avalikus sektoris ning tegeleb kalapüügi ja kala töötlemisega. — Vald a-ni 1950 (a-ni 1949 Tartumaal, seejärel Jõgevamaal), staatus ennistati 2. VII 1992. ▸ 1

loits, värsivormis nõiasõnad. Enim tuntud on jutustavad l-d, milles kirjeldatakse soovitud sündmust, ja sünnil-d, mis seletavad soovimatu, vältida tahetava nähtuse tekkimist või algust. Eestis on esimesed l-d kirja pandud 1632. L-na on kasut. ka kristlikke palveid (või on neid l-le lisatud). L-des on rohkesti saksa laene.

Loksa, linn Harjumaa kirdeosas Pärispea ps-e edelarannikul Hara lahe ääres, Valgejõe suudmes; 3,81 km², 3487 el. (2003). Linna elanikkond on paljurahvuseline. Enamiku (57 %) moodustavad venelased, eestlasi on vähem kui kolmandik rahvastikust. Pärast Eesti taasiseseisvumist on linna elanike arv umbes viiendiku võrra vähenenud. 2000. a. oli L-l tööhõivelisi elanikke 1650. Põhitegevusalad on metalli töötlemine, laevaremont, õmblustööd ning kommunaalmajandus. Tööstusettevõtteid on 14, hulgi- ja jaemüügiettevõtteid 28, kinnisvara- ja äriettevõtteid 11, veondusettevõtteid 6. Üldse oli L-l 1. II 2003 76 ettevõtet, neist 4 välismaised eraettevõtted. Suurimad tööandjad on L. Laevatehase AS (700 töötajat), L. Linnavalitsus ja selle allasutused (220). Pms. naistööjõudu rakendavad 4 õmblusettevõtet (OÜ TRICOT, OÜ Ahel-LJ, OÜ RUTIKS, AS L. ELTA; kokku u. 150 töötajat). U. 750 L. elanikku töötab mujal. Veondusega tegelevad OÜ L. Autobaas ning üksikettevõtja Olev Arvisto. Pangateenuseid osutab L. Hansapanga kontor. Linnas on L. 1. Keskkool (2002/03. õ.-a. 318 õpilast), L. Vene Gümn. (333 õpilast), lasteaed, muusikakool, rmtk., kultuurimaja ja spordisaal. Arstiabi annavad OÜ L. Ravikeskus, L. haigla ja 2 perearsti, linnas asub apteek. Korra eest vastutavad Päästeameti

Lohusuu vald
vapp ja lipp

Lohu mõisa härrastemaja

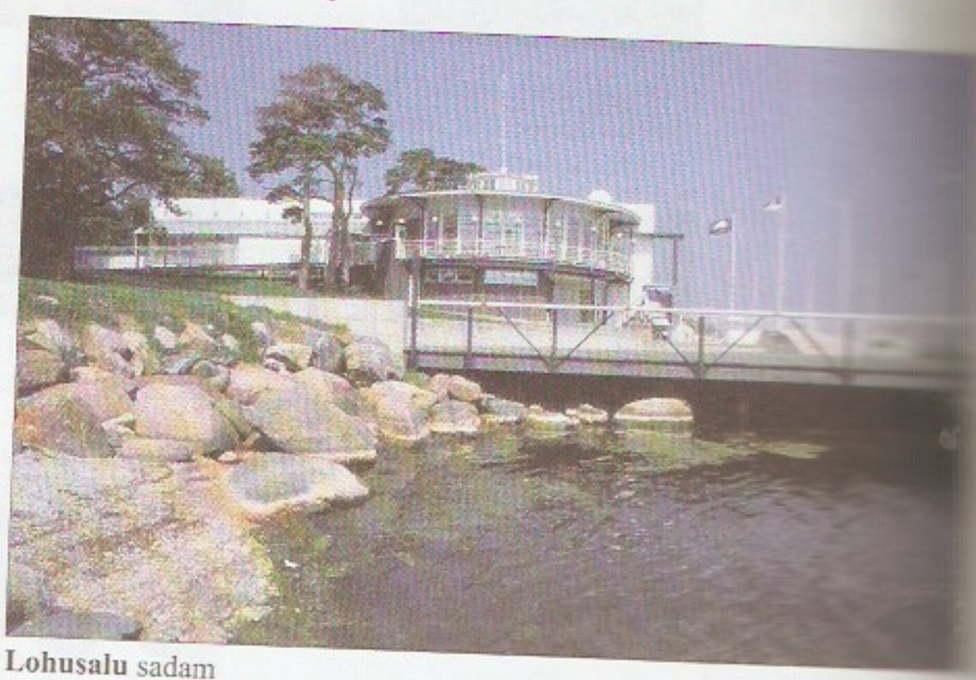

Lohusalu sadam

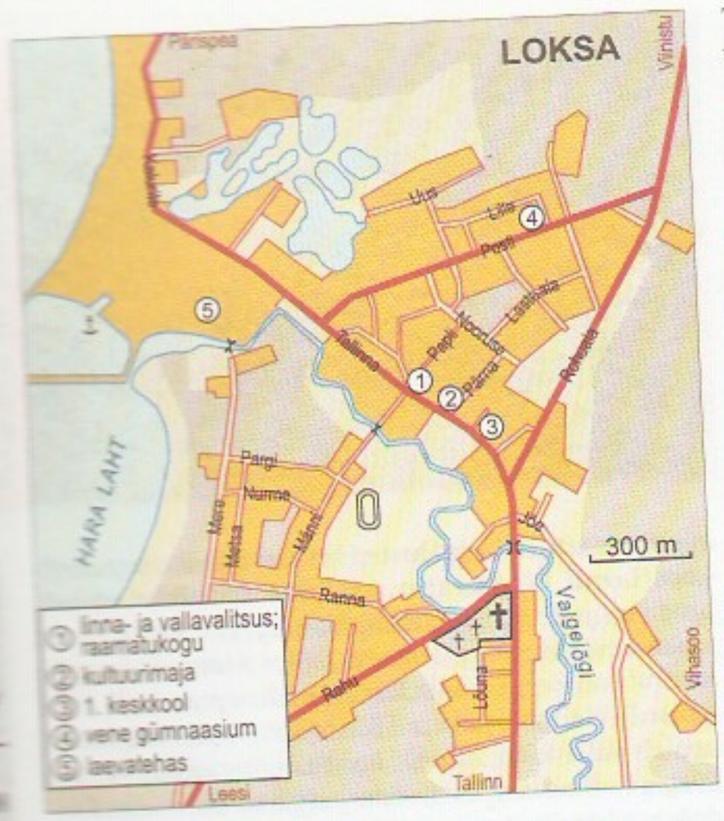

L. komando ning L. konstaabli- ja piirivalvepunkt. Tegutseb L. baptisti kogudus. Linnavalitsuse hoones paikneb ka L. vallavalitsus. — Linn on kujunenud L. küla (teateid a-st 1687) maale. 1874 rajas Kolga mõis L-le uue ajakohase tellisetehase (varasem Kasispea ja Turbuneeme vahel asunud lõõv töötas 1850.—60. a-ist, telliseid põletati ka Haral), mille juurde tekkis peatselt vabriku- ja sadamaalevik (telliste vedu Tallinna, Helsingisse ja Peterburi). 1899 hakati Haral Haagininal ehitama suuri purjekaid, 1903 rajati L-le elling, 1905 remonditi seal juba laevu, 1907 valmis saeveski. Kui laevaremonditehast oli laiendatud (ehitatud lihtritsehh), lõpetas tellisetehas (oli a-st 1973 Tallinna Ehituskeraamika Tehase tsehh) 1981 tootmise. Asula kasvu soodustas pärast 1900. a-t alanud ehituskvartide müük. 19. saj. lõpus oli L-l 36, 1934. a. 150 elanut. 1847—53 ehitati L. Maarja kirik (AKM). — Aleviks sai L. 1948, 1950—57 oli ta samanim. rajooni halduskeskus, linn a-st 1993.

Loksa vald asub Harjumaa kirdeosas; 222,34 km², 1785 el. (2003). Keskus Loksa linnas. Valla põhjaosa paikneb ✧Soome lahe rannikumadalikul, lõunaosa ✧Kõrvemaa ja ✧Harju lavamaa piirialal. Rannikut liigestavad Pärispea ja Juminda ps. (poolsaare põhjatipp, Purekkari neem, on Mandri-Eesti põhjapoolseim punkt) ning Eru, Hara ja Kolga laht. Vallas on 15 meresaart, neist suurim Mohni. Valla idapiiril voolab Loobu jõgi, keskosas Valgejõgi. Loksa linnast lõunas asub Lohja järv. Valla põhjaosas on asustus koondunud pms. rannikule, poolsaarte siseosad on asustuseta. Juminda ps-e siseosas asuvad Aabla raba ja Hara soo. Maastikku ilmestavad mitme astanga (Nõmmeveski, Joaveski, Vasaristi) Valgejõe ja Loobu jõe kanjonorud. Parksi k-st loodes esineb karst (Vasaristi salajõgi). Enamik vallast (v. a. Tallinna—Narva mnt-st lõunas olev osa) kuulub ✧Lahemaa RP-sse, edelaosa ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-sse. Rannikul asub palju väikesadamaid (Kolga-Aabla, Leesi, Tapurla, Hara, Suurpea, Pärispea, Viinistu, Turbuneeme). Vihasoos, Viinistus, Kõnnus ja Joaveskis on mutk., Vihasoos lasteaed-algkool. Tegutsevad Viinistu, Vihasoo, Leesi ja Kolgakülа rahvamaja, Pärispea selts-maja ning Kõnnu Külamaja. Leesis asuvad Katariina kirik (ehit. 1867) ja kalmistu, Viinistus ja Pikakosel on muuseum. Suurimad tööandjad on kaubandus- ja metsatööstusettevõtted. — A-ni 1950 hõlmasid L. v-a alasid Kolga ja Kõnnu v-a põhjaosa. Valla staatus alates 10. IX 1992.

lokspäri, Saaremaa rahvapärimuse järgi nõiasabat ja sabatikoht. Jõulu- ja nääriõiti kihutavad nõiad mööda Saaremaa kõrvalisse kohta, et seal koos kuradiga pidutseda. Kujutelm on hiline laen saksa müüdoloogiast.

lokulaud, märguandevahend, servapidi nippav laud (pikkus u. 1 m, laius 20—30 cm). L-l mängiti kahe puuvasaraga vahelduvasi liitles rütmilisi signaale (löödi lokku). Eestis kasutati l-a mõisates ja suurtaludes inimeste kokkukutsumiseks, karja kojukutsumiseks jms. Vahel kasutati l-na ülesriputatud rauatükki. Seemaal kutsuti raudlokku liitles kiiluköbelisse palvusele. 1930. a-il püüti l-a levitada taludes kohustuslikku taletõrjemärguandevahendina.

Lokuta jõgi, ✧Lintsi jõgi.

Lokuta kadakas kasvab Raikküla v-s Metsküläs Lokuta talu põllul, on Eesti jämedaimaid kadakaid (LK) — tüve ümbermõõt 206 cm (1,3 m kõrguselt).

Londoni Eesti Naiskoor. Koori asutas 1943 Alice Torma. 1947—50 juhatas seda Manivald Loite, koor

Loksa elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	4315	1183	27	2877	67	255	6
2000	3494	664	19	2396	69	434	12

Loksa töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	144	6
Tööstus	1480	993
Ehitus	—	52
Energia- ja veevarustus	1304	400
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	140	133
Hotellid ja restoranid	84	30
Veondus, laondus ja side	680	464
Rahandus	8	5
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	184	174
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	888	433
Haridus	188	123
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	108	66
Tööjõud kokku	2560	1650

lokspäri, Saaremaa rahvapärimuse järgi nõiasabat ja sabatikoht. Jõulu- ja nääriõiti kihutavad nõiad mööda Saaremaa kõrvalisse kohta, et seal koos kuradiga pidutseda. Kujutelm on hiline laen saksa müüdoloogiast.

lokulaud, märguandevahend, servapidi nippav laud (pikkus u. 1 m, laius 20—30 cm). L-l mängiti kahe puuvasaraga vahelduvasi liitles rütmilisi signaale (löödi lokku). Eestis kasutati l-a mõisates ja suurtaludes inimeste kokkukutsumiseks, karja kojukutsumiseks jms. Vahel kasutati l-na ülesriputatud rauatükki. Seemaal kutsuti raudlokku liitles kiiluköbelisse palvusele. 1930. a-il püüti l-a levitada taludes kohustuslikku taletõrjemärguandevahendina.

Lokuta jõgi, ✧Lintsi jõgi.

Lokuta kadakas kasvab Raikküla v-s Metsküläs Lokuta talu põllul, on Eesti jämedaimaid kadakaid (LK) — tüve ümbermõõt 206 cm (1,3 m kõrguselt).

Londoni Eesti Naiskoor. Koori asutas 1943 Alice Torma. 1947—50 juhatas seda Manivald Loite, koor

Loksa valla elanike arv külade kaupa (2000)

Hara	103	Pedaspea	23
Joaveski	60	Pärispea	107
Juminda	30	Suurpea	176
Kasispea	100	Tammispea	46
Kembu	52	Tammistu	9
Kiiu-Aabla	26	Tapurla	24
Kolga-Aabla	102	Turbuneeme	68
Kolgaküla	166	Valgejõe	39
Kotka	74	Vanaküla	48
Kõnnu	100	Vihasoo	238
Leesi	38	Viinistu	171
Murksi	3	Virve	8
Parksi	18		

esines avalikel kontsertidel ja BBC saadetes, mille kaudu hoiti sidet ka kodumaaga. M. Loite jätkas tööd ka Saksamaalt Oldenburgist 1949 Suurbritanniasse suundunud pagulaskoorist „Estonia" loodud Londoni Eesti Meeskooriga, kuid tema minekuga 1950 USA-sse Londoni eestlaste kooride tegevus soikus.

Lontova kihistu, Eesti aluspõhja Alam-Kambriumi ladestiku vanim kihistu, puudub ainult Edela-Eestis. Koosneb kuni 90 m paksusest savilasundist, mis all- ja ülaosas sisaldab ka aleuroliidi ja liivakivi vahekihte. Kihistu ülaosa paljandub paekalda jalamil, kus rohekas- või lillakashalli nn. Kambriumi sinisavi kaevandatakse ehituskeraamika (Aseris) ja tsemendi tootmiseks (Kundas). Lääne suunas muutub savi järk-järgult liivarikkamaks ja asendub sujuvalt pms. liivakivikihtidest koosneva Voosi kihistuga (u. Tallinna kohal). L. k. sisaldab kogu maailma vanimaid mineraalskeletiga loomorganismide jäänuseid ja primitiivsete ussilaadsete loomade elutegevuse jälgi. Nime saanud Kunda mereäärse piirkonna Lontova järgi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Loo, alevik Jõelähtme v-s 12 km kaugusel Tallinnast, Narva mnt-lt Lagedile suunduva tee ääres; 2202 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 399 õpilast), rmtk., postkontor, apteek, tervisekeskus ja spordihoone. Alevikus paiknevad ✧Tallegg, saeveski ning autohooldus-, ehitus- ja elektritööde ettevõtted. L. nüüdispiiresse kuulub ka keskusest 2 km lõunas Pirita jõe paremal kaldal asuv Lagedi mõis, mille viinavabriku hoone (ehit. 1889) ennistati 1983 kultuurikeskuseks. L. piires on ✧Proosa kivikalmistu. — „Taani hindamisraamatus" on märgitud aleviku alal Lagedi (*Lakathae*) ja Saha k. (*Saga*). Lagedi mõisa (*Laakt*) kohta on teateid a-st 1397 (*Lakede*). 1977 ühendati Saha-L. k. ja Lagedi asundus L. alevikuks.

Loobu jõgi asub Põhja-Eestis; pikkus 62 km, jõgikond 308 km². Algab Pandivere kõrgustiku põhjanõlvalt Jõepere karstiallikaist, läbib keskjooksul Kadrina ja Kõrvemaa kirdenurga, voolab kesk- ja alamjooksul ✧Lahemaa RP-s ning suubub Vihasoo läh. Eru lahte. Paekalda kohal Joaveskil on jõel joastik (kogulang 5,1 m, LK) ja järsuveeruline sügav kanjonorg. Suurimad lisajõed on Läsna jõgi (pikkus 17 km) ja Udriku oja (12 km). Jõgikonnas on karsti (Kõrveküla kurisud).

Loodenina kaitseala asub Kaarma v-s; 170 ha. Asut. 1965 veelindude, eeskätt luikede rändepeatuspaiga kaitseks. Kogu ala (u. 6 km pikkuse rannikuriba ulatuses) on enamasti niiske kuni märg rannaniit, kohati kattunud roostikuga. Paiguti ulatuvad sinna madalad liivaseljandikud. Kuivemates kohtades kasvab nurmlauku ja arukäppa (mõlemad LK II).

Loode tammiku kaitseala asub Kaarma v-s; 55 ha. Asut. 1959 kohati puisniiduilmelise loodusliku puistu kaitseks. Metsakooslus on liigirikas. Puude vanim põlvkond on vähemalt 450-aastane, rohurindes kasvab rohkesti kaitsealuseid taimeliike, nt. tõmmut käppa, kärbesõit, lamavat ristikut, nurmlauku ja kuldkinga (kõik LK II). Tammikust on leitud 3 Eesti PR-i kantud seeneliiki, haruldasi liblikaid ja mardikaid.

Loodi lehised kasvavad Paistu v-s Loodi Püstmäel 0,5 ha suurusel maa-alal. Selle Eesti võimsaima euroopa lehise puistu (LK) rajas 1820 Loodi mõisnik Heinrich August von Bock. Seeme toodi Saksamaalt Harzist. 2001. a. oli puistu tagavara 1550 tm, puude keskm. kõrgus 40,5 m ja läbimõõt 54 cm. Puistus kasvab ka Eesti kõrgeim lehis — 43 m (1999. a.).

Loodi looduspark asub Paistu, Viiratsi ja Pärsti v-s; mitu lahusala, kogupindala 3462 ha. Asut. 1992, et ühendada piirkonna kaitse- ja puhkealad (tollane kogupindala 7800 ha) ja LK-üksikobjektid. 1997 eraldati looduspargist ✧Viljandi MKA ja kaitset mittevajavad haritavad maad. Mitu L. l-i piirkonda ja üksikobjekti olid juba varem kaitse all: a-st 1959 Paistu ürgorg (kuni 20 m

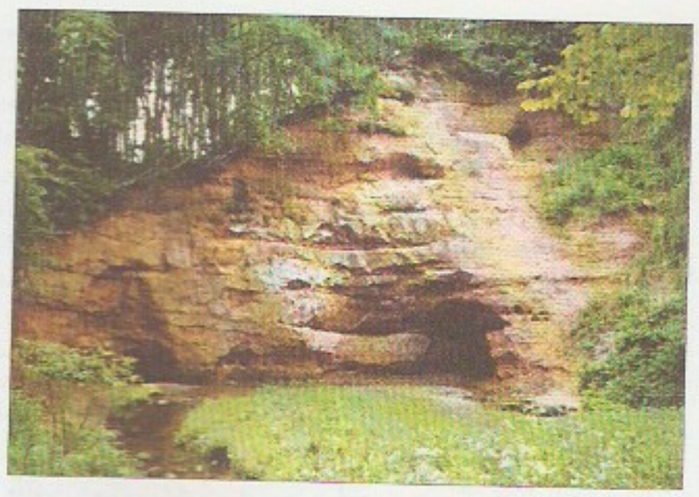

Loodi loodus
Loodi Põrgu
Suurkoobas

sügavune kitsas Kesk-Devoni liivakivipaljanditega org) koos Loodi Põrguoruga, a-st 1964 Sinialliku allikas ning järv ja linnamägi, Kindrali mägi (19. saj. alguses maeti seal kabelisse Holstre mõisa viimane omanik kindral von Berg), Loodi Püstmäe lehisepuistu (✧Loodi lehised), Heimtali park ja Tõllamägi. Loodi Põrguorust voolab välja kolm allikat, neist kõige suurem avaneb Põrguoru Suurkoopas. Looduspargis on eriilmelisi loodus- ja pärandkultuurmaastikke ning haruldaste ja hävimisohus liikide kasvu(elu)paiku. Seal kasvab palju põlispuid, nt. Siniallikul alpi seedermänd (tüve ümbermõõt 2,4 m, mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), Ramsi läh. Rahetsema mänd (ümbermõõt 3,24 m), Tõllamäe tamm (ümbermõõt 5,7 m, kõrgus 21 m) ja Paistus Polli tamm (ümbermõõt 6,26 m, kõrgus 22 m). ▲

Loodna vald, ✧Märjamaa vald. Loodna ja Märjamaa v. ning Märjamaa alevvald ühinesid 28. X 2002.

„Loodus", 1920—40 Tartus tegutsenud kirjastus; asut. pms. kooliõpikute väljaandmiseks, asutajad Aleksander Audova, Johannes Piiper, Johannes Voldemar Veski ning kirjastaja Hans Männik (hiljem „L-e" tegevjuht). Oli a-st 1923 osaühing, 1938 asutati Tallinna osk. Andis välja ajakirja „Loodus" (1922—24), teatmeteoseid (sh. „Eesti entsüklopeedia"), õpikuid, teadus- ja ilukirjandust, korraldas ilukirjandusvõistlusi ning rahastas pms. loodusteaduslikke teoseid — kokku üle 2000 raamatu. Sarju ja väljaandeid: „„Looduse" Universaal-Biblioteek", „„Looduse" kroonine romaan", „„Looduse" kuldraamat", „Maailma maad ja rahvad", „Keel ja kirjandus", „Nobeli laureaadid", „„Marseljeesist" „Internatsionaalini"", Särgava, Vilde ja Dostojevski kogutud teosed. ▸

„Loodus", illustreeritud loodusajakiri, mis kajastab Eesti ja maailma loodust ning selle uurimist ning on mõeldud kõigile loodushuvilistele, eelkõige koolinoortele; asut. dets. 1997 Tallinnas, ilmub 6 korda aastas, trükiarv 3500—7000. 1922—24 ilmunud samanim. ajakirja taasasutaja on olnud OÜ Loodusajakiri. Ajakirja on toetanud ✧Keskkonnainvesteeringute Keskus. A-st 2001 on ajakirja väljaandja MTÜ ✧Loodusajakiri. 1997—2001 oli ajakirja vastutav väljaandja Jaan Riis ja peatoim. Tiit Kändler, a-st 2001 on vastutav toim. Helen Arusoo. „L." on igakevadise roheliste rattaretke, igasuvise Soome-rattaretke, „Vereta jahi" ja loodusteaduslike reiside „Eesti 100 loodusimet" korraldajaid. ▸

„Loodusaeg", Eesti Kaitsealade Liidu (asut. 6. VI 1991) elektrooniline loodushoiuajakiri, mis refereerib ajakirjanduses ilmunud artikleid ning annab teavet LK-ettevõtmiste, -sündmuste ja -õiguse kohta. „L." on looduskaitsest huvitatud inimeste suhtluskanal ja diskussiooniruum. Praegusel kujul töötab a-st 1995.

Loodusajakiri, MTÜ Loodusajakiri, loodusajakirjade väljaandmisega tegelev mittetulundusühing. Asut. 2001 Tallinnas, peatoim. samast a-st Tiit Kändler. Kirjastab ajakirju ✧„Horisont", ✧„Eesti Loodus", ✧„Eesti Mets" ja ✧„Loodus", need tegutsevad võrdsetel alustel, kuid ei ole juriidilised isikud. Igal väljaandel on vastutav toim., keda juhib L-a peatoim.; väljaandeid on

Lokulaud

Lokuta kaldsi

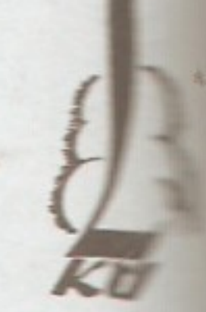

Kirjastus „Loodus" Logo

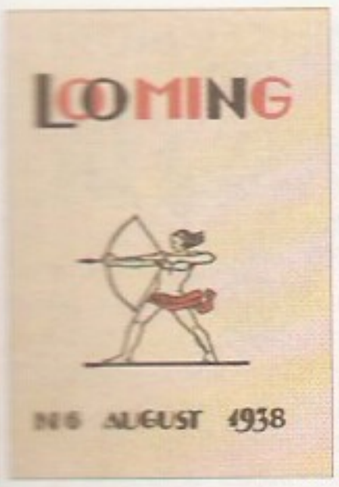

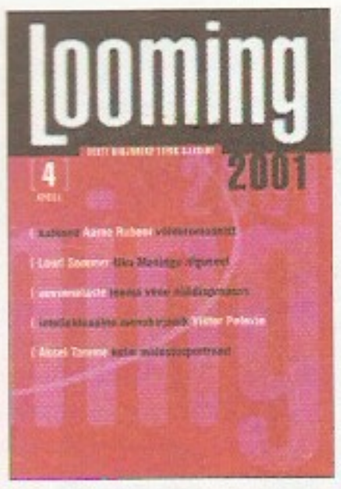

tuntud Keskkonnainvesteeringute Keskus. Ühingu liikmed on Eesti Looduskaitseselts, ELUS, Eesti Ornitoloogiaühing, Eesti TA, Pärandkoosluste Kaitse Ühing, Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, Eesti Geenikeskus, OÜ Horisont ja OÜ Looduskiri. ◂

„Looduse kalender" ilmus 1962—65, 1967—77 ja 1979 ELUS-i ning 1966, 1978 ja 1980—83 kirjastuse „Valgus" väljaandel, oli mõeldud laiale avalikkusele. Kalendris on avaldatud artikleid ja andmeid fenoloogia, jahihooaegade, kalapüügi, metsakahjurite tõrje jms. kohta, lisaks teadusuudiseid ja lühiartikleid mitmelt erialalt. Koostajad: Vambola Maavara, Ilmar Kask, Viktor Masing, Heinrich Veromann, Olav Renno ja Ain Raitviir. Trükiarv 10 000—50 000. Msg. loodusteemalisi kalendreid on välja andnud ka teised asutused ja organisatsioonid.

„Loodusevaatleja", 1930—38 kuus korda aastas ilmunud populaar- ja loodusteaduslik ajakiri, mida andis välja ja toimetas Gustav Vilbaste. Ajakiri oli suunatud (G. Vilbaste järgi) „loodusesõbrale ja edasipüüdjale kodanikule". Koos ajakirjaga ilmus 1930—36 „Juhatusi teadusliku töö korraldamisel". 1939 ühendati „L." ajakirjaga „Loodushoid ja Turism".

Loodushoiu- ja Turismi-instituut, 1938—40 tegutsenud ja Sotsiaalmin-le allunud asutus, mille ülesanded olid looduskaitse korraldamine ja LK-aluste objektide registri pidamine, riigiparkide valitsemine, suvitus- ja kuurordikohtade väljaarendamise ning kodukaunistamise juhtimine, turismiorg-de ja -ettevõtete tegevuse koordineerimine, turismipropaganda, järelevalve giidide, majutusettevõtete ja restoranide üle, majutusettevõtete liigitamine, reisibüroodele tegevuslubade andmine ning Turismi Arendamise Fondi valitsemine. Instituudil oli kogu Eestit hõlmav vabatahtlike looduskaitse usaldusisikute võrk (1. I 1940 533 in., põhil. õpetajad ja metsaametnikud), nad kogusid andmeid LK-aluste objektide kohta ning propageerisid looduskaitset oma piirkonnas. A-st 1939 oli instituut Rahvusv. Turismiliidu (pr. *Alliance Internationale de Tourisme*) toetajaliige. Instituut andis 1939—40 välja 9 nr-t infoajakirja „Loodushoid ja Turism" (peatoim. Peeter Päts, tegevtoim. Gustav Vilbaste), mis käsitles instituudi tegevust ning looduse, parkide, kodukaunistamise, looduskaitse ja turismi küsimusi.

„Loodus ja Matemaatika", ELUS-i täppisteaduste eriväljaanne, propageerib alusteadusi, ilmus perioodiliselt 1959—75, kokku 8 kd. (trükiarv 600—1000). Sisaldab artikleid matemaatika, füüsika, geofüüsika, astronoomia, astrofüüsika ja keemia alalt. Pealkirja all „L. ja M." ilmusid esimesed kolm köidet, järgmised kandsid pealkirju „Päike, Maa ja atmosfäär", „Nüüdisgrade Eesti füüsikute töömailt", „Osakeste ja väljade maailmast", „Tähed: teooria ja tegelikkus" ning „Kristall ja valgus".

„Loodusuurijate Seltsi kirjatööd", täpsemini „Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi kirjatööd", 1884—1925 Tartus ilmunud sari. 1884—96 (1.—9. nr.) kandis saksakeelset pealkirja „Schriften herausgegeben von der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Dorpat", 1902—16 (10.—23. nr.) paralleelpealkirjana „Труды Общества Естествоиспытателей при Императорском Юрьевском Университете". Viimane, 24. nr. ilmus 1925 ning kandis eesti- ja saksakeelset paralleelpealkirja. Sari sisaldab taimeanatoomia- ja füsioloogia-, astronoomia-, meteoroloogia-, keemia- ja füüsikaalaseid uurimusi, igas köites ilmus üks ülevaade (kas saksa või vene k-s).

Loodusvarade Instituut, lüh. LI, 1937 Tallinnas asut. rakendusteaduslik uurimisasutus, mille ülesanne oli loodusvarade ja toorainete ning nende kasutamisega seotud teaduslike, tehniliste, maj. ja sotsiaalsete küsimuste uurimine. Instituut oli organiseeritud sarnaselt akadeemiaga, tal oli arvukas liikmeskond (täiskogu), tema koosseisu võis riigipea nimetada kuni 50 liiget ja täiskogu ise valida samuti kuni 50 liiget (kaasa arvatud auliikmed). Täiskogu liikmed moodustasid 10 sektsiooni: geoloogia ja pedoloogia, meteoroloogia, klimatoloogia ja hüdroloogia, bioloogia-, metsandus-, põlevkivi-, turba-, ehitusmaterjalide, anorgaanilis-keemilise tehnoloogia, orgaanilis-keemilise tehnoloogia ja käitiste organisatsiooni ning ratsionalisatsiooni sektsioon. Uuriti ehitus- ja tee-ehitusmaterjale ning põlevkiviõli ja turba töötlemist; tehti limnoloogilisi töid, selgitati põhjaveevaru suurust ning sademete ja lumikatte määra, alustati Eesti veekogude kaardistamist; olulisi töösuundi oli ka metsatöötlemise ja põlevkivitoodangu ratsionaliseerimisvõimaluste uurimine. Uurimused avaldati „Loodusvarade Instituudi avaldistes". LI nõukogu esimees oli Paul Kogerman, dir. Johannes Hiiese. Pärast 1940. a-t on LI kandnud msg. nimetusi (nt. Tööstustehniline Inst. ja Tööstuslike Uuriminste Inst.).

„Looming", kirjandusajakiri, ilmus apr-st 1923 sept-ni 1940 (10 nr-t aastas, trükiarv 1500—5000) Eesti Kirjanikkude Liidu ajakirjana Tartus, avaldas algupärast ilukirjandust, maailmakirjanduse tõlkeid, kirjandusteaduslikke ja -kriitilisi artikleid, esseid ja väliskirjanduse tutvustusi. Okt-st dets-ni 1940 ilmus „L." Tartus kui Eesti Nõuk. Kirjanike Liidu, jaan-st juunini 1941 kui Eesti Nõuk. Kirjanike Liidu ja Eesti Nõuk. Kunstnike Liidu häälekandja. Ill maailmasõja ajal ajakirja ilmumine katkes. Uuesti hakkas „L." ilmuma 1945 Tallinnas ja oli a-ni 1988 ENSV Kirjanike Liidu ajakiri (12 nr-t aastas, trükiarv 1987. a. 21 000). A-st 1988 on „L." +Eesti Kirjanike Liidu ajakiri (12 nr-t aastas, trükiarv 1990. a. 35 000, 2002. a. 1700). Peale ilukirjanduse ja kirjanduskäsitluste on „L." avaldanud humanitaar- ja ühisk.-teaduslikke artikleid ja sel viisil kajastanud Eesti kirjandustiku, üldkultuurilise ja pol. mõtestiku muutumist. Bibliograafia 1923—40 (1997), 1940—84 (1988) ja 1985—97 (2002). ◂■

„„Loomingu" Raamatukogu", perioodiline kirjandussari, ilmub a-st 1957 Tallinnas kirjastuse +"Perioodika" väljaandel kui Eesti Kirjanike Liidu ajakiri (1959—94 52, a-st 1995 40 nr-t aastas). Avaldab algupärast eesti kirjandust ja selle kordustrükke, põhil. aga väliskirjanduse tõlkeid, esseekogumikke, mälestusi jms. „L." R." on vahendanud eesti k-de 70 maa kirjandust, u. 50 keelest. Peatoim-d: Otto Samma (1957—73), Jüri Ojamaa (1973—83) ja Agu Sisask (1983—94). Toimetuses on töötanud Lembe Hiedel (1958—73), Edvin Hiedel (1963—73), Terje Kuusik (a-st 1973) ja Anu Saluäär (a-st 1976). Sarja on kujundanud Jaan Klõseiko ja Jüri Kaarma.

B: *„„Loomingu" Raamatukogu" nelikümmend aastat.* Tln., 1996. ▾

Loona, küla Kihelkonna v-s Kihelkonnast edelas; 13 el. (2000). L. mõisas paikneb +Vilsandi RP keskus. Mõisast loodes madalal kruusaseljakul on kiviaja asulakoht ja muistsed kalmistud. Kaevatud 1956—59 (Aita Kustin, Lembit Jaanits). Asulakoht on kuulunud hilisneoliiti-

„Loomingu" Raamatukogu". Kaas (1962, 1969, 1973, 1981, 1984)

kumi hülgeküttidele (saakloomaks pms. grööni hüljes) ja merekalureile (tursk), kes arvat. olid kodustamas metssiga. Hilispronksiajal samale alale ehit. kivikirstkalmes oli keskse kirstu ümber 2 kontsentrilist kiviringi, mille vahele oli maetud vähemalt 17 surnut. Asula alalt on leitud ka kuus 12.—14. saj-st pärinevat hauda (mees, 4 naist ja tütarlaps), maetud peaga põhja suunas; surnuile on kaasa pandud pronksehteid (hoburaudsõlgi, käe- ja kaelavõrusid, spiraalidest peaehteid).

Loonalaid asub Saaremaa läänerannikul 2,2 km Vilsandist edelas; 1,08 km², kõrgus kuni 5 m. Liivane ja kivine, leidub klibuvalle; pms rannaniit ja võsa. Vanades ürikutes on laidu nimet. ka *Lettenholm*'iks. 19. saj. algusest a-ni 1959 oli L-l talu. L. kuulub ✧Vilsandi RP koosseisu.

Loosalu järv, ka Loosalu Suurjärv, Kädva järv, asub 10 km Kaiust lõunas Loosalu rabas; 34 ha, suurim süg. 5 m. On hilisjääajal tekkinud suurema järve jäänuk. Toitub rabaveest, vesi vahetub 0,4 korda aastas, väljavool Kädva oja (14 km) kaudu Käru jõkke, kraavid ühendavad teda ka Keila jõe ülemjooksuga. Tüüpiline huumustoiteline rabajärv. Põhiline kala ahven. L. j-st põhjakirdes asub Loosalu Väikejärv (3,4 ha). Mõlemad järved kuuluvad ✧Kõnnumaa MKA-sse.

„Lootus", 1877—1940 Tallinnas tegutsenud selts. Harrastati pms. näitemängu ja koorilaulu; sega- ja meeskoori juhtisid Konstantin Türnpu, August Topman jmt. Selts korraldas III (1880) ja koos „Estonia" seltsiga VI (1896) üldlaulupeo. Näitemänguõhtute tase oli algaastail Tallinna seltside hulgas parim (1890. a-te keskpaigas sai juhtivaks ✧"Estonia" selts). Näiteringi (tegutses a-ni 1927) juhtisid Andres Pert, Julius Rossfeldt, Aleksander Trilljärv jmt.

Lopa põrgu, Eesti pikim sufosioonilise tekkega koobas (üldpikkus 37 m), paikneb Abja v-s. Kesk-Devoni Arukülа lademe ülemise osa punakatesse liivakividesse allikaoja uuristatud kitsas 1 m kõrgune käik viib 1,5 m kõrgusesse võlvja laega grotti (8×4 m). Koobas on kajastamist leidnud August Kitzbergi „Kauka jumalas", muistendite järgi on tegemist Vanapagana elupaigaga. ▸

Lucia legendi meistri Maarja altar [*lutši:a*], ✧Maarja altar.

lugunädalad, ajaarvamisviis, nädalate loendamine talvepäevast tähtpäevani, oli Eestis kasutusel 19. saj. lõpuni. Keskaja ajaarvamises olid tähtpäevad olulisemad kui kalendrikuud. L-id loendati pms. jõulust jõuluni (nt. „Jõulust kuus küünlapäeva, küünlapäevast seitse maarjapäeva, maarjapäevast neli jüripäeva, jüripäevast üheksa jaani, jaanist neli jaakobipäeva, jaakobipäevast üheksa mihklipäeva, mihklist kuus marti, martist kuus jõulu."), vähem mihkli- või küünlapäevast alates. Läpi pooli teada olevaist l-ist loendati küünlapäevast jüripäevani, sageli loendati ka mihklipäevast või jõulust jüripäevani. Loendati ka mõne aastaosa nädalaid, nt. kevade saabumisel kevadtööde alguseni.

Luhamaa, ✧nulk Setumaal Misso v-s, Venemaa Petseri raj-i piiril. Seal Riia—Pihkva mnt-l asub Eesti-Vene piiril Eesti piiri- ja tollipunkt (Venemaa-poolne piiripunkt on Šumilkinos). Piiripunktist u. 1 km läänes on L. õigeusu Pühavaimu kirik (a-st 1932) ja kalmistu. Varem kuulus L. piirkond Pihkva kub-u, Petserimaast Võrumaasse arvati ta 1922.

Luhasoo maastikukaitseala asub Rõuge v-s Pärlijõe ääres Eesti-Läti piiril; 798 ha. Asut. 1981 Võrumaa ainsa inimtegevusest vähe mõjutatud soo Luhasoo ehk Kellamäe raba kaitseks. Suurema osa Luhasoost moodustab puislaukaraba. Soos on kolm järsukaldalist vaese elustikuga vesiroosirohket rabajärve: Mustjärv (6,9 ha), Tiksijärv (1,3 ha) ja Väike- ehk Püksijärv (0,3 ha). Järvedes kasvab haruldane väike vesikupp (LK II).

Luidja laht asub Hiiumaa looderannikul Palli nina ja Paope nina vahel. Sinna suubuvad Luidja ja Poama oja. Kagurannikul Paope ja Luidja vahel on 2,3 km pikkune Luidja lepik (32,4 ha) — sanglepik, mis istutati 1904—08 Karl Ahrensi ettevõtmisel tuiskliivade kinnistamiseks .

Luidja maastikukaitseala asub Kõrgessaare v-s; 55 ha. Asut. 1962 luidetel kasvava sanglepiku kaitseks. Nüüdseks on istandikust kujunenud ainulaadne rikkaliku alustaimestikuga metsakooslus.

Lustimäe kaitseala asub Palupera v-s; 3 ha. Asut. 1964 Elva jõe kõrge terrassi — Lustimäe — kaitseks. Idast piirab seda sälkorg. Nõlva kalle jõe suunas on kuni 32 kraadi. Koht on seotud Alexander Theodor von Middendorffi tegevusega, tema istutas sinna paljudest liikidest koosneva pargiilmelise puistu. Lustimägi on olnud kohaliku rahva pidutsemispaik.

Lustivere mõis (sks *Lustifer*) kuulus algselt Põltsamaa lossipiirkonda, iseseisvus 16. saj. keskel. Redut-

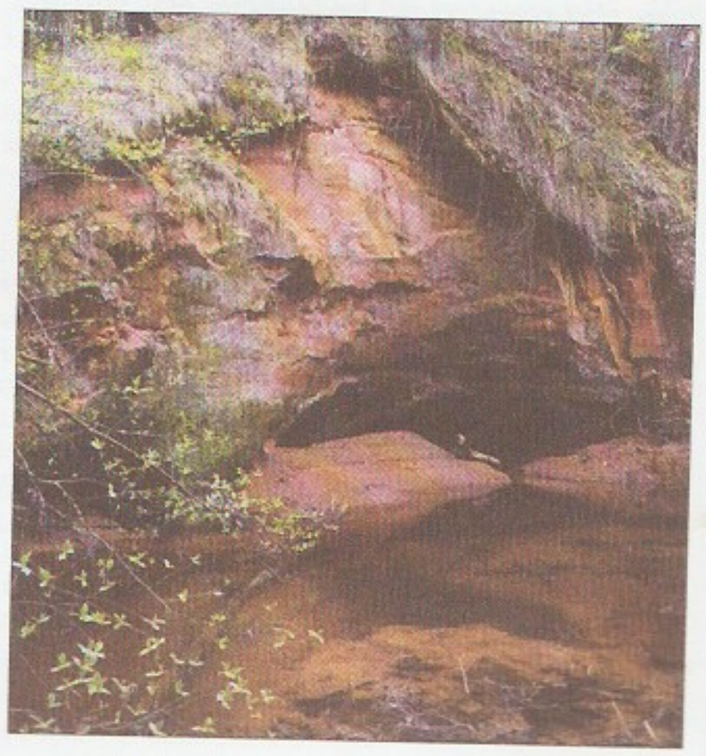

Lopa põrgu

steeriti koos Kallikūla mõisaga 1689. 1725 kinkis Katariina I L. m-a koos Kalliküla, Kurista ja Tapiku mõisaga Eesti- ja Liivimaa justiitskolleegiumi asepresidendile Sigismund Adam von Wolffile. 1786 avati mõisa juures kool. 1818 omandasid L. m-a Samson-Himmelstjernad, neilt pärisid selle Wahlid (arvat. 1856). Neogooti stiilis härrastemaja (arh. Reinhold Guleke) on ehitatud 1875—81, väikesi ümberehitusi tehti 1891 (lisati torn) ja 1910 (W. Sternfeld). Hoone rahutu silueti kujundavad kõrged astmikviilud, erikõrgused katused ja põhjaotsale liituv sakilise rinnatisega peatorn. Vestibüülis on figuraalsete koobaltmaalingutega kahhelahi (arvat. 18. saj. II pool); siseplaneering ebasümmeetriline. Säilinud on maakivist kõrvalhooneid (lautu, talle, viinavabrik). L. m-a juurde kuulusid Kalliküla karjamõis ja Neanurme kõrts. A-st 1929 asus peahoones laste kopsusanatoorium, praegu on seal hooldekodu.

Lutepää liivik, liivanõmm Kagu-Eestis Lutepää k-st põhja pool. Suurem osa 2—3 km² suurusest liivikust asub Venemaal, ülejäänu Värska v-a alal. Liikuvate liivade tekke põhjustasid pms. seal asunud EV kaitseväe Petseri Põhjalaagri ratsaväeõppused. L. l-t on nimet. Setumaa Saharaks, Pikkmäe (kõrgus 54 m) järgi ka Pikamäe või Pikaks liivaks.

Lutreola, loodusliku mitmekesisuse säilitamisele kaasa aitav ning sellekohaseid programme algatav ja toetav sihtasutus; asut. 1999 Tallinna loomaaia juurde. Alustas 1999 euroopa naaritsa kaitse ja taastamise pikaajalise projektiga (selle kiitsid heaks Rahvusv. Looduskaitseliidu (IUCN) liigikaitsekomisjoni pisikiskjate spetsialistid). 2000. a. lasti Hiiumaale lahti esimene partii tehistingimustes sündinud ja looduses elamiseks ettevalmistatud naaritsaid. L. tegevust suunab Tiit Maran.

Lutsi maarahvas, Latgales Ludza (eesti k-s Lutsi) mk-s elanud eestlased. Asusid sinna arvat. 18. saj. algul Kagu-Võrumaalt, kõnelesid Lõuna-Eesti murrakut. 1893, kui neid uuris Oskar Kallas, oli neid 4387, sh. eesti k-e oskajaid u. 800. Nüüdisajal lätistunud.

Lutsi murrakud, lõunaeesti keelepruuk, mida räägiti Kagu-Lätis Ludza mk-s. Läänepoolsel, Pilda v-a murrakul on ühisjooni ✧Võru murdega (nt. *ss*-lõpuga saav kääne: *andiss* 'andeks'), sh. Lääne-Võru murrakutega, nt. alaleütlev kääne sisseütleva asemel (*kõdajalõ* 'kadakasse'), *n*-lõpuga seesütlev (*hamban* 'hambas'). Põhjapoolne, Mērdzene valla murrak ja idapoolsed Nirza ja Briģi murrak on setupärasemad, seal on nt. saavas käändes *-st* (*sõõnüst* 'sõõnuks'). L. m-id on uurinud Oskar Kallas, August Sang ja Paul Ariste.

B: O. Kallas. *Lutsi Maarahvas.* Helsinki, 1894.

Lutsu jõgi, Ahja jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 45 km, jõgikond 226 km². Algab Pikamäe järvest (6,7 ha), voolab sügavas ja kitsas, Rasinast alamal laias orus, suubub Ahja-Vanamõisas. Kauksis on jõel paisjärv.

Lutsu Majamuuseum, Oskar Lutsu Majamuuseum, asutati Tartu Linna TSN TK otsusega märtsis 1962 majas, kus O. Luts elas alates 1936. a-st kuni surmani (1953). Maja laskis kirjanik ehitada tollase linnaarhitekti Arnold Matteuse projekti järgi, krundi (Riia mnt-l) kinkis talle Tartu linnavalitsus. Külastajatele avati muuseum Tartu Linnamuuseumi filiaalina 22. III 1964. Memoriaalsena on säilitatud ärkliikorrusel O. Lutsu töötuba ja allkorrusel külalistuba. Fondis (ligi 3700 säilikut) on O. Lutsu teosed ja tema rmtk., fotod kirjanikust ja muuseumi tegevusest, talle ja tema perekonnale kuulunud esemed, kunstiteosed ja dokumendid. Muuseumis on valminud kirjaniku elust ja loomingust neli püsinäitust (viimane avati 1997). L. M. korraldab ettekandepäevi, muuseumitunde, konkursse, näitusi, kohtumis-, teatri- ja luuleõhtuid ja kontserte ning lavastab O. Lutsu teoste põhjal draamalugusid. ◂

O. Lutsu nim. Tartu Linna Keskraamatukogu, Tartu Linnaraamatukogu. Eelkäija oli rmtk., mille 1913 asutas Tartu Rahvarmtk. Selts „Karskuse Sõbra" ruumides (Raatuse t-s). Raamatuid annetasid mitu seltsi, Tartu kirjastajad ja raamatukaupmehed. 1920 asutati linnarmtk. (Gildi t-s) ning Tartu Rahvarmtk. Selts andis oma kogud talle. 1921 avati 2 lugemissaalu (Tähe ja Jaama t-s). 1926 ja 1928 asutati 2 harukogu ning rmtk. nimetati Tartu Linna Keskrmtk-ks. 1936 valmisid rmtk-ruumid Kompanii t-s, kus rmtk. asub tänini. 1936—37 oli rmtk-s u. 36 000 kd. 1923—40 töötas seal rmtk- ja raamatuteadlane Helene Johani. 1941 avati noortermtk., mis 1951 nimetati lastermtk-ks, 1951 loodi ka venekeelse kirjanduse laenutusekse. 1952—87 kandis rmtk. Nikolai Gogoli nime. 1957 loodi teatmebibliograafia, 1958 ränd-fondi ja 1966 tehnikakirjanduse osk., 1977 avati harukogu Annelinnas. 1988 rajati väliseestlaste annetatud raamatute põhjal väliseesti kirjanduse osk., 1997 moodustati muusika- ja kunstikirjanduse osk. 2001 võeti kasutusele integreeritud arvutisüsteem INNOPAC. 2002 oli fondides 870 190 teavikut, aastas oli laenutusi 1 104 380 ja külastusi 554 942. Rmtk-l on 3 harukogu (Annelinnas, Karlovas ja Tammelinnas) ja 18 laenutuspunkti (haiglates, päevakodudes).

Luua Metsanduskool, metsandus- ja aiandusalane kutsehariduskool, asub Jõgevamaal Palamuse v-s; asut. 1948. Koolis saab õppida metsuri, metsanduse-ttevõtja, metsatehniku, puidu- ja puittoodete kaubanduse spetsialisti, metsamasinaoperaatori, haljastaja ja maastikuehitaja erialal. A-st 1995 tegutseb ka täiskasvanukoolituse osk. Algul oli metsakooli õppeaeg 2 aastat, 1956 muudeti kool tehnikumiks. Kool on kandnud msg. nimesid, L. M-iks nimetati ta 15. XI 1999. A-st 1956 on kooli lõpetanud 2756 metsandusspetsialisti, neist 657 taasiseseisvunud Eestis. L. M-i peahoone on end. Luua mõisa härrastemaja (restaureeritud 1997—99). Koolil on 3500 ha suurune õppemetskond ning u. 700 taksoniga puukool-arboreetum. Koolis kasvatatakse ka dekoratiivistikuid, varutakse puitu, toodetakse ja kuivatatakse saematerjali ning osutatakse msg. metsanduslikke teenuseid. L. M-i dir. on pikka aega olnud Kaupo Ilmet (1963—73) ja Villu Reiljan (1985—95), a-st 2001 on dir. Haana Zuba. ◂

Luua mõis. Esmamaining 1518 (*Hof Packewer*), 1519 läks ta Ludenite valdusse (lad *Curia Luda*, sks *Luden-*

hof, sellest muganenud ka eestikeelne nimi). Läänistati 1626 Johan Fegræusele (aadeldatult Strömfeld), tema järglased pidasid seda 1745. a-ni. 1831 ostis mõisa Alexander von Oettingen, kelle järglastelt see 1919 võõrandati. L. m-a juurde kuulusid Ehavere ja Prossa karjamõis. Barokne härrastemaja ehitati 1730. a-il varasemale ehitisele, 19. saj. II poolel lisati ühekorruselisele kõrge katusega hoonele tiibhoone. 1948. a-st on härrastemajas asunud metsanduskool ning hoonele ehitati peale teine korrus. Park (14 ha; LK) rajati nüüdissuuruses 1790—1820 vabakujulisena, hiljem on seda muudetud korrapärasemaks. 1893 kujundati korrapärane pargiosa Walter von Engelhardti projekti järgi ümber ja see on dendroloogiliselt üks Eesti rikkalikemaid (ms. kasvavad seal hiigel-elupuu, hall nulg, valge mänd ja kolmiklehine humalapuu). Huviväärne on ka läheduses asuv arboreetum (koos Luua puukooliga 22,5 ha), milles on Euroopa, Kaug-Ida, Kesk-Aasia, Põhja-Ameerika ja Siberi osk. L. m-s on sündinud meteoroloog Arthur von Oettingen.

Luunja, alevik ja samanim. valla keskus, asub Emajõe põhjakaldal, 11 km Tartust idas Räpina mnt. ääres; 583 el. (2000). Seal on keskkool (a-st 1978; 2002/03. õ.-a. 358 õpilast; talurahvakool on L-s olnud a-st 1765), kultuurimaja ja rmtk. Huviväärsusi: mõisaaegsed karjalaudad, segastiilis 2,5 ha suurune park (LK) ja riigimajandi 70. aastapäeva meenutav hobusekuju (1990, kujur Endel Taniloo). — A-st 1503 on teateid L. mõisa kohta (*Lunia*), see asus algul nüüdses Vanamõisas, praegusesse kohta toodi Poola võimu ajal ja oli siis Tartu Maarja kiriku majandusmõis (*Propsthof*).

Luunja vald asub Tartumaa keskosas, Tartust idas; 131,54 km², 2557 el. (2003). Keskus Luunja alevikus. Paikneb ✧Ugandi lavamaal, lõunaosas on Emajõe ürgorg, seda mööda kulgeb u. 23 km ulatuses valla piir. Luunjas on keskkool, kultuurimaja ja rmtk., Lohkvas rmtk. ning Kavastus lasteaed-algkool ja rmtk. Huviväärne on Kavastu parv (Emajõe ainuke parv). Pilka k-s asub ✧soomepoiste mälestuskivi. Valla idaosa, Tsirkjärve ümbrus, kuulub ✧Emajõe-Suursoo soo-KA-sse, kirdeosas on ✧Pähklisaare MKA. Valla tööhõivet mõjutab suuresti Tartu. Tuntuimad käitised on AS Anne Soojus, AS Grüne Fee Eesti (köögiviljade kasvatamine) ja AS Giga Laeva Meierei. L. v-st on pärit Karl Eduard Sööt ja Jaan Jaago. —Vald a-ni 1950, staatus ennistati 16. V 1991. ▸ 1

„Luup", ühisk-pol. ja üldhuviajakiri, ilmus 1995—2002 Tallinnas ajalehe „Postimees" lisana (1995—2000 2 korda kuus, hiljem kuukirjana). Peatoim. oli Peeter Ernits. A-st 1996 oli kättesaadav ka võrguväljaandena. ▸

Luusika looduskaitseala asub Laekvere v-s; 439 ha. Asut. 1992 haruldaste liikide ja nende elupaikade kaitseks. Seal kasvavad põlised loodusmetsad: 80—130-aastased salu- ja laanemetsad ning 100—140-aastased siirdesoo- ja rabamännikud. Need kõik on elupaigaks mitmele LK I ja II kaitsekategooria linnuliigile (sh. musttoonekurg ja metsis).

luutsinapäev, 13. detsember, kirikukalendris püha Lucia mälestuspäev, rahvakalendris vähe tuntud. L-l täheldati talve järkjärgulist saabumist. On jälgi l-a käsitamisest aasta lühima päevana, see võib pärineda 14. saj-st, mil vana kalendri pööripäev oli 13. dets., kuid eestlaste kalendripärimusega võivad sellealased uskumused olla liitunud ka hiljem. Viimastel aastakümnetel on l. Eestis Rootsi mõjul saanud tuntumaks.

Luutsna jõgi, Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 22 km, jõgikond 125 km². Algab Lootvina mõhnastiku idajalamilt, voolab Luutsna ürgorus rööbiti Tartu—Räpina mnt-ga, suubub Vana-Kastre läh. Jõge on kogu pikkuses süvendatud ja õgvendatud. Peamised lisajõed on Melliste (9 km), Kosuva (7 km) ja Hammaste oja (6 km).

luuvalupäev, 9. veebruar, kirikukalendris Püha Apollonia mälestuspäev. Keskajal usuti, et Apollonia leevendab hambavalu, millest ka l-a nimetus rahvakalendris. 19. saj-ks oli l. Eestis üldiselt unustatud ja tema uus tuntus 20. saj. põhineb 19. saj. lõpust alates ilmunud rahvusromantilistel kalendritel, millesse l. oli sattunud raamatutest (A. W. Hupel, F. J. Wiedemann).

Lõhavere Linnamägi asub Suure-Jaani läh. u. 2 km Lõhavere mõisast idas Putku oja käärus loodusliku seljaku otsal. 1600 m² suurust õue ümbritsevad 1—1,5 m kõrgused vallijäänused. Kaevamisel 1880 (Jaan Jung, Theodor Schiemann), 1937—41 (Harri Moora, Osvald Saadre) ja 1956—62 (H. Moora, Evald Tõnisson) on uuritud linnuseõue valli, kaht väravakäiku, kagunõlva ja -jalamit ning kaht kaevu (kokku u. 1900 m², 7700 leidu). Linnusel oli 3—3,5 m kõrgune ja 5—6 m laiune rõhtpalkidest seintega vall, mille harjal oli palkidest sillutis ja arvat. 4—5 tornrajatist. Paest laotud tugimüüridega väravakäigud olid linnuse kirde- ja kaguküljel. Õuel, valli siseküljel, avastati 20—25 eri ajast pärit hoonerusu. Need olid olnud rõhtpalkidest suitsutoad, ukse kõrval nurgas kerisahi. Õue edelaosas oli arvat. kaitsetornitaoline ehitis. Kaguosas oli 9 m sügavune kaev, teine kaev oli linnuse välisjalamil. Leidude hulgas on rohkesti relvi (kahe teraga mõõk, kümneid oda-, noole- ja ammunooleotsi, sõjaratsuvarustust), töö- ja tarberiistu (sh. poolik käsikivi), ehteid (ka 2 ehte- või käsitöövakka) ja keraamikat. Kaevudest saadi puitesemeid: 2 hitsmeatra, redel, labidaid, vibukaar, oda-varsi jm. Enamik leide seostub 13. saj. algul ehit. tugeva linnusega, osa leide pärineb aga 11. saj-st, mil linnus arvat. rajati. L. L-l asus tõenäoliselt Henriku Liivimaa kroonikas nimet. Lembitu linnus *castrum Leole* (seda oletas 1880 juba J. Jung).

B: H. Moora, O. Saadre. *Lõhavere Linnamägi.* — Muistse Eesti linnused. Trt., 1939; A.-M. Rõuk, E. Tõnisson. *Lõhavere Linnamäe ja selle lähiümbruse kujunemisest paleogeograafia ja arheoloogia andmeil.* — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1984, 4. ▸

Lõpemeri, Muhu looderanniku ja Kõinastu laiu vahel asuv lahetaoline Väinamere osa.

Lõu laht paikneb Sõrve ps-e looderannikul. L. lahe kirderannikul asub Lõu pank, loodepiiril sirpjas, lõunasse eenduva maasäärega saar Oosla maa (ka Istemaa, Hoostelaid), mis kuulub ✧Oosla maa KA-sse. Lahte suubub Lõu oja (2 km).

lõunaeesti murded, üks kolmest eesti murderühmast põhjaeesti ja kirderanniku murrete kõrval. L. m-te vanimad erijooned pärinevad aastatuhandete tagant, omanäolisest läänemeresoome hõimumurdest. L. m-d on eripäraseimaid läänemeresoome keelekujusid, selle põhjus on nende ajalooline asetsemine läänemeresoome keeleala kaguserval, indoeuroopa naaberkeelte kontaktväljas. Väga vanad on mõningad l. m-te konsonantismi erijooned: *kõtt* 'kõht', *tennü* 'teinud', *üts* 'üks'. L. m-te häälduselе on iseloomulikud afrikaadid (*tsiga* 'siga', *pardsi* 'pardi') ja kõrisulghäälik, mis on ka mitmuse tunnus (*kalaq* 'kalad', *latsõq* 'lapsed'). Vokalismis on säilinud arhailisi jooni, nt. vokaalharmoonia (*küsümüs* 'küsimus'), ilmneb *õ*-harmoonia (*kõllanõ* 'kollane'). Esineb kaks *õ*-häälikut: peale eestipärase ka kõrge *õ*, nt. sõnades *nõna* 'nina' ja *sõsar* 'õde'. Ülipikad keskkõrged vokaalid kõrgenevad, nii on 'keel' pigem *kiil*, 'nool' *nuul*, 'töö' *tüü*. Esineb omapäraseid käändelõppe, nt. Võrus sisseütlev *-he* (*kerkohe* 'kirikusse'), seesütlev *-hn, -h, -n* (*külähn* 'külas', *liinah* 'linnas', *mõtsan* 'metsas') ja ilmaütlev *-ldaq* (*mõtsaldaq* 'metsata'). Verbile on iseloomulik kahesugune pööramine, mis algselt sõltus tüve tähendusest: *küdsä* 'küpsetab', *küdsäss* 'küpseb'. L. m-te põhisõnavara erineb suuresti põhjaeesti omast, vrd. nt. puude nimetused *kattai* 'kadakas', *kõiv* 'kask', *pettäi* 'mänd', *lõhmus*,

Luunja vall[illegible]
vapp ja lipp

Luunja valla [illegible]
asulati (2000)

Alevik
Luunja
Külad
Kabina
Kakumetsa
Kavastu
Kikaste
Kõivu
Lohkva
Muri
Pajukurmu
Pilka
Poksi
Põvvatu
Rõõmu
Sava
Savikoja
Sirgu
Sirgumetsa
Sääsekõrva
Sääsküla
Veibri
Viira

„Luup". Kaas

palve 'pärn' ja aibo 'õunapuu'. L. m-id on räägitud peale Lõuna-Eesti veel Põhja-Lätis Leivu keelesaarel (✧Leivu murrak), Ida-Lätis Lutsi keelesaarel (✧Lutsi murrakud) ning Venemaal Pihkva obl-s Setumaal ja Kraasna keelesaarel (✧Kraasna murrak). Eestis jagunevad l. m-d loodepoolseteks — ✧Mulgi ja ✧Tartu murdeks — ning kagupoolseteks — ✧Võru ja ✧Setu murdeks. Mulgi ja Tartu murdes on peale eriarengute (epenteetiline palatalisatsioon: *üits* 'üks', *kaits* 'kaks', *läits* 'läks') mõnevõrra mõjutusi põhjaeesti naabermurretest. L. m-te tuumalaks on jäänud Kagu-Eesti, kus Võru ja Setu murdes on rohkem säilinud arhailisi lõunaeesti murdejooni. Tähtsaimad l. m-te uurijad on olnud Hella Keem, Salme Nigol ja Salme Tanning.

Lõuna-Eesti Teater asutati 1948 Valgas, kui Võru teater ✧„Kannel" liideti Valga teatriga ✧„Säde". 1949 suunati sinna tööle ✧Eesti Riikliku Teatriinst-i I lennu lõpetanud ja teater viidi üle Võrru. Peanäitejuhiks sai Jüri Järvet. Teater suleti 1951, selle varade alusel asutati Tallinnas 1952 Eesti Vabariiklik Nukuteater.

Lõõtspill

Tootsi-Õisu tootmishooned

Lõõdla järv asub Otepää kõrgustiku kaguserval Urvaste ürgorus, Eesti tüüpilisimaid orujärvi (pikkus 3,75, laius kuni 0,5 km), jaotub Luhaotsa järveks (loodes) ja Haavajärveks (kagus); 77 ha, suurim süg. üle 8 m. Toitub allikaist ja Luhasoo ojast, väljavool Antsla jõkke, vesi vahetub kahe aasta jooksul; rohketoiteline. Kalastikus latikas, särg, ahven, koha, haug ja angerjas.

lõõtspill, härmoonik, diatoonilise heliastmikuga pill, mis koosneb lõõtsast ja selle kahest otsalauast. Otsalaudade siseküljel on keeleplaadid ja neil metallkeeled, välisküljel on nupud. Levis Eestis laiemalt 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul. L-ga mängiti pms. tantsumuusikat. L-e toodi enamasti Saksamaalt jm. Euroopast, vähem Venemaalt. Peagi hakkasid neid valmistama ka külapillimeistrid. Esialgu kasutati lihtsaid, nn. ühterealisi, väheste bassidega pille, hiljem levisid kahe-, kolme- ja neljarealised l-d. Eesti tuntuim l-imeister August Teppo on valmistanud ligi 200 pilli. 1930. a-il tuli tavalise l-i kõrval kasutusele akordion, vähem on kasut. Vene bajaani. Tunti msg. rahvapäraseid mänguvõtteid, sh. mängimine labakinnastega jms. ◂

lähker, kahe sõõriku põhjaga (läbimõõt 20—40 cm) trummikujuline laiade laastvitsadega nõu (maht 3—5 toopi), mida kasutati joogi kaasavõtmiseks. Puupunniga suletav ava ja kandenõõri aasad asusid küljel. Eestis kasutati l-t 15. saj-st 19. saj. II poolemi. ◂

Lähkma jõgi, ✧Reiu jõgi

Lähte, alevik Tartu v-s Sootaga voorel, Tartu—Jõgeva mnt. ääres; 491 el. (2000). Seal on L. Ühisgümn. (2002/03. õ.-a. 559 õpilast), rmtk. ja postkontor. Kirikumäel on asunud õigeusu Kõigi Pühakute kirik (puukirikust säilinud vundament), seda ümbritseb kalmistu. Asulast loodes paikneb linnamägi L. Palalinn (pärineb I a-tuh. II poolest). — Teateid a-st 1725 (*Lechtekül*).

Lähtru mõis, ✧Suure-Lähtru mõis.

läkiläki, karbus, allapoole ümbruvate karusnahksete kõrvadega talvemüts. Eestis on l. olnud kõige levinum (meeste) talvemüts, seda kasut. tänini. 19. saj. tehti see tumedast kodukootud kalevist või mustast purknahast, tal oli ümar, neljast siilust kokkuõmmeldud pealagi ja lambanahkne vooder. Pealael paelaga kokkuseotavad kõrvad ja kuklatagune kitsam karusnahkne ääris olid tehtud mustast lambanahast, jõukamatel ka rebase- või saarmanahast. L-le lähedane oli 19. saj. pms. poekaubana levinud, mustast purknahast ovaalse pealaega lont(müts) ehk kõrvik.

Lämmijärv, ✧Peipsi kitsas. Suurjärve ja Pihkva järve vaheline osa.

Lääne-Eesti madalik, Lääne-Eesti rannikumadalik, Lääne-Eesti maastikurajoon, hõlmab Mandri-Eesti lääneosa, ulatub Soome lahest Liivi lahesse; 6035 km². L-E. m. on pindalalt suurim ja loodusoludelt mitmekesiseim Eesti maastikurajoon. Hõlmab ka Väinamere rannikulähedased väikesaared. On eristatud 9 paikkonda ehk allrajooni, kus leidub poolsaari, väikesaari, lahtesid, rannajärvi, uhutud moreenitasandikke, mereliivatasandikke, rannavallistikke, luitestikke, paekõvikuid, suuri soid, roostikke, ranna- ja puisniite, msg. metsatüüpe ning kuivendatud kultuurmaid. Maastikurajooni kujunemisele on kõige rohkem mõju avaldanud tema paiknemine kunagise Läänemere liustikuvoolu toimele allunud paelaval ning jääpaisjärve- ja merevee pikaajalised ja korduvad tõusujutused. Madaliku põhjaosas on maapind pärast jääaega ligi 90 m kerkinud, kuid suured alad on merepinnast vaid kuni 10 m kõrgemal. Lõunaosas ulatub kõrgeim koht 49 m-ni (Koonga v-s Pärdimäel). Jõgede voolusängi on ulatuslikult õgvendatud, jõgedesse on juhitud rohkesti kuivenduskraave. Rannikualal on loodeosas valdavalt liivarand, keskosas leidub madalaid rannajärvi ja roostikke. Haapsalu lahest lõuna pool on valdavad uhutud moreenitasandikud. Sooldunud rannikumuldadel on rannaniidud, mida

Lääne-Eesti madalik

„Lääne Elu". Päisemik

merevesi ajuti üle ujutab. Eriti tuntud on ✧Matsalu LKA, mille piires asub ka Eesti suurim roostik (u. 30 km²). Enamik endisi puisniite on metsastunud. Need poollooduslikud rendsiinadel ning mitut tüüpi gleistunud ja gleimuldadel kujunenud kooslused on kohati (Vahenurmes, Puhtu-Laelatus) väga liigirikkad. Paliverest Risti kaudu kirde suunas läbib madalikku pikk madal veeriselisest kruusast põikooside kaar, mis on Palivere staadiumi (u. 11 200 ^{14}C-aastat tagasi) liustiku servamoodustis. Madaliku põhjaosas on suurel alal rannavallistikud, kus rööbitised 1—2 m kõrgused liivavallid vahelduvad siirdesoo- ja rabaribadega. Neist lõunas eraldavad otstest liitunud suuremad rannavallid Leidissood (63 km²) ja Suursood (177 km²). Lõuna pool Matsalu lahte ulatub paene aluspõhi maapinnale, neil aladel on kujunenud paepealseid rendsiinasid. Jaagarahu lademe biohermsed paekivid moodustavad seal kühmulisi paetasandikke ning kaljuvoori (Kirblas, Lihulas). Madaliku kaguosa on tugevasti soostunud, valdavad on turvastunud glei- ja soomullad. Koonga ümbruses eraldavad loode—kagu-sihilised kõrgemad alad soid ja jääjärvetasandikke. Ala põhjaosas asub savise nõo põhjale tekkinud, pilliroo ja tarnamätastikuga Avaste madalsoo (87 km²), lõunaosas laguuni kinnikasvamisel kujunenud saarte, laugaste ja järvedega Võlla raba (110 km²) ning idaosas ulatuslik Lavassaare soostik (219 km²). Maastikurajooni lõunaosas asuval moreenitasandike, soode ja luitestikuga ✧Tõstamaa ps-l on Alu—Murru alal Eesti suurimaid kivikülve, sellest läänes paiknevad soiste kallastega Tõhela ja Ermistu järv. Pärnu linna põhjapiiril on Rääma raba (20,0 km²). Tähtsaimad jõed on Kasari ja selle lisajõed (Liivi, Vigala, Velise ja Enge). Kaguosa jõed kuuluvad Audru ja Sauga jõestikku. L-E. m-st hõlmab soo 27, mets 59 ja põld 24 %. Tähtsaimad asulad on Haapsalu ja Lihula linn, Pärnu-Jaagupi, Lavassaare, Vändra ja Tootsi alev, Taebla, Palivere, Risti, Turba, Paralepa, Uuemõisa, Are, Sauga, Tõstamaa ja Virtsu alevik ning Nõva, Harju-Risti, Padise, Pürksi, Linnamäe, Uuemõisa, Koluvere, Kullamaa, Kirbla, Tuudi, Kivi-Vigala, Vana-Vigala, Libatse ja Koonga k. ▲

Lääne-Eesti paekallas, ka Siluri paekallas, Lääne-Eestis ja läänesaartel paiknev katkendlik madalate pankade ja paekühmude ahelik. Ulatub Kergust Pärnu-Jaagupi, Mihkli ja Lihula kaudu Muhu ja Saaremaa põhjarannikuni ning jätkub Läänemeres Ojamaani (Gotlandini). Ülaosas on mitmel pool biohermide kivistumisel tekkinud urbset dolokivi (rahvakeeles rahkjat paasi). Leiduvka plaatjat dolokivi ning suuremate pankade jalamil Jaani lademe sinakashalli merglit. L-E. p-a silmapaistvaimad osad on Saaremaal Panga pank (kõrgus 21,3 m), Muhus Üügu pank, mandril Mihkli Salumägi ning Lihula ja Kirbla kõvik.

Lääne-Eesti saarestik, Läänemeres paiknev saarerühm, mida Mandri-Eestist eraldab Väinameri ja Kuramaast Kura kurk; 3933 km², 46 000 el. (2003). Hõlmab ligi 900 saart (k. a. väikesed laiud ja rahud), neist 55 on suuremad kui 0,1 km². Suurimad saared on Saaremaa, Hiiumaa ja Muhu, nende läheduses paiknevad Kassari, Abruka, Vilsandi, Vohilaid, Kõinastu ja Võilaid. Jaguneb Saaremaa ja Hiiumaa (hõlmab ka Vormsi) maastikurajooniks, halduslikult Saare ja Hiiu maakonnaks (Vormsi kuulub Läänemaale). Saarestik on Eesti merelisim, omapärase taimestiku ja loomastikuga osa, kuulub a-st 1989 L-E. s-u biosfäärikaitsealasse.

„Lääne Elu", Lääne maakonna leht, ilmunud 1928—40 ja a-st 1989. 1989—92 ilmus nädalalehena, 1993—97 3 korda ning 1998—99 4 korda nädalas, a-st 2000 ilmub taas 3 korda nädalas. „L. E-l" on ilmunud msg. eriväljaandeid ja lisasid. Interneti-väljaanne http://www.le.ee/. Peatoim. a-st 1999 Lehte Ilves. ◀

Läänemaa, Lääne maakond, asub Lääne-Eestis, külgneb läänes Väinamerega, põhjas Soome lahega. ▶ 3

Moodustamise aeg	1. I 1990*
Pindala	2383,12 km²
Rahvaarv	28 232 (2003)
Keskus	Haapsalu linn
Rahvastiku tihedus	11,8 in. 1 km² kohta
Linnarahvastiku osatähtsus	47,4 %
Haldusüksused	1 linn, 11 valda (sh. 1 linnaga vald)
Asulad	2 linna, 233 küla, 6 alevikku

*kuni 19. II 1990 Haapsalu mk.

• *Loodus.* L. paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, ainult ✧Vormsi saar kuulub Hiiumaa maastikurajooni. Merepiiri pikkus on 40 km, koos saartega on rannajoone pikkus 398 km. Rannikut liigestavad poolsaared (Noarootsi, Virtsu, Puise) ja lahed (Haapsalu, Matsalu, Rame). Lahesoppides on suuri roostikke. Peale Vormsi ja Osmussaare kuulub Lääne mk-a ligi 300 väikesaart ja laidu, kokku hõlmavad saared 107,3 km² (4,2 % maakonna alast). Paealuspõhi paljandub väikeste pankadena vaid Osmussaarel, Haapsalu läh. Pullapääl ja Virtsu läh. Uisul. Aluspõhja katab pms. rähkne moreen. Eriti madalad on maakonna põhjaosa (Nõva ümbrus) ja Kasari tasandik. Pinnamoodi liigestavad lamedad kühmud ja künnised. Silmapaistvaimad neist on Jaagarahu lademe avamuse rahkjast paest kõrgendikud, mis on tekkinud biohermidena Siluri meres (Mõisaküla ja Salevere Salumägi, Lihula Lossimägi, Kirbla pank). L. keskosa läbib Risti—Palivere—Ridala joonel mandrijää servamoodustiste rida, maakonna lõunaossa Vatla—Karuse piirkonda ulatub otsamoreen. Nõva, Palivere ja Haapsalu ümbruses ning Vormsil leidub oose, Linnamäe, Kullamaa ja Virtsu läh. väikevoori. Kasari jõgikonnas, Haapsalust lõunas, Vormsil jm. on suuri viirsavitasandikke. On ka mereliivatasandikke, rannavalle, astanguid

Läänemaa. Vapp, lipp

Läänemaa suuremad saared (km²)

Vormsi
Osmussaar
Tauksi
Hobulaid
Liialaid
Sõmeri laid
Pasilaid
Tjuka
Uuluti laid

Läänemaa suuremad asulad (elanikke 1. I 2005 a. seisuga, linnadel 2005. a.)

Haapsalu l.
Lihula l.
Uuemõisa al.
Taebla al.
Palivere al.
Virtsu al.
Risti al.
Koluvere k.
Linnamäe k.
Kullamaa k.
Panga k.
Jõõdre k.
Tuudi k.
Kirbla k.
Pürksi k.
Paralepa al.
Nigula k.
Vatla k.
Martna k.
Piirsalu k.
Liivi k.
Kõmsi k.
Nõva k.

Läänemaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Haapsalust (km)
Haapsalu l.	—	10,59	11 922	—	—
Hanila v.	Kõmsi k.	231,88	1 737	29	64
Kullamaa v.	Kullamaa k.	224,53	1 434	14	46
Lihula v.	Lihula l.	367,31	2 806	25	52
Martna v.	Martna k.	269,42	1 032	33	24
Noarootsi v.	Pürksi k.	296,36	742	22	34
Nõva v.	Nõva k.	129,61	484	8	48
Oru v.	Linnamäe k.	197,65	960	14	13
Ridala v.	Haapsalu l.	253,56	3 038	58	—
Risti v.	Risti al.	167,84	904	5	32
Taebla v.	Taebla al.	141,46	2 927	17	13
Vormsi v.	Hullo k.	92,93	246	14	23

[1] ühendati Lihula linn ja vald
[2] Linnamäe v. nimetati Oru v-ks

Läänemaa kaitsealad (ha, 2003)

Kõrema kivikülvi KA	7
Leidissoo LKA	7 691
Lihula MKA (Läänemaa osa)	4 729
Läänemaa Suursoo MKA (Läänemaa osa)	4 999
Matsalu LKA	4 599
Matsalu LKA (koos merealaga)	28 480
Nehatu LKA (Läänemaa osa)	713
Nõva MKA (Läänemaa osa)	1 290
Osmussaare MKA	478
Puisniku kadakate KA	2
Pärnu-Laelatu LKA (koos merealaga)	2 759
Salajõe MKA	5,3
Silma LKA (koos merealaga)	4 795
Tahu MKA (Läänemaa osa)	2 858
Valgejõe MKA (Läänemaa osa)	12,5
Veskijärve KA	216
Vormsi MKA (koos merealaga)	1 975

Läänemaa ettevõtjate arv tegevusalati (1. 1 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	567
Kalandus	176
Tööstus: töötlus	143
Kaubandus-, äririmis- ja äritegevus	154
Ehitus	45
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	299
Hotellid ja restoranid	60
Veondus, laondus ja side	92
Muud	124

ja kohati luiteid. L. piires suubub meresse 26 jõge, kanalit ja kraavi; jõgikonnalt suurimad on Kasari, Rannamõisa, Taebla, Nõva, Salajõe, Viinnu ja Riguldi jõgi. Maakonnas on 39 järve (kuklus üle 10 km²); Suitlepa, Karjatsi ja Mõldri meri, Kuduni järv (kõik Noarootsis) ning Kasselaht ja Heinlaht (mõlemad Virtsu lähedal) on ajuti mereveega ühenjutatud jäämukjärved. Valdavad õhukesed ja keskm. sügavusega mõiksed rendsünad. Nõva ümbruses leidub palju leede- ja kiviseid leetunud muldi, viirsavide alal küllastumud glei- ja soomuldi; võrdlemisi palju on lamm- ja soolühmad rannikumuldi. Põllud paiknevad pms. rendsünadel ja gleimuldadel. Suuri alasid hõlmavad looperalsed, puisniidud ja sood. Suurimad metsad paiknevad Nõva ja Risti vahel. Matsalu laht ja selle lähiümbrus kuulevad ÜMatsalu LKA-sse. ◘

•*Majandus.* L. majanduse põhiharud on puhkemajandus, kalandus, kohalik veetransport ja põllum. Ettevõtjate arvult (1611) kuulub L. Eesti väikseimate maakondade hulka. Põhitegevuse järgi on registreeritud kõige rohkem põllum-e, jahinduse ja kalandusega tegelevaid ettevõtjaid, nende seas on ka enamik füüsilisest isikust ettevõtjaid. Mereäärsele maakonnale omaselt on üsna palju kalandusega tegelevaid ettevõtjaid (176). Selle poolest asub L. Pärnu- (374) ja Saaremaa (290) järel Eestis 3. kohal. Piirkonniti on ettevõtjad jaotunud ebaühtlaselt. Nende arvukuse poolest paistavad silma Ridala (185),

Lihula (184), Taebla (114) ja Hanila v. (113). Seevastu Risti v-s oli neid vaid 35 ja Nõva v-s 30 (1. I 2002). Peamised ettevõtjad on Haapsalu Uksetehase AS ja suurim kohalik tööandja Haapsalu Tarbijate Ühistu (käive 2002. a. 107,8 mln. kr.). Põllumajandus. L. teravilja koristuspind (9546 ha) oli ainult 3,6 % kogu Eesti teravilja koristuspinnast (2002), sellest 5256 ha moodustas odra, 1812 nisu, 1799 kaera ja vaid 280 ha rukki oma. Ka teraviljade saagikus oli väike: rukkil 1371 (Eesti väikseim), odral 1508, nisul 1747 ja kaeral 1660 kg/ha. Kartuli koristuspind (680 ha) on samuti üks Eesti väikseimaid. Ka loomakasvatus on tagasihoidlik. Lüpsilehmi oli 4000, keskm. piimatoodang lehma kohta vaid 4113 kg aastas. Mõnevõrra rohkem peetakse sigu (9700). Munatoodangult (2001. a. 955 000) edestab L. vaid Hiiumaad. Põllum-loenduse andmeil kasvatati L-l avamaaköögivilja 12 ha-l (Eestis viimasel kohal), sh. kapsast 4, porgandit 3 ja söögipeeti 2 ha-l. Aianduse osatähtsus on väike. Metsandus ja jahindus. Katastrisse kantud 98 137 ha maast hõlmab 52 349,7 ha mets (31. XII 2002). Peamised puuliigid on riigimetsas mänd (57,6 %), erametsas kuusk (33,6 %) ja kask (31,4 %). Puistu keskm. vanus (valitseva puuliigi järgi) on männil riigimetsas 68, erametsas 63 aastat, kuusel vastavalt 54 ja 68 ning kasel 49 ja 47 aastat. Metsa langetati 2002. a. 3761 ha-l (153 474 tm), sellest moodustas uuendusraie 89 391 ja hooldusraie 53 748 tm. Metsa uuendati 89,4 ha-l (istutati 213 100 taime). 1. IV 2003 loendati L-l 2500 metskitse, 1000 metssiga, 800 põtra, 700 kobrast ja 33 ilvest. 2002. a. kütiti 402 metssiga, 217 põtra, 190 metskitse ja 117 kobrast. Lasti ka 567 kährikut, 423 rebast ja 124 metsnugist ning 1598 parti ja 870 hane. Kalandus. Laiaulatusliku rannapüügi (2002. a. 447,9 t) ja traallaevasadamate (Haapsalu, Nõva, Virtsu, Dirhami jmt.) hulga poolest kuulub L. Eesti suurimate kalapüügiga tegelevate maakondade hulka. Veondus. L-l asub 107 km riigi põhimnt-id, 75 km tugimnt-id ja 565 km kõrvalteid. Kuna maakonnas on vaid üks linn ja suuri tööstuskeskusi ei ole, on ka busse ja veoautosid vähe. L-l on registreeritud 131 bussi ja 2204 veoautot. L. veonduses etendab olulist osa meretransport. Virtsu sadama kaudu peetakse reisi- ja kaubaveoühendust Saaremaaga, Rohuküla sadama kaudu Hiiumaa ja Vormsi saarega. 2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* L-l on (2002) 26 päevast üldhariduskooli: 8 gümnaasiumi ja keskkooli (sh. 1 täiskasvanute gümnaasium ja 1 riiklik kool Noarootsi Gümn.), 11 põhikooli ja 7 algkooli (munitsipaalkoolid). 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides 4806 õpilast. Erivajadustega lapsed õpivad Palivere Eriinternaatkoolis (59 õpilast) ja Haapsalu Sanatoorses Internaatkoolis (138). Maakonnas on 1 kutsehariduskool — Taebla Kutsekeskkool — ja TPÜ Haapsalu Kolledž. Koolieelseid lasteasutusi on 17 (neist 2 on lasteaed-algkoolid) ja 2 lasteaeda töötab põhikooli juures. Haapsalus tegutsevad kunsti-, muusika- ning spordikool, Lihulas muusika- ja kunstikool. L-l on 7 kultuuri- ja rahvamaja ning 22 rmtk. (neis registreeritud lugejaid kokku 11 482). Muuseume on 17: 2 riiklikku muuseumi — ✧Läänemaa Muuseum (filiaalid Ants Laikmaa majamuuseum ja Cyrillus Kreegi kortermuuseum) ning Rannarootsi Muuseum, 4 munitsipaalmuuseumi — Lihula Muuseum, Hanila Muuseum, Koela Talumuuseum ja Eesti Rdt-muuseum, 2 eramuuseumi — Lyckholmi Muuseum ja Peraküla Muuseum — ning muud muuseumid (sh. Lääne-Eesti Sidemuuseum, Matsalu LKA muuseum, Virtsu harrastusmuuseum, Haapsalu piiskopilinnuse vahitorn ja linnusemuuseum). L-l on u. 70 msg. spordirajatist, sh. 20 spordisaali, 3 staadioni, 3 ujulat, 2 lasketiiru, u. 33 välisväljakut ning 4 tervise- ja suusarada. Maakonnas on asut. 51 spordiklubi. L-l tegutseb 12 perearstikeskust ja 10 apteeki. Hambaraviteenust osutatakse 9 hambaraviasutuses. L-l on 3 haiglat, mille koosseisus on 3 kiirabibrigaadi. Raviasutustes töötab kokku 59 arsti ja 161 õendusala töötajat. Maakonnas on 3 riiklikku sotsiaalhoolekandeasutust: Haapsalu Väikelastekodu, Palivere Laste- ja Noortekodu ning Koluvere Hooldekodu. Omavalitsuste hooldekodud on Orul ja Ristil. L. Psühhosotsiaalse Rehabilitatsiooni Keskus osutab teenuseid psüühiliste erivajadustega isikutele. Riikliku kaitse all on 65 ajaloomälestist (sh. I ja II maailmasõjas hukkunute ühishauad, enamik maakonna kalmistutest, C. Kreegi ja Ernst Enno kodumaja, Pjotr Tšaikovski mälestuspink, Carl Abraham Hunniuse, Rudolf Tobiase ja Bernhard Laipmani mälestussammas), 386 arheoloogiamälestist (sh. Vatla ja Lihula linnamägi (linnus), Kullamaal nn. Rohumägi, kivikalmed, ohvrikivid ja kultusekivid), 241 arhitektuurimälestist (sh. Ridala, Kullamaa, Lääne-Nigula, Hanila, Karuse, Noarootsi, Nõva (puukirik) ja Vormsi kirik, Vatla, Massu, Lihula, Tuudi, Matsalu, Suure-Lähtru ja Keskvere mõis, Haapsalu piiskopilinnus, Koluvere linnus, Virtsu linnuse varemed, Jaagu talu (Lihula v-s), Vormsi (Saxby) tuletorn, Kasari sild) ja 556 kunstimälestist (kiriku varad ja kirikuaedades olevad hauatähised, Puhtulaiul olevad mälestussambad jne.). L-l on 22 atesteeritud majutuskohta (sh. 8 hotelli ja motelli, 4 külalistemaja ja hostelit, 5 puhkemaja, 5 kodumajutust). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid u. 50 000 in.

•*Ajalugu.* Muinasaja lõpul oli L. asustus tihedam keskosas, kahel pool Matsalu lahte, ning hõredam lõuna-, põhja- ja idaosas. Tähtsaimad maalinnad olid Lihula, Soontagana, Vatla ja Tubrilinn. 13. saj. algul koosnes L. (1900 adramaad) Märjamaa ümbruses asunud kihelkonnast (nimi teadmata) ning Hanila, Karuse (*Cotze* ja *Sorve*), Kõrve (*Corbe*), Lihula, Ridala ja Soontagana khk-st. Ladinakeelseis ajalooallikais on kasut. L. (mõnikord ainult L. põhjaosa) kohta nime *Rotalia* (Ridala) või *Maritima* (s. t. mereäärne, mõnikord ainult L. lõunaosa kohta). L. Skandinaavia-pärane nimi oli *Vik*, millest kujunes maakonna saksakeelne nimi *Wiek*. A-st 1210 tegid Saksa vallutajad L-le rüüsteretki. 1220 võitlusse sekkunud Rootsi feodaalid õnnestus tagasi tõrjuda, sakslastele pidi maakond 1224 alistuma. A-st 1234 kuulus L. ✧Saare-Lääne piiskopkonda. 1238 sõlmis Liivimaa Ordu piiskopiga lepingu ja sai endale $^1/_4$ L-st (Karuse khk-a, osa Lihula khk-st). Ordu alast moodustati Lihula komtuurkond (ühendati u. 1477 Pärnu komtuurkonnaga), mis jagunes Lihula, Matsalu ja Sõtküla ametkonnaks. Piiskopi alal (jagunes Koluvere, Lihula ja Uuemõisa ametkonnaks) läänistati $^1/_3$ adramaadest vasallidele. Võimsaim oli Uexküllide suguvõsa, kellele kuulusid Kasti, Velise, Vigala ja Virtsu linnus. L. keskuseks kasvas Haapsalu (u. a-st 1265 piiskopi residents). Piiskopi valdustes olid u. $^1/_5$ talupoegadest vabatalupojad. 13. saj. II poolel hakkas L. rannikualadele asuma rootslasi (1897 oli neid elanikkonnast 5,6 %). 1343 osalesid läänlased Jüriöö ülestõusus. 13.—16. saj. oli L-l mitmel korral feodaalvõimude vaenuseid. Kirikukihelkondadest asutati arvat. 13. saj. Hanila, Karuse, Kullamaa, Lihula, Mihkli, Märjamaa, Ridala ja Vigala, 14. saj. Kirbla, Lääne-Nigula ja Noarootsi, enne 16. saj-t Vormsi, 16. saj. alguses Martna ja 17. saj. alguses Varbla. 1560 puhkes Kirde-L-l talurahva ülestõus. 1563—64 ja a-st 1581 oli maakond Rootsi, 1576—81 Venemaa valduses; a-st 1581 oli L. Eestimaa kub-u kreis (selle riigimaad jagunesid 17. saj. II veerandini Haapsalu, Koluvere ja Lihula linnuselääniks). 1625—91 oli Haapsalu krahvkond maakonnast eraldatud. 1710 liideti L. Venemaaga; 1710—11 suri u. 77 % elanikest katku. 18. ja 19. saj. oli vennastekoguduse, taevaskäijate jm. usuliikumisi. 1883—86 Lihula ümbruses jm. õigeusku siirdumist. Majanduse arengutasemelt jäi väheviljakas ja tööstuslike eeldusteta L. teistest Mandri-Eesti maakondadest

Läänemaa ettevõtjate jaotus õigusliku vormi järgi (1. I 2003)

Aktsiaseltsid
Osaühingud
Tulundusühistud
Täisühingud
Usaldusühingud
Füüsilisest isikust ettevõtjad
Välismaa äriühingute filiaalid

Läänemaa Muuseum

maha. Osavõtt rahvuslikust liikumisest oli vähene. Talude päriseksostmine (algas 1863) edenes aeglaselt. 1897 oli päriseks ostetud 40 % talumaadest. L. tähtsaim tööstusettevõte oli 1829 asut. ✧Hiiu-Kärdla kalevivabrik. 1844—63 tegutses Jädiveres, 1854—87 Kuudal ja 1921—32 Uuemõisas õpetajate seminar. 1905—06 oli L-l rohkesti rev. vastuhakkusid: dets. 1905 põletati 24 mõisa, Velisel hakkasid talupojad 1. I 1906 vastu karistussalgale. L. mandriosas kehtis nov-st 1917 veebr-ni 1918 enamlaste võim. Seda võimutsemist segas Haapsalus paiknev 1. Eesti polk. Veebr-st nov-ni 1918 (Hiiumaal okt-st 1917) oli L-l Saksa okupatsioon. 1943—44 siirdus põhiosa rootslasi Rootsi.

Aegade jooksul (kuni rajoonide moodustamiseni 1950) on L-sse kui omavalitsuslikku maakonda (sks *Wiek*, *Kreis Hapsal*) kuulunud ka nüüdse Raplamaa läänеosa (Märjamaa ja Vigala khk. ning Kullamaa khk-st Sooniste ümbrus). 16. saj. lõpust a-ni 1946 oli L. osa ka Hiiumaa. Maakondade kaotamisel (1950) moodustati L. alal Haapsalu raj. (sai Harjumaast ka Nõva ümbruse). Põhil. hõlmasid L. alasid ka Lihula (v. a. Pärnumaast Mihkli piirkond) ja Märjamaa raj. (v. a. Harjumaast Russalu ja Vardi ümbrus). Väike osa L-st (Velise ja Vigala piirkond) arvati Pärnu-Jaagupi raj-i. Hiiumaal sai Kärdla 1920 aleviks ja 1938 linnaks. Lihula sai 1945 aleviks, a-st 1991 on ta linn. Maakondade taastamisel (1. I 1990) sai vahepeal suurenenud Haapsalu raj-st uuesti Haapsalu mk., millele 19. II 1990 ennistati Lääne mk-a nimi. Vt. ka haldusjaotus, 11. kd., lk. 266—72.

Läänemaa, 1.—2. kd. Trt., 1938; *Läänemaa ja läänlased*. Tln., 1988.

Läänemaa Muuseum, varasemad nimetused Lääne Maakondlik Muuseum ja Lääne Maakondlik Kodu-uurimise muuseum, Haapsalu Koduloomuuseum, Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum, asub Haapsalus. Muuseumi asutas 1929 Haapsalu Kaunistamise Selts, luues Läänemaa Muuseumi Ühingu. 1950. a-st asub püsiväljapanek endises Haapsalu raekoja hoones (ehit. 1775). Praegune püsiväljapanek avati 1998 ja see kajastab Läänemaa esiajalugu, usuelu, mõisainterjööri ning kultuuri- ja hariduselu. Ekspositsiooni hulka kuuluvad tollituba, 20. saj. alguse talutuba ja koloniaalkauplus. Osa püsiekspositsioonist kajastab Haapsalu ajalugu (kunagisele Haapsalu linnapeale Hans Alverile (1929—40) kuulunud esemed, Haapsalu omanäolised suveniirid ning linnapeade, -valitsuste ja -volikogude fotod; Haapsalu kuurortlinnana ja mudaravikeskusena). Muuseumis asub (a-st 1957) teada olevalt vanim säilinud Friedrich Schillerile pühendatud ausammas, mis 1813 püstitati Puhtulaiule.

L. M. korraldab konverentse ja teaduspäevi ning üllitab a-st 1997) korra aastas ilmuvat kogumikku „Läänemaa Muuseumi toimetised", milles avaldatakse Läänemaa aja- ja kultuurilugu käsitlevaid artikleid. Muuseumi juures tegutseb kodu-uurijate klubi. L. M-i filiaalid on Ants ✧Laikmaa Majamuuseum ja Cyrillus ✧Kreegi Kortermuuseum. 1. I 2003 oli muuseumi kogudes 64 792 eset. A-st 1998 on L. M-i dir. Talis Vare. ◂

Läänemaa Suursoo maastikukaitseala asub Padise, Nõva ja Oru v-s; 9056 ha. Asut. 1981 Läänemaa Suursoo ja sealsete haruldaste loomade ja taimeliikide kaitseks. Suursoos on esindatud kõik kolm soo arenguastet: madal-, siirde- ja kõrgsoo ehk raba. Ta on tekkinud väikeste laguunijärvede soostumisel. Suurem osa kaitsealast on inimtegevusest puutumata, vaid servaala madalsoid on kohati kuivendatud. Kaitseala loodeosas on Eesti jaoks ainulaadne maastik, kus vahelduvad nõmm ja raba, seal paiknevad ka Mustjärv ja Tänavjärv (137 ha), viimases kasvavad haruldased vesilobeelia, järv-lahnarohi ja lamedalehelise jõgitakjas (kõik LK II). Suursood läbib Vihterpalu jõgi. Läänemaa Suursoo keskosa madal- ja siirdesood on omasuguste seas ühed Eestis parimini säilinud ehituspotiiibid. Suursoos kasvab mitu kaitsealust taimeliiki, nt. kuldjas selaginell, tume nokkhein ja nõmmiluga (kõik LK II), seal elab ja peatub rändel palju kaitsealuseid linde. ◂

Läänemeremaade komitee, Läänemere kubermangude komitee (vn Комитет для устройства быта лифляндских крестьян, sks *Ostseekomitee*), Balti kub-de agraarseaduste projektide läbivaatamise asutus, tegutses 1846—75, koosküllastas tsarivalitsuse taotlusi kohalike mõisnike huvudega. Esimuja oli tsaari kindraladjutant (1846—59 krahv Peter Johann Christoph von der Pahlen, 1859—75 Moritz Reinhold von Grünewaldt), liikmed siseminister, riigivarade minister, Liivimaa kindralkuberner ning end. kindralkubernerid, Riiginõukogu ja Balti kub-de riiitelkondade esindajad. L. k. valmistas ette Liivimaa 1848. ja 1860. ning Eestimaa 1856. a. talurahvaseaduse ja esitas tsaarile kinnitamiseks 35 seaduseelnõu.

läänemeresoome keeled, soome-ugri keelte haru, hõlmab eri liigituste järgi 7—9 keelt, minimaalselt liivi, eesti, vadja, isuri, soome, karjala ja vepsa k-e. Tihti eraldatakse karjala k-st vepsa k-le lähedane lüüdi k., vahel ka aunuse ehk livvi k. Liigitused erinevad, sest keelteks on ühendatud murdeid, mille kõnelejad ühise kirjakeele puudumise tõttu keelekollektiivi ei moodusta. L. k-te häälikusüsteem on muude soome-ugri k-te ning germaani k-tega võrreldes vanapärane, olles muuhulgas säilitanud mujal enamasti kadunud või muutunud järgsilpide täishäälikud ning kaksik- ja üksiksulghäälikute vastandamise. L. k-te keelkonnasiseseid eripärasusi on kaashäälikute ja silpide astmevaheldus (puudub täielikult vepsa k-s), lühikeste ja pikkade täishäälikute vastandamine, kaksiktäishäälikute rohkus, omadussõnalise täiendi ühildumine põhisõnaga käändes ja arvus ja erilise osasihitise väljendamine osastava käände abil. L. k-tele on iseloomulik suur balti ning veel suurem germaani laenude hulk ajast, mil veel ei olnud olemas

vastavaid nüüdiskeeli. Ilmselt on ka mõningaid veelgi vanemaid indoeuroopa eraldilaene. Kuigi idaslaavlastega hakati kokku puutuma I a-tuh. lõppsajandeil, näib l. k-tes olevat ka eelslaavi ja varaseid lääneslaavipäraseid laene. Mõnede varaste balti laenude häälikkujude varieerumine lubab järeldada, et muudest läänemeresoome murretest eraldusid esimestena lõunaeesti ja liivi murre. Ei ole olemas läänemeresoome murrete üldtunnustatud liigitust, kuid tõestatult vigane on l. k-te liigitamine põhja- ja lõunarühmaks. Nüüdisajal on liivi k. läti k-e ees taandunud, vadja ja isuri k. hääbumas ning karjala, lüüdi ja vepsa k. lakkamas olemast noorema sugupõlve keel. NSV Liidu lagunemise järel on püütud taaselustada ohustatud keeli vepsa ja (Kalinini obl-s) lõunakarjala kirjakeele taastamise ning Karjalas aunuse ja põhjakarjala kirjakeele loomise abil. 1990. a-ist püütakse säilitada Rootsi ja Norra põhjaosas räägitavaid soome murdeid vastavate kirjakeelte abil (Rootsis *meän kieli*, Norras kveeni keel).

Läänemeri, Euroopa ja selle poolsaarelise osa Skandinaavia vahel asuv Atlandi ookeani sisemeri, laiemas täh-s hõlmab ka Taani väinad ja Kattegati; 420 000 km², maht üle 20 000 km³, suurim süg. 459, keskm. 55 m. L-ga piirneb 9 riiki. Mõnes keeles on L-d nimet. Idamereks, mõnes Balti mereks. Vt. ka 11. kd., lk. 122—129.

läänemurre kuulub põhjaeesti murderühma, seda on räägitud laial alal Lääne- ja Edela-Eestis — ajaloolisel Lääne- ja Pärnumaal. Tähtsaim l-e erijoon on helilises häälikuümbruses *v* muutumine *b*-ks (*kõba kibi* 'kõva kivi'); l-le on rõhututes järgsilpides omane muutus *i* > *e* (*nime* 'nimi', *(ei) tohe* 'tohi') ja vokaalikadu (*inimest* 'inimesed', *akkast* 'hakkasid'). Keskvõrdes esineb *a*-tüvi: *kõvam* 'kõvem', *param* 'parem'. Iseloomulik vormijoon on tugevaastmeline seesütlev: *jalgas* 'jalas', *randas* 'rannas'. Mõni l-e joon on levinud ka Kesk-Eestisse ja need märgivad lääne-eestilist kõnetava tänapäevalgi. L-e murrakud jagunevad nelja murrakurühma: l-le kõige tüüpilisem on keskrühm (Kirbla, Vigala, Pärnu-Jaagupi, Pärnu, Vändra, Tori, Audru), põhjarühm (Noarootsi, Lääne-Nigula, Ridala, Martna, Kullamaa, Märjamaa) on lähedane keskmurde loodemurrakutele, edelarühmal (Lihula, Hanila, Varbla, Mihkli, Tõstamaa) on rohkesti ühisjooni saarte murdega ning lõunarühm (Häädemeeste, Saarde) on saanud mõjutusi Mulgi murdest.

Lääne-Nigula kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Oru ja Taebla v-a (a-ni 1653 ka Nõva piirkonna). 13. saj. kuulus see ala Ridala khk-a. L-N. k-a on esimest korda mainitud 1367. A-ni 1559 kuulus sec Saare-Lääne piiskopkonda ja oli valdavas osas vasallidele läänistatud. Tihedamalt oli asustatud kihelkonna lõunaosa, metsases ja soises põhjaosas oli asustus hõre. Lääne-Nigulas elas ka rootslasi. 19. ja 20. saj. jäi Lääne-Nigula majanduse ja kultuuri arengult muudest Läänemaa khk-dest maha; rohkesti oli lahkusulisi, sh. 19. saj. alguses taevaskäijaid. Pärast Keila—Haapsalu rdt. avamist (1906) tekkis Palivere rdtj-a juurde alevik. 20. saj. II poolel on jõudsasti kasvanud Taebla alevik.

Lääne-Nigula kirik on ehit. arvat. 13. saj. III veerandil Lääne-Eestile iseloomulikus laadis ja pühitsetud Pühale Nikolausele. Korduva ümberehitamise käigus on kirik oma algilmest tugevasti kaotanud. Algkavatisse kuulusid ühelööviline kahe võlvikuga pikihoone ja kitsam nelinurkne koor, mis on ainukesena säilitanud algse võlvlae. Läänesein osalt säilinud järsult teravkaarsel peaportaalil olid varem tüvesevõru ja pungkapiteelidega sambad. 1760. a-st pärineb hilisbarokse portaaliga nelinurkne läänetorn, mille tagasein toetub pikihoone läänеseinale. 1809. a. tulekahjus kaotas pikihoone võlvid ja varemeks põlenud käärkamber lammutati. 1816. a-ni kestnud taastamistöödel kaotas kirik algilme, siis sai pikihoone ka peegellae. 1860 suurendati aknaid,

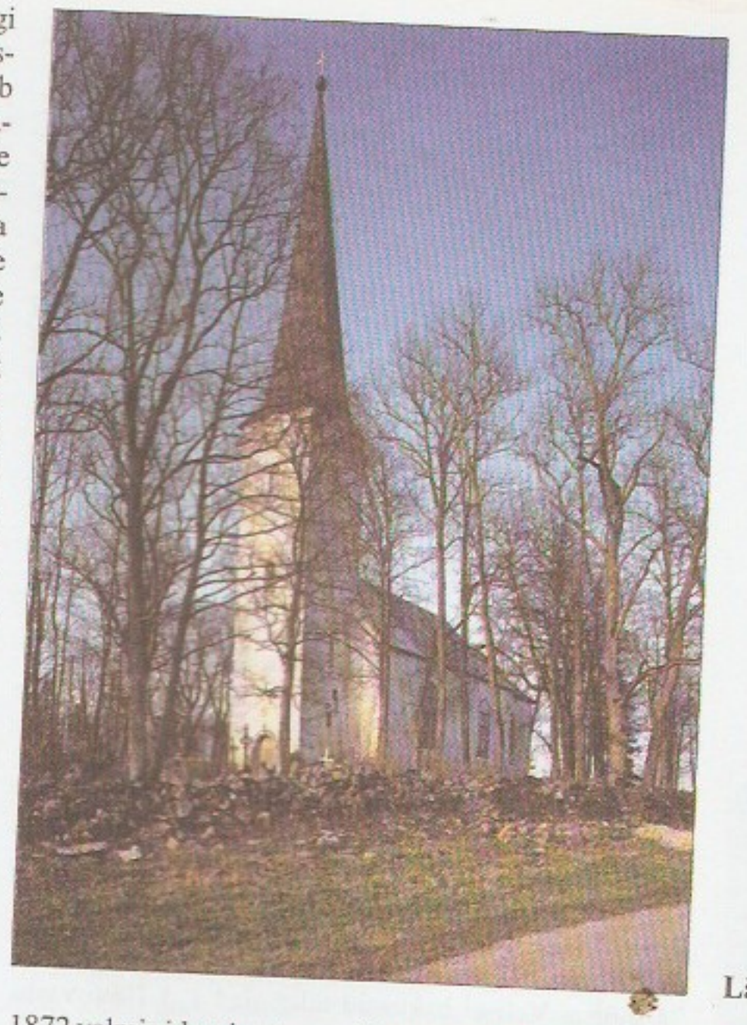

1872 valmis idaseina taga paiknev nüüdne käärkamber, 1882 püstitati praegune tornikiiver. Sisustuses klassitsistlik altar (1823); Lübeckist toodud hilisgooti altari kujud (u. 1510, arvat. Lübecki meister Henning von der Heide) asuvad Tallinnas Niguliste muuseumis. ▲

Lääne-Saaremaa kõrgustik on ligi 50 km pikkune ja 5—6 km laiune mandrijää servamoodustis. Ulatub S-tähe peegelpildi kujuliselt põhjakirdest lõunaedelasse. Koosneb valdavalt moreenist. Kõrgeimad kohad on u. 6 km Karujärvest lõunas Lagenõmmes (54 m) paiknevad luitevallide harjad (suhteline kõrgus 20—25 m) ning Raunamägi (54 m) ja Suurmägi (51 m, Audaku läh.). Kõrgustiku nõlvad on kohati järsud Antsülusjärve murrutusastangud (põhjas Võhma läh. Kodaramäed ehk Liibanoni mäed, läänes Viidumägi). Kõrgustikku katab valdavalt okasmets, keskosas asub maaliline Karujärv, põhjaosas Järise järv, edelaserval on ✧Viidumäe LKA.

lääne-sõrmkäpp (*Dactylorhiza ruthei*), Loode-Hiiumaal sanglepikutes gleimuldadel kasvav väga haruldane käpaline (LK I, PR 1.). Kõrgus 20—70 cm, õisikud roosakaspunased. Eestis on l-a levila kirdepiir, siin teatakse teda vaid ühes leiukohas (Hiiumaal), mis avastati 1989. Taime kasvukohta võivad ohustada ülesharimine, kuivendamine ja metsaraie. ▸

Lääne-Virumaa, Lääne-Viru maakond, asub Põhja-Eestis, ulatub Soome lahest Endla järve nõoni

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	3464,6 km²
Elanike arv	67 052 (2003)
Keskus	Rakvere linn
Rahvastiku tihedus	19,5 in. 1 km² kohta
Linnarahvastiku osatähtsus	45,9 %
Haldusjaotus	4 linna, 14 valda
Asulad	4 linna, 17 alevikku, 364 küla

ja Kõrvemaast Alutaguseni, moodustab ajaloolise Virumaa lääneosa. L-V. koosseisu kuuluvad ka Uhtju saared ja Eesti põhjapoolseim saar Vaindloo. Hõlmab endise Rakvere raj-i, mis 1. I 1990 muudeti Rakvere mk-ks ja 26. III 1990 L-V-ks. ▸ 3

•*Loodus.* Suurema osa L-V. alast hõlmab Pandivere kõrgustik. Põhjaosa ulatub Viru lavamaale ja Põhja-Eesti rannikumadalikule, loodenurk Kõrvemaale, kitsas idaosa Alutaguse madalikule. Rannikumadalik on kõige

Lääne-Nigula

Lääne-sõrmkäpp

Lääne-Viru vapp ja lipp

Haldusjaotus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Rakverest (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
Rakvere l.	—	10,0	3 820	—	26	12. XII 1991
Rakvere v.	—	10,6	16 913	—	—	22. II 1991
Tapa v.	—	3,9	2 604	—	29	22. X 1996[1]
Tapa v.	—	17,4	6 664	—	29	11. VII 1991
Tapa v.	Tamsalu al.	177,2	985	11	43	21. V 1992[2]
Tapa v.	Kunda al.	183,0	2 858	21	11	30. IV 1992
Tapa v.	Kadrina al.	392,3	5 171	34	14	9. IV 1992
Tapa v.	Laekvere al.	352,4	1 872	19	38	9. IV 1992
Tapa v.	Rakke al.	225,9	1 992	31	46	9. IV 1992
Tapa v.	Rakvere l.	127,7	2 306	20	—	6. VI 1991
Tapa v.	Ubja kl.	173,7	1 016	14	19	9. IV 1992
Tapa v.	Vinni kl.	109,3	1 196	14	25	11. III 1993[3]
Tapa v.	Väike-Maarja al.	168,3	3 899	31	6	30. IV 1992[4]
Tapa v.	Tamsalu l.	210,7	2 072	31	29	10. X 1991
Tapa v.	Ubja al.	364,3	2 055	53	28	8. VI 1999[5]
Tapa v.	Vinni al.	486,6	5 683	42	8	1. XI 1990
Tapa v.	Viru-Nigula k.	234,0	1 400	35	25	12. XII 1991
Tapa v.	Väike-Maarja al.	280,2	4 546	25	27	12. XII 1991

Tapa v-ks moodustatud Rakvere v-ks

Rakvere v-ks moodustatud Tamsalu v-ks

Rakvere v-ks moodustatud Ubja ja Viitna v.

laiem (kuni 8 km) läänes Käsmu ja Vergi ning idas Mahu ps-e kohal. Rannikut liigestavad Eru, Käsmu ja Kunda laht, rannikumadaliku lõunaserva klindineemikud (Ilumäe, Sagadi, Vihula, Toolse, Kalvi) ja -lahed (Võsu, Selja, Kunda, Padaoru). Rannikumadalikule on iseloomulikud kivikülvid (Käsmu ps-l) ja rändrahnud (Ehalkivi jmt.). Jõed on paekaldasse uuristanud sügavaid orge. ✧Viru lavamaa põhjapiiri moodustav Põhja-Eesti paekallas on L-V-l rannajoonest kaugel, osaliselt mattunud ega moodusta selgepiirilist astangut. Lavamaa pinnakate on valdavalt õhuke, kohati on karsti (Aseri tektoonilises rikkevööndis Sämi k-s). Leidub oose (Pahnimäed, Rakvere linnamägi), otsamoreene (Kallukse mäed) ja mõhnastikke (Männikvälja). ✧Pandivere kõrgustikust paikneb L-V-l ⅔, Valdavad moreenitasandikud, põhjaosas on need 80—110, keskosas 120—130 ja lõunaosas 90—120 m kõrgusel (kõrgeim koht Emumägi, 166 m). Kõrgustikul leidub ka künkaid (Assamalla ja Rägavere ümbruses), lõunaosas (eriti Rakke piirkonnas) voori ning oose (Mõdriku—Paasvere oosistik jmt.). Kõrgustiku keskosa läbib Porkuni—Vao ürgorg. Aluspõhja kivimid sisaldavad rohkesti fosforiiti (Rakvere ja Toolse fosforiidimaardla). L-V. ida- ja kaguossa ulatuv ✧Alutaguse madalik on suurte soode ja metsade ala. Simu kõrgendikud ka Pedja ja Põltsamaa jõe ülemjooksu piirkonnas paiknevad sood. Kõrvemaast ulatub L-V. alale vaid selle kitsas kirdenurk. Tasast ja laialdaselt soostunud (Taksmani soo, Laukasoo) maastikku ilmestavad mandrijäätekkelised pinnavormid (Tapa—Pikasaare ja Ohepalu—Viitna oosistik, Uku—Viitna mõhnastik). Pandivere kõrgustik on oluline Soome lahe (sinna suubub 8 jõge ja 9 oja), Pärnu lahe (Pärnu jõgi) ja Peipsi järve veelahe (Emajõe

suured vasakpoolsed lisajõed, Avijõgi). Järvi on L-V-l u. 50 (kokku 3,2 km²), enamik neist mandrijää servakuhjatiste alal. Palju väikesi järvi on Neerutis, Põltsamaa jõe jõgikonnas (Äntu järved) ning Rägavere ümbruses. Pandivere kõrgustikul leidub ajutisi karstijärvi, kõrgustiku jalamil allikajärvi (Mõdrikus, Varangul). Rannikumadalikul valdavad leede- ja leetunud mullad, lavamaal gleistunud ja gleimullad, leidub ka paepealseid rendsiinasid. Pandivere kõrgustikul on ülekaalus leostunud ja leetjad liivsavimullad, Assamalla ja Rägavere ümbruses, Rakke lähikonna voortel ja Mõdriku—Paasvere oosidel on rähkseid rendsiinasid ning mitmel pool tasandikul pruune näivleetunud muldi. Soostunud muldi on rohkesti maakonna lõuna- (Rakke piirkonnas), ida- (Tudu ümbruses) ja loodeosas (Kõrvemaal). Suuri metsaalasid on Alutaguse madalikul (pms. laane- ja lodumets), Kõrvemaal (palu- ja sürjamets), rannikumadalikul (palu- ja nõmmemets) ning Pandivere kõrgustikul Väike-Maarja ja Roela vahel (laane- ja palumets); kohati on säilinud tammikuid (Lasila, Mädapea, Rakvere, Vinni jmt.). 4

•*Majandus*. L-V. majandusele on omased tootlik põllum., mitme arvestatava tootmiskeskuse (Kunda, Rakvere, Tapa, Kadrina, Väike-Maarja jmt.) olemasolu, toodangu mitmekesisus (tsement, lubi, liha- ja piimasaadused, õlu jpm.) ja arenenud puhkemajandus (Võsu, Käsmu, Vergi ja taastatud mõisad). Ettevõtlus. L-V. on nii ettevõtjate üldarvu (3672) kui ka nende tegevuse mitmekesisuse poolest Eesti kõige arenenum maakond. Äriregistrisse on kantud kõige rohkem füüsilisest isikust ettevõtjaid (1840) ja ta on selle poolest võrreldav tunduvalt suuremate Pärnu- (1865), Tartu- (1806) ja Ida-Virumaaga (1797). Peale mõne ühe suure ettevõttega omavalitsuse (Tamsalu, Kunda) ja paari valla (Rägavere, Saksi) jagunevad ettevõtjad omavalitsuste kaupa ühtlaselt. Enim on neid Rakvere linnas (ligi 1000). Suurim tööandja on 736 töötajaga ja 977 mln. kr. aastakäibega AS Rakvere Lihakombinaat, teisel kohal on AS Kunda Nordic Tsement (345 töötajat, aastakäive 455,3 mln. kr.). Suure käibega on ka AS Rakvere Piim (2002. a. 221 mln. kr.), AS Rakvere Viljasalv (109,6 mln. kr), AS Rakvere Piiritustehas (58,9 mln. kr.) ja AS Virulane (56,5 mln. kr.). Maakondade seast paistab L-V. silma suure ekspordimahu poolest (2 mrd. kr., Eesti omast 3,7 %). Peamised väljaveokaubad on puit ja puidutooted (808,2 mln. kr.), mineraalsed tooted (226,7 mln. kr.), elusloomad ja loomsed saadused (205,4 mln. kr.), tekstiilkaubad (173,3 mln. kr.) ning vägijoogid (130,0 mln. kr.). Põllumajandus. L-V. põllum. paistab silma nii toodangu mahu kui ka headuse poolest. Teravilja (v. a. kaunvili) koristuspinnalt (44 087 ha) oli ta 2002. a. maakondadest esikohal. Oder moodustas sellest 25 641, nisu 10 472, kaer 3874 ja rukis 2551 ha. Teravilja hektarisaak (nisul 2660 kg, odral 2033 kg, kaeral 2013 kg ja rukkil 2488 kg) ületas Eesti keskm. taseme. Ka rapsi ja rüpsi koristuspind (6194 ha) oli Eesti suurim. Vähem kasvatati kartulit (1287 ha-l). Lihaveiste (2000. a. 28 000), piimalehmade (122 000) ja sigade arvult (52 500) ning munatoodangult (45,5 mln.) oli L-V. teisel, piimatoodangult ühe lehma kohta (5301 kg) 3. kohal. Köögivilja kasvatati 2001. a. 36 ha-l, sellest kapsast 13, porgandit 11 ja söögipeeti 4 ha-l. Aianduses paistab silma Avanduse v-s asuv Helju Lindreti maasika- ja vaarikaaed. Metsandus ja jahindus. Maakatastrisse on kantud 144 797,5 ha metsa (maakondadest 3. kohal). Valitseva puuliigi järgi valdab riigimetsas mänd (45,7 %), erametsas kuusk (44,8 %). Puistu keskm. vanus on männil riigimetsas 72, erametsas 65 aastat, kuusel erametsas 68, riigimetsas 54 ja kasel riigimetsas 52, erametsas 50 aastat. 2002. a. metsaraiest moodustas 600 985 m³ uuendus- ja 191 955 m³ hooldusraie. Metsa uuendati 508 ha (1,315 mln. taime).

Lääne-Virumaa kaitsealad (ha, 2003)

Ebavere MKA	39	Pahnimäe KA	
Emumäe MKA	356	Rakvere tammiku MKA	
Endla LKA (Lääne-Virumaa osa)	487	Rakvere Vallimäe KA	
Jõepere veskiallikate KA	3	Savalduma karstiala KA	
Kallukse MKA	231	Selja jõe oru KA	
Kellavere MKA	154	Suigu LKA	
Lahemaa RP (Lääne-Virumaa osa; ilma mereta)	22 239	Sämi-Kuristiku KA	
		Tudusoo MKA	
Letipea MKA (koos merealaga)	601	Uhtju LKA (koos merealaga)	
Luusika LKA	439	Vanamõisa männiku KA	
Mõdriku-Roela MKA (Lääne-Virumaa osa)	720	Varangu taime-KA	
		Vetiku allikate KA	
Mädapea tammiku KA	48	Viitna MKA	
Neeruti MKA	1 271	Vinni tammiku KA	
Ohepalu LKA (Lääne-Virumaa osa)	2 625	Võhmetu-Lemküla KA	
Paadenurme LKA (Lääne-Virumaa osa)	78	Võlumäe-Linnamäe KA	
Padaoru KA	52	Äntu allikajärvede KA	

Ulukiloenduse andmeil (1. IV 2003) oli L-V-l 1500 metskitse, 1200 kobrast, 1000 metssiga, 700 põtra, 114 karu ja 108 ilvest. 2002 kütiti 395 metssiga, 218 põtra, 144 metskitse, 9 karu, 584 rebast, 316 kobrast ja 263 kährikut. Kalandus. Rannapüük (60,8 t, sellest 14,7 t ahvenat ja 13,4 t siiga) on väike. Traalpüügiloomust (räim, kilu) võeti vastu Vergi (1900 t) ja Mahu sadamas (17 t). Suurimad kalakasvatajad on OÜ Simuna Ivax Käruveski ning Äntu ja Vohnja kalakasvatus ja AS Viru Salmo Mõdriku kalamajand. Kalastusturismiga ja kalade asustusjärkude tootmisega tegeleb Põlula Kalakasvatuskeskus, kalastusturismiga Saksi v-s asuv OÜ Novehaus Grupp Imastu kalakasvatus. Veondus. L-V-l asub 99 km riigimnt-id, tähtsaim neist on Tallinna—Narva mnt. Riigile kuulub ka 205 km tugi- ja 847 km kõrvalmnt-id. Kohalikke ja erateid on 3263,9 km. Tihedalt asustatud L-V-l on 308 autobussi. Ka veoautosid on võrdlemisi palju (5010, Eesti veoautodest 6,2 %). Reisija- ja kaubaveos on olulised L-V-d läbivad Tallinna—Narva ja Tallinna—Tartu rdt. Ainus kaubasadam on Kundas (pms. tsement ja puit) ja jahisadam Vergis. 2

•*Haridus*, *kultuur*, *sport*, *tervishoid*, *turism*. L-V-l on (2002) 39 üldhariduskooli, 11 gümnaasiumi ja 1 keskkool, 17 põhikooli, 5 algkooli ja 4 lasteaed-algkooli ning 1 õhtukeskkool. Ainult vene õppekeelega koole on 2 ning eesti ja vene õppekeelega koole on ka 2. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 10 882. Koolivälised huviasutused on Kunda, Rakvere, Tapa ja Väike-Maarja muusikakool, Kadrina kunstide kool, muusika- ja kunstikool Kaur, esteetika- ja tantsukool ning tantsu- ja kunstikool Athena. Kooli-eelseid lasteasutusi on 31. Maakonnas on 3 kutsekooli: Rakvere Kutsekeskkool, Väike-Maarja Õppekeskus ja Väike-Maarja Päästekool. Tegutsevad TPÜ Rakvere Kolledž, Lääne-Virumaa Kutsekõrgkool ja Mainori Kõrgkooli Rakvere õppekeskus. Erivajadustega lapsed õpivad Porkuni, Vaeküla, Rakvere Lille ja Mihkli koolis ning Tapa Erikoolis. L-V-l on 23 kultuuri- ja rahvamaja ning 40 rmtk. Tegutseb 22 muuseumi. SA ✧Virumaa Muuseumide haldusalasse kuuluvad Palmse Mõis-Muuseum, Rakvere Linnus-Muuseum, Rakvere Näitusemaja-Muuseum, Rakvere Linnakodaniku Majamuuseum ja Karepa Kalame Talumuuseum. Tegutseb 15 munitsipaalmuuseumi (sh. Eesti Piiritustööstuse Muuseum, Rakvere Tuletõrjemuuseum, Sagadi Metsamuuseum, Porkuni Paemuuseum, Vao Tornlinnus, Haljala ja Kunda muuseum) ja 2 eramuuseumi (Lobi Rahvamuuseum ja Käsmu Meremuuseum). Maakonnas tegutseb 6 noortekeskust (Simunas, Haljalas, Kundas, Rakveres, Tapal, Väike-Maarjas) ja suvel töötab 5 laste-laagrit. Olulise tähtsusega kultuuriasutus on Rakvere Teater. L-V-l on 40 spordisaali, 2 staadioni, 3 ujulat, 1 lasketiir, 18 tenniseväljakut ja Tõrma suusahüppetorn. Tegutseb 53 spordiklubi ja seltsi ning 3 spordikeskust (Kadrinas, Tamsalus, Vinnis). L-V-l on järg-

Lääne-Virumaa siseveekogud

Ohepalu
Käsmu järv
Porkuni järv
Udriku
Pakase järv
Viitna
Udriku
Aravuse
Kantküla

Lääne-Virumaa

Põhja-Ühtju
Ulkkari
Lõuna-Ühtju
Saartneem
Vaindloo saar
Älvi

Kokku on
saart, kogu

Lääne-Virumaa sood (km²)

Tudu soostik
Sirtsi soo
Peetla
Ilmandu soo
Voore soo
Ohepalu
Hulja soo
Jõepere soo
Saara soo
Laukasoo
Uljaste soo
Varudi soo
Hanguse soo
Udriku soo

[1] sellest Lääne-Viru
9,6 km²

Lääne-Virumaa jaotus (1. I 2005)

Põllu-, jahu-
majandus
Kalandus
Töödev
Ehitus
Kaubandus,
ja kodumasinate
Hotellid ja
Veondus, laondus
side
Kinnisvara-,
ja ärinõuete
Muud

matkarajad: Kopparada (u. 1 km), Viitna Pikkjärve rada (2,5 km), Altja loodus- ja kultuurilooline rada (3 km), Käsmu loodus- ja kultuurilooline rada (4,2 km), Oandu loodusmetsarada (4,7 km), Seljamäe looduse-õpperada (üle 5 km), Äntu looduse matkarada (10 km), Viisu-Oandu matkarada (9,5 km) ja Kuressõidi—Pariisi—Kuresöödi matkarada (14 km).

L-V-l tegutseb 31 perearstikeskust ja 18 apteeki. Hambaraviteenust osutatakse 31 hambaravikabinetis. Maakonnas on 2 haiglat, mille koosseisus töötab 5 üldarsti. Raviasutustes töötab kokku 105 arsti, 36 hambaarsti ja 230 õendusala töötajat. Maakonnas on 2 riikliku hooldekodu (Aavere ja Udriku), Imastus asub erivajadustega laste koolkodu. Tegutseb 6 omavalitsuse hooldekodu (Tapa, Uhtna ja Ulvi hooldekodu, OÜ Kadrina Hooldekodu, Väike-Maarja Hoolekande- ja Tervisekeskus, MTÜ Kunda Elulõng) ning 2 erahooldekodu (Silvi Kõõgi Rakvere Hooldekodu asutamisest Kuldne Sügis). Päevakeskused tegutsevad Aavere, Sõmeras, Haljalas, Kadrinas, Kundas, Rakveres, Tamsalus ja Ubjas. Lastehoolekandeasutused on Imastu Lastekodu ning Rakvere Laste Hoolekande MTÜ. Riiklikku kaitse all on 2144 kultuurimälestist. Ajaloomälestisi on 83, sh. Kadrina kirikuaed ja kalmistu, F. R. Kreutzwaldi ja Juhan Kunderi mälestussammas, Rakvere elementaar- ja kreiskooli hoone, Vabadussõjas langenute ühishaud (Sõmeru v-s) ja Vabadussõja mälestussammas (Avanduse v-s). Arheoloogiamälestisi on 774, sh. Avanduse v-s kivikalmed ja Haljala v-s laulukivid ning nn. Varangu Veskikants (linnus). Ajaloo-kunstimälestisi on 495, sh. Aaspere, Neeruti, Udriku, Rägavere, Palmse, Sagadi, Vihula, Rakvere ja Pudiste mõis, Käsmu tuletorn ja kabel, Haljala, Rakvere, Pudise, Viru-Jaagupi, Viru-Nigula, Väike-Maarja ja Kadrina kirik ning Rakvere teatrimaja. Kunstimälestisi on 805 (pms. kirikutes ja mõisades asuvad kunstiesemed). L-V-l on 32 atesteeritud majutuskohta (3 hotelli, 9 hostelit, 7 külalistemaja, 2 puhkemaja, 9 külalistemajutust, 2 puhkeküla ja -laagrit).

-ühiste. ✧Virumaa.

Lit: *Virumaa: koguteos*. [Koost. K. Saaber.] Rakvere, 1996.

Lübecki õigus [*lü:bek*], õigusnormide kogu, alates 12. saj-st kujunenud Lübecki ✧linnaõigus. Sisaldab peale haldus- ja kohtusätete tsiviil-, kaubandus- ja merendusõigusnõuded. L. õ. võeti kasutusele Läänemere linnadest palju rohkem kui sajas linnas. Tallinnas kehtestas L. õ-e Taani kuningas Erik IV 1248; on säilinud latin- (1257) ja alamsaksakeelne koodeks (1282).

Lüganuse, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Purtse jõe ääres Püssi linnast põhjas; 470 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 263 õpilast), rmtk., raamatukogu ja postkontor. Alevik jaguneb Püssi mõisa lähiruse osaks, kus mõisa pargis paiknevad L. keskkool, mitu mõisahoonet, vallamaja ja end. L. kolhoosi ühistuhooned, ning piki Purtse teed kulgevaks, pms. tänavnimestusega palistatud tänavkülaks. Huviväärsed on ✧L. Ristija Johannese kirik ja pastoraat (seal töötas 1788—95 Otto Wilhelm Masing). Kirikust lõunas Purtse jõe kaldapealsel on Vabadussõja mälestussammas (avati 1924, taastati 1989). L. kalmistu asub alevikust 3 km põhjas, maetakse ka kirikuaeda. L. kohal suubuvad Purtse jõkke Erra jõe üks haru (✧Uhaku karstiala) ja Kohtla (kohapeal tuntud ka Roodu) jõgi. Püssi mõisas on sündinud Carl Neff. — Esmamainitud „Taani hindamisraamatus" (*Lygenus*) ühe suurima Virumaa külana. Püssi mõisa kohta on teateid a-st 1472 (*Püssz*), mõisa on nimet. ka Uue-Purtseks (*Neu-Isenhof*).

Lüganuse kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Lüganuse ja Maidla v-a, Sonda v-a osa ja Kohtla v-st Saka ümbruse. Moodustas 13. saj. alguses Askalā muinaskhk-a; selle põhjaosa oli tihedasti asustatud (linnustest olid seal Alulinn ja Purtse Tarakallas), lõunaosa peaaegu asustamata. Lüganuse kirikuk. rajati arvat. 13. saj. (esmamaining 1373). Põhjasõja ajal sai kihelkond rängalt kannatada. 1788—95 oli Lüganuse pastoriks Otto Wilhelm Masing. Majanduse arenemist soodustas 1870 valminud Balti rdt. (✧Püssi). Pärast I maailmasõda hakati arendama põlevkivitööstust (1922 rajati Kiviõli kaevandus).

Lüganuse Ristija Johannese kirik asub Purtse jõe kaldapealsel, mis oli soodne paik sõjaliseks kaitseks. Esmamaining 1373. Rajajaks peetakse Cordt Luggenhusenit; ilmselt on tegemist Taani kuninga asevalitseja Harbertusega, kes sai 13. saj. lääniks Lüganuse (*Lygenus*) küla. Praegune ristkülikukujuline pikihoone on ehit. arvat. 14. saj. keskpaiku. Linnusele omaselt kõrgel asetsevad aknad on ilma ehisraamistikuta, mõlemat otsaviilu kaunistab erandlikult suur süvendrist, selle all on kattekrohvile maalitud gooti minuskleist tekstirida, mis koos kiriku plaanilahendusega osutab Soome ja Põhja-Saksa eeskujudele. 15. saj. I veerandil võlvisid Tallinna meistrid kiriku kahelööviliseks, tõenäoliselt 15. saj. II veerandil lisati pikihoonele ümar läänetorn, võlvitud koor ja käärkamber. Arvat. Vene-Liivimaa sõjas või 1657. a. Vene-Rootsi sõjas pikihoone võlvid purustati (taastamata). 1727 pandi tornile uus kiiver. 1941 sai kirik tulekahjus tugevasti kannatada, hävis kunstiväärtuslik inventar. Oma varasema kuju sai kirik tagasi 1987. ◂

Lüganuse vald asub Ida-Virumaa loodeosas; 104,57 km², 1211 el. (2003). Keskus Lüganuse alevikus. Paikneb pms. ✧Viru lavamaal. Lavamaa ja Soome lahe vahele jääb kitsa ribana (valdavalt alla 1 km) ✧Põhja-Eesti rannikumadalik. Valla lääneosa läbib lõuna—põhjasihiliselt Purtse jõgi, mille ürgorg koos klindiga on valla silmapaistvaimaid pinnavorme. Klindi kõrgeim koht on Purtse Hiiemägi (49 m). Peale Põhja-Eesti paekaldas paljanduvate kihtide leidub rohkesti paljandeid ka Purtse orus. Valda läbivad Tallinna—Narva mnt. ja sellelt hargnevad Püssi ja Kiviõli tee ning Tallinna—Narva rdt. Purtse jõe suudmes on sadam (kasutusel pms. kalasadamana). Huviväärsed on ✧Lüganuse Ristija Johannese kirik, ✧Purtse vasallilinnus, Purtse Tarakalda linnamägi (asub Purtse jõe idakaldal Tallinna—Narva mnt. läh., oli kasutusel 8.—13. saj.), Aa mõis (peahoone vanem osa pärineb 17. saj. lõpust) ja ✧Uhaku karstiala (LK). Purtse Hiiemäel asub Kurjuse Ohvrite leinapark (esimene tamm istutati Alutaguse „Memento" eestvõttel 1991). Piirkond on Virumaa pikima asustuslooga alasid, sellest annavad tunnistust paljud muinasmälestised (Purtse Tarakalda linnamägi, ✧Alulinn, Taramägi, rohkesti ohvri- ja kultuskive). Haridus- ja kultuuriasutused on koondunud valla keskusesse (keskkool, rahvamaja ja rmtk.). Suurim tööandja on avalik sektor ja põllum. (OÜ Sigwar). — L. v. loodi 1939 pms. Püssi v-a maadele, 1950 vald kaotati, staatus ennistati 11. VII 1991. ◂ ◧

„Lühhike õppetus ..." (täielikumalt „Lühhike õppetus mis sees monned head rohhud ning nouud täeda antakse ..."), esimene eestikeelne ajakiri, ilmus 1766—67 Põltsamaal, 41 nr-t („tükki"), väljaandja

saksa arst ja valgustaja Peter Ernst Wilde, kelle käsikirja tõlkis eesti keelde August Wilhelm Hupel (25 nr-t ilmusid Võnnu (Cēsise) praosti Jacob Lange tõlgituna ka läti k-s: „Latviešu Ārste", 1768—69). Ajakirja trükiti Woldemar Johann von Lauw'le kuuluva Kuningamäe karjamõisa trükikojas (Vene impeeriumi esimene eratrükikoda). „L. ō." pidi levitama talurahva seas tervishoiu- ja majapidamisalaseid teadmisi. Wilde rõhutas, et talupojad vajavad ilmalikke teadmisi ja on vaimsetelt eeldustelt sakslastega võrdsed, kuid manitses neid siiski kuulekusele.

Lükati kihistu, Eesti aluspõhja Alam-Kambriumi ladestiku kihistu, paikneb Eesti põhja- ja loodeosas. Kihistu (paksus kuni 20 m) koosneb rohekashalli savi, aleuroliidi ja liivakivi kihtidest. Põhja-Eestis lasub savidest koosneval Lontova kihistul, Lääne-Eestis liivakamal Sõru kihistul. Sisaldab rikkalikult mereloomade elutegevuse jälgi ja kivistisi, sh. Vanaaegkonnale iseloomulike trilobiitide jäänuseid. Nime saanud Pirita jõe ääres Lükati silla läh. oleva tüüppaljandi järgi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Lülle laevkalmed, kaks Skandinaavia-pärast laevakujulist kivikalmet, asuvad Sõrve ps-l Lülle k. Jaagutooma talu karjamaal teineteise taga, tääv lääne suunas. L. l-d pärinevad u. 8. saj-st e. Kr.; pikkus 7,5 ja 6 m, mõlema laius 2,5 m. Esimeses kalmes oli 2 kiviplaatidest kirstu, milles oli põlenud luid, teises kirstus ka väike kõrvaga savinõu, pronksist nooleots ja pintsett. Teises kalmes oli ainult üks raudkividest moodust. kirst ja selle lähedal suure, riibitud pinnaga savinõu tükke. Arvat. oli laevkalmete juures ka kivikirstkalmeid, kuid need on kiviaedade tegemiseks lõhutud.

B: V. Lõugas. *Sõrve laevkalmed.* — Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tln., 1970.

Lüllemäe, küla Karula v-s, 20 km Valgast idas; 298 el. (2000); olnud Karula khk-a keskus. Külas on põhikool (asut. talurahvakoolina 1687; 2002/03. õ.-a. 102 õpilast), rmtk. ja kultuurimaja. Karula Maarja kirik (ehit. tõenäoliselt 15. saj. II poolel) on 1944. a-st varemeis, kogudus tegutseb 1997 kirikumõisa aidast kohandatud hoones. 2 kalmistut, Vabadussõja mälestussammas (avati 1936, taastati 1992). L-d ilmestavad Köstrejärv (10,4 ha, süg. 4,4 m), Papijärv (2,6 ha) ja Ararati mägi (103 m). L-st 2 km idas asub ✧Tornimägi (137 m) — Karula kõrgustiku kõrgeim koht.

Lümanda, küla ja samanim. valla keskus, asub 11 km Kihelkonnast lõunas kohalikul teedesõlmel; 203 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 124 õpilast), kultuurimaja, rmtk., postkontor, õigeusu Issanda Muutmise kirik (ehit. 1867) ja kalmistu. Muinasasustusest annavad tunnistust iidsed põllud ja Punabe kivikirstkalmed (pärinevad I a-tuh-st e. Kr.). — Küla kohta on teateid a-st 1522. L. mõis (*Lümmada*) oli enne Vene-Liivimaa sõda Saare-Lääne piiskopile alluva Väike-Kihelkonna ametkonna keskus.

Lümanda vald asub Saaremaa lääneosas; 199,49 km², 845 el. (2003). Keskus Lümanda k-s. Hõlmab Loonalaiu ja mitu väikest rannikulähedast saart. Rannajoon on tugevasti liigestunud: suurimad lahed on Atla, Kuusnõmme ja Pilguse, suurimad poolsaared Eeriksaare ja Kuusnõmme. Rannikul on mitu suhteliselt madalat (3—4 m) panka (Elda, Katri ja Roopa). Valla lääneosa asub metsasel ja hõredasti asustatud Lääne-Saaremaa kõrgustikul, seal on valdavad moreeni- ja paetasandikud (metsamaa hõlmab vallast 50 %). Palju on madalaid jäänukjärvi (Lahukse, Nonni, Tõrijärv ja Roobimäe järv). Peale valla keskuses asuvate haridus- ja kultuuriasutuste on rmtk. ja kultuurimaja ka Taritus. Valla terr-le jääb osa ✧Vilsandi RP-st ja ✧Viidumäe LKA-st (keskus ✧Audakul). L. v-st pärinevad Aadu ja Johannes Hint ning August Mälk. Suurimad ettevõtted on ehituslupja tootvad Saaremaa Lubjatööstuse OÜ ja AS Limex, puidutöötlemisega tegelevad OÜ Timberhome ja OÜ Lanto Puit ning joogivett tootev OÜ Saare Foods. Arenemas on turismindus (Lümanda Söögimaja). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati aug. 1993. ▸1

Lümandu allikad asuvad Kohila v-s Lümandu pargis, kus 50 m laiuse ja 2 m sügavuse tiigi paeses põhjas avaneb palju tõusuallikaid. Tiigist välja voolavast ojast (vooluhulk 10—20 l/s) algab Vasalemma jõgi. Ida poolt suubub tiiki kraav (end. oja), mis saab oma vee 0,5 km lõuna poolt ✧Lümandu kaitsealal olevast allikasoost. Tiigist lääne pool oja kaldal avaneb veel hulk tõusuallikaid (koguvooluhulk 20 l/s). Neist suurim, 10 m laiune ja 1 m sügavune, on Leinamäe tõusuallikas. LK.

Lümandu (botaaniline) kaitseala asub Kohila v-s; 20 ha. Asut. 1988 allikasoo, kaitsealuste taimede (eriti käpaliste) ning puisniidu kaitseks.

Lümati künnapuu kasvab Pala v-s Lümati k-s Villemi talu maal. Eesti jämedaim künnapuu (LK) — 1999. a. oli tüve ümbermõõt 608 cm (1,2 m kõrguselt) ja kõrgus 17 m. Puud on rahva seas kutsutud Saare krahvi künnapuuks, sest pärimuse järgi matnud krahv puu alla oma raha. ▾

Lüsingu veesäilitusala asub Ambla v-s; 153 ha. Asut. 1991. Kaitseala katab suuremalt jaolt mets, seal on ka väike, msg. karstivormidega (väikesed lehtrid, lohud ja avalõhed) loopealne. Karstilohkude ja -lehtrite läbimõõt on kuni 6 m ja süg. 1,5 m. Kevadise suurvee ajal tekib Lüsingule karstijärvik. Kaitsealale jääb ka Roosna ehk Vanaveski järv (3,4 ha), millest algab Ambla jõgi.

„Lüürikud", 1967—72 tegutsenud ansambel, asutajad Märt ja Tõnis Kõrgemaa ning Hanno Härm, solist Mait Maltis. Mängiti pms. meloodilist popmuusikat (sh. ansambli „Creedence Clearwater Revival" lugusid), ka Kõrgemaade omaloomingut („Teel koju", „Sügise") ja „L-tega" hiljem liitunud René Eespere palu („Valge laev", „Jäljed" jmt.).

Lüütre oru kaitseala asub Abja v-s; 8 ha. Asut. 1990 Halliste ürgorgu suubuva Lüütre oru (pikkus on 550 m, laius 100 m) kaitseks. Orus avanevad Kesk-Devoni ✧Aruküla lademe liivakivid. Suurim paljand on 55 m pikk ja kuni 6 m kõrge, selles on madal koobas, millest väljuvad allikad.

Lümati künnapuu

Lüganuse vald ... arv asulati (2003)

Alevik
Lüganuse
Külad
Aa
Irvala
Jabara
Kopli
Liimala
Lohkuse
Matka
Moldova
Mustmätta
Purtse
Varja
Voorepera

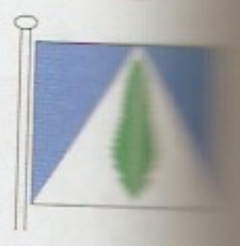

Lümanda ... vapp ja lipp

M

Maa

„Maa", 1926—29 Tallinnas 2—3 korda nädalas ilmunud majanduspol. ajaleht, Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondise häälekandja. Esindas asutalunike ja väikepõllumeeste huve. Peatoim. Jaagup Luosalu (a-st 1927) üllitas 1928—29 Pärnu ja 1929 Tartu eriväljaannet (mõlemad ilmusid 3 korda nädalas) ning muutis lehe pealkirja nov. 1929 „Maaleheks". See suleti nn. vaikiva oleku ajal 1935 siseministri otsusega. ▲

Maa-amet, Keskkonnamin-i valitsemisalas olev valitsusasutus, mille põhiülesanded on riigi maakatastri pidamine ja maareformi elluviimise kooskõlastamine ning maakorralduse, maade hindamise, geodeesia-, kartograafia- ja geoinformaatikaalase tegevuse suunamine ja kooskõlastamine. M. on asut. 16. I 1990, praegu on tal 9 osakonda ja allüksust ning 15 piirkondlikku maakatastrit. Peadir. a-st 1995 Kalev Kangur.

Maadevahe jõgi asub Ida-Saaremaal; pikkus 8 km, jõgikond 29,6 km². Algab Tõnija soost, varem suubus Kõnguste lahte, nüüdisajal imbub Laimjala mnt. vana ja uue teetammi vahel maasse. Kunagine ühendus Koigi Pääjärvega on maaparanduse tagajärjel katkenud. Jõe nimi tuleneb sellest, et keskajal oli ta ordumaade ja piiskopivalduste vaheline piirijõgi.

maahärra, ka maaisand, keskvõimust peaaegu sõltumatu feodaal 13.—19. saj. M-de sõltumatus tulenes kohtuvõimust, sellele lisandusid aegapidi muud riiklikud ülimusõigused. Ilmalikel m-del oli pärandatav võim, vaimulikud valiti eluks ajaks. Liivimaa m-d olid 13. saj-st 1559.—61. a-ni Liivimaa ordumeister, Riia peapiiskop ning Tartu ja Saare-Lääne piiskop.

„Maarja" (a-ni 1992 „Maarja", vahetas nime EELK nõudel), Eesti esimene pornograafiline ajakiri, antakse välja 1989. a-st Viljandis. Ilmub korra kuus (1990—92 lisaks kord kuus). Vastutav väljaandja Matti Looga. ◀

„Maakodu", kodundus- ja aianduskuukiri, asut. 1989, juunist 2000 omanik ja väljaandja AS Maaleht. Oli algselt ajakirja „Sotsialistlik Põllumajandus" väike-, aiandus- ja kodundusrubriik. Mõeldud aia-, suvila- ja majaomanikele. Trükiarv 2002. a. 15 000. 1

maakohus, 1. ✧Maanõukogu. — **2.** kõrgem kohus Saaremaal 16. saj. IV veerandist a-ni 1695 (esimese astme kohtuks muutmiseni). — **3.** esimese astme kohus Liivimaal 16. saj. II poolest (ümberkujundatuna aast. 1630—32) a-ni 1889; koosnes maakohtunikust ja assessorist (olid aadlikud). M. lahendas aadlike ja muid elavate mitteaadlike tsiviil- ja kriminaalasju (v. a. mõni aadlike omavaheline tsiviilasi ja talupoegade laenuasi mõisnike peale). Talupoegade omavaheliste asjade arutamises osalesid esialgu ka talupoegadest ülemehed. Pärast talurahvakohtute asutamist mõisnik, talupoegade üle kohut ainult raskemates kriminaalasjades. Liivimaa Eesti alal tegutsesid (v. a. 1783—87) Pärnu ja Tartu ning a-st 1695 ka Saaremaa m. — 4. ✧sillakohtu nõõpnimetus, mis oli kasutusel nt. Liivimaa 19. saj. talurahvaseaduse eestikeelsetes tõlgetes.

maakond, maa, kreis. Eesti terr-i ajalooline (a-ni 1950) ja tänapäevane haldusüksus (a-st 1990). Riiklikult haldavad m-a maavanem ja valitsusasutused. 1990. a. jaan-s kaotati NSV Liidu aegsed rajoonid ja taasloodi 15 m-a. M. jaguneb haldusliikult omavalitsusüksusteks — valdadeks ja linnadeks. Suurima terr-ga m. on Pärnumaa (4807 km²), väikseima terr-ga Hiiumaa (1023 km²), m-a keskm. pindala on 2913 km². 1. I 2003 oli suurim rahvastik Harjumaal (522 252 in., sh. Tallinnas 397 150 in.) ja väikseim Hiiumaal (10 348 in.). Eesti m-de arengutaseme erinevus suhtelise arengutaseme indeksi järgi on enam kui kuuekordne (indeksi arvutamisel võetakse aluseks kolm pingeritta: 1) maakonna ettevõtete müügi puhaskäibe suurus, 2) leibkonnaliikme keskm. kuusissetulek ja 3) tööpuuduse määr). Kõige soodsam on sotsiaalne ja maj. olukord Harju m-s (indeks 7) ja kõige viletsam Põlva m-s (indeks 43), keskm. arengutasemel on Rapla ja Viljandi m. Piirkondliku arengu ja regionaalpoliitika teostamise seisukohast on kõige enam probleeme Kagu-Eesti m-des ning Ida-Viru ja Jõgeva m-s. Eesti regionaalpoliitika eesmärk on tasakaalustada riigisisest piirkondlikku arengut, et elatustaseme erinevus väheneks, selleks on vaja paremini kasutada kohalikke arengueeldusi. — M-d tekkisid u. II a-tuh. alguses (kihelkonnad ühinesid liitadeks, millel oli ühine välispoliitika ja sõja ajal ühine malev). 13. saj. alguses oli Eestis 8 suurt ja 5 väikest m-a. Mõnikord käsitab Henriku Liivimaa kroonika Läänemaa põhja- ja lõunaosa (Rõdalat ja Soontaganat) omaette m-na. Pärast vallutust minetas maakondlik jaotus tähtsuse ja asendus riikkondliku jaotusega (piiskopkondadeks ja ordurüigi aluks ning viimase alljaotusteks — komtuurkondadeks ja foogtkondadeks); Saksa, Ugandi ja Revala nimi ning väikem-de nimed kadusid kirjasõnast. 1580. a-te alguses liigendasid Rootsi võimukandjad Põhja-Eesti aadli omavalitsuse ja kohtu- (haagikohtunike ja vasallikohtu-) ringkondadena Harju-, Järva-, Lääne- ja Virumaa kreisiks ehk m-ks. Lõuna-Eestis käsitas Rootsi võim kreisidena Tartu- ja Pärnumaad (olid olnud 1582—98 Poola presidentkonnad ja 1598—1625 vojevoodkonnad). halduslikku tähtsuse said need 1630, kui moodustati Tartu ja Pärnu maakohturingkond ning seati ametisse kreisifiskaalid. Pärast Rootsiga ühinemist, s. o. a-st 1645, oli m. ka Saaremaa (moodustas omaette provintsi ja maakohturingkonna). Vene keisririigis olid m-d aadli omavalitsuse, kohtu- (vasallikohtud a-ni 1889, kreisikohtud 1783—96 ja 1816—89), politsei-, kooli- (kreiskoolid 1804—72) ja rahanduseringkonnad (kreisirenteid a-st 1863). Kui 1783 kehtestati asehalduskord, moodustati Paldiski, Viljandi ja Võru m., neist esimene kaotati koos asehalduskorraga 1796. Pärnu- ja Viljandimaa ning Tartu- ja Võrumaa kujunesid pärast asehalduskorra kaotamist kaksikm-deks: m-avalitsused asusid Pärnus ja Tartus, kuid Viljandi- ja Võrumaal olid omaette sillakohturingkonnad, kreisipolitseivalitsus ja kreisiarst. Iseseisvaiks m-deks said Viljandi- ja Võrumaa pärast 1888. a. politseireformi. Omavalitsuslikeks haldusüksusteks muutusid kõik Eesti m-d 1917. EV-s valitsesid m-i 1918—34 üldise hääleõiguse alusel valitud maavolikogud ja nende moodust. maavalitsused,

1934—38 siseministrile alluvad ajutised maavalitsused, 1938—40 valla- ja linnavanemate täiskogu valitud maavolikogud ja maavalitsused, mida juhtisid presidendi nimet. maavanemad. 1920 moodustati Valga ja Petseri m. (viimane Pihkva kub-u kuulunud alast, mis liideti Eestiga Tartu rahu alusel). Eesti NSV-s valitsesid m-i 1940 maavalitsused, a-st 1941 töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteed, a-st 1946 töörahva saadikute nõukogud ja nende täitevkomiteed, Saksa okupatsiooni ajal (1942—44) kindralkomissari nimet. maavanemad. 1945 likvideeriti Petserimaa, 1946 moodustati Hiiumaa m., 1949 Tartumaa põhja- ja Viljandimaa kirdeosast Jõgevamaa ning Virumaa idaosast Jõhvimaa. 1950, kui moodustati rajoonid, m-d kaotati. Eesti NSV Ülemnõukogu 6. XII 1989 seadluse alusel on m-d (rajoonide halduspiires) 1. jaan-st 1990 taastatud. Vt. ka 11. kd., lk. 266—272 ja tab. lk. 7.

„Maaleht", maarahva nädalaleht, ilmub a-st 1987, väljaandja AS Maaleht, trükiarv 2003. a. 49 000. Jätkab Eesti maarahva nädalalehe (Otto Wilhelm Masingu ✧„Marahwa Näddala-Leht", a-st 1821) pikka traditsiooni. Avaldab maaelu päevaprobleeme käsitlevaid artikleid. A-st 1997 ilmub lehe lisa „Targu Talita". ▸ 1

maalinn, Lääne-Eesti muistse linnuse rahvapärane nimetus (nt. Muhu, Soontagana, Valjala m.), mis osutab linnuse seosele maaks nimet. muistse piirkonnaga. Arheoloogilises kirjanduses on m-ks peetud ka kindlat linnusetüüpi — tasasele maale või madalale kõrgendikule rajatud ringvall-linnust (linnamäge).

„Maamajandus", maamajandusalane kuukiri, asut. 1946 (varasemad nimed „Eesti Põllumajandus", „Sotsialistlik Põllumajandus" ja „Põllumajandus"), juulist 2000 omanik ja väljaandja AS Maaleht, trükiarv 2000. Mõeldud põllumajandustootjatele ja maal tegutsevatele ettevõtjatele. 1

maamarssal, 1. Liivimaa Ordu ametiisik, kes korraldas orduväe relvastamist ja oli ordumeistri äraoleku ajal ordu kõrgeim väejuht. — **2.** Liivimaa ja Saaremaa ✧maapäeva juhataja 16. saj. II poolest a-ni 1694, 1710—85 ja 1797—1917 (1785—96 nimetati m-le ligikaudu vastavat ametiisikut ✧aadlimarssaliks). Alates 18. saj-st oli m-i ülesanne ka keskvõimu ees rüütelkonna huve kaitsta. Liivimaa m. valiti 1870. a-teni 3 aastaks, hiljem määramata ajaks. A-st 1917 täitis m. ainult seisuslikke ülesandeid, lõplikult kaotati amet rüütelkondade likvideerimisega 1920.

maamiilits, 18. saj. eesti k-s maavägi, kohalikest elanikest moodust. maakaitsevägi. Eesti- ja Liivimaal moodustasid Rootsi võimud m-a 1656.—58. a. sõja ja Põhjasõja ajal. Karl XII korraldusel pidid talupojad varustama rõivastusega ja saatma m-sse ühe mehe iga 1½ adramaa kohta. Eestimaal moodustati sel viisil 4 m-arügementi, Liivimaa Eesti osas 7 ja Läti osas 6 m-apataljoni (kokku u. 8000 meest). Hiljem arvati osa neist regulaarväe hulka. M-sse kutsumine oli 1701.—02. a. talurahvarahutuste ajendeid. 1807 moodustati m. Liivimaal.

Maanteeamet, Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i valitsemisalas tegutsev valitsusasutus, mille tegevusvaldkond on teehoiu ja teeliikluse korraldamine, riikliku järelevalve teostamine ning seaduses ettenähtud alusel ja ulatuses riikliku sunni kohaldamine. M. moodustati 1. XI 1990. Ametil on 14 osakonda. Peadir. on a-st 1994 Riho Sõrmus.

Maanõukogu, 1. haldus- ja kohtuorgan Põhja-Eestis u. a-st 1282 kuni 17. saj-ni (✧maanõunike kolleegiumiks muutumiseni). Koosnes 12 vasallide hulka kuuluvast maanõunikust, kelle määras ametisse algul Taani kuningas, 1346—1561 Tallinna komtuur ja a-st 1561 Rootsi kuningas. 16. saj. II poolest a-ni 1617 oli M. esimese astme kohus (kandis sellena ka maakohtu nimetust), mis lahendas aadlike tsiviil- ja kriminaalasju. — **2.** ✧Eestimaa Kub-u Ajutine Maanõukogu.

maanõunik (sks *Landrat*), **1.** Põhja-Eestis u. a-st 1282 kuni 17. saj-ni ✧Maanõukogu liige. — **2.** ✧maanõunike kolleegiumi liige. — **3.** 1938—40 maavalitsuse liige.

maanõunike kolleegium, Balti kub-de rüütelkondade kõrgeim nõuandev ja täitevorgan; koosnes Eesti- ja Liivimaal 12, Saaremaal 4—6 maanõunikust. Asjaajamist juhtis Liivi- ja Saaremaal 1—3 kuu tagant vahetuv resideeriv maanõunik, Eestimaal 3 aastaks valitav rüütelkonna peamees. Eestimaal oli m. k. ka ✧ülemmaakohus (kohtu ülesannete täitmiseks lisandus maanõunikele eesistujana kuberner), Saaremaal 19. saj. (✧maamarssali ja maakohtuniku lisandudes) talurahvakohtute kõrgeim aste. Eestimaa m. k. tekkis 17. saj., kui Taani võimu ajal asut. ✧Maanõukogu muutus rüütelkonna organiks; Saaremaal moodustati m. k. 16. saj. lõpus, Liivimaal 1643. M. k-d kaotati 1785, kuid moodustati uuesti 1797 (Liivimaal ei olnud m. k-i ka 1694—1710), varasema tähtsuse minetasid nad 1917 ja kaotati lõplikult 1920.

maaomand. 13. saj., kui Eesti sattus saksa vallutajate võimu alla, asendusid muistsed m-ivormid feodaalse m-ga, milles maa kuulus maaisandale, kes jagas selle pms. sõjaväeteenistuse eest ✧läänideks. Lääni maa jagunes hrl. mõisa- ja talumaaks. 1680. a-il Rootsi võimu ajal osa mõisu taasriigistati (mõisade ✧reduktsioon), kuid pärast Eesti ala liitmist Venemaaga tagastati redutseeritud mõisad aadlikele. 1783 muudeti eravalduses aadlimõisad ✧alloodideks. Eesti talupoegade m. tekkis siis, kui talusid hakati päriseks ostma (hulgaline ostmine algas Lõuna-Eestis 1860. a-il, Põhja-Eestis 1880. a-il). 1917—18 toimus mõisade ülevõtmine. Saksa okupatsiooni ajal tagastati maa mõisnikele. Lõplikult kaotas mõisnike suurmaaomanduse 1919—39 teostatud ✧maareform („Maaseadus" 10. X 1919), millega pms. mõisnikelt võõrandati u. 2 310 000 ha maad ja rajati 56 239 uut majandit. Sellega muutus Eesti valdavalt väiketalude maaks (1938—39 oli Eestis 139 984 talu). Nõuk. võim kuulutas 23. VII 1940 maa riigi omandiks ja talude maksimaalseks suuruseks 30 ha. Võõrandatud maale rajati 22 486 uusmaasaajatalu. Saksa okupatsiooni ajal need maad enamasti tagastati kasutamiseks end. omanikele. 1944—46 teostati Nõuk. maareform uuesti. 1947—50 toimunud sundkollektiviseerimisega loodud m. püsis 1989. a-ni, siis seadustas taluseadus üksiktalude rajamise. Taasiseseisvumise järel alanud omandireformiga hakati maaeraomandust taastama („Maareformi seadus" 17. X 1991). Maa tagastatakse õigusjärgsele omanikule või kompenseeritakse, kujunenud on 3 m-ivormi: eramaa, munitsipaalmaa ja riigimaa.

maaparandus, majandusharu, mis tegeleb viljelusmaa, pinnase ja maastiku ning klimaatiliste, hüdroloogiliste jm. olude püsitoimelise parandamisega maj., keskkonnakaitselistel vm. eesmärkidel. Eesti alal alustati m-töid II a-tuh. e. Kr., kui hakati kasvatama teravilja. Esimesena rakendati kultuurtehnilist m-t: maapind valmistati viljakasvatuseks ette aletamisega. Meie ajaarvamise alguses, kui tekkisid püsipõllud, hakati eemaldama pinnakive ja juhtima veevagudega ära pinnavett. Veevagusid süvendati ja neist kujunesid kuivenduskraavid. Esimene teade kraavide kohta pärineb 13. saj-st. Senisest laialdasemalt hakati põllum-maad kuivendama 17. saj. keskel. Esimesi suure ulatusega kraavkuivendusi rajati 1652 Tallinna läh. asuvale alale, mida hakati nimetama Rootsi kuninganna järgi Kristiine heinamaaks. U. 1820 hakati rajama drenaažkuivendust (esialgu täidisdrenaaž), 1853. a-st juurdus savitorudrenaaž (kõigepealt Kaagjärve, Kuremaa ja Vaida mõisas). Niisutatavat heina-

maal (nn. loodheinamaad) hakati mõisades rajama u. 1830. Majanduse arenemine suurendas huvi m-e vastu nii mõisades kui ka taludes. Balti kub-de mõisaides juhtis m-t *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet. Selle filiaalina asutati 1897 Liivi- ja Eestimaa Maakultuuri Büroo, kus m-e eriteadlastena töötasid pms. Tauni insenerid. 1908 asut. Balti Sooselts rajas 1910 Tooma sookatsejaama. Taludes hoogustas m-t nende päriseksostmine. 1907 asutati Eestimaa kub-u põllumeesteseltside kesktoimkonna juurde ja 1910 Liiga-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi juurde m-büroo. 1911 rajati Keila lähedale Reinu talu maale sookatsejaam. Pärast EV maareformi (alates a-st 1919) m-tööd mitulgu vähenesid, kuid elavnesid uuesti, kui hakati maksma riiklikke m-preemiaid (1934). EV-s suunasid m-riiklik M-e Amet (1921—29 Kultuurtehnika Büroo) ja Eesti Põllumeeste Keskseltsi m-talitused (asusid Tallinnas ja Tartus). Eestis enim rakendatud m-viis on ülemaa kuivendus. 1919—40 paigaldati u. 37 000 ha-le drenaaži. 1930—34 rajati 20 suuremat, 470 uudismaatulunga asundust. 1. IV 1940 oli Eestis 829 veeühingut. 1925—38 kulutati m-töödeks 4,8 mrd. kr. ning püstitati eesmärk harida järgneva 30 aasta jooksul üles 1 mln. ha maad. 1949 anti välja ENSV Ülemnõukogu seadus, mis käsitles soostunud maade kuivendamist ja kasutusele võtmist. Seaduse täitmiseks asutati projekteerimis-, ehitus- ja järelevalveorg-d. 1951 asut. Eesti Põllumajandusprojekti m-osakondadest moodustati 1966 „Eesti Maaparandusprojekt". Alates 1960. a-test mõjutas inimtegevus suurmajandite tingimustes tehtud m-ga põllumaastikku rohkem kui kunagi varem. 1977 valmis „Eesti maaparandustööde skeem". 1988 oli kuivendatud maid 701 961 ha, sh. drenaažiga 612 124 ha. 1966—86 rajati 36 poldrit (11 254 ha-l), sh. 8 suurt (üle 500 ha, Korva, Räpina, Tamme, Audru, Vaida, Aardla, Tarvastu ja Audla polder). Suurimaid m-objekte oli Ulila-Suursoo, kus a-ks 1978 oli kuivendatud 1613 ha; projekti järgi tuli kuivendada 2572 ha. Ka niisutust rakendati palju, eelistati jõe- ja järveäärsete heinamaade väljaniisutamist, 1950. a-tel hakati rajama kultuurrohumaade, köögivilja- ja viljapuualade jaoks vihmutussüsteeme. 1989 oli vihmutatavat pinda 11 220 ha. Pärast taasiseseisvumist (1991) algas maaelu ümberkorraldamine, mille tulemusena suurema ulatusega m-tööd katkesid, tähelepanu koondus eesvoolude korrastamisele ja veekaitsele. 1994 hakkas kehtima m-seadus ja hakati asutama m-ühistuid. Põllum-ministeeriumi haldusalas on moodustatud *M-büroo ja *M-e Ehitusjärelevalve- ja Ekspertiisibüroo. A-st 1995 tegutseb *Eesti Maaparandajate Selts.

■ *Eesti maaparanduse kroonika* [Koost. A. Juske.] Tln., 1996.

maaparandusbüroo, lüh. MB, Põllum-ministeeriumi valitsemisala riigiasutus. 1949 asutati Tallinnas, Tartus, Pärnus, Paides, Rakveres ja Kuressaares kuivendussüsteemide ekspluatatsiooni territoriaalvalitsused, 1953 asutati need ka Võrus ja Viljandis. 1958 moodustati territoriaalvalitsustest maaparandusvalitsused (lüh. MV) ja asutati Türi MV, 1966 moodustati Lääne ja 1988 Rapla MV. 1990 nimetati maaparandusvalitsused ümber m-deks ja moodustati Valga M. 1991 asutati Põlva ja 1999 Jõgeva M. M-de keskused asuvad 13 maakonnas (v. a. Hiiumaal ja Ida-Virumaal). Nõuk. ajal oli maaparandusvalitsuste põhiülesanne maaparandustööde planeerimine, ehitusprojektide tellimine, ehitustööde rahastamine, kontrollimine ja vastuvõtmine, alus- ja väetisturba tootmise ning huppeliste muldade lupjamise korraldamine ja selle rahastamine, 1973—83 ka veemajanduse probleemide lahendamine. Nüüd on m-de peaülesanne oma tööpiirkonnas maaparandusseaduse riikliku järelevalve ning maaparandussüsteemide rajamise ja maaparandushoiu korraldamine. M. tegevusvaldkonda kuulub ka riigi hoolduses olevate ühiseesvoolude maaparandushoiu korraldamine, ehitusprojektide projekteerimistingimuste ja ehitusluubade väljastamine ning maaparandussüsteemide kasutuselevõtu aktide kinnitamine, riiklike toetuste kasutamise järele valvamine ning maavaldajate ja maaparandusühistute nõustamine. M-d peavad maaparandussüsteemide andmekogu ning korraldavad info- ja arhiiviteenindamist.

Maaparanduse Ehitusjärelevalve- ja Ekspertiisibüroo, lüh. MEEB, Põllum-ministeeriumi valitsemisala riigiasutus, mis moodustati 1992 „Eesti Maaparandusprojekti" ekspertiisi ja tehnilise järelevalve osk-st. Peaülesanne on maaparandusseaduse täitmise kontrollimine. Teeb põhil. maaparandussüsteemi ehitusprojektide ja ehitiste ekspertiisi, koostab ehitustööde tehnoloogia ja maksumuse alaseid soovitusi, kontrollib riiklike toetuste kasutamist, nõustab maavaldajaid ja maaparandusühistuid ning töötleb maaparandussüsteemide ja maaparandusalal tegutsevate ettevõtjate andmekogu. Juhataja a-st 1992 Gennadi Vassiljev.

maapäev (sks *Landtag*), **1.** üldine ehk ühine m., *maahärrade ja feodaalühisk-a vahele seisuste esindajate nõupidamine. Vana-Liivimaa m-d (1419—1516) tekkisid maahärrade ja vasallide nõupidamistest. Osavõtjad jagunesid 4 kuuriasse: 1) peapiiskop, piiskopid ja kloostriülemad, 2) ordumeister ja -komtuurid, mõnikord ka foogtid, 3) vasallide esindajad ning 4) linnade esindajad. M-i peeti enamasti Valgas, neid kutsus kokku Riia peapiiskop või ordumeister või siis tuli algatus mõlemalt ühiselt. M-del arutati ja otsustati sise-, välis- ja majanduspol. küsimusi ning mõisteti kohut. — Poola võimu aegses Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis koosnes m. aadli ja linnade esindajatest. — **2.** 16.—17. saj-st a-ni 1920 Eesti-, Kura-, Liivi- ja Saaremaa riiklimõisavaldajate (a-st 1783 -omanike) kokkutulek, riigitelkonna kõrgeim organ. Valis juhtivad ametiisikud (riigitelkonna peamehe või maamarssali, maanõunikud, haagi-, sillajm. kohtunikud), valmistas ette talurahvaseadusi ning lahendas seisuslikke ja kohaliku omavalitsuse küsimusi. Korralisi m-i peeti 3 aasta tagant. Eesti rahvusliku liikumise taotlus muuta m. kõiki seisusi hõlmavaks organiks jäi tulemusteta. A-st 1917 oli m. ainult aadli seisuslik asutus. — **3.** *Eestimaa Kubermangu Ajutise Maanõukogu mitteametlik nimetus.

Maardu, linn Tallinna lähistel, Tallinna kesklinnast 16 km idas, Muuga lahe ja Peterburi tee vahel; 16 677 el. (2003). Linna põhituumik paikneb end. fosforiiditehase ümbruses. M. hõlmab ka Kallavere elamu- ja

Maardu tööjõu jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, aia- ja metsamajandus	124	24
Kalandus	4	14
Mäetööstus	24	15
Töötlev tööstus	3552	1584
Energia- ja veevarustus	164	167
Ehitus	816	511
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	720	980
Hotellid ja restoranid	228	243
Veondus, laondus ja side	1976	1874
Rahandus	1976	38
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	224	574
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	480	299
Haridus	524	446
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	356	268
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus		191
Tööjõud kokku	9572	7398

Maardu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1989	16 052	4346	27	10 961	68	807	5
2000	16 734	3321	20	12 116	72	1297	8

Iru tööstuspiirkonna, Muuga aedlinna ja Tallinna Uussadama, linna piires paiknevad ka Peterburi teest lõunas asuvad Maardu järv ja mahajäetud fosforiidikarjäärid. M. on paljurahvuseline (44 rahvust) linn, rahvastiku enamiku moodustavad venelased, eestlasi on ainult umbes viiendik. Suhteliselt suur on tööealiste osatähtsus, seevastu lapsi ja vanureid on vähe. Viimase 10 aasta jooksul on linna rahvastik vananenud ja laste arv kiiresti vähenenud.

Linna tööhõivet mõjutavad eeskätt suured tööstus- (82) ning veondus- ja sideettevõtted (107). Kaubandusettevõtteid on 237, kinnisvara- ning äriteeninduse sega tegeleb 91 ettevõtet. Üldse tegutses 1. II 2003 M-s 635 ettevõtet. Et M. on tegelikult Tallinna eeslinn, siis asub seal palju Tallinna ettevõtete osakondi ja tootmisüksusi. Tähtsad ettevõtted on AS Muuga Terminalid ja Iru Elektrijaam, suurima käibega on AS Iru Autokeskus, AS Talot (betoontarindid), AS Termoil (laomajandus, kaubandus) ja Agrotarve AS (ehitus ja kaubandus). Suured veondusettevõtted on Harju AB AS ja AS Temptrans. Linnas asuvad M. ja Muuga rdtj., käigus on 9 linnabussiliini. M-s on Valgevene info- ja ärikeskus, AS EKE Ärikeskus, Krediidipanga ja Ühispanga ning Kallaveres ja Muugal Hansapanga harukontor. Linnas on M. Gümn. (2002/03. õ.-a. 1199 õpilast) ja M. Põhikool (531 õpilast) ning Kallaveres keskkool (336 õpilast). Tegutsevad ka kunstide kool, 3 lasteaeda („Rõõm", „Rukkilill" ja „Sipsik"), sotsiaalmaja, spordihoone, haigla ja polikliinik (mõlemad Kallaveres), apteek, rmtk., rahvamaja ja linnaarhiiv. Riigiasutustest on M-s Ida-Harju Politseiosk., Harjumaa Kodakondsus- ja Migratsiooniameti M. osk., Harjumaa Tööhõiveameti M. osk., Harju Maakohtu Kriminaalhooldusosk-a M. Talitus ning M. ja Muuga tollipunkt. Linna 19 spordiorg-st on tuntuim jalgpalliklubi FC M. Levadia. M-s on õigeusu kirik (õnnistatud 1998) ja Jehoova tunnistajate palvemaja. Huviväärsed on Ülgasel kõrges paekaldas asuvad vanad kaevanduskäigud ja ✧M. mõis. — 1241 on esimest korda mainitud M. küla (*Martækilæ*), 1389 mõisa (*Maart*; *hof to Maarthe*). Tööstuslinn tekkis 1939, kui M. mõisale kuulunud Kroodi k. maale hakati ehitama „Eesti Fosforiidi" uut tehast. Sõjajärgseil a-il M. laienes, 1949 valmis suur keemiakombinaat, mille toodangut kasutati tolleaegses tööstuses ja põllum-s. 1951 sai M. aleviks; linn a-st 1980. Esialgu kuulus M. Harjumaasse, seejärel Harju raj-i, 1962 allutati ta Tallinna Mereraj-le, iseseisev linn on a-st 1993. Johtuvalt sellest, et mäe- ja keemiatööstuses rakendati looduskahjulikku tehnoloogiat, olid M. keskkonnaolud Eesti halvimaid (õhu suur tolmusaastatus, pinnase ja vee reostus). Olude parandamiseks välmis Tallinna Roheline Liikumine (asut. 1989) meetmekava „Roheline M". Muuga sadama ehitamine on laiendanud M. keskuseks olevat Kallavere eluraj-i. ▸ 3

Maardu graniidimaardla asub Harjumaal Jõelähtme v-s, pindala 1916 ha (sh. 1891 ha Rebala muinsuskaitsealal). Tootus kiht (paksus 155 m) on Aguaegkonna graniit, katendi paksus kuni 160 m. Graniidi omadused: survetugevusmark 1400, külmakindlusmark 150. Sobib ehitus- ja viimistluskiviks ning killustiku valmistamiseks. Kaevandamisel tuleb tagada Vendi veekompleksi puutumatus. Ei kaevandata. 1

Maardu järv asub Harju lavamaal Maardu linna alal Tallinna—Peterburi mnt-st lõunas; u. 1,75 km², suurim süg. 3 m. Kaldad on madalad. Veetaseme reguleerimiseks kaevati 1893 järvest mereni Kroodi kraav ja ehitati pais, kuid 1894 vesiväravad vallandusid ja järv voolas tühjaks. 1939, kui rajati fosforiidirikastusvabrik, järv taastati, tema veetaset on hiljem tõstetud. Sissevool kraavidest, väljavool Kroodi oja (pikkus 5 km, jõgikond 23 km²) kaudu Muuga lahte. Vesi vahetub korra aasta jooksul. Segatoiteline, vees rohkesti sul-

faate. Põhjasetted on tugevasti reostunud. Põhilised kalad ahven ja haug.

Maardu mõis paiknes varemalt Muugal, oma praegusel asukohal on teda esimest korda mainitud 1389 (*hof to Maarthe*). 1529—1647 kuulus mõis Taubedele, 1663. a-st 18. saj. alguseni Fersenitele. Palladionistlikus stiilis härrastemaja laskis 1660. a-te keskel Jacob Stael von Holsteini jooniste järgi ehitada Riia kuberner kindralmajor Fabian von Fersen. See on sümmeetrilise põhiplaani ning eenduvate külgrisaliitidega liigendatud kahekorruseline ehitis, mille esindusruumid on esimesel korrusel. Anti 1715 üle keisrinna majanduskontorile, 1727 kingiti Reinhold Gustav von Löwenwoldele. 1729 ostis M. m-a sõjakolleegiumi president kindralleitnant Hermann Jensen Bohn, kes rahastas eestikeelse Piibli väljaandmist (1739) ja asutas talle kuulunud Maardu, Jägala ja Raasiku mõisa maadel 16 külakooli (1999. a-st pargis talle mälestuskivi). 1747 päris M. m-a Peter von Brevern, kelle järglased pidasid seda 1919. a-ni. Mõisahoonet laiendati 19. saj. pms. madalate tiibosadega, selle kuues ruumis on säilinud ornamentaalseid laemaalinguid (19. saj. lõpp). 18. saj. kõrvalhooneist on väärtuslikud ait ja kolmeavalise kaaristuga tall, säilinud on park. A-st 1919 tegutses mõisas Maardu algkool. Peahoone korrastati 1976—78 Kostivere sovhoosi esinduskeskuseks, praegu asub seal Eesti Panga koolituskeskus. ▸

maareform, agraarreform, agraarsuhete ja maavaldusvormide seadusandlik muutmine, millega kaasneb põllum-maa ümberjaotamine. Eestis oli esimene oluline m. 1849.—56. a. talurahvaseaduste kohaselt teostatud talude päriseksmüümine ja sellega kaasnenud maade kruntimine 19. saj. II poolel ja 20. saj. algul, see pani aluse talupoeglikule väikemaaomandile. Põhjalikum agraarsuhete reformimine (maauuendus) kerkis päevakorda 1917, kui maaküsimuses kujunesid välja ka erakondade seisukohad. M-i hakati ellu viima juba 1918. a. EV Ajutise Valitsuse määrustega, lõpliku seadusandliku vormi andis sellele maaseadus, mis valmis Asutavas Kogus pool aastat kestnud pingeliste vaid-

luste tulemusena ja võeti vastu 10. X 1919. Maaseadus nägi ette Vene riigi ja pankade, Balti rüütelkondade, kirikute jt. korporatiivsete omanike ning eraisikute omanduses olnud suurmaavalduse võõrandamise, et luua riigi maatagavara, millest anda maad maata ja vähese maaga talupoegadele. Maasaamise eelisõigus oli Vabadussõjas võidelnuil ja nende omakseil. 1919. a. maaseaduse alusel läbiviidud Eesti m. oli Ida- ja Kesk-Euroopa riikides maailmasõdade vahel teostatud agraarreformidest esimesi ja radikaalseimaid. M-ga võõrandati 1149 valdavalt baltisaksa aadlile kuulunud suurmaaomandit, millel oli kokku ligi 2 305 000 ha maad, ülejäänud hooneid, põllum-loomi, põllutöömasinaid jm. inventuri. 1926 otsustas Riigikogu maksta võõrandatud mõisamaade eest 14,5 mln. kr. kompensatsiooni (see moodustas u. 2—3 % võõrandatud maade turuväärtusest), riigi kanda jäid ka mõisade võlad. Mets ja põllumajanduslikult mittekasutatavad maad jäeti riigi valdusse; riiklik sektor hõlmas 85 % metsadest. Säilisid u. 30 linnamõisa (nende rendikohad sundvõõrandati 1926 nn. popsiseaduse põhjal) ja 57 riigimõisa (1938. a. 20 näidismajapidamisena Põllutöömin-i, 35 põllutöö- ja kutsekoolide praktikabaasina Haridusmin-i ning 2 Sõjamin-i alluvuses). M. teostati otsusekindlalt ja üsnesti: põhiosa võõrandatud mõisamaadest jagati välja 1920—23, 1930. a-te alguseks oli m. enamjaolt lõpetatud. Tükeldamisele (asundamisele) kuulus 590 000 ha põllum-maad ühes lisaks määratud 100 000 ha metsa- ja soomaaga. Asunikukohad ja endised mõisa rendikohad (23 722 talundit, 470 000 ha) anti algul põliseks turvitamiseks, 1925. a-st kohustati omanikke kohta päriseks ostma (summa tuli tasuda osakute kaupa 60 aasta jooksul). Tasuta sai maad üle 2000 Vabadussõjas silmapaistnud isiku. 1939. a. lõpus oli m-ga antud maade ja nende päraldiste (hoonete, metsade, viljapuude) ostuväärtusega 46,4 mln. kr. 1919—39 rajati u. 56 200 uut talundit (asundustalude valdajaist oli 1939 väljavõttelise auhinna järgi vähese maaga talunikke ligi 40 %, keskm. maahulgaga talunikke 50 % ja suurtalunikke üle 10 %), laiendati 14 500 väikemajapidamist ning korraldati 23 700 varasema renditalu ja 1900 pärustalu maakasutust. M. puudutas ligi $^2/_3$ maarahvastikust ehk ligi poolt Eesti rahvastikust. M-i tulemusena kujunes laialdane väikeomanike kiht, maarahvastiku sotsiaalne struktuur muutus ühtlasemaks ja vähenesid sotsiaalsed pinged. Eestist kujunes ekspordivõimeliste väiketalude maa. Pärast Nõuk. riigipööret kuulutati kogu maa 23. VII 1940 riigi omandiks, talupoegadele kasutada antava maa ülemmääraks seadustati 30 ha; üle selle küündiv osa maast kuulus võõrandamisele ja *uusmaasaajatele jagamisele. 1. I 1941 oli Nõuk. m-ga võõrandatud 3779 majandit, osa maad 32 891-lt üle 30 ha suuruselt talult ja 3268-lt alla 30 ha suuruselt talult; kokku 758 358 ha põllum-maad, sh. 178 689 ha põllumaad. Talumaa suuruse ülempiiri järgimine riivas kohati (nt. Saare- ja Läänemaal, kus talumaade seas oli rohkesti heina- ja karjamaad, mõnel pool isegi sood vm. kõlbmata maad) ka keskmikutalusid. Ümberjaotatava maa määr oli Eestis suurem kui Lätis (19,3 %) ja oluliselt suurem kui Leedus (7,8 %). Saksa okupatsiooni ajal anti uusmaasaajate maa ja juurdelõiked end. omanikele tagasi. Sügisest 1944 kuni 1946. a. alguseni teostati m. uuesti (järeltööd suveni 1947). Võõrandati 927 049 ha põllum-maad, sh. 242 622 ha põllumaad. Täielikult läks riigi valdusse 7664 talu. Maavaldust vähendati 34 610 talul. Ümber jaotati u. 30 % põllum-maast (liigi 25 % põllumaast). Hooneid, inventuri, loomi ja põllumsaadusi võõrandati 24 328 talult. Hoolimata mõningasest abist uusmaa- ja juurdelõikesaajale, ei toonud Nõuk. m-d positiivseid sotsiaalseid ega maj. nihkeid: 1940 maad saanud talupojad kaotasid selle enne esimest lõikust, 1944—47 maad saamist oli veel 1949. a. $^2/_3$ kehvikuseisundis. Vt. ka 11. kd., lk. 359—362. ■

Maarja, küla Vooremaa idaosas Tabivere v-s kohalike teede ristmel, Tartu—Jõhvi mnt-st 2 km läänes; 269 el. (2000). Külas on J. V. Veski nim. M. Põhikool (asut. 1680 M-Magdaleena köstrikoolina; 2002/03. õ.-a. 107 õpilast) ja rahvamaja. Huviväärsed on M-Magdaleena kirik (algne kirik ehit. 14 saj. II poolel või 15. saj., 1885—87 rekonstrueeriti neogooti vormides), kalmistu ja Vabadussõja mälestussammas (avati 1922, taastati 1988). M-st u. 2 km idas Uhmardul asus õigeusu Püha Ristija Johannese kirik (hävis pärast II maailmasõda). — M. tekkis kihelkonnakeskusena M-Magdaleena kiriku juurde 19. saj. lõpus. Kandis algul M-Magdaleena aleviku, 1951—77 Järve lk. nime.

Maarja altar, õieti Lucia legendi meistri Maarja altar, Tallinna Mustpeade vennaskonnale kuulunud, kahe tiivapaariga triptühhon; maalitud 15. saj. lõpul, tõenäoliselt Brugges. Autori nimi pole teada, teda kutsutakse Brugge Jakobi kirikus asuvate Püha Lucia legendi kujutavate maalide järgi (1480) Lucia legendi meistriks. Suletud välistiibade korral näeme Neitsi Maarja kuulutuse stseeni, avatud välistiibade korral eestpalumise stseeni: Kristus, kelle taga seisavad passiooniriistadega inglid, põlvitab troonil istuva Jumal-Isa ees, tiibadel on kujutatud Neitsi Maarjat ja Ristija Johannest, kummagi pühaku jalge ees põlvitavad 15 mustpead. Avatud altari keskosa vahelt näeme Neitsi Maarjat Jeesuslapsega, tema paremal käel seisab Püha Jüri, vasakul Püha Viktor. Tiibadel on kujutatud Püha Franciscust ja Püha Gertrudi. Kõrge kunstilise kvaliteediga altaris on ühendatud Madalmaade maalitraditsioonid, Põhja-Saksa altaritüüp ja tellijate (mustpeade) soovil kujundatud pildiprogramm. Keskajal tõenäoliselt dominiiklaste kloostri Katariina kirikus asunud altar on nüüd *Niguliste kirikus.

B: R. Reidna. *Tallinna Mustpeade Vennaskonna Maarja altar*. Tln., 1995; A. Mänd. *Tallinna Mustpeade vennaskonna Maarja altarist ja selle ikonograafiast.* — Eesti kunstisidemed Madalmaadega 15.—17. sajandil. Tln., 2000. ▼

Maarjamaa (lad *Terra Mariae*, *Terra Mariana*), nimetus, mille piiskop Albert andis 1201 Vana-Liivimaale, samastades selle sümboolselt seni ristisõdade sihiks

Võõrandatud maa jaotumine Eesti NSV-s 1. VI 1947

Valdaja	Põllumajandusmaad (ha)	Põllumaad (ha)
30 477 uusmaasaajat	326 959	129 604
17 656 juurdelõikesaajat	89 901	29 807
riigi- ja kooperatiivettevõtted	140 736	49 406
riigi metsafond	61 914	786
riigi reservfond	307 539	32 819
Kokku	927 049	242 622

olnud Palestiina ehk Poja maaga. Paavst kinnitas selle 1216. Neitsi Maarja oli ühtlasi Saksa Ordu ja tema valduste kaitsepühak, kelle kultuse märgiks olid Maarjale pühendatud kirikud ja ordu tava alustada sõjategevust 15. aug., Maarja taevaminemise pühal. 20. saj. hakati M-d kasutama Eesti luulekeelse nimetusena.

„Maarjamaa", Välis-Eesti kirjastus, mille asutas 1962 Vello Salo, kes on olnud selle omanik ja juht. „M." on avaldanud u. 80 üllitist, nende seas on eesti algupärandeid (sh. 5 Uku Masingu luulekogu), kordustrükke, tõlkeid ja bibliofiilseid trükiseid (eesti, itaalia, inglise ja saksa k-s). 1961—76 avaldas V. Salo ka katoliiklikku infolehte „Maarjamaa".

Maarja-Magdaleena kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Saare, Tabivere ja Vara v-a osi. Kirikut on esimest korda mainitud 1380, kihelkonda (*kerspel to der Nyenkerken*) 1443; Maarja-Magdaleena nime sai kihelkond 17. saj. Pärast kiriku hävimist 16.—17. saj. sõdades moodustas Maarja-Magdaleena ajutiselt ühise kihelkonna Palamusega. Nüüdne kirik on ehit. 1885—87. I a-tuh. lõpuni p. Kr. elas Maarja-Magdaleena alal vadjalasi. 13.—14. saj. tuli Välgile vene ja uusi vadja asukaid, nende järglased olid sarja- ja sõelameistrid (venelasi asus Välgile ka 18. saj.). Kihelkonna Vooremaal asuvasse põhjaossa rajati enne Vene-Liivimaa sõda Jõe, Kaiavere, Kudina ja Saare mõis. 1845 siirdus 5,7 % elanikest õigeusku. 1869 algas talude päriseksostmine, enamik talusid osteti 1870. a-il. Alates a-st 1877 läks osa talupoegi Kaukaasiasse ja Siberisse. 20. saj. alguses hoogustusid kultuurielu ja ühistegevus.

Maarjamõisa, Tartu linnaosa, asub Riia ja Viljandi mnt. vahel. Seal on ✧TÜ kliinikumi paljud kliinikud. Vanemad haiglahooned on ehit. 1911—15, mitu hoonet, sh. kliiniline haigla, ehitati 1970. a-tel. 1999 valmis ✧TÜ biomeedikum. — M. oli väike mõis, mis 1730 eraldus Tähtverest ning kingiti 1911 Tartu ülikoolile. Tartuga liideti M. piirkond 1922.

Maarjamäe, paikkond Tallinnas Kadrioru ja Pirita vahel, kus Lasnamäe panganeemiku alumine terrass (Maarjamägi) ulatub üsna mere lähedale. — 1689 on mainitud seal asunud Ristimäe kõrtsi, 17. saj. lõpul rajati suvemõis (✧M. loss). 1705 ehitasid rootslased reidi kaitseks suurtükiväepatarei ning 1715. a. paiku venelased muldkantsi — Idapatarei (seda laiendati Krimmi sõja ajal). 19. saj. lõpus sai M. suvituslinnaosaks, 1950. a-te lõpus eramupiirkonnaks, praegu on ta kiiresti arenev uuselamupiirkond. Seal paiknevad end. Pirita lillekasvatuse näidissovhoosile kuulunud lilleparviljon (1960, arh. Valve Pormeister; nüüd AS Pirita Expo) ja Eesti suurim messikeskus (Eesti Näituste AS; mõlemat on käsitletud ka Kadriorgu kuuluvatena) ning Eesti Ajaloomuuseumi filiaal (M. lossis). 1960 püstitati M-le Balti laevastiku jääretke obelisk (arh. Mart Port) ja 1975 langenud Nõuk. sõjameeste memoriaal. II maailmasõja ajal rajati sinna Saksa sõdurite vennaskalmistu, see on praeguseks korrastatud ja tähistatud. Mere ääres on 1889 Tallinna lahel uppunud Ameerika aeronaudi Charles Leroux' mälestusmärk.

Maarjamäe loss, historitsistlik loss, asub Tallinnas Maarjamäel Lasnamäe eesvallil. 17. saj. lõpus asutati Maarjamäele suvemõis (tollane nimi *Strietberg*, ka *Streitberg*). 1811 ostis mõisa kaupmees Johann Gottlieb Clementz ning rajas sinna suhkruvabriku koos ladude, kontorihoonete ja elumajadega. 1860. a-il töötas Maarjamäel Christian Rotermanni juhtimisel tärklise- ja piiritusvabrik, mis sai 1869 tulekahjus kannatada. Praeguse lossi (arh. Robert Gödicke) ning mereni ulatuva trepistikterrassi rajas 1874 kindraladjutant Anatoli Orlov-Davõdov. Peavärav kaunistati vasest kotkafiguuridega. Lossi silmapaistvaim osa on massiivne gooti portaaliga torn, millele oli kinnitatud Orlov-Davõdovite vapp (säilinud on ainult vappi ümbritsenud kartušš). Interjöörist on säilinud osa nn. suvesaali

puupaneele ja värviliste kahlitega kamin. Lossi ümber kujunes vabaplaneeringuline park. Paika hakati nimetama Marienbergiks, nime eestipärane variant läks käibele 1930. a-te lõpul. 1937—40 asus lossis EV sõjaväe lennukool, a-st 1940 haldas hoonet Nõuk. sõjaväägi. 1975 anti M. l. üle Eesti Ajaloomuuseumile. 1983—88 hoone restaureeriti (arh. Jüri Renter), 1987 avati seal Eesti ajaloomuuseumi Eesti lähiajaloo alane ekspositsioon (alates 19. saj-st), korraldatakse ka ajutisi näitusi. M. l-s asub püsiekspositsiooni jaoks tellitud Evald Okase temperapannoo „Rahvaste sõprus" (1987). ▲

Maarja

maarjapäevad, katoliku kirikus neitsi Maarjale pühendatud tähtpäevad (ligi 20). Rahvakalendris on tähtsad m-d Maarja puhastamise päev (küünlapäev — 2. veebr.), Maarjale Kristuse sünni kuulutamise päev (paastum. — 25. märts), Maarja külaskäigu ehk koduotsimise päev (heinam. — 2. juuli) ja Maarja taevaminemise päev (külvim., rukkim. — 15. aug.). Vähem tuntud on Maarja sündimise päev (ussim. — 8. sept.), Maarja kaitsmise päev (suur m. — 1. okt.) ja Maarja saamise päev (nigulam. — 8. dets.), Setumaal olid tuntud ka kaasanim. ehk kasansk (22. okt.) ja leemetim. ehk vedenja (Maarja templisse ohvri viimise päev — 21. nov.). M-de rahvapärased nimetused osutavad nende seosele talupoegliku eluoluga.

Maasi ordulinnus, ka Maasilinn (keskalamsks *Soneburg* 'hüvituslinnus'), ordulinnus Saaremaal Väikese väina ääres Maasil. Rajati 1345 foogtkonna keskuseks ja karistuslinnuseks, asendamaks 1343 saarlaste purustatud Pöide ordulinnust. Rajajaks oli ordumeister Burchard von Dreileben (osa linnust oli siis puust),

Maarja
tahvel

kivist linnust asuti rajama meister Goswin von Herike juhatusel. Nelinurkse ringmüüriga avar majalinnus oli paksude müüridega, kolmekorruseline, piklik kolme põhiruumiga ehitis. Iseloomulikud olid massiivsed piilarid, raskepärased servjoonvõlvid, müüritrepid, kerishüpokaustid ja väravaehitised. 1518 tegi foogt Tonys Ubelacker linnuses suuri ümberehitusi, tema ajal ehitati tõenäoliselt ka üks osa eeslinnusest. Eeslinnuse nurkades asuvad suurtükkide jaoks ehit. bastioni tornid ja ruumid on hilisemat päritolu. Linnusel oli oma sadam. Vene-Liivimaa sõja ajal (1576) õhkisid taanlased linnuse. Säilinud on müürivaremed. 2002 alustati M. o-s põhjalikke uurimis- ja konserveerimistöid. 1985 leiti Maasilinna välisreidi vetest vanim Eesti ajalooline laev, nn. Maasilinna laev (16. saj. keskpaik; ehituslikult on alus väga sarnane Soome haaksi või Rootsi *haxe* tüüpi veolaevaga). ▼

maatameeste konverentsid, maaproletariaadi ja kehvtalurahva maakondlikud ja ülemaalised esindus-kogud 1917. Enne seda olid valdades loodud maatameeste ühingud ning mais peetud enamlaste algatusel Tallinnas nende üle-eestiline nõupidamine. I ülemaaline m. k. toimus 26.—28. aug. Tallinnas (osales 45 saadikut, kes esindasid 40 000 maatöölist ja kehvtalupoega). Nõuti maa riigistamist, mõisamaade konfiskeerimist, Eestile dem. alustel põhineva autonoomia andmist, emakeelset kooliõpetust ning kiriku lahutamist riigist ja kooli lahutamist kirikust. Konverents kuulutas enda Eestimaa maatameeste ajutiseks nõukoguks, saatis oma esindajad Eestimaa Nõukogude TK-sse ning valis maatameeste keskkomitee ja asjaajamiseks 3-liikmelise keskbüroo (Johannes Heintuk, Hans Pöögelmann, Jaan Silwer). II ülemaaline m. k. peeti 16.—17. dets. Tallinnas. Osales 152 saadikut. Nõuti kõigi mõisade kiiret ülevõtmist ja andmist maatööliste valdusse. Enamlaste ettepanekusse moodustada mõisadest ühismajandid — kommuunid — suhtusid paljud delegaadid kriitiliselt.

„Maa Walla Kuulutaja", Eestimaa kubermanguvalitsuse kuulutusleht. Ilmus 1856—89 Tallinnas vajadust

Maa Walla Kuulutaja.

№ 1. 1868.

Tallinnas, 8. Näeri-ku päwal.

Kuulutusi on nüüd al-linnas pikanulitsas Berggreni majas, 122ne numbre al.

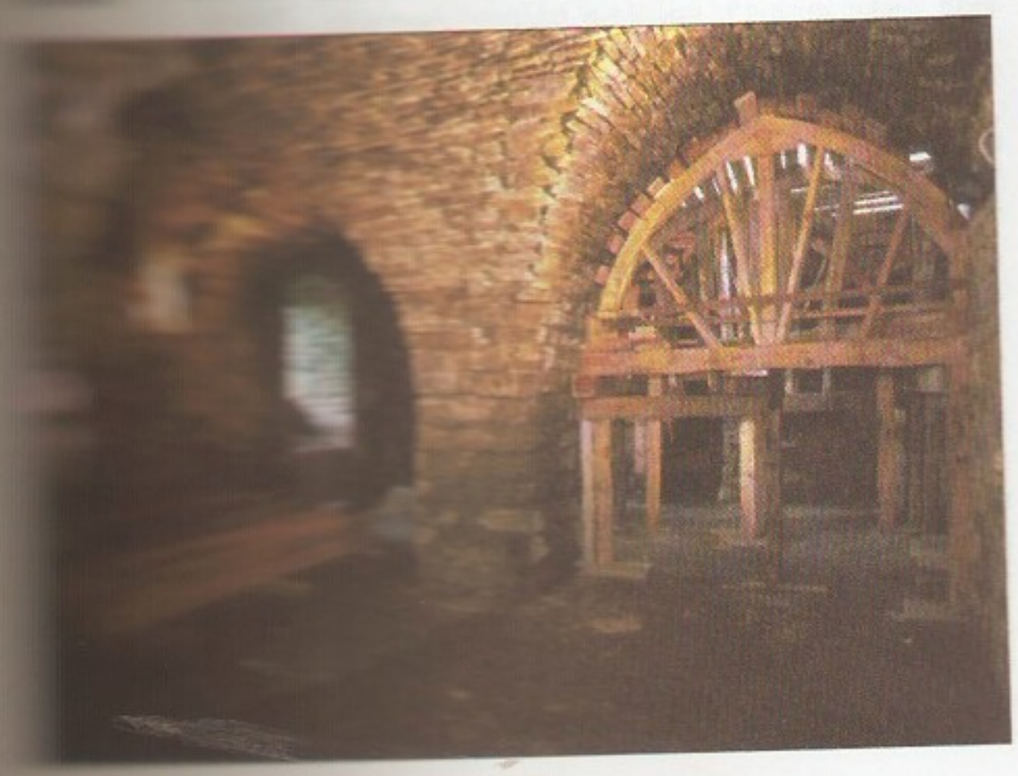

mööda, hrl. iga kuu 1. päeval. Oli põhil. määratud omavalitsus- ja kohtuametnikele, sisaldas kuulutusi, teadaandeid, määrusi, korraldusi jms. ◀

Madal-Eesti, hilis- ja pärastjääajal Balti jääpaisjärve ning Läänemere veega üleujutatud osa Eestist. Hõlmab pms. Lääne- ja Põhja-Eesti ning Võrtsjärve ja Peipsi nõo. Pinnakattes valdavad jääpaisjärve- ja meresetted; pinnamood on tasane, palju on soid. Asustus paikneb pms. suhteliselt paksu pinnakattega viljakamail aladel ja rannikul. Vt. ka Kõrg-Eesti.

madarapunane, värvmadara (*Galium boreale*) juurtest saadud püsikindel punane värv. Oli Eestis II a-tuh. algusest 19. saj. II pooleni armastatuimaid taimevärve. Madarajuuri korjasid naised heinamaalt väikese kaheharulise koogu abil. Tunti mitg. värvimisviise. Enamasti tambiti kuivatatud juured peeneks ja neid hapendati mõni päev potis kalja sees, seejärel leotati lõngu mitu päeva värvivedelikus. Lõngu võis ka koos peeneks tambitud juurtega pajas keeta. Enne värvimist peitsiti lõngu maarjajäälahuses.

Madi kivikalme asub Viljandimaal Vanamõisa k. Madi talust läänes. Kaevatud 1921 (Aarne Michaël Tallgren), 1925 (Harri Moora) ning 1959, 1961—63 ja 1965—66 (Jüri Selirand), kokku u. 1050 m² (rohkem kui pool kalmest). Põletusmatuste jäänused olid kivide vahel laiali, esemed põlenud ja enamasti katki murtud. Põhiline leiuaines kuulub 11.—13. saj-sse.

B: J. Selirand. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.—13. sajand).* Tln., 1974.

madisepäev, 1. 24. veebruar, kevadine m., kirikukalendris apostel Matiase mälestuspäev, rahvakalendri tähtpäevana hästi tuntud. M-ga seotud uskumustes avaldub kevade lähenemine (nt. lumesadu ennustab suveks palju marju ja putukaid, m-l hakkavad ülekõrred lund vihkama). Ehkki m-a eriliselt ei tähistatud, oli palju ussidega seonduvaid uskumusi ning nõiutuli sellest tulenevaid töökeelde: nt. nõelumisikeeld (muidu saab suvel ussist nõelata), keeld *puid* või oksi kuju tuua (muidu tulevad ussid suvel maja juurde). Ruhkesti ennustati ilma, eriti tuule suuna järgi. — **2.** 21. september, sügisene m., kirikukalendris evangelist (apostel) Matteuse mälestuspäev, rahvakalendris vähe tuntud. Mõningad teated märgivad putukate ja püsisoojaste loomade talveunne jäämist.

Madisepäeva lahing, eestlaste muistse vabadusvõitluse lahing 21. IX (madisepäeval) 1217, Liivimaa vanema riimkroonika järgi u. 11 km kaugusel Viljandist (arvat. Vanamõisa k. väljadel). Sakala ja Põhja-Eesti mk-de 6000-meheline malev, kes oli 15 päeva asjatult oodanud Novgorodi abiväge, võitles sakslaste, liivlaste ja lätlaste 3000-meheliste vägede vastu. Sakslased murdsid läbi eestlaste lahingurivi kesk- (tugevaima) osa, seejärel eestlaste parem tiib (sakalased Lembitu, Vottele ja Manivalde juhtimisel) ja vasak tiib tagasid. Henriku Liivimaa kroonika andmeil langes eestlastest ligi 1000, Liivimaa vanema riimkroonika andmeil 1400 meest (sh. eespool nimet. väejuhid; liivlaste vanem Kaupo sai surmavalt haavata). M. l-u tagajärjel alistusid sakalased sakslastele.

B: E. Tõnisson jt. *Kui Lembitu kutsus*.... Tln., 1968.

madukotkas (*Circaëtus gallicus*), suur hele, Eestis väga haruldane haugaslane (LK I, PR 1.). Ei pesitse Eestis igal aastal; viimasel kümnendil on teada 6 võimalikku pesitsuspaika (Lääne- ja Loode-Eestis, neist 5 kaitsealadel). Toitub valdavalt roomajatest, nende olemasolu mõjutab m-a arvukust ja pesitsemist. 1960. a-tega võrreldes on tema arvukus Eestis vähenenud.

magasiait, vallamagasi, vallakogukonna ühisait. Talupojad võisid seal säilitatavat vilja (magasivilja) vajaduse korral laenata. Balti kub-des ehitati m. 1799. a. ukaasi kohaselt igasse valda. Magasivilja laenamine vähenes, kui toitlusolukord 19. saj. II poolel paranes. Kogunenud tagavarasid hakati müüma, saadud rahast

moodustati toitluskapital. Lõplikult minetasid m-d tähtsuse 20. saj. alguses.

„Magnętic Band" [*-ik bänd*], 1977—85 laulja, trummari ja helilooja Gunnar Grapsi juhtimisel tegutsenud ansambel, mis viljeles algul poprokki, hiljem heavimuusikat. Muusikalukku on jäänud G. Grapsi „Lady bluus", „Sügisõhtu bluus", hilisemast ajast „Roosid papale", „Raudmees" jt. lood. Ansambli tegevuse kulminatsiooniks oli võit Thbilisis üleliidulisel ansamblite festivalil „Kevadrütmid 1980". 1985—89 jätkas uuenenud koosseis nime all „Gunnar Grapsi Grupp", mis valiti 1986 ajakirja „Noorus" küsitluse põhjal Eesti populaarseimaks ansambliks. „M. B." esines ka Hispaanias, Saksamaal, Soomes, Bulgaarias ja NSV Liidus. „M. B-l" on mitu helikandjat, sh. laserplaat „Tühjad pihud" (1995).

„Mahavok", ansambel, mis kasvas 1982 välja Tallinna Muusikakooli õpilaste 1977 loodud ansamblist „Spiraal". Asutajaliikmeist laulab „M-s" tänini Karl Madis, 1986 liitus „M-ga" Kare Kauks, koostööpartnereiks on olnud ka Marju Länik ja Pearu Paulus, kellega esineti Roskilde festivalil (1990). „M-i" valdavalt omaloominguline muusika (pms. Heini Vaikmaa sulest) on meloodiline, sulatades erinevaid muusikastiile. Esinetud on NSV Liidu suurtes linnades (1980. a-te keskel tihti Moskvas), Soomes, Jugoslaavias, Bulgaarias ja Taanis. Ansambli esimene singel ilmus 1984. 1987 sai „M." Tartu levimuusikapäevade *grand prix*. Heliplaate: „Hing ja iha" (Forte, 1988), „Tunnete keel" (1996), „Mahavok" (2002).

mahepõllumajandus, taime- ja loomakasvatussaaduste tootmine ja toodete käitlemine, mille juures on arvestatud elusloodu seaduspärasusi, säästetud keskkonda ja säilitatud looduslik tasakaal. Eestis tegeles 2002. a. m-ga 583 tootjat, kelle kasutuses oli 30 551 ha põllum-maad. Looduslikud rohumaad moodustasid sellest 15 %, ühe- ja mitmeaastaste heintaimede all oli 58 %, tera- ja kaunviljade all 15 %. Loomakasvatuses peetakse mahepõllumajanduslikult eelkõige veiseid. M-t on enim Saaremaal ja Hiiumaal, ka Võru, Põlva, Tartu ja Viljandi mk-s. M-t reguleerib sellealane seadus (muudatused 2001). M-ga tegelevad Eesti M-e Sihtasutus, Ökoloogiliste Tehnoloogiate Keskus ja EPMÜ. Mahetootjate üleriigiline organisatsioon on Eesti Biodünaamika Ühing, mahetoodangu turustamise organisatsioon on Eesti Mahetootjate Liit.

Mahtra, küla Juuru v-s Juurust 4 km kirdes Järlepa mnt. ääres; 88 el. (2000). Külas asub seltsimaja. M. mõisa keskuses ja ümbruses on ✧M. sõjaga seonduvaid paiku ja tähiseid, sh. M. sõja mälestussammas. ✧M. Talurahvamuuseum asub Juurus. — M. küla on esmamainitud 1251 (*Mataros*), mõis (*Machteris*) rajati 1468—80. Nüüdispiirid sai küla 1977, kui ühendati M. asundus ja M-Metsküla, M-Saunaküla ja M-Suurküla (algselt Oola k., „Taani hindamisraamatus" *Oal*).

Mahtra (Kolgu) raba kaitseala asub Juuru ja Kaiu v-s Mahtra soostiku lõunaosas; 545 ha. Asut. 1981 sookaitsealana. Rabapinna absoluutne kõrgus on üle 70 m ja suhteline kõrgus 5 m. Turbakihi keskm. paksus on 3 m ja suurim kuni 5 m. 4 km läbimõõduga raba läänеosas leidub metsaseid rabasaari, põhjapiiril voolab Atla jõgi (33 km), mille ääres on suuri allikaid. ▸

Mahtra sõda, talurahva ülestõus Mahtras 14. VI 1858, Põhja-Eesti 1858. a. talurahvarahutuste keskne sündmus. Rahutused algasid mais, ajendatuna nõudest, et talupojad peavad ka pärast 1856. a. ✧talurahvaseaduse kehtestamist täitma teokoormisi endises ulatuses. Juuni alguses keeldusid Ranna-Viru, Ida-Järva ja Lõuna-Harju haagikohtumiku ringkonnas abiteost 18 mõisa talupojad. Mõisnike nõudel saadeti rahutuste piirkonda 2 roodu sõjaväge; pärast vastuhakanute peksmist 8. juunil Ojasool ja 10. juunil Habajas läks pool roodu sõjaväelasi (50 soldatit 2 ohvitseri juhtimisel) Mahtrasse.

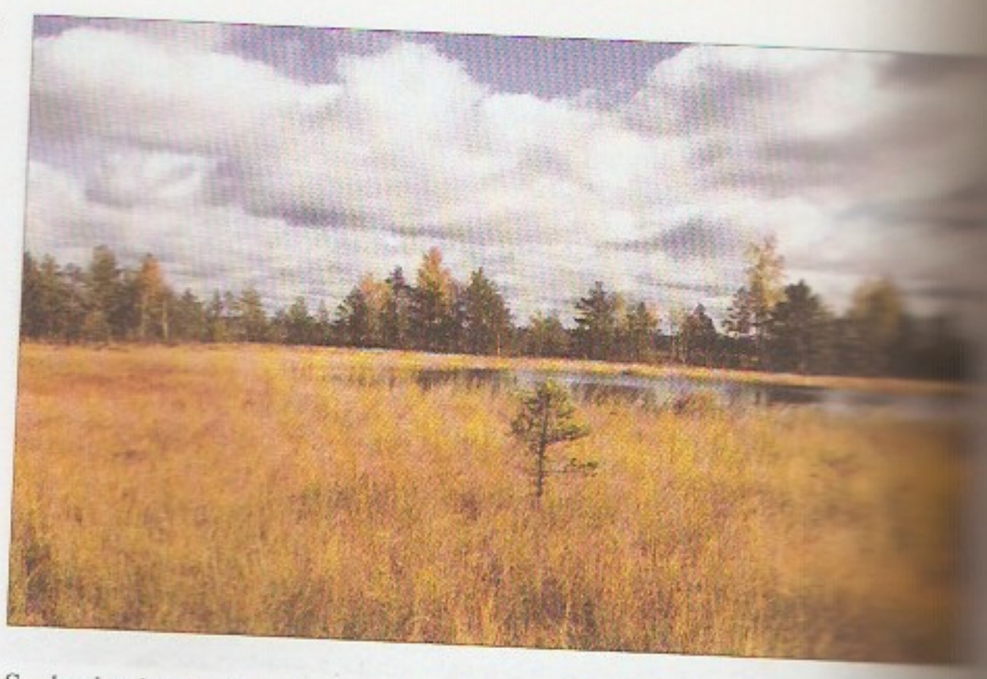

Sealsed talupojad saatsid appikutse 4 naabervalda. 14. juuni hommikul kogunes Mahtrasse 700—800 naabruskonna talupoega; nad piirasid sõjaväelased ümber ning ajasid käsikähmluse järel põgenema. 1 ohvitser sai surma, 13 soldatit haavata, mõisahoone põletati maha. Talupoegadest langes 7, haavata sai 14 (neist 3 suri). Mahtra ülestõusu mahasurumiseks moodustati Aleksander II käsul Oranienbaumis 2414-meheline üksus, kuid selle kohalesaatmisest loobuti; ülestõusu surus maha 1100 kohalike garnisonide soldatit. 41 talupoega karistati kadalipuga (50—1000 hoopi), neist 2 saadeti 20 aastaks sunnitööle ja 33 Siberisse asumisele. Ülestõusu ettevalmistamisel ja selle ajal paistsid eriti silma Mahtra taluperemehed Hans Tertsius ja (Oti) Jüri Rosenmäe ning Kaiu sulane Peeter Oleander, langenuist olid tuntuimad sulane Jüri Tork Purilast ja Mahtra taluperemees Adra Mihkel. M. s-a sündmuste esimene tõepärane trükis ilmunud kirjeldus on Eduard Vilde samanim. romaan (1902).

B: J. Kahk. *1858. aasta talurahvarahutused Eestis: Mahtra sõda.* Tln., 1958. ▾

Mahtra Talurahvamuuseum asub Juurus ja on Rapla mk-a keskmuuseum. M. T-i asutamislugu seostub Mahtra sõja 90. aastapäevaga, siis rajati Juuru kooli juurde koduloonurk. 21. VI 1958 avati Juuru rahvamajas muuseumituba. M. T-i asutamise kuupäevaks loetakse 2. II 1967, mil end. Juuru vaestemaja otsustati muuseumi tarbeks ümber ehitada. Muuseum avati 6. VII 1970, ta on Rapla mk-a kultuurilise järjepidevuse ja paikkonna tavade kandja ja säilitaja. M. T-i kuuluvad peahoone ja kõrvalhooned, Atla-Eeru kõrts ning Juuru mõis ja mõisapark. M. T-s saab ettekujutuse 19. saj. Eesti talupoja elust ning Mahtra sõjast. 1. I 2003 oli kogudes 31 515 säilikut. Ajalookogus moodustavad märkimisväärse osa pet-

Mahtra sõja

Mahtra rahu

Maidla vald

külade kaup

Aidu
Aidu-Liiva
Aidu-Nõmme
Aidu-Soo
Aruküla
Arupõllu
Aruväl
Hirmuse
Koolma
Kulja
Lipu
Lümatu
Maidla
Mehide
Oandu
Ojamaa
Piilse
Rebu
Rääsa
Salaküla
Savala
Sirtsi
Soomaa
Tarumaa
Uniküla
Veneoja
Virumaa

rooleumilambid, piibud, kellad, mööbel ja õmblusmasinad, etnograafiakogus meeste ja naiste tööriistad, vitsnõud ja punutised. Suurim on arhiivikogu, sh. väga haruldane, 1578 trükitud Balthasar Russowi kroonika. Muuseumis on 19. saj. laulu-, käsi- ja juturaamatuid, piibleid, talupidamisega seotud dokumente, kaarte, plaane, kodu-uurijate töid jms. Muuseumikogu vanimad originaalfotod pärinevad 1880. a-ist (maakonna mõisad, kirikud, Rapla vöörmündrid). Kunstikogu on moodust. pms. Rapla mk-st pärit kunstnike teostest. Numismaatikakogu vanim eksponaat on Vigalast leitud mündikogu (16. saj.). Muuseumi filiaal — Atla-Eeru kõrtsihoone (ehit. 1840, mõningail andmeil 1811, Atla mõisniku parun von Barlöveni algatusel) — on ainus Eestimaal ehedalt säilinud talupojakõrts. Mahtra sündmuste päevil kujunes kõrts paigaks, kus langetati mitu määrava tähtsusega otsust. Tänapäeval toimuvad kõrtsis msg. lasteüritused. Muuseumi dir. on Tiia Schmitte.

Mahu poolsaar asub Põhja-Eesti rannikul Kunda lahe ja Pada jõe suudme vahel. Rannikul rohkesti väikesi neeme (Uluneem, Vellaksaar, Letipea, Mahu, Kuupsaar, Ulksaar, Pikaneem, Vanatsaar) ja abajaid. Poolsaare tipus on ✧Letipea MKA, Uluneemest loodes Mahusaar (1,6 ha).

Maidla, 1. küla Juuru v-s Keila jõe keskjooksul; 122 el. (2000). Mõisa härrastemajas (19. saj. I pool) asub a-st 1950 M. lastekodu, säilinud on park. — Küla (*Maidhue*) on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus", mõisa (*Maidel*) kohta on teateid a-st 1452. ◂ — **2.** küla M. v-s 3 km Kiviõlist ja Püssist lõunas Purtse jõe ääres; 132 el. (2000). Seal on M. Põhikool (kooliharidust hakati M. mõisas andma 1740, 2002/03. õ.-a. 108 õpilast) ja postkontor. M. rmtk. ja M. v-a keskus paiknevad Savala k-s. Huviväärne on ✧M. mõis. 1975—77 oli M. alevik. — M-t (*Maydalae*) on esmamainitud „Taani hindamisraamatus". M. küla järgi on nime saanud Maydellide suguvõsa; küla mõisastati 1523—29. — **3.** küla Märjamaa v-s Liivi jõe ülemjooksul; 110 el. (2000). Tuntud on ✧M. kivikalme ja ✧M. aardeleid. — Seal asunud M. mõisa kohta on teateid a-st 1465 (*Pernurm*), mõisa hoonestik rajati 18. saj. II poolel. — **4.** mõis Kambja v-s. — ✧L. mõis Saue v-s.

Maidla aardeleid, Eesti suurimaid muinasaardeid, leiti 1974 Raplamaal Märjamaa v-s paiknevast Maidla liivakarjäärist. Asus kahes kokkuseotud pronksnõus arvat. matuse asulakoha kultuurkihis. Sisaldas 1,8 kg hõbeesemeid ja -münte: 2 hõbedakangi, 2 hõbekaelavõru, hõbeketi, nuust, 1092 münti, sh. 871 saksa, 147 anglosaksi, 23 araabia jm. raha. Noorim münt on William Vallutaja penn, pärit a-st 1066 või 1067.

B: Lamm. *Der Schatzfund von Maidla*. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1979, 1.

Maidla kivikalme asub Raplamaal Märjamaa v-s Maidla k-s Kääpa talust 200—300 m kagus kõrgemal kohal. 1983—85 ja 1987—90 täiesti läbi kaevatud (Mati Mandel) 2130 m² suurune kalme oli korrapäratu ebaühtlane kivilade, mille vahel ja all olid põletus- ja üksikud laibamatused. Sirina on maetud 5.—6. saj., eriti palju 11.—13. saj. Kalme alal leidus ka 2—2,5 m läbimõõduga tahmaseid laike, arvat. surnupõletuskohti. Saadi 7036 leidu, sh. 12 mõõka, 68 odaotsa, 15 kirvest, kilbikupal, 25 vikatit, nuge, kaaluvihte, suuraudu ja rohkesti ehteid.

B: M. Mandel. *Die Steingräber von Maidla*. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1986, 4; M. Mandel. *Über die Ausgrabungen in Lihula und Maidla*. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1990, 4.

Maidla mõis paikneb Lüganuse khk-s Maidla k-s, mõisa rajas ilmselt eesti päritolu suurmikuperekond, kes oma valduse järgi sai nimeks Maydell. Teateid mõisa kohta on a-st 1465 (Maydel), 1499 läks mõis Tuvedele ning vahetas seejärel omanikku iga mõnekümne aasta järel. 1689 omandasid selle Wrangellid (nende järgi on mõisa saksakeelne nimi *Wrangelstein*), kelle pärijad Löwis of Menarid pidasid seda 1890—1919. Põhjasõjas hävinud mõisa asemele rajati Eesti suurejoonelisimaid barokkansambleid. Kõrge kelpkatusega härrastemaja lasi 1764—67 Tallinna Toomgildi vanemal Johann Paul Dührschmidtil ehitada haridus- ja riiinelkonnategelane Georg Ludwig von Wrangell. Sokli ja kahe elukorrusega, risaliitide, liseenide ja ehistulpfriisiga liigendatud hoone keskrisalidi frontoonil on mõisa ehitusaegse omaniku ja tema väimehe C. L. von Brevern vapp (Johann Schultzi töö). Säilinud on barokne peauks (tisler Wagener). Interjööris on stukkdekoor, saalis paarispilastrid ja peegelvõlvlael orvandiga akantus, teiste ruumide laes geomeetriline ornament. Frontooni harja dekoratiivvaas ja lobekujulised pleiksit veesüliniid on hävinud. Pargis on säilinud aednik(u)- ja valitsejamaja (mõlemad 18. saj.). M. m-a juurde kuulusid Oandu karjamõis ja metskond. A-st 1925 asub härrastemajas kool.

Maidla vald asub Ida-Virumaa lääneosas; 332,3 km², 776 el. (2003). Keskus ✧Savala k-s. Valla põhjaosa paikneb ✧Viru lavamaal, lõunaosa ✧Alutaguse madalikul, Purtse jõe kesk- ja ülemjooksu ümbruses. Asustus on koondunud valdavalt valla põhjaossa Maidla, Savala, Soonurme ja Uniküla ümbrusesse (nendes külades elab ²/₃ valla rahvastikust). Alutagusel asuvad üksikud metsaküla (Rüüsa, Sirtsi, Tarumaa). Huviväärne on ✧Maidla mõis. Haridus- ja kultuuriasutused on koondunud Maidlasse (rahvamaja, põhikool ja rmtk.), rmtk. on ka Soonurmes. Valla keskusest 7 km lõunas Tudu tee ääres on Oandu metskonna keskus. Valla kirdeosa on suuresti mõjutanud maavarade kaevandamine. Seal asuvad Aidu (end. Oktoobri) karjäär ning Hiiesoo turbaraba. Valla metsases lõunaosas paiknevad suured sooalad, sinna ulatuvad ✧Sirtsi LKA ja ✧Muraka LKA. Virunurme k-s on kõigi Virumaa metsavendade mälestusrist (avati 2003). Enim töötajaid on hõivatud põllum-s ja avalikus sektoris ning põlevkivi kaevandamisel. — 20. saj. algul oli suuresti sumades püsides Emra vald. M. v. moodustati eraldi halduslüksusena 1917, oli vald a-ni 1950, staatus ennistati 9. IV 1992. ◂■

Mainor, AS Mainor, ettevõtluse arendamisega tegelev ettevõte, mis on välja kasvanud ENSV Kergetööstuse Min-i 1979 asut. konsultatsioonibüroost M. 1986 hakkas M. NSV Liidus esimesena looma väikeettevõtteid ning 1988 alustas seal tööd IME kontseptsiooni arendamise töörühm. M. oli esimene riigiettevõte, mis muudeti aktsiaseltsiks (1990). M-i Majandusinst. ühines 2002 Audentese Kõrgema Ärikooliga (✧Audentese Ülikool). Omakapital 74 mln. kr.; käive oli 2002. a. 113 mln. ja kasum 5,4 mln. kr.

Mainori Kõrgkool, rakenduskõrgkool, asut. 1992 Rakveres konsultatsioonifirma Mainor koolituskursu-

sena, mis kandis nime Mainori Majanduskool. 1993. a-st on ta erakool, 1997. a-st rakenduskõrgkool, 2002 sai praeguse nime. Koolis on 3 õppesuunda: ärijuhtimine, infotehnoloogia ja rakenduspsühholoogia. Korraldatakse koolituskursusi ja täiendusõpet. M. K-l on õppekeskused Tallinnas, Tartus, Viljandis, Rakveres, Paides, Raplas, Võrus ja Pärnus. 2002 õppis koolis kokku 800 üliõpilast. M. K-i rektor on a-st 2002 Tauno Õunapuu.

Maioru kaitseala asub Konguta v-s; 27 ha. Asut. 1964 järsuveerulise moldoru kaitseks. Org on kagu—loodesihiline, süg. 10—25 m. Veerudel kasvab segamets, pervedel on olnud linnamägesid (Erumäe kants, Alt-Laari linnamägi).

Maisiniidi kivi, kõrge püstiste külgedega rabakivirahn, mis paikneb Harjumaal Viimsi ps-l metsas, maapealse osa mahult (397 m³) Eesti suurimaid. Ümbermõõt 30,0 m, kõrgus 7,4 m. LK. ▾

„Maja", alates 1994. a-st neli korda aastas ilmuv arhitektuuriajakiri, mis on keskendunud nüüdisaegse arhitektuuri tutvustamisele. Käsitleb eelkõige Eesti uuemaid hooneid ja sisekujundusi ning kajastab kohalikku arhitektuurielu, avaldab ka pikemaid teooriaartikleid välisautoritelt. Ajakirja väljaandmist toetab olulisel määral Eesti Kultuurkapital. Peatoim-d: Leele Välja (1994—95), Piret Lindpere (1996—2000) ning Triin Ojari (a-st 2000). ▸

Majakivi, munakujuline migmatiitrahn, mis paikneb ✧Lahemaa RP-s Juminda ps-e lõunaosas Keitma raba läh. soometsas, mahult (584 m³) Eesti kolmas rändrahn. Ümbermõõt 32 m, kõrgus 7,0 m. Lasub tervikuna maapinnal ja on igast suunast hästi vaadeldav. LK. ▸

Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium, valitsusasutus, mille ülesanne on riigi majanduspoliitika välmimine, majanduskavade koostamine ja nende elluviimine. 1918—29 juhtisid majandust põllutöö-, kaubandus- ja tööstus-, teede-, raha- ja toitlustusmin. ning 1929—40 majandusmin. Eesti NSV-s täitis majandusmin-i ülesandeid ENSV Riiklik Plaanikomitee. 1990 Majandusmin. taastati ning 2002 ühinesid Majandus- ning Teede- ja Sidemin. M. ja K-l on 19 osakonda ning tema valitsemisalas on Konkurentsi-, Lennu-, Maantee-, Patendi-, Raudtee-, Side- ning Tarbijakaitseamet ja Veeteede Amet ning Energiaturu Inspektsioon ja Tehnilise Järelevalve Inspektsioon. Hallatavad riigiasutused on Riigi Infosüsteemide Arenduskeskus, Eesti Riiklik Autoregistrikeskus, Keskus EhitusTEST ja Eesti Patendirmtk. ning sihtasutused Krediidi ja Ekspordi Garanteerimise SA KredEx, Ettevõtluse Arendamise SA, SA Eesti Akrediteerimiskeskus, Riigi Infokommunikatsiooni SA ja MTÜ Eesti Standardikeskus. ◧

Maksuamet, Rahandusmin-i valitsemisalas olev valitsusasutus, mille ülesanne on maksuseaduste täitmise kontrollimine ja riigieelarve tulude laekumise tagamine riiklike maksude osas. M. asutati 16. I 1990. 2003. a. oli ametil 13 osakonda ja 18 kohalikku asutust. M-t juhib peadirektor.

Malama stuudio. 1920—39 koolitas nimekas ooperilaulja Varvara Malama lauljaid oma Tallinnas asuvas erastuudios; tema tuntuimad õpilased on Miliza Korjus, Georg Taleš, Veera Nelus jmt.

malid, kodus valatud augulised aasaga tinanaastud, mis paigutati paarikaupa naiste liistikute, kampsunite ja pikk-kuubede hõlmadele. Aasad ulatusid üle hõlma serva. M-dest läbiaetud punase paela abil seoti hõlmad kokku. Kui kinnitusvahendeiks hakati kasutama haake, jäid m-d ainult kaunistuseks. ▸

Malla mõis asub Viru-Nigula v-s. Esmamaining 1443 (Wrangellide valdus *Hof Mallel*). Selle keskuses oli keskajal väike linnus. 1620. a-te alguses kinkis Gustav II Adolf Malla oma lapsepõlvesõbrale, Liivimaa kindralkubernerile feldmarssal Gustav Hornile, kes lasi 1651—54 Narva ehitusmeistril Zacharias Hoffmann jun-l püstitada sinna esindusliku lossi (hävis Põhjasõjas). 18. saj. I poolel kuulus M. m. mõjukale Löwenwoldede krahvisoole, hiljem insenerkindral Nikolai Muravjovile. Praeguse peahoone ehitasid 18. saj. lõpul Liphartid. 1821 ja 1880 see põles; Woldemar von Tiesenhausen lasi selle 1881—83 neobaroklikus laadis taastada, ehitati ka galerii ja torn. Vaba planeeringuga pargi põhiosa paikneb peahoone taga klindiveere all, selle terrasside ja tiikide-kanalite süsteemis on tajutav pargi algne regulaarne kavatis. Malla juurde kuulus Villavere karjamõis. Viimased omanikud (enne võõrandamist) olid Lwowskid. 1964. a-ni tegutses mõisas kool, seejärel seisis see pikka aega mahajäetuna. Nüüd on ta eravalduses ja renoveeritakse hotelliks.

B: A. Hein. *Loss põhjarannikul.* — Horisont, 1988, 1.

Malluste männikute kaitseala asub Taheva v-s; 82,4 ha. Asut. 1964 puistu kaitseks. Valdavalt leedeliivmuldadel kasvavad pms. kuni 130 aasta vanused pohlamännikud.

Malusi saared, saarteahelik Kolga lahe ja Soome lahe avaosa piiril; pikkus u. 2,5 km. Hõlmab Põhja- ehk Väike-Malusi (3,1 ha) ja Lõuna- ehk Suur-Malusi (7 ha, kõrgus 6,1 m) ning nende vahel asuvad Vahekari I (0,4 ha) ja Vahekari II (0,2 ha). Põhja-Malusi on liivane, ülejäänud saared kruusased. Lähim koht mandril on Kaberneeme neem (9 km lõunaedelas). M. s-d kuuluvad ✧Kolga lahe MKA-sse.

Mammaste, küla Põlva v-s, Põlvast 3 km põhja pool Tartu mnt. ääres; 635 el. (2000). Seal on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 166 õpilast) ning 1688 asut.

Maisiniidi kivi

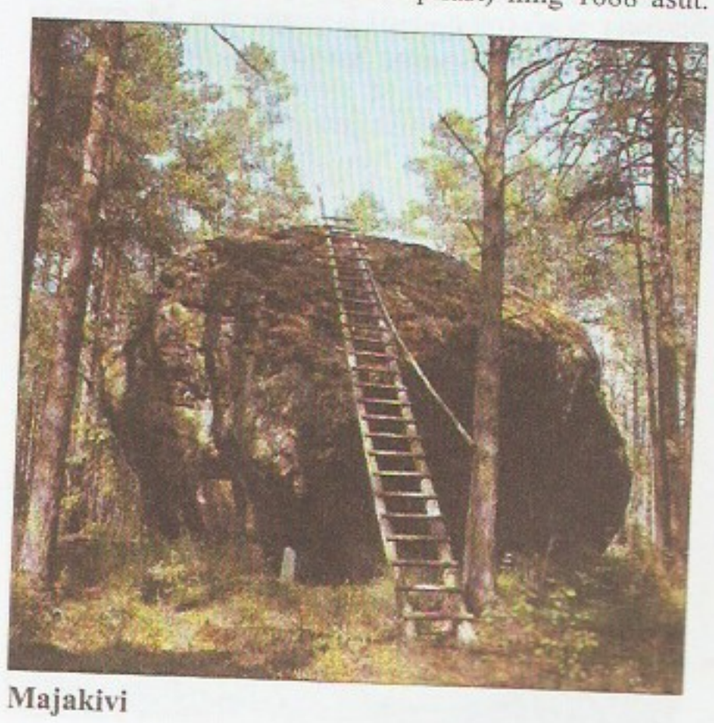

Majakivi

„Maja". Kaas

Malid

Majandusmin.

1929—31
1931
1931—32
1932
1932
1932—33
1933
1933—38
1938—40
1990—92
1992
1992
1992—93
1993—94
1994—95
1995
1995—96
1996—99
1999—2001
2001—02
2002—03
2003—

Pilvamun esimesele talurahvakoolile 1988 püstitatud mälestuskivi.

„Mana", väliseestlaste kirjandus- ja kultuuriajakiri, ilmus 1957—64 Ivar Grünthali toimetamisel Rootsis. Hellar Grabbi toimetajaks saades hakkas „M." 1965 ilmuma USA-s (trükkijaks oli Oma-Press, Torontos). Tiražiaru on olnud 800—1500. Geograafilist haaret ja laiemat kandepinda taotledes asusid 1979 Austraalias, Kanadas, Rootsis ja Soomes tegevusse kaastoim-d. Toimetuskolleegiumi on kuulunud ka Johannes Aavik, Ivo Iiste, Endel Kõks, Ilmar Laaban, Paul Laan, Enn Nõu, Paul Reets, Rein Silberberg, Mardi Valgemäe ja Vootele Vaska, kujundajana Peeter Sepp. „M." oli vanema ja alalhoidlikuma pagulaskonna suhtes programmiliselt kriitiline ja poleemiline ning taotles kontakti lääne kaasaegse kunstielu ja ühisk. mõttega. Avaldanud ilukirjandust, arvustusi ja ülevaateid ning keele-, ajaloo-, poliitika-, teatri- ja kunstialaseid artikleid, kunstiteoste reproduktsioone ja fotosid. A-st 1961 ilmuks „M." pidevalt Eestis elavate autorite teoseid ja nende loomingu ülevaateid. Ajakiri ilmus algul korra kvartalis, hiljem ebaregulaarselt: 1957—74 ja 1976—88 (nr-d 1—56 ja 58), 1992 (nr. 61/62 Tallinnas kirjastuse „Fantum" väljaandel), 1994 (nr. 60, Eesti Rahvusrmtk-s koostatud koondsisukord 1957—88, koostaja Krõõt Liivak), 1995 (nr. 57) ja 1999 (nr. 59). ◂

Manasseini revisjon, Liivi- ja Kuramaa kub-u halduse- ja sotsiaalolude revideerimine senaator Nikolai Manasseini juhtimisel 1882—83. Senaatorile saadetud palve- ja märgukirjades ning kaebustes (Liivimaa Eesti-osast 173 valla ühine märgukiri ja 44 788 üksikisiku kirja) nõuti Balti mõisnike privileegide kärpimist, kubermangupiiride muutmist etnilise põhimõtte alusel, eesti ja läti k-e kasutamise õiguse suurendamist, kohtu- ja semstvoreformi laiendamist Baltimaadele ning rahvaloolli vabastamist mõisnike ja pastorite ülemvõimu alt. Kõige agaramalt esitas palvekirju kehvtalurahvas, kes peale eelnimetatu nõudis ka maa andmist maatameestele, teoorjuse lõplikku kaotamist ning raharendi ja maksude alandamist. Tsaarivalitsus jättis Baltimaade põhielanikkonna taotlused rahuldamata ning kasutas revisjoniaruande (see esitati tsaarile 1884) andmeid venestuspoliitikast lähtuvate reformide tegemiseks.

Manilaid, ka Manija, saar Liivi lahes Kihnu väinas, 800 m Torila otsalt lõunas; 1,87, koos lähilaidudega (Ahmilaid jt.) 1,9 km², 36 el. (2000). M. on liigestunud rannajoonega 4,5 km pikkune kivine seljak (kõrgus üle 5,3 m), lõpeb edelas Papina neemega, kirdes ulatub kaugele merre klibune Kuivasääre ots. Valdaval on rannaniit ja kadastik, leidub ka väike männimetsik. Looderannas on paadisadam, Papina neemel tuletorn (8 m, ehit. 1933). Tegeldakse kalapüügi ja turismiga. Kuulub Tõstamaa v-a. — Esmamaining 1560 (*Holm Maune*). Algul oli saarel üks talu, 1933 eraldas Eesti valitsus Kihnu ülerahvastuse leevendamiseks M-l 26 krunti.

Manilaiu kaitseala, ka Manilaiu-Hanilaiu kaitseala, asub Tõstamaa v-s; 202 ha. Asut. 1991 Manilaiu ja Hanilaiu ning nende elustiku kaitseks. Manilaiul oli 20. saj. lõpul Eesti suurim kõre ehk juttselg-kärnkonna asurkond. Manilaiul oleva Kokkõkivi ehk Kotkakiviga (graniit, 6×3,2×3,5 m; LK) seostub msg. uskumusi. ◂

manufaktuur (<lad *manus* 'käsi' + *facere* 'tegema'), käsitööl ja tehnilisel tööjaotusel põhinev tööstusettevõte. Eestis asutati esimesed m-d 17. saj. (Hiiumaal Hüti klaasikoda 1628, Narva vase- ja saeveski 1650, Tallinna paberiveski 1664). M-de arv suurenes 18. saj. alguses ja eriti IV veerandil. Eestis jäi m-itööstus suhteliselt vähearenenuks: suurimad m-d olid Tallinna sadama Admiraliteedi töökojad (asut. 1717—22), ✧Rõika-Meleski peeglivabrik (1792), Tallinna sitsim. (1793) ja Udriku kalevim. (1808).

Mara laulustuudio. Euroopas tunnustatud laulja Gertrud Elisabeth Mara asutas 1815 Tallinnas stuudio, kus ta oma viimaste eluaastateni õpetas pms. kohalikele aadlinoorukeile soololaulu.

„Marahwa Näddala-Leht" [*ma:- nädala*], 1821—23 ja 1825 Otto Wilhelm Masingu toimetamisel ja väljaandmisel Tartus ilmunud rahvavalgustuslik ajaleht; lehte trükiti eri aastail Tartus, Pärnus ja Riias. Avaldas sõnumeid kodu- ja välismaalt, geograafilisi ja ajaloolisi kirjutisi, looduskirjeldusi, tervishoiu-, majapidamis- ja põllum-nõuandeid, mõnel määral ka ilukirjandust ja raamatututvustusi; käsitledes haridus- ja kooliolusid ning eesti k-e jm. küsimusi, võitles ebausu ja vaimupimeduse vastu. Ajaleht tõi eesti k-de uusi sõnu (termomeeter, aurulaev, minister jmt.) ja pani aluse eesti ajakirjandusžanridele (lehes oli sõnumi, artikli ja reportaaži sugemeid). „M. N-e" vanad numbrid olid populaarne lugemisvara veel aastaid hiljemgi ning tema hariv tähendus oli suur. Väheste kaastööliste seas oli ka mõni eestlane (Kõrendo Kaarel, Kulli Jüri). ▾

Mardihansu laht (vanadel merekaartidel *Hundswiek*) asub Hiiumaa lääneranniku Kõpu ps-st lõunas; süg. valdavalt alla 10 m. Sealseil madalatel ja karidel on hukkunud palju laevu. Lahte suubub Vanajõgi (pikkus 8 km, jõgikond 14,4 km², suur osa jõest kuulub ✧Tihu MKA-sse).

mardipäev, algselt 11. november, katoliiklikus kalendris püha Martinuse mälestuspäev, rahvakalendris pärast reformatsiooni 10. november (Martin Lutheri sünnipäev). M. oli üks olulisimaid rahvakalendri tähtpäevi, ta tähistas põllum-aasta lõppu ja talve algust, ka hingedeaja lõppu. M-l oli keelatud villa ja lina töötlemine. M-a eelõhtul käisid maskeeritud külanoored — mardisandid (algselt ainult noormehed) — perest peresse, laulsid mardilaule, tantsisid ja kogusid ande (liha, vorsti, leiba, õunu, lõnga, villa jm.) ning soovisid karja- ja viljaõnne. Mardisanditamist on peetud esivanematekultuse jäljeks; andide kogumine on tõenäoliselt lähtunud sellest, et püha Martinus oli keskaegse Euroopa rahvakultuuris kerjuste patroon. Mardisanditamas käivad lapsed ja noored tänini. M-a tojdulaud oli rikkalik. Nüüdisajal on populaarne kogu Euroopas tuntud mardihani. Rohkesti ennustati m-l ilma, enamasti terveks talveks. M. ja kadripäev (25. nov.) usuti olevat vastandlikud: kui m. on külm, siis on kadripäev soe.

mardus, rahvausundis algselt surnu, hiljem surnu kehast eraldunud hing, surmahaldjas ja surmaenne. M-t nähti inimese, looma või linnuna, kuuldi nime hüüdva häälena või muu helina. Tavaliselt hõikas m. inimese nime, kui hõigatu vastas, siis ta suri. M-ga on seotud mardika nimetus, sest surnute hingi arvati siirduvat putukaisse. M. oli tuntud pms. Põhja-Eestis.

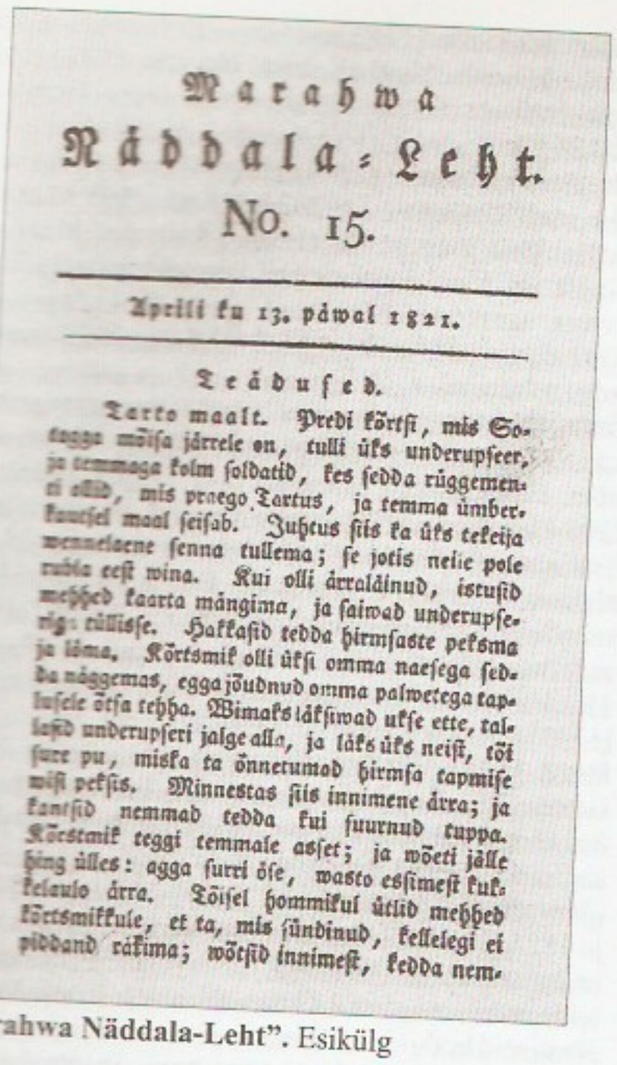

Marahwa
Näddala-Leht.
No. 15.

Aprilli ku 13. päwal 1821.

Teäduſed.

Tarto maalt. Predi kõrtſi, mis Sotagga mõiſa järrele on, tulli üks underupſeer, ja temmaga kolm ſoldatid, kes ſedda rüggemenni ellid, mis praego Tartus, ja temma ümberkautſel maal ſeiſab. Juhtus ſiis ka üks tekeija wennelaene ſenna tullema; ſe jotis nelie pole rubla eeſt wina. Kui olli ärralãinud, istuſid mehhed kaarta mängima, ja ſaiwad underupſeriga tüllisſe. Hakkaſid tedda hirmſaste peksma ja lõma. Kõrtsmik olli üksi omma naeſega ſedda näggemas, egga jõudnud omma palwetega tapluſele õtſa tehha. Wimaks läkſiwad ukſe ette, talluſid underupſeri jalge alla, ja läks üks neiſt, töi ſure pu, miska ta önnetumad hirmſa tapmiſe wiſi peksis. Minnestas ſiis innimene ärra; ja kantſid nemmad tedda kui fuurnud tuppa. Kõestmik teggi temmale aſet; ja wõeti jälle hing ülles: agga ſurri õſe, wasto esſimeſt kukkelaulo ärra. Töiſel hommikul ütlid mehhed kõrtsmikkule, et ta, mis ſündinud, kellelegi ei piddand räkima; wõtſid innimeſt, kedda nem-

„Marahwa Näddala-Leht". Esikülg

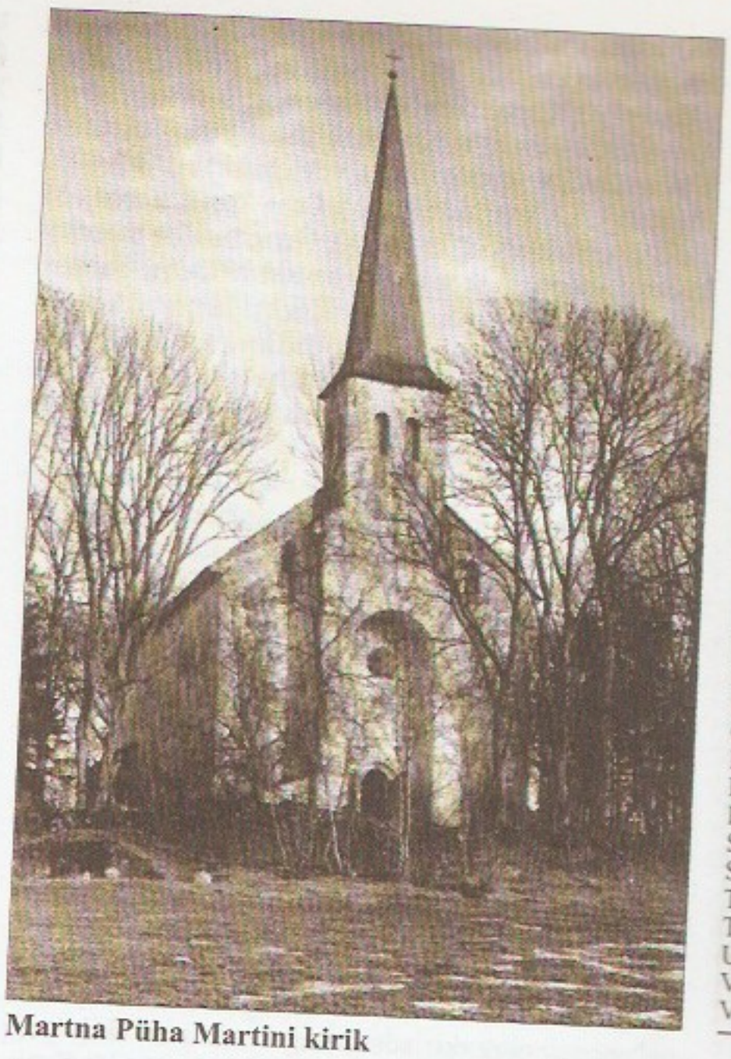

Martna Püha Martini kirik

„Maret", 1935—40 Tartus ilmunud naisteajakiri (peale põhjaliku käsitöö-, moe- ja majapidamisosa sisaldas artikleid tervishoiu, abielu, pedagoogika, naisliikumise jms. kohta). Oli rohkesti illustreeritud ja väga populaarne (trükiarv 1937. a. 27 000). ▸

maretapäev, karusepäev, 13. juuli, kirikukalendris Püha Margareeta mälestuspäev. Margareetat kujutati keskajal samuti nagu Püha Jürit — võidetud draakon jalge all. Sümboolse maotapmisega seletatakse kommet künda m-l traatusside hävitamiseks kesa. M-a paiku oodati hrl. ka esimest uudsevilja („maret annab hädaleiba, jakob suure kaku"). M-a rööpnimetust „karusepäev" on teadlased püüdnud seletada mitmeti. Seda on peetud põlvnevaks kas Margareeta nimest või päevale omasest kesapõllukünnist. Osa uurijaid on karusepäeva seostanud karuga. Kustaa Vilkuna arvates on eestlaste karusepäev Läänemere maade muistse karukultuse jälg. Eesti rahvaluulekogude andmestik iseloomustab m-a siiski pms. põllunduskalendri tähtpäevana.

margapuu, ka päsmer, puust või metallist käsikaal: kang, mille ühes otsas on kaalutava eseme riputamiseks konks ja teises otsas raskus. M. tasakaalustatakse kangil liikuva paelaasa või metallmuhviga. Veel 19. saj. oli m. talurahva hulgas peamisi kaalumisvahendeid. ▸

Marimetsa looduskaitseala asub Kullamaa, Martna ja Risti v-s; 4599 ha. Asut. 1981 Marimetsa raba ja Kullamaa liiviku kaitseks. Kullamaa Liivamäed võeti kaitse alla 1964. Raba on tekkinud pärast Antsülusjärve taandumist, valdav on rohkete älveste ja laugastega lageraba. Inimtegevuse mõju on olnud suhteliselt väike, enamik rabast on kuivendamata, kraave on ainult servas. Raba ääristavad metsastunud luitevallid, taanduva jääserva ees tekkinud karbonaatsetel setetel kasvab kohati tammeenamusega metsa. Ala on olnud rabapistriku (LK I) viimaseid Eestis pesitsemise paiku. ▸

„Marionett", 1962 Tallinnas naha- ja jalatsikombinaadi „Kommunaar" klubi juurde asut. nukuteater (rahvateatri nimetus a-st 1980). Eestis seni ainsa marionettnukuteatri asutaja ja juht (1962—94) Harri Vasar oli ka nukumeister (tema valmistatud nukke on eksponeeritud paljudel näitustel) ja näidendite autor. Teatri tegevus hoogustus taas 2000, kui asuti tegutsema Salme Kultuurikeskuses ja kunstiliseks juhiks sai Mart Puust. ▸

Martna, küla ja samanim. valla keskus, asub Rannamõisa jõe keskjooksul; 205 el. (2000). Külas on põhikool (asut. 1836 Ehmja külakoolina, 2002/03. õ.-a. 101 õpilast), rahvamaja, apteek ja postkontor. Huviväärne on ✧M. Püha Martini kirik ja selle juurde kuuluv kalmistu. — M. kirikumõisa nimi on saksakeelseis ürikuis algul olnud *Ummern*, hiljem *St. Martens*.

Martna kihelkond hõlmas Läänemaal ligikaudu nüüdse Martna v-a. Muinasajal kuulus see ala arvat. Ridala khk-a, 1234—1559 Saare-Lääne piiskopkonda. Esimest Martna kirikut on mainitud 1298, kui orduvägi selle purustas. M. kirikuk. rajati 16. saj. alguses; selles oli mitu toomhärradele kuuluvat mõisa (Ehmja, Haeska, Rannamõisa). 1860. ja 1880. a-il rändas Martnast talupoegi Lõuna-Venemaale. 1870. a-il hakati talusid ostma päriseks. 1880. a-il siirdusid paljud talupojad õigeusku (Väike-Lähtrusse püstitati Jumalaema Sündimise kirik) või msg. usulahkudesse. Majanduse ja kultuuri arengult oli Martna Eesti mahajäänuimaid kihelkondi

Martna Püha Martini kirik on rajatud 13. saj. II poolel, 1298 rüüstas selle orduvägi. Nüüdse ilme sai ta hiljemalt 16. saj. alguses Saare-Lääne piiskopi Johannes III Orgase ajal. Kolme võlvikuga saalkiriku servjoontega võlvlaest on tervena säilinud idavõlvik, mida eraldab teistest võidukaar. Põhjaküljel paikneb teravkaarse uksega käärkamber. Läänefassaadil on raidportaal ja sellest kõrgemal ümaraken, põhjafassaadil (algselt akendeta) hilisgooti astmikpalestikuga ja suure raidkivitahvliga piiskopiportaal. Läänesein a kohale püstitati 1865 torn, mis sai 1883 kiivri. 19. saj. II poolel avardati aknad ja lääneportaal ümarkaarseks ning ehitati põhjaaken. Kitsas kõrge idaaken pärineb ilmselt algkavatisest (13. saj. lõpust). Sisustuses on säilinud ristimiskivi vaagnaosa (u. 1500), krutsifiksiga rõngasrist (1624—32), end. altarimaal „Püha õhtusöömaaeg" (17. saj.),

„Maret". [illegible]

[illegible]

barokne nikerdaltar (1700, Christian Ackermann; maalingud 17. ja 19. saj.) ja aadlirõdu (18. saj.). ◂

Martna vald asub Läänemaa keskosas; 269,42 km², 1032 el. (2003). Keskus Martna k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Lõunaosas kulgeb piir piki Matsalu lahte ja Kasari jõge. Valla kaguosa hõlmab Laiküla (Patsu) soo ning kirdeosa Marimetsa raba (kuulub ✧Marimetsa LKA-sse). Matsalu lahe ja Kasari jõe ääres laiuvad luhaalad (kuuluvad ✧Matsalu LKA-sse). Metsamaa hõlmab vallast 32 % (riigimetsa haldab Kullamaa metskond). Peale valla keskuses asuvate kultuuri- ja haridusasutuste on Rõudes rmtk. ja lasteaed-algkool. Valda läbivad Virtsu—Tallinna mnt. ja sellelt hargnev Haapsalu mnt. Huviväärsed on EELK ✧Martna Püha Martini kirik ja ✧Suure-Lähtru mõis (muuseum). Väike-Lähtru k-s on õigeusu Jumalaema Sündimise kirik (tegutses 1884—1970) ja kalmistu. Kalmistu on ka Rõude k-s. Suurimad ettevõtted on põllum-ga tegelevad OÜ Viljatare, OÜ Fazenda, Lähtru põllum-ühistu ja OÜ Kirjak ning AS Marvete (puidutööstus). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 20. II 1992. ◂ 1

Maruoru looduskaitseala asub Kanepi v-s; 33,1 ha. Asut. 2001 must-toonekure (LK I) ja tema elupaigaks oleva loodusmetsa kaitseks.

masina-traktorijaam, lüh. MTJ, riiklik tehnikaettevõte, mis valdas traktoreid, põllutöömasinaid ja transpordivahendeid ning tegi nendega kolhoosidele teenustööd. M-d töötasid NSV Liidus 1928—58, Eestis loodi m-de võrk 1941. M-de kaudu suunas riik põllum-e arengut. 1958 reorganiseeriti m-d remondi-tehnikajaamadeks ning traktorid ja muud masinad müüdi kolhoosidele. — 1920. ja 1930. a-tel tegutsesid EV-s traktorijaamad. Need kuulusid riigile või ühistutele või olid eravalduses ja osutasid taludele viljapeksmise, maaparanduse, kündmise jms. teenust. 1. I 1939 oli Eestis 1300 traktorit, neist traktorijaamades 344.

Massu jõgi, Vändra jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 34 km, jõgikond 78,9 km². Algab Lelle lähedalt, suubub Massust alamal.

Mastogloiameri, Läänemere nõos Kesk-Holotseenis atlantilise kliimastaadiumi alguses olnud nõrgalt riimveeline veekogu (nime saanud räni vetika *Mastogloia schmidt*'i järgi). Oli magedaveelise ✧Antsülusjärve (8000—9300 ^{14}C-aastat tagasi) ja riimveelise ✧Litoriinamere (4000—8000 ^{14}C-aastat tagasi) üleminekufaas, mida kokkuleppeliselt loetakse Litoriinamere esimesse poolde kuuluvaks. Teda on nimet. ka Klõpeusmereks (räni vetika *Campylodiscus clypeus*'e järgi).

„Matemaatika ja kaasaeg", TRÜ väljaandel 1963—84 ilmunud matemaatikaalaste ning populaarteaduslike ja matemaatika ajalugu ja metoodikat käsitlevate artiklite kogumik (22 kd.).

matkamine, teadmisi ning tunnetuse piire laiendav sihipärane liikumine maastikul. Eristatakse jalgsi-, mägi-, suusa-, vee-, speleo-, jalgratta- ja motom-t. Sportlikud matkad jagunevad keerukuselt kolme raskusastmesse (kõige keerulisem on 3. astme); raskusaste määratakse matka kestuse, teepikkuse ja tehniliste elementide põhjal. Matkale eelneb hrl. ettevalmistus: valitakse marsruut, komplekteeritakse rühm, muretsetakse varustus ja korraldatakse sedu. Eestis osaleb sportlikel matkadel u. 1000 matkajat aastas. Lihtsamaid ja kergemaid matku nimet. lihi-, lihi- ja rahvamatkadeks, keerulisemad erivormid on kombineeritud matk, ekstreemmatk ja ekspeditsioon. Enamikus riikides peetakse m-t üheks turismi vormiks, nii oli see enne II maailmasõda ka Eestis. Järjest rohkem kasut. tähistatud matka- (eriti jalgsi- ja jalgratta-) radade süsteemi. M-se teenust osutavad sellele spetsialiseerunud firmad, ühisk. matkategevus on koondunud matkaklubide juurde; matkaklubide katusorg. on ✧Eesti Matkaliit. A-st 2002 toimuvad taas (varem 1984—88) Eesti meistrivõistlused matkatehnikas.

B: *Kaugmatkaja käsiraamat.* Tln., 1976; *Matkamarkuste taskuraamat.* Tln., 1978. ◂

Matsalu laht asub Eesti läänerannikul Puise ja Saastna neeme vahel, on Väinamere osa; 67 km², pikkus kuni 18 km, laius 4—6 km, suurim süg. 3,5 m. Lahte suubuvad Kasari ja Ramsumõisa jõgi. Maapinna kerkimise ja Kasari suudmeala kinnikasvamise tagajärjel lahe pindala pidevalt väheneb. Lahe põhja moodustavad valdavalt kruus ja liiv; idaosas, kus on mudapõhi, kasvab üha laienev roostik. Madalamates kohtades katab põhja tihedalt kare mändvetikas, hõredama põhjataimestikuga suudmeosas kasvab punavetikaid, keskosas ka näkirohtu. Lahes on mitu saart, sh. Haeskarahu (12,5 ha), Laiu (3,1 ha), Munarahu (2,3 ha) ja Nasva (1,6 ha). Rannik on enamasti tasane, seal on rannamiidud. Lahe läänеosa asustab riimvee-, sisеosa magevеeloomastik. Peamised kalad on haug, särg, nurg, kiisk, angerjas, koha ja meritint. M. l. kuulub Matsalu LKA-sse.

Matsalu looduskaitseala asub Lihula, Martna, Ridala ja Hanila v-s; 48 610 ha, sellest 28 480 ha mereala. Asut. 1957, et kaitsta Matsalu lahte ja roostikku ning saarterikast Väinamere ala kui lindude rändepeatus-, pesitsus-, toitumis- ja sulgimispaika ning säilitada ja taastada ohustatud poollooduslikke kooslusi — Kasari jõe suudmeala luhaniite ning ranna- ja puisniite. 1939 võeti kaitse alla Matsalu lahe tervisemuda ala, 1957 maastiku üksikelemendina ✧Salevere pank ja ✧Kirbla astang. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Kaitsealal on üle 60 saare, mille suurus on 0,1—272 ha, neist seitsmel — Papirahul (1,2 ha), Sipelgarahul (3,4 ha), Tondirahul (1,0 ha), Valgerahul (0,2 ha), Anemaal

(2,3 ha), Suur-Härjamaal (1,6 ha) ja Väike-Härjamaal (0,4 ha) — on kehtestatud rangeim kaitsekord. Pisisaared on tähtsad seltsinguliste lindude pesitsemiskohad. Roostikku on u. 3000 ha, suurim roostikuala (u. 2000 ha) asub Kasari jõest põhja pool. Niite on u. 7500 ha, luhaniitudest on esmatähtsad Kloostri (420 ha) ja Rõude luht (360 ha), rannaniitudest ja loopealsetest Põgari-Sassi (220 ha), Puise (24 ha), Haeska (110 ha), Saastna Pikanina (160 ha), Pagaranna (34 ha) ning Saastna Teorehe järve (20 ha) ja Salmi lahe (350 ha) ümbrus. Looduskaitsealal on registreeritud 275 linnu-, 49 kala- ja 47 imetajaliiki ning 772 liiki soontaimi. Sügisrände ajal peatub Matsalu lahe ääres u. 20 000 sookurge, kevadrände ajal aga üle 30 000 valgepõsk-lagle. A-st 1962 kuulub M. l. Euroopa tähtsaimate linnukaitsealade hulka ja a-st 1971 rahvusv. tähtsusega märgalade (Ramsari alade) nimistusse. Matsalu LKA rõngastuskeskus juhib Eestis lindude ja nahkhiirte rõngastamist, igal aastal avaldatakse sellealane ülevaade. Kaitseala keskus ja muuseum asuvad taastatud Penijõe mõisas. Kirbla astangul paikneb Eerik Kumari mälestuskivi (a-st 1987, Kaljo Reitel). ▸

Matsi-Kärneri tammiku kaitseala asub Rapla v-s; 3,9 ha. Asut. 1992 tammiku kaitseks. Sinilille kasvukohatüübi 60—80-aastases tamme-segametsas kasvab ka kuuski ja kaski.

Matu koobas asub Tarvastu jõe vasakul kaldal, Eesti pikimaid (29,1 m) sufosioonilisi koopaid. Kesk-Devoni Aruküla lademe ülemise osa roosakaspunasesse liivakivisse on Tarvastu jõkke voolav allikaoja uuristanud 22 m pikkuse käigu, mille lõpus on 1,7 m kõrgune grott (7×2,5 m). Muistendite järgi viib käik põrgusse.

matused, peied, surnu matmisega kaasnev tseremoonia, pärimuskultuuris mitmejärguline siirderiitus. Vt. 11. kd., lk. 757.

Mauritiuse Instituut, *Institutum Mauritanum*, Tallinnas tegutsev eraõiguslik teadus- ja arendusasutus, mille eesmärk on teadustegevus ja kraadiõpe (pms. filosoofia, psühholoogia ja religiooniuuringute valdkonnas) ning Tallinna Katariina kloostris 13. saj. tegutsenud filosoofi Mauritiuse pärandi uurimine ja tutvustamine. Asub Katariina kloostri idatiiva restaureeritud ruumides. Asut. 1994 kui kultuuriselts *Academia Catholica*, a-st 1998 tegutses kui Filosoofia ja Teoloogia Keskus, a-st 2001 on M. I., mis hõlmab rmtk. (*Librarium Mauritanum*) ja Kõrgkoolidevahelise Tallinna Filosoofiakeskuse. Asutaja ja president on Mart Raukas. A-st 2000 tegutsevad M. I-i juures teadustööga Enn Kasak (teadusfilosoofia ja maailmapildi filosoofia), Talis Bachmann ning Undo Uus (vaimufilosoofia).

Mayeri vabrik [*maier*], 1889—1930 Tallinnas tegutsenud keemiavabrik. Asutati 1883, kandis nime Vladimir Mayeri Lesk & Poeg. Tootis a-ni 1892 kondenspiima, toiduvärvi ja linnasepreparaate, töölisi oli 13, aastatoodangut 12 000—25 000 rbl. väärtuses. 1890. a-tel hakati tootma ka oksekivi, eetrit, kloroformi, kolloodiumi, glaubrisoola, väävel-, sool- ja piimhapet, tanniini jm. 1896 muudeti vabrik as-ks Tallinna Keemiatehas Richard Mayer, mille põhikapital oli 750 000 rbl.; töölisi oli 1900. a. 217, 1913. a. 312, 1917. a. suvel ligi 400. Suurem osa toodangust, eelkõige oksekivi ja tanniin, müüdi kangaste värvimise jaoks Moskva ja Ivanovo-Voznessenski puuvillavabrikutele. I maailmasõja ajal täitis M. v. sõjalisi tellimusi (püssirohi, keemikaalid). 1920 jäi tehas seisma; leidmata toodangule turgu, lõpetas ettevõte järk-järgult tegevuse, vara müüdi võlgade katteks. Tootmishooned läksid teiste ettevõtete, nt. Kunstsarvetehaste (hiljem „Polümeer") kasutusse.

Meegaste mägi asub ✧Otepää LP alal Puka—Otepää mnt-st põhja pool; kõrgus 207 m, pikkus u. 1 ja laius 0,5 km. Tekkelt pms. moreenist koosnev vaar. Valdavalt põllustatud lael on kohati jääpaisjärvelisi savikaid setteid. Mäesuusatamiskeskus.

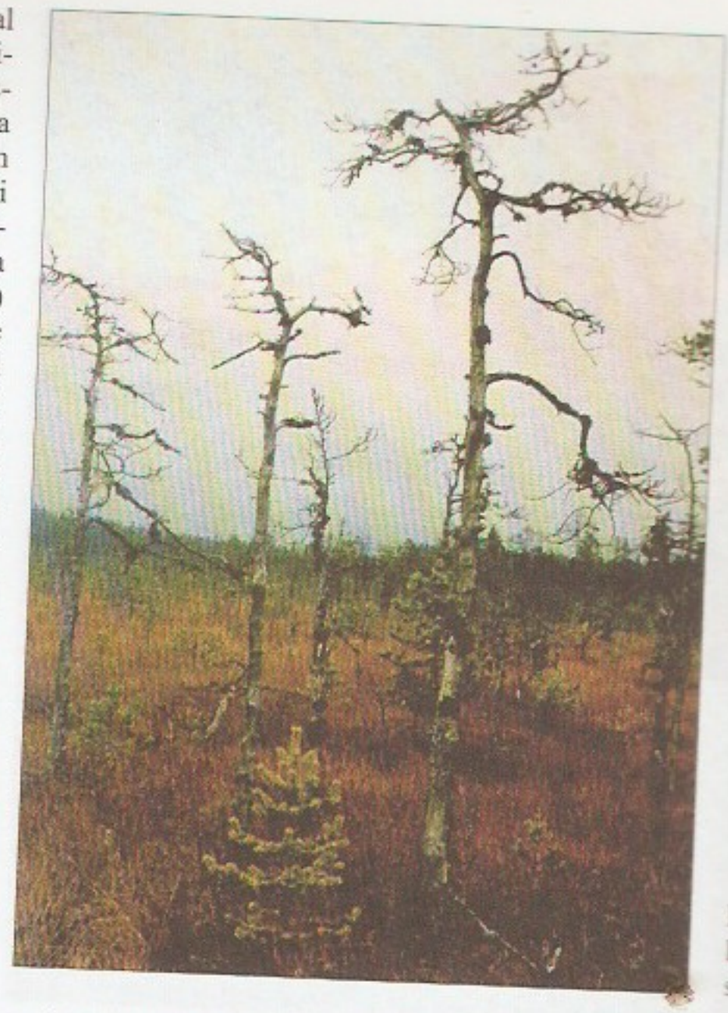

Meeksi, 1. küla ja samanim. valla keskus, asub Mehikoormast 3 km edelas; 130 el. (2000) — Esmamaining 1582; mõis eraldus Räpinast 18. saj. keskel. — **2.** küla Meremäe v-s (ametlikult Miikse); 54 el. (2000). Seal on õigeusu Ristija Johannese kirik (ehit. 1953) ja kalmistu. — Varem oli M. Misso karjamõis.

Meeksi vald asub Tartumaa kaguosas; 143,48 km², 790 el. (2003). Keskus Meeksi k-s. Vald paikneb ✧Peipsi madalikul, kus valdavad metsa- ja sooalad (Esäkeste, Pedaspää, Meerapalu ja Uulika soo). Põhiosa asustusest on Rasina—Mehikoorma—Pedaspää tee ääres, suurim asustuskeskus on ✧Mehikoorma alevik. Valla lääneosas asub SA Järvselja Õppe- ja Katsemetskond (✧Järvselja LK-kvartal jääb Võnnu valda). Valla põhjaosa sood kuuluvad ✧Emajõe-Suursoo soo-KA-sse. Riigimetsamaad haldab pms. Räpina metskond. Laaksaare sadama kaudu peetakse ühendust Piirissaarega. Aravul töötab rahvamaja, Meerapalus ja Meeksis on rmtk., Järvseljas rmtk. ja algkool. Suurimad ettevõtted on OÜ Latikas (kalapüük) ja OÜ Clahel (metsandus). — Vald a-ni 1950 (a-ni 1925 kuulus Võrumaasse), ennistati 21. XI 1991 kui Mehikoorma v., taas M. v. alates 12. XII 1991. ▸1

„Meelejahutaja”, esimene Eesti kirjandus- ja pereajakiri, ilmus 1878—83 Tartus algul 10 korda aastas, a-st 1881 kuu- ja 1885—88 nädalakirjana; toim-d: 1878—84 Aleksander Mohrfeldt, 1885—86 Juhan Kunder, 1887 Juhan Kurrik. Avaldas kirjutisi kasvatuse, tervishoiu, kodunduse, põllum-e, kirjanduse jmt. alalt ning algupärast ilukirjandust ja rahvaluulet. ▾

Meelva järv, ka Miilva järv, asub Meelva k-st ühes Meelva soo kaguserval; 78,7 ha, suurim süg. 3,2 m. Järv on üle 2,5 km pikk ja 0,5 km lai, keskel on saar (0,4 ha). Toitub rabakraavidest, väljavool Toolamaa oja kaudu Võhandusse; vesi vahetub 2,1 korda aastas. M. j. on kraavi kaudu ühenduses Padojärvega (3,6 ha, süg. 8,5 m). Huumustoiteline; elustik on haruldusterohke. Peamised kalad on ahven ja haug.

„Meie Elu”. Päismik

A. Saalmanni kulutusega trükitud.

Meelva maastikukaitseala asub Räpina ja Mooste v-s; 2073 ha. Asut. 1981 Meelva raba ja sealsete kaitsealuste liikide ning Meelva ja Padojärve kui jäänukjärve kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1998. Älvestega lageraba servades ning laugaste ümbruses on puisraba. Meelva raba on tekkinud jääjärvetasandiku nõos paiknenud järvede ja nendevaheliste leede-liivmuldadega saarte soostumisel. Kaitsealal elab mitu kaitsealust linnuliiki. Meelva raba on Eesti jõhvikarikkaimaid.

Meenikunno maastikukaitseala asub Ugandi lavamaa lõunaosas Veriora v-s; 2651 ha. Asut. 1981 Meenikunnu soo, Nohipalo Must- ja Valgejärve, Nohipalo mõhnastiku ja kaitsealuste liikide elupaikade kaitseks. Meenikunnu soo on Lõuna-Eesti suurim, tema edelaosa on tekkinud pärast jääaega kujunenud veekogu kinnikasvamisel, ülejäänud osas on ta arenenud turvastunud leede-liivmullast. Ruhus on 19 liivast ja moreenist saart, Meenikunno saarel ehk Pühklisaarel ja Pikasaarel kasvab näivleetunud muldadel sahulehtmets. Nohipalo Mustjärv on Eesti prunniveelisimaid ja Nohipalo Valgejärv selgeveelisimaid järvi (*Nohipalo järved; vt. ka ill. 11. kd., lk. 140 ja 143). Valgejärves kasvab haruldast vesilobeeliat (LK III). M. m. on rahvusv. tähtsusega linnuala. ◂

meeskohus, vasallikohus (lad *iudicium vasallorum*; sks *Mannger*icht), Põhja-Eestis 13. saj-st a-ni 1889, mujal Eestis ja Läti alal 13.—16. saj. tegutsenud kohus. Vana-Liivimaal oli m. vahade maaelanike esimese astme tsiviilkohus (kui esimehe oli foogt või komtuur, siis lahendas ka kriminaalasju), mis koosnes otsusemehest (koostas otsuseleidjate abil otsuse kava), meeskohtunikust ja 2 kaasistujast. Põhja-Eesti m-d (Harju, Lääne ja Viru-Jõrva m.) olid Rootsi võimu ajast ka kriminaalkohtud, mis arutasid tulupoegade raskeid kuritegusid.

meespäev, vasallipäev (lad *dies vasallorum*; sks *Manntag*), vasallide piirkondlik kokkutulek Vana-Liivimaal (Harju- ja Virumaalt Tallinna, Saare-Lääne piiskopkonnast Haapsallu, Tartu piiskopkonnast Tartusse). Põhil. tuli m. kokku kohtumõistmiseks, kuid lahendati ka muid probleeme. Hist. korraldati m-i 1—3 aasta tagant. Tallinna m-st kujunes Eestimaa rüütelkonna ✧maapäev.

meetrikaraamat, sündide, surmajuhtumite ning abiellumiste jm. perekonnaseisu muutuste registreerimise raamat. Kui niisuguseid andmeid registreeris kirik, siis nimetati seda kirikumm-ks (Eestis pidas m-t luterlik kirik 17. saj-st). Alates 1. VII 1926 hakati m-te alusel koostama perekonnaseisuakte.

Mehikoorma, alevik Tartumaal Meeksi v-s Lämmijärve lääneranniku; 257 el. (2000). Alevikus töötab põhikool (asut. kiriku kihelkoolina 1811; 2002/03. õ.-a. 82 õpilast, nii eesti kui ka vene õppekeel), apteek, postkontor ja Peipsi piirivalvepiirkonna kordon. Alevikku ilmestavad õigeusu Issanda Muutmise kirik (ehit. 1934), kalmistu, taletorn (ehit. 1938, kõrgus 15 m — Peipsi ranniku kõrgeim) ja sadam. Mehikoorma EELK kogudus (kuulub Võru praostkonda) kasutab teenistuseks pastoraati, 1896 valminud kirik hävis 1944. a. aug-s. — M-t on esimest korda mainitud 1242 seoses Jäälahinguga (*Узмень*). 1528 oli seal kirik (*Mekikorm*) ning a-st 1680 kuni Põhjasõjani moodustas M. ümbrus omaette kihelkonna (hilisem Räpina khk.).

Mehkamaa, Mõniste piirkonna rahvapärane nimetus.

„Meie Elu / Our Life”, Toronto eestlaste 1950—2001 ilmunud nädalaleht. Asutaja Aleksander Veiler, väljaandja Eesti Kirjastus Kanadas. 1950. a-st ilmus kaasanne „Meie Elu: tähtraamat”. 2002 ühines ajalehega „Vaba Eestlane” uueks nädalaleheks „Eesti Elu”. ◂

„Meie Kodu”, 1. Brasiilias São Paulos 1934—36 (6 nr-t aastas, kokku 15 nr-t) ilmunud eestlastest väljarändajate

ajakiri, 1933 asut. ajakirja „Uus Kodu" järglane. Väljaandja São Paulo Eesti Abiandmise ja Hariduse Selts. Toim-d Eduard Anderson ja Juhan Kartau. — **2.** Austraalias Sydney Eesti Seltsi väljaandel a-st 1949 ilmuv nädalaleht. Vastutav toim. Uino Simmul. ▸

„Meie Maa", 1. Saare mk-a leht, asut. 1919, ilmunud 1919—40, 1941—44 ning taas a-st 1989 nädalalehena, 1994—95 kaks, 1996—98 neli ja a-st 1999 viis korda nädalas. Väljaandja OÜ Saaremaa Raadio, peatoim. a-st 1999 Ants Tasa. Ühendas endaga 1998 ajalehe „Oma Saar", muutes selle enda nädalalõpuväljaandeks. Interneti-väljaanne http://www.mm.tt.ee/. — **2.** 1987—93 Torontos korrapäratult ilmunud pagulassaarlaste leht, peatoim. Arni Käärid. ▸

„Meie Mats", pilkeleht, ilmus Tallinnas 1902—22 korrapäratult, 1924—27 pühadealbumite ja üksikute juhunumbritena. 1905. a. rev-i ajal avaldas radikaalpahempoolset pol. satiiri. „M. M." oli rahva seas väga populaarne. ▸

„Meie Meel", Ajakirjade Kirjastuse väljaandel 1991—2001 ilmunud teismeliste nädalaleht (1991—92 kaks korda nädalas). Peatoim. Vesta Reest. ▸

meierei (< sks), piimatalitus, ettevõte, mis varub piima ja töötleb seda ning valmistab piimatooteid (võid, juustu jms.). Eesti esimene koorelahutajaga m. asutati 1878 Vana-Kuuste mõisas, 1898 oli Eesti mõisades 194 m-d. Talupoegade esimene ühism. asutati 1897 Restus. Rohkesti rajati ühism-sid 20. saj. esimestel kümnenditel: 1930 oli Eestis 53 eram-d ja 330 ühism-d. Pärast seda hakkas m-de arv tootmise kontsentratsiooni tagajärjel vähenema. Eesti NSV-s m-d riigistati ja muudeti piimakombinaatide allüksusteks.

Melbourne'i Eesti Meestelaulu Selts [*-bə'n*] on asut. 1964, juhataja Ausma Taves.

Melbourne'i Eesti Naiskoor asutati 1959 ühingu „Kodu" rüpes. Juhatajad Eerik Purje, Irene Haldma-Eelma ja Maila Taimre.

Melbourne'i Eesti Ühingu „Kodu" Näitering, Austraalia eestlaste teatritrupp, tegutses 1950—2000. Lavastajad Leo Piik, Aarne Neeme, Edmund Taves, Taevo Vaikma jmt. tõid eesti klassikute kõrval lavale Gunnar Neeme jmt. pagulase näidendeid.

„Memento", Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Ühendus „M." Liit, Eesti iseseisvuse eest võidelnute ja kannatanute vabatahtlik organisatsioon, ühendab Nõuk. ajal õigusvastaselt represseerituid, nende järeltulijaid, sugulasi ja liidu eesmärke toetavaid isikuid; asut. 25. III 1989. Teeb koostööd Venemaa ajaloo- ja haridusühinguga „Memorial". „M-sse" kuuluvad tema maakondlikud ja linnaorg-d (Tallinnas ja Narvas), Eesti Endiste Tööpataljonlaste Ühendus (esimees a-st 1989 August Kondoja) ning Endiste Poliitvangide Liit (esimees 1992—2001 Jüri Pertmann, a-st 2001 Leonhard Kangro) ja viimase Loode-Eesti Ühing (esimees Aadu Oll), mis on juriidilised isikud. Liidu eesmärgid on kaitsta NSV Liidus õigusvastaselt represseeritute huve, aidata lahendada sotsiaalhooldus- ja olmeprobleeme, rehabiliteerimis- ja hüvitamisküsimusi, uurida repressioonide ajalugu, jäädvustada hukkunute mälestust, koostada represseeritute nimekirju (sellega tegeleb Tallinna ühenduse juures Eesti Represseeritute Registri Büroo, juhataja Leo Õispuu) ning koguda ja säilitada mälestusi. Liikmeid on kokku u. 4000, aktiivselt hõlmatuid u. 2500, saatusekaaslasi, keda „M." esindab, u. 10 000. Liidu maakonnaühendused on osalenud Vabadussõja mälestussammaste taastamisel ja kommunistliku terrori ohvrite mälestusmärkide püstitamisel (Pilistvere mälestuspark, Purtses Kurjuse Ohvrite mälestuspark) ning aidanud kirjastada raamatuid (sh. Enno Piiri „Sakalamaa ei unusta", 14 raamatut). 1989—96 ilmus teabeleht „Memento" (korra kuus, trükiarv 1992. a. 5000). „M." esimehed on olnud A. Oll (1989—90), J. Pertmann (1990—94) ja Endel Palmiste (a-st 1994).

MEIE KODU

AUSTRALIAN ESTONIAN WEEKLY "OUR HOME"

Meie Maa

Kõik kaubad −10%

KOLMAPÄEVITI

8 Meie MEEL

NOORTE LEHT

23. veebruar 2000

Hind 10 krooni

„Meremees", a-st 2001 ilmuv merendusajakiri, Eesti Mereakadeemia väljaanne. Ilmub 4 korda aastas, trükiarv 800 (2002), toim. a-st 2001 Kadi Vanaveski. — 1950—53 ja 1957—62 ilmus Eesti Merelaevanduse Valitsuse ja 1989—91 Eesti Merelaevanduse väljaandel ajaleht „Eesti Meremees" ning 1992—2000 Eesti Meremeeste Liidu väljaandel ajaleht „M.", toim. oli 1989—2000 Madli Vitismann.

Meremäe, küla ja samanim. valla keskus, Setumaa keskusi, asub Võrumaal Vastseliina—Petseri mnt. ääres Obinitsa tee lahkmel; 152 el. (2000). Külas asuvad rahvamaja, rmtk. ja põhikool (asut. 1908 Serga külakoolina; 2002/03 õ.-a. 54 õpilast; 1957—2000 oli keskkool). — M. on rajatud põhil. 20. saj. keskel Hillaste k. maale.

Meremäe vald asub Võrumaa idaosas Setumaal; 131,97 km², 1249 el. (2003). Keskus Meremäe k-s. Piirneb idas Venemaaga, põhjas ja idas kulgeb piir pms. piki Piusa jõge. Põhiosa vallast paikneb ✧Haanja kõrgustiku äärealal, osa on ✧Irboska lavamaal. M. v. on osa ✧Setumaast, seetõttu erinevad asustus ja kultuuritaust muu Eesti omast. Rohkesti on tsässonaid (Küllatovas, Meldovas, Pelsis, Rokinas, Sergal, Tobrovas, Ulaskovas, Uusvadas ja Võmmorskis, viimases uus ja vana). Obinitsas ja Miikses (Meeksis) on õigeusu kirik. Meremäel ja Obinitsas on põhikool, rmtk. ja rahvamaja. Valla kirdeosas Võmmorski k-s asub Kagu piirivalvepiirkonna Piusa kordon. Valla läänepiiril kulgeb ✧Piusa jõe ürgoru MKA. Suurim tööandja on avalik sektor. — 1922—45 kuulus M. v. Petserimaasse, 1945—50 Võrumaasse. Staatus ennistati 5. III 1992. ▸ ▾ 1

merikotkas (*Haliaeëtus albicilla*), Eesti suurim haugaslane (LK I, PR 3.). Paigalind. Eestis on m-l kaks

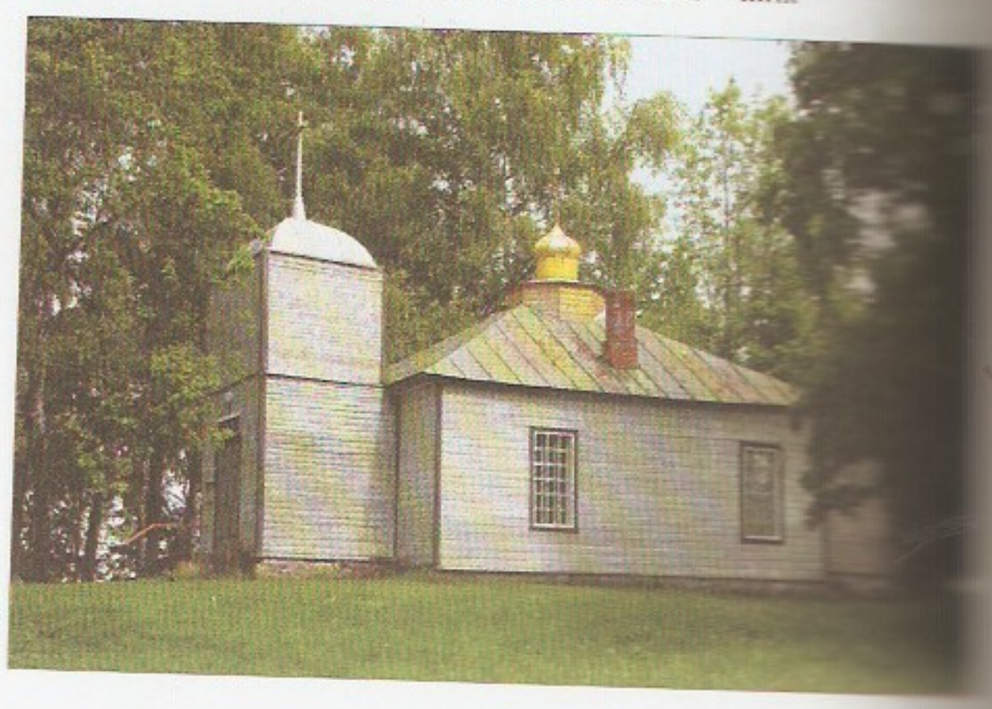

„Meie Kodu"

„Meie Maa"

„Meie Maa"

MEIE KODU

„Meie Maa"

Meremäe vald kirik

11	Serga	26	
8	Sirgova	10	
—	Sulbi	1	
2	Talka	19	
5	Tedre	3	
6	Tepia	5	
2	Tessova	2	
5	Teterüvä	3	
18	Tiirhanna	12	
152	Tiklasõ	8	
54	Tobrova	9	
11	Treiali	1	
10	Triginä	4	
240	Tsergondõ	11	
15	Tsirgu	20	
5	Tsumba	7	
—	Tuplova	14	
10	Tuulova	3	
—	Tääglova	25	
5	Ulaskova	33	
10	Uusvada	31	
19	Vaaksaarõ	5	
12	Vasla	14	
17	Veretinä	5	
6	Vinski	12	
4	Viro	4	
22	Võmmorski	43	
10	Väiko-Härmä	—	
4	Väiko-Serga	19	

asurkonda: Ida-Eestis ja Lääne-Eestis. Kõige tihedamini on asustatud Saaremaa (40 paari). Vanalinnad on paiksed, kuid noorlinnud hulguvad laialt ringi. Pesa ehitavad m-d haava või männi otsa mõne kilomeetri kaugusele toitumisveekogust ja kasutavad seda aastakümneid. M. toitub suuremate veelindude äärest kaladest ja veelindudest, talvel aga korjustest. 1960. a-te lõpus ei lennuvõimestunud Eestis mitmel aastal ühtegi m-a poega. 2002. a. oli 100—120 pesitsevat paari, kes kasvatasid üles keskm. ühe poja paari kohta. Arvukuse taastumist on võimaldanud loomakaitsemüürkide väiksem ja valikulisem kasutamine viimasel veerandsajandil ning kaitsemeetmete rakendumine (nt. tehispesade ehitamine ja pesapaikade kaitse).

Merivälja, Tallinna põhjapoolseim asum, kuulub haldusliku Pirita linnaossa. Paikneb Tallinna lahe idarannikul Viimsi kõrgendiku liivakivisel edelanõlval, ulatub loodes Haabneeme, põhjas Viimsi alevikuga. M. on pms. eramupiirkond, seal asuvad ka põhikool, rmk. hooldekodu ja park. — M. planeeriti 1924 Viimsi mõisa lagedale karjamaale 303 krunti hõlmava 59 ha suuruse uedlinnana (arh-d Ernst Kühnert ja Robert Natus), esimesed majad ehitati 1925. 1927 valmis raudteejaam ning algas M. ja Tallinna Kalaranna vahelise liinivedu; sõja ajal kannatada saanud kai taastati 1969. Tallinnaga liideti M. 1945.

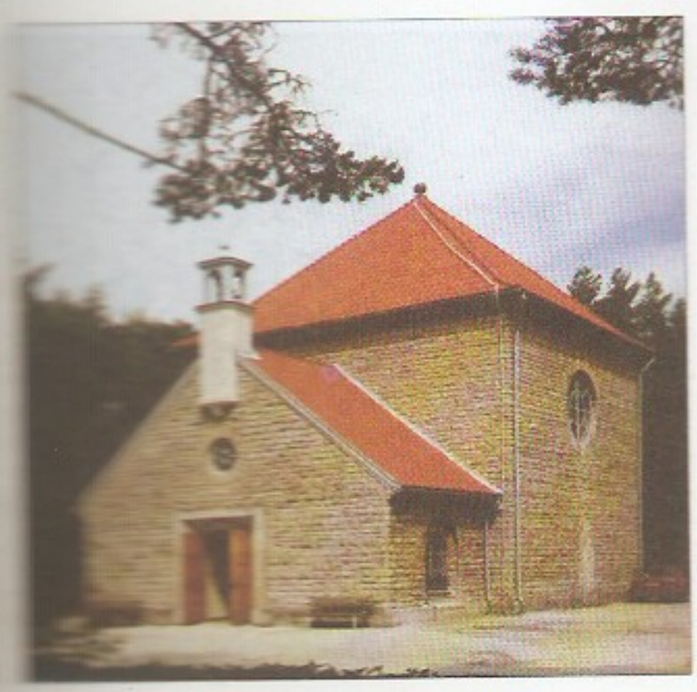

Merko Ehitus, AS Merko Ehitus, Eesti suurim ehitusettevõte, asub Tallinnas, loodud 1996 AS EKE Merko (asut. 1990) põhjal. M. E-l on kuus tütarettevõtet: Tallinna Teede AS, *SIA Merks* (Riias), *UAB Merko Statyba* (Vilniuses), AS Gustaf (Pärnus), AS Merko Tartu ja OÜ Matek (Tallinnas). Omakapital on 238 mln. kr.; 2001. a. müügitulu oli 1,36 mrd. kr., see saadi Eestist (0,9 mrd. kr.), Lätist, Leedust, Saksamaalt, Norrast, Rootsist jm. Ettevõtte kasum oli 2001. a. 88,3 mln. kr.

„Mess", 1974—76 tegutsenud progressiivse roki ansambel. Lähenes rokile sünteesivalt, taotles sidet teiste žanrite ja kunstiliikidega. „M-i" kõlapalett, milles olid ühendatud elektrooniliste klahvpillide, elektrikitarride ja naturaalpillide võimalused, inspireeris kunstnik Kaarel Kurismaad otsima seoseid kunstiliste kujunditega (ruumilised vormid, slaidid, valgus). „M-i" esinemised olidki etendused. Hiiumo Hiiem valmistas „M-i" elektroonilise instrumentariumi, mida kasutas ansambli juht, klahvpillimängija, vokalist ja helilooja Sven Grünberg. Laserplaat „Mess" ilmus 1996.

Metsakaitse- ja Metsauuenduskeskus, keskkonnaministri valitsemisalas olev riigiasutus, loodi 1996, asub Tartus. Kontrollib metsaseemne jm. paljundusmaterjali päritolu ning kvaliteeti, korraldab riigi metsaseemnevaru loomist, jälgib ja prognoosib metsa seisundit, rakendab meetmeid metsade kaitseks, kogub ja analüüsib metsakaitse, -uuenduse ja säästva metsanduse alast informatsiooni ning peab vastavaid andmekogusid. Dir. a-st 1996 Kalle Kurnitski.

Metsakalmistu, loodusliku ilmega kalmistu Tallinnas Kloostrimetsas, rajati Tallinna Linnavalitsuse otsusega 1933, ametlikult avati 1939. Vanemate kalmistute omanikud olid kogudused, organisatsioonid jms., M. rajati avaliku linnakalmistuna. Esimesena maeti kalmistule 30. XII 1933 kirjanik Eduard Vilde. Planeeringus on lähtutud looduslikust kujundusest, väljitud on monumentaalseid hauasambaid jm. suuremaid rajatisi. Ainus ehitis on paekivist funktsionalistlik kabel (1935—36, arh. Herbert Johanson), suuremad rajatised on ka president Konstantin Pätsi perekonna rahula (1939 ja 1990, N. Mäger, Juan Bünnson) ja fašismiohvrite mälestusmärk (1984, Vilen Künnapu). 1939 oli kalmistu pindala 24,2 ha, 1999 üle 50 ha. Kalmistul on eraldi kirjanike (nn. kirjanike küngas), kunstnike, näitlejate, teadlaste, sportlaste jm. avaliku elu tegelaste matmispaigad. Samanim. kalmistu on ka Viljandis, Pärnus ja Antslas.

B: K. Laane. *Tallinna kalmistud*. Tln., 2002. ◂

„Metsanduslikud uurimused", perioodiline teadustööde kogumik. I kõide ilmus TÜ Metsandusliku Uurimisinst-i väljaandel 1939. Nõuk. ajal ei olnud võimalik järgida endist numeratsiooni ja 1957 anti taas välja I kõide, selle ja kaks järgmist koostas ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i metsasektor. Sarja IV—VII kõite andis 1965—69 välja Metsanduse Teadusliku Uurimise Laboratoorium. 20 kõidet (VIII—XXVII; 1969—96) on ilmunud Eesti Metsainst-lt. XVIII kõite andis välja EPMÜ metsandusteaduskonna metsaökosüsteemide uuriminskeskus ning 8 kõidet (XXIX—XXXVI) on 1998—2002 koostanud EPMÜ Metsanduslik Uurimisinst. „M. u-d" kajastavad metsanduse ajalugu, metsaselektsiooni, -kasvatust, -kasutust, -entomoloogiat, -patoloogiat ja ökofüsioloogiat.

Metsanoorte Ühendus, ka Metsaordu, üle-eestiline loodushoiuorganisatsioon, mis ühendab loodushuvilisi noori ja nende juhendajaid; asut. 1994. Metsaordu korraldab rahvusparkides, LK-aladel ja mujal talguid, loodusretki ja -kursusi, edendab loodusharidust ja viib läbi uuringuid. Suuremaid ettevõtmisi on olnud 1996—2000 tehtud põlispuude inventeerimine, mil kirjeldati kokku ligi 1000 põlispuud, ning a-st 2000 korraldatud ürituste sari „Looduse kool". ✧Eesti Noorte

Huvikeskuses „Telo" alguse saanud „Looduse kooli" tegevusest (seminaridest, vaatlustest, viktoriinidest, õppelaagritest jms.) on osa võtnud kõigi Eesti maakondade õpilasi. ▸

Metsanurga allikad asuvad Pandivere kõrgustiku lõunanõlva jalamil ✧Endla LKA-l Koeru v-s. Mõlemal pool Oostriku jõge paikneb 300 m ulatuses kaheksa allikajärvikut. Järvikulehtrite laius on 5—15 m, sügavus 1,5—2,5 m. Iga järviku põhjas on 1—3 tõusuallikat. Koguvooluhulk on 75 l/s. Üks allikas on väävelvesinikulõhnaline ja selle vesi on rauarikas.

Metsapoole (botaanilis-zooloogiline) kaitseala asub Häädemeeste v-s; 64,9 ha. Asut. 1991 rannikumaastiku, linnustiku ning sooldunud rannamuldadel asuvate rannaniitude kaitseks. ▸

metsaseadus, metsade majandamist reguleeriv õigusakt. Eestis kehtisid a-ni 1934 Vene tsaaririigi metsandusseadused, 1934 anti välja Eesti metsaseadus, 1940—79 lähtuti Vene NFSV metsanduslikest õigusaktidest, 1979—93 kehtis Eesti NSV metsakoodeks. 1993 võeti vastu EV metsaseadus, mille uus versioon kehtib a-st 1999. Metsaseadus määratleb metsa mõiste, sätestab metsade funktsiooni järgi tsoneerimise (et rakendada neile sobivat majandamisrežiimi), metsade laastamist takistavad ja metsa uuendamiseks vajalikud piirangud ning riikliku kontrolli kehtestamise metsaomanike tegevuse üle.

metsavennad, 1941 ja 1944—53 end NSV Liidu okupatsioonivõimu eest varjanud ja selle vastu relvastatud võitlust pidanud inimesed. Metsavendlus tekkis kui omaalgatuslik vastupanu Eesti okupeerimisele ja vägivaldsele annekteerimisele ning sellele järgnenud Eesti kodanike massilisele jälitamisele: okupatsioonivõimu eesmärk oli maa bolševiseerimine, mille üks osa oli poliitiliselt ja majanduslikult aktiivse rahvastiku täielik hävitamine mahalaskmise, vangilaagrisse saatmise või NSV Liidu sisepiirkondadesse (Siberisse) alalisele asumisele küüditamise teel (massiküüditamine 14. VI 1941 ja 25. III 1949). Pärast II maailmasõja algust mindi metsa ka sellepärast, et vältida mobiliseerimist Punaarmeesse. M-de relvastatud väljaastumised algasid 8 päeva pärast esimest suurküüditamist, kui Saksamaa 21. VI 1941 alustas sõjategevust NSV Liidu vastu. 1941. a. suvel oli suuri m-de salku Kilingi-Nõmme (70 meest major Paul Lillelehe juhtimisel), Mõniste, Vastseliina, Veriora, Põltsamaa, Vändra, Kiviõli piirkonnas jm. 1941 olid m-d halvasti relvastatud, sest okupantide nõudmisel olid relvad rahva käest Eesti sõjaväe ülemjuhataja korraldusega (17. VI 1940) ära korjatud. Sellest hoolimata tekitasid m-d (kokku u. 6000—7000 relvastatud meest) 1941. a. nn. suvesõjas Punaarmeele suurt kahju. M-de vastu suunatud NKVD-le alluvad hävituspataljonid (kokku u. 10 000 meest) ei olnud ei moraali ega võitlusoskuse poolest neile võrdväärsed vastased. M-de rühmadest kujunes sügisel 1941 Kaitseliidu eeskujul loodud Omakaitse. 1942. ja 1943. a. vahetusel hakkas elavnema vastupanuliikumine, millel oli sidemeid Soome ja Rootsi luureorg-dega ning välismaal asuvate Eesti pol. organisatsioonidega (sh. EV Rahvuskomiteega). Liikumine jätkas kaotusi kandes tegevust ka uue Nõuk. okupatsiooni oludes (tegutsesid keskused „Haukka-Tümler" ja Relvastatud Võitluse Liit). 1944 olid m-de peamised tegutsemispiirkonnad Pärnu- ja Läänemaa vahelised ning Tartu- ja Virumaa vahelised piirialad ning Võrumaa. Sel ajal oli m-del palju sõjast mahajäänud relvi. Oli ajutise koosseisuga suuri (50—60-mehelisi) salku, kuid enamasti kuulus salka 6—10 meest. Puudus m-de üle-eestiline organisatsioon ja side välismaaga. 1950. a-te alguses, kui Lääne luuretalitused hakkasid Baltimaade vastupanuliikumisega sidet otsima, oli juba hilja. 1944—53 võttis relvastatud võitlusest osa u. 14 000—15 000 meest, kuid neil ei olnud ühtset juhtimist ega strateegiat. M-i oli kõigist

Metsanoorte Jõgevamaa uurimise osavõtjad (1

ühisk-akihtidest: kõige rohkem oli talurahvast, palju oli Omakaitses ja Saksa sõjaväes teeninuid, sh. lahingukogemustega Eesti sõjaväe ohvitsere. M-i toetas kohalik elanikkond, ilma selleta poleks nende pikaajaline tegevus olnud võimalik. M-d ründasid hrl. okupatsioonivõimude kohalikke esindajaid, punaarmeelasi ja julgeolekutöötajaid, julgeoleku informaatoreid ja hävituspataljonlasi ning röövisid kauplusi, panku ja meiereisid. Nov. 1944 — nov. 1947 tegid m-d 773 relvastatud kallaletungi ning tapsid u. 1000 in., kellest enamik olid kaasa aidanud m-de või nende perede tagakiusamisele. Suurimad m-de aktsioonid olid kallaletung Sõmerpalu valla TSN TK-le 13. III 1946 (surmati 13 in.), postivaguni riisumine Sõmerpalu rdtj-a läh. nov. 1948, Pärnu- ja Läänemaa sideliinide purustamine suvel 1948 ning Maidla, Mäe, Tudulinna, Kooraste, Veriora jmt. valla TSN TK ründamine. M-de vastu võitlesid pms. okupatsioonivõimu julgeolekuorganid (NKVD, a-st 1946 MGB) ja eriüksused, miilits ja Nõuk. aktiiv (nn. rahvakaitsepataljonid). Neli korda meelitati metsavendi amnestia lubamisega, kuid hiljem amnesteeritud siiski arreteeriti. Nov. 1944 — nov. 1947 tapeti või võeti kinni 8468 m-a. Metsavendluse surus okupatsioonivõim maha pikaajalise kurnava võitlusega 1953. a-ks. Sellega kaasnesid talurahva massiküüditamine ja kolhoosidesse ühendamine, mille tõttu jäid m-d ilma oma põhilistest tugibaasidest. Pärast seda jätkasid enda varjamist ainult üksikud relvastatud isikud. Metsavendluses ja sellele kaasaaitamises süüdistatuna arreteeriti 16 000 in. 1950. a-te II poolel vastupanu vormid muutusid. Eesti metsavendlus oli osa NSV Liidu okupeeritud Ida-Euroopa riikides kujunenud bolševismivastasest vastupanuliikumisest, mis oli eriti laiaulatuslik Leedus, Poolas, Lääne-Ukrainas ja Moldovas. 1993 asut. Eesti Metsavendade Liit tegeleb pms. mälestuste kogumise ja metsavendluse ajaloo uurimisega.

Metsaven mispiirkonnad 1947. a-st kaardi järgi

B: *Vastupanuliikumine Eestis 1944—49. Dokumentide kogu.* [Koost. E. Laasi] Tln., 1992; M. Laar. *Metsavennad.* Tln., 1993; M. Laar. *Unohdettu sota.* Jyväskylä, 1993; M. Laar. *Suurim armastus. 1, Metsavennad.* Stockholm, 1994. ◂

Metsepole madalik, Metsapoole madalik, maastikurajoon Eesti ja Läti piirialal Sakala kõrgustiku edelajalamil. Suurem osa M. m-st asub Lätis, väiksem, põhjaosa (258 km²), Eestis Pärnu mk-a kaguosas, ulatub põhjas Kilingi-Nõmme ja Tihemetsani. Valdavad näivleetunud muldadega nõrgalt lainjad moreenitasandikud (56 % maastikuraj-i alast), mis vahelduvad põhja—lõuna-sihiliste madalate, leetjate muldadega voorjate künnistega (Tali ja Tuuliku vahemikus kuni 58 m ü. m.) ning madalate jõeorgudega. Rööbitisi laiu (4—5 km) põhja—lõuna-sihilisi nõgusid hõlmavad marjarohked (jõhvikas, murakas) sood, mis moodustavad Eesti ja Läti piirialal 19—20 km laiuse kirde—edela-sihilise soovööndi; Tuuliku ümbruses on seal voorjaid künniseid. Eesti alal on kirdepoolseim Sookuninga soo (2,01 km²), sellest lõuna pool on Rongu (13,48 km²) ja selle vastas Lätis järvedega Sakalauru raba ning edelas Tõrga soo (12,91 km², Lätis Kodaja raba). Need Eesti sood kuuluvad ✧Sookuninga LKA-sse. Läänepoolsemad, Eesti piires paiknevad Ruuna (2,49 km²) ja Nigula soo (23, 20 km²) ning nendega loodes külgnev Laiksaare mets kuuluvad ✧Nigula LKA-sse. Antsülusjärve lagunist tekkinud Nigula soos on ka samanim. järv (17,9 ha) ja üle 370 lauka (kokku u. 60 ha). Raba lääneosas asuv voor on mattunud turbasse (lasundi paksus kuni 8,5 m). Selle kõrgematest osadest on kujunenud soosaared (peaksid). Igaühel neist on omalaadne taim- ja muldkate. Sealseil gleistunud näivleetunud ja leetunud muldadel kasvab karusamblakaasik ja mustikasik, gleimuldadel lodusanglepik. On ka liigirikast mati- ja sõnajalasalumetsa (jalakas, vaher, pärn ja saar; Sulupeaksil 26 ha). Paljude laugaste veetase on peaksite mineraalpinnasest kõrgemal. M. m-st hõlmavad sood 25 %, põllum. maa 24 % (Tali, Veelikse—Lauksaare ja Saarde ümbrus) ja mets 61 %. Kaitstavaid alasid on 33 %. Asustus on hõre, suurimad külad on Tali, Veelikse, Saarde ja Jäärja. ◂

Metsla lubjakivimaardla asub Järvamaal Järva-Jaani v-s; pindala 46 ha. Tootus kiht (paksus 2,2—5,9 m) on Siluri ladestu Juuru lademe lubjakivi, katendi paksus keskm. 3 m. Lubjakivi keemiline koostis: 53,4 % CaO, 1 % MgO, 0,2 % Fe_2O_3, 0,5 % SiO_2 ja 0,9 % lahustumatut jääki. Kaevandamist raskendavad kivimite lõhelisus ja tektoonilised ilmingud, põhjavee tase ei ole püsiv. Tehnoloogiline kivi sobib tõötlemiseks ja ehituslubja tootmiseks. Ei kaevandata. Maardlas oli 1. I 2003 aktiivset tarbevaru 2 162 000 m³.

E. Meyeri muusikakool [*muusi*], Tallinnas 1898—1901 tegutsenud pianist Eugenie Meyeri muusikakool, mille 3-aastane õppekava pidi andma ettevalmistuse Peterburi konservatooriumisse astumiseks. Õpetati klaveri-, oreli-, viiuli-, tšello- ja trompetimängu ning laulu ja muusikateooriat. Kooli tegi läbi u. 60 õpilast.

„Mickeys" [*mikiz*], Eesti vanim pidevalt tegutsev bigbänd. Alustas 1945 Feliks Mandre juhatusel 8-liikmelise tantsuorkestrina ja kasvas 19-liikmeliseks bigbändiks. 1950. a-il oli „M." Tallinna populaarseim tantsuorkester, koos solistide, naissumbli ja näiteringiga tõi ta lavale miitu estraadietendust. Üha rohkem mängiti ka džässmuusikat, nt. Count Basie' orkestri eeskujul svingiklassikat. „M." on olnud paljude tippmuusikute kasvulava. Tunnustust on võidetud paljudel Eestis ja mujal korraldatud džässfestivalidel; 1989, 1995 ja 2000 osaleti Imatras (Soomes) toimunud Põhjamaade suurimal bigbändide festivalil. Orkestrit on juhatanud teiste hulgas Ülo Rauhmäe, Ustus Agur ja Emil Laansoo, a-st 1965 on „M-i" dirigent ja põhiline arranžeerija Ants Meristo

Mihka-Jüri allikad asuvad Kehtna v-s Kehtna asula edelaservas põldude vahel. 30 m pikkune allikaala algab 15 m laiuse ja 2 m sügavuse lehtriga, mille põhjas avaneb paelõhedest langeallikas. Vooluhulk on veevaesel ajal 0,3 l/s, veerikkal 20 l/s. Allikaalal avaneb kraavi põhjas kolmes kohas pisikesi tõusuallikaid. Paelohkudes on hästi jälgitavad nn. üleskeemiskohad. LK.

Mihkli kihelkond hõlmas Lääne- ja Pärnumaal ligikaudu nüüdse Koonga v-a ala, moodustas 13. saj. alguses Soontagana muinaskihk-a. Kirikukihelkond rajati 13. saj. (Mihkli preestrit on esimest korda mainitud 1259, kirikut 1359). Vene-Liivimaa sõjani kuulus Mihkli Saare-Lääne piiskopkonda (osalt Lihula, osalt Koonga ametkonda). Lääne- ja Pärnumaa vahel jaotati kihelkond 1627. 19. saj. I poolel lewis Mihklisse vennastekogudusliikumine. 1845—48 siirdus 22,2 % ja 1883 veel osa rahvastikust õigeusku, Kallis valmis õigeusu Ristija Johannese kirik. 19. saj. II poolel asutati laulukoore. 1872 algas talude päriseksostmine, haripunkti saavutas see 1880. ja 1890. a-il. 1880. a-il rändas Mihklist talupoegi Venemaale. 30. XII 1905 põrkasid ülestõusmud töölised ja talupojad Kaismal kokku karistussalgaga.

Mihkli klooster, Mihkaeli klooster, Tallinnas tegutsenud naistsistertslaste klooster, asus Nunne, Laia ja Aida t-ga piirneval alal. Peale seinni säilenud ehitiste oli seal hulk kõrvalhooneid, hoove, heina- ja karjamaid, kopleid ja juurviljaaedu. Klooster asutati 1249 tollase Taani kuninga Erik IV Adraraha algatusel; sel ajal rajati ka esimesed puithooned. Kloostri tegevus tugines Taani valitsejate annetustel ja privileegidel, mõjukad toetajad olid ka Põhja-Eesti feodaalid (Toompeal) ja hiljem Liivimaa Ordu juhtkond. 1267 sai klooster patronaadiõiguse Oleviste kiriku üle. — Kloostrikavatise väljakujunemine kestis 150—200 aastat. Ehituslik tuumik oli suletud režiimiga klausuur, mis koosnes neljast ümber sisehoovi rajatud ning seda täielikult sulgevast hoonetiivast. Klausuuri lõunatiiva moodustab kirik,

lääne-, põhja- ja idatiib on kujundatud kõrge sokliga ühekorruselise ehitisena. 13. saj. III veerandil ehitati 1219 rajatud Ventseli (Wenzeli) kabeli põhjaküljele käärkamber ja püstitati abtissimaja, 13. saj. IV veerandil rajati kloostri ida- ja põhjatiib ning Ventseli kabel rekonstrueeriti kloostri kirikuks (1420—30 muudeti kirikuhoone kaks korda pikemaks). 15. saj. II—III veerandil rajati läänetiiba uus refektoorium ja sama sajandi III veerandil püstitati uus köögihoone ning preestri- ja parlatooriumimaja. 1629 klooster sekulariseeriti, 1631 anti osa ruume Tallinna Gümn-le (praegu Gustav Adolfi Gümn.), kirik Rootsi garnisonile ja osa ruume gümnaasiumi trükikojale. Pärast Tallinna alistumist venelastele muudeti kirik 1716 garnisoni õigeusu Issanda Muutmise kirikuks. Hoone algset ilmet on mitu korda muudetud. Torni praegune ülaosa ja barokne kiiver pärinevad 1776. a-st, tamburiga kupli ja sisekujunduse tegi Johann Daniel Bantelmann 1827—33. ▸

Mihkli Miikaeli kirik (varem ka Soontagana kirik), Lääne-Eesti vanimaid ja omapäraseimaid ehitisi. Ehitati ühelöövilise kindluskirikuna 13. saj. lõpul. Algkirik oli tornita ja selle mõlemas otsaviilus oli ulgtaladele toetuv puust kellatorn. Kiriku võlvidepealsesse redupaika viis põhjaseinas asuv müürikäik, mille 4 m kõrgusel asuva luugini pääses redeliga. Praeguse torni sai hoone 1779—81. 19. saj. lammutati lõunaportaali eeskoda ja portaal müüriti kinni, 1860 ja 1884 laiendati aknaid. ▸

mihklipäev, 29. september, kirikukalendris peaingel Miikaeli nimepäev, rahvakalendris väga oluline päev, tähistab põllutööde ja karjatamisperioodi lõppu. Majanduskalendri järgi lõppes m-l suvepoolaasta ja algas talveaeg. Välitööde lõpetamist tähistasid lamba tapmine („igal oinal oma m."), mille puhul tingimata tehti õlut (muistne ohvrijook), ja rõõmsad kooskäimised. Suilised said vabaks, palka maksti ka aastateenijatele. M-l algasid naiste tubased tööd. Ilma ennustati pikaks ajaks — kogu talveks või isegi aastaks. M. oli hingedeaja alguse tähiseid.

Mihkli Salumäe kaitseala asub Koonga v-s; 21 ha. Asut. 1976 packõrgendiku kaitseks. Valdavalt lookadastikuga kattunud Salumäel (absoluutne kõrgus 37,5 m, suhteline kõrgus 4 m) paljandub Jaagarahu lademe dolokivi. Pärimuse järgi olevat Salumäelt alanud salatee Soontagana maalinna.

Mihkli tammiku kaitseala (Mihkli hiietammik) asub Koonga v-s; 132 ha. Asut. 1957 Mihkli aluspõhjalisel kõrgendikul leostunud mullal kasvava tammiku kaitseks. Tammede vanus on üle 200 aasta, suuremad neist on u. 20 m kõrgused. Alusmets on tihe. Mihkli tammik on olnud Rahvusv. Bioloogiaprogrammi üks uurimisalasid. Kaitseala kirdeosas on vähesel määral ka teisi puistuid.

Miiduranna, küla Viimsi v-s Viimsi ps-e läänerannikul; 404 el. (2000). Seal on piiri- ja tollipunktiga sadam, püünisetsehh, külmhoone, kütuseterminal ning laevandus-, ehitus-, kalapüügi- ja -töötlemisettevõtted. Eramuala külgneb Meriväljaga. — Esimest korda on M-t mainitud 1561 (*Milstrand*); 1975—77 oli alevik.

miilits (<lad *militia* 'sõjavägi, väeteenistus'), korrakaitseorgan; ka selle teenistuses olev isik. Eestis moodustati m. märtsis-apr. 1917, saadeti laiali nov. 1917 — veebr. 1918, taastati 12. XI 1918, kui Tallinna m-ajalem Aleksander Hellat korraldas lahkuvalt Saksa okupatsioonivõimult korrakaitseorganite ülevõtmise, ja nimetati 1. I 1920 politseiks. Töölism. oli Eestis 1917—19. M. asutati uuesti 11. IX 1940, kui senine politsei asendati Nõuk. nn. tööliste-talupoegade m-ga. 20. IX 1990 politseiseaduse alusel hakati m-t kui EV korrakaitseorganit reorganiseerima politseiks; sõjaväestatud ausõnned kaotati. Mõnikord on m-ks nimet. maakaitseväge: *maamiilits, meremiilits.

Miina Härma Gümnaasium asub Tartus, on esimene eesti õppekeelega keskkool. Asut. 1906 Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi (ENKS) Tütarlaste Keskkoolina, olnud 1918—40 ja 1943—44 ENKS-i Tütarlaste Gümn., 1940—41 Tartu 3. Keskkool ja 1944—94 Tartu 2. Keskkool, praegune nimi a-st 1994; Miina Härma nimeline on kool a-st 1964 (1917—29 töötas seal muusikaõpetajana Eesti tuntuim naisheliloojа Miina Härma). 1954. a-st on M. H. G. segakool, 1961. a-st on seal inglise k-e süvaõpe. Vilistlasi: Jaak Aaviksoo, Betti Alver, Igor Gräzin, Lehte Hainsalu, Jaan Kirsipuu, Helmi Mäelo, Eeva Niinivaara, Margarita Voites. Dir-eid: Oskar Kallas (1906—09), Peeter Põld (1909—18), Hans Karu (1921—40), Albert Juhkam (1958—73), Jüri Vene (1980—97); a-st 1997 Jüri Sasi. 2002/03. õ.-a. oli 64 õpetajat ja 931 õpilast. ▸

Mikitamäe, küla ja samanim. valla keskus, asub Põlvamaa idaosas Setumaal; 355 el. (2000). Külas on põhikool (asut. 1918 algkoolina; 2002/03. õ.-a. 103 õpilast), rmtk. ja tsässon (õigeusu palvemaja). — Esimest korda on M-d mainitud 1500 (*Никитина Гора*).

Mikitamäe vald asub Põlvamaa idaosas; 104,41 km², 1115 el. (2003). Keskus Mikitamäe k-s. Piirneb idas Pihkva järvega, põhjas on piiriks Võhandu jõe alamjooks (ühtlasi Setumaa ning ajaloolise Liivimaa ja Pihkva kub-u piir). Suurem osa valda asub ✧Palumaal, ainult Pihkva järve rannikualad on ✧Peipsi madalikul. M. v. on osa ✧Setumaast, mistõttu asustus ja kultuuritaust erinevad muust Eestist. Palju on tsässonaid (Laossinas, Mikitamäel, Rõsnas, Usinitsas, Võõpsus). Valla põhjaosas Beresje k-s on vanausuliste asustus (lõuna pool Emajõge ainuke vanausuliste asustuspiirkond; kalmistu). Kool ja kultuuriasutused on valla keskuses. Vallas on ✧Tonja—Värska KA (osaliselt). Suurimad tööandjad on avalik sektor ja puidutöötlemise ettevõtted. — M. v. kuulus varem Petserimaasse (a-st 1945 Võrumaasse), 1923 nimetati ta Mäe v-ks (kuni 1950); staatus ennistati 4. V 1992. ▸ 1

Mikitamäe vald
Asend, vapp ja piir
Mikitamäe valla küla
arv külade kaupa
Audjassuure
Beresje
Igaise
Järvepää
Kahkva
Karisilla
Laossina
Lüübnitsa
Mikitamäe
Niitsiku
Puugnitsa
Rõsna
Rääsolaane
Selise
Toomasmäe
Usinitsa
Varesmäe
Võõpsu

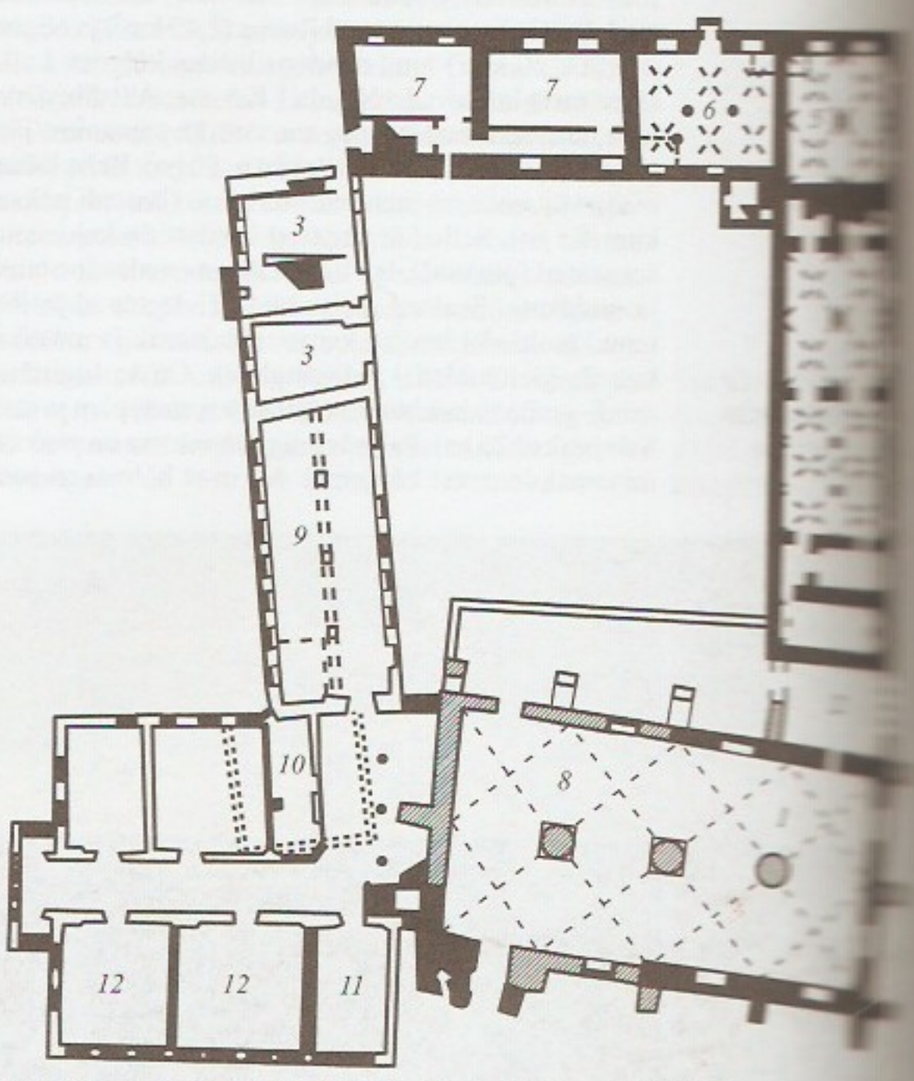

Mihkli kloostri põhiplaan. *1* Ventseli kabel (esimene kirik), *2* käärkamber, *3* elamu, *4* kapiitlisaal, *5* vana refektoorium, *6* vana köök, *7* majandushoone, *8* kirik, *9* uus refektoorium, *10* uus köök, *11* parlatoorium, *12* preestri elamu

Mihkli Miikaeli kirik

„Missioni-Leht". Päisemik

Miina Härma Gümnaasium. Hoone ees on Miina Härma mälestussammas (1984, Juta Eskel)

Mikkeli muuseum

Mikkeli muuseum, Johannes Mikkeli kunstikogu tutvustav muuseum, ✧Eesti Kunstimuuseumi filiaal, asub ✧Kadrioru lossi end. köögimajas; avati 1997. J. Mikkeli kollektsioon sisaldab üle 600 16.—20. saj. pms. Lääne-Euroopa, Vene ja Hiina kunstniku teose. Eriti väärtuslik on graafikakogu, kuhu kuuluvad muu hulgas saksa meistrite Hans Burgkmairi, Lucas Cranachi ja Albrecht Düreri puulõiked ning neli Rembrandti oforti, maalikogus leidub rohkesti Madalmaade meistrite teoseid (Anthonis van Dycki ateljee, Melchior d' Hondecoeter), portselanikogus 18. saj. Hiina, Venemaa ja Lääne-Euroopa manufaktuurides valmistatud nõusid ja pisiplastikat. Kollektsioon sai alguse pärast II maailmasõda, teosed pärinevad pms. Eesti ja NSV Liidu antikvariaatidest ja erakogudest; 1970. a-tel omandas J. Mikkel 20. saj. alguse ühe tuntuma Eesti kollektsionääri Woldemar Oidekuppi graafikakogu. ◂

„Mikronid", 1966—85 tegutsenud ansambel, algtuumikus basskitarrist Peeter Keäri, rütmikitarrist Toivo Tamm ja laulja Heiki Johansson. „M-tes" on mänginud Tiit ja Harry Kõrvits, seal tegi endale trummari ja laululoojana nime Gunnar Graps. „M-d" tegid koostööd vokaalansambliga MERL, kelle laulud „Heinaveol" ja „Sacramento" kõlavad tänini.

„Missioni-Leht" (täielikult „Missioni-Leht: Jummala rigi wäljalautamisse tööst"), esimene Tallinnas ilmunud eestikeelne ajaleht. Ilmus pühapäevalehena 1858. a. jõuludest 1862. a. neljapühadeni koos ilmaliku „Missioni lehhe Lisaga", mis esitas kohalikke ja välissõnumeid, nõuandeid ja õpetusi. Põhilehes oli olulisim usulevitus, lisaleht keskendus haridusele ja karskuspõhimõtetele. Toim. haridustegelane Johann Diesfeld. ◂

Misso, alevik ja samanim. valla keskus, asub Riia—Pihkva mnt. ääres Tsiistre ja Alliksne tee lähkrnel, Pullijärvest kagus ja Hino järvest põhjas; 334 el. (2000). Alevikus on keskkool (1957—77 ja taas a-st 1984; 2002/03. õ.-a. 126 õpilast; kool on M-s olnud a-st 1753), rahvamaja, EELK Vastseliina Katariina Koguduse M. abikirik (ehit. 1935) ja kalmistu (avati 1936). Kalmistul on 1. ratsapolgu võitlust meenutav Vabadussõja mälestussammas (avati 1935, taastavati 1989). M. metskond asub Pullijärve põhjakaldal Pulli k-s. — Paikkonna vanim nimi (*Papgale*) on teada a-st 1561, a-st 1630 teatakse Pugolat (*Bockola*), a-st 1688 Pulli k. 19. saj. keskel eraldus Vastseliinast M. mõis (*Illingen*). Alevik tekkis vallamaja juurde teeristile 20. saj. alguses.

Misso vald asub Võrumaa kagunurgas Läti ja Venemaa piiril; 189,35 km², 850 el. (2005). Keskus Misso alevikus. Paikneb ✧Haanja kõrgustiku servaalal, põhjaosa on künklik, kõrgeim kohr Supumägi (231 m) asub valla kirdeosas. M. v-a lõunaosa on pms. metsane ja soine, sealne asustus on suhteliselt hõre. Metsamaa hõlmab vallast 58 % (riigimetsamaad haldab Misso metskond). Piirkond on järverikas (suuremad Hino, Pulli- ja Kisejärv). Valla alal on ✧Kisejärve MKA ja ✧Hino järve KA) ning osa ✧Karikumäe MKA-st. M. v-a läbivad Riia—Pihkva mnt. (nn. Kivitee) ja sellelt hargnev Tallinna mnt. Kool ja kultuuriasutused asuvad Missos. Valla kirdeosas asub Luhamaa—Šumilkino piiri- ja tollipunkt. Suurimad ettevõtted on Misso Savitööstus OÜ, OÜ M. A. O. (puidutöötlemine ja ehitus) ja OÜ Eesti Süsi. — Vald Võrumaal a-st 1950, staatus ennistati 10. IX 1992. ◂■

['mobil] galerii, 1995 EKA üliõpilaste loodud kunstirühmitis, sai tõuke samal aastal ✧Saaremaa biennaali raames korraldatud eesti noort kunsti tutvustavalt näituselt „Ajaloo artell". Koonduti Peeter Linnapi juhitud EKA fotoosk-a ümber. Alusepanija oli Marko Laimre, liikmed (galerist) Piret Räni, Lennart Mänd, Margot Kask jt. Teostes on esikohal sotsiaalsus, ajalookesksus ja kontseptuaalne lähenemine, tehnikatest on eelistatud fotot, videot ja installatsiooni. M. g. on korraldanud

näitusi msg. paikades, ka linnaruumis, eesmärgiks on kunsti eksponeerimise võimaluste laiendamine väljaspool ametlikku kunstikeskkonda. Rühmitise tegevus oli elavaim 1995–96.

„Modern Fox" [*foks*], 1984 Artur Raidmetsa ja Meelis Reinu eestvedamisel loodud 12-liikmeline orkester. Mängib 1930.–40. a-te Saksa, Inglise, Ameerika jt. maade tantsu-, lava- ja filmimuusikat (Ülo Mälgandi seades) ning lööklaule (originaalkeeles), millele lisandub retrohõnguline lava*show*. Karismaatiline vokaalsolist on a-st 1985 Mart Sander, 1990. a-tel oli solistiks ka Laimis Racenajs. „M. F." on saanud festivalidel auhindu, sh. Moskvas üleliidulisel noorte estraadiartistide võistlusel esikoha (1987). Mitu helikandjat, sh. „Modern Fox" (*Fazer*, 1990) ja „Swing mind ikka lohutab" (2003).

„Modus", tantsuansambel. Asut. 1984 Tallinna 47. Keskkoolis (praegu Liivalaia Gümn.), a-st 1997 mittetulundusühing. Osalejate vanus 2–70 aastat. Asutaja ja kunstiline juht Piret Torm-Kriis. Viljelnud vabatantsu, estraaditantsu, *show*tantsu, eesti rahvatantsu, sving- ja stepptantsu. Osalenud üld- ja noorte tantsupidudel, üliõpilaspeol „Gaudeamus" ja ESTO tantsupeol. Koolitantsu festivalil sai 1995 esikoha. A-st 1994 viljelnud esimesena Eestis *lindy hop*'i. Korraldanud rahvusv. *lindy hop*'i võistlusi (1996 ja 1997; 1999, 2001 ja 2003 nimetus „Lumepalliturniir") ja stepptantsu festivali (2002). Osalenud *lindy hop*'i MM-idel (1996, 1997, 1999, 2002) ja Soome lahtistel meistrivõistlustel (1998 esikoht). Esinenud mitmes Euroopa riigis ning USA-s. Eesti Svingtantsu Liidu ja *World Rock'n'Roll Confederation*'i liige. ▸

Moe, küla Saksi v-s 4 km Tapast kagus Valgejõe ääres; 268 el. (2000). Seal on Saksi vallavalitsus ja töötab AS Rakvere Piiritustehase Moe tehas. Mõisa viinaköögis (teateid a-st 1794) avati 1971 Eesti Piiritustööstuse Muuseum. — Mõisa (*Muddis*) on esimest korda mainitud 1500, küla kohta on teateid a-st 1566 (*Muddus*).

Moe Piiritustehas, a-st 2003 AS Rakvere Piiritustehase Moe tehas, kuulub a-st 1999 erafirmale Onistar. Moe mõisa rajati auru jõul töötav piiritus- ja õlletehas 1887, selle eelkäija oli mõisale kuulunud viinaköök. Tänase tehase tootmisvõimsus on 5,2 mln. l piiritust aastas, millest 70 % eksporditakse. Põhikapital on 13,5 mln. kr. Tehasele kuulub ka Eesti Piiritustööstuse Muuseum.

Mohni (rootsi *Ekholm* 'tammesaar'), saar Soome lahes Eru lahe suudmes, 5 km Pärispea ps-st kirdes; 62,5 ha, kõrgus kuni 8,8 m. M. on üle 2 km pikkune saar, Käsmu ps-e looklev jätk (neid ühendab veealune künnis). Pms. rannaniit ja kadastik, on ka üksikuid kõrgemaid puid. Saarel on tuletorn (1806 puitmajakas, a-st 1871 kivitorn, kõrgus 27 m). Kuulub ✧Lahemaa RP-sse, halduslikult Loksa v-a.

moldpill, mollpill, laulukannel, psalmodikon, mollikujulise laudkõlakasti, pügalatega sõrmlaua ning ühe keelega muusikariist, mida mängiti vibutaolise poognaga. Mängimisel seisis m. laua peal. M. loodi Rootsis 1823 monokordi järgi, et õpetada koolis kirikulaulu. Rootsist jõudis m. 19. saj. II veerandil Soome kaudu Eestisse, kus seda samuti kasutati pms. vaimuliku laulu saatmiseks koolis ja palvetunnis. M. oli tuntud pms. Lääne- ja Põhja-Eestis. Kadus tarvituselt 19. saj. lõpul. ▸

Molekulaardiagnostikakeskus, SA TÜ Kliinikumi Ühendlaboratooriumi Molekulaardiagnostika Keskus, lüh. MDK, on asut. 1996. Teeb kõigile Eestis sündinud lastele esimeste elupäevade jooksul pärilike ainevahetushaiguste fenüülketonuuria (lüh. FKU, aminohappe fenüülalaniini ainevahetuses osaleva ühe ensüümi puudulikkus) ja hüpotüroosi (kilpnäärme hormooni puudulikkus) sõeltesti. Mõlemad haigused on ravitavad, kui ravi alustatakse esimesel elukuul. Tehakse ka u. 20 geneetilise haiguse DNA-testi. Juhataja Tiina Talvik.

„Molodjož Estonii" („Молодежь Эстонии", 1950–56 „Сталинская молодежь"), juulist 1950 Tallinnas ilmuv venekeelne päevaleht, Nõuk. ajal ELKNÜ KK häälekandja, a-st 1992 AS Molese väljaanne. Nädalavahetuselehena ilmub „Molodjož Estonii — Subbota". Peatoim. a-st 2002 Ilja Nikiforov. Interneti-väljaanne http://www.moles.ee (a-st 1988). ▾

Molotovi-Ribbentropi pakt, NSV Liidu – Saksa mittekallaletungileping, lüh. MRP, sõlmiti 23. VIII 1939 Moskvas. Mõlemad riigid kohustusid hoiduma igasugusest agressiivsest tegevusest ja vastastikusest kallaletungist ning mitte toetama kolmandat riiki, kui see ühele lepinguosalisele kallale tungib; otsustati informeerida teineteist ühiseid huve puudutavais küsimusis ja mitte osaleda teise poole vastu suunatud grupeeringuis; vaidlused ja konfliktid kohustuti lahendama sõbraliku arvamustevahetamisega või selleks moodustatud komisjoni abil. Leping sõlmiti 10 aastaks ja nähti ette selle kehtivuse pikendamine 10 aasta võrra. Lepingu juurde kuuluva salajase lisaprotokolliga piiritleti Saksamaa ja NSV Liidu huvipiirkonnad Ida-Euroopas. Lepiti kokku, et Ida-Euroopa territoriaal-pol. ümberkorralduse puhul lahutab Balti riikidele (Soome, Eesti, Läti ja Leedu) ja Poolale kuuluvail aladel Saksamaa ja NSV Liidu huvipiirkondi Leedu põhjapiir ning Poola terr-l Pisa, Narewi, Visla ja Sani jõe joon; kinnitati, et Bessaraabia kuulub üksnes NSV Liidu huvipiirkonda. Protokolli kohustati pidama ranges saladuses. Pakt lõi eeldused lepinguosaliste riikide koostööks ning 28. IX 1939 sõlmiti Moskvas NSV Liidu-Saksa sõprus- ja piirileping, millega määrati kindlaks mõlema riigi huvide piir Poola terr-l. Lepinguga kaasnes kolm salajast lisaprotokolli: 1) 23. VIII 1939 allakirjutatud salaprotokolli muudeti selliselt, et Leedu terr-i põhiosa läks NSV Liidu huvipiirkonda ning Poola terr-l läksid Lublini vojevoodkond ja osa Varssavi vojevoodkonnast Saksamaa huvipiirkonda; 2) lepiti kokku, et NSV Liidu valitsus ei takista tema huvipiirkonnas elavate Saksa kodanike ja saksa päritolu

МОЛОДЕЖЬ ЭСТОНИИ

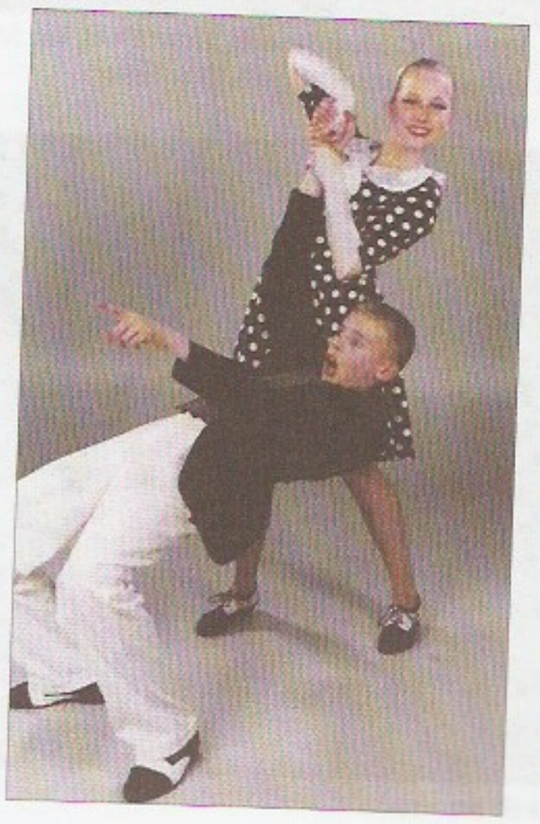

„Modus" tantsib *lindy hop*'i (2003)

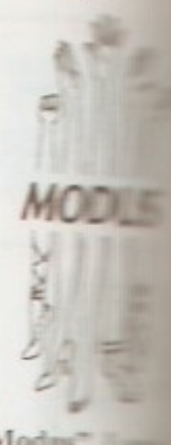
„Modus"

Moldpill

„Molodjož Estonii"
Päismik

isikute ümberasumist Saksamaale või tema huvipiirkonda ning Saksa valitsus ei takista tema mõjupiirkonnas elavate ukraina ja valgevene päritolu isikute ümberasumist NSV Liitu; 3) lepiti kokku, et kumbki riik ei luba oma okupeeritud Poola alal rahvuslikku vastupanuliikumist, mis puudutab teise lepinguosalise terr-i. MRP lõi aluse NSV Liidu ja Saksamaa mitmekülgseks koostööks, võimaldas Hitleril alustada sõda Poola vastu ja NSV Liidul haarata osa Poola terr-st, sundida Balti riikidele peale vastastikuse abistamise paktid, alustada Soomega Talvesõda ning lõpuks anastada Balti riigid ja Rumeeniale kuulunud Bessaraabia. NSV Liit eitas aastakümneid salaprotokollide olemasolu, kuid suuresti seoses Eesti, Läti ja Leedu survega tunnistas NSV Liidu rahvasaadikute II kongress 24. XII 1989 kõnesolevad paktid rahvusv. õiguse järgi alates Saksamaa kallaletungist NSV Liidule (22. VI 1941) jõu kaotunuks; MRP salaprotokollid tunnistati juriidiliselt alusetuks ja allakirjutamise hetkest kehtetuks. Vt. ka 11. kd., lk. 307—11.

B: *Nazi-Soviet Relations 1939—1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*. Washington, 1948; *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik*. Serie D. Bd. VII, VIII. Baden-Baden, Frankfurt/Main 1960, 1961; *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni: Dokumente ja materjale*. Tln. 1989; *Документы внешней политики СССР*, т. 22, книга первая. Москва, 1992.

„Monumenta Estoniae antiquae" [*-o:niä -ikvä*], eesti rahvaluule teaduslik allikapublikatsioonide sari. „M. E. a." eesmärk on avaldada liikide kaupa kõik talletatud folklooritekstid, järgides topograafilist ja tüpoloogilist põhimõtet. Idee sõnastas 1880. a-te lõpus Jakob Hurt, kes avaldas sarja esimeses, rahvalaulude alasarjas „Setukeste laulud I—III" (1904—07). Avaldamispõhimõtete poolest jäi sarjas erandlikuks „Eesti rahvalaulud I—II" (1926—32). 1938 jätkati ✧Eesti Rahvaluule Arhiivi kolleegiumi otsusega üldpealkirja „M. E. a." all sarja „Vana Kannel" (1938—2003 ilm. Kanepi, Muhu, Mustjala, Haljala, Muhu, Kihnu, Jõhvi ja Iisaku khk-a regilaulud). Sarja 2. alasari on „Eesti muistendid" (1959—70 „Hiiu- ja vägilasmuistendid" I—III; 1997 „Mütoloogilised haigused" I), 3. alasari „Eesti vanasõnad" (I—V, 1980—88) ja 4. alasari „Eesti mõistatused" (I—II, 2001—02).

„Monumenta Livoniae Antiquae" [*-niä antį:kvä*], Vana-Liivimaa ajaloo allikate kogu (5 kd., 1835—47). Sisaldab Moritz Brandise, Bartholomäus Grefenthali, Thomas Hiärne ja Franz Nyenstedti kroonika, ürikuid jm. ainest. Selle koostasid Carl Eduard Napiersky, Julius Paucker jmt.

moonakas, moonamees, mõisa põllutööline 19. saj-st 20. a-teni. M-a põhitöötasu oli moon (põllum-saadusi). Mõisalt sai m. ka eluaseme (moonamajas ehk -tares), kütuse, väikese maalapi ja pisut rahapalka. Ta oli pidada mõningaid koduloomi. Eestis hakkasid liivimaalsed mõisnikud Saksamaa eeskujul 19. saj. II veerandil kasutama mõisa majandamisel palgatöölisi ning propageerisid seda ka trükisõnas. M-te arv kasvas kiiresti, kui talud hakkasid tasuma raharenti (19. saj. keskpaiku) ning 1869 kaotati lõplikult teotöö.

Mooste, alevik ja samanim. valla keskus, asub Põlvamaal Tartu—Räpina mnt. ääres; 464 el. (2000). Alevikus on põhikool (asut. 1800 külakoolina; 2002/03. õ.-a. 120 õpilast), muus. ja kultuurimaja, seal tegutseb Jõgeva sordiaretuse inst-i M. katsejaam. Aleviku piires paiknevad M. järv (10,4 ha) ja M. Linnajärv (2,9 ha). Huvitäärne on M. järve kaldal asuv 20. saj. alguses ehit. M. mõisakompleks. 4 km kagus Kaaru külas asub M. evangeeliumi kristlaste-baptistide koguduse palvemaja, seal lähedal on ka kalmistu. — M-t on esimest korda mainitud 1242. mõis (*Moisekatz*) rajati 16. saj. Poola võimu ajal.

Mooste mõis (sks *Moisekatz*). Mõisa rajas 16. saj. lõppveerandil Stefan Batoryst liiniks saadud maale Võnnu (Cēsise) maakohtunik Wilhelm Sturz. 1717 kinkis Peeter I selle oma soosikule, diplomaat Pavel Jagužinskile. 1741 omandas mõisa Ernst Münnich, kelle järglastelt läks see kaasavarana 1810 Nolckenitele. Mõisnik Eduard von Nolcken laskis 1905—09 Riia arhitekti August Reinbergi kavandi järgi ehitada historitsismi sugemetega jugendstiilis esindusliku peahoone, mis koosneb kahest kõrgemast ja neid omavahel ühendavast madalamast osast. Samal ajal kujundati park (28,6 ha, u. 60 puu- ja põõsaliiki; LK) inglise stiilis ümber ja seda laiendati järve vastaskaldale. Valmisid suurejoonelised kõrvalhooned (viinavabrik ja -kelder, valitsejamaja, puutöö- ja sepikoda, tallid, laudad) ning väravate ja kellatorniidega ringmüür. M. m-a juurde kuulusid Uuemõisa, Juunimõisa ja Kauksi karjamõis. A-st 1920 asub peahoones kool, valitsejamaja on valla kasutuses (seal asub ka Mooste Külalisstuudio). Mooste mõisa, parki ja järve on sageli kasut. filmivõttepaigana. ◂

Mooste vald asub Põlvamaa põhjaosas; 185,12 km², 1610 el. (2003). Keskus Mooste alevikus. Piirneb põhjas Tartumaaga, läänes on suures osas piiriks Ahja jõgi. Paikneb ✧Ugandi lavamaa ja ✧Peipsi madaliku piirialal. Asustus on pms. Mooste ja Rasina ümbruses. Valla lääneosa — Ahja jõe äärne ala — on valdavalt metsane, valla idaosas ulatub ✧Meelva MKA. Metsamaa hõlmab vallast 52 % (riigimetsamaad haldavad Kiidjärve ja Räpina metskond). Valda läbib Tartu—Räpina mnt., kohalikud teed suunduvad Moostest Põlvasse ja Rasinale. Olulisim kohalike teede ristumiskoht on Rasinal (teed Ahja, Mehikoormasse ja Võndu). Kauksis ja Moostes on põhikool, Rasinal algkool. Moostes, Rasinal ja Kauksis on muus., Moostes kultuurimaja. Kaaru k-s asub Mooste evangeeliumi kristlaste-baptistide palvemaja, Rasinal luteri kirik (valmis 1931, ei tegutse). Suurimad tööandjad on avalik sektor ja põllum-ettevõtted. — Vald a-ni 1950 (a-ni 1931 Moisekatsi), kuulus siis Võrumaasse, 12. XII 1991 staatus ennistati. ◂■

Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik, lüh. MPEÕK, Eestis tegutsev õigeusu kirik, mille juht on metropoliit ning kirikuvalitsus MPEÕK Sinod. MPEÕK-l on 31 kogudust, mis jagunevad 3 praostkonnaks. Kogudusi teenib 46 vaimulikku. Kiriku andmeil on MPEÕK-l u. 150 000 liiget (2002). Moskva Patriarhaati kuulub ka Kuremäel asuv Pühtitsa Jumalaema Uinumise Stavropigiaalne Naisklooster (asut. 1891). Eesti alal püsis õigeusk valdavalt kohaliku vene rahvusvähemuse usuna 19. saj. keskpaigani. Alates 17. saj-st kuulusid Eestis asuvad õigeusu kogudused Vene Õigeusu Kiriku (VÕK) Pihkva piiskopkonda, 1850. a-st Riia piiskopkonda. 1917 moodustati VÕK Tallinna piiskopkond, esimeseks piiskopiks kutsuti Platon (Paul Kulbusch). 1920 tunnistas Moskva patriarh Tihhon Eestis olevat õigeusu kirikut kui iseseisvat kirikut. 1922 lahkus VÕK Moskva Patriarhaadi kanoo-

nilisest alluvusest (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik). 1945 asutas Moskva Patriarhaat Eestis asuvatest õigeusu kogudustest VÕK Eesti ja Tallinna Piiskopkonna, millele Moskva patriarh Aleksius II (Aleksei Ridiger) andis 1993 autonoomse kiriku staatuse; MPEÕK nime kannab see kirik a-st 2002. Metropoliit on a-st 2000 Kornelius (Vjatšeslav Jakobs).

B: И. Прежур. *Православие в Эстонии.* Таллинн, 1998; V. Salo. *Riik ja kirikud Eestis 1940–1991.* Trt., 2000.

„Mr. Lawrence" [*mistəʳ lo:rəns*], 1990—2000 tegutsenud rokkansambel, selle kutsus kokku Mihkel Raud ja Raimond Vahter. Esitati pms. M. Raua loomingut, populaarseimad lood on „Annabel", „Rain", „Merry Christmas" jt. (lauldi ainult inglise k-s). 1999 salvestas ansambel USA-s nimekate produtsentide Jason Mauza ja Rod Michaelsiga oma kolmanda albumi „Sit And Spin". „M. L." on mänginud ka Soomes, Rootsis, Saksamaal ja Valgevenes.

Mudajõgi, ka Mudaoja, Amme jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 16 km, jõgikond 86 km². Algab Saadjärvest, voolab ümber Pupastvere voore, läbib Umbjärve ja suubub Kärknas. Voldis on jõel Saadjärve veetaseme regulaator, Äksis Otto Wilhelm Masingu rajatud vesiveski (a-st 1824). Kuni maaparandustöödeni (1950) suubus M. Laeva jõkke.

muda-lahnarohi (*Isoetes echinospora*), Eestis väga haruldane sõnajalgtaim (LK I, PR 1.). Kasvab mudase põhjaga selgeveelistes järvedes; kõrgus 5—10 cm. M-le mõjub hukutavalt järvede eutrofeerumine. Teda ei ole enam varasematest kasvukohtadest (Jussi järved, Viitna Pikkjärv, Kurtna Ahnejärv, Ubajärv) leitud; arvat. kasvab m-u veel ühes Põhja-Kõrvemaa järves.

Muhu, ka Muhumaa, Lääne-Eesti saarestiku ja kogu Eesti suuruselt kolmas saar; koos Võilaiuga 200 km². Moodustab M. v-a põhiosa. Mandrist eraldab M-t Suur väin, Saaremaast madal Väike väin, mida läbib tammtee. Geoloogiliselt on M. suur lamedalaeline, valdavalt õhukese pinnakattega (alla 2 m) kaljuvoor, mille kujunemisel on olnud oluline osa selle põhjaosa moodustavail biohermidel. Aluspõhi koosneb pms. Jaagarahu lademe dolokivist, põhjarannikul avaneb Jaani lademe dolomiitmergel. Kirde- ja põhjarannikul on mitu panka (Püssina, Rannaniidi, Kautliku, Peedu ja ✧Üügu pank). Aluspõhjaliste lavade ja kõrgendike (kõrgus kuni 25 m) rähkmuldi katavad looniit ja -kadastik, sarapik ning vähesel määral loomets, Piiri ümbruses on ka männimetsa. Lääneosa uhutud moreenitasandikud on valdavalt põllustatud. Saare idaosas on õhukese turbakihiga Lõetsa soo (885 ha), edelaosas madal jäänukjärv Suuremõisa laht (13 ha). Pikimad jõed on Soonda oja (10 km) ja Lõetsa peakraav (8 km). M. kagurannikul asub ✧Viirelaid, looderannikul ✧Kõinastu.

Muhu Katariina kirik asub Muhu saarel Liiva k-s. Puukirik rajati varsti pärast vallutust 1227, kivikirikut hakati ehitama ordu ettevõtmisel 1260. a-il (esmamainimine 1267). Mitmes järgus püstitatud hoonel valmisid esmalt pikihoone seinad, seejärel kooriruum, hiljem pikihoone võlviti. Kirik valmis 13. saj. lõppkümnendeil. Ühelööviline tornita ehitise idaosas on kitsam lameda nelinurkse lõpmikuga kooriruum (motiiv, mis on veel üksnes Pühalepa kirikul) ja lõunaküljel võlvitud eeskoda. Hoone gootilise ilme määravad saledad üldproportsioonid, kõrged roidvõlvid (pikihoones kuplikujulised), ümarad vaagnataolised kapiteelid (neid kaunistavad miniatuurkonsoolid) ja kaks omapärast raidportaali. Kiriku raiddetailidel on meistrimärgid. 13. saj. lõpust (koorilõpmikus) ja 14. saj. algupoolest on säilinud Ojamaa-päraste figuraalsete, Viimse Kohtupäeva teemaliste seinamaalingute katkendeid. 1969—74 ja 1993—94 seinamaalinguid restaureeriti, kuid ebaõnnestunult. Sisustuses väärivad tähelepanu trepikäigus olev figuraalne hauaplaat (13. saj. II veerand), Ojamaa marmorist hauakivi (14. saj.), Balthasar Raschky renessanssvormides kantsel (1629) ja Kuressaare tisleri Nommen Lorenzeni valmistatud altarisein (1827). 1941 kirik põles, 1956—57 sai hoone uue katuse, nüüd restaureeritud (1993, arh. Tõnu Parmakson).

B: K. Alttoa. *Saaremaa kirikud.* Tln., 1997. ▾

Muhu kihelkond (sks *Moon* ehk *Mohn*) hõlmas Muhu saare. Moodustas 13. saj. koos Pöidega omaette *Horele-Mone* kaksikkhk-a. Kirikukihelkond tekkis, kui ehitati ✧Muhu Katariina kirik. Orduajal kuulus Muhu Maasilinna foogtkonda. Saare majanduskeskuseks sai Muhu ordumõis, hilisem Muhu-Suuremõisa (*Mohn-Grossenhof*); see asus algselt nüüdses Vanamõisas ja viidi praegusesse asupaika 1626. 1846—48 siirdus ligi 70 % muhulasi õigeusku, ehitati Muhu-Hellamaa Apostlite Peetruse ja Pauluse (1868) ja Muhu-Rinsi Kaasani Jumalaema Kuju kirik (1873, Paenase k-s). 17. saj-st kulgeb Muhu kaudu mandri ja Saaremaa vaheline liiklus (Pärnu—Kuressaare postitee); see paranes, kui 17. saj. rajati Kuivastu sadam ja 1896 avati Väinatamm.

B: A. Rullingo. *Muhumaa.* Tln., 2001.

Muhu Linnuse maalinn asub Muhu saare edelaosas Linnuse k. tasasel põllul. Suur osa ümmargust õue (u. 3500 m²) ümbritsenud ringvallist veeti 1894—95 Väikese väina tammi chitusmaterjaliks, säilinud valliosad on 5—8 m kõrgused. Valli põhja- ja lõunaküljel on väravakäik. Valli äravedamisel saadi 2 aardeleidu, neis on hõbe- ja pronksehteid, ripatsina kantud hõbemünte, klaashelmeid ja kaalud koos kapsliga. Arvat. peideti aarded veebr. 1227, kui maalinn piirati ja vallutati (seda kirjeldab Henriku Liivimaa kroonika).

Muhu Muuseum on asut. 1973 Muhus Koguva k-s kirjanik Juhan Smuuli sünnitalus Toomal tema memoriaalmuuseumina. 1990 muudeti muuseumi staatust ning Muhu saare ainelist ja vaimset pärandit säilitav muuseum nimetati M. M-ks. Muuseum on omalaadne selle poolest, et hooned asuvad oma algses asukohas ning muuseumtalu ümbritseb elav küla. Muuseumi keskmeks on Juhan Smuuli sünnikodu Tooma talu, mille hoonestik annab hea ülevaate Muhu taluarhitektuurist. Tooma on üks kolmest vanimast Koguva vabatalupoegade ehk nn. postimeeste talust, mis on rajatud hiljemalt 17. saj. keskpaiku. Taluhooned ümbritsevad Muhule iseloomulikku avarat õue. Õuehoonetes ja elumaja rehealuse osas on välja pandud talu tarbevara ning

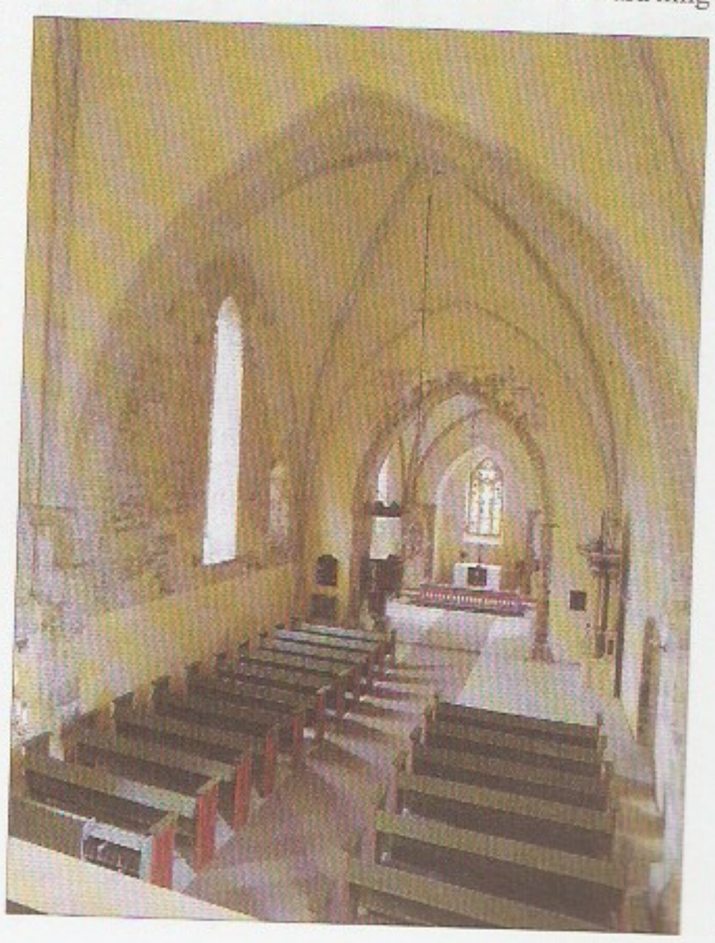

Muhu Kat sisevaade

Muhu valla külade kaupa

Aljava
Hellamaa
Igaküla
Kallaste
Kantsi
Kapi
Kesse
Koguva
Kuivastu
Külaseme
Laheküla
Lalli
Leeskopa
Lehtmetsa
Lepiku
Levalõpme
Liiva
Linnuse
Lõetsa
Mõega
Mõisaküla
Mäla
Nautse
Nurme
Nõmmküla
Oina
Paenase
Pallasmaa
Piiri
Põitse
Rädaste
Räelda
Pärase
Raegma
Rannaküla
Raugi
Rebaski
Ridasi
Rinsi
Rootsivere
Rässa
Simisti
Soonda
Suuremõisa
Tamse
Tupenurme
Tusti
Vahtraste
Vanamõisa
Viira
Võiküla
Võlla

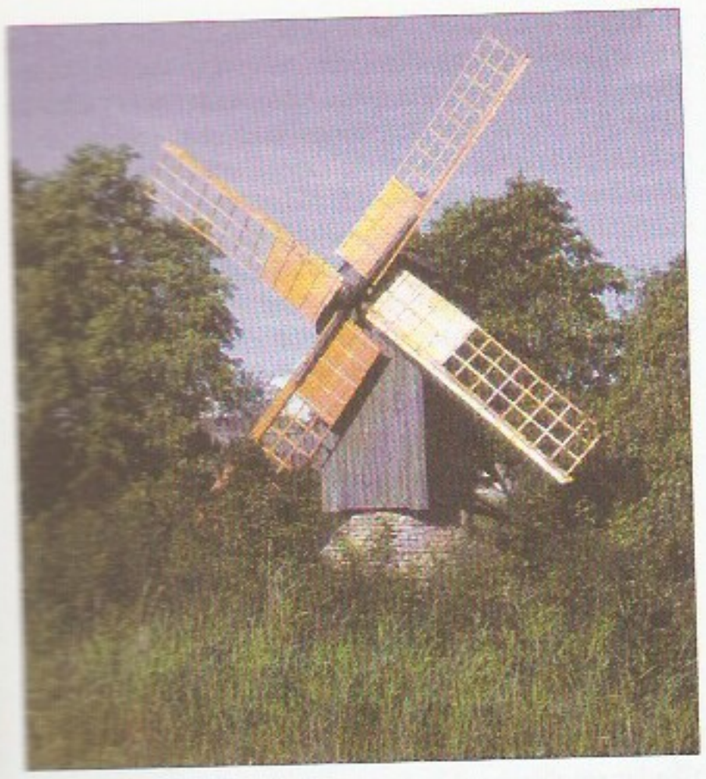

põllutöö- ja kalapüügiriistad. Ekspositsioon hõlmab ka aidahooned, õueköögi ja suvise loomalauda koos suitsusaunaga. Elumaja 1950. a-tel ümber ehitatud rehetoas paikneb ajalooline ja kirjanduslik väljapanek. Tagakamber ning peremehele ja perenaisele kuulunud ahjutagune kamber on sisustatud 1920. a-te laadis talumööbliga, otsakamber J. Smuuli suvise töötoana.

M. M-i hoonete hulka kuulub ka väike külakoolimaja, kus 1876—1923 omandas alghariduse mitu põlve koguvalasi. Restaureeritud koolihoones on muuseumi Muhu kooli- ja kultuuriolusid tutvustav väljapanek. Välja talus asuvas M. M-i keskusehoones paikneb etnograafilise Muhu tekstiili — rahvarõivaste ja tekkide (1850—1940) — püsiväljapanek.

1. I 2003 oli säilikuid 8585, a-st 1986 on M. M-i juhataja Alviine Schmuul.

Muhu vald asub Saare mk-s, hõlmab Muhu saare ja mitu väikesaart (Kessu-, Suur- ja Viirelaiu jmt.); 206,12 km², 1841 el. (2003). Keskus Liiva k-s. Muhu saarel valdavad paetasandikud, kõrgeim koht asub Pielda k. läh. Sepa mäel, põhjaosas on mitu panka (Üügu, Tupenurme). Valda läbib Kuivastu—Kuressaare mnt., Muhut ja Saaremaad ühendab ✧Väinatamm. Sadamad: Kuivastu (ühendus mandriga), Nõmmküla ja Lõunaranna sadam (Simisti k-s). Liival asuvad ✧Muhu Katariina kirik, põhikool ja rmtk., rmtk. on ka Hellamaal. Rinsis (ehit. 1873) ja Hellamaal (ehit. 1866) on õigeusu kirik. Huviväärsed on ✧Muhu Linnuse maalinn, Muhu Muuseum (Koguvas), Eemu tuulik (Saaremaa Muuseumi filiaal), Pädaste mõis (Muhu ainus säilinud mõisaansambel, hoonestus pms. 19. saj. IV veerandist) ning Nõuk. raketibaasi rajatised. Mitu panka (Püssina, Rannaniidi, Tupenurme ja Üügu) ning Suuremõisa laht (valla lõunaosas) on LK all. Suurimad tööandjad on avalik sektor ja Muhu kalatööstus, arenenud on turism. — Vald 1939—50, staatus ennistati 1. X 1990 (Eestis esimesena). ◂ ▲ 1

Muhu väin eraldab Muhu saart mandrist, sama mis ✧Suur väin. Laiemas mõttes on M. v-ks ehk Moonsundiks nimet. ka Lääne-Eesti saarestikku ja mandrit eraldavat ✧Väinamere idaosa.

muinasjutt, rahvajutu liik, milles on valdav kunstiline väljamõeldis, rahvaluule peamisi proosažanre. Vt. ka III. kd., lk. 769.

muistend, lühike rahvajutt, mis annab tavapäraselt edasi mingi tõeks peetava sündmuse või olukorra. Vt. ka III. kd., lk. 770.

Mukri maastikukaitseala asub Kehtna v-s; 2147 ha. Asut. 1992, et kaitsta Mukri ja Ellamaa raba, haruldasi liike ning nende elu- ja kasvukohti; praegustes piirides ja staatuses a-st 2001. Mukri ja Ellamaa raba tekkisid järve kinnikasvamisel preboreaalse kliimastaadiumi lõpul. Mukri raba turba paksus on kuni 8 m; raba põhjaosas asub mitu järve, neist suurim on Eidapere ehk Mukri järv (2,2 ha). Kaitsealal on must-toonekure (LK I) ja metsise (LK II) elupaiku ning seal kasvab mitu LK-alust taimeliiki (sh. käpalised ning väike ja valge vesiroos).

mulgikapsad, tangudega hautatud hapukapsad. Algselt tehti neid Lõuna-Eestis, 19. saj. lõpul ka mujal Eestis. M-tele lisati sealikumarat, pekki, rasva ja hiljem ka sealiha. Nüüdisajal toodetakse m-id ka tööstuslikult.

Mulgimaa, hõimu- ja keelepiirkond nüüdse Viljandimaa lõuna- ja Valgamaa loodeosas Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu khk-a alal; arheoloogilise kultuuripiirkonnana eristatav I a-tuh. I poolest. Hõlmas 13. saj. alguses Sakala mk-a lõunaosa kihelkondi (nimeliselt on teada Alistegunde ehk Halliste). M-l kõneldakse lõunaeesti liiine- ehk Mulgi murret, see jaotub kihelkondade järgi murrakuiks. M. etnoloogiline eripära avaldub pms. rahvariivais (nt. naiste puusapõll). Talude päriseksostmine kulges M-l suhteliselt kiiresti, rahvuslik liikumine oli elav.

Mulgi murre kuulub lõunaeesti murderühma, teda on nimet. ka lõunaeesti liiinemurdeks. M. m-t on räägitud Võrtsjärvest ja Väikesest Emajõest liiine pool — Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu khk-s. Vanimad M. m-e erijooned on mitkem kui tuhat aastat vanad, nt. keeldkõne vormid, nagu *ärä minnü* 'ära mine', rahvaluules *ärä minnük*; arhailises rahvaluules esineb ka sünteetilisi tingiva kõneviisi vorme: *olluss* 'olnuks', *tennüss* 'teinuks'. Need vormid jmt. M. m-e vormid on ✧keeleuuendus toonud eesti kirjakeelde. M. m-s esineb grammatilise struktuuri ussarenguid, nagu mõõnva kõne minevik *ärvlen minnü* 'sa ei oleks pidanud minema' ja soovkõne *mankeer* 'puhun mine'. Iseloomulikem M. m-e hiiidusjoon on *a* ja *ä* muutumine alates 3. silbist *e*-ks: *armastene* 'armastama'. Omanäoline on olnud M. m-e sõnavara, nt. *mäne* 'ema', *äär* 'isa', *väkram* 'koer'. M. m. jaguneb kahte murrakurühma: Lääne-Mulgi murrakud on Halliste, Paistu ja Karksi, Ida-Mulgi murrakud Tarvastu ja Helme. Tüüpilisim M. m. on Karksi murrak. Tähtsaimaid M. m-e uurijaid on olnud Salme Tanning.

B: S. Tanning, *Mulgi murdeteksid*. Tln., 1961.

mulk (läti *mulkis* 'loll'), Mulgimaa põliselanik. Nimetus sai laialdaselt tuntuks 19. saj. III poolel, kui Mulgimaa rikastunud peremehed ja nende pojad nauberaladel (eriti Tartumaal) ja Põhja-Eestis talusid ostsid.

mulla hinne, mulla suhteline viljelusväärtus. Mulda hinnatakse tema omaduste ja produktsioonivõime ehk saagikuse järgi, arvesse võetakse ka terr-i eripära (pinnamoodi, kivisust, veerikust, mantliki suurust ja mullastiku kirjusust ehk muldade vahelduvust). M. h-t ehk boniteeti väljendatakse arvuna, kasutusel on 100-punktiline süsteem, milles mullad on jaotatud kümnesse hindeklassi. Parimad on I klassi mullad (91—100 punkti), X klassi (1—10 punkti) mullad ei sobi põllumajanduseks. Tootmisvõime on 55 ja nõrkema punktiga hinnatud muldadel hea, 50—55-punktistel üle keskmise, 45—50-punktistel keskmine, 40—45-punktistel alla keskmise ja alla 40-punktistel väike. ◧

Mullutu-Suurlahe meremudamaardla asub Saaremaal Kaarma v-s Suurlahes, pindala 106 ha. Tootus kiht (keskm. paksus 1,2 m) on Holotseeni meremuda. Muda omadused: 0,1—1,0 mm läbimõõduga osakesi on 1,6 % (suuremaid osakesi pole) ja looduslik niiskus 73,5 %. Sobib kasutamiseks ravimudana. 2002 kaevandas AS Kuressaare Sanatoorium 700 t ravimuda. ◧

Mullutu-Suurlaht, Kuressaarest läänes rannikutasandikul, merest 2 km kaugusel asuv kaksikjärv; u. 14,4 km², suurim süg. 2,1 m. Eraldus merest ligikaudu 1000 aastat tagasi. Koosneb Suurlahest (idapoolne,

5,9 km²) ja Mullutu lahest (läänepoolne, 4,3 km², süg. 1,7 m), neid ühendab Kurguks nimetatav järvekael. Kõrge veeseisu korral on Mullutu lahega ühenduses selle kunagine osa — Vägara laht. Mullutu lahte suubuvad Kärla ja Pühajõgi ning Kogula kraav, Suurlahte Kortsisoo oja ja Irase kraav; järve põhjaosas on Rahinu saar (3 ha). Kurgu lähedalt voolab välja ✧Nasva jõgi. M-S. on madalate kallastega taimerohke ja soolatoiteline järv (kõrge mereveeseisu korral voolab Nasva jõe kaudu järve merevett). Peamised kalad on ahven, haug ja särg; neid kalu ning säinast, teibi ja lutsu tuleb järve ka kudema. Suurlahes leiduvat ravimuda kasutab AS Kuressaare Sanatoorium.

Muraja, paikkond ja küla (2000. a. 13 el.) Saaremaa idarannikul Põide v-s. Sopilise rannajoonega M. poolsaar külgneb loodes Undu, läänes Kõllu, edelas Unguma ja idas M. ehk Udriku lahega, kaugemat kaguosa tuntakse Taga-Ungumana. Läände eenduvalt Mähkse neemelt rajati 1972 üle lahekaela Undu ps-le tammtee. Valdavalt kadastik, Taga-M-l kasvab segametsa. M. laht asub M. ja Kübassaare ps-e ning Udriku laiu vahel, lahe sopistunud kirdeosa on Harju laht, seda eraldab Kaldu paadisadama juures lahe avaosast tamm.

Muraka looduskaitseala asub Iisaku, Maidla, Mäetaguse ning Tudulinna v-s; 13 059 ha. Osa Muraka soostikust võeti kaitse alla 1938, kui kaljukotka kaitseks moodustati Ratva raba reservaat (oli tollal Eesti suurim kaitseala — 1110 ha). 1957 loodi Muraka raba botaanilis-zooloogiline keeluala. A-st 1997 on kaitseala oma praegustes piirides ja staatuses, tema ülesanne on kaitsta Eesti üht suuremat loodusmaastikukompleksi Muraka-Ratva soostikku ja selle elustikku. Soostik tekkis jääjärvenõgude soostudes ning koosneb paljudest rabalaamadest, mida eraldavad üksteisest märed või õõtsiksood. Põhjapoolsed laamad on lagedad ja märjad, neid läbivad ojalaadsed veevoolusooned, lõunapoolsetel on puhma-puisraba ja laugasraba. Ratva rabas on segatoiteline Ratva ehk Arvila järv (29,4 ha, süg. 1,5 m). Rohkesti on soosaari, moreenil kujunenud leostunud ja leetjatel muldadel kasvab salumets ja mõnel pool leede-liivmuldadel männik. Soosaartel elavad nt. lendorav, kaljukotkas ja must-toonekurg (kõik LK I) ning kasvab nt. lehitu pisikäpp (LK I). Soostikul on suur veekaitseline tähtsus, ta paikneb veelahkmealal (põhjas Soome lahe Purtse jõgikond, lõunas Peipsi järve Rannapungerja jõgikond). Rikkaliku linnustiku tõttu on M. l. Eesti väärtuslikemaid linnualu ja kuulub rahvusv. tähtsusega märgalade (Ramsari-alade) nimekirja. ▸

Muraste mõis (sks *Morras*, *Kurba*, *Murrast*) asub Harjumaal Harku v-s. Mõisa asutas Ericus Beck pärast 1633. a-t. 18. saj. keskpaigast kuulus M. m. Westphalenitele. 1848 ostis selle admiral Krusensterni poeg, senaator ja Tuula kuberner Otto Nikolai von Krusenstern, kes laskis 1851 ehitada Itaalia renessanss-stiilis kõrge torni ning merele avaneva kaaristu ja terrassiga härrastemaja. 1880 läks M. m. Rannamõisa Weymarnite valdusse. 1920—95 asus peahoones lastekodu. Peahoonele ehitati 1979 juurde koolimaja (arh-d Tiit Kaljundi ja Ants Õun). Punane Rist müüs tagastatud mõisa 1997 Paldiski linnapeale Jaan Mölderile ning see pandi veebr. 2001 põlema. M. m-a aednikumajas on sündinud ja kasvanud vennad Otto, Pedro ja Erni Krusten.

Murati järv asub Haanja kõrgustiku lõunaserval Riia—Pihkva mnt-st lõunas; 66,6 ha (sellest 9,5 ha Lätis), suurim süg. 4,3 m. Sissevool pms. Kuura jõe ja Majori järvest algava Allumäe oja kaudu, järve edelaotsast voolab välja Vaidava jõgi. Vesi vahetub 5—6 nädala tagant. Järv on pehmeveeline ja rohketoiteline, peamised kalad latikas, särg, ahven, haug, roosärg ja kiisk. Järve põhjakaldal olnud Murati karjamõis (*Murrat*) kuulus Ruusmäe mõisale.

murded, dialektid, ühe keelekõnelejate rühma keelekujud. Kirjakeelega võrreldes on m-tele tavaliselt iseloomulikud normeerimatus, suuline kasutus ja väiksem prestiiž. Eristatakse territoriaalseid ehk koham-id ja sotsiaalseid m-id ehk sotsiolekte. Eestis nimet. m-teks tavaliselt laiemale maa-alale iseloomulikke koham-id, mis moodustavad m-erühmi ja jagunevad ✧murrakuteks. Enamasti eristakse 8—10 eesti k-e m-t. Põhjaeesti m-d on ✧saarte m., ✧läänem., ✧keskm., ✧idam., ✧rannikum. ja ✧kirdem. (või need kaks koos kui kirderannikum.), lõunaeesti m-d on ✧Mulgi m., ✧Tartu m., ✧Võru m. ja ✧Setu m. (või need kaks koos kui Võru m.). M-id uurib m-eteadus ehk dialektoloogia.

murdeliit moodustub murretest, millele on omased hilised ühisuuendused. Vanade keelejoonte sarnane säilimine ei kinnita m-u olemasolu. Eestis on m-d tekkinud Peipsi ääres, kus nt. kõigis Peipsi-äärsetes murretes on levinud *st*-lõpuga saav kääne (*suurest mehest* 'suureks meheks'), ja Lõuna-Eestis Mulgi, Tartu ja Võru murde piiril, kus väliskohakäänded on hakanud asendama sisekohakäändeid (nt. *mõtsalõ* 'metsa'). M-d näitavad erinevate murdealade elanike vahelist suhteliselt hilist tihedat suhtlemist.

murderühmad hõlmavad sarnase hääliku- ja grammatilise põhistruktuuriga murdeid. Sageli kuuluvad ühte m-a murded, mis pärinevad samast muistsest hõimumurdest. Eestis on tavaliselt eristatud kolm murderühma: kirderanniku murded, põhja- ehk põhi- ehk südaeesti murded ja lõunaeesti murded. Kirderanniku murretes ei ole nt. teise ja kolmanda välte vaheldust, mis on iseloomulik nii süda- kui ka lõunaeesti murretele, seal esineb aga ainukesena eesti m-dest *na*-tunnuseline olev kääne. Lõunaeesti murderühm on suhteliselt kõige erinevam, nt. on selle murretes häälikuid (kõrisulghäälik, afrikaadid, kõrge *õ*), mida pole ei kirderanniku ega südaeesti murretes.

„The Murphy Band" [*ðə mö:'fi bänd*], Eesti esimene kutseline džässorkester, alustas mängimist juunis 1925 kohvikus „Marcelle". Orkestrisse kuulusid Kurt Strobel (trummid, vokaal), Wolfgang Pachla (klaver), Rolf Eichwald (viiul), Jakov Zahharov (trompet), Eugen Allas (bandžo) ja Arved Kappet (klarnet), sügisel liitusid Konstantin Paalse (bandžo) ja Victor Compe (klaver), viimasest sai orkestri juht. 1926 mängiti

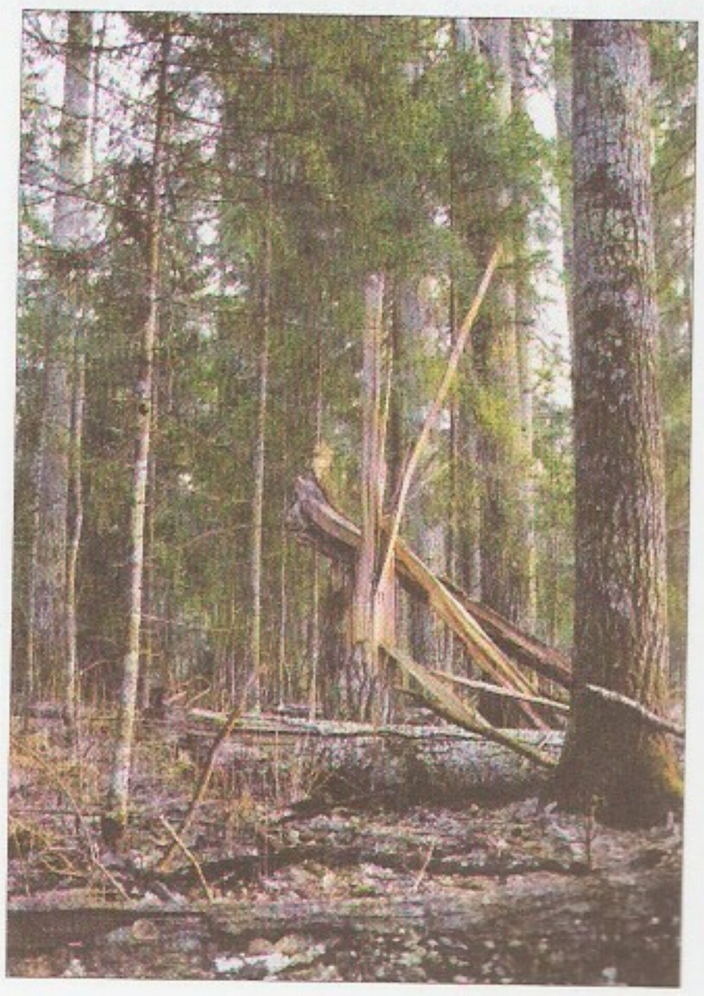

Muraka looduskaitse-ala. Lendmaastik [illegible] paigaga soostu[illegible]

„Estonia" Valges saalis, muu hulgas taustaks välismaistele kabareeartistidele. Orkester esines ka Rootsis ja Läti ning tõõtas 1927 pool aastat Saksamaal (Cottbusis, Berliinis, Rostockis, Dresdenis). 1. IX 1927 alustuti taas „Estonia" Valges saalis, kavas olid Ameerika ja Saksa moodsad lööklaulud. Populaarsust lisasid kommpärased raadioülekanded ja ligi 80 plaadistatud pala (vanu rahvalikke laule, valsse ja polkasid), „T. M. B-i" plaadistasid *His Master's Voice*, *Columbia* ja *Odeon*. 1927—28 tegi orkester kaasa mitmes „Estonia" operetis. 1929 K. Strobel ja K. Paalse lahkusid, V. Compe tegi orkestris ümberkorraldusi ja pani selle nimeks „The Estonia Dance Orchestra".

murrakud on eesti keele väikseimad piirkondlikud murdekujud. M-uala on enamasti samastatud kihelkonnaga ja nii võiks m-id nimetada ka kihelkonnamurreteks. Mõnikord võib kihelkonnas olla siiski rohkem kui üks murdepruuk, nt. on erinenud Häädemeeste khk-a põhjaosa Tahkuranna m. ja lõunaosa Häädemeeste m., seal langeb m-u piir kokku valla piiriga. Oma m. on olnud ka mitmel saarel, mis olid osa suuremast kihelkonnast, nt. Kihnus. Üldiselt on sama m-t rääkinud omavahel tihedamalt suhelnud põliskülade elanikud.

murrakurühmad koosnevad ✧murrakutest ja moodustavad ✧murdeid. M-d osutavad mingi suurema Eesti piirkonna ajalooliselt suhteliselt sarnasele keelekasutusele. Murrak on enamasti kihelkonnamurre, m. aga vastab seotud asustuse ja majanduskeskustega naaberkihelkondade murdepruugile. Nt. moodustavad ühe liinemurde m-a Lõuna-Pärnumaa Häädemeeste ja Saarde khk-a murrakud, omaette saarte murde m-a kuuluvad Hiiumaa murrakud jne.

„Murrang", kirjanduslik ja kultuuripoliitiline ajakiri, ms ilmus 1921 (nr-d 1—5/6) August Alle ja Bernhard Linde eestvõttel Tartus. Avaldas ilukirjandust, arvustusi, publitsistikat, teravalt ühisk-akriitilisi ja poleemilisi kirjutisi. Kaastöölised olid Johannes Vares-Barbarus, Albert Kivikas, Jaan Kärner, Mait Metsanurk, Johannes Schütz (Sütiste), Johannes Semper ja A. H. Tammsaare.

murueit, ka murumemm, pärimususundis loodushaldjas, algselt olnud maa-alune (surnu vaim). Tuntud pms. Lõuna-Eestis. M-e ja tema tütreid (muruneide) on kirjanduses kujutatud romantilises laadis.

murumüts, kolmnurksetest siiludest õmmeldud poolkerakujuline peakate. M-i kanti juba keskajal Euroopas, eriti Skandinaavias ja Soomes. Eestis õmmeldi m. enamasti kuuest (ka kaheksast) vaheldumisi asetsevast mustast või tumesinisest ja punasest siilust, mõnel pool ka ainult mustadest siiludest. M-i kandsid mehed 19. saj. I poolel veel peaaegu kogu Eestis, v. a. Kagu-Eesti (Tartu- ja Võrumaa). Sajandi II poolel jäi m. pms. laste, Lääne-Eestis ka naiste peakatteks. ◂

„Music in Estonia" [*mju:zik estəuniə*], ainus ingliskeelne Eesti muusikat käsitlev perioodiline väljaanne. Tutvustab Eesti heliloojaid ja interpreete, valgustab Eesti muusikalugu ja -elu, soovitab Eesti muusika plaate ja noote jm. Ilmunud on 5 nr-t (1994, 1997, 1999, 2002 ja 2003). Trükiarv 500—1000 (loetav ka Internetis), saadetakse Rahvusv. Muusikanõukogu liikmesorg-dele, jagatakse põhil. tasuta. Väljaandja ✧Eesti Muusikanõukogu. ◂

„Music Seif" [*mju:zik*], Eesti Riikliku Filharmoonia ansambel, tegutses 1980—86, juhtkuju oli laulja Tõnis Mägi. Tugev instrumentaalkoosseis võimaldas mängida eri stiilis muusikat, kavas oli ka „M. S-i" liikmete Mikk Targo, T. Mäe ja Elmu Värgi töid. Solistidena ansamblis esinenud Marju Länik (1980—82) ja Anne Veski (1981—82). Kontserdireise tehti NSV Liidu suurtesse linnadesse, Poolasse, Ungarisse, Tšehhoslovakkiasse, Saksamaale ja Soome. Salvestanud heliplaadi „Mäe kaks nõlva" (*Melodija*, 1982).

Mustahamba tamm kasvab Haanja v-s Palujüri k-s Suuretamme (end. Mustahamba) talu maal; LK. 1998. a. oli tamme tüve ümbermõõt 662 cm (1,3 m kõrguselt) ja kõrgus 24 m. Puuga seostub rohkesti pärimusi; tüve koores on riste, sest tamm on olnud Ruusmäe kandi rahva ristipuu (hingepuu). Günther Reindorff on M. t-e kujutanud graafilisel lehel. ◂

Mustajõgi, Narva jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 23 km, jõgikond 418 km² (Narva jõe vasakkaldal suurim). Algab Peen-Pikkjärvest, suubub Narva veehoidlasse. M-e juhitakse põlevkivikarjääride valgvett ja sealt saab tööstusvett Eesti Elektrijaam.

Mustallika soo kaitseala asub Jõgeva v-s; 3 ha. Asut. 1992 lubjarikka allikasoo ja sealsete taimekoosluste kaitseks. 0,4 ha suurusel alal kasvab nt. eesti soojumikat (LK II), soo-neiuvaipa ja raudtarna (mõlemad LK III).

Mustamäe, Tallinna haldusliinaosa kesklinnast edelas; pindala 8 km², üle 64 000 el. (2003). Paikneb merelas ja tuiskliivast pinnakattega Harku tasandikul, piirneb kagus Nõmme liivikuga; selle järsk nõlv on Mustamägi (63,5 m ü. m.). Tallinna poolt tumedana paistnud nn. Sini- või Mustamägedest sai M. 19. saj. 20.—30. a-tel oma nime. M. hõlmab elupiirkonnad, TTÜ linnaku (Akadeemia tee ja M. nõlva vahel) ning suure osa Kadaka tööstuspiirkonnast. Pms. eramuhoonestusega on Vana-M. asum (Padu, Trummi jt. tänavad). Linnaehituslikult sarnanevad M-ga A. H. Tammsaare teest põhja pool olevad Siiüse ja Siili asum. M-l paiknevad TTÜ ja tema allasutused, Avalike Teenistuse Arendus- ja Koolituskeskus, 11 üldhariduskooli, 3 lasteaed-algkooli, Tallinna Majanduskool, Tallinna Tööstushariduskeskus, Tallinna Puuetega Noorte Õppekeskus „Juks" ning mitu ravi- (✧Põhja-Eesti Regionaalhaigla M. korpus, lastehaigla, 2 polikliinikut) ja hoolekandeasutust (2 lastekodu, sotsiaalmaja). — M. idaosa kuulus varem Tallinna piiresse, liitmeosa oli a-ni 1957 Kadaka k. alal. Väheste elanikkond tegeles pms. sinapidamise ja köögiviljakasvatusega. M. nõlva alust luitelist liivikut kasutati nii puhkealana kui ka sõjaväe õppeväljana, seal asus laskeväli. M. paneelelamupiirkonda hakati rajama 1961. Siiüse asumi ehitamist alustati 1970, Siili asumi põhiosa valmis 1971—74. Kokku ehitati 470 valdavalt 5- ja 9-korruselist maja. Elupiirkond jagunes 9 mikrorajooniks.

B: H. Roopalu. *Mustamäe*. Tln., 1976. ◂

Mustjala, küla ja samanim. valla keskus, asub Kihelkonna—Orissaare ja Kuressaare—Tagurnna tee ristmel; 301 el. (2000). Seal on põhikool (asut. 1823 kihelkonnakoolina, 2002/03. õ.-a. 98 õpilast), rahvamaja, Riigimetsa Majandamise Keskuse M. loodusmaja ja rmtk. M-t ilmestavad Magdaleena (Anna) kirik (valmis 1863) ja õigeusu Pühvert Eelluse kirik. — M. on tekkinud kihelkonnakeskusena kirikute ja kirikumõisa (*Mustel*) ümber.

Mustjala kihelkond hõlmas Saaremaal ligikaudu nüüdse Mustjala v-a ala, muinasajal moodustas Kihelkonna khk-a põhjaosa (linnus Pautsas ja Võhmas). Oli a-st 1254 Liivimaa Ordu valduses ja kuulus Maasilinna foogtkonna Suur-Kihelkonna ametkonda. 1564 omandas Mustjala ala Taani (ostis selle koos Maasilinna foogtkonnaga). 17. saj. alguses rajati Mustjala riigimõis. Selle lähedale ehitati 1605 Anna kabel; nüüdne kirik on ehit. selle asemele 1863. Kui 1646 moodustati M. k., sai see kihelkonnakirikuks. Mustjala metsasel hõreda asustusega alal olid tähtsal kohal metsatöö, sõepõletamine ja tõrvatajumine. 1860. a-te lõpust muutus üldiseks survine mandri mõisades tööl (pms. kraavitööl) käimine. 1846—48 siirdus 28 % elanikest õigeusku (puitkirik ehitati 1865, kivikirik 1875). 1868 algas talude päriseksostmine, hoogsaim oli see 1890. a-il. 19. saj. ja 20. saj. alguses arenesid Mustjalal laevaehitus ja meresõit.

Mustjala vald asub Saaremaa loodeosas Küdema lahte ümbritseval alal; 235,47 km², 774 el. (2003). Keskus Mustjala k-s. Piirneb põhjas Läänemerega, idas Leisi ning lõunas Kihelkonna, Kärla ja Kaarma v-ga. Rannajoon on suhteliselt liigestunud, Tagalahe ja Küdema lahe vahel ulatub loodesse Ninase ps. Huviväärsed on pangad (Ninase ja Panga pank). Asustus on pms. Mustjala ja Võhma k. ümbruses. Valla lääneosa ulatub Lääne-Saaremaa kõrgustikule (kõrgeim koht Kodaramäed, 42 m) ja on valdavalt metsane. Idaosas leidub rohkesti järvi (pms. väikesed jäänukjärved — Lina, Kooru, Kugalepa jmt. järv). Piirkonnas on palju karstinähtusi — Lepakõrve, Pärisma ja Tuiu kurisu (✧Lepakõrve ja Küdema kurisude KA). Vallas on ka ✧Panga MKA, ✧Võhma kivikülvi KA ja ✧Laidu saare KA. Haridus- ja kultuuriasutused on Mustjalas, rmtk. on ka Võhma k-s. Valla kirdeosas Pahapilli k-s asub baptistide palvemaja. Suurim tööandja on avalik sektor. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 26. III 1992. ▸ 1

Mustjala vald. Baptistide palvemaja

Mustjõe, paikkond Tallinnas Veskimäe ja Kopli lahte suubuva Mustoja (ka Mustjõgi; pikkus 1,5 km) vahel. 17. saj. oli M-l väike suvitusmõis (1688 *Schwarzenbeck*), 19. saj. alguskümnendil C. E. Metzke sitsivärvimismanufaktuur, 1813—85 Eesti esimene vesiravila. M. liideti linnaga 1958, praegu kuulub ta halduslikult Haabersti linnaossa. Paldiski mnt-st lõunas on pms. eramupiirkond, põhja poole, Haabersti ja Merimetsa vahele Kopli lahe äärsele tühermaale, on ehit. msg. tüüpi korterelamud; asum peaks valmima 2010. a.

Mustjõgi, 1. jõgi ✧Endla LKA-l; pikkus 10 km, jõgikond 38,6 km². Algab Edru k. lähedalt, läbib Linnusaare rabas Tulijärve, suubub Endla järve kirdesoppi. — **2.** jõgi Kõrvemaal, Jägala jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 33 km, jõgikond 104 km². Algab Pruunakõrvest, voolab kirdes ümber Aegviidu, suubub Kehrast ülemal. Peamised lisajõed on Rekka (9 km) ja Treimani oja (8 km). Esmamaining 1494 (*die schwarze Aa*). — **3.** Koiva jõe suurim, parempoolne lisajõgi Eestis; pikkus 84 km, jõgikond 1820 km² (sellest Eestis 994 km²). Algab Karula kõrgustiku idajalamilt Suurest Saarjärvest, suubub Tahevast edelas. M-e suurimad parempoolsed lisajõed on Ahelo jõgi (16 km) ja Tsooru oja (12 km), 17 vasakpoolsest lisajõest on suurimad Pärlijõgi (41 km), Vaidava (71 km, Eestis 14 km) ja Peetri jõgi (73 km, sellest Eestis 25 km). Voolab Hargla nõos laias ürgorus, mille lammil on kohati puisniite ning oru veerudel Devoni liivakivi paljandeid.

Mustjärv, sage järvenimi, tähistab enamasti tumedaveelist veekogu. Kokora M. asub Pala-Alatskivi ürgorus; 22,3 ha, suurim süg. 8 m, ülitoiteline (hüpertroofne). Vesi vahetub 4,6 korda aastas. Rohkesti põhja- ja kaldaallikaid, järvest algab Alatskivi jõgi. Valguta M. asub 2 km Võrtsjärve Limnoloogiajaamast idas; 23,2 ha, süg. kuni 1 m, mudarohke, segatoiteline. Vesi vahetub 3 korda aastas. Järves kasvas veel 1980. a-il tuskaroora vesiriisi. Kalastiku koosseis sõltub Võrtsjärvest, kust kevadel tuleb kalu Nigula oja kaudu. M. on ka Holstres, Kantkülas, Missos, Partsis, Paunkülas, Pügandis, Tänavjärve juures jm. Vt. ka Kurtna järvestik, Nohipalu järved, Tsolgo järved.

Mustla, alevik Viljandimaa idaosas Tarvastu v-s; Viljandi—Pikasilla mnt. ääres. 950 el. (2000). Alevikus on Tarvastu vallavalitsus, Tarvastu Gümn. (2002/03. õ.-a. 510 õpilast), rmtk. (Eesti vanimaid, asut. 1860) rahvamaja ning Tarvastu Muusika- ja Kunstikool. Alevikku ilmestab Vabadussõja mälestussammas, nn. Vabaduse Jaan (avati 1937, hävitati 1948, taastati 1990). — M. tekke põhjustasid omapärased põllumaad: püüdes säilitada odavat tööjõudu, hakkas Tarvastu mõis 1897 M. kõrtsi ümbrusesse väheviljakale maale rentima ehituskrunte; sama tegi Tarvastu kirikumõis ning mõne aastaga tekkis M-sse maakehvikute asula. 1925 kavandati tänavastik, 1927 jõustusid alevi-

õigused. 1930. a-il tegutses M-s pisikäitisi. 1939—79 oli M. linn. Vt. ka Tarvastu.

Mustoja, ✧Paadrema jõgi.

Mustoja maastikukaitseala asub Värska v-s; 2830 ha. Asut. 1998 mõhnastiku, metsaökosüsteemide ning kaitstavate liikide elupaikade kaitseks. Kagu-Eesti suurim mõhnastik — Mustoja mõhnastik — koos Mustoja oru ning nendega piirnevate jääpaisjärvetasandike ja rabamassiividega moodustavad ✧Palumaa maastikulise rajooni tuumiku. Mõhnastiku elustik on suhteliselt liigivaene, kuid seal kasvab mitu LK-alust taimeliiki, millest osa on tüüpilised stepile ja metsastepile (nt. võsu-liivsibul, palu-põisrohi, palu- ja aas-karukell — kaks esimest LK II, kaks viimast LK III).

mustpead, 1. Baltimaade vallaliste kaupmeeste ja kaupmehesellide gilditaoliste vennaskondade liikmed (pärast abiellumist siirdusid nad Suurgildi). M-de embleem on nende neegrist kaitsepühaku Mauritiuse heraldiliselt kujutatud pea. Tallinnas oli m-id a-st 1399 (vennaskonna esimene põhikiri pärineb a-st 1407), Vene-Liivimaa sõja ajal (eriti silmapaistvalt 1560) osalesid nad linna kaitsmises, nende ratsaüksus püsis a-ni 1887. 1895 muudeti Tallinna vennaskond klubiks (tegutses a-ni 1940, a-st 1820 majas Pikk t. 26). 1961. a-st on m-de vennaskond Saksamaal ametlikult registreeritud kui Tallinnas tegutsenud vennaskonna õigusjärglane ja kannab nime „Tallinnast pärit M-de Vennaskond" (sks *Bruderschaft der Schwartzenhäupter aus Reval*); skraa kehtib 1973. a-st. 2003 oli vennaskonnal 48 liiget. — **2.** Vana-Liivimaa ordu jm. linnuste teenijaskonna organisatsiooni (kaitsepühak samuti Mauritius) liikmed.

Mustpeade Vennaskonna hoone, Tallinnas asuv unikaalne renessanssfassaadiga ehitis. Mustpeade vennaskond ostis hoone 1531 kaupmees Johann Vianti pärijatelt. 1531—32 ehitati vana dornse ümber kolmele 8-tahulisele piilarile toetuvate võlvidega pidu-

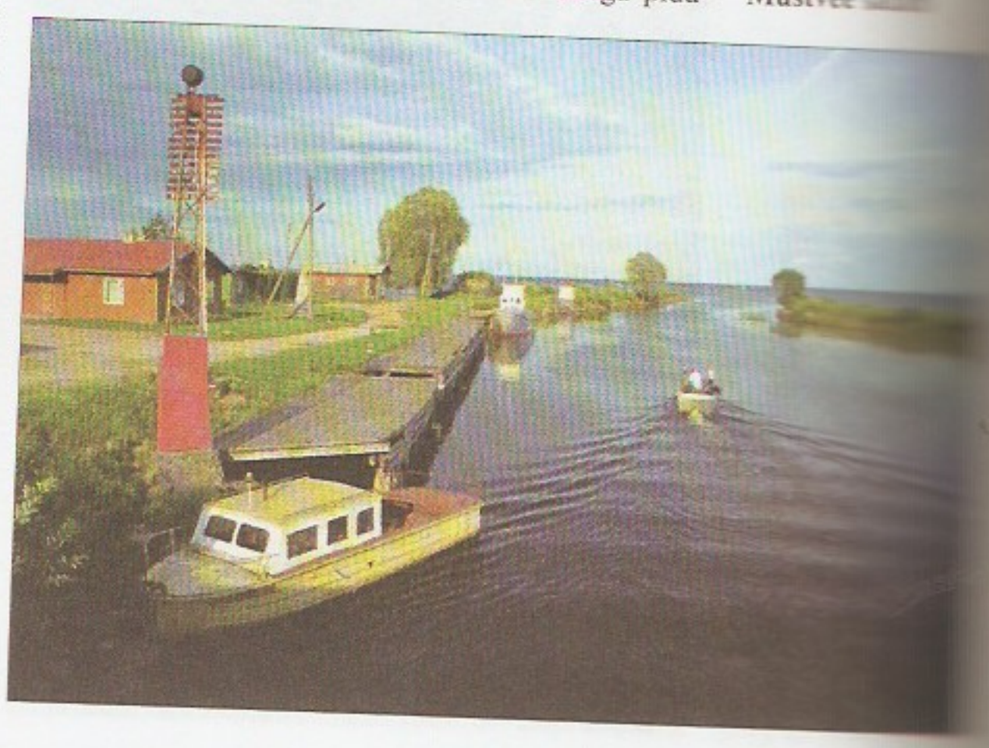

Mustjala vald: vald, vapp ja lipp

Mustjala valla asulate ja külade kaupa

Jauni
Järise
Kiruma
Kugalepa
Küdema
Liiküla
Liiva
Merise
Mustjala
Ninase
Ohtja
Paatsa
Pahapilli
Panga
Rahtla
Selgase
Silla
Tagaranna
Tuiu
Vanakubja
Võhma

Mustvee

saaliks. 1597–1600 tehti suuri ümberehitustöid, maja sai dekoratiivsete voluutidega ääristatud viilu, mille Hollandist pärit kiviraiduri Arent Passeri kavandi järgi teostas Hans Luttigk. Passer ja tema abilised teostasid fassaadi raiddekoori (Salvator Mundi, allegoorilised naisfiguurid Õiglus ja Rahu, kaks raudrüüs ratsanikku jt.). Ümarkaarne raidportaal on valminud 1597, etikukivid 1575. Ukse lünettplaati peetakse Hollandi puunikerdaja Berent Geistmanni tööks (1604), dekoratiivsete rosettnaeltega uks pärineb a-st 1640. 1806 said mustpead naaberkinnistu, kunagise Oleviste Gildi eeskujamaja omanikuks. Hooned ehitati seest ümber 1907–11 (arh. Wilhelm Neumann). 1919 osteti Oleviste Gildi saal; järgnes sisemine ümberehitus (1919–21; arh. Ernst Kühnert). 1980. a-tel tehti kapitaalremont ja hoone restaureeriti. Tänapäeval kasutusel klubi- ja esindusruumidena.

B: J. Maiste. *Tallinna Mustpeade hoonete ehitusloost.* – Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat. Tln., 1990.

must-toonekurg (*Ciconia nigra*), väikesearvuline toonekureline (LK I, PR 2.), rändlind. Pesitseb varjatult inimasustusest kaugel olevates lodu- ja segametsades vanal, tugevate okstega puul (pms. võra allosas). Vooluveekogudel toitub kaladest, kahepaiksetest ja putukatest, luhtadel ja niitudel viibib vähem. Tema arvukus on viimase 25 aasta jooksul tunduvalt vähenenud. 1977–82 elas Eestis u. 250, 2002. a. 100–115 linnupaari. M-e levila on Eestis nihkunud läände: 1960. a-tel teda veel läänesaartel ei olnud, kuid nüüd on Saaremaa üks tihedaimalt m-ga asustatud piirkondi. Samal ajal on Ida-Eestis m-e arvukus oluliselt vähenenud, selle põhjusteks peetakse intensiivset metsaraiet, metsnugise kui vaenlase arvukuse suurenemist, metsade kuivendamist, vooluveekogude kuivamist ning kallaste võsastumist. Pärssivalt on mõjunud ka rändepeatuskohtade (nt. Iisraelis) ja talvitusalade (Niiluse keskjooksul) ebasoodsad olud. ◂

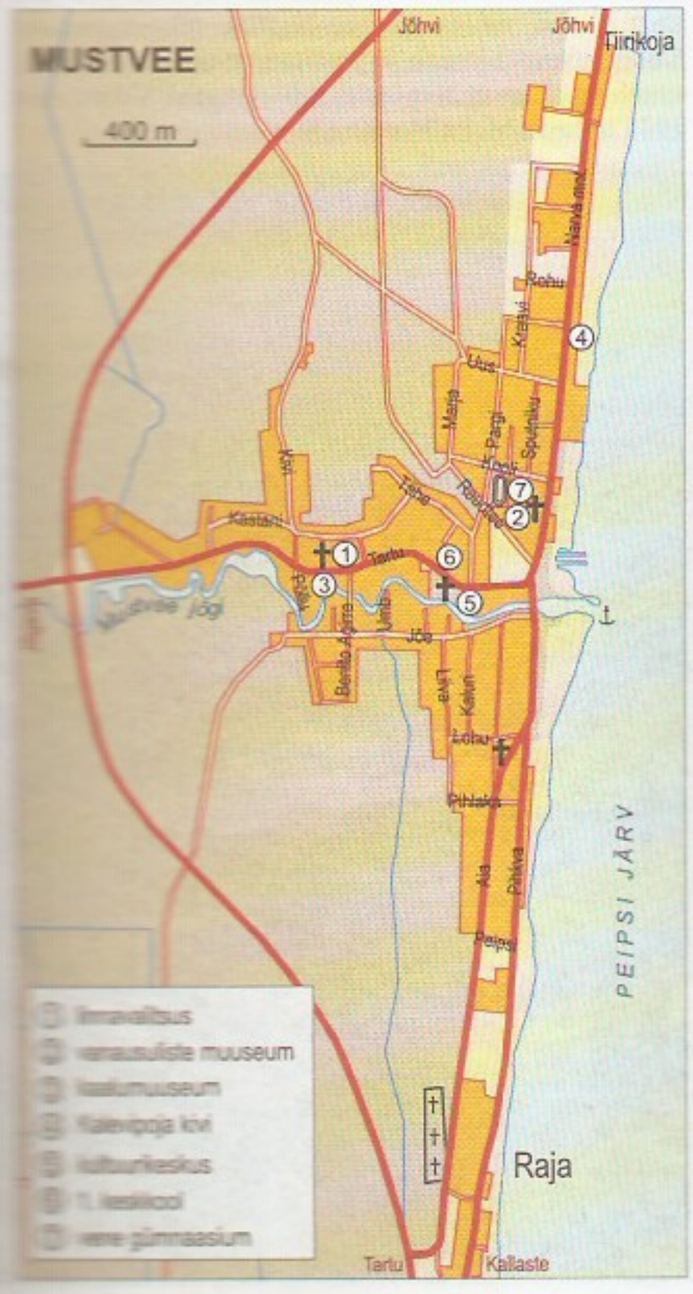

Mustvee, linn Jõgevamaal Peipsi järve ääres M. jõe suudmes; 1696 el. (2003). Asub lainjal madalikul, mis linna lääneosas ulatub ainult 2–3 m üle Peipsi veetaseme. Sadam ja teedesõlm; linna läbiva Tartu–Jõhvi mnt. uuelt, ringtee lõigult (möödub M. läänepiirist) hargnevad Jõgevale, Rakverre ja Kallastele viivad mnt-d. Linna läänest itta läbiva M. jõe kääruline, kuni 3 m sügavune org jagab linna (5,4 km²) kaheks osaks, mida ühendavad mnt-sillad (sadama ringtee!) ning jalakäijate sillad. Tänavatega ja hoonestatud ala sirutub mööda Peipsi rannikut põhja (peamine liiklustee on Narva t.), piki Pihkva ja Aia t-t läbimasse (liitub Raja k-ga) ning jõekaldaid ja Tartu t-t ääristavalt lääde. Põhiosa linna haldus-, kultuuri- ja tervishoiuasutusi, koolid, 3 kirikut ning enamik kauplusi ja teenindusettevõtteid paikneb Tartu ja Narva t-a ääres. M. rahvastikus on ülekaalus venelased, kes valdavalt põlvnevad Peipsi läänerannikul elavate vanausuliste kogukonnast. 1922. a. oli linnas eestlasi 29,3 %, 1959. a. 43,5 % ja 2000. a. 40,7 %. M. tähtsus liiklussõlmena ning piirkondliku majandus- ja kultuurikeskusena on alates 20. saj. II poolest kahanenud. M. raj-rikastumine (1959), sadama veosekäibe vähenemine ja M.–Sonda kitsarööpmelise rdt. sulgemine (1968) vähendasid oluliselt töökohti. Mõnevõrra suurendas tööhõivet 1965 käiku lastud trikotaažitootmiskvondise „Marat" pesuõmblustsehh (1990 u. 350 töötajat). Kus leidsid tööd ka paljud M. lähiasulate elanikud. Turumajandusele ülemineku (1990. a-d) on M-s ja tema tagamaal töökohtade arv järsult vähenenud. Linna ainsas tööstusettevõttes, AS Marati õmblusvabriku Tristal tsehhis on säilinud ainult kolmandik endistest töökohtadest (2003. a. 120 töötajat).

Mustvee elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0–14 arv	%	15–64 arv	%	üle 64 arv	%
1959	2325	534	23	1534	66	255	11
1989	1994	379	19	1235	62	378	19
2000	1753	333	19	1104	63	316	18

Mustvee töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	248	3
Kalandus	8	28
Töödlev tööstus	336	109
Energia- ja veevarustus	28	14
Ehitus	72	41
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	88	68
Hotellid ja restoranid	28	14
Veondus, laondus ja side	76	15
Rahandus	8	3
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	12	24
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	16	43
Haridus	104	64
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	52	30
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	112	25
Töötajaid kokku	1188	486

jat). Väljaspool linna on mustveelased hõivatud pms. ehituses ja kalanduses. M. on eeskätt teeninduskeskus, mille mõjupiirkond hõlmab ka Kasepää ja Lohusuu v-a. Sadamas seisab Tiirikoja Järvejaama uurimislaev, kala-, piirivalve- ja turismilaevad silduvad ebakorrapäraselt. Linnas on eestikeelne M. 1. Keskkool (2002/03. õ.-a. 247 õpilast) ja M. Vene Gümn. (302 õpilast), muusika- ja kunstikool, lasteaed, kultuurikeskus ja rmtk. ning spordihoone. Haigla järglane on SA M. Tervis (ambulatoorne ja statsionaarne ravi, 20 voodikohta), mis mudaravi tõttu on linna kõige laiema teeninduspiirkonnaga (Jõgeva, Ida-Viru jmt. mk.) asutus. Tegutsevad MP EÕK M. Püha Nikolause (historitsistlik hoone valmis 1864, arh. A. Edelson), EELK (rahvusv. neogooti stiili kaanonite järgi ehit. kivikirik valmis 1880; sarnaneb Lohusuu ja Narva-Jõesuu kirikuga) ja vanausuliste kirik (1927) ning M. Betaania Kogudus (baptistide) ja M. Halastuse ja Püha Kolmainsuse Ainuusu Kogudus (M. Püha Kolmainsuse kirikus, ehit. 1877). 1996 avati M. Vanausuliste Muuseum, a-st 1997 tegutseb M. Ökoturismiühing. — Kohanimena on M. (vn Чорна) teada a-st 1493 (*Mustut*), enne püsiasula kujunemist olid seal Tähkvere jmt. küla talupoegade ajutised kalamajad. A-st 1554 on teateid M. ordumõisa kohta (*Mostuet*). Poola võimu ajal allus M. folvark (1599 *Mostfersth alias Czarny*) Laiuse linnusele. Juba 18. saj. elas M-s ülekaalukalt venelasi (pms. vanausulisi). 1869 sai M. (vn Чёрный) omaette vallaks, 1921 muudeti aleviks; linn on ta a-st 1938. M-d on mitu korda laastanud suur tulekahju: 1918 põles maha 120 maja, II maailmasõjas (pms. rohkete õhurünnakute tagajärjel 1944. a. suvel) hävis ligi 70 % linnast. 25. VII 1941 — 19. IX 1944 oli M-s Saksa okupatsioon. 1950—59 oli M. samanim. raj-i keskus.

B: V. Pommer, K. Kruuse. *Mustvee 500*. Mustvee, 1993. ▲ 3

Muti maastikukaitseala asub Tarvastu ja Karksi v-s; 82 ha. Asut. 1990 kaunite metsajärvede ning ohustatud liikide elu- ja kasvukohtade kaitseks. Kaitseala tuumiku moodustavad Muti järv (Suur Mutijärv; 5 ha, süg. 5 m) ja Muti Umbjärv (Väike Mutijärv; 1,5 ha, süg. 6 m). Muti Umbjärves kasvab väike vesikupp (LK II) ja Muti järves valge vesiroos (LK III).

Muuga mõis[illegible] maja

Muuga, 1. paikkond M. lahe lõunarannikul Maardu linna ja Viimsi v-a piiril, jaguneb Viimsi valda kuuluvaks M. külaks (2000. a. 204 el., pms. aianduskrundid) ja Maardusse kuuluvaks M. aedlinnaks (Tallinna kesklinnast 13 km kirdes, 2,7 km²-l aiandus- ja elamukrundid; rajamist alustati 1959, liideti 1967 Tallinnaga, Maardu piires a-st 1980). M. k. mail on ✧Kabelikivi jmt. rabakivirändrahnu. — M. algne nimi on Naisteoja; oletatavasti asus seal 1314 mõis (*Naystenoia*). M. nimi on ürikuis a-st 1689 (*Muncka*). — **2.** M. sadam (a-ni 1992 Tallinna Uussadam), Tallinnast idas Viimsi v-a ja Maardu piirialal asuv süvasadam. Sadama rajamine M. lahe lõunarannikule algas 1982, ehitati kaid, elevaator, külmlaod ja kütuseterminalid; sadama juures on rdt-kaubajaam, mõlemat kasut. pms. transiitvedude tarbeks. M. sadamas on tolli- ja piiripunkt. — **3.** küla Laekvere v-s Rakvere—Tartu mnt. ääres Avijõe lähteil; 268 el. (2000). ✧M. mõisa härrastemajas asuvad põhikool (asut. 1786 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 113 õpilast) ja end. mõisaomanike Neffide tuba-muuseum. Külas paiknevad rmtk. ja postipunkt; tegutseb põllum. osaühing. Lapsepõlves elas M-l Eduard Vilde. A-st 1977 hõlmab M. ka Noavere k. ▼

Muuga [illegible]

Muuga laht, ka Randvere laht, lhasalu lahe edelaosa, paikneb Viimsi ja Ülgase ps-e vahel; süg. avaosas ile 20 m. M. lahe lõunarannikul asub Muuga sadam, läänerannikul Randvere aedlinn.

Muuga mõis (sks *Münkenhof*) asub Lääne-Virumaal Laekvere v-s. Mõis asutati Pirita kloostri mõisana ning seda on esimest korda mainitud 1526 (*Kottesam, Cottesum*). Oli 1660. a-te keskpaigast kuni 1796. a-ni (vaheaegadega) Zoege von Manteuffelite valduses. M. m-a juurde kuulusid Aru ja Edivere karjamõis, viinavabrik, 2 veskit ja 2 kõrtsi. 19. saj. I veerandil oli mõisavalitsejaks Friedrich Robert Faehlmanni isa Julius. 1860 ostis rentnike käes laostunud valduse Vene ihelkunstnik Carl Timoleon von Neff. Ehitati kivist majandushooned, puhastati ja kraavitati heinamaad, ehitati telliselõõv jm. Neffi jooniste järgi (kaasautor arh. Ludwig Bohnstedt) ehitati 1866—72 härrastemaja, mis on Eesti iseloomulikemaid neorenessansshilis härrastemaju. Hoone on ehit. *palazzo*'na, mille lammagi pikikülje keskosa liigendab kolm kaarava (lisarte kandu toetavad karüatiidid), peasissekäik paikneb kagutiivas. Interjööris on väärtuslikemad maalingutega trepikoda ja hoonet põigiti läbiv saal. Neffi lavandi järgi on rajatud ka tiigiga park. Kõrvalhooneist väärivad tähelepanu kellatorn (1872) ja pargi värav (1873). Tähelepanuväärse kunstikoguga maja püsis Neffide käes 1940. a-ni, mil „Revalische Zeitungi" toim. Heinrich Neff (kavatses rajada mõisa C. T. von Neffi muuseumi) mõrvati. 1944. a-st asub härrastemajas kool. Pärast II maailmasõda viidi rüüstatud kunstiasu EKM-i. Härrastemaja restaureeriti 1987—94. Praegu asub seal Muuga Põhikool. M. m-s möödus lapsepõlv Eduard Vilde lapsepõlv, pargis on tema mälestusnurgas (1959, skulptor Ferdi Sannamees). ◂

Muuksi kivikirstkalmed asuvad Ida-Harjumaal Kahala järve läh. Muuksi k. maa-alal mitme rühmana. Suurim rühm Humalkangrud (u. 65 kalmet) paikneb Kahala järvest u. 1,3 km põhjaloodes paepealsel lavamaal. Kalmete läbimõõt on 5—15 m, kõrgus 0,4—1,5 m. Kaevamisel (1921—26 Artur Spreckelsen, Adolf Friedenthal, 1936—37 Artur Vassar, 1976—82 Tanel Moora, Aadu Nõmre, Kaarel Jaanits ja a-st 1996 Gurly Vedru) on uuritud kokku rohkem kui 20 kalmet. Kalmes on põhil. 1—4 kirstu, maetud on ka ilma kirstuta. Panuseid leidub vähe. Kalmistut on kasut. nooremast pronksajast Rooma rauaajani. Väiksem kalmete rühm asub läänes, kus on säilinud 6 kalmet, suurima läbimõõt 12 ja kõrgus 2 m. Ühes 1921 uuritud kalmes oli 4 surnut ja 6 surnut. M. k-te ümbruses on ka muistseid asulakohti ja põllujäänuseid.

H. A. Vassar. *Drei Steinkistengräber aus Nordestland.* — ÕES Aastaraamat 1937, 1. Trt., 1938.

„Muusika", Kirjastus Muusika OÜ, on asut. 1992. Eesti Muusikaühingu kirjastusosk-a tegevuse jätkuna kirjastus „M." algul põhil. koorimuusikat. Eesti XXII laulupeost (1994) alates on „M." väljaandel ilmunud ühislaulude: üld-, laste- ja noortelaulupidude kooriliikide laulukogumikud. Üllitatakse ka muusikaalast õppekirjandust, nt. Aadu Regi „Klarnetimängu õpetus algajaile" I—II, Heiki Mätliku „Klassikalise kitarrimängu kool" I—II, Ivi Tiviku „Väike viiulimängija", Aavo Otsa „Trompetikool" I—IV, solfedžo töövihikuid jpm. Välja on antud ka lastelaulude ja koorimuusika kogumikke, sh. Hans Hindpere „Lauluredel" I—VIII, „Koolimuusika" (7-osaline sari eesti rahvalaule ja pillilugusid) ja Urmas Sisaski „Eesti missa". Kirjastuse juhatuse esimees on Ly Bremraud.

„Muusika", apr-st 2002 ilmuv kuukiri. „M." eesmärk on kajastada võimalikult operatiivselt Eesti muusikaelu, edastada teiste maade muusikauudiseid ning hõlmata võimalikult suurt osa meil esindatud muusikasuundadest (klassika, nüüdismuusika, rahvamuusika, džäss, rokk, nn. alternatiivmuusika). Ajakirja rahastab Kultuurimin., väljaandja on +Eesti Muusikanõukogu. Peatoim. 2002—03 Reet Marmila, a-st 2003 Anneli Remme. ◂

„Muusikaleht", 1. +Eesti Lauljate Liidu illustreeritud kuukiri; ilmus Tallinnas 1924—40, trükiarv 2500—3000. Jätkas muusikaajakirjade +„Sireen" ja +„Helikund" suunda, avaldas kirjutisi kooridest, heliloojatest ja interpreetidest, muusikateooriast, -ajaloost ja -pedagoogikast ning kontserdi- ja teatrisündmustest. ■ **2.** 1991—2000 ilmunud kuukiri, mis kajastas Eesti muusikaelu, keskendudes pms. silvamuusikale (hõlmas ka taidlust), käsitles ka muusikahariduse küsimusi. Väljaandja oli MTÜ Muusikaleht, toetajad Eesti Rahvuskultuuri Fond ja Neeme Järvi. Lõpetas tegevuse majandusraskuste tõttu. Peatoim. Mart Vainu.

Mõdriku mõis (sks *Middafer*) asub Lääne-Virumaal Vinni v-s. Mõisa on esimest korda mainitud 1470. kui ta kuulus Brackelitele. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani oli mõis Stackelbergide ja 1770. a-te algusest Kaulbarside ning 1894. a-st Dehmide valduses. Härrastemaja valmis kahes järgus (võimalik, et vanemad osad pärinevad 17. saj-st): barokne ühetorn 18. saj. I poolel ning klassitsistlik läänetiib ja tuhudevaheline väravaehitis 1890. a-il. Hoonet ümbritseb tükidega looduspark, kus asub ka m. Tähesummas. Mõisnik Alexander von Kaulbars oli kartograaf, Sise-Aasia uurija ning 1882—83 Bulgaaria sõjaminister. 1927 avati mõisas kodumajanduskool, 1947 liiks ta Mõdriku põllum-tehnikumi (a-st 2001 Lääne-Virumaa Kutsekõrgkool) käsutusse. ◂

Mõdriku-Roela maastikukaitseala asub Vinni, Rägavere ja Sõmeru v-s; 1674 ha. 1958 võeti kaitse alla Mõdrikust Roelani ulatuv oosiahelik, 1978 laiendati kaitsealaga Küti ja Voore allikate ning allikajärvede piirkond, praegused piirid ja staatuse sai 1986. Oosiahelik on üle 12 km pikk, ooside suhteline kõrgus on 15 m, lõunapoolses osas 17 m, järsemate küljenõlvade kalle kuni 25°. Oosistikust ida pool asub Mõdriku-Mustjärve mõhnastik. Kaitsealal leidub mitu allikat (Voore, Küti ja Kulina allikas) ja kaunist järve (sh. Kantküla Mustjärv ehk Pühajärv, 5,3 ha, süg. 1,9 m, Udujärv, 2,5 ha, süg. 1 m, ja tehisjärv Uus-Udujärv ehk Taaveti järv, 2 ha).

mõdu, kääritatud lahja mesijook, sisaldub 1—5 mahu-% alkoholi. M. on olnud Eestis põline pidujook, viimastel sajanditel on selle tarvitamine vähenenud. Mesinikud on valmistanud m. pms. kärgede pesemise veest.

Mõhu (ajalooallikais *Mocha, Moge*), muistne ühekihelkonnaline väikemaakond, hõlmas hilisema (hiljemalt 1234 asut.) Põltsamaa khk-a, Kolga-Jaani khk-a kirdeosa ja võib-olla ka Kursi khk-st Pikkmurme ümbruse; 400 adramaad (u. 1230). Ordu võimu ajal moodustas u. a-ni 1480 foogtkonna (nimet. ka Põltsamaa foogtkonnaks).

Mõigu, paikkond Ülemiste järvest idas, Tallinna ja Harjumaa piiril. Tallinna piires (a-st 1958) olev M. osa (kuulub halduslikult Kesklinna) hõlmab Ülemiste järve ja Vana-Tartu mnt. vahelise sanitaarkaitsevööndi ning Vaskjala—Ülemiste kanali ja Tartu mnt. vahelise

elu- ja tööstuspiirkonna; end. suurkäitised on kas lagunenud väiksemateks ettevõteteks (M. KEK) või tegevuse lõpetanud (Eesti Elektrivõrkude Ehitus). Peetri k. piires on osa end. M. asundusest ja M. KEK-i ehit. elamud. — End. M. küla (1241 *Møickæ*) asus nüüdse Järvekülla kohal, sinna rajati 1669. ja 1683. a. vahel ka M. mõis (*Moik*). 18. saj. II veerandist paiknes mõis Ülemiste järve kagukaldal. Mõisa on vallanud Jaani seek ja Tallinna toomhospidal (19. saj. lõpuni); toomkogudus rajas 1774 Pühamäele väikese M. kalmistu. M. Tallinna osa hakati hoonestama 1950. a-il.

mõis, 1. suurmaavaldus koos sellel elavate feodaalsõltuvuses olevate talupoegadega, kujunes välja keskajal lääniõiguse alusel; uusaegses kapitalistlikus ühisk-s põllum. suurmajand. M. oli Eestis 13. saj-st 20. saj. alguseni domineeriv maaomand, majapidamisena oli ta lahutamatult seotud talle allutatud talupoegliku väikemaavaldusega (talu). M-a eelkäija oli Muinas-Eesti üliku üksiktalu (sellest ajast pärineb nimetus „m."). Vana-Liivimaal algas maahärrade ja nende läänimeeste rohkearvuline maale asumine ja m-de rajamine 13. saj. II poolel, kui vallutajate seisund hakkas kindlustuma. 14. saj. keskpaigast kuni Vana-Liivimaa riikliku korralduse lõpuni oli Eesti ala jagatud ordu ja piiskoppide vahel, kelle maad jagunesid ametkondadeks, mille majapidamiskeskused olid ametim-d. Nende vahel asusid läänimeeste valdused, kus kujunevad rüütliehk eram-d olid toetuspunktideks maksude ja andamite sissenõudmisel. M-apõldude rajamisega hakati talupoegadelt nõudma ka teorenti. Kui 15. ja 16. saj. vahetusel tekkis Lääne-Euroopas püsiv viljaturg, hakati m-apõlde laiendama ja teorenti suurendama. 14. saj. algul oli Eestis u. 50 m-a, 15. saj. algul üle 200 m-a ning 16. saj. keskpaiku ligi 500 m-a. Eestile uusajal omane m-de arv — üle 1000 — kujunes välja 17. saj. lõpuks. 16. saj. lõpus moodustasid m-apõllud eram-de haritavast maast juba ligi 20 %, sajand hiljem suurema m-de arvuga Põhja-Eestis 27 %; suuremaks ei kasvanud m-apõldude osatähtsus ka hiljem. Ühisk-a ja majanduse uuenedes ning talurahva iseseisvudes läksid m-d 1840.—60. a-il üle raharendile ja palgatööjõule. M-d muutusid teoorjuslikest, pms. teravilja kasvatavatest majapidamistest kapitalistlikeks, suuremat kasumit taotlevateks paljuharulise toodanguga suurmajanditeks, milles põhirõhk oli piimakarjakasvatusel ja põllumalastel tööstusettevõtetel. 20. saj. algul andsid m-d (üle 900 rüütlim-a, üle 100 riigim-a, 20 linnam-a ja ligi 100 kirikum-a) ligi poole põllum. turutoodangust. 1917—18 võtsid enamlased Venemaa eeskujul Eestis m-d mõisnikelt ära, et moodustada neist kommuune, aga see tekitas maad soovivas rahvas vastuseisu. M-aomand ennistati 1918 Saksa okupatsiooni ajal, kuid EV 1919. a. maaseadusega võõrandati m-de maa, mis moodustas 58 % kogu maast ja 43 % põllum. maast. Viimasest jagati suurem osa asunikukohtadeks või juurdelõigetena maata talurahvale. Pms. riigim-dena säilis ainult u. 50 m-a. NSV Liidu okupatsiooni ajal muudeti enamik riigim-u sovhoosideks. — **2.** m-aomaniku või -rentniku majandatavad maad koos elu- ja majandushoonetega (m-amajand). Enne EV maareformi oli m-del vaid u. 25 % põllu-, heina- ja karjamaast, neis oli hõivatud u. 18 % põllum. rahvastikust ning neis peeti veidi üle 20 % tööhobustest ja veistest. M-amajandite osatähtsus oli suurim Harju-, Viru- ja Järvamaal, väikseim Pärnu- ja Saaremaal. — **3.** teatavail põhimõtteil ehit. asula, nn. m-asüda (sks *Hof*). Hõlmas tavaliselt härrastemaja, seda ümbritseva pargi ja sissesõiduteed ning kõrvalhooned, sh. valitsejamaja (häärberi), töölaktuuri koos hobusetalliga, sepapaja, aidad, triipbooned ja käsitöökojad ning m-asüdame piiril asuvad karjalaudad, viina- ja õlleköögid, hiljem piiritusevabrikud ja meiereid, tööliselamud (moonakamajad) jm. ehitised.

B: *Eesti ala mõisate nimestik.* Tln., 1984; *Eesti mõisad.* Tln., 1994; J. Maiste. *Eestimaa mõisad.* Tln., 1996; I. Sakk. *Eesti mõisad: reisijuht.* Tln., 2002; A. Hein. *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini.* Tln., 2003.

mõisakohus, 1. talupoegade kohtuasju arutav kriminaal- ja tsiviilkohus. Eestis tekkisid m-d arvat. 13. saj., need kaotati 17. saj. kohtureformidega. M. koosnes feodaalist (vasallist või mõisnikust) ja hrl. 5—6 talupojast (hirsnikust); kriminaalasjade arutamisel lisandus 2—3 naaberfeodaali (a-st 1600 asendas neid raskete kuritegude puhul Tallinna asehaldur). — **2.** ✧vallakohtu ametlik nimetus Balti kub-des 18. saj. keskpaigast 1820. a-te lõpuni.

Mõisaküla, linn Viljandimaal Läti piiril Tallinna—Pärnu—Riia rdt. ääres, 3 km Valga–Pärnu mnt-st lõunas; 1120 el. (2003). Linna ala (2,3 km²) on valdavalt tasane. Tänavastik on kujunenud rdt. ja Pärnu t-a piirkonda. Asula tekkis rdt-ga seonduvate rajatiste (need asuvad linna kirdeosas) juurde, haldus- ja äärikeskus paikneb rdt-st läänes (Pärnu, J. Sihveri ja Vabriku t-a ala). Pärnu t-l on ka mõni kortermaja, mujal on valdav väikehoonestus. M. elanikkond on pärast II maailmasõda vähenenud ja vananenud (nii loomulik kui ka mehaaniline iive on negatiivne). M. on olnud arvestatav masina- ja linatööstuse keskus (1973 vastavalt 262 ja 211 töötajat), kuid Eesti rdt-liikluse ümberkorraldamise ja kohalike ettevõtete sulgemise (kudumistsehh 1996, vagunidepoo 2000) tõttu on linnas nüüd üksnes vähene masina- ja mööblitööstus (2003. a. vastavalt 60 ja 80 töötajat). AS ET M. (1960—98 ekskavaatoritehas) toodab ekskavaatoreid, greidereid ja turbapresse, Puidutööde OÜ (M. ainus tootmist laiendanud ettevõte) täispuidust mööblit, OÜ Palmot Puit saematerjale. Linnas on keskkool (2002/03. õ.-a. 198 õpilast), lastepäevakodu, kultuurimaja, rmtk., muuseum, hoolekandekeskus ja kommunaalettevõte. M-s töötab perearst, lähim kiirabi ja haigla asuvad Abja-Paluojal. — Linn on nime saanud Laatre-M. järgi (4 km nüüdsest M-st kirdes): sinna rajati Pärnu—Valga mnt. äärde Laatre tee lahkmele 18. saj. lõpus M. kõrts ja 1880. a-ks Pärnu–Riia postimnt. uut lõiku teenindav M. postijaam (*Moiseküll*, läti *Plātera*). Nüüdne M. tekkis ✧Abja mõisa soisele maale, kui 1895—97 ehitati kitsarööpmeline Pärnu-Valga rdt. ja selle Viljandi harutee. Et Pärnus asuvad rdt-töökojad müüdi 1898 „Waldhofile", hakati 1899 Laatre sõlmjaama (nimetati 1900 M-ks) ehitama uusi töökodasid ja tööliskasar-

Mõisaküla vapp

Mõisaküla elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	1894	417	22	1136	60	341	18
1989	1349	256	19	783	58	310	23
2000	1165	210	18	641	55	314	27

Mõisaküla töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	95	21
Mäetööstus	4	1
Töötlev tööstus	319	110
Energia- ja veevarustus	4	—
Ehitus	4	10
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	37	38
Hotellid ja restoranid	11	5
Veondus, laondus ja side	76	34
Rahandus	8	—
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	—	2
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	8	37
Haridus		
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	65	32
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikutcenindus	17	16
Töötajaid kokku	14	20
	662	326

Mõisaküla

1922	
1934	
1941	
1959	
1970	
1989	
2000	
2003	

mand. 1909 rajati M. linaketrusvabrik, hiljem saeveski jm. väikekäitist. 1920 sai M. aleviks, linn on ta a-st 1938. 1920.—30. a-il arenesid rdt-töökojad tehasteks, seal remonditi kitsarööpmelist veeremit ja ehitati ümber vanu platvorm- ja reisivaguneid, 1938—40 isegi vedureid. 1924—41 tegutses 3-aastane tööstusõpilaste kool. 1925 valmis õigeusu Püha Vaimu (arh. Märt Merivälja) ja 1934 luteri kirik (oli 20. saj. sakraalarhitektuuri silmapaistvaimaid näiteid, arh. Alari Kotli; hävis 1983 tulekahjus), rajati kalmistud (luterlastele 1925, õigeusklikele 1939). 7. VII 1941 — 25. IX 1944 oli M-s Saksa okupatsioon. 1944 hävis lahingutegevuses u. 75 % tööstus- ja 60 % elamispinnast. 1948 jaotati taastatud rdt-tehased veduri- ja vagunidepooks, 1960 nimetati veduridepoo mehaanikatehaseks (remontis metsaväljavarustust), 1961 reorganiseeriti see ratastraktoritest (traavelskavaatoreid tootvaks käitiseks. Eesti rdt-võrgu ajakohastamisel lõpetati 1973 liiklus M.—Viljandi ja 1975 M.—Pärnu kitsarööpmelisel rdt-l, a-st 1977 ühendab M. Riiaga ning a-st 1981 Pärnu ja Tallinnaga laiarööpmeline rdt. ◀ ▲ 3

mõisamaa, mõisa maa-ala osa, mida mõisapidaja ise majandas, eraldati teoorjusliku mõisamajanduse tekkides (Eestis alates 13. saj-st) talupoegade kasutuses olnud maast. M-d majandati pms. taludest nõutavate teoliste tööga (✧teorent) ning suurendati mõisastamise ja kõrtsumaade ülesharimisega. Keskajal mõisamaale kandunud avalik-õiguslike funktsioonide (kohtu-, politsei- ja maksustamisõigus) täitmise tõttu ei laienud m-l korralisi riigimakse (kuni üleriigilise maamaksu kehtestamiseni 1881), küll aga oli vaja maksta kohalikke (provintsi)makse. 1849.—65. a. talurahvareformi käigus kohaselt liideti m-ga ✧talumaast eraldatud, u. ½, või ⅓ (Liivi- ja Saaremaal kvoodimaa, Eestimaal läänemõisamaa) suurune osa, mida nimetati edaspidi ka maksukohustuslikuks m-ks ja mis pärast teorendi lõpetamist oli määratud mõisatööliste varustamiseks. M. laiendamise viisi ei piiratud, aga kui see kahanes allpool enspool nimet. seadustega kehtestatud minimaalmäära, kaotas mõis rüütlimõisa õigused.

Mõniste, küla ja samanim. valla keskus, asub Valga—Võru mnt. ääres Hopa (Ape) tee ristmel, Mustjõe lähipiirkonnas. 236 el. (2000). Põhikool (2002/03. õ.-a. 134 õpilast), muuseum (tutvustab pms. 19. saj. lõpu ja 20. saj. alguse maaelu) ja rahvamaja asuvad M-st 4 km edelas Kuutsi k-s. Säilinud on liigirikas mõisapark (LK). — Küla esmamaining 1386 (*Mendis*), mõisa kohta on teateid a-st 1542 (*Mentz*).

Mõniste vald asub Võrumaa edelaosas; 176,53 km², 1859 el. (2003). Keskus Mõniste k-s. Piirneb lõunas Lätiga (Karisõõdi k-s Naha metsavahikoha lähedal asub Eesti lõunapoolseim punkt), läänes Valgamaaga. Asustus on pms. Saru, Kuutsi ja Mõniste ümbruses Võru—Valga mnt. läheduses. Valla põhja- ja lõunaosas on valdavad metsaalad. Maastikku ilmestavad läbi valla keskosa kulgev Mustjõe org ning sellest lõunasse suunduv Peetri jõe org. Valla põhjaosas ulatub osa ✧Karula RP-d (sh. Ubajärve lahustükk), lõunaosas on ✧Peetri jõe liivakalda KA ja ✧Peetri jõe paljandi KA. Kool, rahvamaja ja muuseum asuvad Kuutsi k-s (✧Mõniste). Valla kaguosas Hopa (Ape) — Mõniste mnt-l on kohalik piiriületuspunkt ning Vastse-Roosas asub piirivalvekord on, huviväärne on sealne metsavendlust tutvustav talu. Riigipiiri lähedal asub kalmistu. Mõniste piirkond on tuntud ka Mehkamaana. Suurimad tööandjad on avalik sektor ja puidutöötlemise ettevõtted. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◀ ■

Mõntu, küla Torgu v-s Sõrve pk-e kagurannikul; 3 el. (2000). I maailmasõja ajal rajatud M. sadam oli 1941 NSV Liidu Balti laevastiku torpeedokaatrite tugipunkt, 1944 sai ta sõjategevuses kannatada, 1970. a-il sadam taastati. — M. mõis (*Mentu*) rajati 17. saj. Säilinud on mõisa park.

Mõra jõgi, Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 25 km, jõgikond 88 km². Algab Kõrkküla idaosast, voolab keskjooksul kaheks hargnenult lamedas lammorus, läbib Kurepalu paisjärve ja suubub Haaslavas.

„Mõte", 1909—18 Tallinnas tegutsenud kirjastus, asutaja ja juht Juhan Liiv. Avaldas puhtempoolsete vaadetega kirjanike teoseid nii pol. ja aimekirjandust.

Mõõgavendade Ordu (ametlikult *Fratres Militiae Christi* 'Kristuse Sõjateenistuse Vennad'; nimi tuleneb ordurüütlite valgel hõlmil olnud punase risti ja mõõga kujutisest), vähemalik rüütliordu Liivimaal 1202—37. Asutati liivi, liivi ja eesti hõimude alistamiseks, arvat. piiskop Alberti algatusel. Tegelik asutaja oli Theoderich, paavsti kinnitus saadi 1204. Ordu allutati Liivimaa piiskopile, kuid ollles vallutajate peamine sõjajõud, hakkas ta ajama iseseisvat poliitikat ning alustas 1208 eestlastega sõda. 1207, 1211, 1213, 1220, 1224, 1228 ja 1233 sai ordu valdusmaad maust lüüniks ½ (Eesti alal Sakala ja Kesk-Eesti väikemk-d, 1227 ka Revala, Harju-, Järva- ja Virumaa ning 1233 osa Saaremaad). M. O. maadele ehitati 6 komvendilinnust. 1235. a. paiku oli ordus 110—180 rüütlit, 30—45 preestrit, ligi 500 teenervenda ja u. 700 palgasulast. Ordumeister oli 1204—09 Wenno ja 1209—36 Volquin. Pärast Saule lahingu kaotamist (1236) ühines M. O. 1237 Saksa Orduga (✧Liivimaa Ordu).

B: F. Benninghoven. *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres Militiae Christi de Livonia.* Köln, Graz, Böhlau, 1965. ■

mõõtühikud olid Eestis maabermaade mõjul 13. saj. alguseks arenenud kaugemale algelisstest naturaalmõõtudest. Kohalikku päritolu olid mahuühikud külimit ja vakk ning pikkusühikud küünar, vaks, sõrm (toll) ja süld; väärismetallide kindlalt juurdunud massiühikud olid mark ja sellest kaks korda suurem nael (marknael). Arvat. kohalikku päritolu oli massiühik leisikas (ehk Liivi nael) ja võib-olla ka laevanael (ka perkepund ehk kaal). 13. saj. alguses kasut. m-te alusel tekkisid Liivimaa keskaegsed mõõdustikud. Neis olid m-il enamasti ühesugused nimetused, kuid nende suurused erinesid paikkonniti. Kasutatavaim oli Riia mõõdustik, Põhja-Eestis Tallinna mõõdustik; nende m-ist erineva suurusega m-id oli Tartus, Pärnus, Narvas ja mõnel pool maal. Pikkusmõõtude põhiühik oli küünar, mis jagunes jalgadeks ja tollideks. Küünrast suuremad m-d olid süld, vits, miil jmt. Pinnam. oli vakamaa, maakasutusühik adramaa. Peamine puisteainete (eriti vilja) mahuühik oli vakk, mis jagunes külimittudeks ja toopideks; kasutusel oli ka tünder. Osalt massi- ja ma-

huühikud kattusid (laevanael, sälitis). Poola ja Rootsi võimu ajal Riia ja Tallinna mõõdustiku tähtsus suurenes, kuid need ei suutnud kitsama kasutusalaga m-id täielikult välja tõrjuda. Peale seniste m-te levis 17. saj. Baltimail Rootsi (küünar, tünder, kann, kapp) ja 18.–19. saj. Vene m-id (arssin, kuli, pang, setverik, tiin, verssok, verst). Nende kasutuselevõtmist soodustas asjaolu, et nad olid suuruselt ligilähedased varem kasut. m-ile. Ametlikult kehtis Vene mõõdustik Eestis kuni 1. I 1929, siis asendati see meetermõõdustikuga. ◧

Mädajõgi, Võhandu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 27 km, jõgikond 246 km². Algab Orava lähedalt Kõvera järvest, suubub Võõpsu läh. Suurim lisajõgi on Veerksu oja (18 km). M. oli Vana-Liivimaa ja Pihkva ala piirijõgi.

Mädapea tammiku kaitseala asub Rakvere v-s; 48 ha. Asut. 1958, et kaitsta tammikut. Puistu keskm. vanus on üle 250 aasta, osa puid on vähemalt 350-aastased. Suurima tamme kõrgus on üle 20 m ja tüve ümbermõõt 4,7 m. Veidi lainelise pinnamoega ja mõningate karstilangatusvormidega alal kasvab ka kaski, alusmetsa moodustavad põhil. sarapuud ja üksikud kadakad.

Mäeküla järv asub Sakala kõrgustiku keskosas, 8 km Kärstnast edelas Karksi tee lähedal; 61,7 ha, suurim süg. 2,9 m. Sissevool kraavidest, väljavool Vidva (Jõru) oja kaudu Õisu järve. Rohketoiteline, peamised kalad latikas, särg, ahven, haug ja kiisk.

K. Mäe nim. Riigi Kõrgem Kunstikool, ✧Pallas.

Mäetaguse, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu–Jõhvi mnt-st läänes Koltsina–Kohtla-Järve mnt. ääres M. oosi jalamil; 561 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 147 õpilast), rmtk., rahvamaja, postkontor ja ambulatoorium. Huviväärne on M. mõis (härrastemaja ehit. 18. saj. lõpul, 19. saj. korduvalt ümber ehit.; kasutusel kontserdipaiga ja haldushoonena). Mõisa pargis kasvab Eesti kõrgeimaid saari (30 m). Alevikust kirdesse jääb M. kalmistu, kus paiknevad puidust kabel ja Balti pataljoni mälestusmärk (avati 1936, üks väheseid Vabadussõja säilinud mälestusmärke). Alevikust itta jäävad ✧M. tammiku KA ja Koltsina kõrtsihoone (ehit. 19. saj., pikkus 70 m). — Küla esmamaining „Taani hindamisraamatus" (*Meintacus*). Mõisa kohta on teateid a-st 1542.

Mäetaguse tammiku kaitseala asub Mäetaguse v-s; 50 ha. Asut. 1965 Ida-Virumaa ainsa säilinud tammiku kaitseks. Mäetaguse tammik on Euroopa põhjapoolseimaid tammikuid. Suurimad tammed on üle 20 m kõrged. ▸

Mäetaguse vald asub Ida-Virumaa keskosas; 285,04 km², 1562 el. (2003). Keskus Mäetaguse alevikus. Paikneb ✧Viru lavamaa ja ✧Alutaguse madaliku piirialal. Põllum-maastik ja asustus on koondunud valdavalt Mäetaguse aleviku ja Pagari k. ümbrusesse. Valla põhja- ja keskosa jääb põlevkivikaevanduste piirkonda (Estonia ja Viru kaevandus), edelaosa on valdavalt metsane ja soine (Matka, Muraka, Ratva ja Seliraba). Metsamaa hõlmab vallast 54 % (riigimetsa haldavad Ahtme, Oandu, Iisaku ja Kohtla metskond). Maastikule on iseloomulikud oosid (Mäetaguse oosistik). Valla läänеosса jääb osa ✧Muraka LKA-d, ✧Mäetaguse tammik on LK all. Mäetagusest u. 5 km põhjas asub Kalina karstiala. Valda läbib lõuna–põhja sihis Tartu–Jõhvi mnt. (säilinud mitu 19. saj. rajatud postijaama hoonet, sh. Väike-Pungerja ja Koltsina). Huviväärsed on Mäetaguse (pms. 19. saj. I poolel kujunenud ansambel), ✧Kiikla ja Pagari mõis (ehit. 1870, klassitsistliku arhitektuuri hiliseimaid mõisahooneid). Haridus- ja kultuuriasutustest tegutsevad peale valla keskuses asuvate ka Pagari ja Kiikla rmtk. ning Pagari seltsimaja ja Kiikla rahvamaja. Suurimad tööandjad on AS Eesti Põlevkivi kaevandused. — Vald Kirde-Eestis a-ni 1950 (kuulus algul Viru-, a-st 1949 Jõhvimaasse), staatus ennistati 9. IV 1992. ▸ ◧

Vanad mõõtühikud

arssin, Vene pikkusühik; 1 arssin = 16 verssokit = 28 tolli = 0,7112 m
jalg, pikkusühik; 1 jalg = 12 tolli = 0,3048 cm
kann, vedelike mahuühik; 1 Rootsi kann = $^1/_{48}$ tündrit = 2 toopi = 2,36 l; Tallinna kann = $^1/_{54}$ tündrit = 2 toopi = 2,36 l; 1 Riia kann = 2 toopi = 2,6 l
külimit, viljamõõt; Eestimaal $^1/_3$ Tallinna vakka ehk 12 toopi, Liivimaal $^1/_6$ või $^1/_3$ Riia vakka ehk 9 või 18 toopi
küünar, Eestimaal Tallinna küünar, Liivimaal Riia küünar; mõlemad algselt 2 jalga = 4 kortlit = 24 tolli = 0,538 m. Maamõõtmisel mõlemas kubermangus ka Rootsi küünar, 17. saj-st a-ni 1822 0,612, hiljem 0,609 m
laevanael, mahu- ja massiühik. Vastas Eestis mahuühikuna (2 tündrit) 4 Riia, 5 Saare-Lääne ehk Järva või 6 Tallinna vakale (vastavalt u. 275, u. 272,5 ja u. 254 l); massiühikuna sisaldas Tallinna laevanael 392, Tartu oma 396, Viljandi 410, Pärnu 416 ja Riia 400 naela (= $^1/_{12}$ sälitist = u. 167,5 kg)
leisikas, arvat. Liivimaalt pärit massiühik; 1 leisikas = 20 Riia naela. Riia kaalusüsteemis oli 1 leisikas 8,38, Vene kaalusüsteemis 8,192 kg
mark, väärismetalli massiühik; Vana-Liivimaa Riia mark = 207, 8 g
nael, vana Vene massiühik; 1nael = 32 loodi = 96 solotnikku = 0,4095 kg
pang, Vene mõõtühik; 1 pang = 10 toopi = 12, 299 l
penikoorem, pikkusühik; 1 Vene penikoorem = 7 versta = 7468 m, 1 Soome penikoorem = 10 versta = 10 688 m
puud, massiühik; 1 puud = 40 naela = 16 kg
setverik, mahumõõt; 1 setverik = 8 karnitsat = 26,238 l
sälitis, mahu- ja massiühik; 1 Riia sälitis = 12 laevanaela = u. 2010 kg, 1 Riia viljamõõdusälitis = 21–30 tündrit = 2900–4086 l, 1 Tallinna sälitis = 24 tündrit = u. 3050 l
süld, pikkusühik; keskaja Liivimaal 1,614 või 1,833 m (6 või 7 jalga), Vene süld = 7 jalga = 2,1336 m
tiin, dessatiin, Vene pindalaühik; 1 tiin = 3 Riia vakamaad = 6 Tallinna vakamaad = 2400 ruutsülda = 1,0925 ha. 19. saj. I poolel kasutati Eestimaa mõisades ka ökonoomiatiinu (= 3200 ruutsülda = 1,4567 ha)
toll, pikkusühik; Venemaal 1 toll = $^1/_{28}$ arssinat = $^1/_2$ jalga = 0,0254 m
toop, mahumõõt; Põhja-Eestis oli 19. saj. alguses Tallinna toop (= 1,1864 l), Liivimaal Riia toop (= 1,3216 l), a-st 1833 kasutati nn. uut Riia toopi (= 1,28 l), a-st 1842 pms. Vene toopi (= 1,23 l)
tünder, puisteainete (vilja, soola vm.) mahumõõt; 1 Riia tünder = 2 Riia vakka = u. 138 l; 1 Tallinna tünder = 3 Tallinna vakka = u. 127 l; Saare-Lääne ja Pärnu tünder = 2 $^1/_2$ Saare-Lääne vakka = 136 l. Kasutusel olid ka Tartu, Narva ja Rootsi tünder
tündrimaa, pindalaühik, algselt viljatündri külvipind. Eesti- ja Liivimaal oli a-st 1690 1 tündrimaa 14 000 ruutküünart = 0,52 ha. Selles suuruses püsis see Liivimaal ka 19 saj., kuna Eestimaa kub-s hakati kasutama tündrimaid, mille suurus oli 0,492, 0,546 ja 0, 627 ha. Saaremaal oli a-st 1769 1 tündrimaa 16 000 Rootsi ruutküünart = 0,59 ha
vakamaa, pindalaühik, algselt rukkivaka külvipind; oli piirkonniti ja eri aegadel erinev. 19. saj. olid üldkasutatavad Tallinna vakamaa ($^1/_2$ tündrimaad = 0,18 hektarit) ja Riia vakamaa ($^5/_7$ tündrimaad = 0,37 ha)
vakk, puisteainete mahumõõt, allikais mainitud juba 13. saj. 16.–18. saj. eri paigus 42–138 l; Liivimaal kasutati üldiselt Riia vakka (= 39 l), Eestimaal Tallinna vakka (= 3 Tallinna külimittu = u. 42 l) ja kohalikke vakku (maavakk, Tartu ja Saare-Lääne vakk)
verssok, Vene pikkusühik; 1verssok = 4,445 cm
verst, Vene pikkusühik; 1 verst = 500 sülda = 1066,78 m

Mägede mõhnastik, vananenud nimi Punamäed, mandrijää sulamisveetekkeline moodustis ✧Kõrvemaa MKA-l Jäneda kõrves. Hõlmab u. 3 km pikkuse ja 1 km laiuse vahelduva pinnamoega ala, kõrgeim koht on mõhnastiku edelaosas asuv Valgehobusemägi (106, suhteline kõrgus u. 40 m). Mõhnastiku moodustavad erineva kuju, suuruse ja kõrgusega künkad, kühmud ja künnised ning nendevahelised lohud. On ka järsuveerulisi lavasid (Mardimäe, Mägede, Tindimäe, Tõrvaaugu-Tooma). M. m. on puhke- ja turismipiirkond (Valgehobusemäe vaatetorn, Tõrvaaugu puhkebaas). 20. saj. algul oli mõhnastiku kaguserval Albu mõisa telliselööv (tellised, drenaažitorud).

mägi-kadakkaer (*Cerastium alpinum*), Eestis väga haruldane, oma lausmaa-levila lõunapiiril olev nelgi-

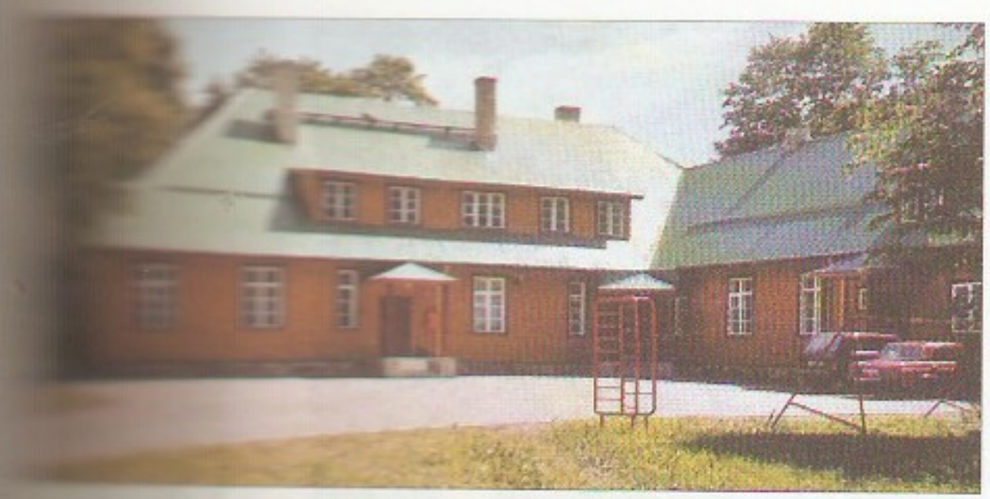

line (LK I, PR 1.). Kasvab Lasnamäe paekalda pragudes ja murdudes; kõrgus 5—15 (20) cm. Taime ohustab inimtegevus (tallamine, reostamine, pinnase kahjustamine). ◂

Mähe, aedlinn Tallinnas Piritast (2 km) kirdes ja Meriväljast idas Randvere tee ja Pärnamäe tee ääres. Kuulub halduslikult Pirita linnaossa. — Nimi pärineb M. vabatalult (1625 *Mehe*). M. põhiosa (end. Iru-Lepiku k. maa) liideti Tallinnaga 1945, Pärnamäe teest kirdes asuv Äigrumäe k. osa on linna piires a-st 1958.

Mähuste järv asub Harjumaal Aegviidu—Vargamäe—Koitjärve oosistiku põhjaosas Koitjärve k-st 2 km loodes ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-l: 5,7 ha, suurim sügavus 7,3 m. Arvat. termokarstilise tekkega järv tähistab kunagise jääpanga sulamise lohku. Kaldad liivased, kasvab männimetsa, lõuna pool on põllud. Umbjärv. M. j. on Eestis väga harva esinev vähetoiteline kihistumata järv, milles kasvab palju haruldasi taimeliike.

Mäksa, küla samanim. v-s Emajõe ürgoru lõunaveerul; 105 el. (2000). Huviväärne on M. mõis (barokne kivist mõisamaja ehitati 18. ja 19. saj. vahetusel, 1850—70 lisati klassitsistlik juurdeehitis). Mõisa park on ulatunud Emajõeni. Kohanimi tuleneb omanike perekonnanimest Mecks. — M. mõisa (*Mäxhof*) on esimest korda mainitud 1555 (*Pepever*, *Mex*).

Mäksa vald asub Tartumaal, Tartust idas Emajõe lõunakaldal; 133,47 km², 1722 el. (2003). Keskus Poka k-s. Paikneb pms. ✧Ugandi lavamaal, idaosa ulatub ✧Peipsi madalikule. Maastikku ilmestavad Emajõe ürgorg (valla põhjapiiril) ning sooalad (valla idaosas). Metsamaa hõlmab vallast 52 % (riigimetsamaad haldab Tartu metskond). Kultuuritegevus on elavaim Mellistes, seal asuvad lasteaed-algkool, rmtk. ja seltsimaja. Rmtk. on ka Võõpstes. Valda läbib Tartu—Räpina mnt. Huviväärsed on Vana-Kastre piiskopilinnus (asub Luutsna jõe Emajõkke suubumise kohas) ning Kavastu parv (Emajõe ainuke). Valla idaosa — Ahja ja Emajõe alamjooksu ümbrus — kuulub ✧Emajõe-Suursoo soo-KA-sse. Suurimad ettevõtted on põllum-ga tegelevad OÜ Melmilk, taimekasvatusühistu Mäksa Seeme ja AS Tamme Kuivatid ning puidutöötlejad AS Fluinest ja AS Poka Puit. Tuntuim käitis on AS Columbia-Kivi. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 16. V 1991. ◂◧

Mäkumäe kaitseala asub Rõngu v-s; 4 ha. Asut. 1964 kauni männimetsaga kaetumad künka kaitseks. Loode—kagu-sihilise pinnavormi suhteline kõrgus on 9 m, nõlva kalle lõunas kuni 25°. Mäkumägi on olnud rahvapidustuste koht ning temaga on seotud muistendeid ja uskumusi.

Männiku, 1. küla Saku v-s, külgneb Tallinna lõunaosa M. asumiga; 232 el. (2000). Küla ühupiiril paiknevad M. järved. M-l on rdtj. (Tallinnast 13 km), liivakarjäärid, pakendivabrik ja Kaitseliidu laskerada (õhkrelvadele). 1936 plahvatas M. laskemoonaladudes mürskude täitmise töökoda, hukkus 60 in. — **2.** asum Tallinna lõunaosas, M. tee ja Valdeku t-a ümbruses paiknev tööstus- ja elamupiirkond (M. rmtk., M. postkontor). — **3.** küla Martna v-s. — **4.** küla Mõrjamaa v-s. — **5.** küla Valjala v-s.

Männimäe, linnaosa Viljandis, paikneb mõlemal pool Riia mnt-d, Viljandi järvest läänes. M. ehitamine algas 1970. a-te keskel. Järve ja Riia mnt. vahel on valdavad mitmekorruselised korterelamud, mnt-st läänes asub mitu tootmis- ja teenindusettevõtet. Nime on linnaosa saanud Viljandi järve poole laskuva kõrge ürgoruveeru (Männimägi) järgi.

Mäo mõis asub Järvamaal Paide v-s. Mõisa on esimest korda mainitud 1508 ordumõisana (*Mekes*). 25. IX 1604 Mäos peetud lahingus võitsid poolakad rootslasi. 1669 ostis mõisa Tallinna komandant kindralmajor Hans von Fersen, kes ehitas sinna esindusliku 2-korruselise härrastemaja. 1727 pärisid valduse Stackelbergid ning Adam Friedrich von Stackelberg taastas 1703 Põhjasõjas hävinud härrastemaja 18. saj. keskpaigaks (ilmselt olid müüritöid tol ajal juhtimas Hinrich ja Johann Schmidt). Hilisema, klassitsistliku ilme sai härrastemaja 19. saj. alguses, kui mõisnikuks oli Gustav Reinhold von Stackelberg. A-st 1903 kuulus mõis Gruenewaldtidele, kes võõrustasid seal korduvalt oma hõimlast, Vene heliloojat Nikolai Rimski-Korsakovi. M. m-a juurde kuulusid Luua ja Lasputre karjamõis. 1921—41 oli härrastemajas lastekodu. Nõuk. aja lõpus hakati hoonet taastama, kuid praegu laguneb ta taas.

Märja, alevik Tähtvere v-s, Tartust läänes Viljandi mnt. ääres; 658 el. (2000). Huviväärne on EPMÜ Loomakasvatusinst-i hoonestik (valmis 1979, arh. Valve Pormeister). Seal asuvad Eesti Tõusigade Aretusühistu ja aretusühistu „Eesti Punane Kari". M-st idas Eerikal on EPMÜ agronoomiateaduskond.

Märjamaa, alev ja samanim. valla keskus; 3074 el. (2003). Asub Rapla mk-a lääneosas Tallinna—Pärnu mnt. ääres, Tallinnast ja Pärnust 65, Raplast 30 km kaugusel. Kogu M. piirkond asub karstialal, seetõttu on kevaditi madalamates kohtades põhjavee taseme tõusust põhjustatud üleujutusi (sellest ka M. nimi). Alevi arengut on soodustanud tema suhteliselt hea liiklusgeograafiline asend: seal ristuvad Tallinna—Pärnu—Riia ja Tartu—Paide—Haapsalu mnt., teda läbis ka 1931—68

tegutsenud Rapla—Virtsu rdt. Varem ehitati eeskätt Tallinna—Pärnu mnt. äärde, hiljem on alev kasvanud pms. kagu suunas. Alevi elanike arv on viimase 10 aasta jooksul püsinud 3000—3300 piires. 1989. a-ga võrreldes on oluliselt muutunud alevi sotsiaalne ja maj. koosseis. Eesti taasiseseisvumiseni oli alevi suurim tööandja koondise EPT kohalik osakond. Allüksused olid ka Rapla KEK-il ja MEK-il, Rapla autobaasil, Autoteenindusel ja ETKVL-i tööstuskombinaadil „Vikero"; Tallinna Ehitusteeninduse Valitsusel oli seal kiviraidetöökoda. Hiljem said neist väikesed aktsiaseltsid ja osaühingud. Praegu tegutseb M-l ligi 100 ettevõtet. Suurim tööandja on M. Tarbijate Ühistu (86 töötajat). AS Kodatex (80 töötajat, individuaalõmblus), OÜ Estbags (30 töötajat, kohvrid ja käekotid) ning Hanki Group OÜ (11 töötajat, rõivad) annavad tööd pms. naistele. ERA Valduse AS (24 töötajat) varub turvast. Väiksemad ettevõtted tegelevad puidu, metalli ja dolokivi töötlemisega ning pakuvad ehitus- (sh. silla-) töid jmt. teenust. Alevis on maamõõdubüroo, kinnisvarafirma, juuksuri- ja ilusalong, bensiinijaam, postimaja jmt. asutust. Töötavad M. Gümn. (2002/03. õ.-a. 851 õpilast), muusika- ja kunstikool ning kultuurimaja. Alevis on tervisekeskus, haigla, apteek, 2 rmtk., 2 võimlat, ujula, saun ja maakonna parim staadion. Mittetulundusühing on M. Ettevõtjate Piirkondlik Ühendus. Huvi väärivad ✧M. Maarja kirik ja kirikuaia värav — Vabadussõja mälestusvärav, õigeusu kirik, II maailmasõjas langenute mälestusmärk, rdtj-a hooned ja kirikumõisa õuel asuv ohvripärn. — M. nime on esimest korda mainitud 1364, kui rajati Neitsi Maarjale pühendatud M. kirik. 19. saj. II pooleks oli kiriku lähedal teelahkmel, kus puutusid kokku Haimre, Kasti, M., Orgita ja Sõtke mõisa piir, mitu kõrtsi ja poodi, apteek ning käsitööliste maju. Aleviku kasvu soodustas M-d läbiva Rapla—Virtsu rdt. avamine. M-d hõlmasid 1905. a. rev-i sündmused ja 1941. a. suve lahingud. Aleviks nimetati M. 1945, 1950—62 oli ta samanim. rajooni keskus. ▸2

Märjamaa elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	3294	791	24	2128	65	375	11
2002	3096	629	20	2001	65	375	15

Märjamaa töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	84	36
Töötlev tööstus	556	257
Ehitus	288	162
Energia- ja veevarustus	8	16
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	152	227
Hotellid ja restoranid	60	22
Veondus, laondus ja side	224	85
Rahandus	16	14
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	12	32
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	48	97
Haridus	132	115
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	144	106
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	136	61
Töötajaid kokku	1860	1264

Märjamaa järtade kaitseala asub Märjamaa v-s; 24 ha. Asut. 1981 kahe karstilehtrite ja -lohkudega karstijärve nõo (nn. järta) kaitseks. Põhjavee kõrge taseme korral on järtades madalad järvikud, neil peatuvad rändlinnud. Suvel tehakse järtades heina, osaliselt on need nõod pajupõõsastesse kasvanud. Hästi vaadeldav on väljaspool kaitseala, end. Rapla—Virtsu rdt. tammi juures asuv Tammiäärne järta. ▸

Märjamaa kihelkond hõlmas Läänemaal enamiku nüüdsest Märjamaa v-st. Moodustas 13. saj. alguses koos Kullamaa ja Vigala ümbrusega muinaskihelkonna (nime ei ole ürikuist leitud). Märjamaa alal asusid Konuvere ja Sõtke muinaslinnus. Märjamaa kirikuk. moodustati arvat. 13. saj. (esmamaining 1364, *Mariema*). 13.—16. saj. kuulus suurem osa kihelkonnast Saare-Lääne piiskopile, väiksem osa (Sõtke ümbrus) ordule. Kastile ja Lümandusse rajati vasallilinnus. 1560 oli M. k. talurahvaülestõusu keskusi. Rootsi võimu ajal kuulus piirkond Koluvere linnuselääni. Haimres oli 1717—95 Sulu paberiveski; Haimre ja Orgita murdude ehituspaasi veeti 18. saj. Peterburi. Talusid hakati Märjamaal päriseks ostma suhteliselt hilja. Dets. 1905 põletasid töölissalgad pooled mõisad. 6. II 1906 hukkas karistussalk Märjamaal 3 talupoega ning andis 79-le ihunuhtlust. 1908 asutati Märjamaal haridusselts ja 1910 põllumeesteselts, 1911 peeti esimene kohalik laulupidu. Seoses usuvahetusliikumisega asutati Märjamaal 1886 õigeusu kogudus (tegutses 1960. a-teni) ning 1892 ehitati sinna kirik.

B: K. Laigna. *Märjamaa ja Kullamaa*. Tln., 1973.

Märjamaa Maarja kirik on ehit. arvat. 14. saj. keskel ühelöövilise tornita ja käärkambrita hoonena, Märjamaa preestrit on esmamainitud 1364. Kolmest traveest

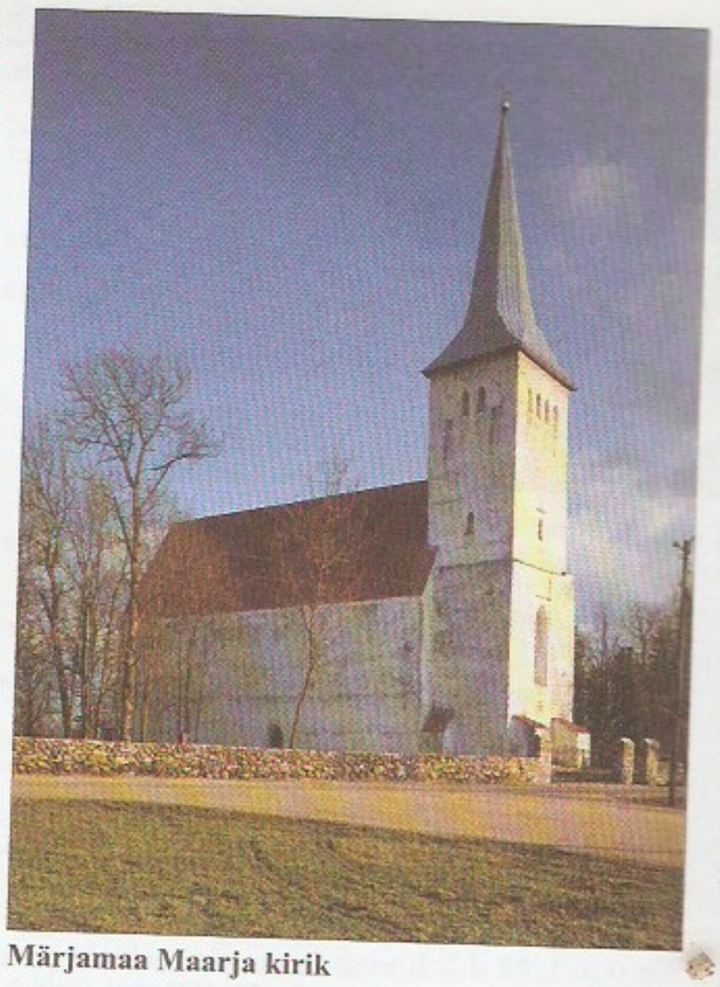

Märjamaa Maarja kirik

idupoolseim täidab kooriruumi otstarvet. Kõrged ristmidvõlvid ja võidukaar loovad omapärase ruumimõju. Iseloomulikud on vormiranged kaunistusteta konsoolid, pilastrid ja raidportaalid. Sõjalise kaitse ülesannet täitnud kiriku (oli keskajal Lääne-Eesti tugevaim kaitsekirik) müürid on paksud, kuid tugipiilariteta. Põhjamüüris asub võlvidele viiv trepp. Torn on ehit. kahes

järgus (15. ja 16. saj.). Hoone sai tugevasti kannatada Vene-Liivimaa sõjas (1574, suurtükkidega purustati portaalid ja kahjustati torni) ja II maailmasõjas (hävis torni kiiver ja sisustus). Kirik taastati 1960. a-il, tornikiiver 1989. Kirikuaias on Vabadussõja mälestusvärav (arh. Ernst Ederberg, 1932, nimetahvlid taasavatud 1989).
B: K. Markus. *Raplamaa kirikud*. Tln., 2002. ◂

Märjamaa vald asub Raplamaa lääneosas; 871,62 km², 7495 el. (2003). Keskus Märjamaa alevis. Pindalalt Eesti suurim vald. Paikneb ✧Lääne-Eesti madaliku ja ✧Harju lavamaa piirialal. Valla põhjaosas on valdav õhukese pinnakattega paetasandik, seal on iseloomulikud loometsad, leidub karsti. Orgital on paekarjäär (✧Orgita-Haimre doolokivimaardla). Lõunaosas on pms. viirsavitasandikud, mida läbistavad jõeorud (Kasari, Vigala). LKA-d: ✧Vardi loometsa KA, ✧Varbola KA, ✧Hiie tammiku KA, ✧Angasilla mäe KA, ✧Märjamaa järtade KA ja ✧Nõuduna tammiku KA. Valda läbib Tallinna—Pärnu mnt. Peale valla keskuses asuvate haridus- ja kultuuriasutuste on Valgus ja Haimres põhikool ning Sipas ja Lauknus lasteaed-algkool. Varbolas töötab 6-kl. kool. Külgis eespool nimet. asulates on rmtk-d ja klubid. Rmtk. ning kultuuri- ja spordikeskus on ka Teenusel. Huvivääršed on Maidla (härrastemaja praegune kuju pärineb 19. saj. I veerandist), Kasti (härrastemaja 18. saj. II poolest), Sipa (ansambel põhiosas 18. saj. IV veerandist), Teenuse (18. saj. lõpust) ja Vaimõisa mõis (hoonestus 19. saj. I poolest), ✧Sipa pärn ja ✧Varbola maalinn. Velisel asuvad õigeusu Ristija Johannese kirik (ehit. 1884) ning Sillaotsa talumuuseum (avati 1982 Aleksei Parnabase eestvedamisel). Varbolast kagus on Vardi metskonna keskus. Suurimad tööandjad on põllum-ga ja puidutöötlemisega seonduvad ettevõtted ning avalik sektor. — 20. saj. algul jagunes praegune M. v-a alla Läänemaa koosseisu kuuluvate valdade Sipa, Luiste, Velise, Märjamaa ja Haimre vahel ning 1939—50 Märjamaa ja Velise v-a vahel. 20. XII 1990 ennistati Loodna v., 14. II 1991 Märjamaa v. Loodna ja Märjamaa v. ning Märjamaa alevvald ühinesid 28. X 2002. ◂■

märss, kasetohu- või mineribadest pummud, pealt kolmnurkse lakaga suletav seljakott. Lakk kinnitati küljeribade vahelt läbi pistetud puupulga külge. M-ga võeti toidumoona kaasa (teele, heinale, jahile). Lõuna-Eestis nimetati m-ks ka võrkkotti, millega hobustele heina kaasa võeti. M-i kasutati veel 20. saj. algul. ◂

Mööblimaja, Mööblimaja AS, Eesti suurim, Tallinnas asuv mööblikauplus, avati 1980 tolleaegse Metsa- ja Puidutööstuse Min-i esinduskauplusena. 1991 sai M-st riiklik aktsiaselts; M. AS-iks sai ta pärast erastamist 1995. Renoveerimise tulemusena (1997 ja 2003) on müügisaali pind suurenenud 2600 m²-lt 7950 m²-le. 2002. a. oli kaupluse käive 96,8 mln. kr. ja omakapital 17,8 mln. kr.; töötajaid 75.

Mügramäe kaitseala asub Nõlo v-s; 1 ha. Asut. 1966 hõreda männi-kuuseistuga künka kaitseks. Ovaalse künka absoluutne kõrgus on 109,7 m ja suhteline kõrgus 9 m. Mügramäelt avaneb kaunis vaade Võrtsjärve suunas. Kaitsealast 1 km lõunas kasvab Tamsa kadakas (LK; kõrgus üle 7 m, ümbermõõt 0,9 m).
Müüameri, ✧Liivimeri.

	Lestima	24	
	Loksa	23	
	Loodna	74	
	Luiste	47	
	Lümandu	23	
	Maidla	110	
	Mõisaküla	12	
	Mõnuste	16	
	Moka	64	
	Mõisamaa	145	
	Mõniste	45	
	Mõniste	8	
	Mõnuku	17	
	Naistevalla	22	
	Napanurga	10	
	Nurme	55	
	Nurta-Nõlva	27	
	Nõmmeotsa	30	
	Nõo	18	
	Ohakotsa	43	
	Ojaääre	30	
	Orgita	547	
	Paadrema	12	
	Paatsalu	64	
	Päärsma	11	
	Pajaka	65	
	Pargi	20	
	Pilli	41	
	Pärnõva	17	
	Rangu	109	
	Rassiotsa	6	
	Ringuta	25	
	Risu-Suurküla	8	
	Russalu	38	
	Sipa	342	
	Sooniste	35	
	Soosalu	17	
	Sulu	28	
	Suurküla	11	
	Sõmeru	13	
	Sõtke	125	
	Teenuse	118	
	Tolli	46	
	Urevere	33	
	Vaimõisa	82	
	Valgu	283	
	Vanamõisa	52	
	Vana-Nurtu	59	
	Varbola	327	
	Velise	25	
	Velisemõisa	47	
	Velise-Nõlva	10	
	Veski	32	
	Vilta	12	
	Võeva	7	
	Ülejõe	7	

*2003

Naakamäe asulakoht, neoliitikumi asulakoht Saaremaal Hirmuste k-s, arvat. Limneamere I staadiumi rannavallil. 1958.–59. ja 1961.–62. a. kaevamisel (Lembit Jaanits) saadi u. 1600 leidu — tüüpilist ja hilist kammkeraamikat, kivi- ja luuesemeid ning merevaiku. Loomaluude hulgas on ülekaalus grööni hülge luud, esineb pringli luid. Leiti ka noore naise haud, milles oli punast ookrit ja luunaaskel.

naarits, euroopa naarits (*Mustela lutreola*), Euroopa endeemne, väga ohustatud kiskjaline (LK I, PR 1.). N-a hävingu peapõhjustajaid on Põhja-Ameerikast Euroopasse karusloomana sissetoodud ja vabadusse pääsenuna jõudsalt leviv mink ehk ameerika naarits (*M. vision*). N-a hääbuvaid väikeasurkondi on säilinud ainult Hispaanias, Prantsusmaal, Rumeenias, Venemaal ja Valgevenes. Viimast korda kohati Eestimaal looduslikku n-t 1996. Eestis korraldab SA ✧Lutreola n-a taasasustamist saartele. Esimesed selleks ettevalmistatud isendid lasti Hiiumaal lahti 2000. a. (eelnevalt puhastati saar mitme aasta jooksul mingist). N-t on kavas taasasustada ka Saaremaale. Vt. ill. 11. kd., lk. 216.

Nabala lade, varem Saunja lade, Eesti noorimaid Ordoviitsiumi lademeid, kuulub Ülem-Ordoviitsiumi Givet' ladejärku. Avamus kulgeb lääne—ida-sihilise vööndina Tahkuna ps-lt Noarootsi põhjaosa ning Kernu, Kose, Vinni ja Tudu kaudu kuni Narva jõe ülemjooksuni. Olulisimad paljandid on Aulepa, Mõnuste (Saunja) ja Paekna. Lademe paksus on 1,5—25 m, see suureneb edelast kirdesse. Lademe alumine osa koosneb savikast detriitjast lubjakivist (Põhja-Eestis Paekna kihistu) ja peenest glaukoniiti sisaldavast savikast lubjakivist (Lõuna-Eestis Mõntu kihistu). N. l-me ülemine osa (Saunja kihistu) koosneb kõikjal heledast kõvast peitkristallilisest lubjakivist. N. l-s leidub käsijalgsete, tigude ja karpvähiliste kivistisi. Kernu leiukoha dolomiitlubjakive on kasut. Peterburi ehitustel viimistlusmaterjalina. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

naisliikumine, naiste organiseeritud tegevus, mille eesmärk on nende ühisk. ja maj. enesteostus ja meestega võrdsete õiguste saamine. 1860.—70. a-il tegutsesid Eestis mõned saksa heategevuslikud naisseltsid, esimese eesti naisühendusena loodi 1880 Eesti Aleksandrikooli Tallinna naisabikomitee (L. Koidula õe Eugenia Rosenthali algatusel). 1906 asut. Tartu Eesti Naesterahva Seltsi (Tartu Naisselts) tegevus piirdus kodumajandusoskuste levitamise ja heategevusega. Seltsi algatusel toimus kevadel 1917 Tartus I Eesti naiskongress, kus taotleti pol. õigusi. Asutava Kogu naissaadikute eestvõttel Tallinnas toimunud II naiskongressil (1920) asutati Eesti Naisorg-de Liit (a-st 1930 Eesti Naisliit; juhataja Marie Reisik), millega liitusid järjestikku asut. erisihilised keskkoondised (ühendorg-d): Naiste Karskusliit, Noorte Naiste Kristlik Ühing ja Eesti Maanaiste Keskselts (asut. 1928, esimeseks oli ajakirja „Taluperenaine" (1927—41) peatoim. Liis Käbin). Neist viimane kasvas Eesti suurimaks naisorg-ks. Naisliidu tegevuse põhisuunad olid sotsiaalolude parandamine ja naiste kutsehariduse edendamine, koos Eesti Akadeemiliste Naiste Ühinguga (asut. 1926) taotleti abieluseaduse uuendamist. Kõik mainitud org-d kuulusid ka vastavatesse rahvusv. org-desse. A-st 1924 andis Eesti Naiste Karskusliit Helmi Mäelo toimetusel välja ajakirja ✧„Eesti Naine". 1922 algatas Helmi Põld emadepäeva tähistamise. 1925 loodi sõjaväelise Kaitseliidu abiorg-na Naiskodukaitse, millest 1932 võrsus iseseisev ✧„Kodutütarde" org. 1936 loodi kutsekodade eeskujul Kodumajanduskoda; juhatajaks nimetati Linda Eenpalu. Nõuk. okupatsiooni ajal (1940) naisorg-d suleti. Eesti NSV-s korraldati naiskongresse ja hiljem moodustati rajoonides naiste nõukogud. Pärast 1989 toimunud naiste kongressi taasasut. Eesti Naisliit (juhataja Siiri Oviir) hõlmab vaid osa ligi 200 tegutsevast naisorg-st. Taastatud on Naiskodukaitse. Uute ühendustena on esile kerkinud parteide naisosk-d. 1997 loodud Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskuse erilise tähelepanu all on soolise võrdõiguslikkuse küsimused; keskus avaldab ajakirja „Ariadne Lõng" (a-st 2000, peatoim. Anne Lill).

B: *Kümme aastat Eesti Naisliitu, 1920–1930.* Tln., 1930; V. Poska-Grünthal. *Naine ja naisliikumine: peajooni naisliikumise ajaloost ja probleemistikust.* Trt., 1936; H. Mäelo. *Eesti naine läbi aegade.* Lund, 1957, ²1999.

Naissaar (sks *Nargen*, rts *Nargö*), saar Eesti põhjarannikul, eraldab Tallinna lahte Soome lahe avaosast, kuulub a-st 1994 Viimsi valda; 18,6 km². Saare vähim kaugus mandrist (Kakumäe tipust) on 8,5 km, kaugus Tallinnast mööda laevateed 19 km, vahemaa Soome lähima saareni (Mäkiluotoni) 34 km. N. on kuni 30 m kõrge (kõrgeim paik Kunilamägi, varem ka Taani Kuninga mägi), teda katab okasmets. Saarel ja rannikuvees leidub suuri rändrahne (Põlendikukivi). N-e põhjatipus Virbu otsas on 8-tahuline 45 m kõrgune raudbetoontuletorn (1960). — N-t on arvat. mainitud juba Bremeni Adama 1075–80 koostatud kroonikas (*Terra feminarum*), 13. saj. keskel on N-t mainitud kui Tallinna raele kuuluvat saart (*Narigeth*); asustuse kohta on teateid a-st 1469. Külasid (Lõuna-, Väikeheinamaaküla ja Põhja- ehk Tagaküla) asustasid 1944. a-ni põhil. rannarootslased, elatuti kala- ja hülgepüügist ning lootsiametist, 1919—44 moodustas saar Harjumaasse kuuluva N-e v-a (1934. a. 450 el.). Hilisem asustus (pms. sõjaväelaste pered, 128 el., 1989) paiknes N-e k-s. N-e vaatamisväärsused on erinevatest ajastutest pärinevad sõjalised rajatised. N-st möödub tähtis laevatee ning juba 1788 rajati saare põhja- ja lõunaotsa

Naissaare [illegible]
Põlendikukivi

paitmajakas, esimene asendati 1849. a. 38 m kõrguse ümarguse kivitorniga (1941 see õhiti). Põhjasõjast peale on N-l olnud ka sõjaline tähtsus. Teada olevail andmeil (a-st 1705) asus Lõunaküla kõrval Rootsi rannalaskepatarei, 1727 rajati samasse muldkants (*Sternschanz*). Põhjasõja ajal maabus N-l 1720 Briti-Rootsi desant, Krimmi sõja ajal oli saarel 1854—55 suviti Inglise-Prantsuse okupatsioon (sellest ajast on pärit Inglise meremeeste ühishaud). Peeter Suure merekindlust rajades (1913) ehitati N-le uusi kindlustusi (8 õhulaskepatareid) ja kitsarööpmeline rdt. (kokku u. 40 km, praegu säilinud u. 21 km). Dets. 1917 kuulutas bolševikumeelne garnison N-e soldatite ja kindluseehitajate nõuk. vaburiigiks (vn Вольный остров Нарген), selle nõukogu tegutses veebr-ni 1918. I maailmasõja lõpus rajatud sõjavangilaagrit kasutati 1920. a-te algul poliitvangide kinnipidamiskohana, seal hoiti 1919 ka Nõuk. miiniristlejate „Avtroil" ja „Spurtak" (hilisemad „Lennuk" ja „Vambola") 36 meremeest. II maailmasõjas oli N. kindlustatud ning 1944—93 jäi ta NSV Liidu relvajõudude valduses olevaks suletud terr-ks (rajati meremiinide koosteüksus). N-l on sündinud optik Bernhard Schmidt ja maalikunstnik Erik Schmidt.

Naissaare looduspark hõlmab kogu Naissaare. Asut. 1995 (Viimsi vallavolikogu otsusega kaitse all a-st 1992), et tagada Naissaare kompleksne kaitse. Saar oli 50 aastat NSV Liidu sõjaväe poolt suletud, seepärast on siin hästi säilinud luitestikud ja nõmmed, loodusmetsad ja sood. 1997. a. oli 85 % Naissaarest kattunud metsaga (valdavalt palu- ja nõmmemännikud, leede- ja lesturnud muldadel). Saare keskosa idarannikul on vahelehtmets — Taani Kuninga aed —, kus kasvavad saarted, pärnad, vahtrad, tammed ja metsõunapuud. Saare kõrgeim punkt Kunilamägi on kattunud madala nõmmemännikuga, lõunast piirneb ta Kunila sooga. Naissaare sood on Eesti põhjapoolseimad. Valdavad siirdesood, nende turbakihi paksus on kuni 2 m. Naissaarel on LK-alune Põlendikukivi (10,6 × 6,7 × 3,1 m, ümbermõõt 26,7 m) ja teisi suuri rändrahne, nt. Lehtmetsa rändrahn (10,3 × 7,4 × 3,3 m, ümbermõõt 30,8 m), Mäemiku kivi (kõrgus 3,1 m, ümbermõõt 25,4 m) ja Suurkivi (kõrgus 3,7 m, ümbermõõt 18 m). 1297 andis Taani kuningas välja dekreedi, millega reguleeriti neljal Tallinna-lähedasel saarel, sh. Naissaarel, metsaraiet. Seda dekreeti peetakse esimeseks Eesti ala LK-ürikuks. Vt. ill. 11. kd., lk. 241. ◂

Naissoo tammiku kaitseala asub Koonga v-s; 110 ha. Asut. 1964 leostunud mullal kasvava vana puistu kaitseks. Tammede vanus on 100—200 aastat. Huvitav kooslus on tammemetsa servaaladel, kus 200-aastaste tammede vahel kasvavad 100-aastased kuused.

NAK, lüeti Noorte Autorite Koondis, ✧Eesti Kirjanike Liidu (EKL) juures tegutsev noorte kirjanike ühendus. Tekkis 1949, kui EKL otsustas elustada oma noortesektsiooni töö. Eristusid Tallinna ja Tartu NAK. 1952—55 Tallinna NAK ei tegutsenud. EKL püüdis rajada NAK-i allorg-e ka teistesse linnadesse ja luua oma NAK-i venekeelsetele autoritele, kuid need katsed jäid lühiealiseks. Algul tegeles NAK ka noortele autoritele pol. hariduse andmisega, kuid see taotlus tuandus 1950. a-te lõpul. NAK-i esimene koguteos oli „Võitlev sõna" (1949—58). Tallinna NAK-i käsitsiajaline almanahh „Hees" juhatas 1967 sisse põrandaaluste almanahhide laine. Viimaseks ühisesinemiseks enne Nõuk. kirjandussüsteemi lagunemist jäi Tartu NAK-i „AlmaNAK" (1988—89). 1997 Tartu NAK taastati, selle algatajateks olid mõned varasema NAK-iga seotud kirjanikud (Kauksi Ülle, Sven Kivisildnik) ning hulk nooremaid autoreid. Uuel NAK-il on rohkem kirjandusrühmitisele omaseid tunnuseid, ilmunud on kogumikud „Hea raamat" (1998) ja „Emajõe kondor" (2002).

B: O. Kruus. *Unistuste purunemise aastad.* Tln., 1996; K. Pruul. *Miks nad luuletavad? Lollid on vä?* ja M. Mägi. *Tartu vaimu noorperemehed.* — Eesti Ekspress, 20. I 2000.

Narva, linn Eesti kirdeosas ✧N. jõe läänekaldal (14 km suudmest) Venemaa piiril; 67 752 el. (2003), pindala 84,54 km². Kaugus Tallinnast 212 km, Peterburist 150 km ja Ida-Viru mk-a keskusest Jõhvist 50 km. Asub Viru lavamaal.

Kindluslinna ning sadama- ja tekstiilitööstuslinnana arenenud N-st sai pärast II maailmasõda Eesti energeetikakeskus, mis varustas elektrienergiaga Baltimaid ja Loode-Venemaad.

N. keskust (linnus ja vanalinn) piirab põhjast N. eeslinn (omaaegne agul), läänest Peetri eeslinn ja lõunast Joaorg (Juhkental). Peetri eeslinnast läänes paikneb Kadastiku ja edelas Paemurru linnaosa. Rdt-st lõunas on Kreenholmi tööstuslinnaosa (hõlmab ka Kreenholmi ja Kuningasaare). Uuemad elurajoonid on kesklinnast loodes asuv Soldino ja edelas paiknev Joala. Linna piiridesse jäävad ka end. Siivertsi k. (nüüd samanim. linnaosa) ja end. Vepsküla, mis asuvad linnast põhjas, ning lõunas paiknevad end. Kulga k. (praegu samanim. linnaosa) ja suur osa Kõrgesoost. Linna edelaosas N. veehoidla ääres asub Balti sej. Luhustiäkkidena kuuluvad N. koosseisu N-Jõesuu piiril paiknev Kudrukülа (pms. narvalaste ajanduspiirkond) ning N-st idas asuv Olgina, kus on kokku u. 10 000 suvilat ja aiamaja. A-ni 1990 kuulus N. halduskonda N-Jõesuu alev. Varasema üldplaani järgi eristati N-s 25 mikrorajooni (mitteametlikult kasut. seda jaotust tänini). Kehtiva linna üldplaneeringu järgi on N-s 15 linnaosa, peale juba nimetatute Sutthoffi (vanalinnast põhjas), Pähklimäe ja Kalevi (loodes), Kerese (edelas), Veekulgu (Kulgust lõunas) ning Elektrijaama linnaosa (Kulgust läänes).

N. maakasutus on tavapärasest erinev. Kolmandiku linna maast hõlmavad veekogud (2946 ha): N. jõgi, ✧N. veehoidla ja kaks veega täitunud end. kivimurdu (Kadastiku karjäärid). Pisut vähemma osa moodustab tööstusettevõtete ja elektrijaama maa (2379 ha, sh. 1338 ha elektrijaamade tuhaväljal). U. ⅓ terr-st moodustavad metsad (1143 ha) ja ainudusühistute maa (679 ha). Parkide jm. haljasalade all on 23 ha. Tähtsaimad puhkealad on vanalinna bastionide võõnd (sh. Pimeaed), Gerassimovi ja Energeetika park, Maleaed ning Joala, Kadastiku ja Pähklimäe puhkeala. Hoonestatud ala pindala on 409 ha. Põhiosa elamutest

Narva elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	81 221	18 079	22	56 887	70	6255	8
2002	68 117	10 561	16	47 575	70	9965	14

Narva töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus, kalandus	900	132
Mäetööstus	140	32
Töötlev tööstus	21 576	9 071
Energia- ja veevarustus	4 072	2 877
Ehitus	3 396	1 629
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	2 188	2 795
Hotellid ja restoranid	1 220	506
Veondus, laondus ja side	2 960	1 572
Rahandus	200	173
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	1 184	1 161
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	1 112	1 254
Haridus	2 884	2 302
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	2 364	1 509
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	1 948	957
Palgatöötajatega kodumajapidamised	0	7
Töötajaid kokku	46 144	26 203

on paljukorterilised (neis asub 98 % eluruumidest, $^2/_3$ on ehit. 1960.–70. a-tel). Linna terr-l asub ✧N. jõe kanjoni MKA. Linna ilmestab ka Tallinna mnt-st põhjas paiknev klindiastang. Kuigi 1950. a-tel võeti uute hoonete rajamisel aluseks vana korrapärane planeering (tänavavõrk), kujundavad N. üldmulje vabaplaneeringuga asumid (mikrorajoonid) ja tüüphoonestus. Linnaruumis eristub selgelt ida—lääne-sihiline telg: selle idaosas on madalam, vanalinna piirkond ja linna läänepiiril Rahu t-a piirkonnas kõrgemad hooned. Põhja—lõuna-sihiline telg (põhjas elu- ja lõunas tootmispiirkonnad) määrab linlaste igapäevase liikumissuuna.

N. elanikkond vahetus II maailmasõja ajal ja pärast sõda täielikult. 1944 oli N. 6 kuud rindelinn, selle aja jooksul lahkusid kõik linna elanikud. Pärast sõda õhiti pommitamise ja suurtükitule tagajärjel kannatada saanud elamukvartalid, et takistada tagasipöördumist. Praeguse N. elanikkonna moodustavad pms. sõjajärgsetel aastatel Eestiga piirnevatest Venemaa obl-test sisserännanud ja nende järeltulijad. 1960. a-teni oli N. eelkõige tekstiilitööstuslinn, rahvastikus oli suur naiste ülekaal. Soolise tasakaalu aitas saavutada Balti ja Eesti sej-a, sõjatööstustehase Baltijets jmt. ettevõtte ehitamine. N. elanike arv kasvas II maailmasõja järgsel ajal pidevalt kuni a-ni 1992. Erinevalt teistest Kirde-Eesti linnadest on N. homogeense rahvastikuga linn, kus ülekaalus on venelased (2000. a. 85,5 %). 1990. a-tel püüdis riik igati soodustada eestlaste rännet sellesse piirkonda, kuid nende osatähtsus oluliselt ei suure-

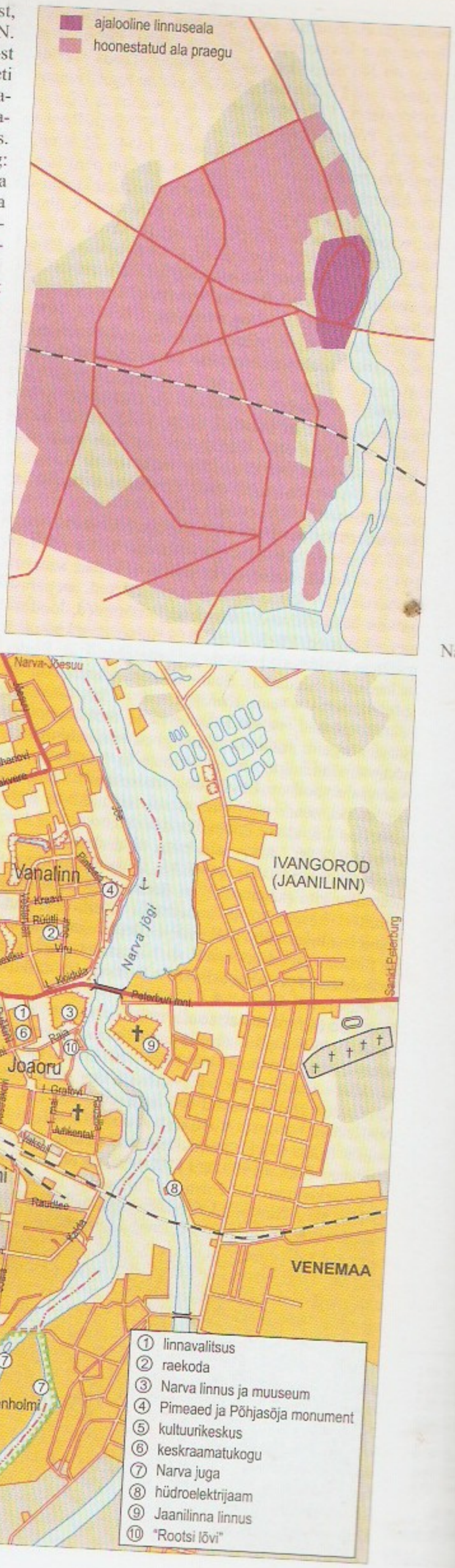

Narva

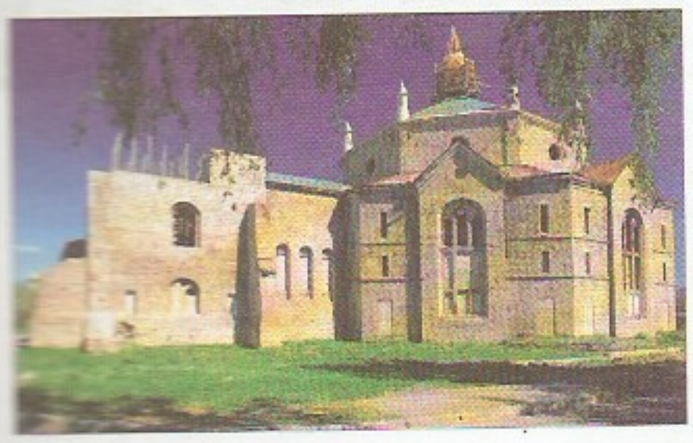

nemad (1989. a. oli eestlasi 4,0 % ja 2000. a. 4,9 %; ukrainlasi oli 2000. a. 2,6 %, valgevenelasi 2,2 % ja soomlasi 1,0 %). N. elanike arvu vähenemist on mõjutanud samad tegurid, mis on iseloomulikud teistelegi Kirde-Eesti linnadele: negatiivne loomulik iive, Eesti-sisene ränne ja lagunenud suurettevõtete töötajate ümbersuundumine kodukanti, mõnevõrra ka väljaränne läänerriikidesse. Väljarännet on põhjustanud pms. maj. tegurid (majanduse ümberstruktureerimine), aga ka ainult vene k-t kõnelevate inimeste suuremad raskused uue ühisk-a-lise korraldusega kohanemisel. N. linnavalitsuse andmetel oli 2001. a. Eesti kodakondsus vaid $^1/_3$ linnaelanikest, pilthoosa rahvastikust olid määratlemata kodakondsusega inimesed või Venemaa kodanikud. Eesti keskmisest suurem töötus ei põhjusta N-s Eesti keskmisest oluliselt madalamat elatustaset, sest lihtsustatud piiriületuskord võimaldab narvalastel tegelda piirikaubandusega ning tuua naaberriikide kaupade ja teenuste hinna erinevuselt. N. elanikkond vananeb nagu kogu Eesti rahvastikki.

Nõuk. aja alguses kasvas N. aeglasemalt kui Kohtla-Järve. N-s arendati eelkõige tekstiilitööstust. 1980. a-te lõpus oli enam kui 10 000 töötajaga Kreenholmi Manufaktuur piirkonna ja kogu Eesti suurimaid ettevõtteid. Põlevkivienergeetika (Balti ja Eesti sej.), masinatööstuse (Baltijets, Eesti Energoremont), ehitusmaterjalitööstuse (N. Ehitusmaterjalide Kombinaat, N. Raud-

betoontoodete Tehas) jt. tööstusharude areng 1960.—80. a-tel suurendas N. elanikkonda ja parandas hõivestruktuuri. Tüüpilise tööstuslinnana kannatas N. teeninduse mahajäämuse tõttu. 1990. a-tel toimunud suurettevõtete erastamine ja ümberstruktureerimine ning pankrotistumine põhjustas töökohtade arvu vähenemist ja tööhõive langust. 1989 töötas 57 %, 2000. a. ainult 38 % linna elanikest. N. majandusstruktuur on viimase 10 aasta jooksul suuresti muutunud. Vähenenud on töötlevas tööstuses, energeetikas, ehituses jt. tootvates majandusharudes rakendatud inimeste arv, kasvanud on kaubanduses ning suhteliselt ka teistes teenindavates harudes rakendatute hulk. Suurem osa N. elanikest leiab ka praegu rakenduse tekstiilitööstuses (Rootsi kapitalile kuuluvas ✧Kreenholmi Valduse AS-is töötab u. 4500 in.) ja energeetikas (AS ✧Narva Elektrijaamade kahes elektrijaamas on kokku u. 1800 töötajat). Narvalasi töötab ka Soome firmas *Foster Wheeler Energia OY*, kellega sõlmiti 2001 leping Eesti Elektrijaama ja Balti Elektrijaama ühe 215 MW energiaploki renoveerimiseks (lepingu maht ligi 4 mrd. kr.). Uuele, keevkihttehnoloogiale ülevüidavad energiaplokid on majanduslikult efektiivsemad ja mõjutavad keskkonda tunduvalt vähem kui praegu töötavad plokid. Kolmas suur tööandja on N. Linnavalitsus (2001. a. ligi 4000 töötajat, kes leidsid rakendust eelkõige hariduse, tervishoiu ning kultuuri- ja sotsiaalalal), märkimisväärne arv töökohti on ka riiklikes ametites (sh. Kirde Tollinspektuuris ja Ida-Virumaa Keskkonnateenistuses). N. Linnavalitsus on 8 aktsiaseltsi omanik või osanik.

1990. a. suurimate tööandjate hulka kuulunud ettevõtetest on oma koha säilitanud ainult Kreenholm, elektrijaamad, Baltijets (nüüd AS Balti ES, toodab elektrimasinaid) ja N. Mööblivabrik (nüüd AS Narova — Pine). Üle 100 töötajaga ettevõtteid on N-s 23. Seoses elektrijaamade ehitamisega tekkinud tugeva ehitus- ja ehitusmaterjalitööstuse (betoontoodete ja põlevkivituhka sisaldavate nt. Narva plokkide tootmine) tähtsus on nüüdseks vähenenud. 2003. a. keskel oli äriregistrisse kantud 2623 N. ettevõtet ja organisatsiooni. Linnas tegutseb rohkem kui 700 kauplust.

N. on Tallinna järel Eesti tähtsaim transiidikeskus, teda läbivad Tallinna—Peterburi rdt. ja mnt. ning Riia—Tartu—Jõhvi—Peterburi mnt.; Tallinna—Peterburi mnt. on kavas viia linnast välja (möödasõiduteena Riigiküla kaudu). N. tollipunkt on Eesti koormatsimaid. Tihe liiklus seob N-t naaberlinna N-Jõesuu ning Eesti Elektrijaamaga. N. jõel asub keskõlinna piirkonnas jahisadam, veehoidlal on Kulgu paadisadam.

Põlevkivienergeetika areng on põhjustanud keskkonnaprobleeme. N. veehoidlat ja põhjavett ohustab tuhaväljade settebasseinide vesi; Balti sej. ladustab igal aastal oma tuhaväljadele u. 2,5 mln. t põlevkivituhka. Saasteainete õhkupaiskumist on piiratud elektrienergia tarbimise vähenemise põhjustatud tootmise vähenemine (1990. a-tel vähenes nii riigisisene tarbimine kui ka eksport) ning uute tehnoloogiate kasutuselevõtt. Siiski satub Ida-Virumaa Keskkonnateenistuse andmetel igal aastal N-s õhku u. 28 000 t vääveldioksiidi, u. 4000 t lämmastikdioksiidi, u. 300 t süsinikoksiidi, u. 80 t lenduvaid orgaanilisi ühendeid ja u. 23 000 t tahkeid osakesi. Teiselt poolt ei ole linna keskküttesüsteemis elektrijaamade jääksoojuse kasutamise tõttu N-s teisi kohalikke õhusaastajaid.

N-s on 25 lasteaeda (2002. a. kokku 3200 last), 4 põhikooli (2002/03. õ.-a. 1077 õpilast), sh. abikool (114 õpilast), 11 keskkooli ja gümnaasiumi (kokku 8027 õpilast), sh. ainus erakool N. Õigeusu Humanitaarkool (85 õpilast) ja eesti õppekeelega N. Eesti Gümn. (310 õpilast) ning õhtukool. N. suurim õppeasutus on 4 kutsekooli ühendamisel tekkinud rohkem kui 2000 õpilasega N. Kutseõppekeskus, kus õpetatakse enam kui 30 eriala. Rakenduskõrgharidust saab omandada

TÜ N. Kolledžis (2002. a. 639 üliõpilast). N-s tegutseb ka 5 erakõrgkoolide filiaali. Huviharidust annavad N. muusika-, kunsti- ja koorikool ning N. Kreenholmi Muusikakool, laste vaba aega sisustavad N. Laste Loomemaja, N. Noortekeskus ja N. Noorte Meremeeste Klubi. Töötavad keskrmtk. ja selle filiaal ning Kreenholmi rmtk. Kultuurimajas „Rugodiv" ja N. Kultuurikeskuses tegutseb 37 kollektiivi (osalejaid 1200). Linna kultuurielus on olulisel kohal ✧N. linnuses asuv ✧N. Muuseum ning Kunstigalerii, tegutsevad ✧N. Linna Sümfooniaorkester ja teatristuudio „Ilmarine". Tähtsad iga-aastased kultuurisündmused on a-st 1995 toimuv ✧Rahvusv. Jevgeni Mravinski nim. muusikafestival ja a-st 1997 korraldatav rahvusv. noorte pianistide võistlus, millel esitatakse Fryderyk Chopini loomingut. Linnas on 2 spordikooli (Energia ja Paemurru spordikool), 50 spordiklubi ja 14 spordirajatist. N-s registreeritud ühingud ja seltsid jagunevad kolme rühma: rahvuskultuuriseltsid (16), sotsiaal- ja humanitaarprobleemidega tegelevad mittetulundusühingud (N. Ametiühingu Keskus, Tšornobõli Aatomielektrijaama Avarii Likvideerijate Liit, üksikemade selts jt.) ning selgelt pol. taotlustega ühingud ja liidud (N. Vene Kaasmaalaste Ühing, N. Venemaa Kodanike Liit jmt.).

Meditsiiniteenust pakuvad SA N. Haigla (üle 400 voodikoha), 5 perearstikeskust ja 10 füüsilisest isikust ettevõtjana tegutsevat perearsti (kokku 42 perearsti), N. linnale kuuluv hambapolikliinik ja erahambaravi-asutused. Sotsiaalhoolekannet korraldab N. Linnavalitsuse sotsiaalabi amet. 2002. a. oli kodutute öömajas 80, lastekodus 65, rehabilitatsioonikeskuses 50, laste varjupaigas 30 ja puuetega laste päevakodus 18 kohta.

Kalmistud (sh. 16 surnuaiast koosnev Aleksandri kalmistu) asuvad linna põhjaosas (Siivertsi linnaosas ja Sutthoffi pargi alal). Maetakse ka Vaivara v-s paiknevatele Riigiküla ja Sininõmme kalmistule. N-s tegutseb hulk (16) kirikuid ja kogudusi, sh. N. Issanda Ülestõusmise peakirik, N. Jumalaema N. Ikooni ja Püha Kroonlinna Ioani kirik (mõlemad Moskva patriarhaadi alluvuses), EELK N. Aleksandri Kogudus, Eesti Metodisti Kiriku N. Kogudus, N. Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Kogudus ning Rooma-Katoliku Kiriku Püha Antoniuse Kogudus N-s. — N. on tekkinud ja kaua areńenud kindluslinnana. Mitmekesine ja terviklik kaitserajatiste süsteem — 13. saj-st pärit linnus, 14.—16. saj. linnakindlustused (linnamüüri jäänused, nn. Uus-Itaalia süsteemis bastionid, nt. Kristervall ja Kuningvall), Rootsi-aegsed 17. saj. II poole bastionid (Victoria, Honor, Gloria, Fama, Triumph, Fortuna, Spes ja Justitia; kavandanud Erik Dahlberg), raveliinid ja kurtiinid — on Eestis ainulaadne. E. Dahlbergi projekti järgi rajati 17. saj. lõpus südalinna uus tänavastik. Valmisid uus raekoda (1665—71, Jürgen Teuffel, Nicolaes Millichi või tema õpilase Peter Schultzi portaaliskulptuurid), börsihoone (1695—1704, Johann Georg Heroldt), vaekoda (1740. a-d, arvat. raehärra F. L. von Frankenberg; mõlemad hävisid 1944) ja hulk elamuid, mis moodustasid omapärase barokkstiilis linnaansambli. N. barokile on iseloomulikud kõrged kivikatused, kaunid ärklid, astmikviilud ja eriti rikkalikud portaalid: nn. Numensi elamu end. Viru tn. 13 (1650—52, arh. Zacharias Hoffmann vanem, hävis 1944), elamu Koidu t. 1 (arvat. G. Teuffel). Silmapaistvaim sakraalehitis Jaani kirik (1641—52, Hans Skrintter ja Z. Hoffmann vanem, hävis tulekahjus, taastati 1662, Z. Hoffmann noorem) on hävinud. Hävinud on ka Linnakirik (1430. a-d, a-st 1708 õigeusu kirik). Säilinud on neorenessanss-stiilis Aleksandri kirik (1881—84, Otto Pius Hippius, sai tugevasti kannatada II maailmasõjas, taastatakse) ja õigeusu Issanda Ülestõusmise peakirik (1890—96, Paul Alisch). Hilisemast ajast paistab silma Kreenholmi linnaosa (1857—99, pms. P. Alisch) kui Eesti tööstusarhitektuuri huvitavaimaid näiteid: vana

Narva Elektrijaam
Eesti Elektrijaam

kudumisvabrik (1859—76, arh. Heinrichsen), Georgi vabrik (1899, P. Alisch, taastati 1962). N-t on mitu korda (1558, 1610, 1659, 1944) laastanud lahingud ja põlengud. Lõplikult minetas N. oma ajaloolise ilme II maailmasõja järgseil aastail, kui sõjas kannatada saanud kvartalid lausõhiti ja rajati uus, endist linnaterviku eirav hoonestus (stalinistlik klassitsism ja 1960.—70. a-te tüüphooned). Taastatud on ainult raekoda (restaureerimistöid alustati 1950. a-te lõpul, kohandati pioneeride paleeks, Henno Potti ja Heino Uuetalu; taastatakse raekojaks) ja kaks elamut (Koidula t. 3a ning Koidula t. 6, praegu hotell „Vanalinna"). Alates 1950. a-test restaureeritakse linnust; Gloria bastioni ait on kohandatud kunstigaleriiks (Inna Võsu). 1980. a-te lõpus on chit. ainuprojektide järgi, nt. linnuse naabrusesse rmtk. (1987, arh. Inessa Põldma) ja Kreenholmi linnaossa restoran „Joala" (1987, arh. Georg Ottas, praegu restoran „Vana Toomas"). N. lääneossa on kujunenud linnaväljak, mille ääres paikneb tornmaju, kohvik „Vikerkaar" ja raamatukauplus (kõik I. Põldma). — Joaorus, N. jõe vasakkalda terrassil paikneb kiviaja asulakoht. Kaevamisel (1954, 1957, 1960 ja 1962—64, Lembit Jaanits) on läbi uuritud u. 500 m². On leitud kividest laotud leeasemeid ja lapsematus. Asulas on elatud korduvalt, kultuurkihi alumised osad kuuluvad mesoliitikumi (VII—V a-tuh. e. Kr.), ülemised aga neoliitikumi ja hilisemasse aega. Asulakoha kõrval oleval paerünkal on olnud varase metalliaja kindlustatud asula. Sellest on 1992 (Kaarel Jaanits) ja 1996—97 (Aleksandr Nikitjuk) uuritud u. 100 m² ja saadud mitmekesist leiuainest. N. jõe alamjooksul on muidki

Balti Elektrijaam

mälestiseid (✧Riigiküla kiviaja asulakohad, ✧Siivertsi, ✧Tõrvala). — 13. saj. alguses asus N. jõe alamjooksul 8 adramaa suurune küla (*Narvia*). 1256 rajas Taani kuninga vasall N. jõe äärde (arvat. tulevase linna kohale) linnuse, 1277 on ürikus nimet. N. linnusepealikut. 13. ja 14. saj. vahetusel tekkis linnuse juurde linnaline asula, linnana on N-t mainitud 1345, kui talle anti Lübecki õigus. A-st 1347 kuulus N. koos kogu Põhja-Eestiga Liivimaa Ordu valdusse, olles N. foogtkonna keskus. Tallinna vastuseisu pärast ei võetud N-t Hansasse, Novgorodiga kauplemisel jäi talle teisejärguline koht. 12. V 1558 vallutasid linna venelased. Sellega kaasnes kaubandusolude muutumine: järgmistel kümnenditel oli N. Lääne- ja Ida-Euroopa vahelise kaubanduse tähtsaimaid tugikohti. 6. IX 1581 vallutasid N. rootslased. 1585 andis Johan III N-le Rootsi linnaõiguse. Rootsi võimu ajal Tallinna ja N. kaubanduskonkurents jätkus. 17. saj. II poolel linna areng hoogustus: asutati manufaktuure, laiaulatuslikuks muutus kaubavahetus Hollandiga, ehitati muldkindlustusi. 30. XI 1700 peetud ✧N. lahingus ebaõnnestus Vene väel linna vallutamine, see läks korda alles 20. VIII 1704 (✧N. piiramine 1704), 1704—22 oli N. maakonnakeskus, 1719 liideti linn Peterburi kub-ga. Väliskaubanduse mahult oli N. 18. saj. Venemaa Läänemere sadamaist kolmas; väljaveos oli ülekaalus puit. 19. saj. sai N-st Balti kub-de suurim tekstiilitööstuslinn: 1819 asutati ✧N. kalevivabrik, 1851 ✧N. linavabrik (mõlemad asusid Ivangorodis), 1857 Kreenholmi Manufaktuur. 1864 kustutati N. kindluste nimekirjast, see võimaldas linna terr-i laiendada. Soodsalt mõjus linna arengule ✧Balti rdt. ehitamine (1870). N. oli elanike arvult (1913. a. 21 000) Eesti alal Tallinna, Tartu ja Pärnu järel 4. kohal, eestlasi oli 58 % ja venelasi 35 %. Jõudsalt kasvavas tööstuslinnas sugenesid töölisliikumine (Kreenholmi streik 1872, N. streik 1882) ja seltsitegevus (1884 asutati ✧„Ilmarine", hilisem N. Eesti Selts, ja 1890 karskusselts „Võitleja"). Peterburi kommunistlike ringkondade tegevuse tulemusena suurenes N-s enamlaste mõju: 1905 moodustati VSDTP N. Komitee, 1906 puhkes suuri streike, 1912—14 ilmus enamlik ajaleht „Kiir". 16. III 1917 moodustati N. Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu, 8. XI 1917 võttis see linnas võimu ja selle taotlusel liitis enamlik Venemaa N. Eestimaa kub-ga. 1917 liideti linnaga vabrikute piirkond ja töölisagulid. VSDTP N. Komitee häälekandjana ilmus 1917—18 „Rahvaleht". 4. III —28. XI 1918 kestis N-s Saksa okupatsioon. 28. nov. hõivas linna Punaarmee, 29. nov. kuulutati seal välja Eesti Töörahva Kommuun ning moodustati Kommuuni Nõukogu. 19. I 1919 vallutas linna EV vägi ning tõkestas selle tagasivallutamise. Tartu rahuga (1920) nihutati piir Narvataguses linnast kaugemale itta. Venemaa-sidemete katkemine põhjustas N. tööstuse arengu aeglustumise. Eestlasi oli 1922 N. elanikkonnast (27 000) 67 % ja 1934. a. 54 %, venelasi vastavalt 28 ja 30 %. Saksa okupatsioonivägi hõivas N. 17. VIII 1941. Punaarmee pealetungi alguses 25. I 1944 N. elanikkond evakueeriti. Punaarmee purustas mitme õhurünnakuga (eriti 6. märtsil) ja 25. juulil koondsuurtükitulega uut pealetungi alustades kogu N. hoonestiku (sh. barokse vanalinna) ning hõivas rusudes N. 26. VIII 1944. Sõjajärgsele ajale oli iseloomulik rohke tööstus- ja elamuehitus. Jaanilinn (Ivangorod) eraldati N-st (ja Eesti NSV-st) halduslikult 1945. 1950—57 ehitati praegu Venemaa terr-l asuv N. hej. (alustas elektrienergia tootmist 1955, võimsus 125 MW), 1955 valmis mööblivabrik, 1956—66 ehitati N. lähedale Balti sej. Nõuk. okupatsioonivõim takistas 1944 evakueerunud elanikkonna tagasirännet, osalt sellepärast, et N. oli kavandatud uraanitootmise keskuseks (tegelikult hakati uraani tööstuslikult tootma Sillamäel); tööjõu sissetoomine muutis N. venekeelseks, pms. venelastega asustatud linnaks, kus eestlasi elab 4,9 % (2000).

B: A. Süvalep. *Narva ajaluga*, I. osa. Narva, 1936; Э. Эфендиев. *Нарва*. Таллинн, 1990; D. G. Erpenbeck, R. Seeberg-Elverfeldt. *Narva, 1581—1721*. Dortmund, 1993. ▲ ◀ ■

Narva Elektrijaamad, AS Narva Elektrijaamad, elektrijaamade ühendettevõte, moodustati 1999 Balti Elektrijaamast ja Eesti Elektrijaamast, kuulub Eesti Energiale. Elektrijaamad kasutavad kütusena põlevkivi (9,5—10 mln. t aastas). Põhitoodang on elektri- ja soojusenergia, põlevkiviõli ja -tuhk. N. E-del on 6 majandus-tootmisüksust ning talle kuulub 66 % AS Narva Soojusvõrgu aktsiatest. Põhikapital on 500 mln. kr., käive oli 2002. a. 3 mrd. kr. Elektrienergiatoodangust eksporditi 11,3 % Lätti ja 4,3 % Venemaale. Töötajaid on elektrijaamades u. 1800. ◀

Narva juga asub Narvas Narva jõe alamjooksul. Kreenholmi saar jagab joa kaheks haruks. Idapoolsel harul on astangu kõrgus 6,5 m, läänepoolsel 5,7 m. Läänepoolne juga on astmeline, ainult Kreenholmiga külgnev osa moodustab ühe astangu. Astanguis paljanduvad Ordoviitsiumi karbonaatkivimid: 1,3 m ulatuses Aseri lademe violetjad ja mõnekuhalised kõvad savikad lubjа- ja dolokivid, sellest ruunaoode, 5,1 m ulatuses Kunda lademe hallid, laiguti violetjad dolomiidistunud segakihilised savikad lubjakivid, paljandi allosas rohkete glaukoniiditeradega kavernoossed dolokivid, mille allosas on mergli vahekihte. Joa ees on hiiukirn, süg. 1—2 m. Juga on tekkelohust tuumdunud ülesvoolu üle ühe kilomeetri, jättes maha 15—20 m sügavuse kanjoni. Juga tekkis arvat. Hiiu-Pleistotseeni lõpus või Vara-Holotseenis. 1955. a. jäi juga pärast Narva hej-a valmimist kuivaks. Juga tegutseb ainult Narva veehoidla veetaseme reguleerimise või puhastamise ajal. LK. Vt. ill. 11. kd., lk. 227.

Narva jõe kanjoni maastikukaitseala asub Narvas; 14 ha. Asut. 1959, et kaitsta Ordoviitsiumi lubjakividesse lõikunud Narva jõe kanjonit ja joaastanguid. Praegused piirid ja staatus a-st 1999.

Narva-Jõesuu, linn Kirde-Eestis Narva lahe ääres Narva jõe suudmes, 14 km kaugusel Narva linnast; 2875 el. (2003), pindala 11,03 km². N-J. tähtsaim ressurss on Meriküla ulatuv 12 km pikkune valge peene liivaga supelrand (7,5 km sellest linna piires). Liivaranna pindala väheneb, sest lõhutud muul ei pea setteid enam kinni. N-J. kui kuurordi loovad meri ja männimets ning pargid (Hele ja Tume park). Kultuurimälestiste riiklikku registrisse on kantud N-J.

Narva-Jõesuu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	3754	770	21	2531	67	453	12
2002	2910	404	14	1923	66	580	20

Narva-Jõesuu elanike jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus, kalandus	76	46
Tööstus	712	87
Energia- ja veevarustus	36	48
Ehitus	32	28
Kaubandus, sõidukite ja kodumasinate remont	124	79
Hotellid ja restoranid	64	56
Veondus, laondus ja side	124	43
Rahandus	4	12
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	48	52
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	36	98
Haridus	76	79
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	608	144
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	104	29
Tööjõud kokku	2 024	821

kuursaal ja kuursaali park, õigeusu Vürst Vladimiri kirik (seal asuvate ikoonidega) ning suvilad Aia t. 15, 29 ja 45, Vabaduse t. 35 ja Pargi t. 6.

N-J. elanike arv kasvas sarnaselt teiste Kirde-Eesti linnade elanike arvuga 1990. a-teni ning on seejärel vähenenud. Rahvastik vananeb, loomulik ja mehaaniline iive on negatiivsed. Suurim rahvusgrupp linnas on venelased. Tööhõivelisi elanikke oli 1989. a. 54 % ja 2000. a. 27 %.

N-J. tähtsaim tegevusharu on kuurordimajandus. Majutus- ja raviteenuseid pakuvad sanatooriumid „Kajakas", „Narva-Jõesuu" (end. põllum-töötajate puhkekodu, avatud 1961), „Põhjarannik" (end. tehase „Baltijets" puhkekodu-profülaktoorium, avatud 1987) ja „Liivarand" (kokku 685 voodikohta, suvel lisandub neile u. 200 kohta noortelaagrites). Hinnanguliselt suudab N-J. teenindada üheaegselt 1500 puhkajat. Turismiteeninduses töötab üle 300 in. Ajalooliselt on N-J. tuntud ka kui kalapüügi- ja -töötlemiskeskus. Narva jõest (Eesti silmurikkaim jõgi) püütakse kõrgelt hinnatud delikatesskala — jõesilmu. Pärast AS Viru Ranna pankrotti minemist (2003) kala töötlemisega N-J-s enam ei tegelda. Kalurid on koondunud N-J. Kalurite Liitu. Kuurordiasutuste järel on suurim tööandja N-J. linnavalitsus. Linnas on lasteaed (72 last), keskkool (2003/04. õ.-a. vene õppekeelega klassides 150 õpilast, eesti õppekeelega 1.—5. kl-s 15 õpilast), venekeelne erakool „Tuvike" (2002/03. õ.-a. 43 õpilast), kultuurikeskus, mille koosseisus tegutsevad muusika- ja kunstikool (50 last), rmtk. ning koduloomuuseum. Ujuda saab N-J. Sanatooriumi basseinis, tervisehalli renoveeritakse. Jõe suudmes on korrastamist vajav jahisadam. Linnas tegutseb 2 perearsti ja 1 hambaarst. Koduhoolduse teenuseid osutab linnavalitsuse sotsiaalabi inspektor. Linnas on ka lastekodu (53 kohta) ja hooldekodu (102 kohta). Tegutsevad EELK N.-J. Niguliste kogudus, õigeusu Vladimiri kogudus (Moskva patriarhaadi alluvuses) ja baptisti kogudus. — N-J. planeering (Adolf T. Hahn, Aleksandr Novitski) pärineb kuurordi rajamise, eriti 1886. a. suurtulekahjule järgnenud aastaist, kui ehitati rohkesti puitpitskaunistustega suvilaid ja pansione. Tuntuimad selleaegsed ehitised on kuursaal (1882, hävis tules 1910, uus hoone valmis Marian Lalewiczi kava järgi 1912, purunes II maailmasõjas, säilinud tiib taastati kultuurimajaks), A. T. Hahni valgesambaline suvila „Villa Capriccio" (sai 1944 kannatada, hiljem lammutati ja sellele kohale ehitati 1965—69 „Mereranna" puhkekodu), P. Vargunini „Villa Bel Respino", R. Kolbe mauri stiilis suvila (mõlemad hävinud), õigeusu Vladimiri (ehit. 1890—93, nn. Vene stiilis, arh. A. Ivanov; hävis 1944) ja luteri Niguliste kirik (1897—1900, arh. Rudolf von Knüpffer, hävis 1944). EV algusaegadel majade arv ei suurenenud, tähelepanuväärseim uusehitis oli funktsionalistlik rannahoone, kus paiknesid kohvik ning riietus- ja puhkeruumid (1935, ins-d R. Ederma ja E. Otting; hävis 1941). Nüüdishooneist paistavad arhitektuuri poolest silma sanatooriumi „Narva-Jõesuu" peahoone (1961, Nikolai Kusmin ja Manivald Noor), „Mereranna" puhkekodu (Pärtel Tarvas ja Helgi Margna) ja ENSV Ministrite Nõukogule kavandatud puhkeasutus (1980, arh. Marika Lõoke, nüüd hotell „Minister"). Huvivääme palkehitis on väike Vladimiri kirik (see ehitati 19. saj. lõpul Merikülla), N-J. uuel kalmistul on säilinud Vabadussõjas langenute mälestussammas (1926, Amandus Adamson, tema kavandi järgi samal aastal Valges ehk Heledas pargis avatud Vabadussõja mälestussammas on hävinud). — N-J. arengut on mõjutanud laevatatava ja kalarikka Narva jõe suudme piirkond. A-st 1503 pärinev Liivimaa Ordu ordumeistri Wolter von Plettenbergi ürik kinnistab Narva foogti ning Kudrukülа ja Vepsküla talupoegade õiguse edasipidi kalastada ka jõesuudme juures meres ja loa ehitada

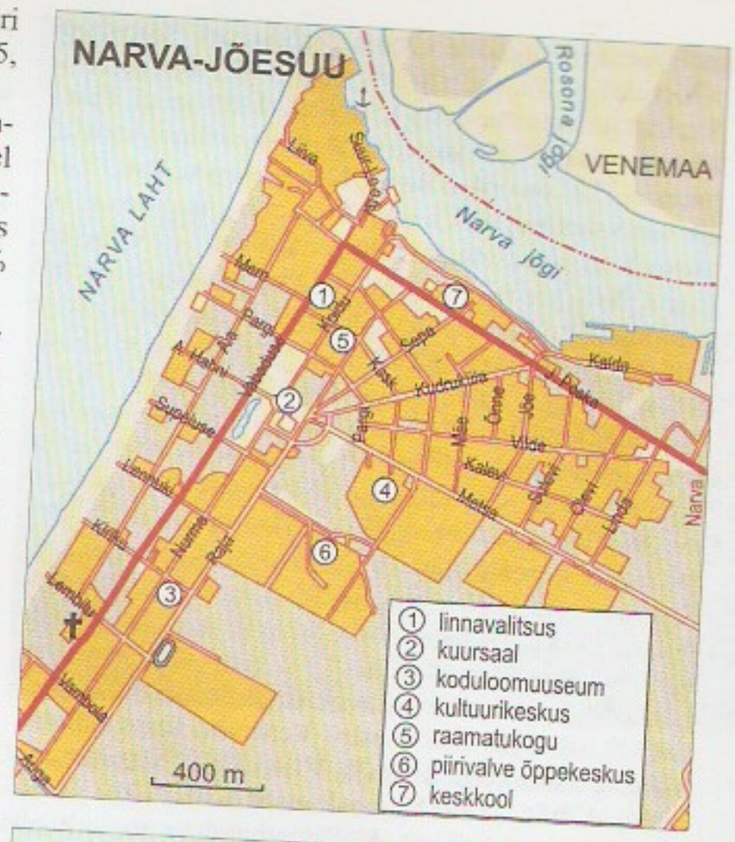

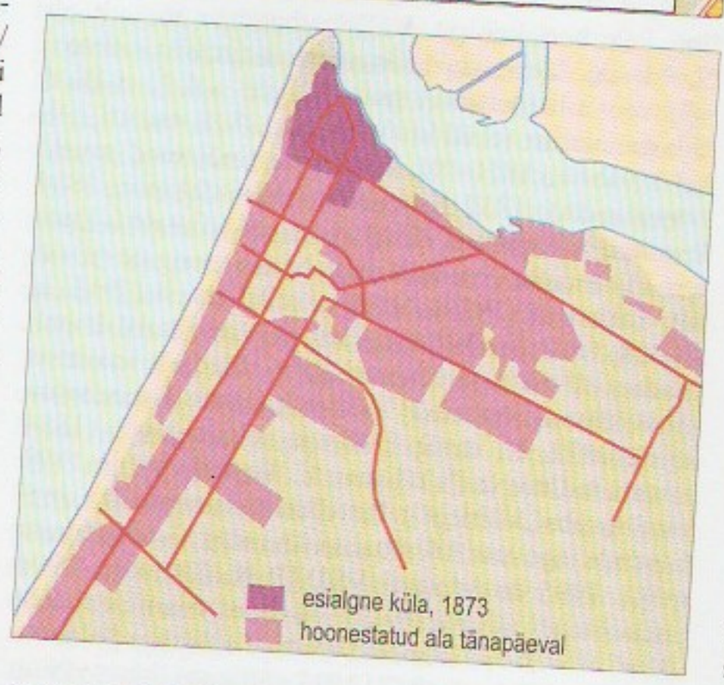

Narva-Jõesuu skeem

jõe vasakule kaldale (N-J. nime ürik ei maini) kalamaju ja noodakuure. Alalist elanikkonda (lootsisulased, kalurid) on esimest korda mainitud 1688 Karl XI allkirjaga ürikus (N-J. kuulus tollal Kudruküla mõisale). Püsiasulana on 17. saj. lõpust alates mainitud Hungerburgi ja jõe vastaskaldal Magerburgi, meetrikaraamatuis leiduvad ka nimed Jegge Suu (1759), See-Mündung (1764), Meresuu (1798), Jõesuu (1803), Narowa-Mündung (1886), 20. saj. alguse ametlikes ürikuis Ust-Narova ja Narowa-Jõesuu. 1799 toodi Magerburgis asunud tolliasutus jõe vasakule kaldale ning pärast seda hakkas N-J. kui Narva eessadam kasvama asulaks: rajati lauavabrikud, kalasuitsutuskojad, laevaremondikoht jmt. ettevõte. Suvituskohaks kujunes N-J. pärast Balti rdt. valmimist, palju aitas selleks kaasa 1873 Narva linnapeaks saanud Adolf T. Hahn, sinna tuldi Peterburist ja Moskvast. Ametliku kuurordistaatuse sai N-J. 1894. 1896 avati seal vesi- ja mudaravila ning 1902 J. Salzmanni sanatoorium. 1899 asutati karskusselts „Kalju", millel oli oluline osa kohalikus kultuurielus. 1917 sai N-J. aleviks (1913 oli temaga liidetud Auga), 1934 Narva linna eraldi linnaosaks. Raskeid tagajärgi tõi N-J-le II maailmasõda, suur osa hoonetest hävis. Uuesti muudeti N-J. aleviks 1945, a-st 1990 on ta kuurortlinn.

B: V. Orav. *Narva-Jõesuu, mu kodu*. Tln., 2000. ▲ 🖼

Narva jõgi, Eesti ning Venemaa Leningradi obl-i piirijõgi; pikkus Eesti baaskaardi põhjal 72,5 km (varasemail andmeil 77 km), Peipsi järve — N. jõe valgala 56 200 km² (sellest Eestis 17 100 km²), keskm. voolu-

hulk suudmes 380—400, lähtes 330 m³/s. Soome lahte suubuvatest jõgedest jääb N. j. veerohkuselt maha vaid Neevast. Laius 250—650 m, süg. 4—6 m, langus 30 m. Jões on kümmekond saart (Jaama, Permisküla ja Kuningaküla juures ning Narva linnas Kreenholm). Kui ehitati Narva hej-a, juhiti jõgi Kreenholmist ülemale ehitatud paisuga Ivangorodis 2,3 km pikkusesse derivatsioonikanalisse, paisu taha tekkinud veehoidla ujutas jõesängi 35 km pikkuselt üle ja ✧Narva juga jäi kuivale. Ülemjooksul, Permisküla (Verhovski) saare ja Gorodenka k. vahel, on jõesäng paene ja vool kärestikuline (Omuti kärestik), teine kärestikuline jõelõik on Narva joast alamal Joaorus. Jõgi on laevatatav Kuningakülast Kulguni ja Narvast suudmeni. Tähtsaimad vasakpoolsed lisajõed on Jaama (16 km), Poruni (11 km), Musta- (23 km), Kulgu (19 km) ja Tõrvajõgi (16 km) ning Gorodenka (21 km) ja Kudruküla (Pruuka) oja (6 km), paremalt suubuvad Vtroja, Tšerjomuhha ja Kriusa ning Narva veehoidlasse Pljussa jõgi. Lauga (Luuga) alamjooksu ja N. jõe suudmeala ühendab muutliku voolusuunaga Rosona (Rossoni) jõgi. N. jõe ääres asuvad Narva ja Ivangorod. Eesti ja Venemaa vaheline piir kulgeb mööda N. jõe voolunõva. Varaseimad teated Narva veejõu kasutamise kohta pärinevad 14. saj-st. Kuni 19. saj. keskpaigani oli pms. joa piirkonnas saeja jahuveskeid. 1858 valminud puuvillamanufaktuuri käitunud neli vesiratast (neist kahe võimsus 500 hj) olid tollal maailma võimsaimad vesirattad. Viimaseid a-st 1868 asendanud turbiinid (neist esimene 1300 hj) olid kaua aega maailma võimsaimad hüdroseadmed. N. jõe paremale kaldale rajati 1950—57 Narva hej. (125 MW). —Asustus tekkis N. jõe äärde hiljemalt 11.—12 saj. (vadjapärased kalmed Kuningakülas). Jõge (*Narova, Narowa*) on Vene kroonikates mainitud alates 13. saj-st. N. jõe ümbrus on iidne vadja-isuri hõimude asuala, jõgi on alates 13. saj-st olnud Vene valduste ja Eesti ala valitsejate vaheline oluline kultuuriline ja pol. piir (see on avaldunud Narva linna ja Ivangorodi kaua kestnud vastasseisus). N. jõel on sõditud Vene-Liivimaa sõjas, Põhjasõjas, Vabadussõjas (Krivasoo lahing) ja II maailmasõjas.

B: *Narva jõgi ja veehoidla*. [Koost. Ago Jaani.] Trt., 2000.

Narva kalevivabrik, 1819—1944 Narvas tegutsenud tekstiilivabrik; asutaja Paul Momma. 1880. a-ist oü. 1913 oli vabrikul 1200 (1939. a. rohkem kui 600) töölist, 33 ketrusmasinat (selfaktorit; 11 500 värtnat) ja 215 kudumistelge. Masinaid käitasid 7 turbiini (võimsus 1300 hj). Tootis riiklikul tellimusel (ametnike ja sõjaväelaste vormiriiete jaoks) pms. kalevit (1913. a. 405 000 m), 1920.—30. a-il lisandus meeste ülikonna- ja naiste kostüümiriie (1930. a-te lõpus toodeti kokku kuni 240 000 m aastas), villased vooditekid ja rätikud. Hävis sõjategevuses.

Narva keraamika, Eesti ala vanim teada olev keraamika, iseloomulik ✧Narva kultuurile. N. k. savinõudel on hrl. terav põhi ja laienev suu, pinnad on riibitud või ühutud, serv lihtne, ornamenti (kammijälgi, lohukesi, ühikeid) leidub pms. nõu ülaosas. Suurte nõude kõrval esineb piklikke liuataolisi kausikesi. Nõud on valmistatud kitsastest savilindikestest, mille koostises on hrl. taimejäänuseid või teokarbipurdu, saarte keraamikas ka kivipurdu.

B: A. Kriiska. *Narva jõe alamjooksu ala neoliitiline keraamika*. — Muinasaja teadus, 3. Tln., 1995.

Narva kultuur, neoliitikumi kultuur Eestis, Lätis, Leedus ning ida- ja lõunapoolseil naaberaladel V—III, kohati II a-tuh. e. Kr. Nime saanud Narva jõe kaldal paiknenud asulakohtade järgi. N. k-le iseloomulikud luu- ja kiviesemed seostavad teda eelnenud ✧Kunda kultuuriga, uue nähtusena tekkis ✧Narva keraamika. Pms. keraamika omapära järgi eristatakse N. k-s kohalikke rühmi, Eestis nt. Põhja-Eesti (✧Riigiküla kiviaja asulakohad), Kagu-Eesti (✧Kääpa asulakoht) ja Lääne-Eesti rühma (✧Kõnnu asulakoht). N. k. on kuulunud küttijaile ja kalastajaile, kes kultuuri hilises järgus on võinud tunda ka viljelusmajanduse algeid.

Narva Kunstiühing, 1929 Voldemar Peili, Aleksander Normaku ja Aldred Tuisu Narvas asut. kunstnike organisatsioon, peale kahe viimase kuulus juhatusse ka Gustav Matto. Korraldas 1929—34 viis näitust (seal esinesid peale nimetatute Ardo Sivadi, Alfred Kask jmt.). 1930. a-te II poolel aktiivsus vähenes, 1940 tegevus lõpetati.

Narva lade, Kesk-Devoni Eifeli ladejärgu lade. Lademe avamus kulgeb 10—30 km lainse võõndina Ruhnu saarel ja mandril Hiiademeeste—Mustvee vahel ning laiguna Kirde-Eestis Narva jõe keskjooksul. Olulised paljandid on Kirde-Eestis, sh. Narva karjääris kõrge seinana paljanduv Vadja kihistu. Lademe paksus (30—109 m) suureneb põhjast lõunasse. N. l-me kivimiline koostis on mitmekesine, lade liigestub kolmeks kihistuks. Ülemine, Kernavė ehk Gorodenka kihistu koosneb vaheldumisi paikmevaist, väga peeneteralise punase liivakivi, aleuroliidi-, savi- ja domeriidikihtidest. Keskmises, Leivu kihistus vahelduvad kirju ja halli domeriidi kihid. Alumine, Vadja kihistu koosneb peenekihiliselt vahelduvast hallist domeriidist, kollakashallist dolokivist ja tumehallist savist. Kernavė kihistus (Gorodenka oja paljandites) leidub lõuatute ja lõugsuuste kalade kivistisi. Alumistes kihistutes on kalafossiilide kõrval ka käsi- ja lehtjalgsete selgrootute ning taimejäänuste kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Narva lahing, Põhjasõja lahing, mis peeti Narva läh. 30. XI 1700. Sept. 1700 hakkas Vene vägi Narvat piirama, kuid ei suutnud halva väljaõppe ja suurtükkide vähesuse pärast linna vallutada. 16. okt. maabus Pärnus Karl XII juhtimisel Rootsi peavägi ja liikus sealt Narvat kaitsvale Rootsi väele (u. 2000 mees!) appi. Narva läh. Vene väe laagris viibinud Peeter I lahkus sealt 29. nov. ja määras ülemjuhatajaks hertsog Carl Eugen de Croy. Karl XII vägi (11 000 meest, kaotas lahingus surmute ja haavatutena 2000) murdis läbi Vene väe (35 000 meest, N. l-st võttis osa 24 000, kaotas Narva piiramisel, N. l-s ja taandumisel 7000—8000 mees!) keskosa ning surus selle tiivad vastu Narva jõge. C. E. de Croy andis end vangi, ööse! Vene vägi kapituleerus. N. l-s saadud võit andis Karl XII-le võimaluse suunduda oma peajõududega Riia alla Saksi väe vastu.

B: H. Sepp. *Narva piiramine ja lahing a. 1700*. Tln., 1930; M. Laidre. *Lõpu võidukas algus*. Trt., 1995. ◂

Narva laht, Soome lahe lõunaranniku suurim avalaht, asub Viru ranniku ja Kurgolova (Kurkola) ps-e vahel Eesti ja Venemaa piiril. Lootsiraamatuis on N. l. mereala, mille piir kulgeb Letipea neeme — Tütarsaarte — Vigrundi saare — Gukkovo (Hukaja) neeme (Kurgolova ps-l) joonel. Avaosa süg. ulatub kohati üle 60 m, on ka madalaid (Neugrund, Narmi). Veet° on Narva-Jõesuus juun.-st märtsini keskm. 0,1, juulis 19,3 °C, kõrgeim mõõdetud veet° on 23,7 °C. Soolsus on lahe loodeosas kuni 6 ‰. Jääkate kestab juun.-st apr.-ni. Lahe lõunarannikut ääristab Põhja-Eesti paekallas. Liivarand ulatus varem Meriküllast Narva-Jõesuu kaudu kuni 20 km Narva jõe suudmest põhja poole. Pms. Narva jõe voolurežiimi muutuse tõttu on Narva-Jõesuu liivarannalt suur osa liiva minema uhutud. N. lahe ääres asuvad Aseri, Toila, Sillamäe ja Narva-Jõesuu.

Narva linavabrik, 1851 (valmis lõplikult 1855) — 1944 Narvas tegutsenud tekstiilivabrik; asutaja Alexander Stieglitz, a-st 1880 oü. Valmistas esialgu purjeriiet, a-st 1882 džuutriiet ja kaubakotte. 1913 oli vabrikul u. 2000 töölist (1939. a. 1427), 132 ketrusmasinat (10 447 värtnat) ja 567 kudumistelge. Masinaid käitasid 4 turbiini (võimsus 2150 hj). I maailmasõja ajal täitis sõjatellimust — tootis telke ja kaubakotte. 1923 vabrik

moderniseeriti ja avati pleegitamisosk. Vabrik hävis sõjas, hiljem taastati ja kandis Nõuk. ajal Ivangorodi lina- ja dbuadivabriku nime.

Narva Linna Sümfooniaorkester on moodust. 1994. Orkester on peale kontsertide algatanud ulatuslikke kultuuriprojekte, sh. üle-eestilise lastele mõeldud instrumentaalkontserdi võistlusmängu ja a-st 1995 toimuva igakevadise ✧Rahvusv. J. Mravinski nim. muusikafestivali. Peale Eesti linnade on N. L. S. esinenud Poolas, Soomes, Saksamaal ja Venemaal. Peadirigent ja kunstiline juht on Anatoli Štšura.

Narva linnus, Hermanni linnus, taanlaste rajatud piirkindlus ja halduskeskus. Linnuse vanimad säilinud osad pärinevad 13. ja 14. saj. vahetusest. Alglinnus oli kastellitaoline ruudukujulise põhiplaaniga ehitis, mille kirdenurgas oli ringmüürist kõrgem torn. 14. saj. alguses ehitati kastelli põhjaseina ette väike eeshoov. U. 1341—42 rajati suur lääne-eeshoov, kuhu lubati varjuda ka linnaelanikel, eeshoovi põhjamüüris asus värav, kust pääses vallikraavi silla kaudu linna. Pärast 1343. a-t läks linnus Liivimaa Ordu valdusse ja varsti alustati selle rekonstrueerimist konvendihoonetaoliseks linnuseks. 14. ja 15. saj. ehitati põhjalikult ümber läänetiib, mille II korrusele paigutati refektoorium. Linnuse majandusruumideks mõeldud lõunatiib ehitati arvat. viimasena 15. või 16. saj., ida-, põhja- ja läänetiiva ruumid ühendati sisehoovi ümbritseva kahekorruselise puitgaleriiga. Peatorn (alates 15. saj-st nimet. Pikaks Hermanniks) sai lõpliku kõrguse kolmes järgus, 1300. a. paiku püstitatud madalat torni kõrgendati 16. saj. algul ja keskel. 1559—81 oli linnus Venemaa valduses, a-st 1581 kuulus Rootsile. Suure eeshoovi tornidega ringmüüri ette ehitati 16. saj. lõpus nn. Uus-Itaalia süsteemis bastionid, nende ette rajati 17. saj. lõpus võimas nn. Dahlbergi süsteemis bastionivöönd. II maailmasõjas sai linnus tugevasti kannatada, restaureerimist alustati 1950. a-il (arh-d Hugo Rennik, Henno Potti, Inna Võsu, insenerid Heino Uuetalu ja K. Ojala, kunstiajaloolased Helmi Üprus ja Jevgeni Kaljundi). 1986 lõpetati esimese järguna peatorni ning lääne- ja lõunatiiva kohandamine muuseumiks, lääne- ja põhjatiivas on taastatud ajaloolised interjöörid. ▸

Narva Muuseum on asut. 1949 Peeter I Maja (1865) ja Lavrentsovide-nim. Linnamuuseumi (1913) kogude põhjal. N. M. uurib ja eksponeerib Narva linna ajalugu. 22. VII 1950 avati väljapanek Narva linnuse terr-l paiknevas garnisonisauna hoones. 1986. a. dets-s kolis muuseum osaliselt restaureeritud Narva linnuse konvendihoonesse, kus eksponeeritakse Narva linna 13. saj. ja 14. saj. alguse ajalugu ning korraldatakse pidevalt vahelduvaid näitusi. Ordulossis on avatud 3 taastatud ajalooliste interjööridega tiiba ja Pika Hermanni torn. 1983—92 tegutses muuseumi filiaalina Kreenholmi Ajaloo Muuseum, mis kajastas 19.—20. saj. Kreenholmi piirkonna ajalugu. 1991 avati sõjaväeaidas (ehit. 18. saj. lõpul) Kunstigalerii, kus eksponeeritakse Lääne-Euroopa ja Vene 18. ja 19. saj. kunstiteoseid ning Eesti ja Narva kunstnike loomingut. Muuseum korraldab traditsioonilist kunstipidu (a-st 1985) ja vabariiklikku muuseumifestivali (a-st 1998). Muuseumi põhikogus on 74 617 kirjeldatud eset (2003), peavarahoidja on Aili Vester (a-st 1978). ▸

Narva piiramine 1704, Vene väe operatsioon ✧Põhjasõja ajal. Piiramist alustas 1704. a. mais Narva jõe suudmealale saabunud 7500-meheline Vene väekoondis, mida juhtis Pjotr Apraksin. Juuni alguses saabus kohale Vene peavägi. Narvat kaitsva Rootsi väe komandör Hemming Rudolf Horn lükkas kapitulatsiooniettepanekud tagasi. 20. aug. vallutati Narva tormijooksuga (seda juhtis Peeter I), Ivangorod alistus 27. aug.

Narva Teater, 1928 kärskusseltsi ✧„Võitleja" näiteringist kujunenud poolkutseline ja a-st 1931 kutseline teater. Pärast seltsi sulgemist 1940 kandis ajutiselt

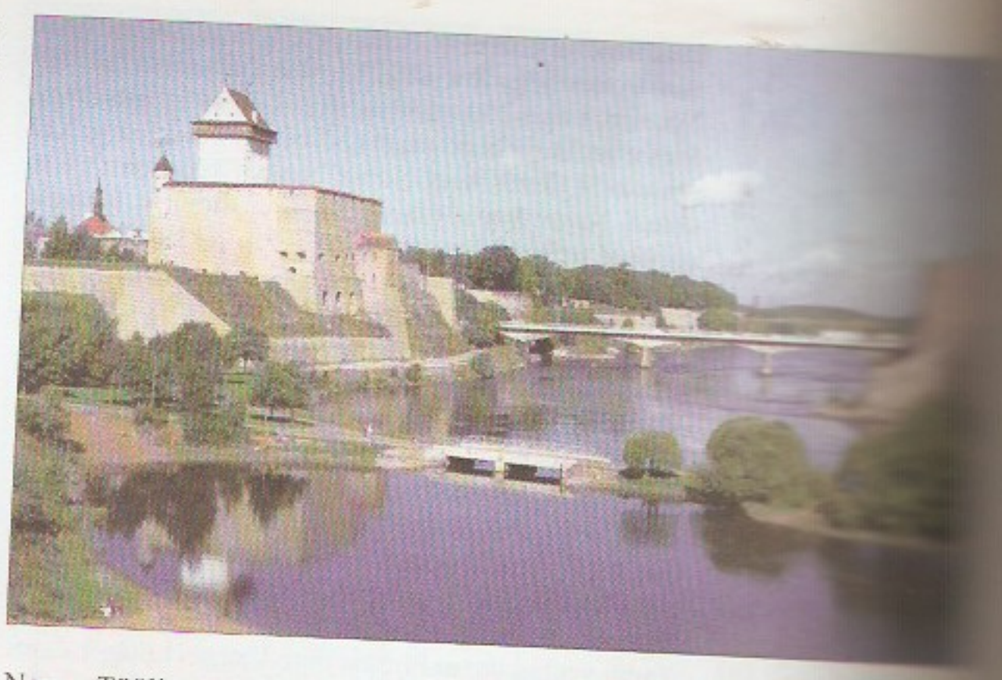

Narva Töölisteatri nime, pärast Narva purustamist sõjas (1944) siirdus näitetrupp Paidesse, kus 1946 jätkati teatritegevust Narva Eesti Draamateatri (Paides) nime all. 1949—50 oli teatri nimeks Paide Teater. Lavastajaid: Eduard Lemmiste („Võitleja" näitetrupi ja kutselise teatri asutaja), August Lääne (kunstiline juht 1940—44) ja Raivo Opsola (teatri juht Paides); näitlejaid: Rudolf Nuude, Franz Malmsten, Gerda Murre, Anna Tamm jt.

Narva veehoidla asub Narva jõel Narvast lõunas; 191 km² (sellest 40 km² Eestis), suurim süg. 15, keskm. 1,8 m, maht 0,36 km³ (sellest 0,10 km³ Eestis). Üleujutatud jõeIõigu pikkus on 35 km. Veehoidla on rajatud Narva hej-a ehitamise ajal 1955, ta paisutati soostunud alale, põhja eelnevalt ei puhastatud (vee alla jäid ka mets ja võsa). Kaldad on madalad, kaldajoon sopiline. Veehoidlasse suubuvad Narva (85 % sissevoolust), Pljussa, Pjata (Peda), Musta- ja Kulgu jõgi ning mitu oja ja kraavi, kanaliühendus (jahutusvesi) Eesti ja Balti sej-ga. Suurveega valgub N. v-sse jõujaamade tuhapuistanguist heitvett. Valgala suurus 55 900 km², vesi vahetub veehoidlas 10—11 päeva tagant. N. v. on suurtaimestikurohke segatoiteline veekogu, vett reostavad soojuselektrijaamad ning Slantsõ linn ja sealsed kaevandused. Väljavoolul on Kulgu sadam, Pljussa suudmes Krivaja Luka sadam. N. v. on kalarikas (u. 30 liiki), peamised kalad on särg, ahven, roosärg, latikas, linask ja haug.

суббота
НАРВСКАЯ
ГАЗЕТА

Narva Muuseum. Linnuse piirkonna positsioonmaket

„Narvskaja Gazeta", a-st 1991 3 korda nädalas ilmuv Narva linnaleht. Peatoim. Ilja Smirnov. 1940—41 ja 1946—90 ilmus selle eellasena ajaleht „Narvskii Rabotšii". ◂

Nasva, 1. küla Kaarma v-s N. jõe mõlemal kaldal, 7 km Kuressaarest lääneedelas Sääre mnt. ääres; 336 el. (2000). N. sadam sai nüüdisilme 1980. a-il, oli kalurikolhoosi „Saare Kalur" tootmiskeskus. Tänapäeval kuuluvad kompleksi peale kalasadama ja meremmatkajaid külalissadamana teenindava jahisadama (AS N. Jahtklubi) veel mitu tootmisettevõtet (AS N. Ehitus, AS N. Metall, AS Saare Paat, AS Saare Püünis, AS Nas-Fil ja OÜ Kalamu). Kaitsealadena kuuluvad N. piiresse Loodenina ja Loode tammik. Mellini atlas näitab N-t küla ja kõrtsina. — **2.** küla Käina v-s Käina lahe lääne- ja Jausa lahe põhjarannikul; 29 el. (2000). N. piiresse jäävad ka Käina lahe läänеosas asuvad Härg- ja Mustakivi laid ning Hiiumaa ja Reigi saare vahelist maakaela moodustav Puulaid. Osa N. küla kuulub Käina lahe — Kassari MKA-sse. Huviväärne on N. kadakamets (0,6 km²). Külas on turismiteeninduasutusi.

B: K. Kesküla. *Nasva ajalugu*. Kuressaare, 2000.

Nasva jõgi asub Saaremaal, algab Mullutu lahest ja suubub Suurde katlasse; pikkus 3 km. Jõgikond (306 km²) on Saaremaa suurim, hõlmab Mullutu-Suurlahe vesikonna, kuhu kuuluvad ka Kärla ja Pühajõgi. Kui merevee seis on kõrge, võib N. j. voolata ka merest Mullutu lahte. Eesti tähtsaimaid säina- ja olulisi särjepüügipiirkondi (mõlemaid püütakse kudeajal). Jõe ääres on Nasva k. ning kala- ja jahisadam (süg. 2—3 m).

Navesti jõgi, Pärnu jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 100 km, jõgikond 3000 km² (43,3 % Pärnu jõgikonnast), vooluhulk keskm. 27,9 m³/s. Algab Kesk-Eesti lavamaalt, läbib Võrtsjärve madaliku loodenurga ja laskub Võhma juures Pärnu madalikule. Jõesäng

on suures osas õgvendatud ja süvendatud. Aesoo läh. (13 km suudmest) ühineb N.-jõega tema suurim lisajõgi Halliste jõgi (jõgikond 63 % N. jõe omast); et selle voolusuund on N. jõe suhtes peaaegu vastupidine, tekib kõrge veeseisu korral seal voolusulu põhjustatud suuri üleujutusi. Suured vasakpoolsed lisajõed on ka Räsna (19 km), Parika (17 km), Tääksi (12 km), Lõhavere (18 km) ja Arjadi oja (16 km), parempoolsed Retla (18 km) ja Räpu jõgi (21 km) ning Saarjõgi (38 km) ja Siberi oja (14 km). 13. saj. ürikuis on N. jõge nimet. Sakala põhjapiiril voolavaks Pala (Paala) jõeks.

Navesti maastikukaitseala asub Suure-Jaani v-s; 168 ha. Asut. 1990 Navesti orundi luiteliste pinnavormide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1998. Navesti jõest põhja pool olevad tuuletekkelised pinnavormid on tuntud Vanaõue luidetena. Navesti orundi suudmeala luited levivad Navesti jõe läänekaldal 2,2 km pikkuse loode—kagu-sihilise vöödina, kõrgus kuni 14 m. Kaitseala lõunaosas on luidetest ümbritsetud raba (4 ha), luidetel kasvab (leedemuldadel) männik.

„NB Festival", a-st 2000 Eesti ASSITEJ lasteteatrite päevad, 1995 Tallinnas asut. Põhja- ja Baltimaade laste teatrifestival. Festival toimus 1997 ja 1998 Jõhvis, 2000 ja 2002 Narvas. Põhikorraldaja on Rahvusv. Laste- ja Noorsooteatrite Ühenduse (ASSITEJ) Eesti Keskus. Eduspidi hakkab festival toimuma vaheldumisi Eestis, Lätis ja Leedus.

Nedremaa-Kalli kaitseala asub Koonga v-s; 80 ha. Asut. 1991 Nedremaa leostunud gleimullal asuva puisniidu kaitseks. Suuruse ja väga hästi säilinud puurinde struktuuri tõttu on Nedremaa Eesti esinduslikemaid puisniite. 20. saj. alguses oli Nedremaa puisniidu suurus 250 ha, arvat. on ta praegugi Eesti suurimaid niidetavaid puisniite (50 ha). Soontaimede liigitiheduselt on Nedremaa puisniit Eestis keskmiste hulgas — 54 liiki 1m²-l, siin kasvab 17 liiki LK-aluseid taimi, neist 15 on käpalised, ja 4 Eestis suhteliselt haruldast seenefliki. ◂

Neeruti maastikukaitseala asub Kadrina ja Saksi v-s; 1271 ha. Asut. 1957, et kaitsta Pandivere kõrgustiku põhjaosas paiknevaid Neeruti oose ja mõhnastikku. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Mandrijää taandumisel tekkinud pikioosid vahelduvad sügavate soostunud oosilohkude ja järvenõgudega; oosistu keskteljel on oosid järsunõlvalised (kuni 40°) ja teravaharjalised, servaaladel lamedamad ja lavajate lagedega. Tuntuimad seljakud on Ristumägi, Tammemägi, Valgeristi mägi, Sadulamägi, Linnumägi, Tornimägi, Kuresöödi mägi ja Mustakatku mägi; absoluutne kõrgus kuni 126 m ja suhteline kõrgus 25—30 m. Ormjärv (2,8 ha, süg. 4,3 m), Eesjärv (2,7 ha, süg. 3,1 m), Tagajärv (3,2 ha, süg. 7 m) ja Simijärv (1,2 ha ja süg. 4,3 m) on tugevasti muutunud soostunud kallastega umbjärved, neist (eriti Eesjärvest) on leitud haruldasi planktereid. Neeruti piirkonnal on suur kultuuri- ja ajalooline tähtsus, temaga on seotud palju muistendeid (järved olevat tekkinud Kalevipoja hobuse neerudest, sügavad orud olla Kalevipoja küünivaod, järvedes olevat peitvarandusi jne.). ◂

Neeruti mõis (oks *Buchhöwlew*). Esimest korda on N. m-a mainitud 1406, mil vennad Buxhoevedemid pantisid selle Asse Toisile (ornandist loobusid nad lõplikult 1412). Pärast Vene-Liivimaa sõda läks mõis Nierothide valdusse (sai nende järgi uue nime), kes pidasid seda 1774. a-ni. 1798—1902 kuulus Rehbinderitele. N. m-a juurde kuulusid Issaku ja Rupina karjamõis ning kõrts. Härrastemaja valmis kahes järgus. 1878 püstitati ühekorruseline paekivielhitis. 1902 ostis mõisa Eduard Kirschten, kes ehitas härrastemaja 1903—06 ümber juugendstiilis ning lisas 30 m kõrguse vaatetorni. Siseruumid on enamjaolt historitsistlikud, vestibüülis on neorenessanss-stiilis laemaaling. E. Kirschten edendas metsandust ja uuendas põllundust. 1909—14 hakati

Neeruti mägesid kujundama metsapargiks. Avardati vaateid, raiuti vabuks põlispuid. Järved ühendati kahe kanaliga. Tagajärve edelakaldale ehitati suvemaja, Eesjärve äärde mineva tee kõrvale istutati punaseid tammesid, seedreid, nulge ja lehiseid, rajati metsateid. 1912 algatas Udriku koolmeister Uttendorf Kahejärve ümber Kreutzwaldi metsapargi rajamise (F. R. Kreutzwald on sündinud N. m-a läh. Jõeperes). Praeguseks on hõrrastemaja (müüdi 1998 Andres Sarrile) ja abihooned lagunenud ning mõisa park võssa kasvanud. ▸

G. Neggo tantsustuudio, 1924—40 Tallinnas tegutsenud eramoderntantsustuudio. Rudolf von Labani juures omandatud tantsutehnikat arendas Gerd Neggo edasi sisulise väljendusrikkuse suunas. Paljudest tema õpilastest said silmapaistvad tantsijad ja koreograafid (Ida Urbel, Helmi Tohvelman, Geeni Raudsepp, Juta Arg, Boris Blinov, Senta Ots jt.). Kool andis ka avalikke tantsuetendusi. Peale lavatantsu tegutsesid liikumis- ja võimlemisrühmad.

Nehatu looduskaitseala asub Hanila ja Varbla v-s; 1011 ha. Asut. 1957, et kaitsta Nehatu madalsood, praeguste ja endiste merelahtede roostikku ning vee- ja rannikulinnustikku. Praegused piirid ja staatus a-st 2001. Nehatu soo on kujunenud kunagise merelahe kinnikasvamise tagajärjel u. 4500 aastat tagasi, seal leidub väikesi madalaveelisi jäänukjärvi. Soo pinna absoluutne kõrgus on 2,5—3,8 m. Nehatu soos on ühed Eesti suurimad lääne-mõõkrohu (atlantilise kliimaperioodi relikt; LK II) kogumikud. Kaitseala on tähtis lindude rändepeatuspaik. N. l. on koos Puhtu-Laelatu LKA-ga rahvusv. tähtsusega märgala (Ramsari ala). ▸

Neitsipere allikad asuvad Märjamaa v-s Lümandu mõisa pargist 0,8 km kagu pool. Allikaalalt (pikkus 20 m ja laius 30 m) algab packlibuse põhjaga veerikas oja, mis suubub 800 m kaugusel asuvasse Konnaveski ehk Lümandu ojja. Oja põhjas ja kallastel avaneb palju pisikesi langeallikaid. Suuremaid allikaid (vooluhulk 1—2 l/s) on viis. Vesi väljub paepragudest. Allikate toitealad on Vaimõisa karstijärvikud. Allikate lähedal asub Neitsipere talu (nime kohta on rahvajutte). LK.

nekrut (< vn *рекрут* < pr *recrue*), äsja sõjaväeteenistusse võetud mees. Balti kub-dest võeti n-eid Venemaal kehtiva korra järgi a-st 1797 kuni üldise sõjaväekohustuse kehtestamiseni 1874. 19. saj. I poolel (Liivimaal a-st 1829) määrati n-ks minejad liisuvõtmisega väcteenistusealiste (hrl. 20—30-aastased) meeste hulgast. Taluperemehed, vallaametnikud, koolmeistrid ja osa mõisateenijaid olid n-ks minekust vabastatud. 1798—1874 läks Eestist n-ks üle 100 000 mehe, teenistusaja elasid üle vähesed.

Nelijärve, Aegviidu-N., ✧Aegviidu alevi metsane kaguosa, hõlmab oosi- ja järvemaastiku ning Jänijõe vasakul kaldal asuva Uueveski. Saanud nime Ahvena-, Purgatsi, Sisaliku- ja Urbukse järve vahelise oosiharja, Nelijärvemäe järgi (sealt on näha neli järve). Järverühma kuuluvad ka väike Linajärv ning (loodes) Piibe mnt. äärsed Niker- ja Vahejärv. 1938 avati Purgatsi järve kaldal turistide kodu (arh. Artur Perna), mis 1948 muudeti N. turismibaasiks, nüüd töötab seal N. Puhkekeskus. Uueveskil on huviväärsed Harju KEK-i puhkemajad (valminud 1983, arh. Toomas Rein). ▸

Nelijärve järvestik, 7 väikest Harjumaal Aegviidu alevist kagus Aegviidu-Jäneda oosistiku ääres asuvat järve. Need pehme veega ja mõjutustele tundlikud järved on tekkinud arvat. jääsulamisnõgudes, mis nüüdisajaks on setetega täitunud ja soostunud. Järved ning neid ümbritsev metsa- ja oosiderikas loodusmaastik on hinnatav puhkekoht. N. j. jääb ✧Kõrvemaa MKA põhjaosas. ■

nelipühilased, protestantlikud lahkusulised. Nelipühilus jõudis Eestisse 20. saj. alguses, esimene kogudus tekkis Narvas (1909). 1937 ühendati iseseisvad nelipühikogudused Evangeeliumi Kristlaste Vabausu-

Neeruti mägesid kujundama metsapargiks. Avardati vaateid, raiuti vabuks põlispuid. Järved ühendati kahe kanaliga. Tagajärve edelakaldale ehitati suvemaja, Eesjärve äärde mineva tee kõrvale istutati punaseid tammesid, seedreid, nulge ja lehiseid, rajati metsateid. 1912 algatas Udriku koolmeister Uttendorf Kahejärve ümber Kreutzwaldi metsapargi rajamise (F. R. Kreutzwald on sündinud N. m-a läh. Jõeperes). Praeguseks on hõrrastemaja (müüdi 1998 Andres Sarrile) ja abihooned lagunenud ning mõisa park võssa kasvanud. ▸

ühingute Liiduga (EKVL), 1945 liideti EKVL Üleliidulise Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liiduga. 1990. a-il taastas mitu nelipühikogudust oma iseseisvuse ning tekkis ka uusi kogudusi ja kirikuid. Suurim on 1991 asut. Eesti Kristlik Nelipühi Kirik (a-ni 1993 Eesti Kristlik Kirik), millesse kuulub 37 kogudust.

B: E. Kiil. *Meenutusi nelipühi ärkamisest Eestis*. Tln., 1997; I. Au, R. Ringvee. *Kirikud ja kogudused Eestis*. Tln., 2000.

neljapäev, pärimuse järgi kõige heaendelisem ja maagilisem nädalapäev. Sobis kevadiseks karjalaskeks, kosjaminekuks ja pulmade alustamiseks. N-a õhtu oli tavalisim sügisese videvikupidamise aeg, n-a ööl sõlmiti kuradiga lepinguid (krati meisterdamine). Tõenäoliselt juba ristiusueelse, germaanilaenulise uskumuse kohaselt oli n., eriti selle õhtu, püha aeg, kui ei tohtinud teha villatööd (ketramine) ega ringliikumist nõudvat tööd (jahvatamine). Neli kevadist ristipäeva on n-d.

Neste, Neste Eesti AS, vedelkütuste ja määrdeainete jae- ja hulgimüügi ning terminaliteenuseid pakkuv ettevõte, alustas Eestis tegevust 1989, osaledes 60 %-ga AS Traffic Service'is. 1993 AS Traffic Service ja AS Neste Oil Eesti ühinesid. N-l on Eestis 29 A 24 automaatjaama ja Muuga sadamas naftasaaduste terminal. Põhikapital 10 mln. kr., käive oli 2002. a. 903 mln. ja kasum 59,2 mln. kr.; töötajaid 43. ▸

Neti.ee, Interneti-kataloog ja otsinguteenus. Rajati okt. 1996 (Kain Kalju, Jaanus Vainu), kuulub Elionile. 2002. a. oli igapäevaseid kasutajaid 130 000, otsingusüsteemi oli automaatselt kogutud üle 1,8 mln. lingi. ▸

Neugrundi meteoriidikraater asub Soome lahe suudmealal merepõhjas Osmussaarest u. 6 km kirdes. N. m-i tekitas u. 0,5 km läbimõõduga asteroid, mis Vara-Kambriumis langes muistse Iapetuse ookeani servaala madalmerre (süg. u. 100 m) kiirusega 20—30 km/s. Ülivõimas plahvatus tekitas kraatri (∅ kuni 6 km), mida ümbritsevad lai ringvall (2,5—3 km) ja seda piirav ringmurrang (∅ 20—21 km). Kraatri läbimõõt ringvalli harjalt mõõdetuna on kuni 9 km. N. m-i keskosa asukohta tähistab ✧Nygrundi madal, mille kohal on vett vaid 1—10 m. Seda paeplatood ümbritseb poolringjalt 30—70 m sügavune ja 200—500 m laiune järsunõlvaline ringkanjon, millest väljapoole jääb 2,5—3 km laiune, 30—60 m kõrguste, kristalse aluskorra kivimitest koosnevate nn. oinapeade ahelik. Meteoriidiplahvatusel moodustunud bretšast on liustikujää toimel Lääne-Eestis ja Lääne-Eesti saarestikus u. 200 km pikkusel ja kuni 50 km laiusel alal kujunenud neugrundbretša levikulehvik. 1995 oletasid Kalle Suuroja ja Tõnis Saadre, et gneissbretšana tuntud rändkivid pärinevad N. m-st. 1996 tõestati merepõhja seismilise pidevsondeerimisega kraatrisarnase struktuuri olemas-

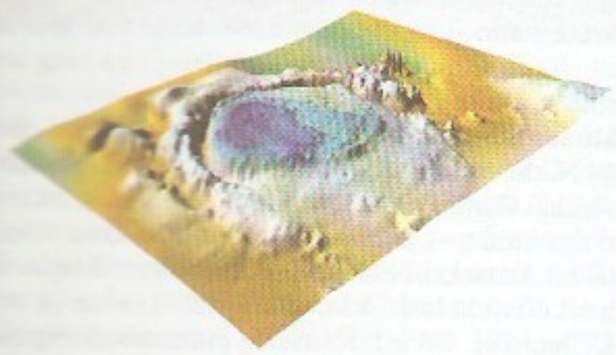

olu ja 1997 veealustelt paljanditelt võetud proovidega ka kraatri meteoriitne päritolu. Kraatri vanus on u. 535 mln. aastat. ▲

New Yorgi Eesti Meeskoor [*nju: jo:ʳk*], 1950 USA-s asut. meeskoor, sealne eestlaste suurim, esimene juhataja August Ruut. 1952–62 juhatas seda Manivald Loite, kelle käe all pälviti menu nii USA-s kui ka Kanadas ning 1961 Euroopa ringreisil Stockholmis, Düsseldorfis jm.). Hilisemaid koorijuhte: 1977–88 Erik Veski, lühikest aega Endel Stafenau, Valdeko Kangro, Peeter Paul Lüdig, Maaja Duesberg-Roos ja Lembit Koorits. Koori tegevus jätkub tagasihoidlikumalt tänini.

New Yorgi Eesti Naiskoor on asut. 1950. Ilmaliku repertuaari kõrval väärib tunnustust koori esitatud vaimulik repertuaar. Koorijuhtidena on tegutsenud Meta Tari-Noorkukk ja Maimo Mindo, lühikest aega ka Valdeko Kangro.

New Yorgi Eesti Teater, 1950–92 USA-s tegutsenud pagulaseestlaste teater. Eestikeelne teatritegevus sai alguse juba 1906 Ameerika Eesti Heategevas Seltsis ja jätkus hiljem New Yorgi Eesti Haridusseltsis, viimase tase aga ei rahuldanud Saksamaalt ümberasunud kutselisi näitlejaid. 1950 asutasid Henrik Visnapuu ja Kadi Taniloo N. Y. E. T-i. U. 50-liikmelisse truppi kuulusid K. Taniloo kõrval lavastajad Oskar Seliaru, Ilmar Mikiver, Salme Lott, Aime Andra jmt., näitlejad Leida Lepik, Reet Aarma, Helmi Aten, Heinz Rünvald, Kustas Viljur, Ferdinand Pettai jpt., peale nende õpperühmast tulnud harrastusnäitlejaid. Repertuaaris oli pms. Eesti klassika ja pagulaskirjanike looming. 1970. a-il avardasid teatri suundumusi teatrialuse hariduse saanud noored Urmas Kärner, Linda Pakri, Elmar Maripuu jmt., kes 1980. a-il asutasid oma näiterupid. N. Y. E. T. oli kogu oma tegevusajal pagulaseestlaste silmapaistvaimaid teatreid. ◀

Nigula looduskaitseala asub Hiiumeeste ja Tali v-s; 4657 ha. Asut. 1957 hõlmi säilimud (soosaarlega) raba ning seda ümbritsevate metsade ja haruldaste liikide kaitseks; kaitseala tollane suurus oli 2730 ha. Praegused piirid ja staatus a-st 1995. Nigula raba (2320 ha) on tekkinud järve kinnikasvamisel, turbakihi paksus on kuni 7 m. Valdav on lageraba, on ka puis-, älve- ja laukaraba ning märesid. Raba lihib põhja–lõunasihiline mattunud väikevoorestik, millest soo pinnale ulatuvad pms. nõivleetunud ja gleimuldadel kasvava laialehise salumetsaga kattunud soosaared (peaksid) – Haavapeaksi, Lagundpeaksi, Keskmine peaksi, Salupeaksi (peaksitest suurim: pikkus 1400 m, laius 400 m) ja Vaassaar. Peaksid jagavad raba kitsamaks, Urissaare rabaks (kõrgus 59,5 m ü. m.) ja laiemaks lumedamaks idalaamaks (kõrgus 57 m ü. m.). Vetevõrgu moodustavad laugasjärved, uurdejad ja veevoolusooned. Raba paikneb Salatsi, Lemme, Hiiumeeste ja Rannametsa jõe veelahkmel, rahuvee mitkusest ja koostisest olenevad nende jõgede veemõkus ja vee keemiline koostis. Nigula raba liigneservas asub Nigula jäänukjärv (pindala 17,9 ha, keskmine süg. 2,4 m). Kaitsealal kasvab 448 soontaime-, 179 sammaltaime- ja 136 samblikuliiki, kohatud on 202 liiki linde (neist 143 liiki on pesitsejad) ja 45 liiki imetajaid. Kaitsealal on tegeldud jõhvikasortide aretamise ja uurimisega ning lindude seirega; tegutseb metsloomade turvakodu. N. l. on rahvusv. tähtsusega märgala (Ramsari ala). Vt. ill. 11. kd., lk. 148. ▼

nigulapäev, **1.** 9. mai, kevadine n., kirikukalendris püha Nikolause (4. saj.) säilmete ümbermatmise mälestuspäev. Vene õigeusu mõjul hästi tuntud Kagu-Eestis. N-l tehti ristikäikke Nikolausele pühendatud kabelisse, külvati kaera ja kaunvilju. – **2.** 6. detsember, talvine n., kirikukalendris püha Nikolause mälestuspäev. Põgusalt tuntud kogu Eestis kui talve algustähiseid („nigul needib talvesilla", s. o. algavad külmad). Enim tähistatakse n-a Setus. Meresõitjate patroon Nikolaus oli ühtaegu laste pühak, kellest kujunes jõuluvana (ingl *Santa Claus*).

Niguliste kirik asub Tallinnas, selle rajasid arvat. 13. saj. keskpaigas saksa kaupmehed. Kirjalikes allika-

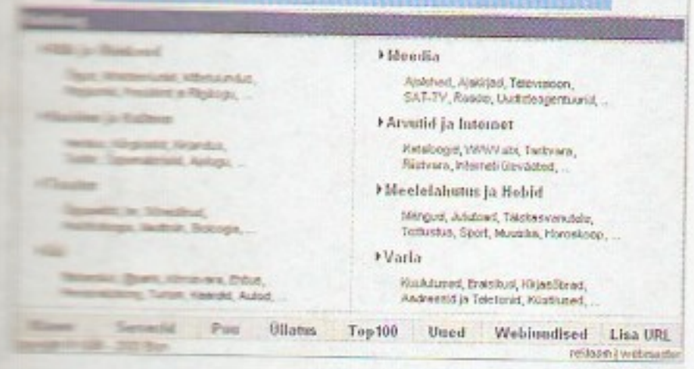

tes on kirikut esimest korda mainitud 1315, vanim hauapluadi fragment pärineb a-st 1309. Kirik pühitseti kaupmeeste ja meresõitjate kaitsepühakule Pühale Nikolausele. Esmalt valmis ruudukujuline kooriruum, 13. saj. lõpus lisandusid kolmelööviline pikihoone, käärkamber ja läänetorni alaosa. Arvat. oli tegemist pseudobasiilikaga. Püstitatuna ajal, mil Tallinn ei olnud veel linnamüüriga ümbritsetud, pidi kirik täitma ka kaitseehitise ülesandeid. Seetõttu olid hoonel kitsad aknad, riivpalgiga suletavad sissepääsud ja löövidepealsel asuv pelgupaik. Algkiriku ruumivorm pärines tõenäoliselt Vestfaalist. 14. saj. ehitati torni põhjakülje Püha Barbara kabel, peaportaali ette Püha Jüri kabel ning põhjalöövi avanev Väike kabel. Torni lõunaküljele püstitati Püha Matteuse kabel. Basilikaalse ruumivormi ja tänini säilinud üldilme sai kirik 1405—20 tehtud ümberehituse ajal. Vana kooriruumi asemele rajati pikihoonega ühelaiune, polügonaalse lõpmikuga ja külglöövide pikendustest moodustuva ümbriskäiguga koor. Kiriku seinu ehitati nii kesk- kui ka külglöövides kõrgemaks ning kogu rajatis kaeti lihtsate servjoonvõlvidega, mille vööndkaared toetusid geomeetrilise vormiga konsoolidele. Tornialune võlvik seoti kõrge kaarava abil kesklööviga. Kõige selle tulemusena saavutati terviklik ruumilahendus. Suurendati ka pikihoone aknaid ja püstitati uus käärkamber. N. k. kui redutseeritud katedraalkooriga basiilika on Tallinna sakraalehitiste seas erandlik, eeskujud pärinevad ellõige Põhja-Saksamaalt. 1486—93 ehitati täielikult ümber Matteuse kabel (hiljem nimet. Antoniuse kabeliks), millest sai avar neljavõlvikuline keskpiilariga ruum. 1515 valminud hilisgooti telkkiivriga torni kõrgendati 17. saj. lõpul ja see varustati uue tornikiivriga. 1651 püstitati kiriku põhjaküljele Bogislaus von Roseni hauakabel. Püha Jüri kabeli läänevõlviku kohale rajati 1671—73 Gustav Adolf Clodti hauakabel, idapoolsest võlvikust kujunenud põhjaeeskoda sai 1671—78 barokse fassaadi. 16. saj. lammutatud Barbara kabeli kohale ehitati 1773 hilisbarokne Peter August von Holstein-Becki hauakabel. 1846—50 koor lammutati ja ehitati uuendatult üles. 9. III 1944 süttis kirik Tallinna pommitamisel põlema ning suur osa ajaloolisest sisustusest (kantsel, pingistik jm.) hävis. Taastamistöid alustati 1953. 1982 põles N. k-u torn, tornikiiver taastati 1983. Muuseum-kontserdisaaliks kohandatud hoone avati 1984 ✧Eesti Kunstimuuseumi filiaalina. Niguliste muuseumi eksponaatide seas on mitu keskaegset üleeuroopalise tähtsusega kunstiteost: Bernt Notke maalitud ✧„Surmatants", Hermen Rode töökojas valminud peaaltar (✧N. k-u peaaltar), Mustpeade Vennaskonna ✧Maarja altar, ✧Kannatusaltar (u. 1515), 7-haruline kandelaaber (1519). 2001 avati Hõbedakamber, kus on eksponeeritud kirikuhõbe ning Tallinna gildide ja Mustpeade Vennaskonna hõbe.

B: M. Lumiste, R. Kangropool. *Niguliste kirik.* Tln., 1990. ▸

Niguliste kiriku peaaltar, Lübeckist Hermen Rode töökojast tellitud, predellale toetuv, kahe tiivapaariga kappaltar, valminud 1478—81. Täielikult avatud altari puhul näeme arhitektuurses raamistuses 33 nikerdatud poliikroomset pühakufiguuri: ülemise rea keskosas on kujutatud Neitsi Maarjat ja Jumal-Isa, alumise rea keskosas Püha Annat Neitsi Maarja ja Jeesuslapsega. Suletud sisetiibade korral näeme 16 maalitud stseeni, mis kujutavad Püha Nikolause ja Püha Marseille' Viktori elu. Igale pildile on lisatud alamsaksakeelne selgitav tekst. Vasakul välistiival on kujutatud kolme naispühakut (Aleksandria Katariina, Neitsi Maarja lapsega, Püha Barbara), paremal kolme meespühakut (Marseille' Viktor, Püha Nikolaus, Püha Jüri). Välistiibadel ja pildil, kus Nikolaus päästab laeva, on kujutatud altari annetajate, Tallinna Suurgildi ja Mustpeade Vennaskonna vappe. Need on maalinud üks Lübecki 15. saj. II poole silmapaistvaimaid meistreid H. Rode. Puuskulptuuride autoriks pidas Sten Karling Johannes Stenrati, ent hiljem lükati see oletus ümber. Mõõtmete poolest (laius avatud tiibade korral u. 6,3 m, kõrgus u. 3,5 m) on altar Läänemere maade suurimaid.

B: E. Lamp. *Hermen Rode Niguliste altar hiliskeskaja kostüümi pildiseeriana.* — Kunstist Eestis läbi aegade. Tln., 1990; A. Rasche. *Lübeck und Reval: zwei Altarretabel Hermen Rodes im Vergleich.* — Die Stadt im europäischen Nordosten. Helsinki, 2001.

Niidiaia tammiku kaitseala asub Märjamaa v-s; 8 ha. Asut. 1958 silmapaistva tammemetsa kaitseks. Puistu suurim tamm harunеb 60 cm kõrguselt, tema ümbermõõt on 490 cm ja kõrgus 21 m.

Niidu metsa kaitseala asub Pärnus; 82 ha. Asut. 1958 Pärnu jõe paremal kaldal küllastumata liivmullal kasvava, pms. mändidest koosneva parkmetsa kaitseks. Niidu mets on olnud pärnulaste populaarne väljasõidu- ja spordiürituste korraldamise koht.

Niinsoni looduskaitseala asub Anija v-s; 111 ha. Asut. 2000. a. must-toonekure püsielupaiga ning loodusmetsa kaitseks.

Niklusemäe kaitseala asub Karula v-s; 12 ha. Asut. 1964 Niklusemäe — Karula kõrgustiku serval paikneva kruusaka, tõenäoliselt moreense tuumikuga, leostunud mullaga künka — ja seal kasvava u. 120 aasta vanuse kuusiku kaitseks. Niklusemäe absoluutne kõrgus on jalamil 60 m ja lael 75 m, ta külgneb Rautina järvega (11,7 ha, süg. 4,9 m). Kaitseala pinnamoodi liigestavad kinnikasvanud uhtorud. Niklusemäe kohta on palju muistendeid; maa-alune kalmistu on võetud arheoloogiamälestisena kaitse alla.

Nikolai Gesangverein, Niguliste kiriku juures tegutsenud baltisakslaste segakoor, kes esimest korda esines 6. I 1882. Kvartetina alustanud lauluselts kasvas kiiresti

Nigula [illegible] ala. Nigula[illegible]

Laudtee Nigula[illegible]

Vaemla kirik

kooriks, kes oli suuteline ette kandma ka suurvorme. 1880. a-te lõpul koosseis vähenes, *N. G*-i päästis lagunemisest Konstantin Türnpu Tallinna asumine. Türnpu otsustas jätkata esimese dirigendi Heinrich Greiffenhageni (1882—91) suunda ja kanda igal aastal ette vähemalt ühe suurvormi. *N. G*-st kujunes ainuke Tallinna koor, kes järjekindlalt esitas suurvorme, nt. Bachi „Matteuse passiooni" (1897, 1900, 1907, 1914 ja 1924) ja Brahmsi „Saksa reekviemi" (1901, 1906, 1919, 1925), pälvides kriitika kiitust ja publiku poolehoidu. Pärast Mozarti „Suure missa c-moll" esitust (1921) jäid saksa kooride esinemised nii lauljate arvu vähenemise kui ka Türnpu haiguse süvenemise tõttu harvemaks. Pärast Türnpu surma (1927) jätkas *N. G.* tegevust sakslase Johannes Gohse juhatusel, juurde tulnud noortemate lauljatega esitati isegi operetti.

nimekorraldus, ✧keelekorralduse allosa, mis seab eesmärgiks nimekasutuse selguse ja ühemõttelisuse, tegeleb nimede korrastamise ja soovitusnimestike koostamisega ning nimekasutuse uurimisega. Võib eristada teaduslikku n-t (nimede ja muude nimetuste teooria ning funktsioneerimise alased eriuuringud; nimede korrastamise põhimõtete loomine, nimede kasutamise ekspertiis) ja riiklikku n-t (seaduseelnõud jm. õigusaktid nimede ja ametlike nimetuste kohta, eri õigusaktide mõistekasutuse ühtlustamine sel alal, rahvusv. n-koostöö). Kohanimekorralduses juhindutakse 1996 vastuvõetud kohanimeseadusest. See sätestab ametlike kohanimede määramise pädevuse ja kohanimedele esitatavad nõuded (nimede keelsus, õigekirjutus, rööpnimed, nimevaliku kriteeriumid) ning nimede ametliku kasutamise reeglid. Taotletakse põlise kohanimistu kaitset. Sisemin-i juures tegutseb kohanimenõukogu, mis suunab Eesti kohanimede ametlikku tarvitust, annab nõu nimede määrajatele (omavalitsused, ministrid, valitsus), esitab oma arvamuse nimevaidluste puhul ja tutvustab kohanimekorralduse põhimõtteid. Võetakse osa rahvusv. koostöös (ÜRO eestvedamisel korraldatavad kohanimekorralduskonverentsid ja kohanimeekspertide rühma istungid). Isikunimekorralduse sisuks on pädevate soovituste andmine ees- ja perekonnanimede ametlikuks fikseerimiseks. 2002. a. lõpus valmis isikunimeseaduse eelnõu, kavas on luua Sisemin-i juurde isikunimekomisjon. Ärinimekorraldus keskendub asutuste, organisatsioonide ja äriühingute nimede keelelisele korrastamisele (kuhtu äriseadustik keelsusnõudeid ei esita). Emakeele Seltsi keeletoimkond arutab kõigi nimede keelelise korrastamise üldpõhimõtteid ja esitab nende kohta soovitusi, sh. annab juhiseid võõrnimede kirjutamiseks (ümberkirjutusreeglid, nimede hääldus ja käänamine).

niplis, niplispits, vanimaid pitsi liike, oli Eestis rahvaomane 17.—19. saj. N-t kooti (nihlati) pitsipadjal, ruudu-, kera- või rõngakujulisel polsterdatud alusel, 10—15 cm pikkuste pulkadega, mille ümber keriti niit. Valmiv pits kinnitati pitsipadjale puntikkude või kalaluude, hiljem ka nõelnõeltega. Muster moodustati nn. pitsilõõkidega, s. t. pulkadega nidipaare keerates ja ristates. Keerukamate n-te kudumisel kasutati üle 60 pulga. A-st 2000 tegutseb Pärnus N-pitsi Stuudio (kuulub Eesti Rahvakunsti Klubisse ja Ülemaailmsesse Nõelapitsi ja N-pitsi Liitu).

Nissi, osa ✧Riisipere alevikust, paikneb N. Maarja kiriku juurde koonduvate teede sõlmes; seal asuvad vallamaja, Vabadussõja mälestussammas (avati 1933, taastati 1994), kalmistu ja mitu asutust. Esimene N. kirik rajati juba 13. saj. Praeguse historitsistliku hoone (1873) projekteeris arh. David I. Grim (Peterburi), kes pidas projekteerimisel silmas kohalikke keskaegseid proportsioonipõhimõtteid. Kujunduses on kõrvuti gooti ja romaani stiili elemendid. — N-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" küllana (*Nisse*). Vt. ka Riisipere.

Nissi kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Nissi v-a ning Russalu ja Varbola ümbruse. 13. saj. alguses kuulus suurem osa Nissi alast Revala mõnastik-a *Vomentakæ* khk-a, Varbola ümbrus Harjumusse. 13. saj. lõpus ja 14. saj. alguses moodustas Riisipere ümbrus Hertele kirikukhk-a, see hõlmas ka Padise ala. Nissi (*Nysso*) k-a esmamainimine pärineb a-st 1452, kuid pikka aega oli Nissil Hageri khk-ga ühine pastor; kabelit on mainitud 1501. Täiesti omaette kihelkonnaks sai N. k. 1645. 18. ja 19. saj. oli see keskmiselt jõukas. 1920. a-st tekkis Turbasse tööstusalevik, sinna rajati Ellamaa turbatehas ja turbaküttega töötav elektrijaam.

Nissi vald asub Harjumaa edelaosas; 264,92 km², 3323 el. (2003). Keskus Riisipere aleviku Nissi osas. Paikneb ✧Harju lavamaa ja ✧Lääne-Eesti madaliku piirialal. Piki valda läbivat Risti—Palivere mandrijää servamoodustist kulgeb Tallinna—Haapsalu mnt. Alates Riisiperest on elektrirdt-ühendus Tallinnaga. Ligi ²/₃ elanikest elab mnt. ja rdt. äärsetes alevikes ✧Riisipere ja ✧Turbas. Valla põhjaosas on valdavalt metsa- ja sooalad (Orujärve, Raedema ja Valgejärve raba). Turbast lõunas paikneb Ellamaa raba, kust kaevan-

datakse turvast (varu ammendumas). Valla lääneosast algab Kloostri jõgi ning seal paiknevad ✧Valgejärve MKA ja Järveotsa järv, kaguosas asub ✧Alema LKA. Orujärve rabas on Laanemaa järv. Haridus- ja kultuuriasutused on koondunud Turbasse (gümnaasium, rmtk., kultuurimaja) ja Nissi (põhikool, rmtk., kultuurimaja), rmtk. on ka Lehetus. Huviväärsed on Ellamaa elektrijaam (töötas 1923—66, praegu varustab Turba alevikku soojusega), Nissi Maarja kirik ning ✧Riisipere mõis. Tuntuimad käitised on AS Saidafarm (põllum.) ja AS Balteco (vannide tootmine). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 21. V 1992. ▸◧

Noarootsi kihelkond hõlmas Läänemaal nüüdse Noarootsi v-a ala. 13. saj. alguses kuulus piirkond Ridala muinaskhk-a. Hiljemalt 1260 asusid Noarootsi ps-le rootslased, 14. saj. muutus rootsi asustus põhiliseks nii poolsaarel kui ka Riguldi rannikualal (1391 *dat Eyland*). Hosbys (nüüd osa Pürksist) oli arvat. keskajal piiskopimõis, u. 1500 ehitati sinna ühelööviline Noarootsi Püha Katariina kirik. Sutlepas oli 17. saj-st kabel (nüüd Eesti Vabaõhumuuseumis). A-st 1536 on teada, et Noarootsis on olnud pastor. 1873—87 tegutses Paslepas õpetajate seminar. 1909 asutati eestirootslaste haridusselts, 1910 karskusselts, 1920—44 oli Pürksis põllutöökool. 1943—44 siirdus enamik Noarootsi rootslasi Rootsi.

B: I. Allikmaa. *Noarootsi*. Tln., 1982.

Noarootsi Püha Katariina kirik ehitati u. 1500. Paest ja maakivist kirik koosneb ristkülikulise põhiplaaniga kolmelöövilisest pikihoonest ja nelinurksest koorist. Müüritrepp paikneb põhjasein paksendatud läänelõigus. 1770. a. paiku ehitati väike lõunaeeskoda ja nähtavasti ka koori põhjaküljе käärkamber. Erandlik on läänekülje ette ehit. matmiskabel. Kirikul on kolm raidportaali. Aknad olid algselt ainult lõunaküljel ja koori idaseinas. Need paiknevad kõrgel ja on väga väikesed. Ruumipildi määrab lihtne laudlagi. Kooril on puust peegellagi, koori kirdenurgas on suur sakramendinišš, mille all on ainuesinevalt sama suur seinakapp. Koori edelanurgas on kinnimüüritud käiguava, kust oletatavasti pääses empoorile. Sisustuses on huviväärsed ristimiskivi (u. 1500), barokk-kantsel (1656, Elert Thiele) ja dolokivist barokkepitaaf (1630, Joachim Winter). Kirikuaias on rõngasriste ja varaklassitsistlik kabel (18. saj. lõpp). ▸

Noarootsi vald asub Läänemaa põhjaosas; 296,36 km², 742 el. (2003). Keskus ✧Pürksi (rts *Birkas*) k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, hõlmates Noarootsi ps-e, Mandri-Eesti äärmise loodeosa ning ✧Osmussaare. Noarootsi ps-t eraldab Vormsist Voosi kurk, Haapsalust Haapsalu laht, mandrist eraldavad teda mitu madalaveelist lahte ja jäänukjärve (Tahu ja Saunja laht, Sutlepa, Vööla ja Karjatse meri; 18. saj. kaartidel oli Noarootsi saar). Valla põhjaosas liigestavad rannikut Hara laht ning Dirhami ja Põõsaspéa neem. Österbys, Paslepas ja Haras on paadisadam, Dirhami sadama kaudu peetakse ühendust Osmussaarega. 1944. a-ni elasid N. v-a alal pms. rannarootslased. Pürksis asub ✧Noarootsi Püha Katariina kirik ning Rooslepas ja Osmussaares on kabeli varemed. Sutlepa kabel, mis ehitati 17. saj., viidi 1970 Eesti Vabaõhumuuseumi. Peale valla keskuses asuvate kultuuri- ja haridusasutuste on rmtk. ka Sutlepas. Paslepas tegutseb rahvaülikool ja paikneb EV presidendi ametikodu. N. v-s on ✧Osmussaare MKA, osa ✧Nõva MKA-st, osa ✧Leidissoo LKA-st ja osa ✧Silma LKA-st (keskus Saare (rts *Lyckholm*) mõisas, samas ka muuseum). Valla suurim tööandja on avalik sektor, tuntuimaid käitisi on mööblitootja Resvok OÜ. Arenenud on turism. — 19. ja 20. saj. vahetusel olid N. v-a alal Pas(s)lepa, Sutlepa, Rikholdi ja Osmussaare v., 1939—50 Noarootsi ja Riguldi v. 1950—91 oli Pürksi kn. Valla staatus ennistati 11. IV 1991. ▸◧

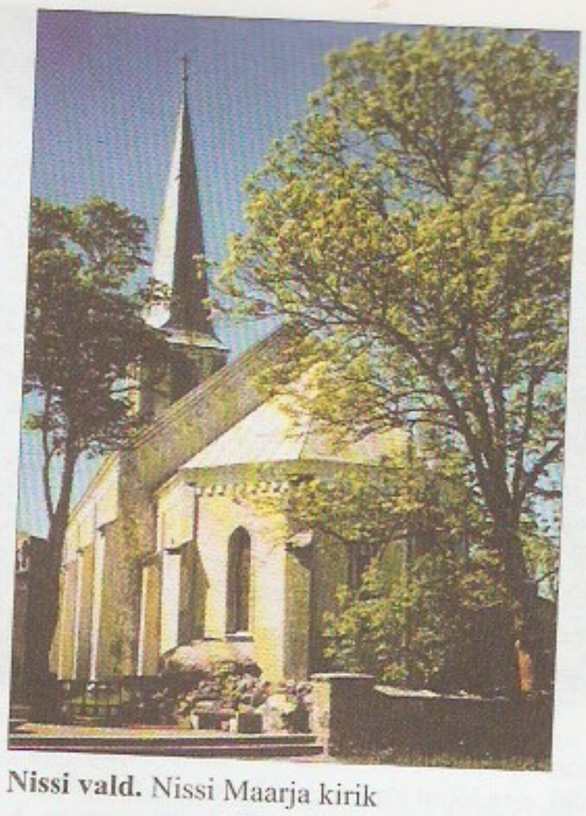

Nissi vald. Nissi Maarja kirik

Nohipalu järved, ka Nohipalo järved, asuvad Palumaal Veriorast lõunas Lepassaare tee ääres metsasel maastikul ✧Meenikunno MKA-l. Soostunud kallaste ja väga tumeda veega (läbipaistvus 0,4—1,0 m) huumustoitelisse Mustjärve suubub Meenikunnu soost algav oja, välja voolab vasakult Mädajõkke suubuv Rebasemäe oja (pikkus 11 km, jõgikond 66,3 km²). Vesi vahetub aastas 2,9 korda. Mustjärvest u. 0,5 km põhja pool paiknev selgeveeline Valgjärv on mitme taimeharuldusega (nt. vesilobeelia, LK II) vähetoiteline umbjärv. Vt. ill. 11. kd., lk. 140.

„Non Grata", Pärnu tegevuskunstirühmitis, kuhu kuuluvad Al Paldrok, Margus Tiitsmaa (Sorge), Taje Tross, Tanel Saar, Andrus Joonas, Meeland Sepp jpt., kokku ligi 40 Eesti, Läti, Soome, Rootsi ja Saksamaa kunstnikku. Rühmitise liikmed on koos tegutsenud a-st 1993, „N. G." nime all a-st 1998. Korraldavad pms. kunstiaktsioone ja *performance*'eid, määratlevad end ametlikust kunstimaailmast väljaspool seisva ja massimeediat eirava rühmitisena, iseloomulik on liikmete anonüümsus ühistegevuse korral. „N. G." juhib ✧Academia Non Grata tegevust.

B: „*Non Grata*". Pärnu, 2000.

Noodasjärv asub Haanja kõrgustiku põhjaserval ✧Kütiorus, u. 10 km Võrust idakagus Husari rdtp-e läh.;

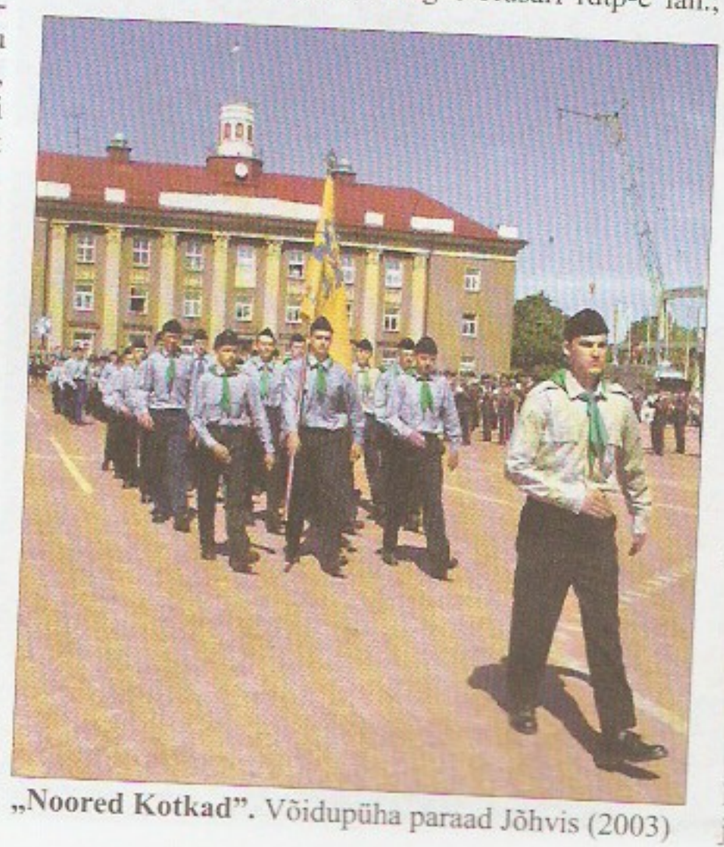

„Noored Kotkad". Võidupüha paraad Jõhvis (2003)

Nissi valla [illegible] asulati (2000)

Alevikud
Riisipere
Turba
Külad
Aude
Ellamaa
Jaanika
Kivitammi
Lehetu
Lepaste
Madila
Munalaskme
Mustu
Nurme
Odulemme
Rehemäe
Siimika
Tabara
Vilumäe
Viruküla
Ürjaste

Noarootsi [illegible] arv külade [illegible]

Aulepa
Dirhami
Einbi
Elbiku
Hara
Hosby
Höbringi
Kudani
Osmussaare
Paslepa
Pürksi
Riguldi
Rooslepa
Saare
Spithami
Sutlepa
Suur-Nõmmküla
Tahu
Tuksi
Vanaküla
Väike-Nõmmküla
Österby

Nissi vald [illegible] ja lipp

se suhtus avalikkus mitmeti — alalhoidlike „vanaeestlaste" leerist lähtuvast põlglikust kriitikast kuni vahetu kaasaminekuni; liikumise väljaannete kaastööliste ringkond oli üpris suur. 1905—07 oli liikumises esiplaanil ühisk., kümnendivahetusel esteetiline siht. Astuti vastasseisu nii 19. saj. rahvusromantismi kui ka senise realismiga. Saksa ja Vene kultuuri mõjule vastukaaluks hakati tähtsustama Skandinaavia, Prantsuse ja Itaalia eeskujusid; vahendajaks ja kontaktiloojaks kujunes Soome, kus kaua aega elasid mitu „N-E." juhttegelast. Oluline mõju oli ka pärast 1905. a-t Pariisis pagulastena elanud kirjanikel ja kunstnikel. Kunstiloomingu rõhutatud teadlikkuse nõue tõi kaasa vahetu kokkupuute Euroopa modernismiga (impressionism, sümbolism, juugend), varasemate eesti kirjanike (K. J. Petersoni, F. R. Kreutzwaldi, Juhan Liivi) ümberhindamise, stiili- ja vorminõudlikkuse kiire kasvu ning ✧keeleuuenduse. Kõrgtasemeni jõudsid lüürika ja lühiproosa (novell, essee, kirjanduslik manifest); kirjandusteadust avardati voolu- ja vaimuloolise, sotsioloogilise ja biologistliku mõistestikuga. „N-E." juhtmõtted suunasid tugevasti ka kujutavat kunsti, raamatukujundust ning kunsti- ja teatrikriitikat. Korraldati 4 kunstinäitust (1910—11, 1912, 1913 ja 1914), kus esinesid Nikolai Triik, Konrad Mägi, Jaan Koort, Kristjan Raud, Aleksander Uurits, Aleksander Tassa jmt.; trükiväljaannetes avaldati palju reproduktsioone. „Teatri-raamatus" (1913) kuulutati lavakunsti alal uut kehalis-plastilist sünteesi. „N-E." oli noore haritlaspõlvkonna jõuline ühisväljendus, mille mõjul juurdus Eestis tänapäevane, Euroopa kaasaegsetel modernistlikel suundumustel põhinev kultuuriparadigma. — **2.** 1910—11 Tartus ilmunud ajakiri (6 nr-t); vastutav toim. oli Gustav Suits. Tähelepanu väärivad ajakirjas ilmunud kirjandus- ja kunstiartiklid, esseed ning algupärane ilukirjandus, pms. luule ja lühiproosa. Kunstiliselt ja trükitehniliselt oli ajakiri Eesti raamatukujunduse parimal tasemel, peamised kujundajad olid N. Triik (kaanekujundus), K. Raud, A. Uurits ja K. Mägi (vinjetid, pilditahvlid). Vt. ka 11. kd., lk. 608, 708, 709.

B: B. Linde. *„Noor-Eesti" kümme aastat*. Trt., 1918; A. Kallas. *Noor-Eesti*. Trt., 1921; G. Suits. *Noor-Eesti nõlvakult*. Trt., 1931. ▾

„Noor-Eesti", ✧„N-E." rühmituse algatusel 1904 Tartus asut. kirjastus, pidi a-ni 1912 tegutsema poollegaalselt. Üllitas „Noor-Eesti" albumeid ja ajakirja ning msg. üksik- ja koguteoseid. Muudeti 1913 oü-ks „N-E. Kirjastus", millest sai EV suurimaid ja edukaimaid kirjastusi. Üllitas ajakirju „Vaba Sõna" (1914—16) ja „Tänapäev" (1935—40) ning teaduslikku ja koolikirjandust, oli algupärase ilukirjanduse suurim kirjastaja, avaldas rohkesti ka tõlkeraamatuid. 1918—40 ilmus kokku 1400 teost (kogutrükiarv u. 2 mln.). Sarju: „Filosoofiline seeria", „Eesti väärtteoseid koolidele", „Rahvaraamat", Poola romaanisari. A-st 1923 oli kirjastusel oma kõitekoda ja raamatukauplus, 1934 soetati trükikoda. Pärast Eesti hõivamist 1940 kirjastus natsionaliseeriti. ▾

„Noor muusik", rahvusv. noorte interpreetide võistlus, mis on Tallinnas toimunud 1997 ja a-st 1998 igal paarisaastal, osa võtavad viiuli-, tšello- ja klaveriõppurid, 2 vanuseastet: 7—10 ja 11—13 eluaastat. 3 vooru: eelvoor videokassettidelt, 1. voorus igalt erialalt 30 osavõtjat, 2. voorus (kammerorkestri saatel) igalt erialalt 10 osavõtjat. „N. m." on leidnud laia kõlapinna, võistlejaid hindab 10-liikmeline rahvusv. žürii, seniste laureaatide seas on Eesti ja lähimaade muusikaõppurite kõrval ka Korea Vabariigi, Iirimaa, Austria jmt. maa lapsi. Võistluse peakorraldaja on Reet Hunt.

„Noor-Tartu", 1980. a-te alguses tegutsenud omaalgatuslik üliõpilasorganisatsioon. Tuumiku moodustasid TRÜ ajaloo- ja filoloogiateaduskonna üliõpilased. Töövormiks olid pms. ringiõhtud ja Tartu ajaloomälestiste

ja kultuurilooliste paikade (sh. Vana-Jaani kalmistu) korrastamise talgud. Vaidlusõhtutel kummutati mitu Nõuk. ajal ainukehtinud ajalookontseptsiooni, sh. Carl Robert Jakobsoni rolli ülehindamine ja Jakob Hurda alahindamine eesti rahvuslikus liikumises. Organisatsiooni tegevust juhtisid Mart Laar, Lauri Vahtre, Heiki Valk jmt. ajalooüliõpilast. „N-T." ja Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooringi liikmed olid hilisema muinsuskaitseliikumise eelkäijad.

„Noorte Hääl", ELKNÜ KK häälekandjana 1940—90 (vaheaeg 1941—44) ilmunud päevaleht (6 korda nädalas). Nõuk. okupatsioonivõimud rajasid selle „Päevalehe" asemele. 1967—85 ilmus suviti eriväljaanne „Noorte Hääl Eesti Üliõpilaste Ehitusmalevas". 1. II 1990 hakkas „N. H." taas ilmuma „Päevalehe" nime all. ▸

„NoorteMuusa", 1988—93 Tallinnas toimunud festival, mille algatas Eero Raun, esimeseks korraldajaks oli ELKNÜ Lenini Rajoonikomitee. Kevadel 1988 Kadrioru jäähallis korraldatud „N." oli oma aja suurim legaalne alternatiivmuusika üritus, milles osalesid ka Eesti venelaste ansamblid ning Moskva ja Kiievi külalised. Järgmine „N." hõlmas peale muusika ka filmi, foto, teatri, kunsti jms. 1990—93 korraldasid festivali Paul Pihlak, Jaanus Raudkats ja Andreas Lukin. Osalejaid: „J.M.K.E", „Vennaskond", „Rööpel Ööbik", „Velikije Luki", „Pantokraator", „Terminaator" jpt.; viimastel festivalidel osales ka Soome ja Rootsi ansambleid.

„Noorus", 1947—56 „Stalinlik N.", noortekuukiri, ilmus 1946—97 Tallinnas, 1946—89 ELKNÜ KK häälekandjana. Avaldas kirjutisi noorte elust ja nende kirjanduslikke katsetusi. „N-l" oli msg. lisasid, 1996—97 oli loetav ka Internetis. ▸

„Noorus", 1959 asut. segakoor. 1970. a-tel ulatus lauljate arv sajani, 2003 oli kooris lauljaid 30 (valdavalt tudengid). Algusaegade suhteliselt lihtsakoeline repertuaar on aastatega muutunud keerulisemaks. „N." on olnud nii mõnegi teose esmaesitaja (sh. René Eespere „Ärkamise aeg"), Urmas Sisaskit on nimet. koori ihuheliloojaks. On esitatud rohkesti suurvorme (sh. Eino Tambergi „Amores", Lydia Austeri „Igavene tuli", U. Sisaski „Näärioratoorium" ja missad, Rein Rannapi kantaat „Ilus maa", Alo Mattiiseni risotooriumid), traditsiooniliselt on repertuaari kuulunud kerge muusika. 1965 sai „N." rahvakollektiivi nimetuse. Koor on võitnud auhindu 10 võistlusel, sh. I koha Jugoslaavias Celjes (1981), Belgias Neerpeltis (1988), Ungaris Budapestis (1988) ja Hollandis Arnheimis (1991). „N." on salvestanud 4 plaati, sh. „Segakoor Noorus" (1990) ja „Alo Mattiisen: Roheline Muna + Näärmed" (2000). Dirigente: August Lüüs, Maie Kivita (1966—91), Ene Üleoja (1976—91), Raul Talmar (a-st 1991).

Nootamaa, Eesti läänepoolseim (21°46′ ip.) saar; pindala 5,85 ha. Asub Saaremaa läänerannikul ligi 4 km Elda ninast loodes. Sarnaneb edelasse avatud hobuserauaga, millest sirutub itta pikk maasäär. Pinnakate on kõbune, taimestik kidur, rannavallidel kasvab põõsaid (mage sõstar, kadakas) ja madalaid pihlakaid. Kuulub ✧Vilsandi RP-sse. N-st idas asub ainult u. 20 aastat vana Uus-N. saar.

Nordea Pank Eesti, *Nordea Bank Finland Plc* filiaal, osa Põhjamaade suurimast finantskontsernist *Nordea AB*. Eesti esimene kontor avati 1995 Tallinnas, Merita Panga nime all, praegu teenindatakse kliente Tallinnas Tartus, Pärnus ja Viljandis. Liising- ja faktooringtehinguid pakub tütarfirma Nordea Finance Estonia. Bilansimaht 6,2 mrd. kr. 2002. a. oli N. P. E. kasum 86 mln. kr.; töötajaid 150. ▸

„Nordstar", 1991—92 „Nordic Star", Eesti esimene, 1991—93 Tallinnas tegutsenud moderntantsuteater, asutaja ja juht Saima Kranig. 10-liikmeline trupp (Toomas Jõõger, René Nõmmik, Anu Ruusmaa jt.) tõi koostöös USA, Rootsi, Leedu jt. koreograafi-

dega välja erinevates stiilides (avangard-, modern-, neoklassikalisi) tantsulavastusi („Ühest käest teise", „Tuulte suudlused").

Norma, Norma AS, kontserni põhimõttel tegutsev ettevõte, valmistab autode turvasüsteeme ja detaile. Eelkäija on 1891 asut. Michelsoni plekitöökoda, N. nimi a-st 1931. Tänapäevane N. on asut. 1994, kasvas välja 1991 asut. samanim. rahvaettevõttest. Kontsernil on 3 tütarettevõtet: AS Tööriistavabrik, Norma-Osvar (Venemaal) ja Eksamo Automaatika AS. Aktsiakapital on 132 mln. kr., sellest 51 % kuulub rahvusv. kontsernile Autoliv AB. 2002. a. netokäive oli 1 mrd. kr., sellest 94 % saadi autode turvavööde ja nende komponentide müügist. 98 % ettevõtte käibest moodustab eksport, 49 % väljaveetavast läheb Venemaale (2002). 2002 oli N. puhaskasum 193,6 mln. kr.

normimine, kirjakeele normide kindlaksmääramine ja esitamine keelekorraldusallikais (sõnaraamatuis ja grammatikais) ning keelekomisjonide soovitustes. Ametlikus keelekasutuses on keelenormi järgimine kohustuslik (Vabariigi Valitsuse määrus nr. 323, 3. X 1995), ülejäänud ühisk-a jaoks on see soovitatav, kuivõrd see tagab üldarusaadava, selge ja väljendusrikka kirjakeele. N-se ülesanne on vähendada rööpkujude teket (eriti ortograafias, morfoloogias ja sõnamoodustuses) ning suurendada väljendusvõimaluste tundmist ja nende olukorrakohase kasutamise oskust.

Norra allikad, ka Norra allikajärvik, asuvad Pandivere kõrgustiku lõunanõlva jalamil ✧Endla LKA-l Koeru v-s Norra mõisa pargis. Järviku (∅ 40—60 m ja süg. kuni 1 m) õhukese mudakorraga kaetud paeses põhjas avaneb rohkesti allikaid. Koguvooluhulk on 400—460 l/s. 18. saj. on mõisa pargi rajamise ajal järvikut ümber kujundatud. Norra allikajärvikust algab Oostriku jõgi. Siin on olnud ka vesiveski.

Norra mõis (sks *Kaltenborn*) asub Järvamaal Koeru v-s. Mõis ja selle kolm vesiveskit (mõisa juures, Jõekülas ja Oostrikus) kuulusid enne Vene-Liivimaa sõda Liivimaa Ordule ja need anti pimedaks jäänud Gerdt von Bravele. Rootsi kuningas Johan III läänistas mõisa 1569 Hinrich Ruthele, kelle järglastelt pärisid selle Knorringid (oli suguvõsa käes 1626—1908, nende järgi on saanud eestikeelse nime). Härrastemaja lasi 1792 Tartu ehitusmeistril Johann Kranhalsil ehitada

Nordea Pank Eesti hoone (Tallinn)

Tulekandja. Triigi joonistus „Noor-Eesti" albumi (1905)

„Noor-Eesti" (1910)

„Noor-Eesti" (1915)

Kirjastus „Noor-Eesti" Logo

Nordea Pank Eesti Logo

kindral Gotthard Johann von Knorring (oli erru läinuna ugar rüütelkonna tegelane ning Napoleoni sõdade ajal Liivimaa maamiilitsa ülem). Klassitsistliku peahoone välisilme kujundavad rusteeritud seinapinnad ja ühtlased kõrged aknad. Siseplaneering on sümmeetriline, ülakorruse esindusruumid moodustavad anfilaadi. Eestis ainulaadsed olid saali illusionistlikud loodusteemalised seinamaalingud. Huviväärne on 12 kaarega tall-tõllakuur. Härrastemaja oli ümbritsetud suurejoonelise pargiga, kuhu oli rajatud keerukas kanalite süsteem (nende kaevamisel kasutati Poola sõjavange). U. 0,5 km pikkusest ja 9—25 m laiusest peakanalist hargnes hulk kõrvalharusid, mille lõpus paiknesid enamasti väikesed suurekesed. Süsteemi veetaset hoidis tamm. Vett saadi Nõmme allikajärvikust, mida oli laiendatud ja mille kaldaid oli kindlustatud, ning hulgast põhjaallikaist (Nõmme-Oostriku allikad). Koos kanalitega rajati vesiveski ja vanasse jõesängi äravoolukanal (hiljem rajati sirge kanal otse jõkke). Praeguseks on süsteem umbe kasvanud. 1920—70 asus härrastemajas kool, praegu on eravalduses olev hoone lagunenud, on alustatud taastamistöid.

„Nov", „Новь", kirjanduslik koguteos (ilmus 8 erinevas mahus kogumikku), mida 1928—35 andsid välja Eestis elanud vene noorema põlvkonna literaadid. 6. ja 7. nr. avaldasid pms. ✧Tallinna Poeetide Tsunfti liikmete töid. Kogumikus ilmus algupärast proosat ja luulet, artikleid Vene kirjanduse ja kultuuri kohta ning kultuurielu kroonikat. Kõrvu kohalike autoritega avaldas „N." teiste välisvene vanema ja noorema põlvkonna kirjanike ja teadlaste töid; nõudliku kunstilise taseme tõttu pälvis väljaanne tähelepanu ka välismaal.

Nula, Karksi-N. nimi a-ni 1987. Tuleneb 19. saj. Pärnu—Valga mnt. ääres Viljandi tee lahkmel asunud N. kõrtsi nimest.

„Nukufilm", 1993 ✧„Tallinnfilmist" eraldunud ja nukufilmide tootmisele spetsialiseerunud filmistuudio. Nukufilmide tegemise algatas Eestis 1957 Elbert Tuganov („Peetrikese unenägu", 1958), hiljem tegid neid ka Heino Pars, Kalju Kurepõld, Kaarel Kurismaa, Kalju Kivi, Aarne Ahi jmt. Valminud on üle 200 erinevas nukuanimatsiooni tehnikas (ümar- ja lamenukk, animeeritud inimene, kompuuteranimatsioon) filmi, neist ligi 50 on saanud rahvusv. filmifestivalidel auhindu. Stuudio juht on Arvo Nuut (a-st 1993), lavastajate-kunstnikena teevad filme Hardi Volmer, Riho Unt, Rao Heidmets, Mati Kütt, Mait Laas jmt. Aastas toodetakse u. 90 minutit nukufilmi, sh. lastele ja täiskasvanutele mõeldud autorifilme ja seriaale ning reklaamfilme. Tehakse koostööd Euroopa ja Jaapani animafilmitootjatega ning õpetatakse välismaa animafilmitudengeid.

nulk, Setumaa rahvapärane paikkondlik üksus. Setumaa jaguneb 12 n-ks. Ühte n-a kuulub 10—12 küla, paljude n-de piirid on looduslikud. N-d on nime saanud juhuliselt keskse asula järgi, nt. Irboska n.

Nurmekund (ajalooallikais *Nurmegunde*), muistne ühekihelkonnaline väikemaakond, asus hilisema (hiljemalt 1234 asut.) Pilistvere kirikukhk-a alal; 600 adramaad (u. 1230). Kuulus ordu valdusena 14. saj. II poolest Sakala foogtkonda, hiljem Viljandi komtuurkonda.

Nurtu jõgi, ka Nurme ja Valgu jõgi, asub Kasari jõestikus; pikkus 36 km, jõgikond 199 km². Algab lõrvakandist kirdes Lokuta k. maalt, suubub Velise k. juures vasakult Velise jõkke. Suurimad lisajõed on Kohtru jõgi (17 km, 48 km²) ja Rogenese oja (7 km).

nuudipäev, 7. jaanuar, kirikukalendris Skandinaavia päritoluga Knudi (Kanuti) mälestuspäev, rahvakalendris vähe tuntud, tähistati rootslaste eeskujul pms. läänerannikul ja saartel. N-l lõppesid jõulupühad („joodi ära viimane jõuluõlu"). Rahvaetümoloogiliselt tuleneb n-a nimetus õlest nuutidest, millega jõuluaja pühadel üksteist nüpeldati. Kombel on viljakusmaagiline tähendus.

nõiamärk, üleloomulikke jõude sümboliseeriv kujund. Enim tuntud n-d on ring, rist ja kolmnurk, vähem viiskand, kuus- ja kaheksakand, haakrist ja silmusnelinurk. N-e on tehtud nõiduse, haiguste, õnnetuste jms. vastu juba alates esiajast. Eriti kasutati n-e rahvapärases ornamendis, kus neil hrl. polnud maagilist tähendust. N. joonistati, lõigati või põletati kas hoonele, töö- ja tarberiistale, loomale või mujale. N-i võis teha ka kiiega.

nõiaprotsess, kohtuprotsess nõidumises süüdistatu üle. Kuna keskajal oli levinud arusaam, et ✧nõid sõlmib kuradiga lepingu, millega ta saab erilise maagilise võe inimeste ja ühisk-a kahjustamiseks, käsitati nõidumist kui usutaganemist ning eriti kirikuvastast ja ühisk-a-ohtlikku kuritegu; seda karistati sageli surmanuhtlusega (tuleriidal põletamine). Lääne-Euroopas üldis nõiahirm alates 14. saj-st esmalt katoliiklikes ja seejärel ka protestantlikes maades. Eesti alalt on n-e teada a-ist 1527—1861, surmanuhtlusega lõppenud n-e a-ist 1527—1699. N-de kaebealuste hulgas oli, erinevalt Lääne-Euroopast, rohkem mehi.

B: M. Madar. *Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini*; J. Kahk. *Rootslased, saadus ja nõiaprotsessid XVII sajandil*. — Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, III. Tln., 1987.

nõiavits, võluvits, pilliga, kasvavast puust lõigatud kaheharuline oks, millega otsitakse maapõues peituvat maaki, metallesemeid, veesoont vms. Harusid pidi horisontaalselt käes hoitava n-a vaba ots hakkab leiukohas allapoole kalduma. Kõigi inimeste käes n. ei reageeri, seetõttu on seda peetud üleloomulikuks, nõiduse jõul töötavaks riistaks. Eestis kasutavad pajust, sarapuust vm. puust n-a pms. kaevumeistrid veel praegugi. 20. saj. II poolel hakkasid n-a biofüüsikalist efekti, radiesteesiat ehk biolokatsiooni, intensiivselt uurima kogu maailma, sh. ka Eesti paljude erialade teadlased. Radiesteesia olemust pole seni teaduslikult piisavalt selgitatud.

nõid, eriliste võimetega isik, kes inimeste abistamiseks või kahjustamiseks kasutab üleloomulikke jõude. Muistne läänemeresoome n. oli usutavasti ühisk-a tähtsaimaid isikuid, lähedane šamaanile, kelle olulisimaid ülesandeid oli ravimine. Ristisõu kiriku ja Saksa rahvauskumuste mõjul omandas n. Eestis sajandite vältel järjest enam tumenevaid jooni, kujunedes eeskätt kurja, puhastihtliku nõiduse kandjaks, kel olid tihedad sidemed kuradiga (✧lokupüri). Sellele aitasid kaasa kirikuvõimude algatatud nõiaprotsessid, mis said eriti suure ulatuse 17. saj. Iseäranis kurjaks ja mõjukaks peeti kaugemat, Lapi või Soome, ka Sõrve, Ruhnu jmt. n-a. Rahvapärimuses on n-ks nimet. ka inimesi abistavaid rahvaarste ja ennustajaid, nt. Äksi n. jmt. Hea nõia nimetusena levis 19. saj. pms. rahvusromantilise trükisõna vahendusel „tark" (maa-, muma-, tuuletark).

Nõmme, linnaosa Tallinnas, paikneb kesklinnast edelas mõlemal pool Tallinna—Keila rdt-d ja Pärnu mnt-d. Piirneb põhjas Mustamäe astanguga (Tallinna kõrgeim koht Mustamäe suusahüppetorni juures 64 m ü. m.) ning läänes Harku ja kagus Pääsküla rabaga. Kitsamalt tuntakse N-na N. rdtj-a (8 km Tallinna jaamast) ümbrust, linnaosana hõlmab ta ka Rahumäe, Hiiu, Kivimäe, Pääsküla, Liiva, Valdeku ja Männiku. N. osaks on peetud ka Laagrit ja Raudalu ning Vana-Mustamäe asumit. Põhil. on N. männimetsasel liivikul paiknev eramutega parklinnaosa, tööstus- ja veondusettevõtted asuvad pms. Männikul. Suurimad metsapargid ja haljasalad on Glehni, Vabaduse ja Sanatooriumi park ning Mustamäe nõlvak. Linnaosa piires on ka Rahumäe, Liiva, Hiiu ja juudi kalmistu. N-l asuvad 4 gümnaasiumi, 5 põhikooli, 3 rmtk. (N., Pääs-

Noorte Hääl

küla, Männiku), muusikakool, kultuurikeskus, spordikeskus, sotsiaalmaja ja noortemaja. N. rdtj-s on N. Muuseum (a-st 2002). Tegutsevad ka Kristjan Raua majamuuseum ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosak. Huviväärne on Glehni loss ja selle ümbrus. N-l paikneb mitu raviasutust, sh. SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla onkoloogiakeskus. Tegutsevad EELK N. Rahu Kogudus ja N. Saksa Lunastaja Kogudus, MPEÕK Ristija Johannese Kogudus ning 2 baptistide kogudust. — 1873 hakkas Jälgimäe mõisa omanik Nikolai von Glehn rentima suvilate ehituskrunte ja hiljem neid müüma. 1886 valmis Kõrgepea küngastikul (praeguse Mustamäe nõlval) omaniku eskiiside alusel romantilises laadis historitsistlik nn. Glehni loss. 1900. a-te algul püstitati nn. palmimaja (praegu varemeis) ja vaatetorn (1961—65 rekonstrueeritud observatooriumiks) ning pargiskulptuurid (neist suurimad olid „Lohe" ja „Kalevipoeg"). 1930. a-tel rajati N-le hulk elegantseid, pms. funktsionalistlikke villasid (arh-d Edgar Johan Kuusik, Elmar Lohk jmt.) ning N. keskusse suuremaid hooneid (linnavalitsuse hoone, kino, turuhoone). 1950. a-tel hakati Hiiu piirkonda koondama ravikeskusi, ehitati N. haigla (1952), onkoloogiadispanser (1963—85, arh-d Kalju Luts, Milvi Vainik) ning naha- ja suguhaiguste dispanser (1972, arh. Kaljo Vanaselja). N-l asuvad õigeusu N. Ristija Johannese kirik ja luteriusu N. Rahu kirik (viimane pühitseti 1924 Tartu rahu mälestuskirikuna). — 1872 avati N. kõrtsi läh. rdtp., mille ümbrusse hakati N. von Glehni algatusel rajama suvituskohta. Sajandivahetuseni arenes N. kui suvitus- ja väljasõidukoht, siis hakati ehitama elumaju. Seitsme aastaga (1893—1900) kasvas majade arv 50-lt 300-le. 1917 aleviks muudetud N-ga liideti 1923 Peetri aedlinn (Pääsküla rdtj-a ümbrus). Rdt. elektrifitseerimine (1924) ning uute peatuste avamine (Kivimäe 1924, Hiiu ja Rahumäe 1926) soodustasid kiiresti kasvava N. muutumist Tallinna satelliitasulaks. 1926—40 oli N. omaette linn, 1937 suuruselt viies Eesti linn. U. $^{2}/_{3}$ nõmmelasi töötas Tallinnas. 1945—56 oli N. (koos Järve ja osa nüüdse Mustamäega) üks neljast Tallinna linnaraj-st. A-st 1986 korraldatakse N. päevi (N. kevad, N. sügis, N. talv); a-st 2000 korraldatakse festivali „Nõmme jazz"; 1988 asutati uuesti 1908—40 tegutsenud N. Heakorra Selts. 1938—40 ja 1989—91 ilmus N. Majaomanike Seltsi ning teiste N. seltside ja liikumiste häälekandja „Nõmme Leht"; a-st 1997 ilmub „Nõmme Sõnumid", peatoim. Alar Rästa. 1992 sai N. Tallinna linnaosa staatuse.

B: K. Robert. *Nõmme ja Mustamäe*. Tln., 1968; L. Lõhmus. *Nõmme läbi aegade*. Tln., 2001. ▲▶

Nõmmeveski, paikkond ✧Lahemaa RP-s Loksa v-s. Asub Valgejõe alamjooksul (u. 17 km suudmest) paekalda pervel joaastangu alguses. N-l on 1,2 m kõrgune juga, sellest alamal voolab Valgejõgi kärestikulisena u. 400 m pikkuselt kuni 20 m sügavuses kanjonorus. Seal oli varem Kõnnu mõisa vesiveski (Vanaveski), 20. saj. algul töötas N-l veejõujaam (182 kW), mis varustas energiaga Joaveski puupapivabrikut. ▶

Nõo, alevik ja samanim. valla keskus, asub Tartumaal, Elvast kirdes; 1487 el. (2000). Alevikku läbib Tartu—Valga rdt. ning idaosast möödub Tartu—Valga mnt. N-s asuvad reaalgümnaasium (2002/03. õ.-a. 263 õpilast), põhikool (2002/03. õ.-a. 556 õpilast), muusikakool, kultuurimaja, koduloomuuseum ja rmtk. Huviväärsed on ✧N. Laurentsiuse kirik ja õigeusu Püha Kolmainu kirik (ehit. 1873). — Esmamaining 1319 (*Nughen*). Alevik tekkis 19. saj. lõpus kihelkonnakeskusena ja liiklussõlmena. 1977 liideti alevikuga Vana-N. asundus ning enamik N. k-st ja Vastse-N. asundusest.

Nõo kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Nõo v-a, osa Konguta, Tähtvere ja Ülenurme v-st ning Elva linnaosi. Kuulus muinasajal Tarbatu (Tartu) khk-a, oli juba siis suhteliselt tihedasti asustatud. Tartu piiskopi võimu ajal (1224—1561) oli suurelt osalt toomkapiitli valduses, Meeril ja Nõos (*Niggen*) asus toomkapiitli mõis, Tähtvere oli lauamõis. Kirikukihelkonda on esimest korda mainitud 1483. Vene-Liivimaa sõja ajal sai Liivimaa Ordu väesalk 7. XI 1558 Tõravere lahingus Vene väelt lüüa. Poola võimu ajal kuulus piirkond Tähtvere riigimõisale, Rootsi võimu ajal läänistati see aadlile. Hoolimata Põhjasõja laastustest on Nõo olnud Tartumaa jõukaimaid kihelkondi. 1847 siirdus 5,3 % elanikest õigeusku ja 1873 valmis Vana-Nõos õigeusu kirik. Talude päriseksostmine algas 1850, oli hoogne 1880.—90. a-il ja kestis I maailmasõjani. Rahvuslikus liikumises osalesid nõolased elavalt. Kihelkonna majanduse arengut soodustas Tartu—Valga rdt. (valmis 1889).

Nõo Laurentsiuse kirik, Lõuna-Eesti vanimaid ja ainsana peaaegu algkujul säilinud maakirikuid. Kuulus algul Tartu toomkapiitlile, sai 15. saj. II poolel kihelkonnakirikuks. Oli 16. saj. lõpu teadete kohaselt palverännakukoht. Kolmelöövilise kodakiriku koor ja pikihoone välisseinad on valminud 13. saj. keskpaiku või hiljemalt III veerandil. Tõenäoliselt ehitas kiriku välismüürid ja koorivõlvi 1250.—60. a-il meister, kes oli töötanud Riia toomkiriku meisterkonnas. 8 dekoratiivse roidega koorivõlv (Eestis erandlik) jäljendab Reinimaa ja Vestfaali kirikute vikkelkupleid. 13. saj. viimasel veerandil võlvitud pikihoone ristikujulise lõikega piilarid kannavad Vestfaali-päraseid 8-osalisi domikaalvõlve. Lääneseina põrandapinnast u. 3,5 m kõrguselt algav müüritrepp on võimaldanud kasutada võlvipealset redupaigana. Hoone välimust ilmestavad viilude astmik- ja kaarfriis. Puidust haritorn pärineb 1819. a-st. 19. saj. muudeti interjöör pseudogootiliseks. Neogooti altaril on Tõnis Grenzsteini maal „Kolgata" (1895) ja Jaan Koorti Peetruse, Pauluse, Johannese ja Jaakobuse kujud (1909—10). ▶

Nõo vald asub Tartumaa edelaosas, Elvast idas; 168,92 km², 3661 el. (2003). Keskus Nõo alevikus. Valla põhjaosa paikneb ✧Ugandi lavamaal, lõunaosa ✧Otepää kõrgustikul. Märkimisväärsed pinnavormid on Elva jõe org (valla läänepiiril), ✧Vapramägi (LK; Elvast põhjas) ning surveline otsamoreen Pangodi mäed (✧Pangodi mägede KA). Elvast lõunasse jääb ✧Elva-Vitipalu MKA. Valla piires on ka ✧Mügramäe KA ja ✧Tepripalu KA. Nõo alevikust idas on Suur ja Väike Karujärv. Tõraveres töötab ✧Tartu

Nõmme raudteejaam (2003)

Nõmmeveski [illegible]

Nõo vald. [illegible] ja lipp

Nõva valla [illegible] külade kaupa [illegible]

Hindaste
Nõmmemaa
Nõva
Peraküla
Rannaküla
Tusari
Vaisi
Variku

Observatoorium (stellaarium). Huviväärne on Luke mõisa park. Peale Nõo alevikus töötavate kultuuri- ja haridusasutuste on rmtk-d Lukel ja Nõgiarul, Nõo Põhikooli liitklassid töötavad Lagujas. Suurim tööandja on avalik sektor, rohkesti käiakse tööl Tartus. Tuntuimaid kiirtisi on AS Nõo Lihatööstus. — 20. saj. algul olid praeguse N. v-a alal Luke, Meeri ja Pangodi v. 1939—50 oli N. v. Staatus ennistati 11. VII 1991. ◂ 1

nõkke näkirohi (*Najas flexilis*), Eestis väga haruldane näkirohuline (LK I; PR 1.). Kõrgus kuni 40 cm; ühemastune mageveetaim, kasvab 10—150 cm sügavuses vees. Eestis avastati 1972. 2003 leiti teda sellest kasvukohast — ✧Otepää LP-s asuvatest Päidla järvedest — vaid Suurjärvest. Ei talu veekogu reostumist.

Nõukogude relvajõud Eestis. 28. IX 1939 sundis NSV Liit Eestit sõlmima vastastikuse abistamise pakti, millega nähti ette rajada Eestisse NSV Liidu mere- ja lennuväebaasid. Baaside kaitseks lubati Eestisse 25 000-meheline garnison. Nõuk. relvajõudude sissetoomine algas 18. X 1939. Nõuk. väeosad (sh. 65. erilaskurkorpuse laskurdiviis, tankibrigaad jmt. üksust ning õhujõudude erigrupi 6 lennuväepolku) paigutati Harju-, Lääne-, Saare- ja Hiiumaale, laevastik ajutiselt ka Tallinna. Pärast seda kui NSV Liit oli esitanud Eestile ultimaatumi, sisenesid 17. VI 1940 Eestisse Punaarmee 8. armee, lennuväe-, laevastiku ja NKVD väeosad, kokku u. 100 000 sõjaväelast. Okupeeritud Eesti territoorium arvati NSV Liidu kaitse rahvakomissari 11. juuli käskkirjaga Leningradi sõjaväeringkonna koosseisu. Tallinnast sai Balti laevastiku peabaas. 28. juulil võttis NSV Liidu piirivalve merepiiri üle, moodustati Balti piirivalveringkond. 1944 alanud uue Nõuk. okupatsiooni ajal sõjaväeobjektide arv kasvas. 1991 oli Eestis NSV Liidu relvajõudude ja teiste vägede üksuses ligi 800 paigas 1565 objekti, mille kogupindala oli mõlkem kui 87 000 ha; suurimad olid Aegviidu, Laeva, Nursi ja Värska polügoon, Paldiski koos Pakri p-o ja saartega ning Naissaar. Sõjaväelasi oli 1980. a-te algul ligi 120 000, 1991. a. aug-s u. 36 000. 1991 oli Balti sõjaväeringkonna alluvuses 144. motolaskurdiviis (paiknes Tallinnas, Keilas ja Kloogal), inseneripäästehelikopterbrigaad (Tapal), keemiakaitsebrigaad (Pärnus) ja eriväeosade brigaad (Viljandis). Tallinnas asus Ühinenud Kõrgem Pol. Sõjakool. Õhukaitsejõudude 14. õhukaitsediviisis olid 3 hävituslennuväepolku, 3 õhutõrjeraketibrigaadi ja raadiotehnilise brigaadi üksused. Õhujõududel olid Tartus raskepommituslennuväe polk ja diviisi staap ning transpordilennuväe polk. Balti laevastiku üksused paiknesid Tallinna ja Paldiski mereväebaasis, ründelennuväe polk asus Ämaris. Paldiskis oli ka tuumaallveelaevnike õppeüksus. Strateegilise raketiväe keskmaarakettide baasid paiknesid Võru- ja Valgamaal. 1980. a-te lõpuni olid Eestis tuumarelvad. Piirivalvel oli Eestis 3 piirivalvesalka, merepiirivalve brigaad ja kopterieskadrill. 1992. a. algul sai Venemaa jurisdiktsiooni alla läinud Balti sõjaväeringkonna väeosadest Loode väegrupp. Vene relvajõud viidi Eestist välja vahemikus 1991. a. sügisest kuni 31. VIII 1994, vastav leping sõlmiti 26. VII 1994. Paldiski tuumaobjekt anti Eestile üle sept. 1995.

B: *Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine.* [Koost. ja toim. A. Raukas.] Tln., 1999.

Nõuni järv on ✧Otepää LP-s Pühajärve järel pindalalt teine järv; 78,8 ha, suurim süg. 14,7 m. Järv kuulub ✧Päidla järvestikku ja asub muttunud orus, temasse suubuvad Päidla ja Virbsoo oja, välja voolav Kinsli oja (pikkus 2,5 km) on Elva jõe esimene parempoolne lisajõgi. Rohketoiteline, suure produktiivsusega ja kalarikas. Peamised kalad lutikas, särg, ahven, kiisk, haug, roosärg ja koha.

Nõva, 1. küla ja samanim. valla keskus, paikneb Keibu lahest lõunas Keila—Riguldi—Haapsalu mnt. ääres; 153 el. (2000). Külas on põhikool (asut. 1863 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 64 õpilast), rmtk., postkontor, ambulatoorium, Pühа Olevi kirik (Eesti väikseimaid kirikuid, ehit. arvat. 18. saj.) ja kalmistu. N. maabruses paikneb ✧N. MKA, Keibu lahe ääres Rannaküla on kalasadam. — Küla on esmamainitud 1402 (Neyve), a-st 1565 on teateid mõisa (Newe) kohta. Keskajal elas N. ümbruses rootslasi. 1653 arvati N. piirkond Lääne-Nigulast Harjumaasse Risti khk-a. — **2.** küla Pala v-s; 101 el. (2000). Sealt pärineb Villem Ernits. Külast u. 2 km läänes asub Pala koolibussiõnnetuses (1996) hukkunud laste mälestusmärk.

Nõva maastikukaitseala asub Nõva, Nuorootsi ja Padise v-s; 1466 ha. Asut. 1985 Loode-Eestile omaste ranna- ja luitemaastike ning taimekoosluste kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Kaitsealal on liivikuid, luiteid ja kuni 10 m kõrgune luitestunud rannavall. Leede-, leet-, glei- ja küllastumata liivmuldadel on nõmmed, luitemännikud, rabastunud metsad, madalsood, nõidad ja puisniidud. Suurimad veekogud on Lepajõeauk, Pikane järv, Allikajärv, Toatse järv ja Mustjärv. Pöösaspea neeme otsast kulgeb mööda tähtis lindude rändetee, seal on üks Läänemere parimaid linnuvaatluspaiku.

Nõva vald asub Läänemaa põhjaosas; 129,61 km², 484 el. (2003). Keskus Nõva k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Põhjas piirneb Soome lahega. Rannikut liigestavad Toomanina ja Keibu laht. Asustus on koondunud pms. valla põhjaossa (seal elab üle ½, elanikest), lõunaosas on valdavalt metsa- ja soolad (Leidissoo, Suursoo ja Vaisi raba), seal on mitu järve (Veskijärv ja Hindaste; koos Padise v-a jääva Tänavjärvega moodustavad Nõva järved) ning ✧Kürema kivikülvi KA. Valda läbivad Nõva (ka Jõesmaa) ja Veskijõgi. Valla idaosas on osa ✧Läänemaa Suursoo MKA-st, rannikul osa ✧Nõva MKA-st. Valla piires on ✧Veskijärve KA ja osa ✧Leidissoo LKA-st. Haridus- ja kultuuriasutused (põhikool, rmtk., kirik) on koondunud valla keskusesse. Perakülas tegutseb Põlluotsa talu vanavara tutvustav muuseum. Toomaninal on Rannaküla sadam. Vald on hinnatud puhkeala. Suurim tööandja on avalik sektor. — Vald Harjumaal a-ni 1950. Ennistati Läänemaa koosseisus 16. I 1992. ◂ ▾ 1

nädalategu, ordinaarne tegu, feodalismiaegsel talul lasunud teotöö, mida tuli teha aasta läbi või suvehooajal (jüripäevast mihkli- või martinipäevani, s. o. 23. apr-st 29. sept-ni või 10. nov-ni) kindel arv päevi nädalas; üks teoorjuse (✧teorent) kahest põhiliigist (teine on ✧abitegu). Jagunes rakme- ja jalateoks. Rakmeteolisena saadeti mõisa tööjõuline mees koos hobuse või kahe härja ning adra või veokiga; jalateolised (nn. vaimud) olid naised või noorukid. Eestis tekkis nädala-

rakmetegu 16. saj. seoses teoorjusliku mõisamajanduse üldiseks muutumisega, nädala-jalategu 17.—18. saj. suvisest abiteost. N. moodustas hrl. teotöö suurema, paljudes Liivimaa mõisades 18. saj. lõpust 19. saj. alguseni erandlikult väiksema osa. Liivimaa 1804. a. talurahvaseadus põhjustas n-o osatähtsuse suurenemise.

„Nädaline", Rapla mk-a ajaleht, ilmub a-st 1992, 3 korda nädalas, peatoim. Tõnis Tõnisson. Interneti-väljaanne http://www.nadaline.ee/. ▸

„Nädal Pildis", pildiajakiri, „Eesti Pildileht" (1934) järglane, ilmus 1936—40 Tallinnas, algul korra nädalas, hiljem 2 korda kuus. Avaldas fotosid ja kirjutisi seltskonna- ja kultuurisündmuste kohta ning kultuuriloolisi ja ilukirjanduslikke palu. A-st 1937 kasutati ka värvitrükki. Nõuk. okupatsiooni ajal ilmus selle asemel ✧„Pilt ja Sõna" ning Saksa okupatsiooni ajal 1943—44 „Eesti Pildileht". ▸

„Näitelava", 1909—10 Tallinnas ilmunud teatri-, kunsti- ja kirjandusajakiri (anti välja 12 nr-t). Toim-d algul Sergei ja Johann Parmi, hiljem Paul Pinna ja Theodor Altermann. Avaldas dramaturgiat käsitlevaid artikleid, teateid Eesti seltside ja teatrite kohta ning jutustusi ja luulet.

näkk, kuri veehaldjas, põlvneb enamasti uppunust. Ilusa neiu, hobuse vm. looma või eseme kujul püüab ta elavaid vette meelitada ja uputada; põhjustab ka haigusi, ennustab õnnetusi ja surma. N. tähendab ka kurja vaimu (maa-, metsa-, mäen-d), Setumaal aga vees elavat kuradit. Näkilugudes leidub palju hiliseid germaani laene.

näljahäda, näljaaeg, ajajärk, mille kestel nälg ja sellest tulenevad haigused põhjustavad harilikust tunduvalt suuremat suremust. Eestis olid esimesed teada olevad rasked n-d 1315 ja 1601—02. 1695.—97. a. n. ajal (tuntud suure näljana) suri u. 70 000 in. (20 % rahvastikust). 18. saj. ja 19. saj. I poolel oli n-sid keskm. 7—8 aasta tagant, suurimad olid 1787—89, 1806—08 ja 1840. a-il (haripunkt 1844—45). Viimane suur n. oli 1867—69.

Näpi, küla Sõmeru v-s Rakverest kirdes Tallinna—Narva mnt. ja rdt. vahel, sisuliselt Rakvere tööstuslik eeslinn; 412 el. (2000). Seal on Aluvere Põhikool (asut. 1863 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 308 õpilast), Sõmeru Tervisekeskus ja Riigimetsa Majandamise Keskuse kirde regiooni keskus. N-l töötavad saeveski ja betoonitehas; tegeldakse ehituse, elektritööde, puidu töötlemise ja veondusega. Asulaks kujunes pms. 1970.—80. a-il kolhooside ehituskontori keskusena.

Närska botaaniline mikrokaitseala asub Viiratsi v-s; 10 ha. Asut. 1990 ohustatud taimeliikide kaitseks. Kaitsealal kasvab käpalisi (LK II ja III), ahtalehist ängelheina ja tähk-rapuntslit (mõlemad LK III).

Nässuma, küla Saaremaa lõunarannikul Pihtla v-s; 28 el. (2000). Küla mitmekesise looduskooslusega maid kasutab Pihtla hobusekasvatus karjamaana.

Nätsi-Võlla sookaitseala asub Audru v-s; 9830 ha. Asut. 1957 Nätsi raba kaitseks, 1987 võeti kaitse alla kogu Nätsi-Võlla rabalaam kui Lääne-Eesti tüüpiline laukarohke tasane lageraba. Lääne-Eesti üks suurimaid rabalaamasid on tekkinud järve kinnikasvamisel. Raba nõlvad on järsud. Nätsi rabas on kaks laugastikku, neid eraldab Punaoja, Võlla rabas on väga laiaulatuslikke ilvestikke. Raba idaosas paiknevad soosaared — Salusaared (edela—kirde-sihilised pikad künnised). Sookaitsealal elavad kaljukotkas (LK I), rohunepp (LK II) ja nõdurisla (LK III). Seal on Eesti läänepoolseim hanevitsa kasvukoht. Rabaserval kasvab rohkesti porssa (LK III) ja rabe-jänesvilla. ▸

näripäev, uusaasta, 1. jaanuar, kirikukalendris Jeesus Kristuse ümberlõikamise püha. Kristlikus maailmas on eri aegadel ja eri maades peetud aasta alguspäevaks erinevaid daatumeid, 16. saj-st alates on Eestis selleks kujunenud 1. jaan. Eesti rahvakalendris on n-a tähtsus aastate jooksul kasvanud; nääride nimetus pärineb alamsaksa k-st ja tähendab uut aastat. Näärikombestikku järgitakse enim nääriõhtul ehk vana-aastaõhtul (31. dets.); tavad, uskumused ja toidud sarnanevad jõuluõhtu omadega. Erinevalt jõulukommetest, mis on perekesksed, on näärikombed isikukesksed — püütakse mitmel viisil ära arvata inimese saatust ja ennustada tulevikku. 20. saj. kinnistus n-a kombestikus Euroopast laenatud õnnevalamise tava. Nääriöö on jõuluööst rõõmsameelsem ja kärarikkam.

näärisokk, uusaasta- ja jõulukombestikus sokuks maskeeritud noormees. Rootsi-mõjuline n. oli tuntud saartel ja läänerannikul veel 20. saj. algul. Sokuks maskeerimisel riputati nööriga jalge vahele puuroigas või ülespidi harudega look, mille esiotsas oli sarvede ja habemega puust sokupea, tagaotsas saba — saunaviht või kadakatuust, selga pandi pahupidi kasukas. N-d liikusid Saaremaal näärioöl head uut aastat soovides rühmiti talust tallu, neile pakuti õlut, pähkleid, õunu jm., kingiti kindaid ja sukapaclu. Hiiumaal liikusid samal moel jõulude ajal ringi jõulupukid.

nöörkeraamika, hilisneoliitikumis (III a-tuh. e. Kr.) Kesk- ja Põhja-Euroopas laialt kasut. keraamikaliik, mille oluline tunnus on nöörornament. Tüüpilised on lameda põhja ja S-kujulise seinaprofiiliga väheldased nõud; esineb ka suuremaid, sh. amforakujulisi nõusid. N. oli iseloomulik hõimudele, kes kasutasid ka silmaga kivikirveid, eriti nn. venekujulisi kirveid, seetõttu nimet. selliseid arheoloogilisi kultuure n- või venekirvekultuurideks.

Nüpli järv asub Pühajärvest idas ja on ✧Otepää MKA-l pindalalt kolmas järv; 27,5 ha, suurim süg. 6 m. Ühendus Pühajärvega Poslovitsa ojja suubuva Nüpli oja (pikkus 3 km) kaudu. Vesi vahetub 2,2 aasta jooksul. Rohketoiteline; peamised kalad on latikas, särg ja ahven. Vt. ill. 11. kd., lk. 91.

Nygrund [*nü:*-], madal Soome lahes, Prangli saarest u. 4 km loodes. Madalat tähistab tulepoi.

„NYYD" [*nü:d*], a-st 1991 Tallinnas toimuv rahvusv. uue muusika festival, Euroopa Uue Muusika Promootorite Ühingu (*European Conference of Promoters*

„Nädal Pildi"

Nõva vald. Tuletõrjemaja

Nõva Pihlakool

Nädaline

RAPLA MAAKONNA AJALEHT

NYYD'01

of New Music, ECPNM) liige. 2003. a. kaheksandat korda toimunud festival tutvustab nüüdismuusikat. „N." on tellinud ning toonud esiettekandele üle 100 uue Eesti heliteose, sh. viis kammerooperit ning hulga multimeediaetendusi (sh. Lepo Sumera „Südamesasjad"). Eesti heliloojate uudisteoste esmaesitajaks on sageli olnud nimekad külalisesinejad. Peaaegu kõik külalissolistid ja -ansamblid (*Avanti!*, *Court-Circuit*, *Ensemble Conterchamps*, *Ensemble Modern*, *Piano Circus*, *Institute of Research and Coordination in Acoustics-Music* (IRCAM) elektroonikakava, *Orkest de Volharding*, *Singcircle*, *Kroumata* jpt.) on Eestis üles astunud esimest korda, suurt osa festivalil kõlanud teiste maade heliloomingust ei ole siin varem ette kantud. „N-I" esinevad Eesti parimad uue muusika interpreedid, alatine partner on Eesti tunnustatuim nüüdismuusikaansambel +„NYYD Ensemble" Olari Eltsi juhtimisel. Peale kontsertide ning muusikateatri- ja multimeediaetenduste on „N-i" kavas ka meistriklassid, seminarid, heliinstallatsioonid, näitused jms. Festivali korraldab +Eesti Kontsert, kunstilised juhid on Erkki-Sven Tüür, Olari Elts ja Madis Kolk (ka peakorraldaja). ◂

„NYYD Ensemble", Eesti esimene nüüdismuusikakollektiiv, asut. 1993 dirigent Olari Eltsi algatusel, sai nime rahvusv. uue muusika festivali +„NYYD" järgi, kus ansambel debüteeris. Ansambli tegevus on valgustavat laadi: on tutvustanud paljusid Eestis seni kõlamata 20. saj. väärteoseid ning teiste maade heliloomingu uusimaid suundumusi. „N. E." on paljude Eesti uudisteoste tellija ja esmaesitaja, nõnk on pandud 1990. a-tel esilekerkinud põhikoomale (Helena Tulve, Jüri Reinvere jmt.). Koosseis on paindlik, varieerub teose vajadustest olenevalt sooloesinejaist kammerorkestrini. Ansambel on koostöös Von Krahli Teatri ja lavastaja Peeter Jalakasega välja toonud mitu muusikalavastust (sh. 1995 Mart Vihmandi, Alo Mattiiseni ja Raimo Kangro lühiooperid ning 1997 Lepo Sumera ooperi „Olivia meistriklass"). „N. E." on viimased hooajad üles ehitanud kontserdisarjadele. Ta on osalenud paljudel olulistel uue muusika festivalidel: „ArtGenda" (Kopenhaagenis), „Baltic Arts" (Londonis, mõlemad 1996), „Time of Music" (Soomes Viitasaaris), „Warsaw Autumn" (Poolas) ja „Gaida" (Vilniuses, kõik 2001), „MaerzMusik" (Berliinis) ja „Klangspuren" (Tirolis, mõlemad 2003). „N. E-i" heliplaate: „Eesti heliloojad" I (ER, 1999) ja II (ER, 2001), „Nüüd Now" (ER ja Elwood Munsik, 2001). Kunstiline juht Olari Elts. Vt. ka II. kd., lk. 686.

Oandu lade, varem Vasalemma lade, Ülem-Ordovitsiumi ladestiku Caradoci ladejärku kuuluv lade. Avamus kulgeb kitsa vööndina Põõsaspea lähedalt Vasalemma, Aegviidu, Rakvere ja Oandu kaudu Kuremäe lähedale. Tuntuimad paljandid on Vasalemma, Saku, Rakvere (Ussimägi), Hirmuse ja Oandu. Lademe paksus on alla 6 m, kohati lade puudub. Kirde- ja Kesk-Eestis koosneb O. l. savimerglist (Hirmuse kihistu). Mõnevõrra tinglikult on O. l-ase arvatud Loode-Eestis Vasalemma kihistu hüdrotsete ja tsüstiidlubjakivikihtide ülaosa ning osalt Variku kihistu savikad dolomiitaleuroliidid ja Lõuna-Eestis Mosseni kihistu kiltsavid. Iseloomulikud on käsijalgsete kivistised, Vasalemma kihistule ka sammalloomade, okasnahksete, lubivetikate ning Eesti vanimate tabulaatide ja stromatopooride kivistised. Vasalemma kihistu tsüstiidlubjakivi on kasut. lubja põletamiseks ja ehituskivina (nn. Vasalemma marmor), nüüdisajal tehakse sellest killustikku. Vt. tab. VII, lk. 103.

Obinitsa, küla Meremäe v-s Tuhkavitsa oja alamjooksul; 240 el. (2000). Üks Setumaa keskustest. Seal asuvad põhikool (2002/03. õ.-a. 62 õpilast), kultuurimaja, rmtk., +Seto Muuseumituvi (avati 1995) ning põhikooli muuseum. Tegutseb õigeusu Issanda Muutmise kirik (ehit. 1904, Buhtmaades ainuladne kool-kirik, pärast II maailmasõda anti terve hoone kooli käsutusse, 1952 ehitati kalmistu juurde uus kirik – väheseid pärast II maailmasõda Eestis ehit. kirikuid). Küla ilmestab O. paisjärv, mille kaldal on „Setu lauluema" graniitskulptuur (1986, Elmar Rebane ja Endel Taniloo) ning mitu lauluema mälestuskivi. O. järve vasakkaldas asub Devoni liivakivi paljand ja selles Jumatarõ koobas (ka Hundikoobas). ▾

odajas astelsõnajalg (*Polystichum lonchitis*), Eestis väga haruldane, oma levila kagupiiril olev sõnajalgtaim (LK I, PR 1.). Kõrgus 30–50 cm, lehed nahkjad ja talvehaljad. Eestis on olnud rohkem leiukohti (nii mandril kui ka saartel), kuid nüüd on ta mitmelt poolt kadunud. Kasvab nii kiviaedadel, lookadastikes kui

ka salumetsades. Taime ohustab kõige enam väljakaevamine. ▸

Odalätsi allikad asuvad Lääne-Saaremaa kõrgustiku loodenõlval Kihelkonna v-s Tagalahe pikendusena maismaale ulatuva aluspõhjavagumuse idaservas (liivaga kaetud järsk astang). Allikate veerikkus (koguvooluhulk 100—200 l/s) on seotud loode—kagu-sihilise rikkevööndiga ning Jaagarahu kihistu Tagavere ja Maasi lubjakivikihtide piiril paikneva veesoonega. O. a-ist algab veerikas Pidula oja. Allikate toiteala ulatub kõrgustikult Karujärveni ja Kalja karstialani. Muistendid seostavad allikate tekke Suure Tõllu ja Vanapagana kähmlusega, milles purunes viimase oda („oda läts") ning kabjaaukudest purskusid välja allikad. LK.

Odalätsi allikate kaitseala asub Kihelkonna v-s; 7 ha. Asut. 1973. Allikaid ümbritseb männimets, Pidula oja lähtel soostunud kallastel kasvab kaitsealuseid taimi (harilik porss — LK III, käpalised — LK II ja LK III).

Odalätsi luitestiku kaitseala asub Kihelkonna v-s; 92 ha. Asut. 1959, et kaitsta kaht rööpselt paiknevat Litoriinamere luiteahelikku. Luidete suhteline kõrgus on 10 m, absoluutne kõrgus põhjapoolsel ahelikul 27,4 ja lõunapoolsel 26,4 m. Seal on Eestis haruldasi paraboolluiteid. Luidete leedemullal kasvab hõre samblikumännik. Lõunapoolse luiteahelik idaosas on muinsuskaitse all olev Kihelkonna maalinn. Vt. ill. 11. kd., lk. 180.

„Odamees", 1. 1919 Tartus Friedebert Tuglase toimetusel ilmunud kirjandus-, kunsti- ja teadusajakiri (5 nr-t). — **2.** Tartus August Alle toimetusel ilmunud kirjandusliku huumori ja päevasündmuste nädalaleht (10 nr-t). — **3.** Tartus ebakorrapäraselt ilmunud illustreeritud ajakiri, mis käsitles kultuurielu (pms. kirjandust ja kunsti). — Kõiki kolme andis välja Carl Sarap, kes oli Tartus 1918—27 tegutsenud, pms. ilukirjandust avaldanud kirjastuse ja raamatukaupluse „O." (õieti „O."/Carl Sarap/) asutaja ja omanik. ▸

Oessaare laht, ka Siiksaare laht, jäänukjärv Saaremaa lõunarannikul; u. 1 km², süg. 1,6 m, pikkus 1,9 ja laius 1 km. Järve suubub Masa oja, järve läbib ✧Lõve jõgi. Kaldad on madalad, põhi mudane, pms. läänekaldal on laialdasi roostikualasid. Kõrge mereveeseisu korral voolab Ensimäe silma kaudu järve merevett. Kuulub ✧Laidevahe LKA-sse.

Ohepalu järv, ka Ohepalu Suurjärv, rabajärv Kirde-Kõrvemaal, Ohepalu k-st edelas; 67,3 ha, suurim süg. alla 1 m (lendmudaga 2,5 m). Oli algselt umbjärv, nüüd on sinna juhitud idast ja põhjast kraav, lõunakaldast lähtub kraav Valgejõkke. Vesi vahetub aastas 3,7 korda. Huumustoiteline; peamine kala on haug.

Ohepalu looduskaitseala asub Kuusalu ja Kadrina v-s; 5058 ha. Osa praegusest alast võeti kaitse alla 1973 ja ta kuulus ✧Lahemaa RP-sse. 1993 võeti kaitse alla O. l. lõunaosas olev käpaliste kasvuala. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Kaitstakse soid, loodusmetsi, Tapa—Pikassaare ja Ohepalu—Viitna oosistikku ning LK-liikide elu- ja kasvupaiku. O. l-l on kaljukotka (LK I) ja metsise (LK II) elupaiku ning siin kasvab nt. eesti soojumikat, koldjat selaginelli, kaunist kuldkinga ja kärbesõit (kõik LK II).

Ohesaare lade, Siluri noorim lade Baltimaadel. Eestis on lademe avamus vaid Sõrve ps-e lõunaosas ja Ruhnus. Paljandub Ohessaare ja Loode pangal. Lade koosneb alaosas pms. merglikihtidega lubjakivist, ülaosas mergli ja dolokivi osatähtsus suureneb (eriti dolomiitne on nn. Kaavi kihistik) ning ilmuvad mere madaldumisele viitavad liivakad vahekihid, kalasoomuste kuhjumid ja virgmärgid. Kaavi puuraugus on lademe paksus 34 m. Rohkesti on käsijalgsete, limuste (karp *Grammysia* enamasti eluasendis mattununa), ostrakoodide, lõuatute ja kalade kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Ohessaare maastikukaitseala asub Torgu v-s; 6 ha. Asut. 1959 Ohessaare panga ja kliburanna kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1996. O. m-l leidub LK II ja LK III kivistisi.

Ohessaare pank asub Sõrve ps-e läänerannikul Jämaja läh.; pikkus 400 m (järsaku kogupikkus u. 1,6 km), kõrgus 3,5 m. O. p. on Ohesaare lademe tüüppaljand. Panga läbilõikes paljanduvad lademe kõige alumised kihid: detriitsete savikate lubjakivide õhukesed kihid vahelduvad mergli ja savi õhukeste vahekihtidega. Panga lõunaosas lisanduvad ülal lubjakivi- ja aleuroliidikihid, mida põhjaosas ei ole, seetõttu on panga geoloogilise läbilõike suurus 4,3 m. Paljand on väga kivististerikas, rohkesti on selgrootute (käsijalgsete, karpvähkide, meriliiliate, karpide, sammalloomade, trilobiitide, kõhtjalgsete ja korallide) ning selgroogsete (akantoodide, telodontide ja erikilbiliste) kivistisi. LK. ▾▸

Ohtu mõis asub Harjumaal Keila v-s. Mõisa rajasid 1620. a-tel Krämerid (aadeldatuna a-st 1652 Dannenfeldid), nime on mõis saanud Ohtu vabatalult (1534 *Ochter*). Seitsmeaastase sõja järel läks mõis Harpedelt Christopher Heinrich von Kurselli kätte, kes mõisa 1760. a-il välja ehitas. 1793 panditi mõis Meyendorffidele, kes pidasid seda kuni 1919. a-ni. Üldkavatiselt barokse kahekorruselise, kõrge poolkelpkatusega härrastemaja (1769) esifassaadi liigendavad kolmeteljelise risaliidi krohvpilastrid ja liseenid. Mõisas olid Eesti hinnalisimad reljeefidega kahhelahjud, säilinud on hulk rokokoomotiividega tisleritöid. Härrastemajaga ühevanuseist kõrvalhooneist on alles kõrge neogooti viiluga tall-tõllakuur (1888 ümber ehit.) ja valitsejamaja; ait ja viinavabrik on varemeis. Hoonestikku ümbritseb väike korrapärane park. 1960. a-te keskpaigani tegutses mõisahoones kool, seejärel on ta seisnud pms. tühjana.

ohverdamine, iidne kultuslik andide toomine ülimuslikele teispoolsuseolenditele ja -vägedele. Muinasajast alates on ohverdatud esivanemate (surnute) hingedele, loodusvaimudele ja haldjatele (maa-alused, maajumalad, majahaldjad), katoliiklikul ajal ka pühakutele ja seoses nõidumisega kurjadele vaimudele. Andide toomisega tunnistas ja püsistas ohverdaja oma sõltumist nendest. O-se põhjusi on palju, eristatakse lepitus-, tänu- ja tõotusohvrit, o. kuulus ka msg. pärimuslike

Obinitsa [illegible] ema"

Kirjastus „[illegible] Märk

Odajas [illegible]

Ohessaare [illegible] leitud kalahammaste [illegible] *Tolypelepis* [illegible] peakilp

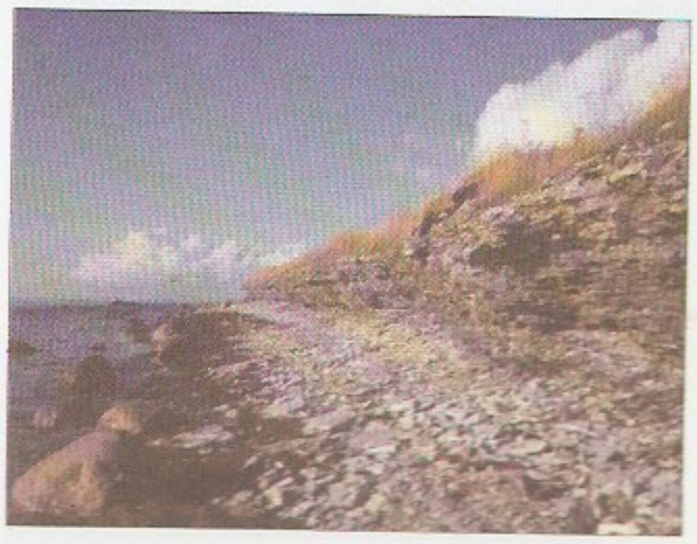

Ohessaare pank

Olewik

ravimenetluste hulka. Ohverdati hrl. eriliselt pühas paigas (hiis, püha puu, ohvrikivi, ahervare, ohvriaed, ohvriallikas) ning eriomasel ajal (tööde alustamisel, uudsesaagi saamisel, hingedeajal, pühakutega seotud päevadel, nädalapäevadest neljapäeval ja laupäeval, perekondlike sündmuste puhul jne.). Andideks olid hrl. toidud ja joogid, põllu- ja karjasaadused, raha, ehted ning hõbevalge. Muistsete ohverdustavade kohta on teateid juba alates Henriku Liivimaa kroonikast, neid leidub visitatsiooni- ja kohtuprotokollides ning rohkesti rahvaluules. Muinasusundiga seotud ohverdamistavad hakkasid kaduma 19. saj. keskel.

B: M. J. Eisen. *Esivanemate ohverdamised*. Tln., 1920, ²1996; O. Loorits. *Mulgimaa ohvrikohad*. — Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, III. Trt., 1935.

Ohvriallikas, ka Uduallikas, asub Kõo v-s Võhma—Pilistvere—Põltsamaa teest ja Arusaare k-st 3 km põhja pool Navesti jõe valgalal. Lamedas paenõos asub tilgakujuline tõusuallikas. Vesi avaneb kolmes survelise vee avanemiskohas (grifoonis). Lehtrikeste süg. on kuni 0,5 m. Koguvooluhulk on veevaesel ajal 5 l/s, veerikkal 19 l/s. Arheoloogiamälestis ja LK.

A. Oidi nim. lauluvõistlus, 1959—87 aastavahetustel toimunud lauluvõistlus, korraldaja Eesti Riiklik Filharmoonia. Kontsertvõistluste mõtte algatas helilooja Arne Oit, kellest kujunes selle ürituse vaimne juht; a-st 1976 kandsid võistlused tema nime. Viljakas võistlus andis kümneid leviklassikaks saanud laule, võidu-, aja- ja lemmiklaulu, parima instrumentaalpala jms. eest on auhinnatud rohkem kui 20 Eesti heliloojat. Enim võite pälvisid Arne Oit („Meie Mall", 1959; „Suveöö", 1971; „Unustuse jõel", 1972; „Ja elab rõõm", 1973), Vello Lipand („Piparkoogipoisid", 1960; „Tervist, mai", 1961; „Vana türklane"; 1965), Andres Valkonen („Leib jahtub", 1975; „Veel üks hetk", 1983; „Uusaastaöö", 1984) ja Kustas Kikerpuu („See kaunis maa", 1977; „See rõõm on elust endast", 1978; „Tule, tuul", 1979; „Ei kustu lootus" 1982). Senini on populaarsed Arved Haugi „Sepa jutustus" (1962), Valter Ojakääru „Olematu laul" (1967), Eino Tambergi „Kordan sinu nime" (1968), Tõnis Mägi „Pimedale muusikule" (1974), Joel Steinfeldti „Kaks südant" (1981) jmt. võidulaul. 1980 andis *Melodija* välja plaadi „Flowers are born of friendship, 1979 Arne Oit Song Competition".

„Oil Shale" [*šeil*] („Горючие сланцы"), põlevkivi- ja põlevkivikeemiaalane ajakiri, ilmub Tallinnas Eesti TA Kirjastuse väljaandel, 4 nr-t aastas. Käsitleb põlevkivi ja bituminoossete liivade kaevandamist, teket, koostist, töötlemist ja kasutamist ning keskkonnakaitset. Asut. 1984 NSV Liidu TA ja Eesti NSV TA ühisväljaandena, a-st 1990 Eesti TA ajakiri. Peatoim-d: Ilmar Öpik (1984—96), Jüri Kann (a-st 1996).

Oistrahhi festival, Pärnu David Oistrahhi festival, 1970 Beethoveni 200. sünniaastapäevale pühendatud muusikapäevadest alguse saanud, Eesti suuri- maid muusikafestivale. A-ni 1991 korraldas festivali ENSV Riiklik Filharmoonia koostöös Pärnu Linnavalitsusega. Muusikapidustus sündis erilises vaimses ülikonnas, mille peamisi põhjusi oli Pärnus sageli suvitseva David Oistrahhi ning tema tippmuusikutest sõprade ja silmapaistvaimate õpilaste osavõtt. A-st 1978, mil festival pühendati D. Oistrahhi 70. sünniaastapäevale, on seda seotud kuulsa viiuldaja nimega (festivalil esines ka ERSO koos Nõuk. tippsolistidega (Igor Oistrahh, Viktor Pikaizen, Liana Issakadze, Natalia Gutman jpt.). Pol. muudatuste tõttu pärast 1991. a-t festivali traditsioon soikus, selle taaselustas 1997 praegune kunstiline juht Allar Kaasik. Festivali korraldajate (MTÜ Pärnu David Oistrahhi Festival) soov on hoida Pärnus D. Oistrahhi loodud vaimsust, tuua siia parimaid muusikuid ja põnevat muusikat (sh. tellimusteoseid ja esiettekandeid). A-st 2000 kaasneb festivaliga Neeme Järvi rahvusv. orkestridirigentide meistrikursus, kus õpetab ka Jorma Panula jmt. 2003 anti 20 kontserti, millel osales enam kui 10 riigi soliste, ansambleid, koore ja orkestreid, ning korraldati Peterburis linna 300. aastapäeva auks EL-i raamprogrammi „Culture 2000" projektina kontserdisari „Da capo al St. Petersburg". Suvel 2001 ilmus heliplaat O. f-i salvestistega, mis on ühtlasi esimene laserplaat Eesti festivalide jäädvustamise ajaloos.

Oisu, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Türist 12 km kagus Viljandi mnt. ääres; 425 el. (2000). Seal on Retla põhikool (2002/03. õ.-a. 163 õpilast), rahvamaja, rmtk., valla muuseum, apteek ja postkontor. Alevikus on põllum-ga tegeleva Estonia OÜ keskus. — O. mõis rajati 17. saj. samanim. küla asemele, mida on mainitud 1615 (*Oyes*). 1912 jagati osa mõisast Taluraiva Põllupanga kaudu taludeks, need moodustasid Väljaotsa k. Mõisasüda kujunes majandi keskuseluks, 1977 nimetati see O. alevikuks.

Oisu vald asub Järvamaa lõunaosas Türist kagus; 118,06 km², 1330 el. (2003). Keskus Oisu alevikus. Paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaa lääneosas. Valdav on põllum-maastik, edelaosas (Nõmme soo) ja Käreverest lõunas (Kärevere raba) on valla suurimad metsa- ja sooalad. Metsamaa hõlmab vallast 33 % (riigimetsamaad haldab Türi metskond). Valla põhjapiiril kulgeb Prandi jõgi. Valda läbivad Türi—Viljandi mnt. ja Tallinna—Viljandi rdt. Haridus- ja kultuuriasutused on Oisus (Retla Kool, rahvamaja ja rmtk.) ning Taikses (kultuurimaja ja rmtk.). Kärevere k-s on taletõrjemuuseum, Oisus koduloomuuseum. Suurimad ettevõtted on Estonia OÜ (põllum.) ning puidutöötlejad Oisu Mets OÜ ja OÜ Marrandi Mööbel. — 20. saj. algul olid praeguse O. v-a alal Särevere ja Alliku v. 1939—50 oli O. v. osa Särevere v-st. Valla staatuse sai 19. XII 1991.

Oja liigikaitseala asub Kolga-Jaani v-s; 80 ha. Asut. 1992 väike-kommikotka (LK I) kaitseks. Kaitsealal on ka metsise (LK II) elupaik.

Ojamaa jõgi, ✧Purtse jõgi.

„Oktoober", 1923—96 Tallinnas tegutsenud trükikoda. Alustas „Ed. Ladinski & Ko" trükikojana, pärast omaniku vahetust sai „R. Tolwer & Ko" trükikojaks (juurutas Eestis esimesena sügavtrüki). „O-ks" nimetati pärast natsionaliseerimist 1940. Trükkis raamatuid, brošüüre, plakateid ja postkaarte.

„Olevik", Tartus 1881—1906 ja 1910—15 ilmunud nädalaleht (a-st 1904 ilmus 2 ja 1914—15 3 korda nädalas). „O-u" asutas Ado Grenzstein rahvusliku liikumise alalhoidliku suuna hüüdlehena. Oli 1880.—90. a-il Eesti parimaid ajalehti, eriti sisukas oli haridus- ja kultuuriosa. 1882—89 ilmus kaasanne „O-u Lisaleht", 1883 üritas (ühena esimestest) üllitada ka naljalisa. 1880. a-te lõpus hakkas toetama venestuspoliitikat. 1894. a-st 1903. a. alguseni oli kaastoim. karskusliikuja Jüri Tilk (Yrjö Virola), seejärel Marie Koppel. 1905. a. rev-i ajal pooldas „O." mõõdukaid reforme; suleti Liivimaa kindralkuberneri käsul. 1930. a-il ilmus sama nime all mitu kohalikku lehte.

olevipäev, 29. juuli, kirikukalendri järgi Norra kuninga Olav Püha mälestuspäev, Skandinaavia päritolu tähtpäevana Eestis tuntud pms. läänesaartel ja -rannikul. Tähistas suve lõppu, sügise lähenemist ja lõikusaja algust. O-l võeti kasutusele uudsevili. O-ks lamba tapmist võib seostada eelkristliku ohverdamiskombega.

Oleviste Gild (lad *fraternitas sancti Olavi*), Tallinna gild, tegutses 13. või 14. saj-st (esmamaining 1341) a-ni 1698, kaitsepühak Püha Olav (Norra kuningas Olav II Haraldsson). Hõlmas käsitöölisi (16. saj. alguses 8 tsunfti) ning oli ühisk. seisundilt esialgu võrdne ✧Kanuti Gildiga. Pärast ✧Püha Ihu Gildi kaotamist võeti O. G-i ka nn. madalamate ametite pidajaid (voorimehi, õllekandjaid, linakangruid) ning gildi ühisk. seisund madaldus. Pärast O. G-i sulgemist võeti enamik selle liikmeid Kanuti Gildi.

Oleviste kirik, Tallinna suurim keskaegne ehitis, nime saanud pühakuks kuulutatud Norra kuninga Olav II Haraldssoni järgi. Koosneb kolmelöövilisest basilikaalsest pikihoonest, kolmelöövilisest kodakoorist ja kõrge telkkiivriga läänetornist (123,7 m). Koori põhjaküljel paikneb kolme võlvikuga käärkamber ja lõunaküljel kahe võlvikuga Maarja ehk Breemeni kabel, pikihoone lõunalööviga liitub ühe võlvikuga kabel. — Arvat. püstitati sellesse piirkonda kirik koos skandinaavlaste kaubahooviga juba 12. saj. Esimest korda on O. k-t mainitud 1267. Ilmselt 13. saj. püstitati praeguse pikihoone laiune, kuid madalam ja läänevõlvikute võrra lühem kolmelööviline, arvat. külglöövidest kõrgema kesklööviga pseudobasiilika. Võlviminc lõpetati 1330, tollast madalat läänetorni on mainitud 1364. Tänini säilinud mahu ja hiliskeskaegse ilme sai O. k. 15. saj. lõpul ja 16. saj. algul tehtud ümberehitustega. Arvat. 1425 valmis polügonaalselt lõppeva ja külglöövide pikendusest moodustuva ümbriskäiguga kooriruum, mille kolmikkiirtähtvõlvid toetuvad neljale 8-tahulisele piilarile. Varasemast koorist pärinevad mõned taimornamendi ja figuraalse kaunistusega päiskivid, sh. Püha Olavi kujutisega raidreljeef. 1436 alustati müürseppmeister Andreas Kulpesu juhtimisel ümberehitust ja torni kõrgendamist. Kirik muudeti pikemaks külglöövide lääneotsa lisatud võlvikutega ning varem eendunud tornikehand jäi pikihoone sisse. Pikihoone ehitati erakordselt kõrge kesklööviga (31 m) basiilikaks ning see sai uued, suuremad aknad. Kesklöövkaeti koori eeskujul tähtvõlvidega, külglöövid servjoonvõlvidega. Neljatahuliste piilarite, rippkonsoolide ja vööndkaarte kujunduses järgiti kohalikke vormitraditsioone. 1446 püstitas puuseppmeister Johan Grunde kiviosas praeguse kõrguse saavutanud tornile kiivri. Kirik valmis 1450. 1512—21 ehitasid Münsterist kutsutud meistrid Bernt Wolf ja Gert Koningk koori lõunaküljele polügonaalse lõpmikuga kahevõlvikulise Püha Maarja kabeli, mille idaseina chib Hans Pawelsi passiooniteemaliste raidreljeefidega kenotaaf (1513—16, Clemens Pale ja Hinrik Byldensnyder). Euroopa kõrgeimate hulka kuulunud, läänetornil paiknenud gooti telkkiiver valmis 1500. a. paiku (torni kõrgus oli arvat. 159 m), 1625 ta põles ning 1651 taastati madalamana ja varasemad külgviilud asendati nelja väikese nurgatorniga. 1820 tulekahjus rängalt kannatada saanud kirik ennistati ning avati uuesti 1840. Samast ajast pärineb neogooti sisustus: Ludwig von Maydelli kavandatud altar (1835, Johann Gottfried Exner; altarilaud Paolo Triscorni; maal 1834, Wilhelm von Kügelgen) ja kantsel (1839, J. G. Exner). Kiriku torn põles 1931 ning taastati samal aastal. 2002 alustati O. k-u restaureerimist. Kirikus tegutseb Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Tallinna Oleviste Kogudus.

Olgina, alevik Sinimäe v-s Tallinna—Narva mnt. läh., 5 km Narva kesklinnast loodes; 522 el. (2000). O-s on rmtk., postkontor, rahvamaja, perearstikeskus ja Narva lennuväli. Aleviku läh. on O. rändrahn (ümbermõõt 21 m, kõrgus 4,5 m). — Algselt oli O. asukohas Tünnerküla (1399 *Tunderndorpe*), 19. saj. asutati sinna Härmamäe (*Hermannsberg*) mõisale kuuluv O. poolmõis, seal paiknesid ka Orujõe k. (varem Mustküla, 1374 *Czerendorpe*) ja osa Arumäe mõisa Pähklimäe (*Pähklamäe*) kõrvalmõisast. Aleviku tuumik kujunes 1950.—60. a-il, kui

Orujõe k. kohale rajati Narva sovhoosi keskasula. A-ni 1977 kandis O. alevik Narva asundi nime.

„Olion", 1930—33 Tartus ja 1935—36 Tallinnas ilmunud illustreeritud kultuuriajakiri. Toim. oli kirjastuse „O." omanik Yri Naelapea. Avaldas algul kirjutisi kõigilt kultuurialadelt ning nimekate autorite (Eduard Vilde, A. H. Tammsaare, Gustav Suits, Friedebert Tuglas, Jaan Kärner) algupärast proosat ja luulet, hiljem sai valdavaks seltskonnakroonika. 1957—60 andis Y. Naelapea „O-i" välja Austraalias (ilmus 7 nr-t). ▲

„Olion", 1989 kirjastusest „Eesti Raamat" eraldunud kirjastus, annab välja ajaloo- ja filosoofiaraamatuid, aimekirjandust, mälestusi, biograafiaid, teatmeteoseid ning laste- ja ilukirjandust (2002. a. u. 50 nimetust). Peatoim. a-st 1990 Veiko Talts. ▸

Olustvere, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Viljandi rdt. ääres, 6 km Suure-Jaanist idas; 664 el. (2000). Seal asuvad ✧O. Teeninduse- ja Maamajanduskool, põhikool (2002/03. õ.-a. 121 õpilast), rmtk. ning koduloomuuseum. Huviväärsed on ✧O. mõis, liigirohke park, puiesteed ning Papiorg (✧Papioru MKA). Pargis on Jaan Adamsoni mälestussammas (1988, Ekke Väli). — Esmamaining 1424 (*Olswer*).

Olustvere asulakoht asub Olustvere mõisa pargi idaosas. 1978—85 uuriti (Ain Lavi, Valter Lang, Vladimir ja Mare Sokolovski) u. 16 000 m² suurusel alal raua- ja keskaja asulakoha kultuurkihti. Vanimad leiud (sh. rauasulatusahju põhi) pärinevad I a-tuh.

keskosast. 9.—16. saj. ehitistest avastati rõhtpalkidest suitsutubade ja koldeasemega suvekodade aluseid, säilitusauke, kiviraketega kaev ja arvat. 14.—15. saj. rehielamu jäänused. Ehitiste vahel oli külatee. Peale rohkete esemeleidude saadi asulast 2 aardeleidu. 11. saj. lõpust pärinev kasetohtu mähitud aare sisaldas hõbeesemeid ja 729 hõbemünti. 14. saj. keskelt pärit aardes oli kahte savinõusse paigutatud 6849 münti.

Olustvere mõis rajati orduaja lõpul ja ta paiknes praegusest asukohast põhja pool Papiorus, nüüdsesse asukohta tõi mõisa pärast 1632. a-t Valentin von Schilling. 1668—1742 kuulus mõis Schlippenbachidele, kellelt läks kaasavarana Fersenitele. O. m-a juurde kuulusid Karjamõisa ja Kure karjamõis. Nikolai von Ferseni 1900—03 ehit. inglispärane härrastemaja (arvat. Inglise arh. Archibald MacPherson) on ebasümmeetrilise liigendusega kahekorruseline kivihoone, mille arhitektuuriline mõjuvus rajaneb tugevail värvi- ja materjalikontrastidel. Interjööri keskmes asub läbi kahe korruse ulatuv rõdudega hall; tähelepanuväärne on tisleritöö. Pms. 19. ja 20. saj. vahetusest pärinevad rohked maa- ja telliskivist kõrvalhooned moodustavad mitu ansamblit. 18. saj. rajatud park (LK), milles on 2 tiiki, on Riia linnaaedniku Georg Kuphaldti projekti (1903) järgi kujundatud liigirohkeks looduspargiks, millest väljuvad Viljandi, Võhma ja Suure-Jaani suunas puiesteed (5,5 km); varemalt külgnes pargiga suur puuviljaaed. 1920 koliti mõisa Eesti Aleksandrikoolist kujunenud põllutöökool (praegu Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskool). ◂

Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskool asub Viljandimaal Olustvere mõisas. 1914 asutati Viljandimaal Kõo mõisas esimene Eesti põllum-õppeasutus — Eesti Aleksandri Alampõllutöökool. 1919 muudeti see Eesti Aleksandri Põllutöökeskkooliks ja 1920 toodi Olustvere mõisa. 1964 moodustati Olustvere Sovhoostehnikum: kooliga liideti ümberkaudsed majandid (üldpindala üle 3600 ha). 1985 valmis mõisapargi põhjaosas uus koolihoone. 1992 lahutati tehnikum sovhoosist ja asutati Olustvere Kõrgem Põllum-kool; 1994 moodustati õppetalu, mille pindala oli 503 ha. Praeguse nime sai kool 2000. Õpetatakse agronoomiat, taimekaitset, mesindust, raamatupidamist ja sekretäritööd, turismikorraldust, toitlustusteenindust ning kodumajandust. 2002. a-ks (k. a.) oli kooli lõpetanuid 3937. A-st 1950 töötab kaugõppeosk., korraldatakse ka lühiajalisi täienduskursusi. Mõisa peahoones toimuvad õppepäevad, konverentsid ja meelelahutusüritused, seal on piirkondlik turismiinfopunkt. A-st 1993 töötab samas majas ka Olustvere Põhikool.

Olustvere vald asub Viljandimaa põhjaosas; 144,24 km², 1615 el. (2003). Keskus Olustvere alevikus. Valla ida- ja põhjaosa paikneb ✧Võrtsjärve madalikul, kus on valdavalt metsa- ja sooalad (Parika ja Kõrgeraba). Põhjaosas on ilmekaimaks pinnavormiks Navesti jõe org. Valla lääneosa paikneb ✧Sakala kõrgustikul, seal on iseloomulikud järsuveerulised orud (Tääksi ja Papiorg), mis liigestavad valdavalt tasast kultuurmaastikku. Valla kaguosas asub ✧Parika LKA (osaliselt), Olustvere ✧Papioru MKA. Kaitsealast läänes on Aimla metskonna keskus. Peale valla keskuses asuvate haridus- ja kultuuriasutuste on põhikool ja rmtk. ka Tääksis. Suurimad tööandjad on haridusasutused ja põllum-ettevõtted. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. 1950. a-ni hõlmas ka Navesti ja Reegoldi k. ümbruse (nüüdsest Suure-Jaani v-st). ◂

Tartus, 15-mal Detsembril 1884.

Oma Maa.

Teaduste ja juttude ajakiri.

Esimene anstakäik.

Oma Saar Meie Maa laupäevaleht

Omakaitse, vabatahtlik relvastatud organisatsioon 1917—18 ja 1941—44. Asutati kodanike elu ja vara kaitseks, kui riiklik korrakaitse pärast Vene Veebruarirev-i lagunes (mõnel pool nimetati seda reservmiilitsaks). Toimis kohalike omavalitsuste alluvuses. 1917. a. lõpus kuulus O-sse 10 000 meest, neist 3200 Tallinnas ja 1400 Tartus. O-l oli oluline osa võimu enamlastelt ülevõtmisel veebr. 1918. Saksa okupatsiooni ajal tegutses O. avalikult ainult Tallinnas (3000 meest), mujal moodustati sellest põranduluune Eesti Kaitseliit; kui see 11. XI 1918 legaliseerus, ühines temaga ka Tallinna O. Uuesti asutati O. suvel 1941 (esialgu pms. metsavendadest). Saksa okupatsiooni ajal 1941—44 toimis O. territoriaalse julgestusorg-na ja hõlmas 32 000 meest. 1944. a. sügisel moodustati O-st lahingurügemendid ja -pataljonid, mis võitlesid rindel, kuni Punaarmee Eesti okupeeris.

„Oma Keel", populaarteaduslik keeleajakiri, Emakeele Seltsi väljaanne. Kirjutised käsitlevad msg. keelekujusid (kirja-, kõne-, murde-, oskuskeel) ja nende uurimist, keeleteaduse suundi, keelehoolet, -poliitikat ja -õpet, keeleasutusi ja -uurijaid, keelesõndmusi ja -raamatuid. Ilmub a-st 2000 (2 nr-t aastas), trükiarv 2002. a. 2000. Toim. Maire Raadik. ◂

„Oma Maa", 1884—91 Tartus ilmunud kuukiri; vastutav toim. 1884—85 Mihkel Veske, 1886—91 Hugo Treffner, tegevtoim. 1886—90 Jaak Jõgever. Avaldas populaarteaduslikke kirjutisi, algupärast ilukirjandust, rahvaluulet ja tõlkeid (enim vene klassikalisest kirjandusest) ning tutvustas lugejaskonnale Vene impeeriumi rahvaste ajalugu ja kaasaegseid olusid. 1907. a. talvel ilmus J. Markuse toimetamisel 10 nr-t samasugust ajakirja Tallinnas. ◂

„Oma Saar", Saaremaa ajaleht, ilmus 1992 korra, 1993—94 neli, 1994—97 viis ja 1998 kolm korda nädalas, 1998 muudeti ajalehe ✧„Meie Maa" laupäevalisaks; peatoim. Tõnu Prei. Nõuk. ajal ilmusid „O. S-e" eellastena „Saarte Hääl" (1940—50 ja 1988—92) ning „Kommunismiehitaja" (1950—88). ◂

omavalitsusüksus, Eesti terr-il asuv omavalitsusega haldusüksus. Põhiseaduse kohaselt on kohaliku omavalitsuse üksused vallad ja linnad ning seadusega sätestatud alusel ja korras võib moodustada ka muid kohaliku omavalitsuse üksusi. O-tes teostatakse omavalitsuslikku haldamist kohaliku omavalitsuse korralduse seaduses sätestatu alusel.

Omedu jõgi, ✧Kuilavere jõe nimi Käipu jõe suudmest alamal.

ON-grupp, a-st 1999 tegutsev kunstirühmitis, mille asutasid 28 EKA-s õppinud erinevate alade tarbekunstnikku (metalli-, tekstiili-, klaasi- ja nahakunstnikud ning keraamikud); a-st 1994 kuulub Eesti Kunstnike Liitu. Rühmitise loomisel nõutati uue, loominguliselt vaba ajastu algust ning samas seost Eesti ja Põhjamaade tarbekunsti esteetika ja traditsioonidega. Rühmitis on korraldanud näitusi Eestis, Lätis ja Soomes, silma on paistnud ekspositsiooni kujundus (kujundajad Peeter Pere ja Urmas Muru, Tea Tammelaan, Mari Kurismaa jt.). Rühmitise juhid: Katrin Amos (1989—1996), Signe Kivi (1996—99) ja Ülle Kõuts (a-st 1999). Liikmeid: Elna Kaasik, Viivi-Ann Keerdo, Eve Koha, Tiina Käesel, Krista Laos, Liivia Leškin, Ivo Lill, Katrin Pere, Ülle Rajasalu, Annika Teder jt.

Ontika maastikukaitseala asub Kohtla ja Toila v-s; 1212 ha. Saka—Ontika paekallas võeti kaitse alla juba

1939; 1957 asutati Saka—Ontika—Toila paekalda maastikuline keeluala ja 1990 Toila taimestiku mikrokaitseala, praegustes piirides ja staatuses on kaitseala a-st 1996. O. m-l on Põhja-Eesti paekalda kõrgeim osa Ontika pank ja Eesti kõrgeim juga — ✧Valaste juga. Klindi jalamil kasvab nii Eestis kui ka mujal Euroopas ainulaadne väärtuslik jalakatest, saartest, pärnadest ja vahtratest koosnev laialehine salumets. Palju on haruldasi taimi, nt. sudeedi põisjalga (LK I), villtulikat (LK II), laialehist nestikut (LK II) ja mets-kuukressi (LK III). ▸

Ontika pank asub Kohtla v-s ja on nii Põhja-Eesti paekalda kui ka kogu Balti klindi kõrgeimaid kohti (56 m ü. m.). Panga ülaosas paljanduvad u. 14 m paksused Ordoviitsiumi karbonaatkivimid, alaosas 5—6 m paksused sama ajastu liivakivi ja kiltsavi. Alam-Kambriumi purdkivimid ja savi on mattunud paksu rusukalde alla. ✧Lontova kihistu sinisavi pinnalt väljuvate allikate tõttu liigub rusukalle merre. Sageli toimub maalihkeid, neid soodustab lainete murrutus. O. p. kerkis vee alt pärast ✧Balti jääpaisjärve veetaseme järsku alanemist u. 10 300 aastat tagasi. LK.

Oomuli lahing, Härgmäe lahing, Ērģeme lahing, peeti Vene-Liivimaa sõja ajal 2.VIII 1560 Lätis Õhne jõe keskjooksu alal, nüüdse Omuļi (Oomuli) läh.; oli Liivimaa Ordu viimne välilahing. Ordu väesalk maamarssal Philipp Schall von Belli juhtimisel ründas Vene väge, kuid piirati ümber ja purustati. Seejärel asus Vene vägi Viljandit piirama. O. l. kiirendas Liivimaa konföderatsiooni lagunemist.

Oore männikute kaitseala asub Taheva v-s; 3 ha. Asut. 1976 maastikku ilmestava männi-kuuse segametsa kaitseks. Mets on jänesekapsa-pohla kasvukohatüüpi ja kasvab mõhnal.

Oosla maa (Ooslama) kaitseala asub Salme v-s; 6 ha. Asut. 1960 veelindude pesitsuspaiga kaitseks. Oosla maa (Ooslama) laid on kuulus lindude liigirohkuse poolest. Geoloogiliselt on piirkond huvitav meresetete dünaamika ja rannaprotsesside uurimise seisukohast.

Oostriku Suurallikas asub Pandivere kõrgustiku lõunajalamil ✧Endla LKA-l Koeru v-s. Paarsada meetrit enne Oostriku silda Udeva—Jõeküla teest lääne pool on allikalehter (laius 4—5 m ja süg. 1—2 m). Allikaveest tekib 10 m laiune ja 25 m pikkune veekogu, millest algab Oostriku jõkke suubuv allikaoja (laius 15 m ja pikkus 300 m). Suurallika läh. voolab oja paesel põhjal ja tema kõrval on ka väiksemaid allikalehtreid. Koguvooluhulk on 100—180 l/s. O. S-st 20 m ida pool tekkis kraavi kaevamisel 20. saj. alguses uus allikas, nn. Valtri kaev, mille veeandvust on mõõdetud 18 l/s.

„opeNBaroque" [*əupən barǫk*], 1990—97 „Hortus Musicuse" Väravatorni barokkmuusika päevad, 1998—2001 Tallinna barokkmuusika festival, Eesti Kontserdi korraldatav avatud muusika festival, kunstiline juht Andres Mustonen. Festivali nimetus ('avatud barokk') viitab uuenenud eesmärgile näidata eri kultuuride (ida ja lääne) ristumisi, koosmõjusid ja sellest tulenevat uut kvaliteeti. Kuigi „o-i" keskmes on kogu aeg olnud barokkmuusika, areneb see järjest enam oikumeenilise muusikariituse suunas. Esialgu peeti oluliseks esitatava ja esituse autentsust, nüüd on põhirõhk muusikateoses peituva sõnumi edastamisel. Festivalil on esinenud nii kogu maailmas tunnustatud barokkmuusikainterpreedid (Gustav Leonhardt, Barthold ja Wieland Kuijken, Edward Parmentier, Patrick Gallois, Conrad Steinmann, Emma Kirkby, Michala Petri) kui ka eri kultuure ja suundumusi esindavad solistid ning kollektiivid, nt. Emma Christian (Mani saar), Ranajit Sengupta (India), Hiroyuki Koinuma (Jaapan), Moskva Patriarhaadi koor (Venemaa), „The King Singers" (Inglismaa) jpt. Barokkmuusika suurteoste kõrval on festivalil kõlanud ka teiste ajastute helitöid ja uudisloomingut. ▸

Ontika maastikukaitseala. Saka kanjon

opeNBaroque
avatud muusika festival

opteerimine (lad < *optare* 'valima, taotlema'), optsioon, kodakondsuse valimine. Hrl. ühelt riigilt teisele mineva ala elanikele antav võimalus jääda endisse kodakondsusse või valida uus kodakondsus ning ümber asuda. ✧Tartu rahu alusel opteeris 1920—23 Nõuk. Venemaalt Eestisse 38 000 eestlast. O-t korraldasid Eesti kontroll-opteerimiskomisjon (asus Moskvas, osakond oli Petrogradis ja Omskis) ning konsulaadid.

„Optimistid", Eesti esimesi biitansambleid, tegutses 1965—69. Alustas „Kommunaari" klubis „Revali" nime all, kuid see kui Nõuk. võimule ebasobiv tuli 1966 enne ETV esimeses ülevabariigilises instrumentaalansamblite võistluses osalemist välja vahetada; võistluse „O-d" võitsid. Suvel 1967 töötasid nad Gruusia Riikliku Filharmoonia ansamblina. „O-d" oli esimene Eesti popansambel, kes esines Moskvas; esineti ka Lätis jm. „O-des" alustasid muusikuteed järgmistel kümnenditel tuntud pillimehed Heigo Mirka, Vello Salumets, Toomas Kõrvits ja Neeme Ninnas, trummide taga oli tollal 12-aastane Harry Kõrvits, ansamblis on mänginud ka Tõnu Naissoo ja Heiki Johannson. Ansambli eesmärk oli tutvustada Eestis võimalikult kõrgel tasemel rokkmuusikat, repertuaaris olid pms. ingliskeelsete lööklaulude töötlused. Vello Salumetsa „Ülle" oli Eesti rokkansamblite esimene eetris kõlanud omaloominguline pala. „O-d" oli esimene Eesti biitansambel, kellest tehti telesaade (eetris 24. I 1967). Sügisel 1967 tulid ansamblisse Olav Ehala ja Boris Lehtlaan, senine stiil asendus meloodilisema rokiga.

Orajõgi, Ahja jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 39 km, jõgikond 176 km². Algab Mustja k. juurest, voolab kogu pikkuses Ugandi lavamaal, Vardjast alamal looklevalt ürgorus (läbib Põlva linna). Suuremad lisajõed on Tännasilma (12 km) ja Peri oja (11 km).

„Oras", 1923—27 Leningradis Hans Pöögelmanni toimetusel ilmunud kirjandus-, kunsti- ja teadusajakiri (19 nr-t). Selles ilmus Valter Kleini, Karl Treufeldti, August Lukini, Villem Buki, Ain Rannaleedi, Oskar Kullerkupu ja Jaan Depmani kirjutisi ja teoseid.

Orava, küla ja samanim. valla keskus, asub Põlvamaal; 309 el. (2000). Külas on põhikool (2002/03. õ.-a. 117 õpilast; a-ni 1997 asus kool Hanikase k-s), kultuurimaja ja rmtk. O. metskond ja rdtj. asuvad O-st kirdes Rõssa k-s. 1934 avati Vabadussõja mälestussammas (taastati 1989). Külast läänes paiknevad O. järved (Mõisajärv,

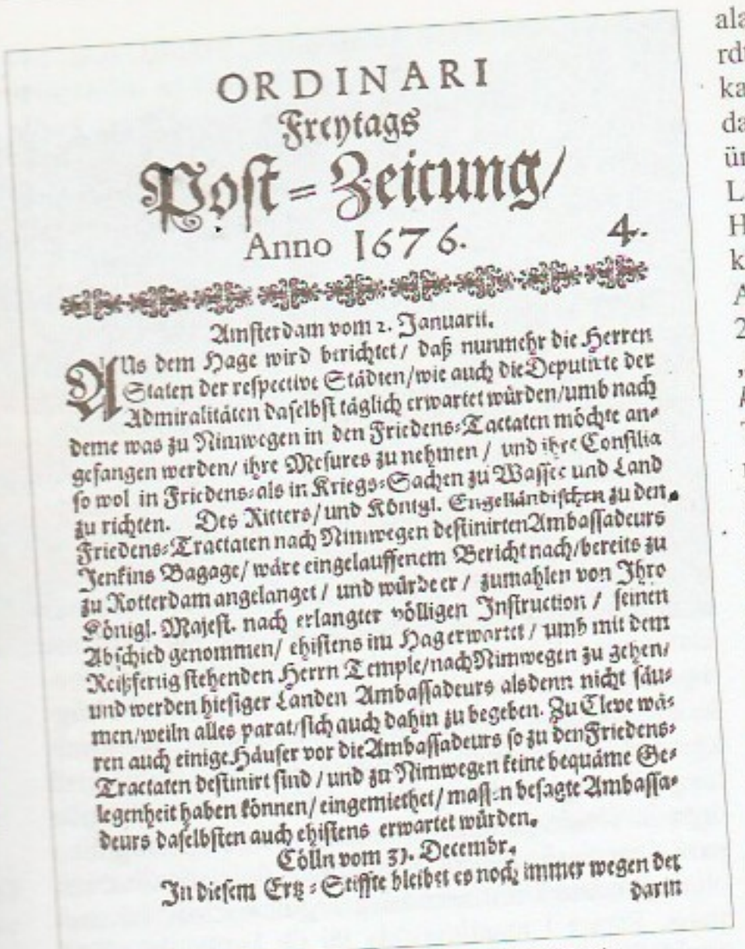

ORDINARI
Freytags
Post-Zeitung/
Anno 1676. 4.

Amsterdam vom 2. Januarii.

Aus dem Hage wird berichtet/ daß nunmehr die Herren Staten der respective Städten/wie auch die Deputirte der Admiralitäten daselbst täglich erwartet würden/umb nach deme was zu Nimwegen in den Friedens-Tractaten möchte angefangen werden/ ihre Mesures zu nehmen / und ihre Consilia so wol in Friedens- als in Kriegs-Sachen zu Wasse und Land zu richten. Des Ritters/ und Königl. Engelländischen zu den Friedens-Tractaten nach Nimwegen destinirten Ambassadeurs Jenkins Bagage/ wäre eingelauffenem Bericht nach/bereits zu Rotterdam angelanget / und würde er / zumahlen von Ihro Königl. Majest. nach erlangter völligen Instruction / seinen Abschied genommen/ ehistens im Hag erwartet / umb mit dem Reißfertig stehenden Herrn Temple/nach Nimwegen zu gehen/ und werden hiesiger Landen Ambassadeurs alsdenn nicht säumen/weiln alles parat/sich auch dahin zu begeben. Zu Clewe wären auch einige Häuser vor die Ambassadeurs so zu den Friedens-Tractaten destimirt sind / und zu Nimwegen keine bequäme Gelegenheit haben können/ eingemiethet/ massen besagte Ambassadeurs daselbsten auch ehistens erwartet würden.

Cölln vom 31. Decembr.

In diesem Ertz-Stifte bleibet es noch immer wegen der darin

„Ordinari Freytags Post-Zeitung". Esikülg

Solda ja Mustjärv). – Esmamaining 1561. 16. saj. kuulus O. ümbrus Vastseliina linnuse piirkonda, Vene-Liivimaa sõja ajal (kui end. Tartu piiskopkonna ala oli Vene väe võimu all) anti O. Petseri kloostrile (küla nimi oli tollal Suur Vaiguts, 1561 vn Большая Вайгужицы). Pärast Vene-Liivimaa sõda läks O. Poola valdusse, seejärel Rootsi võimu alla. O. nime on mainitud 1638 (*Oraw Laur*). 17. saj. rajati Vastseliina mõisa karjamõisana O. mõis (*Orrawa*, hiljem *Waldeck*), omaette mõisaks sai see 19. saj. keskel. Märtsis 1700 oli O-l talurahvarahutusi, mõis rüüstati.

Orava vald asub Põlvamaa kaguosas; 175,52 km², 903 el. (2003). Keskus Orava k-s. Paikneb ✧Palumaa ja ✧Võru-Hargla nõo piirialal. Maastikule annab ilme valla lõunapiiril kulgev Piusa jõe org. Asustus on pms. valla edelaosas, põhja- ja idaosas valdavad metsa-

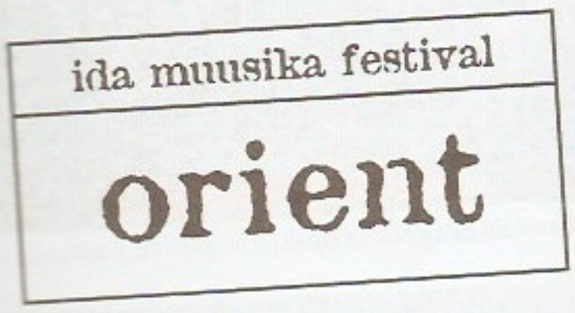

„Orient". Logo

alad. Valda läbivad Tartu—Petseri ja Valga—Petseri rdt. Huviväärsed on ✧Piusa koobastiku LKA ja Piusa karjäärid (karjääriviisiliselt hakati klaasiliiva kaevandama 1979) ning ✧Ilumetsa meteoriidikraatrid. Ilumetsa ürgmets ja Rebasemäe allikas ning Ilumetsa kuusik on LK all. Valla piiresse jääb osa ✧Meenikunno MKA-st. Haridus- ja kultuuriasutused asuvad Oraval, rmtk. on ka Hanikase k-s. Suurim tööandja on avalik sektor. — A-ni 1950 kuulus vald Võrumaasse. Staatus ennistati 26. III 1992. ◂

„Ordinari Freytags Post-Zeitung" *[-na:ri frai:ta:ks -tsai-]* (sks „Korraline Reedeleht"), 1675—76 Tallinnas ilmunud nädalaleht; 1677—78 jätkas ilmumist „Ordinari Donnerstags Post-Zeitungina" („Korraline Neljapäevaleht"). Ollenavasti Baltimaade esimene ajaleht. ◂

Orgita-Haimre dolokivimaardla asub Raplamaal Märjamaa v-s; pindala 604 ha, sh. 7 ha ✧Jalase MKA-l. Tootus kiht (paksus kuni 10,6 m) on Siluri ladestu Raikküla lademe dolokivi, katendi paksus 1,4—4,5 m. Dolokivi omadused: survetugevusmark 600, külmakindlusmark 25. Tootsa kihi omadused on väga muutlikud. Sobib ehitus- ja raidkiviks ning killustiku valmistamiseks. 2002 kasvandas Toomas Kirsipuu Paetööstus seal 5200, 00 Alver 400 m² ja Dolomiidimeistrite AS 3600 m² dolokivi. ■

„Orient", a-st 1992 korraldatav rahvusvaheline muusikafestival, kus mängitakse paljude Aasia piirkondade (India, Tiibeti, Hiina, Jaapani, araabia maade, Kagu-Aasia, Siberi) muusikat. Muusikasündmustest on eelistatud rahvamuusika, traditsiooniline klassika ja sakraalmuusika. Kavas on olnud ka tantsuetendusi, usurituaale, teetseremooniaid, filmilinastusi, piilide näitus, kalligraafianäitus jm. „O-l" esinemist: Hariprasad Churasia, Gyume kloostri buda mungad, Drikung Kagyu kloostonna munkad ja nunnad, Tõva šamaanid, ansambel „Yat-kha", Yair Dalal, Kobe Ikuta shinto templi ansambel, hiigeltrummide ansambel „Kodo". „O-l" korraldaja on ✧„Eesti Kontsert", kunstiline juht Peeter Vähi. ◂

Orissaare, alevik ja samanim. valla keskus, asub Saaremaal Väikese väina rannikul; 3085 el. (2000). O-s on gümnaasium (2002/03 õ.-a. 460 õpilast), internaatkool (a-st 1959; annab põhiharidusse psüühikahäiretega õpilastele), muusikakool, kultuurimaja ja rmtk. Illiku laial asub sadam, kust peeti enne ✧Väinatammi ehitamist ühendust Muhumaaga (mälestusmärk „100 aastat laubüühendust" ja 1875. a. uisuõnnetuses hukkunutele). O-t ilmestab Eesti Ringhäälingu Saatekeskuse mast. Alevikus tegutseb EELK O. Pühavaimu Kogudus. — Esimesed teated O. kuhtu pürinevad a-st 1453 (*Orgenzur*). 16. saj. oli seal mõis. Alevik tekkis pärast Väinatammi valmimist 1895. O. postijaama ja sadama juurde.

Orissaare vald asub Saaremaa kirdeosas; 163,02 km², 2078 el. (2003). Keskus Orissaare alevikus. Hõlmab ka Kõinastu laiu ja lee. Põhjaosas piirneb Väinamere ja Väikese väinaga. Rannik on vähe liigestunud ja valdavalt lauge, punkrannikut leidub Pulli (Pulli pank) ja Jaani k. juures (Paramaja pank). Läänepoosa on valdavalt metsane, sealne suurim asustuskeskus on Tagavere k. Valda ulatub Koigi soo põhjaosa. Õõrikust läänes on Karussoo. Valla läänepiiril asub Järveküla (ka Rüdma) järv. Metsasus 57 %. ¾ rahvastikust elab valla idaosas Orissaare ümbruses. Valda läbib Kuivastu—Kuressaare mnt. Valla kaguosast algab ✧Väinatamm. Peale Orissaare alevikus paiknevate haridus- ja kultuuriasutuste on algkool ja rmtk. ka Tagaveres. Rannaküülas, Pulli k-s ja Orissaare alevikus on sadam. Huviväärsed on ✧Maasi ordulinnuse varemed ja Saare Jaani kirik (Eesti väheseid barokseid maakirikuid, ehit. 1703). Õigeusu kirik on Õõrikul (ehit. 1873) ja Saiklas (ehit. 1927). Suurimad tööandjad on haridusasutused ja põllum-ettevõtted. — 20. saj. algul oli suuresti sama-

des piirides Maasi v., 1939—50 osa Põide v-st. Valla staatus alates 11. VII 1991. ▸

Orjaku, küla Käina v-s Kassari lääneosas, hõlmab ka O. ps-e ja Reigi saare; 69 el. (2000). Suvituspiirkond (mitu puhke- ja suvemajadega turismitalu). O. sadam teenindab purjesportlasi ja merematkajaid. — Limneamere IV arengustaadiumis oli O. Kassari saarestikus paiknev piklik saar, mõnisada aastat hiljem Kassariga liitunud poolsaar. Muinasajal oli O-l arvat. sadamakoht; O. nime on esimest korda mainitud maadejagamisel 1254 (*Oriwocko*), küla kohta on teateid a-st 1565 (*Oryack*). 16. saj. II poolest on piiskopi aladel teada ka O. vakus, mõis (*Orjak*) rajati vahemikus 1606—12, 19. saj. alguses muudeti see Emmaste mõisa kõrvalmõisaks. Peterburi kaitseks rajatav merekindluste süsteem nägi ette O-le torpeedopaatide sadama ehitamise: 1912 rajati 2 kaitsemuuli ja laevasild. 1930. a-il süvendati Jausa lahes 2,2 km pikkune sissesõidukanal, silda pikendati ning O-t hakati kasutama rannasõidusadama ja purjekate talvekorterina. 1962 asendati sissesõidumärgid tarindbetoontulepaakidega. 1996—98 peeti O. sadama kaudu parvlaevaühendust Triigi sadamaga.

ornament, ✧kiri.

„Ornament", Gunnar Grapsi eestvedamisel 1973—76 tegutsenud ansambel. Seal mängis Eesti parimaid soolokitarriste, ansamblist ✧„Ruja" tulnud vasakukäeline Andres Põldroo, basskitarristid olid (eri aegadel) Ilmar Soots ja kultuurifotograaf Tõnu Tormis. „O." julges kavva võtta isegi Jimi Hendrixi palu. Tuntuimaid laule: „Meie teisikud", „Rahatuvi", „Pilved kuuvalgel" jmt.

„Ornitoloogiline kogumik", ELUS-i ornitoloogiasektsiooni väljaanne, ilmus aperioodiliselt 1958—85, kokku 10 kd. (trükiarv 800—8000). Sisaldab artikleid lindude faunistika, ökoloogia, zoogeograafia ja parasitoloogia alalt. Alates 2. köitest on kogumikud temaatilised, nt. käsitleb 7. kd. Baltimaade ornitoloogia ajalugu ja 10. kd. inimtegevuse põhjustatud linnustikumuutusi.

„Orthodox Singers" [*oːrθədoks*], a-ni 2003 Õigeusu vaimuliku muusika kammerkoor, loodi Tallinnas Valeri Petrovi algatusel jaan. 1989. Kooris laulavad elukutselised muusikud (vene rahvusest Eesti kodanikud). „O. S-i" loominguline peasuund on 14.—21. saj. õigeusu kirikulaulud, sh. Pavel Tšesnokovi, Sergei Rahmaninovi ja Aleksandr Arhangelski Vene sakraalmuusika tähtteosed, ning nüüdisaja õigeusumuusika (John Tavener, Valeri Kalistratov, Arvo Pärt). V. Petrovi koori kavas on alati olnud kindel koht Eesti heliloomingul (Cyrillus Kreek, Kuldar Sink, Veljo Tormis jt.). „O. S." on osa võtnud Eesti, Venemaa, USA, Rootsi, Soome, Norra, Iirimaa, Inglismaa, Ungari ja Poola rahvusv. muusikafestivalidest ning korraldanud a-st 1994 Tallinnas festivali ✧„Credo". Koor on lindistanud ER-is, välja andnud 3 helikassetti ja 5 heliplaati, sh. „Credo" (Forte, 1995), „Early Russian Orthodox Chant" (*Albany Records UK*, 1995) ja „Old Russian Orthodox Chants" (2003). Kirjastatud on V. Petrovi noodikogumik „Valamo kloostri viisid". ▸

„Orto", väliseestlaste kirjastus. Asutati 1944 Helsingis ja koliti peagi Rootsi Vadstenasse, lõpetas tegevuse 1973 Torontos. Pms. ärilisto sihtidega „O." üllitas eesti kirjanduse klassikat ja uudisteoseid, hiljem suurenes tõlgete osatähtsus, kokku ilmus 405 nimetust. Omanik oli Andres Laur.

Oru, 1. Kohtla-Järve linna halduses olev linnaosa, paikneb Jõhvist 9 km idas Tallinna—Narva rdt. ääres; u. 1800 el. O-l on põhikool (2002/03. õ.-a. 137 õpilast), kultuurimaja, harurmtk., apteek, postkontor, rdtj. ja väikeettevõtteid. 1958—90 töötas seal turbakombinaat, pärast selle sulgemist asula taandarenes. — **2.** küla Läänemaal O. v-s; 71 el. (2000). O. vallamaja asub ✧Linnamäe k-s. — **3.** küla Kose v-s Kolu—Kohila mnt. ääres u. 3 km kaugusel Tallinna—Tartu mnt-st; 399 el. (2000). Seal on põhikool (asut. 1798 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 147 õpilast), rahvamaja, rmtk., postipunkt ja mõisapark. Töötab taimeõlivabrik. — Küla on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Orkae*), 1663 eraldus Tuhalast O. mõis (*Orgelhof*, hiljem *Orrenhof*); lambakasvatuse arendamiseks rajati sinna 1827 meriino lammaste kasvandus.

Oru loss, Toila-Oru loss, Ida-Virumaal Toilas Pühajõe kaldal paiknenud esinduslik lossiansambel, praeguseks hävinud. Oli algselt Toila karjamõis, mis 1781 liideti Voka, hiljem Pühajõe mõisaga. Paiga omandas 1897 Peterburi ärimees Grigori Jelissejev, kes rajas 1897—98 sinna suurejoonelise suvituskoha (arh. Grigori Baranovski). Loss oli Eesti arhitektuuris historitsismi suurejoonelisimaid näiteid: rohkete terrasside ja rõdudega lõunamaise *palazzo* laadis ehitis oli põhiosas 2—3-korruseline, torn 5-korruseline. Hoones asus mitu luksuslikku esindusruumi, sh. läbi kahe korruse ulatuv ning Konstantin Makovski maalitud laeplafooniga kujundatud ballisaal. Ansamblisse kuulusid hiiglaslik hoburauakujulise põhiplaaniga oranžerii (apelsinikasvuhoone), maneež, teenijatekorpus, külalistemajad ning vene õigeusu kirik. 1899—1901 kujundati Pühajõe orgu ja Neide pangale põhiosas vabaplaneeringuline park (pargiarh. Georg Kuphaldt), lossi lähiümbrus oli kujundatud mitmeosalise regulaarstiilis terrassaiana. Pärast I maailmasõda jäi O. l. tühjaks, 1935 ostsid tööstusringkonnad selle ja kinkisid riigivanemale ning 1936 kohandati loss tema suveresidentsiks (arh. Roman Koolmar, sisekujundaja Olev Siinmaa, pargiarh. Carl Kempkes). 1941 süütasid taganevad Nõuk. väeosad lossi, hoone varemed lammutati pärast II maailmasõda; säilinud on osa terrasside tugimüüre. 1960. a-ist on pargis tehtud rekonstrueerimistöid ning täiendatud seda eksootidega, edelaossa on ehit. laululava. ▾

Oru pargi maastikukaitseala asub Toila v-s; 75 ha. Oru parki hakati kaitsma juba 1936. 1957 asutati

„Orthodox Singers" (2002)

Oru loss 1930. a-te lõpus

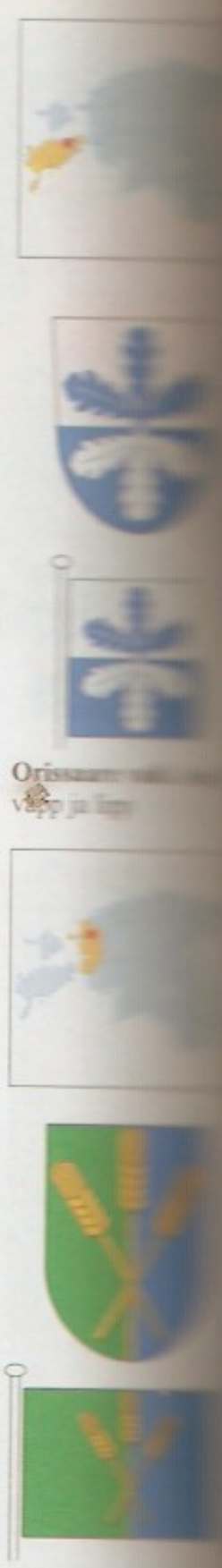

Saka—Ontika—Toila packalda maastikuline keeluala. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Kaitstakse Oru lossi ümbritsenud ajaloolise ja kultuurilise väärtusega ning mitmekesise haljastuse ja pinnamoega parki (seal on ligi 300 taksonit puittaimi). Parki ilmestab Pühajõgi. Jõe kaldal on Hõbeallikas ja Hõbeallika koobas (pikkus 6 m, kõrgus 1,4 m) ning Jelissejevi hiidrahn (graniit, 10,7×5,6×2 m). ▲

Oru vald asub Läänemaa põhjaosas; 197,65 km², 960 el. (2003). Keskus Linnamäe k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, piirneb läänes Saunja lahega. Asustus on pms. valla lõunaosas, põhjaosas on valdavalt metsa- ja sooalad (Leidissoo, Valgeristi, Niibi ja Tui raba ning Suursoo). Metsamaa hõlmab vallast 41 % (riigi-metsamaad haldavad Haapsalu ja Piirsalu metskond). Esineb karsti (✧Salajõe MKA). Valla põhjaosas paik-nevad Valgeristi raba ja Läänemaa Suursoo lõunaosa kuuluvad ✧Läänemaa Suursoo MKA-sse, lääneosas olevad madalaveelised lahed ✧Silma LKA-sse (keskus Noarootsi v-s Saare k-s), valla piiresse jääb ka osa ✧Leidissoo LKA-st. Huviväärne on Keedika linna-mägi (oletatav kasutusaeg I a-tuh. II pool). 1930 raja-sid vabakogudused Vedra k-sse kalmistu. Haridus- ja kultuuritöö (kool, rmtk.) toimub valla keskuses. Suurim tööandja on avalik sektor, tuntuimad käitised on OÜ Langham (turba tootmine) ning AS Linpeti ja OÜ Linnamäe Peekon lihatööstused. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂1

osavald, ✧vald.

oskuskeel, kirjakeele allkeel, mida kasut. teadus-, kunsti-, tootmis- ja huvialade tarbeks, jaguneb erialakeelteks (nt. keemia, filminduse, masinaehituse, filateelia keel). O-e eripära on eeskätt oskussõnad ehk terminid (✧terminoloogia) ning sõnamoodustuses (rohkem nime-

tavalist liitumist, korrapärasem tuletus) ja lauseehituses esinevad erijooned (nt. õiguskeele keerukas lause). Eripära johtub o-e suuremast täpsusest, võrreldes üldkeelega. Igapäevakõnes võib o-de seguneda erialaslängi (nt. arvuti alal). O-e lätted on 18. saj-s, allkeeleks kujunes ta välja 1920.—30. a-il.

Osmussaar (rts *Odensholm*), saar Eesti looderannikul, u. 7,5 km Põõsaspea neemest loodes; 4,7 km², 2 el. (2003). Kuulub halduslikult Noarootsi v-a. Geoloogiliselt on O. paelava, mille kiderannikut ääristab kuni 7 m kõrgune klint, kagurannik laskub kohati põranda-taoliselt siledana merre. O. on noor saar (kerkinud me-rest 2000—3000 aastat tagasi, praegu on maakerge 2—3 mm aastas), rohkesti leidub lainete tekitatud klibuvalle (kõrgus kuni 3 m), nende vahel on nõite, soid ja järvi (Inahamne, Lillahamne). Suured gneissbretšast koosne-vad rändrahnud (Skarvan, Kuksikad jmt.) on mandri-jää toonud O-st kirdes asuva veealuse ✧Neugrundi meteoriidikraatri ringvallilt. Valdab kadastik, kohati kasvab ka lehtpuid. O. on kujunemas turismipaigaks; peale omapärase looduse väärivad tähelepanu kabeli varemed, rannarootslaste kalmistu ja külaase ning Nõuk. sõjaväe rajatiste jäänused. Suure ainsa pere põhitegevus on lambakasvatus. 25. X 1976 toimus O-l maavärin. — Esmamaining u. 1250 (*Hoghersholm*), küla kohta on teateid a-st 1429. Suurt asustasid 1940. a. juunini rannarootslased, 1934 elas O-l 125 in., seal olid 14 majapidamist, kabel (Jeesuse ahikirik, esmamaining 1624, kivihoone ehit. 1766), 2 puudisadamat ja kool. Rannaveekaride eest hoiatav, 1765 rajatud kivipaak ehitati 1804 kõrgemaks ja varustati valgustussead-mega, 1850 valminud uus tuletorn õhiti 2. XII 1941 ja taastati 1954. a. 35,4 m kõrguseks raudbetoonehitiseks. Saarel on ka raadiomajakas, raadionavigatsioonijaam ja ilmavaatluspunkt. 1940. a. juunis võeti O. Balti laevastiku valdusse, inimesed sunniti saarelt lahkuma ja sinna rajati Nõuk. sõjaväebaas (oli seal a-ni 1992). 1941 oli O. Eesti viimane Punaarmee tugipunkt, mis sakslastele loovutati. ◂

Osmussaare maastikukaitseala on asut. 1996 haruldaste ja teaduslikku väärtusega geoloogiliste objek-tide ning taimekoosluste kaitseks, hõlmab kogu saart. Geoloogiliselt pakuvad huvi saare loodepungal paljan-duvad aluspõhjakivimid. Saart ilmestavad põhil, klibust koosnevad rannavallid, mida tekib maakoore suhte-liselt kiire kerke tõttu pidevalt juurde. Rändrahnud koosnevad Eestis haruldasest gneissbretšast. Osa rahne on üksikobjektina kaitse all. Saarel kasvab palju kaitstavaid taimi, nt. tuum merisalat, müürkevadik, rand-kesakann ja veripunane kuldrohi (kõik LK II) ning roosa merikann (LK III). Käpalisi on 13 liiki, sh. soohiilakas (LK II). Ka linnustik on rikkalik — 178 liiki (pesitsejaid 96) — , väga linnurohked on järvikud. Osmussaar paikneb lindude rändeteel ja sealt lendab üle sadu tuhandeid linde, eriti arktilisi liike.

Ostforschung [-riʊŋ] (sks "idauurimine"), Osteuro-paforschung, Ida- ja Kagu-Euroopa uurimine, tekkis erialana 19. saj. lõpul balissaksa püüdlus ajaloolase Theodor Schiemanni eestvõttel (asutas 1902 Berliinis sellealase uurimiskeskuse). Baltimaade uurimisele pani aluse end. TÜ prof. Carl Schirren. Mõlema kontsept-sioon lähtus pms. Balti provintsside seisusliku autonoo-mia ja kultuurtreegerluse ideedest. 1933—45 rakendati *O*-t natsionaalsotsial. vallutus- ja rassilise hävitamis-poliitika õigustamiseks. Nõuk. ajaloolased nimetasid *O*-t ühekülgselt imperialistlikuks ja reaktsiooniliseks. Pärast II maailmasõda koondusid ümberasunud balti-saksa ajaloolased eraõigusliku ühendusena Balti Aja-loo Komisjoni (1951, Göttingenis), mille liikmeiks võeti ka muud päritolu uurijaid. Komisjon on aval-danud rohkesti üksikuurimusi ning kogu- ja teatme-teoseid. Baltimaade uurimise keskused on olnud Johann Gottfried Herderi Inst. (asut. 1950, Lahni-äärses

Marburgis), Saksamaa ja Ida-Euroopa Uurimise Inst-i Göttingeni Töörühm jmt. Kõrvu tavapäraste teemadega (genealoogia, põllum-poliitika, seisuslikud struktuurid) on uuritud kultuurilugu, keeli ning Balti riikide uuemat ja nüüdisajalugu. Eestis ja Lätis said *O*-i objektiivne hindamine ning rahvusv. koostöö selles vallas võimalikuks alles 1980. a-te lõpus. Tuntuimaid idauurijaid on Reinhard Wittram, Paul Johansen, Georg von Rauch, Arved von Taube, Heinrich von zur Mühlen, Boris Meissner, Gert von Pistohlkors, Martin Garleff, Wilhelm Lenz sen. ja Wilhelm Lenz jun.

B: *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln, Wien, 1986; *Geschichte Osteuropas*. Stuttgart, 1992.

Otepää, 1. linn Põhja-Valgamaal, O. v-a vallasisene linn ja halduskeskus; 2178 el. (2003). Asub ✧O. kõrgustikul Tartu, Kanepi—Võru, Sangaste—Valga, Palupera—Rõngu ja Puka—Pikasilla mnt. ristmel. Linna ala (4,32 km²) hõlmab lainjas-künkliku kõrgendiku, mis valdavalt on 125—150 m, kõrgemad tipud (Apteekri ja Korsu mägi) üle 170 m ü. m. Ühtse tänavastiku ja hoonestusega O. jaguneb kaheks: põhjas vanem, juba 19. ja 20. saj. vahetusel aleviks kujunenud linnaosa (O. kitsamas mõttes) ning lõunas Pühajärve läh. O. Aedlinn. Selle kavandamine uue puhke- ja elurajoonina algas pärast 1936. a-t, kui linna õigused saanud O. piire laiendati. Kaht linnaosa lahutab Apteekri mets (hõlmab umbes veerandi O. terr-st) ja ühendab Pühajärve tee, mis on ühtlasi põhjas oleva linnaosa peatänav. Pühajärve tee ja Valga mnt. vahel asub O. haldus- ja ärielu kese — Lipu- (end. Kesk-) väljak. Linnas on ülekaalus madalhoonestus, mitmekorruselised korterelamud on valdavad Lipuväljakust lõuna pool, Kopli ja Munamäe t-l. O. elanike arv ja rahvuslik koosseis (u. 98 % elanikest on eestlased) on olnud suhteliselt püsiv, rohkem on muutunud elanike vanuseline koosseis (suund vananemisele), tööhõive määr ja jaotus tegevusalati. 1989 töötas linna elanikest 54 %, 2000 ainult 38 % (867 in.) Nüüdisaegne O. on ümbruskonna teenindus- ning rahvusvaheliselt tuntud suusaspordi-, turismi- ja puhkekeskus. Kirdes, O. k-s, on ✧O. Maarja kirik, selle juures Vabadussõja mälestussammas (avati 1928, taastati 1989), end. kirikumõisa härrastemajas (Nõuk. ajal O. sovhoosi kontor) pastoraat, kiriklast loodes O. vana kalmistu (uus kalmistu asub linna põhjaservas), O. Suusamuuseum (asut. 2001) ja Eesti Lipu Tuba (1996), neist lõunas ✧O. Linnamägi. Linnaga idas ja kagus külgnevas Nüpli k-s asub Eesti Olümpia Õppetreeningkeskus Tehvandi, mis haldab suusastaadioni, kaht lasketiiru, Tehvandi suusahüppemäge (70 m), suusarollerirada (5 km), talviseid suusaradasid ja omapärase arhitektuuriga Tehvandi külalistemaja (valmis 1978 üleliidulise suusaspordibaasina, arh-d Peep Jänes ja Tõnu Mellik). Lõunas Pühajärve k-s on supelrand ning Pühajärve Puhkekodu (150 kohta) koos restorani ja pubiga. O. linnas on ✧O. looduspargi keskus, spordikool, Audentese spordikooli O. filiaal (50 õpilast, murdmaa- ja laskesuusatamine, kahevõistlus, jalgrattasport), Apteekrimäe trampliin (35 m) ning palju toitlustus-, majutus- ja meelelahutusasutusi. Üld- ja huviharidust annavad ✧O. Gümn., O. Muusikakool (2002/03. õ.-a. 65 õpilast) ja O. Avatud Noortekeskus, taidlust edendavad O. Kultuurikeskus ja ✧O. Teater. Tehvandi olümpiakeskuses antakse Tartu suusa- (✧Tartu maraton), jooksu- ja rattamaratoni start, a-st 1990 toimub seal Saku suverull. Murdmaasuusatamise maailma karika etapid (1999, 2001 ja 2003) on viinud O. Euroopa suusakaardile. A-st 1998 kannab O. talvekuudel Eesti talvepealinna nimetust. O. tähtsus tööstus-, tervishoiu- ja kaubanduskeskusena on vähenenud. Varem linna suurim käitis olnud autoremonditehas (1987. a. 355 töötajat) on nüüd väikeettevõte (2003. a. 5 töötajat), tema tootmishooneid kasutavad 2000. a. tööd alustanud

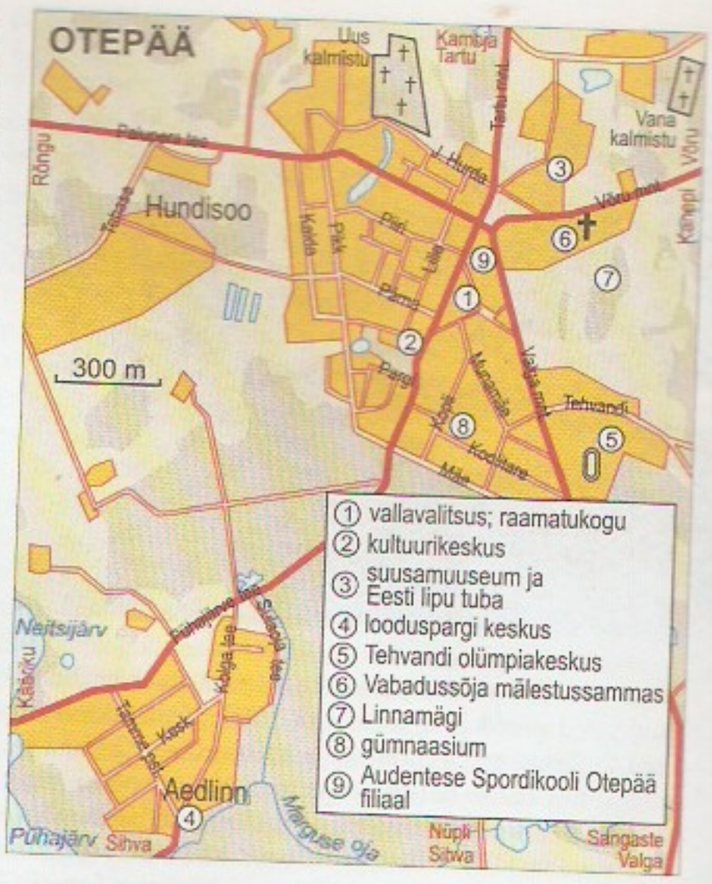

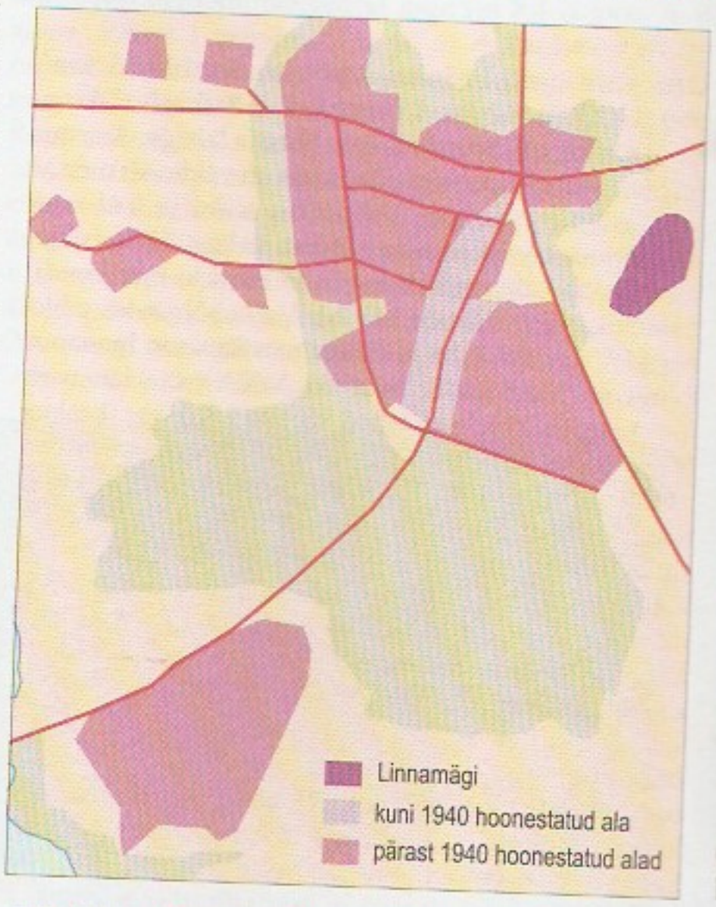

Otepää töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	92	16
Töötlev tööstus	410	139
Energia- ja veevarustus	4	21
Ehitus	44	54
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	170	168
Hotellid ja restoranid	28	69
Veondus, laondus ja side	95	46
Rahandus	—	10
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	4	30
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	37	57
Haridus	118	113
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	195	61
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	113	83
Töötajaid kokku	1310	867

Otepää elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	2424	625	26	1491	61	305	13
1989	2424	507	21	1550	64	367	15
2000	2282	390	17	1427	63	465	20

AS FSS Plywoodi vineeritehas (140 töötajat) ning paar väiksemat metalli- ja puidutöötlemisettevõtet. Vanim tööstusettevõte on O. Piimaühistu juustuvabrik (23 töötajat). AS Oteks (tekstiilivabriku „Areng" tsehhi järeltulija, 38 töötajat) teeb puuvillaseid vaipu. O. haigla järglane on SA O. Tervisekeskus (18 hooldusravi voodikohta), ambulatoorset ravi annavad perearstid. O-l tegutsevad EELK O. Maarja kogudus ja O. Evangeelne Vabakogudus „Palverändur". — 11.—13. saj. oli O. Linnamägi Tartu kõrval Ugandi teine kindlustatud keskus. Pärast piiskopilinnuse rajamist (1224) tekkisid selle lähedale väike alev (Vana-O.) ja mõis (*Schloss Odenpäh*). Linnus sai orduga peetud sõjas 1396—97 purustusi, Venemaaga peetud sõjas 1480—81 suurem osa sellest hävis. Mitmel korral kannatada saanud alev hävis täiesti Vene-Liivimaa sõja ajal. Nüüdse linna asukohta rajas Pühajärve mõisa omanik ajavahemikus 1804—11 Nuustaku karjamõisa (*Nustago*, nimi pärineb talult), 1862 sai Nuustaku laadaõigusega alevikuks ning 19. saj. lõpus (1878. a. 612 el.) O. khk-a kultuuri- ja isetegevuskeskuseks (1899 asutati põllumeesteselts, 1907 progümnaasium, mis oli Eesti maapiirkonnas esimene). 1919 sai Nuustaku aleviks ja nimetati Matthias Johann Eiseni ettepanekul O-ks. 1926 hävitas osa alevist kahjutuli. Linna õigused anti O-le 1936. II maailmasõja ajal oli O-l 10. VII 1941 — 23. VIII 1944 Saksa okupatsioon (okupatsioonivõimu vahetuse tähistamiseks lasti käiku O. postmark, mis on muutunud harulduseks); enne sakslaste taandumist (21. aug.) süütasid mõlemad sõdivad pooled linna, tules hävis üle poole hoonestikust. 1950—59 oli O. samanim. raj-i keskus. 1932—44 ja a-st 1989 on ilmunud ajaleht „Otepää Teataja". ◂3 — **2.** küla O. linnast kirdes; 361 el. (2000). Seal on O. kirik, pastoraat, linnamägi, vana kalmistu jmt. huviväärsust. Vt. ka Otepää (linn).

B: H. Mägi. *Otepää—Kääriku*. Tln., 1971, ²1978; H. Palli. *Otepää rahvastik aastail 1716—1799*. Tln., 1988.

Otepää Gümnaasium, esimene eestikeelne maakeskkool; asut. 1907 Nuustaku koolisehsi eraprogümnaasiumina, a-st 1917 gümnaasium, 1940—41 ja 1944—96 oli keskkool; O. G-i nime kannab a-st 1997. Koolihooned on ehitatud 1909, 1961 ja 2000. Dir. Heino Mägi (1956—89) algatusel rajati koduloomuuseum. Vilistlasi: Alfred Kongo, Oskar Kruus, Märt Laarman, Ferdi Sannamees, Valev Uibopuu. A-st 1999 on dir. Riina Raja. 2002/03. õ.-a. oli O. G-s 52 õpetajat ja 675 õpilast. ◂

Otepää kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Otepää linna, Otepää v-a ja osa Nõo v-st ning osi Valga- ja Põlvamaasse kuuluvatest Palupera ja Valgjärve v-st. O. k. oli Ugandis keskne, kirikuhõlk. moodustati arvat. kohe pärast Eesti vallutamist. Esialgu hõlmas O. k. ka osa hilisemast Kambja (arvat. 15. saj-ni), Rõngu (16. saj-ni) ja Kanepi khk-st (a-ni 1675). 1841 oli seal talurahvarahutusi (*Pühajärve sõda 1841*), 1846—48 siirdus 17 % rahvastikust õigeusku, 1873 valmisid Ilmjärve ja Kastolatsi õigeusu kirik. Talusid hakati päriseks ostma 1854, kõigepealt Pühajärvel. Otepäälased osalesid elavalt rahvusliikus liikumises. 1876 korraldati Otepääl esimene Eesti põllum-näitus. 4. VI 1884 õnnistati Otepääl Eesti Üliõpilaste Seltsi sinimustvalge lipp, tulevane Eesti rahvus- ja riigilipp.

Otepää kõrgustik, pinnamoe suurvorm ja maastikurajoon Kagu-Eestis; 1247 km², ulatus põhjast lõunasse ja läänest itta u. 40 km. O. k. on liivakivisel aluspõhjal paiknev liustikutekkeline kuhjeline saarkõrgustik, mis loodes piirneb Elva jõe, põhjas Voika ja Tatra jõe, kirdes Porijõe ja lõunas Urvaste ürgoruga. Kaguosa liigestavad mitme järvega Vidrike—Kooraste ja Jõksi—Kooraste ürgorg ning viimase jätkuna Võhandu jõe org. Kõrgustiku keskosa lähov Pühajärve vagumus (115—130 m kõrgusel) jaotab ala kõrgemaks ja vahelduvama pinnamoega lääne- (Kuutse mägi 217 m, Kõrgemägi 214 m, Tsiatrahvimägi 213 m, Meegaste mägi 207 m) ning laugemaks idatiivaks (Lauremägi 211 m, Töikamägi 213 m, Väike-Munamägi 208 m). Üle 6 % alast hõlmavad orustikud (sh. Kambjast lõunas paiknev kirde—edela-suhtline avar Peeda jõe äärne nõgu). O. k-le on omased mitme mandrijäätumise jooksul kujunenud künniselis-künklikud pinnavormistikud, suured mikroklimaatilised erinevused, palju sademeid (üle 700 mm/a), pikaajaline lumikate (kuni 135 päeva) ja järverohkus (üle 130 väikese järve). Põhjanõlval on kaldpindsed moreenkünkad, kaguserval lainjas-künklikud moreenitasandikud. Pinnamoes valdavad kõrgendikud on tekkinud pms. hilisjääajal sulamisveesetteist. Keerukate settimisolude tõttu koosnevad naaberkõrgendikud või isegi ühe kõrgendiku osad erinevaist setteist. Paljud kõrgendikud on küljekuti või otsakuti kokku kasvanud liitvormid ja nende nõlvakalded on väga erinevad (5—30°). O. k-u kõrgemas kesk- ja lääneosas on moreenist ja mandrijää sulamisveesetteist koosnevad, keerukа ehitusega (nt. moreenkünkal asub mõhn jms.) suurkünnised ja -künkad, mille suhteline kõrgus küünib 40—50 m-ni ja nõlvade kalle kuni 30°-ni. Mõnel hajusalt paikneval pinnavormil (nt. Kuutse mäel, Põidlamäel, Savimäel) on tasane savine lagi ja jäärakutega nõlvad. Neist madalama rühma moodustavad 10—25 m

kõrgused keskmised ja väikekõrgendikud (jääjärvede ja -jõgede kihilisest kruusast ning liivast koosnevad mõhnad), neid katab 1—2 m paksune moreenikiht. Eeskätt kõrgustiku servaalal paiknevad väiksemad (alla 10 m) künkad koosnevad enamasti ainult punakaspruunist moreenist. Küngastevahelised soostunud või järvedega nõod on tekkelt valdavalt glatsiokarstilised. Ligi pool künklikest aladest on moreenkattelised ja moodustavad Porijõe ja Väikese Emajõe keskjooksu vahel paikneva ligi 42 km pikkuse kirde—edela-sihilise vööndi. Peaaegu veerandi kõrgustiku (loode- ja ida-kaguosa) peamised pinnavormid on kruusast ja liivast moodustunud väikesed ja keskm. suurusega mõhnad (pms. Voorepalu, Veski, Kastolatsi ja Kooraste ümbruses). Kanepist edelas paikneb kõrgustiku suurim liivik (56 km²), 130 m kõrguselt Urvaste suunas madalduv sandur. Seda läbib Pühajõe (Võhandu) terrassiline org. Peale paepealseid rendsiinasid hõlmavate loopealsete ja loometsade ning sooldunud rannikumuldadega rannaniitude on O. k-l kõiki Eestis leiduvaid mulla- ja taimkattetüüpe. Kollakas- ja punakaspruunil moreenil kujunenud karbonaatsed leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad on enamasti erodeeritud. Üldse on erodeeritud muldi ligi pool ja deluviaalmuldi ligi viiendik. Maapinna kaldest ja mulla lõimisest olenevalt võib väikekünklikel aladel ühe ruutkilomeetri kohta olla kuni 300 mullataksonit (tasandikel alla 30), millest tuleneb ka loodusliku taimkatte kasvukohtade mitmekesisus. Moreenil valdavad salukuusikud ja -kaasikud ning segametsad, deluviaalsetel aladel on hall-lepikud. Liivikute leetunud ja leedemuldadel kasvavad palumännikud moodustavad kõrgustiku suurima metsalaama. Kaugseire andmeil hõlmab mets O. k-st 46 %, peale selle on võsa ja metsastuvaid sööte. Viimase 80 aasta jooksul on metsasus suurenenud kolm korda (1923. a. 16,2 %). 20. saj. II poolel rajati väikestele ja raskesti haritavatele põldudele rohkesti männiistandusi. Põllum-maad on küll 43 % alast, kuid põllud on väikesed ning need vahelduvad järsematel nõlvadel ja nõgudes paiknevate metsatukkade ja rohusoodega, mistõttu maastikupilt on kirev. Enim põlde on põhjaosas Kambja, idaosas Valgjärve—Kanepi—Osula ja lõunaosas Sangaste—Urvaste ümbruses. O. k-st on 18,4 % kaitstavad alad. Otepää linn on tähtis talispordi- ja turismikeskus, oluline spordikeskus on ka Kääriku. Suurimad maa-asulad on Kambja, Nõuni, Maaritsa, Otepää k., Valgjärve, Saverna.

B: *Eesti NSV saarkõrgustike ja järvenõgude kujunemine*. Tln., 1979; *Eesti Loodus*, 1982, 1 [Otepää maastikukaitseala, nüüdne looduspark.]; *Eesti Loodus*, 1986, 11 [Otepää erinumber.]. ▸

Otepää Linnamägi, järsunõlvaline mägi Otepää kõrgustikul, mida pooleldi katab mets. Mäe kõrgemal osal paiknes Otepää linnus, madalamal osal oli esialgu avaasula, alates 11. saj-st eeslinnus. Vanimad arheoloogilised leiud pärinevad I a-tuh. algusest p. Kr., püsiasustusega linnus rajati 7.—8. saj., kindlustusi tugevdati oluliselt 11. saj. Vene allikais on linnust esimest korda mainitud 1116 (Медвежья голова 'karupea') seoses venelaste Otepää-sõjakäiguga. 1191 või 1192 tegid novgorodlased ja pihkvalased sinna järgmise sõjaretke. Eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal oli Otepää linnus (Henriku Liivimaa kroonikas *Odempe, Odenpe*) Tartu kõrval Ugandi mk-a tähtsaim keskus. Vt. ka Otepää piiskopilinnus.

Otepää looduspark asub Otepää, Palupera, Sangaste ja Puka v-s; 22 430 ha. 1957 võeti kaitse alla Pühajärv, Väike Munamägi ja Tedremägi. 1979 moodustati Otepää MKA; a-st 1997 on kaitseala praegustes piirides ja staatuses, et kaitsta Otepää kõrgustiku eriti iseloomulikku künklikku maastikku. Kaitsealal on Otepää kõrgustiku kõrgeim tipp ✧Kuutse mägi. Väärtuslikud on leostunud muldadel kasvavad tamme, saare ja pärna

Otepää
Vaade

Otepää kõrgust

enamusega puistud ning Pühajärve saarte looduslikud pärnametsad. Looduspargis elab kaitsealuseid linnuliike, sh. ligi 10 paari väike-konnakotkaid (LK I), sookurg ja valge-toonekurg (mõlemad LK II), ning kasvab kaitsealuseid taimeliike, nt. käpalisi, sh. kõdu-koralljuur (LK II), mitu sõrmkäppa (LK II ja III) ja neiuvaibad (LK III). O. l-l on suur puhkemaj. väärtus. Palju arheoloogiliselt ja kultuurilooliselt tähtsaid objekte. ▲

Otepää Maarja kirik asub Otepää linna piiril Kanepi mnt. ääres. Keskajast on teateid, et Otepääl on olnud kolm sakraalehitist — Miikaeli kabel (linnuses), Eliisabeti kirik ja Miikaeli kirik (nimet. 1638). Viimane võib olla ka praeguse Maarja kiriku eelkäija. Varasem hoone ehitati 1889—90 neogooti stiilis ümber (arh. Reinhold Guleke); omapärane on interjööri rikkalik, inglispäraselt mõjuv nikerddekoor. Torn (51 m) pärineb a-st 1860. Tähelepanu väärivad altarimaal (1880, Albert Sprengel) ja esifassaadil 2 Eesti lipule pühendatud bareljeefi (1934, Voldemar Mellik; olid 1950—89 kõrvaldatud). ▸

Otepää piiskopilinnus oli Lõuna-Eesti esimene kivilinnus ja Eesti vanim tellisehitis. Selle ehitamist Linnamäele eestlaste linnuse kohale alustas 1224 Eestimaa (Lihula) piiskop Hermann I von Buxhoeveden, põllukivist ja tellistest müüride ladumist alustati järgmisel sügisel. Pärast Hermanni Tartu piiskopiks saamist (1234) linnuse tähtsus vähenes ning see läänistati hiljem Uexküllidele. Kavatis järgis muinaslinnuse planeeringut. Kaheastmelise kõrgendiku ülemist osa ümbritses vabakujuline tellismüür, selle ääres asetsesid korrapäratult hooned. Kirdeosas oli värav, arvat. põhjaküljel Miikaeli kabel. 13. saj. ümbritseti madalam osa tellismüüriga, moodustus eeslinnus. Linnuse purustas 1396 arvat. ordu vägi (rusude alt on leitud nn. ✧Otepää püss) ning ta hüljati lõplikult pärast 1480—81 Moskvaga peetud sõda. 1950—74 kaevati osa müüristikku välja.

Otepää püss, pronksist valatud, eestlaetav lukuta käsitulirelv, maailma vanimaid säilinud püsse; pikkus

GEORG OTS

Muusikapäevad

G. Otsa muusika-
päevad.

Otepää valla asulaid (2003)

Vallasisene liik
Otepää
Külad
Arula
Ilmjärve
Kassiratta
Kastolatsi
Kaurutooma
Koigu
Kääriku
Mägestiku
Mäha
Märdi
Nüpli
Otepää
Pedajamäe
Pilkuse
Pühajärve
Raudsepa
Sihva
Truuta
Tõotsi
Vana-Otepää
Vidrike

*2003

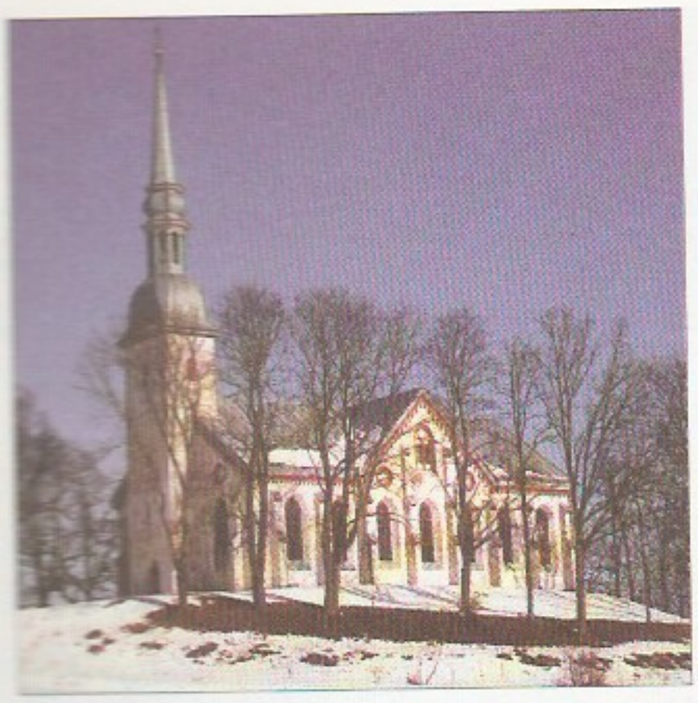

läbib Pühajärve vagumus. Palju on järvi (Pühajärv, Kaarna, Juusa ja Kääriku järv). Valla kaguosa ilmestab Vidrike—Kooraste ürgorg, põhjapiiril voolab Elva jõgi. Pühajärvest algab Väike Emajõgi. Enamik haridus- ja kultuuriasutusi on Otepää linnas. Sihval on Pühajärve Põhikool ja rmtk. Vallas asub mitu suusaspordikeskust (Tehvandi (olümpiakeskus), Kääriku, Kuutsemäe ja Väikese Munamäe). Pühajärvel on puhkekodu. Kastolatsis (ehit. 1873, lagunemas) ja Ilmjärvel on õigeusu kirik (ehit. 1873; kogudused ei tegutse). Suurem osa vallast kuulub ↑Otepää LP-sse. Ettevõtlus on koondunud Otepäälle. — 20. saj. algul jagunes O. v. Vana-Otepää, Pühajärve ja Pilkuse v-a vahel, a-st 1939 hõlmas Otepäält lõunas oleva ala Pühajärve v., põhjapoolse ala O. v. Pühajärve v. ennistati Otepää linna ümbritseva vallana 27. III 1992; 22. X 1999 ühinesid Otepää linn ja Pühajärve v. O. v-ks. ◂■

Oti mõtsik kasvab Kurksi v-s Oti külas Oti talu maal; LK. Eesti vanim ja jämedaim õunapuu — 1999. a. oli 250 aasta vanuse metsistunud aedõunapuu tüve ümbermõõt maapinnalt 458 cm ja kõrgus 9 m. ◂

G. Otsa muusikapäevad, 1985—87 Georg Otsa nim. muusikanädal, lainhuurdeline muusikafestival, mille algatasid „Estonia" ja Arne Mikk, et jäädvustada Georg Otsa mälestust, toimusid a-ni 1998. Korraldati 10 festivali, kavas olid „Estonia" etendused, milles osalesid mainekad külalissolistid, külalistruppide esinemine (nt. Schwerini Mecklenburgi Riigiteatri solistid, 1986, Rootsi Kuningliku Ooperi solistid, 1989, Moskva teater „Helikon", 1996), nii mainekate solistide (Irina Arhipova, Maria Biešu, Hans Georg Ahrens jmt.) kui ka laulutudengite kontserdid, Zara Doluhhanova, Jevgeni Nesterenko, Naan Põllu, Ralf Gothóni, Joachim Herzi jmt. meistriklassid ja loengud, näitused jms. 1985—90 toimusid muusikapäevad igal kevadel, kavas olid ka rahvusv. noorte ooperilauljate ja Eesti heliloojate uute vokaalteoste võistlus. Eesti lauljaist jõudis võiduni ainult Mati Kõrts (1988), vokaalteoste autoreist oli edukaim Ester Mägi (1985, 1986 ja 1988). Festivalil olid olulisel kohal Eesti muusika esitused, nt. Eduard Tubina „Reigi õpetaja" esiettekanne (1988), Rudolf Tobiase oratooriumi „Joonase liihetamine" esiettekanne (1989), Gustav Ernesaksa, Helen Tobias-Duesbergi ja Kaljo Raidi autorikontsert (1988, 1989 ja 1990) jpm. Viimaseks jäänud X muusikapäevade ajal avati G. Otsa nim. Tallinna Muusikakoolis tema muuseum. ◂

G. Otsa nim. Tallinna Muusikakool, riiklik kutseõppeasutus, Georg Otsa nime kannab a-st 1975. Kool on välja kasvanud 1919 asut. Tallinna Kõrgemast Muusikakoolist. Sügisel 1944 anti koolile keskastme muusikakooli (tehnikumi) staatus, kuid eraldi diplomeid hakati välja andma 1947. A-ni 1949 kuulus muusikakooli juurde ka algkursus, millest moodustati eraldiseisev lastemuusikakool. Kool annab kutsekeskharidust põhi- ja keskkooli põhjal klaveri, keelpilli, puhk- ja löökpilli, akordioni, kandle, koorijuhtimise, laulu, muusikateooria ja levimuusika erialal. Seal on õppinud palju tuntud muusikuid, viimastel kümnenditel on populaarsust lisanud Uno Naissoo eestvedamisel 1977 avatud levimuusika osk. A-st 1983 toimuvad U. Naissoo mälestuseks noorte loominguvõistlused. Koolis töötavad sümfooniaorkester, bigbänd, sega- ja naiskoor, pop- ja džässansamblid, akordioniorkester ning ooperistuudio. Õppeaeg on 4 aastat. 1947—2003 on kooli lõpetanud 2471 õpilast. Dir. a-st 2002 Madis Sander. Vt. ka EE 11. kd., lk. 689.

B: *Georg Otsa nimeline Tallinna Muusikakool — 85-aastase muusikaõpetustraditsiooni jätkaja*. Tln., 1983; *Georg Otsa nim. Tallinna Muusikakool 70*. Tln., 1989; *Georg Otsa nimeline Tallinna Muusikakool 75*. [Koost. M. Kraav.] Tln., 1994.

u. 175 mm, rauaõõnsus laieneb veidi suudme suunas läbimõõduni 17 mm. Püssi tagaosa putkesse kinnitati pürana arvat. lihtne puuvars. Laskmisel toetati alakülje raudhaak müürinuki taha ja tuleallikas asetati relva pealispinnal paikneva süütekanali kohale. Püss on leitud kaevamisel tükkidena ühest Otepää kivilinnuse (hävinud 1396) ruumist.

B: A. Mäesalu. *Otepää püss ongi üks maailma vanimaid käsitulirelvi*. — Kleio, 1996, 4.

Otepää servamoodustiste vöönd, viimase mandrijää taandumise ajal, u. 12 600 ^{14}C-aastat tagasi liustiku pealetungil moodustunud liustiku- ja liustikusulamisveetekkeliste pinnavormide vöönd. O. s. v. ümbritseb idast, põhjast ja läänest Otepää kõrgustikku, kulgeb läbi Kuljе ja Lisje ps-e ning Pihkva järve Talabski saarte Loode-Venemaale ning jätkub Lätis Pliena vööndina. Sel ajal tekkis Võrtsjärve ja Võru-Hargla jääkeelte vahel ↑Karula kõrgustik. Otepää kõrgustikul oli samal ajal indjää, kus jääpankadevahelistesse jääpaisjärvedesse kuhjusid arktiliste taimede ja külmalembeste loomade kodasid sisaldavad viirsavid (nt. Nõunis).

Otepää Teater on asut. 1957 Otepää Kultuurimaja näiteringina, kuid sai juba samal aastal rahvateatri nimetuse. Kauaaegne kunstiline juht ja eestvedaja oli Kalju Ruuven (1957—96), pärast teda on teatrit juhtinud Valdur Sepp (1996—99) ja Margus Möll (a-st 1999). Lavastustes on külalisena esinenud ka kutselised näitlejad. Teater on korraldanud harrastusteatrite kokkutulekuid ning talve- ja suvepäevi. Osalenud rahvusv. teatrifestivalidel.

Otepää vald asub Valgamaa kirdeosas; 217,36 km^2, 4054 el., sh. 2178 Otepää linnas (2003). Keskus Otepääl. Paikneb ↑Otepää kõrgustikul, kus on valdavalt vaheldusrikas künklik moreenimaastik. Kõrgeimad alad asuvad valla ida- (Tõikamägi, 213 m; Väike Munamägi, 208 m) ja läänеosas (Kuutse mägi, 217 m), keskosa

P

Paadenurme looduskaitseala asub Lääne- ja Ida-Virumaa piiril kolme lahustükina, millest üks on Laekvere ning kaks Avinurme v-s; 343 ha. Asut. 1992 metsise (LK II) ning must-toonekure ja lendorava (mõlemad LK I) elu- ja pesapaikade kaitseks.

Paadla lade, Siluri Ludlow' ladejärgu esimene lade. Avamus on Saaremaa lõunaosas, mandril Varbla ja Tõstamaa ümbruses ning Liivi lahe saartel. Tuntuimad paljandid on Saaremaal Roopa ja Katri pank, Lümanda, Himmiste-Kuigu, Kogula, Kaarma ja Uduvere paemurd ning Kaali kraatrivall. P. l-me lääneosa koosneb enamasti lubjakivist, milles leidub korallidest ja stromatopooridest tekkinud bioherme (riffmoodustisi), idaosa pms. dolokivist (Kaarma dolomiit) ja domeriidist. Rohkesti leidub käsijalgsete, molluskite, korallide jmt. kivistisi, eriti kuulsad on lõuatute *Phlebolepis*'te ja eurüpteriidide leiud. Lademe kivimeid kasut. ehituses ja killustiku tootmiseks. Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ▸

Paadrema jõgi asub Lääne-Eestis; pikkus 30 km, jõgikond 289 km², vooluhulk keskm. 2,2—2,5 m³/s. Algab Tõhela järvest (ülemjooksul on jõesäng süvendatud), kaardub ümber Tammiste-Koeri voore, alamjooksul voolab süvendatud sängis sirgete lõikudena, suubub Paatsalu lahte. Suuremad lisajõed on Mustoja (13 km) ja Punaoja (13 km).

Paadrema looduskaitseala asub Varbla v-s; 1332 ha. Asut. 2003 madalsoo- ja poollooduslike koosluste ning kaitsealuste taime- ja loomaliikide kasvu- ja elupaikade kaitseks. Kaitseala põhiosa on põhjaveest toituv Paadrema soo ja seda kitsa ribana ümbritsev gleimuldadel kasvav mets (valitsevad puuliigid on kask ja haab), lahustükina paikneb kunagine soosaar. Kaitsealustest taimedest kasvavad P. l-l nt. porss (LK III) ja rohkesti käpalisi (LK II ja III), loomadest elavad seal merikotkas (LK I), luha-sinirind ja sookurg (mõlemad LK II). ▸

Paala kihistu, Eesti aluspõhja Kesk-Kambriumi ladestiku kihistu. Paikneb Ida-Eestis Peipsi järve põhjaotsast lõuna pool ja jätkub Venemaal; paksus kuni 39 m. Koosneb ühtlasest helehallist liivakivist, mida suure pudeduse tõttu ei saa väljata puursüdamikuna. Ei paljandu. Lääne suunas asendub P. k. vanuseliselt lähedase Ruhnu kihistuga, mille piiritlemine on vähese andmestiku tõttu raske. Kivistisi pole leitud.

Paalalinn, Viljandi loodepoolne linnaosa, paikneb Valuoja oru ja rdt. vahel. P-s on kodarjas tänavastik ja valdavalt segahoonestus. P-a ala liideti Viljandiga 1925, hoonestamist alustati 1935. Enamik hooneid pärineb sõjajärgsetest aastakümnetest. 1950. a-il chitati linnaosa keskossa rohkesti viilkatusega elamuid, 1970.—80. a-il ümbritseti tuumik paljukorruseliste kortermajadega. P-st idas asub 1970. a-tel Valuoja ojale paisutatud Paala järv.

paastumaarjapäev, Maarja kuulutamise päev, 25. märts, kirikukalendris päev, mil Neitsi Maarjale kuulutati 9 kuud ette Jeesus-lapse sündi, vanimaid maarjapäevi. Rahvapärane nimetus tuleneb kevadisest paastuajast. P. on rahvakalendris olulisimaid tähtpäevi, sh. tähtsaim maarjapäev. P-l jõid naised nn. maarjapuna (punaseks tehtud viina), et püsida punapõsksena. P-a peeti kevade alguseks. Naised lõpetasid talvised tuhused tööd, tüdrukutel lubati aita magama minna. Ennustati inimese saatust, eriti abielu. Vara tõusmine andis virkuse kogu suveks. Usuti, et külm p. toob 40 ööpäeva külma.

paater, eesti rahvarõivais ripatsitaoline ehe, mille keskel on hrl. usuline sümbol. P-ks nimet. ka kogu paelatäit p-id, ripatseid või helmeid. Paljudel p-tel asetseb helmerea keskel kodarraha. ▸

Paatsa linnusease asub Saaremaal Küdema lahest idas Paatsa k-s. Linnusease on luite lõunaotsale kuhjatud madala liivast ringvalliga u. 3000 m² suurune ala, kus 11.—13. saj. oli kindlustamata asula. 1963. a. (Aita Kustin) ja 1989.—90. a. kaevamisel (Jüri Peets) avastatud hoonete jäänused (3 ahjualust, kisklaudadest puitpõrand jm.) on mitu korda põlenud. Vall on kuhjatud 13. saj. lõpul või 14. saj. algul. Linnuseasemest u. 50 m loodes avastati 11.—14. saj. sepapajade osalt kattuvate kontuuridega jäänuseid: 5 eriaegset lohkääsipõhja, alasikivi, söestunud seinapalke ja ukselävekive. Koguti enam kui 4 t rauaräbu ja paarkümmend toorrauatükki. Arvat. oli Paatsal Tuiu muistsete metallurgide tugikoht, see hävis tõenäoliselt Jüriöö ülestõusu ajal.

B: J. Peets. *The Power of Iron.* Tln., 2003.

Paatsalu, küla Varbla v-s Tõstamaa—Karuse mnt. ääres; 66 el. (2000). Hõlmab ka Illuste, Kiviste ja Viira. Huvi väärivad Illuste mõisa härrastemaja (1912, jäljendab Lääne-Euroopa hiliskeskaegseid elamuid), liigirikas põlispark ja suur P. park (17 ha, sellest 9,9 ha park-

Paadla lade. (*Phlebolepis elegans Pander*) kivistised Himmiste-Kuigu paemurrus.

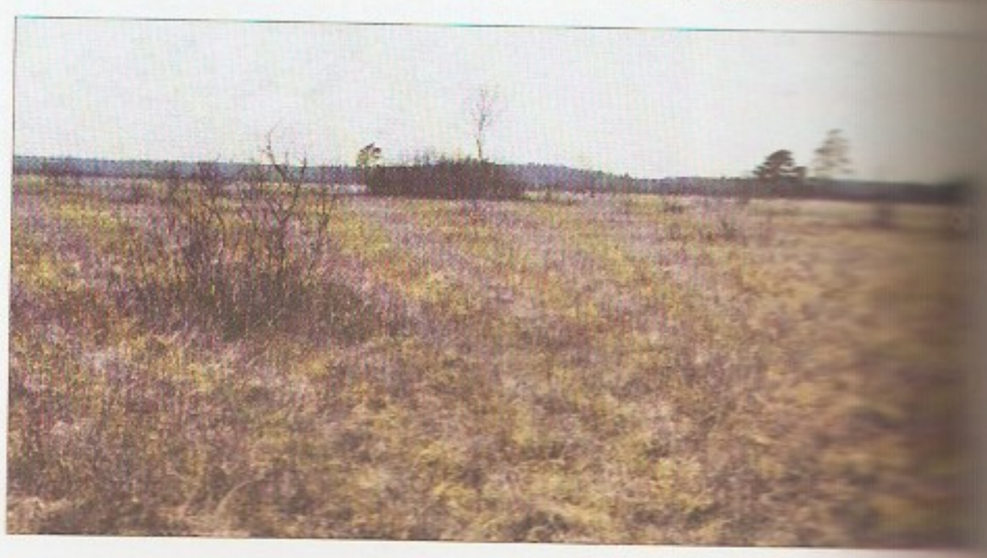

Paadrema looduskaitseala. Paatsalu

mets). — Esmamaining vakusena 1478 (*Patsell*), mõis (*Patzal*) eraldus Paadremaast 17. ja 18. saj. vahetusel.

Paatsalu laht asub Eesti läänerannikul, 10 km Virtsust kagus; laius kuni 1,5 km, keskm. süg. 2,5 m. Rannajoont liigestavad poolsaartena lahte ulatuvad väikevoored ja nendevahelised lahesopid (Kiissa, Käomardi ja Kahvatu laht), lahte suubub Paadrema jõgi. P. l-s on mitu laidu (Hassa-, ka Assalaid, 0,8 ha; Väikelaid, 0,1 ha), lahe suus on 2,5 km pikkune kitsas (7—35 m) liivaseljak Oosäär (ka Oossaar ja Kuradisäär). P. lahe ümbrus on turismi- ja puhkeala (Paatsalu puhkekeskus).

paavlipäev, 25. jaanuar, kirikukalendris Sauluse Pauluseks pöördumise päev, rahvakalendris talve poolitaja, tuntud pms. saartel ning Lääne- ja Harjumaal. P-a päikesepaiste ennustas päikesepaistelisi suveilmu.

Pabra järv, ka Bobrova, Kossa ja Lidva järv, asub Haanja kõrgustiku kagunõlval Petserimaa piiril; 96,9 ha (sellest Eestis 84,4 ha), suurim süg. 3,6 m. Järvest voolab läbi Lidva jõgi (ülemjooks), sissevool ka Punaoja kaudu. Vesi vahetub 3,7 korda aastas. Kesktoiteline; peamised kalad ahven, särg, haug, koger ja linask. Eesti ainus Velikaja jõgikonna järv.

Pada linnamäed ja asulakoht paiknevad Läänе-Virumaal Pada jõest idas, Tallinna—Narva mnt. läh. Pada muistiseid on 1977—89 uurinud Toomas Tamla. Kaks linnamäge asub Pada oru idakalda neemikuil. Suurema linnamäe õue (u. 11 000 m²) ümbritseb 1,5—3 m kõrgune liivast ja kividest vall, mida kahelt poolt toestab 1,4 m kõrgune paemüür. Selle kirdenurgas olnud väravakäigu kohal võis asetseda kaitsetorn. Õue lõunaosast on leitud ahjupõhju ja 12.—13. saj. esemeid. Väiksem linnamägi (õue pindala u. 7500 m²) paikneb suuremast 200 m lõunaedelas, u. 2,5 m kõr-

guse valliga eraldatud neemikul. See pärineb arvat. keskmisest rauaajast (5.—8. saj.). Oru idakaldal on u. 2,5—3 ha-l jäänuseid rauaaegsest nelinurksete hoonepõhjade ja kerisahjudega asulakohast, mille leiumaterjal kuulub 7.—11. saj-sse. Hiljem (12.—13. saj.) on asulakoha alale tekkinud kalmistu. 30—70 cm sügavustest haudadest on avastatud 172 luustikku, maetud on peaga läände või itta; rikkalikult on olnud panuseid, kuid osa haudu on juba muinasajal rüüstatud. Paar km ida pool on tarandkalmeid, neist ühte 10 tarandiga 2.—6. saj. kalmet kaevas 1928—29 Marta Schmiedehelm, kes sai ligi 500 leidu, pms. ehteid.

Pada mõis asub Viru-Nigula v-s. Mõisa kohta on teateid a-st 1505 (*Paddas*). Kuulus 1620. a-ni Löwenwoldedele, seejärel Bellingshausenitele (nende ajal peeti 1640 Kongla Anne nõuaprotsess). 18. saj. keskel päris P. m-a Otto Magnus von Stackelberg, kes laskis 1760.—70. a-il suurejooneliselt välja ehitada varaklassitsistliku mõisaansambli; hiiglastemaja kavand telliti Peterburis tegutsenud Prantsuse arhitektilt Jean-Baptiste Vallin de la Mothe'ilt. Kõrvalhoonete paigutus on sümmeetriline. Pargile (55,4 ha) annab maalilise ilme Pada jõe org. 1803—43 kuulus mõis Manteuffelitele, 1843—94 Kotzebuedele ning 1894—1919 Schillingitele. 1917 P. m. põles, praegu on varemeis. Mõisa juurde kuulusid Kabula, Haunsalu, Sutsu ja Voorse karjamõis.

Padaoru kaitseala asub Viru-Nigula v-s; 52 ha. Asut. 1978 ürgoru ja muinasmälestiste kaitseks. Padaorg on kuni 200 m lai ja 7—20 m sügav, veerude kalle valdavalt 25—32°. Orus voolab Pada jõgi (33 km). Veerel kasvab kaheharuline Padaoru ehk Vanaveski mänd (1939. a-st LK; kõrgus 14 m ja ümbermõõt 3,6 m, mõõdetuna 1,3 m kõrguselt). Kaitsealal on kaks linnamäge, tarandkalmeid ja mitu ohvrikivi (*Pada linnamäed ja asulakoht).

Padise, küla ja samanim. valla keskus, asub Keilast 21 km edelas Haapsalu mnt. ääres, Kloostri jõe alamjooksul; 397 el. (2000). Seal on põhikool (esmamainitud 1863 P.-Aruküla kihelkoolina; 2002/03. õ.-a. 158 õpilast), rahvamaja, mtk. ja postkontor; töötavad paekivi tootmise, puidutöötlemis-, autohoolde- ja veondusettevõtted. Jõe ääres paikneb P. Vanalinnamägi, sellest 1 km põhja pool asuvad P. kloostri varemed ja *P. mõis. P. läh. Karilepal on sündinud Julius Aamisepp (mälestuskivi P-l). — P. linnamäel olevate ehitiste jäänuste põhjal oletatakse, et P. oli *Womentakue* muinaskhk-a keskus. P. kloostri kohal võis varem olla „Taani hindamisraamatus" mainitud küla (*Pous*). Kloostri ehitamise kohta on teateid a-st 1305, kloostrimõisa kohta a-st 1319 ja aadlimõisa kohta a-st 1622 (*Padisskloster*). 1920. a-ist on P. mõisa ala nimet. Kloostri asunduseks, teede lahkmel asuvat vallakeskust on tuntud Arukülana ja hiljem kõrtsi (*Kassiboll*) järgi Kasepere k-na.

Padise klooster, silmapaistvaid Põhja-Eesti ehitusmälestisi. Klooster asutati 1305—17. Asutajaid, Dünamünde (Daugavgriva) tsistertslaste kloostri munkadel, oli Loode-Harjumaal juba 13. saj. suur maavaldus ja praeguse Kloostri jõe kaldal kabel. 1317 alustati klausuuri ehitamist. Kloostrit ehitati vaheaegadega üle kahesaja aasta, põhihooned pühitseti 1448. Kloostri algkavatis oli kuubikujuline, lõunaküljel eendus ilmselt majandushoone vm. hooneosa. Nelinurkse trapetsikujulise sisehoovi ümber paiknes neli hoonetiiba, millel oli poolkeldrikorrus ja 2 põhikorrust; põhjatiiva kogu kõrguse hõivas kirik. Algkavatise projekteerimisel oli ilmselt eeskujuks Haapsalu piiskopilinnus ja Saksa Ordu konvendihooned. I ehitusperiood (1317—43) lõppes kloostrit raskelt tabanud Jüriöö ülestõusuga. Teisel suurel ehitusperioodil (u. 1375—1425) viidi klausuuri ehitustööd lõpule ja võlviti kiriku idavõlviku all ainuesinev keldrikabel. Sel perioodil said seinamüürid oma kõrguse (välismüürid krooniti sakmelise

rinnatisega). Sulushoonete idatiivas valmisid raidportaaliga ja korrustevahelise keerdtrepiga käärkamber, kapiitlisaal ja oletatav parlatoorium. Kolmandal ehitusperioodil (1425—48) ehitati sulushoonete lõunatiiba kahelööviline refektoorium ja köök. Klausuuri värava ette lääneküljele püstitati eeshoovikompleks. 1559 võõrandas Liivimaa Ordu kloostri ja muutis selle kindluseks. Vene-Liivimaa sõjas käis klooster mitu korda käest kätte ja purustati, terveks jäid kirik ja osa keldreid. A-st 1622 läksid hoonestu ja maavaldus Riia toomhärrale ja bürgermeistrile Thomas von Rammile, kes taastas purustatud idatiiva, rajas uue lõunatiiva ning poolitas vahelaega kiriku. T. von Rammi järglaste valduses püsis klooster 1919. a. maareformini. A-st 1936 on hooneid (vaheaegadega) konserveeritud. Kloostri kiriku vormid (vööndkaared, reljeefidega konsoolid, portaalid, ripptorni tüüpi nurgatorn) viitavad seosele Tallinna toomkiriku ja ordulinnusega.

B: V. Raam. *Padise klooster*. Tln., 1958. ▲

Padise mõis, ka Kloostri mõis (sks *Padis-Kloster*), kujunes Daugavgrīva tsistertslaste 1305 asut. mungakloostri ümber ning seda on esimest korda mainitud 1319. 1559—60 võttis ordu mõisa Saare-Lääne piiskopilt, Holsteini hertsogilt Magnuselt üle. 1622 kinkis Gustav II Adolf selle Riia toomhärrale ja bürgermeistrile Thomas von Rammile. Laialdaste valduste hulka kuulusid Annemõisa, Männiku ja Oti karjamõis ning Suur- ja Väike-Pakri saar. Vasalemma karjamõis muudeti 1825 eraldi mõisaks. Praegune härrastemaja ehitati pärast seda, kui kloostrikirikus paiknenud eluruumid 1766 põlesid; teine korrus ehitati 19. saj. lõpul. Pms. paekivist kõrvalhooned — ait (1836, varane neogootika), viinavabrik (1874) ja kaaristuga tallid (1856) — pärinevad 19. saj-st. Nelinurkset sisehoovi ümbritsevad laudad ja tall ehitati 1982 ümber kauplus-sööklaks (arh. Siiri Kasemets). 1923—82 tegutses härrastemajas kool, nüüd on see müüdud Rammidele tagasi.

Padise vald asub Harjumaa lääneosas; 366,55 km², 1774 el. (2003). Keskus Padise k-s. Paikneb pms. ✧Lääne-Eesti madalikul, ainult valla kirdeosa jääb ✧Harju lavamaale. Põhjas piirneb Keibu lahe, Kurkse väina (eraldab mandrit Pakri saartest) ja Paldiski lahega, kirdes kulgeb piir piki Vasalemma jõge. Enamik valla asustusest on kahe suurema küla — Harju-Risti ja Padise — ümbruses. Vallas on ✧Nõva MKA, edelaosas ✧Läänemaa Suursoo MKA (osaliselt) jmt. väiksemat raba (Vensi ja Änglema). Seal asub ka Tänavjärv (üks Nõva järvedest). Metsamaa hõlmab vallast 77 % (riigimetsamaad haldavad Keila ja Piirsalu metskond). Valda läbivad Keila—Haapsalu mnt. (end. Tallinna—Haapsalu mnt.) ning sellelt hargnev Vihterpalu—Nõva tee. Ristnas ja Kurkses on sadam. Haridus- ja kultuuriasutused on Harju-Ristil ja Padisel. Huviväärsed on Padise linnamägi (kasutusel 7.—13. saj.), Hatu (härrastemaja valminud 1864), Padise (härrastemaja ehit. 18. saj. lõpus) ja ✧Vihterpalu mõis, Vilivalla kalmistu (oli pms. rootslaste kalmistu) ning ✧Padise klooster. Vallas oli (kiriku ja kalmistuga) Harju-Risti ning Harju-Madise khk-a keskus. Harju-Ristil tegutses 20. saj. alguses õigeusu kogudus. Kurkse ja Vihterpalu k-s elas enne II maailmasõda ka rootslasi. Suurim tööandja on avalik sektor, tuntuimad ettevõtted Laheotsa talu ja M. V. Wool AS (kala töötlemine). — 20. saj. alguses jagunes P. v. Vihterpalu ja Kloostri v-a vahel, P. v. oli ta 1939—50. Staatus ennistati 16. I 1992. ▸ 1

Paeala karstikaitseala, ka Luiga karstunud paeala kaitseala, asub Pajusi v-s; 3 ha. Asut. 1968. Kaitsealal on palju kuni 0,5 m sügavusi ja 0,6 m läbimõõduga karstilohukesi ning ligikaudu 3-meetrise vahekaugusega ida—lääne-sihilisi karstilõhesid. Paealast loodes asub I a-tuh. I poolest pärinev kivikalme.

Padise valla elanike arv külade kaupa (2000)

Alliklepa	19	Langa	10
Altküla	53	Madise	77
Audevälja	63	Metslõugu	32
Harju-Risti	392	Määra	61
Hatu	70	Padise	397
Karilepa	37	Pae	105
Kasepere	106	Pedase	21
Keibu	48	Suurküla	52
Kobru	8	Vihterpalu	35
Kurkse	21	Vilivalla	33
Kõmmaste	59	Vintse	19
Laane	29	Änglema	27

Pae karstiala asub Kehtna v-s, u. 4 km Raplast idas Pae k-s. Karstiala on kamardunud tüüpi, seal paljanduvad ✧Raikküla lademe kivististerikkad lubjakivid. Loopealsel on Eesti suurimaid karrivälju, kus asub hulganisti korrapäratu kujuga lohke (süg. kuni 5 cm) ja uurdeid. Palju on loode—kagu- ja kirde—edela-sihiliste tektooniliste püstlõhede kohal kulgevaid vagusid (süg. 5—20 cm). Loopealse ja sellest idas oleva Pae raba piiril on 1—2 m kõrgune Balti jääpaisjärve rannaastang, mille lähedal leidub palju viltu vajunud pangastega langatusvorme. On ka kaks suuremat koobast (pikkus 9—12 m, laius 5 m, kõrgus kuni 1,8 m). LK.

Pae karstikaitseala asub Kehtna v-s, Pae rabast läänes; 11 ha. Asut. 1959. Koosneb kahest karstinähtuste poolest eriilmelisest osast — läänepoolsest karride alast (Mandri-Eesti suurim) ning idapoolsest langatuslehtrite ja koobaste alast. Karrilohke on peetud Vanapagana jalajälgedeks.

Paganamaa, looduskaunis piirkond Võrumaal Haanja kõrgustiku edelaserval Läti piiri ääres, 2—3 km Krabist lõunas. Kõrgemal on metsased künkad (Kikkamägi, 166 m; Trumbipalu mägi, 161 m) ja 15—20 m sügavused piklikud sulglohud (Tammiatulambi, Ubahaua, Sikkasoo), Haanja ja Alūksne kõrgustiku vahelises, kuni 59 m sügavuses Piiriorus paiknevad järveahelik (Kikka-, Sarapuu-, Liiva- ja Mudajärv) ja sälkorud (Suur ja Väike Liivakraav). P. nimi tuleneb ala seotusest Vanapagana-muistenditega. ▾

Paganamaa maastikukaitseala asub Varstu v-s; 868 ha. Asut. 1962, praegustes piirides ja staatuses a-st 1996. Maastikukaitseala peamised huviväärsused on Piirioja ja järveahelikuga Piiriorg, vaheldusrikka mõhnastiku ning sulglohkudega Süda-Paganamaa, Tseamäe ja Kerekutsi ümbruse järsuveerulised uhtorud ning kaunite vaadetega pärandkultuurmaastik. Sulglohke — sölle — peetakse uskumustes Vanapagana jalajälgedeks.

pagemine, sõltuvate talupoegade omavoliline asumine teise feodaalvaldusse või linna. P-ga taotleti soodsamaid elutingimusi, sh. uusasuka maksuvabu aastaid. Et p. vähendas talupoegade koormistest lähtuvaid

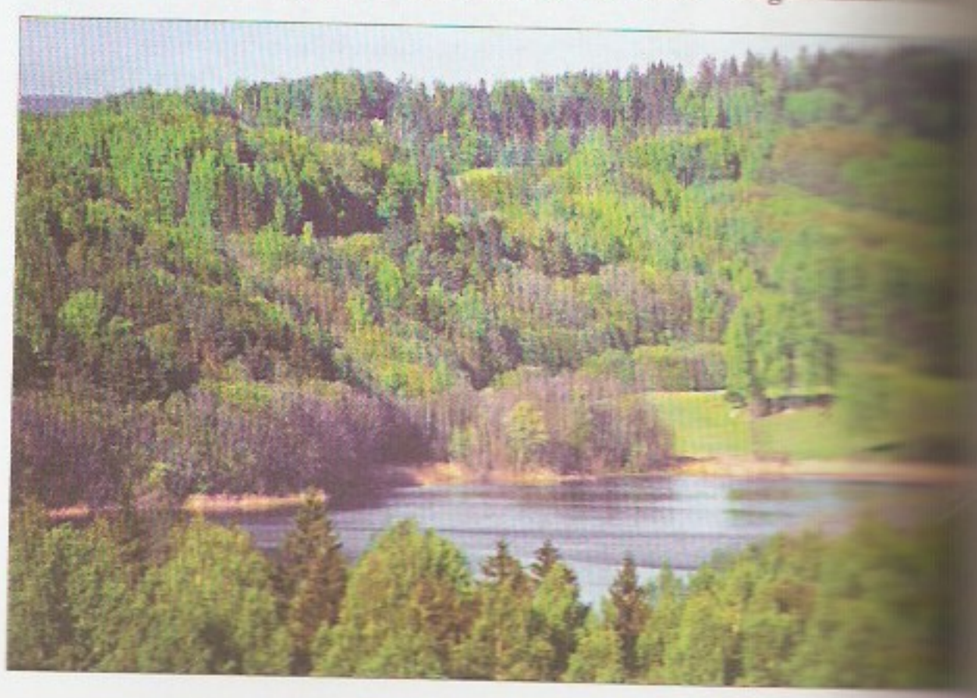

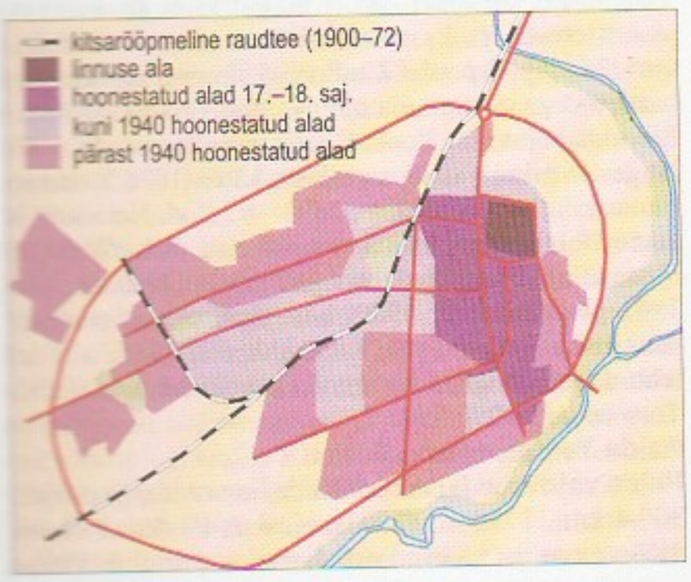

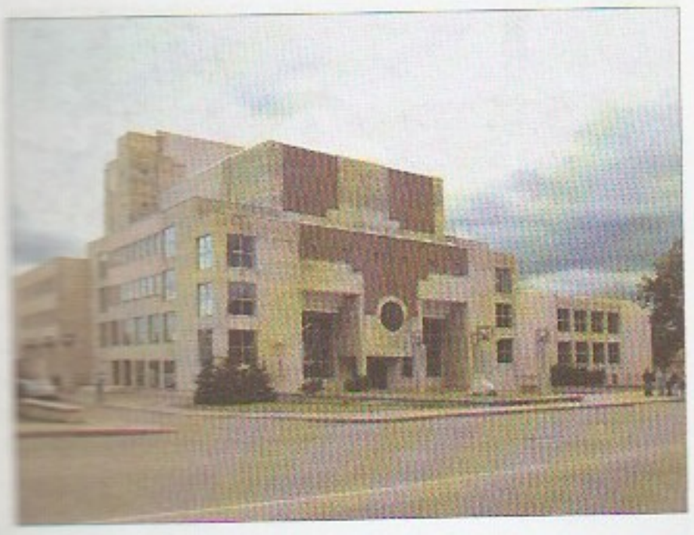

tulusid, hakkas riigivõim talupoegade liikumisvabadust piirama, selle tulemusena kujunesid sunnismaisus ja pärisorjus. 15.—16. saj. sõlmisid Vana-Liivimaa feodaalid pagenud talupoegade väljaandmise leppeid. Takistustest hoolimata jätkus p. ka hilisemal ajal. Eriti palju pages talupoegi piiriäärsetelt aladelt: Põhja-Eestist Soome, Saaremaalt Rootsi, Kagu-Eestist Pihkvamaale. Sõja- ja nälja-aastatel oli p. massiline.

Pahnimäe kaitseala asub Rakvere v-s; 18 ha. Asut. 1958 Pahnimäe oosi ning selle lõunaotsal oleva muistse linnuse (I tuh. I pool) asukoha kaitseks.

Paide, linn Kesk-Eestis, Järvamaa halduskeskus; 9698 el. (2003). Asub Pärnu jõe ülemjooksul soodest ümbritsetud laugeil moreenikõrgendikel. Linna läbib Rakvere—Pärnu mnt., 4 km kaugusel Mäos möödub P-st Tallinna—Tartu mnt. Keskne asend ongi üks linna arengu eeldusi. P. on sotsiaalmajanduslikult tihedasti seotud Türi linnaga ja koos moodustavad nad Kesk-Eesti tähtsaima majandus- ja kultuurikeskuse. P. ajalooline südamik on Vallitorniga Vallimägi (74 m) ja sellest edelas paiknev valdavalt puithoonestusega vanalinn. Peatänavad (Tallinna, Pärnu ja Pikk t.) lähtuvad Kesk-väljakult. Nõuk-aegsed linna suurimad ettevõtted — piima- ja lihakombinaat, ehitusettevõtted ja „Talleksi" masinatehas — on tegevuse kas lõpetanud või tootmise ümber korraldanud. 2003 oli P-s registreeritud 268 ettevõtet, sh. kaubandus- ja teenindusettevõtteid 93. Suurimad tööandjad on jaekaubandusega tegelev Järva Tarbijate Ühistu, AS Järvamaa Haigla, ehitusalased AS P. MEK, AS KEK-i Ehitus ja AS Katri, veondusettevõte AS Assotrans ning metallitarindeid tootev AS P. Masinatehas; tegutseb kaks autohooldusjaama. Palju P. elanikke töötab Mäos, Rempsus ja Türil asuvais ettevõtteis. End. piimakombinaadi ruumes asub AS Kalevi P. Tootmine. Linnas on P. Gümn. (2002/03. õ.-a. 807 õpilast), P. Ühisgümn. (923 õpilast), vene õppekeelega P. Slaavi Gümn. (104 õpilast), P. Kutsekeskkool (valmistab ette lao- ja kaubandustöötajaid, restaureerijaid, tee-ehitajaid ja arvutiteenindajaid), Mainori Kõrgkooli P. Õppekeskus, muusikakool ja kaks lasteaeda. Täiskasvanute koolitust annavad P. Täiskasvanute Keskkool ja Kesk-Eesti Arenduskeskus (osakonnad 12 linnas). P. tervishoiuasutused on AS Järvamaa Haigla, perearstikeskus ja linna tervisekeskus, viimases on ujula, solaarium ja lastebassein. Kultuurielu suunab Järvamaa Kultuurikeskus. Järvamaa Keskraamatukogus on avatud Interneti-punkt. Linna külalisi majutavad „Nelja Kuninga"

Paide elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0–14		15–64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1989	10 849	2568	24	7243	67	1038	9
2000	9 642	1836	19	6549	68	1257	13

Paide töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	240	750
Mäetööstus	4	19
Töötlev tööstus	1187	823
Energia- ja veevarustus	100	89
Ehitus	1171	460
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	538	667
Hotellid ja restoranid	151	93
Veondus, laondus ja side	651	355
Rahandus	80	60
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	114	162
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	360	317
Haridus	503	413
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	311	279
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	628	183
Palgatöötajatega kodumajapidamised	—	2
Töötajaid kokku	6042	4005

hotell ja külalistemaja „Tõru". Olulisimad riigiasutused on Järva Maavalitsus, Järva Maakohus, Järva Politseiprefektuur, P. tollipunkt, Järvamaa Tööhõiveamet ja Järvamaa Päästeamet. Tuntuimad restoranid on „P." ja „Kuldkroon". Lasteabikeskuses saab peavarju paarkümmend lastekodulast, see on ka maakonna turvakodu. P-s tegutsevad usuorg-d on EELK P. Püha Risti Kogudus, Seitsmenda Päeva Adventistide P. Kogudus, Uusapostlik P. Kogudus ja Jehoova Tunnistajate P. Kogudus. On ka baptiste ja metodiste. Puhkepiirkond on 1988 linna idaosse rajatud tehisjärve ümbrus. — Vanalinnas asub historitsistlik, neobaroki ja hilisklassitsismi elementidega Püha Risti kirik, mille praegune hoone pärineb a-ist 1847—48 (arh. Johann Gottfried Mühlhausen, ümber ehit. 1909—10). Samas kohas paiknenud keskaegne kirik põles 1573 maha, see taastati 1786 ning põles uuesti 1845. Bütsantsi stiilis puidust õigeusu Jumalaema Uinumise (Uspenski) kirik püstitati Vallimäele 1863 (põles 1993, säilinud vaid vundament). Varasematest ehitistest on säilinud ka Keskväljaku (end. turuplatsi) äärne klassitsistlik puidust kaubahoov (1849, arh. J. G. Mühlhausen) ning Tallinna t-l asuvad kreisikohtuhoone (1790, arh. Johann Mohr), magasiait (1786) ning hooviansambliga elamu (19. saj.). 1908. a-st pärineb saksa tütarlastekooli heimatstiilis ehit. hoone (arh. Erich Jacoby), 1910 valmis historitsistlik gümnaasiumihoone ning 1920 hilisjuugendliku fassaadiga raekoda (arh. E. Burfeldt). Nõuk. ajal ehitati kaubanduskeskus ja söökla-restoran (1967, arh. Koidu Lassmann), linna ainus kõrghoone — veetorn-elamu (1978) — ning kultuurimaja (1987, arh. Hans Kõll; praegu P. Kultuurikeskus). Tähtsaimad mälestusmärgid on Reopalu kalmistul asuv August Wilhelm Hupeli mälestuskivi, Vallimäel paiknev Jüriöö ülestõusu mälestuskivi, linna esimese eestikeelse kooli asutaja Hammerbecki mälestuskivi ja helilooja Arvo Pärdile pühendatud kivi. A-st 1996 toimuvad P. paepäevad, millest jäävad igal aastal linna kaunistama 10 paeskulptuuri. A-st 1997 korraldatakse P-s rahvusv. tegevuskunsti festivali „Aeg. Ruum. Liikumine". — On arvatud, et P. Vallimäel oli muinasajal eestlaste linnus. Kui Järvamaa olid vallutanud taanlased ja sakslased, anti see Stensby lepingu (1238) põhjal Liivimaa Ordule. 1260. a-te keskpaiku Mündi murru paekivist ehit. P. ordulinnus (alamsks *Wittenstein*, sks *Weissenstein*) oli ühtlasi Järva foogtkonna halduskeskus. Selle juurde tekkinud asulale anti 30. IX 1291 linna õigused. ✧Jüriöö ülestõusu ajal hukati P-s talupoegade juhid. Vene-Liivimaa sõja ajal vallutas linnuse 1573 Vene ja 1581 Rootsi vägi, Poola-Rootsi sõja ajal 1602 Poola ja 1608 Rootsi vägi. 1636 kustutati sõdades purustatud ja elaniketa jäänud P. kindluste nimekirjast ning allutati Mäo mõisale. Põhjasõjas vallutas P. 1703 Vene vägi. 1783 taastati P. linna õigused ja ta sai maakonnakeskuseks. 18. ja 19. saj. vahetusel kasvas linna pindala kahekordseks, hoonestus tihenes. 19. saj. II poolel peeti P-s Eesti suurimaid karja- ja linalaatu. 1901 avati Türi—P. kitsarööpmeline rdt., 1918 pikendati seda Tamsaluni; rdt-liiklus lõpetati 1971. 1912 asutati P-sse tuletikuvabrik „Baltika" (suleti 1930). II maailmasõjas jäi P. lahinguist kõrvale ja sai vähe kannatada (1941 õhiti P. sümbolina tuntud Vallitorn); 3. VIII 1941 — 22. IX 1944 oli linnas Saksa okupatsioon.

B: *Paide — Eestimaa süda.* [Koost. Tiiu Saarist.] Paide, 1991. ▲ S

Paide kihelkond hõlmas Järvamaal Paide linna ja selle ümbruskonna. Algselt kuulus enamik alast Peetri, osa Türi khk-a. P. k. moodustati 1636; a-st 1738 on tal olnud Anna kirikuga ühine pastor.

Paide ordulinnus, Liivimaa Ordu rajatud kindlustusehitis. 1265 või 1266 ehitati kastellitaoline linnus, mille tuumikuks oli 8-tahuline peatorn Pikk Hermann (u. 30 m; hiljem nimet. ka Vallitorniks). 14. saj. I poolel ehitati see ümber konvendihoonetaoliseks kolme tiivaga linnuseks, mille põhjatiivas paiknes kabel, idatiivas olid arvat. kapiitlisaal ja dormitoorium. 14. saj. lõpul ja 15. saj. I poolel kõrgendati ning tugevdati ringmüüri ja laiendati seda põhja suunas. Lääneküljele püstitati flankeeriv peaväravatorn, kirdenurga Ida- ehk Veeväravat kaitsesid kabeli nurgal asuv konsooltorn ja tulirelvade jaoks mõeldud nelinurkne Püssirohutorn. 16. saj. II poolel kindlustati linnuse välisnurgad bastionidega ja ringmüür muldvalliga. Linnus sai Vene-Liivimaa sõjas ning Poola-Rootsi sõjas kannatada, 1608 langes ta pikaks ajaks rootslaste kätte. 1636 kustutati linnus kindluste nimistust. 1895—97 Pikk Hermann ja läänepoolne väravaehitis restaureeriti (arh. Wilhelm Neumann), linnusemäele rajati Vallimäe linnapark. 1941 peatorn hävis. 1980. a-te algul valmis peatorni taastamise projekt (arh. Kalvi Aluve), 1985. a-st on tehtud arheoloogilisi kaevamisi ja konserveerimistöid. Torn taastati 1990—93.

Paide Teater, ✧Narva Teater.

Paide vald asub Järvamaal Paide linnast idas ja põhjas; 300,4 km², 1798 el. (2003). Keskus Paides. Paikneb ✧Kõrvemaa ja ✧Kesk-Eesti lavamaa piirialal. Vallas

Paide valla elanike arv külade kaupa (2000)

Anna	122	Pikaküla	76
Eivere	55	Prääma	35
Kirila	12	Puiatu	44
Korba	46	Purdi	41
Kriilevälja	78	Sargvere	242
Mustla	47	Seinapalu	22
Mustla-Nõmme	26	Sillaotsa	64
Mäeküla	27	Suurpalu	79
Mäo	79	Sõmeru	30
Mündi	78	Tarbja	361
Nurme	14	Valgma	40
Nurmsi	84	Veskiaru	10
Ojaküla	24	Viraksaare	30
Otiku	36	Võõbu	12

Paide vallamaja

Paikuse. Reiu jõe vabaõhulava

Paide vall. [illegible] vapp ja lipp

Paikuse vall. [illegible] vapp ja lipp

on palju soid (Mustla, Võõbu, Tellissaare, Iiripilli ja Mündi raba ning Pikassilla soo). Põhjaosas asuvad Pärnamäe mõhnastik ja mitu järve (Seli ja Matsimäe). Valda läbib Pärnu jõe ülemjooks. Valla piires on osa *Kõrvemaa MKA-st. Põhiosa asustusest on valda läbiva Tallinna—Tartu mnt. ääres. Sargveres töötavad põhikool ja rmtk., Tarbjas lastead-algkool ja rmtk. *Annas on kirik ja kalmistu ning rmtk. Huviväärsed on *Purdi, Sargvere (varaklassitsistlik peahoone valminud 1762), Eivere (ehit. 20. saj. algul) ja ✧Mäo mõis. Mäos on Vene-Liivimaa sõjas langenud Vene sõjameeste mälestusmärk ja tööülesannete täitmisel hukkunud politseinike mälestusmärk. Viraksaares on puhastatud 16. saj-st pärinev sootee. Valla suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted, tihedad on sidemed Paide linnaga. — 20. saj. algul olid P. v-a alal Purdi, Mäo ja Sargvere v. 1939—50 oli vald suuresti tänapäevastes piirides, staatus ennistati 24. X 1991. ◂ 1

Paikuse, alevik ja samanim. valla keskus, asub Pärnu ja Sindi vahel Pärnu jõe vasakul kaldal, Pärnu—Rakvere mnt. ääres; 2038 el. (2000). Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 363 õpilast), rmtk., politseikool (end. Sindi mõisas) ja Riigimetsa Majandamise Keskuse Edela regiooni keskus. — P. k. (1565 *Paicus*) ja mõis (*Paicur*) asusid algselt hilisema Taali mõisa kohal (nimi muutus 1853). Mõisa vana nime järgi nimetati Taali v. 1939 Paikuse v-ks. ◂

Paikuse vald asub Pärnumaa keskosas; 174,92 km², 2994 el. (2003). Keskus Paikuse alevikus. Paikneb *Liivi lahe rannikumadaliku ja ✧Soomaa piirialal. Piirneb läänes Pärnu ja Reiu jõega. Asustus on pms. valla läänеosas Pärnu ja Reiu jõe ääres. Valla idaosas on valdavalt suured metsa- ja sooalad (kokku hõlmavad vallast $^4/_5$), sealne Kikepera raba kuulub ✧Soomaa RP-sse. Riigimetsamaad haldavad Taali ja Surju metskond. Valda läbib Pärnu—Paide mnt. Haridus- ja kultuuriasutused on põhil. keskasulas. Seljametsa k-s on lasteaed-algkool ja muuseum (asut. 2001). Suuremad ettevõtted on AS Paikuse Saeveski ja Pinea OÜ (mööblitootmine). Oli vald 1939—1950. Staatus ennistati 24. X 1991. ◂ 1

Paistu, küla ja samanim. valla keskus, asub 15 km Viljandist lõunas; 355 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 138 õpilast), rahvamaja, rmtk., ✧P. Püha Neitsi Maarja kirik ja kultuuriliooliselt rikas kalmistu (sinna on maetud Jaan Adamson, Adam Peterson, Hain Henno, Juan Bergmann ja Friedrich August Saebelmann). P-st edelas on mitme liivakivipaljandiga Loodi (P.) Põrguorg (Loodi ürgoru külgorg); LK. — Alevikulaadne asula tekkis kirikumõisa (*Paistel*) juurde 19. saj. lõpus.

Paistu kihelkond hõlmas Viljandimaal nüüdse Paistu v-a ning Halliste ja Pärsti v-a osi, ulatus Heimtalist Pahuvereni ja Õisust Holstreni. Oli arvat. 13. saj. alguses Sakala muinaskihelkondi (*Paistekund*; esmamaining 1569); Paistu preestrit on esimest korda mainitud 1234. Ordunajal kuulus Paistu Karksi foogtkonda, 1329 rüüstasid Paistut leedulased, 1481 tungis sinna Vene vägi. Vanimad mõisad on Holstre, Loodi, Sultsi ja Õisu. Talusid hakati varakult päriseks ostma. P. k. oli rahvusliku liikumise keskusi, seal (Kipil, Kovalil, Pulleritsul jm.) tegutsesid Jaan Adamson ning vennad Adam ja Pastor Samuel Peterson. Paistu khk-akoolis (asut. 1854) on õppinud Mihkel Veske, Jakob Kunder ja Mart Raud ning õpetanud ja loometööd teinud Jaan Bergmann ja Friedrich August Saebelmann.

Lit T. Luik. *Paistu kihelkond*. Paistu, 1998.

Paistu Püha Neitsi Maarja kirik. Esimene teade Paistu vanuliku kohta pärineb 1234. a-st; kirikut on esimest korda mainitud 1329 seoses leedulaste rüüsteretkega. Arvat. 13. saj. IV veerandil ehit. kivikirik oli tornita ning koosnes kolmelöövilisest pikihoonest ja väiksemast kooriruumist; kavatis järgib Nõo kiriku traditsiooni. Kooris on säilinud arhailine kaheksaosaline roidvõlv; tähistaevast imiteeriv koorivõlvi maaling valmis 1903 Riia Jakobi kiriku eeskujul. Algsest pikihoonest on säilinud üksnes seinad. Piilarite ja võlvide kohta andmed puuduvad. Harva esinevalt — võimalik, et kaitseülesandest tulenevalt — oli kirikus kaks võlvidele viivat müüritreppi. 17. ja 18. saj. sai kirik sõdades ja 1817 piksepõlengus kannatada. Neogooti vormides sisustus (altar, kantsel ja oreliväär) valmis pms. 1852, läänetorni ehitus lõpetati 1866 (arh. Matthias von Holsti projekti järgi). ◂

Paistu vald asub Viljandimaa keskosas Viljandist lõunas; 128,59 km², 1624 el. (2003). Keskus Paistu k-s. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku keskosas. Valdavalt lainjas põllum-maastik, mida ilmestavad ürgorud, kus paljanduvad Devoni liivakivid (Loodi ehk Paistu Põrguorg) ja kõrgendikud (Holstre ja Polli mäed). Valla põhjaosas asuvad Pirmastu järved, Nõmme liivik ja Tilli kadastik (kuuluvad *Loodi LP-sse). Valda läbivad Viljandist Mustlasse ja Karksisse viivad mnt-d. Haridus- ja kultuuriasutused on Paistus ja Holstres (mõlemas põhikool, rahvamaja ja rmtk.). Paistus kui kihelkonnakeskuses on kirik ja kalmistu. Tegutseb Holstre-Polli suusakeskus. Kultuuriliooliselt on tähtis Pulleritsu koolimaja (ärkumisaja keskusi). Huviväärne on Loodi mõis (põhiosas barokne ansambel pärineb 18. saj. II poolest). Suurimad tööandjad on põllumettevõtted, tuntuim käitis alkoholitootja AS Liiwi Heliis. — P. v. moodustati 1937 Aidu, Loodi ja Õisu v-st. Kaotati 1950. Staatus ennistati 19. XII 1991 (hõlmab ka 1950. a-ni eksisteerinud Holstre v-a). ◂ 1

pajatus, humoristlik rahvajutt. Vt. ka 11. kd., lk. 770.

Paju lahing, Vabadussõja lahing, peeti 31. I 1919. Paju mõisa — Punaarmee viimset kaitsepositsiooni Valga läh. — kaitsesid soomusrongi toetusel 1200 läti kütti (komandör Emils Vītols), kellel oli neli suurtükki ja 32 kuulipildujat. Mõisa ründasid leitnant Julius Kuperjanovi partisanid ja Soome vabatahtlikud (kokku 683 meest, 22 kuulipildujat ja 6 suurtükki). Kogu päeva väldanud võitluses tõrjusid lätlased kõik rünnakud, alles videviku saabudes õnnestus Eesti väeosadel mõisa tungida ja see käsitsivõitluses vallutada. Eestlasi ja soomlasi langes või sai haavata 156 (sh. surmavalt haavata rünnaku juht J. Kuperjanov), lätlasi u. 300. P. l. otsustas Valga saatuse. P. l-a mälestusmärk avati 1994. ▾

Pajusi, küla 6 km Põltsamaast loodes Põltsamaa jõe vasakkaldal; 126 el. (2000). Seal asub rahvamaja, huviväärne on mõisa park. — Esmamaining 1583 (*Paiusz*). Mõis rajati 17. saj.

Pajusi vald asub Jõgevamaa loodeosas; 232,47 km², 1507 el. (2003). Keskus Kalana k-s. Paikneb pms. ✧Kesk-Eesti lavamaal, metsane ja soine kirdeosa ulatub ✧Alutaguse madalikule (Tapiku ja Kauru raba). Metsamaa hõlmab vallast 52 % (riigimetsamaad haldavad Põltsamaa ja Vaimastvere metskond). Läänes ja põhjas kulgeb valla piir piki Põltsamaa jõge. Kalana k. juures on paemurd (nn. Kalana marmor). Pisisaares töötab algkool, Aidus lasteaed-algkool. Rmtk. on Aidus, Pisisaares ja Tapikul, rahvamaja Pajusis. Valla läänеosas on ✧Kabjamäe KA ja *Paeala kursti-KA, lõunaossa ulatub ✧Aidu LKA. Aidu k-s on Vabadussõja lahingu paigas mälestussammas (avati 1929, taastati 1989). Valla suurimad ettevõtted on AS Pajusi ABF (põllum.), AS Kaltsiit (killustiku tootmine), OÜ Ehor (veondus) ja AS Nurga (veini tootmine). — Vald a-ni 1950 (kuni 1949 Viljandi-, seejärel Jõgevamaal). Staatus ennistati 12. XII 1991. ▾ 1

Pajusti, alevik ja Vinni v-a keskus, paikneb Rakverest 8 km kagus Avinurme mnt. ääres; 772 el. (2000). Seal on klubi ja postkontor. Alevikku ilmestab Eduard Vilde mälestussammas (1965). P. hõlmab ka keskusest 2 km kagus paikneva Kakumäe väikeelamupiirkonna. P. piires on osa ✧Vinni tammiku KA-st. — Esmamaining 1405, alevikuks kasvas Vilde-nim. kolhoosi keskasulana.

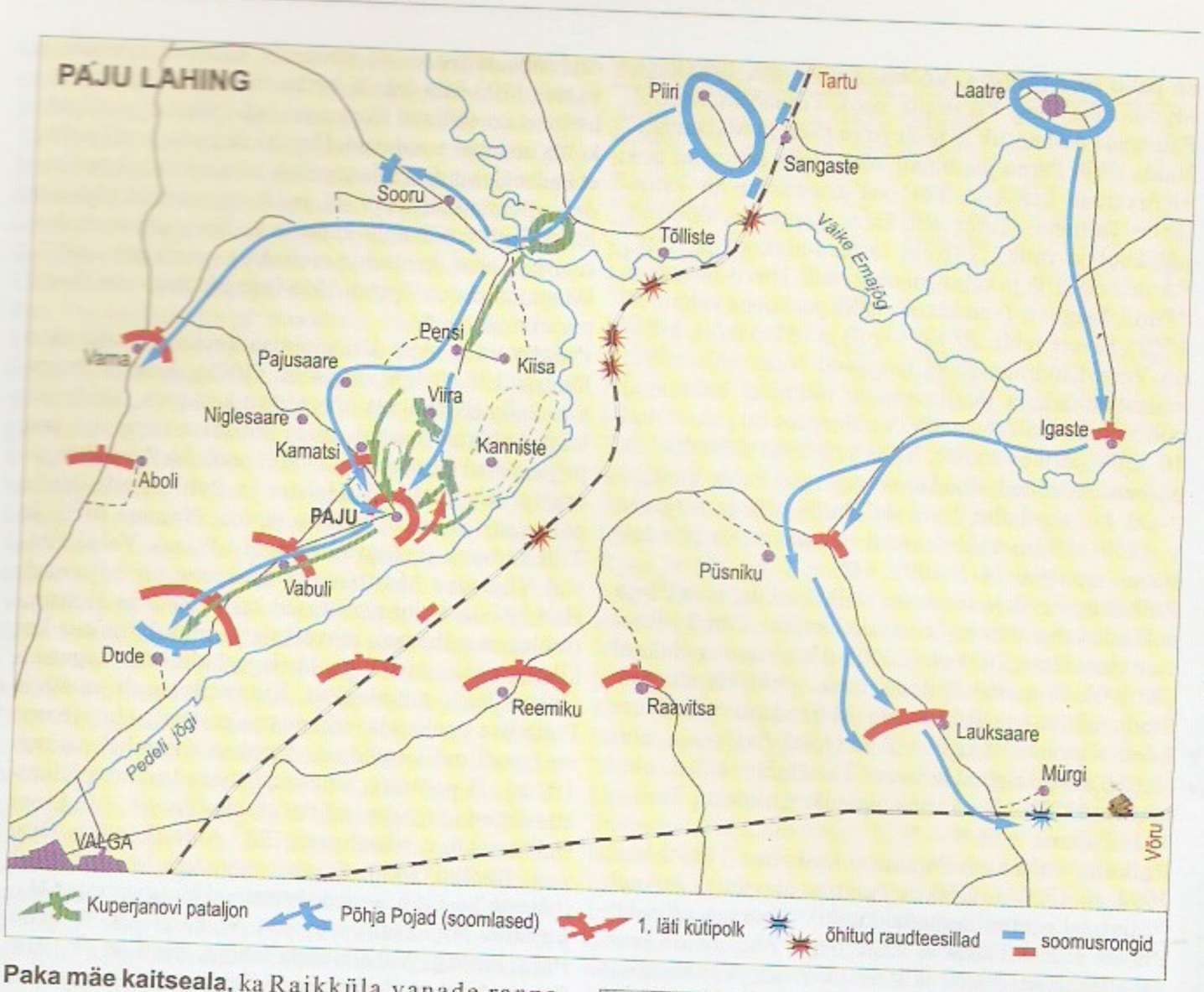

Paka mäe kaitseala, ka Raikküla vanade rannamoodustiste kaitseala, asub Raikküla v-s; 18 ha. Asut. 1973, et kaitsta Balti jääpaisjärve rannamoodustisi — aluspõhjalise tuumikuga kõrgendiku nõlval asuvaid rannavalle ja abrasiooniastanguid. Paekõrgendiku läbimõõt on kuni 0,7 km, absoluutne kõrgus üle 62,5 m ja suhteline kõrgus ligi 9 m. Kaitsealal on Raikküla lademe paljandeid (u. 2 m kõrguse seinana). Paka mägi oli üks Balti jääpaisjärve saartest. Seal on peetud rahvakoosolekuid, nn. kärajaid.

Pakerordi lade, Ordoviitsiumi vanim lade. Avamus on Põhja-Eesti pankranniku jalamil. Tuntuimad paljandid on Pakri neemel (✧Pakri pank), Türisalus, Rannamõisas, Toompea nõlval, Kadriorus (Hundikuristik), Maardus, Ülgasel, Turjekeldri ja Nõmmeveski joal, Toolses, Aseris, Sakal, Toilas, ✧Päite pangal, Utrias ja Narvas. P. l-me paksus on kuni 17 m. Lõuna- ja Lääne-Eestis ladet kohati ei ole. Lademe alaosa koosneb heledast pudedast kvartsliivakivist ja aleuroliidist (Kallavere kihistu), ülaosa tumepruunist kiltsavist (Türisalu kihistu). Kallavere kihistus leidub fosfaatse kojaga puuduluksete käsijalgsete kodade ja detriidi kuhjumeid, mida Maardus kaevandati fosforväetiste tootmiseks. Nõuk. ajal kaevandati Türisalu kihistu kiltsavi (diktüoneemaargilliiti) ja rikastati seda uraani ja haruldaste metallide saamiseks (Sillamäel). Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ▸

Pakri laht, ✧Paldiski laht.

Pakri maastikukaitseala asub Paldiski linna haldusterr-l; 1452 ha, millest 159 ha on mereala. Asut. 1998, et kaitsta Pakri ps-e pankrannikut, Väike- ja Suur-Pakri saare põhjaosa ning saartevahelist merd koos Kappa ja Bjärrgronne saarega. Väike-Pakri saare lõunaosa ning sealseid kooslusi ja haruldasi liike. P. m-l kasvavad nt. paas-kolmissõnajalg, pruun raunjalg, aasnelk ja kaljukress (kõik LK II) ning suurte kogumitena hall käpp (LK III). Eestis pesitseb ainult Pakri pangal krüüsel (LK II). Paikkonna paljudest kivikülvidest ja suurtest rändrahnudest on kaitsealal nt. Pakri ps-l Pärnasalu kivikülv ja Leetse Saunakivi, Suur-Pakril Lõkkeplatsi rahnud ja Suurkivi (7 × 6 × 4 m, ümbermõõt 19,5 m) ning Väike-Pakril Suurkivi (6 × 5,7 × 4,2 m, ümbermõõt 19,8 m).

Pajusi vald. [illegible] vallamaja

Pakri pank, Pakri ps-t ümbritseva pankranniku kõrgeim lõik (Pakri neemel kõrgus 25 m), ühtlasi Balti klindi mandriosa lõpp. P. p-l paljanduvad Alam-Kambriumi (Tiskre kihistu) ja Ülem-Kambriumi (Kallavere kihistu alaosa) liivakivid ning Ordoviitsiumi kivimid (alates ✧Pakerordi lademe Kallavere kihistu ülaosa liivakividest ✧Uhaku lademe karbonaatkivimiteni). Seal asub Pakerordi lademe tüüppaljand, kus glaukoniitliivakivi ja diktüoneemaargilliidi paksus on suurim (vastavalt 3,7 ja 4,5 m). Tektooniliste püstlõhede tõttu on panga serv sakiline, sageli on varinguid. Panga idaosas asub Pakri juga (kõrgus 5,8 m). Pank hakkas merest kerkima u. 4000 aastat tagasi. LK. ▸

Pakri poolsaar, varem ka Leetse poolsaar, asub Eesti põhjarannikul Lahepere ja Paldiski lahe vahel, on Harju lavamaa loodesse eenduv panganeemik; pikkus u. 12 km, laius üle 5 km, pindala u. 40 km², kõrgus kuni 31 m. Loode-, põhja- ja kirderannik on klindijärsak, mille kõrgus neeme otsas mere murrutataval Pakri pangal (rts *Pakerort*, sks *Packerort*) on kuni 25 m. Seal paljanduvad liivakivid, diktüoneemaargilliit ja mitu lubjakiviladet (Pakerordi lademe tüüpleiukoht). Iseloomulikud on loopealsed, võsastunud puisniidud ja lehtmets, Leetses jm. on paelaval hiidrahne ja kivi-

Pajusi valla [illegible]
külade kaupa

Aidu
Arisvere
Kaave
Kalana
Kauru
Kose
Kõpu
Kõrkküla
Lahavere
Loopre
Luige
Mõisaküla
Mõrtsi
Nurga
Pajusi
Pisisaare
Sopimetsa
Tapiku
Tõivere
Uuevälja
Vorsti
Vägari
Väljataguse

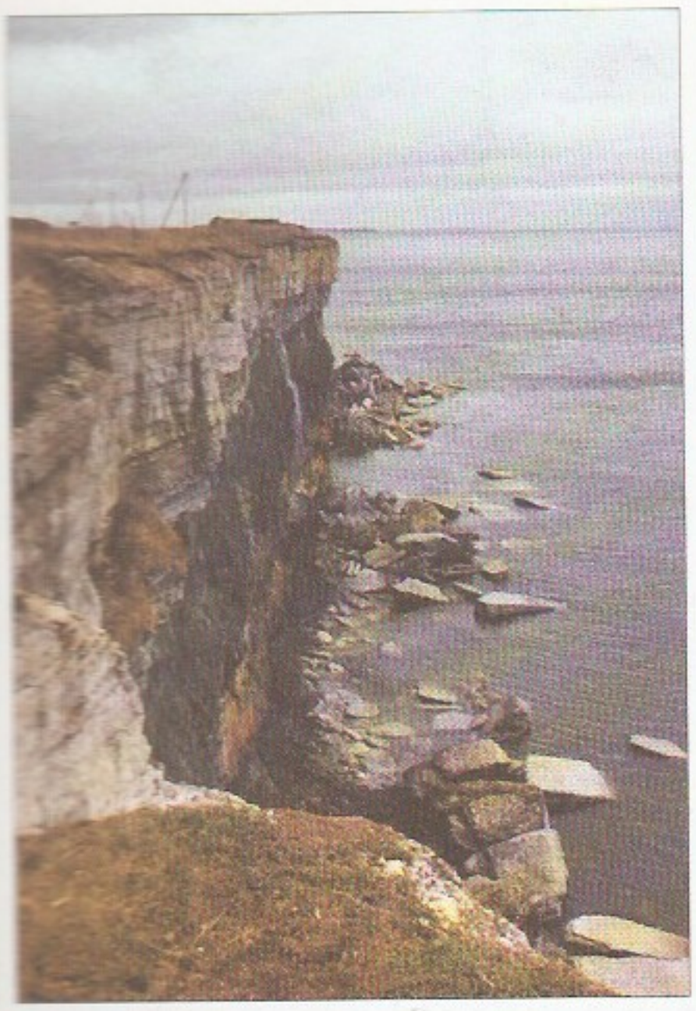

Pakterminal

küllve. P. p-e lääneranniku asub Paldiski linn, poolsaare siseosas end. Nõuk. tuumaallveelaevnike õppekeskus (1965—68, selle kaks tuumareaktorit demonteeriti 1994); mahajäetud sõjalisi rajatisi on ka mujal. Pankrannik kuulub ✧Pakri MKA-sse. — Esimene kirjalik teade P. p-e asustuse kohta pärineb a-st 1377. Põhjasõjani elasid poolsaarel pms. rannarootslased. Seal olid Leetse ja Pallaste mõis (*Pallas*, eraldus 1802 Keila mõisast) ning Kersalu (*Kersala*), Laoküla (*Laydes*), Leetse, Ohtra (*Ohter*) ja Pakri k. Pakri laht oli 17. saj. Rootsi laevastiku tugipunkt. Peeter I alustas 1718 P. p-e ja Väike-Pakri saare vahelise tammi ning selle juurde kuuluva kindlustuse rajamist, ehitustööd peatati 1798. 1724 Pakri neemele püstitatud tulepaagi (1808 kõrgendati seda 6 m võrra) alakorrus on säilinud. 1889 ehitati selle kõrvale praegune tuletorn (52 m). Baaside lepingu alusel muudeti P. p. 1940 Punaarmee suletud alaks, kõik elanikud evakueeriti (Saksa okupatsiooni ajal tuli suur osa neist tagasi). Poolsaarel oli 2 Nõuk. raketibaasi ja 2 allveelaevasadamat; viimased väeosad lahkusid Eestist 1994.

Pakri saared (rts *Rågöarna* 'rukkisaared') asuvad Loode-Eesti rannikul, mandrist eraldavad neid Kurkse väin ja Paldiski laht; 24,7 km². Peasaarte Suur- ja Väike-Pakri (*Stor* ja *Lila Rågö*, ka *Västra* ja *Östra Rågö*; vastavalt 11,6 ja 12,88 km²) vahelises madalas väinas on mitu väikest saart (Langgronne, 10,1 ha; Kappu, 3,9 ha; Bjärrgronne, 0,8 ha). Peasaari ühendab üle Langgronne kulgev tammtee. Maastikuliselt kuuluvad saared Harju lavamaasse. Paelava laskub Väike-Pakri kirde- ja põhja- (kõrgus kuni 17 m) ning Suur-Pakri põhjarannal (kuni 8 m) pangana merre, rohkesti on rannavalle. Keskajal kasvas saartel ka okasmetsa, nüüdisajal on peale loopealsete üksnes võsa ja lehtmetsa. Saarte vahel väinas leidub ravimuda, 1930. a-il veeti seda Paldiski kaudu Tallinna. Osa P. s-test kuulub ✧Pakri MKA-sse. — P. s-te kohta on teateid a-st 1283. Keskajal kuulus Suur-Pakri Padise kloostrile, Väike-Pakri Keila ordumõisale (moodustas koos Paldiski rannaga vakuse). 1345 ostsid Suur-Pakri saare 5 rootslast. Gustav II Adolf läänistas 1622 P. s-d Riia toomhärrale Thomas von Rammile. Väike-Pakrile ehitati 1917 suurtükipatarei. II maailmasõjani elasid saartel pms. rannarootslased (1934. a. 354 in.), nende külad *Åsbyn* ehk *Strandbyn* (Rannaküla), *Bisagid byn* (Lepiku), *Lillbyn* (Väikeküla) ja mõlemal saarel *Storbyn* (Suurküla) — 1939. a. kokku 119 talundit — moodustasid Pakri v-a. 1930. a-il tegutsesid 2 kooli ja koduloomuuseum (avati 1935), Suur-Pakri lõunaosas oli kirik (varasema puithoone asemele ehitati 1890 kivikirik), Väike-Pakri kagurannikul kabel (selle kivitorn pärineb a-st 1825, puidust palvehoone valmis 1851), kummagi juures oli kalmistu; nüüd on nii kirik kui ka kabel varemeis. Elanikud kuulusid algul Risti, a-st 1897 Tallinna Rootsi-Soome Mihkli kogudusse. A-st 1940 haldasid saari Nõuk. relvajõud, põliselanikud sundevakueeriti. 1952 ehitati Suur-Pakrile sõjaväelinnak ja valmis saartevaheline teetamm. Saari (eriti Suur-Pakri põhja- ja Väike-Pakri loodeosa) kasutati a-ni 1992 Varssavi Lepingu Org-i õhujõududade õppepommitamise polügoonina. P. s-d tagastati Eestile 16. V 1994, sõjaväest jäi maha lainulatuslik keskkonnareostus (sh. lõhkemata mürsud, sihtmärkidena kasut. autokered jms.). Praeguseks on saared valdavalt demineeritud ja puhastatud, jätkub maade tagastamine õigusjärgsetele omanikele. Alalisi elanikke ei ole. Saari haldab Paldiski linn.

Pakterminal, AS Pakterminal, toornafta ja naftasaaduste laadimise, ladustamise, logistika ja ekspedeerimisega tegelev ettevõte, mille omanikud on Eesti ettevõte AS Trans-Kullo (50 %) ja Hollandi-USA suurkontsern *Royal Vopak* (50 %). Asub Tallinnas Muuga sadamas, asut. 1992. Praeguseks on P. välja ehitanud 29 mahutist koosneva vedelsaaduste ladustamise terminali, mille kogumaht on 251 000 m³, lisaks sellele rendib ta naaberterminalilt 3 mahutit (kogumaht 35 000 m³). Põhikapital 70 mln. kr., käive oli 2002. a. 800 mln. ja kasum 560 mln. kr.; töötajaid 108. P-l on tütarettevõte AS Pakrail. ◂

Pala, küla ja samanim. valla keskus, asub Saare—Kodavere mnt. ääres; 247 el. (2000). Külas on Anna Haava nim. P. Põhikool (asut. 1809 külakoolina; 2002/03. õ.-a. 174 õpilast), muusikakool, rmtk. ja kultuurimaja. — Esmamaining 1582 (*Pallawer*). 1701 eraldus Jõe mõisast P. mõis.

palakas, linik, pallapool, ¶. naiste linnne ölakate. P. õmmeldi kokku kahest riidelaiast ja võeti õlgadele hrl. ühte serva pidi. Takust p-t kanti suvise töö-, peenlinasest p-t pühaliku riivana. Pühalik p. kaunistati pilu, äärepitsi ja nartsudega. Pühalikul puhul kanti enamasti piklikku ühelaidset p-t, mille nimetus oli (õla)linik või pallapool. Lõuna-Eestis nähti pallapool ka vaipseelikuna ümber puusade. — 2. voodilina.

Palamulla karstikaitseala asub Rapla v-s Linnuraba servas; 7 ha. Asut. 1973 (geoloogilise üksikobjektina oli kaitse all a-st 1964). Karstiala asub kunagisel Balti jääpaisjärve saarel, mis kujutab endast Juuru lademe rõngaspaest aluspõhjakõrgendikku. Jääpaisjärve taandumisel tekkinud veekogud on nüüdseks soostunud. Soo serval voolab soovesi maa alla, laiendades karstilõhesid. Paepealse rendsiinaga loopealsel on palju korrapäratu kujuga avalõhesid ja langatuslehtreid. Neid ühendav Üüste koobas on 10 m pikk, 2 m lai ja 0,6 m kõrge.

Palamuse, alevik ja samanim. valla keskus, asub Jõgevamaal Amme jõe ülemjooksul; 552 el. (2000). Paikneb teedesõlmel (mnt-d Jõgevale, Voorele, Luuale, Kaareperre ja Kudinasse). Alevikus on Oskar Lutsu P. Gümn. (asut. 1687 talurahvakoolina, 2002/03. õ.-a. 329 õpilast), rahvamaja ja rmtk. Tegutsevad amatöörteater ja klaasikoda. Huvivääršed on kihelkonnakoolimaja (ehit. 1873, a-st 1987 kihelkonnakoolimuuseum) jmt. hoonet (saun, veski, apteek, ✧P. Püha Bartholomeuse kirik), mis on saanud tuntuks O. Lutsu (õppis P-l 1895—99)

teoste põhjal (jutustustes Paunvere). Kudina tee ääres asub kalmistu, kus on O. ja Theodor Lutsu vanemate ja „Kevade" prototüüpide hauad. — P-t on esimest korda mainitud 1234 (*Paldessen*). Alevik tekkis kiriku juurde 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses. ▾

Palamuse Püha Bartholomeuse kirik [*-tolomẹ:us*], Tartu piiskopkonna vanimaid kiriklikke keskusi (esimene teade sealse preestri kohta 1234). Keskaja kirikul oli kolmelööviline kolme traveega pikihoone ning ühelööviline kahe võlvikuga ja ristkülikukujulise põhiplaaniga kooriruum. Kivikiriku rajamise lugu vajab veel selgitamist; arvat. pärineb kahetraveeline, põhil. maakividest kooriruum 13. saj-st. Roidvõlvidega kooriruum oli nüüdsest madalam. Pikihoone võlvid hävisid 17. saj., uuesti võlviti see 1929 (kirikut rekonstrueeris arh. Ernst Kühnert). Harjatorn pärineb u. a-st 1800. Hoone täitis ka kaitseotstarvet (erandlikult oli kirikul kaks võlvidele viivat treppi — lääneseina ülaosas ja koori põhjaseinas). Välisküljel on säilinud maalingute katkendeid. Kirikus on keskaegseid hauaplaate (15. saj-st) ning barokkstiilis kantsel ja altar (mõlemad a-st 1696, arvat. Tartu meistri Johann Dietrich Neuhauseni töö). ▸

Palamuse kihelkond hõlmas Põhja-Tartumaal nüüdse Palamuse v-a (v. a. Kudina ja Maarja ümbrus) ning osa Jõgeva, Saare ja Tabivere v-st (nüüd Jõgevamaal). 13. saj. alguses on kihelkonda mainitud Vaiga mk-a osana; juba siis oli seal üsna tihe asustus (Ehavere, Kassinurme ja Roela linnus). Pärast Eesti ala vallutamist allutati P. k. Tartu piiskopkonnale. Kui moodustati Maarja-Magdaleena ja Äksi khk., vähenes P. k. märgatavalt. 1870. a-te alguses rajati Arukülla Jefimi (Euthümi) ja Kaareperre õigeusu Maria kirik.

B: *Palamuse kihelkond: maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Trt., 1922; *Palamuse kiriku ja kihelkonna kroonika*. Trt., 1997.

Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum on asut. 1977 ja avatud 1987. Vanasse kihelkonnakoolihoonesse muuseumi loomise algatas kodu-uurija Johannes Paju. Koolihoone koos köster Aleksander Georg Nieländeri eluruumidega on valminud 1873. Muuseum tutvustab kooli ajalugu (sh. on välja pandud Palamuse kooli rohkem kui 300-aastast ajalugu käsitlevad dokumendid), ümbruskonna ajalugu, kultuuri- ja usuelu ning kirjanik Oskar Lutsu elu ja loomingut. Koolitoad ja köstri töötuba on taastatud ja sisustatud 19. saj. lõppu järgides. 1996 sai muuseum Jõgeva mk-a keskmuuseumiks. Muuseumis korraldatakse kultuuriüritusi ja näitusi. Kogudes on 26 415 säilikut. 2002 külastas muuseumi u. 20 000 in. Dir. (a-st 2002) Arne Tegelmann. ▸

Palamuse vald asub Jõgevamaa lõunaosas; 215,88 km², 2520 el. (2003). Keskus Palamuse alevikus. Paikneb ✧Vooremaa keskosas, kus maastikku ilmestavad voortevaheliste järvedega (Kuremaa, Prossa ja Pikkjärv) suurvoored. Piki voortevahelisi nõgusid voolab Amme jõgi (ülemjooks). 37 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad haldavad Pikknurme ja Laiuse metskond). Valla lääneosa läbivad ✧Piibe mnt. ja Tallinna—Tartu rdt., kohalike teede koondumispunkt on ✧Palamuse alevik. Peale valla keskuses asuvate haridus- ja kultuuriasutuste on ka ✧Kaareperes rahvamaja, rmtk., õigeusu kirik ja põhikool. Luual töötavad algkool ning metsanduskool. Osa valla lõunaosast kuulub ✧Vooremaa MKA-sse. Vallas on ✧Viruoru KA. P. v-st pärinevad Oskar ja Theodor Luts. Suurimad tööandjad on haridusasutused ja põllum-ettevõtted (OÜ Puidukaubandus, AS Evemar, Carmex Invest OÜ). — A-ni 1950 olid P. v-a alal pms. Kaarepere ja Kuremaa v. Valla staatus alates 12. XII 1991. ▸ 1

Pala vald asub Jõgevamaa idaosas; 156,71 km², 1369 el. (2003). Keskus Pala k-s. Paikneb ✧Ugandi lavamaa põhjaosas, piirneb idas Peipsi järvega, läänes Haavakivi ojaga. Asustus on pms. rannikul ning Pala ja Assikvere ümbruses. Valla põhjaosas on valdavalt metsaalad. Enamik haridus- ja kultuuriasutusi on Palal. Assikveres töötab seltsimaja. Valda läbib rannikuäärne Kallaste—Mustvee mnt. Valla kaguosas Peipsi rannikul on Kodavere kirik ja kalmistu. Haavakivi k-st on pärit Anna Haava. Suurimad tööandjad on avalik sektor ja puidutöötlemisettevõtted. — Vald a-ni 1950 (a-ni 1949 Tartu-, 1949—50 Jõgevamaal), staatus ennistati 30. IV 1992. ▸ 1

„Palderjan", 1975—79 tegutsenud ansambel, esitas pms. oma aja moelugusid, ka kantri- ja retropalu. „P." saavutas kiire populaarsuse, stiilipuhta mänguga paistis silma kitarrist Vello Jurtom, just „P-s" alustas vokaalsolist Tarmo Pihlap. Ansamblis mängisid ka Vello Salumets, Aleksander Vilipere ja Anton Lutt. „P." oli oodatud esineja kõikjal Eestis, ka raadio- ja telesaadetes (regulaarselt „Reklaamiklubis"). 1978 esineti Jugoslaavias. On salvestanud heliplaadi „Palderjan" (SaluMuusik, 1999).

Paldiski, linn Harjumaal ✧Pakri ps-e lääneranniku paelaval P. ehk Pakri lahe ääres; 4230 el. (2003). Koos linna haldusse kuuluvate Pakri saarte, Pakri ps-e ja

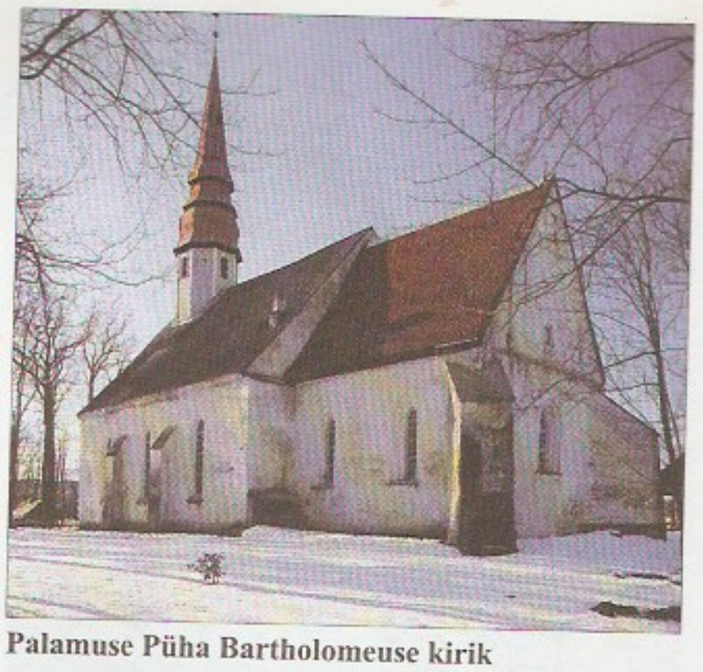

Palamuse Püha Bartholomeuse kirik

Palamuse apteek

Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseum

Palamuse vald ... vapp ja lipp

Palamuse vallas ... arv asulati ...

Alevik
Palamuse
Külad
Eerikvere
Ehavere
Imukvere
Järvepera
Kaarepere
Kaiavere
Kassivere
Kivimäe
Kudina
Luua
Mullavere
Nava
Pikkjärve
Praaklima
Raadivere
Rahivere
Ronivere
Sudiste
Süvalepa
Toovere
Vaidavere
Vanavälja
Varbevere
Visusti
Änkküla

P. lahe veealaga on P. pindala 101,8 km². Piki merepiirist eraldavad elamulinnaosi merest. Linna kesknes pükitelg on Rae t., terviklikku linnakeskust ei ole. P. arengu põhialus on sadam (valdavalt jäävaba). See koosneb AS Tallinna Sadamale kuuluvast Lõuna- (parvlaevade sildumine; vanametalli, puidu, turba, kruusa ja lubjakivi väljavedu) ja P. Sadamate AS-ile kuuluvast Põhjasadamast (puidu ja puistekaupade väljavedu). Peamised laevaliinid ühendavad P-t Soome, Rootsi ja Saksamaaga. Elanikke on u. 30 rahvusest, sh. eestlasi 24 % ja venelasi 66 %. P. elanike arv vähenes oluliselt pärast Vene sõjaväelaste lahkumist (1994). Linna infrastruktuur oli lõhutud, keskkonna saastatus suur, demograafiline olukord keeruline ja tööhõive väike. Nende küsimuste lahendamine on päevakorral ka praegu.

1. II 2003 oli P-s 102 ettevõtet, sh. hulgi- ja jaemüügiga tegelevaid 30, kalandusettevõtteid 17 ja rahandusettevõtteid 16. Kui P. oli kinnine linn, oli seal ainult 2 suurt tööandjat (õmblustsehh ning navigatsioonimärke tootev ja laevu remontiv sõjatehas). Nüüd on suurimad tööandjad Põhja- ja Lõunasadam. Hoogsamalt on arenenud AS Tallinna Sadama alluvusse kuuluv Lõunasadam. 2002 valmis uus reisiterminal. Rajatakse Balti riikide moodsaimat heledate vedelkütuste terminali. Lõunasadamat teenindavad paljud kohalikud ettevõtted (P. Sadamate AS, OÜ Eurokai, EMEX, AS Stora Enso Mets, AS Esteve jmt.). Põhjasadama maj. tähtsus on väike. P-s on puidutöötlemisettevõte AS TKE Grupp (ehitusmaterjal, saepurubrikett), P. õmblusvabrik AS Marat, leivatehas ja teenindusasutusi. Linnas asuvad P. Gümn. (2002/03. õ.-a. 266 õpilast), P. Vene Gümn. (401 õpilast), muusikakool ja 2 lasteaeda. Arstiabi osutavad OÜ P. Perearstid ja hambaravikabinet. Tegutsevad P. Huvikeskus, P. Noortekeskus, P. Rahvaõpistu Selts, disainistuudio, integratsioonikeskus, Eesti Frankofoonia Ühing ja rmtk. Lasteaias „Sipsik" tegutseb nukuteater. Lasteüritusi korraldab ka P. Lastekaitseühing. Peale nende on P-s Vene Ühendus, Veteranide Ühendus, Invaühing, P. Punane Rist, ühingud Pakri Heakord ja P. Sõduri Kodu. Spordiorg-e on 8, suurimad neist SA P. Rehabilitatsioonikeskus ja Pakri spordiklubi. Linnas on 3 võimlat ja ujula. Muula mägedesse on rajatud autokrossirada. Kaitsealased on Eesti Rahuoperatsioonide Keskus, Skautpataljon, P. Naiskodukaitse, P. Kodutütred ja P. Merinoorkotkad. Riigiasutustest on linnas P. Post, tööhõiveamet, politseiosk., piirivalvepunkt, tolliamet ja tolliladu. Tegutsevad adventistide usuühing, EAÕK P. Püha Georgi Kogudus, Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku Hiiu Kogudus P-s, Tallinna Metodisti Kirik P-s, EELK P. Nikolai Kogudus, nelipühilased, Jehoova tunnistajad ja P. Meremisjon. Tallinnaga peetakse ühendust elektrirongide, busside ja liinitaksodega. Huvi väärivad piirkonna loodus, Pakri tuletorn, õigeusu Püha Georgi kirik, Nikolai kirik, Peetri kindluse 5 bastioni, Amandus Adamsoni suvemaja-ateljee, Salavat Julajevi mälestusmärk ja rahukaitseoperatsioonide õppekeskuse hoone. — 17. saj. rajasid rootslased Pakri neeme lähedale väikese kuntsi (rts *Rågövik*, sks *Rogerwiek*). Peeter I valis 1715 Pakri lahe Eesti põhjaranniku teise sõjasadama (lisaks Tallinnale) asukohaks. Insenerpolkovnik L. J. Luberace (Люберас) kavandas sinna peale sõja- ja kaubasadama ka lahte sissesõitu varjavad muulid, neid kaitsvad rajatised, korrapärase planeeringuga sõjaväeasula, laevatehase ja tsaari maja. Ehitus (tööjõuks pms. sunnitöölised) kestis 1716—26 (Peeter I käis linna nurgakivi panemas suvel 1723) ning jätkus hiljem Jelizaveta Petrovna (käis P-s 1746) ja Katariina II (P-s 1764) ajal 1746—70 tuntud insenerkindrali Heinrich von Bradtke ning Abram Hannibali, Burchard von Münnichi jmt. juhtimisel, kuid jäi lõpetamata: paelavaservad valmisid kindluse (tsitadelli) ümber bastionid ja vallikraavid, aga muulidest tuli loobuda, sest tormiliinetus lõhkus ehitatu. Sadama juurde ehit. asula (algne nimi lahe järgi Rogerwiek, a-st 1762 vn Балтийский порт, pr *Port Baltique*, sks *Baltischport*) sai linna õigused 1783 ja oli 1783—96 maakonnakeskus. 19. saj. I poolel P. areng soikus, linn jäi põhil. Tallinna kõrvalsadamaks; sealseist soodsaist jääoludest johtuvalt valiti P. hiljem üheks ⁺Balti rdt. (valmis 1870) otspunktiks. Jäätõkkujate rakendamine Tallinnas (a-st 1895) mõjus P. sadama kaubakäibele ebasoodsalt. 1876—1915 oli P-s merekool (sai 1904 oma hoone). 1910 allutati P. kindlus meredepartemangule. 5. VII 1912 kohtusid P-s Nikolai II ja Wilhelm II. I maailmasõja ajal paiknesid P-s kui manööövribaasis

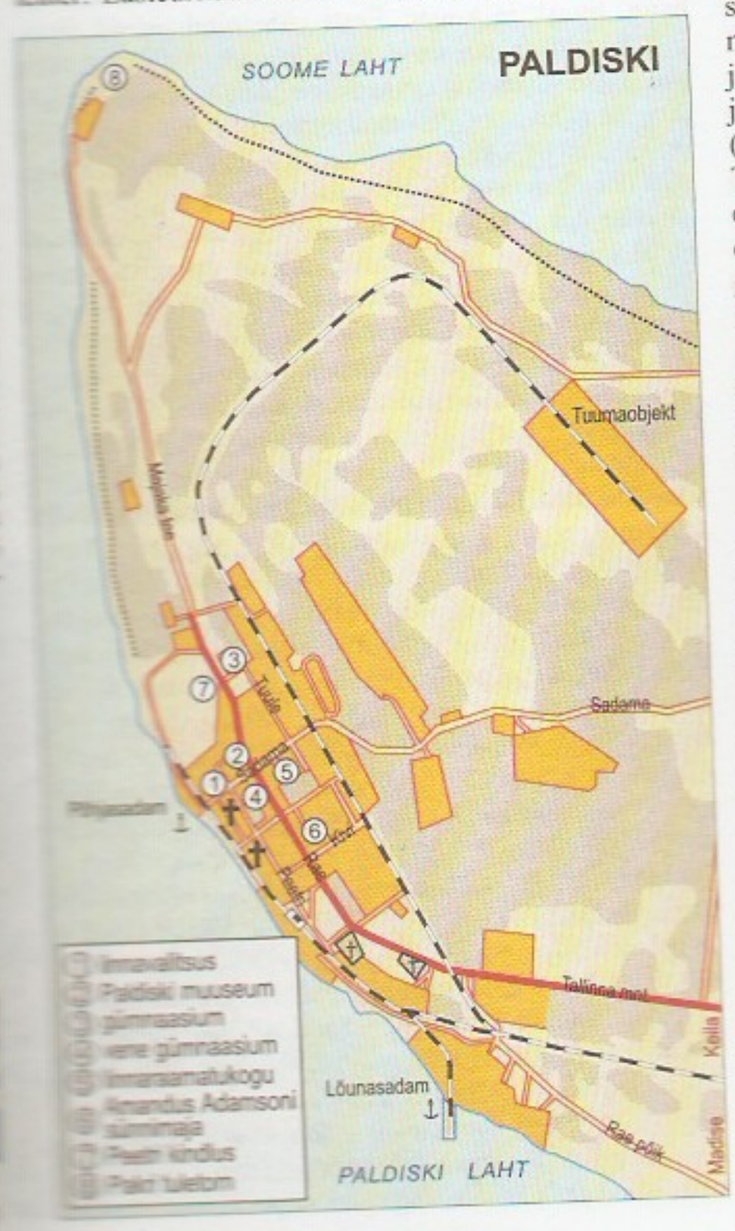

Paldiski elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	7690	2005	26	5383	70	302	4
2000	4262	875	20	2933	69	454	11

Paldiski töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	44	11
Kalandus	—	3
Töötlev tööstus	872	396
Energia- ja veevarustus	20	69
Ehitus	108	82
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	168	190
Hotellid ja restoranid	84	46
Veondus, laondus ja side	172	225
Rahandus	8	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	84	107
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	2128	286
Haridus	196	156
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	240	101
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	196	52
Töötajaid kokku	4320	1757

väeosad, mis tagasid Vene Põhjarinde 12. armee ja mereväe tegevuse. Kui ööl vastu 11. XI 1916 oli P-t Saksa sõjalaevadelt tulistatud, ehitati Pakri neemele ja 1917 Väike-Pakrile rannakaitsepatarei (120 mm suurtükid). 1920.—30. a-il oli P. (1933. a-ni Baltiski) tagasihoidliku majanduseluga väikelinn, kus mingil määral tegeldi kilu püügi ja töötlemisega ning põllum-ga. P. vabasadamast veeti välja propse, kartulit ja Rootsi paberivabrikuile Vasalemma paasi. Linna ilmestasid luteri Nikolai (ehit. 1842, nüüd laohoone) ja õigeusu Püha Jüri (Georgi) kirik (ehit. 1784, arh. Johann Moor; põhil. varemeis). 1922—35 tegutses ühisgümnaasium. Eestile 1939 pealesunnitud baaside lepingu alusel hakkas NSV Liit P-sse rajama oma Balti laevastiku rannakaitserajooni (mais 1940 asustati sealsed elanikud mujale). II maailmasõjas hõivasid linna 28. VIII 1941 sakslased, nende võimu ajal oli P-s vangilaager ja sõjapõgenike filtratsioonilaager; lahkudes (14. IX 1944) põletasid sakslased suurema osa linnast (säilis u. 20 elamut). 1940—50 oli P. keskalluvusega linn; 1968. a. lõpus allutati P-le suurem osa Pakri ps-t (terr. suurenes 3,2 km²-st 33,9 km²-ni) ja kogu ala muudeti kinniseks garnisonimaaks, linna rajati NSV Liidu allveelaevastiku õppekeskus (ehit. 1965—68) ja 2 tuumareaktorit. 1994 Vene sõjaväelased lahkusid P-st. 1972 sai P. Tallinnaga elektrirongiühenduse. ▲▶3

Paldiski laht, Pakri laht (rts *Rågövik,* sks *Roger Wiek*) asub Paldiski ps-e, Väike-Pakri saare ja Kurkse ranna vahel; süg. põhjaosas üle 40 m. Lääne suunas on madalaveelise Kurkse väina kaudu ühendus avamerega. Lahte suubuvad Vasalemma ja Kurkse jõgi. Idarannikul Laokülas ja Madisel oli keskajal sadamakoht. 17. saj. rajasid rootslased kirderannikule laevastiku jaoks väikese tugipunkti (*Rågövik*), hiljem tekkis sinna Paldiski linn.

Palivere, alevik Taebla v-s Tallinna—Haapsalu mnt. äärses teedesõlmel, Taebla jõe ülemjooksul; 994 el. (2000). Laiemalt hõlmab ka alevikust loodes asuva P. mõisa. Alevikus on põhikool (a-st 1992; 2002/03. õ.-a. 148 õpilast), laste- ja noortekodu (a-st 1994), rmtk. ja postkontor. P. eriinternaatkool (2002/03. õ.-a. 59 õpilast) asub P. mõisas (a-st 1923 lastekodu; eriinternaatkool a-st 1960). Alevikus paikneb põllum-ühistu keskus, toodetakse elektroonikaseadmeid, tegutsevad metallitöötlemisettevõte, puidutehas ja õmblustöökoda ning P. Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudus. Huviväärsusi: mõisapark, pooppuu (ümbermõõt 2,6 m) ja muuseum (puust mänguasjad, Palivere jaamahoones). Alevikust idas paikneb linnamägi (Pikajalamägi, ka P. vallidepealne; oli kasutusel II a-tuh. algul). — Varaseim teade P. mõisa (*Pallifer*) kohta on a-st 1493. Alevik tekkis 1920. a-il rdtj-a juurde. Aleviku Nõuk-aegne areng oli seotud P. chitusmaterjalide tehasega.

Palivere servamoodustiste vöönd, viimase mandrijää taandumise ajal, u. 11 200 ^{14}C-aastat tagasi liustiku ajutisel pealetungil moodustunud liustiku- ja liustikusulamisveetekkeliste pinnavormide (pms. glatsiofluviaalsete deltade, otsamoreenide ja põikooside) vöönd. P. s. v. kulgeb Lahemaalt läbi Tallinna ja Palivere ning üle laidudevööndi Hiiumaale ja sealt edasi piki Lääne-Saaremaa kõrgustikku Sõrve ps-le.

Paljassaar, metsatu poolsaar Tallinnas, eraldab P-e lahte Tallinna reidist; u. 3,5 km², pikkus u. 3 km. Aluspõhjas Lontova lademe sinisavi, pinnakattes mereliiv, loodeosas liustikujõesetteist kõrgendik. Veel 18. saj. oli P-e kohal kaks liivast saart (läänes Suur-P. ehk Suur-Kaarli, idas Väike-P. ehk Väike-Kaarli), mis maapinna kerkides on nüüdseks teineteisega liitunud. P-e ja Kopli ranna vaheline väin on täidetud Tallinna sõjasadama süvendamisel (1912—17) saadud ainesega. — P-e kohta on teateid 1250. a-ist (*Karlsø*). Saari kasutati karjamaana, 1689 anti need riigile, 1725—28 tagastati linnale. 1727 rajati Väike-P-e lõunaosse muldkants,

Paldiski [illegible] (2003)

1820. a-il P-e põhjaosse u. 12,5 m kõrgune paekivist suurtükitorn (Valge torn, hävis Krimmi sõja ajal), 1914—17 rannakaitsepatarei. 1940. a-ni oli P-l kaluri-jm. peresid, seal asusid ka piirivalvekordon ja mereväe miiniladu. Praegu on P-l Tallinna puhastusseadmed (sh. 1976 valminud linna kanalisatsiooni peapumbajaam), kagurannikul AS P-e Kalatööstuse (a-st 1990, u. 400 töötajat) hooned ja P-e sadam (kaide kogupikkus u. 1200 m, süg. 4,5—9 m), pms. transiitveoseid töötleb KS Stivideerimise AS. Poolsaare kaelal on väike P-e linnaosa.

Paldiski. [illegible] Adamson [illegible]

Palkna järv, ka Väike P. j. (läti *Mazais Baltiņš*), asub Haanja kõrgustiku edelaosas Läti piiril, 3 km Luutsnikust edelas; 4,5 ha (sellest Eestis 4 ha), suurim süg. 31,9 m (sügavuselt Eesti teine järv), 176 m ü. m. Järve läbib Pärlijõe ülemjooks (kohapeal tuntud ka Looga (läti *Sloka*) ojana). Peamised kalad ahven, särg, haug, linask ja koger. Eesti vähetoitelisimaid järvi, mis haruldase koosluse tõttu kuulub ✧Väike-Palkna MKA-sse. Kuulub geograafiliselt Lätis asuvasse Korneti järvede rühma, mille moodustavad Suur P. j. (*Lielais Baltiņš*; 10 ha, süg. 33 m), Raipalu järv (*Raipala*; 36 ha, süg. üle 40 m), *Mellītis*, *Pilskalna ezers* jmt. järv.

„Pallas", 1. 1918—40 ja 1943—44 Tartus tegutsenud, algul kunstnike ja kirjanike, hiljem pms. kunstnike ühing, 1988 taasasut. Tartus (a-ni 1999 Tartu Kunstiühing) kui kunstnike, kirjanike ja kunstitoetajate ühing. „P-e" loomise eesmärk oli kunsti tutvustamine, levitamine, toetamine ning kunstiteoste kaitsmine. Korraldati kaasaegse ja vanema Eesti ja välismaise kunsti näitusi (sh. iga-aastasi ülevaatenäitusi), pms. esimestel aastatel ka loenguid ning vaidlus- ja piduõhtuid, anti välja trükiseid, osteti kunstiteoseid, 1938 algatati ✧Tartu Kunstimuuseumi loomine. Asutajaliikmed olid kunstnikud Konrad Mägi, Aleksander Tassa, Ado Vabbe, kirjanik Friedebert Tuglas jmt.; hiljem liitusid kunstnikud Anton Starkopf, Nikolai Triik, Jaan Koort, Kaarel Liimand, Eduard Viiralt ning kirjanikud August Alle, Gustav Suits, Johannes Semper jmt. 1988 asutati maaliõpetuse andmiseks Konrad Mäe nim. vabaateljee tüüpi maalistuudio ning 1989 osaleti ✧Tartu Lasteteatri loomises; korraldatakse näitusi, kogutakse kunstiteoseid. — **2.** ühingu „P." kunstikool, asut. 1919 Tartus Konrad Mäe (juhataja 1919—21 ja 1923—25), Ado Vabbe (1925—29), Anton Starkopfi (1921—23 ja 1929—35, dir. 1935—40) ja Aleksander Tassa algatusel. Kolmest esimesest ja 1920 liitunud Voldemar Mellikust said õppejõud, kauaaegsed juhendajad olid ka Villem Ormisson, Nikolai Triik ja Aleksander Vardi. Esialgu oli kool vabaateljee tüüpi, avati maali-, joonistus- ja skulptuuriateljee. 1921—24 korraldati õppetöö ümber, avati ettevalmistus- ja üldklass ning hakati õpetama teoreetilisi

aineid. Planeeritud õppeaja kestus oli kuus aastat, õpingud lõppesid meistriateljees valminud iseseisva tööga. 1921. a-st korraldati ka joonistusõpetajate kursusi. 1924 nimetati kool Kõrgemaks Kunstikooliks „P.", mis andis kunstnikudiplomi 90 ja joonistusõpetaja kutse 60 in-le. 1940—41 kandis kool K. Mäe nim. Riigi Kõrgema Kunstikooli, 1942—43 Kõrgemate Kujutava Kunsti Kursuste ja 1943—44 jälle Kõrgema Kunstikooli „P." nime. 1944 avati Tartu Riiklik Kunstiinst., kus õpetasid endised „P-e" õppejõud, 1951 muudeti kool Eesti NSV Riikliku Kunstiinst-i (✧Eesti Kunstiakadeemia) Tartu osk-ks, mis 1955 suleti.

B: E. Ratnik. *Kunstiühing „Pallas" 1918—40.* [Käsikiri.] Trt., 1975; T. Nurk. *Kõrgem kunstikool „Pallas" 1919—1940.* Tln., 1977. ▾

palmipuudepüha, Kagu-Eestis urbepäev, liikuv püha (16. märts — 19. aprill), lihavõtte-eelne pühapäev, tähistab Jeesuse Kristuse Jeruusalemma saabumist, mille puhul rahvas kandis palmioksi. P-ga algab ✧suur nädal. P. komme taotleda maagilise eluoksaga kokkupuutumisest elujõudu on ristiusueelne. Lõuna- ja Ida-Eestis peksti p. varahommikul magajaid urvakimbuga, et pereliikmed kogu suve terved oleksid.

Palmse mõis, Eesti silmapaistvaimaid barokseid mõisaansambleid, asub Lääne-Virumaal Lahemaa RP keskmes. A-ni 1510 oli P. m. Tallinna Mihkli nunnakloostri valduses, 1522—1676 kuulus Metztackenitele ja 1676—1919 Pahlenitele. P. m-a juurde kuulusid Sakusaare ja Võsu karjamõis. Praeguse härrastemaja ehitust alustas Gustav Christian von der Pahlen 1697 Jakob Stael von Holsteini jooniste järgi. Palladio stiilis üldlahendusega, sümmeetrilise põhiplaaniga kahekorruselises kivihoones oli enne valmimist tulekahju. G. C. von der Pahleni ajast pärinevad ka mõisa põlde ilmestavad kivikangrud, mis on laotud 1695.—97. a. nälja ajal talupoegade korjatud kividest. 1703 rüüstas mõisa Vene vägi. Arend Dietrich von der Pahlen taastas mõisa pärast Põhjasõda, härrastemaja valmis vanadel müüridel 1730. 1729—31 ehitati Illumäe kabel, 1734 viljaait, 1736 viinaköök, 1737 tall ja 1743 Oruveski. 18. saj. keskpaigaks oli välja kujunenud sümmeetriliselt asetuvate hoonete, tiikide, sirgete alleede, Prantsuse stiilis iluaia ja bekkilabürindiga barokkansambel. Hans von der Pahleni (tema vend ja kaasomanik Peter oli Paul I ajal Venemaa mõjukaimaid isikuid, sh. Peterburi sõjakuberner ning osales juhtivalt keisri tapmises) ajal alustati puithoonete asendumist kiviehitistega: 1774 valmis uus viinaköök, 1779—81 karjahoov, 1798—99 teenijatemaja. Pärast 1782—85 toimunud ümberehitusi sai härrastemaja praeguse ilme (arh. Johann Moor). Kõrge keldrisokli ja kelpkatusega kahekorruselise kivilossi fassaadi liigendavad kaks külgrisaliiti, mille vahel asub terrass, tagaküljel eendub tugevasti keskrisaliit. Säilinud on sisustusdetailе (sh. II korruse rokokooahjud). 1817 sai mõisnikuks Carl Magnus von der Pahlen, kelle ajal valmisid hooneesist väljakut külgedelt raamivad klassitsistlik tall-sõllakuur ja ait, prostüülisarnane kavalerihoone, valitsejamaja, tööliste-maja jmt. hoone, Illumäe puitkabel asendati kivihoonega. Metsapark sai oma praeguse ulatuse 19. saj. keskpaigas, seda oli laiendatud teisele poole Võsu jõge ja Oruveski paisjärve, parki ehitati maalilisi sildu ja paviljone. 19. saj. lõpul ehitati uus viinavabrik ja kasvuhooned, viimasena valmis 1914 härjatall. Palmse mõisnikest on tuntud ka loodusteadlane Alexis von der Pahlen ja kindralkuberner Magnus von der Pahlen. Nõuk. ajal paiknes härrastemajas pioneerilaager. Ennistustööd algasid 1972, kui mõis läks Lahemaa RP valdusse (arh. Aarne Kann, sisearh. Leila Pärtelpoeg). Restaureeritud härrastemaja avati 1986, a-st 2002 valdab seda SA Virumaa Muuseumid. A-st 1995 töötab end. viinavabrikus hotell.

B: A. Hein. *Palmse/Palms. Ein Herrenhof in Estland.* Tln., 1996. ◂

Paluküla kerge, ✧Kärdla meteoriidikraatri kirdepoolne vall, milles aluskorrakivimid on meteoriidiplahvatuse tagajärjel tõusnud algsest tasandist ligi 200 m kõrgemale ning kerke harjal katab neid üksnes õhuke (kuni 20 m) Ülem-Ordoviitsiumi lubjakivide kiht. Aluskorravalli kohal moodustavad settekihid antiklinaarse kurru, millele vastab pinnamoeski nähtav Paluküla kõrgendik.

Palumaa, maastikurajoon Kagu-Eestis, paikneb Peipsi madaliku ning Ugandi ja Irboska lavamaa vahel; 827 km². P. nime kasutas esimesena Johannes Gabriel Granö 1922, eristades sellega Petseri ja Värska vahel asuvat laialulatuslikku palumetsade, niitude ja tänavkülade ala. P. ja Ugandi lavamaa piir kulgeb umbes Otsa—Paidra—Leevi—Süvahavva—Leevaku joonel (mööda Võhandu jõe orgu). Ugandi lavamaast erinevalt katavad P-l Kesk-Devoni liivakividel lasuvat moreeni u. 40 % ulatuses jääjärvesetted. Maastik on metsarikas (62 % alast, pms. palu- ja nõmmemännik), suhteliselt palju on orgusid (9,3 % alast). Jõeorgudes paljanduvad mitmel pool liivakivikaljud. P. on keskosas (60—70 m) Pihkva järve poole (40—45 m-ni) madalduv tasandik.

Kõrgeim on maapind Obinitsast kagus Küllatüvä (ligi 120 m) ning edelas Otsa (107 m) ja Lepassaare ümbruses (102 m). Kuna P. ala oli jääserva taandumise ajal jääjärvede põhi, siis on praegused kõrgendikud järvevee (-lainete) uhutud moreenitasandikud, madalamad alad aga jääjärvetasandikud, mille pinnalt kõrgub mõhnastikke. Näivleetunud muldadega moreenitasandikud (Räpina, Kahkva, Veriora—Viluste, Orava, Kliima, Matsuri ja Obinitsa ümbruses) on põllustatud (P-st 26 %). Kohati katab moreenitasandikke saviliivane ja liivane järvesetete kiht (paksus 80—120 cm). Neile aladele koguneb ajutiselt ülavett ning seal on savimoreenil kujunenud heledad näivleetunud, moreeni katvatel saviliivadel aga pruunid näivleetunud mullad. Nõgudes on ülekaalus msg. gleistunud ja gleimullad. Moreeni katvate tüsedate liivade (üle 120 cm) leedemuldadel kasvab palumets, leet-gleimuldadel mustikanõmmemännik. Palu-, nõmme- ja laanemets moodustavad Võhandu ja Mädajõe vahel suure laama.

Tugevasti luitestunud Mustoja mõhnastiku (Tornimägi 96 m) küngaste vahel on väikesi nõmmrabasid (Tedremäe raba, 7,38 km²). Võhandu jõe ja Rebäsmäe oja vahel paikneb ulatuslik Meenikunnu soo (LK). Selle idaservas asuvad Eesti kõige läbipaistvama (u. 8,5 m) veega järv Nohipalu Valgejärv (6,3 ha) ja suviti kõige enam soojenev järv — Mustjärv (kuni 28,9 °C; 22 ha). Maastikurajooni edelaosas asub Võru orundis Lepassaare ümbruses savika moreeniga ala, mille heledad näivleetunud, gleistunud näivleetunud ja leetjad gleimullad on enamasti põllustatud. P. kaguserva läbib Võru—Petseri ürgorg, milles voolab Piusa jõgi. P. läänepiiril voolab terrassilises orus (laius 300—400 m) Võhandu jõgi. Kõige maalilisem on jõe org Leevi ja Reo vahel (12 km, LK). P-lt Võhandu jõkke suubuva Mädajõe jõgikonnas asub Padusaare lammisoostik (25,81 km²), Mädajõe suudme ja Võhandu vahel Tuurapera soo (7,56 km², 160 ha suurune freesturbaväli). P. kliima on naaberpiirkondade omast mandrilisem (talv külmem, suvi mõneti soojem) ja niiskete läänetuulte teele jäävate kõrgustike tõttu märgatavalt kuivem. Peamised jõed on Võhandu ja Piusa ning nende lisajõed. Järved paiknevad rühmiti (Palomõisa, Nohipalu ja Orava järved), ürgorgudes (Järvepää, Mädajõe ja Värska järv), soodes ja kõrgendikevahelistes nõgudes. Oruveerudel on palju allikaid. Piirkonda jäävad ✧Ilumetsa ja ✧Tsõõrikmäe meteoriidikraatrid. Kaitsealad hõlmavad P-st 7,7 %. Suurimad neist on ✧Meenikunno MKA ja ✧Mustoja MKA. P-l on ka ✧Ilumetsa kuusiku KA, ✧Ilumetsa ürgmetsa KA, ✧Piusa koobastiku LKA, ✧Piusa jõe ürgoru MKA ja ✧Koolma KA. Asustus on hõre, vanimad külad asuvad ürgorgude pervealadel. Suurim asula on Räpina linn, olulised on ka Ristipalo, Sillapää, Leevaku, Rahumäe, Ruusa, Veriora, Viluste, Leevi, Orava, Hanikase ning äärmises kaguosas paiknevad Setumaa asulad Saatse ja Obinitsa. ▸

Palupera vald asub Valgamaa kirdeosas; 123,48 km², 1185 el. (2003). Keskus ✧Hellenurme k-s. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku ja ✧Ugandi lavamaa piirialal. Valla ida- ja lõunaosas on valdav rohkete järvedega (Nõuni, Päidla järvestik) künklik moreenimaastik. Lääneosale on iseloomulik lainjas põllum-maastik. Metsamaa hõlmab vallast 43 % (riigimetsamaad haldab Aakre metskond). Valda läbib Elva jõe keskjooks. Tähtsaimatest teedest läbivad valda Tartu—Otepää mnt. ja Otepää—Rõngu mnt. ning Tartu—Valga rdt. Huviväärsed on Hellenurme (mõisasüda hoonestati 18. saj. III veerandil, seal tegutsevad lasteaed ja hooldekodu; a-st 1850 võõrandamiseni 1919 kuulus mõis Middendorffidele, mõisast läänes asub perekonnakalmistu, kuhu on maetud ka Alexander Theodor von Middendorff) ja Palupera mõis (vabakujunduslik ansambel pärineb 19. saj. II poolest, seal tegutseb Palupera Põhikool). Nõunis ja Hellenurmes on maakultuurimaja ja rmtk. Valla kaguosa asub

✧Otepää LP-s, Hellenurmes on ✧Lustimäe KA, ida pool ✧Elva-Vitipalu MKA lahustükk. Valla suurimad tööandjad on MTÜ Hellenurme Mõis, põllum-ga (OÜ Palupera-Agro, OÜ Päidla, PPF Nurme OÜ) ja puidu töötlemisega tegelevad ettevõtted (OÜ Hiiesalu Grupp, OÜ Nõuni Puit, OÜ Vahemetsa Puit) ning avalik sektor — Vald Tartumaal a-ni 1939. 1939—50 olid P. v-a alal Elva, Rõngu ja Otepää v. Staatus ennistati 4. VI 1992. ▾▸◧

palvekirjaaktsioon. Tsaarile palvekirjade esitamine oli talurahvaliikumise eripärane vorm, millega püüti juhtida keskvalitsuse tähelepanu mõisnike omavolile ja talupoegade õigusetusele. Lõuna-Eesti talurahva 1860. a-te I poole p. erines varasemast talurahvaliikumisest suurema organiseerituse ja haritlaskonna osavõtu poolest, selle juhid olid Jaan Adamson, Adam ja Peeter Peterson, Johann Köler ja Märt Jakobson. Nõuti talupoegadele vastuvõetavaid maaostu- ja rendihindu, teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist, kirikuõpetajate valimist koguduse poolt, eesti k-e kasutamise õiguse laiendamist, vene k-e õpetamist rahvakoolides jm. Tähtsaim palvekiri koostati aug. 1864 J. Köleri isatalus Lubjassaarel peetud salakoosolekul ja esitati 24 kogukonna nimel ✧Peterburi patriootide toetusel tsaar Aleksander II-le sama aasta 21. nov. Liivimaa ametivõimud arreteerisid palvekirjade koostajaid ja allkirjade kogujaid. — Hulgaliselt esitati palvekirju ka ✧Manasseini revisjoni ajal.

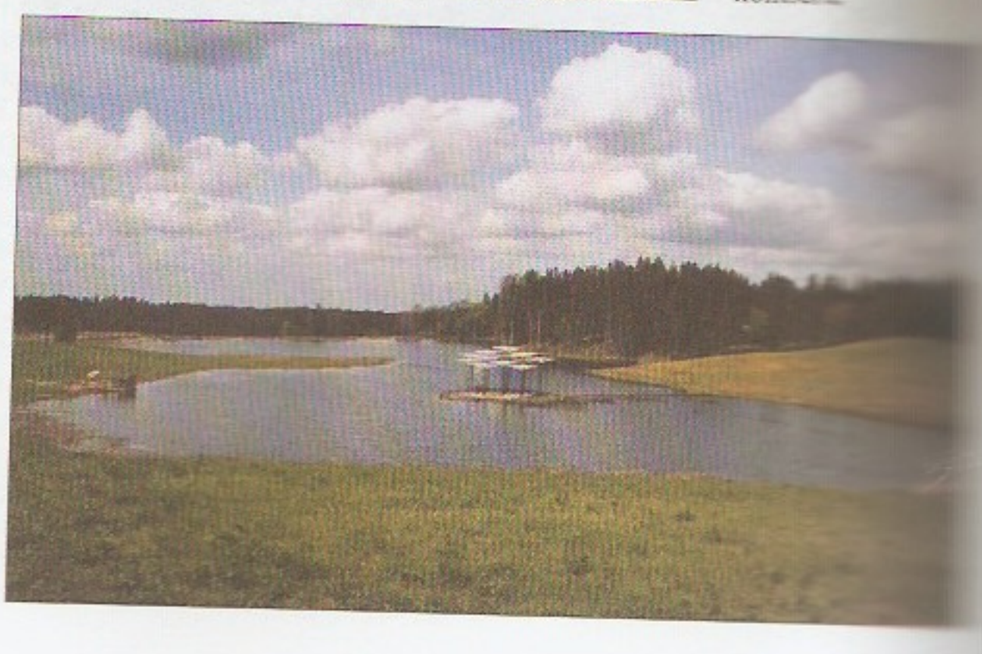

Pamma (Purtsa) maalinna kaitseala, ka Kooljamägede kaitseala, asub Leisi v-s aluspõhjakõvikul paiknevatel luidetel; 8 ha. Asut. 1965. Kui II a-tuh. alguses rajati maalinna, kujundati luiteid ümber. Luidete suhteline kõrgus on 3—7 m, nõlvakalle 15—35°. Valli harjal ning kagunõlval kasvab 200-aastane, mujal 60—70-aastane männik. Kooljamäed on tõenäoliselt nime saanud oletatava matmiskoha järgi. 1344 langes linnuse kaitsmisel orduväe eest vangi saarlaste juht Vesse.

Pammana poolsaar, Saaremaa põhjapoolseim osa, paikneb Soela väina lõunarannikul, lõpeb kaarja Pammana ninaga. Poolsaare ees on mitu väikest saart: Pakulaid (28,1 ha, madala veeseisu korral maismaaühenduses poolsaarega), Pihlalaid (8,2 ha), Võrkrahu (0,8 ha), Väikekuiv (0,3 ha) ja Suurkuiv (0,3 ha). Ida-osas on astangranda. Suuremat osa lavaja kõrgendikuga P. p-st katab mets. — Arvat. rajasid taanlased 1206 P. p-le linnuse, mille saarlased samal aastal hävitasid. Poolsaar on nime saanud seal asuva Pammana k. (2000. a. 37 el.) järgi, mida on esimest korda mainitud 1561 (*Pammerort*).

Pandivere ja Adavere-Põltsamaa nitraaditundlik ala paikneb Järva, Jõgeva ja Lääne-Viru mk-s põhja- ja pinnavee moodustumise piirkonnas; u. 4500 km². Asut. 2003, et vähendada sealsetel karsti- ja kaitsmata põhjaveega aladel nitraadireostust. Piirkonna põllumtootjaile on „Veeseaduse" järgi kehtestatud msg. piirangud ja kohustused. Ala eellane oli 1988 asut. Pandivere veekaitseala. ◂

Pandivere kõrgustik, pinnamoe suurvorm ja maastikurajoon Põhja-Eestis; 2415 km². Maastikuline piir on enamasti 80—95 m kõrgusel ja järgib allikavööndit. P. k. on paene hiidkühm (läbimõõt ligi 60 km), mis asub 50—60 m kõrgemal kui tema ida- ja läänepoolsed maaberalad, mida liustikuvoolud on rohkem kulutanud. Kõrgustiku valdavalt tasandikuline pinnamood tuleneb aluspõhja tasasest pealispinnast. Õhuke (1—5 m) moreenist pinnakate laseb sademeveel valguda lõhelistesse paekividesse, seetõttu on sealsel 1375 km² suurusel alaliste jõgedeta infiltratsioonialal kujunenud Eesti suurim karstipiirkond. Kõrgustiku 100—130 m kõrgusel lael (pms. selle keskosas) on üle 200 maapealsete karstivormide esinemisala. 10—100 ha suurusi karstivälju on 12. Suurim neist on Tamsalust loodes asuv Savalduma karstiväli. Sealse suurima nõo pindala on 13 ha ja selle põhjas asub üle 60 kurisu. Rohkesti kurisuid on ka Assamalla, Väike-Maarja, Levala, Lasila ja Viru-Roela ümbruses. Põhjavesi väljub kõrgustiku nõlvul ja jalamil paljude allikatena (sh. Eesti veerikkaimad) ja hoiab neist algavate jõgede (Põltsamaa, Pedja, Pärnu, Kunda jpt. jõed) vooluhulga ühtlase. Suurimad karstiallikad asuvad aluspõhja tektoonilisi nõkkevööndeid moodustavate püstlõhede kohal. Väga suure deebitiga on Aravete (993 l/s, Eesti suurim), Lavi (460 l/s), Kihme (401 l/s) ja Norra allikas (296 l/s). Kuhuti paiknevad veerikkad karstiallikad (nt. Jõepere, Mõdriku, Roosna-Alliku) rühmiti. Õhukese moreenpinnakatte tõttu on põhjavesi reostuse eest vähe kaitstud. Kõrgustiku jalamit piirab soodevöönd (sh. Endla soostik). Põhjaveevaru kiiret täienemist soodustab piirkonna sademerohkus (kohati üle 700 mm/a). P. k-lt algavate jõgede äravool (1575 mln. m³/a) moodustab kõigi Eesti jõgede omast seitsmendiku. Suurimad alalised järved on Väinjärv ja ujuvsaartega ✧Porkuni järv (mõlemad 41,5 ha). Viimasest saab alguse infiltratsiooniala ainus alaline jõgi Valgejõgi. Kuni 100 ha suuruseks järveks võib muutuda nn. Assamalla luht. Mitmel pool (Rägavere ja Kadrina ümbruses, kõrgustiku loodenõlval) on madalaid moreenküngastikke, kirdeosas männimetsaga kattunud Männikvälja mõhnastik (18 km²), sellest lääne pool leidub väikesi liustikujõedeltasid. Lõunanõlval (Järva-Madise ja Järva-Jaani ümbruses ning Kellavere—Rakke—Salla vahel) on voori. Kohati leidub voorest ja oosist koosnevaid liitvorme, nt. P. k-u suurim kõrgendik Emumägi (oos voorel, 166 m, suhteline kõrgus 79 m), Kellavere (156 ja 50 m) ja Ebavere mägi (146 ja 30 m). Valdavalt põllustatud (41 % alast) moreenitasandikega maastikku (71 % P. k-st) ilmestavad 10—15 m, kohati kuni 35 m kõrgused ja mitme kilomeetri pikkused oosistikud. Pikimad on Mõdriku—Paasvere (28 km) ja kaheosaline (Porkuni—Arukülа ja Neeruti oos) Porkuni—Neeruti oosistik (16 km), selle põhjaosa (nn. Neeruti mäed) rööbitised kuni 35 m kõrgused kumeralaelised ja järsunõlvalised (kuni 42°) paeveeriselisest kruusast vallid vahelduvad kuni 10 m sügavuste glatsiokarstiliste nõgudega (neis on ka järvi). Paiguti on oosidel kuni 2 m paksune moreenkate. Tornimäe—Rakvere oosi moodustavad lavajad vallid, mille põhjaosa on 2 km pikkune, enam kui 300 m laiune ja kuni 106 m kõrgune (suhteline kõrgus 26 m, läänenõlv kuni 32°) Rakvere Vallimägi, kus paiknevad ordulinnuse varemed ja tammik. Vallimäe läänenõlv, mis sisaldab suuri paelahmakaid ja koosneb jämedast kruusast, on väga järsk, peenemast kruusast ja liivast koosnevad lõunanõlvad on lauged. Kõrgustiku madalaim osa on Porkuni ürgoru lõuna suunas madalduv jätk Vao nõgu, kus asub Põltsamaa jõe ülemjooks.

P. k-l on üle 60 % Eesti parimaist, kolllakashallil karbonaatsel moreenil kujunenud leostunud ja leetjaist muldadest. Need soodsa vee-, õhu- ja niiskusrežiimiga mullad hõlmavad 51 % P. k-u alast. Õhukese pinnakattega aladel (23 %) on rähkseid ja paepealseid rendsiinasid. Idaosa liivastel mõhnastikel ja tasandikel leidub leetunud muldi. P. k. on Eesti ainus maastikurajoon, kus gleistunud ja gleimuldade ning soomuldade osatähtsus on alla 10 %. Kõrgustiku põhjaosas leidub fosforiiti (Rakvere maardla) ja põlevkivi. Kaugseire andmeil hõlmab mets 40,5 %, metsastuv rohumaa ja võsa 15,4 % alast. Kõige metsasem on kõrgustiku keskosas Kadrina—Tamsalu—Rakke vahel paiknev 6—7 km laiune vöönd. Suur palu- ja nõmmemännikuga metsalaam on Männikvälja mõhnastikul, kuuse-segamets kasvab Pandivere k. — Viru-Jaagupi — Roela kolmnurgas moreenialal. Oosistikel kasvab liigirikas sürjamännik, seal leidub ka tamme. Mitmes kohas on tammikuid, suurimad neist on kaitsealused Vinni-Pajusti (34 ha) ja Rakvere tammik (23 ha). P. k-le on omane suurpõlludega kultuurmaastu, palju on suuri maa-asulaid, suurimad neist on Aaspere, Kadrina, Hulja, Lepna, Sõmeru, Näpi, Piira, Vinni, Pajusti, Viru-Jaagupi, Roela, Laekvere, Lehtse, Jäneda, Käravete, Ambla, Aravete, Albu, Ahula, Järva-Jaani, Koeru, Rakke ja Roosna-Alliku. P. k-u linnade (Tapa, Rakvere ja Tamsalu) arengus on olulist osa etendanud rdt. Kaitstavaid alasid on 24 (hõlmavad maastikurajoonist 2,5 %), suurimad neist on ✧Mõdriku-Roela MKA ja ✧Neeruti MKA.

B: *Eesti Loodus*, 1987, 5, ja 1988, 5. ◂

Pandivere servamoodustiste vöönd, viimase mandrijää taandumise ajal, u. 12 000 ^{14}C-aastat tagasi liustiku pealetungil moodustunud liustiku- ja liustikusulamisveetekkeliste pinnavormide vöönd, mis ümbrit-

seb idast, põhjast ja läänest Pandivere kõrgustikku ning jätkub Loode-Venemaal Neeva vööndina. Eestis kujunesid sel ajal pms. põikoosidest koosnev ligi 150 km pikkune Põhja-Pärnumaa servamoodustiste kaar ja rändpangastest koosnev Vaivara ✧Sinimägede surveotsamoreen.

„Pandorin", 1902—40 Tallinnas tegutsenud selts. Seltsil olid laulukoor, näitering ja viiuliansambel, korraldati kontserte, peoõhtuid jms. 1916—17 tegutses seltsi juures kutseline teatritrupp „„Pandorini" Rahvateater", mille asutasid „Vanemuise" teatrist protesti tõttu lahkunud näitlejad, sh. Aleksander ja Olly Teetsov, Eduard ja Maria Türk, Anna Markus ja August Sunne. Nende eesmärk oli edasi viia Karl Menningu kunstiteatri ideed. Trupiga liitusid Mizzi Möller (Mari Möldre), Ruts Bauman, Karl Vasko jmt. Kui selts teiseks hooajaks enam ruume ei andnud, jätkas trupp tegevust Eesti Draamateatri nime all (✧Draamateater).

Panga maastikukaitseala asub Mustjala v-s; 26 ha. Asut. 1959 Panga ehk Mustjala panga ning sealsete taimekoosluste kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Panga pank on Lääne-Eesti paekalda kõrgeim osa. Kaitsealustest taimedest kasvab seal nt. valget ja punast tolmpead ning tõmmut käppa (kõik LK II). Panga nukk ja merepõhjas u. 200 m rannajoonest asuv astang on muistne ohvrikoht.

Panga pank, ka Mustjala pank, Saaremaa kõrgeim pank, asub Saaremaa põhjarannikul Panga k. läh.; suurim kõrgus 21,3 m, pikkus u. 2,5 km. Panga kaks astangut on veepiirist kõrgemal, kolmas on vee all (kõrgus 10—12 m). P. p-l paljanduvad Jaani lademe Mustjala (pank on Mustjala kihistiku tüüpläbilõige), Ninase ja Paramaja kihistiku ning Jaagarahu lademe Vilsandi kihtide kivimid. Panga seinamis on hästi jälgitav tema tsükliline ehitus: kõvad dolokivikihid vahelduvad pehmemate savikate dolokivi- või domeriidikihtidega. Kõige ülemine astang on moodustunud Jaagarahu ea kavernoossest biohermsest dolokivist, panga ees olev vecalune osa aga tugevasti savikast merglist ja dolomiidistunud lubjakivist. Panka läbivad tektoonilised püstlõhed. Kivimeis on rikkalikult käsijalgsete, stromatopooride, korallide, sammalloomade, meriliiliate jm. kivistisi. LK. Vt. ill. 11. kd., lk. 125. ▸

Pangodi järv asub Otepää kõrgustiku põhjaosas; 1,15 km², suurim süg. u. 10 m, veetaseme kõrgus 105,4 m ü. m. Paikneb künklikul moreenimaastikul (Palumäed, 128 m), liigestub Suurjärveks ja mitmeks laheks: kirdes Väikejärv, kagus Hurda laht, edelas Mudajärv, läänekallast liigestavad Pikksaare ps. ja Vändriku laht; järves on Kivi- ja Väikesaar. Sissevool allikaist ja kraavidest (suurim Kodijärvest), väljavool Hurda lahest Luhasoo oja kaudu Kavandu Suurjärve ja sealt Peeda ja Porijõe kaudu Emajõkke. Vesi vahetub u. 2 aasta jooksul. Rohketoiteline, peamised kalad latikas, särg, ahven ja haug.

Pangodi maastikukaitseala asub Kambja v-s; 383 ha. Asut. 1964 Pangodi järverühma tuumiku — Pangodi järve, Kodijärve (12,4 ha) ja Väike Kodijärve (3,5 ha) — ning neid ümbritseva moreenküngastiku ja Kodijärve pargi kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2001.

Pangodi mägede kaitseala asub Nõo v-s; 47 ha. Asut. 1966 Pangodi mägede — kirde—edela-sihiliste seljakute (tekkelt liustiku servamoodustised) — kaitseks. Seljakute suhteline kõrgus on kuni 18 m ning absoluutne kõrgus kuni 113 m, nende järsud põhja- ja loodeküljed on kattunud metsaga, lagi ning laugemad lõuna- ja edelaküljed on põllustatud.

Pannjärve liivamaardla asub Ida-Virumaal Illuka v-s; 209 ha, sh. 83 ha ✧Kurtna MKA-l. Tootus kiht (paksus 25 m) on mattunud orus paiknev Kvaternaari liustikujõetekkeline suure kvartsisisaldusega liiv, katendit on kuni 0,5 m. Liiva omadused: peensusmoodul 1,9—2,1,

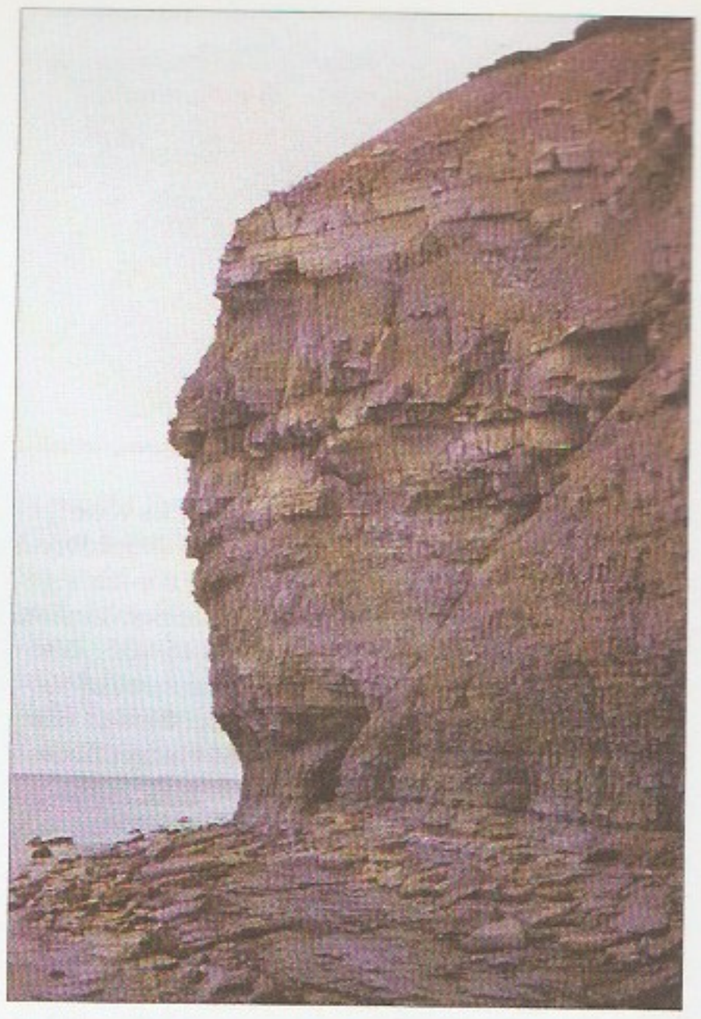

Te[illegible]
Panga [illegible]

savi- ja tolmuosakesi 1,0—2,3 %, üle 5 mm läbimõõduga osakesi 1,2—1,8 %; väga hea ehitusliiv. P. l. mäetehnilised ja keskkonnakaitselised olud on keerulised: ta külgneb Vasavere veehaarde ja põlevkivikarjääriga, osa maardlast asub Kurtna MKA-l või külgneb sellega. Praegu ei kaevandata. ▾ 1

Papilaid, saar Suures väinas, 5 km Kessulaiust põhja pool; 13,3 ha, pikkus 3,9 km, kõrgus 6,8 m. Esmamaining 1650 (*Prestholm,* hiljem *Papenholm*). Kuulub koos temast lõunas asuva Papirahuga (1,2 ha) ✧Matsalu LKA-sse.

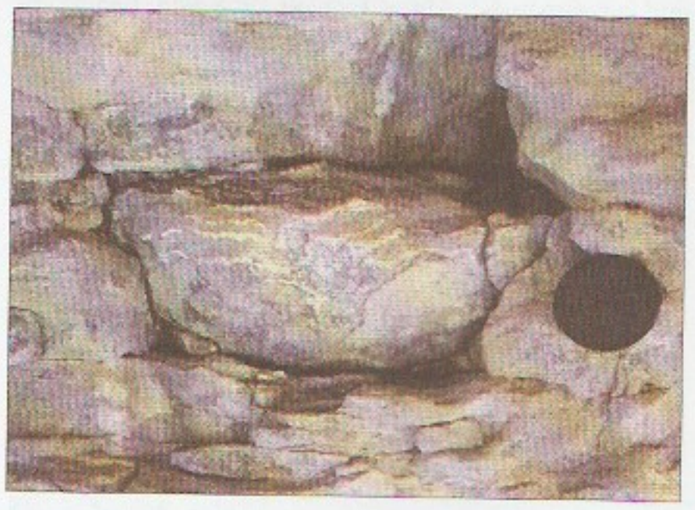

Panga [illegible]
stromatopoor[illegible]

Pannjärve [illegible]
maardla 20[illegible]

Papiniidu, paikkond Pärnus kesklinna ja Raeküla vahel, Riia mnt. ääres. Mnt-st põhjas on valdavalt kaubandus- ja teenindusasutused, lõunas elamuala. — 19. saj. alguses oli P-s väike mõis (1839, *Papenit*), hiljem rajati sinna ketrus- ja kudumisvabrik, 1895—96 kohandati selle hooned kitsarööpmelise rdt. remonditöökodadeks, 1898 müüdi need ✧Waldhofi vabrikule ja 1899—1915 oli seal vabriku tselluloositehas.

Papioru maastikukaitseala asub Olustvere v-s; 4 ha. Asut. 1964, et kaitsta mandrijää sulamisvee setetesse lõikunud sügavat järsuveerulist sälkorgu. Papioru põhjas voolab oja. Org on alguses (maantee lähedal) järsuveeruline ja üle 10 m sügav, edasi on veerud laugemad. Oru põhjas ja põhjaveerul kasvab u. 100-aastane kuusesegamets. Praegused piirid ja staatus a-st 1998.

„Para '89", 1989 Tartus loodud kunstirühmitis. Liikmed nimetasid end uus-sürrealistideks, nad lähtusid pms. sürrealismi põhimõtetest ja loomemeetodist ning distantseerusid kaasaegse kunsti moevooludest. Rühmitis ühendas erinevate põlvkondade kunstnikke, algatajad olid Jüri Palm ja Ilmar Malin, liikmed Enn Tegova, Raivo Kelomees, Ahti Seppet, Kersti Rattus, Priit Pangsepp jmt. Korraldas näitusi Eestis (1990 Tartu Kunstimuuseumis, 1991 Tallinna Kunstihoones) ja Rootsis (1993 Södertälje Kunstihallis). Tegutses aktiivselt a-ni 1993, hiljem korraldanud väiksemaid näitusi.

Paralepa, 1. alevik Ridala v-s Haapsalu edelapiiril Rohuküla mnt. ääres; 239 el. (2000). P. koosneb linnalähedasest Nõuk. sõjaväe barakkasulast ja pisut kaugemal asuvast Kiltsist. Kiltsi ja Rohuküla vahel ligi 8 km² alal paiknes a-ni 1993 Nõuk. õhukaitse lennuväli koos raketibaasiga (praeguseni saastatud). Alevikust läände jäävad Ungru lossi varemed. — Vanim teade pärineb a-st 1323 Kiltsi mõisa (*Alba Curia*, hiljem *Weissenfeld*) kohta. Alevik moodustati 1977, kui liideti osa Kiltsist, Valgevälja k. ja sõja järel rajatud Nõuk. sõjaväelinnak Pamfilovo. — **2.** väga soojaveeline suvituskoht Haapsalu lahe lõunarannikul, kuulub Haapsalu piiresse.

Paraspõllu looduskaitseala asub Raasiku ja Rae v-a piiril; 253 ha. Asut. 1999 haruldaste taimeliikide ja nende kasvupaikade kaitseks. Sealses madalsoos kasvab 19 kaitsealust taimeliiki, sh. püsiksannikas (LK I), alpi võipätakas, koldjas selaginell ja täpiline sõrmkäpp (kõik LK II). ◂

Parika järv asub Võrtsjärve nõos Parika rabas; u. 1,2 km², suurim süg. 1 m (lendmudaga 3,2 m). Ürg-Võrtsjärve jäänukjärv; toitub sooveest, järvest algav Piduli oja (tuntud ka Joonaküla jõe või magistraalkraavina) suunab vee Tänassilma jõe kaudu Võrtsjärve, vesi vahetub 1,5 korda aastas. Huumustoiteline; peamised kalad koger, ahven ja haug. Järves on väga haruldasi relikte, nt. vesikirbuline *Bythotrephes cederstroemi*. P. j-st läänes on teisigi rabajärvi, nt. Väikejärv (6,8 ha) ja Pühajärv (0,7 ha).

Parika looduskaitseala asub Olustvere v-s; 2043 ha. Asut. 1981 järve kinnikasvamisel tekkinud Parika raba ning sealsete haruldaste taime- ja loomaliikide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Rabas on mitu järve ja rabasaart (viimaste kogupindala 46,2 ha). Kaitsealustest linnudest elavad P. l-l must-toonekurg (LK I), metsis, valgeselg-kirjurähn ja sookurg (kõik LK II) ning teder (LK III), kaitsealustest taimedest kasvavad seal käpalised (LK II ja III) ja väike vesiroos (LK III).

Parksepa, alevik Võru v-s, Võrust 10 km põhja pool vana Tartu—Võru mnt. ääres; 760 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 557 õpilast), spordiklubi ja rmtk. Huviväärne on Jõõrde petäi (mõõt: ümbermõõt 2,5 m, kõrgus 13 m). Tegutsevad metallitöötlemis- (AS Lapi MT) ja turbatootmisettevõtted (AS Kagu-Eesti Turvas). — Alevik on tekkinud Võru EPT asulana Lapi k. maale ja saanud nime P. suurtalu järgi. ◂

Parmu männikute kaitseala asub Taheva v-s Hargla nõos Läti piiri ääres; 5 ha. Asut. 1976. Kaitseala paikneb kohati nõrgalt soostunud liivatasandikul. Puistu vanus ulatub 140 aastani, järelkasvus on kuuske, kaske ja tamme. Alusmetsas kasvavad pihlakas, paakspuu, kadakas ja vaarikas.

parmupill, huulepill, mokapill, suukannel, idiofoni tüüpi rahvapill. P-i nõngakujulisest raudraamist eendub kaks kõrvuti asetsevat nn. aisa. Pära keskkohta on kinnitatud aiste vahel olev õhuke teraskeel, mille lahtine ots, nn. nokk, on pööratud ülespoole. Nokast tõmmates pannakse keel vibreerima, kusjuures aisad on surutud vastu hambaid või on nende vahel ning mängija suukoobas on resonaatoriks. Viis sõltub ülemhelidest, kuid keele põhitoon kostub püdevalt läbi. Mängiti enamasti tantsuviise. P-i kasut. tänini. ▾

Paslepa rahvaülikool, ✧Eestirootslaste Kultuuri Selts.

Paslepa seminar, Paslepa mõisas 1873—87 töötanud rahvakooliõpetajate seminar. Asutati Eestimaa rüütelkonna ja Rootsi misjoniseltsi toetusel eelkõige rootsikeelsete kooliõpetajate ettevalmistamiseks. Õppetöö kestis 3 aastat. Uusi õpilasi võeti vastu alles pärast eelmise kursuse lõpetamist. Pärast kahe lennu lõpetamist oli 19 rootsikeelset õpetajakohta täidetud ja seminar muudeti eestikeelseks. Seminari lõpetas veel 9 tulevast õpetajat.

pastlad, ühest nahatükist valmistatud kerged kontsata jalatsid, mis seotakse jalga servatärkmeid läbiva paelaga. Olnud Eestis kasutusel hiljemalt II a-tuh. algusest. P-d tehti pargitud, tööp-d ka parkimata veisenahast, Kihnus ka hülgenahast ja -loibadest. P-apaelad keerutati linast, Kihnus punasest villasest lõngast; kohati kasutati nahkriihmu. Paelu seoti mitmel viisil ümber sääre kuni põlveni või kinnitati pahkluu kohal. ▾

Patendiamet, Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i valitsemisalas olev valitsusasutus, mille põhiülesanne on täidesaatva riigivõimu teostamine tööstusomandi õiguskaitse valdkonnas. P-i loomise kuupäevaks loetakse 23. V 1919, kui EV Kaubandus- ja Tööstusmin-i korraldusega nimetati ametisse patendi asjus töötav ametnik. P. taastati 3. XII 1991, peadir. on a-st 1992 Matti Päts.

Paukjärv asub Põhja-Kõrvemaal, 13 km Aegviidust põhjakirdes Koitjärve läh. oosi jalamil; 8,6 ha (koos väikese saarega), suurim süg. 11,1 m. P. on väga läbipaistva (4,1—6,2 m) helerohelise veega umbjärv. Vähetoiteline; kasvab järv-lahnarohtu (LK II), peamised kalad on ahven, särg ja haug. 1931—40 oli P-e kaldal Eesti Noorte Meeste Kristliku Ühingu Koitjärve skaudilaager, seal treenisid ka Eesti koondvõistkondade sportlased. Järv seostub A. H. Tammsaare „Kõrboja peremehe" ainestikuga. P. on ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-l.

Paulig Baltic [*bo:ltik*], AS Paulig Baltic, Eesti esimene kohvi- ja maitseainetootja, asut. 1992 Sauel *OY Gustav Paulig AB* tütarettevõttena. Sauel asub ka Pauligi kontserni Ida-Euroopa turundus-, müügi- ja logistikakeskus. Tavatarbija, suurköökide ja toiduainetööstuse jaoks toodetud maitseainesegud rahuldavad Soome, Rootsi, Venemaa, Ukraina, Valgevene, Kasahstani, Leedu, Läti ja Eesti turu vajadusi. P. B-l on tütarettevõte Leedus (*Paulig Lithuania UAB*) ja Soomes (*Paulig Export Ltd.*). 2002. a. oli P. B-u käive 330 mln. kr., 62 % sellest moodustas eksport; töötajaid 92. ▸

Paunküla maastikukaitseala asub Kõue ja Kose v-s; 617 ha. Asut. 1981 Paunküla ooside ja nendevaheliste järvede kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Järsunõlvaliste loode—kagu-sihiliste ooside suhteline kõrgus on 10—20 m ja neil kasvab põhil. kuusemets. Kaitseala põhjaosas on ka järsunõlvalisi lavamõhnu (suhteline kõrgus kuni 15 m, absoluutne kõrgus kuni 85 m). P. m. järved on Rõõsajärv (1,7 ha), Väike Kaksjärv (1,2 ha), Suur Kaksjärv (2,2 ha), Rahkjärv (4 ha), Paunküla Mustjärv (2,6 ha), Punamäe järv (4,6 ha), Sipelga Linajärv (0,6 ha), Lindjärv (7 ha) ja Kootsjärv (1 ha). Rõõsa mägi on olnud rahvapidustuste paik.

Paunküla veehoidla asub Lääne-Kõrvemaal Pirita jõe ülemjooksu alal Paunküla ja Ardu vahel, Kiruvere ja Kõrvenurga k. piires oosimaastikul (Paunküla mäed), hõlmab ka end. Tudre ning Suure ja Väikese Seapilli järve; 3,5 km² (suurima paisutuse korral), valgala 107 km², suurim süg. 8,65 m, kasulik maht 12 mln. m³, veepinna normaalpaisutustase 72,5 (maksimaalne 73, minimaalne 68) m ü. m. Kümmekonnast saarest on tuntuimad Seapilli, Tudre, Mustakannu, Väikejärve ja Mesipuu saar. P. v-st täiendatakse Tallinna veevaru, veehoidla rajamine algas 1959 Pirita jõe paisutamisega. 1970. a-te keskel veehoidla rekonstrueeriti, ehitati piirdetamm ja Pirita jõgi juhiti uue sängi, Ardu kanali kaudu veehoidlast mööda hüdrosõlme; põhiosa vett saab P. v. Sae—Paunküla kanali kaudu Jägala jõest, osa vett pumbatakse Pirita jõest (u. 5 mln. m³ aastas). Väljavool hüdrosõlme kaudu Pirita jõkke. Vesi vahetub u. 5,5 korda aastas. Rekonstrueerimine muutis P. v. segatoitelisest kesktoiteliseks. Vt. ill. 11. kd., lk. 238.

B: A. Mäemets. *Paunküla tehisjärve uus pale*. — Eesti Loodus, 1985, 3.

peamurded, keeleala kõige erinevamad põhilised murdekujud. Eesti p-d on lõunaeesti (✧lõunaeesti murded) ja põhjaeesti p. (✧põhjaeesti murded). Need on kujunenud erinevatest muistsetest läänemeresoome hõimukeeltest, mis on hiljem ühisuuenduste tõttu sarnastunud. Sageli on Eesti murdeteaduses kasut. p-e ja murderühma mõistet sünonüümselt, sel juhul moodustavad eesti kolmanda p-e põhjaeesti p-st lahknevad ✧kirderanniku murded. P-tevahelised erinevused ilmnevad kõigil keeletasanditel: nad erinevad üksteisest nii häälikulise ja grammatilise põhistruktuuri kui ka sõnavara erijoonte poolest, igas eesti p-s on tuhandeid sõnu, mida teistes p-tes kasutusel pole.

pearaharahutused, Läti ja Eesti talupoegade 1784 toimunud mõisavastane vastuhakk. P-i ajendasid Balti kub-des pearaha kehtestamine ja kohtute reformimine (talupoegadest kaasistujate valimine). Rahutusi puhkes 63 Lõuna-Eesti (25 Tartumaa, 16 Võrumaa, 15 Pärnumaa ja 7 Viljandimaa) ning ligi 100 Põhja-Läti mõisas. Alates jaan-st käisid talupoegade saadikud Riias kaebusi esitamas; Valmiera mk-s hakkasid end otse riigile alluvaks pidavate talupoegade salgad ise pearaha koguma. Juunis puhkesid rahutused 7 Tartumaa mõisas (tuntuim juht oli Suure-Rõngu kohtukaasistuja Retsniku Peeter). Teotöö katkestati, Haaslaval ründasid relvastatud talupojad mõisa. 15. juulil oli Räpinas (Puuaiasõda) ja 29. aug. Karulas kokkupõrkeid sõjaväega. Rahutuste mahasurumiseks toodi kohale suuri väeosi (3 jalaväepolku ja kasakapolk), paljusid talupoegi peksti, osa vangistati.

B: M. Stepermanis. *Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784*. Riga, 1956.

„PeaTee", Riigikantselei programm, mille eesmärk oli riigiasutuste ja omavalitsuste andmeside magistraalvõrgu loomine ja mille teostas 1997—98 ✧Eesti Informaatikakeskuse andmeside osk. Magistraalvõrguga said maavalitsused ja maakonnakeskuste riigiasutused odava andmesideühenduse ning rajati eeldused vallaasutuste andmesideühenduste loomiseks (✧„KülaTee"). Magistraalvõrgu käigushoidmise eelarve on 15 mln. kr. aastas.

Pedassaar, saar Kolga lahe lõunarannikul Salmistu k. juures; 90 ha, pikkus 5,2 km, kõrgus 11 m. Põhjas eenduvad 2 väikest poolsaart, läänerannik on järsk. Pinnakate liivane ja kruusane, kasvab männimets, on ka rannaniite. Saar on asustamata, kuulub ✧Kolga lahe MKA koosseisu; väljasõidukoht.

Pede jõgi, Pedja jõe alamjooks Põltsamaa jõe suudmest Emajõeni; pikkus 4,3 km.

Pedeli jõgi, Väikese Emajõe suurim vasakpoolne lisajõgi; pikkus 31 km (sellest Eestis 15 km), jõgikond 229 km² (sellest Eestis 151 km²). Algab Sakala kõrgustiku lõunanõlvalt Koorküla järvestiku Kadastiku ehk Katai järvest, voolab ülemjooksul u. 2,5 km Eesti ja Läti piiril, seejärel 16 km Lätis (kannab seal *Pedele* nime), läbib Valka ja Valga ning suubub Tõllistest ala-

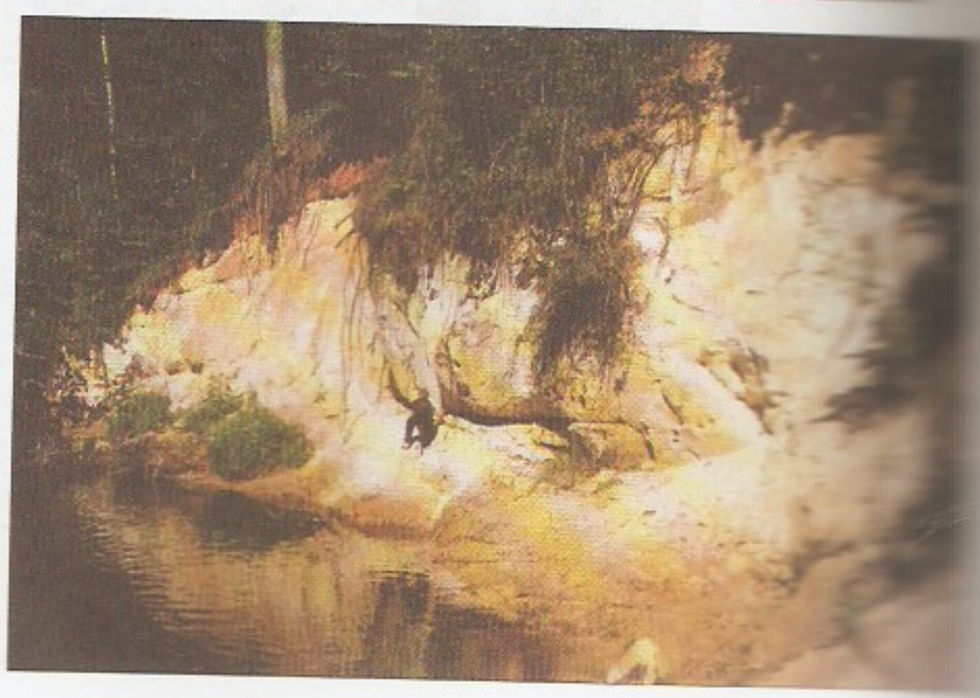

mal. Tähtsaimad lisajõed on Riisupi (*Rīzupi*, 10 km), Rautina (10 km) ja Männiku oja (8 km).

Pedetsi jõgi (läti *Pededze*), algab Vastseliina läh. Haanja kõrgustikult Kirikumäe järvest, voolab Eesti alal 26 km, suubub Ida-Lätis Lubāna nõos paremalt Aviekste jõkke; pikkus 159 km, jõgikond 1960 km² (sellest Eestis 119 km²), kogulang 108 m. Daugava jõestikku kuuluva P. jõe lähte kaugus merest on Eestis suurim (403 km).

Pedja jõgi, Emajõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 122 km, jõgikond 2710 km², vooluhulk keskm. 15—25 m³/s, kogulang 67 m. Algab Pandivere kõrgustiku lõunanõlvalt Simuna alevikust Katku allikast, voolab ülemjooksul pms. soistel aladel, läbib Vooremaa, kus Jõgeval on jões pikk saar (12 ha). Keskjooksul paljandub jõesängis kohati paene aluspõhi, Puurmanist alamal voolab jõgi Võrtsjärve madalikul, Põltsamaa jõe suudmest Emajõeni (4,3 km) kannab Pede jõe nime. P. j-l on mitme veski (Jõgeval üle 300 aasta vanuse) ja jõujaama (Painkülas, Tõrvel, Puurmanis) paisjärved. Peamised lisajõed on Põltsamaa (135 km), Kaave (38 km), Pikknurme (35 km), Umbusi (34 km), Onga (30 km), Imukvere (16 km) ja Salla jõgi (14 km).

Peeda jõgi, Emajõe parempoolse lisajõe Porijõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 19 km, jõgikond 100 km². Algab Pangodi k-st lõunas, voolab Otepää kõrgustiku põhjanõlval. Suurimad lisajõed on Idaoja (11 km) ja Luhasoo oja (6 km).

Peedla soostik, ka Peetla soostik, asub Pandivere kõrgustiku lõunanõlval; 5460 ha. Soostikku läbivast Pedja jõest ida pool on Avanduse soo, lääne pool Peedla (Peetla) raba ja loodeosas kuivendatud Välissoo vanad turbaväljad (u. 500 ha). Looduslikuna on säilinud soostiku kaguosa laukaraba.

Peedu, aedlinnaosa ✧Elva kirdeosas Tartu—Valga rdt. ja Elva jõe ääres. Seal on algkool (a-st 2001 kuulub Elva Gümn-sse) ja rdtp. Huviväärsed on P. ja Nuti vesiveski (hoonestus 19. saj-st) ning ✧P. Kerikmägi. P-st põhja pool asub ✧Vapramäe KA. — P. ja Nuti veskit on esmamainitud 1638. Linnaosa areng on seotud rdt. ehitamisega. Asulat hakati kavandama enne I maailmasõda, ehitama 1925. Esialgu tunti P-t Nuti alevikuna, P-ks nimetati see 1936 ja Elva linnaga liideti 1958.

Peedu Kerikmägi, linnamägi Elva jõe põhjakaldal asuval seljakul, selle mõlemas otsas on kraav. 1936 leiti kaevamisel (Harri Moora) 700 m² suuruse õue äärelt õue ümbritsenud nelinurksete rõhtpalkrajatiste (arvat. olid need nii kaitserajatisteks kui ka elamuteks) tuhke ja rohkesti põlenud kive. Enamik leide kuulub 8.—11. saj-sse, kuid on leitud ka keskmise ja varase rauaja keraamikat.

B: H. Moora. *Peedu Kerikmägi.* — Muistse Eesti linnused. Trt., 1939.

Peeter Suure merekindlus, Imperaator Peeter Suure Merekindlus, 1913—18 Tallinnas ja selle ümbruses siinse Vene sõjalaevastiku baasi kaitseks ehit. kindlustuste süsteem. P. S. m. oli Tallinna—Porkkala joonel tähtsaim osa, selle ülesanne oli tõkestada Saksa laevastikul tee Petrogradi. Kaitsesüsteemid koosnesid Maa- ja Mererindest, laskemoonaladudest, kasarmuist, merelennuväebaasidest jms. Mererinde moodustasid Pakri, Suurupi ja Viimsi ps-l, Kakumäel, Aegnal, Naissaarel, Väike-Pakril ning Paljassaarel (muutus ehitamise ajal kahest saarest kaheharuliseks poolsaareks) paiknevad rannakaitsepatareid. Maarinde ülesanne oli kaitsta P. S. m-t kindluse piirkonnast väljaspool maandatud meredessantide vastu ja ta koosnes kaitseliinidest, mille välisserv jooksis kaarena Türisalu—Humala—Pääsküla—Saku—Sausti—Maardu joonel ümber Tallinna. Rannapatareisid ja Maarinde kaitseehitisi ühendas linna ja sadamaga kitsarööpmeline rdt., mille keskus oli Nõmme kindlusejaam. Kindluserdt. ehitati ka Aegnale (suleti 1944) ja Naissaarele (osaliselt säilinud). Suur osa P. S. m-e ehitisi õhiti ja põletati, kui Vene vägi Eestist veebr. 1918 lahkus, osa lammutasid kohalikud elanikud ehitusmaterjali saamiseks, osa viisid okupatsioonivõimud vanametalliks. Osa rannapatareisid taastati 1920. a-te algul, kuid hävitati II maailmasõjas; siiski on hulk betoonehitisi, tunneleid jm. tänapäevani säilinud.

B: H. Gustavson. *Merekindlused Eestis 1913—1940.* Tln., 1993.

Peetri, alevik ja Kareda v-a keskus, asub Anna—Müüsleri mnt. ääres Järva-Jaani ja Roosna-Alliku tee lahkmel; 312 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 104 õpilast), mtk., apteek ja postkontor. Huviväärsed on ✧P. kirik ja kalmistu (asub Ämbra k-s).

Peetri jõe liivakivikalda kaitseala asub Mõniste v-s; 25 ha. Asut. 1962 Devoni Amata lademe liivakivipaljandite kaitseks. Peetri jõe oru 100—350 m laiuses ja kuni 14 m sügavuses lõigus paikneva kaitseala piires on jõe laius 10—15 m. Kaitsealuses jõelõigus on 8 paljandit, mille kõrgus ulatub 8,5 m-ni. Terrassil kasvavad 90—150-aastased kuuse enamusega segapuistud. ◂

Peetri jõe paljandi kaitseala asub Mõniste v-s Peetri jõe vasakul kaldal Kalkuhju läh. u. 4 km liivakivipaljandist ülesvoolu; 1 ha. Asut. 1959 Devoni Pļaviņase lademe paljandi kaitseks. 47 m pikkuses ja 5 m kõrguses paljandis on karbonaatsed kivimid — dolokivid ja mergeldololokivid. Paljandi kohal Peetri jõe terrassil kasvab leostunud mullal sinilille-kase-männi segamets. ◂

Peetri jõgi, Lätis Melnupe ("must jõgi"), end. nimi Ihte jõgi, Mustjõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 73 km, jõgikond 435 km² (Eestis vastavalt 25 km ja 42 km²). Algab Alūksne kõrgustikult, voolab alamjooksul u. 6 km Eesti ja Läti piiril ning suubub Mõniste läh. Kaldad on enamasti kõrged ja järsud, kohati paljanduvad Devoni lubja- ja liivakivid. P. jõel Naha talu juures on Eesti lõunapoolseim koht (57°31' pl.). Eestis on P. jõe tähtsaim lisajõgi Karisöödi oja (5 km). ◂

Peetri kihelkond hõlmas Järvamaal nüüdse Kareda ja Koigi v-a ning Paide v-st Sargvere piirkonna. Algsest P. k-st on eraldunud hilisemad Anna ja Paide khk. Ala oli juba muinasajal tihedasti asustatud ja moodustas 13. saj. alguses omaette muinaskihelkonna, mille keskus oli Kareda k. Esialgne kirik ehitati Ämbra k. lähedale arvat. 1221—23. Viljaka põllumaaga Peetri oli Järvamaa jõukaimaid kihelkondi. 1837—54 töötas Ataste (Aleksandri) karjamõisas vallakooliõpetajate seminar. 1880. a-il osteti rohkesti talusid päriseks. 1905 moodustati Esnas rev. vallaomavalitsus. Varasemale Peetri kirikualevikule lisaks tekkis pärast Türi—Tamsalu rdt. ehitamist väike alevik Esna rdtj-a juurde.

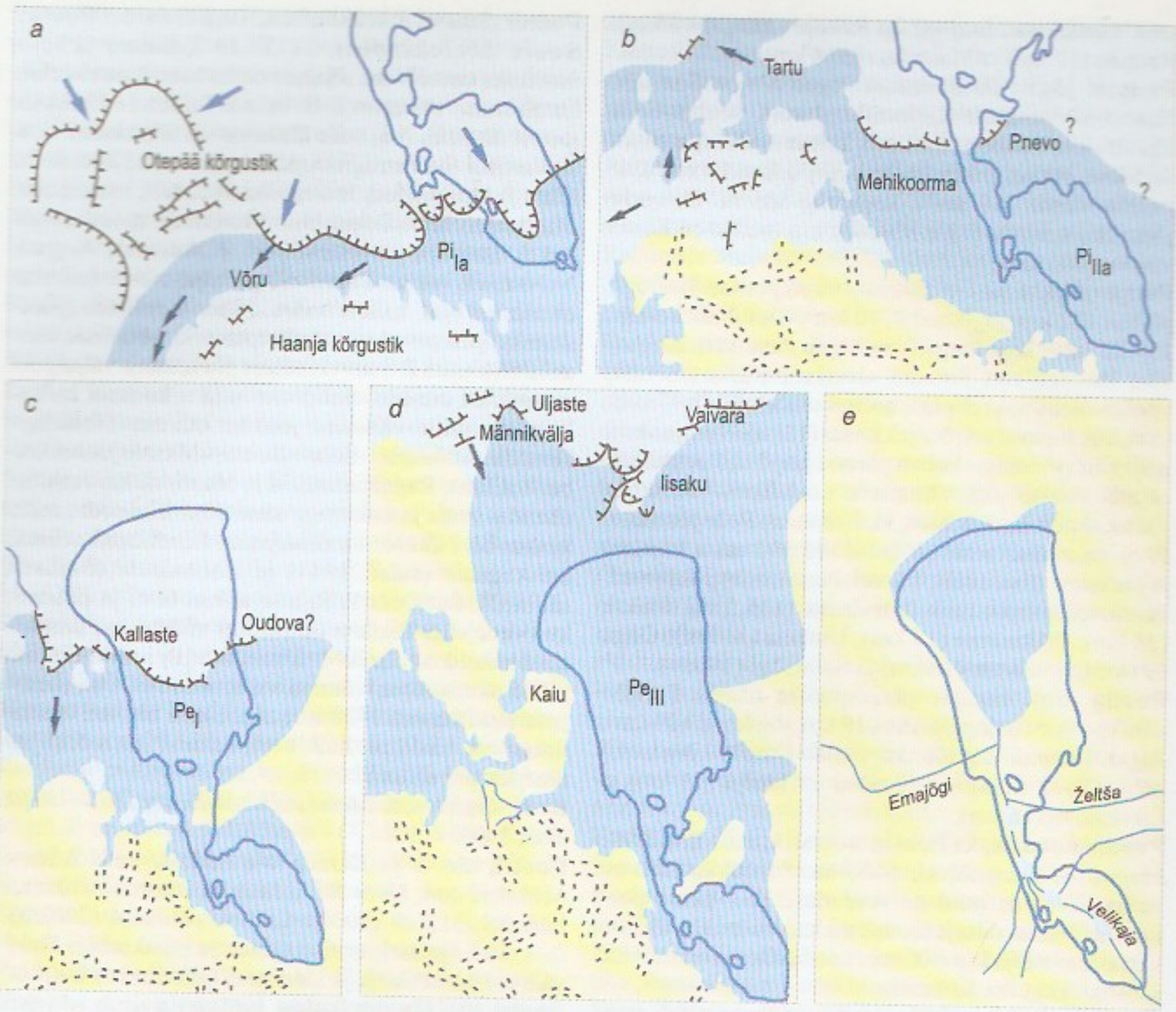

Peipsi. Järve kasvamine ja kahanemine Peipsi nõos hilis- ja pärastjääajal (koostanud Anto Raukas ja Endel Rähni). *a* Pihkva jääjärv (Pi_{Ia}-faas), *b* Pihkva jääjärv (Pi_{IIa}-faas), *c* Peipsi jääjärv (Pe_{I}-faas), *d* Peipsi jääjärv (Pe_{III}-faas), *e* Väike-Peipsi

Peetri kirik, õieti Järva-Peetri Püha Peetruse kirik, on Järvamaa suurimaid sakraalehitisi. Kirik ehitati Ämbra k. lähedale arvat. 1221—23, esmamaining 1253 (*Embere*, ka *Randow*). Nüüdne, arvat. 14. saj. I veerandist pärinev kolmelööviline kodakirik kuulub üldkavatise, ümarpiilarite ja raiddekoori poolest Kesk-Eesti sakraalehitiste tüüpi ning sarnaneb väliselt Koeru kirikuga. Kuplitaolised ristvõlvlaed on erinevalt naaberkirikutest ehit. ühtse tervikuna, kooril ja pikihoonel korraga. Läänetorni müüritrepp paikneb lõunaseinas (sama Pilistvere kirikus), avanedes ülal nii torni platvormkorrusele kui ka pikihoone võlvipealsele. Arvat. 14. saj. II poolel ehitati raidportaaliga põhjaeeskoda. 1868 sai nüüdiskuju sale läänetorn (67,5 m; arh. Johann Gottfried Mühlenhausen). Kirikus on 16. ja 17. saj. hauaplaate. ▸

peetripäev, 1. 22. veebruar, talvine p., kirikukalendri järgi päev, mil apostel Peetrus asutas Roomas piiskopitooli, rahvakalendris kevade lähenemise tähiseid. — **2.** 29. juuni, suvine p., õieti peeterpaulipäev, kirikukalendri järgi apostlite Peetruse ja Pauluse mälestuspäev, rahvakalendris tuntud pms. Kagu-Eestis, eriti Setumaal. Varasemal ajal on tehtud ka peetrituld. P-a kombestik on aja jooksul kandunud jaanipäevale.

Peetri tehas, 1913—15 „Noblessneri" tehas, 1913—25 Tallinnas tegutsenud tehas. Asutati kahe Peterburi aktsiaseltsi (Ludvig Nobeli ja G. A. Lessneri) tütarettevõttena, ehitas a-ni 1917 allveelaevu (neid valmis 5), hiljem mootorlaevu. 1917 oli töölisi 1250. 1920. a-il jäi P. t. makseraskustesse, 1925 omandas tehase Eesti Pank, kes seejärel sulges selle.

peied, *matused.

Peipsi, P-Pihkva järv, järv Ida-Euroopa lauskmaa loodeosas P. nõos Eesti ja Venemaa piiril, suuruselt (3555 km²) Euroopas 4. ja maailmas 53. kohal. Põhja—

Peipsi

		Suur-järv	Lämmi-järv	Pihkva järv
Pindala (km²)	3555[1]	2611	236	708
sh. Eestis (km²)	1529,1[2]	1386,6	118	25
Saarte arv	35	8	12	15
Saarte pindala (km²)	27,25	0,39	9,40	17,46
Pikkus (km)	152	81	30	41
Laius (km)	47	47	1,8—8,0	20
Suurim sügavus (m)	15,3	12,9	15,3	5,3
Keskm. sügavus (m)	7,1	8,3	2,5	3,8
Rannajoon (km)	520	260	79	181
sh. Eestis (km)	175	126	33	16
Üleujutusala (km²)	753	292	185	276
Veehulk (km³)	25,07	21,79	0,60	2,68

[1] veeseis 30,0 m ü. m.; kui veeseis on 30,1 m, on pindala 3583 km²

[2] Eesti maakatastri andmeil; teistel andmetel 1570 km². Lämmijärve põhjapiirina käsitatakse Uhti nina — Piirissaare põhjaranna — Podborovje joont, lõunapiir kulgeb Beresje lähedalt Mteži neemele; teistel andmetel loetakse Želtša laht Suurjärve osaks (sel juhul on Suurjärve pindala u. 2680 ning Lämmijärve pindala u. 170 km²)

Peetri kirik

lõuna-sihiline, liigestub Suurjärveks (põhjas) ja Pihkva järveks (lõunas) ning neid ühendavaks Lämmijärveks. Rannajoon enamasti sirge, liigestunuim on idarannikul paiknev rohkete neemede (Raskopel, Podborovje, Pnevo, Mtež) ja lahtedega Remda (Rämeda) ps., omapärane on Pihkva järve loodeossa suubuv Värska orglaht. Saari 35 (5 asustatud), peale nende on Velikaja jõe suudmes u. 40 deltasaarekest. Vesikond — koos P-ga 47 815 km^2 — jaotub Venemaa, Eesti ja Läti vahel (vastavalt 27 264, 16 240 ja 4311 km^2), ligi 57 % valgalast moodustab Velikaja ja 22 % Emajõe jõgikond; kokku suubub P-sse 237 jõge, oja ja kraavi (arvestamata Velikaja ja Emajõe suudmeharusid), Eestis 41. Välja voolab ainult veerohke ✧Narva jõgi. Suurjärve (eriti selle põhjaosa) põhi on valdavalt liivane; Lämmi- ja Pihkva järve põhja katab pms. järvemuda, ida- ja lõunaranna lähedal turbamuda. Veetase kõigub 28,72 m-st (7. XI 1964) 31,76 m-ni (12. V 1924), järve ekstreempindala on vastavalt 3474 ja 4328 km^2. Suuri üleujutusi on Emajõe suudmealal (Varnja ja Meerapalu vahel, 200 km^2), Remda ps-l, Pihkva järve edela- ja Lämmijärve lääneranniku ning Suurjärve põhjarannikul Remniku ja Vasknarva vahel. On ka aju- ja pagunähtust. Kõrge veeseis kestab apr-st juunini ja nov-st dets-ni, madal jaan-st märtsini ja aug-st okt-ni. P. saab vett jõgedest ja ojadest keskm. 9,3 km^3 ning sademeist u. 2 km^3 aastas. Veekaost moodustab äravool 85,3 ja aurumine 14,7 %. Vesi vahetub ligikaudu 2 aasta jooksul. Tugev tuul tekitab järske ja lühikesi laineid (kõrgus hrl. alla 1,5 m, üliharva kuni 2,8 m). Hoovusi põhjustab pms. tuul, märgata on neid eriti Lämmijärves. Vee t° on suvel pinnakihis ranna lähedal kuni 26, avajärvel kuni 22 °C; t°-i ja hapniku kihistumine on vähene, hapnikuolud aasta ringi head. Jääkate püsib hrl. dets-st apr-i lõpuni, jää paksus on 50—60 cm. — Lame nõgu, milles P. asub, hakkas kujunema juba enne Kesk-Devonit. Nõo nüüdisilme pärineb jääajast, ta on tüüpiline liustiku kulutusnõgu. Viimasest mandrijääst vabanes nõo lõunaosa ligikaudu 13 000 ^{14}C-aastat tagasi, pärast seda on nii järve veetase kui ka kontuurid suuresti muutunud. Holotseeni alguse Väike-P. oli nüüdisjärvest oluliselt väiksem. Kuna P. nõo põhjaosa kerkis lõunaosast kiiremini, hakkas Väike-P. vesi valguma lõuna poole ja järv laienes. Preboreaali lõpus oli Optjoki jõe suudmes veetase praegusest vähemalt 10 m madalam, Emajõe suudmealal Akalis olev noorema kiviaja asulakoht on kohati kaetud kuni 3 m paksuse turbakihiga, Piirissaare pindala oli 1796. a. 20,08, praegu vaid 7,5 km^2. Järve nõos on Kvaternaari setete paksus kohati üle 50 m. Valdav osa järve põhjast on kaetud orgaanilise aine rohke (20—40 %) sapropeeliga, mis on kasutatav ravimuda, loomasööda ja väetisena. Värska läh. on tervisemuda keskm. paksus üle 4 m, uuritud varu 7,42 mln. m^3 (prognoosvaru 44,5 mln. m^3). Suuri mudaleiukohti on mujalgi, liiva leidub rohkesti Kodavere ja Piirissaare ümbruses. Järvel on suur vee-, kala- ning puhkemaj. tähtsus. Esimesed asukad ilmusid P. äärde hiljemalt keskmisel kiviajal 8000—4000 aastat e. Kr. kus lõunast piki Velikaja jõge või läänest Emajõe kaudu. I a-tuh. keskel ilmusid P. lähistele slaavlased. 5. IV 1242 toimus Lämmijärve idaranna lähedal Jäälahing, kus Vene vägi Aleksander Nevski juhtimisel saavutas võidu Liivimaa Ordu, piiskopi ja Taani feodaalide väe üle ning peatas pikaks ajaks Saksa feodaalide tungi Vene aladele. 1510 liideti Pihkvamaa tsentraliseeritud Vene riigiga. Vene-Liivimaa sõda ja Põhjasõda ning Eesti liitmine Venemaaga (1721) panid aluse põhjalikele, tänini jätkuvatele keelelistele, kultuurilistele ja antropoloogilistele mõjutustele. Loodusliku piirina on P-l olnud Eesti riigi ja rahva säilimisel oluline koht.

Vt. ka II. kd., lk. 142 ja 144.

A. Raukas, A. Jaani, A. Mäemets. *Suurjärved*. — Eesti. Loodus, Tln., 1995; *Peipsi*. [Toim. A. Raukas ja E. Pihu.] Tln., 1999.

Peipsi Koostöö Keskus, valitsusväline rahvusv. organisatsioon, mis aitab nii Eestis kui ka Venemaal kaasa Peipsi-äärse piirkonna arengule. Asut. 1993 kui Peipsi Järve Projekt; praeguse nime ja tegevusvormi sai 2000. a. Keskuse peakontor asub Tartus, projektikoordinaatorid on Peterburis ja Pihkvas. Kaks strateegilist tegutsemissuunda on veemajandus ja keskkonnakaitse ning kodanikuühisk-a tugevdamine ja kogukonna areng. Tegutsetakse projektipõhiselt, olulisimad veemajanduse ja keskkonnaalased projektid on „Rahvusvaheliste järvede haldamine ja säästev areng" (1999), „Narva jõe valgala uuringuprogramm" (2000), „Peipsi järve valgala heitvee käitlemise strateegia" (2001), „Peipsi piirkonna elanike teavitamine ja kaasamine veemajandust puudutavate küsimuste lahendamisse" (2002) ja "Peipsi valgala veemajandusprogramm" (a-st 2002). Kodanikuühisk-a ja kogukonna arengu projekte: „MacArthuri piiriuuringute projekt" (2000), „Mitte-eesti lapsed eesti tugiperedes" (2000), „Tartu- ja Jõgevamaa MTÜ tugikeskus" (a-st 2000), „Regiooni areng ja piiriülene koostöö Eesti-Vene piiriala" (2001) ja „Peipsi piirkonna turismialase koostöövõrgustiku arendamine" (a-st 2002). Tegevust on põhil. rahastanud msg. EL-i programmid, ÜRO Arenguprogramm, Maailma Keskkonnafond ja mitu riiki (Taani, USA, Holland jmt.).

Peipsi madalik, ka Peipsi-äärne madalik, maastikurajoon Peipsi järve edelarannikul; 807 km^2. Ulatub Kallaste lähedalt Eesti kagupiirini, hõlmab ka ✧Piirissaare ja Salosaare ning neid ümbritsevad pisisaared. Madalik ääristab Peipsit ka Venemaal. P. m-u läänepiir asub u. 40 m ü. m. Kõige lähem (üle 20 km) on madalik Kastre—Uhtinina joonel. Kõrgemad alad on jääjärvede uhutud moreenitasandikud, nende vahel asuvad savi- ja liivasetetega jääjärvetasandikud. Põhjavesi on maapinna lähedal, väikese kallakuse tõttu on ka liivadel toimunud sõvagleistumine. Seda soodustavad ka Peipsi nõo põhjaosa kerkimine ja lõunaosa vajumine. Soo osatähtsus on P. m-l Eesti suurim (42 %). Kallastelt Varnjani ulatub madal liivane rannikuäärv, mida läänest (Pusi ja Alatskivi vahel) ääristab mõne meetri kõrgune järsak. Nina k. juures on moreeniranda, kivikülve ja madaluid rannavalle, rannasõlval Varnjani ulatuv roostikuriba. Liivatasandike leet-gleimuldadel kasvab rabastunud männik, uhutud moreenitasandike gleistunud näivleetunud muldadel kasemets, osa neid alasid on kuivendatud põlluks. Enim põlde on Koosa ja Varnja vahelisel alal. Ranniku leetunud ja gleistunud leetunud liivmuldadel paiknevad suurte köögiviljaaedadega vene külad (Nina, Kolkja, Kasepää ja Varnja). Varnjast lõunas laiub Emajõe-Suursoo, mida liigestavad Emajõgi ning selle lisa- ja harujõed. Soo servas on kõrgete haabade, kaskede, leppade ja üksikute kuuskedega lodumetsa, kohati ka madalsoo-pajustikku. Emajõgi hargneb soos suuremaks, lõuna- ja väiksemaks, põhjaharuks (Koosa jõgi). Rohked jõelaiendid ja madalad soojärved on olulised Peipsi järve kalade koelmud. Peipsi kõrgeima veeseisu korral ulatuvad veest välja (üleujutusala 180 km^2) ainult Meerapalu raba (kõrgus üle 34 m) ja liivased leetunud muldadega soosaared. Soostiku kagupiiril Lääniste—Ahunapalu—Mehikoorma vahel on valdavad liivased ja liivsavised järvetasandikud. Enamik asustusest paikneb madalatel näivleetunud muldadega moreenkühmudel. Need alad kuuluvad EPMÜ Järvselja õppe-katsemetskonna (113,25 km^2) valdusse. Üht metsakvartalit on seal hoitud puutumatuna 1924. a-st alates (LK). Ahja jõe lähedalt Peipsini (Mehikoormani) ulatuv 18 km pikkune ja 2,4—3,5 km laiune näivleetunud muldadega otsamoreeni ala on valdavalt põllustatud ja asustatud (Aravu, Mehikoorma, Meeksi, Järvselja). Lõuna pool (Mikitamäeni) laiub

uhutud lainjas, enamasti põllustatud moreenitasandik. Põhja—lõuna-sihilised näivleetunud muldadega künnised vahelduvad laiemate ja madalamate, gleistunud ja gleimuldadega nõgudega. Naha oja suudmest Värska orglaheni on Peipsi rannik soine ja pilliroogu kasvanud. Madalsoost kõrgub leetunud muldadega liivakühme, suurimail neist asuvad Beresje ja Lüübnitsa k. Moreenitasandikust läänes paiknevad suured rabad — Essaksoo ning mitme järve ja metsase soosaarega väga sopiline Meelva soo. Esimene on valdavalt puis-, teine älverohke lageraba. Mikitamäest lõunas (etnilisel Setumaal) laiuvad liivaste leede- ja leetunud muldade ning männimetsadega järvetasandikud. Maastikuliselt vahelduvam on 6,5 km pikkuse Värska orglahe ümbrus. Värska alevikus Õrsava järve idakaldal paljandub 3—4 m kõrguse järsakuna Devoni liivakivi. Lahe idarannikul vahelduvad liivatasandikud madalsoode (Määsovitsa) ja rabadega. Soodes leidub väikesi järvi (Hilbiniidu, Saarõpää). P. m-st on 214,11 km² kaitse all. Olulisimad kaitstavad alad on ✧Emajõe-Suursoo soo-KA, ✧Meelva MKA, ✧Tonja-Värska KA ja ✧Piirissaare MKA. Tähtsaim asula on Värska alevik, sellest põhja pool asuvad Mikitamäe, Lüübnitsa, Võõpsu, Köstrimäe, Naha, Rasina, Aravu, Mehikoorma, Meeksi, Meerapalu, Järvselja, Varnja, Kasepää, Kolkja ja Nina. ▸

Peipsi venelased, Peipsi lääneranniku elavad vanausulised venelased, tulnud Eestisse usulise tagakiusamise tõttu. Varaseimad andmed nende asustuse kohta pärinevad 16.—17. saj-st, nende püsiasualad kujunesid 1730. a-te lõpul. Vanausulised põgenesid Peipsi äärde pms. kolme teed pidi: esimene kulges Räpina kaudu (Poola aladelt), teine Oudova rannalt Piirissaare kaudu, kolmas läbi Alutaguse metsade. Siia asunud vanausulisi oli vähe ja nad elasid muust rahvast eemaletõmbunult. Nad säilitasid oma usulised veendumused ega segunenud teiseusulistega, nii jäid nad pikaks ajaks muust elanikkonnast eraldatuks. Eestis elas vanausulisi kõige rohkem (u. 8000 in.) vahetult enne II maailmasõda. 1946 oli Eesti 11 vanausuliste koguduses 5806 in. Seejärel on nende arv aina vähenenud. Mustvee ja Kallaste linnas ning Raja, Peipsiääre ja Piirissaare v-s elas 1989. a. rahvaloenduse andmetel 6085 in., sh. venelasi 4078 (67 %), eestlasi 1808 (29,7 %) ja teistest rahvustest inimesi 199 (3,3 %). Nendest 4078 venelasest oli 87 % Eestis sündinud. Need 3500 in. moodustavad 18. saj. Venemaalt Eestisse tulnud vanausuliste järglaskonna ja praeguste P. v-te tuumiku. P. v-te etnilise identiteedi on kujundanud nende arhailine elulaad, vana usu kombestikust kinnipidamine, tavapärased elatusvahendid, asustustüüp ning sotsiaalse organisatsiooni eripära, nende identiteedi peamine alustugi on religioon. Olulised identiteedi toed on ka arhailine maaviljelus ja põlvest põlve pärandatud oskused, see puudutab pms. tavapärastest tegevusaladest (köögivilja kasvatamine ja kalapüük) elatuvat ja maal elavat vanemat põlvkonda, kuid ka P. v-te noorem põlvkond nimetab end vanausulisteks, neid mõjutavad perekondlikud ja sugulussidemed. Varasem eraldatus ja abiellumine üksnes vanausulistega on loonud olukorra, et enamik P. v-i on omavahel sugulased. Nad peavad end rahvuselt venelasteks ning oma emakeeleks vene k-t, kuid pooled neist valdavad vabalt ka eesti k-t. Neile on ühtmoodi võõrad nii eestlased, õigeusklikud venelased kui ka Nõuk. ajal Venemaalt Eestisse tulnud uskmatud venelased. P. v-d elavad neljas tänavküla tüüpi asulas, need on Mustvee-Raja, Kallaste, Kolkja-Varnja ja Piirissaar. Algselt kulgesid need mitu kilomeetrit piki rannajoont, kuid aja jooksul on nad laienenud ka sisemaa suunas. Osa vanausulisi on siirdunud sisemaale (Kargaja ja Kirepi külla) või rännanud suurematesse keskustesse, nagu Tallinna ja Tartusse, rajades sealgi oma kogudused. Nad on loobunud kõikidest sakramentidest, v. a. ristimine ja piht. Vanausuliste kogudused sarnanevad korralduselt nüüdisaegsete vabakogudustega: nad on autonoomsed, preestri kohuseid täidab koguduse valitud õpetaja (batjuška), kes võib ühtlasi olla ka koguduse vanem (nastavnik). Eesti vanausuliste keskus on Riias paiknev Grebenštšikovi erakla, Eestis korraldab nende usuelu Eesti Vanausuliste Koguduste Liit. Vaimulikke koolitatakse Riias ja Peterburis, sealt saadakse ka vaimulikku kirjandust. Eesti vanausulistel ei ole kogudusest eraldi seisvaid kultuuriseltse ega organisatsioone ja nad ei kuulu Eestimaa Rahvuste Ühendusse. Vanausuliste kultuuri säilimist ohustavad nii ebasoodne demograafiline olukord kui ka nüüdisaja moodne elulaad. Noorematel inimestel on kadumas hea eesti k-e oskus ja vana usk. Võib oletada, et senise arengu jätkudes P. v-te eripära kaob ja piir Eestis elavate teiste venelastega ähmastub. Vana usk võib kaduda ning nende identiteet teiseneda, kuid barjäär ülejäänud Eesti venelastega säilib tõenäoliselt veel pika aja jooksul.

B: Е. Рихтер. Русское население Западного Причудья. Таллин, 1976; E. Berg, H. Kulu. *Peipsivene: rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid*. — Akadeemia, 1996, 6; *Eesti rahvaste raamat.* Tln., 1999.

Peipsiääre vald asub Tartumaa kirdeosas Peipsi järve rannikul; 30,95 km², 943 el. (2003). Keskus Kolkja k-s. Pindalalt Mandri-Eesti väikseim vald. Vanausuliste tänavküla tüüpi asustus on koondunud Peipsi rannikule. Rahvuselt on enamuses venelased, eestlaste osatähtsus on 8,7 % (2000). Huviväärne on vanausuliste kultuuritaust, enamikus asulates on kirik (Varnjas, Kasepääl, Suure- ja Väike-Kolkjas). Tegeldakse pms. köögiviljakasvatuse ja kalandusega. Kolkjas töötavad põhikool (venekeelne), rmtk., maakultuurimaja ja muuseum. Varnjas on rmtk. ja seal on tegutsenud õigeusu kogudus (kirik lagunemas). —Vald 1917—50, staatus ennistati 20. XI 1991. ▸ 1

Peipsi-äärne madalik, ✧Peipsi madalik.

peitleid, maa seest, veekogust või mujalt leitud esemekogum, mis omal ajal võis olla peidetud või säilida oma tavalises hoiukohas, nt. hoones. Peitmise motiiv võis olla ka kultuslik (ohverdamine, pühendamine). P. võib koosneda relvadest, tööriistadest, tarbeesemeist, ehteist, müntidest või toorainest. Väärismetalle vm. hinnalisi materjale või münte sisaldavat p-u nimet. aardeleiuks. Eesti vanimad p-d on saadud kiviaja asulakohtadest. Rohkesti aardeleide on 5.—7. saj-st ja eriti 9.—13. saj-st, veidi vähem 16.—17. saj-st. 9.—13. saj. aardeleiud koosnevad enamasti müntidest. Sisaldades samal ajal kasutusel olnud esemeid, on p-d olulised dateerimise seisukohast.

B: E. Tõnisson. *Eesti aardeleiud 9.—13. sajandist.* — Muistsed kalmed ja aarded. Tln., 1962.

Pelgulinn, asum Tallinnas, u. 2 km kesklinnast läänes, hõlmab ka Stroomi metsapargi (Merimetsa), mis Pelgurannas ulatub Kopli laheni, halduslikult kuulub Põhja-Tallinna linnaossa. P. on eelkõige elupiirkond. End. suurte ettevõtete maa-alal paiknevad väiksemad tootmis- ja laopinnad, P-s asuvad ka trollipark, AS

Peipsi

Peipsiääre vald
vapp ja lipp

Peipsiääre vald arv asulati (2000)
Alevikud
Kasepää
Kolkja
Varnja
Külad
Savka
Sipelga

Tallinna Vesi, MTÜ Eesti Standardikeskus, mööblimaja, 4 koolimaja, haiglalinnak (haigla, sünnitusmaja ja verekeskus) ja hipodroom. Tänavastik on korrapärane. Vanemas osas on valdav madal puithoonestus, uuemas (Sõle t-a piirkonnas) on ülekaalus mitmekorruselised suurelamud. Arhitektuurilt pakuvad huvi kooperatiivi „Oma Kolle" elamurühm (1920. a-d, arh-d Herbert Johanson ja Eugen Habermann), Ristiku t-a koolimaja (1929, H. Johanson) ja Peeteli kirik (1938, Eugen Sacharias). — 18. saj. hõlmasid enamikku P-a linnaäärsed heinamaad ja Holmi metsad. Esimesed andmed hoonestuse kohta pärinevad a-st 1876 (linnaosa teket seostatakse Tallinna—Peterburi rdt. ehitamisega). 1878 valmis Ädala t-a piirkonnas J. Grabby tellisetehas ja 1912 Paldiski mnt. trollipargi kohal oü-u „Baltika" tellisetehas. 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses oli P. väike töölisagul, 1940 ulatus hoonestus läänes Sõle ja põhjas Taime t-ni. Pärast II maailmasõda rajati P-a põhjaossa Tallinna Masinatehase töölislinnak ning hakati hoonestama Pelguranda (valdavalt tüüpmajadega). 1960.—70. a-il ehitati Sõle t-st lääne poole.

B: R. Nerman. *Pelgulinn: kultuurikeskkonna kujunemine ja areng*. Tln., 2000.

pelgupaik, koht, kuhu vanasti sõja vm. hädaohu korral varjuti. Eestis on teada u. 150 p-a. Need on enamasti olnud soosaared, mille juurde on viinud palkteed, ja metsatihnikuis paiknevad kõrgendikud, harvemini koopad (nt. Kuimetsas Iida urked). Paljudel p-del on oma nimi, mõned on rahvasuus tuntud linnamägedena.

B: E. Laid. *Paopaigad*. Trt., 1997.

Pelisoo asub Saaremaa keskosas põhil. Mustjala v-a piires; 750 ha. Turba paksus on kuni 2,2 m. Soo põhjaosas on puis- ja lage-puhmaraba ning lõunaosas freesväli (u. 200 ha).

PEN-klubi, ✧Eesti PEN-klubi.

„Peoleo", ERKI üliõpilaste 1963—73 tegutsenud folkansambel. Esimene avalik esinemine oli Rostocki rahupäevadel 1966. Laia kõlapinna saavutasid Eino Mäelti ja Henno Käo („P." koosseisu kuulusid ka Lauri Nebel ja Taivo Linna) vaimuerksa sõnumiga tekstidel põhinevad laulud, nt. „Sõjamees Vietnamis", „Igatsus" jmt. 1967 sai „P." kitarristide ülevaatusel 32 ansambli hulgas esikoha ja võit avas tee televisiooni. 1968 esineti suurema koosseisuga Tartu üliõpilaspäevadel. 1969—73 jätkati ilma T. Linnata triona; pärast „P." keelustamist 1971 mängiti Tallinna Puhkeparkide Direktsiooni folkansambli nime all Mustamäe Mängude Majas 1973 toimunud ametliku lõpuürituseni.

Perekasvatuse Instituut, mittetulundusühing, mis organiseerib ja toetab lastevanemate koolitamist, ühendab lastevanemate koolituse ja nõustamisega tegelevaid institutsioone ja üksikisikuid; asut. 1988 Tartus, jätkab 1936—40 tegutsenud Koduse Kasvatuse Inst-i traditsioone. P. I. korraldab lastevanemate koolitajatele konverentse, seminare, kursusi ja loenguid ning annab välja kodukasvatusteemalisi publikatsioone. Aastas korraldatakse 1—2 üle-eestilist konverentsi.

„Perekonnaleht", 1906—16 Tallinnas ilmunud mitmekesise sisuga perekeskne nädalakiri, „Päevalehe", a-st 1910 selle eriväljaannete „Aeg" ja „Koit" tasuta lisanne. Avaldas I maailmasõja ajal teateid rindel olevate eestlaste kohta (haavatute ja langenute nimekirju, fotosid, kirju). ▼

perekonnanimi, pärandatav ametlik lisanimi, isikunime osa. Vanimates kirjalikes allikates on eestlastel ainunimed (*Lembitu, Toyuelemby*). Vallutusjärgsetel sajanditel tulid tarvitusele isikukohased lisanimed, milleks olid isanimi (*Perti* Jürri, *Kerstike Petri* Jaak), talu (elukoha) nimi (*Mäh* Thomas, *Weski* Jack), ametinimetus (Hans *Pusep*, *Rautseppa* Jürri), iseloomustav hüüdnimi (*Pikk* Laur, *Sure* Jack) vms. Lisanimi võis põlvkonniti püsida (talukoha või ameti pärandamisel suguvõsa piires) või muutuda, varieerudes ka ühe isiku puhul (*Maddy* Mustelicko — *Maddj* Wehos). Vaheldus nii lisanime asukoht eesnime suhtes (*Martepoick* Peter — Peter *Mertepoick*) kui ka nime keelsus (Jurgen *Frie* — Jurgen *Wahdick*). P-sid oli vähestel isiklikult vabadel eestlastel. Talurahvale anti p-d 19. saj. algul (Lõuna-Eestis ja Saaremaal 1822—26, Põhja-Eestis 1835. a-ks). Keelsuselt jagunevad sel ajal saadud ligi 41 000 p-e oma-, võõr- ja segakeelseteks. Võõrkeelseist enim on saksakeelseid (*Treumann, Rosenbluhm*), leidub vene- (*Sokolow, Gawrilow*), soome- (*Mikkola*), rootsi- (*Lindstrom, Soederlund*) ja lätikeelseid nimesid (*Bersins, Irbe*), vähem muid. Omakeelsetes nimedes kajastub murdeerisusi (*Metsis — Mettus, Nael — Naggel, Kaddakas — Kaddajas*). Segakeelsetes p-des on ühendatud mitme keele elemente (*Ojaberg, Oepikow*). Kohati esineb nimesüsteeme (nähtiti sarnased nimeelemendid või samast ainevaldkonnast valitud nimed). Nimeallikate järgi jagunevad p-d nimevarast (koha-, isikunimedest) ja keele muust sõnavarast ülevõetuiks, tuleb ette ka tehislikke moodustisi ja kahe eelmainitu kokkusobitamist. Ülevõtt võib olla täielik (Mäe talu > p. *Mäe*) või osaline (Mungaka talu > p. Munk). P-sid on moodust. tuletades (Olli talu + -er > p. *Oller*), liites (arg + meel > p. *Argmeel*) ja eelmainitud viise kombineerides (Raugo talu + -en + tamm > p. *Raukentam*). Vormilt jagunevad nimed liht- ja liitnimedeks ning tuletisteks. Sõnaliigilt on enamik p-dest nimi- ja omadussõnad, muid on vähemal määral (tegusõnad: *Lehheb, Olmud*; määrsõnad: *Selgest, Ulkus*; asesõnad: *Meil*; arvsõnad: *Null*; hüüdsõnad: *Kurmus*). Eelistatakse nimetavat ja omastavat käänet, harva tuleb ette muid käändeid (*Allekõrvelt, Saurest*). Sisu poolest on nimeks sobinud peaaegu iga sõna, alates talupoja argiümbrust kajastavast sõnavarast kuni abstraktsete mõistete ja piinlikkust tekitavate sõnusõnadeni. 17. XII 1919 võeti EV-s vastu p-e muutmise seadus. Petserimaal ja Narva taga elanud, seni veel p-ta kodanikele pandi p-d 1921—22. Jätkuvalt propageeritud nimede eestistamine saavutas hoo selleks lihtsustatud korra kehtestamisega 1. I 1935. A-ni 1940 eestistas nime ligi 210 000 isikut. Nimede valikul peeti silmas ihaküla ja sarnasust endise nimega. Eelistati sisult neutraalseid nimesid, milleks rakendati abstrakt- ja loodussõnavara (*Vellerind, Merivald*). Järgiti teatavaid moodustusmalle (kaheosalised liitnimed: *Kaljujärv, Vetsinuz*; populaarsete liidetega tuletus: *Mägiste, Vainolz*; võõrkeelse nimeosa asendamine sarnase omakeelsega: *Lanemann > Laanemaa*; nime täielik või osaline tõlkimine: *Grünfeldt > Haljaspõld, Steinberg > Kivirand*; mugandamine: *Malkov > Mälgi*). Põhiliselt selline, nagu oli meie perekonnanimistu 1940, on ta ka praegu. Erinevusena tuleb arvestada paljude p-de hävimist, sest II maailmasõjas sai palju inimesi surma, ning nimede väljarännet seoses paguluse ja küüditamisega. Sellealast võrdlevat ja levikustatistikat ei ole seni tehtud.

B: A. Must. *Eestlaste perekonnaloo allikad*. Trt., 2000.

Pere Leib, AS „Pere Leib", pagari- ja kondiitritoodete tootmise ja müügiga tegelev ettevõte; asut. 1993 Tartu Leivakombinaadist. P. L-l on kolm tootmisüksust: pagari-, väikesaia- ja kondiitritööstus. Ettevõtte jaemüügivõrk koosneb 9 jaemüügikohast, kohvikust ja kondiitriärist. Aktsiakapital 12 mln. kr., netokäive oli 2002. a. 79 mln., kasum 0,4 mln. kr.; töötajaid 243. P. L-l on 94,2-%-line osalus Pärnus asuvas tütarettevõttes AS Cibus. ◀

Perila, küla Raasiku v-s 10 km Raasikust lõuna pool; 114 el. (2000). Huvivääme on muistne ohvripaik Ukukivi. P-s Mihkli talus on sündinud Gustav Ernesaks. — P. nimi leidub „Taani hindamisraamatus" (*Periel*), mõisa on mainitud juba 1298 (*Pyrgela*, hiljem *Pergel)*.

„Perioodika", Tallinnas tegutsev kirjastus; asut. 1940 Ajalehtede Kirjastusena. Hakkas 1947 üllitama ka ajakirju (sh. eri aegadel Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetisi), 1957 raamatusarja „„Loomingu" Raamatukogu" ning 1973 turismi- ja lastekirjandust; praegune nimi a-st 1965. 1997 erastati ja muudeti aktsiaseltsiks. Kirjastab kultuuri- ja haridusväljaandeid („Looming", „Keel ja Kirjandus", „Akadeemia", „Vikerkaar", „Teater. Muusika. Kino", „Täheke", „Õpetajate Leht", „Haridus"), a-ni 2002 andis välja ka ilukirjandust, sh. klassikasarja „Europeia".

Pernau, Pärnu saksakeelne ametlik nimi 13. saj-st a-ni 1917; vene k-s Перновъ.

„Perno Postimees", õieti „P. P. ehk Näddalileht", 17. VI 1857 — 5. I 1886 Pärnus ilmunud nädalaleht; asutajad Johann Voldemar Jannsen ja Friedrich Wilhelm Borm. Pani Jannseni toimetatuna (1857—63) aluse Eesti ajakirjanduse järjepidevale arengule, oli väga loetav ja mõjukas (1862. a. 2262 tellijat). Väärtustas eestlaste rahvustunnet ja väärikust ning haridust, pakkus talupoegadele teadmisi maailma kohta ja soovitas talud päriseks osta. Oli hästi toimetatud, levimist soodustas Jannseni rahvalik laad. Järgmiste toimetajate käe all (1864—79 Caspar Franz Lorenzsonn, 1878—79 koos Lilli Suburgiga; 1879—81 Jaan Lipp; 1881 Eugen Jannsen; 1882. a. alguses P. Kis(s)a ning 1882—85 Jaan Otstavel) kaotas järk-järgult esialgse mõju, lugejate arv vähenes (1860. a-te lõpus alla 1000 tellija). 1885. a. lõpus ostis lehe Karl August Hermann, kes hakkas seda „Postimehe" nime all välja andma Tartus. Lisad: „Pagganatte ö ja koit" (1861—65) ja „Lõbbus Juttustaja" (1865—66). ▸

Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts, lüh. PEÜS, sai alguse 1884 eraviisil koos käinud eesti üliõpilaste rühmast. 1897 nimetasid end PEÜS-iks karskusseltsi „Ustavus" ümber koondunud (sh. Jaan Teemant ja Voldemar Lender). Neist 1909 eraldunud rahvusmeelsed mõõdukad võtsid nimeks Peterburi Eesti Üliõpilaste Abiandmise Selts (märtsist 1913 „Põhjala", sellest 10. XI 1913 eraldunud rühm asutas „Rotalia"). PEÜS-i nimi jäi radikaalsemale sotsial. suunale. PEÜS erines korralduselt ja vaimult Tartu üliõpilasseltsidest, olles ms. segaselts (1915 oli 60 mees- ja 9 naisliiget). Selts osales „Üliõpilaste Lehe" asutamises ja avaldas koguteose „Ääsi tules" (I 1908, II 1910). PEÜS lõpetas ametliku tegevuse 1918, kui enamik liikmeid tuli Eestisse.

Peterburi patrioodid, Peterburi eesti haritlaste rühm, tegutses 1850. a-te lõpust 1870. a-teni. Aitasid eesti talupoegadel koostada ja esitada palvekirju (✧palvekirjaaktsioon) ning teha ettevalmistusi Eesti Aleksandrikooli asutamiseks. Algatasid dem. eestikeelse ajalehe asutamise kava (see pidi esialgu ilmuma Peterburis) ja kujundasid oluliselt eesti rahvusliku liikumise, eriti selle kodanlik-dem. suuna ideestikku. A-st 1862 oli P. p-de juht Johann Köler, rühma kuulusid pedagoog Friedrich Dankmann, agronoom Jakob Johnson, riigiametnik Aleksander Jürjev, arst Philipp Karell, a-st 1863 publitsist Friedrich Russow ja a-st 1864 Carl Robert Jakobson.

„Peterburi Teataja", 1. 1908—14 Peterburis ilmunud eestikeelne sõltumatu ajaleht (ilmus 2—3 korda nädalas). Muudeti 1914 I maailmasõja algul pärast linna nime vahetamist „Petrogradi Teatajaks", kuid 29. nov. suleti. Selle asemel hakkas ilmuma „Pealinna Teataja" (oli selle nime all ilmunud ka 16. I — 29. IX 1910). Kandis 1917. a. juunist okt-ni nime „Vabadus". Püüdis hoida ja tugevdada Peterburi eestlaste sidet kodumaaga. Toetas Veebruarirev-i, nõudis dem. põhisea-

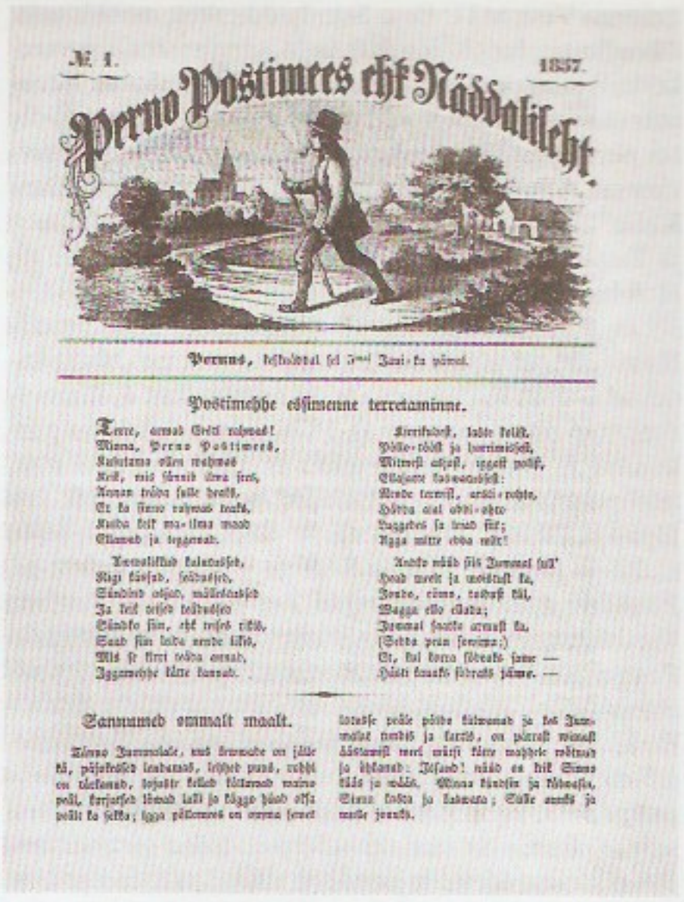

№ 1. 1857.

Perno Postimees ehk Näddalileht.

Pernus, kolmapäal 3. Juuli-ks päewal.

Postimehhe essimenne terretamine.

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kuhutama ellen rahwast
Kelk, mis silmib ilma jest,
Annan tröha sulle head,
Et ta sinno rahwast teaks,
Kuhha teist mailma maad
Ellamad ja teggemad.

Jurnalidhed kulutagsed,
Nigi tühjad, sehtagsed,
Sündmist ohjad, mällelahsed
Ja teist essist teatmatsed
Sündse sinn, ehk tröste tühi,
Saad sinn kohe arnde kihi,
Mis se sinni rohka annab,
Jggawehhe tähte hannab.

Kirrikuhsk, kohe kelk,
Pölle-tööst ja luerimisest,
Mitmest ohjast, iggast polist,
Ellajatre kahwatohist:
Meede teemist, arsti-rohtu,
Hörra alal ohti-ohtu
Luggetsi ja head sitt;
Agga mitte ehha nälk!

Kuhtu nädh sinn Jurnaal sull'
Head uuelt ja wannalt ka,
Jookse, rünna, tuhsat tähl,
Wagga ello elladu;
Jurnaal saatte armust ka.
(Sehda pean seewma:)
Et, kui kenna sõbrade sanne —
Hästi kuuhs sõbrade jänne. —

Sannumed ommalt maalt.

Minno Jurnalale, mis sinnoche on jälle tä, pöjakesse leahanad, kessed punk, rehhi on tiekonud, kojastir kellah kättawad wainu peäl, karjatsed lihwad talli ja läggo pääh ellu peälle ka sellu; kigga pöllomees on ommna jeawel

lutsese peäle pöhe kättawad ja kui Jurnalist nentsh ja kartsh, on pärrast wainad äästawesse tawi wärsti täitre mahhele rehtwad ja ihkawad: Jälgand! nääd es hiit Sinno tääs ja wällä. Minna tändsin ja tähtsa, Sinna kohta ja kahwata; Sülle annis ja mustse jouuch.

dust, rahvaste enesemääramisõigust ja Eesti autonoomiat. — **2.** Peterburi eestlaste kvartalileht. Ilmub a-st 1999 Peterburi Eesti Kultuuriseltsi, EELK Peterburi Jaani koguduse ja Jaani Kiriku Fondi väljaandel. Osa teksti on vene k-s. ▾

Petseri. P. kloostri kõrvale tekkinud palverändurite peatuspaik arenes 1470. a-il olulisecks kaubitsemiskohaks ja Liivimaa piiri lähedaseks tollipunktiks. Vene-Liivimaa sõja ajal rajati 1558—65 P. kloostri kaitseks 726 m pikkune kivimüür ja esialgu 8 torni. P. muutus tugevaks piirikindluseks, kuhu Ivan IV korraldusel asustati Moskvast 200—300 streletsi, kes rajasid kloostri juurde alevilaadse asula (algul slobodaa, hiljem possaad). 1581 püüdis P-t vallutada Pihkvat piirav, Stefan Batory tagalat julgestav abivägi, P. pärast sõdisid ka rootslased ja poolakad (1592, 1611, 1615, 1630, 1655—57). Pärast Põhjasõja puhkemist tugevdati P-t muldkindlustustega. P-st alustas 1701 sõjakäiku Boriss Šeremetev. 1782—97 oli linna õigustes P. Pihkva asehaldurkonda kuulunud P. mk-a keskus. Vahepeal äravõetud linna õigused taastati 1918, sama aasta veebr-st dets-ni kestis P-s Saksa okupatsioon. Vabadussõjas vallutas 4. II 1919 P. Eesti vägi (2. polk; 11. märtsil loovutati linn vastastele, kuid 29. märtsil vallutati tagasi). Tartu rahuga (2. II 1920) jäi P. Eesti piiresse ja sai maakonnalinnaks. 1920.—30. a-il kasvas P. jõudsalt (1922. a. 2013 el., 1934. a. 4274 el.), valmisid P. Peetri kirik (1926), gümnaasiumihoone (1927), pangamaja jmt. ühisk. hoonet ning kasarmud. 24. V 1939 laastas P-t suur tulekahju: põles maha 212 maja (kolmandik hoonestusest), peavarjuta jäi 1500 in. II maailmasõjas vahetus P-s võim 10. VIII 1941 ja 11. VIII 1944. Eesti ja Venemaa piiri sundmuutmisega liideti P. 1945 vastloodud Pihkva obl-ga ja sai sealse P. raj-i keskuseks.

№ 73. — Teisipäal, 11 septembr 1906. — № 73.

Peterburi Teataja

Aastatuh 1908 — veebruar – märts 2002 — Nr. 11

Peterburi Teataja

Peterburi Eesti Kultuuriseltsi, Jaani koguduse ja Jaani Kiriku Fondi väljaanne

„Perno Postimees"
Esikülg

Pihtla vald
ja lipp

„Peterburi Teataja"
Päismik (1908)

„Peterburi Teataja"
Päismik (2002)

Petseri kihistu, Eesti aluspõhja Ülem-Kambriumi ladestiku kihistu, paikneb Kagu-Eestis väikesel alal Kesk-Kambriumi liivakivi kulutatud pealispinnal tõenäoliselt isoleeritud jääkläätsedena; paksus kuni 10,7 m. Ei paljandu. Koosneb heledast peeneteralisest liivakivist ja kohati hallikast savirikkast aleuroliidist. Sisaldab msg. käsijalgsete kojatükikesi ja taimseid mikrofossiile (akritarhe).

Petseri klooster, 1473 asut. õigeusu mungaklooster, samast ajast pärineb ka sealne Jumalaema Uinumise (Uspenskaja) peakirik (praegune fassaad 18. saj.). Kloostер tugevnes ja rikastus eriti iguumen Korneliuse ajal (1529—70). 1558—65 ehitati kloostrit ümbritsev 10 m kõrgune ja 2,5 m paksune 9 torniga (säilinud 8) kivimüür. Olulisimad arhitektuurimälestised on Suur kellatorn (1523), Vana-Vene stiile järgivad Jumalaema Rõõmukuulutamise (Blagoveštšenskaja, 1541) ja Püha Nikolaose kirik (1565), barokne Jumalasünnitaja Kaitsmise (Pokrovskaja) kirik (1759) ja klassitsistlik Püha Mihhaili kirik (1818—27), Püha värav (1565) ja selle juurest algav Verine tee, varakamber ning rmtk. Kloostri õue idaservas asuvad munkade klassitsistlikus stiilis eluruumid. Looduslikesse, hiljem suuremaks kaevatud koobastesse (kogupikkus u. 200 m) on maetud munki. P. k. oli 16. saj-st 18. saj. alguseni Venemaa tähtis eeltugipunkt, mille kaudu võideldi Liivimaa Ordu, Poola ja Rootsi vastu; pärast Põhjasõda kaotas sõjalise tähtsuse.

Petserimaa. Kui sakslased 13. saj. I veerandil muud eestlaste alad vallutasid, jäi P. Pihkva vürstkonda. Et läbi P. kulgesid teed naabruses asuvasse Tartu piiskopkonda, oli ta Pihkva ja Baltimaade kaubanduslikus suhtlemises tähtis siirdeala. 16. saj. alguses, pärast Pihkva iseseisvuse kaotust, jäi P. endiselt Vene piirimaaks ja sai järgnevais sõdades kannatada, eriti rängalt Põhjasõjas. 18. saj. kuulus P. halduslikult Pihkvale, lühikest aega moodustas ta Irboska, hiljem Petseri mk-a. 1880. a-ist alates kuulus enamik P-d Pihkva mk-a 3. jaoskonda (*stan*'i). Eestiga liideti P. pärast Vabadussõda, Tartu rahu jõustudes. Kui moodustati Vene NFSV Pihkva obl. (NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus 23. VIII 1944), arvati suur osa P-d selle piiresse. 16. XI 1944 kirjutati alla P. rahvamajandusvara Venemaale andmist ning liiduvabariikide uut piiri käsitlevale aktile. Vt. ka Setumaa.

B: K. Lõuna. *Petserimaa*. Tln., 2003.

Pidula mõis (sks *Piddul*) asub Saaremaal Kihelkonna v-s. Mõisa rajas pärast 1572. a-t Joachim Sträcke (Starck) Saare-Lääne piiskopilt ja Holsteini hertsogilt Magnuselt läänіks saadud samanim. küla asemele. 1603—1772 oli mõis Stackelbergide, seejärel Tollide valduses. U. 1730 laskis Matthias Christoph von Stackelberg ehitada tagasihoidliku barokse kivist härrastemaja (juurdeehitis pärineb 19. saj. algusest). Ehitist kaunistavad kitsas räästakarniis ja tahutud dolokiviplokkidest nurgad, varemalt on hoonel olnud ka madal kahe sambaga portikus; ühes ruumis on säilinud laemaalingute osi. 1923—70 töötas härrastemajas algkool, praegu on osa hoonest varemeis. Mõisa 18. saj. rajatud korrapärase planeeringu ja piirdemüüridega pargis (LK) paiknev madal ringvall on Pidula maalinn (I a-tuh.). Mõisast 1,5 km Kihelkonna suunas Odalätsi allikate juures asub vesiveski (1809). 19. saj. ehitistest on säilinud valitseja- ja moonakamaja, tall-töölakuur ning kuivati. A-st 2002 eravalduses.

Pidula mõis. Kaibaldi liivik

Pihkva järv, *Peipsi lõunapoolne osa.

Pihla-Kaibaldi looduskaitseala asub Kõrgessaare ja Pühalepa v-a piiril; 3135 ha. Asut. 1998 Kesk-Hiiumaa soode, liiviku ja metsakoosluste ning haruldaste loomaja taimeliikide kaitseks. Pihla soo on Hiiumaa kõige paksema turbalasundiga raba (keskm. 2,6 m, maksimaalselt 5,2 m). Sakkasoos vahelduvad männimetsaga kattunud liivavallid puis- ja lagerabaga. Kaitseala soodel on Hiiumaa jaoks olulise veekaitseline tähtsus. Kaibaldis on Eesti suurimad lahtise liiva alad; Litoriinamere tasandiku luidete leedemuldadel kasvavad nõmmemetsad. Paiguti on vana laialehist salumetsa (põhilised puuliigid on pärn ja haab). Pihla-Kaibaldi soodes ja metsades elab suurimetajaid ja palju kaitstavaid linnuliike, nt. kaljukotkas (LK I), sookurg ja sooloorkull (mõlemad LK II), ning kasvab kaitsealuseid taimi, nt. kärbesõis, soohiilakas ja tume nokkheln (kõik LK II), sõrmkäpad (LK II ja LK III) ning porss (LK III). ◂

Pihtla, küla ja samanim. valla keskus, asub Saaremaal Sutu lahest põhja pool; 107 el. (2000). Külas on rmtk. P. Algkool (2002/03. õ.-a. 20 õpilast) asub Püha k-s, seal paiknevad ka *Püha Jakobi kirik ja kalmistud. — Mõis (*Pichtendahl*) rajati 16. saj. keskel.

Pihtla vald asub Saaremaa lõunaosas; 228,11 km², 1441 el. (2003). Keskus Pihtla k-s. Piirneb lõunas Liivi lahega, rannikut liigestavad Väina ps. ja Sutu laht. 55 % vallast hõlmab metsamaa. Valda läbib Kuressaare—Kuivastu mnt. P. v-s töötavad Kauli Põhikool ja Pihtla Algkool. Sandlas on kultuurimaja. Huviväärsed on *Püha Jakobi kirik, *Kauli meteoriidikraatrid ning Tõlluste (18. saj. barokkansambel) ja Kõljala mõis (peahoones jälgi 17. saj. ehitusest, barokse üldkuju sai 18. saj. IV veerandil). Raekülas tegutsevad Püha kogudus, metodistide kogudus ja Reol õigeusu kogudus (Reomäe Apostel Andrease kirik, ehit. 1873). Räimaste k-s on 1930. a-tel vabakogduste asut. kalmistu. — Suurimad tööandjad on avalik sektor ning põllum- ja kalatöötlemisettevõtted. Tuntumaid käitisi on OÜ Väina Puit (puitpaadid, uste ja akende valmistamine). Vallas on *Kauli MKA, *Laidevahe LKA (osa) ja *Kasti MKA (osa). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. III 1992. ◂■

piibar, *karjapasun.

„Piibar", Tallinna Huvikeskuse „Kullo" folklooriansambel. Asut. 1971, a-ni 1983 Etnograafilise Rahvakunsti Ansambel. 1983 sai näidiskollektiivi nimetuse. Kunstiline juht Toivo Luhats. Esitab töötlemata folkloorset looming ut. Ansamblisse kuulub 10 noort (2003), kes kõik mängivad vähemalt kaht rahvapilli, tantsivad, laulavad ja esitavad rahvamänge. Paljud rahvapillid on valmistanud Elmar ja Toivo Luhats. Osalenud Eestis ja paljudes teistes Euroopa riikides folkloorifestivalidel. ETV film „Piibar" (1984).

Piibe, küla Rakke v-s Vägevast loodes Põltsamaa jõe ülemjooksul; 69 el. (2000). P-l on sündinud Karl Ernst von Baer (mälestuskivi a-st 1960). P. mõisast on säilinud kõrvalhooneid ja park. — Küla esmamaining 1282 (*Pypen*). Mõis asutati 17. saj. (eraldati Liigvallast). ◂

Piibel. Täielik P., s. t. nii Vana kui ka Uut Testamenti sisaldav väljaanne, ilmus eesti k-s esimest korda 1739.

P-i osi oli tõlgitud ning neid oli ka ilmunud juba 17. saj. Varaseimad säilinud eestikeelsed P-i tsitaadid leiduvad hajali Georg Mülleri jutluste käsikirjas (1600—06). Varaseimad pikemad tõlked (Jesaja raamatu 53. ptk. ja 14 psalmi) ilmusid 1638 Heinrich Stahli käsi- ja koduraamatus. Esimene katse P-t tervikuna eesti k-de tõlkida tehti 1640. a-tel Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi eestvedamisel; tollasest tõlkest ei ole midagi kindlamat teada. 1670. a-te lõpus asus Riias jõuliselt tegutsema Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer, et anda rahvakeelne P. välja kõigi Liivimaa alade tarvis, s.t. läti ja tartueesti k-s, ning Rootsi kuninga Karl XI volitusel ka tallinnaeesti k-s. Liivimaa osas kandis Fischeri tegevus vilja: läti k-s ilmus 1685 Ernst Glücki tõlkes Uus Testament ja 1689 kogu P.; tartueestikeelne Wastne Testament, mille põhilised tõlkijad olid isa ja poeg Andreas ja Adrian Virginius, ilmus 1686 ning see on tõenäoliselt esimene läbinisti eestikeelne trükis, mis oli mõeldud lugemiseks eestlastele. Tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmine võttis aega; venimise olulisimaid põhjusi oli see, et Eestimaa konsistooriumil oli käsil oma tõlke tegemine ning hoolimata ühistest konverentsidest (1686 Liepas ja 1687 Pilistveres) ei suutnud Eesti- ja Liivimaa vaimulikud jõuda kokkuleppele ei kirjaviisis, tõlke sõnastuses ega selles, kas tõlkida tuleks originaaltekstist või Martin Lutheri saksakeelsest P-st. Säilinud on mitu Uue Testamendi tõlkekäsikirja. Juba piiblikonverentside-eelsest ajast pärineb kakskeelne käsikiri (rööpselt tallinna ja tartu k-s). Teine suhteliselt terviklikult säilinud käsikiri sisaldab Pilistveres arutlusel olnud tõlget ning sellesse tehtud parandusi. 1687 tõlkis Johann Hornung iseseisvalt Uue Testamendi kreekakeelsest originaalist, oletatavasti sellest tõlkest ning selle redaktsioonidest on säilinud kaks käsikirja: Münchenis paiknev käsikiri (1694) ja Stockholmis paiknev käsikiri (1705). Trükist ilmus tallinnakeelne Uus Testament alles pärast Rootsi aja lõppu (1715). Vana Testamendi tõlkekatsetest on 17. saj-st säilinud kaks mahukat käsikirja. 1650. a-test pärineb tartukeelne tõlge, mille autor oli tõenäoliselt Johann Gutslaff, käsikiri katkeb 1. Kuningate raamatu esimese peatüki lõpus. Sajandi lõpust pärineb tugevate lõunaeestiliste sugemetega tallinnakeelne käsikiri, mille tõlkijateks peetakse Andreas ja Adrian Virginiust, käsikiri katkeb liobi raamatu viimase peatüki alguses. 1720. a-tel asus P-i tõlkimist organiseerima rühm pietistlikke pastoreid, kelle eesotsas oli Jüri pastor Anton Thor Helle. Uue Testamendi aluseks võeti 1715. a. redigeeritud variant (ilmus 1729); Vana Testamendi tõlkimist alustati 1725. Tõlkimine ja toimetamine, millest võttis osa vähemalt kümmekond pastorit, kestis a-ni 1738. Korralduslikult ja aineliselt toetas P-i trükkimist hernhuutluse rajaja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf. Raamat ilmus väga esinduslikul kujul, trükiti 6015 eks-i, 2. trükk ilmus 1773. Asjaolu, et täielik P. ilmus tallinna k-s, lõpetas senised vaidlused kahe kirjakeele üle. P-i tõlke keel määras eesti kirjakeele arengu 19. saj. I pooleni, mil Otto Wilhelm Masing jpt. hakkasid ilmalikes kirjalikes tekstides kasutama talupoegade tegelikule kõnekeelele lähedasemat keelevarianti ning Eduard Ahrens asus P-i keelt teravalt arvustama. Esimene tõlge oli kasutusel üle 200 aasta, selle keelt redigeeriti 19. saj. 1939 ilmus nn. Suur P., mida Uku Masing ja Johannes Voldemar Veski olid oluliselt redigeerinud. 1930. a-tel tõlkis P-t Harald Põld, kelle tööna ilmusid kooli-P. (1935) ning Uus Testament ja Psalmid (1938). 1950.—60. a-tel valmis paguluses Endel Kõpu tõlge; uus versioon (milles Psalmide ja Uue Testamendi aluseks on võetud H. Põllu tõlge) ilmus 1968, apokrüüfid ilmusid 1989. Eestis ilmusid 1989 ühiste kaante vahel U. Masingu ja Toomas Pauli tõlgitud Uus Testament ning Hillar Põllu 1970. a-tel tõlgitud Psalmid. A-st 1997 on Eesti P-iseltsi väljaannetes Vana Testament toodud 1968. a. tõlkes (väheste parandustega), apokrüüfid ja Uus Testament redigeeritult 1989. a. versioonides. ▾

Piibe maantee, vana Tallinna—Tartu mnt. (kulgeb läbi Aegviidu, Järva-Jaani ja Jõgeva) Jägala ja Tartu vaheline lõik. Nimet. Piibe mõisa järgi.

Piigandi järv asub Otepää kõrgustiku kagunõlval Piigandi-Jõksi ürgorus; 43,4 ha, suurim süg. 25,3 m. Järv on kraavi kaudu ühenduses edelas asuva Vähkjärvega ja see omakorda Jõksi järvega. Veevahetus väga väike. Vähetoiteline, kasvab järv-lahnarohtu. Peamised kalad särg, latikas, ahven ja haug.

Piilsi jõgi asub Alutaguse lõunaosas; pikkus 24 km, jõgikond 103 km². Algab Laekannu k-st põhjas soise metsa alalt, läbib Avinurme ja Piilsi k. ning suubub Mustveest põhja pool Peipsisse.

Piilsi peitleid on avastatud 1930 vanast jõesängist Piilsi jõe suudmest 3,5 km ülesvoolu, pärit 5. saj-st. Leius oli 5 kaela-, 17 käe- ja 10 arvatavat jalavõru, emaililustustega hoburaudsõlg, ambsõlg ja silmiksõlgede osi, kokku 37 pronkschet ja raudtorukest.

piimaühistu, pms. talude piima töötlemise ja müügiga tegelev majandusühing. Eestis asutati esimene p. 1897 Restu-Antslas, teine 1908 Imaveres, asutamine hoogustus a-st 1910 (1910. a. oli 15, 1917. a. 124 ja 1939. a. 313 p-t). 1920.—30. a-il oli p. piimatööstuse põhiline ettevõtlusvorm, 1930—40 tegutses Üleriiklik P-te Keskliit. 1911—36 tegutsesid ka piimaühingute keskühing „Estonia" (1921—25 oli liikmeks ka teisi põllum-ühinguid) ja 1936—40 „Võieksport". Üleriiklik P-te Keskliit andis 1930—40 välja „Piimanduse kalender-käsiraamatut", 1928—40 ilmus ajakiri „Piimandus". ENSV-s moodustati Põllum. Ühistute Keskliit (tegutses 1948—50). P-d kaotati 1949—51, taasasutama hakati neid 1989.

B: *Ühistegevus Eestis 1902—1927.* Tln., 1927.

Piirioja, jõgi Koiva jõestikus; pikkus 15 km. Algab Paganamaal Piiriorus asuvast Kikkajärvest, läbib ka Sarapuu-, Liiva- ja Mudajärve, voolab Eesti ja Läti piiril ning suubub Mustjõe lisajõkke Tõrvase ojja. P-na tuntakse ka Peeli, Pähni ja Rõngu jõe ülemjooksu. Vt. ka Paganamaa.

Piirissaar asub Peipsi järves, 15 km Emajõe suudmest kagus; 7,82 km², ulatus loodest kagusse u. 4 km, põhjast lõunasse 2,5 km. Eraldab Peipsi Suurjärve ja Lämmijärve ning jagab nendevahelise ühenduskoha Eesti Väravaks ehk Uhtinõna kurguks (P-st läänes) ja Vene Väravaks (P-st kagus). Enamik saart on Peipsi veetasemest 1—2 m kõrgemale ulatuv madalsoo, kõrgemad on saare kirdeosa männimetsaga (metsamaa hõlmab saarest 40 %) liivakühmud. Seal paikneb ka kogu

Piibel. [illegible] pärineva [illegible] liobi raamatu [illegible]

Esimese [illegible] tiitelleht [illegible]

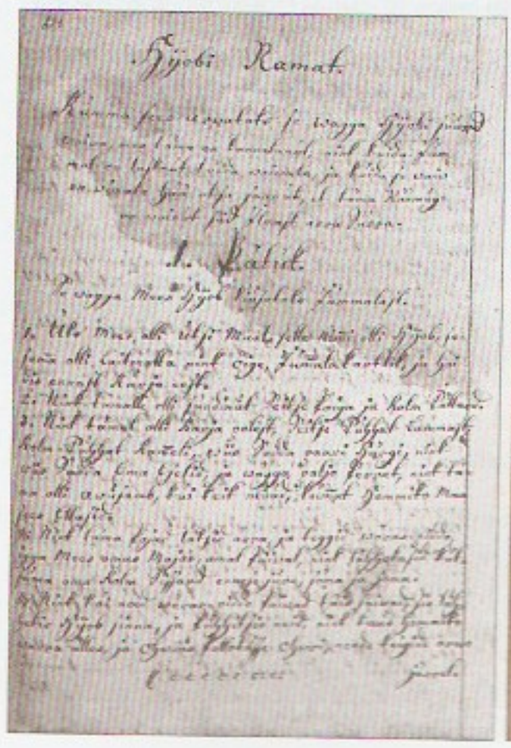
Pjöbi Raamat

Wanna Seäduse
Ebrea Kele
Uhe Seäduse
Kreka Kele
Eesti-Ma

asustus. Maatõusu tõttu valgub Peipsi vesi lõunasse ja P-e pindala väheneb.

Piirissaare maastikukaitseala asub Piirissaare v-s; 782 ha. Asut. 1991, et kaitsta Piirissaare arvukat ja liigirikast kahepaiksete kooslust. Saarel elavad muda-konn, rohe-kärnkonn (mõlemad LK II), tähnikvesilik, rohukonn, rabakonn ja veekonn (kõik LK III). Piirissaar kuulub rahvusvaheliselt tähtsate linnualade (IBA) hulka; seal kasvab mitu haruldast taimeliiki.

Piirissaare vald asub Peipsi järve samanim. saarel; 7,8 km², 95 el. (2003). Keskus Tooni k-s, osa ametnikke töötab Tartus. Ühendust mandriga peetakse Meeksi v-s asuva Laaksaarõ sadama kaudu. Piirissaare sadam asub Piiri k-s saart poolitava 1,4 km pikkuse kanali ääres. Saarel on lennukite maandumisplats. Enamik saare elanikke on venelased, eestlasi on 17 % (2000). Huvivääme on saart asustavate vanausuliste kultuuritaust. Saare k-s on vanausuliste palvemaja, Piiri k-s õigeusu Peeter-Pauli kirik (1964. a-st ei tegutse). Kalmistud (luteri ja vanausuliste) paiknevad Piiri k-s. Tooni k-s on rmtk., Mehikoorma kordoni Piirissaare radaripost ja vaatlustorn. Peategevusalad on kalapüük (tegutseb 2 osaühingut) ja köögiviljakasvatus (pms. sibulad). Terve saar moodustab Piirissaare MKA. — Piirissaare (ka Porka) ümbrus on Peipsi peamisi kalastuspiirkondi, seetõttu tekkisid Tartu piiskopi ja Pihkva vahel saare pärast tülid, mille tagajärjel Piirissaar poolitati (vanim teade a-st 1474). Enne 1920. a-t kuulus Piiri k. Liivimaa kub-u, Tooni ja Saare k. allusid Peterburi kub-le. Algul kuulus Piirissaare Kastre-Võnnu v-a, 1935—50 Meeksi v-a; P. v. alates 24. IX 1996. 19. saj. keskpaigani oli saare kirdenurgas Porka k., see jäeti maha seoses Peipsi järve murrutusega. ▲ ◀ 1

Piirivalveamet, Sisemin-i valitsemisalasse kuuluv ametkond. Moodustati 8. IV 1991 EV Riikliku Piirikaitseametina, mis pärast Eesti taasiseseisvumist nimetati EV Riiklikuks Tolli- ja Piirikaitseametiks; praegust nimetust kannab alates 28. II 1992. P-i ülesanne on tagada riigipiiri valvamine ja kaitsmine maismaal, mere- ja piiriveekogudel, teostada piirikontrolli ning takistada ebaseaduslikku riigipiiri ületamist ja kauba üle riigipiiri toimetamist. P. korraldab ja juhib otsimis- ja päästetöid Eesti merepäästepiirkonnas ning merereostuse avastamist, lokaliseerimist ja likvideerimist. P-i peadir-d: 1993—2000 Tarmo Kõuts, a-st 2000 Harry Hein. Vt. ka 11. kd., lk. 54—55.

Piirsalu, küla Risti v-s, Ristist 6 km põhja pool Kuijõe mnt. ääres; 189 el. (2000). Seal on postipunkt, põllumajandusühistu, luteri kirik (Kullamaa abikirik, praegune hoone ehit. 1863) ja kaks kalmistut. P. metskonna keskus asub külast 2 km kagus. P. läh. asus Nõuk. ajal pindalalt Eesti suurimaid raketibaase. — P. küla kohta on teateid a-st 1518 (*Pirsell*), mõis (*Piersal*) eraldus Kuijõe mõisast 17. saj. Kabeli kohta on teateid 16. saj-st. Nüüdispiirid a-st 1977, kui liideti P., Kabeli, Valkse, Vanamaa ja Annamõisa k.

Piistaoja, küla Tori v-s, Torist 8 km kirdes P. oja kesk-jooksul; 113 el. (2000). Seal on EPMÜ Loomakasvatus-inst-i P. katsejaam ja Theodor Pooli tubamuuseum; hoonel on T. Pooli ja Edgar Keevalliku mälestus-bareljeef (mõlemad 1989, kujur Mati Karmin). — P. põlistalu viisid heale järjele Mart Pool (1859—1931) ja tema poeg T. Pool (P. omanik 1925—41). T. Pool kujundas talu, mille tema isa oli linamüügituluga 1896 päriseks ostnud, üle Eesti tuntud tootmis- ja katsetaluks ning pani seal aluse sihipärasele eesti mustakirju karja aretusele ja kultuurrohumaarviljelusele. Seal korraldati karjakasvatus- ja piimatalituskursusi ning juurutati silo valmistamist ja masinlüpsi.

Piiumetsa sookaitseala asub Kaiu, Käru ja Väätsa v-s; 554 ha. Asut. 1981. Piiumetsa lagerabas on rohkesti ovaalseid, kirde—edela-suhtlisi laukaid. Raba suhteline kõrgus on üle 2 m, turbakihi paksus kuni 5 m. Kaitseala servaala on metsise (LK II) püsielupaik, rabas pesitsevad sookured (LK II).

Pikalaenu Pank, 1928—40 riigi keskpank (asut. 1927. a. rahaseaduse kohuselt, andis pikaajalist laenu). Esialgne põhikapital (5 mln. kr.) saadi välislaenust. P. P-a haldusse anti osa riigi fonde ja kapitali ning 27,6 mln. kr. Eesti Panga nn. küllmutatud laene. 31. XII 1939 oli põhikapital 6 mln. kr. ja bilanss 72,3 mln. kr. 1. I 1941 muudeti P. P. NSV Liidu Tööstuspanga Eesti Vabariiklikuks Kontoriks.

Pikaliiva, paikkond Tallinnas Rannamõisa tee piirkonnas Harku järvest kirdes ja idas, haldusliikult kuulub Haabersti linnaossa. Oli linnaga liitmiseni (1960) Harku kn-sse kuuluv küla, sealset põllu- ja rohumaad kasutas Tallinna aiandussovhoos. 1960. a-il kavandati P-le Suur-Õismäe linnaosa, hiljem mudaltiheda hoonestusega äärelinnaosa. Uus elu- ja äririajoon on kavas rajada Rannamõisa tee ja Vana-Rannamõisa tee vahelisele alale.

Pikasilla palu kaitseala asub Põdrala v-s; 26 ha. Asut. 1974 valdavalt üle saja-aastase männiku kaitseks. Puistu asub mitme erineva mullaga korrapäratul lain-jal kõrgendikul (absoluutne kõrgus kuni 53 m) ja selle idanõlval. Kohati saavutab ülekaalu kuusk, järelkasvus on tamme, vahtrat ja kaske. Puistu on tähtis kohaliku puhkealana.

„Pikker", pilke- ja naljaajakiri, ilmus Tallinnas 1957—95 ja 2000—01. Ilmumissagedus 1957—1959, 1992—95 ja 2000—2001 korra kuus, 1960—91 kaks korda kuus; 1943—44 ilmus „Rahva Häälele" kaasanne „P.", 1945—46 samanim. pilke- ja naljaajakiri. ◀

Pikkjärv. Eesti enam kui 15 P-e (sage järvenimi, seondub tavaliselt veekogu pikliku kujuga) seas on tuntuimad Kaarepere ja Karula P. — Kaarepere P. paikneb Võrumaa MKA põhjaosas P-e ja Nava voore vahel; 58,5 ha, suurim süg. 3,7 m, pikkus kuni 1,9 km, laius 0,5 km. Läbi järve voolab Nava oja. Liigtoiteline, vesi vahetub aastas 4,4 korda. Peamised kalad särg, ahven, haug, latikas, linask, koger ja mudamaim. — Karula P. paikneb Karula kõrgustiku põhjajalamil kitsas lääne—ida-suhtlises ürgorus; 34,9 ha, suurim süg. 12,6 m, pikkus kuni 3 km, laius 170 m. Toitub allikaist ja väikestest ojadest, väljavool Varese oja (Väheru oja) kaudu Ärnu jõkke ja edasi Väikesesse Emajõkke. Vesi vahetub aastas 4,6 korda. Rohketoiteline; peamised kalad latikas, särg, ahven, haug ja linask.

Pikkjärve kaitseala, ka Karula Pikkjärve kaitseala, asub Karula v-s; 196 ha. Asut. 1964, et kaitsta järve ja seda ümbritsevat metsa. Pikkjärves (ka Pikkeri järves) on palju põhjaallikaid, lõunakaldal ka 4 kaldaallikat. Kaldad on enamasti kõrged (lõunakalda

kõrgus kuni 15 m), üksnes ida- ja kirdeosas on nad madalad ja soostunud. Järve ümber kasvavad kuusikud ja männikud. ▸

pikk-kuub, meeste ja naiste pidulik poole sääreni ulatuv paksust villasest riidest ülerõivas. P. tuli Eestis kasutusele hiljemalt 17. saj. Vanim p. oli laia särgitaolise lõikega ja õlaõmblusteta, külgedel paiknesid siilud. 19. saj. I poolel kanti taljesse võetud pihaosaga, alaosas laienevat p-e. Naise p. erines mehe omast pms. avarama rinnalõike (ehted jäid nähtavale) ja rikkalikuma kaunistuse poolest (värvilised nöörid, lapid ja ribad, mis õmmeldi hõlmadele, varrukasuudele ja kraele). Vanemad p-d olid pms. lambamustad või hallid, mõnel pool valged. 19. saj. levisid Põhja-Eestis potisinised ja Mulgimaal mustaks värvitud p-d, Lõuna-Võrumaal, Setumaal ning kohati saartel püsisid valged või helehallid p-d. Naised kinnitasid p-e hõlmad keskkohalt haakidega, mehed kandsid p-l vööd. ▸

Pikknurme jõgi, ka Putkjõgi, Pööraküla jõgi, Pedja jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 35 km, jõgikond 172 km². Algab Tapiku raba lõunaosast, Aidu k. põhjaservast alates voolab 2,5 km maa all, kesk- ja alamjooksu säng on enamasti süvendatud ja õgvendatud, suubub Utsali k-s. Tähtsamad lisajõed suubuvad paremalt, need on Luiska oja (13 km), Hundioja (7 km), Neanurme jõgi (18 km) ja Luhtoja (5 km).

Pilistvere, küla ja kihelkonnakeskus, paikneb Kõo v-a kirdeosas Navesti jõe ülemjooksul kohalike teede ristmel (teed Arussaarde, Esku, Imaverre, Kabalasse); 126 el. (2000). Seal on rmtk., rahvamaja ja postkontor. Huviväärsed on ✧P. Andrease kirik, pastoraat ja kalmistu (sinna on maetud Jaan Jung ja Jüri Vilms). Kalmistul asub Vabadussõja mälestusrist (avati 1932, väheseid Vabadussõja säilinud mälestusmärke). Kirikust läänes on Vabadussõja mälestussammas (avati 1931, taastati 1991). Kalmistu läh. asub P. kivikangur (kommunismiohvritele, rajamist alustati Vello Salumi eestvõttel 1988). 1862 langes P. maile meteoriit. — Kirik rajati 13. saj. III veerandil. 1599 on esimest korda mainitud P. kirikumõisa. 19. saj. lõpul tekkis kiriku juurde alevikulaadne asula. P-s asutati 20. VIII 1988 ✧Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei.

Pilistvere Andrease kirik. Juba 1234 on mainitud sealset preestrit. Kivikirik rajati 13. saj. III veerandil Suure-Jaani ja Järvamaa kirikute eeskujul, see koosnes nelinurksest võlvitud koorist, kolmelöövilisest pikihoonest ja läänetornist. Hoone müürid on väga paksud. Pikihoone võlviti 14. saj., kuplitaolised roieteta võlvid toetuvad sambaile (olid algselt ümarad, muudeti 18. saj. massiivse juurdelaoga neljatahuliseks) ja ositi säilinud rippsambakestele (neist ühel on mehefiguur). Torni- ja kooriseinas on roosaken, lõunaportaali talumil figuraalkaunistuste katkendeid. 17. ja 18. saj. mitu korda purustatud kirik rekonstrueeriti põhjalikult 1762. 1856 ehit. tornikiiver hävis 1905 tormis ja ennistati 1990, sestpeale on see Eesti maakirikute kõrgeim torn (70 m). Tartu meistri Thomas Öhmani barokk-kantsel pärineb arvat. a-st 1686. ▸

Pilistvere kihelkond asus Põhja-Viljandimaal, hõlmas ligikaudu nüüdse Imavere, Kabala (mõlemad Järvamaal) ja Kõo v-a ning Põltsamaa v-a lääneserva (Lebavere, Nõmavere, Vitsjärve jmt. küla). Moodustas 13. saj. alguses koos hilisema Kolga-Jaani khk-ga (eraldus enne Vene-Liivimaa sõda) Nurmekunna mk-a, kus oli juba 1234 preester. Pilistvere nime on esimest korda mainitud 1454 (*Pilsekon*). Kihelkond kuulus u. a-ni 1480 Põltsamaa foogtkonda, seejärel Viljandi komtuurkonda, Poola võimu ajal Põltsamaa staarostkonda, hiljem Tartu (a-ni 1773) ja Pärnu kreisi (a-ni 1783 ja 1796—1888); sai 17. saj. sõdades ja Põhjasõjas kannatada. 19. saj. arengult muust Viljandimaast maha jäänud kihelkond hakkas kiiremini edenema 20. saj. alguses (1907 asutati Imaveres ühispiimatalitus). Pärast kihelkonna lääneosa

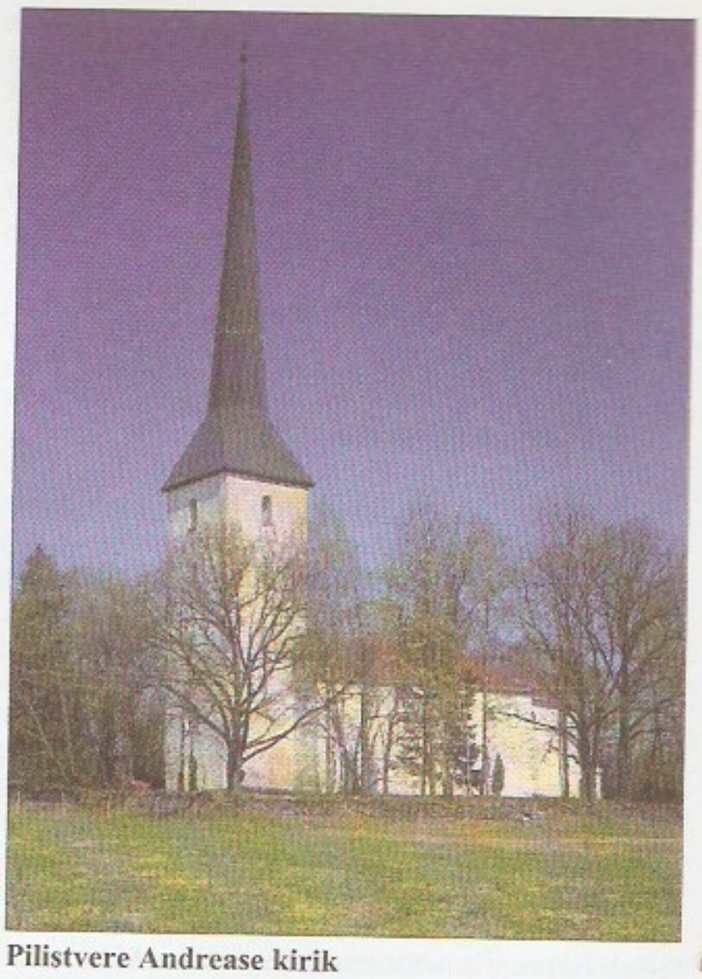

Pilistvere Andrease kirik

läbiva Tallinna—Viljandi rdt. valmimist (1900) sai piirkonna majanduskeskuseks Võhma.

Pilkuse maastikukaitseala asub Vigala v-s; 473 ha. Asut. 1992, et kaitsta järve kinnikasvamisel tekkinud Pilkuse raba ning kaitsealuste liikide kasvu- ja elupaiku. Turbakihi paksus on keskm. 4 m ja maksimaalselt 5,5 m. A-st 2001 on kaitsealal praegused piirid ja staatus.

„Pilt ja Sõna", 1941 ja 1946—66 Tallinnas ilmunud illustreeritud kuukiri. Kajastas päevasündmusi, avaldas

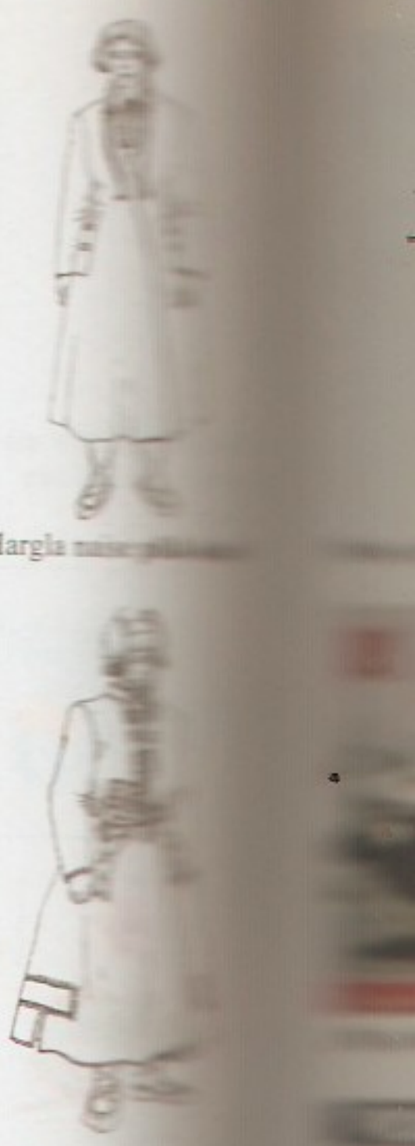

Hargla

Tarvastu

Pirgu maja

Pikkjärve Karula

tühijutte ja kirjutisi mitmelt kunstialalt; trükiarv 1966. a. 19 700. ◂

Pimedate Ööde filmifestival, ✧Tallinna Pimedate Ööde filmifestival.

Pindi, küla Lasva v-s Võhandu jõe keskjooksul Võru—Räpina mnt. ääres; 53 el. (2000). P. mõisas on sündinud Gerhard Rägo (mälestuskivi 1978). P-st põhjas Puidra k-s paikneb Eesti viimase metsavenna August Sabbe (1909—78) hukkumispaigal mälestusmärk kõigile hukkunud metsavendadele. P. Jaani kirik (ehit. 1881) ja kalmistu (avati 1861) asuvad Lasval. — P. mõis (*Bentenhof*) rajati 16. saj.

pingipill, tuhkapill, rahvapärane rütmipill. Tuhaga üleriputatud puualust (pinki, põrandat, uksepakku, tühja õllevaati) kraabiti lõhestatud otsaga kepiga või luuvarrega.

P. Pinna nim. Rahvateater, 1949—89 Tallinnas tegutsenud harrastusteater (rahvateatri nimetus a-st 1962). Eestvedaja ja kauaaegne peanäitejuht oli Valter Luts (1949—86), pärast teda juhtis teatrit Jürgen Kajak (1986—89). Teatri repertuaar oli mitmekesine ja mängutase kõrge. Seal alustas teatritegevust mitu hilisemat kutselist lavastajat ja näitlejat (Merle Karusoo, Juss Tooming, Helle Laas jmt.).

Pinna Stuudio, Stockholmi Eesti Ühingu juures 1969—81 tegutsenud stuudioteater, asutaja ja juht Signe Pinna. Valdavalt eesti autorite kunstinõudlikku repertuuri lavastasid ka Boris Peensaar ja S. Pinna poeg Jüri Jürgenthal, trupi esinäitlejad olid Lea Trepp, Siiri Kotsa, Roman Väli jmt.

„Pioneer", komsomoli ja pioneeriorg-i lastekuukiri, ilmus 1940—41 ja 1944—89, 1990 muutis nime „Põhjanaeluks", 1995 „Põhjatäheks", seejärel lõpetas peagi ilmumise. Avaldas ideoloogiliste kirjutiste kõrval ka head lastekirjandust, ajakirja toim-d olid enamasti mainekad lastekirjanikud (Ralf Parve, Holger Pukk, Juss Rannap jt.). ◂

Pirgu Arenduskeskus on asut. 1987 Rapla raj-i agrootöstuskompleksi (ATK) iseseisva info-, õppe- ja arvutuskeskusena, 1990. a-st on ta majandusühing. Algusaastatel töötas keskus Raplamaal ATK-le kuulunud Pirgu mõisahoones, 1994. a-st paiknes Raplas, hiljem Kohilas ja praegu tegutseb Tallinnas. Tegelnud tehnosuuringutega, haldus- ja infosüsteemide ning ettevõtluse tugisüsteemide projekteerimisega, rakenduslike õppekavade ning msg. arenduskavade koostamisega, tehnoseelnõude, riiklike otsuseprojektide ja reformikavade analüüsimisega, täiskasvanute koolitamisega mitmetes valdkondades (mahepõllum.) ning iseseisvuse algusaastail ka omavalitsustele ja ettevõtetele väliskontaktide otsimisega. Juhataja 1987 Ülo Vooglaid, a-st 1988 Andrus Ristkok.

Pirgu Arenduskeskuse mälusektor, a-st 1987 Merle Karusoo juhtimisel tegutsenud rühm. Algne eesmärk oli koguda 20. saj. eestlaste elulugusid, selleks hakati tegema eluloointervjuusid. Kogutud materjali põhjal on M. Karusoo koostanud dokumentaalnäidendeid, mida a-ni 1991 esitas Pirgu Laulu- ja Näitemängu Seltskond. Sinna kuulusid Katrin Saukas, Jaak ja Mart Johanson, Marko Matvere jmt. Lavastustest võitsid enim tähelepanu „Aruanne" (1987), „August Oja päevaraamat" (1989) ja „Theodor Maripuu kirjad 1946—50" (1990). Hiljem on uuritud ka eestlaste seksuaalkäitumist ning kurjategijate ja riskigruppi kuuluvate noorte (nt. narkomaanide) elulugusid, mille põhjal on valminud M. Karusoo projektlavastused mitmes teatris („Kured läinud, kurjad ilmad", 1997 Draamateatris; „Laste riskiretk", 1997 VAT Teatris; integratsiooniprojekt „Save Our Souls", 2000; ka „Küüdipoisid", 2001 Draamateatris). P. A. m. on korraldanud ka õpikodasid ja teinud raadiosaateid.

Pirgu lade, eelviimane Eesti Ordoviitsiumi lade. Lademe avamus kulgeb alates Hiiumaast Vormsi, Haapsalu, Pirgu, Ambla ja Viru-Jaagupi kaudu Peipsi looderannikuni. Olulisimad paljandid on Paluküülas (Hiiumaal), Hoitbergil (Vormsil), Nõmmis, Ruunaveres, Adilas, Lohul, Pirgus ja Moel. Lademe paksus on 15—65 m, suurim on see Kesk-Eestis. Põhja-Eestis moodustavad lademe alaosa pruunikashallid mikrokristallilised lubjakivid (Moe kihistu) ja ülaosa hallid savikad lubjakivid (Adila kihistu). Lõuna-Eestis on P. l-me alaosas punakaspruunid merglid (Jonstorpi kihistu) ja ülaosas rohekad merglid (Jelgava kihistu). Kesk-Eestis on kogu lademes hallid merglid (Halliku kihistu). Lademes leidub üksikuid rifilaadseid moodustisi. Iseloomulikud on käsijalgsete, tigude ja lubivetikate kivistised, vähem on korallikivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Pirgu mõis (sks *Pirk*). Mõisa ala kuulus algselt Pirita kloostrile, sellest on ta ka nime saanud. P. m-a rajas 1660. a-il Angerja mõisast eraldatud maale Otto Johann von Uexküll. Pärast Põhjasõda läks mõis Peetzide perekonnale. 1819 ostis P. m-a 90 000 hõberbl. eest end. Hõreda mõisnik Gideon von Stahl. Tema ajal valmis väike klassitsistlik härrastemaja (1820. a-te algus, ennistatud 1984—87), mille esifassaadi liigendab sammasrõdu; interjöör on stiilne. Maalilises lehtla ja sildadega jõeäärses pargis (6,5 ha) kasvab Eesti kõrgeimaid halle pähklipuid (üle 20 m). 1847 läks mõis Wulfsdorffide, 1887 Hegermeistrite ning 1901 Wetter-Rosenthalide valdusse (mõisasüda kuulus neile ka maailmasõdadevahelisel ajal, seal elas 1913—27 baltisaksa skulptor ja graafik Constance von Wetter-Rosenthal). Pärast II maailmasõda jäi härrastemaja varemetesse. A-st 1994 eravalduses. ◂

Pirita, Tallinna halduslinnaosa, paikneb kesklinnast kirdes. Hõlmab ka ✧Kloostrimetsa, ✧Kose, Laiakülа, Lepiku, ✧Maarjamäe, ✧Merivälja, ✧Mähe ja Iru (osaliselt); u. 10 150 el. (2003), pindala 18,7 km². P. keskus asub Tallinna lahe ääres mõlemal pool ✧P. jõe suudmeala. Peale aedlinna on seal 2 km pikkune supelrand, pargilaadne männimets, P. jõe ürgorg ning rohkesti spordirajatisi (sh. olümpiapurjespordikeskus, spordiseltsi „Kalev" jahtklubi, 6 km pikkune P-Kose—Kloostrimetsa ringrada ja velotrekk). Arhitektuuriliselt pakuvad huvi ✧P. klooster, purjespordikeskus, rannahoone, kaubandus- ja teeninduskeskus ning paljud eramud. — P. nüüdisnimi, nagu käibelt kadunud Maarjaoru nimigi (lad *Vallis Mariae*, sks *Marienthal*), pärineb 15. saj. alguses P. jõe paremale kaldale rajatud Birgitta kloostri ajast. Pärast seda, kui klooster Vene-Liivimaa sõjas purustati (1577), oli P. asustus mitu sajandit hõre, vasakkaldaala kuulus Tallinnale, Viimsi mõisale. 1910 hakkas P. arenema väljasõidu- ja supelkohaks. 1911—12 ehitas spordiselts „Kalev" sinna oma seltsimaja, 1925 asutati P. Kaunistamise Selts, 1929 valmis rannahoone. 1936 asendati 1914 ehit. puitsild raudbetoonsillaga. P. paremkaldaosa ühendati Tallinnaga 1945. 1980. a. OM-i purjeregatiks ehitati P-le uus jahisadam, hotell jmt. hoone ning uus jõesild. 2001 valmis kloostri

varemete kõrval uus moodne kloostrihoone. Rannahoonet ehitatakse ümber, lisandub apartementhotell. — P. olulisimad ehitusmälestised on ✧P. kloostri varemed, hilisfunktsionalistlik jahtklubi (1949, arh. Peeter Tarvas), rannahoone (1979, arh. Mai Roosna; samal kohal paiknes 1929 ehitatud supelhoone, arh-d Edgar Johan Kuusik ja Franz de Vries), kaubandus- ja teenindus-keskus (1980, arh. Hindrek Piiber) ning olümpia-purjespordikeskus (1980, arh-d Henno Sepmann, Peep Jänes, Avo-Himm Looveer ja Ants Raid). Spordiseltsi „Kalev" 1911—12 valminud klubihoone (arh. Karl Burman sen.), üks parimaid Eesti arhitektuuri rahvus-romantilises laadis juugendstiili näiteid, hävis II maailmasõjas. ▲

Pirita jõeoru maastikukaitseala asub Tallinnas; 553 ha. Asut. 1957 Pirita oru, jõeterrasside, paljandite ja taimekoosluste kaitseks ning tutvustamiseks, praegused piirid ja staatus on kaitsealal a-st 1999. Kaitsealal on ✧Tallinna Botaanikaaed ja muinsuskaitsealune Iru linnamägi. Kaitseala ilmestavad luited ning ürgoru terrassid, millel kasvavad 150—200-aastased männikud, jõe kaldail on liigirikkad lehtpuumetsad. Alal kasvab mitu kaitstavat taimeliiki, nt. roosa merikann, aas-karukell, roomav öövilge ja laialehine neiuvaip (kõik LK III). P. j. m-l on suur puhkemaj. tähtsus.

Pirita jõgi, ülemjooksul ka Ardu jõgi, keskjooksul ka Ravila ja Vaskjala jõgi, algab Kõrvemaa loodeservast Pususoo peakraavina, voolab läbi Ardu, Paunküla, Kose, Kose-Uuemõisa, Vaida, Vaskjala, Lagedi ja Loo ning suubub Pirital Tallinna lahte; pikkus 105 km, jõgikond 799 km², vooluhulk keskm. 6,7 m³/s, langus 75 m. Tähtsaimad vasakpoolsed lisajõed on Kuivajõgi (31 km), Tuhala jõgi (26 km) ja Angerja oja (28 km), paremalt suubub Leivajõgi (19 km). P. j. on Tallinna veevarustussüsteemi tähtsaim veeallikas, vesi juhitakse Vaskjala paisjärvest ✧Vaskjala—Ülemiste kanali kaudu Ülemiste järve. Vee kogumiseks on P. jõe ülemjooksule rajatud ✧Paunküla veehoidla, lisavett saadakse Jägala jõest Kaunissaare veehoidlast ning kanaliseeritud Angerja ojja suunatud Vääna jõe ülemjooksust (a-st 1967). P. jõe ümbrus on olnud juba muinasajast alates oluline asustus- ja liikluspiirkond, sellele viitavad arheoloogiamälestised (Saula allikad, ✧Proosa kivikalmistu, ✧Iru Linnapära) ja aardeleiud (Paunküla aare). Jõe alamjooksu maaliline org moodustab Pirita jõeoru MKA, jõe suudmes on jahisadam ja spordikeskus.

Pirita klooster, Vana-Liivimaa suurim nunnakloos-ter, asut. Tallinna jõukate kodanike algatusel u. 1400. Kloostri põhikiri koostati Rootsis Vadstena emakloostris Püha Birgitta (tema nimest tulenevad nunnaordu ja Pirita nimi) juhatusel ning see sai paavsti kinnituse 1378. Põhikorra järgi elas kloostris peale 60 nunna kuni 26 preestrit, kes korraldasid igapäevaseid usutalitusi ja kirikupühadel protsessioone. Pirita jõe põhjakaldal oleva ehituskrundi kinkis Liivimaa Ordu, kes kloostri rajamist tõhusalt toetas. Kivihooneid hakati ehitama 1407, reeglipärast kloostrikompleksi asuti rajama 1417 Hinrich Swalbarti juhtimisel. 1436 valmis kolmelööviline kooriruumita, idaküljel paikneva käärkambriga, tüüpiliste Tallinna hilisgootika ehitusvormidega kirik: ristkülikulise põhiplaaniga lihtne kastehitis, millel olid kõrge viilkatus, tugevad kaheastmelised tugipiilarid ja kõrged laiad aknad (idapoolmik oli mõeldud kloostrielanike, osa läänepoolmikku ilmalike jaoks). Läänefassaad koosnes dekoratiivsete astmikniššidega hiigelviilust, kolmest kõrgel paiknevast aknast ja teravkaarsest astmikportaalist. See oli Eesti paeala suurim kultushoone (56 × 24 m). Kiriku põhjaküljel asetses kinnise siseõue ümber nelja ristikäiguga nunnade klausuur, lõunaküljel kahetiivaline preestrite klausuur. Kloostri ees kalmistul oli tüübilt ainulaadne kuuetahuline kabel, eraldi seisis kivi- ja puithooneid ka mujal piirdemüüri sise- ja välisküljel. Viimased

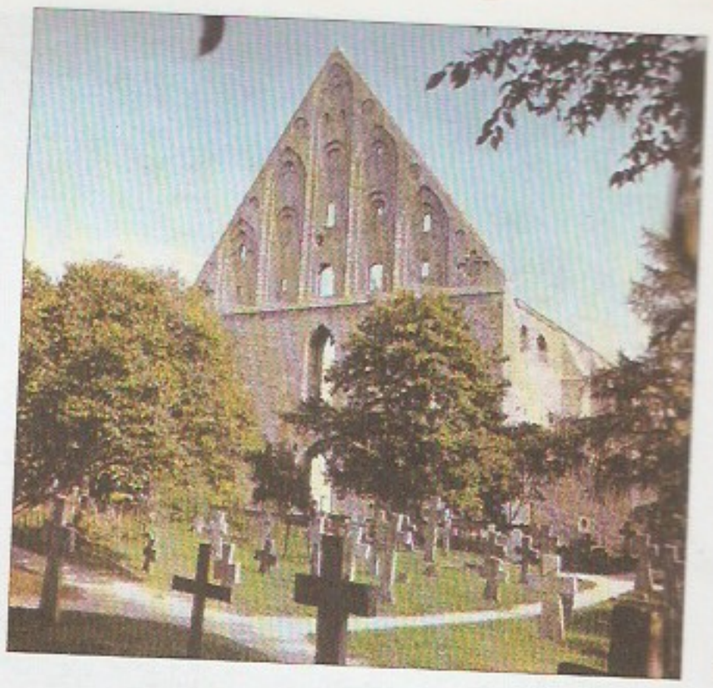

Pirita

suuremad ehitustööd tehti 16. saj. algul. Vene-Liivimaa sõjas purustas Vene vägi kloostri 1577, terveks jäänud hooneis elati kuni 18. saj. lõpuni. Täielikult varemeis on P. k. Põhjasõja ajast. Säilinud on kiriku 35 m kõrgune lääneviil ja külgseinad ning klausuuride alusmüürid (enamik välja kaevatud ja konserveeritud 1910, 1934—38, 1959—64, 1975—90 ja 2000—01). Kiriku varemete ette tekkis 17. saj. paekivist hauatähistega talupojakalmistu, 1848 piirati see müüriga, mille juurde kuulub kellatorn. 2001 valmis varemete kõrval kuni 15 nunnale uus paekivist kloostrihoone Katoliikliku Pühima Päästja Birgitta Ordu jaoks.

B: J. Tamm. *Eesti keskaegsed kloostrid.* Tln., 2002. ▲▸

pisilina (*Radiola linoides*), Eestis väga haruldane, oma levila põhjapiiril olev linaline (LK I, PR 2.). Kõrgus 1—8 cm; üheaastane taim, kasvab kadakasel niidul niiskel liivapinnasel. Eestis subatlantilise kliimastaadiumi relikt, teda leidub ainult Hiiumaal Käina läh. Enim ohustab p. kasvukoha kinnikasvamine.

pits, võrejas tekstiiltoode. Eesti rahvakunstis on p-i valmistatud pms. õmmeldes, niblates, sõlmides, heegeldades ja varrastel kududes. Nõela- ja niplisp. levis

Pirita jõe

Eestis arvat. 17. saj. II poolel. 19. saj. valmistati pms. niplisp-i, vähem nõelap-i, sõlmp-i ja võrkp-i. 19. saj. lõpul valmistati heegel- ja tüllp-i, vähem vardap-i. Materjalina kasutati kodus kedratud valget linast niiti, alates 19. saj. keskelt ka ostetud puuvillniiti. Ääre- ja vahep-ga kaunistati pms. rõivaesemeid — tanusid, küüseid, kraesid, põlli ja linikuid —, 19. saj. lõpust ka voodipesu, käterätte, laudlinu (ka üleni p-itehnikas) jm. Nüüdisajal valmistatakse käsitsi p-itehnikas msg. tarbekunstiesemeid (Haapsalu rätikud).

Piusa, küla Orava v-s P. ürgorus Meremäe—Orava mnt. ja Valga—Petseri rdt. ääres; 7 el. (2000). Tuntud on ✧P. liivamaardla. Maardla võeti kasutusele 1922, ammendunud kaevandusi tuntakse ✧P. koobastena. Karjäärviisiliselt hakati kaevandama 1979.

Piusa jõe ürgoru maastikukaitseala asub Meremäe ja Vastseliina v-s; 1237 ha. Asut. 1962, et kaitsta Piusa jõe ürgorgu ja Devoni liivakivipaljandeid, praegused piirid ja staatus on kaitsealal a-st 1997. Piusa jõgi voolab kuni 35 m sügavuselt liivakividesse lõikunud ürgorus. Ürgoru veerud on järsud (kalle kohati kuni 35°). Kaitseala piires on jõgi väga looklev, madalaveeline ja paljudes kohtades kärestikuline. Kaitsealal on 12 liivakivipaljandit, nn. müüri, mille kõrgus on 6—20 m, kauneim on Härma alumine müürmägi. Kaitsealal on nii luhaniite kui ka lammi- ja salumetsi ning seal kasvab mitu stepile ja metsastepile iseloomulikku taimeliiki, nt. palu-liivkann, käokuld, võsu-liivsibul (kõik LK II) ja tatari põisrohi; seal on kohatud liblikaharulist mustlaik-apollot. Paljanditega seostub palju muistendeid, kaitseala lõunaosas on ✧Vastseliina piiskopilinnuse (ehit. 1342) varemed. ◂

Piusa jõgi, ka Pimža jõgi, ülemjooksul Tõlija oja, jõgi Kagu-Eestis; pikkus 109 km (Eestis 96 km), jõgistik 796 km² (Eestis 525 km²), langus 212,4 m (Eesti suurim). Algab Haanja kõrgustikult Plaani Külajärvest (244 ha), suubub Venemaal Budoviži (Puudavitsa) k. juures Pihkva järve. Voolab ülemjooksul küngaste vahel väänlevas, Vastseliina ürgorus nõrgalt looklevas ümgis. Vana-Vastseliina k-st alamal siseneb jõgi P. jõe ürgorgu. P. jõe ja tema parempoolse lisajõe Meeksi ehk Jaunaoja vahelisel neemikul asuvad Vastseliina piiskoplinnuse varemed, vastaskaldal on suur pilupuudega looduslik park. Kuni Saetamme k-ni (10 km ulatuses) voolab jõgi maalilises ürgorus (Piusa jõe ürgoru MKA), mille paremkalda kõrgel oruveerul on Ülem-Devoni Gauja kihistu liivakivi paljandeid: Pahnu, Miilre (Make), Savioja, Pärgi, Kurja (Kurä), Sõtta, Jõksi, Paklova ja Nakra müür, Kalmetumägi, Härma alumine ja ürgoru suurim, Härma mäemine müürmägi (Keldri müür, kõrgus kuni 43 m, paljandi kõrgus 30 m). Sealt alamal voolab jõgi Võru-Petseri ürgoru laial siisel lammil ning jõuab Gorodištše k-st alamal Peipsi madalikule. Peamised lisajõed on vasakul Raagsilla oja (ka Loosi ja Tabina oja, 13 km), Tuderna oja (16 km) ja Piiroja (ka Kolodavitsa oja), paremal Meeksi oja (11 km), Obinitsa oja (15 km), Belka (ka Pelska, 18 km) ja Patskovka jõgi (19 km). — Rahvasuus tuntakse P. jõge ka Setumaa Emajõena. Varaseimad teated tema kohta pärinevad Pihkva kroonikaist (1342 *na Pivži, na Pivže*); kohalik venekeelne nüüdisnimi on Pimža. 13. saj. oli P. j. keskjooksul Vana-Liivimaa ja Venemaa piir, a-st 1945 kulgeb mööda jõge u. 15 km ulatuses (Petserist põhja pool Võmmorski ja Rääpstova k. vahel) Eesti ja Venemaa piir.

B: A. Ivask, E. Hillep. *Piusa kaitsealal.* Tln., 1973; H. Uusi. *Piusa.* Tln., 1984.

Piusa koobastiku looduskaitseala asub Orava v-s; 46 ha. 1981 võeti Piusa inimtekkelised liivakivikoopad kaitse alla üksikobjektina, a-st 1999 on kaitsealal praegused piirid ja staatus. Koopad on Baltimaade suurim nahkhiirte talvituspaik. Sealt on leitud 7 liiki nahkhiiri (LK II) — tiigilendlast, veelendlast, brandti lendlast, habelendlast, nattereri lendlast, pruun-suurkõrva ja põhja-nahkhiirt. Talvituvate isendite koguarv ulatub 3000-ni. Piusa koobastesse tulevad nahkhiired talvituma kuni 100 km kauguselt. Kaitsealal elab kivisisalik ja liivakarjääri tekkinud veesilmades on mudakonna ja harivesilikku (kõik kolm LK II).

Piusa koopad, Piusa rdtj-a läh. olev ammendatud klaasiliivakaevandus. 1922—76 rajati klaasiliiva kaevandamiseks ✧Gauja lademe valgesse liivakivisse u. 10 km ulatuses käike. 2001 piiristati osa kaevanduskäike turistide jaoks. Külastataval alal asuvad nn. koopad on 2—3 m laiused käigud, mida eraldavad 5—6 m kõrgused sambad. LK. ◂

Piusa liivamaardla asub Põlvamaal Orava v-s; 27 ha, sh. 9 ha kaitsealal. Tootus kiht (paksus kuni 11,6 m) on Devoni ladestu Gauja lademe liivakivi, katendit on kuni 2,7 m. Liiva omadused: 97,2 % SiO_2, 0,32 % Fe_2O_3, 1,2 % Al_2O_3; sobib tehnoloogiliseks otstarbeks ja värvilise klaasi valmistamiseks. 2002 kaevandasid P. l-s AS Kilt P&T (4600 m³, vormiliivaks), AS Piusa VK (1400 m³, vormiliivaks) ja AS Järvakandi Klaas (4300 m³, eelkõige värvilise klaasi valmistamiseks). Vt. ill. 11. kd., lk. 111. ◂

Plaani, küla Haanja v-s, Haanjast u. 5 km lõunas Võru—Ruusmäe mnt. ääres Haanja kõrgustiku keskosas; 11 el. (2000). Ümbrust ilmestavad suurkünklik pinnamood (P. Jaanimägi, Kõomägi) ja järved (P. Külajärv, Alasjärv). Alasjärvest algab ✧Piusa jõgi (veeseisust olenevalt ka Külajärvest). Külas on õigeusu Püha Nikolai kirik (ehit. 1873, ei tegutse) ja kalmistu. Varem asusid kirik ja kalmistu Miilimäe külas. — P-l oli Haanja kõrvalmõis. Küla kohta on teateid a-st 1627 (*Kaula*).

Pļaviņase lade, Ülem-Devoni Frasnes'i ladejärgu noorim lade, paikneb Kagu-Eestis suhteliselt väikesel alal. Suurimad paljandid on Peetri jõel Kalkahju piirkonnas, väiksemaid paljandeid on Meeksi ojal ja Ööbikuorus. Lademes (paksus 27—32 m) vahelduvad dolokivi, domeriidi ja lubjakivi kihid. Leidub põhil. käsijalgsete kivistisi. P. l-me tüüpläbilõige on Venemaal Irboska läh. Nime on lade saanud Läti Pļaviņase linna järgi.

Poka, küla ja Mäksa v-a keskus, asub Tartu—Räpina mnt-st läänes; 103 el. (2000). Unikülast Mellisteni ulatuvast Mäletjärve ürgorust, mida läbib Melliste oja, hargneb P. juures itta P. ürgorg. Orusõlmes paiknevad Lavatsi (5,8 ha, süg. 14 m) ja P. järv (3,8 ha, 18 m). — Esmamaining 1550 (*Buckenhof*). P. nimi tuleneb 16. saj. mõisaomanike Bockide nimest.

poliitiline politsei, EV-s 1920—40 eripolitsei, mille ülesanne oli võidelda kehtiva dem. vabariigi ja ühisk. korra vastaste kuritegudega. Kandis 1920—25 kaitsepolitsei (kapo) nimetust, p. p-ks (polpol) nimetati ta

4. XI 1925. 12. IV 1920 andis valitsus välja „Eesti Vabariigi Kaitsepolitsei korralduse". Tegevust alustas kaitsepolitsei 1. V 1920. Kuni 1. V 1924 oli kõigil politseiharudel oma peavalitsus: Politsei Peavalitsus, Kriminaalpolitsei Peavalitsus ja Kaitsepolitsei Peavalitsus. 1. V 1924 ühendati kogu politsei, juhtimine toimus Politsei Peavalitsuse (hilisemad nimetused Politseivalitsus, Politseitalitus) kaudu. P-se p. osk-a tööd suunas ja kooskõlastas Politseivalitsuse juures p-se p. inspektor. Kohapealsed ametnikud olid p-se p. komissar, abikomissar, vanemassistent, assistent, vanemagent ja agent. 1938 töötas p. p-s 112 ametnikku; kogu esimese iseseisvuaja jooksul töötas p. p-s vähemalt 300 in. P. p. võitles Eesti ühiskonda destabiliseerivate ja riiklikku iseseisvust ohustavate jõududega (kommunistidega, vapsidega, Vene monarhistidega, rahvussotsialistidega). Pärast Eesti okupeerimist 1940 alanud repressioonides hukkusid peaaegu kõik p-se p. ametnikud.
B: M. Krikk. *Eesti poliitiline politsei 1920—1940*. Tln., 2002.

Politseiamet, Sisemin-i valitsemisalasse kuuluv ametkond. Asut. 1. III 1991, kui senise miilitsa asendas politsei. P-i ülesanne on korraldada politsei tööd. Tema alluvuses tegutsevad Keskkriminaalpolitsei, Julgestuspolitsei, Kohtuekspertiisi ja Kriminalistika Keskus, Politseikool (Paikusel) ning Sisekaitseakadeemia Politseikolledž. Peadir. on a-st 2003 Robert Antropov. Vt. ka 11. kd., lk. 57.

politseikohus, väikesi kohtuasju lahendav politseiasutus, rakendab lihtsustatud menetlust. Keskaja Tallinnas oli raekohtu juures eriline p. *Wettgericht*, mille liikmed valis raekohus enda seast. P. kontrollis linna sundmääruste ja eeskirjade täitmist ning määras nende rikkumiste eest rahatrahvi. Istungeid pidas p. hariliku kohtupidamise korra kohaselt: ukse juures seisid vahid, küsitlusega tehti kindlaks süüaluse isik ning see, millal ja kus ta käis viimati armulaual. Eestis tegutsesid 1880. a-te lõpuni p-tena ka ✧haagikohtunik, ✧sillakohus, kihelkonna p. ja Liivimaal ka ✧kihelkonnakohus.

politseireform 1888. Balti erikorra aastail olid Eesti alal välja kujunenud seisuslik kohus ja politsei. Pärast pärisorjuse kaotamist tegutses mõisa maadel mõisapolitsei (mõisahärra või mõisavalitseja isikus) ning vallakogukonna maadel vallapolitsei (vallavanem, vallatalitaja). Mõisapolitsei kui ✧haagikohtuniku ja vallapolitsei vaheaste valvas ka vallapolitsei tegevuse üle. Venemaa sisekubermangudes ulatus aga riigipolitsei tegevus ka mõisamaadeni. Venestamise aastail tehtud politsereformil oli kaks eesmärki: luua tsentraliseeritud riigipolitsei ja venestada politsei. Kaotati haagikohtuniku ametikoht, ✧sillakohus ja kihelkonnakohus ning ahendati mõisapolitsei võimupiire. Mõisapolitseil ei olnud enam õigust tagandada vallavanemat ega kontrollida vallapolitseid. Mõisapolitsei püsis a-ni 1917. Maakondades ja suuremates linnades loodi politseivalitsused, mis allusid siseministeeriumile, kohapeal aga vastutasid kubermanguvalitsuse ees. Maakonna politseivalitsust juhtis kreisiülem, maakonnalinnas kreisiülema vanemabi. Maapolitseijsk-de tööd juhtisid kreisiülema nooremabid, kellele allusid urjadnikud. Tallinnas ja Tartus juhtisid linna politseivalitsust politseimeistrid, kellele allus linnas kogu politseivõim. Linna politseijsk-a ülem oli pristav. Jaoskond jagunes rajoonideks, mille eesotsas olid järelevaatajad (надзиратели). Tänaval pidasid oma vahipostil korravalvet kardavoid. Asjaajamiskeeleks oli juba 1885. a. vene keel. Politseisse töölevõtmisel eelistati vene rahvusest ametnikke, eriti kõrgematele ametikohtadele. Eestlasi töötas järelevaatajate, urjadnike ja kardavoidena, harvematel juhtudel pristavite või kreisiülema nooremabidena. Pärast veebruarirev-i saadeti tsaaripolitsei laiali.

Porkuni mõisa härrastemaja

Polli, küla Karksi v-s Karksi ürgoru pervel, 2 km Karksi-Nuiast põhja pool; 275 el. (2000). Seal asuvad EPMÜ P. Aianduse Inst. ja Karksi metskonna keskus. 1945—47 tegutses asulas põllumajandusmin-i uurimisinst., 1947—56 ENSV TA Taimekasvatuse Inst-i P. filiaal ja seejärel P. katsebaas (a-st 1995 nüüdne instituut). Ürgoru veerul on park (LK, 9,6 ha), mis läänes laskub Kutsiku oja oruks ja ulatub Halliste jõel oleva Saksaveski paisjärveni. P. mõis (*Pollenhof*) rajati Karksi lossi karjamõisana arvat. orduaja lõpul, omaette rüütlimõisaks sai 1744. Suure vabakujundusliku mõisaansambli härrastemaja valmis 18. saj. lõpus. A-st 1920 töötas P-s põllutöö-, a-st 1929 põllutöö- ja aianduskool, 1944—46 aiandustehnikum. End. P. vallamajas on elanud August Kitzberg (oli 1880—91 P. vallakirjutaja). 1945—70 elas P-s kogu Eesti puuviljandusalast uurimistööd suunanud puuviljandusteadlane ja sordiaretaja Aleksander Siimon. — 1860. a-test 1939. a-ni olnud P. vald kuulus Pärnumaasse ning 1945—92 P. kn. Viljandimaal olnud Abja raj-i. 1997 nimetati P. vald Karksi v-ks.
B: A. Hein. *Viljandimaa mõisad*. Viljandi, 1999.

pops, varem ka vabadik, Eestis ja Lätis hiljemalt 15. saj-st 1930. a-teni maata või vähese maaga talupoeg, kes elatus suurelt osalt juhuteenistusest, harvemini käsitööst. Poola valdusala (16.—17. saj.) vabadikke nimetati pobuliteks. Eestis oli vabadike kiht 16. saj. II poolel kohati üsna arvukas. Sellesse kuulus omaette eluasemeta kodakondseid (kodapoolseid), saunikuid ja kogukonna-, talu- või mõisamaal asuva iseseisva vabadikukoha (põllumaad 0,8—1,6 ha) pidajaid. 19. saj. I poolel suurenes vabadike arv Põhja-Eestis 15 %-st 25 %-ni talurahva üldarvust. Põllum-t 19. saj. II poolel intensiivistades hakkasid mõisnikud ja suurtalunikud vabadikukohti kaotama, 1863—81 vähenes nende hulk Põhja-Eestis 6,3 % võrra, Lõuna-Eestis arvat. veelgi rohkem. 1881 oli Eestis (perekonnaliikmeid arvestamata) 27 919 p-i (9,2 % iseseisvatest põllum-töötajatest).

„Pop Tipp", 1988—90, ansamblibuumi tippajal ETV muusikasaadete korraldatud leviloomingu võistlus, mis täitis Arne Oidi võistluskontsertide lõppemisega tekkinud tühiku. Igakuises telesaates võistles 7 uut laulu, mille hulgast valisid lemmiku nii žürii kui ka televaatajad. Kvartali lõpus valiti avalikul kontserdil Tallinna Linnahallis kevade-, suve-, sügis- ja talvelaul ning nende hulgast aasta lõpus aastalaul, mille autor sai klaasikunstnik Ivo Lille valmistatud rändauhinna. Võistlus tõi publiku ette palju uusi heliloojaid ja võistluslaule esitanud ansambleid: Lauri Laubre („Proov 583"), Silver Koit ja Harmo Kallaste („Krimbel"), Urmas Alender, Tiit Aunaste ja Igor Garšnek („Data") ning Rein Laaneorg, Agu Tammeorg, Joel Steinfeldt, Alo Mattiisen, Andres Valkonen, Peeter Vähi jpt. Aastalauludena on läinud ajalukku Olav Ehala ja Leelo Tungla „Põlev puu" ning Margus Kappeli ja Doris Kareva „Olemise viis". Võistluse mõtte algataja ja toim. oli Vesta Uuetoa.

J. Pori orkester, ✧John Pori orkester.

Porijõgi, ka Konsu jõgi, Reola jõgi, Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 38 km, jõgikond 298 km^2. Algab Otepää kõrgustiku kirdenõlvalt Maaritsast ida poolt, kõrgustikult laskudes voolab 1 km pikkuselt sügavas orus, läbib seejärel Konsu paisjärve ja voolab kuni Emajõe orgu jõudmiseni Reola ürgorus. Varem liibis P. Aardla järve ja suubus kahe haruna (P. ja Savijõgi ehk Valgma jõgi). Poldreid rajades (1970.—80. a-il) juhiti peavool järvest lääne poolt mööda, mille tõttu idapoolne haru (Savijõgi) on väga veevaene.

Porkuni järv asub Väike-Maarjast 5,5 km loodes, Pandivere keskosa läbivas Porkuni ürgorus; 41,5 ha, suurim süg. 2,8 m. Koosneb 4 osast: Suurjärv (u. 36 ha, veetase 107 m ü. m.), Aiajärv (1 ha), Iiri järv (0,1 ha) ja Alumine järv (4 ha), neid eraldavad üksteisest paisud, veetase on erinev. Aeg-ajalt jääb järv pms. looduslikel põhjustel tühjaks (viimati 2003. a.). Keset järve Lossisaarel paiknevad kunagise linnuse kohal kurtide kooli hooned. Alumises järves on maaliline saar, Suurjärves mitu ujuvat saart, osa neist on muudetud poolsaarteks. Vesi tuleb pms. allikaist, väljavool Alumisest järvest Valgejõkke. Järv on lubjatoiteline, vesi eriti lämmastikurohke. Peamine kala koger. Tähtis veelinnujärv: hallpõsk-pütt (LK II), lauk, punapea-vart, tuttvart ja tait (LK III). P. j. jääb ✧Võhmetu-Lemküla KA piiresse.

Porkuni Kool, hälviklaste kool. 1866 asutati Vändras kurtide laste jaoks „Gotthardi kool, maa rahva tumma lastele", koolis õppis 10 last. Esimene õpetaja oli Valga seminari kasvandik Johannes Eglon. Gotthardi kool oli 1920. a-ni erakool ning tegutses kirikute ülalpidamisel, seejärel muudeti riigikooliks. 1924 andis Haridusmin. koolile Porkuni mõisa ning kool kolis Vändrast Porkunisse. 1925 avati Porkunis Riigi Kurttummade Kool. 1955 valmis uus, just kurtide koolimajaks ehit. hoone. 1994. a-st õpetatakse koolis ka kerge vaimupuudega kuuljaid lapsi, 1998. a-st pimekurte lapsi. Koolis on abiklassid (kerge vaimupuudega lastele), toimetulekuklassid (mõõduka vaimupuudega lastele) ning individuaalsete õppekavade alusel töötavad klassid (liitpuudelastele lastele). P. K-i nime kannab a-st 2000. 2002/03. õ.-a. oli koolis 94 õpilast. 1987. a-st on dir. Avo Hein.

Porkuni lade, Ordoviitsiumi noorim lade. Avamus kulgeb kitsa vööndina Kesk-Hiiumaalt Taebla, Risti, Kuimetsa, Porkuni ja Paasvere kaudu Mustvee lähedale. Tuntuimad paljandid on Vohilaiul, Kuimetsas, Koigi-Tõreveres, Porkunis ja Viru-Roela ümbruses. P. l-me paksus on 1—10 m (erandlikult kuni 20 m), kohati võib lade puududa. Põhja-Eestis koosneb lade pms. puhtast detriitsest ja biohermsest lubjakivist, kohati leidub ka dolokivi ning savikaid ja liivalubjakive (Ärina kihistu). Lõuna-Eestis on lademe alaosas savikad lubjakivid ja merglid (Kuldiga kihistu) ning ülaosas detriitsed, ooliitsed ja liivakad lubja- või dolokivid, leidub ka konglomeraate (Salduse kihistu). Salduse kihistule vastab Põhja-Eestis settelünk. Iseloomulikud on okasnahksete varrelülide, korallide, stromatopooride, käsijalgsete ja sammalloomade kivistised. Lademe kivimeid on kasut. ehituskivina ja lubjapõletamiseks. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Porkuni mõis (sks *Schloss Borkholm*) oli algselt Tallinna piiskopi lauamõis. 1479 laskis Tallinna piiskop Simon van der Borch (nema järgi on mõis nime saanud) Liivimaa Ordu abiga ehitada sinna laagerkastelli tüüpi linnuse. Ringmüüri nurkades olid poolliimartornid, õue keskel väike kirik. 1558 vallutas linnuse Vene vägi ja purustas selle, sealpeale on see varemeis. Säilinud ja ennistatud on alt 4- ja ülalt 8-nurkne väravatorn (selles asub a-st 1992 paemuuseum), mis viitab ehituskunstilisele seosele Tallinnaga. 1628—1799 kuulus mõis Tiesenhausenitele, 1835 läks Essenitele, kelle ajast pärineb enamik hooneid. Nende pärija Ludwig Otto von Rennenkampff lasi 1870—74 Lossisaare idaservale ehitada neogooti joontega historitsistliku härrastemaja. Hoonel on liigendatud põhiplaan ja üldsiluett ning ühel nurgal ümbri teilkküüvriga 8-nurkne torn. Kõrvalhooned moodustavad härrastemajaesise väljaku lõunaküljel kinnise majandushoovi; majandushooneid paikneb ka järve põhjakaldal. P. m-a juurde kuulusid Vistla ja Kullenga karjamõis ning Murga metskond. Rennenkampfid pidasid mõisa 1919. a-ni (mõisasüdant 1939. a-ni). 1924. a-st asub härrastemajas kurtide kool. 1953—55 ehitati härrastemaja vastu uus õppehoone (arh. Raul-Levroit Kivi). ◂

Porsiku (kadakate) kaitseala asub Hanila v-s; 2 ha. Asut. 1984 dekoratiivsete puukujuliste, pms. püramiidse võraga kadakate kaitseks. Kadakate keskm. kõrgus on 8 m ja ümbermõõt 0,7 m.

Poruni jõgi, ka Boroni jõgi, Borovnja jõgi, Narva jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 11 km, jõgikond

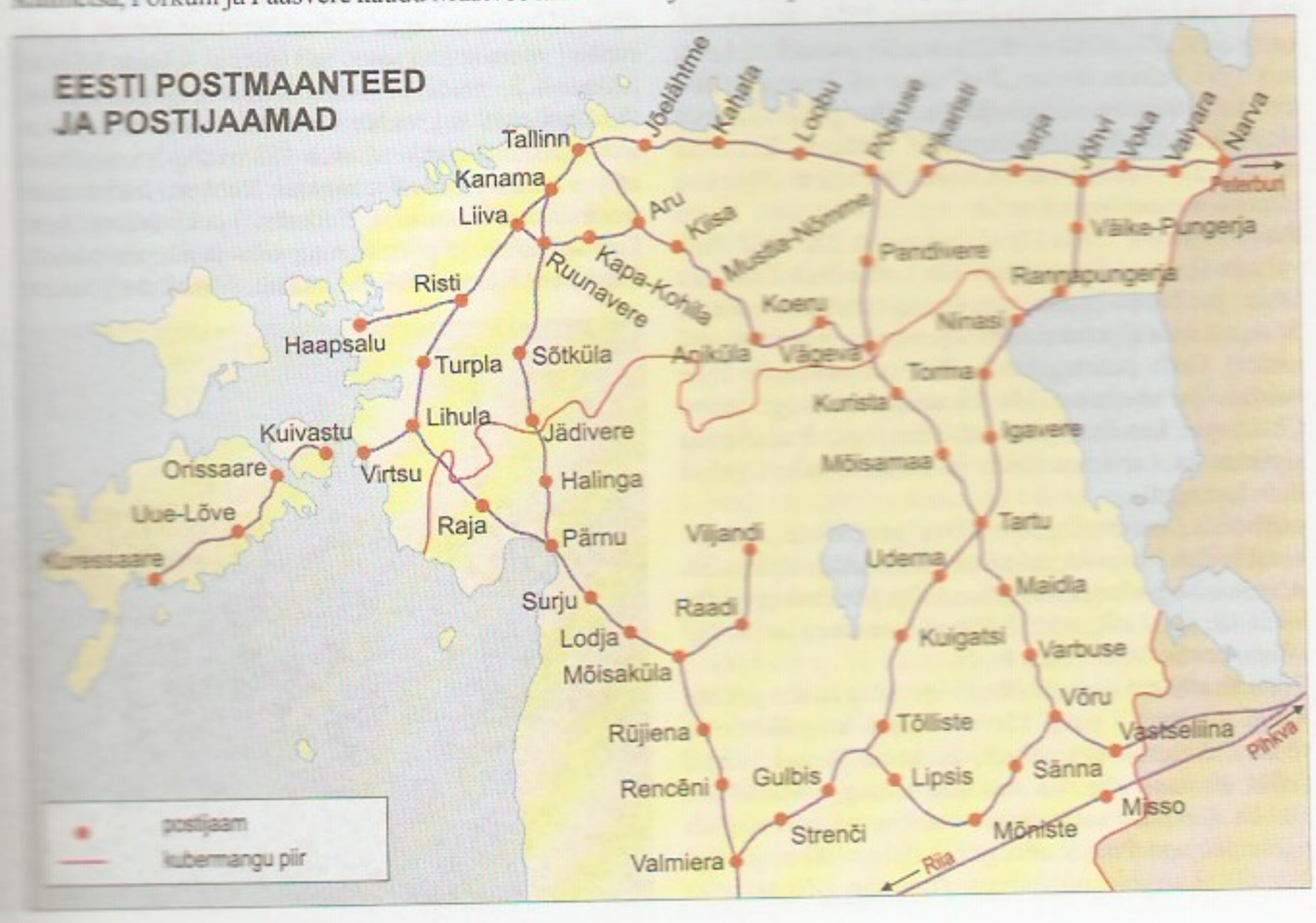

32,5 km². Algab Alutagusest Puhatu soo lõunaservast, alamjooksul paljandub jõe põhjas Narva lademe liivakivi. Jõe ääres ja selle lähedal asuvatel soosaartel kasvab põline liigirikas lehtpuumets — Poruni ürgmets (kuulub ✧Puhatu LKA-sse).

postijaam, hobuliiklusaegne posti- ja reisijateveoasutus. Eesti suurte mnt-de ääres oli p-u 18. saj. I veerandist 1930. a-teni (1863. a. 59; nende vahemaa oli 21—23 versta, s. o. 2—2,5 tunni teekond). P-de ülalpidamine oli a-ni 1917 seaduse järgi maaomanike (põhil. mõisnike) kohustus, kuid tekitas tegelikult talupoegadele lisakoormisi (hobusemoona ja töötõu andmine). P-apidaja rentis (a-ni 1917) p-a rüütelkonnalt; talle allusid 4—15 postipoissi, sepp ja sadulsepp.

B: K. Aluve. *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade*. Tln., 1976; E. Selli. *Postijaamad riigi ja reisija teenistuses*.Tln., 1976. ▲

„Postimees", 1908—40 Tartus tegutsenud kirjastusühisus, mis valdas varem Jaan Tõnissonile kuulunud „P-e" kirjastust (asut. 1896), trükikoda, tsinkograafia- ja köitekoda, raamatukauplust ning a-st 1930 ka samanim. ajalehte. Oli juulist 1935 dets-ni 1936 sisekaitse ülema otsuse põhjal sekvestri all. Andis välja ajalehti ja ajakirju ning ilu- ja aimekirjandust.

„Postimees", ajaleht, mille asutas Tartus 1886 Karl August Hermann (toimetas a-ni 1896), „Perno Postimehe" järglane (1905—30 avaldati ka Pärnu väljaannet). Ilmus 1886—87 nädalalehena ja 1887—91 3 korda nädalas, sai 1891 esimeseks eestikeelseks päevaleheks (ilmus 6 korda nädalas, 1922—40 iga päev). 1880. a-te lõpust oli „P-l" rohkesti kaasandeid, lisasid ja eriväljaandeid, nt. „P-e lõbulisa" (1889—94), „P-e eralisa" (1898—1901), „Lasteleht" (1901—40), „Tervis" (1903—31), satiirilisa „Sädemed" (1905—34, vaheajaga) ja „Elu" (1905—17). Jaan Tõnissoni toimetatuna (1896—35 tegelik peatoim., 1930. a-ni ka väljaandja) oli tema juhitavate erakondade (1905—17 Eesti Rahvameelse Eduerakonna, 1917—19 Eesti Dem. Erakonna, 1919—32 Eesti Rahvaerakonna ja 1932—35 Rahvusliku Keskerakonna) häälekandja. Suleti Nõuk. okupatsioonivõimude käsul sept. 1940, Saksa okupatsiooni ajal jätkas ilmumist (1941—44); kandis sept-st dets-ni 1944 nime „Uus P.", 1945 — 30. IV 1948 (EK(b)P Tartu Linnakomitee, EK(b)P Tartumaa Komitee, Tartu Linna TSN-i ja Tartumaa TSN-i häälekandjana) taas „P.". 1948—90 ilmus selle asemel „Edasi", mis 1991 hakkas uuesti „P-e" nime all ilmuma. Erastati 1991 toimetuse töötajatele, läks peagi Šveitsis elava ärimehe Heldur Tõnissoni valdusse, kes oma osaluse 1998 *Schibsted*'ile müüs. Interneti-väljaanne http://www.postimees.ee/. ▸

Posvoli rahu, Pasvalysi rahu, 14. IX 1557 Pasvalysis (Leedus Panevėžysi läh.) sõlmitud Liivimaa Ordu ja Poola-Leedu rahuleping (eelrahu sõlmiti 5. sept.), mis lõpetas nn. koadjuutorivaenuse (✧koadjuutor). Ordu pidi tagastama Riia peapiiskopile selle valduse ja nõustuma Mecklenburgi hertsogi venna Christophi koadjuutoriks määramisega. Rahuleping sisaldas ka Liivimaa Ordu ja Poola-Leedu sõjalise liidu lepingut.

pottmüts, ümarapõhjaline, kõval pappalusel, mustrilisest siidist katteriidega naistemüts, kuklas siidlindid. Abielunaise p-i kaunistas kitsas valge pits (treemel). P-i kanti 18. saj. keskpaiku Tallinna ümbruses ja 19. saj. Põhja-Eestis. Vrd. ✧tanu. ▸

Prandi allikad asuvad Pandivere kõrgustiku jalamil Koigi v-s Prandi pargi kõrval. Prandi Suurallikas on tõusuallikalehtritega järvik, paikneb paesel põhjal (laius 40 m ja süg. 1,5 m), suurveeaegne vooluhulk 100 l/s. Järvikust saab alguse veerikas oja, mis suubub paese põhjaga Prandi allikajärve (laius 100 m ja süg. 1,1 m). Laugete nõlvadega järvenõo põhjas avaneb rohkesti allikaid. Allikajärvest algab Prandi jõgi (vooluhulk 200—750 l/s). LK.

Prandi allikate kaitseala asub Koigi v-s; 11 ha. Asut. 1981 rohkete allikatega Prandi allikajärve (1,4 ha) kaitseks. Allikajärvel elab ohtralt veelinde. ▸

Prandi jõgi, ka Veskiaru jõgi, Seinapalu jõgi, Pärnu jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 25 km, jõgikond 285 km², keskm. vooluhulk 2,6 m³/s. Algab veerohkena Järvamaal Prandi allikajärvest, voolab ülem- ja keskjooksul soostunud piirkonnas, alamjooksul läbib Türi voorestiku lõunaserva. Tähtsaimad lisajõed on Neeva kanal (28 km) ja Raukla oja (7 km). P. j. on Eesti parimaid forellijõgesid (esimesed forellimaimud asustati sinna 1939). Jõe lähedal Näsuvere k. alal Rikassaares leiti 1969. a. 5.—6. saj. odaotsi ja noaterasid (Eesti suurimaid relvaleide).

Prangli (rts *Wrangö*, sks *Wrangelsholm*), saar Soome lahes Viimsi ja Ihasalu ps-st 8,6—9,6 km kaugusel; 6,44, koos ✧Aksi ja rannalähedaste väikesaartega (Tiirlood, 4,5 ha; Liivakari, 3,1 ha; Mourikari, 1,0 ha) 7,2 km², 113 el. (2000). Kuulub Viimsi valda. Saarel on kolm küla: Idaotsa (57 el.), Kelnase (32 el.) ja Lääneotsa (24 el.). Rannajoont (26,4 km) liigestavad poolsaared (Loo-ots, Liivsäär, Kiburi kari ja Rivimaa) ning lahed (Ees- ja Tagalaht, Mustkoopa lõugas). Saar on u. 3500 aastat tagasi merest kerkinud loode—kagusihilise voore kolmkantne lagi (pikkus 6, laius 3,5 km). Lääneosa on madal ja kivine, sellest kõrgemas idaosas (Kullamägi, 9 m) leidub veeriselisi rannavalle ja luiteid. Kristalne aluskord asub 123 m süg-l, maapõuest väljub vähesel määral maagaasi. Rohkesti leidub suuri rändrahne (Punane kivi, Kotkakivi) ja kivikülve. Saart katavad ranna- ja puisniit ning salu- ja nõmmemännik. Idarannas Kelnase k-s on sadam, Vanakabeli neeme

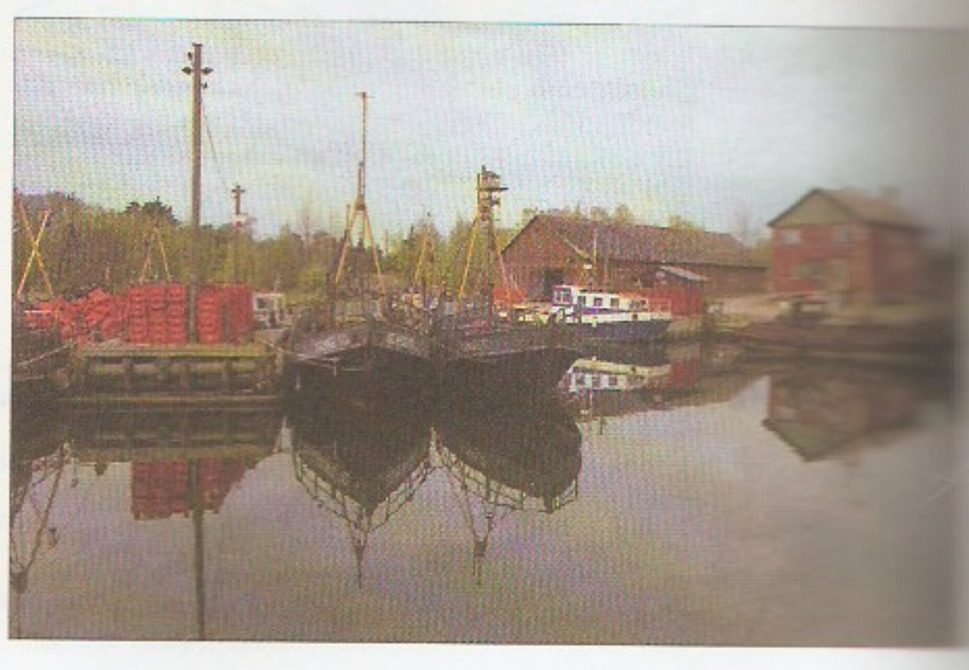

Järvik Aksi saarel

liih. aurikuga „Eesti Rand" 24. VIII 1941 hukkunute kalmistu (mälestusrist AKM), lõunarannas Laurentiuse kabel (ehit. 1848) ja külakalmistu, Idaotsa k-s põhikool. Saare loodetipus on tuletorn (12 m, a-st 1923), kaguosas tulepaak (20 m, a-st 1936). Saare lõunaosa kuulub ✧P. MKA-sse. — Esmamaining 1387 (*Rango*), asustuse kohta on teateid a-st 1491. Algselt rootsi asustusega P. eestistus 17. saj. ◂

Prangli kihistu, Ülem-Pleistotseeni kihistu, mis koosneb viimase jäävaheaja setteist. P. k. koosneb merelistest (nt. Prangli saarel moreenidevaheline liivsavi) ja kontinentaalsetest setetest (nt. Rõngus moreenidevaheline turvas ja sapropeliit). Rööbistatakse Leedu Merkine, Venemaa Mikulino ja Lääne-Euroopa Eemi jäävaheaja setetega. Vt. tab. 11. kd., lk. 105.

Prangli maastikukaitseala asub Viimsi v-s Prangli ja Aksi saarel; 131 ha. 1960 võeti kaitse alla Prangli suure kaguosa mets. 1999 moodust. ✧Kolga lahe MKA koosseisu kuulus algselt ka Aksi saar. Praegused piirid ja staatus a-st 2000. Kaitstakse Prangli kaguotsa liivaluiteid, luitemännikuid, põhja-kukemarjaga nõmmesid ja Aksi saare loodust. Aksi saare kivilabürint on arheoloogiamälestis. ▲

Prantsuse Kultuurikeskus. Eestis Prantsuse saatkonna juures tegutseva kultuuri- ja keelealase koostöö keskuse avas 14. V 1992 Prantsuse välisminister Roland Dumas, külastajatele avati see 30. VI 1993. P. K-e ülesanne on Eesti-Prantsuse suhete arendamine kultuuri, hariduse, keele ja kaunite kunstide vallas. Põhilised koostööprogrammid: riigiametnike prantsuse k-e õpe ning aastatepikkune koostöö Pimedate Ööde filmifestivaliga ning festivalidega, „NYYD", „Baltoscandal" ja „Jazzkaar". Dir-d: 1992—95 Béatrice Boileau, 1995—99 Catherine Suard, 1999—2003 Geneviève Ichard ja a-st 2003 Jean-Louis Pelletan. ◂

prees, lame sakilise servaga sõõrik rinnaehe ja rõivakinnitusvahend, läbimõõt 3—10 cm. Kanti rahvarõivastel 18.—19. saj. P. oli kaunistatud msg. taime- ja geomeetriliste motiividega. Nn. silmadega p-i äärel oli 4—8 punast, harvemini rohelist klaastahukaist kivi. Niisugust p-i kanti eriti Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel. ◂

presidentkond, territoriaalne haldusüksus Liivimaal 1582—98. P-a eesotsas seisva presidendi nimetas Poola kuningas. P. moodustas ühtlasi maakohturingkonna (vastas vojevoodkonnale, 1598 asendati sellega). P-a-keskused olid Cēsis, Tartu ja Pärnu.

Pressinõukogu, 2002 Avalikust Sõnast lahkulöönud Eesti Ajalehtede Liidu loodud uus ajakirjanduse eneseregulatsiooni organ. Korraldab lugejate ja väljaannete (pms. ajalehed, ajakirjad ja Interneti-portaalid) lahkarvamuste puhul kohtuvälliseid lahendusi.

PricewaterhouseCoopers, Pricewaterhouse-Coopers AS, auditeerimise, konsultatsioonide ja koolitusega tegelev asutus, mille asutas 1992 Tallinnas *Price Waterhouse Consulting OY* (Soome). Praegune nimi on firmal pärast liitumist *Coopers & Lyrand*'iga, mille emafirma on *PricewaterhouseCoopers Eastern Europe B. V.* (Holland). 2002 oli netokäive 66 mln. kr. ja töötajaid 80. ◂

Prigentimäe kaitseala asub Karula v-s; 9 ha. Asut. 1964 ✧Karula kõrgustikule iseloomuliku kupli kaitseks. Prigentimägi moodustub koos kõrval asuvate Kroodimäe ja Anumäega liitkõrgendiku. Künka jalami absoluutne kõrgus on 75 m, tipu kõrgus üle 90 m. Künkal kasvab sinilille-tammepuistu. Prigentimäel on von Grotedele kuulunud, nüüdseks lõhutud hauakamber.

Prillimäe, alevik Kohila v-s Kohilast 6 km idas Tallinna—Viljandi mnt. läh.; 411 el. (2000). P-l on postipunkt ja Interneti-punkt. Alevikust kagus Salutaguse k-s töötab pärmitehas (asut. 1930). — Aleviku areng on olnud seotud Salutaguse karusloomakasvatussovhoosi keskasula rajamisega 1950. a-il.

„Printall", trükikoda, mis on asut. 1971 EKP KK Trükikojana. 1992 muudeti see rendiettevõtteks „P.", 1994 erastati ja muudeti aktsiaseltsiks. A-st 1998 kuulub Ekspress Grupile. Olnud Eesti Trükitööstrite Liidu asutajaid. Põhitoodang on perioodilised väljaanded ja reklaamtrükised. 2002 oli töötajaid 200, käive 190 mln. kr.

Professorite Instituut, Tartu ülikooli allasutus, mis 1828—33 koolitas Venemaa ülikoolidele õppejõude. P. I-i võeti ülikooli lõpetanuid. Kursus lõppes enamasti doktoriväitekirja kaitsmisega. Kokku lõpetas P. I-i 22 kuulajat, kes hiljem töötasid Peterburi, Moskva, Harkivi, Kaasani ja Tartu ülikooli professorina.

Proosa kivikalmistu asub Pirita jõe paremal kaldal Loo ja Nehatu vahelisel madalal paekõrgendikul. 1970.—84. a. kaevamisel (Kaupo Deemant) uuriti varase rauaaja kivikirstkalmet (osalt lõhutud) ja selle kõrval olnud ühe tarandiga kivikalmet, kuhu oli maetud 4.—5. saj. Neist lõunas asuvas korrapäratu kivilademega kalmes oli põletusmatuseid kahest ajajärgust: 5.—6. saj-st ja 11.—13. saj-st. Eriti 5.—6. saj. leidude hulgas oli rohkesti Skandinaaviast pärit esemeid, sh. kullatud mõõgapidemenupp, kahe inimnäokujutisega naast, kullatud ilunõõpe jms. U. 0,5 km Proosa k-st ida pool loopealsel on u. 10 ha suurusel alal avastatud muistseid põlde; eristatud on 81 ristkülikukujulist peenardega eraldatud põllulappi. ▼

B: V. Lang. *Muistne Rävala.* Tln., 1996.

Prossa järv, ka Luua järv, asub ✧Vooremaa MKA põhjaserval Nava voore ja Luua metsapargi vahel; 32,9 ha, suurim süg. 4,2 m. Muda- ja taimerohke liigtoiteline veekogu, saab vee allikaist, väljavool Prossa

kraavi (Kohinaoja) kaudu Nava ojja, vesi vahetub 1,8 korda aastas. Kalastikus särg, ahven, haug ja koger. Järv on andnud loominguainet Adamson-Ericule ja Johannes Semperile.

„Psycho" [*psühho*], 1973—78 tegutsenud ansambel, kes mängis pms. *fusion*muusikat. Tehnilist täiuslikkust püüdlev „P." hakkas viljelema ka kontsertmuusikat ja tõestas, et rokkmuusika on köitev ka tekstita. Ansambli tugevad instrumentalistid (algkoosseisus Andres Põldroo, Heigo Mirka, Paap Kõlar ja Helmut Aniko) on hiljem edendanud Eesti rokki teistes kollektiivides. „P." loomingu tipuks kujunesid palad „Nomina sunt odiosa" ja „Dala 78". Ansambli tuumik ning Paul Mägi, Sergei Pedersen ja Vladimir Šeripov esinesid 1978 koos Gruusia Riikliku Sümfooniaorkestriga (juhatas P. Kõlar) Tbilisis üleliidulisel džässifestivalil.

Pudivere, küla Väike-Maarja v-s 5 km Simunast põhja pool; 46 el. (2000). P-s on sündinud Eduard Vilde, tema sünnikohta tähistab kunagises moonakakülas (tuntud Pelgulinnana) mälestuskivi. — Esimest korda on P-t mainitud 1493 (*Poudefer*), P. mõis (*Poidifer)* eraldus 1586 Võivere mõisast.

puhaskasurubla, ✧puhtakasurubla.

Puhatu looduskaitseala asub Illuka v-s; 12 320 ha. Asut. 1999 Puhatu soostiku kirdeosa ning sealsete koosluste ja haruldaste liikide elu- ja kasvupaikade kaitseks. Esmalt (1967) võeti kaitse alla Poruni jõe ürgorg, 1990 moodustati praeguse kaitseala lõunaosas Permisküla taimestiku mikro-KA. Puhatu soostik on üks Eesti viimaseid säilinud suuri siirdesooalasid, ta koosneb mitmekümnest soost. Kaitsealal asuvad Mustaladva, Putki, Puhatu ja Lutsina soo ning osa Kriivasoost; rohkesti on laukaid ja rabajärvi, suurimad on Puhatu (20,9 ha) ja Martiska järv (6,3 ha). Poruni jõe ääres kasvab liigirikas lehtmets — Poruni ürgmets. Kaitseala linnustik on haruldusterohke, seal elavad nt. meri-, kala- ja kaljukotkas, rabapüü (kõik LK I) ning metsis (LK II). Kaitseala on oluline rändlindude peatus- ja suurulukite elupaik. Narva jõe piirkonnas kasvab väga haruldane ida-võsalill (LK II). ▸

Puhatu turbamaardla asub Ida-Virumaal Illuka, Vaivara ja Toila v-s; 21 064 ha, sh. 9822 ha kaitsealadel. Tootus kiht koosneb hästilagunenud (keskm. kihipaksus 2,9 m) ja vähelagunenud turbast (1,7 m). Lagunemisaste ja tuhasus on hästilagunenud turbal vastavalt 25—29 ja 4,8—6,6 %, vähelagunenud turbal 9—13 ja 2,0—3,5 %. Hästilagunenud turvas sobib kütteks, vähelagunenud turvas aiandusturbaks. 2002 kaevandas Puhatu Turvas AS 37 500 t hästilagunenud turvast ja 800 t vähelagunenud turvast ning OÜ Alutaguse Turvas 1600 t vähelagunenud turvast. 1

Puhja, alevik ja samanim. v-a keskus, asub 27 km Tartust läänes Viljandi mnt. ääres Elva tee lahkmel; 1080 el. (2000). Alevikus töötavad P. Gümn. (2002/03. õ.-a. 456 õpilast), seltsimaja (ehit. 1906), rmtk., postkontor ja apteek. Huviväärne on P. Püha Dionysiuse kirik, kirikuaias on a-st 1988 Käsu Hansu ja Adrian Virginiuse mälestuskivi. Kiriku lähedal pargis paikneb Vabadussõja mälestussammas (avati 1925, taastati 1988). Aleviku suurim tööandja on Sangla Turvas AS. P. kalmistu paikneb alevikust lõunas Mäeselja k-s. — Küla esmamaining 1418 (*Puyen*). Alevikulaadne asula tekkis kiriku juurde 20. saj. alguses.

Puhja Püha Dionysiuse kirik [*-nü:-*]. Esmamaining 1397 (*Pujen*). Kirik koosnes 14. saj. ehit. ruudukujulise põhiplaaniga kooriruumist ja tõenäoliselt kolmelöövilisest pikihoonest, mille välisküljel olid tugipiilarid (likvideeritud 17. saj.); algkirikust on säilinud välisseinad ja osa talumita lääneportaali. Pikiseinu toetavad kontraforsid osutavad, et hoone oli algselt võlvitud. Interjööri eripära oli pikihoone seinte alavööndit liigendanud avarate niššide rida, mis oli mõeldud kõrvalaltarite

jaoks (eeskujuks Tartu toomkirik). Arvat. 1481 sai kirik tugevasti kannatada. 1495—99 ehitati uus läänetiib ja selle konsooltorn ning kooriruumi tähtvõlv (tegemist on Lõuna-Eesti ainsa põhijoontes säilinud hilisgooti kooriga). Poola-Rootsi sõdades kirik purustati, 1630. a. paiku taastati. ▸

Puhja kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Puhja v-a ja osa Konguta v-st. Keskajal kuulus ala Tiesenhausenitele, kes ehitasid Kavilda ja Konguta vasallilinnuse ning Puhja kiriku; Ulila ümbrus kuulus Vene-Liivimaa sõjani Kärkna kloostrile. 19. saj. keskpaiku siirdus 24,4 % elanikest õigeusku, Mõisanurme ehitati õigeusu Kavilda kirik. Viljaka põllumaaga Puhja kuulus Tartumaa jõukate kihelkondade hulka. 1924 rajati Ulila elektrijaam.

Puhja vald asub Tartumaa lääneosas; 167,54 km², 2385 el. (2003). Keskus Puhja alevikus. Paikneb ✧Ugandi lavamaa ja ✧Võrtsjärve madaliku piirialal. Põhjapiir kulgeb põhja poolt Emajõge, hõlmates seal asuva Palupõhja k. Asustus on koondunud Puhja aleviku ümbrusesse, põhja- ja idaosas on sooalad (soode all on u. $^1/_3$ valla pindalast). Valla idapiiril ilmestavad maastikku Elva jõe soine org ja seal paiknev Keeri järv, keskosa läbib põhja—lõuna-sihiliselt Kavilda ürgorg (✧Kavilda ürgoru KA). Kool ja kultuuriasutused on keskasulas, rmtk. on ka Ulilas ja Rämsis (Uula rmtk.). Tartu—Viljandi mnt. ja Kavilda ürgoru ristumiskoha lähedal on asunud Kavilda vasallilinnus (esmamaining 1495), selle kõrval paikneb rahvapidude pidamise koht Kiigemäe. Mnt-st lõunas asub õigeusu Aleksandri kirik (ehit. 1873, kogudus tegutses a-ni 1975), Mõisanurme k-s on kalmistu. Huviväärne on ✧Puhja Püha Dionysiuse kirik, mille kalmistu on Mäeselja k-s. Valla põhjaosa kuulub ✧Alam-Pedja LKA-sse. Suurimaid tööandjaid on Sangla Turvas AS, turvast kaevandatakse valla idaosas asuvast Laugesoost ja Rannu v-s asuvatest Sangla ja Rannu soost. — P. v. moodustati 1939 Ulila ja Kavilda v-st. 1950 valla staatus kaotati, ennistati 16. V 1991. ▸ 1

„J. Puhk & Pojad", 1913—40 Tallinnas tegutsenud kaubandus- ja tööstusfirma, a-st 1937 aktsiaselts. Arenes Viljandi tikuvabrikandi Jaan Puhki 1881 asut. ettevõttest. A-st 1917 juhtisid firmat tema pojad Joakim, Eduard, Voldemar, Aleksander ja Evald. Neile kuulus 1930. a-il Eesti suurim autoäri. Peale kaubamaja, millel olid esindused peaaegu kõigis Eesti linnades, kuulusid neile ka üks Eesti suurimaid ja moodsaimaid jahuveskeid (1924 valminud suurveski jahvatusvõime 200 t ööpäevas), masinaehitusvabrik „Ilmarine" (a-st 1920) jmt. ettevõtet. Kaubamaja müüs peale autode ka põllum-masinaid, toiduaineid, rauakaupu jm.

puhtakasurubla, Baltimaades käibel olnud maa tulukuse hindamise ühik, vastas algselt maa-alale, millelt laekuvat aastast puhaskasumit hinnati 1 rbl. suuruseks. Eestimaa kub-s võeti p. kasutusele 1872, see võrdus $^1/_{300}$ adramaaga (ehk $^1/_2$ adrasajandikuga). Adramaalt

Puhja Püha Dionysiuse kirik

Puhja valla asulad (2000)

Alevikud
Puhja
Ulila
Külad
Härjanurme
Järvaküla
Kaimi
Kureküla
Mõisanurme
Mäeselja
Nasja
Palupõhja
Poriküla
Ridaküla
Rämsi
Saare
Teilma
Tännassilma
Vihavu
Võllinge
Võsivere

arvestati 300 rbl. puhaskasumit, lähtudes eeldusest, et 1 adramaa suuruse talu (nn. kaheteistpäevatalu) eest maksti tollal aastas keskm. 300 rbl. renti. Liivimaa kub-s asendati 1901 senine taalriarvestus p-de arvestusega: maa boniteeriti, arvestades kategooriate kaupa keskm. puhaskasumit tiinu kohta. 1906 võeti boniteerimine kasutusele ka Eestimaa kub-s. 1930 kehtestati Liivimaa kub-u 1901. a. tariifi järgi p-d kogu Eestis. Neid kasutati hindepunktide nime all Saksa okupatsiooni lõpuni (1944). P-le oli põhimõtteliselt lähedane Saaremaal 18. saj. II poolel kasutusele võetud maa-, revisjoni- või obrokirubla (24 rbl. puhaskasumit adramaa kohta).

Puhta Läänemere Ühendus (ingl *Coalition Clean Baltic*, CCB), Läänemere valgala maades tegutsevate, m. rohujuuretasandi keskkonnakaitseorg-de ühendus. Asut. 1990, et parandada Läänemere seisundit avaliku arvamuse kujundamise ja riiklike organisatsioonide mõjutamise kaudu. Selleks teostatakse ühisprojekte ning kirjastatakse ja levitatakse trükiseid. 2003. a. kuulus ühendusse 27 organisatsiooni 9 riigist. 1990—2002 ilmus neli korda aastas teabeleht „CCB Newsletter", 2002 hakkas ilmuma aastaraamat. Ühingu peakontor asub Rootsis Uppsalas; a-st 2001 on ühingu esimees Valdur Lahtvee (Eesti).

Puhtu-Laelatu looduskaitseala asub Hanila v-s; 2759 ha, sellest maismaad 1018 ha. Asut. looduslike ja poollooduslike koosluste ning vee- ja rannikulinnustiku elupaikade kaitseks. 1939 võeti kaitse alla Puhtu ps. ning asutati Virtsu-Puhtu tervisemuda-KA. 1950 asutas Eesti NSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst. botaanilis-zooloogilise KA, mis sai 1957 Puhtulaiu taimestiku-loomastiku keelualana taas riikliku staatuse. Keeluala laiendati 1959 Virtsu-Laelatu-Puhtu keelualaks. A-st 2003 on kaitsealal praegused piirid ja staatus. Kaitseala rannikut liigestavad madalad merelahed ja väikesed laiud (sh. Kõbaja laiud), ranna ääres laiuvad roostikud ja rannaniidud, sisemaa poole jäävad puisniidud ning rendsiinadel ja gleimuldadel kasvavad kadastikud ja metsad. Piirkond on oluline veelindude rändepeatuspaik, sest ta asub Läänemere—Põhjamere rändeteel; seal pesitseb u. 140 linnuliiki, väga heade toidu- ja pesitsusolude tõttu on lindude asustustihedus suur. 1953 asutati Eerik Kumari algatusel Puhtu ornitoloogiajaam. Kaitseala silmapaistvaimaid kooslusi on Laelatu puisniit, mis on väga liigirikas (üle 470 soontaimeliigi ja u. 30 samblaliiki), 1 m²-l kasvab 76 soontaimeliiki (Eesti suurim näit). Rohkesti on kaitstavaid taimi (nt. on seal ²/₃ Eestis kasvavate käpaliste liikidest). Erilise väärtusega on Puhtu laialehine salumets. ◂

Puhtulaid, Virtsu ps-ga madala maakaela ja sellel asuva tammteega ühenduses olev saar; 89,7 ha, kõrgus kuni 5 m. Külgneb läänes ja lõunas Liivi lahe, idas Rame lahe ning põhjas Vanaluubi lahega. Suuremat osa P-u katab liigirikas salumets (pärn, tamm, saar, vaher, jalakas; rohurindes ms. karulauk (LK III), lõhnav madar ja naturaliseerunult kirju liilia, metsaserval Eestis haruldane lood-angervaks (LK II), puisniitudel käpalisi, rannavallidel merikapsas). P. paikneb tähtsal lindude rändeteel, linde on loendatud üle 160 liigi. Mõne arktilise linnuliigi — auli, tõmmu- ja mustvaera, järvekauri (LK II) ja punakurk-kauri (LK III) — vaatlemiseks peetakse P-u maailma sobivaimaks paigaks (linnuvaatlustorn a-st 1960). — Esmamaining 1478 (*Holm zum Puchte, Holm Puchten*). Vana-Virtsu mõisnik Carl Thure von Helwig rajas 18. saj. keskel P-le suvemõisa ning ilusaia ja lehtlatega Hollandi stiilis pargi, mida kaunistasid tema enda valmistatud puuskulptuurid, sh. Friedrich von Schilleri auvammas (1813, üks esimesi talle pühendatuid, 1957 asendati koopiaga, algupärand Läänemaa Muuseumis). I maailmasõja ajal oli P-l Vene vesilennukibaas, taanduv vägi hävitas enamiku ehitisi ja skulptuure, säilisid ainult karjamõis ja tall. 1928—40 kuulus P. Hamburgi ülikooli prof-le Jakob von Uexküllile, hooldajana elas seal 1934—39 harrastusornitoloog Alexander von Keyserlingk. 1939 andis omanik P-u ja Adralaiud kaitse alla, suvemajast sai 1946 TRÜ ja 1949 Eesti NSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i bioloogiajaama (kannab a-st 1953 ka ornitoloogiajaama nime) asukoht. Zooloogia ja Botaanika Inst-i algatusel loodi Puhtus 1950 taimestiku-loomastiku kaitseala. P. kuulub Puhtu-Laelatu LKA koosseisu. Jaama asutajat Eerik Kumarit meenutab mälestuskivi (1987, skulptor Airike Tamiloo-Bogatkin).

Puise poolsaar eraldub Matsalu lahte Väinamere avaosast; pikkus u. 8, laius tüveosas 4 km. Looderannikut liigestavad Sassi ps. ja mitu abajat. Sassi ps-st ulatub loodesse saarealik (Porgi 4,5 ha, Tauksi 2,5 km², Liialaid 52,3 ha, Sõmeri 41,3 ha, Holmi rahu 4,9 ha). Poolsaar lõpeb edelas kaugele merre ulatuva Puise ninaga, selle jätk on Kakrarahu (1,8 ha). Looderannikul rannakarjamaa, lõunaosas liigirikas puisniit — Puise mets. Asustus (Puise, Põgari-Sassi ja Tuuru k.) paikneb Puise—Tuuru künnisel. P. p. paikneb ⁺Matsalu LKA-l.

Puka, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Tartu—Valga rdt. ääres; 770 el. (2000). Alevikus on P. Keskkool (2002/03. õ.-a. 252 õpilast), rmtk., rahvamaja, apteek, postkontor ja rdtj. Huviväärne on aleviku keskuses asuv Karl Burman sen-i projekteeritud eramu (valmis 1914). Aleviku idaosas on baptisti palvela ja kalmistu. — Mõisa (*Perende*) kohta on teateid 16. saj. algusest. 18. saj. jagunes mõis kolmeks mõisaks: Vana-P. (*Alt-Bockenhof*), Vastse-P. ehk Ruuna (*Neu-Bockenhof*) ja Väike-P. ehk Koosa (*Klein-Bockenhof*). 19. saj. mõisad ühendati. Alevik tekkis rdtj-a juurde 19. saj. lõpus (mõis asus rdtj-st 3 km läänes). 1937—41 tegutses P-s kodutööndusskool.

Puka vald asub Valgamaa põhjaosas; 200,93 km², 1919 el. (2003). Keskus Puka alevikus. Valla idaosa

paikneb ✧Otepää kõrgustiku lääneosas ja kuulub ✧Otepää LP-sse. Seal on valdav künklik moreenimaastik, kus absoluutkõrgused ulatuvad üle 200 m (Meegaste mägi 207 m, Sannamägi 200 m). Lääneosa paikneb ✧Valga nõos, seal valdavad metsaalad. Piki valla läänepiiri kulgeb Väike Emajõgi, loodeosa ulatub Võrtsjärve rannikule. Valda läbivad Tartu—Valga rdt. ja mnt. Haridus- ja kultuuriasutused (keskkool, lasteaed-algkool, rmtk., rahvamaja) on Pukas ja Aakres. Soontaga k-s asub Aakre metskond. Huviväärne on Kuigatsi mõis (18. saj-st pärit peahoone ehitati 19. saj. II poolel ulatuslikult ümber). Suuremad tööandjad on puidutöötlemisettevõtted ja avalik sektor. — A-ni 1950 asus üldjoontes samades piirides Kuigatsi v. P. v-ks sai 13. II 1992. ▸ 1

Pullapää, paikkond Läänemaal, 6 km Haapsalust läänes. Haapsalu lahte ulatuval P. neemel on kuni 6 m kõrgune pank, sellest lõunas liigirikka lehtmetsaga Klindimägi (16 m). P. neemest läänes ulatub merre Pinukse neem, sellest loodes asub Hobulaid. P. Nõmme k. peredes (1391 *Pulenpe*) elasid keskajal rootslased. P. on olnud Haapsalu elanike väljasõidukohti, seal viibinud Aleksander III-le püstitati 1896 mälestusmärk (1917 purustati, osaliselt säilinud). 1939 muudeti P. Nõuk. sõjaväe suletud alaks (raketibaas ja lennujuhtimiskeskus), hiljem paiknes seal Eesti kaitseväe jäägrikompanii.

Pullijärv, ka Pullipõdra ja varem Väike-Pugola järv, asub Haanja kõrgustiku lõunanõlval (184 m); 61,7 ha, suurim süg. 7,1 m. Väljavool kraavi kaudu läbi Misso Saarjärve Pedetsi jõkke; vesi vahetub u. 3 aasta jooksul. Eutrofeerunud vähetoiteline järv; palju haruldasi taimi. Peamised kalad särg, ahven, haug ja kiisk.

Pulli mesoliitikumi asulakoht asub Pärnu jõe paremal kaldal end. Sindi rdt-sillast 400 m ülesvoolu, on seni vanim tõend Eesti ala inimasustuse kohta. Kaevamisel (1968—73 ja 1975—76, Lembit Jaanits) on läbi uuritud 1159 m² 10—20 cm paksust kultuurikihti, milles oli leeasemeid, vaiaotsi, tulekivist, luust, sarvest ja puidust esemeid ning loomaluid. Esemed on iseloomulikud Kunda kultuurile, enamik kasut. tulekivist on arvat. toodud lõuna või kagu poolt. Loomaluud pärinevad pms. põdralt ja kopralt, vähesel määral on karu, metssea, metskitse, nugise, hundi ja koera ning kaladest latika ja koha luid. Asula on dateeritud preboreaalsesse kliimastaadiumi (u. 9600 ^{14}C-aastat), boreaalses kliimastaadiumis on sealne ala kattunud Antsülusjärve setetega.

B: L. Jaanits, K. Jaanits. *Ausgrabungen der frühmesolithischen Siedlung von Pulli.* — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1978, 27.

pulmad, rituaali ja meelelahutust ühendav pärimuslik abielusõlmimispidustus. Vt. ka 11. kd., lk. 755—756.

Punasoo, Pandivere kõrgustiku idanõlval asuv tasandikusoo, piirneb lõunas liivaseljandikega; 700 ha. P-s on ülekaalus älve- ja laukaraba, soo servas kasvab kitsa ribana siirdesoo- või rabametsa. Põhjaosas paiknevad turbaväljad (120 ha). Turba paksus on kuni 6 m.

Purdi mõis (sks *Noistfer*) asub Järvamaal Purdi v-s. Esmamaining 1560. Nime on ta saanud 17. saj. lõpu omaniku Hans Burti järgi. 18. saj. ühendati P. m-ga Ojataguse ja Mustla mõis. Praegune hoonestus on rajatud 17.—18. saj., kompaktne sümmeetriline planeering pärineb pms. 18. saj. III veerandist, kui mõis kuulus Baranoffidele. Hilisbarokse kavatisega härrastemajas (1760.—70. a-d) — keskel kõrgem mansardkatusega põhiosa, külgedel madalamad poolkelpkatusega tiibhooned — on olnud rokokoointerjööre, maja taga Pärnu jõeni laskuvail terrassidel oli varem regulaarplaneeringuga iluaed. Mõisa park (3 ha) on LK all; mõisast suundub Anna kiriku poole puiestee. P. m-a juurde kuulusid Vanamõisa (Ojataguse), Saaremõisa ja Tänjala karjamõis, Kasemetsa metskond ning Puiatu valdus. End. härrastemajas on a-st 1920 asunud kool, a-st 2001 eravalduses. Väljaspool mõisaansamblit asub Ungern-Sternbergide (omanikud 1806—1919) neobarokne hauakabel. Mõisa lähedal on 2 kivikalmet, mis pärinevad I a-tuh. I poolest ja II a-tuh. algusest. ▲

Purdi mõisa härrastemaja

Purekkari, kivine neem ✧Pärispea ps-e põhjatipus. Ligi 1,5 km pikkune P. ots on Mandri-Eesti põhjapoolseim koht (59°40′30″ pl.). Neemel asuva P. rahnu (LK; kõrgus 4,4 m, ümbermõõt 22,1 m) on muistendi järgi Kalevipoeg sinna lennutanud Soomest. P. on turismipaik, kuulub ✧Lahemaa RP-sse. Vanadel kaartidel on P. näidatud saarena (*Purrikarri*). ▼

Purila allikad asuvad Rapla v-s Keila jõe paremal kaldal Purila k. lähistel. Astangu jalamil 150 m ulatuses avaneb rühm lange- ja tõusuallikaid. Allikad moodustavad 10 m laiuse ja 0,3 m sügavuse allikajärviku. Järvikust algab Keila jõkke suubuv oja. Suurvee ajal on allikate vooluhulk kuni 120 l/s, suvel 20 l/s. Oja ja allikate põhi on paene. P. a-d on Raplamaa ja Kohila karstipiirkonna suurimad karstiallikad. LK.

Purtse jõgi, ülemjooksul ka Koolma, keskjooksul Oandu jõgi, algab Tudu lähedalt Punasoo idaservast, voolab läbi Püssi ja Lüganuse ning suubub Purtses Soome lahte; pikkus 51 km, jõgikond 810 km², vooluhulk keskm. 6,7 m³/s. Püssist alamal voolab kärestikulisena sügavas orus (seal paljanduvad aluspõhjakivimid). Suurimad vasakpoolsed lisajõed on Hirmuse (ka Sirtsi ja Soonurme, mõnikord käsitletud ka P. jõe ülemjooksuna, 22 km) ja Erra (Koljala, 21 km) ning parempoolsed Ojamaa (29 km) ja Kohtla jõgi (29 km). Nõuk. ajal oli P. j. Eesti reostatuim jõgi (naftasüsivesinikud, fenoolid). — Esmamaining 1558 (*dye Portsche beke*). Jõe saksakeelsest nimest *Ise* tulenevad Purtse ja Püssi mõisa saksakeelne nimi, vastavalt *Alt-* ja *Neu-Isenhof.*

Puka valla [illegible] asulati (2000)

Alevik	
Puka	
Küla d	
Aakre	
Kibena	
Kolli	
Koonsi	
Kuigatsi	
Kähri	
Meegaste	
Palamuste	
Pedaste	
Plika	
Prange	
Purtsi	
Põru	
Pühaste	
Rebaste	
Ruuna	
Soontaga	
Vaardi	

Puusapõll

Purekkari [illegible]

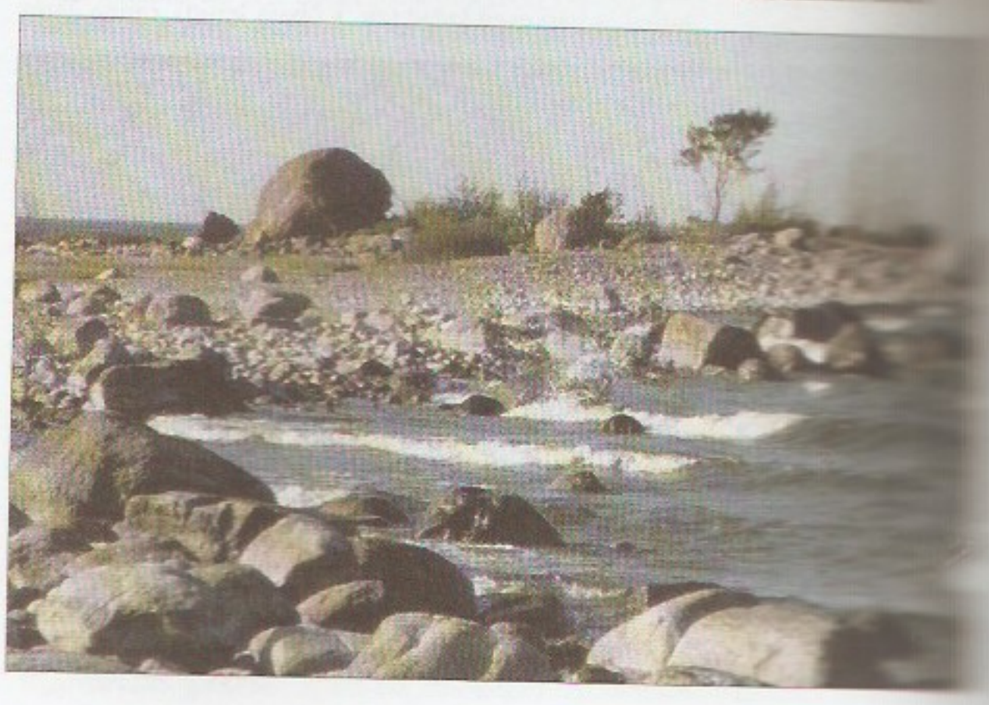

Puurmani mõisa härrastemaja

Purtse vasallilinnus on Eesti suurimaid kindlustatud mõisamaju; kujutab endast näidet motiivirikkast ning vastuolulisest üleminekust gootikast renessanssi, keskaegselt linnuselt uusaegsele lossile. Esmamaining 1421, mõisa (*Purdes*, *Isse*, hiljem *Alt-Isenhof*) lasksid ehitada u. 1533 Taubed (ka Tuved). Taubede valduses oli Purtse 1621. a-ni, 1657. a-st kuulus mõis Flemingitele ja 1731—1919 Stackelbergidele, kes muutsid selle Püssi kõrvalmõisaks. Suure, ruutja põhiplaaniga ja paksude (kuni 2,35 m) kiviseintega kindlustatud mõisamaja I korrus on võlvitud, II ja III korrusel on talalagi, läänenurgal asub torn. Ainuke sissepääs oli läänepoolses peafassaadis, etikuga ukseava paiknes II korrusel. Hoone loodekülje puidust elamisosa kujunduse kohta andmeid pole. Säilinud on hilisgooti raidkaunistusi (kamina raamistus, portaalid) ja hüpokausti kanke id. 1950. a-ist oli linnus tühi ja varemeis, 1987—90 restaureeriti (arh. Inna Komonyi, kunstiajaloolane Villem Raam). Enne restaureerimist olid alles 2 alakorruse müürid, torn ja ülakorrus on taastatud oletuslikult. Praegu asub seal kontserdisaal, kus peetakse ka konverentse. Vt. ill. 11 kd., lk. 694.

Purtsi jõgi, Väikese Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 28 km, jõgikond 107 km^2. Algab Otepää kõrgustikult, voolab Ugandi lavamaal, alamjooksul Väikese Emajõe orundis, suubub Pikasillast põhja pool. Oluline kala on jõeforell. Suurimad lisajõed on vasakult suubuvad Pästra (10 km) ja Puka oja (8 km).

Puualasõda, ✧pearaharahutused.

Puurmani, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Pedja jõe alamjooksul Tallinna—Tartu mnt. ääres; 659 el. (2000). Alevikus on keskkool (2002/03. õ.-a. 260 õpilast, asub ✧P. mõisas), rmtk., kultuurimaja ja postkontor. Vabadussõjas moodustas Julius Kuperjanov P-s partisanisalga (23. XII 1992 avati mälestustahvel). — P. varane ajalugu seostub Kursiga (*Talkhof*). Oletatavasti paiknes seal 14.—16. saj. Kursi ordulinnus. Ammusest ajast on P-s põletatud lupja (eriti pärast 1775. a. Tartu suurtulekahju; mõisa kohta on seetõttu kasut. ka nimekuju *Kalkhof*).

Puurmani mõis (sks *Talkhoff*) kujunes Kursi komtuurkonna linnuse ümber (mainitud 1343 seoses Jüriöö ülestõusu mahasurumisega). 1343—1530 resideeris seal 13 komtuuri ja 2 foogti. Vene-Liivimaa sõja ajaks oli Liivimaa Ordu ja Tartu piiskopi alaliste vaenuste käes kannatanud linnus sõjalise tähtsuse minetanud ja mõis kuulus Valkena kloostrile. Poola ajal kuulus ta Tartu raele, Rootsi ajal oli riigimõis ja kujunes luhjapüilettaskeskuseks (18. saj. lõpuks u. 40 ahju, u. ¼ Eesti luhjatoodangust). 17. saj. eraldati P. m-st mitu mõisa ja 1645 kinkis kuninganna Kristiina kärbitud vallituse kindralmajor Christopher von Buhrmeisterile, tema järgi on mõis saanud praeguse nime. 1729 päris Põhjasõjas laastatud mõisa Andreas von Manteuffel, kelle järglased pidasid seda Eesti Vabariigi alguseni, tuntum neist oli Tartu ülikooli kuratooriumi esimees senaator Gotthard von Manteuffel. P. m-a juurde kuulusid Rondola ja Rukkiaia karjamõis ning kõrts, 18. saj. II poolel rajati Laasmele, Altnurgale ning Utsalisse klaasikoda. Neorenessanss-stiilis kahekorruselise liigendatud põhiplaaniga kivist härrastemaja, mida kaunistab 25 m kõrgune 8-tahuline nurgatorn, püstitas Ernst von Mannteuffeli tellimusel 1877—81 Tartu ehitusmeister Friedrich Hübbe. Hoones on Louis XIV stiilis, rikkaliku dekooriga ruume. Enamik kõrvalhooneid on ümber ehitatud või varemeis (sh. suur ringtall). Kaugemaist kõrvalhooneist on huvipakkuv vesiveski, mis 1990 ennistati kultuurimajaks. Lossi ümbritseva liigirohke (ligi 70 puu- ja põõsaliiki) pargiga (9,8 ha; maaliline tiik) liitub Pedja jõe vasakul kaldal kasvav Ülejõe parkmets (nn. Hirveaed, mõisniku tarastatud jahiala). Maastikku ilmestab ka 1970. a-te lõpus jõele paisutatud veehoidla. 1905. ja 1917 a. rev-i ajal oli P. m. talurahvaliikumise keskus. Jaan. 1906 andis Rimski-Korsakovi karistussalk seal 35 mehele ihunuhtlust. 23. XII 1918 moodustas leitnant Julius Kuperjanov P. m-s oma partisanisalga, u. 600-mehelise väeosa. A-st 1926 asub end. härrastemajas kool (asut. 18. saj. mõisakoolina). ◂

Puurmani vald asub Jõgevamaa edelaosas; 292,56 km^2, 1904 el. (2003). Keskus Puurmani alevikus. Valla läänеosa paikneb ✧Võrtsjärve madalikul, seal on ülekaalus metsa- ja sooalad (Põdrasoo ning Keelepera, Torni ja Umbusi raba kuuluvad ✧Alam-Pedja LKA-sse). Põhjaosa paikneb ✧Kesk-Eesti lavamaal. Läbi valla voolab Pedja jõgi, millesse suubuvad Kaave, Umbusi ja Pikknurme jõgi. Valda läbib Tallinna—Tartu mnt. End. Utsali k. ümbrust (Alam-Pedja LKA-l) kasutati 1970.—80. a-il lennuväepolügoonina. Haridus- ja kultuuriasutused (keskkool, põhikool ja rmtk.) on Puurmanis ja Sadukülas. Pikknurmes asub metskonna keskus. Kursis kui kibellonnakeskuses on Maarja-Eliisabeti kirik (ehit. 1872) ja kalmistu, Sadukülas õigeusu Joosepi kirik (ehitati 1868, kogudus tegutses a-ni 1965) ja kalmistu. Põhilised tööandjad on põllum-ettevõtted. Valla kirdeossa Pedja jõele rajatud tiikidel tegutseb Härjanurme kala- ja vähikasvandus. — Vald a-ni 1939. 1939 —50 oli põhil. samades piirides Kursi v., P. v. ennistati 12. XII 1991. ◂■

puusapõll, küllerätt, puusarätt, põlik kaunistatud rätt, mida naised kandsid vööst rippuvana ühel või mõlemal pussil. 19. saj. algupoolel kandsid valgest linasest riidest p-e veel Mulgi- ja Setumaa naised. Mulgi nooriku küllerätist oli ligi ⅔, kaunistatud arhailise taimornamendiga, otstes rippusid nurmad. Setu puusarätti kaunistas punasest mauellingust geomeetriline tikand, otstes rippusid tutid. ◂

Põdrala vald asub Valgamaa põhjaosas; 127,22 km^2, 928 el. (2003). Keskus Riidaja k-s. Paikneb ✧Sakala kõrgustikul, ainult valla äärmine idaosa, Väikese Emajõe ümbrus, asub ✧Valga nõos ja ✧Võrtsjärve madalikul. Valda läbivad Õhne ja Helme jõgi. Riigimetsamaad haldavad Paunkre ja Aakre metskond. Valla piires on ✧Pikasilla palu KA, ✧Kaubi (Nopsi) kaasiku KA ja ✧Riidaja männikute KA. Haridus- ja kultuuriasutused on Riidajas, algkool on ka Pikasillal. Valda läbivad Pikasilla—Viljandi mnt. ja sellelt hargnev Tõrva tee. Huviväärsed on Lõve mõis (peahoone hävis 20. saj. algul, palju kõrvalhooneid) ja vallamaja (ehit. 19. ja 20. saj. vahetusel) ning Riidaja mõis (✧Riidaja). Olulisimad tööandjad on puidutöötlemis- (OÜ Ati) ja põllum-ettevõtted (OÜ Topster) ning OÜ Merts AM (kaubandus). P. v-st on pärit Ferdinand Linnus ja Henrik Visnapuu. — Nimi tuleneb Sakala lõunaosas olnud ajaloolise paikkonna nimest (1223 *Poderjale*; Riidaja mõisa saksakeelne nimi on *Morsel-Podrigel*). P. v. moodustati 1939 Leebiku, Lõve ja Riidaja v-st ning mitme naabervalla osadest, likvideeriti 1950, ennistati 11. VII 1991. ▾■

Põduste jõgi, ka Tori jõgi ja Sikassaare jõgi, ülemjooksul Kaarma oja ja Reimani oja, jõgi Saaremaal; pikkus 30 km (Lõve jõe järel Saaremaal 2. kohal), jõgikond 206 km². Algab Tõrise k. mailt, suubub Kuressaares Toris Kuressaare lahte. Kuressaare põhjaservas ringteel on jõel Suursild (17.—18. saj., AKM). Peamised lisajõed on vasakult suubuv Kaarma oja (ka Uduvere-Kiratsi ja Meedla jõgi, 13 km) ning parempoolsed Laugi (17 km) ja Pähkla peakraav (6 km). Kõrge veeseisu korral on P. jõel kraavide kaudu ühendus Lõve jõega.

põhikaart, Eesti uus ✧aerofotomõõdistamise andmetel valmistatav 1:10 000 mõõtkavalise asukohatäpsusega ✧arvutikaart ja kaardiseeria, mida arendatakse Maaametis 1994 kehtestatud programmi kohaselt. Arvutikaardi alusel koostatakse teemakaarte, moodustatakse riiklikke andmekogusid jt. geoinformaatikaalaseid tuletisi. Kaardiseeriasse kuuluvad 1:10 000 mõõtkavas ortofotod (rasterkaart), aluskaart (vektorkaart) ja topokaart 1:20 000. Matemaatiliseks aluseks on Euroopa geodeetiliste koordinaatide süsteemile ja referentsellipsoidile põhistatud lokaalne Lamberti konformne kooniline projektsioon Lambert-EST (L-EST). P-i mõistet kasutati esmakordselt 1923 kaitseväe topograafilise p-i (mõõtkavas 1:25 000) tähistamiseks; Nõuk. ajal nimetati aerofotomõõdistamise andmetel toodetud fotokaarti (nimet. ka fotoplaaniks, mõõtkavas 1:10 000) maafondi p-ks.

põhivärvinimed. P-de universaalse evolutsiooni teooria väidab, et kõikidesse keeltesse ilmuvad p-d kindlas järjekorras. Igas keeles on olemas p. must ja valge. Kui mingis keeles on olemas p. punane, siis on olemas ka must ja valge. Kui on olemas p. kollane või roheline, siis on olemas ka must, valge ja punane jne. Eesti k. vastab täielikult väljaarenenud 7. staadiumi keeltele, kus on olemas kõik 11 p-e. Eesti k-e p-d on valge, must, punane, kollane, roheline, sinine, pruun, hall, roosa, lilla ja oranž.

B: B. Berlin, P. Kay. *Basic color terms. Their universality and evolution*. Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1969; U. Sutrop. *Eesti keele põhivärvinimed.* — Keel ja Kirjandus, 12, 1995.

Põhja-Eesti lavamaa, ✧Harju lavamaa.

põhjaeesti murded moodustavad laiemas täh-s ühe kahest eesti ✧peamurdest lõunaeesti peamurde kõrval; kitsamas täh-s üks kolmest eesti ✧murderühmast kirderannikumurde ja lõunaeesti murde kõrval. Selles täh-s nimet. neid ka põhi- või südaeesti murreteks, mille hulka kuulub neli murret: ✧saarte murre, ✧läänemurre, ✧keskmurre ja ✧idamurre. P. m-tel, eriti keskmurdel põhineb eesti kirjakeel. Kõigis neljas p. m-s ilmnevad eesti k-e tähtsaimad erijooned: kolm tähendust eristavat väldet, keskvokaal *õ* (saarte murdes küll *õ*>*ö*), *ä, ö* ja *ü* puudumine või piiratud esinemine järgsilpides, *de*-tunnuseline mitmus, *si*-tunnusega lihtminevik, omastusliidete puudumine ning sõnavaras rohked ✧alamsaksa laenud ja ✧saksa laenud. Põhjaeesti murdealal ilmneb erinevusi rohkem ida—lääne kui põhja—lõuna suunal. Peipsi läänerannikul kõneldud ✧idamurre erineb teistest p. m-test, tal on ühisjooni kirderanniku ✧kirdemurde ja vadja k-ga. Üleminek saarte murdelt, millel on germaani keeltega sarnaseid arengujooni, läänemurdele ja keskmurdele on laugem. P. m-id on uurimustes käsitletud pms. üksikmurrete kaupa.

Põhja-Eesti paekallas, ka Põhja-Eesti pank, Põhja-Eesti klint, Eesti põhjarannikul paiknev ✧Balti klindi osa; pikkus u. 300 km, kõrgus kuni 55,6 m (Ontikal). Algab läänes Osmussaare ja Pakri saarte pankadena, ulatub mandril jõeorgudest liigestatud (klindilahed ja -neemikud), keeruka ehituse ja arengulooga järsakuna Pakri neemest Narvani. Kohati mitmeastmeline (alumised astmed pms. liivakivist ja savist, ülemised paest), jalamil enamasti rusukalle. Praegu murrutab meri paekallast ainult paiguti (Pakri neemel, Suurupis, Rannamõisas, Päite ümbruses), kohati asub ta rannast mitmekümne kilomeetri kaugusel. Enamik Eesti jugasid on paekaldast laskuvail jõgedel. Hakkas kujunema enne Kvaternaari, praeguse ilme saanud viimase 12 000 aasta jooksul maakerke ja merelainete purustava tegevuse toimel. P-E. p. on Eesti silmapaistvaim loodusmälestis.

Põhja-Eesti rannikumadalik, ✧Soome lahe rannikumadalik.

Põhja-Eesti Regionaalhaigla, SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla, lüh. PERH, kõrgema järgu raviasutus, mis moodustati 2001 end. riigihaiglate Mustamäe haigla, Eesti Onkoloogiakeskuse, Tallinna Psühhiaatriahaigla, Kivimäe haigla, Tallinna Nahahaiguste Haigla, Kutsehaiguste Kliiniku ja Arstliku Perenõuandla liitmisel; 2003 liitis Sotsiaalmin. PERH-iga ka Keila haigla. P-E. R. on Eesti suurim raviasutus ja suurimaid arstide diplomijärgse õppe baase. Haigla ravitegevus on jagatud nelja kliiniku (sisehaiguste, kirurgia-, diagnostika- ja psühhiaatriakliiniku) vahel. Haigla pakub arstiabi kõigil Eestis registreeritud meditsiinierialadel ja on mitmel erialal Eestis juhtiv kliinik. Regionaalhaigla ajalugu ulatub 1903. a-sse, kui Tallinnas Paldiski mnt-l alustas tegevust Eestimaa Kub-u Vaimuhaigete Seltsi Raviasutus (praegune psühhiaatriakliinik). 1920. a-il rajati Kivimäele tuberkuloosihaigete sanatoorium, 1970. a-te alguses alustasid Hiiul tegevust Vabariiklik Onkoloogiakeskus ja Naha- ja Suguhaiguste Dispanser ning loodi Kutsehaiguste Kliinik. 1979 valmis Mustamäel üks Eesti suurimaid haiglaid Kiirabihaigla, 1980. a-il lõpetati Keila haigla ehitus. 2003 oli PERH-is ligi 3300 töötajat, aastakäive u. 650 mln. kr.

Põhja-Kõrvemaa maastikukaitseala asub Kuusalu, Anija ja Loksa v-s; 12 891 ha. Nõuk. ajal oli seal Eesti suurim sõjaväepolügoon. Asut. 1991, et kaitsta liustikutekkelisi pinnavorme, rabasid, järvi, taimekooslusi ning haruldasi liike; praegused piirid ja staatus on kaitsealal a-st 1997. Kaitsealal on kaks mandrijää servamoodustiste vööndit: Aegviidu—Paukjärve ja Kulli—Koitjärve. Seal on nii karbonaatsest koresest koosnevaid oose, rendsiinadega mõhnu kui ka pealt tasaseid msg. muldadega lavasid. Suurte kõrguskontrastide tõttu on seda piirkonda nimet. ka Eesti Šveitsiks. Ooside absoluutne kõrgus on kuni 100 m, nende nõlvad on järsud (kaldenurk kohati kuni 40°). Umbes poole kaitsealast moodustavad sood (pms. rabad), suurimad on Koitjärve raba, Kõnnu Suursoo ja Võhma raba. Metsadest valdavad leede- ja leet-gleimuldadel kasvavad okasmetsad. Inimtekkeline on Jüssi lagedik, kus asub kanarbikunõmm. Kaitsealal on üle 30 järve, sh. Põhja-Eesti sügavaim järv, Metstoa Ümarjärv (14 m). Põhja-Kõrvemaa

Põhja-Kõrvemaa maastikukaitseala. Soodla jõgi

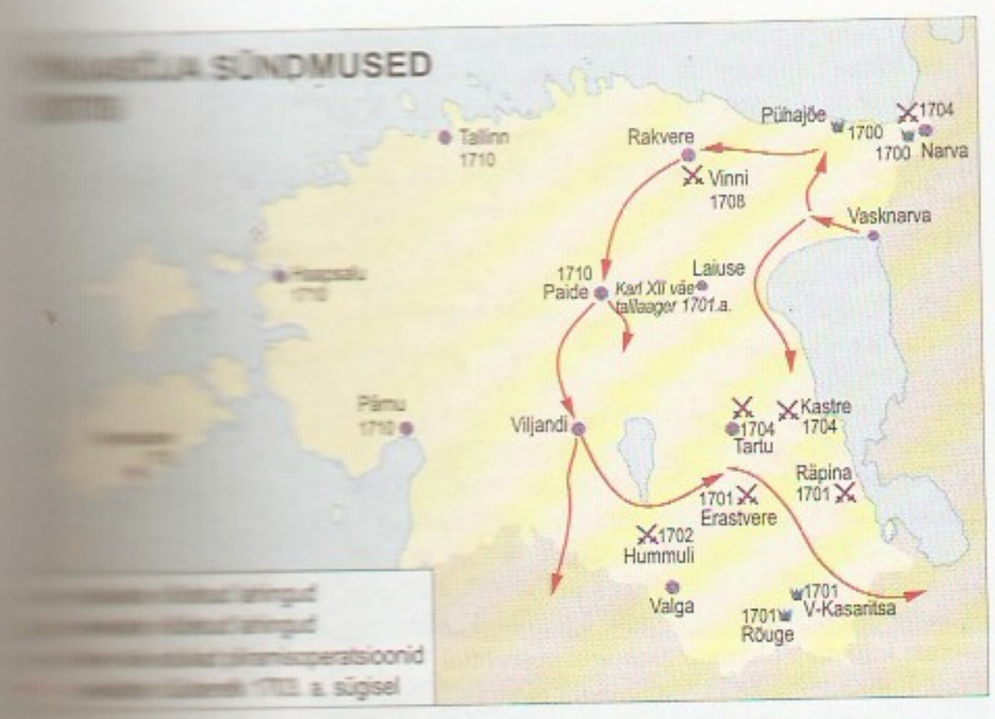

on paljude kaitstavate liikide — nt. kaljukotka (LK I), metsise, sookure ja kivisisaliku (kõik LK II) — ning suurkiskjate elupaik. Taimestiku poolest asub Põhja-Kõrvemaa Lääne- ja Ida-Eestile omaste liikide piiriala, suure haruldusena kasvab seal põhja-lipphernes (LK I). ◂

põhja-lipphernes (*Oxytropis sordida*), Eestis väga haruldane, oma levila lõunapiiril olev liblikõieline (LK I, PR 3.). Kõrgus 10—30 cm, õied kollakad või roosakad; mitmeaastane taim, kasvab pms. liivastel nõlvadel ja teeservadel. Eestis subarktilise kliimastaadiumi relikt, teda leidub ✧Põhja-Kõrvemaa MKA-l Mühuste järve lähistel. Enim ohustab p-t kasvukoha kinnikasvamine. ◂

„Põhjanael", ✧„Pioneer".

„Põhjarannik", Ida-Viru maakonna leht, ilmub a-st 1990 Kohtla-Järvel 5 korda nädalas eesti ja vene k-s („Северное побережье"), peatoim. a-st 1990 Kaie Nagelmann. Interneti-väljaanne http://www.pohjarannik.ee/. „P-u" eellased olid rajoonilehed „Sotsialismi Tee" (1949—60) ja „Leninlik Lipp" (1960—90). Lisadena on ilmunud linnalehed „Jõhvi Teataja" (1992—95), „Kiviõli Teataja" (1990—93) ja „Kohtla-Järve" (1996—97) ning temaatilised erilehed. ▲

põhja-raunjalg (*Asplenium septentrionale*), Eestis väga haruldane, Skandinaavia osalevila kagupiiril olev sinajalgtaim (LK I, PR 3.). Kõrgus 5—15 cm; mitmeaastane taim, kasvab kiviaedadel ja rändrahnudel. Teda on Eestis leitud kolmel korral (esimene herbaarleht on a-st 1898 Tiskrest). Ainus säilinud leiukoht on Prangli saarel. ◂

Põhjasõda, Saksi, Taani, Venemaa, Poola, hiljem ka Preisi ja Hannoveri Rootsi-vastane sõda 1700—21 (Eesti alal Venemaa sõda Rootsi vastu 1700—10), et saavutada ülevõimu Läänemerel. Sõda algas 22. II 1700 Saksi väe äkkrünnakuga Riiale, kuid Riiat vallutada ei õnnestunud ja Saksi väe järgnevad Liivimaa-retked ei ulatunud Eesti alale. 30. aug. kuulutas Venemaa Rootsile sõja ja Vene vägi alustas sept-s Narva piiramist; Vene väe retked ulatusid Rakvere lähistele. 16. okt. maabus Karl XII Rootsi peaväega Pärnus ning sai 30. nov. ✧Narva lahingus Vene väe üle võidu. Laiusel talvitunud, suundus Karl XII Riia poole ja lõi 19. VII 1701 Spilve lahingus Saksi väge. Seejärel läks Rootsi vägi Poolasse, Saksimaale ja Ukrainasse. Peeter I reformis sõjaväge ja Vene korpus asus Boriss Šeremetevi juhtimisel Baltimail pealetungile. Rootsi väliväe juhataja Eesti- ja Liivimaal oli Wolmar Anton von Schlippenbach. 15. IX 1701 lõi ta tagasi Kasaritsat ja Rõuget rünnanud Vene väesalku, kuid Räpinas õnnestus Vene väel Rootsi valvepost hõivata. 9. I 1702 sai Vene vägi Šeremetevi juhatusel ✧Erastvere lahingus Rootsi väliväe üle võidu ja lõi rootslasi ka 29. VII 1702 ✧Hummuli lahingus. Seejärel paisati Šeremetevi korpus Ingerimaale, mille Vene vägi 1702—03 hõivas ja kus mais 1703 hakati rajama Peterburi linna. Aug-sept. 1703 tuli Šeremetevi korpus Ingerimaalt üle Rakvere, Paide ja Viljandi tagasi Pihkva lähistele, rüüstates teel Eesti alasid. 14. V 1704 hävitas Vene vägi ✧Kastre lahingus rootslaste Emajõe-Peipsi laevastiku. 7. V 1704 hakkas Vene vägi piirama Narvat ja Ivangorodi, 20. juunil Tartut. 26. juunil sai Schlippenbachi vägi Läsna k. juures peetud lahingus Vene väelt lüüa ja taandus Tallinna, 24. juulil alistus Tartu, 20. aug. Narva ja 27. aug. Ivangorod. Tartumaa ja Ida-Virumaa jäid Vene võimu alla. 1704. a. lõpul siirdus Vene peavägi Poolasse. Eesti alal jätkus sõjategevus pisiretkede ja -kokkupõrgetega. 24. IX 1706 sundis Karl XII Saksi kuurvürsti ja Poola kuningat August II rahu sõlmima ja alustas 1707 Venemaa-vastast sõjakäiku. 1707—08 korraldas Vene vägi mitu rüüsteretke Liivimaale, sh. nende oma valduses olevasse Tartu kreisi. Juulis 1708 hävitasid Vene väesalgad Tartu linna. 26. VII 1708 peeti Vinni läh. viimane väilahing, selle võitis Vene vägi. 9. VII 1709 purustati Rootsi vägi Poltava lahingus. 15. VII 1710 vallutas Vene vägi Riia (märtsis 1710 oli ta teinud retke Saaremaale), 23. aug. Pärnu, seejärel Paide ja Haapsalu ning 10. okt. Tallinna. Eesti ala alistati Vene võimule. Kapitulatsioonilepetes kinnitati Liivi- ja Eestimaa rüütelkonnale ja linnadele nende privileegid. 10. IX 1721 sõlmitud Uusikaupunki rahuleping kinnitas Eesti- ja Liivimaa liitmise Vene keisririigiga. Eesti kannatas P-s rängalt nii sõjategevuse (1700—10), näljahäda (1708—09) kui ka katkuepideemia (1710—11) tagajärjel (hävitasid Eesti rahvastikust üle $^2/_3$).

B: H. Sepp. *Narva piiramine ja lahing a. 1700*. Tln., 1930; F. Arfwidsson. *Försvaret av Östersjöprovinserna 1708—1709*. I—II. Gefle, 1936; H. Palli. *Между двумя боями за Нарву*. Таллин, 1966; H. Palli. *Kui Raudpea läks*. Tln., 1967; M. Laidre. *Lõpu võidukas algus*. Trt., 1995; *Põhjasõda. Karl XII ja Laiuse*. Jõgeva, 2002. ◂

Põhja-Tallinn, Tallinna haldusliinaosa, asub Tallinna lahe ääres, piirneb kagus Kesklinna, lõunas Kristiine ja edelas Haabersti linnaosaga; ligi 54 000 el. (2003), pindala 17,3 km^2. Rannajoone pikkus on 20 km, seal paikneb Tallinna 16 meresadamast 11. P-T-s on 3 ajalooliselt, kultuuriliselt ja sotsiaalselt erilmelist piirkonda: Kalamaja, Kopli ja Pelgulinn. ✧Kalamaja on miljööväärtuslik piirkond. Seal asuvad 20. saj. algusest pärit puitelamud, mitu ainulaadset objekti (nt. Patarei vangla kompleks, vesilennukite angaarid, Tallinna Linnahall) ning suuri tööstusettevõtteid (nt. kalatöötlemisettevõtted AS Maseko ja AS Masekonord, AS Estonia Klaverivabrik, AS Suva). ✧Kopli hõlmab Kopli ja Paljassaare ps-e ning on pms. tööstus- ja sadamate piirkond. Arhitektuuriliselt pakub huvi 1914 Vene-Balti Laevaremonditehase haldushooneks ehitatud hoone, kus praegu on TTÜ majandusteaduskond. ✧Pelgulinn tekkis 19. ja 20. saj. vahetusel töölisagulina. Selle omanäoline arhitektuur on suhteliselt hästi säilinud. Pelgulinna elamupiirkonda kuuluvad ka Pelgurand, Merimetsa ja Kelmiküla. Pelgurannas on üks tallinlaste supluskohti — Stroomi rand. Suurem osa Merimetsast on parkmets. Seal paikneb mitu Lääne-Tallinna Keskhaigla kliinikut ja PERH-i psühhiaatriakliinik.

Kelmikūla on Põhja-Tallinna väikseim asum. Asumi tavalisim hoonetüüp on kahe-kolmekorruseline keskse kivitrepikojaga puitmaja (nn. Tallinna maja).

põispill, rahvapill, koosneb täispuhutud seapõiest (kõlaruum) ja ühest või mitmest selle peal asetsevast kõvera kepi külge kinnitatud keelest, mis on keerutatud soolest või nöörist. Mängitakse puust poognaga. Keelt käega lühendades saab muuta heli kõrgust. Nüüdisajal on kasutusel Elmar Luhatsi 1950. a-il täiustatud p., millel seapõis on kinnitatud raami sisse ja peal on metallkeel. Seda mängitakse viiulipoognaga ning tema heli meenutab tšello heli. ▸

Põlevkivi Instituut, ✧TTÜ Põlevkivi Instituut.

põll, rahvarõivais naiste rõivaese, tehtud hrl. ühest riidelaiast, mis oli kroogitud värvli külge. P. oli abielunaise tunnus ja seoti pruudile ette pulmas tanutamisel. P-e kanti nii tööl kui ka piduliku rõivastuse juures. 19. saj. keskpaiku hakkasid pidulikku p-e kandma ka neiud. Linane või takune argip. oli kaunistamata, valgest linasest või värvilisest villasest riidest pidulik p. kaunistati pilu ja pitsi või tikandi ja narmastega. 19. saj. peeti eriti pidulikuks õhukesest klaasbatistist p-e, mida ehtisid suured tikitud lilled. Vrd. puusap.

Põllumajandusministeerium on asut. 12. XI 1918 Tallinnas, asub algusest peale ühes ja samas hoones Lai t. 39/41. Nõustab valitsust põllum-e ja maaelu alal ning teostab riiklikku põllum-poliitikat, mille eesmärk on maapiirkondade areng, sealse asustuse säilimine ja ettevõtluse edendamine. P-l on hulk allasutusi ja mitu aktsiaseltsi: Põllum-e Registrite ja Informatsiooni Amet (PRIA), Veterinaar- ja Toiduamet, Veterinaar- ja Toidulaboratoorium (VTL), Taimetoodangu Inspektsioon, Tõuaretusinspektsioon, Taimse Materjali Kontrolli Keskus, Jõudluskontrolli Keskus, ✧Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus, maaparandusbürood, ✧Maaparanduse Ehitusjärelevalve ja Ekspertiisibüroo, C. R. Jakobsoni Talumuuseum, Eesti Piimandusmuuseum, ✧Eesti Põllum-muuseum, Maaelu Edendamise Sihtasutus, AS Eesti Viljasalv, AS Eesti Seeme ja Loomsete Jäätmete Käitlemise AS. Vt. ka 11. kd., lk. 362—363. 1

põllumajandusnäitus, näitus, mis tutvustab põllum-e ja selle harude (aianduse, mesinduse, loomakasvatuse) toodangut, põllum-masinaid, väetisi, looma- ja linnutõuge, põllum-alase uurimistöö tulemusi ja uusi töövõtteid. Baltimaade esimene p. korraldati 1871 Riias. Eesti esimene talumajanduse p. peeti Märt Miti algatusel 1876 Otepääl; Tartus korraldati p. esimest korda 1887, Tallinnas 1891. Peale üle-eestiliste p-te korraldati põllumeeste seltside eestvõttel ka kohalikke p-i. 1960.—80. a-il korraldati ülevabariigilisi, rajoonidevahelisi jm. p-i (esitleti põllum-tehnikat ja tooteid, lüpsi- ja laudaseadmeid, söötasid) sageli koos lüpsi- ja künnivõistlustega. 1990. a-test on korraldatud ka rahvusv. p-i (nt. Maamess, Agro Tartu 2003 jt.).

põllumajandusühistu, talupidajate maj. ühistegevusühing. P-d aitasid talupidajail soetada põllutöömasinaid ja tõuloomi ning töödelda või realiseerida põllumsaadusi. P-id hakati asutama 19. saj. Eesti esimene p. oli Restu-Antsla piimaühistu (1897). Rohkesti asutati piima-, kartuli-, masina- jm. ühistuid a-il 1900—20. ENSV-s oli 1. I 1949 679 p-t, neist 214 mitut tegevusala hõlmavat, 143 piima-, 196 masina- jmt. ühistut. 1945—48 kooskõlastas ja juhtis p-te tegevust Põllum. Ühistegevuse Peavalitsus, 1948—50 Põllum. Ühistute Keskliit. P-te tegevus lõpetati seoses põllum-e kollektiviseerimisega, varad riigistati. 1980. a-te lõpul hakati neid taasasutama (nt. a-st 1989 Eesti Piimaliit).

Põllumeestekogud, 25. IX 1920 Tallinnas II põllumeeste kongressil asut. partei (põhikiri kinnitati 19. III 1921). 8.—10. XI 1919 Tallinnas peetud I üleriigiline põllumeeste kongress võttis vastu otsuse rajada taluperemeeste huve kaitsev kutseorg., mis samaaegselt oleks partei. P-d oli mõjukaimaid parteisid, ✧Eesti Maarahva Liidu järglane.Tuntuimaid tegelasi: Konstantin Päts, Johan Laidoner, Jaan Teemant, Jüri Uluots, Jaan Hünerson ja August Jürman. Peahäälekandja „Kaja". Parteil oli I Riigikogus 21 (97 825 häält; 20,8 %), II 23 (99 226; 21,6 %), III 23 (111 960; 21,4 %) ja IV 24 kohta (116 715; 23,1 %). 1932 ühines ta Põllumeeste, Asunikkude ja Väikemaapidajate Koondisega P-de ja Põllumeeste, Asunikkude ning Väikemaapidajate Koondiseks, see sai V Riigikogus 42 kohta (199 035 häält; 39,8 %), kuid 1933. a. kevadel ta lõhenes. P-d otsustasid taas iseseisvuda (1934 kinnitas otsuse P-de kongress). P-d lõpetas parteina tegevuse 1935. 1992 asutati maarahva parteina Põllumeeste Kogu.

põllumeesteselts, põllum-teadmisi levitav ja põllumeeste huve kaitsev ühing. Balti kub-de esimesed p-d — 1792 asut. ✧Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet ja 1839 asut. Eestimaa Põllum. Selts — juhindusid põhil. mõisnike huvidest. Esimesed eestlaste p-d asutati Johann Voldemar Jannseni eestvõttel 1870 Tartus ja Pärnus ning 1871 Viljandis; Tallinna Eesti Põllumeeste Selts asutati 1888, p-e tekkis ka kihelkondades. Carl Robert Jakobsoni ja Märt Miti mõjul seisid eesti p-d 1890. a-teni mõisnike mõjuvõimu vastu, 19. saj. lõpust a-ni 1917 tegi osa neist mõisnikega koostööd. P-de koondisena moodustati 1907 Eestimaa kub-u p-de kesktoimkond (muudeti 1910 Eestimaa Põllumeeste Keskseltsiks) ja 1908 Põhja-Liivimaa p-de kesktoimkond (muudeti 1911 Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsiks), 1922 ühinesid need Eesti Põllumeeste Keskseltsiks. P-d tutvustasid mitmeväljasüsteemi, põllutöömasinaid, mineraalväetisi, maaparandust ning seemne-, põldheina- ja juurviljakasvatust, korraldasid põllum-näitusi (esimene talumajanduse näitus peeti 1876 Otepääl), loenguid, kursusi, põllutöökongresse (1899 ja 1905) ning põllumeeste päevi, asutasid ühistuid (Tartu Eesti Laenu ja Hoiu Ühisus, 1902; Tartu Eesti Majanduse Ühisus, 1908) ja põllutöökoole, seadsid ametisse instruktoreid ning andsid välja põllum-ajakirju („Põllumees", „Talu"). 1940 p-d suleti, nende ülesanded pandi riigiasutustele. 1980. a-te lõpus hakati p-e taasasutama.

Põllutöökoda, Eesti talupidajate kutsekoda 1931—40. Esimees a-ni 1936 Jaan Soots, 1936—40 August Jürima. Moodustati valimistega, a-ni 1936 kuulus P-a valimistel hääleõigus isikuile, kellel oli vähemalt 5 ha põllumaad või 1 ha aiamaad, hilisem nõue oli 10 ha põllumaad või 2 ha aiamaad. 1936 moodustati P-a kohalikeks asutusteks 72 põllumeeste konventi, igaüks neist valis ühe P-a liikme,10 liiget koopteeriti.

Põltsamaa, linn Jõgevamaa lääneosas ✧P. jõe keskjooksul; 4801 el. (2003), pindala 6 km². P. on samanim. valla halduskeskus ja tähtis liiklussõlm, seal ristuvad Tallinna—Tartu ja Võhma—Jõgeva—Mustvee mnt. ning sealt hargnevad teed Pajusisse ja Kolga-Jaani kaudu Viljandisse. Mnt-d moodustavad P. tänavastiku tugivõrgu, mis koondub kodarjalt P. jõe iidse sillakoha — Suure silla — suunas, mnt-devaheline tänavastik on valdavalt ristkülikuline. Linna keskosa üldilme kujundab P. jõgi, mis voolab linna piires u. 3 km pikkuselt loodest kagusse. Jõel on (alates loodest) Naiste- (ka Naissaarik), Sauna-, Roosi- (end. Kauba-) ja Kirikla saar ning puhastusseadmete piirkonnas 3 nimetut saart. Jõe ääres asuvad P. peamised ajaloolised huviväärsused ning vanem parkide ja haljasalade vöönd: paremal kaldal vallikraaviga ümbritsetud ✧P. ordulinnus, ✧P. Niguliste kirik, Linnapark (selle põhjapoolne osa on end. Lossipark, lõunapoolne osa aga rajatud II maailmasõjas hävinud hoonete asemele) ja õigeusu Pühavaimu kirik, vasakul kaldal Uue-P. mõisa härrastemaja (mõis eraldati Vana-P-st 18. saj. I poolel, kuulus 1750—1919 von Lilienfeldidele; barokne peahoone ehitati 18. saj. II poolel, väike juurdeehitis 19. saj.) ja park, Lillemetsa park, roosiaed (Roosisaarel, a-ni 1941 hoonestatud

Põispill

Põllumajandusministeerium

EV valitsus 1918 ja 1944
1918
1918—19
1919—21
1921—23
1923—25
1925—26
1926—28
1928—29
1929—31
1931
1931—32
1932
1932—33
1933
1933—37
1937—40
1944
Eesti NSV (1940—41)
1940
1940—45
1945—46
1946—48
1948—49
1949—51
1951—53
1953—61
1961—62
1962—65
1965—70
1970—75
1975—81
1981—83
1983—87
1988—90
1990
1990—91
EV valitsus 1991
1991—92
1992
1992—94
1994—95
1995—97
1997—99
1999—2002
2002—03
2003—

Põltsamaa elanikke

1881
1922
1934
1941
1959
1970
1979
1989
2000
2003
Eestlasi 1989. a andmetel 97 %.

Põltsamaa Felix. Tootmishoonete ees seisab suur sümboolne ketšupipudel

Põltsamaa elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0–14 arv	%	15–64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	4416	979	22	2908	66	529	12
1989	5207	1152	22	3283	63	772	15
2000	4849	942	19	3008	62	899	19

Põltsamaa töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	428	108
Töötlev tööstus	713	514
Energia- ja veevarustus	24	43
Ehitus	448	105
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	308	267
Hotellid ja restoranid	92	46
Veondus, laondus ja side	227	122
Rahandus	8	24
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	20	59
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	43	108
Haridus	203	216
Tervishoid ja sotsiaalhoolekanne	216	153
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	157	83
Töötajaid kokku	2887	1868

linnasüda) ning Pastoraadi- ja Kultuurimaja park. P-l on 17 silda, millest 3 ületavad jõge (sh. 2 autosilda), ülejäänud ühendavad kaldaid jõesaartega või kulgevad üle vallikraavi. Teine, noorem parkide vöönd asub linna põhja- ja kirdeserval: Tõrukese ja Lauluväljaku park ning Sõpruse park (viimane rajati 1970. a-il tolleaegse Lillevere kolhoosi keskusesse Uus-P. k-a, mis 1979 liideti linnaga). Suna vööndi jätk on P. surnuaed. Linna hooldatavate parkide kogupind on 50 ha. P. haldus- ja ärikeskus asub jõe vasakul kaldal Pajusi, Tartu ja Jõgeva mnt. ühinemiskoha läheduses. Seal paikneb enamik ühisk. hooneid, kauplusi ja teeninduskodasid. Kesklinna ümbritseb elulinnaosade vöönd. Valdav osa tööstus-, veondus- ja laondusettevõtteid asub linna põhjaosas, kuhu Nõuk.-aegsed suured ettevõtted (P. Põllum-kombinaat, P. põllum-tehnika tootmiskoondis ja kolhooside ehituskontorid P. jsk.) olid rajanud oma tootmispinnad.

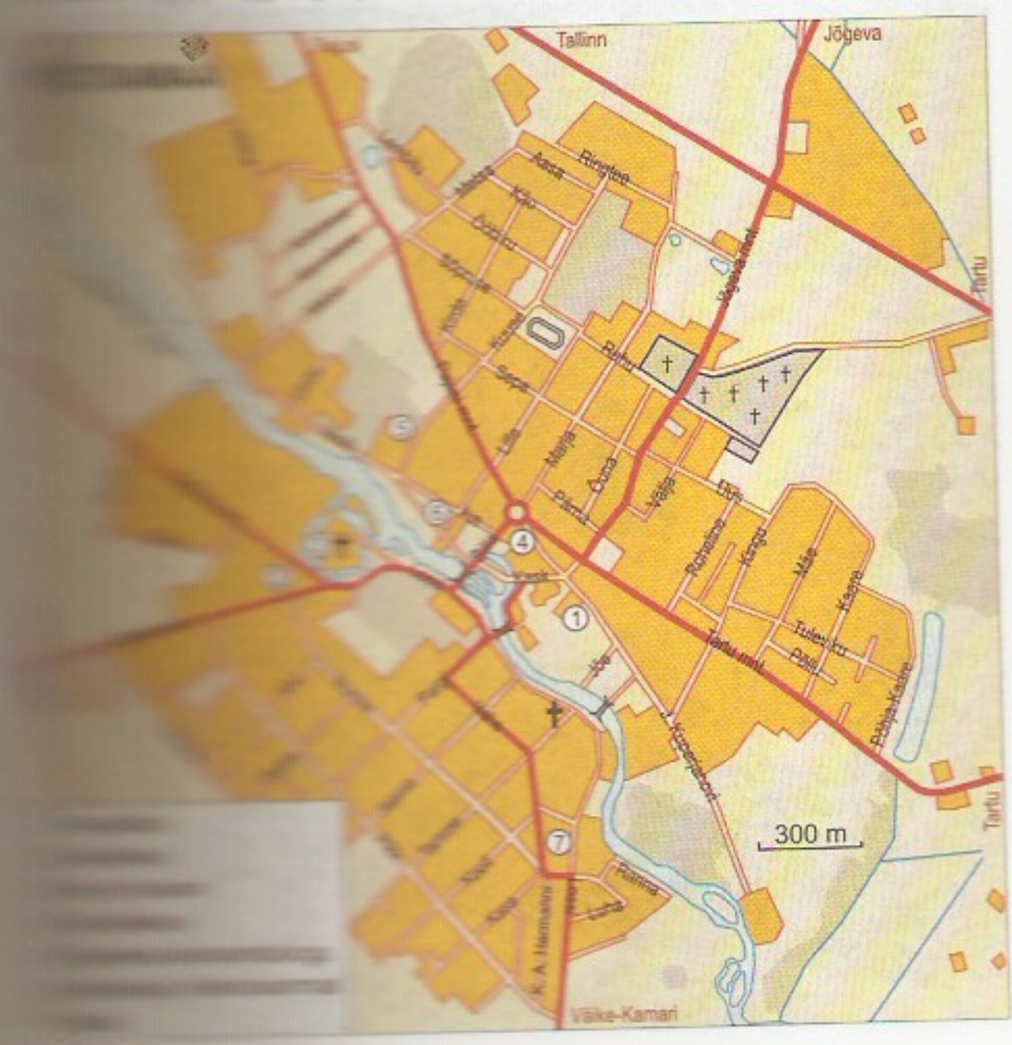

1990. a-te majandusreformide tulemusena on P. elanike rakendatus ja tegevusalad muutunud: 1989 oli tööhõivelisi 55 %, 2000 napilt 39 % elanikest, 1989 töötas neist tootvates harudes 56 %, 2000. a. 42 % (kõige rohkem vähenes töötajate arv põllum-s ja ehituses). Tööstuses on endiselt esikohal toiduainete tootmine. ✧P. Felix (keskm. 120 töötajat) valmistab pms. veine, aedviljakonserve ja kastmeid ning Piimandusühistu E-Piim P. jsk. (80 töötajat) juustu. Suurim metallitööstusettevõte on AS Kitzinger-Progress (50 töötajat, toodab taarapesumasinaid ja muuteid), tähtsaim õmblustööstusettevõte AS Kurwent (40 töötajat) ning suurimad puidutööstusettevõtted AS Mancood (aiamajad) ja AS Puit-Profiil. Trükikoda ja kirjastus OÜ Vali Press annab välja kohalikku ajalehte „Vali Uudised".

P. on pikaajaliste traditsioonidega haridus- ja kultuurikeskus. Linnas on P. Ühisgümn. (asut. 1917, 2002/03. õ-a. 1152 õpilast), kaks lasteaeda („Mari" ja „Tõruke"), muusikakool, spordikool, kunstikool, Jõgevamaa Keskrmtk., kultuurikeskus (a-st 1840 tegutseb segakoor „Heli", a-st 1865 puhkpilliorkester) ning P. muuseum, mis osutab ka turismi-, majutus- ja toitlustusteenuseid. P. haigla ja polikliiniku järeltulijaiks on OÜ P. Tervis ja P. Perearstid. — P. piirkond on asustatud arvat. neoliitikumis. Külast suurem asula (sks *Oberpahlen*, *Overpahlen*, vn kroonikais Полчев) tekkis kiriku (1234) ja linnuse juurde 13. saj. lõpus, 15. ja 16. saj oli see alev. 1570–78 oli P. Liivimaa marionettkuninga hertsog Magnuse residents, 1582–1621 (vaheaegadega) Poola valduses staarostkonna keskus, 1623–81 kuulus Wrangelitele ja 1750–86 Woldemar Johann von Lauw'le. 1687 asutati talurahvakool. 16. saj. lõpust töötasid telliselööv ja lubjaahi. 18. saj. II poolel oli P. Eesti suurim manufaktuuritööstusasula (vasekoda, peeglite ja portselani valmistamine) ja tähtis kultuuri-

kolle (August Wilhelm Hupel, Johann Christoph Petri, Peter Ernst Wilde); 1766–67 ilmus seal ✧„Lühhike õppetus...". 1881 alustas tegevust P. Põllumeeste Selts. 1920 sai P. alevi õigused, linna on ta a-st 1926. Sõjas hävis 1941 ja 1944 u. 70 % linna elamuist. 1950–62 oli P. samanim. raj-i keskus. ▲ 3

Põltsamaa Felix, AS Põltsamaa Felix, *Procordia Food*'i (Rootsi) ja ETK 1993 Põltsamaal asut. toiduainetööstus, mis toodab jooke (pms. veine), puu- ja köögiviljakonserve, kastmeid ning valmistoite. Aktsiakapital 60 mln. kr., töötajaid 120, aastatoodangu maht oli 2002. a. 5600 t; osa toodangut eksporditakse Lätti, Leetu, Rootsi ja Soome. ▲

Põltsamaa jõgi, ka Paala jõgi, Mustjõgi ja Vakkjõgi, vananenud nimed Mõhu ja Mõhkküla jõgi (jõelõikudel on erinevad nimed), Pedja jõe suurim, parempoolne lisajõgi; pikkus 135 km, jõgikond 1310 km^2, vooluhulk keskm. 12,3 m^3/s. Algab Pandivere kõrgustikult Tamsalust idas Ärina-Kännukülas. Hargneb Endla nõos kaheks: vasakpoolne (väiksem, Vana-Vorsti ehk Vanajõgi) suubub Preedi jõkke, parempoolne (Nava jõgi) läbib Endla järve loodesopi ja Sinijärve ning ühineb Preedi jõega. Rutikveres on jõel pais ja kaldail kalatiigid, Põltsamaal ning sellest alamal Kamaris paisjärv ja jõujaam (vastavalt 60 kW ja 200 kW). Suurimad parempoolsed lisajõed on Preedi (41 km), Päinurme (15 km) ja Ilmandu jõgi (13 km) ning Vellinge oja (13 km), vasakpoolsed Nõmme jõgi (14 km) ja Soosaare peakraav (13 km). Jõgi on kalarikas (teateid 14 kalaliigi kohta, sh. jõe- ja vikerforell, haug, säinas, särg, ahven).

Põltsamaa kihelkond hõlmas Kirde-Viljandimaal põhil. nüüdse Pajusi ja Põltsamaa v-a ala, kuhu kuulub ka Põltsamaa linn; asut. kirikukihelkonnana ✧Mõhu muinasmk-a asemele hiljemalt 1234. Hõlmas a-ni 1630 Pilistvere ja a-ni 1639 Kolga-Jaani khk-a ning a-ni 1683 ka hilisema Kursi khk-a põhja- ja lääneosa (nüüdne luteri kogudus loeb oma olemasolu a-st 1624), kuulus 13. saj. Liivimaa Ordule, moodustas u. a-ni 1480 (14. saj-st peale koos Laiuse khk-ga) Mõhu ehk Põltsamaa foogtkonna, hiljem Viljandi komtuurkonna kirdeosa. 18. saj. II poolel töötas kihelkonnas mitu manufaktuuri ning 1766–73 ja 1782–89 trükikoda. 1802–03, 1805 ja õigeusku siirdumise ajal 1840. a-il oli talurahvarahutusi (puust õigeusu kirik valmis Kuningamäel 1851, kui see oli lagunenud, ehitati 1895 Põltsamaale kivihoone). Enamik talusid oli päriseks ostetud 1881. a-ks.

B: *Põltsamaa kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940*. Viljandi, 1996.

Põltsamaa Niguliste kirik paiknes keskajal jõe idakaldal ordulinnusest kirde pool. Alusmüürid on lamedaks kõrgendikuks ladestunud varisemiskihis säilinud, põhiplaani ei ole selgitatud. Ilmselt rüüstati kaitseotstarbeline, oletatavasti 1300. a. paiku ehit. kirik Vene-Liivimaa sõjas ja purustati Poola-Rootsi ja Venemaa 1604–18. a. sõjas täielikult. 1632–33 kohandati kirikuks linnuse lõunabastioni suurtükitorn ja seda ringmüüriga ühendav vahehoov. Torni allkorrusest tehti käärkamber ja vahehoovi külgmüürid muudeti uue saalkiriku akendega külgseinteks. Lossirahva portaal oli otsaseinas ja alevirahva oma idapoolses külgseinas. Kirik oli rikkalik oma renessanss-sisustuse poolest, Põhjasõjas kirik ja lossiks muudetud linnus rüüstati. 1750. a-il kirik taastati, hoone eksterjööris valitseb tagasihoidlik barokk. Kavatises tehti muutusi: lossipoolsesse otsa ehitati sale neljatahuline torn, vana suurtükitorn muudeti kooriruumiks. 1941 põles kirik koos lossiga varemeiks, taastati 1947–52 (tornikiiver 1969).

Põltsamaa ordulinnus ja sellest hiljem kujundatud loss moodustavad Eesti ühe suurima ja ainulaadseima arhitektuuriansambli. Linnus rajati arvat. 1272 Liivimaa Ordu olulise tugipunktina. Algul ehitati suur kastellitaoline ringmüür ja selle ümber kaevati Põltsamaa jõega ühenduses olev kraav; müüri siseküljel paiknesid hooned ning loode- ja kagaküljel eendus danskeritaoline väravehitis. 13. saj. lõpul kõrgendati ringmüüri ligi 5 m võrra, lõpliku kõrguse (u. 11 m) sai ringmüür 15. saj. Kolmandal suurel ehitusperioodil – 14. saj. II veerandil – kasutati palju tellist (varem oli kasut. paekivi ja maakivi). Ringmüürile ehitati laskeavadega telliserinnatis ja kagunurka püstitati tellisdetailidega konvendihoone. Mitmes ehitusjärgus valminud konvendihoone peakorrusel olid pikad ühelöövilised saalruumid ja läänenurgas asus linnuse kabel. 16. saj. algupoolel ehitati ringmüüri tagaküljele suurtükitorn (muudetud, 18. saj. keskpaiku ehitati kiriku kooriruumiks). Vene-Liivimaa sõjas kannatada saanud ja 17. saj. sõjalise tähtsuse minetanud linnuse kinkis Peeter I 1720 oma majandusnõunikule Heinrich von Fickile. Fickilt päris lossi 1750 tema väimees Johann Woldemar von Lauw, kes laskis 1770. a-il selle ümber ehitada rokokoostiilis 33 toaga esinduslossiks, ruumide peenevormilise stukk-kaunistuse peamisi meistreid oli Johann Michael Graff. Eriti suursugused olid kunstmarmoriga tahveldatud peegelsaal, kaminatuba, trepihall ja Louis XVI stiilis salong. Pärast Lauw' surma (1786) ostis lossi Katariina II ja pagendas sinna meelt parandama oma sohipoja Aleksei Bobrinski. Bobrinski ehitas lossitorni observatooriumi, rajas väärtusliku rmtk. ja uuendas lossi sisustust. Hiljem kuulus valdus tema tütrele, vürstinna Maria Gagarinale, kelle järglased pidasid seda 1920. a-ni. 1941 loss purustati. ▼

Põltsamaa vald asub Jõgevamaa lääneosas; 416,87 km^2, 4666 el. (2003). Keskus Põltsamaa linnas. Paikneb valdavalt ✧Kesk-Eesti lavamaal, üksnes lõunaosa jääb ✧Võrtsjärve madalikule (seal asuv Põltsamaa raba kuulub ✧Alam-Pedja LK-sse). Valla piiresse ulatub osa ✧Aidu LKA-st. Valda läbivad Põltsamaa jõgi ning Tallinna–Tartu mnt., Põltsamaale suundub mitu kohalikku teed (Jõgevalt, Võhmast, Kolga-Jaanist). P. v-s on Kamari Algkool ja Esku Lasteaed-Algkool ning Adavere ja Lustivere põhikool, Põltsamaal asub gümnaasium. Tähtsaimad kultuuriasutused on Adaveres, Kamaril ja Lustiveres, rmtk. on Adaveres ja

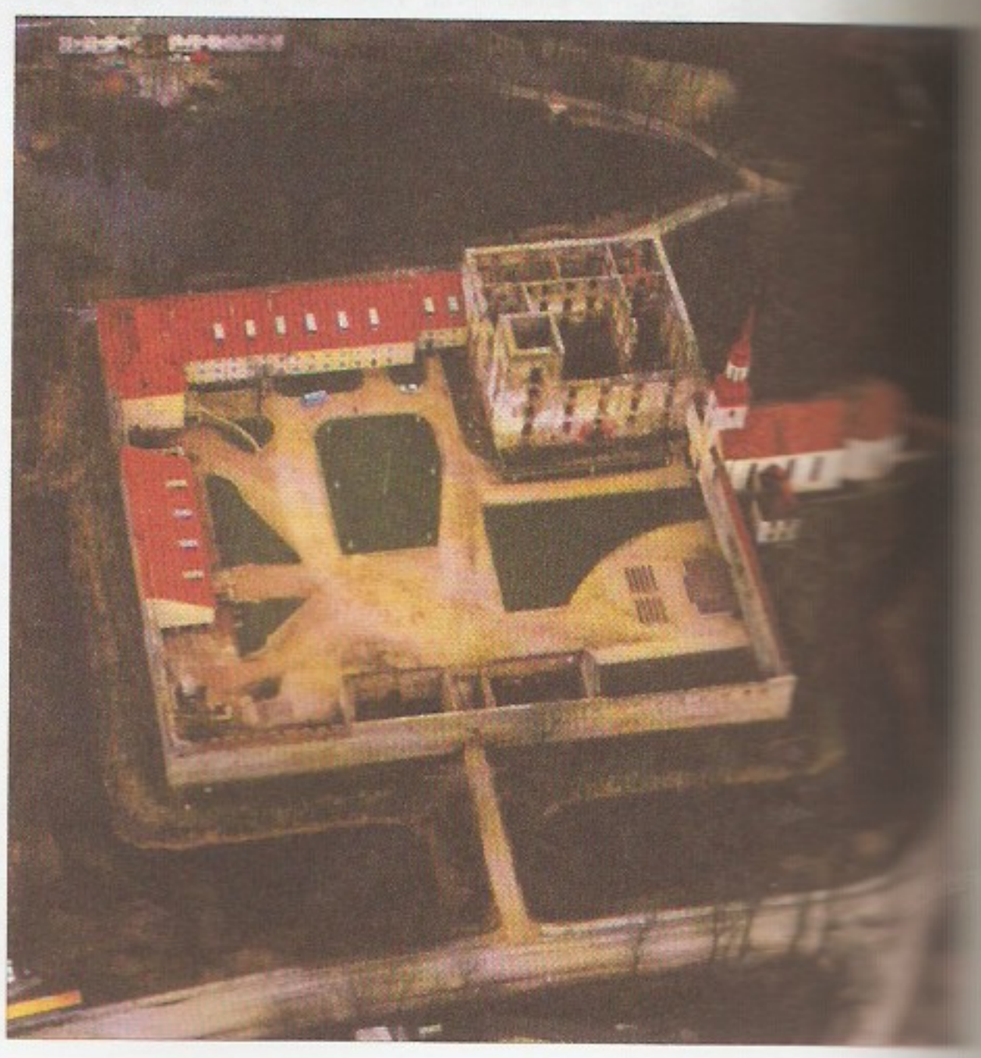

Põltsamaa vald, vapp ja lipp

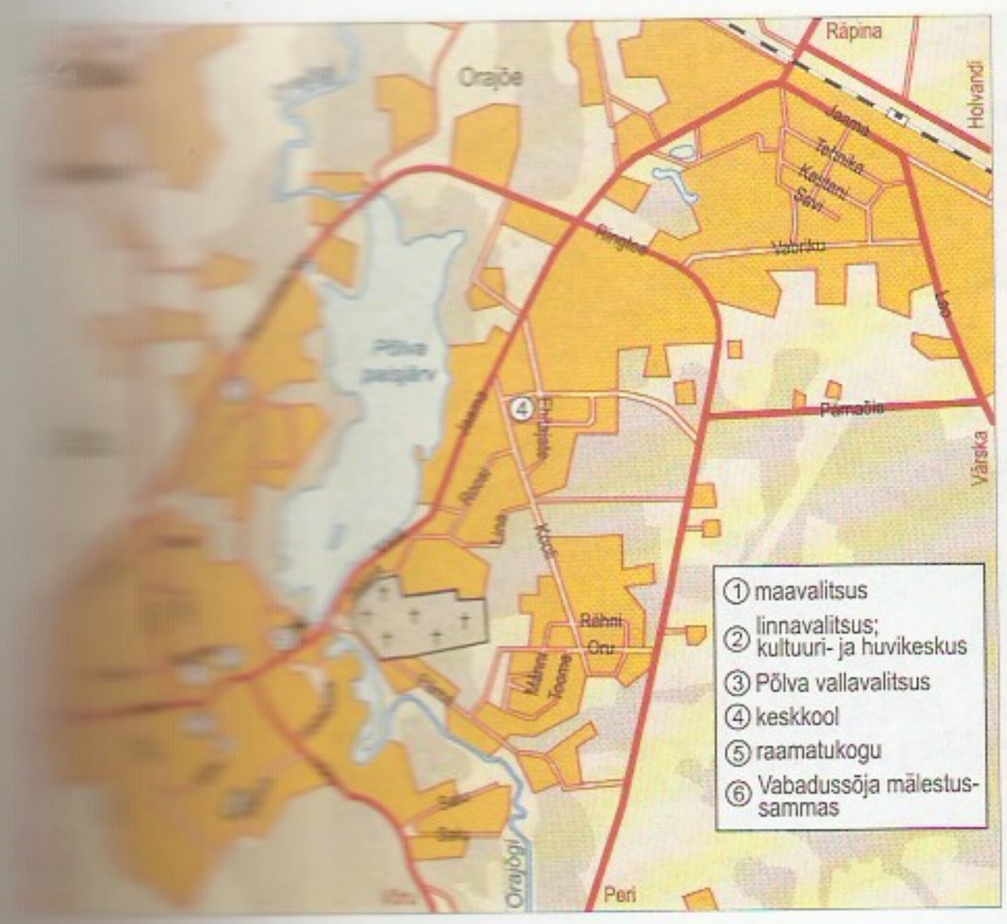

Põltsamaa valla elanike arv asulati (2000)

Aiendiad		Neanurme	130
Adavere	659	Nõmavere	93
Kamari	199	Pauastvere	144
Kiiud		Pilu	61
Allastvere	62	Pudivere	48
Aunikvere	87	Puduküla	54
Eiku	421	Puiatu	64
Kuivere	71	Rõstla	75
Kuhlukülla	47	Räsna	11
Kullikülla	64	Sulustvere	92
Kulme	101	Tõrenurme	61
Kuningamäe	75	Umbusi	101
Lehevere	42	Vitsjärve	61
Lustvere	487	Võhmanõmme	169
Mõhküla	99	Võisiku	526
Mõllikvere	134	Väike-Kamari	499

Eskus. Huviväärsed on Adavere (härrastemaja ehit. 1893), ✧Lustivere ja ✧Võisiku mõis ning ✧Eesti Aleksandrikooli hoone (Kaarlimõisas). Kuningamäel (1 km Põltsamaast läänes) trükiti esimene eesti- ja lätikeelne ajakiri (1766), seal asus 1570—78 Liivimaa vasallkuningriigi keskus, praegu paiknevad seal Põltsamaa õigeusu koguduse kalmistud. Adaverest lõunas tähistab kivi Mandri-Eesti keskpunkti. Vallas tegeldakse pms. põllum-ga (AS Adavere Agro, OÜ Õnne Piimakarjatalu, OÜ Põltsamaa Linnukasvatus) ja õmblustööga (OÜ PONTE Õmblus; OÜ TINATEX — valmistab päästeveste). Võhmanõmme k-st on pärit Karl August Hermann. — Vald moodustati 1939 (liideti Adavere, Uue- ja Vana-Põltsamaa v-a põhiosa ning Imavere, Kurista ja Lustivere v-a osi), kuulus a-ni 1949 Viljandimaasse, kaotati 1950, ennistati 12. XII 1991. ◂ 🅿

Põlva, linn Kagu-Eestis, Põlvamaa halduskeskus; 6483 el. (2003). Paikneb Orajõe alamjooksu sügava ürgoru (kohalik nimi Maarja org) lammil, veerudel ja ümbritseval lavamaal. 1966 rajati jõe soisele lammile P. paisjärv (u. 35 ha). Linna ala (5,4 km²) on edela—kirde sihis piki keskset liiklussoont — Kanepi—Räpina mnt-d (linnas Kesk ja Jaama t.) — välja venitatud. Kirdes ristub Räpina mnt. Tartu—Pihkva rdt-ga ja seal asub rdtj., edelas hargnevad mnt-d Võrru, Savernasse ja Tartusse. Linna asumeid lahutavad metsased või liigniisked alad. Kõrghaljastus hõlmab kokku u. 80 ha, puhkepiirkonnana on tuntuimad linna lõunaosas asuvad Intsikurmu metsapark ja lauluväljak. P. on noor halduskeskus, mille arendamine linnaks (sai alevi ja linna staatuse hiljem kui rajoonikeskuse oma) kulges plaanipäraselt ja tema asumite talitlused on selgelt määratletud. Järvest lõunas paiknev Kesklinn on haldus-, kultuuri- ja ärikeskus, tööstus-, ehitus-, rdt- ja laondusettevõtted on koondatud Raudteejaama linnaossa, mille ehitasid Nõuk. ajal välja kaks suurettevõtet — EPT P. rajoonikoondis ja Eesti Kolhoosiehituse (EKE) P. kontor. Ülejäänud linnaosad on kavandatud elurajoonidena. 1960—90 oli P. kiireima kasvutempoga Eesti väiketelinn, kuhu asus elama palju noori inimesi, mistõttu suurenes ka sündimus. 1989 oli P. (koos Maarduga) Eesti noorima elanikkonnaga linn (keskm. vanus 30 aastat). 1990. a-te sündimuse langus ja töökohtade vähenemisest johtuv väljarränne on laste arvu P-s oluliselt kahandanud, kuid esikoht on siiski säilinud. Maakonnalinnale omaselt töötab ⅔ põlvalastest avalikus sektoris ja neis teenindusharudes, mille tegevusraadius hõlmab kogu maakonna (kaubandus, veondus, laondus, side, haridus ja tervishoid). P. tööstuse peamine haru toiduainetööstus on laiema kui maakondliku tähtsusega. Kolhooside ning EPT ja EKE süsteemi lagunemisega on tunduvalt kahanenud põlvalaste rakendatus põllum-s ja ehituses. Tööstustöötajate arv on vähenenud kolmandiku võrra, kuid oma osatähtsuse tööhõives (21 %) on tööstus säilitanud. Suurim ettevõte AS P. Piim (2003. a. 200 töötajat) valmistab täispiimatooteid, võid ja piimapulbrit. 2003 koondas AS Räpina Leib kogu tootmise P. vabrikusse (76 töötajat). 1992 alustas tööd AS Nycomed Sefa ravimitehas (52 töötajat). Ligi 200 põlvalast töötab metsa- ja puidutööstusettevõtetes (neist osa väljaspool linna): P. Puit OÜ (37 töötajat), AS Liimpuit, OÜ PEETRI PUIT, AS RAPEKS jt. Linnas tegutsevad ka metallitöötlemisettevõtted, 2 trükikoda (AS Markes-Fin ja OÜ Agile) ning õmblusvabriku Voglia Eesti OÜ. Suurim kaubandus- ja toitlustusettevõte on P. Tarbijate Ühistu, veondust korraldavad Kagu Teedevalitsus, P. rdtj., OÜ P. Reisijateveod ja AS P. Mehtrans; AS „Kagutrans" (Mammastes) on spetsialiseerunud rahvusv. autovedudele. Linnas on P. Ühisgümn. (2002/03. õ.-a. 1094 õpilast), P. Keskkool (554 õpilast), erivajadustega laste Roosi Kool, spordi-, kunsti- ja muusikakool, 2 lasteaeda, P. Kultuuri- ja Huvikeskus (haldab ka Intsikurmu

Põlva elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	3053	886	29	2024	66	143	5
1989	7038	2085	30	4593	65	360	5
2000	6467	1466	23	4361	67	640	10

Põlva töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	302	67
Mäetööstus	4	2
Töötlev tööstus	814	551
Energia- ja veevarustus	28	84
Ehitus	752	225
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	434	441
Hotellid ja restoranid	102	36
Veondus, laondus ja side	229	225
Rahandus	68	23
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	104	114
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	226	275
Haridus	364	262
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	266	168
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	430	151
Muu	12	2
Töötajaid kokku	4135	2635

laululava), P. Keskrmtk., J. Hurda nim. Rahvahariduse Selts, P. Spordikeskus ja mitu spordiklubi ning kaks kirikut — P. Maarja kirik ja Eesti Karismaatilise Osaduskiriku P. Püha Peetri katedraal (hoone valmis 1995). Ilmub ajaleht „Koit". AS Põlva Haigla (125 voodikohta) hoone mahutab ka perearstid, eraarste ja P. v-a hooldekodu. — P. ilmet kujundavad ✧P. Püha Neitsi Maarja kirik, Intsikurmu laululava (1969, arh. Vadim Tšentropov; 2002 põles, taastatud), neofunktsionalistlik haigla (1980, arh. Ell Väärtnõu) ning linna suurima hoonena kultuurikeskus (1991, arh. Hans Kõll). Nõuk. ajal on ehitatud Mammastes asuv kolhoosikeskus (1972, arh. Vilen Künnapu), spordihoone (1973, arh. Aino Asszonyi), tervisespordikeskus (1984, arh. Epp Krossmann), veterinaariakeskus (1988, arh. Marika Lõoke), hotell „Pesa" (1991) jmt. hoonet. 1989 ennistati Vabadussõja mälestussammas (1928, bareljeefid Aleksander Eller) ning rajati Jakob Hurda mälestussammas (Aulin Rimm, arh. Andres Mänd). — 19. saj. II poolel tekkis P. kiriku ja kirikumõisa (*Põlwe*) juurde väike alevik. Hoogsasti kasvas see rajoonikeskusena (a-st 1950), aleviks sai 1961 ja linnaks 1993. Eesti kultuurilukku on jälje jätnud P. pastorid Gustav Adolph Oldekop ja Johann Georg Schwartz, P-maalt on pärit Jaan Vahtra ja Johannes Käis (kõik maetud P. kalmistule). Kooliharidust hakati P-s andma 1688 asut. köstrikoolis; nüüdse P. Ühisgümn-i (asut. 1950) eellasteks peetakse kihelkonnakooli (asut. arvat. 1831 Mammaste Köstrimäel, P-s a-st 1908) ja tütarlaste kihelkonnakooli (1857—65 ja 1872—93). 1907 asutati haridusselts, 1910 valmis ajakohane seltsimaja. P. majanduselu on elavdanud 1931 avatud rdt., 1963 asut. ja a-st 1982 laiendatud piimakombinaat ning 1979—80 sisseseatud maagaasküte. ▲ ▼ 3

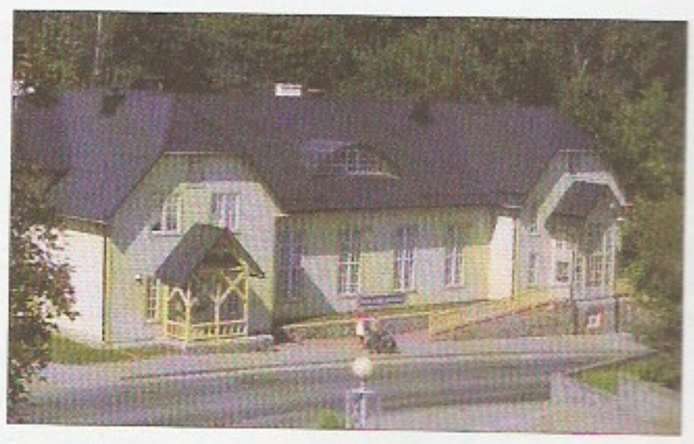

Põlva Kultuuri-
keskus

Põlva kihelkond hõlmas Võrumaal Laheda ja Põlva v-a ning osa Kõlleste, Mooste (nüüd Põlvamaal) ja Võru v-st; 17. saj-ni kuulus P. k-a ka osa hilisemast Kanepi ja Räpina khk-st. P. k-a on seostatud Ugandisse kuulunud Valgatabalve muinaskhk-ga. 13. saj alguses oli sellel alal tihe asustus (linnus Rosmal ja Kauksis). Feodaalse killustumuse ajal kuulus Kirumpää, hilisem P. k. Tartu piiskopkonda; kirikukihelkonda on esimest korda mainitud 1452. Enamik külasid kuulus keskajal Kirumpää linnusele, selle juures oli arvat. piiskopimõis. Poola võimu ajal kuulus P. k. Kirumpää staarostkonda. 1784 asutati P. k-a lõunapiirile Võru linn, sellest alates kuulus kihelkond Võrumaasse. Talusid hakati päriseks ostma 1846, seda hoogustas 1860. a-il linakasvatusest saadud tulu. Rahvuslikus liikumises osaleti agarasti. Välja rännati 1855—59 ja 1908—09 Samaara kub-u, Vologdasse ja Siberisse. 1850 valmis Kähris õigeusu kirik, selle algne puithoone asendati 1899 nüüdse ehitisega. Õigeusu kogudus tegutses a-ni 1964, 1989—99 oli hoone Muarja kiriku filiaal. A-st 1999 kuulub kirik EAÕK Põlva Peaingel Miikaeli Kogudusele. 1897—1916 oli Põlva läh. Puuril Võru kreisi kurttummade kool.

Põlvamaa, Põlva maakond, asub Kagu-Eestis, hõlmab varasema Võrumaa põhjaosa ja Tartumaa kaguserva ning Petserimaast Saatse ja Värska ümbruse. ◂ ▲ ▣

	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Põlvast	Praeguse seisundi saamise aeg
	5,5	6483		—	10. VIII 1993[1]
	72,1	1179	9	23	19. XII 1991
	231,4	2651	22	23	19. XII 1991
	150,4	1067	12	15	26. IX 1991
	91,5	1399	11	15	6. XII 1990
	104,4	1115	18	44	4. VI 1992
	185,1	1610	15	16	12. XII 1991
	175,5	903	30	39	30. IV 1992[2]
	228,6	3957	27	1,4	10. X 1991
	265,9	5730	27	31	11. VII 2002[3]
	143,0	1617	16	26	19. XII 1991
	123,0	1265	10	15	23. X 1990
	200,4	1680	30	25	4. VI 1992
	187,8	1465	35	40	4. VI 1992

[1] ja seitse Räpina v. ühendati üheks vallaks

Moodustamise aeg	1. I 1990 (alates 26. IX 1950 raj.)
Pindala	2164,8 km²
Elanike arv	32 123 (2003)
Keskus	Põlva linn
Rahvastiku tihedus	15,5 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	29 %
Haldusüksused	1 linn, 13 valda (sh. 1 linnaga vald)
Asulad	2 linna, 7 alevikku, 232 küla

•*Loodus.* P. paikneb pms. kolme maastikurajooni alal. Maakonna keskosa hõlmab ✧Ugandi lavamaa. Sealseid lainjaid moreenitasandikke (kõrgus 40—100 m ü. m.) liigestavad ürgorud. Ahja ja Võhandu ürgoru veerudel paljandub mitmel pool nn. taevaskodadena ja müürmägedena aluspõhja moodustav Kesk-Devoni liivakivi. Pinnakatteks on enamasti karbonaadivaene punakaspruun liivsavimoreen, liivikuil, mõhnadel ja oosidel sorteerunud liiv ja kruus. P. lääneosa hõlmab ✧Otepää kõrgustiku idapoolmiku. Sealsele vahelduvale pinnamoele (Laanemägi, 211 m) on omased moreenküngastikud (Valgjärve ümbrus), mõhnastikud (Karilatsi) ja järveahelatega orud (Jõksi-Kooraste, Vidrike-Kooraste jmt. ürgorg). Kanepi ümbruses ja mujalgi leidub võrdlemisi tasaseid liivikuid. Maakonna kaguosa paikneb ✧Palumaal. Seal on ülekaalus jääpais-järvetasandikud, leidub ka liivikuid ja mõhnastikke. Värska ümbruse liivikud on peamisi Eestis leiduvaid stepitaimede kasvukohti. Äärmine kirdeosa ulatub ✧Peipsi madalikule (rannajoont u. 40 km). Maakonna lõunapiiril asub ✧Võru-Petseri ürgorg, kaguosas Piusa ürgorg. Suurimad jõed on Ahja (maakonna alal selle ülem- ja keskjooks) ja Võhandu (u. ⅓, kogupikkusest), kagupiiril ja -osas voolab Piusa. Ka väiksematel jõgedel (Orajõgi, Lutsu jõgi) on kaunist ürgorgu ja paljandeid. Allikarohkuse tõttu on jõed jahedaveelised ja paljud lõigud ei külmu talviti kinni. Järvi on u. 135 (kokku 9,4 km²), suur osa neist paikneb rühmiti orgudes (nt. Kooraste, Kanepi, Partsi ja Orava järved). P. mullad on valdavalt väheviljakad (VI—VII hindeklass), parimad neist (V—VI klassi piiril) paiknevad Ugandi lavamaal ja Palumaal. Ülekaalus on pruunid ja heledad näivleetunud mullad, Otepää kõrgustiku künklikel aladel on ulatuslikult msg. erodeerunud (sh. karbonaatseid) muldi, kõikjal liivadel on ülekaalus leedemullad. Peipsi madalikul on valdavad leet-glei- ja soomullad, gleimuldi on väga vähe. Mets hõlmab 44 % P. alast. Suu-

Põlvamaa kaitsealad (ha, 2003)

Ahja jõe ürgoru MKA	1120
Akste LKA	188
Ihamaru ürgmetsa KA	154
Ilumetsa kuusiku KA (Sügavhaua kuusiku KA)	3
Ilumetsa ürgmetsa KA (Rebasmäe allika KA)	1
Maruoru LKA	33
Meelva MKA	2073
Meenikunno MKA	2651
Mustoja MKA	2830
Piusa koobastiku LKA	46
Tilleoru KA	170
Tonja-Värska KA (Tonja-Karisilla-Värska LP)	435
Valgesoo MKA	352
Verhuulitsa liigi-KA (orhideede kasvukoha KA)	20
Veski LKA	63
Võhandu jõe ürgoru KA	709

rimad metsad on maakonna kirde- ja idaosas. Puuliikidest on ülekaalukalt esikohal mänd. Ürgorgudes ja Lämmijärve ääres leidub kihilistel lammi-glei- ja lammimadalsoomuldadel luhti. Sood hõlmavad kokku 380 km² (sh. madalsoo 48 ja raba 41 %). P. peamised maavarad on kruus, liiv (sh. Piusa klaasiliiv), turvas (Meelva soo), ravimuda (Värska laht), savi (Joosu) ja mineraalvesi (Värska leiukoht). Kaitstavad alad hõlmavad P-st 5 %. Suurimad neist on ✧Mustoja MKA, ✧Meenikunno MKA ja ✧Meelva MKA. Omapärased on ✧Akste LKA, ✧Piusa koobastiku LKA ja ✧Verhuulitsa liigi-KA ning ✧Ilumetsa meteoriidikraatrid. 3

•*Majandus.* P. majandusele on omane ettevõtete vähesus, tegevusalade suhteline mitmekesisus ja üksikisiku väike tulumaks (2001. a. 1716 kr.). Ettevõtlus. Äriregistrisse kantud ettevõtjate arvu (1. I 2003. a. 1379) poolest edestab P. vaid Hiiumaad. Suurem osa neist on füüsilisest isikust ettevõtjad (679) ja osaühingud (569). Omavalitsuste kaupa on P. ettevõtjad jaotunud ebaühtlaselt. Enim on neid Põlva linnas ja v-s (1. I 2002. a. 402) ning Räpina (193) ja Värska v-s (124). Enamik füüsilisest isikust ettevõtjaid tegutseb põllum-s, jahinduses ja metsamajanduses ning kalanduses. Ülejäänud ettevõtjad tegutsevad hulgi- ja jaekaubanduse (267), töötleva tööstuse (131) ning veonduse, laonduse ja side alal (93). Toodangu valik on mitmekesine: mineraal- ja lauavesi (AS Värska Vesi), ravimid (AS Nycomed Sefa), piima- (AS Põlva Piim), leiva-, saia- (AS Räpina Leib) ja lihatooted (AS Vastse-Kuuste Lihatööstus), lainepapp- (AS CISTA) ja puitesemed (AS Astel, OÜ Hobbiton, AS Liimpuit jmt.) ning linaseemneõli (Mooste Katsejaam). Suurimad kaubandusettevõtted on Põlva Tarbijate Ühistu (2002 käive 180,5 mln. kr.) ja Räpina Tarbijate Ühistu (56,8 mln. kr.). Tegeldakse ka ehituse (AS RIS Ehitus) ja veondusega (VAN DER GRAAFF AS). Põllumajandus. Põllum. maa moodustab maakonna pindalast ligi 40 %, sellest haritav maa üle 30 %. Külvipinda oli 2002. a. 17 608 ha (Eesti omast 6,6 %), teravilja keskm. saagikus (aidakaalus) 2178 kg/ha (Eestis 4. kohal). Kõige enam oli külvatud otra (5944 ha) ja kaera (5321 ha), vähem nisu (3917 ha) ja rukist (1010 ha). Odra saagikus oli 2296 kg/ha (Eestis 2. koht). Rapsi ja rüpsi (kokku 1546 ha) ning kartuli külvipind (1228 ha) oli väiksem. Veiseid oli 13 100, neist 5900 piimalehmad. Aasta keskm. väljalüps lehma kohta (5477 l) oli üks Eesti suurimaid (2. koht). Sigu peetakse vähe (10 500), kuid lammaste ja kitsede arvult (kokku 2900) on P. maakondade seas esikohal, munatoodangult (17,3 mln.) 4. kohal. Põllum-loenduse (2001) andmeil oli P-l 94 avamaaköögivilja kasvatavat majapidamist, nende külvipind moodustas 83 ha. Kõige enam kasvatati peakapsast (26 ha), porgandit (18 ha), söögipeeti (13 ha), mugulsibulat (7 ha, Eesti sibulakülvipinnast 15,5 %) ja kaalikat (5 ha, 26,3 %). Aianduses on peale Räpina Aianduskooli (istikud) tuntud ka Ahjas asuv, puuvilja ja maasikaid kasvatav Asuva talu. Metsandus ja jahindus. P. maakatastrisse on kantud (31. XII 2002) 94 003,2 ha metsa, sellest 50 506,8 ha on riigi- ja 43 401,6 ha eramets. Riigi- ja erametsas on valitsev puuliik mänd (vastavalt 62,4 ja 53,8 %), kuuske on riigimetsas 19,7 %, kaske erametsas 24,1 %. Männi keskm. vanus on erametsas 71, riigimetsas 70 aastat, kuusel erametsas 69 ja riigimetsas 47 ning kasel vastavalt 44 ja 49 aastat. Metsa raiuti 2002. a. kokku 480 0235 m³, sellest 351 159 m³ andis uuendus- ja 128 864 m³ hooldusraie. Metsa istutati (668 000 taime) ja külvati kokku 551,6 ha, sellest 307,8 ha riigi- ja 243,8 ha erametsa alal. Ulukiloenduse andmeil (1. IV 2003) oli P-l 3500 metskitse (rohkem on neid vaid Pärnu- ja Saaremaal, vastavalt 5300 ja 4000), 900 metssiga, 400 põtra ja 1600 kobrast (rohkem on neid vaid Võrumaal, 1800). 2002 kütiti 423 metskitse, 204 metssiga, 107 põtra, 1007 rebast, 894 kährikut, 310 metsnugist, 292 halljänest ja 282 kobrast. Kalandus. Kalapüügiga tegeldakse pms. Peipsi-äärsetes külades Beresjes ja Lüübnitsas, kõige rohkem püütakse latikat (2002. a. 140 t), koha (111,1 t), särge (103,6 t), haugi (32,9 t) ja ahvenat (22 t). Suurim kalakasvataja on Vastse-Kuuste v-s asuv OÜ Karilatsi Kalamajand (vikerforell). Veondus. P-l paikneb 1155 km riigimnt-id, neist 31 km moodustab maakonda läbiv Tallinna—Luhamaa põhimnt. Tartu—Võru lõik. Tugimnt-id on 252 ja kõrvalteid 870 km. Kohalikke ja erateid on 1845,7 km, neist 1031,1 km on mnt-d (2002). Busside arvult (99) edestab P. vaid Hiiumaad (62). Ka veoautosid on suhteliselt vähe (2002. a. 2309), neist üle poole (1412) on eravalduses. P-d läbib 63 km pikkuselt Tartu—Petseri ja 20 km pikkuselt Valga—Petseri rdt., maakonnas on 6 rdtj-a ja 11 rdtp-t. Kaubakäibelt suurim on Põlva rdtj. 2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* P-l on 30 üldhariduskooli (2003), sh. 6 gümnaasiumi ja keskkooli, 15 põhikooli ja 7 algkooli. Erivajadustega lapsed õpivad Leevi Internaatkoolis ja Roosi Koolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides kokku 5130 õpilast. Põlvas, Räpinas ja Värskas tegutsevad muusikakoolid, Põlvas ka spordikool ja kunstikool. Räpina Ühisgümn-s töötavad kaugõppeosk. ja venekeelsed klassid. Koolieelseid lasteasutusi on 16. Suvel tegutseb 3 noortelaagrit — Valgemetsa ja Taevaskoja ning Relvo-Spordi noortelaager. Kutseharidust võimaldab Räpina Aianduskool (2002/03. õ.-a. oli statsionaaris 230 ja kaugõppes 254 õppijat). P-l on 22 kultuurimaja ja 34 rmtk. (neis registreeritud lugejaid kokku 14 733). Maakonnas on 8 muuseumi, neist 2 riiklikud — Põlva Talurahvamuuseum ja Eesti Maanteemuuseum — ning 6 munitsipaalmuuseumid — Setu Talumuuseum (filiaal Saatse Koduloomuuseum), Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseum, Friedebert Tuglase muuseum, Peri Koduloomuuseum, Orava Koduloomuuseum ja Viluste Koduloomuuseum. P-l on 132 msg. spordiehitist: 16 erineva suurusega spordisaali ning rahvusv. nõuetele vastav sportmängude hall ja spordikeskus (Põlvas; ujula, võimla, maadlus-, jõu- ja aeroobikasaal), 3 täismõõtmelist staadioni, kolme tiiruga laskespordibaas (Põlvas) ja jahilasketiir (Kadajal), ratsutamiskeskus Timmo Tallid, 3 krossirada ning Mammaste tervisespordikeskus (suusa- ja jooksurajad). P-l on 10 matkarada (Kiidjärve—Taevaskoja puhkeala rada, Räpina ümbruse rada, Räpina v-a rada, Meenikunnu raba õpperada, Nohipalu—Ilumetsa loodusrada, Võhandu jõe ümbruse

Põlvamaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	622
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	267
Töötlev tööstus	131
Veondus, laondus ja side	93
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	78
Hotellid ja restoranid	48
Ehitus	37
Kalandus	36
Muu	67

tõusmine" (Põlva kirikus), August Weizenbergi hauamonument „Lootus" (Kanepi kalmistul) ning rohkesti õigeusu kirikute ikoone. Põlvamaal on 19 atesteeritud majutuskohta (3 külalistemaja, 1 motell, 11 puhkemaja, 4 kodumajutust). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid u. 12 220 in.

Põlva Püha Neitsi Maarja kirik ehitati u. 15. saj. lõpul (arvat. Tartu toomkiriku ja Vastseliina ordulinnuse ehitanud meistrite juhatusel); sellest ajast on säilinud viilutorniga läänesein ja ümberehitatuna pikiseinte läänepoolne osa. Algselt oli kolmelöövilisel kodakirikul avar kesklöövi. Pikihoone põhiplaan sarnanes ruuduga ja hoone oli ainult kahetraveeline. 17. saj. alguses oli kirik varemeis, ta taastati 1649. a-ks. 1841—44 kirik rekonstrueeriti (meister Friedrich Hess Lemsalust): vana idaosa asendati avara põikhoonega (koor ja pikihoone idasein lammutati ja püstitati põhja—lõuna-sihiline juurdeehitis, kuhu paigutati ka altar, idaküljele ehitati kaheruumiline käärkamber, vana pikihoone aknad ehitati ümarkaarseks). Samast ajast pärineb hilisklassitsistlik sisekujundus (Ludwig von Maydelli altarimaal, 1845); orel a-st 1883 (Wilhelm Müllverstedt). ◂

Põlva Talurahvamuuseum asub Karilatsi k-s ja on Põlva maakonna keskmuuseum. P. T. on vabaõhumuuseum, ta kogub, uurib ja säilitab Põlva mk-s inimese ja tema elukeskkonnaga seotud kultuuriväärtuslikke esemeid. Muuseumi hakati rajama 1971, külastajaile avati uksed 14. V 1977. P. T-i terr-l (5 ha) saab tutvuda Karilatsi (Kähri) v-a keskuse hoonetega, mille hulka kuuluvad magasinid (1878), esimene valla- ja kohtumaja, hiljem vaestemaja (1880), uus vallamaja (1896) ja selle kõrvalhooned, õpetajate elamu (1927) ning koolitalu hooned, sh. koolimaja (1889), aidad ja suitsusaun. Väljapanekusse kuuluvad ka põline sepa talu, Hollandi tüüpi tuulik (ehit. 1901 Pranglis) ja rehielamu (19. saj. lõpp). P. T-s on Põlva mk-a makett (2165 m²). Paviljonides on välja pandud aru- ja rehepeksumasinad, põllutööriistad ja -masinad ning sõidukid. Muuseumi peahoones — koolimajas — tutvustatakse 20. saj. alguse klassituba ja etnograafikaga, seal asub koolmeistri korter ja korraldatakse ajutisi näitusi. Muuseumi pargis kasvavad omanegsete kultuuri- ja ühisk-ategelaste istutatud mälestised puud. P. T-s tähistatakse külapäeva, koolimädalat ja jõulumädalat. Muuseum annab välja trükiseid ja korraldab teadusüritusi. 1. I 2003 oli P. T-i kogus 221 171 säilikut, a-st 2001 on muuseumi dir. Reet Roop. ◂

Põlva vald asub Põlvamaa keskosas; 228,63 km², 3957 el. (2003). Keskus Mammaste k-s. Paikneb ✧Ugandi lavamaal. Valdav on põllum-maastik, mida liigestavad Ahja, Orajõe ja Peri jõe org. Suurimad metsad paiknevad valla loodeosas, Taevaskojast idas. Valla maa-alal asuvad ✧Ahja jõe ürgoru MKA lõunaosa (✧Taevaskoda), osa ✧Ihamaru ürgmetsa KA-st ja osa ✧Tilleoru KA-st. Valda läbivad Tartu—Petseri rdt. ja mitu Põlva linna koonduvat mnt-d. P. v-s on Himmaste Algkool, Mammaste Lasteaed-Algkool ja Peri Põhikool; Himmastes, Kiumas, Peris, Taevaskojas ja Vanakülas on rmtk. Peri k-s tegutseb koduloomuuseum. Kähri k-s on õigeusu Peaingel Miikaeli kirik (ehit. 1899). Olulisimad tööandjad on põllum-ga ja puidu töötlemisega tegelevad ettevõtted, arenenud on turism. Himmastes on sündinud Jakob Hurt, Rosma k-s Johannes Käis. — 20. saj. algul olid P. v-a alal Kioma, Krootuse, Kähri, Koiola ja Peri v. 1939—50 oli P. v., staatus ennistati 10. X 1991. ◂

põrgu, sünge allmaailm, kurjade vaimude asukoht, kristluses patuste surmajärgne karistuspaik, rahvapärimuses pms. mõisasarnane töösunniga koht. P-s on ✧kurat, kes inimesi msg. võtetega sinna meelitab. Kuradite eluasemeiks peetavaid looduslikke koopaid on nimet. p-teks ehk p-haudadeks (Karksi ja Halliste p-haud, ✧Tori p., ✧Lopa p.).

rattamatkarada, Räpina—Värska puhkeala, „Risti-rästi läbi Põlvamaa" rada, Tilleoru matkarada, Võhandu jõe ürgoru rada). Maakonnas on 35 spordiklubi, kus harrastatakse 19 spordiala. Tegutseb 13 perearstikeskust (19 perearsti) ning 10 apteeki. Hambaraviteenust osutatakse 14 hambaravikabinetis. P-l on 2 haiglat, maakonda teenindab AS Tartu Kiirabi 3 kiirabibrigaadi. Raviasutustes töötab kokku 45 arsti, 18 hambaarsti ja 87 õendusala töötajat. Erastvere Hooldekodu on riiklik, omavalitsuste hooldekodusid on 6 — Ahja, Leevi, Mikitamäe, Saverna, Põlva v-a ja Krootuse hooldekodu —, eraettevõttena tegutseb EELK Räpina Kogduse Hooldekodu. Ahjas, Põlvas ja Räpinas on päevakeskused, Tilsil lastekodu. Sotsiaaltöötajaid on P-l 28. Riikliku kaitse all on kokku 1642 mälestist: 39 ajaloomälestist, sh. Johann Philipp von Rothi haud (Kanepi kalmistul), Karilatsi külakooli hoone (praegu asub seal Põlva Talurahvamuuseum), Põlva kalmistu, Viitipsu aleviku munakivitee ja Mikitamäe v-s Rõsna k-s puust palvemaja, 766 arheoloogiamälestist, sh. Rosma linnamägi (Põlva läh.), ohvrikivi Ukukivi (Varbuse k-s), kivikalme „Juudalinn" (Põlgaste k-s), lauskalmistu (Veriora v-s Koolmajärve ääres) ning kaks Pusa jõe äärseid kääpaid, 219 arhitektuurimälestist, sh. Ahja mõisa peahoone, Mooste mõisa hooned ja park (kokku 20 üksust), Põlva kirik, Kauksi veski, Varbuse postijaam ja Kadaja talu hooned (Põlva v-s), ning 618 kunstimälestist, sh. Podmetsa kalmistul Jüripäevrist rist, Ludwig von Maydelli altarimaal „Üles-

Põõsaspea neem (rts *Spithamn*, sks *Spitzhammeri*) asub Osmussaare vastas, on Eesti mandriosa loodepoolseim neem. Ulatub kitsa kivise (Suurkivi, kõrgus 5 m, LK) seljakuna Osmussaare suunas kaugele merre. Kliburand ja merepõhi koosnevad seal Jõhvi lademe (selle läänepoolseim avamus) mergellubjakivist. Neemel on tulepaak (a-st 1923, kõrgus 16 m). P. n. jääb ✧Nõva MKA-sse ja on Eesti parimaid arktiliste veelindude rände vaatlemise paiku. P. n-e — Osmussaare — Hanko neeme joont peetakse Soome lahe ja Läänemere avaosa vaheliseks piiriks.

Pädaste mõis (*Peddast*) asub Muhu v-s. Mõisa sai 1566 Taani kuningalt Frederik II-lt lääniks Johann Knorring (kuulus a-ni 1768 koos Viirelaiuga (*Insel Paternoster*) tema järglastele, nende järgi on P. m-a teine nimi Norra). Hiljem on omanikud tihti vahetunud (Aderkasid, Buxhoevedenid, Stackelbergid ja Bockid). Nüüdne hoonestus pärineb pms. Buxhoevedenite ajast. Dekoratiivsete astmikviiludega neogooti stiilis härrastemaja (1871—75) esist väljakut ääristavad külgedelt maa- ja dolokivist kõrvalhooned (kahekorruseline ait, 1879; sepi- ja puutöökoda, 1886; tall-tõllakuur; juustukoda, 1890). Mõisal oli oma lubjaahi ja tellisekõõv. Pargist (8,1 ha; LK) avaneb merevaateid. 1951—86 paiknes mõisas hooldekodu, a-st 1996 kuulub P. m. Imre Sooäärele ja Martin Breuerile, kes on rajanud sinna puhkekeskuse. P. m-a on külastanud Taani kuninganna Margrete II (2001) jmt. riigipead. ▸

„Päevaleht", 1. 29. XII 1905 — 26. VII 1940 Tallinnas ilmunud sõltumatu päevaleht. Asutajad: kirjastaja Andres Pert ja ajakirjanik Peeter Grünfeldt. A-st 1908 andis seda välja Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus; novdets. 1917 ja jaan. 1918 ilmus „Uue P-e" nime all. Oli Tallinna rev. tribunali otsusega 16. XII 1917 — 1. I 1918 suletud; ei ilmunud ka veebr-st nov-ni 1918. Oli EV mõjukaimaid ja loetavaimaid ajalehti (1937 trükiarv 40 000). Ilmus algul 6 korda, a-st 1921 7 korda nädalas. Toimetust juhtisid Georg Eduard Luiga, Hans Rebane, Leopold Julius Kenn ja Harald Tammer (1933—40 peatoim.). Tähtsaimad lisad: ✧„Perekonnaleht", „Kodu" (1907—14), „Kratt"(1925—40) ning „Kunst ja Kirjandus" (1932—40); eriväljaanded: „Aeg" (1906—10), „Koit" (1906—10) ja „Pärnu Päevaleht" (1926—40). — **2.** „Noorte Hääle" järglasena Tallinnas 1990—95 ilmunud päevaleht (1992—99 laupäeviti „Pühapäevaleht"); lisad: „Spordileht", „Ärileht" ja „TV Leht" (kõik 1993—95). Ühines 5. VI 1995 „Hommikulehe" ja „Rahva Häälega", uueks väljaandeks sai ✧„Eesti P.".

Pähkla allikas, ka Põhjatu allikas, asub Lääne-Saaremaa kõrgustiku idanõlval Kaarma v-s Pähkla k-st 1 km kagu pool metsatukas, Saaremaa suurimaid. Meresetetega kaetud tasandikul avaneb allikalehter (∅ 12 m, süg. 2 m). Tõusuallika vesi pärineb Siluri lõhelistest lubjakividest. Vooluhulk on 70—150 l/s. Arheoloogiamälestisena tuntud nii Ohvriallikana kui ka Silmaallikana. LK.

Pähklisaare maastikukaitseala asub Luunja v-s; 643 ha. Asut. Laukasoo ja haruldaste liikide elupaikade kaitseks. 1964 võeti kaitse alla Pähklisaar ja laugasjärved, 1995 moodustati Luunja Laukasoo LKA. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Pähklisaar on 2,5 m kõrgune moreenist rabasaar, mida ümbritsevad maalilised laugasjärved ja kus näivleetunud mullal kasvab ligi 100-aastane haavik. Kaitsealal elavad metsis ja sookurg (mõlemad LK II).

Päidla järvestik, 11 järve (kogupindala ligi 1,4 km²) Otepää kõrgustiku põhjaosas ✧Otepää LP-s u. 3×4 km suurusel alal. Järved on rohke- ja liigtoitelised; läbivool nõrk, väikejärvedes rohkesti muda. Päidla Suurjärves kasvab väga haruldast nõtket näkirohtu (LK I). Peamised kalad ahven, haug, särg, koger, linask ja mudamaim.

Päite pank, Toila ja Vaivara v-s asuv Põhja-Eesti paekalda osa. Voka ja Sõtke klindilahe vahel moodustab pank ligi 6 km pikkuse ja 40—42 m kõrguse astangu. Järsaku ja mere vahel on kuni 70 m laiune rusukalle, kohati seda pole. P. p-l paljanduvad Ordoviitsiumi (alates Kunda lademest) ja Kambriumi (kuni Lontova kihistuni) karbonaat- ja purdkivimid, mida läbivad tektoonilised lõhed. Varingute tagajärjel on panga serv muutunud sakiliseks. Rannal on mere äärde libisenud suuri pangaseid. Panga idaosas asub tehislik Ukuoru juga (kõrgus 7 m), millest ida pool, Sõtke klindilahe alguses on astangu sees kunagiste uraanitootmisstollide suudmeid. ▾

Pärandkoosluste Kaitse Ühing, lüh. PKÜ, loodushoiuühendus; asut. 1997. PKÜ peab poollooduslike koosluste kohta andmebaasi (2002. a. oli 75 000 ha suuruse ala kohta 9000 kirjet), korraldab talguid ning annab niitude taastamise, majandamise ja kaitse korraldamise alast nõu. PKÜ koostööpartnerid on Keskkonnamin., Põllumajandusmin., Keskkonnainvesteeringute Keskus, Eestimaa Looduse Fond, ELUS-i botaanika sektsioon, Eesti Üliõpilaste Keskkonnaühing „Sorex" ja TÜ

Loodusekaitsering. PKÜ on Eesti Keskkonnaühenduste Koja liige. 1997–2002 juhtis ühingut Toomas Kukk, a-st 2003 on esimees Kadri Tali. ◂

Pärdi mäe kaitseala asub Koonga v-s; 28 ha. Asut. 1964 loode–kagu-sihilise 2 km pikkuse oosi kaitseks. Pärdi mägi on ümbruskonna kõrgeim koht (absoluutne kõrgus 41 m, suhteline kõrgus kuni 15 m), sellel kasvab laialehine mets (rähksel rendsiinal ja leostunud mullal), kus on ka metsõunapuid (LK III). Pärdi mägi on ammune jaanitulekoht.

pärg, Põhja- ja Kesk-Eesti rahvarõivastes neidude pidulik peaehe: 4–10 cm laiune papist, puukoorest või lusttst võru, mida kattis värviline, litrite ja karraga kunnistatud siid- või villane riie, kuklas rippusid mitmevärvilised siidlindid. Pulmade ajal oli p. pruudi peaehe. P-le lähedane on ka setude tagant lahtine ✧vanik. ◂

Pärimuskultuuri Fond, ✧Eesti Rahvuslik Folkloorinõukogu.

Pärispea poolsaar asub ✧Lahemaa RP-s, eraldab Eru ja Hara lahte, lõpeb põhjas ✧Purekkari neeme ja Mõhu otsaga; pikkus u. 12 km, laius keskosas kuni 6 km, kõrgus kuni 19 m. Rannikul on kivikülve ja suuri rändrahne: Painuva kivi (kõrgus 6 m), Sorrukivi (5 m) ja Oidakivi (4,7 m, kõik LK). Poolsaare siseosa katab mets, asustus (Loksa linn, Suurpea, Pärispea, Viinistu, Tuhuneeme ja Kasispea k.) paikneb rannikul. Kirderannikul on Haldi saar (3,5 ha).

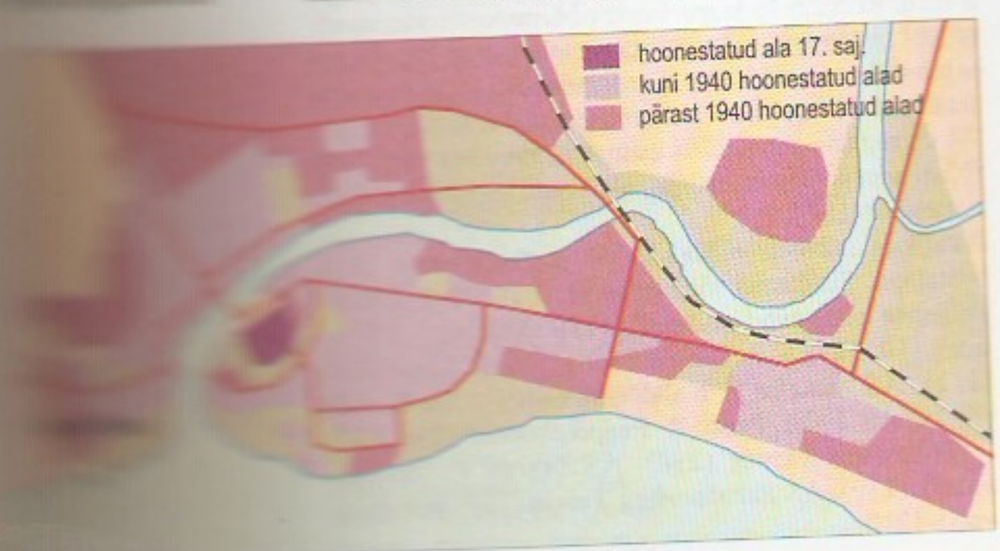

Pärlijõgi, 1. jõgi Kagu-Eestis, Mustjõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 41 km (sellest 4 km Lätis), jõgikond 194 km² (32 km² Lätis), langus 97,2 m. Algab Alüksne kõrgustikult Raiņulu (Raiņala) järvest (30 ha), voolab 4 km Lätis, ületab Loogamäe ja Pillardi k. vahel Eesti ja Läti piiri, on sealt paar kilomeetrit allavoolu 2,5 km ulatuses Eesti ja Läti piirijõgi. Keskjooksul voolab järsuveerulise ürgoru lammil, jõesängis paljanduvad kohati Ülem-Devoni lubja- ja dolokivi. Suurimad lisajõed on Luutsniku, Plaagi ja Hundva oja (vastavalt 9, 10 ja 11 km). – **2.** ka Kemba oja, voolab Põhja-Kõrvemaal, on Pudisoo parempoolne lisajõgi; pikkus 7 km, jõgikond 9,4 km². Jõgi on peaaegu kogu pikkuses õgvendatud. – P-di on nime saanud neis elanud ebapärlikarbi järgi.

B: E. Ploom. *Pärlijõgi.* Tln., 1988.

Pärnu, linn Edela-Eestis P. lahe ääres P. ja Sauga jõe alamjooksul; 44 781 el. (2003). P. on Eesti tähtsaim kuurortlinn, riigi edelaosa põhiline tööstuslinn ja transpordisõlm ning Pärnu mk-a halduskeskus.

Linna üldpindala on 32,2 km², 1. I 2003 oli krunte 7287, parke ja haljasalasid 6,5 km² (20 % üldpindalast) ning veekogusid 2,1 km² (7 %). Alamjooksul kuni 200 m laiune P. jõgi jaotab linna kahte ligikaudu võrdsesse ossa. Linna tuumik – südalinn ja kuurordipiirkond (sh. Rannapark, 17 ha, ja supelrand, pikkus üle 1 km) – paikneb lõunas jõe vasaku kalda ja mere vahel. Kesklinnast kagus on Papiniidu tööstuspiirkond, Ranna elupiirkond ning Raeküla. Põhjapoolsed linnaosad on Ülejõe ja Vana-P., linna äärepiirkondadena eristuvad Vingiküla, Rääma, Niidu ja Tammiste. P. ala pinnamoe ja pinnakatte määravad asukoht (P. madalikul), meresetted ning vanad rannavallid ja luited. Põhjas on linna looduspiir Rääma raba, idas Niidu, Raeküla ja Reiu metsad. Linna piiresse jääb üle 9 km P. ja üle 1 km Sauga jõe alamjooksu. Reiu jõgi on alamjooksul (u. 1 km pikkuselt) P. ja Paikuse v-a looduslikuks piiriks. P. linnastu (nn. Suur-P.) hõlmab peale P. linna ka ümberkaudsed Audru, Sauga, Paikuse ja Tahkuranna v-a asulad ning Sindi linna. Nii nagu teistes Eesti linnades oli ka P. elanikkonna juurdekasv kõige kiirem vahetult pärast II maailmasõda. Hiljem on kasvutempo aeglustunud ja a-st 1988 on P. elanike arv pidevalt

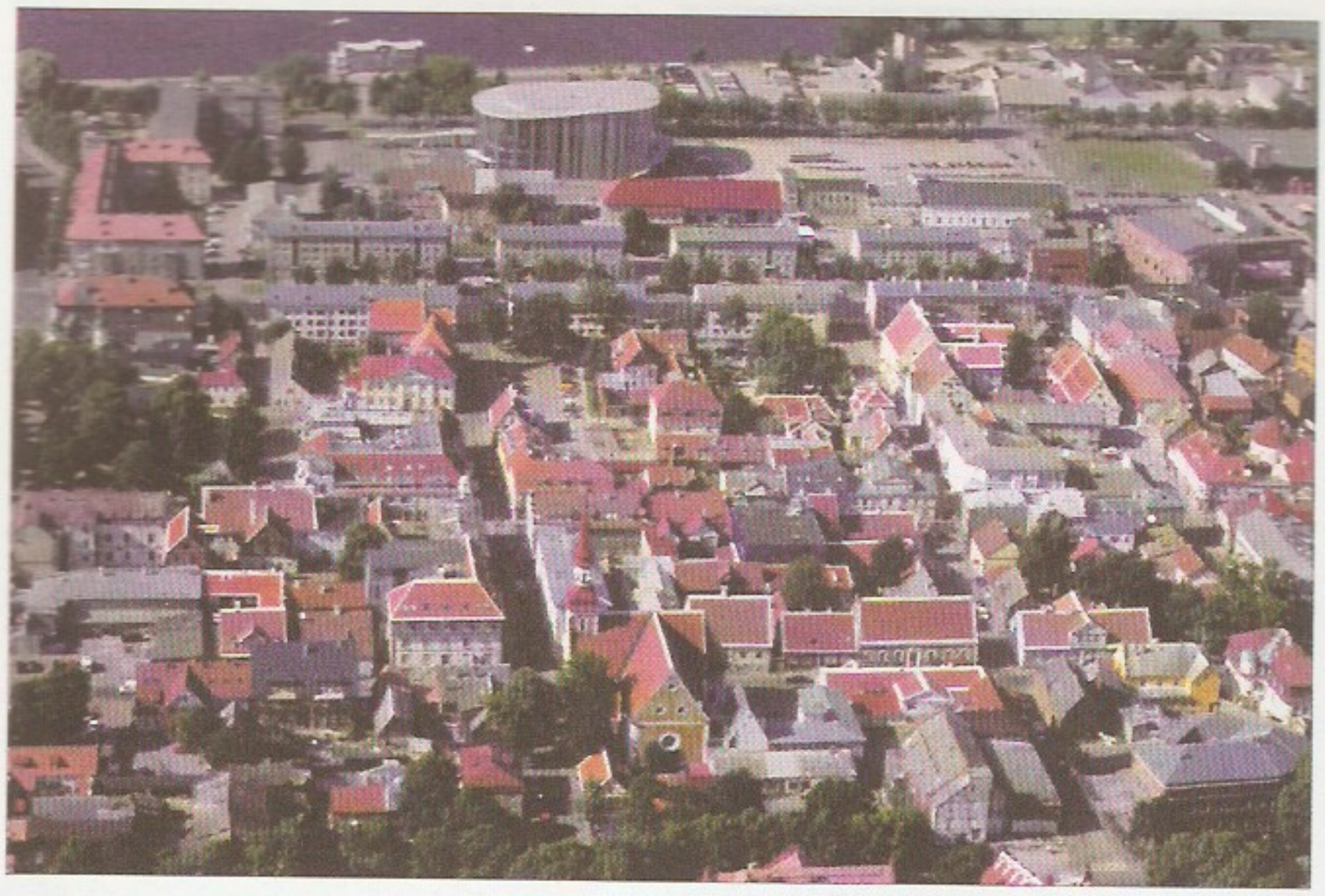

Pärnu kesklinn

Pärnu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	52 389	11 236	22	34 720	66	6433	12
2000	45 500	8 078	18	29 862	66	7544	16
2003	44 781	7 316	16	29 557	66	7892	18

Pärnu töötajate jaotus tegevusalati

	1989 Arv	%	2000 Arv	%
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1 576	5,2	295	1,6
Kalandus	140	0,5	149	0,6
Mäetööstus	28	0,1	33	0,0
Töötlev tööstus	10 389	34,5	5 245	27,5
Energia- ja veevarustus	208	0,7	281	1,1
Ehitus	3 500	11,6	1 569	8,7
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	2 056	6,8	3 195	15,9
Hotellid ja restoranid	1 244	4,1	884	4,2
Veondus, laondus ja side	2 136	7,1	1 628	8,5
Rahandus	224	0,7	211	0,8
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	564	1,9	989	2,6
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	1 768	5,9	1 177	5,5
Haridus	1 748	5,8	1 329	7,7
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	2 356	7,8	1 377	8,0
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	2 184	7,3	842	1,2
Töötajaid kokku	30 112		19 425	

Pärnus registreeritud asutuste ja ettevõtete jaotus tegevusala järgi (1. I 2003)

	Arv	%
Rahandus, kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	732	27,0
Kaubandus	711	26,3
Muu teenindus	448	16,6
Töötlev tööstus	223	8,2
Veondus, laondus ja side	172	6,4
Ehitus	128	4,7
Hotellid ja restoranid	105	3,9
Haridus, tervishoid ja sotsiaalhooldus	92	3,4
Metsamajandus	71	2,6
Avalik haldus ja riigikaitse	16	0,6
Energia- ja veevarustus	8	0,3

vähenenud (1989—2000 13 %). P-st on inimesi suundunud lähivaldadesse (Audru, Paikuse, Sauga, Surju ja Tahkuranna v-a), Sindisse ning Tallinnasse ja selle lähiümbrusse. 1990. a-tel on P-st tagamaale ümber paiknenud pms. inimesed, mitte töökohad: 1982. a. käis P-s tööl 1800, 2000. a. 3500 tagamaa elanikku (s. o. 26 % tagamaa töötajatest).

2000. a. rahvaloenduse andmeil oli P-s sündinud 48 % linna elanikkonnast (21 750 in., väljaspool sündinuist oli 4257 in. sünnikoht Venemaa). P. elanikud kuuluvad Eesti paikseimate hulka. 79 % elanikest olid eestlased ja 15 % venelased.

Majanduses on valdavad teenindus- ja puhkemajandussektor (P-s on kliima- ja mudaravikuurort) ning mitmekesine tööstus. P-s valmistati 2000. a. 3,8 % Eesti tööstustoodangust. Põhitootmisharud on metsa-, puidu-, kerge- ja toiduainetööstus. Valmistatakse terasprofiilplekki, mööblit, suuski, hokikeppe, puitplaate, keraamikatooteid, kokkupandavaid väikemaju, trikotaaž- ja õmblustooteid, linast lõnga, jalatseid, kalakonserve, piima-, liha- ja leivatooteid ning õlut, saetakse laudu, remonditakse kalalaevu ning trükitakse raamatuid ja ajalehti.

2002 oli P. ettevõtete põhieksporttoodangu väärtus üle 2,6 mrd. kr. (4,6 % kogu Eesti põhieksporttoodangust), sellest moodustasid tekstiil ja tekstiilitooted 24, metall ja metallitooted 17, muud tööstustooted (põhil. mööbel) 17, elusloomad ja loomsed tooted 15 ning puit ja puidutooted 11 %; põhiimporttoodangu väärtus oli 2 mrd. kr. (2,5 % kogu Eesti põhiimporttoodangust), sellest moodustasid metall ja metallitooted 28, tekstiil ja tekstiilitooted 15, transpordivahendid 15, masinad ja seadmed 8 ning plast- ja kummitooted 6 %.

P-s on registreeritud 2706 asutust ja ettevõtet ning 2390 füüsilisest isikust ettevõtjat, aktiivselt tegutsevaid ettevõtteid on 1544.

Avalikus sektoris töötab 27 % ja erasektoris 73 % töötajaist. Suurimad tööandjad (1. I 2003): P. Linnavalitsuse hallatavad asutused (1728 töötajat), AS Viisnurk (1013), SA P. Haigla (806), OÜ P. Linavabrik (712), AS Maseko P. Kalatööstus (401), AS P. ATP (384), AS Eesti Posti P. Peapostkontor (üle 300), P. Politseiprefektuur (230), AS Marati P. Õmblusvabrik (230), AS Sanatoorium Tervis (227) ja P. piirivalve (210).

P. on Lääne-Eesti tähtsaim logistiline sõlmpunkt. 25 linnasisesel bussiliinil teenindati kokku 25,6 mln. sõitjat (2002). P-t läbivalt Tallinna—Riia põhimnt-lt (*Via Baltica*) hargnevad mnt-d Lihula kaudu Haapsallu ning Vändra ja Paide kaudu Rakverre. P. rdt. kaubajaam asub 5,3 km reisijaamast põhja pool Pikanõmmel. P-l on rdt-ühendus (reisi- ja kaubavedu) Tallinnaga (reisijaamast 141 km), kaubavedu toimub ka Mõisakülani.

P. lennujaamal (Sauga v-s Eametsa k-s) on rahvusv. lennutegevuse sertifikaat. Terve aasta toimuvad lennud Ruhnu saarele ja sealt Kuressaarde, talviti ka Kihnu saarele. 2002 registreeriti 1849 lennuoperatsiooni (sh. koolitus-, piirivalve-, pääste- ja huvilennud), veeti 5247 reisijat ja 99 t kaupa.

P. ja Sauga jõgi on linna piires laevatatavad, nende suudmeis paiknev sadam (AS P. Sadam) teenindab kauba-, kala- ja turismilaevu. Pärast avanemist välismaailmale (1990) on P. sadama veosemaht neljakümnekordistunud. 2002 oli see 1,929 mln. t (sh. eksporditi 1 857 000 t ja imporditi 73 000 t kaupa). Enim veeti välja ümarpuitu (921 000 t), saematerjale (137 000 t) ja turbatooteid (280 000 t) ning sisse killustikku (45 000 t), kala (7000 t), väetist (6000 t), soola (3000 t) ja toiduõli (2000 t). Metsa- ja puidutoodete tähtsaimad sihtmaad olid Põhjamaad, Saksamaa ja Suurbritannia, turbatooteid veeti kõige rohkem Hollandisse, impordi peamine lähtemaa oli Soome. P. jahisadamale anti Ida-Euroopas esimesena (1994) sinine lipp (2001 sai selle ka P. rand). 1994 toimusid P-s „Finni" klassi jahtide MM.

2002/03. õ.-a. oli P-s 14 koolieelset lasteasutust, kus 101 rühmas käis kokku 2007 last. Tegutses 13 munitsipaal-üldhariduskooli (sh. 2 vene õppekeelega) ja 2 era-üldhariduskooli (õpilasi kokku 8333, neist eraüldhariduskoolides 394). Kutseharidusasutustes õppis 1494 last, neist P. Kutseõppekeskuses 759, P. Ametikoolis 431, P. Saksa Tehnoloogiakoolis 237, Eesti Mereakadeemia P. Merenduskeskuses 51 ja G. Otsa nim. Tallinna Muusikakooli P. filiaalis 16. Eelkutseõpet anti ka P. Niidupargi Gümn-s (123 õpilasele) ja P. Hansagümn-s (135 õpilasele). Kõrgharidust annavad P. Majanduskooli (asut. 1991) põhjal 1996 loodud TÜ P. Kolledž (835 üliõpilast; erialad: majandusteadus, ärijuhtimine, turismi- ja hotelliettevõtlus, sotsiaaltöö korraldus ning kalandus ja veekogude majandamine), Academia Non Grata (asut. 1998) põhjal 2002 loodud EKA Kolledž ✧Academia Grata (44 üliõpilast) ja 2002 asut. Mainori Kõrgkooli P. õppekeskus (59 üliõpilast). 2003 avati Akadeemia Nord P. Kolledž. Huvialakoolides käis kokku 2564 õpilast. 1990 lõpetas tegutsemise 1945 asut. merekool.

Olulise tähtsusega kultuuriasutused on ✧„Endla" teater, ✧P. Kontserdimaja, ✧P. Kontserdibüroo, kultuurikeskus „Mai", ✧P. Muuseum, ✧Koidula Memoriaalmuuseum, ✧P. Uue Kunsti Muuseum, P. Linnagalerii ja P. rmtk. (2003 kokku 280 000 teavikut), nimekas kollektiiv on ✧P. Linnaorkester. P. on kuulus festivalide poolest: ✧Oistrahhi festival, „P. Suvejazz" (a-st 1986), ✧Pärnu rahvusv. dokumentaal- ja antropoloogiafilmide festival, veefestival „Watergate" (a-st 1997) ja akordionimuusikapäevad (a-st 1983). Ilmuvad ajalehed ✧„Pärnu Postimees", „Парнусский экспресс", „Pärnu Börs" ja „Linnaleht", kohalikke sõnumeid edastab Raadio Pärnu.

P. linna eelarvest saavad toetust 62 spordiorg-i, sh. 1 munitsipaalspordikool (P. Spordikool), 4 eraõiguslikku spordikooli (Kalevi Spordikool, P. Tennisekool, Kesklinna Tennisekool, Holteri Tennisekool), 1 spordiliit (P. Spordiliit), 2 spordiseltsi, 1 spordikoondis ja 53 spordiklubi. Linnas asub „Kalevi" staadion.

Puuetega inimestega tegelevad päevakeskus „Helin", tugikodu „Maarja" ja P. Haigla Psühhiaatriakliiniku päevakeskus. Vanurite hoolekannet pakuvad Tammiste Hooldekodu ja P. Vanurite Hoolekande Keskus, laste hoolekandega tegeleb P. Pereabikeskus (seal on laste varjupaik, päevakeskus ja psühholoogiateenistus).

Üldarstiabi osutab 29 perearsti. SA P. Haiglas on 410 voodikohta (2002 raviti 13 625 haiget). P. kiirabi 7 brigaadi teenindavad kogu maakonna elanikke.

P. kuurordi (hõlmab sanatooriume, pansionaate, vesi- ja mudaravila ning muid tervistus- ja puhkerajatisi ning -alasid) alguseks loetakse a-t 1838, kui rannas asunud kõrtsihoone ehitati ümber supelasutuseks (mereveevannid), hoogsalt hakkas kuurort kasvama 1890. a-il (linnapea Oskar Brackmanni eestvõttel). P-s tegutseb 5 sanatooriumi, kus kuurortraviiteenuseid saab aastas u. 60 000 südame ja veresoonkonna haiguste, luuliigesesüsteemi, perifeerse närvisüsteemi ja närvisüsteemi funktsionaalsete häirete all kannatavat inimest. Teadustöötajad teevad TÜ P. Kolledži kurortoloogialabor ja AS P. Sadama P. Merejaam.

Aastas külastab P-t üle 400 000 in. (neist u. 60 % on siseturistid). Välisturistidest on 84 % pärit Soomest, 6 % Rootsist ja 4 % Saksamaalt. Linnas tegutseb 41 tunnustatud majutusettevõtet, sh. 13 hotelli (1093 voodikohta) ja 5 kuurorthotelli (1369 voodikohta); kokku on voodikohti 3067. P. majutusasutused (v. a. sanatooriumid) teenindasid 2002. a. Eestis majutatutest 12 %, hotellide keskm. täituvus oli 43 % ja kuurorthotellide oma 80 %. A-st 1996 kannab P. suvekuudel Eesti suvepealinna tiitlit.

Suurimad kogudused on EELK P. Eliisabeti Kogudus, EAÕK P. Issandamuutmise Kogudus ja MPEÕK P. Püha Suurmärter Jekaterina Kogudus. Linnas tegutsevad 4 Eesti Evangeelsete Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liitu kuuluvat kogudust, metodistid, nelipühilased, seitsmenda päeva adventistid, Jehoova tunnistajad, „Elu Sõna" kogudus, Bahā'i P. kogudus, P. kristlik kogudus „Elu Keskus", P. Kristlik Vabakogudus ja Rooma-Katoliku Kiriku Püha Apostel Johannese Kogudus.

Riia mnt. ääres on Alevi kalmistu (rajatud 1773, huviväärsed on mitu 18. ja 19. saj. vahetusest pärinevat kabelit ja Vabadussõja mälestussammas, kalmistu põhjaosas on P. juudi kalmistu) ja P. Vana kalmistu

Pärnu üldhariduskoolid (2002/03. õ.-a.)

	Asutamisaasta	Õpilasi
Pärnu Hansagümn.	1958	697
Pärnu Koidula Gümn.	1745	1153
Pärnu Niidupargi Gümn.	1963	515
Pärnu Raeküla Gümn.	1913	624
Pärnu Sütevaka Humanitaargümn. (erakool)	1990	317
Pärnu Vene Gümn.	1945	818
Pärnu Ühisgümn.	1861	1046
Pärnu Ülejõe Gümn.	1958	983
Pärnu Kuninga Tänava Põhikool	1875	349
Pärnu Rääma Põhikool	1875	474
Pärnu Sauvi Põhikool	1950	360
Pärnu Tammetalekukool	2002	36
Pärnu Vanalinna Põhikool	1971	543
Pärnu Täiskasvanute Gümn.	1921	341
Pärnu Väike Vabakool (erakool)	1996	77

(ajalooliselt õigeusu kalmistu, ei kasutata). Kalmistu on ka Paide mnt. ääres (Metsakalmistu) ja Vana-P-s. — Keskaja olulisimad ehitised olid konvendihoonest ja eeskindlustustest koosnev ordulinnus (13.—17. saj., varemed lammutati 1952) ning Nikolai kirik (13.—14. saj. — 1887, põles 1944, varemed õhiti 1954). Vanim tervikuna säilinud ehitis on arvat. 15. saj. I poolel linnamüüri kagunurgale rajatud Punane torn, hilisematest linnakindlustustest on alles bastioni ja vallikraavi osi ning Tallinna värav (1675—86, Erik Dahlberg). Paul von Esseni plaani (1667, kinnitatud 1686) järgi ja tema juhtimisel suurendati müüriga piiratud ja 16.—17. saj. muldkindlustustega täiendatud keskaegset linna bastionisüsteemis ideaallinna skeemi kohaselt, kasutades kvartalite ja majade planeeringus mooduleid ja aritmeetilist progressiooni. Silmapaistvad barokkstiilis sakraalehitised on Eliisabeti (1744—50, Joachim Heinrich Güterbock; lõunatiib 1893, R. Häusermann; idatiib 1995, Ra Luhse) ja Jekaterina (Katariina) kirik (1764—68, Pjotr Jegorov); barokiajast pärinevad ka suurkaupmeeste perekondade hauakabelid (18. saj. lõpp — 19. saj. algus; Alevi kalmistul) ning Franz Carl Steineri (1674, Pühavaimu 8, 1877 kokku ehit. kõrval asuva hoonega), Christoph Heinrich Mohri (1681, Rüütli 21), Matthias Clementi (1694, Kuninga 24) ja Christopher Hinrich Bremeri kivist elamu (1763, Uus 3) ning rõhtpalkelamu Nikolai 8 (1738—40). Klassitsistlikku arhitektuuri esindab Peter Reinhold Harderi elamu (1797, ehitusmeister J. H. Heyer, Uus 4), mida a-st 1839 kasut. raekojana (juugendstiilis juurdeehitis 1910—11, Wilhelm Bockslaff). 19. saj. kindlustuste alt vabanenud alale püstitati hulgaliselt historitsistlikke ehitisi, sh. neorenessanslik koolihoone Kuninga 29 (1875, Julius von Hagen), hotell „Bristol" (1896, F. von Bock, teine tiib 1904, Erich von Wolffeldt), Vana-Vene stiilis EAÕK Issandamuutmise kirik (1904), koolihoone Nikolai 26 (1902, August Reinberg), linnaarhiiv ja võimla (1906—07, W. Bockslaff), juugendstiilis Ammende villa (1905, Fjodor Mieritz, Ivan Gerassimov) ning „Endla" teatri- ja seltsimaja (1911, Georg Hellat, A. Jung, E. von Wolffeldt; põles 1944, varemed õhiti 1961). 1930. a-tel valmis hulk linnaarh. Olev Siinmaa projekteeritud hooneid, mis kuuluvad Eesti funktsionalistliku arhitektuuri tippteoste hulka: elamu Rüütli 1a (1933), elamu Lõuna 2a (1936, koos Anton Soansiga), Rannahotell (1937, koos A. Soansiga), Rannahoone (1939, koos Heinrich Lauluga) ja koolimaja Kooli 13 (1940). 1938 kavandati rdtj-a piirkonda uus linna keskus (Harald Arman) ning sinna ehitati esindustraditsionalistlik Eesti Panga hoone (1940, Alar Kotli ja A. Soans). Pärast sõda koostatud generaalplaan (1946, A. Soans) nägi ette linna arendamist eelkõige kuurordina, laienesid ühepereelamute rajoonid (Rääma, Ülejõe, Vana-P., Raeküla). Õhurünnakuis hävinud keskaegsete kvartalite asemele kavandati Lenini allee ja selle ristteljele oblastikeskus (1952, H. Arman ja Mart Port), mille täitevkomitee hoonet rajada ei jõutud, ning oblasti esindushooned Akadeemia 1 ja Vee 4 (1952—57, A. Kotli) kavandati ümber kaubandus- ja elupindadeks. Hoolimata „Endla" teatrihoone taastamise projektist (1947, Jaagup Linnakivi) ehitati Keskväljakule uus teatrimaja (1959—67, Ilmar Laasi; tiivad ümber ehit. 1995 ja 2001, R. Luhse). Nõuk. ajast pärinevad sanatoorium „Tervis" (1971, Ell Väärtnõu ja Kaljo Vanaselja; II järk 1979—88, Vilen Künnapu; katlamaja 1976—82, Jüri Okas), pansionaat Esplanaadi 42a (1985, Rein Hansberg) ja hotell „Strand" (end. teadeteagentuuri APN pansionaat, 1985, Meeli Truu; ümberehitus 2002). 1970.—80. a-tel valmisid P. KEK-i Rohelise ja Ehitajate t-a elamukvartali neofunktsionalistlikud hooned: elamu „Kuldne Kodu" (1984, Toomas Rein), lasteaed „Trall" (1978, T. Rein), elamu „Ave" (1984, E. Väärtnõu), elamu „Tiit" (1988,

Pärnu Rannahotell (1937, arh-d Olev Siinmaa, Anton Soans)

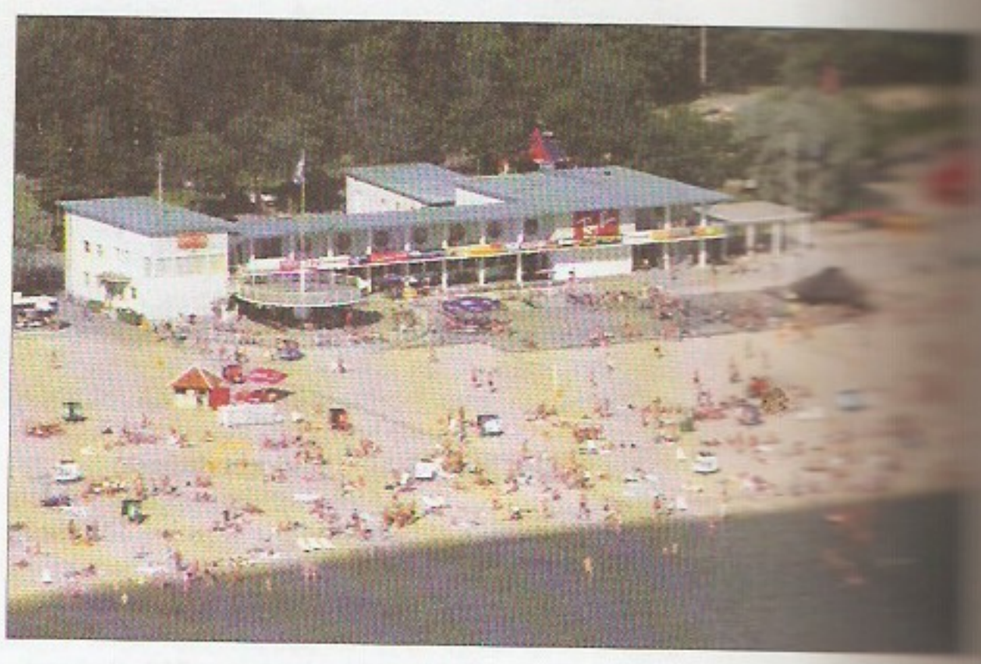

Pärnu [illegible] hoone (1936, [illegible] Siinmaa, [illegible])

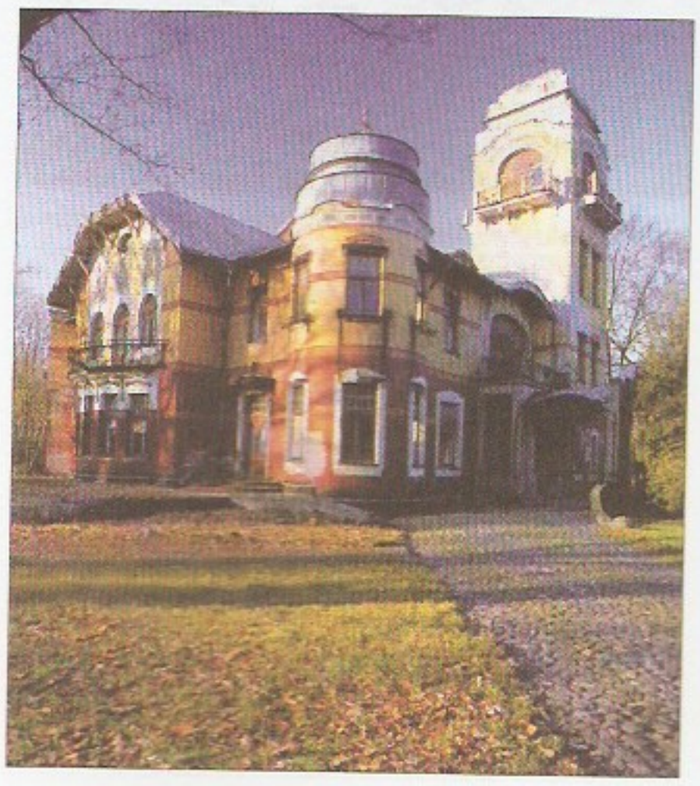

Pärnu [illegible] (19[illegible])

Ammende villa (19[illegible]), arh-d Fjodor [illegible] Gerassimov)

E. Väärtnõu), ühiskodu „Kadri" (1981, E. Väärtnõu). 1992 alustati P. metodisti koguduse kiriku ja keskuse „Agape" ehitust (Ilmar Klammer, pühitseti 1995, lõpetamata). Eriilmeliste fassaadimaterjalide ühendamise iseloomulikud näited on kaubanduskeskus Port Artur (1997, Andres Siim) ja pangamaja Hommiku 1 (1999, J. Okas ja Marika Lõoke). 2002 ehitati merikarbist inspireeritud ✧P. Kontserdimaja (Hanno Grossschmidt, Katrin Koov, Kaire Nõmm). 2003 valmib Seedri ja Remmelga t-a vahelisel alal P. funktsionalismi traditsiooni jätkav elamukvartal (Kalle Vellevoog). Linnapilti kuuluvad kivimuulid (1863—64) ja sillad: P. jõel Suursild (ka Vanasild, 255 m, 1956) ja Uussild (ühine mnt- ja rdt-sild, 283 m, 1976) ning Sauga jõel Siimu sild (1957); esimese kohal a-st 1803 olnud nn. Nahksild asendati 1938 suurejoonelise raudbetoonsillaga, mis 1944 hävis. Tuntuimad mälestussambad on pühendatud Lydia Koidulale (1929, Amandus Adamson) ja August Jakobsonile (1973, Udo Ivask ja Jaak Soans), Alevi kalmistul asub Vabadussõja mälestussammas (1922, A. Adamson, taasavatud 1993). Vanalinna ajalooliste hoonete mõõdistamist alustati pärast ulatuslikku hävingut 1944 (Elsbet Parek). 1970. a-il alustati väheste 1950.—60. a.-il lammutamisest pääsenud vanade hoonete restaureerimist. — Arheoloogilisel kaevamisel on 1896 uuritud Uus-P. komtuurilossi ala (Karl von Löwis of Menar), 1970. ja 1980. a-il linnamüüri kirdenurga valget torni ning Pühavaimu kiriku ja keskaja kindlustuste ümbrust (Kaur Alttoa, Boris Dubovik, Rein Raie, Urmas Selirand, Omar Volmer). 1990. a-il toimunud päästekaevamisel on uuritud pms. palk- ja kivisillutisi, sõrestik- ja palkhooneid ning kohati 2—3 m paksust linnamüüri (Aivar Kriiska, Avo Ollerma, Ülle Tamla, Sven Udam, Aldur Vunk). Ebatasasel alusel lasuv kultuurkiht on keskm. 2—4 m paks ja sisaldab rohkesti 13. saj-st pärit orgaanilist leiuainest. Eksponeeritud on 16. saj. linnamüüri lõik (Munga 2) ja 14. saj. suure kivihoone interjööri osi (Nikolai 10). Arheoloogilisi leide säilitatakse Pärnu Muuseumis. — 13. saj. alguses vallutatud ala jaotamisel määras Guillelmus 1234 P. jõe (alamsks *Emihoch*, *Embecke* 'Emajõgi') Heinrich I [1234—60] piiskopkonna ja Mõõgavendade Ordu valduste piiriks. 1242 on esimest korda mainitud sadumat ja 1251 piiskopi asut., Sauga jõe (*Perona*, arvat. 'Pärnjõgi') ääres paiknevat P. (hiljem Vana-P.) linna (*Perona civitas*). 1251 sisseõnnistatud toomkirik sai 1260 Saare-Lääne piiskopkonna (*ecclesia Osiliensis*) toomkapiitli asupaigaks. 2. II 1263 põletasid leedulased linna ja piiskop Hermann I [1260 — arvat. 1285] viis toomkapiitli Haapsallu. Esimesed teated P. asustuse taastamise kohta on a-ist 1293 ja 1307, piiskop Jakob [1322—37] andis linnale stiftiõiguse, madi on esimest korda mainitud 1412. 15. saj. kinnistus Vana-P. nimi (lad *Antiqua Perona*, alamsks *Olde Pernow*), see eristas teda Uus-P-st. 1533 sai Vana-P. kunnatada piiskoppide tülis. Vene-Liivimaa sõjas vallutasid palktaraga ümbritsetud Vana-P. nii rootslased, venelased kui ka poolakad. 1599 tunnistas Poola komisjon purustatud linna olemasolu lõpetatuks, ehituskeeldu kordas 1607 Karl IX. Väljaspool linnasarast säilis kalurite asustus, 17. saj. rajati varemete peale postmt. 1860. a-il kavandati ehituskeelualale tänavad, hakati ehitama maju. Asustusala kasvas eeslinnaks ja 1920 liideti Vana-P. P. linnaga. Uus-P. alalt on 1265 esimest korda mainitud Mõõgavendade Ordu uut komtuurilossi ja selle ees elavaid kodanikke (*den borgern thur Embecke*), kes said ordumeister Konrad von Mandernilt [1263—66] maa-ala ja sissetuleku linna ehitamiseks ning parandamiseks. 1318. a. privileegiga anti linnale Riia õigus, 1325 on nimet. raadi (*consules in Pernow*). Jõe- ja mereteede ühenduskohal asuv Uus-P. oli üks Liivimaa neljast tähtsaimast hansalinnast. Nimi Uus-P. (alamsks *Nien Pernow*, *Neu-Pernau*, lad *Nova Perona*) kinnistus 15. saj. 15. III 1526 oli linnas pildirüüste. 1543 on nimet. rae kiviaidas asuvat kooli. Vene-Liivimaa sõjas kuulus P. 1562—65 Rootsi ja 1575—82 Vene valdusse. Jam Zapolski vaherahuga jäi ta Poola-Leedule ja oli presidentkonna (a-st 1598 vojevoodkonna) ja staarostkonna keskus. 1600—09 oli P. Liivimaa tähtsaim tugipunkt, uuesti vallutasid rootslased linna 1617, Rootsi võimu ajast on P. ka maakonnalinn. 1649 asutati linnaapteek. Suurte ehitustööde (linn ja linnakindlustused) ajal avati 1699 end. komtuurilossis *Academia Gustavo-Carolina* (tegutses a-ni 1710). 1710 tabas P-t katk, Rootsi garnison alistus 12. aug. linna piiravaile Vene väeosadele. 18. saj. sai P. sadam tähtsaks lina ja linasaaduste, teravilja ning ehituspuidu väljaveo kohaks, esimene konsulaaresindus avati P-s 1762. 1804 ehitati üle P. jõe ujuksild (nn. Nahksild). 19. saj. kontrollisid P. väliskaubandust kaubakontorid „Jacob Jacke & Co." (1734—1939) ja „Hans Dietrich Schmidt" (1741—1944). Põhil. eksporditi 19. saj. I poolel P. kaudu kaupa Portugali, sajandi keskel ja II poolel Inglismaale. 1836 kustutati P. Vene impeeriumi kindluste nimekirjast, hooned ja rajatised anti linnale. 1838 avati kümblusasutus, millest on arenenud kuurort. Insener Weini projekti (1860) alusel tasandati osa muldvalle ja täideti enamik vallikraavi, linnapea Oskar Brackmanni eestvõttel rajati puiesteed ja pargid (Georg Kuphaldt, C. F. Hahn). 1809—45 tegutses P-s Johann Heinrich Rosenplänter, kes asutas 1844 eestlastest koolmeistrite kooli. 1811 hakati P-s välja andma ajalehte („Pernausche Wöchentliche Nachrichten"), 1822—25 trükiti seal „Marahwa Näddala-Lehte". 1850—63 elas P-s Johann Voldemar Jannsen, kes rajas ✧„Perno Postimehega" 1857 järjepideva eestikeelse ajakirjanduse. 1870 asutas Carl Robert Jakobson P. Eesti Põllumeeste Seltsi, 1878 asutati „Endla" selts, 1896 *Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau* (rmtk., muuseum). Rüt-ühendus — Valga kaudu Riiaga (a-st 1896) ja Viljandi kaudu Tallinnaga (a-st 1897) — lõi eeldused tööstuse arenguks ja eeslinnade kasvuks. 1900 asti käiku tselluloosivabrik ✧„Waldhof" (1914. a. 3000 töölist). 20. VIII 1915 õhiti see P. komandandi Pavel Rodzjanko korraldusel koos linna elektrijaama, H. D. Schmidti õlivabriku jmt. objektiga. 8.—15. III 1917 oli P-s voli Vene sõjaväe käes, 23. juulil valiti esimene dem. linnavolikogu. 21.—24. II 1918 kuulus võim eesti rahvuslastele, 23. veebr. loeti „Endla" teatri rõdult ette Eesti iseseisvuse manifest. Eesti iseseisvumise järel elavnes sadama tegevus (pms. puidu väljavedu). 1925 alustati suuri heakorraprojekte, 1927 valmis uus mudaravila. Oskar Kask (P. linnapea 1924—36), Olev Siinmaa jt. suutsid P. muuta tähtsaks Läänemere-äärseks kuurortlinnaks. Paranes ühendus Tallinnaga (Eidapere—P. rdt-haru 1928, Suursild 1938—44). 29. X 1939 lahkus Eestist 466 P. baltisakslast. Saugale ehitas Punaarmee lennuväebaasi. 8. VII 1941 — 23. IX 1944 oli P-s Saksa okupatsioon. Sõjas hävitati sillad, teatrihoone ja suur osa ajaloolist vanalinna. 1952—53 oli linn ✧P. obl-i keskus. 1950. a-te alguses kavandati ümber linnasüda ja õhiti vanalinna varemed, 1956 avati nüüdne Suursild. P-maa keskosast moodustati P. raj. (✧Pärnumaa).

B: E. Bliebernicht. *Lühike ülevaade Pärnu ajaloost*. Pärnu, 1939; T. Veermäe. *Pärnu*. Tln., 1990; J. Lehtmets. *Pärnu*. Tln., 2000; *Pärnu arvudes*. Pärnu, 2003; *Pärnu lühiajalugu*. Pärnu, 2003. ▲ ◀ B

Pärnu džässifestivalid. 1986 algatas ELKNÜ Pärnu Linnakomitee Pärnu suviste džässifestivalide traditsiooni. Festival on kandnud 1986—88 ja 1993—99 nime „Pärnu Jazz", 1988—92 „Fiesta" ning a-st 2000 „Pärnu Suvejazz". Kuulsaimad esinejad: Sergei Kurjohhin, John Hammond, Peter Brötzmann, Peter Kowald jmt. Festivalide senine tipp on maailmakuulsa kitarristi John McLaughlini esinemine suvel 1990 Pärnu rannas.

Pärnu-Jaagupi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	284	49
Mäetööstus	28	2
Töötlev tööstus	204	121
Energia- ja veevarustus	1	1
Ehitus	52	62
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	40	81
Hotellid ja restoranid	48	24
Veondus, laondus ja side	4	38
Rahandus	—	6
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	—	12
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	12	45
Haridus	100	82
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	64	63
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	48	18
Töötajaid kokku	884	608

Pärnu-Jaagupi kirik

Viimase kümnendi nimekaimad esinejad on olnud Bobby McFerrin, „The Flying Pickets", „Osibisa", Martin Taylor jmt. Alguses oli festivalide kunstiline juht Herbert Murd, „Pärnu Jazzi" korraldas 1990. a-tel Tiit Laur (kultuurikeskusest „Mai") koos Pärnu Linnavalitsusega, „Pärnu Suvejazzi" Jazzkaare Sõprade Ühing.

Pärnu-Jaagupi, vallasisene alev Pärnumaal, 27 km Pärnust põhja pool Tallinna—Pärnu mnt-st läänes; 1349 el. (2003). P-J-s on Halinga v-a keskus, keskkool (a-st 1952; 2002/03. õ.-a. 441 õpilast; asut. köstrikoolina 1680), muusikakool (asut. 1981), rmtk., rahvamaja, spordikeskus ja apteek. Ehitusmälestisena pakub huvi P-J. Jakobi kirik (ühelööviline gooti stiilis hoone on ehit. 1534, nüüdne torn 20. saj. alguses). Kalmistul on Vabadussõja mälestussammas (1922, ennistatud 1989). Enamik alevi hoonestikust paikneb piki vana Pärnu—Tallinna mnt-d, sellest idas Kergu mnt. ääres asub Uduvere asum, mis on tekkinud Uduvere õigeusu Apostel Jakobi kiriku (ehit. 1866) ümbrusesse, seal on ka õigeusu kalmistu. — P-J. tekkis väikese kirikualevikuna 19. saj. lõpus, sai aleviks 1945 ja oli 1950—59 samanim. raj-i keskus. Uduveret on esimest korda mainitud u. 1500 külana (*Udrover*), mõisa (*Udafer*, *Uddafer*) esmamaining pärineb ajavahemikust 1624—38 (*Udhoffer*). ▸1

Pärnu-Jaagupi kihelkond hõlmas Pärnumaal ligikaudu nüüdse Are, Halinga ja Kaisma v-a ning Pärnu-Jaagupi alevi. 13. saj. moodustas see ala koos Audru, Pärnu, Tori ja Vändra khk-a ääreosadega Korbe muinaskhk-a (esmamaining arvat. 1241, kuulus Läänemaasse, ulatus lõunas Pärnu jõeni). 1234 läks Korbe Saare-Lääne piiskopkonda: osa piiskopi (Koonga mõisa valdusena), osa toomkapiitli ja osa Lihula nunnakloostri valdusse; Pärnu ja Sauga jõe vaheline ala anti 13. saj. keskel ordule. Pärast Vene-Liivimaa sõda jäi Korbe Poola valdusalale (Pärnu presidentkonda) ning eraldus Rootsile jäänud Läänemaast. 1840. a-il siirdus neljandik rahvastikust õigeusku (ehitati Kergu ja Uduvere kirik). Kihelkond on nime (sks *Sankt Jakobi*) saanud kiriku kaitsepühaku Jaakobuse järgi. Kergus tegutses 1708—1942 abikirik.

Pärnu jõe saare kaitseala asub Türi linnas; 1 ha. Asut. 1992 Pärnu jões oleva saare elustiku kaitseks.

Pärnu jõgi, Eesti suurimaid jõgesid; pikkus 144 km, jõgikond 6920 km² (mõlema poolest Eestis 2. kohal), langus 78 m, vooluhulk keskm. 50—65 m³/s. Algab Pandivere kõrgustiku läänejalamilt Roosna-Alliku allikajärvest (2,5 ha), annab Purdis suure osa oma veest paisregulaatori ja kanali kaudu Jägala jõkke, läbib Tarbjas paisjärve ning Paide ja Türi idaserva, suubub Pärnu lahte. Jändjas, Kurgjal ja Sindis on jõel pais, Toris vasakul kaldal liivakivipaljand (Tori põrgu). Suudmest ulatuvad rohkem kui 2 km kaugusele merre kivimuulid (ehit. 1859—64). Mere otsene mõju ulatub Reiu jõe suudmeni, jõgi on selles lõigus valdavalt üle 8 m sügav ja laevatatav ka merelaevadele. Kalastiku liigirikkuselt (30 kalaliiki) ja kalarohkuselt on P. j. Eestis üks esimesi. Kalastiku koosseis on jõeositi erinev, väga suur on Sindi paisu mõju. Paisust alamal on jõesilmu, meri-, jõe- ja vikerforelli, merisiiga, meritinti, haugi, angerjat, vimma, ahvenat jmt. kala, paisust ülemal jõe- ja vikerforelli, haugi, särge, turba, latikat, kokre, lutsu, ahvenat, kiiska jm. Jõe veejõudu on kasut. vesi- ja saeveskite ning Sindi tekstiilivabriku seadmete käitamiseks ja elektrienergia tootmiseks (1904—63 Sindi hej., 1927—41 Särevere hej., vastavalt 560 ja 44 kW). Veel 20. saj. algul parvetati P. j-l palke. Keskajal nimetati P. jõge Emajõeks (*Embecke*). — Kivivajal oli Pärnu jõgikond Eesti tihedaima asustusega piirkondi. Eriti rohkesti luu- ja sarvesemeid on leitud alamjooksult jõe põhjast liiva kaevandamisel alates 1904. a-st; neid on kogunud loomaarst Ernst Glück jt. muinsuseharrastajad. Pulli k. juures paikneb Eesti vanim teada olev asulakoht (✧Pulli mesoliitikumi asulakoht); neoliitikumi asulakohti on avastatud Reiu jõe suudme lähedalt. P. jõe kaldailt on leitud palju pms. neoliitikumi kivikirveid ja -talbu.

B: L. Jaanits. *Vanim asustus Pärnu rajoonis.* — Eesti Loodus, 1977, 12. ▾1

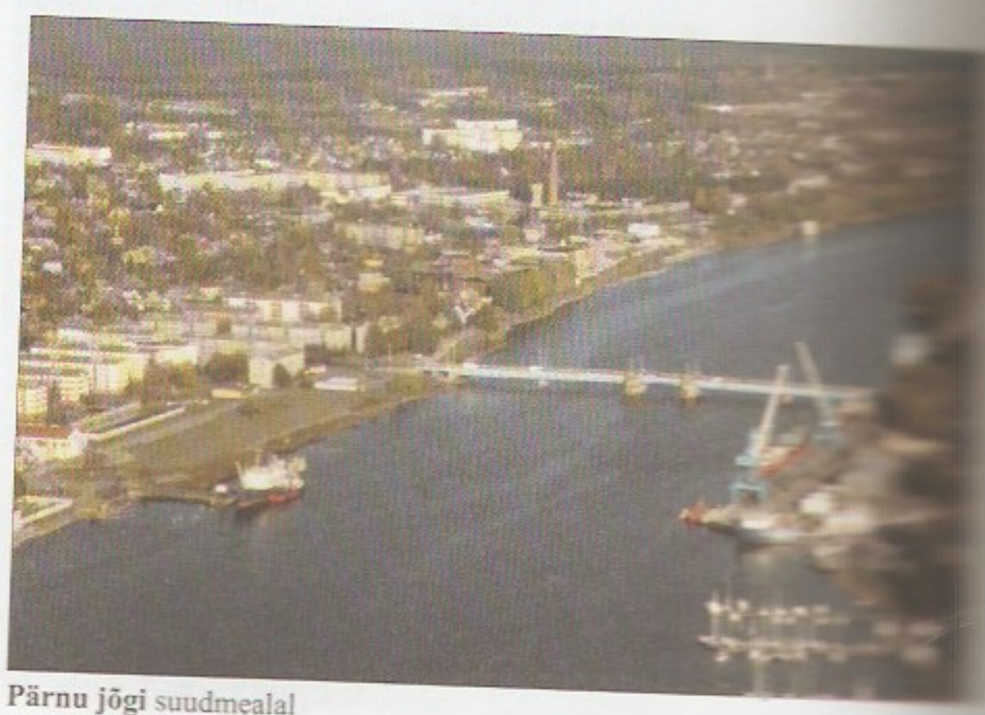

Pärnu jõgi suudmealal

Pärnu kihelkond hõlmas Pärnumaal Pärnu linna ümbruse, Sauga v-a ja Uulu k. põhiosa ning väiksemaid alasid Audru, Are, Paikuse, Surju ja Häädemeeste v-st. Pärnu linna ja linnamõisade (Reiu, Sauga) eestlaste kogudus tekkis 16. saj. lõpus, 17. saj. liideti sellega Rääma, Tammiste ümbrus, Uulu ja Surju. 1593—1609 ehitas kogudus Pärnusse Johannese kiriku. Pastor J. Vestringi (teenis kogudust a-st 1661) eestvõttel avati Pärnus 1669 eestlaste talurahvakool (tollal Põhja-Liivimaa ainus). 18. saj. ehitati kihelkonnale uus, Eliisabeti kirik. Talud osteti päriseks põhil. 1880.—90. a-il.

Pärnu Koidula Gümnaasium on asut. 1745 saksakeelse linna-tütarlastekoolina. Olnud 1852—95 Pärnu Kõrgem Linna-Tütarlastekool, 1895—1918 Pärnu Tütarlaste Gümn. (venekeelne; 1918. a-st toimus õppetöö saksa k-s), 1918—37 Pärnu Linna Tütarlaste Gümn., 1937—40 ja 1941—44 Pärnu II Gümn., 1940—41 Pärnu II Keskkool, 1944—95 Lydia Koidula nim. Pärnu II Keskkool; praegune nimi a-st 1995. Paiknes 1902—79 Nikolai t-l, a-st 1979 on Metsa t-l. Koolis on alates 1967. a-st matemaatika-füüsika-, 1987. a-st bioloogia-keemia-matemaatika- ja 1996. a-st humanitaar- ja matemaatikaklass. Traditsiooniks on L. Koidula sünnipäeva (24. dets.) tähistamine kooli aupäevana. P. K. G-i kasvandikud on olnud nt. L. Koidula, Lilli Suburg, Elisabeth Aspe, Salme Reek, Fanny de Sivers, Leenu Siimisker ja Ingrid Rüütel. Dir-eid: Georg Kõõsel (1922—40), Jüri Enn (1944—53), Linda Soovik (1953—69), Armas Kuldsepp (1969—80); a-st 1980 Rein Eglon. 2002/03. õ.-a. oli koolis 58 õpetajat ja 1153 õpilast.

Pärnu Kontserdibüroo, lüh. PKB, on asut. jaan. 2000. Büroo ülesanne on korraldada Pärnu linnas ja maakonnas aasta läbi silvermuusikakontserte. PKB korraldab ka iga-aastast jõulumuusikafestivali, laste ja noorte muusikafestivali „Muusikamoos", rahvusv. klaveri SUVEUNIversiteeti (prof. Arbo Valdma juhendamisel), Ammende villa ainakontserte ja Ranna kõlakoja promenaadikontsertidsarja. 2002 pälvis PKB Pärnu linna kultuuri aastapreemia.

Pärnu Kontserdimaja, Eesti uusim, 30. XI 2002 avatud mitmeotstarbeline kontserdimaja (arh-d Hanno Grossschmidt, Katrin Koov ja Kaire Nõmm). Peale ✧„Eesti Kontserdi" Pärnu osk-a tegutsevad seal Pärnu Linnagalerii, Pärnu Muusikakool ja ✧Pärnu Linnaorkester. P. K. on Baltimaade moodsaim kontserdihoone, kus liikuv lava ja põrand võimaldavad korraldada üritusi kontsert- ja teatrietendustest autonäitusteni. Suur saal mahutab 846 ja kammersaal 200 in. (majas on ka 3 sessioonituumi). Oreli (46 registrit, digitaalne juhtimine) ehitas Saksa orelimeister Martin ter Haseborg. P. K. põhiüllesanne on nii Eesti Kontserdi kui ka tema enda kavandatavate kontsertide korraldamine (nii stutsionaaris kui ka Pärnu ja selle piirkonna teistes kontserdipaikades). P. K. dir. on Marika Pärk. ◂

Pärnu lade, Kesk-Devoni Eifeli ladejärgu vanim lade. Kitsas avamus kulgeb piki Pärnu ja Navesti jõe orgu, kus on ka selle lademe Põhja-Euroopa ainsad paljandid. Olulisim on lademe tüüpiläbivõikeks olev Tori kalmistu paljand. Lade (paksus 15—47 m) koosneb helehallist ja -kollasest pudedast kuni keskm. tsementeerunud liivakivist. Läbilõike ülaosas on tugevalt tsementeerunud liivakivi ja dolokivi vahekihte. Lademes leidub lõuatute ja lõugsuiste kalade kivistisi ja taimeeoseid. Nime saanud Pärnu jõe järgi. ◂

Pärnu laht, Eesti edelaranniku suurim laht; pikkus üle 20 km, suurim laius lahesuus Tõstamaa ps-e lõunatipu Torila neeme ja Pikla nina vahel 11,5 km, pindala ligi 400 km², suurim süg. lahesuus 12, keskosas 8 m, rannajoone pikkus ligi 140 km (Liu—Pika ehk Suure nina joonest kirdes asuva laheosa pindala 215 km² ja rannajoone pikkus 115 km). Lahesuus asuvad Sorgu saar (5,1 ha), Manilaid (1,87 km²) ja Annilaid (2 ha), siseosas on rannikul 22 väikesaart (kokku 44,6 ha, sh. Võiste ehk Lambasaar 35,9 ha). Keskm. veet° ranna läh. juulis 18,5, kõrgeim 24—26 °C, keskosas kõrgeim 22—24 °C, soolsus Pärnu jõe suudme lähedal keva-

Jõgi	Pikkus (km)	Lähte kaugus merest	Jõgikonna pindala (km²)	osatähtsus Pärnu jõgikonnas (%)
Pärnu	144	144	6920	100
Vodja	20	140	83	1,2
Enna	25	144	241	3,5
Reopalu	26	140	140	2,0
Prandi	25	125	285	4,1
Linte	67	151	279	4,0
Libatu	*39*	*135*	*81*	1,2
Arukülla	30	108	79	1,1
Mõdara	38	107	78	1,1
Kara	62	123	317	4,6
Vihtra	49	95	267	3,9
Mustu	*34*	*89*	*79*	*1,1*
Navesti	100	138	3000	43,4
Jaanijõgi	*38*	*102*	*191*	*2,8*
Kõrbe	*86*	*143*	*1900*	*27,5*
Raudna	*58*	*116*	*1140*	*16,5*
Kõpu	*61*	*152*	*400*	*5,8*
Lemmjõgi	*41*	*203*	*107*	*2,9*
Kurtna oja	23	42	126	1,8
Suurjõe	16	32	34	0,5
Ikla	73	82	917	13,3
Lõõlaru	*40*	*68*	*209*	*3,0*
Uia	*50*	*68*	*187*	*2,7*
Sauga	77	78	570	8,2
Hõreda peakraav	*38*	*77*	*91*	1,3
Abe	*31*	*55*	*117*	*1,7*

— vasakpoolne lisajõgi

II (peajõgi on sellele eelnev harilikus kirjas nimet. jõgi), ja IV järgu lisajõed (Raudna lisajõed Kõpu ja Lemmjõgi).

del 0—0,8, sügisel kuni 5,5 ‰, jääkate dets-st apr-ni (keskm. 142 päeva); aju- ja pagunähtus suur, suurim veetaseme kõikumine mõõdetud Pärnus (373 cm). Laiaulatusliku liivaranna (Pärnus, Uulus, Valgerannas) ja suvise sooja merevee tõttu on P. lahe äärsed suplus- ja puhkepaigad Eesti parimaid. Laht on ka Eesti ranniku tähtsaim kalapüügipiirkond (räim, meritint, koha, ahven, vimb, angerjas).

Pärnu Linnaorkester, lüh. PLO, on asut. 1994. Selle põhieesmärk on Pärnu muusikakultuuri edendamine. PLO-d rahastavad Pärnu linn ja Kultuurimin. Orkestrit on juhatanud Neeme Järvi, Olari Elts, Roman Matsov, Andres Mustonen jmt. PLO on esinenud paljudel Eesti festivalidel (David Oistrahhi nim. festivalil, „Klaaspärlimängul", Pärnu jõulumuusika festivalil, Jevgeni Mravinski nim. festivalil) ning andnud kontserte Soomes ja Rootsis. Peadirigendid Loit Lepalaan (1994—97) ja Jüri Alperten (a-st 1998). ▲

Pärnumaa, Pärnu maakond, asub Edela-Eestis Liivi lahe kirderannikul. Ajaloolisse P-sse kuulusid ka nüüdse Raplamaa Käru ja Lelle v-a ala ning nüüdse Viljandimaa Halliste, Karksi ja Abja v-a piirkond. Läänemaast liideti P-ga 1939 Mihkli ja 1961 Varbla ümbrus. ▼▶ 3

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	4806,7 km²
Elanike arv	90 127 (2003)
Keskus	Pärnu linn
Rahvastiku tihedus	18,7 in. 1 km² kohta
Linnarahvastiku osatähtsus	57 %
Haldusüksused	3 linna, 20 valda (sh. 3 alevvalda ja 1 aleviga vald)
Asulad	3 linna, 4 alevit, 9 alevikku ja 323 küla

•*Loodus.* Pärnu jõest lõunas ja Tõstamaa ps-e lõunaosas moodustab aluspõhja Devoni liivakivi, neist aladest põhja pool Siluri lubja- ja dolokivi. Aluspõhja katavad vastavalt msg. karbonaatsusega punakaspruun ning valkjashall karbonaatne moreen. Liivakivi paljandub Pärnu jõe ja selle lisajõgede kaldail (nt. Toris). P. asub pms. nelja maastikurajooni alal: loodeosa paikneb

		Pindala (km²)	Alalisi elanikke (1. I 2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Pärnust	Praeguse seisundi saamise aeg
		32,2	44 781	—	—	1991
		5,01	4 093	—	13	26. IX 1991
	–	4,3	2 207	—	44	6. XII 1990
		159,6	1 351	12	17	30. VII 1992
		378,8	4 882	26	10	9. IV 1992
		365,4	3 524	43	27	16. VII 1996[1]
		390,3	3 175	21	41	23. X 1990
		194,0	575	7	48	12. XII 1991
		16,9	497	4	45	21. V 1992
		438,5	1 336	42	36	12. XII 1991
		8	554	—	25	25. VIII 1993[2]
		174,9	2 994	6	9	24. X 1991
		508,3	2 354	14	44	10. X 1991
		164,8	2 542	11	5	24. X 1991
		357,7	1 033	11	24	12. XII 1991
		103,4	2 020	9	15	1. VI 1995[3]
		194,4	743	9	56	19. XII 1991
		1,76	1 031	—	41	25. VIII 1993[4]
		282,1	2 581	20	27	19. XII 1991
		261,0	1 627	20	48	17. VI 1992
		313,8	1 045	40	60	17. VI 1992
		458,2	2 589	36	54	25. VIII 1993[5]
	—	3,28	2 593	—	54	6. XII 1990

Pärnumaa kaitsealad (ha, 2003)

Allikukivi koobaste ja allikate KA	17
Alu liigi-KA	27
Audru rootsiku KA	70
Avaste LKA (Pärnumaa osa)	3424
Kaansoo liigi-KA	103
Kabli KA (linnujaam)	44
Kõrkjaupitsa mäe KA	12
Kulga oja ja luidete KA	125
Kuninga tammiku KA	14
Kuusmäe metsa KA	47
Kuldkinga Audru kasvukoha KA	3,7
Kurgja-Linnutaja KA	103
Laiksaare männiku KA	2
Lihula MKA (Pärnumaa osa)	1287
Luidi LKA	1095
Manilaiu KA (Manilaiu-Hanilaiu KA)	204
Mereäpoole (botaanilis-zooloogiline) KA	63
Mihkli Salumäe KA	21
Mihkli tammiku KA	133
Nassuo tammiku KA	110
Nedremaa-Kalli KA	80
Nehatu LKA (Pärnumaa osa)	292
Nigula LKA	4657
Nõuda metsa KA	82
Nätsi-Viilla soo-KA	9831
Paadrema LKA	1332
Pärdi mäe KA	28
Pärnu rannaroostiku KA	32
Raeküla männikute KA	126
Rannametsa-Soometsa LKA	9865
	(sellest maismaad 8058)
Sangeküla KA	201
	(sellest maismaad 5,3)
Soeksaunga LKA	3845
Soomaa RP (Pärnumaa osa)	7129
Sorgu KA (Sorgu saare KA)	3
Tahkuranna LKA (Pärnumaa osa)	2349
Tare pärgu KA	2
Tõstu MKA (Pärnumaa osa)	802
Tõstamaa laidude KA	47
Tõstamaa liigi-KA	25
Uulu rannamännikute KA	307
(Surju rannametsade KA)	
Varbla laidude KA	287
	(sellest maismaad 71,3)
Vardja KA (Vardja kose KA)	4,8
Virussaare KA (Virussaare rabasaare KA)	30

[1] Lääne-Eesti madalikul ja idaosa ✧Soomaal, tervenisti asunud P-l ✧Liivi lahe rannikumadalik ja ✧Metsepole mahlik. Äärmine kaguosa ulatub Sakala kõrgustiku jalamile ja äärmine kirdeosa (Kurgja ümbrus) ✧Kõrvemaale. P-sse kuuluvad Kihnu saar, Manilaid ja 175 elaniketa väikelaidu (saarte pindala kokku üle 20 km²). Rannajoont liigestavad Pärnu laht, Tõstamaa ps. ja selle rannikul asuvad väiksemad lahed (Paatsalu, Vaiste, Tõstamaa), poolsaared ja neemed (Sõmeri, Raespa, Kastna, Värati, Torila, Peerni, Liu, Kirikunukk). Liivi lahe rannik on sirgem, selle neemed (Suurna, Pikla nina, Saare nina, Jaagupi nina, Lepa- ja Veskinina) ei eendu kaugele merre. Paatsalust Laoni on valdav kivine, lahesoppides möllirand, Pärnu lahe ääres Audru ja Pärnu vahel madal (kohati sooldunud rannikumuldadega) liivarand (Uulus ja Kablis), Tahkurannal ja Häädemeestel ranna-gleimuldadega moreenirand. Peaaegu kogu P. rannikut ääristavad kaks leedemuldade ja männikutega luiteahelikku, mis Häädemeestel ühinevad ja jätkuvad lõunas ühtse luitestikuna. Suurimad luited on Tõstamaa ümbruses ja Pärnu lahe kagurannikul Rannametsa k. läh. (Rannametsa mäed). P. pinnamoes on valdavad tasandikud, mida katavad jääajajärgsete veekogude setted. Põhjavesi on seal kõrgel ja pinnavee äravool nõrk. Pärnu madalikul Are ja Lepplaane ümbrusest Vändra ja Kaansoo maile ulatuvate viirsavitasandike küllastunud gleimullad on enamasti põllustatud (VI hindeklass). Kogu maakonnas leidub ka leet-glei- ja gleistunud leetunud muldi, jõeorgudes teralisi lammimuldi. Moreenpinnakattega aladel leidub peale rendsiinade ka leostunud ja gleistunud leostunud muldi. Silmapaistvaim liustikupinnavorm on lõunasse eenduv, õhukeste rähksete rendsiinadega Põhja-P. mandrijää servamoodustiste kaar. See ulatub Läänemaalt üle Lõpe, Aruvälja, Nurme, Selja ja Pärnjõe Raplamaale. Lääneosas liigestavad maastikku Varbla ja Tammiste-Koeri suurvoor (45 m) ning lame Tõstamaa moreenkõrgustik (kõrgus kuni 38 m). Peale rendsiinade ning leostunud muldade leidub neil aladel ka küllastunud ja küllastumata glei-liivmuldi. Loodeosas Soontaganal paljandub aluspõhjaline rähkjast paest koosnev Mihkli Salumägi (38 m). Kõrgeim on maakonna kaguosa, kuhu ulatub Sakala kõrgustiku ääreala (Pati voor, 77 m). Umbes veerandi P. alast hõlmavad sood. Turbakihi paksus on ligi 10 m, sood kätkevad endas ligikaudu veerandi Eesti tööstuslikust turbavarust (Lavassaare ja Tootsi turbaväljad). Tähtsad maavarad on ka Jaagarahu lademe ehitusdolokivi (Anelema ja Koonga karjäär), Devoni keraamiline savi (10 maardlat, sh. Häädemeeste läh. Arumetsas), pinnakatteline liiv ja kruus (Lavassaare, Potsepa, Must-Nõmme jmt. maardlat), aluspõhjaline mineraalvesi (Ikla, Häädemeestel) ning ravimuda. P-l on 189 vooluveekogu. Peamised jõed on Pärnu jõgi (P-l 85 km, jõgikond hõlmab 60 % P. alast) ja selle lisajõed (suurem osa Vändra ja Käru jõge ning Navesti ja Halliste jõe alamjooks) ning Reiu ja Sauga jõgi (peaaegu kogu pikkuses). Pärnust lõunas suubuvad merre väikesed rannikujõed Uulu kanal, Rannametsa, Häädemeeste ja Lemmejõgi ning Loode oja. Pärnust läänes Audru ja Paadrema jõgi. P-l on üle 80 järve ja 20 suurt laugast (kokku 13,6 km², 2,8 % maakonna alast). Suurimad järved on Tõstamaal lähestikku paiknevad Ermistu ja Tõbela järv, Paatsalu ümbruse väikevoorte vahelistes nõgudes leidub pisijärvi (nn. järisid). P. on metsarikas (u. pool alast), seal on kõiki Eestis eristatavaid metsakasvukohatüüpe. Palju on ka niite. Loode- ja Põhja-P. gleistunud leostunud ja leostunud gleimuldadel on liigirikkaid arupuisniite, soostunud niite ja madalsoid. Seal kasvab ka Eesti ilusaimaid tammemetsi Mihkli tammik (LK). P. keskosas on valdav laanemets, rabade ümbruses kuivendatud soomets. Tõstamaa ja Varbla ümbruses kasvab rohkem laane- ja palumetsa, Sakala kõrgustikul kuusemetsa. Rannikuala luiteil kasvab nõmmemännik, mujal on valdav rannaniit. P. asustus on hõre. Põldu on võrdlemisi vähe, see paikneb pms. jõgede ääres, moreenitasandikel ja mujal moreense

pinnakattega aladel. Kaitstavaid alasid on kokku 44 902 ha, sellest 23 721 ha hõlmavad looduskaitsealad ja 7126 ha võtab enda alla ✧Soomaa RP. 4

•*Majandus.* P. majanduse aluse moodustavad mitmekesine töötlev tööstus (kala-, lina-, puidu-, metalli-, turba- ja tekstiilitööstus ning põllum-saaduste töötlemine), puhkemajandus ja arenenud põllum. Pärnus on üks Eesti suurimaid sadamaid. Ettevõtlus. P-l registreeritud 4909 ettevõtjast asuvad Pärnu linnas ligi pooled, kuid maakonna majanduse netokäibest moodustavad nad 75 %. Peale OÜ Pärnu Linavabriku (käive 516,8 mln. kr., töötajaid 670) on enamik P. suurima käibe ja töötajate arvuga ettevõtjaid aktsiaseltsid (366), nt. Rannila Profiil (2002. a. käive 649,5 mln. kr., töötajaid 147), Paikuse Saeveski (440,5 mln. kr., töötajaid 135), Wendre (377,3 mln. kr., töötajaid 368), Viisnurk (367,5 mln. kr., töötajaid 1013) ja Tootsi Turvas (174,9 mln. kr., töötajaid 412). Omavalitsuste kaupa on ettevõtjad jagunenud väga ebaühtlaselt. Suur osa neist asub Audru (299 ettevõtjat), Vändra (164), Häädemeeste (150) ja Halinga v-s (146), tunduvalt vähem on neid Lavassaare (9), Tootsi (17), Kaisma (44) ja Tali v-s (62). Audru v-a pms. kalandusega tegelevaist ettevõtjaist olid 162 füüsilised isikud (1. I 2002. a. 54,1 % ettevõtjaist). P-l kui puhkemajanduse ja turismi poolest silmapaistvas maakonnas kuulub ettevõtluses esikoht jaekaubanduse alal tegutsejatele — koos hulgimüügi ja remondiga tegelevate ettevõtjatega (1251) moodustavad nad P. ettevõtjate koguarvust 25,5 %. Eesti põllum-e kogutoodangust annab P. ligi 10 %. Kalandusala ettevõtjad moodustavad Eestis selle alaga tegelejate koguarvust 22,8 %. Võrdlemisi palju on ka töötlevas tööstuses tegutsevaid ettevõtjaid (9,1 %, Eestis keskm. 8,8 %). Olulist osa etendab eksport (Ida-Virumaa järel 2. kohal). Peamised väljaveokaubad on mööbel (22 % väljaveo koguväärtusest), riidekaup (22 %), puit ja puidutooted (17 %), metall ja metallitooted (11 %), eluskari ja loomsed tooted (sh. kalasaadused, 10 %). Põllumajandus. Teravilja koristuspinna (2002. a. 18 313 ha) poolest kuulub P. Eesti esimeste, enamiku kultuuride keskm. saagikuse poolest aga viimaste hulka. Odra (koristuspind 8798 ha) keskm. saagikus oli 1306 kg/ha (Eesti keskm. 1893 kg/ha), nisul (3903 ha) 1864 kg/ha (Eestis 2349), rukkil (1225 ha) 1409 kg/ha (Eestis 2435) ja kaeral (3556 ha) 1463 kg/ha (Eestis 1766) kg/ha. Rapsi ja rüpsi (2103 ha) hektarisaak oli 1440 kg (Eesti keskm. 1991 kg) ja kartulil (1342 ha) 12 759 kg (Eestis 16 314 kg). Parimaid tulemusi on saavutatud piimakarjanduses (11 600 piimalehma, Eestis 3. koht), keskm. väljalüps lehma kohta oli 5189 kg. Lammaste arvult (2001. a. 2900) jagab P. 1.—2. kohta. Avamaaköögiviljade kasvatamise osas on P. Eestis esimeste hulgas. Põllum-loenduse (2001) järgi tegeles sellega 166 majapidamist (2. koht), köögivilja kasvatati 107 ha-l (3. koht). Üksnes kurki kasvatati 23 ha-l (Eesti kurgimaast 43,4 %), palju kasvatatakse ka porgandit (22 ha-l) ja peakapsast (22 ha-l). P. põllum-e on teinud tuntuks Vändra Katsejaam (eesti mustakirjukari), Tori hobusekasvandus ja Audru karusloomakasvandus. Metsandus ja jahindus. P. maakatastrisse on kantud 243 560,8 ha metsa, mis moodustab P. alast ligi 50 %. Kogu metsast kuulub 159 898,3 ha riigile ja 83 662,5 ha on eravalduses. Valdavad puuliigid on mänd (riigimetsas 38,5 %, erametsas 29,0 %), kask (riigimetsas 38,5 %, erametsas 35,6 %) ja kuusk (riigimetsas 19,4 %, erametsas 16,2 %). Puistu keskm. vanus valdava puuliigi järgi on riigimetsas männil 73, kuusel ja kasel 45 aastat, erametsas männil 67, kuusel 62 ja kasel 49 aastat. Metsa varuti 2002. a. 1 004 668 m^3, sellest 634 112 m^3 moodustas uuendus- ja 342 381 m^3 hooldusraie. Metsa istutati ja külvati 906,0 ha, sellest riigimetsas 618,2 ja erametsas 248,1 ha. Ulukiloenduse põhjal (1. III 2003) oli P-l 5300 metskitse, 2300 metssiga, 1650 põtra ja 113 ilvest (Eestis enim). 2002 kütiti 637 metssiga, 567 põtra, 522 metskitse, 1007 rebast, 894 kährikut, 310 metsnugist ja 1483 parti. Kalandus. Eesti rannapüügist (2002. a. 15 802,5 t) andis P. 52,2 % (8249,1 t). Kõige enam püüti räime (7423,9 t, 82,4 % Eesti ja 90,0 % P. kalasaagist). Ka vimma- (129,1 t, 95,3 % Eesti vimmasaagist) ja ahvenapüügi poolest (vastavalt 467,8 t ja 53,6 %) edestab P. suuresti kõiki muid maakondi. Pärnus on ka Eesti suurimaid traalerisadamaid (2002 tõid traallaevad sadamasse 1202,55 t räime ja 196, 35 t kilu). Veondus. P. alal on 190 km riigimnt-id, neist 90 km moodustab Tallinna—Riia, 60 km Pärnu—Rakvere ja 40 km Uulu—Valga mnt. Riigile kuulub ka 130 tugi- ja 1104 km kõrvalmnt-id. P. kohalike ja erateede kogupikkus on 3477,3 km. Busside arvult (380) ületavad P-d ainult Ida-Virumaa (708) ja Tartumaa (418). Peale kohalike liinide (üle 30) on palju maakonda läbivaid pikamaaliine. Veoautode arvult (5476) edestavad P-d üksnes Tartu- (7531) ja Ida-Virumaa (5750). P. veondusele on omane veoseliikide mitmekesisus (olulised on ka vee-, õhu- ja rdt-transport). Korrapärane lennuühendus on Kihnu, Kuressaare, Tallinna ja Ruhnuga, peale selle tehakse tellimusreise. Pärnu sadama veosekäive on keskm. 2 mln. t aastas, põhiosa sellest moodustab puidu (keskm. 1,5 mln. t) ja turbatoodete väljavedu (230 000 t). P-l on 95 km rdt-d (Tallinna—Pärnu liin), sellel on 4 jaama ja 8 peatust. 2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* P-l on (2002) 55 üldhariduskooli: 15 gümnaasiumi ja keskkooli, 26 põhikooli ja 14 algkooli (sh. 8 lasteaed-algkooli). Lisaks neile on 1 õhtukeskkool ja 2 vene õppekeelega kooli. Erivajadustega lapsed õpivad Kaelase Koolis ja Pärnu Toimetulekukoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides kokku 14 528 õpilast. Maakonnas on u. 20 huvikooli ja 45 koolieelset lasteasutust. Tegutseb 6 kutsekooli: G. Otsa nim. Muusikakooli Pärnu filiaal, Paikuse Politseikool, Pärnu Ametikool, Pärnu Merenduskeskus, Pärnu Saksa Tehnoloogiakool ning P. Kutsehariduskeskus. Kõrgharidust annavad TÜ Pärnu Kolledž, EKA Kolledž Academia Grata, Mainori Kõrgkooli Pärnu filiaal ja Akadeemia Nord Pärnu Kolledž. Maakonnas on 39 kultuuri- ja rahvamaja ning 45 rmtk. (kokku 36 844 lugejat). Tegutseb 14 muuseumi, neist 3 riiklikku (✧Pärnu Muuseum, selle filiaal Lydia Koidula Memoriaalmuuseum ja C. R. Jakobsoni Talumuuseum Kurgjal), 9 munitsipaal- (Audru v-a muuseum, Häädemeeste Muuseum, Kapten Jakob Martsoni Majamuuseum, Kihnu Koduloomuuseum, Pärnu-Jaagupi koolimuuseum, Tori Muuseum, Sindi Muuseum, Varbla Muuseum, Seljametsa Muuseum) ning 3 eramuuseumi (Eesti Muuseumrdt., Theodor Pooli Majamuuseum ja Naarismaa Talumuuseum). Suurimad kultuuriasutused on Pärnu Teater „Endla", Pärnu Kontserdimaja, Pärnu Linnagalerii, Pärnu Uue Kunsti Muuseum ja Pärnu Keskrmtk. Spordirajatisi on P-l üle 200, sh. 55 erineva suurusega spordisaali, 23 staadioni ja 7 ujulat, 10 lasketiiru, 21 tenniseväljakut, u. 100 välisväljakut ja 3 ratsaspordibaasi, rajatakse golfiväljakut. Tegutseb 88 spordiklubi, P. meistrivõistlusi peetakse 48 spordialal. Jõulumäe Tervisekeskuse (tähistatud on 4 matkarada, kogupikkus 55 km) käimisüritus

Pärnumaa ettevõtjate jaotus põhitegevusalade järgi (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1107
Kalandus	374
Töötlev tööstus	447
Ehitus	193
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	1251
Hotellid ja restoranid	214
Veondus, laondus ja side	512
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	587
Muu	224

Pärnumaa [illegible]
järved (ha)

Ermista
Tõhela
Lavassaare
Kaisma
Vaistu Suurjärv
Nigula
Tõlla paisjärv

Pärnumaa [illegible]
sood (km²)

Lavassaare
Võlla
Kikepera [illegible]
Avaste [illegible]
Tolkuse
Pööravere
Kõrsa
Mõrdama
Paadrema
Kausi
Nigula
Laiamaa, ka Taarikõnn
Mustrahu
Rääma
Tõhela
Kaisma
Soometsa
Rüütli
Kalli

Pärnumaa [illegible]
jaotus [illegible]
järgi (1. I 2003)

Aktsiaseltsid
Osaühingud
Tulundusühistud
Täisühingud
Usaldusühingud
Füüsilisest [illegible]
ettevõtjad
Välismaa [illegible]
filiaalid

on ülemaailmses tervisespordi kalendris. Maakonnas tegutseb 57 perearsti, hambaraviteenust osutatakse 22 hambaravikabinetis. SA Pärnu Haigla koosseisu kuulub 7 kiirabibrigaadi ja 2 hooldusravihaiglat. Ravisasutustes töötab kokku 229 arsti ja 542 õendusala töötajat ning 62 hambaarsti. Tori Hooldekodu on riikliku, omavalitsuste hooldekodusid on 10 (Jõõpre Vanurite Kodu, Pärnu Vanurite Hoolekandekeskus, Tihemetsa, Häädemeeste, Surju, Tammiste, Vändra alevi, Tootsi, Tõstamaa ja Varbla hooldekodu) ning erahooldekodusid üks — MTÜ Halinga Turvakodu. Pärnus on lastekodu. Riikliku kaitse all on 1714 mälestist: 55 ajaloomälestist (Mihkli kalmistul Vabadussõja mälestusmärk, Tahkuranna v-s K. Pätsi mälestussammas, II maailmasõjas hukkunute mälestusmärgid), 161 arheoloogiamälestist (Pulli ja Sindi-Lodja asulakoht, Kurese k-s kivikirstkalme, Are v-s Tabria kivikalme, Soontagana maalinn, Pärnu kesk- ja uusaegsed kindlustused), 301 arhitektuurimälestist (Mihkli ja Pärnu-Jaagupi kirik, Tõstamaa ja Uue-Varbla mõisa peahoone, Jüürja ja Audru mõis, Pärnus Punane torn, Tallinna värav, Eliisabeti ja Jekaterina kirik, Ammende villa, rannahotell ja rannakohvik), 1180 kunstimälestist (Armandus Adamsoni L. Koidula kuju, Vabadussõjas langenute mälestussammas) ja 17 tehnikamälestist (Lavassaare muuseumrdt. vedurid). P-l on 58 atesteeritud majutuskohta (sh. 2 hotelli, 2 motelli, 6 külalistemaja, 3 hostelit, 13 puhkemaja).

*Ajalugu. A-ni 1562 ei olnud P-nimelist haldusüksust. 13. saj. alguses asusid ala põhjaosas Läänemaa Soontagana ja Korbe muinaskhk., kirdeosa kuulus Alempoisi khk-a. Suurimad linnused olid Soontagana, Virussaar ja arvat. Karksi. Sakslased vallutasid P. 1216—17. Pühja pool Pärnu jõge oleva ala sai 1224 Riia piiskop ja 1234 Saare-Lääne piiskop, lõunapoolne ala kuulus a-st 1224 ordule (Karksi foogtkond ja Pärnu komtuurkond). 13. saj-st pärinevad Karksi, Mihkli ja Pärnu-Jaagupi, hiljemalt 16. saj-st Saarde ja Halliste ning 17. saj-st Vändra, Tori, Audru, Pärnu ja Tõstamaa kirikukhk., 1862 asutati Häädemeeste kirikukhk. Pärast Liivimaa riigikeste kokkuvarisemist kuulus P. vaheldumisi Poolale (1561—62, 1565—75, 1582—1600, 1609—17), Rootsile (1562—65, 1600—09) ja Venemaale (1575—82). Rootslased moodustasid 1562 Pärnu lossiläänі, poolakad 1582 Koiva jõeni ja Võrtsjärveni ulatuva Pärnu presidentkonna, viimasesse kuulus ka Pärnu staarostkond. 1617 uuesti Rootsi valdusse läinud P. oli a-ni 1630 Eesti- ja seejärel Liivimaa kub-u osa. A-st 1710 kuulus P. Venemaale, a-ni 1888 (v. a. 1783—96) hõlmas ta (tollal Pärnu kreis) ka Viljandimaa. 1840. a-il siirdus ligi 30 % P. rahvastikust õigeusku. Talude päriseksostmine oli kiireim P. kaguosas, linn- ja viljakasvatuspiirkonnas (Karksis ja Hallistes enn 1866—70). Rannikul (Pärnus, Häädemeestel, Kabli vmgus 1860. a-il purjelaevandus. 1833—34 ehit. Sindi kalevivabriku ja 1858—94 töötanud Voltveti kalevivabriku juurde tekkis töölisasula. 20. saj. alguses edenes linatööstus (Pärnus, Mõisakülas, Hallistes, Abjas). 1900 lasti käiku ✧„Waldhofi" tselluloositehas. 1896 avati Pärnu—Valga ja 1928 Lelle—Papiniidu rdt. 1905. a. rev-i peakolle oli P-l Mõisaküla; rev-i ajal laastati maakonnas 19 mõisa. 1939—50 oli P-l (5231 km²) 22 valda (1939. a-ni 41). Kui maakonnad 1950 kaotati, jaotati P. Kilingi-Nõmme ja Pärnu raj-ks ning osa maad said Abja, Lihula, Pärnu-Jaagupi ja Vändra raj. 1957 ühendati Pärnu raj. keskalluvusliku Pärnu linnaga; nii moodust. Pärnu linnapiirkonnaga liideti 1959 Pärnu-Jaagupi, Häädemeeste ja Ikla ümbrus ning 1961 Koonga ja Varbla kn. Dets. 1962, kui Pärnu raj. taastati, arvati sellesse kaotatud Abja raj-st Kilingi-Nõmme ja Saarde ümbrus ning enamik Vändra raj-i. Neis piires (v. a. Ruhnu, mis ühendati 1986 Saaremaaga) sai Pärnu raj. jaan. 1990 jälle Pärnu mk-ks ehk P-ks.

B: A. Tammekann, J. Köpp, E. Kant. *Pärnumaa*. Trt., 1930; *Pärnumaa. Ajalugu*. 6 vihikut. Pärnu; 1997—2003; *Pärnumaa Aastaraamat*. Pärnu, 1998 —.

Pärnu Muuseum on riiklik maakonnamuuseum ja asub Pärnus. Sellele pani aluse 1896 asut. ajaloohuviliste baltisaksa linnakodanike ühendus Pärnu Muinasuurimise Selts (*Pernauer Alterthumforschende Gesellschaft*), mille eesmärk oli Pärnu linna ja maakonna ajaloo uurimine, talletamine ning tutvustamine. Kollektsioon avati 3. XI 1896. II maailmasõjas 1944. a. sept-i tulekahjus nii muuseumihoone kui ka paljud esemed hävisid. P. M. taasavati 1946. Praeguse hoone (Rüütli 53) ümberehitus valmis 1971. Muuseumi põhikogu fondides oli 1. I 2003. a. 72 736 museaali. A-st 1998 on muuseumi dir. Aldur Vunk. P. M-i filiaal on L. ✧Koidula Memoriaalmuuseum. Püsinäitus tutvustab Pärnu linna ja maakonna ajalugu. Vanim ja suurim on arheoloogiakogu, sinna kuulub ka haruldane Reiu jõe suudmest leitud väike sarvest voolitud inimkuju. Keskaegset linna tutvustab Vana- ja Uus-Pärnu väljapanek. Muuseumi haruldaste hulka kuulub ka tinast palverändurimärk (14.—15. saj.). Vene-Liivimaa sõja ajast pärineb küüm- ja tulirelvi, mööblinurk tutvustab 17. saj. Pärnu rikka saksa kaupmehe elustiili. Hilisemat aega (18. ja 19. saj-l) iseloomustavad Pärnu raehärra ametiriietus, tsunftikarikad, dokumendid jm. ning portselani, fajansi ja klaasi väljapanekud. Meretemaatikat kajastavad Heinaste merekooliga seoses olevad fotod ja esemed. Talurahvakultuurile pühendatud väljapanekus on rahvariideid, ehteid ja tööriistu (omapärane on Pööraverest pärit 1785. a. kaksiköllekann). 19. saj. mööblinurk tutvustab Pärnu kandi inimeste eluolu. Püsiekspositsiooni kuulub pidevalt uuendatav EV kodaniku vitriin, mis tutvustab Pärnu linna või maakonna jaoks olulisi inimesi. Muuseumi näitusesaalis korraldatakse perioodiliselt vahetuvaid ajalooalaseid ja kunstinäitusi ning näituste taustа tutvustavaid ettekandepäevi. Muuseumi tegevusvaldkonda kuulub ka uurijate teenindamine ja nõustamine, maakondade väikemuuseumide nõustamine, arheoloogiliste välitööde tegemine (muuseumil on arheoloogialabor) ning nii ajalooalliкate kui ka uurimuste väljaandmine. P. M-i uueks asupaigaks on määratud Pärnu jõe ääres asuv 19. saj. viljaait (Aida t. 3), mis ootab renoveerimist ja kus praegu on näitused üksnes suviti. ◂

Pärnu oblast, Eesti haldusüksus 1952—53; u. 16 330 km², keskus Pärnu linn. Hõlmas tolleaegse Abja, Haapsalu, Hiiumaa, Kilingi-Nõmme, Kuressaare, Lihula, Märjamaa, Orissaare, Pärnu, Pärnu-Jaagupi, Suure-Jaani, Tõrva, Viljandi ja Vändra raj-i.

Pärnu Ooper, Pärnu Ooperi ja Balleti SA, 1993 Eestis ja välismaal muusikaetenduste lavastamiseks asut. üksus. Lavastusi: „Figaro pulm" (1994), „Pierrot lunaire" (1996), „Elektra" (1998), „Vaikuse pimedus" (1998), „Der Schauspieldirektor" (1999), „MARIA: Stabat Mater Composition" (2000—02), „Püha Antoniuse ja Püha Pauluse dialoogid" (2003).

P. O-i tegevust korraldab Pärnu Ooperiselts. P. O-i intendant on Andrus Kallastu.

„Pärnu Postimees", Pärnu maakonna leht, ilmub a-st 1988 5 korda nädalas, peatoim. Margus Mets. Rajooni-lehe „Pärnu Kommunist" (1952—88) järglane. Interneti-väljaanne http://www.parnupostimees.ee/. „P. P-l" on ilmunud ka msg. lisasid — „Nädalalõpu Lisa" (1989—91), „Spordilisa" (1991), „Ärilisa" (1993—96). ▸

Pärnu rahvusvaheline dokumentaal- ja antropoloogiafilmide festival, a-st 1987 igal suvel toimuv filmikunsti ja kultuuriantropoloogiat ühendav üritus. Idee autor Lennart Meri, korraldajad Pärnu Rahvusv. Visuaalse Antropoloogia Ühing ja selle esimees Mark Soosaar. Esimesel festivalil osalesid kõigi NSV Liidu liiduvabariikide etnofilmide tegijad ja teadlased ning 10 välisriigi esindajad, sh. visuaalantropoloogia suurkujud Asen Balikci (Kanada), Marc ja Colette Piault (Prantsusmaa) ja folklorist Alan Lomax (USA). Festival on kujunenud ida ja lääne kultuuriantropoloogide ning dokumentaalfilmiloojate vaheliseks sillaks. Esimese peaauhinna (Lääne-Eesti kirjadega vaiba) võitis A. Balikci eskimo-film „Talv jäälaagris". Auhinna saavad ka parim põlisrahvaste ellujäämise probleeme kajastav film ning kultuuriantropoloogiline film. A-st 1999 antakse festivalipäevil ETV ekraanil näidatud kümmekonnast filmist ühele televaatajate Eesti Rahva auhind. Festivali teemadering on üha laienenud: kõrge kunstiväärtusega dokumentaalfilmidele on lisandunud keerulisi sotsiaalseid probleeme ning moodsat kunsti vahendavad filmid. A-st 2002 toimub eraldi lastefilmide võistlus. ▸

Pärnu rannaroostiku kaitseala asub Pärnu linnas; 32 ha, kaks lahustükki. Asut. 1958 rannakoosluste kaitseks.

Pärnu Sadam, AS Pärnu Sadam, Pärnu jõe suudmes asuv sadam, mille tegevusvaldkonnad on laevaliikluse korraldamine sadamas, sadamat maismaatransportdiga siduva infrastruktuuri haldamine ja kaubakäitluse korraldamine. 2002. a. oli P. S-a kaubakäive 1,9 mln. t, kaupadest suurema osa moodustasid toorpuit, puidutooted, turvas ja turbatooted. Aktsiakapital oli 28,4 mln. kr. P. S-l on osalus (732 000 kr.) Kuressaare Jahisadama aktsiakapitalis.

Pärnu Uue Kunsti Muuseum, SA Pärnu Uue Kunsti Muuseum, asutati 1992 Chaplini Kunstikeskusena, praeguse nime sai 1998, kui laiendati näitusepinda. Asub Pärnus end. EKP rajoonikomitee hoones (1969, arh. Maie Penjam; ümber ehit. 2000, M. Penjam). Korraldab perioodiliselt aktinäitust „Mees ja naine", autoportreede näitust „Ma tunnen ennast paremini", puuetega kunstnike näitust „Õndsate kunst", Eesti ning väliskunstnike näitusi, rahvusv. dokumentaal- ja antropoloogiafilmide festivali, kontserte, lühima suveöö muusikavõistlust, töötubasid ning konverentse („Tsensuur kunstis ja meedias", „Miljööväärtused ja kunstiteosed linnaruumis" jm.). Kollektsiooni kuuluvad filmid, videod ja visuaalse kunsti teosed, neid on Euroopast ning Põhja- ja Lõuna-Ameerikast (autorid Pablo Picasso, Diego Rivera, Jean Rustin, Corneille, Kalev Mark Kostabi, Leonhard Lapin jpt., kokku 2003. a. u. 2000 säilikut). Oma tegevuses lähtub muuseum antropoloogilisest seisukohast, filmid ja videod tutvustavad erinevaid kultuure, paljud teosed pärinevad professionaalsest kunstimaailmast väljapoole jäävatelt autoritelt (nt. puuetega inimeste ja vangide looming). Kollektsiooni peaekspert on kunstiteadlane Edward Lucie-Smith, muuseumi juhataja Mark Soosaar. ▸

Pärnu Õlu, AS Pärnu Õlu, õlletööstus, mille põhitoodang on õlu ja siirup; asut. 1991, põhineb erakapitalil. P. Õlle eelkäijaks loetakse 1879 Eduard Bliebernichti rajatud, Pärnus Suur-Jõe t-l asunud pruulikoda, mis oli ümber ehit. vanast valu- ja mehaanikatöökoja hoonest. Praeguse ettevõtte aktsiakapital on ligi 9 mln. kr. (2002) ja käive viimastel aastatel

Pärnu rahvusvaheline dokumentaal- ja antropoloogiafilmide festival. 2002. a. peapreemia võitja, Hiina režissöör Pu Wen Lin ja festivali peakorraldaja Mark Soosaar (paremal)

„Pärnu Postimees". Päismik

püsivalt 60—65 mln. kr., töötajaid 110. Peaaegu 10 % toodangust eksporditakse Lätti ja Leetu. ▸

Pärnu Ühisgümnaasium asutati 1861, kui kõrgem kreiskool reorganiseeriti progümnaasiumiks. Kool on kandnud mitut nime: 1865—1918 ja 1927—37 Pärnu Poeglaste Gümn., 1918—22 Pärnu Linna Ühisreaalgümn., 1922—27 Pärnu Linna Ühisgümn., 1937—40 ja 1941—44 Pärnu I Gümn., 1940—41 ja 1944—95 Pärnu I Keskkool (1963. a-st August Jakobsoni nim.); praegune nimi a-st 1995. Õppetöö on toimunud 1861—87 saksa, 1887—1918 vene ja a-st 1918 eesti k-s. 1904 loodi õpilasorg. „Taim", 1912 Eesti esimene skaudirühm. P. Ü-s on inglise k-e süvaõpe. Vilistlasi: Matthias Johann Eisen, Mati Heidmets, August Jakobson, Elmar Järvesoo, Hugo Kaho, Harald ja Paul Keres, Tiit Kuusik, Leo Normet, Konstantin Päts, Karl Rebane, Villem Reiman, Jüri Saarma, Jüri Uluots, Jüri Vilms. Dir-eid: Oskar Mälk (1918—40), Rudolf Kabin (1945 —61), Elmar Roosna (1961—99), a-st 1999 Mart Kuuskmann. 2002/03. õ.-a. oli 58 õpetajat ja 1046 õpilast.

Pärsti vald asub Viljandimaa keskosas Viljandist läänes ja loodes; 210,62 km², 3899 el. (2003). Keskus Jämejala k-s. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku loodeosas, kus ilmekaim pinnavorm on valda poolitav Raudna ürgorg. Valdab põllum-maastik, valla lääneosa on metsasem (metsamaa hõlmab 40 % vallast). Valla pii-

Pärnu Uue Kunsti Muuseum

reuse jäävad osa ✧Loodi LP-st ja ✧Raudna LKA. Valda läbivad Viljandi—Pärnu ja Tallinna—Viljandi—Karksi mnt. Päri k-s on Viljandi lennujaam. Koolid: Pärsti ja Raudna (paikneb Heimtalis) põhikool ning Puiatu ja Ramsi lasteaed-algkool. Heimtalis, Puiatus, Päril, Pärstis ja Ramsis on rmtk. Huviväärsed on ✧Heimtali ja Pärsti mõis (hoonestus rajati 19. saj. II poolel), Risti kabel (ehit. tõenäoliselt 15. saj. II poolel, oli talupoegade kultuskoht, mistõttu 1777 lammutati), Peetri jahiloss (ehit. 1910, kuulus Heimtali mõisnikele) ja Sinialliku linnamägi (kasutusel 11.—12. saj.). Heimtalis tegutseb koduloomuuseum (asut. 1987, omanik Anu Raud). Suurimad ettevõtted on Viljandi EPT tootmisüksuste baasil asut. AS Ramsi Turvas, AS Eesti Turbatooted ja OÜ Rame (maaparandustööd) ning AS Siim (põllu- ja metsatöömasinate tootmine). Põllum-ettevõtteist on suurimad OÜ Heimtali Hobusekasvandus, OÜ Jerwer (veise- ja piimakarjakasvatus) ja AS Alle (seakasvatus), lisaks mitu suurtalu. P. v-st on pärit Andres Särev, Johannes Vares-Barbarus ja Mart Raud. — 20. saj. algul jagunes P. v-a ala Päri, Puiatu ja Heimtali v-a vahel, 1939—50 hõlmas P. v-a alad pms. Raudna v. P. v. ennistati 19. XII 1991. ◂ 1

pärtlipäev, 24. august, kirikukalendris apostel Bartolomeuse mälestuspäev, rahvakalendris rukkikülvi pooliaja. P-l märgiti sügise saabumist (pärtliraju) ja talve lähenemist (pääsukesed lahkuvad, „Pärtel viskab külma üvi vette") ning ennustati eeloleva sügise ilma.

pätid, pastlataolised nöörist või riidest tööjalatsid, mille tallad olid nööriga tihedalt läbi nõelutud ja tõrvaga immutatud. P-d seoti jalga nööridega. Muhus hakati 20. saj. algul pidulike jalanõudena kasutama nahktalluga ilup-e, mille mustast või punasest kalevist pealsed kaunistati värvilise villase lilltikandiga. ◂

Päärdu mõis asub Vigala v-s. Mõisa on esimest korda mainitud 15. saj. Uexküllide valdusena. 17. saj. kuulus P. m. koos Maidla ja Kullamaa mõisaga Taubedele ning 1765—82 Rennenkampfidele, kes ehitasid selle 18. saj. lõpus esinduslikult välja; viimane mõisnik oli Bruno Stein. 1790 valminud kahekorruselise härrastemaja sümmeetrilist esifassaadi liigendavad lai voluutviiluga keskrisaliit ja kitsamad külgrisaliidid. Oli kavandatud esinduspuhkudeks, majandushooned olid Palase kõrvalmõisas; jõe ääres asub park. 20. saj. tiibus härrastemajas aastakümneid kool, 1930. a-il tehti hoones kooli tarvis ümberehitusi. A-st 1993 eraomanduses.

Pääsküla, 1. asum Tallinna edelaserval P. rdtj-a (Tallinnast 11 km) ümbruses Nõmme halduslinnaosas. P. nimetab Peeter Suure merekindluse ametnike 1912 Harku mõisalt ostetud metsamaale kavandatud Peetri aedlinn (Петровская слобода; liideti 1923 Nõmme alevigal). P. on tüüpiline Nõmme asum, kus valdavad ennekõik kuid on ka korterelamuid ja paar tornelamut. Siin on elektrirongide depoo, rdtj-s tegutseb eakate päevakeskus ja end. kino „Koit" ruumides noorte vaba aja veetmise keskus. P-s on gümnaasium ja Nõmme rahvamaja. — **2.** paikkond P. jõe ümbruses, pms. Pärnu mnt-st idas. P. jõe iidse sillakoha juures P. raba ja Harku Kollase raba vahel asunud P. küla on mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Peskulæ*). P-st idas asuva, Tallinna ümbruse suurima soo — P. raba (9,5 km²) — kaguserva tuntakse ka Männiku rabana. P. raba põhjaservas oli a-ni 2003 Tallinna prügila.

Pääsküla jõgi, Vääna jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 18 km, jõgikond 40,9 km². Algab Pääsküla soo lõunaosast, läbib Laagri asumi, suubub Alliku k-s. Huvi väärib Pääsküla vana kivisild (19. saj. I pool). Jõe suurim reostaja on Pääsküla prügimägi (prügi ladustamine lõpetati 2003).

Päästeamet, Sisemin-i valitsemisalasse kuuluv ametkond, moodust. sept. 1991. Amet koostab üldriiklikud tuletõrje- ja päästeala arengukavad ning suurte õnnetuste korral tegutsemise ja nende õnnetuste tagajärgede likvideerimise operatiivplaanid. Suurte õnnetuste korral juhib ja kooskõlastab tu tulekustutus- ja päästetöid. P. korraldab ja teostab demineerimistöid ning riiklikku tuleohutusjärelevalvet. P-i valitsemisalasse kuuluvad sõjaväestatud päästeüksused, mis moodustatakse kaitseväelastest, sh. ajateenijatest, ning asendusteenijatest ja riigiteenistujatest. P-le alluvad Tallinna, Tartu ja Jõhvi üksikpäästekompanii ning rahvusv. päästetöödel osalemiseks moodust. Eesti Päästemeeskond. Peadir-d: 1991—2000 Harry Hein, a-st 2000 Mati Raidma.

Pöide, küla samanim. vallas, Orissaarest 6 km lõunas; 27 el. (2000). Seal asub ✧P. Maarja kirik. Kirikust vahetult põhjas on P. linnuse varemed (ehit. 1255—90, hävitati 1343). Kahutsi k-s paikneb ✧P. maalinn. Huviväärne on P. kalmistul asuv Aderkasside, Bergide ja Buhrmeisterite klassitsistlik hauakabel (ehit. 18. saj. lõpus). Kirikust u. 1 km kagus on Oti mõis (historitsistliku peahoone põhiosa on ehit. 18. saj., algse ilme on säilitanud aidahoone).

Pöide kihelkond hõlmas Saaremaal nüüdse Pöide ja Laimjala v-a ning Orissaare v-a idaosa, a-ni 1675 ka hilisema Jaani khk-a ala. 13. saj. alguses moodustas Pöide koos Muhuga *Horeile-Mone* kaksikkhk-a, mille üks kaitsekeskus oli Pöide maalinn. 1233. a. maajagamisel sai Pöide ordu valduseks. Omaette Pöide kirikukhk-a (*Peude*) kohta on teateid 13. ja 14. saj. vahetusest. 13. saj. II poolel rajatud Pöide foogtilinnuse asemele, mille ülestõusnud saarlased 1343 hävitasid, hakati 1345 ehitama Maasilinna linnust. 1564 läks Pöide taanlastele (1576 rootslastega sõdides õhkisid nad Maasilinna) ja 1645 rootslastele. Et 1846—48 siirdus 68 % rahvastikust õigeusku, ehitati Kabtla, Levala (Saikla-Nõmme) ja Tornimäe õigeusu kirik. 1894—96 rajati läbi Väikese väina tammtee (Väinatamm), selle Pöide-poolse otsa lähedale hakkas kasvama Orissaare alevik. Suhteliselt viljaka põllumaaga P. k-a ala oli Saaremaa arenenuima majandusega piirkondi. Seal osaleti elavalt 1905. a. rev. liikumises.

Pöide maalinn asub Pöide kirikust 2,5 km läänes 4—5 m kõrgusel küngul. Piklikku u. 3600 m² suurust õue ümbritseb seest 6 m, väljast 10—11 m kõrgune kivi- ja kruusavall. Mõlemas otsas on väravakoht, õue keskel kaev (nüüd kividega täidetud). 1990.—92. a. kaevamisel (Vello Lõugas, Marika Mägi) avastati 2 hoonealust ja 4 paest ahjupõhja ning leiti 8.—9. saj. esemeid. P. m-st kirdes on muistne asulakoht, edelas kivikalmeid ja põllujäänuseid. ◂

Pöide Maarja kirik. Algsest, arvat. 13. saj. II veerandil romaani stiilis ühelöövilise võlvimata hoonena ehit. kirikust on praeguse hoone müüristikus säilinud külgseinad ning lõuna- ja põhjakülje ümarkaarse portaali osi. 13. saj. II poolel ehitati kirik ümber ning selle põhjaküljele püstitati ordulinnus. Kirikut pikendati ühe võlviku võrra esmalt lääne ja siis ida suunas, seejärel võlviti kogu hoone. Töödel olid tegevad Muhu ja Karja kiriku meistrid. Võlvistiku tugisüsteemi (interjööris), aknaid ja portaale kaunistavad kõrggootika taimemotii-

vid ning figuurid, mis käsitluslaadilt sarnanevad Karja kiriku raidkaunistustega. Kindluslik torn sai praeguse kõrguse arvat. keskaja lõpus. Sisustusest väärib tähelepanu ristimiskivi (13. saj. II pool, Gotlandi lubjakivi). 1940 sai ehitis piksetulekahjus kannatada, hävis ka ajalooline sisustus. 1958–61 kirik osaliselt konserveeriti ja seejärel oli ta Saaremaa Koduloomuuseumi filiaal; a-st 1989 on hoonet restaureeritud ning nüüd kasut. seda taas kirikuna. Vt. ill. 11. kd., lk. 692.

B: K. Alttoa. *Saaremaa kirikud*. Tln., 1997. ▲

Pöide vald asub Saaremaa idaosas; 123,58 km², 991 el. (2003). Keskus Tornimäe k-s. Piirneb kirdes Väikese väinaga, hõlmab Kübassaare ja Muraja ps-e ning palju laide, neist suurim on Udriku. Asustus paikneb pms. valla keskosas, hõre on asustus valla lääneosas, kus asuvad Koigi soo (✧Koigi soostik) ja järv ning itta ulatuv Kübassaare ps. Põhikool, rahvamaja ja rmtk. on Tornimäel, rmtk. on ka Kõrkveres. Valda läbivad Kuivastu–Kuressaare ja Orissaare–Laimjala mnt. Sadamad: Pae, Kõrkvere (mõlemad Kõrkvere k-s), Unguma, Sitme (Talila k-s) ja Kaldu (Muraja k-s). Vallas on ✧Pöide Maarja kirik ja õigeusu Neitsi Maarja Kaitsmise kirik (Tornimäel, ehit. 1873). Huviväärsed on ka ✧Pöide maalinn ja kalmistu, Oti mõis, Tornimäe muistne randumissild, Mihkel Ranna dendraarium (Neemi k-s) ning Aavakivi (Kõrkvere k-s, Saaremaa suurim kivi; pikkus 9,8, laius 6,9, kõrgus 4,7 m). Vallas asub ✧Kübassaare KA. Olulisimad tööandjad on põllum-ühistu Ranna Agro ja OÜ Pöide AG. — 20. saj. algul oli põhil. samades piirides Uuemõisa v., 1939–50 hõlmas P. v. ka nüüdse Orissaare v-a ala. P. v. ennistati 26. IX 1991. ▸ 1

Püha Ihu Gild, ka Püha Ihu Vendade Gild, tõenäoliselt u. 1350 Tallinnas rajatud n.-ö. alamate käsitööliste (voori- ja kaarikumehed, pruulid) gild, mille liikmeskond koosnes pms. eestlastest. Vennaskonna raha ja rekvisiitidega laegas asus Niguliste kiriku käärkambris. P. I. G. lõpetas tegevuse seoses usupuhastusega 1520. a-tel.

Püha Jakobi kirik asub Saaremaal Püha k-s. See on katkendliku kujunemislooga kaitsekirik. Algkavatisest jõuti valmis ehitada üksnes võlvitud käärkamber (põhjaküljel) ja nelinurkne koor. Kivist pikihoone koos lääneviilu konsooltorniga on ehit. koorist mõnevõrra hiljem; arvat. 14. saj. II poolel kirik võlviti. Müüritrepilt pääseb käärkambri võlvidepealsele, mis muudeti II ehitusjärgus iseseisvaks korruseks, kus on kamin ja piluaknad;

seda korrust kasutati tõenäoliselt palverändurite ööbimisruumina ja vajaduse korral ka redupaigana. Läänetorn ehitati 1500. a. paiku (tornikiivri kavandas 1924 Johannes Gahlnbäck). Vene-Liivimaa sõja ajal (1576) põletasid Vene väesalgad kiriku, sest selle võlvidele ja torni olid varjunud talupojad. Hiljem on kirikut tugevalt krohvitud. 18. saj. ehitati kiriku külge aadlike matusekabeleid. Sisustusest väärivad tähelepanu rokokooelementidega altarisein (1793, Gottfried Böhme) ja klassitsismi sugemetega kantsel (1793).

B: K. Alttoa. *Saaremaa kirikud*. Tln., 1997. ▸

Pühajõgi, 1. ka Ädise ja Edise jõgi, asub Ida-Virumaal; pikkus 28 km, jõgikond 196 km². Algab Kukruse mõisa lähedalt, voolab läbi Jõhvi kirdeserva, viimased 4 km kaunis paekallast läbivas orus, ilmestades Toila Oru parki (✧Oru pargi MKA); suubub Soome lahte. Peamised parempoolsed lisajõed on Rausvere (10 km) ja Vasavere jõgi (13 km), suurim vasakpoolne lisajõgi on Mägara oja (14 km, 5,8 m kõrgune Aluoja joastik). — **2.** ka Tillu jõgi, Ulja oja, jõgi Lääne-Saaremaal; pikkus 17 km, jõgikond 62,1 km², langus 38,6 m. Algab Sõmera k-st läänes, langeb astangult alla, läbib Paadla (80 ha) ja Vägara lahe, suubub Mullutu lahte. — **3.** ✧Võhandu jõgi lähtest Tamula järveni. — **4.** ✧Väike Emajõgi Pühajärvest Sangasteni.

Pühajärv, Otepää P., Eesti kauneimaid veekogusid, asub ✧Otepää LP-s Otepää kõrgustiku lääne- ja idaosa eraldavas orundis. Ümbruses vahelduvad kõrged metsaga kattunud kuplid (Nüpli mägi, Hobustemägi) lamedate põllustatud kühmude (Kitsemägi) ja lava-

Oti mõis

Pöide vald, [illegible] vapp ja lipp

Vaade Pühajärvele Hobustemäelt

Pühajärv	
Pindala (km²)	2,86
Piklkus (km)	3,54
Suurim laius (km)	1,65
Maht (km³)	0,012
Kõrgus (m ü. m.)	115
Suurim sügavus (m)	8,5
Keskm. sügavus (m)	4,3
Kaldajoon (km)	16,4
Saared (pindala, ha)	
Sõsarsaared	4,1
Kloostrisaar	2,0
Suur-Lepasaar	1,3
Väike-Lepasaar	0,7
Valgala (km²)	46,5
Järve suubuvad ojad (pikkus ja jõgikond; km; km²)	
Neitsijärve	5; 7
Marguse[1]	5; 13,7
Poslovitsa[2]	3; 17,5

[1]Ülem- ja keskjooksu tuntakse ka Painojana (üht selle oja Väikese Munamäe jalamil olevat allikat on peetud ka Väikese Emajõe lätteks), alamjooksu ja paremalt suubuvat Valuoja (2 km) ühiselt Sulaojana (2,8 km).

[2]See saab paremalt juurde Nüpli oja (3 km), mida on käsitletud ka otse järve suubuvana. Vahetult enne järve suubumist lisandub vasakult Mülke oja.

dega. Kaldajoont liigestab hulk lahekäärusid ja poolsaari, järves on 5 metsaga kattunud saart; kallas on enamasti järsk, kaldavööde valdavalt liivane ja kruusane, lahekäärudes mudane. Järve suubub ojasid ja kraave, kaldal on allikaid (Veriläte ehk Armuallikas), lõunaotsast voolab välja Väike Emajõgi. Vesi vahetub 13 kuu jooksul. P. on rohketoiteline liigirohke elustikuga veekogu, peamised kalad latikas, särg, ahven, haug ja koha. P-st 150 m kaugusel olev kinnikasvanud Neitsijärv (7,5 ha) oli kunagi P-e osa; P-e valgalal asub ka ✧Nüpli järv. P-l on suur puhkemaj. ja kultuuriline tähtsus, selle kaldal paiknevad mitme turismifirma puhkealad ja laagrikohad. P-e on oma loomingus jäädvustanud Marie Under, Friedebert Tuglas, Henrik Visnapuu, Karl August Hindrey, Konrad Mägi, Johannes Uiga jpt. 1994—2003 korraldati järve ääres Beach Party muusikapidu. ◂1

Pühajärve mõis kuulus 1376. a-st Hermann ja Otto von Uexküllile (esmamainitud 1417 *Gut Wollust*'i nimelisena), nende järglased pidasid seda 1679. a-ni (Poola ajal oli Sangaste mõisa halduses). P. m-a juurde kuulusid Laose ja Voki karjamõis. 1750—1823 kuulus P. m. Samson-Himmelstjernadele (1775. a-ks oli mõisa asut. kool), nende järel omanikuks olnud krahvinna von Stackelberg nimetas 1836 mõisa ümber *Heili-gensee*'ks (Pühajärv). 1858—68 oli mõis Schrenkide ning 1872—1919 Siversite valduses. August von Sivers laskis 1880. a-il ehitada historitsistlikus laadis härrastemaja. 1925. a-st paiknes seal loomeinimeste hulgas populaarne pansionaat. 1944 põles hoone maha, selle müüridele ehitati 1951 sanatoorium (taastati uuel kujul). 1999 rekonstrueeriti see ehitis puhkekeskuseks.

Pühajärve sõda, Pühajärvel 1841 toimunud talupoegade ülestõus. Selle ajendasid teoorjuse ootamatu raskenemine ja Liivimaa kub-s alanud ✧ümberasumisliikumine. Aug-s koostasid Pühajärve mõisa talupojad ümber asuda soovijate nimekirja. Talupoegade hirmutamiseks toodi kohale rood sõjaväge. 20. sept. ründasid teivastega relvastunud talupojad mõisa, kuid sõjavägi lõi nad põgenema. 16. dets. aetti 30 ülestõusust osavõtjat läbi kadalipu, kõik said 500 hoopi.

B: H. Kruus. *Pühajärve sõda 1841. a.* Trt., 1927.

Pühajärve sõjatamm kasvab Otepää v-s Pühajärve ääres; LK. 1998. a. oli tamme tüve ümbermõõt 698 cm (1,3 m kõrguselt) ja kõrgus 22 m. Puuga seostuvad pärimused tuginevad 1841 aset leidnud Pühajärve sõja sündmustele: mässavad talupojad olevat kogunenud tamme alla, et minna vabastama oma juhti Johann Kõivu. ◂

Püha kihelkond hõlmas Saaremaa lõunarannikul põhiosa (v. a. Haeska ümbrus) nüüdsest Pihtla v-st ning Muratsi ps-e Kaarma v-st. P. k-a (*Pyha*) on esimest korda mainitud 1449. Feodaalse killustumuse ajal moodustas kihelkond Saare-Lääne piiskopkonna Püha ametkonna, selle keskus asus Püha-Suuremõisas (hilisem Kaarma-Suuremõisa). Rohkeist läänistustest tekkisid juba enne Vene-Liivimaa sõda Kaali, Kõljala, Pihtla, Sandla ja Tõlluste mõis. Väta ja Nässuma ps-l elas keskajal rootslasi. Väta rootslastel säilis rahvuseripära 17. saj-ni. Kui 1646—48 surdus 11 % rahvastikust õigeusku, ehitati Reomäe õigeusu kirik.

Pühalepa, küla samanim. vallas Suuremõisast ida; 21 el. (2000). Külas asub P. Püha Laurentiuse kirik. Huviväärsed on muistendiga seostuvad Otimägi (kivikuhil, tuntud ka Põhilise Leppe kividena ja oletatava kivikalmena) ja Vanapaganа ehk Tõllu kivi (LK) ning põletusmatuste kalme. P. vana Kummistu kalmistu asub Keremal, uus, 20. saj. algul kasutusele võetud kalmistu on P. kirikust u. 1 km põhja pool.

Pühalepa kihelkond hõlmas Hiiumaal nüüdse Pühalepa v-a ja Kassari põhiosa, oli a-ni 1946 Läänemaa osa. Kuulus a-st 1234 Saare-Lääne piiskopkonda ja 1254. a. maadejagamisest alates Liivimaa Ordule, moodustas ordu valdusena Maasilinna foogtkonna Pühalepa ametkonna, hõlmas 16. saj. 7 eesti ja 2 rootsi vakust (Kärdla ja Reigi), keskus oli Pühalepa ehk Suuremõisa ordumõis. Kirikukihelkonda on esimest korda mainitud 1522; seda on nimet. ka kiriku nimipühaku järgi (sks *Sankt-Laurentius*, rts *Sankt Larens*). Rootsi võimu ajal (1536—1710) oli Pühalepa a-st 1620 reduktsioonini De la Gardie'de valduses; 1627 läks Tahkuna ps. vastasut. Reigi khk-a piiresse. Tollal sai tähtsaks Hiiumaa lubjapõletus- ja laevaehituskoht Suursadam. Hiljem edendasid samu tegevusalasid seal Ungern-Sternbergid; nende asut. ✧Hiiu-Kärdla kalevivabriku töölisasula sai 19. saj. Hiiumaa suurimaks asulaks (a-st 1938 Kärdla linn). Pühalepal ahistas mõisa (Suuremõisa) surve talurahvast kauem kui mujal Hiiumaal. 1820 valmis Palukõila abikirik. 18. saj. II poolel haaras Pühalepat vennastekogudusliikumine ja 1885—87 hoogne õigeusku siirdumine (eriti põhjapoolseis rannakülades; Kuri k-sse ehitati 1890. a-te alguses õigeusu Pühalepa Issanda Taevaminemise kirik).

Pühalepa Püha Laurentiuse kirik on Hiiumaa vanim ehitis. Esmamaining 1522. Liivimaa Ordu algatusel ehitati arvat. 13. saj. III veerandil valdavalt maakivist ühelööviline tornita hoone; kitsam kooriruum lõpeb erandlikult nelinurkse lõpmikuga, mis on siseküljel põhiplaanilt poolümar. Koori põhjaseina kõrgelt algav

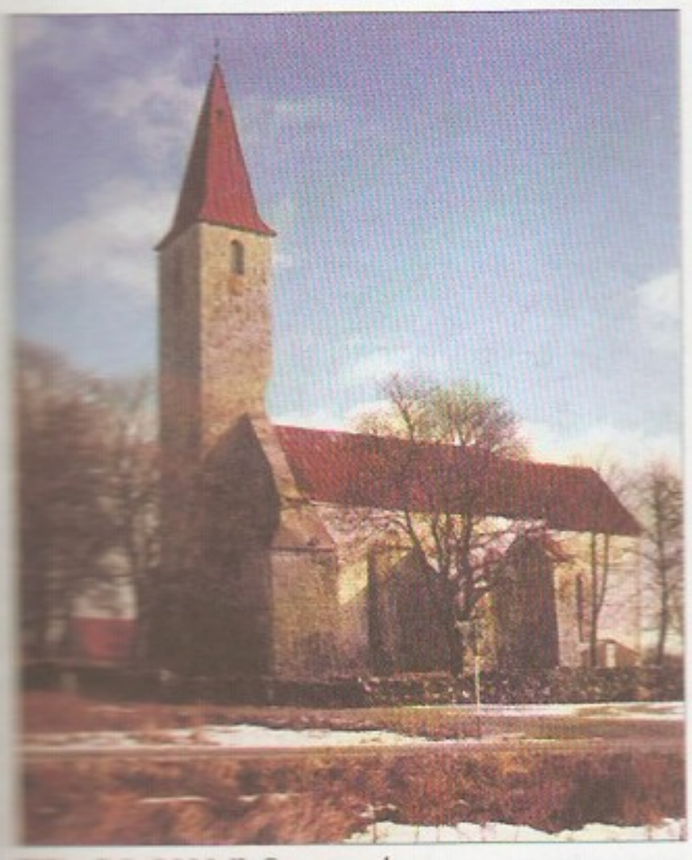

Püha Jakobi kirik Saaremaal

müüritrepp ja pikihoone lõunaseina müüritrepp osutavad kiriku kaitseotstarbele. Pikihoone põhjaküljel aknaid ei olnud, lääneportaal oli silmapaistvalt suur. Tõenäoliselt Vene-Liivimaa sõjas kirik purustati ja võlvid hävisid (arvat. 1575). 1600. a. paiku hoone vare korrastati ning koorivõlv ja võidukaar taastati. 1636 valmis kellatorn, 1770 seda kõrgendati, 1874 sai torn juurde praeguse ülakorruse ja neogooti telkkiivri. Käärkambrit on esimest korda mainitud 1805. 1860—63 valmis uus, historitsistlik sise- ja väliskujundus. Pärast ajutist kasutamist jahulaona hoone 1990. a-te algul restaureeriti (arh. Tõnu Parmakson) ja pühitseti 1993 uuesti kirikuks. Sisustuses on väärtuslikud barokne dolokivist kantsel (1636, Joachim Winter) ja barokse reljeeffiguuriga dolokivist hauaplaat (17. saj. III veerand, arvat. J. Winter). Kirikuaias asub Ebba-Margaretha Stenbocki hauakabel. ▲

Pühalepa vald asub Hiiumaa idaosas; 255,45 km², 1749 el. (2003). Keskus Tempa k-s (Suuremõisa k-s on abivallamaja). Hõlmab ka Vohilaiu, Heinlaiu ja enamiku ✧Hiiumaa laidude MKA-st. Piirneb kirdes Väinamere ja Hari kurguga ning lõunas Soonlepa ja Õunaku lahega. Asustus on pms. Palade, Hellamaa ja Suuremõisa k. ümbruses, valla siseosa on valdavalt metsane. Valda läbib Heltermaa—Kärdla mnt., sellelt hargneb Suuremõisas Käina tee. Hiiessaare k-s paikneb Kärdla lennuväli, Suuresadama k-s, Salinõmmes ja Heltermaal (ühendus mandriga) on sadam. Suuremõisas on põhikool, rmtk., kultuuri- ja noortekeskus ja tehnikum ning Palade põhikool, rmtk. ja Soera Talumuuseum. Haridus- ja kultuuriasutusi on ka sulusasulana valda kuuluvas Kärdla linnas. Tegutsevad ✧Pühalepa Püha Laurentiuse kirik ja Palade priikogudus, Kuri k-s on Pühalepa õigeusu Issanda Taevaminemise kirik (tegutses a-ni 1952) ning Palukülas Jaani kirik (ehit. 1820; ei tegutse). Huviväärsed on ✧Hiiu-Suuremõisa mõis, Hagaste muuseum (tuulik), Kukka hiidrahn (ümbermõõt 42 m, kõrgus 4 m), ✧Kärdla meteoriidikraater ja ✧Helmerseni kivid. Vallas on ✧Kukka MKA, ✧Kallaste MKA ja ✧Sarve MKA ning osa ✧Tahkuna LKA-st ja ✧Pihla-Kaibaldi LKA-st. Elanike peamised elatusalad on põllum., teenindus ja turism. — 1939 nimetati Suuremõisa v. Pühalepa v-ks (a-ni 1950). P. v. ennistati 24. X 1991. ▸

pühapäev, ristiusumõjuline puhkepäev. P-l (eriti jumalateenistuse ajal) töötegemist peeti patuks (katoliiklik mõju). Loomi müüa p-l ei tohtinud. Kinnijäävat lehma lüpsti viimast korda p-l, sest usuti, et siis tuleb ta uuesti lüpsma päevasel ajal. P-ga algavad alati lihavõtted ja suvisted.

pühapäevakool, 1. enamasti pühapäeviti peetav kool, kus lastele õpetatakse usuõpetust. Eestis on p-e olnud juba 1830. a-il, 1940 need suleti, kuid mitme usuühingu juures tegutses neid keelust hoolimata edasi. A-st 1989 on p-d taastatud. — **2.** Vene riigis enamasti pühapäeval töötanud kool, kus õpetati täiskasvanutele kirjaoskust. Eesti esimesi tööliste p-e oli Tallinnas Kanuti Gildi juures, see tegutses 1820—1907, seejärel muudeti õhtukooliks ja 1916 suleti. P-e rajasid ja neis õpetasid pms. haritlased, õppimine ja õpetamine oli tasuta. 1862 p-d suleti, a-st 1864 lubati neil tegutseda politsei ja rahvakooliinspektorite järelevalve all. 1890. a-tel muudeti p-d õhtukoolideks, kus anti õpetust 2—3 korda nädalas.

Püha Vaimu kirik, ✧Tallinna Püha Vaimu kirik

Pühtitsa klooster, ka Kuremäe klooster, õieti Pühtitsa Jumalaema Uinumise (Uspenski) Nunnaklooster, Ida-Virumaal Kuremäel asuv õigeusu nunnaklooster; pühitsetud Jumalaema uinumisele (aujärjepüha tähistatakse rukkimaarjapäeval). Historitsistlik kloostriansambel asub voorjal kõrgendikul, esiehitiseks oli selle jalamil puust kabel, mis 1876 asendati uuega. Selle kõrvale ehitati 1881 väike puust kirik, mis 1885 sai kihelkonnakirikuks (praegune Imetegija Nikolai ja Arseni Suure kirik asub kloostri kalmistul). Esimese üldplaani ja Vana-Vene stiilis ehitised kavandas Peterburi Kunstide Akadeemia prof. Mihhail Preobraženski, enamiku hooneid kavandasid Peterburi meistrid 1892—95. 1892 valmisid nunnade puust elumaja, Simeoni ja Anna talvekirik-söögimaja (uuendatud 1895) ning haigla; Jumalaema Uinumise (Uspenski) peakirikuks rekonstrueeriti 1884 alustatud, kuid venestamise tõttu lõpetamata jäänud luteri kirik. Peakiriku kõrval asub Siimeoni ja prohvet Anna refektooriumkirik (1895), mäel vürst Sergei Šahhovskoi ja tema abikaasa Jelizaveta haua juures Radoneži Sergiusele pühitsetud Põhja-Vene stiilis puukirik (1895). Kloostri ristkülikukujuline maa-ala ümbritseti lõuna- ja läänepoolt maakivipiirdega, peasissepääsu moodustas torniga Püha Värav; kaks torni ehitati ka piirde nurkadesse. 1908—10 ehitati peakirik ümber (arh. Aleksandr Polištšuk) 17. saj. Moskva-Jaroslavli koolkonna sakraalehitisi jäljendavaks viiekupliliseks kirikuks. Kolmelöövilises 1200 inimesele mõeldud peakirikus on 3 altarit, rikkalik männipuust nikerdatud ikonostaas (Pavel Abrossimov, ikoonid Fjodor Jegorov) ja 1970—71 tehtud seinamaalingud; pühim reliikvia — ikoon „Jumalaema uinumine" — kujutab surivoodil olevat Jumalaema ning inglitest ja apostlitest ümbritsetud Jeesust, kes hoiab kätel oma ema hinge. Peakiriku läheduses pargis paiknevad kodukirik (1986), kellatorn (taastatud 1988) ning Ristija Johannesele

Pühtitsa klooster

Pühtitsa kloostri peakiriku sisevaade

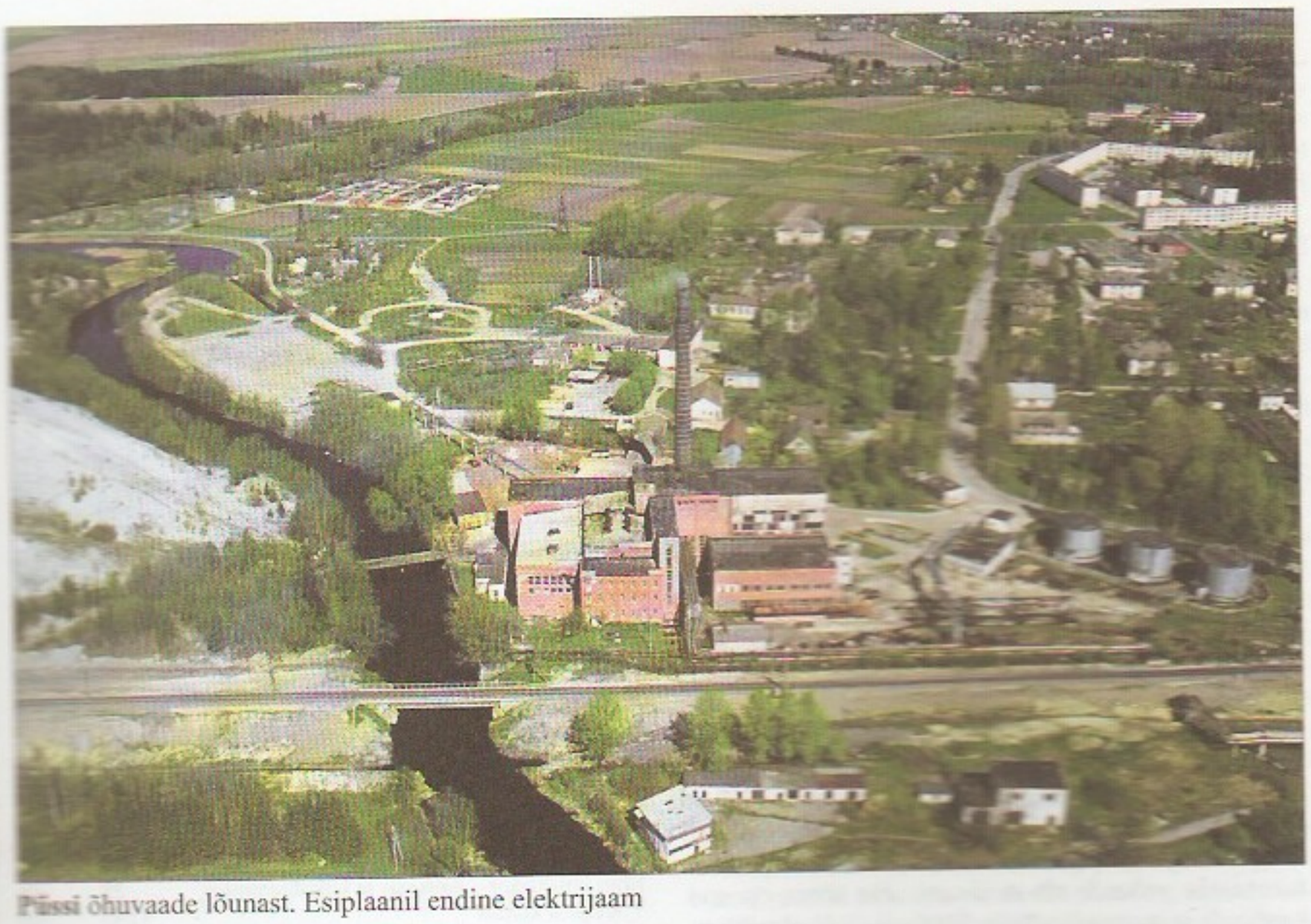

Püssi õhuvaade lõunast. Esiplaanil endine elektrijaam

ja Tartu preestermärtrile Isidorile pühitsetud ristimiskirik (1990). Kuremäge (95 m, suhteline kõrgus 42 m) peetakse iidseks hiiekohaks, rahvapärimus seostab seda ka Kalevipojaga. Mäe jalamil voolab eluandvaks ja ravivaks peetud Püha allikas. Varaseimad andmed Kuremäel asunud õigeusu kabeli kohta pärinevad a-st 1608, pühitsetud paiga ja palverännakukohana nimet. Kuremäge ka Pühtitsaks ja Pühaks mäeks. Õeskond (moodustus 1888 nunn Varvarast ja 3 noviitsist) koos haiglâ ja orbudekoduga asus Jõhvist sinna 1891, samal aastal avati pidulikult õeskonna pühakoda. Ametlikult sai õigeusu ja heategevuse keskusena asut. Pühtitsa õeskond kloostri staatuse 1892 kuberner S. Šahhovskoi, Riia ja Mitavi piiskopi Arseni jmt. Õigeusklike Balti Vennaskonda kuulunud silmapaistva isiku eestvõttel. P. k-i rikkalikus rmtk-s on haruldast patristika-, hagiograafia-, hagioloogia- ja kirikulookirjandust. P. k-le kuulub ka abimajand (loomafarmid, kasvuhooned, köögiviljaaiad, põllud). Varem allus Pühtitsale ka mitu abikloostrit: Jõhvis (1893—1959), Tallinnas (1894—1959, sh. V. Reimani t. 35 asunud Jumalaema Templisseviimise kirik, arh. N. Nikonov, 1902), Peterburis (1901—26) ning Vasknarva v-s Jaama k. läh. Ketsemanis vanadekodu „Getsemane" (1894—1940). Kloostrit on autasustatud Püha Apostlisarnase Olga I järgu ordeniga (1991). Kloostri eesotsas seisab a-st 1968 iguumenja Varvara II (kodunikuna Valentina Trofimova). 1993 registreeriti EV Sisemin-s P. k-i tsiviilpõhikiri. Klooster ei ole otseselt seotud Eesti Apostlik Õigeusu Kirikuga, vaid allub Moskva ja kogu Venemaa patriarhile Aleksius II-le. Praegu elab P. k-s üle 150 nunna. ◂

püksid. Eesti meeste vanimad p-d olid alt veidi kitsenevate säärtega pikad p-d (kaatsad, kaltsad, uusad). 17.—18. saj. kanti värvelkinnitusega avaraid, põlve all lõpetatud põlvp-e (nimetus „püksid"). Põlvp-tena kanti ka nahkp-e ja kitsaid vastu keha hoiduvaid kintsp-e. Varasemad p-d olid lambapruunid või -mustad või hallid, kintsp-d õmmeldi pms. potisinisest riidest. 19. saj. III veerandil hakati kandma rahvusv. moes valdavaks saanud pikki p-e. ◂

püramiid-ekakapsas (*Ajuga pyramidalis*), Eestis haruldane, oma levila idapiiril olev huulõieline (LK I, PR 2.). Kõrgus 10—30 cm, õied helesinised. Mitmeaastane taim, kasvab kuivadel nõlvadel, metsalagendikel ja metsateede servadel liiva-kruusapinnasel. Eestis leidub p-t üksnes Saaremaal Sõrve ps-l. Enim ohustab teda kasvukoha hävimine (nt. piimase kooriming).

Pürksi (rts *Bürkse*), küla Noarootsi ps-e lõunaosas; 240 el. (2000). Seal on Noarootsi vallamaja ja Noarootsi Gümn. (rootsi k-e süvaõppega; 2002/03. õ.-a. 158 õpilast). — Küla esmamainimine 1540 (*Bürrix*), mõis rajati 1620. A-ni 1944 asustasid küla pms. rootslased. 1920—43 töötas P-s põllutöö- ja rahvaülikool.

Pürksi põllutöö- ja rahvaülikool (*Bürkus lantmanna- och folkhögskola*), 1920—43 tegutsenud eestirootslaste kõrgem õppeasutus, asutaja eestirootslaste hariduselts Rootsi Hariduse Sõbrad (asut. 1909). Kool asus Pürksi vanas mõisahoones. Esimesel õppeaastal õppis seal 40 õpilast, hiljem 20—30, kokku on koolis õppinud 577 õpilast. Õpetati üldaineid ja rootsi k-t ning põllu- ja majapidamist. Kool sai toetust Eesti ja Rootsi riigilt ja msg. organisatsioonidelt, pms. Välisrootslase Kaitsmise Ühingult. Õpetajad olid algul pms. rootslased, hiljem eestirootslased. Koolist kujunes eestirootslaste kultuurikeskus ja ühistunde kasvataja. Suviti toimusid seal koolitöötajate täienduskursused. Kooli rektorid olid pms. rootslased. Tegutsesid ka Virumaa rahvaülikool (Kundas, 1925—40) ja Harjumaa rahvaülikool (Kehras, 1930—35, ja Ravilas, 1935—40). 1993 asutas Eestirootslaste Kultuuri Selts Rootsi Rahvaülikooli Eestis (*Svenska Folkhögskola i Estland*).

püsiksannikas (*Swertia perennis*), Eestis haruldane, oma levila põhjapiiril olev emajuureline (LK I, PR 2.). Kõrgus 15—50 cm, õied sinakad tumedate täppidega; mitmeaastane taim, kasvab pms. soostunud niitudel ja madalsoodes. Vähesed säilinud leiukohad on Ida- ja Loode-Eestis. Taime ohustab soode kuivendamine ja võsastumine. ◂

Püssi, linn Ida-Virumaal, paikneb Purtse ja Kohtla (Roodu) jõe vahelisel alal Tallinna—Narva rdt. ääres;

Püssi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	2532	750	30	1604	63	178	7
2000	1872	376	20	1286	69	210	11

1855 el. (2003). Linnas on kultuurimaja, rmtk., postkontor, apteek ja rdtj. P. võib tinglikult jagada kaheks. Vanem osa paikneb rdt. ääres ja end. P. elektrijaama ümbruses. Seal on valdav madalhoonestus, suhteliselt hästi on säilinud 1950. a-tel ehit. tüüphooneid (kultuurimaja, saun, söökla ja korterelamud). Linna Lüganusepoolsed alad hoonestati pms. 1980. a-tel omapäraste pikkade (pikkus u. 300 m) kolmekorruseliste korterelamutega. Linna ilmestavad ka end. P. elektrijaam (korstna kõrgus 72 m) ja Purtse jõe vasakul kaldal asuv tuhamägi. P. peamine tööstusettevõte on AS Repo Vabrikud (puitlaastplaadi tootmine, a-st 1974), mille tootmisala paikneb rdt-st lõunas. Jõe ääres on end. kardirada ja motopalliväljak. 2000 oli 49 % elanikkonnast eestlased. P-s koole pole, eestlased käivad pms. Lüganuse Keskkoolis, venelased Kiviõli Vene Gümn-s. — P. nime on esimest korda mainitud 1472 (*Püssz*), mõisa on nimet. ka Uue-Purtseks (*Neu-Isenhof*). Asula hakkas rdtj-a juurde tekkima 1920. a-il. Peategevusala oli algul puidu vedu ja töötlemine, 1930. a-te lõpus ehitati P. elektrijaam. Aleviks sai P. 1954 ja linnaks 1993. ▲◀▶3

püstkoda, lihtne kooniline lattehitis, kaetud okstega, puukoorega, nahaga jms. Eestis tuntud juba keskm. kiviajal. Veel 19. saj. püsis p. kogu Eestis suveköögina laialdaselt kasutusel.

Püssi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	176	7
Mäetööstus	52	31
Töötlev tööstus	1024	442
Energia- ja veevarustus	8	15
Ehitus	4	10
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	28	71
Hotellid ja restoranid	28	10
Veondus, laondus ja side	56	31
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	28	9
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	28	48
Haridus	88	51
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	40	18
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	28	18
Töötajaid kokku	1588	766

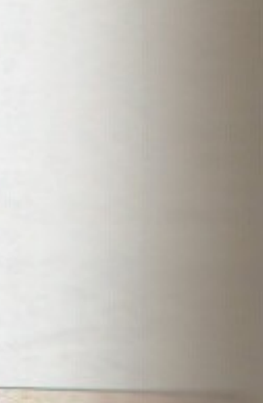

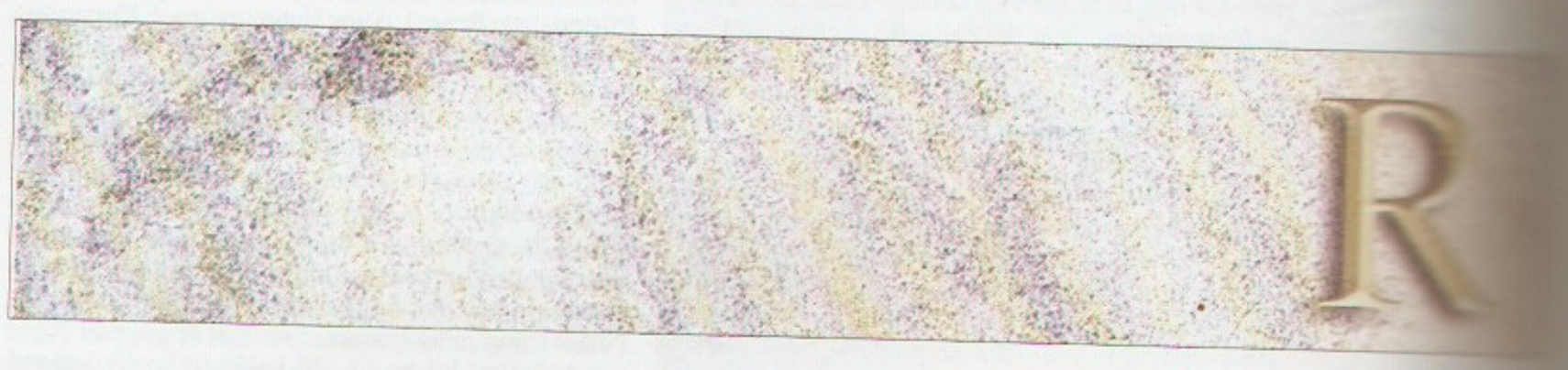

R

raad (< sks *Rat* 'nõu; nõukogu'), magistraat, keskajast pärinev linna omavalitsus- ja kohtuorgan, kodanike ülemkihi (põhil. kaupmeeste) esinduskogu. Enamikus Eesti linnades tekkis r. 13. saj. (Tallinnas hiljemalt 1248). Tallinna rael oli 15. saj. keskpaigani 2 koosseisu (kummaski hrl. 2 bürgermeistrit ja 12 raehärrat), kes valitsesid kordamööda aasta aega. 1550—1889 koosnes Tallinna r. 4 bürgermeistrist, 14 raehärrast, 1 sündikust ja 1 rae- ehk linnasekretärist. Teistes Eesti linnades oli rael liikmeid vähem (Tartus 4 bürgermeistrit ja 10 raehärrat). Omavalitsusorganeina püsisid raed Eestis a-ni 1877 (siis kehtestati Balti kub-des Venemaa 1870. a. linnaseadus), kohtuorganeina 1889. a. kohtureformini.

Raadi, piirkond Tartus Ülejõel, linna põhjaserval. Paikneb Puiestee t-st kirde pool Narva mnt. ümbruses, hõlmab ka Kruusamäe asumi (koos nimet. ka R.-Kruusamäeks). Linnaosale annavad ilme kalmistud, millest vanimad on rajatud 18. saj. lõpus. R. kalmistu koosneb Maarja, Vana-Peetri, Vana-Jaani, õigeusu Uspenski, Ülikooli ja Sõjaväe kalmistust (varemalt on olnud seal ka juutide ja muhameedlaste kalmistu). Sinna on maetud Otto Wilhelm Masing, Karl Ernst von Baer, Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Jakob Hurt, Julius Kuperjanov jt. suurkujusid, seal on mitu August Weizenbergi, Jaan Koorti ja Anton Starkopfi loodud teost. Puiestee t-a ääres on Peetri, Uue-Peetri, Uue-Jaani ja baptistide kalmistu ning Roosi t-a ääres vanausuliste ja juutide kalmistu. Piirkonda ilmestavad kahel pool Narva mnt-d asuvad kruusaaugud, R. järv ning R. mõisa park ja härrastemaja varemed (✧R. mõis). Elamualad on pms. Narva mnt-st idas ja R. kalmistust loodes. Laiemalt hõlmab R. ka Tartu v-a jääva NSV Liidu kunagise sõjaväelennuvälja ala.

Raadi mõis asub Tartu põhjapiiril. Esimesed teated mõisa kohta pärinevad 16. saj. keskelt (*Raths Hoff*, *Ratshof*). Kuulus a-ni 1584 Tartu raele ning oli seejärel Poola kuninga majandusmõis, 1751—1919 kuulus von Liphartitele. Härrastemaja vanimad osad pärinevad 18. saj-st. 1840. a-tel ehitati hoone Odessas tegutsenud Sitsiilia päritolu arhitekti Francesco Boffo projekti järgi ümber neorenessanss-stiilis ühekorruseliseks kõrge sokliga lossiks, mis kaunistati katuseäärel paiknenud balustraadi ja vaasidega ning kus oli ka laeakende kaudu valgust saav maaligalerii. 1901—05 laiendati hoonet kagupoolsel tiival läbi kahe korruse ulatuva rmtk., rokokootoa jms. ruumidega ning ehitati ka renessanslik kuppel. Ansamblit ilmestas järveni laskuv terrass-aed, mille kavandamisel (1840. a-il) oli konsultandina osalenud Preisi kuninglike parkide dir. Peter Joseph Lenné. 19. saj. tegid mõisa tuntuks üks Baltimaade väärtuslikemaid kunstikogusid, mille oli 18. saj. lõpul rajanud Reinhold von Liphart ning mida olid täiendanud tema poeg Karl Gotthard ja pojapoeg Karl Eduard, ning u. 30 000-köiteline rmtk. 1918 mõis rüüstati, suurem osa kunstikogust viidi 1920 välismaale ja müüdi maha,

osa raamatutest asub praegu TÜ rmtk-s. 1922—44 paiknes härrastemajas Eesti Rahva Muuseum, sel ajal tehti seal sisemisi ümberehitusi; kõrvalhooneid kasutas TÜ põllum-teaduskond. A-st 1944 varemeis seisnud hooneid valdas a-ni 1988 NSV Liidu lennuväeüksus. R. m. on ka praegu varemeis.

B: E. Thomson. *Schloss Ratshof in Estland: vom Musenhof zum Nationalmuseum*. Lüneburg, 1985.

Raadio-Ringhääling, ✧Eesti Raadio.

„Raadioteater", Eesti Raadio juures tegutsev iseseisev struktuuriüksus, lavastab kuuldemänge, toimetab järjejutte ja saatesarja „Ööülikool". „R-i" alguseks loetakse aastat 1928, kui EV aastapäeval anti eetrisse August Tammani patriootilise näidendi „Koidikul" kuuldemänguseade. Esimene algupärane kuuldemäng (Willem Tominga „Mehed") lavastati 1937. Vanim helisalvestusena säilinud kuuldemäng pärineb a-st 1941 (Kitzbergi ja Simmi „Kosjasõit"). 1960.—80. a-il oli u. 30 kuuldemängu esietendust aastas. 1990. a-il hakkas see arv kahanema ja praegu on aastas 10—15 esietendust. A-st 1967 on osaletud rahvusv. raadioteatrite festivalidel. A-st 1998 on „R-i" pearežissöör Tamur Tohver, samast aastast antakse parima kuuldemängurolli eest ER-i näitlejapreemiat. Ilmunud on kuuldemängude kogumikud „Pilk nähtamatusse" (1969) ja „Kas kuulete..." (2002).

B: T. Tohver. *Tasa kuulata on kergem*. Tln., 2003. 1

„Raamatukogu", lüh. RK, raamatukogundusajakiri, Eesti Rahvusrmtk. ja Eesti Rmtk-hoidjate Ühingu ühisväljaanne. Ilmub 6 korda aastas, trükiarv u. 1000 eks. Sisaldab üldteoreetilisi artikleid Eesti ja maailma raamatukogunduse kohta, tutvustab teadus-, eriala-, rahva- ja koolirmtk-de tööd, käsitleb raamatuloo, vabahariduse, kirjastamise jm. kultuuriküsimusi. Avaldab korrapäraselt bibliograafianimestikku „Raamatukogunduse uudiskirjandus" ning rmtk-de statistikatabeleid. Esimene number ilmus 1923 (toim. Aleksander Karro). 1940 ajakirja ilmumine lõpetati. 1964 hakkas F. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklik Rmtk. (praegu Eesti Rahvusraamatukogu) ajakirja RK asendajana välja andma info- ja metoodikaväljaannet „Huvitavat raamatukogude tööst", mis 1968. a-st kandis nime RK (toim. Kalju Oja jt.); taas ajakirjana ilmub RK 1990. a-st (toim. Ene Riet). ◂

Raasiku, alevik samanim. vallas Jõelähtme jõe keskjooksul Tallinna—Tapa rdt. ääres; 1334 el. (2000). Asula keskosa tekkis rdtj-a juurde kohaliku teedesõlme ümber 19. saj. lõpus. Hõlmab nüüdispiires ka R. mõisa. Alevikus on rdtj. (Tallinnast 29 km), põhikool (asut. 1717 köstrikoolina, 2002/03. õ.-a. 191 õpilast), apteek, rmtk., rahvamaja ja postkontor. Valmistatakse elektriseadmeid ja tekstiiltooteid. R-l on 2 kalmistut ja mõisapark ning Harju-Jaani Ristija Johannese kirik. See on eklektilises laadis hoone, ehit. 1860—63 keskaegsest kirikust mõnisada meetrit ida poole; nelinurksele põhikorpusele lisandub läänes ristlöövitaoline fassaadiehitis, mille keskel on neogooti telkkiivriga torn; keskaegne hoone lammutati pärast uue kiriku valmimist. Kiriku kõrval on Vabadussõja mälestussammas (avati 1935, taastati 1989). — R. mõisa (*Rasik*) on esmamainitud 1497 (*Rasseke*); mõis oli rajatud Kaemla k. („Tuumi hindamisraamatus" *Keamol*) asemele ja kuulus keskajal Padise kloostrile. Nime on mõis saanud nüüdse Peningi kohal asunud R. küla (1254 *Raseke*) järgi, selle linnust peetakse 1219 toimunud eestlaste ja taanlaste ühevõitluse kokkupõrke lahinguväljaks.

Raasiku vald asub Harjumaa idaosas; 158,86 km², 4098 el. (2003). Keskus Aruküla alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaal. $^3/_4$ rahvastikust elab Aruküla ja Raasiku alevikus. Valla äärealad on metsased. Kaguosas paikneb Peningi soo, kus asub Lõilasmäe järv. Põhiosa valla idapiirist kulgeb piki Jõelähtme jõge, valda ulatub osa ✧Paraspõllu LKA-st. R. v-a läbivad Jüri—Aruküla—Raasiku—Jägala mnt. ning Tallinna—Tapa rdt. Arukülas, Raasikul ja Pikaveres on põhikool ja rmtk., Raasikul rahvamaja ning Arukülas huvikeskus. Huviväärsed on Kiviloo Nõiakivi (ümbermõõt 20 m, kõrgus 3 m) ning ✧Kiviloo linnus ja mõis. Suurimad tööandjad on kaubandus- ja puidutöötlemisettevõtted. Perila k-st on pärit Gustav Ernesaks. — A-ni 1950 hõlmas R. v. Raasiku asula ümbruse ala. Staatus ennistati 12. III 1992, vald hõlmab ka end. Peningi v-a alasid. ◂1

Raatvere asulakoht. Pala v-s asuvas Raatvere k-s on 3 ha suurusel alal muistse asula kultuurkiht. Vanimad leiud pärinevad I a-tuh. lõpust. Asulast lõunas paikneval Kalmemäel on 10. saj. sulatatud soorauda; sealt on leitud 2 õhutusravadega sulatusahju põhja, miiliauk ja rauarãbu. 11.—13. saj. on Kalmemäele maetud; 1981—83 avastati kaevamisel (Ain Lavi) 27 laibahauda ja u. 10 põletusmatust (põlenud luud koos tules olnud esemetega olid kuni 60 cm sügavustes lohkudes). Laibamatuste seas oli kuks 11. saj. sepahauda, mille panuste hulgas olid sepavasarad, tooraiapihid, mõõk, odaotsad, vikatid, raudpadu, noad, naastudega nahkvöö ja kedral valmistatud savinõud. Ühes naisehauas oli vadjapäraseid ehteid.

B: A. Lavi. *Põhja-Tartumaa rauaõõst muinas- ja varakeskajal*. — Eesti Arheoloogia Ajakiri, 1999, 1.

rabapistrik (*Falco peregrinus*), umbes varesesuurune haruldane pistrikuline (LK I, PR 1.). Eestis on r. pesitsenud suurtes rabades, pesa rahumõttal; viimast korda tõestati pesitsemine 1971 Läänemaal. Praegu üksnes väikesearvuline läbirändaja ning harv suvi- ja talikülaline. Arvukuse vähenemise peamisi põhjustajaid on toiduahela kaudu levivad mürkained, mis kas tapavad linnu või muudavad ta sigimisvõimetuks.

rabapüü (*Lagopus lagopus*), Eestis haruldane kanaline (LK I, PR 1.), hiliskülmaja jäänuk. Elab Eestis pesitsusajal üksikute mändide ja puhmarindega lagerabades ja siirdesoodes. 19. saj. lõpuni oli r. tavaline jahilind. Üleküttimine, lumevaesed talved, soode kuivendamine ja turbavõtmine on tema arvukust pidevalt vähendanud. 1977—80 oli Eestis hinnanguliselt 200—300, 1997 ainult 50—100 r-paari. Praegu pesitseb r. Alutagusel, Vahe-Eestis ja mõnes Läänemaa rabas (kokku u. 100—200 paari).

Rabivere raba kaitseala, ka Rabivere sookaitseala, asub Kohila ja Rapla v-s; 1726 ha. Asut. 1981; juba 1959 võeti kaitse alla Kõnnujärve tammed ja Kõnnu järv (4,4 ha). Rabivere sood on tekkinud väikeste järvede kinnikasvamisel. Turbakihi paksus on kuni 8 m. Soostiku loode- ja põhjaosas on laugastikuga Suur- ja Kõrgeraba, kagu- ja lõunaosas kahe järvega (Kõnnu ja Kaduku) Selli ehk Kõnnu raba. Kõnnu ja Kõrgeraba lahutavad teineteisest mitu põhja—lõunasihilist madalat moreenkünnist. Kaitseala loodeosast on kaevandatud turvast. Kõrgerabast leiti 1936. a. 17. saj. lõpust pärit mumifitseerunud naiselaip.

„Radar", Eesti mainekaim džässrokkansambel. Tegutses 1978—87, a-ni 1983 Juak Joala saateansambel. 1983—87 esitati põhil. omaloomingulist instrumentaalmuusikat, esineti NSV Liidus, Bulgaarias, Tšehhoslovakkias, Ungaris, Kuubas ja Lääne-Aafrika riikides. Tuntuimad „R-i" muusikud olid klahvpillimängija ja paljude lugude autor Sergei Pedersen ning löökpillimängija Paap Kõlar, ansamblisse on kuulunud ka basskitarristid Raul Vaigla ja Paul Kikerpuu, kitarristid Nevil Blumberg ja Valeri Belinov (Läti) ning klahvpillimängijad Aare Põder ja Raivo Narits. „R." on võitnud ✧Tartu muusikapäevadel 1982—85 *grand prix* ja paistnud silma mitmel rahvusv. festivalil, sh. koos Lembit Saarsaluga Bratislava (1986) ja Praha džässifestivalil (1988). „R." salvestas kaks heliplaati: „Trofee" (1984) ja „Balti rannik" (1986).

„Raduga", „Радуга", **1.** vene kirjandusajakiri, ilmus Tallinnas 1832—33. — **2.** vene kirjandus- ja kul-

tuuriajakiri, ilmub Tallinnas a-st 1986 (1986 6 nr-t, 1987—95 12 nr-t aastas, a-st 1996 4 topeltnr-t aastas). Hakkas ilmuma kui ajakirja ✧"Vikerkaar" venekeelne rööpväljaanne samas kaustas ja kujunduses, mõlema ajakirja sisu suuresti kattus. Hiljem on „R." avaldanud pms. algupärast vene ilukirjandust, eesti kirjanduse tõlkeid ja käsitlusi, esseistikat ja publitsistikat. „R." toim. on a-st 1987 Alla Kallas. ▸

Rae, küla samanim. vallas Assaku ja Tallinna ringtee vahel Pirita—Ülemiste kanali ääres; 172 el. (2000). Külas paikneb Jaan Raeda selektsiooniaed (1,2 ha, LK). R. v-a valitsus asub ✧Jüri alevikus, seal on ka R. hooldekodu.

raehärra, ✧rae liige; valiti eluks ajaks, hrl. juhtis üht linnaomavalitsuse ala või ametkonda.

Raeküla, Pärnu linnaosa, asub kesklinnast 5—6 km kagus mere ja Riia mnt. vahel. Linnaosas on korrapärane tänavastik ja hoonestuses valdavad eramud. Piirneb idas R. männikute KA ja Metsakalmistuga. R-s paikneb Pärnu rdtj. — Asumi areng algas 20. saj. algul, kui sinna asus elama rohkesti „Waldhofi" tehase töölisi. 1920. a-tel ala krunditi. Linnaosa on nimet. ka Merimetsaks.

Raeküla männikute kaitseala asub Pärnu linna ja Tahkuranna v-a terr-l; 126 ha. Asut. 1958 Reiu—Raeküla luiteahelike leedemuldadel kasvavate palu- ja nõmmemännikute kaitseks. Osa kaitsealast oli juba 1937. a. loodud Merimetsa linnu-KA koosseisus. Kaitseala on tähtis linnalähedane puhke- ja spordipaik. ▸

Rae vald asub Harjumaal Tallinnast ja Ülemiste järvest kagus; 206,73 km², 8026 el. (2003). Keskus Jüri alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaal. Valdavalt tasast maastikku ilmestab Pirita jõgi. Tallinna lennujaamast lõunas asub Rae raba, valla kaguosas on Peningi raba lääneosa (Limu soo) ja osa ✧Paraspõllu LKA-st, valla piires on ka ✧Lehmja tammiku KA. 28 % vallast hõlmab metsamaa. Valda läbivad Tallinna—Tartu mnt., Tallinna ringtee ja Tallinna—Tapa rdt. Lagedil, Lehmjas ja Vaidas on põhikool, Jüris gümnaasium. Jüris, Lagedil ja Vaidas on rmtk. ning Jüris Rae kultuurikeskus. Valla alal paikneb palju arheoloogiamälestisi. ✧Assaku nõiakivi on Eesti suurima lohkude arvuga kultusekivi. Huviväärne on Jüri kirik (ehit. 1886 keskaegse kivikiriku vundamendile), kirikuaias asub Anton Thor Helle ja Piibli tõlkimise mälestusmärk. Suurimad tööandjad on kaubandus- (Kesko Food AS), ehitus- (Skanska EMV AS, Rudus Eesti AS, AS Glaskek) ja veondusettevõtted. A-st 2003 asub R. v-s magusatootja AS Kalev. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991; vahepeal seal olnud Lagedi ja Vaida kn. ühendati 1963 Sommerlingi kn-ks, mis nimetati 20. XII 1990 Rae kn-ks. ▸ 1

Raevangla Fotomuuseum, ✧Tallinna Linnamuuseumi filiaal, asut. 1980, asub Raekoja t. 4/6. 1983 avati filiaali fotoosk., fotomuuseum on a-st 1991. Väljapaneku põhiosa hõlmab 1840.—1940. a-te Eesti fotot, samal ajavahemikul maailmas valmistatud fotoaparaate jms. 1. I 2002 oli muuseumi kogudes 59 491 fotot ja negatiivi, 797 ühikut fotoinventari ning 1389 raamatut ja trükist. Haruldasimaid eksponaate on Eestis valmistatud pisikaamera „Minox" ja Johannes Mülberi broomõlitehnikas fotokollektsioon. 1992 avati muuseumi keldris fotogalerii „Lee" (asutaja Peeter Tooming). Dir. Mall Parmas (a-st 1991).

Rahandusministeerium, valitsusasutus, mille põhiülesanded on valitsuse nõustamine, makromajandus- ja fiskaalpoliitika kavandamine ning selle ellurakendamine. R. valmistab ette seaduste ja muude õigusaktide eelnõusid, plaanib riigi tulusid ja kulusid ning koostab riigieelarve eelnõu. R-l on kantsler, 4 asekantslerit ja 15 osakonda, tema valitsemisalasse kuuluvad Statistikaamet, Maksuamet, Tolliamet, Riigihangete

Raeküla männikute kaitseala

Rae valla elanike arv asulati (2000)

Alevikud		Patika	174
Assaku	407	Peetri	834
Jüri	2614	Pildiküla	75
Lagedi	951	Rae	172
Vaida	1029	Salu	80
Külad		Seli	12
Aaviku	96	Soodevahe	31
Aruvalla	96	Suuresta	52
Järveküla	192	Suursoo	58
Kadaka	35	Tuulevälja	27
Karla	102	Urvaste	36
Kautjala	5	Vaidasoo	109
Kopli	60	Vaskjala	329
Kurna	82	Veneküla	22
Lehmja	38	Veskitaguse	44
Limu	22	Ülejõe	82
Pajupea	112		

Amet, raamatupidamise toimkond ja Eesti Proovikoda. R. on asut. 1918. 1

Rahkla allikad asuvad Pandivere kõrgustiku kirdejalamil Sõmeru v-s. Kunda jõe vasakul kaldal kitsa ja sügava paepõhjalise oru alguses avaneb 50 m pikkusel lõigul rohkesti lange- ja tõusuallikaid. Neist algab Kunda jõkke suubuv Rahkla oja. Rahkla k-s Värava talu juures avanevate allikate koguvooluhulk on veerikkal ajal 200 l/s, veevaesel ajal 100 l/s. Oja alamjooksul veski juures paiknevad allikatiigid. R. a-d on suurimaid Pandivere kõrgustiku jalamil avanevaid karstiallikaid. LK.

rahukogu, kuni 1. II 1935 Eesti kohtusüsteemi kuulunud 1., osalt 2. astme kohus.

rahukohus (< vn мировой суд), rahukohtunik, Tsaari-Venemaal ja a-ni 1935 Eestis (1. II 1935 nimetati jaoskonnakohtunikuks) ainuisikuline esimese astme kohus, mille pädevusse kuulusid väikese tähtsusega tsiviil-, kriminaal- ja administratiivasjad.

Rahumäe, 1. asum Tallinnas Nõmme kirdeservas R. rdtp-e (6,8 km Balti jaamast) ümbruses. R. asub luitelisel liivikul. Seal on kalmistu (29 ha), mis avati 1903, suurim juurdelõige tehti 1928, mil kalmistut laiendati üle R. tee ida suunas. Kalmistu jaotub Kaarli,

Rahumäe
kalmistu [illegible]
arh. Elmar [illegible]

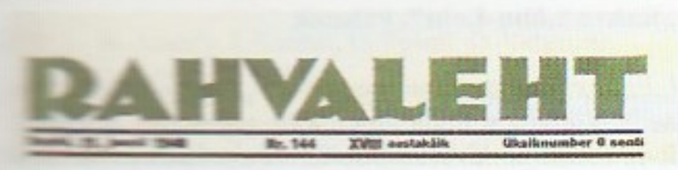

Pühavaimu jmt. koguduse surnuaiaks, oma rahula on juuli kogukonnal ja tuletõrjeühingul. Kaarli koguduse Kaarli kirikut jäljendav kahe torniga kabel pärineb a-st 1903, Pühavaimu koguduse oma a-st 1932. Huvipakkuvad on J. Raudsepa (sh. 1905 Uuel turul hukkunute ajaratast sümboliseeriv graniidist mälestussammas, 1931), F. Sannamehe jmt. kujuri teosed. Omapärane kultuurimälestis on Peeter Suure kindlusrdt. R. vaadikt (1914—15). ◂ — **2.** küla Räpina v-s Võhandu jõe ja Võru—Räpina mnt. ääres; 104 el. (2000). R-l on mõisapark (9,4 ha; LK). — 1873 rajati Nulga- ja Palukülla (1582 *Nullokilla* ja *Pallokil*) asemele R. mõis (*Friedholm*). — **3.** kalmistu Tartus Emajõe ürgoru põhjaservel, Anne linnaosast kirdes Jaama t-a ja Riimu tee vahel.

Rahvaerakond Mõõdukad, lüh. M, on asut. 27. XI 1999, kui ühinesid Erakond Mõõdukad (M, asut. 1996) ja Eesti Rahvaerakond (R, asut. 1999). Esimehed: 1995—98 Andres Tarand, 1998—2002 Toomas Hendrik Ilves, a-st 2002 Ivari Padar. Liikmeid u. 3500 (2003). ▾

„Rahva Hääl", päevaleht. Hakkas ilmuma 22. VI 1940 EK(b)P poolt üle võetud ajalehe „Uus Eesti" asemel. II maailmasõja ajal ilmus Leningradis ja Moskvas (1—2 korda nädalas), 1944. a. sept-s Võrus. 1942—90 oli

„R. H." Nõuk. okupatsioonivõimude, 1990—91 EV Ülemnõukogu ja valitsuse häälekandja, a-st 1992 oli riiklik aktsiaselts. 1990—94 ilmus tema lisana nädalaleht „Vaatleja". Ühines 1995 „Hommikulehe" ja „Päevalehega" „Eesti Päevaleheks". ◂

rahvajutt, pärimuslik proosateos. Vt. ka 11. kd., lk. 769.

Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, Rahvakultuuri Keskus, rahvakultuurialase nõustamise ja täiendkoolitamisega tegelev riiklik asutus. Asut. 1. X 1994, kui ühendati Eesti Rahvakultuuri Arenduskeskus (asut. 1940 Rahva Kunstilise Isetegevuse Keskmajana) ja Kultuuritöötajate Täienduskool (asut. 1985 Kultuuritöötajate Kvalifikatsioonitõstmise Kursustena) ühendamisel. Keskuse eesmärk on omakultuuri säilitamine ning rahvakultuuri, harrastustegevuse ja vabahariduse edendamine. Igas maakonnas töötab rahvakultuuri spetsialist, kes nõustab rahvamajade töötajaid ning folkloori- ja tantsurühmade, näitetruppide, muusikakollektiivide ja käsitööringide juhte. Välja on antud tantsuvihikuid, noote (pereansamblitele), näidendite nimistu ning raamatud „Kontratantsud" (autor Kristjan Torop), „Maie Orava tantsud", „Kristjan Toropit meenutades", „Sajandivahetuse seltskonnatantsud" ja „Kai Leete tantsud". Korraldatakse tööalaseid, kultuuriloolisi ja rahvakultuuri valdkonna erialakursusi (igal aastal ligi 50). Koolitust annavad ligi 250 tippspetsialisti. Keskus teeb koostööd kultuuri- ja haridusseltside ning nende liitudega. R. A. ja K-e kursuste lõpetanud on loonud õpiringlaste seltsi „Semud" ja Vabahariduse Õpetajate Seltsi ning algatanud jutuvestmise liikumise. Keskus on Eesti Täiskasvanute Koolitajate Assotsiatsiooni „Andras" ja Eesti Vabaharidusliidu asutajaliige. ◂

rahvakunstiansambel, tantsijaist, pillimeestest ja lauljaist koosnev pidevalt tegutsev ühendus, mis esitab kontserdivormis või sünkretistliku rahvakombelavastusena ringmänge, rahvatantse, -laule ja -mänge ning pillilugusid.

Rahvakunsti Klubi, lüh. RK, kutseliste käsitöömeistrite ja käsitööhuviliste ühendus; asut. 1. IX 1989 Tallinnas, asutaja ja esimees Mare Sihvre, 135 liiget (2003). Kuulub Eesti Rahvuslikku Folkloorinõukogusse, Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskusse ja Eesti Vabaharidusliitu. RK-s tegutsevad msg. käsitööringid (portselanimaal, vitraaž, klaasikunst, keraamika, telgedel kudumine, tikkimine, niplispits jms.), korraldatakse üle-eestilist käsitööalast koolitust (kursusi, loenguid jms.). Tegutseb ka venekeelne ring. RK on arendanud klubitegevust ja korraldanud käsitöönäitusi. 2000 asutas ta käsitööalase erakooli „Veerik" ja alustas noorteürituste sarja „Ajaring". RK-sse kuuluvad Pärnu osk. „Pitsistuudio", ülemaaline ühendus Niplispitsi Selts (Ülemaailmse Nõelapitsi ja Niplispitsi Liidu liige) ja a-st 1998 Peterburi osk. (34 liiget, sh. folkloorirühm „Neevo"). RK on korraldanud Peterburis ülevenemaalise idaeestlaste käsitöölaagri (2001), osalenud käsitöönäitusega Kentis toimunud ülemaailmsel niplispitsi ja nõelapitsi kongressil ning Stockholmis Skanseni vabaõhumuuseumis Balti päevadel (2001).

rahvalaul, seotud kõnes rahvaluuleteos, mida lauldakse või retsiteeritakse. Vt. 11. kd., lk. 768.

„Rahvaleht", 1. 1906—09 Viljandis ilmunud nädalaleht. ◂ — **2.** Tallinnas 1923—40 ilmunud ajaleht. 1927 ostis selle kirjastusühisus „Vaba Maa". Ilmus a-ni 1938 2—3 korda nädalas, sai 1938 pärast ajalehe „Vaba Maa" sulgemist seda asendavaks päevaleheks. Avaldas lisas ja kaasannetes palju tõlkekirjandust. Oli Eesti loetavaimaid ajalehti (trükiarv 1939—40 u. 40 000—45 000). ◂

rahvaloendus on Eestis toimunud 1881, 1897, 1922, 1934, 1941, 1959, 1970, 1979, 1989 ja 2000. 1985 tehti Eestis valikloendus. 1922., 1934. ja 2000. a. r-e valmistasid ette ja korraldasid Eesti spetsialistid. 1959—89 toimunud r-te tulemused on avaldatud eesti k-s 5 kogu-

mikus. 2000. a. rahva- ja eluruumide loendus tehti 31. märtsi seisu põhjal. Leibkonna- ja eluruumilehel oli 12 ja isikulehel 31 küsimust. R-e tulemused on avaldatud 11 temaatilises kogumikus, milles on üksikasjalikud tabelid koos analüüsi, diagrammide, teemakaartide ning mõistete selgitusega. Statistikaameti Interneti-väljaanne http://www.stat.ee. Vt. ka adramaarevisjon, hingeloendus ja 11. kd., lk. 244.

B: *Rahvaloendused Eestis*. Tln., 1997.

rahvaluulekogu, rahvaluule kirjapanekute ning heli- ja videosalvestiste kogum. Vt. ka 11. kd., lk. 771.

„Rahva Lõbu-Leht" (alates 1905. a-st „Rahva Lõbuleht"), 1898—1901 Tartus, 1901—02 Põltsamaal ning seejärel Tallinnas (a-ni 1903 kord, a-st 1904 2 korda kuus) ilmunud perekonnaajakiri; asutaja, väljaandja ja 1898—99 vastutav toim. Karl August Hermann. Johannes Leopold Jürgensi (a-st 1935 Jüris) toimetusel (1899—1903) propageeris materialistlikku maailmakäsitlust ja dem. vaateid. ▸

rahvamaja, ✧kultuurimaja.

rahvamuusikaorkester, muusikakollektiiv, mille pillikoosseisus on peale vanade rahvapillide ka kutseliste muusikute instrumendid (viiul, kitarr, mandoliin, akordion, bajaan, klarnet, flööt). R. esitab vanemat pärimusmuusikat ja uuemaid, rahvalikke lugusid, rahvaviiside töötlusi ja heliloojate loomingut. ◧

rahvamuusikapidu, kontsert, kus mängivad koos paljud rahvamuusikakollektiivid. Üleriigilisi r-sid hakati korraldama üldlaulu- ja tantsupidude eeskujul. Üleriigiline r. kestab kaks päeva: esimesel päeval toimub võistumängimine rahvapillidel ja kontserte annavad üksikkollektiivid, teisel päeval on koondorkestri (koosneb paljude linnade ja maakondade rahvamuusikaorkestritest) kontsert. Eraldi esinevad kandleorkester, viiulikoorid ja rahvapillisolistid. Üleriigilised r-d toimuvad üle aasta Eestimaa eri paigus. Mõtte algataja ja kõigi üleriigiliste r-de kunstiline juht on olnud Ahto Nurk. ▸ ◧

rahvamäng, pärimuslik ajaviite- ja lõbustusviis, laste ja täiskasvanute harrastus. Eesti r-de peamised liigid on ✧laulumängud, jõu- ja osavusmängud (nt. köievedu), jooksumängud, jäljendus- ja etendusmängud ning pandimängud. Paljud r-d on rahvusvahelised (levinud Eestisse pms. sakslaste ja rootslaste vahendusel).

rahvapillid, rahva põlised muusikariistad. Vt. ka 11. kd., lk. 765.

rahvapilliorkester, muusikakollektiiv, mille pillikoosseisus on vanad rahvapillid (kannel, torupill, pingipill, vilepill, parmupill, lõõtspill, lehepill ja jauram). R. esitab ainult pärimuslikku töötlemata rahvamuusikat (ansamblid „Leegajus" ja „Piibar", torupilliansambel „Linnutaja").

rahvaraamat, vähenõudlikule ja napi haridusega lugejaskonnale määratud ajaviiteline või hariva sisuga kirjandusteos. Pms. r-u kujul tekkis ja levis eestikeelne kirjavara 18. saj. ja suuresti veel ka 19. saj. Eestikeelset, pms. tõlkelist kirjavara hakkasid välja andma enamasti pietismist mõjutatud vaimulikud ning ✧vennastekoguduste rüpest võrsunud eesti autorid. Usuline r. moodustas olulise osa laiale lugejaskonnale määratud kirjavarast, kuid selle kaudu jõudis eesti keelde mitu maailmakirjanduse suurteost (J. Bunyan, Thomas à Kempis). Sellega rööpselt hakkas levima valgustusliku ja ratsionalistliku suunitlusega r., mis taotles rahva haridustaseme tõstmist ning hariva ja õpetliku teabe levitamist talupoegkonna hulgas (P. E. Wilde, A. V. Hupel, F. W. Willmann, F. G. Arvelius, G. G. Marpurg, J. W. L. Luce, O. R. Holtz, P. Mannteuffel jt.); talupojaseisusele määratud r-u taotlused sõnastas teadlikult Otto Wilhelm Masing. 1830.—40. a-il asusid eestikeelset rahvalikku kirjavara arendama juba eestlased ise (F. R. Kreutzwald, F. R. Faehlmann, Suve Jaan, C. W. Freundlich), rahvaomaseks said sentimentaalne (nt. „Jenoveva") ja rahvaluulesugemeline jutukirjandus

„Rahva Lõbu-Leht". Päisemik

(„Eesti rahva ennemuistsed jutud", „Reinuvader Rebane"). Viimast suunda viljeldi 20. saj-ni (M. J. Eisen). R-le omast põnevust taotlesid oma teostes ka nt. Jaak Järv, Jakob Pärn ja noor Eduard Vilde. Oluline r-u vorm oli 20. saj-ni kalender (✧kalendrikirjandus). Vt. ka 11. kd., lk. 547—548, 605—606.

B: A. Vinkel. *Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast.* Tln., 1966. ▾

Rahvarinne, Eestimaa Rahvarinne, lüh. ERR, Eestis 1988—93 NLKP võimumonopoli vastasest legaalsest opositsiooniliikumisest võimu teostavaks dem-pol. jõuks kujunenud rahvaliikumine. Idee moodustada Mihhail Gorbatšovi juhitud NSV Liidu kesk-võimu uuenduskursi toetuseks rahvarinne esitas 13. IV 1988 Edgar Savisaar. Sellele järgnes tugirühmade ja ERR-i Algatuskeskuse moodustamine. ERR-i tugevnemises oli väga tähtis reformimeelsete kommunistide kaasamine ja koostöö kohaliku võimu ning eestimeelse majanduseliidiga. ERR vastandas end selgelt EKP ja Moskva nomenklatuurile, KGB-le, sõjaväele ja impeeriumimeelsele ✧Interliikumisele. Võitluses okupatsioonivõimuga tagasid ERR-ile edu taktikaliste eesmärkide oskuslik ajastamine, tegevuse samm-sammuline avardamine ja rahva massiline osavõtt pol. vabadusliikumisest. ERR-il oli juhtiv osa Eesti ühisk-a demokratiseerimisel, rahva koondamisel vägivallatus vabadusvõitluses (nn. laulev rev.), teiste liiduvabariikide dem. jõudude eestvedavas toetamises NSV

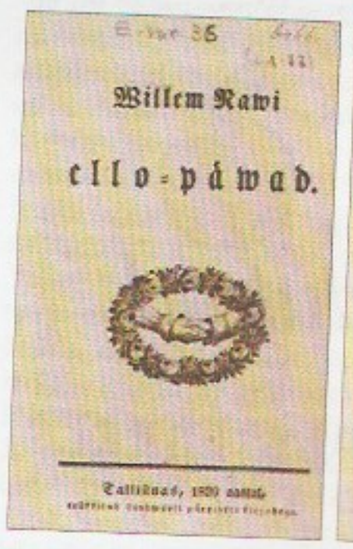

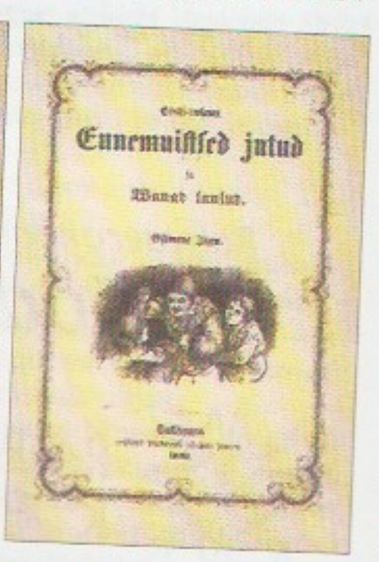

Rahvamuusikapidu Põlvas (2003)

	Esinejate arv	Üldjuhid
	1500	E. Idla, U. Toomi
	1800	E. Idla, U. Toomi, A. Raudkats (aujuht)
	840	U. Toomi, E. Uuli
	1500	H. Aassalu, H. Mikkel, P. Mägi, U. Toomi, O. Valgemäe, A. Raudkats (aujuht)
	3040	U. Toomi, A. Viner
	3830	H. Aassalu, I. Kalmet, U. Toomi, O. Valgemäe, A. Raudkats (aujuht)
	3824	H. Aassalu, A. ja N. Raadik, I. Tammur, U. Toomi, A. Raudkats (aujuht)
	5049	H. Aassalu, I. Kalmet, H. Mikkel, H. Orusaar, N. Raadik, U. Toomi
	9997	H. Aassalu, N. Ebrok, H. Mikkel, I. Moss, H. Orusaar, A. ja N. Raadik, A. Raja, H. Tiivel, N. Uustalu, S. ja O. Valgemäe, U. Toomi (aujuht)
	5893	H. Aassalu, S. Arutjunjan, N. Ebrok, I. Moss, H. Orusaar, N. Raadik, L. Raus, N. Uustalu, S. ja O. Valgemäe, U. Toomi (aujuht)
	6033	H. Aassalu, S. Arutjunjan, N. Ebrok, I. Moss, H. Orusaar, A. ja N. Raadik, L. Raus, H. Tiivel, N. Uustalu
	7006	H. Aassalu, I. Adamson, S. Arutjunjan, N. Ebrok, I. Moss, L. Muldre, N. Raadik, H. Tiivel, N. Uustalu
	8273	H. Aassalu, I. Adamson, M. Agu, A. ja L. Arraste, N. Ebrok, E. Jakobson, I. Moss, L. Poljakova, N. Raadik, E. Roode, I. Tamm, N. Uustalu
	8874	H. Aassalu, I. Adamson, M. Agu, A. ja L. Arraste, N. Ebrok, Ü. Luht, M. Orav, L. Poljakova, E. Põlendik, N. Raadik, E. Roode, J. Žigurs, K. Ulmas, A. Raadik (aujuht)
	8200	M. Agu, A. Einaste, H.-M. Kõmmus, M. Orav, L. Raus, J. Žigurs, E. Loit, H. Unt
	8000	A. Arraste, H.-M. Kõmmus, E. Madi, A. Moldau, M. Orav, J. Žigurs, T. Kõrvits

Liidu lagundamisel, rahvussümboolika ametlikul taaskasutuselevõtmisel, Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokolli kehtetuks tunnistamisel Moskvas ning võimu ülevõtmisel valimiste kaudu. Suvel 1988 valmisid liikumise üldprogramm, harta ja resolutsioonid, mis võeti vastu Rahvakongressil (ERR-i I kongressil) 1. — 2. X 1988. Samal ajal loodi ERR-i eeskujul ka Lätis *Tautas Fronte* ja Leedus *Sajudis*. Tegutsemist alustasid Balti Assamblee ja Balti Nõukogu. Nende ühistegevuses kujunes vabadusvõitluse Balti tee. ERR-i ja Balti tee ideed, dokumendid ja väljaanded ning taktika ja eesmärgid levisid kogu NSV Liidus, nende vastu tunti suurt huvi Läänes. ERR-i I kongressil moodustati 105-liikmeline rahvavolikogu ja 7-liikmeline eestseisus (1988—90 kuulusid sinna Kostel Gerndorf, Mati Hint, Lembit Koik, Marju Lauristin, Edgar Savisaar, Heinz Valk ja Rein Veidemann, hiljem ka Ignar Fjuk, Hardo Aasmäe, Olav Anton ja Ülo Kaevats). ERR-i II kongress toimus mais 1990, III apr. 1991 ja IV apr. 1992. ERR-i alusel moodustati 12. X 1991 Eesti Rahva-Keskerakond, sept. 1992 osales ERR valimisliiduna

1963

1970

1971

1981

1990

1999

EV presidendi ja Riigikogu valimistel. ERR lõpetas oma tegevuse V kongressi otsusega 13. XI 1993, kui rahvaliikumise asemele olid kujunenud selgepiirilised erakonnad. ERR korraldas Eestimaa Rahvuste Foorumi (sept. 1988), koos Läti ja Leedu rahvarindega Balti Assamblee istungeid jpm. ning Eesti pol. ajaloo suurimad üritused: Rahvakongressi (3267 mandaati), 17. VI 1988 Lauluväljakul toimunud miitingu (u. 150 000 osalejat), 23. VIII 1989 Balti tee inimketi (enam kui 600 km, 2 mln. in.), 11. IX 1988 Lauluväljakul toimunud muusikaürituse „Eestimaa laul" (u. 300 000 osalejat) ja 20. VIII 1992 rahvapeo „Südamelaul".

B: *Rahvakongress. Eestimaa Rahvarinde kongress 1.—2. okt. 1988.* Materjalide kogumik. Tln., 1988; *Vabaduse ja demokraatia teel. Kaks aastat Eestimaa Rahvarinnet.* Tln., 1990; K. Arjakas, V. Laanaru. *Rahvarinne.* Tln., 1998; R. Toomla. *Eesti erakonnad.* Tln., 1999.

rahvastik. 1. I 2003 elas Eestis 1 356 045 in., mis on 2000. a. rahvaloendusega võrreldes 14 007 in. vähem. Vähenemise on põhjustanud negatiivne loomulik iive, rännet ei ole päris loendust arvestatud. 1. I 2003 elas linnades 914 663 (67,5 %) ja valdades 441 382 (32,5 %) in. 2000—02 oli sündimus 9,3—9,6 ‰, suremus 13,4—13,6 ‰. Summaarne sündimuskordaja oli 1,34—1,39, seega rahvaarvu vähenemine jätkub. Keskm. oodatav eluiga sünnihetkel oli meestel 64,7 ja naistel 76,2 aastat. 2000. a. oli Eestis 582 089 leibkonda, mille keskm. suurus oli 2,3 in. Ühepereleibkonnad moodustasid kõikidest leibkondadest 61,5 %, järgnesid mittepere- ja mitmepereleibkonnad. Perekondade seas oli lastega abielupaare 134 568 ja lastega vabaabielupaare 35 883. 69,1 %-l perekondadest olid lapsed. Eestlased moodustasid alalistest elanikest 67,9 %, venelased 25,6 %. Üle 1000 oli ukrainlasi, valgevenelasi, soomlasi, tatarlasi, lätlasi, poolakaid, juute, leedulasi, sakslasi ja armeenlasi. Majanduslikult aktiivseid 15-aastasi ja vanemaid oli 2000. a. loenduse järgi 632 849, sh. 88 199 töötut otsivat inimest. Palk oli esimeseks elatusallikaks 37 %, pension 22 %-l elanikest. Peamised tegevusalad olid töötlev tööstus (119 000 in.), hulgi- ja jaekaubandus ning mootorsõidukite ja kodumasinate remont (80 000), veondus, laondus ja side (47 700), haridus (48 000), avalik haldus (37 900), ehitus (35 700) ning tervishoid ja sotsiaalhooldus (31 600). Põllum-s ja jahinduses töötas ainult 22 100 in. Vt. ka 11. kd., lk. 244.

B: K. Laas. *Eesti rahvastik uue aastatuhande künnisel.* Tln., 2003.

rahvatantsupidu, etendus, millel esinevad koos rahvatantsurühmad, rahva- ja puhkpilliorkestrid ning rahvalaulikud. Kava põhiosa moodustavad massiettekandeks loodud tantsud ja rahvatantsutöötlused. R. on nimet. ka rahvakunstiürituks, s-o nimetust kandsid 1963, 1970, 1973 ja 1981 korraldatud ülemaalised peod, hiljem on ülemaalist r. nimet. üldtantsupeoks. ◂1

rahvatantsurühm, rahvatantsu viljelev huvialaühendus. R-d tantsivad pms. eestiainelist autoriloomingut (lavarahvatantsu) ning pärimuslikke tantse ja nende seadeid, ka teiste rahvaste tantse tantsustiile. 1990. a-tel on osa r-i, eriti A-rühmad (nn. ansamblid, nt „Leigarid", „Sõprus", „Tarvanpää") oma liikmeskonda täiendanud ja arendanud seltsitegevust. Vt. ka 11. kd., lk. 767. 1

Rahvusarhiiv, Riigikantselei halduses tegutsev valitsusasutus, mille koosseisu kuuluvad Ajalooarhiiv (Tartus), Riigiarhiiv ja Filmiarhiiv (mõlemad Tallinnas) ning Harju, Hiiu, Ida-Viru, Jõgeva, Järva, Lääne, Lääne-Viru, Pärnu, Rapla, Saare, Tartu, Valga ja Viljandi maa-arhiiv; moodustati 1999. R. kogub ja säilitab Eesti ajalugu, kultuuri, riiklust ja ühisk. olusid dokumenteerivaid arhivaale (vanimad 13. saj-st).

2002 oli R-i järelevalve all 2860 riigi- ja kohaliku omavalitsuse asutust; 16 906 arhiivifondis oli kokku üle 7,7 mln. säiliku (67 163 riiulimeetrit). Tähtsaimad on Eesti- ja Liivimaa Rootsi- ja Vene-aegsete kindralkuberneride ning kuberneride, kubermanguvalitsuste, Eestimaa ja Saaremaa rüütelkonna, kohtute (eriti talurahvakohtute), vallavalitsuste, politseiasutuste, mõisade, koguduste ja konsistooriumide, Tartu ülikooli, ministeeriumide, ühisk-a- ja kultuuritegelaste isiku- jt. fondid. R-s on u. 316 000 trükist (vanim a-st 1553). R. avaldab fondiülevaateid ja -teatmikke, dokumendikogumikke, teaduspublikatsioone jm. ning annab a-st 1998 koos Tallinna Linnaarhiivi ja Eesti Arhivaaride Ühinguga välja ajalookultuuriajakirja „Tuna".

rahvuskogu, esinduskogu, mille põhiülesanne on koostada uus põhiseadus, moodustatakse hrl. pärast rev-i või riigipööret. Eestis moodustati 1936. a. rahvahääletuse alusel 1936—37 kahekojaline r., mille esimene koda valiti (80-st valimisringkonnast 50-s loeti Isamaaliidu kandidaadid valituks vastaskandidaadi puudumise tõttu) ning teise koja (40 liiget) moodustasid kohtute, omavalitsuste, TÜ, Kaitseliidu ja kirikute esindajad ning riigivanema määratud liikmed. R-s 28. VII 1937 kinnitatud põhiseadus jõustus 1. I 1938.

Rahvuslik Keskerakond, lüh. RKE, 1932—34 tegutsenud liberaalne tsentrumipartei, mis ühendas ✧Eesti Rahvaerakonda, ✧Kristlikku Rahvaerakonda ning ✧Eesti Tööerakonda. 22. IV 1932 valis RKE I konverents erakonna esimeheks Rahvaerakonna senise liidri Jaan Tõnissoni. RKE toetajaskond eitas sotsialismi ja totalitarismi, pooldas dem. parlamentaarset vabariiki, eraomandust ja liberaalset majanduselu koos riigile kuuluva reguleerimisõigusega. Tähtsustati konservatiivseid kõlbelisi väärtusi, usu osa ühisk-s, eestlust ning riigi ja rahva huvide esiplaanil olemist. RKE peamised toetajad olid linnade ja alevite keskkihid; partei mõju kaubandus-, tööstus- ja rahandusringkondadele ning talurahvale jäi tagasihoidlikuks. RKE võitles innukalt vabadussõjalaste liikumise vastu ja dem. ühisk-a-korralduse säilitamise eest. 1932. a. Riigikogu valimistel kogus RKE 110 662 häält (22,1 %) ning sai 23 kohta. Valimiste eel tõtlikult ühinenud parteide kujunemine tugevaks tsentrumiparteiks ei jõudnud enne 12. III 1934. a. riigipööret lõpule. Selles etendas oma osa ka RKE juhi Jaan Tõnissoni rõhutatud põhimõttelisus ja aatelisus olukordades, mis nõudsid nii teiste pol. jõududega kui ka RKE enda eripalgeliste rühmitistega reaalseid kompromisse.

„Rahvuslik Kontakt", Rootsi Eestlaste Liidu (a-ni 1994 Rootsi Eestlaste Esinduse) Stockholmis ilmuv kvartalikiri, asut. 1957. Toim-d Sven Hanson ja Mai Raud-Pähn. ▸

rahvuslik liikumine, rahvusliku rõhumise vastane ja rahvusriigi loomist või taastamist taotlev liikumine. Eestlaste r. l. algas 19. saj. II poolel, kui industriaalühisk-a sünniprotsessis kujunesid keskkihid; liikumise kandvaks jõuks ja eestvedajaks sai linna- ja maaharitlaskond, keda toetas talurahvas. Liikumine oli suunatud Balti aadli koloniaal-seisusliku võimu vastu, eesmärk oli esialgu õiguslik ja kultuuriline võrdsus saksa ülemkihtidega. R. l-se valmistas ette estofiilide tegevus 18. saj. lõpul — 19. saj. I poolel. 1860. a-il hakkasid esimesed eestlastest rahvuslased (Johann Voldemar Jannsen ajalehtedega „Perno Postimees" ja „Eesti Postimees", Lydia Koidula oma isamaaliste värssidega, noored pedagoogid Jakob Hurt ja Carl Robert Jakobson jt.) ajalehekirjutiste ja seltsikõnedega õhutama rahvusteadvust, algas ✧ärkamisaeg. Paljusid innustas Friedrich Reinhold Kreutzwaldi koostatud eepos „Kalevipoeg" (rahvaväljaanne 1862). Eelduseks „äratajate" ideede vastuvõtule oli eestikeelse trükisõna kasv ja rahva kirjaoskus. Asutati esimesed lauluseltsid (Tartus ✧„Vanemuine", Tallinnas ✧„Estonia"), maal arenes kooliõpetajate eestvõttel laulukooride liikumine. Tartus koondusid J. V. Jannseni ja Peterburis Johann Köleri ümber haritlasringid, kes kavandasid rahvuskultuurilisi üritusi. Köleri innustusel koostatud Viljandimaa talurahva kollektiivses palvekirjas tsaarile (✧palvekirjaaktsioon, 1864) taotleti agraarkergenduste kõrval eesti k-le suuremaid õigusi. 1869 korraldas „Vanemuise" selts Jannseni juhatusel esimese Eesti üldlaulupeo, mis kinnistas eestlaste ühtsustunnet. Hurt (laulupeokõne) ja Jakobson („Vanemuise" seltsis 1868—70 peetud nn. isamaakõned) õhutasid tegutsemisele rahvuse tuleviku nimel. 1870. a-tel muutus r. l. juba organiseeritud sotsiaalseks liikumiseks, pearoll oli selles J. Hurda juhitud ülemaalistel kultuurilistel ühendustel: ✧Eesti Aleksandrikooli org-l, mis kogus raha parema emakeelse kooli rajamiseks, ning ✧Eesti Kirjameeste Seltsil. Linnades asutati uusi muusikaseltse, maal talumajanduse toetamiseks põllumeeste seltse. 1870. ja 1880. a-te vahetusel asutati mitu uut ajalehte ja r. l. hakkas politiseeruma. Pearoll selles oli C. R. Jakobsoni toimetamisel 1878—82 ilmunud ajalehel ✧„Sakala", mille veergudel nõuti õiguslikku võrdsust baltisaksa kõrgkihtidega ja kritiseeriti teravalt kohalikke seisuslikke asutisi, ideaaliks oli Soome autonoomia ja kultuur. „Sakala" radikaalse esinemise ajel tuli r. l-se liidrite seas ilmsiks lõhe — J. Hurt ja tema poolehoidjad pooldasid rahulikumat kultuuritööd. Rahvuslike organisatsioonide juhtkonnas algas võimuvõitlus. 1881 leidis aset eestlaste esimesi pol. aktsioone — 17 eesti seltsi märgukiri tsaarivalitsusele, millega taotleti agraarmuutusi, eestlaste osalust provintside omavalitsuses ning Eesti- ja Liivimaa vahel jaotatud eestlaste asuala ühendamist üheks haldusüksuseks. Aleksander III venestuspoliitika 1880. a-il hajutas ekslikud lootused; r. l-se politiseerumine peatus. Koolid venestati ja tsensuuri karmistati, eesmärk rajada teise astme emakeelne kool ei teostunud, Eesti Kirjameeste Seltsis puhkenud seesmised intriigid viisid seltsi sulgemiseni. Ranget järelevalvet trotsides jätkus maal ja linnades laialdane kultuuriliikumine, kasvas muusika-, karskus- jm. seltside arv, samuti eestikeelse trükisõna väljaandmine ja ajalehtede populaarsus, Eesti avalikus elus olid autoriteetideks ajalehetoim-d Ado Grenzstein („Olevik"), Karl August Hermann („Postimees") jt. Jaan Tõnisson püüdis ajalehe „Postimees" veergudel 1890. a-tel taaselustada ärkamisaja ideaale ja traditsioone. Teoks sai ka mõni suur rahvuslik aktsioon, nt. rahvaluulekogumine J. Hurda juhtimisel (1888—1906) ja 1890. a-te kolm laulupidu. 20. saj. alguses hakkasid avalikkuses välja kujunema pahem- ja parempoolsed ideelised ja pol. suunad. 1905. a. Vene rev. levis ka Eestisse, esitati Eesti rahvuslik-territoriaalse autonoomia nõue. Rahvuslikud võidud olid Valga ja Tallinna linnaomavalitsuses võimu üleminek eestlastele (1904 Tallinnas Konstantin Päts, Jaan Poska jt., venelastega liidus) ja emakeelsete erakoolide lubamine a-st 1906. Eesti haritlaste arv kasvas kiiresti, kultuurielu elavnes (✧Noor-Eesti, ✧Eesti Rahva Muuseum), euroopalike ideaalide seast võeti omaks ka rahvuste enesemääramise põhimõte. Sel moel kujunesid eeldused r. l-se põhitaotluse — pol. iseolemise — teostumiseks: 1917 saavutati Vene Ajutiselt Valitsuselt territoriaalne autonoomia ja 1918 rajati iseseisev Eesti rahvusvabariik. II maailmasõjale järgnenud Nõuk. okupatsioon ei suutnud lämmatada eestlaste seesmist rahvuslikku meelsust. Rahvusluse kolleteks olid peale perekondade ja sõprusringide ka ametlikult lubatud vabatahtlikud org-d — ✧Emakeele Selts, ✧Eesti Looduskaitse Selts, kodu-uurijate ühendused — ning laulukoorid, rahvatantsuringid jm. Eestlaste ühtsustunnet näitasid laulupeod. Rahvusv. tasandil tegutsesid riikliku ja kultuurilise järjepidevuse nimel väliseestlased, kontaktid kodueestlastega (võimuorganite hoolsa kontrolli all) aitasid

„Rahvuslik
Kaas

kaasa siinsele rahvuskultuurilisele tegevusele ja rahvusmeelsuse püsimisele. Nõuk. süsteemi liberaliseerumisega pärast 1985. a-t algas r. l-se uus laine: taas puhkes rahva omaalgatus ja algasid massiliikumised — nn. fosforiidisõda, muinsuskaitseliikumine, ✧Rahvarinne, õised laulupeod. Tekkisid pol. rühmitised, nagu Molotovi-Ribbentropi pakti avalikustamise Eesti grupp (MRP-AEG), esimese uue parteina ✧Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. Nn. uus ärkamisaeg ja kodanikuühisk-a taassünd viis Eesti 1991 taasiseseisvumisele.

B: H. Kruus. *Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel (60—80ndad aastad)*. Tln., 1957; E. Jansen. *C. R. Jakobsoni „Sakala"*. Tln., 1971; M. Laar. *Raamat Jakob Hurdast*. Tln., 1995; T. Karjahärm, V. Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850—1917*. Tln., 1997; T. Karjahärm, V. Sirk. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917—1940*. Tln., 2001.

Rahvuslik Vabameelne Partei, lüh. RVP, 1922—26 tegutsenud erakond. Selle asutas 29. XI 1922 Tallinnas Johan Pitka. 1923 ja 1926 vastuvõetud partei töökava (programm) seadis esiplaanile riigi elus ilmnevate väärnähtuste vastu võitlemise, kodanike pol. kasvatamise, rahvustunde virgutamise ning riigi ja rahva huvide esiplaanile tõstmise. Selleks tuli luua rahva poolt otse valitava, suurte õigustega presidendi ametikoht, loobuda Riigikogu ülemäära killustavast proportsionaalsest valimisviisist ning kiirendada põllum-e ümberkorraldusi. Erilist tähelepanu tuli pöörata Vabadussõjast osavõtnute vajaduste rahuldamisele. 1923. a. Riigikogu valimistel kogus RVP 20 670 häält (4,5 %) ja sai 4 kohta. Riigikogus ühineti rahvaerakondlaste ja kristlastega. Peaaegu kogu oma vara üritusse investeerinud Pitka laostus, pettus ning emigreerus koos perega ning rühma mõttekaaslastega 1924. a. märtsis Kanadasse, pärast seda algas RVP kiire allakäik. 1926. a. Riigikogu valimistel koguti ainult 4854 häält (0,9 %) ning esindust parlamendis ei saadud ja RVP lõpetas tegevuse. Pitka asut. partei jäi paljuski populistlikuks liikumiseks, mille hetkelise edu tagasid tema karismaatiline liider ning tollal eriti päevakohased korruptsiooni ja teiste väärnähtuste vastased sõnavõtud.

Rahvusooperi „Estonia" Poistekoor, 1971—90 RAM-i Poistekoor, 1990—2001 Eesti Poistekoor, on asut. 1971, et ergutada meestelaulu ja kindlustada Riikliku Akadeemilise Meeskoori järelkasvu. Õppekooris alustavad lauluharjutusi 6—8-aastased poisid, põhikoor töötab klassikalise segakoori põhimõttel. Koor on suuri teeneid Eesti muusika tutvustaja ja klassikalise muusika esitajana nii kodu- kui ka välismaal, pms. *a cappella* repertuaari kroonivad vokaalsümfoonilised suurvormid (Mozarti missad, Beethoveni „Fantaasia klaverile, koorile ja orkestrile", Stravinski „Psalmide sümfoonia", Britteni „Sõjareekviem", Orffi „Carmina burana", Lloyd Webberi „Reekviem" jmt.), mida on lauldud maailmakuulsate dirigentide käe all. Osaletud on „Estonia" ooperilavastustes („Carmen", „Boheem", „Boriss Godunov", „Ooperimarakratid" jmt). Koor on saanud väga hea vastuvõtu osaliseks paljudes Euroopa riikides, Jaapanis jm. Ta on esimene Eesti koor, kes pärast II maailmasõda esines USA-s (1988) ja Austraalias ESTO päevadel (1989), see aitas oluliselt tihendada kodu- ja väliseestlaste suhtlust. Salvestatud on 7 heliplaati ja mitu kassetti. Koor on võitnud Wales'is 57. Llangolleni rahvusv. koorifestivalil (2003) I koha. Kunstiline juht ja peadirigent 1971—2001 Venno Laul (ühtlasi koori asutaja) ja a-st 2001 Hirvo Surva. ▾

Rahvusvaheline Artur Kapi Ühing on asut. 26. XI 2001 Suure-Jaanis. Ühingu eesmärk on Eesti ühe silmapaistvaima helilooja Artur Kapi loomingu propageerimine ning teiste Suure-Jaani piirkonnas elanud muusikute tegevuse ja loomingu tutvustamine. Ühing on üks ✧Suure-Jaani muusikapäevade korraldajaid. Liikmeid 80 (2003), juhatuse esimees Andres Uibo.

rahvusvaheline F. Chopini nim. noorte pianistide võistlus [*šopã'*] sai alguse 1997 Narvas Poola suursaadiku Eestis Jakub Wolasiewiczi algatusel. Esimene katse osutus nii edukaks, et 1999 otsustati võistlus korraldada rahvusvahelisena. Neljal rahvusv. võistlusel on osalenud 180 pianisti 7 riigist, žüriis on olnud Eesti, Läti, Poola, Venemaa ja Soome tuntud muusikuid. A-st 2002 toimub võistlus „Ars Baltica" egiidi all ja on Euroopa Noorte Muusikute Võistluste Liidu (*European Union of Music Competition for Youth*, EMCY) liige.

Rahvusvaheline Eduard Tubina Ühing on asut. 21. X 2000 Tartus helilooja 95. sünniaastapäevale pühendatud muusikapäevadel. Selle eesmärk on tutvustada kontserdide, heliplaatide, videoprogrammide, raamatute ja noodiväljaannete kaudu Tubinat ja tema loomingut. Ühingu eelkäijad on *Tubin Society*, mis asutati 1949 Stockholmis, et kutsuda ellu esindused Saksamaal, Inglismaal ja USA-s (kahjuks ühingu tegevus soikus), ning Tubina Fond (TF), mis asutati 1988 Eesti Muusikaühingu juurde. TF-i algatusel korraldati 1990 Tallinnas Tubina festival ja avati Tubina sünni-

kohas Kallastel mälestuskivi, 1995 paigaldati Tartus tema elumajale (Hermanni t. 6) mälestustahvel. Fond on aidanud kaasa ka teiste Eesti heliloojate (Rudolf Tobiase, Artur Kapi) loomingu propageerimisele ja mälestuse jäädvustamisele: TF-i kaasabil korraldati 1992 Tobiase põrmu ümbermatmine Kullamaale ja 1994 Ludvig Juhti põrmu ümbermatmine Tallinna Metsakalmistule ning paigaldati 1995 Tartu Pauluse kalmistul Eduard Oja hauale mälestuskivi. R. E. T. Ü-u üks eesmärke on anda koostöös Rootsi Kuningliku Muusikaakadeemia ja kirjastusega *Gehrmans Musikförlag* välja Tubina „Kogutud teosed", esimesed köited peaksid ilmuma 2005 Tubina 100. sünniaastapäevaks. R. E. T. Ü. annab välja aastaraamatut ja korraldab a-st 2001 „Estonia" talveaias Tubina muusika õhtuid, 2001 algatas ühing (koos ✧„Eesti Kontserdiga") igakevadise festivali „Eduard Tubin ja tema aeg" ja korraldas koos EMA-ga juunis 2002 samanim. rahvusv. muusikateadusliku sümpoosioni. Ühingul on 112 liiget (2003), tööd suunab 7-liikmeline juhatus, esimees on Vardo Rumessen, nõuandvat ülesannet täidab rahvusv. presiidium, mille president on Neeme Järvi.

rahvusvaheline J. Mravinski nim. muusikafestival, Narvas a-st 1995 igal kevadel korraldatav festival, et meenutada 20. saj. ühe silmapaistvaima dirigendi Jevgeni Mravinski seotust Narva ja Narva-Jõesuuga. Festivali aukülaline on dirigendi lesk, Venemaa teeneline kunstnik Aleksandra Vavilina-Mravinskaja, kes on Peterburi J. Mravinski ühingu president ja sealse konservatooriumi professor. Festival on oluline sündmus, mis aitab Narvas eesti ja vene kultuuril integreeruda. Kontserdid toimuvad ka Narva-Jõesuus, Sillamäel, Jõhvis ja Tallinnas; esinevad Eesti, Vene jt. maade muusikud. Festivali korraldab Narva Linnavalitsus, kunstiline juht on Narva Linna Sümfooniaorkestri dirigent Anatoli Štšura.

rahvusväeosad, eesti rahvusväeosad, Vene sõjaväes 1917—18 tegutsenud valdavalt eestlastest moodust. väeosad. Eesti sõjaväelaste organiseerimine ja Eestisse koondamine algas märtsis 1917. Kodumaal, rindel ja garnisonides loodi msg. organisatsioone, sh. Tallinnas Eesti Sõjaväelaste Büroo (juunist Keskbüroo). 25. IV 1917 asuti polkovnik Siegfried Pindingu juhtimisel moodustama 1. Eesti polku (kindlusepolguna), loa hankis Tallinna merekindluse komandant. 25. apr. kinnitas Venemaa Ajutise Valitsuse sõjaminister eesti väeosade põhimääruse. Enamlaste vastutegevuse tõttu r-de moodustamine mai algul peatati, kuid 20. mail andis uus sõjaminister Aleksandr Kerenski jalaväepolgu moodustamise loa. Mais viidi 1. Eesti polk Tallinnast Rakverre, okt-s Haapsallu. Sõdurite arv kasvas polgus 10 000-ni ning juunis moodustati ka marsipataljon. 1.—5. juulil Tallinnas toimunud eesti sõjaväelaste I kongressil valiti alaline kõiki sõjaväelisi organisatsioone esindav Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee (esimees Konstantin Päts). Sept-s saadi luba moodustada uusi väeosi; sept-s moodustati Tallinna Eesti üksikpolk (hiljem 3. Eesti polk) ja Eesti tagavarapataljon (Tartus), nov-s ratsakomando (Viljandis) ja 2. Eesti polk (Paides, Viljandis ja Pärnus).Väeosad koondati 1. Eesti diviisi (ülem alampolkovnik Johan Laidoner, esialgne ülem Jaan Soots), mille staap (staabiülem Jaan Soots) loodi Tallinnas 19. dets. Diviisiülema korraldusel moodustati dets-s Rakveres 4. Eesti polk ning jaan. 1918 Haapsalus 1. Eesti suurtükiväebrigaad ja Tallinnas ratsapolk. R-des teenis u. 15 000 sõjaväelast. 1. polgu allüksused osalesid okt. 1917 Muhumaa kaitsmises, kus langesid sakslaste kätte vangi. Jaan-veebr. 1918 püüdsid enamlased r-i likvideerida ning võtsid Ülemkomitee ja diviisi staabi üle. R-d kaitsesid rahvast Vene sõdurite omavoli eest ja nende toetusel kuulutati Eesti iseseisvaks. 24. II 1918 asuti Eesti diviisi korraldama ümber Eesti sõjaväeks. Saksa okupatsiooni algul lubati Põhja-Eestis Eesti sõjaväeosadel jätkata tegevust sisemise julgeoleku ja korra kaitsel, kuid kindral Adolf von Seckendorfi käsul saadeti kõik r-d 5. apr-ks 1918 laiali. Endiste r-de alusel loodi 1918. a. sügisel Eesti kaitsevägi, kes saavutas Vabadussõjas võidu.

B: O. Kurvits. *Eesti rahvusväeosade loomine 1917—1918. 1. Eesti polk, I.* Tln., 1930; *Eesti rahvusväeosade album, I—III.* Tln.,1935—38; *Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917—1918.* Trt., 1998.

Raigastvere järv asub 5 km Tabiverest kirdes ✧Vooremaa MKA-l Praaklima ja Raigastvere voore vahelises vaondis; 1,22 km², suurim süg. 4,5 m, pikkus kuni 3,8 km, laius 0,5 km. Kaldad on valdavalt järsud, veepiiril kitsas soine riba. Järve läbib Nava oja, veevahetus on keskmine (2,8 korda aastas). R. j. on rohketoiteline. Peamised kalad latikas, särg, ahven, haug ja viidikas.

Raikküla, küla samanim. vallas, 8 km Raplast edelas Järvakandi mnt. läh.; 305 el. (2000). Seal on R. põllumühistu keskus, rmtk., klubi, eriinternaatkool ja postkontor. R. Põhikool (2002/03. õ.-a. 59 õpilast) asub Lipa k-s. Huviväärsed on ✧R. mõis ja Paka mägi (✧Paka mäe KA). Mõisast u. 1 km idas asuvale perekonnakalmistule on maetud Alexander von Keyserling. R. v-a valitsus asub Tamme k-s. — Henriku Liivimaa kroonika teatel oli tollane Raela k. (*Raigele*) muinaseestlaste kärajate (hõimunõupidamiste) paik (rahvapärimuse järgi peeti neid Paka mäena tuntud rannaastangul). R. mõisasüda kandis 1920—77 Asunduse k. nime, nüüdispiirides hõlmab R. ka Allika k., R-na on tuntud nüüdset Raela k.

Raikküla lade, Siluri Llandovery ladejärgu teine lade. Avamus kulgeb Hiiumaa lõunaosast Ridala ps-e keskosa kaudu kuni Paideni ja sealt itta Palamuse ja Võhma ümbrusesse. Olulisimad paljandid on Pusku, Orgita, Mündi, Kalana ja Rõstla paemurd ning Pakamäe ja Raikküla—Paka vanad rannaastangud. R. l-t iseloomustab lääne—ida sihis peit- ja peenkristalliliste lubjakivikihtide tsükliline vaheldumine savikamate erimite ja merglikihtidega (avamuse edelapiiril ka graptoliite sisaldavate kiltadega); põhja pool leidub laguunse dolokivi läätsi, idas on enamasti hiljem tekkinud dolo-

Raikküla lubjakivid … Raikküla—… rannaastangu…

Raikküla mõis… härrastemaja

Raikküla … vapp ja lipp

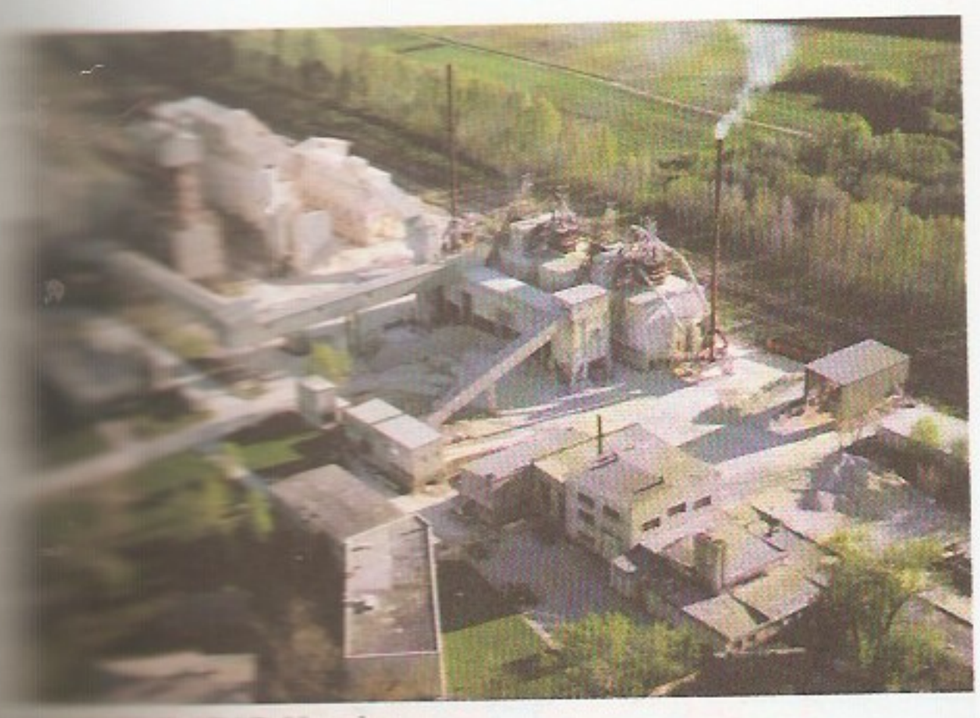

AS-i Rakke tehas

kivid. Kesk-Eestis on lademe paksus 30—70 m, Ikla puuraugus 177 m. Puhtad lubjakivid on kivististevaesed, muudes kivimites on enamuses korallide ja stromatoporide kivistised ning msg. mikrofossiilid. Kivimit kasut. ehituskivina, dekooriks jmt. otstarbel. ◂

Raikküla mõis (sks *Raykülll*). R. m-a on esimest korda mainitud 1469. Kuulus a-st 1539 kuni Põhjasõjani Fersenitele. 1777 ostis R. m-a Holstein-Gottorpi prints Peter, 1783 andis ta selle oma kasvatajale Karl Friedrich von Staalile. Härrastemaja vanimad osad pärinevad 18. saj-st, praeguse, klassitsistliku kuju sai hoone Georg von Staali ajal pärast 1817. a. tulekahju. Hoone on kaherruseline ja selle fassaadi ehib kuuesambaline portikus, seal on olnud väga meisterlikku kipskrohvdekoori. Kõrvalhooned on säilinud osaliselt, tähtsamad neist asetsevad härrastemaja suhtes sümmeetriliselt. 1833 ostis R. m-a Venemaa rahandusminister krahv Georg von Cancrin (Jegor Kankrin), kes andis selle 1844 oma tütrele Zenaidale kaasavaraks, kui too abiellus loodusteadlase krahv Alexander von Keyserlingiga. Viimane jätkas R. m-s elades oma loodusteaduslikke harrastusi (nt. rajas Eesti esimese kiviktaimla), oli 1857—62 Eestimaa rüütelkonna peamees ja 1862—69 Tartu õpperingkonna kuraator ning võõrustas mõisas ka oma üliõpilaskaaslast Otto von Bismarcki. 1909. a-st kuni võõrandamiseni valdas R. m-a filosoof krahv Hermann von Keyserling. 1925—58 paiknes härrastemajas lastekodu, seejärel eriinternaatkool. 1960 härrastemaja põles, sellest ajast ta laguneb. 1990. a-tel on Hermanni poeg Arnold korraldanud Raikkülas *New Age*'i seminare. ◂

Raikküla vald asub Raplamaa keskosas; 224,2 km², 1785 el. (2003). Keskus Tamme k-s (a-ni 1997 oli Raikküla k-s). Paikneb ✧Harju lavamaa lõunaosas. Valla põhjaosas valdab põllum-maastik, metsane ja soine (Kose raba ja Tõrasoo) lõunaosa kuulub Kõnnumaasse. Põhjaosas olev Parka raba on osa ✧Jalase MKA-st, LK all on ka Paka mägi. Valda läbivad Velise ja Vigala jõe ülemjooks. 44 % vallast hõlmab metsamaa. Läbi R. v-a kulgevad Raplast Märjamaale ja Järvakandi lähtuvad mnt-d. Põhikool on Lipal (Raikküla Põhikool), Purkus (Järvakandi Põhikool) ja Tammel (Kabala Põhikool). Kabalas, Purkus ja Raikkülas on mtk., Tammel ja Purkus kultuurikeskus. Huviväärsed on ✧Raikküla, Kabala ja Järvakandi mõis (klassitsistlik peahoone põletati 1905, alles on mitu kõrvalhoonet, sh. jääkelder, hauakabel ja Põlma k-s asuv tuulik; omapärane on mõisa koonduv teedevõrk) ning Jalase piiskikülа. Säilinud on Rapla—Virtsu kitsarööpmelise rdt-liini Koikse rdtj. (Rapla—Märjamaa mnt. kulgeb u. 10 km ulatuses piki rdt-tammi). Suurimad ettevõtted on põllum-ga tegelevad OÜ Raikküla Farmer ja Järvakandi Invest OÜ. Lipa k-st pärineb Uku Masing, Raikküla mõisas elasid Alexander ja Hermann von Keyserling, neist esimene on maetud Raikküla mõisa perekonnakalmistule. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. IV 1991. ◂

Raja, küla Kasepää v-s Mustveest lõunas Peipsi rannikul; 478 el. (2000). Seal asub Kasepää v-a keskus, tegutsevad vene õppekeelega algkool (2002/03. õ.-a. 11 õpilast), vanausuliste kirik ja klooster-muuseum, kultuurimaja, postkontor ja rmtk. Huviväärne on omapärase arhitektuuriga tänavküla ja vanausuliste kultuuritaust. 1977—98 oli R. alevik, mis hõlmas ka praegused Kükita, Tiheda ja Kasepää k., 1998 nimetati senine R. vald Kasepää v-ks. — Tarakvere mõisa Raja (*Rajalt*) karjamõisa on mainitud 1696.

Rakenduskunstnike Ühing, ka Rakenduskunsti Ühing, lüh. RaKÜ, 1932—40 tegutsenud Eesti tarbekunstnike organisatsioon. Koondas suuremat osa Eesti aktiivsetest tarbekunstnikest ning kaitses nende kutsehuve, korraldas 7 üle-eestilist tarbekunstinäitust ning mõjutas oluliselt Eesti professionaalse tarbekunsti arengut. RaKÜ-sse kuulusid Adamson-Eric, Mari Adamson, Ede Kurrel, Valli Eller, Aleksander Tassa jpt. Juhatuse esimehed: 1933—35 Eduard Taska, 1935—36 Günther Reindorff, 1936—37 August Kilgas, 1937—38 Aarne Mõttus ja 1938—40 Richard Wunderlich.

Rakke, alevik ja samanim. v-a keskus, paikneb Tapa—Tartu rdt. ja Rakvere—Vägeva mnt. ääres; 1067 el. (2000). Seal asuvad gümnaasium (2002/03. õ.-a. 296 õpilast), kultuurikeskus, mtk., apteek ja postkontor. Suurim tööandja on lubjatehas (Nordkalk AS), kus lubjapõletamist alustati 1891. Tegutseb baptisti kogudus (1936 ehit. palvemaja põles 2003). Kõrgeimad pinnavormid on R. Linnamägi (133 m) ja sellest põhja poole jätkuv künklik seljak — R. mäed. Linnamäel asuvad lauluväljak ja suusahüppetrampliin. Huviväärsed on vana lubjatehase ringahi ja korsten (ehit. 1910), haridusseltsi muuseum ja Oskar Lutsu mälestuskivi (R-s alustas ta 1907 „Kevade" kirjutamist). R-s on sündinud Marta Sillaots ja Heinrich Rüütsja. — Esmamaining külana 1564 (*Racke*). Alevik tekkis rdtj-a juurde 19. ja 20. saj. vahetusel. ◂

Rakke vald asub Lääne-Virumaa lõunaosas; 225,87 km², 1992 el. (2003). Keskus Rakke alevikus. Paikneb pms. ✧Pandivere kõrgustiku lõunaosas, üksnes äärmine edelaosa ulatub Endla nõkku, sealne Märdimäe raba kuulub ✧Endla LKA-sse. Valda läbib Põltsamaa jõe ülemjooks. Maastikku ilmestavad oosid (Rõõvlimägi 98 m ja Seljamägi 89 m). R. v-a kaguosas on Pandivere kõrgustiku kõrgeim piirkond — Emumägi (166 m); põhja suunas jätkub kõrgendik Tammiku mäena. Emumäe ümbrus moodustub ✧Emumäe MKA. Valda läbivad ✧Piibe mnt. ja sellelt hargnev Rakvere mnt. Lisaks Rakke alevikus asuvatele haridus- ja kultuuriasutustele on Sallas põhikool ja Lahul algkool ning Sallas ja Piibel on rmtk. Huviväärsed on ✧Liigvalla mõis, Piibe

Rakke valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Lasinurme	58
Rakke	1067	Liigvalla	108
Külad		Mõisamaa	22
Ao	59	Mäiste	21
Edru	48	Nõmmküla	35
Emumäe	58	Olju	3
Jäätma	3	Padaküla	—
Kaavere	5	Piibe	69
Kadiküla	—	Räitsvere	32
Kamariku	5	Salla	141
Kellamäe	6	Sootaguse	9
Kitsemetsa	3	Suure-Rakke	49
Koila	18	Tammiku	94
Koluvere	22	Villakvere	—
Kõpsta	15	Väike-Rakke	16
Lahu	15	Väike-Tammiku	23
Lammasküla	33		

mõisapark ning Tammiku mõisa parkmets ja linnamägi. Valla suurim tööandja on lubjakivi töötlemisega tegelev Nordkalk AS-i Rakke tehas. Ao k-st on pärit Friedrich Robert Faehlmann, Piibe mõisast Karl Ernst von Baer, Mõisamaa k-st Richard Tomberg. — Valla piirid kujunesid 1950. a., kui ühendati Järvamaa R. v. ja Virumaa Salla v. Staatus ennistati 9. IV 1992. ▲ 1

Rakvere, linn Põhja-Eestis Pandivere kõrgustiku põhjanõlval, Lääne-Virumaa ja R. v-a halduskeskus; 16 913 el. (2003). Linna läbib Tallinna—Narva rdt., sealt lähtuvad mnt-d Rannapungerjasse, Mustveesse, Jõgeva kaudu Tartusse ning Tapa ja Paide kaudu Pärnusse. Tallinna—Narva mnt. möödub R-st põhja poolt (linna piirilt on nii Arkna kui ka Näpi teeristini 3 km). Linna terr-i (10,64 km²) lääneosas on põhja—lõuna-sihiline oos Vallimägi (109 m ü. m.). Selle põhjaotsal paikneb renoveeritav ✧R. linnus, lõunaosas on parkmets R. tammik (✧R. tammiku MKA). Metsad on ülekaalus ka linna lõunaosas: Tartu mnt-st läänes Palermo, idas Lilleoru ja Seminari mets (kokku on metsa 152, 2 ha). Linnas on 3 parki: Vallimäest põhjas end. R. mõisa park Rahvaaed ehk Rahvapark, Südalinna läh. Vabaduse park ja ✧R. Kolmainu kiriku juures Kiriku park. Maastikku ilmestavad tiigid. Suurimad ja kauneima kujundusega Rahvaaia tiigid on rajatud survelisele põhjaveele. Lilleoru metsast algavast Soolikaojast (linna keskel u. 1,5 km ulatuses suunatud maa alla) ja sellesse suubuvatest allikatest ammutatakse vett kuuele tiigile. Linnavalitsuse ja linlaste suhtekorralduse huvides on R. jaotatud 19 linnaosaks, nende vanemad töötavad ühisk. alustel. Enamik linnaosade nimesid on ajaloolised. R. tuumiku moodustavad kolm kõrvuti asuvat linnaosa — Vanalinn, Südalinn ja Õpetaja Heinamaa. Keskajast pärinev Vanalinn hõlmab Vallimäe, selle idajalamil paikneva Pika t-a piirkonna ning põhjas kunagise R. mõisa südame koos Teatrimäe ja Rahvaaiaga. Seal asuvad linna- ja maavalitsus, enamik R. ajaloolisi vaatamisväärsusi, muuseumid, teater, kino, kirik, palju mälestusmärke jms. Südalinn (C. R. Jakobsoni, Tallinna, Võidu ja Tuleviku t-a vahemik) on eelkõige ärikeskus, kus paiknevad kauplused, turg, toitlustus-, teenindus- ja meelelahutusasutused, pangakontorid, postkontor, politseijsk. ja bussijaam. Tihedalt hoonestatud Südalinnale on laienduseks avarama planeeringuga Õpetaja Heinamaa (minevikus oli seal kirikuõpetaja heinamaa), kus asuvad Vabaduse plats ja park, lai Kastani pst. ning spordirajatised ja -asutused. Neis kolmes linnaosas paiknevad (peale paari erandi) linna üldharidus- ja huvialakoolid. R. põhja- ja kirdeosas kahel pool rdt-d asuvatest linnaosadest on Moona-, Lille- ja Kukeküla elu- ja tööstus-, Lennuvälja ja Roodevälja aga põhil. tööstus-, veondus- ja laonduspiirkonnad. Tööstus- ja laondusettevõtteid on ka edelas Rägavere tee ääres asuvas Seminari linnaosas. Ülejäänud linnaosad on valdavalt elurajoonid.

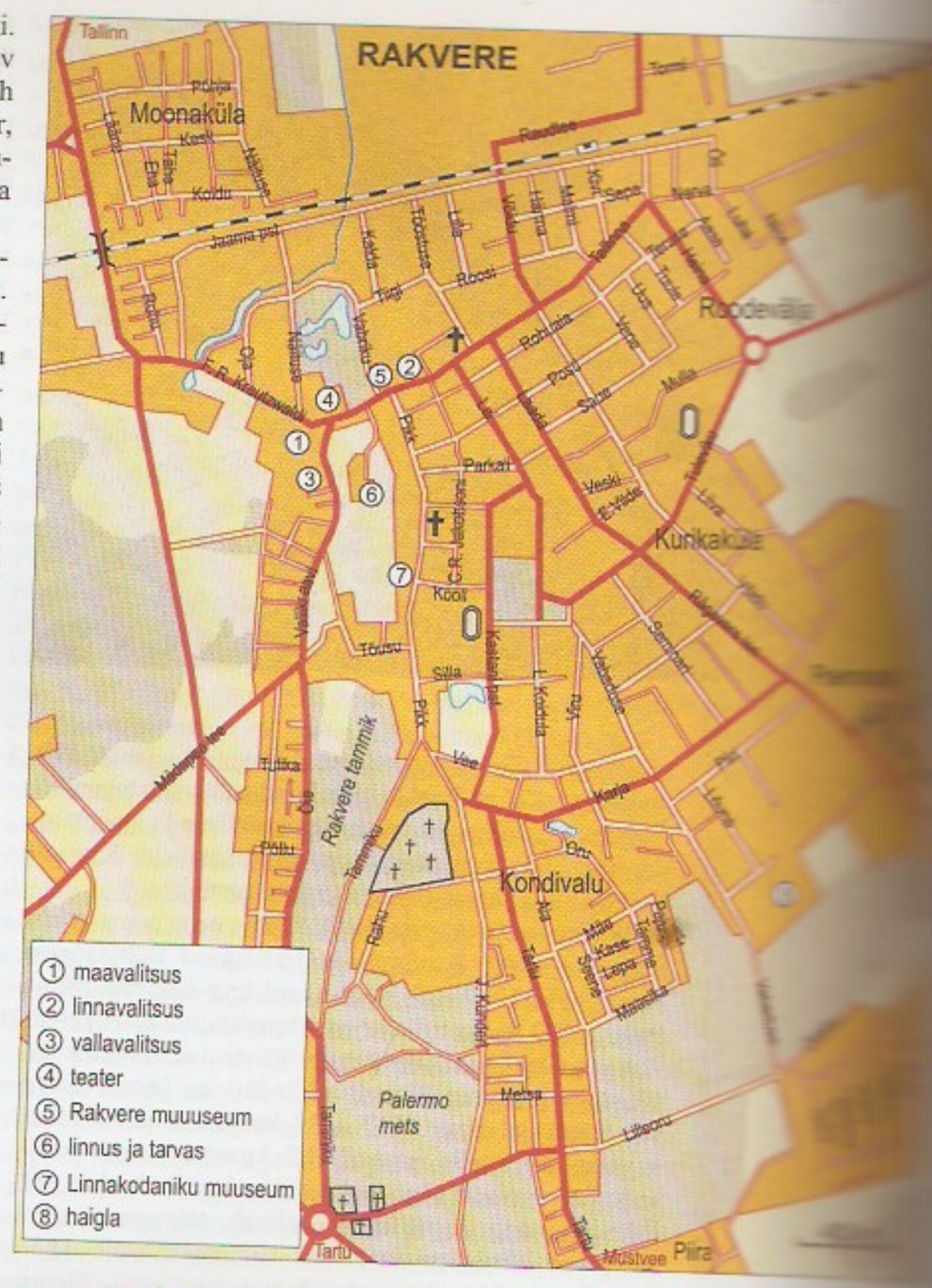

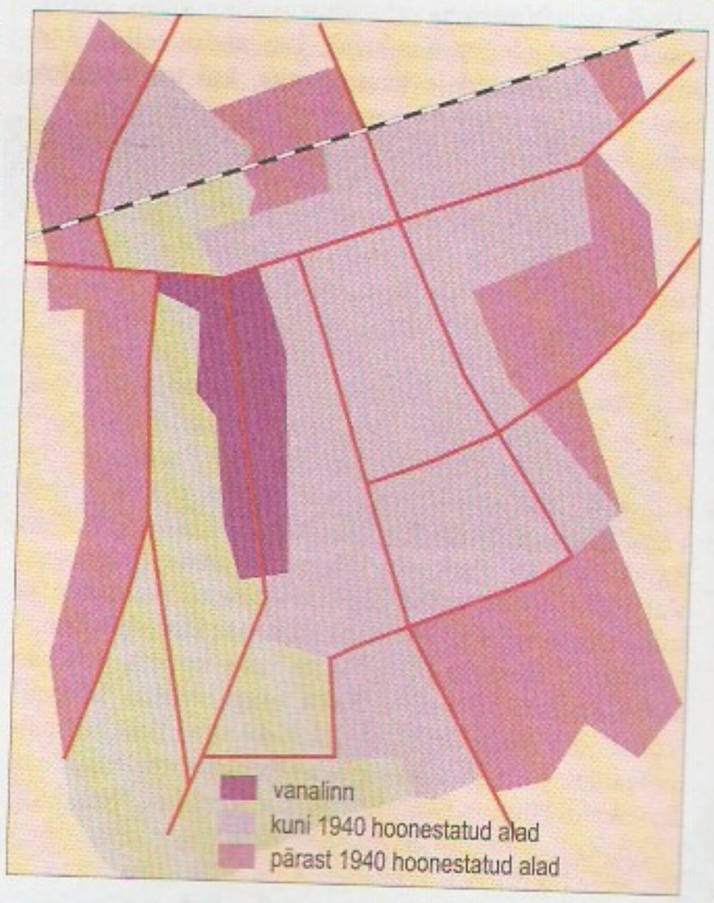

Rakvere töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	909	135
Kalandus	16	12
Mäetööstus	12	9
Töötlev tööstus	3 285	2152
Energia- ja veevarustus	90	130
Ehitus	1 121	518
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	988	1196
Hotellid ja restoranid	220	186
Veondus, laondus ja side	1 136	538
Rahandus	100	93
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	211	315
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	743	525
Haridus	759	525
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	529	403
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	996	354
Muu	12	36
Töötajaid kokku	11 127	7127

Rakvere elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	17 658	3694	21	11 958	68	2006	11
1989	19 822	4117	21	13 171	66	2534	13
2000	17 097	3179	19	11 160	65	2758	16

Ajaloolise Virumaa linnadest on R-s eestlaste osatähtsus kõige suurem. Venekeelsete elanike arv on kahanenud seal paiknenud NSV Liidu sõjaväeosade lahkumise tõttu. 1989—2000 vähenes R. rahvastik 2725 in., sh. 406 eestlase ja 2319 muulase võrra. Tööhõiveliste elanike arv vähenes samal ajavahemikul 4000 võrra, s. o. üle kolmandiku.

R. tööstussõlm hõlmab ka ✧Näpi k. ja ✧Sõmeru aleviku, kus paiknevates AS ✧R. Lihakombinaadis, linnasetehases ning puidu- ja metallitöötlemisettevõtetes töötavad paljud rakverelased. Kokku on toiduainetööstuses hõivatud u. 1200 töötajat, neist $^{2}/_{3}$ on R. elanikud. Linna ettevõtetest on suurimad ja vanimad AS ✧R. Piiritustehas ja AS ✧R. Piim. Puidu- ja mööblitööstuses leiab tööd 1200 in. AS Vest-Wood Eesti R. tehas (600 töötajat), mis senti on tootnud liimpuitu, ehituspuusepatooteid ja mööblit, annab 2003 käiku uue, Eesti suurima paneelmaja tehase. Puitu töötlevad ka AS R. Metsamajand, AS Rakpuu Group ja mitu väikeettevõtet, mööblit valmistab AS Virumaa Metsatööstus, aiamööblit Konstsmide Eesti AS, metallkarkassiga aiamööblit AS Rakiste Tehas ning metallist kontori- ja kauplusesisustust AS ETK Sisustus. Metallitöötlemisettevõte on ka OÜ Traaditoodete Tehas. R. jaoks uus tööstusharu on apuraadiehitus ja elektroonikatööstus (Electrohill Eesti AS, 85 töötajat). Õmblus- ja tekstiilitööstuses on rakendatud kokku u. 400 in., õmmeldakse pealisrõivaid (AS Virulane, 130 töötajat), toodetakse sisustus- (AS Henrietta, 100 töötajat) ja linast kodutekstiili (OÜ Liilima) ning silmkoeesemeid. Suurimad ehitusettevõtted on AS R. Restauraator ja AS MAX-ED. Kaubandusettevõtteist on tuntuimad AS OG Elektra (mööbelkaubad) ja AS Pihlaka (kondiitri- ja pagaritooted), majutusettevõtteist OÜ Wesmo (hotell ja restoran

Wesenbergh) ning laondusettevõttest AS R. Viljasalv. Bussiliiklust korraldab AS R. ATP, auto-kaubaveohaisid OÜ R. Autobaas ja rahvusv. vedusid AS Ruolid.

R-s on 3 gümnaasiumi (✧R. Gümn., R. Reaalgümn. ja R. Vene Gümn., 2002/03. õ.-a. kokku 2461 õpilast), R. Linna Algkool, R. Põhikool ja R. Erapõhikool, erivajadustega laste R. Lille Kool (kokku 733 õpilast) ning täiskasvanute R. Õhtukeskkool. Kutseharidust annavad Mainori Kõrgkooli R. õppekeskus, TPÜ R. Kolledž (alushariduse ja eelkooli õpetajad, põhikooli inglise k-e õpetaja, sotsiaaltöö; 344 õpilast) ja R. Kutsekeskkool (738 õpilast), huvialaharidust R. Spordikool (534 õpilast), R. Muusikakool (160 õpilast) ja huvikool „Kaur" (312 õpilast). Viies koolieelses lasteasutuses käib 685 last. Peamised kultuuriasutused on ✧R. Teater (2003. a-st töötab teatri väikeses saalis ka R. Kino), R. Rahvamaja, Lääne-Virumaa Keskrmtk. ning SA ✧Virumaa Muuseumid, mille R-s asuvad filiaalid on R. Näitusemaja, R. Linnus-Muuseum ja R. Linnakodaniku Majamuuseum. Suurimad tervishoiuasutused on AS R. Haigla (181 voodikohta) ja OÜ R. Hambapolikliinik. 2003 töötas linnas 14 perearsti ja hulk eriarste. 40-kohaline R. Hooldekodu on eraomanduses, mittetulundusühinguna tegutsevad R. Laste Hoolekanne ning päevakeskus „Päevalill". R-s on luterlik Kolmainu ja õigeusu Jumalaema Sündimise kirik, oma palvelad on metodisti kiriku ja Seitsmenda Päeva Adventistide R. kogudusel. Matmispaigad on Linnakalmistu ja Tõrma kalmistud. — Peamised arhitektuurimälestised on R. linnus ja ✧R. Kolmainu kirik. 18. saj-st on säilinud mõisaait (Eesti 18. saj. mõisaarhitektuuri stiilseimaid ehitisi), ameti- ja kohtuhoone (1780. a-te II pool, nüüd muuseumihoone; arh. Johann Mohr), linnavalitsuse hoone (1793) ja kodanikumaja Tallinna t. 6 (1785, ümber ehit. 1913 ja 1960), 19. saj-st Vallimäe tuulik (5-korruseline Hollandi tüüpi tuuleveski). Tallinna ja Pika t-a ümbruses olev vanalinn moodustab a-st 1973 ühtse arhitektuuriansamblina kaitseala (9,4 ha). 20. saj. algul valmisid R. Õpetajate Seminari hooned (1913—15, arh. A. Kieselbasch; nüüd R. Kutsekeskkool). Kui R. oli saanud maakonnalinnaks, ehitati 1920.—30. a-il kesklinna mitu ühisk. hoonet: turuhoone (1926—28, arh. Ferdinand Adoff; Eesti esinduslikemaid), teatrihoone (1928—40, arh. Johann Ostrat, täiendusprojekt 1938, Tõnis Mihkelson), pangamaja Turuplats 2 (1932—33, F. Adoff) ja funktsionalistlik koolihoone (1938, Alar Kotli; nüüd R. Gümn.). Hilisematest ehitistest väärivad esiletõstmist haigla kirurgia- ja sünnitushoone (1985, arh. Ilmar Puumets), bussijaam (2000, Margit Mutso, Madis Eek), elamu Õie t. 14 (2000, Vilen Künnapu), ärihoone Laada t. 15 (2001, Peeter Pere), ärihoone Laada t. 6 b (2002, Indrek Oll), uus turuhoone (2002, M. Eek) ning põhikooli juurdeehitus Tartu t. 4 (2002, Raul Kull), samuti R. jalakäijate promenaad (2002, Ell Väärtnõu). 2004. a. valmib R. Spordihoone (arh. Andres Kask). Linna haljasaladel on Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1937, kujur Aleksander Eller) ja Juhan Kunderi (1938, Roman Haavamägi) mälestussammas, linnakalmistul Jakob Liivi (1938, August Vomm) hauatähis. Vabadussõjas hukkunud 644 virulase mälestuseks on Ausambamäele püstitatud monument (1925, kujur Amandus Adamson; purustati 1940, ennistati 1992) ja Nõuk. ajal Virumaalt küüditatutele Tammikus mälestusmärk „Okaskroon" (Allan Murdmaa). — R. Vallimäel tehtud arheoloogilistel kaevamistel (Toivo Aus) on avastatud 2.—1. saj-st e. Kr. pärineva asula jäänuseid (riipekeraamika jm.). I a-tuh. alguseks oli asula juurde rajatud nõrkade kaitseehitistega (puidust tarad, vallid ja kraavid) muinaslinnus Tarvanpea, mis läks 1220 taanlastele, kes hakkasid sinna rajama kivilinnust (✧R. linnus). — Esimest korda on taanlaste uut tugikohta mainitud 1252 (*Wesenbergh*, s. o. Tarvanpea keskaianmsaksa k-s); nime R. seostatakse ✧Rägaverega (1268 Novgorodi

Rakovor). 1302 sai linnuse juurde kujunenud asula Lübecki õiguse. 1346 müüs Taani kuningas Eestimaa (koos R-ga) Saksa Ordule, kes 1347 omakorda pantis selle Liivimaa Ordule. Ordu ehitas lihtsast ringmüürlinnusest tornide ja eeshoovidega kaitstud konvendihoone, millest sai R. foogti asupaik. 14. saj. keskel oli Vallimäe põhjajalamil (nüüdne Teatrimägi) ka saviga seotud müüridega kivimaju. 15. saj. II veerandil ehitati kivikirik, 1508 hakati Teatrimäele rajama frantsisklaste kloostrit, hiljem tekkis selle idaküljele surnuaed. Vene-Liivimaa sõjas oli R. 1558—81 venelaste võimu all ja sai tugevasti kannatada. Seejärel oli linn rootslaste käes ja 1602 läks kolmeks aastaks poolakatele, kes 1605 linnuse purustasid. 1618 läänistas Gustav II Adolf R. linnuse ja 1631 ka linna Madalmaade saadikule Reinhold von Brederodele. Linlaste vastuseisust hoolimata jäi R. mõisana (härrastemaja rajati kloostri varemeile) Brederodede ja a-st 1669 Tiesenhausenite valdusse; 1685 redutseeriti R. Rootsi riigile. Põhjasõjas 1703 mahapõlenud R. läks 1710 Vene riigi valdusse, kuid tagastati 1728 Tiesenhausenitele. 1783 muudeti R. kreisilinnaks. R. hakkas hoogsalt kasvama pärast Balti rdt. valmimist (1870), tekkis uusi linnaosi (lõunas nn. Kondivalu ja rdtj-a ümbruses Kukeküla), suurenes eestlaste osa (1876 asutati Viru Eesti Selts „Kalevipoeg"), 1914 läks linnavalitsus eestlaste kätte. 7. VIII 1941 — 20. IX 1944 oli R-s Saksa okupatsioon. II maailmasõja ajal hävis 1944 u. $^1/_4$ linnast. 1950—90 oli R. samanim. rajooni keskus.

B: *Rakvere 1226—1976*. Tln., 1976; O. Kirss. *Ajalooline tõde Rakverest*. Rakvere, 1991; K. Saaber. *Rakvere lugemik*. Rakvere, 2002; O. Kirss. *Rakvere ajalugu*. Tln., 2003. ▲ 4

Rakvere fosforiidimaardla asub Lääne-Virumaal Rakvere, Rägavere, Sõmeru ja Vinni v-s Pandivere nitraaditundlikul alal; pindala 14 235 ha. Tootus kiht (paksus 3,1—7,6 m) on Ordoviitsiumi ladestu Pakerordi lademe nn. oobolusliivakivi, katendit on maardla põhjaosas 42 m, mis suureneb lõunasse 210 m-ni. Fosforiidi keskm. keemiline koostis: 13,2 % P_2O_5, 1,0 % MgO, 0,9 % Fe_2O_3, 21,1 % CaO ja 56,8 % SiO_2; sobib väetiste tootmiseks. Mäetehnilised tingimused on keerulised: maardla koosneb eri maavaradest (kompleksne maardla), kus 30—35 m fosforiidikihist kõrgemal lasub põlevkivikiht, laialdaselt on karstinähtusi ja tektoonilisi rikkeid . 1

Rakvere Gümnaasium on asut. 1912 venekeelse Rakvere Poeglaste Gümn-na. Olnud 1918 Rakvere Reaalgümn. (saksakeelne), 1919—23 Viru Maakonna Reaalgümn. (eesti õppekeelega), 1923—31 Viru Maakonna Poeglaste Gümn., 1931—37 Rakvere Ühisgümn., 1937—40 Rakvere Gümn., 1940—41 ja 1950—94 Rakvere I Keskkool, 1941—44 Rakvere I Gümn., 1944—46 Rakvere Keskkool, 1946—50 Rakvere Eesti Keskkool; praegune nimi a-st 1994. Paikneb 1938. a-st arhitekt Alar Kotli projekteeritud hoones. Koolis on inglise k-e (alates 1. kl-st) ning humanitaar-, reaal-, äri- ja kunstialane süvaõpe (10. kl-st), pikaaegsed on sealsed muusikatraditsioonid. Vilistlasi: Albrecht Altma, Kuno Areng, Arnold Green, Helene Johani, Raimond Kaugver, Kaljo Kiisk, Karl Orviku, Raimo Pullat, Arvo Pärt, Enn Tarvel, Harry Õiglane. Dir-eid: Ervin Kukk (1964—88), a-st 1993 Aivar Part. 2002/03. õ.-a. oli R. G-s 72 õpetajat ja 1016 õpilast.

B: *Rakvere Gümnaasium ja Keskkool 1912—1937*. Trt., 1937; *Rakvere Gümnaasium 1912—1997*. Trt., 1997.

Rakvere kihelkond hõlmas Virumaal Rakvere linna ning põhiosa Sõmeru ja Rakvere v-st. Omaette R. k-a on esimest korda mainitud 1419, kuid Rakvere kiriku kohta on teateid juba a-st 1253. R. k. moodustati Haljala ja Mahu (Viru-Nigula) ning Võhu (Viru-Jaagupi) khk-a osadest. 16.—18. saj. sõdades, eriti Rakvere pärast peetud võitluste ajal (1558, 1605, 1703), sai kihelkond mitmel korral rängalt kannatada. Pärast sõdu on rahvastik suhteliselt kiiresti taastunud. 19. saj. soodustas majanduse arengut eriti Balti rdt. kasutuselevõtt.

Rakvere Kolmainu kirik. Keskaegne kindluskirik ehitati 15. saj. alguskümnendeil Tallinna ehitusmeistri Simoni juhtimisel (1427 saavutati kokkulepe Tallinna müürseppmeistri Andreasega). Basilikaalset tüüpi kolmelöövilise kivikiriku ehitamisega jõuti lõpule 1430. a. paiku. Tollest peaingel Miikaelile pühendatud ehitisest on praeguseks säilinud põhiplaan, torn, selle müüritrepp, kolmetahuliseks murtud idaseinaga koorivõlvik ja osaliselt piilarid. Kirik sai Vene-Liivimaa sõjas (purustati võlvid ja torni ülaosa) ja 17. saj. algul Poola-Rootsi sõjas kannatada, misjärel pidi kogudus arvat. leppima varemete lähedal asuva puukirikuga. Kivikirik taastati 1684—91 ja see sai 1698 Kolmainu nime. Põhjasõja ajal hävisid torn, selle vahelaed ja kiriku katus. Praegune neogooti telkkiiver ehitati 1852, aknad said neogooti kuju 1892. Sisustuses on väärtuslikud kaks hauakivi (üks piiskop Annebeti hauaplaat, 1551), 16.—18. saj-st pärit laelühtrid ja küünlajalad, barokk-kantsel (Christian Ackermann, 1690; Elert Thiele evangelistide kujud, 1660. a-d) ja altar (Johann Valentin Rabe, 1730). 1998 taastati kiriku tornikell. ▼

Rakvere lade, Ülem-Ordoviitsiumi ladestiku keskm. lade. Avamus kulgeb Hiiumaal Tahkuna ps-l ja mandril alates Riguldist Kiisa, Kadrina, Piilse ja Mäetaguse kaudu kuni Narva jõe ääres paikneva Kuningakülani. Olulisimad paljandid on Paekna, Voore, Rägavere ja

Rakvere kiriku [illegible]

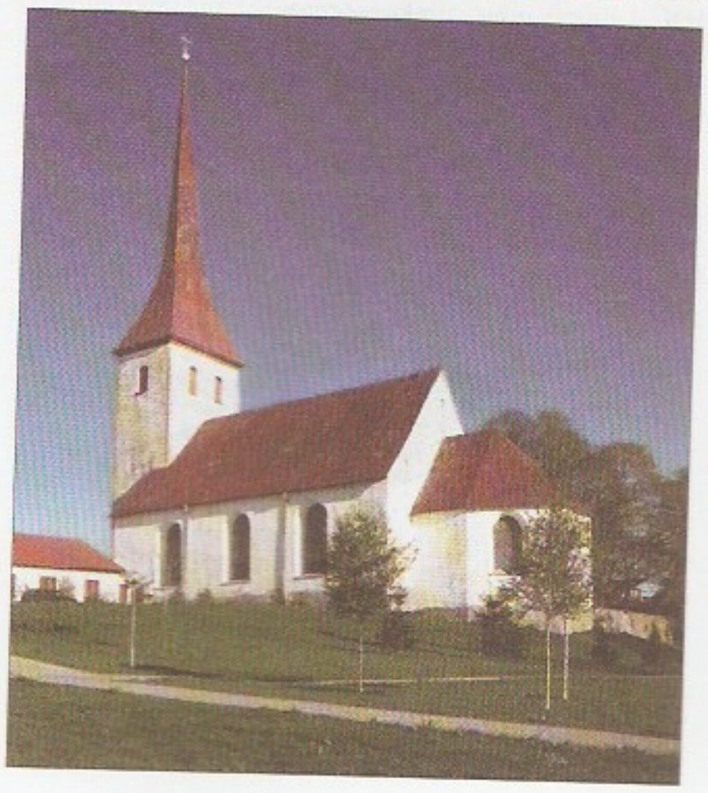

Rakvere [illegible]

Piilse läh. R. l-me paksus on 1—28 m (suurim Loode-Eestis). Põhja-Eestis koosneb lade puhtast kõvast peit-kristallilisest lubjakivist (Rägavere kihistu), Lõuna-Eestis merglist (Mosseni kihistu ülaosa) ja Kesk-Eestis dolomiitaleuroliidist (Variku kihistu ülaosa). Rohkesti on lubivetikate kivistisi, üksikutel kihipindadel leidub sammalloomade, käsijalgsete ja trilobiitide kivistisi.

Rakvere lahing, Novgorodi jt. Vene riikide väe ning Taani, Liivimaa Ordu ja Tartu piiskopi väe vaheline lahing Kunda jõe ääres 18. II 1268. Lahing peeti Vene väe Virumaa-sõjakäigu ajal, oli mõlemale poolele kaotusrikas ning lõppes taanlaste ja sakslaste taandumisega Rakvere linnusesse.

Rakvere Lihakombinaat, AS Rakvere Lihakombinaat, lüh. RLK, lihatöötlemisettevõte, Baltimaade suurim lihatööstuskontsern, millele kuulub 34 % Eesti lihatoodete turust. RLK eelkäijaks võib pidada 1890 asut. Rakvere linna tapamaja. 1944 linna tapamaja ning Baumani ja Shenkeli vorstitööstus ühendati ning asutati lihakombinaat; 1963 liideti sellega Kohtla-Järve ja Narva lihakombinaat. 1990 rekonstrueeritud ja 1995 erastatud RLK-s omandas 1998 enamusosaluse Soome firma *HK Ruokatalo*. RLK toodab liha ja lihatooteid — lauda-, poolsuitsu- ja grillvorste, viinereid, sardelle, pihve, hakkliha, tükilihatooteid jm. Aastas toodetakse valmis- ja pooltooteid kokku 23 572 t. Lisaks emaettevõttele kuuluvad RLK-sse *Rigas Miesnieks* (osalus 92,47 %), AS Ekseko (97,8 %) ja *Klaipedos Maisto Produktai* (100 %). RLK Grupi aktsiakapital on 377,2 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 1,2 mrd. ja kasum 75,9 mln. kr., töötajaid 1267. RLK tooteid eksporditakse Lätti, Leetu ja Ukrainasse. ◂

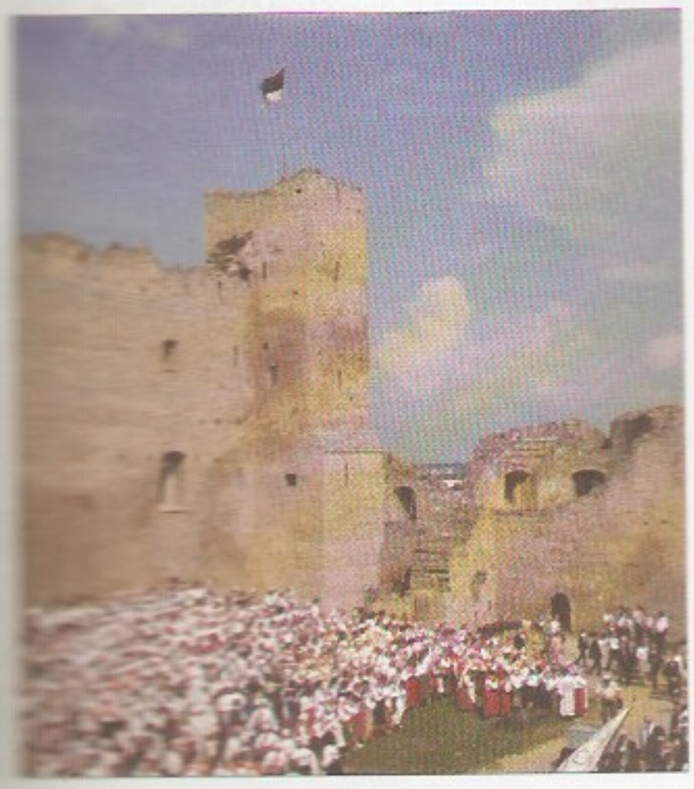

Rakvere Linnaorkester on asut. okt. 1992, et propageerida puhkpillimuusikat ja sisustada muusikaliselt linna üritusi. R. L-s on 14 muusikut, repertuaar ulatub klassikast džässini, oluline koht on bigbändimuusikal. Orkester on esinenud peale Eesti, Rootsis, Soomes ja Saksamaal. R. L. on Võsu muusikapäevade algatajaid. Muusikaline juht Jüri Takjas. A-st 1993 tegutseb R. L-i juures Rakvere Saksofonikvartett, mis on äratanud tähelepanu omapärase koosseisuga: 3 saksofoni ja tuuba (seaded on teinud Lembit Veevo).

Rakvere linnus rajati taanlaste eestvõttel 13. saj. II veerandil Rakvere oosi põhjatipule Vallimäele (suhteline kõrgus 25 m). Seal paiknenud eestlaste muinaslinnust Tarvanpead (1226 *Tarwanpe*) kindlustati kivist hoonete ja kaitseehitistega. Taanlaste linnust (*Wesenbergh*, arvat. alamsks *wesende*, *wesent* 'tarvas') on esimest korda mainitud 1252. Taanlased piirasid linnuse neljast küljest korrapäratu, u. 7 m kõrguse ringmüüriga, seda kaitsti ulgtaladele toetuvast puidust kaitsekäigust. 14. saj. II poolel hakkas Liivimaa Ordu (Virumaa läks 1347 tema valdusse) ringmüürlinnust ümber ehitama konvendihoone tüüpi linnuseks. Linnust laiendati põhja poole ja ehitati kolmetiivaline ühe nelinurkse läänetorniga peahoone, hiljem rajati kahe nelinurkse nurgatorniga lõunatiib ja uus, nn. idaväravaga lõunaeeshoov. Peahoone tiibu ja nurgatorne kõrgendati ning idavärava kõrvale rajati 16. saj. alguses poolümar rondeel. Idaväravahoone välimisel väraval olid tõstesillad ja nn. hundiauk, sisemisel langevõre. Vene-Liivimaa sõja ajal ehitasid venelased linnuse ümber kividest, palkidest ja tammepakkudest kindlustusvööndi. 1581 linnuse vallutanud rootslased rajasid põhja- ja lõunakiiljele bastionid, kindlustasid väisliinemüüri ja ajakohastasid sisehoonestust. 16. saj. II poolel ja 17. saj. alguses sai linnus sõdades sedavõrd kannatada, et kasutati kindlustuste nimekirjast. 1901—02 konserveeriti R. l-e varemeid Eestimaa Kirjanduse Ühingu ajaloo- ja arheoloogiasektsiooni ning 1931 Rakvere Muuseumi Seltsi eestvõttel. 1975 algasid varemete laiaulatuslikud taastamistööd, ordulinnuses asub Rakvere Linnus-Muuseum. 2002 avati Vallimäel turva kuju (skulptor Tauno Kangro). ◂

Rakvere Pedagoogikakool, 1972—2001 tegutsenud keskeriõppeasutus. Kooli eelluse oli 1958 asut. Rakvere Majandustehnikum, mis 1972 reorganiseeriti R. P-ks. Uue erialana avati koolieelne kasvatus 8. klassi lõpetanutele, hiljem lisandus õpe keskhariduse alusel. Esialgu oli õppeaeg 3 aastat ja 8 kuud, hiljem 2 aastat ja 6 kuud. Õpetati pedagoogikat, anatoomiat, füsioloogiat, hügieeni, üld- ja lapsepsühholoogiat, lastekirjandust, eriainemetoodikaid, kunstiajalugu, rütmikat, kehalist kasvatust, muusikat jm. Praktika toimus Rakveres ja selle lähiümbruse lasteaedades. A-st 1992 valmendati R. P-s sotsiaalhooldustöötajaid ja sotsiaalpedagooge. 2001 loodi R. P-i ja Mõdriku Põllumtehnikumi alusel Lääne-Virumaa Kutsekõrgkool ning alushariduspedagooge hakati koolitama TPÜ Rakvere Kolledžis.

Rakvere Piim, AS Rakvere Piim, 1850 Kundas asut. piimatööstus, a-st 1921 Rakveres. Põhitoodang on joogipiim ja piimatooted, neid valmistatakse Rakvere tsehhis ja Annikvere juustutootmise jsk-s. Aktsiakapital 27,7 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 221 mln. kr., töötajaid 190. A-st 1997 on ettevõtte põhiaktsionär *Alpamayo Ltd.* (Suurbritannia) ja a-st 1999 müüakse toodangut Farmi kaubamärgi all. ◂

Rakvere Piiritustehas, AS Rakvere Piiritustehas, piiritust ja alkohoolseid jooke tootev ettevõte, eelkäija on Rakvere mõisa (*Wesenbergh*) viinaköök. Olnud pärast põhjalikku rekonstrueerimist (1938) Baltimaade suurim piiritustehas. Tootnud („Guinnessi rekordite raamatu" järgi) maailma kangeimat (98 %) ja

puhtaimat piiritust. 1997 R. P. erastati, 1999 sai omanikuks alkoholitootja AS Onistar. Tehase tootmisvõimsus on 5 mln. l piiritust aastas, talle on antud ISO 9002 sertifikaat. Põhikapital 6,2 mln. kr. ja realiseerimise netokäive 58,6 mln. kr., tehases töötab 84 in. Üle poole R. P-e toodangust moodustab väljaveoks ja omanikufirmale eksporditellimuste tarbeks minev piiritus.

Rakvere tammiku maastikukaitseala asub Rakvere linna edelaserval kõrge oosi lõunapoolses otsas; 23 ha. Tammik võeti kaitse alla juba 1939. Kaitsestaatus taastati 1958. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Kaitstakse rendsiinadel ja leostunud muldadel kasvavat poollooduslikku laialehist metsa ning haruldasi taime- ja loomaliike. Rakvere tammikut asustab mitmekesine linnustik.

Rakvere Teater, 1940 asut. draamateater. Teatrimaja ehitust alustati juba EV ajal, eestvedaja oli Jakob Liiv. Maja valmis 1940. a. alguses, siis tegutses seal Rakvere Näitlejate Ring, kutseline teater alustas tegevust sama aasta sügisel. 1951 liideti teatriga vene trupp, millest moodustati 1952 Kohtla-Järve Vene Draamateater. R. T. on alati olnud ka ringreisiteater (väljasõiduetendusi on peaaegu sama palju kui kodulavaetendusi). Teatri tõusuajad on seotud võimekate peanäitejuhtidega (Kulno Süvalep, Mai Mering, Raivo Trass, Madis Kalmet ning Üllar Saaremäe koos teatri dir-i Indrek Saarega). Teatri algusaja põhinäitlejad olid Ellen Grünfeldt, Ants Toiger, Jaan Simmul, Fausti Turban, Eva Novek ja Aleksander Viilma. 1960. a-te tippnäitlejaiks said Aarne ja Siina Ükskülа, Eldor Valter, Viive Aamisepp, Ines Parker (Aru) ja Volli Käro. 1970.—80. a-te trupist määrasid teatri näo Feliks ja Tõnu Kark, Rein Olmaru (1968—71 peanäitejuht, 1985—89 dir.), Helgi Annast, Arvi Mägi (1989—94 kunstiline juht), Tiina Kukli, Peeter Jakobi, Laura Baumverk, Väino Laes ning otse lavakunstikateedrist tulnud Madis Kalmet, Anne Veesaar, Marika Vernik, Imbi Süvalep-Herm, Terje Pennie, Reeda Toots, Eduard Salmistu jmt. 1990. a-il tõusid esile Erik Ruus, Toomas Suuman (ka lavastaja ja kirjandusalajuht), Ülle Lichtfeldt, Marika Vaarik ja Indrek Taalma. Koos uute juhtide Ü. Saaremäe ja I. Saarega (mõlemad ka näitlejad) tuli teatrisse noori lavastajaid (Ain Prosa, Peeter Raudsepp) ja näitlejaid (Tiina Mälberg, Ardo Ran Varres, Velvo Väli, Tarvo Sõmer, Kersti Tombak, Hannes Prikk jmt.). Kasut. palju külalislavastajaid. Teatri populaarsust on suurendanud hea repertuaarivalik. A-st 1997 on teatril ka *black-box*-saal.

B: *Viiskümmend aastat Rakvere Teatrit.* [Koost. R. Sikk.] Tln., 1990. ▸ 1

Rakvere vald asub Lääne-Virumaal Rakvere linnast läänes ja põhjas (Arkna k. ümbruses on lahustükk); 127,69 km², 2306 el. (2003). Keskus Rakveres. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku põhjaosas, kus on valdav põllum-maastik. Valda läbivad Tallinna—Narva mnt. ja rdt. ning mitu Rakverre suunduvat teed (Tapalt, Väike-Maarjast jm.). Lasilas on põhikool, Veltsis algkool ning Lepnas rmtk. Huviväärsed on ✧Lasila, Arkna (mõisa peahoone valmis 1880. a-tel) ja Veltsi mõis (19. ja 20. saj. vahetuse historitsistlik ansambel) ning ✧Pahnimäe KA ja ✧Mädapea tammiku KA. Kullaaru k-s on Eduard Bornhöhe sünnikoht, Lasila mõisas elas noorusaastatel Karl Ernst von Baer. Valla suurimad tööandjad on põllum- ja kaubandusettevõtted. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 6. VI 1991. ▸ 1

Rakvere Õpetajate Seminar, 1912—57 (vaheaegadega) tegutsenud pedagoogikaõppeasutus. 1912—18 oli R. Õ. S. venekeelne riiklik õppeasutus, kuhu algul võeti ainult õigeusulisi. Et sisseastumiseksamitele tulid enamasti luterlikud eestlased, muudeti vastuvõtukorda ning 16 kohale võeti võrdselt venelasi ja eestlasi. 10 õpilasele anti stipendium. 1913 avati harjutuskool. Algul

asus kool eramajas, 1915 valmis seminari jaoks 3 hoonet. Õppetöö kestis 4 aastat. Kahel esimesel aastal õpiti üldaineid, kahel järgmisel pedagoogikat ja metoodikat ning läbiti harjutuskoolis praktika. 1918. a. veebr-s kool suleti. Uuesti avati ta 1919 (dir. Voldemar Raam), esimene lend lõpetas 1922. a. kevadel. A-ni 1932 tegutses 6-kl. (lõpetas 11 lendu) ja 1945—50 4-kl. eestikeelse seminarina ning 1950—57 pedagoogilise koolina. Seal on õpetanud Jüri Parijõgi, Marie ja Theodor Brandt, Cyrillus Kreek, Eduard Ole, Evert Mesiäinen, Theodor Andresson.

RAM, ✧Eesti Rahvusmeeskoor.

Rammu, saar Soome lahes, Kaberneeme ps-st 4 km loodes; 1,03 km², kõrgus kuni 3,4 m. Saar on Kaberneeme ps-ni ulatuva künnise kaugeim, veepealne osa, kuulub Jõelähtme v-a. Piklikku S-kujulist saart liigestavad maasäärad (Kudu- ja Vesisäär, Ninaotsanukk) ja väikesed lahed (Leetsaare ja Liivalõugas), leidub rändrahne ja kivikülve ning väikesi järvikuid. Pinnakate liivane, seal kasvab kadastik, on ka mändi (sh. istutatud), pihlakat, paju ja roostikku. Saarel on R. liitsihi alumine (kõrgus 15 m) ja ülemine (30 m) päevamärk (mõlemad a-st 1986). Rannikumeres on 6 väikesaart (suurim neist Allu, 1,6 ha). — R. (rts *Ramö*) asustuse kohta on teateid a-st 1715, kuulus hiljem Kodasoo mõisale. 1930. a-te lõpul oli R-l 22 kaluriperet ja u. 100 el., 1922—44 tegutses seal algkool. Nõuk. piirivalve sundis 1952 elanikud saarelt lahkuma. A-st 1991 kuulub R. ✧Kolga lahe MKA-sse.

Rannametsa jõgi. Vaade Rannametsa luidetelt

Ramsi, alevik Pärsti v-s Sinialliku oja alamjooksul Loodi—Raudna ürgoru edelaveerul; 751 el. (2000). Seal on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 29 õpilast), rmtk. ja postkontor. Töötab mitu Viljandi EPT tootmisüksustest asut. ettevõtet (AS R. Turvas, AS Eesti Turbatööted ja maaparandusega tegelev OÜ Rame). — Asut. 1950.—60. a-il omaaegse Koigu k. maale Viljandi masinaparandusjaama (tegutses 1954—61) asumina, saanud nime R. talu järgi.

Ramsi neem, Eesti mandriosa läänepoolseim koht (23°24′ ip.). Asub Noarootsi ps-e läänerannikul Voosi lahtu eenduval Ramsi ps-l, põhjarand lõpeb 3—4 m kõrguse astanguga. Oli veel 20. saj. alguses saar (*Ramsholm*). Ramsi ps-l on puisniit, lõunarannikul kaks pikka lahtu — Silgurahu ja Ulassaar.

„Randlane", 1978 Haapsalus asut. harrastusteater (a-st 1979 rahvateatri nimetus). Teatrit on juhtinud Ervin Juursoo (1978—94), Marina Sillaste (1994—99) ja Ilmeli Aken (a-st 2000). Asutamisest peale on teater korraldanud suviseid Haapsalu „Valge Daami" etendusi (lavastajad on olnud Ilmar Tammur, Neeme Kuningas, Hanti Volmer, Kaarel Kilvet jmt.). 1994 ja 1996 korraldas „R." Eesti harrastusteatrite festivali ning 1995 a. 1997 rahvusv. festivali „InterTeaterFest". Osalenud rahvusv. teatrifestivalidel.

rannaelamu, Eesti põhjaranniku kalurikülade elumaja. R-l oli lame (viil)katus. Hoones paiknesid tuba (pühkimine eluruum) ja koda ning otstesse nende kõrvale ehit. rahakamber ja kodakamber (kasutati sahvrina või aidana). Suuremates taludes kuivatati vilja ka toas ja kogu pekstü rehk. R. on kujunenud arvat. 18.—19. saj. kohalikust kaheruumilisest suitsutoast Soome elamute ja Eesti rehielamu eeskujul. 20. saj. tulid vanade r-te asemele uued, keerukama plaaniga elamud.

Rannametsa jõgi, ka Kassioja, asub Edela-Eestis; pikkus 31 km, jõgikond 173 km². Algab Nigula raba idaservast, suubub Liivi lahte. Peamised lisajõed on Arakaoja (17 km), Tolkuse (11 km) ja Nepste oja (10 km). R. jõel on Timmkanali kaudu ühendus Ura jõe alamjooksuga.

Rannametsa luitestik, ka Rannametsa mäed, Häädemeeste luitestik, Eesti tuntuimaid ja kõrgemaid luitealasid, asub Liivi lahe ja Tolkuse raba vahel. Kõrgeimad luited on Tõotusemägi (40 m ü. m.), Tornimägi (34 m, oli alates II aastatuh-st ohverdamiskoht) ja Varsamägi. R. l. kuulub Rannametsa-Soometsa LKA-sse. Luitestikuga rööbiti kulgeb Pärnu—Riia mnt.

Rannametsa-Soometsa looduskaitseala asub Häädemeeste, Tahkuranna ja Surju v-s; 9865 ha (sellest maismaad 8058 ha). Osa kaitsealasse kuuluvaid piirkondi võeti kaitse alla juba 1939 (mitmeaastase kuukressi kasvuala) ja 1964 (Rannametsa luited ja Tolkuse raba). Praegused piirid ja staatus on kaitsealal a-st 2000. Kaitsealal on rannaniite, roostikke, soid ja metsi ning Antsülusjärve ja Liivirannamere rannikuluited; palju on LK I ja II liike. Soometsa ehk Maarjapeakse puisraba (1600 ha) on tekkimas turvastumas leedemulla soostumisel ja Tolkuse raba (5500 ha) rannavallide vahele kunagise lahe kinnikasvamisel. Rannaniidud ja -roostikud on paljude linnuliikide pesitsemis- ja toitumispaik. Häädemeeste-Pulgoja rannaniidul kasvab ligi 250 liiki kõrgemaid taimi, seal on Eesti suurim niidu-kuremõõga (LK III) kasvuala. LK-alustest liikidest kasvab kaitsealal nt. hulhi sõrmkäppa (LK II) ning ahtalehist ingelheina, kuradi-sõrmkäppa, kahelehist käokeelt, kahkjaspunast sõrmkäppa, metskuukressi ja kurulauku (kõik LK III), seal elab nt. merikotkast (LK I), jutselg-kärnkonna ehk kõret, kivisisalikku ja metsist (kõik LK II) ning nõmmelõokest (LK III). ◂

Rannamõisa maastikukaitseala asub Harku v-s; 65 ha. Rannamõisa punk võeti kaitse alla juba 1959. A-st 2000 on kaitseala praegustes piirides ja staatuses, et kaitsta peale Rannamõisa punga ka kõrgipealset loometsa ning allikalist pungaalust metsa. R. m. loodeosas on sambakestega Tõlgu koopad ja liivakivipaljand.

Rannamõisa punk, Põhja-Eesti paekalda Tiskre ja Rannamõisa vaheline lõik; kõrgus kuni 35 m. Koosneb alaosas pehmest Alam-Kambriumi ja Ordoviitsiumi liivakivist, aleuroliidist ja kiltsavist, ülaosas kõvast Ordoviitsiumi karbonaatkivimist. Tiskres ja Rannamõisas (Tilgul) jaguneb punk kaheks astanguks, neid eraldab kuni 200 m laiune terrass. Kambriumi kivimeist koosneva alumise astangu kõrgus on ligi 15 m. Järsakus leidub erineva suurusega ja kujuga murrutuskulpaid (murrutus hävitab neid, ent tekitab ka uusi). Punga ees on liivakivisse kujunenud, punga taandumist tõestav rohkete rändkividega murrutuslava. R. p-a tõus merest algas u. 8000 aastat tagasi, kui Antsülusjärv taandus. LK ◂

Rannaniidi pangad asuvad Muhu kirderanniku lähedal (veepiirist 150—600 m kaugusel) u. 1,5 km pikkusel maa-alal. Pangastikku kuulub 5 suuremat ja mitu väiksemat panka. R. p-d kujutavad endast pehmemast ümbriskivimist väljaeraldunud Jaagarahu lademe Kesselaiu kihistiku helehalle massiivseid kavernoosseid biohermikehi, mis tekitavad künkliku pinnamoe. LK. ▾

Rannaniidi pankade kaitseala asub Muhu saare kirdeosas; 40 ha. Asut. 1959 rannikulähedaste kuni 3,5 m kõrguste, kohati silekaljuste vormidega pankade ja neis paljanduvate biohermide kaitseks.

Rannapungerja jõgi, ülem- ja keskjooksul ka Roostoja; alamjooksul Pungerja jõgi, asub Alutagusel; pikkus 52 km, jõgikond 601 km². Algab Jõhvi kõrgusti-

kult Atsalama k. lähedalt, suubub Rannapungerjal Peipsisse. Suurimad paremp oolsed lisajõed on Tagajõgi (40 km, 262 km²), Mäetaguse jõgi (25 km), Saarevälja oja (19 km), Milloja (10 km) ja Tudulinna oja (12 km), vasakpoolseist on pikim Iisaku peakraav (12 km).

Rannarootsi Muuseum, ✧eestirootslaste kultuuri ja eluolu tutvustav muuseum. Tegutseb aastast 1992 Haapsalus, riikliku muuseumina avatud 2002 (avamisel viibisid ka Rootsi kuningas Karl XVI Gustav ja kuninganna Silvia). Muuseumi juures asub ✧Eestirootslaste Kultuuri Seltsi rajatud teadusrmtk. Peale püsiväljapaneku on muuseum korraldanud msg. avalikke üritusi (muuseumi õuel eestirootslaste purjeka — Ruhnu jaala — ehitamine ja sellega Stockholmis käimine), etendusi (Vormsi, Pakri ja Vihterpalu pulmade lavastused) ning näitusi (Vihterpalu rootslaste võitlus oma emakeele ja identiteedi säilitamise eest, Rootsi kuninglikud visiidid Eestimaale). Eestirootslaste ajalugu kajastaval näitusel on pälvinud tähelepanu 20 m pikkune tikitud vaip, millel on kujutatud eestirootslaste ajaloos toimunud sündmusi. R. M. on tähistanud eestirootslaste asualade kultuuritähtsaid paiku, kujunenud eestirootslaste kultuurikeskuseks ja nende kogunemispaigaks. Juhataja Alar Schönberg. R. M-i toetab Rootsis asuv sihtasutus *Aibolands Museum*.

rannaõigus (lad *ius litoris*), **1.** rannaelanike muistne tava omastada randa uhutud esemeid ning merehätta sattunud laevu ja veoseid. Läänemere-äärsetes riikides on niisugust tava alates 13. saj-st palju kordi keelatud, kuid rannafeodaalide vastupanu tõttu oli keelul esialgu vähe tulemusi. 16.—18. saj. sellest tavast loobuti ja see kuulutati raskeks kuriteoks, tugevdati rannavalvet ning hakati korraldama merehädaliste päästmist. — **2.** nüüdisajal merehädaliste abistamist ja vara päästmise hüvitamist korraldavate õigusnormide kogum.

rannikumurre kuulub kirderanniku murderühma, seda on räägitud Soome lahe lõunarannikul Jõelähtmest Vaivarani. R-t on nimet. ka põhjaeesti rannamurdeks (nagu ka kirderanniku murderühma üldiselt). R. on eesti ja soome murdeala vaheline siirdemurre, selles on jooni, mis sarnanevad soome murretega ja eristavad seda enamikust eesti murretest, nt. *õ* ning pika ja ülipika välte puudumine, vähene sise- ja lõpukadu, astmevaheldustüüp *sepp : sebä* 'sepa', tunnuseta *da*-infinitiiv (*elä* 'elada', *viska* 'visata') ja *isi*-tunnusega tingiv kõneviis. R. jaguneb kolmeks murrakurühmaks: läänerühma kuuluvad Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala loodeosa rannakülade murrak ning keskrühma Haljala Selja ranna ja Viru-Nigula murrak, idarühma Põhja- ja Ida-Vaivara murrak. Tähtsaimad r-e uurijad on olnud Mari Must ja Tiit-Rein Viitso.

B: M. Must. *Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade*. Tln., 1987; M. Must. *Kirderannikumurde tekstid*. Tln., 1995; T.-R. Viitso. *Virumaa keeled*. — Virumaa. Rakvere, 1996.

Rannu, alevik samanim. v-s Elva tee lahkmel Rõngu—Sangla mnt-st idas; 442 el. (2000). Alevikus on keskkool (2002/03. õ.-a. 279 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja Võrtsjärve SA keskus. R. mõisaansamblist on säilinud majandushooneid ja park. Laiema piirkonnana hõlmab R. ka alevikust põhjas olevaid alasid, kus asuvad R. vallamaja (Vallapalu k-s), apteek (Noorma k-s) ja ✧R. Püha Martini kirik (Neemiskülas). R. õigeusu Jeesuse Jeruusalemma Mineku kirikut (ehit. 1901, Vallapalu k-s) kasutab uusapostlik kirik (õigeusu kogudus tegutses a-ni 1961). — Esmamaining 1438 (*gesessen zu Randen*). R. vasallilinnuse kohta on teateid a-st 1471.

Rannu kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Rannu v-a ja Rõngu v-st Valguta ümbruse. 13. saj. alguses kuulus Rannu ala Ugandi mk-a, oli arvat. 1224. a-st alates Dolenite vasallisuguvõsa omandus. Nende rajatud Rannu linnus läks pärast 1470. a-t Tiesenhausenite valdusesse. Ürikutes on kihelkonna kohta teateid a-st

Rannu Püha Martini kirik

1347. 1797 oli Rannus talurahvarahutusi. 19. saj. keskpaiku siirdus üle 23 % elanikkonnast õigeusku, 1901 valmis Vallapalus (Lülles) õigeusu kirik. Talude päriseksostmine algas 1863, rahvuslikust liikumisest võeti elavalt osa. Vabadussõjas 16. I 1919 peetud Rannu lahingus sundis Tartu kaitsepataljon leitnant Karl Einbundi (Kaarel Eenpalu) juhtimisel taanduma Rannu hõivanud enamlased (u. 400 meest).

Rannu Püha Martini kirik on Eesti tellisepiirkonna silmapaistvaimaid hilisgooti maakirikuid. Asub alevikust 7 km loodes Neemiskülas, esmateade 1347. Praegune kirik ehitati arvat. 15. saj. I poolel. Krohvimata tellisseintega kolmelööviline pikihoone on tavatult lühike: koosneb kahest võlvikust. Säilinud on profileeritud tellisportaal ja kaks välisaltariorva. Pikihoone võlvid toetusid Lõuna-Eestis erandlikult paekivist konsoolidele (toodud arvat. Tallinnast), koori tähtvõlvil on ainulaadsed terrakotast baldahhiinkapiteelid. 17. saj. Rootsi-Poola sõdades võlvid hävisid. Puidust viilutorn pärineb a-st 1835. Sisustuses on väärtuslikud renessanss-stiilis kantslikorpus (16. saj. keskpaik, Eesti vanim; kõlaräästas u. 1640), laelühter (1699), neogooti vormides altariseinal (Ludvig Bandelier' töökoda) olev Rudolf von zur Mühleni maal „Kristus ristil" (1890) ja orel (1906, vennad Kriisad). Kirik restaureeriti ja Vabadussõjas langenute mälestustahvel avati 1991. ▲

Rannu vald asub Tartumaa lääneosas Võrtsjärve rannikul; 158,01 km², 1729 el. (2003). Keskus Vallapalu k-s. Valla keskosa paikneb ✧Ugandi lavamaal, kus on valdav põllum-maastik, lõuna- (Mustjärve ümbrus) ja põhjaosa (Sangla ja Rannu soo) asuvad Võrtsjärve madalikul. Sangla soo on osaliselt kasutusel turbamaardlana. Ümbruskonda ilmestavad Tulimägi (99 m), Võrtsjärve rannikul paiknevad paljandid (✧Tamme paljand) ja Trepimäe järsak (✧Trepimäe KA). Valla äärmine põhjaosa kuulub ✧Alam-Pedja LKA-sse. Valda läbivad Tartu—Viljandi mnt. ning sellelt hargnev Rõngu tee. Võrtsjärve rannikul asub ✧Võrtsjärve Limnoloogiajaam, samas on ka sadam. Väikesadam on ka Vallapalu, Tamme, Järveküla ja Jõesuu k-s. Valla keskuses on keskkool, rmtk. ja rahvamaja, rmtk. on ka Kurekülas ja Väike-Rakkes (Sangla rmtk.). Riigimetsamaad haldab Elva metskond. Suurimad ettevõtted on põllum-ga tegelev OÜ Rannu Mõis, OÜ Kure Mõis, palkmaju tootev OÜ Rannu Bangeman ja Rannu juustutööstus. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991. ▶ 1

Rannu vald asulati (2000)

Alevikud
Kureküla
Rannu
Külad
Erva
Järveküla
Kaarlijärve
Kõpastu
Koopsi
Kulli
Neemiskülä
Noorma
Paju
Sangla
Suure-Rakke
Tamme
Utukõnga
Vallapalu
Vehendi
Verevi
Väike-Rakke

Rannu Püha Martini kirik

Rannu vald. Vapp ja lipp

Rannamõisa pargi üks paljandeid hermüdest

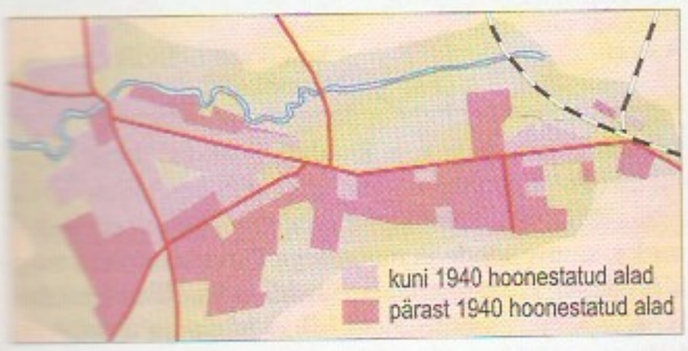

Rapla, vallasisene linn Eestimaa keskosas, samanim. maakonna ja valla keskus; 5721 el. (2003). Asub lainjal tasandikul Vigala (Konuvere) jõe ülemjooksul. Linna läbib Tallinna—Türi—Viljandi mnt. (linna piires Viljandi mnt.), mis põhjaosas hargneb R.—Järvakandi mnt-ks (linna piires Tallinna mnt.), sellelt omakorda hargneb mnt. Märjamaa suunas, ulatudes kagus R. rdt-ni (rdtj-st on Tallinna 54, Pärnu reisijaama 87 ja Viljandisse 96 km). Hoonestus paikneb põhil. jõe vasakkaldal. Tihedaim on see Tallinna—Viljandi mnt. ühenduslõiku piirkonnas, kus asub enamik ühisk. hooneid (sh. 1974 valminud haldus- ja kaubanduskeskus) ning ühepereelamuid. Rdtj-a piirkonnas paikneb korrapäratult püstine osa tööstusettevõtteid, nende vahele jäävad elamukvartalid. Üldiselt on R-s ülekaalus ühekorruselised puitelamud, linna lõunaosse jäävad 5-korruselised korterelamud. Parkide ja haljasalade kogupindala oli 2000. a. 64,8 ha (sellest oli linna hoolduse all 12,7 ha). Omapäraseim on Kiriku park, linnasüdames asub Lastepark, kultuuriüritused toimuvad Tammemäel. Linna serva jäävad Metsapark ja Ööbiku parkmets ning Sulupere puhkeala. R. kaguosas on savi kaevandamise augud, mis on täitunud veega.

1990. a-tel on oluliselt muutunud linna elanike tööhõive määr (1989 oli see 59 %, 2000 aga 46 %) ja töötajate jaotus tegevusalati. R. suurimad tööandjad on olnud Tallinna ettevõtete („Estoplasti", „Vasara", V. Klementi nim. Tallinna Õmblustootmiskoondise ja Tallinna Piimatoodetekombinaadi) allettevõtted ning kohalikud ehitusettevõtted R. KEK, R. MEK ja R. Autobaas nr. 19. Nüüdseks on enamikust moodust. iseseisvad väiksemad aktsiaseltsid või osaühingud. Suurim tööandja on R. Tarbijate Ühistu (2002. a. 182 töötajat). Tähtsaimad tootmisettevõtted on AS Art Link Production (pildiraamid, asut. 1993, 2002. a. 168 töötajat), AS E-Plast RSM (kile- ja plasttooted, 42 töötajat), ✧Sadolini Eesti filiaal (värvid ja puiduimmutusvahendid), AS Optima Tööstus (valgustid), AS Katimex (tööriivad, 70 töötajat) ja Hilleberg Eesti OÜ (õmblustooted, 29 töötajat). Suurimad ehitusfirmad on AS Benno Ehitus (94 töötajat), OÜ Erek (27) ja OÜ Amparis (25), rahvusv. transpoordiga tegeleb OÜ Awol Trans. Üldhariduskoolidest tegutsevad R. Ühisgümn. (asut. 1935, 2002/03. õ.-a. 806 õpilast), R. Vesiroosi Gümn. (asut. 1988, 682 õpilast) ja R. Täiskasvanute Gümn. (asut. 1946 R. Maanoorte Koolina, 212 õpilast). Täiskasvanuid koolitavad Mainori Kõrgkooli ja Kesk-Eesti Arenduskeskuse R. Õppekeskus ja R. Kunstiseltsi Õpikoda. R-s on 4 lasteaeda ja rmtk. Sotsiaalhoolekandega tegeleb R. Hooldekeskus. Tervisetemaseid osutavad R. haigla ja R. Perearstikeskus OÜ. R. Kultuurikeskuse juures tegutsevad peo- ja rahvatantsuringid, laulukoorid, orkestrid ja näitetrupid. R-s tegutseb ka 5 kunsti- ja 2 muusikastuudiot. Sportlikegevus on koondunud spordiklubidesse ja -seltsidesse. Sportlikajatised on R. Ühisgümn-i ja R. Vesiroosi Gümn-i hallides. R-s tegutsevad luteri usu Maarja-Magdaleena kogudus ja vabakogudus, kalmistu asub linna loodepiiril. Vaatamisväärsed on R. kivisild, kirik ja kirikuaed (seal kasvab nn. Priinuse tamm, LK), Viljandi mnt. ääres asuv Kalevipoja luisukivi (LK), end. R. KEK-i keskuse hoone, kultuurimaja, pangahoone (praegune Eesti Ühispanga hoone) ja Tallinna mnt. 23 asuv elamu-ärihoone. Igal aastal toimub rahvusv. ✧R. kirikumuusika festival. — Arhitektuurimälestistena väärivad tähelepanu kivisild (19. ja 20. saj. vahetus), Maarja-Magdaleena kirik ja puitehitisena vabakoguduse palvela. — R. Maarja-Magdaleena kirik on tõenäoliselt kolmas ehitis sellel kohal. Esimese kiriku kohta

Rapla elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1989	6271	1508	24	4143	66	620	10
2000	5758	1136	20	3817	66	803	14

Rapla töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	264	35
Mäetööstus	4	1
Töötlev tööstus	616	527
Energia- ja veevarustus	64	70
Ehitus	720	271
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	268	498
Hotellid ja restoranid	160	56
Veondus, laondus ja side	400	248
Rahandus	44	58
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	60	113
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	216	260
Haridus	240	214
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	224	165
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	388	99
Töötajaid kokku	3668	2618

andmed puuduvad, hiljemalt 13. saj. II poolest pärines ehituskunstiliselt märkimisväärne kivikirik, mis 19. saj. lõpus varisemisohu tõttu lammutati. Lääne- ja Järvamaa eeskujusid järginud kavatis koosnes ühelöövilisest kolme võlvikuga pikihoonest ja kitsamast neljanurksest koorist, käärkamber ja torn puudusid (käärkamber lisati hiljem). Kitsad aknad paiknesid linnusetaoliselt kõrgel. Praegune uusromaani stiilis kirik ehitati 1899—1901 (arh. Rudolf Moritz von Engelhardt), see on ainuke Eesti kahe torniga maakirik. Kujundus lähtub mõneti Tallinna Kaarli kirikust. Sisustuses: ristimiskivi vaagen (13. saj. II pool), krutsifiks (15. saj. lõpp), barokne kantsel (1700, Christian Ackermann), barokkaltar (1737, Quirinus Rabe) ja kooriruumis gooti stiilis tabernaakliniši pealmik (pärinevad kõik vanast kirikust). — Hilisemate ehitiste hulka kuuluvad vana rahvamaja (1933, August Volberg), haldus- ja kaubanduskeskus (1974—84, Helgi Margna, nüüd maavalitsuse hoone), end. KEK-i peahoone (1977, Toomas Rein), Sadolini hooned (1980. a-d, Marika Lõoke ja Aleksander Skolimowski; Sadolini administratiivhoone, 2001, arhitektuuribüroo „Muru&Pere Arhitektid"). Suurema osa R-st hõlmavad aedlinnailmelised eramukvartalid. — „Taani hindamisraamatus" on R-t mainitud 8 adramaa suuruse külana (*Rapal*). Andmeid R. kohta on allikais vähe, 15. saj. kuulus R. küla Alu mõisale, 1478 panditi Padise kloostrile. 1694 Alu karjamõisana asut. R. mõis oli 18. saj. aeg-ajalt omaette majandusüksus. 1765 jagati R. küla Alu ja Valtu mõisa vahel. R. asula hakkas kasvama 19. saj. II poolel, kui sealsesse kirikuküla asus elama käsitöölisi ja kaupmehi. 1866 sai R. apteegi, 1889 haigla, 1899 Valtu tellisetehase ja 1900 rdtj-a (ehitati Valtu mõisa maale ja kandis esialgu lähedal asuva Hertu karjamõisa saksakeelse nime järgi nime Hermet). 1868 avati Uuskülas R. vallakool, 1913 alustas alevikus tegevust ministeeriumikool, 1926 valmis algkoolihoone, 1936 avati progümnaasium, mis 1939 muudeti keskkooliks. 1945 nimetati Lõuna-Harjumaa suurimaks asulaks kasvanud R. alevik aleviks, tema kasv hoogustus veelgi pärast rajoonikeskuseks saamist (1950). Linna staatuse sai R. aug. 1993. Ühines 2002 ✧Rapla v-ga. ▲▶3

Rapla kihelkond hõlmas Harjumaal nüüdse Raplamaa Rapla ja Raikküla v-a ning Kehtna v-a põhiosa (v. a. Eidapere ja Lelle ümbrus). Kuulus muinasajal Harjumaasse. Rapla kirikukhk. eraldati Hagerist 13. saj. II poolel või 14. saj. alguses (kihelkonnakirikut on kirjalikus allikas mainitud 1412). Rapla vanimatest mõisadest on kirjalikes allikates mainitud Alu (1409), Sikeldi (1410), Valtu (1412) ja Kodila mõisa (1436). 1854 valmis Käbikülas (Kehtnast 3 km edelas) Rapla abikirik — Järvakandi Peetri kirik (puithoone). R. k. oli Harjumaa jõukaimaid piirkondi, kuigi jäi talude päriseksostmise ning põllum-e arengu kiiruselt Lõuna-Eestist maha. 20. saj. kujunes kihelkonna metsarohke lõunaosa majanduselu keskuseks Järvakandi alev.

Rapla kirikumuusika festival, 1993 Rapla Maarja-Magdaleena kiriku koguduse toel ja eestvõttel alustatud kirikukontsertide sari, millest võrsunud rahvusv. festival on seadnud ülesande viia head muusikat koos kristliku sõnumiga ka Eesti pisimatesse maakirikutesse. Festivali sündi toetasid Soome kirikumuusikud, kes on osalenud kõigil festivalidel. R. k. f. on laienenud Rapla mk-a ning kaugemalegi: 2002 toimusid selle kontserdid juba seitsme maakonna kirikutes. Esinenud on Eesti tuntud solistid ja kollektiivid ning külalisinterpreedid (Suurbritanniast, Saksamaalt, Ungarist, Venemaalt, Lätist, Skandinaavia maadest jm.). Festivali algataja ja peakorraldaja on Raimo Kivistik.

Raplamaa, Rapla maakond, asub Põhja- ja Kesk-Eestis, hõlmab end. Harjumaa lõunaosa, Läänemaa idapoolsed vallad, Järvamaast Käru ning Pärnumaast Lelle ümbruse. ▶3

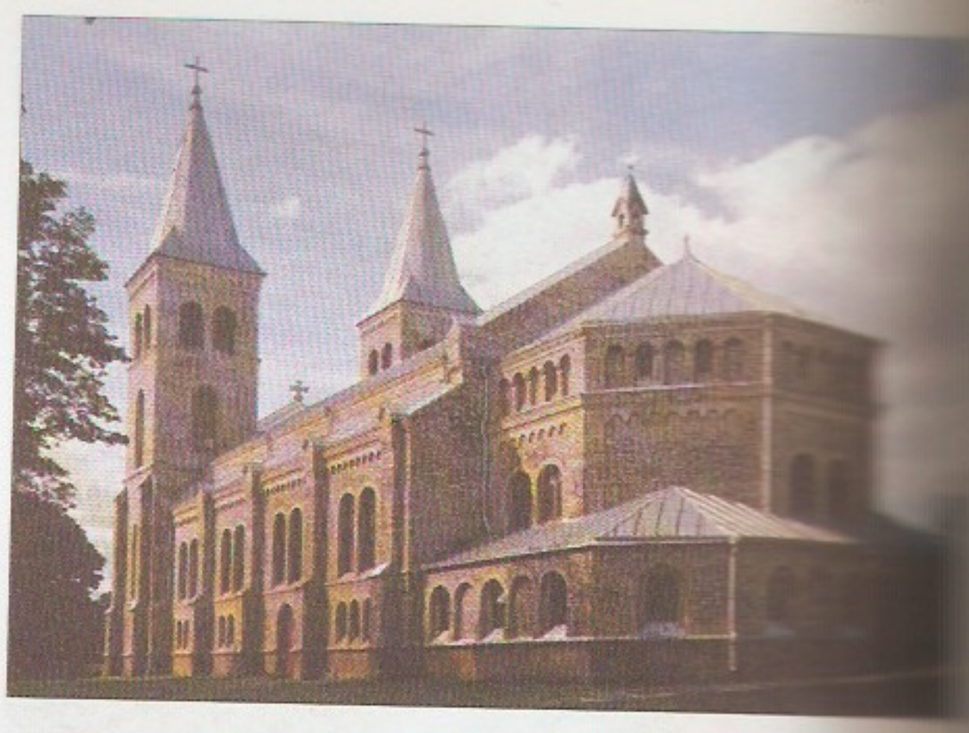

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	2979,1 km²
Elanike arv	37 270 (2003)
Keskus	Rapla linn
Rahvastiku tihedus	12,5 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	36,7 %
Haldusüksused	10 valda
Asulad	1 linn, 3 alevit, 13 alevikku, 263 küla

•*Loodus.* Suurema osa R. alast hõlmab Harju lavamaa kesk- ja lõunaosa, läänepoolne paikneb Lääne-Eesti madalikul, väike idaosa Kõrvemaal. Maakonna kagunurka, suurte soode ja metsadega Pärnu madaliku ning Kõrvemaa kokkupuuteala, tuntakse ka Kõnnumaana. R. aluspõhja moodustavad Siluri lubja- ja dolokivid, kohanime järgi on saanud nime Pirgu, Juuru ja Raikküla lade. Raikküla lademe avamus hõlmab R. pindalast u. poole (paljandid Pakamäel, Pakal ja Inglistel), Orgita ümbruses on kuni 4 m paksuselt kollakashall dolokivi. Pinnamood on valdavalt tasane ja pinnakate õhuke. Alale on omased Balti jääpaisjärve rannamoodustised ja ulatuslikud viirsavitasandikud. Peale aluspõhjakõrgendike ja moreenkühmude leidub otsamoreene, mõhnu ja oose (Lelle ja Vahastu vahel, sh. R. kõrgeim koht Paluküla Hiiemägi, 106 m), mis lääne pool on tekkelt viimase mandrijäätumise Palivere staadiumi ja idas Pandivere staadiumi servamoodustised. Harju lavamaa ja Lääne-Eesti madaliku üleminekualal (Märjamaa ja Varbola ümbruses) on suuri õhukese pinnakattega ja pinnakatteta aluspõhjalavasid. Kõnnumaal on valdavad laialdased soostunud jääjärvetasandikud. Vigala ümbruse hõlmab viirsavitasandik (savide paksus kuni 30 m), aluspõhi ulatub seal maapinnani vaid vähestes kohtades (Avaste mägi, 24 m). Läänepiiril (Rumba ja

Raplamaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Raplast (km)
Juuru v.	Juuru al.	152,4	1593	12	14
Järvakandi v.	Järvakandi alev	4,8	1493	—	29
Kaiu v.	Kaiu al.	261,1	1699	13	24
Kehtna v.	Kehtna al.	507,3	5196	48	12
Kohila v.	Kohila alev	230,2	5915	22	20
Käru v.	Käru al.	214,9	719	9	33
Märjamaa v.	Märjamaa alev	871,6	7495	82	26
Raikküla v.	Tamme k.	224,2	1785	22	12
Rapla v.	Rapla l.	243,4	9561	41	(—)
Vigala v.	Kivi-Vigala k.	269,8	1814	27	55

[1]Järvakandi alev sai v-ks
[2]eraldati Juuru v-st
[3]Kohila v. ja alev ühinesid Kohila v-ks
[4]Märjamaa alev ja v. ning Loodna v. ühinesid Märjamaa v-ks
[5]Rapla linn ja v. ühinesid Rapla v-ks

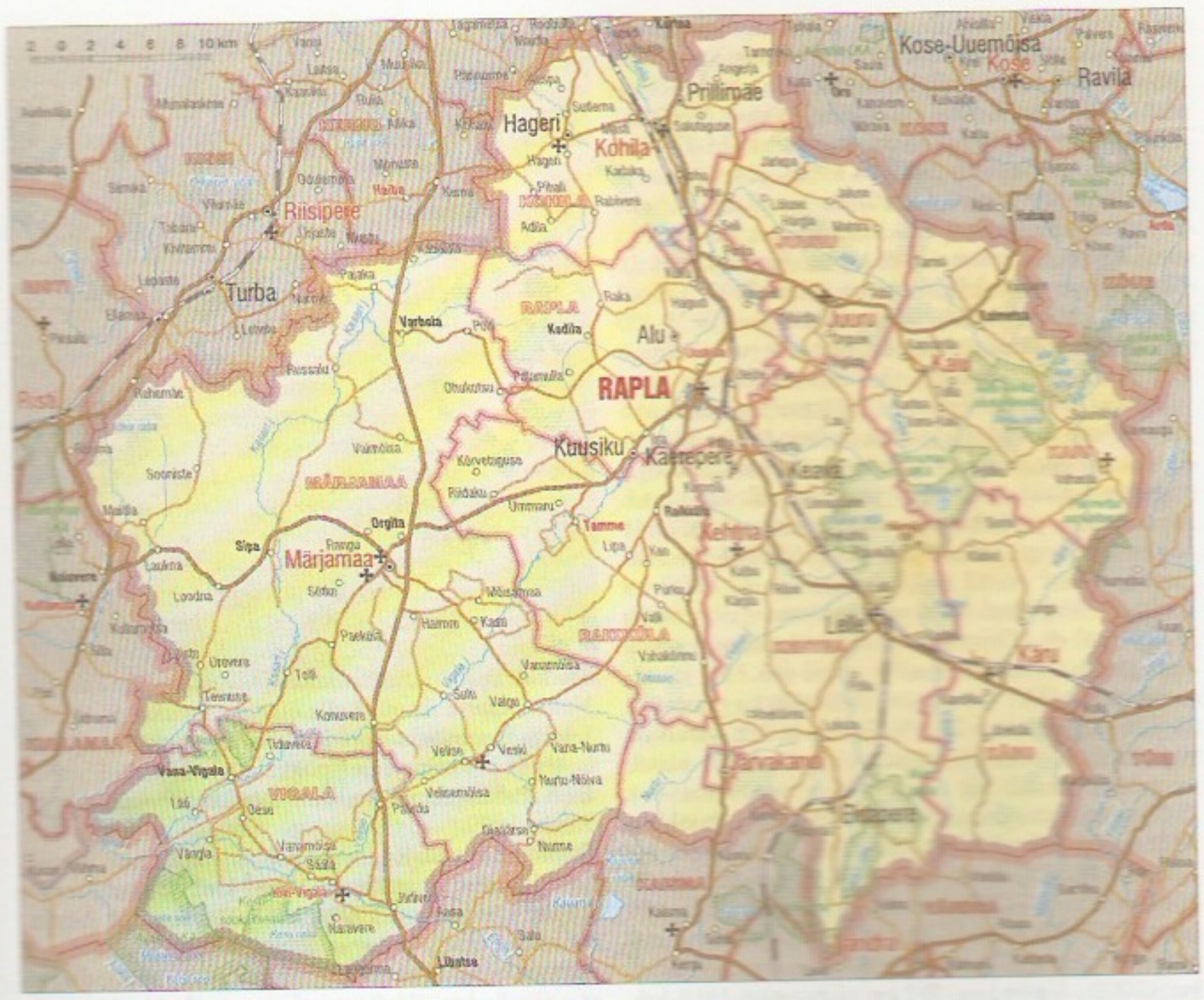

Velise jõe ühinemiskohas) on maapinna kõrgus alla 5 m. R. tähtsaim veelahe on Paluküla Hiiemägi, sealt algavad jõed kuuluvad Soome lahe (Keila jõgi), Väinamere (Kasari ning tema lisajõed Vigala, Velise, Nurtu ja Enge) ning Pärnu jõe lisajõgedena (Sauga, Käru ja Vändra) Pärnu lahe vesikonda. Paese aluspõhja tõttu on rohkesti karsti. Järvi on vähe (u. 30) ja need on valdavalt väikesed madalsoo- ja rabajärved. Järvelisuse poolest (0,41 %) on R. Eesti maakondade hulgas viimane. Ulatuslikke alasid hõlmavad gleistunud leostunud ja leostunud gleimuldi katvad võsastunud end. puisniidud. Loode- ja põhjaosa paelavadel on valdavad paepealsed ja rähksed rendsiinad (VI—VII hindeklass) ning kirdeosas leetunud ja leedemullad. Mitmel pool (eriti lõuna- ja idaosas) on rohkesti soostunud ja soomuldi. R. iseloomulikem metsatüüp on loomets (kohalikus keelepruugis „nõmm"), eriti palju on seda Märjamaa ja Raikküla v-a alal (Suur Nõmm Kõrvetaguse—Vaimõisa—Russalu piirkonnas).

16	Mukri MKA	2147
7	Märjamaa järtade KA	24
2618	Niidiaia tammiku KA	8
7	Pae karsti-KA	11
20	Paka mäe KA, ka Raikküla vanade rannamoodustiste KA	18
1032		
1799	Palamulla karsti-KA	7
17	Piiumetsa soo-KA (Raplamaa osa)	256
27	Pilkuse MKA	473
2	Rabivere KA, ka Rabivere soo-KA	1726
18	Rebase ja Tori tammikute KA	20
14	Rumbi LKA	71,6
2,5	Seli-Angerja KA	123
2729	Selja mägede KA	5
48	Taarikõnnu LKA (Raplamaa osa)	471
2148	Tillniidu LKA	38
22	Tõrma paepaljandi KA	13
5713	Urge KA, ka Urge kuristiku KA	2
1853	Varbola KA, ka Varbola vanade rannamoodustiste KA	801
20	Vardi loometsa KA	181
545	Vinguta KA, ka Vinguta küla paemurru KA	1,2
3,9		

Metsarikkad on ka Kõrnumaa ja Lääne-Eesti madaliku servaalad. Laiguti kasvab ka salumetsa. Vigala mail leidub harvaesinevat männi ja kase koosluse ga lodumetsa (kohalikus keelepruugis „soovik"). Soodest moodustavad madalsood 51, rabad 40 ja siirdesood 9 %. Liustikulised ja meretekkelised pinnavormid on üldiselt madalad (suhteline kõrgus harva üle 10 m), pikaajaline inimtegevus (maaharimine, teede ehitamine jms.) on neid kohati oluliselt ümber kujundanud. R. kliimale on omased kevadised ja sügisesed sagedased öökülmad (öökülmadeta aega on vaid 111 päeva aastas). ■

• *Majandus.* R. geograafiline asend on maj. mõttes soodne. Rohkesti on väikesi ja keskm. suurusega ettevõtteid, tootmine on mitmekesine ja hajutatud. Üksikisiku tulumaksu poolest ühe elaniku kohta (2001. a. 2417 kr.) on R. üks esimesi maakonde, välisinvesteeringute suuruselt ühe elaniku kohta Harju- ja Lääne-Virumaa järel kolmas. Ettevõtjate arvu poolest (1870) asub R. tagapool. Äriregistrisse kantud (2002) 90 aktsiaseltsist on enamik suure käibega. R. suurim tööandja (425 töötajat) ja suurima käibega (395,6 mln. kr.) ettevõte on Kohilas asuv kontori ja kooli paberkaupa tootev Lindegaard Eesti AS. Teisel kohal on AS Järvakandi Klaas (178 töötajat, käive 274 mln. kr.), käibelt (130,8 mln. kr.) on kolmandal kohal Ingliste k-s asuv keemiatooteid käitlev AS Ingle ning neljandal Raplas asuv pildiraame tootev AS Art Link Production (100 mln. kr.). R. suurimaid tööandjaid on ka Rapla Tarbijate Ühistu (182 töötajat), mille jaevõrk on hajutatud üle maakonna (käive 93,3 mln. kr.). Põllum-s on suurima käibega (78,6 mln. kr.) ettevõtja Viru Lihaühistu. Toodetakse ka mööblit (OÜ Balteco Mööbel), tööriivaid (AS Katimex), turvast (ERA Valduse AS), tegeldakse ehitustöödega, teeremondiga, rahvusv. autoveoga (OÜ Awol Trans) ning taime- ja loomakasvatusega. R-l asuv AS Salutaguse Pärmitehas on Eesti ainus pärmitootja. Ka suure värvitootja ES Sadolini AS-i kogu tootmistegevus asub Rapla linnas. Põllumajandus. Koristuspinna, saagikuse ja loomade

arvu poolest kuulub R. Eesti keskm. maakondade hulka. Haritavat maad on 79 200, looduslikku rohumaad 16 958 ha. Enamik haritavast maast asub Märjamaa (15 873 ha), Kehtna (12 545 ha), Vigala (8662 ha) ja Rapla v-s (7998 ha). Koristuspinnast (15 976 ha) hõlmab 8043 ha oder, 3752 ha nisu, 2424 ha kaer ja 1143 ha rukis. Nende teraviljade saagikus on Eesti keskmisest mõnevõrra väiksem. Suurim on rapsi ja rüpsi keskm. saagikus (2249 kg/ha, Eestis 2. kohal). Kartuli koristuspind (936 ha) on väike. 2002. a lõpul oli R-l 18 600 veist (sh. 9400 piimalehma) ja 28 400 siga (Eestis 4. kohal), viimaseid peetakse pms. Kehtnas ja Kaius. Munatoodangult (3,7 mln.) on R. üks Eesti viimaseid. Põllum-loenduse (2001) andmeil kasvatati R-l 47 ha-l avamaaköögivilja, sellest 22 ha hõlmas kapsas, 14 porgand ja 4 söögipeet. Suurimaid köögiviljakasvatajaid on Juurus asuv OÜ Koka Aiand. Metsandus ja jahindus. R. metsamaast (167 641 ha) on katastrisse kantud (31. XII 2002) 104 326,5 ha metsa, sellest on 62 107,7 ha era- ja 42 135,7 ha riigimets, ülejäänud on munitsipaalmaa. Enim metsa (53 329 ha) on Märjamaa v-s. Korraldatud metsamaal on riigimetsas valitsev puuliik mänd (43,1 %) ja erametsas kask (33,7 %). Kuuse osatähtsus on erametsas 26,9 % ja riigimetsas 25,8 %. Puistu keskm. vanus on riigimetsas männil 74, kuusel 46 ja kasel 44 aastat, erametsas männil 70, kuusel 66 ja kasel 48 aastat. 2002 raiuti metsa uuendusraidena 396 698 ja hooldusraidena 133 097 m³. Metsa istutati (11,4 mln. taime) ja külvati 6852,8 ha-l, sellest 4767,8 riigimetsas. 1. IV 2003 loendati R-l 2800 metskitse, 1500 metssiga, 900 põtra ja 1200 kobrast. Kütiti 551 metssiga, 299 metskitse, 232 põtra, 125 kobrast, 484 rebast ja 399 kährikut (2002). Veondus. R-l on riigimnt-id 1010 km, neist 48 km on maakonda läbiv Tallinna—Pärnu põhimnt. Tugimnt-id on 164 km, kõrvalmnt-id 798 km. Kohalikke ja erateid on kokku 2929 km. R-d läbib palju bussiliine ja 3 rongiliini. R-l on registreeritud 164 bussi (neist 54 eravalduses) ja 2431 veoautot (1434 eravalduses). Maakonda läbib 62 km Tallinna—Pärnu rdt-d ja 15 km sellest (Lelles) Viljandisse hargnevat rdt-d (5 jaama ja 5 peatuskohta). 2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* R-l on 30 päevast üldhariduskooli (2002), sh. 6 gümnaasiumi, 16 põhikooli, 2 algkooli ja 6 lasteaeda-algkooli. Kerge ja mõõduka vaimupuudega lapsed õpivad Raikküla Koolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 5953. Maakonnas tegutsevad Kehtna Majandus- ja Tehnoloogiakool, Vana-Vigala Tehnika- ja Teeninduskool, kõrgkoolina tegutseb Mainori Kõrgkooli Rapla õppekeskus. Koolieelseid lasteasutusi on 34. Koolivälised huviasutused on Kehtna Kunstide Kool, Märjamaa Muusika- ja Kunstikool, Kaiu ja Rapla muusikakool ning Kohila Koolituskeskus. Kultuuri- ja rahvamaju on 22, rmtk-sid 34 (neis on registreeritud kokku 14 993 lugejat). Maakonnas on 4 muuseumi: Mahtra Talurahvamuuseum (riiklik muuseum), Sillaotsa Talumuuseum ja Hageri Muuseum (munitsipaalmuuseumid) ning Võerahansu Kodumuuseum (eramuuseum, Raikküla v-s). R-l on u. 75 msg. spordirajatist, sh. 19 spordisaali, 2 staadioni, 3 ujulat, 2 lasketiiru, u. 10 eravalduses olevat tenniseväljakut ning mitu ratsaspordibaasi (Raikkülas ja Kehtnas). Spordiklubisid on 33, neis tegeldakse u. 25 spordialaga. R-l on 14 perearstikeskust ja 9 apteeki. Hambaravi teenust osutatakse 13 hambaravikabinetis. Tegutseb 2 haiglat, mille koosseisus töötab 2 kiirabibrigaadi. Raviasutustes töötab kokku 49 arsti, 24 hambaarsti ja 123 õendusala töötajat. Maakonna riiklik hooldekodu on Märjamaa v-s asuv Mõisamaa Hooldekodu, tegutsevad 10 omavalitsuste hooldekodu (Juuru, Järvakandi, Kaiu, Kehtna ja Kehtna v-a, Kuuda, Vigala ja Hageri hooldekodu ning Käru Tervisekeskus-hooldekodu ja Rapla Hooldekeskus) ning 3 erahooldekodu (Pahkla Camphilli Küla, Kohila turvakeskus „Katikodu" ja kristlik turvakodu „Petrula"). Laste hoolekandeasutus on Maidla Lastekodu. Riikliku kaitse all on 49 ajaloomälestist (sh. Mahtra sõja mälestussammas, Atla-Eeru kõrtsihoone, Kalbu külakooli hoone ning Rapla Velise mõisa kalmistu ja kabel), 245 arhitektuurimälestist (sh. Juuru, Märjamaa ja Hageri kirik, Härgla mõisa peahoone, Hõreda mõisa viinavabrik, Ingliste mõisa ait-kuivati, Raikküla mõisa jääkelder ja Ruunavere postijaam), 343 arheoloogiamälestist (sh. Hageri k-s asuv Hiiekivi, Pahkla k-s asuv Rahaaugumägi ning Keava ja Loone linnus), 428 kunstimälestist (asuvad pms. kirikutes, sh. Uexkülli ja Siversi vappidega vitraažaken (Vigala Maarja kirikus), Neitsi Maarja ikoon (Lelle õigeusu kirikus) ja Mihkel Lüdigi hauamonument). R-l on 8 atesteeritud majutuskohta (4 puhkemaja ja 4 puhkeküla).

Raplamaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	843
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	403
Töötlev tööstus	173
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	173
Veondus, laondus ja side	85
Ehitus	56
Hotellid ja restoranid	50
Muu	87

B: A. Paidla. *Rapla maakond teise aastatuhande lõpul.* Rapla, 1999.

Rapla vald asub Raplamaa põhja- ja keskosas, hõlmab ka vallasisese linna Rapla; 243,37 km², 9561 el., sellest Rapla 4,64 km² ja 5721 el. (2003). Keskus Raplas. Paikneb ✧Harju lavamaa lõunaosas. Valdavalt tasast maastikku ilmestavad Hagudi ümbruses oosid, mis on osa Ohekatku—Kirdalu oosistikust. Kodila ümbruses leidub karsti (✧Tõrma paepaljandi KA, ✧Palamulla karsti-KA) ja kasvab loometsi (Lipstu nõmm Jalase MKA-l). Valla lääneosas paiknevad ✧Linnuraba soo-KA, ✧Rebase ja Tori tammikute KA ning ✧Jalase MKA põhjaosa, kirdeosa läbib Keila jõe keskjooks. Vallas on ✧Matsi-Kärneri tammiku KA ja osa Rabivere raba KA-st. Teedest on tähtsaimad mitu Raplasse suunduvat mnt-d (Tallinnast, Türilt, Järvakandist, Märjamaalt), valda läbib Tallinna—Viljandi rdt. Suurem osa haridus- ja kultuuriasutusi asub Raplas, peale nende on Hagudis ja Kodilas põhikool, Alus lasteaed-algkool ning Alus, Hagudis, Kodilas ja Kuusikul rmtk. Kuusikul asuvad Rapla lennuväli (seda haldab spordiklubi Bekas), meteoroloogiajaam ja Taimse Materjali Kontrolli Keskuse Kuusiku Katsekeskus. Huviväärsed on Kuusiku (peahoone ehit. põhiosas 18. saj. IV veerandil), Valtu (peahoone ehit. 1820. a-il) ja ✧Alu mõis ning Nõmme kõrts (ühe talliga maanteekõrts, ehit. 19. saj. I poolel). Suurimad tööandjad on puidutöötlemis- ja kaubandusettevõtted, majanduskeskus on Rapla. Uusküläst on pärit Otto Tief, Kaarel Liimand ja Johannes Kappel ning Röa k-st Anton Starkopf, Ohulepas möödusid Friedrich Reinhold Kreutzwaldi noorpõlveaastad. Hagudi mõisas sündis Adam Johann von Krusenstern. — Algselt moodustati R. v. 1891 7 mõisavallast. A-ni 1950 kuulus R. v. Harjumaasse. Valla staatus ennistati 21. II 1991. Rapla linn ja vald ühinesid 2002. ▸1

ratsateenistus, aadlimõisade kohustus anda sõjaväkke ratsaväelasi, asendas aadli enda väeteenistuse. Eestis tekkis r. juba enne Vene-Liivimaa sõda ning laienes 17. saj. kõikidele eramõisadele. Iga r-ühiku (s. o. 15 adramaa) kohta tuli teenistusse anda ning hobuse, mundri ja relvadega varustada 1 ratsanik (Põhjasõja ajal 2). Pärast Põhjasõda minetas r. senise tähtsuse ja 18. saj. lõpust seda enam ei rakendatud.

Rattagu looduskaitseala asub Hiiumaal Kõrgessaare v-s; 86 ha. Asut. 1998 bioloogiliselt mitmekesise põlismetsa ja jugapuude (LK II) kaitseks. Inimtegevus on kaitseala vähe mõjutanud.

Rapla vald, vapp ja lipp

Mälestussammas Otto Tief'ile Uusküla [illegible]

Raplamaa ettevõtjate jaotus õigusliku vormi järgi (1. I 2003)

Aktsiaseltsid	[illegible]
Osaühingud	[illegible]
Tulundusühistud	[illegible]
Täisühingud	[illegible]
Usaldusühingud	[illegible]
Füüsilisest isikust ettevõtjad	[illegible]

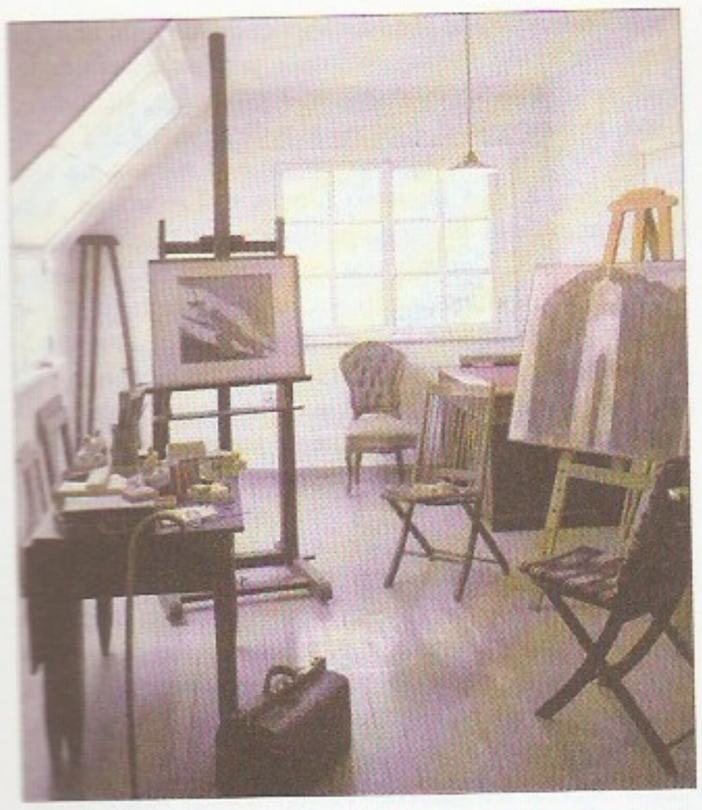

K. Raua majamuuseum avati 1984 Tallinnas Nõmmel kunstnik Kristjan Rauale kuulunud majas (arh. Herbert Johanson, 1929), ✧Eesti Kunstimuuseumi filiaal. Püsiekspositsioon kajastab kunstniku elu- ja loometeed. Täielikult on taastatud elutoa ja ateljee esialgne ilme. Korraldatakse ka väikesi Eesti kunsti näitusi ning viiakse läbi pedagoogilisi programme (lastele ja täiskasvanutele). ▲

K. Raua õppestuudio, 1904—14 Tartus tegutsenud ateljeekool, asutaja kunstnik Kristjan Raud. Oli A. ✧Laikmaa ateljeekooli kõrval esimesi õppeasutusi, mis võimaldas eestlastele professionaalset kunstiõpetust. A-st 1909 korraldas stuudio ka õpilastööde näitusi. Õpilasi: Johannes Einsild, Jaan Grünberg, Voldemar Kangro-Pool ja Eduard Taska.

„Raudam", raudteelaste segakoor asut. 1922; 1929 kutsuti (pärast mitut dirigendivahetust) koori juhatama Karl Leinus. Algasid „R-i" iga-aastased esinemised „Estonia" kontserdisaalis ja väljaspool Tallinna, 1935 ostales „R." Eesti Lauljate Liidu esinduskoorina Soomes Sortavalas toimunud laulupeol. 1936 esineti Riias ja 1939 Kaunases, pärast sõda muutusid traditsiooniks msg. NSV Liidu piirkondadesse tehtavad kontserdireisid. K. Leinus juhatas koori a-ni 1966, seejärel valiti ta audirigendiks. Koori mitmekülgses repertuaaris oli valdav Eesti muusika, „R-le" on laule loonud Mihkel Lüdig, Artur Kapp, Tuudur Vettik, Riho Päts, Boris Kõrver jmt. helilooja. „R." pälvis Eesti NSV teenelise koori (1962) ja rahvakollektiivi aunimetuse (1967). 1999 lahkus „R." Tallinna Raudteelaste Klubist ja hakkas tegutsema Salme Kultuurikeskuses. 1966—85 oli „R-i" peadirigent Arno Kallikorm, 1985—90 Reet Soo-Poom, a-st 1990 on peadirigent Ahti Raias (on vaheaegadega koori juhatanud a-st 1966).

Raudna jõgi, Halliste jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 58 km, jõgikond 1140 km², langus 24 m, vooluhulk keskm. 9,5 m³/s. Algab Viljandi järve edelaotsast, Tohvrist alates voolab Pärnu madalikul, suubub Riisa läh. Ülemjooksul jagab jõe ürgorg Sakala kõrgustiku lääneosa kaheks. Keskjooksul asuvat Osju ja Kuusekäära k. vahelist jõelõiku nimet. Sillavalla jõeks (19. saj. läks sealt läbi Valge- ja Õrdi raba ületav talitee). Kõrge veeseisu ajal on alamjooksul suuri üleujutusi (kuni 100 km²). Suurimad lisajõed on (vasakpoolsed) Kõpu (61 km, 400 km²) ja Tõrma jõgi (20 km) ning Uia (16 km), Everti (14 km) ja Siniallika oja (14 km) ning (parempoolsed) Lemmjõgi (41 km, 203 km²) ja Vastemõisa oja (12 km).

Raudna looduskaitseala asub Pärsti v-s; 30 ha. Asut. 1994 linnustiku kaitseks. Enamik kaitsealast on kruusakarjääri tekkinud järv (18 ha, süg. 1,8 m), seal on paljude linnuliikide rändepeatus-, pesitsus- ja toitumiskoht. Järve ümbruses kasvab mitu kaitsealust taimeliiki.

raudtee. Eestis algas r-ehitus 1868 (✧Balti r.), a-ks 1904 oli olemas 675 km laiarööpmelist r-d. Kitsarööpmelisest r-st ehitas Juurdevee R-de Selts (asut. 1892) 1895—96 Valga—Pärnu, 1895—97 Mõisaküla—Viljandi ja 1898—1900 Viljandi—Tallinna liini koos Türi—Paide haruteega. I maailmasõja ajal valmisid Paide—Tamsalu liin ja Tallinna ümbruses kindluser-d (✧Peeter Suure merekindlus). Ka hiljem ehitati pms. kitsarööpmelist r-d (1919—23 Riisselja—Orajõe, 1923—26 Sonda—Mustvee, 1926—28 Lelle—Pärnu koos Viluvere—Vändra haruga, 1929—31 Rapla—Virtsu liin), 1918—31 suurenes liinide kogupikkus 375 km-st 675 km-ni. 1929—31 ehit. Tartu—Petseri liin (88 km) oli laiarööpmeline. 1967 hakati kitsarööpmelist r-d asendama laiarööpmelisega (Tallinna—Pärnu liin ehitati laiarööpmeliseks 1967—71), see lõpetati 1970. a-il. Vähe koormatud kitsarööpmelised r-liinid (sh. Rapla—Virtsu, Türi—Tamsalu, Sonda—Mustvee jmt.) suleti, selle tagajärjel vähenes oluliselt Eesti r. kogupikkus. Vt. ka 11. kd., lk. 374—75.

Raudteeamet, Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi valitsusalas olev valitsusasutus, mis teostab seaduses ettenähtud alustel ja ulatuses rdt-transpordi valdkonnas riiklikku järelevalvet ning kohalikib riiklikku sundi. R. loodi 1999, tema kooseisus on järelevalve-, tururegulatsiooni- ja arendusosk. ning majandustalitus. Peadir. on a-st 2000 Oleg Epner.

Rava maastikukaitseala asub Ambla v-s; 17 ha. Rava tammik võeti kaitse alla juba 1936 (oli EV tollases LK-registris esimene sissekanne). Kaitsestaatus taastati 1959. Praegused piirid ja staatus a-st 2000. Kaitstakse liigirikast tamme-segapuistut. Arvatakse, et tammik on kunagi olnud hiis; mõisa ajal oli ta park.

Ravila, alevik Kose v-s Pirita jõe paremal kaldal, Kosest 4 km idas; 382 el. (2000). Alevikus on hooldekodu (150 in., pms. liikumispuuetega invaliidid), lasteaed ja rmtk. Huviväärne on ✧R. mõis. — „Taani hindamisraamatus" mainitakse R. (*Rauelik*) ja Mägise (*Maeckhius*) k., viimase kohale rajatud R. mõisa kohta on teateid a-st 1469. 19. saj. II poolel R. k. mõisastati. R-s avati 1936 aianduskool, 1948—58 tegutses seal põllum-tehnikum.

Ravila mõis asub Kose v-s. Esmamaining 1469 (*Mekes*). Oli 1527. a-st Rosenite ja 1592. a-st Uexküllide valduses, neilt läks 1768 kaasavarana Karl Reinhold von Manteuffelile. Manteuffel lasi 1770. a. paiku rajada suurejoonelise mõisaansambli, millesse kuulusid barokne poolteisekorruseline kõrge murdkelpkatusega härrastemaja (hiljem laiendati seda kahekorruselise tiibhoonega) ja hulk kõrvalehitisi. Ta rajas ka Napo külla klaasitehase ning 2 saeveskit. Tema pojale, vabameelsele Peter von Mannteuffelile (saanud tuntuks eesti kirjamehena), kuulusid peale Ravila ka Palvere, Saksi, Pada, Satsu, Jõepere, Kaarli, Tõdva-

Kõnnu, Haansalu, Kabala ja Kuie mõis. Peteri tütre Elisabeth Wilhelmina kaasavaraga läksid need kirjanik August von Kotzebue pojale Paul von Kotzebuele, kellest 1862 sai Novorossia ja Bessaraabia ning 1874 Varssavi kindralkuberner. Mõisahoone pandi 1905. a. dets-s põlema, kuid taastati hiljem mõnevõrra lihtsustatud kujul. Ansamblisse kuulus suur, Pirita jõest vett saava ulatusliku vetevõrgu ning sildade ja paviljonidega kujundatud park (13,4 ha). Säilinud on mõni ametnikemaja, maakivist tallid ja kuivati ning maakivist ja tellisest meierei. R. m-a juurde kuulusid Nõmme, Saia ja Sõmeru kõrvalmõis ning Karla ja Vardja karjamõis. 1932 toodi Kehtnast R. m-a Harjumaa rahvaülikool ja 1936 avati seal ka aianduskool. Nõuk. ajal asus Ravilas a-ni 1958 põllum-tehnikum ning hiljem sovhoosi keskus, praegu on seal hooldekodu. ▲

Ravimiamet, Sotsiaalmin-i valitsemialas tegutsev valitsusasutus, mis kontrollib ravimite tootmist, sisse- ja väljavedu ning turustamist, peab meditsiiniseadmete andmebaasi ning osaleb EV ravimipoliitika välmimises ja elluviimises; asut. 1993. 1991 loodi Tartus Eesti Ravimikeskus, 1992 liideti sellega „Eesti Farmaatsia" kontrollanalüüsi labor ja 1993 apteegiosk. R-l on registreerimis-, inspektsiooni-, ravimite kvaliteedi kontrolli, bioloogiliste preparaatide, meditsiiniseadmete, veterinaarravimite ja üldosk. Avaliku teabena on kättesaadavad eestikeelsed kokkuvõtted Eestis registreeritud ravimite omaduste kohta ning ravimitega tegelevate ettevõtete andmed. Peadir. on a-st 1999 Kristin Raudsepp.

Reastvere linnamäe kaitseala asub Torma v-s; 4 ha. Asut. 1968 Vooremaa kõrguselt teisel voorel — Leedi-Reastvere voorel (126 m ü. m.) — paikneva, II a-tuh-st pärineva linnamäe, nn. Kalevipoja sängi kaitseks.

Rebala muinsuskaitseala asub Harjumaal; 7264 ha, keskus Jõelähtmes. Hõlmab Jõelähtme v-a Kallavere, Ülgase, Kostiranna, Manniva, Rebala, Võerdla, Koila, Jõelähtme, Parasmäe, Kostivere, Loo ja Vandjala k. ning osa Koogi, Maardu ja Saha k. R. m. on looduse ja inimtegevuse koosmõjul kujunenud ajaloolise kultuurmaastiku piirkond, kus on üle 300 kinnismuistise, sh. Jägala linnamägi, 9 asulakohta, 237 kivikalmet, 99 kultusekivi, maa-alune kalmistu, muinaspõlde, hiiekoht ja ohvripaik. Ehitusmälestistena on kaitse all Jõelähtme kirik, postijaam ja kivisild, Maardu ja Kostivere mõis, Saha kabel ja Ülgase kaevanduskäigud ning loodusmälestistena Kostivere karstiala, Jägala juga, Ülgase pank ja Ellandvahe hiidrahn. Suur osa kinnismuististest pärineb hilispronksiajast ja varasest rauaajast, tõendades siinse maaviljelusliku püsiasustuse tekkimist juba enam kui 2000 aasta eest. Rohkesti vanu jooni on ka külade ja talude kavatises. R. m. ülesanne on iidse põllum-maastiku, asustuse, kultuurimälestiste ja loodusobjektide säilitamine, kaitse ja eksponeerimine ning nende uurimiseks võimaluste loomine. 1979 loodi maakondlik Rebala põllum-ajalooline KA (13,38 km²), et tõkestada Maardu fosforiidikaevanduse laiendamist selles suunas. 1987 moodust. Rebala kultuuriloo-KA (24,95 km²) sai riikliku staatuse. 1992 asutati Rebala Fond ja 1994 avati Jõelähtmes kaitseala muuseum. 1998 kinnitas EV valitsus R. m. põhimääruse ja nüüdsed piirid. ▸

Rebase ja Tori tammikute kaitseala asub Rapla v-s; 20 ha. Asut. 1961, laiendatud 1964, et kaitsta moreenseljandikul kasvavaid tammikuid. Tammikute alusmetsas kasvavad sarapuu, kuslapuu ja magesõstar.

reduktsioon, mõisade r., aadlikele läänistatud riigimõisade tagasivõtmine. Rootsis võeti termin „r." kasutusele 17. saj. Seoses riigi finantsraskustega ja eriti sõjaliste kulutuste suurenemisega tegi Riigipäev Karl X Gustavi ajal 1655 osalise, nn. neljandikr-i. Karl XI algatusel otsustas Riigipäev 1680 teha nn. suure r-i, mida 1682–83 laiendati. R. pani seisma aadli katsed talupoegade õigusi vähendada ning sai aluseks absolutistlikule kuningavõimule ja sõjaväereformile. Suur r. hõlmas ka meretaguseid provintse, sh. Eesti-, Liivi- ja Saaremaad. Eestimaal redutseeriti 8283 adramaast 2995 (u. 36 %), Saaremaal 643 adramaast 160 (u. 25 %). Kõige laiemalt haaras r. Liivimaad, kus aadli maavaldus koosnes põhil. Rootsi riigilt saadud läänidest (6318 adramaast redutseeriti 5215, seega u. 84 %). Liivimaa aadli vastupanu (selle juht oli Johann Reinhold von Patkul) murdmiseks piirati sealset omavalitsust. Enamik redutseeritud mõisu anti end. omanikele rendile. R-ga kaasnesid maamõõtmine, katastreerimine ja koormiste normimine, kavatsus oli vabastada talupojad pärisorjusest. R. kuulutati lõpetatuks 13. IV 1700.

B: J. Vasar. *Die grosse livländische Güterreduktion.* Trt., 1931.

reede, pärimuse järgi kõige halvaendelisem ja maagilisem nädalapäev. Usuti, et r-l alustatud töö ja tegevus ebaõnnestuvad. Arvati, et reedene ilm näitab pühapäevast ilma. Viie r-ga kuud peeti õnnetuks. Uskumustes avaldub ristiusu mõju (r. kui katoliiklik paastupäev, suur r. kui aasta õnnetuim päev). Nimetus „r." tuleneb muinasskandinaavia armastus- ja viljakusjumalanna Freyja nimest. Ka nüüdisajal peetakse r-t halvaendeliseks päevaks.

reformatsioon, ka usupuhastus, Lääne- ja Kesk-Euroopas 16. saj. I veerandil alanud usuline liikumine, mis ajendas protestantismi põhivormide luterluse ja kalvinismi tekkimise. Eitas kiriku pärimust ning rõhutas Piibli ja evangeeliumi õpetuse ainuõigsust. R. algas Saksamaal 1517, kui Martin Luther hakkas tegutsema patukaristuskustutuskirjade (indulgentside) müügi vastu. 1520. a-te alguses jõudis luterlik r-iliikumine Eesti alale ja levis pms. linnades. Tallinnas hakkasid 1523 Niguliste kirikus evangeeliumiusku jutlustama Johannes Lange, Oleviste kirikus Zacharias Hasse ja Pühavaimu kirikus arvat. Heinrich Böckhold. Liivimaa linnade ja vasalkondade nõupidamisel, mis toimus Tallinnas, sõlmisid Riia, Tallinn ja Tartu 19. VII 1524 r-i kaitseks liidu. Linnaelanike ja katoliku kloostrite vastuolud ajendasid 14. IX 1524 Tallinnas kirikupiltide rüüstamise. 1525 saadeti dominiiklased Tallinnast välja. Tallinnast levis r. teistesse Põhja-Eesti linnadesse — Narva, Rakverre ja Paidesse. Lõuna-Eestis kujunes r-i keskuseks Tartu. Riiast 1523. a. lõpus või 1524. a. alguses saabunud luteri õpetuse jutlustaja Herman Marsow sunniti peapiiskop Johann Blankenfeldi nõudel Tartust lahkuma. 1525 asus Tartusse kasuksepp Melchior Hofmann, kes pälvis anabaptismi kalduvate jutlustega suure populaarsuse. M. Hofmanni vangistamise katse (7. I 1525) põhjustas rahva ülestõusu. Rüüstati mitut

Rebala muinsuskaitseala. Jõelähtme kalmed

katoliku kirikut ja kloostrit, rüüstajate seas oli palju eestlasi. 10. jaan. vallutas ülestõusnud rahvas (pms. mustpead ja eestlased) piiskopi valduses oleva Toomemäe; piiskopilinnus jäi vallutamata. Võim läks linnas rae kätte. 1525—26 võitis r. Viljandis ning Vana- ja Uus-Pärnus. R-i radikaalne tiib (linna alamkihid) levitas r-iideed ka talurahva hulgas. R-iliikumise mõjul toimus talupoegade vastuhakke Harju- ja Virumaal ning arvat. ka Tartu piiskopkonnas. 17. I 1554 kehtestas Valmiera maapäev üldise kirikukogu kokkukutsumiseni usuvabaduse. Eestlaste tegus osalemine r-s tõi suuremates linnades kaasa eestikeelse jumalateenistuse kehtestamise ning eestikeelse kirikukirjanduse tekkimise (1525. a. katekismus, 1535 Wanradti ja Koelli katekismus jt.), reformiti koolikorraldust. Poliitiliselt põhjustas r. sisevastuolude ja detsentralisatsiooni süvenemise ning kiirendas seega Liivi oduriigi lagunemist Vene-Liivimaa sõjas.

B: *Usupuhastus Eestlaste maal 1524—1924*. Trt., 1924; L. Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig, Rīga, 1919, 1921, Aalen, ²1964.

regi, kahel jalasel libisev veovahend. Kerget sõidurege nimet. saaniks, väikest käsirege kelguks. Konstruktsiooni järgi jagunes Eesti r. mitmesse rühma. Vanim oli kaustr. (3—4 paari kodaraid), mille tõrjus välja sebar. (4—5 paari kodaraid). Lõuna-Eestis kasutati kaustsebarege (3 paari kodaraid) ning saartel ja Lääne-Eestis skandinaaviapärast sidepulkrege (3 paari kodaraid). 19. saj. alguse reel ei olnud laiemat veoalust, reepõhja kattis vaid pikivarbadest laudi. 20. saj. r-dele iseloomulik lai reepeas kitsenev veoraam (laam) sai Eestis Vene eeskujul üldiseks 19. saj. II poolel. Raudosad hakkasid r-desse ilmuma 19. saj. keskpaiku. Rege hakati rautama 19. ja 20. saj. vahetuse paiku. ◂

Regio, AS Regio, TÜ geograafia õppejõudude algatusel 1990 maakaartide kirjastamiseks asut. aktsiaselts. A-st 1999 eraõiguslik teadus- ja uurimisasutus. Asub Tartus, esindus Tallinnas. Alustas tööd Eesti merekaartide kirjastamisega (koostöös Veeteede Ametiga, 1993) ning GIS tarkvara müügi ja koolitusega (1995). Tuntuimad kartograafiateosed on „Regio Eesti teede atlas" (esmatrükk 1997, saadaval ka laserplaadina) ja Eesti füüsiline seinakaart (1:200 000, 1998). Infosüsteemide valdkonnas on loodud kartograafilise andmetöötluse tarkvararakendeid, millest olulisimad on teede atlase ja tiheasustusalade rahvaloenduskaartide andmebaasid (koostöös Statistikaametiga). Internetis on avatud kaardiportaal (a-st 1999). Vahendab Eestis firmade *Mapinfo*, *Bentley* ja *Intergraph* GIS-tarkvara ning satelliidi Ikonos piltide müüki. Koostöös välisfirmadega arendab mobiiltelefonil põhinevat ülemaailmse asukohamääramise süsteemi jmt. asukohapõhise andmevahetuse püsiühenduse (*online*) teenust. 2003 oli ettevõttes 56 töötajat. ◂

regivärss, regilaul, eestlaste vanem rahvalaul. R. kasutab parallelismi, alliteratsiooni ja assonantsi, põhiliseks värsimõõduks on neljajalgne trohheus.

rehepapp, mõisarehe kütja ja valvur, mõisas rehepeksu järele valvaja kuni käsitsi rehepeksu lõppemisenii 19. saj. II poolel. Rahvanaljandite ja muistendite populaarseimaid tegelasi. Nimetus „r." leidub juba 15. saj. kirjalikes allikais.

rehielamu, elamu, milles ka kuivatati ja peksti vilja, tehti muid majapidamistöid ja hoiti koduloomi; esmamainitud 14. saj. 19. saj. oli r. Eestis peamine elamutüüp., v. a. setude, rannarootslaste ja venelaste alal. Arvatakse, et r. hakkas kujunema hiljemalt I a-tuh. II poolel ja oli algselt üheruumiline kerisahjuga suitsutuba, mida kasutati ka rehena. II a-tuh. algul lisandus reheallune, hiljem kamber, millega r. omandas 19. saj-st tuntud kolmeosalise jaotuse: keskel rehetuba, ühes otsas reheallune, teises kambrid. Kujunes kaks r. tüüpi: 1) rehealusest ja kambritest kitsama ja kõrgema, igast küljest kahe seinaga ümbritsetud ja ilma akendeta rehetoaga, s. t. põhjapoolne tüüp, mis oli tuntud suuremas osas Mandri-Eestis ja Ida-Saaremaal, 2) lõunapoolne tüüp, milles rehetoa ja rehealuse laius ja kõrgus olid enam-vähem võrdsed ning kambrid liidetud rehetoa otsa-, esi- või tagaseina külge ja mis oli tuntud Lõuna-Eestis, Lääne-Saaremaal ja Hiiumaal. 19. saj. algul tegid ametivõimud luhtunud katse r-t täiustada ja õhutada talupoegi elamuid rehest lahku ehitama. Rehetuba püsis korstnata suitsutoana. Alles 19. saj. II poolel hakati r-t, eriti selle kambriteosa, uuendama. Ilmusid soemüürid, pliidid, kambriahjud, korstnad, laudpõrandad ja -laed, välisseintele luudvooder. Kambrite hulk suurenes ja neist said põhilised eluruumid, rehetuba jäi köögiks ja majapidamistööde tegemiseks. Pms. Lõuna-Eestis hakati elamuid rehest lahku ehitama. 19. saj. lõpul ilmus r-sse eraldi köök, 20. saj. algul välisukse ette väike koda. 1920.—30. a-il r-id enam ei ehitatud. 20. saj. II poolel on Põhja-Eestis ja saartel säilinud vanu r-id ajakohasteks elamuteks ümber ehitatud.

Reigi kihelkond asus Hiiumaa loodeosas, hõlmas Kõrgessaare v-a. Moodustati 1627 Kiina abikiriku piirkonnast ja Pühalepa kihk-a rootsi asustusega osast (Reigi vakus). 1880. a-il tekkis R. k-s elav usuvahetusliikumine, Köppu ja Puskile ehituti õigeusu kirik. Peategevusalad olid põllutöö, kalapüük ja meresõit.

„Reisimaailm", turismialane ajakiri, ilmub 1997. a-st, enamasti 8 nr-t aastas; väljaandja OÜ Reisimaailm, vastutav väljaandja Ruth Kivistik. Ajakirjas käsitletakse ka majutuse ja turfustusega seonduvat. „R." on rikkalikult illustreeritud ning sisaldab artiklite inglis-keelseid lühikokkuvõtteid. ◂

Reiu jõgi, Pärnu jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 73 km, jõgikond 917 km², vooluhulk keskm. 6,5—7,5 m³/s. Algab Lätist Seika järvest (1,02 km²; 1 km kaugusel Eesti piirist), voolab läbi Sukala kõrgustiku edelaosa Pärnu madalikule, suubub Paikuse aleviku edelaserval. Suurimad lisajõed on (parempoolsed) Lähkma jõgi (40 km), Vaskjõgi (26 km), Külge oja (18 km), Surju oja (17 km), Humaluste jõgi (14 km) ja Veelikse oja (11 km) ning (vasakpoolne) Utra jõgi (50 km).

Reiu männikute kaitseala asub Pärnu linna ja Tahkuranna v-a terr-l; 296 ha. Osa männikuist võeti Merimetsa linnu-KA koosseisus kaitse alla juba 1937, nende kaitsestaatus taastati 1958. Metsa vanus on 160—180 aastat; kaitsealal on väiriselupaiku ning loduilmelisi vanu sanglepistikke.

renditalu, maaomanikult rendilepingu alusel pidada võetud talu. R. eest maksti tööga (*teorent, levinuim feodaalajal), naturas (loomsrent, sh. pooleterarent), rahas (Eestis levinuim 19. saj. keskpaigast) või segavormis.

Reola, küla Ülemurme v-s Tartu—Võru mnt. ääres Põlva tee lahkmel; 197 el. (2000). Reola kultuurimaja on Ühti k-s, R. rdtj. ja vedelgaasibuss asuvad Haaslava v-s Tööraste k-s. — Külast 3 km lõunas Aardla ürgoru läänepervel Ühti k. maal asuva mõisa (*Rewold*) kohta on teateid a-st 1522, 1829 eraldus sellest Vastse-R. (hilisem Maaritsa) mõis.

Reopalu jõgi, Pärnu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 26 km, jõgikond 140 km². Algab Kõrvemaalt Võõbu k. mailt, läbib Epu-Kakerdi soostiku, suubub Paidest 3 km edelas. Ülemjooksul saab vett juhtida regulaatori kaudu Lokuta (ka Väätsa) jõkke.

Repo Vabrikud, AS Repo Vabrikud, Püssi linnas asuv tootmisettevõte, mille põhitegevus on puitplaatide tootmine ja müük; asut. 1992. R. V-te eelkäija on 1974 tööd alustanud Püssi Puitplaatide Kombinaat. Toodangul on loodussõbralikkuse sertifikaat. Tootmine toimub 3 vabrikus — puitlaastplaatide, lamineeritud puitlaastplaatide ja puitkiudplaatide vabrikus. Aktsiakapital 62,55 mln. kr., käive oli 2002. a. 401,6 mln. kr. (sh. eks-

pordi osa 337,9 mln. kr., 84 %) ja kasum 14 mln. kr.; töötajaid 565. Suurimad ekspordipartnerid on Poola (20 %), Rootsi (18 %) ja Soome (17 %). ▲

Rēzekne lade [*re:-*], Alam-Devoni Emsi ladejärgu noorim lade, paikneb Lõuna-Eestis. Eestis ei avane. Ladet katab kõikjal Pärnu lade, R. l. lasub erivanuselistel Ordoviitsiumi ja Siluri kivimitel. Paksus 0,7—51 m. R. l-me läbilõikes on valdavalt rohekas, violetjas ja helehall liivakivi. Ida-Eestis on läbilõike ülemises osas ka domeriiti ja savi. Lademes on lõuatute ja lõugsuuste kalade, käsijalgsete, ostrakoodide ja taimede kivistisi. Nime on saanud tüüpläbilõike asukoha järgi.

Reval [*re:val*], Tallinna saksakeelne nimi. Oli ametlikult kasutusel 1880. a-teni ning Saksa okupatsiooni ajal 1918 ja 1941—44. Venekeelne Ревель oli Tallinna nimi 1880. a-test a-ni 1917.

Revala, ka Rävala, ajalooline maakond Põhja-Eestis; 13. saj. alguses 1600 adramaad. Nimi tuleneb tõenäoliselt Rebala k. nimest, mis on andnud nime Rebala muinaskhk-le. Arvatakse, et R. tekkis hõimumaakondadest u. I a-tuh. lõpus p. Kr., ta hõlmas ligikaudu praeguse Harju mk-a (v. a. kaguosa) ja Lääne mk-st Nõva v-a ning koosnes Repeli, *Ocrielæ* ja Võhmataga (*Vomentakæ*) khk-st. 1220—21 rajati R-s Jõelähtme, Keila ja Kuusalu ning 1224. ja 1241. a. vahel Vaskjala ehk Jüri kirikukhk. 13. saj. keskpaiku sulas R. kokku ✧Harjumaaga.

Revaler Liebhaber Theater [*re:- li:pha:ber teạ:ter*], ✧Tallinna saksa teater.

Revaler Liedertafel [*re:- li:derta:fel*], baltisaksa lauluselts, mis sai 1854 alguse topeltkvartetist. Esimene Konstantin Türnpu juhatatud kontsert (10. IV 1895) kujunes koori elus pöördepunktiks: saavutati kunstiline tase, mida tutvustati ka Peterburis (1908), Riias (1909) ja Saksamaal (1912). Repertuaaris hakkas valdama puhas *a cappella* laul, a-st 1917 korraldati ühiskontserte Tallinna teiste saksa kooridega, esitati ka suurvorme (nt. Verdi „Reekviem", 1920) ning anti kontserte Soomes (1921) ja Riias (1922). 1925 tähistati Türnpu 30-aastast koori juures tegutsemist. Pärast tema surma (1927) sai *R. L*-i dirigendiks Johannes Gohse.

Reval Hotelligrupp (*Reval Hotels*), Reval Hotelligrupi AS, Baltimaade suurim hotellikett. Ainuomanik on a-st 2000 Norra ja Balti riikide juhtiva kinnisvaraarendusfirma *Linstow* tütarfirma Linstow International AS. Hotelligruppi kuulub 7 hotelli: Reval Hotel Olümpia, Reval Park Hotel & Casino, Reval Hotel Central, Reval Express Hotel (kõik Tallinnas), *Reval Hotel Latvija* ja *Park Hotel Ridzene* (mõlemad Riias) ning *Reval Hotel Lietuva* (Vilniuses, avati 2003. a. mais). R. H-i 2002. a. käive oli 269 mln. ja kasum 67 mln. kr., töötajaid 900.

Reval Hotel Olümpia, 1980 ehit. ja viimati 2003 renoveeritud 26-korruseline äri- ja konverentsihotell, kuulub hotelliketti Reval Hotelligrupp. Hotellis on 397 tuba (1- ja 2-kohalised ning sviidid), kuni 1000 in. mahutav konverentsikeskus, restoranid ja baarid, ööklubi ning mitu lisateenuseid pakkuvat ettevõtet (parkla, saunad, ilusalong, tervisekeskus, kiirpesula jmt.). Hotelli käive oli 2002. a. 186 mln. ja kasum 19 mln. kr. ning keskm. täituvus 60,3 %, töötajaid 280. ▸

„Revalia" [*-vạ:-*], **1.** esimene Eesti lauluselts. Tegutses a-st 1863 Tallinnas, korraldas Börsisaalis, Suurgildi saalis jm. segakoorikontserte. Tegevus soikus 1860. a-te lõpus. — **2.** 1998 taasloodud lauluselts, mille juures tegutsevad samanim. poistekoor (koos ettevalmistuskooriga) ja meeskoor ning vokaalansambel „Duubel 7". Poistekoor sai „R." nime 1992, ta jätkab Eesti esimese koolidevahelise, 1954 J. Tombi nim. Kultuuripalee juurde asut. poistekoori tegevust. 1967 sai poistekoor Eesti NSV teeneliseks kooriks. Dirigendid Aksel Pajupuu, Uno Järvela, Peeter Perens, Hirvo Surva, a-st 2001 Alla Eenma. Meeskoor „R." alustas tegevust 8. IX 1998 poistekoori „R." vilistlastega, dirigent on Hirvo Surva; kooris laulab kaasa ansambel „Duubel 7", kes oli andnud esimese kontserdi 3. I 1998. Meeskoor „R." on olnud koorifestivalidel „Tallinn 2001" ja „Tallinn 2003" parim meeskoor ning pälvinud Suurbritannias Cornwalli I rahvusv. meeskooride festivalil *grand prix* (2003).

„Revalia" [*-vạ:-*], tantsuklubi. Tegutsenud 1957—79 kultuuriklubis „Tselluloos", 1979—98 Tallinna Õpetajate Majas Aare Orbi ja Merle Klandorfi juhtimisel. A-st 1998 on „R." mtü. „R-st" on välja kasvanud tantsuõpetajad Avo ja Tamara Lossmann, Veldo Timm, Katrin Kruuse, Matis Toome ning Helen ja Heili Klandorf. Treenitakse tantsusportlasi (5 erineva tasemega rühma, sh. 150 litsentsitud tantsusportlast; 2003) ja õpetatakse igas eas huvilistele seltskonnatantsu (3 erineva tasemega oskusrühma). Korraldanud 1963—69 (juht Herbert Rachmann) ja a-st 1997 Rumba karika tantsuturniiri ja hulga rahvusv. turniire (Balti karika ja Revalia karika turniir, Tallinna rahvusv. lahtised karikavõistlused 2003). A-st 2003 kannab nime Revalia Tantsukool.

„Revalische Post-Zeitung" [*re:vališe -tsai-*] („Tallinna Postiajaleht"), ka „Revalsche Post-Zeitung", 1689—1710 2 korda nädalas (esmaspäeviti ja neljapäeviti) Tallinnas ilmunud ajaleht; asutaja ja a-ni 1707 toim. Carl Philipp Grubb, trükiti Christoph Brendekeni juures. ▲

„Revalsche Zeitung" [*re:valše tsai-*] („Tallinna Ajaleht") (1914 „Revalsches Tageblatt", 1918—19 „Revaler Zeitung", 1919 ja 1934—35 „Estländische Zeitung", 1919—30 „Revaler Bote"), 1860—1914 ja 1918—40 Tallinnas ilmunud mitme lisaga baltisaksa päevaleht. Oli algul uuendusmeelne (toim-d 1864—67 Wilhelm Greiffenhagen, 1878—1914 Christoph Mickwitz ning 1921—40 Axel de Vries). Saksa okupatsiooni ajal 1941—44 ilmus selle järglasena "Revaler Zeitung".

Ridala, 1. paikkond R. v-s u. 10 km Haapsalust kagus Lihula mnt. läh., hõlmab 1977 a-st Parila asunduse ja mitu ümberkaudset väikeküla (Kolila, Lannuste, Liiva, Lõbe, Vilkla, Vätsu). Parilas on klubi, Kolilas ✧R. Püha Maarja Magdaleena kirik ja kalmistud, Vilklas baptistide koguduse palvela (valmis 1988); Jõõdre läh. on Tubrilinn (ka Tubri maalinn, seda peetakse Henriku Liivimaa kroonikas mainitud *Maianpata* ehk *Maianpathe* linnuseks). R. Põhikool (2002/03 õ.-a. 174 õpilast) paikneb Panga k-s. R-st on pärit Cyrillus Kreek (sünnikoht — Saanika koolimaja ase — on tähistatud mälestuskiviga). — R. nime esmamaining (*Rotalia, Rotelewic*) on pärit a-st 1215. Parila mõisa on mainitud 1638 (*Pargel*). — **2.** küla Laimjala v-s; 42 el. (2000). Huviväärne on R. kindlustatud muinasasula (pärineb 8.—7. saj. e. Kr.). — **3.** ajalooline piirkond (lad *Rotalia*) Lääne-Eestis. Hõlmas 13.—14. saj. kitsamas täh-s Vana-Läänemaa põhjaosa, laiemas täh-s maakonnana ka Maritima.

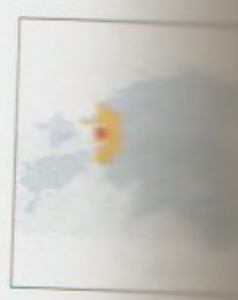

Ridala vald, [illegible] vapp ja lipp

Ridala kihelkond hõlmas Läänemaal praeguse Ridala v-a ala. Ridala muinask. hõlmas peale hilisema Ridala kirikuk-a ka Lääne-Nigula, Martna ja Noarootsi ala. R. k-a keskosas oli asustus muinasaja lõpus suhteliselt tihe, seal leidus ka linnuseid (Tubrilinn). Feodaalse killustatuse ajal kuulus Ridala Saare-Lääne piiskopkonda. Ridala Püha Maarja Magdaleena kiriku kohta on kirjalikke teateid alates 1410. R. k-a alale rajati 1260.–70. a-il Haapsalu piiskopilinnus ning selle kõrvale kujunes Haapsalu linn. Piiskopi valduste keskus oli Uuemõisa piiskopimõis; läänimõisadest on vanim Kiltsi (1323 *Albu Curia*, tollal Saare-Lääne toomkapiitli mõis). 14. ja 15. saj. asus Ridala rannikualale elama rootslasi. Kihelkonnakooli kohta on teateid a-st 1788. 19. saj. keskpaiku oli Kiidevas ja Mäemõisas talurahvarahutusi. Talud osteti päriseks suhteliselt hilja, sest R. k-a ala oli Eesti vaeseimaid piirkondi. 19. saj. lõpus rajati baptisti kogudusi, Sinalepa läh. Mäemõisas valmis õigeusu kirik.

Ridala Püha Maarja Magdaleena kirik asub Haapsalu–Lihula mnt. ääres Kolila k-s. Kirik ehitati 13. saj. III või IV veerandil Lääne-Eestile iseloomuliku ühelöövilise hoonena. Kahe võlvikuga pikihoone võlvidest on algkujul säilinud idapoolne (1760. a-il varises läänepoolne võlv, see asendati puitlaega, mis omakorda asendati 1880 puidust võlvijäljendiga). Väiksema nelinurkse koori domikaalvõlv liigendub 8 kiiruringi koonduva mõigasroidega. Idaseinas paikneb hiljem kinnimüüritud kolmikaken, lääneseinas suurejooneline raidportaal, mida kaunistavad Maarja Magdaleena figuuriga ehisviil, tüvesevõrud ja skulptuurdekooriga kapiteelivöönd. 1500. a. paiku ehitati lõunaportaali ette madal neljatahuline kellatorn, mille alumine korrus moodustab võlvitud eeskoja (läänemüür asub müüritrepp). Säilinud on seinamaalingute osi (arvat. 14. saj.). Need sekotehnikas maalingud on oletatavasti Gotlandilt tulnud meistri töö. Väärtuslikud on barokkkantsel (1656, Elert Thiele) ja -altar, võidukaaregrupp ja vahevõre (kõik 1678, arvat. Tallinna puunikerdaja Berendt Lorentz). Kirikuaias on 13. ja 14. saj. hauaplaate ning vanu kiviriste. ▲

Ridala vald asub Läänemaa lääneosas Haapsalust lõunas; 253,56 km², 3038 el. (2003). Keskus Haapsalus. Piirneb läänes Väinamerega, hõlmates ka mitu saart ja laidu (Hobulaid, Tauksi, Liia, Sõmeri), põhjas Haapsalu lahega (sulusasulana jääb valla sisse Haapsalu linn) ning lõunas Matsalu lahega, edelasse eendub Puise ps. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, kus on valdav tasane pinnamood. Valla lõunaosa jääb ✧Matsalu LKA piiresse. Palju on väikekülasid. Valda läbivad Tallinna–Haapsalu–Rohuküla ja Haapsalu–Laiküla mnt. Rohuküla sadama kaudu peetakse praamiühendust Virtsi ja Hiiumaaga, väikesadam on Puise ninal, Pullapääl, Kiideval, Puskus, Haeskas, Kivikülas (Topu sadam) ja Põgari-Sassi k-s (Jugassaare sadam). Valla loodeosas paiknes Nõuk. sõjaväelennuväli. Panga k-s asub Ridala Põhikool, algkoolid on Uuemõisas ja Suure-Ahli k-s (Asuküla Algkool). Töötavad Ridala (Pungi k-s) ja Asuküla (Suure-Ahli k-s) rmtk. Vallas tegutsevad Ridala Baptisti Kogudus (Vilkla k-s) ja Ridala Püha Maarja-Magdaleena kogudus (Kolila k-s). Panga k-s asub Mäemõisa õigeusu Nikolai kirik (kogudus tegutses 1895–1962). 19. saj. lõpus rajati Ridala piirkonda ka vabakogudusi (Paralepa rannas on 1884 toimunud esimese baptistide ristimistalituse mälestuskivi). Huviväärsed on Põgari-Sassi palvemaja (seal pidas EV valitsus 1944 oma viimase nõupidamise), ✧Uuemõisa ja Haeska mõis (härrastemaja valmis 19. saj. algul) ning ✧Ungru mõisa härrastemaja varemed. Pullapääl on pank (6 m), seal on keiser Aleksander II mälestussammas. Suurimad ettevõtted on Haapsalu Uksetehase AS, AS Hapval (toodab mööblit), AS Haapsalu Puitdetail (puidutööstus) ja AS Haapsalu Paekivi. Saanika k-s on sündinud Cyrillus Kreek, Põgari-Sassi k-st on pärit Aleksander Siimon ja Juan Spuhl. — A-ni 1939 olid praeguse R. v-a alal Võnnu, Asuküla ja Sinalepa v., 1939–50 Asuküla ja Ridala v. Valla staatus ennistati 12. XII 1991. ◀■

Riia Eesti Kool, Eestikeelne algkool avati Riias 20. saj. alguses Riia Eestluste Hariduse ja Abiandmise Seltsi algatusel. Kooli õppekava vastas tolleaegse 6-kl. algkooli programmile. 1908 õppis koolis 77, 1910. a. 92, 1912. a. 114, 1914. a. 87 õpilast. 1915 kool suleti, 1921 taasavati, tegutses kuni 1940. a-ni, kui okupatsioonivõim kooli uuesti sulges. 1988 taasasutati Läti Eesti Selts ja hakati organiseerima eesti õppekeelega kooli. 1989 alustas R. E. K-i 1. ja 2. klassis õppetööd 32 õpilast. Õppekava koostamisel arvestati Lätis kehtivaid nõudeid, eesti k-e ja koduloo õpetamisel kasutati Eesti koolide õppekavasid ja õpikuid. Kool töötab Läti Haridus- ja Teadusmin-i alluvuses ja selle maj. toetusel. Kooli alalhoidmiseks võetakse vastu ka läti lapsi. 1. kl-s õpitakse eesti ja läti k-e, 2. kl-s lisandub inglise k. Vene k. on fakultatiivne õppeaine. Matemaatikat õpitakse algul nii eesti kui ka läti k-s, vanemates klassides ainult läti k-s. 2002/03. õ.-a. õppis 1.–9. kl-s kokku 132 õpilast (sh. eestlasi 30 %). 2003/04. õ.-a. alustas esimene keskkooliklass. Kooli dir. on Enn Raja. Kooli eesti k-e õpetaja ja õppealajuhataja on Urve Aivare. Kool asub Riia Eesti Seltsi hoones Nometnu 62.

Riia peapiiskopkond (a-st 1255 Riia piiskopkond), 1. feodaalriik praeguse Läti Vabariigi alal 13.–16. saj. – 2. Riia peapiiskopi diötsees, hõlmas samanim. feodaalriigi, Saare-Lääne, Tartu ja Kuramaa piiskopkonna ning 4 Preisimaa piiskopkonda.

Riia õigus, feodaalajast 19. saj. II pooleni Riias kehtinud õigusnormide kogum. Selle vanim ladinakeelne tekst (48 artiklit) koostati 1227. 13. saj. lõpust pärinevas uues redaktsioonis lisderi R. õ. Hamburgi õigusega (nn. Riia ehk Oelrichsi statuudid). 1673 koostatud õigusnormide kogum „Der Stadt Riga Statuta und Rechte" kehtis Balti eriseaduse jõustumiseni (1865), kuigi Rootsi keskvõim seda ei kinnitanud. R. õ. kehtis paljudes Liivimaa linnades (Haapsalus, Tartus, Uus-Pärnus, Viljandis).

Riidaja, küla ja Põdrala v-a keskus, asub Kärstna–Pikasilla mnt. ääres; 249 el. (2000). Asulas on põhikool (2002/03. õ.-a. 74 õpilast), kultuurimaja, rmtk. ja postkontor. Huviväärne on R. mõisa härrastemaja (ehit. 18. saj., Eesti väheseid säilinud barokkehitisi). Mõisapargis asub R. mõisa end. omanike von Strykide perekonna matusekabel, mis 2001 taastati Gerdruta kirikkabeliks. – Esmamaining Liivimaa vanemas riimkroonikas (1223, *Podereial*). Mõisa (*Morsel-Podrigel*) kohta on teateid a-st 1593. R. nimi tuleneb omanike (Freytag von Loringhoven) nimest.

Riidaja männikute kaitseala asub Põdrala v-s; 25 ha. Asut. 1976 väärtusliku geenifondiga männimetsade kaitseks. U. 125-aastaste männikute kasvukohatüüpi iseloomustab üleminek pohla-tüübilt jänesekapsa-pohla-tüübile.

Riigihangete Amet, Rahandusmin-i valitsemisalas olev riigiasutus, mis alustas tegevust 1. III 1996 ning

mille põhiülesanded on riikliku järelevalve teostamine, riikliku riigihangete ja registri tegevuse korraldamine ning vaidluste läbivaatamine. Ametil on 2 osakonda — hanke- ja infoosk. Riigihangete süsteemi rakendamine Eestis sai alguse 15. VI 1934 vastu võetud „Riigi hangete seaduse" ning 6. II 1935 kinnitatud „Riigi hangete määruse" alusel. Peadir. on a-st 1996 Ülo Sarv.

Riigikassa, raha liikumise keskus, Rahandusmin-i struktuuriüksus (osakond), alustas tegevust 1. IV 1996. R. koosseisu kuuluvad raha- ja kapitaliturgude-, laenu-, finantsarvestuse-, arengu- ja riigiarvestuse talitus ning Tallinna, Tartu, Ida-Viru ja Pärnu piirkondlik r.

riigikeel, riigis seadusega kehtestatud asjaajamiskeel. R-e kehtestamise eesmärk on säilitada r. rahvusv. suhtlemise oludes, tagada riigi keeleline identiteet ja kodanikkonna ühtsus ning riigi tõhus ja arenemisvõimeline tegutsemine. R-l on sümboolne (seostab riigi identiteedi keelega) ja rakenduslik funktsioon (määrab keele kasutuse erinevates valdkondades). Riik mõjutab keelt neljal viisil: a) omaenda keelekasutuse kaudu — ametnikkonna, poliitikute ning õigusaktide jm. dokumentide keele abil, b) õiguslike vahendite abil, c) halduskorralduslike meetmete abil (nt. hariduse ja avaliku ajakirjanduse keelelise aspekti korraldus) ja d) suhtekorralduslike meetmete abil. R. määrab keele staatuse ning osaliselt ka keelekorpuse, seega ei määratle ta otseselt vastava keele kvaliteeti, küll aga annab ta õigusliku aluse, et nõuda normeeritud kirjakeele kasutamist riigi- ja omavalitsusametnikelt ning avalik-õiguslike asutuste, riigi ettevõtete, sihtasutuste ja fondide töötajatelt ning rakendada selle tagamiseks sanktsioone. See nõue puudutab ka virtuaalset valdkonda, nt. Interneti-lehekülgi. Riigi esindajad peavad alati kasutama korralikku r-t ning koostama arusaadavaid tekste. R. on mõiste, mille valdkond on riigiti erinev. Kõige laiem on r-e käsitus Prantsusmaal, teiste riikide r-e rakendusvaldkonnad on väiksemad. Mõningatel juhtudel on need määratlemata, jättes õiguslikult alles ainult sümboolse funktsiooni (sel juhul on r-e kasutamine hrl. valdav ning seaduslikku tuge ei vajata). R-e kasutamist ei saa üldjuhul nõuda eraisikutevahelisel suhtlemisel (see oleks vastuolus sõnavabaduse kui ühe põhilise inimõigusega). Küll aga on riigil õigus nõuda r-e kasutamist töö-, tervise- ja kindlustuslepingutes, töötingimusi, distsipliini jm. asutuse sisemisi asjaolusid puudutavas dokumentatsioonis ning tööotsimiskuulutustes. Eraettevõtete keelekasutus jääb üldjuhul väljapoole r-e nõudeid, kuigi ka siin on erandeid. Äris hõlmab r-e kasutus peale lepingute ja raamatupidamise ka pakendamise, sildinduse jms. Nõude rikkumise korral rakendab riik sanktsioone. Ajakirjanduses võib r-e nõue hõlmata ka keelekasutuse headust (korrektne grammatika, sõnavara ja hääldus, kuid ka tõlke olemasolu ja täpsus). Hariduse alal peab riigil olema fikseeritud põhihariduse lõpus nõutav r-coskuse standard. Teiste keelte kasutamine riigis lähtub põhimõttest, et need ei tohi r-t kahjustada. Eestis järgib r-e sfäär üldisi rahvusv. õiguse standardeid. Üks olulisim erinevus on see, et erasfääris ei ole r-e kasutamist reglementeeritud.

Riigi Kesklaboratoorium, 1919 Tallinnas asut., tehnikauuringuid viljelnud asutus. Põhiline ülesanne oli tööstuse tarbeks vajalike omadustega materjalide tagamine ja tööstusettevõtete nõustamine. Labor osales tööstustoodete tehniliste tingimuste koostamises, korraldas kütuste võrdlemise katseid, tegi toiduainete ja arstimite analüüse, uuris põlevkivi ja fosforiidi keemilist koostist, tervisemuda radioaktiivsust, liivade sobivust klaasi valmistamiseks jpm. Juhatajad: Jüri Annusson (1919—20), Johannes Mühlman (1920—21) ja Friedrich Dreyer (1921—23). 1924 ühendati labor ✧Riikliku Katsekojaga.

Riigikogu on 28. VI 1992 vastu võetud EV põhiseaduse (IV ptk.) kohaselt kõrgeima seadusandliku võimu esindusorgan. Rahvas valib R. 101 liiget vabadel valimistel proportsionaalsuse põhimõttel 4 aastaks. Esimesed vabad üldvalimised toimusid EV-s 5.—7. IV 1919, kui rahvas valis Asutava Kogu. See koostas 1920. a. põhiseaduse, mille järgi R. on ühekojaline ja 100-liikmeline ning mille hääleõiguslikud kodanikud valivad 3 aastaks. I R. valiti nov. 1920. Jaan. 1934 hakkas kehtima uus põhiseadus, sama aasta märtsis kehtestati kaitseseisukord ja R. tegevus katkestati. 2. X 1934 lõpetas EV valitsus V, 1932 valitud R. istungjärgu, seda koosseisu enam kokku ei kutsutud. 6. III 1935 keelati erakondade ja pol. ühingute tegevus. Veebr. 1937 tuli kokku Rahvuskogu, kes 28. VI 1937 võttis vastu uue põhiseaduse, mis jõustus 1. I 1938. VI R. valimised toimusid selle põhjal veebr. 1938. R. oli kahekojaline (Riigivolikogu ja Riiginõukogu), Riigivolikogu 80 liiget valiti majoritaarsel põhimõttel, Riiginõukogu 40 liiget olid kohalike ja kutseomavalitsuste valitud (24), presidendi määratud (10) ning ametikoha järgi sinna kuuluvad isikud (6). Juunis 1940 saatsid Nõuk. okupatsioonivõimud R. laiali. 14.—15. juulil 1940 korraldatud uue R. valimised toimusid NSV Liidu sõjalise okupatsiooni olukorras, põhiseadust rikkudes ja eba-

Riigikogu [illegible] Toompeal [illegible] arh-d H. [illegible] E. Habermann

Riigikogu erakonnad ja valimisliidud

I (1920—23) Eesti Tööerakond 22, Põllumeestekogud 21, Eesti Sots-dem. [illegible] Eesti Iseseisev Sotsial. Tööliste Partei 11, Eesti Rahvaerakond 10, Kristlik [illegible] Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu 5, Saksabalti Erakond 4, Majandus[illegible] vuslik Liit Eestis 1

II (1923—26) Põllumeestekogud 23, Eesti Sots-dem. Tööliste Partei 15, Eesti [illegible] Töörahva Ühine Väerinne 10, Kristlik Rahvaerakond 8, Eesti Rahvaerakond [illegible] Iseseisev Sotsial. Tööliste Partei 5, Asunikkude, Riigirentnikkude ja Väike[illegible] Koondis 4, Rahvuslik-Vabameelne Partei 4, Vene Rahva Ühendatud N[illegible] balti Erakond 3, Majaomanikkude Seltside Liit 2, Üürnikud 1, Eesti De[illegible] Sõjaväelaste Liit 1

III (1926—29) Eesti Sots-dem. Tööliste Partei 24, Põllumeestekogud 23, A[illegible] rentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondis 14, Eesti Tööerakond 13, Eesti [illegible] Eesti Tööliste Partei 6, Kristlik Rahvaerakond 5, Vene Rahva Ühendatud N[illegible] Saksabalti Erakond 2, Üleriikline Majaomanikkude Seltside Liit 2

IV (1929—32) Eesti Sots-dem. Tööliste Partei 25, Põllumeestekogud 24, A[illegible] rentnikkude ja Väikepõllupidajate Koondis 14, Eesti Tööerakond 10, Eesti [illegible] Eesti Tööliste Partei 6, Kristlik Rahvaerakond 4, Saksa-Rootsi valimisblokk 2, [illegible] kaupmehed, töösturid 3, Vene Rahvuslik Liit 2

V (1932—34) Põllumeestekogud 42, Rahvuslik Keskerakond 23, Eesti Sots-dem. [illegible] Partei 22, Pahempoolsete Tööliste ja Kehvikute Rühm 5, Vene Rahvuslik [illegible] Saksa-Rootsi valimisblokk 3

VI (Riigivolikogu 1938—40) Põhiseaduse Elluviimise Rahvarinne ning Sõ[illegible] Rühm 66, opositsioon 8, Töötava Rahva Ühtlusrühm 6

VII (1992—95) Valimisliit Isamaa 29, valimisliit Kindel Kodu 17, valimisliit [illegible] valimisliit Mõõdukad 12, Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10, Sõltumatud [illegible] lased 8, valimisliit Eesti Kodanik 8, Eesti Ettevõtjate Erakond 1, valimisliit [illegible]

VIII (1995—99) Valimisliit Koonderakond ja Maarahva Ühendus 41, Reformierakond Keskerakond 16, Isamaa ja ERSP Liit 8, valimisliit Mõõdukad 6, valimisliit [illegible] Eestimaa! 6, Parempoolsed 5

IX (1999—2003) Keskerakond 28, Isamaaliit 18, Reformierakond 18, Mõõdukad [illegible] Koonderakond 7, Maarahva Erakond 7, Ühendatud Rahvapartei 6

X (2003—07) Keskerakond 28, Res Publica 28, Reformierakond 19, Eestimaa [illegible] Isamaaliit 7, Rahvaerakond Mõõdukad 6

demokraatlikult, seetõttu on need õigustühised. Eesti NSV-s oli nimeliselt kõrgeim riigivõimuorgan ENSV Ülemnõukogu. 18. III 1990 toimunud Ülemnõukogu valimised korraldati uue valimisseaduse põhjal põhimõtteliselt dem. alusel. 13. IX 1991 alustas tegevust Põhiseaduse Assamblee, 3. VII 1992 jõustunud põhiseaduse alusel toimusid 20. IX 1992 VII R. valimised. Vt. ka 11. kd., lk. 25—26 ja 324—325.

B: R. Toomla. *Eesti erakonnad*. Tln., 1999; M. Graf. *Parlamendid Eesti Vabariigis 1918—1934. Koos eellooga 1905—1917 ja järellooga 1934—1940*. Tln., 2000. ◂ ▲ 1

Riigikohus, 1. Eesti kõrgeim kohus 1920—40 (tsiviil- ja kriminaalasjades põhil. kassatsioonikohus), asus 1920—35 Tartus, 1935—40 Tallinnas. R-u esimees oli Kaarel Parts. — **2.** Eesti kõrgeim kohus a-st 1992 (EV põhiseaduse XIII ptk.), asub Tartus. Vaatab kohtulahendeid läbi kassatsiooni korras ja on ühtlasi põhiseadusliku järelevalve kohus. Koosneb üldkogust ning tsiviilkohtu, kriminaalkohtu, halduskohtu ja põhiseadusliku järelevalve kohtu kolleegiumist. R-u esimehe nimetab presidendi ettepanekul ametisse Riigikogu. 1992—98 oli R-u esimees Rait Maruste, a-st 1998 on Uno Lõhmus. R-u liikmed nimetab Riigikogu ametisse R-u esimehe ettepanekul. Vt. ka 11. kd., lk. 37—39.

Riigi Kunsttööstuskool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Riigi Kõrgem Kunstikool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Riigiküla kiviaja asulakohad paiknevad Ida-Virumaal Narva—Narva-Jõesuu mnt-st läänes, Tõrvajõest loodes oleval seljakul. 1951—53 kaevatud (Niina Gurina) asulakohast avastati 2 veidi maasse süvendatud 6—8 m läbimõõduga elamupõhja ja 2 hauda, leiti rohkesti luu- ja kiviesemeid ning Narva ja kammkeraamikat. 1990. a-il avastati Tõrvajõe läänekaldalt veel neoliitikumi asulakohti (Aivar Kriiska). Neist IV asulakoha kaevamisel 1995 saadi pms. Narva keraamikat ja XIV asulakoha kaevamisel 1998 pms. nöörkeraamikat.

B: Н. Н. Гурина. *Из истории древних племен северных областей СССР*. Ленинград, 1967; A. Kriiska. *Corded Ware Culture Sites in North-Eastern Estonia*. — Muinasaja Teadus, 2000, 8.

Riigimetsa Majandamise Keskus juhib riigimetsa majandamist, kasvatamist ja kasutamist ning korraldab seal metsakaitset; asut. 1999 Tallinnas. Riigimetsa on 1,04 mln. ha (46 % Eesti metsamaast), seda haldab Keskkonnamin. R. M. K-e tegevusvaldkonnad on metsamajandus, loodusturism, jahimajandus, loodushoid, turismimajandus ja kinnisvaraarendus, põhilised struktuuriüksused on metskonnad (2003. a. algul 66). Keskuse aastane raiemaht on 3 mln. m^3, metsakultuure rajatakse aastas u. 5000 ha. Keskus annab a-st 2000 välja ajalehte „Metsamees". Keskuse peadir. 1999—2002 Andres Onemar, a-st 2002 Aigar Kallas.

Riigi Metsatööstus, 1926—37 tegutsenud riiklik käitis, põhikapital 1 mln. kr. Asutati Metsade Peavalitsuse tööstusosk-a (tegutses 1919—26) asemele, pärast tegevuse laiendamist muudeti 1937 as-ks ✧„Eesti Metsatööstus".

riigimõis, kroonumõis, riigi omandis olev mõis. Eestis tekkisid r-d 16. saj. II poolel Poola (folvargid), Rootsi ja Taani valdustes (keskaegsete maahärrade, ordu ja piiskoppide ametimõisad). Aegade jooksul läks osa r-u donatsiooni korras erakätesse. 17. saj. lõpus pärast mõisade ✧reduktsiooni oli Eesti alal u. 460, 20. saj. alguses 97 r-a. 19. saj. levis r-de rendileandmine enampakkumise teel, saj. lõpus jõudis r-de rentnike hulka ka eestlasi. Vene valitsus kasutas r-de maid ka õigeusu kiriku varustamiseks ning 1860.—70. a-tel ja 20. saj. algul ka väikekohtadena maatarahvale jagamiseks. 1919. a. maaseaduse (✧maareform) alusel jaotati osa r-u maasaajatele, ülejäänuid (1938. a. 57) majandas 1922—40 Põllutöömin-i R-de Valitsus. Nõuk. võim kaotas r-d senisel kujul, muutes need riigimajanditeks (sovhoosideks).

Riiginõukogu, EV 1937. a. põhiseaduse järgi ✧Riigikogu teine koda, tegutses 1938—40. R-l oli 40 liiget, kellest 24 valisid kohalikud ja kultuuriomavalitsused ning organisatsioonid, 10 määras president ja 6 kuulusid sinna oma ametikoha järgi.

Riigi Põlevkivitööstus, 1922—36 tegutsenud riiklik käitis, põhikapital (a-st 1927) 3,5 mln. kr. Võttis üle Kaubandus-Tööstusmin-i põlevkivitööstusosk-le (1918—22) kuulunud Kohtla-Järve karjääri (rajatud 1916), Kukruse kaevanduse (1920—21) ja põlevkivi utmise katsetehase (1921). Rajas 1922—24 õlivabriku (läbilaskevõime ligi 200 t põlevkivi ööpäevas), 1925 Käva kaevanduse, 1930—31 bensiinivabriku ja 1936 teise õlivabriku (võimsus 300 t). Tootis 1929 (kriisieelne kõrgseis, kuni 1500 töölist) 356 000 t põlevkivi ja 11 300 t põlevkiviõli. 1936 muudeti R. P. riiklikuks as-ks ✧„Esimene Eesti Põlevkivitööstus".

Riigi Ringhääling, ✧Eesti Raadio.

riigistamine, natsionaliseerimine, era- või munitsipaalomandi muutmine riigi omandiks. Seda on hrl. ajendanud püüd ellu viia sotsial. või kommunistliku ühisomandi ja võrdsusühisk-u ideed. Pärast seda, kui Venemaal oli rev. võitnud, riigistati Eestis nov-st 1917 veebr-ni 1918 maa, pangad ning osa tööstus- ja veondusettevõtteid (leivatehaseid ja trükikodasid, Tallinna—Viljandi—Pärnu rdt. ja Tallinna hoburdt.). 1940, pärast Nõuk. okupatsiooni algust hakati 26. juulil riigistama suurtööstust ja pangandust, aug-i lõpuks oli riigi omandiks muudetud 90 % kogu Eesti tööstusest ja veondusest, okt-s hakati riigistama eramaju. 1940. a. maareformiga võõrandati ilma tasuta kirikule, kogudustele, linnade ja omavalitsuste maaomand, kokku 742 182 ha (24,5 % haritavast maast), umbes pool sellest anti kuni 11 ha suuruste taludena uusmaasaajatele; moodustati riigimõisu (sovhoose; u. 100). Muu põllum-maa jäi seniste omanike kasutusse, talu maksimaalseks suuruseks määrati 30 ha. R. jätkus 1941 ja algas uuesti 1944. Tööstuses kaotati eravaldus 1945, kaubanduses 1947. Üksiktalupidajate kasutuses olev maa kaotati kolhooside moodustamisega lõplikult 1949 (✧maaomand).

Riigi Tarbe- ja Kujutava Kunsti Kool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

„Riigi Teataja", lüh. RT, **1.** väljaanne, milles avaldati EV seadusi, määrusi ja akte, ilmus Tallinnas vajadust mööda a-st 1918 kuni Nõuk. võimu kehtestamiseni 1940. — **2.** a-st 1990 ilmuv EV ametlik väljaanne. Kasutatav trükisena ja Internetis. Koosneb neljast osast, mis ilmuvad eraldi väljaannetena. I osa on „Riigikogu, Vabariigi Presidendi ja Vabariigi Valitsuse õigusaktid", II osa „Välislepingud, muud välissuhtlemisalased õigusaktid ja teadaanded", III osa „Riigikohtu lahen-

did" ning IV osa „Riigi Teataja Lisa", viimases avaldatakse ministeeriumide üldise tähtsusega õigusakte, õiguskantsleri ja riigikontrolöri ülevaateid, Eesti Panga aruandeid, teadaandeid jm.

Riigi Turbatööstus, 1922—36 tegutsenud riiklik käitis, korraldas Ellamaa, Aruküla ja Lavassaare soos turba tootmist. Esialgu töötas suure kahjumiga, saneeriti 1928 (põhikapitali suurendati 2,25 mln. kr-ni). 1923 valmis Ellamaal R. T-e esimene elektrijaam (esialgne võimsus 1300 kW). 1936 muudeti R. T. riiklikuks as-ks ✧„Eesti Turbatööstused".

riigivanem, 1. 1920—34 EV kõrgeim riigiametnik, kes täitis valitsusjuhi ja riigi esindajana ka riigipea ülesandeid. R-a seadis ametisse ✧Riigikogu, kes määratles ühtlasi r-a võimupiirid. — **2.** 1934—37 EV laiade võimupiiridega riigipea, kelle pädevusse kuulusid valitsuse ametisseseadmine, sise- ja välispoliitika juhtimine, edasilükkav veto Riigikogus vastuvõetud seaduste suhtes, Riigikogu laialisaatmine ning (Riigikogu istungite vahelisel ajal) seaduste andmine dekreetidena, riigi esindamine, välislepingute sõlmimine, kõrgemate sõjaväelaste ja riigiametnike ametisse nimetamine ja ametist vabastamine ning armuandmine. Põhiseaduse kohaselt pidid hääleõiguslikud kodanikud valima r-a 5 aastaks. Tegelikult valimisi ei korraldatud; Konstantin Päts, kes oli uue põhiseaduse jõustumise ajal 24. I 1934 r., jäi ametisse a-ni 1937 (1937—38 riigihoidjana, a-st 1938 presidendina). Vt. ka 11. kd., lk. 325.

Riigivolikogu, 1. EV 1937. a. põhiseaduse järgi ✧Riigikogu esimene, 80-liikmeline koda, tegutses 1938—40. Valiti enamusvalimise põhimõttel 5 aastaks, hääleõigus oli 22-aastaseks saanud kodanikel. Valimistel (24.—25. II 1938) osales 69,6 % valimisõiguslikest. Isamaaliit ja sellega liitunud kandidaadid said 46,8 % häältest ja 55 kohta (sh. 8 kohta valimisteta, sest vastaskandidaati polnud), opositsioon 53,2 % häältest ja 25 kohta (sh. Töötava Rahva Ühtlusrühm 6 kohta). Kui NSV Liit oli Eesti okupeerinud, saadeti R. 5. VII 1940 laiali. — **2.** NSV Liidu okupatsioonivõimude parlamentlik marionettorgan Eestis 21. VII — 25. VIII 1940. 14.—15. VII 1940 toimunud R. valimised viidi läbi põhiseaduse sätteid ja valimisseadust eirates. Võimude käsul tühistasid R. valimiste ringkonnakomiteed enamiku EKP juhitud Eesti Töörahva Liidu vastaskandidaatide esitamiskirjad, oma õigusest ei loobunud ainult üks vastaskandidaat — Jüri-Rajur Liivak (Harjumaalt). Hääletamine toimus otsese surve õhkkonnas ja valimistulemusi võltsiti (osales 84,1 % hääleõiguslikest, kellest 92,8 % hääletas Eesti Töörahva Liidu kandidaatide poolt). 21. juulil kokku tulnud R. kuulutas Eesti nõuk. sotsial. vabariigiks, võttis vastu deklaratsiooni Eesti astumisest NSV Liitu, kehtestas 25. aug. ENSV konstitutsiooni ja kuulutas enda ENSV Ajutiseks Ülemnõukoguks.

Riiklik Katsekoda, ✧Riigi Kesklaboratooriumist ja Kaubandus-Tööstusmin-ile allunud katsekojast (asut. 1923) 1924 Tallinna Tehnikumi juurde moodust. asutus, mille ülesanne oli materjalide mehaaniliste omaduste proovimine, füüsikaliste ja keemiliste katsete ning analüüside tegemine, elektrotehniliste ja soojustehniliste mõõtmiste korraldamine ning mõõteriistade ja tehnikaseadiste uurimine ja normimine. Selleks loodi keemia-, mehaanotehniline, elektrotehnika ja soojustehnika osk. Uuriti ehitusmaterjalide, sh. põlevkivituha sideaineomadusi ja tuhakivide tugevust, põlevkiviõli ja -bensiini ning selle piiritussegu sobivust mootorikütusena, nõustati masinaehitajaid, osaleti elektrijaamade ja tööstusettevõtete käivitamises jpm. Alustati „Riiklise Katsekoja Teadete" avaldamist (esimene nr. ilmus 1925). Dir. oli Ottomar Maddison. 1936—44 tegutses ja a-st 1993 tegutseb katsekoda taas TTÜ juures.

Riisipere, alevik ja Nissi v-a keskus, paikneb Tallinna—Haapsalu rdt. ja mnt. ääres; 1071 el. (2000). Seal on Nissi põhikool (2002/03. õ.-a. 196 õpilast), kultuurimaja, rmtk. ja postkontor. Aleviku lõunaosa ilmestab Nissi Maarja kirik, selle lähedal Vaimõisa tee ääres paikneb Nissi kalmistu, kirikuaias on Vabadussõja mälestussammas (avati 1933, taastati 1994). Alevik jaotub kaheks — rdtj-a ümbruses olevaks R-ks (R. kitsamas mõttes) ja kiriku juures asuvaks Nissiks. ✧R. mõis jääb alevikust 2 km läände. R-s on Tallinnast lähtuva elektrirdt. lõppjaam. — R-lähedast Vilumäe k. on mainitud „Taani hindamisraamatus". Mõisa esmamaining 1394.

Riisipere mõis, õieti Uue-Riisipere mõis (sks *Neu-Riesenberg*), on saanud nime Risbiteri perekonna järgi. Mõisa on esimest korda mainitud 1394 (*Rysenberghe*), kui see läks Wekebrodide valdusesse. 15. saj. lõpul omandas selle Hans von Uexküll (tema poeg Johan hukati 1535 Tallinnas põgenenud talupoja piinamise eest), kes ehitas Nissi kabeli (praeguse kiriku eelkäija). 1598 jagati mõis Uue- ja Vana-Riisipereks, mis pärast 1663. a-t läksid Bistramitele, 1786 päranduside aga Stackelbergidele, kes pidasid neid 1919. a-ni. Peter Gustav von Stackelbergi aegu ehitati suurejooneline mõisaansambel, peahoone valmis 1819—21. Tegu on Eesti mõisaarhitektuuri tähtteosega: see on suur klassitsistlikus stiilis kahekorruseline kivihoone, mille fassaadil on astmikfrontoon ja kuue sambaga portikus ning tiibadel kolmnurkfrontooniga külgrisaliidid, rikkalikus stukkdekooris on ajastule iseloomulikud greifid, suured rosetid, korrustevaheline paelspiraaliga vöötkarniis jm. Alakorrus on võlvitud, ülakorruse esindusruumid moodustavad anfilaadi, silmapaistvad on hoone keskteljel asetsev meisterlikult teostatud stukkdekooriga kujundatud kuppelsaal ja läänetiivas asuv sammassaal. Varemalt oli mõisas ka hulk kõrvalhooneid, liigirikast parki (11 ha, LK) piiras kolmest küljest paistiikide vöö. 1921 asutati mõisa piiskop Platoni nim. orbude varjupaik, lastekodu tegutses seal a-ni 1984. Praegu eravalduses. ▾

Rikassaare relvaleid, Järvamaalt Türist idas Prandi jõe lõunakaldalt heinamaalt 1969 leitud, 6. saj-st pärit 54 odaotsa ja 7 osalt purunenud sõjanuga. Relvad asusid rohukamara all, olles asetatud maapinnale kahes reas tipud vastamisi. Arvat. oli sellisel paigutusel usundiline või lepinguline tähendus.

B: M. Mandel, T. Tamla. *Rikassaare relvaleid.* — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 26. Tln., 1977.

Ringhäälingunõukogu, ETV ja ER-i kõrgeim organ, moodustatakse 1994. a. ringhäälinguseaduse alusel. Riigikogu nimetab R. 9 liikmest 5 pol. tasakaalustatuse põhimõttel oma liikmete hulgast 4 aastaks (saadikuvolituste lõpuni) ning 4 vajalike valdkondade tunnus-

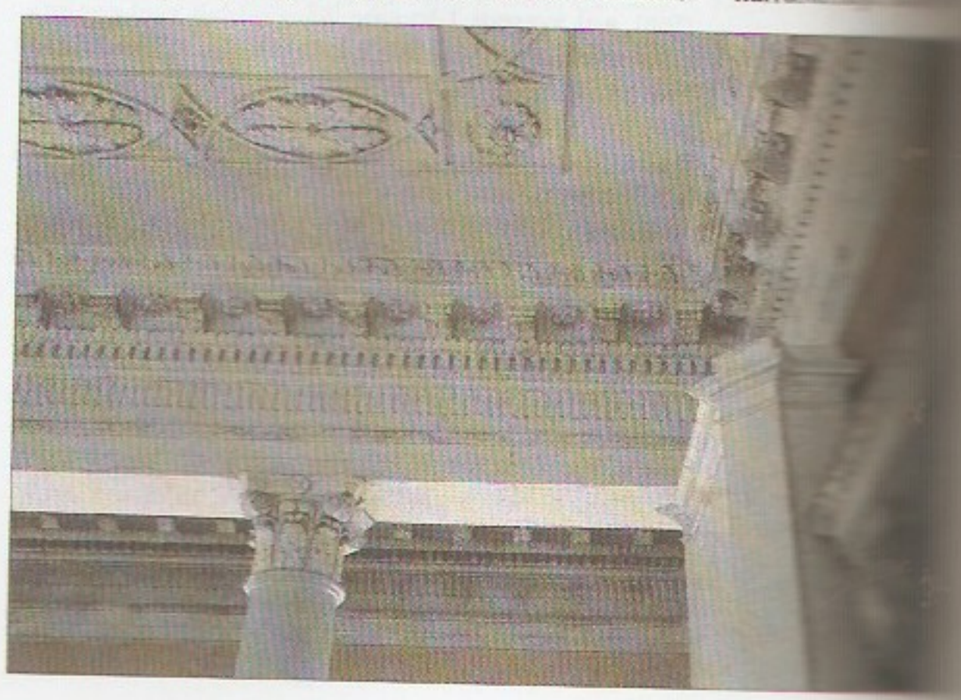

Risti vall. ... ja lipp

Risti vallas ... asulati (2000)

Alevik
Risti
Külad
Jaakna
Kuijõe
Piirsalu
Rõuma

Ringhäälingu... esimehed

1994—96 ...
1996—2000 ...
2000—05 ...
2003— ...

Riisipere mõis ... härrastemaja

tutud asjatundjate seast 5 aastaks. R. jälgib avalik-õiguslikku ringhäälingu ülesannete täitmist, määrab ametisse ETV ja ER-i juhatused ning kinnitab ETV ja ER-i tegevuse põhisuunad, arengukava ja eelarve. R. esindab avalik-õiguslikku ringhäälingut suhtlemisel Riigikogu ja valitsusega. 1

ringkonnakohus, EV kohtusüsteemis 1920—40 osalt teine, osalt esimese astme kohus (a-ni 1935 rahukogu), a-st 1940 teise astme kohus. 1920—40 koosnes r. kindlasoomiliitunud arvust liikmetest ja tegutses 3-liikmelisena. Arutas teise astmena apellatsioonikaebusi, mis olid esitatud jaoskonnakohtuniku otsuste kohta tsiviil- ja kriminaalasjades, ning esimese astmena tsiviil- ja pärimisõiguslikke asju, mis ületasid 1000 kr., kriminaalasju, mis ei kuulunud jaoskonnakohtu, kohtukoja ega ringkohtu kui esimese astme kohtu pädevusse, ning administratiivasjadena kaebusi linna- ja maavolikogude ja -valitsuste otsuste ja korralduste ning haldusorganite tegevuse peale. R-id oli 4 (Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Viljandis). A-st 1993 vastavad r-d apellatsiooni korras läbi maa-, linna- ja halduskohtu lahendeid.

rinnaleht, õhukesest hõbeplekist ripats, millest moodust. keesid kanti kaelas. 12. saj. olid r-d laialdaselt kasutusel pms. Põhja-Eestis, need olid sõõrjad, harvemini trapetsikujulised, läbimõõt 4—7 cm. 13.—17. saj. kanti r-i kogu Eestis. Sõõrja r-e läbimõõt suurenes kuni 15 cm-ni, leidus ka rombi- ja ruudukujulisi r-i. R-e kaunistas kohrutatud või puntsitud geomeetriline ornament, 14.—16. saj. lihtne graveeritud ornament või uhtursed väljalõiked. Hilisemate r-de kaunistused järgisid ristiusu temaatikat, tekkis ka nn. ripatsrist — ristikujuline r. ◂

Risti, 1. alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Haapsalu mnt. ja rdt. ääres, aleviku kohal läbib mnt-lt Virtsu tee; 613 el. (2000). Alevikus on

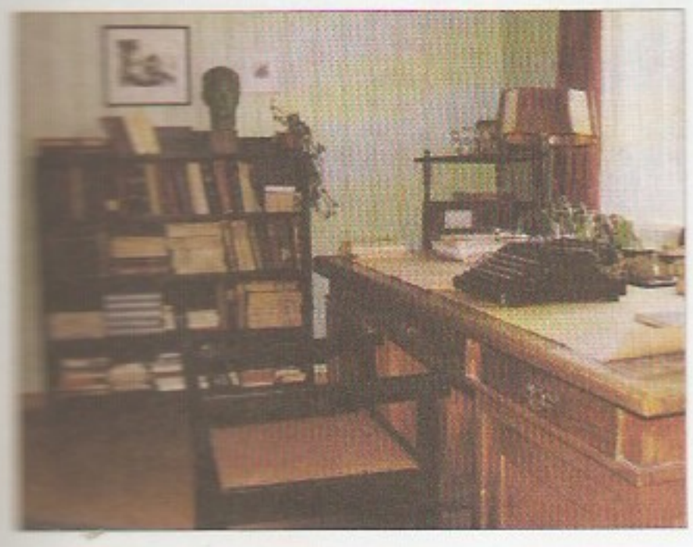

põhikool (2002/03. õ.-a. 132 õpilast), rmtk., hooldekodu, postkontor ja apteek. Suurim käitis on AS Lääne Risti (metallitööd). R. rdtj-s on küüditatute mälestusmärk. — Tekkis 20. saj. alguses teeristil asunud postijaama ümber, kujunes alevikuks rdtj-a rajamise järel. — **2.** küla Kõrgessaare v-s, 6 km Kärdlast loodes Luidja mnt. ääres; 9 el. (2000). Seal on legendidega (kahe pulmarongi ohvreid nõudnud kokkupõrge kitsal teel ja 1781 küüditatud hiiurootslaste viimane peatuskoht kodukihelkonna piiril) seostatav liivaseljandik, nn. Ristimägi (AKM).

Risti kihelkond hõlmas Harjumaa lääneosas nüüdse Padise v-a lääne- ja keskosa ning nüüd Läänemaasse kuuluva Nõva v-a. Muinasajal kuulus R. k-a ala Revala mk-a *Vomentakæ* khk-a, pärast ristiusustamist oli Keila kirikukhk-a osa, 17. saj. algusest 1870. a-ni oli ühendatud Harju-Madisega, kuid 1638—1710 oli tal oma vaimulik, lõplikult iseseisvus 1870. Nõva kant, mis varem kuulus Lääne-Nigula khk-a, liideti Ristiga 1653. Nõval on Püha Olevi kabel kui Risti abikirik. 1870—97 allusid kiriklikult Ristile ka Pakri saared. Rannikualal elas alates keskajast rootslasi. 18. ja 19. saj. jäi kõrvalise asendi ning hõreda asustusega R. k. majanduse arengult Harjumaa muudest piirkondadest maha. Keskne asula on Harju-Risti, kus asub ka Risti kirik (saksa ürikuis *Sankt Crucis*, hiljem *Kreuz*).

Risti kirik, ✧Harju-Risti kirik.

Ristikivi muuseum, Karl Ristikivi Muuseum, eesti pagulaskirjanduse muuseum, asub Tartus. Asutati Tartu linnavalitsuse otsusega 1987, avati Karl Ristikivi sünniaastapäeval 16. X 1991 Tartu Linnamuuseumi filiaalina korteris, mis oli tema viimane elukoht (1940—43) enne Eestist lahkumist. Ekspositsioon kajastab K. Ristikivi elu ja loomingut, laienedes nii 1930. a-te Tartu vaimuelu (✧„Veljesto", ✧„Arbujad") kui ka pagulaseesti kirjandusliku tausta tutvustamisele. A-st 1988 on muuseumi aastapäeval korraldatud Ristikivi päevi. Muuseumi juhatajana on töötanud 1989—96 Janika Kronberg ja 1996—2000 Toomas Muru ning teadurina 1997—99 Rutt Hinrikus. ◂

Risti vald asub Läänemaa kirdeosas; 167,84 km², 904 el. (2003). Keskus Risti alevikus. Paikneb ✧Lääne-Eesti madaliku kirdeosas. Ülekaalus on soo ja metsaalad, põhiosa asustusest on Risti alevikus ja Piirsalu k-s (kokku elab neis üle 85 % elanikkonnast). Riigimetsamaad haldavad Piirsalu metskond (keskus 3 km Ristist põhjas) ja Kullamaa metskond. Valdavalt tasast maastikku ilmestab Palivere mandrijää servamoodustiste võõnd. Valla lõunaosse ulatub ✧Marimetsa LKA põhjaosa, valla kirdeossa ✧Valgejärve MKA. Valda läbivad Tallinna—Haapsalu mnt. ning sellelt Risti aleviku juures hargnev Virtsu tee. Põhikool ja kultuuriasutused asuvad Ristil. Piirsalus on luteri kirik ja kalmistud, Kuijõel vabakoguduste rajatud kalmistu. Piirsalust kirdes paiknes Nõuk. ajal Eesti suurimaid raketibaase. Tuntuimad käitised on AS Lääne Risti (metallitööd) ja Piirsalu Põllum-e OÜ. — A-ni 1950 hõlmas R. v-a ala Piirsalu v. Valla staatus ennistati ja vald nimetati R. v-ks 20. II 1992. ◂1

Ristna, 1. paikkond Hiiumaal Kõpu ps-e läänetipus. Kaugemale merre ulatuvad kaks teineteisest u. 1,5 km kaugusel asuvat neeme — Lõuna-R. nina ja Põhja-R. nina. Nende vahel asuv merekäär on Eesti parimaid sukeldumis- ja surfamispaiku. Põhja-R. ninast u. 0,7 km idas Kalana k-s asub tuletorn (a-st 1874, kõrgus 30 m), Lõuna-R. ninal on mahajäetud Nõuk. sõjaväerajatisi. Kagurannikul asub Kalana sadam, selle lähedal R. meteoroloogiajaam. — **2.** kalasadam Eesti looderannikul Alliklepa lahe ääres. Sadamast loodes asuv R. neem (ka Ristinina, esmamaining 1284 *Neytepa*) tähistas 13. saj. Revala ja Läänemaa piiri. Samas oli ka 17. saj. rajatud rootslaste küla (*Korsnäs*). ◂

ristsed, ✧varrud.

Rocca al Mare [*roka ma:*-] (it 'kalju mere ääres'), paikkond Tallinnas Kopli lahe edelarannikul, piirneb liivakivipangaga. Nimi pärineb A. Girard de Soucantoni 1863 rajatud suvemõisalt (72 ha). Hiljem on R. al M. nimi laienenud ka temaga kagus külgnevale Liberty (Liberté) suvemõisale (12 ha), mis on teada a-st 1771 ja kuulus 1823—1940 Kochide suguvõsale. Varem kuulus mõlema ala Tallinna Haabersti linnamõisale. R. al M-s asub tallinlaste armastatud vaba aja veetmise kohaks kujunenud ✧Eesti Vabaõhumuuseum. A-st 2000 tegutseb R. al M. Kool (erakool, üks asutajaid Hannes Tamjärv; 2002/03. õ-a. 708 õpilast). Halduslikult kuulub R. al M. Haabersti linnaossa. ▸

„Rock Hotel", Eesti staažikaimaid ansambleid, Eesti *rock'n'roll*'i pioneer. Debüteeris 1978 telesaates „Muinaslugu muusikas", 1980—84 oli ER-i soovikontsertide lemmikansambel. „R. H." esitab 1950. a-te rokkmuusikat, svingi, *boogie-woogie*'t, *rhythm and blues*'i ning ansambliliikmete Heigo Mirka, Margus Kappeli ja Tiit Kõrvitsa loomingut. Ansamblile on iseloomulik stiilipuhas esitus. Laulusolist Ivo Linna on mitu korda tunnistatud Eesti populaarseimaks meessolistiks. „R. H." on esinenud Tšehhoslovakkias, Norras, Laoses, Soomes, Rootsis, Angolas, USA-s, Saksamaal jm. Koosseis: H. Mirka (bass), M. Kappel (klahvpillid), I. Linna (laul), Harri Kõrvits (löökpillid) ja T. Kõrvits (kitarr). „R. H-i" plaate: „Aeg meid muutnud on" (1995), „Rock Hotel 20" (1998) ja „Kõva ketas" (1999). ▸

„Rock Summer", Eesti Riikliku Filharmoonia, levimuusikute klubi „Muusik" ja Raadio 1 (Soome) algatusel 1988—97 Tallinna Lauluväljakul toimunud rahvusv. rokkmuusikaüritus (pol. ebastabiilsuse tõttu jäi toimumata 1990. a. festival), peakorraldaja Jüri Makarov. „R. S-l" on esinenud maailmakuulsad ansamblid ja solistid, nt. „Big Country", „Public Image LTD", Steve Hackett (1988 ja 1994), „Uriah Heep", „Jethro Tull", Bob Geldof, „Procol Harum", Iggy Pop, „Status Quo", Chick Corea, Tanita Tikaram, „Motorhead", Brian Adams, „ZZ Top" ja Paul Young. Seal on esinenud ka Eesti parimad ansamblid — „Gunnar Grapsi Grupp," „Lainer", ✧„Ultima Thule", ✧„In Spe", ✧„Vitamiin", ✧„Mahavok", ✧„Seitsmes Meel" jmt.

Rode altar [*ro:de*], ✧Niguliste kiriku peaaltar.

Roela, alevik Vinni v-s, 25 km Rakverest kagus Mustvee mnt. läh. Kunda jõe ülemjooksul; 608 el. (2000). Alevikus on Ferdinand von Wrangelli nim. R. Põhikool (asut. 1844 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 140 õpilast), rmtk., noortemaja, postkontor, R. Rahva Maja ja apteek. R. mõis kuulus 1849—70 F. von Wrangellile, talle on püstitatud mõisaparki mälestusmärk. — Esimest korda on R-t mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Roilae*). Mõisa (*Ruil*) kohta on teade a-st 1453 (*Rogell*). Eristamaks teda Tartumaal paiknenud R-st (a-st 1977 Voore k.), tuntakse asulat ka Viru-R. nime all. Alevik on moodust. 1977.

Rogosi mõis, ✧Ruusmäe mõis.

Rohuküla, küla Ridala v-s Väinamere idarannikul, 9 km Haapsalust edelas; 31 el. (2000). R-s on sadam ja piiripunkt. R. sadama (kaide kogupikkus 370 m) kaudu peetakse parvlaevaühendust Hiiumaa ja Vormsiga, a-st 1993 toimub ka väliskaubavedu. — Esimest korda on R. mainitud vana randumiskohana 1208 (*Rokel*) ja külana 1524 (*dorp Rhuesz*), keskajal elasid seal (*Rusby*) rootsi vabatalupojad. I maailmasõja eel hakati sinna ehitama sõjasadamat ja miinilaevastiku tugipunkti, ehitatu purustati 1917; sadam taastati 1921.

Rohuneeme, küla Viimsi v-s Viimsi ps-e loodetipus; 320 el. (2000). Külas on paadisadam, mitu tootmisüksust ja kalmistu (rajatud 1920. a-il). Elamuehitus on kiiresti kasvanud. R. metsas asuv ✧Maisiniidi kivi on Eesti suurimaid rändrahne. — Varaseim teade R. kohta on u. a-st 1375 (*oppidum Longenes*, 1543 — *Rohuwen* või *Rohoneen*). Keskajal asustasid küla rootslased.

Nõuk. ajal asus R. läh. õhukaitseväe raketibaas. R. piiresse kuuluvad ka Kräsuli ja Kumbli saar.

Roiu, alevik Haaslava v-s Vooremäest loodes Mõra jõe keskjooksul; 489 el. (2000). R. on Haaslava v-a majanduskeskus, paikneb teeristil (ristuvad Tartu—Lootvina ja Kaagvere—Reola mnt.). Seal asuvad rmtk. ja postkontor. R-st idas Päkste k-s asub Sillaotsa Põhikool (2002/03. õ.-a. 114 õpilast). — 1627 on mainitud Uniküla mõisale kuuluvat veskit (*Roya Wessky*), a-st 1796 on teateid Kriimani mõisa karjamõisa kohta (*Rojo*). R. kasvas alevikuks Roio põlistalu maale rajatud Kuuste sovhoosi keskasulana.

„Rondellus", 1993 asut. vanamuusikaansambel, eestvedajad Maria ja Robert Staak. Esitatakse kesk- ja renessansiaja muusikat. Kavast olenevalt koosneb „R." 2—6 muusikust, kes esinevad ajastupärastes kostüümides ja mängivad vanade pillide (lauto, fiideli, portatiivoreli, msg. löökpillide) koopiatel. Ansambel on andnud menukaid kontserte Balti riikides, Skandinaavias, Saksamaal, Itaalias, Prantsusmaal, Hispaanias jm., sh. paljudel vanamuusikafestivalidel. „R-e" helikandjatest on äratanud rahvusv. tähelepanu „Sabbatum" (12 *Black Sabbath*'i laulu ladina k-s ja keskaegses seades), mis on saanud parima klassikaplaadina Eesti muusikaauhinna (2003).

roomakatoliku kirik. Kuigi nii Lundi kui ka Riia piiskopid olid nimetanud eestlaste jaoks piiskoppe ametisse juba varemgi (Fulco, Theoderich), algas kirikliku organisatsiooni rajamine 1219, pärast esimese (Lundile alluva) piiskopi asumist Tallinna. 1224 asutati ka Tartu ja 1227 Saare-Lääne piiskopkond, mis allusid Riiale, kust ühtlasi tuli Mõõgavendade Ordu alistatud alade vaimulikkond. Eesti muistsete kihelkondade asemele asutati kirikukihelkonnad. 1520 tegutses 85 maakogudust, peale nende tsistertslaste, dominiiklaste, birgitiinide ja frantsisklaste ordu (ordud rajasid 12 kloostrit, neist Valkena, Padise ja Pirita asusid maal), hiljem lisandusid jesuiidid (1583—1625). Linnakogudused olid põhil. saksakeelsed, mõni (nt. Tallinna Katariina ja Tartu Jaani kogudus) teenis ka kasvavat eesti elanikkonda. Eesti päritolu vaimulikest on teada väheseid (preester Johannes, tapetud 1206; toomhärra Johann

„Rock [illegible]
„Kõva ketas"
(1999)

Rocca al [illegible]
Vabaõhumuuseum

Roopäl

Pulk; jesuiit Johannes Esto, suri 1602 Rootsi vanglas). Kui Eesti ala läks Rootsi valdusse (1560—1625), siis katoliku kirik keelustati; viimased katoliiklased pugendati 1626. Sellega katkes Eestis r. k-u traditsioon. Et tsaarivõim oli sallivam, tekkisid Vene ajal Tallinnas (1786), Narvas (1835), Tartus (1849) ja Valgas (1915) taas katoliku linnakogudused (allusid Mogiljovi peapiiskopkonnale). 1924 loodi Eesti apostellik administratuur; apostellik administraator oli Eduard Profittlich (1931—41, a-st 1936 ülempiiskop). 1934. a. loendati Eestis 2327, 2000. a. 5757 katoliiklast; 2003 oli r. k-l u. 6000 liiget, tegutsesid mees- ja naiskloster ning 8 kogudust, kus teenisid 12 preestrit (sh. 4 ordupreestrit) ja 1 diakon; õeskondade liikmeid oli 21 (9 birgitiini, 7 frantsisklast, 4 Ema Teresa õde ja 1 Kalli Vere õde). Apostellik administraator asub Vilniuses.

Vt V. Salo. *Geschichte der katholischen Kirche in Estland bis 1918*. Tln., 2003.

Rooma Klubi, globaalprobleemidega tegelev rahvusv. ühendus, mille 1968 asutasid Rooma läh. maailma mõjukate teadus- ja äriringkondade esindajad. Eesti Rooma Klubi on asut. 9. I 2001; liikmeid 47. Presidendid: Ülo Vooglaid (2001—03) ja Hardo Aasmäe (a-st 2003); peasekretär Juhan Telgmaa.

Roomassaare, poolsaar Saaremaa lõunarannikul Sõrumaa ja Kuressaare lahe vahel, kuulub halduslikult Kuressaare linnale. Seal asuvad lennujaam ja sadam. Kuressaare sadama (Tori sadama) madaldumise tõttu

avati 1894 R. ps-e lõunatipus (4 km kesklinnast) uus sadam. 1896 valmis tuletorn, 1917—40 oli sadamal rdt-ühendus Kuressaarega. Sadamakohta on esimest korda mainitud 1598. R. sadamas silduvad nii kaubakui ka reisilaevad, 1995 valmis uus jahisadam (36 jahikohta, väikealuste kai). Sadama veosekäive oli 2002. a. 155 000 t, sadamat külastas 85 laeva ja 419 jahti. Peamised väljaveokaubad olid puit (127 000 m^3) ja turvas (56 315 m^3), sisse toodi vedelaineid (8263 m^3), killustikku (3120 t) ja soola (1000 t). Meremärgid on liitsihi alumine (a-st 1896, kõrgus 12 m) ja ülemine tulepaak (a-st 1896, kõrgus 2,4 m).

roopill, pilliroojätkust või hanesulest klarnetilaadne rahvapill. Heli tekitab puhumisest võnkuma hakkav keel ehk piuk, mis on lõigatud pilli ülaossa; sõrmeavasid on hrl. 4—6, mõnel r-l on puust sõrmilline. R-l mängitakse tantsu- ja lauluviise. R-st on arenenud torupill. ◂

Roosna-Alliku, alevik ja suurem. valla keskus, paikneb 20 km Paidest põhjakirdes Rakvere mnt. ääres Järva-Jaani ja Ämbra tee lähikmel; 496 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 143 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor ning tegutseb mitu autolammutuskoda. Huviväärsed on ↑R.-A. mõis ja park. Alevikust läänes asub R.-A. allikate KA, sealt algab Pärnu jõgi. — R.-A. kohal oli varem Jõeliähtme k. ja veski; esmamaining 1564 (*Jegelecht*). Mõis (*Kaltenbrunn*) rajati 17. saj. I poolel ja sai nüüdisnime Rosenitelt, kellele ta kuulus 1620—1721.

Roosna-Alliku allikate kaitseala, ka Roosna-Alliku külmaallikate kaitseala, asub Roosna-Alliku v-s; 46 ha. Asut. 1981. Allikatel talvitub palju veelinde, sh. sadu sinikael-parte.

Roosna-Alliku külmaallikate ala asub Pandivere kõrgustiku läänenõlval paeastangu jalamil Roosna-Alliku v-s. Allikad moodustavad 1,5 km pikkuse ja 0,5 km laiuse märgala, kust algab Pärnu jõgi. Allikarühmi on viis: ojasängi alguses paiknevad pisikesed allikad (0,2 l/s), sõvendatud veevõtukoht (10 l/s), Külmaallika talust 50 m põhja pool paeklibuse ojasängi põhjas avanevad allikad (20 l/s), lisaoja alguses olev Tuti Eipre nim. allikas (20—80 l/s) ja puisjärveäärsed allikalehtrid (laius 10 m, sügv. 1 m). Pinnakatte paksus on alla 1 m, vesi avaneb surve all paeliividest. Allikaala koguvoolu-hulk on veerikkal ajal 870 l/s, veevaesel 100 l/s. LK. ◂

Roosna-Alliku mõis (siks *Kaltenbrunn*) on rajatud 1620. a. paiku seal varem asunud Jõeliähtme (*Jegelecht*) k. kohale, nime saanud rajaja Bogislaus von Roseni järgi. 1725 läks mõis Margarethe von Roseni kaasavarana Jürgen Johann von Stackelbergi kätte. Nende poeg Otto Friedrich von Stackelberg laskis mõisasüdame esinduslikult välja ehitada. Härrastemaja (1780—86, arh. Johann Schultz) on sümmeetrilise kavatisega varaklassitsistlikus stiilis kahekorruseline kivihoone, mille fassaadi kujundavad väike-eenduvad keskrisaliit ja külgrisaliidid; ümarate nurkadega keskrisaliidi ees asub graniitsammastele toetuv rokokooliku sepisrinnatisega rõdu. Hoone alakorrus on võlvitud, ülakorrusel paiknevaist esindusruumidest on tähelepanuväärsed rikkaliku stukkdekooriga nn. roosa saal ja sinine salong (Louis XVI stiilis dekoori autor on tšehhi meister Karl Kalubka (Kaloņka)). Kõrvalhooned on säilinud osaliselt, härrastemaja taga on ristuvate teedega kujundatud park. R.-A. m-a juurde kuulus Aru karjamõis, 1871 rajati piiritusvabrik (töötas a-ni 1985). 1791 kehtestas Stackelberg R.-A. mõisas oma talurahvaõiguse („Halliko Walla Kohtu ja Seädusse Ramat"), mille tõttu sealsete talupoegade olukord oli tunduvalt kergem kui naabermõisades. Härrastemaja on a-st 1924 kasutusel koolimajana, 1960. a-te lõpul laiendati seda juurdeehitisega. ◂

Roosna-Alliku vald asub Järvamaa keskosas; 132,11 km^2, 1261 el. (2003). Keskus Roosna-Alliku alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku ✧Kõrvemaaks

ülemineku alal. Ala ilmestavad rohked tõusuallikad (Kiigumõisa, ✧Roosna-Alliku külmaallikate ala ja ✧Esna allikate KA) ja nendest alguse saavad jõed (Roosna-Alliku veskijärvest algab Pärnu jõgi). Valla ida- ja lõunaosas on ülekaalus põllualad, lääneosas rabad (Iiripilli raba). Osa sealsetest sooaladest kuulub ✧Kõrvemaa MKA-sse. Lisaks Roosna-Allikul asuvatele haridus- ja kultuuriasutustele on ka Viisu k-s rmtk. ja Vodja k-s algkool. Huviväärsed on ✧Roosna-Alliku mõis ja Esna mõis (põhiosa härrastemajast rajatud 1821). Esna mõisa juures asub Grünewaldide perekonnakalmistu. Roosna-Allikul töötab mitu autolammutuskoda, vallas on ka põllum-ettevõtteid. — 20. saj. algul jagunes praegune R-A. v. Kuksema ja Esna v-a, 1939—50 Kareda ja Võhmuta v-a vahel. Nüüdispiirid a-st 1987, valla staatus alates 7. V 1992. ▲ 1

Roosna-Vanaveski allikad asuvad Pandivere kõrgustiku nõlval Ambla v-s. Roosna-Vanaveski paepõhjalises paisjärves avaneb hulk tõusuallikaid. Paisjärve idakaldal avanevad liustikujõetekkelisest kruusast 10—15 m pikkuses vööndis alalised langeallikad (vooluhulk 18 l/s). Paisjärvest 300 m ida pool Ambla jõe alguses väljub vesi Porkuni lademe lubjakivi lõhedest, veerikkal ajal on vooluhulk 20 l/s. Toiteala on Lüsingu karstiala. Allikaist algab Ambla jõgi. R-V. a-d kuuluvad ✧Lüsingu veesäilitusalasse. LK.

Roostoja, ✧Rannapungerja jõe ülem- ja keskjooks.

Rootsiküla lade, Siluri Wenlocki ladejärgu noorim lade, mille ülemine osa kuulub Ludlow' ladejärgu algusse. Avamus kulgeb Saaremaa keskosas Atlast Kübassaareni ja mandril Tõstamaa ümbrusest Selisteni. Olulisimad paljandid on Saaremaal paiknevad Soeginina, Elda ja Anikaitse pank, Vesiku oja kallas ja Pamma vana paemurd. R. l-me paksus on 20—40 m. Lade koosneb vahelduvailmelistest lubjakividest (ida-osas on need dolomiidistunud) ja poolsuletud mereosades tekkinud dolokividest (nn. *Eurypterus*-dolomiit). R. l-le on iseloomulikud vetikate toimel tekkinud lubiainest moodustised — stromatoliidid ja onkoliidid. Kivistisi on vähe, dolokivikihtides leidub käsijalgsete, eurüpteriidide ja lõuatute kivistisi ning lubjakivides ka avamereliikide kivistisi.

rootsi laenud, rühm eesti k-s olevaid laensõnu (ligemale 150 sõna), mis on saadud alates 13. saj-st pms. Eesti lääneranniku ja saartel asunud eestirootslaste ja Eesti alal 16.—17. saj. elanud riigirootslaste keelest, mõnevõrra ka soomerootslaste keelest. Suur osa laenudest on olnud käibel saarte murdes, läänemurdes ja kirderanniku murdes. R. l-dele eelnesid vanarootsi ja vanaislandi (vanapõhja) laenud. 1

Ropka, Tartu linnaosa, asub Karlovast lõunas rdt. ja Emajõe vahel. Nime saanud Tähe ja Aardla t-a risti lähedal asunud R. mõisa järgi. Võru t-a ääres on valdavalt elamurajoonid, R. idaosas ettevõtted. Võru t-a ääres asub Pauluse ja Püha Aleksandri koguduse rajatud kalmistu (ka R-Tamme kalmistu, esimene matus 1914). R. aedlinn (ka Variku), mis kavandati 1920. a-il ja liideti Tartuga 1962, asub Tammelinnast edelas. R. rdt-peatus on 8 km Tartust edelas Külitse k. juures. — R. mõisa esmamaining 1531 (*Ropkoy*), ala liideti Tartuga 1923.

Roseni deklaratsioon [*ro:zen*], Liivimaa maanõunike kolleegiumi 1739. a. memoriaal, millele on alla kirjutanud resideeriv maanõunik Otto Fabian von Rosen. See oli vastus Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumi järelepärimisele seoses Virumaal Vohnja mõldri Jaani kohtuasjaga mõisniku vastu. R. d-s väidetakse, et talurahvas on 13. saj-st alates pärisorjad ja kinnistatud mõisa külge; kogu nende vara kuulub mõisnikele, nende müümine ning andamite ja teoorjuse määr sõltuvad mõisnike suvast. Ainult surmanuhtluse määramisest olevat mõisnikud 17. saj. vabatahtlikult loobunud, kuid nende kodukariõigus olevat piiramatu.

B: J. Vīgrabs. *Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Ein Beitrag zur Geschichte der Leibeigenschaft und Estland*. Trt., 1937.

„Rotalia", korporatsioon, mille 1913 asutasid Peterburi Eesti Üliõpilaste Abiandmise Seltsist sisemiste lahkhelide tõttu lahkunud 10 meesliiget. 1914. a-ni kasutati ametlikult „Fraternitas R." nime. Korporatsiooni deviisiks sai „Ausus, kindlus, iseteadvus ja ühistunne" ning lipukirjaks „Eestimaa, mu isamaa", värvideks võeti sinine, must ja roheline. Peterburis tegutses „R." a-ni 1917, seejärel jätkati tegevust Tallinnas. Vabadussõjas teenisid „R." liikmed põhil. mere- ja suurtükiväes ning soomusrongidel. Et Tallinnas polnud kõrgkooli, tekkis probleeme korporatsiooni järelkasvuga. 1924 kinnitas „R." põhikirja TÜ valitsus. 1936 osteti maja Tartus Tähe 29 (hilisem Tähe 3). Ainsana Eesti korporatsioonidest olid „R-l" osakonnad välismaal: 1923 asutati Berliini ja 1934 Varssavi osk. 1931 liitus „R-ga" korporatsioon „Vicinia" ja 1935 „Kaljola". 1936 taastati tegevus Tallinnas, Tallinna Tehnikainst-i juures loodi „R." Tallinna osk. 1939 oli liikmeid 515. 1940 korporatsiooni tegevus lõpetati. Tegevus jätkus Soomes, Saksamaal, Rootsis, USA-s, Kanadas ja Austraalias. 1988 taastati „R." TÜ juures. Mõni aeg hiljem kinnitati ka Tallinna osk. TTÜ ja TPÜ juures. 2003 liikmeid 530. ▲

B: *Korporatsioon Rotalia 1913—1944*. New York, 1981; *Korporatsioon Rotalia võõrsil 1944—1987*. Toronto, 1988.

Rotermanni Tehased, 1861—1940 Tallinnas tegutsenud ettevõte. Selle asutaja Christian Rotermann ehitas 1861 Maarjamäele Tallinna esimese auruveski ja pärast selle mahapõlemist 1869 sadama lähedale uue veski (asukohaks olnud ala, hilisem Rotermanni kvartal, on tänapäevalgi tuntud). Suurele jahuveskile ja leivatehasele (1912) lisaks kuulusid R. T-tele puutööstus, linapuhastusvabrik, külmutusmaja ja autoesindus. Kaubamaja müüs oma veski jahusaadusi, pagaritooteid ning ehitusrauda. 1921 muudeti R. T-d aktsiaseltsiks (põhikapital 1935. a. 1 mln. kr.). 1. I 1939 oli R. T-tes 250 töölist.

Ruhijärv, ka Ruhja järv, asub Sakala kõrgustiku lõunaosas Lillis; u. 1 km², suurim süg. u. 6 m. Saab vee ojadest ja allikaist, väljavool Ruhja jõe kaudu Asti järve. R. on segatoiteline, vesi vahetub 4,9 korda aastas. Peamised kalad särg, latikas, ahven ja haug.

Ruhja jõgi (läti *Rūja*) algab Ruhijärvest, voolab Lätis läbi Rūjiena, suubub Asti (Burtnieki) järve; pikkus 77 km (sellest Eestis 4 km), jõgikond 962 km² (Eestis 170 km²). Eestist algavad lisajõed on Penuja oja (9 km), Atse jõgi (Acupīte; 39 km, jõgikond 284 km²) ning Sapraša jõgi (17 km) ja selle lisaoja Ruukli. Esmateateid a-ist 1479—90 (*Ruye*, *Ruyenbeke*).

Ruhnu, saar Liivi lahe keskosas; 11,4 km², pikkus 5,5, laius 3,5 km. Lähim koht mandril on Kuramaal asuv Kolkasrags (37 km), Kihnu saareni on 54, Kuressaareni 70 ja Pärnuni 96 km. Moodustab koos lähisaartega (üle 30, suurim neist Holm, 8,3 ha) Saare mk-a R. v-a.

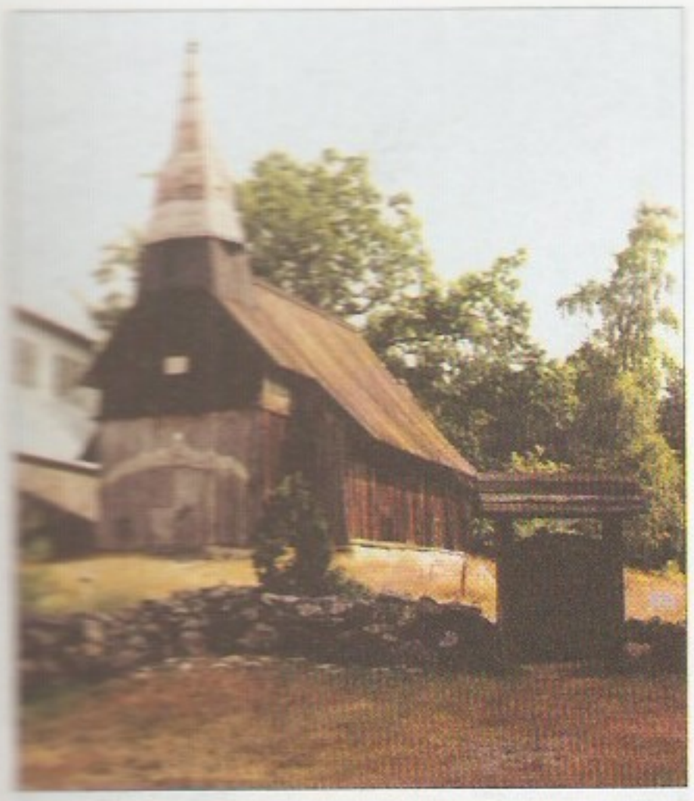

R. on loode–kagu-sihiline aluspõhjakõrgendik, mille lõunatik on kujundanud voorelaadseks. Kõrgem on saare kirdepoolmik (kuni 28 m, seal ka tuletorn), mille luitestikku katab valdavalt palumännik. Sealsel rannikul on kuni 10 m kõrgusi murrutusastanguid, kus kohati paljandub Devoni liivakivi. Saare edelapoolmik on madalam, rannikul leidub roostikke, sisemaal kasvab sanglepikuid. Seal on ka saare peamised põllum-maad. R. pindalast hõlmab mets 60 %, põld 7 %, rohumaa 13 % ning luitestik ja roostik 18 %. Suurem osa maast (60 %) on tagastatud või kuulub tagastamisele Rootsi pärituba õigusjärgsetele omanikele, 7 % on Eesti kodaniku valduses. — R-t (rts *Runö*) on esimest korda mainitud 1341 (*Runen*) Kuramaa piiskopi Johannese kirjas, milles kinnitati saart asustavate rootslaste kohta käivat Rootsi õigust. 1562–1621 kuulus R. Kuramaa hertsogiriiki. R. Rootsile allutamist taotles Karl IX (käis mitu korda oma väesalgaga R-s), kuid see teostus alles Gustav II Adolfi ajal. A-st 1624 on R. halduslikult Saaremaa koosseisus (v. a. 1950–86, kui R. kn. kuulus Pärnu raj-i).

B: *Ruhnu 650: ühe vana kultuuri lugu Läänemere saarel*. Tln., 1991; *Ruhnu saare loodus*. Tln., 1993.

Ruhnu kihelkond hõlmas Ruhnu saare. Enne Maarja Magdaleenale pühendatud kiriku ehitamist (1644) on Ruhnul olnud mitu kabelit, oma pastor asus Ruhnu 1645. Omaette kihelkonnaks sai Ruhnu 1713.

Ruhnu kihistu, Eesti aluspõhja Kesk-Kambriumi luitestiku kihistu; paksus kuni 42 m. Paikneb ainult Edela-Eestis, Võrtsjärvest idas asendub Paala kihistuga. Ei paljandu. Koosneb pudedast peeneteralisest liivakivist, mis sisaldab üksikuid õhukesi savivahekihte. Pudedast liivakivist ei saa puursüdamikku, mistõttu andmestik kihistu kohta on väga napp. Lääne suunas jätkub R. k. Läti alal Deimena kihtidena. Kivistisi pole leitud.

Ruhnu Püha Magdaleena kirik, Eesti vanim säilinud puitehitis. 1643–44 ehit. alghoone koosnes piklikust ühelöövilisest pikihoonest ja sellega idas liituvast kitsamast polügonaalse lõpmikuga kooriruumist. Tõenäoliselt 1755 ehitati barokse torniga lääne-eeskoda, mille portaalil on arvat. hukkunud laevalt pärit barokne ahtrikaunistus. Samast ajast pärinevad altar ja kantsel; pingistiku otsalaudadel leidub peremärke ja sümboolseid nikerdusi. Kiriku kuus klaasimaali (17. saj.) viidi 1944 Rootsi, need asuvad Stockholmis. Tinaraamides aknad restaureeriti ja klaasimaalid kopeeriti 1998 EKA klaasiosk-s. 1912 ehitati puukiriku kõrvale puittorniga kivikirik. Kirikut ümbritseb arhailiste puitristidega külakalmistu. ◂

Ruhnu vald asub samanim. saarel Liivi lahes, hõlmab ka mõne pms. läänerannikul asuva laiu, kuulub Saare mk-a; 11,54 km², 64 el. (2003). Keskus Ruhnu k-s. Rahvaarvult Eesti väikseim vald. Asustus (ainuke küla Ruhnu) paikneb saare keskel, seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 12 õpilast), postkontor, muuseum, rmtk. ning ✧R. Püha Magdaleena kirik ja kalmistu. Saare lõunaosas Ringsu neeme läh. asuvad ilmajaam, lennujaam, diiselelektrijaam ja sadam. Tuletorn (ehit. metalltarinditest 1877, tule kõrgus 65 m ü. m.) ja piirivalvekordon paiknevad külast idas Haubjerre mäel. A-ni 1944 asustasid saart pms. rannarootslased. Suurim tööandja on avalik sektor, hoogustumas on turism. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂

„Ruja", 1971–89 rahvuslikku rokkmuusikat viljelnud ja ainult omaloomingut esitanud ansambel. Tinglikult jaguneb „R." tegevus 4 ajajärku. Rokklüürika ajajärku (1971–74) iseloomustavad „R." asutaja, helilooja ja pianisti Rein Rannapi palad „Zeppelini triumf", „Õhtunägemus", „Ülemlaul", „Nii vaikseks kõik on jäänud" jmt. Intellektuaalse ajajärgu (1975–80) loomingu tuumik koosnes pms. pianist Margus Kappeli ja kitarrist Jaanus Nõgisto teostest. Nende kompositsioonid „Põhi-lõuna-ida-lääs", „Ei mullast" ja „Mis saab sellest loomusevalust?" kuuluvad Eesti progeroki klassikasse. 1981–83 kirjutas „R-le" poprütmidel põhinevat muusikat pms. R. Rannap ja lauludele sõnu Ott Arder. Sellest ajajärgust pärineb palju menulugusid (sh. „Must ronk" ja „Eile nägin ma Eestimaad"), kavas oli ka tõsisema sõnumiga laule (nt. „Kel on laulud laulda", „To Mister Lennon" ja „Rahu"). A-id 1984–89 iseloomustavad uusromantiline tundetasand ja püsiväärtuslike teemade eelistamine. Elektrooniliste tämbritega rikastas kõlavärve helilooja ja klahvpillimängija Igor Garšnek. „R." sõnumivahendaja oli karismaatiline laulja ja helilooja Urmas Alender. Heliplaate: „Ruja" (1978, Eesti rokkmuusika esimene väike heliplaat, ja 1982), „Kivi veereb" (1986) ja „Need ei vaata tagasi" (1999). ◂

rukkimaarjapäev, külvimaarjapäev, 15. august, kirikukalendris Neitsi Maarja taevamineku (uinumise) päev, rahvakalendris rukkikülviaja poolitaja. R-l külvata ei soovitatud. Eriti tähtis on r. Setus (suur maarjapäev ehk *uspenie*), sest Jumalaema uinumise päev on Petseri kloostri tähtsaimaid pühi. Oluline on r. olnud ka Peipsi ümbruse õigeusumõjulisel alal.

Rukkirahu, laid Väinameres, 4 km Rohukülast läänes; 7,8 ha, kõrgus kuni 1,3 m. Valdavalt sooldunud rannikumuldadega rannaniit. Saare põhjaosas on raudbetoontuletorn (esialgne a-st 1860, praegune a-st 1940, kõrgus 16 m). Vanemail merekaartidel *Roggenholm*.

Rumbi looduskaitseala asub Käru v-s; 71,6 ha. Asut. 2001 must-toonekure elupaiga ja ürgmetsailmelise puistu kaitseks.

Rummu, alevik Vasalemma v-s, Vasalemmast 5 km läänes Keila—Haapsalu mnt. ääres; 3532 el. (2000), sh. Murru, R. ja Ämari vanglas karistust kandvad süüdimõistetud. Alevikus on postkontor, rmtk., vanglasisesena tegutsevad R. erikutsekool (a-st 1968) ning kirik (a-st 1992). R. ilme kujundab suuresti vanglalinnak. R-l ja selle ümbruses on mitu paemurdu, kus leidub puhast kristalset lubjakivi (✧Vasalemma lubjakivimaardla). — Alevik on saanud nime Vasalemma mõisale kuulunud R. talu järgi. 1937 asutati selle lähedale Murru vangla, kus vangide tööjõudu kasutati pms. paemurrus ja hiljem killustikutehases. Nn. Vasalemma vangilaagri (laienes 1965, nüüd R. vangla) ja 1983 avatud Ämari vangla juurde tekkinud asum on ajapikku kasvanud suureks asulaks.

Rummu järv asub Harju lavamaal soostunud nõos Kodasoo läh.; 49,6 ha, suurim süg. 2,8 m. Väljavool kraavi kaudu Valkla ojja. Vesi vahetub 1,8 korda aastas, õitseb tugevasti ja kannatab talvel hapnikuvaeguse all. Segatoiteline. Peamised kalad haug, koger, särg, hõbekoger ja ahven.

Rumpo poolsaar asub Vormsi lõunarannikul, eendub Rumpo k. juures u. 3 km pikkuse maasäärena Väinamerre. Tekkelt maakerke tagajärjel mere alt vabanenud oos. Seal kasvavas kadastikus leidub Eestis ainulaadseid tundrailmelisi samblikukooslusi. R. p. on Eestis ainus koht, kus kasvab harilik tundrasamblik. Kuulub ✧Vormsi MKA-sse.

Rupsi, küla Alatskivi v-s, Alatskivist 3 km lõunas Tartu mnt. ääres; 18 el. (2000). Seal asuv Oja renditalu on Juhan ja Jakob Liivi kodupaik (Liivide pere asus sinna 1866). Muuseumituba avati 1962, iseseisev muuseum tegutseb a-st 1992. Lisaks vendadele Liividele tutvustatakse Eduard Tubina elu ja loomingut ning Alatskivi v-a ajalugu. — Küla esmamaining 1582 (*Rupus*).

„Russalka", Amandus Adamsoni 1902 loodud mälestussammas, asub Tallinnas Kadrioru rannas. Püstitatud Soome lahes 7. IX 1893 hukkunud soomuslaeva „R." 177 meeskonnaliikme mälestuseks. Kujutab näoga mere poole seisvat inglit, kes hoiab väljasirutatud käes vene risti. ▸

Ruthe sõrmkäpp (*Dactylorhiza ruthei*), Eestis ja kogu maailmas väga haruldane käpaline (LK I, PR 1.). Kõrgus 20—40 cm, õied hele-roosakaslillad; mitmeaastane taim. Kasvab rannaniidul valgusrikkas kohas. Eestis üks leiukoht Virtsu lähikonnas. ▸

Rutu maastikukaitseala asub Karksi v-s; 328 ha. Asut. 1990 Sakala kõrgustiku kõrgeima osa kaitseks. Kaitseala kõrgeim tipp — Rutu mägi — on lame ja metsaga kattunud.

Rutu mägi, Sakala kõrgustiku ja kogu Viljandimaa kõrgeim koht; 144 (teistel andmetel 146) m, suhteline kõrgus 49 m. Asub Karksi-Nuiast u. 10 km kagus. Tekkelt moreenkuhjatis, kuulub Rutu MKA-sse.

Ruusmäe mõis asub Haanja v-s. Esmamaining 16. ja 17. saj. vahetusel, kui poolakas Stanisław Rogosinsky (tema järgi mõisa teine nimi Rogosi) ehitas arvatava kunagise linnuse kohale väikese puidust mõisahoone, tema ajast pärinevad hoonestuse vanimad osad. 1629—1776 kuulus mõis Liepsdorffidele, neilt läks ta kaasavarana Glasenappidele. Härrastemaja ja põhilised kõrvalhooned moodustavad veega ümbritsetud neemikul kastellilaadse, ruudukujulise sisehooviga ansambli. Nüüdiskujunduse sai mõis 18.—19. saj. R. m-a juurde kuulusid Vorstimäe, Murati, Märdimiku ja Kuura karjamõis. 1919 R. m. riigistati, kuid mõisniku poeg Guido von Glasenapp sai Vabadussõjast osavõtu eest mõisasüdamest talukoha, nn. Uus-Rogosinsky. Tühjaks jäänud peahoone rüüstati, 1934 asus sinna kool, Nõuk. ajal oli seal ka sovhoosi kontor. 1989—91 on mõisa hooneid restaureeritud.

rõhud, vöö külge kinnitatud, puusal rippuv vaskkettidest ehe. R-d kandusid arvat. 16. saj. linnamoest naiste

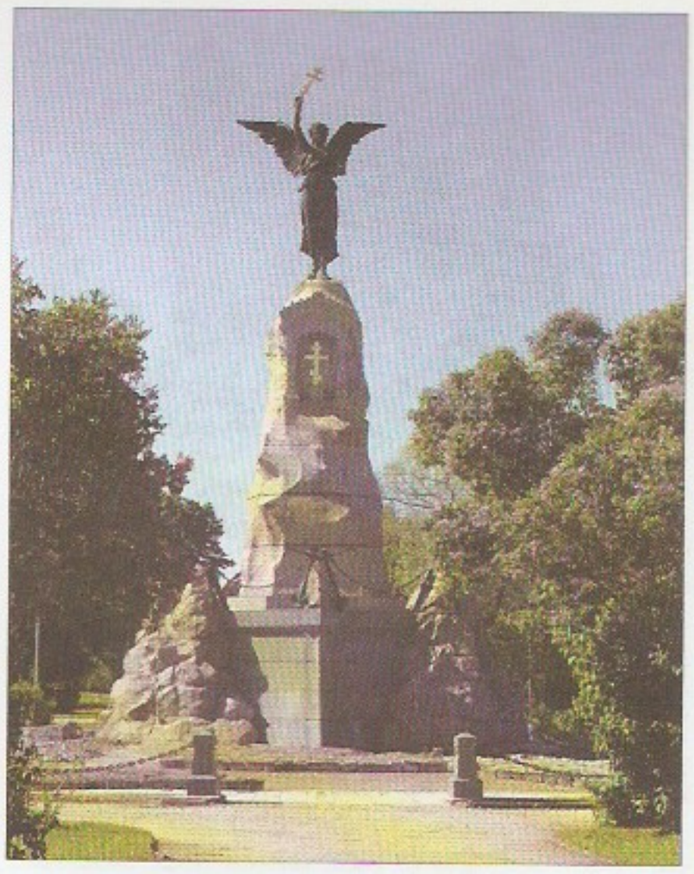

„Russalka"

rahvarõivastesse. 17.—18. saj. kanti neid Põhja-Eestis ja saartel, 19. saj. II pooleni Hiiumaal. Hiiu r-d kuulusid vaskvöö juurde ning koosnesid kuni kümnest vahelüliga kaheks (nn. lapivaheks) eraldatud vasketist. Alumise ketirea küljes rippusid tihedalt suured vasklitrid. ▾

Rõika-Meleski peeglivabrik, Viljandimaal 1792—1914 tegutsenud tööstusettevõte; kuulus 1792—1903 Amelungi perekonnale. Põltsamaa jõe ääres Rõikal valmis 1794 peeglitöökoda, Meleskis 1796 klaasikoda. 19. saj. alguses oli R-M. p. Eesti suurim käitis (üle 500 töölise); toodangut (32 000 peeglit aastas) turustati Venemaal, Rootsis ja Lõuna-Ameerikas. 1840. a-il hakati kaupa vedama aurulaevadega (Emajõel ja Peipsil esimesed aurulaevad). 1865—66 asendati klaasipuhumine tahvelvaluga ja ehitati uut tüüpi klaasiahi. 1914 seismajäänud käitise klaasiosk-s (Meleskis) hakati 1920. a-il valmistama klaasnõusid (pms. pudeleid). 1960—91 oli Meleskis Tartu Ehitusmaterjalide Tehase tsehh. 1993 tsehh ja vabriku klaasimuuseum põlesid, uut muuseumi rajatakse.

Ruthe sõrmkäpp

Rõngu, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Elvast 13 km edelas Valga mnt. ääres Otepää, Rannu ja Tõrva tee lahkmel; 743 el. (2000). Alevikus on keskkool (2002/03. õ.-a. 262 õpilast), rahvamaja, Mihkli kirik (algkirik 14. saj. lõpust, nüüdiskujuliseks ümber ehit. 1901 Rudolf Moritz von Engelhardti projekti järgi), rmtk., apteek ja postkontor. Alevikku ilmestavad nn. Kõver kõrts (end. kõrtsi- ja postijaamahoone, ennistatud 1989) ja Vabadussõja mälestussammas (avati 1934, taastati 1995). Laiema piirkonnana hõlmab R. ka Lossimäe k., kus on R. vasallilinnuse varemed (ehit. arvat. 14 saj.), ning Tilga k., kus asus R. (Tilga) õigeusu kirik. — Esmamaining külana 1582 (*Ryngien*).

Rõngu jõgi, ka Miku jõgi, algab Otepää kõrgustiku loodejalamilt Käärdi aleviku lähedalt, möödub Rõngu alevikust loodes ja suubub Rannakülast lõunas Võrts-

Rõhud

järve; pikkus 26 km, jõgikond 109 km².

Rõngu kihelkond hõlmas Tartumaal enamiku Rõngu v-st (v. a. Rannaküla ja Valguta ümbrus), osi Palupera (Hellenurme ja Uderna kant) ja Puka v-st (Väikese Emajõe äärsed alad ja Aakre piirkond) ning Elva lõunaosa. Kuulus algselt Ugandi mk-a; seal asus mitu linnust (Vooremägi, Kivivare linnamägi). 1224—1558 oli R. k. Tartu piiskopkonna osa, arvat. 14. saj. rajati sinna vabakastelli tüüpi Rõngu vasallilinnus ja kirik; mõlema esmamaining 1413. Vene-Liivimaa sõjas vallutas ordu piiramisvägi okt. 1558 Rõngu linnuse Vene garnisoni käest tagasi; ka Põhjasõja ajal sai R. k. rängalt kannatada. Poola (a-st 1586) ajal kuulus Rõngu mõis Tartu jesuiitide kolleegiumile. 1840. a-il siirdus 22 % rõngulasi õigeusku, Tilga k-sse ehitati 1868 õigeusu kirik. Talude piiriseksostmine algas 1856 ja saavutas suure ulatuse 1860. a-il. 1890. a-il hakkas Nõo, Puhja ja R. k-a kokkupuutealale Elva rdtj-a juurde kujunema Elva alevik, mis 1923 nimetati aleviks ja 1938 linnaks.

Rõngu vald asub Tartumaa edelaosas; 164,19 km², 2978 el. (2003). Keskus Rõngu alevikus. Paikneb pms. ⁺Ugandi lavamaal, ainult valla äärmine lääneosa asub ⁺Võrtsjärve madalikul. Kõrgeimad pinnavormid on Valgutast põhjas asuv Tulimägi (kõrgeim koht 99 m, Rannu v-s) ja Tartu—Valga mnt. ääres asuv Mäkumägi (92 m; ✧Mäkumäe KA). 1939 avastati R. v-s viimase jäävaheaja setete maailma põhjapoolseim leiukoht. Valla piiresse jääb osa ✧Elva—Vitipalu MKA-st. Valda läbivad Tartu—Valga mnt. ja rdt. ning mitu Rõngusse suunduvat teed (Otepäält, Rannust, Tõrvast). Võrtsjärve rannikul Haanis on sildumiskoht. Rõngus on keskkool, rahvamaja ja rmtk., Valgutus lasteaed-algkool ja rmtk., Korustes ja Teedlas rmtk. Suurimad tööandjad on Polimoon Eesti AS (toodab pakendeid) ja AS Rõngu Mahl ning mitu põllum-ettevõtet (AS Setra Mõis, AS Teedla Mõis, AS Rõngu Aed, AS Terrax). Valguta mõisas on sündinud Ernst Enno; Koruste k-s on Elmar Kitse, Aleksander Lätte ja August Toominga (Kusta Toom) mälestuskivi ning Kristjan, Arthur ja Enn Jaama auks püstitatud kivi. Uderna end. koolimaja pargis on Konrad Mäe, Friedebert Tuglase ja Jaan Kärneri granitbüst. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991. ◂■

Rõuna kääbaskalmistud asuvad Mikitamäe v-s Rõuna k-s. Kolmes I a-tuh. II poolest pärinevas kääbaskalmistus on olnud kokku 22 pikk- ja 9 ümarkääbast, neist enamik on 1976—80 ja 1982—84 läbi kaevatud (Mare Aun). Leitud on u. 165 põletusmatuse jäänuseid, neist 2 oli põlenud puitehitistes, mõni savi- või puitarmis, enamik kääpa all lohus või algsel maapinnal, mõni vähene kääpakuhjatises. Panuseid oli vähe, leiti võõosi, pintsette, nuge, ripatseid, väikesi savinõusid, käevõru, sirp, viskodaots, õngekonks jm.

B: M. Аун. *Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии*. Таллинн, 1992.

Rõuge, alevik ja samanim. v-a keskus, asub 16 km Võrust edelas R. ürgoru põhjas ja veerudel; 456 el. (2000). Paikneb kohalikul teedesõlmel (mnt-d Haanjasse, Viitinasse, Krabile, Sänna ja Võrru). Seal on põhikool (koolihoone ehit. 1883; 2002/03. õ.-a. 229 õpilast, koolil on hoone ka Viitinas ja Nursis), rahvamaja, huvikoda, rmtk., apteek ja postkontor. Alevikku ja selle lähiümbrust ilmestavad R. ürgorg (kuni 75 m sügav) ja sellesse suubuvad külgorud, millest tuntuim on Ööbikuorg, ning oru põhjas ahelana paiknevad järved (R. järvestik). Huviväärsed on ⁺R. linnamägi, R. Maarja kirik (1613 esmamainitud kivikirik oli rajatud arvat. juba enne Vene-Liivimaa sõda. Põhjasõjas see hävis ning 1729—30 püstitati praegune maakivi-ehitis; põhjalik ümberehitus 1860), Vabadussõja mälestussammas (avati 1926, taastati 1988) ning 3 kalmistut (Jaani-Peebu, Nogupalu ja R. vana kalmistu). — R. ürgoru edelaservel asunud R. mõisa on esimest korda mainitud 1585 (*Rewgi*). Alevik tekkis kihelkonnakeskusena 19. saj. lõpus.

Rõuge järvestik asub Haanja kõrgustiku loodeserval, koosneb 7 loode—kagu-sihilisest Rõuge ürgorus ahelana paiknevast järvest (aheljärvestiku ala pikkus Liinjärvest Kahrila põhjatipuni u. 6,5 km). Moodustab koos ümbrusega osa (12,1 km²) ⁺Haanja LP-st. Kõik järved on allikarohked (eriti Liinjärv), neid (v. a. Valg- ja Kaussjärv) läbib Rõuge jõgi. Suurjärv on Eesti sügavaim, suur on ka järvesettete paksus (Liinjärves üle 21 m). Järved on kesk- ja mitmekihilised, peamised kalad on ahven, särg, haug ja nurg. Liin- ja Suurjärves elutseb haruldane jäänuk-reliikt — kirpvähiline *Pallasea quadrispinosa*. Kaussjärv on segunematu veega (meromiktne) järv. Vt. ill. 11. kd., lk. 140. ◂■

Rõuge kihelkond hõlmas Võrumaal nüüdse Haanja, Rõuge ja Varstu v-a, Võru v-a lõunaosa ja Antsla v-st Tsooru ümbruse. Lahustilkina kuulusid Rõugesse ka Veriora v-a edelanurk (Leevi) ja osa Lasva v-st (Pindi ja Otsa ümbrus). R. k-a ala kuulus 13. saj. alguses arvat. Ugandi Valgutahalve muinaskihk-a (linnus Rõuges ja arvat. Haanjas). Suur osa külasid allus enne Vene-Liivimaa sõda Vastseliina piiskopilinnusele. Kirikukihelkonda on esimest korda mainitud 1613; 16. saj. rajati Pindi, pärast Põhjasõda Roosa ja 1935 Ruusmäe abikirik. 1742 oli Haanjas ja Vana-Kasaritsas talurahvarahutusi. 18. saj. lõpus hakati R. k-s lina kasvatama, 19. saj. hoogustus Haanjas puunõude ja vokkide valmistamine. Lainelutuslik oli vennastekogudusliikumine; õigeusku siirduti 19. saj. keskel pms. Plaanil ja Varstus. Kihelkonna põhjaservale rajati 1784 Võru linn.

B: K. Pettai. *Rõuge kihelkond: Rõuge vald: fragmente ja vahelugemisi ajaloost, loodusest ja inimestest*. Tihemetsa-Rõuge, 1997; *Rõuge kihelkond: paigad ja pärimus*. Trt., 2001.

Rõuge linnamägi asub Ööbikuoru ja Liinjärve vahelise seljaku lääneotsal, idast eraldavad teda kraav ja kuni

Rõuge järvestiku järved

	Pindala (ha)	Kõrgus (m ü. m.)	Suurim sügavus (m)
Kahrila	35,2	98,5	16,4
Suurjärv	13,5	115,9	38,0
Ratasjärv	6,3	108,7	19,0
Tõugjärv	4,2	108	17,0
Valgjärv	4,0	u. 117	12,6
Liinjärv	3,5	u. 117	11,5
Kaussjärv	2,0	115	24,5

2 m kõrgune vall, milles on palktarindite jäänuseid. Puidust kaitseehitisi on ka lääneotsal. U. 850 m² suurune õu on 1951—55 (Harri Moora, Marta Schmiedehelm) läbi kaevatud. Sealt leiti u. 4 × 6 m suuruste savipõranda ja kolde või kerisahjuga rõhtpalkehitiste ning väikese sepapaja jäänuseid. Linnusest vahetult idas oli seljakul u. 7500 m² pindalaga tihedasti hoonestatud asula, millest 1954—59 kaevati läbi 1800 m² (M. Schmiedehelm). Vanimad asulast saadud leiud pärinevad I a-tuh. I poolest ning vanimad linnusest saadud leiud I a-tuh. keskelt, enamik leide pärineb 8.—11. saj-st.

B: М. Аун. *Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии*. Таллинн, 1992.

Rõuge vald asub Võrumaa lõunaosas; 263,72 km², 2102 el. (2003). Keskus Rõuge alevikus. Valla idaosa paikneb ✧Haanja kõrgustikul, kus absoluutkõrgused ulatuvad üle 270 m, selles piirkonnas on palju väikekülasid (vallas kokku 109 asulat). Lääne- ja põhjaosa paikneb ✧Võru-Hargla nõos, seal on asustus hõredam ning valdavad metsa- ja sooalad (põhjaosas Keretu soo ning Rõugest edelas Türgisoo ja Põdrasoo). Valla lõunaosas vastu Läti piiri on ✧Luhasoo MKA. Suuremad negatiivsed pinnavormid on valda kagu—loodesihiliselt läbivad Rõuge (✧Rõuge järvestik) ja Pärlijõe org. Rõuge ürgoru ümbrus ja valla idaosa kuuluvad ✧Haanja LP-sse. Valda läbib Võru—Mõniste—Valga mnt., kohalike teede sõlmpunkt on Rõuge alevik. Lisaks Rõuges asuvatele kultuuri- ja haridusasutustele on Viitinas ja Nursis Rõuge põhikooli koolihooned ja rmtk. ning Sännas rmtk. Sännas ja Nursis olid Nõuk. ajal Eesti suurimad keskmaaraketibaasid. Suurimad tööandjad on põllu- ja metsamajandusettevõtted. Huviväärne on Sänna ümbrus (mõisa peahoone, Mäeveski, postijaam ja vana koolihoone), Sännast on pärit Artur Adson ja Juhan Jaik. Viitina mõisas elas Juliane von Krüdener, Kokõmäe k-st pärinevad orelimeistrid Kriisad. — Vald aastani 1950, staatus ennistati 26. IX 1991. ▸

Rägavere, küla Sõmeru v-s, 3 km Vaeküla rdtj-st edelas Sõmeru jõe ülemjooksul Rakvere—Rannapungerja mnt. läh.; 49 el. (2000). Huviväärsed on ✧R. mõis ja park (2,9 ha), mõisa vesiveski hoone (ehit. 1864), väikeselohuline (üle 30 lohu) kultusekivi ja Vabadussõja R. lahingu mälestussammas (avati 1931, taastati 1989). — Esmamainitud külana „Taani hindamisraamatus" (*Rakkeurae*), mõis (*Raggafer*) eraldus Mõdrikust 1540.

Rägavere mõis (sks *Raggafer*). Mõisa eraldasid Brackelid Mõdrikust u. 1540. Kuulus 1604—71 Paykullidele, seejärel kuni 18. saj. alguseni Stackelbergidele. Eestimaa rüütelkonna peamehe Niels von Stackelbergi u. 1690 ehitada lastud kivist härrastemaja põletati Põhjasõjas, kuid Hermann (Helmich) von Kaulbars laskis selle 1770. a-tel taastada sümmeetrilise kavatisega, varaklassitsistlikus stiilis kahekorruselise hoonena. Alakorrus on võlvitud, ülakorruse esindusruumid moodustavad anfilaadi. Tähelepanu väärib rikkaliku stukkdekooriga saal (seinte portreemedaljonid ja aastaaegu sümboliseerivad suprapordid taastas 1981—82 skulptor Cornelius Tamm). Dehnid (omanikud 1860—1919) laiendasid pärast 1889. a. tulekahju läänetiiba. Kõrvalhooneist on esinduslikemad härrastemajaesist väljakut külgedelt raamivad ait ja tall (18. saj. IV veerand, tall hävinud), kaugemal asub vesiveski (19. saj.). Park (2,9 ha). 1922—72 oli härrastemajas kool, 1976—83 renoveeriti see Vildenim. kolhoosi esimehe Erich Erilti algatusel kultuurikeskuseks (sisekujundus Leila Pärtelpoeg). 1999 müüdi erakätesse. ▸

Rägavere vald asub Lääne-Virumaa idaosas; 173,74 km², 1016 el. (2003). Keskus Ulvi k-s. Paikneb ✧Pandivere kõrgustiku ja ✧Viru lavamaa piirialal. Piirkonnale on iseloomulikud rohked mandrijää servamoodustised, tuntuim on Männikvälja mõhnastik (kõrgeim koht 95 m, suhtelised kõrgused ulatuvad 35 m-ni). Valla lääneosa oosistikud moodustavad ✧Mõdriku-Roela MKA (valla piires osaliselt) ja ✧Võlumäe-Linnamäe MKA, põhjaosa ulatub osa ✧Sämi-Kuristiku KA-st. 62 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad haldavad riigi ja Sonda metskond). Valda läbivad Kunda jõe keskjooks ning Rakvere—Rannapungerja mnt. ja Tallinna—Narva rdt. Põlulas on põhikool, Ulvis rmtk. ja klubi, Viru-Kabalas rmtk. Huviväärsed on Ulvi mõis (kujunenud pms. 19. saj. II poolel) ja Uljaste k. ümbrus (linnamägi ja simmaniplats). Põlulas töötab kalakasvandus (Eesti ainus kalavaru taastamisega tegelev riiklik kalakasvandus). Suurimad tööandjad on põllu- (OÜ Maasikamäe Piimakari, OÜ Põlula Katsefarm, OÜ Miila Viss) ja metsamajandusettevõtted (AS RT Vage, AS Maakaubandus) ning veondusettevõte OÜ Valem. — Vald Virumaal a-ni 1950, staatus ennistati 9. IV 1992. ▸

Rändteater, 1926—28 Tallinnas tegutsenud sõnalavastusteater, asut. Lavakunsti Ühingu toel, esineti põhil. maarahvale. R-i eestvedajaks sai „Vanemuisest" teist korda lahkunud end. ✧Draamateatri näiteseltskond. Kunstiline juht oli Paul Sepp, lavastaja August Sunne

Rägavere härrastemaja

Rõuge vald. vapp ja lipp

Rõuge valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Kolga	7	Raudsepa
Rõuge	456	Kuklasõ	18	Rebäse
Külad		Kurgjärve	9	Rebäsemõ
Aabra	2	Kurvitsa	13	Riitsilla
Ahitsa	—	Kuuda	3	Ristemäe
Augli	15	Kähri	1	Roobi
Haabsilla	11	Kängsepä	12	Ruuksu
Haki	1	Laossaarõ	1	Saarlasõ
Hallimäe	8	Lauri	40	Sadrumõisa
Handimiku	55	Liivakupalu	2	Saki
Hansi	17	Listaku	22	Sandivere
Hapsu	1	Lutika	1	Saviotsa
Heedu	19	Lükkä	11	Sika
Heibri	39	Matsi	29	Sikalamõ
Hinu	6	Mikita	10	Simmuli
Horsa	7	Muduri	7	Sockünõ
Hotõmäe	2	Muhkamõtsa	18	Soemõisa
Hurda	40	Muna	2	Soomõisa
Härämäe	5	Murdõmäe	—	Suurõ-Rõuge
Jaanipeebu	21	Mustahamba	27	Sänna
Jugu	5	Mõõlu	12	Tallima
Järvekülä	11	Märdi	18	Taudsa
Järvepalu	27	Mõldri	22	Tialasõ
Kadõni	5	Nilbõ	39	Tiidu
Kahru	5	Nogu	21	Tilgu
Kaku	—	Nursi	149	Tindi
Kaluka	5	Ortumäe	3	Toodsi
Karaski	10	Paaburissa	13	Tsirgupalo
Karba	3	Paeboja	5	Tsutsu
Kaugu	9	Petrakuudi	—	Tüütsi
Kavõldi	15	Pugõstu	1	Udsali
Kellämäe	8	Pulli	23	Utessaa
Kiidi	5	Põdra	13	Vadsu
Kogrõ	—	Põru	5	Vanamõisa
Kokõ	1	Pärlijõe	16	Viitina
Kokõjüri	5	Püssä	18	Vilkasaeli
Kokõmäe	16	Rasva	14	Väiko-Rõuge

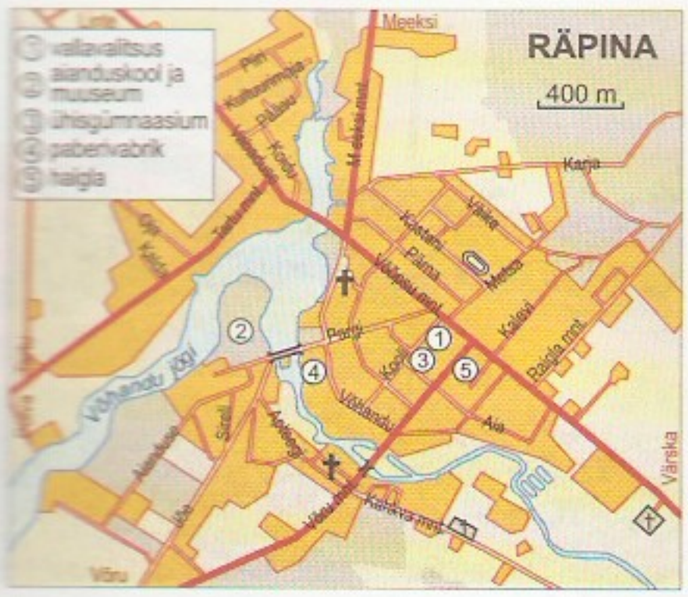

Räpina töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	288	69
Töötlev tööstus	344	233
Energia- ja veevarustus	21	36
Ehitus	124	53
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	195	153
Hotellid ja restoranid	76	31
Veondus, laondus ja side	80	52
Rahandus	13	6
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	18	13
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	60	80
Haridus	374	160
Tervishoid ja sotsiaalhoolidus	119	79
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	92	36
Töötajaid kokku	1804	1001

Räpina elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0–14 arv	%	15–64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	2588	568	22	1786	69	234	9
1989	3488	729	21	2373	68	386	11
2000	2967	584	20	1874	63	509	17

(jätkas ka R-s oma lastelavastusi), näitlejad Mari Möldre, Ruut Tarmo, Elsa ja Rudolf Ratassepp jmt. 1928 ühines teatritrupp Draamastuudio Teatriga (✧Eesti Draamateater) ning tegutses veel hiljemgi Draamastuudio R-na.

Räpina, vallasisene linn Põlvamaa idaosas, R. v-a halduskeskus; 2927 el. (2003). Paikneb Võhandu jõe allumjooksul, mis linna kohal tammiga tõkestatuna (18. saj.) moodustab R. paisjärve. R-t läbib Tartu—Petseri—Pihkva mnt. (linna piirides Võõpsu mnt.), millelt hargnevad teed Põlvasse, Võrru, Meeksi ja Rusinasse. Paisjärv ja jõgi (33 ha) jagavad linnaruumi (3,7 km²) kolme ossa, mida ühendavad 3 autosilda. Kesklinna koonduvate kodarjate tänavate vahelised kaarjad tänavad järgivad suurt jõekääru. Paisjärve kallastel paikneb enamik R. ajaloolistest vaatamisväärsustest ning tähtsaimad pargid — ✧R. mõisa Sillapää lossipark (8,7 ha, LK) ja Ausamba (Vabadussõjas ja II maailmasõjas langenute mälestussambad) ehk Bussijaama park. Kokku hõlmavad haljasalad 18 ha. R. keskus asub Võõpsu mnt. ja Võru t-a ristmiku ümbruses. Valdav on madaltihe hoonestus. Suurte kortermajadega kvartalid on ehit. 1950. a-il, kui R. oli rajoonikeskus, hiljem ehitasid oma töötajatele kortermaju R. Sovhoostehnikum, Põlva KEK-i R. jsk. jmt. asutus.

R. on paberi-, metsa- ja puidutööstuse linn. Vanim käitis AS ✧R. Paberivabrik (2003. a. 42 töötajat) valmistab joonistuspaberit ja pakkekartongi. Puidutöötlemine on tootmisharu, kus on kõige rohkem töötajaid. Linnas paiknevaist ettevõtteist on suurim AS Astel (monteeritavad aiamajad jt. puittooted, 150 töötajat; kasutab end. R. Metsamajandi tootmishooneid). R-lähedases külas Ristipalos asuvad Riigimetsa Majandamise Keskuse Kagu regiooni kontor, OÜ Hobbiton (palkmajade ehitus, 40 töötajat) ja OÜ R. Nest (puit-ehitusdetailid). Toiduainetööstusest on R-s ainult kaks väikeettevõtet — OÜ R. Vesiveski ja R.-Tarbijate Ühistu kondiitritsehh (AS R. Leib viis 2003 leivatootmise üle Põlvasse). R. on traditsioonidega koolilinn. ✧R. Aianduskool koolitab aednikke kogu Eesti jaoks. R. Ühisgümn-s (selle koosseisu liiks 2001 R. põhikool; 2002/03. õ.-a. 832 õpilast) õpib ka maabervalidade noori. Linnas on lasteaed, muusikakool, R. Vabaharituse Ühendus, R. Koduloo- ja Aianduse muuseum (a-st 1995; mõlemad Sillapää lossis), rmtk. (gümnaasiumi hoones), rahvamaja (aianduskooli ruumides), kaks kirikut (EELK Mihkaeli ja õigeusu Püha Sakariase ja Elisabeti kirik) ning metodisti kogudus. Kalmistud (Lepistu, Liivamäe ja Ristipalo) asuvad linnast liivnas. AS R. Haigla (30 voodikohta) on hooldushaigla, hooldekodu (30 kohta) majandab Mihkaeli kogudus. — Tuntuim ehitis on Mihkaeli kirik (ehit. 1785 Põhjasõjas hävinud kiriku kohale), mille liseenid ja kõrgeid aknaid ümbritsevad süvendatud ehisplinnad viitavad kirikuhoone hilisbarokssetele stiilitunnustele. Barokkilmeline on ka vahegaleriiga tornikiiver (1885, Tartu ülikooliarhitekt Reinhold Guleke). Märkimist väärivad õigeusu kirik (ehit. 1829—33 varasemu, 1752 püstitatud ja 1813 mahapõlenud puitkiriku asemele), hilisklassitsistlikus stiilis kahekorruseline R. mõisa härrastemaja ehk Sillapää loss ja mõisa vesiveski (arh. Johann Georg Keiser, ehitati 1935—36 osalt ümber). Omapärased on Metsa t-l asuvad puitkilpidest elamud (1975, J. Kutti). Paberivabriku haljasalal on R. Puuriasõja mälestussammas (1984, skulptor Riho Kuld). — R. mõis (*Rappin*) asutati 1582 riigimõisana, selleaegseis Poola aktides on mainitud ka R. küla (*Repin*). 18. saj. rajati sinna telliselõõv ning jahu-, sae- ja paberiveski. R. koolielu algas arvat. 17. saj. lõpus, 1693 oli olemas ilmselt R. kõstrikool. 1848 asutati õigeusu ning 1854 luterlik kihelkonnakool. 1917—31 oli R-s reaalgümnaasium, 1924 hakati andma aiandusalast haridust. Aleviks sai R. 1945, linnaks 1993, 1950—61 oli ta samanim. raj-i keskus. R. vald ja linn ühinesid 2002. a. sügisel.

B: *Räpina radadel*. Tln., 1984. ◂3

Räpina Aianduskool, Eesti suurim ja tuntuim aiandusalane ametikool, asut. 1924 Räpina Põllum. Ühisgümn-na; praegune nimi a-st 2001). Kool asus pikka

aega 1858 valminud Sillapää lossis, 1984 valmis uus õppehoone. Räpina Sovhoostehnikumi ajal (1968—92) õppis koolis üle 400 õpilase. 2003 õppis R. A-s 560 õpilast (kokku päevases ja 1961 avatud kaugõppeosk-s) ning töötas 26 õpetajat. Räpinas on aiandusalase hariduse saanud ligi 5350 spetsialisti. Koolis on töötanud tunnustatud aiandustegelasi, nt. Otto Tigane, Adolf Vaigla ja Jaan Kivistik. Aianduskooli juurde kuuluvad dendropark (5,2 ha, rajatud 19. saj. Inglise, Prantsuse ja metsapargi segastiilis, seal kasvab üle 300 liigi puid ja põõsaid) ning kollektsioonaiad (6 ha). Koolil on võimla, kaks ühiselamut, aula, söökla ning aianduserialade õppepraktika jaoks praktikabaas. Peale aianduse saab R. A-s õppida keskkonnakaitse spetsialistiks, individuaalõmblejaks ja biotehnoloogia laboritehnikuks. Kooli dir. on a-st 2000 Heino Luiga. ▸

Räpina kihelkond hõlmas Võrumaal ligikaudu nüüdse Meeksi, Räpina ja Veriora v-a ning Räpina linna. Muinasajal kuulus R. k-a ala Ugandisse. 1224 sai ta Tartu piiskopkonna osaks, 1558 läks Venemaa ning 1582 Poola võimu alla. 1582 asutati Räpinasse riigimõis. Rootsi ajal, 1630. a-il eraldati Põlva ja Võnnu khk-s Lämmijärve-äärne ala Räpina kirikukhk-ks. 1700. a. paiku töötas Räpina läh. rauatehas. Üle Lämmijärve suheldi elavalt Venemaaga, kus Remda (Rämeda) ps-le jm. rajati Räpinast väljarännanute asundusi; sealtpoolt asus Räpinasse vanausulisi feodossejevlasi, 1709—22 tegutses Räpinas isegi nende klooster. 1784 puhkes Räpinas (Alamõisas) Puuaiasõjana tuntud talurahvaülestõus, rahutusi oli ka 1819. 19. saj. keskpaiku siirduti hulgaliselt õigeusku, 1833 valmis uus õigeusu kirik (varasem, 1752 ehit. puitkirik oli 1813 maha põlenud) ja avati venekeelne kihelkonnakool. Ajuti (eriti pärast sõdu) elavnes üle järve sisseränd Venemaalt, rannaküladesse asus vene kalureid.

Räpina mõis asub Võhandu jõe paisjärve ääres. Asutati 1582 riigimõisana (*Repin*, hiljem *Rappin*), 1718 ostis selle krahv Gustav von Löwenwolde. 1728—39 ehitati ehitusmeister Johann Georg Keiseri juhtimisel barokne mõisakompleks, kus lisaks 18-ruumilisele puust härrastemajale asusid telliselööv, jahu- ja saeveski ning paberiveski (arenes hiljem vabrikuks). Mõisa juurde kuulusid metskond ning Mägiotsa, Raigla ja Võõpsu kõrvalmõis. 1836 läks mõis Gustav Eberhard von Richterile ja 1853 Peter Anton von Siversile. 1858 valmis järvele avaneva 4-sambalise portikusega hilisklassitsistlik härrastemaja, Sillapää loss. Hoonet ümbritseb vabaplaneeringuline liigirohke park (pargiarh. Walter von Engelhardt), mille põhjapoolses tipus paikneb monopteerikujuline paviljon. Praegu kasutavad härrastemaja Räpina Vabahariduse Ühendus ning Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseum, parki hooldab Räpina Aianduskool. ▸

Räpina Paberivabrik, Räpina Kartongivabrik, Eesti vanimaid tööstusettevõtteid, kuulus 1971. a-st 1990. a-te alguseni tootmiskoondisesse „Eesti Paberitööstus". Manufaktuurne paberiveski asutati arvat. 1734, paberimasin saadi 1873. Valmistati pms. paberit ja pappi (kuni 1000 t aastas; toormena kasutati kaltsu, toodeti isegi rahapaberit). 1913. a. oli töölisi 117, 1919. a. 40 (1929—34 vabrik seisis). Nüüdisajal toodetakse pms. joonistuspaberit ja pakkekartongi.

Räpina vald asub Põlvamaa kirdeosas, hõlmab ka Räpina linna; 265,93 km², 5730 el. (2003). Keskus Räpinas. Paikneb pms. ✧Peipsi madalikul, ainult lõunaosa (Räpinast lõuna pool olevad alad) ulatub ✧Palumaale ning lääneosa ✧Ugandi lavamaale. Idas piirneb R. v. Lämmijärvega, seal asuvad suured poldrialad. Valdavalt tasandikulist maastikku ilmestavad Võhandu jõe alamjooksul Devoni liivakivi paljandid. Valla loodeosas asuv Määrastu soo moodustab koos Miilva (ka Meelva) järvega ✧Meelva MKA (valla piires enamik kaitsealast). ✧Räpina läh. on ✧Tsõõrikmäe meteoriidikraater. Valda läbivad Tartu—Räpina—Petseri mnt. ja Tartu—Petseri rdt. Lisaks Räpinas asuvatele kultuuri- ja haridusasutustele on Naha k-s algkool ja Ruusal põhikool. Lintes, Ruusal ja Võõpsus on rmtk. ning Ruusal kultuurimaja. Võõpsus on õigeusu Püha Nikolai kirik. Huviväärsed on Leevaku telliskivivabriku korsten ja Leevaku hej. (töötas 1947—68, ennistati 1990. a-il; elektrijaama ehitamisele on pühendatud Juhan Smuuli poeem „Järvesuu poiste brigaad"). Ristipalo külas on Riigimetsa Majandamise Keskuse Kagu regiooni kontor. Valla suurimad tööandjad on avalik sektor ja metsamajandusettevõtted, majanduskeskus on Räpina linn. Naha k-st on pärit Friedrich Puksoo. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati Alaküla v-a nime all 20. XI 1991, Alaküla v. muudeti R. v-ks 12. XII 1991. R. v. ja Räpina linn ühinesid 2002. a. sügisel. ▸ ◧

Rääma, Pärnu linnaosa, asub Pärnu jõe põhjakaldal Ülejõest idas. Hoonestuses valdavad pms. väikeelamud, jõe lähedal on ka mitu suuremat käitist (OÜ Pärnu Linavabrik ja AS Viisnurk) ning Pärnu sõudebaas. — Esimest korda on R. mõisa mainitud 1560 (*Bremen*), 1876 omandas mõisa Pärnu linn. 1920—88 paiknes R. mõisa härrastemajas Pärnu lastekodu (asut. 1838, Eesti vanim). Eeslinn tekkis R-le 19. ja 20. saj. vahetusel, Pärnuga liideti see (sellal R. vald) 1920. R-l on sündinud August Jakobson, tema kirjutatud „Vaeste patuste alev" kirjeldab R. töölisaguli olukorda 20. saj. algul.

Rääma raba asub Pärnu linnast põhja pool Sauga v-s; 2000 ha. Põhil. lage älve- ja puhmaraba, mille servas on kitsas riba madalsoo segametsa. Turba paksus on kuni 5 m. R. r. põhjaosas paiknevad freesväljad (170 ha), kus turvast kaevandab AS Torfex (kuni 14 000 t aastas). Edelaservas on raba metsastamise katseala ja Pärnu prügimägi.

Räpina vald, vapp ja lipp

Räpina mõisa [illegible] maja ehk Sillapää loss

„Rõõvel Ööbik", 1984—96 tegutsenud punkansambel. „R. Ö-u" repertuaar koosnes suuresti tema liikmete Raul Saaremetsa, Allan Hmelnitski ja Tõnu Pedaru ühisloomingust. Esineti USA-s, Soomes, Rootsis, Ungaris, Poolas ja Inglismaal. Esimese ja ainsa Eesti ansamblina osales „R. Ö." Londonis BBC-s (BBC *Maida Vale Studio*'s) legendaarse John Peeli sessioonil (1993). A-st 1996 tegutseb sama koosseis „Una Bomba" nime all. Heliplaate: „Popsubterranea" (*Stupido Twins,* 1992), „Aerosol" (2001).

„Rühm T", 1986 avalikkuse ette jõudnud kunstirühmitis, mille eesotsas olid arhitektiharidusega kunstnikud Raoul Kurvitz, Urmas Muru ja Peeter Pere; tegutses aktiivselt a-ni 1991. Oli mõjutatud postmodernismi ja transavangardismi ideedest, rõhutati loominguvabadust, vormi teisejärgulisust, suunatust noorele põlvkonnale. Ühendas erinevaid väljendusvahendeid (installatsioonid, etendused) ja materjale; kasutati sümboolseid ja jõulisi kujundeid, sageli ka mütoloogilisi, filosoofilisi ning religioosseid motiive. Näitustel esinejate koosseis vaheldus, rühmitisega olid peale kunstnike (Ene-Liis Semper jmt.) seotud kirjanikud (Hasso Krull jmt.), muusikud ja näitlejad.

„Rütmikud", 1965—67 tegutsenud kitarriansambel, kus mängisid Georg Pomerants, Indrek Avasalu, Neeme Madiste ja Peeter Podelski. Solistiks kutsuti Tõnis Mägi, kelle tõttu oli au sees autentne *rock'n'roll*, kuigi mängiti kõike, mis meeldis. Tuntud lugudele hakati tegema oma seadeid, tänapäeva mõistes korralikke *cover*'eid. Lõpetas tegevuse, kui T. Mägi läks sõjaväkke.

rüütelkond, aadli privilegeeritud korporatsioon, seisusliku maaomavalitsuse organ a-ni 1917. Eestimaa r. kujunes Taani kuninga valdustes maade läänistuste alusel, pms. Põhja-Saksamaalt pärit vasallidest. Esimene teade Harju ja Viru vasallide koondise kohta (*universitas*) on a-st 1252; nende seast nimetas kuningas maanõukogu (kui haldus- ja kohtuorgani), seda on esimest korda mainitud 1282 ja pitsatit 1284. 1315 lubas kuningas Erik VI Menved vasallidele läänide meesliinis pärandamise õiguse (✧Valdemar-Eriku lääniõigus). Kui Harju- ja Virumaa (Eestimaa hertsogkond) läksid Saksa Ordu omandisse, kinnitas ordu kõrgmeister 1347 vasallide õigused; 1397 laiendas kõrgmeister läänide pärimise õigust ka vasalli naise mõlemast soost sugulastele viienda sugulusastmeni (Konrad von Jungingeni armuõigus). Samasugused privileegid said 15. saj. ka Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide vasallid. Ordu põhialal vasallide koondist ei kujunenud, ordusaadel sai kinnituse seisuslikele privileegidele alles Poola kuningalt 1561 (✧Sigismund Augusti privileeg), seda loetakse Liivimaa r-a alguseks. Samal aastal andsid Harju-Viru ja Järva r. end Vene ohtu kartes Rootsi kuninga Erik XIV kaitse alla, too kinnitas neile (1561 Norrköpingis) rüütelkonna senised privileegid ja jurisdiktsiooni. Maapäeval (1584) ühines nendega ka 1582 Rootsile alistunud Läänemaa r. üheks „eestlaste vürstkonnaks" (*Fürstenthum Ehsten*; u. 1670 hertsogkond). Eestimaa r. võttis järjepidevuse sümbolina üle Harju-Viru r-a vapi (Taani kuninga kolme lõvi kujutiega). R-d osalesid kohalike seaduste koostamises ning oma provintsi ja kubermangu valitsemises. Nad valisid oma liikmeskonnast kohalikke kohtunikke ja politseiametnikke ning allutasid endale kiriku (pastoraadi, kirikukonvendi ja kirikueestseisjate kaudu). R-a kõrgeim organ oli ✧maapäev ja kõrgeim esindaja seal valitud r-a peamees (teada pidevalt a-st 1593), r-a juhtisid ka ✧aadlikonvent (Eestimaal r-akomitee) ja ✧maanõunike kolleegium (täitis ühtlasi ✧ülemmaakohtu ülesandeid). Liivi- ja Saaremaal oli pärast Rootsi valdusest mõnevõrra piiratum rüütelkondlik omavalitsus, selle eesotsas oli ✧maamarssal, kes jagas võimu resideeriva maanõunikuga. Kujunenud aadli maariike (sks *Landesstaat*) ohustas 1680. a-tel alustatud mõisade ✧reduktsioon. Liivimaal, kus see kutsus maamarssal Johann Reinhold von Patkuli juhtimisel esile tugeva aadliopositsiooni, tühistas kuningas aadli omavalitsuse. Põhjasõja ajal (1710—21) alistusid Liivimaa ja Eestimaa r. Vene väele ✧kapitulatsioonidega, mille Peeter I kinnitas, korrates seda Uusikaupunki rahulepingus. Läänemere provintsid säilitasid laia autonoomiaga eriseisundi (✧Balti erikord). Pärast r-de ✧aadlimatriklite koostamist (kinnitati Liivimaal 1747, Saaremaal 1741, Eestimaal 1756) võisid muud päritolu uued mõisavaldajad omandada pol. õigused ainult siis, kui nad võeti vastu kohalikku r-a (reglementeeriti maapäevaseadustega). Enamasti teenisid aadlikud esmalt sõjaväes ning alles siis asusid oma mõisa ja jätkasid teenistust r-a ametites. Katariina II kuulutas 1783 siinsed rüütlimõisad pärisomandiks (✧allood), kuid kehtestas Liivi- ja Eestimaal Venemaa 1775. a. kubermangukorralduse (✧asehalduskond). Loodud kubermanguvalitsused jt. asutused, eriti aga põhjalikult muudetud kohtusüsteem kitsendasid oluliselt r-de autonoomiat. Seevastu kinnitas Katariina II aadliharmukirjaga ka siinsele aadlile ainuõiguse omada maad ja pärisoriseid talupoegi. Paul I taastas Balti aadli privileegid. R-de algatusel taasasutati Tartu ülikool (1802) ning vabastati talurahvas pärisorjusest (Eestimaal 1816, Liivi- ja Saaremaal 1819), ent ilma maata; uute ✧talurahvaseadustega (Liivimaal 1849 ja 1860, Eestimaal 1856, Saaremaal 1865) kindlustati Vene sisekub-dest erinev agraarsuhete areng ja hakkas kujunema talurahva isiklik maaomand. 1860. a-test alates asus keskvalitsus ühtlustamispoliitika raames r-de õigusi kärpima. Kõige rohkem mõjutas r-i 1889. a. ✧kohtu- ja talurahvaasutuste reform, millega seisuslikud kohtud asendati Venemaa kohtureformi (1864) alusel kodanliku kohtusüsteemiga. Seisusliku korra kaotas Nõuk. valitsus 23. XI 1917. Eestis kuulutasid enamlased aadli lindpriiks ja ligi 300 aadlimeest küüditati Siberisse. Saksa okupatsiooni ajal püüdsid r-d luua ✧Balti hertsogiriiki. Manuseaduse (1919) alusel mõisad võõrandati ning 9. VI 1920 r-d kaotati. Küll aga võttis EV üle Eestimaa r-a vapi. R-de järglasorganiks oli Eestis 1919—39 Eestimaa Üldkasuline Selts (*Estländischer gemeinnütziger Verein*). Saksamaal tegutsevad r-d edasi eraõiguslike organisatsioonidena.

B: W. von Wrangell, G. von Krusenstjern. *Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte*. Limburg/Lahn, 1967; *Verband der Baltischen Ritterschaften 1949—1999*. Limburg, 1999; M. Laur. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710—1783)*. Trt., 2000. ◂

Rüütelkonna hoone, Tallinnas Toompeal asuv Eestimaa rüütelkonnale kuulunud hoone. Pärast esialgse ehitise hävimist Toompea suurtulekahjus (1684) püstitati 18. saj. I poolel samale kohale praeguse Kohtu t-a ääred pilastritega kaunistatud fassaadiga kahekorruseline barokkmaja, millega 19. saj. keskel liideti uusrenessanss-stiilis tiib. 1848—52 rajati juurdeehitis Kiriku platsi ääre, seda alustati arh. August Gableri projekti järgi (temalt pärineb juurdeehitise põhiplaan), fassaadilahendus on arh. Georg Winterhalterilt. 1920—40 asus majas EV Välismin., 1948—92 Eesti Rahvusrmtk., a-st 1993 on R. h. Eesti Kunstimuuseumi ajutine näitehoone. ▾

rüütlimõis, algselt rüütlile (aadlikule) kuuluv läänimõis, a-st 17[illegible] eramõis, mis võis kuuluda ainult kohalikku ✧rüütelkonda immatrikuleeritud aadlikule ja mille omamine oli Baltimaades a-ni 1917 kogu seisusliku omavalitsuskorralduse aluseks. R-a valdajal oli hulk riigiõiguslikke kohustusi (maapäevast osavõtmine, omavalitsusametite täitmine ning kohtu- ja politseivõimu teostamine mõisa piirkonnas; kohtuõigus kadus, kui asutati ✧vallakohtud, mõisahärralik politseivõim kitsenes 1866. a. kogukonnaseadusega ainult mõisa-

maale ning 1888. a. politseireformi seadus kaotas selle peaaegu täielikult) ja eraõiguslikke privileege (nt. alevike asutamine, laatade pidamine, viinapõletamine ja õllekeetmine), millest veski-, kõrtsi- ja jahipidamise ainuõigus kaotati vastavalt 1871, 1900 ja 1916. R-d olid vabad maamaksust (a-ni 1881), otsestest maksudest ja majutuskohustusest ning olid koormatud ainult kiriku- ja kohalike (*Provinziallasten*) maksudega. Mitteaadlikud said Kura- ja Liivimaal õiguse osta r-u 1866 ja Eestimaal 1869. R-a allüksusteks võisid olla majanduslikult iseseisev ja suuruselt r-a nõuetele vastav kõrvalmõis (*Beigut*), mis kindlustas omanikule täiendava hääle maapäeval, ja karjamõis (*Hoflage*) kui perifeerne majapidamine. R-a suurus: Eestimaal u. 450 tiinu, millest 150 tiinu mõisa põllumaad ning vastavalt sellele heina- ja karjamaad; Liivimaal kokku 300 tiinu, millest vähemalt 100 tiinu pidi olema põllumaad; Saaremaal kokku 162 tiinu, millest vähemalt 54 tiinu põllumaad. Hoidmaks mõisu suguvõsa käes, moodustasid suuremate valduste omanikud alates 18. saj. keskpaigast mittevõõrandatavaid ja -koormatavaid suguvõsamõisu ehk

Rüütelkonna[illegible] Eesti Kam[illegible] peahoone

fideikomisse (*Adeliges Güterfamilienfideicomiß*), mida pärandati suguvõsasiseselt meesliinis, enamasti majoraadi põhimõttel. Enne I maailmasõda oli Eestis kokku üle 109 fideikomissi; fideikomisside institutsioon piiras maa võõrandamise keelu tõttu oluliselt neist talude ostmist. R-d kaotati Eestis 1919. a. maaseadusega.

Saadjärv, Vooremaa suurim ja sügavaim järv; 7,08 km², suurim süg. 25 m, pikkus 6 km, laius 1,8 km, maht 56,6 mln. m³. Koosneb kagupoolsest, valdavalt liivase, kruusase ja klibuse kaldaribaga Suurjärvest ja loodepoolsest, kitsamast ja madalamast ning mudase või turbase kaldaga Tabivere ehk Voldi järvest. Väljavool Mudajõe kaudu Amme jõkke, sealt Emajõkke. Vesi vahetub järves 7,7 aasta jooksul, on väga läbipaistev (3—6 m) ja hapnikurikas. Kesktoiteline, järves on rohkesti haruldasi taime- ja loomaliike (nt. niitjat penikeelt, kilpkonnakaani, puruvanasid, karpvähilisi), peamised kalad on särg, ahven, rääbis, haug ja latikas. Paikneb ✧Vooremaa MKA-l. Järves on 5 Kalevipoja lingukivi (neist 3 on näha).

B: H. Riikoja. *Der See Saadjärv*. Trt., 1991. ▸

saajarahvas, rahvapärimuslikus pulmas peigmehepoolsed pulmalised. Vt. ka 11. kd., lk. 755—756.

Saarde kihelkond hõlmas Kagu-Pärnumaal nüüdse Kilingi-Nõmme linna, Saarde ja Tali v-a ning Häädemeeste (Massiaru ümbruse) ja Surju v-a osi (Lähkma ja Ristiküla ümbruse). 13. saj. alguses oli S. k. arvat. üks Sakala muinaskhk-i; asustus oli seal hõre. Orduajal kuulus S. k-a ala Viljandi komtuurkonda. Orduaja lõpul olid Saardes Jäärja ja Kilingi ordumõis; läänistatud alasid oli vähe. Kirikukihelkond kujunes 16. saj. keskel. Poola võimu ajal kuulus S. k. Viljandi staarostkonda. 18. saj. muutus tähtsaks tegevusalaks metsatöö ja asustus tihenes märgatavalt. 19. saj. keskel tegutses Possa k-s (Laiksaares) klaasivabrik. 1858 asutati Voltvetis (Allikukivil) kammvillriidevabrik. 19. saj. lõpus sai Saarde peamiseks keskuseks Kilingi-Nõmme. Suhteliselt elavalt astuti 1870. a-il õigeusku, ehitati 2 õigeusu kirikut: Kilingi Nikolai (Kilingi-Nõmmele) ja Laiksaare Ristija Johannese kirik (Urissaarde).

B: K. Pettai. *Saarde kihelkond, Kilingi-Nõmme, Saarde vald*. Tihemetsa, 1998.

Saarde vald asub Pärnumaa kaguosas; 508,3 km², 2354 el. (2003). Keskus Kilingi-Nõmmel. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku, ✧Metsepole madaliku, ✧Liivi lahe rannikumadaliku ja ✧Soomaa piirialal. Asustus on pms. valla lõunaosas. Põhjaosa, mis jääb Soomaa maastikurajooni, on asustatud hõredalt. Soid: Kahvena, Karumölle, Napsu, Rüütli, Valgeraba ja Vennisaare. LK-objekte: Allikukivi koopad (✧Allikukivi koobaste ja allikate KA) ja Halliste jõel Vardja kosk (✧Vardja KA). Valla piires on ✧Kosemäe metsa KA ja lõunaossa ulatub ✧Sookuninga LKA. Riigimetsamaad haldavad Lodja, Kõpu ja Jäärja metskond. Valda läbib Pärnu—Valga mnt. Tihemetsas on põhikool ja Pärnu kutsehariduskeskkuse Tihemetsa tehnikum, Kanakülas algkool, Allikukivil rmtk. Kilingi-Nõmmest lõunas Saarde k-s asuvad Saarde kihelkonnakirik ja Kilingi õigeusu Nikolai kirik (kogudus ei tegutse; 1870. a-il ehit. kirik laguneb). Saarde k-s on ka kalmistu, kus asub 1937. a. filmilindi plahvatuse ohvrite mälestussammas. Huviväärsed on Tihemetsa (Voltveti) mõis (ehit. pms. 19. saj. I poolel) ja Voltveti kõrts (Eesti suurim kõrts, pikkus 85 m) ning Lodja postijaam (peahoone ehit. 1800). Suurimad tööandjad on puidutöötlemis- ja varumisettevõtted (AS

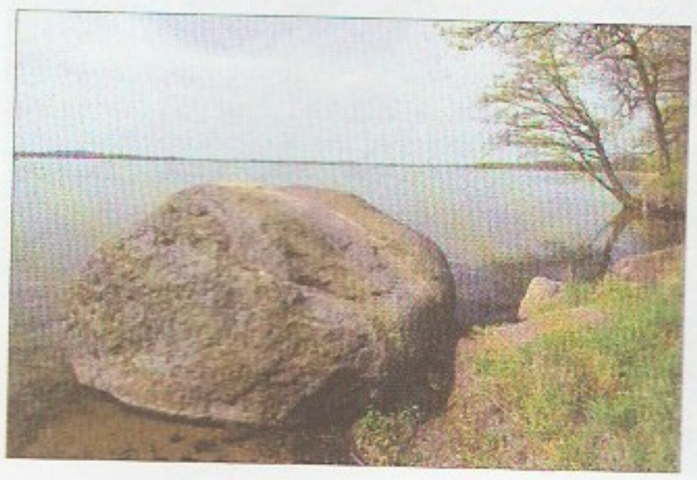

Saadjär[illegible] suur lin[illegible]

Saarde [illegible] asulati (2000)

Alevik
Tihemetsa
Külad
Jäärja
Kalita
Kamali
Kanakülla
Kärsu
Leipste
Lodja
Maranu
Mustla
Saarde
Sigaste
Tõlla
Väljakülla

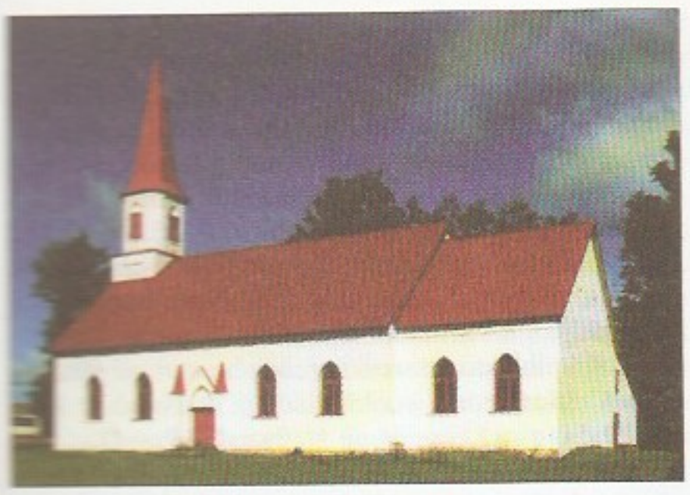

Sylvester Kilingi, AS Puitex fk) ja avalik sektor. Suitsukiilast on pärit Peet Vallak, Lodjalt Pent Nurmekund. — S. v. moodustati 1939 Jäärja, Pati, Voltveti ja Kilingi v-st, 1950 vald kaotati, staatus ennistati 10. X 1991.

Saare, 1. (rts *Lyckholm*), küla Noarootsi v-s Sutlepa mere ja Tahu lahe vahelisel maakitsusel (omaaegsel saarel, mis nüüd on liitunud Noarootsiga); 20 el. (2000). Seal asuvad Lyckholmi Muuseum (avati 1997) ja ✧Silma LKA keskus. — Esmamaining külana 1627 (*Lykholm*), mõisa (rts *Lyckholm*, sks *Lückholm*) on esimest korda mainitud 1662. — **2.** küla ja samanim. v-a keskus, asub Kääpa jõe keskjooksul Tartu—Jõhvi mnt-st idas; 263 el. (2000). Seal on rahvamaja ja rmtk. ning Kalevipoja muuseum (avati 2002). Huviväärne on Kääpa jões paiknev sümboolne Kalevipoja mõõk (a-st 2001). Suurema paikkonnana hõlmab S. ka S. järve ja sellest põhja pool asuva S. mõisa (Saarjärve k-s), kus tutvustatakse koduloomi (S. mõisa koduloomaaed). Praegune küla on kujunenud Alnavere k. (esmamaining 1585, *Alinauer*) lähedale S. vallamaja juurde. S. mõis (esmamaining 1512, *Gut Sarahof*) oli algselt praeguse Vanassaare k. kohal. 1830. a-il rajati uus mõisakeskus S. voore lõunaotsale ning senisest mõisast sai Vanamõisa kõrvalmõis. Küla areng hoogustus, kui valmis majandi keskus. — **3.** küla Piirissaarel; 34 el. (2000). Seal asub vanausuliste palvemaja.

Saare Dolomiit, a-st 2003 OÜ Saare Dolomiit-Väokivi, Saaremaal asuv ehitusmaterjale tootev ettevõte, asut. 1997, otsene eelkäija oli 1989 loodud Eesti-Kanada ühisettevõte Saare Dolomiit — *McIntosh Granite Corporation*. Looduslikust kivist ehitusmaterjale ja killustikku hakati tööstuslikult tootma 1958 Kingissepa Kohaliku Majanduse Kombinaadi eestvõtmisel, nime S. D. sai tehas 1987. Aktsiakapital on 4,5 mln. kr., 2002 oli käive 8,5 mln. ja kasum 2,1 mln. kr., töötajaid 24. 29 % ettevõtte toodangust veetakse välja (10 % Leetu, 8 % Venemaale, 7 % Lätti, 4 % Soome).

Saare järv asub Vooremaast idas olevas mõhnastikus; 27 ha, suurim süg. 5,6 m, veemaht 1,13 mln. m³. Kallas on põhjas ja läänes liivane, mujal pehme ja mudane. Lõunakallast liigestab Lustsaare ps. (oli varem saar). Järve põhja katab paks mudakiht. Väljavool kraavi kaudu Uhmardu jõkke ja sealt edasi Jõemõisa-Kaiu järvestikku. Vähe läbipaistev (0,9—1,3 m) ja tugeva hapnikukihistusega vesi vahetub järves 1,6 korda aastas. Rohketoiteline; peamised kalad latikas, särg, ahven ja roosärg. Kuulub Saare järve KA-sse.

Saare järve kaitseala, ka Saare järve ja metsa kaitseala, asub Saare v-s; 111 ha. Asut. 1968. Leedemuldadega mõhnastikul kasvavas männikus on üks Eesti keskkonnaseire kompleksseirejaamu, mis kuulub ka rahvusv. vaatlusvõrku. Kaitseala koos Saare mõisaga on oluline puhkemajanduspiirkond. Järve ääres paikneb Manteuffelite perekonna rahula. Kaitsealast 4 km põhjas asuvat kiirekasvulist salukuusikut on ökoloogiliselt uuritud juba aastakümneid.

Saare-Lääne piiskopkond, 1. feodaalriik Lääne-Eestis 13.—16. saj.; u. 7600 km², hõlmas praeguse Hiiu, Lääne, Saare, Pärnu ja Rapla mk-a osi; keskus 1234—51 Lihula, a-st 1251 Vana-Pärnu, u. 1265. a-st Haapsalu, alates 14. saj. keskpaigast viibis piiskop hrl. Kuressaares. Enamik maaomandit kuulus piiskopile kui maahärrale ning jagunes ametkondadeks (16. saj. oli neid 13). 1559 müüs piiskop Johann von Münchhausen oma valdused Taani kuningale Frederik II-le, kes andis need oma vennale hertsog Magnusele. 1563—64 vallutasid rootslased S-L. p-a mandriosa ja Hiiumaa. Piiskopiriik lakkas olemast pärast seda, kui Taani liidendas 1573 Saaremaa. — **2.** Saare-Lääne piiskopi diötsees, hõlmas samanim. feodaalriigi ning Saare- ja Läänemaal asuvad ordualad. Vt. kaart ✧Liivimaa.

Saaremaa, Lääne-Eesti saarestiku suurim saar; 2673 km². Moodustab koos tema rannikuvetes asuvate väikesaarte ning ✧Muhu ja ✧Abrukaga S. maastikurajooni (2914 km²). S-l on pikk (854 km) ja liigestunud rannajoon, tema rannavetes on paesel aluspõhjal 710 saart (47 % Eesti meresaartest), neist 431 saare pindala on 0,1—1 ha ja 103 saare pindala alla 0,1 ha. Mandri-Eestist lahutab S-d ✧Väinameri, Hiiumaast ✧Soela väin. Väikesaared on enamasti mõõdusajal merest kerkinud paekõrgendikud, neid tuntakse laidude, rahude, karede ja nasvadena, mõnd ka maana (nt. Vesitükimaa, Linnusitamaa). Väikesaarte (paljusid neist ujutavad tormilained üle) merelõivast, kruusast ja veeristikust pinnakate on väga õhuke, kohati pole seda üldse (nt. Vaika saartel).

Saare maakonna kaitsealad (ha, 2003)

Abruka sulumetsa KA	92
Aula karsti-KA	4
Jõempa kurisute KA	10
Järve luitestiku KA	490
Kauli MKA	83
Kasti MKA	82
Kaugatuma-Lõo MKA	499
Kõbussaare KA	61
Laidevahe LKA	2 441
Laidu saare KA	17
Lepakürve ja Küdema kurisute KA	13
Lepna tammiku KA	16
Linnulahe KA	284
Loode tammiku KA	55
Loodemma KA	170
Odalõtsi allikate KA	7
Odalõtsi luitestiku KA	92
Obessaare MKA	6
Oosla maa (Ooslama) KA	6
Pamma (Purtsa) maalõmma KA, ka Kooljamägede KA	8
Panga MKA	26
Rannamõisa paekade KA	40
Suuremõisa lahe KA	19
Tagamõisa KA	133
Tuiu-Poka kurisute KA	10
Tupenurme panga KA	10
Veere KA	33
Vesitükimaa KA, ka Vesitükimaa laidude KA	10,8
Viidumäe LKA	1 846
Viieristi LKA	378
Vilsandi RP,	23 760
sellest maismaad	16 240
Võhma kivikülvi KA	109
Üügu MKA	10

S., Muhu, Kõinastu ja Kesselaiu põhjaosa ühtib valdavalt Jaagarahu lademe avamuse põhjaservaga. Selle lademe kõvemad kivimid ja biohermid moodustavad (katkendliku) ✧Lääne-Eesti paekalda ehk Siluri klindi, mille lained on kohati murrutanud pankadeks. Kõrgeim on Panga ehk Mustjala pank (21 m). Paekalda juures on klibu- ja kruusarand. Väga palju kuhjub veeristikku Küdema lahes, kus Mustjala pangast lahti murdunud ja lõuna poole kandunud klibu moodustab Eesti ainulaadseima, üha kasvava, rannavallidega maasääre. Poolsaari (Ninase ja ✧Tagamõisa ps.) moodustavaid panganeemikuid eraldavad ✧Küdema ja ✧Tagalaht. Kaugemale läände eendub ✧Harilaid. S. lääne- ja lõunarannikul on rohkesti paeseid neemi, väikesi lahtesid, väikesaari ja rannikujärvi (Mullutu laht jmt.). S. hilisjääajast pärinevad pinnavormid on kujunenud eriaegsete ja -sihiliste liustikukeelte valdavalt kulutaval toimel ja hiljem on meri neid oluliselt tasandanud. Liustikuserva peatumist tähistavad madalad (5—8 m) moreenkünnised ja -kühmud (Põide—Laimjala—Tõnija—Valjala joonel) ning Kangrusselja otsamoreen. Hilisjääajal kujunesid ka Leisi—Haeska ja Valjala oos. Silmapaistvaim pinnavorm on mandrijää kirde—edela-sihilise servamoodustisena kujunenud, ligi 50 km pikkune ✧Lääne-S. kõrgustik. Servamoodustiste vöönd jätkub lõunas ✧Sõrve kõrgustikuna (tegelikult kõrgend, kuni 37 m). Kõige rohkem (28 % S. alast) on lainete uhutud liivsaviseid ja kivirohkeid (on ka kivikülve, nt. Võhmas) karbonaatseid moreenitasandikke. Laialdastel loodudel on paepealsed rendsiinad. Rähkmoreenil on enim rähkseid rendsiinasid, gleistunud rendsiinasid, gleistunud leostunud ja leostunud gleimuldi, mis vahelduvad leostunud muldadega. Võrdlemisi paksu (23—25 cm) huumushorisondiga rendsiinadel (pms. S. lõuna-, loode- ja kirdeosas ning Muhus) on põlispõllud. Põldudelt koristatud kividest on laotud palju kiviaedu. Looduslikus taimkattes on valdavad salu- ja sürjamets ning liigirikas puisniiduilmeline pärisaruniit. Hajusalt kasvab kõikjal tamme-enamusega salumetsa, muude laialehiste liikidega (saar, jalakas, vaher, pärn) puistuid on rohkem S. ida- ja lõunaosas. Tuntuim on Abruka saare rähksel rendsiinal kasvav laialehine mets (✧Abruka salumetsa KA).

Jääjärvede ja järvede ning poolsuletud merelahtede kohale kujunenud tasandikud hõlmavad maastikurajoonist ligi 27 %. Sealseid leostunud gleimuldi katavad rohumaad ja metsad (pms. kaasikud ja sanglepikud). S. paetasandike väga õhukestel ja õhukestel paepealsetel rendsiinadel on loomets (mänd, kuusk, tamm) ja looniit. Lageloodusid on kõige enam S. idaosas. Kohati leidub vaid samblike ja sammaldega paelavasid. Rannavallistike klibuloodude raikaeriku-kooslus võib püsida aastasadu (Vilsandil püsinud üle 1200 aasta). Lauge ranniku sooldunud muldadel kasvavad pilliroog ja meri-mugulkõrkjas, neist kõrgemal on ranna- ja pärisaruniit. S. kliima on Eesti merelisim, sellele on omased pikk soe sügis, pehme talv, hiline jahe kevad, tugev tuul, rohke päikesepaiste ja suhteliselt vähe sademeid (Vilsandil 540, Kuressaares 590, saare siseosas Karjas 650 mm/a). Kunagised kulutusnõgudes asunud järved on enamasti soostunud. Suurim on saare idaosas asuv rabajärvestikuga Koigi soostik. Selle põhjaosas (Kareda soos) on Saikla freesturbaväli (200 ha) ja Marjasoos vanad turbakarjäärid (185 ha). Saare keskosas paiknevad Haeska ja Pahila madalsoo on kultuuristatud (viimane ositi). Enamik soid on väikesed (alla 5 km²). Omapärase märgala moodustavad S. suurim siseveekogu, Kuressaarest läänes paiknev ✧Mullutu-Suurlaht, sellest idas asuv ✧Linnulaht jmt. jäänukjärv ning nende soine lähiümbrus. S. siseosa suurim järv on ✧Karujärv, ainulaadseim on meteoriidikraatris asuv Kaali järv (✧Kaali meteoriidikraatrid). S. madalal lääne- ja lõunarannikul on palju nii alalisi kui ka ajutisi soolatoitelisi rannikujärvi (ainuüksi Tagamõisa ps-l ligi 50). Ojasid ja suuri kraave on 111; jõed on lühikesed (kogupikkus 745 km), pikimad on Lõve (31 km) ja Põduste (30 km), veerohkeim lühike Nasva jõgi. Laialdase maaparanduse tõttu on allikate ja soode veetoide oluliselt vähenenud. Suurim allikas on Odalätsi allikas (väljavool kuni 200 l/s), veerohked (60—80 l/s) on ka Pidula, Paadla ja Põhjala allikas. Merelise kliima tõttu on taimestik liigirohke. Suhteliselt palju on haruldasi taimeliike (jugapuu, luuderohi, tuhkpihlakas, saaremaa robirohi, alpi võipätakas, lõhnav käoraamat, soohiilakas ja kärbesõis, kõik LK II). Suurim kaitseala on ✧Vilsandi RP. ▲ 4

Saaremaa biennaal, Peeter Linnapi ja Eve Kiileri algatatud rahvusv. kunstiüritus. 1995 oli biennaali nimi „Fabrique d'Histoire/Ajaloo vabrik" ja 1997 „Invasioon". Idee sai alguse 1992 toimunud Saaremaa fotofestivalist. S. b-i raames korraldati näitusi, loenguid, konverentse ja seminare; keskenduti pms. uutele kunstisuundadele (foto, installatsioon, video jms.). Eesmärk oli sotsiaalsete probleemide lahkamine nüüdiskunsti abil, rakendati kuraatori- ja teemakeskset lähenemist, teostes oli olulisel kohal dokumentaalne materjal. S. b. äratas rahvusv. tähelepanu kui Balti riikide oma aja keskne kunstifoorum. Biennaalist kasvas välja EKA fotoosk-a ümber koondunud kunstnike ja kunstikriitikute rühmitis „Faculty of Taste" ning noorte kunstnike rühmitis ['mobil] galerii.

Saare maakond, Saaremaa, hõlmab Saaremaa, Muhu, Abruka, Ruhnu ja Saaremaad ümbritsevad väikesaared. ▸ 3

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	2922 km²
Elanike arv	35 584 (2003)
Keskus	Kuressaare
Rahvastiku tihedus	12,2 in. 1 km² kohta
Linnarahvastiku osatähtsus	42 %
Haldusüksused	1 linn, 15 valda
Asulad	1 linn, 7 alevikku ja 496 küla

•*Loodus*, vt. Saaremaa.

•*Majandus*. S. m-a majandust mõjutab eeskätt tema saareline asend, ühenduse pidamine teiste piirkondadega, varustamine ning kauba sisse- ja väljavedu sõltuvad sageli suurel määral vee- ja õhutranspordist. Sellest hoolimata on S. m. arvestatav majanduspiirkond, eriti kiiresti areneva puhkemajanduse tõttu. Ka üksikisiku tulumaksu poolest ühe elaniku kohta (2001. a. 2441 kr.) on S. m. Eesti juhtivaid maakondi. Ettevõtlus. Ettevõtjate arvult (2418) on Saaremaa maakondade seas

Saare maakonna haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid
Kuressaare linn	—	14,9	14 951	—
Kaarma v.	Kuressaare	391,5	3 919	70
Kihelkonna v.	Kihelkonna al.	245,9	935	42
Kärla v.	Kärla al.	216,3	1 759	25
Laimjala v.	Laimjala k.	116,3	802	24
Leisi v.	Leisi al.	348,4	2 165	54
Lümanda v.	Lümanda k.	199,5	845	25
Muhu v.	Liiva k.	206,1	1 841	52
Mustjala v.	Mustjala k.	235,5	774	21
Orissaare v.	Orissaare al.	163,0	2 078	38
Pihtla v.	Pihtla k.	228,1	1 441	41
Põide v.	Tornimäe k.	123,6	991	30
Ruhnu v.	Ruhnu k.	11,5	64	1
Salme v.	Salme al.	115,1	1 199	25
Torgu v.	Iide k.	126,4	387	22
Valjala v.	Valjala al.	180,0	1 433	33

[1]Kingissepa raj. nimetati Saare mk-ks
[2]Kaarma ja Kuressaare v. ühinesid Kaarma v-ks
[3]eraldati Salme v-st

6. kohal, kuid ainult kolme ettevõtte käive on suurem kui 100 mln. kr. 41 % ettevõtjate põhitegevusalad on (2003) põllum., jahindus ja metsamajandus, ülejäänud tegelevad väga erinevate valdkondadega (kalandus, dolokivi murdmine ja töötlemine, elektroonikaseadmete tootmine, trükitööstus, toitlustamine, ehitus, reisijavedu, mööbli ja paatide valmistamine, pagaritööstus, jaekaubandus, puhkemajandus). Kalanduses on valdavad füüsilisest isikust ettevõtjad (85,9 %). Suurimad tööandjad ja käibelt suurimad ettevõtted on äriühingud, nt. AS Saaremaa Liha- ja Piimatööstus (käive 333 mln. kr., töötajaid 435). Käibelt on Eesti tarbijate ühistute hulgas suurim Saaremaa Tarbijate Ühistu (366,7 mln. kr., töötajaid 383), Eesti suurim rannavete laevandusfirma on AS Saaremaa Laevakompanii (77,1 mln. kr., töötajaid 210), suured ettevõtted on ka AS Enso Mööbel (50,6 mln. kr., töötajaid 140), ehitusettevõte AS Tesman (195 mln. kr., töötajaid 105), AS Kuressaare Ehitus (95,5 mln. kr.) jmt. S. m-a ettevõtlus paistab silma suure usaldusühingute arvu poolest (204), mis moodustab Eesti seda liiki äriühingutest 33,9 %. Enamik maakonna ettevõtteid asub Kuressaares (917) ning Kaarma (262), Muhu (146), Orissaare (125) ja Leisi v-s (114). **Põllumajandus.** Teravilja koristuspinda (8188 ha) on Saaremaast vähem ainult Hiiumaal (629 ha) ja Ida-Virumaal (5685 ha). Kõige rohkem kasvatatakse otra (3175 ha), vähem nisu (1236 ha), rukist (634 ha) ja

Saare maakonna ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1002
Kalandus	290
Töötlev tööstus	170
Ehitus	71
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	338
Hotellid ja restoranid	98
Veondus, laondus ja side	174
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	182
Muud	93

kaera (506 ha). Teravilja keskm. saagikus (1640 kg/ha) on Eesti keskmisest (2035 kg/ha) tunduvalt väiksem. Ka rüpsi ja rapsi (286 ha) ning kartuli (609 ha) koristuspinnad on Eesti väikseimaid. Veiste arvult (13 300, sh. 7000 lüpsilehma) on S. m. Eesti keskm. maakondi, kuid piimatoodangult ühe lehma kohta (4093 kg) edestab ta vaid Valgamaad. Lammaste arvult (5500) on S. m. kindlalt esikohal, sigade arvult (20 700) ollakse keskmiste seas, aastane munatoodang on üsna väike (5,4 mln.). Avamaaköögivilja kasvatati 2001. a. 28 ha-l. **Metsandus ja jahindus.** Kogu S. m-a metsamaast (166 000 ha) on maakatastrisse kantud 90 843,1 ha, sellest 72 651,1 ha on era- ja 18 118,8 ha riigimetsamaa (2003). Suurimad metsamaad asuvad Leisi (22 749), Kaarma (20 613) ja Mustjala v-s (16 267 ha). Nii riigi- kui ka erametsas on kõige rohkem mändi (74,9 ja 16,0 %) ja kaske (55,3 ja 21,6 %). Keskm. vanu-

se järgi on vanim puuliik riigimetsas tamm (92 aastat), järgnevad mänd (69), kuusk (54) ja kask (52 aastat), erametsas tamm (74), kuusk (66) ja mänd (60 aastat). 2002 varuti metsa kokku 167 957 m^3, sellest 70 980 m^3 moodustas uuendus- ja 83 321 m^3 valikraie. Metsa istutati ja külvati 129,4 ha, sellest riigimetsas 94,5 ha. Ulukiloenduse andmeil (1. IV 2003) oli S. m-s 4000 metskitse, 1400 metssiga, 1000 põtra ja 700 punahirve (Eesti punahirvepopulatsioonist 54 %). 2002 kütiti 1196 metssiga, 709 metskitse, 321 põtra, 113 punahirve, 1219 rebast, 597 kährikut, 156 metsnugist ja 1139 parti. Kalandus. Eesti suurimad traalpüügisadamad on alati asunud Saaremaal. 2002 lossiti Veere sadamas 30,7 % (12 525 t) Eesti traalpüügi kilu- ja 16,8 % (4579 t) räimesaagist. Suur kogus traalpüügiräime anti üle ka Roomassaare (3954 t) ja Mõntu sadamas (2629 t). Rannapüügis on olulised lest (178,4 t, 38,3 % Eesti lestasaagist), tuulehaug (71 t, 48 %) ja särg (208,6 t, 26,4 %). Kalakasvatus on Pidulas, vähikasvatusmajandeid on 3. Mõningane maj. tähtsus on olnud ka vähipüügil (2001 väljastati 243 vähipüügiluba, saadi 8693 vähki). Veondus. Mandriga peab Saaremaa korrapärast laevaühendust pms. Kuivastu sadama kaudu. Kuressaare lennujaam on nii reisija- kui ka kaubaveolt Tallinna järel Eestis 2. kohal. Riigimnt-id on kokku 1088 km (sellest 73 km moodustab Kuivastu—Kuressaare põhimnt.) ja tugimnt-id 186 km. Kohalikke ja erateid on kokku 2317,8 km. Maakonnas on registreeritud 2393 veo- ja 11 346 sõiduautot ning 1705 ratas- ja 121 roomiktraktorit (31. XII 2002). ◘

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* S. m-s on 28 üldhariduskooli (2002): 4 gümnaasiumi ja keskkooli, 18 põhikooli ja 6 algkooli (sh. 2 lasteaeda-algkooli). Erivajadustega lapsed õpivad Kallemäe Koolis ja Orissaare Internaatkoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 6070. Maakonnas on 7 huvikooli (munitsipaalhalduses) ja 1 erakool: Kuressaares tegutsevad kunstikool, muusikakool, spordikool ja Kuressaare Noorte Huvikeskus, Orissaares ja Kärlas muusikakool, Leisi v-s algklasside huvikool, erakoolina tegutseb Saare Noorte Huvikool. Koolieelseid lasteasutusi on 23. Kutseharidust annab Kuressaare Ametikool, kõrgkoolina tegutseb TTÜ Kuressaare Kolledž. Saaremaal on 16 kultuuri- ja rahvamaja ning 31 rmtk. (neis registreeritud lugejaid kokku 23 552). Maakonnas on 8 muuseumi, neist 3 riiklikud: ✧Saaremaa Muuseum, Viidumäe LKA keskus (Audakus) ning Mustjala Kodulootuba; Muhu Muuseum on munitsipaalmuuseum ja eramuuseume on 4: Juhan Saare eramuuseum, Tammisaare talu vabaõhumuuseum, Jaan Mändmaa talumuuseum ja Jõõri külamuuseum. Suurimad kultuuriasutused on Kuressaare Kultuurikeskus, Kuressaare Linnateater, Saaremaa Rahvateater ja Saaremaa Keskrmtk. Saaremaa külastatavaim vaatamisväärsus on Kuressaare piiskopilinnus. Huvivääsusi: Kaali meteoriidikraatrid, Viidumäe LKA, Pangal, Üügus jm. asuvad rannikupangad, Abruka ja Ruhnu saar, keskaegsed maakirikud jpm. Populaarsed vabaõhuürituste kohad on Kuressaare lossihoov, Kuressaare kuursaali esine, Aavikute majamuuseumi õu, Mihkli Talumuuseumi ümbrus, Kärla laululava ja Orissaare lauluväljak. Maakonnas on üle 50 spordirajatise, sh. 18 spordisaali, 6 staadioni, 2 jalgpalliväljakut, 2 ujulat, 2 lasketiiru, 11 tenniseväljakut ja 1 tennisekeskus (6 väljakut) ning 6 ratsaspordibaasi (Kuressaares ning Kihelkonna, Pihtla, Kaarma (2) ja Leisi v-s). Tegutseb 40 spordiklubi ja 4 spordiliitu. S. m-s on 20 matkarada (kogupikkus u. 75 km) ja rattarada Euro Velo (kogupikkus Iklast 412 km, maakonda läbib 248 km). Töötab 21 perearsti ja 11 apteeki. Hambaraviteenust osutab 16 hambaraviasutust. Tegutseb haigla, mille koosseisus on 2 kiirabibrigaadi, ning Orissaare Kiirabi SA (1 brigaad). Raviasutustes on kokku 83 arsti, 227 õendusala töötajat ning 24 hambaarsti. AS Kuressaare Sanatooriumile kuuluvad 3 tervisekeskust: „Saaremaa Valss", „Meri" ja „Rüütli". Maakonnas on 3 riiklikku hooldekodu (Sõmera ja Kogula hooldekodu ning Kuressaare Väikelastekodu) ning 6 omavalitsuste hooldekodu (Sõmera Hooldekodu üldhoolduse osk., Karja Vanadekodu, Kihelkonna Hooldekodu, Pähkla Hooldekodu, Kuressaare Haigla SA Hooldekodu, Muhu Valla Vanurite Hooldekodu). Lastehoolekandeasutusi on 4, peale riikliku väikelastekodu tegutsevad EELK Kuressaare Laurentiuse Kogudus, Laste Varjupaik Laurits, noortekeskus ja noorte nõustamiskabinet (mõlemad Kuressaares). Riikliku kaitse all on 1145 mälestist. Ajaloomälestisi on 92 (sh. Kudjape, Kaarma ja Karja vana kalmistu, Tehumardi II maailmasõjas hukkunute ühishaud ja mälestussammas, Kuressaare linnakooli hoone, Martin Körberi haud), arheoloogiamälestisi 556 (Valjala ja Pöide maalinn, Lihulinn, Asva kindlustatud asula, Tuiu rauasulatuskoht „Rauasaatmemäed", Kaali kindlustatud asula ja ohverdamiskoht), arhitektuurimälestisi 291 (Koguva k., Kaarma, Karja, Valjala ja Pöide kirik, Pidula ja Pädaste mõis, Kuressaare linnus, Maasi ordulinnuse varemed) ja kunstimälestisi 206 (asuvad pms. kirikutes, nt. Kihelkonna kiriku altarimaal triptühhon „Püha õhtusöömaaeg", Anseküla kiriku ristimiskivi, Valjala kiriku ristimiskivi, Kaarma kiriku kantsel). S. m-s on atesteeritud 126 majutuskohta (sh. 12 hotelli, 2 hostelit, 11 külalistemaja, 16 puhkeküla, 34 puhkemaja ja 15 kodumajutust).

•*Ajalugu.* Vanimad jäljed Saaremaa inimasustuse kohta pärinevad IV a-tuh-st e. Kr. II a-tuh. alguses, kui Saaremaa oli kujunenud üheks Muinas-Eesti mk-ks, oli seal 6 suurt linnust: Kaarma, Kihelkonna, Lihulinn, Muhu, Pöide ja Valjala. Skandinaavia saagades on Saaremaad (*Eysysla*) mainitud u. 10. saj.; eestikeelne nimi *Sarma* esineb ajalooallikas esimest korda 1490. 13. saj. alguses jagunes Saaremaa (u. 3000 adramaad) arvat. 5 kihelkonnaks. Saarlaste osa eestlaste muistses vabadusvõitluses (1206—27) oli eriti tõhus, ka pärast vallutamist (1227) säilis neil autonoomseid õigusi (alistumislepingud 1241 ja 1255). Maade jagamisel 1227—54 läksid Muhu, Pöide ja Kihelkonna põhjaosa Saksa Ordule ning Valjala, Karja, Kaarma, Kärla, Kihelkonna lõunaosa ja Sõrve Saare-Lääne piiskopile. Ordu aladel moodustati Pöide (pärast 1345. a-t Maasilinna) foogtkond (4 ametkonda), piiskopkonna aladel 7 ametkonda. 13. saj. rajati Kaarma, Karja, Kihelkonna, Muhu, Pöide, Valjala ja arvat. Jämaja, 14. saj. algupoolel Kärla ja Püha, 16. saj. alguses Anseküla kirikukhk. 1646 eraldus Kihelkonnast Mustjala ja 1675 Pöidest Jaani kirikukhk.; 1713 liideti Saaremaaga Ruhnu saar. Saarlaste ülestõusud — 1236—41, 1260—61 ja 1343—45 (✧Jüriöö ülestõus) — surus ordu maha. Pärast 1345. a-t rajas ordu Maasilinna linnuse ning piiskopil valmis Kuressaare linnus; viimasest sai piiskopi residents

Saare maakonna suurimad asulad
(elanike arv 2000. a., linnadel 2003. a.)

Kuressaare	14 951	Pähkla k.	170
Orissaare al.	1 085	Hellamaa k.	160
Kärla al.	1 007	Tagavere k.	140
Salme al.	587	Võhma k.	130
Aste al.	556	Laimjala k.	129
Valjala al.	513	Metsküla k.	126
Kihelkonna al.	485	Arandi k.	120
Kudjape k.	459	Sandla k.	115
Nasva k.	336	Läätsa k.	111
Leisi al.	335	Eikla k.	109
Mustjala k.	301	Koimla k.	109
Pärsama k.	242	Nõmmküla k.	108
Karja k.	233	Pihtla k.	107
Liiva k.	230	Sakla k.	107
Kõljala k.	212	Kõrkküla k.	106
Lümanda k.	203	Käo k.	106
Aste k.	173	Laheküla k.	103

(linna õigused a-st 1563). Vene-Liivimaa sõja ajal 1559 Taani kuningale müüdud piiskopiala kuulus seejärel hertsog Magnusele kui Saare-Lääne piiskopile, allutati 1561 Taani asehaldurile ning liidendati 1573 Taaniga. 1564 ostis Taani ka Maasilinna foogtkonna maa. 1645 läks Saaremaa Brömsebro rahu kohaselt Rootsi ning Põhjasõja ajal 1710 Vene võimu alla. 1711 läks ta Riia kindralkubernerile, 1740—65 oli iseseisev, otse keskvalitsusele alluv provints. 1765—1828 tehti maareform (sh. reguleeriti mõisapiire), 1865. a. talurahvaseaduse põhjal kehtestati 1867—68 raharent. Põhil. 1867 alanud talude päriseksostmine oli aeglane. 1905—06 oli rev. väljaastumisi (eriti Pöides). I maailmasõja ajal kehtis Saaremaal okt-st 1917 nov-ni 1918 Saksa okupatsioon. Veebr. 1919 toimus Lõuna-Saaremaal mobiliseeritute vastuhakk, ✧Saaremaa mäss. Nn. baaside lepingu alusel lubati 1939 Saaremaale rajama NSV Liidu rannapatareisid (Sõrve, Kübassaarde) ja sõjalennuvälju (Kogulasse). II maailmasõja tanner oli Saaremaa 16. IX — 5. X 1941 ja 29. IX — 24. XI 1944. Muhus ja Saaremaal, eriti Sõrves peetud lahingud (Muhu väina dessant, Tehumardi lahing, Sõrve lahingud) olid Eesti terr-l peetuist raskeimaid ja pikimaid. Saaremaa kui põlise maakonna olemasolu järjepidevuse katkestas nõukogude haldusreform (1950), millega Saaremaa jaotati Kuressaare ja Orissaare raj-ks. 1952 nimetati Kuressaare raj. Kingissepa raj-ks, 1959 liideti sellega Orissaare raj., jaan. 1990 nimetati Kingissepa raj. S. m-ks. 1950 — 12. XII 1986 ei kuulunud maakonda Ruhnu.

Saaremaa. Trt., 1933—34; O. Pesti, K. Rikas. *Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised.* Tln., ²1991; *Saaremaa*, 1. Tln., 2002.

Saaremaa Liha- ja Piimatööstus, AS Saaremaa Liha- ja Piimatööstus, 1995 erastatud, Saaremaa põllumeestele kuuluv ettevõte, mis tegeleb liha ja piima vastuvõtmise ja töötlemise ning liha- ja piimatoodete müügi ja veoga. Ettevõtte alguseks loetakse a-t 1886, sest siis hakkas tööle Kuressaare linnatapamaja. Praeguse ettevõtte põhikapital on 11,3 mln. kr., käive oli 2002. a. 333 mln. kr. (64 % liha- ja 36 % piimatööstus); töötajaid 407. 8,9 mln. kr. eest läks toodangut ekspordiks. ◂

Saaremaa Muuseum asub Kuressaare piiskopilinnuses ning haldab kogu Kuressaare kindluse terr-i ja hoonestust. Muuseumile pani aluse kohalike haritlaste 1865 asut. Saaremaa Uurimise Selts (sks *Verein zur Kunde Oesels*), olulisi teeneid muusemi asutamises oli seltsi kauaaegsel abiesimehel Jean Baptiste Holzmayeril. 1925 kolis muuseum Kuressaare linnuse ruumidesse. S. M. kogub ja säilitab Saaremaa ja saarlastega seotud esemeid, neid on muuseumi kogudes 126 789 (2003). S. M-i väärtuslikemaid kollektsioone on 11 polükroomset puust vapp-epitaafi (17. saj. lõpp). Kogudes on ka hinnalisi keskaegseid puuskulptuure, nt. altarireljeef „Maarja kroonimine" (16. saj.); 13. saj-st pärinevad arvat. Eesti vanimad säilinud puuskulptuurid — nn. Kaarma madonna, Kärla krutsifiks jmt. Muuseumile kuulub ka Eesti tähelepanuväärseim laevavrakumistus, nn. Merineitsi. Suurim on fotokogu, kus on originaale nii Saaremaa fotograafidelt kui ka ärgastustelt alates 20. saj. algusest. Rohkesti on ülesvõtteid Kuressaare linnusest ja linnast ning Saaremaa loodusest. Mitmest 1990. a-il omandatud kollektsioonist on tähelepanuväärseim baltisaksa fotograafi Richard Kirchhoffi 1943—44 Saaremaal ja Ruhnus tehtud 440 originaalfotot. Loodusloolistest kogudest on väärtuslikem zooloogiline ja geoloogiline osa (sh. Theodor von Pahli 1889—1903 kogutud putukate kogu, mis sisaldab 3000 liigist 4000 isendit). Ajalooalane püsiekspositsioon annab ülevaate maakonna eripärasest minevikust muinasajast a-ni 1940. Looduslooline püsiväljapanek võimaldab tutvuda kohaliku taimestiku ja loomastikuga (sh. märgalade elustikuga); ülevaate saab saare geoloogiast (sh. Kaali meteoriidi temaatikast), kliimast, alus-

põhjast, pinnavormidest, mullastikust jm. S. M. korraldab Kuressaare lossi päevi jmt. üritust ning üllitab S. M-i toimetiste sarja ja kaheaastaraamatut. A-st 1988 on S. M-i dir. Endel Püüa. S. M-i filiaalid on arhiivrmtk., Mihkli Talumuuseum, Eemu tuulik, Ruhnu Muuseum ning Johannes ja Joosep Aaviku Majamuuseum. Muuseumi arhiivrmtk. on asut. 1992, selle ülesanne on Saaremaa-aineliste raamatute, ajakirjandusväljaannete ja käsikirjade kogumine, säilitamine ja kättesaadavaks tegemine. 1. I 2003 oli seal 16 510 raamatut, käsikirja ja perioodikaväljaannet. Aavikute majamuuseum (asut. 1992) asub Kuressaares Vallimaa t. 7. Aavikute perekond ostis Vallimaa t-a hoone 1896. Johannes Aavik elas siin 1898—1902 ja 1919—26. Väljapanek kajastab Johannes Aaviku ja kohaliku kultuuritegelase Joosep Aaviku elu ja loometegevust, ühtlasi annab muuseumi interjöör ülevaate Kuressaare linnakodaniku 20. saj. algupoole eluolust. Mihkli Talumuuseum asub Väki k-s 3 km Kõhelkonnast Kuressaare pool, tema põhiülesanne on ajaloolise taluarhitektuuri säilitamine, endisaegse eluolu tutvustamine ja rahvapäraste ürituste korraldamine. Muuseum on asut. 5. II 1959, kui talu omanik Jakob Rehe andis talu hooned koos enamiku säilinud etnograafilise turbevaraga tasuta üle toonasele Saaremaa koduloomuuseumile. Peaaegu kõik esemed on valminud kahe sajandi jooksul selle talu elanike kuue põlvkonna käetöönа. Muhu saarel Linnuse k-s Eemu talu väravas asuv pukktuulik on üks Eesti väheseid töötavaid tuuleveskeid, selle on põlisel tuulikuasemel taas üles ehitanud samas külas elav Jüri Ling. Peale veskiga tutvumise saab proovida ka käsikiviga jahvatamist. Eemu tuulik töötab muuseumina a-st 1980. Ruhnu Muusem on asut. 1990, selle põhiülesanne on Ruhnu rootslaste kultuuripärandi kogumine, säilitamine ja tutvustamine ning saare ajaloo uurimine. Praegune püsiekspositsioon avati 1998. Eksponeeritud on ruhnlastele kuulunud töö- ja tarbeesemeid (sh. hülgeküttide kuni 8000 aasta vanused kvartsist tööriistad) ning saare ajaloo ja looduse fotosid. Taastatakse u. kahe sajandi vanust Korsi talu. ◂

Saaremaa Muusikahariduse Sihtasutus, lüh. SMHS, on asut. 1997 muusikaprojektide elluviimiseks Saaremaal. Tähtsaimad ettevõtmised on ✧Kuressaare ooperipäevad, noortele mõeldud koostööprojektid („Muusika — noorte vaimsuse kujundaja", „Laulev lava" jmt.), uute meeliaulude võistlus „Vesikaare tuul" ning koorilaulupäevad. SMHS-i algatusel on sündinud koolidevaheline poistekoor „Vandersellid" ja rahvakoori „Lyra" kvartett. 2000—02 ilmus SMHS-i väljaandel kultuurilehe „Saare Muusika" 39 numbrit (osa teksti ka soome ja inglise k-s). SMHS-i nõukogu juhib sihtasutuse asutaja Ludmilla Toon.

Saaremaa mäss, 16.—21. II 1919 kogu Saaremaad haaranud vastuhakk. Kuivastus rahvusvõkke mobiliseeritute hulgas vallundunud mäss levis kogu Saaremaal, keskuseks sai Upa. Tallinnast saabunud Ajutise Valitsuse karistussalk (komandör Jaen Klaar) surus mässu maha, hukkus ligi 200 in.

Saaremaa Rahvateater asutati isetegevusteatrina pärast kutselise ✧Kuressaare Teatri sulgemist 1951, rahvateatri nimetuse sai 1963. Kunstilised juhid on olnud Heino Kivi (1951—64), Rein Rooväli (1965—95), Tõnis Kipper (1995—97) ja Ellen Teemus (a-st 1998). Teater teeb koostööd 1999 taasasut. Kuressaare Linnateatriga; repertuaaris on põhil. mereteemalised näidendid.

Saaremaa Ühisgümnaasium on asut. 1861, kui aadli kreiskool reorganiseeriti progümnaasiumiks. Kandnud 1865—1917 nime Kuressaare Poeglaste Gümn., 1918 ja 1941—44 Kuressaare Gümn., 1919—22 Saaremaa Eesti Segagümn., 1922—37 ja a-st 1993 S. Ü., 1937—40 Saaremaa Gümn., 1940—41 ja 1947—48 Kuressaare Keskkool, 1945—47 Saaremaa Keskkool, 1949

—52 V. Kingissepa nim. Kuressaare Keskkool, 1952—78 V. Kingissepa nim. Kingissepa Keskkool, 1978—88 V. Kingissepa nim. Kingissepa 1. Keskkool, 1988—93 Kuressaare 1. Keskkool. Õppetöö on toimunud 1865—89 saksa, 1889—1917 vene ja a-st 1919 eesti k-s. Koolis on keelte-, matemaatika-, füüsika-, loodusõpetuse ja riigikaitseklassid (viimane a-ni 2003). Vilistlasi: Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala, Eerik Haamer, Oskar Kallas, Nikolai Kann, Voldemar Miller, Juhan Peegel, Paul Saagpakk, Jüri ja Ülo Tuulik, Albert Uustulnd. Kauaaegseid dir-eid: Eduard Pukk (1919—40), Pauline Kremm (1947—63), Boris Kivi (1963—76), Veli Varik (1976—89), Viljar Aro (a-st 1990). 2002/03. õ.-a. oli S. Ü-s 53 õpetajat ja 887 õpilast.

M. Saare Majamuuseum on asut. 1964 Viljandi koduloomuuseumi (nüüd Viljandi Muuseum) filiaalina Hüpassaare talu 1911 ehit. elumajja. Mart Saare esivanemad asusid sinna elama juba 19. saj. I veerandil; kui helilooja isa Mihkel 1901 suri, pidanuks Mardist saama järgmine metsavaht, kuid ta müüs eesõiguse õemees Mart Tomsonile ja läks saadud 250 rublaga Peterburi õppima. 1932—43 elas M. Saar isatalus, see oli helilooja loomingus kõige viljakam aeg, mil on sündinud tema loomingu paremik. A-st 1943 elas TK õppejõuks kutsutud Saar küll Tallinnas, ent veetis kõik suved inimestest eraldatud Hüpassaares. A-st 1932 on Hüpassaares kaks klaverit (pianiino ja tiibklaver), nn. söögituba oli kasutusel kodukooli klassitoana, seal köidab tähelepanu suur koduorel. Praegune ekspositsioon pärineb a-st 1982, kui tähistati helilooja 100. sünniaastapäeva. Hüpassaare talu asub Soomaa RP kirdepiiril.

Saarepeedi, küla ja samanim. v-a keskus, asub Viljandi—Põltsamaa mnt. läh., 10 km Viljandist, Välgita oja ääres; 339 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 134 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Küla põhjaserval paikneb Naanu linnamägi (rahvasuus ka Tantsimägi; oli kasutusel 11.—12. saj). — Esmamaining 1583 (*Oiawa*), nüüdisnime sai Saare-Peedi talu järgi, mille maale ehitati 1902 Uue-Võidu vallamaja.

Saarepeedi vald asub Viljandimaa keskosas Viljandist kirdes; 98,34 km², 1325 el. (2003). Keskus Saarepeedi k-s. Paikneb ✧Sakala kõrgustiku põhjaosas, valda ilmestavad lõunaosas asuv Tänassilma ürgorg ning sellesse suubuvad Tääksi—Saarepeedi ja Auksi—Võistre—Karula ürgorg. On ka oose (✧Varesemägede MKA). Karula järv kuulub ✧Uue-Võidu MKA-sse. Valda läbivad Viljandi—Tallinna ja Viljandi—Kolga-Jaani mnt. Haridus- ja kultuuriasutused paiknevad valla keskuses, rmtk. on ka Karulas. Huviväärsed on Väikemõisa (juugendstiilis ansambel, peahoone ehit. 19. ja 20. saj. vahetusel) ja Välgita mõis (rajatud 18. saj. IV veerandil) ning Naanu linnamägi. Suurimad tööandjad on puidutöötlemis- ja põllum-ettevõtted. Tusti k-st on pärit Jakob Johnson, Kokaviidika k-st Hermann ja Jüri Jaakson. — Enne 1939. a-t oli suures osas S. v-a piirides Uue-Võidu v., mis oli moodust. 1887 Karula ja Välgita v-st. 1939—50 oli ta Viljandi v-a osa. S. v. loodi 19. XII 1991. ▸ 1

Saare vald asub Jõgevamaa idaosas; 224,71 km², 1430 el. (2003). Keskus Saare k-s. Paikneb ✧Vooremaa idaosas, metsane idaosa ulatub ka Ugandi lavamaale ja ✧Alutaguse madalikule. Valla lääneosas on valdav põllum-maastik, põllud on pms. voorte lagedel. Kõrgeim koht asub Tuulavere voorel (99 m). Maastikku ilmestavad ka mõhnastikud (Toljase, Kaiu ja Saare mäed). Valda läbivad Kullavere ja Kääpa jõgi. Omanäolised on Jõemõisa-Kaiu järvestik (✧Tammeluha KA) ja ✧Saare järv (selle ümbrus on rahvusv. kompleksseire intensiivala; ✧Saare järve KA). Valda läbib Tartu—Jõhvi mnt. Voorel on põhikool, seltsimaja ja rmtk. ning Saarel rahvamaja, Kalevipoja muuseum ja rmtk. Huviväärsed on Linnutaja (ka Tarakvere; oli kasutusel 9.—12. saj.; ✧Linnutaja linnamäe KA) ja Roela linnamägi (leitud 11.—12. saj. keraamikat) ning Jaama k-s Torma postijaama hooned (peahoone ehit. 1832). Saare mõisas tegutseb a-st 1999 koduloomaaed ja on rajatud ürdiaed. Suurimad tööandjad on põllum- ja puidutöötlemisettevõtted ning haridusasutused. — Praegune S. v. hõlmab end. Saare ja Roela v-a alasid. Nüüdispiires moodustati S. v. 10. IX 1992. ▸

Saarjõgi, Navesti parempoolne lisajõgi; pikkus 38 km, jõgikond 191 km², vooluhulk keskm. 2 m³/s. Algab Matussaare raba põhjaosast Pibari ja Oisu k. vahelt, voolab ülemjooksul soisel alal, Vakist alates on ka kõrget (kuni 6 m), kohati moreenipaljanditega kallast. Suubub Kaansoo k. idapiiril. Peamised lisajõed on Pikkmetsa jõgi (20 km) ja Nõmmitsa oja (10 km).

Saarnaki laid, Saarnak, asub Väinameres Hiiumaa kagurannikul; 1,48 km², kõrgus kuni 9 m. Valdavalt kadastik ja rannaniit, idaosas põline pärnasalu ja 5 m kõrgune rannaastang. Kuulub Pühalepa v-a. Oli 16. saj-st 20. saj. keskpaigani asustatud. Paikneb ✧Hiiumaa laidude MKA-s.

saarte murre kuulub põhjaeesti murderühma, seda on räägitud Saare- ja Hiiumaal, Muhus, Kihnus ja neid ümbritsevatel väikesaartel. Põhjaeesti murrete seas on s. m. kirjakeelest erinevaim. Eriti omanäoline on s. m-e hääldus ja sõnavara. S. m-le on iseloomulikud germaani keeltega sarnased arengujooned, nt. omapärane nn. laulev kõnemeloodia, Kesk- ja Lääne-Saaremaal ning Hiiumaal *õ* > *ö* (*mönu*, *pöld*, *ölu*). Palju kasut. *kid*-partiklit: *midagid* '(ei) midagi', *piretkid* '(ei) sugugi'. Saarte murrakud on üsnagi erinevad, s. m. jaguneb vähemalt viide murrakurühma: Hiiumaa, Muhu, Ida- ja Kesk-Saaremaa, Lääne-Saaremaa ja Kihnu murrakud. Eripärase murdekeelega on Kihnu, seal on esisilbi *i*, *e* > *jõ*, nt. *jõlm* 'ilm', *Jõnn* 'Enn', ning esineb *õ*-harmoonia: *kjõbõdõd* 'kibedad'. S. m-e uurijad: Paul Ariste, Enn Koit, Varje Lonn, Ellen Niit ja Juhan Peegel.

B: P. Ariste. *Hiiu murrete häälikud.* Trt., 1940; V. Lonn, E. Niit. *Saarte murde tekstid.* Tln., 2002.

Saatse, küla Värska v-s Piusa jõe alamjooksust idas, Setumaa keskusi; 84 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 21 õpilast), rahvamaja, rmtk., postkontor ning kordon ja piiripunkt. Vanas koolimajas (külast 1 km idas) tegutseb S. koduloomuuseum (avati 1974). Huviväärsed on Satserinna Püha Suurkannataja Paraskeva kirik (ehit. 1801, Eesti vanimaid õigeusu maakirikuid) ja kalmistu. Saatse—Värska teel asub nn. Saatse saabas, kus mnt. läbib u. 1 km ulatuses Venemaad.

Sadala, 1. alevik Torma v-s Simuna—Vaiatu mnt. ääres kohalike teede ristmel; 312 el. (2000). Alevikus on põhikool (asut. Tähkvere ministeeriumikoolina 1899; 2002/03. õ.-a. 108 õpilast), rahvamaja, rmtk.,

apteek ja postkontor. Tegutseb baptisti palvela. S-st u. 2 km idas asub baptisti koguduse kalmistu. — Esmamaining külana 1419 (*Satyall*). — **2.** paikkond Juuru v-s Järlepast edelas. — Esmamaining 1241 (*Sataial*). 16. saj. kuulus Pirita kloostrile.

Sadamateater, ✧„Vanemuine".

Sadolin, ES Sadolin AS, värvitööstusettevõte, asub Ruplas, peakontor Tallinnas. Eesti esimene koos välis-kapitaliga rajatud ettevõte, asutati juunis 1987 EKE-Sadolin S. P. nime all, reorganiseeriti 1993, sellest ajast kannab praegust nime. 90 % aktsiakapitalist (1,1 mln. kr.) kuulub keemiakontsernile *Akzo Nobel N.V.* ning 10 % Eesti aktsionäridele. Alustas puidukaitsevahendi „Pinotex" tootmisega, praegu valmistatakse lakke, värve, puidukaitsevahendeid ja värvide sideaineid, aastas kokku 20 000 t (2002). S-i käive oli 2002. a. 643 mln. ja kasum 114 mln. kr., töötajaid 170. S-l on Lätis (*LA Sadolin*) ja Leedus müügiga tegelev tütarettevõte (*LI Sadolin*) ning Ukrainas müügiesindus. 81 % S-i toodangust veetakse välja (Lätti, Leetu, Ukrainasse, Venemaale, Soome, Rootsi, Taani, Norrasse ja Omaani). ◂

Sagadi mõis paikneb Lääne-Virumaal ✧Lahemaa RP alusstas. Esimest korda on S. m-a mainitud 1469 Risbiterite valdusena (*hovo tho Saccadi*, hiljem *Saggat*). 1517 läks mõis Bergede ja 1619 MacDougallide (a-st 1674 aadeldatult Duwall) kätte, 1684—1919 kuulus von Fockidele. Mõisa esinduslikum väljaehitamine algas 1740. a-tel rüütelkonna peamehe Ernst von Focki eestvõttel. Tallinna ehitusmeistri Johan Nicolaus Vogeli juhtimisel valmis 1749—53 praeguse peahoone keskmine osa, mis oli algselt kaetud kõrge mansardkelpkatusega, fassaadi kaunistas rikkalik rokokoostiilis stukkdekoor. Ehitati puust kõrvalhooned, mis moodustasid sümmeetrilise ansambli, ning rajati korrapärase planeeringuga iluaed. Praeguse ilme sai mõis pms. 18. ja 19. saj. vahetusel Gideon Ernst von Focki ajal. 1793—95 pikendati ehitusmeister Bindriemi juhtimisel härrastemaja mõlemat tiiba ning hoone kujundati varaklassitsistlikus stiilis ümber. Sellest ajast on säilinud nikerdustega ehitud peauks ja sisetrepp (mõlemad

Johann Peter Gerlachi töökojast). 18. saj. lõpul hakati eesväljakut raaminud puitehitisi asendama kivihoonetega: valmisid väravatorn (1794), valitseja- ja teenijatemaja ning 19. saj. algul kaaristuga ait ja tall. 1795 alustati senise barokkhaljastuse asendamist vabaplaneeringulise haljastusega, 1799 laiendati härrastemaja taga asuvat tiiki ning rajati sinna kaks saart. 1894 ehitati härrastemaja lõunaküljele neorenessanslik rõdu (arh. Rudolf von Engelhardt), samast ajast pärinevad enamiku ruumide ornamentaalsed laemaalingud. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul ehitati veel mõni hoone. 1929—74 paiknes härrastemajas kool, ansambli korrastamist alustati 1977 (arh. Fredi-Armand Tomps, sisearh. Leila Pärtelpoeg), peahoone avati 1987. Praegu tegutseb S. m-s turismi-, loodushariduse- ja kultuurikeskus (metsamuuseum, koolitus- ja konverentsikeskus, restoran ning hotell), mis kuulub Riigimetsa Majandamise Keskuse koosseisu. ◂

Saha kabel on ehit. 15. saj. II veerandil ühel ajal Pirita kloostriga, osalt on kasut. varasema kabeli pikiseinu (1223 on mainitud kalmistut, esiehitis oli selleks ajaks hävinud). Vanim maal tervena säilinud kirikkabel. Lihtne ristkülikukujuline põhiplaan ja ümar eenduv trepitorn järgivad Tallinna kloostrikirikute ehitusstiili, ehedalt Tallinna-pärane on ka interjöör. Kabelit kasutati redupaigana. Säilinud on keskaegne paekivist altarilaud. ◂

Sakala, ajalooline maakond Edela-Eestis. Tekkis Mulgi murde alal kujunenud kultuuripiirkonnast arvat. esimestel saj-tel p. Kr. (keskmurdealasse kuuluv Suure-Jaani ümbrus liitus S-ga arvat. hiljem), hõlmas Pärnu ja Navesti jõe, Võrtsjärve, Väikese Emajõe, latgalite ja liivlaste asuala ning Läti lahe vahelise piirkonna (arvat. 5—6 kihelkonda). 1215—23 alistasid S. sakslased; ordu valdusena (a-st 1224) jaotati ta Viljandi komtuurkonnaks, S. foogtkonnaks (see ühendati 14. saj. II poolel eelmisega) ja Karksi foogtkonnaks. Vt. ka Pärnumaa, Viljandimaa.

„Sakala", 1909 asut. meeskorporatsioon. „S." asutamise ajendasid Eesti Ülikõilaste Seltsis tekkinud vastuolud. 1908 moodustati EÜS-is rühmitis „Pernavia", mille liikmed otsustasid asutada uue organisatsiooni, selle nimeks sai „S.". 14. XI 1909 peeti korporatsiooni ametlik avaaktus. Põhimõtteks võeti rahvuslus, rahvameelsus, kehakarastus, tervishoid ja eneseharimine, lipukirjaks „Üks kõigi eest, kõik ühe eest" ning värvideks sinine, violett ja valge. 1911 valmis „S." maja (Tartus Veski 69, arh. Armas Lindgren). Korporatsioon toetas Eesti Rahva Muuseumi ning osales võitluses ülikooli evakueerimise vastu. „S." liikmed võtsid osa Vabadussõjast. A-st 1924 oli „S." liikmetele kohustuslik kuulumine Kaitseliitu. 1937 loodi Tallinna Tehnikainst-i juures „S." Tallinna osk. 1940 „S." tegevus lõpetati, pärast sõda jätkasid Eestist põgenenud „S." liikmed tegevust Rootsis, Saksamaal, USA-s, Kanadas, Inglismaal ja Austraalias. „S." taasasutati 1989 TÜ juures, 1995 taastati konventhoone, mis renoveeriti omal jõul 1996—99. 2002 oli liikmeid Eestis 190, väliskoondistes üle 200. ◂

„Sakala", Carl Robert Jakobsoni 1878 asut. eestikeelne ajaleht; ilmunud Viljandis 1878—1906, 1909—40, 1940—41 (kandis nime „Punane Täht"), 1941—44, 1944. a. okt-nov-s („Uus S."), 1944—50, 1950—88 („Tee Kommunismile") ja a-st 1989 (1878—1904 korra, a-st 1904 kaks korda, 1913—31 kolm korda, 1931—41 kolm kuni neli korda ja a-st 1996 5 korda nädalas), a-st 1998 loetav ka Internetis. C. R. Jakobsoni toimetatuna (1878—82) oli „S." ✧rahvusliku liikumise radikaalse suuna tähtsaim häälekandja. Kaastöölisi ja kirjasaatjaid oli üle 900, tellijaid 1878. a. 2299, 1879. a. 3442, 1880. a. 4584, 1881. ja 1882. a. u. 4500. „S." oli oma aja loetavaim leht. C. R. Jakobsoni kui „S." toim. vastu algatati esimesel ilmumisaastal 6 kohtuprotsessi ning lehel lasti ilmuda 10 kuud, järgmisel, 1879. a. 4 kuud,

1880. ja 1881. a. kogu aasta. Pärast Jakobsoni surma (märtsis 1882) minetas „*S.*" üle-eestilise tähtsuse. ▸
B: E. Jansen. *C. R. Jakobsoni „Sakala"*. Tln., 1971.

Sakala kõrgustik, pinnamoe suurvorm ja maastikurajoon, asub Lõuna-Eestis; 2792 km². Põhijoontes sarnaneb S. k. kolmnurgaga, mille põhjatipp ulatub Navesti jõeni, lõunajalam on Läti alal. Kõrgustik paikneb Devoni liivakivist tuumikul, pinnamoelt on ta orgudega liigestunud lainjas-künklik lavamaa, kuid maastik on vahelduv ja eriilmeline. Jääaegadel tugevasti kulutatud aluspõhjale on pms. viimasest liustikust jäänud mõne meetri paksune punakaspruunist moreenist koosnev pinnakate. Kõrgustiku servaaladel (Suure-Jaani, Leebiku, Suislepa ja Tarvastu ümbrus) on madalaid voori ja voorelaadseid künniseid, jääkulutusnõgudes soid (Pahuvere, Rubina, Lagesoo) ja järvi (Õisu järv ja soo, Veisjärv, Viljandi järv, Mäeküla järv). Hilisjääajal kõrgustikul paiknenud jääjärved on pinnamoodi tasandanud. Jääjärved (sh. Balti jääpaisjärv) on kujundanud kõrgustiku servaaladel mitmel tasandil rannamoodustisi (astangud, kivikülvid, rannikuluited). Kõrgustiku põhjaosa eraldab muust alast ligi kilomeetri laiune ja kuni 30 m sügavune Tänassilma—Viljandi—Raudna ürgorg, sellega on ühinenud Õisu—Kõpu laugeveeruline org. Vahelduv ja sügav on Halliste ehk Karksi ürgorg. Sellest idas paiknevad Loodi—Sinialliku (Raudna ülemjooksul), Ärma, Tarvastu ja kõrgustiku lõunaosa kaarjalt läbiv Õhne ürgorg. On ka vanu orge, mida osaliselt täidab viimasest jääajast pärit moreen. Ürgorgudes (Loodi, Saarepeedi) leidub oose ja mõhnu, oruveerusid liigestavad rohked lisaorud, kus mitmel pool paljandub järsu seinamina Devoni liivakivi. Tuntuimad paljandid on Paistu põrguorg, Tarvastu Kullamägi, Õisu paljand, Karksi Uus ja Vana põrguhaud ning Polli Mäkiste põrgu. Paljandeist väljuvad allikad on uuristanud liivakivisse koopaid, suurimad on Allikukivi (Metsepole maastikurajooni piiril, Kilingi-Nõmmest idas), Vaida ja Vana-Kariste koopad ning Mäkiste põrguhaud (Maimu koobas, Pollist läänes). Kõrgustiku jalam paikneb 50—55 m kõrgusel, tasandikuline lagi ulatub 60—70 m-st (Viljandi ümbruses) 128 m-ni (Sürgaveres). Kõrgeim on S. k-u edelaosa metsases mõhnastikus asuv Rutu mägi (144 m), äärmises kaguosas paikneb madalam Hummuli küngastik (110 m). U. poolt S. k-st katavad pruunid näivleetunud ning nendega koos leetjad ja gleistunud leetjad mullad. Viljandist põhja pool on valdavad leetjad mullad. Leetjad ja näivleetunud mullad on suures osas põllustatud, kohati kasvab neil tootlikke kuusikuid ja kaasikuid. Leostunud ja leetjate gleimuldadega alasid on u. viiendik, turbasoid (u. 14 %) leidub laiguti. Kõrgustiku lõunanõlva kruusast ja liivast mõhnastike ning kaldpindsete liivikute leetunud ja leedemuldade ala (pms. Karksi ja Hummuli v-a lõunaosa) on hõredasti asustatud suur metsalaam. Selle põhjaservas paiknev Koorküla ümbrus on kõrgustiku järverikkaim piirkond (✧Koorküla järvestik). Ligi veerandi S. k-st hõlmavad kaitstavad alad, suurim neist on ✧Loodi LP. S. k-l on kuus linna: Viljandi, Suure-Jaani, Tõrva, Mõisaküla, Abja-Paluoja ja Karksi-Nuia. Suured asulad on ka Olustvere, Saarepeedi, Sürgavere, Vastemõisa, Vana-Võidu, Viiratsi, Uusna, Päri, Ramsi, Paistu, Kõpu, Karksi, Halliste, Mustla, Kärstna, Linna, Helme ja Hummuli. ▸

saksa laenud, rühm eesti keeles olevaid laensõnu, mis pärinevad alates 17. saj-st Eesti sakslaste kõneldud ülemsaksa k-st ja saksa kirjakeelest. Kui jätta kõrvale saksa k-e kaudu tulnud rahvusv. sõnad, siis küünib s. l-de hulk eesti kirjakeeles 500-ni. Neile lisandub u. 60 baltisaksa murdesõna. 1

Saksa Ordu, Teutooni Ordu (lad *Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum*), katoliiklik rüütliordu, a-ni 1525 saksa vallutajate peamine sõjajõud. Palestiinas asutati u. 1190 johanniitide vennaskond, 1198 sai see iseseisvaks orduks. Asunud 1226 Wisła alamjooksu ümbrusse, alustas S. O. Preisi, Poola ja Leedu vallutamist ning saksastamist. 1237 ühines temaga Mõõgavendade Ordu ja muutus selle Liivimaa haruks — ✧Liivimaa Orduks (allus S. O. ✧kõrgmeistrile). S. O. võimu haripunkt oli 14. saj. II poolel. Grunwaldi lahingus (1410) sai ordu Poola ja Leedu väelt rängasti lüüa, Toruńi rahuga (1466) kaotas ta Lääne-Preisi alad ja muutus Ida-Preisi valduste osas Poola vasalliks. 1525 moodustati S. O. põhivaldustest Preisi hertsogiriik, Liivimaa Ordu iseseisvus. 19. saj. alguses S. O. Saksamaa väikevaldused sekulariseeriti. 1809—34 oli S. O. suletud, pärast seda on ta tegutsenud vaimuliku ja heategevusliku organisatsioonina pms. Austrias (v. a. 1938—45) jm., nüüdisajal eriti Saksamaal.
B: K. Toomaspoeg. *Histoire des chevaliers teutoniques*. Pariis, 2001.

№ 35. Willandis, 30. Augustikuu päewal 1890. III. aastakäik
Sakala
Poliitika, kirjandusc ja põllutöö ajaleht.

Saksa sõjaväe eesti üksused. Eestlased osalesid 1941—45 Saksamaa poolel II maailmasõjas nii vabatahtlikena kui ka rahvusv. õiguse vastaselt sundvärvatute ja mobiliseeritutena. Vabatahtlike eesmärk oli võidelda Eesti okupeerinud NSV Liidu ja kommunistide vastu ning taastada Eesti iseseisvus. Juulis 1941, kui Saksa vägi oli jõudnud Eestisse, asuti looma Omakaitset. Metsavendadest moodustati Saksa *Wehrmacht*'i üksuste koosseisus pataljonid, kompaniid ja rühmad (kokku 1500 meest), mis osalesid Eesti Nõuk. okupatsioonist vabastamises. Juulis 1941 formeeriti Saksamaal ümberasunud eestlastest ja lätlastest Relva-SS-i (*Waffen-SS*) pataljon „Ostland". Aug. 1941 hakati Saksa armee tagala julgestamiseks värbama eesti vabatahtlikke pataljonisuurustesse väeosadesse. Okt-st korraldasid üksuste formeerimist SS-i ja politsei juhid. 18. armee tagalaülema alluvuses moodustati 6 julgestusgruppi (*Sicherungsgruppe* või *-Abteilung*, nr. 181—186; 1942. a. sügisel reorganiseeriti need 3 idapataljoniks, nr. 658—660) ja mitu suuskurkompaniid, välipolitsei alluvuses 6 kaitsepataljoni (*Schutzmannschafts-Abteilung*, 1942. a-st julgestuspataljonid), pioneeripataljon ja 7 Omakaitse vabatahtlikest koosnevat kaitsepataljoni (nr. 29—42), *Organisation Todt*'i alluvuses pataljon (kaitsekomando) ja 2 kompaniid. Eestisse jäid tagavara- ja väljaõppeüksused. Pataljonid osalesid 1941—44 pms. Leningradi, Pihkva ja Novgorodi obl-s valveteenistuses, tagala julgestamises ning partisanidega võitlemises, kohati võtsid osa ka sõjategevusest (Volhovi ja Stalingradi rindel ning

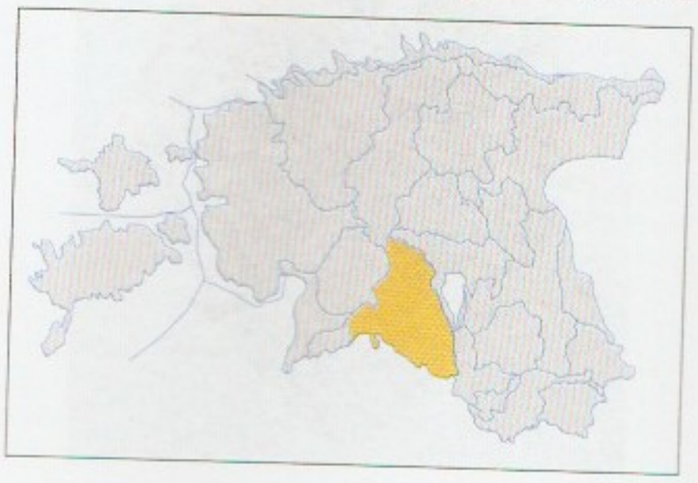

Sakala kõrgustik

1944 Eesti kaitsel). 1942. a. märtsis oli väljaspool Eestit 16 pataljoni ja 4 üksikkompaniid (kokku 10 000 meest), Eestis 4 (tagavara)pataljoni (1500 meest). Eesti piirikaitsjaist moodustati 1942 3 kaitsepataljoni, Omakaitse kasarmeeritud üksustest dets. 1942 7 vahikaitsepataljoni (nr. 287—293). A-st 1943 allusid kaitse- ja julgestuspataljonid Saksa korrapolitseile ning dets-s nimetati nad politseipataljonideks. Sügisest 1943 kuni 1944. a. alguseni formeeriti veel 7 politseipataljoni (nr. 286—293), mida rakendati Poolas, Valgevenes, Neveli rindel ja Eesti kaitsel. Osa neist liideti 1944 ajutiselt 1. ja 2. Eesti politseirügemendiks. Enamik pataljone likvideeriti 1944. a. sept-ks (osa arvati leegioni).

Relva-SS-i koosseisus hakati okt. 1942 moodustama Eesti SS-leegioni üksusi (1944 20. Eesti SS-diviis). Punaarmee sissetungi ohus läbiviidud mobilisatsioon tõi 1944. a. veebr-s kokku 32 000 meest. Moodustati rügement „Tallinn" („Reval", rindel pataljonidena), 6-piirikaitserügementi ja tagavararügement. Piirikaitserügemendid, mis allusid algul 207. julgestusdiviisile ja juulist 300. eriotstarbelisele diviisile, osalesid 1944 Eesti piiride kaitsel ja Emajõel peetud lahingutes; nad purustati sept-s. Suvel moodustas ka Omakaitse lahingupataljone ja -rügemente. 1944 värvati ja mobiliseeriti lennuväe abiteenistusse u. 3000 noort, keda rakendati põhil. Eestis ja Lätis tegutsevates õhutõrjeüksustes, osa noori evakueeriti Saksamaale ja Taani. Saksamaale jõudis u. 15 000 eesti sõjameest, kellest enamikku kasutati 20. SS-diviisi taasformeerimiseks. 1941. a. sügisest kuni märtsini 1942 oli Saksa Balti mere laevastiku koosseisus vabatahtlikest formeeritud Eesti rannakaitserügement. Veebr. 1942 hakati eesti lendureist formeerima merelennuväesalka (*Sonderstaffel Buschmann*), mis apr. 1943 nimetati 127. mereõhuluuregrupiks ja allutati 1. õhulaevastikule. Selle alusel moodustati 1943. a. nov-s 11. öiste pommitajate grupp ja mere-õhuluure lennusalk 1/127. Eesti lennu- ja teenindavates üksustes oli rohkem kui 1000 meest ja 40—60 lennukit.

Saksa relvajõududesse ning abi- või tööteenistusse mobiliseeriti Eestis neljal korral: 24. II ja 26. X 1943 ning 30. I ja 2. VIII 1944. Saksa väest käis kokku läbi u. 70 000 eestlast, sh. u. 20 000 vabatahtlikku ja ligi 50 000 mobiliseeritut (s. 1904—27).

T. Hiio. *Eesti üksused kolmanda* Reich*'i relvajõudude*. — Väikerkaar, 2001, 8—9; R. Michaelis. *Eestlased Waffen-SS-is*. Tln., 2001; T. Nõmm. *Eesti üksustest Saksa sõjavões*. — Akadeemia, 1990, 1.

Saksi, küla S. v-s, 9 km Tapast idas kohalike teede ristmik; 63 el. (2000). Seal on suvel kuivav karstivetikuga S. järv (0,7 ha) ja selle kaldal vabakujuline park (4,2 ha). Mõisahoones asus 1932—45 raskesti kuulevatele tütarlaste kodutööndusskool, hiljem (põlenud 1984) oli seal lastekodu ja eriinternaatkool. — S. mõisa (*Saximois*) kohta on teateid a-st 1505 (Saxmoise).

Saksi vald paikneb Lääne-Virumaa lääneosas Tapa linnast idas; 109,3 km², 1196 el. (2003). Keskus Moe k-s. Paikneb ✧Pandivere kõrgustikul. Valdavalt tasast põllum-maastikku ilmestavad kagu—loode-sihiline Valgejõe ürgorg ning Neeruti mägede edelaosa (✧Neeruti MKA). Valda läbivad Tallinna—Tartu rdt. ja Tapa—Rakvere mnt. Huvivääršed on Imastu (19. saj. II poolest pärinev mõisaansambel) ja Saksi mõis (19. saj. algul ehit. mõisa peahoone põles 1984, säilinud kõrvalhooneid). Imastus on koolkodu. Moel asub Eesti Piiritustööstuse Muuseum (avati 1971). Valla tuntuim käitis on ✧Moe Piiritustehas. — Vald Virumaal a-ni 1939. 1939—50 kuulus S. v-a ala naabervaldadesse, Saksi kn. hõlmas a-ni 1982 ka naaberalasid; kuni 11. III 1993 kuulus S. v-a ala Kadrina v-a. ◂■

Saku, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Tallinna läh. Vääna jõe keskjooksul Tallinna—Pärnu rdt. ääres; 4605 el. (2000. a. Eesti suurim alevik). S. lähedalt möödub Tallinna ringmnt., alevikust suunduvad kohalikud teed Tallinna, Kiisale ja Tõdvale. S. on eeskätt tööstus- ja teadusasula, tema infrastruktuuri kujundavad ✧S. Õlletehase AS, Eesti Maaviljeluse Inst. ja EPMÜ Taimebiotehnoloogia Uuringukeskus Evika. Alevikus paiknevad ka gümnaasium (2002/03. õ.-a. 978 õpilast), muusikakool, õllemuuseum Saku Pruulikoda, huvikeskus, mtk., apteek, tervisekeskus ja postkontor. Tegutseb EELK Hageri koguduse Saku abikogudus. Huviväärne on ✧S. mõis. — 1820. a-st on teada õllekoja olemasolu, 1876—77 ehituti see auru jõul töötavaks õlletehaseks. Alevik tekkis 20. saj. alguses tehase ja rdtj-a ümbrusse. 1924—41 töötas mõisakeskuses S. kodumajanduskool, 1944—48 Uuemõisa Põllum-kool, 1948—61 S. Maakorralduse ja Maaparanduse Tehnikum.

Saku mõis (oks *Sacki*) asutati tõenäoliselt 15. saj. keskel, esmamainitud 1489 (*Hof zu Zake*), kui mõisasüda asus tõenäoliselt veel Kajamaal. A-st 1513 kuulus S. m. Mekesitele, kes müüsid selle 1608 Sausti mõisnikule Bernhard von Schurenbergile, temalt leselt pärandus see 1646 Hastferitele. 18. saj. I poolel vahetas S. m. tihti omanikke, kuni 1765 ostis selle Udriku, Imastu, Esna, Liigvalla ja Vanamõisa omanik Otto Magnus von Rehbinder. Tema noorem poeg Karl Friedrich ostis 1792 Saue mõisa, traditsiooniliselt on teda loetud ka Saku õlletootmise rajajaks. Praeguse kahekorruselise kivist härrastemaja lasi 1820. a-il ehitada Paul Eduard Rehbinder, kes oli sunnitud S. m-a küll juba 1843 müüma 92 500 hõberbl. eest maaõunik Rudolf von Patkulile, kes müüs selle 1850. a. 110 000 hõberbl. eest edasi Carl von Buggehufwudhile. 1890 kuulusid S. m-a juurde Kiisa ja Tõdva karjamõis. Mõisal oli kanga- ja värvimistöökoda, 300-pealine friisi kari, tõuaed ja suurkanala, auru jõul töötav meierei, Sakus ja Kiisal olid vesiveskid, kasvuhooned, õllepood, 3 kõrtsi jm. S. m-a härrastemaja on Eesti väärtuslikemaid klassitsistlikus stiilis hooneid: fassaadil lai komposiitkapiteelidega neljasambaline portikus ja tagaküljel eenduv keskrisaliit, väliskujundust ilmestavad segmentja ülaosaga kolmikaknad ja rikkalik stukkdekoor. Allkorruse esindusruumid, sh. 8-nurkse põhiplaaniga vestibüül ning sammastega kujundatud saal, moodustavad anfilaadi; ruumides on säilinud stiilset stukkdekoori, tisleritööd ning lae- ja seinamaalinguid. Avar vabaplaneeringuline park (9 ha) piirneb idaküljel Vääna jõega, pargis on olnud mitu tiiki. Säilinud on mõni kõrvalhoone, õllekojast on alguse saanud ✧Saku Õlletehas. 1924—61 töötasid härrastemajas msg. koolid ja seejärel 2002. a-ni Saku vallavalitsus; 2003 avati seal hotell ning seminarikeskus. ◂

„Saku '73", 1973 Sakus Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse TUI näitusepaviljonis toimunud kunstinäitus. See oli üks esimesi katseid tutvustada laiemale vaatajaskonnale kaasaegse avangardkunsti arengusuundi,

mida Eesti NSV ametlik kunstipoliitika taunis. Osalesid rühmitise ✧ANK '64 liikmed Tõnis Vint, Aili Vint, Malle Leis, Marju Mutsu ja Jüri Arrak ning Leonhard Lapin, Silvi Liiva, Raul Meel, Mare Vint, Toomas Vint ja Vello Vinn. „S. '73" oli nn. poolametlik näitus, mida ei lubatud ajakirjanduses pikemalt kajastada.

Saku vald asub Harjumaa lõunaosas, piirneb põhjas Tallinnaga; 171,13 km², 7342 el. (2003). Keskus Saku alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaal. Valdavalt tasast pinnamoodi ilmestab Raudalu—Tõdva oos, mida mööda kulgeb Tallinna—Rapla mnt. Valla kirdeosas asuvad Männiku raba ja liivakarjäärid, valla kaguosa on metsasem, seal asub ka ✧Tammiku LKA lahustükk. Metsamaa hõlmab vallast 42 % (riigimetsamaad haldab Viimsi metskond). Saku aleviku lähedalt algab Pääsküla jõgi, mis suubub valda läbivasse Vääna jõkke. Peale Sakus asuvate gümnaasiumi ja kultuuriasutuste on Kajamaal ja Kurtnas algkool ning Kiisal rahvamaja ja rmtk. S. v-s on palju suvilapiirkondi (Metsanurme, Kasemetsa, Kiisa, Roobuka, Üksnurme), need on kujunemas Tallinna elamualadeks. Suurimad tööandjad on kaubandus- ja toiduainetööstus- (peamine Saku Õlletehase AS) ning ehitusettevõtted (Mountain Loghome OÜ, OÜ Palktare). Suur käitis on ka AS Balteco (vannide tootmine). — 1866—90 ja 1921—39 oli olemas S. v., 1939—50 oli peaaegu samades piirides Tõdva v. Staatus ennistati 16. I 1992. ▸ 1

Saku Õlletehas, Saku Õlletehase AS, Eesti vanim ja suurim õlletehas, asub Sakus. Sealsed pruulimistraditsioonid ulatuvad a-sse 1820, mil krahv Karl Friedrich von Rehbinder rajas Saku mõisa aeda jõe kaldale õllekööginõ, mis 1876—77 ehitati auru jõul töötavaks tehaseks. Uus ajastu algas S. Õ-e jaoks 1991, siis loodi Rootsi *Pripps*'i tehasega ja Soome *OY Hartwall AB* tehasega ühisettevõte. Praegu kuulub S. Õ. kontsernidesse *Baltic Beverages Holding AB* ja *Pripps Ringnes AB*, mis on Euroopa suurimaid õlletootjaid. S. Õ-e põhitoodang ja müügiartikkel on õlu, toodetakse ka siidrit (3,4 mln. l), *long drink*'i (u. 4,0 mln. l) ja mineraalvett (31 mln. l) ning turustatakse karastusjooki Pepsi-Cola (Eestis turustamise ainuõigus), apelsinimaitselist jooki Zingo ja Carlsbergi õlut. Eesti 2000. a. õlleturu mahust (95,8 mln. l) kuulus S. Õ-le 47,0 % (49,4 mln. l). Väga populaarsed õllemargid on Saku Originaal, Rock, Saku Tume, Presidendi Pilsner ja Saku Hele. Aktsiakapital 80 mln. kr.; 2002. a. käive oli 768,4 mln. kr. ja jooke müüdi kokku 56,4 mln. l, sellest 9 % eksporditi teistesse Balti riikidesse, Soome, vähemal määral USA-sse ning Jaapanisse (Saku linna). Töötajaid u. 250. 2003 avati S. Õ-e muuseum (Saku Pruulikoda).

Salajõe maastikukaitseala asub Oru v-s; 5,3 ha. Asut. 1964 Läänemaa suurima karstiala kaitseks. 600 m pikkusel, 100 m laiusel ja 7,5 m sügavusel alal Salajõgi neeldub ning voolab u. 1,3 km maa all. Suurimad karstilehtrid on kuni 50 m pikad ja 20 m laiad. Suurvee ajal on tõusuallika vooluhulk üle 1000 l/s. ▸

Salajõgi, ka Veski oja, jõgi Lääne-Eestis; pikkus 15 km, jõgikond 92,5 km². Algab Leidissoo lõunaservalt, suubub Saunja lahe põhjasoppi. Linnamäe ja Sutlepa vahel asuval karstialal voolab kohati maa all (Salajõe MKA).

Salevere pank, aluspõhjalise kõviku (Salevere Salumägi, 22 m ü. m.) lääne- ja põhjaküljel paiknev u. 1 km pikkune vana Litoriinamere rannaastang, mille suhteline kõrgus ulatub 15 m-ni. Pangajärsaku ülaosa (kuni 7 m) koosneb Jaagarahu lademe Kesselaiu kihistiku massiivsest sekundaarsest riffdolokivist, mille ümber on jämedateraline põimjaskihiline kivim. Panga jalam koosneb pehmemast, valdavalt kinnikasvanud Jaani lademe dolomiitmerglist. LK, kuulub ✧Matsalu LKA-sse. ▸

Salevere Salumäe allikad asuvad Hanila v-s Salevere Salumäe loode- ja põhjaküljel. Allikad paiknevad ✧Salevere panga astangus rusukalde ja aluspõhja piiril olevates koobastes (Litoriinamere murrutuskulpad). Koobaste laius on kuni 3, kõrgus 1,7 ja süg. 1,5 m ning kevaditi väljub neis karstilõhedest põhjavett. Suurima, Saluallika ehk Arstiallika vesi tekitab paekihtide vahelt väljudes ojakese, mille vooluhulk on kuni 2 l/s. Allikat nimet. ka Ohvri- ja Silmallikaks. Ala kuulub ✧Matsalu LKA-sse.

Salinõmme poolsaar asub Hiiumaa kagurannikul Õunaku ja Soonlepa lahe vahel; pikkus kuni 3 km, laius 1 km. Valdavalt kadastikuga kattunud kruusane künnis, oli veel 19. saj. laid. Salinõmmel on ✧Hiiumaa laidude MKA keskus ja linnuvaatlustorn.

Salme, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Suure katla lääneranniku, Kuressaarest 19 km edelas Sõrve mnt. ääres; 587 el. (2000). Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 171 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Tegeldakse pms. kalandusega, sadam ja AS Läätsa Kalatööstus asuvad S-st lõunas Läätsa k-s. — Küla esmamaining 1461 (*Salm*). Keskajal elas S. vakuses ka rootslasi. S. k. sai II maailmasõjas tugevasti kannatada, praegune asula ehitati 1960. a-tel Sõrve sovhoosi keskusena.

Salme Kultuurikeskuse Harrastusteater, a-ni 1987 Jaan Tombi nim. Kultuuripalee Rahvateater, on asut. 1947 Tallinnas, rahvateatri nimetus a-st 1957. S. K. H-s on mänginud hilisemaid kutselisi näitlejaid ja lavastajaid. Teater on esindanud Eestit paljudel rahvusv. festivalidel. 1

Salme vald asub Saaremaal, hõlmab Sõrve ps-e põhjaosa, Sõrve maakaela ning sellega piirnevad Saaremaa alad; 115,07 km², 1199 el. (2003). Keskus Salme k-s. Piirneb idas Suure Katlaga, läänes liigestab rannajoont mitu Läänemere lahte (Lahetaguse, Möldri, Ariste ja Lõu). Sõrve maakael on valdavalt madal (absoluutkõrgus alla 10 m). Huviväärsed on seal Kaugatuma ja Lõu pank (✧Kaugatoma-Lõo MKA). Põhjaosas, mis ulatub Lääne-Saaremaa kõrgustikule, ja lõunaosas, mis ulatub Sõrve kõrgustikule, on absoluutkõrgus üle 20 m. Lõunaosas on kõrgeim pinnavorm Viieristi mäed (✧Viieristi LKA). Valla kirdeosa ilmestab Järve luitestik, mis on tuntud puhke- ja kaitsealana. 57 % vallast hõlmab metsamaa. Tähtsaimad teed on Kuressaare—Sõrve mnt. ja sellelt hargnev Kihelkonna tee. Läätsal on sadam. Haridus- ja kultuuriasutused on koondunud Salmesse. Sõrve piirkond sai II maailmasõjas tugevasti kannatada. Tuntuimaid lahinguid on Tehumardi öölahing (8. X 1944). Sõjategevuses hävisid Anseküla Maarja kirik (ehit. 1864 tõenäoliselt keskaegse kiriku alusmüüridele, praegu on samas majakas; kogudus kasutab Tiirimetsa Emmause palvelat, ehit. 1935) ja Tiirimetsa õigeusu Kristuse Sündimise kirik (ehit. 1873). Lahetaguse k-st on pärit Fabian von Bellingshausen. 1863 peeti Massi nõmmel Martin Körberi eestvõttel üks esimesi Eesti kohalikke laulupidusid (mälestusmärk Anseküla kirikuaseme juures). Valla suurimad tööandjad on kalatöötlemisettevõtted. — 1936 nimetati

Saku vald. ja lipp

Saku vald asulad (2003)

Alevikud
Kiisa
Saku
Külad
Juuliku
Jälgimäe
Kajamaa
Kanama
Kasemetsa
Kirdalu
Kurtna
Lokuti
Metsanurme
Männiku
Rahula
Roobuka
Saustimäe
Tagadi
Tammejärve
Tammemäe
Tõdva
Tänassilma
Üksnurme

Salong-Teater Lasteteatri

Salajõe maastikukaitseala. Salajõe

Salme vallamaja

Ahruka v. S. v-ks, see püsis a-ni 1950, staatus ennistati 30. VII 1992. ◂ ▲ 1

Salong-Teater, koos Tallinna Lasteteatriga „Trumm" tegutsev erateater. Selle asutaja ja juht Dajan Ahmet(ov) alustas oma trupiga etenduste andmist 1992 Ahmetov Managemendi nime all. 1993 valminud lastelavastusega sai teater endale nime „Trumm". 1994 sai oma nime ja ruumid täiskasvanutele etendusi andev S-T. U. 10-liikmeline trupp mängib mõlema teatri sildi all, lavastajana tegutsevad D. Ahmet ja Erki Aule. Varasematel aastatel on kaasa teinud Salme Reek, Ines Aru, Silvia Laidla, Luule Komissarov jmt. tuntud näitleja. Mängukavas on enamasti improvisatsioonil põhinevad algupärandid, vahel mängitakse ka klassikat. Mitu lavastust on valminud projektiteatri varemis. „Trumm" annab etendusi ka lasteaedades ja koolides. ◂

Salvest, AS Salvest, toidukonserve tootev ja turustav ettevõte, asub Tartus; asut. 1994. S-i eelkäija on 1946 asut. Tartu Puu- ja Aedviljatehas, mis 1951 nimetati Tartu Konservitehaseks. Ettevõte asub 108 297 m² maa-alal, tootmishoonete all on 28 000 m². S. toodab suppe, lõunatoite, kastmeid, salateid, konserveeritud kurke, imikutoite, moose („Meie Mari") ja kaubamärgi „Saleda" all msg. konserve. 2002 tootis S. konserve kokku 4235 t. Omakapital oli 2002. a. 39,6 mln., realiseerimise netokäive 79,6 mln. ning puhaskasum 9,5 mln. kr., töötajaid 146.

Sampo Pank, AS Sampo Pank, Eesti Forekspanga AS-i ja Eesti Investeerimispanga AS-i ühinemisel 1998 moodust. Optiva Panga AS-i järglane, praeguse nime sai 2000, kui omanikud vahetusid. Tegutseb *Sampo-Leonia* pangandus-kindlustuskontserni koosseisus iseseisva kommertspangana. Sampo gruppi kuuluvad Eestis peale S. P-a AS Sampo Liising, Sampo Varahalduse AS ja AS Sampo Elukindlustus. Sampo grupi varade maht oli 2002. a. lõpul 5,8 mrd. kr., grupi 2002. a. puhaskasum 53 mln. kr.

Sangar, AS Sangar, Tartus asuv rõivatööstusettevõte, 1944 asut. vilditööndusartelli „S." järglane. Hiljem segupartelliks muudetud ettevõte reorganiseeriti 1956 Tartu õmblusvabrikuks „S.". AS S. loodi 1992 (algselt AS S. STC). Põhiline toodang on naiste ja meeste üle- ja vaba aja rõivad ning meeste päevasärgid, tehakse ka allhanketöid. Aktsiakapital ligi 4,4 mln. kr. S-l on 4 tütarettevõtet: AS S. Valga Vabrik (1998), S-i Kaubandus OÜ (1998), *SIA Sangar Trading* (1998, Lätis) ja *UAB Sangar Trading* (2002, Leedus). 2002. a. oli 763 töötajaga S-i Grupi kogukäive 176,6 mln. kr., sellest 79,2 % moodustas eksport, toodangut veeti pms. Rootsi, Soome, Norrasse, Lätti, Leetu ja Taani.

Sangaste, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Väikese Emajõe ülemjooksul; 250 el. (2000). S-st hargnevad mnt-d Viljandi, Otepää, Võru ja Valga suunas. Seal paiknevad rmtk., postkontor, S. Püha Andrease kirik (praegune hoone valmis 1742, sisustuses vendade Kriisade valmistatud orel, 1924) ja kalmistu. *S. mõis asub kirikust 4 km edelas Lossikülas, Sangaste rdtj. Tsirguliina alevikus. S. linnamägi (oli kasutusel 8.(9.) — 11. saj.) paikneb alevikust u. 5 km põhjas Kirgjärve ääres. S. mõisas on elanud ja surnud Friedrich von Berg (haud S. kalmistul), mõisast lõunas Kuiksillal on sündinud August Gailit (muuseumituba). S. mõisa lähedal Tammiku talus on elanud Richard Roht ja Valev Uiboputt. — S. kihelkonnakiriku kohta on teateid 14. saj-st. A-ni 1977 kandis S. alevik Kirikuküla nime.

Sangaste kihelkond hõlmas Valgumaal (a-ni 1920 Tartumaal) nüüdse Sangaste ja Õru v-a, Tõlliste v-st põhiosa ning Puka v-st Kuigatsi ja Puka ümbruse. Sangaste (koos Karulinga) moodustas arvat. ühe Ugandi muinaskhk-dest, sealt on teada Puka ehk Kuigatsi (Kibena k-s) ja Sangaste linnamägi (Keeni läh. Mäekülas Kirgjärve kaldal). Sangaste linnamäel asus algul Sangaste mõis (*Schloss Sagnitz*; teateid a-st 1287), mis hiljem viidi üle nüüdsesse Lossikülla. Sangaste saksakeelne nimi *Toywele* esineb ajalooallikas 1274, kirikukihelkonnana on teda mainitud 1379 (*Towel*). Keskajal oli seal mitu kabelit (tähtsaim Laatres), Tartu piiskopi suur lauamõis (1522 *Sagnitz*) ja Kärkmale alluv Laatre kloostrimõis. 1594 rajati Laatresse vastukaaluks poola jesuiitide vastureformatsioonile luteri usu kirik. 1632 said Sangaste ja Laatre ühise vaimuliku ning seejärel nimetati ala saksa allikais *Theal-Fölk*'iks. 1845—48 siirdus 48,6 % Sangaste elanikkonnast õigeusku, mõni aeg hiljem valmisid Laatres ja Prüpalus nende kirikud. 1850.—60. a-il rändus osa elanikke välja Samarasse ning Velikije Luki ja Omski ümbrusse. Seoses 1865 alanud talude päriseksostmisega asus Sangastesse mulke.

B: *Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloost.* Trt., 1994.

Sangaste kihistu, vanim Kesk-Pleistotseeni kihistu, mis Eestis koosneb väga tihedast punakast või rohekast kiltjast moreenist, mis kivimilise koostise põhjal on kuhjunud põhja—lõuna-sihilise jäävooluga. Leidub vaid muttunud orgudes ja lasub vahetult aluspõhjal. Kõrvekülla puurauguaimese põhjal katavad seda *Karukülla kihistu organogeensed järvaheaja setted. Paksus on pms. alla 10 m. Eestis on seni teada vaid kihistu noorimad, Ülem-Sangaste alamkihistu setted, mida rööbistatakse Leedu Duinava, Venemaa Okaa ja Lääne-Euroopa Elsteri kihtidega. Vt. tab. 11. kd., lk. 105.

Sangaste mõis (sks *Schloss Sagnitz*) oli keskajal Tartu piiskopi lauamõis, mida 1555 nimetati tema toredaimaks valduseks, 1626 muudeti see eramõisaks. 1723 kinkis Peeter I S. m-a admiral Ivan Golovinile, 18. saj. lõpul läks see Arpshofenite ja 1808 Bergide kätte. Mõisa viimane omanik (a-st 1873), mitmekülgse sordi- ja tõuaretajana tuntud krahv Friedrich von Berg, kujundas S. m-st eesrindliku taime- ja loomakasvatusega majapidamise. S. m-a juurde kuulusid Vastsemõisa, Sarapuu ja Tiidu karjamõis. Suur ja erakordselt luksuslik härrastemaja ehitati 1879—83 Otto Pius Hippiuse projekti järgi (ehitusmeister Rudolf Maag) ja see

kuulub Eesti historitsistliku arhitektuuri tippnäidete hulka. Hoone vorm lähtub neogootikast, tema maaliline üldilme on saavutatud rohkete erikujuliste ning -kõrguste tornidega, eenduvad pms. astmikfrontooniga risaliidid ja erkerid. Puhta vuugiga laotud tellispindu (sokkel on graniidist) ilmestavad erikujulised aknad (sh. teravkaarsed ja pilukujulised), sakmikrinnatised ning astmelised tugipiilarid. Esindusruumid paiknevad esimesel korrusel, neist on tähelepanuväärsed võlvitud vestibüül, kõrge roidvõlvkupliga kaheksanurkne saal ja Inglise stiilis söögituba. Kõrvalhooneist on huvitavad lossiga samas kujunduslaadis veetorn ja tall (mõlemad 1880. a-d, Paul Alisch). Vabaplaneeringuline park (54 ha) on liigirohke, mõisasüdames oli varem suur viljapuuaed. Mõisasüda kuulus Bergidele 1940. a-ni. S. m-s on sündinud riigitegelane kindralfeldmarssal Friedrich Wilhelm Rembert von Berg. Praegu hooldab mõisa kohalik vald, lossis on hotell ja seminarikeskus. Vt. ill. 11. kd., lk. 697.

Sangaste vald asub Valgamaa kesk- ja idaosas; 144,72 km², 1493 el. (2003). Keskus Sangaste alevikus. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku edelaosas. Valla kirdeosas on pms. künklik moreenimaastik, seal ulatub absoluutkõrgus üle 200 m (Harimägi 211 m). Kaguosas madaldub maastik ✧Valga nõkku. Kirde- ja idaosa jäävad ✧Otepää LP piiresse. Metsamaa hõlmab vallast 38 % (riigimetsamaad haldavad Aakre ja Valga metskond). Valda läbivad Väikese Emajõe ülemjooks, Kuigatsi—Võru ja Otepää—Valga mnt. ning Tartu—Valga rdt. Keenis on põhikool ja rmtk., ka Sangastes on rmtk. Huviväärsed on Sangaste kirik (✧Sangaste) ja ✧Sangaste mõis. Valla suurimad käitised on AS Sanwood ja OÜ Landhaus (puidutöötlejad), AS Silva-Agro (kaubandusteenindus), AS Sangaste Linnas (teraviljatooted) ning OÜ Kesa-Agro (põllum.). — A-ni 1950 hõlmas S. v. ka nüüdsest Tõlliste v-st Tagula ümbruse. Valla staatus ennistati 10. X 1991. ▸ 1

Sangelaiu kaitseala asub Kihnu v-s; 201 ha, sellest maismaad 5,3 ha. Asut. 1994, et kaitsta lindude pesitsuspaiku, hüljeste lesilaid ja laidude kooslusi. Kaitsealasse kuuluvad Ültra, Eedikrava, Sange-, Sill-, Küll-, Uma- ja Imutlaid ning neid ümbritsev 200 m laiune madal kividerohke mereala. Suurim laid — kivise ja klibuse rannaga Sangelaid (4,7 ha, kõrgus üle 3 m) — on metsane, ta võeti botaanilis-zooloogilise keelualana kaitse alla juba 1964. ▸

Sangla soostik paikneb Võrtsjärve nõos; 32 315 ha. Emajõgi jagab soostiku põhjapoolseks, Laeva (Emajõe-Pedja) sooks ning lõunapoolseks, Sangla, Rannu, Soova ja Laugesooks. S. s-s on valdavad lammimadalsood, mille äärealadel kasvab madalsoometsa. Rabasid (lagerabad ning puisälve- ja laukarabad) on u. 20 %. Soostikus on ligi 50 soosaart. Turba all on järvemuda ja -lupja. Laugesoos paikneb palju vanu kinnikasvavaid tükkturbakarjääre. S. s-s asub Sangla turbamaardla. Soostiku põhjaosa paikneb ✧Alam-Pedja LKA-l.

Sangla turbamaardla asub Tartumaal Konguta, Nõo, Puhja, Rannu ja Tähtvere v-s, pindala 12 124 ha, sh. kaitsealadel 783 ha. Tootus kiht koosneb hästilagunenud (kihipaksus 2,2 m) ja vähelagunenud turbast (kihipaksus 1,5 m). Lagunemisaste ja tuhasus on hästilagunenud turbal keskm. 35 ja 5 %, vähelagunenud turbal 12 ja 1,2 %. Hästilagunenud turvas sobib kütteks ja väetiseks, vähelagunenud turvas aiandusturbaks. 2002 kaevandas Sangla Turvas AS 120 700 t hästilagunenud turvast, AS Elva E. P. T. 37 000 t ja Sangla Turvas AS 15 400 t vähelagunenud turvast. 1

Sangla Turvas, Sangla Turvas AS, turba tootmise ja töötlemisega (turbabrikett, kasvuturvas, elektrienergia) tegelev ettevõte, asub Tartumaal Puhja v-s; asut. 1987, on 1923 asut. Ulila Elektrijaama järglane. Põhikapital 3 mln. kr., käive oli 2002. a. 28,8 mln. ja kasum

3 mln. kr.; töötajaid 140. 65 % toodangust veetakse Rootsi ja Taani.

sarafan, vene naiste pikk särgi peal kantav varrukateta rõivas. Eesti rahvarõivana on s-i kantud Setumaal ja Iisaku khk-a lõunaosas.

Sarnito jalakas kasvab Vastseliina v-s Saarde k-s. Eesti jämedaim harilik jalakas (LK): 2000. a. oli tüve ümbermõõt 633 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 16 m. ▸

Sarve maastikukaitseala asub Pühalepa v-s; 679 ha, 2 lahustükki. Asut. 1973 (praegustes piirides ja staatuses a-st 1996) Sarve ps-e loopealsete ja taimekoosluste kaitseks. Sarve ps-e moodustab Juuru lademe lubjakivikõvik, suurim kõrgus on 13 m ü. m. Poolsaare keskosas on põllud, äärealadel lookadastikud ja karjamaad, lääneosas Limneamere rannamoodustised. Kaitsealal kasvavad haruldased lookaasikud. Lahustükil — Aruküla loopealsel — kasvab palju käpalisi (LK II ja III).

Sarve poolsaar, Hiiumaa idapoolseim koht; pikkus 3 km, laius maakaelal 2 km. Külgneb läänes Soonlepa lahega, kagus eraldab u. 300 m laiune madal silm teda Kaevatsi laiust. Mitmel pool paljandub rohkete kivististega paene aluspõhi, idaranda ääristab klibuvall. Õhukestel paepealsetel rendsiinadel kasvab liigirikas taimestik. Leitud on rand-kikkaputke, noollehist maltsa, müür-raunjalga (kõik LK III) jmt. haruldast taime. Kuulub Sarve MKA-sse. — Esimest korda on S. p-t mainitud 1254 sadamakohana (*portus Sarwo*). Sarve k. (2000. a. 35 el.) kohta on teateid a-st 1798 (*Sarwe*).

Saue, linn Harjumaal Haapsalu rdt. ja Tallinna ringtee vahelisel alal, Tallinnast 18 km edelas; 5001 el. (2003), 3,49 km². Tekkinud S. mõisakeskuse ja 1920 ehit. S. rdtj-a juurde. S. sotsiaal-maj. arengut on oluliselt mõjutanud 1970. a-il moodust. Harju EPT (lõpetas tegevuse 1994), millest on tekkinud hulk iseseisvaid ettevõtteid.

Saue elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	4395	1061	24	2924	67	410	9
2000	4958	903	18	3448	70	607	12

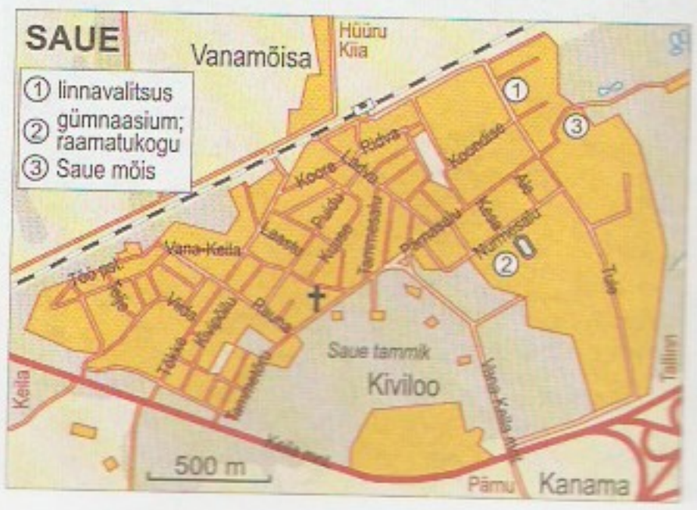

Saue töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	116	10
Kalandus	–	3
Mäetööstus	12	4
Töötlev tööstus	896	427
Energia- ja veevarustus	8	44
Ehitus	248	216
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	200	539
Hotellid ja restoranid	60	70
Veondus, laondus ja side	100	215
Rahandus	8	50
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	144	205
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	220	222
Haridus	144	147
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	108	116
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	128	117
Töötajaid kokku	2392	2439

Linnas on heakorrastatud eramupiirkonnad, rdtj-a lähikonnas on paneelelamud (Koondise, Kütise ja Tule t.), liumaosas kasvab tammik.

S. elanikkond on viimase 10 aasta jooksul positiivse mehaanilise iibe, viimastel aastatel ka positiivse loomuliku iibe tõttu aeglaselt suurenenud, kuid vananenud, eestlaste osatähtsus on kasvanud. Tööga hõivatuid oli 1989. a. 54 %, 2000. a. 49 %.

1. II 2003 oli S-l registreeritud 324 ettevõtet. Linna tööhõive struktuuri kujundavad tööstus- (55), hulgi- ja jaemüügi- (103) ning teenindusettevõtted. Suuremad tööstusettevõtted on metalli töötlemisega tegelevad AS S. EPT, AS Arco-AR ja OÜ Sami-Lift, plasttooteid valmistavad AS Kavent, AS Koriks-Plast ja AS Rotosplast, töörõivaid õmblevad OÜ Mini-Maksi ja OÜ Tekelson ning kohvi- ja maitseaineid tootev, 1992 asut. AS Paulig Baltic. AS LSMK tegeleb katlamajaseadmete paigaldamise ja remondiga. S-l asub ka teraviilja, seemnete ja loomasööda hulgimüügiettevõte OÜ Zoovetvaru. Suurim ehitusettevõte on OÜ Merko Ehitustööd. Tihe on ühendus Tallinnaga, S-le käib elektrirong, on 2 bussi- ja 2 marsruuttaksoliini. Linnas on S. Gümn. (2002/03. õ.-a. 920 õpilast), S. Muusikakool ja lasteaed „Midrimaa", rmtk., S. Huvikeskus ja S. Noortekeskus, tegutsevad MTÜ S. Folk, Eesti Meestelaulu Seltsi S. Poistekoor ja MTÜ Harjumaa Noorte Puhkpilliorkester. Sporti tehakse pms. gümnaasiumi spordikompleksis, uusim spordirajatis on 2001. a. valminud ujula. Sotsiaalhoolekandega tegeleb S. Päevakeskus, selle juures tegutsevad pensionäride klubi „Tammetõru" ja vabadusvõitlejate ühendus. Tervishoiuteenuseid osutavad OÜ S. Perearstikeskus, OÜ S. Hambaravi ja apteek. Hansapangal on S-l kontor. Riigiasutustest on linnas Harju Politseiprefektuur ja Eesti Riikliku Autoregistrikeskuse Harju Büroo. Tegutseb S. Kristlik Vabakogudus. Huvipakkuvad on S. mõisaansambel (kasut. msg. ürituste korraldamiseks), 19. saj. alguses ehit. postijaama hoone, trahter, Eesti vabaduse eest langenute mälestuskivi ja tammik. – Viimasajal oli S. ümbrus *Vomentakæ* khk-a keskseid asustuspiirkondi. Nüüdset Vanamõisa (algselt Kerguta) k., mille maal suur osa S-t paikneb, on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Kircotæn*). 1548 on mainitud S. küla (*Sawne*), nüüd on see Kanama. S. mõis rajati Rootsi võimu ajal. 1920. a-il S. rdtj-a lähedale tekkinud aedlinn liideti 1960 tollase Tallinna Keskraj-ga. 1973 ühendati S. aedlinn ja Sauevälja k. põhiosa (S. mõisa ümbrus) S. aleviks, mis 1993. a-ni allus Tallinna Lõunaraj-le. Linn on S. a-st 1993. ◂ 3

Saue mõis (sks *Klein-Sauss*) rajati pärast 1629. a-t, kui piirkonna külad läänistati Saku ja Sausti (sks *Gross-Sauss*) mõisnikule maanõunik Bernhard von Scharenbergile. 1775 ostis S. m-a Friedrich Hermann von Fersen, kes laskis selle esinduslikult välja ehitada. Härrastemaja on kahekorruseline kõrge kelpkatusega varaklassitsistlikus stiilis kivihoone, mille fassaadi liigendavad sümmeetriliselt kolm lamedat risaliiti ning kaunistavad pilastrid (sarnaselt nt. Seidla ja Ääsmäe härrastemajaga). Hoone alakorrus on võlvitud, II korrusel paiknevad ametlaadina rikkaliku stukkdekooriga (värvilisel kunstmarmorpõhjal girlandid, medaljonid jms., üks autoreid tõenäoliselt meister Karl Kalubka, ka Kalopka) ja stiilse tisleritööga kujundatud ruumid. Enamik kõrvalhooneid paikneb kaarjalt ümber ümmarguse esiväljaku: härrastemaja taga ait ja söölakuur, vastas asus tall (hävinud). Valduplaneeringulises pargis (14,3 ha) oli paviljone ja ruidkujusid, viimastest on härrastemaja ees säilinud „Herakles" ning taga „Hera paabulinnuga" (mõlemad 18. saj.). Kui Fersen mõisa 1786 enamvähem valmis sai, laskis ta selle nimetada enda auks *Friedrichshof*'iks, kuid 1792. a. kevadel pantis ja hiljem müüs ta mõisa Karl Friedrich von Rehbinderile. Alates 1852. a-st oli S. m. Rauchteschellide ja 1871. a-st Straelbornide valduses. Pärast Vabadussõda kingiti mõisasüda (56 ha) meremeestele juhatajale Johannes Hermile. 1995 tagastati see tema tütrele, kes müüs selle perekond Krõsale. 1940–95 on härrastemajas paiknenud vanadekodu, haigla, masina-traktorijaam ja lasteaed. ◂

Saue vald asub Harjumaal Tallinnast (Nõmmest) edelas, ulatub Raplumaanni. 196,12 km², 7350 el. (2003). Keskus Laagri alevikus. Ümbritseb Saue linna. Paikneb ✧Harju lavamaal. Valla tiheda asustusega põhjaosa on kujunenud Tallinna lähiagamaaks. Lõunaosas Ääsmäe ümbruses on metsasemad alad. Riigimetsa haldavad Vardi, Viimsi ja Keila metskond. Valda läbivad Keila ja Väina jõe keskjooks ning mitu Tallinnasse suunduvat mnt-d (Pärnust, Keilast) ja rdt. (Paldiskist ja Riisiperest). Ääsmäel on põhikool ja rmtk. ning Hüürul rmtk. Laagris on rmtk. ja valla kultuurikeskus. Huviväärsed on Voore (18. saj-st pärinev barokkansambel) ja ✧Ääsmäe mõis. Suurimad tööandjad on kaubandus- (Laagri Maksimarket), ehitus- (AS E-Betooneelement) ja põllum-ettevõtted (AS Sagro, Ants Pak'i Kadarbiku Talu). — Vald a-sti 1950, staatus ennistati 20. XI 1991. ◂

Sauga, alevik ja samanim. valla keskus, asub Pärnu linna põhjapiiril Tallinna mnt. ääres; 1084 el. (2000). Alevikust läänes hõlmab 7,45 km² suuruse ala Pärnu ehk S. lennuväli (oli a-sti 1992 Vene sõjaväe õhukaitsejõudude püüdurhävitajate baas), selle alal, S. jõe vasakul kaldal (üle 2 km suudmest), oli S. mõis (*Smack*). S. Põhikool (2002/03. õ-a. 117 õpilast) asub Nurme külas. Audru v-s on Pärnu—Haapsalu mnt. 1. km-l S. ringrada. — S-t on mainitud juba 1480. a. paiku (*Zouke*), kindlamad teated ordumõisa kohta on a-st 1560 (*hoff to Zouwke*, ka *Zoucke*), 1561 sai S-st Pärnu linnamõis.

Sauga jõgi, Pärnu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 77 km, jõgikond 570 km². Algab Järvakandist 6 km idas, voolab pms. soistel aladel (Nõlvasoo, Taarikõnnu soo), alamjooksul sügavas liiva ja savisse uuristunud orus, suubub Pärnus (1,3 km Pärnu lahest). Jõe algne nimi on Pärnjõgi (1241 *Pyronowe*, 1796 *Perni Jöggi*).

Sauga vald asub Pärnumaal Pärnust põhjas; 164,75 km², 2542 el. (2003). Keskus Sauga alevikus. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Maastikku ilmestavad Pärnu ja Sauga jõe org ning Põhja-Pärnumaa otsamoreen. Peamine asustus on jõgede ääres. Suure osa valla pindalast hõlmavad sood: põhjaosas Elbu ja Nurme raba, mis kuuluvad Lavassaare soostikku, ning lõunaosas vastu Pärnu linna piiri Rääma raba. Pärnu jõe ääres on ✧Pulli mesoliitikumi asulakoht. Valda läbivad Pärnu—Tallinna ja Pärnu—Rakvere mnt. ning Pärnu—Lelle rdt. Valla edelaosas, Eametsa k-s, paikneb Pärnu lennujaam. Nurme k-s asub Sauga Põhikool ning Pulli k-s Taali Põhikool. Saugas ja Urges on rmtk. Tuntuimaid käitisi on OÜ ASB Greenworld Eesti (turbatootmine), AS Sauga Saeveski, AS EKTO Pärnu (ehitusmasinate laenutamine) ja AS Puit. — A-ni 1950 oli S. v. mõnevõrra teistes piirides (hõlmas ka nüüdse Audru v-a idaserva). Staatus ennistati 24. X 1991. ▸ 1

Saula Siniallikad asuvad Kose v-s Pirita jõeoru vasaku veeru jalamil Tallinna—Tartu mnt. läh. Tõusuallikate kogupindala on u. 700 m², koguvooluhulk 20—30 l/s. Mnt-le lähim on rohekassinise veega Ohvriallikas (∅ 12—13 m, süg. 3—4 m). Teine, heledama veega allikas (∅ 12—20 m, süg. 2 m) on eelmisest 20 m eemal. Kolmas allikas asub oja laiendis (süg. 0,5 m), selle põhi on mudane ja vesi mustjas. S. S-id toidab 50 m sügavusel olev surveline põhjavesi, mis väljub maapinnale lubjakivides olevatest lõhedest. Rohekassinist värvust (eriti „keemise" kohas) põhjustab vees hõljuvalt aineselt (kvartsliiv, limuste lubikodade tükid jms.) ja põhjasetteilt valguse peegeldumine. ▸

saun, pesemiseks, kümblemiseks või soojutus- ja vesiraviks kasutatav köetav hoone või ruum. Vanimad teated Eesti s-a kohta pärinevad 13. saj-st. Eestlastele on olnud omane kerisahjuga leilis., milles viheldakse. Mandri-Eesti lääne- ja keskosas viheldi ja pesti veel 19. saj. rehetoas, s-a ei tuntud. Saartel, Lõuna- ja Ida-Eestis on 19.—20. saj. olnud s. peaaegu igas talus. Korstnat hakati s-le ehitama 19. ja 20. saj. vahetusel, kuid suitsus-u leidub veel tänini. U. 1 m kõrgune, poolitatud palkidest, uuemal ajal laudadest lava asus mandril s-a tagaseinas, saartel ja kohati Põhja-Eestis ahjutaguses külgseinas. 19. saj. II poolel ehitati s-le klaasaken. Vanem s. oli üheruumiline, uks otsaseinas, 19. saj. II poolel ehitati s-le esik. Vett soojendati suures pajas kerisel või ahjuesisel koldel. Peale vihtlemise ja pesemise s-s ka raviti, sünnitati ja täideti msg. kombeid. Talus-s elasid sageli maata kehvikud.

B: T. Habicht. *Eesti saun*. Tln., 1972.

Saunja laht, Haapsalu lahe poolsuletud idaosa; u. 12 km², süg. 1m, pikkus 8 km, laius kuni 2 km. Haapsalu Tagalahega ühenduses Herjava ja Võnnu ps-e vahelise kitsa (0,6—0,7 km) väina kaudu, põhjasoppi tuntakse ka Salajõe lahena. Rannajoon on sopiline, rohkesti leidub madalaid ja roostikke, lahte suubuvad Taebla jõgi, Salajõgi ja Võnnu oja. Kalarohkuse tõttu harrastuskalastajate meelispaiku. Karmil talvel külmub peaaegu põhjani, hapnikupuuduses kalad on hulganisti tunginud jäävabadesse jõesuudmetesse. Enamik S. l-st kuulub ✧Silma LKA-sse. ▸

Savala, küla ja Maidla v-a keskus, asub 6 km Kivi-õlist lõunas Purtse jõe ääres Aidu põlevkivikarjääri naabruses; 218 el. (2000). S-s on rahvamaja, rmtk. ja masinaühistu. — S-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Saula*).

Savalduma karstikaitseala, ka Aniste-Einjärve-Savalduma karstijärvikute kaitseala, asub Tamsalu v-s; 180 ha. Asut. 1978, Aniste ja Einjärve karstiala liideti temaga 1992. Einjärv on kuni 2 m sügavune ja 115 ha suurune karstilehtrite ja -lohkudega nõgu. Kevadel tekib sinna järvik. Aniste karstinõgu on Einjärvest väiksem. Kaitsealal on üle 60 karstilehtri (∅ kuni 75 m, süg. kuni 2,5 m), suurvee ajal tekib sinna

Sauga vald. Taali Põhikool

Savalduma karstikaitseala. Karstijärv

Saunja laht

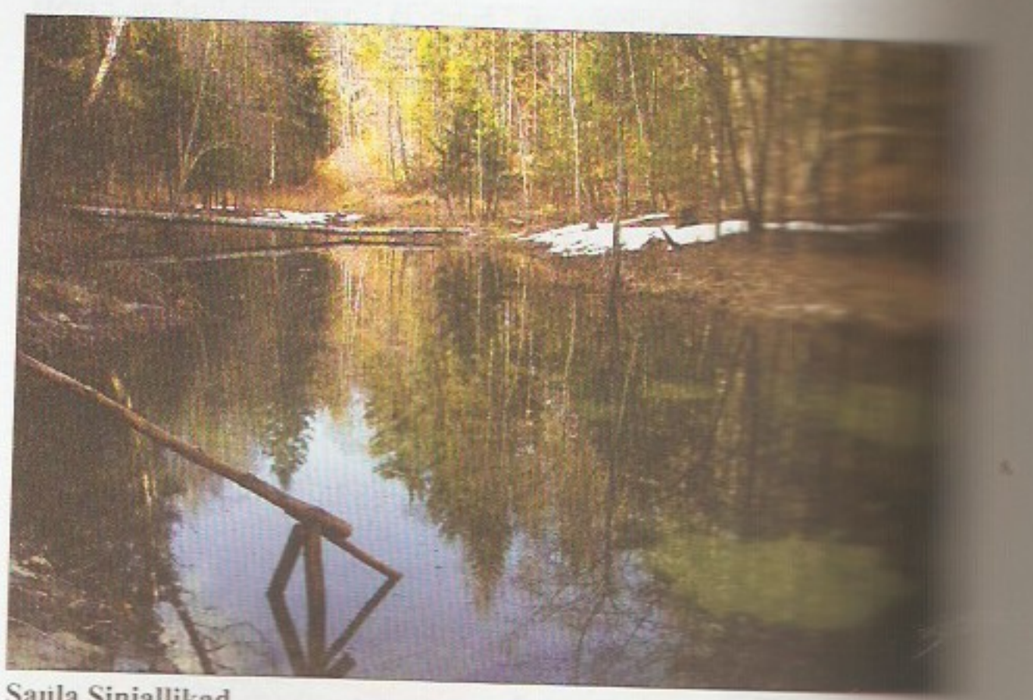

Saula Siniallikad

üle 100 ha suurune karstijärv (süg. kuni 6 m), mida veestab pms. Savalduma soo. ◂

Saverna, küla ja Valgjärve v-a keskus, asub Põlvamaal Leevi jõe ülemjooksul Tartu—Võru ja Otepää—Ihamaru mnt. ristmel; 410 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 103 õpilast), rmtk., apteek, hooldekodu ja postkontor. — Küla esmamaining 1582 (*Sawiar*). Mõisana eraldus S. Valgjärvest 1790. ▾

„Scandicus" [*skandikus*], liturgilise muusika ansambel. Alustas 1995 „Schola gregoriana" nime all helilooja Toivo Tulevi juhtimisel. Koosneb kuni 8 lauljast, on pühendunud pms. Euroopa ühehäälse liturgilise muusika esitamisele ja uurimisele, ka ansambli kontserdikavad on üles ehitatud liturgiliselt. Sageli esinetakse koos oreliga.

G. Scheel & Ko [*še:l*], 1884—1940 Tallinnas tegutsenud pank, suurimaid erapanku. Oli 1882—84 tegutsenud Tallinna Linnapanga (dir. Georg Scheel) järglane, a-st 1925 aktsiapank (31. XII 1935 aktsiakapitali 750 000 kr., põhivara 1 025 000 kr.). Rahastas suurtööstust ja -kaubandust, vahendas välis- (pms. Saksa) kapitali paigutamist Eesti ettevõtteisse.

Scripta Musicalia [*skripta -ka:-*], OÜ Scripta Musicalia, eestikeelset muusikakirjandust väljaandev kirjastus, mille asutasid 1989 TK üliõpilased; osaühing a-st 1998. Ilmunud on msg. valdkondade tõlkeraamatuid (John Arthur Sloboda, Johan Sundberg, Anton Webern jmt.) ning Eesti autorite (Mart Humala, Rein Laulu, Artur Vahteri jmt.) teoseid. Väljaandeid on toetanud Eesti Kultuurkapital, Eesti Muusikanõukogu ja Eesti Teadusfond. Vastutav toim. Maris Valk-Falk. ◂

„Seaduste Kogu", EV ametlik, 1938—40 ilmunud juriidiline väljaanne. Riigivanema 6. XI 1936 dekreedi kohaselt võeti sinna kõik seadused selles redaktsioonis, milles nad kehtisid „S. K." või selle üksikköite väljaandmise ajal. 15-köitelisena kavandatud „S. K."-st jõudis 1938—40 ilmuda ainult 4 köidet (I, IV, VI ja XI).

Seanina, Muhu põhjapoolseim neem. Seal on metallsõrestik-tulepaak (a-st 1953, kõrgus 16 m), neeme ja sellest 2 km kirdes asuva Leemetikare (0,8 ha) vahel asub paadisadam. S. lähedalt püüti 1996. a. 2,7 m pikkune ja 140 kg raskune atlandi tuur.

seek (<sks *siechen* 'põdema'), haigete ja invaliidide varjupaik keskajal. S-e rajasid kirikud, kloostrid ja lauakonnad, sissetulekut saadi annetustest. Mõnel s-l, nt. Tallinnas asunud, esimest korda 1237 mainitud Jaani hospidalil, mis algselt oli pidalitõbiste varjupaik, oli ka maavaldusi jm. sissetulekuallikaid. Rahvakeeles on s. hiljem tähendanud ka vanadekodu ehk vaestemaja.

seelik, alakeha ümbritsev naiste pealisrõivas. S. võeti vaips-u kõrval kasutusele arvat. 17. saj. Varasem s. oli viltne või linane, ühevärviline, enamasti must, Lõuna-Eestis valge või helehall, kitsalõikeline, allääres kaunistus. 18. saj. algupoolel võeti kasutusele kahar, tihedate voltidega pikitriibuline s. (triibustikus oli rohkesti pikkisuunalisi erinevusi). Levisid ka uued nimetused „seelik", „kõrtsik" ja „undruk", kuna vanemat, kitsast s-t tähistas Põhja-Eestis „ümbrik". Sõrves ja Hiiumaal kanti rootsipäraseid pihiks-id, mille ✧liistikut meenutav käisteta pihik oli õmmeldud s-u külge. 19. saj. II poolel hakati Põhja-Eestis ja Pärnumaal kandma üleni põiktriibulisi s-id. Muhus kanti rahvarõivas-id veel 20. saj. algupoolel, Kihnus kantakse neid tänini.

A. Segali muusikakool tegutses Tallinnas 1903—17. Kooli asutasid Peterburist tulnud pianist Alice Segal ja tšellist Heinrich Stukey, seal õpetati pms. klaveri-, tšello- ja viiulimängu. Koolis oli palju õpilasi saksa ja vene ringkonnast, tuntuimaid Sigrid Antropoff-Hörschelmann, Lilli Promnik jmt.

segarent, maarendi vorm feodalismilt kapitalismi siirdumise ajajärgul: talupojad õiendasid osa rendimaksust rahas, osa teo või loonusena. Lõuna-Eestis oli 1853. a. s-l 3,6 %, 1864. a. 26,4 % talumaast. Põhja-Eestis oli s. kasutusel laialdasemalt, ka pärast teorendi ametlikku kaotamist (1868) võidi seal nõuda kuni veerand rendisummast teopäevades.

Seidla mõis asub Albu v-s. Esmamaining 1639 (*Seydell*), a-st 1745 kuulus Mohrenschildtidele. Johann Heinrich von Mohrenschildti omandiajal 1785 valminud ühtse planeeringuga kivist härrastemaja esifassaadi liigendavad kolm lamedat risaliiti ja kaunistavad pilastrid; üldkujunduselt sarnaneb hoone nt. Sae ja Äänismäe mõisa härrastemajaga. Teise korruse esindusruumes on säilinud stiilsed tisleritööd; peauks on rokokoostiilis, selle kohal olev konsoolnõlu pärineb 1910. a-st. Kõrvalhoonestikus on alles madalad ja pikad kaaristuga ait ning tall-tõllakuur (mõlemad 18. saj. lõpust, esimene 1980. a-tel taastatud), mis rajanevad esiväljakut külgedelt. Mõisa hooneid ümbritseb park (6,7 ha). Mõisasüdamest u. 500 m edelas on kivitumlik (19. saj. I pool). 1823 pärisid mõisa Vietinghoffid, kes müüsid selle 1884 Schillingutele. S. m-a juurde kuulus Mägise kõrvalmõis. A-ni 1973 asus mõisas kool, praegu eravaldus.

seitsmemagajapäev, 27. juuni, on pärit kirikukalendrist, rahvakalendris vähe tuntud. Rahvauskumuse järgi ennustab vihmane s. (nagu ka vihmane seitsmevennapäev) sadu veel seitsmeks nädalaks.

„Seitsmes Meel", 1986—90 tegutsenud rokkansambel, mille juht oli laulja, kitarrist ning laulude muusika ja sõnade autor Henry Laks. Eesti rokis mõjus värskena tema lauludega („Õpetaja", „Tule kui leebe taud", „Salaja" jmt.) jõuline nukrus (ansamblikaaslaste Kalle Vilpuu ja Imre Eenmaa tänapäevases seades). 1988 tõi ansamblisse uusi tuuli Alo Matthisen. „S. M." pälvis ✧Tartu muusikapäevadel (1987) publiku lemmikansambli nimetuse ja ajakirjanike preemia. Esineti ka Lätis, Odessas ja Leningradis ning Soomes festivalil „Provinssirocki". Salvestati kolm helikandjat, sh. „Hoia mu poole" (1996).

seitsmevennapäev, 10. juuli, algselt katoliiklik kirikupüha, millega mälestatakse seitset märtrina hukkunud venda. Eestis on s-a ja seitsmemagajapäeva nimetuse seletus ja uskumused segunenud, sest uue kalendri kehtestamisel sattusid vana kalendri seitsmemagajapäev ja uue kalendri s. samale päevale. Kogu Eestis levinud uskumuse järgi ennustab vihmane s. sadu veel seitsmeks nädalaks. Arvati ka, et kui s-l sadu nii kauaks lakkab, et mees jõuab hobuse selga hüpata, siis võib edaspidigi kuiva ilma oodata.

Selgise mäed, metsane mõhnastik Põhja-Tartumaal ✧Välgi ja Koosa vahel; kõrgus kuni 107 m, kuplite suhteline kõrgus kuni 40 m. Tihedasti paiknevate kuplite, kühmude, seljakute, künniste jt. pinnavormide vahel on sulglohud. Põlismetsaalused põllupeenrad ja perede asemed viitavad varasemale tihedale asustusele ja maaviljelusalale. Selgise k. (2000. a. 19 el.) on esimest korda mainitud Kaiavere mõisa valdusena 1417 (*Zeligel*).

Seli-Angerja kaitseala, ka Seli-Angerja servamoodustiste kaitseala, asub Kohila v-s; 123 ha.

Asut. 1973 Seli-Angerja oosi kaitseks. Oos on madal (suhteline kõrgus kuni 10 m) ja lauge, tema nõlvadel on rohkesti Balti jääpaisjärve rannamoodustisi — abrasiooniastanguid ja kivikülve.

Selja jõe oru kaitseala asub Vihula ja Haljala v-s; 449 ha. Asut. 1978 Põhja-Eesti ühe maalilisima jõeoru kaitseks. Kaitstav jõeorg ulatub Varangult jõe suudmeni, lõunaosas on ta kuni 12 m sügavune, keskosas laieneb, viimasel kolmandikul on kuni 30 m sügavune; jõgi on kärestikuline ja suure langusega. Orus on Antsülusjärve, Litoriinamere ja Limneamere terrasse.

Selja jõgi, ka Selgejõgi, Karepa jõgi, Rutja jõgi, asub Lääne-Virumaal; pikkus 44 km, jõgikond 410 km^2, langus keskm. 3,47 m 1 km kohta. Algab Pandivere kõrgustiku põhjaosast Hulja aleviku põhjaservast, läbib Varangu paisust alamal klindi, suubub Karepal Soome lahte. Päide k-s on jõel kaks paisjärve. Peamised lisajõed on Sõmeru jõgi (15 km) ning Hulja (10 km), Veltsi (10 km) ja Haljala oja (10 km). S. j. on lõhe, meri- ja jõeforelli ning harjuse kudemispaiku.

Selja mägede kaitseala asub Kehtna v-s; 5 ha. Asut. 1988 okasmetsaga kattunud, ümbritsevat maastikku ilmestavate kruusakõrgendike (Selja mägede) kaitseks.

seltskonnatants, tants, mida tantsitakse seltskondlikel koosviibimistel ja pidudel. Enamik s-e on lähtunud rahvatantsust või sündinud oma aja moodsa muusika mõjul. Vanimad kirjeldused eestlaste s-u kohta pärinevad 18. ja 19. saj. vahetusest. 19. ja 20. saj. vahetusel tulid Venemaalt padespann, krakovjakk, vengerka, subbota jmt. balletil põhinevat tantsu. 1914 korraldati Eestis esimesed s-de (moodsate tantsude) kursused. 1940. a-ks olid Eestis kujunenud euroopalikud tantsukoolid. Rahvusv. s-ualast tegevust juhib *International Council of Ballroom Dancing* (lüh. ICBD, asut. 1950), mille liige on a-st 1991 ka ✧Eesti Tantsuõpetajate Liit. Vt. ka „Revalia".

P. Sepa erateatristuudio, Eesti esimene süstemaatilist koolitust andnud teatrikool, asutati 1920 Tallinnas. Selle asutaja Paul Sepp oli õppinud Peterburi teatrikoolis ning töötanud näitleja, lavastaja ja pedagoogina Peterburis, Moskvas ja Kiievis. 1921 läks kool vastasut. Draamastuudio Ühingu alluvusse (✧Draamastuudio teatrikool), P. Sepp oli a-ni 1924 selle juhataja ja a-ni 1933 (vahcaegadega) õppejõud. 1932—40 tegutses taas P. S. e., kuid selle tegevus ei olnud enam nii viljakas, sest 1937 asutati ✧Tallinna Konservatooriumi Riiklik Lavakunstikool. Vt. ka 11. kd., lk. 641—642.

Sepamaa laht asub Saaremaa lõunarannikul Roomassaare ja Muratsi ps-e vahel; u. 6 km^2, pikkus 4 km, laius lahe suus 2 km. Lahe idaosas on väike saar (2,3 ha).

Sepaste maastikukaitseala asub Emmaste v-s; 13 ha. Asut. 1998 u. 100-aastase tammiku kaitseks. Liigirikkas alusmetsas kasvab mets-õunapuud (LK III). Tammik on olnud kasutuses puiskarjamaana. ▸

sepikoda, sepatöö tegemise hoone. S. võeti Eestis kasutusele arvat. I a-tuh. lõpul, kui sepatöö kujunes käsitööalaks. S-l olid muldpõrand, palk- või kiviseinad ja laudadega või paeplaatidega kaetud viilkatus, lage hrl. ei chitatud. S-s oli tulekolle ääs, mille kõrval asus suur lõõts. Ääsi ees seisis alasi, millel tehti põhiline sepistustöö.

Sepise jugapuu, ka Tagamõisa jugapuu, kasvab Kihelkonna v-s Tagamõisas Sepise oja kaldal. Eesti suurim harilik jugapuu (LK): 2000. a. oli tüve ümbermõõt 104 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt) ja kõrgus 12 m. ▸

Seppo kliinik, A. Seppo Traumatoloogia ja Ortopeedia Keskus, traumapuhuseid raviaparaate ja -meetodeid arendanud ning luude ja liigeste mädapõletike ja raskete põletuste raviga tegelnud ravi- ja uurimisasutus, tegutses 1977—94; asutati Arnold Seppo algatusel (oli 1977—80 dir.). Vt. ka 11. kd., lk. 506.

„Setomaa", Setomaa Valdade Liidu kuukiri, ilmub a-st 1995 Põlvas. Osa teksti Setu murdes. Toim. Ilmar Vananurm. Interneti-väljaanne http://www.estpak.ee/~setomaa/ (a-st 1997). Trükiarv 3300 (2002). ▲

Seto Muuseumitarõ, muuseum, mis on kujundatud setu tarena; asut. 1995 Obinitsas. Esemed on kogutud ümbruskonna küladest, need tutvustavad Obinitsa setude 1920.—40. a. eluolu. Tare on mõtteliselt jagatud neljaks: söögi- ja töönurk, ahjunurk, magamisnurk ja pühasenurk. Ainulaadne on käsitöökogu: peened ja värvilised pühaserätid, ilukäterätid, rahvariided (hamed, pealinikud, seelikud ja pikk-kuued) ning ehted (kuhiksõled, helmekeed ja kaelaketid). Muuseum on korraldanud käsitöönäitusi ja osalenud setude kombestikku tutvustavas kultuuriürituses „Lihavõttemaa". ▲

Setu leelopäevad, setu kultuuri tutvustav ja edendav üritus, rahvusv. folkloorifestival. S. l-i korraldavad Värska kultuurimaja, kohalik omavalitsus ja Setu Talumuuseum, kestavad 2 päeva. S. l-d on toimunud a-st 1977 iga kolme aasta tagant Värskas, v. a. 4. leelopäev (1986), mis peeti Obinitsas, kus sel päeval avati setu rahvalauliku Hilana Taarka kuju. Osalevad Setumaa folkloorirühmad ja leelotajad ning välisriikidest kutsu-

Sepaste maastikukaitseala. Sepaste tammik; **Sepise jugapuu**

tud folkloorirühmad. Eelkäijad: 1922 peetud leelotajate pidu ja 9 Petserimaa laulupidu (1923—36).

Setumaa (Võru murdes *Seto*), setude asuala. Moodustas 1920—45 Petserimaana Eesti kagupoolseima maakonna. Hõlmas Põlvamaast Mikitamäe ja Värska v-a, Võrumaast Meremäe v-a ja osa Misso v-st ning nendega külgnevaid Venemaa Pihkva obl-i alasid (u. 75 % kunagisest S-st, mille koosseisu kuulus ka Pihkva järve saari — Kulkna ehk Kolpino, Varnja ehk Kolomtsõ, Kamenka, Semski jmt.). Loodusoludelt on S. mitmekesine: edelaossa ulatub Haanja kõrgustiku idajalam, põhjaossa Palumaa, kirde- ja idaosa asub Peipsi madalikul, ka kaguosa on madal ja soine. S-l asuvad ✧Mustoja MKA, Piusa jõe paljanditega ürgorg ja Lutepääl puiknevad Eesti tuntuimad liivikud (nn. S. Sahara). S. külad rühmitusid varem külakondadeks ehk nulkadeks. Piusa keskjooksu ja Obinitsa vaheline ala moodustas Mokroluga ehk Mokoluva, Meremäe ümbrus Vanksaare, Värska piirkond Tsätski ja Mikitamäe ala Poloda nulga, Matsuri kuulus Raakva ning Saatse Satserinna nulka. Enne II maailmasõda eristati ka nelja vallarühma, need olid Irboska, Petseri, Lobotka ja Laura. S. põliselanikud, vene õigeusku setud (1934. a. rahvaloenduse järgi 14 961 in., hiljem pole nende kohta eraldi arvestust peetud), on omanäolisimaid eestlaste etnograafilisi rühmi. Nende vaimset ja ainelist kultuuri on oluliselt mõjutanud elamine erinevate pol. jõudude ja kultuuride ajalooliselt rahutul kokkupuutealal. Selles on palju venepärast, kuid suhtelise eraldatuse tõttu ka palju vanu eestipäraseid jooni. Rikkalik on setude rahvaluule-, eriti rahvalaulupärand. — Põhja-S. vanimate asulatena on mainitud Võõpsut (seoses piiritüliga 1427—28) ja Säpinat (1535). 17. saj. ürikuist võib leida enamiku S. külanimedest. Mitu sajandit on S. majandus-, kultuuri- ja usukeskus olnud Petseri. S. etnilise ühtsuse lõhkus algul (1944) ala jaotamine Eesti NSV-le ja Vene NFSV-le kuuluvaks osaks, hiljem (a-st 1994) EV ja Venemaa Föderatsiooni vahelisel piiril range režiimi kehtestamine. Venemaa alal on setude arv selle tõttu kiiresti vähenenud (arv hinnanguliselt alla 500).

B: Leo Reissaar. *Setumaa läbi sajandite. Petserimaa.* Trt., 1966; K. Lõuna. *Petserimaa. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920—1940.* Tln., 2003.

Setu murre kuulub lõunaeesti murderühma, seda räägitakse ajaloolisel Setumaal, mille alad paiknevad praegu Eestis Põlva ja Võru mk-s ning Venemaal Pihkva obl-i Petseri raj-s. S. m. on arvatud enamasti ühe murraku või murrakurühmana Võru murde hulka. Setu ja Võru murde grammatiline põhistruktuur on samane, erinevusi on rohkem häälduses ja sõnavaras. S. m-s ilmneb arhailisi keelejooni ja rohkesti vene murrete mõjutusi. S. m-e hääldust iseloomustavad tugev *k* (*kähkih* 'pulmades'), helilised klusiilid ja *z*, enn läs-Setumaal (*hobõzõ* 'hobuse'), ning kõigi konsonantide tugev *j*-line peenendus (*k´äu* 'käib', *tapp´* 'tapab'). Palju on vene laensõnu: *hiitra* 'kaval', *tsuuda* 'ime'. Erijooni on Põhja-Setumaa (Mikitamäe, Värska, Saatse), Kesk- ja Lõuna-Setumaa (Meremäe, Obinitsa, Luhamaa) ja Ida-Setumaa (Petserist idas) murrakute vahel. S. m-t on uurinud Julius Mägiste, Ülo Toomsalu ja Tiit-Rein Viitso.

B: J. Mägiste. *Setukaistekstejä.* Helsinki, 1977; Ü. Toomsalu. *Setu verbi grammatika ja sõnastikud.* Tln., 1995.

Setu Talumuuseum, munitsipaalmuuseum, mis tutvustab 20. saj. alguse Setumaa jõukat talumajapidamist, asub Värskas. Muuseum avati 1998. Peamised taluhooned (elumaja, rehi ja rehealune, laut, heinaküün, aidad, kaev ja suitsusaun) ehitati 1994—98, seejärel rajati sepikoda ja savitöökoda; ehitatakse restorani. Esemeid hoitakse ja eksponeeritakse ka muuseumile kuuluvas naabertalus. Muuseum korraldab setude kultuuri tutvustavaid üritusi, käsitööõpetust (pitsi heegeldamist, vöö- ja kangakudumist, rahvariiete õmblemist, pastelde valmistamist, setu toitude valmistamist) ja -näitusi. Muuseumi dir. on a-st 1998 Laine Lõvi. ◂

Sideamet, Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi haldusalas olev valitsusasutus. Alustas tegevust 14. VIII 1991 Elekterside Inspektsioonina, S-na tegutseb alates 1. VIII 1998. Juhindub oma põhitegevuses telekommunikatsiooni-, kaabellevi-, raadiosageduse-, digitaalallkirja- ja postiseadusest. S. esindab EV-d rahvusv. org-des (ITU-s, CEPT-is ja UPU-s) ning osaleb Euroopa Elekterside Standardite Inst-i (ETSI) töös. 1. I 2003 oli S-l 146 ametnikku ja 9 osakonda. Peadir. on a-st 1998 Jüri Jõema.

Sigismund Augusti privileeg, Liivimaa ordumaadli palvekiri, mille ta Poola kuningale Zygmunt (Sigismund) II Augustile allistudes esitas Vilniuses 2. XI 1561 ja mille kuningas rahuldas. S. A. p. tagas aadlile läänimõisade muutmise alloodideks, talurahva sunnismaistamise ja koormiste nõudmise ainuõiguse, piiramatu kohtuvõimu talupoegade üle, Saksa õiguse ja halduskorra, usuvabaduse jms. Privileeg kehtis 1561—82; hilisemateski taotlustes tuginesWWW Liivimaa aadel S. A. p-le, kuigi seda ükski monarh enne Peeter I-t ei kinnitanud.

Siimusaar, voor Viljandimaal Kolga-Jaani voorestikus Meleski k-s. S-lt on põlluharimisel leitud rohkesti kivikirveid ja -talbu. Voore kindlustuselt avastatud asulakohast on kaevamistel (1931 Richard Indreko, 1961—64 Lembit Jaanits ja Hiemn Moora) leitud ka u. 2000 hilismesoliitikumi (u. VI a-tuh. e. Kr.) väikest tulekivieset ning varase rauaaja (I a-tuh. II pool e. Kr.) riipe- ja tekstiilkeraamikat.

Siimusti, alevik Jõgeva v-s, 5 km Jõgevast läänes; 813 el. (2000). Seal on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 50 õpilast), savinõudete muuseum (avati 1997) ja postkontor, tegutseb kultuuriselts. S. Keraamika OÜ toodab savinõusid. Pälluri talust pärineb Eeva Niinivaara. Pälluri talu rajas 1923. a. S. surnuaia. Alevikust 3 km loodes Viluvere k-s paikneb S. linnamägi. — Küla esmamainimine 1583 (*Simus*); 1886 rajati keraamikatehas.

Siiriuse kask kasvab Urvaste v-s Siiriuse—Otepää tee ääres Ala-Kõrtsi talu juures. Eesti jämedaim arukask (LK): 1999. a. oli tüve ümbermõõt 390 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 26 m. ◂

Siivertsi, Narva põhjapoolne linnaosa, asub Narva jõe kaldal Narva-Jõesuu tee ääres. 1930 leiti S-st turbakihi alt, kinnikasvanud merelahe põhjamudast u. 3 m sügavuselt ✧Kunda kultuuri luunooleots jmt. ese ning kalavõrgu jäänuseid (kivi koos selle ümber oleva niinenööriga ja männikoorest ujuk). Leiud pärinevad boreaalse kliimaperioodi lõpust (u. VII a-tuh. lõpp e. Kr.).

B: R. Indreko. *Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas.* — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, VIII. Trt., 1932.

Siksali kalmistu, Misso alevikust u. 2,5 km lõunas Hino järve ja Mustjärve vahelisel neemikul paiknev muinas- ja keskaegne kalmistu. 1980—88, 1990—91 ja 1993 tehtud kaevamistel (Silvia Laul, Jüri Peets) on avatud 25 põletus- ja 242 laibahauda (u. $^3/_4$ kalmistust). 11.—15. saj. põletusmatused olid kas laialipuistatult kamara all, lohus või pakk-kirstuga hauas, 12.—18. saj. laibamatused pakk- või laudkirstuga hauas. Mõnel haual oli peal kive (žalnik) või liivakuhjatis. Laibahaudades oli naistel pea idas või kirdes, meestel läänes või edelas. Varasemates haudades (14. saj-ni) leidus rohkesti ehteid (sõlgi, käevõrusid, sõrmuseid, kaelakeesid) ja nuge, meestel ka relvi (odaotsi, kirveid, mõõku) ja kannuseid. Paljudes haudades oli säilinud rõivaste (särkide, sõbade, linikute, vööde) jäänuseid.

sillakohus, maakohus, seadusekohus (sks *Ordnungsgericht*), Liivimaa maakondlik politseikohus 1668—94, 1710—83 ja 1796—1888. S. (nimetus tulenes kohtu ülesandest valvata tee- ja sillachituskohustuse täitmist) tegeles põhil. samade küsimustega millega Eestimaa haagikohtunik. Sillakohtuniku (s-u eesistuja) ja tema kaks adjunkti (abilised ja asetäitjad) nimetas kindralkuberner või kuberner kohalike mõisnike ettepanekul. 1804 suurendati s-te arvu 5-st 9-ni.

Sillamäe, linn Ida-Virumaal Soome lahe ääres Sõtke jõe suudmes; 16 901 el. (2003). Kaugus Tallinnast ja Peterburist 180, maakonnakeskusest Jõhvist 24 km. Asub Põhja-Eesti paekalda alal, valdav osa linnast paikneb Viru lavamaal, väiksem osa Soome lahe rannikumadalikul. Linna piires on paekallas suhteliselt madal, seda läbib ✧Sõtke jõe terrassidega org; jõel on veehoidla. S. on noor, pms. korterelamutega hoonestatud linn. Kõik elamud on ehit. pärast II maailmasõda, neist rohkem kui pooled 1971 ja hiljem. S. ala (10,54 km^2) on pms. tööstuspiirkond (sellest 400 ha on S. vabamajandustsoon, mille omanik on AS Silmet Grupp ja mida haldab AS Silmet Kinnisvara), 290 ha on elamumaad, 186 ha kuulub aiandusühistuile ja 32 ha hõlmab veehoidla. S-l eristub neli eriilmelist linnaosa. Sõtke jõest läänes, end. Türsamäe mõisa maal asub Silmeti tööstuspiirkond. Ülejäänud kolm linnaosa paiknevad jõest idas: 1940.—50. a-te stalinistlikku linnaarhitektuuri peegeldav, korrapärase tänavastiku ja puiesteedega ning laiade randa laskuvate trepistikega linnakeskus (linnavalitsuse hoone, kultuurikeskus, end. kino, spordihoonestik), 1960.—70. a-ist pärinev silikaattellistest ehit. 5-korruseliste elumajade piirkond ning 1970.—80. a-te lõpus rajatud 5- ja 9-korruseliste punastest tellistest elamutega linnaosa. Tallinna mnt. ääres asuv linna keskosa on siiani hoonestamata ja kehtiva arengukava kohaselt kujuneb sellest S. ühisk. ja ärikeskus. S. elanikud on pärast II maailmasõda Leningradi, Pihkva jmt. Venemaa lähioblastist sisserännanud ja nende järglased. Nõuk. ajal oli S. kinnine linn, sisserännet kontrolliti rangelt (eestlasi lasti sinna vähe) ja seetõttu on suurem osa elanikest venelased (2000. a. 85,8 %). 1990. a-il soodustas riik eestlaste sisserännet, kuid eestlaste osatähtsus oluliselt ei suurenenud (1989 oli eestlasi 2,5 %, 2000. a. 4,2 %; ukrainlasi oli 2000. a. 3,0 %, valgevenelasi 2,8 % ja soomlasi 1,0 %). 1990. a-te II poolel hakkas elanike arv väljarände tõttu vähenema, keskm. vanus kiiresti suurenema ning tööhõive vähenema (linna elanikest oli 1989 tööhõivelisi 60 %, 2000 ainult 36 %). S. oli kaua aega nn. ühe tehase (algul põlevkiviutmise, hiljem uraani rikastamise ja 1970. a-ist haruldasi metalle ja haruldasi muldmetalle tootva tehase) linn. Tehase praegune õigusjärglane ja ühtlasi linna suurim tööandja on AS Silmet Gruppi kuuluv AS ✧Silmet (700 töötajat). Teine suur tööandja on AS Eesti Põlevkivi. Väiksemad ettevõtted on AS Polyform (200 töötajat, plasttooted), AS NORWES METALL (metall ja metallitooted), AS S. Veevärk, AS MEKE Sillamäe, OÜ STAKO-

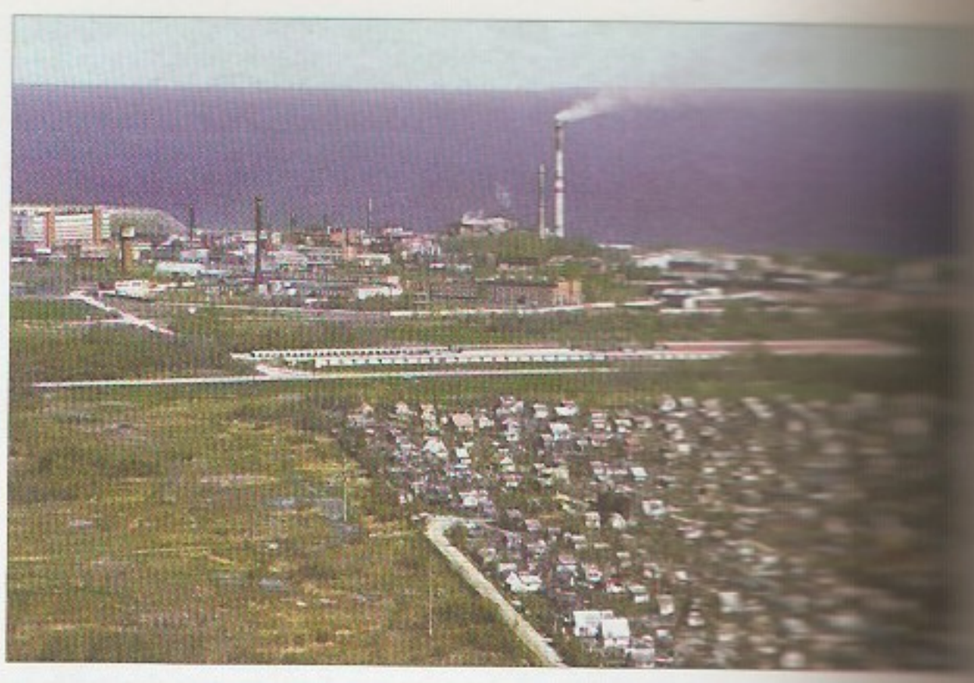

Sillamäe elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	20 561	4850	24	14 426	70	1285	6
2000	17 011	2604	15	11 646	69	2760	16

Sillamäe töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	560	24
Kalandus	—	6
Mäetööstus	1 576	1003
Töötlev tööstus	5 368	1661
Energia- ja veevarustus	112	307
Ehitus	1 080	313
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	608	547
Hotellid ja restoranid	208	87
Veondus, laondus ja side	368	215
Rahandus	16	23
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	428	346
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	284	208
Haridus	824	637
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	600	359
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	316	232
Palgatöötajatega kodumajapidamised	—	5
Töötajaid kokku	12 348	6267

RAITS, AS Ritus-Ehitus, AS S. ÕLLETEHAS ja AS MOTOR-V. Läänemere piirkonda ohustab suuresti ✧S. jäätmehoidla. S-d läbivad Tallinna—Narva—

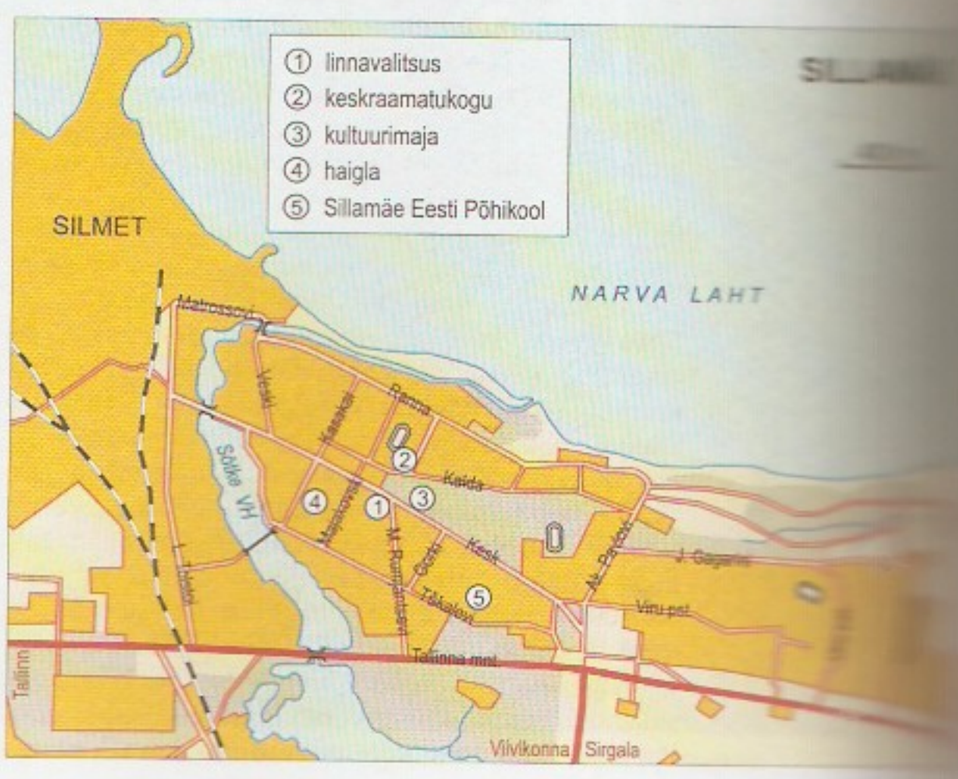

Peterburi mnt. ja rdt., lähim rdtj. on Vaivaras (S-lt 3 km). Uusim ettevõte on 1997 asut. AS S. Sadam. S-l on 5 lasteaeda (neist üks eestikeelne, 2002 kokku 658 last), S. Eesti Põhikool (2002/03. õ.-a. 117 õpilast) ning venekeelsed S. Vanalinna Kool (869 õpilast), S. Astangu Kool (611 õpilast) ja S. Kannuka Kool (732 õpilast). Linnas on kutsekool (724 õpilast) ning a-st 1993 asub seal Eesti suurimaid venekeelseid erakõrgkoole — S. Majanduse ja Juhtimise Inst. (osakond Narvas, Kohtla-Järvel ja Tallinnas; antakse ka kahe Peterburi ülikooli diplomeid). Tegutsevad muusikakool ja laste loomingumaja „Ulei". Kultuurielu suunab S. Kultuurikeskus (u. 15 kollektiivi), tuntud on tantsuansamblid „Suveniir" ja „Anfass". Linnas on linnarmtk., muuseum ja näitusesaal, ilmub ajaleht „Sillamjaeski Vestnik", tegutsevad kohalik raadio ning kunstnike loomingurühm „Aprill". Eesti keskm. suurusega linnade seas paistab S. silma spordirajatiste (sh. kahe saaliga spordihoone, siseujula ja kahe jalgpalliväljakuga staadion) poolest. Arstiabi annavad SA S. Haigla, eraraviasutused OÜ Almeda Kliinik ja OÜ Hamba-Kod ning Neeme Perearstide Keskus. Abivajajate eest hoolitsevad S. hooldekodu, pansion „Sügis" ja S. Õigeusu Kultuuri- ja Haridusühingu ülalpeetav vanurite varjupaik. Ühisk. alustel tegutsevad S. pensionäride keskus ja S. perekeskus. Laste hoolekandeasutused on S. lastekodu „Kevad", laste varjupaik ja puuetega laste päevakeskus „Lootus". S-l tegutseb kümmekond kirikut ja kogudust (sh. S. Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Kogudus, S. Täisevangeeliumi Kogudus, Eesti Metodisti Kiriku S. Kogudus ja Seitsmenda Päeva Adventistide S. Kogudus). Sõtke jõe kaldale on rajatud MPEÕK S. Kaasani Jumalaema Ikooni kirik. — S-d on esimest korda mainitud 1502 kõrtsikohana (*tor Bruggen*), Türsamäed 1520 (*Turrisel*). 17. saj. rajati sinna kaluriküla kõrvale mõis (*Türsel*), a-st 1700 on teada veski. Kogu ala kuulus Vaivara mõisale, 1849 eraldus sellest S. poolmõis. 19. saj. lõpus kujunesid S. ja Türsamäe suvituskohaks, kus eriti palju puhkas Peterburi haritlasi. 1928—29 ehitas Eestimaa Õlikonsortsium Rootsi kapitali abiga Türsamäele põlevkiviutmise tehase, rajati ka elektrijaam ja sadamasild. Majanduskriisi aastail tootmine mõneks ajaks peatati, kuid alustati taas 1935, kui põlevkiviõli saamisest hakkas huvituma Saksamaa. II maailmasõjas Türsamäe tehas hävis. 1947 hakati S-le rajama NSV Liidu Sisemin-i Kombinaati nr. 7, uraani rikastumise tehast, mis oli rangelt salastatud. Tehase ja selle juurde töölisasula ehitasid ehituspataljonide sõdurid (pms. baltimaalastest Saksa sõjavangid). Tehase tööjõud värvati Venemaalt. 1949 sai S. töölisaleviks, mis oli halduslikult allutatud Narva linnale, ja 1957 vaburikliku alluvusega linnaks. S. on paistnud silma hoolsa arrastuse poolest. ◂ 3

Sillamäe jäätmehoidla asub Soome lahe rannikul Sillamäe linnas Päite neemel. Rajati 1959 kohta, kuhu a-st 1948 oli ladestatud Sillamäe tehase uraanitootmise jäätmeid. Seal on 8 mln. m³ uraani-, haruldaste muldmetallide, nioobiumi- ja tantaalitootmise jääke ning Sillamäe Soojuselektrijaama põlevkivituhka. Hõlmab 50 ha suuruse, tammiga (kõrgus kuni 25 m ü. m.) ümbritsetud ala. Jäätmehoidla on keskkonnaohtlik, sest paikneb vahetult mere ääres ning läbi ebakindla tammi imbub koos nõrgveega Soome lahte rohkesti reostusaineid, sh. elukeskkonnale ohtlikke lämmastikuühendeid. Jäätmehoidla kiirgustase on piirkonna looduslikust foonist oluliselt kõrgem. 1998 käivitati rahvusv. saneerimise kava, mille kohaselt jäätmehoidla peab 2006. a. lõpuks muutuma keskkonnaohutuks. Tööde maksumus on 20 mln. eurot, rahastavad Põhjamaad, EV ja EL. Saneerimistööde käigus on rajatud jäätmehoidla kohale merre rannakindlustus, jäätmehoidla võimaliku mere poole nihkumise vältimiseks on süvistatud mere ja hoidla vahel maasse 500 kuni 18 m pikkust raudbetoonvaia ning pinnavesi juhitud veekindla seina ja süvadrenaaži abil jäätmehoidlast mööda. Jäätmehoidla kaetakse mitmekihilise veetpidava kattega ning haljastatakse. Rakendatavad meetmed peavad tagama S. j. ohutuse 1000 aastaks. Saksamaa firma *Wismut* koostatud saneerimiskava elluviimist juhib Eesti riigi ja AS Silmet Grupi selleks otsturbeks loodud ühisettevõte AS ÕkoSil.

Silma looduskaitseala asub Noarootsi ja Oru v-s; 4795 ha, sellest maismaad 2635 ha. Asut. 1998 jäänukjärvede, roostike ja rannaniitude ning linnustiku kaitseks. Juba 1939 võeti kaitse alla Haapsalu lahe ravimuda leiukoht (nn. tervisemuda ala), 1964 Kuduni järv. Kaitseala hõlmab Haapsalu lahe põhjaosa ning kinnikasvavate lahesoppide ja jäänukjärvedena säilinud Silmeni väina. S. l-l on kohatud üle 200 linnuliigi, sh. merikotkast, kalakotkast ja must-toonekurge (kõik LK I), sookurge, laululuike ja väikeluike (kõik LK II) ning sügisrändel kuni 100 000 veelindu. Kaitstavatest taimeliikidest kasvab seal käpalisi (LK II ja III), liiane-mõõkrohtu ja rand-soodaheina (mõlemad LK II). Kaitsealal on olulised kalakoelmud. Keskus paikneb von Rosenitele kuuluvas Saare ehk Lyckholmi mõisas. ◂

Silmet, AS Silmet, metallurgiatehas, maailma suurimaid haruldaste metallide ja haruldaste muldmetallide tootjaid, asub Sillamäel. Asutati 1928 põlevkivikeemiatehasena põlevkiviõli tootmiseks. 1948 hakati tehases tootma uraani, toorainena kasutati kohalikku diktüoneemaargilliiti, hiljem asendati see Ida-Saksamaalt ja Ungarist sisseveetava toormega. 1990 uraani tootmine lõpetati ja tehas nimetati RAS S-ks, see erastati 1997 ja kujunduti ümber AS S. Grupiks, mille koosseisu kuuluvad peale S-i AS Sillamäe Sej., AS S. Kinnisvara, AS Sillamäe Sadam ja AS ÕkoSil; neis on kokku 1000 töötajat (2003). Venemaalt, Hiinast, Lõuna-Ameerikast ja Aafrikast sisseveetavast toorainest toodetakse S-s haruldaste muldmetallide karbonaate, okside, fluoriide ja kloriide ning metallilist neodüümi, nioobium- ja tantaaloksiidi, metallilist nioobiumi ja tantaali ning nioobiumisulameid. 99 % S-i toodetest eksporditakse, pms. Suurbritanniasse (27 %) ja teistesse Euroopa riikidesse (31 %), USA-sse (27 %), end. NSV Liidu vabariikidesse (9 %), Jaapanisse (4 %) jm.

silmjärvikas (*Littorella uniflora*), Eestis väga haruldane, oma levila idapiiril olev teelebeline (LK I, PR 2.). Kõrgus 5—15 cm; mitmeaastane taim, tal on pikad maa-alused võsundid. Kasvab madalates rannalähedastes, lamveeloikudes, nn. silmades, mis suvel enamasti kuivavad. Eestis leidub s-t ainult kahes kohas Lääne-Saaremaal.

„Siluett", Tallinna Moemaja moeajakiri, ilmus 1958—92 neli korda aastas eesti (keskm. trükiarv 52 000) ja vene k-s (300 000). Avaldas moeajaloo-, hooajamoe- ja kosmeetikaalaseid kirjutisi ning lõikelehte. Lisaväljaanded „Laste S." (asut. 1962, 1 kord aastas, keskm.

trükiarv 25 000) ja „S. — Töö ja teenistusrõivad" (1964, kord kolme aasta jooksul, 20 000). ▲

Simuna, alevik ja Avanduse v-a keskus, paikneb kohalike teede ristmel (teed Rakkesse, Väike-Maarjasse, Laekverre, Ebaverre ja Kärusse); 484 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 146 õpilast), muusikakool, rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Alevikku ilmestavad Avanduse mõis (valdavalt 19. saj. kujunenud mõisaansambel, a-st 1845 kuulus Friedrich Benjamin Lütkele, kes kasutas mõisa suvekoduna) ja ✧S. Siimona ja Juuda kirik. Kirikuesisel platsil paikneb Vabadussõja mälestussammas (avati 1927, taastati 1989), kirikuaeda on maetud Carl Timoleon von Neff. Kalmistu asub alevikust läänes Ebavere tee ääres. Aleviku lõunapiirilt ✧Katku allikast saab alguse Pedja jõgi. Laekverre suunduva tee ääres on Wilhelm Struve eestvõttel korraldatud meridiaanikaare mõõtmise tähis (meridiaanikaare mõõtmine toimus 1822—27; kivitulp a-st 1849). Alevikust u. 3 km loodes Orguse k. maal on ✧S. meteoriidikraater. Suurim tööandja on põllum-tootja OÜ S. Ivax. — Avanduse k. on mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Auendoys*), mõisa kohta on teateid a-st 1494. Alevik kujunes Avanduse mõisa ja S. khk-a keskuse juurde 19. saj lõpus. ▸

Simuna kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Avanduse ja Laekvere v-a, enamiku Rakke v-st, Jõgeva v-st Vägeva ümbruse ja Tudulinna v-st Peressaare piirkonna, a-ni 1346 ka Väike-Maarja ümbruse. Simuna (*Katcækylæ*, eestipäraselt Katkuküla, s. t. Sooküla) kirikukhk. rajati arvat. 1220. a-il Virumaa Lemmu muinaskhk-a lõunaosast Pudivirust. Enamik mõisu rajati enne Vene-Liivimaa sõda. Kihelkonna metsarohkes ida- ja lõunaosas oli suur tähtsus metsaga seonduvail tegevusaladel. Pärast Tapa—Tartu rdt. ehitamist (1876) tekkis kihelkonna läänepiirile Rakke alevik. 20. saj. alguses elavnes majanduselu (1900 rajati Simuna Põllumeeste Selts, 1904 Simuna Laenu-hoiuühisus).

B: H. Ross. *Simuna kihelkonnas lauldi ja mängiti.* Trt., 2001.

Simuna meteoriidikraater, Orguse k. läh. metsas asuv lehtrikujuline lohkvorm (∅ 8,5 m, süg. 2 m), tekkinud arvat. 1. VI 1937, kui Viru-Roela kohal plahvatanud boliidi üks osa langes maapinnale. Süvendit ümbritseb vaevumärgatav 0,2 m kõrgune vallijäänuk, mille all on veel lagunemata mullakiht. Kraater ulatub läbi katva liivapinnase moreeni ülaossa. Vormi on uurinud Enn Pirrus ja Reet Tiirmaa, meteoriidiainest pole leitud. Väikeste mõõtmete ja pudeda ümbrissetendi tõttu ohustab kraatrit kiire tasandumine, millele aitavad kaasa taimestiku kasv ja inimtegevus.

Simuna Siimona ja Juuda kirik. Algsest 3-lööviliisest ning kolme traveega kodakirikust on osaliselt ümberehitatuna säilinud pikihoone torniga läänesein ja külgseinad. Kirikut on esimest korda mainitud 1346 seoses Taani kuninga otsusega anda Simuna kirik Tallinna toomkiriku patronaadi alla. Esimene kivikirik ehitati arvat. 15. saj. lõpul. See purustati Põhjasõjas, taastati 1728—29; 1885—86 kirik rekonstrueeriti (arh. F. Modi), neogootipärasest ümberehitusest on säilinud ainult kaitseotstarvet täitnud torni osi. Barokkaltari (polükroomne puunikerdus, 1684) on teinud Christian Ackermann, 1724 valminud baroksete puunikerdustega kantsel on kogu Eestis ainulaadne. 1951 põlenud tornikiiver taastati 1986. Kultuurilooliselt on tähtis ka kirikuaed (seal on Carl Timoleon von Neffi haud). ▸

Sindi, linn Pärnumaal; 4093 el. (2003). Asub Pärnu jõe vasakul kaldal (14—17 km suudmest), piirneb idas ja lõunas Kõrsa rabaga. Linna läbib rööbiti jõega kahe haruna vana Pärnu—Paide mnt., mille kaudu S-l on tihe ühendus Pärnuga (1928—70 oli Pärnuga ka rdt-ühendus). S. jaotub kolmeks vööndiks: jõe ja Pärnu mnt. vahelisele alale jäävad linna vanim osa (19. saj. ehit. tekstiilivabriku hooned, töölis- ja rdt-elamud), enamik tööstusettevõtteid ja puhkepiirkond, Pärnu ja

Sindi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	4548	943	21	2968	65	637	14
2000	4179	750	18	2680	64	748	18

Sindi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	96	52
Kalandus	16	5
Mäetööstus	—	9
Töötlev tööstus	1244	617
Energia- ja veevarustus	12	25
Ehitus	120	112
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	128	233
Hotellid ja restoranid	88	50
Veondus, laondus ja side	124	103
Rahandus	4	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	40	64
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	60	102
Haridus	196	145
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	96	93
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	152	62
Palgatöötajatega kodumajapidamised	—	2
Töötajaid kokku	2376	1693

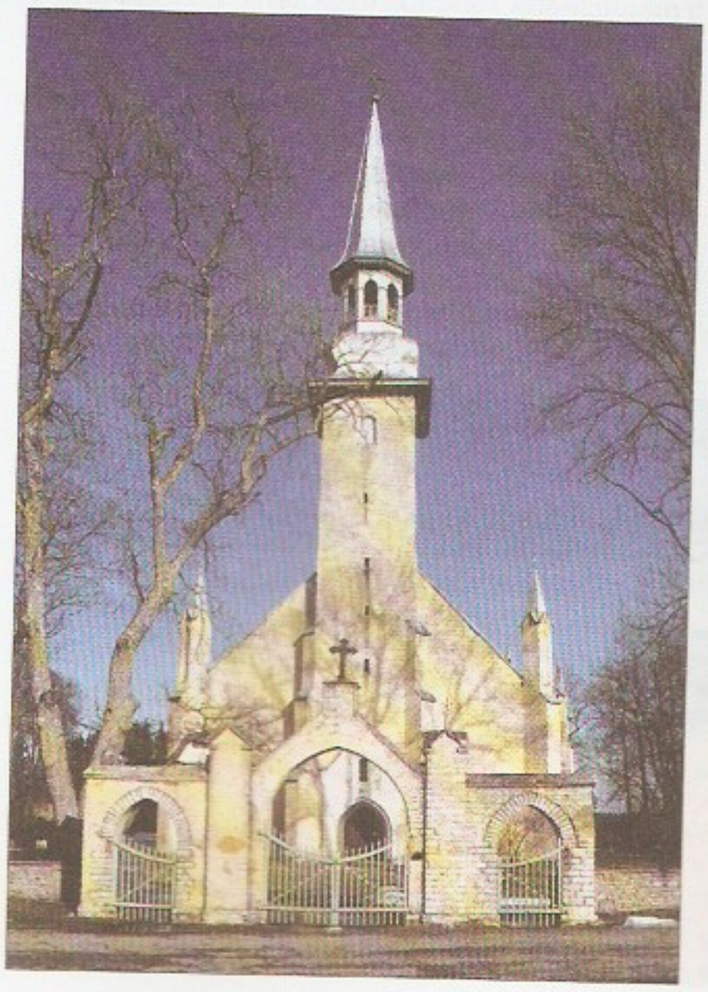

Simuna Siimona ja Juuda kirik

Paide mnt. vahelisel alal on linna südames paiknevad ühisk. hooned ja tekstiilivabrikule kuulunud Nõukogude paneelelamud ning Paide mnt. ja Kõrsa raba vahelisel alal eramud ja suvilakooperatiivid; omaette linnaosa moodustavad Viiraküla (liideti S-ga 1971) ja Puikuse (1984). 1989 töötas 52 % ja 2000. a. 41 % elanikest. Suur osa neist käib tööl väljaspool linna (põhil. Pärnus, 2000. a. 725 in.). 55 % linna töökohtadest on tööstusliku tootmise alal, 20 % eelarvelistes asutustes, 16 % kaubanduse ja toitlustamise ning 9 % teeninduse alal. S. oli monofunktsionaalne asula, mille ilme määras 1993 pankrotistunud S. Tekstiilivabrik. A-st 1997 on ettevõtlus välisinvesteeringute tulemusena linnas taas elavnenud. 2001 olid suurima töötajaskonnaga ettevõtted välisosalusega tekstiiliettevõtted AS Qualimet (201 töötajat), Sindi Lanka AS (141), OÜ Sindi Elastomia (43) ja OÜ Baltic Jersey (29). S. paisu juures tegutseb kalakasvandus. S-s on lastepäevakodu, gümnaasium (asut. 1837 vabrikukoolina, 2002/03. õ.-a. 485 õpilast), kergetööstuskool (asut. 1978, u. 170 õpilast; kooli korraldatakse ümber Pärnumaa kutsehariduskeskuse osaks), Karl Rimmi nim. Muusikakool, rmtk., seltsimaja ja muuseum (avatud 1983; asub 1902 asut. S. Kalevivabriku Ühisuse majas). A-st 1920 tegutseb spordiselts „Kalju". Tervishoiu- ja sotsiaalteenust pakuvad OÜ S. Tervisekeskus, S. Sotsiaaltöökeskus ja apteek. Ilmub kohalik ajaleht „S. Sõnumid". S-t iseloomustavad luteri kirik (praeguses hoones a-st 1998) ja õigeusu kirik (a-st 1899 tegutseb S. Jumalaema Uinumise), raekoda (1937), mitu parki ja kaks kalmistut ning ülge tõkestav üle 150 m pikkune (Eesti pikimaid) ja 4,5 m kõrgune pais (rajati 1930 tolleaegse S. hej-a tarvis). — S. ümbrusest (✧Pulli mesoliitikumi asulakoht) pärinevad vanimad jäljed Eesti ala asustuse kohta. Enne kalevivabriku rajamist olid nüüdse linna kohal Saia ja Tõela k., esimest on nimet. 1500 veskikohana (*Mühle Saia*) ja 1638 perena (*Gesinde Saya*), 1797 on mõlemat mainitud külana (*Saja*, *Täla*). Hilisem töölisasula (a-st 1921 alev, a-st 1938 linn) on nime saanud temast 5 km edelas asunud S. mõisa (*Zintenhof*; nüüd ✧Paikuse aleviku piires) järgi, selle kohta on teateid a-st 1603, orduaja lõpus valdas hilisema mõisa maad Clauss Zindt (Pärnu linnafoogt 1565) ja pärast teda tema poeg Conradt. Hiljem oli S. kroonumõis; selle rentis 1833 Riia kaupmees ja tööstur Johann Christoph Wöhrmann, et rajada sealse saeveski juurde uued hooned oma Sieradzis (50 km Łódźist edelas) 1823 asut. ja Poola 1830.—31. a. ülestõusu ajal mahapõletatud kalevimanufaktuuri jaoks. Esimese toodangu andis uus vabrik 1834. Vabriku rajaja poeg Christian Heinrich von Wöhrmann ostis 1860 kroonult ära kogu S. mõisa, tema ajal valmisid S-s valukoda, gaasivabrik, telliselõõv, uus saeveski, õlletehas jmt. abikäitist. 19. saj. lõpus ja 20. saj. alguses hoogustus S-s haridus-, kultuuri- ja seltsielu: 1869 asutati S. Eesti Laulukoor, 1887 avati ministeeriumikool (Baltimail tollal teine omataoline) ja 1902 asutati Kalevivabriku Tarvitajate Selts (esimesi Eesti ühisusi), elavnesid karskusliikumine ja sportimine. Kirikliikult oli S. a-ni 1926 Tori alluvuses (abikirik a-st 1843), kuid oma luteri vaimulik on seal olnud a-st 1899. Halduslikult allus S. 1957—93 Pärnu linnale. Nüüdispiirid a-st 1970, kui S-ga liideti suur osa Viira k-st. Vt. ka Pärnu. ◂■

„Singer Vinger", 1984 ERKI showgrupist „Pära Trust" väljakasvanud sotsiaalse vaatenurgaga pilaansambel. Esitatakse omaloomingut, mis ei mahu ühegi traditsioonilise suuna alla. Hardi Volmeri sõnakujundid on lakoonilised ja löövad („S. V." kasutab ka Villu Kanguri tekste), kandvat sõna toetab suuresti Roald Jürlau loodud värvikas kõlapilt. Välja on antud kuus helikandjat, sh. „Jüri jumalaga puberteet" (*Melodija*, 1989), „Troinoi!" (Top Ten Rec. 2000) ja „Ärq ei lääq" (MCM Records, 2003).

Sinimäe, alevik ja Vaivara v-a keskus, paikneb 7 km Sillamäest idas Tallinna—Narva mnt. ja rdt. vahelisel alal; 365 el. Alevikus on põhikool (2002/03. õ.-a. 118 õpilast; eesti ja vene õppekeel), huvikeskus, rmtk., rahvamaja, postkontor ja perearstikeskus. S-l asuvad Vaivara vana (rajatud 18. saj. lõpus) ja uus kalmistu ning Vabadussõjas (avati 1924, taastati 1991) ja II maailmasõjas langenute mälestusmärgid. Maastikuliselt, geoloogiliselt ja sõjaajalooliselt on huvipakkuvad Sinimäed. Alevikust lõunas on Vaivara kihelkonnakiriku ja -kooli ase. — Aleviku tuumik kujunes 1950. a-il Pargimäe idajalamil asunud ja sõjas hävinud Vaivara mõisa (esmamainimine 1499, *Siewershof*, hiljem *Waiwara*) asemele (sovhoosiasulana).

Sinimäed, Vaivara Sinimäed, Viru lavamaal Sinimäe aleviku juures paiknev lääne—ida-suhiline kõrgendik; pikkus u. 3,5 km, kõrgus kuni 82 m, suhteline kõrgus kuni 50 m. Koosneb kolmest kuppeljast kingust (Tornimägi, Põrguhaua mägi ja Pargimägi). S-d on tekkelt surveline otsamoreen, neis leidub rändpangaseid, lõunanõlval on kivirohke glatsiofluviaalne delta. Kuuluvad ✧Vaivara MKA-sse. Alutaguse soode ja Soome lahe vahelisel kitsal tasandikualal paiknevad S-d on olnud strateegiliselt tähtsad Põhjasõjast alates. II maailmasõjas moodustasid need sakslaste rajatud „Tannenbergi" kaitseliini (alustati 1943) ühe võtmepositsiooni. S-de lahingus 25. VII — 10. VIII 1944 (Eesti pinnal peetud lahinguist veriseim) tõrjusid sakslased koos eesti, taani, norra, flaami ja vallooni sõjameestega ülekaaluka Nõuk. väe rünnaku ja hoidsid positsioone sept-i keskpaigani (Saksa väe Põhja-Eestist taandumise alguseni).

B: A. Raukas. *Sinimäed*. — Eesti Loodus 1969, 9.

sinine kopsurohi (*Pulmonaria angustifolia*), Eestis väga haruldane, oma levila põhjapiiril olev kareleheline

(LK I, PR 1.). Kõrgus 20—30 cm, noored õied on karmiinpunased, vanemad taevassinised (harva valged); mitmeaastane taim. Kasvab kuivadel valgusküllastel nõlvadel ning hõredates leht- ja segametsades. Eestis leitud ainult Tartu lähikonnast. Enim ohustavad teda võsastumine, risustamine ja tallamine. ▲

sinod, kristlike kirikute valitsemis- või nõuandev organ. Luteri kirikus on s-eid alates 16. saj-st. Eestimaal asutati provintsiaals-d 1627, Liivimaal arvat. 1631. A-st 1919 tegutsevad EELK-s praostkonnas-d.

Sipa, küla Märjamaa v-s Kasari jõe keskjooksul Märjamaa—Koluvere mnt. läh.; 342 el. (2000). Külas on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 14 õpilast), rmtk., postkontor, põllum-ühistu ja hoiu-laenuühistu. Huviväärne on S. pärn. — Esimest korda on S-t mainitud 1414 (*Libell*), mõisa kohta on teateid a-st 1527.

Sipa pärn kasvab Märjamaa v-s Sipa k-s. 1997 oli pärna tüve ümbermõõt 900 cm (mõõdetuna 0,6 m kõrguselt) ja kõrgus 13 m. Eesti jämedaim pärn, mõõdetuna rinnakõrgusest madalamalt (LK). Puu haruneb maapinna lähedal viieks, üks haru on murdunud. S. p-ga seostub palju pärimusi, ta on olnud ohvripuu. ▸

„Sireen", 1922 ilmunud muusikakuukiri; kokku 4 nr-t. Avaldas kodu- ja välismaiseid muusikauudiseid, ülevaateid, uurimusi ja kontserdiarvustusi. Toimetuses olid tegevad Juhan Aavik, Eduard Visnapuu, Juhan Simm ja Juhan Zeiger.

Sirgala, asum Kohtla-Järve Viivikonna linnaosa halduspiirkonnas, 7 km Vaivara rdtj-st lõunas. Seal on S. harurmtk., postipunkt ja perearstikeskus. Asulast edelas ja lõunas paikneb Eesti Põlevkivi 1959—62 rajatud S. karjäär, mis hõlmab u. 14 km^2 suuruse ala kunagise S., Auvere, Viivikonna ja Metsküla maadel. S. asula jäi kavandatust väiksemaks, sest osa töötajaist paigutati elama Sillamäele. — S. küla on esmamainitud „Taani hindamisraamatus" (*Cirpæ ~ Cirkæ*). Asula arengut on mõjutanud põlevkivikarjäär. 1962—93 kuulus S. Viivikonna alevisse.

„Sirp", kultuurileht, ilmub Tallinnas üks kord nädalas. Alustas ilmumist okt. 1940 kui ENSV Kultuurimin-i, Kirjanike Liidu, Kunstnike Liidu ja Heliloojate Liidu häälekandja. Kandnud ka muid nimesid: 1940—41 ja 1944—89 „Sirp ja Vasar", 1990 „Reede", 1994—97 „Kultuurileht". Väljaandja SA Kultuurileht. Internetiväljaanne http: //www.sirp.ee. 1

Sirtsi looduskaitseala asub Sonda, Maidla, Rägavere ja Vinni v-s; 4558 ha, 6 lahustükki. 1976 asutati pruunkarude reservaat, 1981 Sirtsi soo-KA. Praegustes piirides ja staatuses S. l. moodustati 2001, et kaitsta Sirtsi sood, seda ümbritsevaid metsi ja haruldasi liike. Sirtsi soo on tekkinud end. jääjärve kohale; lagesood on u. 1000 ha, selle keskosa on raskesti läbitav älve- ja laukarohke raba, äärealadel on õõtsik. Kaitsealal elavad nt. lendorav, must-toonekurg, kaljukotkas (kõik LK I), karu, hunt ja ilves. Sirtsi on tuntud jõhvika- ja murakasoo. ▸

Sisekaitseakadeemia, riigiametnikke koolitav rakenduskõrgkool, asub Tallinnas. Asut. 15. IV 1992 Eesti Sisekaitse Akadeemiana, mis 1993 nimetati Eesti Riigikaitse Akadeemiaks. 1998 lõpetati sõjaväeliste erialade (kaitseväe ja piirivalve eriala) õpetamine ja kool sai praeguse nime. Päevaõppes saab omandada politsei, päästeteenistuse, korrektsiooni, tolli, halduskorralduse ja maksukorralduse eriala ning kaugõppes halduskorralduse, politsei ja kohtunikuabi eriala. 2002/03. õ.-a. oli S-s 818 üliõpilast. Rektorid: 1992—98 Eduard Raska, 1998—2003 Heiki Loot, a-st 2003 Peeter Järvelaid (kt.).

Siseministeerium, EV valitsusasutus, mille ülesanded on tagada riigi sisejulgeolekut, teostada rahvastikuarvestust ja -poliitikat, korraldada kohalike omavalitsuste tööd ning ellu rakendada regionaalpoliitikat. S-i juhivad siseminister, kes on valitsuse liige,

kantsler ja kolm asekantslerit. Kantsleri alluvuses on välissuhete ja eurointegratsiooni osk., õigusosk., avalike suhete osk., siseauditi osk. ja rahandusosk. Sisejulgeoleku asekantslerile alluvad sisejulgeoleku analüüsi osk. ja poliitikaosk. ning tema valitsemisalas tegutsevad Politseiamet, Päästeamet, Piirivalveamet, Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, Andmekaitse Inspektsioon ja Sisekaitseakadeemia. Rahvastiku asekantslerile alluvad usuasjade osk., välismaalaste osk. ja rahvastikutoimingute osk., viimane hõlmab Rahvastikuregistri Büroo ja Perekonnaseisuarhiivi Büroo. Halduse asekantsleri alluvuses on riigivaraosk., infotehnoloogia, andmekogude ja sideosk., kohaliku omavalitsuse osk., regionaalarengu osk., personaliosk. ja üldosk. — 24. II 1918 moodust. Ajutise Valitsuse siseministri ülesandeid täitis Konstantin Päts. S-i esimesed dokumendid pärinevad 13. XI 1918, 2. dets. valmis S-i esialgne struktuur: administratiiv-, omavalitsuste, tehnika-, tervishoiu-, politsei-, usuasjade ja statistika osk. ning Ajutise Valitsuse komissarid, hobuste mobilisatsiooni komisjon, rekvireerimise ja sõjakahjude hindamise komisjon, hangeldamise ja liigkasuvõtmise vastu võitlemise komisjon, kindlustuskomitee, immobiilikomisjon ja salaviinaajamise vastu võitlemise komisjon. Komisjone ja komissare oli vaja sõjaolukorras ja rahu saabudes need kaotati. 7. I 1925 pandi seoses erakorralise seisukorra kehtestamisega siseministrile kindralkuberneri kohustused, juulis 1926 asendati see ametinimetus sisekaitseülema ametinimetusega. 1. VII 1929 — 1. IV 1934 oli S. liidetud Kohtumin-ga. Pärast ministeeriumide lahutamist koosnes S. administratiivosk-st (üldosk. ja omavalitsuste osk.), politseivalitsusest ja piirivalvevalitsusest; 1. X 1934 loodi S-i juurde Informatsiooni ja Propaganda Talitus. 1940 asendati S. täielikult okupatsioonivõimu organitega. II maailmasõja sündmustes kandis S-i töötajaskond muude valdkondade töötajaskonnaga võrreldes kõige rohkem kaotusi. ENSV S. muudeti iseseisvuse taastamise ajal EV riigiorganiks ja 1990. a-tel arendati välja selle uus struktuur. 1

„Siuru", 1917—20 tegutsenud kirjanike ühendus, millesse kuulusid Artur Adson, August Gailit, Johannes

Semper, Friedebert Tuglas, Marie Under ja Henrik Visnapuu, hiljem ühinesid nendega ka August Alle ja Johannes Vares-Barbarus. I maailmasõja ja 1917. a. Vene rev-i meeleolule vastandas „S". traagilise ja boheemliku elutunde ning stiililise impressionismi, tähtsustati meelelisust, mängulisust ja seltskondlikku skandaali. Hilisjärgus hakkas avalduma ekspressionistliku ajaluule sugemeid. „S." tõi eesti luulekeelde julge, puhuti erootilise või teatraalse varjundiga kujundi ning mõtteluule. Rühm aitas arendada kirjastustegevust ja suurendada lugejate kirjandushuvi, andis välja kolm „S." albumit (1917, 1918, 1919), kirjastas oma liikmete ja mõne esteetilistelt taotlustelt lähedase autori (Juhan Oks) teoseid ning edendas koostöös kunstnikega (Ado Vabbe, Nikolai Triik) raamatukujundust. „S." tegevus on käsitatav ✧„Noor-Eesti" kirjandusliku ja kunstilise liikumise esteetiliselt kitsapiirilisema, kuid mõjuka jätkuna; siurulaste tundeluulel ja selle vormikultuuril on olnud eesti lüürikale ning novelli- ja

Siseministrid

EV siseministrid 1918—40

1918	Konstantin Päts	1928—30	Tõnis Kalbus
1918—19	August Peet	1930—31	Ado Anderkop
1919	Aleksander Oinas	1931	Jaan Hünerson
1919—20	Aleksander Hellat	1931—32	Johan Reinhold
1920	Karl Einbund	1932—33	Ado Anderkop
1920—21	Lui Olesk	1933	Vladimir Rooberg
1921—24	Karl Einbund	1933—34	Jaan Müller
1924	Theodor Rõuk	1934—38	Kaarel Eenpalu
1924—26	Karl Einbund		(Karl Einbund)
1926	Heinrich Laretei	1938—39	Richard Veerma
1926—28	Jaan Hünerson	1939—40	August Jürima

Eesti Omavalitsuse sisedirektor

1940—44 Oskar Angelus

EV siseminister

1944 Otto Tief

EV valitsus eksiilis

1953—60 Johannes Sikkar 1962—92 Aksel Mark

ENSV siseministrid (1940—90)

1940	Maksim Unt	1953	Valentin
1940—44	Boris Kumm		Moskalenko
1944—51	Aleksander Resev	1953—59	Johan Lombak
1951—53	Johan Lombak	1959—61	August Pork
1953	Mihhail	1961—79	Valter Ani
	Krasman	1979—90	Marko Tibar

EV siseministrid a-st 1990

1990—92	Olev	1997—98	Robert
	Laanjärv		Lepikson
1992	Robert Närska	1998—99	Olari Taal
1992—93	Lagle Parek	1999	Jüri Mõis
1993—94	Heiki Arike	1999—2002	Tarmo Loodus
1994—95	Kaido Kama	2002—03	Ain Seppik
1995	Edgar Savisaar	2003	Toomas Varek
1995—96	Märt Rask	2003—	Margus Leivo
1996—97	Rein Sinijärv		

följetonižanrile kaugeleulatav ja eeskuju andev mõju.
B: A. Adson. *Siururaamat*. Vadstena, 1949; H. Visnapuu. *Päike ja jõgi*. Lund, 1951. ◂

skraa (vananorra), šraag, Põhja-Saksamaa, Skandinaavia ja Baltimaade tsunfti või gildi põhikiri; sisaldas organisatsiooni sisekorda, ametikandjaid ja liikmete ühist tegevust käsitlevaid eeskirju. Mõni tsunftis. määras kindlaks ka käsitööliste arvu tsunftis, selliks ja meistriks saamise korra, töötingimused jms. S-d kinnitas raad; aeg-ajalt neid täiendati. Riia Püha Risti Gildi s. pärineb a-st 1252, 13. saj-st arvatakse pärinevat ka Tallinna Püha Ihu Gildi s. Tallinna vanimad säilinud (rätsepate, kullasseppade ja lihunike) tsunftis-d pärinevad 14. saj. II poolest.

slaavi laenud, rühm eesti k-s olevaid laensõnu (u. 70), mis on saadud 6. saj-st kuni 14. saj-ni Novgorodi ja Pihkva alal kõneldud vanavene k-st. Neid eristavad hilisematest ✧vene laenudest häälikulised iseärasused, nt. lühike *u* ja *i* (vanavn *lĭžĭka* > lusikas, vrd. vn ложка) ning nasaalvokaalid (vanavn *gola* > und (unna), vrd. vn уда). ◂

„SL Õhtuleht", 3. VII 2000. pärast „Õhtulehe" ja „Sõnumilehe" ühendamist ilmunud hakkmud tabloidpäevaleht. Tiirkiarv üle 60 000 (2003). Peatoim. a-st 2000 Väino Koorberg. Interneti-väljaanne http://www.sloleht.ee/. ◂

Smolnitsa maastikukaitseala asub Alajõe v-s; 239 ha. 1967 võeti kaitse alla Smolnitsa luitestik. Praegustes piirides ja staatuses S. m. moodustati 1996, et kaitsta Peipsi põhjaranniku kõrget luitestikku ja tema taimekooslusi. Luitestik on 100—150 m lai ja tema keskm. suhteline kõrgus on kuni 12 m, enamasti on ta kattunud hõreda rohu ja põõsastega. Palju on parabool- ehk mõrdluiteid ja lahtist liiva. Luitevalli taga paikneb leet-gleimuldadega lainjane tasandik.

Smuuli muuseum, Juhan Smuuli Memoriaalmuuseum, asutati 1973 Muhus Koguva k-s tema sünnitalus kui Saaremaa Koduloomuuseumi osk. 1990 ühendati see ✧Muhu Muuseumiga.

Sobolits, muistne ühekihelkonnaline väikemaakond, asus hilisema Kodavere khk-a alal (mõne uurija arvates Peipsi rannikul Emajõe suudmest lõuna pool). Ajalooallikais on S-t esimest korda mainitud 1224 (*Soboliz*, 1299 *Soholitz*, vrd. 1242 Vene kroonikas зо Суболицкого бepera). Kirjanduses on mõnikord kasut. oletuslikku nime Soopoolitse.

„Socrates" [sok-], EL-i haridusKoostöÖprogramm, mille eesmärk on tugevdada kõigil haridUse tasandeil Euroopa riikide koostööd, tõhustada keeleõpet, julgustada praktilise haridusalase töö uuendamist ning soodustada ühist hari pakkuvate hariduspoliitika valdkondade uurimist. Eesti osaleb „S-s" täieõiguslikU liikmena a-st 1998. EL-i koostöÖprogrammides osalemiseks tasub riik osalusmaksu, mis kaetakse riigieelarvest ning EL-i abiprogrammi PHARE vahenditest. „S-t" juhivad riiklikud bürood, mille tegevust reguleerivad Euroopa Komisjoniga sõlmitud lepingud. Eesti büroo loodi 1997 EL-i haridus- ja teaduskoostöÖprogrammide juhtimiseks moodust. SA „Archimedese" struktuuriüksusena. „S-s" osalevate Eesti haridusasutuste ja haridustöötajate arv on pidevalt suurenenud. „S-e" populaarseimad allprogrammid on koolihariduSprogramm „Comenius", kõrghariduSprogramm „Erasmus" ja täiskasvanuharidusprogramm „Grundtvig". Allprogrammi „Arion" kaudu on 1998—2002 toetatud 38 haridusametniku õppelähetust ning allprogrammi „Comenius" kaudu 142 kooli osalemist koolide rahvusv. koostööprojektides, 64 võõrkeeleõpetaja ja 25 haridustöötaja täiendkoolitust ning 11 tulevase keeleõpetaja osalemist välismaal keeleõpetaja praktikal. „Erasmuse" vahendusel on toetatud 712 üliõpilase õpinguid ning 215 õppejõu töötamist EL-i kõrgkoolides. „Grundtvigi" (alustas 2001) abil on 7 asutust osalenud haridusalgatuse pro-

jektides ning 5 täiskasvanuharidusega tegelevat inimest saanud koolitust.

Soela kihistu, Alam-Kambriumi ladestiku kihistu. Paikneb Lääne-Eesti saartel ja nendega külgneval mandrialal; paksus kuni 42 m. Ei paljandu. Koosneb heledast märgatava päevakivilisandiga liivakivist. Lasub põikselt Alam-Kambriumi vanematel kihtidel või aluskorral (Ruhnus), teda on raske eristada tema all asuvast Tiskre kihistust. Koos tema peal lasuva Irbe kihistuga läheb S. k. ida suunas sujuvalt üle ühtseks Vaki kihistuks.

Soela väin asub Saaremaa ja Hiiumaa vahel, ühendab Väinamerd ja Läänemere avaosa; vähim laius 5,4 km, vähim süg. laevateel u. 3 m (Sõru silmas). Väinas on 15 laidu ja rahu, suurimad neist Pakulaid (28,1 ha), Pihlalaid (8,2 ha) ja Võrkerahu (0,8 ha). Üle S. v-a peetakse Triigi ja Sõru sadama kaudu Saare- ja Hiiumaa vahelist ühendust. Esmamaining 1254 (*Solavenn*, Soela k. järgi).

Soitsjärv asub Vooremaa lõunaosas, 4,5 km Tabiverest idas; u. 2 km², suurim süg. u. 7 m. Järv on veetaseme alandamise tõttu muutunud kaheosaliseks mudaste kallastega kiiresti kinnikasvavaks veekoguks. Muda- ja järvelubjakihi paksus kuni 14 m. Vesi vahetub aastas 1,5 korda. Väljavool kraavi kaudu Elistvere ojja ja sealt Elistvere järve. Talvel jääb järv ummuksisse. Rikkalik linnustik, põhiline kala koger. Kuulub ✧Vooremaa MKA-sse.

Sompa, 1. Kohtla-Järve lahuslinnaosa, asub Kohtla-Järve kesksest, Järve linnaosast 10 km lõunas ja maakonnakeskusest Jõhvist 8 km lääneedelas; u. 1600 el. (2003). S. on olnud eelkõige kaevuriasula, tema majandus seondus kaua aega Eesti Põlevkivi S. kaevandusega (keskus asus asumist edelas Eredal). S. kaevandus oli kasutusel 1948—99 (a-ni 1972 kaevandus nr. 6; 1953—75 tegutses S. loodeserval ka kaevandus nr. 4). S-s tegutsevad OÜ Viru Geoloogia, põhikool ja klubi. — 1948 moodustati Kohtla-Rutiku ja S-Rutiku k. maale S. alev, 1960 liideti see Kohtla-Järve linnaga, 1991—93 oli taas alev. — **2.** küla Jõhvi v-s mõlemal pool Tallinna—Narva rdt-d Kohtla ja Jõhvi vahel; 106 el. (2000). — Nüüdispiires (a-st 1977) ühendab küla S-Aruserva, S-Sininõmme ja S-Vanaküla ning S. asunduse (S-Jaamaküla) maa. Neist Vanaküla, algselt Aue k., on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Oia*) ning S. asundust külana 1420 (*Soenpe*) ja mõisana (*Sompäh*) 1496.

Sonda, alevik ja samanim. valla keskus, asub Ida-Virumaal Sämi—Varja mnt. ja Tallinna—Narva rdt. ääres; 615 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 75 õpilast), rmtk., rahvamaja, apteek, arstipunkt ja postkontor. Aleviku suurim tööandja on sealne metskond. Rdtj-a juures asub S.—Avinurme kitsarööpmelisele rdt-le püstitatud mälestusmärk. — Alevikust 2 km idas oli varem Kalvi mõisa S. karjamõis (hilisem Vana-S. k.). Alevik hakkas tekkima 1897, kui rdtj. toodi Vana-S-st nüüdsesse asupaika. Asula kasvu hoogustas S.—Mustvee kitsarööpmelise rdt-liini rajamine (avati 1926, suleti 1972), mille tulemusena muutus S. Põhja-Alutaguse oluliseks metsatööstuskeskuseks.

Sonda vald asub Ida-Virumaa lääneosas; 148,08 km², 1068 el. (2003). Keskus Sonda alevikus. Paikneb ✧Viru lavamaa ja ✧Alutaguse madaliku piirialal. Valdav on metsamaastik (metsamaa hõlmab vallast u. $^2/_3$, riigimetsamaad haldab Sonda metskond), põllustatum on valla kirdeosa — Erra aleviku ümbrus. Pms. valla lääneosas on soid: Kuresoo, Uljaste soo ja Sirtsi raba (✧Sirtsi LKA). Kuresoost algab Erra jõgi, mille alamjooksul leidub karsti (✧Uhaku karstiala, iseloomulikum ala jääb Lüganuse v-a). Huviväärsed on ✧Uljaste järv ja oos (✧Uljaste KA), mis on kujunenud Ida-Virumaa lääneosa tuntuimaks puhkepiirkonnaks. Enamik haridus- ja kultuuriasutusi on Sondas, Erra alevikus on rmtk. Suurimad tööandjad on metsamajandusettevõtted (Sonda metskond, Sylvester Sonda AS). — A-ni 1950 hõlmas praeguse S. v-a alasid Erra v. Valla staatus alates 13. II 1991. ▸ 1

Soodla jõgi, Jägala jõe suurim lisajõgi; pikkus 75 km, jõgikond 236 km². Algab Pandivere kõrgustiku loodenõlvalt Suuga soo lõunaservast, voolab Põhja-Kõrvemaal läbi Lehtse aleviku kirdeserva ja puhandab Aegviidu—Paukjärve oosistiku. Koitjärve k-st alamal on jõel Tallinna veevarustussüsteemi kuuluv Soodla veehoidla (286 ha, rajatud 1975—80, pais asub Raudoja jõe suudmest 750 m ülemal), selle vett suunatakse Raudoja ja Aavoja veehoidlasse. Suubub Soodla k-s. Peamised lisajõed on Raudoja (pikkus 12 km) ja Napi peakraav (5 km).

Sookuninga looduskaitseala asub Tali ja Saarde v-s; 3845 ha. 1964 võeti kaitse alla Rongu mets, 1991 loodi Rongu, Kodaja ja Ruunasoo sookaitseala. Praegustes piirides ja staatuses S. l. asutati 1999, et kaitsta laiaulatuslikke sooalasid, hästi säilinud loodusmetsi ja haruldasi liike (nt. väike-konnakotkast, kaljukotkast ja must-toonekurge, kõik LK I, ning metsist, LK II). Kaitse all on ka soostiku Läti-poolne osa. Suurimad sood on Tõrga (1291 ha) ja Rõiküla (1348 ha). S. l-lt saab alguse mitu jõge, sh. Reiu, Rannametsa ja Ura jõgi. Rabad on jõhvika- ja murakarohked. ▾

Soomaa, maastikurajoon Edela-Eestis; 1545 km². S. ja Sakala kõrgustiku piir asub u. 40—42 m kõrgusel. S-d on loetud ka Pärnu madaliku idaosaks, taimegeograafiliselt on S-d, Kõrvemaad ja Metsepole madalikku käsitletud ✧Vahe-Eestina. Aluspõhja moodustab Devoni liivakivi. See paljandub Pärnu jõe kaldail Kõrsa ja Tori vahel (✧Tori põrgu). S. eripäraks on jääjärvedes (nii kohalikes kui ka Balti jääpaisjärves) ladestunud savi- ja peenliivasetetel moodustunud gleimulla- (53,0 % alast) ja sootasandike (32,3 %) rohkus. Iseloomulikud on ka jõgede kõrgveega kaasnevad suured üleujutused, metsasuse (69,8 %) ja kaitstavate alade suur (24 %) ning põllum-maade väike osatähtsus (16 %), väga hõre asustus ja teestik. Surju ja Tori vahemikus paiknevad põhja—lõuna-sihiliste ribadena msg. gleistunud ja gleimuldadega uhutud moreenitasandikud ja voorjad kõrgendikud, mis vahelduvad väikeste soode ja saviliivaste, glei- ja leet-gleimuldadega järvetasandikega. Läänepiiril asuvad Sindi linn ja Kõrsa raba. Mõlemal pool Pärnu jõge Tori, Kaansoo ja Pärnjõe vahel asuv

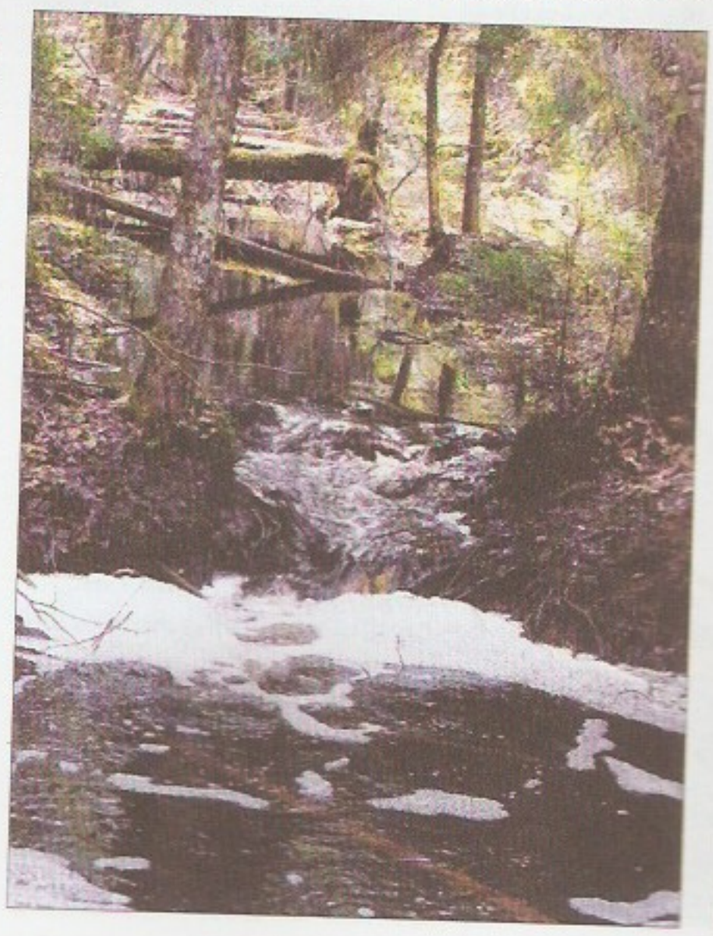

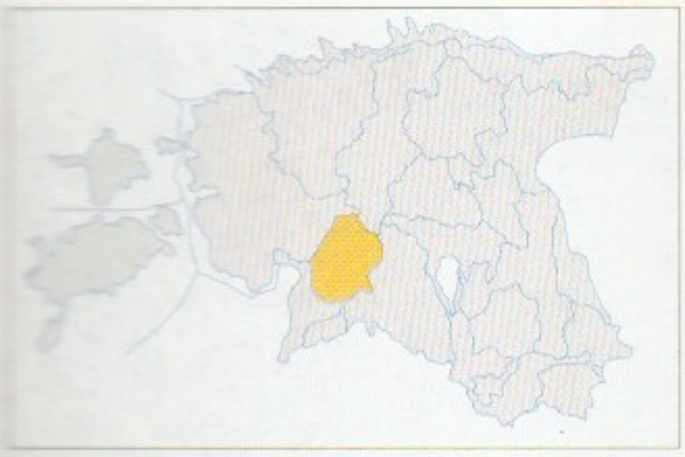

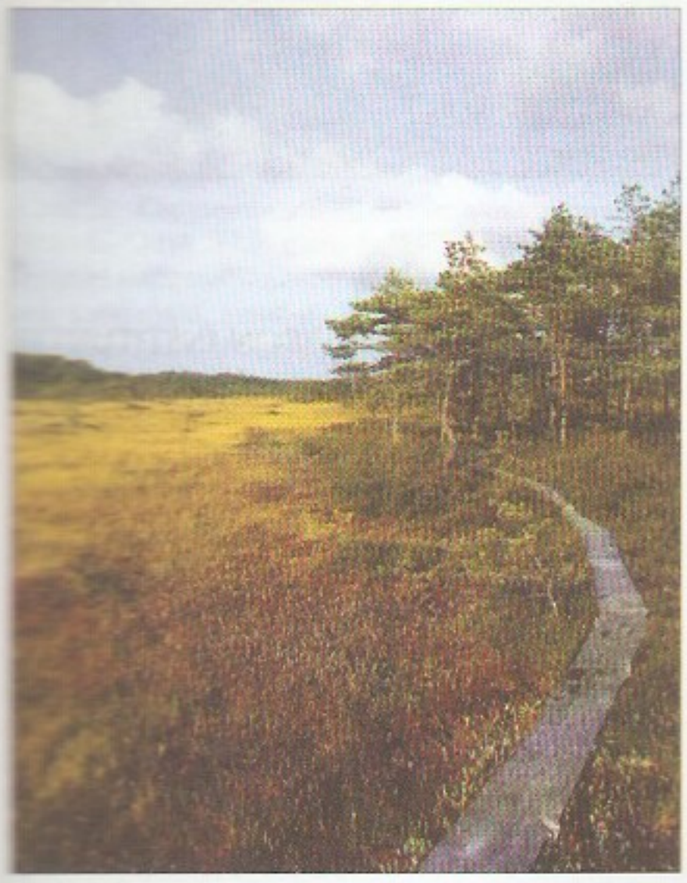

väga tasane, küllastunud gleimuldadega viirsavitasandik on suures osas kuivendatud ja põllustatud. See on S. tihedaima asustuse (Tori, Jõesuu, Piistaoja, Vihtra, Suurejõe, Kaansoo) ja teestikuga piirkond. Maastikurajooni kesk- ja kirdeosa kuulub 1993. a-st S. RP-sse. See on suurte soode ning lamminiitude ja -metsade ala; valdavad rabad ja siirdesood, vähem on madalsoid. Rabalavade laugastike ja älvestikega pind on lavade vahel ja kõrval paiknevaist gleimuldadega järve- ja jõetasandikest 4—6 m kõrgemal (kuni 28 m ü. m.). Seal voolavad Navesti, Halliste, Raudna ja Lemmjõgi. Keskm. igal kolmandal kevadel on suurvesi eriti kõrge (nn. 5. aastaaeg): Sakala kõrgustikult alla voolavat tulvavett ei jõua madalad Raudna ja Halliste jõgi vastu võtta ning vesi valgub 2—3 (harvemini kuni 4) nädalaks tasasele lammile (üleujutusala kuni 175 km²). Riisal on veetase viie päevaga tõusnud kuni 4,16 m (1956. a.). Vee alla jäävad siis ka teed ja elamute alumised osad. S. kesk- ja idaosas on 4 suurt sood: Kikepera, Kuresoo, Valgeraba ja Õrdi soo. S. lõunapoolseima osa hõlmab liivatasandikul kujunenud leet-gleimuldadel kasvav soostunud mets; ka Halliste jõe keskjooksul leidub leet-gleimuldi. Hõreda asustuse ja suhteliselt tagasihoidliku majandustegevuse tõttu on S. looduskeskkond vähe muudetud ja ta on seetõttu oluline loodusturismi piirkond.

B: *Eesti Loodus*, 1999, nr.10 (Soomaa RP erinumber). ◂

Soomaa rahvuspark asub Suure-Jaani, Vastemõisa, Kõpu, Tori ja Paikuse v-s; 36 886 ha. Asut. 1993, et kaitsta Vahe-Eesti lõunaosa loodus- ja pärandkultuurmaastikku. S. r-s on Eesti suurimaid soid, laialatuslikud puis- ja lamminiidud ning metsad. Juba 1957 võeti kaitse alla Halliste puisniit ja 1981 moodustati Valgeraba, Õrdi, Kuresoo ja Kikepera soo-KA-d. Kolmandik S. r-st on leet-glei-, glei- ja soomuldadel kasvava metsa all. Jõgede üleujutuspiirkonnas on Eestis haruldaseks jäänud lammimetsi (Lemmjõe keelemets, Pääsma laas, Karuskose ja Venesauna lammimets). Neist suurim on Pääsma laas, milles vaheldub jalakas, arukask ja saar. Lemmjõe keelemets on ürgmetsailmeline. U. 2000 ha on luhtasid, võsastuvaid niite ning aru- ja puisniite, suurimad neist paiknevad Halliste, Lemmjõe, Raudna ja Tõramaa jõe lammil. Halliste puisniitu ilmestavad võimsad tammed, seal kasvab siberi võhumõõka, ahtalehist ängelheina ja lodukannikest (kõik LK III). Eesti suurim üleujutatav ala on Riisal. Rahvuspargi lõunaosas on Balti jääpuisjärve ajal kujunenud Ruunaraipe luited. Leedermuldadel kasvava nõmme- ja palumetsaga kattunud luiteala pikkus on 1,2 km ja kõrgus kuni 12 m. Seal kasvab liiv-hundinuiakat (LK II), palu-karukella (LK III) ja kõnnas-kipsilille. Soomaal elab 45 liiki imetajaid, sh. leenderav (LK I), 160 linnuliiki, sh. kaljukotkas, väike-konnakotkas, rabapüü (kõik LK I), väikepistrik, metsis, muda- ja rohunepp (kõik LK II) ning teder (LK III). Jõed on kalarikkad (17 liiki). A-st 1997 on S. r. Ramsari-ala. Rahvuspargi külastuskeskus asub Kõrtsi-Tõramaal. Kagupiiril Ivaski külas on Luhjassaare talumuuseum — Johann Köleri lapsepõlvekodu; kirdepiiril Hüpassaares asub M. *Saare Majamuuseum, Sandra külas on Kurekiiva topiste talumuuseum. — A-st 1997 tegutseb Soomaa Sõprade Selts (u. 100 liiget; esimees Tõnis Korts), kes abistab ja toetab oma tegevusega rahvusparki. Selts annab välja infolehte „Jõhvikas".

B: *Soomaa. Rahvuspark.* [Koost. T. Leito.] Trt., 2000. ◂

Soome-Eesti Barokkorkester on asut. 1989 Andres Mustoneni ja Soome pianisti Pekka Vapaavuori algatusel. Antakse 4—5 kontserti aastas, traditsiooniks on Tallinnas ja Helsingis toimuv jaanuarikuine kontsert. Esinetakse pms. Soomes ja Eestis, kontserte on antud ka Peterburis ja Fääri saartel. Repertuaari kuuluvad

valdavalt Bachi, Händeli, Vivaldi, Corelli, Telemanni jmt. helilooja teosed, on mängitud ka nüüdismuusikat. Orkestri kontsertmeister on Soome viiuldajate kõrval olnud ka Elar Kuiv, dirigeerinud on A. Mustonen, Pekka Helasvuo, Heikki Seppänen ja Wieland Kuijken.

Soome Instituut tegutseb a-st 1991 nii Tallinnas kui ka Tartus. 1994 lülituti Soome kultuuri- ja teadusinst-de ketti, mis katab rohkem kui tosinat Euroopa pealinna ning ulatub ka Jaapani ja Lähis-Idani. S. I-i ülesanne on arendada Soome ja Eesti kultuurisuhteid, anda Soome kohta teavet, pakkuda msg. koolitust ning edendada Soome ja Eesti sidemeid ühisk-a- ja majanduselu valdkondades. S. I. korraldab Soome kultuuri tutvustavaid üritusi: loenguid, kursusi, seminare, kunstinäitusi, kontserte, erinevate valdkondade esindajatega kohtumisi, teatrite külalisetendusi, kirjandusõhtuid jm.; olulise osa instituudi tööst moodustab klienditeenindus. S. I-l on Tallinnas ja Tartus rmtk., kus leidub Soomet puudutavat teatmekirjandust ja Soome ilukirjandust ning suur valik Soome ja Eesti ajalehti ja ajakirju. S. I-i juhatajad: 1994—96 Seppo Zetterberg, 1997—2000 Juhani Salokannel, a-st 2001 Martti Turtola. ▸

soome laenud, rühm eesti kirjakeeles, kirderanniku murretes ja slängis tarvitatavaid laensõnu, mis on saadud soome k-st. Paarkümmend s. l-u on leitud juba 17. saj. kirikukirjandusest, ent enamik on eesti kirjakeelde toodud teadlikult ja eesti k-e päraseks mugandatuna alates 1870. a-test. U. 800 kirjakeeles leiduvast s. l-st on ligi 700 tuletised ja liitsõnad, mille alustüvi oli eesti k-s juba olemas. Uusi tüvesid on soome k-st saadud sadakond. 1

Soome lahe rannikumadalik, Põhja-Eesti rannikumadalik, maastikurajoon Põhja-Eestis Soome lahe ja Põhja-Eesti paekalda vahel, hõlmab ka enamiku Soome lahe saari; 1003 km². Ulatub Pakri ps-e kirderannikult Narva jõeni (linnulennult u. 225 km, rannajoon ligi kaks korda pikem). Maastikurajooni piires paiknevad alad on madalad (enamasti 5—20 m, suurim kõrgus 53 m) ja hakanud merest kerkima u. 10 000 aastat tagasi. Madaliku aluspõhja pealmised kihid on põhil. Vendi ja Kambriumi ladestu liivakivid, aleuroliidid ja savid. Klindi jalamil leidub kitsa ribana ka Ordoviitsiumi oobolus- ja glaukoniitliivakivi ning argilliiti. Neid katab karbonaadivaene hall moreen, milles leidub kruusa, veeriseid, munakaid ja rahne. Uhutud moreenitasandikel on palju rändrahne, kohati ka kivikülve (Käsmus, Tapurlas, Viinistus jm.). Madaliku laius on väga erinev, madalikku liigestavad Soome lahte suubuvate jõgede alamjooksud. Pankade piirkonnas (Pakri ps-l, Türisalus, Ontikal, Toilas, Sillamäel) on S. l. r. kohati ainult mõne meetri laiune klibune rannariba, mida tormilained üle ujutavad. Rannikumadalik on ka rannajoonest kaugemal asuva seinami jalami paetükiline rusunõlv, kus allikaveest niiskel kivikuhjatisel kasvab paljudes kohtades laialehine mets ning lubjarikka allikavee mõjupiirkonnast kaugemal (nt. Kallaveres) kaasik. Klindineemikute külgedel on rusunõlv pikkade lõikudena metsatu kamardunud järsak (nõlva kalle 15—20°). Kohati on tasandikul saarkõrgendikke (Toompea, Viimsi Lubjamägi, Purtse Hiiemägi). Klint on suurte lõikudena (Suurupis, Tallinna piires, Aseri kohal) kahe- või mitmeastmeline. Alumine, rannikumadalikku kuuluv aste moodustab kohati mitme kilomeetri laiuse liivakivilava, sellel on rannavööndi piiril 2—3 (harvemini 7—8) m kõrgune astang (Suurupis, Rocca al Mares) ja veepiiril kitsuke liivariba. Sellisel laval paikneb rannakülasid, aedlinnakuid ja ka enamik Tallinna. Lohusalust Pada oruni eenduvad pms. loodesse rändkivised rohkete neemedega poolsaared. Peaaegu igal poolsaarel ja ka mõnel saarel on liivakivist tuumik ning veepiiril astang (Kakumäel, Viimsis). Suuremate poolsaarte (Juminda, Pärispea) juures on rannikumadalik 18—19 km laiune. Poolsaarte ja klindi vahe-

SUOMEN VIRON-INSTITUUTTI

line laiem madalikuosa on valdavalt kuhjelisest liivast tekkinud meretasandik, mida liigestavad madalad (alla 2 m) rannavallid ja väikesed luited. Eesti ulatuslikem tehisrand asub Tallinnas. Meriküla—Narva-Jõesuu—Narva vaheline rannavallide ja luiteahelikega ala on suvilate ja aiamaadega metsamaistu. Luiteahelike vahel paikneb laguunist kujunenud Leekova soo. Osa lahtesid jätkub lõuna poole orundilaadsete klindilahtedena. Lohusalu ja Ihasalu ps-e, Viimsi ranniku, Juminda idaranniku ning Korjuse ja Altja piirkonna liivikute leetunud ja leedemuldadel kasvab männik, Pärispea, Käsmu ja Vergi ps-l pms. palu- ja männimets. Kakumäel ning Kunda ja Kalvi vahel on valdavad küllastumata ja küllastunud glei-liivmullad. Rannikumadalikku läbivad kõik Soome lahte suubuvad jõed (sh. Narva, Kunda, Jägala, Pirita ja Keila jõgi). Järvi on vähe, suurim on Tallinna loodepiiril asuv Harku järv. Klindiesises allikalises vööndis on paiguti sooribasid. Suurim madalsooala (Hara, Aabla) on kujunenud Juminda ps-e tüvendis asunud laguunjärvede kohale. Rannikumadaliku kliima on Eesti keskmisest jahedam ja sademevaesem, kuid ühtlasem. Ilm on sageli udune

Soome lahte suubuvaid jõgesid (pikkus, km; jõgikond, km²)

Neeva	74	281 000[1]
Narva	72,5 (varem ka 77)	56 200[2]
Kymijoki	184	32 240
Lauga	352	13 200
Karjaanjoki	26	2 010
Vantaa	101	1 685
Jägala	97	1 570
Porvoonjoki	120	1 260

[1]Laadoga vesikonnata 5000 km²
[2]Peipsi vesikonnata 8400 km²

Soome lahe rannikumadalik

ja tuuline. Kaugseire andmeil on metsa osatähtsus maakattes 62 % (sh. 32 % okas- ja 16 % segametsa). Hoonestatud alade osatähtsuselt on S. l. r. (10 %, sh. linnad, suurmarajatised, aiandus- ja suvilapiirkonnad) Eestis esikohal. Peamised maastikutüübid on meretasandikud (41 %), jääjärvetasandikud (10 %), rannavallistikud (9 %, koos nendevaheliste nõgudega), sood (8 %), uhutud moreenitasandikud (3 %) ja luitestikud (3 %). Rannikumadalikul asuvad enamik Tallinnast ja Loksast ning kogu Narva-Jõesuu. Tihedasti on asustatud Viimsi ps. (110 in. 1 km²-l), suuremad asulad on Lohusalu, Laulasmaa, Suurupi, Vääna-Jõesuu, Iru, Kallavere, Jägala, Hara, Suurpea, Viinistu, Vihasoo, Käsmu, Võsu ja Aseri ning Narva jõe vasakkaldal Kudruküla. Suurimad LK-alad kuuluvad Lahemaa RP-sse. Kaitse all on ka Pirita jõe org (✧Pirita jõeoru MKA), rannikuosalusi ja rannamaastikke (✧Letipea MKA), osa Soome lahe saari, mitu jõeorgu jmt. ala.

B: E. Linkrus. *Põhja-Eesti rannikumadalik ja Soome lahe saared*. Tln., 1998. ◂

Soome laht (sm *Suomenlahti*, rts *Finska viken*, vn Финский залив, sks *Finnischer Meerbusen*), Eestit ja Soomet eraldav Läänemere laht, külgneb idas Venemaa Leningradi obl-ga; pindala 29 500 km², pikkus 420, suurim laius 125 km, suurim süg. 121 m (Tallinnast kirdes). Lahe läänepiiriks peetakse Hanko ja Põhjaspea neeme vahelist (70 km), harvemini Hanko ja Tahkuna neeme vahelist joont (81 km). Lõunarannikut ligistavad Pakri, Viimsi, Pärispea, Kurgola (Kurkula) ja Sõikino ps. ning Tallinna, Kolga, Narva, Lauga (Lauga) l. Koporje ja Neeva laht, põhjarannikut Hanko ja Porkkala ps. ning Viiburi laht. Põhjarannikul on palju laiuseid saari (skääre), lõunarannikut ääristab Balti ülint, mis kohati on lainete murrutada (Loode-Eestis), kohati asub rannajoonest mitu kilomeetrit (Leningradi obl-s kuni 25 km) eemal. Lahe keskosas paiknevad ülirgendikud ulatuvad saartena (Suursaar, Lavansaari, Tütarsaared, Rodskär, Vaindloo, Virgini saared) üle veepinna, palju on ka madalaid (Uusmadal, Tallinna madal, Kuradimuna, Helsingi madal, Lebjadinovi madalad, Vikalla, Nygrund jmt.). Nõrk hoovus kulgeb piki lõunarannikut läänest itta ja põhjarannikul idast läände. Püsiv läänetuul võib S. lahe idaosas põhjustada suure veetaseme kõikumise ja sellest tulenevalt Neeva kalduil ülerajutuse. Pinnavee soolsus väheneb läänest (6 ‰) ida(alla 2 ‰). Jääd on lahes hrl. dets-i keskelt apr-i lõpuni, karmil talvel külmub laht üleni. Peamised püügiliigid on räim, kilu, lest ja lõhilased. Lahe idaosas on muudri ja Kotlini saare vaheline tamm põhjustanud suuri ökoloogilisi muutusi (nt. ei jõua suur osa reostust tammi taguti S. lahe avaossa). Suurimad sadamad on Peterburi, Ülem, Võssotski, Ust-Luuga, Tallinn, Paldiski, Muuga, Sillamäe, Narva-Jõesuu, Hanko, Helsingi, Kotka, Loviisa ja Hamina. Väikealused saavad sõita mööda Saima kanalit Saima järvele ja mööda Neevat Laadoga järvele. S. l-e ümbritsevate maade kooskõlastatud keskkonnakaitsealase tegevuse tulemusena on vee reostus hakanud vähenema. Vt. ka 11. kd., lk. 122—129. ◘

soomepoisid, 1939—44 Soome sõdades osalenud Eesti vabatahtlikud (u. 3500 meest, sh. mereväelased). Umbes pooled s-test olid 1923—25 sündinud mehed, neist u. 25 % keskharidusega või üliõpilased. Esimesed s-d (57 meest) said väljaõppe rahvusv. „Sisu" brigaadis. 1941 moodustati Eesti vabatahtlikest luuresalk „Erna", kuhu kuulus 65 meest. Pärast eriväljaõpet saadeti „Erna" juulis 1941 Eestisse Punaarmee tagalasse, kust ta andis Soome ja Saksa väejuhatusele luureandmeid. Kautla k. ümbruses pidas „Erna" 31. VII 1941 koos metsavendadega kaitselahingu NKVD ja hävituspataljonide üksustega ning päästis metsas sõjapaos olnud tsiviilelanikke. 1942 astus 23 eestlast Soome kaugluure teenistusse, 1943 koondati u. 400 s-i 47. jalaväerügemendi III (Valliila) pataljoni (ülem major Claes Gripenberg), mis oli vaheldumisi väljaõppel Jalkala laagris ja rindeteenistuses Rajajoel. Sügisel 1943 põgenes Soome u. 3000 meest, neist u. 400 vabatahtlikku oli Soome mereväes. Soome põgenemise algataja ja s-te ideeline juht oli kapten Karl Talpak. Tema eesmärk oli luua eestlastest oma võitlusüksus. 8. II 1944 asutati Soomes Eesti vabatahtlikest koosnev 200. jalaväerügement (JR 200), see pidi Soome jäägriliikumise eeskujul kujunema tulevase Eesti kaitsejõudude tuumikuks. Alates 9. VI 1944 osales JR 200 Punaarmee suurrünnakute tõrje lahinguis Karjala maakitsusel ja Vuoksil. 12. aug. teatati võimalusest Eestisse tagasi pöörduda; tagasipöördujaid oli 1752 meest, u. 90 % rivikoosseisust, ülejäänutel võimaldati hiljem siirduda Rootsi. 16. aug. kirjutas Gustav Mannerheim alla JR 200 laialisaatmise käsule ning 19. VIII 1944 või Saksa transpordilaev mehed Paldiski sadamasse. S-d viidi Männiku sõjaväelaagrisse, kus nad arvati 20. Eesti Relva-SS-i diviisi (20. ED) koosseisu; I pataljonist sai 20. ED 46. rügemendi III pataljon, II pataljon jäi tagavararügemendi koosseisu. I pataljon osales 28.—30. VIII 1944 Tartu lähistel Pupastvere lahingus, mis peatas Punaarmee pealetungi kolmeks nädalaks. Kui Punaarmee 17. IX 1944 üle Emajõe peale tungis, kandis I pataljon raskeid kaotusi; taganeti Läti piirile, kus 23. sept. saadeti pataljoni riismed laiali. Osa taandus Saksamaale, kel võimalik, põgenes Rootsi. II pataljon viidi 19. sept. positsioonile Iru-Lagedi joonele, kus see 22. sept. hajus laiali. Saksamaale taganenud s-d olid väljaõppel Neuhammeri laagris ja osalesid lahingutes kuni Saksamaa kapitulatsioonini (osa taganes sõja lõpul Tšehhimaale, langes vangi või põgenes Läände). Kokku jõudis Lääne-Euroopasse üle 1000 s-i. 1992 asutati Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus.

B: R. Moora, E. Uustalu. *Soomepoisid. Ülevaade Eesti vabatahtlike liikumisest ning sõjateest Soomes ja kodumaal Teise maailmasõja päevil*. Toronto, 1973, Tln., ²1993; *Vabaduse eest. Soomepoiste lühielulood*. Tln., 1997. ◂

Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus, lüh. SSEÜ, II maailmasõja ajal Soome kaitsejõududes vabatahtlikuna teeninud eestlaste (soomepoiste) veteraniorganisatsioon; asut. 26. IV 1992. Algul oli liikmeid ligi 700, veebr. 2003 370. Välisriikides elavatel soomepoistel on oma ühingud (Kanadas, Rootsis). SSEÜ moodustas toimkonnad, kes tegelevad soomepoiste ajaloo, sotsiaal- ja tervishoiuküsimustega, mälestusmärkidega, kultuuri- jm. tööga. SSEÜ algatusel on Pupastvere ja Pilka lahingupaika (1992), Muuksi linnamäele (1994) ja Paldiskisse (1999) püstitatud mälestuskivid, Tallinna Metsakalmistule rajatud soomepoiste matmispaik (1997) ning Äksis avatud soomepoiste muuseumituba (2002). ◂ 1

Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsioon, soome-ugri kirjanike, kirjandusteadlaste ja tõlkijate loominguline ühendus. Asut. 1993 Egeris. Assotsiatsioon korraldab regulaarselt soome-ugri kirjanike kongress. Igast kongressist võtab osa u. 100 soome-ugri rahvaste kirjanikku. Enamik kongresse on olnud temaatilised, kongressi ajaks antakse välja infoleht. Juhatajad: 1993—96 Peter Domokos, a-st 1996 Arvo Valton. Eestis tegutseb ka 1994 asut. Soome-Ugri Kirjanduste Ühing, mille juhatuse liikmed on A. Valton ja Ülo Tuulik. Ühing korraldab assotsiatsiooni majandustegevust. 1

soome-ugri rahvaste folkloorifestival, suurim soome-ugri rahvaste kultuuri tutvustav kultuuriüritus, millest võtavad osa enamiku soome-ugri rahvaste ✧folkloorirühmad. 1997 toimus festival Eestis, korraldaja oli Fenno-Ugria Asutus. Osales u. 50 eestlaste ja 20 teiste soome-ugri rahvaste folkloorirühma; lavastajad Enn Madi ja Maie Orav, dir. Jaak Prozes. Peamised kontserdid toimusid Tartus ja Rakveres. 1

Soome-Ugri Rahvaste Infokeskus, MTÜ Fenno-Ugria Asutuse juures tegutsev, soome-ugri rahvaid tutvustava info hankimise ja vahendamise asutus; asut. 1993. A-st 1996 on juhataja Andres Heinapuu. Keskus korraldab Soome-Ugri Rahvaste Maailmakongressi meedia ja informatsiooni töörühma tegevust, annab 4—6 korda aastas välja Fenno-Ugria Asutuse infolehte ja haldab kodulehekülge (http://www.suri.ee). Infokeskuse juures paikneb Eestis ainulaadne soome-ugri rahvaste väljaandeid sisaldav rmtk.

Soome-Ugri Rahvaste Konsultatiivkomitee, soome-ugri rahvaste koostööd ja soome-ugri rahvaste maailmakongressi ettevalmistav ja kooskõlastav organ, kaitseb soome-ugri rahvaste õigusi ja huve. Asut. 1992 Komi Vabariigis Sõktõvkaris, peakorter asub Helsingis. Konsultatiivkomitees esindab iga rahvast kuni kaks esindajat, kelle on lähetanud rahvaste esinduskogud või -organisatsioonid. Igal esindajal on üks hääl. Otsused võetakse vastu konsensuse alusel, organisatsioonilised küsimused otsustatakse hääletamise teel. Konsultatiivkomitee korraldab igal aastal vähemalt kaks istungit ning konverentse ja seminare, mis käsitlevad soome-ugri rahvaste probleeme. A-st 1995 annab konsultatiivkomitee koos Soome-Ugri Rahvaste Kultuuride Arendamise Fondiga neli korda aastas välja vene- ja ingliskeelset infolehte. Juhataja a-st 1992 Valeri Markov (komi).

Soome-Ugri Rahvaste Maailmakongress, soome-ugri ja samojeedi rahvaste esinduskogu, organ, mis ei sõltu valitsustest ega parteidest, toetub soome-ugri rahvaste koostöödeklaratsioonile. On ✧Soome-Ugri Rahvaste Konsultatiivkomitee kaudu esindatud ÜRO Inimõiguste Komitee põlisrahvaste töörühmades. Maailmakongressi otsustas kokku kutsuda 1992 Iževskis moodust. Soome-Ugri Rahvaste Assotsiatsioon. U. 300 saadikuga maailmakongress toimub iga nelja aasta tagant. Iga rahvast esindab maailmakongressil selle rahva esindusorgani või keskseltsi delegatsioon. Kongressid on toimunud Sõktõvkaris (1992), Budapestis (1996) ja Helsingis (2000). Kongressi eesmärk on soome-ugri rahvaste kultuuri ja keele arendamine ja kaitsmine, nende koostöö edendamine ning enesemääramisõiguse teostamine rahvusv. normide ja põhimõtete järgi.

Soome-Ugri Rahvaste Noorte Assotsiatsioon, lüh. SURNA, soome-ugri rahvaste noorteorganisatsioonide ühendus; asut. 1990 Mari Vabariigis Joškar-Olas. Peakorter asub Helsingis, liikmesorg-e on u. 30. Assotsiatsiooni ülesanne on soome-ugri rahvaste noorteorg-de koostöö arendamine. Esindatud on peaaegu kõigi soome-ugri rahvaste noorteorg-d, enim on neid Eestist, Marimaalt ja Soomest. SURNA korraldab soome-ugri noorte probleemidele pühendatud konverentse ja seminare. Kongressid on toimunud Iževskis (1993),

Sõktõvkaris (1995), Tallinnas (1997) ja Helsingis (2000). 1999—2002 oli SURNA soome-ugri ajalehe „Kudo+Kodu" väljaandjaid. SURNA presidendid: Aleksandr Abdulov (mari, 1990—93), Svetlana Smirnova (udmurt, 1993—95), Niina Nesterova (komi, 1995—97) ja Jaak Prozes (eestlane, 1997—2000); a-st 2001 juhib SURNA-t koordinatsiooninõukogu.

Soonlepa laht asub Hiiumaa kagurannikul Salinõmme ja Sarve ps-e ning Saarnaki, Kaevatsi ja Õakse laiu vahel. Lahte suubub Suuremõisa jõgi (pikkus 16 km, jõgikond 58 km^2), lahe loode- ja põhjaosa kuulub ✧Hiiumaa laidude MKA-sse.

Soontagana, muinaskihelkond Lääne-Eestis, hilisema Läänemaa lõunaosas, hõlmas ligikaudu nüüdse Koonga v-a ala, keskus oli S. maalinn. Esimesed teated S. kohta on Henriku Liivimaa kroonikas: kirjeldatakse sõjakäiku *provincia Sontagana*'sse (1210) ja S. linnuse (*castrum Sontagana*) piiramist ja vallutamist (1216). — S. maalinn asus Kurese k-st u. 2 km põhja pool Avaste soos (✧Avaste LKA) paikneva väikevoore (kuni 10 m ümbritsevast sootasandikust kõrgem) loodeotsal paekõvikul; pindala ligi 3500 m^2. Säilinud on ringvalli u. 1 m kõrgused jäänused. Läbi soo viis Kureselt saarele pakktee. Kaevatud 1965 (Aita Kustin) ja 1966—71 (Evald Tõnisson). Vanimad leiud pärinevad 7.—8. saj-st, kultuurikihi põhiosa kuulub 12. saj-sse ja 13. saj. algusse. ▲

Soopoolitse, ✧Sobolits.

Soosaare soostik asub Võrtsjärve nõo põhjaosas Navesti ja Põltsamaa jõe vahelisel lainjal tasandikul; 12 670 ha, lisaks 1460 ha soosaari. Poka, Soosaare,

Soome-ugri kirjanike kongressid

		Teema
1989	Joškar-Ola	
1991	Espoo	„Keel on mu kodumaa"
1993	Eger	„Emakeel, kirjandus ja tänapäev"
1996	Lohusalu	„Sild" (tõlkimine)
1998	Sõktõvkar	„Soome-ugri ideoloogia ühiseid jooni"
2000	Saransk	„Kool, kirjandus ja tulevik"
2002	Iževsk	„Globaliseerumine ja huumor soome-ugri rahvaste kirjanduses"

Tässi ja Unakvere soos on valdav puisraba, Kolgi, Pendi ja Tääksi soos on pms. puismadalsoo ja madalsoomets. Turbalasundi suurim paksus 6,8 m. Osa madalsooalast on kuivendatud. Tässi rabas asub freesturbaväli.

Sopa allikas asub Koeru v-s Pandivere kõrgustiku jalamil. Püstiste veerudega allikalehtri pikkus on 6 m, laius 3 m ja süg. 4,8 m. Allikast algab Võllingu jõkke suubuv Sopa oja. Surveline põhjavesi avaneb paelõhedest, millel on 0,5 m moreeni ja 3 m turvast. Vooluhulk on suurvee ajal üle 60 l/s, veevaesel ajal 30 l/s. Vesi on tumesinine. Allikas asub ✧Endla LKA-l. ◂

Sope kalmistu asub Purtsest kirdes end. Sope k. Metsavälja talust idas, merest u. 2 km lõunas madalal liivakühmul. Sealt on kündmisel leitud u. 10 neoliitilist hauda, neist 2 on õnnestunud arheoloogiliselt uurida (1926 Harri Moora ja 1933 Richard Indreko). Mõlemas oli protoeuroopa tüüpi naiseluustik, üks tugevalt kõguras, teine paremal küljel, jalad kõnksus. Mõlema juures oli hauapanusena kitse- või lambaluust naaskel, ühel ka savinõu (nöörkeraamika), teisel veisehammas. Kalmistu alalt on leitud ka venekirveid.

sordileht, Eestis turustamise otstarbel paljundamiseks ja müügiks lubatud põllum-kultuuride sortide nimekiri. S-e kinnitab põllum-ministri määrus. S-s on liigi ja sordi nimetus, sordi s-e soovitajate ja tema säilitajate nimed ning s-e võtmise ja s-st kustutamise aasta. Sort võetakse s-e Taimetoodangu Inspektsiooni korraldatud riiklike registreerimis- ja majanduskatsete tulemuste alusel. Sort peab olema bioloogiliste omaduste järgi eristatav, ühtlik ja püsiv, tal peab olema maj. viljelusväärtus, ta peab sobima Eesti mullastiku- ja kliimatingimustes kasvatamiseks ning kandma registreeritud nimetekohast sordinime.

Sorgu, asustamata saar Pärnu lahe suus, 5 km Manilaust kagus, kuulub Tõstamaa v-a; 5,1 ha, kõrgus kuni 5 m. Saar on kivine ja suhteliselt kõrge, seda katab madal tõmpuu enamusega võsamets. S-l on tuletorn (a-st 1864 puit-, a-st 1904 punasest tellisest torn, kõrgus 16 m). ▴

Sorgu kaitseala, ka Sorgu saare kaitseala, asub Tõstamaa v-s; 5,1 ha. Asut. 1991 väikesaare linnustiku kaitseks.

Soros Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus, ✧Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus.

sossolid (vn сосоли, ссолы; arvat. < muinasskand *sōla- 'maa'), eestlaste nimetusi vene kroonikais. Pärast Kiievi suurvürsti Izjaslav Jaroslavitši sõjakäiku Eesti alale 1060 ja andami (2000 grivnat hõbedat) nõudmist nimetati s-eiks nimet. hõimud andamikogujad minema, vallutasid 1061 suurvürsti võimu all olevad Tartu ümbruse külad, põletasid maha a-st 1030 venelaste ehitatud Tartu (Jurjevi) linnuse ning tungisid sõdides Pihkvani. Kroonikate teateil langes venelastega sõdides arvatu hulk s-eid (venelasi 1000).

sotsiaalhoolekanne, tegevus, mille eesmärk on määrata sotsiaaltoetusi ning osutada sotsiaalteenuseid ja muud abi. S-e ülesanded on toetada üksikisikuid ja perekondi, et ennetada, kõrvaldada või kergendada nende toimetulekuraskusi, ning aidata sotsiaalsete erivajadustega isikuil ühisk-s kohaneda ja tunda end sotsiaalselt turvaliselt. Eestis reguleerib s-t s-e seadus (jõustus 1995, hiljem on seda muudetud). Riiklikku s-t korraldavad sotsiaalminister ja maavanemad, omavalitsuse s-t valla- ja linnavalitsus. Osutatavad teenused on nõustamine, proteeside, ortopeediliste ja muude abivahendite muretsemine, koduteenused, eluasemeteenused, hooldamine perekonnas, hooldamine ja rehabilitatsioon hoolekandeasutustes jm. toimetulekuks vajalikud sotsiaalteenused. Üksi elaval isikul või perekonnal, kelle kuu netosissetulek pärast eluruumi alaliste kulude mahaarvamist on alla kehtestatud toimetulekupiiri, on õigus saada toimetulekutoetust. Seaduse kohaselt on erilise tähelepanu all sotsiaalsete erivajadustega inimesed (lapsed, puuetega isikud, vanurid).

sotsiaalkindlustus, ainelise toimetuleku tagamine inimestele, kes vanaduse, kutse- vm. haiguse, tööõnnetuse, invaliidsuse, töötuduse vm. pärast on sissetuleku kaotanud. Riiklikku pensioni — solidaarsuspõhimõttele tuginev igakuine rahaline sotsiaalhüvitis vanaduse, töövõimetuse või toitja kaotuse korral — makstakse Eestis riigieelarvest riikliku pensionikindlustuse kuludeks määratud vahenditest. Riikliku pensionikindlustuse seaduse alusel (jõustus 1. I 2002) sätestatakse riiklik vanaduspension pensioniikka jõudnud isikule eluks ajaks. On võimalik saada ka edasilükatud vanaduspensioni; see määratakse seaduses sätestatud vanaduspensionieast hilisemas vanuses ning iga kuu eest, mis on möödunud isiku jõudmisest pensioniikka, makstakse 0,9 % võrra suuremat pensioni. Seadus näeb ette ka võimaluse kuni kolm aastat enne vanaduspensioniikka jõudmist ennetähtaegse vanaduspensioni saamiseks, kui isikul on olemas vanaduspensioni määramiseks nõutav pensionistaaž. Kui on olemas nõutav pensionistaaž, võidakse mõnel tingimusel (nt. kui ema, isa, võõrasema, eestkostja või hooldaja on kasvatanud vähemalt kaheksa aastat kolme või enamat last või kui isik on rehabiliteeritud) määrata pension soodustingimustel, s. o. enne tavalist vanaduspensioniiga. Isikute solidaarset ravikindlustust reguleerib ravikindlustuse seadus (2002). Ravikindlustus katab kindlustatud isiku tervishoiukulud, s. t. tagab seaduses sätestatud tingimustel tema haiguste ennetamise ja ravi, ravimite ja meditsiiniliste abivahendite ning ajutise töövõimetuse hüvitiste ning muude hüvitiste tasumise, lähtudes kindlustatud isikute vajadustele vastavate teenuste osutamise, ravi piirkondliku võrdse kättesaadavuse ja ravikindlustusraha otstarbeka kasutamise põhimõttest. Ravikindlustuse kindlustusandja on Eesti Haigekassa. Kindlustatud isik valib haigekassa piirkondliku struktuuriüksuse ning ta kantakse selle kindlustatud isikute nimekirja. Töötuskindlustus kindlustab töötajale hüvitised töötuks jäämise, kollektiivse koondamise ning tööandja maksujõuetuse korral. Hüvitisi makstakse Eestis Töökassasse töötuskindlustusmaksust laekunud rahast. Töötuskindlustust käsitleb töötuskindlustuse seadus (2001, hiljem täiendatud). Töötuna arvelolekut ja töötu riikliku abiraha, ühekordse toetuse ja õppestipendiumi maksmist tööhõiveameti kaudu sätestab töötu sotsiaalse kaitse seadus (jõustus 1. X 2000, hiljem mitu korda täiendatud). Töötu riiklikku abiraha makstakse Eesti alalisele elanikule, tähtajalise elamisloa alusel Eestis elavale välismaalasele ja Eestis viibivatele pagulastele (viimasele kahele rühmale kuni elamisloa tähtaja lõppemiseni). Töötu on seaduse kohaselt täieliku või osalise töövõimega isik, kes on 16-aastane või vanem (kuni vanaduspensioni eani), kes ei tööta, on kohe valmis

tööle asuma ja otsib tööd. Isik otsib tööd, kui ta pöördub tööhõiveametisse vähemalt kord 30 päeva jooksul sooviga kohe tööle asuda ning on valmis osalema tööturukoolituses. Töötu võtab arvele elukohajärgne tööamet. Vt. ka sotsiaalhoolekanne.

Sotsiaalministeerium, valitsusasutus, mille ülesanne on välmida ja ellu viia riigi sotsiaal- ja tervishoiupoliitikat. Tema eelkäijaid on olnud Töö- ja Hoolekande- (1918—29), Haridus- ja Sotsiaal- (1929—36), Sotsiaal- (1936—40), Sotsiaalkindlustuse (1940—80) ja Sotsiaalhooldusmin. (1980—93). S-ks nimetati tollane Tervishoiu-, Sotsiaalhooldus- ja Töömin. 1. II 1993. S-i koosseisu kuulub 14 osakonda ning tema valitsemisalas on Tööturu-, Sotsiaalkindlustus-, Ravimi- ja Tervishoiuamet ning Töö- ja Tervisekaitseinspektsioon. 1

SOUP '69, ERKI disaini- ja arhitektuuriüliõpilaste loodud kunstirühmitis, mis jõudis avalikkuse ette 1969 Tallinna kohvikus „Pegasus" toimunud näitusega; tegutses 1971. a-ni. Nimetus pärineb Ameerika popkunstniku Andy Warholi *Campbell*'i firma supipurke kujutavalt maaliseerialt. Lähtuti pms. popkunsti ideedest, mis seostati kohalike oludega ning mida rakendati muuhulgas Nõuk. ühisk-a kriitikaks. Teostes kasutati kollaaži- ja assamblaažitehnikat ning valmisesemeid, viljeldi tegevuskunsti erinevaid vorme. Liikmeid: Ando Keskküla, Andres Tolts, Leonhard Lapin.

„Sovetskoje Finno-ugrovedenije", ✧„Linguistica Uralica.

sovhoos, NSV Liidus põllum-ettevõte, mille maa ja vara (hooned, masinad, transpordivahendid, istandused, niisutussüsteemid jms.) kuulusid riigile. S-i majapidamist korraldas direktor. Eestis hakati riigimõisadest ja võõrandatud suurtaludest s-e asutama 1940. a. sügisel. 1988 oli Eestis 136 s-i. Põllum-maad oli s-l keskm. 4350 ha, töötajaid 440, veiseid 2270, sigu 3360 ja traktoreid 64. Riik valvas s-i majandustegevuse järele: andis iga-aastase tootmisülesande (tootmisplaani, mis sisaldas tootmise mahu suurust ja riiklikku müügikohustust), kinnitas finantsplaani ning kontrollis nende täitmist. S-i finantsplaaniga jaotati ettevõtte puhastulu: kasum läks majandustegevuse arendamiseks ja sotsiaalobjektide ning -tegevuse toetamiseks. Ka töötasu suuruse määras riik. Plaani täitmise ja ületamise eest maksti preemiat. Puhastulu, mis pärast omavajaduste katmist üle jäi, jaotati vähemedukate majandite vahel, kelle tulust ei piisanud maj. ja sotsiaalarengu vajadusteks.

SP Muusikaprojekt, lüh. SP Muusika, 1994 asut. muusikakirjastus. Aitab kaasa Eesti süvamuusika levikule ja Eesti muusikakultuuris oluliste ning seni ilmumata teoste väljaandmisele. Ilmunud on rohkesti Eesti uuemat koorimuusikat ning Cyrillus Kreegi suurteos „Reekviem". Kirjastuse omanik ja juht on Sven Peterson.

„Spordileht" ilmus 1958—93 ja 1996—99 (1967—93 3 korda nädalas), väljaandja 1958—89 ENSV Riiklik Kehakultuuri- ja Spordikomitee ning ENSV Ajakirjanike Liit ja 1990—93 Eesti Ajakirjanike Liit; keskm. trükiarv 70 000. 1993—95 ilmus „S-e" asemel „Eesti Spordi Leht". — „S-e" nime kandis 1993—95 ka „Päevalehe" 2 korda nädalas ilmunud lisa.

Spordimeditsiini Sihtasutus, saavutus- ja harrastussportlaste meditsiinilise teenindamisega tegelev asutus. Eelkäijaid: Vabariiklik Arstlik-Kehakultuuri Dispanser (asut. 1950, juhatajad Moissei Kirsner, Fritsas Markusas ja Eldur Annus), Tartu Arstlik-Kehakultuuri Dispanser (asut. 1951, juhatajad Aino Arro, Toomas Savi ja Servi Täll). 1990 nimetati dispanserid ümber spordimeditsiini keskusteks, mille alusel Eesti Olümpiakomitee ja Eesti Spordi Keskliit asutasid 1998 SA Tippspordi Uuringukeskuse, see nimetati 2002 ümber S. S-ks. Juhataja on Rein Jalak.

„Sporditäht", a-st 1992 ilmuv spordiajakiri (a-ni 2000 12, a-st 2001 10 nr-t aastas). Väljaandja Donatas Narmont (AS Inreko Press); peatoim-d: 1992—98 ja a-st 2003 Indrek Schwede ning 1999—2002 Kristjan Kalkun. ▸

„Sport Bülletään", väliseestlaste spordielu kajastanud spordiajakiri. Ilmus 1980—2000 USA-s Barnegatis (New Jersey osariik) kaks korda aastas. Kokku ilmus 41 nr-t. Kõigi numbrite koostaja, toim. ja väljaandja oli Herbert Lääne.

SRV Kinnisvara, SRV Kinnisvara AS, kinnisvara arendamise (kinnisasjade omandamine, ehitiste ja rajatiste projekteerimine, ehitamise rahastamine, ehitamine, projektijuhtimine, objekti müük) ja vahendamise ettevõte. Asut. mais 1992. Kuulub Soome kontserni *Pontos Baltic Holding LTD*. SRV K. tütarettevõtted on Viru Väljaku Arenduse OÜ, Rävala Parkla AS, OÜ Mark Invest, OÜ Ripido, AS Satabild, Jüri Arenduse OÜ, Astlanda Büroo AS ja Pikksulevimägi OÜ.

Stahlbergi stuudio [*šta:l-*]. Tunnustatud ooperibass Georg Karl Stahlberg tegutses pärast Euroopa lauljakarjääri a-st 1902 Tartus elu lõpuni (1942) laulupedagoogina. Tema enam kui 250 õpilase seast on tuntuimad Rudolf Jõks, Alfred Sällik, Martin Taras, Aarne Viisimaa jmt.

Standard, AS Standard, mööblitootmisettevõte. S-i sünniaastaks peetakse a-t 1944, kui alustas tööd 7 töötajaga artell „S". 1976 asut. Tallinna Teadusliku Mööblitootmiskoondise „S." alusel moodustati 1991 riiklik aktsiaselts, see erastati 1994. S-l on 2 vabrikut Tallinnas ja üks vabrik Harjumaal Kosel. Valmistatakse büroo-, hotelli- ja koolimööblit, pehmet mööblit, eritellimismööblit jm. Aktsiakapital 33,12 mln. kr., käive oli 2002. a. 124,5 mln. kr., kasum 2002. a. 2,6 mln. kr.; töötajaid 200. Ligi kolmandik S-i toodangust veetakse välja, põhil. Skandinaavia riikidesse, Balti riikidesse ja Venemaale.

A. Starkopfi ateljeemuuseum avati 1972 Tartus skulptor Anton Starkopfi maja I korrusel ✧Tartu Kunstimuuseumi allüksusena. Välja olid pandud kunstniku teosed ning tema elulugu käsitlev materjal. 1993 muuseum suleti, ametlikult lõpetas tegevuse 1997.

Statistikaamet, Rahandusmin-i valitsemisalas olev valitsusasutus; asut. 1. III 1921, kandis siis nime Riigi Statistika Keskbüroo. S-i ülesanne on erapooletu, usaldusväärse ja asjakohase riikliku statistikaga kajastada keskkonna, rahvastiku, sotsiaalvaldkonna ja majanduse seisundit ning nendes toimuvaid muutusi. Peadir. on a-st 1991 Rein Veetõusme.

Stensby leping [*ste:nsbü*] sõlmiti Taani kuninga Valdemar II ja Saksa Ordu vahel Sjællandi saarel Stensby asulas 7. VI 1238. Ordu tagastas Taanile Tallinna linnuse ning Rävala, Harju ja Viru mk-a. Järvamaa jäi ordule tingimusel, et sinna ei ehitata linnuseid Taani loata. Sõlmiti sõjaline liit, uutest vallutustest pidi Taani saama $^2/_3$, ordu $^1/_3$.

Stockholmi Eesti Meeskoor, algselt Eesti Noorte Meeste Kristliku Ühingu meeskoor, asutati 1944, olnud võõrsil nimekaimaid eesti meeslaulu traditsiooni kandjaid, esimene juhataja Harri Kiisk. 1945—59 juhatas koori Eduard Tubin, seejärel Lembit Leetmaa. Oma kõrgaegadel tegi koor kaks suurt kontserdireisi USA-sse ja Kanadasse (1963 ja 1969) ning Euroopa riikidesse (1978 Lääne-Saksamaale, Suurbritanniasse, Taani, Hollandisse ja Soome). Hiljem juhatasid koori tuus H. Kiisk ja Rein Tubin.

Stockholmi Eesti Naiskoor on asut. 1968, koori on juhatanud Hilma Nerep-Mossin, Harri Kiisk (vaheaegadega) ja a-st 1975 Toomas Tuulse.

Stockholmi Eesti Seltsi Segakoor on asut. 16. XII 1944, asutaja Juhan Aavik, hiljem anti koorile tema nimi. On Rootsi eestlaste laulupidude algatajaid. Koori on juhatanud ka Verner Nerep ja Harri Kiisk.

Stockholmi Eesti Teater, Rootsi pagulaseestlaste teater, tegutses 1954—98. Tema eelkäijad olid Stockholmi Eesti Seltsi Näitering (1945), Eesti Pagulasteater Rootsis (1946—52) ja Eesti Teater Rootsis (1950—53). Enamik põgenikelaagri teatritegelastest (üle 40) olid end. estoonlased. Algul tegutsesid eraldi draama- (Edmar Kuus, Marje Parikas, Jussi Romot jt.) ja muusikatrupp (Verner Nerep, Milvi Laid, Els Vaarman, Riina Reimik jt.); lavastasid Hanno Kompus, Rein Andre, Boris Peensaar, Aarne Viisimaa, Lensi Römmer jmt. Mängiti Eestist tuttavat repertuaari, pagulaskirjanike näidendeid ja eepiliste teoste dramatiseeringuid ning operette. Eedo Karrisoo moodust. Eesti Ooperisõprade Selts tõi lavale 3 ooperit. L. Römmer koondas 1954 S. E. T-sse Stockholmi jäänud teatritegelased ja harrastajad, noori tuli juurde eestikeelsetest kooliteatritest (juhendajad M. Laid, Ao Vaks, L. Römmer, J. Romot jmt.). L. Römmer tegi üle 30 lavastuse, tema rahvuskultuurilist suunda toetasid teised lavastajad (Valentin Lind, Marie Kalbek, Agnes Lepp-Kaasik). Uue põlvkonna hulgast kujunesid tuntuimateks näitlejateks Epp Lohk, Väino Konga, Rein Vellner, Ilmar Vainu jmt., lavastajateks Heljo Mängel ja Lea Trepp (ühtlasi teatri viimane juht). S. E. T oli kogu maailmas pikka aega pagulasteatrite lipulaevaks, ta esines ESTO-del, Suksumaal ja Eestis (1989 ja 1991).

Vt A. Mikk. *Katkenud laulukaar*. Tln., 2000; K. Saarsen. *Eesriie tõusis siiski*. Tln., 2000. ◂

„Stodom," fotogrupp, fotograafide loominguline ühendus. Asut. 1964, esimene näitus oli juunis 1966. Ühendusse on kuulunud Tatjana ja Andrei Dobrovolski, Rein Maran, Boris Mäemets, Kalju Suur, Peeter Tooming. „S-i" loomingulist tegevust iseloomustavad aktiivsus ning uuenduslikkus: esimene foto- ja kujutava kunsti ühisnäitus (1966), esimene audiovisuaalne näitus (1972), ENSV-s esimene fotode näitusmüük (1972). „S-i" liikmed on esinenud ühis- ja isikunäitustega nii kodu- kui ka välismaal, võitnud rahvusv. võistlustel auhindu, osalenud fototrükiste koostamisel, teinud fotofilme. 1972 liitus „S-ga" Peep Puks, 1981 Tõnu Tormis. 1980. a. oli „S-i" juubelinäitus, 1991 ja 1994 retrospektiivnäitus.

K. Strobeli orkester [*štro:bel*] tegutses 1931—39. 15. III 1931 hakati mängima „Dancing Palace Glorias", orkestrisse kuulusid Priit Veebel (klaver ja orkestrimerija), Johannes (Juk) Holst (altsaksofon), Adolf Eller (tenorsaksofon), Robert Flink/Tavas (trompet), Artur Flink (tromboon), Konstantin Paalse (kitarr, ukumfon), Herbert Vellesaar/Velberg (bass) ja Kurt Strobel (trummid, vokaal). 1932. a. alguses esines orkester „Vanemuise" restoranis, märtsist jätkas „Estonia" Valges saalis. 1935—39 mängiti taas „Glorias" (R. Tavas, A. Flink, Eduard Kurt, A. Eller, K. Paalse, P. Veebel ja K. Strobel). 1939 esineti „Estonia" Valges saalis, kuni K. Strobel siirdus nov-s Saksamaale.

Studio 22 [*stu:*-], 1972 Tõnis Vindi kunstiteoreetilisest õpperühmast välja kasvanud rühmitis, ✧Eesti Kunstnike Liidu alaliit. Korraldab loenguid ja arutelusid, õpetuse põhirõhk on vanadel kultuuridel ja Kaug-Ida kunstil. Erilist tähelepanu osutatakse loomepsühholoogiale ning kompositsiooni arhitektuursele ülesehitusele. Liikmed on maalijad, graafikud, arhitektid, disainerid, teatrikunstnikud, fotograafid, muusikud ja filmiloojad. Rühmitise asutajatest said iseseisvate kunstnikena esimesena tuntuks Marje Taska, Siim-Tanel Annus, Agu Pilt ja Ene Kull. Ühise näitusega esineti esimest korda 1989 („Hermeetria 22", Tallinna Kunstihoone galeriis), olulisimad näitused on olnud Tallinnas (1996, 1998, 2002), Saksamaal (1992), Lätis (1999) ja USA-s (2001).

substraatsõnad, vallutajate keelde tulnud kohaliku põliskeele sõnad. Substraadile vastupidine nähtus — põliskeeles leidub vallutajate keele elemente — on superstraat. Võõrsete keelte vastastikuseid mõjutusi nimet. adstraadiks. Keelepuu teooria järgi on sõnad *konn, neem, saar, sugu, Peipsi* ja *Pärnu* tundmatust protoeuroopa keelest pärinevad s-d, ✧kontaktiteooria järgi on need aga vanimad. ✧Kunda kultuurist pärit eesti k-e omasõnad. Baltisaksa murretes leidus eesti substraati, nt. *der Arro* 'aru, kuiv rohumaa', *der Brodofen* 'leivaahi' saksa sõna *Backofen* 'praeahi' asemel. Enamik eesti ✧laenukihte (saksa, vene, inglise) kuulub superstraadi hulka. Läti ja soome laenude puhul on tegemist adstraadiga.

sudeedi põisjalg (*Cystopteris sudetica*). Eestis väga haruldane, oma levila põhjapiiril olev sõnajalgtaim (LK I, PR 3.). Kõrgus 15—30 cm; üldilmelt õrn mitmeaastane taim, lehelaba kolmelisulgjas ja kujult kolmnurkne. Kasvab Toila liinikunnas kõnnesisses lehtmetsas.

Suigu looduskaitseala asub Vinni v-s; 82 ha, 2 lahustükki. Asut. 1976 loodusmetsa kaitseks; praegused piirid ja staatuse sai 1999, et kaitsta ka haruldasi liike. Kaitseala põhjaosas on üleminekuline kuni 150-aastased kuusemetsad. Lõunapoolsel lahustükil kasvas 150-aastaste hanibadega segametsa, kus oli must-toonekure ja lendorava (mõlemad LK I) elupaiku, kuid suur osa puistust hävis 2001. a. keeristormis. Tormis hävisid ka kauaaegne must-toonekure pesapuik ja mitu lendoravate pesapuud. Mets koos turbimurruga jäeti looduslikule arengule. ◂

Suitsidoloogia Instituut asub Tallinnas; asut. 1993, alguse saanud Eesti Arstide Liidu suitsidoloogia uurimisrühmast. S. I-i algkapital pärineb Rootsist ning Rootsi teadlastega tehakse tihedat koostööd. Tegevusalad on rahvusvaheliselt tunnustatud suitsidoloogia-alane teadustöö, kvaalifitseerijate juhendamine, vaimse tervise alane koolitus ning teabe kogumine ja levitamine. S. I. esindab Eestit Maailma Tervishoiuorg-i (*WHO Euro*) enesetappude ennetamise võrgustikus ja osaleb nii Eesti kui ka rahvusv. vaimse tervise edendamise ja suitsidaalse käitumise ennetamise programmide koostamises ja ellurakendamises ning on erialastes sidemetes teiste riikide suitsidoloogidega. Instituudi dir. on a-st 1993 Airi Värnik, asepresident Rootsi Kuningliku (Karolinska) Inst-i prof. Danuta Wasserman.

sukad, Eesti rahvarõivastes villased silmkoelised labajala- ja säärekatted, ulatusid põlvini, võeti kasutusele 18. saj. keskpaiku. S-d olid kas ühevärvilised või kirjatud, meeste s-d mustad, pruunid või tumesinised, naiste s-d 19. saj. keskpaigani valged, hallid või pruunid, saartel, Harjumaal ning rannarootsi alal punased. 19. saj. II poolel tulid moodi sinised s-d. Kirjatud s-i kandsid naised pms. Lõuna- ja Lääne-Eestis. Säärekiri erines paikkonniti laiuse, paigutuse ning värvitoonide poolest. Laia säärekirjaga olid Viljandi- ja Lääne-Pärnumaa, Kihnu, Saaremaal Mustjala ning 19. saj. lõpust ka Muhu s-d. 19. saj. lõpul hakati kandma üleni põiktriibulisi s-i. S-d kinnitati põlve alt säärepaeltega. ◂

Sumera Ühing, Lepo Sumera Ühing, lüh. LSÜ, on moodust. 21. X 2000. Ühingu eesmärk on jäädvustada helilooja elutööd, tutvustada laiemalt tema loomingut ja üldse Eesti muusikat. LSÜ on korraldanud kontserte ja plaadiesitlusi, algatanud paljude heliplaatide väljaandmise ning Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis paikneva Sumera arhiivi korrastamise. 2003 oli LSÜ Lepo Sumera nim. noorte heliloojate loomingu võistluse peakorraldaja (28 riigist laekus 91 helitööd, võitis itaallase Alberto Collo teos „Starlights"). LSÜ-l on 29 liiget (2003), juhatuse esimees on Erkki-Sven Tüür.

sunnismaisus, talupoegade kinnistatus maa külge, pärisorjuse põhitunnuseid. Sunnismaine talupoeg ei tohtinud feodaali loata elukohta vahetada. Eestis hakati talupoegade liikumisvabadust kitsendama 14. saj. lõpus. 15. saj. sõlmisid feodaalid pagenud talupoegade väljaandmise leppeid. 16. saj. sunnismaistati kõik talurahvakihid. S. kaotati 1816., 1819. ja 1863. a. talurahvaseadusega.

Surju, küla ja samanim. valla keskus, asub Reiu jõe keskjooksul Pärnu—Valga mnt. ääres; 327 el. (2000). Külas on põhikool (2002/03. õ.-a. 144 õpilast; asus a-ni 2000 Rabakülas), rahvamaja, rmtk., tervisekeskus, hooldekodu, apteek ja postkontor. Läänes külgneb S. Ilvese k-ga, seal asuvad S. kalmistud (põhjapoolne kuulus S. apostliku õigeusu kogudusele, lõunapoolne Pärnu Eliisabeti kogudusele). S. metskonna keskus on Laadi k-s. — Teateid a-st 1544 (*Dorf Surge*), mõis (*Surry*) oli olemas hiljemalt 1601 (*Hoff Suria*).

Surju vald asub Pärnumaa lõunaosas; 357,69 km², 1033 el. (2003). Keskus Surju k-s. Paikneb ✧Liivi lahe rannikumadaliku ja ✧Soomaa piirialal. Peamine asustus paikneb Reiu jõe ja Pärnu—Valga mnt. ääres. Valla põhjaosa on valdavalt metsane ja soine (Ilvese, Toldri ja Saessaare raba), seal on ainult üksikud metsakülad (Saunametsa, Kikepera). Valla lõunaosas asuv Maarjapeakse raba kuulub ✧Rannametsa-Soometsa LKA-sse. Valda läbib Pärnu—Mõisaküla rdt. Metsamaa hõlmab vallast $^3/_4$ (enamik on riigimets). Riigimetsamaad haldavad Kilingi (keskus Lähkma k-s), Laiksaare, Lodja ja Surju (keskus Rabakülas) metskond. Haridus- ja kultuuriasutused asuvad Surjus. Suurimad tööandjad on metsamajandusettevõtted (Kilingi ja Surju metskond), OÜ Surju PM (põllum.) ja avalik sektor. Uulu parun Wilhelm Stael von Holstein andis 19. saj. paljudele taludele pms. USA osariikide nime, seepärast on piirkonnas võõrapäraseid kohanimesid (nt. Uutsoni). — 20. saj. algul jagunes S. v-a ala Kilingi, Pati ja Uulu v-a vahel, 1939—50 Tahkuranna ja Saarde v-a vahel. Valla staatus alates 12. XII 1991. ▸ 1

„Surmatants", 15. saj. lõpust pärinev Lübecki meistri Bernt Notke maal, kuulus Tallinna ✧Niguliste kirikule. Tempera ja õli segatehnikas lõuendile maalitud pikemast kompositsioonist on säilinud üksnes 7,5 m pikkune algusosa. Keskajal püüti elu kaduvust ja surma paratamatust meenutavates surmatantsumotiivides kujutada kõigi seisuste esindajaid, alates kõige vägevamatest (paavst, keiser) ja lõpetades kõige väetimatega (hällilaps, talupoeg, kerjus). Kokku võis maalil olla u. 50 inim- ja surmafiguuri. Tallinna fragmendil on alles 13 figuuri. Pildi all on Surma ja elavate dialoogi edasi andev alamsaksakeelne poeem. Tegemist on Notke ühe kuulsaima teosega. Tallinna „Surmatants" jäljendab Notke 1463 Lübecki Maarja kirikule maalitud „Surmatantsu" (hävinud). Et surmatantsumotiividega maale on Euroopas säilinud väga vähe, on Tallinna maal hindamatu väärtusega ikonograafiline haruldus. Teos on välja pandud ✧Eesti Kunstimuuseumi filiaalis Niguliste muuseum-kontserdisaalis.

B: M. Lumiste. *Tallinna Surmatants*. Tln., 1976; *Der Totentanz der Marienkirche in Lübeck und der Nikolaikirche in Reval (Tallinn)*. Köln, 1993. ▾

Suru-Suurissoo asub Saaremaa lääneosas; 125 ha. Soos on valdav puisraba, servaalal on madalsoometsa. Soo servas leidub allikaid. Turbalasundi suurim paksus 1,45 m. Osa S-S-st on kuivendatud.

Sutlepa meri, ka Sutlepa laht ja Saaremõisa järv, asub Läänemaal Noarootsi ja mandri vahel, end. merelahest tekkinud jäänukjärv; u. 2,5 km², suurim süg. 1,5 m. Väljavool järvekaela kaudu Haapsalu lahte. Vesi põhjani läbipaistev, selles on rohkesti lahustunud orgaanilist ainet ja keskmisel hulgal biogeene. Soolatoiteline ja taimestikurohke, leidub ravimuda, peamine kala on haug. S. m. kuulub ✧Silma LKA-sse.

Sutu laht asub Saaremaa lõunarannikul Vätta ja Nässuma ps-e vahel; laius lahe suus u. 6 km. Lahte suubuvad Kuusiku peakraav ja Ristioja. Läänerannas on Kärsa, idarannas Põhjaniidi paadisadam, Pihtlast kagus Sutu supelrand.

suuline keel, suuline kõne, keskne keele metaregister kirjaliku keele kõrval. S. k. erineb kirjalikust hulga tunnuste poolest, seda põhjustab suulise suhtlussituatsiooni eripära. Tüüpiline kõne on silmast silma peetav dialoog, milles tehakse teksti partnerite koostööna, ta on tagasikerimatu ja kustutamatu (seetõttu väljendub seal tekstitegemise protsess teksti pinnal edasilükkamiste ja paranduste abil) ning multimodaalne (kasutab intonatsiooni, pause, žeste jms.). S. k. kasutab vähem sõnu kui kirjalik ja samu sõnu sagedamini, vähem nimi- ja omadussõnu, enam ase- ja määrsõnu ning palju partikleid (*noh*, *ahah* jms.), millega antakse tagasisidet, seotakse kõnevoore, esitatakse oma suhtumist tekstisse ja tehakse parandusi. Paljudel sõnadel

Suure-Jaani töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	294	45
Kalandus	—	—
Mäetööstus	—	1
Töötlev tööstus	100	85
Energia- ja veevarustus	4	4
Ehitus	12	17
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	63	64
Hotellid ja restoranid	45	9
Veondus, laondus ja side	109	35
Rahandus	4	4
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	4	6
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	—	42
Haridus	87	74
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	73	33
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	21	18
Töötajaid kokku	816	438

Suure-Jaani elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1503	330	22	892	59	281	19
2000	1324	254	19	794	60	276	21

on hääldusliku ja morfoloogilised paralleelvariandid. S. k. liigendub lausungiteks, millest ainult osa on kirjalausetega sarnased. Põimlauseid ja lauselühendeid kasut. vähe ning laused on tihti elliptilised ja neis on vähe täiendeid. S. k-s kasut. palju kordusi eri funktsioonides.

B: T. Hennoste. *Sissejuhatus suulisesse eesti keelde*. — Akadeemia, 2000, 5 — 2001, 1.

suupill, trapetsikujuline huulte ja sõrmede abil mängitav rahvapill. Heli tekitavad puhutava või imetava õhu survel võnkuvad metallkeeled. Võeti kasutusele 19. ja 20. saj. vahetusel. S-ga mängiti pms. rahvapäraseid tantsulugusid.

Suure-Jaani, linn Viljandimaal Sakala kõrgustiku põhjaosas, Viljandist 25 km põhja pool; 1284 el. (2003). S-J. on Viljandimaa põhjaosa piirkondlik keskus (siin asub ka S-J. v-a keskus), kust hargnevad mnt-d Vändra, Võhma, Olustvere ja Viljandi suunas. Linna läbib Ängi (S-J.) oja, mis linna keskel on üles paisutatud ja moodustab 5,9 ha suuruse S-J. paisjärve. Linna põhjapiiril voolab Lõhavere oja. S-J. elanike arv on 1959. a-st alates vähenenud veerandi võrra. 1989. a-ga võrreldes on oluliselt muutunud tööhõive määr (1989. a. töötas 54, 2000. a. ainult 33 % elanikest) ja töötajate jaotus tegevusalati. Suurimad tootmisettevõtted on OÜ Hausler (mööbli valmistamine) ja AS Teskatel (kuivainete pakkimine), transporditeenuseid osutab AS Taisto Bussid. S-J-s on 6 toidu-, 2 lille- ja 3 tööstuskaupade kauplust, raamatukauplus, baar, 2 juuksuritöökoda, 2 apteeki ja veterinaarapteek, töötavad 4 perearsti ja 2 hambaarsti. Pangateenuseid osutavad Eesti Ühispanga ja Hansapanga harukontor. Linnas on S-J. Gümn. (asut. 1688 kõstrikoolina; 2002/03. õ.-a. 482 õpilast), lasteaed „Sipsik", kultuurimaja, rmtk. (üle 37 000 ühiku) ja heliloojate Kappide majamuuseum (asut. 1971). A-st 1887 on S-J. vaimuelu edendaja olnud selts „Ilmatar". Tegutsevad Rahvusv. Artur Kapi Ühing, spordiklubid „Kirm" ja „Vanad Olümpiaalad", kalastusklubi „S-J. Säga", eakate klubi „Meelespea", naistеklubi „Mari" ja perekondlik ühistegevusklubi „Loitsuke". Ilmub linnaleht „Leole". Turiste teenindab S-J. jahimaja. Usuorg-dest on linnas EELK S-J. Kogudus ja baptisti kogudus. Kultuuriloolist huvi pakuvad *S-J. Johannese kirik, õigeusu kirik, Vabadussõjas langenute mälestussammas (1926, Amandus Adamson, ennistamud 1990 Andres Mänd ja Edgar Viies), millel on kujutatud haavatud Lembitut, ja S-J. surnuaed, kuhu on maetud Johann Köler (hauasammas A. Adamson, 1913), heliloojad Kapid (nekropolina kujundatud rahula autor on Juhan Raudsepp), Mart Saar jmt. kultuuri- ja ühisk-ategelast. Järve kaldal asub laululava. Igal suvel korraldatakse *S-J. muusikapäevi. Huviväärne on *Lõhavere Linnamägi. S-J. läh. (u. 10 km läänes) paikneb *Soomaa RP. — Asula on tekkinud 13. saj. keskpaigas ehit. S-J. Johannese kiriku juurde. S-J. kohal varem olnud Valula k. kohta on teateid a-st 1424. 17. saj. hakati asulat kiriku kaitsepühaku järgi nimetama S-J-ks (*Groot Sankt Johannis*), et eristada teda väiksemast, ida pool paiknevast Kolga-Jaanist (*Kleine Sankt Johannis*). 19. saj. lõpuks oli kirikuküla arenenud alevikuks, kus elas u. 600 in. 1924 sai S-J. alevi ja 1938 linna õigused. 1950—59 oli ta samanim. rajooni keskus. Pärast 1959. a-t S-J. areng pidurdus. 6. XII 1990 taastati S-J. omavalitsuslikud õigused. ◙◂

Suure-Jaani Johannese kirik on ehit. 13. saj. keskpaigas ning on seega vanimaid Sakala maakirikuid. Algselt kolmelõõvilise pikihoonega (võlvid hävisid Vene-Liivimaa sõjas) liituvad ruudukujuline kooriruum ja sale neljatahuline läänetorn, mille ülaosa sai kasutada redupaigana. Põhja- ja lääneportaali kaunistavad tüvesevõrudega mõikad, lääneportaali hilisromaani palmettdekooriga raidkapiteelid. Erandlikult raamib

ka läänefassaadi ümarakent tüvesevõrudega mõigas. Vestfaali eeskujude järgi valminud kirikul on olnud oluline osa Kesk-Eesti kirikute arhitektuursel kujunemisel. Sisustuses katab hilisbarokne oreliprospekt (Johann Andreas Stein, 1767) Kriisade orelit (1937). Kirikuaiast pärinev rõngasrist (kiri „Anne Ratecep", 1598, paikneb praegu kirikus) on Eesti vanimaid. Sõdades ja tulekahjudes on kirik mitmel korral (viimati 1703) kannatada saanud, purunenud võlve ei ole hilisemal ümberehitamisel (1765—67) taastatud ning kirik on saanud puitlae. Kiriku kaitsepühaku järgi juurdus külanimena ka Jaani (*Sankt Johannis*). ▲

Suure-Jaani kihelkond hõlmas Viljandimaal nüüdse Suure-Jaani linna, Olustvere, Suure-Jaani ja Vastemõisa v-a ning Pärsti (Vanamõisa k.) ja Vändra v-a osi (Kaansoo ja Leetva k.). Moodustas Sakalas arvat. omaette kihelkonna (keskne linnus Lõhaveres, 4 km nüüdsest Suure-Jaanist). 13.—16. saj. kuulus S-J. k-a ala Viljandi komtuurkonda. Kirikukihelkonna keskaegne nimi oli *Walle* (Valula kirikuküla järgi), kirik kandis Püha Johannese nime. A-ni 1777 oli Vanamõisas ka Risti kabelina tuntud abikirik. 19. saj. keskel siirdus 9,6 % elanikkonnast õigeusku. Talude päriseksostmine algas 1865. Suure-Jaani oli Kesk-Eesti rahvusliku liikumise ja kultuurielu keskusi (Joosep Kapp). Sealne kihelkonnakool (asut. 1825) oli 19. saj. III veerandil tuntud koolmeistrite ettevalmistamise asutusi. 1862 asutati Suure-Jaanis 40 lauljaga meeskoor, 1871 pasunakoor ning 1887 laulu- ja mänguselts „Ilmatar". Kohalikku muusikaelu edendas ka Hans Kapp. 1920 toodi Kõost Olustverre Eesti Aleksandri Põllutöökeskkool.

B: A. Umda. *Suure-Jaani kihelkond*. Viljandi, 1995; *Suure-Jaani kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940*. Viljandi, 1996.

Suure-Jaani muusikapäevad, a-st 1998 ✧Eesti Kontserdi, Suure-Jaani linna ja ✧Rahvusv. Artur Kapi Ühingu korraldatav festival. Ühisettevõtmise eesmärk on väärtustada Suure-Jaanit kui kultuurikantsi. Üritus on kasvanud üheks Eesti publikurohkeimaks suvefestivaliks.

Suure-Jaani vald asub Viljandimaa põhjaosas; 315,98 km², 2286 el. (2003). Keskus Suure-Jaanis. Paikneb pms. ✧Sakala kõrgustiku põhjaosas, üksnes valla metsane ja soine lääneosa kuulub ✧Soomaa maastikurajooni. Sealne Kuresoo raba kirdeosa kuulub ✧Soomaa RP-sse. Metsamaa hõlmab vallast 49 % (riigimetsamaad haldavad Kabala ja Aimla metskond). Valla lõunaosas on Sürgavere mägi (Sakala kõrgustiku põhjaosa kõrgeim — 128 m) ja põhjaosas Navesti jõe org. Navesti jõest põhjas asub ✧Navesti MKA. Valla piires on ✧Lehtsaare LKA. Sürgaveres on põhikool, kultuurimaja, rmtk. ja rahvamaja, Reegoldi k-s Paala rahvamaja. Hüpassaares asub Mart Saare majamuuseum. Huviväärsed on ✧Lõhavere Linnamägi ja Lahmuse mõis (ehit. 19. saj. keskel). Suurimad tööandjad on puidutöötlemis- (OÜ Eesti Höövelliist, AS Eerung) ja põllum-ettevõtted (Sürgavere Põllum-ühistu, OÜ Paala). S-J. v-st on pärit A. H. Tammsaare vanemad. — 20. saj. algul hõlmas S-J. v. osa Taevere, Vastemõisa ja Sürgavere v-st, 1939—50 oli see maa-ala Taevere v-a põhiosa. Valla staatus ennistati 13. II 1992. ▶ 1

Suure-Lähtru mõis (sks *Gross-Lechtigall*) asub Martna v-s. Mõisa rajas 17. saj. algul Menštšik Baranov, kes oli 1583 Vene teenistusest Rootsi poolele üle tulnud ja saanud sinnakanti esimesed läänid juba 1590. Mõis püsis Baranoffide valduses 1835. a-ni, 1856. a-ni oli ta Strykide ja 1875. a-ni Rammide nimel, seejärel vahetas omanikke tihti. Praeguse härrastemaja ehitas mitme mõisa omanik Karl Gustav von Baranoff oma vanemale pojale Christoph Heinrichile ja tema abikaasale Helene Charlottele. Kahekorruselises hilisbarokses kivist härrastemajas (1775—78; Tallinna ehitusmeister Johann Andreas Jaenichen, stukkdekoor Johann Caspar Mohr) on enamik alumise korruse ruume võlvitud, teisel korrusel asuvad anfilaadselt esindusruumid, tähelepanu väärib ka rokokoostiilis tisleritöö. Park on algselt regulaarstiilis ja kujundatud sümmeetrilise teedevõrguga; tagaosas asus paviljon. 1970. a-te alguseni tegutses härrastemajas kool, praegu kuulub mõisasüda Mart Helmele. ▼

Suur Emajõgi, ✧Emajõgi.

Suuremõisa lahe kaitseala asub Muhu v-s; 19 ha. Asut. 1965 Suuremõisa lahe linnustiku kaitseks. Suuremõisa laht on madalaveeline soostunud kallastega jäänukjärv (süg. 0,7 m); lindude pesitsus- ja rändepeatuskoht.

Suuremõisa mõis, ✧Hiiu-Suuremõisa.

Suurgild tegutses Eesti suurimates linnades alates 14. saj-st. Tallinnas eraldus S. ✧Kanuti Gildist 14. saj. keskpaiku, Tartu S-i vanim skraa pärineb arvat. a-st 1387. S-i liikmed olid jõukad suurkaupmehed, käsitöölistest kuulusid sinna kullassepad. S-i liikmete hulgast valiti linna raad ning S. ise osales linna valitsemises. S. jäi püsima ka pärast Vene 1785. a. linnaseaduse kehtestamist (kaupmeeste I, II ja III gildi sisseseadmist), tegutses a-ni 1920. Vt. ka gild.

Suuriku pank asub Tagamõisa ps-l Undva k-st kirdes. S. p. on Panga panga järel Saaremaa kõrgeim rannajärsak. Siluri kivimitest koosneva aluspõhjalise osa kõrgus on 8 m. Panga pikkus on üle 500 m. Paljanduvad Jaani lademe Mustjala ja Ninase kihistiku kivimid, kus detriitsed lubjakivid vahelduvad merglite ja savikate lubjakividega. Panga keskmises kolmandikus asenduvad rõhtsad kihid sammalloomadest tekkinud ebakorrapäraste biohermidega. Biohermide läbimõõt on 1—10 m, paksus 0,5—3 m. Rohkesti leidub selgrootute kivistisi. Lõunaosas läbivad panka tektoonilised rikked.

Suur katel, laht Saaremaa lõunarannikul Sõrve ps-e ja Abruka saare vahel; laius lahe suus (Abruka lõunatipu ja Laidunina joonel) u. 14 km. S-e k-a kirdesopp moodustab Kuressaare lahe. Põhjarannikul on Loode tammik (✧Loode tammiku KA), looderannikul Mändjala ja Tehumardi vahel asub Järve luitestik (✧Järve luitestiku KA), mille liivarand (Järve rand) on Saaremaa peamisi puhke- ja supluspiirkondi. Lahe ääres asuvad Nasva ja Läätsa sadam.

Suurlaht, ✧Mullutu-Suurlaht.

Suurlaid, saar Muhu lõunarannikul Pädastest edelas, Muhust 500 m kaugusel; 1,9 km², kõrgus kuni 2,1 m. Valdavalt niit ja puisniit; väike metsatukk. Seal oli Suuremõisa talude heinamaa ja hiljem Lao talu.

Suur Munamägi, Eesti ja Baltimaade kõrgeim koht; kõrgus 317 m (teistel andmetel 318 m), suhteline kõrgus u. 60 m. Asub Haanja kõrgustiku keskosas Haanja k. läh. Tekkelt moreenkünnisel paiknev, pms. liustikujõesetteist koosnev kuplitaoline mõhn. S. M-e katab segamets. 19. saj. algul rajati sinna triangulatsioonitorn, sajandi lõpus püstitati madalaid vaatetorne. 1925 valmis 17 m kõrgune puust vaatetorn, 1939 selle asemele kivist torn (kõrgus 25,7 m). 1969 ehitati tornile üks korrus juurde, ülemise vaaterõdu põranda kõrguseks sai 29,1 m. Vaatevälja raadius on u. 50 km.

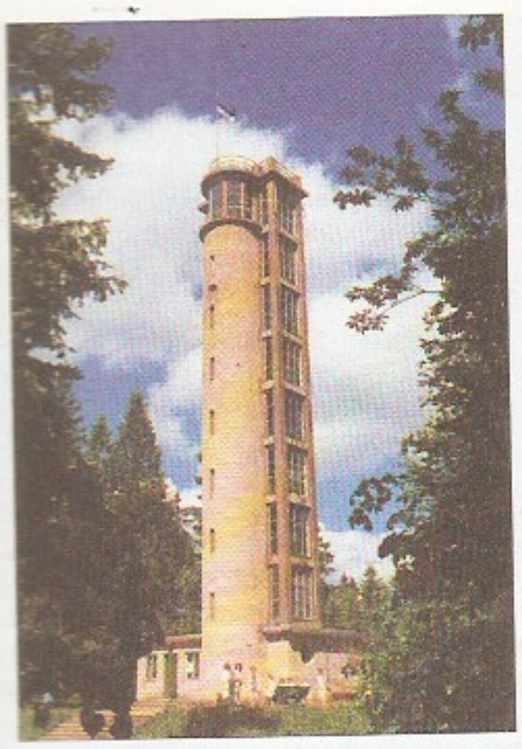

Vaatetornist 50 m lõunas paikneb Kunderi kivi (LK; kõrgus 1,3 m, nime saanud Juhan Kunderi järgi). Kuulub ✧Haanja LP-sse. ▲

suur nädal, vaikne nädal, nädal, mis kestis palmipuudepühast lihavõteteni, kirikukalendris Kristuse kannatusnädal. S. n-a suur neljapäev tähistab püha õhtusöömaaega ja suur reede Kristuse ristilöömist ning surma. Suurele reedele järgneb vaikne laupäev. S. n-l kehtis vaikusenõue, vastasel korral võis karta piksekahju. Suure neljapäeva ja suure reede kombestik enamasti kattub. Oli soovitatav tuua tuppa laaste (nn. linnupuid) — siis leitakse suvel rohkesti linnupesi; usuti, et kui last imetada kolmel järjestikusel suurel neljapäeval või suurel reedel, kasvab temast nõid. Halvaendelise maagia rohkus suurel neljapäeval ja eriti suurel reedel on ristiusumõjuline, sest kirikukaanonid rõhutasid neil päevil pimedusejõudude võimutsemist ja ajutist võitu.

Suur-Pakri, ✧Pakri saared.

suurpere, lähisugulastest koosnev ühise majapidamise ja varaga pere. Hrl. moodustasid s. isa ja mõne poja (tütre) või mitme venna perekonnad. Eestis on s-de kohta andmeid 17. saj-st alates, rohkesti oli neid 18. saj. lõpul Lõuna-Eestis. 19. saj. kahanes s-de arv kiiresti, sajandi lõpul oli neid vähesel määral veel piirkondades, kus peale põlluharimise tehti ka muid töid (Hiiumaal, Avinurmes, Haanjas).

Suurrahu, ✧Hiiu madal.

suurrätt, ruudukujuline (1,5 × 1,5 m) villane rätt, pms. ruuduline, harva ühevärviline ja ääretriipudega. Varasem s. oli põhitoonilt tume (hall, must, sinine), hilisem hele (hall, valge, beež, pruun), äärtes olid 3—4 cm pikkused narmad. S. võeti diagonaalselt kokkumurtuna ümber õlgade, halva ilmaga ka üle pea, nurgad seoti selja taha sõlme. S. tõrjus 19. saj. keskel välja vanemad tavapärased õlakatted, teda kanti sageli veel 20. saj. algupoolel.

Suursoo, ka Läänemaa S., asub Nõvast kagus; 17 730 ha. S. kaguservas paiknevad Antsülusjärve rannamoodustised, loodeosas Litoriinamere luidete kaarjad read. Madalsoos (u. 60 %) on valdav puisrohusoo, siirdesoos (u. 10 %) kidur segamets, rabas (u. 30 %) lage rohu- ja puhmaraba (kirde- ja lääneosa on kuivendatud). S. loodeosas asuvad Hindaste, Tänav- ja Veskijärv, soo idaosa läbib Vihterpalu jõgi. Turbalasundi suurim paksus on 5,5 m. Üle poole S-st kuulub ✧Läänemaa Suursoo MKA-sse.

Suur-Tulpe, madal poolsaar Saaremaa lõunarannikul, eraldab Muratsi ja Kasti lahte; 2,3 km². Valdavad on luidestik, rannaniit ja roostik. Kuulub Kaarma v-a. S-T. on end. saar, mis maakerke tõttu on liitunud Muratsi ps-ga.

Suurupi poolsaar eendub Harjumaa rannikul Rannamõisa ja Tabasalu vahelt tõmpjalt Soome lahte; pikkus kuni 4,5, laius u. 8 km. Eraldab Kakumäe ja Lohusalu lahte. Loodes ulatub merre väike Ninamaa neem. Poolsaare siseosa on kuni 42 m kõrgune Harju lavamaa osa, paekallast ja merd eraldab pms. 1—2 km laiune rannikumadalik, kohati on pankranniku liivakivid lainete murrutada (nt. Suurupi pangal). Poolsaarel on kaks tuletorni: Mäerannas alumine, puittorn (a-st 1859, kõrgus 15 m), kaugemal ülemine, kivitorn (a-st 1760, uuendatud 1951, kõrgus 22 m). Suurimad asulad on Rannamõisa, Väina-Jõesuu ja Muraste, rannikul on rohkesti suvilaid. Peeter Suure merekindluse osana valmis 1917. a-ks poolsaarel kaks rannakaitsepatareid ja Sõrvest hargnev haruraudtee. Enne sakslaste saabumist (1918) need õhiti, pärast I maailmasõda taastati osaliselt. A-ni 1994 oli S. p-l Nõuk. õhujõudude sideüksus. Murastes asub piirivalvekool.

Suur väin asub Muhu ja mandri vahel, ühendab Väinamerd ja Liivi lahte; laius 6—12 km, pikkus 20 km. Laevatee süg. kogu ulatuses üle 10 m, suurim süg. 22 m. Väinas on mitu suurt (Papilaid, Papirahu, Kessulaid, Viirelaid, Uuluti laid, Kõõnja laiud). Lõunapoolset, Viirelaiu ja Virtsu vahelist läbipääsu (laius 4 km) tuntakse Viire kurguna. Virtsu ja Kuivastu sadama kaudu toimub põhiosa mandri ning Muhu ja Saaremaa vahelisest liiklusest. Valminud on S-e v-a silla ja tunneli ehitamise kavasid.

Suva, AS Suva, tekstiilitööstusettevõte, mis toodab pms. sukki ja sokke. S. eelkäijaks loetakse 1919 loodud paelavabrikut „Ruumit", Nõuk. ajal kandis vabrik nime „Punane Koit", aktsiaseltsi moodustati 1993. Omakapital 12,1 mln. kr., käive oli 2002. a. 34,9 mln. ja kasum 1,2 mln. kr., töötajaid 210. Ettevõtte toodangust veetakse 70 % välja, pms. Soome, Rootsi, Taani ja Suurbritanniasse.

suvisted, neli pühad, seitsmes lihavõtejärgne pühapäev (10. mai ja 14. juuni vahel), kirikukalendris Püha Vaimu väljavalamise püha, rahvakalendris suve vastuvõtu päev (töötegemisega vähe seotud, peamine oli noorte kooskäimine ja kiikumine). Tähtsaimaid kombeid oli noorte kaskede (meiade) tuppa või õue toomine. Noormehed andsid kosjaplaanidest märku kase viimisega väljavalitu akna alla. Karjasele anti s-tepühapäeval hrl. vaba päev. S-d olid eriti olulised setudel (mäletati ka surnuid). S-tepüha toidud sarnanevad lihavõttetraditega. Usuti, et s-tepäeva vihmasadu toob hea viljasaagi.

Sviby [*svi:bi*], ka Sviibi, küla Vormsi kirikuaraanikul; 30 el. (2000). S. lahe äärse S. sadama kaudu peetakse parvlaevaühendust Rohukülaga. Huviväärsusi: S. ja Hosby vahel olev suur rahukivirahn Skärestein (kõrgus 3,4 m), rannarootsi sõjapõgenike mälestusmärk ja S. tuulik. — Teateid a-st 1540 (*Zwyby*).

sõba, villane riidelaid (70—90 × 200—250 cm), mida naised kandsid õlgadel, halva ilmaga üle pea või mõnikord ka vaipseelikuna. S. hoiti eest kinni kätega või kinnitati sõlega. Sooja ilmaga hoiti s. lappesse panduna käe peal. Eestis tuli s. kasutusele 11. saj. ja 12. saj. algul. Lõuna-Eestis kanti seda veel 19. saj. algupoolel. Varasem s. oli ühevärviline, pms. lambamust ja -pruun, ka helehall või valge, otsi kaunistasid sissekootud kiritriibud, tikitud siksakjooned ja narmad, varasemal ajal ka ✧vaselised ja ✧tinulised, ning nurki tikand ja värvilistest villastest lõngadest narmastutid. 19. saj. algupoolel kujunes Mulgimaal üldiseks punasest, rohelisest, kollasest, mustast ja valgest lõngast kootud s. 19. saj. keskpaiku tõrjus ✧suurrätt s. kiiresti kõrvale. ◀

sõbrakaubandus, kapitalismieelne kaubandussuhete vorm, mis rajanes samade osapoolte korduvatest kaubatehingutest sugenenud tavadel. Keskajal pidasid talurahvakaupmehed Eesti linnades nn. sõbrahoove, kus linna saabunud talupoeg võis peatuda tingimusel, et ta

teeb oma ostud selle kaupmehe juures ja ühtlasi müüb temale oma tooted. Nt. 16. saj. Tallinna kaupmehel Jasper Kappenbergil oli Viluveres, Kahalas jm. üle 100 sõbra, kes tegid temaga kaubatehinguid ja said talt krediiti. S-e sugemeid püsis kohati 1940. a-ni, nt. Virumaa rannalaatadel Soome kalurite ja kohalike randlaste vahel.

B: H. Elstrok. *Sõbrakaubandus — Sepralaitos*. Tln., 1999.

„Sõdur", sõjandusajakiri, ilmunud 1919—40 ja a-st 1992. 1919—40 ilmus „S." nädalakirjana (1921—23 kaks korda kuus), tavaliselt topeltnumbrina. Väljaandja oli a-ni 1924 Kindralstaabi (Sõjavägede Staabi) VI osk., a-st 1924 kirjastus „Sõdur". 1925 ja 1938—40 avaldati lisa „Sõjateadlane". Taasasutamise järel ilmus „S." esialgu ebakorrapäraselt, hiljem on ilmunud 4 numbrit aastas. A-st 1997 asub toimetus Tartus. Ajakiri käsitleb kaitseväe elu ning sõjateoreetilisi ja riigikaitse üldisi küsimusi.

Sõjamäe, asum Tallinnas Lasnamäe linnaosa lõunapiiril. S-d läbivad Peterburi tee, Suur-S. t. ja Tallinna—Tapa rdt. Seal asunud mitu suurt tootmisettevõtet (nt. Eesti Tubakas) on tegevuse lõpetanud, tegutsevad nt. AS PSS Polümeer ja AS Orto. S-l paikneb Lasnamäe suurim tööandja AS Elcoteq Tallinn, seal on suuri hulgiladusid ja teenindusettevõtteid. — Väike-S. t-a ääres on asunud S. suvemõis (*Weymarshof*, nimi 1817 sealse ala omandanud lihunikmeistri J. Weymari järgi). — Peterburi mnt., rdt. ning Vesse ja Betooni t-a vahelisel alal Lasnamäe paelava äravooluta nõos asub S. raba, sellest läänes Peterburi tee ääres on paene kõrgendik Sõjamägi (52,6 m ü. m). 14. V 1343 toimus seal Jüriöö ülestõusu otsustav lahing: Tallinna piiravaid talupoegi ründasid selja tagant ordurüütlid, lahing lõppes talupoegadele ohvriterohkelt. 1935 otsustati rajada sinna mälestushiis, 1937. a-ks oli istutatud ligi 13 000 puud (sh. 20 autamme), osa puid on säilinud. 1998 rajati uus park, seal on lahingukohta tähistav maasse torgatud hiigelmõõk ja II maailmasõjas võidelnute mälestuseks graniidist sõjamehekuju. Pargi vastas üle tee asuvad hotell „Susi" ja Lasnamäe tuntuim lõbustuskoht lokaal „Roheline Ämblik".

„Sõleke", laste ja noorte tantsuansambel. Asut. 1976 Tallinna 44. Keskkooli rahvatantsurühmana. A-st 1978 tegutseb Tallinna Huvikeskuses „Kullo"; 250 tantsijat (14 rühma) ja rahvapillirühm (juht Galja Jõgi), a-st 1983 näidiskollektiiv. Ansambli looja ning kunstiline juht ja peaballettmeister on Ene Jakobson; assistente-ballettmeistreid: Jaanika Liiu, Helena Reimann. „S." tantsib eestiainelisi autoritantse, folkloorsete tantsude seadeid, ajaloolisi ja nüüdisaegseid seltskonnatantse, maailma rahvaste tantse ning *show*tantse. Esinemismaneer on hoogne ja lustlik, olulisel kohal on klassikalise tantsu treening. Kontsertlavastusi: „12 kuud" (2000), „Nii palju päikest" (2002), „Kevad südames" (2003). „S." on esinenud üldtantsupidudel ning paljudes Euroopa, Aasia ja Ameerika riikides. NSV Liidu taidlusfestivali laureaat (1985, 1987). Korraldanud 5 rahvusv. lastetantsufestivali (1988, 1990, 1992, 2001, 2003). Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi.

sõlg, hrl. metallist ehe ja rõivakinniti. Eestis tulid pronkss-d kasutusele 1.—2. saj. 4.—5. saj. hakati kandma hoburauds-i, need kadusid Eestis alles 17. saj. I a-tuh. keskel ja II poolel levisid ambsõle hilised arenguvormid. 13.—19. saj. oli nii naiste kui ka meeste särgikaeluse kinnitina tavaline väike võrukujuline vitss. Euroopas laialdaselt tuntud südamekujulised, krooni ja linnupaariga kaunistatud s-d olid Eestis haruldased, neid kanti 19. saj. pms. Saaremaal. 16. ja 17. saj. tuli kasutusele lame või pisut kumera keskosaga rõngass., millest 18. ja 19. saj. arenes Eesti naiste kõige pidulikum rinnaehe — koonusekujuline ja pms. lillornamendiga kaunistatud kuhiks. Kuhiks-de suurus erines paikkonniti märgatavalt: Põhja-Eestis ja saartel olid need väiksemad (kuni 10 cm), Lõuna-Eestis suuremad (läbimõõt 10—15 cm) ja Setumaal eriti suured (20—35 cm). S-i valmistati pms. hõbedast, lihtsamaid ka vase ja tina, räni, alumiiniumi või nikli sulamist.

Sõmeri, saar Väinameres, 7 km Rohukülast edelas; 41,3 ha, kõrgus kuni 5,1 m. Kivisel ja rohtunud saarel kasvab kadakat ja mändi. Veelindude pesitsus- ja läbirändepaik. Kuulub halduslikult Ridala v-a ja on ✧Matsalu LKA koosseisus. S-st läänes on väikesed rahud Suur-Härjamaa (1,6 ha) ja Väike-Härjamaa (0,4 ha), idas Pudurahu (0,5 ha). Esmamaining 1591 (*Semmernholm*).

Sõmerpalu, 1. alevik samanim. vallas Pühajõe (Võhandu) alamjooksul Võru—Viljandi mnt. läh. Nursi tee ääres; 426 el. (2000). Asulas on põhikool (2002/03. õ.-a. 135 õpilast), rmtk., hooldekodu ja postkontor. Tegutseb motoklubi (S. motokrossirada). 1555 esmamainitud S. vasallilinnusest on säilinud vähesed müüri-

Sõmerpalu valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Leiso	9
Sõmerpalu	426	Liiva	54
Külad		Lilli-Anne	58
Alaküla	42	Linnamäe	83
Alapõdra	12	Majala	12
Haamaste	25	Mustassaare	24
Haava	20	Mustja	35
Haidaku	24	Mäeküla	40
Hargi	15	Osula	345
Heeska	10	Pritsi	17
Horma	11	Pulli	6
Hutita	19	Punaküla	17
Hänike	66	Rauskapalu	8
Järvere	218	Rummi	21
Kahro	20	Sulbi	108
Keema	32	Sõmerpalu	37
Kurenurme	50	Udsali	18
Kärgula	45	Varese	30
Lakovitsa	15		

Sõmeru valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Rahkla	38
Sõmeru	1378	Raudlepa	32
Külad		Raudvere	20
Aluvere	24	Roodevälja	161
Andja	22	Rägavere	49
Aresi	40	Sooaluse	13
Jäätma	8	Sämi	55
Kaarli	47	Sämi-Tagaküla	20
Katela	32	Toomla	12
Katku	16	Ubja	318
Kohala	149	Uhtna	362
Kohala-Eesküla	37	Ussimäe	221
Koovälja	66	Vaeküla	238
Muru	49	Varudi-Altküla	19
Nurme	10	Varudi-Vanaküla	41
Näpi	412	Võhma	7
Papiaru	32		

katked. Huviväärne on 16. saj. I poolel rajatud S. mõis (hoonestus pärineb 19. saj. II poolest). — **2.** küla S. alevikust loodes; 37 el. (2000). Tekkinud asundusküllana.

Sõmerpalu vald asub Võrumaa põhjaosas; 181,93 km², 1946 el. (2003). Keskus Järvere k-s. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku kaguosas, kus maastik madaldub ✧Võru-Hargla nõo poole. Valla lõunaosa on valdavalt metsane ja soine, seda ala läbivad Mustjõe ülemjooks jmt. tema lisajõge. Valla põhjaosa ilmestavad Pühajõgi (Võhandu) ja selle oru veerul avanevad paljandid (Sulbi k-s Tsirgumüür), lääneossa ulatub Urvaste ürgoru kaguots, kus paikneb Lõõdla järv, edelaosas paiknevad ✧Keema järved (✧Keema järvede KA). Valda läbivad Võrust lähtuvad Tartu ja Viljandi mnt. ning Valga—Petseri rdt. Osulas ja Sõmerpalus on põhikool ja rmtk. Võru—Tartu mnt. ääres Lilli-Anne k-s asub Heimtali Peetri kirik (ehit. 1930. a-te lõpus), mille rajasid sakslased, kes olid sinna asustatud 20. saj. algul Sõmerpalu mõisniku eestvõttel Volõõniast (Ukraina loodeosast). Osulas Prassipalus on kalmistu. Osulast läänes on Pühajõe sõja (1642 toimunud talupoegade vastuhakk, mille ajendas Pühajõe tõkestamine veskitammiga) mälestuskivi. Suurimad tööandjad on metsamaterjali töötlemise (AS Toftan) ja põllum-ettevõtted. — Vald a-st 1950, staatus ennistati 26. IX 1991. ◂ 1

Sõmeru, alevik ja samanim. v-a keskus, asub Rakverest 5 km idas Tallinna—Narva mnt. ja rdt. vahel S. jõe läänekaldal; 1378 el. (2000). Seal on klubi, rmtk., spordiklubi, postkontor ja tervisekeskus. Naaberküllas Näpil on Aluvere Põhikool (2002/03. õ.-a. 308 õpilast). Tegutsevad mitu metalli- ja puidutöötluse ettevõtet ning remonditöökoda. Huviväärsed on S. vesiveski ja sild (ehit. 1884). Alevikust idas Kaarli mõisas elas 1804—17 Friedrich Reinhold Kreutzwald. — Esmamaining „Taani hindamisraamatus" (*Somerwerae*). Mõisa kohta on teateid a-st 1481. 1642 jaotati mõis vendade Carl ja Heinrich Hastferi vahel Vana- ja Uue-S. mõisaks; esimese, end. mõisasüdant hõlmava asula nimeks kujunes omaniku järgi Kaarli. S. lasvus alevikuks pms. 1960.—70. a-il Rakvere masinatraktorijaamast kujunenud Rakvere EPT keskasulana.

Sõmeru vald asub Lääne-Virumaa põhjaosas Rakverest kirdes; 168,29 km², 3899 el. (2002). Keskus Sõmeru alevikus. Paikneb ✧Viru lavamaa lääneosas. Valdavalt põllustatud maastikku ilmestab Kunda jõe org. Valla loodeosas asub Andja soo, sellest idas 4m luhjakivikarjäär. Ubja k. lähedalt kaevandati 1823—59 põlevkivi. Esineb karsti (Muru k. lähedal Vaeküla ojal). Valla piires paikneb osa ✧Sämi-Kuristiku KA-d ja ✧Mõdriku-Roela MKA-d. Metsamaa hõlmab vallast 28 % (riigimetsamaad haldavad Loobu, Triigi ja Sonda metskond). Valda läbivad Tallinna—Narva rdt. ja mnt. ning neilt Kundasse hargnevad rdt. ja mnt. Uhtnas on põhikool, rmtk. ja kultuurituba, Näpil Aluvere Põhikool, rmtk. ja klubi ning Vaekülas erivajadustega laste kool. Huviväärsed on Kohala (peahoone ehit. 1880), Uhtna (18. ja 19. saj. vahetusel), Vaeküla (puust peamaja 19. saj. algul) ja ✧Rägavere mõis ning Andja tuulik (1804) ja sild (kahe võlviga paesild, 18. saj. lõpul). Suurimad tööandjad on põllum- (OÜ Männiku Farm, OÜ Kohala SF, OÜ Kaarli Farm), puidutöötlemis- (AS Näpi Saeveski, AS Scanforest) ja kaubandusettevõtted. Tuntud käitised on ka AS Rakvere Lihakombinaat, OÜ Rakvere Põllum-tehnika ja Aeroc AS (ehitusmaterjalide tootmine). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 9. IV 1992. ◂ 1

„Sõna", väliseestlaste kirjandusajakiri, mida andis stentsileerituna Stockholmis välja kirjandus- ja kunstirühmitus ✧„Tuulisuu" 1948 (4 nr-t, trükiarv 400), 1949 (6 nr-t), 1950 (3 nr-t, trükiarv 250) ja 1956 (1 nr.). Toim-na olid tegevad Kalju Lepik, Raimond Kolk ja Ilmar Talve, 1950 ka Arvo Mägi. Ajakiri taotles olla ajakajalisest ideoloogiast vaba foorum ja avaldas ilukirjandust, rahvateaduslikke, aja- ja kultuurilooainelisi uurimusi, esseid ning ringvaateid, kaastöölisteks olid Ivar Grünthal, Juhan Jurik, Aino Kallas, Bernard Kangro, Pedro Krusten, Ilmar Laaban, Karl Ristikivi, nooreestlased Johannes Aavik ja Gustav Suits, kirjandusloolased Otto Wiehermann, Herbert Salu jmt. „S." avaldamine lõpetati majandusolude paranedes, kui hakkas ilmuma ✧„Tulimuld". ◂

„Sõnumileht", Tallinnas 1995—2000 ilmunud kõmuleht (laupäevane nr. „Nädalavahetuse Sõnumileht"). 1997—98 ilmus lisa „Pealinn". A-st 1997 oli saadaval ka Interneti-väljaandena. Ühines 2000 „Õhtulehega" väljaandeks „SL Õhtuleht". ◂

„Sõprus", Tantsuansambel Sõprus, Mustpeade Maja juures tegutsev tantsuansambel. „S-e" eelkäija oli Tööjõureservide Kluhi 1946 asut. rahvatantsurühm (1946—50 juht Robert Rood, 1950—60 Ullo Toomi). Kunstiline juht ja peaballettmeister 1960—2002 Ilma Adamson, a-st 2002 Tõnu Pomerants. A-st 1960 tegutsevad põhirühm, õppestuudio, naisrühm ja noorte segarühmad, 1962 sai ansambel nime „S." ja rahvakollektiivi (nn. ansambli) nimetuse. Tantsijaid on üle 100 (2003). Kunstilise juhi assistente-ballettmeistreid: Aleksandra Trutsevskaja, Riina-Ester Aro, Heli Martinson ja Tõnu Pomerants. A-st 1977 tegutseb „S-s" rahvamuusikaorkester (juht Helle Leppik). „S." tantsib pms. I. Adamsoni eestiainelisi autoritantse ja msg. rahvaste tantse ja seadeid. Kavas on üle 300 u. 30 rahvuse tantsu. „S-e" tantsustiil on meeleolukas, hoogne ja artistlik, olulisel kohal on karaktertreening. Silmapaistvaimaid kontsertlavastusi: „Ajaloo tund" (1967), Jaaniõhtu (1984), „Sõprusega silmitsi" (1988), aastapäevakontserdid 1996 ja 2001. „S." on olnud NSV Liidu taidlusfestivali laureaat (1974 ja 1982) ja esinenud paljudes Euroopa, Aasia, Aafrika ja Ameerika riikides. Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi. ◂

Sõru, küla Emmaste v-s, Emmastest 6,5 km läänes; 17 el. (2000). Laiema piirkonnana hõlmab S. ka Hindu, Pärna, Reheselja ja Tohvri k. Pärna k-s asuvad sadam, piirivalvekordon ja Rannamuuseum, Hindu k. rannas sihttulemärgid (S. silma (Soela väin) sissesõitu suunavad 2 tulepaaki, paigaldatud 1934). Soela väina on esimest korda mainitud 1254 (*Sola venn*), S. küla 1453 (*Zorvell*). Keskajal oli S. Hiiumaa lõunapoolseim vakus, seal olnud kabel ja kalmistu jäid pärast Emmaste kiriku valmimist kasutuseta. 19. saj. lõpul oli S. piirivalvelaevade ankrukoht, 1917 rajati 300 m pikkune laevasild, 1935 uuendati tormides kannatada saanud

SõnumiLeht

sadamat ning Nõuk. ajalgi teenindas see pms. väiksemaid kalapüügialuseid. A-st 1998 on käigus S—Triigi parvlaevaliin, samast aastast seisab S-l igavesel ankrukohal muuseumpurjekas „Ernst Jaakson" (ehit. 1939 Õngul, kandis nime „Alar", toodi 1998 S-le Taanist).

Sõru kihistu, Eesti aluspõhja Alam-Kambriumi ladestiku kihistu. Paikneb Lääne-Eesti saartel ja nendega külgneval mandrialal; paksus kuni 48 m. Lasub põikselt Lontova kihistul või vahetult aluskorral. Ei paljandu. Alaosas koosneb pms. liivakivist, ülaosas vahelduvast savi ja aleuroliidi segust, milles rohekashallil taustal leidub punakasvioletseid värvilaike. Kihistu on nime saanud Hiiumaa lõunatipus paikneva Sõru k. järgi, kus kihistu on kõige paksem.

Sõrve poolsaar, looduspiirkonnana ka Sõrvemaa, poolsaar Saaremaa edelarannikul; pindala üle 180 km². Ulatub Salme jõest Sõrve sääreni (u. 32 km), laius keskosas kuni 10 km, poolsaare kaela kitsaimas kohas (Ungru—Pagila joonel) 1,6, Lõpe—Kaimri joonel 3 km. Külgneb läänes Läänemere avaosaga ja idas Liivi lahega, lõunas eraldab teda Kuramaast Kura kurk (Irbe väin). Klibust läänerannikut liigestavad Ariste ja Lõu laht, abajad ja mitu väikest maanina (Pitsinina, Viljagu, Nurmeniidi, Pitserenina, Alliots, Lõunaots, Tammuna neem), valdavalt luitelisel idarannikul eenduvad Laidu-, Kotka-, Leetse, Kaavi ja Allinga nina. Kõige kaugemale lõunasse (1,5 km) ulatub madala seljakuna ahenev Sõrve säär, see jätkub Kura kurgus ligi 4 km pikkuse laidude ahelana (sh. Lombimaa ja Vesitükimaa). Säärel on Sõrve tuletorn (esimene meremärk a-st 1646, nüüdne raudbetoontorn rajati 1958—60; kõrgus 52 m). Poolsaare keskosas asuv Sõrve kõrgustik (kõrgus kuni 37 m, Lääne-Saaremaa kõrgustiku jätk) on tekkelt otsamoreen, selle nõlvu on meri murrutanud astanguiks (Koltsi kohal 19 m). Rannikul on luitestikke (Kargil, Kaunispel, Viieristil), rannavalle (Ariste lahe ääres, Kaugatumal, Jämajas, Sääre ja Mõntu vahel) ja madalaid panku (Kaugatuma, Loode, Ohessaare). Suuremat osa S. p-t kattev mets sai II maailmasõja ajal tugevasti kannatada, nüüdseks on see valdavalt taastunud. Pehme merelise kliima tõttu kasvavad seal jugapuu, laukapuu, tuhkpihlakas, luuderohi, püstine hiirehernes, Gmelini kilbirohi, tõmbiõiene luga (kõik LK II) ning püramiidakakapsas jmt. haruldast liiki. Poolsaare kaitsealad on ✧Viieristi LKA, ✧Kaugatoma-Lõo MKA, ✧Vesitükimaa KA, ✧Oosla maa KA ja ✧Ohessaare MKA. — Arheoloogilisi andmeid S. p-e inimasustuse kohta on juba I a-tuh-st e. Kr. Huviväärsed on nt. Lülle k. laevkalmed — Eesti vanimaid kalmeehitisi (8. saj. e. Kr.). Enne võõrvallutusi moodustasid Saaremaa läänerannik ja S. p. ühise Kihelkonna-Sõrve muinaskhk-a, Sõrve nimi on teada a-st 1234 (*Sworve*). 1230. a-il allus Lõuna-Sõrve Riia linnale. Saare-Lääne piiskopkonnas oli Sõrve omaette ametkond ning jagunes Sääre, Torgu, Kaimri ja Salme-Anseküla vakuseks, kahest esimesest kujunes 13. saj. Jämaja kirikukhk., kahe viimase alale tekkis 16. saj. alguses omaette Anseküla khk. S. p-l oli 19. saj. 9 rüütlimõisa (Kargi, Kaunispe, Koltse, Lõo, Mõntu, Olbrüki, Sääre, Tiinuse, Torgu), kultuuri- ja majanduselu keskustena tunti eeskätt Anseküla ja Torgut (1873 valmis Torgus õigeusu kirik). Martin Körberi algatusel korraldati 1863 Ansekülas Massi nõmmel Sõrve laulupüha. S. p-e strateegiline asend on eriti köitnud Venemaad. I maailmasõja eel koostati Venemaal Peterburi kaitseks merekindluste süsteem, milles S. p. moodustas omaette Irbe piirkonna, kus Karustesse, Mäebele ja Säärele rajatud rannakaitsepatareid riivistasid sissepääsu Liivi lahte. 1939. a. baaside leping andis Balti laevastikule loa seada Karuste ja Rahuste lähedale üles raskepatareid, rajada Vintrile linnak ning kasutada Mõntu sadamat. II maailmasõjas osutasid S. p-le taandunud Punaarmee väeosad sakslastele vastupanu 24. IX — 5. X 1941. Sakslaste taandudes

Sõrve poolsaar. Vaade Sõrve tuletornist Sõrve säärele

jäi S. p-le u. 7000-meheline väegrupp, keda ründasid õhu- ja merejõudude toetusel eesti laskurkorpuse 249. diviis, 3 vene diviisi ja mitu tankipolku, sõjategevus kestis seal 10. X — 24. XI 1944; 19. okt. murti läbi sakslaste Ungru—Pagila, 18. nov. Lõpe—Kaimri ja 23. nov. Türju—Torgu—Mäebe kaitseliin. 24. nov. evakueerus Sääre sadamast ligi 4700 Saksa sõjameest, sellega lõppes lahingutegevus Eesti pinnal. Sõjategevus oli laastanud enamiku sealsetest küladest, suur osa sõrulasi (Saksa andmeil ligi 1400 in.) evakueeriti Saksamaale. Poolsaare kesk- ja lõunaosa hõlmab Torgu v., põhjapoolne osa kuulub Salme v-a. Tegutseb Sõrve Taastamise ja Arendamise Selts.

B: *Sõrve. Väike teatmeteos.* [Koost. E. Seegel.] Kuressaare, 1991. ▲

Sõtke jõgi asub Kirde-Eestis; pikkus 24 km, jõgikond 94 km². Algab Oru ja Viivikonna vahemailt sookraavina, läbib terrassidega orus Sillamäe, suubub Narva lahte. Sillamäel on jõel paisjärv, selle lähedal S. jõe vasakpoolsel lisajõel Langevojal on samanim. juga (3,9 m, ✧Langevoja joa KA).

„Säde", Valgas tegutsenud teater. 1902—40 tegutsenud samanim. eesti seltsi asjaarmastajate näideringist sai 1936 poolkutseline ja 1944 kutseline teater. Näitejuhtidest edendasid teatrit enim Valter Soosõrv (1937—40) ja Eduard Lemmiste (kunstiline juht 1944—46). 1948 ühendati „S." Võru teatriga ✧„Kannel" ✧Lõuna-Eesti Teatriks.

Sämi-Kuristiku kaitseala asub Viru-Nigula, Rägavere ja Sõmeru v-s; 1255 ha. Asut. 1981 soo-KA-na. Kaitseala põhjaosas on lageraba (turbakihi paksus kuni 7 m), soo servaaladel puisraba. Raba piirab madalsoomets. Lõunaosas on siirdesoolaamad. Et kaitseala asub karstiala kõrval, on tal suur veekaitseline tähtsus.

Särevere, alevik Türi v-s Türist lõunas Viljandi mnt. hargnemiskohas, Prandi jõe Pärnu jõkke suubumise kohal; 1052 el. (2000). S-s on Türi Tehnika- ja Maamajanduskool, rmtk. ja postkontor. S. mõisa härrastemajas (ehit. 19. saj. keskel) tegutseb Türi v-a ja Türi Tehnika- ja Maamajanduskooli muuseum. Huviväärne on S. park. S-st kagus on ✧Balti keti mälestuskivi. Pärnu jõel olnud vesiveski töötas 20. saj. I poolel S. hej-na (55 kW) ja varustas elektrienergiaga pms. Türit. — S. küla ja vakuse kohta on teateid a-st 1564 (*Serrefer*), mõis rajati 17. saj. alguses.

särk, kerge alus- või pealisrõivas. Eesti rahvarõivaile on iseloomulik valge linane kotikujulise lõikega pikkade varrukatega s. 19. saj. oli nii meeste- kui ka naistes-l valdavalt püstine või mahapööratud krae ja õlgadel õlalapid. Põhja-Eestis, Hiiumaal ja Kihnus oli naistes. varrukateta ning selle peal kanti ✧käiseid. ▶

säärised, pahkluust põlvini ulatuvad silmkoelised villased säärekatted, mida kanti koos ✧kapukatega enne ✧sukkade kasutuseletulekut. Eesti meeste s-d olid enamasti tumesinised või mustad, naiste s-d valged,

Südu tüüp[illegible] hõlmikuga

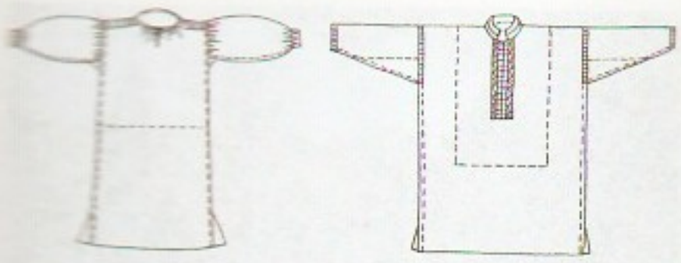

punased, harvemini sinised, Kihnus ja Muhus värviliste pöiktriipudega. S-d seoti põlve alt kinni säärepaelaga, jalu alt käis läbi kitsas riba. ◂

Sääse, alevik Tamsalu v-s Tamsalu linnast idas; 505 el. (2000). Seal on linnumajand, saeveski ja autoremonditeenindusettevõte. — Nüüdse aleviku kohal olid 19. saj. Tamsalu mõisa S. karjamõis (*Arkly*) ja S. saunaküla. Alevikuks kasvas S. 1960.—70. a-il seoses Põdrangu sovhoosi linnukasvatuskeskuse ehitamisega; majandi lagunemise järel on S. elanike arv vähenenud u. 275 võrra.

Säästva Eesti Instituut, Stockholmi Keskkonnainstituudi Tallinna Keskus, lüh. SEI-Tallinn, valitsusväline sihtasutus, mille eesmärk on suunata ühisk-a arenemist ja keskkonnaseisundit mõjutavate otsuste tegemist tasakaalustatuse ja jätkusuutlikkuse poole. Tegevusvaldkonnad: rakenduslik keskkonnateadus ja sellealased konsultatsioonid, keskkonnapoliitika analüüs, looduskaitse korraldus, keskkonna juhtimine ja kliimamuutuste analüüs, säästev arendamine ja maastikukorraldus ning üldsuse keskkonnateadlikkuse ja -silmaringi suurendamine. SEI-Tallinn asutati 1992. a. lõpus, et laiendada Stockholmi Keskkonnainst-i (lüh. SEI, asut. 1972) tegevust Läänemere piirkonnas ning Kesk- ja Ida-Euroopas. SEI-l on rahvusv. koostöövõrgu keskused ka Yorkis, Bostonis ja Bangkokis. SEI-Tallinn on käivitanud kolm programmi (jagunevad paljudeks projektideks): 1) atmosfäär, kliimamuutused ja energia, 2) keskkonnakorraldus ja 3) säästva arendamise meetodid. 2000 alustas ilmumist SEI-Tallinna väljaannete sari. SEI-Tallinna juhataja on a-st 1998 Olavi Tammemäe. ◂

Süda tänava hõlmikpuu kasvab Tallinnas Süda t-a ja Pärnu mnt. nurgal paikneval haljasalal. Eesti suurim hõlmikpuu (LK): 2000. a. oli tüve ümbermõõt 164 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 13 m. Hõlmikpuu istutati 1900 Kühnerti perekonna eraaeda. Maja ja aed on hävinud. ◂

sült, külmtoit: liha- või kalatükikesed tardunud keedulemmes. Varasemal ajal keedeti s-i pühadeks ja pidudeks, pms. lamba ja vasika peast ning jalgadest (saartel vasika- või loomalihast). 19. saj. II poolel, kui seapea ja -jalad jõulu- ja vastlatoiduna taandusid, hakati s-i tegema ka sealihast (pms. pulmadeks). Algselt jahutati s. koos kontidega, alles 19. saj. lõpul hakati s-iliha kontidest puhastama.

Sürgavere mägi, lame künnis Viljandimaal Sürgavere k. (2000. a. 434 el.) lõunaserval, Sakala kõrgustiku põhjaosa kõrgeim koht (128 m).

Sydney Eesti Segakoor [*sidni*] on asut. 1953, juhataja Erik Maasepp. Koor on andnud kontserte, osalenud eestlaskonna tähtpäevaüritustel ning algupäraste laulumängude lavastustes.

Sydney Eesti Teater, Austraalia eestlaste teater, tegutses 1951—78. Eestlaste seltsitegevus sai Sydneys alguse juba 1912; 1930. a-ist tegutses näitering. Pagulastest näitlejad rajasid 1950 Juan Mürgi eestvedamisel oma trupi, mis paari aasta jooksul kujunes iseseisvaks teatriks. Lavastati pms. väliseestlastest kirjanike teoseid, lavastajad olid J. Mürk, Edith Tanimäe, Elli Varts-Prillup jmt. 1980—95 tegutseti edasi Sydney Eesti Seltsi Näiteringi nime all, lavastaja oli Lea Arp. Pikaajaline teatriharrastus väärtustas oluliselt kogu Austraalia eestlaskonna kultuurielu.

C. Ševtšenko flamenkostuudio, Eestis esimesena flamenkokultuuri tutvustanud ja viljelnud tantsustuudio; asut. 1991 Tallinnas. Kunstiline juht ja peaballettmeister Claudia Ševtšenko (a-st 1991), pedagoog-ballettmeister Lehti Kostabi (1991—2003). 6 rühma: laste- (5—8-aastased), algajate, edasijõudnute ja esinemisrühmad, kokku 75 liiget (2003). Stuudios õpetatakse pms. flamenkotantsu. Tutvustatakse ka flamenkolaulu ja kitarrimängu ning flamenkokultuuri laiemalt (loengud ja videod), esinetakse mtg. üritustel (Hispaania päev Paides, 2000) ja antakse kontsertetendusi („Viva la vida", 1998, 1999). Igal aastal toimub tähtpikk hooaja lõpukontsert. Stuudio on osalenud „Estonia" ooperilavastustes (Georges Bizet' „Carmen" ja Manuel de Falla „Lühike elu", koreograaf C. Ševtšenko). Igal aastal täiendatakse end Granadas flamenkotantsu koolis *Escuela Carmen de las Cuevas*.

žalnik (vn), maapinnal kividest ovaali või nelinurgaga tähistatud laibalhanud, millel mõnikord on ka madal käärbas. Liitunud ž-tesse on nidustikku maetud ka rohkem surnuid. Idapoolsed läänemeresoomlased matsid ž-tesse 11.—16. saj. Eestis leidub ž-id Jõuga, Siksali jmt. kalmistul.

Taagepera mõis (sks *Wagenküll*) asub Helme v-s. Mõis rajati 16. saj. I poolel, kuulus Poola ajast peale Ruhmoderitele, seejärel 1674—1796 Stackelbergidele (nende järgi nimi, nemad ehitasid Alale 1674 ka Püha Johannese kiriku) ja 1819—1919 Strykidele, kelle 1820. a-il püstitud puithärrastemaja põles 1904 maha. Hugo von Stryk laskis a-il 1907—12 Riia arh-i Otto Wildau projekti järgi ehitada uue mõisahoone, mis on Balti jugendarhitektuuri tippe. Stiililt esindab see maastikus võimsalt domineeriv loss juugendi arhailist-romantilist (mõneti Soome eeskujule viitavat) suunda, oma ebasümmeetriliselt liigendatud kavatise, järskude katuseviilude ja ühele tiivale nihutatud 40 m kõrguse torniga meenutab ta keskaegset linnust. Monumentaalsust lisab ka dekoratiivne materjalikäsitlus: hoone sokkel, aknasillused, rõdupostid jms. on laotud suurtest klombitud maakiviplokkidest, katus oli kuni 1970. a-teni kaetud kiltkiviplaatidega. Peakorrusel paiknevate esindusruumide planeering on ebasümmeetriline, teisel korrusel osaliselt koridorisüsteemis; seal leidub rikka-

tootmine) ja AS Prolexplast (kontoritarvete tootmine). — Esmamaining 1317 (*Tappeselle*). Alevikuks kasvas T. pärast 1966. a-t, kui 3 kolhoosi liideti linnukasvatussuunaliseks Ranna sovhoosiks ja T-st sai majandi keskasula.

Tabivere, alevik ja samanim. v-a keskus, asub T. voorel Saadjärve loodekaldal Tallinna—Tartu rdt. ja Piibe mnt. ääres; 1083 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 245 õpilast), rahvamaja, vallamuuseum, rmtk., laululava ja postkontor. Huviväärne on T. tuulik. Pargis paiknevad Karl Partsi ja Ants Kurvitsa mälestuskivi. — Mõis rajati 16. saj. keskel. 17. saj. omanike järgi on mõisa nimet. ka Voldiks (praegu T-st loodes asuv küla). ▸

Tabivere vald asub Jõgevamaa lõunaosas; 200,4 km², 2487 el. (2003). Keskus Tabivere alevikus. Paikneb ✧Vooremaa lõunaosas, kus maastikku ilmestavad loode—kagu-sihilised voored ja nendevahelised järved (Saadjärv, Soitsjärv, Elistvere, Kaiavere ja Raigastvere). Vooremaale kõige iseloomulikum ala (valla keskosas) kuulub ✧Vooremaa MKA-sse. Kaiavere ja Elistvere järve läbib Amme jõgi. Valda läbivad Tartu—Jõhvi ja Piibe mnt. Valla alal on kaks kihelkonnakeskust koos kirikute ja kalmistutega (✧Äksi ja ✧Maarja). Koolid ja kultuuriasutused on kahes suurimas asulas — Tabiveres ja Maarjas, rmtk. on ka Elistveres. Huviväärne on Elistvere mõisasüdamesse rajatud ✧Elistvere loomapark, Tormi k-s on Eesti esimese trekiraja mälestusmärk. Suurimad tööandjad on põllum-, puidutöötlemis- ja kaubandusettevõtted. Tuntuimad käitised on OÜ Same (põllutöömasinate tootmine) ja AS Baltic Connexions (puidu töötlemine). Kassema k-st on pärit Julius Mägiste. — T. v. hõlmab end. Saadjärve, Äksi, Sootaga, Elistvere ja Kudina v-a alasid, sai nüüdispiirid külanõukoguna 1976, valla staatus alates 12. XII 1991. ▸ 1

Taebla, alevik ja samanim. v-a keskus, paikneb Haapsalu—Tallinna mnt. ja rdt. ääres; 1016 el. (2000). Seal on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 382 õpilast), kutsekeskkool, kultuurimaja, rmtk. ja autoregistrikeskuse Haapsalu büroo. Suurimad käitised on Farm Plant Eesti AS-i T. söödatehas, AS Torf (turba tootmine), Örnplast Eesti AS (plasttoodete valmistamine) ja OÜ Vinkel SV (metalli töötlemine). Paikkonnana hõlmab T. ka Kadarpiku k., kus paikneb A. ✧Laikmaa majamuuseum. — Esmamaining külana 1341 (*Taybile*), mõisa kohta on teateid a-st 1515. Alevikuks kasvas T. 20. saj. III veerandil, kui omaaegsest masina-traktorijaamast moodustati T-sse Läänemaa maaparanduse ja turbatootmise keskasutus (Haapsalu EPT) ning valmisid selle töökojad ja palju elamuid.

Taebla jõgi, ka Palivere jõgi, asub Lääne-Eestis; pikkus 32 km, jõgikond 107 km². Algab Risti lähedalt Marimetsa rabast, voolab pms. süvendatud ja õgvendatud sängis, suubub Rannakülas Saunja lahte.

Taebla vald asub Läänemaa keskosas; 141,46 km², 2927 el. (2003). Keskus Taebla alevikus. Paikneb

Tabivere vald
vapp ja lipp

Tabivere vald
asulaid (2000)

Alevik
Tabivere
Külad
Elistvere
Juula
Kaiavere
Kaiserniidu
Kassema
Koogi
Kõduküla
Kõnnujõe
Kõrenduse
Kärksi
Lilu
Maarja
Otslava
Pataste
Raigastvere
Reinu
Sepa
Sortsi
Tormi
Uhmardu
Vahi
Valgma
Voldi
Õvanurme

*Lääne-Eesti madalikul. Valdavalt tasast maastikku ilmestab Palivere põikoosi lääneosa (Pikajalamägi 51 m, Läänemaa kõrgeim; Hallimägi 27 m, 9.—13. saj. kasutusel linnamäena), valla kirdeosa on metsasem ja suisem (Palivere raba). Metsamaa hõlmab vallast 41 % (riigimetsamaad haldab Piirsalu metskond). Valda läbivad Tallinna—Haapsalu mnt. ja rdt. Taeblas on gümnaasium, kutsekeskkool, rmtk. ja kultuurimaja, Kadarpiku k-s Ants Laikmaa majamuuseum ning Paliveres põhikool, rmtk. ja päevakeskus. Koela k-s Uuetoa talus on talumuuseum (avati 1987). Huviväärne on ✧Lääne-Nigula kirik, kiriku juures ja Leedikülas on kalmistu. Tuntuimad käitised on AS Filee Lihatööstus, Õrnplast Eesti AS (plasttooted), õmblusettevõtted OÜ Lade, OÜ Morreks Ärigrupp ja OÜ Avetriin, OÜ Hapa Group (puidust mänguasjad) ning AS Kestvuspuit. Suureks tõukejõuks on haridusasutused. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. XII 1991. ◂1

taevaminemispäev, (suur) ristipäev, lihavõttejärgne neljapäev, päev, mil kirikukalendri järgi mälestatakse Kristuse taevaminekut. Rahvakalendris lõpetas t. neljal järjestikusel neljapäeval tähistatud ristipäevad: tuule-, linnu-, lehe- ja suure ristipäeva. Ristipäevad tähistasid looduse kevadist arenemist. Tähtsaim oli t., mil põllutööd olid rangelt keelatud, ei tohtinud noppida lilli, niita rohtu jms. T-l lõpetati loomade karjatamine heinamaal ja täideti rohkesti karjanduse edenemist tartlevaid kombeid.

Taevaskoda, Põlva v-s Ahja jõe keskjooksul Saesaare paisu läh. olev Ahja jõe ürgoru ala. Oru veerul asuvad kaks Burtnieki lademe paljandit: Ahja kõrgeim liivasein Suur Taevaskoda (kõrgus 24 m) ja Väike Taevaskoda (kuni 13 m). Viimasesse on vesi uuristanud kaks koobast — Neitsikoopa (suudme kõrgus üle 3 m) ja Emaliine, kust voolab välja veerohke allikaoja. Mõlema koopa kohta on rohkesti muistendeid. LK (kuuluvad ✧Ahja jõe ürgoru MKA-sse). ▾

Tagajõgi, ✧Rannapungerja jõgi.

Tagalaht asub Saaremaa looderannikul Tagamõisa p-st idas, tema lõunasoppi nimet. ka Pidula laheks; laius lahe suus 5,5 km, pikkus 9 km. Idarannikul paljandub Abula pangal kuni 4 m paksuselt Jaagarahu lademe lubjakivi, lääneranniku Veere k. juures on astangrannik, looderannikul Kuriku pank. Laht on sügav (kuni 20 m) ja külmub harva, seal asub Veere sadam. T-e suubuvad Hernespuu, Pidula ja Vanakubja oja (pikkus vastavalt 3, 4 ja 8 km). I maailmasõja ajal maabus T-s okt. 1917 Saaremaa vallutanud Saksa dessant.

Taevaskoda. Suur Taevaskoda

Tagamõisa kaitseala, ka Tagamõisa puisniidu kaitseala, asub Kihelkonna v-s; 133 ha. Asut. 1957 Saaremaa suurima säilinud puisniidu kaitseks. Tagamõisa puisniit on väga liigirikas soontaimede poolest — 67 liiki 1 m² (liigirikkuselt Eestis 3. kohal). Kaitsealal kasvavad nt. varjuluste, kärbesõis, jumalakäpp (kõik LK II), harilik käoraamat, vööthuul-sõrmkäpp, näsiniin ning tumepunane, laialehine ja soo-neiuvaip (kõik LK III). Puurindes on valdavad kask ja tamm, kasvab ka pärna ning okaspuid, põõsarinde moodustavad pms. sarapuu, kuslapuu, verev kuntpuu ja toomingas. T. k-l on kasvanud odajat astelsõnajalga (LK I).

Tagamõisa poolsaar, Tagala poolsaar, asub Saaremaa looderannikul Kihelkonna lahe ja Tagalahe vahel; pikkus u. 15 km, laius 8 km, kõrgus kuni 22 m. Lõpeb põhjas Undva ninaga, loodes eendub kaugele merre ✧Harilaid. Põhjarannikul Undva, kirderannikul ✧Suuriku ja Kuriku pank, Veere k. kohal asub Vaigu astangrannik. Poolsaare lääneosas on u. 50 rannajärve (Kiljatu, Naelelahk, Põdraga, Sarapiku). Lõunaosa kuusikuis kasvab jugapuud, keskosas on Tagamõisa tammepuisniit (✧Tagamõisa KA). T. p-l kasvab palju haruldasi taimeliike. Uudepunga lahes talvitub kirjuhahk. Kurevere (2000. a. 11 el.) asub muistne matmispaik (✧Kurevere kivikalmistu). Poolsaare lääneranniku kuulub ✧Vilsandi RP-sse.

Taheva, küla suurnim. vallas Valga—Võru mnt. ääres, 5 km Hargłast loodes; 108 el. (2000). Seal on T. metskonna keskus ja postkontor. Hõlmab laiema piirkonnana ka Tsirgumäe küla, sealses T. mõisas paikneb T. lastesanatoorium. — Esimest korda on T-t mainitud 1541 (Tzyewes). Nüüdne küla tekkis metsatööliste asumina end. T. rdtj-a (rdtp. 1903—70 töötanud Valga—Apе kitsarööpmelisel rdt-liinil) juurde 1940. a-te II poolel.

Taheva vald asub Valgamaa kaguosas Läti piiri ääres; 204,7 km², 1006 el. (2003). Keskus Laanemetsa k-s. Läti ja Eesti piiri äärne ala (piirijõeks on Koiva jõgi), kuulub ✧Võru-Hargla nõkku. Mitu sealset ala on LK all (✧Koiva puisniidu KA, ✧Koiva männikute KA, ✧Mallaste männikute KA, ✧Parmu männikute KA, ✧Valgemäe KA ja ✧Vaitka männiku KA). Aheru järvest läänes on Oore männikud (✧Oore männikute KA). 67 % vallast hõlmab metsamaa, riigimetsamaad haldab Taheva metskond. Valla ida- ja põhjaosa paikneb ✧Karula kõrgustikul, seal on valdav künklik pinnamood. Kõrgeim koht on Essemägi (ka Lipumägi, 124 m, kasut. triangulatsioonidel, neist tuntuim 19. saj. I poolel Wilhelm Struve läbivõidu). Taheva mõisast läänes suubub Koivasse Mustjõgi. Harglas on põhikool, rmtk. ja kultuurimaja ning Koikkülas lasteaed-algkool ja rmtk. Harglas on luteri kirik (1821 valminud hoone ehitati ulatuslikult ümber 1874) ja kalmistu (seal asub kabel, kus on Laanemetsa mõisa omanike Wassermannide mumifitseeritud surnukehad). Laanemetsas on õigeusu Püha Peetruse ja Pauluse kirik (ehit. 1856, kogudus suleti 1966) ja kalmistu. Suurimad tööandjad on avalik sektor ning põllum- ja metsandusettevõtted. — A-ni 1939 olid T. v-a alal Laanemetsa v. ja T. v. (hõlmas pms. Hargla ümbruse); 1939—50 ühendatuna T. v. Valla staatus ennistati 30. VII 1992. ▾1

Tahkuna looduskaitseala asub Pühalepa ja Kõrgessaare v-s; 1654 ha. Asut. Põhja-Hiiumaa looduskomplekside ning haruldaste liikide elupaikade ja kasvukohtade kaitseks. Juba 1924 võeti kaitse alla jugapuude kasvukoht. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Tähtsaim ülesanne on inimmõjuta arumetsade (eel-

kõige palumetsade) säilitamine. Omalaadsed on luitemetsade ning kinnikasvanud või kinnikasvavate järvede kooslused. Kaitsealal elavad merikotkas (LK I), laululuik, täpikhuik ja mudanepp (kõik LK II) ning kasvavad jugapuu, loim-vesipaunikas, tume nokkhein, lääne-mõõkrohi ja kõdu-koralljuur (kõik LK II).

Tahkuna poolsaar, Hiiumaa põhjapoolseim poolsaar; pikkus 7—8, laius Lehtma neeme kohal ligi 7 km. Loodes eendub Tahkuna (vanadel kaartidel *Sympernäs*, *Sybrichnes*, *Tackerort*), põhjas Lõimastu (Lõimandi) ja kirdes Lehtma nina. Siseosas on mitu Limneamere laguunist kujunenud järvikut (Kodeste, Lehtma, Põhjatu) ning Kodeste ja Lehtma soo (68 ja 244 ha). Luiteid on põhja- (kõrgus kuni 18 m) ja lääneranniku (14 m). Põhjarannal on migmatiidirahn Tahkuna kivi (ka Punane kivi, ümbermõõt 31 m, LK). Tahkuna neemel on a-st 1875 metalltuletorn (kõrgus 43 m) ja a-st 1997 tuulejõujaam (150 kW). Neeme tipus on parvlaevaga „Estonia" hukkunud laste mälestusmärk (1995, kujur Mati Karmin). Suur osa poolsaarest kuulub Tahkuna LKA-sse. — Tahkuna k. kohta on teateid 1560. a-ist (1564 *Takana*, 1565 *Thakamaby*). I maailmasõja ajal rajati T. p-e põhjaossa Peeter Suure merekindlustuste süsteemi kuuluvad suur Tahkuranna (sh. 6 km pikkune rdt. Lehtma sadamasse) ja sellest väiksem Lehtma rannakaitsepatarei (patareid nr. 39 ja 38). Vene väe taandumisel okt. 1917 need õhiti. Pärast 1939. a. baaside lepingu sõlmimist hakati Tahkuna patareid taastama (patarei BS-26) ja rajati suur Lõimastu-Kukevere rannakaitsepatarei (BB-316, oli Hiiumaa suurim sõjaline rajatis), need õhiti enne sakslaste tulekut okt. 1941. Huvipakkuvad on võrdlemisi hästi säilinud patareide nr. 39 ja BB-316 jäänused.

Tahkuranna, küla samanim. vallas Pärnu lahe rannikul Riia mnt-st läänes; 120 el. (2000). T. kohal eenduvad Pärnu lahte Pikk ja Tahku nina. Külas on T. õigeusu Jumalaema Uinumise kirik (ehit. 1872, kogudus tegutseb taas a-st 1994) ja Metsaküla kalmistu (Tallinna—Riia mnt-st idas). T. lasteaed-algkool ja luteri usu kirik asuvad ✧Võiste alevikus. T-s on sündinud Konstantin Päts, tema sünnikodu Põldeotsa talu aset tähistab mälestussammas (avati 1939, purustati 1940, taastati 1989). — Esmamaining 1560 (*Tacker orth*). 1613 on mainitud Võistes asunud T. puitkirikut. T. nimi tuleneb sellest, et siin paljanduvat liivakivi on kasut. tahkude ja luiskude valmistamiseks. ▸

Tahkuranna vald asub Pärnumaal Pärnu lahe idarannikul Pärnust lõunas; 103,36 km², 2020 el. (2003). Keskus Uulu k-s. Paikneb ✧Liivi lahe rannikumadalikul. Maastikule annavad ilmet männimetsaga kaetud luited ning rannaniidud (✧Rannametsa-Soometsa LKA, ✧Uulu rannamännikute KA ja ✧Racküla männikute KA). Osa valla soisest siseosast on tänu kuivendusele kasutusel põllumaana (Uulust lõunas). Riigimetsamaad haldab Surju metskond. Vähe liigestunud rannikut ilmestavad Pikla ja Suurna nina ning Võistesaar. Põhjaosas kulgeb valla piir u. 15 km ulatuses piki Reiu jõge. Valda läbib Tallinna—Pärnu—Riia mnt., sellelt hargneb Valga (Tartu) tee. Sadamad on Tahkurannas ja Võistes. Uulus on põhikool, rmtk. ning kultuuri- ja spordikeskus, Võistes rmtk., rahvamaja ja Tahkuranna lasteaed-algkool. Võistes on Tahkuranna luteri kirik (ehit. 1891, a-st 1941 varemeis, kogudus kasutab käärkambrit), Tahkurannas õigeusu kirik. Uulus on 1880 ehit. Uulu mõisa kirik (Nõuk. ajal kasutati spordisaalina, praegu kuulub Pärnu Eliisabeti kirikule). Piirkond on tuntud ka puhkealana (Uulu ja Reiu vaheline rannikuala, Jõulumäe tervisekeskus). Suurimad käitised on OÜ Weiss ja OÜ Uulu Mõis (põllum.), AS Tarriks (puidu töötlemine) ja OÜ Uulu Ehitus. Tahkurannast pärineb Konstantin Päts. — 20. saj. algul olid T. v-a alal Uulu, Tahkuranna ja Reiu v. 1939—50 olnud T. v. ennistati suuresti samades piirides Uulu v-a nime all 19. XII 1991. T. v-ks nimetati 1. VI 1995. ▸■

„Taie", Eesti esimene kunstiajakiri, ilmus 1928—29 Tallinnas Eesti Kultuurkapitali kujutava kunsti sihtkapitali toel. Toim. oli kunstnik Märt Laarman.

talgud, vastastikuse abistamisena tehtav ühistöö. Kogukondliku tavana peeti Eesti külas 19. saj. lõikus-, sõnnikuveo-, heinateo-, kartulivõtu-, linakitkumis-, lõugutamis-, ropsimis-, palgiveo- jm. t-id. T-tele kutsuti naabreid ja sugulasi, t-te korraldaja andis talgulistele süüa ja juua, sageli lõppesid t-d ühise lõbutsemisega. Mõisat-d olid pärisorjuse ajal pms. viljalõikuse lõpetamisel kohustuslik teokoormis. 20. saj. t-te pidamine vähenes, püsisid rehepeksu- ja sõnnikuveot-d. Tänapäeval tehakse t-te korras mõnikord ühele perele üle jõu käivaid kiireid töid.

Tali, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Kilingi-Nõmme—Häädemeeste mnt. ääres; 352 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 102 õpilast), seltsimaja (ehit. 1905), rmtk. ja postkontor. Küla jaguneb kaheks: Tuuliku tee lahkmel madalal voorel end. T. mõisa pargis asuvad T. kool ja mitu töökoda ning Veeliksele suunduva tee lahkmel paiknevad seltsimaja ja vallavalitsus. — Esmamaining 1588. T. m. eraldus Jäärjast 1861 (*Freyhof*).

TALIBOR (ingl *Tallinn Interbank Offered Rate*), näitaja, milles väljendub Eesti krooni hind pankadevahelisel rahaturul, intressimäär, millega pangad annavad üksteisele lühiajalisi laene. Fikseeringud määrab kindlaks Eesti Pank igal äripäeval kell 11.00.

taliharjapäev, korjusepäev, 14. jaanuar, muistne talve keskpaiga tähis, skandinaaviamõjuline tähtpäev, 19. saj-ks rahvapärimusest peaaegu kadunud. Taliharjaks (talve poolitajaks) nimetati ka ✧tõnisepäeva (17. jaan.), ✧paavlipäeva (25. jaan.) ja ✧küünlapäeva (2. veebr.). T. püsis Lääne-Eesti ja saarte puukalendreis. A. W. Hupeli 18. saj. lõpust pärineva eksliku tõlgenduse järgi on t. alates 19. saj. lõpust Eesti kalendrites märgitud 12. märtsile, see on tekitanud hulgaliselt pseudofolkloorseid seletusi.

talitaja, 1817—66 Eestimaal valla- või külakogukonna juhtiv ametiisik. Valla täiskogu valis t. taluperemeeste hulgast, ametisse kinnitas ta mõisnik. 1866. a-st 1890. a-te alguseni nimetati t-ks vallavanemat.

Tali vald asub Pärnumaa lõunaosas Läti piiri ääres; 194,43 km², 743 el. (2003). Keskus Tali k-s. Paikneb pms. ✧Metsepole madalikul. Maastikku ilmestavad madalad voored (Lanksaare, Tali). Enamik vallast on kaetud metsa (61 %) ja soodega (Leinissoo, Kotisoo). Riigimetsamaad haldavad Laiksaare, Jäärja ja Lodja metskond. Läti piiri äärsed sood (Kodaja ja Rongu

Tahkuranna. Konstantin Päts mälestusmärk

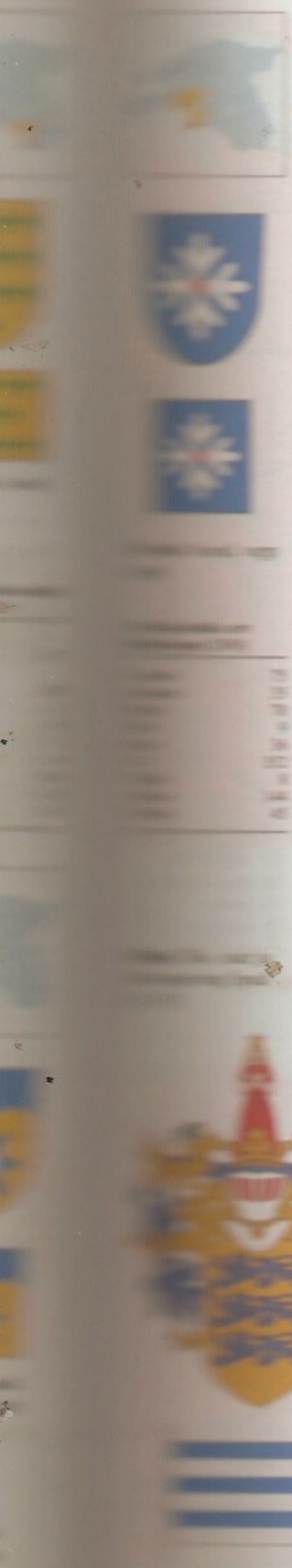

raba) kuuluvad ✧Sookuninga LKA-sse, ✧Nigula LKA äärmine idaosa koos keskusega jääb samuti T. v-a. Valda läbib Reiu jõe ülemjooks (jõgi algab Lätist Soka järvest). Laiksaares asub metskonna keskus. Haridus- ja kultuuriasutused on koondunud valla keskusse. Huviväärne on Viisireiu veski (ainuke Reiu jõel töökorras olev veski). Suurimad tööandjad on avalik sektor ning põllum- ja puidutöötlemisettevõtted. — T. (ka Talli) v. oli a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂ 1

Tallegg, AS Tallegg, Harju mk-s Lool asuv linnuliha ja linnulihatooteid ning mune tootev ettevõte, asut. 1993. Eelkäija on 1956 tegevust alustanud Tallinna Linnuvabrik. T-l on 7 allüksust, toodangu nomenklatuuris on 150 toodet, aastas toodetakse 14 000 t broilerilihatooteid ja ligi 90 mln. kanamuna (2002). Aktsiakapital 58,5 mln. kr., 2002 oli aastakäive 515,1 mln. ja kasum 56,4 mln. kr., töötajaid 850. T-l on 3 tütarettevõtet: AS Eesti Munatooted, *Tallat* (Lätis) ja *Sellegas* (Leedus).

Tallink, AS Tallink Grupp, meritsi kaupade ja reisijate vedu korraldav kontsern, asut. 1994 Hansatee AS-i nime all. Praegust nime kannab jaan-st 2002 (pärast mitut aktsiakapitali suurendamist). T-l on 9 laeva, neist uusim ja moodsaim on 2500 reisijakohaga ja 192,9 m pikkune „Victoria I". Teenindatakse Tallinna—Helsingi, Tallinna—Stockholmi ja Paldiski—Kappelskäri laevaliini. 2001/02. majandusaastal (1. IX — 31. VIII) sõitis T-i laevadega 2,7 mln. reisijat ja veeti 87 208 kaubaühikut. T-i aktsiakapital on 224 mln. kr., 2001/02. majandusaasta käive oli 2,8 mrd. ja kasum 245 mln. kr.; töötajaid 2106.

Tallinn, linn Põhja-Eestis ✧T-a lahe ääres; 397 150 el. (2003), pindala 158,27 km². T. on Eesti pealinn ja Harjumaa maakonnalinn, riigi tähtsaim majandus- ja kultuurikeskus ning Läänemere maade oluline sadama- ja turismilinn. Linnale annavad ilme ajalooline rohkete arhitektuurimälestistega vanalinn, vilgas kaubanduselu ja mereäärsed puhkealad. T-l on soodne geograafiline (mereäärne) asend. Avar, liigestunud rannajoonega T-a laht, mida varjavad poolsaared ning ✧Naissaar ja ✧Aegna, on kogu Eesti ranniku parimaid sadamakohti. Eriti soodne sadamakoht on ✧Paljassaare ja Viimsi ps-e vaheline lahekäär ehk T-a reid, millel on Paljassaare Pikakarist Meriväljani üle 17 km rannajoont, kusjuures lahesuu enda laius on alla 6 km. Kokku on T-l mandri rannajoont üle 46 km (sadamamuulideta), sh. 9 km Kopli ja 6,5 km Paljassaare lahes; läänes ulatub linnamaa Kakumäe lahe idarannikuni. Meresaartest kuulub T-a piiresse Aegna (2,9 km², rannajoon 10,1 km). T-a maismaapiir kulgeb ligi 60 km pikkuse joonena Tiskre rannast Miiduranna, Raudalust kagus (rannast kaugeimas kohas) 9 km kaugusel merest. 0,9 km kulgeb T-a piir piki Tiskre oja ülemjooksu, 1 km Laagris piki Pääsküla jõge ning 3,2 km Nehatust Iruni piki Pirita jõge, läänes ligi 2,5 km piki Harku järve läänekallast ning lõunas 5,5 km mööda Ülemiste järve kaitsevööndi kaguserva. Linn ulatub Laagrist Meriväljani ja Tiskrest Nehatuni ligi 20 km. T-a pindala kasvas 1940, pärast Nõmme T-ga liitmist 1,5 korda. 1980 loovutas T. Muuga aedlinna ning Iru, Kärmu ja Tarasoo ala Maardule. Maardu (a-st 1962) ja Saue (a-st 1973) kuulusid a-ni 1993 T-a linkonda. ◂ ▾ 2

•*Loodus.* T. paikneb kahe maastikurajooni, ✧Soome lahe rannikumadaliku ja ✧Harju lavamaa ning neid eraldava ✧Põhja-Eesti paekalda ehk klindi alal. Rannajoont liigestavad ✧Kakumäe, ✧Kopli ja ✧Viimsi ps. ning ✧T-a lahe sopiline lõunaosa. Rannikumadaliku laius on erinev (Maarjamäel 300 m, Mustamäe nõlva ja Kopli lahe vahel kuni 4,5 km). Suurem osa sellest asub 0—20 m kõrgusel. Kõrgeim ja vahelduvaim on madaliku lõunaosa, seda liigestavad kuluturuskõrgendikud (Kakumäe, Veskimäe, Kopli, Kalamaja, Tõnismägi, Merivälja), Kloostrimetsa luitestik ja Pirita org. Kalamaja ja Lasnamäe klindineemiku vaheline ala hõlmab u. 7 km pikkune

Tallinna linnapead

Valitsemisaeg	Nimi	Ametinimetus
1877—78	Oscar Arthur von Riesemann	linnapea
1878—83	Aleksander Rudolf Karl von Uexküll	linnapea
1883—85	Thomas Wilhelm Greiffenhagen	linnapea
1885	Victor Maydell	linnapea asetäitja
1885—94		linnapea
1894—95	Eduard Ernst Bütke	linnapea kt.
1895—1905	Karl Johan (John) von Hueck	linnapea
1905	Ernst Hunnius	linnapea
1905—06	Eugen Edmund Eduard Erbe	linnapea kt.
1906—13	Voldemar Lender	linnapea
1913—17	Jaan Poska	linnapea
1917	Gavriil (Gabriel) Beljagin	linnapea kt.
1917—18	Voldemar Võilemann	linnavalitsuse esimees
1918	Erhard Arnold Julius Debio	ülemlinnapea
1918	Aleksander Riesenkampff	teine linnapea
1918	Aleksander Pallas	linnapea ajutine kt.
1918—19	Aleksander Hellat	linnapea
1919	Anton Uesson	linnapea kt.
1919	Gottlieb Jaan Aut	linnapea
1919—34	Anton Uesson	linnapea
1934—38	Jaan Soots	linnapea
1938—39		ülemlinnapea
1939—40	Aleksander Tõnisson	ülemlinnapea
1940—41	Aleksander Küdelmaa	linnapea
1941	Kristjan Seaver	täitevkomitee esimees
1941—44	Artur Terras	linnapea
1944—45	Aleksander Küdelmaa	täitevkomitee esimees
1945	Ado Kurvits	täitevkomitee esimees
1945—61	Aleksander Hendrikson	täitevkomitee esimees
1961—71	Johannes Undusk	täitevkomitee esimees
1971—79	Ivar Kallion	täitevkomitee esimees
1979—84	Albert Norak	täitevkomitee esimees
1984—90	Harri Lumi	täitevkomitee esimees, linnapea
1990—92	Hardo Aasmäe	linnapea
1992—96	Jaak Tamm	linnapea
1996	Priit Vilba	linnapea
1996—97	Robert Lepikson	linnapea
1997—99	Ivi Eenmaa	linnapea
1999	Peeter Lepp	linnapea
1999—2001	Jüri Mõis	linnapea
2001	Tõnis Palts	linnapea
2001—	Edgar Savisaar	linnapea

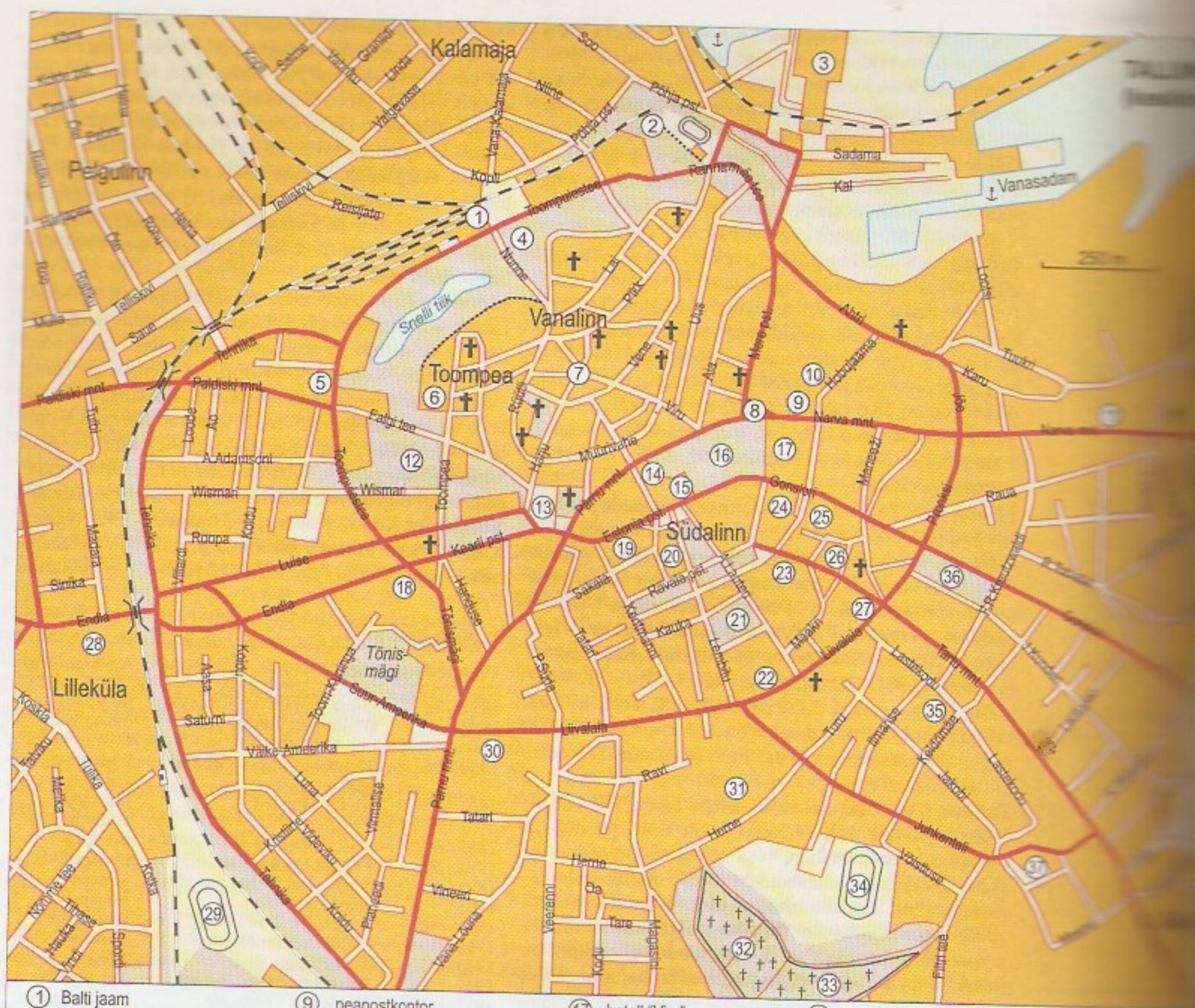

① Balti jaam
② Rannavärava mägi
③ linnahall
④ Tomide väljak
⑤ Meriton Grand Hotel Tallinn
⑥ Toompea loss
⑦ Raekoja plats
⑧ Viru väljak
⑨ peapostkontor
⑩ kobarkino Coca-Cola Plaza
⑪ pedagoogikaülikool
⑫ Hirvepark
⑬ Vabaduse väljak
⑭ Eesti Draamateater
⑮ "Estonia"
⑯ Tammsaare park
⑰ hotell "Viru"
⑱ rahvusraamatukogu
⑲ Eesti Pank
⑳ Sakala keskus
㉑ Lembitu park
㉒ hotell "Olümpia"
㉓ hotell Radisson SAS
㉔ kaubamaja
㉕ kunstiakadeemia
㉖ Ühispank
㉗ Stockmanni kaubamaja
㉘ Kristiine keskus
㉙ A. Le Coq Arena
㉚ Hansapank
㉛ keskhaigla
㉜ Siselinna kalmistu

aluspõhjaline kulutuskõrgendik, millel kõrgub T-a ainuomaseimaid pinnavorme ✧Toompea saarlava. Rannikumadalikust tunduvalt kõrgem (valdavalt 40—43 m) on T-a piires asuv Harju lavamaa. Selle peamised maastikulised paigad on Lasnamäe ja Iru paetasandik, Mõigu ja Väo moreenitasandik, Nõmme ja Männiku liivik, Ülemiste luitestik, Pääsküla ja Sõjamäe kulutuskõrgendik ning Pääsküla, Valdeku, Sõjamäe, Tondi jmt. raba. Lavamaa kõrgeimad kohad asuvad Mustamäe suusahüppetorni lähedal ja Sõjamäel. T-a silmapaistvaim pinnavorm on Põhja-Eesti paekallas ehk klint, mis linna piires on eriilmeline. Kõige selgepiirilisem on see Lasnamäel, moodustades Lubja t-a ja Kose vahemikus u. 6 km pikkuse ja kuni 30 m kõrguse panga. Klint on valdavalt kaheastmeline, astmeid eraldab tasane lava. Kadriorus, Lauluväljaku piirkonnas ja Maarjamäel on astmete nõlvad kohati lauged ja mattunud rusukaldesse. Rannamõisa ja Tiskre vahemikus moodustab klint kuni 35 m kõrguse järsakranniku, mille alumine osa on mattunud rusukaldesse. Tiskrest Harku poole kaugeneb klint rannast, on kohati ühe-, kohati kaheastmeline ning Nõmme ja Ülemiste piirkonnas liiva alla mattunud. T-a piires on paekallas kõrgeim Maarjamäel (48 m, suhteline

Tallinna arenguskeem

Tallinna maakasutus (2002, ainult maareformi läbinud krundid)

	Kruntide arv	Pindala (ha)
Elamumaa	23 057	3 119,2
Sotsiaalmaa	1 582	2 515,7
Tootmismaa	2 430	1 403,9
Transpordimaa	1 018	1 050,4
Ärimaa	1 966	938,5
Maaviljandusmaa	156	1 189,7
Mäetööstusmaa	4	230,6
Jäätmehoidla maa	5	126,6
Sihtotstarbeta maa	67	110
Riigikaitsemaa	65	71,3
Veekogude maa	3	21,1
LK-alune maa	2	6,2
Maaregistris kokku	30 355	10 783,2

kõrgus 30 m). T-a pinnamoodi, sh. randa ja rannalähist merepõhja, on inimtegevus oluliselt muutnud. Kristalse aluskorra pealispind asub T-a kohal 130—150 m allpool merepinda. Selleni ulatub läbi pealiskorra settekivimite neli Kvaternaari setetesse mattunud ürgjõe org (Harku, Lilleküla, Pirita ja Keskorg). Vanimad aluspõhja settekivimid on Vendi ladestu Kotlini lademe liivakivid, aleuroliidid ja savid. Neil lasub kuni 75 m paksuselt Kambriumi sinisavi; seda on kasutanud Kopli ps-e tellisetööstus. Alam-Kambriumi savikad liivakivid paljanduvad Lükatil ja Rocca al Mares. Ordoviitsiumi kivimeid on Pakerordi lademest Haljala lademeni, ehituskivina on kasut. pms. Lasnamäe lademe lubjakivi. Rannikumadalikul leidub pinnakattena viirsavi ja teisi jääjärvesetteid (kuni 10 m paksuselt). T-a ülmaosas lavamaal moodustavad liustikujõesettelised liivad ja kruusad suure Nõmme ja Männiku liiviku, kus kruusa- ja liivakihi paksus on kuni 50 m (✧T-a-Saku liivamaardla). Meresetteid on pms. peenliiva ja aleuriitidena, leidub ka rannakruusa ja luitestike tuisk-liiva (Kloostrimetsas, Pärnamäe kalmistul, Ülemiste järve loode- ja läänekaldal). Järve- ja soosetteid leidub pms. lavamaa nõgudes. Turbalasundi paksus on Rae rabas kuni 6,8, Sõjamäe rabas kuni 6,7 m. Kultuurikiht on kesklinnas keskm. 2—5 m (Toompea ümbruses kuni 15 m), linna äärealadel pms. 0,5 m paksune. T. tarbib aastas u. 30 mln. m^3 vett, sellest 90 % saadakse veepuhastusjaama kaudu Ülemiste järvest, 10 % puurkaevudest (sügavaimad kuni 175 m). Ülemiste järvest lähtuvat veevarustussüsteemi hakati rajama 1345, kui alustati ligi 4 km pikkuse kanali (esialgu pms. Toompea linnuse vallikraavide täitmiseks ja veskite käitamiseks) ehitamist. T-a peamised maavarad on lubjakivi ja sinisavi, olulised on ka põhjavesi ning liivad, kruusad ja turvas. Mere läheduse ja sooja Põhja-Atlandi hoovuse mõju tõttu on T-a kliima võrdlemisi ühtlane ja mõõdukalt jahe (keskm. õhut° jaan-s –5,3, juulis 16,6 °C). Ilm on kogu aasta tuuline (tuule keskm. kiirus 5,5 m/s, väikseim aug-s, suurim dets-s), seda kujundavad pms. Atlandi ookeanilt lähtuvad tsüklonid. Madalaim t° (–34,4 °C) on mõõdetud 10. II 1940, kõrgeim (34,3 °C) 30. VII 1994. Sademeid on keskm. 681 mm/a, lumikate kestab tavaliselt 23. dets-st 27. märtsini. Sisseveekogude arvestuslikku pindu on T-a 12,6 km^2 (8 % linna pindalast). Suurimad sisseveekogud on Ülemiste ja Harku järv. Peale nende on veekogusid endistes karjäärides ning mitu tiiki. T-a piires suubuvad Soome lahte (alates läänе poolt) Tiskre oja, Mustjõgi (Mustoja), Hundikuristiku oja, Varsaullika oja (Varsaoja), Pirita jõgi ja Mähe oja. Ülemiste järve suubuvad Kurna oja ja Vaskjala—Ülemiste kanal, Harku järve Harku, Järveotsa ja Soome oja. Maa-alusesse sängi on juhitud Ülemiste põhjaotsast läbi Juhkentali ja Keldrimäe T-a lahte voolav Härjapea jõgi ning Mardi ja Liiva oja. Suur osa T-a rohkeist allikaist (Kadriorus, Toompea nõlval, Mustamäe jalamil jm.) on hääbunud.

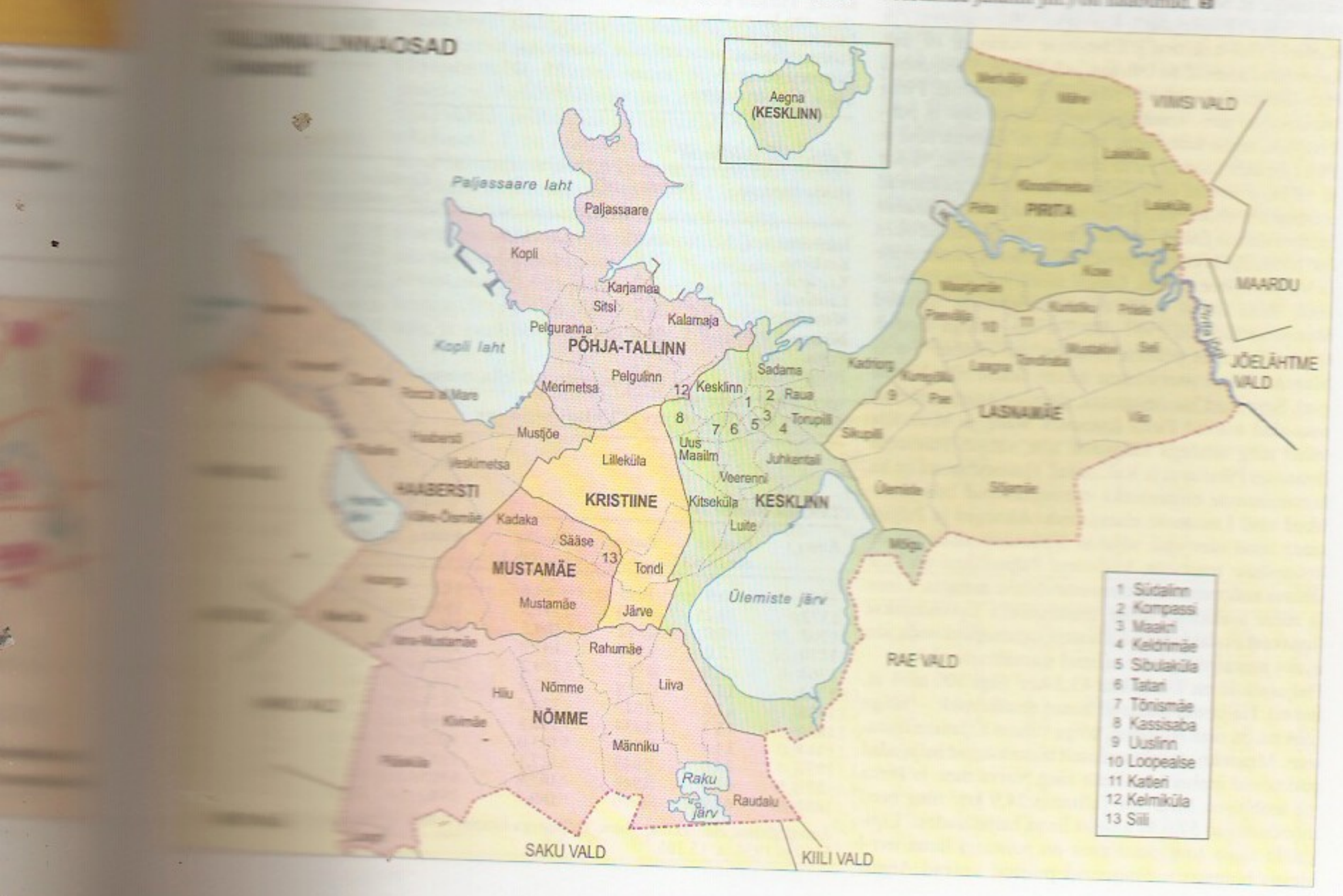

• *Linnaosad, asumid ja haljastud.* Okt-st 1993 jaotub T. 8 linnaosaks. Linna alal võib eristada kuni 100 ✧asumit. T-a kesklinnas paiknev vanalinn jaotub ✧Toompeaks ja all-linnaks, kesklinnast kagusse jääb südalinn. Läänest ja lõunast piirab Kesklinna linnaosa rdt., põhjast meri, idapiiriks on ✧Kadriorg ja Lasnamäe klindineemiku jalam. Halduslikult hõlmab Kesklinn ka Aegna saare ja Ülemiste järve ning järvest idas paikneva ✧Mõigu asumi. Kesklinnast loodes asuv Põhja-Tallinna linnaosa hõlmab kolm eriilmelist ja erineva ajaloolise taustaga piirkonda — ✧Kopli, ✧Pelgulinna ja ✧Kalamaja. Põhja-Tallinnast lõunas olev Kristiine linnaosa jaguneb ✧Lilleküla, ✧Tondi ja ✧Järve asumiks, Lilleküla piires on eristatav Marja-Liimi-Laki ettevõtluspiirkond. Idapoolseim, põllum. taustaga ja roheluserohke Haabersti linnaosa on suurte arenguvõimalustega elu- ja puhkepiirkond. Merega piirnevad ✧Tiskre, ✧Kakumäe, ✧Õismäe, ✧Rocca al Mare, Haabersti ja ✧Mustjõe asum, Harku järvega külgneb ✧Pikaliiva asum. Haabersti linnaosa peamine asustuskeskus on suurpaneelelamutega hoonestatud ✧Väike-Õismäe, eristatakse ka ✧Vismeistri, Veskimetsa, Astangu ja Mäeküla asumit. Haabersti ja Kristiine linnaosast lõunas asub Nõukaegne uuslinnaosa Mustamäe, halduslinnaosa piires eristatakse omaette asumina Sääse ja Siili paneelelamurajooni ning Kadaka ettevõtluspiirkonda. Tallinna edelaosa hõlmab varem omaette linn olnud Nõmme, mille kaugeimad edelapaikkonnad on ✧Laagri ja ✧Pääsküla, lõunas asuvad ✧Männiku ja Raudalu, Mustamäega külgneb Vana-Mustamäe, eristatakse ka Nõmme keskust, ✧Kivimäed, ✧Hiiut, ✧Rahumäed ja ✧Liivat. Nii pindalalt kui ka elanike arvult suurim linnaosa on Lasnamäe, mis paikneb T-a idaosas Harju lavamaa servaalal. Lasnamäe linnaosa jaotub 17 asumiks. Nõukaegsed paneelelamurajoonid on nüüd tuntud uute asuminimedega, nt. Mustakivi (IV mikroraj.), Priisle (V mikroraj.), Seli (VI mikroraj.), Kuristiku (VII mikroraj.) ja Katleri (VIII mikroraj.). Lasnamäe vanimad, 19. saj. kujunenud asumid on Uuslinn ja Sikupilli. Tähtsaimad ettevõtluspiirkonnad on ✧Sõjamäe ja ✧Ülemiste. Pirita linnaosa on pms. eramutega hoonestatud elu- ja puhkerajoon, mille tähtsaimad asumid on Tallinna lahe ja Pirita jõe ääres asuvad Pirita keskus, ✧Maarjamäe, ✧Kose ja ✧Kloostrimetsa ning Tallinna kirdepiiril paiknevad eramupiirkonnad ✧Merivälja ja ✧Mähe. Mõne linnaosa laushoonestus jätkub linnapiiri taga Harjumaa alevikes (nt. Merivälja hoonestus jätkub Miiduranna, Haabneeme ja Viimsi hoonestusena, Laagri alevik ja asum on sisuliselt ühtne asula). 1950. a-te lõpus tekkima hakanud Muuga aedlinn oli 1967—80 T-a osa, praegu kuulub ta Maardu linna piiresse (Muuga teel eraldab T-a ja Maardut ainult paarikümne meetri laiune riba Viimsi v-a). Suurimad hoonestamata, elamuehituseks sobivad maa-alad asuvad Pirita linnaosas Mähe ja Merivälja vahel ning nendega külgneval alal, samuti Haabersti linnaosas Pikaliival ja Kakumäel. Hoonestamata on ka korterelamute ehitamiseks ettevalmistatud laiaulatuslikud alad Lasnamäe elurajoonis. Astangul ja Paljassaare tipus olev end. sõjaväe lõhkeaineladude ala on hoonestuse reservala, kusjuures Paljassaarel on suur tähtsus sadamaga seonduva ettevõtluse arengus. Linna ja mere ajaloolise seose taastamiseks kavandatakse linnakeskust laiendada Kalamaja sadamapiirkonda, see avaks juurdepääsu seni suletud mereäärsele alale.

Haljasalasid on T-s kokku 43,3 km² (ligi 100 m² 1 el. kohta). Haljastud jaotuvad linnas ebaühtlaselt — kõige rohkem on neid Nõmmel, kõige vähem Kristiine linnaosas. Maastikuarhitektuuriliselt hinnalisimad haljasalad paiknevad ümber vanalinna ning Narva mnt. ja Pirita tee ümbruses. Metsi on Tallinnas 24,9 km² ning need moodustavad 57,6 % kõigist linna haljasaladest. Ligikaudu sama suur osatähtsus on puistutel linna terr-l olevas biomassis. Suuremad puistud asuvad Aegna

Tallinna looduskaitsealuseid objekte

Kaitsealad, pargid ja aiad
Aegna saare KA
Pirita jõeoru MKA
Kadrioru park
Falkpark
Harjumäe park
Hirvepark
Kalamaja kalmistupark
Kopli kalmistupark
Kose park
Lindamäe park
Löwenruh' park
Roheline turg
Windecki park
Hans Lepa puukool-aed
Hõbekuuse tee 31 aed
Kesk tee 53 aed
Kurni t. 5 aed
Linnu tee 83 aed
Linnu tee 87 aed
Mõtuse t. 8 aed
Palli t. 4 ja 6 aed
Väina tee 4 aed
Paljandid, kivid ja allikad
Hundikuristiku paljand
Kakumäe paljand
Kopli savikarjääri paljand
Lasnamäe paljand
Lasnamäe vana paemurru paljand
Maarjamäe paekallas
Mäekalda paljand
Nunne t-a paljand
Patkuli trepi paljand
Toompea paljand
Aianduse kivi
Iru Kuuskivi
Kevade kivi
Kopliranna kivi
Lehola kivi
Lindakivi
Lükati rahn
Mustamäe kivikülv
Noortepargi kivi
Vabaõhumuuseumi kivikülv
Veskimetsa kivikülv
Aiataguse allikad
Glehni pargi allikad
Kasetuka allikad
Lepasalu allikad
Varsaallikad
Üksikpuud ja puuderühmad
Amuuri korgipuu (Nurme t. 40)
Arukased (lõhislehine vorm, Kose)
Euroopa lehised (Pirita klooster)
Harilik hobukastan (Kütke t. 12)
Harilikud pärnad (Lai t. 29)
Harilik pöök (Roheline turg)
Harilikud tammed (Kopli t. 80 jt)
Harilikud vahtrad (Narva mnt. 94)
Hõbevahtrad (Magdaleena t. 6)
Hõlmikpuu (Süda t. ja Pärnu mnt.)
Lääne pärn (nn. Kelchi pärn, Nõmme kiriku juures)
Must pappel (Kaasani kirik jt)
Suurelehine pärn (Kose tee 90)
Virgiinia kadakas (Roo t. 11)

Tallinna kliima (1966.—2002. a. keskmisi näitarve)

Aasta keskmine õhut°	5,4 °C
Kõrgeim t°	34,3 °C (30. VII 1994)
Madalaim t°	–32,2 °C (31. XII 1978)
Sügis. Esimene külm (õhus)	9. IX 1970
Hiliseim esimene külm (õhus)	15. XI 1967
Kevad. Viimane külm (õhus)	16. IV 1998
Hiliseim külm (õhus)	1. VI 1966
Lumikattega päevi	106
Sademeid aastas	681 mm
Päikeseta päevi	105—127
Üle 5 °C t°-de summa	1430 °C

Tallinna haldusjaotus

Halduslinnaosa	Pindala (km²)	%	Elanikke 1. I 2003 (rahvastikuregister)
Haabersti	18,6[1]	11,8	35 557
Kesklinn	28,0[2]	17,7	42 196
Kristiine	9,4	5,9	28 623
Lasnamäe	30,0	19,0	109 516
Mustamäe	8,0	5,1	62 993
Nõmme	28,0	17,7	35 925
Pirita	18,7	11,8	9 384
Põhja-Tallinn	17,3	11,0	53 696

[1]sh. 1,6 km² Harku järv
[2]sh. 9,75 km² Ülemiste järv ja 2,9 km² Aegna saar

Tallinna elanike arv

Aasta	Elanike arv (tuh.)	Aasta	Elanike arv (tuh.)	Aasta	Elanike arv (tuh.)
1360	0,9	1897	64,6	1951	222,3
1372	3,25	1910	91,5	1956	267,0
1708	9,8	1912	104,5	1959	279,9
1710	2,0	1915	133,9	1966	335,4
1764	6,5	1917	159,2	1970	362,5
1782	10,7	1919	102,9	1976	408,5
1816	12,0	1922	128,5	1979	428,5
1834	15,3	1934	138,8	1980	435,9
1844	14,3	1939	145,0	1985	464,0
1851	24,0	1945	127,1	1989	479,0
1871	31,0	1946	167,9	1991	477,0
1881	43,9	1950	189,7	1992	471,6

Antud alaline elanikkond. Enne Tallinnaga liitmist (1940) oli Nõmmel 1922. a. 5150 ja 1934. a. 15 105.

Tallinlaste sündimus, suremus ja loomulik iive

Aasta	Kokku			1000 elaniku kohta		
	Sündinud	Surnud	Iive	Sündinud	Surnud	Iive
1881	1 553	1 355	198	33,8	29,5	4,3
1913	3 058	2 329	729	24,8	18,9	5,9
1917	2 788	2 175	613	17,7	13,8	3,9
1921	2 018	1 463	555	17,5	12,7	4,8
1930	1 419	1 720	–301	11,4	13,4	–2,0
1939	1 805	1 810	–5	12,8	12,8	0,0
1951–60	43 473	23 696	19 777	16,6	9,0	7,6
1961–70	50 581	28 582	21 999	14,9	8,4	6,5
1971–80	63 767	39 817	23 950	15,3	9,5	5,8
1981–90	71 745	49 012	22 733	15,0	10,3	4,7
1991	4 888	5 262	–374	10,2	11,0	–0,8
1992	4 399	5 554	–1 199	9,3	11,8	–2,5
1993	3 729	5 796	–2 067	8,2	12,8	–4,6
1994	3 499	6 115	–2 616	8,0	14,0	–6,0
1995	3 465	6 237	–2 772	8,0	14,4	–6,4
1996	3 148	5 076	–1 928	7,5	12,0	–4,5
1997	3 029	4 944	–1 915	7,3	11,9	–4,6
1998	3 056	5 177	–2 121	7,5	12,7	–5,2
1999	3 169	4 877	–1 708	7,8	12,1	–4,3
2000	3 680	4 763	–1 083	9,2	11,9	–3,7
2001	3 501	4 791	–1 290	8,8	12,0	–3,2
2002	3 538	4 823	–1 285	8,9	12,1	–3,2

suurel, Nõmme linnaosas, Ülemiste järve ümbruses (kaitsetsoon), Pirital (Kloostrimetsa, Pirita jõe ürgorg) ning Haaberstis (Stroomi mets, Rocca al Mare). Parke on linnas kokku 190 ha, millest u. 120 ha paikneb Kesklinnas: Kadriorg (61,1 ha) ning parkide ahel vanalinna ümbritseval bastionivööndil (Harjumägi, Hirvepark, Lindamägi, Rannavärava mägi, Toompark, Kanuti aed jt.). Tallinnas on kaks kaitseala — ✧Pirita jõeoru MKA (553 ha) ja ✧Aegna saare KA (293 ha). LK alla on võetud 13 parki ja haljasala (sh. Kadriorg, Hirvepark, Linda- ja Harjumägi), 9 aeda ning hulk üksikobjekte — 53 rändrahnu ja kivikülvi, 5 allikat, 11 paljandit ning 57 puud ja puuderühma. Loomisel on Nõmme-Mustamäe MKA.

Maareformi tulemusena on Tallinna avalike haljasalade pindala vähenenud, mistõttu suuremate haljastute (Kloostrimetsa, Stroomi metsa, Nõmme-Mustamäe parkmetsa, Pääsküla-Harku raba ja Raku järvede ümbruse) väärtus puhkealana on kasvanud. ▲ 1

•*Rahvastik*. T. on Eesti suurim linn, seal elab 29,3 % Eesti rahvastikust ja 43,4 % linnarahvastikust (2003). Eestis elavatest eestlastest on T-s 23,1 % (2000). 45 % tallinlastest on mehed ja 55 % naised (2003), vanuserühmiti moodustavad lapsed ja noorukid (kuni 15. eluaastani) linna elanikkonnast 14,1 %, tööealised (15–60-aastased) 64,6 % ja pensionialised 21,3 %. Kogu Eestiga võrreldes on tööealisi T-s 3 % võrra rohkem, lapsi ja pensionialisi vastavalt 2,5 ja 0,5 % võrra vähem. Rahvaloenduse andmeil (2000) olid 54,3 % tallinlastest eestlased. Vanuserühmiti oli eestlasi kõige rohkem üle 85-aastaste naiste (73,7 %) ja kõige vähem 40–44-aastaste meeste hulgas (42,0 %). Eesti k-t pidas emakeeleks 96,3 % eestlastest ja 2611 muulast, vene k-t 173 119 tallinlast. Eesti k-t valdas ema- või võõrkeelena 72,8 % ja vene k-t 83 % tallinlastest. Tallinlaste haridustase on kogu riigi rahvastiku omast kõrgem: 2000 loendati 1000 (alates 10-aastastest) elaniku kohta 198 (kogu Eestis 128) kõrg-, 196 (174) keskeri-, 309 (479) kesk- ja 208 (130) alg- või põhiharidusega inimest. Suurim oli kõrgharidusega inimeste arv (332) 35–39-aastaste meeste hulgas. Rahvusrühmiti oli enim kõrgharidusega inimesi juudi meeste (555) ja naiste (528) ning saksa meeste (243) ja eesti naiste (226) seas. Eesti kodakondsus oli 71,1 % tallinlastel. Peaaegu kogu aeg on T-a elanikkond suurenenud, vähenenud on see ainult Põhjasõjaga kaasnenud katku ajal (1710) ning maailmasõdade ajal ja järel. Suurim (479 750, linkonnas üle 500 400) oli elanike arv 1990, seejärel hakkas elanikkond väljarände elavnemisest (1991–93 oli välisrände kogusaldo ligi 23 000 in.) ja sündimuse vähenemisest johtuvalt kahanema. ■

•*Majandus*. Pealinnana ning riigi suurima elanike ja ettevõtjate arvuga linnana on T. Eesti tähtsaim tööstus-, liiklus-, kaubandus- ja panguduskeskus. Seal asuvad kogu riigi majandushelu juhtivad asutused ja mitu rahvusv. ametkondade (Maailmapanga, Rahvusv. Valuutafondi, Põhjamaade MN-i jt.) esindust. Linnas on ka kõigi Eesti kommertspankade peamajad. T. annab üle poole (koos Harjumaaga 67 %) Eesti SKT-st ja üle kolmandiku (36 %) kohalike eelarvete kogumahust. 2002. a. oli T-s keskm. brutopalk 7475 kr. (riigis 6110 kr.). Ettevõtlus. Harjumaaga majanduslikult tihedasti lõimunud T-s on registreeritud 44 % Eestis tegutsevatest ettevõtjatest ja töötab ligi 34 % tööga hõivatutest. T-s on 84 % Eestis tegutsevatest välismaiste äriühingute filiaalidest. Seal asub ka 56 % Eesti osaühingutest ja 55 % aktsiaseltsidest, kuid T-a füüsilisest isikust ettevõtjad moodustavad ainult 13 % riigi füüsilisest isikust ettevõtjatest. Enamik (62 %) T-a füüsilisest isikust ettevõtjaid on tegevad veonduses, laonduses ja sides. Hansalinna minevikuga T-le on iseloomulik kaubandus- ja remondiettevõtete rohkus — üle poole (59 %) Eesti kaubandus- ja remondiettevõtetest asub pealinnas. Linnas tegutseb 65 % riigi kinnisvara-, üürimis- ja äritegevusega seotud ettevõtjaist. 2003. a. muis oli linn osanik 18 äriühingus, neist 11 (sh. AS Tallinna Sadam, •Tallinna Autobussikoondise AS, •Tallinna Trammi- ja Trollibussikoondise AS, AS Paljassaare Sadam) oli osalus 100 % ja 7 5–

Tallinna elanikkond rahvuste järgi

	1881		1897		1922		1934	
1881–1934	tuh.	%	tuh.	%	tuh.	%	tuh	%
Eestlased	26,3	57,4	40,7	68,7	102,6	83,8	117,9	85,6
Venelased	5,1	11,1	6,0	10,2	7,5	6,2	7,9	5,7
Sakslased	12,7	27,8	10,3	17,7	6,9	5,6	6,6	4,8
Rootslased	0,3	0,6	0,4	0,6	0,9	0,7	0,7	0,5
Muud	4,4	3,0	3,0	4,6	4,4	3,7	4,4	3,2

	1959		1970		1979		1989		1994		2000	
1959–94	tuh.	%	tuh.	%	tuh.	%	tuh.	%	tuh.	%	tuh.	%
Eestlased	169,7	60,2	201,9	55,7	222,8	51,9	227,2	47,4	217,3	49,1	215,1	54,3
Venelased	90,6	32,2	127,1	35,0	162,7	38,0	197,2	41,2	180,0	40,7	146,2	36,9
Ukrainlased	7,3	2,6	13,3	3,7	17,5	4,1	22,9	4,8	18,2	4,3	14,7	3,7
Valgevenelased	3,7	1,3	7,2	1,9	10,3	2,4	12,6	2,6	10,6	2,4	7,9	2,0
Soomlased	3,7	1,3	3,8	1,0	3,7	0,9	3,6	0,8	2,3	0,5	1,6	0,4
Sakslased	1,7	0,6	2,9	0,8	3,0	0,7	3,3	0,7	3,0	0,7	2,4	0,6
Tatarlased	0,7	0,3	1,1	0,3	1,5	0,4	2,0	0,4	1,7	0,4	1,3	0,3
Poolakad	0,8	0,3	1,0	0,3	1,1	0,3	1,2	0,3	1,0	0,2	0,9	0,2
Leedulased	0,6	0,2	0,9	0,2	0,9	0,2	1,1	0,2	1,0	0,2	0,9	0,2
Lätlased	0,7	0,2	1,0	0,2	1,3	0,3	1,0	0,2	0,9	0,2	0,8	0,2
Juudid	…	…	…	…	0,3	0,1	0,5	0,1	0,3	0,1	0,5	0,1
Muud	2,2	0,8	2,7	0,8	4,0	0,9	6,5	1,3	5,5	1,2	4,2	1,1

49,6 % (sh. AS ✧Tallinna Vesi — 49,6 %; Tallinna Prügila AS — 35 %, Rocca-Al-Mare Tivoli AS — 34,1 %, AS Rocca al Mare Suurhall — 12,9 %). **Tööstus.** T. on ajalooliselt kujunenud tööstuslinn, seal tegutseb 2886 töötleva tööstuse ettevõtjat, s. o. 41 % kõikidest Eesti töötleva tööstuse ettevõtjaist. Linnas on rohkesti tööstusettevõtteid, mis toodavad nii T-a kui ka kogu riigi turu jaoks ja ekspordiks. Nende hulgas on palju tekstiilitööstusettevõtteid, nt. AS Baltika, AS ✧Baltex 2000, AS ✧Klementi, AS ✧Suva. 2002. a. andmete järgi moodustavad T-a suurima käibega ettevõtete rühma toiduainetööstusettevõtted, sellesse rühma kuuluvad üle 500 mln. kr. aastakäibega AS ✧Liviko, ✧Tallinna Piimatööstuse AS (käive 458 mln. kr.), ✧Tallinna Külmhoone AS (362 mln. kr.), AS ✧Kalev (317,5 mln. kr.), AS ✧Leibur (252 mln. kr.), AS Coca-Cola HBC Eesti (✧Eesti Coca-Cola Joogid), AS ✧Balti Sepik, Fazer Eesti AS jt. T-s tegutsevad ka Eesti suurima käibega ettevõte Balti Laevaremonditehas (2,15 mrd. kr., ✧BLRT Grupp AS), rahvusv. kontserni *Elcoteq Network* kuuluv AS ✧Elcoteq Tallinn (käive 554 mln., 100 % eksporttoodang), Eesti suurim ehitusettevõte AS ✧Merko Ehitus, AS ✧Estonia Klaverivabrik (valmistab aastas keskm. 450 klaverit, toodangust 95 % eksporditakse, pms. USA-sse), rahvusvaheliselt tunnustatud mööblitootja AS ✧Standard, auto ohutustarvikuid valmistav AS ✧Norma (98 % toodangust eksporditakse), ✧Tallinna Farmaatsiatehase AS (ligi 80 % toodangust eksporditakse). T-s asub Baltimaade suurim messikeskus ✧Eesti Näitused. **Kaubandus.** Kõigist Eesti ettevõtjaist, kes tegelevad kas hulgi- ja jaemüügiga või mootorsõidukite, isiklike tarbeesemete ja kodumasinate remondiga, on T-s registreeritud 55 %. ANR Amer Nielsen Eesti OÜ korraldatud uuringu järgi osteti 44 % Eesti jaevõrgus müüdud esmatarbe- ja toidukaupadest T-s. Mootorsõidukite, kodumasinate jms. kaupade müügi osas on T-a osatähtsus veelgi suurem, sest seal asuvad tuntud autotootjate (Ford, Volvo, Nissan, Audi, Toyota, Peugeot jt.) automüügikeskused. 2002 oli T-s kauplemisluba antud 4679 kauplusele, mis on tunduvalt vähem kui 2001. a. (siis anti 5832 luba). Selle põhjuseks on jaekaubanduse koondumine suurematesse kauplustesse. T-s asub Eesti suurima müügipinnaga (14 000 m^2) ja ainuke üle 1 mrd. kr. (2002. a. 1,018 mrd. kr.) käibega kauplus — Stockmanni Kaubamaja. T-a Kaubamaja (✧Tallinna Kaubamaja AS-i kuuluva Selveri kaupluseketi 10 kauplusest 7 paiknevad T-s; 2002 oli kontserni kogukäive 1,45 mrd. kr.) on nii Eesti elanike kui ka välisturistide seas populaarne ostmiskoht. T-s asuvad kõik Citymarketi keti kauplused, millest suurim on 12 000 m^2 müügipinnaga Haabersti Citymarket. 45-st säästumarketite ketti kuuluvast kauplusest asub pealinnas 19. Ka kõik kolm AS Prisma Peremarketi ketti kuuluvat suurkauplust asuvad T-s. Välja antud kauplemislubade põhjal selgub, et kauplusi on linnaosades ebaühtlaselt: rohkem kui kolmandik (37 %) neist on 42 000 elanikuga Kesklinnas ja ainult $^1/_5$ (19 %) üle 100 000 elanikuga Lasnamäel. Mitme suurkauplusega Haabersti linnaosas on välja antud ainult 5 % kauplemislubade koguarvust. T-a väliskaubanduse bilanss on negatiivne, sest import (2002. a. 54,6 mrd. kr.) on ekspordist (28,0 mrd. kr.) tunduvalt suurem. 40 % väljaveokaupadest moodustavad masinad ja seadmed, 10 % puit ja puidutooted ning 9 % rõivad ja tekstiiltooted. Sisseveokaupadest on ülekaalus masinad ja seadmed (35 %), transpordivahendid (12 %) ning metall ja metallitooted (8 %). **Veondus.** Soodsa geograafilise asendi, ajaloolise arengu ja pealinna staatuse tõttu on T-st kujunenud Eesti tähtsaim ning rahvusvaheliselt tunnustatud liiklussõlm. Seal asuvad veondust ja sidet teenindavad keskasutused (lennu-, rdt-, mnt-, veeteede ja tolliamet ning Eesti Rahvusv. Autovedajate Assotsiatsioon). T-st kulgevad rdt-d Keila (Haapsalu), Rapla (Pärnu) ja Tapa suunas. Rahvusv. reisirongid suunduvad Moskvasse ja Peterburi, kohalikud rongid Narva, Tartusse, Valka, Viljandisse ja Pärnusse. Elektrirong sõidab T-st itta Aegviiduni (56 km) ning läände Riisipere (51 km.), Paldiski (47 km) ja Kloogarannani (39 km). Elektrirongil on tähtis osa ka Kesklinna ja Nõmme linnaosa vahelises liikluses. Keskne rdt-üksus on Balti jaam. Eesti suurim rdt-l kaubaveoga tegelev ettevõte on T-s asuv AS ✧Eesti Raudtee (2002. a. käive 1,8 mrd. kr.). Pealinnast suunduvad põhimnt-d Narva, läbi Tartu ja Võru Luhamaale ning läbi Pärnu Iklasse (Via Baltica osa). T-st lähtuvad ka Rapla—Türi ja Keila—Paldiski tugimnt. Kohalik tähtsus on Haabersti—Rannamõisa—Klooga, Männiku—Saku—Tõdva ja Sõjamäe—Lagedi—Peningi mnt-l ning Viimsi ps-e end. rannaküladesse (nüüd suvila- ja elurajoonidesse) viivatel Rohunceme, Leppneeme ja Randvere teel. Linnast läbisõitu vähendab, sõitmist kiirendab ja muudab ohutumaks T-a ringmnt., mis viib Nehatust läbi Jüri, Sausti ja Kanama Keila lähisteni. Kiirteena on chit. põhimnt-de lõigud T-st Loobuni (70 km), Vaidani (20 km) ja Ääsmäeni (14 km). Suurimad T-a autobussiettevõtted on ✧T-a Autobussikoondise AS (2003. a. 1069 töötajat) ja rahvusv. reise korraldav ✧Eurolines. Linna 8 trolli- ja 5 trammiliini teenindab u. 1000 töötajaga T-a Trammi- ja Trollibussikoondise AS. T-a tänavavõrgu kogupikkus on 878 km; 1. I 2003 oli T-s registreeritud 1754 bussi, 132 874 sõiduautot ja 25 933 veoautot. AS ✧T-a Sadam haldab Vana- (Kesklinna) sadamat, Muuga sadamat, Paljassaare sadamat ja Paldiski Lõunasadamat. 2002. a. veeti nende sadamate kaudu 37 855 000 t kaupa ja 5 945 000 reisijat ning seal peatus 165 lõbusõidu- (kruiisi-) laeva (127 000 kruiisireisijat). Pms. kaubaveoga tegeleva AS ✧Eesti Merelaevanduse aastakäive on üle 1 mrd. kr. Reisijate- ja kaubaveoga tegeleval AS ✧Tallinkil on 9 laeva, mis sõidavad T-a—Helsingi, T-a—Stockholmi ja Paldiski—Kappelskåri liinil. T-st väljuvaid lennuliine teenindab riigile kuuluv AS ✧T-a Lennujaam. Lennujaama peamine kasutaja on AS ✧Estonian Air (2002. a. käive 2 mrd. kr.), kelle lennukid veavad reisijaid, turiste, kaupa ja posti. Otselennud suunduvad Amsterdami, Berliini, Frankfurti, Hamburgi, Kopenhaagenisse, Kiievisse, Londonisse, Moskvasse, Oslosse, Pariisi, Stockholmi ja Vilniusse ning koos SAS-iga Brüsselisse ja AirBalticuga Riiga, tehakse ka tellimusreise. ■

Tallinna ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	13 441
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	8 691
Veondus, laondus ja side	3 827
Töötlev tööstus	2 886
Ehitus	1 806
Hotellid ja restoranid	1 161
Rahandus	966
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	340
Kalandus	93
Energia- ja veevarustus	40
Mäetööstus	10
Muu	1 754
Kokku	35 015

Kauplemisload linnaositi (1. I 2003)

	Kaupluste arv	% üldarvust	sh. alkoholi jaemüük
Haabersti	221	4,7	32
Kesklinn	1741	37,2	132
Kristiine	334	7,1	34
Lasnamäe	887	19,0	157
Mustamäe	623	13,3	114
Nõmme	241	5,2	48
Pirita	50	1,1	12
Põhja-Tallinn	582	12,4	88
Kokku	4679	100,0	617

Tallinna gümnaasiumid ja keskkoolid (õpilaste arv 1. X 2003)

Akadeemia Nord Õigusgümnaasium	6
Audentese Erakool	691
Estonian Business Schooli Gümnaasium	154
Ehte Humanitaargümnaasium	886
Ernakommertsgümnaasium	21
Gustav Adolfi Gümnaasium	1005
Haabersti Vene Eragümnaasium	80
Haabersti Vene Gümnaasium	562
Jakob Westholmi Gümnaasium	956
Kadrioru Saksa Gümnaasium	956
Kuri Gümnaasium	790
Kurjamaa Gümnaasium	661
Lasnamäe Gümnaasium	1311
Lasnamäe Vene Gümnaasium	776
Lasnamäe Üldgümnaasium	781
Liivalaia Gümnaasium	541
Pelgulinna Gümnaasium	922
Pelguranna Gümnaasium	383
Pirita Majandusgümnaasium	760
Põhja Eragümnaasium	56
Rocca al Mare Kool	695
Sõle Gümnaasium	484
Tallinna 21. Kool	1363
Tallinna 32. Keskkool	942
Tallinna 37. Keskkool	673
Tallinna 53. Keskkool	829
Tallinna Arte Gümnaasium	925
Tallinna Humanitaargümnaasium	1206
Tallinna Inglise Kolledž	734
Tallinna Juhkentali Gümnaasium	742
Tallinna Juudi Kool	245
Tallinna Järveotsa Gümnaasium	791
Tallinna Kesklinna Vene Gümnaasium	971
Tallinna Kunstigümnaasium	901
Tallinna Kuristiku Gümnaasium	952
Tallinna Laagna Gümnaasium	838
Tallinna Lilleküla Gümnaasium	747
Tallinna Linnamäe Vene Lütseum	1133
Tallinna Läänemere Gümnaasium	1175
Tallinna Mahtra Gümnaasium	722
Tallinna Mustamäe Gümnaasium	685
Tallinna Mustamäe Humanitaargümnaasium	649
Tallinna Mustamäe Reaalgümnaasium	807
Tallinna Mustjõe Gümnaasium	659
Tallinna Muusikakeskkool	371
Tallinna Nõmme Gümnaasium	491
Tallinna Pae Gümnaasium	656
Tallinna Paekaare Gümnaasium	693
Tallinna Prantsuse Lütseum	759
Tallinna Pääsküla Gümnaasium	723
Tallinna Reaalkool	1086
Tallinna Saksa Gümnaasium	1152
Tallinna Sikupilli Keskkool	381
Tallinna Tehnikagümnaasium	968
Tallinna Tondiraba Keskkool	330
Tallinna Tõnismäe Reaalkool	985
Tallinna Valdeku Gümnaasium	437
Tallinna Väike-Õismäe Gümnaasium	690
Tallinna Õismäe Humanitaargümnaasium	742
Tallinna Õismäe Vene Lütseum	925
Tallinna Ühisgümnaasium	923
Tallinna Üldgümnaasium	831
Vana-Kalamaja Gümnaasium	166
Vanalinna Hariduskolleegium	702
Vene Erakool „Polüloog"	38
Vladimir Kornijenko Eragümnaasium	209

Tallinna kutseharidust andvad kutseõppeasutused (2002/03. õ.-a.)

	Riigi omanduses olevate koolide arv	Õpilasi	Eraomanduses olevate koolide arv	Õpilasi
	17	8705	14	986

Tallinna kutseõppeasutused (2002/03. õ.-a.)

	Üld-arv	Üld-õpilasi	Avalik-õigus-likke koolide arv	Üli-õpilasi	Riigi omanduses olevate koolide arv	Üli-õpilasi	Eraomanduses olevate koolide arv	Üli-õpilasi
			4	17 935			8	7 042
					3	3082	12	5 134
					4	4252	4	546
			4	17 935	7	7334	24	12 722

•*Haridus, teadus ja kultuur.* Kooliharidust hakati T-s andma juba 13. saj. 2003/04. õ.-a. tegutsevad T-s 82 linna, 12 era- ja 2 riigi üldhariduskooli; T-a lasteaedadest on 123 linna ja 7 eraomanduses. Huviharidust võimaldavad 10 huvikooli. Sept. 2003 õppis T-a koolides kokku 54 565 õpilast (sh. esimesse klassi läks 3353 ja kümnendasse 4914 õpilast). Lasteaias käib kokku 15 944 last (neist 241 eralasteaias) ning huvikooliga on seotud 10 000 last. Mitmes T-a lasteaias rakendatakse „Hea alguse" metoodikat (T-a Pallipõnni Lasteaias), Montessori meetodit (Pelguranna Lasteaias) ja mõningates venekeelsetes lasteaedades keelekümblust (T-a Allika Lasteaias). Sinilille, Lindakivi ja Mustakivi lasteaias on koostatud laste tervise jälgimise ja karastamise programmid. 2003/04. õ.-a. on T-a koolides 602 algklassi (neis õpilasi 13 945), 974 5.–9. kl-i (õpilasi 26 750) ja 478 keskkooliklassi (õpilasi 13 870); õpetajaid on kokku 5490. Vene õppekeelt kasutab T-s 45 üldhariduskooli, neis on 239 algklassi (õpilasi 5039), 413 5.–9. kl-i (õpilasi 10 604) ja 196 keskkooliklassi (õpilasi 5338). Linna vanimad koolid on Gustav Adolfi Gümn. (asut. 1631), T-a Reaalkool (1881), Jakob Westholmi Gümn. (1898), T-a 21. Kool (1903), T-a Rahumäe Põhikool (1910), T-a Kunstigümn. (1914), Kalamaja Põhikool (1915), T-a Ühisgümn. (1920), T-a Nõmme Põhikool (1922), T-a Kesklinna Vene Gümn. (1923), T-a Hiiu Põhikool (1928), T-a Prantsuse Lütseum (1921), T-a Nõmme Gümn. (1929) ja T-a Kivimäe Põhikool (1932). Tuntud koolid on ka Kadrioru Saksa Gümn., T-a Inglise Kolledž, T-a Humanitaargümn., T-a Saksa Gümn., T-a Tehnikagümn., T-a Tõnismäe Reaalkool ja T-a Õismäe Humanitaargümn. Viimasel aastakümnel on T-s tööd alustanud 12 erakooli, nendest tuntuimad on Rocca al Mare Kool ja Audentese Erakool. T-a hariduselus on olulisel kohal *T-a Muusikakeskkool (1961) ja *T-a Balletikool (1946). Tervisehäiretega lastele on loodud T-a Konstantin Pätsi Vabaõhukool, *T-a Kurtide Kool, T-a Laagna Lasteaed-Algkool, T-a I Internaatkool ja T-a Õismäe Kool. Erivajadustega lapsed saavad haridust Ristiku Põhikoolis, T-a 63. Põhikoolis ja T-a Kadrioru Põhikoolis. Peale üldhariduskoolide tegutseb T-s 11 huvikooli, neist vanim on *T-a Huvikeskus „Kullo" (asut. 1941, õpilasi 2379), tuntud on ka T-a Kanutiaia Noortemaja (1744 õpilast), T-a Nõmme Noortemaja (1263 õpilast), Mustamäe Laste Loomingu Maja (1522 õpilast), Tallinna Muusikakool (336 õpilast), Nõmme Muusikakool (433 õpilast) ja T-a Noorte Spordikeskus (272 õpilast).

2002 oli T-s 60 õppeasutust, kus oli võimalik omandada kutse- ja kõrgharidust. Tegutsesid 12 ülikooli, 15 rakenduskõrgkooli ja 33 kutseõppeasutust, neis õppis kokku 47 682 õppurit. Eesti 6 avalik-õiguslikust ülikoolist asusid 4 T-s: *T-a Tehnikaülikool,

Tallinna üldhariduskoolid (2003/04. õ.-a.)

	Koolide arv kokku	Õpilasi	Eesti õppekeelega koolide arv	Õpilasi
Algkoolid	9	705	6	436
sh. lasteaed-algkoolid	8	685	5	416
erikoolid	1	20	1	20
Põhikoolid	20	5 077	16	3 777
sh. eripõhikoolid	8	883	4	445
erakoolid	4	214	2	136
riigikoolid	1	137	1	137
hälviklaste internaatkoolid	2	442	1	252
Keskkoolid ja gümnaasiumid	65	46 424	35	27 657
sh. erakoolid	8	1 944	3	1 540
riigikoolid	1	371	1	371
Õhtukoolid	2	1 683	2	1 683
Õhtuosakonnad üldhariduskoolide juures	2	694		

✧T-a Pedagoogikaülikool, ✧Eesti Kunstiakadeemia ja ✧Eesti Muusikaakadeemia (neis õppis kokku 38 % üliõpilastest). Riigi omanduses oli ka 3 rakenduskõrgkooli (✧Eesti Mereakadeemia, ✧T-a Tehnikakõrgkool, ✧Sisekaitseakadeemia) ja 17 kutseõppeasutust (neis õppis 34 % õppijaist). Eraomanduses oli 8 ülikooli, 12 rakenduskõrgkooli ja 16 kutseõppeasutust (neis õppis 29 % õppuritest).

Kõige enam õpilasi (37 %) õppis sotsiaalteaduste, ärinduse ja õiguse valdkonna õppekavade järgi, järgnes tehnika, tootmise ja ehituse valdkond (23 % õppijatest).

Teaduskeskuse maine annavad T-le Eesti TA, kõrgkoolid ja nende iseseisvad teadusasutused (✧TTÜ Küberneetika Inst., ✧TTÜ Geoloogia Inst., TPÜ Ökoloogia Inst.), ✧Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus ning mitu akadeemilist seltsi. Linnas asuvad ✧Eesti Keele Inst., Ajaloo Inst., ✧Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Inst., Eesti Tuleviku-uuringute Inst., Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Inst., Eesti Geoloogiakeskus, Eesti Konjunktuuriinst., Avaliku Teenistuse Arendus- ja Koolituskeskus (end. Eesti Haldusjuhtimise Inst.), tähetorn ning arstiteaduslikud uurimisasutused (✧Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Inst., Eesti Kardioloogia Inst.) ja palju väikesi teadusasutusi. Teadusuuringuid tehakse ka ✧T-a Botaanikaaias, Tallinna Linnaarhiivis ning suuremates muuseumides. T. on Eesti kultuurielu süda, seal tegutsevad Eesti Kirjanike Liit, Eesti Heliloojate Liit, Eesti Kunstnike Liit jmt. loomeühendust, suured kultuuriasutused ✧Tallinna Filharmoonia, Sakala Keskus, Eesti Näitused, Salme Kultuurikeskus, Vene Kultuurikeskus ning mitu klubi ja kino (2001 avati 11 saaliga kobarkino Coca-Cola Plaza). Teatrietendusi annavad ✧Eesti Draamateater, Rahvusooper ✧„Estonia", ✧Eesti Riiklik Vene Draamateater, ✧Tallinna Linnateater, ✧„Vanalinnastuudio", ✧Eesti Riiklik Nukuteater, ✧Von Krahli Teater, ✧VAT Teater, ✧Salong-Teater, ✧„Theatrum" ja ✧Tallinna Estraaditeater. Peamised muusika esitamise paigad on „Estonia" kontserdisaal, T-a Linnahall, Saku Suurhall (valmis 2002), Niguliste muuseum-kontserdisaal, Väravatorn, Mustpeade Maja, T-a Õpetajate Maja, T-a Raekoda ja T-a Lauluväljak (seal toimuvad üld- ja noorte laulupeod). T-s toimuvad msg. rahvusv. festivalid, sh. T-a graafikatriennaal, filmi-, oreli- ja koorifestival, NYYD, „Orient", „Jazzkaar" jmt. festival. Suurimad filmistuudiod on ✧„Exitfilm", ✧„Allfilm", ✧„Estinfilm" ja ✧„Eesti Joonisfilm" ning nukufilme tootev filmistuudio „Nukufilm".

T-a vanimad muuseumid on Suurgildi hoones asuv ✧Eesti Ajaloomuuseum, ✧Eesti Kunstimuuseum, ✧Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum ning ✧Eesti Meremuuseum, rohkesti külastatakse ka Eesti Arhitektuurimuuseumi, Tallinna Linnamuuseumi, Eesti Vabaõhumuuseumi ja Eesti Loodusmuuseumi. Kunstinäitusi korraldatakse pms. Kunstihoones, Kadrioru lossis (seal toimuvad ka kontserdid ja teatrietendused), Rotermanni soolalaos, Eesti Rahvusrmtk-s ning mitmes galeriis (Draakoni, Vaal-, Ku-, Linna- ja Hobusepea galeriis). Suurtest päevalehtedest ilmuvad T-s ✧„Eesti Päevaleht", ✧„Postimees" ja ✧„SL Õhtuleht", nädalalehtedest ✧„Eesti Ekspress", ✧„Maaleht" ja ✧„Sirp". T-s kirjastatakse (ja trükitakse) enamik Eestis ilmuvaid ajakirju ja raamatuid, ajakirjandust ilmub ka vene, inglise jmt. keeles. Suurimad rmtk-d on ✧Eesti Rahvusrmtk., TPÜ Akadeemiline Rmtk. ja ✧T-a Keskrmtk. Rahvarmtk-des (T-a Keskrmtk-s ja 19 harurmtk-s) on kokku 1 024 400 teavikut, lugejaid on 83 234, vanimad harurmtk-d on asut. 1920. a-te II poolel. T-s on kokku üle 200 spordirajatise, sh. kergejõustikuhallid (T-a Spordihall, Audentese kergejõustikuhall ja Lasnamäe kergejõustikuhall), staadionid (Kadrioru staadion, Kalevi Keskstaadion, A. Le Coq Arena – jalgpallistaadion), ujulad (Kalevi Sisseujula, Nõmme ujula) ja jäähallid (Premia ja Jeti jäähall), suurimad spordisaalid asuvad Saku Suurhallis, Kalevi Spordihallis, TTÜ Spordihallis ja Tiit Soku Korvpallikoolis. Tegutseb üle 560 msg. spordiklubi ja -seltsi. 6

Tallinna muuseume

Muuseum	Asutamisaasta	Kogu suurus (1. I 2003)
A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseum	1978	10 724
Arheoloogiamuuseum	1992	u. 1 200 000
Dominiiklaste kloostri muuseum	1968	kogu pärineb Tallinna Linnamuuseumist
Eduard Vilde Muuseum	1946	8 543
Eesti Ajaloomuuseum (Suurgildi hoone)	1842	275 207
sh. Maarjamäe loss	1987	
Eesti Arhitektuurimuuseum	1991	6 450
Eesti Kunstimuuseum (Rüütelkonna hoone)	1919	64 872
sh. Adamson-Ericu Muuseum	1983	1 478
Kristjan Raua Muuseum	1984	483
Niguliste Muuseum-Kontserdisaal	1984	134
Rotermanni soolaladu	1996	
Tarbekunstimuuseum	1980	10 473
Väliskunsti Muuseum	2000	8 020
Mikkeli Muuseum	1997	602
Eesti Loodusmuuseum	1941	233 393
Eesti Meremuuseum	1935	65 063
sh. allveelaev „Lembit"	1992	
aurik-jäämurdja „Suur Tõll"	1988	
Miinimuuseum	2002	
Eesti Lähimineviku Okupatsioonide Muuseum	1998	15 000
Eesti Panga Muuseum	1997	4 175
Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum	1922, 1983	93 401
Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum	1924	596 322
sh. Andres Särevi Kortermuuseum	1982	
Eesti Tervishoiu Muuseum	1924, 1980	21 459
Eesti Tuletõrjemuuseum	1974	20 127
Eesti Vabaõhumuuseum	1957	59 248
Energiakeskus, Tallinna Tehnika- ja Teaduskeskus	1999	
Kalevi Maiustustemuuseum	2000	4 077
Kindlustuse Muuseum	1980	5 480
Majandusajaloo Muuseum	1974	17 500
Nõmme Muuseum	1936, 2002	2 020
Pirita klooster	1980	
President Konstantin Pätsi Muuseum	1995	200
Tallinna Linnamuuseum	1936	193 694
sh. Kiek in de Kök	1958	
Raevangla Fotomuuseum	1980	
Lastemuuseum	1985	
Peeter I Maja	1941	
Tallinna Pedagoogikaülikooli Muuseum	1994	954
Tallinna Tehnikaülikooli Muuseum	1971	21 000
Tallinna Raekoda	1975	kogu pärineb Tallinna Linnamuuseumist
Ühiskaubandusmuuseum	1974, 2003	400
Vene Muuseum Eestis	2001	4 031
Tallinna Botaanikaaed	1961	5200 taimesorti ja -liiki
Tallinna Loomaaed	1939	340 loomaliiki
Ennistuskoda Kanut	1986	

• *Tervishoid.* T-s on palju Eesti raviasutusi ja seal töötab oluline osa arstkonnast. 2002 töötas T-s 40,5 % Eesti arstidest ja 39,2 % õendusala töötajatest, seal oli 35,9 % haiglakohtadest ja viibis haiglaravil 39,4 % kõigist haiglaravihaigetest; keskm. tuli ühe haige kohta 7,9 haiglapäeva. Esimene T-a ajaloost teada olev raviasutus on 1237 mainitud Püha Johannese hospidal (leprosoorium) ehk Jaani seek, kuhu hiljem paigutati ka muid haigeid, rauku ja invaliide. Ämmaemandateenuseid on esimest korda mainitud 1330. Esimene teada olev arst tegutses 1340. a. paiku, linnaarsti ametikoht asutati 15. saj. alguses. Vanim apteek on 1422. a-st tegutsev T-a Raeapteek. Esimeseks tõeliseks haiglaks võib pidada 1715 asut. mereväehospidali ning tsiviilhaiglaks 1785 asut. nn. Priihospidali, millest arenes T-a Keskhaigla. Varem tegutsenud tuntud raviasutused on 1904 T-a Erakliinikuna asut. T-a Harjumäe Haigla (statsionaar suleti 1989), Tõnismäe Haigla (1909–93), A. Seppo Trauma-

Tallinna raamatukogusid (1. I 2003)

	Asutamis-aasta	Teavikud (tuh.)	Lugejaid
Eesti Rahvusrmtk.	1918	3182,9	45 911
TTÜ Rmtk.	1919	711,1	18 763
TPÜ Rmtk.	1919	274,7	8 572
TPÜ Akadeemiline Rmtk. (vanem Eesti Akadeemiline Rmtk.)	2003	2257,0	20 630
Eesti Muusikaakadeemia Rmtk.	1919	211,1	2 200
Eesti Kunstiakadeemia Rmtk.	1914	75,5	1 800
TÜ Õigusinstituudi Rmtk.	2000	4,1	1 000
TTÜ Kõrgema Majanduskooli Rmtk.	2000	8,9	873
Estonian Business Schooli Rmtk.	1994	22,042	2 500
Audentese Ülikooli Rmtk.	1995	19	1 000
Humanitaarinstituudi Sihtasutuse Rmtk.	1989	18,43	544
EELK Usuteaduse Instituudi Rmtk.	1947	13	830
Sisekaitseakadeemia Rmtk.	1992	36,6	950
Eesti Mereakadeemia Rmtk.	1945	70,4	1 420
Tallinna Tehnikakõrgkooli Rmtk.	1941	62,5	1 348
Eesti Patendirmtk.	1992	46 683,1	543
Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus	1933	43,7	2 804
Eesti Meditsiinirmtk.	1944	214,6	3 031
Eesti Hoiurmtk.	1995	449,8	19
Kokku		54 358,5	114 738

Tallinna rahvaraamatukogud (1. I 2003)

Nimetus	Asutamisaasta	Teavikud (tuh.)	Lugejaid
Tallinna Keskrmtk.	1907	348,0	33 888
Kadrioru Rmtk.	1953	26,4	1 988
Kalamaja Rmtk.	1929	29,2	2 281
Kopli Rmtk.	1926	50,0	1 649
Paepealse Rmtk.	1982	18,4	1 639
Laagna Rmtk.	1926	44,8	5 181
Merivälja Rmtk.	1949	22,3	946
Kännukuke Rmtk. (ühendati Mustamäe Lastermtk. ja Mustamäe II Rmtk.)	2003	49,2	3 256
Männi Rmtk.	1957	47,1	5 207
Männiku Rmtk.	1969	27,7	1 425
Nõmme Rmtk.	1922	29,9	1 406
Pelguranna Rmtk.	1951	42,7	4 356
Pirita Rmtk.	1947	21,6	1 600
Püünsküla Rmtk.	1948	32,3	2 230
Salme Rmtk.	1940	26,3	1 610
Sõõse Rmtk.	1984	28,4	3 189
Sõle Rmtk.	1987	48,0	2 455
Tondi Rmtk.	1946	35,8	2 314
Tornipilli Rmtk.	1960	34,5	1 327
Väike-Õismäe Rmtk.	1977	62,0	5 287
Kokku		1024,5	83 234

uloogia ja Ortopeedia Keskus (1977—94) ning Juhkentalis asunud sõjaväehaigla. Praegu T-s asuvaist tervishoiuasutustest on riigi suurimaid ja ravivõimaluste poolest parimaid SA ✧Põhja-Eesti Regionaalhaigla. Seadustes tehtud muudatuste põhjal lõpetati 2001 T-a Sotsiaal- ja Tervishoiuameti hallatavate T-a Magdaleena Haigla, T-a Keskhaigla, T-a Hooldushaigla, T-a Järve Haigla, T-a Diagnostikakeskuse (nüüd AS T-a Diagnostikakeskus), T-a Tõnismäe Polikliiniku ja T-a Mäekalda Polikliiniku tegevus ning nende alusel asutati AS Ida-T-a Keskhaigla, Eesti Meremeeste Haigla, T-a Pelgulinna Haigla, T-a Nõmme Haigla, T-a Merimetsa Haigla ja T-a Väike-Õismäe Polikliiniku alusel AS Lääne-T-a Keskhaigla ning T-a Lastehaigla ja T-a Kesklinna Lastepolikliiniku alusel SA T-a Lastehaigla.

Tallinna haiglate voodikohtade arv (2003)

SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla	1455
AS Ida-Tallinna Keskhaigla	664
AS Lääne-Tallinna Keskhaigla	646
SA Tallinna Lastehaigla	261
EELK Tallinna Diakooniahaigla	55
Nõmme Erahaigla Fertilitas	27
Wismari Haigla	25
Kokku	3133

Esmatasandi arstiabi osutas 2003. a. 235 perearsti, kes töötasid kas füüsilisest isikust ettevõtjana või 69 perearstikeskuse oü-s. Ambulatoorseid eraraviasutusi on T-s 138, hambaraviasutusi (sh. erahambaarstide omad) 130. Enamik hambaraviasutusi, apteeke, arstiriistaärisid ja optikakauplusi tegutseb erafirmadena. T-a Lastekodus on 419 last. Laste varjupaikadena tegutsevad T-a Laste Turvakeskuse Lilleküla Turvakodu (16 kohta) ning T-a Lastekodu Kopli keskus (10 kohta) ja imikute ja puuetega laste keskus (26 kohta). Lastega emadele pakuvad varjupaika T-a Lastekodu Nõmme keskus ja Nõmme-Kase t-a varjupaik (kokku 13 emale ja lapsele). Vanurite päralt on Iru Hooldekodu (365 hoolealust). 2

• *Usuelu.* Eesti ristiusustamise ajal asutati 1219 T-a piiskopkond, linnas asus piiskopi residents. Katoliiklik kirikukorraldus oli valdav reformatsioonini, kui 1527 võttis linn üksmeelselt omaks luterliku usutunnistuse. Rootsi ajal oli luterlus riigiusund. Luterliku kiriku eristaatus jäi püsima ka Vene võimu ajal, kirikut juhtisid piiskop ja konsistoorium, pärast piiskopiameti kaotamist (1743) resideeris T-s Eestimaa ja T-a (a-ni 1890) konsistoorium ja selle kindralsuperintendent. 1917—18 korraldati luterliku kiriku tegevus ümber ja valiti ametisse piiskop. 18. saj. lõpus seoses Vene võimu kindlustumise ja vene elanikkonna kasvuga vene õigeusu kiriku tegevus ning alustas taas tegevust katoliku kogudus, kuhu kuulusid pms. välismaalased. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses kasvas õigeusklike eestlaste hulk ja alustas tegevust ka mitu uut protestantlikku konfessiooni (baptistid, adventistid, metodistid, nelipühilased). Nõuk. võimu ajal oli kirikute tegevus surutud võimu määratud ahtasse raamistikku, taasiseseisvumisega tekkis ajalooliste konfessioonide kõrvale palju pms. läänest alguse saanud protestantlikke ja ka uususundite kogudusi.

T-s asuvad tähtsuimate usuliste ühenduste keskused: EELK Konsistoorium ja selle allasutused, EAÕK ja MPEÕK kirikuvalitsused ning Rooma Katoliku Kiriku Apostellik Administratuur Eestis. T-s on ka enamiku Eestis tegutsevate konfessioonide kogudused: EELK T-a praostkonna 9 kogudust ja Eesti Evangeelne Vennastekogudus, MPEÕK 5 kogudust ja T-a Staroobrjadlik Aleksander Nevski Kogudus, EAÕK 2 kogudust, Eesti Vanausuliste Koguduste Liidu T-a Vanausuliste Kogudus, Ukraina Kreeka-Katoliku Kiriku T-a Kogudus, Armeenia Apostliku Kiriku Eesti Püha Gregoriuse Kogudus, Rooma Katoliku Kiriku Peeter Pauli Kogudus ja 3 ordut (Dominikaani Vendade Ordu, Halastuse Misjonäride Ordu ning Pühima Päästja Püha Birgitta Ordu), Eesti Evangeeliumi Kristluste ja Baptistide Koguduste Liidu 6 ja Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku 5, Eesti Evangeelsete ja Vabakoguduste Liidu 3, Eesti Evangeeliumi Kristluste Nelipühilaste Koguduste Liidu 3, Eesti Metodisti Kiriku 2 ja Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liidu 2 kogudust ning Eesti Seitsmenda Päeva Adventistide Reformatsioonilise Liikumise Kogudus. Teistest uskkondadest asub T-s Eesti Kristlike Vabakoguduste Liidu „Elu Sõna" Kogudus, Uusapostliku Kiriku T-Nõmme Kogudus

Arstide ja meditsiinivõdede arv (2002)

	Arstid (neist statsionaaris)	Õed (neist statsionaaris)
SA Põhja-Eesti Regionaalhaigla	424 (377)	985 (921)
AS Lääne-Tallinna Keskhaigla	311 (166)	642 (397)
AS Ida-Tallinna Keskhaigla	297 (238)	645 (550)
SA Tallinna Lastehaigla	141 (91)	329 (230)
Nõmme Erahaigla Fertilitas	11 (7)	16 (9)
Wismari Haigla	11 (3)	15 (7)
EELK Tallinna Diakooniahaigla	—	8 (8)
Kokku haiglates	1195 (882)	2640 (2122)
Perearstikeskustes	252	229
Muudes raviasutustes	252	534
Kokku	1699 (882)	3403 (2122)

ja Viimse Aja Pühade Jeesuse Kristuse T-a Kiriku Kogudus, peale nende on T-s 14 kristlikku üksikkogudust.
Mittekristlike religioonide ühendustest tegutsevad T-s Eesti Islami Kogudus, Eesti Muhameedlaste Sunniitide Kogudus, Eesti Juudiusu Kogudus, T-a Progressiivne Juudi Kogudus, T-a Liberaalne Juudiusu Kogudus ja Eesti Bahā'ī Koguduste Liidu kogudus.
Uususundite ühendustest tegutsevad T-s Härjapea Taarausuliste ja Maausuliste Koda, Krishna Tunnetuse T-a Kogudus, Eesti Budistlik Kogudus „Drikung Kagyu Ratna Shri Keskus" ning Tiibeti Budismi Nyingma Eesti Kogudus.
T-s asuvad teoloogilised õppeasutused on EELK Usuteaduse Inst., Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar ja Eesti Kristliku Kiriku Piiblikool ning Eesti Piibliselts. 2000. a. rahvaloenduse andmeil kuulub umbes kolmandik tallinlastest mõnda uskkonda. ◧

Tallinnas tegutsevad kristlikud üksikkogudused

Eesti Evangeelne Messia Kogudus
„Evangeeliumi Kristlased Apostlite Vaimus" Tallinna Kogudus
Tallinna „Uue Lepingu" Kogudus
Tallinna Nelipühikogudus „Immaanuel"
Tallinna Nelipühikogudus „Eelim"
Tallinna Kristlik Vabakogudus
Tallinna Kristlik Kogudus „Taassünd"
Tallinna Kristlik „Usu Sõna" Kogudus
Tallinna Kristlik Evangeelne Linnakogudus
Tallinna Kristlik Elava Vee Kogudus
Tallinna-Kesklinna Evangeelne Uue Elu Kogudus
Tallinna „Harta" Kristlik Kogudus
Kristlik Kogudus „Ühendus Kristuses"
Kristlaste Osaduse Kiriku Tallinna Kogudus

• *Arhitektuur*. 11. saj. ✧Toompeale rajatud linnuse jalamile, nüüdse Raekoja platsi piirkonda, tekkis peagi linnataoline asula. Taani kuninga Valdemar II vallutuse ajal (1219) oli Aia t-a ümbruses sadam, Raekoja platsi kohal hooajalise asula ja kabeliga turg, Oleviste kiriku piirkonnas Skandinaavia ja Vene kaubahoov (mõlemas kirik) ning Kalamajas püügirand. Asula osi ühendasid tänavad, praeguse Tartu, Pärnu ja Paldiski mnt. kohal olid kaubateed. 1219 ehitati Toompeale Taani ringmüürlinnus ja kirik, all-linna veidi hiljem Ventseli kabel. 1230 kutsus Mõõgavendade Ordu Gotlandilt 200 Saksa kaupmeest, kes said krundid ümber asula tuumiku, rajasid Niguliste kaupmeestekiriku (✧Niguliste kirik) ja Vana turu ning moodustasid T-a all-linna rae. Järgmisel Taani ajal kinnistati alates 1238. a-st uusi vasallikrunte nii Toompeale kui ka Laia t-a äärde, 1240 valmis esialgne ✧T-a toomkirik. Kvartalite ja kinnistute struktuur loodi 1248, kui T. sai Lübecki linnaõiguse. 1246 rajati ✧Katariina klooster, 1249 ✧Mihkli klooster. 1265 alustati nii Toompea kui ka all-linna kindlustamist (✧T-a linnamüür). 13. saj. lõpuks valmisid nn. Margarethe müür ja vall, oli tekkinud keskaja linnale iseloomulik kirikute- ja kloostritepärg ning ehitatud hulk romaani stiilis kivi- ja puitelamuid. 1322 on esimest korda mainitud ✧T-a raekoda, teateid on vangla, müntla ja tööhoovi kohta. 1310—20 liideti linnaga Miikaeli kloostri ala, seejärel jätkati müüride tugevdamist ning uute tornide ja väravate ehitamist, suleti all-linna ja Toompea vaheline ala. Tihenes tänavastik. Ilmus uusi hoonetüüpe, ehitusmaterjalina tuli kasutusele paekivi. Nii arhitektuurivormistik kui ka ehitusplastika järgis algul (13. saj.) Gotlandi, Alam-Reinimaa ja eriti Westfaleni, hiljem Saksa Ordu laadi. Ehituskehand on romaanipäraselt lihtne ja raske. Eelistati kuplitaolist ning lihtsat servjoonvõlvi (harvemini rakendati tähtvõlvi) ja ümaraid või neljatahulisi (hiljem polügonaalseid) piilareid. Liivimaa Ordu ajal mõjutas all-linna struktuuri arengut eriti Hansa laokoha õiguse saamine 1346. Foorumiks sai Raekoja plats, peatänavaks Pikk t., kus paiknesid gildihooned. Uuenes sadam ning kujunes välja T-le iseloomulik nn. *diele-dornse* tüüpi tänavaäärne trepp-etikuga viilhoone. Tähtsaimad keskaegsed avalikud hooned olid peale raekoja Suurgildi (1417), Oleviste Gildi (1422) ja Uue seegi hoone (1532), olulised sakraalehitised ✧Oleviste kirik ning ✧T-a Püha Vaimu kirik.
A-ist 1350—70 sillutati tänavaid, ehitati puhta vee ja kanalisatsiooniseadmeid ning omanäoline pacarhitektuur arenes eriti kiiresti. Ülalmainitud avalike hoonete ning elamute (14. saj. lõpus keelati puitehitiste püstitamine) omapärase stiili kujunemisele aitasid kaasa kohalikud meistrid (Ghercke, Andreas Kulpesu, Hinrich Swalbart, Hans Kotke ja Andreas Kam), kes kohandasid gootika põhimõtteid linna tarvete ja võimalustega. See koolkondlikult ühtne stiil on mõjutanud kogu Põhja-Eesti ja Soomegi ehituskunsti. Renessanss-stiiliaegseid tervikhooneid (vaekoda, 1554, hävinud 1944) on vähe säilinud, rohkem on alles hooneosi (✧Mustpeade Vennaskonna hoone fassaad, 1597, Arent Passer; raekoja ja Püha Vaimu kiriku galeriidega tornikiiver, vastavalt 1628, Greiger Graff, ja 1630. a-d, viimane põles 2002), raidportaale ja etikukive. 16. saj. hakati linnamüüri ette rajama vallkindlustusi (✧T-a vallkindlustused). Seoses sellega rajati 1653 väljaspool linnamüüri Uus t. Linnas ehitati rohkesti hooneid ümber. Koos majandusliku tõusuga arenesid 17. saj. keskel manufaktuurid: kasvas tellisepõletus ning tekkisid uued, veejõul töötavad jahu-, naha-, vanutus-, paberi-, vase- ja püssirohuveskid. Säilinud on barokset ehitusplastikat (portaale, aknasambaid) ja laemaale (Kuninga t. 1, Raekoja plats 18 ja 12). Tolleaegse kaubandushoone näiteid on Vana turu ääres paiknev Pakkhoone (1655—56). Aadlielamuist on hästi säilinud maja Pikk t. 28 (1670. a-d). Itaaliapärase kavatisega õukonnaehitisena rajati ✧Kadrioru loss, selle park oli algul Prantsuse stiilis. Ehitati Niguliste kiriku barokk-kiiver (1695, Georg Winkler) ja toomkiriku torn (1779, C. L. Geist). Rohkesti ehitisi pärineb klassitsismi ajast. Varaklassitsistlikud on end. kubermanguvalitsuse hoone (1773, Johann Schultz) ja kohtuhoone Rahukohtu t. 3 (u. 1790, Johann Caspar Mohr). Stiilipuhast küpset klassitsismi esindab joonia sammastikule toetuva portikusega aadlielamu Kohtu t. 8 (1809—14). 1810 rakendati kohustuslikud tüüpfassaadide kataloogid, 1825 ilmus uus ehitusmäärus, mis esimest korda hõlmas ka eeslinnu. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses rajati uusi eeslinnu (Nõmme ja Merivälja aedlinn) ning tööstushooneid (Koplis paiknev Vene-Balti laevatehase haldushoone, praegu TTÜ majandusteaduskonna hoone, 1915, Aleksandr Dmitrijev). Vanalinna ida- ja lõunaküljele püstitati ajaloolisi kunstistiile matkivaid eklektilisi ehitisi. Juugendstiilis hooneist väärivad tähelepanu end. T-a saksa teater (nüüd Eesti Draamateater, 1910, Nikolai Vassiljev, Aleksei Bubõr), pangahoone Pärnu mnt. 10 (1912, Eliel Saarinen), „Estonia" teater (1913, Armas Lindgren), end. tütarlaste kommertsgümnaasium Estonia pst. 10 (1916, Erich Jacoby, Aleksander Rosenberg) ja Riigikoguhoone (1922, Eugen Habermann, Herbert Johanson). Funktsionalismi näiteid on ✧Tallinna Kunstihoone (1934, Edgar Johan Kuusik, Anton Soans). 1920.—30. a-il laienes elamuehitus Nõmmel, see kujunes omalaadseks tiheda haljastuse ja hõreda hoonestusega aedlinnaks. Tänapäevani on tuntud arh-de Karl Tarvase, Edgar Velbri, E. Jacoby, Alar Kotli jmt. looming. Äärelinnade eelistatuimaks hoonetüübiks sai kivitrepikojaga 2—3-korruseline mansardkorrusega puitelamu. II maailmasõja aastail hävis või muutus elamiskõlbmatuks 52 % T-a elamispinnast. T-a hakati taastama ja arendama 1946 koostatud generaalplaani (Harald Arman, Otto Keppe, A. Soans) järgi. 1950. a-il oli pearõhk kesklinna väljaehitamisel. Taotledes hoonete välist esinduslikkust, järgiti klassitsismi põhimõtteid. 1960. a-il hakati rajama uusi linnaosi. Massiline elamuehitus algas Mustamäel, hiljem Väike-Õismäel (1974)

ning seejärel Lasnamäel (1978). 1960. a-te ehitistest on tuntuimad TTÜ Mustamäe hooned (1962—71, Uno Tõlpus, Henno Sepmann, Olga Kontšajeva), lillepaviljon (1960, Valve Pormeister) ja laululava (1960, Alar Kotli, H. Sepmann, Endel Paalmann). 1971. a. generaalplaani põhjal suurendati linna hoonestustihedust. Sõjamäel ja Maardus kujunesid uued tööstuspiirkonnad. 1972 valmis hotell „Viru" (H. Sepmann, Mart Port). Linnaehitus oli eriti viljakas 1970. a-te II poolel, kui T-s valmistuti Moskva OM-i purjeregatiks. Enamik ehitisi kerkis linna kirdeossa. Uuendati Narva mnt. hoonestust ning Pirita teed koos mereäärse piirkonnaga: Piritale ehitati T-a Olümpiapurjespordikeskus (1975—80, Avo-Hiimm Looveer, H. Sepmann, Peep Jänes, Ants Raid), Pirita kaubandus- ja teeninduskeskus (1977—80, Hindrek Püüber), Pirita rannahoone (1979, Mai Roosna) ning teletorn (1979, David Baziladze). Samal ajal valmisid ka hotell „Olümpia" (1980, Toivo Kallas, Rein Kerstel), lennujaam (1980, M. Piskov) ja linnahall (1975—80, Raine Karp, Riina Altmäe, Ülo Sirp). Hilisemaid suurehitisi oli uue Poliitharidusmaja I järk (1985, R. Karp, Kirsti Laanemaa, Aulo Padar, praegu osa Sakala Keskusest) ja Eesti Rahvusrmtk. (1992, R. Karp, Sulev Vahtra). Nõuk. süsteemi kokkuvarisemisega 1990. a-te algul ehitustegevus pidurdus. Suurte riiklike projekteerimisasutuste asemele tekkisid arhitektide erafirmad. Esialgu oli raha ainult väiksemateks ümberehitusteks (vanalinna luksuskorterite rajamine, keldripuudide avamine). 1995—96 kohandati Rotermanni paekivist soolaladu (arh. Ernst Boustedt, 1908) arhitektuuri- ja kunstikeskuseks (arh. Ülo Peil, sisearh. Tõnu Mühar). Üks esimesi uusi, läänelikel ehitusvõtetel põhinevaid maju oli Peterburi mnt-l asuv Nissani autokeskus (1993—94, arh-d Andres Siim ja Hanno Kreis). Majanduse edenedes taastus aktiivne ehitustegevus, kesklinna hakati väärtustama ehituspiirkonnana. Ühispanga kõrghoone (1995—99, arh. Raivo Puusepp) oli 2001—02 kesklinna läbi murtud Tartu mnt. ümber kujuneva uue ärikeskuse esimene chitis, sellele lisandus 2000 hotell SAS Radisson (arhitektuuribüroo Künnapu & Padrik). 2001 algas Viru väljaku laushoonestamine (arhitektuuribüroo Künnapu & Padrik), ehitustander on siirdumas sadamakvartalisse. Viru t-l asuv De la Gardie kaubamaja (1999—2000, arhitektuuribüroo Alver Trummal Arhitektid) tõi uuelaadse ehitusilme vanalinna. Väärdumad ruumi kontseptsiooni esindab Eesti Lähimineviku Okupatsioonide Muuseum (2001—03, arh-d Siiri Vallner, Indrek Peil). 1990. a-te lõpust on linna taha mnt-de äärde kerkinud laohooneid ja kujundatud tarbimismaastikke (neist suurim on Rocca al Mare kaubanduskeskus). Elamuehitus on arenenud pms. linna lähistel. Esialgu kerkisid massiivsed postmodernistlikud villad (Rummu võsa ehit. nn. Lollidemaa), 1990. a-te keskelt alates aga pms. Põhjamaade kataloogmajadega hoonestatud kinnisvarakülad. Nn. uusrikaste ehilaadi sümboliks on saanud tõkkepuutugune Tiskre elamurajoon. Ohuliselt on suurenenud väiksemate eramute ehitus. Arhitektuuri poolest on tähelepanuväärseim linna osalusel kerkinud Aaviku asum (2001—03, arh. Emil Urbel). Üksikeramuist väärib esile tõstmist Kivimäel paiknev Markus Kaasiku, Andres Ojari ja Ilmar Valduri villa (1998—2001). Kesklinna on kerkinud üksikuid kortermaju, viimastel aastatel on kortermaju ehitatud ka rühmiti kinnisvarakülladesse. 2001 võeti vastu T-a üldplaneering. T-s on palju monumente, sh. Pirita tee ääres asuv uppunud soomuslaeva „Russalka" monument (1902, Amandus Adamson), „Estonia" teatri taga asuv 1905. a. veresauna monument (1959, Lembit Paluteder), Tammsaare pargis asuv A. H. Tammsaare monument (1978, Jaak Soans) ning Suure Rannavärava bastionil asuv uppunud parvlaeva „Estonia" monument (1996, Villu Jaanisoo).

• *Ajalugu.* Praeguse T-a terr-l on 3500 aasta taguseid asustusjälgi (Keldrimäel, kunagise Härjapea jõe ääres) alates kiviajast. Nooremal pronksiajal kujunes püsivam asustus Pirita jõe alamjooksul, kuhu rajati Iru kindlustatud asula ja kust on leitud hulk kivikirstkalmeid. Keskm. rauaajal oli seal linnus, mille juures paiknes suurem asula. Tuntuks sai muistne T. 9.—10. saj., kui elavnes Soome lahe kaudu kulgeva kaubatee kasutamine. Enim teati T-a kui soodsat sadama- ja kaubitsemispaika Skandinaavias ja Venemaal. Koos sadamakoha kaitseks (arvat. pärast Iru linnuse mahajätmist 11. saj.) Toompeale rajatud revalaste linnusega moodustas T.

Revala (Rävala) mk-a (Skandinaavia saagade *Refaland*) keskuse. T-a vanimad nimed on arvat. Skandinaavia päritolu ✧Lindanise (skand *Lindanäs*), Vene kroonikais mainitud ✧Kolõvan (eesti k-s arvat. Kalevan) ja muistse Revala mk-a nimest tulenev saksakeelne Reval (hiljem ka vn Ревель). Ka Al-Idrisi maailmakaardi kommentaarides (1154) leiduvat nime *Qlwrī* on arvatud T-a nimekujuks. Nüüdne nimi esineb allikais esimest korda u. 1536 (*Tallyn*, arvat. 'taani linn'). Baltimaade vallutamise ja ristiusustamise ajal kutsus piiskop Albert 1218 abiks taanlased. 1219 maabus T-a lahes Taani kuningas Valdemar II, lõi praeguse T-a kohal Lindanise lahingus (arvat. 15. VI 1219) eestlasi ja alustas Põhja-Eesti vallutamist. Toompeale hakkasid taanlased ehitama toomkirikut ja nn. Suurt linnust, mis ümbritseti ringmüüriga. 1227 alistas taanlased ✧Mõõgavendade Ordu ja asus Toompeale rajama nn. Väikest linnust. 1230 kutsus ordu T-sse Gotlandilt (Visbyst) 200 Saksa kaupmeest ning pärast seda hakkas Niguliste kiriku ümbruses kujunema T-a vanim linnaline asula. ✧Stensby lepinguga läks T. 1238 tagasi Taani valdusse ja arvat. lubas Valdemar II T-a kodanikel kasutada Lübecki õigust, selle kehtestas T-s 1248 Taani kuningas Erik IV Adraraha. 1265 vabanes linn Taani kuningliku foogti eestkoste alt ja all-linnas läks kogu võim kaupmeeskonna hulgast valitud raele ehk magistraadile (algul 28, hiljem 19 liiget). Käsitöölised ja kaupmehed moodustasid alates 13. saj-st mitu ✧gildi (all-linnas ✧Püha Ihu, ✧Oleviste, Kanuti ja ✧Suurgildi, Toompeal Maarja chk ✧Toomgildi). 1246 asutasid dominiiklased all-linnas Katariina kloostri, 1249 tsistertslased Mihkli nunnakloostri. 1265 sai T. müntimisõiguse. 13. saj. II poolel võeti T. Hansa Liidu liikmeks. Linna arengut soodustas eriti läbi T-a kulgev Lääne-Euroopa ja Novgorodi vaheline transiitkaubandus (1346 sai T. laokoha õiguse). 1319 on esimest korda mainitud toomkiriku, 14. saj. II poolel Oleviste kiriku juures tegutsevat kooli. 1343 piirasid T-a ülestõusnud Harju talupojad. Pärast ✧Jüriöö ülestõusu müüs kuningas Valdemar IV Harju- ja Virumaa koos T-ga Saksa Ordule, too müüs valduse 1347 omakorda Liivimaa Ordule. Pärast seda, kui Taani 1361 rüüstas Visby, T-a tähtsus kogu Läänemere idaosa poliitikas ja kaubanduses suurenes. Linna välisilme kujunemist ei takistanud ka 1433. a. suur tulekahju. Novgorodi hansakontori sulgemine (1494) põhjustas T-a kaubanduses seisaku, kuid 1515—57 järgnes sellele kaubanduse kiire elavnemine. 1524 võitis T-s luterlik reformatsioon, 14. IX 1524 toimus linnas pildirüüste. Reformatsiooni mõjul reformiti T-a kooli- ja kirikukorraldust (asutati triviaalkool, tütarlaste kool ja nn. vaeste koolipoiste asutis), 1535 trükiti rae korraldusel eesti- ja alamsaksakeelne Wanradti ja Koelli katekismus. 1561 alistus T. Rootsi kuningale Erik XIV-le. ✧Vene-Liivimaa sõja ajal piiras linna 1570—71 (30 nädalat) ja 1577 (7 nädalat) edutult Vene vägi. 1602—03 laastas T-a raske katkuepideemia. 1631 asutati T-a gümnaasium (praegune Gustav Adolfi Gümn.), 1633 avati esimene trükikoda, 1656—65 töötas T-s *Academia Gustaviana*. 1684 puhkenud tulekahjus hävis suurem osa Toompeast. ✧Põhjasõja ajal alistus T. 1710 Vene väele, linna senised privilegid säilitati. Peeter I ehitas T-a sõjasadama ja Kadrioru lossi (1718), kuid Peterburiga T. võistelda ei suutnud ning minetas järk-järgult oma tähtsuse ja muutus provintsilinnaks. 18. saj. I poolel rajati T-sse esimesed manufaktuurid (Admiraliteedi töökojad, asut. 1714—22). 13. V 1790 toimus T-a reidil Vene ja Rootsi laevastiku vahel ✧T-a merelahing, mis lõppes rootslaste lüüasaamisega. 1801, 1809 ja Krimmi sõja ajal 1854—55 blokeerisid T-a sadama Briti sõjalaevad. 19. saj. II poolel elavnes majandus uuesti, asutati esimesed vabrikud (1838 paberivabrik, 1865 gaasivabrik). 1860 hakkas ilmuma esimene päevaleht „Revalsche Zeitung". 1870 avatud Balti rdt.

Tartu maantee

lõi Peterburi kaudu ühenduse Loode- ja Kesk-Venemaaga ning hoogustas T-a majanduse arengut. Rajati suurkäitisi, T. muutus Eesti suurimaks tööstuskeskuseks. 1877 kehtestati Vene linnaseadus, 1889 viidi sisse Vene kohtukorraldus, mis kaotas lõplikult T-a rae; seni halduslikult omaette üksus olnud Toompea ühendati all-linnaga. A-st 1889 ei olnud saksa keel enam linna ametlik asjaajamiskeel. Ajapikku kujunes T. eestlaste seltskondliku elu keskuseks (1863 asutati lauluselts „Revalia", 1865 „Estonia" selts, 1873—93 tegutses kaubalaevaaktsiaselts „Linda"; a-st 1875 ilmus „Ristirahva Pühapäevaleht", a-st 1879 „Tallinna Sõber", 1882—88 „Virulane", 1901 asutati „Teataja"; 1880 peeti T-s Eesti III üldlaulupidu). 1904. a. linnavolikogu valimistel võitis eestlaste ja venelaste liit ning linnavalitsusse said eestlased (1906 valiti linnapeaks Voldemar Lender, 1913 Jaan Poska). Samal ajal levis T-s põrandaalune sots-dem. liikumine, 1905. a. rev-i ajal puhkes streike, 29. (16.) okt. tulistati Uuele turule kogunenud rahvast. Linnavalitsuse korraldusel tehti uuendusi (nt. asutati algkoole), elavnesid ettevõtlus ja ehitustegevus: 1913 ehitati elektrijaam, „Estonia" teatrihoone ja linnaapteek, 1915 linnapank. Koplisse jm. rannikule rajati laevatehaseid (Vene-Balti, „Noblessneri" ja Bekkeri tehas), 1912 hakati ehitama merekindlust ja sõjasadamat (✧Peeter Suure merekindlus). 1. VII 1917 tuli T-s kokku Eestimaa Kub-u Ajutine Maanõukogu (Eesti Maapäev), 5. nov. (23. okt.) läks võim Eestimaa Sõja-Rev-ikomiteele, 28. nov. (15. nov.) kuulutas Maapäev end Eesti kõrgeimaks riigivõimu kandjaks. 24. II 1918 kuulutas Eestimaa Päästmise Komitee ka T-s Eesti iseseisvaks riigiks, kuid sellele järgnes kohe Saksa okupatsioon (25. II 1918 — nov. 1918). 23. IV 1919 võttis Eesti Asutav Kogu T-s vastu põhiseaduse, maaseaduse jt. seadusi. T-st sai Eesti Vabariigi pealinn. 1. XII 1924 suruti T-s maha Nõuk. Venemaalt juhitud kommunistlik riigipöördekatse. 1930. a-te lõpuks oli T. kujunenud välisilmelt moodsaks Euroopa linnaks. 17. VI 1940 algas T-s kommunistlik riigipööre, algas Nõuk. okupatsioon. T-st sai Eesti NSV pealinn. 14. VI 1941 korraldati T-s ja kogu Eestis esimene Nõuk-aegne küüditamine. 28. VIII 1941 vallutasid T-a Saksa väed, algas Saksa okupatsioon. 9.—10. III 1944 hukkus T-s Nõuk. pommirünnakus u. 600 in. ja hävis mitu elamukvartalit. 22. IX 1944 vallutas Punaarmee T-a ja Nõuk. võim Eestis taastati. 20.—30. VII 1980 korraldati T-s Moskva OM-i purjeregatt. 16. XI 1988 avaldati T-s Eesti NSV suveräänsuse deklaratsioon, 20. VIII 1991 kuulutas ENSV Ülemnõukogu Eesti taas iseseisvaks. T-a vanalinn kuulub 1997. a-st UNESCO Maailmapärandi nimekirja. ▲

Ajakiri „Tallinn" (2002, nr. 3/4)

B: *Vana Tallinn*, 1.—4. kd. Tln., 1936—39, ja 5.(8.)—14.(18.) kd. Tln. 1991—2003; *Tallinna ajalugu XIX saj. 60-ndate aastate algusest 1965. aastani.* [Koost. R. Pullat.] Tln., 1969; A. Kivi. *Tallinna tänavad.* Tln.,

1972; P. Johansen, H. v. zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval.* Köln-Wien, 1973; *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni.* [Koost. R. Pullat.] Tln., 1976; V. Vaga. *Kunst Tallinnas XIX sajandil.* Tln., 1976; *Tallinn. Lühientsüklopeedia.* Tln., 1979; S. Mäeväli. *Ehitus- ja kunstimälestisi Tallinnas.* Tln., 1986; D. Bruns. *Tallinn. Linnaehituslik kujunemine.* Tln., 1993; *Eesti arhitektuur. 1. Tallinn.* Tln., 1993; R. Nerman. *Kopli. Miljöö, olustik, kultuurilugu 1918—1940.* Tln., 1995, 2002; R. Zobel. *Tallinn ja tema keskaegsed kindlustused. Linnaehituslik ja arhitektuuriline areng läbi kuiheksa sajandi.* Tln., 1995; R. Nerman. *Kalamaja ajalugu.* Tln., 1996; R. Nerman. *Lasnamäe ajalugu.* Tln., 1998; R. Nerman. *Pelgulinn. Kultuurikeskkonna kujunemine ja areng.* Tln., 2000; R. Zobel. *Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.—14. sajandil.* Tln., 2001; K. Hovi. *Viinasodasta kynttiläiltoihin. Tallinnan ravintolakulttuurin historia 1918—1940.* Turku, 2002; K. Laane. *Tallinna kalmistud.* Tln., 2002; I. Põltsam. *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas.* Tln., 2002; T. Koger. *Jalutuskäigud vanas Tallinnas. Raekoja plats, Vabaduse väljak, Viru väljak, Tornide väljak.* Tln., 2003; *Tallinn arvudes 2002.* Tln., 2003.

„Tallinn", a-st 1972 Tallinnas korraldatav rahvusv. koorifestival. „T-a" raames toimuvad koorikontserdid ning msg. kooride (kammer-, sega-, mees-, nais-, lastekoorid) võistlused. Alates III festivalist („Tallinn 1988") korraldab festivali ✧Eesti Kooriühing (algul 3 aasta tagant, a-st 2001 üle aasta). „T." on toonud Eestisse kõrgetasemelisi koore paljudest paikadest, festivalist on osa võtnud 11—45 koori, keskm. on võistelnud 25 koori, kokku u. 1000 lauljat. *Grand prix* on välja antud 4 festivalil: 1972 Tartu meeskoorile „Gaudeamus" (dirigent Roland Laasmäe), 1988 „Eesti Projekti" kammerkoorile (dirigent Anne-Liis Treimann), 2001 kammerkoorile „Ave" (Sloveenia) ja 2003 kammerkoorile „Coro" (Inglismaa). ◂

„Tallinn", „Таллинн", vene kirjandus- ja kultuuriajakiri, ilmus 1978—91 ENSV Kirjanike Liidu ja Kultuurimin-i väljaandel, alustas taas ilmumist 1995 (MTÜ Ajakiri „T."). Avaldab Eestis elavate vene kirjanike loomingut, eesti kirjanduse venekeelseid tõlkeid, maailmakirjandust, kirjanduse, teatri, filmi ja kujutava kunsti käsitlusi. A-st 1996 ilmub koostöös kirjastusega „Aleksandra" „Ajakirja „Tallinn" Raamatukogu", mis avaldab vene autorite algupärandeid ja kordustrükke ning eesti kirjanduse tõlkeid (14 raamatut, 2003). ◂

Tallinna Autobussikoondis, Tallinna Autobussikoondise AS, lüh. TAK, Eesti suurima teenindusmahuga bussiettevõte; moodustati 1945 riigiettevõttena, reorganiseeriti 1993 Tallinna linna omandis olevaks aktsiaseltsiks. TAK-i teenindatav liiklusmaht on u. 20 mln. liinikm aastas. Aastakäive oli 2002. a. 279 mln. kr., töötajaid 1069. TAK on Rahvusv. Ühistranspordi Assotsiatsiooni (UITP) liige (1993). ◂

Tallinna Balletikool, a-ni 1959 Eesti Riiklik Koreograafiline Kool, a-ni 1992 Tallinna Koreograafiakool, 1946 „Estonia" teatri juures tegutsenud balletistuudio alusel Anna Ekstoni algatusel asut. riiklik kutseõppeasutus, milles õpetatakse balletiartisti eriala. Õppeaeg 9 aastat, erialaainetele (klassikaline, karakter-, modern-, pauris-, rahva-, ajalooline jm. tants) lisandusid 1966 põhi- ja keskhariduse õppekava alusel üldained. Erialapedagoogidena on T. B-s töötanud Lia Vink-Leetmaa, Zoja Kalevi-Silla, Frunze Stepanjan, Aimi Herkül, Tiiu Randviir, Juri Jekimov, Elita Erkina jpt. 1968—98 oli kooli kunstiline juht Ago Herkül. A-ks 2003 oli kooli lõpetanud 42 lendu (304 tantsijat).

B: *Tallinna Balletikool. Lennud. 1953—2003.* Tln., 2003. ◘

Tallinna Barokkorkester, Eesti ainus barokiajastu muusikariistadel mängiv orkester, asut. 1986. Orkestris osaleb Eesti barokkmuusikute paremik, repertuaar ulatub varabarokist klassitsismini, mängukavva kuulub ka Eesti nüüdismuusika. T. B. annab aastas u. 30 kontserti, esinetakse nii Eestis (osalenud kõigil ✧Haapsalu vanamuusikafestivalidel) kui ka Lääne-Euroopas, Põhjamaades ja Venemaal korraldatavatel festivalidel. A-st 1999 on T. B. esinenud Hollandis Lucy van Daeli meistrikursustel. Kuigi enamasti mängib T. B. dirigendita, on ta teinud koostöid mitme nimeka dirigendiga (Wieland Kuijken, Hans Gebhard, Leo Krämer jmt.). T. B. on plaadistanud J. S. Bachi „Markuse passiooni" ja Vivaldi „Aastaajad", lindistanud on ka Purcelli ooper „Dido ja Aeneas" ning palju on tehtud salvestusi Eesti raadiojaamadele ja ETV-le. T. B-i kunstiline juht ja mänedžer on orkestri soolotšellist Egmont Välja. ◂

Tallinna Bibliofiilide Klubi, bibliofiilide, raamatuloo ja kirjanduse uurijate ja harrastajate koondis, asut. 21. I 1977 ✧Eesti Raamatuliidu juurde. 1977—81 oli klubi esimees Oskar Kruus, a-st 1981 juhib seda Eerik Teder, nimekaimad liikmed on olnud Vallo Raun, Kostel Gerndorf, Uno Lehepuu, Uno Liivaku ja Jaan Toomla. Klubis on koskesl kohal olnud bibliofiilia praktilised ja teoreetilised küsimused, korraldatud on ettekandekoosolekuid ja 10 bibliofiiliakonverentsi (neist 8 rahvusvahelised), avaldatakse almanahhi „Raamat on..." (2000, 2002, 2003).

B: *20 aastat Tallinna Bibliofiilide Klubi.* [Koost. E. Teder.] Tln., 1998.

Tallinna Botaanikaaed, lüh. TBA, on asut. 1. XII 1961 ENSV TA instituudina, et uurida uute taimeliikide introduktsiooni ja aklimatiseerimise botaanilisi, ökoloogilisi ja maastikuarhitektuurilisi külgi. Esmaülesanne oli rajada Kloostrimetsa Pirita jõe ürgoru terrassidele ja veerudele taimekogud. Aklimatiseerimiskatsete võrdlemiseks asutati 1963 Saaremaal Audaku katsepunkt (2002. a. 275 taksonit). Et rakendada uurimistulemusi aianduses ja haljastuses, rajati Irusse TBA puukool (1973—94 iseseisev asutus). A-st 1995 on TBA Tallinna munitsipaalasutus, 2002 korraldati ta ümber teadus- ja arendusasutuseks. Botaanikaaia terr. asub ✧Pirita jõeoru MKA-l. Üldpindala on 123 ha, sellest ekspositsioonialasid u. 25 ha. Avamaakollektsioonid avati külastajatele 1970, kasvuhoonekollekt-

sioonid 1971. Suured avamaakollektsioonid on arboreetum (1265 taksonit), rosaarium (608 roosisorti), alpinaarium ehk kiviktaimla (648 taksonit), kõrgekasvuliste püsilillede (259 taksonit), pojengide (227 taksonit), iiriste (204 taksonit), tulpide (195 taksonit), madalakasvuliste sibultaimede (189 taksonit), tarbetaimede (141 taksonit) ja liiliate (126 taksonit) kollektsioon. Peale nende on 8 väiksemat taimekogu (krookused, nartsissid, hüatsindid, laugud, astilbed, ilukõrrelised, suvelilled ja päevaliiliad). Avamaakollektsioonides on kokku üle 5000 taimeliigi ja sordi. Vanimad ekspositsioonid on kavandanud maastikuarhitekt Aleksander Niine koos taimerühmade kuraatoritega. Avamaakollektsioonide kuraatoreid on olnud Aleksei Paivel, Vello Veski, Viive Rumberg, Alli Süvalepp, Aino Paivel, Helmi Võsamäe ja Vera Jessinovskaja. Kasvuhoonetaimede kollektsioonis ja ekspositsioonis kasvab troopiliste ja lähistroopiliste alade taimi u. 2240 taksonist, kuues kasvuhoones on klaasialust pinda 2100 m^2. 1999 valmis 20 m kõrgune palmimaja (arhitektuuribüroo Künnapu & Padrik), kus korraldatakse ka näitusi ja msg. üritusi. Kasvuhoonekollektsioonide loomist ja arendamist on 1964—93 suunanud Virve Roost. TBA on kujunemas taimeriigi mitmekesisust tutvustavate ainulaadsete kollektsioonidega teadus-, haridus- ja kultuuriasutuseks. Taimekollektsioonidel põhineb rakendusteaduslik uurimistöö: tehakse kindlaks sissetoodud taimeliikide kasvunõuded, määratakse talve- ja haiguskindluse astet, valitakse haljastuseks ja aianduseks sobivat sortimenti, kaitstakse haruldasi ja hävimisohus liike. Tehakse keskkonnauuringuid (õhu seisundi, koosluste ja liikide seiret). TBA-l on herbaarium ja erialane rmtk. 1995 hakkas tööle keskkonnahariduse osakond, et tõhustada loodusteadusliku ning haljastus- ja iluaiandusalase teabe levitamist. Korraldatakse temaatilisi näitusi, aasta ringi toimuvad ekskursioonid kollektsioonides. Kevadest sügiseni saab looduse õpperajal tutvuda metsa- ja niidukooslustega (2001. a. andmete põhjal kasvas TBA terr-l looduslikult 484 taimeliiki). Teiste botaanikaaedadega vahetatakse seemneid, TBA-l on sidemed u. 400 botaanikaaiaga. Esimene „Index Seminum" ilmus 1962. A-st 1992 on TBA Baltimaade Botaanikaaedade Assotsiatsiooni (ABBG) ja a-st 1994 Rahvusv. Botaanikaaedade Looduskaitse Org-i (BGCI) liige. A-st 1995 tegutseb TBA Sõprade Selts. 2002 oli TBA-l 32 750 külastajat. TBA väljaandeid: „Tallinna Botaanikaaia uurimused" (1962, 1968, 1969, 1991, 2001), kogumik „Iluaiandus" (1974, 1979, 1986), „Tallinna Botaanikaaia bibliograafia", 1986 (1962—1985 kohta), 1991 (1985—1990), 1996 (1991—1995), 2001 (1996—2000). TBA Interneti-koduleheküIg http://www.tba.ee.

B: *Tallinna Botaanikaaed.* [Koost. S. Liiv.] Tln., 2002. ▸ 1

Tallinna dominiiklaste kloostri kool, õieti Tallinna dominiiklaste Püha Katariina kloostri kool, **1.** 1246—1524 (või 1525) dominiiklaste ordu tulevastele vaimulikele algharidust andnud õppeasutus (nn. sisemine kool, *scolae internae*). Õpetati ladina keelt, usuõpetust, kirikulaulu ja aritmeetikat ning valmistati õpilasi ette ordusse astumiseks. 1475 oli dominiiklaste konvendil 3 lektorit, kes õpetasid teoloogiat, filosoofiat ja *artes liberales*'i aineid. — **2.** 1319 — u. 1421 dominiiklaste kloostri ilmikute õppeasutus (nn. väline kool, *scolae externae*). Õppekava sarnanes *scolae internae* omaga. Kool põhjustas 1365 dominiiklaste ja toomkapiitli tüli (viimane süüdistas dominiiklasi õpilaste ärameelitamises). Dominiiklased pidid oma õpilased üle viima Tallinna toomkooli. 1421 lõpetati paavsti käsul ilmikute õpetamine.

Tallinna Draamateater, ✧Draamateater.

Tallinna džässifestival, 1949—67 Uno Naissoo eestvedamisel toimunud üritus, mis pani NSV Liidus aluse džässifestivalide traditsioonile. Esimesel kümnendil

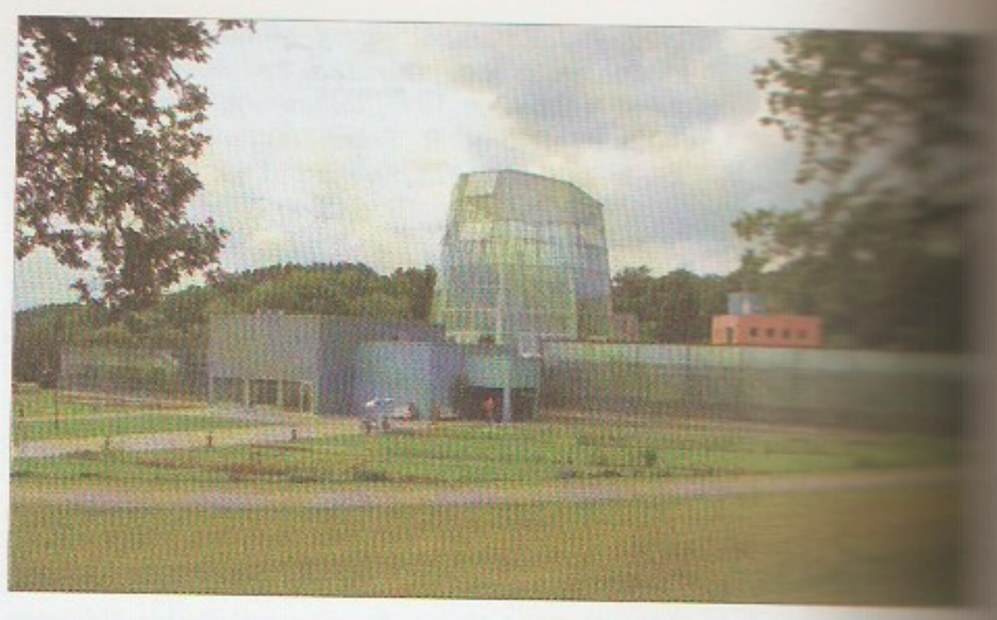

osalesid festivalil Eesti džässimuusikud (põhiesinejad „Swing Club" U. Naissoo, „Mickeys" Feliks Mandre ja „Metronoom" Aleksander Rjabovi juhatusel ning Emil Laansoo ansambel), 1959 tulid Peterburist esimesed külalised, järgmistel teistestki NSVL-i keskustest, 1966 saabusid Soomest esimesed väliskülalised. Pärast *Charles Lloyd Quartet*'i (USA) esinemist (1967) festival keelati. Tallinna rahvusv. džässifestivalide traditsiooni jätkab a-st 1990 ✧„Jazzkaar".

Tallinna Estraaditeater, a-ni 2002 revüüteater „Bel-Etage", on asut. 2000, tegutseb end. baarvarietee „Tallinn" ruumides. Asutaja Rein Kilk, dir. Toivo Keva, kunstiline juht a-ni 2001 Mart Sander, a-ni 2003 Ülo Vilimaa ja a-st 2003 Eero Spriit. Peale estraaditenduste on lavastatud ka muusikalisi komöödiaid ja lasteetendusi. T. E. algatas 2003 huumorivõistluse „Naerame koos".

Tallinna Farmaatsiatehas, Tallinna Farmaatsiatehase AS, ravimitehas, mille peamine toodang on salvid ja geelid. Tehase eelkäija on 2. V 1914 asut. Eestimaa Apteegi- ja Rohukaubanduse Ühing „Ephag" (*Estländische Pharmazeutische Handelsgesellschaft*). 1931 liitus „Ephagiga" as-i „Magister F. Kurrot & A. Benkson" keemialabor ning 1937 kolis tehas tänasesse asupaika Tondi t-le. Pärast II maailmasõda nimetati ettevõte Tallinna Farmatseutiliseks Tehaseks ja 1961 Tallinna Keemia- ja Farmaatsiatehaseks; praegune nimi a-st 1992. Aktsiate põhiomanikud on *PJSC Grindeks* ja *Banque Carnegie Luxembourg SA Clients*. Realiseerimise netokäive oli 2002.a. 93,9 mln. kr., millest 73,9 mln. kr. moodustas eksport ning 5 mln. kr. kasum.

Tallinna Filharmoonia, lüh. TF, 1994 asut. kontserdiorganisatsioon. Korraldab kontserte ja muusikaüritusi nii Tallinnas kui ka mujal Eestis, on mitme festivali („Jazzkaar", Leigo Järvemuusika jmt.) kaaskorraldaja. Tutvustab oma tegevust kontsertide ja plaadistuste kaudu ka välisriikides. TF-i juures tegutsevad ✧Tallinna Kammerorkester ja ✧Estonian Dream Big Band. TF-i kunstiline juht on Eri Klas ja dir. Jüri Leiten.

Tallinna Fotoklubi, vanim Eestis tegutsev fotoklubi. Asutati 1933, kui ühinesid Tallinna Fotoühing ja Eesti Fotoklubi, eesmärk on „…fotograafia harrastamine ja edendamine ning rahvusliku ja seltskondliku ühistunde arendamine…" (väljavõte põhikirjast). 1940 T. F-i tegevus katkes, taasasutati 1960; 1980. a-tel kandis nimetust Rahvafotostuudio TFK. Klubi algatusel töötas 1965—68 Tallinna Kultuuriülikooli fotokunstiosk. ja 1975—90 Fotograafia Rahvaülikool. Liikmeid 2002. a. 30, esimees a-st 1990 Heinrich Paalvelt.

Tallinna Garnisoni Orkester, 1919—29 Sõjamin-i Orkester, 1929—34 Kaitsemin-i Orkester, moodustati 1. jalaväepolgu orkestrina, tegutses 1918—40. Oli EV esindusorkester, mille põhiülesanne oli esineda riiklikel ja sõjaväelistel tseremooniatel; oli tuntud ka kontserdiorkestrina. Põhikoosseisus oli 40 pillimeest

Tallinna …
aed. …

Tallinna …
Logo

Tallinna …
direktorid

1961—…
1978—…
1989—…
1991—…
1997—…
2001—

(palgalised üleajateenijad), täienduseks värvati ajateenijaid, kes valdasid mõnd puhkpilli. T. G. O-s teenis sundaega enamik TK üliõpilastest, orkestri juurde võeti õpilasteks ka noori andekaid poisse. Orkestri looja ja esimene kapellmeister (1918—34) oli nooremleitnant Georg Reder, kes a-st 1919 oli kõigi väeosade orkestrite muusikainspektor. 1934—40 oli kapellmeister ja kaitseväegede orkestrite inspektor kapten Hindrek Luhari (Heinrich Lukas).

Tallinna graafikatriennaal, rahvusv. graafikaüritus, mida korraldatakse a-st 1968. Traditsiooni lõid Eesti graafikud vastukaaluks maali ja skulptuuri ülekaalule ametlikus Nõuk. kunstis. Esimesel näitusel osalesid peale eestlaste Leedu ja Läti kunstnikud, hiljem lisandusid ka teiste NSV Liidu liiduvabariikide graafikud ja 1989 esimest korda kunstnikud väljastpoolt NSV Liitu. Väljapanek on mitmes Tallinna suures näitusepaigas, korraldatakse rahvusv. konverentse jm. üritusi, antakse kätte T. g-i preemiad. 1990. a-test on üks triennaali olulisi teemasid traditsioonilise graafika enesemäärang ja piirid tehnoloogilise jm. uue kunsti kõrval.

Tallinna gümnaasium, ✧Gustav Adolfi Gümnaasium.

Tallinna Heliplaadistuudio tegutses 1959—89 üleliidulise helisalvestusstuudio *Melodija* filiaalina (a-st 1975 Tallinna Helikassetitehase alluvuses). T. H. tegi aastas u. 25 nimetust plaate, mis pressiti Riia või Venemaa tehastes. 30 aasta jooksul helindati materjal ligi 1000 plaadi jaoks. Esimene stereoplaat salvestati 1967 Tallinna džässifestivalilt, täielikult mindi stereosalvestustele üle 1973. Toodangus oli valdav Eesti algupärane muusika, umbes poole salvestatust moodustas süvamuusika, ühe veerandi levimuusika ja teise sõnakunst, sh. lastele mõeldud plaadid. T. H. andis välja ka mitut plaadisarja, nt. „Eesti orelid" (1970—89, 28 osa), Georg Otsa mälestusalbumid (1977—85, I—VIII), „Eesti pop" (a-ni 1989, 10 osa), „Kirjanike hääli" (1981—87, I—IV) ja „Teeme muusikat" (1978—86, I—X). Vt. ka 11. kd., lk. 683.

Tallinna Huvikeskus „Kullo", Eesti vanim ja suurim huvikool; asut. 1941 Tallinna Pioneeride Majana. Kandnud 1946—47 ja 1956—70 nime Tallinna Pioneeride Palee, 1947—53 Vabariiklik Pioneeride Palee, 1953—56 Tallinna Pioneeride Maja, 1970—89 Tallinna Pioneeride ja Koolinoorte Palee ja 1989—93 Tallinna Koolinoorte Huvikeskus „Kullo"; praegune nimi a-st 1993. Oma maja valmis Mustamäe teel 1977 (arh. Vivian Lukk). 2003 saab T. H-s „K." harrastada 50 huviala (tegutsevad orkestrid, koorid, ansamblid, teater, estraadi-, tantsu-, kujutava ja tarbekunsti, tehnika-, keeleõppe, mõttemängu ja mudilaste ring), huviringides osaleb u. 2400 õpilast, õpetajaid on 72. Rahvusv. tunnustuse on pälvinud lastekoor ✧„Ellerhein" (asut. 1951), vene lastekoor „Raduga" (1972), folkansambel „Piibar" (1971), rahvakunstiansambel ✧„Sõleke" (1976) ning Kati Tantsustuudio (1997). Huvikool korraldab ülelinnalisi noorsoo- ja haridusprojekte ning üritusi. Huvikoolil on spordi- ja puhkebaas (1967—76 Paatsalu läh. Illustes, 1981. a-st Karepal) ning lastegalerii — „Kullo" Lastegalerii — huvikeskuse kunstiringide ja -stuudiote näitusehoone, mis on asut. 1983 Laste Loomingu Majana (praegune nimi pärineb a-st 1993) ja asub Kuninga t. 6 keskaegses (mantelkorstna ja kalorifeerahjuga) linnakodaniku elamus (restaureeritud 1981—83, arh. Illar Kannelmäe). Lastegalerii korraldab õpilastööde, kunstiringide ja -stuudiote näitusi ning kunstiõpetajate ja noorte kunstnike isikunäitusi, kontserte, luuleõhtuid jms. ning vahendab Eesti laste kunsti välismaale.

Tallinna Inglise Kolledž, lüh. TIK, inglise keele süvaõppe kool. Asus algselt Tallinna Prantsuse Lütseumi hoones (Hariduse t. 3), 1996. a-st asub Estonia pst. 10 (end. koommertsgümn-i hoone). Asut. 1940 Tallinna 7. Keskkoolina, mis oli moodust. Tallinna Prantsuse Lütseumist ja Jakob Westholmi Poeglaste Gümn-st. 1941 nimetati kool Westholmi Gümn-ks, 1943 suunati sinna Tallinna 9. Keskkooli (moodust. Tõrvand-Tellmanni Erakolledžist ja Riiklikust Inglise Kolledžist) 3. ja 4. klasside õpilased. 1944. a-st taas oli 7. Keskkool. 1946 liideti kooliga Tallinna 5. Keskkool, 1949 Tallinna 8. Keskkool (moodust. E. Lenderi Tütarlaste Eragümn-st ja Tallinna Erakolledžist), 1951 toodi juurde õpilasi Tallinna 3. Keskkoolist, Tallinna 36. Keskkoolist ja Tallinna 15. Keskkoolist, 1954 vahetati õpilasi Tallinna 2. Keskkooliga. Praegune nimi a-st 1996. Vilistlasi: Tõnu Aav, Jüri Allik, Doris Kareva, Epp Maria Kokumägi, Jüri Krjukov, Kalle Käsper, Tiina Leemets, Urve ja Virve Lippus, Hans H. Luik, Hannes Tamjärv, Maria-Kristiina Ulas. Dir-id: Elfriide Jors (1948—58), Angelika Mõises (1969—81), Rein Rebane (1990—99), a-st 1999 Toomas Kruusimägi. 2002/03. õ.-a. oli koolis 736 õpilast ja 61 õpetajat.

Tallinna Kammerkoor on asut. 1962 Uno Naissoo algatusel eksperimentaalkoorina, et esitada ja tutvustada Eesti heliloojate uudisloomingut. Oli NSV Liidu esimene kammerkoor, lauljateks olid tollal pms. professionaalsed muusikud; praegu koosneb 30-liikmeline koor põhil. asjaarmastajatest. T. K. on olnud edukas paljudel rahvusv. koorivõistlustel, saanud Arezzo (Itaalias, 1971) ja Tallinna koorifestivalil (1972) esikoha. Koor on salvestanud hulga viiniiliplaate, 40. hooajal anti välja esimene laserplaat „Areng" (2002), mis annab läbilõike T. K-i mitmekülgsest repertuaarist. Koori asutajadirigent on Kuno Areng (juhatas koori 1962—92). Dirigente: Arvo Ratassepp, Ants Üleoja, Toomas Kapten, Margit Võsa, Andres Heinapuu, Veronika Portsmuth ja Aivar Leitšinski (1994—2002 ja a-st 2003 peadirigent). ◂

Tallinna kammerorkester, 1961—76 tegutsenud kammerorkester, asutaja Neeme Järvi; T. k-i nime all esineti a-st 1972. Orkestri loomise algatas flötist Samuel Saulus, kelle sooloõhtul orkester 1960. a. lõpul esimest korda üles astuski. Orkestri moodustasid põhil. ERSO mängijad, kellest enamik olid solistina tuntud muusikud (Jossif Šagal, Moissei Alperten, Lemmo Erendi, Mati Kärmas, Herbert Laan, Ivo Juul, Juan Reinaste, Toomas Tummeleht, S. Saulus, Herman Talmre jmt., flööti ja tšembalot mängis hiljem heliloojana tuntud Kuldar Sink). Solistidena esinesid pms. Eesti muusikud (T. k-i orkestrandid, lisaks neile Jaan Õun, Uve Uustalu, Matti Reimann, Arbo Valdma, Hugo Lepnurm, Rolf Uusväli, Urve Tauts, Georg Ots jmt.), mõnikord ka tuntud külalissolistid (Maria Grinberg, Kira Izotova, Gidon Kremer jmt.). Külalisena juhatas orkestrit Saulius Sondeckis. T. k-i esinemised võeti kohe ENSV Riikliku Filharmoonia tööplaani, juba 1961/62. a. hooajal oli T. k-i kanda kuuest kontserdist koosnev abonement „Kammerorkestri kontserdid", sari jätkus kogu orkestri tegutsemise ajal. Mais 1971 tähistati Tallinnas ja Tartus antud kontsertidega orkestri 10. tegevusaastat.

T. k-i põhirepertuaari moodustasid Bachi, Händeli, Corelli, Vivaldi, Haydni ja Mozarti teosed, aga esitati ka nüüdismuusikat (Stravinski „Sõdurilugu" ja „Ragtime", Honeggeri „Kammerkontsert flöödile, inglissarvele ja keelpillidele", Poulenci mono-ooper „Inimhääl" jmt.), sageli kõlas Eesti autorite looming (Jaan Räätsa „Kontsert kammerorkestrile" ja „Tšellokontsert", K. Singi „Kontsertiino flöödile, keelpillidele ja löökriistadele", „Kammersümfoonia" ja „Oktett", Arvo Pärdi „*Collage* teemal B-A-C-H", „Kriips ja punkt" ja „Süllaabiline muusika", Eino Tambergi „Passacaglia", Alo Põldmäe „Kaks ornamenti" jmt.). Orkester esines mitu korda Lätis ja Leedus ning võttis aug. 1967 osa Uljanovskis korraldatud Eesti NSV kultuuripäevadest, suvel 1976 esitas ta Riias neljal kontserdil Händeli oratooriumi „Messias". T. k-i kunstiline juht ja peadirigent oli N. Järvi, 1967—69 töötas orkestriga Eri Klas.

Tallinna Kammerorkester, lüh. TKO, ✧Tallinna Filharmoonia kutseline kammerorkester. 1989 asutas Jüri Gerretz TK üliõpilaste keelpilliorkestri, mille tuumikust Tõnu Kaljuste moodustas 1993 TKO. Orkestriga on töötanud ka John Storgårds (Soome), Richard Tognetti (Austraalia), Terje Tonnesen (Norra), Eri Klas, Olari Elts jmt. dirigent ning viiuldaja Viktor Tretjakov (Venemaa), tšellist David Geringas (Saksamaa), pianist Kalle Randalu jmt. interpreet. Koos ✧Eesti Filharmoonia Kammerkooriga on TKO esinenud mainekatel rahvusv. muusikafestivalidel (nt. 1996 ja 1997 Milanos Bachi kantaatide festivalil, 1998 Bremeni muusikafestivalil, 1998 Huddersfieldi kaasaegse muusika festivalil). Kontserdireisid on viinud orkestri Kanadasse, USA-sse, Jaapanisse ja paljudesse Euroopa riikidesse. Laserplaate: „A. Pärt. Te Deum" (ECM, 1993), „E.-S. Tüür. Crystallisatio" ja „A. Pärt. Litany" (mõlemad ECM, 1996), „W. A. Mozart. Litaniae" ja „W. A. Mozart. Vesperae et Litania" (mõlemad *Carus*, 2000), „H. Eller. Neenia" (ECM, 2001), „A. Vivaldi. Salmi a due cori" (*Carus*, 2002). Kunstilised juhid: 1993—95 ja 1996—2001 Tõnu Kaljuste ning 1995—96 Juha Kangas; a-st 2001 on J. Kangas TKO esimene külalisdirigent ja kunstiline nõustaja. ▸

Tallinna Kaubamaja, Tallinna Kaubamaja AS, avati juulis 1960 Tallinna TSN TK Kaubastute Valitsuse ettevõttena, 1993 muudeti riiklikuks aktsiaseltsiks. Algul oli müügipinda 3400 m², laiendamise ja rekonstrueerimise tulemusena sai T. K. Tallinna kesklinna suurimaks jaekaubandusettevõtteks (8600 m²), 1994 moodustas tema jaekäive Tallinna jaekäibest 8,8 %. T. K. tütarettevõtted on kõik Eestis tegutsevad Selveri keti kauplused, Tartu Kaubamaja ja Rävala parkla. 2002 oli ettevõtte aktsiakapital 67,9 mln., netokäive 1,45 mrd. ja kasum 35,6 mln. kr. Kontserni põhimõttel töötavas T. K-s (kokku 26 449 m² müügipinda) töötab 1346 in. ▸

Tallinna Keelpillikvartett tegutseb a-st 1984. Ansambli suurimaid ettevõtmisi on kontserdisari „250 aastat keelpillikvartetti" (1996/97). T. K. on esinenud Eesti suurimatel festivalidel („NYYD", D. Oistrahhi nim. festival, Mustjala suvemuusika festival jmt.) ning andnud kontserte paljudes riikides, sh. festivalidel „Sound pressure" (Torontos), „Saison Balte" (Pariisis) ja „Hamburger Begegnungen". Salvestanud muusikat ER-ile ja ETV-le ning 4 heliplaati, sh. Rudolf Tobiase kvartetid ning valik Eesti heliloojate kvartetiloomingut, firmale *BIS*. Asutajaliikmed: Urmas Vulp, Toomas Nestor, Andrus ja Teet Järvi. 2003 mängivad T. K-s koos U. Vulbi ja T. Nestoriga Olga Voronova ja Henry-David Varema.

Tallinna Keskraamatukogu algusaastaks loetakse a-t 1907, kui Nunne t. 2 avati Tallinna Linna Maksuta Avalik Rmtk. ja Lugemistuba. Linnaelanikud hakkasid rmtk. kohe elavalt kasutama. Esimese tööaasta lõpus oli kogus 2041 raamatut, laenutusi 10 067. Lugemistoas

Tallinna Kammerorkester

võis lugeda 20—40 nimetust ajakirju ja 20—25 nimetust ajalehti. 1920 koliti praegusse asukohta (Estonia pst. 8). 1921 sai direktoriks Aleksander Sibul, kes arendas rmtk. suureks, hästi korraldatud rmtk-ks. 1925 muudeti rmtk. Eesti keskseks rmtk-ks, mistõttu suurenes riigipoolne toetus ja hakati saama sundeksemplari. Esimene harurmtk. avati 1926 Lõuna t-s Lutheri rahvamajas. 1928 loodi muusikakogu. 1933 alustas T. K. juures tööd Noortermtk. 1938 avati arhiivrmtk., mille ülesanne oli koguda ja säilitada eestikeelset ja Eestit käsitlevat kirjandust. 1940 oli rmtk-s (koos harukogudega) 150 000 kd., sh. 18 500 kd. arhiivkogus. 1944 sai keskse rmtk. funktsioonid Eesti NSV Riiklik Rmtk. (nüüd Eesti Rahvusrmtk.) ning 1951 anti arhiivrmtk. (40 000 eks.) ja muusikakogu sinna. Noortermtk. liideti 1948 Tallinna Kesklinna Raj-i I Lastermtk-ga (nüüd Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus). Pärast II maailmasõda arenes T. K. jõudsalt: kujunes välja keskrmtk. struktuur, loodi juurde harukogusid, oluliseks sai suuline raamatupropaganda, korraldati kirjandusõhtuid ja kirjanduslikke kohtuid, töötas kirjandus- ja ekslibristide ring. 1974 allutati linnarajoonide alluvuses olnud linnarmtk-d taas keskrmtk-le. T. K. on kandnud mitut nime: 1920—25 Tallinna Linna Rmtk., 1951—88 M. Gorki nim. T. K., 1988—94 A. H. Tammsaare nim. T. K.; praegune nimi 1925—51 ja a-st 1995. 1999 viidi võõrkeelse kirjanduse osk. Liivalaia t. 40. 2000—02 rmtk. peahoone renoveeriti. 2002 avati laste- ja muusikaosk. 2003 oli T. K-l 19 harukogu. Kogudes oli kokku 1 025 000 teavikut (sh. keskkogus 348 000), teenindati 83 000 lugejat (keskkogus 34 000), külastusi oli 1033 000 (keskkogus 422 000) ja laenutati 2012 000 teavikut (keskkogus 690 000). Vt. ka tab. lk. 545.

Tallinna Kaubamaja Logo

Tallinna Keskraamatukogu. Laenutuskogu

B: *Tallinna Keskraamatukogu 1907—1995* [Koost. H. Jürman, H. Peeba.] Tln., 1997. ◂

Tallinna Klaveriduo, a-st 1975 tegutsev duo, milles mängivad Nata-Ly Sakkos ja Toivo Peäske. Repertuaaris on valdav osa klassikalisest kahele klaverile kirjutatud helilooming ning neljale käele loodud teostest. Esiettekandele on toodud üle 50 Eesti autorite (Jaan Rääts, Raimo Kangro, Urmas Sisask, Mati Kuulberg jmt.) teose. T. K. on esinenud paljudel rahvusv. festivalidel (nt. Jekaterinburgis, Peterburis, Novosibirskis, Jyväskyläs ja Stockholmis) ning Karlsruhes Eesti kultuuripäevadel. Veebr. 2000 tähistas duo Tallinnas rahvusv. klaveriduode festivaliga oma 25. tegevusaastat. T. K. on saanud festivalidel mitu auhinda ning 1990 Eesti muusika aastapreemia. T. K. on plaati mänginud Urmas Sisaski „Galaktikad" (ERP, 2002).

Tallinna Konservatoorium, ✧Eesti Muusikaakadeemia.

Tallinna Konservatooriumi Riiklik Lavakunstikool, Eesti esimene teatrikõrgkool, asutati riigivanema dekreediga 1937, alustas tööd 1938. Koolil oli oma juhatus ja õppekava, õppeajaks määrati 3 aastat, millele lisandus 2 teatripraktika aastat. Erialaõppejõud olid Tallinna kolme sõnalavastusteatri juhid — Ants Lauter, Priit Põldroos ja Leo Kalmet (juhataja) —, peale nende õpetasid Felix Moor, Paul Sepp, Gerd Neggo, Hanno Kompus, Voldemar Mettus, Leo Soonpää jmt. Sõja ajal kärbiti praktikaaeg üheaastaseks, I lend loeti lõpetanuks 1941 (diplomi said lõpetanud 1942) ja sellega lõppes ka T. K. R. L-i tegevus. 1942 üritati näitlejakoolitust jätkata ✧Tallinna Teatrikooli nime all. Vt. ka 11. kd., lk. 642.

B: L. Taarna. *Tallinna Konservatooriumi Riiklik Lavakunstikool*. Tln., 2002.

„Tallinna Kool", „Tallinna Kümme", 1970. aastate alguses Vilen Künnapu ja Leonhard Lapini juhtimisel loodud arhitektide rühmitis, moodustus pms. ERKI lõpetanud arhitektidest (Jüri Okas, Avo-Himm Looveer, Ain Padrik, Tiit Kaljundi, Jaan Ollik, Ignar Fjuk), kellega liitusid veidi vanemad arhitektid Toomas Rein ja Veljo Kaasik. Mindi kaasa rahvusv. modernismi kriitikaga, rõhutati arhitekti kunstilist eneseväljendust. Kirjutistes tutvustati rahvusv. moodsa arhitektuuri klassikat, väärtustati ka Eesti sõjaeelset arhitektuuri. „T. K-i" hoiakuist kujunes Eesti arhitektuuris neofunktsionalistlik liikumine, 1970. a-te lõpus ja 1980. a-te alguses kasutasid rühmitise liikmed ulatuslikult postmodernistlikku arhitektuurikeelt.

Tallinna Koreograafiakool, ✧Tallinna Balletikool.

Tallinna Kujutava ja Rakenduskunsti Kool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Tallinna Kultuurharidustöö Kool, ✧Viljandi Kultuurikolledž.

Tallinna Kunstihoone, funktsionalistlik hoone (1934, arh-d Edgar Johan Kuusik, Anton Soans). Tallinna suurimaid näitusepaiku, paikneb Vabaduse väljaku ääres. Korraldab pms. nüüdisaegse Eesti ja väliskunsti näitusi (sh. traditsiooniliselt ✧Eesti Kunstnike Liidu aastanäitust) ning nendega kaasnevaid üritusi (esitlusi, infopäevi, konverentse, kunstnikega kohtumisi jm.), vahendab Eesti kunstnike näituste korraldamist välismaal (sh. koostöös Tallinnas paiknevate saatkondade ja kultuuriesindustega). 2003 on T. K. algatanud erinevate sihtgruppide jaoks nüüdisaegse kunsti alase koolitusprogrammi ning teabekeskuse loomise. T. K-e juurde kuuluvad Kunstihoone Galerii ja Linnagalerii (Harju tänaval). ◂

Tallinna Kunstiülikool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Tallinna Kunsttööstuskool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Tallinna Kurtide Kool, lüh. TKK, üldhariduslik munitsipaalkool, kus õpivad kuulmispuudega lapsed; asut. 1994 end. lasteaed-algkooli „Päästupesa" hoones põhikoolina, a-st 1997 keskkool. TKK loomise algatasid Eesti Kuulmispuudega Laste Vanemate Liidu (EKLVL) ning Eesti Viipekeele Fondi aktivistid. Eesmärk oli võimaldada kuulmispuudega lastele omandada haridus ka viipekeeles. Koolis õpivad nii eesti kui ka vene lapsed, õppekeeled on eesti k., eesti viipekeel, vene k. ja vene viipekeel. Esimene võõrkeel on (sõltuvalt valikust) eesti või vene k., teise võõrkeelena õpetatakse riikliku õppekava alusel inglise k-t. 1997 koolihoone renoveeriti, 2002 valmis juurdeehitis, kus on spordisaal, vibreeriva põrandaga saal, jõusaal, uus arvutiklass ning keskkooliosa klassiruumid. Kooli juures on ka lasteaiarühmad, igas vanuses kuulmispuudega inimeste huviringid ja viipekeelekeskus. 2003 valmis viipekeelekeskuses Eesti esimene viipekeele e-sõnaraamat ja esimene tõlgitud viipekeelne e-lasteraamat. 2002/03. õ.-a. oli koolis 92 õpilast ja 40 õpetajat. 1994. a-st on kooli dir. Ave Paat.

Tallinna Kõrgem Giidikool, rakenduskõrgkool, 1998 asut. Giidikeskuse Ettekõrgkooli osakond. Kooli eesmärk on anda giidinõuks vajaminev keelte-, ajaloo-, kultuuri- ja psühholoogiaalane õpetus ning majandus-, sotsiaal- ja geopol. üldteadmised. Koolis saab õppida giidi ja reisisaatja eriala. Dir. on Margit Hallmägi.

Tallinna Kõrgem Linna-Tütarlastekool, Eesti esimene avalik tütarlaste keskkool. Asutati 1852 Tallinna Suure Tütarlastekooli (Tallinna 3 tütarlaste elementaarkooli ja linna tütarlastekooli ühendus; asut. 1821) 3 viimasest klassist. Õppekeel oli saksa k., õppeaeg 1852—58 3 aastat (3 kl-i), 1858—61 4 aastat (4 kl-i) ja 1861—1915 7 aastat (5 kl-i). Õpetati üldaineid, loodus- ja usuõpetust, ajalugu, geograafiat ning saksa ja prantsuse k-t. Algkooli- ja koduõpetajate ettevalmistamiseks avati 1858 pedagoogikaklass; kutsetunnistuse saamiseks pidi selle lõpetanu sooritama ülikoolis eksamid. 1916 reorganiseeriti kool Tallinna Tütarlaste Gümn-ks ja see omakorda 1919 Tallinna Linna I Tütarlaste Gümn-ks.

Tallinna Külmhoone, Tallinna Külmhoone AS, ettevõte, mille põhitegevusalad on jäätise tootmine ja hulgimüük, külmutatud kaupade hulgikaubandus ning logistilise teenuse osutamine; asut. 1951, erastatud 1996. T. K-l on kontor Tallinnas, Pärnus, Rakveres ja Tartus, 1999 avati Baltimaade suurim ja modernseim jäätisetehas ning 2003 uus logistikakeskus (mõlemad Tallinnas). Põhikapital 33,9 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 362 mln. ja kasum 6,5 mln. kr., töötajaid 296.

„Tallinna Kümme", ✧„Tallinna Kool".

Tallinna Küte, AS Tallinna Küte, lüh. TK, Tallinnas soojuse tootmise, edastamise ja müügiga tegelev ettevõte. Alustas tegevust 1. I 2002, võttes AS Tallinna Soojuselt (asut. 17. IV 1996) tervikvara 30 aastaks

rendile. TK eelkäijaks peetakse 24. III 1913 asut. Tallinna Linna Elektri Keskjaama. Esimene Tallinna maja lülitati kaugküttevõrku 9. X 1959. TK põhiomanik on Prantsuse energiakontsern *Dalkia International*. TK haldab kolme suurt katlamaja: Mustamäe (võimsus 476 MW), Kadaka (354 MW) ja Ülemiste katlamaja (239 MW). Soojusvõrkude kogupikkus on 435 km. 2002. a. müüs TK 1,9 mln. MWh soojust, millest omatoodang moodustas 37 %, ülejäänu oli sisse ostetud (pms. Iru Elektrijaamalt). Aktsiakapital on 120 mln. kr., rahaline käive oli 2002. a. 736 mln. ja kahjum 21 mln. kr.; töötajaid u. 300. ▸

Tallinna laht, Suurupi ja Viimsi ps-e ning Naissaare ja Aegna saare vahel paiknev Soome lahe osa; u. 250 km², suurim süg. üle 90 m. Jaguneb Kakumäe (Suurupi ja Kakumäe ps-e vahel), Kopli (Kakumäe ja Kopli ps-e vahel) ja Paljassaare (Kopli ja Paljassaare ps-e vahel) laheks ning avaraks Tallinna reidiks (T. l. kitsamas mõttes, paikneb Paljassaare ja Miiduranna vahel). Rannik on valdavalt lauge, laiaulatuslikum liivarand on Pirital, Pelgurannas ja Kakumäel, kivikülve leidub Rannamõisa ja Tiskre vahel, Kakumäel, Rocca al Mares, Paljassaare ja Kopli vahel, Meriväljal ja Aegnal. Nüüdisaegset murrutusranda on Rannamõisas, Kakumäel, Kopli ps-l ja Naissaarel. Rannaäärne meri on üldiselt madal (10 m sügavusjoon asub rannast 0,5—1 km kaugusel) ja kivise põhjaga. Palju on laevasõitu ohustavaid madalaid — Naissaarest idas Naissaare madal (süg. kohati 3—4 m), sellest idas Keskmadal (7,4 m), Paljassaarest loodes Vahemadal (3,8 m) — ja karisid (Littergrund, Hülkari ehk Hülgekari ja Paljassaare kari). Lahte suubuvad Pirita jõgi ja mitu oja (Tiskre, Mustjõgi). Veetase võib kõikuda 2 m ulatuses. Jääkattes on laht hrl. veebr-i keskelt apr-i alguseni. T. lahe ääres on mitu sadamat, Pirita jõe suudmes on Eesti peamine purjespordikeskus. Püsiv randumissild rajati lahe äärde 17. saj., muulidega kaitstud sadam pärast Põhjasõda.

Tallinna laululava asub Lasnamäe jalamil, on Eesti sõjajärgse arhitektuuri silmapaistvaimaid ehitisi, valmis 1960. a. üldlaulupeoks (arh. Alar Kotli; 1957. a. projektivõistluse I auhind). T. l. hüperboolse paraboloidi kujuline puitkilpidest sisepinnaga akustiline ekraan on alt toestamata ning ripub vantkonstruktsioonina kahe kaare vahel, selle all etteulatuvate paekivist külgseinte vahel paikneb astmestik, mille lõpus asub kaks torni (madalam, lõunatorn on reporterite jaoks, kõrgemas, põhjatornis süüdatakse laulupeotuli; arh. Henno Sepmann). Kaare ava laius on 73 m ja kõrgus 32 m, lava mahutab u. 20 000 lauljat. Ainulaadse konstruktsiooniga rajatis oli omas ajas uuenduslik ning seostus rahvusv. modernistliku arhitektuuri arenguga. A-st 1969 täiendab ansamblit üldlaulupidude 100 aasta juubeliks püstitatud memoriaalkompleks (arh. Allan Murdmaa). A-st 1988 on T. l. ehitusmälestis. ▸

Tallinna Lennujaam, AS Tallinna Lennujaam, Majandus- ja Kommunikatsioonimin-i haldusalas olev lennundusettevõte, mille põhitegevus on lennujaamaga seotud ettevõtete teenindamine. Kõik T. L-a aktsiad kuuluvad riigile. 2002 oli T. L-a aastakäive 186 mln. ja puhaskasum 25 mln. kr., töötajaid 300.

Tallinna Linnaarhiiv, lüh. TLA, Eesti vanim järjepidevalt tegutsev arhiiv, asut. 1883 (*Revaler Stadtarchiv*). Oli 1940 Tallinna ja Harjumaa Arhiiv, 1941—44 Tallinna Linna Arhiiv, 1944—63 Tallinna Linna ja Harju Raj-i (1944—50 Maakonna) Riiklik Arhiiv, 1963—75 Tallinna Linna Riiklik Arhiiv ja 1975—89 ENSV Tallinna Riiklik Keskarhiiv, seejärel ennistati algne nimi ja 1994 linnaarhiivi staatus. TLA-s säilitatakse Tallinna asutuste ja ettevõtete arhivaale, millest vanimad pärinevad 13. saj-st. 2003 oli TLA-s 1230 fondi ja neis kokku 424 797 säilikut (sh. kaardi- ja plaanikogu), peale selle 5267 fotodokumenti ning rmtk-s rohkem kui 16 500 trükist. Vanemast ajast on tähtsaimad Tallinna rae ehk

Tallinna [illegible]

magistraadi (hiljem linnavalitsuse), maksuvalitsuse, gildide, kirikute ja kohtute, hilisemast ajast Tallinna Rahvasaadikute Nõukogu TK (linnavalitsuse), tööstusettevõtete ja kultuuriasutuste fondid. 1924—39 töötas TLA-s Paul Johansen (a-st 1934 oli linnaarhivaar), tema ajal saavutasid TLA ja selle allikapublikatsioonid rahvusv. tunnustuse. 1990 tagastati TLA-le 1944 Saksamaale viidud kogud. TLA väljaandena ilmub a-st 1996 „Tallinna Linnaarhiivi toimetised". Dir. a-st 1996 Urmas Oolup.

B: *G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog.* Tln., 1924—26; *Eesti NSV Tallinna Riikliku Keskarhiivi arhiivifondide lühiteatmik.* Tln., 1976; *Tallinna Riiklik Keskarhiiv.* Tln., 1983; *Tallinna Linnaarhiivi kogude loend.* Tln., 2002.

Tallinna linnakool, 1. paavst Martinus V 1424 antud loa alusel linnakodanike lastele 1428 asut. algkool. 1528 reorganiseeriti ta triviaalkooliks (õppetöö alamastmel saksa, ülemastmel ladina keeles), 1790 3-kl. alamrahvakooliks ja 1805 saksa õppekeelega kreiskooliks. T. l-i kõrgaeg oli 16. saj. lõpul ja 17. saj. algul, mil ta oli 5-klassiline ning andis hea humanitaarhariduse. Pärast Tallinna gümn-i asutamist T. l-i tähtsus vähenes, 17.—18. saj. kandis ta taas linnakooli nimetust (tegutses 18. saj. lõpuni). — **2.** esimene vene õppekeelega (sisuliselt) kõrgem algkool; asutati 1873 seniste vene elementaarkoolide asemele. Andis õiguse astuda kommerts-, junkru-, maamõõtjate jmt. raken-

Tallinna [illegible]

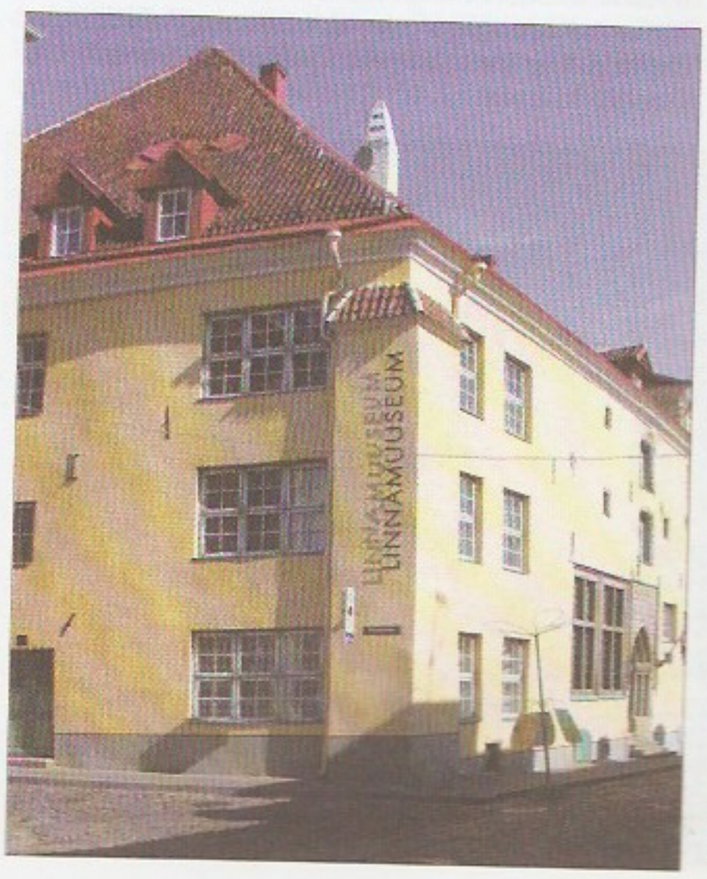

Tallinna [illegible] seumi [illegible]

duallikku õppeasutusse, kuid mitte gümnaasiumi; a-st 1902 ametlikult kõrgem algkool. Tegutses avalikkade algkoolide seaduse kehtestamiseni (1920).

Tallinna Linnamuuseum on asut. 1937, asub a-st 1965 keskaegses kaupmeheelamus (14.—18. saj. arhitektuurimälestis, praeguse ilme sai pärast renoveerimist 1997—2000). 2003. a. oli T. L-i kogudes 124 006 eset. Suurimad on fotode ja negatiivide kogu (36 800) ning arheoloogiakogu (üle 20 000 leiu põhil. Tallinnas ja selle ümbruses tehtud väljakaevamistelt). Muuseumil on rikkalik keraamika ja kahlite kogu, kus on esindatud mitme maa keraamika stiilid. Tekstiilikogu kajastab Eesti rõivakunsti ja käsitöö ajalugu 19. saj. lõpust tänapäevani. Klaasikogus on ajalooliste klaasesemete kõrval esindatud ka Eesti tänapäeva klaasikunstnike loome. Kultuurikogus on tallinlaste eluolu kajastavad esemed, kunstikogus Tallinna vaated 19. saj. keskpaigast tänapäevani. Rikkalikud on dokumentaalmaterjalide ning märgi- ja mündikogu. Arvuliselt väiksemad on mööbli-, relva-, raidkivide, väärismetallesemete, mängunsjade ja tinaesemete kogu. 2001 avatud püsinäitus „Linn, mis kunagi valmis ei saa" tutvustab linna ajalugu selle algusest kuni nn. laulva revolutsioonini, näha saab vanu originaalesemeid, mis kajastavad tallinlaste eluolu, kroonikafilme ning linna arhitektuuriloo ja laulva revolutsiooni sündmuste videoid. T. L-l on 4 filiaali: Peeter I Majamuuseum, Lastemuuseum, ✧Raevangla Fotomuuseum ja suurtükitorn ✧Kiek in de Kök. A-st 1995 on muuseumi dir. Maruta Varrak. A-st 1963 tegutseb muuseumi juures kodu-uurimisring (esimees asutamisest alates Voldemar Miller, 2003 oli liikmeid 60), mis korraldab ettekandeõhtuid ja ekskursioone ning kogub muuseumile esemeid. ◂

Tallinna linnamüür, Tallinna all-linna keskaegne kaitsepüire, ümbritses alates 13. saj-st linnatuumikut ja täienes koos selle laienemisega. 1265—82 rajati linna loode-, põhja- ja kirdeküljele puitkaitsekäiguga m. Margarethe müür, ida- ja kaguküljele kraav ja palissaadiga muldvall ning ehitati Suur ja Väike Rannavärav. Praegu säilinud müüri hakati rajama 1311 ✧Mihkli kloostri juures; 1355 valmis rae, gildide, kloostrite ja kodumike ühistööna 4,5—8,5 m kõrgune müür, millel oli 6 müüri- ja 8 väravatorni. Ida- ja lõunaküljel oli vallikraav ja sellel vesiveskite kaskaad (u. 4 km). Sõjatehnika arenedes müüre tugevdati ja lisati torne. 15. saj. keskel hakati rajama eeskaitsevööndit, seda tugevdasid 700 m pikkune Nunnavall, Viru värava Suur *zwinger*, suurtükitorn ✧Kiek in de Kök ja sadama kaitseks loodud *zwinger* Roosikrants. 1530 oli 2,35 km pikkusel, u. 3 m paksusel ja 13—16 m kõrgusel müüril 46 torni (27 müüri-, 8 peavärava- ja 11 eesväravatorni; kõrgus 19—38 m). Eeskaitseala hõlmas 14,2 ha ja koosnes 2 topeltmüürist, peavallikraavist, eesvallist, palissaadist ja 6 keerulisest väravasõlmest. T. l. oli Põhja-Euroopa tugevaimaid. Algul mõjutas selle ehitust Taani, hiljem Saksa Ordu kindlusarhitektuur. Müüri täienstati 17. saj. alguseni, sõjaline tähtsus oli tal veel 19. saj. I poolel (esimesed varingud ja lammutused 18. saj. II poolel, suurem häving 19. saj. II poolel). Praeguseni on säilinud 1,85 km müüri, 20 müüritorni (Paks Margareeta, Bremeni torn, Assauwe torn, Nunnadetagune torn jmt.), 2 vaheväravat (Pika jala ja Lühikese jala väravatornid) ning 2 eesvärava osi (Suur Rannavärav ja Viru värav). A-st 1954 on T. l-i restaureeritud.

B: R. Zobel. *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tln., 1980; R. Zobel. *Linnamüür*. Tln., 1986; R. Zobel. *Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.—14. sajandil*. Tln., 2001. ◂

Tallinna Linna Pedagoogiline Muuseum, lüh. TLPM, pedagoogilist ainest kogunud, uurinud, säilitanud ja tutvustanud kultuuriasutus, tegutses 1922—44 (vaheaegadega). Kogus näitvahendeid ning katse- ja tööriistu, laenutas neid koolidele ja võimaldas nendega kohapeal töötada. Lõi Eesti keskse pedagoogikarmtk. (1940. a. 11 200 kd.). Korraldas näitusi ja ekskursioone. Algatas Eesti kooliraadio tegevuse ja keskkooliõpilaste loodusesõprade ühingu (mõlemad 1933). 1940/41. õ.-a. oli muuseumil 5696 õppevahendit, 5834 diapositiivi ja 244 õppefilmi. 1922—41 oli juhataja Aleksei Janson. 1945 muudeti TLPM Vabariiklikuks Õpetajate Täiendusinst-ks. A-st 1983 on selle õigusjärglane olnud pedagoogika muuseum ja a-st 1993 Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum.

Tallinna Linnateater, 1965—89 Eesti NSV Riiklik Noorsooteater, 1989—94 Eesti Noorsooteater, on asut. aug. 1965 ja avatud veebr. 1966. Oli alguses Draamateatri kõrval Tallinnas teine eestikeelne sõnalavastusteater. Esimene peanäitejuht oli Voldemar Panso ja esimene dir. Eino Laks. Trupi moodustasid TRK lavakunstikateedri II lennu lõpetajad ning Draamateatrist tulnud Jüri Järvet, Linda Rummo, Lisl Lindau, Ants Eskola, Heino Mandri, Silvia Laidla, Olev Eskola jmt. näitleja. Teatrile ei leitud etendusteks sobivat maja, paar korda nädalas mängiti Salme t-l J. Tombi nim. Kultuuripalees. Peagi alustati restaureerimistöid Lai t. 23 amortiseerunud keskaegses hoones, kuhu kavandati kontoriruumid ja väike saal. Kunstiliselt arenes teater hästi: 1960. a-id peetakse V. Panso loomingu kõrgajaks, tema esimestest õpilastest hakkasid lavastama Mikk Mikiver ja Jaan Saul. Peakunstnik oli Mari-Liis Küla. Noortest näitlejatest äratasid tähelepanu Enn Kraam, Iivi Lepik, Mari Lill, Tõnu Tamm jmt. Oma maja puudumine ja liiga sagedased väljasõiduetendused muutsid teatri tuleviku siiski ebakindlaks. V. Panso kutsuti 1970 Draamateatri peanäitejuhiks, 1970—74 juhtis Noorsooteatrit M. Mikiver. Klassika kõrval võeti mängukavva rohkem tänapäevanäidendeid. Osatäitmistega tõusid esile näitlejad Heino Mandri, Luule Paljasmaa (Komissarov), Lembit Ulfsak jmt. Teatriterviku kujundamisel oli oluline osa juba V. Panso ajal teatrisse tulnud muusikajuhil Viive Ernesaksal, liikumisjuhil Helmi Tohvelmanil ja kunstnikul Aime Undil (1970—75 peakunstnik). Lavastama hakkasid Kaarel Kilvet ja külalisena Kalju Komissarov, viimasest sai ka uus pikaaegne peanäitejuht (1974—86). Repertuaar muutus ühiskondlikult teravamaks, lavastuste vorm tinglikumaks. Näitlejatest täitsid esialgu suuri rolle E. Kraam, Rudolf Allabert, Tõnu Mikiver, Marje Metsur jmt., aja jooksul liitusid trupiga Hilja Varem, Ago Roo, Sulev Luik, Kalju Orro, Rein ja Tõnu Oja, Ilmar

Tammur, Tõnu Kark, Katrin Saukas, Guido Kangur, Andrus Vaarik, Anu Lamp. Lavastajatena on K. Komissarovi juhitud Noorsooteatris töötanud Kaarin Raid, Lembit Peterson, Merle Karusoo, K. Kilvet, Mati Unt ja Eero Spriit, peakunstnikuna Tõnu Virve ja Jaak Vaus. Mängukava oli mitmekülgne, ühes trupis tegutses justkui mitu eripalgelist lavastajakeskset teatrit. Endiselt kasutati Salme t-a kultuurihoone saali, 1975 valmis Laia t-a majas 101-kohaline väike saal, millest kujunes teatri põhiline mängupaik. Populaarsed olid mitmesse paika seatud vabaõhulavastused (Pirita kloostri varemetes, Dominiiklaste (Katariina) kloostri õuel, Säde (Pühavaimu) t-a mänguväljakul jm.). Need olid Eestis esimesed suveteatrilavastused pärast vabaõhuteatri sündi (1920. a-tel). 1983 valmis Noorsooteatri majadekompleksi (vanalinna 9. kvartali) väljaehitamise projekt (arh. Kalle Rõõmus), kuid ehitusluba ei saadud. 1986 sai kunstiliseks juhiks teatri asutajaliige R. Allabert, lavastajana töötasid K. Kilvet, Madis Kalmet ja M. Unt. Teatrisse tuli ka noori näitlejaid. 1992. a. sügisel alustas uus meeskond: dir. Raivo Põldmaa ja peanäitejuht Elmo Nüganen. Loobuti Salme t-a üüriruumidest, alustati oma kvartali väljaehitust. Näitetrupp uuenes, sellest põlvkonnast on silma paistnud Epp Eespäev, Anne Reemann, Piret Kalda, Jaan Tätte, Maria Avdjuško, Marko Matvere, Andres Raag, Allan Noormets, Raivo E. Tamm, Indrek Sammul, Katariina Lauk, Peeter Tammearu, Rain Simmul, Liina Olmaru jmt. Kunstnikena on töötanud A. Unt ja Kustav-Agu Püüman (1994—2000 peakunstnik), muusikajuhina Riina Roose. 1994 läks teater linna alluvusse ja hakkas kandma T. L-i nime. Linna abiga on valminud uued majad ja lisandunud mitu uut lava (Taeva- ja Põrgulava ning Kammersaal). Uuslavastused üllatavad publikut tihti ootamatu ja leidliku ruumikasutusega. Suveetendusi mängitakse oma õuel, nn. Lavaaugus. Arhitektuuriliselt on kogu kompleksist kujunenud Euroopa omapäraseimaid teatreid. Ka on T. L. tuntud kõrge kunstimaine poolest. E. Nüganeni kõrval tegutseb lavastajana Jaanus Rohumaa, n.-ö. oma külalislavastajaks on saanud Adolf Šapiro, peakunstnikuna alustas 2003 tööd Iir Hermeliin. Näitetrupi noorimad on Külli Teetamm, Andero Ermel, Elisabet Tamm, Evelin Pang, Hele Kõre, Alo Kõrve, Argo Aadli ja Mart Toome. Kasvanud on teatri rahvusv. kuulsus (välisesinemised, festivalidelt saadud auhinnad, võõrkeelses ajakirjanduses ilmunud artiklid jms.). A-st 2000 korraldab T. L. rahvusv. teatrifestivali ✧„Talveöö unenägu". ▸

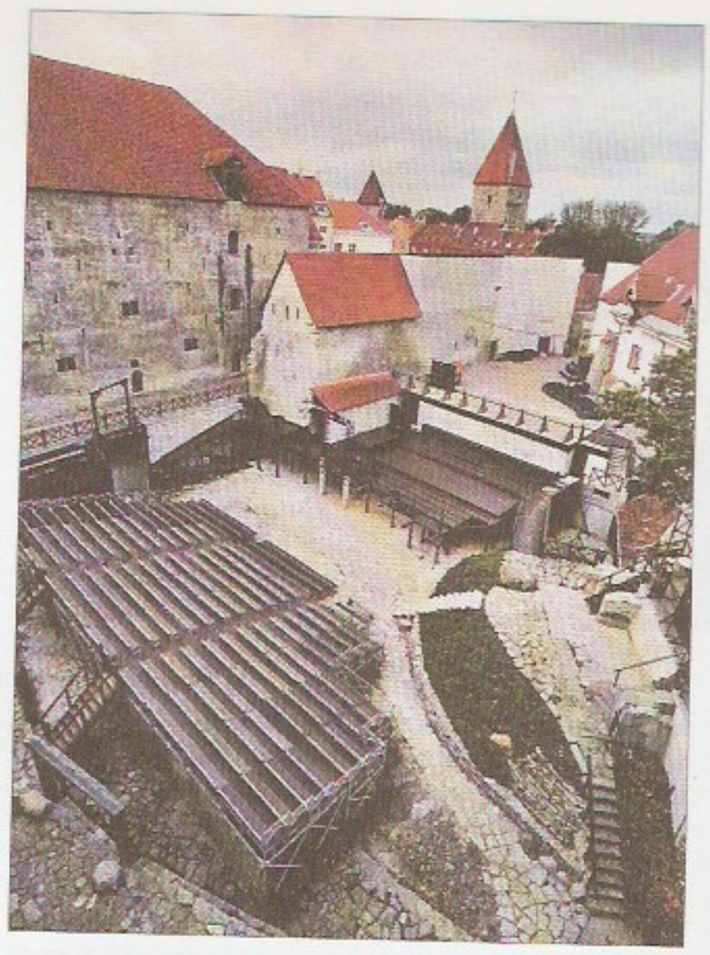

TALLINNA LINNATEATER

Tallinna Looduskaitse Selts on asut. 10. I 1993. Tema eelkäija on Eesti Looduskaitse Seltsi Tallinna osk. (asutati 1. X 1967, töötas mõni aeg nelja iseseisva osakonnana ja liideti 9. XII 1989 Tallinna osakondade ühinemise konverentsil üheks osakonnaks). Selts tegeleb Tallinnas ja mujal ühisk. looduskaitsealase tööga: korraldab keskkonna- ja looduskaitsealaseid nõupidamisi, seminare, lektooriume, talguid, õppematku ja ekskursioone, õpilaste LK-viktoriine, uurimistööde ja kirjandite võistlusi ning matku ja ekskursioone. Selts on assotsieerunud ✧Eesti Looduskaitse Seltsiga. A-st 1995 on T. L. S-i esimees Rein Ratas.

Tallinna Loomaaed on asut. 25. VIII 1939 ja kuulus tollal vormiliselt Eesti Loomakaitse Liidu alluvusse. Loomaaia rajamise peamisi algatajaid olid Peeter Päts ja Gustav Vilbaste. Esimene loomaaia loom oli ilvesepoeg Illu, kes kingiti 1937 Helsingis maailmameistriks tulnud Eesti Laskurliidu võistkonnale. Alguses näidati loomi Kadrioru puukooli terr-l, samal ajal otsiti maa-ala, et rajada korralikku loomaaeda. Kui 1940 seltside ja liitude tegevus keelati, viidi loomaaed Tallinna linnavalitsuse alluvusse (tegutseb senini munitsipaalasutusena). Ka pärast II maailmasõda paiknes loomaaed Kadrioru serval. 26. VI 1983 avati loomaaed uues asupaigas — Veskimetsas vanadest sõjaväeladudest kohandatud ajutistes ehitistes. Pärast Moskva olümpiamänge kehtestati kultuuri- ja spordiasutuste ehitamise keeld, selletõttu hakati tõelisi loomaaiarajatisi ehitama alles taasiseseisvunud Eestis. 1. I 2003 koosnes T. L-a ekspositsioon 3724 isendist (340 liigist). Nii isendite kui ka liikide rohkuse poolest on T. L. Põhjamaade huvitavaim loomaaed. Kaljukitsede ja mägilammaste väljapanekud on maailma parimaid. Märkimisväärselt palju on kotkaste ja raisakotkaste liike ning üsna rohkesti kakulisi ja kurelisi. T. L. on saavutanud edu loomade sigimise ja üleskasvatamise osas. A-st 1998 tegutseb ohustatud liikide paljundamise keskus, koostöös ✧„Lutreolaga" taasasustatakse Hiiumaale euroopa naaritsat. A-st 1949 (vaheaegadega) töötavad õpilasringid, 1980 alustas tööd noorte kunstnike-animalistide ring (juhendaja Sandor Stern). A-st 1996 tegutseb loomaaia toetamiseks T. L-a Sõprade Selts, kellega koos korraldatakse a-st 1998 iga 2 aasta järel Läänemere maade animalistliku skulptuuri festivali. 1983. a-st ilmub loomaaia kalender-aastaraamat. A-st 1989 on T. L. Loomaaedade ja Akvaariumide Ülemaailmse Org-i (WAZA) liige, a-st 1983 Ameerika Loomaaedade ja Akvaariumide Assotsiatsiooni (AAZA) toetajaliige; ta on ka 1993 loodud Euroopa Loomaaedade ja Akvaariumide Assotsiatsiooni (EAZA) ning 1995 loodud Ida-Euroopa ja Põhja-Aasia Loomaaedade Assotsiatsiooni (EARAZA) asutajaliige. 2002 oli T. L-l 227 070 külastajat. Loomaaia dir. on a-st 1975 Mati Kaal.

B: A. Põllusaar (koostaja). *Tallinna väikese loomaaia juht Kadriorus*. Eesti Loomakaitse Liit, Tln, 1940; *Tallinna Loomaaed. Tallinn Zoo*. Tln., 2003. ▸

Tallinna madal (varemalt ka Tallinna kivi, sks *Revalstein*) asub Soome lahes, u. 15 km Aegna saarest põhja pool. A-st 1858 seisis seal tulelaev, esimene tuletorn püstitati 1864. Praegune raudbetoontuletorn (24°44′ ip., 59°43′ pl.) pärineb a-st 1970, see rajati veealusele kivipuistele (maht 2500 m³); torni kõrgus jalamist on 31 m, tule kõrgus merepinnast 29 m.

Tallinna L…
Siseõu, m…

Tallinna L…
Logo

Tallinna L…
Kalender-…
„Tallinna l…
Kaas

Tallinna Meestelaulu Selts, 1916—40 tegutsenud meeskoor, asutati ajakirjanikust laulusõbra Johannes Reinthali (Reintalu) eestvedamisel, esimene dirigent oli Konstantin Türnpu (1916—26). T. M. S. kujunes Eesti silmapaistvaimaks meeskooriks, kes pälvis tunnustust nii kodumaal kui ka külalisesinemistel (1924 Stockholmis ning 1934 Norras, Rootsis, Poolas, Tšehhoslovakkias, Austrias ja Ungaris toimunud kontserdireisil). A-st 1923 ilmusid T. M. S-i kirjastusel noodivihikud „Tallinna Meestelaulu Seltsi laulude kogu". Koori juhatasid ka August Topman (1927—36), Gustav Ernesaks (1935—37) ja Alfred Karindi (1938—40).

Tallinna merelahing, lahing, mille pidasid Vene ja Rootsi laevastik Tallinna reidil 13. V 1790. Vene laevad rivistusid admiral Vassili Tšitšagovi juhtimisel lahte ritta ja jäid ankrusse. Esimeses reas seisid 8 liinilaeva ja 3 fregatti, neist linna pool oli veel 3 fregatti. Rootsi laevastikku (22 liinilaeva ja 12 fregatti) juhatas kuninga vend hertsog Karl (tegelikult admiral Otto Nordenskjöld). Tallinna lahte sisenemisel sõitsid 2 Rootsi liinilaeva madalikule, ülejäänud laevad möödusid tulistades Vene laevade rivist. T. m-u kaotasid rootslased, hävis 2 liinilaeva, 210 meest langes, 71 sai haavata ning 447 sattus vangi. Venelastel langes ainult 8 meest ja 27 sai haavata. T. m-u mälestusmärgina on Tallinnas Estonia pst-l (Tallinna Keskrmtk. kõrval) ankur ja suurtükk, mis on pärit Aegna saare juures madalikule sattunud ja rootslaste endi põletatud liinilaevalt „Riksens Ständer".

Tallinna Muusikakeskkool, lüh. TMKK, 1961 TRK juurde asut. iseseisev riiklik õppeasutus. Kool annab koos keskastme muusikahariduse gümnaasiumihariduse, õppeaeg 12 aastat. TMKK-l on tihedad sidemed EMA-ga ja mõlemal koolil on ühiseid õppejõude. TMKK-s on 6 erialaosk-a: klaver, keelpill, puhkpill (alates 5. kl-st), koorijuhtimine, muusikateooria ja kompositsioon (alates 9. kl-st); üldettevalmistav eriala (8. kl-ni) on mõeldud puhkpilli, koorijuhtimise või muusikateooria erialale üleminekuks, koolis on ka muusikaliste üldainete ja üldhariduse osk. Tegutseb mitu muusikakollektiivi: laste keelpilli-, sümfoonia- ja puhkpilliorkester ning mudilas-, laste- ja kammerkoor. TMKK õppetöö üks vorme on kontserttegevus (peale kooli õpilaskontsertide toimuvad õpilaste ja kollektiivide avalikud kontserdid Tallinnas ja mujal Eestis ning välismaal) ja võistlustest osavõtt. Õpilaste esinemisi on salvestatud mitmele heliplaadile, ilmunud on laste keelpilliorkestri (1999) ning solistide ja kollektiivide (2001) plaadid ning 3 kammerkoori plaati. 2003 lõpetas kooli 39. lend, kokku on TMKK lõpetanud 1001 muusikut. Neist ligi 95 % on jätkanud õpinguid muusikakõrgkoolides. Nimekaid vilistlasi: Peep Lassmann, Lepo Sumera, Tõnu Kaljuste, René Eespere, Andres Mustonen, Kalle Randalu, Ivari Ilja, Arvo Leibur, Lauri Väinmaa, Harry Traksmann, Mart Siimer, Mari Vihmand, Tõnu Kõrvits, Henry-David Varema, Helena Tulve, Olari Elts ja Kalev Kuljus. Kooli dir. on a-st 1991 Tiina Ehin.
B: *Tallinna Muusikakeskkool.* [Koost. T. Ehin.] Tln., 2001.◂

Tallinna Nevski katedraal ehitati 1894—1900 Peterburi arh-i Mihhail Preobraženski projekti järgi, asub Toompeal, on Tallinna suurim kuppelkirik. Katedraali kasutab Moskva ja Kogu Venemaa patriarhile alluv Tallinna Stavropigiaalne Aleksander Nevski Kogudus. Historitsistlik katedraal on ehit. Moskva ja Jaroslavli 17. saj. viiekupliliste kirikute eeskujul. Kirik on pühendatud Kuldhordi suurkhaani vasallile, Novgorodi vürstile Aleksander Nevskile, kelle juhtimisel peatati Jäälahingus (1242) ristirüütlite tung itta. Osa katedraali mosaiike kujutab sakslasi võitnud Aleksander Nevskit ja eestlaste vastu edukaid sõjaretki pidanud Pihkva vürsti Vsevolodi. Nevski katedraal kujunes Eestis venestamise sümboliks. Tornides asub Tallinna võimsaim (11 kellast koosnev, sh. Tallinna suurim, 15 t kaaluv kell) kirikukellade ansambel.◂

Tallinna oblast, haldusüksus Eesti NSV-s 1952—53; u. 14 460, koos Peipsi järve osaga 14 700 km². Hõlmas Tallinna (obl-i keskus), Kohtla-Järve ja Narva vabariikliku alluvusega linna ning tolleaegse Harju, Jõhvi, Keila, Kiviõli, Kose, Loksa, Paide, Rakvere, Rapla, Tapa, Türi ja Väike-Maarja raj-i.

Tallinna Pedagoogikaülikool, lüh. TPÜ, on asut. 1919 Tallinna Õpetajate Seminarina. Kandis 1928—37 nime Tallinna Pedagoogium, 1937—47 Tallinna Õpetajate Seminar, 1947—52 Tallinna Õpetajate Inst. ja 1952—92 Tallinna Pedagoogiline Inst. (lüh. TPedI; 1955—92 Eduard Vilde nim.). 1940 valmis Narva mnt-l ülikooli peahoone (arh-d Alar Kotli ja Erika Nõva). 1952. a-ni koolitati TPÜ-s lasteaiakasvatajaid ja 7-kl. kooli õpetajaid, sealtpeale koolitatakse ka keskkooliõpetajaid. 1965 hakati ette valmistama ka mittepedagoogiliste erialade (raamatukogunduse ja bibliograafia, kultuurharidustöö jmt.) spetsialiste. 1976 avati koolijuhtide kvalifikatsiooni tõstmise teaduskond. 1983 valmisid filoloogiateaduskonna uus õppehoone ja üliõpilaste Karu t-a ühiselamu. 1991. a-st on TPÜ-s magistri- ja doktoriõpe, 1993 alustas tööd sotsiaalteaduskond. Uued on filmi ja video (a-st 1992), haldusjuhtimise (1994), reklaami ja meedia (1995), prantsuse k-e (1996), rekreatsioonikorralduse (1997), rakendusinformaatika (1998), keskkonnakorralduse (1999), idamaade filoloogia (2000) jmt. eriala. A-st 1983 antakse välja ülikooli ajalehte, a-st 1994 TPÜ

toimetisi, a-st 1997 TPÜ aastaraamatut ja a-st 1999 doktoriväitekirjade sarju (humanitaar-, loodus- ja sotsiaalteadused). TPÜ tuntuimad taidluskollektiivid on naiskoor (asut. 1947) ja segakoor (asut. 1981, a-st 1995 kannab nime „Ad Libitum"). 1997 ühinesid TPÜ-ga Rahvusv. ja Sotsiaaluuringute Inst., Ökoloogia Inst. ja Eesti Pedagoogika Arhiivmuuseum, 2003 liitus ka Eesti Akadeemiline Rmtk. 1998 asutati Eesti Demograafia Inst., Haridusuuringute Inst. ja TPÜ Haapsalu Kolledž ning 1999 TPÜ Rakvere Kolledž. 2002 rakendati uued õppekavad: 3 aastat bakalaureuseõpet (43 õppekava) ja 2 aastat magistriõpet. (68 õppekava). Doktoriõpe toimub 14 õppekava alusel. 2003 oli TPÜ-s 7756 üliõpilast ning 328 õppejõudu ja teadustöötajat. 2002 lõpetas TPÜ 1245 in.

B: R. Virkus. *Tallinna Pedagoogikaülikool läbi aegade.* Tln., 1998; *Tallinna Pedagoogikaülikool 1919—1999.* Tln., 2002; M. Põllu. *Tallinna Õpetajate Seminar. Tallinna Pedagoogium 1919—1947.* Tln., 2002. ◙

Tallinna Pedagoogikaülikooli Akadeemiline Raamatukogu, ✧Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

Tallinna Pedagoogiline Seminar, lüh. TPS, annab kutsekõrgharidust, tema eelkäija on 1935 asut. Eesti Naisliidu Kodumajanduse Inst. Kandnud 1940—44 nime Sotsiaal- ja Kodundusinst., 1944 Lastekasvatajate ja Eritoitluse Inst., 1945 Tallinna Toitlustus- ja Eelkoolikasvatuse Tehnikum, 1945—47 Tallinna Õpetajate Seminar, 1947—50 Tallinna Eelkoolikasvatuse Seminar, 1950 Tallinna Eelkoolikasvatuse Kool, 1950—64 Tallinna Eelkoolikasvatuse Pedagoogiline Kool, 1964—66 Tallinna Koolieelse Kasvatuse Kool, 1966—86 Tallinna Pedagoogiline Kool ja 1986—95 Tallinna Pedagoogikakool; praegune nimi a-st 1995. 1945 lõpetas esimene sõjajärgne lend patronaaži, dieetika ning lastesõime- ja lasteaiakasvataja erialal. 1948. a. sügisest ei võetud enam õpilasi patronaaži erialale, viimane lend lõpetas 1950. 1950—76 õpetati koolis ainult koolieelse kasvatuse eriala. 1976 avati muusikaosk., 1982—99 koolitati ka algklassiõpetajaid (sh. a-st 1984 vene koolidele). 1990 taasavati sotsiaaltöö osk., 1992 noorsootöö osk. Õppetöö korraldust on raskendanud kooli asukoha pidev muutumine. 1966 valmis Räägu t. 49 tüüpprojekti järgi ehitatud hoone koos ühiselamuga. 1991 liideti kooliga Eesti Hariduse Arenduskeskuse alushariduse ja metoodika kabinet, 1992 loodi selle alusel alushariduse ja täienduõppe osk. 1993. a-st korraldatakse TPS-is üleriigilisi alushariduse konverentse ning koostatakse metoodilist õppekirjandust.. 2002/03. õ.-a. oli koolis 1113 üliõpilast ja 50 õpetajat. A-st 1986 on dir. Mare Peil.

Tallinna Pedagoogium, alg-, kutse- ja täienduskoolitusõpetajate õppeasutus, avati 1928 pärast Tallinna Õpetajate Seminari reorganiseerimist. Edasi jäi töötama harjutuskool (algkool). Vastu võeti gümnaasiumide, tehnikakoolide ja kunsttööstuskooli lõpetanuid. Õppeaeg kestis 2 aastat. Õppida sai meeskäsitöö, laulmise ja muusika, naiskäsitöö, aianduse ning vene õppekeelega algkooli õpetaja erialal. 1937 reorganiseeriti T. P. uuesti Tallinna Õpetajate Seminariks. Pedagoogiumi lõpetas 205 õpilast. Vt. ka Tallinna Pedagoogikaülikool.

Tallinna Piimatööstus, Tallinna Piimatööstuse AS, lüh. TP, põllumajandussaadusi töötlev toiduainetööstus, mille eelkäijaks võib pidada 1893 asut., Kopli t-l asunud auru jõul töötanud meiereid. Praegune TP asutati aug. 1994, kui erastati Tallinna Piimakombinaat, 2002 lisandus Meieri tootmisosk. (Mulgi Meier). TP tootenimekirjas on üle poolesaja piima-, juustu- ja mahlatoote, mida turustatakse kaubamärkide Tere, Meieri, Emma, Milla, Haps, Võidel, Largo, Merevaik ja Suitsujuust nime all. Lisaks omatoodangule turustab TP oma tütarettevõtte AS Kohuke tooteid Kohuke ja Black Mama. TP on Eesti toiduainetööstuse turuliider (48 % turust). Aktsiakapital 80 mln. kr., 2002. a. oli käive 458 mln. ja kasum 12 mln. kr., töötajaid 250.

Tallinna Pedagoogikaülikooli akadeemilised allüksused ja bakalaureuseõppe erialad (2003)

Filoloogiateaduskond: eesti filoloogia osk., germaani-romaani filoloogia osk., idamaade filoloogia õppetool, keelekeskus, põhjamaade filoloogia osk., slaavi filoloogia osk., tõlkekoolituskeskus
Eesti filoloogia
Eesti keel võõrkeelena ja eesti kultuur
Referent-toimetaja
Inglise filoloogia
Saksa filoloogia (kõrvalainega)
Prantsuse filoloogia (kõrvalainega)
Soome filoloogia (kõrvalainega)
Rootsi filoloogia
Vene filoloogia
Vene keel võõrkeelena (kõrvalainega)
Ajakirjandus
Idamaade filoloogia

Kasvatusteaduste teaduskond: kasvatusteaduste osk., õpetajahariduse osk.
Andragoogika
Eripedagoogika
Alushariduse pedagoog
Klassiõpetaja (kõrvalainega)
Pedagoogika

Kehakultuuriteaduskond: spordialade didaktika osk., sporditeooria osk.
Kehakultuur
Rekreatsioonikorraldus

Kultuuriteaduskond: audiovisuaalkunsti osk., kultuuri osk., kunsti osk., muusika osk.
Kunstiõpetus
Koreograafia
Muusika
Eesti kultuuri ajalugu
Audiovisuaalne meedia
Film ja video

Matemaatika-loodusteaduskond: informaatika osk., matemaatika osk., loodusteaduste osk., töö- ja kutseõpetuse osk.
Informaatika
Matemaatika
Loodusteadused
Keskkonnakorraldus
Geoökoloogia
Füüsika (kõrvalainega)
Bioloogia (kõrvalainega)
Keemia (kõrvalainega)
Käsitöö ja kodundus
Töö- ja tehnoloogiaõpetus
Kutsepedagoogika

Sotsiaalteaduskond: ajaloo osk., filosoofia osk., infoteaduste osk., psühholoogia osk., reklaami ja meedia osk., riigiteaduste osk., sotsiaaltöö osk., sotsioloogia osk.
Haldusjuhtimine
Infoteadus
Ajalugu
Psühholoogia
Reklaam ja imagoloogia
Sotsiaaltöö
Sotsioloogia

Haapsalu Kolledž
Haldus- ja ärikorraldus
Informaatika
Klassiõpetaja (kõrvalainega)

Rakvere Kolledž
Alushariduse pedagoog
Sotsiaaltöö

Tütarettevõtted: AS Kohuke ja Tööstuse Teenindamise AS. Ekspordi osa käibest on u. 1 %, tooteid müüakse pms. Balti riikidesse.

Tallinna Pimedate Ööde filmifestival, a-ni 2001 Pimedate Ööde filmifestival (lüh. PÖFF), 1997 asut. Baltimaade suurimaid iga-aastasi rahvusv. filmifestivale, peakorraldaja Tiina Lokk. Mitmekülgses põhiprogrammis on erilise tähelepanu all Põhjamaade ja Ida-Euroopa filmikunst. Näidatakse ka eriprogramme ja retrospektiive. Festivalifilme on näidatud ka Tartus ja Viljandis. PÖFF-il on kolm allfestivali: animafilmide festival „Animated Dreams" (a-st 1999), tudengifilmifestival „Sleepwalkers" (a-st 2000) ning laste- ja noortefilmide festival „Just Film" (a-st 2001). ▸

PIMEDATE ÖÖDE filmifestival

Tallinna Poeetide Tsunft (vn Ревельский цех поэтов), 1933—35 Tallinnas tegutsenud vene luuletajate ühendus. Asutati Tallinnas elanud literaatide ja Tallinnasse asunud ✧Tartu Poeetide Tsunfti liikmete algatusel. Juht Pavel Irtel, aktiivsed liikmed olid Jelizaveta Roos-Bazilevskaja, Karl Hoerschelmann, Juri Ivask, Boris Nartsissov, Meta Roos, Irina Borman ja Boris Taggo-Novosadov. Ühenduse ettevõtmisel avaldati koguteose ✧„Nov'" 6. ja 7. nr.

B: Русская эмиграция и русские писатели Эстонии 1918—1940. Антология. [Koost. S. Issakov.] Tln., 2002.

Tallinna Poistekoor, 1988 asut. kooristuudio (baaskooliks Tallinna 21. Keskkool). Kontserdikooris laulavad 10—15-aastased poisid ja 16—28-aastased noormehed, lisaks tegutseb 2 ettevalmistuskoori. T. P-i repertuaar hõlmab laule gregooriuse koraalist vokaalpolüfooniliste teosteni ja Eesti heliloomingust spirituaalideni. Koos ERSO-ga on esitatud suurvorme. Koor on teinud kaasa mitmes Rahvusooperi „Estonia" lavastuses, osalenud mitmel ✧„Jazzkaarel" ning laulnud koos Ameerika poistekoori, Viini poistekoori jmt. maineka kooriga. Esinetud on Neeme Järvi, Robert Sundi, Aleksei Nikolajevi, Arvo Volmeri, Eri Klasi, Andres Mustonen, James Littoni jmt. nimeka dirigendi käe all. T. P-i on salvestatud Eesti, Jaapani, Hollandi ja Saksa raadios ning Eesti, USA ja Jaapani televisioonis, välja on antud mitu heliplaati, sh. „Tallinna Poistekoor" (Ils Records, 1995) ja „Ave Maria" (1995). Koor on saanud 1992 Viinis F. Schuberti nim. konkursilistlusel II koha ja eripreemia 1993. võistlusel „Tampereen Sävel" *grand prix*, 3 kuldpitsatiga diplomi, parima dirigendi preemia jmt. auhinda. T. P. on esinenud kõigis Eesti linnades ja paljudes välismaades: Poolas, Austrias, Norras, Ungaris, Venemaal, Hollandis, Saksamaal, Portugalis, USA-s, Kanadas jm. Kunstiline juht ja peadirigent on Lydia Rahula.

Tallinna Polütehnikum, lüh. TPT, Eesti vanim keskastme õppeasutus; asut. 1915 Tallinna poeglaste kommertskoolina (✧Tallinna Tehnikum), praegust nime kannab a-st 1956. Koolis on õpetatud elektrotehnikat, mehaanikat, ehitust, sidetehnikat ja autoasjandust. 1958 viidi ehitus- ning 1961 mehaanika- ja autoerialad üle Tallinna Ehitustehnikumi. Kogu tegevusaja vältel on õpetatud u. 40 eriala , sh. tselluloosi ja paberi tootmist ning trükitehnoloogiat. 2003 koolitati T. P-s energeetika-, arvutitehnika-, automaatika- ja telekommunikatsioonitehnikuid. 2002/03. õ.-a. oli õpilasi 1000 ja õppejõude 60. A-st 2001 on dir. Kalle Sammal.

B: *Tallinna Polütehnikumi kolmveerand sajandit*. Tln., 1990; *Tallinna Polütehnikum 80*. Tln., 1995.

Tallinna Polütehniline Instituut, ✧Tallinna Tehnikaülikool.

Tallinna Prantsuse Lütseum, klassikaline (eestikeelne) humanitaarkeskkool; asut. 1921 Eesti Prantsuse Inst-i, Prantsuse saatkonna ja *Alliance Française*'i toetusel. 1937 valmis Tõnismäel oma hoone (arh. Herbert Johanson). 1940 T. P. L. suleti. Saksa okupatsiooni ajal (1941—44) oli T. P. L. ühendatud J. Westholmi Gümn-ga. 1944—92 oli kool suletud, taas töötab a-st 1992. T. P. L-s õpetatakse süvendatult prantsuse, inglise ja vene k-t. Koolil on oma sümboolika ja ajakiri „Lumen" (asutaja Viktor Kõressaar; 1934—40 ilmus kokku 10 nr-t, 2000 ilmus 1 nr.). Vilistlasi: Georg Ots, Heino Lepikson, Lea Valter. 2002/03. õ.-a. oli õpilasi 769 ja õpetajaid 56. A-st 1992 on dir. Lauri Leesi. ◂

Tallinna Püha Vaimu kirik, Tallinna ainus sakraalehitis, mille põhikuju on püsinud 14. saj-st muutumatuna. Kuulus samanim. seegi juurde, mõnikord on teda nimet. ka rae kabeliks. Kirik koosneb astmeliste otsaviiludega kahelöövilisest ja viievõlvikulisest pikihoonest, selle põhjalööviga liituvast sirge lõpmikuga kooriruumist ja läänevііlul kõrguvast kaheksatahulisest tornist, mida kroonib rõdudega liigendatud barokkkiiver. Kaudselt on T. P. V. k-t esimest korda mainitud 1316, otseselt 1319; rajati tõenäoliselt 13. saj. I poolel koos Püha Vaimu seegiga, ehituslik algkuju pole teada. Nüüdne koor ja pikihoone pärinevad hiljemalt 13. ja 14. saj. vahetusest ning olid algul kaetud lameda puitlaega. Kolmikkaarse raidraamistikuga väikesed ja kindluselaadselt kitsad aknad paiknesid kõrgel (algkujul on säilinud lõunaseina läänepoolseim aken). Keldri pärast rajati koori põrand pikihoone põrandast tunduvalt kõrgemale, käärkambrit ei olnud. Kirik võlviti ja torn (esmamainitud 1363) püstitati tõenäoliselt 1360. a-il. Servjoonvõlve kannavad massiivsed neljatahulised piilarid ja trapetsikujulised seinakonsoolid; võlvikuid eraldavad laiad lamedad vööndkaared. Kolmeastmeliste palendseinte ja arhivoldiga peaportaal paikneb põhjafassaadi läänеotsas. Erandlik on pikiteljelt nihutatud kooriruumiga põhiplaaniline asümmeetria. Hoonet ehituskunstiliselt ilmestavais põhielementides leidub sugulust eelkõige Ojamaa arhitektuuriga. 1630. a-il tehtud uus tornikiiver (Greiger Graff) põles 1684; sellega sarnanev, 1688 taastatud kiiver (Daniel Bickel, Andreas Jahn) on Tallinnas hilisrenessanss-stiilseist vanim (2002 tornis puhkenud tulekahju kahjustas kiivrit sedavõrd, et see tuli asendada). Tulekahjus purunes ka Eesti vanim tornikell (1433, Merten Seifert). Märkimisväärselt rikkalikus sisustuses on Lübecki maalikunstniku ja puunikerdaja Bernt Notke ja tema töökoja kappaltar (end. peaaltar, 1483), võidukaare

grupp (vahemikus 15. saj. I pool — 17. saj. algus), Eesti vanimaid ja kauneimaid, manerismi sugemetega hilisrenessanslikke kantsleid (u. 1597, täiendatud 17. saj. I poolel), renessanss- ja barokkstiilis seinalühtrid, varabaroksed koorivääríd (u. 1660, arvat. Elert Thiele ja tema töökoda) ning baroksed epitaafid. Põhjafassaadi kaunistab barokkstiilis puunikerdistega kell (1684, Christian Ackermann); tuulelipp pärineb a-st 1688 (David Hübener).

B: M. Lumiste. *Pühavaimu kirik*. Tln., 1971. ▲

Tallinna Raamatutrükikoda, Eesti esimene raamatute tootmiseks projekteeritud trükikoda (raamatutootmise täistsükkel: trükiettevalmistus, ofsettrükk, köitmine). Kuulus 1985—90 „Eesti Trükitööstuse" koosseisu, olnud 1991—93 rendiettevõte ning a-st 1993 osaühing. Tegeleb ka raamatute kirjastamise ja hulgimüügiga. 2002. a. valmistas T. R. 997 nimetust raamatuid (12 700 trükipoognat), mille kogutrükiarv oli 2,8 mln.; käive oli 65 mln. kr. (sh. eksport 6,9 mln. kr.), kasum 4,2 mln. kr. Töötajaid 145 (2003). ▸

Tallinna raekoda on piklik, lääne suunas veidi ahenev, trapetsilähedase põhiplaani ning kõrge sadulkatusega kahekorruseline paekiviehitis, mille idafassaadist kerkib 8-tahuline kolmeosalise hilisrenessansliku kiivriga konsooltorn. Raekoda on ehit. arvat. 13. saj. lõpus, hoonet on esimest korda mainitud 1322 *consistorium*'ina, 1364 on seda nimetatud *teatrum*'iks, 1372 *rathus*'iks. Vanimat, idapoolset hooneosa pikendati 1371—74 lääne suunas; see hoone oli praeguse pikkusega, kuid ühekorruseline ning kaaristu laiuse võrra kitsam. Põhijoontes tänaseni säilinud ruumijaotuse ning sise- ja välisilme sai T. r. 1402—04 kiviraidur Ghercke juhtimisel tehtud ümberehitustöödega. Saalid paigutati II korrusele, Raekoja platsile avanev peafassaad toodi ettepoole ning toetati lahtisele võlvkaaristule (see oli Tallinna ehituskunstis uus motiiv), hoone idaviilule püstitati torn. 1530 paigutati torni praegu Vana Toomana tuntud tuulelipp. 1627—28 lisati tornikiiver (puuseppmeister Greiger Graff), peafassaadile pandi lohepeakujulised veesülitid (vasksepp Daniel Pöppel) ning läänevііlule pitsiline tuulelipp. Keldrit ja I korruse ruume katavad 4-tahulistele piilaritele toetuvad lihtsad ümarkaarsed servjoonvõlvid. Peakorruse esinduslikemad ruumid on kahelööviline pidulik kuue võlvikuga kodanikesaal ja sellest idas asuv raesaal. Sisustusest on säilinud raepingid (ühe külgleenid on pärit u. 1370. a-test ning medaljonidega seljatugi 15. saj. algusest, teise reljeefidega külgleenid 15. saj. algusest), häirekell (1586), Justitia figuuriga (1629) ja linna vapiga raidreljeefid (1652), manitsustahvel (1651), 8 kohtumõistmisteemalist lünetimaali (1667, Johann Aken), nikerdfriis (1667—96, Elert Thiele, Joachim Armbrust) ning 6 kroonlühtrit (17. saj. II pool). Raekoja torn põles 1944. a. pommirünnaku ajal maha ning taastati 1952, Vana Toomas asendati koopiaga; 1996 ehitati uus torn. T. r. restaureeriti 1971—75 (arh. Teddy Böckler, sisearh-d Leila Pärtelpoeg ja Udo Umberg). Praegu kasut. raekoda Tallinna linnavalitsuse esindushoonena.

B: R. Kangropool. *Tallinna raekoda.* Tln., 1982; T. Böckler. *Tallinna raekoda*. Tln., 1999. ▸

Tallinna rahvusvaheline orelifestival on Eestis pikaajalisima traditsiooniga klassikalise muusika suursündmus, toimub igal aastal. Esimene T. r. o. korraldati sept. 1987, järgmised on toimunud alati juuli lõpus ja augusti algul ning kestnud kümme päeva. Igal festivalil on olnud oma teema, kokku 408 kontserdil on kõlanud enam kui 200 helilooja teoseid. Festivalil on esinenud 22 riigist (enim Saksamaalt) 112 organisti, nende seas Olivier Latry, Jon Laukvik, Werner Jacob, Bernhard Haas, Stefan Palm, Alan Sutton, Peter van Dijk, Martin Haselböck ja José Luis González Uriol. Iga T. r. o-i ajal korraldatakse u. 30 kontserti (ligi pooled väljaspool Tallinna) ja toimuvad organistide meistriklassid;

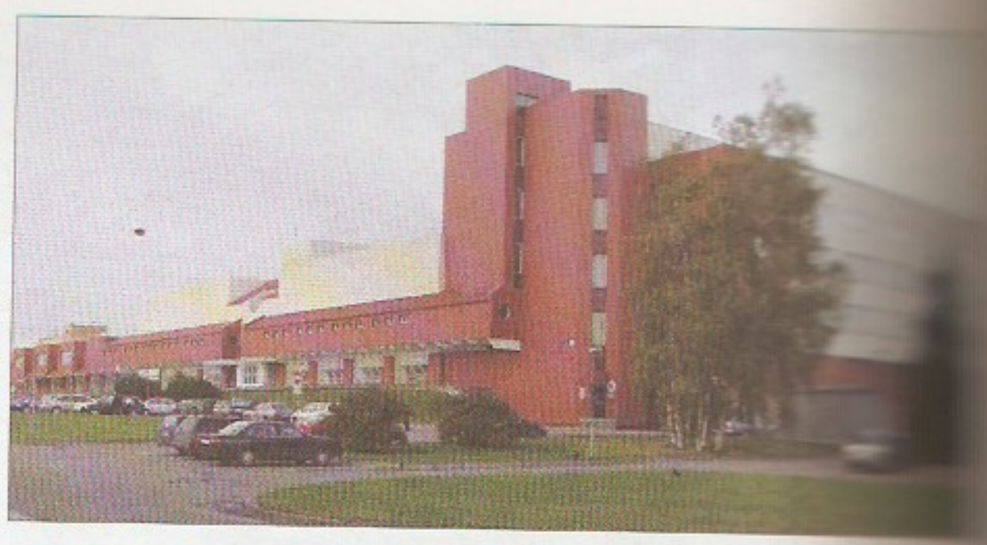

Tallinna Raamatutrükikoda

Tallinna raekoda

keskm. külastajate arv on olnud 4000, 17. festivalil (2003) ületas külastajate üldarv 65 000 piiri. Festivali algatas Andres Uibo, kes on tänini selle kunstiline juht; a-st 1997 korraldab T. r. o-i ✧„Eesti Kontsert". ▸

Tallinna Rakenduskunsti Kool, ✧Eesti Kunstiakadeemia.

Tallinna rakenduskunsti triennaal, rahvusv. tarbekunstiüritus, mida korraldab a-st 1997 MTÜ Tallinna Rakenduskunsti Triennaali Ühendus (asut. 1995, liikmed on kunstnikud, kunstiteadlased, näitusekorraldajad). T. r. t-i eelkäija on Baltimaade tarbekunstitriennaalid (esimene korraldati 1979). Avatud on temaatilised näitused („Tarbetud asjad", 1997; „Omand", 2000), antakse välja trükiseid, arendatakse rahvusv. koostööd ja propageeritakse tarbekunsti.

Tallinna Raudtee-tehnikakool, raudtee alamastme tehnikuid (vedurimasiniste ja nende abisid, teemeistreid, telegrafiste jt.) valmendanud kutsekool, tsaariaegse Eesti suurim tehnikaõppeasutus. Asutati 1880. Kooli ettevalmistusklassi kursus vastas 2-aastase ministee-

Tallinna

riumikooli 2. klassile. Vastu võeti kihelkonna-, kreis- ja linnakoolis õppinud 14—17-aastasi poisse. Põhikursus oli 3-aastane, järgnes 2-aastane praktika ja seejärel kutseeksam valitud erialal. Õpetati matemaatikat, füüsikat, liid- ja rakendusmehaanikat, aurumehaanikat, elektrotehnikat, maamõõtmist, puu- ja metallitööd, sepatööd, tisleritööd, ilukirja, usuõpetust, laulmist ja võimlemist. Rõhku pandi nii käelisele tööoskusele kui ka teoreetilisele teadmistele ja joonestamisele. Õppekeel oli vene k. 1918. a. veebr-s evakueeriti kool Venemaale. 1923 tunnistati kooli lõpetanud kutseõigustega tehnikuteks. Eestis lõpetas kooli u. 760 õpilast.

B: V. Sirk. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani*. Tln., 1983.

Tallinna Reaalkool, lüh. TR, Eesti vanuselt teine reaalkool ja teine Tallinnas järjepidevalt tegutsenud keskkool; asut. 1881 Tallinna Peetri Reaalkoolina (*Petri-Realschule zu Reval*). Olnud a-ni 1954 poeglaste-, seejärel segakool. Õppekeel on olnud 1881—90 saksa, 1890—1917 vene ja a-st 1918 eesti k. Koolimaja (1883, arh. Maximilian Höppener, lõppkavand valmis Carl Jacoby osalusel) oli Tallinna esimene koolimajaks ehit. hoone, renoveeriti 2000. TR on kandnud mitut nime, sh. Tallinna Linna I Reaalkool (1919—23), Tallinna Linna Poeglaste Reaalgümn. (1923—30), Tallinna Linna Poeglaste Gümn. (1930—37), Tallinna II Gümn. (1937—40 ja 1941—44), Tallinna II Keskkool (1940—41 ja 1944—90); TR taas a-st 1990. Esimene dir. oli Peter Osse (1881—90), kauaaegsed dir-d on olnud Wilhelm Petersen (1890—1914), Nikolai Kann (1906—33), Aleksei Tsõgankov (1953—70) ja Hain Hiiemaa (1976—80, 1986—95), staažikaim inspektor Ernst Peterson (Särgava), a-st 1998 on dir. Gunnar Polma. Reaalkooli juures paiknevad Vabadussõjas langenud Tallinna õpetajate ja õpilaste mälestussammas (1927, Ferdi Sannamees, arh. Anton Soans; kõrvaldati 1940, paigaldati taas 1941, hävitati 1948 ja taastati 1993, Vambola Metts ja Arseni Mölder, arh. Rein Heiduk), maadleja Georg Lurichi bareljeef (1971, A. Mölder) ja E. Petersoni (Särgava) mälestussammas (1998, Matti Varik, arh. Allan Murdmaa). Reaalkoolil on oma sümboolika ja almanahh „Realist" (1935—40 ilmus 12 nr-t, a-st 1989 on ilm. 5 nr-t). A-st 1998 ilmub ajaleht „Reaali Poiss". A-st 1996 õpetatakse gümnaasiumiklassides süvendatult matemaatikat ja füüsikat. Kooli meeskond osales Tallinna esimeses avalikus jalgpalli- (1909) ja jääpallimängus (1913) ning Eesti esimeses ametlikus korvpallivõistluses (1920). Võistlusi: Herbert Johanson, Theodor Kalep, Ilmar Laaban, G. Lurich, Paul-Eerik Rummo, Andres Tarand, Veljo Tormis, Mihkel Veiderma ja Linnar Viik. 2002/03. õ.-a. oli koolis 1069 õpilast ja 70 õpetajat.

B: *Mehed Vabaduse Puiesteelt.* [Toim. J. Remmelgas.] Uppsala, 1972; *Reaali Teine Raamat.* [Toim. H. Taremäe.] New York, Toronto, 1991; *Tallinna Reaalkool 1881—2001. Võilehed.* [Koost. K. Kukkur.] Tln., 2002. ◂

Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut, ▸Eesti Kunstiakadeemia.

Tallinna Sadam, AS Tallinna Sadam, Eesti suurim kauba- ja reisisadam, tema koosseisu kuuluvad Vanasadam, Muuga sadam, Paljassaare sadam ja Paldiski lõunasadam. Sadamaga ja sadama klientidega on seotud hinnanguliselt ligi 30 % Eesti SKT-st. Asutati 1991 riigiettevõtena, muudeti 1996 täielikult riigile kuuluvaks aktsiaseltsiks, põhikapital 2,65 mrd. kr. Suure transiidi- ja reisijateveoga T. S-a veosekäive oli 2002. a. 37 mln. t, reisijate arv 5,9 mln. ja huvireisijate (kruiisireisijate) arv 127 000 (165 laeva). Kuulub Rahvusv. Sadamate Assotsiatsiooni (*International Association of Ports and Harbours*, IAPH), on Balti Sadamate Org-i (*Baltic Ports Organization*, BPO) asutaja ja kauaaegne liige ning a-st 1998 organisatsiooni *Cruise Europe* liige. ▲

Tallinna Saksa Kultuuriinstituut on loodud 1991, et tutvustada Eestis Saksa kultuuri, edendada Saksamaa ja Eesti kultuurikontakte ning võimaldada huvilistel osaleda saksa k-e kursustel. 1992. a. sügisel avati Tartu Saksa Kultuuri Inst. 1. IV 1998 avati Eestis Goethe Inst., mis tegutseb koostöös T. S. K-ga. Sellest ajast esitlevad mõlemad institutsioonid ennast nime all T. S. K./Goethe Inst. (Tallinna SKI/GI). Töö põhivaldkonnad on saksa k. ja kultuur: korraldatakse ja toetatakse Saksa kultuuri (kunst, muusika, teater, kirjandus, filmindus) tutvustavaid üritusi, pakutakse erineval tasemel ja msg. suunitlusega keelekursusi, võimaldatakse sooritada rahvusvaheliselt tunnustatud Goethe Inst-i eksameid ning korraldatakse saksa k-e

õpetajatele seminare ja *workshop*'e. Tallinna SKI/GI-s on laenurmtk., kus on üle 8000 säiliku (raamatud, ajakirjad, heli- ja videokassetid). Goethe Inst-i juhataja on Mikko Fritze, T. S. K-i juhataja Anne Lind. ▸

Tallinna saksa teater, esimene kutseline Eesti teater, tegutses (vaheaegadega) 1795—1939. A-st 1809 kandis nime Tallinna Teater (sks *Revaler Theater*), a-st 1860 Tallinna Linnateater (sks *Revaler Stadttheater*) ja a-st 1910 T. S. T. (sks *Revaler Deutsches Theater*). Teatri rajamisele Tallinnas eelnes harrastusteatri *Revaler Liebhaber Theater* tegevus (1784—92), selle juht oli a-ni 1790 August von Kotzebue. 1795 esines Tallinnas *madame* Tilly ooperitrupp, mille mõningad liikmed jäid Tallinna ja asutasid siin esimese paikse näitetrupi (1795—98). Mõlemas trupis mängis kaasa hilisem kuulus näitlejanna Sophie Schröder. Kavas olid valdavalt ooperid (Mozart) ja laulumängud. 1804—09 juhtis truppi tenor Benedikt Leberecht Zeibig. 1809 avati Laia t-a alguses esinduslik teatrimaja. Saal mahutas ligi 600 in. Mängiti jante, näitemänge (Kotzebue), tragöödiaid (Shakespeare, Schiller), oopereid (Auber, Cherubini, Weber, Rossini, Bellini, Donizetti) ja laulumänge. Esitati ka esimese eestlasest näitleja Peter Steinsbergi eestikeelseid näidenditöötlusi („Häbbi sellel, kes petta tahhab", 1819, „Krappi Kaie Willetsus ehk Kes paljo lobbiseb, peab paljo wastama", 1821, „Permi Jago unne-näggo", 1824). Teatri edukaim tegevusaeg oli Eduard Berenti juhtimisel 1869—96. Mängukavas oli oluline koht klassikal (Shakespeare, Goethe, Schiller). Heatasemelise draamatrupi kõrvale palkas ta mõnel hooajal ka ooperitrupi (kavas olid Meyerbeeri, Wagneri, Verdi ja Bizet' ooperid). Suure populaarsuse saavutas operett (Suppé, J. Strauss). Esines nimekaid külalisi, sh. USA mustanahaline Shakespeare'i tõlgendaja Ira Aldridge. Hiljem mängisid kaasa ka eesti näitlejad (Aleksander Trilljärv, Netty ja Paul Pinna jmt.). Suviti mängis Tallinna trupp Tartus sealse Saksa Käsitööliste Seltsi Suveteatris. 1910 valminud uues teatrihoones (praegu Eesti Draamateater; Laia t-a maja oli 1902 põlengus hävinud) mängisid nii oma näitetrupp kui ka külalised (1913 ooperitrupp Milanost). 1920. a-il muutuski see põhil. üüriteatriks, mille Eestimaa Saksa Teatriselts müüs 1939 Eesti Draamateatrile. Samal aastal lahkusid saksa teatritegelased ümberasumise korras Eestist. ▸

Tallinna Saksofonikvartett on asut. 1983 Olavi Kasemaa eestvedamisel, praeguses koosseisus (O. Kasemaa, Villu Veski, Valdur Neumann, Hendrik Nagla) mängitakse a-st 1985. T. S-i repertuaar sisaldab ligi 150 teost renessanssmuusika transkriptsioonidest džässini; 24 Eesti heliloojat (sh. Eino Tamberg ja Lepo Sumera) on kirjutanud just T. S-le 40 uudisteost, sh. ulatuslikke oopusi (Alo Põldmäe kammerooper „Depressioon baaris"). T. S. on teinud koostööd mitme muusikakollektiivi (sh. ERSO ja Tallinna Kammerorkestri), dirigendi (Eri Klasi, Tõnu Kaljuste) ning vokalistiga (püsivamalt Tiiu Levaldi ja Pille Lillega). Esinetud on Lätis, Venemaal, Soomes, Norras, Taanis, Saksamaal, Prantsusmaal, Hispaanias, Šveitsis ja Kanadas ning osaletud Valencia (1997) ja Montréali saksofonistide maailmakongressil (2000). Hulgaliselt on tehtud raadiolindistusi, salvestatud üks vinüülplaat ja kaks laserplaati (1994, 2003).

Tallinna-Saku liivamaardla asub Harjumaal Saku v-s, pindala 1039 ha. Tootus kiht (paksus 2,6—19,8 m) on Kvaternaari liiv, katendi paksus kuni 0,8 m. Liiva keskm. omadused: peensusmoodul 2,0 %, savi- ja tolmuosakesi 2,0 %, osakesi, mille läbimõõt on üle 5 mm, on 3,0 %. Sobib ehitusliivaks. Mäetehnilised omadused ei ole keerulised; Raku järve normaalne veetase on 42,5 m ü. m. Liigne vesi suunatakse Ülemiste järve. 2002 kaevandasid liiva AS Silikaat, AS Teede REV-2 ja AS Baltifalt, kokku 809 000 m³. ■

Tallinna Sõber.

Tallinna Teataja

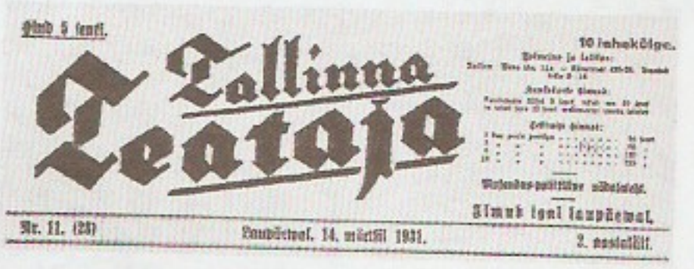
Tallinna Teataja

„Tallinna Sõber", nädalaleht, mida Eestimaa rüütelkond andis 1879—95 välja talurahva jaoks. Toim. oli maamõõtja Wilhelm Friedrich Eichhorn, trükiti „Lindforsi Pärijate" juures; lehel oli ka lisa. Tagurliku suuna tõttu vähenes „T. S-a" tellijate arv algsest 1400-st 110-ni. ▲

„Tallinna Teataja", 1. 1910—22 Tallinnas ilmunud päevaleht, mille asutasid „Virulase" juurest lahkunud ajakirjanikud, a-st 1919 Eesti Rahvaerakonna häälekandja. Oli 1911—16 Konstantin Pätsi peatoimetamisel suhteliselt radikaalne. 1910—19 ilmus 3 korda nädalas lühiväljaanne „Tallinna Uudised". Andis välja mitut lisa: kirjanduslikku lisa „Külaline" (1910—15), pilkelehte „Kaval Hans" (1911), juriidilist lisa „Õigus" (1914) ja „Põllumajandust" (1921). — **2.** Tallinnas 1930—31 ilmunud majandus- ja poliitikaalane nädalaleht. ▲

Tallinna Teatrikool, 1942—46 ✧Tallinna Konservatooriumi Riikliku Lavakunstikooli järglasena tegutsenud kõrgem õppeasutus. Sõjaaja oludes toimus õppetöö katkendlikult, ainus lend lõpetas 1946 Riikliku Draamastuudio eriklassina. Õpetasid tuntud pedagoogid Leo Kalmet, Felix Moor, Hanno Kompus, Gerd Neggo, Voldemar Mettus, Helmi Tohvelman, Liina Reiman, Kaarli Aluoja jmt. Vt. ka 11. kd., lk. 642.

DAS THEATER.

Tallinna [illegible]
(*Revaler Theater*)
Lai t. 1, arh. [illegible]
Hemming), 1910

B: L. Taarna. *Tallinna Teatrikool (Draamastuudio eriõlane)*. Tln., 2002.

Tallinna Tehnika- ja Teaduskeskus, Energiakeskus, sihtasutusena tegutsev õppe- ja vaba aja keskus, mille asutasid 1999 Eesti Energia AS, AS Tallinna Soojus, Tallinna linn ja TTÜ, asub Tallinnas 1913—79 tegutsenud soojuselektrijaama hoones. Keskuse põhiülesanne on tehnika ja tehnikateaduste tutvustamine ning näitliku õppe arendamine. Väljapanek koosneb teemanäitustest („Seebimullitused", „Magneti mõistatused", „Huvitavad loodusnähtused" jmt.) ja eri valdkondade üksikeksponaatidest (enamik eksponaate on mõeldud katsetamiseks, õppimiseks ja mängimiseks). Keskuse eelkäija oli samas hoones 1993—98 tegutsenud energeetikamuuseum.

Tallinna Tehnikakõrgkool, lüh. TTK, on asut. 1940 Tallinna Õhtutehnikumina. Olnud 1944 Tallinna II Tööstustehnikum, 1945—48 Tallinna Industriaaltehnikum, 1948—54 Tallinna Arhitektuuri-Ehitustehnikum, 1954—61 Tallinna Ehitustehnikum, 1961—92 Tallinna Ehitus- ja Mehaanikatehnikum, 1992 sai rakendusliku kõrgkooli õigused ja nimetati Tallinna Kõrgemaks Tehnikakooliks, praegust nime kannab a-st 1999. 2002 tegutsesid 4 teaduskonda — arhitektuuri-, ehitus-, mehaanika- ja transporditeaduskond — ning ehitusteabekeskus, kehakultuurikeskus ja avatud kõrgkool. TTK-s õpetatakse autotehnikat, hoonete ehitust, masinaehitust, rakendusarhitektuuri, rakendusgeodeesiat, tehnoökoloogiat, raudteetehnikat, teedeehitust, tehnomaterjalide turundust, transporti ja logistikat. A-st 2000 ilmub ajaleht „Noor Insener" ja a-st 2002 väljaanne „Tallinna Tehnikakõrgkooli toimetised". 2002/03. õ.-a. oli üliõpilasi 1600. A-st 1992 on rektor Arvi Altmäe.

B: *Tallinna Ehitus- ja Mehaanikatehnikum. 1940—1990*. Tln., 1990.

Tallinna Tehnikaülikool, lüh. TTÜ, tehnikakõrgkool; asut. 1918 Eesti Tehnika Seltsi tehniliste erikursustena, oli 1919—36 Tallinna Tehnikum (1919—20 Eesti Tehnika Seltsi erakool, 1920—36 riigikool), 1936—38 Tallinna Tehnikainst., 1938—41 ja 1941—44 TTÜ, 1941 ja 1944—89 TPI, a-st 1989 taas TTÜ. Eesti Tehnika Seltsi tehnilised erikursused alustasid A. M. Lutheri mööblivabriku hoones tööd 115 õppijaga, a-st 1919 töötas Tallinna Tehnikum Pikal t-l Kanuti Gildi majas, 1932 koliti Koplisse Vene-Balti laevatehase end. haldushoonesse. Algusaastail sai õppida ehitustehnikat, arhitektuuri, hüdrotehnikat, laevaehitust, elektrotehnikat ja masinaehitust, hiljem lisandusid maamõõtmine, laevamehaanika ja tehniline keemia. Õppetöö läbiviimiseks olid koolil heal tasemel elektrotehnika tugevvoolu, nõrkvoolu ja raadio, keemia-, materjalide proovimise ja soojusjõu laboratoorium ning füüsika-, geodeesia-, geoloogia- ja mineraloogia kabinet. 1920.—30. a-il korraldati õppe- ja täienduskursusi (sh. ehituse, maamõõtmise, raadioside, laevajõumasinate ja kalanduse alal). Esimesed 12 inseneri lõpetasid 1923. Tehnikumi õppejõud (Evald Malhenek, Gottfried Hacker jmt.) osalesid tehnika oskussõnavara loomises ja korrastamises. 1920. a-te lõpus ilmusid esimesed eestikeelsed üliõpilastele mõeldud tehnikaõpikud. 1920—31 tegutses tehnikumi juures laevamehaanikate kool ja 1921—35 tööstuslike katsekoolide tehniliste ainete õpetajate osk. 1923 asutati tehnikumi juurde mehhano-, elektro- ja soojustehnilise ning tehnoökonomilise uurimistöö tegemiseks Riiklik Katsekoda. 1936 kujunduti senine tehnikum insenerihariduse ümberkorraldamisega tehnikainst-ks, kus alustasid tööd ehitus-, keemia- ning mehaanika ja mehaanilise tehnoloogia osk. 1938—40 tegutsesid ehitus- ja mehaanikateaduskond ning keemia- ja mäeteaduskond. 1939 avati elektrotehnikaharu ja 1940 majandusteaduskond. 1945 taastati arhitektide õppekava (1954 viidi eriala üle kunstiinst-i). 1947 ehitus- ja mehaanikateaduskond lahutati. 1953—60 koolitati majandusinsenere mehaanikateaduskonnas. 1958 avati energeetika- ja 1965 elektrotehnikateaduskond (nime on mitu korda muudetud, a-st 2001 infotehnoloogia teaduskond), 1994 humanitaarteaduskond ja matemaatika-füüsikateaduskond (a-st 2002 matemaatika-loodusteaduskond). 1937—95 üllitati TTÜ toimetisi. 1939 avaldati TTÜ aastaraamatu 1. kõide, selle

Tallinna Tehnikaülikooli bakalaureuse- ja inseneriõppe erialad ja akadeemilised allüksused (2003)

Ehitusteaduskond
ehitus- ja tsiviilehitus (inseneriõpe)
transpordiehitus (inseneriõpe)
keskkonnatehnika (inseneriõpe)
logistika
keskkonnakorraldus ja puhtam tootmine (ingliskeelne õpe)

Energeetikateaduskond
elektrivõrgud ja jõuelektroonika
elektroenergeetika
geotehnoloogia

Humanitaarteaduskond
haldusjuhtimine
halduskorraldus

Infotehnoloogia teaduskond
informaatika
infotehnoloogia
telekommunikatsioon
elektroonika
arvuti- ja süsteemitehnika

Keemia- ja materjalitehnoloogia teaduskond
keemia- ja keskkonnakaitse tehnoloogia
polümeertehnika ja tootearendus
materjalitehnoloogia

Majandusteaduskond
ärijuhtimine
rahvamajandus
rahvusvaheline ärikorraldus (ingliskeelne õpe)

Matemaatika-loodusteaduskond
tehniline füüsika
geotehnoloogia
rakendusökoloogia ja biotehnoloogia

Mehaanikateaduskond
mehhatroonika
soojustehnika
tootmistehnika ja tootmine
tööstustehnika ja juhtimine (ingliskeelne õpe)

Tallinna Majanduskool
avalik haldus
majandusarvestus
rahvus- majandus ja ärikorraldus
finantsvara haldamine

Tartumaa Kolledž
turism- ja teenindustuskorraldus
elektroonika

Virumaa Kolledž
informaatika
masinaehitus ja tööstusettevõtlus

Tallinna Tehnikaülikooli teaduskonnad (2003)

Ehitusteaduskond: ehituse projekteerimise inst., ehitustootluse inst., keskkonnatehnika inst., mehaanikainst., teedeinst.
Energeetikateaduskond: elektrivõrkude ja jõuelektroonika inst., elektroenergeetika inst., elektrotehnika aluste ja elektrimasinate inst., mäeinst.
Humanitaarteaduskond: humanitaar- ja sotsiaalteaduste inst., haridusuuringute keskus, keeltekeskus, spordikeskus
Infotehnoloogia teaduskond: arvutiteaduse inst., arvutitehnika inst., automaatikainst., elektroonikainst., informaatikainst., raadio- ja sidetehnika inst., rehabilitatsioonitehnoloogia keskus
Keemia- ja materjalitehnoloogia teaduskond: keemiatehnikainst., materjaliteaduse inst., polümeermaterjalide inst., toiduainete inst., materjaliuuringute keskus
Majandusteaduskond: majandusarvestuse inst., rahvamajanduse inst., territoriaalmajanduse inst., ärikorralduse inst.
Matemaatika-loodusteaduskond: füüsikainst., geenitehnoloogia inst., keemiainst., matemaatikainst., biomeditsiinitehnika keskus, insenerigraafika keskus
Mehaanikateaduskond: masinaehituse inst., materjalitehnika inst., mehhatroonikainst., soojustehnika inst.

väljaandmine taastati 1994. A-st 1949 ilmub ülikooli ajaleht, mis on kandnud nime „Tallinna Polütehnik" (1949—89), „Tehnikaülikool" (1989—2000) ja a-st 2000 „Mente et Manu" (trükiarv 1000). 1991 algas üleminek ainesüsteemsele õppele, 1995 alustati bakalaureuseõpet ja 2002 mindi üle Bologna leppest lähtuvale õppekavade süsteemile (3+2 aastat). 1962 hakati ehitama Mustamäele uut ülikoolilinnakut (arh-d Uno Tõlpus, Henno Sepmann, Olga Kontšajeva). 1964—68 valmisid õppehoonestik ja peahoone, 1972 valmis rmtk. ning 1974 spordihoone. 1997. a-st on TTÜ-ga liidetud 3 õppeasutust (Kõrgem Majanduskool, Kuressaare Kolledž ja Virumaa Kolledž) ning 6 teadus- ja arendusasutust (Eesti Energeetika Inst., Eesti Majanduse Inst., Geoloogia Inst., Keemia Inst. (tegevus lõpetati 2002), Küberneetika Inst. ja Põlevkivi Inst.). Ülikooli tuntuimad taidluskollektiivid on akadeemiline meeskoor (asut. 1945), rahvatantsuansambel ✧„Kuljus" (1949), puhkpilliorkester (1950), akadeemiline naiskoor (1951) ja kammerkoor (1966). 1965 hakati akadeemilise meeskoori algatusel taastama Glehni lossi, mida a-st 1977 kasutab ülikooli kultuurikeskus. 2003 oli TTÜ-s 8 teaduskonda, 32 instituuti, 7 keskust, 109 õppetooli, 8 lektoraati, 476 õppejõudu (sh. 107 professorit) ja 140 teadurit. Üliõpilasi oli 9751, neist 1570 magistri- ja 368 doktoriõppes; õpetajakoolitust sai 54 üliõpilast. Rmtk-s (asut. 1919) oli 711 000 teavikut.

B: *Eesti Tehnika Selts. Tallinna Tehnikumi programm.* Tln., 1919; *Tallinna Tehnikum 1918—1928.* Tln., 1928; *Eesti Vabariigi Tallinna Tehnikaülikooli aastaraamat,* I. Tln., 1939; *Ehitusinsenerid TPI-st.* Tln., 1986; *Tallinna Polütehniline Instituut 1936—1986.* Tln., 1986; *Tallinna Tehnikaülikooli lõpetanud 1918—1993.* Tln., 1993; *Tallinna Tehnikaülikool. Teadustegevus.* Tln., 1993; *75 aastat Tallinna Tehnikaülikooli.* Tln., 1994; *Mehaanikainseneride koolitus 1918—1998.* Tln., 1998; V. Mägi. *Nägus ja kehja. Eesti insenerimõtte arenguid ja suundumusi.* Tln., 2001. ▲ 4

Tallinna Tehnikaülikooli Akadeemiline Meeskoor, lüh. TAM, on asut. okt. 1945. Koori eelkäijaks on 1930.—40. a-tel TTÜ juures tegutsenud meeskoor. Repertuaar ulatub rahvalikest lauludest klassikaliste ja nüüdisaegsete koorilaulude ja suurvormideni, kindel koht on Eesti algupärasel koorimuusikal, sh. pühendduslugudel (Gustav Ernesaks, Villem Kapp, Alfred Karindi, Tuudur Vettik jmt.). Koor on silma paistnud ja saanud auhindu rahvusv. koorifestivalidel, sh. Tallinnas (1975), Itaalias Gorizias (1978), Viinis Schuberti-nim. koorivõistlusel (1988), Turus Madetoja-nim. festivalil (1989), Iirimaal Corkis (1991) ja Walesis Llangollenis (1993) I koha. Dirigente: Arno Kallikorm, Harald Uibo, Ants Üleoja, Jüri Rent, a-st 2003 Peeter Perens.

B: *50 aastat Tehnikaülikooli Akadeemilist Meeskoori.* [Koost. T. Himma.] Tln., 1995.

Tallinna Tehnikaülikooli Kammerkoor on asut. 1966, lauljateks põhil. ülikooli tudengid ja vilistlased. Kammerkoor on osalenud paljudel koorifestivalidel ja -võistlustel nii Eestis kui ka mujal, suurimaid saavutusi on Viinis Schuberti-nim. koorivõistlusel võidetud *grand prix* (1991) ning Budapesti rahvusv. koorifestivalil saadud kuld- ja hõbediplom (1999). Dirigente: Ene Üleoja, Ants Üleoja, Karin Rööp, Evi Eespere, Peeter Perens (sügisest 1996).

Tallinna Tehnikum, lüh. TT, **1.** 1918—36 tegutsenud tehnikaõppeasutus. Arenes sisuliselt kõrgkooliks. 1920—23 tegutses tehnikumi juures eeltehnikum, 1920—31 laevamehaanikute kool ja 1921—35 tööstuslike kutsekoolide tehniliste ainete õpetajate osk. 1923—36 lõpetas TT kõrgema astme 300 inseneri ja arhitekti ning alamastme 127 tehnikut. Vt. ka Tallinna Tehnikaülikool. — **2.** Riigi Tehnikagümn-st (kujunes 1915 asut. Tallinna poeglaste kommertskoolist) 1929 moodust. keskastme õppeasutus, mis koolitas tehnikuid. Õpetati masinaehitust, elektrotehnikat, ehitust ja maamõõdu-kultuurtehnikat. Kooli juures tegutses tehnikute ja maamõõtjate riiklik kutseeksamikomisjon. 1939 muudeti kool keskharidusel põhinevaks kõrgema astme tehnikakooliks. 1939 alustati Pärnu mnt. õppehoone ehitamist (arh. Alar Kotli). 1944 muudeti kool Tallinna I Tööstustehnikumiks, mis 1945 nimetati Tallinna Elektromehaanika Tehnikumiks ja 1956 Tallinna Polütehnikumiks.

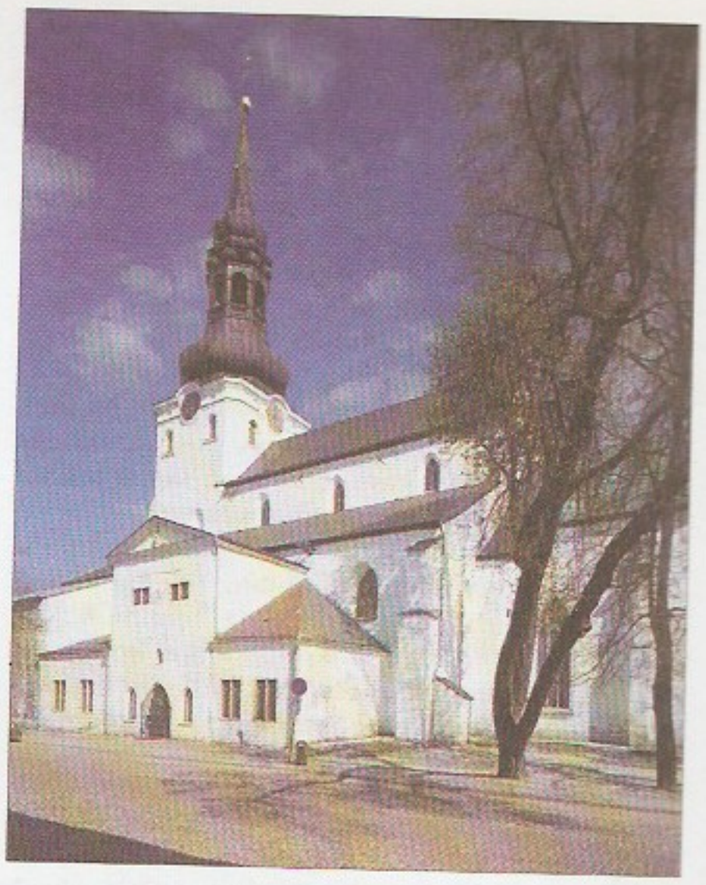

Tallinna [illegible]

B: *Riigi Tehnika Gümnaasium 1927.—1928. a.* Tln., 1928; *Tallinna Tehnikumi õppekavad.* Tln., 1929; *Kutseharidus Eestis.* Tln., 1938; *Tallinna Tehnikum 1938—1939.* Tln., 1939.

Tallinna toomkirik paikneb Toompeal end. Suure Linnuse keskosas. Arvat. pärast taanlaste Tallinna-vallutamist 1219 ehitati Toompeale ajutine puukirik. Kivikirikut hakkasid rajama ilmselt dominiiklaste ordu mungad, kes tulid Tallinna arvat. 1229. Esimest korda on kirikut mainitud 1233, samal aastal lõpetasid dominiiklased ehitustegevuse. Kloostrikirikuks kavandatud, kuid ilma klausuurita peakirikuks kohandatud hoone valmis 1240, see pühitseti Neitsi Maarjale ning sai Põhja-Eesti toomkirikuks. Arvat. oli pikihoone ühelööviline võlvimata ruum ning koor nelinurkne. Koos kooriga ehitati põhjaküljele kahe võlvikuga käärkamber, vanimad praeguse kiriku müüriosad on säilinud koori ja käärkambri vahelises seinas. Arvat. 14. saj. alguses asuti kirikut suurendama, koori põhjaseina paksendati, kooriruum ehitati avaramaks (selle põhimõõtmed on säilinud tänaseni) ja kujundati eriti dekooririkkaks. Käärkambri lõunasein uuendati, selles on nurgalehtedega kaunistatud baasiga seinasammas, mille algne päritolu on teadmata. Ilmselt 1340. a. paiku rekonstrueeriti koorilõpmik polügonaalseks ning koor võlviti. 4-traveeliseks pikendatud ja kolmelööviliseks laiendatud pikihoone rajamist alustati alles pärast Põhja-Eesti siirdumist Liivimaa Ordu valdusse (1346). Algselt olid võlvitud ainult pikihoone külglöövid, kesklöövi madalat lage kõrgendati ja võlviti arvat. 14. ja 15. saj. vahetusel. Käärkamber sai praeguse kuju ja uued võlvid. 1430. a-tel ehitati valgmik ja idaviilule väike 8-tahuline kellatorn. Pikihoone lääneseinas asub keerdtrepiga ühendatud väike kahevõlvikuline ruum, mis on arvat. olnud kuningakabel. Vanimad portaalid asuvad pikihoone edela-, loode- ja kirdenurgas. Esinduslik neljaastmeline sirge talumiga lõunaportaal ehitati u. 15. saj. I veerandil ilmselt koos eeskojaga, mille sisse-

püüs oli idaküljes. Praegune lihtne eeskojaportaal pärineb arvat. 15. ja 16. saj. vahetusest, samal ajal ehitati portaali peale konsoolidele toetuv väliskantsel (ülemine korrus pärineb 17. saj-st). 15. saj. keskpaiku rajati kirdeportaali ette Püha Jüri kabel (hiljem nimet. ka Rosencrantzi ja Rammi kabeliks) ning ka kiriku edelanurgale kabel. 1684 kirik põles, suurem osa müüdekoorist ja sisustusest hävis. Hilisbarokne läänenurm pärineb a-ist 1778—79 (C. L. Geist). Sisustuses väärivad tähelepanu Pontus De la Gardie (1595) ja tema abikaasa Sophia Gyllenhelmi (1589—95), C. von Tiesenhauseni (1599), Carl Horni (1601), Otto von Uexkülli (1601), R. Rosencrantzi (1623) ja Thomas von Rammi (1632) hauamonument (kõik Arent Passer või tema töökoda), Olof Ryningi (1594, Hans von Aken) ja Johan Hastferi epitaaf (1676, Nicolaes Millich), kantsel (1686, Christian Ackermann), altar (1694—96, kavand Nicodemus Tessin jun., teostus C. Ackermann; uus altarimaal 1866, Eduard von Gebhardt), võidukaare Kolgatagrupp (1694, H. Berents ja H. Martens), kaks suurt (1685, Detlof Riedeweg) ja kaks väikest tornikella (1779, C. J. Hammerbeck) ning Samuel Greighi (1788, Giacomo Quarenghi) ja Ferdinand von Tiesenhauseni (1806, arvat. Vassili Demut-Malinovski) hauamonument, Adam Johann Krusensterni mälestusmärk (1848, Johann Gottfried Exner) ja vappepitaafid (17.—20. saj.). T. t-u orel (1878, Friedrich Ladegast, täiendatud 1913, Wilhelm Sauer) on Eesti suurejoonelisim saksa romantismiaja kõlavärvinguga muusikariist.

B: V. Raam. *Toomkirik.* Tln., 1973. ◂

Tallinna toomkool asutati arvat. 13. saj. keskpaiku eelkõige katoliku vaimulike ettevalmistamiseks; esimesi teateid a-st 1319. Pärast Vene-Liivimaa sõda muudeti ta evalikuks luterlikuks linnakooliks (säilitas toomkooli nimetuse), kus õppisid vaeste linnakodanike lapsed. 1765 läks kool Eestimaa rüütelkonna alluvusse ning muudeti kinniseks gümnaasiumitasemega aadliakadeemiaks, 1819 nimetati see Eestimaa Rüütli- ja Toomkooliks. Suleti 1893 venestusreformide ajal, taasavati 1906. 1919—39 töötas saksakeelse gümnaasiumina (*Domschule zu Reval*). Tegevus lõppes seoses balti-

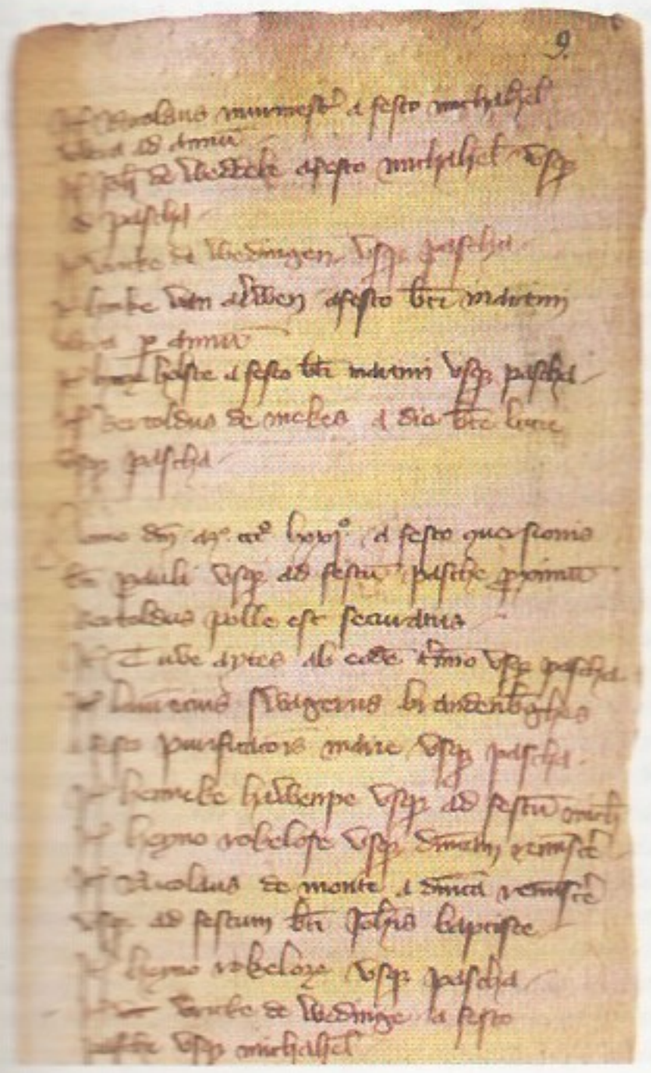

sakslaste lahkumisega. Tuntuimaid õpilasi: Karl Ernst von Baer, Eduard von Dellingshausen, Paul Johansen, Adam Johann von Krusenstern, Franz Anton von Schiefner ja Hellmuth Weiss.

Tallinna Trammi- ja Trollibussikoondis, Tallinna Trammi- ja Trollibussikoondise AS, ühistranspordiettevõte, asut. 1888. Esimene aurutrammiliin avati 1915, esimene mootortramm hakkas liikuma 1921 ja elektritramm 1925 ning esimene trollibussiliin avati 1965. Praegu on käigus 5 trammi- ja 8 trolliliini. Põhikapital on 75,8 mln. kr. ja see kuulub Tallinna linnale. 2002 oli käive 179,6 mln. kr. ja kasum 17,5 mln. kr., töötajaid u. 1000. ◂

Tallinna Trio, klassikaline klaveritrio, mis tegutses 1971—91 ja mille koosseisu kuulusid Jüri Gerretz (viiul), Toomas Velmet (tšello) ja Valdur Roots (klaver). T. T. repertuaar hõlmas heliloomingut 17. saj-st nüüdisajani, meelisautorid olid Beethoven, Brahms ja Šostakovitš. Esiettekandele toodi Ester Mägi, Jaan Räätsa, Boris Parsadanjani, Uno Naissoo, Mati Kuulbergi, Lepo Sumera ja Raimo Kangro teoseid. Esineti mitmel pool NSV Liidus, Soomes, Tšehhoslovakkias, Ungaris ja Saksamaal. T. T. on teinud palju salvestusi ER-is ja ühe heliplaadi (*Melodija*, 1982).

Tallinna turberaamatud, nimestikud, mida kesk- ja varauusajal peeti Tallinna raes turvet saanud isikute kohta. Turve tagas õiguse liikuda linnas vägivalla ning kohtulike süüdistuste eest kaitstult ja seda anti näiteks kohtualustele tõendite kogumiseks või mõjukatele isikutele mõne erilõesande täitmiseks. T. t-tes on säilinud hindamatu materjal Põhja-Eesti keskaegsete sotsiaalsete ja kultuuriliste suhete kohta, seal leidub isikuloolist materjali nii aadli, linnakodanike kui ka eesti talupoegade kohta. Rüütkalikku teavet annavad nad asustusajaloost ja administratiivsetest suhetest. T. t-tes leidub hulk eestikeelseid koha- ja isikunimesid ning ameti- ja hüüdnimesid, nt. *õywemeppe* 'kivisepp', *puseppe* 'puusepp', *ruttomeppe* 'rattasepp', *ammensoeu* 'ammuli-suu', *pymemue* 'pime-suu', *Lemte van Kaisemalt* 'Lemte Kaismault', *Viliepewe, Viliepewe, Viliepeyue* 'Viljapäev', *Juldenpoyke* 'Juldepoeg'.

B: *Kaskendid Tallinna esimestest turberaamatutest. 1365—1458.* [Toim. P. Johansen.] Tln., 1929; *Tallinna turberaamat. 1515—1626.* [Toim-d N. Essen ja P. Johansen.] Tln., 1939. ◂

Tallinna Tähetorn, astronoomiauurimisasutus (koordinaadid 59°25'11,9" ja 24°39'12,0"), kus peale koosseisuliste töötajate teevad astronoomiavaatlusi ka asjaarmastajad; paikneb Tallinnas Hiiul Glehni tornis (tipp 77 m ü. m.). Tähetornis on 48 cm läbimõõduga peegelpikksilm. T. T. alustas tegevust 1954 Estonia pst-l end. Edgar Hoeppeneri tähetorniis, praeguses asukohas paikneb ta a-st 1961. A-st 1962 allutati T. T. Tartu Observatooriumile, a-st 1993 on ta TTÜ füüsikainst-i struktuuriüksus. Juhatajad: Charles Villmann (1954—62) ja Peep Kalv (1962—2002).

Tallinna Töölisteater (1941—44 Väiketeater), 1926—44 tegutsenud. T. T-i Ühingu (1925—40) asutajaliikmete Priit Põldroosi, Ilmar Nerepi ja Eduard Kinki algatusel rajatud teater. Eeskujuks olid Saksa ja Vene teatrisuundumuste katsetused. A-ni 1929 palgati igaks lavastuseks eri trupp ja lavastaja (Rudolf Engelberg, P. Põldroos, Hilda Gleser, Paul Sepp). 1930—44 oli teatri koduks vana „Estonia", komplekteeriti ka alaline juhtkond (dir-näitejuht P. Põldroos, näitejuhid H. Gleser ja Andres Särev, liikumisjuht Helmi Tohvelman, muusikajuht Linda Saul, dekoraator Herbert Tamm) ja 50-liikmeline trupp. Lavastati populaarseid rahvatükke ning nn. teatraalse suuna modernseid ja ühiskondlikult terava problemaatikaga näidendeid. Mängisid näitlejad Ruts Bauman, Aleksander Teetsov, Anna Tamm, Juhan Tõnopa, Lensi Rõmmer, Oskar Põlla, Jussi Romot, Katrin Välbe, Helmut Vaag, Lisl Lindau, Rudolf

Nuude jpt. A-st 1927 tegutses teatri juures õpperühm. 1930. a-te II poolel anti välja bülletääni „Töölisteater". Saksa okupatsiooni ajal püüdsid Enn Toona ja Kaarel Sõõdor teatri eripära hoida. Nõuk. okupatsiooni tulekul T. T-i Ühing suleti ja teater muudeti 1944 ✧Eesti NSV Riiklikuks Noorsooteatriks. Hoone hävis Tallinna pommitamisel 1944.

B: *Töölisteatri kümme aastat. 1926—1936.* Tln., 1936.

Tallinna vallkindlustused, väljaspool Tallinna linnamüüri paiknenud uusaegne kaitsevöönd, arendati seoses tulirelvade kasutuseletulekuga senisest eesvallist, moodustas müüriga taktikalise terviku. 1463—73 rajati Nunnavärava ja Suure Rannavärava vahele ettenihutatud laskevall ja vallikraav (nn. Nunnavall), linna idaküljele palissaad ning Viru cesvärava ette vallivärav koos polügonaalse vallehitise, nn. Suure *zwinger*'iga. 1475—83 ehitati esimene ettenihutatud suurtükitorn ✧Kiek in de Kök, 1532—58 valmis nn. Lõunavall, selle otstesse ehitati rondeelid ning keskele suurtükitorn Lurenburg. Vene-Liivimaa sõjaks valmistudes rajati Nunnavallile kaks Vana-Itaalia ning Toompea lõunanõlvale kaks Uus-Itaalia tüüpi bastioni. 17. saj. alguses täiendati valle ja tugevdati väravaid, 1630. a-te lõpus alustati vana Wismari raveliini ehitamist. 1630—53 rajati linna idaküljele Hollandi tüüpi vallivöö: Horni bastion, 2 nn. Himseli bastioni (Gebhard Himseli järgi) ja Viru värava (Kõrge) bastion ning kurtiin, valliväravad ja peavallikraav. 1670. a-tel hakati T. v-i põhjalikult Sébastien de Vaubani süsteemis ümber ehitama: 1672 alustati Ingeri poolbastioni ehitamist (valmis 1696), 1677 valmis Rootsi ja 1683 Skoone bastion. 1686 kinnitatud Paul von Esseni ja Erik Dahlbergi generaalprojekt nägi ette 11 bastioni ja 6 raveliini rajamist, ehitada jõuti ainult kolm bastioni ning üks raveliin. Ülejäänud bastionide asendamiseks rajati välikindlustusi: 7 reduuti (Stuardi, Pommeri, De la Gardie, Patkuli jt.) ning 20 kaponiiri või ložementi. 1766 alustati linna lõunaküljе kaitsevööndi täiendamist ning rajati kaks poolbastioni. 1760—70 kaevati Toompea läänekülјele Patkuli vallikraav ning mullast kuhjati samasse kaks uut redaani. 1791 valmis sadama-ala piirav siksakiline kraav ja vall (retranšment). 19. saj. alguses hõlmasid T. v-d 78 ha. Kaitseks korrastati neid viimati Krimmi sõja ajal 1854—55. Praegu on T. v-test säilinud u. 30 % (Ingeri, Rootsi ja Skoone bastion, osaliselt Suure Rannavärava ja Viru värava (Kõrge) bastion jmt.), 1978—82 ehitati uuesti Väikese Rannavärava bastioni väliskülg. Suuremal osal bastionivööndist paikneb tänapäeval haljasala, mis eraldab vanalinna uusasumitest.

B: R. Kenkmaa, G. Vilbaste. *Tallinna bastionid ja haljasalad.* Tln., 1965; R. Zobel. *Kindluslinn Tallinn.* Tln., 1993.

Tallinna Vesi, AS Tallinna Vesi, Tallinnas ja selle lähiümbruses vee- ja kanalisatsiooniteenuseid pakkuv ettevõte; asut. 1867. Aktsiaseltsiks muudeti 1997, algul kuulus täielikult Tallinna linnale, 2001 müüdi 50,4 % aktsiatest välisinvestorile *International Water UU.* T. V-le kuuluvad Ülemiste veepuhastusjaam (avati 1927) ja Paljassaare reoveepuhastusjaam. Keskm. toodab T. V. ööpäevas 80 000 m^3 vett ja puhastab 150 000 m^3 reovett. Kokku hooldab T. V. u. 1000 km veetorustikke, üle 1000 km reoveetorustikke ja üle 160 km sademeveetorustikke. 2002. a. oli T. Vee käive 509 mln. ja kasum 169,5 mln. kr. ▸

Tallinna Õpetajate Instituut, 1947 Tallinna Õpetajate Seminarist moodust. õppeasutus. Andis lõpetamata kõrghariduse. Vastu võeti 7-kl. kooli lõpetanuid. Õppetöö kestis 6 aastat. I—II kursusel õpiti üldaineid, III kursusel valiti eriala ja õppetöö toimus selle järgi, V—VI kursus andis erialased ja õpetajatööks vajalikud oskused. Avati eesti k-e ja kirjanduse, ajaloo, füüsika-matemaatika ja loodusteaduse-geograafia osk. Täiendavalt võis õppida muusikat ja laulmist, joonistamist ning kehalist kasvatust. Lõpetaja sai V—VII kl-i õpetaja kutse. Õppida sai ka kaugõppes. Pärast TPedI avamist (1952) jätkus instituudi töö a-ni 1957 selle juures.

Tallinna Õpetajate Seminar, lüh. TÕS, 1919—47 algkooliõpetajaid koolitanud õppeasutus. 1920 sai seminar Vene t-l 2 koolihoonet: ühes majas paiknes seminar, teises seminari algkool. Tugines 6-kl. algkoolile, õppeaeg oli 6 aastat. 1. ja 2. kl-s õpetati üldaineid (gümnaasiumi alama astme õppekava järgi). Järgmistes klassides lisandusid erialaained: pedagoogika, pedagoogika ajalugu, didaktika, psühholoogia, filosoofia algkursus, loogika, eetika, tervishoid ja praktiline töö TÕS-i algkoolis. 1928 muudeti TÕS Tallinna Pedagoogiumiks. Lõpetanuid oli 6 lendu, kokku 215 õpilast. 1937 avati seminar uuesti. Tollane 4-kl. seminar tugines 3-kl. keskkoolile, edasi töötasid end. pedagoogiumi klassid. Pärast 1940. a. riigipööret koliti Narva mnt-le Riikliku Inglise Kolledži hoonesse. Seminari kursus lühendati 3 õppeaastale. Saksa okupatsiooni ajal töötas seminar 4-kl-na, a-st 1944 5-kl-na, 1947 reorganiseeriti ta ✧Tallinna Õpetajate Instituudiks. Vt. ka Tallinna Pedagoogikaülikool.

„Tallinn

„Tallinn Baroque" [*barok*], ka Tallinna Barokksolistid, 1993 tegutsemist alustanud vanamuusikaansambel, mille koosseis muutub vastavalt programmile. „T. B-s" on aastaid mänginud viiuldajad Ulrika Kristian, Martti Mägi ja Terje Raidmets; 2003. a. põhikoosseis: Uku Joller, Liina Saari (mõlemad laul), Raivo Tarum (*zink*, barokktrompet), Imbi Tarum (klavessiin, orel) ning Tõnu Jõesaar (*viola da gamba*, barokktšello). Repertuaar ulatub renessansist kõrgbarokini, aastas antakse 60—70 kontserti, põhil. Eestis, Soomes ja Rootsis, kuid esinetud on ka paljudes teistes Euroopa riikides, sh. festivalidel *Musica Tavastica* (Hämeenlinna, 1998), *Lieksan Vaskiviikko* (1999) ja *Autumn Strings* (Praha, 2002), Rheinfeldeni (Šveits) Bachi festivalil (1996 ja 2002) jpt. festivalidel. Ansambel korraldab ka lasteüritusi, kus räägitakse muusikast ja tutvustatakse pille. „T. B." on välja andnud 3 kassetti (1992, 1995 ja 1996) ja lindistanud plaadimaterjali.

„Tallinnfilm", lüh. TF, 1941—94 Tallinnas tegutsenud filmistuudio. 1995 moodustati TF-ist AS Tallinnfilm, mis tegeleb TF-is toodetud filmide levitamise ja kasutamisõiguse müügiga (aktsiate omanik on ✧Eesti Filmi Sihtasutus). 1940 riigistatud ✧„Eesti Kultuurfilmi" varade alusel moodustati jaan. 1941 Kroonika-dokumentaalfilmide Tallinna Kinostuudio, mille tegevus II maailmasõja aastail katkes. Tegevust taasalustati 1944, mitu korda muutus stuudio nimi: 1946—54 Kinokroonika Tallinna Stuudio, 1954—57 Kunstiliste ja Kroonikafilmide Tallinna Kinostuudio ning 1957—63 Tallinna Kinostuudio; praegune nimi a-st 1963. 1946 toodi stuudio NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Kinematograafia Komitee alluvusest vabariigi alluvusse (ENSV Kinematograafia Min., a-st 1963 ENSV Kinematograafia Komitee). 53 tegevusaasta jooksul arendati välja filmitootmine kõikides filmiliikides (a-st 1941 toodeti ringvaateid ja dokumentaalfilme, 1954 alustati ka mängu-, 1957 nuku- ja 1971 joonisfilmide tegemist), rajati filmitootmise materiaal-tehniline baas ning valmistati ette loominguline ja tootmis-tehniline kaader. 1980. a-il oli TF-is 28 struktuuriüksust, sh. toimetuskolleegium (haldas mängufilmide tootmist), kroonika-, dokumentaal- ja populaarteaduslike filmide loomingulis-tootmisühendus (LTÜ), multiplikatsiooni (joonis- ja nukufilmi) jmt. LTÜ, 12 osakonda ja 10 tsehhi. Toodeti u. 2000 minutit filmi aastas, töötajaid oli üle 600. TF oli isemajandav ettevõte, mis tootis filme pangalaenude abil. Filmide põhiline tellija oli NSV Liidu Riiklik Kinokomitee (Госкино), mis teostas toodetavate filmide üle maj. ja loomingulist kontrolli ning pol. eel- ja järeltsensuuri. Kui film võeti üleliidulisele ekraanile, tasus Госкино stuudio

pungalaenu ning omandas filmi kasutamise õigused, esitamisest saadava tulu ja algmaterjalid (originaalnegatiivi jms.). Eesti rahastas ringvaadete ja nende arvelt loodud dokumentaalfilmide tootmist, nende osatähtsus stuudio aastaeelarves oli keskm. 10—15 % (sellest kujunes 1990 EV filmitootmise eelarveline alus). 1993 lõpetati TF-i riiklik toetamine. Filmitootmine seiskus, stuudio loominguline ja tootmis-tehniline kaader laostati, hooned jm. vara müüdi. Kokku toodeti TF-is 2490 dokumentaal-, õppe- ja teadusfilmi ning ringvaadet, 141 mängu- ja 67 animafilmi. Paljud filmid on rahvusv. filmifestivalidel võitnud auhindu.

B: Õ. Orav. *Tallinnfilm. Mängufilmid 1947—1976.* I. Tln., 2003. ◂

„Tallorahwa postimees", Tartus 1857—59 Heinrich Laakmanni väljaandel ilmunud saksasõbralik nädalaleht, mida toimetasid pastorid Hugo Willigerode (1857—58), Gustav Theol (1858) ja Carl Körber (1859). Avaldas sõnumeid kodu- ja välismaalt, maade ja paikade kirjeldusi, poleemikat uue ja vana kirjaviisi üle, lühilugusid jm. Kirikumeelselt moraliseeriv ja puise stiiliga „T. p." ei suutnud võistelda Johann Voldemar Jannseni „Perno Postimehega" ning lõpetas kaastöö vähesuse ja lugejaskonna kokkukuivamise pärast ilmumise. ▲

„Talmar & Põhi", muusikakirjastus, mille asutasid 1993 Eesti muusika tutvustamiseks koorijuhid Raul Talmar ja Heikki Põhi. Ilmunud on kümmekond nooti, sh. „Peep Sarapik. Eesti laulud segakoorile", „Eesti- ja ladinakeelsed vaimulikud laulud" (mõlemad 1993) ja „Koolirahva lauluraamat" (1996), ning samapalju nimetuid, sh. Toomas Siitani „Õhtumaade muusikalugu" (koostöös „Avitaga", 1999), album „130 aastat eesti laulupidusid" (2002), Nikolaus Harnoncourti „Kõnelev muusika" ja gümnaasiumiõpik „Eesti muusikalugu" (2003). ◂

TALSE, Tallinna börsi aktsiaindeks, iseloomustab börsi põhi- ja lisanimekirjas noteeritavate aktsiate kursi keskmist muutumist. Indeksi väärtuse arvutamisel kasut. emiteeritud aktsiate arvu ja turuhinna kohta saadud andmeid. Nimetus TALSE on moodust. Tallinna väärtpaberibörsi ingliskeelse nime (*Tallinn Stock Exchange*) esitähtedest.

talu, põllum. majand, mis hõlmab maavalduse koos hoonetega jm. päraldistega ning on omandi- või kasutusõiguse alusel t-pidaja valduses. Suurtes t-des kasut. palga-, keskmistes ja väiket-des põhil. t-pidaja pereliikmete tööjõudu. Seisuslikus ühisk-s erines t. suurmajandist — mõisast — nii majanduslikult kui ka õiguslikult: t. oli maksualune maavaldus ja enamasti mõisast sõltuv. Keskajale iseloomulik t-de kogukondlik maakasutus asendus Eestis 19. saj. individuaalse maakasutusega: t-dele mõõdeti krunt. T-de päriseksostmine sai võimalikuks, kui t-pojad 1816—19 vabastati pärisorjusest. Mõisnikke ajendasid t-sid müüma t-rahva rahulolematus ja kaubamajanduse areng ning viimasest johtuv sularahavajadus. Ajaliselt ja paikkoniti kulges t-de päriseksostmine ebaühtlaselt: Pilja-Eestis osteti esimene t. 1850 (Viimjärvel), Liiva-Eestis 1826 (Luunjas) ja Saaremaal 1863. T-de päriseksostmine hoogustus 1860. a-il, kui müüdi esimesed suuremad talud. Liivimaal osteti kõige mitmem t-sid 1867—76, Eestimaal 1882—89. Eestimaal hoogustus t-de päriseksostmine uuesti 1908—13 (eramõisadest ostetud t-maa osatähtsus tõusis 83,4 %-ni). Riigimaal osteti nii Eesti- kui ka Liivimaal päriseks peaaegu kõik t-d (pms. 1886 kehtestatud seaduse alusel). Kokku oli 1917. a-ks t-poegade omandusse läinud 42 % põllum-maast. 10. X 1919 kehtestas Asutav Kogu maaseaduse (✧maareform), millega võõrandati mõisamaa riigi omandiks ja müüdi soovijaile. Maa saamise eesõigus oli Vabadussõjast osavõtnuil. Esimestel aastatel kasutasid maad saanud asunikud seda põlisrendi alusel. 1925 hakati nii asundus- kui ka riigirendikohti päriseks müüma. Reformiga saadud maa ja muu vara tuli 60 aasta jooksul osade kaupa (madala intressiga) välja osta. 1922 hakati t-pidajaile andma pikaajalist madalaprotsendilist laenu. 1926 võttis Riigikogu vastu nn. popsiseaduse, mis lubas t-maade väikerentnikel (1926 oli neid 10 486) oma maalapid välja osta. 1929 alustati nn. uut asundustegevust: loodi riiklik asunduskomisjon (muudeti 1938 Asundusametiks), mis hakkas kokku ostma pankrotistunud t-sid ja moodustama neist uutele asunikele väiket-sid. Sel viisil asutati u. 1800 t. Väga vähe maad omavale 22 629 väikeperemehele eraldati riigi reservmaast juurdelõikeid (hrl. 3—4 ha kännustikku või võsastunud heinamaad). Riik hüvitas osa maaparanduse, uue maa kasutuselevõtmise ja teede rajamise kuludest. Maareformi tulemusena tekkis juurde 40 000 peremeest ning 20 000 rendiperemeest sai järk-järgult omanikuks. Popsiseadusega sai omanikuks 10 000 väikerentnikku. Tuhandeid t-sid tekkis, kui olemasolevad t-d jagati pärijate vahel. 1930. a-te II poolel hakkasid Riigikogu ja valitsus t-de tükeldamist takistama, sest väiket-d ei suutnud anda piisavalt kaubatoodangut. 1939. a. suvel korraldatud loenduse andmeil oli Eestis 139 984 t., mille keskm. suurus oli 22,7 ha, ja u. 25 000 alla 1 ha suurust väikekohta. Peamine tootmissuund oli loomakasvatus, selle saadused moodustasid 70 % t-de kaubatoodangust. Peamine eksportkaup oli või, mis moodustas $^1/_4$—$^1/_3$ Eesti ekspordist, välisturule müüdi ka peekonit ja lina. Taimekasvatus andis kogu vajaliku sööda. T-d varustasid kogu Eesti tarbijaskonda ka toiduvilja, kartuli ja juurviljaga. 1939 elas maal u. 760 000 in., neist t-des 625 360, sh. töötegijaid 495 131 (432 512 t-pereliiget ja 62 619 palgalist). NSV Liidu okupatsiooni ajal 1940. a. suvel maa riigistati, t-maa suuruse ülempiiriks määrati 30 ha. Saksa okupatsiooni ajal end. maajaotus taastati. Pärast II maailmasõda jaotati maa 1944—46 taas ümber. 1947 algas sunniviisiline ✧kollektiviseerimine, see hoogustus eriti pärast 1949. a. märtsiküüditamist. Kehtinud seaduste msg. tõlgendused ja Eesti põllum-juhtide liberaalsus võimaldasid 1980. a-te I poolel hakata taas arenema eramajapidamisel. 1988 oli Eestis juba üle 600 t., kuid neil puudus õiguslik alus. Veebr. 1989 andis valitsus määruse „Talumajanduse arendamise esmaste abinõude kohta". 2001. a. põllum-loenduse andmeil oli Eestis 68 987 tegutsevat t-majapidamist. Vt. ka 11. kd., lk. 359—362.

B: J. Õisman. *Maareformi teostamine Eestis*. — Eesti Statistika 1922, 6/8; H. Maide. *The agrarian reform in Estonia*. Tln., 1994; V. Udam. *Talust taluni*. Tln., 1994. ◘

talumaa, ka vallamaa, Baltimail mõisa maa-ala osa, mis oli talupoegade kasutuses. Erinevalt ✧mõisamaast lasusid sellel riigi- ja kohalikud maksud ning koormised. 1849.—65. a. talurahvaseaduste kohaselt eraldati t-st (Eestimaal 9. VI 1846, Saaremaal 22. II 1851 ja Liivimaal a-st 1804 koostatud vakuraamatute andmeil)

kvoodi- või kuuendikumaa. Ülejäänud maa (Eesti- ja Saaremaal nimetati seda ✧talurendimaaks, Liivimaal ✧vakumaaks) pidi ka edaspidi jääma t-ks, mida võis rentida või päriseks müüa ainult vallakogukonna liikmetele. 1919—20 Eestis ja Lätis kehtestatud maaseadustega minetas mõiste „t." juriidilise tähtsuse.

talurahvaasjade komissar, keskastme riigiametnik Eesti-, Liivi- ja Kuramaal 1889. a. kohtu- ja talurahvaasutuste reformist kuni 1917. a. kevadsuveni, mil Ajutine Valitsus kehtestas Eestis ja Lätis uue omavalitsuskorralduse. T. k-d võtsid üle seni kihelkonnakohtu pädevusse kuulunud järelevalve vallaomavalitsuste tegevuse üle ning kontrollisid ka maavaldusi puudutavate tehingute seaduslikkust. T. k-de (enamik neist venelased) tegevuse sihte oli maal tsentraliseerimis- ja venestuspoliitika elluviimine — vallaasutuste asjaajamine muudeti venekeelseks, 1891—93 ühendati väiksemad vallad, nende arv kahanes u. 1100-lt 340-le. T. k-d (Läänemaal 3, Järva- ja Saaremaal 1, teistes Eesti maakondades 2) nimetas kuberneri esildisel ametisse siseminister; alates 1893. a-st olid t. k-d allutatud vaheinstantsina vallaasutuste ja t. k-de endi tegevuse kontrolliks loodud kubermanguvalitsuse talurahvaasjade komisjonile (kaotati samuti 1917).

„Talurahva Kuulutaja", Lõuna-Eesti ametlike kuulutuste leht 1824—89; ilmus vajadust mööda (hrl. kord kuus) Tartus. Lehel on olnud 7 nimekuju: 1824 „Kulutamisse Leht" (5 esimest nr-t toimetas Gustav Adolph Oldekop lõunaeesti kirjakeeles), 1824—56 „Tallorahwa kulutaja" (1824—26 Otto Wilhelm Masing põhjaeesti kirjakeeles), 1857 „Talorahwa kuulutaja", 1857—64 „Talurahwa kuulutaja" (1857 siirdus uuele kirjaviisile), 1864—72 „Tallorahwa kulutaja", 1873 „Tallorahwa Kulutaja" ja 1874—89 „T. K.". ▸

Talurahva Põllupank (vn Крестьянский поземельный банк), Vene riiklik hüpoteegipank, tegutses 1882—1917; andis talupoegadele maaostulaenu. 1895 hakkas pank mõisamaid kokku ostma ning neid pärast tükeldamist pikaajalise laenu (kuni 51 aastat) alusel edasi müüma. A-st 1906 osales T. P. Stolõpini agraarreformi teostamises, samal aastal avati panga osakonnad Balti kub-des. 1919 läks Eesti alal panga maaomand Põllutöömin-i valdusse.

talurahvas, talupojad, talupoegkond, kujunes Eestis I a-tuh. e. Kr., kui tekkisid paikne asustus ja algeline põlluharimine. Senine kogukondlik eluviis (elati kindlustatud asulais) hakkas asenduma üksikperede ja talulise asustusega. 13. saj. alguses koosnes Eesti ühisk. valdavalt vabadest talupoegadest — kogukondlastest, kes harisid üksikperedena nende pärilikus valduses olevaid põlispõlde. Ühisk-a heaks kandsid nad msg. kohustusi, mida arvestati ✧adramaa järgi. Muistse iseseisvuse kaotamisele järgnenud sajandite jooksul piirati järk-järgult t-a isiku- ja varalisi õigusi ning suurendati kohustusi ja koormisi maa- ja läänihärrade kasuks. 1424. a. Valga maapäeva otsustega kinnistati adratalupojad mõisade külge, liikumisvabaduse säilitasid maatud (linna siirdumisel) ja vabatalupojad (ostsid end feodaalkohustistest vabaks teenuste või maksetega, vabaduse säilitasid ainult rannarootslased). Pärisorised talupojad jagunesid mitmeks kihiks: ✧adratalupoegadeks, üksjalgadeks, vabadikeks (✧pops) ja mõisateenijateks. 1632. a. kohtureform piiras mõisnike kohtuvõimu talupoegade üle; 1680. a-il alanud ✧reduktsiooniga reguleeriti t-a riigimakse (statsioon, tollivili) ja normeeriti mõisakoormisi (✧vakuraamat). ✧Balti erikorra kindlustumisega pärisorjus koguni süvenes, talupoegi peeti mõisniku omandiks (✧Roseni deklaratsioon). Mõisamajanduse õitsenguga 18. saj. II poolel kaasnes t-a teokoormiste kasv. Valgustusideed ja Lääne-Euroopa põllum-uuendused sundisid ka baltisaksa aadlit ja valitsust 19. saj. alguses agraarolusid reformima. 1802. ja 1804. a. seadustega

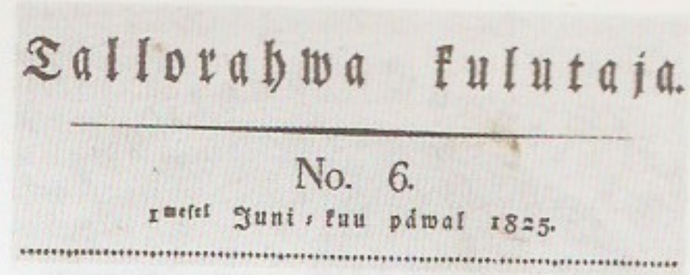
Tallorahwa kulutaja.

No. 6.

1 mehsel Juni s kuu päwal 1825.

normeeriti t-a koormisi, kinnitati talupoegade õigust vallasvarale ja pandi alus kogukondliku omavalitsuse kujunemisele (✧vallakohus). Kui 1816. ja 1819. a. talurahvaseadusega pärisorjus kaotati, said talupojad isikliku vabaduse ja mõningad kodanikuõigused, kuid kogu nende valduses olnud maa tunnistati mõisnike eraomandiks, mille kasutamiseks tuli sõlmida rendileping. Talupoegade maaomand tekkis talude päriseksostmisega alates 19. saj. keskpaigast. 1866. a. kogukonnaseadus jagas t-a taluperemeesteks-pärisomanikeks, talurentnikeks, mõisa- ja talusulasteks ning maatuiks. 1917. a-ks oli t-a omanduses u. 42 % põllum. maast. Asutavas Kogus 10. X 1919 kehtestatud maaseadusega võõrandati pms. baltisaksa aadlile kuulunud suurmaavaldus. Sellest moodustunud riigifondi maadel rajati 1941. a-ni 55 104 asunikutalu, 22 241 talu muudeti riigi renditaluks ja hiljem valdavalt ostutaluks ning 20 649 väikekohale anti juurdelõikeid. See soodustas tugeva väikeomanike kihi arengut, tõstis põllum-e tootlikkust ja muutis Eesti ekspordivõimeliseks põllum-maaks. Nõuk. okupatsioonivõim konfiskeeris 1940—41 ja 1944—45 (✧maareform) u. 42 000 talult (suurematelt kui 30 ha ja rahvavaenlasteks kuulutatute taludelt) maa, see jagati 24 655 maatarahvast ✧uusmaasaajale ja 17 656 kehvikust juurdelõikesaajale. 1949. a. ✧küüditamisega hirmutatud talupojad sunniti 1949—51 astuma kolhoosidesse (✧kollektiviseerimine) ja sovhoosidesse ning nad muudeti kollektiiv- ja riigimajandite palgalisteks. 1989 alanud maareformiga on kaasnenud talude uuestirajamine ning t. kui iseseisev sotsiaal-maj. rühm on hakanud taastuma.

B: *Eesti talurahva ajalugu*, 1. kd. Tln., 1992.

talurahvaseadused, seisuslikud eriseadused, mis reguleerisid talurahva suhteid mõisnike ja riigiga ning talupoegade omavahelisi suhteid. T-te koostajad olid kohaliku omavalitsuse (✧Balti erikord) eesotsas seisnud ✧rüütelkonnad, need võttis vastu ✧maapäev ja kinnitas keiser. Seadused toimisid eri kubermangudes või nende osades mõnevõrra erinevalt. Esimesed t-d kehtestas mõni valgustusideedest mõjutatud liberaalne mõisnik eraseadustena (-õigustena) oma mõisa talurahvale (Berend Johann von Uexkülli „Vigala talupoegade seaduseraamat" 1789. a. jmt.). Valgustuslik-liberaalsele talurahvaseadusandlusele andis suuna Eestimaa 1802. a. regulatiiv „Iggaüks…" (pealkirjata, nimet. teksti algussõna järgi), mis manitses talupoegi kokkuhoidlikule majapidamisele ning lubas talupojale tema soetatud vallasvara omandamise ja talukoha põlise kasutamise õiguse. Kaitset mõisniku omavoli vastu ja omavaheliste tüliküsimuste lahendamist pidid pakkuma asutatavad ✧valla- ja ✧kihelkonnakohtud. 1804. a. Liivimaa ja Eestimaa t-d piirasid mõisniku õigusi talupoja isiku suhtes; loodi valla- ja kihelkonnakohus. Määrati kindlaks talurahva kohustused mõisa suhtes. Liivimaa seadus (ei kehtinud Saaremaal) nõudis koormiste vastavusse viimist maa tulukusega, milleks talumaa mõõdeti ja hinnati (taalri väärtuse järgi) ning selle põhjal koostati vakuraamatud; esimest korda räägiti ka võimalusest talu päriseks osta. Eestimaa 1816. a. ja Liivimaa 1819. a. t-ga kaotati pärisorjus; talupojad said isikliku vabaduse, kuid kogu maa tunnistati mõisniku omandiks, mida talupojad said kasutada rendilepingu põhjal. Talurahvas jagati mõisade järgi omavalitsuslikesse kogukondadesse (mõisavald), mis võisid mõisa-

valitsuse järelevalvel otsustada lihtsamaid ühiselukiisimusi ise; nähti ette, et vallad asutavad ja peavad ülal talurahvakoole. Talupoegi hakati järk-järgult priiks laskma ning priikslastud talupoeg sai perekonnanime (liig- ehk priinime). Säilisid mõisniku kodukariõigus ja politseivõim, talupoja liikumisvabadus jäi piiratuks. 19. saj. keskpaiga t-d (Liivimaal 1849, uues redaktsioonis 1860, Eestimaal 1856, Saaremaal 1819. a. t-e täiendusena 1865) lõid õiguslikud eeldused siirdumiseks teorendilt raharendile ja talude päriseksostmiseks, sellega kaasnes talurahva maj. ja ühisk. iseseisvumine. Mõisaomaniku järelevalvekohustusi ja eeskosteõigusi kärpisid oluliselt ka Balti kub-de talurahva passikorraldus (1863), ✧vallaseadus (1866) ja talurahvaasutuste reformi seadused (1889, ✧kohtu- ja talurahvaasutuste reform).

talurendimaa, vallarendimaa, ✧talumaa Eestimaal pärast 1856. a. ja Saaremaal pärast 1865. a. talurahvaseadust. Mõisnik ei tohtinud t-d majandada. Vrd. vakumaa.

„Talveöö unenägu", rahvusv. teatrifestival, mida a-st 2000 korraldab Tallinna Linnateater, toimub üle aasta. Festivalile kutsutakse kutselisi teatreid kogu maailmast.

Tamme-Lauri tamm kasvab Urvaste v-s Urvaste k-s Tamme-Lauri talu maal. Eesti jämedaim puu (LK): 2000. a. oli tüve ümbermõõt 825 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 20 m. Puu kohta on palju pärimusi, nende järgi elanud tüves tulejumal, puu olevat istutanud aga Karl XII. T-L. t. on kujutatud 10-kroonisel rahatähel. Vt. ill. 11. kd., lk. 230.

Tammeluha kaitseala asub Saare v-s; 38 ha. Asut. 1968 Jõemõisa ja Kaiu järve vahel maakitsusel paikneva pärandkultuurmaastiku kaitseks. Enamik maakitsusest on suurvee ajal üle ujutatud, veest ulatuvad välja 2,5—3 m kõrgused nn. saared (Kaiu mõhnastiku äärsed mõhnad). Suurim on Pedassaar (9,6 ha), millel kasvab u. 100-aastane liigirohke alustaimestikuga segamets. Üleujutusalal on tehtud heina.

Tammemäe allikad asuvad Kose v-s Tammiku k-st 0,5 km kirde pool. Allikasoos avanevad kaks suurt allikat ja hulk väiksemaid allikaid. Suurima allika läbimõõt on 5 m, süg. 0,3 m ja vooluhulk 20 l/s. Ajutine suurim allikas on süvendatud tiigiks, mille vesi (eriti kevadel)

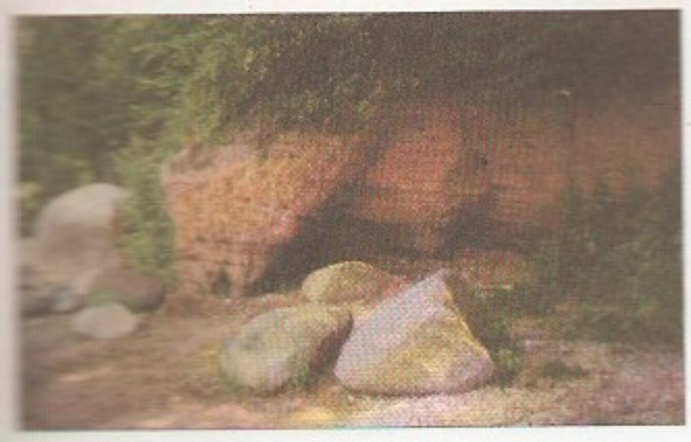

on rauarikas. Allikaalal leidub kuni 0,5 m paksuse kihina allikalupja. Osa väljuvat allikavett pärineb Tuhala karstiala maa-alustest vooluteedest. T. a-d paiknevad ✧Tammiku LKA-l.

J. Tamme nim. puhkpillikvintett, Eesti staažikaim kammeransambel, asut. 1942 Jaroslavlis; algkoosseis: Rudolf Omel (flööt), Voldemar Rohtla (oboe), Roland Kriit (klarnet), Arnold Kiiver (metsasarv) ja Eugen Saanpere (fagott). Eesti esimese professionaalse puhkpillimängija Jaan Tamme nime kandis kvintett a-st 1975. Pärast sõda vahetusid ansambli liikmed tihti ja valitses mõõnaaeg. 1952 liitus kvintetiga oboist Herman Talmre (mängis seal 30 aastat). Püsivam koosseis moodustus 1955, kui flöödisolistiks sai Samuel Saulus (a-ni 1990) ja esinemisi hakkas korraldama Eesti NSV Riiklik Filharmoonia. Esialgu esineti Eesti linnades, peagi tehti kontserdireise ka mujale NSV Liitu. Mängijaid vahetus ka edaspidi — 1959 liitus kvintetiga Uve Uusitalu (metsasarv), 1965 Heldur Värv (oboe), 1973 Rein Karin (klarnet) ja 1978 Ilmar Aasmets (fagott), 1979 tulid Kalle Kauksi (metsasarv) ja Andres Lepnurm (fagott) —, kuid ansambli tase ja vaimsus püsisid. Kvintetti mitmekülgsesse repertuaari on kuulunud üle 150 klassika- ja nüüdismuusikateose, sh. 37 Eesti helilooja (Cyrillus Kreek, Villem Kapp, Harri Otsa, Artur Lemba, Heino Jürisalu, Rein Laul, Arvo Pärt, Juan Rääts, Kuldar Sink jt.) 56 helitööd. Kvintett on esinenud enam kui 100 linnas (Saksamaal, Kuubas, Ungaris, Bulgaarias, Soomes, Tšehhoslovakkias jm.). Ansambli 50. aastapäeva tähistamise ajal olid koosseisus Peeter Mallov, Leho Lõte, Kalev Velthut, K. Kauksi ja A. Lepnurm, selleks ajaks oli salvestatud 9 heliplaati; ER-is on salvestatud poolsada Eesti ja rohkem kui 30 välismaise teost. Pärast K. Kauksi surma (1992) lõpetas kvintett aktiivse tegevuse. ◂

Tamme paljandi kaitseala asub Rannu v-s Võrtsjärve idaranna; 9 ha. Asut. 1959 Arukülla lademe liivakivi paljandite kaitseks. Paljandite peal leedemuldadel kasvab männimets.

Tamme pank, Rannu v-s Võrtsjärve idaranna Neemisküla ja Kureküla vahelisel 1,5 km pikkusel lõigul paiknev Arukülla lademe paljandite rühm (12 paljandit). Punakaspruuni liivakivi paljandite kõrgus on kuni 6 m. Liivaseinte jalamil on vee abrasiooni tagajärjel tekkinud murrutuskulpaid ja allikate väljavoolu tagajärjel uurdeid. Pangast on leitud liuutute kalalaadsete ja lõugsuuste kalade kivistisi. ◂

Tammiku, 1. alevik ja Jõhvi v-a keskus, paikneb Jõhvist 4 km lõunas, Tartu mnt-st läänes; 389 el. (2000). Seal on rahvamaja ja mnik. 1946—51 ehitati T-le põlevkivikaevandus nr. 8 (1972. a-st T. kaevandus, 1999 see suleti). T. asumina tuntakse ka Ahtme loodeosa. — T-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Domicum*). Mõis (*Eichenhain*) eraldus 1800 Jõhvi mõisast. — 2. küla Koeru, Kose, Martna, Puurmani, Rakke, Ridala ja Vinni v-s.

Tammiku looduskaitseala asub Kose ja Saku v-s; 92 ha, 2 laiustükki. Asut. 1991 haruldaste taimeliikide ja nende kasvukohtade kaitseks, praegused piirid ja staatuse sai kaitseala 1998. Kaitsealal on neli allikasood, kus kasvavad nt. lõhnav käoraamat, eesti soojumikas (mõlemad LK II), harilik sõgislill, kahkjaspunane sõrmkäpp ja soo-neiuvaip, moreensel soid ümbritseval alal tumepunane neiuvaip ja kaunis kuldking (kõik LK III).

A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseum avati 30. I 1978 Tallinnas Kadriorus historitsistlikus suvila tüüpi majas (ehit. u. 1878), kus kirjanik elas 1932—40 ja kus ta ka suri. Maja on arhitektuuri- ja kultuurimälestis. II korrusel asuv 5-toaline korter on sisustatud algupärasel kujul, vastastiivas on kirjandusajalooline väljapanek Tammsaare elust ja loomepärandist. A-ni 2000 töötas muuseum ka I korrusel, kus lisaks ekspositsioo-

nile oli galerii „Robeline Tiib". Kogudes on üle 10 000 säiliku, sh. kirjaniku surimask ja viiul, ning tema koduarhiiv (teoste käsikirju, loometöö ettevalmistusi, kirjavahetus välismaaga, dokumente, fotosid). Otsuse luua muuseum tegi ENSV MN 1967. A-st 1971 on ta halduslikult ühendatud E. Vilde muuseumiga ning kannab nime E. Vilde ja A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseum. ▸

A. H. Tammsaare nim. Teater, a-ni 1991 ja 1994—96 A. H. Tammsaare nim. Rahvateater, 1947 Tallinnas asut. isetegevusteater (rahvateatri nimetus a-st 1957). Algul polnud teatril oma ruume, anti ainult ringreisietendusi, a-st 1972 on teatri valduses Tallinna Toomklubi saal. 1991—94 (pärast ühinemist nukurahvateatriga „Käpik") tegutses Toomteatri nime all. 1

Tamsalu, linn Lääne-Virumaal Tallinna—Tapa—Tartu rdt. ääres; 2604 el. (2003). Asub nii Tallinnast kui ka Tartust 100, maakonnakeskusest Rakverest 30 km kaugusel. Paikneb Pandivere kõrgustiku keskosas, paealuspõhi ulatub seal maapinna lähedale. T. on tähtis liiklussõlm ja Eesti suurimaid rdt-ümberlaadimisjaamu. Linna elanike arv on viimase 10 aasta jooksul püsinud 2500—3000 piires.

Võrreldes 1989. aastaga on linna sotsiaalmaj. seisund olulisclt muutunud. Eesti taasiseseisvumiseni olid suurimad tööandjad kohalik EPT osk., ehitusmaterjalitehas, lubjatööstus (lubjavajaduse järsu vähenemise tõttu lõpetati 1994 selle tootmine) ja jõusöödatehas. 1990. a-il need ettevõtted reorganiseeriti ning enamik neist erastati. Praegu on linnas registreeritud 35 ettevõtet. Suurimad on jahu ja jõusööta tootev AS T. Veskid (160 töötajat), ehitustarindeid valmistav AS E-Betoonelemendi T. Tehas (161 töötajat) ning metallitöötlemisega tegelev T. EPT AS (135 töötajat). Kaubandus- ja toitlustusettevõtteid on 17. Uudset toodangut valmistavad AS Meritec Pro-Team (klaasplast) ja OÜ T. Liimpuit. T. Gümn-i (2002/03. õ.-a. 578 õpilast) koosseisus on ka vene õppekeelega põhikool ning lasteaed „Krõll". Sotsiaalteenuseid osutab T. Päevakeskus, arstiabi annab T. Tervisekeskus (3 perearsti ja hambaravikabinet). Vanurite jaoks on 2 turvakorterit. Linnas on apteek, postkontor, kultuurimaja ja rmtk. Sporditegevust korraldab T. Spordikompleks (seal ka siseujula, pallimängu- ja tennisesaal ning saun), linnas on ka staadion, tenniseväljakud ning rannavõrkpalliplats. Hansapangal on T-s harukontor. Tegutsevad EELK T. Lunastaja Kogudus ja baptistlik T. „Kolgata" vabakogudus. Huviväärsed on kultuurimaja (1980), spordihoone (1992), kirikuks kohandatud end. töökojahoone (1993), renoveeritud rdtj-a ehitised ja end. lubjatehase läh. asuv rändrahn Tooma Suurkivi (kõrgus 3,4 m, ümbermõõt 24,2 m). — T. oli väike mõis, mille kohta on teateid a-st 1512 (*Tamsal*). Tööstusasula tekkis pärast rdt. rajamist (1876). 1880 alustati lubja põletamist, 1898—1900 ehitati esimene ja 1910—13 teine ringahi, seejärel oli T. lubjatehas Eesti suurim. 1909 rajati T-sse teinegi lubjatehas. 1917 valmis

Tamsalu töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	130	40
Töötlev tööstus	770	415
Energia- ja veevarustus	4	26
Ehitus	171	64
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	88	80
Hotellid ja restoranid	31	12
Veondus, laondus ja side	184	70
Rahandus	4	4
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	4	20
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	49	58
Haridus	122	99
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	39	30
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	22	24
Töötajaid kokku	1618	943

Paide—T. kitsarööpmeline rdt. (suleti 1972). Idas on T-ga kokku kasvamas Sääse alevik. 1954 sai T. aleviks, linn on ta alates 22. X 1996. ▾▸2

Tamsalu vald asub Lääne-Virumaa läänеosas; 210,69 km², 2072 el. (2003). Keskus Tamsalus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustikul. Rohkesti esineb karsti (✧Savalduma karsti-KA-l, ✧Võhmetu-Lemküla KA-l, Assamalla ja Aavere k. ümbruses). Valdavalt tasast põllum-maastikku ilmestab Porkuni lähedalt algav Valgejõe ürgorg. Metsasem on ala Tamsalust lõunas (metsamaa hõlmab vallast 45 %, seda haldab Triigi metskond). Valda läbivad

Tamsalu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	2978	724	24	1957	66	297	10
2000	2618	535	20	1669	64	414	16

Tamsalu linnavalitsuse hoone

Tamsalu valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Lemmküla	—
Siiise	505	Loksa	43
Külad		Metskaevu	13
Aavere	16	Naistevälja	44
Alupere	12	Piisupi	41
Aruaki	3	Porkuni	215
Assamalla	139	Põdrangu	115
Järsi	8	Sauvälja	18
Järvajõe	34	Savalduma	33
Kadapiku	10	Türje	21
Kaeva	13	Uudeküla	101
Kerguta	19	Vadiküla	11
Koidaküla	3	Vajangu	409
Koplitaguse	10	Vistla	27
Kuie	32	Võhmetu	27
Kullenga	25	Võhmuta	69
Kursi	59		

Tartu—Rakvere mnt. ja Tallinna—Tartu rdt. Vajangul töötab põhikool, Porkunis ✧Porkuni Kool. Vajangul ja Assamallas on rmtk. T. v-a klubi asub Tamsalu linnas. Huviväärsed on Aaspere (historitsistlik peahoone ehit. 1877), Einmanni (härrastemaja ehit. 1820), Võhmuta (klassitsistlik ansambel 19. saj algusest) ja ✧Porkuni mõis. Assamallas on Vabadussõja mälestustahvel (avati 1935, taastati 1989), Sauevälja k-s 1944. a. Porkuni lahingu mälestusmärk (taganevad Saksa väeüksused, sh. mitu eesti rahvusväeosa, põrkusid seal eesti laskurkorpusega). Valla kultuuri- ja majanduselu seondub tihedalt Tamsalu linnaga. Porkuni ümbrus on kujunenud puhkepiirkonnaks (Porkuni paemuuseum). Valla suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted. — 1939—50 jagunes T. v-a terr. Lääne-Virumaa Vao ja Assamalla v-a ning Järvamaa Vajangu v-a vahel. T. v. alates 10. X 1991. ◂ 1

Tamula järv asub Võru orundis Võru linna halduspiires; 2,31 km², suurim süg. 7,5 m, kõrgus 69,1 m ü. m., vesikond 14 km². Moodustab koos Vagula ja Võru Mustjärvega Võru järvede rühma. Kaldad valdavalt soostunud, Võru kesklinna kohal liivased, lõunakallast palistab Võlsi roostik. Loodekallast liigestab Roosisuare ps. Järves on rohkesti muda ja järvelupja. Läbivool nõrk, vesi vahetub 2,5 aasta jooksul. Põhiline sissevool Kubija järve läbivast Meegomäe ojast, väljavool 1933—34 kaevatud kanali ja Võhandu vana sängi (nn. Vanajõe) kaudu Võhandu jõkke. Rohketoiteline kalajärv; põhilised kalad latikas, ahven, särg, haug, koha ja linask. Rohke veelinnustik (tuttpütt, lauk jt.). — Roosi-

saare ps-e lamedal kaldanukil on hilisneoliitikumi asulakoht (III a-tuh. — II a-tuh. algus e. Kr.), mille turbaga kattunud kultuurikiht on osalt järve uhutud. Kaevamistel (1942—43 Richard Indreko, 1946 Harri Moora, 1955—56, 1961, 1968 ja 1988—89 Lembit Jaanits) on avastatud luu- ja kiviesemeid, kamm- ja nöörkeraamikat, merevaikehteid, hulk looma- ja kalaluid (sh. mõned koduloomade luud). On leitud ka 25 inimluustiku jäänuseid. Need asetsesid hrl. 2—3 kaupa lähestikku. Surnud olid maetud arvat. elamuisse, millest on säilinud turbasse löödud vaiade otsi.

B: L. Jaanits. *Die kennzeichnende Züge der Siedlung Tamula.* — Iskos, 4. Helsinki, 1984.

tanu, abielunaiste mütsitaoline valgest linasest või puuvillasest riidest peakate. Oli Eestis (v. a. Setumaal) kasutusel hiljemalt 17. saj-st. T-l oli palju kohalikke erivorme. 19. saj. kanti Lõunu-Eestis madalat, pehmet, kroogitud sopiga ning esiservas vähese tikandi, pilu ja äärepitsiga kaunistatud liibit., Põhja-Eestis, pms. Viru- ja Järvamaal, ka Läänemaal ja Kihnus samalõikelist, kuid kurrutatud ja laia madalpõstes lilltikandivöödiga lillt. Pärnu- ja Viljandimaa põhjaosale olid iseloomulikud koonusekujulise sopiga, kihelkonniti erinevad torut-d. Saarte väga erisugustel t-del oli madalam või kõrgem tikandiga kaunistatud ristkülliku- või trapetsikujuline esikülg. Lääne-Saaremaal kanti kõrgeid (Mustjalas ja Kihelkonnal kuni 20 cm) t-sid, mille esikülg oli ülemi kaetud lillkirjaga. Ida-Saaremaa t. oli madalam (10—12 cm), kuklas kõrgele ulatuvad äärenukid (nukkidega t.). Muhu pruudi harjut. esikülg oli kuni 25 cm kõrge, ülemi kaunistatud valge lilltikandi ja litritega, allüür musta villase tikandiribaga. Muhus kanti ka väikest argit. 19. saj. lõpul liiks moodi väike pitsist või kunstlilledest saksat. ehk oub (oup), mida kanti veel 20. saj. algul. ◂

tanutamine, liivatamine, talupojapulmas tavaõiguse järgi abielu sõlmimine, pruudile abielunaise peakatte pidulik pähepanemine. Vt. ka pulmad, 11. kd., lk. 755.

Tapa, linn Lääne-Virumaa lääneosas; 6664 el. (2003). Paikneb Valgejõe ürgoru lääneosal paeluspõhjalisel moreenitasandikul. T. on tähtis rdt-sõlm, sealt hargnevad rdt-d Tallinna, Narva ja Tartu. Linna läbib Rakvere—Paide—Pärnu mnt. T. asub Tallinnast 77, Tartust 112, Narvast 133 ja maakonnakeskusest Rakverest 32 km kaugusel. Rdt-sõlme ja sõjaväelinnaku tõttu on T. olnud pikka aega pms. raudteelaste ja sõjaväelaste linn. Suur osa südalinnast hävis II maailmasõjas (1941), uusehitistega tänavastik on korrapärane. Linna keskus asub rdtj-st lõunas. Valdab madalboonestus, linna lääneserva rajatakse Eesti suurimat sõjaväelinnakut. T. elanikest on u. 60 % eestlased ja 40 % muulased. Viimase 10 aasta jooksul on linna elanike arv Vene sõjaväelaste lahkumise tõttu oluliselt vähenenud.

Nõuk. aja lõpuni seondus enamik töökohti rdt-sõlme ja linnas asunud sõjaväega. Pms. sõjaväelennuväljast lähtus Eesti üks suurimaid õlireostusi: u. 11 km² suurusel alal tähelduti maapinnas vaba lennukikütust (nt. Piiri t-a kaevudesse tuli petrool). Suur osa joogivett tuleb mujalt sisse tuua. Olulised reostajad olid ka veduridepoo ja vagunidepoo. Nüüdseks on T. sotsiaalmaj. seisund nii ettevõtete kui ka elanike tööhõive osas oluliselt muutunud.

Ka praegu on tööhõives tähtsaim osa rdt-l, kuid olulised on ka autoveondus-, teenindus-, kergetööstus- ja kaubandusettevõtted. Suurimad tööandjad on AS Eesti Raudtee, Universal Industries OÜ, OÜ Viru Leib, OÜ T. Mill ja OÜ T. Puit. End. sõjaväelinnakus asub Eesti kaitseväe T. väljaõppekeskus. Haridusasutusi on 4: T. Gümn. (2002/03. õ.-a. 745 õpilast), T. Vene Gümn. (426 õpilast), T. Muusikakool (selle juures tegutseb kammerkoor) ja T. Erikool (65 õpilast). Täiskasvanute koolitusega tegeleb mittetulundusühing T. Arendus-

koda. Lasteaedu on 2 („Vikerkaar" ja „Pisipõnn"). Raviteenuseid osutab AS T. Haigla. T. Kultuurikojas tegutsevad käsitööringid, segakoor „Leetar", pensionäride klubi ansambel „Kanarbik" ja puhkpilliorkester. 1994 avati T. Muuseum ning 2001 avas uksed renoveeritud T. rmtk. Spordielu korraldab T. Spordikeskus. Sotsiaalhoolet pakub T. Hooldekodu, pangateenuseid võimaldavad Hansapanga ja Eesti Ühispanga harukontor. Peamised toitlustusettevõtted on baar „Aramis" ja OÜ Peetmark LH T. Lihatööstuse kohvik. Linnas tegutsevad EELK T. Jakobi Kogudus, T. Baptisti Kogudus, MPEÕK T. Püha Ristija Johannese Kogudus ja Eesti Metodisti Kiriku T. Kogudus. Linna ilmestavad Ristija Johannese kirik (1904), Jakobi kirik (1932), rdtj-a hoone (1910—28), nüüdne Vene Gümn-i hoone (1939), kaubamaja (1966) ja mälestusmärk „Eestimaa ärkab". — T. linn on saanud nime T. küla (1482, *Tappes*) ja mõisa (1629, *Taps*) järgi. 1870 rajati T. mõisa maale väike rdtj.; 1876 sai T. seoses Tartu harurdt. valmimisega rdt-sõlmeks, selle juurde tekkis peagi alevik. 1917 sai T. alevi, 1926 linna õigused. Kooliharidust antakse T-l a-st 1839 (külakool), nüüdse T. Gümn-i eellane on 1919 avatud ühisreaalgümnaasium. 1889—97 töötas T-l H. Kolshorni Eestimaa lihasaaduste vabrik, 1928—32 ajakohane eksporttapamaja. 3.—4. VIII 1941 hävis suur osa südalinnast hävituspataljonlaste süüdatuna. Nõuk. lennukid pommitasid T-t 18. III 1944. 1950. a-ni kuulus T. Järvamaasse, oli seejärel a-ni 1962 T. raj-i keskus, 1962—64 kuulus Paide raj-i. A-st 1968 kuuluvad T. piiresse ka linnast läänes ja lõunas paiknevad end. T. mõisa alad, mida a-ni 1993 kasutas Nõuk. armee. ▲▶ 3

tara, aed, maa-ala piirav tõke. 19. saj-ni oli Eestis üldine kaldu asetatud roigastest püstandt. Põlde, karjamaid ja karjateid ääristas enamasti rõhtsaist lattidest latt- ehk rõhtt., koduõue ümbritses langetatud puudest algeline sõõrd. Heinamaade kaitseks tehti soeselgt. — püstandt. lihtsaim variant (roikad asetati ristatud teibapaaridele). Alutagusel ja Setumaal tehti õue ümber palkt. Juurvilja- ja õunaaedu kaitses kolme rõhtlati vahele kuusevarbadest põimitud varbt., saartel ja Põhja-Eestis on nii õuede kui ka põldude ümber palju kiviaedu. 20. saj. algul hakati taluõuede ümber tegema rõhtlattidele naelutatud lauakestest püstaedu ja istutama kuuse- jm. hekke.

tarandkalme, kalmevorm, mille põhitunnuseks on madala kivimüüriga piiratud nelinurkne tarand. Tarandi müürid on laotud suurematest raudkividest või lapiti asetatud paeplaatidest, kusjuures väliskülg on püütud laduda sirge; tarandi sisemus on täidetud kivide ja mullaga. Ühes kalmes võib olla palju tarandeid. T-tesse maeti Eestis, Põhja-Lätis ja Edela-Soomes. Neid on ka Kesk-Rootsis ja et seal uuritud t-d on kõige vanemad, on võimalik, et sealt on need levinud ka Läänemere idarannikule. Eesti vanemad t-d kuuluvad arvat. I a-tuh. keskossa e. Kr. Mõned neist on ehit. kivikirstkalmete juurde (✧Jabara kivikalmistu) või nendega kokku (✧Kurevere kivikalmistu). 2.—5. saj. kujunesid suured, paljudest taranditest koosnevad põletusmatustega t-d Eesti levinuimaks kalmevormiks (✧Jaagupi t., ✧Virunuka kivikalmistu). Panustena on neist leitud pms. rõivastuse juurde kuulunud ehteid, tööriistadest nuge. I a-tuh. II poolel uusi t-id ei ehitatud, kuigi kohati neisse veel maeti.

„Tarapita", 1921—23 tegutsenud kirjanduslik rühmitis, mille liikmeskonda kuulusid Artur Adson, August Alle, Johannes Vares-Barbarus, Albert Kivikas, Jaan Kärner, Johannes Semper, Gustav Suits, Aleksander Tassa, Friedebert Tuglas ja Marie Under. Rühmitis korraldas kirjandusõhtuid ja andis välja ajakirja „T." (7 nr-t, 1921—22, toim. F. Tuglas), mis sisaldas pms. artikleid, luuletusi ja kultuurikroonikat. Saanud mõjutusi ekspressionismist ja Prantsuse rühmitise „Clarté"

Tapa keskväljak

põhimõtetest, vastustas „T." rahvuslikest ja riiklikest huvidest sõltumatu inimsuse ja vaimse kultuuri nimel äri- ja võimutõusiklust, uusbürokraatiat, ametlikku tellimust täitvat kirjandust ja ajakirjandust ning militaristlikku kasvatust.

„Tarbatu", Rahvatantsuansambel Tarbatu, on asut. 1951 EPA tantsurühmana. Kunstilisi juhte: Linda Malviste (1953—62 ja 1966—68), Enn Madi (1976—96), Jaanus Randma (a-st 1997). 1983 sai rahvakollektiivi ja ansambli nimetuse (A-rühm), nimi „T." a-st 1990. Ansambli noorte- ja põhirühmas on kokku 74 tantsijat (2003). „T." tantsib folkloorseid tantse, paljude autorite eestiainelisi tantse ja teiste rahvaste tantse.

Tapa elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	10 439	2315	22	6968	67	1156	11
2000	6 765	1266	19	4280	63	1219	18

Tapa töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	273	27
Töötlev tööstus	901	330
Energia- ja veevarustus	48	54
Ehitus	252	181
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	428	310
Hotellid ja restoranid	169	46
Veondus, laondus ja side	1701	870
Rahandus	28	9
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	167	96
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	769	149
Haridus	434	197
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	377	163
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	235	94
Töötajaid kokku	5782	2551

Tapa raudteejaam

Tapa elanikearv

1900	
1922	
1929	
1932	
1934	
1939	
1943	
1959	
1966	
1970	
1979	
1989	
1993	
1994	
1995	
2000	
2003	

Väljeldakse ka nüüdisaja tantsustiile. Korraldatakse rahvakalendri tähtpäevade tähistamist, tutvustatakse rahvakombeid. Ansambel on esinenud üldtantsupidudel, üliõpilaspeol „Gaudeamus" jm. üliõpilasüritustel ning tantsufestivalidel (Euroopas, Aasias ja Ameerikas). Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi. ◂

Tarbekunstimuuseum avati 1980 ✧Eesti Kunstimuuseumi filiaalina. Paikneb Tallinnas Laial t-l 17. saj. ehitatud aidahoones, mis restaureeriti (arh. Aala Buldas) ja kohandati tarbekunstimuuseumiks 1970.—80. a-tel. Ainsana Eesti muuseumidest säilitab, kogub, uurib ja propageerib T. Eesti professionaalset tarbekunsti ja disaini. Muuseumi kollektsioonile pandi alus 1919 koos EKM-i rajamisega. Kogusse kuulub kokku üle 13 000 eseme; esindatud on keraamika, klaas, naha- ja kõitekunst, metallikunst, ehted ja tekstiil. 2000 loodi disaini osk., mis kogub tootedisaini näidiseid. Püsiväljapanek tutvustab Eesti tarbekunsti 20. saj. algusest tänapäevani ning annab ülevaate selle erinevatest valdkondadest, suundumustest ja autoritest. Korraldatakse ka ajutisi tarbekunsti- ja disainiväitusi ning tehakse rahvusv. koostöö mitme kunstiinstitutsiooniga. ▲

Tarbijakaitseamet, Majandus- ja Kommunikatsiooniministri valitsemisalas olev valitsusasutus, asut. 1994. Ameti põhiülesanded on tarbija elu ja tervise ning maj. huvide kaitse, tarbija informeerimine ja koolitamine ning tarbijate esindamine seadusandlusega määratud

Nomato Kohto lubbaga Tarto maa rahwa

Nâddali-Leht.

Nr. 1. sel 1. Paasto kuul.

Üte wanna moistlikko maa mihhe laul.

Keisrille.

Mink mötlem römo lauluga
Sinn Aleksandrille
Mis ammo mötlime.

Ta mullitseb kawwa meid,
Sest temma om ni hä;
Ei ärtt hukka lä.

Maa rahwa faisust tahhab ta—
Se om tööst temma meel—
Kül heldusega parranda
Nink awwitada meel.

Mes temma sâdnu meije hääs—
Et meije ello förd
Ka hölsambaste förda läbs—
Nüüt sedda sadda wörd.

Nink meije latse peawa
Ka temma sönna pâlt
Meid hüwwi asju oppema
Mes me es oppe tâl.

korras riigi ja kohaliku omavalitsuse asutustes, kohtus ja vahekohtus. T-l on turujärelevalveosk., tarbijapoliitika ja avalike suhete osk., haldusosk. ning 14 maakonnatalitust. Peadir on a-st 1995 Helle Aruniit.

Tareste laht, Hiiumaa kirderannikul Tõrvanina neeme ja Kärdla sadama vahel asuv avalaht, laiemas mõttes Lehtma ja Hiiesaare vaheline mereala. Lahte suubuvad Nuutri jõgi (pikkus 11 km) ning Lehtma ja Kärdla oja (vastavalt 6,5 ja 6 km). Tareste k. (2000. a. 19 el.) on esimest korda mainitud 1565 (*Thariss*).

Tarkon, AS Tarkon, peenmehaanika, elektroonika ja aparaadiehituse ettevõte. T-i eelkäijaks peetakse aug. 1907 Tartus asut. vabrikut Edisson-Kompagnie, 1930 nimetati see Tartu Telefonivabrikuks. Pärast riigistamist ja mitut nimemuutust 1996 RAS T. erastati, tema tuumikinvestoriks sai 60 %-lise osalusega (1999. a. 85 %) Rootsi firma *Hultberg Sekrom Fabriks AB*. T-i aktsiakapital on 2,5 mln. kr., keskm. aastakäive oli 1997—2002 116 mln. ja kasum 5 mln. kr.; töötajaid u. 500. 80 % ettevõtte kogutoodangust eksporditakse. T-l on 50 %-line osalus sidusettevõttes AS T. Lehtmetall.

Tarmeko, AS Tarmeko, Tartus asuv mööblitootmise ja puidutöötlemise ettevõte; välja kasvanud 1947 asut. seitsme mehe artellist „Puit", T. nime kannab a-st 1987, erastati veebr. 1995. Praegu on T-s kolm tootmise põhiüksust: mööblivabrik, puidutehas ja spoonitehas. T. annab aastas toodangut 250 mln. kr. eest, kasum 2,7 mln. kr., töötajaid u. 900. Jaemüügiga tegeleb tütarettevõte AS T. Kommerts. 80 % toodangust eksporditakse (43 % Saksamaale, 24 % Prantsusmaale, 8 % Soome). ◂

„Tarto maa rahwa Näddali-Leht", Tartus Gustav Adolph Oldekopi, Georg Philipp August, Carl August ja Johann Philipp von Rothi toimetusel ja väljaandel märtsist dets.-ni 1806 ilmunud (41 nr-t) esimene eestikeelne, tartumurdeline nädalaleht. Trükiti Michael Gerhard Grenziuse juures. Sisaldus ajalehest „Dörptsche Zeitung" tõlgitud välisuudiseid (pms. Napoleonivastase sõjategevuse kohta), õpetlikke lookesi, praktilisi nõuandeid jms., vähesel määral ka kohalikke sõnumeid. Talurahvaruhutusi kartes käskis Aleksander I selle sulgeda, ilmunud numbrid korjati kokku ja hävitati. Lehe säilinud eksemplarid leiti 1994 Venemaa Riikliku Ajalooarhiivist.

B: *Tarto maa rahwa Näddali-leht: uurimusi ja allikmaterjale.* [Koost. T. Tamberg.] Trt., 1998. ◂

Tartu, linn Kagu-Eestis Emajõe keskjooksul (45,5 km suudmest), Tartumaa halduskeskus; 101 190 el. (2003), pindala 38,8 km². Ülikoolilinnana on T. Eesti hariduse, teaduse ja kultuuri tähtsaimaid keskusi, majanduslikult (tööstuse, transpordi ja teeninduse seisukohalt) Kagu-Eesti keskus. Tänapäeval on T. ka oluline riigi halduskeskus: seal asuvad Haridus- ja Teadusmin., Riigikohus, T. Ringkonnakohus, Ravimiamet, Põllum-e Registrite ja Informatsiooni Amet, T. Vangla (valminud 2002) ning palju riiklike ametite osakondi, büroosid, talitusi, inspektsioone jms.

Tartu maakasutus (2003)

	Pindala (ha)	%
Elamumaa	1004,7	25,9
Tööstusmaa	299,4	7,7
Muud krundid (äri-, sotsiaalmaa)	487,5	12,6
Kalmistud	43,5	1,1
Põhikodade maa	6,0	0,2
Raudteealune maa	72,2	1,9
Teed, tänavad	377,5	9,3
Veekogud	131,9	3,4
Pargid, haljasalad	352,1	9,1
Soised ja võsastunud alad	608,1	15,7
Põllumaa	45,2	1,2
Reservmaa	451,7	11,6
Kokku	3880,0	100,0

Linn piirneb põhjas T., kirdes ja idas Luunja, lõunas Ülenurme ning läänes Tähtvere v-ga. Need vallad on T-ga tihedalt seotud, sest suur osa (40—60 %) nende elanikest töötab linnas ning palju lapsi käib sealt T-s koolis. 8 km pikkuselt linna maa-alal voolav Emajõgi jagab T. kaheks — väiksemaks, vasakkalda (Ülejõe) osaks ja suuremaks (²/₃ terr-st), paremkalda osaks. Linna terr. on kompaktne (9 km loodest kagusse ja 7 km kirdest edelasse), seetõttu on rahvastiku tihedus seal Eesti suurim (2606 el. 1 km²-l).

• *Loodus.* T. asub Kagu-Eesti lavamaal Emajõe ürgorus ajaloolises sillakohas. Ürgorg on linna piires ülesvoolu (linna loodeosas) kitsam (0,9 km) ja järsuveerulisem ning allavoolu (linna kaguosas) laiem (1,4 km) ja laugemate kallastega. T. piires paljandub ✧Aruküla lademe punakaspruun Devoni liivakivi (Kalmistu paljand, ✧Aruküla koopad). Emajõe ürgoruga ristuvad kaks mandrijää sulamisveesetetega (liiv ja kruus) täitunud vagumust: Raadi-Ropka vagumuse põhi asub kuni 40 m allpool merepinda, Raadi-Maarjamõisa vagumuse põhi on merepinna tasemel. Vagumused mõjutavad Meltsiveski veehaarde kaudu linna joogiveega varustamist. Linnapilti ilmestavad Toomemägi (67 m ü. m.) ja tema kõrval asuv Kassitoome org, Lille mägi, Riiamägi, Narvamägi ja Jakobi mägi. T. kõrgeim punkt asub linna lõunaosas Ringtee ja Riia t-a ristmiku ligiduses. Emajõgi on T. piires 40—100 m lai ja 3—4 m sügav, suurim sügavus on Laia t-a otsa juures (8,3 m). Veetase kõigub Emajões kuni 4 m, seetõttu on ka fikseeritud minimaalse (5 m³/s, 1926) ja maksimaalse (393 m³/s, 1939) vooluhulga erinevus väga suur.

T. alal on 38 kaitstavat loodusobjekti (pms. üksikud puud, puuderühmad, puiesteed ja pargid; neist suurimad on Toomemägi koos Kassitoomega, Kalmistu paljand, Aruküla koopad, Raadi park koos dendropargiga ning Annelinna ja Ihaste vahel asuv haruldaste taimede kasvuala), 11 kaitstavat looma-, linnu- ja kalaliiki (haruldasim on Eestis ainult Supilinna serval asuvas tiigis elutsev järvekonn, LK III) ning 15 kaitstavat taimeliiki (Anne ja Ropka luhal, Ihastes ning Raadi lennuvälja lähikonnas). Linna suurimad keskkonnaprobleemid seonduvad Nõuk. sõjaväele kuulunud Raadi sõjaväelennuväljaga, mille terr-l oli hulgaliselt naftasaaduste ja raketikütusega reostunud kohti (reostunud on ka Raadi järv, mis paikneb linna veevarustust mõjutava mattunud oru kohal). Kuna suur osa lennuväljal paiknenud reostusest on kõrvaldatud, tõuseb esikohale liiklusvahendite põhjustatud õhureostus. Enamiku salvkaevude vesi on joogiks kõlbmatu. 1981—85 alustati T. suurima keskkonnakaitseobjekti — tunnelkollektori, peapumpla

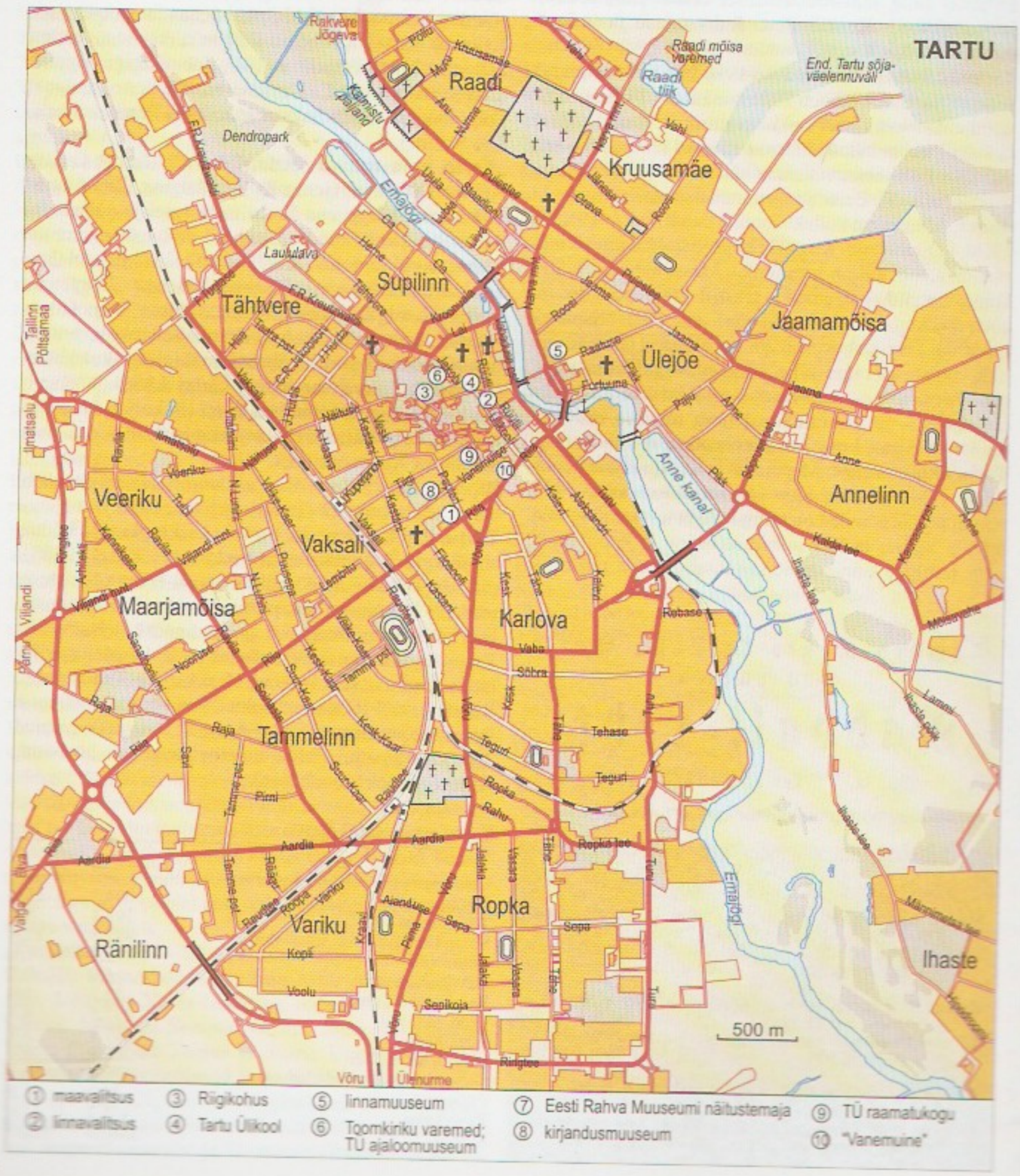

Tartu linnaosad (2002)

Linnaosa	Elanikke	Pindala (km²)	Elanikke 1 km²-l
Annelinn	29 760	5,36	5552
Karlova	9 234	2,30	4015
Ülejõe	8 624	3,02	2856
Tammelinn	8 011	3,11	2576
Kesklinn	7 179	1,80	3988
Veeriku	5 560	2,81	1979
Ropka	5 417	1,46	3710
Raadi-Kruusamäe	4 925	2,83	1740
Tähtvere	4 343	2,50	1737
Jaamamõisa	3 068	1,49	2059
Vaksali	2 924	0,76	3847
Ropka tööstusrajoon	2 720	3,54	768
Ränilinn	1 973	1,20	1644
Supilinn	1 764	0,48	3675
Variku	1 795	0,77	2331
Ihaste	1 072	4,24	253
Maarjamõisa	839	1,13	742

ja reoveepuhasti — ehitust. Puhastusseadmete mehaaniline osa käivitati 1996, bioloogiline 1997, tunnelkollektor Kesklinna 1 võeti kasutusele 1999. Ehitatakse tunnelkollektorit Kesklinna 2 ning ISPA abiprogrammi toel viiakse ellu nn. 50 + 50 projekti (50 km pikkuse vee- ja kanalisatsioonitorustiku uuendamine). Linna olmejäätmed ladustatakse põhil. Aardlapalu prügilas, alanud on ettevalmistused kogu Kagu-Eesti (sh. T. linna) vajadusi rahuldava olmeprügila ehitamiseks Lagujale (Nõo v.). 2002 koguti T. ettevõtetelt ja eraisikutelt kokku 138 000 t jäätmeid (sh. 300 t ohtlikke jäätmeid).

• *Linnaosad ja haljastud.* T-s eristatakse 17 linnaosa, 12 Emajõe paremal ja 5 vasakul kaldal. Mitme linnaosa nimi pärineb end. mõisa nimest, mõisa nimi on nt. Anne, Karlova, Maarjamõisa, Raadi, Ropka ja Tähtvere pargil. Olulised puhkealad on ka Toomemäe park, Vabaduse puiestik, Ülejõe park ja Emajõe-äärne dendropark. Linn hooldab 157,9 ha parke ja haljasalasid ning 56,1 ha metsi. Suurimad tööstuspiirkonnad on Ropka, Veeriku, Karlova ja Raadi ning Riia, Filosoofi, Võru ja Kastani t-a vaheline kvartal. Väikeettevõtlust on kavas arendada ka end. Raadi sõjaväelennuvälja terr-l, teadusmahukale väikeettevõtlusele pakub tegevusvõimalusi Riia t-a lõpus asuv T. Teaduspark (asut. 1992). Kaubandus- ja teeninduspiirkonnaks on kujunemas linna ümbersõidutee (Ringtee) äärsed alad.

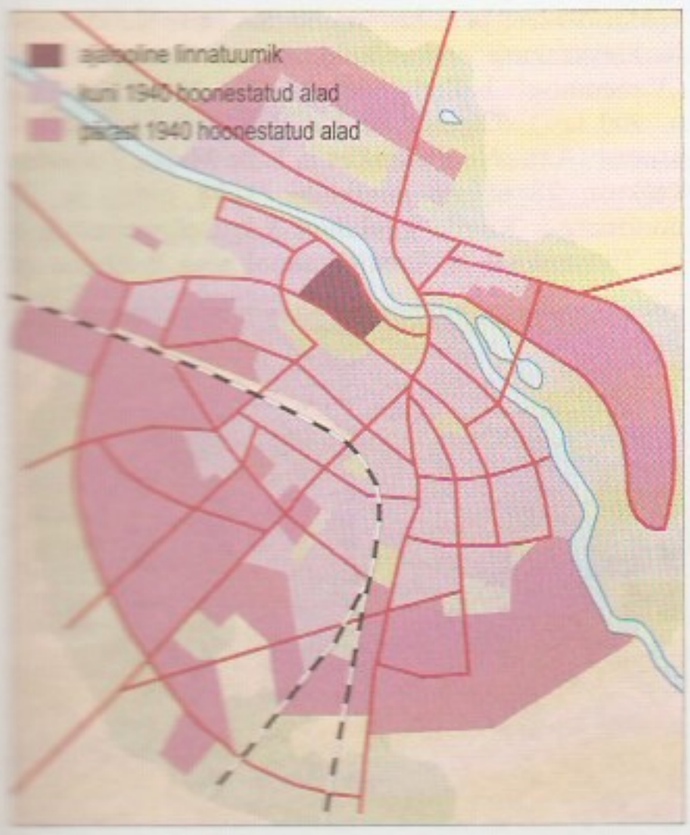

T-sse on pärast II maailmasõda ehitatud pms. tüüpmaju (1960.—70. a-te tüüpprojektide järgi ehit. majad, sh. T. Maja 5- ja 9-korruselised paneelelamud), mõningad hooned (nt. „Vanemuise" teatri- ja kontserdimaja, kaubamaja, restoran „Kaunas" („Atlantis"), TÜ ühiselamud) on ehit. eriprojekti järgi. II maailmasõja ajal purustatud kesklinn on põhiosas hoonestamata. Sealsed uued ehitised on Emajõe Ärikeskus, Aura Keskus, Zeppelini Kaubanduskeskus, bussijaam jmt. hoone. Elamuehitus ja infrastruktuuride rajamine oli pikka aega alarahastatud. Kõigist eluruumidest (2000. a. 41 862) 41 % on ehit. enne 1970., 18 % enne 1940. a-t. Võrreldes teiste suurte linnadega on T-s rohkem soodsa elukeskkonnaga pereelamuid (2000 paiknes 18 % linna eluruumidest pereelamutes).

Kultuurimälestiste riiklikus registris on 951 kaitstavat ajaloo-, arheoloogia-, arhitektuuri-, kunsti- ja tehnikamälestist ning muinsuskaitseala. Pindalalt suurimad kaitstavad objektid on arheoloogiline kaitsevöönd ja selle üksikobjektid, vanalinna muinsuskaitseala ning vanad kalmistud (✧Raadi). 1

• *Rahvastik.* T. elanikkond kasvas enne II maailmasõda mõõdukas tempos, pärast sõda juurdekasv hoogustus nii Eesti-sisese rände kui ka pms. Eestiga piirnevatest Venemaa obl-test saabujate tõttu. 1977 tähistati linna 100 000. elaniku sündi. Sõjajärgsetel aastatel võis T. juhtimise, rahastamise ja kaadri valiku seisukohalt tinglikult jagada kolmeks: 1) ülikoolilinn — valdav oli kohalik juhtimine, rahastamine ja Eesti-sisene ränne, 2) tööstuslinn — nii kohalik kui ka Eesti-väline juhtimine, rahastamine ja töötajate värbamine, 3) militaarlinn (sõjaväelennuväli ning selle teenindamine ja kaitse) — Eesti-väline juhtimine ja rahastamine, rändesidemed. Spetsiifiliste, suhteliselt liikuvate rahvastikurühmade (üliõpilased, sõjaväelased) tõttu oli 1970—80 sündimus üsna suur (1600—2000 sündi aastas, praegu 1000—1200). 1990. a-tel on T. elanikkond vananenud ja laste arv vähenenud, kuid eakate arv on suurenenud aeglasemalt kui enamikus teistes Eesti linnades. Suhteliselt suur on rahvastiku sooline disproportsioon: 1989. a. 1119, 2003. a. 1248 naist 1000 mehe kohta. T. rahvastik on küllaltki homogeenne, eestlaste osatähtsus rahvastikus on viimase 10 aastaga kasvanud 72 %-lt (1989) 79 %-le (2000). Venelasi oli 2000. a. 16 %, ukrainlasi 1,2 %, soomlasi 1,1 %, valgevenelasi 0,5 % ja muid rahvusi 1,7 % elanikest. 10 %-l T. elanikest (end. sõjaväelased, sõjatehaste töötajad jt.) on

Tartu elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	113 420	23 314	21	77 314	68	12 792	11
2000	101 140	17 249	17	69 238	69	14 686	14

Venemaa kodakondsus, määratlemata kodakondsus vm. staatus.

• *Majandus.* 1990. a-tel kogu Eesti majanduses toimunud muutused on mõjutanud ka T. elanike rakendatust. Suurettevõtete erastamine, restruktureerimine ja pankrotistumine põhjustasid töökohtade arvu vähenemise ja tööhõive languse. Pankrotistunud on mitu pika ajalooga T. ettevõtet (nt. liha- ja piimakombinaat, autoremonditehas, põllutöömasinate tehas „Võit", tekstiilivabrik „Areng"), paljud ettevõtted on järsult vähendanud töötajate arvu. 1989 oli tööga hõivatud 53,3 %, 2000 ainult 41,4 % T. elanikest. Hoolimata majandusstruktuuri muutumisest (absoluutselt ja suhteliselt on vähenenud põllum-s, töötlevas tööstuses, ehituses ja veonduses rakendatud inimeste arv, kahekordistunud on kaubanduse alal töötavate ja viiendiku võrra suurenenud kinnisvaraga tegelevate inimeste arv, suhteliselt on pisut suurenenud hariduses jt. teenindavates harudes rakendatute hulk), on endiselt kõige rohkem töötajaid töötlevas tööstuses ($^1/_5$ rakendatutest), järgnevad kaubandus ja haridus. Õigusliku vormi järgi on ettevõtjate struktuur viimase 5 aasta jooksul püsinud stabiilsena. Uued ettevõtted tegutsevad T-le traditsiooniliselt omastel tegevusaladel (nt. AS Ilves-Extra õmblustööstuse, Kodumajatehase AS ehitusmaterjalitööstuse, AS Lasita puidutööstuse alal). Linnas on üle 1000 kaupluse (sh. 780 tööstuskaupade kauplust), u. 200 toitlustuskohta ning veerandsada majutuskohta (861 voodikohta). A-st 1998 korraldatakse ettevõtlusvõistlust „Tartu edukaim ettevõtja".

T. on Eesti tähtis transpordisõlm, seal ristuvad Tallinna—Riia ja Tallinna—Pihkva rdt. ning *Via Estica* ja *Via Hanseatica* mnt. ning asub Eesti suurim jõesadam. T. bussijaama läbib päevas enam kui 330 bussi. T. bussiettevõtted (maakonnaliine teenindav AS Tarbus ja linnaliine teenindav AS Connex T.) on suhteliselt suured tööandjad (2002 vastavalt 228 ja 197 töötajat). T. läh. Ülenurme v-a terr-l asub T. lennujaam. Linnaliikluse korraldamise seisukohast on olulised sillad. Viimase 10 aasta jooksul on T-s valminud 3 silda: 1993 end. Vabadussilla kohale jalakäijate sild, 1996 end. pontoonsilla kohale Kroonuaia sild (autoliiklus) ning 2003 Soola ja Paju t-a pikenduste kohale Turusild (jalakäijatele).

Avaliku sektori rahastatud töökohtade suure osatähtsuse tõttu on T. elanike sissetulekud peaaegu Eesti keskm. tasemel (2001. a. 91 % Eesti keskmisest), kuid jäävad oluliselt maha Tallinna ja Harjumaa elanike sissetulekutest.

• *Haridus, teadus ja kultuur.* T. on Eesti peamisi haridus-, teadus- ja kultuurikeskusi. Linnas on 27 munitsipaal- (2002. a. 4539 last) ja 4 eralasteaeda (91 last), 21 munitsipaalkooli (3 põhikooli, 15 gümnaasiumi, sh. Täiskasvanute Gümn., ja 3 erivajadustega laste kooli), 4 erakooli (Audentese Erakooli T. filiaal, 122, Elu Sõna Koguduse Kristlik Kool, 58, T. Katoliku Kool, 150, ja T. Waldorfgümn., 177 õpilast; kõik 2002/03. õ.-a.) ja 2 riigikooli (nägemispuudega lastele T. Emajõe Kool, 105, ning kuulmis- ja kõnepuudega lastele T. Hiie Kool, 314 õpilast). Munitsipaalpäevakoolide 14 593 õpilasest on 12 282-l õppekeel eesti ja 2311-l vene k. U. kümnendik üldhariduskoolide õpilastest on väljastpoolt T. linna, H. ✧Treffneri Gümn-i õpilastest umbes pooled. Huviharidust annavad munitsipaalhuvikoolid (I ja II muusikakool ja T. Lastekunstikool, kokku 791 last) ja erahuvikoolid (SA Tartu Keskkonnahariduskeskuse erahuvikool, Arsise Kellade Kool, „Vanemuise" balletistuudio, MTÜ Muusa, kokku u. 900 last). Tegutsevad 2 munitsipaal-noorsootööasutust (Anne Noortekeskus ja Lille Maja), 7 noortekeskust, 28 noorte huviklubi (1698 liiget) ja 23 noorteorg-i. Riigile kuulunud 3 kutseõppeasutusest (T. Tööstuskool, T. Teeninduskool ning T. Ehitus- ja

Tartu koolid (2002/03. õ.-a.)

	Koolide arv	Õpilaste arv
Munitsipaalüldhariduskoolid		
sh. põhikoolid	3	1 363
gümnaasiumid	14	13 230
õhtukoolid (Täiskasvanute Gümnaasium)	1	454
Erakoolid	4	507
Erivajadustega laste koolid		
sh. munitsipaalkoolid	3	437
riigikoolid	2	419
Kokku	27	16 410

Töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus, kalandus	1 896	554
Mäetööstus	32	18
Töötlev tööstus	18 928	7 882
Energia- ja veevarustus	456	558
Ehitus	5 904	2 757
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	3 580	7 176
Hotellid ja restoranid	1 940	1 330
Veondus, laondus ja side	4 520	2 843
Rahandus	320	436
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	3 048	3 492
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	3 756	2 199
Haridus	7 092	5 667
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	4 868	3 793
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	4 512	2 844
Palgatöötajatega kodumajapidamised	–	7
Töötajaid kokku	60 452	41 888

Äriregistrisse kantud Tartu ettevõtjad (2003)

	Arv	%
Osaühingud	3989	75,6
Aktsiaseltsid	569	10,8
Täisühingud, usaldusühingud, tulundusühingud	62	1,2
Füüsilisest isikust ettevõtjad	640	12,1
Välismaa äriühingute filiaalid	14	0,3
Kokku	5274	100,0

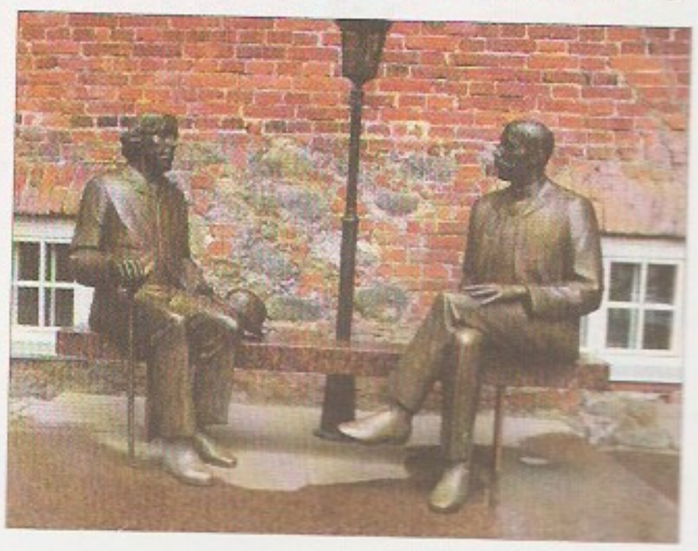

Kergetööstuskool) ja T. Õppekeskusest moodust. T. Kutsehariduskeskus (2139 õpilast; 19 eri- või kutsealal toimub väljaõpe keskkooli alusel, 15 erialal põhikooli alusel, tisleri ja õmbleja eriala omandavad erivajadustega õpilased) tegutseb sept-st 2002 ja kuulub linnale. T-s on ka 4 riigi hallatavat kutseõppeasutust — Eesti Mereakadeemia Merekooli T. filiaal (30 õpilast), T. Meditsiinikool (260 õpilast), T. Kunstikool (25 õpilast) ja H. Elleri nim. T. Muusikakool (315 õpilast) — ning 2 erakutseõppeasutust (Dentese Tervishoiukool, 54 õpilast, ja Iluravi Erakool, 33 õpilast). Kõrgharidust saab T-s omandada 14 õppeasutuses: tegutsevad 3 avalik-õiguslikku (✧T. Ülikool, ✧Eesti Põllum-ülikool ja ✧Eesti Muusikaakadeemia T. filiaal) ning 2 eraülikooli (✧Akadeemia Nord T. filiaal ja ✧Audentese Ülikooli T. filiaal), 4 riigi (✧T. Lennukolledž, ✧Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, ✧T. Kõrgem Kunstikool ja T. Meditsiinikool) ning 5 erarakenduskõrgkooli ja kutseõppeasutust.

2001. a. oli T-s kokku 2786 teadus- ja arendustegevuse alal töötavat inimest: 2010 teadlast ja inseneri, 408 tehnikut ning 368 abipersonali töötajat. Põhiosa teadustöötajatest töötab TÜ ja EPMÜ instituutides. Varem Eesti TA alluvuses tegutsenud instituutidest liitus 1997 Füüsika Inst. TÜ-ga (✧TÜ Füüsika Inst.) ning Zooloogia ja Botaanika Inst. EPMÜ-ga (✧EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst.). EPMÜ koosseisu kuuluvate instituutidena tegutsevad ka varem iseseisvad olnud ✧Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria TUI ning Eesti Metsanduse ja Looduskaitse TUI. Iseseisvate teadusasutustena jätkavad tegutsemist ✧Eesti Kirjandusmuuseum, ✧T. Observatoorium (Tõraveres), ✧Eesti Biokeskus, ✧Eesti Rahva Muuseum, Ajalooarhiiv jmt. T-s on mitu mainekat, pika ajalooga teadusseltsi: ✧Eesti Looduseuurijate Selts, ✧Eesti Kirjanduse Selts, ✧Õpetatud Eesti Selts jmt.

T. nimekaim kultuuriasutus on teater ✧„Vanemuine", kes annab etendusi kolmes majas (suures majas on 662, väikeses majas 414 ja Sadamateatris 200 kohta). Suurim saal, kus korraldatakse nii kontserte kui ka kontsertse, on ✧„Vanemuise" Kontserdimajas (962 kohta). Suurim vabaõhulava on Tähtveres asuv laululava. 1989—2000 töötas linna eelarvest rahastatud ✧T. Lasteteater. Lutsu Teatrimajas annab etendusi Eesti Riikliku Nukuteatri T. filiaal, pms. vabaõhuetendusi korraldab 1997 asut. T. Suveteatri Selts. Projektiteatrina tegutseb end. lasteteatri hoones ✧T. Teatrilabor. Eesti Kirjanike Liidu ja Eesti Kunstnike Liidu T. osakond tegutsevad Vanemuise t-l lähestikku paiknevates kirjanike ja kunstnike majas, Eesti kultuurimõtte arendamises on oluline osa T. kirjastusalasel tegevusel (seal asuvad ajakirja ✧„Akadeemia" toimetus, ✧„Ilmamaa" jmt. kirjastus). T-s trükitakse ajalehte ✧„Postimees" ja töötab „T. Postimehe" toimetus.

T-s on nii riigi, linna kui ka eravalduses olevaid muuseume, suurim külastajate arv on viimastel aastatel (2002 u. 80 000 külastajat) olnud tähetornis asuval ✧AHHAA teaduskeskusel. Linlaste ja külaliste käsutuses on ka ✧TÜ Botaanikaaed ja ✧T. Tähetorn, näitusi korraldavad T. Kunstimaja, Kunstiühing ✧„Pallas", Tampere ja Uppsala maja, eragaleriid (Obu galerii, e-kunstisalong) ja kunstipoed. Suurim näitusepind on Tähtveres paikneval AS Tartu Näitustel.

Linna rmtk-võrgu moodustavad TÜ rmtk. (5 filiaali), O. Lutsu nim. T. Linna Keskrmtk. (3 filiaali), EPMÜ rmtk. ja Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivrmtk. Erivajadusi rahuldavad Lõuna-Eesti Pimedate Ühingu rmtk., ELUS-i rmtk. (Baltimaade suurim loodusteaduslik rmtk.) jmt. T-s on 2 kino, 1999 alustas tegevust Tiigi Seltsimaja.

Sportimisvõimalusi pakuvad 47 spordisaali, 5 staadioni ja 6 siseujulat, linnas on 133 spordiklubi (2002). 1999 hakati noortespordis rakendama klubide süsteemi: kaotati munitsipaalspordikoolid ja hakati rahastama klubides tehtavat noortesporti. 2002 said linnalt noortesporditoetust 52 klubi ja 2 (spordiühingu „Kalev") eraspordikooli (kokku 4000 noorsportlast). T. traditsioonilise spordiüritus on Kluubi T. Maratoni korraldatav neliküritus: suusamaraton, ratturalli, jooksumaraton ja rattamaraton. A-st 1999 asub *Worldlopper*'i peakorter T-s. ■◂

• *Tervishoid.* T. on üle-eestiline tähtsusega ravikeskus, 2002. a. töötas seal 772 arsti (sh. 137 hambaarsti) ja 1242 õendusala töötajat. Perearstisüsteem käivitus T-s 1997. Perearstiüksusi (osaühinguid ja füüsilisest isikust ettevõtjaid) oli 2003. a. alguses 24 (perearstinimistuid oli 58, keskm. nimistu suurus 1900 in.; 2002 võtsid perearstid ambulatoorselt vastu 278 487 patsienti ja tegid 21 861 koduvisiiti), era-eriarstiabiasutusi 17 ja erahambaraviasutusi 44. T-s tegutseb üks Eesti suurimaid raviasutusi SA ✧TÜ Kliinikum, mille asutasid 1998 kolm osapoolt — EV valitsus, TÜ ja T. Linnavalitsus — ning mis ühendab endas ravi-, õppe-, teadus- ja arendustööd. SA T. Kiirabi (asutanud 2001 T. Linnavalitsus ja SA TÜ Kliinikum) 17 kiirabibrigaadi paiknevad T-s, Annikus, Alatskivil, Elvas, Mustvees, Otepääl, Põltsamaal ja Räpinas.

T. sotsiaalhoolekandesüsteemi aluseks on linnavalitsuse sotsiaalabiosak. ja 5 piirkonnakeskust (Nõlvaku, Karlova-Tamme, Ülejõe, Annelinna ja Tähtvere-Veeriku). Viimastel aastatel on hoolekandes toimunud kiired ja põhjalikud muutused. Munitsipaalasutusi on reorganiseeritud eraõiguslikuks, lepingu alusel pakub teenuseid mittetulundussektor. Peale tabelis loetletud asutuste

Üliõpilasi Tartu kõrgkoolides 2002/03. õ.-a.

	Kokku üliõpilasi	Kutsekõrgharidus	Rakenduskõrgharidus	Diplomiõpe	Bakalaureuseõpe	Magistriõpe	Doktoriõpe
Avalik-õiguslikud ülikoolid							
Tartu Ülikool	15 752	–	26	2080	10 243	2439	964
Eesti Põllumajandusülikool	4 389	–	–	225	3 608	405	151
Eesti Muusikaakadeemia Tartu filiaal	17	–	–	–	17	–	–
Eraülikoolid							
Akadeemia Nord Tartu filiaal	35	–	–	–	35	–	–
Audentese Ülikooli Tartu filiaal	526	–	–	77	448	1	–
Riigi rakenduskõrgkoolid ja kutseõppeasutused							
Tartu Lennukolledž	212	–	–	212	–	–	–
Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused	213	–	–	213	–	–	–
Tartu Kõrgem Kunstikool	276	–	–	276	–	–	–
Tartu Meditsiinikool	766	468	268	–	–	–	–
Era-rakenduskõrgkoolid ja erakutseõppeasutused							
Tartu Teoloogia Akadeemia	97	–	–	97	–	–	–
Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu Kõrgem Usuteaduslik Seminar	70	–	–	70	–	–	–
Rahvusvahelise Sotsiaalteaduste Rakendusliku Kõrgkooli LEX Tartu filiaal	26	–	–	26	–	–	–
Mainori Kõrgkooli Tartu Õppekeskus	220	42	177	1	–	–	–
Dentese Tervishoiukool	16	16	–	–	–	–	–

ostab T. Linnavalitsus hoolekandeteenust erasektorilt (nt. nõustamisteenust MTÜ T. Nõustamis- ja Kriisiabikeskuselt ning T. Laste ja Noorte Nõustamiskeskuselt, päevakeskuse teenust T. Puuetega Inimeste Kojalt, isikliku abistaja ja kooliabistaja teenust Noorteklubilt „Händikäpp", invatakso teenust OÜ Tartaline'ilt, vaimse tervise probleemidega isikute toetamise teenust MTÜ-lt Iseseisev Elu, vältimatu sotsiaalabi teenust (toidu- ja riideabi) EELK T. Pauluse koguduselt). ◧

• *Usuelu.* T. on Eesti usuelu oluline keskus, TÜ usuteaduskonnas antakse kõrgemat usuteaduslikku haridust, T-s asuvad EELK T. praostkonna ja õigeusu T. praostkonna keskus, seal antakse välja EELK ajalehte „Eesti Kirik". Uue kiriku- (koguduse-) hoone on viimase 10 aasta jooksul saanud Uusapostliku Kiriku Eesti T. Kogudus (Veski t-l), Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu T. Salemi Baptisti Kogudus (Kalevi t-l), Eesti Metodisti Kiriku T. Püha Luuka Kogudus (Vallikraavi t-l), T. „Elu Sõna" Kogudus (Aruküla teel) ja Jehoova Tunnistajate T. Kogudus (Ihaste teel). Pärast Eesti Rahva Muuseumi hoidlate valmimist (Raadil) andis muuseum EAÕK T. Püha Aleksandri Koguduse kasutusse Sõbra t-a kiriku, Eesti Spordimuuseumi uue hoone valmimisel vabastas muuseum EELK Pauluse Kogudusele Riia t-l kuuluvad ruumid. Kokku tegutseb T-s veerandsada kogudust (EELK T. Maarja, Pauluse, Peetri, Soome ja Ülikooli-Jaani kogudus, EAÕK T. Jumalaema Uinumise Kogudus ja T. Püha Aleksandri Kogudus, Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku Suurmärter Gregoriuse (Jüri) Kogudus, Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu T. Annelinna Kogudus, Eesti Kolgata Baptisti Kogudus ja Eesti Salemi Baptisti Kogudus, Rooma-Katoliku Kiriku Pühima Neitsi Maarja Pärispatuta Saamise Kogudus T-s, Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liidu T. Kogudus, Uusapostliku Kiriku Eestis T. Kogudus, Eesti Metodisti Kiriku T. Püha Luuka Kogudus, Eesti Kristliku Nelipühi Kiriku T. Kogudus, Jehoova Tunnistajate T. Kogudus, T. „Elu Sõna" Kogudus, T. Vanausuliste Kogudus, T. Supilinna Taarausuliste ja Maausuliste Koda, Eesti Karismaatilise Osaduskiriku T. Püha Peaingel Miikaeli Kogudus, T. Bahā'ī Kogudus, T. Kesklinna Evangeelne Uue Elu Kogudus, T. Kristlik Kodugrupi Kogudus ja T. Kristlik Vabakogudus). T. vanadel kalmistutel on suur kultuuriline väärtus. Tänapäeval maetakse pms. Rahumäe kalmistule ja Haaslava v-s paiknevale Tuigo kalmistule. Kalmistud moodustavad u. 1 % linna terr-st ja u. $^1/_5$ aasta läbi hooldatavast linna haljastusest.

• *Arhitektuur.* Linnaline asula on Tartu alal olnud 11. saj-st. Keskajal ümbritses Toomemäge ja all-linna linnamüür (algselt pihttara). 13. saj. I poolel eraldati piiskopilinnus praeguse Tähetorni kohal ringmüüriga. 14. saj. oli linn ümbritsetud u. 2 km pikkuse, 9—9,5 m kõrguse ja 1,7—2 m paksuse maakivist müüriga. Kesklinna hooned ja jõepoolne müür olid rajatud parvalusele. Säilinud on müürist ainult katkeid, sest kindlustusi täiendati juba Vene-Liivimaa sõja ajal ja 17. saj. II veerandist ehitati müüri asemele muldkindlustusi. 1636 ehitati esimesed Vana-Hollandi tüüpi bastionid. Põhjasõja alguseks valmisid Toomemäel Karl IX, Gustav II Adolfi, Karl X Gustavi ja Karl XI bastion, millest osa on tänini Toomemäe lääneküljel ja TÜ Botaanikaaias jälgitavad. 1708 suur osa kindlustustest õhiti. 1732 kustutati T. kindluste nimekirjast. Keskaja tähtsaimad mälestised on ✧T. toomkiriku ja ✧T. Jaani kiriku varemed. Ülejäänud keskaegse hoonestuse hävitasid Vene-Liivimaa sõjas Ivan IV vägi (osa linna elanikkonnast saadeti Venemaale sundasumisele) ning seejärel Põhjasõjas Peeter I vägi (osa elanikkonnast küüditati taas Venemaale). 1775. a. suures tulekahjus hävis enamik hoonestusest. Seejärel kehtestatud linna ehitusmäärus lubas kesklinna rajada ainult kivihooneid. 18. saj. ehitati piiskopilinnust ülejäänud Toomemäest eraldavasse vagumusse püssirohukelder (praegu restoran „Püssirohukelder"). Vanalinna nüüdisilme pärineb pms. 18. saj. lõpust ja 19. saj. I poolest. T. varaklassitsismi eripära loovad kõrged katused, dekoratiivsed võlvid ja baroksete sugemetega kaunistused. 1784 rekonstrueeriti Raekoja plats ja avati liikluseks Kivisild (Johann Zaklowsky; õhiti 1941 ja 1944), 1786 valmis raekoda (Johann Walter). 1802 taasavatud ülikooli peahoone ehitati Maarja kiriku algsele kohale (1803—09, Johann Wilhelm Krause). Lihtsa ja ratsionaalse klassitsismi näited on ka Toomemäel asuvad Vana Anatoomikum (1803—05) ja tähetorn (1808—10, mõlemad J. W. Krause), Toomemäele rajati ka park (J. W. Krause). Ehitati peristüüli tüüpi Kaubahoov (1816—21, Caspar Adam Kranhals; hävis II maailmasõjas) ja Inglisild (1838, Moritz Hermann Jacobi) ning püstitati Michael Barclay de Tolly mälestussammas (1849, Vassili Demut-Malinovski, Apollon Štšedrin). 19. saj. II poole uusehitistele andsid üldilme neorenessanss ja neoklassitsism: Uus Anatoomikum (Näituse t. 2, Reinhold Guleke), ülikooli kirik (Jakobi t. 1, Karl Rathaus), ülikooli vana kohvik (Ülikooli t. 20, Otto Mohr); neid täiendas sakraalehitiste neogootika: Neitsi Maarja kirik (Veski t-l, 1899, Peter Schilling) ja Peetri kirik (Narvamäel, 1884, Viktor Schröter). Eesti kultuuriloos on eriline koht 1902 valminud Eesti Üliõpilaste Seltsi majal (J. Tõnissoni t. 1, Georg Hellat), mis on esimesi rahvusromantismi stiilinäiteid ja kus sõlmiti Soome-Venemaa rahuleping, ning „Vanemuise" teatril (1906, Armas Lindgren), mis oli nn. valge juugendarhitektuur. Hoonele kavandas Arnold Matteus 1939 teatrisaali juurdeehitise, see oli Baltimaade suurim ja moodsaim lava; vana saal jäi kontserdisaaliks. Teater põles 1944 pommirünnakuis ja lammutati lõplikult 1960. Uus teatrihoone (teatrisaal 1967, kontserdisaal 1970; August Volberg, Peeter Tarvas, Uno Tölpus) on end. teatri asukohas, õnnestunud on nii teatri- kui ka kontserdisaali sisekujundus (Väino Tamm, akustik Helmut Oruvee). 20. saj. algul oli valdav juugend- ja heimatarhitektuur: Pauluse kirik (1917, Eliel Saarinen), Saksa teater (1918, Arved Eichhorn; praegu „Vanemuise" teatri väike maja), korp! „Neo-Baltia" hoone (Kastani t. 1, 1902, Rudolf von Engelhardt), korp! „Sakala" hoone (Veski t. 69, A. Lindgren, Wivi Lönn), elamu Vanemuise t. 54 (1912, Fromhold Kangro), villa Kalevi t. 13 (1913, Viktor Kessler) ning elamu Ülikooli t. 8 (1912, Robert Pohlmann ja V. Kessler). 1923 planeeriti (Edgar Johan Kuusik) esimese kaasaegse aedlinnaosana Tammelinn, kuhu ehitati palju heimatstiilis villasid (Anatoli Podcekajev, Georg Saar, Nikolai Viller) ja 1930. a-tel ka funktsionalistlikke elamuid (A. Matteus, Nikolai Kusmin). 1930. a-tel hakati hoonestama moodsama planeeringuga Tähtvere linnaosa (1928, A. Matteus), kuhu nn. tugihooned projekteerisid A. Matteus ja N. Kusmin. Esimese hoonena valmis 1931 skulptor Anton Starkopfi funktsionalistlik villa

Tartu hoolekandeasutused (2002)

	Kohtade arv	Hoolealuste arv
Laste hoolekanne		
Tartu Väikelastekodu Käopesa (r)	56	56
MTÜ Vahtramäe Mäe-kodu (e)	30	30
Kivistiku Lastekodu SA (e)	8	8
Tartu Kristlik Kodu (e)	9	9
MTÜ Tartu Kristlik Noortekodu (e)	28	28
Tartu Laste Turvakodu (m)	20	16
Täiskasvanute hoolekanne		
Tartu Hooldekodu (m)	115	123
Varjupaik (m)	70	70
SA Tartu Vaimse Tervise Hooldekeskus (m, a-st 2003 e)	...	142
Päevakeskus Kalda (m)	...	279
Päevakeskus Tähtvere (m)	...	130

r – riiklik, e – era-, m – munitsipaal-

„Kalevipoeg" (Amandus Adamson, 1933, ja Eha Komissarov, 2003)

Tartust leitud [illegible] valmistamata [illegible] peeskrabi [illegible] vahetusel

(J. Hurda t. 2, A. Matteus). F. R. Kreutzwaldi t. 6 ehitati 1936 Soome arhitekti Alvar Aalto projekti järgi puhtaima funktsionalistliku stiili näitena villa Tammekann (2001 Euroopa restaureerimisfondi „Europa Nostra" auhind). 1930. a-tel valmis hulk avalikke hooneid, mille põhiplaan oli kavandatud funktsionalistlikuna ja fassaad suuremal või vähemal määral uusklassitsistlikuna: pangahoone (Munga t-l, 1936, A. Matteus, konsultant Karl Burman sen.), koolimaja (Salme t-l, 1938, A. Matteus), turuhoone (1937) ja veetorn (Õpetaja t-l, 1939, mõlemad Voldemar Tippel) ning kindlustusseltsi hoone (Raekoja plats 10, N. Kusmin). *Art déco* ja funktsionalismi õnnestunud näide on korp! „Ilgala" hoone (J. Kuperjanovi t. 16, 1938, A. Matteus). II maailmasõjas hävis suur osa T. südalinnast (üle 50 % hooneist, Raekoja platsi lõunakülg koos külgnevate kvartalitega kuni Aida t-ni, sh. Kaubahoov, Bürgermusse jm., Maarja kirik (Pepleri t-l), „Vanemuise" teatri- ja kontserdihoone, Jaani kirik jpm.), samuti Eesti Rahva Muuseumi hoone (Raadil). Pärast sõda rajati hävinud hoonestuse kohale haljasalad. Vanalinna ilmet aitasid taastada Raekoja platsi äärde ehit. uusklassitsistliku kujundusega elamud, mille alumisel korrusel paiknevad ärid (A. Matteus, Ines Jaagus). 1982 valmis TÜ Rmtk. (Kalju Valdre, Mart Kalling, Ülo Sirp), 1983 taastati toomkiriku varemeisse J. W. Krause projekti järgi ehit. rmtk. klassitsistlik sisekujundus ja paigutati sinna ülikooli ajaloo muuseum. Uuema aja ehitistest on märkimisväärsed EPA metsanduse õppehoone (1983, Valve Pormeister), psühhoneuroloogiakliinik (1987) ja Maarjamõisa polikliinik (1988, mõlemad Roman Smuškin), Tähtvere uus laululava (1994, arh-d Jüri Siim ja R. Smuškin, ehitusteadlased V. Kulbach ja H. Oruvee), Hansapanga kontor (Ülikooli t. 8, 1996, Kullervo Kliimand), TÜ filosoofiateaduskonna õppehoone (Lossi t. 3, 1997, Andres Tambek), Narva mnt. 3 äri- ja büroohoone (1998, Martti Preem), Emajõe ärikeskus (1998, Arhitektuuribüroo Kalle Rõõmus), Fortuuna t. 1 elamu (1998, Anu Kulbach), TÜ Biomeedikum (Ravila t. 19, 1999, Arhitektuuribüroo Kalle Rõõmus, arh. Kristina Renter), Küüni t. 5b ärihoone (2001, Andres Lunge) ja TÜ Raatuse t. 22 üliõpilaselamu (2002, Andres Siim, Kristel Ausing). Rekonstrueeritud on Hugo Treffneri Gümn. (A. Lunge, Taisi Kadarik) ning Riia t. 4 asunud teenindusmaja on ümber ehit. äripinnaks-hotelliks (Vilen Künnapu, Ain Padrik). Õnnestunud linnaehituslik lahendus on Ihaste aedlinnaosa asukohavalik (Malle Meelak, Mart Port). Mälestusmärke: Karl Ernst von Baeri (1886, Aleksandr Opekušin), Friedrich Robert Faehlmanni (1930, Voldemar Mellik), Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1952, Johannes Hirv, Martin Saks), Kristjan Jaak Petersoni (1982), Jakob Hurda (1994, mõlemad Jaak Soans), Hugo Treffneri (1997) ja Jaan Tõnissoni mälestussammas (2000, mõlemad Mati Karmin) ning „Kalevipoeg" (1953, Amandus Adamson, ja 2003, Ekke Väli). — Ka-tuh. IV veerandil rajati Toomemäe idaotsale ✧Tartu linnus, selle naabrusse kujunes avaasula. T. tõusis esile ühe sobiv paik Emajõe ületamiseks ning Lõuna- ja Põhja-Eestit ühendava maismaa- ja veetee ristumise kohlt. Arvat. praeguse Raekoja platsi alale kujunes kaubitsemiskoht ja selle kõrvale jõe äärde sadam. 8.—9. saj. paiknes asula linnuse vahetus läheduses, hiljem laienes see piki Emajõe ületuskohani (Laia t-a otsas) viivat teed. 10.—11. saj. sai Tartust Ugandi maakonna tähtsaimaid keskusi. Vene võimuperioodist (1030—61) on arheoloogilisi leide nii T. linnusest kui ka asulast. T. ühe kaubanduskeskuse esiletõusu tõestavad linnast ja selle lähiümbrusest leitud enam kui 20 hõbeaaret, mis sisaldavad 10.—12. saj-st pärinevaid ehteid ja münte (Lääne-Euroopa, Bütsantsi ja Lääne-Euroopa). ◂

✧Jaanilaga. 1030 vallutas T. linnuse Kiievi suurvürst Jaroslav Tark, kes rajas sinna kindluse ja nimetas selle Jurjeviks. See on T. esmamaining kirjalikes allikates (vene leetopissides). Eestlased vallutasid linnuse tagasi 1061. ✧Eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal vallutasid 1224 T. sakslased. Samal aastal määras Lihula piiskop Hermann I T. piiskopkonna uueks keskuseks. Toomemäele hakati ehitama piiskopi kivilinnust, mida 1234 on mainitud kindlusena (*Castrum de Tarbate*). 1262 on T-t esimest korda mainitud linnana. 13. saj. lõpust kuulus T. ✧Hansa Liitu ning vahendas Lääne ja Ida kaubandust. Arenes ka käsitöö. Tekkisid gildid ja tsunftid. Linna valitses ✧Riia õiguse alusel raad. Piiskopi suhted linnakodanikega teravnesid, sisevastuolud kulmineerusid ✧reformatsioonis: 1525 algasid Melchior Hofmanni jmt. jutluste mõjul T-s rahutused ning katoliku kirikutes ja kloostrites pildirüüsted. Asutati luterlik rahvakirik. Vene-Liivimaa sõja alguses (1558) vallutas T. Vene vägi. Jam Zapolski vaherahu (1582) põhjal läks linn Poola valdusse ja muudeti presidentkonna keskuseks. 1583 asutati maa rekatoliseerimiseks T. jesuiitide residents (a-st 1585 kolleegium). 1600—03 kuulus linn Rootsile, 1603—25 taas Poolale, a-st 1625 pikemat aega Rootsile. 1630 asutati ülekohus, 1631 gümnaasium ja trükikoda, 1632 T. ülikool — tollal *Academia Gustaviana*. Majunduselu seevastu kiratses. Vene-Rootsi sõjas alistus T. okt. 1656 venelastele ja jäi nende võimu alla Kärde rahuni 1661. ✧Põhjasõjas vallutas Vene vägi linna 1704 (✧T. piiramine 1704). Kartes rootslaste taastulekut, hüüdituti 1708. a. veebr-s sakslastest linnakodanikud Venemaale ning sama aasta juulis purustati linna hooned ja kaitserajatised. 18. saj. laastasid T-t tulekahjud (1755, 1763, 1775, viimases hävis $^2/_3$ linnast). Linna areng kiirenes uuesti pärast ülikooli taasavamist 1802. 1848 asutati T. veterinaariakool (a-st 1873 Veterinaaria Inst.). 1860. a-il sai T-st eesti rahvusliku liikumise kolle: 1864 hakkas Johann Voldemar Jannsen välja andma ajalehte „Eesti Postimees", 1865 asutati ✧„Vanemuise" selts, 1869 peeti Eesti I üldlaulupidu, 1870 asutati Eesti Üliõpilaste Selts ja Eesti Põllumeeste Selts, 1872—93 tegutses T-s ✧Eesti Kirjameeste Selts, 1883 asutati Treffneri gümn. 1885 alanud venestuspoliitika avaldus ka selles, et kõigis linnakoolides ja 1889—93 ka ülikoolis kehtestati õppekeeleks vene k. (ülikool oli olnud saksakeelne), nii nõrgestati ühtlasi rahvusliikku liikumist. See elavnes uuesti 19. saj. lõpus Jaan Tõnissoni ja „Postimehe" mõjul. 1905. a. rev-i ajal oli T-s okt. 1905 üldstreik, 27.—29. nov. toimus üle-eestiline rahvaasemike kongress ja ✧ajalehtoosolek. 1907 asutati ✧Eesti Kirjanduse Selts, 1908 ✧T. ernilikool ja 1909 ✧Eesti Rahva Muuseum. 1917, pärast Veebruarirev-i liiks T. linnavalitsuses võim baltisakslastelt eestlaste kätte. Tekkis enamlaste T. Tööliste ja Sõdalaste Saadikute Nõukogu, mis 1917. a. okt-ipöörde ajal tuli linnas võimule. 24. II 1918 hõivas T. Saksa okupatsioonivägi ja Nõuk. võim kukutati. Nov. 1918 kehtestati Eesti Ajutise Valitsuse võim, 20. XII 1918 — 14. I 1919 oli võimul Eesti Töörahva Kommuun, Vabadussõjas vabastas Eesti väge linna 14. I 1919. Sama aasta lõpus algasid T-s Eesti ja Nõuk. Venemaa rahulläbirääkimised ning 2. II 1920 sõlmiti ✧T. rahu, millega Venemaa tunnustas EV iseseisvust. 14. X 1920 sõlmiti T-s ka Soome ja Vene rahuleping. Eesti iseseisvades jäi T. riigi teadus- ja kultuurikeskuseks. T. ülikool reorganiseeriti rahvusülikooliks. Asutati kõrgem kunstikool ✧„Pallas". 1935—39 oli T. peamisi dem. opositsiooni koldeid, kus avaldus Konstantin Pätsi autoritaarsusse kaldumise vastane hoiak. 1940. a. juunipöördega kehtestati Nõuk. kord. Vabaturumajandus asendati sotsial. plaanimajandusega, ühisk-aelu sovetiseeriti, algasid pol. repressioonid (sh. 14. VI 1941 küüditamine). 10. VII 1941 hõivas T. lõunaosa Saksa väge, Punaarmee taandumise eel pani Nõuk. okupatsioonivõim linna vanglas 9. VII 1941 toime T. veretöö. Emajõgi püsis rindejoonena 2 nädalat, puhkesid suu-

red tulekahjud. Saksa okupatsiooni ajal mõrvati T. tankitõrjekraavides mitu tuhat inimest. 27. I 1943 ja 7. III 1944 pommitas linna Nõuk. lennuvägi. Punaarmee vallutas T. 25. VIII 1944. Samaaegselt majanduse ja kultuurielu edendamisega algasid 1945 Saksa okupatsioonivõimudega koos töötanute ja nn. kodanlike natsionalistide vastased repressioonid. Nõuk. armee laiendas T-s (Raadil) asunud sõjaväelennuvälja, 1990. a-te alguseni oli T. välismaalastele ööbimiseks suletud linn. Ülikoolist eraldus 1951 Eesti Põllum-e Akadeemia, mitme ülikooliasutuse alusel moodustati T-s asuvad TA instituudid. 1950. a-il eelisarendati tööstust ja selle tõukel elamuehitust. Eesti taasiseseisvumise ajal oli T. nn. fosforiidisõja ja muinsuskaitseliikumise, seejärel Rahvarinde ja kodanike komiteede liikumise tugikohti. 1990. a-tel algasid demokratiseerimine, desovetiseerimine ja tööstusettevõtete ümberkorraldamine.

B: *Tartu*. Trt., 1927; A. Raendi. *Tartu ajaloo- ja kultuurimälestised*. Tln., 1980; *Tartu ajalugu*. Tln., 1980; *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa*. [Artiklite kogumik.] Trt., 1998; H. Palamets. *Lugusid toonasest Tartust*. Trt., 2003; *1000 tartlast läbi aegade*. [Koost. L. ja U. Ainsoo.] Trt., 2003.

Tartu Akadeemiline Meeskoor, lüh. TAM. Koori asutas Eesti Üliõpilaste Ühendatud Meeskoori nime all 1912 Juhan Simm. TAM-is laulavad TÜ ja EPMÜ üliõpilased, õppejõud ja vilistlased. TAM-i laias repertuaaris on rahvalaule, kooriklassikat ja nüüdisautorite eri stiilides helitöid. Algaastail esines koor põhil. Tartus ja linna lähiümbruses, 1926 tehti kontserdimatk Austriasse ja Ungarisse, 1937 käidi kontserdimatkal 7 Euroopa riigi 12 linnas. 1956 pani TAM koos TRÜ Akadeemilise Naiskooriga aluse üliõpilaslaulupeole „Gaudeamus". TAM on osalenud paljudel võistulaulmistel, 1982—88 võideti järjest kaheksa võistlust, sh. rahvusv. koorifestival Varnas (Bulgaaria), Oldenzaalis (Holland) ja Tallinnas. Viimaste aastate pikim kontserdireis tehti USA lääneranniku (2003). TAM on salvestanud mitu helikandjat, sh. „Mis kaunim veel maailmas" (tuntud ooperikoore koos „Vanemuise" sümfooniaorkestriga; 2000). Dirigendid: Juhan Simm (1912—24), Leonhard Neuman (1924—33), Richard Ritsing (1933—74) ja Alo Ritsing (a-st 1974).

Tartu Bibliofiilide Klubi, Tartu bibliofiilide, raamatu- ja kirjandusloo uurijate ning huviliste ühendus. Asutati 14. XII 1982 ✧Eesti Raamatuühingu Tartu osk-a juurde Heino Puhveli, Abel Nagelmaa ja Ülo Matjuse eestvõtmisel. Klubi esimees on asutamisest alates A. Nagelmaa, aktiivseid liikmeid on olnud 12—15, nendest nimekaimad Aleksander Elbe, Viktor Masing, Arnold Everaus, Vello Paatsi, Kalev Sikk ja Tõnu Wilu. Klubi korraldab raamatulooainelisi ettekandekoosolekuid koos teemakohaste raamatuväljapanekutega ning kohtumisi kirjanikega, osaleb msg. kirjanduse ja raamatutega seotud üritustel ning korraldab raamatuharrastust tutvustavaid näitusi (2001 „Keelatud raamat Eestis 1525—2000", 2002 „Mida kõike ei koguta").

„Tartu Eesti Seitung", Tartus 1879—82 (vaheaegadega) hrl. nädalalehena, 1879 ajuti 2 korda nädalas ilmunud ajaleht; väljaandja ja toim. 1879—81 Adam Aint, 1881—82 Jaak Järv. Järv viis lehe üle Tallinnasse ja hakkas seda edasi kirjastama „Virulase" nime all. Leht toetas Carl Robert Jakobsoni „Sakala" radikaalset suunda. ▸

Tartu Emajõe Kool on riigikool, kus õpetatakse pimedaid ja vaegnägijaid lapsi. Asut. 1883, asus a-ni 1914 Tallinnas (a-st 1886 Tõnismägi 8). 1883—1900 juhtis tollal saksa õppekeelega kooli Jenny von Wistingshausen ja 1900—14 Elisabeth von Kawer. Õppetöö koosnes üld- ja kutseharidusliku osast. Kokku õppis koolis üle 50 lapse. 1925—64 asus kool Tartus Era t. 2, 1964—69 Munga t. 8 ja 16, 1969. a-st asub ta Vabaduse pst. 9; oli esialgu 6-, seejärel 7-kl., 1958. a-st on keskkool. 1966 avati klassid lihtsustatud õppekava järgi õppivatele lastele. Alates 5. kl-st algab kutseeelõpetus: õpitakse puutööd, mööbli restaureerimist, õmblemist, kangakudumist, masinakirja ja arvuti kasutamist. T. E. K. töötab tavakooli programmi järgi, põhikooli osas on üks lisa-aasta. Põhihariduse saab omandada 10, gümnaasiumihariduse 3 aastaga. Dir-eid: 1953—86 Aime Paliale, a-st 1994 Silja-Anu Taru. 2002/03. õ.-a. oli koolis 105 õpilast ja 34 õpetajat.

B: A. Kals. *Tallinna pimedate kool 1883—1914*. Tln., 1988; A. Kals. *Tartu pimedate koolid 1922—1945*. Trt., 1995.

Tartu eraülikool, õieti Jurjevi eraülikooli kursused, 1908—20 Tartus tegutsenud kõrgem eraõppeasutus, asutaja ja dir. 1908—13 Tartu ülikooli kirurgia-prof. Mihhail Rostovtsev. Kooli peeti ülal õppemaksude ja annetuste varal. T. e-s oli kaks teaduskonda: arsti- ja matemaatika-loodusteaduskond. Lektoriteks olid põhil. Tartu ülikooli õppejõud. 1912 sai eraülikool riikliku ülikooliga võrdsed õigused ja võis a-st 1913 vastu võtta riigieksameid. 1908—19 õppis eraülikoolis 3854 ja lõpetas 548 in. Paljud meessoost kuulajad jätkasid õpinguid Tartu ülikoolis või teistes kõrgkoolides, naised võisid õpinguid jätkata a-st 1917. 1920 annetati T. e-i sisustus ja õppevahendid TÜ-le.

Tartu gümnaasium, 1. Eesti esimene luteri usu gümnaasium. Asutati Rootsi võimu ajal 1630 Tartus, paiknes end. jesuiitide gümn-i hoones. Õppetöö oli ladinakeelne. Õppekavva kuulusid seitsme vaba kunsti (*artes liberales*) ained, klassikalised keeled, teoloogia, õigusteadus ja arstiteadus. 1632 muudeti T. g. Tartu ülikooliks. 1631—32 tegutses T. g-i ja 1632—38 üli-

Tartu
Eesti Seitung.

Nr. 4. Laupäewal, 11. Augustil 1879.

Jakkap nink Märt.

Jakkap. Kuis kässi käüp Märt? Sinna ollet ikkes weel ni ärräkahmatu nink ärräheititu?

Märt. Kuis sis! Kas sa näet, sin om kik minno lotus mahha lõtu, minno nink minno naise nink laste üllespiddaminne räisest ärräpõrrotetu! Ka hõlg om hukkan! — Märäne lotus jääp mulle ülle? Minna pea ommatsidega nälja koolma, kui meije armolikko moisa wannamba henda meije pále ei hallesta, nink meid tullewa süggiseni ei sööta. — Minna waine! wilja nink rahha wõlg om mul ka massa! Nüüd om kik kaddanu!

Jakkap. Kik kaddanu! Märt? Kas se taiwane Essa om ka ärräkoolnu?

Märt. Minna ei tija, kuis sinna nida wõit könnelda. Minkaga saat sinna sen ajastajan omme latsid söötma? Nink sinnul om weel ennämba, nink kik omma weel weikesse. — Kuis sinna ni rahholik woit olla? Kas sinnole töist lotust wõis olla, kui mul om?

Jakkap. Minno lotust lõis minna heilä piibliramatun, sen Jummalikkun towotussen (Hebrealistille ram. 13 pátükin 6 wersin): Minna ei tahha sinno mitte ülle käe heita, ei ka sinno mahha jätta. Nesinnatse sõnnu lätsiwa mul söamette. Kui minna nüüd se räise saddamisse perräst wäljän läts nink minna omma nurme ni ärräpõrrotetu lõis, tulliwa

kooli juures Tartu triviaalkool. — **2.** 1804—1918 Tartus tegutsenud poeglaste klassikaline kroonuõppeasutus. 1804—90 oli kooli ametlik nimi Tartu Kubermangugümn., 1890—1904 Tartu Gümn. ja 1904—18 Tartu Aleksander I Gümn. Õppetöö oli a-ni 1887 saksa-, seejärel venekeelne. Oli algul 3-kl., 1821 reorganiseeriti 5-, 1861 7- ja 1890 8-klassiliseks. Andis 1889—1917 suure osa (40 %) Tartu ülikooli immatrikuleeritud eesti üliõpilastest. T. g-s on õppinud ms. Friedrich Akel, Friedrich Robert Faehlmann, Jakob Hurt, Konstantin Konik, Henrik Koppel, Jaan Lattik, Martin Lipp, Ferdinand Linnus, Oskar Loorits, Johann Parrot ja Gustav Suits. 1919 anti koolimaja koos eestlastest õpilastega Treffneri gümn-le.

Tartu Helikunsti Selts (1919—26 Eesti Helikunsti Selts, 1926—30 Muusikalise Hariduse ja Kultuuri Edendamise Selts), lüh. THS, 1919—40 Tartus tegutsenud muusikaühing. Selts korraldas pms. Tartu Kõrgema Muusikakooli tegevust ning muusikaüritusi („Vanemuise" suvehooaeg, sümfoonia- ja kammerkontserdid). Andis välja ka 4 nr-t ✧„Eesti Muusika Kuukirja". THS-i ümber oli koondunud kultuuritegelasi ja muusikaharrastajaid ning tema tegevus oli laienenud kogu Lõuna-Eestisse. Seltsi aktiivseim liige oli kogu tegutsemisajal juhatuse esimees Miina Härma, kes juhatas ka THS-i koori.

Tartu (Hollmanni) seminar, 1873—87 töötanud eestikeelne külakoolmeistrite õppeasutus. Kooli juhatas Friedrich Hollmann. Õpetajaiks oli mitu silmapaistvat eesti rahvusliku liikumise aja tegelast (nt. Juhan Kurrik, Mihkel Veske ja Ado Grenzstein). 2 aasta jooksul õpiti usuõpetust, laulmist, muusikat (viiulimängu), eesti, saksa ja vene k-t, loodusõpetust, geograafiat, ajalugu, joonistamist, võimlemist, metoodikat ja pedagoogikat. Praktika toimus harjutuskoolis. Hariduse omandas 170 koolmeistrit.

B: J. Kivisaar. *Tartu eesti vallakooliõpetajate (Hollmanni) seminar. 1873—1887.* Trt., 1932.

Tartu Jaani kirik on rikkaliku terrakotaplastikaga (enam kui 1000 skulptuuri) ja erandliku kõrgseinakompositsiooniga, Põhja-Euroopas ainulaadne ehitis, Lõuna-Eesti tellisgootika tähelepanuväärseim näide. Esmamaining 1323. Kolmelöövilise viie traveega basiilikaalse pikihoonega liitub piklik ühelööviline polügonaalse lõpmikuga koor, millega põhja pool külgneb lääkamber. Pikihoone lõunaküljel paiknes nn. Lübecki kabel. 14. saj. II poolel valminud väliskujunduses on valdav võimas läänetorn (ülaosa arvat. 18. saj-st), mis

ulatub pooleldi pikihoone sisse. Neljatahuliste piilarite külgi, kapiteele ning friise kaunistab kõrgetasemeline ja erakordselt rikkalik terrakotaplastika, üksikfiguure on nii sise- kui ka välisseintel. Selle Põhja-Euroopas ainulaadse dekoori on loonud mitu meistrit. Põhjasõjas õhkis Vene väg 1708 kiriku, hävisid kesklöövi ja koori võlvid ning torni ülaosa. Kiriku taastamisel muudeti kesklöövi madalamaks, koori kõrgendati ning mõlemad hooneosad kaeti ühise katusega, lisati mitu juurdeehitist ja kabelit. 1820.—30. a-il rekonstrueeriti Georg Friedrich Geisti juhtimisel interjöör klassitsistlikus laadis (sealjuures kõrvaldati suur osa skulptuure). 1899—1904 restaureeriti eksterjöör. Pärast 1944. a. tulekahjut on kirik olnud varemeis, a-st 1993 teda taastatakse (arh-d Udo Tiirmaa ja Liivi Ehman, insener Heino Uuetalu, kunstiajaloolane Kaur Alttoa). ◂

Tartu jesuiitide gümnaasium ja tõlkide seminar, Eesti esimene täieliku õppekavaga gümnaasium, jesuiitide 5-kl. õppeasutus. Tegutses 1583—1601 ja 1611—25; a-st 1585 *Collegium Dorpatense*. Kahel esimesel õppeaastal oli 30 pms. poola päritolu õpilast, 1585. a. 80 õpilast, hiljem vähem. 1585 gümnaasiumi juures jesuiidist diplomaadi Antonio Possevino algatusel avatud tõlkide seminaris koolitati kohalikest poistest eesti, vene, valgevene, läti, rootsi ja soome k-e tõlke, kes saatsid jesuiite misjoniretkel. Tõlgiti ja avaldati tänapäevale lähedases ortograafias 3—4 eestikeelset raamatut (sh. 1585 katekismus-lauluraamat, 1622 „Agenda Parva"). Gümnaasiumi ja seminari võimekaid õpilasi saadeti õppima Vilniuse akadeemiasse.

B: V. Helk. *Jesuiidid Tartus 1583—1625.* Trt., 2003.

tartu keel, ka lõunaeesti kirjakeel, üks kahest 16.—19. saj. eesti kirjakeelest. Lõunaeestiline t. k. ja põhjaeestiline tallinna keel tekkisid 16. saj. seoses peamurretevaheliste iidsete erinevustega, halduslike ning religioossete piiridega ja osalt kahe keskuse (Tallinna ja Tartu) keelepruugile tuginedes. Mulgi murde alal tarvitati tallinnakeelseid raamatuid. T. k-t kasutati Kagu-Eestis Tartu ja Võru murde alal ja see tugines põhil. Tartu murdes olevale üldlõunaeestilisele keelepruugile (*enge* 'vaid', *rügga* 'rukis', *pään* 'peas', *targembas* 'targemaks', *saina* 'seinad', *latsile* 'lastele', *ma laula* 'ma laulan', *ehhitiwa* 'ehitasid', *es olle* 'ei olnud', *om tettu* 'on tehtud' jms.). Esimene teada olev eesti k-t sisaldanud trükis (1525) oli arvat. t. k-s, 17. saj. keeleuuendus (rahvakeelsem väljendusviis ning võõrtähtedeta ja reeglipärasem ortograafia, nn. vana kirjaviis) oli esialgu edukam t. k-s, „Wastne Testament" ilmus 1686 (tallinnakeelne Uus Testament 1715), t. k-s ilmus ka esimene eestikeelne ajaleht „Tarto maa rahwa Näddali-Leht" (1806). Silmapaistvad tartu kirjamehed on kirikukäsiraamatute koostaja Joachim Rossihnius, grammatika autor Johann Gutslaff, kirikulauluraamatu ja „Wastse Testamendi" tõlkijad isa ja poeg Virginius, Põhjasõja-aegsest hävingust luuletanud Käsu Hans, õpetlike rahvaraamatute autor Georg Gottfried Marpurg, luuletaja, ajakirjanik ja tõlkija Gustav Adolph Oldekop jmt. 19. saj. II poolel t. k. pikkamööda taandus. Põhjused olid a) majanduslikud: väikese kasutajaskonna tõttu ei tasunud tartukeelsed trükised end ära ja tallinnakeelne trükisõna arenes kiiremini; b) keelekorralduslikud: grammatikaid ja autoriteetseid tekste oli tallinna k-s rohkem (ainus eraldi t. k-e grammatika ilmus 1648); c) sotsiaal-poliitilised: rahvusühtsuse idee levides ja infovahetuse edenedes vajati ühist kirjakeelt, millest sai üks eesti identiteedi tugisambaid; d) subjektiivsed: enamik rahvusliku tõusuaja juhte oli pärit tallinnakeelselt alalt ja toetas põhjaeestilist ühiskeelt. ◂

Tartu Kunstikool, ✧Tartu Kõrgem Kunstikool.

Tartu Kunstimuuseum, 1944—91 Tartu Riiklik Kunstimuuseum, lüh. TKM, asutati 1940 kunstiühingu ✧„Pallas" liikmete algatusel. TKM-i ülesanne on pms. Eesti kunsti kogumine, säilitamine, uurimine

ja tutvustamine. Muuseumi alusvaraks said „Pallase" liikmete kingitud teosed. 1941 loovutas Eesti Rahva Muuseum TKM-ile osa oma 20. saj. kunsti kogust, sinna koondati ka sõjas peremeheta jäänud kunstivarad. A-ni 1990 täienes TKM-i kunstikogu ENSV Kultuurimin-i ostukomisjoni ja ENSV Kunstifondi kunstiostude abil, pärast seda on muuseum ostnud teoseid ise, nüüdisaegse kunsti oste toetab a-st 1995 Eesti Kultuurkapital. TKM-i kunstikogu tuumiku moodustab Eesti kunst, kuid seal leidub ka baltisaksa ning väike valik Vene ja Lääne-Euroopa kunsti (2003. a. alguses 24 429 kunstiteost). Kogudes on hea ülevaade kunstikooli „Pallas" õppejõudude ja lõpetajate töödest, Ilmar Malini, Ülo Soosteri, Lembit Saartsi, Valve Janovi jpt. loomingust ning nüüdisaegsest Eesti kunstist (Jaan Toomik, Ene-Liis Semper, Kai Kaljo, Liina Siib jmt.). A-st 1964 on ilmunud 8 kogude teatmikku, viimase aja suurimad trükised on ülevaatlik kataloog „Elmar Kitse fenomen" (1995) ning artiklikogumikud „Rujaline roostevaba maailm 1970-ndate aastate eesti kunstis" (1997) ja „Sotsialistliku realismi võidukäik? Eestis" (2003). Praegused fondihoidlad, rmtk., fotokogu-, arhiivi- ja haldusruumid sai muuseum 1945, 1988 lisandusid Raekoja platsi näituseruumid, kus tutvustatakse Eesti kunsti püsiekspositsioonide kaudu ning korraldatakse ajutisi näitusi. ▲

Tartu Kunstiühing, ✧„Pallas".

Tartu kõrgemad naiskursused, 1908 Tartu ülikooli ajalooprofessori Anton Jassinski rajatud kõrgem eraõppeasutus, valmistas ette pms. gümnaasiumide võõrkeelte ja ajalooõpetajaid. Stuudium kestis neli aastat. Lõpetanutel oli õigus sooritada riigieksam ülikooli juures. Kuulajaid oli kokku u. 300. Kursused töötasid 1915. a-ni.

Tartu Kõrgem Kunstikool, kunstiharidust andev rakenduskõrgkool. Erialad on maal ja maalide restaureerimine, mööblikujundus ja mööbli restaureerimine, tekstiilikunst, nahakunst, skulptuur, meedia- ja reklaamikunst ning fotograafia. 1951 asutati Tartu Riikliku Kunstiinst-i (✧„Pallas") asemele keskeriõppeasutus Tartu Kunstikool, millest 2000 moodustati T. K. K. Tartu Kunstikooli nime all jätkab tegevust põhikoolijärgset õpet võimaldav kunstilise kujundamise eriala. T. K. K-i rektor on Ants Juske; õppejõude: Mati Karmin, Peeter Linnap, Raivo Kelomees.

Tartu Kõrgem Muusikakool, lüh. TKM, 1925—27 Tartu Konservatoorium, 1919—40 tegutsenud muusikaõppeasutus. Tuntuim õppejõud oli Heino Eller, kelle kompositsiooniõpilased moodustasid nn. Tartu koolkonna (Johannes Bleive, Alfred Karindi, Eduard Oja, Eduard Tubin). Vt. ka Heino Elleri nim. Tartu Muusikakool ja 11. kd., lk. 689.

Tartu Lasteaednikkude Seminar, Tartu Õpetajate Seminari Tartu Lasteaednikkude Seminar, 1920—27 kutselisi lasteaednikke koolitanud õppeasutus. Haridusmin-i ülesandel koostas õpetajate seminari juhataja Juhan Tork T. L. S-i ajutise korralduse. Seminar koos harjutuslasteaiaga alustas tegevust jaan. 1920. Õppekava koostas Eesti lasteaiapedagoogika rajaja Carl Heinrich Niggol. Õppekavas olid pedagoogika ja selle ajalugu, pedoloogia, psühholoogia, lasteaia teooria ja praktika, tervishoid, esmaabi, looduslugu, lastekirjandus, kodulugu, eesti k. ja selle õpetamise metoodika, voolimine, joonistamine, käsitöö, võimlemine, lastemängud, laulmine ja muusika. Teoreetilisi õppeaineid õpetasid põhil. õpetajate seminari ja ülikooli õppejõud. Õppima võeti esialgu gümnaasiumi 7. kl-i, hiljem gümnaasiumi lõpetanud tütarlapsi. Seminari 7 lennus omandas kutse 85 lasteaednikku. Vilistlasi: Marta Haas, Eva Lootsar, Meeta Terri, Ella Treffner.

B: M. Kiirats, P. Põld, J. Tork. *Tartu Õpetajate Seminar. 1828—1928.* Trt., 1929; M. Torm. *Esimesed kutselised lasteaednikud Eestis.* — Haridus, 1997, 6.

Tartu Lasteaia Selts, lüh. TLS, õieti Tartu Eesti Lasteaia Selts, tegutses 1905—40, loodi Tartu haritlaskonna (Jaan Tõnissoni, Oskar Kallase jt.) algatusel. 1905 avas TLS esimese eestimeelse ja -keelse lasteaia ning samal aastal kinnitati seltsi põhikiri (võeti Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi põhikirja aluseks). 1910 valmis Jaama t. 14 TLS-i lasteaiahoone, kus alustati lastekasvatajate koolitamist. Seltsi esimees oli Veera Jõgever.

B: *Tartu Lasteaia Selts. 1903—1935.* Trt., 1935; M. Torm *Tartu — rahvusliku lasteaia häll.* — Haridus, 1995, 3.

Tartu Lasteteater, 1989—2000 tegutsenud teater, asutati Tartu Kunstiühingu eestvõttel. Trupi moodustasid Jaan Toominga ja Ülo Vilimaa juhitud „Vanemuise" draamastuudio 1989. a. lõpetajad. Oma näo saavutas teater folkloorilavastustega (lav-d Anne Türnpu, Anne Maasik, Enn Lillemets jmt.), samas laadis tehti ka täiskasvanuile mõeldud luule- ja laululavastusi. Hiljem keskenduti pms. laste- ja noortelavastustele. Silmapaistvad näitlejad ja lavastajad olid ka Liina-Riin Olmaru, Taago Tubin, Heikki-Rein Veromann, Merle Antson, Elgitha Zeno jmt. Teatri juhid: Rein Olmaru (1989—93), Mart Nurk (1993—94), Juhani Pütsepp (1994—97) ja Mart Kampus (1997—2000). 2000 reorganiseeriti T. L. ✧Tartu Teatrilaboriks. ▸

Tartu Lennukolledž, 1993 asut. rakenduskõrgkool. T. L-s õpetatakse lennuliikluse juhtimist, õhusõiduki juhtimist ning lennujaama ja lennundustehnika käitamise erialasid. Kolledžis õpetavad Eesti ja välisriikide lennundusettevõtetes ning kõrgkoolides töötavad spetsialistid, tagades Rahvusv. Tsiviillennunduse Org-i (ICAO) nõuetele vastava koolituse. Õppekeskused paiknevad Tartus Tähtvere teaduslinnakus ja Tartu lennujaamas. 2002/03. õ.-a. õppis T. L-s 212 üliõpilast. T. L-i rektor on a-st 1993 Villu Mikita.

Tartu Linnamuuseum on asut. 1955, et koguda, säilitada, uurida ja tutvustada linna ajalugu. Muuseumi kogudes on 105 313 säilikut (1. I 2003). Suurim on arheoloogiakogu. Tartu on Eesti üks arheoloogiliselt kõige paremini uuritud linnu, a-st 1957 asub väljakaevamiste materjal linnamuuseumis ja moodustab fondist ligi kolmandiku. Kogusse kuuluvad ka haruldased Venezia pokaalide fragmendid (14. saj.). Fotokogu vanimad fotod on Carl Schulzilt ja Reinhold Sachkerilt (19. saj. lõpp). Arhiivmaterjali kollektsioon koosneb arhiivrmtk-st, ajalehtedest, ajakirjadest ja pisitrükistest. Mündikollektsioonis on suurem osa Tartus vermitud ja käibel olnud rahadest (alates 13. saj-st). Kunstikogu vanima osa moodustab 19. saj. (L. Höflinger, E. Hau, Ludwig von Maydell, Georg Friedrich Schlater, Rudolph von zur Mühlen) graafika. Tänapäeva kunsti esindavad nii Tartu kutseliste kui ka harrastuskunstnike tööd. Ajaloolises kogus on suurimad kellade (17. saj. lõpust tänapäevani), samovaride, 19. ja 20 saj. vahetuse petrooleumilampide ning Tartu hõbeseppade tööde kollektsioon. Tekstiilikogus moodustab vanima ja hinnalisima osa 18. saj. arheoloogiline tekstiil, vanimad mööbliesemed pärinevad 17. saj-st. Portselani esindab

Eesti, Vene, Lääne-Euroopa maade, Hiina ja Jaapani tooteng. 2001 põhihoones (Narva mnt. 23) välja pandud püsinäitus „Dorpat — Jurjev — Tartu" kajastab Tartu ajalugu. T. L-i juurde kuuluvad filiaalid Oskar *Lutsu Majamuuseum, 19. saj. Tartu linnakodaniku majamuuseum (avatud 1993), Karl Ristikivi korter-muuseum ja *KGB kongide muuseum. Linnakodaniku muuseum asub omanäolises, 18. saj. I poolel hoonestatud piirkonnas Jaani t-l 1740. a-il valminud puumajas. Väljapanek tutvustab 1830. a-te bürgerimaja sisustust ja elulolu. Toad on sisustatud tollele ajale iseloomulikus biidermeierstiilis. T. L. korraldab Tartu ajaloo päevi ja rahvusv. teadusseminari „Läänemere maade keskaegne linn" ning annab välja seminari kogumikke ja muuseumi aastaraamatut (a-st 1995). Muuseumi ruumes toimuvad msg. kontserdid ja etendused ning muuseumitunnid (loengud koolidele), kus keskendutakse linna ajaloo ühele kindlale ajajärgule või sündmusele. A-st 2002 on muuseumi dir. Sirje Karis. ◂

Tartu linnus paiknes Toomemäe itta eenduval neemikul praeguse tähetorni kohal ja ümbruses; neemikust läänes oli looduslik vagumus, kuhu 18. saj. rajati püssirohukelder. Vanimad leiud pärinevad I a-tuh. keskelt; 8. saj. rajati püsiasustusega linnus, mille kõrvale kujunes avaasula. 10.—11. saj. T. l-e tähtsus kasvas. Esmamaining vene leetopissides 1030, sel aastal võitis Kiievi suurvürst Jaroslav Tark eestlasi ja rajas T. l-e asemele Jurjevi nime kandnud linnuse. Eestlased (*sossolid) vallutasid linnuse 1061 tagasi. Venelaste 1133—34 ja 1191—92 Tartusse tehtud sõjaretkedel püsivamaid tulemusi polnud. Eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal oli hästikindlustatud T. l. (Henriku Liivimaa kroonikas *Tarbata*, *Tharbete*) mandriosa viimane tugipunkt — sakslased vallutasid selle 1224. Samale kohale rajati Tartu piiskopilinnus, esmamaining 1234. Tartu piiskopi residentsina ehitati see järkjärgult Lõuna-Eesti üheks tugevaimaks linnuseks. Kolme hoonetiivaga pealinnus paiknes praeguse tähetorni ümbruses; 16. saj. I poolel chitati selle kagunurka Piiskopitorn. Lääne poole oli rajatud eeslinnus, kuhu üle vallikraaviks kujundatud vagumuse viis kindlustatud sild. Eeslinnuse lõunakülge tugevdas mitu torni, neist Sõetorn kaitses ühtlasi praeguse Kuradisilla juures asunud Toomeväravat. Piiskopilinnuse õhkis Vene vägi 1708. a. suvel. Arheoloogilistel kaevamistel (1956—58 ja 1960 Vilma Trummal ning 1979—80 Ain Mäesalu) avastati linnuse 4 erineva ehitusjärgu jäänused, 11. saj-st pärinevaid tammepalkidest kaitseehitiste osi ning muinas- ja keskaegseid esemeid.

B: V. Trummal. *Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel.* — Eesti NSV ajaloo küsimusi, III. Trt., 1964.

Tartumaa, Tartu maakond, asub Peipsi ja Võrtsjärve vahelisel alal mõlemal pool Emajõge. 1950, kui kaotati Eesti maakondlik jaotus, moodustati T. alal Elva, Jõgeva, Kallaste, Mustvee ja Tartu raj., osa maid läks Otepää, Põltsamaa, Põlva ja Räpina raj-i. 1990 maakond taastati, 1993 arvati selle koosseisu ka seni vabariiklikkus allunuses olnud Tartu linn. ◂▾■

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	2992,7 km²
Elanike arv	148 992 (2003)
Keskus	Tartu linn
Rahvastiku tihedus	49,8 in. 1 km-l
Linnarahvastiku osatähtsus	72,7 %
Haldusüksused	3 linna, 19 valda
Asulad	3 linna, 23 alevikku ja 324 küla

•*Loodus*. T. loodusolud on mitmekesised. Aluspõhja moodustab Devoni liivakivi, mis paljandub mitmes kohas (Võrtsjärve ääres Tammel, Peipsi ääres Kallastel, Emajõe ürgoru veeradel Tartu piires jm.) ja mida katab pumakaspruum moreen. Enamiku maakonna alast — selle idapoolmiku (peale Peipsi madaliku) ja edelaosa — hõlmab *Ugandi ehk Kagu-Eesti lavamaa (kõrgus enamasti 60—80 m). Sealsed ürgorgude ja oruditega liigestunud lainjad leetunud ja pruunide märvleetunud

muldadega (IV–VI hindeklass) moreenitasandikud on enamjaolt põllustatud. Lavamaad läbib Võrtsjärve ja Peipsi nõgu ühendav Emajõe ürgorg. Sellest lõuna pool on mitu ürgorgu ja orundit (sh. Elva orund, Kavilda, Aardla ja Luutsna ürgorg), neis on rohkesti järvi ning valdavad soomullad, kohati on lammimuldi. Kõige metsarikkam on maakonna kirdeosas Vara v-a piires paiknev leede- ja leet-gleimuldadega Välgi mõhnastik ja liivikute ala (✧Selgise mäed, kuni 107 m). Lavamaal leidub ka otsamoreene (Kambja ja Pangodi mäed), voorjaid kõrgendikke (Valguta Tulimägi, 99 m) ja erodeeritud muldadega künklikku moreenimaastikku (Vellavere ümbrus). T. lääne- ja loodeosa hõlmab väga hõredasti asustatud soine ✧Võrtsjärve madalik. Võrtsjärvest asub T. piires 96,7 km² ja u. 40 km tema rannajoont. Madaliku keskosas on ülekaalus luhad ja sood (Sangla soostik), kõrgemas kirdeosas mets. Maakonna idaosa paikneb laiaulatuslikul, põhjast lõunasse laieneval (üle 20 km) ✧Peipsi madalikul (hõlmab ka Piirissaare). Peipsi ja Lämmijärve rannajoonest asub T-l u. 74 km. Madaliku keskosas valdavad sood ja luhad (✧Emajõe-Suursoo sookaitseala), kõrgematel äärealadel mets ja põld. T. põhjaossa (Saadjärve ning Äksi ja Vedu ümbrusse) ulatub ✧Vooremaa, selle lõunaosa läbib Amme jõgi. Suurvoori katval karbonaatsel liivsavimoreenil on kujunenud valdavalt leostunud ja leetjad mullad (V hindeklass), see ala on põllustatud. Enamik voortevahelisi nõgusid on soostunud. T. kõrgeim piirkond (üle 100 m) on maakonna lõunaossa ulatuv ✧Otepää kõrgustiku põhjaserv (maakonna kõrgeim koht on Loku Kaldemägi, 190 m). Pinnamood on valdavalt künklik-lainjas, leidub ka liivikuid ja jääjärvetasandikke (Kambjast lõunas). Vahelduvast pinnamoest johtuvalt on ka mullastik mitmekesine, ülekaalus on leetjad ja näivleetunud ning erodeeritud mullad. Järsemate moreenküngaste lagedel ja nõlvadel kasvab pms. kuusik, leetunud ja leedemuldadega liivadel männimets, künklik-lainja pinnamoega alad on põllustatud. T. peamised jõed on Emajõgi ning selle lisajõed. Järvi on ligi 90, nende kogupindala ulatub üle 23 km² (0,75 %, koos Võrtsjärvega 3,7 % T. pindalast). 3

•*Majandus.* T. on arenenud tööstus- ja põllum-piirkond, selle keskus Tartu linn on Eesti suurimaid liiklussõlmi. Ka üksikisiku tulumaks (2001. a. 2564 kr.) on T-l Eesti suurimaid. Ettevõtlus. Ettevõtete arvult (7667) edestab T-d üksnes Harjumaa (koos Tallinnaga). Peale Tartu ja Kallaste (5 ettevõtet) linna ning Piirissaare (4) on ettevõtteid omavalitsustes üsna ühtlaselt. Enim (171) on neid Tartu v-s, erinevus ülejäänuist on väike. Muude maakondadega võrreldes tegeleb T-l registreeritud 1806 füüsilisest isikust ettevõtjast suhteliselt suur osa (438) veonduse, laonduse ja sidega, kaubandusega ning sõidukite ja kodumasinate remondiga, tavapäraselt suur osa (905) tegeleb põllum-e, jahinduse ja metsamajandusega. Kinnisvara-, üürimis- ja äriteenuste pakkujate suur arv (1361, moodustab Eesti kõikidest selle alaga tegelejate arvust 10,1 %) näitab, et kogu see teenus on Kagu-Eestis eeskätt Tartus (Põlvas vaid 78, Võrus 88). Kuigi suurima töötajate arvuga ettevõtted AS Tarmeko (1100 töötajat), AS Tarkon (500) ja AS Tartu Õlletehas (240) asuvad Tartus, on suurettevõtteid ka valdades. Eesti suurim, 200 töötajaga ja 52 mln. kr. aastakäibega (2002) seemnekasvataja (teravili ja heinaseeme) AS Tartu Agro asub Tähtvere v-s, Eesti suurimaid köögiviljakasvatajaid AS Grüne Fee Eesti (toodang 60 t, käive 50 mln. kr.) Luunja v-s, alkoholivabade ja vähese alkoholisisaldusega karastusjookide tootja AS Õsel Foods (95 töötajat, käive 162 mln. kr.) Ülenurme v-s, piimasaadusi tootev Tulundusühistu Laeva Piim Tähtvere v-s ning turbatootja AS Sangla Turvas (140 töötajat, 28,8 mln. kr.) Puhja v-s. Suured ettevõtted on ka Rannu Juustutööstuse OÜ, AS Rõngu Mahl (mahlakontsentraadid), AS Rõngu Aed, kütuseterminal AS Tartu Terminaal (Tartu v-s), AS Nõo Lihatööstus ja OÜ Nõo Piimatööstus, kalandusega tegelev OÜ Algen (Peipsiääre v-s), autoklaasitootja Saint-Gobain Sekurit Eesti AS (Elvas) ning AS Columbia-Kivi (Mäksa v-s). Suuremat osa T-d teenindav Tulundusühistu Tartu Tarbijate Kooperatiiv (2002. a. käive 363,5 mln. kr.) annab tööd 250 in-le, 171,7 mln. kr. käibega Elva

Tartumaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Tartust (km)
Tartu l.	—	38,8	101 190	—	—
Elva l.	—	9,9	5 914	—	27
Kallaste l.	—	1,9	1 193	—	49
Alatskivi v.	Alatskivi al.	128,4	1 445	32	41
Haaslava v.	Kurepalu k.	110,0	1 686	20	13
Kambja v.	Kambja al.	189,2	2 466	31	17
Konguta v.	Annikoru k.	107,6	1 384	16	35
Laeva v.	Laeva k.	233,2	872	6	26
Luunja v.	Luunja al.	131,5	2 557	21	11
Meeksi v.	Meeksi k.	143,5	790	10	55
Mäksa v.	Poka k.	133,5	1 722	16	17
Nõo v.	Nõo al.	168,9	3 661	22	15
Peipsiääre v.	Kolkja al.	31,0	943	5	42
Piirissaare v.	Tooni k.	7,8	95	3	75
Puhja v.	Puhja al.	167,5	2 385	19	26
Rannu v.	Vallapalu k.	158,0	1 729	19	41
Rõngu v.	Rõngu al.	164,2	2 978	17	40
Tartu v.	Kõrveküla al.	300,3	5 059	43	12
Tähtvere v.	Ilmatsalu al.	114,8	2 950	12	11
Vara v.	Vara k.	333,8	1 958	28	22
Võnnu v.	Võnnu al.	232,6	1 256	13	26
Ülenurme v.	Ülenurme al.	86,4	4 759	14	6

Tartumaasse on arvatud ka 96,7 km² Võrtsjärve, järveäärsete valdade pindalas
[1]Mehikoorma v. nimetati Meeksi v-ks
[2]Mehikoorma kaudu, mööda Emajõe–Peipsi veeteed 60 km

Tartumaa kaitsealad (ha)

Aardla järve KA	132
Alam-Pedja LKA (Tartumaa osa)	13 101
Alatskivi MKA	265
Alatskivi-Padakõrve LKA	355
Alatskivi parkmetsa KA	21
Elva-Vitipalu MKA	899
Emajõe-Suursoo soo-KA	18 131
Järvselja LK-kvartal	19
Kalevipoja künnivao KA	11
Kanahaua sulglohu KA	4
Kavilda ürgoru KA	56
Kollase nartsissi kasvukoha KA	0,3
Kuningvere KA (Kuningvere järve ja kaasiku KA)	34
Maioru KA	27
Mäkumäe KA	4
Mügramäe KA	1
Pangodi MKA	383
Pangodi mägede KA	47
Piirissaare MKA	782
Pähklisaare MKA	643
Tamme paljandi KA	9
Tepripalu KA	8
Trepimäe KA	14
Vapramäe KA	99
Vellavere KA (Vellavere Kogrejärve ja Kullamäe KA)	4,7
Vellavere Külajärve KA (Vellavere järve KA)	7
Vooremaa MKA (Tartumaa osa)	1 634
Õvi kivikülvi KA	8

Tartumaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. 1 2003)[1]

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1199
Kalandus	75
Töötlev tööstus	723
Energia- ja veevarustus	35
Ehitus	351
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	2416
Hotellid ja restoranid	225
Veondus, laondus ja side	777
Rahandus	82
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	1361
Muud	423
Kokku	7667

[1] koos Tartu linnaga

Tartumaa asulad (elanikke 2003 a. lõpu seisuga)

linnadel

Tartu l.
Elva l.
Tõrvandi al.
Nõo al.
Kallaste l.
Puhja al.
Ülenurme al.
Lohkva k.
Rõngu al.
Kambja al.
Märja al.
Võnnu al.
Luunja al.
Käärdi al.
Kõrveküla al.
Koosa k.
Ilmatsalu al.
Räni k.
Lähte al.
Roiu al.
Melliste k.
Laeva k.
Äksi k.
Rannu al.
Alatskivi al.
Vara k.
Kolkja al.
Haage k.
Külitse k.
Ulila al.
Rahinge k.
Soinaste k.
Luke k.
Annikoru k.
Uhti k.
Tõravere al.

Tartumaa suuremad järved (ha)

Võrtsjärv
Saadjärv
Koosa
Soitsjärv
Kalli
Keeri
Pangodi
Lahepera
Karijärv
Leegu
Läänemõisa (Kõnnujärv)
Kuningvere
[1]Tartumaa piires

Tarbijate Ühistu 220 in-le. Põllumajandus. Teravilja koristuspinnalt (33 022 ha) on T. Eestis 2., odra, rukki ja nisu saagikuselt (vastavalt 2417, 3148 ja 2913 kg/ha) 1., kaera ja muu teravilja saagikuselt (vastavalt 2028 ja 2662 kg/ha) 2. kohal. Suur (2002. a. 4415 ha) on ka rapsi ja rüpsi külvipind. Talivilja külvipinnalt (2002. a. 9632 ha) on T. Eesti maakondade seas esikohal. Loomakasvatuse osatähtsus on väiksem, 2002 peeti T-l 17 900 veist (sh. 7800 lüpsilehma) ja 23 400 siga. Keskm. piimatoodang lehma kohta oli 5178 kg (Eesti keskm. 5119 kg). T. munatoodang oli 9 mln. tk. (pms. OÜ Remolius). Avamaaköögivilja kasvatavate majapidamiste arvult (2001. a. 299) ja külvipinnalt (186 ha) on T. Harjumaa järel 2. kohal. Enim kasvatatakse peakapsast (80 ha-l), söögipeeti (22 ha-l) ja porgandit (29 ha-l, kõigi poolest Eestis 2. kohal). Peipsi ääres kasvatatakse rohkesti mugulsibulat. Selle külvipind (15 ha) moodustas kogu Eesti vastavast külvipinnast kolmandiku. Tuntuimad aiandusettevõtjad on köögivilja- ja lillekasvataja AS Grüne Fee Eesti, puuviljakasvatajad AS Rõngu Aed, AS Tartu Puukool (istikud) ja Valgeanso talu (viljapuuistikud). Metsandus ja jahindus. 31. XII 2002 oli T. maakatastrisse kantud 80 719,6 ha metsamaad, sellest 43 199,7 ha oli riigi- ja 37 491,7 ha eramaa. Kaske on riigimetsas 41 ja erametsas 39 %, kuuske vastavalt 24 ja 26 % ning mändi 24 ja 18 %. Puistu keskm. vanuse järgi on esikohal mänd (riigimetsas 75, erametsas 67 aastat), kase keskm. vanus on riigimetsas 48, erametsas 46 ning kuuse oma vastavalt 48 ja 64 aastat. 2002. a. raiuti T-l 563 717 m^3 metsa, sellest moodustas uuendusraie 424 495 m^3 ja hooldusraie 134 725 m^3. Metsa uuendati 290 ha-l (sellest riigimetsa 211,5 ha-l), istutati 455 100 puutaime. Ulukiloenduse järgi (1. IV 2003) oli T-l 3000 metskitse, 850 metssiga, 700 põtra ja 1600 kobrast. 2002 kütiti 564 metskitse, 206 metssiga, 179 põtra, 396 rebast, 333 kobrast, 152 kährikut, 102 halljänest ja 1316 parti ning 1 karu. Kalandus. Peipsist püüti 2002. a. 2088,4 t kala, suurema osa sellest (1126,5 t) moodustas tint. Püüti ka koha (504,7 t), latikat (165,5 t) ning särge ja nurgu (kokku 119,5 t). Suurimad kalakasvatajad on Haaslava v-s asuv Riina Kalda kalamajand Carpio (karpkala) ja OÜ Ilmatsalu Kala (karpkala, linask, haug). Veondus. T-l on 1256 km riigimnt-id, millest 114 km on põhimnt-d (sh. 54 km Tartu—Luhamaa ja 60 km Jõhvi—Valga mnt-d). Tugimnt-id on 210 ja kõrvalmnt-id 928 km. T. veondusettevõtjail on kokku 418 bussi (jääb maha vaid Ida-Virumaast) ja 7531 veoautot. T-d läbib 54 km Tapa—Valga rdt-d, Tartu—Petseri rdt-st asub T-l 22 km. Emajõgi on kogu pikkuses laevatatav, seal veetakse pms. ehitusliiva ja kruusa. Tartu lennujaam asub kesklinnast 9 km eemal Ülenurmel. ◪ *Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism*. (Andmed Tartu linna koolide jt. asutusteta.) 2003 oli T-l 30 üldhariduskooli (11 gümnaasiumi, 12 põhikooli, 3 algkooli ja 4 lasteaed-algkooli). Kallastel ja Kolkjas töötavad venekeelsed koolid. Erivajadustega lapsed õpivad Kammeri Eriinternaatkoolis ja Kaagvere Erikoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 6902. Maakonnas on 8 huvikooli (Alatskivil, Elvas (2), Ilmatsalus, Nõos, Kõrvekülas, Ülenurmes ja Mehikoormas). Koolieelseid lasteasutusi on 25. Kutseharidust annab Kallaste Kutsekeskkool. T-l on 19 kultuuri- ja rahvamaja. Suurimad on Elva Huviala- ja Kultuurikeskus „Sinilind", Puhja Seltsimaja, Rannu Rahvamaja ja Reola Kultuurimaja. T-l on 50 rmtk. (neis registreeritud lugejaid kokku 16 366). Tegutseb 6 muuseumi, neist 2 on riiklikud (T. Muuseum ja Eesti Põllum-muuseum), 3 munitsipaalmuuseumid (Liivi Muuseum, Nõo Koduloomuuseum, Kolkja muuseumituba — Varnja Elav Ajaloomuuseum) ja 1 eramuuseum (Heino Prosti Põllutöömasinate Muuseum). Maakonnas on u. 45 spordirajatist, sh. 23 spordisaali, 2 staadioni, 1 laskeradat, 5 tenniseväljakut ja 4 ratsaspordibaasi. Tegutseb 56 spordiklubi, kus tegeldakse rohkem kui 22 spordialaga. T-l on mitu matka- (kogupikkus u. 60 km) ja rattarada (kogupikkus 51 km). Perearste on maakonnas 29. Tegutseb 4 haiglat (Elvas, Rõngus, Võnnus ja Alatskivi v-s). Hambaraviteenust osutab 18 hambaraviasutust. Kokku töötab raviasutustes 55 arsti, 120 õendusala töötajat ja 45 hambaarsti. Tegutsevad 4 riiklikku hooldekodu (Aarike Hooldekodu, Maavanuri Hooldekodu „Nõo", Uderna Krooniliste Haigete Kodu ja Kodijärve Hooldekodu) ja Mäksa v-le kuuluv Kastre Hooldekodu. Laste hoolekandeasutus on Elva Väikelastekodu. Riikliku kaitse all on kokku 1462 mälestist. Ajaloomälestisi on 87 (sh. Raadi ja Võnnu kalmistu, Kodijärve mõisa kalmistu, Rõngu kirikuaed, Väägvere külakooli hoone ja Jaan Tõnissoni elumaja, arheoloogiamälestisi 283 (sh. Jaagupi kivistik, Lahepera kalmistu, Kõnnu k. kääpad, Peedu Kerikmägi, Terikeste k. ohvripärn ja Kavastu asulakoht), arhitektuurimälestisi 188 (sh. Alatskivi mõisa peahoone, ait-kuivati, tallid jm., Luunja mõisa park, Kambja, Puhja, Rõngu, Võnnu ja Rannu kirik, Peedu-Nuti vesiveski ja Ubti kõrts) ning kunstimälestisi 904 (asuvad pms. kirikutes). Tuntuimad puhkekohad asuvad Elvas ja selle ümbruses, Pangodi järve ääres ning Võrtsjärve rannikul Trepimäel, Vehendis ja Tammel. T-l on atesteeritud 11 majutuskohta (sh. 1 hostel, 2 motelli, 2 külalistemaja, 1 puhkemaja, 1 kämping ja 4 kodumajutust). 2002 kasutas majutuskohtade teenuseid u. 5080 in.

•*Ajalugu*. 13. saj. alguses olid hiliserna ajaloolise T. alal Emajõest lõunas Ugandi mk. ning põhjas *Vaiga, Jogentagana ja *Sobolitse väikemk. 1215—24 alistasid need alad saksluseid. Vallutatud alade jagamisel (1224) läksid Ugandi, Jogentagana, Sobolitse ja osa Vaigast *Tartu piiskopkonda, osa Vaigast sai Liivimaa Ordu (Kursi, Lainse ja Torma khk-a, neist moodustati Vaiga foogtkond, hiljem Kursi komtuurkond) ning Laiuse linnuse piirkond läks Viljandi komtuurkonda. 13. saj-st pärinevad Otepää ja Palumuse, arvat. ka Kodavere, Laiuse, Puhja, Rannu, Sangaste, Tartu, Torma ja Võnnu, 14.—15. saj-st Kambja, Kursi, Maarja-Magdaleena, Nõo, Rõngu ja Äksi ning a-st 1920 Avinurme kirikukhk. *Vene-Liivimaa sõjas hõivas Vene vägi 1558 kogu T., Tartu piiskopkond kaotati. Jam Zapolski vahendusega läks T. 1582 Poola-Leedu valdusse, moodustati Koiva jõeni ulatuv Tartu presidentkond, 1622—25 vallutas selle Rootsi. A-st 1629 moodustas T. Liivimaa kindralkub-u Tartu asehalduskonna, 1704 ühendati T. Venemaaga. 1713—22 moodustas T. Liivimaast eraldatud provintsi, mis 1722—27 liideti taas Liivimaaga. 1783 eraldati T-st Võru kreis. 1841.—42. a. talurahvarahutuste kõrgpunkt oli *Pühajärve sõda. T. ainsale linnale Tartule lisandusid 1870.—90. a-il alevikud, mis tekkisid kihelkonnakeskustest (nt. Nuustaku), Peipsi-äärsetest kaluriküladest (Kallaste, Lohusuu, Mustvee) ning 1876 valminud Tapa—Tartu ja 1889 valminud Tartu—Valga rdt. äärsete jaamade juurde (Elva, Jõgeva). 1936 muudeti Otepää ning 1938 Elva, Jõgeva, Kallaste ja Mustvee linnaks. T-l (a-ni 1949 üle 6200 km^2) elas 1922. a. 176 000 ja 1934. a. 181 300 in., valdu oli 43 (1939. a. 76). 1949 moodust. Jõgevamaasse arvati ka Põhja-T. Pärast 1940. a-t hakati Tartut käsitlema T-st eraldi oleva vabariikliku alluvusega linnana. 1950 kehtestatud haldussüsteem kaotas T., maakonnana taastati see 1990 senise Tartu raj-i piires.

B: *Tartumaa*. Trt., 1925.

Tartu-Maarja kihelkond hõlmas Kesk-Tartumaal nüüdse Luunja v-a, Tartu v-a lõunaosa ning Tähtvere, Vara ja Ülenurme v-a osi. 13. saj. alguses kuulusid Emajõest põhja pool asuvad alad Jogentagana väikemk-a, jõest lõunas olevad alad Tartu muinaskhk-a; viimane hõlmas ka hilisema Nõo khk-a ja oletatavasti hilisema Kambja khk-a osi. Tartu-Maarja kirikukhk.

oli olemas arvat. juba 13. saj.; Tartu Jaani kiriku juurde kuuluv maakogudus või kihelkond (esimest korda mainitud 1471) eraldus 1838 ning sai 1841 uue, Maarja kiriku. Juba enne Vene-Liivimaa sõda rajati rohkesti mõisu (vanimad Vasula, Vanamõisa (✧Luunja), Ropka, Taabri). Tartu läh. Piiskopi mõisas töötas 1684–88 Bengt Gottfried Forseliuse seminar. 1839 rajati Väägvere Muusika- ja Lauluselts.

Tartu maraton, suurim Eestis korraldatav suusavõistlus. Esimene ülemaaline Tartu–Kääriku suusasõit (u. 53 km) toimus 16. I 1960, Otepää sai maratoni sihtpunktiks 1964. T. m-i nimetust on kasut. a-st 1981, samast aastast suusatatakse Otepäält Elvasse (pikim võistlusmaa kuni 63 km). Suurim lõpetajate arv on olnud 9858 (1986). 2003 peeti T. m-i 34. korda, osavõtjaid oli kahel distantsil (Otepää—Elva, 63 km, ja Arula—Elva, 31 km) kokku üle 3000. Võistlusi korraldavad Klubi Tartu Maraton ja Tartu Maraton OÜ. 1995 võeti T. m. *Worldloppet*'i sarja.

Tartu Meestelaulu Selts, 1923 Juhan Simmi juhtimisel tegevust alustanud meeskoor. 1925 sai T. M. S-i juhiks Alfred Karafin (Karindi). Eesti kontserdikooride paremikku jõudis T. M. S. Eduard Tubina käe all (juhatas koori 1928—44). Koori 15. aastapäevaks (1938) oli antud ligi 100 kontserti, sh. Läti (1935) ja Poola kontserdireisil (1937) antud kontserdid, ning õpitud 250 laulu. T. M. S-i mitmekülgses repertuaaris olid ka suurvormid (Bruch, Grieg, Sibelius).

Tartu meridiaanikaar, Tartu Tähetorni meridiaani (26°43′ ip.) kaarelõik. T. m-e astronoomilis-trigonomeetriline mõõtmine ja arvutamine 1816—52 on Wilhelm Struve (a-st 1839) ning Vene sõjaväe kindrali Carl Tenneri silmapaistev teadusajalooline saavutus. Struve peamine abiline oli Ferdinand von Wrangell. T. m-e mõõtmist on nimet. ka Vene-Skandinaavia kraadimõõtmiseks. Skandinaavia maades toimetasid mõõtmisi Stockholmi observatooriumi dir. Nils Selander ja Norra geograafiadepartemangu dir. Christopher Hansteen. Arvutused ja teadusliku aruande tegi Struve, koondades kõik materjalid kolmeköitelisse monograafiasse „Meridiaanikaar" (ilm. 1861). Kaarelõigu 25°20′ (2880 km) pikkus õnnestus määrata 12 m täpsusega. Kraadimõõtmise andmeid kasutati maaellipsoidi parameetrite ja kartograafiliste projektsioonide täpsustamiseks. Mõõtmisteks rajatud triangulatsioonipunkte (Eestis 22) on hiljem kasut. edukalt topograafilisel mõõdistamisel geodeetilise alusena. Vt. ill. 11. kd., lk. 85.

B: U. Mets. *F. G. W. Struve meridiaanikaar*; V. Kaptüg. *W. Struve astro-geodeetilise punkti taastamine Hoglandi saarel*. Mõlemad — Geodeet, 25, 2002. ▸

Tartu metsasarvepäevad, rahvusv. festival, mida korraldab märtsist 1991 igal kevadel Tartu Metsasarveühing (1990—99 Tartu Metsasarveklubi). Eesmärk on edendada Eestis metsasarvemängu, vahendada edumeelset õpetamise metoodikat ning propageerida puhkpillimuusikat. Tuntuimatest muusikutest on T. m-del esinenud ja meistrikursustel õpetanud Nancy Cochran-Block (USA), Froydis Ree Wekre (Norra), Michael Höltzel (Saksamaa), Thomas Crome (Saksamaa), Kalervo Kulmala (Soome), Sören Hermansson (Rootsi), Jan Magnus Dahle (Norra), Arvīds Klišāns (Läti) jmt.

Tartu Miina Härma Gümnaasium, ✧Miina Härma Gümnaasium.

Tartu-Moskva koolkond, TÜ professori Juri Lotmani ja tema pms. Moskvas töötanud mõttekaaslaste loodud semiootikakoolkond. Kujunes 1960. a-il, kui Käärikul hakati korraldama semiootika suvekoole ja üllitama TÜ toimetiste sarja „Töid märgisüsteemide alalt. Semeiotike". Koolkonnale on iseloomulik teksti ja nn. teiseste modelleerivate süsteemide käsitlemine semiootika põhiainena. Vt. ka 11. kd. lk. 516–518.

Tartu muinaskihelkond (*provincia Tharbitensis*) hõlmas Ugandis hilisema Nõo khk-a, osa Kambja khk-st ning Emajõest lõunas asuvad ✧Tartu-Maarja khk-a alad.

Tartu murre kuulub lõunaeesti murderühma, seda räägitakse ajaloolisel Lõuna-Tartumaal. T. m. oli tartu kirjakeele aluseks. T. m-s on omapäraseid vormiarenguid, nt. *de*-lõpuline sisseütlev (*pudelide* 'pudelisse'), tugevaastmeline *i*-mitmus (*lehtist* 'lehtedest', *tähtile* 'tähtedele') ja lääneosas *na*-tunnusega kaudne kõneviis (*olna* 'olevat', *kirjutana* 'kirjutavat'). Mineviku kesksõnale võivad mitmuses liituda pöördelõpud: *ei tennüvä* 'nad ei teinud', *jäänümi* 'oleme jäänud'. T. m. jaguneb neljaks murrakurühmaks: Kirde-Tartu ehk põhjarühmaks (Tartu-Maarja, Kodavere, Kavastu), idarühmaks (Võnnu, Kambja), läänerühmaks (Rannu, Puhja, Nõo) ja lõunarühmaks (Otepää, Rõngu, Sangaste). Iseloomulikem T. m-e osa on Otepää murrak. Tähtsaimaid T. m-e uurijaid on olnud Hella Keem.

B: H. Keem. *Tartu murde tekstid*. Tln., 1970.

Tartu muusikapäevad, 1979—91 toimunud levimuusikafestival, mille kontserdid olid 1979—89 „Vanemuise" kontserdisaalis, a-st 1986 ka vabaõhulavadel. 11 aasta jooksul astus „Vanemuise" lavalaudadele 120 ansamblit jm. loomingulist kollektiivi, kelle muusika ulatus sümfoonilisest rokist koduse kantrini. Suur osa loomingust oli kirjutatud just muusikapäevadel esitamiseks. T. m-del oli oluline osa nn. fosforiidisõja sõnumi teadvustamisel (laul „Ei ole üksi ükski maa" ja Tartu Raekoja platsil toimunud meeleavalduskontsert); 10. T. m-del (1988) lehvisid Alo Mattiiseni ja Jüri Leesmendi viie isamaalise laulu esiettekandel Tartu lauluväljakul esimest korda taas avalikult sinimustvalged lipud. Muusikapäevade parimad valis ekspertide nõukogu ja publik. Auhinnatud teoseid: Margus Kappeli „Ei mullast", Erkki-Sven Tüüri „Sümfoonia seitsmele esitajale" ja „Lumen et cantus", Riho Sibula „Näotused" ja „Kuulaps", Rein Rannapi „Ilus maa", Alo Mattiiseni „Kirjutusmasina kontsert D-duur" ja „Roheline muna" ning Peeter Volkonski Majakovski-kava „Rosta aknad". Publiku lemmikuid: ✧„Ruja" (1979, 1981, 1982), ✧„Kasekc" (1983, 1984), ✧„Rock Hotel" (1985) ja ✧„Seitsmes Meel" (1987). Korralduskomitee eestvedajad: 1979—89 Riho Illak, Rein Lang, Erki Berends ja Jaan Habicht ning 1990—91 Erik Sakkov.

Tartu Näitekunsti Stuudio, ka Tartu Teatrikunsti Stuudio, 1934—37 tegutsenud teatrialane eraõppeasutus. Selle asutas Tartu Draamateatri Selts (1932—40), mis seadis oma eesmärgiks luua vastukaaluks „Vanemuise" teatri operetieelistusele Tartus uus kunstihuviline sõnateater ning kasvatada sellele näitlejaid, lavastajaid ja lavatehnilisi töötajaid. Stuudio juht oli algul Viktor Hion, hiljem juhtisid seda Alfred Koort ja Aino Thauvón-Suits, seal õpetasid Karl Ader, August Annist, Johannes Semper, Gustav Suits, August Sunne, Juhan Sütiste jmt.

Tartu oblast, haldusüksus Eesti NSV-s 1952—53; u. 12 650, koos Peipsi järve osaga 13 960 km². Hõlmas Tartu (obl-i keskus) ning tolleaegse Antsla, Elva, Jõgeva, Kallaste, Mustvee, Otepää, Põltsamaa, Põlva, Räpina, Tartu, Võru, Vastseliina ja Valga raj-i.

Tartu Observatoorium, astronoomia- ja atmosfäärifüüsikauurimisasutus, asub Tõraveres, 22 km Tartust Elva suunas; kujunenud ✧Tartu Tähetornist (kuulus a-ni 1946 TÜ-le). Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 23. I 1946 määruse alusel asut. Eesti NSV TA koosseisus alustas 1947 tööd Tartu Tähetorni ja TÜ meteoroloogiaobservatooriumi põhjal moodust. Füüsika, Matemaatika ja Mehaanika Inst., 1952 nimetati see ümber Füüsika ja Astronoomia Inst-ks. 1973 jagunes see Füüsika Inst-ks ning Astrofüüsika ja Atmosfäärifüüsika Inst-ks, viimane kannab a-st 1995 T. O-i nime ning kuulub Haridus- ja Teadusmin-i haldus-

Tartu meridiaan-
kaare 4,5 [illegible]
Sõmma–Võivere
joone algpunkt [illegible]
graniitsamba [illegible]
läheduses

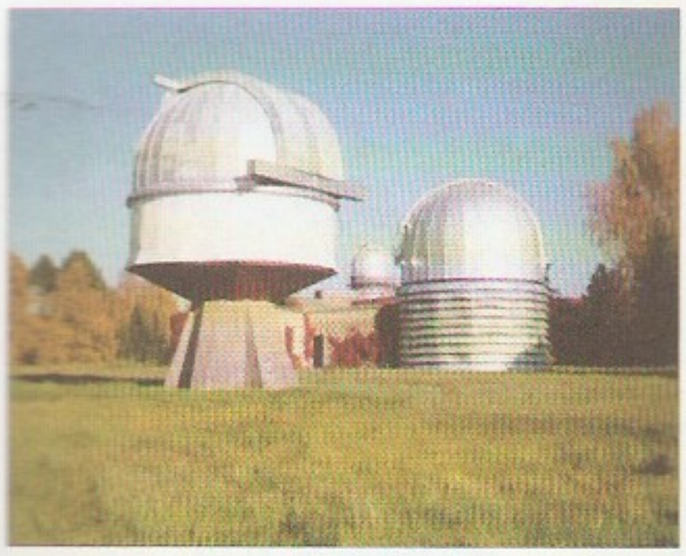

alasse. A-ni 1993 kuulus T. O-le ka ✧Tallinna Tähetorn. 1958 hakati ehitama Tõraverre observatooriumi, avamisel (1964) anti T. O-le Wilhelm Struve nimi. 2003 oli observatooriumil kolm teadusosakonda: astrofüüsika (tähtede ja täheatmosfääride ehitus ja evolutsioon), kosmoloogia (galaktikate, nende süsteemide ning universumi kui terviku ehitus ja evolutsioon) ja atmosfäärifüüsika osk. (kiirguslevi atmosfääris ja taimkattes ning Eesti keskkonna optiline monitooring). Olulisimad teadussaavutused on universumi suuremastaabilise struktuuri korrapära leidmine, mitme mittestatsionaarse tähe olemuse selgitamine ja taimkatte kiirgusleviteooria loomine. Tehakse ka keskkonna- ja metsandusalaseid rakendusuuringuid. Esimesed kaks teleskoopi olid 48 cm avaga, 1975 võeti kasutusele 1,5 m avaga reflektorteleskoop (praegu tehakse sellega tähtede spektraalvaatlusi) ja 1998 60 cm avaga reflektorteleskoop koos tähefotomeetriga. A-st 2002 töötab observatooriumis NASA päikesefotomeeter, mis kuulub ülemaailmsesse Aeroneti süsteemi (lüh. ingliskeelsest nimest *Aerosol Robotic Network*). T. O. teeb koostööd Saksamaa, Soome, Rootsi, USA jmt. riigi teadusasutustega. Tõraveres asub ka Eesti Meteoroloogia ja Hüdroloogia Inst-i Tartu meteoroloogiajaam (tuntud ka Tõravere aktinomeetriajaamana). Observatooriumi rmtk. sisaldab üle 100 000 üksuse. 1817—1990 ilmusid W. Struve algatatud Tartu observatooriumi astronoomiapublikatsioonid (53 kd.). A-st 1924 on üllitatud „Tartu Tähetorni Kalendrit", 2002 ilmus 79. kd. Korraldatakse õpilastele ja astronoomiahuvilistele ekskursioone, 1999—2002 võeti aastas vastu 5500—7500 külastajat. On välja ehitatud näituse- ja loenguruum Stellaarium (avati 1997), külastajatele näidatakse ka 1,5 m teleskoopi ja Lagle Israeli 1962—64 loodud 2,3×4,5 m suurust merekividest mosaiikseina „Muistsete eestlaste tähistaevas". Töötajaid 2002. a. lõpul 58, sh. teadustöötajaid 32. ▲ 🅃

Tartu Pank, Tartu magistraadi ja gildide asut., 1868—1940 tegutsenud pank. Oli algul Tartu linnavalitsuse järelevalve all, muudeti 1913 saksa suurkaupmeeste hulvides aktsiapangaks. Rahastas 1920.—30. a-il metsa- ja linaeksporti. Panga saneerimisel (1929) omandas enamiku aktsiaist *British Overseas Bank*, peakontor vndi Tallinna.

Tartu Pedagoogiline Kool, Tartu Õpetajate Inst-st moodust. 2—4-aastase õppeajaga, põhi- ja keskkoolile tuginenud keskeriõppeasutus, tegutses 1955—90. Koolitus algklassiõpetajaid, vanempioneerijuhte, põhikooli muusikaõpetajaid ja lasteaia muusikakasvatajaid ning põhikooli kehalise kasvatuse õpetajaid (viimaseid koolitati 1967 Pärnus asut. T. P. K-i filiaalis). Lõpetajaid kokku 3045.

Tartu Pedagoogium, 2-aastase õppeajaga, keskharidusele põhinenud riiklik õppeasutus, tegutses 1932—37. Pärast Tartu õpetajate seminari ümbernimetamist T. P-ks jätkasid seal õpinguid ainult Tartu ja Rakvere õpetajate seminari kolm viimast klassi. Õppetöö toimus varasema õppeplaani alusel. 1935 võeti vastu ainuke lend pedagoogiumi õpilasi. Lõpetajaid kokku 205.

Tartu piiramine 1704, Vene väe ✧Põhjasõja-aegne operatsioon. Piiramist alustas 21 000-meheline Vene vägi 9. juunil, väge juhtis kindralfeldmarssal Boriss Šeremetev. 4000-meheline Rootsi garnison oli juuli alguseni edukas. 2. juulil saabus Peeter I, viis suurtükiväe ja ründejõud Emajõe põhjakaldale ning ründas kaitse nõrgimat, Piinatorni ja Vene värava vahel (TÜ Botaanikaaia piirkonnas) paiknevat lüli. Pärast 7-päevast tulistamist purustati seal kindlusemüür, 12. juuli öösel kell 2 algas äkkrünnak. Äge võitlus kestis 13. juuli keskpäevani, siis kindluse komandant Carl Skytte alistus. Enamik garnisonist vangistati, 700 mehel lubati koos relvadega lahkuda. Võitjad said 134 suurtükki jm. sõjavarustust.

Tartu piiskopkond, Kagu-Eestis 1224—1558 olnud feodaalne kirikuriik (esimest korda mainitud 1235); u. 9600 km², keskus Tartu (Toomemäele muinaslinnuse asemele rajati piiskopiloss). Moodustati 1224. a. maadejagamisel piiskop Alberti venna Hermann I jaoks Ugandi, Jogentagana, Sobolitse, Vaiga, Mõhu, Nurmekunna ja Sakala aladest. Hermann I loovutas kolm viimast ala Mõõgavendade Ordule, kuid säilitas nende üle vaimuliku võimu. Need 3 ala ja piiskopiriigi ala kokku moodustasid Tartu piiskopi diötseesi, mis allus kirklikult Riia peapiiskopile. Piiskop oli T. p-s maahärra, kes jagas osa maad toomkapiitlile, Valkena kloostrile ja vasallidele. 15. saj. jaotati T. p. Ugandi ja Vaiga haagikohtunikku ringkonnaks. Tartu piiskop oli Vana-Liivimaa tähtsaimaid kirikuvürste. Sisesõdades toetas ta Riia peapiiskoppi Liivimaa Ordu vastu. T. p. hävis Vene-Liivimaa sõja alguses, alistudes 19. VII 1558 Vene väele.

Tartu Poeetide Tsunft (vn Юрьевский цех поэтов), 1929—33 Tartus tegutsenud vene luuletajate ühendus, sai nime akmeistide „Poeetide tsunfti" järgi. Asutati 1929 Boris Pravdini algatusel, selles osalesid pms. TÜ üliõpilased (Boris Nartsissov, Boris Vilde, Jelizaveta Roos-Bazilevskaja, Boris Taggo-Novosadov jmt), üritustest võttis osa ka Igor Severjanin. B. Pravdin oli olnud tegev 1920. a-te alguse vene literaatide sõprusringis „Равки на мели", kuhu kuulusid ka Ivan Beljajev, Valmar Adams ja I. Severjanin. 1923 avaldasid nad koguteose „Via sacra".

B: *Русская эмиграция и русские писатели Эстонии 1918—1940. Антология.* [Koost. S. Issakov.] Tln., 2002.

Tartu Poistekoor on asut. 1961, asutaja Uno Uiga. Esialgsest 2—3-häälsest lastekoori tüüpi koorist on arenenud kuni 8-häälne klassikalist tüüpi poistekoor, mis tugineb Tartu Karlova Gümn-i kooriklassidele. Repertuaaris on Eesti ja teiste rahvaste laulud ning klassika ja nüüdiskooriloomingu paremik, enim esitatavad autorid on Schubert, Mozart, Bach, Händel, Brahms, Verdi ja Sibelius. Mitmel hooajal on kaasa tehtud „Vanemuise" muusikalavastustes (Puccini „Tosca" ja „Boheem", Steini „Gypsy"). T. P. on osalenud koorifestivalidel ja -võistlustel (Bulgaarias, Iirimaal, Soomes, Saksamaal ja Taanis) ning saavutanud Austrias Linzis esimesel ülemaailmsel kooriolümpial (2000) oma võistlusklassis I koha. Koor on salvestanud Cherubini „Requiemi c-moll" (esitanud seda ka Rootsis ja Soomes). T. P-i peadirigent on Undel Kokk.

Tartu Raadio, eraraadiojaam, eetris alates 30. IX 1991. T. R. asutasid Tartu linna- ja maavalitsus ning ER. Põltsamaal ja Rakveres on tegutsenud tütarjaamad. Oli 1992 Kohalike Raadiote Liidu (praegu Eesti Ringhäälingute Liit) asutajaid. 1991—2000 peadir. Vello Lään, 2000—03 juhatuse esimees Janek Luts. A-st 2003 kuulub Trio LSL-ile, mis muutis selle Kuku raadioketi regionaaljaamaks.

Tartu rahu, Tartus 2. II 1920 sõlmitud Eesti ja Venemaa rahuleping. Rahulläbirääkimised olid alanud juba 17. IX 1919 Pihkvas, kuid ei andnud tulemusi, 5. dets. jätkusid nad Tartus uuesti. 31. XII 1919 sõlmiti vaherahu, mis hakkas kehtima 3. I 1920. T. r. lõpetas Eesti ja Venemaa vahelise sõjaseisukorra. Rahulepingule kirjutasid alla Eesti poolt Jaan Poska, Ants Piip, Mait Püüman, Julius Seljamaa ja Jaan Soots, Venemaa poolt Adolf Joffe ja Issidor Gukovski. Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee ratifitseeris T. r. 4. II 1920, kohustudes kõrvalekaldumatult järgima kõiki rahulepingu sätteid. Eesti Asutav Kogu ratifitseeris lepingu 13. II 1920. Ratifitseerimiskirjad vahetati 30. III 1920 Moskvas. Eesti sai Venemaalt esimese rahvusv. tunnustuse *de iure*. Sellega tühistati ka Eesti ala puudutavad Uusikaupunki rahu tingimused (1721) koos aadli eesõigustega. Eesti muutus rahvusv. õiguse subjektiks, seda kinnitasid peagi teiste riikide ametlikud tunnustused ning Eesti vastuvõtmine Rahvasteliidu liikmeks 21. IX 1921. 20 artiklist ja lisadest koosnev leping sedastab peale sõjaseisukorra lõpetamise ja Eesti riigi tunnustamise artikleid, mis käsitlevad piiri-, julgeoleku-, majandus-, sotsiaalseid ja liikluspoliitika küsimusi. Riigipiiri fikseerimisel tegid mõlemad pooled olulisi järeleandmisi, võrreldes oma esimeste, põhil. strateegilistest kaalutlustest lähtunud projektidega. Eesti sai endale strateegilise julgeolekuvööndi (piirijoone), mis hõlmas u. 1000 km² suuruse ala, pms. venelastest elanikega Ida-Petserimaa ning Narva jõe taguse Piiri (Kose) ja Raja (Skarjatina) v-a. Ajutiselt, kuni 1. I 1922 seati sisse neutraalne vöönd ning keelati Peipsi ja Pihkva järvel pidada relvastatud laevu peale piirivalve vahilaevade. Venemaa kohustus tunnustama ja kindlustama Eesti alatist neutraliteeti. Julgeolekuküsimustes oli eriti tähtis poolte terr-l asuvate teineteise suhtes vaenulike organisatsioonide keelustamine ja võõraste sõjaliste struktuuride likvideerimine (nt. Eestis tegutsenud Nikolai Judenitši Loodearmee osad ja Venemaal kommunistlik eesti kütidiviis). Keelati vastastikune valitsusvastane propaganda. Loobuti vastastikku sõjakulude tasumisest. Vabastati ja amnesteeriti sõjavangid. Varandussuhete reguleerimise aluseks võeti põhimõte „ei mingit vastastikust arveldust", s. t. pooled rahuldusid end. Vene riigi selle varaga, mis asub nende terr-l. Eesti sai Venemaalt 15 mln. kuldrubla (11,6 t kulda) võrdelise osana end. Vene impeeriumi kullavarust. Eesti vabanes vastutusest Venemaa sise- ja välisvõlgade eest. Venemaa kohustus tagastama Eestist evakueeritud varandused, k. a. kultuuriväärtused. Määrati eestlaste ja venelaste opteerimistingimused pooltele võrdsetel alustel. Lahtiseks jäänud küsimusi pidi lahendama segakomisjon. Majandussuhetes otsustati järgida enamsoodustuse ja maksuvaba transiidi põhimõtet. Venemaa lubas Eestile eesõiguse töödelda miljon tiinu (10 925 km²) metsa ja ehitada rdt. Eesti piirist Moskvani. Eesti kohustus andma Venemaale eesõiguse saada Narva joa jõul toodetavat elektrit. Piiri- ja sõjaalaseid artikleid järgisid mõlemad pooled täpselt. Kuld anti Eestile üle ettenähtud ajal, jaan. 1921 kehtestati diplomaatilised ja konsulaarsuhted. Kuid lepingu maj. ja õiguslike sätete täitmisel ilmnes olulisi lünki, ebakõlasid ja nurjumisi. Palju raskusi oli Venemaalt Eestisse opteerinud isikute vara kaasatoomisega. Suurt osa Eestist evakueeritud varandustest (tehaste sissesõidu, laevad, TÜ vara jm.) ei saadud tagasi. Segakomisjon ei suutnud lahendada peaaegu ühtki tüliküsimust, metsa- ja rdt-kontsessioonid jäid paberile.

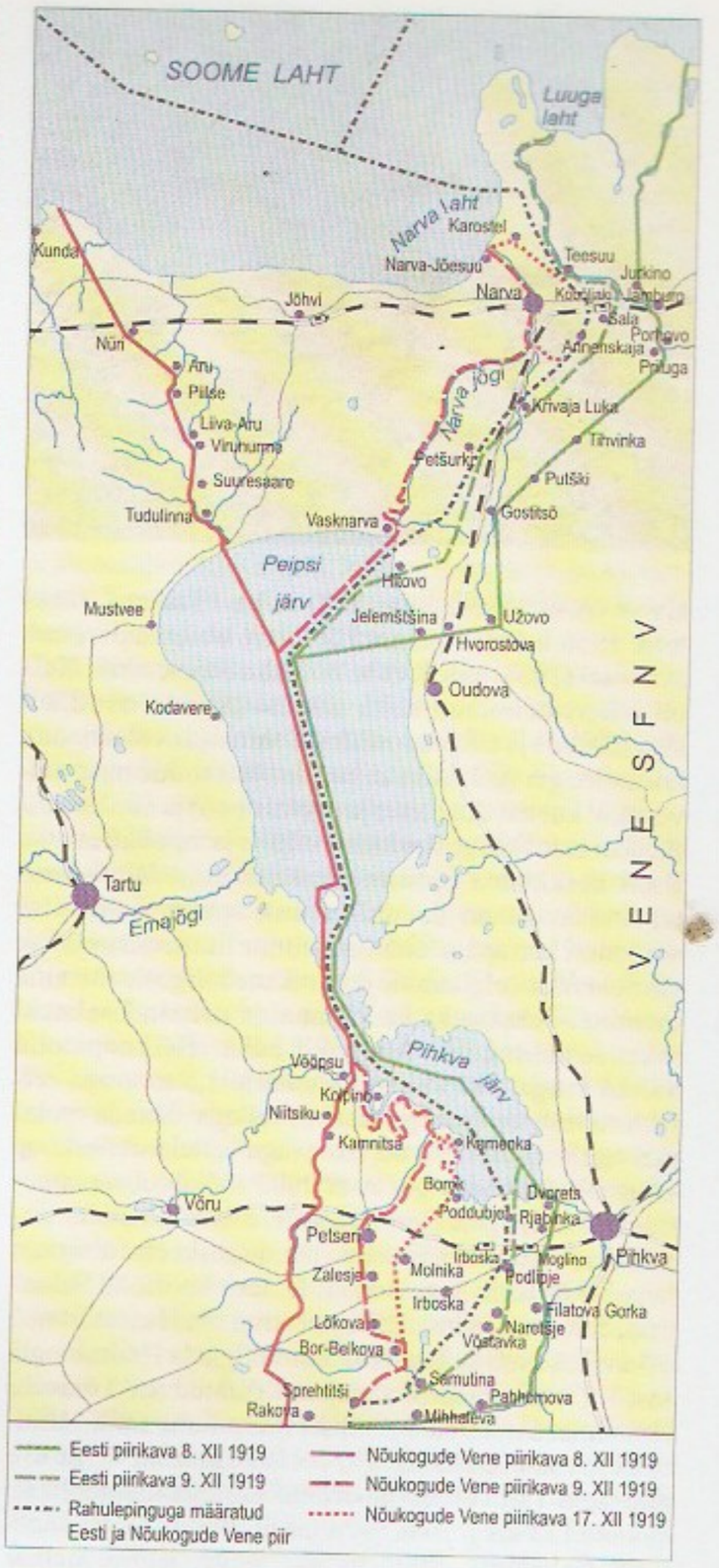

Tarte rahu. [illegible] kujunemine

B: *Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel.* Trt., 1920, Tln., ²1989; J. Poska. *Aruanne* [*Asutavale Kogule Eesti-Vene rahulepingu ratifitseerimise puhul*] *10. II 1920.* — Asutav Kogu. 3. istungjärk. Protokollid nr. 98—119. Tln., 1925; A. Piip. *Tartu rahu.* — Mälestused iseseisvuse võitluse päevilt, II. Tln., 1930; E. Laaman. *Eesti iseseisvuse sünd.* Tln., 1936—38, ²1990—95; E. Uustalu. *Eesti Vabariik 1918—1940.* Lund, 1968; E. Mattisen. *Tartu rahu.* Tln., 1988, ²1989; E. Mattisen. *Eesti-Vene piir.* Tln., 1993. ▲

Tartu Reaalkool, Eesti vanim reaalkool; asut. 1880 Tartu kreiskoolist. Oli 1889. a-st 8-klassiline (1 ettevalmistusklass, 6 põhiklassi ja 1 täiendusklass). 1918. a-ni andis reaalkooli lõputunnistus õiguse astuda tehnikakõrgkooli, ülikooli pääsemiseks tuli lõpetanul eksternina sooritada gümnaasiumi lõpueksamid. Õppetöö toimus algul saksa, a-st 1887 vene ja a-st 1918 eesti k-s. Kool on kandnud mitut nime, sh. 1919—20 Tartu Reaal-Kommertskool (1920 u. 1000 õpilast), 1920—23 T. R., 1923—31 Tartu Poeglaste Reaalgümn., 1931—37 Tartu Poeglastegümn., 1937—40 ja 1941—44 Tartu I Gümn. ning 1940—41 Tartu I Keskkool. T. R-i tegevuse lõpetas koolimaja põleng 1944; enamik õpilasi läks Treffneri gümn-st asut. Tartu 1. Keskkooli. T. R-s on õppinud nt. Georg Hellat, Nikolai Köstner, Arnold Matteus, Harri Moora, Mihkel Pill, Richard Ritsing, Gerhard Rägo, Karl Schlossmann ja Juhan Simm.

Tartu Riiklik Kunstiinstituut, ✧„Pallas".

Tartu Riiklik Kunstimuuseum, ✧Tartu Kunstimuuseum.

Tartu Saksa Käsitööliste Seltsi joonistuskool, joonistuskursused, mille eesmärk oli pms. käsitööõpilaste ja -sellide kutseoskuste täiendamine, kuid

Tartu Tähtsam direktoreid

1811—18	[illegible]
1820—39	[illegible]
1840—64	[illegible]
1865—72	[illegible]
1872—94	[illegible]
1894—1908	[illegible]
1908—19	[illegible]
1919—40	[illegible]

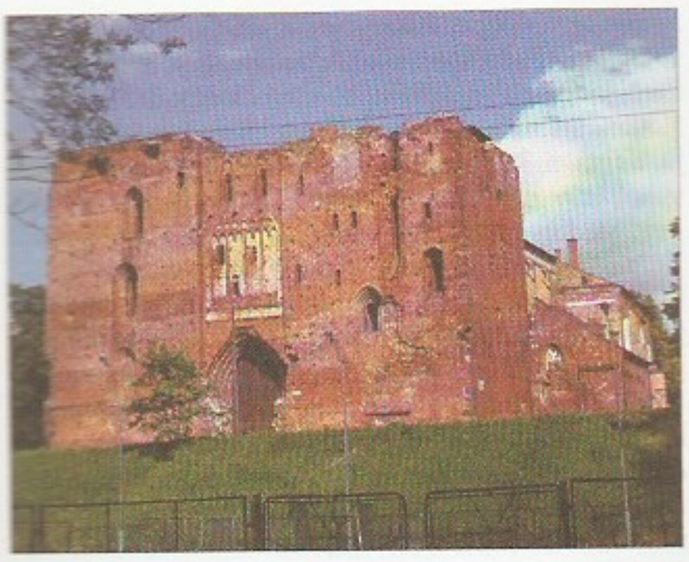

rekonstrueeriti varemete idaosa ülikooli rmtk-ks (arh. Johann Wilhelm Krause), kooriruum jaotati vahelagedega 3 korruseks. Sisekujunduses (säilinud pms. 3. korrusel) on valdavalt klassitsistliku dekoori kõrval ka neogooti elemente. 1927—28 rmtk. laiendati, ehitati kinni trepikojaga külgnevad külglõõvi võlvikud. A-st 1981 on hoone kasutusel TÜ Ajaloo Muuseumina (Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Inst-i projekt, 1983; arh-d Aala Buldas ja Udo Tiirmaa ning kunstiajaloolane Kaur Alttoa). ◂

Tartu Tähetorn, Tartus Toomemäel asuv astronoomiaobservatoorium-muuseum (26°43'17",7 ip. ja 58°22'47",2 pl., 67 m ü. m.); a-st 1996 TÜ alluvuses. T. T. ehitati 1808—10 keskaegse piiskopilossi vundamendile Johann Wilhelm Krause projekti järgi. Kuulus algul ülikoolile, a-st 1946 Eesti NSV TA-le, kes koondas sinna ajutiselt nii astronoomia-, geodeesia- ja füüsikaalase uurimistöö kui ka aparaadiehituse. 1964 viidi põhiline astronoomia- ja geodeesiaalane uurimistegevus üle Tõraverre Tartu Observatooriumi ja 1970. a-il füüsikaalane uurimistöö Eesti NSV TA Füüsika Inst-i (praegu TÜ Füüsika Inst.). 1971—96 oli T. T-s Tartu Linnamuuseumi filiaal, a-st 2000 asub seal TÜ teaduskeskus ✧AHHAA. Komeete ja väikeplaneete vaadeldi tähetornis 1984. a-ni. 1980. a-il taaselustati T. T-s astrofüüsika- ja geodeesiaalane uurimistöö (a-st 1987 töötab tähetorni keldris lühiperioodiline, a-st 1996 ka laia sagedusribaga seismograaf). Tähetorni juures tegutseb astronoomiahuviliste ühendus T. T-i Astronoomiaring, mille eestvõttel valmis 1997—99 interaktiivne õpik „Kosmoloogia" ja mis üllitab elektroonilist astronoomiaajakirja ✧„Vaatleja". — 1824 omandas T. T. Fraunhoferi 24 cm avaga refraktorteleskoobi, see oli oma aja suurim ja tehniliselt täiuslikem läätspikksilm. 1911 muretseti 20 cm läätsega Zeissi refraktorteleskoop ja 1927 ermldati sellest Petzvali astrograaf, viimane kujunes tähetorni peamiseks vaatlusriistaks. Ajal, mil T. T-s töötasid Wilhelm Struve, Johann Heinrich Mädler ja Ernst Julius Öpik, mõjutas seal tehtud uurimistöö oluliselt astronoomia arengut. Peaaegu kogu aktiivse tegutsemise kestel tegeldi seal fundamentaalse geodeesiaga, aeg-ajalt ka gravimeetriaga. T. T-i korraldada oli EV ajateenistus. ■

„Tartu Tähetorni Kalender", astronoomiaalane kalenderteatmik. Sisaldab peale kalendaariumi ja astronoomiatabelite ka ülevaateartikleid ja Tartu Observatooriumi kroonikat (toim. ja koostaja a-st 1976 Mihkel Jõeveer). Esimene, 1924. a. andmetega aastakäik ilmus Tartus 1923. Ilmumata on jäänud 1951. a. andmetega aastakäik. ◂

Tartu Töölisteater, 1926—32 ja 1937—39 tegutsenud teater. Esimeses tegevusjärgus korraldati etendusi Tartu saksa teatris (praegu „Vanemuise" väike maja), tulemusrikkaim hooaeg oli 1931/32, siis toimus 8 esietendust. Teise tegevusjärgu algatasid ✧Tartu Näitekunsti Stuudio 15 lõpetanut, sest uus teater, mille neile oli kavandanud Tartu Draamateatri Selts, jäi loomata. Nendega liitus ka teisi näitlejaid, üle 30-liikmelise trupi juhiks oli 1937 August Torop, 1938 Viktor Hion ja 1939 Kaarel Ird. Etendusi korraldati Tartu Eesti Käsitööliste Abiandmise Seltsi ruumides. 1938 sattus teater vanglast vabanenud kommunistide mõjuvälja ning suleti 1939 kui riigivastane asutus.

B: K. Ird. *Tartu Töölisteater 1937—1939*. Tln., 1966.

Tartu vald asub Tartu linnast põhjas ja kirdes; 300,26 km², 5059 el. (2003). Keskus Kõrveküla alevikus. Paikneb pms. ✧Ugandi lavamaa (lõunas) ja ✧Vooremaa (põhjas) piirialal, üksnes valla äärmine loodeosa, Pupastvere soo ümbrus, kuulub ✧Võrtsjärve madalikku. Kaguosas kulgeb piir piki ürgorus voolavat Emajõge. Valla põhjaosas ilmestavad maastikku suurvoored (Kukulinna ja Saadjärve) ning nendevahelised järved (Saadjärv ja Soitsjärv). Iseloomulikud on ka mõhnas-

tartuteatrilabor

kus said esimese kunstihariduse ka mõningad hilisemad tegevkunstnikud; asutati 1881, tegutses arvat. I maailmasõjani. Õppekava koostas Reinhold Guleke, peamine õppejõud oli Rudolph von zur Mühlen (a-ni 1908). Kooliga oli tihedalt seotud kunstkäsitöömuuseum, korraldati õpilastööde näitusi. Õpilasi: Tõnis Grenzstein, Osvald Jungberg, Jaan Koort, Konrad Mägi, Mart Pukits, Aleksander Tassa jt.

Tartu Teatrilabor, 2000 asut. munitsipaaletendusasutus, eelkäija oli ✧Tartu Lasteteater. T. T. viib ellu oma loomenõukogu valitud, eelkõige otsingulise ja eksperimentaalse suunaga teatriprojekte ning on osalenud ka alternatiivsete muusika-, kunsti- ja kirjandusürituste korraldamisel. T. T-i esimene kunstiline juht oli Andrus Laansalu, kes arendas tehnoloogilist teatrisuunda. A-st 2001 on dir. Margus Kasterpalu. 2001 korraldas T. T. Eesti sõnalavastusteatrite festivalil ✧„Draama" oma *off*-programmi „Endast välja!", a-st 2003 korraldab ta kogu festivali. ▲

Tartu toomkirik, Vana-Liivimaa silmapaistvaimaid tellisgootikaehitisi; oli Tartu piiskopkonna peakirik, pühitsetud apostlitele Peetrusele ja Paulusele, ehit. arvat. 13. saj. II kolmandikul. Pikihoone oli algselt kavandatud kolmelöövilise ja 8-traveelise basiilikana. Välisseinu toetavad iseloomulikud massiivsed kontrafoorsid, interjööris on seinapinnad liigendatud kimpturpade, simsside ja aknaaluste niššidega. Seinte eendtoed on moodust. turpadest, külglöövi pikiseinal on need 3-osalised kimpturbad, läänenüljel kõrgseina joonel moodustavad 5-astmelise seinapiilari. Mõnel eendtoel on säilinud varagooti taimdekooriga raidkapiteel. Läänefassaadi liigendasid tugipiilarid, hulknurkne trepitorn ja avatud esiküljega portaalieeskoda. Pärast välisseinte osalist valmimist vahetusid meistrid ja hoonet ehitati edasi kodakirikuna. Läänenüljel raiuti välja seinapiilarid ning võlvi uute eendtugede vorm kujeeriti külglöövist. Põhjakülje tugipiilarite vahele lisati kabelilöövi ja läänenüljele poolümar trepitorn. Lõplikul kujul valmis pikihoone 14. saj., taas basiilikana. Vana-Liivimaale harva omaselt (üksnes Tartus) markeeriti trifooriumi niššidega. Kesklöövi piklikud ja külglöövide kvadraatsed võlvikud olid kaetud ristroidvõlvidega. Pikihoone põhjaküljel paiknes käärkamber. Algne koor oli ühelööviline, arvat. 14. saj. lõpul ehitati ümbriskäiguga kodakoor. 15. saj. lõpul ja 16. saj. algul valmis uus, kaksiktornidega läänеehitis, seal leiduvad laskekambrid viitavad kaitseotstarbele. Tornide ehitusmeister on arvat. töötanud ka ✧Vastseliina linnuses. Vene-Liivimaa sõja ajal jäi kirik hooldusеta, hakkas lagunema ja on 16. saj. lõpust varemeis. Seoses 1760. a-te ümbrustustöödega lammutati tornide ülaosa. 1804—06

tikud (Kobratu, Inglimäe ja Kukemetsa, kõik kasutusel kruusavõtukohtadena). Vallas asub ✧Õvi kivikülvi KA. Valda läbib Amme jõe kesk- ja alamjooks, Tallinna—Tartu rdt. ning Jõhvi—Tartu ja Tartu—Jõgeva (Piibe) mnt. Lähtel on gümnaasium, Kõrvekülas põhikool ja T. v-a muusikakool. Rmtk. on Lähtel, Äksis, Vedul, Tammistus ja Kõrvekülas (seal on ka maakonnarmtk.). Huviväärne on Saadjärve ümbrus (kuulub ✧Vooremaa MKA-sse): Kukulinna mõis (peahoone ehit. 19. saj. II poolel), Kalevipoja lingukivi, Kalevipoja säng (linnamägi oli kasutusel I a-tuh.) ja Äksi kalmistu (Äksi kirik asub Tabivere v-s). Lähte kalmistu juures oli õigeusu kirik. Amme jõe suudme läheduses asuvad ✧Valkena kloostri varemed. Valla alal on end. Tartu-Raadi sõjaväelennuväli. Suurimad ettevõtted on AS Finak (akende ja uste valmistamine) ning AS Erapuit ja Lähte Ehituse AS. T. v-l on Tartu linnaga tihedad majandus- ja kultuurisidemed. Valla linnaga piirnevad alad on kujunemas Tartu elamurajoonideks. Kõrvekülast on pärit Miina Härma, Kobratust Kaarel Eenpalu, Pupastverest Jaan Koort, Metsanukast Mait Metsanurk ning Väägverest Wirkhauside suguvõsa (seal on muuseum). — T. v. moodustati 1939 Raadi ja Vesneri v-st ning Elistvere, Haaslava ja Luunja v-a osadest. Staatus ennistati 16. V 1991. ▲ 1

Tartu Veterinaariainstituut, Vene riigi vanim veterinaariakõrgkool. Asutati 1848 Tartu Veterinaariakoolina, T. V-ks nimetati 1873, samal aastal asutati tema juurde 3-aastase õppeajaga veterinaarvelskrite kool. Veterinaariakoolis ja -inst-s koolitati loomaarste ja kooli algaastail ka loomaarstiabilisi (lõpetas 2 lendu) ning anti veterinaariamagistrikraade. Peale veterinaaria eriainete õpetati ka loomakasvatust, põllum-tehnoloogiat, rohumaakultuuri jms. Õppetöö toimus algul saksa k-s, 1883—93 asendati see järk-järgult vene k-ga, mistõttu suurenes õppijate arv. T. V-s õpetas 1873. a. 7 professorit, 3 dotsenti ja õpetatud rautussepp. Silmapaistvaimad õppejõud olid Peter Jessen, Friedrich Brauell, Friedrich Unterberger, Eižens Zemmers (Semmer) ja Woldemar Gutmann. A-st 1900 tegutses Karl Happichi rajatud piimandusosk., mille laboratooriumis valmistati piima ja koore hapendamise bakterikultuure ja korraldati bakterioloogia-, hügieeni- ja piimakeemiakursusi. 1906—17 ilmus 9 kd. instituudi uurimistöid. T. V. katkestas tegevuse 1918, kui osa varasid ja rmtk. evakueeriti Saratovisse; avati uuesti 1919 TÜ loomaarstiteaduskonnana.

Tartu Õlletehas, Tartu Õlletehas AS, toiduainetööstusettevõte, mille põhitoodang on õlu, siider, *long drink*, karastusjoogid ja lauavesi. 1826 asutas Justus Reinhold Schramm õllepruulimiskoja, 1913 sai see nimeks AS A. Le Coq (a-st 1999 on see uuesti tehase kaubamärk). Aktsiakapital 8,8 mln. kr., toodangu kogumaht oli 2002. a. 54,1 mln. l, ettevõtte käive 406,4 mln. ja kasum 60 mln. kr., töötajaid 240. 3,5 % toodangust veetakse välja.

Tartu Õpetajate Instituut, 1. 3-aastase õppeajaga õppeasutus, mis valmistas ette kõrgema algkooli õpetajaid; tegutses 1914—17, evakueeriti 1917 Hersoni. — **2.** Tartu õpetajate seminarist moodust. keskeriõppeasutus; 1947—53 oli õppeaeg 6 aastat (tugines 7-kl. koolile) ning 1953—55 2 aastat (tugines keskkoolile). Koolitas 5.—7. kl-i õpetajaid. T. Õ. I. oli mõeldud õpetajate ettevalmistamiseks eelkõige Lõuna-Eesti koolidele. Lõpetajaid 1770. 1955 muudeti Tartu Pedagoogiliseks Kooliks.

Tartu õpetajate seminar, 1. 1828—89 tegutsenud saksakeelne elementaarkooliõpetajate seminar, seda pidas ülal Liivimaa rüütelkond. Kursus kestis 2 aastat, 1865. a-st 3 aastat. Peale üldainete, pedagoogika ja metoodika õpetati ka didaktikat ja pedagoogika ajalugu. Hariduse said tulevased linnaalgkoolide õpetajad. Seminari esimene inspektor oli Dietrich Heinrich Jürgenson. Venestamise mõjul lõpetati 1887 vastuvõtt, 1889 liideti seminar venekeelse õpetajate seminariga. Seminari lõpetas kokku 403 noormeest (sh. Rudolf Kallas, Friedrich Kuhlbars, Juhan Kunder, Jakob Pärn ja Kristjan Raud). — **2.** 4-aastase õppeajaga riiklik venekeelne rahvakooliõpetajate seminar, tegutses 1878—1918, nimetati 1893 Jurjevi Õpetajate Seminariks. Töötas harjutuskool ja 1881. a-st seminari ettevalmistusklass. Õppeplaani kuulusid usuõpetus, vene k., kirjandus, kirikuslaavi k. (õigeusulistele), aritmeetika, geomeetria, Venemaa ajalugu ja üldajalugu, geograafia, loodusõpetus, ilukiri, joonistamine, võimlemine, saksa k., eesti k., laulmine, muusika (viiuli-, klaveri- või orelimänguoskus), aiandus, pedagoogika ja metoodika. Kool suleti 1918. a. veebr-s, lõpetajaid oli 620, enamik neist eestlased (sh. Hans Kruus, Ernst Peterson-Särgava, Jakob Tamm ja Tuudur Vettik). — **3.** 6-aastase õppeajaga, algkoolile tuginenud eestikeelne riiklik seminar, tegutses 1919—32. Õppekavas olid pedagoogika, pedagoogika ajalugu, didaktika, koolitervishoid, eetika, loogika ja psühholoogia algkursus, algkoolis õpetatavad ained ja nende metoodika, klaveri- või viiulimäng ning pedagoogiline praktika. Õpilased andsid välja ajakirja „Kuma". Seminari lõpetas 13 lendu, kokku oli lõpetajaid 367 (sh. Alfred Karindi, Eduard Oja, Eduard Tubin, Karl Ader, Ott Raukas ja Jaan Reinet). — **4.** 4-aastase õppeajaga, reaalkoolile või progümnaasiumile tuginenud riiklik seminar, tegutses 1937—47. Okupatsioonide ajal tehti õppekavades põhjalikke muudatusi. Lõpetajaid 235 (sh. Heino Ahven, Virve Aruoja, Enno Mikkelsaar ja Endel Taniloo). 1947 muudeti Tartu Õpetajate Inst-ks. — **5.** Tartu Õpetajate Seminar, a-st 1990 tegutsev rakenduskõrgkool. Vt. ka TÜ Õpetajate Seminar.

Tartu Ülikool, lüh. TÜ, Eesti esimene kõrgkool, asut. 1632 Tartu gümn-st (asut. 1630). Ülikooli asutamise taotlused algasid esimese professori kutsumisega (21. VI 1631). Ülikool ehk akadeemia kuulutati asutatuks 1. IV 1632. Esimese koosoleku pidasid professorid 6. IV 1632, üliõpilaste immatrikuleerimine algas 20. IV 1632. Ülikooli asutamise ürikule kirjutas kuningas Gustav II Adolf alla sõjalaagris Nürnbergi läh. 30. VI 1632. *Academia sive Universitas Dorpatensis* avati pidulikult 15. (25.) X 1632. Pärast Gustav II Adolfi langemist Lützeni lahingus 6. XI 1632 hakati ülikooli mitteametliku rööpnimena kasutama *Academia Gustaviana*'t. Vastavalt tolle aja arusaamadele ülikoolist olid Tartu ülikoolis usu-, filosoofia-, arsti- ja õigusteaduskond, teadus- ja õppetöö toimus ladina k-s. Seoses Vene-Rootsi sõjaga 1656—58 põgenesid professorid enne seda, kui Vene vägi Tartu vallutas, Tallinnasse, kus nad taotlesid tegevuse jätkamist. Sellele seisid vastu Tallinna bürgermeistrid ja raad, kelle arvates piisas linnale 1631 rajatud gümnaasiumist. 1657 pühitseti ülikool küll Tallinnas, kuid ta jäi eraalgatuslikuks, õppetöö toimus gümnaasiumi ruumides ning professorid ei saanud palka. Tallinnas tegutses ülikool kiratsedes 1665. a-ni. Kuningas Karl XI ja Rootsi Riiginõukogu otsuse kohaselt pidi ülikool uuesti avatama Tartus, kuid seda takistas 1667. a. suur tulekahju. Ülikoolihoone (Jaani kiriku vastas) taastamine nõudis aega, ülikool taasavati 1690. Märkimaks valitsevat kuningat, hakati ülikooli nimetama *Academia Gustavo-Carolina*'ks. Vene rünnaku kartuses otsustati 1697 ülikooli ümberasumine Pärnu, kus see avati pidulikult 1699. Pärnus töötas ülikool Põhjasõja ajal 1710. a-ni. Rootsi ajal immatrikuleeriti 1707 üliõpilast (1632—56 Tartus 1056, 1657—65 Tallinnas 59, 1690—99 Tartus 400, 1699—1710 Pärnus 191 üliõpilast). Liivimaa rüütelkonna kapitulatsiooniaktis lubas Peeter I säilitada ülikooli, lisades tingimuse, et võetaks ametisse slaavi k-te professor. Pärast Põhjasõda taotleti mitu korda ülikooli taastamist Tartus või Pärnus. Uuesti õnnestus ülikool

Tartu valla asulaid (2000)

Alevikud
Kõrvekülla
Lähte
Külad
Aovere
Arupää
Erala
Haava
Igavere
Jõusa
Kastli
Kikivere
Kobratu
Kukulinna
Kärkna
Kükitaja
Lammika
Lombi
Maramaa
Metsanuka
Mõllatsi
Nigula
Nõcla
Puhtaleiva
Pupastvere
Saadjärve
Salu
Soeküla
Soitsjärve
Sojamaa
Sootaga
Taabri
Tammistu
Tila
Toolamaa
Vahi
Vasula
Vedu
Vesneri
Viidike
Vilussaare
Võibla
Väägvere
Õvi
Äksi

Eesti keele Tartu ülikooli rektorid

1920—28
1928—37
1938—40
1940
1940—41
1941—44
1944
1944—51
1951—70
1970—88
1988—93
1993—98
1998—

avada 21. IV 1802. Aleksander I andis välja Tartu Keiserliku Ülikooli põhimääruse, millega ülikool muudeti riiklikuks ja talle eraldati riigikassast raha. Esimese rektori Friedrich Parroti tegevus ja kuraator Friedrich von Klingeri toetus tagasid ülikoolile autonoomia ja hea maj. olukorra. 1803 rajati botaanikaaed, 1805—09 ehitati peahoone, 1803—05 anatoomikum, 1808—10 tähetorn, 1806 rmtk. (kõigi arh. Johann Wilhelm Krause) ja 1806—08 arstiteaduskonna kliinikute hoone. Tartu ülikool oli Vene keisririigis ainuke saksakeelne ülikool. See võimaldas kutsuda Euroopast professoreid, kellest kujunesid silmapaistvad teadlased: F. Parrot, Wilhelm Struve, Germain Henri Hess, Moritz Hermann Jacobi, Carl Friedrich von Ledebour, Gustav Ewers, Karl Morgenstern, Friedrich Schmidt, Alexander Theodor von Middendorff, Carl Eduard Senff, Johann Heinrich Mädler, David Hieronymus Grindel, Wilhelm Ostwald, Nikolai Pirogov jt. 1850 jagati filosoofiateaduskond ajaloo-keele- ja matemaatika-loodusteaduskonnaks. 1803—37 suunas koolikomisjon kõigi Tartu õpperingkonna koolide tegevust. Gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamiseks töötas 1803—20 ülikooli pedagoogiline inst., millest 1821 moodustati Tartu ülikooli pedagoogilis-filoloogiline seminar. 1803—91 töötas ülikooli joonistuskool. 1828 asut. Professorite Inst. koolitas u. 10 aastaga Vene ülikoolidele 22 professorit. K. Morgensterni algatusel rajati 1803 ülikooli juurde kunstimuuseum. Ülikooli taasavamisel 1802 oli üliõpilasi 19, 19. saj. alguskümnendeil u. 100, 1840. a-il üle 500, 1889. a. 1741. Esimene eestlasest üliõpilane immatrikuleeriti 1805. 19. saj. jooksul õppis ülikoolis u. 430 eestlast. 1838 alustas ülikooli juures tegevust Õpetatud Eesti Selts. 1889 alanud venestamise ajal kehtestati 1892 venekeelne asjaajamine ning 1893 venekeelne õppetöö. Kaotati rektori, prorektorite, dekaanide ja professorite valitavus. 1893 muudeti ülikooli senist nime: *Universitas Dorpatensis*'est sai *Universitas Jurjevensis*. Muudatuste mõjul lahkus ülikoolist enamik saksa professoreid, nende asemele võeti vene õppejõude. 1500 üliõpilasest läks u. 500 sakslast õpinguid lõpetama Saksamaa ülikoolidesse. Nende asemele tulnud vene üliõpilased moodustasid peagi üliõpilaskonnas enamuse. Suurenes ka poola, armeenia, läti ja eesti üliõpilaste arv. 1916 oli 2564 üliõpilasest eestlasi 364. Tartu ülikoolis said kõrghariduse eesti rahvusliku liikumise suurkujud Kristjan Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Jakob Hurt, Jaan Tõnisson, Konstantin Päts jt., lätlased Krišjānis Barons ja Krišjānis Valdemārs ning armeenlane Hatšhatur Abovjan. I maailmasõja ajal evakueeriti suur osa ülikooli varadest Permi, Nižni Novgorodi ja eriti Voroneži (osa äraviidust tagastati Tartu rahulepingu alusel 1920, kunstivara on jäänud siiani tagastamata). 1918 evakueeriti Tartust õppejõude ja vene üliõpilasi Voroneži, kus avati ülikool. 15. IX 1918 avasid Saksa okupatsioonivõimud *Landesuniversität Dorpat*'i, mida eesti üliõpilaskond boikoteeris. Lahkuvatelt Saksa võimudelt võttis ülikooli üle Eesti Ajutise Valitsuse komisjon, mida juhtis Peeter Põld, kes nimetati ülikooli hoolekandjaks (kuraatoriks). P. Põllu juhtimisel avati Eesti Vabariigi Tartu Ülikool pidulikult 1. XII 1919 (loengud olid alanud 6. X 1919). 1920 määras EV valitsus ametisse esimese rektori Heinrich Koppeli. 1925 võttis EV Riigikogu vastu ülikooliseaduse. Ajutise nõukogu väljatöötatud põhikirja kohaselt oli ülikoolil 7 teaduskonda. Senisele viiele teaduskonnale lisandusid 1919 põllumajandus- ja loomaarstiteaduskond. A-st 1934 tegutses tehnikateaduskond, mis 1936 viidi Tallinna Tehnika-inst-i koosseisu. 1938 eraldati õigusteaduskonnast majandusteaduskond. Hakati arendama ainesüsteemset õpet. Rahvusülikooli õppejõude aitasid 1920. a-il ette valmistada Soome ja Rootsi teadlased, sh. Lauri Kettunen, Arno Cederberg, Ilmari Manninen, Mikko Tallgren ja Johannes Gabriel Granö. 1920 oli õppejõududest eestlasi 50 % (neist professoreid ja nende kohusetäitjaid 33,3 %), 1938. a. 84,5 % (neist professoreid ja nende kohusetäitjaid 85,2 %). Ülikooli teadusasutusi oli 1919. a. 30, 1939. a. 103. Humanitaarteaduste alal olid tunnustatud teadlased filoloogid Johannes Voldemar Veski, Andrus Saareste, Johannes Aavik ja Julius Mark, kirjandusteadlane Gustav Suits, arheoloogid Harri Moora ja Richard Indreko, ajaloolased Hans Kruus, Hendrik Sepp, Juhan Vasar, Otto Liiv ja Evald Blumfeldt, etnoloogid Ferdinand Linnus ja Gustav Rānk, kunstiajaloolased Voldemar Vaga ja Armin Tuulse, psühholoog Konstantin Ramul, filosoof Alfred Koort, õigusteadlane Jüri Uluots, loodusteaduste alal botaanik Teodor Lippmaa, zooloogid Johannes Piiper ja Heinrich Riikoja, antropoloog Juhan Aul, geograafid August Tammekann ja Edgar Kant, geoloog Armin Öpik, täppisteaduste alal astronoomid Taavet Rootsmäe ja Ernst Öpik, keemik Paul Kogerman, arstiteadlastest neurokirurg Ludvig Puusepp, leeprauurija Aleksander Paldrok, füsioloog Maks Triitso, bakterioloog Karl Schlossmann ning terapeut Ernst Masing. 1938. a. ülikooliseadus kärpis TÜ autonoomiat: kaotati rektori, prorektorite ja dekaanide valitavus, rektori määras ametisse EV president. Pärast Eesti okupeerimist 1940 suleti usuteaduskond, likvideeriti üliõpilasorganisatsioonid, algasid õppejõudude vallandamised. 9. X 1940 jõustus uus põhikiri, ülikool nimetati Tartu Riiklikuks Ülikooliks (TRÜ), ainesüsteem asendati kursusesüsteemiga, õppetoolid kateedritega. 31. I 1942 lubasid Saksa okupatsioonivõimud avada üksnes arsti-, loomaarsti- ja põllum-teaduskonna, muud teaduskonnad (v. a. usuteaduskond) avati 15. X 1942. 1943 oli üliõpilasi 1798, neist naisüliõpilasi 1007. 1944. a. kevadsemestril õppetöö seiskus, ülikool taheti evakueerida Ida-Preisimaale, kuid see tekitas üldist vastuseisu. Sõjas hävis üle 40 hoone, sh. 14 suurt õppehoonet. Teise Nõuk. okupatsiooni ajal algas õppetöö 1944. a. lõpus (üliõpilasi 1500). Palju nimekaid õppejõude emigreerus. Tunda andis õppejõudude nappus, seda süvendasid arreteerimised ja vallandamised. Asemele võeti õppejõuks võimekaid keskkooliõpetajaid ja NSV Liidust tulnuid. 1945 avati uute õppejõudude ettevalmistamiseks aspirantuur. Suhted välisriikide teadusasutustega katkesid. Üliõpilaskonda tabasid pol. põhjustel arreteerimised ja eksmatrikuleerimised. Õppetöö koormasid kohustuslikud mitteteaduslikud poliitained, teaduslikke aineid, eriti humanitaaraladel, segas ideoloogiline kontroll. 1951 moodustati põllumajandus- ja loomaarstiteaduskonnast Eesti Põllum-e Akadeemia. 1961 jagunes matemaatika-loodusteaduskond füüsika-matemaatika- ja bioloogia-geograafiateaduskonnaks, 1967 jagunes neist esimene füüsika-keemia- ja matemaatikateaduskonnaks. 1973 jagunes ajaloo-keeleteaduskond filoloogia- ja ajalooteaduskonnaks. 1960. a-teni taastati ülikooli hooneid. 1959 rajati Eestis esimesena arvutuskeskus (hoone valmis 1971). 1960. a-il hakati looma probleemlaboreid (sh. elektroluminestsentsi- ja pooljuhtide labor, 1960, meditsiini teadusliku uurimise kesklabor, 1962, kriminoloogialabor, 1966, sotsioloogialabor, 1967) ja 1970. a-il instituute (sh. üld- ja molekulaarbioloogia inst., 1979). Teadustöö põhisuundi 1960.—70. a-il: eesti k. jt. soome-ugri k-d, semiootika (Juri Lotmani koolkond), elektroluminestsents, südame- ja veresoontekirurgia ning orgaanilise keemia teoreetilised alused. 1978 arvati TRÜ NSV Liidu juhtivkõrgkoolide hulka. 1971 valmis Kääriku spordibaas (ehitama hakati 1963), 1977 majandusteaduskonna hoone ja füüsikaõppehoone I järk. 1980 avati rmtk. uus maja, vana hoone Toomel ehitati 1982 ümber ülikooli ajaloomuuseumiks. 1982 valmisid kehakultuurikompleks ja füüsikahoone II järk. 1988 toimusid esimesed demo-

kraatlikud rektori valimised (valiti Jüri Kärner), 1989 valiti dekaanid. 1989 taastati TÜ nimi. 1990—91 algas õppetöös üleminek ainesüsteemile. 1991 taasavati usuteaduskond ja 1992 filosoofiateaduskond. 1992 avati sotsiaalteaduskond. 1992—93 korraldati ümber akadeemiline struktuur, struktuurivälise üksusena moodustati 1993 euroteaduskond. 1991. a. kraadiõppereformi põhjal saavad a-st 1995 ülikooli lõpetajad bakalaureusekraadi ning õpinguid saab jätkata magistri- ja doktoriõppes (2003 oli 2201 magistranti ja 735 doktoranti). 2003 oli ülikoolil 4 kolledžit (Pärnu, Narva, Türi ja Euroopa kolledž), 11 teaduskonda, 16 osakonda, 32 instituuti, 18 kliinikut, 15 keskust, 177 õppetooli, 16 lektoraati, kunsti-, ajaloo-, geoloogia- ja zooloogiamuuseum ning kirjastus. 2003 oli õppejõude ja teadustöötajaid kokku 1289, neist õppejõude 857, sh. professoreid 128 ja dotsente 198. Üliõpilasi oli 2003. a. (sh. avatud ülikoolis) 17 194. Tegutsevad spordi- ja taidluskollektiivid, sh. akadeemiline meeskoor (asut. 1912), akadeemiline naiskoor (1945) ja rahvakunstiansambel (1945). A-st 1948 ilmub nädalaleht „Universitas Tartuensis" (a-ni 1989 „Tartu Riiklik Ülikool").

B: *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat.* Dorpat, 1889; *Tartu ülikooli ajalugu 1632—1982,* I—III. Tln., 1982; *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632—1710.* [Koost. A. Tering.] Tln., 1984; *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889—1918.* Trt., 1988; *Album Academicum Universitatis Tartuensis. 1918—1944,* I—III. Trt., 1994; *Eesti ülikooli algus. Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919,* I. [Koost. H. Piirimäe.] Trt., 1994; H. Piirimäe. *Ülikoolilinn Pärnu. Pärnu — the university town.* Trt., 1999. 2

Tartu Ülikooli Akadeemiline Naiskoor on loodud 1945, asutaja ja kauane dirigent Richard Ritsing. Enamik koori liikmeid on TÜ üliõpilased ja vilistlased. Loomisaastast alates on koor osalenud kõikidel Eesti laulupidudel, olnud üks üliõpilaslaulupeo „Gaudeamus" traditsiooni algatajaid ja kandjaid. Koori meisterlikkusest annab tunnistust edukas esinemine mitmel võistlusel, nt. *grand prix* Riva del Gardas (1990), II koht Prantsusmaal „Florilege Vocal de Tours'il" (1992). A-st 1963 juhatab koori Vaike Uibopuu.

Tartu ülikooli joonistuskool, 1803—91 Tartu ülikooli juures tegutsenud kunstikool, kus õpetati joonistamist ja tutvustati graafikatehnikaid. Kooli eesmärk oli pms. tulevastele loodusteadlastele ja arstidele vajaliku praktilise joonistusoskuse andmine, siiski õppis seal ka hilisemaid tegevkunstnikke (August Philipp Klara, Ludwig von Maydell jt.). T. ü. j. oli Peterburi Kunstide Akadeemia ja Vilniuse ülikooli joonistuskooli kõrval Vene impeeriumi kolmas ametlik kunstikool ning 1832—73 Baltimaade ainus kunstiõppeasutus. Õppejõud olid 1803—38 Karl August Senff, 1838—51 August Matthias Hagen ja 1856—91 Woldemar Krüger.

Tartu ülikooli pedagoogilis-filoloogiline seminar, Tartu ülikooli juures 1803—56 tegutsenud pedagoogiline õppeasutus, mis koolitas kreiskoolide ja gümnaasiumide õpetajaid, kandis 1820. a-ni nime Üldine Õpetajate või Pedagoogiline Inst. Seminari esimene juhataja oli Karl Morgenstern. Kuulajad olid Tartu ülikooli üliõpilased, kes muude õpingute kõrval valmistusid õpetajakutseks. Kursus kestis 2—3 aastat ja lõppes eksamiga. Õpetati ladina k-t, antiikkirjandust ja filosoofiat. 1840 võeti õppekavva matemaatika. Lõpetanud kohustusid 6 aastat töötama Tartu õpperingkonna koolides. 1803—20 lõpetas seminari 70 ja 1821—56 117 üliõpilast. Seminari on lõpetanud keeleteadlane Ferdinand Johann Wiedemann ja läti rahvusliku liikumise tegelane Kaspars Biezbārdis.

Tartu Ülikooli Rahvakunstiansambel. Ansambli eelkäija oli 1945 asut. rahvatantsurühm. Ansambli kunstilised juhid ja ballettmeistrid: Helju Mikkel (1953—78), Henn Tiivel (1979—2002, 1966—78 assistent) ja Margit Reinkubjas (a-st 2002). Pikaajaline assistent-ballettmeister oli Mall Aso (1978—96). 1965 anti ansamblile teenelise kollektiivi (rahvakollektiivi) nimetus. Rahvamuusikaorkestri juhte: Elmar Luhats (1954—67) ja Maie Eljas (a-st 1967). Ansambel tantsib pms. eestiainelisi autoritantse, vähem teiste rahvaste tantse. Järgitakse rahvapärast tantsustiili. Ansambel on osalenud üldtantsupidudel ja üliõpilaspeol „Gaudeamus" ning esinenud mitmes Euroopa ja Aasia riigis. Ansamblis osalemine on andnud üliõpilastele rahvatantsujuhi lisaeriala.

Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering, lüh. TÜLKR, on valitsusväline mittetulunduslik keskkonnaorganisatsioon, mille asutasid 1958 Tartus TRÜ ja EPA üliõpilased. Ringi asutajaid ja kauaaegne juhendaja oli Jaan Eilart. TÜLKR-i peamised tegevusvaldkonnad on looduskaitsealase hariduse andmine ja kodumaatundmise arendamine. Osaletakse talgutel ja msg. keskkonnaprojektides ning Eesti keskkonnapoliitikas. Tähtsal kohal on nii Eesti-sisesed kui ka kaugemad ekskursioonid ja matkad. Traditsiooniks on saanud sügisene avamatk Taevaskotta ja kevadine lõpulõke Järvselja ümbruses ning TÜLKR-i aastapäeva tähistamine. Iga nädal peetakse ettekandeõhtuid, juubeliaastatel ilmub kogumik „Looduskaitsealaseid töid" (1963—2003 ilm. 7 kogumiku). TÜLKR on Eesti Keskkonnaühenduste Koja ja MTÜ ✧Loodusajakiri liige. 1

„Tarvanpää", a-st 1992 MTÜ Tarvanpää Selts, rahvatantsuansambel. Ansamblis on 8 tantsurühma (2003), pillirühm (a-st 1975, a-st 1996 juht Väino Pall) ja laulurühm (a-st 1982). Asut. 1946 ETKVL-i Rakvere klubi rahvatantsurühmana; 1946—59 oli juht Leonide Viires, 1959—68 Ellen Urbus-Veersalu ning a-st 1968 on kunstiline juht ja peaballettmeister Maie Orav. Assistendid-ballettmeistrid on olnud Maie Karus, Ene Saaber jmt. Rahvakollektiivi nimetuse ja nime „T. " sai ansambel 1969. Repertuaaris on Eesti folkloorsed tantsud ja nende seaded, omanäolise lähenemisviisiga temaatilised folkloorikavad ja M. Orava eestiainelised autoritantsud. Kontsertlavastusi: „Mida ja kuidas tantsiti enne meid" (1998), „Väikses vaikses Rakvere linnas" (2000), „Kus härga, seal sõrga" (2002). „T." on esinenud üldtantsupidudel ning rahvusv. tantsu- ja folkloorifestivalidel (Euroopas, Aasias ja Ameerikas) ning on NSV Liidu taidlusfestivali laureaat (1967, 1982, 1987). On esimese Eesti folkloorifestivali ✧„Viru säru" mõtte algatajaid ja peamisi esinejaid. Osalenud folkloorialastes ühisprojektides: koos Soomega „Kalevipoeg laulab ja tantsib" (1999), koos Rootsiga „Tantsumissa Virumaa kirikutes" (2003) ning Eesti-Soome-Läti (liivi) ühisprojekt „Rannikualade folkloor ja meremütoloogiast lähtuvad traditsioonilised uskumused" (1998). Rahvusv. festivali „Vychodna" (Tšehhoslovakkia, 1985) laureaat. Andnud välja raamatu „Maie Orava tantsud II" ja pillirühma laserplaadi (2003). Kuulub Eesti Folkloori Seltsi ja Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi. ▸

Tarvasjõgi asub Jägala jõestikus; pikkus 24 km, jõgikond 67 km². Algab Kõrvemaalt Peedu k. lähedalt, voolab metsasel alal, suubub Jänijõkke. T-e keskjooks on olnud aastasadu Harju- ja Järvamaa piir.

Tarvastu, küla Mustlast kagus Viljandi—Pikasilla mnt. ääres T. jõe kaldal; 91 el. (2000). Jõekäärus paiknevad ✧T. ordulinnuse varemed ja nende lähedal T. mõisa rohkete majandushoonetega klassitsistlik ansambel (peahoone hävinud, rippsild teisaldati 1931 Viljandi Lossimägedesse). T. ordulinnuse varemetes on mõisaomanike Mensenkampffide matusekabel (ehit. 1825). T. jõel on keskaegse asukohatraditsiooniga vesiveski ja selle lähedal Devoni liivakivi paljandid (✧Kullamäe MKA). ✧T. Peetri kirik asub jõe vasakkaldal. — Kiriku kohta on teateid 14. saj-st.

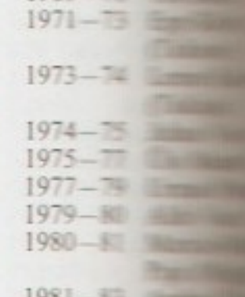

Tarvastu vald: vald vapp ja lipp

T. mõisa on esimest korda mainitud 1414 (*Tarvest*).

Tarvastu kihelkond hõlmas Viljandimaal nüüdse Tarvastu v-a (v. a. Kärstna ümbrus). On oletatud, et Tarvastu moodustas koos Helmega muinaskhk-a, mille keskusi olid Tarvastu ja Vooru (Arakumäel) linnamägi. 1225 on kroonikas mainitud Võrtsjärve-äärset kirikukihelkonda (on oletatud, et see on Tarvastu), 1234 Tarvastu (*Tarwis*) preestrit. 1366 oli Tarvastus 200 adramaad. 13.—16. saj. kuulus Tarvastu Viljandi koguduskonda ning sinna rajati ordulinnus. Linnuse ja kiriku vahel Tarvastu jõe vasakul kaldal asus Tarvastu alevik (hävis Vene-Liivimaa sõjas). Poola ajal moodustas Tarvastu staarostkonna. Viljaka põllumaa tõttu oli T. k. Viljandimaa tihedaima asustusega ja jõukaimaid piirkondi (linakasvatus). Talude päriseksostmine algas seal 1860. a-il, elavalt võeti osa rahvusliku liikumise üritustest. 19. ja 20. saj. vahetusel sai kihelkonna keskuseks Mustla.

B: *Tarvastu kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940*. [Koost. E. Piir.] Viljandi, 1995; A. Pedai. *Tarvastu kihelkond*. Tarvastu, 2001.

Tarvastu ordulinnus rajati arvat. 14. saj. eestlaste linnamäele. Kavatiselt kuulus see segatüüpi, ühendades endas range kastelli ja maastikuga seotud linnuse. Müüri idaküljel paiknes peavärav, põhjaküljel olid danskeritaoline kaitsetorn ja suur vesiveski. Kui ordumeistrid hakkasid seal pärast 1410. a-t tihti pikemalt peatuma, kõrgendati linnuse müüre ja ehitati ruumidele võlvlaed. 1481 rüüstas linnust Ivan III vägi; 1560 vallutasid selle venelased, 1561 poolakad, 1577 rootslased. Püssirohuplahvatuse tagajärjel muutus linnus 16. saj. lõpus varemeiks. 1825 ehitati Tarvastu lossimäele Mensenkampffide suguvõsa klassitsistlik matusekabel, millel on paarissammastega portikused ja omapärane püramiidkatus. ◂

Tarvastu Peetri kirik rajati Porsa k-sse arvat. 14. saj., sellest ajast pärinevad praeguse hoone vanimad osad. 1234 on mainitud Tarvastu preestrit, kirikut on kroonikas mainitud 1329. Kirik koosnes ruudukujulisest pikihoonest ja kooriruumist. Vene-Liivimaa sõjas hoone purustati, 16. saj. lõpus osalt taastati, 1624 oli taas varemeis, seejärel korrastati ja ehitati puidust haritorn. Kirik sai kannatada ka Põhjasõjas. 1771 hoonet laiendati (meister Johann Christoph Knaut, pikihoone sai oma praegused mõõtmed) ja püstitati hilisbarokse kiivriga torn. Pärast 1892. a. piksepõlengut rekonstrueeriti kirik neogooti stiilis (ehitusmeister Gustav Heinrich Beermann). Sisustuses altarimaal „Kolgata" (1859, Theodor Thieme). ◂

Tarvastu vald asub Viljandimaa kaguosas Võrtsjärvest läänes; 409 km², 4328 el. (2003). Keskus Mustla alevikus. Asub pms. ✧Sakala kõrgustikul, ainult äärmine idaosa ulatub Võrtsjärve madalikule ja seal paikneb mitu sood (Mikumärdi, Arupera, Nälgu, Arumetsa). Soine on ka valla lääneosa (Pahuvere soo). Suuremad põllualad on Mustla, Suislepa ja Kärstna ümbruses. Riigimetsamaad haldavad Õisu ja Aimla metskond. Kõrgeim koht (136 m) on Kärstna Kabelimägi (mäel on Kärstna mõisnike matmispaik). Kärstnast edelas valla piiril asub Veisjärv, idas ✧Muti MKA (osaliselt). Valla kaguosa ilmestab Õhne jõe ürgorg. T. v-a piires on ✧Järveküla LKA, ✧Kalbuse liigi-KA ja ✧Kullamäe MKA. Valda läbib Viljandi—Pikasilla mnt. Võrtsjärvel Sulal, Kalbusel, Tarvastu poldril, Kivilõppes ja Tiirul ning Õhne jõel Suislepas on randumiskoht. Välustes, Vambolas ja Suislepas on lasteaed-algkool, Kärstnas põhikool, Tarvastus gümnaasium ning Ämmustes vaimse alaarenguga laste kool. Mustlas, Kärstnas ja Suislepas on rmtk. ja rahvamaja, rmtk. on ka Välustes. Peale Tarvastu luteri kiriku on Suislepas õigeusu Katariina kirik (tegutses a-ni 1961) ja selle juures kalmistu. Huviväärsed on Kärstna (härrastemaja valmis 18. saj. keskel, ümber ehit. 20. saj. algul) ja Uue-Suislepa mõis (härrastemaja ehit. 19. saj. I veerandil) ning Tarvastu ordulinnus. Suurimad tööandjad on põllum- ja puidutöötlemisettevõtted ning haridusasutused. Kuressaare k-st on pärit Mihkel Pill, Veisjärve k-st Hendrik Adamson, Kivilõppest Ants ja Juhan Simm, Kõksist Ado ja Tõnis Grenzstein ning Vilimeestest Mihkel Veske. — A-ni 1950 oli T. v. mõnevõrra väiksem (ei hõlmanud Suislepa ümbrust). Ennistati 19. XII 1991. ◂■

Tauksi, saar Väinameres Puise ps-e Sassi neemest loodes; 2,5 km², kõrgus kuni 2,8 m. Pms. võsa ja puisniit, rannas on soostikku. Kuulub Ridala v-a. Saarel on olnud 2 talu. Esmamainimine 1562 (*Tocsz*). T. saaderühm hõlmab ligi 40 saart (kokku u. 3,9 km²), suuremad saared on Hoilmirahu (4,9 ha), Mardirahu (2,3 ha), Porgi (4,5 ha), Sõmeri ja Liia; kuuluvad kõik ✧Matsalu LKA-sse.

TEA, AS TEA, kirjastus, asut. 1988 kooperatiivina. Avaldab sõnastikke ning õppe- ja teatmekirjandust. A-st 1995 teeb oma sõnastikest ka arvutiversioone ning a-st 1999 võimaldab neid kasutada ka mobiiltelefoni teel. Peatoim. ja juhatuse esimees Silva Tomingas.

Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, lüh. TTEÜ, koondab teadusajaloo, -filosoofia, -metodoloogia jmt. teadusloo valdkonnas töötavaid teadlasi. Asut. 1967 Nõuk. Loodusteaduse ja Tehnikaajaloolaste Rahvusliku Ühenduse Eesti Osk-na. 1988 Eesti, Läti ja Leedu osk. eraldusid ning moodustasid iseseisva Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Balti Assotsiatsiooni, selle kaudu on TTEÜ a-st 1993 Rahvusv. Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Liidu liige (ingl *International Union of the History and Philosophy of Sciences*). TTEÜ koosseisu kuulub ka Teadusfilosoofia ja Teadusmetodoloogia Balti Keskus. A-st 1998 on TTEÜ assotsieerunud Eesti TA-ga. Ühendus korraldab teadusajaloolast uurimistööd, teaduskonverentse, seminare ja sümposioone, üllitab kogumikku „Teaduslugu ja nüüdisaeg" (a-st 1979) ja koos ELUS-iga kogumikku „Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist" (a-st 1968) ning koostab „Eesti teaduse biograafilist leksikoni" (I kd. ilmus 2000). Esimees 1967—73 Feodor Klement, a-st 1974 Karl Siilivask; 2002 oli 104 tegev-, 2 au- ja 6 kollektiivliiget.

„Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist", teadusajalooalaste artiklite kogumik, ilmub ELUS-i ning Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühenduse väljaandel. 1968—98 on ilmunud 12 kd. II köitest alates on kogumikud temaatilised — käsitlevad erinevate teaduste ajalugu.

teaduse tippkeskus, rahvusvaheliselt tunnustatud uurimiskeskus, võib koosneda ühest või mitmest uurimisrühmast, kellel on selgelt määratletud ühine uurimissiht ja juhtimisstruktuur. T. t-d tegelevad põhil. riigi arengule oluliste alusuuringute suundadega ja on soovitavalt seotud ka kõrgtasemel eriteadlaste etteval-

„Teater". Kaas (1936); **„Teater. Muusika. Kino"**. Kaas (2002)

Hõbetäht

Kett
Vabariigi Presidendi
ametitunnus

Riigivapp
ja selle tagakülg

I klass

I klass daamilindiga

II klass

II klass daamilindiga

III klass

III klass daamilindiga

IV klass

V klass

Hõbetäht

Kett
ja
kullatud Hõbetäht

Valgerist
ja selle tagakülg

I klass

I klass daamilindiga

II klass

II klass daamilindiga

III klass

III klass daamilindiga

IV klass

Medal

V klass

Malta rist

Hõbetäht

Malta risti tagakülg

I klass

I klass daamilindiga

II klass

II klass daamilindiga

III klass

III klass daamilindiga

IV klass

V klass

Kuldrist

Höberist

Raudrist

Rist

Hõbetäht

Risti tagakülg

I klass

I klass daamilindiga

II klass

II klass daamilindiga

III klass

III klass daamilindiga

IV klass

V klass

Teeneteristi medal

mistamisega (sh. doktoriõppega ja järeldoktorite rakendumisega). T. t. võib põhineda uurimisrühmadel, kes tegutsevad ühes või mitmes ülikoolis ja uurimisinst-s või erasektoris, ning sinna võivad kuuluda ka üksikteadlased, kes ei ei tööta ühegi uurimisrühma koosseisus. T. t-d valib Haridus- ja Teadusmin-i moodust. komisjon konkursi põhjal, kaasates Eesti ja rahvusv. eksperte. Eestis on 10 t. t-t (2001. a. valiti 6 ja 2002. a. 4); neile antud t. t-e nimetus kehtib a-ni 2006. ◧

„Teaduslik Kirjandus", Tartus 1940—41 ja 1944—49 tegutsenud riigikirjastus, Eesti Riikliku Kirjastuskeskuse allasutus, ühendati 1949 teiste kirjastustega Eesti Riiklikuks Kirjastuseks (✧„Eesti Raamat"). Andis välja teaduskirjandust, kõrgkooliõpikuid, sõnarmt-id ja ajakirju. Kogutoodang oli üle 600 rmt-u ja brošüüri (kogutrükiarv u. 6,26 mln.).

Teaduste Akadeemia Kirjastus on asut. 1953 Eesti NSV TA kirjastusosakonnana, iseseisvus 1994. Annab välja monograafiaid, aastaraamatuid, artikli- ja teadustööde kogumikke (sh. 5 sarja Eesti TA Toimetisi) ning teadusajakirju.

„Teataja", 1. Tallinnas 1901—05 ilmunud pahempoolne päevaleht; väljaandja ja peatoim. Konstantin Päts, toimetusse kuulusid Eduard Vilde (asutamise algatajaid), Hans Pöögelmann (1905. a. lõpus tegelik toim.), Mihkel Martna, Mihkel Pung, Otto Münther, Johannes Voldemar Veski, A. H. Tammsaare jmt. Lisad: „Teataja Nalja lisa" (1901—04, toim. E. Vilde), „Kirjandus ja teadus" (1904—05), „Töö" (1905). — **2**. Tallinnas 1922—40 2—3 korda nädalas ilmunud ajaleht; a-ni 1935 Põllumeestekogude häälekandjaid. 1924—40 ilmus Pärnumaa ja 1924—27 Tartu erileht ning 1928—29 kaasamne „Põldleht". — **3**. Stockholmis okt-st 1944 dets-ni 2002 ilmunud eestikeelne ajaleht (a-st 1996 kord kuus, trükiarv 2002 u. 400), mida kirjastasid Eesti Komitee ja Eesti Organisatsioonide Liit Rootsis. ◂

Tallinnas, reedel, 29. märtsil (11. or.)
Teataja

„Teater", 1934—36 Katseliste Teatritegelaste Ühingu ja 1936—40 Eesti Näitlejate Liidu väljaantud lavakunsti ja -kirjanduse kuukiri; ilmus 9 nr-t aastas (v. a. suvekuud). Peatoim. oli kuni 1940. a. juunisündmusteni Paul Olak, tegevtoim. Eduard Reining, Nõuk. tsensuurile allutamisest kuni väljaande sulgemisetni oli E. Reining vastutav toim. Toimetuskolleegiumi kuulusid Otto Aloe, Leo Kalmet, Hanno Kompus, Voldemar Mettus, Priit Põldroos ja Leo Soompiia. Valgustati ja analüüsiti mitmekülgselt rahvusteatrit, ilmusid ka teiste riikide teatrielu käsitlevad erinumbrid. ▲

„Teater ja Muusika", Tallinnas juun-st juunini 1941 (6 nr-t) ENSV Kunstide Valitsuse väljaandel ilmunud ajakiri, asut. Nõuk. võimu korraldusel suletud kuukirjade ✧„Teater" ja ✧„Muusikalehe" asemele. Vastutav toim. Paul Rummo.

„Teater. Muusika. Kino", kultuuriajakiri, EV Kultuurimin-i, Eesti Heliloojate Liidu, Eesti Kinoliidu ja Eesti Teatriliidu väljaanne; ilmub a-st 1982 (12 nr-t aastas) kirjastuse „Periodika" väljaandel. Avaldab teooria-, ülevaate- ja portreeartikleid, retsensioone ning intervjuusid. Vastutav väljaandja on a-st 2002 Marika Rohde. ▲ ◧

„Teatrielu", 1961—85 ilmunud ja a-st 1995 taas ilmuv kogumik (1961/62 hooaja oma kandis nime „Teatrimärkmeid", 1962—81 „Teatrimärkmik"). Viimane hooajakogumik ilmus 1978/79 kohta, alates 1980 on seda välja antud aastaraamatuna. 1961—85 oli väljaandja Eesti NSV Teatriühing. A-te 1986—94 kohta kogumikke ei ilmunud. 1996 taastas Eesti Teatriliit aastaraamatu traditsiooni, üllitades „Teatrielu '95". „T." sisaldab artikleid, retsensioone, teatriloolisi publikatsioone jms. ning kroonikat. ▼

„Teatrimärkmik", ✧„Teatrielu".

teenetemärk, Eesti Vabariigi autasu. T-d on järgmised: ✧Vabadusrist (antti a-ni 1925), Riigivapi t. (asut. 1936 Eesti iseseisvaks kuulutamise mälestamiseks), Valgetähe t. (asut. 1936 Eesti rahva vabadusvõitluse mälestamiseks), Kotkaristi t. (asut. 1928 Kaitseliidu t-na, riiklik a-st 1936, antakse riigikaitseliste teenete eest), Eesti Punase Risti t. (selle asutas 1919 Eesti Punase Risti Selts, riiklik a-st 1936, antakse üldkasulike humanitaarteenete eest) ja Maarjamaa Risti orden (asut. 1995 Eesti taasiseseisvumisel osutatud teenete eest, üldjuhul välismaalaste autasustamiseks). Eesti t-de süsteem loodi t-de seadusega 1936; t-de andmine taastati t-de seadusega (1994). Eesti t-de kavaleride nime-

	Juht	Asutus
[illegible] Keskus	Olevi Kull	TÜ
[illegible] Tippkeskus	Endel Lippmaa	Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut
[illegible] Keskus	Arvo Krikmann	Eesti Kirjandusmuuseum
[illegible] Tippkeskus	Toivo Maimets	TÜ
[illegible] Tippkeskus	Ilmar Koppel, Enn Mellikov	TÜ, TTÜ
[illegible] Keskus	Jaanus Harro	TÜ
[illegible] Keskus	Jüri Engelbrecht	TTÜ Küberneetika Instituut
[illegible] Keskus	Raivo Uibo	TÜ
[illegible]	Jaan Penjam	TTÜ Küberneetika Instituut
[illegible]	Kristjan Haller	TÜ Füüsika Instituut

kirju avaldab Riigikantselei väljaandel a-st 1998 ilmuv kogumik „Eesti tänab". Vt. ka 14. kd., lk. 653—659.
B: H. Walter. *Eesti teenetemärgid*. Tln., 1998; H. Walter. *Eesti teenetemärgid*. [Valimik artikleid.] Tln., 2000. ▲

Teenuse jõgi, Kasari jõe ülem- ja keskjooks Vigala jõega ühinemiseni; pikkus 87 km, jõgikond 846 km². Kasari jõe ülemjooksu nimet. kohapeal ka Russalu ja Sipa jõeks.

tehissõna, häälikuid kombineerides või mis tahes keele sõnatüve meelevaldselt muutes saadud uus tüvisõna või seesugust tüve sisaldav tuletis, nt. *veen|ma* ja *veen|du|ma*, *roim* (vrd. ingl *crime*) ja *roim|ar*. Rein Kull on eesti k-s loendanud 35 Johannes Aaviku ja ligi 30 teiste loodud tehistüve, mis on kirjakeeles kindlalt tarvitusele tulnud. Lisaks neile kasut. vähemal määral veel ligi 20 J. Aaviku (*neim, välmi|ma, lüüme* jt.) ja 12 teiste loodud tehistüve. Eesti k-s on kokku ligi 100 tehistüve.
B: R. Kull. *Tehissõnad eesti keeles.* — Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel. Tln., 2000. 1

„Tehnika Ajakiri", Eesti Inseneride Ühingu väljaandel 1930—40 Tallinnas üks kord kuus ilmunud ajakiri; jätkas ajakirjade „Eesti Raudtee" (1922—27) ning „Tee ja Tehnika" (1928—29) aastakäikude numeratsiooni. Käsitles ehituse, ehituskonstruktsioonide, energeetika, materjaliteaduse, teede ja sadamate korrashoiu jm. tehnikaalaseid küsimusi. Keemia ja keemiatehnoloogia kohta ilmus erinumbreid, 1936—40 avaldati lisa „Insenerikoja Teated". 1

„Tehnika ja Tootmine", tehnika- ja tehnoloogiaalane ajakiri, ilmus 1957—95 Tallinnas üks kord kuus. Ajakirja püsivaldkonnad olid ehitus, energeetika, veondus, keemia, liiklus, masinaehitus, tootmise korraldamine ning tööstuse ja tehnika ajalugu. Ajakiri osales keelealastes vaidlustes, avaldas uute oskussõnade valimikke ja andis nõu auto-, filmi-, raadio- jmt. tehnikaala huviliştele. ▸ 1

„Tehnikamaailm", tehnikaajakiri, ilmub a-st 1998 Tallinnas üks kord kuus (a-st 2003 ka vene k-s), väljaandja AS Ühinenud Ajakirjad. Ajakiri tugineb Soome ajakirja „Tekniikan Maailma" ainestikule. Peatoim. Vello Kala (a-st 1998). ▸

Tehumardi, küla Salme v-s Suure katla rannikul, paikneb Kuressaare—Sõrve mnt. ääres Tiirimetsa tee lahkmel; 64 el. (2000). Rannik on tuntud puhkekoht, see kuulub ✧Järve luitestiku KA-sse. Küla maa-alal toimus 8. X 1944 hilisõhtul eesti laskurkorpuse väeosade ja taanduvate Saksa väeosade vahel T. lahing (lahing muutus käsitsivõitluseks, kokku ligi 500 langenut; mälestusmärk 1967). Huviväärne on T. peitleid. — Esmamaining üksiktaluna 1645.

Tehumardi peitleid, Eestis ainulaadne hilispronksiaja (u. 8. saj. e. Kr.) peitleid, koosnes pronksesemete (sh. kahe lühimõõga, odaotsa, habemenoa, kaelavõru, prillsõle) tükkidest. Need olid toodud arvat. Skandinaaviast Saaremaa pronksivalajaile tooraineks.

2. tants, 1999 Tallinnas asut. tantsuagentuur, mis jätkab TIKE (Tantsuinfo Keskus Eestis, 1992—99) alustatud tööd. Tegevuse eesmärk on tantsukunsti propageerimine ning noorte tantsijate ja koreograafide toetamine. Korraldatakse tantsuetendusi, festivale, seminare ja õpikodasid (✧„Evolutsioon", 1994—2002; Pärnu tantsufestival, 1996—98; Baltimaade tantsu suvekool, 1996—2002; ✧„Uus tants", a-st 1994; Augusti TantsuFestival, a-st 1999). Asutuse juht on Priit Raud (a-st 1999). 2002. a-st on agentuuril oma esinemispaik, Kanuti Gildi saal, kus antakse ka nüüdisaegseid muusika-, meedia- ja teatrietendusi.

teisipäev, pärimuse järgi heaendeline ja suhteliselt vähe maagiline nädalapäev. T. sobis arstimiseks ja tööde alustamiseks, sh. kevadiseks karjalaskeks. Katoliku kiriku suure paastu eelpäev ✧vastlapäev on alati t.

„Teleteater", ETV allasutus, a-st 1988 iseseisev struktuuriüksus. Esimene telelavastus „Nimekiri" (Eduard Vilde jutustuse järgi, lav. Leo Martin) valmis 1956. Algusaastate viljakaim lavastaja oli Virve Aruoja, tema tehtud 8-osaline „Parkinsoni seadus" (1966) tõestas veenvalt teleteatri eluõigust ja võimalusi. Artur Rinne lavastas 1959 esimese telemuusikali („Muinasjutt kevadest", autorid Ardi Liives ja Heino Jürisalu) ning 1963 esimese teleooperi (Adolf Vedro „Kaupo"). Lasteteleteatri aluspanijad olid Elvi Koppel ja Uno Leies (viimane arendas välja iseseisva telenukuteatri). 1961 oli plaanis moodustada TRK lavakunstikateedri I lennu lõpetajatest iseseisev raadio-teleteater, kuid see ei õnnestunud. „T-i" sisulist arengut on juhtinud toim-d Karin Ruus, Veronika Kruus, Helle Tiisväli, Terje Põder jmt., lavastajana on töötanud Vello Rummo, Grigori Kromanov, Astrid Lepa, Ben Drui, Tõnis Kask, Gunnar Kilgas (kõige viljakam, 37 lavastust), Ago-Endrik Kerge, Ingo Normet, Toomas Kirss, Jaan Pihlak, Vilja Palm jmt. Telelavastustel (ligi 400 esietendust) on olnud väga suur vaatajaskond. Aastate jooksul on „T." hargnenud mitmes suunas: kirjandus-, luule-, huumori-, laste- ja miniatuuride teater. ▸

Telise neem, ka Tellisna neem (rts *Tällnäsudden*). Noarootsi ps-e loodepoolseim neem. Lehtma — T. n-e joont loetakse Väinamere põhjapiiriks.

Tempa, küla ja Pühalepa v-a keskus, asub Hiiumaa kirdeosas, 13 km Kärdlast kagus Heltermaa—Luidja mnt. ääres Suuresadama ja Tammela tee lahkmel; 15 el. (2000). Seal on perekeskus ja rmtk.

teorent, teoorjus, maarent, mille puhul feodaalist sõltuv talupoeg pidi oma töövahenditega osa nädalast mõisas tasuta töötama. Kujunes pärast sakslaste ja taanlaste vallutust, põhiliigid olid ✧nädalategu ja ✧abitegu. 13.—15. saj. oli t-i osatähtsus maarendis väike, kuid hakkas kiiresti suurenema 15. ja 16. saj. vahetusel, kui Baltimaade vili leidis Lääne-Euroopas püsiva turu, ning oli valdav maarendivorm 1860. a-teni (raharendiga asendamiseni). Talude rendilepingute sõlmimine t-i alusel keelati 1868, kuid t. säilis kohati varjatult.

Tepripalu kaitseala asub Nõo v-s; 8 ha. Asut. 1964 võsu-liivsibula (LK II) kasvukoha kaitseks. Eestis on võsu-liivsibula levila põhjapiir, ta kasvab liivikutel ja hõredates männikutes liivmuldadel.T. k-l on 0,7 ha-l liivsibulat väga palju. Kaitsealal kasvavad ebaühtlase täiusega 50—65-aastased pohlamännikud.

Teringi maastikukaitseala asub Karksi v-s Läti piiril; 262 ha. Asut. 1999 soode ja metsade ning nende koosluste kaitseks. Teringi sood poolitavad põhja—lõuna-sihiliselt kõrged rabasaared, kaguosas on Alatsi järv (4,4 ha). Omapärane on rabasaari ümbritseva tarnamadalsoo üleminek rabaks. Kaitsealal on metsise (LK II) ja tedre (LK III) mängu- ning elupaiku. ▾

„Teatriel[illegible]" (1997)

„Tehnika ja [illegible]" Kaas

„Terminaator", romantilise rokkmuusika ansambel, tuli Tallinnas kokku 1987. Põhilise osa „T-i" lugudest („Torm", „Juulikuu lumi", „See ei ole saladus" jt.) on kirjutanud Jaagup Kreem (nii viisi kui ka sõnad). Esimene suur tunnustus oli noortebändide festivali „Rock In" võit (1990). 1997 ilmunud kogumikplaat „Kuld" on siiani Eesti enim müüdud rokiplaat (1994—2003 on „T-l" ilmunud 8 helikandjat). Ansambel on kirjutanud muusika Nukuteatri muusikalile „Risk", mida on mängitud Nukuteatri suvehoovis 2001—03. 2002 sõlmis „T." lepingu plaadifirmaga *Edel*, kellega koostöös ilmus 2003 esimene soomekeelne singel „Romua" ja toimus Helsingi Jäähallis esinemine. „T." on pälvinud msg. auhindu, sh. aasta bänd (1998, 2002), aasta album (1998) ja aasta hitt (1994, 2002).

terminoloogia, 1. oskussõnavara, erialakeelte terminid erialamõistete tähistajatena. Eesti oskussõnavara on arendatud eriala- ja keelespetsialistide koostöös (20. saj. t-komisjonides). — **2.** oskuskeeleõpetus, eriti termineid ja neile esitatavaid nõudeid käsitlev õpetus. Eestis on oskussõnaõpetus väljaarendatum kui oskuskeeleõpetus (oskuskeele lauseehitus, stiil, lühendikasutus jms.). Termin peab olema võimalikult selge, lühike ja kooskõlas keelenormiga, ta ei tohi sattuda sisult vasturääkivusse samakujulise üldkeelesõnaga (nagu satub *võlg* õiguskeeles). On hea, kui termin on samal erialal ja naaberaladel ühetähenduslik (nt. ei ole seda *aõbi* meditsiinis ja veterinaarias). Terminivariantidest tuleb tõrjuda keelevigaseid ja tarbetuid (*abonement*, mitte *abonoment*; *töövõtja*, mitte *tööettevõtja*; *täiendusõpe*, mitte *täiendkoolitus*), kuid tunnustada pragmaatilisi variante, mida kasutada eri laadi olukordades (*reljeef* ja *pinnamood*, *kruvits* ja *kruvikeeraja*, *absoluutniiskus* ja *absoluutne niiskus*, *põlevkivituhkbetoon* ja *kukeroon*). T. peab tagama rahvusv. mõistesüsteemide (nt. meditsiinis, bioloogias, keemias, elektrotehnikas) ja rahvuskeelse vormi kooskõla. Eesti oskuskeeleõpetus on rõhutanud kõigi eesti k-e võimaluste ärakasutamist oskuskeele arendamisel. T-t on edendanud Johannes Voldemar Veski, Ernst Nurm, Rein Kull, Henn Saari, Tiiu Erelt, Uno Mereste, Ustus Agur, Heido Ots, Arvi Tavast jpt. — **3.** oskuskeelekorraldus, üks keelekorralduse osi. Keskused on Eesti Keele Inst-i grammatikasektor ja Eesti T. Ühing.

B: T. Erelt. *Eesti oskuskeel.* Tln., 1982; R. Kull. *Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel.* Tln., 2000; U. Mereste. *Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü.* Tln., 2000.

Tervisekaitseinspektsioon, Sotsiaalmin-i valitsemisala valitsusasutus, teostab tervisekaitsealast riiklikku järelevalvet ja rakendab sundi. Põhilised tegevusvaldkonnad: toiduohutus jaemüügi- ja toitlustusasutustes, joogiveeohutus, nakkushaiguste levik ja tõrje, immuniseerimine. T-l on 4 piirkondlikku asutust — Tallinna, Tartu, Virumaa ja Pärnu tervisekaitsetalitus. Eelkäijaid: a-ti 1991 Vabariiklik Sanitaar-Epidemioloogiajaam (moodustati 1940), a-ni 1994 Riigi Tervisekaitsekeskus, a-ni 1997 Riigi Tervisekaitseamet. 1996—2003 tegutses T-i osakonnana ✧AIDS-i Ennetuskeskus. Töötajaid 340 (2002). Peadir. a-st 1999 Tiiu Aro.

„Terviseleht", terviseteemasid käsitlev ajaleht, OÜ Terviseliini väljaanne. Ilmub a-st 1993 (1 kord nädalas, keskm. trükiarv kuus 2003. a. 4500). ▾

Tervishoiuamet, Sotsiaalmin-i valitsemisala valitsusasutus, mis registreerib tervishoiutöötajaid, väljastab tervishoiuasutustele tegevuslubasid, teostab riiklikku järelevalvet ja kohaldab riiklikku sundi, korraldab kiirabi tegevust ja hädaolukorraks valmisolekut ning reguleerib õiguslikult oma tegevusvaldkonda; asut. 2002. T-l on registrite ja tegevuslubade, järelevalve-, erakorralise meditsiini, infotehnoloogia ja üldosk. T-i juures tegutsevad arstiabi kvaliteedi ekspertkomisjon ja tervishoiutöötajate pädevusnõukogu. Peadir. a-st 2002 Kaljo Mitt.

„Tervis Pluss", tervise ja liikumisega seoses olevaid teemasid käsitlev ajakiri, AS Ajakirjade Kirjastuse väljaanne, eelkäijad ajakirjad „Tervisetrend" ja „Tervis". Ilmub dets-st 2000 (1 kord kuus, keskm. trükiarv 2003. a. 22 000). Peatoim. a-st 2000 Sirje Maasikamäe. ◂

„Theatrum", 1994 Tallinnas asut. stuudioteater. Selle algatasid Eesti Humanitaarinst-i teatriõppetooli üliõpilased ja õppejõud (Lembit Peterson, Juhan Viiding) ning Vanalinna Hariduskolleegiumi teatriprogrammis osalejad, et luua teater-kool. Paljud lavastused on valminud nende õppeasutuste lõpetajate diplomitööna. Repertuaaris on oluline koht maailma väärtdramaturgial (Molière, Ionesco, Maeterlinck, Anouilh, Tšehhov, Puškin). Mitu lavastust („Pelléas ja Mélisande", „Antigone", „Harjumuse jõud", kõik 1998, kõigi lav. L. Peterson) on olnud teatrihooaja tipplavastuste seas. „T." korraldab näitlejatele treeningtunde, kõigile avatud teatriteoreetilisi loenguid ja filmide vaatamisi ning osaleb kultuurisündmuste (kontserdid, filmiüritused) korraldamises. Teatril on Vene t-l end. Dominiiklaste kloostri aidahoones oma saal. Trupi moodustavad „T-i" ühingu liikmed, lavastustes on kaasa teinud tuntud näitlejad ja lavastajad (Aarne Ükskülla, Ülle Kaljuste, Aleksander Eelman, Katri Kaasik-Aaslav). On osaletud nii kodu- kui ka välismaal toimunud teatrifestivalidel ning võidetud auhindu. Kunstiline juht L. Peterson (a-st 1994), tegevjuht a-st 1997 Mart Johanson ja a-st 1997 Marius Peterson. ◂

Tihemetsa, alevik Saarde v-s Pärnu—Valga mnt. ääres Kilingi-Nõmmest ida, hõlmab ka end. Voltveti mõisa ja Punapargi; 913 el. (2000). Hiirastemaja (põhiosas ehit. 19. saj. I poolel) kasutab peahoonena Pärnumaa kutsehariduskeskuse T. Põllum-tehnikum (asut. 1925 T. metsatehnikumina). Alevikus töötab T. Põhikool (kandnud varem ka Väljakülla ja Allikukivi kooli nime; 2002/03. õ.-a. 135 õpilast). T-st idas asub Voltveti kõrtsihoone (ehit. 1803), mis on Eesti pikim (85 m). Punapargis asub Vabadussõja lahingu mälestusmärk (avati 1934, taastati 1988). T. park on LK all. T-st läänes asub ✧Allikukivi koobaste ja allikate KA. T. varasem nimi oli Voltveti. — T. küla on esimest korda mainitud 1560 (siis põletasid venelased küla maha). Mõisa kohta on teateid a-st 1563 (*Tigwitz*). 1631—1737 kuulus mõis Wolffeldtitele, neilt pärineb Voltveti nimi.

Tihu järved asuvad Hiiumaal 3—4 km Männamaa k-st loodes soises maastikus. Järverühma kuuluvad Tihu järv ehk Suurjärv ehk Männamaa järv (u. 85 ha, suurim süg. u. 0,5 m), Tihu Keskmine järv ehk Väikejärv (2,7 ha, 0,6 m) ja Tihu Kolmas järv (4,6 ha, 1,5 m). T. j-d on tekkinud Limneamere alguses merest eraldunud suuremast veekogust. Läbivool nõrk kuni keskmine, vesi vahetub Suurjärves 4,5 korda aastas, väljavool Lupuse jõe kaudu Jussa lahte. Järved on segatoitelised, neis leidub apteegikaani (LK II); põhilised kalad koger, ahven ja haug. Kuuluvad Tihu MKA-sse.

Tihu maastikukaitseala asub Emmaste, Kõrgessaare ja Käina v-s; 1232 ha, 4 lahustükki. Asut. 1962, et kaitsta Limneamere pinnavorme, loodusmaastikke ja haruldasi liike, hõlmab endised Tihu järve ornitoloogilise keeluala, Vanajõe oru geoloogilise keeluala ja Õngu haruldaste liikide kasvukoha. Praegused piirid ja staatuse sai kaitseala 1998. Kaitsealal kasvavad nt. sookäpp, kõdu-koralljuur, väike käopõll, harilik jugapuu (kõik LK II) ning tumepunane ja laialehine neiuvaip (mõlemad LK III), seal elavad merikotkas (LK I),

kassikakk, hüüp ja apteegikaan (kõik LK II). Kaitsealale on asustatud euroopa naaritsat (LK I).

„Tiigrihüpe", lüh. TH, on sihtprogramm, mille peaeesmärk on Eesti koolihariduse arendamine nüüdisaegset info- ja kommunikatsioonitehnoloogiat (IKT) rakendades. TH idee algatasid 1996 suursaadik Toomas Hendrik Ilves ja haridusminister Jaak Aaviksoo, samal aastal kiitis selle heaks president Lennart Meri. Programm käivitus, kui 1997 loodi TH Sihtasutus. Programmi esimene osa kestis a-ni 2000, selle siht oli varustada Eesti üldhariduskoolid IKT vahenditega ning õpetada nii õpetajaid kui ka õpilasi neid kasutama. 2001 käivitus TH Pluss programm (kestab a-ni 2005), mis keskendub IKT vahendite kasutamisele õppetöös. 2003. a. on TH tegevuse tulemusena Eesti üldhariduskoolides keskm. üks arvuti 25 õpilase kohta, 12 000 õpetajat on läbinud arvuti algkoolituse ja 6000 õpetajat süvendatud koolituse, 98 %-l koolidest on Interneti-ühendus. Loodud on üle 700 eestikeelse õpitarkvara programmi. 1997—2003 on investeeritud TH programmi elluviimiseks riigieelarvest 215 mln., kohalikelt omavalitsustelt 120 mln. ja sponsoritelt 5 mln. kr.

Tikste (Tikaste) kaitseala asub Tõrva linna läänepiiril; 26 ha. Asut. 1964 Tikste ehk Pokardi ürgoru kaitseks. Järsuveerulise oru laius on 150—200 m ja süg. kuni 15 m, tema põhjas ja veerudel kasvavad 60—120 aasta vanused kuuse enamusega puistud. Kaitsealal voolab Pokardi oja (9 km). Asutamise ajal oli kaitsealal 8 Devoni liivakivi paljandit (kõrgus 4,—6 m).

Tilga maastikukaitseala asub Emmaste v-s; 40 ha. Asut. 1998 vanadel rannavallidel kasvava männiku ning haruldaste taimeliikide kaitseks. Kaitsealal kasvavad nt. punane tolmpea (LK II), roomav öövilge ja pruunikas pesajuur (mõlemad LK III).

Tilleorg asub Kanepi ja Põlva v-s Ahja jõe ülemjooksul Tille ja Möksi veski vahelisel 4 km pikkusel ürgoru lõigul, mida liigestavad rohked sälkorud ja jäärakud. Soostunud lammorg on suures osas kattunud tiheda metsa ja võsaga. Oru veerudel on 7 Burtnieki lademe paljandit ja 4 koobast. Tuntuim on koobas, kust voolab välja Meriooni allikas; rahvapärimuse järgi oli see Peipsi järve kaudu ühenduses merega. LK. ▸

Tilleoru kaitseala asub Kanepi, Kõlleste ja Põlva v-s Ahja jõe ääres; 170 ha. Asut. 1957 ürgoru ja käänulise jõeluha kaitseks. Oruveerusid katavad pms. pruunidel näivleetunud muldadel kasvavad tammedega segametsad. Rohkesti on allikaid. Kaitsealal kasvab haruldasi taimeliike, nt. jalgtarna (LK I), habrast põisjalga ja helvikut.

Tilleoru Kantsimägi, Tilleoru KA lõunaosas oruveeru läänekalda neemikul (vana Tartu—Võru mnt. silla läh.) paiknev linnamägi (ka Matsikants või Maakants). U. 3300 m² suuruse õue läänekülgel on kuni 3,5 m kõrgune otsavall, selle välisküljel kraav. Proovikaevamisel (1951, Harri Moora) leiti õuelt I a-tuh. II poole ja II a-tuh. alguse keraamikat. Linnamäest läänes põllul on avastatud muinasasula kultuurikiht.

Tillniidu looduskaitseala asub Kehtna v-s; 38 ha. Asut. 2001 ürgmetsailmelise puistu ja must-tooneküre (LK I) elupaiga kaitseks.

Tilžė lade, Alam-Devoni Lochkowi ladejärgu vanim lade, paikneb väikesel alal Kagu-Eestis. T. l. on kindlaks tehtud puurimisega, lademe alal leidub olulisi settelünki, kus on nii lamavaid Ordoviitsiumi kivimeid kui ka katvaid Rēzekne lademe kivimeid. Lademe paksus on 2,1—17,7 m ning see koosneb hallist liivakivist, mis sisaldab savi ja dolokivi vahekihte. T. l-st on leitud lõuatute ja üksikute lõugsuuste kalade kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Timmkanal, ka Uusjõgi, asub Häädemeeste v-s, ühendab Ura jõge Rannametsa jõe alamjooksuga; pikkus 10 km, jõgikond 28 km². Kanal kaevati 1850. a-te lõpul Häädemeeste riigimõisa rentniku W. H. Thimmi

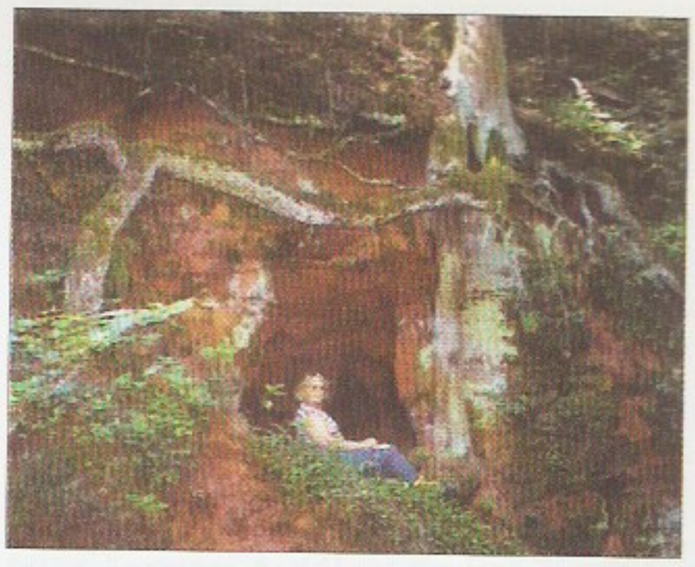

algatusel Laiksaare metsade kuivendamiseks ja palgiparvetamiseks. T-ks on nimetatud ka Rannametsa jõe süvendatud alamjooksu.

Tindimurru rauasulatuskoht asub Jõgevamaal Pataste k. põhjaosas, Tartu—Jõhvi mnt-st u. 100 m idas metsastunud moreenkünnisel. Kaevamisel (1985, Jüri Peets) leiti 2 nelinurkset söestunud palgijäänustega ümbritsetud rauasulatusahju süvendit, mille keskel olid u. 30 cm läbimõõduga torujad ahjušahtid. T. r. on Eesti vanimaid rauasulatuskohti (oli kasutusel 1. saj. e. Kr. — 2. saj. p. Kr.).

B: J. Peets. *The Power of Iron.* — Muinasaja Teadus, 2003, 12.

tinuline, väike nelinurkne või ristikujuline mustrilise pealispinnaga tinanaast, tagaküljel aasakesed. T-d tulid ✧sõbade, vaipseelikute jm. rõivaste kaunistusena kasutusele 13.—14. saj. 17. saj. olid tinakaunistused eriti olulised. Viimati, 19. saj. alguses kandsid t-tega kaunistatud vaipseelikut Mulgimaa pruudid.

„Tippmeloodia", 1971—75 ER-i muusikasaadete vanemtoim. Jüri Roomere eestvedamisel korraldatud lauluvõistlus, mille eesmärk oli saada uusi kodumaiseid levilaule. Võistluslaulud salvestati estraadiorkestri saatel, eelvoorud toimusid raadiosaadetes, lõppvooruks oli avalik kontsert Estonia kontserdisaalis, kus raadiokuulajate lemmiklaul pärjati aasta tippmeloodiaks. Auhinna sai ka professionaalidest koosneva žürii parimaks tunnistatud laul. Võidulaule: Rein Rannapi „Sa tule nüüd", Arne Oidi „Nii kaugel kõik" ja Uno Naissoo „Aile-lii". „T-l" võistelnud lauludest said üldtuntuks ka Avo Tamme „Mustamäe valss" ja „Aeg annab kõik", U. Naissoo „Mu kodu" (kaotas 1971 pol. põhjustel — tekstis peituva sõnumi tõttu — aasta tippmeloodia tiitli), Harri Tarvo „Mceletu rüütel", A. Oidi „Tsirkus", „Igavene tuli" ja „Tuhandenäoline meri", Andres Valkoneni ja Peeter Väljaku „Seitsmepenikoormasaapad" jmt.

„Tiritamm", AS Tiritamm, kirjastus. Eraldus 1991 kirjastusest „Eesti Raamat". Annab välja pms. lasteraamatuid (2002. a. 32 nimetust). Peatoim. a-st 2002 Toomas Toomra. ◂

Tiskre, küla Harku v-s Tallinna edelanurgas paekalda jalamil Kakumäe lahe ja Harku järve vahel; 99 el. (2000). Teateid a-st 1522 (*Tiszkeranne*) ja 1531 (*Diskerkulle*). Nüüdispiires hõlmab T. ka Harku, Harku-Nõmme ja Jõe k. ning osa end. Vismeistri k-st. 18. saj. sai T. tuntuks suvituskohana (Lucca suvemõis, 1754. a-st, ja T. mõis, *Tischer*). 1975 liideti T. põhjaosa Tallinnaga, praegu Haabersti linnaosas paiknev T. asum on eeskätt eliitelamurajoon. — T. oja, varem ka Lahepea jõgi (1467 *Laddenpe*) ja Kivioja, algab Harku järve põhjatipust ja suubub Kakumäe lahte; pikkus 4 km, jõgikond (koos Harku järve vesikonnaga) 50 km². — T. laht, sama mis ✧Kakumäe laht.

Tiskre kihistu, Eesti aluspõhja Alam-Kambriumi ladestiku kihistu; paksus kuni 20 m. Põhja-Eestis on T. k. Alam-Kambriumi kõrgeim kihistu, lääne pool katavad seda sama ladestiku nooremad kihistud. Paljandub Põhja-Eesti paekalda jalamil alates Pakri ps-st kuni Narvani. Koosneb helehallist peeneteralisest liivakivist, milles on hajusat saviainest ja rohkesti püriiti. Alumistes kihtides leidub kivististena mitme loomarühma fosfatiseerunud kojafragmente, mis moodustavad kohati konglomeraatseid kihte.

TNT, õieti Tallinna Noored Tegijad, kirjandusrühmitis. Asutati 1998 Tallinnas, läks 2000 laiali ja tuli 2002 kokku uues koosseisus. TNT tegevuspõhimõtetele on mõnevõrra olnud eeskujuks ✧NAK. Rühmitist on toetanud Eesti Kirjanike Liit, kuid ametlikku seotust teiste organisatsioonidega tal ei ole. TNT tuumikus (Jürgen Rooste, Wimberg, Ivar Sild, Hedda Maurer jmt.) on mitu sotsiaalse hoiakuga autorit, kirjutatakse nii luulet kui ka proosat. TNT on avaldanud koguteose „Mõned ei tahtnudki" (2000).

B: A. Ojasoo. *Kes või mis on TNT*? — Sirp, 30. IV 1999.

R. Tobiase Majamuuseum on Hiiumaa Muuseumi filiaal, avati 1973 (ekspositisoon 1978) Käina alevikus (Hiiu mnt. 33), kus Eesti süvamuusika rajaja Rudolf Tobias oli sündinud. Pere lahkus Hiiumaalt 1885, kui Rudolf oli 12-aastane. Köstrimaja, kus asub helilooja elu- ja loometeed tutvustav väljapanek, on Eestis vanimaid säilinud alevielamuid (ehit. arvat. 1839).

Toila, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Soome lahe rannikul Pühajõe suudmest läänes; 777 el. (2000). Seal on T. Gümn. (2002/03. õ.-a. 341 õpilast, osa algklasse töötab Vokas), muusika- ja kunstikool, spordi- ja kultuurikeskus, rmtk., apteek, postkontor, hooldekodu ja piirivalvekordon. Huviväärne on ✧Pühajõe paremkaldal asuv Oru park (Toila-Oru loss, ✧Oru pargi MKA).

T-st lõunas asub T. kalmistu. Suurimad tööandjad on Viru Kalatööstuse OÜ ja T. sanatoorium. 19. saj. lõpus kujunes T. mainekaks suvituskohaks ja kultuurikeskuseks. Areng hoogustus, kui valmis Tallinna—Peterburi rdt. Tähistatud on Eesti esimese maateatri (ehit. 1882) asukoht ja II maailmasõjas langenud Saksa sõdurite kalmistu (taastati 2002). T-st on pärit Carl Sarap, seal elas 1918—35 Igor Severjanin, seal on suvitanud kultuuritegelasi (sh. Marie Under ja Henrik Visnapuu). T. alevist 7 km läänes asus T. mõis (rajati 17. saj. algul). — T. ja Martsa piiril (T-Martsal) asub T. kalmistu, selle idapiiril on varase rauaaja tarandkalme (osaliselt lõhutud), mille kaevamisel (1943 ja 1947, Marta Schmiedehelm) leiti 1. saj-st pärinevaid rohkete rauast karjasekeppnõelte ja nugadega laibamatuseid. Tarandite all oli jäänuseid veel vanematest põletusmatustest, kalme ülemise kihi moodustasid 6.—9. saj. põletusmatused. T. kalmistust u. 200 m läänes on veel 2 tarandkalmet, neist ühe kaevamisel (1957—58, Evald Tõnisson) avastati 2.—4. saj. põletusmatuseid.

Toila-Oru loss, ✧Oru loss.

Toila vald asub Ida-Virumaal Sillamäest läänes Soome lahe rannikul, suhusasuluna kuulub valda Kohtla-Järve Oru linnaosa; 159,66 km², 2328 el. (2003). Keskus Toila alevikus. Paikneb ✧Viru lavamaal ja ✧Alutaguse madalikul, ainult kitsas rannikuriba on ✧Soome lahe rannikumadalikul. Ilmekaim pinnavorm on Põhja-Eesti paekallas, kuhu lõikuvad jõeorud (Voka ja Pühajõgi). Asustus on valda läbivast Tallinna—Narva mnt-st ja rdt-st põhja pool. Valla lõunaosa, mis jääb Alutaguse madalikule, on metsane ja soine. Suure ala hõlmavad põlevkivikaevandused (pms. Viivikonna karjäär) ja turbaväljad (Oru). Valda ulatub ✧Ontika MKA idaosa, LK all on Oru park (✧Oru pargi MKA). Toilas ✧Pühajõe suudmes asub sadam. Toilas on gümnaasium, osa algklasse töötab Vokas. Toilas ja Vokas on rmtk. Pühajõel tegutseb EELK kogudus (kirik ehit. 1839, a-st 1967 seisis mahajäetult, taastati 1989). Huviväärne on Toila ümbrus (Oru park, punkrannik, Pühajõe org). Suurim tööandja on Viru Kalatööstuse OÜ, piirkonda tuntakse ka puhkealana (Toila sanatoorium). — A-ni 1939 kuulus ala Voka v-a, 1939—50 Jõhvi v-a. T. v. moodustati 22. IV 1993. ◂■

Tolliamet, Rahandusmin-i valitsemisalas olev valitsusasutus, välja kasvanud 16. II 1918 moodust. Tolli Peavalitsusest. Praegune T. asutati 1. X 1991, tema tegevusvaldkonnad on tollikorralduse vahetu juhtimine ja tollitulu laekumise tagamine, juhindutakse riigi tollipoliitikast. T-le alluvad 7 osakonda ja 5 piirkondlikku tolliinspektuuri (Tallinna, Kirde, Kagu, Edela ja Tartu inspektuur). Peadir. on a-st 2002 Aivar Rebe.

TOM, Täna Otsustan Mina, 25. VI 2001 avatud EV Valitsuse otsedemokraatiaportaal, mis võimaldab inimestel osaleda riigi otsustusprotsessides. Portaalis saab teha ettepanekuid ning arvustada teiste esitatud ja ministeeriumides väljatöötatud eelnõusid. Toetust leidnud ettepanekud saadetakse menetlemiseks vastavatesse riigiasutustesse. Okt. 2003 oli TOM-il u. 5000 kasutajat ja 80 000 külastust kuus. Asub veebiaadressil http://tom.riik.ee.

J. Tombi nim. Kultuuripalee Rahvateater, ✧Salme Kultuurikeskuse Harrastusteater.

Tondi, paikkond Tallinnas, kesklinnast 3—4 km edelas Lillekülа, Mustamäe ja Järve vahel, halduslikult kuulub Kristiine linnaossa. T. idaosa on ettevõtluspiirkond, tähtsaim tootmisettevõte on T. Elektroonika AS. 1957—2003 asus T-l kondiitrivabrik „Kalev", mille vabanenud ruumides töötab a-st 2003 Tallinna Politseiprefektuur. T. lääneosa (omaaegne Kristiine heinamaa) on pms. elurajoon, seal asub ka AS Audentese koolikompleks. Tammsaare tee läbimurre Järvevana teele (1997) avas juurdepääsu end. T. sõjaväelinnakule (kasarmuid hakati ehitama valdavalt 1910. a-te algupoolel). 2000. a.

kolis EV-aegse sõjakooli renoveeritud hoonesse turvafirma ESS (praegu AS Falck Eesti). 2003 sai Audentes linnalt 50 aastaks hoonestusõiguse maatükile, millel asuva kasarmu ta kavandab renoveerida õppehooneks ja koos linnavalitsusega rajada sinna sõjaväelinnaku ajalugu tutvustava muuseumi. — T. on nime saanud 1688—96 bürgermeistriks olnud J. Dunte suvemõisa (*Dunten*) järgi. Hiljem on T-l olnud teisigi suvemõisu (*Sprinckthal*, *Fahrenholz*). 1933 avati T. rdtp. (3,7 km Balti jaamast); mõni aeg hiljem pikendati selleni trammiliin. ▲

Tonja-Värska kaitseala, ka Tonja-Karisilla-Värska looduspark, asub Mikitamäe ja Värska v-s; 435 ha. Asut. 1981 Värska lahe vasakkalda looduskomplekside ja pargiilmeliste männikute kaitseks.

toober, sõõriku põhjaga, pealt laienev jalgadeta ja kaaneta laudnõu, maht 25—60 l. Kahekesi kandmiseks pisteti t-i kahest kõrvast läbi t-ipuu. T. võeti Eestis kasutusele keskajal. Oli vee- ja loomasöödanõuna üldine kuni 20. saj. keskpaigani.

Toolse fosforiidimaardla asub Lääne-Virumaal Haljala, Rakvere, Sõmeru ja Viru-Nigula v-s, pindala 10 110 ha. Tootus kiht (paksus keskm. 2,8 m) on Ordoviitsiumi ladestu Pakerordi lademe nn. oobolusliivakivi. Katendi paksus on põhjaosas u. 5 m, lõuna suunas suureneb see kuni 55 m-ni. Fosforiidi keskm. keemiline koostis: 10,6 % P_2O_5, 0,4 % MgO, 1,5 % Fe_2O_3, 13,7 % CaO ja 70,9 % SiO_2. Toore sobib väetiste tootmiseks. Mäetehnilised tingimused on keerulised, maardla on kompleksne (katendis on lubjakivi, glaukoniitliivakivi, savi ja diktüoneemaargilliit). Puistangutes on diktüoneemaargilliidi isesüttimise oht. 1

Toolse linnamägi asub Kunda—Karepa tee lähedal Toolse jõe idakalda järsul panganeemikul. U. 1000 m² suuruse õue kaguküljel on 5 m kõrgune otsavall ja 3,5 m sügavune kraav. Arvat. 11.—13. saj. oli seal sadama ja turukoha kaitseks ehitatud linnus. Vallikraavist u. 10 m väljaspool leidub varasema valli jäänuseid. U. 1,5 km lõuna pool, Ussimäe seljaku 130 m pikkusel osal, on I a-tuh. II poolel olnud teine linnus, mille ida-otsas on 1,5 m kõrgune vall ja 1 m sügavune kraav. Mõlemat linnamäge on uuritud 1955 (Harri Moora).

Toolse ordulinnus, Liivimaa Ordu rajatud kindlustusehitis, asub Vihula v-s, pidi kaitsma sadamat mereröövlite eest. T. o. on piklik ida—lääne-sihiline ehitis, mille lõunaküljel on kolm tornilaadset eenduvat osa ning loodenurgas suur rondeel. 15. saj. alguses püstitati läänefassaadi taha kolmekorruseline elutorn ja läänetorn. 15. saj. II veerandil ehitist laiendati ja kohandati tulirelvade kasutamiseks, kujunesid välja sise- ja eeshoov, hiljem püstitati nelinurkne idatorn. 1471 rajati linnuse loodenurgale ümmargune suurtükitorn, kõrgendati müüre, linnuse põhjaküljele ehitati kaks danskerit. Lõpuks rajati linnuse idatiiba laagerkastellile omane ringmüüriga eeshoov ning selle ette väravatorn. 1558 vallutasid T. o-e venelased, 1581 rootslased, nende ajal täitis linnus veel 17. saj. kaitseotstarvet. Linnus purustati Põhjasõjas, praegu on ta varemetes. ▶

Toomanina, neem Loode-Eestis Keibu lahe läänerannikul. Sealne T. Suurkivi on suurim Eesti mandriosal leiduv Neugrundi bretša rahn.

„Toomapojad", 1966—73 tegutsenud kitarriansambel, solist oli Aare Kreilis, mängisid Jaan Loot, Uno Lüüs, Toivo Tasa jmt. Kuigi repertuaaris oli igihaljaid palu, biitlaule ja käredamatki muusikat, esitati eelkõige rahvalikke laule („Kullast süda", „Õrn ööbik", „Seitse ööd ja seitse päeva"), mis tagas ka vanema põlvkonna poolehoiu. 1970 muutus ansambli koosseis (juhtlaulja ja klahvpillimängija Jaak Jürisson, bassist Priit Kuulberg) ja seejärel ka repertuaar.

toomapäev, 21. detsember, kirikukalendris apostel Tooma mälestuspäev, rahvakalendris jõuluaja esimene päev. T-l pesti nõgi seintelt maha („Must Toomas välja"), valmistati laiskust ja lohakust kehastav näärudest nukk — Tahma-Toomas — ning viidi see teise pere ukse taha. T-l algas õlletegu ja jõuluvorstide valmistamine.

Toome, ka Toomemägi, lavajas kõrgendik Tartu kesklinnast läänes, 67 m ü. m., suhteline kõrgus u. 30 m. Looduslikult oli T. Emajõe ürgoru lõunaveerust eenduv neemik, mis hilisemate kaevete ja kindlustustöödega on saanud mäe kuju. Nüüdne T. on kujunenud pargiansambliks, kus on tähtsaid ehitisi: toomkiriku varemed (restaureeritud kooriosas paikneb TÜ ajaloomuuseum), Riigikohtu hoone, Tähetorn, Vana Anatoomikum, sünnitusmaja jmt. hoone. Rohkesti on kultuuri- ja teadustegelaste mälestussambaid (Karl Ernst von Baer, Kristjan Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann jmt.). Huviväärsed on ka muistne ohvrikivi ning üle Lossi t-a viivad Ingli- ja Kuradisild (esimene ehit. Friedrich Parroti mälestuseks, teine Romanovite dünastia 300. aastapäevaks). — 5.—6. saj-st asus T-l eestlaste Tarbatu linnus (vanim kirjalik teade vene kroonikais 1030). Linnusel oli suur tähtsus ✧eestlaste muistses vabadusvõitluses. Pärast Tartu langemist (1224) ehitati muinaslinnuse kohale Tartu piiskopilinnus, mis lõplikult hävis Põhjasõjas. Keskajal ümbritses T-t ja all-linna ühise kaitsepiirdena linnamüür. Pargiks muudeti T. pärast TÜ taasavamist (1802).

Toomgild, Maarja Gild, Tallinnas Toompeal 1407—1920 tegutsenud gild. Oli esialgu Toompea saksa asukate mitteseisuslik katoliiklik vennaskond (liikmeskonnas vaimulikke, aadlikke ja linnakodanikke, sh. käsitöölisi), muutus 16. saj. II poolel Toompea käsitööliste seisuslikuks kutseorg-ks, a-st 1877 oli seltskondlik org. ja a-ni 1878 täitis koos Eestimaa rüütelkonnaga ka Toompea omavalitsuse ülesandeid.

Toomingmäe allikad asuvad Kose v-s Võlle k-s Pirita jõe oru vasakpoolsel veerul. Toomingmäe talule lähim allikas saab vee karstiõõnsuste kaudu Pirita jõest, sest allikatest ida pool on jões veeneelu koht. Teine allikas toitub põhjaveest. Allikate koguvooluhulk on 16 l/s. T. a-d on ainulaadne allikaala, sest kõrvuti on kaks erineva toitumise ja keemilise koostisega allikat. LK.

Toompea, kõrgendik ja asum Tallinna vanalinnas. Looduslikult on T. aluspõhjalisel Tallinna keskkõrgendikul paiknev ovaalne kirde—edela-sihiline paene saarlava; pindala ligi 7 ha (u. 400 × 250 m), kõrgus 48 m (kultuurkihita 45,5 m, suhteline kõrgus 24 m). T. jalamiosa moodustavad Kambriumi liivakivid, ülejäänu Ordoviitsiumi lubjakivid (Pakerordi lademest Lasnamäe lademeni). T. lava läbivad kirdest edelasse 2 tektoonilist rikkevööndit, järsaknõlva jalam on mattunud rusukaldesse. T. eraldus Põhja-Eesti paelava panganeemikust kulumise tagajärjel juba enne jääaega, hiljem on

Toolse ordulinnus varemed

nõlvu kujundanud mandrijää, meremurrutus ja inimtegevus. T. tekkis saarekesena Läänemere Antsülusjärve staadiumis, Litoriinameres moodustas T. kõrgema neemeotsa, mida üle Tõnismäe ühendas Ülemiste luiterannikuga kitsas tombololaadne kruusavall.

T. edelaosas paikneb u. 0,9 ha-l T. linnuse- ja lossikompleks, silmapaistvad ehitised on ka ✧Tallinna toomkirik, Tallinna Aleksander Nevski katedraal, ✧Rüütelkonna hoone, komandandimaja (18. saj.) ja mäe põhjaserval asuv haldushoonete ansambel (1784—92). Hiljasaladena kaunistavad T-d Kuberneri, Komandandi, Piiskopi ja Taani kuninga aed. T-ga liituvad omaaegsed muldkindlustused Ingeri bastion (Harjumägi), Rootsi bastion (Lindamägi) ja läänejalamil väiksemad ning lõpetamata reduudid, samuti end. vallikraavilõiku (Snelli tiik) ümbritsev Toompark ja Lindamäe jalamil paiknev Hirvepark. Alates 13. saj-st ühendavad T-d all-linnaga 3 teed: Pikk jalg, Lühike jalg ja praegune Toompea t. T-l töötavad Riigikogu (T. lossis) ning EV valitsus ja Riigikantselei (mõlemad nn. Stenbocki majas). T-l paiknevad Eesti TA (Kohtu t. 6) ning Soome Vabariigi Suursaatkond (Kohtu t. 4), Kanada Saatkonna Tallinna esindus (Toom-Kooli t. 13) ja Euroopa Komisjoni Delegatsioon Eestis (Kohtu t. 10). Rüütelkonna hoones asub a-st 1993 ajutiselt Eesti Kunstimuuseum, T. kagunõlval end. suurtükitornis Kiek in de Kökis Tallinna Linnamuuseumi filiaal. T-l tegutsevad ka EELK Konsistoorium, Tallinna Balletikool, Eesti Geograafia Selts jmt. asutus. T. viielt vaateplatvormilt (tuntuim on põhjapoolne, Patkuli trepi juures asuv platvorm) avaneb suurepärane vaade vanalinnale ja merele. T-l ootab külastajaid mitu restorani (nt. „Cathedral", Pika jala restoran, restoran ja hostel „Olematu Rüütel") ning kohvikut. – Henriku Liivimaa kroonika teatel asus T-l eestlaste linnus Lindanise. 1219 vallutas selle Taani vägi, T-le ehitati taanlaste linnus. 1227—38 oli Põhja-Eesti Mõõgavendade Ordu valduses, orduvõimud püstitasid T-le kivikastelli. 1271 sai Tallinnast Eestimaa hertsogkonna pealinn. 14. saj. lõpuni murti T-l mitmes kohas (toomkiriku ja linnuse kohalt jm.) ehituspaasi, millest piiletuti ka lupja. 1346—1561 allus T. ordukomtuurile (kellel maa- ja rüütliõigus) ning oli all-linnast eraldatud 15. saj. keskel eraldati T. all-linnast ka müüriga. T-d laastas mitu tulekahju (1433, 1533, 1581), pärast hiidpõlengut 1684 T. varasem hoonestus hävis ja seejärel valdavalt lammutati. Hoonestus uuenes aeglaselt 17. ja 18. saj. jooksul, siis tekkis pungaservale ka T-d tänini ilmestav hoonete rida. Varingute tõkestamiseks kaeti 1870—1903 suurem osa paljandit paest mantelmüüriga, mida hiljem on uuendatud. T. eriseisund säilis ka Rootsi ja Vene võimu ajal. Seda haldasid ✧Toomgild ja Eestimaa rüütelkond. 1878 lideti T. koos T. eeslinnaga (T. aleviga, hõlmas Paldiski mnt. alguses asuva Kassisaba linnajao, mille Tallinn oli 1348 loovutanud ordule) halduslikult Tallinnaga ning 1889. a. kohtureformiga kaotati tema eriseisund täielikult. – T. on nime saanud toomkiriku järgi (1486 *Domberg* 'toomimägi'), varasemad ürikud mainivad teda lihtsalt mäena (1327 lad *mons*, 1372 saks *hergit*). Eesti rahvaluule tunneb T-d Kalevi kalmuna, mille on kokku kandnud tema lesk Linda.

B: R. Zobel. *Kindlustinn Tallinn. The fortifications of Tallinn*. Tln., 1994; V. Vende. *Tallinna Toompea*. Tln., 1994; J. Maiste, S. Vohli. *Toompea uusaegsest topograafiast*. – Vana Tallinn, VI (IX). Tln., 1996; R. Zobel. *Walls and Towers of Tallinn*. Tln., 1996; R. Zobel. *Tallinn (Reval) keskajal. Linnaehitus 13.–14. sajandil*. Tln., 2001. ▲

Toompea linnus, Eesti vanimaid ja suurimaid arhitektuuriansambleid, paikneb Tallinnas Toompea paelava edelajärsakul. U. 1030 rajasid revalased Toompea paelavale *Lyndanise* maalinna. 1219 vallutas Toompea Taani kuningas Valdemar II ning maalinna asemele ehitati ringmüürlinnus. 1227 hõivas Toompea Mõõgavendade Ordu, kes rajas paelava edelanurka kastelli tüüpi kivilinnuse. 1238 uuesti Taanile allutatud linnust tugevdati arvat. 13. saj. lõpus, see jaotati vahemüüriga pooleks ning lõunapoolne osa muudeti eeshooviks. 1238—1346 jagunes kastell kaheks: kuningavõimu residentsiks Väikeseks linnuseks ning Suureks linnuseks, kus asusid piiskop ja kuninga vasallid. U. 1300 rajati Suure linnuse ringmüür. 1347 müüdi Põhja-Eesti Liivimaa Ordule, 1350—60 ehitas ordu vana kastelli kohale nelja hoonetiivaga konvendilinnuse. 1370. a-te

algul valmisid suurendatud eeshoov (lõunaküljel) ning kaks nurgatorni: edelanurgas Pikk Hermann ja kagunurgas Stür den Kerl (lammutati 1767). 14. saj. lõpus laiendati eeshoovi ning loodenurk kindlustati ripptorniga (*Pilsticker*). Linnuse ida- ja lõunakülg kindlustati parhammüüriga, ida- ja põhjakülg laia sügava kraaviga. 15. saj. püstitati eeshoovi ringmüüri vastu rohkesti abihooneid. U. 1500 valmis kirdenurgas ümmargune suurtükitorn (*Landskrone*) ja Pikk Hermann sai oma lõpliku kõrguse (45,6 m). Vene-Liivimaa sõjas läks Toompea 1561 rootslaste kätte, 1583—89 ehitati Pika Hermanni kõrvale renessanss-stiilis riigisaalihoone. Konvendihoonet kõrgendati ja täiendati ning see muudeti laoja abiruumide hooneks. Bastionivöö rajamisega 16.—18. saj. T. l-e kaitsealane tähtsus vähenes, pärast Põhjasõda linnust pikka aega ei kasutatud. 1767—73 rekonstrueeriti linnuse idatiib hilisbarokseks Eestimaa kubermanguvalitsuse hooneks (arh. Johann Schultz), riigisaalihoone lammutati. 1917 põles vanglaks muudetud konvendihoone, selle asemele rajati 1920—22 Riigikoguhoone (Eugen Habermann, Herbert Johanson, peafassaad Boris Krümmer), Pikast Hermannist sai EV liputorn. Hoone uusbarokne lõunafassaad ja nn. Lipuaed pärinevad a-st 1935 (Alar Kotli). Praegu asub seal EV Riigikogu.

B: E. Raadik. *Tallinna linnus*. Tln., 1971; *Toompea linnus ja loss*. Tln., 1978; R. Zobel. *Tallinn (Reval) keskajal; Tallinn (Reval) in the Middle Ages*. Tln., 2001.

Tooni, küla Piirissaarel; 13 el. (2000). Seal on Piirissaare vallavalitsus, rmtk. ning Mehikoorma kordoni Piirissaare radaripost ja vaatlustorn.

Tootsi, valla staatuses alev Pärnumaal Pööravere soo (Kaisma Suursoo) kaguserval; 1,76 km², 1031 el. (2003). Alevis on põhikool (2002/03. õ.-a. 114 õpilast), muusika- ja kunstikool, kultuuri- ja spordikeskus, rmtk., apteek, hooldekodu ja postkontor. Alevist 3 km kagus asub T. rdtj. Harurdt. ühendab rdtj-a turbabriketitehasega, kitsarööpmelised turbaveoteed ulatuvad T-st Lavassaarde (24 km, avati 1983) ja loode suunas Metsavere k-ni (10 km). Suurim tööandja on AS T. Turba peaettevõte (tootmisüksus on ka Lavassaares). Turvast toodetakse pms. Kaisma Suursoost. — T. on tekkinud briketitehase (ehitus algas 1938, II järk valmis 1959, katlamaja 1965) juurde rajatud asulana, aleviks sai 1949, omavalitsusliku staatuse 6. VI 1991 ja valla staatuse 25. VIII 1993. Tehas ja asula on saanud nime Sauga jõe ääres asunud talu järgi, mille läh. avati Lelle—Papiniidu rdt. valmides (1928) T. pooljaam. ▸ 3

Tootsi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1323	301	23	836	63	186	14
2000	1059	173	16	643	61	243	23

Tootsi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	24	—
Mäetööstus	400	106
Töötlev tööstus	84	28
Energia- ja veevarustus	8	1
Ehitus	36	6
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	28	18
Hotellid ja restoranid	12	4
Veondus, laondus ja side	8	11
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	12	5
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	8	13
Haridus	40	15
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	20	8
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	28	3
Töötajaid kokku	708	220

Tootsi Turvas, AS Tootsi Turvas, turbatootmisettevõte, mis toodab küttefrees- ja küttetükkturvast, kasvuturvast, pakendatud turvassubstraate ning turbabriketti. T. T. ühendab kaht turbakaevandamise piirkonda — Lavassaaret (tootmine a-st 1919) ja Tootsit (a-st 1937). Erastati 1996. Aktsiakapital on 6,3 mln. kr., 2002 oli aastakäive 174,9 mln. ja kasum 31,1 mln. kr. Toodangust 71,1 % veetakse välja Rootsi, Hollandisse, Prantsusmaale, Taani ja Soome. ▸

Tootsi vald, ✧Tootsi.

Topu laht, Väinamere laht Läänemaa rannikul Rohukülast lõunas. Paadisadam; Nõuk. ajal rajati lahe äärde asutuste puhkekeskusi.

Torgu vald asub Saaremaal Sõrve ps-e lõunaosas; 126,44 km², 387 el. (2003). Keskus Iide k-s. Maastikule annab ilmet Sõrve kõrgustik (37 m), mille nõlvadesse on Läänemere nõos olnud veekogud murrutanud astanguid (✧Viieristi LKA). Astangute jalameil on allikasoid. On ka pankrannikut (✧Ohessaare pank). Sõrve säärest lõunas paiknevad laiud moodustavad ✧Vesitükimaa KA. Mõntus on sadam, Kaunispel ja Kaavil sildumiskoht. Iide k-s on Torgu Põhikool ja rmtk. Seal asub ka kalmistu (õigeusu Apostel Johannese kirik hävis 1944). ✧Jämajas on EELK Kolmainu kirik (nüüdne hoone valmis 1864 keskaegse pühakoja varemetele) ja kalmistu. Huviväärsed on Punaarmee Stebeli rannakaitsepatarei (saanud nime patarei esimese komandöri Aleksandr Stebeli järgi, valmis 1941. a. kevadel) ja Sõrve tuletorn (esimene tulepaak ehitati poolsaare tippu 1646, praegune tuletorn valmis 1960). Suurimad tööandjad on kalatöötlemisettevõtted ja avalik sektor. — T. v. oli olemas 1891—1950. Kui Salme sai valla staatuse (30. VII 1992), jäi Torgu piirkond sellest väljapoole. Taas sai Torgu vallaks 11. III 1993. ▸ 1

Tori, 1. alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Pärnu jõe mõlemal kaldal Pärnu—Sindi—Selja mnt. ääres; 537 el. (2000). Alevikus on põhikool (1875 avatud T. kihelkonnakooli järglane, kandis 1930—80 Virula kooli nime; 2002/03. õ.-a. 201 õpilast), rmtk., muuseum, rahvamaja, postkontor, hooldekodu ja ambulatoorium. Huviväärsed on T. Püha Jüri kirik (ehit. 1854, põles 1944 varemeiks, a-st 1990 taastatakse sõjameeste mälestuskirikuks), Pärnu jõe kaldapaljand (✧T. põrgu KA), 1845 ehit. kõrtsihoone ning park ja selles asuv Mihkel Ilmjärve mälestussammas (1966, kujur August Vomm). Kultuurilooliselt rikas on kalmistu, seal asub Vabadussõjas langenute mälestussammas (avati 1923, taastati 1989). Kirikuaias, Pärnu jõe kaldapealsel, paik-

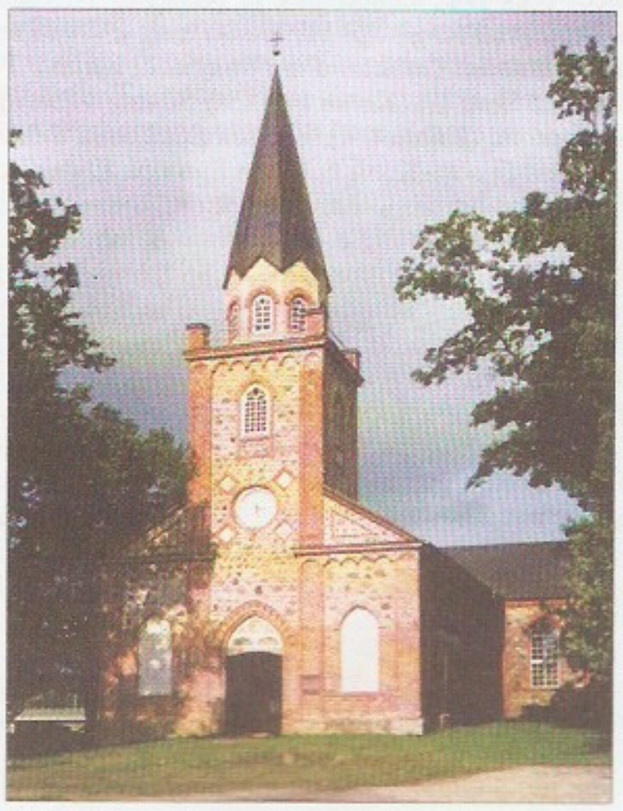

Tori kirik

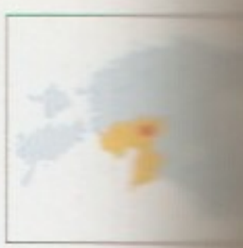

Tootsi. ja lipp

Tootsi elanikkond

1959
1970
1979
1989
2000
2003

Tootsi Turvas

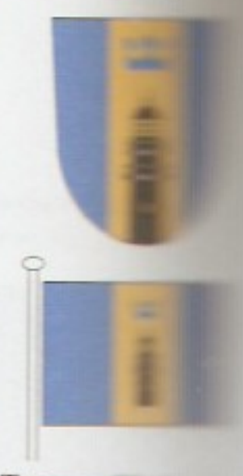

Torgu vald: vapp ja lipp

Püha Jüri mälestusmonument Torgus

Tori põrgu kaitseala. Vaade Pärnu jõelt

neb skulptuur „Püha Jüri võitlus lohega" (Mati Karmin, avati 2003, Eesti esimene ratsamonument). Mõisaansamblis väärivad tähelepanu härrastemaja barokne keskosa (1738), viljaait (1814), viinaköök (1835), rehala (1844), kaks töölistemaja (19. saj.), suur tallikompleks (1859—62) ning historitsistliku kujundusega värav. Tegeldakse hobusekasvatusega (OÜ Tori Hobusekasvandus). — Esimest korda on T-t mainitud 1528 (*Turgila*). 1820. a-te II poolel renditi mõis Liivimaa rüütelkonnale meriino lammaste ja tõuveiste pidamiseks, 1854 sai peasuunaks hobusekasvatus; 1930 muudeti mõis hobusekasvatussuunaga riigimõisaks. Alevik hakkas kujunema 19. saj. lõpus, kuid kandis 1977. a-ni Tõia k. nime. ◂ — **2.** paikkond ✧Kuressaares.

Tori kihelkond hõlmas Pärnumaal nüüdse Tori v-a, Sindi linna ja Tootsi alevi, enamiku Are ja Paikuse v-st ning osi Kaisma ja Sauga v-st. T. k-a ala oli asustatud juba mesoliitikumis (Pulli). Kuulus Vene-Liivimaa sõjani Pärnu komtuurkonda, Rootsi võimu ajal Pärnu krahvkonda (linnuselääni). Omaette kirikukihelkonnaks sai Tori 1634, 17. saj. II poolel olid temaga mõnd aega ühendatud Häädemeeste ja Tahkuranna khk. 1843—1926 oli Sindi kirik Tori abikirikuks. 1869 valmis Randiväljal Tori õigeusu kirik. 1889 asutati Toris karskusselts „Täht", mis oli Vene riigis esimesi. Toris algatati 1866 Eesti Põllumeeste Seltsi asutamise mõte.

Tori põrgu, Tori v-s Pärnu jõe vasakul kaldal (Tori surnuaia juures) Pärnu lademe tüüppaljandis olev sufosioonilise tekkega koobas. T. p. on 2 m kõrgune, 4,8 m laiune ja 7,4 m sügavune koobas, mille suudme ees on 25 m pikkune liivakivisse lõikunud kanjon (see tekkis koopa esiosa sisselangemise tagajärjel). Esialgset allikaoja tekitatud uuret on inimesed laiendanud. 450 m pikkune ja kuni 8 m kõrgune Tori paljand on ainulaadne, sest seal leidub Devoni kalade ja taimede kivistisi. Koopa kohta on Vanapagana-muistendeid. LK.

Tori põrgu kaitseala asub Tori v-s Pärnu jõe vasakul kaldal; 2 ha. Asut. 1959 Kesk-Devoni liivakivipaljandite ning koobaste kaitseks. Paljandis on kolm allikate tekitatud ja inimkätega laiendatud koobast, millest suurim kannab Tori põrgu nime. Koobas on olnud tunduvalt suurem, kuid 20. saj. alguses toimunud varingu tõttu on tema mõõtmed kahanenud. ◂

Tori vald asub Pärnumaa kirdeosas; 282,07 km², 2581 el. (2003). Keskus Tori alevikus. Paikneb ✧Soomaa lääneosas. Maastikku ilmestavad mitu jõge (Halliste, Navesti, Raudna ja Pärnu jõgi) ning Põhja-Pärnumaa otsamoreen, mida mööda kulgeb Pärnu—Rakvere mnt. Pärnu jõel paljandub Devoni liivakivi (✧Tori põrgu). Valla idaosa on valdavalt metsane ja soine (Riisa ja Kikepera raba) ning kuulub ✧Soomaa RP-sse. 40 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad haldab Taali metskond). Kevadise suurvee ajal tekivad Halliste jõe Navestisse suubumise kohal ümbruskonnas laialatuslikud üleujutused (nt. Riisa k. üleujutus, kuni 175 km²). Viiral ja Toris on põhikool, Seljal algkool. Rmtk. on Jõesuus ja Toris, Toris on ka rahvamaja. Piistaojal on EPMÜ katsejaam ja Theodor Pooli tuhamuuseum, huviväärne on Tori alevik. Randiväljal asub Taali metskonna keskus. Peale Tori luteri kiriku on Randiväljal Tori õigeusu Kristuse Sündimise kirik (ehit. 1868, kogudus tegutses a-ni 1962). Suurimad tööandjad on põllum- (Selja OÜ, OÜ Piistaoja Katsetalu, OÜ Tori Hobusekasvandus), puidutöötlemis- (OÜ JNA Aknad & Uksed) ja kaubandusettevõtted (OÜ Limbo J. P.). — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂■

Torma, alevik ja sunnunim. valla keskus, paikneb Jõgeva—Mustvee mnt. ääres Saare tee lähkmel; 544 el. (2000). Alevikus on Carl Robert Jakobsoni nim. T. Põhikool (2002/03. õ.-a. 202 õpilast; vana kooliosa ehitati 1908 Võnikvere ministeeriumikooliks), rmtk., rahvamaja, postkontor, apteek ning Carl Robert Jakobsoni ja Georg Julius Schultzi mälestussammas. Huviväärsed on T. mõis ning T. Maarja kirik (ehit. 1766, üks väheseid Eesti 18. saj. ehit. maakirikuid), pastoraat (ehit. 18. ja 19. saj. vahetusel) ja kalmistu (Vabadussõja mälestussammas, avati 1923, taastati 1992). Laiema piirkonnana hõlmab T. ka Saare v-st Jaama ja Tarakvere k., kus asuvad vastavalt T. postijaam (ehit. 1832) ja Tarakvere linnamägi (ka T. Linnutajamägi, oli kasutusel 9.—12. saj.). — Küla ja mõisa esmamaining 1493 (*Torme*).

B: *Torma Album*, 1.—3. Tln., 1939 (²2001), 1997 ja 2000. ◂

Torma kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Lohusuu, Raja ja Torma v-a, Mustvee linna ning Avinurme ja Saare v-a osi. Sel alal on 2 linnamäge (Ummumägi ja Torma Linnutajamägi). 13. saj. alguses kuulus T. k-a ala Vaiga mk-a. Torma kirikukhk. (*Capescever*) esineb ajalooallikas 1319, enne Vene-Liivimaa sõda kuulus koos Laiusega Viljandi komtuurkonda. Vene elanikkond sugenes Peipsi rannikule põhil. 18. saj. II poolel. 1667 ehitati Lohusuu abikirik, 17.—18. saj. oli seal ajuti oma pastor ning ala käsitati Torma-Lohusuu kaksikkhk-na. 1745—75 oli Torma pastor J. G. Eisen von Schwarzenberg, 1844—57 oli Torma köster ja kihelkonnakooli õpetaja Adam Jakobson (asutas 1848 Torma laulukoori ja puhkpilliorkestri), 1859—62 Carl Robert Jakobson. Torma sai hiljemalt 18. saj. Eesti puutöönduse keskuseks (Avinurme). 1869 hakati ostma

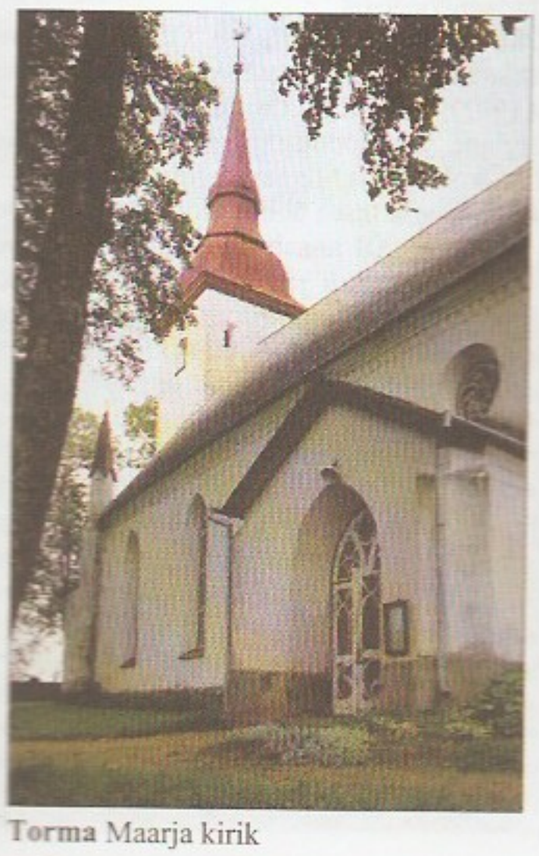

Torma Maarja kirik

talusid päriseks. 19. saj. tekkis Mustvee alevik. 1920 eraldati T. k-st Avinurme khk.

Torma pasunakoor, puhkpilliorkester, mille asutas 1848 Adam Jakobson. 1854 võeti vastu mängukoori kodukord ja hakati pidama protokolliraamatut. Esimene avalik kontsert anti 27. III 1855 Torma kirikus. Kõige enam mängis T. p-s külakooliõpetajaid, kuid ka taluperemehi ja koolipoisse. 19. saj. lõpupoole pöörati enam tähelepanu laulukooridele ja pasunakoorid jäid tagaplaanile. Pärast II maailmasõda oli orkestril alles ainult neli muusikariista, 1945 alustati meesansambli ja väikese tantsuorkestriga, 100. tegevusaastal oli orkestris 28 mängijat. Repertuaaris on kontserdi- ja tantsupalu, marsse jm. Kaasa on tehtud kõik üldlaulupeod a-st 1947 (v. a. 1965). 1949—67 oli orkestrantide kasvulavaks Torma kooli puhkpilliorkester. Orkestrijuhte: Adam Jakobson (1848—57), Carl Robert Jakobson (1859—62), Friedrich Masing (1863—75), Joosep Neumann (1876—78), Adalbert Reiljan (1879—94, asutas viiulikoori), Gustav Kommusaar (1895—1920), August Tomberg (1921—36), Hugo Kirdelaht (1937—41), Oskar Kask (1945—52), Alfred Õunapuu (a-st 1953).

B: *Eesti vanima pasunakoori lugu. Torma puhkpilliorkester 150.* [Koost. A. Jõgi ja E. Laul.] Tln., 1998.

Torma vald asub Jõgevamaa kirdeosas; 349,26 km², 2336 el. (2003). Keskus Torma alevikus. Paikneb pms. ✧Vooremaal, väljapaistvaim pinnavorm on Koimula voor. Valla ida- ja põhjaosa asub ✧Alutaguse madalikul, seal valdavad metsa- ja sooalad (Luusika ja Resti soo). Läbi valla lääneosa kulgeb Pedja jõe ülemjooks. Vallas on ✧Kivimurru männiku KA ja ✧Reastvere linnamäe KA. Valda läbib Mustvee—Jõgeva mnt. Tormas ja Sadalas on põhikool, Tormas, Sadalas ja Vaiatus rahvamaja ning Sadalas, Tormas ja Tõikveres rmtk. Kõnnus on Vabadussõja Kõnnu lahingut tähistav mälestussammas (avati 1930, taastati 1988). Võtikveres asub Jürissaare talumuuseum ja tegutseb raamatuküla (kord aastas tutvustatakse ja müüakse end. metskonnakeskuses raamatuid). Suurimad tööandjad on põllumettevõtted (Torma põllum-osaühing, OÜ Vaiatu Agri, OÜ Sadala Agro). Tuntud käitis on ka puidutöötlemisettevõte Sawmill of Sadala OÜ. Rääbiselt pärineb Paul Ariste. — A-ni 1949 kuulus T. v. Tartumaasse (kandis a-ni 1924 Võtikvere nime), 1949—50 Jõgevamaasse. Staatus ennistati 12. XII 1991. ▸1

Tornimäe, küla ja Põide v-a keskus, paikneb Põidest 4 km idas; 99 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 100 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Huviväärsed on T. õigeusu Neitsi Maarja Kaitsmise kirik (ehit. 1873) ning vana (1840. a-ist) ja uus (a-st 1932) kalmistu. T. kiriku juures oli muinasajal kindlustatud asula (vanimad leiud 7.—8. saj-st), mille lähedal olnud sadama (Sillamägi, ka Laevasild, u. 100 m pikkune ja 10 m laiune kivitamm) kaudu peeti ühendust Muhu saare ja mandriga. Sadamat kasutati veel 17. saj., asub nüüd rannikust 2 km eemal.

Tornimägi, 1. Lääne-Eesti saarestiku kõrgeim koht; kõrgus 68 m. Asub Hiiumaal Kõpu kõrgustikul, nimet. seal paikneva Kõpu tuletorni järgi. — **2.** ✧Sinimägede läänepoolseim kõrgendik; kõrgus 70 m. — **3.** Karula kõrgustiku kõrgeim koht; kõrgus 137 m. Asub Lüllemäest kagus.

Toronto Eesti Meeskoor. Koori asutas 1953 Roman Toi. Tippaegadel laulis seal ligi 100 meest. Koor tegi 1964 eduka ringreisi Euroopasse (Rootsi, Soome, Saksa FV-sse, Prantsusmaale, Inglismaale) ja 1965 reisi USA-sse. Hiljem on koori juhatanud Harri Toi ja Charles Kipper.

Toronto Eesti Segakoor on asut. 1951. Oli 1960. a-tel eestlaste suurim pagulaskoor (üle 110 liikme) ja esines edukalt nii Kanadas kui ka USA-s. Dirigente: Mahta Söödor, Lembit Avesson, Eduard Tobreluts, Udo Kasemets, Roman Toi (a-st 1957) ja Uno Kook (a-st 1973).

Toronto Eesti Täienduskool, suurim väljaspool Eestit tegutsev eesti noorsoo õppeasutus. Koolis tegutsevad 6-aastane algkool, 3-aastane keskkool, 1-aastane gümnaasium ja eesti k-e kursused ning kirjastatakse õpikuid ja noorsooraamatuid. Algkool alustas tegevust 1949 St. Johni kiriku kõrvalruumides Peetri koguduse õpetaja Oskar Puhmi juhtimisel, 1960. a-st asub Eesti Maja ruumides, 1998. a-st on kooli juhataja Tiiu Kajak. Keskkool alustas tegevust 1964, gümnaasium 1982; gümnaasium on mõeldud keskkooli jätkuna, seal saab täiendada eesti k-e alaseid ja Eesti-ainelisi teadmisi. Keskkooli ja gümnaasiumi on juhatanud kooli asutamisest peale Edgar Marten, a-st 2003 on juhataja Ene Timmusk. 2003. a. oli algkoolis 82, keskkoolis 52 ja gümnaasiumis 13 õpilast, keelekursustel osalejaid oli 27.

torupill, õhukotiga puhkpill. Eestis teatakse Ida-Euroopa tüüpi t-i 16. saj-st. T-i õhukott oli tehtud saartel ja rannikul hülge, mujal härja vm. suurema looma maost, ka koera- või kitsenahast, harva sea- või härjapõiest. Puust torusid oli kolme liiki: 1) õhu tuulekotti puhumiseks nahkklapiga napp, 2) viisi mängimiseks 5—6 sõrmeauguga sõrmiline, milles heli tekitas pilliroost või hanesulest piuk, ja 3) burdoonbassi mängimiseks 1—2, harva 3 pikemat pilliroost piuguga (bassi)toru. Tihti oli sõrmilise alumise otsa lähedale poolviltu puuritud auk, millest torusse torgati helikõrguse reguleerimiseks vitsaraag või õlekõrs. Õhuvoolu (sõrmilisse ja bassitorudesse) reguleeriti käsivart vastu tuulekotti surudes. 18. saj. lõpuni oli t. eestlaste põhiline tantsu- ja tavandimuusikapill. T-i-muusika avaldas suurt mõju uuema rahvalaulu kujunemisele. 19. saj. tõrjus t-i kõrvale viiul, hiljem lõõtspill. ▸

TOUREST [*tu:rest*], Eesti Turismifirmade Liidu (ETFL) korraldatav rahvusv. turismimess. Esimene T. toimus Tallinnas 1.—3. XI 1991, sellest võttis osa 82 eksponenti 8 riigist, näitusepinda oli 911 m². 1999. a. oli esindatud 24 riiki enam kui 430 osalejaga ja näitusepinda oli 4580 m². T-i muutumise rahvusv. tähtsusega turismisündmuseks on põhjustanud Tallinna hea geograafiline asukoht (sild Põhja- ja Lääne-Euroopa ning Balti riikide ja Venemaa vahel), arenenud infrastruktuur, Eesti turismimajanduse kiire areng ning vajalikku oskusteavet omava organisatsiooni (ETFL) ja tänapäevase messikeskuse olemasolu. T-l kuulutatakse välja ETFL-i valitud aasta parim turismiobjekt ja aasta parim turismiedendaja.

TPÜ Ökoloogia Instituut, lüh. ÖI, TPÜ teadus- ja arendusasutus, mis täidab iseseisvaid ülesandeid (tegutseb a-st 1997); on Eesti TA Ökoloogia Inst-i (1992—95) õigusjärglane, too moodustati siis, kui reorganiseeriti Eesti TA Ökoloogia ja Mereuuringute Inst. (1989—91). TPÜ ja Ökoloogia Inst-i ühine geoökoloogia õppetool töötab a-st 1993. ÖI annab magistri- ja doktoriõpet. 1998 sõlmiti instituudi ja Eesti TA vahel assotsiatsioonileping. Teadustegevuse põhisuundi: aineringe protsesside ajalis-ruumilise muutlikkuse uurimine, ökosüsteemide arengusuundade modelleerimine ja prognoos, kliimategurite osa maastike ja ökosüsteemide arengus ning inimtegevusest tugevasti mõjutatud ökosüsteemide renoveerimise alused. ÖI teostab alus- ja rakendusuuringuid, et tundma õppida ja hallata organismide, maastike, ökosüsteemide ja geosfääride seisundit, arengut ja funktsionaalset struktuuri, ning osaleb arendustegevuses, keskkonnateaduse edendamises ja erialase kaadri ettevalmistamises. 2001. a-st töötavad ÖI-s keskkonnauuringute, maastikuökoloogia, Tartu ja Kirde-Eesti osk. A-st 1989 on dir. Jaan-Mati Punning. Väljaandeid: „Institute of Ecology. Annual Reports" (a-st 1992), „Institute of Ecology. Publications" (a-st 1993).

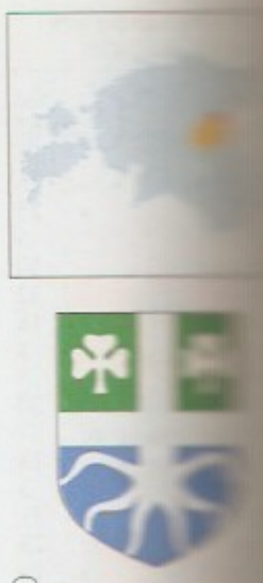

Torma vald. vapp ja lipp

Torma vald: asulati

Alevikud
Sadala
Torma
Külad
Iravere
Kantküla
Kodismaa
Koimula
Kõnnu
Leedi
Liikatku
Lilastvere
Näduvere
Ookatku
Oti
Rassiku
Reastvere
Rääbise
Sätsuvere
Tealama
Tuimõisa
Tõikvere
Tähkvere
Vaiatu
Vanamõisa
Võidivere
Võtikvere

Torupill

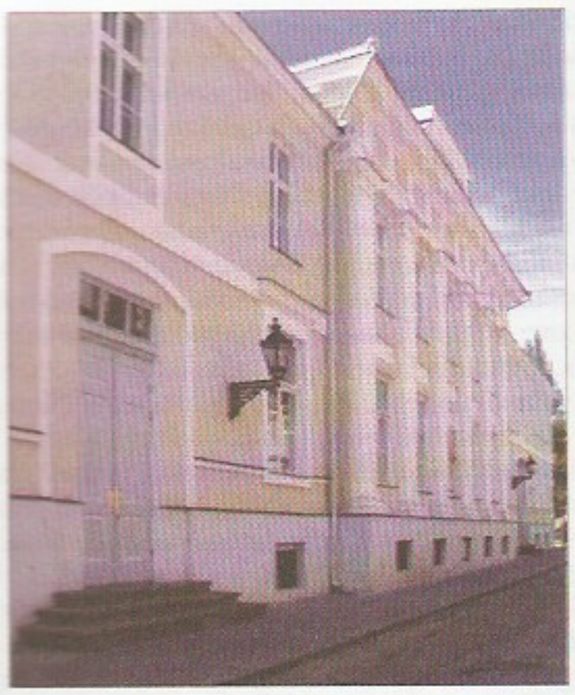

Treffneri Gümnaasium, Hugo Treffneri Gümnaasium, H. Treffneri 1883 Tartus asut. poeglastekoolist arenenud gümnaasium. Alustas tegevust 1884, kujunes 1890 täieliku gümnaasiumikursusega I järgu erakooliks, a-st 1907 oli eragümnaasium ja kandis sealtpeale H. Treffneri nime. Asus algul mitmes üürimajas, 1886—1919 Ülejõel oma majas, 1919. a-st end. Tartu Aleksander I Gümn-i (✧Tartu gümnaasium) hoones. Õppetöö toimus algul saksa ja a-st 1889 vene k-s, a-st 1918 on õppekeel eesti k. Oli H. Treffneri eluajal Eestis ainus põhil. eesti õpilaskonnaga ja kooli vastuvõtmisel vanusepiiranguta keskkool ning etendas olulist osa Eesti haritlaskonna kujunemisel. 230 T. G-i õpilast osales Vabadussõjas. Pärast H. Treffneri surma (1912) asutati gümnaasiumi ülalpidamise selts ja 1935 anti kool sihtasutusele. 1917—40 juhtis kooli H. Treffneri lellepoja pojapoeg Konstantin Treffner. 1940 kool riigistati, 1940—41 kandis nime Tartu 4. Keskkool, 1941—44 T. G. ja 1944—90 Tartu 1. Keskkool (1958. a-st A. H. Tammsaare nim.); T. G. taas a-st 1990. A-st 1954 on T. G. segakool, a-st 1961 on seal süvaõppega matemaatika- (a-st 1969 täppisteaduste), a-st 1989 bioloogia-keemia- ja a-st 1996 humanitaarklassid. Koolil on oma sümboolika, ilmuvad almanahh „Sulesepad" (a-st 1960) ja ajaleht „Miilang" (a-st 1926, taas a-st 1992). Vilistlasi: Peeter Arumaa, Pavel Bogovski, Kaarel Eenpalu, Jaan Einasto, Jüri Jaakson, Ain Kaalep, Jaan Kaplinski, Johan Kõpp, Ferdinand Laja, Jaan Lattik, Anto Raukas, A. H. Tammsaare, Juan Teemant, Friedebert Tuglas, Johannes Voldemar Veski, Eduard Vääri. Dir-eid: H. Treffner (1883—1912), K. Treffner (1917—40), Allan Liim (1956—70), Laine Randsepp (1975—87), Helmer Jõgi (1987—2001) ja a-st 2001 Ott Ojaveer. 2002/03. õ.-a. oli T. G-s 535 õpilast ja 43 õpetajat.

B: *Treffoonia 1883—1978: HTG mälestusteos.*

New York, 1977; *Tartu koolid läbi aegade.* [Koost. A. Nurk.] Trt., 1983; *Treffoonia 110.* [Koost. A. Ilus.] Trt., 1994. ◂

Trepimäe kaitseala asub Rannu v-s Võrtsjärve idarannikul; 14 ha. Asut. 1964 luitemetsa kaitseks. Kaitsealal asub kuni 13 m kõrgune Võrtsjärve murrutusastang. Trepimäel kasvab leedemuldadel 90-aastane männik. Piirkond on tuntud puhkeala.

Treppoja algab u. 4 km Keilast loodes, suubub Klooga supelranna kohal Lahepera lahte; pikkus 8 km, jõgikond 40 km². Lasnamäe lademe paeastangust laskudes moodustab kuueastmelise joastiku (kõrgus 5,6 m; LK), sellest alamal suubub T-sse vasakult Tuulna oja (6 km). ◂

„TriaLogos", rahvusv. kultuuridialoogi festival, mis algas 1998 (pühendatud aastatuhandevahetusele ja kristluse 2000. aastale) ning jätkub nii sügis- kui ka talvesessioonidena. Festivali eesmärk on taastada Euroopas kristliku vaimukultuuri vundamendile rajatud ühine dialoogiruum ja seda arendada. „T-e" temaatilisi suundi on kolm: 1) ida, lääne ja Eesti dialoog, 2) kunsti, teaduse ja religiooni dialoog ning 3) mineviku, tuleviku ja oleviku dialoog. Festivalil on osalenud paljude Euroopa ja Põhja-Ameerika maade silmapaistvaid kultuuri- ja kunstitegelasi ning teadlasi, usu- ja poliitikajuhte ning äriinimesi. Festivali ellukutsuja ja üldjuht on olnud Taivo Niitvägi, selle valdkondi on kureerinud Doris Kareva (poeesia), Lembit Peterson (teater), Mihhail Lotman (teadusseminarid) ja Dominikaani Vendade Ordu (ühispalvused). Korraldajad: Ühendus Ladina Kvartal, Dominikaani Vendade Ordu, Kultuurikeskus Hereditas, Mikaeli Ühendus, Vanalinna Hariduskolleegium, „LinnaMuusikad".

Triigi laht, Väinamere laht, asub Saaremaa põhjarannikul Triigi ps-st idas. Lahte suubuvad Võlupe jõgi (pikkus 14 km, jõgikond 108 km²) ja Oitme oja (13 km ja 35 km²). Lahe lääneranna on Triigi sadam (süg. 3,5—4,5 m, 16 jahikohta, parvlaevaühendus Hiiumaaga Sõru sadama kaudu).

Trio LSL, meediaettevõte; asut. 1991. Kuulub *Metromedia International*'ile, Eesti Meediale ja Heino Raivetile, tema omad on raadiojaamad Kuku, Uuno, Uuno Plus, Elmar, Uuno Pop ja venekeelne 100 FM ning Interneti portaal uno.ee. Töötajaid üle 60, juht a-st 2001 Priit Jõgi.

TRK keelpillikvartett alustas tegutsemist 1944, koosseisu kuulusid Evald Turgan, Vladimir Alumäe, Herbert Laan ja August Karjus. Sama aasta E. Turgan vahistati, I viiuliks sai V. Alumäe, juurde tuli Artur Värik. Algatati kammerkontserdid Mustpeade Majas. Heino Eller pühendas kollektiivile oma III kvarteti (1945), klassika kõrval olid repertuaaris nt. Šostakovitši I kvartett ja „Kvintett". Vahepeal soikunud tegevus elavnes 1956 (liitus Endel Lippus, II viiul), kui hakati valmistuma Moskvas toimuvaks Eesti kunstidekaadiks. Kvartett võeti ENSV Riikliku Filharmoonia koosseisu (1956—59 ENSV Riikliku Filharmoonia keelpillikvartett), see tõi kaasa pideva kontserttegevuse ja esinemised teistes NSV Liidu linnades (Odessas, Chişinăus jm.). Kvartetile lõid teoseid Eino Tamberg, Jaan Rääts jmt. Filharmoonia otsus (1959) vähendada kvarteti koormust poole peale kärpis muusikute indu, tegevus rauges. 1960 taasalustati mängimist TRK k-na E. Lippuse algatusel (ülejäänud liikmed: Harald Aasa, H. Laan ja Toomas Tummeleht). Dets. 1962 algatati koostöös Tallinna Riikliku Kunstimuuseumiga kontsertide andmine Kadrioru lossis, hooaja jooksul valmistati ette 6 kava, mis kanti ette ka Viljandis ja Tartus. Mitmekülgses repertuaaris (Beethoven, Bartók, Britten, Barber) oli kindel koht Eesti uudisloomingul: ansamblile kirjutasid Ester Mägi, Villem Reimann, Edgar Arro, Arvo Pärt, Kuldar Sink jmt. helilooja. Koosseis, millega 1965 olid liitunud Mati Kärmas (II viiul) ja Paul Purga (vioola), lõpetas tegevuse 1968. Lühikest aega tegutses

TRK k-i nime all kvartett (hiljem ERSO keelpillikvartett), mille koosseisu kuulusid M. Kärmas, Aleksander Zagorulko, P. Purga ja T. Tummeleht, kelle plaadi (E. Tambergi „Kvartett", K. Singi „Haikud" jmt. teost) andis välja *Melodija*. TRK k-na alustas 1984 tegevust ka praegune ✧Tallinna Keelpillikvartett. ▸

„Trumm", õieti Tallinna Lasteteater „T.", ✧Salong-Teater.

Tsirguliina, alevik Tõlliste v-s Tartu—Valga rdt. ääres; 530 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 260 õpilast), rahvamaja, rmtk., postkontor, velskripunkt ja Sangaste rdtj. — Alevik tekkis Laatre ja Tõlliste mõisa piirimaile Raa talu maadele pärast rdtj-a rajamist 19. saj. lõpus. 1909 asutati tellisevabrik. A-ni 1974 oli T. Lõuna-Eesti tellisetööstuskeskusi. T. nimi tuleneb esimeste krundiomanike nimedest (Teder, Kull, Vares; *tsirk* Võru murdes 'lind').

Tsitre fosforiidimaardla asub Harjumaal Kuusalu v-s; pindala 1106 ha, sh. ✧Lahemaa RP-s 192 ha. Tootus kiht (paksus keskm. 1,7 m) on Ordoviitsiumi ladestu Pakerordi lademe nn. oobolusliivakivi. Katendi paksus on 7—32 m. Toormes sisaldub keskm. 8,5 % P_2O_5. Sobib väetiste tootmiseks. Hüdrogeoloogilised olud on soodsad. Ei kaevandata. 1. I 2003 oli passiivne reservvaru 41 982 000 t.

Tsitre kihistu, Eesti aluspõhja Ülem-Kambriumi ladestiku ülemine kihistu, mis iseloomulike kivististe järgi on jälgitav kitsas vööndis Põhja-Eesti paekalda lähedal alates Tallinnast kuni Toilani. Väheste kivististe tõttu puuraukudes ei eristu. Koosneb helehallist peeneteralisest liivakivist ja üksikutest pruunikashalli savi vahekihtidest; paksus 2—3 m. Nime saanud Tsitre k. järgi, mille lähedal Turjekeldri paljandis on kihistu kõige iseloomulikum läbilõige.

tsiviilseadustik, tsiviilõiguse süstematiseeritud normide kogum. 1940. a-ni kehtis Eestis nn. Balti eraõigus (✧Balti provintsiaalseadustik). 1940. a-ks oli ette valmistatud t-u eelnõu, kuid see jäi seadusena vastu võtmata. See eelnõu oli aluseks taasiseseisvunud Eesti 1990. a-tel koostatud t-le. T. koosneb viiest eraldi seadusena vastuvõetud osast: t-u üldosa seadus, asjaõigusseadus, perekonnaseadus, pärimisseadus ja võlaõigusseadus.

Tsolgo järved asuvad Ugandi lavamaal u. 10 km Võrust kirdes. Loode—kagu-sihilisse aheljärvestikku kuuluvad (loodest loetletuna) Lauga, Karsna, Pille, Anne-, Must-, Kõver- ja Pikkjärv. T. j-d on tekkinud arvat. vanas mattunud ürgorus jääpankade sulamislohkudesse (söllidesse), seda näitab järvede suur sügavus. Elustikus on mitu haruldust, eriti Karsna järves (järvlahnarohi (LK II), mõru vesipipar, mitu haruldast selgrootut). Karsna ja Pikkjärv on vähetoitelised, Lauga segatoiteline, teised järved on pehmeveelised ja rohketoitelised. Põhilised kalad särg, ahven, haug ja latikas.

tsunft (sks), keskajal ja uusaja alguses ühe (või mitme lähedase) ameti või eriala linnakäsitööliste kutseühing, ühtlasi liikmete eraelu reguleeriv seltskondlik, kiriklik ja sotsiaalhoolekandeorganisatsioon. T-l oli valitav vanem ehk oldermann (võidi valida ka mitu vanemat). Põhimäärustikku (skraa ehk šraag) hakati u. 13. saj. vormistama kirjalikult. Eestis tekkisid t-d hiljemalt 14. saj. keskpaiku; 14. saj-st pärinevad Tallinna rätsepate (a-ist 1363—75), kullasseppade (1393) ja lihunike t-i skraa (1394). Peale käsitööliste moodustasid t-e väikekaubitsejad ja veondustöölised, enamik t-e hõlmas mitme kutseala inimesi. 15. saj. lõpus oli Tallinnas 14 t-i, millel oli oma skraa, 16. saj. keskel oli selliseid t-e 18, 17. saj. lõpus 31, 18. saj. keskel 28. Tartus oli 1729. a. 18 ja 1858. a. 21 t-i. T-isund kaotati Balti kub-des 1866, Eestis kaotati t-d lõplikult 1920. Vt. ka gild.

B: K. Kaplinski. *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*, 1.—2. Tln., 1980; K. Kaplinski. *Tallinn — meistrite linn*. [Tsunftidest ja ametitest.] Tln., 1995.

Tsõõrikmäe meteoriidikraater, Eesti vanim, pärast jääaega (u. 9500 aastat tagasi) tekkinud väikekraater (∅ 40 m), paikneb Räpina lõunapiirist u. 600 m kagus olevas metsas. Kraatrit ümbritsev kuni 1 m kõrgune vall on tugevasti lamendunud, kraatri süvend on täitunud 5 m paksuse turbalasundiga. Kraater asub tervikuna 5,5—6 m paksuses põhimoreenikihis, ulatumata Devoni liivakividest aluspõhjani. Kraatri läänepiirdel lasub moreenil õhuke viirsavikiht, mis süvendi lähedal on muljutud keerukateks rikkedeformatsioonideks. Meteoriidiainest pole leitud. 1978—85 on T. m-t uurinud Ago Aaloe, Enn Pirrus, Reet Tiirmaa ja Ülo Kestlane. LK. ▾

TRK k[illegible]
Kadrioru [illegible]
sarja kujun[illegible]
Vive Tolli

Tsälbamägi asub Haanja kõrgustikul Suurest Munamäest lõunas Plaksi ja Kääraku k. mail, kuulub ✧Haanja LP-sse; kõrgus 293 m, suhteline kõrgus kuni 50 m. T-e loodejalamil asub Tuuljärv.

G. Tšernjavskaja balletistuudio, 1923—46 (vaheaegadega) Tallinnas tegutsenud erakool. Selle asutaja ja juht Galina Jarova-Tšernjavskaja, kes oli lõpetanud Moskva koreograafiakooli, kutsuti 1923 „Estoniasse" esinema ja ta jäi Eestisse. Tema koolis õppisid tulevased Eesti tantsupedagoogid Nadežda Taarna, Zoja Kalevi-Silla ja Alice Tšernova, tantsijad Veera Leever, Ija Eberlein, Kitty Kuskova jpt. 1946—59 õpetas G. Tšernjavskaja Tallinna Koreograafiakoolis.

TTÜ Eesti Energeetika Instituut asub Tallinnas, a-st 2002 TTÜ autonoomne teadus- ja arendusasutus. Asut. 1937 ✧Loodusvarade Inst-na, kandis 1940—41 nime Tööstuslike Uurimiste Inst., mille õigusjärglane oli 1944 Moskvas asut. Eesti NSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinst., see nimetati 1946 Eesti NSV TA Tööstusprobleemide Inst-ks, 1952 Energeetika Inst-ks, 1963 Termofüüsika ja Elektrofüüsika Inst-ks, 1993 Eesti TA Energeetika Inst-ks ja 1996 Eesti Energeetika Inst-ks. Teadustegevuse põhisuunad on olnud Eesti kütuse- ja energiamajanduse analüüsimine, kütuse- ja energiamajanduse arengu- ja tegevuskavade koostamises osalemine, elektroenergeetiliste süsteemide funktsioneerimise ja arengu analüüsimine ning optimaalse juhtimise meetodite loomine, põlevkivi jt. tahkete kütuste tõhusate ja keskkonnasõbralike põletamistehnoloogiate ning seadmete loomine, taastuvenergiaallikate optimaalsete kasutusviiside ja -mahtude määratlemine, energeetikaga seoses olevate keskkonnaprobleemide käsitlemine ning rahvusv. teadus- ja arendustegevuse koostööprogrammides osalemine. Struktuuriüksused: energiamajanduse, elektroenergeetika, soojustehnika, energiaprotsesside diagnostika ja alternatiivenergeetika labor. Instituudi juures töötavad OPET Eesti Keskus (EL-i Energiatehnoloogia Infokeskus Eestis), Balti Energiasüsteemide Uurimise Assotsiatsioon (BESUA) ja Eesti Tuuleassotsiatsioon. Töötajaid (1. I 2003) 38, sh. 16 teadustöötajat.

Tsõõrikmäe meteoriidikraater [illegible]
varakevadel

B: *Ühe instituudi lugu.* [Koost. P. Tamkivi.] Tln., 1997. 1

TTÜ Geoloogia Instituut, 1946 ENSV TA instituudina loodud ja 1947 tööd alustanud uurimisasutus. Teaduskorralduse seaduse muutmine põhjustas 1995 instituudi üleviimise Kultuuri- ja Haridusmin-i haldusesse (avalik-õigusliku asutusena) ning 1997 ühinemise TTÜ-ga (autonoomse teadus- ja arendusasutusena). Eesti loodusoludest ning ühisk-a arengu vajadusist lähtudes on instituudi peaülesanne alusuuringute tegemine. Algaastail täitis TTÜ G. I. ka geoloogiateenistuse ülesandeid ning a-ni 1992 moodustasid instituudi tööst suure osa rakendusgeoloogilised uuringud, sh. maavarade (põlevkivi, fosforiidi, ehitusmaterjalide) uuringud, hüdrogeoloogilised uuringud ning veekaitse-, geofüüsika- ja meregeoloogiaalased uuringud. A-st 1995 on alusuuringute põhisuunad maakoore ehitus, geodünaamika ning pinnavormide kujunemine, Vana- ja Uusaegkonna stratigraafia ja orgaanilise maailma evolutsioon, paleokliima ja paleogeograafia, kivimite, mineraalide ja maavarade koostis, omadused ja nende tekke tingimused. Viimastel aastatel on uuringuid palju ajakohastatud ja seostatud maailmateaduse juhtsuundadega (nt. mikropaleontoloogia, sündmusstratigraafia, meteoriitika, isotoopgeoloogia ja geoloogiliste protsesside modelleerimine). Neis valdkonnis on instituut saavutanud rahvusv. tunnustuse. A-ni 1991 (kuni teadus- ja kõrgharidusreformini) oli instituudil suur osa noorte teadlaste kasvatamisel (kaitsti üle 60 teaduskraadi). 2003. a. oli TTÜ G. I-l kolm osakonda: aluspõhja, teaduskogude ja kvaternaarigeoloogia osk. ning viimase koosseisus isotoop-paleoklimatoloogia labor. Töötajaid oli 1947. a. 28 (neist 6-l teaduskraad), 1990. a. 193 (51-l teaduskraad) ning 2003. a. 74 (47-l teaduskraad). Vt. ka 11. kd., lk. 494. 1

TTÜ Keemia Instituut, lüh. TTÜ KI, asutati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 23. I 1946 määruse alusel Eesti NSV TA koosseisus, tegutses 1947—2002 Tallinnas. 1947—89 oli Eesti NSV TA, 1989—95 Eesti TA inst., 1995—97 allus Haridusmin-le, 1998—2002 tegutses TTÜ autonoomse teadus- ja arendusasutusena. 1950—90 olid peamised uurimisvaldkonnad põlevkivikeemia ja -tehnoloogia, orgaaniline süntees, füsikoorgaaniline keemia ja preparatiivne biokeemia, sh. terpenoidide ja pindaktiivsete ainete süntees, hapnikuühendite ja küllastumata süsivesinike süntees ning füsioloogiliselt aktiivsete ühendite — prostaglandiinide, juvenoidide jms. — süntees ja eraldamine. 1979—90 töötas instituudi alluvuses Orgaanilise Sünteesi ja Biopreparaatide Katsetehas, seal testiti uusi tehnoloogiaid ja juurutati neid (katse)tootmisena. 1991—2002 olid teadustöö põhisuunad analüütiliste eraldusmeetodite füüsikalis-keemilised alused, bioaktiivsete ainete keemia, orgaaniliste ainete süntees, põlevkivide keemia ja põlevkivitöötlemise protsesside alused ning keskkonnakeemia ja -tehnoloogia. 1984—99 anti instituudi toel välja rahvusv. põlevkivialast ajakirja ✧„Oil Shale". 2001 viidi põlevkivide ja põlevkiviõli teadusosk. üle TTÜ Põlevkivi Inst-i. 2002 oli TTÜ KI-s 4 teadusosk-a ja üks labor, töötajaid 100 (sh. 49 teadustöötajat). TTÜ KI tegevus lõpetati 31. XII 2002, valdav osa töötajaid viidi üle TTÜ matemaatika-loodusteaduskonna keemia-inst-i ning keemia- ja materjalitehnoloogia teaduskonna instituutidesse. 1

TTÜ Küberneetika Instituut, TTÜ autonoomne teadus- ja arendusasutus, asub Tallinnas, asut. 1960 ENSV TA uurimisasutusena, praegune staatus a-st 1997. Peamised uurimisvaldkonnad on arvutiteadus ja infotehnoloogia (teadmuspõhine tarkvaratehnika, automaatne programmide süntees, paralleel- ja hajusarvutused, tarkvarasüsteemid), juhtimissüsteemid (kontseptuaalanalüüs, juhtimissüsteemide teooria, foneetika ja kõnetehnoloogia), mehaanika (mittepurustav pingeanalüüs (akustodiagnostika, fotoelastsusmeetod), mittelineaarne dünaamika, südamelihaste kontraktsioon, solitonid) ja matemaatika (lähendusmeetodite teooria, pöördülesanded, matemaatiline loogika). Instituudil on mehaanika ja rakendusmatemaatika, juhtimissüsteemide ja tarkvara osk., fotoelastsuslabor ning foneetika ja kõnetehnoloogia labor. Instituudil põhineb 2 teaduse tippkeskust: Mittelineaarsete Protsesside Analüüsi Keskus (juht Jüri Engelbrecht) ja Töökindlate Arvutisüsteemide Uurimise Keskus (juht Jaan Penjam). Instituudil on teadussidemed paljude riikide teadus- ja õppeasutustega. Töötajaid 80 (1. I 2003), neist 40 teadustöötajad. 1

TTÜ Põlevkivi Instituut, TTÜ autonoomne teadus- ja uurimisasutus, asub Kohtla-Järvel, asut. 1958 Põlevkivi TUI-na. Alates 1965. a-ni ENSV Rahvamajanduse Nõukogule, oli seejärel üleliidulises alluvuses, 1989. a-st on taas Eesti alluvuses, praegune staatus a-st 1997. Teadustegevuse põhisuunad on maailma msg. maardlate põlevkivi keemiliste ja tehnoloogiliste omaduste uurimine, põlevkiviõli termotöötlemisviiside ja -seadmete täiustamine ning väljamine, põlevkiviõli koostise ja omaduste uurimine ning selle põhjal uute kütuste ja keemiasaaduste valmistamine, vedel- ja tahkekütuste keemia ja tehnoloogia alane uurimis- ja arendustöö, põlevkivivaru kasutamise uurimis- ja arendusprojektide koostamine ja koordineerimine ja keskkonda säästvate tehnoloogiate loomine. 2003 oli instituudil 3 laborit — keemialabor, kütuste ja õlide analüüsi ning põlevkivi- ja põlevkiviõli labor. Töötajaid 41 (2003), sh. 15 teadustöötajat. Dir-d: Jevgeni Petuhhov (1958—82), Richard Joonas (1982—99) ja Jüri Soone (a-st 1999).

„The Tuberkuljoosid" [*duo*], 1991 Sindis Alar Aigro eestvedamisel kergemat tüüpi punkrokiga alustanud ansambel, mille solist on Summer (Indrek Raadik). Populaarsus tuli 1994 looga „Lilleke rohus" (A. Aigro ja Tõnu Trubetsky). A. Aigro on loonud valdava osa ansambli lauludest. Välja on antud kümme plaati ja hulk singleid.

Tubina Ühing, ✧Rahvusvaheline Eduard Tubina Ühing.

„Tubin ja tema aeg", rahvusv. muusikafestival, mis a-st 2001 jätkab Eduard Tubina muusikapäevade (1990 ja 1995—96) traditsiooni. Festivali eesmärk on tutvustada ühe Eesti silmapaistvaima helilooja mitmekesist ja väärtuslikku helilooming ut, mida ei ole msg. põhjustel piisavalt esitatud, ning teiste Eesti klassikute püsiväärtuslikke helitöid ja Tubina silmapaistvate kaasaegsete loomingut, mis on ajastu üldises kontekstis seotud tema loomingu ga. Eesti muusika laiemaks tutvustamiseks püüab festival kaasata Eesti interpreetide kõrval välisorkestreid ja -soliste. Kontserte on antud ka väljaspool Tallinna (Tartus, Viljandis, Narvas, Pärnus jm.) ning Peterburiski. Festivali korraldavad ✧Rahvusv. Eduard Tubina Ühing ja ✧„Eesti Kontsert", kunstiline juht on olnud 1995—96 Neeme Järvi ja a-st 2001 Vardo Rumessen. 4

„Tudengijazz", a-st 1982 toimuv rahvusv. üliõpilaste džässifestival. „T-i" eesmärk on Eesti noorte muusikute loovprojektide ning Eesti ja välismaa muusikute ühisprojektide toetamine, džässitraditsioonide edasiviimine ja noore kuulajaskonna vaimsuse kasvatamine. „T." on kogunud tuntust Euroopa muusikatudengite seas ja saanud Eestis iga-aastaseks tudengidžässi tippsündmuseks. „T-l" kohtub ja võrdleb oma oskusi enamik Eesti noori muusikuid (2002 osales neid kokku 110); festivalil on esinenud ka Venemaa, Soome, Rootsi, Leedu, Taani, Iisraeli, Saksamaa, Šveitsi jt. maade muusikud (Igor Bril, Vjatšeslav Ganelin, Conrad Bauer, Petras Vyšniauskas, Skirmantas Sasnauskas, Datevik Hovanesjan, Viktor Tsoi, Mihhail Alperin jpt.) ning Eesti tippmuusikud Jaak Sooäär, Raivo Tafenau, Toivo Unt, Villu Veski jpt. Festivali peakorraldajad: Märt Ratassepp, Märt Krell, Tiiu Valper, Eero Raun (1991—92),

Jaak Sooäär (1993—95), Tauno Antsmäe (1996—2001) ja Rünno Karna (a-st 2001). ▲

Tudre kaitseala asub Koeru v-s; 45 ha. Asut. 1991 karstiala kaitseks. Kaitsealal asub u. 800 m pikkune selgelt piiritletav nõgu, mille üks veer on suhteliselt lauge, teine järsk. Kevaditi ja suurvee ajal koguneb sinna vesi, moodustades 1—2 kuuks kuni 2 m sügavuse järviku. Vesi väljub nõo põhjas olevate rohkete väikeste karstilohkude ja -lehtrite kaudu.

Tudu, alevik Vinni v-s Rakverest 40 km kagus Rannapungerja mnt. ääres; 450 el. (2000). Alevikus on Vinni v-a T. osavalla keskus, põhikool (asut. 1850 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 75 õpilast), postkontor, rmtk., T. metskonna keskus, kirik (ehit. 1925, Viru-Jaagupi abikirik) ja kalmistu (a-st 1922). Töötavad saeveski ja puitehitusfirma. — T. küla on esmamainitud „Taani hindamisraamatus" (*Tydy*); külast kagus tekkis 18. saj. lõpul T. mõis (*Tuddo*). Asula arengut mõjutas Sonda—Mustvee kitsarööpmelise rdt. ehitamine (avati 1926, suleti 1971), T. rdtj-a juurde kujunes metsatööliste asula (T. asum). Alevik moodustati 1977, kui T. asumiga liideti mitu T. ümbruse metsaküla.

Tudulinna, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Alutaguse lõunaosas Tagajõe alamjooksul Rakvere—Rannapungerja ja Avinurme—Iisaku mnt. ristmel; 306 el. (2000). Asulas on põhikool (asut. 1842 külakoolina, oli 1954—63 keskkool, 2002/03. õ.-a. 56 õpilast), kultuurimaja, rmtk., postkontor, tervisekeskus ja apteek. Tegutsevad T. hej. (Rannapungerja jõel) ja saeveski. T. Rahu kirik on ehit. 1939 (arh. Eugen Sacharias), vana kirik (kogudus lõhenes 1930. a-il) on varemeis, kalmistul on Vabadussõja mälestussammas (avati 1923, taastati 1990). Aleviku lääneserval olev Linnamägi (70 m) on Iisaku—Illuka oosistiku läänepoolseid kõrgendikke, linnuse jälgi seal teada pole. Mäel asuvat sulglohku on peetud vulkaanikraatriks (✧„Liivimaa atlase" Tartumaa kaardilehel; *ein erloschener Volcan*). — T-t on esmamainitud külana 1583 (*Tutinlinna*), mõis (*Tuddolin*) eraldus Rakvere mõisast 19. saj. alguses.

Tudulinna vald asub Ida-Virumaa edelaosas; 269,38 km², 651 el. (2003). Keskus Tudulinna alevikus. Paikneb ✧Alutaguse madalikul. Valdavalt tasast ja metsast maastikku ilmestab Tudulinna läh. Iisaku—Illuka oosistiku läänepoolne jätk. Valda läbivad Tagajõgi ja Rannapungerja jõgi, neist viimane voolab enne suubumist sügavas orus läbi Peipsi-äärse luitestiku. Jõe suudmest läänes on ✧Järvevälja MKA. Metsamaa hõlmab vallast 68, sood 21 % (✧Muraka LKA). Valda läbivad Tartu—Jõhvi ja Rannapungerja—Rakvere mnt. Rannapungerja jõe suudmes on sadam. Peale valla keskuses asuvate haridus- ja kultuuriasutuste on Oonurmes rmtk. Huviväärne on Tudulinna ümbrus (linnamägi, hej., kaks kirikut, surnuaed, Vabadussõja mälestusmärk). Tähtsaimad tegevusvaldkonnad on põllu- ja metsamajandus. Suurimad ettevõtted on OÜ Wind Trans ja IMB Puidutoodete AS (mõlemad tegelevad puidu töötlemisega). Valla Peipsi järve äärne osa on kujunenud puhkealaks. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ▸1

Tudusoo maastikukaitseala asub Laekvere ja Vinni v-s; 2754 ha. Asut. 1981 rabade, loodusmetsade ja ohustatud liikide kaitseks. Juba 1976 moodustati samas väike pruunkarureservaat ning 1981 Luussaare ja Tudu-Järvesoo soo-KA. Praegused piirid ja staatus a-st 1997. Kaitseala sood on tekkinud madalaveeliste järvede ja allikaliste gleimuldade soostumisel. Turbakihi paksus on kuni 6,5 m. Järvesoo laukarohke raba keskel paikneb Tudu järv (25,7 ha, süg. 2,5—5 m). Luussaare rabas on kaks lehtmetsaga kattunud soosaart —: Luussaar ja Sikusaar —, mis on olnud sõdade ajal pelgupaigaks. Kaitsealal elavad must-toonekurg, kalakotkas ja lendorav (kõik LK I), valgeselg-kirjurähn ja metsis (mõlemad LK II) ning saarmas (LK III). ▸

Tuhala, küla Kose v-s T. jõe alamjooksul; 71 el. (2000). T. paikkond hõlmab ka Kata k. Huviväärsed on T. Kaarli kirik, kalmistu ja T. looduskeskus (seal on Ülo Õuna skulptuuriaed). Ala loodusmälestised moodustavad ✧T. MKA (tuntuim objekt T. Nõiakaev). T. mõisast on järel varemed ja 15 ha suurune liigirikas park. T-s on sündinud krahv Ludwig August Mellin (✧„Liivimaa atlase" koostaja, mälestuskivi T. pargis) ja Hjalmar Mäe. — Esimest korda on T-t mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Tohal*), mõisa kohta on teateid a-st 1468 (*Toal*).

B: A. Talioja. *Tuhala.* Tln., 1999, ²2001.

Tuhala jõgi, Pirita jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 26 km, jõgikond 112 km². Algab Kuimetsa lähedalt Tamsi allikatest, voolab läbi Järlepa soo. ✧Tuhala MKA-l voolab u. 1,5 km maa all, suubub Tuhala k-st põhjas. Tähtsaim lisajõgi on Kunila peakraav (7 km).

Tuhala karstiala asub Harjumaal Kose v-s ja on Eesti silmapaistvaim (188 ha). Karstivälja pikkus on 1,5 km ja laius 1,2 km. Karstialal voolav Tuhala jõgi kaob Ämmaaugu paljudes pugemites maa alla ja väljub sealt Veetõusme allikatena. Maa-aluse jõe kohal on üle 30 langatuslehtri ja 2 suurt langatusorgu. Suurvee ajal neeldub vesi 80 neelukohas, neist suurim on ✧Virulase koobas. Suurvee ajal hakkab vett üle ajama Nõiakaev (veehulk 100 l/s). 2001 tehti Nõiakaevu juures kindlaks elektromagnetilise kiirguse voog, nn. energiasammas. Kiirgus on tõenäoliselt seotud paekivis oleva vertikaalse lõhede süsteemiga. LK.

Tuhala maastikukaitseala asub Kose v-s; 188 ha. Asut. 1989 hüdrogeoloogilise kaitsealana (kandis nime Kata karstiväli), et kaitsta karstivormirikast maastikku, praegune staatus a-st 1998. Seal asuvad Nõiakaev, Eesti pikim koobas ✧Virulase koobas ja Eesti tugevaim energiasammas. T. m. vahetus naabruses kasvab rohkem kui 300 aasta vanune Kataveski Ohvrihiie kadakas (kõrgus 4 m, ümbermõõt 1,2 m). 2001 avati T. m-l karstiuurija Ülo Heinsalu mälestusmärk. ▸

1560. aasta ülestõus, Koluvere ülestõus, Lääne-Eesti talupoegade Vene-Liivimaa sõja aegne aadlivastane ülestõus. Algas sept-i II poolel Liivimaa Ordule kuuluva Harjumaa ja hertsog Magnuse valdusse läinud Läänemaa piirialal (Märjamaa, Kullamaa ja Hageri khk-s). Mässu põhjustasid aadli kehtestatud suured maksud ja raske mõisatöö ning kaitsetus välisvaenlase (moskoviitide) ees. Põletati mõisu ja tapeti aadlikke. Ülestõus võttis sedavõrd ohtliku ilme, et ordumeister Goddert Kettler pidas vajalikuks teatada sellest Poolasse ja hertsog Magnus Taani kuningale. Ülestõusnud talupojad, keda oli okt-i alguses üle 4000, valisid oma juhiks (kuningaks) eestlasest sepa. Püüded saada Tallinna rae toetust luhtusid. Kui üles-

tõusnud olid asunud piirama Koluvere linnust, kuhu oli peitunud suur osa Harju- ja Läänemaa aadlikest, ründas neid 13. või 15. okt. endise piiskopkonna foogti Christoph von Münchhauseni väesalk. Talupojad said lüüa, langes u. 70 ülestõusnut, juhid (sh. kuningas) võeti vangi ja hukati.

1960. aasta kunstirühmitis, Eesti kunstis esimene II maailmasõja järgne mitteametlik rühmitis, tegutses Tartus. Moodustus 1956—57 Tartu Riiklikus Kunstiinst-s kujunenud sõpruskonnast, keskne isik oli 1956 vangilaagrist vabanenud Ülo Sooster. Rühmitise looming oli suunatud ametliku kunsti (sotsial. realismi) vastu, arendati ✧„Pallasest" lähtuvat kolorismi, viljeldi abstraktsionismi ja sürrealismi. Suurt osa teoseid ei lubatud näitustele välja panna. 1960 toimus Tartu 8. Keskkoolis tsenseerimata näitus, millega kaasnes manifest (sellele järgnes tagakiusamine). Liikmed olid Valve Janov, Silvia Jõgever, Kaja Kärner, Lembit Saarts, Liiidia Vallimäe-Mark ja Heldur Viires, rühmitisele seisid lähedal Olav Maran, Valdur Ohakas, Varmo Pirk, Henn Roode ja Heljulaine Zauram. Rühmitis mõjutas oluliselt Tallinnas ✧ANK '64 kujunemist.

Tuharu allikad asuvad Nissi v-s Turvaste k-s Valgejärve läh. Valgejärve vesi neeldub Turvaste kurisus ja väljub salaojast allikatena, millest algab Vihterpalu jõkke suubuv Veskioja. Oja vooluhulk on veevaesel ajal 30 l/s. 150 m pikkusel lõigul avaneb 6 alalist ja 6 ajutist allikat. Liivasesse pinnasesse moodustunud allikalehtrite laius on kuni 8 m ja süg. 1 m. Allikaala lõpus voolab oja paeklibul. T. a-d paiknevad ✧Valgejärve MKA-l.

tuhkapill, ✧pingipill.

tuhkapäev, tuhapäev, tuhkakolmapäev, vastlapäevale järgnev päev (9. veebr. — 8. märts), mil algab lihavõttepaast. T-a nimetus tuleneb tuhaga ülepuistamisest kirikliku patukahetsuse märgiks. Rahvapärimuses tähendab tuhk mustust ja laiskust. Et sellest lahti saada, valmistati t-l tuhaga täidetud peaga nukk (tuhapoiss) ja viidi salaja teise pere ukse taha. T-l tehti jahutoite: kuraskit, leiba ja tuhakooki.

Tuhu maastikukaitseala asub Hanila, Lihula ja Koonga v-s; 3660 ha. Asut. 1981 Tuhu soo ja sealsete haruldaste liikide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Tuhu soo on valdavalt madal- ja siirdesoo. Kaitsealustest liikidest elavad seal nt. kaljukotkas (LK I), metsis, sookurg (mõlemad LK II) ja teder (LK III) ning kasvavad soovalk, soohiilakas ja kärbesõis (kõik LK II), porss, kahkjaspunane sõrmkäpp ja soo-neiuvaip (kõik LK III).▲

„Tuisuline", rahvatantsuansambel. Asut. 1951 Tallinnas Tuletõrjeühingu klubis, a-st 1993 mittetulundusühing. Kunstilisi juhte: Ilma Adamson (1959—66), Ott (1966—89) ja Salme Valgemäe (1974—98), Janek Savolainen (a-st 1998). A-st 1963 rahvakollektiiv, 1970—86 oli tantsijaid u. 100. „T-se" repertuaari kuulub etnograafiliste tantsude seadeid, eestiainelisi autoritantse (pms. lüürilisi ja humoristlikke; enim S. ja O. Valgemäe omasid) ning teiste rahvaste (läti, leedu, moldova, ukraina, rootsi) tantse. Esinenud paljudes Euroopa riikides korraldatud tantsupidudel ja -festivalidel. NSV Liidu taidlusfestivali laureaat (1977, 1985). Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi.

Tuiu-Poka kurisute kaitseala asub Mustjala v-s; 10 ha, 4 lahustükki. Asut. 1973 karstivormide kaitseks. 5,8 km pikkune kurisute ala paikneb luitestunud rannavalli taga. Nõmme kurisutes on 4 karstilohku (Ø 10—40 m, süg. 1,8—2,5 m). Poka kurisu kujutab endast suure veeneelamisvõimega 2,5 m sügavust karstiorgu. Paatsa kurisu (Ø 20 m, süg. 3 m) saab oma vee maaparandusobjektilt. Pärisma kurisu on kuni 60 m pikkune, 2 m laiune ja 3 m sügavune karstiorg ja ka tema saab oma vee maaparandusobjektilt. Kaitseala lahustükkide vahel asub ✧Lepakõrve ja Küdema kurisute kaitseala.

Tuiu Rauasaatme mäed, muinas- ja varakeskaja rauasulatuskeskus, asus Põhja-Saaremaal, nime saanud Mustjala v-s Tuiu k-st kirdes asuva Rauasaatme liivaseljaku järgi. Uurimisel 1962 (Aita Kustin) ja 1986—97 (Jüri Peets) on Jürise järve ja Pelisoo ümbruse metsastel luiteahelikel avastatud mitusada rauarõukuhelikku ja nende juures lahti kaevatud mtg. konstruktsiooniga rauasulatusahjude ja kõhkääsiide jäänuseid. Iseloomulikud leiud on massiivsete tellisetaoliste õhutustorude tükid. Teada olevate rõhukuguste põhjal tehtud arvutuste järgi on T. R. m-de piirkonnas põhil. 11.—14. saj. toodetud kokku 1500—2000 t raua, mis arvat. ületas Saaremaa vajaduse. Maagi väikese fosforisisalduse tõttu oli raua kvaliteet kõrge. Raua tootmine hääbus 14. saj. keskel peale Jüriöö ülestõusu mahasurumist. Vt. ka Paatsa linnusease.

B: J. Peets. *The Power of Iron.* — Muinasaja Teadus, 2003, 12.

tulihänd, ✧kratt.

Tulika Takso, AS Tulika Takso, lüh. TT, sõiduteenuseid pakkuv ettevõte, tegutseb Tallinnas, asut. 1. VI 1993. Tegevust alustati ligi 300 sõiduautoga „Volga" ja 40 RAF-bussiga, hiljem asendati need sõiduautodega „Opel" (150) ning „Ford Transiti" ja „Wolkswageni" väikebussidega. 1999 moodustati AS Tulika Grupp ja TT-st eraldati teenindusega tegelevad osk-d ning moodustati tütarettevõtted OÜ Tulika Rent, Tulika Autokeskuse OÜ ja OÜ Tulika Jõhvi. 2001 oli TT transporditeenuste käive 27 mln. kr. ning Tulika Grupi kogukäive 78 mln. ja kasum 3 mln. kr. TT hakkas EV-s esimesena võimaldama rahvusv. krediitkaardiga ja kohalike pankade maksekaardiga maksmist.

„Tulimuld", väliseestlaste kirjandus- ja kultuuriajakiri. Ilmus Lundis Bernard Kangro ettevõtmisel ja toimetamisel 1950—93 (1950 3 nr-t, 1951—58 6 nr-t aastas, a-st 1959 4 nr-t aastas, kokku 191 nr-t; tiraažiarv oli alguses 3000, ilmumise lõppedes 900). Püüdes anda ülevaadet vabas maailmas loodud eesti kirjandusest ja kunstist ning rahvusteadustest, avaldas „T." algupärast lühiproosat ja luulet, tõlkeid, artikleid, mälestusi, esseid ning arvustusi (kirjanduse, teatri, kujutava kunsti, muusika ja humanitaarteaduste alalt). Kõige olulisemad neist on eesti kultuuriloo käsitlused, kirjanduskriitika ja esseed. Autoriteks olid pms. pagulaskirjanikud ja humanitaarteadlased. „T." vältis päevapoliitikat ja kajastas harva kodumaa kultuuripol. olukorda (erandiks oli „40 kirja" avaldamine), esindades ✧„Mana" kõrval tasakaalukalt alalhoidlikku hoiakut. Eesti Rahvusrmtk. väljaandel on ilmunud „T-a" 1950.—91. a. koondsisukord (Tallinn, 1993, koostajad Rita Hillermaa ja Krõõt Liivak). ▼

Tulimägi, ka Ervu mägi, voorjas põhja—lõuna-sihiline kõrgendik, asub Tartumaal, u. 6 km Võrtsjärvest idas; kõrgus 99 m, suhteline kõrgus 30—40 m. Paik-

neb Valguta voorestunud moreenitasandikul, koosneb pms. mandrijää sulamisvee setteist, millel on õhuke moreenkate. T-e piirkonnas asuvad Ervu, Valguta ja Lapetukme k.

Tulpe saared, ✧Suur-Tulpe, ✧Väike-Tulpe.

tulused, tulenõud, tuleriistad, tule süütamise vahendid — tuleraud (vanimad leiud Eesti alalt 11. saj-st), tulekivi ja tael. Tulekivina kasutati pms. kaltsedoni, tael tehti kase küljes kasvava torikseene viljakehast. Tulerauaga vastu kivi löömisel tekkinud säde püüti taelatükikesele, mis hõõgvele löönult pisteti kergesti süttiva materjali (süte, õlgede, kasetohu vms.) vahele ja puhuti põlema.

„Tuna", a-st 1998 Tallinnas 4 korda aastas ilmuv ajaloolis-kultuuriline ajakiri, Rahvusarhiivi, Tallinna Linnaarhiivi ja Eesti Arhivaaride Ühingu väljaanne. Peatoim. Ott Raun.

Tupenurme panga kaitseala asub Muhu v-s; 10 ha. Asut. 1959 panga ja Antsülusjärve rannaastangu kaitseks. Pangal on pinnakate õhuke, kaguosas pole seda üldse. Kaitsealal on paepealsel rendsiinal loopealse ja pangalõhede taimede kooslus.

Tupenurme pank asub Muhus Tupenurme k. läh.; pikkus u. 2 km, suurim kõrgus 2,3 m. Pank jääb nüüdisrannajoonest sisemaale, ta on Antsülusjärve ajal tekkinud astanguliste nõlvadega rifiline kaljuvoor, mille jalamil on kohati madalaid, peaaegu kinnivarisenud murrutuskulpaid. Paljanduvad kühmjad Jaagarahu lademe Kesselaiu kihistiku helehallid, tugevasti kavernoossed mikrokuni peenekristallilised biohermsed dolokivid. LK.

Turba, alevik Nissi v-s Riisiperest edelas Tallinna—Haapsalu mnt. ääres; 1110 el. (2000). Alevikus on kool (asut. 1940, praegu gümnaasium, 2002/03. õ.-a. 296 õpilast), kultuurimaja, postkontor, rmtk. ja tervisekeskus. Töötavad puidutöötlemis- ja kasvuturba tootmise ettevõtted. — Asula arengut on kujundanud Ellamaa raba turvast tarbiva Ellamaa elektrijaama (valmis 1923) ehitamine. Selle juurde kasvanud töölisasula nimetati T-ks 1938. Vananenud elektrijaam suleti 1966.

Turismiamet, 1990—2000 tegutsenud riigiasutus, mille põhiülesanne oli riikliku turismipoliitika kavandamine ja turismi arendamine. 1990—92 oli T. Kultuurimin-i, 1992—93 Kaubandusmin-i ja 1993—2000 Majandusmin-i allasutus. Ameti ülesanne oli soodustada sise- ja välisturismi, tutvustada välismaal Eesti turismivõimalusi, arendada turismiinfosüsteemi, korraldada turismiuuringuid, analüüsida turismi arengut, koostada turismialaseid õigusakte ning hallata litsentseeritud reisikorraldajate ja -büroode registrit. A-st 1992 oli T. Läänemeremaade Turismiühenduse (ingl *Baltic Sea Tourism Commission*) ja a-st 1998 Euroopa riikide turismiametite ühisturundust ja -uuringuid tegeva Euroopa Turismikomisjoni (ingl *European Travel Commission*) liige. 2000 oli T-s 39 töötajat, nendest 22 turismiinfokeskustes. A-st 2001 täidab T-i ülesandeid Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse Turismiagentuur, mille koosseisu kuulub ka 19 Eesti turismiinfokeskust. Agentuur jätkab koostööd rahvusv. turismiorg-dega ning on a-st 2002 ka Euroopa Turismiametnike Ühenduse (ingl *European Union of Tourist Officers*) liige.

B: *Turismiamet 1990—2000.* Tln., 2000; *Eesti turism 1999—2002. Turismiuuringute ja sihtturgude ülevaated.* Tln., 2003.

turismiinfokeskus, lüh. TIK, kogub, korrastab ja edastab tasuta erapooletut ja pädevat teavet Eesti huvivääsuste ja turismiteenuste kohta. T. müüb kultuuriürituste pileteid, turismitrükiseid ja suveniire, broneerib samaks või järgmiseks päevaks majutuskohti ja vahendab giiditeenust. Turismiseaduse järgi on t-le kehtestatud nõuded, nendele vastavust kinnitab majandus- ja kommunikatsiooniministri tunnistus, mis annab õiguse kasutada rahvusv. tunnustatud rohelist i-märki. 2002 oli Eestis tunnistuse saanud 22 t-t, mis teenindasid aasta jooksul u. 375 600 klienti. Enamik Eestis tegutsevatest t-test on EAS Turismiagentuuri üksused ning kuuluvad ühtsesse riiklikku turismiinfosüsteemi.

Turismi- ja Ekskursiooninõukogu, Eesti Vabariiklik Turismi- ja Ekskursiooninõukogu (lüh. EVTEN). 2. IV 1946 moodustas Üleliiduline Aü-te Kesknõukogu (ÜAÜKN) aü-u liikmete reisi- ja puhkevajaduste paremaks rahuldamiseks ÜAÜKN Turismi-Ekskursiooni Valitsusele alluva ENSV Turismi-Ekskursiooni Valitsuse (TEV), mis asus Tallinnas Pikk t. 71 (Kolm Õde). 6. IX 1962 korraldati see ümber ENSV Turisminõukoguks, 19. VIII 1969 EVTEN-iks. Nõukogu põhitegevus oli riigisisese massiturismi ja matkamise korraldamine, üleliiduliste turismimarsruutide teenindamine ning tuusikute müümine. Nõukogule allusid 8 reisi- ja ekskursiooni-bürood ning Tallinna Inturbüroo, majutusasutused (sh. Tallinna hotell „Kungla" ja Narva hotell „Vanalinn"), matkaklubid jt. asutused ja ettevõtted. 27. VII 1982 kinnitas ÜAÜKN Turismi- ja Ekskursioonikesknõukogu EVTEN-i uue põhimääruse, millega suurenesid vabariigi õigused. Uue põhimääruse järgi töötas EVTEN Turismi- ja Ekskursioonikesknõukogu ja Aü-te Nõukogu alluvuses. 1989 reorganiseeriti EVTEN vabariiklikuks koondiseks „Eesti Turist", mis tegeles nii sise- kui ka välisturismiga. Eesti Aü-te Keskliidu juhatuse otsusega 1. III 1992 „Eesti Turisti" tegevus lõpetati. EVTEN-i kauaaegsed juhid olid Pavel Kuško (1962—83) ja Tarmo-Jaan Tõeleid (1985—92). Vt. ka 11. kd., lk. 430—432.

Turismi Keskkorraldus Eestis, 1930—40 Tallinnas tegutsenud sihtasutus, mille asutasid teedemin., Tallinna linnavalitsus, Eesti Turistide Ühing, as. „Eesti Reisibüroo" ning Võõrastemajade ja Restoranide Pidajate Ühing. Asutaja ja kauaaegne peasekretär oli Hans Leinsaar. Sihtasutuse ülesanne oli sise- ja välisturismi arendamine ja korraldamine, 1930—38 ka giidide, reisikorraldajate ja majutusettevõtete järelevalve ning giidide koolitamine. Riiklike vahenditega (12,5 % välispassidelt laekuvatest summadest) pani sihtasutus aluse Eesti kui turismimaa järjepidevale tutvustamisele välismaal (levitas 9 keeles kokku 600 000 turismibrošüüri), korraldas välisajakirjanikele Eestisse tutvumisreise ja osales välismessidel. Sihtasutus koostas ka reisikavu välisrühmade jaoks ja teenindas neid rühmi Eestis. 1936—38 rajas T. K. E. 8 lihtsat majutusasutust (turistide kodu). Oli a-st 1931 Rahvusv. Turismiliidu (pr *Alliance Internationale de Tourisme*) liige.

Turjekeldri juga asub Kuusalu v-s ✧Lahemaa RP-s Tsitre klindineemiku tipus väikese oja suudmes. Veerohkel ajal langeb oja 6 m kõrguse joana kuni 10 m sügavusse jäärakusse. Joaastangus ja jäärakus paljanduvad Ülem-Kambriumi (Ülgase, Tsitre ja Kallavere kihistu alumine osa) aleuroliit ja liivakivi. Joaastangus on sügav Turjekeldri koobas (laius 18, süg. 6,5 ja kõrgus 4 m), mille tekkele on kaasa aidanud koopa tagaseinast väljuv allikas. LK.

Tuudi jõgi, ✧Kasari jõgi.

tuulik, ✧veski.

„Tuulisui", kirjandus- ja kunstirühmitis, asut. sügisel 1940 Tartus Kalju Lepiku ja Enn Kera algatusel. Selle tegevusest võtsid osa ka Heino Ahven, Kalju Kääri, Elmar Toome ja Leili Andre (Rimmel), kunstnikud Eeva Kurve ja Harri Laks ning Imant Rebane. Pagulusse läinud K. Lepiku, I. Rebase ja H. Laksiga liitus 1945 Stockholmis Raimond Kolk. „T." liikmete seltskondlik suhtlemine mõjutas enim K. Lepiku, L. Andre ja R. Kolgi kujunemist luuletajaks, nende loomingus ühines arbujate vaimsus elulähedus ja realismiga. Esimene ühisüllitis oli kogumik „Homse nimel" (Stockholm, 1945), mille autorite hulgas olid ms. Oskar Loorits ja Gustav Ränk. 1946—47 ilmus „T." väljaandel

ajakiri „Kodukolle" (toim. I. Rebane), seejärel hakkas ilmuma ✧„Sõna". Tuulisuilaste programm nõudis erakondlikkuse vältimist kultuuris ja vanema ning alles paguluses kujuneva põlvkonna ühistööd. „T."mõjutas ajalehe „Eesti Teataja" kultuurikülge ja mõneti ka L. Rebase ✧„Vaba Eesti" kujunemist.

B: R. Kolk. *Tuulisui ja teised*. Stockholm, 1980; Tln., ²1992.

Tuuljärv, ka Suur Plaksi järv, asub Haanja kõrgustikul Suurest Munamäest u. 1 km lõunas; 3,5 ha, suurim süg. 18 m, kõrgus 257 m ü. m. (Eesti kõrgeimal asuv järv). Sissevool allikaist, väljavool Järvepera oja kaudu Vaskna järve. Läbivool nõrk. Poolhuumustoiteline; põhilised kalad särg, ahven, haug ja linask. Asub ✧Haanja LP-s.

TV3, eratelekanal, loodi 1996 ülepäeviti sama kanalit kasutanud RTV ja EVTV ühendamisel (mõlemad asut. 1993), kaasati välisinvestoreid (suurim omanik Rootsi *Kinnevik*, 42 %). Kuulub Baltimaid ja Skandinaaviat hõlmavale *Modern Times Group*'ile (MTG, kaubamärk VIASAT). Algul jätkas TV3 mitut RTV saadet, nt. „Äriuudiseid", „Politseinädalat", lastesaadet „Otto-Triin" ning Mart Siimanni vestlussaadet „Õhtu Glorias". Oma programm kujunes välja a-ks 1998 ning selles oli erakanalitest enim omatoodangut (1997 42 % programmi mahust). Menukad on olnud ühisk-airooniline „M Klubi" (1996—98, stsenarist Toomas Kall, režissöör Roman Baskin, hiljem võttis selle üle ETV), meelelahutussaade „Kahvel" (saatejuhid Kiur Aarma ja Hannes Võrno, 1998—2002), Enn Eesmaa tagasivaade 20. saj-le „Sajandi valgus ja varjud" ning telemängud („Kuldvillak", „Kes tahab saada miljonäriks?").

Tõdva jõgi, ✧Vääna jõgi.

Tõhela järv asub Pärnu madaliku läänеosas, 8 km Tõstamaast põhja pool; 4,1 km², suurim süg. u. 1,5 m (sõltub regulaatorist). Eraldus merest Antsülusjärve staadiumis, kui Tõstamaa saarestiku saari üksteisest eraldanud Tõhela-Ermistu väin muutus madalaveeliseks laguuniks; soostumise arenedes jaotus see peagi kaheks järvenõoks. T. j-e kaldad on madalad ja suunemalt osalt soised. Järvepõhjas lasub 2 m paksune järvemudakiht. Vesi vahetub 1,2 korda aastas. Sissevool kraavidest ja ojadest, väljavool Paadrema jõe kaudu Liivi lahte. Rohketoiteline; põhilised kalad linask ja haug

Tõlliste, küla Tsirguliinast edelas Väikese Emajõe keskjooksul; 121 el. (2000). — Keskajal oli T. ✧Valkena kloostrile kuulunud küla. T. mõis (*Teilitz*) eraldus Laatrest 17. saj. keskel.

Tõlliste vald asub Valgamaal Valgast kirdes; 193,78 km², 1944 el. (2003). Keskus Laatre alevikus. Paikneb ✧Valga nõos. Tagulast idas Väikese Emajõe keskjooksul asub Korva luht (lammisoo, osalt kuivendatud). Väljapaistvaim pinnavorm on Väikese Emajõe ja Pedeli ürgorg. Valda läbivad Tartu—Valga mnt. ja rdt. Tsirguliinas on keskkool, Laatres algkool, Laatres, Soorul ja Tsirguliinas rahvamaja ja rmtk. Laatres on luteri (ehit. 1831) ja õigeusu (ehit. 1869, kogudus ei tegutse) kirik ja kalmistud. Huviväärsed on Sooru (hoonestus pärineb 19. saj. II poolest, härrastemaja on hävinud) ja Paju mõis (härrastemaja valmis 19. saj. keskel). Paju mõisa läh. Tartu—Valga mnt. ääres asub ✧Paju lahingu mälestusmärk (nurgakivi asetati 1938, avada plaaniti 1941, kuid see ei teostunud; avati 1994). Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted ja avalik sektor. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991. ◂ ◧

tõnisepäev, 17. jaanuar, kirikukalendris püha Antoniuse mälestuspäev, rahvakalendris kajastub Tõnis (Antonius) pms. Kagu-Eestis, kus t-l ohverdati seapea. Põhja-Eestis oli t. peamisi talve poolitajaid: usuti, et t-l pöörab talveunes karu teise külje. Kehtis rohkesti msg. sigade kasvatamist soodustavaid töökeelde ja -käske. T-a päikesepaiste ennustas hea heina- ja viljakasvuga suve.

Tõravere, alevik Nõo v-s, 6 km Elvast kirdes Tartu—Valga mnt. ja rdt. lähedal Elva jõest idas; 313 el. (2000). Alevikku ilmestab ✧Tartu Observatooriumi hoonestik. T-s asub Tartu meteoroloogiajaam. Huviväärne on stellaarium. Alevikust lõunas asub ✧Vapramägi. — 1558 toimus T. sillal (Elva jõel) läh. Vene-Liivimaa sõja lahing. Küla kohta on teateid a-st 1582 (*Therrawera*).

Tõrma paepaljandi kaitseala asub Rapla v-s; 13 ha, 2 lahustikku. Asut. 1961. Raikküla lademe avamusel on avalõhesid, languslohke, auke ja msg. muid karstivorme. Inimese või hobuse jalajälgi meenutavaid auke nimet. rahvasuus Vanapagana jalajälgedeks. Loopealse kohta on rohkesti rahvajutte.

tõrs, suur silindriline või ülalt pisut kitsenev, hrl. jalgade ja kaaneta laudnõu, maht 10—30 pange. T-s tehti õlut, säilitati kapsaid, liha ja teravilja, hoiti laudas ja tallis vett, leotati pesu ja vanutati riiet ning purgiti nahka.

„Tõru", Tallinnas tegutsev raamatu- ja mainsuskaitseklubi, alustas tegevust ✧Eesti Raamatuühingu juures 30. XII 1974. Klubi president on selle asutamisest alates Trivimi Velliste. Liikmeid on olnud u. 100, aktiivseid u. 25. Põhiline töövorm on olnud klubiõhtud: 1974—84 toimusid need 2 korda kuus (kokku 200 üritust), järgmisel kümnendil kord kuus (kokku 100 üritust), kohtuti u. 200 lähiajaloo silmapaistva tegelasega; hiljem on üritusi korraldatud harvemini. 1970.—80. a-il olid olulised suvised kultuuriloolised ekskursioonid, mida juhatas Oskar Kumingas. 1980. a-tel süvenes „T-s" huvi mainsuskaitse vastu ja selle liikmed osalesid ✧Eesti Mainsuskaitse Seltsi asutamises.

Tõrva, linn Valgamaa läänеosas, Helme v-a haldus-keskus; 3149 el. (2003). T. on teedesõlm, kus Valga—Pärnu mnt-lt lahknevad mnt-d Rõngu kaudu Tartusse ja läbi Helme Viljandisse ning kohalikud teed Koorkülla ja Holdresse. Linna maastik on vahelduv — lavajat lainjat ala (4,8 km²) poolitab Õhne jõe lammorg. Tugevasti looklev jõgi on linna keskel vana veskitammiga (nüüd kasutab seda hüdroelektrijaam) üles paisutatud. T. läänepiiril on ✧Tikste KA, seal voolab järsuveerulises Tikste ürgorus samanim. oja (ka sellel on väike paisjärv), mis suubub Õhne jõkke. Linna lõunaserval, Õhne vasemal kaldal, kerkib loode—kagu-sihiline põlise parkmetsaga seljak (✧T. Tantsumägi). Selle põhjaosas asuvad laululava ja peoplats, lõunaosas on T. linnamägi. Tantsumäest loodes, Õhne jõkke suubuva oja kaldal, asub väike (0,86 ha) dendropark, mis on rajatud 1960.

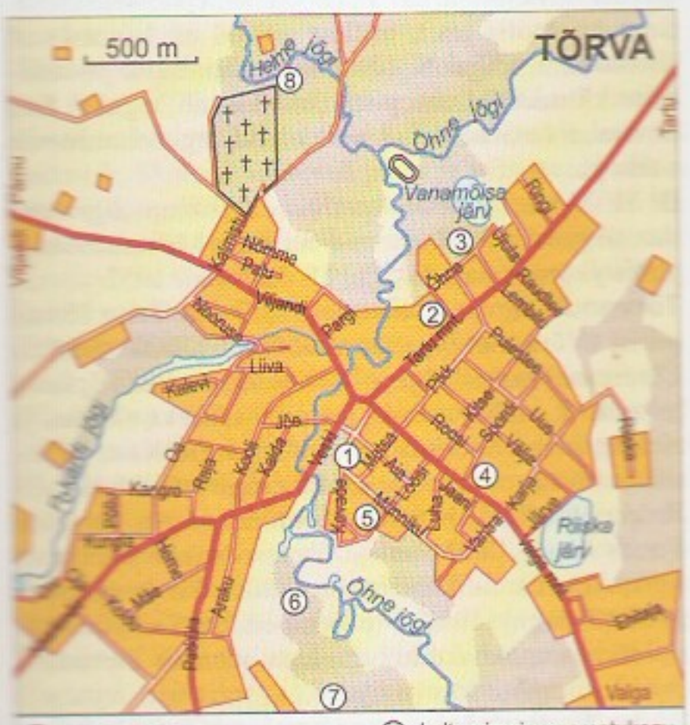

Tõrva elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1970	2755	585	21	1798	65	372	14
1989	3546	826	23	2204	62	516	15
2000	3201	625	19	2006	63	570	18

Tõrva töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	154	41
Töötlev tööstus	281	343
Energia- ja veevarustus	4	18
Ehitus	702	138
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	198	204
Hotellid ja restoranid	64	43
Veondus, laondus ja side	69	67
Rahandus	—	9
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	10	29
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	35	86
Haridus	230	153
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	83	57
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	76	62
Töötajaid kokku	1906	1257

a-tel vana kruusaaugu kohale. Paremkalda linnaosas on Riiska (4 ha) ja Vanamõisa (2 ha; hüppetorniga supelrand) järve ääres puhkealad. Vanamõisa järve ja Õhne jõe ääres asub T. Gümn-i park (LK), mille lõunapoolne osa on end. mõisapark, põhjapoolne parkmets. Metsad ja pargid kokku katavad $^1/_5$ linna pindalast. Tänavastiku põhitelgedeks on linna läbivad mnt-d (Tartu, Valga ja Viljandi mnt.) ning Veski t., mille ristmel asub muinsuskaitse alla võetud, tihedama hoonestusega linnasüda. Valdav osa T-st on väikeclamutega aedlinn, millest erineb üksnes Valga mnt. ääres Riiska järvest lõunas paiknev nn. KEK-i linnaosa, kuhu omaaegne Valga KEK rajas tootmishooned ja suured korterelamud. See linnaosa hõlmab umbes kümnendiku T. pindalast, kuid seal asub peaaegu kolmandik tema elanikest. Suviti kasvab linna elanikkond puhkajate tõttu.

T. elanike tegevusalad on 20. saj. lõppkümnendil tunduvalt muutunud. 1990. a-teni oli T. eelkõige ehitajate linn, tööstuses olid valdavad piima- ja õmblustööstus. Palju tõrvalasi töötas ka Valga EPT metallitöötlemis- ja masinaremonditöökodades ning maaparanduses (Valgas, Linnakülas). Praeguses T-s on tähtsaimad tegevusalad tööstus ja kaubandus. Tööstuses on esikohal puidu- ja mööblitööstus (AS Pinus, OÜ T. Mööbel; 2003 kokku 176 töötajat), järgneb õmblustööstus (AS Ilus Heleene, AS SG Balticum, OÜ A&M Õmblus; kokku 96 töötajat). AS Tettara valmistab leiva-saia- ja kondiitritooteid. Linnas on paar kivitöötlemistöökoda ja mõni autoremonditöökoda. OÜ Tõrva Veejõu hej. (92 kW, käivitati 2002) müüb oma toodangu Eesti Energiale. T. ehitajad töötavad pms. väljaspool linna asuvates ettevõtetes. T. Tarbijate Ühistule kuuluvad nii T-s paiknevad 7 kauplust ja laod kui ka Valga mk-s asuvad kauplused. Üldharidust annavad T. Gümn. (asut. 1917 erakoolina; 2002/03. õ.-a. 714 õpilast) ja Patküla Põhikool (asut. 1767 Patküla mõisa kodukoolina, 2003 liideti gümnaasiumiga; 2002/03. õ.-a. 86 õpilast). T-s on kaks lasteaeda (130 kohta), muusikakool (64 õpilast), spordihoone, kultuurimaja, kino ja lastermtk. Turismiteenust ja majutust pakuvad SA T.-Helme Turism ja kaks hotelli („Pigilinna" ja „De Tolly"). Kaks korda kuus ilmub ajaleht „Helme-Tõrva Elu". Arstiabi saab 4 perearstilt ja T. Tervisekeskusest (eriarstid, kiirabibrigaad), vanurite jaoks on 7-kohaline pansionaat. T-s tegutsevad Helme Maarja Kogudus (end. Helme vennastekoguduse palvemajas; kogudusele kuulub ka end. õigeusu kiriku hoonest taastatud kirik-

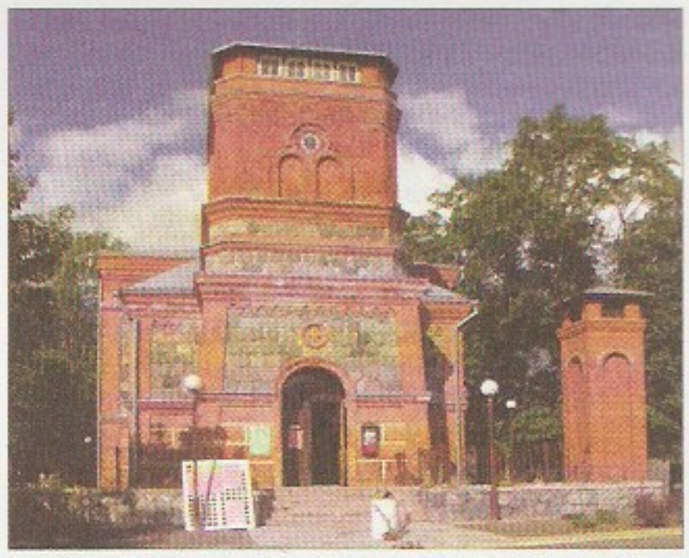

Tõrva. Kirik-kammersaal

kammersaal) ja T. Immaanueli Kogudus, kellele kuulub ka elamust kohandatud misjonimaja. Linnast loodes asub Helme kalmistu. T. vanema arhitektuuri näidisena on huvipakkuvad 19. saj-st pärit kirik (praegu kirik-kammersaal), kõrtsihoone ja vennastekoguduse palvemaja, 20. saj. I poolel ehit. gümnaasiumihoone ja raekoda ning 1976 valminud Valga KEK-i peahoone (arh. Arvi Aasmaa). — T. nime teket seostatakse sellega, et ümbruskonnas aeti vanasti tõrva. Nüüdse T. kohal teeristil olnud Patküla mõisa T. kõrtsi kohta on teateid a-st 1839 (kõrts põles 1890 maha). Esimene elamu ehitati T-sse 1875, 19. saj. lõpus on mainitud T. karjamõisa (*Törwa*), 1889 asutati postijaam. Aegapidi kujunes T. maakeskuseks. Sinna asus elama talurahva kihistumisel küladest väljatõrjutud peresid, kes kujundasid seal tööjõuturu. Nagu Saardes ja Tarvastus, tekkis ka Helmes 20. saj. alguses kihelkonnakeskusena kirikust pisut kaugemal paiknev põllu- ja käsitööliste asula. 1921 sai T. aleviks, linn on ta a-st 1926. II maailmasõja ajal hävis 1944. a. u. pool linna hoonestikust. 1950—59 oli T. samanim. raj-i keskus. 1968 liideti linnaga osa Roobe k-st.

B: H. Salm. *Tõrva, Helme, Hummuli*. Tln., 1998. ▲ 3

Tõrvajõgi, Narva jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 16 km, jõgikond 44 km^2. Keskjooksul T-e k-s (2000. a. 41 el.) on jõel 7—8 m sügavuses kanjonis 2,2 m kõrgune T-e juga (LK).

Tõrvala, paikkond Narva jõe paremal kaldal Kudruküla ja Riigiküla vastas. T. diatomiidikihtidest on 1938—55 leitud hilismesoliitikumi luu- ja sarvesemeid (põdrasarvest rästikukuju, 2—3 pistoda, kahepoolsete kiskudega nooleotsi jm.), millest paljud on kaunistatud uurisornamendiga. Need on arvat. boreaalse ja atlantilise kliimastaadiumi piiril (u. VI a-tuh. algul e. Kr.) ohvriandidena heidetud seal olnud laguunitaolisesse veekogusse.

B: H. Moora. *Eine steinzeitliche Schlangenfigur aus der Gegend von Narva*. — Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, 58. Helsinki, 1957.

Tõrvandi, alevik Ülenurme v-s, 2 km Tartu lõunapiirist (Võru mnt-st) läänes; 1604 el. (2000). Seal on Ülenurme Gümn-i algkool (2002/03. õ.-a. 224 õpilast) ja rmtk. T. on kujunenud Tartu-lähedaseks tööstus- ja elamuasulaks. Suurimad ettevõtted on OÜ Karo (põllutöömasinate tootmine ja müük ning metallitööd), AS Respo Haagised (haagiste tootmine) ja AS Poseidon Foods (kala töötlemine). Suur osa elanikkonnast töötab Tartus. — T. mõisa on esimest korda mainitud 1426 (*Tarwen*). 1940. a-te lõpus oli T-s Tartu masina-traktorijaam, aleviku hilisem kasv seondus Tartu EPT rajoonikoondise tegevusega.

Tõrva Tantsumägi, Tõrva lõunaäärel Õhne jõe ürgoru vasakul kaldal 12—15 m kõrgusel vallseljakul paiknev linnamägi. U. 1100 m^2 suurust piklikku linnuseõue kaitses loodes 3 m kõrgune otsavall ja 2—3 m sügavune kraav, kagus oli kolm 2,5—3,5 m kõrgust valli ja nende

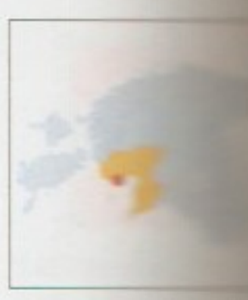

Tõstamaa vald. Omandatud arv asulati 2000:

Alevik	
Tõstamaa	
Külad	
Alu	
Ermistu	
Kastna	
Kavaru	
Kiraste	
Kõpu	
Lao	
Lõuka	
Manija	
Männikuste	
Peetri	
Pootsi	
Pärnakõlu	
Rammuka	
Rannaküla	
Selliste	
Tõhela	
Tõlli	
Vilaste	

vahel kaks kraavi. Linnusest loodes oli muistne asula, mille u. 1000 m² suurune linnusepoolne osa oli samuti valliga kindlustatud. Selle osa kaevamisel (1965—67, Harri ja Henn Moora) saadud leiud kuuluvad I a-tuh. II poolde, linnuse kaitsesüsteem ehitati välja 11.—12. saj.

Tõstamaa, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Audru—Varbla mnt. ääres Kalli tee lahkmel; 652 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 293 õpilast), rahvamaja, rmtk., postkontor, spordiklubi, hooldekodu, tervisekeskus ja apteek. Huvivääršed on ✧T. mõis ja T. Neitsi Maarja Sündimise kirik (ehit. 1763—68; kirik on rajatud ebakindlale pinnasele, mistõttu seinad on toestatud tugipiilaritega). T-d ilmestavad rannikuluited (Leevaroti mägi, u. 28 m). — T-d on esimest korda mainitud 1553 piiskopimõisana. A-st 1624 on teada puitkabeli olemasolu. Alevik tekkis kiriku juurde 19. saj. lõpus.

Tõstamaa kihelkond hõlmas Pärnumaal nüüdse Kihnu ja Tõstamaa v-a ala. 13. saj. alguses kuulus T. k-a ala arvat. Läänemaa Soontagana muinaskhk-a, a-st 1234 Vene-Liivimaa sõjani Saare-Lääne piiskopkonda (jagunes Audru ja Koonga ametkonna vahel). Kiriku kohta on teateid a-st 1613 (allus algul abikirikuna Pärnule, hiljem Audrule, kogudus iseseisvus 1670, pastor oli ametis a-st 1679). Kihnusse püstitati 1642 abikirik. Usuvahetusliikumise ajal (1846—47) siirdus $^{5}/_{6}$ elanikest (Kihnus kõik) õigeusku. Asutati Kastna, Kihnu, Pootsi-Kõpu, Tõhela-Murru ja Tõstamaa-Seli (Selistes) õigeusu kogudus. 1879—1905 pöördus osa õigeusklikke tagasi luteri kirikusse. Talude päriseksostmine algas 1870 ning kulges suhteliselt aeglaselt.

Tõstamaa laidude kaitseala asub Tõstamaa v-s; 47 ha. Asut. 1976 pisisaarte ja nende elustiku kaitseks. Heinlaiu keskosa ulatub ligi 2 m ü. m., seda katavad kadastik, üksikud väikesed puud ja rohustu. Heinlaiu pindala koos läheduses olevate laiukestega on 18,6 ha. Laiul on pillirooga kinnikasvanud väike merelaguun. Kivilaid (ka Kiveslaid; 1,4 ha) on lage kivine ja klibune, kohati rohtunud pinnakattega laiuke.

Tõstamaa liigikaitseala asub Tõstamaa v-s; 25 ha. Asut. 1958 ohustatud linnuliigi ja tema elupaiga kaitseks.

Tõstamaa mõis. Esimest korda on T. m-a mainitud 1553 piiskopimõisana (*Testama*). 1620 kingiti see Riia linnasekretärile Andreas Koyenile, seejärel läks mõis tema tütre Anna kaasavarana Helmersenidele. Anna von Helmersen ehitas 1670.—80. a-tel kiriku ja rajas kirikumõisa. 1831 ostis laostunud mõisa oksjonilt Wilhelm Fromhold Stael von Holstein ning muutis selle fideikomissiks. Selle juurde kuulusid Ermistu, Kuldi, Leipspä, Leetsaare ja Lõuna karjamõis, Murru, Tõhela ja Ranna kõrts ning Viruna jahiloss. Mõisas olid tellisetehas ja lubjaahjud, sae- ja villavanutusveskid ning tärklisevabrik, seal põletati viina, tõrva ja sütt, töötasid meierei ja juustuvabrik. Peeti angleri ja friisi karja, jurkšiiri sigu, meriino lambaid ja tõuhobuseid, edendati maaparandust. 1804 Andreas von Helmerseni rajatud ja 1875—77 osaliselt ümber ehit. härrastemaja on klassitsistlikus laadis kiviehitis. Fassaadi keskosa ehivad pilastrid ja rõdu. Nelinurkse sisehooviga talltõllakuur (19. saj. algus) ehitati 1870. a-te lõpul esifassaadilt kahekorruseliseks ning kujundati karniiside ja kaarakendega. Vabakujulise planeeringuga pargi põhiosa (u. 4,8 ha) piirneb maanteega ja Tõstamaa jõega. Viimane mõisnik oli orientalist Alexander Stael von Holstein (1987 avati talle mõisapargis mälestuskivi), kes elas pms. välismaal ja jättis pärast maade võõrandamist härrastemaja 1921 koolile. 1996 alustati härrastemajas renoveerimistöid, taastatud on lae- ja seinamaalingud. ◂

Tõstamaa poolsaar asub Pärnu lahe, Kihnu väina ja Paadrema jõe suudme vahel. Lääne- ja idarannik on võrdlemisi sirged, lõunarannikut liigestavad loode—kagu-sihilised kivised poolsaared ja maaninad (Sõmeri, Raespa, Kastna, Meeluka, Värati, Torila) ning nendevahelised lahed (Vaiste, Värati, Tõstamaa). Rannikumeres asuvad Manilaid (187,2 ha), Kõrgesaar (Kõrksaar; 82,7 ha), Selglaid (22,6 ha), Rootsiku laid (Rootsiklaid; 16,4 ha) ja Heinlaid (15,6 ha). Rannikust 2—3 km sisemaa pool paikneb Tõstamaa luitestik, sellest põhja pool Tõstamaa-Varbla kõrgustik (kõrgus kuni 45 m). Viimane jaguneb Varbla ja Tammiste-Koeri suurvooreks ning Tõstamaa kõrgendikuks; neid eraldavad sood ning Ermistu ja Tõhela järve nõgu. Poolsaarel leidub liivikuid (Tõstamaa kõrgendiku idaosas Potsepa liivik), murrutussuitunguid, vanu rannavalle, luitahelikke (Varbla voorel Õhtu mäed) ning Eesti suurimaid kivikülve (Alu ja Murru k. vahel, ka Tammiste-Koeri suurvoorel). Valdavad gleimullad, on ka soomuldi ja rähkseid rendsiinasid. Enamikku poolsaart katab saluilmeline mets.

Tõstamaa vald asub Pärnumaa läänеosas Tõstamaa ps-l, hõlmab ka Manilaiu ja Sorgu saare ning rannikuäärsed lainud; 261,01 km², 1627 el. (2003). Keskus Tõstamaa alevikus. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul, lõunas piirneb Liivi lahega (tõpsemini Kihnu väinaga). Asustus paikneb pms. rannikuäärse mnt. ääres. Iseloomulik on rannikuga paralleelselt kulgev T. luiteahelik, siseosa hõlmavad metsalad. Valla loodeossa ulatub Tammiste-Koeri suurvoore lõunaosa, maastikku ilmestavad ka Läänemere eri arengujärkudel tekkinud pinnavormid. Kaitsealad: ✧Tõstamaa laidude KA, ✧Manilaiu KA, ✧Lindi LKA (osaliselt), ✧Tõstamaa liigi-KA, ✧Alu liigi-KA ja ✧Sorgu KA. Rannajoon on suhteliselt liigestunud (Tõstamaa ja Värati laht ning Tõstamaa nina ja Torila ots). Tammiste-Koeri suurvoorest idas on Tõhela ja Ermistu (sealt varub AS Pärnu Kalur Holding ravimuda) järv (ka Tõstamaa järved). T. v. kuulub Kihnu väina mereparki. Väratis ja Munalaiul on sadam (ühendus Kihnu ja Manilaiuga), Töllil, Selistes, Peermis, Munilaiul ja Kavarus sildumiskoht. Tõstamaal on keskkool, selle 3 klassi töötavad Pootsis. Tõhelas ja Tõstamaal on rahvamaja, Tõstamaal ja Pootsis rmtk. Peale Tõstamaa luteri kiriku on Kõpus (Pootsi-Kõpu Püha Kolmainu kirik, ehit. 1873, kirikus mälestustahvel Platoonile), Kastnas (ehit. 1904, kogudust ei ole), Selistes (1864 ehit. puust hoone on restaureeritud, kogudust ei ole) ja Männikustel (ehit. 1894, kogudust ei ole) õigeusu kirik ja kalmistu. Suurimad tööandjad on põllum- ja kalandusettevõtted. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 17. VI 1992. Hõlmab ka end. Seli (ka Seliste) v-a. ◂

„Tõuloomakasvatus", populaarteaduslik ajakiri. Ilmub a-st 1998 neli korda aastas, väljaandjad Eesti Tõuloomakasvatuse Liit ja EPMÜ Loomakasvatusinst. Avaldab loomakasvatusalaseid artikleid ning aretusühingute ülevaateid ja reklaami. Levitatakse aretusühingute kaudu, trükiarv 700. Peatoim. a-st 1998 Olev Saveli.

„Täheke", lasteajakiri, mõeldud nooremale kooliealе. Ilmub a-st 1960 korra kuus Tallinnas. Peatoim. 1973—2003 Elju Sild, a-st 2003 Ilona Martson. ▸

Tähtvere, 1. linnaosa Tartus Toomemäest läänes Emajõe ürgoru perve ja rdt. vahel. Linnaosa projekteeris T. mõisa maale Arnold Matteus 1928, esimesed hooned valmisid 1931. Sümmeetrilise planeeringu keskteljeks on tammedega ääristatud Taara pst. Hoonestuses on valdavad 2-korruselised eramud. Iseloomulik on rohke haljastus. Laiema piirkonnana hõlmab ka end. T. mõisa keskuse (seal paiknevad mõningad EPMÜ õppehooned), Tartu Õlletehase ja lauluväljaku ümbruse. — Mõisa esmamaining 1515 (*Techtelverde*). — **2.** küla T. v-s Tallinna—Tartu mnt. ääres; 169 el. (2000). Küla loodeosas Tiksojal on mitu puidutöötlemisettevõtet (AS Tiksoja Puidugrupp). T-s Õngu talus on sündinud Jakob Kukk.

Tähtvere vald asub Tartumaa keskosas Tartust läänes; 114,79 km², 2950 el. (2003). Keskus Ilmatsalu alevikus. Paikneb pms. ✧Ugandi lavamaal, ainult valla lääneosa — Kärevere ümbrus (Emajõe luht) — on Võrtsjärve madalikul. Silmapaistvaim pinnavorm on valla põhjaosas asuv Emajõe ürgorg. Valla piiresse jääb osa ✧Alam-Pedja LKA-st. Metsamaa hõlmab vallast 38 %. Valda läbivad Tallinna—Tartu mnt. ja rdt. Haridus- ja kultuuriasutused (põhikool, huvikeskus, rmtk., muusikakool) on koondunud valla keskusse. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted (AS Tartu Agro, aretusühistu Eesti Punane Kari). Tuntuimad käitised on OÜ Ilmatsalu Kala (kalakasvatus), OÜ Plaines (mineraalvee tootmine), AS Ilmre (ehitus ja saetööstus) ja AS Glaskek Tartu (akende valmistamine). Mitu linnalähedast piirkonda on kujunemas Tartu elamualaks. T. v-st pärinevad Juhan Sütiste ja Jakob Kukk. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 16. V 1991. ▸ 1

„Tänapäev", illustreeritud kuukiri, mis ilmus 1935—40 Tartus „Noor-Eesti" kirjastuse ja seejärel kirjastuse „T." väljaandel; toim-d olid Eduard Roone ja Jaan Kärner. Avaldas kirjandus-, kunsti-, ühisk-a- ja teadusteemalisi artikleid ja esseid, luulet, vesteid, arvustusi ja poleemikat; nimekaimad autorid olid A. H. Tammsaare, Friedebert Tuglas, Gustav Suits, Hugo Raudsepp ja Karl August Hindrey. Ajakiri vastustas sõnavabaduse kitsendamist ja autoritaarset valitsemisviisi, seetõttu suleti ta mitmel korral. 1938 ilmus 4 nr-t teiste nimetuste all („Jüripäev" jmt.).

Tänassilma jõgi algab Viljandi järve kirdeotsa lähedalt Rutsniku Mädajärvest, voolab Sakala kõrgustikul ürgorus ja suubub Oiul Võrtsjärve; pikkus 34 km, jõgikond 454 km². Suurvee ajal saab Uueveski oja kaudu vett ka veelahkmelisest Viljandi järvest. Veel Vene-Liivimaa sõja ajal kasutati T. jõge Pärnu—Peipsi veetee osana.

Tänavjärv asub ✧Läänemaa Suursoo MKA-l; 1,37 km², suurim süg. 2,5 m. Järv on u. 4500 aastat tagasi merest eraldunud. Kaldad turbased, kohati liivased, põhi valdavalt liivane. Sissevool soost ja vähestest põhjaallikatest, ajutine väljavool kraavi kaudu Veskijärve. Poolhuumustoiteline, rohkesti kasvab haruldast vesilobeeliat ja järv-lahnarohtu (mõlemad LK II), järves elab haruldasi vetikaid ning selgrootuid. Peamine kala on ahven. Vt. ill. 11. kd., lk. 143.

Tärivere mägi, Iisaku—Illuka oosistiku edelaosa, Ida-Virumaa kõrgeim koht; kõrgus 94 m (teistel andmetel 93 m), suhteline kõrgus 40 m. Seal on 28 m kõrgune vaatetorn. T. mäe esialgset ilmet on rikkunud kruusa kaevandamine.

tööpataljonid, II maailmasõja ajal NSV Liidus tegutsenud, pms. Punaarmeele ja NKVD-le allunud sõjaväestatud tööüksused, ametlikult töökolonnid, ehitus-töökolonnid ja ehituspataljonid. T-desse suunati ebausaldusväärseks peetud sõjaväekohustuslasi ja mobiliseeritud. Okupeeritud Eestist äraviidud kutsealused ja mobiliseeritud ning rindelt eemaldatud 22. territoriaalkorpuse eestlastest sõdurid, kokku u. 32 600 meest, saadeti 1941. a. aug-st sept-ni pms. NSV Liidu põhja- ja idaossa. Raskete elu- ja töötingimuste, alatoitluse ning arstiabi puudumise tõttu haigestusid talvel paljud ja u. 7000 surid, osa mehi represseeriti. Suure osa mehi päästis nende astumine Punaarmee eesti laskurdiviisidesse, mida hakati formeerima 1942. a. jaan-s. Laskurdiviisidesse astunuist suri 1942 rohkem kui 1200 meest haigustesse, rohkem kui 2000 saadeti tervisliku või pol. kõlbmatuse tõttu tagasi tööle.

B: *Eestlased tööpataljonides. Mälestusi ja dokumente*, 1.—2. Tln., 1993.

Tööturuamet, Sotsiaalmin-i valitsemisalas olev valitsusasutus; asut. 31. V 1990. T-l on neli osakonda (tööturuteenuste ja sotsiaalse kaitse, välissuhete ja personali, Euroopa Sotsiaalfondi informaatika- ning haldusosk.) ning alates 1994. a-st 16 maakondades ja Tallinnas asuvat tööhõiveametit. Peamine ülesanne on suunata tööturu arengut, vahendada tööturu osapooli ja soodustada tööhõivet. Peadir. a-st 2000 Mati Ilisson.

TÜ anatoomikum. Vanas Anatoomikumis (ehit. 1803—05; hoone, kus laipu ja elundeid lahates ja prepareerides õpetatakse ja uuritakse inimese anatoomiat) õpetati a-ni 1999 arstiüliõpilastele inimese normaalset anatoomiat, Uues Anatoomikumis (ehit. 1887—89) patoloogilist anatoomiat, s. o. haigustest tulenevaid inimorganismi morfoloogilisi muutusi. 1999 viidi mõlema anatoomikumi õppetoolid üle vast valminud biomeedikumi. Vanas Anatoomikumis ja Uues Anatoomikumis on töötanud maailmakuulsad arstiteadlased Karl Friedrich Burdach (arendas ajuanatoomiat), Karl Wilhelm Kupffer ja August Rauber (rajasid võrdleva ja eksperimentaalse embrüoloogia).

TÜ Biomeedikum, Tartus Maarjamõisa meditsiinilinnakus 1999 valminud TÜ õppehoone, milles paiknevad arstiteaduskonna instituudid ning Ravimiamet ja Kohtuarstlik Ekspertiisibüroo. Biomeedikumi on koondatud kõik eelkliinilisi arstiteadusalasid õpetavad ja biomeditsiini erialadel teadustööd tegevad õppetoolid, mis seni olid paiknenud Vanas Anatoomikumis ja Uues Anatoomikumis ning teistes õppehoonetes. Biomeedikumis toimub õppe- ja teadustöö anatoomia, histoloogia, füsioloogia, biokeemia, farmakoloogia, mikrobioloogia, inimese geneetika, molekulaarpatoloogia, immunoloogia, kohtumeditsiini ja tervishoiu alal.

TÜ Botaanikaaed asutati 1803 algselt Tiigi t-a pargi kohale. Botaanikaaia rajaja ja esimene dir. oli Gottfried Albert Germann, kes siirdas (1806) botaanikaaia taimekollektsioonid praegusele asupaigale — Laia t-a bastioni vallile ja selle ümbrusse. Järgmise dir-i Carl Friedrich von Ledebouri ajal laienes botaanikaaed praeguste piiridеni (3,5 ha), ehitati troopikakasvuhoone ja saavutati suurim liigirikkus (1827 kasvas botaanikaaias 10 449 taimeliiki). Nikolai Kuznetsovi ajal arendati taimegeograafilisi osakondi ja Tartu kujunes üheks tähtsaimaks ülevenemaaliseks botaanikakeskuseks. Teodor Lippmaa juhatamise ajal arendati taimekollektsioone, lähtudes eelkõige õppetöö vajadustest. 1937 ilmus T. Lippmaalt põhjalik raamat „Tartu Ülikooli Botaanikaaia süstemaatilised ja taimegeograafilised kogud". II maailmasõja ajal hävisid peahoone ja kasvuhooned, hukkus T. Lippmaa. Botaanikaaed taastati August Vaga juhtimisel. 1964 loodi botaanikaaiale iseseisev direktori ametikoht (enne seda oli taimesüstemaatika ja geobotaanika kateedri ning botaanikaaia juhtimine ühitatud). 1984 valmis 22 m kõrgune palmimaja (arh. Ingrid Mardi), 1990 Pirni t-l 2,5 ha suurusel maatükil mitmest kasvu- ja laborihoonest koosnev paljundus- ja tootmiskompleks. 2003 alustati troopiliste taimede kasvuhoonete (arh. Raul Järg) ja kollektsioonide rajamist ning ehitati külastus-koolituskeskus. Botaanikaaias

Tähtvere [illegible] vapp ja [illegible]

Tähtvere [illegible] asulati (2000)

Alevikud
Ilmatsalu
Märja
Külad
Haage
Ilmatsalu
Kandikülla
Kardla
Pihva
Rahinge
Rõhu
Tähtvere
Tüki
Vorbuse

TÜ Botaanikaaed ja direktorid

1803—09	[illegible]
1811—36	[illegible]
1836—67	[illegible]
1868—74	[illegible]
1874—95	[illegible]
1895—[illegible]	[illegible]
1915—17	[illegible]
1917—18	[illegible]
1918	[illegible]
1918—19	[illegible]
1919—23	[illegible]
1923—24	[illegible]
1924—30	[illegible]
1930—43	[illegible]
1944—56	[illegible]
1956—62	[illegible]
1962—64	[illegible]
1964	[illegible]
1964—69	[illegible]
1969—86	[illegible]
1986—95	[illegible]
1995—2001	[illegible]
2001—	[illegible]

kasvatatakse (avamaal ja kasvuhoonetes) üle 6500 taksoni taimi. Peamised avamaakollektsioonid on taimesüstemaatikakogu (üle 1100 taksoni), puittaimed (560 taksonit), mägitaimed (920) ja roosid (230). Palmihoones on üle 50 liigi palme, neist vanimad üle 100 aasta vanad. Aias on T. Lippmaa pronksbüst (Olav Männi, 1982) ja G. A. Germanni mälestuskivi ning skulptorite Anton Starkopfi, Juhan Paberiti, Endel Kübarsepa ja Tiiu Kirsipuu taieste püsinäitus. Botaanikaaias korraldatakse ekskursioone, näitusi, kursusi ja kontserte ning tähistatakse pööripäevi. 2003 ilmus juubelialbum „Tartu Ülikooli Botaanikaaed 1803—2003". A-st 2001 tegutseb botaanikaaia sõprade selts (esimees Georg Aber), mis aitab kaasa botaanikaaia arengule. ◂ ▲ 1

TÜ Eesti Mereinstituut. Eesti Mereinst. moodustati Eesti TA ja Keskkonnamin-i ühisinstituudina 3. VII 1992 Eesti Kalandusinst-st ja TA Ökoloogia ja Mereuuringute Inst-i mereuuringutega tegelevatest üksustest. 6. I 1992 asut. Eesti Kalandusinst-i eellane oli Läänemere Kalamajanduse Inst-i Tallinna Osk. (selle eellased omakorda olid 1936. a. asut. Kalanduskoda ja 1. X 1945 loodud Üleliidulise Kalamajanduse ja Okeanograafia TUI Eesti Osk.). TA Ökoloogia ja Mereuuringute Inst-i mereuuringutega tegelevad üksused said alguse Eesti NSV TA Termofüüsika ja Elektrofüüsika Inst-i Läänemere sektorist (moodust. 2. X 1972). 1996 restruktureeriti Eesti Mereinst. Keskkonnamin-i teadusasutuseks. 1. I 2001 viidi Mereinst. Keskkonnamin-i haldusalast TÜ teadus- ja arendusasutuseks. Eesti Mereinst-i tegevuse eesmärk on veeökosüsteemide, eriti Läänemere ökosüsteemi struktuuri ja funktsioneerimise selgitamine ning vee-elusvarade seisundi hindamine ja prognoosimine, et neid säästvalt kasutada ja kaitsta. Sellel eesmärgil teeb Mereinst. alusuuringuid, korraldab vastavalt riiklikele programmidele veekeskkonna, vee-elustiku ja kalavarude seiret, hindab ja prognoosib nende seisundit, organiseerib konverentse, osaleb kõrghariduse andmisel, teeb rakendusuuringuid ja arendustöid ning esindab Eestit rahvusv. koostöös. 2002 eraldus Mereinst-st merefüüsika sektor ja selle alusel moodustati TTÜ Meresüsteemide Inst. 30. IX 2003 oli TÜ E. M-i koosseisus 64 töötajat; peale administratsiooni ja üldpersonali töötasid meresüsteemide modelleerimise, merebioloogia ja kalandusuuringute sektor. A-st 1998 on instituudi dir. Toomas Saat. Mereinst. teeb laialdast rahvusv. koostööd, eeskätt teadus- ja rakendusteadusorg-dega. A-st 1994 on Eesti Rahvusv. Mereuurimise Nõukogu (ICES; asut. 1902) täisliige. ICES koordineerib mereuuringuid ning annab merekeskkonna ja kalavarude haldamise soovitusi oma 19 liikmesriigile ning rahvusv. klientorg-dele, tema 2003. a. teaduskonverents toimus Tallinnas (osales u. 500 osavõtjat 26 riigist). Koostööd tehakse ka Läänemere Keskkonna Kaitse Komisjoni (HELCOM), Läänemere Bioloogide Assotsiatsiooni jt. rahvusv. organisatsioonidega ning paljude riikide instituutidega. Teadustöid avaldatakse pms. „Eesti Teaduste Akadeemia Toimetiste" seerias „Bioloogia. Ökoloogia" ning rahvusv. mereteaduse ja -bioloogia ajakirjades. 2003. a. avaldati pms. TÜ E. M-s töötavate autorite uurimusi hõlmav koguteos „Fishes of Estonia".

TÜ Füüsika Instituut, lüh. TÜ FI, TÜ autonoomne teadus- ja arendusasutus, asub Tartus; asut. 1973 ENSV TA Füüsika ja Astronoomia Inst-i (asutamise määrus 1946, alustas tööd 1947, a-ni 1952 Füüsika, Matemaatika ja Mehaanika Inst.) füüsikasektoritest, praegune staatus a-st 1997. Peamised uurimissuunad on materjaliteadus (sh. kiirgustajurite, gaasiandurite ja laserite materjalide uurimine), aine süvastruktuuri teooria (hõlmab nii tahkisteooriat kui ka elementaarosakeste ja väljade teooriat), laserfüüsika ja laseroptilised tehnoloogiad (sh. eksimeerlaserite täiustamine), keskkonnafüüsika (Eesti keskkonna radioaktiivsus ja seire), biofüüsika (taimede fotosünteesi mikroprotsessid ja energiamuunded valkudes) ja aparaadiehitus (teravikmikroskoobid, krüostaadid, ravilaserid); 1991 eraldus TÜ FI-st lasereid valmistav AS Estla. Instituudil on laserspektroskoopia, madalate temperatuuride, ioonkristallide füüsika, röntgenspektroskoopia, molekulaartehnoloogia, kristallide spektroskoopia, lasertehnika, tahkisteooria, teoreetilise füüsika ning tuumaspektroskoopia labor ja spektrokronograafia, kiletehnoloogia ning laseroptika töörühm. Teadustööd toetavad peenmehaanika töökoda, krüojaam ja rmtk. Instituudil on teadussidemed u. 25 maa teadlastega, eriti tihe on koostöö Rootsi, Soome, Hollandi, USA ja Saksamaa teadusasutustega; uurimistöös kasut. Lundi ja Hamburgi kiirgussünkrotrone. 2000 sai TÜ FI Euroopa Komisjoni teaduse tippkeskuse, 2001 Eesti teaduse tippkeskuse staatuse, 2001 saadi esimese teadusasutusena väljaspool Rootsit seatse Hasselbladi fondi uurimistoetus. Tegeldakse ka eestikeelse füüsikasõnavara korrastamise ja loomega ning õppekirjanduse koostamisega. 1955—90 on üllitatud 67 kd. „Füüsika Inst-i uurimusi". Töötajaid 165 (2003), neist 75 teadustöötajad. 1

TÜ Geoloogiamuuseum asub TÜ geoloogia inst-i juures. TÜ G-le pani aluse 1802 taasavatud Tartu ülikooli juurde loodud geoloogia-, zooloogia- ja botaanikakogudega looduslookabinet (*Naturalienkabinett*). 1820 lisandusid filosoofiateaduskonda loodusteaduse ja mineraloogia õppetool ja kabinet (dir. Moritz von Engelhardt), kuhu anti looduslookabineti mineraloogilised ja paleontoloogilised kogud. 1850. a-st oli mineraloogia õppetool ja kabinet matemaatika-loodusteaduskonna all. EV algusaastatest alates on muuseumi kogutud rohkem Eesti geoloogia alast materjali, 1922. a. sügisel avati geoloogiamuuseum esimest korda kõigile külastajatele. TÜ G-s on kogu maailmast enam kui 80 000 säilikut (mineraalid, kivistised, kivimid, meteoriidid, fotod, negatiivid jm. arhiivimaterjalid), neist üle 2500 on eksponeeritud (2003). 1948—76 kandis nime ENSV TA Geoloogia Inst-i Geoloogiamuuseum ja 1976—90 TRÜ (1990—92 TÜ) Bioloogia-geograafiateaduskonna Zooloogia-geoloogiamuuseum.

TÜ Klassikalise Muinasteaduse Muuseum, ✧TÜ Kunstimuuseum.

TÜ Kliinikum, SA TÜ Kliinikum. Arsiteaduskonna kliinikud (haiglad, mida kasut. arstiõppes õppebaasina) alustasid tegevust 1804, 1808 Toomemäel valminud hoonesse paigutati kokku sisehaiguste, kirurgia- ja sünnitusabikliinik. Sihtasutus loodi 1998, kui ühendati kõik Tartu eri piirkondades asuvad kliinikud. TÜ K. on arstiteaduskonna kliinilise õppe- ja teadustöö baas ning kliinikuis osutatakse kõrgetasemelist arstiabi kõigil erialadel. Kliinikumiga on seotud enamik Eesti arstiteadlasi ning seal tehakse valdav osa Eesti kliinilisest teadus- ja arendustööst. 1

TÜ Kunstimuuseum, Eesti vanim muuseum, asut. 1803 Tartu ülikooli juurde, et ilmestada loenguid ja arendada üliõpilaste kunstimaitset. Esimene dir. Karl Morgenstern pani aluse valgustusaja vaimus komplekteeritud kogudele, mis olid võimalikult laiahaardelised. 19. saj. keskel muudeti muuseum antiikkunstile spetsialiseerunud Klassikalise Muinasteaduse Muuseumiks. 1862 avati see kõigile huvilistele, ülikooli peahoone vasakus tiivas seati sisse näitusesaalid. Eesmärk oli antiikaja atmosfääri loomine, saalid kujundati Pompei stiilis, värviliste seinamaalide taustal tõusid esile valged kipsskulptuurid. 1998 taastati end. nimi TÜ K. Nüüdisajal ulatuvad muuseumi tegevussuunad antiikkunsti piiridest kaugemale. Kunstimuuseumi kogudes on üle 30 000 kunstiteose, peale antiikskulptuuride kipsjäljendite 16.—19. saj. graafikat, Vene ikoone, maale, antiikoriginaale ning arvukas gemmide ja müntide koopiate kogu. Muuseumi ajalooline originaalkunsti kogu viidi 1915—16 Tartust Venemaale sõjavarju ning asub Voroneži Oblasti Kunstimuuseumis, kuigi pidi Eesti ja Venemaa vahel 1920 sõlmitud Tartu rahulepingu järgi kodumaale naasma. Seal on ligi 200 Kreeka vaasi ja skulptuuri, üle 100 Lääne-Euroopa maali ja Egiptuse muistise ning ligikaudu 5000 münti.

Tülivere tamm kasvab Kuusalu v-s Allika k-s Tülivere talu õues oja kaldal; LK. Tüve ümbermõõt on 587 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 21 m. T. t-e kohta on palju pärimusi, nende järgi on puu olnud ohvripuu; tema õõnsuses on veel hiljaaegugi lepitatud tülli läinud abielupaare.

TÜ molekulaar- ja rakubioloogia instituut, lüh. TÜ MRI, TÜ akadeemiline struktuuriüksus, asut. 1990. Instituudis õpetatakse molekulaar- ja rakubioloogia erialasid ning tehakse fundamentaaluuringuid ja neil põhinevaid biotehnoloogilisi ja biomeditsiinilisi rakendusuuringuid. 2001 loodi TÜ MRI baasil Geeni- ja Keskkonnatehnoloogia Tippkeskus. 2003 oli töötajaid 102 (sh. 11 professorit, 9 dotsenti, 8 lektorit ning 38 vanemteadurit ja teadurit). 1

Tündre järv asub Sakala kõrgustiku lõunaserval, 5 km Taageperast edelas metsaga kaetud liivikul; 73 ha, pikkus kuni 2,5 km, suurim süg. 10,6 m. Sissevool pms. Tündre (Polli) oja kaudu, väljavool Jõeveski oja ning Atse ja Ruhja (Rūja) jõe kaudu Asti (Burtnieki) järve. T. j-e äärmine lääneosa kuulub Tündre LKA-sse. Rohketoiteline; põhilised kalad, latikas, särg, ahven, kiisk ja haug.

Tündre looduskaitseala asub Karksi v-s Läti piiri ääres; 62 ha. Asut. 1999 soometsade ja nende elustiku kaitseks. Koosluse kujunemisel on oluline osa olnud kobraste ülespaisutatud Tündre ojal.

tündrimaa, ✧mõõtühikud.

TÜ Raamatukogu, lüh. TÜR, Eesti vanim pidevalt tegutsenud teadusraamatukogu; asut. 1802. Kandis 1950—58 nime TRÜ Pearaamatukogu, 1958—89 TRÜ Teaduslik Raamatukogu; praegune nimi a-st 1989. 1710 viidi ülikooli 3300-köiteline rmtk. koos muu varaga Rootsi ning 1717 liideti Stockholmi Kuningliku Rmtk-ga. TÜR-i kogule pani aluse Liivimaalt pärit krahvinna Maria Aurora Lestocqi 378-köiteline raamatuannetus (1800). TÜR kogub teavikuid kõigilt teadusaladelt, v. a. tehnika ja põllumajandus. 1896 hakkas ta saama sundeksemplari Venemaal ilmunud eesti- ja lätikeelsetest trükistest. 1918. a-st saab rmtk. Eesti trükitoodangu sundeksemplari, 1998. a-st sundeksemplari auvistest. Rmtk-s on rohkesti trükikunsti algusajast pärinevaid haruldasi väljaandeid, teadus- ja kultuuriloo tähtteoseid, väitekirju, *Baltica* teoseid ja 14 isiklikku rmtk. (sh. Karl Morgensterni, Friedrich von Klingeri, Karl Ernst von Baeri, Eerik Kumari ja Julius Mägiste oma). Käsikirjakogu (32 000) sisaldab alates 11.—12. saj-st pärinevaid Lääne-Euroopa ja Idamaade illumineeritud käsikirju ja ürikuid, kultuuri- ja teadusloolisi käsikirju, Baltimaade ajaloo ja õiguse allikaid, teadlaste

TÜ Raamatukogu

(Friedemann Goebelsi, K. Morgensterni, Ludvig Puusepa, J. Mägiste, Juri Lotmani, Viktor Masingu jmt.) ning Eesti ja Liivimaa mõisnike perekonnaarhiive (kokku 137 isikuarhiivi). Asutuste ja organisatsioonide arhiivifondid sisaldavad (alates Rootsi võimu ajast) TÜ ja tema allüksuste ning seltside (TÜR-i, Tsensuurikomitee, Farmakognoosia Inst-i, Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi, Balti Ülikooli, Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis) jms. arhiivimaterjale. 1915—17 evakueeriti rmtk. vara sõjaohu tõttu Venemaale. Tartu rahulepinguga 1920 see

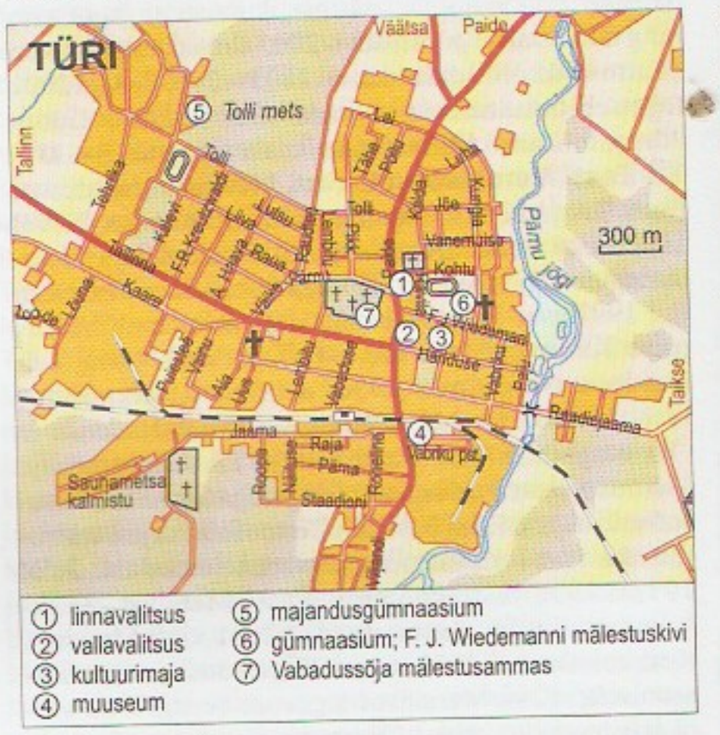

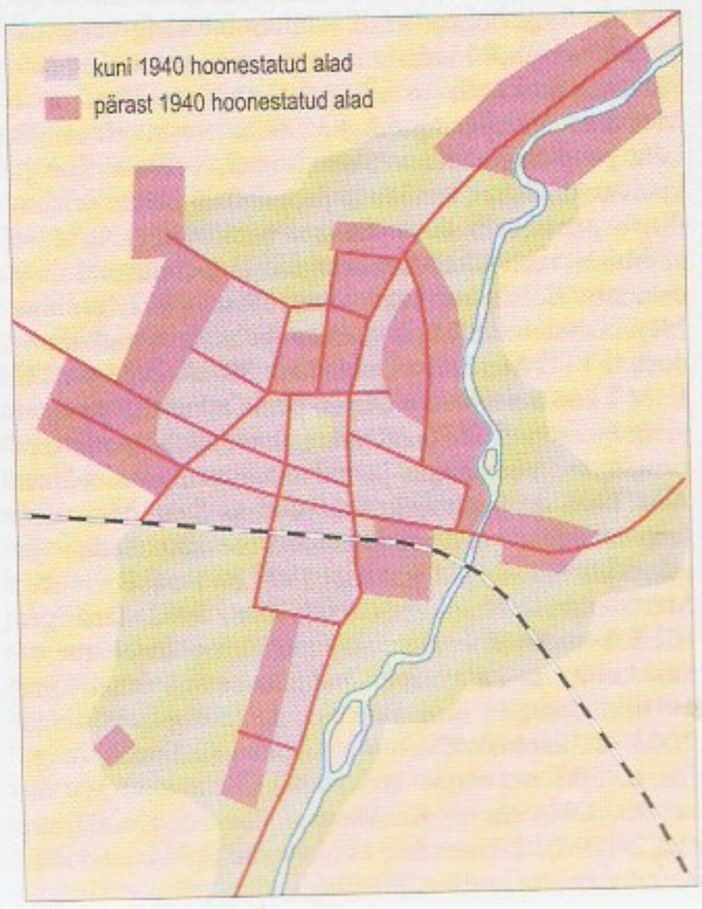

TÜ Raamatukogu direktorid

1802—39	
1839—42	
1855—57	
1858—65	
1865—67	
1867—74	
1874—79	
1879—81	
1881—90	
1890—95	
1895—1900	
1900—05	
1906—09	
1910—15	
1916—18	
1918	
1919—44	
1944—49	
1949—51	
1951—62	
1962—90	
1990—95	
1995—99	
1999—	

tugastati, Venemaale loovutati Venemaa ajaloo alaseid ja kultuuriloolisi trükiseid ning käsikirju. 1924—39 koostati TÜR-is Eesti rahvusbibliograafiat „Eesti raamatute üldnimestik". TÜR avaldab uurimusi „Tartu Ülikooli Raamatukogu töid" (a-st 1968), sarja „Raamat — aeg — restaureerimine" (a-st 1969), bibliograafiaid, kogusid tutvustavaid trükikatalooge jm. 1995. a-st on TÜR-il avalik elektrooniline kataloog. 2002 oli rmtk-s 3,5 mln. teavikut, lugejaid oli 23 874. 1806—1982 asus rmtk. varemeis oleva toomkiriku kooriosas, mis oli Johann Wilhelm Krause kavandite järgi ümber ehitatud, 1927—28 lisandus hoidla. 1982 avati Struve t. 1 rmtk. uus hoone (arh. Mart Kalling, Kalju Valdre, Ülo Sirp). ◂ 1

Türi, linn Järvamaa edelaosas; 6220 el. (2003). Asub Pärnu jõe ülemjooksul Türi voorestiku äärealal. Linna alast (9,79 km²) jääb suurem osa jõe paremale kaldale. T. pinnamoodi kujundavad väikevoored ja Pärnu jõgi. T-l on ✧Pärnu jõe saare KA. T. on samanim. valla halduskeskus. Linna lõunaosa läbib Tallinna—Viljandi rdt. (rdtj-st on Tallinna 98, Viljandisse 53 km),

Türi töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	646	121
Mäetööstus	21	28
Töötlev tööstus	1153	700
Energia- ja veevarustus	13	59
Ehitus	357	241
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	513	402
Hotellid ja restoranid	97	35
Veondus, laondus ja side	220	238
Rahandus	20	17
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	90	69
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	85	155
Haridus	238	220
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	122	102
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	167	88
Töötajaid kokku	3742	2487

Türi Muuseumi ja Eesti Ringhäälingumuuseumi hoone

mis ristub siin Rakvere—Pärnu põhimnt-ga, sellelt hargneb tugimnt. Rapla kaudu Tallinna. T-l on tihe ühendus 14 km kaugusel asuva maakonnakeskuse Paidega. Nende kahe linna sotsiaalmaj. struktuurid on tihedalt põimunud, koos moodustavad nad Kesk-Eesti tähtsa majandus- ja transpordikeskuse. T-le on iseloomulikud heakorrastatud väikeelamurajoonid, korruselamuid on kesklinnas ja linna äärealal (Tehnika t.), tööstuspiirkonnad on Lokuta ja rdtj-a ümbrus. Linna arengut on oluliselt mõjutanud Järva mk-a T. Aiamajandusgümn-i avamine (1924). Gümnaasiumis juurutatud haljastusvõtted levisid kogu Eestis, enim on neid kasut. T. parkides ja aedades. Linna üldilmet iseloomustab rikkalik haljastus. T-l on 7 parki (kogupindala 8,6 ha) ja palju (pms. männi-) metsa (280 ha). Puhkuseks sobivad Saunametsa, Kõrgessaare ja Tolli mets. Pärnu jõe kääru linnapoolsele kaldale on rajatud allikatoiteline tehisjärv (5,8 ha). Järves on väike saar, mis koos järvega on kujunenud linnaelanike vaba aja veetmise kohaks.

Nõuk. ajal töötas enamik inimesi metsamajandus- (T. Metsakombinaat) ja põllum- (Paide EPT) ning töötleva tööstuse ettevõtetes (Paide piimakombinaadis, Pärnu õmblusvabriku tsehhis jm.). 1990. a-il loodi nende suurettevõtete alusel väiksemaid aktsiaseltse ja osaühinguid. Tööhõive on viimase 10 aasta jooksul vähenenud kolmandiku võrra, seda just eespool nimet. majandusharudes. T. suurimad tootmisettevõtted on AS Prelvex (turba tootmine), AS Turgel Grupp ja OÜ Metre (mõlemas metalli töötlemine), AS T. Puit (kokkupandavate puitehitiste tootmine) ning AS Dessert (piimatooted). Suured tööandjad on ka Edelaraudtee AS-i piirkondlik keskus, AS Taure (rahvusv. autokaubavedu) ja Järva Tarbijate Ühistu. Üldhariduskoolid on T. Gümn. (2002/03. õ.-a. 805 õpilast), T. Majandusgümn. (528 õpilast) ja T. Toimetulekukool (vaimupuudega lastele; 32 õpilast). TÜ T. kolledž (asut. 1996) õpetab keskkonnaalase kõrghariduse spetsialiste. Huviharidust annavad huvikool ja muusikakool. T-l on kaks lasteaeda. Sotsiaalhoolekandega tegelevad päevakeskus ja vanuritekeskus. Meditsiiniteenuseid osutab OÜ T. Tervisekeskus. Linnas on 2 apteeki, hambaravikabinet ja loomakliinik. Tegutsevad kultuurimaja, rmtk. (2002. a. 58 000 raamatut), T. Muuseum, MTÜ Eesti Ringhäälingumuuseum (a-st 1999), T. Kultuuriseltsing (korraldab kultuuriüritusi ja propageerib rohelist mõtteviisi), huviselts „Põimik" (vitspunutiste valmistamine) ja Järvamaa Rahvakunstiühendus „Veimevakk". Linnas on laululava, kus korraldatakse vabaõhuüritusi. Spordiga tegelemiseks on T-l võimla, ujula, jalgpallistaadion, 2 tennisevälijakut ja koolide juures asuvad spordirajatised. Kõrgessaarde on rajatud jooksurada, talvel on Tolli metsas valgustatud suusarada. T-l tegutsevaid spordiklubisid ja -seltse ühendab 1998 asut. T. Spordiklubide Liit (2003. a. 13 liiget). Linnauudiseid kajastab „Türi Rahvaleht". Linnas tegutsevad EELK Järva Praostkond, EELK T. Püha Martini Kogudus, Seitsmenda Päeva Adventistide T. Kogudus, T. Kristlik Misjonikogudus ja MPEÕK T. Püha Kolmainu Jumala kirik; maetakse Saunametsa ja Kõrgessaare kalmistule. Kesklinna kalmistul asub Vabadussõja mälestussammas (1924, taasavatud 1990). Vanim ja huviväärseim ehitus on Püha Martini kirik, huvi pakuvad veel gümnaasiumi hoone (Hariduse 3), renoveeritud rdtj-ahoone, Lokuta park ja mõisahoone, kunstnik Resa Tiitsmaa ateljee ning Käsitöötuba. Eesti Aianduse ja Mesinduse Kesk-seltsi T. osk-a 1978. a-st korraldatav T. lillelaat on muutunud üle-eestiliseks sündmuseks. A-st 2002 on T. Eesti kevadpealinn. — T-t (õieti seal tegutsenud preestrit) on esimest korda mainitud 1347 (*Turgel*), kirikumõisa ümbruses olnud T. küla (1564 *Turgell*) asemele rajati 19. saj. keskel Alliku mõisa T. karjamõis. Nüüdse T. alal paiknesid ka Lokuta mõis ning osa

Tori mõisa (*Torri*, eraldus 17. saj. I poolel Säreverest) maad. Linlik asula hakkas T-le tekkima pärast seda, kui Laupa mõisnikud Taubed asutasid 1899 ehitatava rdtj-a lähedale puupapivabriku (1904 hakati seal ka paberit tootma, töölisi oli ligi 250) ning 1900 valmis Tallinna—Mõisaküla rdt. ja 1901 selle Paidesse suunduv haru (1918 pikendati viimast Tamsaluni). 1917 nimetati T. aleviks, 1926 linnaks. Linna suurimad ettevõtted olid T. Paberi- ja Puupapivabrik (as. „Turgel") ja tellisetehas, 1937 valmis Ülejõel Tori tee ääres Riigi Ringhäälingu saatejaam (T. raadiojaam; arh. Alar Kotli). II maailmasõjas pidurdus mõneks ajaks (12. VII — 1. VIII 1941) Saksa väe pealetung ning toimus lahinguid, mille kestel hävis linnas u. 100 hoonet, sh. raadiojaam ja paberivabrik. Nõuk. ajal oli T. 1950—59 rajoonikeskus. 1970.—80. a-il tegutses T-l mitu suurt käitist (Paide EPT jt.), 1990. a-iks oli neist saanud mitukümmend tootmise ja vahendamisega tegelevat firmat. 1972 asendati T-t läbiv kitsarööpmeline rdt. laiarööpmelisega (Tamsalu liin suleti 1971). T. kultuurilukku on end jäädvustanud esimese eestlasest pastorina 1875—92 T-l teeninud ärkamisaja tegelane Andreas Kurrikoff ning 1861—68 suviti T-l emakodus peatunud ja ümbruskonnas keelt uurinud Friedrich Johann Wiedemann, T-ga olid seotud ka Mats Tõnisson, Jaan Lintrop, Leo Anvelt jmt. kirjameest. T. hariduselu tähtsündmusi on olnud Põhja-Eesti esimese tütarlaste kihelkonnakooli asutamine (1880).

B: *Türi — kilde kihelkonna ja linna arengust*, I osa Paide, 1996, ja II osa Türi, 2001. ▲ 2

Türi kihelkond hõlmas Edela-Järvamaal põhil. nüüdse Oisu, Türi ja Väätsa v-a ala, Türi linna ning nüüdsest Raplamaa Kaiu v-st Vahastu ja Suurekivi ümbruse. 13. saj. alguses kuulus T. k. Alempoisi mk-a, mille 1220. a-il vallutas Mõõgavendade Ordu. T. k-a ala kuulus Viljandi komtuurkonda, 1560 liideti ta Järva foogtkonnaga. T. k. on rajatud ilmselt 13. saj. 1866 toimus Türi-Alliku läh. Eesti esimesi lastelaulupidusid. 1894 asutati muusikaselts, 1903 Türi seltsimaja.

Türi maastikukaitseala, ka Türi voorestiku kaitseala, asub Türi ja Väätsa v-s; 3770 ha. Asut. 1992 Türi voorestiku kaitseks. Peaaegu rööpsed põhja-kirde—lõunaedela-sihilised leostunud ja leetjate muldadega väikevoored on 500—2500 m pikad, 140—540 m laiad ning kuni 20 m kõrged. Voorestikku poolitab Pärnu jõgi. Voorestiku iseloomulikem piirkond on Kirnas.

Türi Püha Martini kirik. Kodakiriku ehitamist alustati arvat. 13. saj. II poolel. Algkavatisse kuulusid tornita pikihoone ja väiksem nelinurkne kooriruum, mille põhiplaan on ruudukujuline nagu kõikidel Järvamaa kirikutel. Ehitusmaterjalina on kasut. peale pae ja põllukivi ka tellist. Oletuste kohaselt võlviti kirik 1300. a. paiku kolmelööviliseks kodakirikuks, arvat. ehitati siis koori edelanurka ka müüritrepp. Kitsad ühejaolised aknad on lamedalt teravkaarsed ja ehisraamistikuta ning paiknevad kõrgel. Läänefassaadil paikneb teravkaarne kaheastmeline raidportaal, mille kohal on tavapärase ümarakna asemel pikk teravkaarne aken (nagu ka Järva-Peetri kirikus). Lõunaportaal võis rikkaliku kujunduse järgi otsustades olla tähtsaim sissepääs. Pikihoone võlve kannavad kaks paari saledaid Järvamaa-laadseid ümarsambaid. Ainulaadsed on kooris ja pikihoone idapoolses travees konsooliotstel kujutatud maskpead. 1865—67 ehitati neogooti stiilis läänetorn (arh. Johann Gottfried Mühlenhausen). Sisustuses on märkimisväärsed kantsel (1630), barokne altarisein (1693, Christian Ackermann) ja altarimaalid (August Pezold, varastati 1990, tagastati 1998). Kirikuaias on kaks rõngasristi (17. saj.). ▸

Türisalu maastikukaitseala asub Harku ning Keila v-s; 27 ha. Asut. 1991 Türisalu panga ja sealsete põõsasmarana loodude ning haruldaste liikide — musta

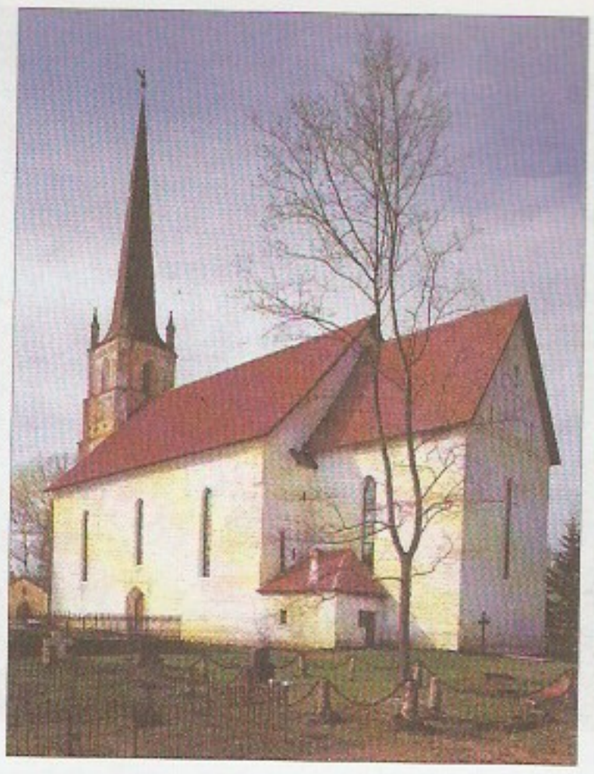

Türi Püha Martini kirik

tuhkpuu (LK III), aasnelgi ja eesti soojumika (mõlemad LK II) — kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1999. Kaitsealal on ka Türisalu juga (kõrgus 2,5 m) ja sügavas orus voolav Türisalu oja (4,5 km).

Türisalu pank asub Harjumaal Harku v-s 2 km Keila-Joast läänes. Ligi 30 m kõrgune pank on Balti klindi osa ja Vääna klindilahe (setteisse mattunud kunagise ürgoru) läänepoolne veer. T. p-l paljanduvad alaosast alates Alam-Kambriumi ja Ordoviitsiumi liivakivi, aleuroliit ja diktüoneemaargilliit ning Ordoviitsiumi karbonaatkivimid. Pangal on Pakerordi lademe Türisalu kihistu (diktüoneemaargilliit) tüüppaljand. Tormi ajal murrutab panka kohati meri. Lääneserval laskub liivakiviastangult 2,5 m kõrguse joana merre Türisalu oja. LK. ▾

Türi vald asub Järvamaal Türi linna ümbruses; 261,31 km², 2906 el. (2003). Keskus Türi linnas. Valla kirdeosas on ✧Türi voorestik, ✧Kõrvemaasse kuuluv läänеosa on valdavalt metsane ja soine (Iidva raba). Valda jääb osa ✧Türi MKA-st, teda läbivad Pärnu jõe kesk-jooks, Lelle—Viljandi rdt. ja Pärnu—Rakvere mnt., millelt hargnevad Rapla ja Kabala tee. Laupas on põhikool, Säreveres Türi Tehnika- ja Maamajanduskool. Rmtk. on Kolus, Laupas, Türi-Allikul ja Änaris. Säreveres on koolimuuseum ja Balti keti mälestuskivi. Huviväärsed on ✧Kirna, ✧Laupa ja Kolu mõis (historitsistlik peahoone ehit. 1890). Suurimad tööandjad on põllum- ja kaubandusettevõtted ning haridusasutused. — A-ni 1950 oli T. v-a alal Särevere v. T. v. alates 30. I 1992. ▸ 1

Türi vald. Vapp ja lipp

Türisalu pank

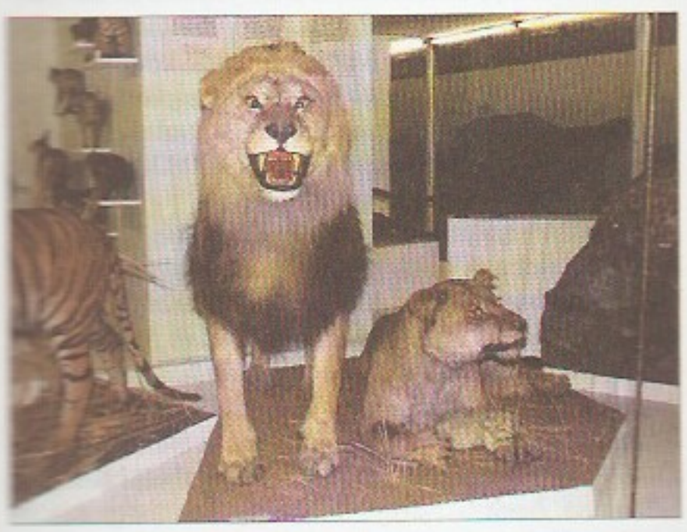

Türi vooreстik, ka Väike-Vooremaa, maastikupiirkond Lahkme-Eestis Kõrvemaa kaguosas; u. 140 km², pikkus 20, laius keskm. 8 km, kõrgus keskm. 50–60 m. Paasaluspõhjalist (Raikküla ja Adavere lade) lainjat moreeni- ja jääpaisjärvetasandikku liigestuvad 0,5–2 km pikkused, valdavalt 100–200 m laiused ja kuni 20 m kõrgused põhjakirde–lõuna-edela-sihilised väikevoored (suurim Kirnast u. 1 km läänes asuv Käomäe voor, kõrgus 80 m), leidub ka oose (Nõmme–Pala–Saare oos) ja mõhnu (Väätsa ümbruses). Järvi ei ole, voori eraldavad enamasti liivsavidest ja saviliivadest jääjärvetasandikud. Valdavad on glei- ja madalsoomullad, voortel ja moreenitasandikel leostunud ja leetjad mullad. Äravool Pärnu jõe ja tema jõestiku jõgede (Lintsi, Lokuta, Prandi) kaudu. Asustus on tihe, suurimad asulad on Türi ja Paide. Voorestik kuulub ✧Türi MKA-sse.

TÜ Zooloogiamuuseum asutati 1822, kui looduslookabinetist (asut. 1802) eraldati zooloogilised ja paleontoloogilised kogud ning kujundati zooloogiakabinet. Muuseumi rajaja ja esimene juhataja oli Johann Friedrich Eschscholtz, tema ümbermaailmareisidelt kaasa toodud rikkalikest kollektsioonidest on muuseumis säilinud Tahitilt pärineva papagoi *Vini peruviana* topis ja meritäht *Linckia miliaris* (suurem osa muuseumi kogudest hävis 31. I 1829 ülikooli peahoone tulekahjus). Zooloogiakabineti töö elavnes Eduard Grube juhtimise ajal, sellal täiendati kollektsioone, loodi erialane rmtk. ja laiendati uurimistööde valdkonda. Zooloogiakabineti kujundas muuseumiks Max Braun. I maailmasõja ajal said Voroneži evakueeritud kollektsioonid rängalt kannatada. 1920 liideti muuseumiga zootoomiakabinet (asut. 1899) ja koliti praegustesse ruumidesse Vanemuise tänaval. 1940 oli muuseumil ülevaatlik süstemaatiline ja loomariigi arengut käsitlev ekspositsioon ja mitu võrdluskogu, fondides oli linnunahku ja selgrootute eksemplare (u. 100 000 säilikut); muuseumi külastas u. 13 000 in. II maailmasõja ajal hävis suur osa selgrootute kogust ja märgpreparaatidest. Muuseum avati taas 1946 Eerik Kumari algatusel. 1922–40 juhatasid muuseumi vaheldumisi Johannes Piiper ja Heinrich Riikoja. 1948–64 oli muuseum ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Inst-i, alates 1. IV 1964 TRÜ (TÜ) alluvuses, ühtlasi oli ta bioloogiatüdrukõpilaste õppebaas. Muuseumi fondides on u. 195 000 ja ekspositsioonis u. 5000 säilikut. Muuseumil on suure väärtusega kogusid, nt. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul Friedrich Alexander Hoyningen-Hyene loodud paleoarktiliste liblikate süstemaatiline kogu (u. 20 000 ühikut) ja Sergei Buturlini 20. saj. alguskümnendinel kogutud linnunahkade kollektsioon (1818 ühikut). Muuseum korraldab temaatilisi näitusi (nt. 2002. a. sügistalvel koos TA Ajalooinst-ga näitus selgroogsete fauna kujunemisest Eesti alal). Zooloogiamuuseumi juures töötab loomahuviliste õpilaste ring. ◂■

TÜ Õpetajate Seminar. 1990 moodustati Tartu Pedagoogilisest Koolist keskkoolile tuginev rakenduskõrgkool Tartu Õpetajate Seminar, 2001 liideti seminar TÜ-ga ja sellest ajast kannab nime TÜ Õ. S. Seminaris on 2 lektoraati: alus- ja algharidus ning koolimuusika lektoraat. Koolitab klassiõpetajaid nii eesti (1.–6. kl.) kui ka vene õppekeelega koolidele, muusikaõpetajaid, alusharidusе pedagooge ja koolieelse lasteasutuse õpetajaid. Seminar korraldab ka õpetajate täienduskoolitust. Koostöösidemed on Tampere Ülikooli, Viimi Pedagoogilise Akadeemia ja Soome *Nuoriso-Opisto*'ga. 2002/03. õ.-a. oli päevaõppes 269 ja avatud ülikoolis 227 üliõpilast. Kooli dir. on a-st 2002 Toomas Kink. ◂

TÜ üld- ja molekulaarpatoloogia instituut, lüh. ÜMPI, on asut. 1979, selle koosseisu kuuluvad immunoloogia, inimese bioloogia ja geneetika ning patofüsioloogia õppetool. Õpetatakse arstiteaduse, stomatoloogia ja farmaatsia üliõpilastele ja kraadiõppuritele üldbioloogia, molekulaarse ja kliinilise geneetika, molekulaarse meditsiini, immunoloogia ja patofüsioloogia aluseid ning eri aspekte. Peamised uurimissuunad on autoimmuunhaiguste teke, haiguste ja haigustundlikkuse geneetilised põhjused, tüvirakkude diferentseerumise regulatsioon ja rakusisese energiaülekande mehhanismid. 2003 oli töötajaid 54 (sh. 4 professorit, 3 dotsenti, 8 assistenti ning 13 vanemteadurit ja teadurit). Dir-d: Ants Kallikorm (1979–82), Laur Karu (1982–87) ja Aavo-Valdur Mikelsaar (a-st 1987).

U

Ubajärv asub Varstu ja Ähijärve vahelisel alal Hargla nõos; 49 ha, suurim süg. 2,1 m. Kaldad on soostunud, põhi mudane. Vesi vahetub 1,6 korda aastas. Sissevool pms. kraavidest, väljavool üksnes veerohkel ajal kraavi kaudu Ahelo jõkke. Elustikus palju haruldusi — vetikaid, zooplanktereid, muda-lahnarohtu (LK I) jms. Segatoiteline. Peamised kalad haug, särg, ahven, koger, linask ja mudamaim. U. ja selle ümbrus moodustavad ✧Karula RP lahusala.

Udriku järved, ka Udrikjärved, asuvad 2,5 km Ohepalu k-st põhjaloodes Udriku soos. Tuntuim on Udriku Suurjärv (23,1 ha, suurim süg. 6,8 m), mida läänest piirab põhja—lõuna-sihiline Ohepalu oos. Suurjärvest kagus on Väikejärv (14,4 ha, suurim süg. u. 6 m) jmt. väiksemat järve, põhja pool asub mitme saarega Udriku Mädajärv (4,3 ha). Kõik järved on huumustoitelised; peamine kala ahven. U. j-d kuuluvad ✧Ohepalu LKA-sse.

Udriku laid, Udriklaid, U-kujuline saar Saaremaal Põide v-s, asub Muraja ja Kübassaare ps-e vahel Udriku lahe suudmes; 87,4 ha, kõrgus kuni 5 m. Rannavallidel kadastik; varem on saarel olnud talu ja põllud.

Udriku mõis (sks *Uddrich*) asub Pandivere kõrgustiku põhjaserval Tapa—Kadrina mnt. ääres. 1642 eraldasid Rehbinderid mõisa Pollist (esmamaining 1429, *Kurselle*). Polli muutus 19. saj-ks Udriku kõrvalmõisaks, kuhu meriino lambaid kasvatav ja kontinentaalblokaadi tõttu villaturust ilma jäänud Gustav Dietrich von Rehbinder rajas 1808—10 kalevimanufaktuuri. Mõisas aeti viina, kooti pitsriiet, tegutsesid äädika-, tubakalõikamise ja küünlatöökoda. U. m. oli Eestis esimene, kus võeti kasutusele rehepeksumasin. 1796—1815 ehitati uhke klassitsistlikus stiilis kahekorruseline kivist härrastemaja, mille peafassaadi ilmestab nelja joonia samba ja kolmnurkfrontooniga portikus. Hoone esimesel korrusel on säilinud paraadtrepiga vestibüül ning teisel korrusel klassitsistliku stukkdekooriga saal ja muusikasalong. Vabaplaneeringulise pargi (16,3 ha, LK) serval on Udriku paistiik (2,3 ha). Tiigi kaldal on suure viinavabriku (rekonstrueeriti 1888 Friedrich Modi projekti järgi) varemed. Härrastemajas paikneb Udriku hooldekodu (asut. 1922 vaimse puudega laste koolkoduna).

Uexküll Keskus [*üks*-], õieti Jakob von Uexküll Keskus, ELUS-i haruühing, on sektsiooni õigustes; asut. 1993, välja kasvanud ELUS-i teoreetilise bioloogia sektsioonist. Tegeleb bioloogia filosoofiliste probleemidega, käsitledes neid pms. humanitaarteaduslikust küljest. Korraldab J. von Uexküll teadusliku pärandi uurimist, tema arhiivi loomist ja kirjutiste trükkimist. Peab teoreetilise bioloogia augustisessioone ja koos teoreetilise bioloogia sektsiooniga kevadkoole. Korraldanud koos TÜ semiootikutega rahvusv. biosemiootikaseminari „Jakob von Uexküll and Living Environments". Trükis on ilmunud teosed „Oma maa vaim" (2000) ja koostöös Eesti Kirjanduse Seltsiga „Tekst ja loodus" (2000). U. K. paikneb ELUS-i majas, tema tööd on juhtinud Ants Aader, Toomas Trapido, Timo Maran ja Siim Vatalin.

„Ugala", 1913 asut. meeskorporatsioon. 1912 heideti lahkhelide tõttu „Fraternitas Esticast" välja 11 kaasvõitlejat (esindasid organisatsiooni rahvuslikumat ja karskemat suunda), nemad panidki hiljem aluse korporatsioonile „U.". Nimi võeti vana Eesti maakonna järgi ja värvideks must, sinine ja valge. Lipukirjaks kinnitati „Isamaa, sõprus, ausus". Korporatsiooni põhimõtetes rõhutati isamaalisust, töökust, ausust, vennalikkust, kõlbelisust ja mõõdukust ning nõuti, et liikmed võivad olla ainult eesti soost. 1913 kinnitati põhikiri. 1918 läks „U." *in corpore* Vabadussõtta. 1919 registreeriti „U." eestikeelse TÜ juures, 1937 loodi Tallinna Tehnikainst-i juures Tallinna osk. 1921. a-ni oli „U." karske korporatsioon. 1939 valmis „U." maja (Kuperjanovi t. 6, arh. Arnold Matteus). 1940 korporatsioon likvideeriti, jätkas tegevust Saksamaal, Austraalias, Kanadas, USA-s ja Rootsis. „U." taasasutati 1988 TÜ juures, 1994 tagastati konvendihoone. 2002 oli liikmeid Eestis 176, väliskoondistes 174. ▸

„Ugala"

„Ugala", Viljandi Draamateater „U.", Viljandis tegutsev teater. Alustas tegevust 1920 poolkutselisena teatri- ja kunstiühingu „U." juures. Asutajate hulgas olid ka esimesed näitejuhid Märt Mõrd ja Armin Hunt. 1920 lavastati Wilde'i „Salome" Viljandi Lossimägedes (külalislav. Karl Jungholz), sellega pandi alus Eesti vabaõhulavastuste traditsioonile. 1926 muudeti „U." kutseliseks teatriks. A-ni 1941 töötasid näitejuhtidena Andres Särev, Eduard Lemmiste, Alfred Mering, Valter Soosõrv, Karl Merits ja Eduard Tinn, lavastasid ka näitlejad Lilli Laoniidu, Karl Söödor, Salme Tamm ja Ants Viir. 1920.—30. a-te mängukava koostati suuremate teatrite eeskujul. Koidula, Kitzbergi, Vilde, Raudsepa ja Tammsaare kõrval oli palju kergesisulist lääne autorite dramaturgiat, kuid mängiti ka Shakespeare'i, Molière'i, Kivi jt. A-ni 1937 lavastati ka operette, muusikajuht oli Priit Ardna ja tantsujuht Ida Urbel. Näitlejana töötasid Milvi Laid, Tooni Kroon, Terje Kukk, Salme Lott, Hugo Malmsten, Aleksander Mälton, Riina Reinik jt. 1940 teater natsionaliseeriti, 1941 hävisid „U." ruumid. Edasi töötati „Koidu" seltsi majas. Kauaaegne peanäitejuht Aleks Sats ja Karl Ader kujundasid „U-st" omailmelise, hea ansamblimänguga teatri. Hiljem hakkasid lavastama ka Toomas Kalmet ja Heino Torga. Näitetrupi koosseis muutus üsna tihti, varasema põhikoosseisuga (Erna

„Ugala"

Viljandi Draamateater „Ugala"

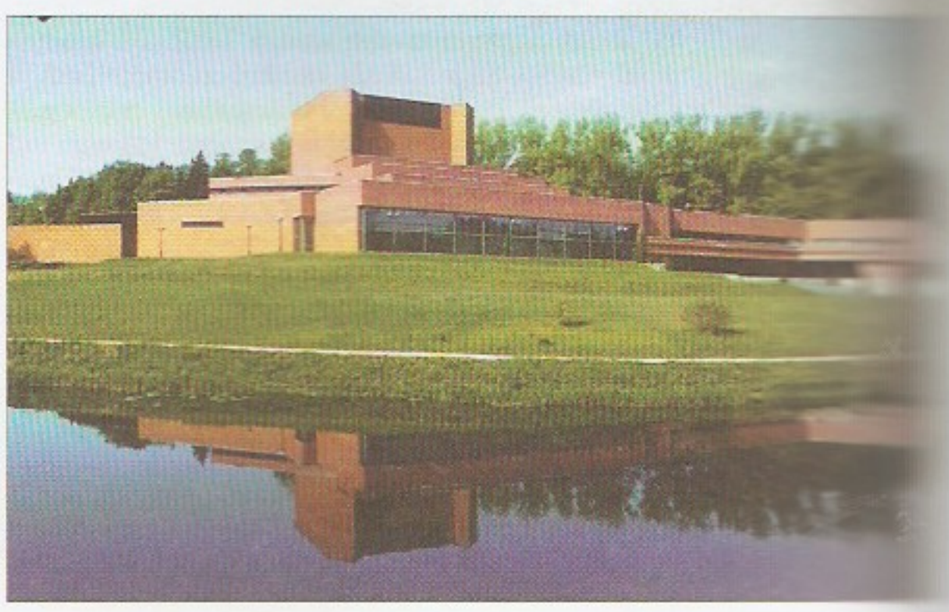

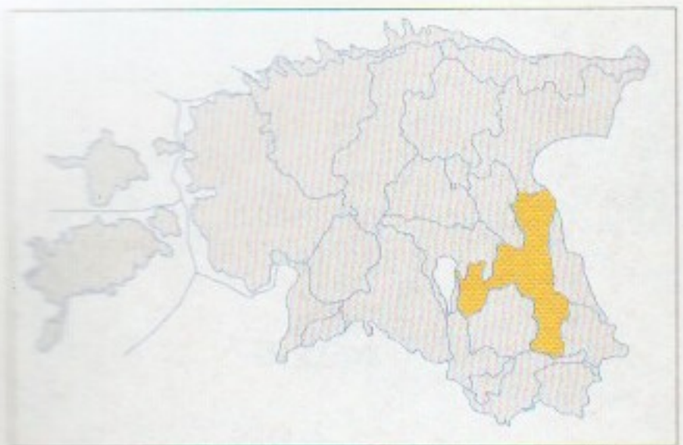

Konts, Karl Liigand, Eero Neemre, Heino Mandri, Anu Murss-Põldar, Erika Torger, Laine Vaga jt.) liitus msg. ettevalmistusega noori (Einari Koppel, Hilja Varem, Leonhard Merzin, Elle Eha, Ines Aru (Parker), Eili Sild, Anne Margiste jt.). Trupi tuumikuks kujunesid Enn Kose, Rein Malmsten ja Leila Säälik. Repertuaaris oli valdav kaasaegne Eesti kirjandus (Kabur, Karusoo, Kool, Liives, Rammo, Rannamaa jt.), kuid mängiti ka klassikat (Kitzberg, Luts, Tammsaare, Brecht, Dostojevski, Ibsen, Tšehhov). „U." omaautoriks kujunes Läti näitekirjanik Gunārs Priede. 1979 sai peanäitejuhiks Juan Tooming, kes tõi vahepeal stabiilsuse kaotanud teatrisse kaasaegse teatrikeele ja uue vaimsuse. Koostöös Priit Pedajase, Lembit Petersoni ning muusikaala juhataja Mikk Sarvega sulandati trupp ühtseks loomingulise ansambliks. Mängukava rikastasid rahvalaulu-, luule- ja muinasjutuõhtud, mitu tolle aja lavastust said ille-eestiliseks teatrisündmuseks („Iiri muinasjutud", 1979, lav. P. Pedajas; Smuuli „Kihnu Jõnn", 1980, lav. J. Tooming). Kauaaegsed kunstnikud on olnud Ingrid Agur ja Krista Tool. 1981 valmis uus teatrihoone, tollal Baltimaade suurim ja moodsaim sõnateater (avaetenduse oli Vilde ja Osvald Toominga „Rahva sõda", lav. J. Tooming). 1983 kunstiliseks juhiks tulnud Jaak Allik avas teatri külalislavastajaile (Vjatšeslav Gvozdkov, Merle Karusoo, Rimma Kretšetova, Ilmar Tammur jt.) ning -näitlejaile (Tõnu Kark, Kaljo Kiisk, Lisl Lindau, Helgi Sallo, Tõnu Tepandi jt.). Püsilavastajaks kutsuti Kaarin Raid, Kalju Komissarov ja Viljo Saldre, lavastasid ka J. Allik ja Andres Lepik. Mitu lavastust pälvis suurt tähelepanu (Tammsaare „Juudit", 1983, lav. K. Raid; Feuchtwangeri „Vennad Lautensackid", 1985, lav. K. Komissarov). 1986 andis teater kuue lavastusega külalisetendusi Moskvas, esineti ka Usbeki ja Läti NSV-s, Saksamaal ja Rootsis. Näitlejatäiendust saadi lavakunstikoolist: „U-sse" tulid Elmo Nüganen, Allan Noormets, Andres Noormets, Peeter Tammeru, Tiina Mälberg, Gert Raudsep, Piret Rauk, Üllar Saaremäe jmt., neist mitu hakkasid peagi lavastama. Peakunstnikuna asus tööle Jaak Vaus. Mängukavas oli nii Eesti klassikat ja nüüdisdramaturgiat (Vilde, Tammsaare, Vetemaa, Saluri, Rummo, Tiks, Kaldmaa) kui ka Nõuk. kirjandust (Ajtmatov, Dudarav, Arro, Okudžava), samuti maailmaklassikat (Shakespeare, Tšehhov, Wilde, Shaw) ning tänapäeva lääne autoreid (Albee, Capote, Delaney, Miller, Nash, Williams). Kauaaegsete näitlejate (Arvo Raimo, Peeter Jürgens, Margus Vaher) kõrvale olid vahepeal tulnud Vilma Luik, Külliki Saldre, Arvi Mägi ja Luule Komissarov. 1990. a-te II poolel vahetusid sageli peanäitejuhid ja näitlejad. Tihenes side „U." ja Viljandi Kultuurikolledži vahel: teatri aplõidele ilmusid kolledži lavastuste nimed (juhendajad „U-st") ja kolledžist saadi näitlejatäiendust (Aarne Soro, Tanel Ingi, Meelis Rämmeld jt.). Repertuaar on mitmekesine, taas tehakse muusika- ja vabaõhulavastusi. Külalisena on käinud „U-s" lavastamas Lars G. Thelestam (Rootsi), Elina Männi (Inglismaa), V. Gvozdkov ja Mihhail Tšumatšenko (Venemaa). Kõrgemast lavakunstikoolist on viimastel aastatel truppi lisandunud Hilje Murel, Kadri Lepp, Ott Aardam, Karol Kuntsel, Maria Soomets, Carita Vaikjärv, Priit Võigemast jmt. 2001—03 oli taas teatrijuhiks Jaak Allik, 2002 tuli peanäitejuhiks Peeter Tammearu (a-st 2003 ka teatrijuht) ja lavastajaks Tõnu Lensment.

B: *Ugala teater 75. 1920—1995.* Viljandi, 1995; *Ugala 1981—2001.* Viljandi, 2001. ◂ 🅱

Ugandi (lad *Ugaunia*), Oandi, muistne maakond Kagu-Eestis; adramaade arv teadmata (U. ja Virumaa analoogia põhjal oletatavasti u. 3000), peamised linnused Tartu ja Otepää. U. tuumik asus tartumurdelise hõimu alal, võrumurdelise hõimu ala liitus U-ga arvat. hiljem (võib-olla II a-tuh. alguses). U. kihelkondi Tarbatut ja Valgatabalvet on mainitud Henriku Liivimaa kroonikas. Ka Otepää, Rannu ja Puhja ala moodustasid tõenäoliselt omaette muistsed kihelkonnad. Maade jaotamisel 1224 anti U. Tartu piiskopile. 15.—16. saj. nimetati U-ks (ka *Ugge*) Emajõest lõunas asunud adrakohtunikuringkonda. Läti k-s on U. nimest kujunenud kogu Eesti nimi (Igaunija).

Ugandi kihistu, Kesk-Pleistotseeni noorim kihistu, mis Eestis jaotatakse Alam-, Kesk- ja Ülem-Ugandi alamkihistuks. Alam-Ugandi setted koosnevad nii Põhja- (nt. Pranglil) kui ka Lõuna-Eestis (nt. Mägistes) punakaspruunist moreenist ja sellega seonduvatest jääsulamisveesetetest. Ülem-Ugandi moreen on Põhja-Eestis (nt. Pranglil) pruun ja Lõuna-Eestis (nt. Rõngus) hall. Kesk-Ugandi liivad, saviliivad ja liivsavid sisaldavad periglatsiaalse tuimestiku õietolmu (nt. Valgutas). U. k-t rööbistatakse Venemaa Kesk-Vene ja Lääne-Euroopa Saale kihtidega. Alam-Ugandi moreen on kujunenud põhja—lõuna-, Ülem-Ugandi moreen loode—kagu-suhtlise jäävooluga. Vt. tab. 11. kd., lk. 105.

Ugandi lavamaa, Kagu-Eesti lavamaa, maastikurajoon Ida- ja Lõuna-Eestis, asub moreenitasandikul, mille ürgorud on liigestanud lavadeks; 3124 km². Ulatub Peipsi madalikust Võrtsjärveni ning Alutaguse madalikust Võru orundini. Lavamaa ja madalike piir on enamasti 40 m, lavamaa ja Otepää kõrgustiku piir 90—100 m kõrgusel. Tasandikulist pinnamoodi liigestavad Elva ja Vellavere ümbruse küngastikud, Vooremäe, Umiküla, Väigi, Kanu ja Selgise mõhnastik ning Võrtsjärve idarannikul paiknevad voorjad künnised. Vara piirkonnas on nõrgalt voorestunud ala. Kõrgeim koht on Haaslava Vooremägi (123 m). Aluspõhja moodustavad valdavalt Kesk-Devoni liivakivid. Lavamaa lõunaosas on liivakivide vahel ka 0,1—1 m paksusi savikihte. Aluspõhi paljandub looduslikult Võrtsjärve ääres Tammel, Tartus Emajõe ürgoru veerudel, Toomemäel ja Tähtvere ning Ahja, Võhandu jmt. orus. Võru orundi ja Emajõe ürgoru vahel on rohkesti aluspõhja lõikumad terrassilisi orge. Pms. punakaspruunist saviliivasest ja liivsavisest moreenist pinnakate on valdavalt õhuke (2—10 m). Suurem osa U. l. pms. näivleetunud muldadega alasid on põllustatud. Idaosas leidub uhutud moreenitasandikke, kus on gleimuldad. Veriora, Orava ja Madala ümbruse liivatasandike leetunud muldadel ja gleistunud leedemuldadel kasvab männimets. Võru orundis on Lepassaarest Järvereni ulatuv leetjate ja leet-gleimuldadega savitasandik. Lavamaa loodepoolseima ala hõlmab Võrtsjärve voorestunud idarannik. Sellest idas (Puhja ja Rannu vahemikus) ulatub Kavilda ürgoruni lainjate moreenitasandike ala. Lääneosa (Võrtsjärvest Tartuni) kollakaspruunil karbonaadirikkamal moreenil on kujunenud viljakad leetjad ja leostunud saviliiv- ja liivsavimullad, leidub ka gleistunud muldi. Elva ürgorus paikneb laiaulatuslik männimetsane liivik. Elva ürgoru ja Emajõe keskjooksu vahelise ala hõlmavad nõrgalt lainjad moreenitasandikud ja nende vahel paiknevad laugeveerulised nõod (Nõo ümbruses, Külitse-Ilmatsalu nõgu). Suurimad sood on kuivendatud ja osaliselt kultuuristatud Konsu soo (43,3 km², pms. Tartust kagus) ning Meenikunnu

(1448 ha), Kääpa (1456 ha) ja Laukasoo (1467 ha). Tähtsaim jõgi (U. l-l Käreverest Kavastuni) on laias ürgorus voolav Emajõgi. Kõik selle suuremad lisajõed (Kavilda, Elva, Ilmatsalu, Reola, Ahja) suubuvad paremalt. Maastikurajooni kaguosa veestab Võhandu jõgi. Enamik jõgesid voolab loogeldes ürgorgude lammil. Ka suurem osa järvi asub ürgorgudes (Elva järv, Mäletjärv). Lavamaa suurim siseveekogu on põhjaosas paiknev Jõemõisa-Kaiu järvestik (224 ha). Väimelast kirdes on 12 järvest koosnev Tsolgo järveahelik. Kaugseire andmeil on põllum. alasid 43 %, metsamaad 41 % ning võsa ja rohumaad 12 %. Kaitstavaid alasid (kokku 4200 ha) on palju, kuid valdavalt on need väikesed ja hõlmavad pms. orge. Suurimad kaitsealad on ✧Ahja jõe ürgoru MKA ja ✧Elva-Vitipalu MKA. U. l-l paiknevad Tartu, Elva, Põlva ja Kallaste linn. Suuremad maa-asulad on Saare, Pala, Alatskivi, Luunja, Võnnu, Ahja, Tõrvandi, Ülenurme, Nõo, Parksepa, Väimela, Lasva, Puhja, Rannu ja Rõngu. ▲

Uhaku karstiala asub Lüganuse ja Sonda v-s Purtse ja Erra jõe vahel. Uhaku lademe kivimeisse tekkinud karstialal on pinnakatte paksus 0,5—2 m (kohati kuni 4 m). Erra jõgi neeldub järk-järgult kurisutes u. 1 km pikkusel lõigul. Selle lõpus on Suurhauana tuntud karstihäil. Maa-alune jõgi (vooluhulk kuni 1300 l/s) väljub allikatena Purtse Kõrgekaldal. Suurhaua ja Purtse jõe vahel on kolm karstilehtrite ahelat (lehtrite süg. kuni 6 m, läbimõõt kuni 65 m). Piki loode—kagu-sihilisi tektoonilisi lõhesid on kujunenud liitunud langatuslehtritest 250 m pikkune Pikkhaud. Leidub ka meridionaalselt paigutunud langatusvorme. Suurvee ajal on karstilehtrites kuni 9 m sügavuselt vett. Kui Suurhaud ei suuda vett mahutada, siis langeb vesi 1,5 m kõrguse joana Erra jõe kuiva sängi. Seda mööda voolab vesi Lüganuseni, kus suubub Purtse jõkke. Kuna aluspõhjal lasub moreen, siis arvatakse, et U. k. tekkis enne viimast jääaega. Karst taaselustus Holotseenis. LK. ▸

Uhaku karstikaitseala asub Lüganuse ja Sonda v-s; 33 ha. Asut. 1959 Kirde-Eesti suurima kaetud ehk Vene tüüpi karstiala kaitseks. Kaitseala paikneb mõlemal pool Erra jõe alamjooksu.

Uhaku lade, Kesk-Ordoviitsiumi noorim lade. Avamus kulgeb lääne—ida-sihilise vööndina Osmussaarelt läbi Pakri saarte, Paldiski, Lasnamäe, Viitna ja Püssi kuni Narva veehoidlani. Lademe paksus on 5—18 m ja see suureneb ida suunas. Olulised paljandid on Osmussaarel, Paldiskis, Harku, Lasnamäe ja Väo paemurrus, Kostivere ja Uhaku karstialal ning Purtse jõe kallastel. Põhja-Eestis koosneb U. l. alaosas kõvast puhtast detriitlubjakivist (Väo kihistu) ning sellel lasuvatest muguljatest savikatest lubjakividest, milles on mergli ja kerogeense lubjakivi vahekihte (Kõrgekalda kihistu). Lõuna-Eestis on lademe koostises mergli vahekihte sisaldavad muguljad mikrokristallilised lubjakivid (Taurupe kihistu). Lademele on iseloomulikud käsijalgsete, okasnahksete, trilobiitide ja sammalloomade kivistised. Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ▸

uhmer. Endisaegne u. oli karikakujuline nõgusapõhjaline nõu (enamasti 60—90 cm kõrge), milles tambiti ja segati viljateri jm. toiduaineid. U-inuia üks ots oli lühem ja tömbim, teine pikem ja teravam, keskel käepide. Väikeses u-s hõõruti pipart, soola, odratangu, kaerateri, kanepi- ja linaseemneid, kadakamarju jms.

Uhtju looduskaitseala asub Vihula v-a haldusalas; 2429 ha, sellest saared 17 ha. 1938 võeti Uhtju saared kaitse alla, et säilitada pihkast põisrohtu, 1969 kaitsestaatus taastati. Praegustes piirides ja staatuses on U. l. a-st 2001, et kaitsta väikesaari, hall- ja viigerhülge (mõlemad LK II) elupaiku ning lindude pesitsus- ja rändepaiku. Põhja-Uhtjul kasvab mändi ja pihlakat, Lõuna-Uhtjul puid ei ole. Lindudest pesitsevad saartel nt. alk (LK III), hõbekajakas ja hahk.

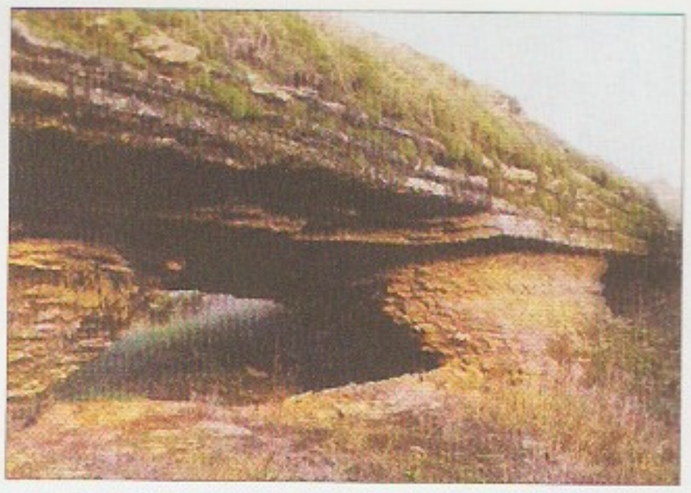

Uhaku [illegible]
Uhaku karstiala

Uhtju saared asuvad Soome lahes Kunda sadamast 15—18 km põhja pool, kuuluvad Vihula v-a. Suurimad on Põhja-Uhtju (10,1 ha; selle kirdeosas pikk Hallsäär) ja Lõuna-Uhtju (ka Sala; 6,2 ha), väikseimad Sirga ja Raudlood (mõlemad 0,4 ha). Põhja-Uhtjul on tulepaak (kõrgus 12 m; esimene meremärk pärineb a-st 1821). U. s-d on olnud Eesti ainus pihkase põisrohu kasvukoht (praeguseks on see liik saarelt ilmselt kadunud). LK.

Uhtjärv asub Otepää kõrgustiku kagunõlval Urvaste ürgorus; 43,5 ha, suurim süg. 27,6 m, pikkus 2900, laius 280 m. Vesi vahetub u. 1½ aasta jooksul. Sissevool kagust tuleva oja ning rohkete põhja- ja kaldaallikate kaudu. Väljavool loodeosast Visula jõe kaudu läbi Visula paisjärve Väikesesse Emajõkke. Järskude kallastega rohketoiteline järv. Põhilised kalad latikas, ahven, särg ja haug.

uig, pruudilinik, millega pulmasõidul kaeti pruudi pea ja nägu. Uig oli tehtud valgest peenlinasest riidest (u. 70 × 200 cm), servad olid kaunistatud tikandi, pilu või pitsiga; tuntud Lääne-Eestis, Muhu- ja Saaremaal. Vrd. kaal. ▸

Ulila, alevik Puhja v-s Tartu—Viljandi mnt-st põhjas Elva (ka Ulila) jõe vasakul kaldal; 352 el. (2000). Seal asuvad rmtk., kultuurikeskus, postipunkt ja apteek. Põhiettevõte on Sangla Turba AS-i U. turbatööstus (turvast varutakse Laugesoost). Huviväärne on mõisapark. 1970.—80. a-tel oli U-s Tartu ümbruse populaarseimaid vabaõhuesinemiskohti — U. suveaed. — Esmamaining 1582 (*Ulilla*). U. turbatööstus asutati 1921; 1923 valmis U-s eraettevõttena turbakütet tarbiv elektrijaam (1926 läks see Tartu linna valdusse, varustas elektriga ka Elvat ja Otepääd). Sõjas (1944. a.) jaam õhiti.

Uljaste järv, ka Suur Uljaste järv, asub Ida- ja Lääne-Virumaa piiril, 3,5 km Sondast lääneloodes Uljaste soo ja Uljaste oosi vahel; u. 60 ha, suurim süg. 5,6 m. Väljavooluta umbjärv, toitub sademeist ja sooveest. U. j. on tugevasti eutrofeerunud poolhuumustoiteline veekogu, kus senini kasvavad haruldased vesilobeelia ja järv-lahnarohi. Enne 1993. a. aug-t, kui kalad seni selgitamata põhjusel hukkusid, olid põhilised kalad ahven, latikas, särg ja peled; kalastik on taastumas. Kagukallas on tuntud pms. Sonda ja Kiviõli elanike väljasõidu- ja puhkekohana, seal asuvad supelrand, paadisadam ja lauluväljak. Järv kuulub Uljaste KA-sse.

Uljaste kaitseala, ka Uljaste oosi ja Uljaste järve kaitseala, asub Sonda v-s; 231 ha. Asut. 1959 järve, raba ja sõlliderohke oosi ning sellega liituva väikese mõhnastiku kaitseks. Oosist on kaitse all 3,5 km pikkune osa — Vabatküla mägi (laius 450 m, kõrgus 22 m). Suuremal osal oosist kasvab parkmets. Allikarohket Uljaste järve ümbritseb läänest raba, mille turbakihi suurim paksus on 7,7 m, keskm. paksus 3,7 m. Järves kasvavad vesilobeelia ja järv-lahnarohi (mõlemad LK II). Kaitsealal on suur puhkemaj. tähtsus.

Uljaste kuplistik, Ida-Virumaal Uljaste ja Sonda piirkonnas u. 200 km² suurusel alal paiknevad settekivimikihtide ida—lääne-sihilised ovaalsed (1 × 2 km),

kuni 20 m kõrgused kurrud. U. k. on tekkinud kuni 90 m kõrguste aluskorra kerkestruktuuride kohal neid ümbritsevate Vendi ja Kambriumi settekihtide tihenemise ja sellega kaasneva vajumise tagajärjel. Põlevkivikihindi kuni 25 m kõrgused kerked teevad põlevkivi kaevandamise raskeks ning sellest on seal loobutud. 150–300 m sügavuses on aluskorrakergete nõlvadelt leitud plii- ja tsinksulfiidset maakmineralisatsiooni. Aluskorrakergetega kaasnevad raskusjõu ja magnetvälja anomaaliad. Pinnamoes U. k. ei avaldu. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

Ulmu allikad, ka Örde allikad, asuvad Kaiu v-s Mahtra (Kolgu) raba ja samanim. kaitseala põhjaserval Atla jõe paremal kaldal. 200 m laiune allikasoo kulgeb 400 m piki jõge. Allikaalal on 3 suurt allikat. Idaserval avaneb jõest 100 m kaugusel 10 m laiune madase põhjaga allikalehter — Örde allikas (õrts — ürma koht). Jõe kaldal on 3 m ja 8 m läbimõõduga allikalehtrid. Allikate vesi pärineb Kuimetsa karstialalt. Arheoloogiamälestis ja LK.

„Ülltima Thule", a-st 1987 tegutsev ansambel, mis on välja kasvanud Jaak Joala saateansamblist „Lainer",

Eesti rokkmuusika tippe. Praeguses koosseisus musitseerivad koos tegutsemise algusest püsinud tandem Riho Sibul ja Raul Vaigla ning Kalle Vilipuu, Aare Põder ja Toomas Rull; osalenud on Tõnis Mägi, Vjatšeslav Kobrin, Jaak Ahelik jmt. Repertuaaris on aukohal ansambli liikmete looming („Inimene pole kala", „Kassitapp", „Liivimaa pastoraal" jpt.) — sügavalt läbitunnetatud isikupärane ja väljenduslik muusika, millest kumab armastus *rhythm and blues*'i vastu. Oluline on laulude sõnum, tekstid pärinevad Villu Kangurilt, Ott Arderilt, Hardi Volmerilt jmt. autorilt. Ansambel on esinenud Soomes, Rootsis, Saksamaal, Prantsusmaal, Portugalis, USA-s, Kanadas, Indias ja Venemaal. „U. T." on olnud Bryan Adamsi, „Deep Purple'i", Joe Cockeri ja Robert Plantsi kontserdil soojendusansambliks. Salvestatud on mitu helikandjat, sh. „Tuulatud Thule" (1995), „Ülltima Thule & keelpillikvartett" (Erkki-Sven Tüüri seaded, 1998) ja „Kogutud teosed 1987–2002" (2002). ◂

Ulvi, 1. küla Avinurme v-a lõunaosas; 234 el. (2000). Seal on Avinurme Kultuurikeskuse filiaal, rmtk. ja postipunkt, a-ni 2003 oli seal põhikool (2002/03. õ.-a. 46 õpilast). — Küla esmamainimine 1638 (*Wulffy*). — **2.** küla ja Rägavere v-a keskus, paikneb Kunda jõe paremal kaldal; 296 el. (2000). Seal on rmtk. ja klubi. Küla ilmestab 19. saj. II poolel kujunenud mõisaansambel. U-st lõunas Põhula k-s on põhikool ja riiklik kalakasvatuskeskus. — U. mõisa on esimest korda mainitud 1492 (*Ornow*). U. nimi pärineb Wulffidelt, kellele mõis kuulus 16. saj. II poolel.

„Uma Leht", võrukeelne kuuleht. Ilmub a-st 2000 Põlvas, levitatakse „Võrumaa Teataja" ja „Koidu" vahel ning ka eraldi väljaandena. Peatoim. Tiia Allas. 1994–96 üllitus Lasva vallavalitsus samanim. teabelehte, võrguväljaandena http://www.umaleht.ee. ◂

umba, jaaram, sokupill, rahvapärane rütmipill. Kepi külge kinnitatud traadil on kõrinatega karbike, kelluke ja metallkettad. Kepiga liigutakse rütmi ja hambulise puumõõgaga tõmmatakse üle traadi. U-t hakati kasutama 20. saj. algul külakapellides.

umbkuub, villasest või linasest riidest, harvemini nahast särgitaolise lõikega hõlmadeta pealisrõivas. Varaseim leid pärineb 14.–15. saj-st. 17. saj. asendas u-e hõlmadega *pikk-kuub. 20. saj-ni kandsid valget või halli põlvini ulatuvat u-e (vammust) Kihnu ja Ruhnu mehed.

Umbusi jõgi, Pedja jõe parempooline lisajõgi; pikkus 39 km, jõgikond 159 km². Algab Kesk-Eesti lavamaalt Kalana k. juurest, voolab enne Lustivere k. 900 m maa all, suubub Võrtsjärve nõos. Suurim lisajõgi on Sulustvere ehk Kalana oja (pikkus 14 km, jõgikond 38 km²).

Umbusi soostik asub Võrtsjärve nõo põhjaosas Põltsamaa ja Pedja jõe vahelisel alal; 8960 ha. Väikesed jõed ja ojad jagavad soostiku mitmeks osaks: Kalsa, Epru, Peterna, Keelepera, Torni ja Umbusi rabaks. Turbalasundi paksus on kuni 8,5 m, selle all leidub järvelupja. Valdavad on lagetähve- ja laukaraba. Servaaladel paikneb madalsoometsa. Umbusi raba lõunaservas on mesoliitikumi asulakoht.

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lüh. UTKK, Tallinnas tegutsev teadus- ja arendusasutus, mis moodustati 1993 TA Keele ja Kirjanduse Inst-i kirjandusosk-st ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskusest (1976–93 Friedebert Tuglase Majamuuseum, asut. 1971). UTKK-s uuritakse Eesti kirjakultuuri nii ajaloolisest kui ka teoreetilisest vaatevinklist, sh. ajaloolises Baltikumi ja maailmakirjanduse kontekstis. Olulised teadussuunad on retoorika ja narratoloogia, kirjandusfilosoofia, keelelise teksti suhted teatri ja kujutava kunstiga, baltisaksa kirjandus ja kultuur ning eesti pagulaskirjandus. Kirjanduskeskuse sarivälja-annetest vahendab „Collegium litterarum" (a-ks 2003 17 raamatut) kirjandus- ja kultuuriloolisi uurimusi,

„Oxymora" (a-ks 2002 5 raamatut) on filosoofilis-teoreetilise rõhuasetusega. Kirjastatakse ka rahvuskirjanduse alliktekste (F. Tuglase „Kogutud teosed" jmt.). UTKK muuseumiosk-s, mis asub Artur Adsoni majas (Väikese Illimari t. 12, valminud 1933), säilitatakse Friedebert ja Elo Tuglasele, Marie Underile ja A. Adsonile kuulunud kultuurivara (üle 41 000 säiliku, sh. 20 066 trükist, 5474 fotot, 1149 kunstiteost). 1. I 2003 oli UTKK-s 19 töötajat, neist teadustöötajaid 13. Dir-d: Piret Kruuspere (1993—96), Toomas Liiv (1996—2000) ja Jaan Undusk (a-st 2000), muuseumiosk-a juhatajad: August Eelmäe (1993—2002) ja Eha Rand (a-st 2002).

B: *Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus (1987) 1993—1996.* — Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Eesti Keele Instituut. Tln., 1997; P. Kruuspere. *Küünlakuust jaanipäevani, ja sealjuures üle aastapiiri. Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus 2000—2001.* — Keel ja Kirjandus, 2001, 9; *Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.* — Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat, VII (34). Tln., 2002. ▲

undruk, ✧seelik.

Undva nina, Tagamõisa ps-e loodepoolseim neem. Seal asub Undva ehk Tõrvasoo pank (2,5 m); neemel on radarijaam.

Ungru mõis (sks *Linden*) asub Ridala v-s Paralepas, eraldati 1523 Kiltsi mõisast. Kuulus Herkelitele (nende järgi vana saksakeelne nimi *Herkuleshof*). 17. saj. algul pärisid mõisa Ungernid (a-st 1653 Ungern-Sternbergid), kes pidasid seda võõrandamiseni 1919. Juba 1630. a-il oli U. m-l olemas uhke kivist härrastemaja. Neobarokliku härrastemaja ehitust alustas Ewald von Ungern-Sternberg 1893, tellides selleks mitu projekti E. Schwartzilt, P. Šubanejevilt ja ehitusmeister Aleksander Saarelt. Loss kerkis lõpuks Saksamaal Halle läh. asuva Messeburgi lossi eeskujul. 1899 jäi ehitus rahapuudusel pooleli. Praegu on mõis varemeis. Nõuk. ajal oli U. m-a alal Haapsalu-Paralepa sõjaväelennuväli. ▸

Ungru-Sepaküla lubjakivimaardla asub Läänemaal Ridala v-s, pindala 32 ha. Tootus kiht (paksus keskm. 4,9 m) on Siluri Raikküla lademe lubjakivi. Katendi paksus on kuni 2,5 m. Lubjakivi omadused: survetugevusmark 800, külmakindlusmark 35. Sobib ehituskiviks ja -killustikuks. Mäetehnilised tingimused ei ole keerulised, kuid enne kaevandamise alustamist allpool põhjavee taset on vaja teha täiendav hüdrogeoloogiline uuring. 2002 kaevandas AS Haapsalu Paekivi 2400 m^3 ehituskivi. ◧

Ura jõgi, alamjooksul ka Uulu jõgi, Reiu jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 50 km, jõgikond 180 km^2. Algab Läti piiri äärest Rakste soost, suubub Uulust kirdes, 1,6 km enne suuet hargneb jõest Pärnu lahte Uulu kanal. Peamised lisajõed on Kõveri oja (14 km) ja Tahkuranna oja (11 km).

Urge kaitseala, ka Urge kuristiku kaitseala, asub Kohila v-s; 2 ha. Asut. 1959 karstivormide kaitseks. Rabivere rabast algav Kadaka oja kaob kaitsealal maa alla. Karstioru pikkus on üle 100 m. Vesi neeldub kolmes suures lehtris, suurima süg. on 3 m ja läbimõõt 25 m. Lehtrite nõlvades paljandub kohati Pirgu lademe lubjakivi.

urnmatus, põletatud surnu jäänete matmine urnis, hrl. selleks valmistatud savi- või puunõus. Eesti vanim arvatav u. on leitud hilispronksiaja ✧Lülle laevkalmetest, rohkem on neid olnud I a-tuh. II poolest Laossina, Lindora ja Rõsna kääbaskalmistuis.

Urvaste, küla samanim. vallas Antsla—Kanepi mnt. ääres; 140 el. (2000). Seal on eriinternaatkool, rmtk. ja postkontor. Huviväärne on ✧Tamme-Lauri tamm. Suurema paikkonnana hõlmab U. ka Uhtjärve juures U. ürgoru kirdeveerul paikneva Kirikuküla, kus asub ✧U. Urbanuse kirik (kirikuaias U. kooli 300. a. juubeliks püstitatud kivitulp ning Marie Heibergi mälestussammas). U.

kalmistule on maetud M. Heiberg ja Mango Hans. U. mõis asub U. k-st idas Ruhingu k-s (säilinud mõisapark ja perekonnakalmistu, kuhu on maetud Reinhold Samson von Himmelstiern). — Küla kohta on teateid a-st 1516 (*Urbes*), mõisa kohta a-st 1541 (*Urbs*). ▲

Urvaste kihelkond hõlmas Võrumaa lääneosas nüüdse Sõmerpalu ja Urvaste v-a, põhiosa Antsla v-st (v. a. Kaika ja Tsooru ümbrus), Otepää v-a kagunurga (Truuta k.) ning Antsla linna. Ajalooliselt kuulus Urvaste Ugandisse ja a-st 1244 Tartu piiskopkonda. Seal olid Antsla (Uexküllide), Vaabina (Tiesenhausenite) ja Sõmerpalu (Kursellide) vasallilinnus. U. k-a esmamaining oli 1437. Osa kihelkonnast ühendati hiljem

Kuldre Põhikool

Ungru mõisa [illegible] maja

Urvaste. [illegible] (taamal Ubja[illegible])

Urvaste vald. [illegible]

Ungru-Sepaküla [illegible] kivimaardla [illegible] (tuh. m^3)

Aktiivne tarbevaru [illegible]
Passiivne tarbevaru [illegible]

kihk-ga. Varem on U. k-a nimet. ka Antslaks (*Anzen*; Hupelil *Antsena kihhelkund*). 1630—56 oli Urvastes pastoriks Johann Gutslaff. 1736 algas Johann Christian Quandti (Urvaste pastor 1732—50) algatusel vennaste kogadusliikumine. 1758—80 oli Urvaste koolmeister ja köster Mango Hans. Talusid hakati päriseks ostma 1836. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses rändas osa elanikke Sise-Venemaale ning 1903—05 Kanadasse ja Austraaliasse, 1912 rajati Sõmerpallu saksa kolonistide asundus (*Heimtal*).

Urvaste Püha Urbanuse kirik ehitati tõenäoliselt 14. saj. alguses kolmelöövilise basiilikana (Eesti ainus keskaegne basilikaalne maakirik); esmamaining 1413. Paarisakendega kesklöövi piilarite ristlõige on ristikujuline. Kõrgseinu toetasid külglöövide kohal kolmnurksed tugiviilud, mis sarnanesid Tartu ehitiste omadega. Võlvid on hävinud (ilmselt 17. saj. alguses). Rekonstrueeritud läänevõlviku kohal asetsev torn pärineb hilisemast ajast. Interjöör on neogootipärane, käärkambris on vanasem altarimaal (1855, Carl Sigismund Walther). ▲

Urvaste vald asub Võrumaa loodeosas; 139,62 km², 1472 el. (2003). Keskus Kuldre k-s. Paikneb ✧Otepää kõrgustiku lõunaosas, kus on valdav lainjas moreenimaastik. Pinnamoodi ilmestab valda loode—kagu-sihiliselt läbiv Urvaste ürgorg, kus asuvad Uhtjärv ja Visela jõele paisutatud Punde järv. Valla lõunapiiril voolava Antsla jõe kallastel on Uue-Antsla juures Devoni liivakivi paljandeid. 33 % vallast hõlmab metsamaa. Valda läbib Võru—Viljandi mnt. Kuldres on põhikool, Urvastes eriinternaatkool ja Uue-Antslas rahvamaja. Rmtk. on Kuldres, Urvastes ja Vaabinas. Huviväärsed on Urvaste Püha Urbanuse kirik ja ✧Tamme-Lauri tamm. Uue-Antslas tegutseb Nukutare. Suurimad tööandjad on põllumajandusettevõtted (OÜ Kuldre Piim, OÜ Restu Põld, OÜ Vaabina Piim). Tuntud ettevõtted on ka Karet Metall OÜ ja puidu töötlemisega tegeleva Kagu Mets OÜ sõetööstus. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 11. VII 1991. ◂ ■

Nr. 1 **Uudised** 1903
Elimene aastakäik.

Uudisleht
Nr. 31. Pühendatud 30. oktoobril 1907. a. 1. aastakäik.

ussimaarjapäev, väike maarjapäev, 8. september, kirikukalendris Neitsi Maarja sünnipäev, rahvakalendris suhteliselt vähetuntud. Usuti, et sellest päevast loodus hääbub ja „ussid lähevad urgu".

Utria (Udria) kaitseala, ka Utria jõe oru ja parkmetsa kaitseala, asub Vaivara v-s; 9 ha. Asut. 1986. Parkmets kujutab endast metsistunud parki, milles on võõrpuuliike. Utria oja (5 km) org on järsuveeruline, seal kasvab laialehine mets. Lähikonnas on tihe kivikülv (LK, 1938), milles väiksemad rahnud moodustavad kohati lausalise sillutise.

Utria pank, ka Udria pank, Vaivara v-s Utria oja suudme ja Meriküla vahel asuv Põhja-Eesti paekalda lõik. Panga pikkus on 2,5 km, kõrgus valdavalt 20—25 m, kohati 30 m. Panga moodustavad Alam-Kambriumi ja Ordoviitsiumi purd- ning Ordoviitsiumi karbonaatkivimid. Rusukallet ei ole. Tormilainetus murrutab panga jalamit. U. p-a läänepiiril asub 20 m sügavune Utria org, milles voolav oja langeb liivakivist astangult 3,2 m kõrguse joana. Oja suudmest läänes on Utria kivikülv. Pank maismaastus arvat. pärast Balti jääjärve tühjaksjooksmist. LK.

Uudepanga laht asub Tagamõisa ps-e looderannikul; laius Undva nina ja Küpsaare naki joonel 3,4 km. Lahel peatub läbirändel või talvitub palju veelinde (sh. kirjuhahk).

„Uudised", Tartus 1903—06 2 korda nädalas ilmunud Peeter Speegi sots-dem. leht, sai 1905. a. nov-s asut. Eestimaa Sots-dem. Tööliste Ühisuse häälekandjaks. Kaastoim-d olid Mihkel Martna ja Richard Aavakivi. Kaasandeid „Uudiste veste-osa" (1904—05) ja „Uudiste nalja-osa" (1905) toimetas Eduard Vilde. Suleti Liivimaa kindralkuberneri käsul. ◂

„Uudisleht", Tallinnas 1927—40 Jakob Loosalu kirjastusel ilmunud kõmuleht; ilmus algul nädalalehena, 1928. a-st 2 korda, 1931 3 korda, 1933 4 korda, 1933. a. lõpust 5 korda ja a-st 1934 jälle 4 korda nädalas, 1940 sai päevalehe ks. Tasuta kaasandeid: „Noorte Uudisleht" ja „Koduleht". ◂

Uuemõisa, 1. alevik Ridala v-s Haapsalu idapiiril (piiriks on Kaevamiidu peakraav); 1096 el. (2000). Asub Tallinna mnt. ääres, on sisuliselt Haapsalu eeslinn, mis hõlmab U. mõisasüdame ja pargi, tööstus- ja elamupiirkonna ning osa Randsalu asumist. Seal on algkool (U. mõisa härrastemajas; 2002/03. õ.-a. 131 õpilast), postkontor, sporditrajatised, Tammiku hotell ja Läänemaa teedevalitsus. Töötavad uksetehas, puitdetailide ja betoontoodete valmistamise, ehitus-, mootoriremondi- ja masinaehitus- ning autohooldusettevõtted. Huviväärne on U. tammik. — Esimesed teated mõisa kohta on a-st 1539 (*Nienhake*). U. härrastemajas asusid 1923—32 Läänemaa Õpetajate Seminar ja algkool, 1940—44 oli seal põllutöökool (kolis hiljem Sakusse), seejärel Nõuk. sõjaväe allüksus. — **2.** küla Põide v-s. — **3.** küla Ridala v-s. — **4.** küla Väike-Maarja v-s.

Uue-Põltsamaa mõis (*Neu-Oberpahlen*) läks Heinrich Claus von Ficki Põltsamaa-valduste jagamisel 1750 ühele tema väimehele, kirjamees Jacob Heinrich von Lilienfeldile (jäi tolle järglaste kätte kuni võõrandamiseni 1919). Lilienfeld hakkas tootma kartulijahust puudrit ja rajas vabriku tarvis Uue-Põltsamaa saksa käsitööliste asula. U-P. m-a juurde kuulusid Sprenkenhoffi, Kalypso ja Neitsi karjamõis, Mällikvere abimõis, Torni (Georg Johannes ja Peeter Parika lapsepõlvekodu) villa- ja saeveski ning kõrts. Härrastemaja on barokkstiilis ühekorruseline poolkelpkatusega hoone. Saal on kaunistatud 18. saj-le iseloomulikult: sealt on puitraamistuses tahvlid, peenelõikeline hammaskarniis ja kanneleeritud friis. 1921 asus härrastemajja gümnaasium. Praegu seisab härrastemaja tühjana, osa kõrvalhooneid kasut. lao- ja tootmishoonetena.

Uueveski, Viljandi linnaosa, asub kesklinnast kirdes. U-l on kodarjas tänavastik ning valdavalt väikeelamud.

Aedlinlikku U-t hakati rajama 1922 Eugen Habermanni üldkava järgi 1919 linnaga liidetud maale. Linnaosa on saanud nime Põltsamaa mnt. alguses olnud Uue-Võidu mõisale kuulunud U. vesiveski järgi.

Uue-Võidu maastikukaitseala asub Saarepeedi v-s; 51 ha. Asut. 1964 Karula (Uue-Võidu) mõisapargi, ✧Karula järve ja seda ümbritseva lainja moreenimaastiku kaitseks. Mõisapark rajati 18. saj. lõpus barokkstiilis, 19. saj. muudeti ta vabakujuliseks. Põhipuuliigid on pärn ja vaher.

Uulu, küla ja Tahkuranna v-a keskus, paikneb 15 km Pärnust lõunas Pärnu—Riia mnt. ja Pärnu lahe ääres; 535 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 139 õpilast), kultuuri- ja spordihoone, rmtk., postkontor ja velskripunkt. U. ümbrus on tuntud puhkeala. Maastikku ilmestavad rannavallid, Ura jõest lähtuv 2 km pikkune U. kanal, männikud (U. rannamännikute KA) ning mõisapark. 1880 ehit. U. mõisa kirik, mida Nõuk. ajal kasutati spordisaalina, kuulub Pärnu Eliisabeti kirikule. 1978 avati külast lõunas Pärnu linna uus, U. kalmistu. — Küla esmamaining 1514 (*Ulenn*), mõisa kohta on teateid a-st 1601 (*Uhla*). Mõisa härrastemaja hävis 1917.

Uulu rannamännikute kaitseala, ka Surju rannametsade kaitseala, asub Tahkuranna v-s; 307 ha, 2 lahustükki. Asut. 1958 rannikuluidetel kasvavate nõmme- ja palumetsade kaitseks. Metsadel on suur puhkemaj. tähtsus.

„Uus Aeg", 1899—1900 Tartus ja 1900—05 Tallinnas ilmunud liberaaldem. nädalaleht, „Virmalise" järglane (algul oli toim. ja väljaandja Mihkel Neumann, a-st 1900 väljaandja Andres Pert). 1901—05 ilmus lehel ka meelelahutust ja aimet pakkuv lisa. Oli 20. saj. alguses Eesti loetavaimaid ajalehti. Trükiarv 8000—10 000. ▸

„Uus Eesti", 1. Tallinnas 1935—40 „Kaja" järglasena ilmunud valitsusmeelne päevaleht, Isamaaliidu mitteametlik häälekandja. Peatoim-d Artur Tupits, Ants Oidermaa (1937—39) ja Hugo Kukke (1935—40). Oli Eesti mõjukaimaid päevalehti. Trükiarv 22 000—26 000. ▸ — **2.** 1931—33 ilmus sama nime all edasi „Tallinna Teataja" (1930—31).

„Uus Ilm", 1909—89 New Yorgis ilmunud enamlik töölisleht. Käsitles marksismi, töölisliikumise ja Ameerika eesti tööliste probleeme; kajastas Eesti eluolu nõukogulikult. A-ni 1951 ilmus kord (1917 ajuti 3 korda) nädalas, a-st 1952 kord kuus. Asutaja ja esimene toim. oli Peeter Speek; kokku oli toimetajaid kümmekond, sh. 1911—17 Hans Pöögelmann ning 1933—38, 1940—44 ja 1947—89 Mihkel Nukk. Lehe ilmumine lõppes lugejate vähesuse ja NSV Liidu maj. toetuse lakkamise pärast.

B: *„Uus Ilm" 70*. Tln., 1980. ▸

Uus Kunstnikkude Koondis, 1930—40 Tallinnas tegutsenud kunstnike organisatsioon, mille moodustasid ✧Eesti Kunstnikkude Liidust eraldunud, pms. saksa ja vene päritolu kunstnikud. Korraldas 1930—36 neli näitust. Esimees Osvald Eslon, liikmed olid Sergei Needler, Boris Ottenberg, Maria Ananitš, Nikolai Root jmt.

Uusküla, 1. varem ka Rapla-U., küla Rapla v-s Tallinna mnt. ääres Rapla põhjaserval; 256 el. (2000). Sisuliselt on U. Rapla äärelinn, seal asub Rapla kalmistu (rajatud 1780). U. köstrimaja läh. on sündinud Johannes Kappel, Sildema talus Otto Tief ja Käära talus Kaarel Liimand. — Esmamaining 1409 (*Ussekulle*). U. tekkis Alu k. mõisastamisel ümberpaigutatud taludest. — **2.** küla Muuga lahte idast varjaval väikesel Tahku ps-l Kallaverest põhja pool; 179 el. (2000). U. asutasid rootslased, esmamaining 1491 (*tho Niego hüe*). — **3.** küla Alajõe v-s. — **4.** küla Martna v-s. — **5.** küla Vihula v-s.

Uus Aeg.

Nr. 31. 30. Aprillil. 1900.

„Uus Aeg"

Tänq 12 lehekülge.

UUS EESTI

Nr. 45 Reedel, 1. novembril 1985. a. 1. aastakäik

„Uus Eesti"

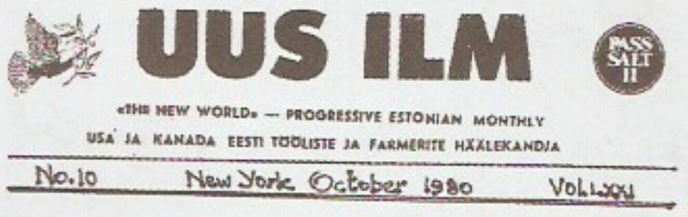
UUS ILM

PASS SALT II

«THE NEW WORLD» — PROGRESSIVE ESTONIAN MONTHLY

USA JA KANADA EESTI TÖÖLISTE JA FARMERITE HÄÄLEKANDJA

No.10 New York, October 1980 Vol. XXXI

„Uus Ilm"

Uusmaakohtade ja juurdelõigete keskmine suurus Eesti NSV-s

Valduse liik	Põllumajandusmaad (ha)	Põllumaad (ha)
uusmaakohad 1940	10,4	4,6
juurdelõiked 1940	4,1	1,5
uusmaakohad 1944—47	13,3	5,3
juurdelõiked 1944—47	5,1	1,7

uusmaasaaja, maata või vähese maaga talupoeg, kellele anti Nõuk. maareformiga 1940 või 1944—47 maa ümberjagamisega uusmaakoht või juurdelõikeid. 1940 rajati võõrandatud maale 22 602 uusmaakohta. Saksa okupatsiooni ajal tagastati maa ja juurdelõiked end. omanikele. Sõjajärgse maareformiga jagati välja 24 655 uusmaakohta, juurdelõikesaajaid oli 17 656. Kuigi u-d vabastati kohustusest müüa riigile põllumsaadusi ja neile anti muud abi, ei muutunud uustalud elujõuliseks. ◧

Uusmadal asub Soome lahes Naissaarest 8 km kirdes; süg. alla 10 m. Madalat tähistab kaks poid.

Uus Tallinna Trio, klassikaline klaveritrio, mis tegutseb a-st 1997 koosseisus Harry Traksmann (viiul), Kaido Kelder (tšello) ja Marrit Gerretz-Traksmann (klaver). Trio on esinenud Eesti tähtsaimates kontserdisaalides ning Rootsis, Venemaal, Saksamaal, Leedus, Lätis ja Norras. U. T. T. on silma paistnud mitmel võistlusel, ta on konkurssfestivali „Con brio" (1998) ja Kuhmo rahvusv. triovõistluse (1999) laureaat ning sai Gdański II rahvusv. J. Brahmsi nim. kammermuusika võistlusel (2000) II koha. 2001. a. kevadel esindas U. T. T. Eestit Balti- ja Skandinaavia maade riiklike kontserdiorg-de noori muusikuid tutvustavas kontserdisarjas „Upbeat — Nordic Talents". Trio on salvestanud ER-ile ja ETV-le.

„Uus Talu", põllumajanduskuukiri, ilmus Tallinnas 1925—39 Asunikkude, Riigirentnikkude ja Talupidajate Põllum-liidu ja 1940 Eesti Ühistegelise Liidu väljaandena. Sisaldas pms. teadlaste soovitusi põllumeestele taime- ja loomakasvatuse, aianduse, metsanduse, põllum-chituse ja -masinate ning turu alalt. Peatoim. oli 1928—37 Karl Liideman (Kaarel Liidak). ▸

„Uus tants", a-ni 1997 „Noor tants", 1994. a-st Tallinnas toimuv Eesti nüüdistantsu koreograafide ülevaatefestival, mida korraldab agentuur ✧2. tants. Ürituse eesmärk on tutvustada Eesti koreograafide loomingut välisteatrite, -kriitikute ja tantsufestivalide esindajatele. Festival on toimunud 1994, 1996, 1999, 2001 ja 2003.

„Uus Tants"

V

„Vaal", Tallinnas 1990 avatud kunstigalerii, tegutses vanalinnas Suur-Karja t-l, a-st 2003 asub Tartu mnt-l Zelluloosi keskuses. „V." on pms. Eesti nüüdiskunsti näitustega ning uute kunstinähtuste kajastamisega kujunenud Tallinna kesksek eragaleriiks, vähemal määral on ta korraldanud ka välismaise nüüdisaegse ja klassikalise kunsti väljapanekuid. Tegeleb kunstiteoste müügiga (pms. Eesti vanem ja nüüdisaegne maal ning graafika), a-st 1999 korraldab kunstioksjone. A-st 1992 annab galerii möödunud hooajal silma paistnud kunstnikule aastaauhinda „Harpuun" (laureaadid on olnud Jaan Toomik, Urmas Viik, Andres Tali, Urmo Raus, Kaido Ole jmt.). Galerist ja kunstiekspert on a-st 1990 Eha Komissarov.

„Vaatleja", elektrooniline astronoomiaajakiri, Interneti-aadress www.obs.ee, ilmub a-st 2000, koostaja Tartu Tähetorni Astronoomiaring. Avaldab astronoomiasündmuste, -avastuste ja -tehnika ning kosmonautikaalaseid kirjutisi, astronoomiatabeleid ning teavet astronoomiaga seotud ürituste kohta. Iga numbrit täiendatakse jooksvalt, ilmunud artiklid on kättesaadavad arhiivilehekülgedel.

I liigi 1. järk

I liigi 2. järk

I liigi 3. järk

II liigi 1. järk

II liigi 2. järk

II liigi 3. järk

III liigi 1. järk

III liigi 2. järk

III liigi 3. järk

I liigi 1. järk.
Tagakülg

Vabadusrist, liih. VR, iseseisvusvõitluses osutatud teenete eest antav Eesti riiklik teenetemärk. V-i asutas 16. IV 1919 Ajutine Valitsus ning ta kujutab endast karkristi, mille põhivärv on I liigil (sõjalised teened) valge, II liigil (isiklik vaprus) must ja III liigil (tsiviilteened) sinine. Iga liik jaotub 3 järku. V-ga on autasustatud 2151 Eesti ja 1064 välisriikide kodanikku. V-i andmine lõpetati Riigikogu sellekohase seadusega 1925. V-i kavaleridele kehtestati soodustusi ja nad koondusid V-i Vendade Ühendusse, mis 1938. a. põhiseaduses võrdsustati kutsekojaga. Taastati 1994. a. teenetemärkide seadusega (*teenetemärk).

B: *Eesti Vabadusristi kavalerid.* Tln., 1935, Stockholm, ²1984; *Eesti Vabadusristi kavalerid: register.* Pärnu, 1997. ◂

Vabadussõda, 28. XI 1918 — 3. I 1920 Eesti omariikluse kaitseks Nõuk. Venemaa vastu peetud sõda, hõlmas ka *Landerweh'i sõja. Kui Saksamaa oli liitlastele kapituleerunud, alustas 11. XI 1918 Tallinnas taas tööd Eesti Ajutine Valitsus, seda toetas Saksa okupatsiooni ajal põranda all asut. *Kaitseliit. 16. nov. kuulutas Ajutine Valitsus välja vabatahtliku mobilisatsiooni ja alustas 21. nov. ühediviisilise sõjaväe moodustamist. Riigikaitse rajamist juhtisid sõjaminister Konstantin Päts, peastaabi ülem kindralmajor Andres Larka ja diviisiülem kindralmajor Aleksander Tõnisson. 22. nov. ründas Nõuk. Venemaa sõjavägi esimest korda Narvat, kuid rünnaku tõrjus lahkuv Saksa vägi. 28. nov. korraldas Punaarmee uue rünnaku. Sel ajal oli Eesti Kaitseliidus 14 500 ja sõjaväes 2000 ilma raskerelvastuseta meest. Narva kaitseks suudeti koondada 1100 meest (13 kuulipildujaga) ning Petseri suunale mõnisada meest. Nõuk. väejuhatus suunas Eesti vastu oma 7. armee. Selle Narva rindelõigus võitlevas 6. laskurdiviisis oli 7000 meest, 22 suurtükki ja 111 kuulipildujaga soomusrong, 2 soomusautot, 2 lennukit, ristleja „Oleg" ning 2 hävitajat. Petseri suunal oli 2. Novgorodi diviis (4400 meest, 12 suurtükki ja 50 kuulipildujat, 2 soomusrongi ning 3 soomusautot). 28. nov. õhtuks olid Narva kaitsjad sissepiiramisohus, sest Venemaa oli rinde tagalasse maandanud 750-mehelise dessandi. Vältimaks sissepiiramist, andis 1. diviisi ja Viru rinde juhataja kindral A. Tõnisson käsu Narva maha jätta. Kuigi Ajutine Valitsus kuulutas 29. nov. välja sundmobilisatsiooni, võttis sõjaväe moodustamine aega. Eesti nõrku kaitsesalku tagasi tõrjudes vallutas Punaarmee 18. dets. Valga, 22. dets. Tartu ja 24. dets. Tapa. Aastavahetuseks jõudis Punaarmee Tallinna, Paide, Põltsamaa, Viljandi ja Pärnu lähistele. Vallutatud aladel organiseeris okupatsioonivõim oma nukuvalitsuse — *Eesti Töörahva Kommuuni. Elanikkonna alistamiseks rakendati laiaulatuslikku terrorit: teada olevalt 650 in. mõrvati ja 4000 küüditati Venemaale. 23. dets. määrati sõjaväe ülemjuhatajaks polkovnik Johan Laidoner, kes kutsus oma staabiülemaks polkovnik Jaan Sootsi. J. Laidoneri energilisel juhtimisel suudeti Eesti sõjaväge aastavahetuseks 1918/19 suurendada 13 000 meheni, neist 600 olid ohvitserid. Kõrvu mobiliseeritud väeosadega moodustati vabatahtlikest territoriaalsed kaitsepataljonid ning erialustel löögiüksused: Julius Kuperjanovi pataljon ja Sakala

partisanide pataljonid, spordiseltsi „Kalev" liikmeist Kalevlaste Maleva ja USA eriüksuste eeskujul ✧*Scouts*-rügement. Juhtimise hõlbustamiseks asutati Lõuna-Eesti vägedest 2. diviis, mille ülemaks määrati polkovnik Viktor Puskar. Samal ajal pöördus Ajutine Valitsus abipalvega Suurbritannia ja Soome poole. 5. dets-ks 1918 saabus Soomest 5000 püssi ja 20 suurtükki koos laskemoonaga. 12. dets. jõudis Tallinna sadamasse Briti laevastikueskaader admiral E. Alexander Sinclairi juhatusel. See kindlustas Eesti ranniku julgeoleku ja julgestas meresidet Euroopaga. Inglased kaaperdasid merel 2 Vene hävitajat ja kinkisid need Eestile, laevastikus said need nimeks „Vambola" ja „Lennuk". 31. dets-ks toimetas Briti laevastik Eestisse 6500 püssi, 200 kuulipildujat ja 2 suurtükki. Soomes hakati korraldama vabatahtlike saatmist Eestisse. Aastavahetusel saabus Tallinna I Soome vabatahtlike salk Rootsi majori Martin Ekströmi juhtimisel, jaan. 1919 tuli „Põhja Poegade" rügement eestlasest koloneli Hans Kalmi juhtimisel. Kokku saabus Eestisse 3500 Soome vabatahtlikku. Oluliselt tugevnenud Eesti sõjavägi suutis 1918. a. lõpus Punaarmee edasitungi peatada. 2.—5. I 1919 toimusid kogu rindel murdelahingud, 7. jaan. algas Viru rindel Eesti väe üldpealetung. Väga tähtis osa selles oli Tallinnas ehit. 3 soomusrongil, mille üldjuht oli kapten Anton Irv. 9. jaan. vabastati Tapa. Järgnes pealetung Tartu suunas. Tartu vabastati 14. jaan. Maarinde ja Utrias maandatud meredessandi üheaegse pealetungiga vabastati 18. jaan. Narva. Narva jõe joonel rinne stabiliseerus ning sõjategevuse raskuspunkt kandus Lõuna-Eestisse. 30. jaan. peeti lahing tähtsa raudteesõlme Valga pärast. Leitnant J. Kuperjanovi juhtimisel võidelnud partisanid ja Soome „Põhja Pojad" vallutasid ägedas lahingus Paju mõisa — viimase Punaarmee tugipunkti enne Valgat. J. Kuperjanov sai lahingus surmavalt haavata. Veebr-s vabastati Valga, Võru ja Petseri. Rinne kindlustus Eesti etnilisel piiril. 24. II 1919 oli Eesti sõjaväel rindel 19 400 meest, 70 suurtükki ja 230 kuulipildujat. Leppimata edaõnnestumisega, koondas Punaarmee ülemjuhatus Eesti rindele märtsi alguseks 80 000 meest, 200 suurtükki ja 1100 kuulipildujat, neid toetasid 5 soomusrongi, 14 soomusautot ja 14 lennukit. Jõudude raskuspunkt oli Lõuna-Eestis, kus Punaarmee tegi märtsist maini Eesti kaitse murdmiseks suuri jõupingutusi. Eestis oli 1919. a. kevadeks üldmobilisatsioon lõpetatud, rindel oli 30 000 meest, 165 suurtükki, 925 kuulipildujat, 9 soomusrongi ja 6 soomusautot. Punaarmee suurest ülekaalust hoolimata suutis Eesti kaitse püsida. Kaitselahingute ajal kavandas Eesti ülemjuhatus kevadist pealetungi kolmes suunas: idas Narva-Petrogradi ja Petseri-Pihkva suunas ning lõunas Põhja-Lätisse. Uue operatiivsuuna juhtimiseks moodustas ülemjuhataja 3. diviisi, mille

Vabadussõja [illegible]
Esireas [illegible]
Larka, [illegible]
Laidoner, [illegible]
ja Rudolf [illegible]
Tagareas [illegible]
Põdder, [illegible]
mann, [illegible]
son, Karl [illegible]
Puskar ja [illegible]

ühiku määrati kindralmajor Ernst Põdder. Kavandatava pealetungi eesmärk oli rinde viimine vastase terr-le ning koos ingerlaste, Vene valgekaartlaste ja lätlastega pahvernala moodustamine ümber Eesti piiride. Sel eesmärgil aitas Eesti valitsus korraldada Eesti pinnal Ingeri polku, Vene Põhjakorpust ja Põhja-Läti brigaadi. 1919. a. mai alguses kuulus Eesti sõjaväkke 74 500 meest, lätlasi oli teenistuses 1500, venelasi 2750 ja ingerlasi 300. Soome vabatahtlikud olid Eestist lahkunud, kuid saabunud olid vabatahtlike kompaniid Taanist ja Rootsist. 12. mail läks Eesti sõjavägi Narva all pealetungile ja vallutas 13. juunil Kroonlinna eeskindlused. 16. mail algas pealetung Lõunarindel. 25. mail vallutati Pihkva ja 5. juunil Daugava lõunakaldal Jēkabpils, seal kohtuti Poola väega. Eesti vägi saavutas suurima arvulise koosseisu: sõjaväes 86 000 ja Kaitseliidu I järgus 32 000 meest. Lisaks 3 ülddiviisile moodustati kapten Karl Partsi juhtimisel soomusrongide diviis. Eesti sõjaväel oli 300 suurtükki ja 2000 kuulipildujat, 10 soomusrongi, 6 soomusautot ja 28 lennukit. Eesti laevastikus (admiral Johan Pitka juhtimisel) oli merel 24 sõja- ja 11 abilaeva ning Peipsil 5 sõja- ja 8 abilaeva. Põhja-Lätisse tunginud Eesti 3. diviis toetas seal Läti seaduslikku (Kārlis Ulmanise) valitsust ning läks vastuollu Lätis võimu haaranud baltisakslastega, keda toetasid Saksa monarhistid. 5. juunil algasid relvakokkupõrked ning 19.—23. juunil ✧Võnnu lahingus purustas Eesti vägi baltisaksa *Landeswehr*'i ja Saksa vabatahtlike Ruddiviisi. Eestil oli eesliinil 8100 võitlejat, 45 suurtükki ja 300 kuulipildujat, neid toetasid 4 soomusrongi ja 3 soomusautot, vastasel oli 9300 meest, 96 suurtükki, 500 kuulipildujat, 1 soomusrong ja 2 soomusautot. Eesti vägesid juhtis *Landeswehr*'i sõjas kindral E. Põdder. Pärast vastase taandumalöömist oli oluline osa Eesti laevastikul, mis blokeeris Riia merelt. 3. juulil sõlmiti vaherahu, sakslased lahkusid Riiast, sinna rajasis Läti seaduslik valitsus. Et Läti sõjavägi oli nõrk, võttis Eesti vägi 1919. a. hilissügiseni 100 km ulatuses Läti idapiiri oma kaitse alla. Eesti idapiiril püsis sõjategevus sügiseni 1919 Vene terr-l, kus Loodearmeeks loendatud Vene valgekaartlaste Põhjakorpus võitles vahelduva eduga Punaarmee vastu. Muutunud olukorras loobus Nõuk. Venemaa juhtkond Eesti okupeerimise plaanist (Eesti Töörahva Kommuuni valitsus saadeti laiali) ja tegi 31. VIII 1919 ametliku rahupakkumise. Sept-s Pihkvas peetud rahukõneluste esimene voor jäi tulemusteta. 1919. a. nov-ks olid Vene valgekaartlased lõödud ja nad püüdsid taanduda Eesti terr-le. 2. nov. otsustas Eesti väejuhatus mitte lubada relvastatud venelasi Eesti alale. Loodearmee Eestisse valgunud riismed interneeriti. Eesti vägi võttis rindel vastu Punaarmee uue löögi. Eesti 1. ja Põhja-Lätist äratoodud 3. diviisi vastu koondas Nõuk. Venemaa väejuhatus 10. ja 7. armee (kokku 6 diviisi). Eesti 40 000 mehe vastu võitles 120 000 venelast. Relvastuses ei olnud vastase ülekaal nii suur: 205 suurtükki (Eestil 160) ja 826 kuulipildujat (Eestil 667). Eestil toetas rinnet 4, vastasel 6 soomusrongi. Rünnanud kaks kuud Eesti hästikindlustatud positsioone, kaotas Punaarmee langenute ja haavatutena 35 000 meest ning murdus aasta lõpus moraalselt. Sel taustal osutusid 5. dets. Tartus taasalanud rahukõnelused edukaks ja 3. I 1920 kell 10.30 jõustus relvarahu, sellele järgnes rahulepingu sõlmimine 2. II 1920 (✧Tartu rahu). V. kindlustas Eesti iseseisvuse. Tartu rahuga tunnustas Venemaa tingimusteta ja igaveseks ajaks Eesti riiklikku iseseisvust ja V-s võidetud piire. Sõjas langes ja suri Eesti poolel 5000 in., haavata sai 14 000, neist 2600 jäi invaliidiks. Eestit toetanud riikide kodanikke langes ja suri 600 ja haavata sai 1000. Vastase kogukaotus ei ole teada. Sõja kestel võttis Eesti sõjavägi vangi 10 000 punaarmeelast, Eesti sõjaväelasi langes Punaarmee kätte vangi 667. Eesti sõjavägi võttis saagiks 100 suurtükki, 500 kuulipildujat, 6 lennukit, 2 soomusautot, 1 soomusrongi, 26 vedurit, 700 vagunit ja 12 laeva. Eesti peamine relvastaja ja varustaja V-s oli Suurbritannia, rohkesti mittesõjalist varustust andis ka USA.

B: *Eesti Vabadussõda 1918—19*. 1.—2. kd. Tln., 1937—39, ³1996—97; E. Laaman. *Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu*. Tln., 1925, ²1991; J. Maide. *Eesti Vabadussõda*. Tln., 1933; A. Traksmaa. *Lühike Vabadussõja ajalugu*. Tln., 1939, ²1992. ◂

„Vaba Eesti", 1. 1948 Rootsis ilmuma hakanud väliseestlaste ajakiri, 1951 ühines temaga ajakiri „Radikaaldemokraat" (ilmus a-st 1948). „V. E." ilmus 1951—59 ajalehe- ja 1959—64 ajakirjakaustas ning koondas enda ümber edu- ja vabameelseid rahvuslikke noorema põlve haritlasi. Väljaande algatas 1947 asut. Radikaaldem. Koondis (a-st 1952 Eesti Vabadusmeelsed Föderalistid), juhtivalt tegutsesid Imant Rebane, Rain Rebas, Ilmar ja Olev Mikiver ning Peeter Tõnus. Lähemad kaastöölised olid Ilmar Laaban, Vahur Linnuste ja Aleksander Loit. 1955 laienes „V. E." tegevus Hellar Grabbi eestvõttel USA-sse ja seejärel ka teistesse eestlaste asukohamaadesse. — **2.** 1954—75 Stockholmis I. Rebase juhtimisel tegutsenud väliseestlaste kirjastus. Kirjastas pms. eesti klassikat ja ajalooainelist kirjandust, tõlkeid ja teatmeteoseid (kokku 76 raamatut, sh. Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat", 4 kd., 1958—68, „Marie Underi eluraamat", 2 kd., 1974, ja 2 Uku Masingu luulekogu).

B: *Vaba Eesti tähistel. Valimik tsensuurivaba eesti mõttelugu aastaist 1948—64*. Tln., 2000.

„Vaba Eesti Sõna/ Free Estonian Word" [*fri: estǝunian wö:'d*], New Yorgis a-st 1949 ilmuv eesti nädalaleht (osa teksti on inglise k-s). Toim. Airi Vaga. Interneti-väljaanne http://home.earthlink.net/~nordicpress/. ◂

„Vaba Eestlane/Free Estonian", Torontos 1952—2001 kaks korda nädalas ilmunud eesti ajaleht. A-st 1953 ilmus kaasandena „Tähtraamat" (a-ni 1976 „„Vaba Eestlase" Tähtraamat"). Ühendati 2001 „Meie Eluga" ajaleheks „Eesti Elu". ◂

„Vaba Maa", 1. Tallinnas 5. XII 1918 — 4. III 1938 ilmunud päevaleht. Oli 1918—32 ✧Eesti Tööerakonna ja 1932—35 ✧Rahvusliku Keskerakonna häälekandja, väljaandja oü. „V. M." (asutajad Aleksander Veiler, Konstantin Konik, Juhan Luiga jmt.), peatoim-d Ants Piip, Eduard Laaman jmt. Lehel oli 1920—38 eraldi Pärnu väljaanne. Pärast „V. M." sulgemist asendas teda

VABA EESTI SÕNA
FREE ESTONIAN WORD

VABA EESTLANE

WabaMaa

WABA MAA

Vabariiklik [illegible]
Viiuldajate [illegible]
oma 15. [illegible]
„Estonia" [illegible]
saalis (1979)

✧„Rahvaleht". ▲ — **2.** Tallinna trükikoda; asut. 1920. Kandis 1940—89 nime „Punane Täht". 1991 rekonstrueeriti ning nüüd trükib väärtpabereid ja turvatrükiseid: postmarke, koolilõputunnistusi, perekonnaseisu-, isikut tõendavaid ja pangadokumente, elamis- ja töölube, viisasid, aktsiisipanderolle, aktsiaid jms.

vabamüürlus, rahvusv. liikumine, mis taotleb inimeste kõlbelist täiustamist ja inimestevaheliste suhete parandamist ning tegeleb heategevusega. Tänapäevane v. tekkis Inglismaal. 1717 asutati Londonis esimene suurloož ja sealt levis liikumine Euroopa mandrile ning hiljem üle maailma. Tänapäeval jagatakse v. nn. tunnustatud ja tunnustamata v-ks. Tunnustatud v. ühendab suurloože ja loože, mille liikmeteks on mehed, keda ühendab ühe tunnusena usk Loojasse — Universumi Suurde Ehitusmeistrisse. Tunnustatud v. hõlmab üle 150 suurlooži, mille hulgas on ka Eesti Vabade ja Tunnustatud Vabamüürlaste Suurloož. Venemaal hakkas v. levima 1730. a-il. Eesti v-e alguseks võib lugeda 20. X 1771, kui 5 Tallinna kodanikku pidasid looži asutamise koosoleku ja palusid Peterburi loožilt „Apollo" selleks luba. 12. X 1773 saadi Peterburi „Harpokratese" loožilt luba moodustada Tallinnas loož „Isis". Selle asutamise koosolek toimus 5. XI 1773. Algusaastail oli „Isis" Saksa Suurlooži alluvuses ja järgis Rootsist pärit nn. Zinnendorfi rituaali. 1773—95 ja 1811—22 tegutses Tallinnas 4 looži („Isis", „Zur Bruderliebe", „Zu den drei Streithämmern im Oriente" ja „Die Hoffnung der Unschuld"). Tartus asutati 1778 loož „Pollux", a-st 1785 oli Tartu looži nimi „Morgenstern". Looži-desse kuulus kokku üle 400 liikme, nende hulgas olid pms. vene ja saksa aadlikud, mõisnikud, kaupmehed, ametnikud, juristid, õppejõud, vaimulikud ja kunstnikud. Eestlastest olid Tallinna loožide liikmed ainult pastor Otto Wilhelm Masing ja muusik Karl Friedrich Karell. 18. saj. viimasel kümnendil ja 19. saj. esimesel kümnendil oli v. Venemaal ebasoosingus ja seepärast a-tel 1795—1811 Tallinnas aktiivset v-tegevust ei toimunud. 1820—22 suleti Tallinna loožid kindralkuberner Filippo Paulucci käsul veel enne, kui Venemaal salaühingud keelati. Kuigi v-e hilisema käekäigu kohta andmeid pole, võib arvata, et tegutsemist jätkas nii baltisaksa kui ka vene loože. 1926 asutati Tallinnas loož „Kalevipoeg", mis kuulus Rahvusv. Ühisv-e Org-i *Le Droit Humain* ja tegutses a-ni 1940. Samas süsteemis tegutses 1927—34 vene loož „Свет незримый". 1990. a-te keskel asutati Tallinnas uus „Kalevipoja" loož. Tunnustatud v. taastati Soome Vabade ja Tunnustatud Müürlaste Suurlooži kaasabil. 21. XI 1992 alustas tööd Eesti Vabade ja Tunnustatud Vabamüürlaste Loož „Fööniks nr. 1", mille asutasid Soome loožides vabamüürlasteks vastu võetud eestlased. Pärast seda moodustati Tallinnas loožid „Patria" ja „Hermes", Tartus „Ugandi Loož", Pärnus „Perona Loož" ja Haapsalus „Rotalia Loož". Nendes loožides on liikmetele antavaid vabamüürlikke astmeid kolm: õpilasmüürlane, vennasmüürlane ja meistermüürlane. Kuni Eesti lisaastmete organisatsioonide moodustamiseni kuuluvad Yorki (11 astet) ja Šoti (33 astet) tavandi lisaastmeid omavad vennad vastavatesse organisatsioonidesse väljaspool Eestit. 18. V 1999 asutati Eesti Vabade ja Tunnustatud Vabamüürlaste Suurloož (selle esimeseks suurmeistriks valiti Arno Köörna), mis on Eestis tegutsevate tunnustatud loožide katusorg. ja ühtlasi vabamüürlaste rahvuslik ühendus, mis kuulub suveräänsena ja võrdväärsena tunnustatud suurloožide perre. Ülemaailmset katusorg-i ei ole, kuid ajalooliselt on autoriteetseim 1717 asut. Inglise Suurloož.

B: J. G. Hakman. *Esimesed vabamüürlased Eestis*. Tln., 2000.

Vabariiklik Koorijuhtide Segakoor, lüh. VKS, ✧Eesti Kooriühingu juures tegutsenud koor; asutati 1958 Pärnus koorijuhtide suvekursustel (asutajad Gustav Ernesaks ja Jüri Variste), esimene kontsert anti 23. XI 1958, lõpetas tegevuse 2000. Koor oli koorijuhtide seminariks, kus tutvuti uue repertuaari ja tuntuimate koorijuhtide töömeetoditega ning vahetati kogemusi. VKS on esinenud ka Lätis, Leedus, Armeenias, Soomes, Bulgaarias, Ungaris ja Poolas. Koori on juhatanud peaaegu kõik Eesti silmapaistvad koorijuhid, viimane kunstiline juht oli Olev Oja.

Vabariiklik Noorte Viiuldajate Ansambel tegutses 1964—94, koondas kogu Eesti muusikaõppureid. Selles igal aastal uuenevas muusikakollektiivis mängis kuni 250 lastemuusikakoolides, üldhariduskoolide muusikaklassides ja eraviisil õppivat noort. Mitmekesises repertuaaris oli paljude Eesti helitööde (autorid Eugen Kapp, Ester Mägi, Villem Reiman, Riho Päts, Gennadi Podelski jmt.) esiettekandeid. Esineti paljudes Eesti linnades ning laulu- ja tantsupidudel, traditsiooniks sai „Estonia" kontserdisaalis antav iga-aastane aruandekontsert. Moskvas UNESCO juures asuva Rahvusv. Muusikalise Kasvatuse Ühingu (*International Society for Musical Education*, ISME) konverentsil (1970) pälvis ansambel rahvusv. tunnustuse. V. N. V. A-s on mänginud hilisemaid tuntud muusikuid, nt. Mari Tampere, Paul Mägi, Andres Mustonen, Paul Himma ja Arvo Leibur. Ansambel on saanud msg. auhindu, sh. Üleliidulise Leninliku Komsomoli preemia (1980). Ansambli algataja ja kunstiline juht oli Erich Loit. ▲

Vabariiklik Orkestrijuhtide Puhkpilliorkester, lüh. VOP, on asut. 1965, esimene kontsert anti sama

uusta märtsis, dirigeerisid Leopold Vigla ja Helmut Orusaar. Eesti amatöörorkestrite juhtidest moodust. seminarorkester tegutseb Eesti Puhkpillimuusika Ühingu egiidi all. Kokku tullakse 3—4 korda aastas, harjutustel tutvutakse kaasaegse puhkpillimuusikaga ja omandatakse uusi orkestritöö kogemusi. VOP-iga on töötanud mitu külalisdirigenti. Kontserte on antud Põhjamaades, Itaalias, Hispaanias jm. Dirigendid: Leho Muldre, Andres Avarand ja Heldur Saade.

vabatalupoeg, feodalismiaja talupoeg, kelle talul ei lasunud maa- ega mõisahärra kasuks koormisi ega andameid. Põhimõtteliselt sarnanes vabatalu lääni-mõisaga, ainult tal polnud maahärruslikke õigusi ega sõltuvaid talupoegi. Maa kuulus v-le omandiõiguse või mingi (hrl. alama) lääniõiguse alusel ning ta ei olnud kellestki isiklikult sõltuv ega sunnismaine. Liivimaal nimetati v-i maavabadeks; ühel osal neist lasus nagu vasallidelgi sõjaväeteenistuskohustus, mida nad tavaliselt sooritasid kergelt relvastatud ratsanikena, teine osa maksis rekognitsioonihinnust (kindla suurusega maksu, tavaliselt rahas, kuid vahel ka loonuses) või kandis ühtlasi sõjaväeteenistus- või käskjalakohustust. Maavaba seisund ei välistanud tingimata igasuguseid makse või andameid, kuid maavabal oli läänikiri ning ta polnud ühegi vasalli sõltlane. Maavabu oli vähe ning nende arv kahanes eriti 16.—17. saj., kui hakati kasutama palgasõjaväge. 17. saj. lõpuks kadusid nad täiesti. Kõik Liivimaa v-d ei olnud maavaba seisundis, s. t. nad ei olnud isiklikult vabad ja maa külge kinnistamata. Osa v-i ainult lunastas kindla suurusega rahamaksu vabaraha (või 17.—18. saj. ka viljamaksu) eest välja kõik adratalupoja tavalised koormised või osa neist. Selliste v-de arv suurenes 16. saj. alguses, 17. saj. lõpus ei erinenud nad õiguslikult enam adratalupoegadest: nad olid samuti sunnismaised ja pärisorised. Osa v-i oli adratalupoja koormistest vabastatud mõne ameti või kohustuse eest (kupjad, vardjad, kiltrid, möldrid, kõrtsmikud, osa käsitöölisi, nt. seppi). Sellistel juhtudel võis vaba (s. t. adratalupoja koormistest vabastatud) olla ainult osaliselt.

vader, ristivanem, lapse sünni registreerimise tunnistaja, hrl. lähedane sugulane või tuttav. Ristiusu kombe kohaselt on vadereid kolm: poisil kaks ristiisa ja üks ristiema, tüdrukul kaks ristiema ja üks ristiisa. Rahvakombestikus oli v-te arv piiramata. Tavaõiguse järgi oli v-tel ristilapse vastu (eriti orvuks jäämise puhul) kuni tema abiellumiseni ainelisi kohustusi.

vadja keel (oma nimetus *vaďďaa tšeeli*, vananenud nimetus *maatšeeli* 'maakeel'), eesti k-e lähim sugulaskeel. Nüüdisajal on paarkümmend kõnelejat Läänelngerimaal Vaipooles, kolmes Lauga (Luuga) jõe suudmealast idas paiknevas külas. V. k-e peamurdeid on olnud neli: idavadjat räägiti Koporje ümbruses, läänevadjat suurimal alal, sh. Vaipooles, Kukkuzi murret Lauga jõe idakaldal ning juba 19. saj. lõpupoolel hääbunud kreevini murret Lätis Bauska linna lähedal. Kaks esimest on nn. pärisvadja murded, nende iseärasused on eesvokaali ees *k* asemel *tš* (*tšültši* 'külg') ja sage *õ* esinemine (*kõltõizõllõõ* 'kollasele'). Kõigis murretes on *ps* ja *ks* asemel *hs* (*ühsi lahsi* 'üks laps'), *st* asemel *ss* (*mussa* 'must'). Kukkuzi murde erijoon on *i* ja *ü* ees *t* asemel hääldatav *t´s´* (*t´s´iht´s´ii* 'tihti', *t´s´üü* 'teie', vokaali *õ* pole seal kunagi esinenud). V. k-e silmapaistvaimad uurijad on olnud Lauri Kettunen, Paul Ariste ja Lauri Posti.

Vaeküla, küla Sõmeru v-s Tallinna—Narva rdt-st lõunas; 238 el. (2000). Asulas on V. Kool (2002/03. õ.-a. 200 õpilast; vaimse puudega lapsed), postipunkt ja OÜ V. Suurtalu (karjakasvatus). — Esmamainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Wakalae*), 1532 rajati mõis (*Waykülle*), küla mõisastati 18. saj. II poolel. V-s on eri aegadel tegutsenud mitu põllum-õppeasutust, viimasena 1944—59 V. Põllum-e Mehhaniseerimise Tehnikum (viidi 1959 Tihemetsa) ja selle juures 1944—47 V. Mehhaniseerimise Kool (hiljem Paide kutsekeskkooli Järva-Jaani osk.).

„Vagabund", 1. 1990 Tallinnas asut. kultuurileht. Lõpetas maj. raskuste tõttu ilmumise pärast 5. nr-t. — **2.** kultuurilehe „V." õigusjärglasena 1991 asut. kirjastus, asub Tallinnas, seda juhib Joel Sang. Avaldab pms. luulet, esseid ja filosoofilist kirjavara ning on sarja „Avatud Eesti raamat" väljaannete peamine kirjastaja.

Vagula järv, Võru järvede läänepoolseim ja suurim veekogu; 5,19 km², suurim süg. 11,5 m. Asub Võru orundis (69 m ü. m.) Võrust 3—5 km läänes. Madalate kallastega järv, kaldavööde suuremalt osalt liivane, sügavamal on põhi mudane. Läbivool on üsna tugev, vesi vahetub aastas u. 5 korda. Sisse voolavad Võhandu jõgi (Pühajõgi), Soe- (Kundi-) ja Üraoja ning mitu kraavi; palju on allikaid, kirdesopist (Ala-Jõesuu) voolab välja Võhandu jõgi. V. j. on kesktoiteline, sealt on leitud järvemaaki ja haruldasi reliktseid selgrootuid loomi. Kalastikus põhil. latikas, ahven ja särg. Leidub rändkarpi.

B: F. Kivioja. *Kalajärv Vagula*. Tln., 1991.

Vahase saar asub Suuremaa lõunarannikul Suure katla kaguosas; 65,5 ha, kõrgus kuni 4,3 m. Saar on 2,4 km pikkune kitsas kadastikuga kaetud kruussaeljak, põhjaosas kasvab väike männimukk. Ahrukast eraldab teda 200—300 m laiune julgsi läbituv väin (Vahase salm). Idarannal asuvad teineteisest 15 m kaugusel 2 rabakivihiidrahnu (a-st 1937 LK), suurema, põhjapoolse rahnu maapealse osa maht on 243 m³ ja kõrgus 5,8 m, väiksema (osaliselt vees) kõrgus on 4,2 m. Lõunatipus on tulepaak (a-st 1973, kõrgus 11 m). Vahase talu hooneid kasut. suviti. Esmamainitud 1645 (*Wahaso*).

Vahe-Eesti, Lääne- ja Ida-Eestit eraldav metsa- ja soorohke vöönd. Teodor Lippmaa järgi on V-E. kaheks allvaldkonnaks (Kõrvemaaks ja Soomaaks) jagunev taimegeograafiline valdkond, seal kasvab läänepoolsema (merelisema) kliimaga ja idapoolsema (mandrilisema) kliimaga kuhustunud liike. Lüvia Laasimer on käsitlenud V-E-t rabade ja lodumetsade rajoonina.

Vaida, alevik Rae v-s, 21 km Tallinnast kagus Tartu mnt. ääres; 1029 el. (2000). Asulas on põhikool (asut. 1867 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 130 õpilast), rmtk. ja postkontor. Ettevõtted tegelevad pms. ehitusega, ehitussoojakute ja puitmajade tootmisega ning veondusega. — Esmamainitud „Taani hindamisraamatus" (*Wartae-Waitae*), hilisemad teated a-st 1435 (*Waite*) ja 1527 (*Weyth*). Mõis (*Wait*) rajati 17. saj. II veerandil, kuulus 1643—58 Tallinna raele, 1905 põletati hooned maha, maa jaotati seejärel taludeks. V. kasvas sovhoosi keskasulana 1950.—60. a-il; alevikuks nimetati V. asundus 1977.

Vaidava jõgi, Mustjõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 71 km (sellest Eestis 14 km), jõgikond 597 km² (Eestis 204 km²). Algab Huanja kõrgustiku lõunaosast Murati järvest, voolab Eesti ja Läti piiril, kaardub Lätis ümber Alūksne kõrgustiku loodeosa, möödub Ape linnast ja ületab Mäeküla juures Eesti piiri. Vastse-Roosas on jõel paisjärv, Mustjõe ürgorus jaguneb V. j. kaheks suudmeharuks, millest üks suubub Mustjõkke otse, teine edela pool Kuutsi k. juures.

Vaiga (ajalooallikais *Wayga, Waiga, Wegele*), muistne Eesti maakond, paiknes põhil. praeguse Jõgevamaa alal, oli 13. saj. alguses üks kihelkond (1000 adramaad). Nimi arvatakse seostuvat vadjalastega. V-s asusid Henriku Liivimaa kroonikas mainitud Riole ja Somelinde linnus. Muistse vabadusvõitluse ajal jõudsid 1219 V-sse sakslased ja alistasid selle 1220. Maade jagamisel (1224) anti V. põhjaosa (600 adramaad) Mõõgavendade Ordule, lõunaosa (400 adramaad) Tartu piiskopile.

Vaika saared asuvad Läänemeres, Vilsandi läänerannikust kuni 0,5 km kaugusel; 6 saart, kokku 5,5 ha,

kõrgus kuni 3 m, kuuluvad ✧Vilsandi RP-sse. Kaljused V. s-d on Jaagarahu lademe valdavalt biohermsed karstunud kõvikud. Taimkate hõre. 2003 pesitses V. s-tel 903 veelinnupaari 16 liigist. Saarte taga on tähtis sulgimispaik. — Teateid a-st 1798 (*Waik Laid*). 1906 hakkas Vilsandi tuletorni ülem Artur Toom seal kaitsma merelinde. ▸

Vaindloo rahn, Vaindloo saare idarannal, otse veepiiril asuv Eesti kõrgeimaid (7,7 m) ja suurimaid rändrahne. Rabakivirahn on tahukakujuline, peaaegu tervikuna vaadeldav, ümbermõõt 38,6 m, mahult (480 m^3) Eesti neljas ning pikkuselt (15,1 m) ja laiuselt (11,0 m) esikümnes. Asukoha tõttu on raskesti ligipääsetav ning vähekülastatav.

Vaindloo saar, Vaindlood (rts *Stenskär*), asub Soome lahe avaosas Lääne-Virumaa ranniku vastas, Eesti põhjapoolseim koht (59°49′ pl.); 6,2 ha, kõrgus 4,3 m. Kuulub Vihula v-a, lähimad sadamad on Kunda (34 km) ja Vergi (28 km). Soome mandriranda on 53 km. Moreenist koosnev paljude rannavallidega saar on linnurohke, idarannas paiknev hiidrahn (rabakivi) on üks Eesti kõrgeimaid (7,7 m). Saarel on mälestuskivi (avati 20. VIII 1996) 1721 hukkunud neljale Briti meremehele. Esimene tuletorn püstitati 1718, praegune kooniline metalltorn (kõrgus 17 m) pärineb a-st 1871. A-st 1994 on V. s-l Eesti piirivalve radarivalvepost ja 50 m kõrgune vaatlustorn. ▸

Vainupea jõgi, ülemjooksul ka Kandle jõgi, asub Põhja-Eestis; pikkus 23 km, jõgikond 55 km^2. Algab Varangust lõunas, lavamaalt laskudes on kärestikuline, suubub Vainupea neemest kagus Soome lahte. Vasakpoolse lisajõe Karula oja (7 km) suudmest alamal on V. jõge nimet. ka Karula jõeks.

vaip, mitmeotstarbeline tekstiilkate. Talupojav. (voodi- või sõiduv.) oli põhil. pool-, harvem täisvillane, suvine ka linane või takune. V-u kooti kangaspuudel 2-laidsena, 19. saj. lõpul ka topeltlaidsena. 18. saj. levisid värviliste lihttriipudega v-d, 18. saj. keskpaiku hakati kiritriibulisele v-le kuduma naastpõimes motiive. 19. saj. keskpaiku tekkis v-le keskse väljaku ja laia äärisega suletud naast- ja pindpõimetehnikas kompositsioon, millesse kooti geomeetriliste motiivide kõrvale taim- ja loomornamenti, inimfiguure jm. 19. saj. lõpul tulid kasutusele täisvillased toimses koes ruudulised v-d ning suurrätid, 19. ja 20. saj. vahetusel ühevärvilised tikitud ornamendiga (Läänemaal ja Muhus lillornament) v-d. Vähesel määral levisid ka heegeldatud v-d ja tikitud või maalitud seinav-d.

vaipseelik, ümber puusade mähitav ja vööga kinnitatav piklik riidelaid. V-na kanti villast ✧sõba ja linast pallapoolt (✧palakas). 17. saj. tuli v-u asemel kasutusele kokkuõmmeldud ✧seelik. 19. saj. algupoolel kanti v-t paiguti Lõuna- ja Ida-Eestis.

Vaitka männiku kaitseala asub Taheva v-s; 7 ha. Asut. 1976 maastikku ilmestava 150-aastase männiku kaitseks.

Vaivara, küla samanim. vallas, asub Tallinna—Narva rdt. ääres Sõtke jõe kaldal; 130 el. (2000). Asulas on rdtj. (21 km Jõhvist, 25 km Narvast), mis teenindab ka temast 3 km põhja pool asuvat Sillamäed, rmtk. ja postipunkt. — V. k. (esmamainitud 1499, *Waiver*) paiknes algselt ✧Sinimägedest lõunas, 16.—17. saj. jagunes küla Suure- ja Vana-V-ks, esimene asus nüüdse Sinimäe aleviku kohal, teine oli V. khk-a kiriku (hävis 1944) järgi tuntud ka Kirikukülana. Nüüdne V. hõlmab a-st 1977 Uue-Sõtke k. ja V. rdtj-a ümbruse.

Vaivara kihelkond hõlmas Virumaa kirdeosas nüüdse Vaivara v-a, Narva-Jõesuu ja Sillamäe linna ala ning ulatus Narva jõe vasakkaldaalal Vasknarva juures Peipsini. See segaasustusega ala kuulus muistsesse Alutaguse khk-a ning läks 13. saj. Narva foogtkonda. 1349 (ja uuesti 1427) rajas Liivimaa Ordu Vasknarva linnuse. Muistse Alutaguse khk-a idaosa sai varakult omaette kirikukihelkonnaks. Narva kirik pärineb tõe-

näoliselt juba 13. saj-st. Narva khk-a, kuhu Vaivara ala kuulus, on ajalooallikais mainitud 15.—17. saj. 1595 ja mõnikord 17. saj. on nimet. Peetri khk-a, s. t. Peetrikabeli ehk Peeterristi kabeli piirkonda (1808—09 ehitati sinna kabelihoone, mis II maailmasõjas hävis). Hiljemalt 17. saj. I poolel on Vaivaras olnud Narva kiriku abikirik. V. k-a nime on esimest korda mainitud alles 1655 (*im Waywerschen Kerspel*). 1870. a-il said Sillamäe, Meriküla ja Narva-Jõesuu tuntud suvituskohtadeks.

Vaivara maastikukaitseala asub Vaivara v-s; 79 ha, 3 lahustükki. Asut. 1959 geoloogilise ehituse ja geneesi poolest huvitavate Vaivara ✧Sinimägede kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1998. Sinimägede põhjanõlval kasvav mets sarnaneb klindimetsaga, valdavad puuliigid on pärn ja saar. Lahustükk Viivikonna mets on piirkonna väheseid säilinud loodusmetsi (üle 100-aastane kuusik).

Vaivara Sinimäed, ✧Sinimäed.

Vaivara vald asub Ida-Virumaa idaosas; 397,97 km^2, 1585 el. (2003). Keskus Sinimäe alevikus (kuni 2002 juunini Perjatsi k-s). Piirneb põhjas Soome (Narva) lahega, idas kulgeb piir piki Narva jõge. Sulusasulatena on vallas Kohtla-Järve Sirgala ja Narva Olgina linnaosa. Valla põhjaosa paikneb ✧Viru lavamaal, sinna on koondunud ka asustus. Lõunaosa, mis jääb ✧Alutaguse madalikule, on soine ja metsane. Seal hõlmavad suure ala põlevkivikarjäärid (Narva ja Sirgala karjäär) ja tuhaväljad (Eesti sej.). Kitsas rannikuriba kuulub ✧Soome lahe rannikumadaliku maastikurajooni. Maastikku ilmestavad Vaivara ✧Sinimäed (✧Vaivara MKA) ja ✧Põhja-Eesti paekallas (✧Utria KA). Valda läbivad Tallinna—Narva mnt. ja rdt. Sinimäel on põhikool ja huvikeskus, Olginas klubi. Rmtk. on Olginas, Sinimäel ja Vaivaras. Piirkond sai II maailmasõja lahingutes tugevasti kannatada, seetõttu on rohkesti lahingutega seonduvaid mälestusmärke (Udrias, Auveres). Huviväärne on Sinimägede ümbrus (mitu II maailmasõja mälestussammast, I maailmasõja aegsed kaitseehitised, Vaivara kalmistud ja kihelkonnakiriku ase). Valla suurimad tööandjad on põlevkivi kaevandamise ja elektrienergia tootmise ettevõtted.

– A-ni 1939 olid V. v-a alal Vaivara, Mustajõe, Joala ja Peetri, 1939–50 Vaivara ja Alutaguse v. Staatus ennistati 9. IV 1992. ◂ ▾ 1

vakamaa, ✧mõõtühikud.

vakarahvas, mõrsjapoolsed pulmalised. Vt. ka 11. kd., lk. 755.

Vaki kihistu, Eesti idaosas paiknev Alam-Kambriumi ladestiku noorim kihistu, mis asendab rõhtsalt läänesuartel paiknevaid Irbe ja Soela kihistut (viimased pole Ida-Eestis eristatavad). Ei paljandu, paksus kuni 35 m. Koosneb peeneteralisest glaukoniiti sisaldavast liivakivist, milles on ka üksikuid savikihte. V. k-s leidub mudaloomade uuristusjälgi, iseloomulikke mikrokivistisi ja käsijalgsete kodade kilde. Kihistu on nimet. Järvamaal asuva Vaki k. järgi.

vakujaosed, perseelid, liik loonusandameid (pms. kanad, munad, lambad jm. elusloomad, liha, rasv, kalad, õlu jms.). Eestis koguti v-id keskajast 19. saj-ni, algselt vakupeo (✧vakus) jaoks. 16. saj. asendati v-d rahamaksuga.

vakukohus, Eesti ja Läti alal 13.–16. saj. talupoegade asju otsustav kohus, mille istungeid peeti ✧vakuse ajal. Läänistamata aladel koosnes v. eesistujast (selleks oli kõrgem ametnik, hrl. foogt) ja 3–6 hirsnikust. Vasallide valdustes täitis v-u ülesandeid ✧mõisakohus.

vakumaa, vallamaa, orjusemaa, Liivimaal pärast 1849. a. talurahvaseadust ✧talumaa põhiosa. Mõisapidaja ei tohtinud v-d ise majandada ega mõisastada. Eestimaal ja Saaremaal vastas v-le ✧talurendimaa.

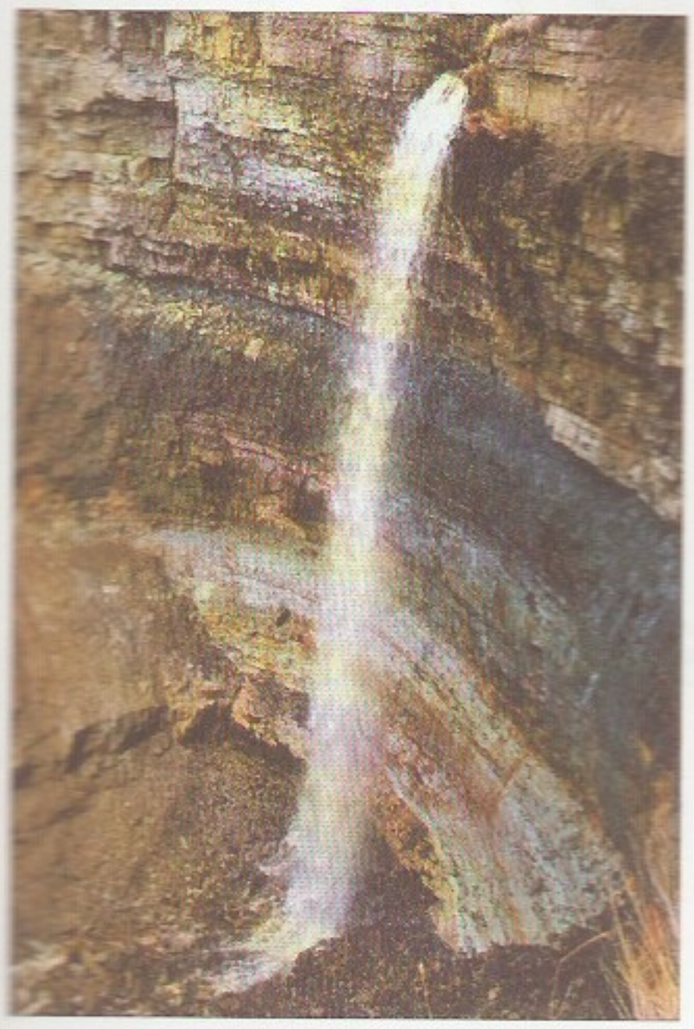

vakuraamat, talude ja nende koormiste nimistu Eesti ja Läti alal. Vanim säilinud v. pärineb 14. saj. I poolest Tallinna piiskopi küladest Virumaalt. 14.–15. saj. märgiti v-sse talupoegade võlad (pms. saamata jäänud andamid), alates 16. saj-st kõik koormised. V-s sisalduvad normid muudeti riigimõisades 17. saj. lõpus, eramõisades 1804 kohustuslikeks. Pärast pärisorjuse kaotamist asendusid v-d rendilepingutega. Paljud v-d on säilinud, nad on Baltimaade vanema agraarajaloo tähtsaimaid allikaid.

vakuraha, 13.–19. saj. talupoegadelt nõutud olulisim rahamaks (sama mis maaraha, adraraha), sõltus talu suurusest. Nimetus viitab ilmselt sellele, et v. tasuti vakuse ajal. 17.–19. saj. kasutati nimetust „v." pms. Eestimaa kub-s (Liivimaal maaraha).

vakus, vakk, **1.** 13.–17. saj. eestlaste ja liivlaste halduss- ja maksustusüksus (hrl. 3–6 küla); haldusüksusena asendus Lõuna-Eestis vandjas- ehk kubjaskonnaga. – **2.** Eesti ja Läti alal keskajast 16. saj. lõpuni (vanim teade 1341 Ruhnust) lähestikku asuvate külade (kuni 100 talu) talupoegade kokkutulek, et maksta makse (2–4 korda aastas; sügisv., talvev.). Tasunud maksud, korraldasid talupojad feodaali ja selle kaaskonna kostitamiseks ühise pidusöömingu – vakupeo. Kostituskohustusest kasvasid välja ✧vakujaosed, osa andameid asendati rahamaksuga. V-e ajal mõisteti ka kohut (✧vakukohus). V. oli maksustusühikuna kasutusel 16. saj. lõpus, tema jäänusena säilis esialgu (Lõuna-Eestis) vakuhärgade ja -sigade võtmine mingilt kindlalt arvult adramaadelt.

vakutalu, ✧vakumaal paiknev talu.

Valaste juga asub Kohtla v-s Kaasikvälja peakraavi suudmes. Juga on tehislik ja Eesti kõrgeim (26,1 m). Lehterja süvendi seinas paljanduvad (alt üles) Alam-Kambriumi ja Ordoviitsiumi purdkivimid (alates Tiskre kihistust) ning Ordoviitsiumi karbonaatkivimid (Aseri lademeni). Neid läbib tihe tektooniliste lõhede võrk. 1998 ehitati jõa juurde vaateplatvorm. V. j. kuulub ✧Ontika MKA-sse. ◂

vald, esmatasandi haldusüksus, linna kõrval üks kohaliku omavalitsusüksuse liike. V. kuulub maakonda. Eesti terr-i haldusjaotuse seaduse (1995) kohaselt jaguneb v. asulateks, milleks on külad, alevikud, alevid ja vallasisesed linnad. V-a juhivad kohalike elanike valitud v-avolikogu ja volikogu moodust. v-avalitsus, mille eesotsas on v-avanem. V-s võib vajadusel moodustada osav-u. V. kui kohaliku elu halduslik ja korralduslik üksus pärineb kaugest minevikust. 17.–18. saj. tähendas v. mõisamaad koos sellel elavate pärisorjuslike talupoegadega. V-seadusega (1866) kaotas mõis võimu v-a üle. Esialgselt mõisav-dena moodust. v-u oli üle 1000, pärast ühendamist 1890. a-te algul jäi neid ligi 400 ning pärast 1. IV 1939 elluviidud ümberkorraldusi 248. Eesti NSV-s loodi v-de koosseisus külanõukogud, 1950 asendati 233 v-a 636 külanõukoguga. 1990–93 taastati v-d seniste külanõukogude piirides. 2003. a. alguses olid Eesti 241 omavalitsusüksusest 202 v-d (neist 6 – Aegviidu, Järvakandi, Kohtla-Nõmme, Lavassaare, Tootsi ja Vändra – koosnevad vaid ühest alevist) ja 39 omavalitsuslikud linnad. 1995. a-st on mõningad mn. rõngasv-d ühinenud nende keskele jääva linna või aleviga ning mõni v. liitunud: 1995 ühinesid Halinga v. ja Pärnu-Jaagupi alev, 1998 Abja v. ja Abja-Paluoja linn, 1999 Antsla v. ja linn, Kaarma v. ja Kuressaare v., Karksi v. ja Karksi-Nuia linn, Lihula v. ja linn, Pühajärve v. ja Otepää linn, Vihula v. ja Võsu v. ning 2002 Anija v. ja Kehra linn, Kohila v. ja alev, Märjamaa v. ja alev ning Loodna v., Rapla v. ja Rapla linn, Räpina v. ja linn.

B: L. Uuet. *Eesti haldusjaotus 20. sajandil*. Tln., 2002. 1

Valdemar-Eriku lääniõigus, Harju- ja Virumaal Taani võimu ajal kehtinud õigusnormide kogum; sätestas

Vallad (1. 1 2003)

Vald	Maakond	Pindala (km²)	Elanike arv	Vald	Maakond	Pindala (km²)	Elanike arv	Vald	Maakond	Pindala (km²)	Elanike arv
Abja[1]	Vi	290,21	2822	Kärla	S	216,28	1759	Risti	L	167,84	904
Aegviidu[2]	Ha	11,97	933	Käru	R	214,91	719	Roosna-Alliku	Jä	132,11	1261
Ahja	Põ	72,10	1179	Laekvere	LV	352,42	1872	Ruhnu	S	11,54	64
Alajõe	IV	109,61	379	Laeva	T	233,18	872	Rõngu	T	164,19	2978
Alatskivi	T	128,38	1445	Laheda	Põ	91,47	1399	Rõuge	Võ	263,72	2102
Albu	Jä	257,19	1408	Laimjala	S	116,29	802	Rägavere	LV	173,74	1016
Ambla	Jä	166,45	2347	Lasva	Võ	172,18	1784	Räpina[1]	Põ	262,23	2803
Anija[1]	Ha	520,94	6345	Lavassaare[2]	Pä	8,00	554	Saarde	Pä	508,30	2354
Antsla	Võ	270,79	4380	Lehtse	Jä	163,22	1630	Saare	Jõ	224,71	1430
Are	Pä	159,58	1351	Leisi	S	348,40	2165	Saarepeedi	Vi	98,34	1325
Aseri	IV	67,14	2278	Lihula[1]	L	367,31	2806	Saksi	LV	109,30	1196
Audru	Pä	378,84	4882	Lohusuu	IV	103,28	840	Saku	Ha	171,13	7342
Avanduse	LV	177,22	985	Loksa	Ha	222,34	1785	Salme	S	115,07	1199
Avinurme	IV	193,62	1567	Luunja	T	131,54	2557	Sangaste	Va	144,72	1493
Emmaste	Hi	197,49	1285	Lüganuse	IV	104,57	1211	Saue	Ha	196,12	7350
Haanja	Võ	170,47	1233	Lümanda	S	199,49	845	Sauga	Pä	164,75	2542
Haaslava	T	110,02	1686	Maidla	IV	332,30	776	Sonda	IV	148,08	1068
Halinga[3]	Pä	365,45	3524	Martna	L	269,42	1032	Surju	Pä	357,69	1033
Haljala	LV	183,02	2858	Meeksi	T	143,48	790	Suure-Jaani	Vi	315,98	2286
Halliste	Vi	267,09	1877	Meremäe	Võ	131,97	1249	Sõmerpalu	Võ	181,93	1946
Hanila	L	231,88	1737	Mikitamäe	Põ	104,41	1115	Sõmeru	LV	168,29	3899
Harku	Ha	159,77	6652	Misso	Võ	189,35	850	Tabivere	Jõ	200,40	2487
Helme	Va	312,73	2558	Mooste	Põ	185,12	1610	Tacbla	L	141,46	2927
Hummuli	Va	162,70	1065	Muhu	S	206,12	1841	Taheva	Va	204,70	1006
Häädemeeste	Pä	390,34	3175	Mustjala	S	235,47	774	Tahkuranna	Pä	103,36	2020
Iisaku	IV	257,62	1477	Mõniste	Võ	176,53	1059	Tali	Pä	194,43	743
Illuka	IV	543,82	1065	Mäetaguse	IV	285,04	1562	Tamsalu	LV	210,69	2072
Imavere	Jä	139,59	1038	Mäksa	T	133,47	1722	Tartu	T	300,26	5059
Juuru	R	152,40	1593	Märjamaa[3]	R	871,62	7495	Tarvastu	Vi	409,00	4328
Jõelähtme	Ha	210,86	5203	Nissi	Ha	264,92	3323	Toila	IV	159,66	2328
Jõgeva	Jõ	458,80	5379	Noarootsi	L	296,36	742	Tootsi[2]	Pä	1,76	1031
Jõhvi	IV	116,45	1745	Nõo	T	168,92	3661	Torgu	S	126,44	387
Järva-Jaani	Jä	126,82	1811	Nõva	L	129,61	484	Tori	Pä	282,07	2581
Järvakandi[2]	R	4,83	1493	Oisu	Jä	118,06	1330	Torma	Jõ	349,26	2336
Kaarma	S	391,47	3919	Olustvere	Vi	144,24	1615	Tudulinna	IV	269,38	651
Kabala	Jä	209,66	1041	Orava	Põ	175,52	903	Tõlliste	Va	193,78	1944
Kadrina	LV	329,26	5171	Orissaare	S	163,02	2078	Tõstamaa	Pä	261,01	1627
Kaisma	Pä	183,98	575	Oru	L	197,65	960	Tähtvere	T	114,79	2950
Kaiu	R	261,06	1699	Otepää[1]	Va	217,36	4154	Türi	Jä	261,31	2906
Kambja	T	189,22	2466	Padise	Ha	366,55	1774	Urvaste	Võ	139,62	1472
Kanepi	Põ	231,43	2651	Paide	Jä	300,40	1798	Vaivara	IV	397,97	1585
Kareda	Jä	91,58	847	Paikuse	Pä	174,92	2994	Valgjärve	Põ	143,02	1617
Karksi[1]	Vi	321,45	4139	Paistu	Vi	128,59	1624	Valjala	S	180,02	1433
Karula	Va	229,92	1130	Pajusi	Jõ	232,47	1507	Vara	T	333,81	1958
Kasepää	Jõ	40,87	1381	Pala	Jõ	156,71	1369	Varbla	Pä	313,81	1045
Kehtna	R	507,30	5196	Palamuse	Jõ	215,88	2520	Varstu	Võ	170,63	1323
Keila	Ha	205,28	3833	Palupera	Va	123,48	1185	Vasalemma	Ha	38,66	5103
Kernu	Ha	174,70	1674	Peipsiääre	T	30,95	943	Vastemõisa	Vi	280,39	1133
Kihelkonna	S	245,94	935	Pihtla	S	228,11	1441	Vastse-Kuuste	Põ	123,01	1265
Kihnu	Pä	16,88	497	Piirissaare	T	7,76	95	Vastseliina	Võ	222,78	2211
Kiili	Ha	100,37	2365	Puhja	T	167,54	2385	Veriora	Põ	200,42	1680
Koeru	Jä	236,82	2465	Puka	Va	200,93	1919	Vigala	R	269,81	1814
Kohila[3]	R	230,20	5915	Puurmani	Jõ	292,56	1904	Vihula	LV	364,28	2055
Kohtla	IV	101,56	1497	Põdrala	Va	127,22	928	Viimsi	Ha	72,84	8134
Kohtla-Nõmme[2]	IV	4,64	1115	Põltsamaa	Jõ	416,87	4666	Viiratsi	Vi	215,02	3799
Koigi	Jä	204,45	1133	Põlva	Põ	228,63	3957	Vinni	LV	486,65	5683
Kolga-Jaani	Vi	312,35	1760	Pärsti	Vi	210,62	3899	Viru-Nigula	LV	234,05	1400
Konguta	T	107,60	1384	Põide	S	123,58	991	Vormsi	L	92,93	246
Koonga	Pä	438,51	1336	Pühalepa	Hi	255,45	1749	Võnnu	T	232,63	1256
Kose	Ha	237,33	5751	Raasiku	Ha	158,86	4398	Võru	Võ	202,23	4843
Kullamaa	L	224,53	1434	Rae	Ha	206,73	8026	Väike-Maarja	LV	280,17	4546
Kuusalu	Ha	485,60	4652	Raikküla	R	224,20	1785	Vändra	Pä	458,24	2589
Kõlleste	Põ	150,42	1067	Rakke	LV	225,87	1992	Vändra[2]	Pä	3,28	2593
Kõo	Vi	149,46	1226	Rakvere	LV	127,69	2306	Värska	Põ	187,82	1465
Kõpu	Vi	258,78	832	Rannu	T	158,01	1729	Väätsa	Jä	195,33	1475
Kõrgessaare	Hi	379,50	1339	Rapla[1]	R	243,37	9561	Õru	Va	104,63	591
Kõue	Ha	295,51	1664	Ridala	L	253,56	3038	Ülenurme	T	86,35	4759
Käina	Hi	186,32	2208								

[1] linnaga vald
[2] alevvald
[3] aleviga vald
Ha — Harjumaa, Hi — Hiiumaa, IV — Ida-Virumaa, Jõ — Jõgevamaa, L — Läänemaa, LV — Lääne-Virumaa, Põ — Põlvamaa, Pä — Pärnumaa, R — Raplamaa, S — Saaremaa, T — Tartumaa, Va — Valgamaa, Vi — Viljandimaa, Võ — Võrumaa

maahärra suhteid vasallidega ning kohtukorraldust ja protsessi, tagas vasallidele läänide pärandamise meesliinis, oli Eestimaa rüütelkonna ja selle privileegide kujunemise aluseid. Normid hakkasid kehtima Valdemar II valitsemisajal [1202—41]; kirjalikult sõnastati V-E. l. 1315, selle kinnitas kuningas Erik VI Menved [1286—1319].

„Waldhof" [*valthɔ:f*], 1899—1915 Pärnus tegutsenud tselluloositehas, kuulus samanim. Vene aktsiaseltsile (aktsiakapital 1898. a. 3 mln., 1914. a. 12 mln. rbl.), mis omakorda oli Saksamaa suurima kontserni „W." (asut. Mannheimis 1884) tütarühing. Töölisi oli 1913 u. 2000, toodang 80 000 t tselluloosi, u. 30 % toodangust müüdi välisturul (Inglismaal, Belgias, USA-s jm.). Tehas suleti juulis 1915 valitsuse otsusega kui vaenlasriigi kodanikele kuuluv ettevõte. Seadmed evakueeriti Permi, osa sisseseadet saadeti Soome Wilmerstrandi vabrikusse. „W-i" vabrikuhoone õhiti 20. VIII 1915.

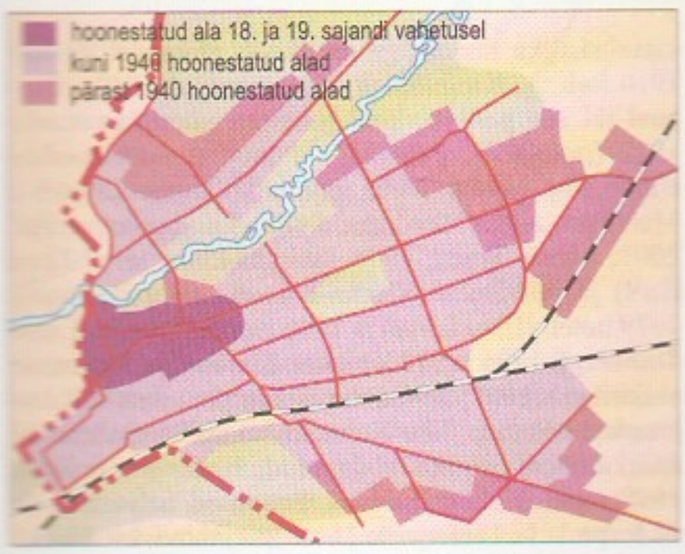

Valga, linn Lõuna-Eestis Läti piiril, Valgamaa haldus-keskus; 14 120 el. (2003). V. lõuna- ja läänepiir ühtib enam kui 10 km ulatuses Eesti ja Läti vahelise riigipiiriga, läänes piirneb V. Valkaga. V. on rahvusv. tähtsusega liiklussõlm, teda läbivad Riia—Pihkva—Peterburi rdt., millelt lahkneb Tartu—Tapa rdt., ja Riia—Tartu—Jõhvi mnt., kust hargnevad mnt-d Pärnusse ja Võrru. Linn asub V. nõos, laugjate veerude ja soise lammiga ürgoru edelast kagusse voolava Pedeli jõe keskjooksul. Jõele on paisutatud 4 järve, millest 2 paiknevad V. piiri-des. Linna terr. (16,54 km²) on avar, hoonestatud alad hõlmavad sellest $^3/_5$. Põhjas (Pedeli paremal kaldal) ja lõunas (vastu Läti piiri) on soiseid niite, linna kirde-, ida- ja kaguosas kasvab metsa. Metsad hõlmavad $^1/_5$ (356,3 ha) V. pindalast. Linnas on 6 parki (kokku 15,8 ha), suurimad on Linnapark (6,9 ha, linna keskosas), Räni park (3,1 ha, põhjaosas) ja Peebu park (3,1 ha, lõu-naosas). Pedeli jõe lammorg ja rdt. jagavad V. hoones-tatud ala kolmeks osaks. Loodes, Pedeli vasemal kaldal, on valdavalt Purakõla elulinnaosa, mille peatänavad on Tartu ja Viljandi mnt. Linnaosa põhjaserval, Transpordi t-a ääres, on autotranspordi-, side- ja ehitusettevõtteid. Jõe ja rdt. vahel paikneb nii asendi kui ka funktsioonide poolest tuumikala, kuhu on koondunud enamik linna ja maakonna haldus-, kultuuri-, äri- ja teenindusasutustest ning suurimad tööstus-, transpordi- ja laondusettevõtted (pms. rdt. ääres ning linnaosa põhjaserval Rükkeli ja Priimetsa piirkonnas). Linna keskosa — V. ajaloolise südame — peatänavad on lääneküljel olevad Riia, Sepa ja Keskt., mis saavad alguse keskväljakult (end. turu-platsilt). Keskt-lt hargneb kagusse Vabaduse t., mis jätkub Võru mnt-na, ja idakirdesse J. Kuperjanovi t. Rdt-st lõunas, mõlemal pool Võru mnt-d asuv linnaosa (selle idapoolmik on tuntud kunagise talu nime järgi Laatsina) on pms. elurajoon, seal on ka mõni ettevõte (leivatsehh) ja asutus. V. idapiiril, Tartu ja Võru rdt. vahel on linnast metsaga eraldatud Tambre asum, kus paiknevad suvilad ja aiamajad.

Piirilinnas V-s on eestlaste kõrval alati elanud ka teisi rahvusi. 1934. a. andmete järgi oli eestlasi 82,3 %, lätlasi 9,6 % ja venelasi 3,4 % (palju oli ka juute ja saks-lasi). 1989 olid vastavad arvud 52,9, 2,6 ja 34,6 ning 2000. a. 62,6, 2,3 ja 27,3. 1989—2000 vähenes V. ela-nike arv 3399 võrra (sellest 2986 mitte-eestlased), pea-mised põhjused olid võõrvägede lahkumine ja töökoh-tade arvu vähenemine V. rdt-asutustes. V. on haldus-, tööstus- ja transpordilinn. Linna- ja maakonnavalitsu-ses ning nende hallatavates haridus-, kultuuri- ja sotsiaalhoolekandeasutustes töötab umbes veerand tööhõi-velisest elanikkonnast, sama palju elanikke on tegevad tööstuses. 2003. a. alguses oli V-s registreeritud 26 tööstusettevõtet, neist 9 olid õmblus-, 8 mööbli- ja puidutööstus-, 5 metallitöötlemis- ja 3 toiduaine-tööstusettevõtted ning 1 jalatsitööstusettevõte. Töötaja-jate arvult on esikohal mööbli- ja puidutööstus, kus suuremad tööandjad on AS V. Gomab Mööbel (460 töötajat) ja OÜ Marpee Puit. Tähtsaimad toiduainete tootjad on AS ^oV. Lihatööstus (370 töötajat) ja AS ETK Leib V. Tsehh (120 töötajat). Õmblustööstuses on tähtsal kohal AS Sangar V. Vabrik (270 töötajat); AS Troll Balti (75 töötajat) õmbleb spordipesu ning AS Moon (70 töötajat) valmistab susse ja teeb allhanketöid teistele jalatsivabrikutele. AS V. Ferrum (50 töötajat) toodab põllum-e jaoks rippseadmeid jm. metalltooteid ning AS V. Moodul hallide teraskonstruktsioone. Rdt-transpordi osatähtsus on V. majanduselus oluliselt vähenenud. 1989 töötas rdt-ettevõtetes (suurim V. Külmutusvagunite Depoo) üle 1000 valgalase, 2002 ainult 124. Rdt-ettevõtete tühjaks jäänud hooneid kasu-tab mitu laondusega tegelevat ettevõtet. V-s asub Kagu Tolliinspektuuri V. tollipunkt (sh. V. rdt. piiritolli-punkt). Tähtsaim autokaubaveduadega tegelev ettevõte on A. Karuse AS, rahvusv. vedusid teeb AS Midima. Kõige rohkem maakonnasiseseid bussiliine teenindab OÜ Trakmain. Teid hooldab OÜ Valga Teed. Paljude kaubandusettevõtete hulgas on olulisimad Tõrva Tarbi-

Valga töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	505	48
Töötlev tööstus	2498	1312
Energia- ja veevarustus	59	108
Ehitus	706	310
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	800	813
Hotellid ja restoranid	295	81
Veondus, laondus ja side	1860	682
Rahandus	125	50
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	204	169
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	658	618
Haridus	671	422
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	546	322
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	818	169
Töötajaid kokku	9757	5128

Valga elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1970	16 795	4282	25	10 329	62	2184	13
1989	17 722	3864	22	11 569	65	2289	13
2000	14 323	2791	19	9132	64	2400	17

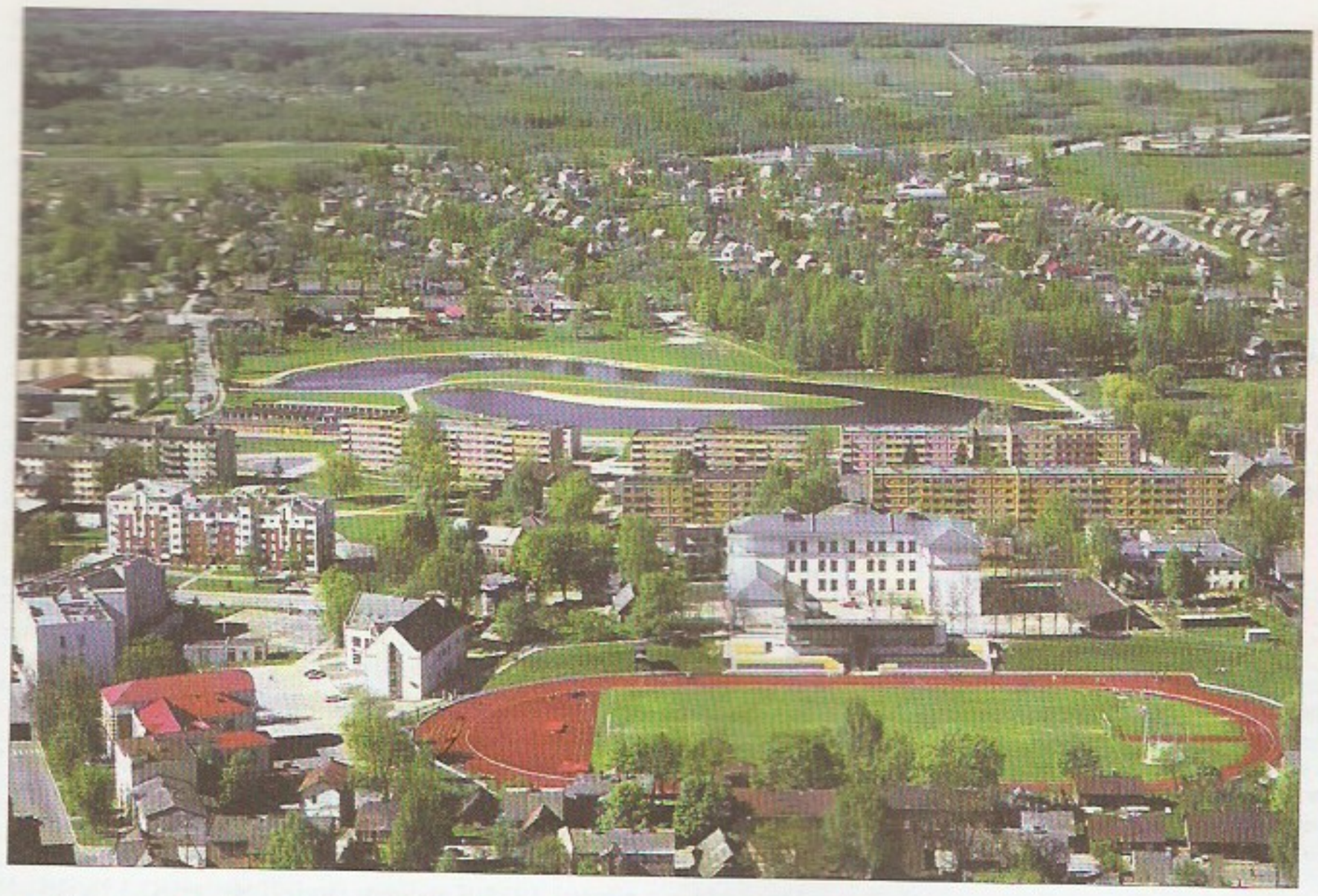

Valga [illegible]
Pedeli jõe [illegible]

jate Ühistu, mis majandab varem V. Tarbijate Ühistule kuulunud kaupluseketti, ning OÜ MRP Ärigrupp, mis korraldab V. Turu ja Kaubanduskeskuse tööd. V-s on 4 lasteaeda ning 5 üldhariduskooli: V. Gümn. (2002/03. õ.-a. 915 õpilast), V. Vene Gümn. (720 õpilast), V. Põhikool (486 õpilast), V. Kaugõppegümn. (123 õpilast) ja V. Internaatkool (92 õpilast). Huviharidust annavad ✧V. Muusikakool (226 õpilast) ning V. Kultuuri- ja Huvialakeskus (rühmad 3—18-aastastele). Noorsootööd juhendab V. Avatud Noortekeskus, sporti suunavad V. Keskstaadion, Valgamaa Spordiliit ja spordiseltsid. V. Keskrmtk. teenindab nii täiskasvanuid kui ka lapsi ($^1/_3$ lugejatest). End. „Säde" seltsi hoones tegutseb ✧V. Muuseum. Ilmub ajaleht „Valgamaalane". AS V. Haigla ravivoodikohtade arv (129) on Kagu-Eesti suurim, haiglas antakse ka ambulatoorset eriarstiabi, haigla juures töötab kiirabi. V-s on 6 perearsti. Sotsiaalhoolduse teenuseid osutavad V. Hooldekodu (60 kohta), lastekodu „Kurepesa" (30 kohta), laste turvakodu (4 kohta) ja töötute aktiviseerimiskeskus. Luterlikus Jaani kirikus tegutseb V. Peetri-Luke kogudus, linnas on ka katoliku Pühavaimu kirik ja EAÕK Preestermärter Issidori peakirik, kaks baptistide kogudust, uusapostlik kirik ja „Elu Sõna" kogudus. V-s on 4 kalmistut: kolm asuvad Pedeli jõe lähedal ja üks on kagus Võru mnt. ääres. — Vanimad ehitised on linna südames asuv Jaani kirik (ehitati 1787—89, sisetööd lõpetati ja hoone pühitseti 1816)-ja varaklassitsistlik kabel (mõlemad Christoph Haberlandt). Kiriku murdkelpkatus, polügonaalne üldkuju ja ovaalne saal on Eestis haruldased. 1783—86 valmis kreisihoone (19. saj. lõpust kuni 1950. a-teni oli see kasutusel vanglana), 1864—66 ehitati hilisklassitsistlik puitraekoda, 1897—98 historitsistlik õigeusu Issidori peakirik (arh. V. Lunski). Juugendklassitsistliku end. nn. Saksa panga hoone (1912, Wilhelm Roessler) fassaadi kaunistavad joonia poolsambad ja ehisraamistuses ovaalaknaga kolmnurkfrontoon. Hilisjuugendlik „Säde" seltsi maja (1911, Georg Hellat) on mitu korda põlenud, õueosas asunud teatrisaal hävis 1948, seltsimaja osa renoveeriti 1999 (Tiit Raev) V. Muuseumi tarbeks ning hotelliosa 2000 (J. Tootsi) V. Maa-arhiiviks. Huvitavaimaid juugendehitisi on 1908 valminud (algselt haiglaks ehit.) end. tütarlaste gümnaasium (praegu Vene Gümn.), millele 1909 ehitati juurde võimla (arh. A. Kieselbasch). Neoklassitsistliku fassaadiga reaalkooli ehitamist alustati 1910 (arh. A. Kieselbasch ja insener G. Hellat), vahepeal jäi see pooleli, koolihoonena võeti kasutusele 1922 (praegu V. Põhikool). Pärast II maailmasõda ehitati rdtj. (1949). 1965 valmis kultuurimaja (arh-d Mart Port, Allan Murdmaa, Sylvia Luik; renoveeritud 2001, Meeli Truu), 1978 jahindusklubi (arh. Tõnu Kull) ja nüüdse V. Gümn-i hoone (Harri Kingo), 1979 hotell (Ilmo Liive) ja 1986 teenindusmaja (Laine Tomberg). 1995 tehti roomakatoliku Ristija Johannese abikirikule (1907) kolmekorruseline punastest tellistest juurdeehitus (arh. Illar Kannelmäe), milles paiknevad käärkamber, preestri eluruumid, rmtk. jmt. ruumi. 1998 rajati V. keskstaadion. Peamised haljasalad on Säde park ja Linnapark (J. Kuperjanovi t-a ääres). Metsa t-a lõpus asub V. laagrites II maailmasõja ajal hukkunud sõjavangide vennaskalmistu, kus 1965 avati mälestusansambel (sh. Anton Starkopfi „Lein"). Priimetsa kalmistul on Eesti Vabadussõja mälestussammas (1925, taasavatud 1988) ning V. läh. 1944 langenud punaarmeelaste mälestusmärk. Säde pargis on repres-

Valga [illegible]

siooniohvrite mälestusmärk (1990) ja selle lähedal Alfred Neulandi mälestussammas (1995, Mati Karmin). — V. alevit (asus a-ni 1561 ordu ala ja Tartu piiskopkonna piiril) on esimest korda mainitud 1286 (*Walko*). 15. ja 16. saj. peeti V-s enamik Liivimaa maa- ja linnapäevi. Mitu korda sai V. sõdades kannatada (1345 leedulaste retke tagajärjel, 1560 Vene-Liivimaa sõjas, 1627 Poola-Rootsi sõjas, 1703, 1704 ja 1708 Põhjasõjas). Linna õigused sai V. 1584 Stefan Batorylt, a-st 1783 oli ta pms. Läti alal moodust. maakonna halduskeskus. 1849—90 tegutses ✧V. seminar. Linna kasv hoogustus, kui V-st sai rdt-sõlm (a-st 1889 alaline ühendus Riia, Tartu ja Pihkvaga, 1896 rajati V.—Pärnu ja 1902 V.—Alūksne kitsarööpmeline rdt.). Omavalitsuses said 1901 ülekaalu eestlased ja lätlased (linnavolikokku valiti 12 eestlast, 12 lätlast ja 5 venelast). 1902 valiti V. linnapeaks Eesti ajaloo esimene eestlasest linnapea Johannes Märtson (ametis 1902—17) ja asutati eesti selts „Säde". 20. XI 1917 — 22. II 1918 ja 18. XII 1918 — 1. II 1919 oli V-s Nõuk. okupatsioon ja seal asus ka Läti Nõuk. valitsus. V. vabastati 1. II 1919 ✧Paju lahingu tulemusena. Eesti ja Läti piiritüli lahendav rahvusv. komisjon jaotas V. 1. VII 1920 kaheks, suurem osa linna arvati Eesti piiresse. V-maa moodustamisega (6. IX 1920) sai V. Eesti maakonnalinnaks, Läti poolel oli maakonnakeskus Valka. II maailmasõjas kuulus V. 8. VII 1941 — 19. IX 1944 sakslaste valdusse, 1944. a. lahingutegevuses said eriti kannatada rdt-sõlm ja kesklinn, purustati V.—Rūjiena rdt. Nõuk. okupatsiooni ajal minetas V. kui piirilinn tähtsuse ning moodustas koos Valkaga sisuliselt ühise linnamajandusega linnastu.

B: *Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Trt., 1932; T. Gulbe. *Valga ja Valka 400*. Tln., 1984; *Valga linna ajaloost 18. sajandi lõpust kuni aastani 1939*. Valga, 2001. ◂ 3

Valga Lihatööstus, AS Valga Lihatööstus, lihatöötlemisettevõte; asut. 1994, tema eelkäija on 1910 Valgas asut. tapamaja. Ettevõtte põhitoodang on viinerid, sardellid, keedu- ja suitsuvorstid, suitsutatud lihatooted, lihakonservid ja mitm. muud tooted (nt. verikäkid, sült, pihvid, maksavorst). Kõik aktsiad kuuluvad Eesti ettevõtjatele. V. L-e käive oli 2002. a. 301 mln. ja kasum 3,2 mln. kr., töötajaid 370. V. L-le kuuluvad tütarettevõtetena sealkasvatusettevõtted AS Alle (Viljandimaal) ja OÜ Carmex Invest (Jõgeva, Tartu ja Põlva mk-s) ning veisekasvatus- ja jõusöödatootmisettevõte OÜ Puidukaubandus (Jõgeva mk-s). Enamik V. L-e tooteid kaubastatakse kaubamärgi Maks & Moorits all.

Valgamaa, Valga maakond, asub Lõuna-Eestis Läti piiril. Ala praegused piirid kehtivad a-st 1966 (a-ni 1990 Valga raj.). ◂ ▲ B

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	2043,5 km²
Elanike arv	35 242 (2003)
Keskus	Valga linn
Rahvastiku tihedus	17,2 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	55,2 %
Haldusüksused	2 linna, 11 valda
Asulad	3 linna, 7 alevikku ja 149 küla

•*Loodus*. V. pinnamood on mitmekesine. Maakonna lääneosa asub Sakala, idaosa Otepää kõrgustikul (Kuutsemägi 217, Väike Munamägi 207 m), neid eraldab ulatuslik ✧Valga nõgu (asub täielikult V-l). Lõunaossa ulatuvad Karula kõrgustiku (Rebasejärve Tornimägi 137 m) ja Hargla nõo lääneosa, äärmisse põhjaossa Võrtsjärve madaliku lõunatipp ja Ugandi lavamaa väike edelasopp. Aluspõhja moodustab Devoni liivakivi, selle (pms. Burtnieki lademe) paljandeid on enim maakonna lääneosas (Õhne ja selle lisajõgede orgudes, Väikese Emajõe orundis Uniküla ja

Laatre vahemikus) ning lõunaosas Mustjõe ürgorus Hargla läh. Paljandeis asuvad suurimad koobastikud (Koorküla Põrguhaud ja Helme koobastik) on tõenäoliselt inimese rajatud. Aluspõhja katavad paksult karbonaatne punakaspruun moreen ning kõrgustikel jääsulamisveesetted. Sakala kõrgustikule on omane ürgorgudest liigestatud lainjas moreenimaastik, Võrtsjärve ääres (Riidaja ja Leebiku ümbruses) leidub voori, Läti piiril laiaulatuslikke liivikuid ning Hummuli ja Taagepera piirkonnas künkaid. Sakala kõrgustikul ja Ugandi lavamaal on valdavad pruunid näivleetunud ja leetjad mullad (VI hindeklass). Valga ning Hargla nõos on savidel ülekaalus heledad näivleetunud ja leetjad gleimullad, liivadel leetunud ja leedemullad. Neid palu- ja nõmmemetsaga kaetud muldi on rohkesti ka mujal V-l. Otepää ja Karula kõrgustikul leidub kõiki Eesti mullatüüpe, v. a. paepealsed rendsiinad ja sooldunud rannikumullad. Laialdase erosiooni ning kohati raske, kohati aga liialt kerge lõimise tõttu on V. mullad Eesti ühed kehvimad (VII—VIII hindeklass). Järverohkuselt jääb V. maha vaid Võrumaast. Üle 100 ha suurusi järvi on u. 180. Kõige enam järvi on Otepää (Pühajärv, Nõpli järv, Päidla järvestik) ja Karula kõrgustikul (Aheru, Koobassaare ja Ähijärv, Karula Pikkjärv) ning Koorküla ümbruses. Maakonna põhjaossa ulatub Võrtsjärve lõunatipp. V. jõgedel on 30 üle 1 ha suurust paisjärve. Sood (kokku 7900 ha) on enamasti väikesed, suurimad neist paiknevad Võrtsjärve madalikul ning Valga ja Hargla nõos. V. peamised maavarad on liiv, kruus (kaevandatakse kuues karjääris), savi ja turvas. Kaitsealuseid alasid on kokku 29 400 ha, sellest hõlmab ✧Otepää LP 48 % ja ✧Karula RP 17,5 %. 3

•*Majandus.* V. on tööstus-põllum-piirkond, seal asub ka üks Eesti tuntuimaid puhke- ja spordikeskusi Otepää. Keskm. brutopalga (2002. a. 4486 kr.) ja leibkonnaliikme keskm. sissetuleku poolest (1887 kr.) jääb V. Eesti keskmistest (vastavalt 6110 ja 2500 kr.) tunduvalt maha. Ettevõtlus. V. ettevõtlusele on omane ettevõtjate väike arv (1534), neist enamik (800) on füüsilisest isikust ettevõtjad. Suurem osa neist tegeleb põllum-e, jahinduse ja metsamajandusega, kaubandusega ning sõidukite ja kodumasinate remondiga, veondusega ning hotellinduse ja toitlustamisega. Üle 100 mln. kroonise aastakäibega ettevõtted (ühtlasi ka V. suurimad tööandjad) kuuluvad aktsiaseltside hulka. AS Valga Gomab Mööblis (2002. a. käive ligi 200 mln. kr.) töötas 450 ja AS Valga Lihatööstuses (käive 301 mln. kr.) 380 in. Tõrva Tarbijate Ühistu (ainus selletaoline V-l, käive 95,4 mln. kr.) andis tööd 161 in-le. 2002 tegutses suur osa V. ettevõtjaist Valga (354) ja Tõrva linnas (124 in.) ning Otepää (221) ja Helme v-s (142 in.). Väljavedu (886,5 mln. kr.) on tunduvalt suurem kui sissevedu (547,4 mln. kr.). Väljaveo väärtusest annavad suure osa mööbel, madratsid ja padjad (42,3 %), tekstiil ja tekstiiltooted (23,8 %) ning puit ja puidutooted (19,7 %). Põllumajandus. Teravilja koristuspind oli 2002. a. 12 352 ha, kartulil 539 ha ning piimatoodang 17 960 t. Suurimad olid odra (5164), nisu (4271) ja kaera (1946 ha) koristuspind. Keskm. piimatoodangu poolest lehma kohta (4019 kg aastas) on V. üks Eesti viimaseid, munatoodangult (16,6 mln.) aga üks esimesi maakondi. Põllum-loenduse andmeil (2001) on V. avamaaköögiviljakasvatuselt (9 ha) Eestis viimasel kohal. Metsandus ja jahindus. V. maakatastrisse kantud 89 800 ha maast moodustab 44 743 ha riigimaa ja 44 690 ha eramaa. Korraldatud metsamaal on riigimetsas valitsevad puuliigid mänd (54,5 %), kuusk (27,5 %) ja kask (18,7 %) ning erametsas kask (32,3 %), mänd (27,0 %) ja kuusk (25,1 %). Puistu keskm. vanus on riigimetsas männil 72, kasel 47 ja kuusel 46 aastat ning erametsas männil 71, kuusel 67 ja kasel 47 aastat. 2002 varuti metsa 377 995 m^3, sellest moodustas 268 749 m^3 uuendus- ja 103 465 m^3 hooldusraie. Metsa uuendati 1310,4 ha-l, sellest moodustas metsaistutamine ja -külv 906,0 ha. 1. IV 2003 loendati V-l 2500 metskitse, 1600 kobrast, 700 metssiga ja 600 põtra. 2002 kütiti 931 kobrast, 257 rebast, 232 metskitse, 169 põtra ja 160 metssiga. Veondus. Riigimnt-id on V-l 1115 km (sh. 86 km põhi-, 164 km tugi- ja 865 km kohalikke teid). V-d läbivad 40 km pikkuselt Jõhvi—Valga ja 46 km pikkuselt Pärnu (Uulu) — Valga mnt. Kohalikke ja erateid on 1707 km (Hiiumaa järel maakondadest eelviimasel kohal). V-d läbib 46,5 km ulatuses Tartu—Valga rdt. ja 22,5 km pikkuselt Valga—Petseri rdt. 2002. a. oli V-l 127 veoautot ja 146 bussi. 2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* V-l on 28 üldhariduskooli (2002), neist 24 on munitsipaalkoolid, 3 riigikoolid ja 1 erakool. Munitsipaalkoolidest 7 on gümnaasiumid või keskkoolid (sh. 1 vene õppekeelega ja 1 kaugõppegümnaasium), 10 põhikoolid ja 8 algkoolid (sh. 6 lasteaeda-algkooli). Erivajadustega lapsed õpivad Valga Internaatkoolis (vene õppekeelega) ja Helme Sanatoorses Internaatkoolis (eesti õppekeelega). Erakoolina tegutseb Audentese Spordikooli Otepää filiaal. 2002/03. õ.-a. oli üldharidus-

Valgamaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km^2)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Valgast (km)
Valga l.	—	16,5	14 120	—	—
Tõrva l.	—	4,8	3 149	—	29
Helme v.	Tõrva l.	317,2	2 558	15	29
Hummuli v.	Hummuli al.	167,2	1 065	9	16
Karula v.	Lüllemäe k.	229,9	1 130	14	22
Otepää v.	Otepää l.	217,4	4 154	21	49
Palupera v.	Hellenurme k.	123,5	1 185	13	53
Puka v.	Puka al.	200,9	1 919	19	38
Põdrala v.	Riidaja k.	127,2	928	14	44
Sangaste v.	Sangaste al.	144,7	1 493	14	26
Taheva v.	Laanemetsa k.	204,7	1 006	13	25
Tõlliste v.	Laatre al.	193,8	1 944	15	19
Õru v.	Õru al.	104,6	591	9	20

[1]Otepää linn ja Pühajärve v. ühinesid Otepää v-ks

Valgamaa kaitsealad
(ha, 2003)

Anumäe KA	9
Elva-Vitipalu KA (Valgamaa lahustükk)	123
Holdre männikute KA	24
Karula RP (Valgamaa osa)	5 138
Kaubi (Nopsi) kaasiku KA	2
Koiva männikute KA	179
Koiva puisniidu KA	234
Koorküla Valgjärve ja Udsu järve KA	212
Lustimäe KA	3
Malluste männikute KA	82
Niklusemäe KA	12
Oore männikute KA	3
Otepää LP	22 430
Parmu männikute KA	5
Pikasilla palu KA	26
Pikkjärve KA, ka Karula Pikkjärve KA	196
Prigentimäe KA	9
Riidaja männikute KA	25
Tikste (Tikaste) KA	26
Vaitka männiku KA	7
Valgemäe KA	7

Valgamaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	679
Töötlev tööstus	142
Energia- ja veevarustus	9
Ehitus	69
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	344
Hotellid ja restoranid	77
Veondus, laondus ja side	77
Rahandus	8
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	101

koolides õpilasi kokku 6243. Maakonnas tegutseb V. Kutseõppekeskus. Koolieelseid lasteasutusi on 21. Huvialategevust võimaldavad Valga, Tõrva ja Otepää muusikakool, Valga Kultuuri- ja Huvialakeskus, Tõrva Kultuurimaja, Otepää Kultuurikeskus ning stuudio „Joy" (Valgas). Avatud noortekeskused tegutsevad Valgas ja Otepääl. V-l on 14 kultuuri- ja rahvamaja ning 25 rmtk. (neis on registreeritud kokku 13 544 lugejat). Tegutseb 10 muuseumi, neist 3 on riiklikud: Valga Muuseum (maakonnamuuseum), G. Wulff-Õie Kirjandus- ja Koduloomuuseum (Eesti Kirjandusmuuseumi filiaal) ning Valga piirivalvelinnakus asuv isamaalise kasvatuse püsiekspositsioon Lõuna-Eesti ühistöö. Munitsipaalmuuseume on 4 (Barclay de Tolly mausoleum, Helme Koduloomuuseum, Otepää Gümn-i Koduloomuuseum ja Otepää Suusamuuseum) ning eramuuseume on 3 (Eesti Lipu Tuba, Elmar Maasiku Eramuuseum ja Enn Nilenderi Eratalumuuseum). V-l on u. 100 spordirajatist, sh. 2 spordisaali (Ritsul ja Tõrvas), 2 täismõõtmelist staadioni (Valgas ja Käärikul), 1 siseujula, 20 tenniseväljakut, 2 mäesuusatamis- ja 2 suusahüppemäge, 5 siselasketiiru, 2 välislasketiiru ja 1 jahilasketiir. Tegutseb 42 spordiklubi, kus tegeldakse u. 20 spordialaga. Maakonnas tegutseb 18 perearstikeskust ja 14 apteeki. Hambaravi teenust osutatakse 12 hambaravikabinetis. V-l on 2 haiglat — AS Valga Haigla ja SA Otepää Tervisekeskus. V. elanikke teenindab 3 kiirabibrigaadi (Valgas, Tõrvas ja Otepääl). Raviasutustes töötab kokku 75 arsti, 17 hambaarsti ja 123 õendusala töötajat. Maakonnas on 8 hooldekodu: Valga Hooldekodu, MTÜ Hellenurme Mõis, Hummuli Valla Vanurite Hoolekandekeskus, Karula Hooldemaja, Otepää Päevakeskus-Hooldekodu, Taagepera Hooldekodu, Tõrva linna hooldekodu ning Hargla Hooldekodu. Erihooldekodu on MTÜ Paju Hooldekodu. Päevakeskusi on 4: Koorküla Päevakeskus, Valga Diakooniamaja Päevakeskus, Otepää Päevakeskus-Hooldekodu ja Õru Valla Päevakeskus. Lastehoolekandeasutused on Valga lastekodu „Kurepesa" ja Taheva Lastesanatooriumi lastekoduosk. Riikliku kaitse all on 1029 kultuurimälestist. Ajaloomälestisi on 55 (Helme, Otepää ja Taagepera kalmistu, Vabadussõja Paju lahingu koht, Valga tütarlastegümn-i hoone), arhitektuurimälestisi 271 (Barclay de Tolly mausoleum, Taagepera ja Sangaste mõisa peahoone, Otepää, Hargla ja Valga Jaani kirik, Valga „Säde" seltsimaja). Arheoloogiamälestisi on 146 (Pukas asuvad ohvriallikas, Vooremägi ja Kivivare linnamägi, Helmes asuvad ohvriallikas ja koopad, Otepää linnamägi). Kunstimälestisi on 557 (Otepää kiriku altar ja altariaed, kantsel ning altarimaal „Kolgata", Hargla kiriku altarimaal „Ristilt võtmine", Valga Jaani kiriku vitraaž ja oreliprospekt). Tuntuimad puhkealad on Pühajärve ümbrus jt. looduskaunid kohad Otepää kõrgustikul. V-l on atesteeritud 67 majutuskohta (6 hotelli, 2 motelli, 7 hostelit, 12 külalistemaja, 18 puhkemaja, 6 puhkeküla ja -laagrit, 3 külalistekorterit ja 13 kodumajutust).

•*Ajalugu*. Maakonnana on nüüdne V. uusmoodustis, mis hõlmab kahe ajaloolise maakonna — Sakala (läänes) ja Ugandi (idas) — äärealasid. Johtuvalt sellest jaotus V. ka lõunaeesti murderühma eri murrete aladeks: Helme khk. kuulus Mulgi murde piirkonda, kirdes ja idas olid Otepää, Rõngu ja Sangaste khk. ja osa Karula khk-st valdavalt Tartu-murdelised ning kagus Hargla ja osa Karulast Võru-murdelised. Sakslaste vallutusega kaasnenud maadejagamisel (1224) läks Helme ala ordule, nüüdse V. idaosa Tartu piiskopkonda. Poola võimu ajal jaotus V. Pärnu ja Tartu vojevoodkonna vahel. Liivimaa kub-s kuulus Lääne-V. Viljandimaasse, Ida-V. Tartumaasse. Uute maakondade moodustamisel 1783 arvati Hargla ja Karula khk-a ala Võrumaasse ning Valga linn ja lähiümbrus (Luke khk.) pms. lätlaste asualale moodust. Valga kreisi (hõlmab nüüdse Valka ja Alūksne põhiosa). Eesti iseseisvumise järel seati seal ametisse maakonnavalitsuse esimees (19. IV 1919; Jaan Kurvits), avaldati seadus Valga linnast ja selle lähivaldadest Valga mk-a asutamise kohta (6. IX 1920) ning määrati maakonna piirid (11. II 1921): V-sse arvati Võrumaast 4, Tartumaast 5 ja Viljandimaast 8 valda. Määrati Eesti-Läti piir: Valga linn jaotus Eesti Valgaks ja Läti Valkaks, Eesti sai Paju ja Sooru ümbruse, valdavalt lätlastega asustatud Oomuli (Omuļi), Härgmäe (Ērģeme), Pedeli (Pedele) ja Luke (Lugaži) ümbrus jäi Lätile. 1950 Valga mk. kaotati, tema terr-l moodustati Valga raj. ja enamik Tõrva raj-st (püsis a-ni 1959, seejärel lisäeti tuus Valga raj-ga). 1962. a. lõpus (Elva raj-i kaotamise järel) arvati Valga raj-i ka Aakre, Hellenurme, Palupera ja Otepää piirkond, 1966 tuli Võru raj-st üle Valtina ümbrus.

B: *Valgamaa. Maadeteaduslik, talunduslik ja ajaloolinekirjeldus*. Trt., 1932; *Valgamaa läbi aegade*. Valga, 1994.

Valga Muuseum on maakonnamuuseum ja asub Valgas Vabaduse t. 8. Ta on asut. 1. I 1955, oli algselt koduloomuuseum. Muuseum kogub, uurib, säilitab ja eksponeerib Valga linna ja maakonna loodusega ning aja- ja kultuuriloogа seotud esemeid. 1. I 2003 oli muuseumi kogudes 67 470 kirjeldatud eset, suurim oli fondkogu. Hoone on ehit. 1911—13 (arh. Georg Hellat). Pärast hoone renoveerimist avati 1999. a. okt-s püsiekspositsioon, mis kajastab Valgamaa ja Valga linna ajalugu muinasajast 20. saj-ni. Loodusesaalis saab näha Eesti loomi ja linde, hundiurgu jms. Muinasaega kujutavas saalis saab tutvuda omaaegse linnusega ja paljude Valgamaalt leitud muististega. Muuseumis on välja pandud EAÕK ametnike riiüsid, portselanitooteid, meeste ja naiste valmistatud käsitööesemeid jm. Eraldi eksposítsioon annab ülevaate Paju lahingust. Hilisemat aega kajastavad 1949. a. märtsiküüditamisele pühendatud saali väljapanek ning nn. punamärk. Tutvustatakse ka Valgamaalt pärit kuulsaid isikuid. Eraldi ruumides asub hõbedakogu, seal saab ühtlasi tutvuda Valga pankade ajalooga ning näha erinevate ajastute münte (sh. Kuigatsi Vasila aarde osi), märke, mälestusesemeid, lauanõusid, ehteid jms. V. M-s on ka kollektsioon, mis tutvustab postimrk-de ja rdt. arengut ning nendega seotud esemeid. V. M. korraldab ajaloopäevi ja kunstinäitusi ning üllitab Valga aastaraamatut (a-st 2000) jt. trükiseid. Muuseumi juures töötab V. M-i Sõprade Klubi. A-st 1994 on V. M-i dir. Esta Mets. ◂

Valga Muusikakool oli Tallinna ja Tartu muusikakooli järel Eesti kolmas muusikakool, selle asutamise 1922 otsustas vastloodud Valga Kunstiselts. Koolis hakkasid tööle laulu-, klaveri- ja viiuliklass, solfedžot ja muusikateooriat asus õpetama Juhan Simm, õppima võeti 85 last. V. M-s on õppinud viiuldaja Alfred Pisuke, laulja Els Vaarman, pianistid Heljo Sepp, Tekla Koha ja Viive Pajuri, muusikapedagoogid Linda Saul ja Helju Tauk ning dirigent Peeter Lilje (tema mälestuseks

on kooli aulas büst). Õpetatavad erialad: klaver, viiul, akordion, plokkflööt, flööt, klarnet, trompet, saksofon, tromboon, löökpillid, süntesaator, kitarr ja elektrikitarr. Tegutsevad bigbänd, akordioni-, puhkpilli-, vibrafoni- ja kitarriansambel, kaks viiuli- ja mitu klaveriansamblit, poisteansambel ning tüdrukute Väike Viisikoor. V. M-s toimub noorte pianistide suvekoolitus ja a-st 1996 rahvusv. klaveriansamblite festival. 2003 õppis seal 248 õpilast. Dir. a-st 1970 Aime Lõhmus.

B: A. Loos, H. Salm. *Muusikast helisev maja. Valga Muusikakool 1922—2002*. Valga, 2002.

Valga nõgu, tasandikuline maastikurajoon Lõuna-Eestis, paikneb Otepää, Karula ja Sakala kõrgustiku vahel; 760 km². Põhjapoolset, kitsamat ja madalamat osa tuntakse ka Väikese Emajõe orundina. V. nõo maastikud on kujunenud viimasel jääajal üle Võrtsjärve nõo lõunasse liikunud liustikuvoolu nõva kohale. Pinnakattes on kõrgemal valdav moreen, madalamal on pms. liustikusulamisveesetted, viimaseid katab kohati turvas (16 % alast). Nõo äärmise, 4—8 km laiuse lääneosa (Valgast Võrtsjärveni, ligi 40 km) moodustavad liivased, leetunud ja leede- ning gleimuldadega jääjärve- ja jääjõetasandikud ning väikesed mõhnastikud, mida ligi 90 % ulatuses katab mets. Neid läbivad Pedeli org ja Väikese Emajõe väga väikese languga alamjooksu org (31 km), seal leidub mitmel (kuni viiel) kõrgusel (36 ja 47 m vahemikus) terrassilõike ning lammisoid. Metsarohkest alast kõrgemal (60—70 m) ida pool (Aakre ja Tsirguliina vahel) vahelduvad pruunide näivleetunud muldadega voorestatud alad ja moreenitasandikud (need on enamjaolt põllustatud) laugeveeruliste põhja—lõuna-sihiliste metsaste nõgudega, mille põhjas voolavad jõed (Laatre, Õru). Nõo laiemas lõunaosas ja Otepää kõrgustiku äärealadel on pinnalt uhutud moreenitasandikke, madalamas keskosas savikaid ja liivaseid jääjärve- ja sootasandikke, mida läbivad Väikese Emajõe keskjooksu ja mitme tema lisajõe (Vişela, Antsla, Ärnu) orud. Nõos paikneb ka end. järvest kujunenud, vanajõgede ja jõelaienditega, kevaditi laialdaselt üleujutatav Korva luht (2280 ha), mis on valdavalt kultuurrohumaaks haritud. Märgi mineraalmaid (kokku 24,6 %) on ulatuslikult kuivendatud, mitmele ojale on rajatud kalakasvatustiike. Suurimad looduslikud järved on Kori- (36 ha) ja Kungjärv (12 ha). Kaugseire põhjal on nõos põllum-maad 28,8 ja metsamaad 52,8 % (sellest ligi veerand okasmets). Suurimad asulad on Valga, Antsla, Uue- ja Vana-Antsla, Kobela, Tagula, Laatre, Sooru, Tsirguliina ja Kuigatsi. Nõos on ✧Pikasilla palu KA. ▸

Valga seminar, ka Cimze seminar, Valmiera seminar, 1839 Wolmaris (nüüd Valmiera) pastor C. F. Walteri algatusel ja Liivimaa rüütelkonna toetusel asut. õppeasutus. 1849 viidi seminar Valka. 1853 valmis 2-korruseline koolihoone, õppeotstarbeks rajati kooliaed. Vastu võeti vähemalt 17-aastasi noormehi. Õppeaeg oli 3 aastat, õppetöö toimus saksa k-s. Koolis said ettevalmistuse tulevased kihelkonnakoolmeistrid ja köstrid. 1881. a-ni oli seminari juhataja Jānis Cimze. 1871 hakati õpilasi vastu võtma igal aastal, 1879 pikendati õppeaega 4 aastani. Suurenes pedagoogika osatähtsus, aluseks võeti Johann Heinrich Pestalozzi ja Friedrich Diesterwegi põhimõtted. Praktikatunde anti 1873 avatud harjutuskoolis. 1850 korraldati V. s-s Eestimaa esimesed koolmeistrite täienduskursused. 1887. a. muudeti seminar venestamise tulemusena köstrite kooliks ning 1890 rüütelkonna otsusega suleti. V. s-s sai hariduse 479 tulevast õpetajat, nendest u. 100 olid eestlased, sh. Joosep Kapp, Andreas Erlemann, Carl Robert Jakobson, Johannes Eglon, Aleksander Kunileid, Aleksander Läte ja Friedrich August Saebelmann.

B: *Janis Cimze ja Valga seminar Eesti kultuuriloos.* [Koost. V. Haamer.] Trt., 1999.

Valga nõgu

Valgehobusemägi asub ✧Kõrvemaa MKA-l Mägede mõhnastikus, Kõrvemaa kõrgeimaid kohti; 106 m. Suusaspordi- ja turismipaik; vaatetorn.

Valgejõgi asub Põhja-Eestis; pikkus 85 km, jõgikond 453 km², vooluhulk keskm. 3,5—4,0 m³/s. Algab Pandivere kõrgustikult Porkuni järvest, läbib Saksi järve (15 ha), millest alamal on Vahakulmu paisjärv, möödub Moe piiritustehasest ja Tapa linna kirdeservast, seejärel läbib suure sooala, Vanakülast alamal voolab kaunis, järskude nõlvadega ürgorus, kus moodustab mitu kärestikku (Kotka, Vanaveski, Loksa) ja astangut (Nõmmeveski juga). Suubub Hara lahte. Peamised lisajõed on Rauakõrve (12 km), Pala (10 km), Vasaristi (7 km) ja Pikkoja (12 km). 20. saj. keskpaigani oli V. Viru- ning Harju- ja Järvamaa põlispiir.

Valgejärv, Eestis u. 10 selge- ja heledaveelist või heledapõhjalist järve. **1.** Kurtna V., ✧Kurtna järvestik. — **2.** Turvaste V. asub ✧Järveotsa järvest üle 1,5 km loodes; u. 15 ha, väga madal. Soostunud kallastega segatoiteline järv, mille põhja katab paks (kuni 3 m) valge järvelubja kiht (lasundi maht järves ja ümbritsevas soos 15 mln. m³).

Valgejärve maastikukaitseala asub Nissi ja Risti v-s; 148 ha. Asut. 1981, kandis siis nime Turvaste Valgejärve kaitseala; praegused piirid ja staatus a-st 1999. Kaitstakse Valgejärve ja seda ümbritsevat ala. Järv on Eestis ainulaadne tema põhja katva 2—3 m paksuse järvelubjakihi poolest. Valgejärv ja selle ümbrus on paljude linnuliikide toitumis- ja pesitsusala.

Valgemäe kaitseala asub Taheva v-s; 7 ha. Asut. 1964 Mustjõe paremal kaldal oleva 3,5 m kõrguse Devoni liivakivi paljandi kaitseks. Liivakivi peal on 2 m pinnakatet. Valgemäe kõrgus on 65 m ü. m., teda katavad pohlamännikud. Paljandis on lõhetaoline koobas (süg. 0,5 m, suudme kõrgus 20 cm ja laius 60 cm), millest voolab välja allikas.

Valgeraba asub ✧Soomaa RP idaosas Raudna ja Lemmjõe ning Paelama oja vahel; 3380 ha. Põhja—lõuna-sihiline puissiirdesoo riba jagab raba kaheks osaks, Allika- ja Valgerabaks. Rabades on valdav lage älve- ja laukaraba. Turbalasundi paksus on kuni 11 m. V. on kujunenud kahes väikeses jääpaisjärve

Valgeraba

nõos u. 10 000 aastat tagasi, rabafaasi jõudis u. 4000 aastat tagasi. ◂

Valgesoo maastikukaitseala asub Vastse-Kuuste ja Põlva v-s Ahja jõe lookes; 352 ha. Asut. 1981 Valgesoo raba kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2001. Valgesoo on tekkinud mineraalmaa soostudes, otse liival ja savil oleva turbalasundi paksus on kuni 1,8 m (keskm. 1,3 m). Valdav on kanarbikulisterohke puisraba, kahe laiguna on lageraba. Sood on kuivendamisega vähe mõjutatud. Kaitseala põhjaosas kasvab u. 140-aastane männik.

Valgjärv, u. 10 enamasti selge- ja heledaveelist järve, pms. Lõuna-Eestis. — **1.** Koorküla V., ✧Koorküla järvestiku suurim ja tuntuim järv (väljasõidukoht, idakaldal park), asub Tõrva—Härgmäe (Ērģeme) mnt. ääres Koorkülast 3 km lõunas, pikkus ligi 1,3 km, laius üle 0,6 km, kaldajoon hästi liigestunud, kaldad kõrged ja metsaga kaetud ning põhi pms. kõva ja liivane. Järv toitub põhil. allikaist, vett lisandub ka kraavidest, läbivool on väga nõrk (vesi vahetub u. 6 aasta jooksul), väljavool kraavi kaudu Virtsjärve ja sealt Jõku jõkke. Kesktoiteline, sisaldab haruldasi liike järv-lahnarohtu (LK II) ja kerataolist rohevetikat *Aegagrophila sauteri* ehk nn. järvepalli. Peamised kalad on latikas ja särg. Kuulub ✧Koorküla V-e ja Udsu järve KA-sse. Järve keskosas oleval madalikul asuvad 6.—7. saj-st pärit vaiehitise jäänused, mis on võetud kaitse alla. — **2.** Otepää V. asub Otepää kõrgustikul Valgjärve k. juures; 64,6 ha, suurim süg. 5,5 m. Kaldad võrdlemisi madalad, kaldavööndе pms. liivane, sügavamal põhi mudane; 3 saart (Pajusaar, Mustsaared). Läbivool nõrk (vesi vahetub 1,6 aasta jooksul). Väljavool Elva jõkke. Rohketoiteline, peamised kalad latikas ja särg. Vt. ka Nohipalo järved, Rõuge järvestik, Äntu järved.

B: J. Selirand. *Koorküla Valgjärv*. Tln., 1965.

Valgjärve, küla samanim. vallas, asub Valgjärve kagukaldal Otepää—Saverna mnt. ääres; 242 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 78 õpilast) ja rmtk. V-st 2 km kirdes asub Eesti Ringhäälingu Saatekeskuse V. raadio- ja televisioonijaam. V. telemast (347,3 m, rohkem kui 535 m ü. m., Eesti kõrgeim punkt) püstitati 1987, jaam alustas tööd 8. XII 1988, asendades senist Tartu telejaama. V-l on sündinud Valdo Pant ja Edgar Johan Kuusik. — V-t on esimest korda mainitud 1444 (*Weissesee*), mõisa kohta on teateid 16. saj-st.

Valgjärve vald asub Põlvamaa loodeosas; 143,02 km², 1617 el. (2003). Keskus Saverna k-s. Paikneb ✧Otepää kõrgustikul. Kõrgeim koht on valla edelaosas olev Laanemägi (212 m). Piirkonnas on rohkesti järvi, neist suurimad on Valgjärv ja Pikajärv. Saverna k. lähedalt saab alguse Pühajõgi (Võhandu). Valda läbib Tartu—Võru mnt. Maaritsas on algkool, rmtk. ja kultuurimaja, Savernas põhikool ja rmtk. ning Valgjärvel põhikool ja rmtk. Maaritsas on õigeusu Prangli kirik (ehit. 1873, hoone lagunemas) ja kalmistu. Valgjärve läh. asub Eesti Ringhäälingu Saatekeskuse V. raadio- ja televisioonijaam. Huviväärsed on Kiirusemägi (kunagine jalgrattatrekk, nüüdne vabaõhuürituste paik) ja Pikajärve mõis (härrastemaja ehit. 20. saj. algul). Suurimad tööandjad on põllum- ja puidutöötlemisettevõtted ning haridusasutused. — 20. saj. algul olid V. v-a alal Tartumaast Krüüdneri ning Võrumaast Vastse-Otepää ja V. v., 1939—50 hõlmas ta ka Tartumaast Veski v-a. Staatus ennistati (nüüdissuuruse sai Valgjärve kn-na 1972) 19. XII 1991. ◂ 1

„Valgus", 1880—82 Rakveres ja 1882—1906 Tallinnas (1880.—1905. a. 1—2, 1906. a. 3—6 korda nädalas) ilmunud ajaleht. Asutaja Viru Eesti Selts „Kalevipoeg"; toim-d: 1880—81 Michael Lindenberg, 1882—1906 Jakob Kõrv ja 1906 Karl August Hermann. Kaasaeded: kirjanduslik ja populaarteaduslik „„Valguse" Lisaleht" (1881—1906; korra nädalas) ja „„Valguse" põlluteadusline lisaleht" (1895—1905; korra kuus) ning „Eralisa" (1895—99). J. Kõrvi toimetatuna oli „V." venestusmeelne; joonealuste põnevusromaanide avaldamine suurendas lehe levikut (1886 oli lugejaid üle 4000, 1890. a-il 8000—10 000).

„Valgus", Tallinnas tegutsev kirjastus; asut. 1965 kirjastusest ✧„Eesti Raamat" eraldatud toimetustest (sh. 1963 moodust. „Eesti nõukogude entsüklopeedia" peatoimetus). 1965—91 andis välja teadus-, aime-, tehnika- ja põllum-kirjandust; ligi pooled raamatuist olid üldharidus-, kutse- ja kõrgkoolide õpikud. Kirjastanud teaduslikke suurväljaandeid ning populaarteaduslikke sarju. Toodang ulatus 350 nimetuseni aastas. 1991 eraldusid „V-st" kirjastused ✧„Koolibri" ja ✧Eesti Entsüklopeediakirjastus, „V." muudeti 1995 osaühinguks. Praegu annab välja sõnaraamatuid, keeleõpikuid, aimekirjandust, käsiraamatuid ning arhitektuuri- ja tehnikakirjandust. Aastas ilmub 20—30 nimetust. Peatoim. Eva Kolli (a-st 2001). ◂

Valio, Valio Eesti AS, Tartumaal Laeva v-s asuv piimasaaduste tootmise ja müügiga tegelev ettevõte; asut. 1992, kaubamärkideks on Alma ja Gefilus. Ettevõtte tootenimekirja kuuluvad joogipiim, rõõsk ja hapukoor, hapupiim, keefir, jogurt, kohupiimapasta, -kreem ja -dessert ning kodujuust. V. kontor ja ladu on Tallinnas. Põhikapital 79 mln. kr., 2002. a. käive oli 230,9 mln. ja kasum 355 000 kr., töötajaid 120.

Valjala, alevik ja samanim. valla keskus, asub Saaremaal Kuressaare—Kuivastu mnt. ääres Kallemäe tee lahkmel; 513 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 198 õpilast), rahvamaja, rmtk., apteek ja postkontor. Huviväärsed on V. kirik (kirikuaias üks kolmest Saaremaa Vabadussõja mälestussambast, avati 1923, taastati 1993) ja alevikust u. 1 km lõunas asuv ✧V. maalinn. V. vanal kalmistul on mälestusmärk perekond Schmidtile, kellest Johann Heinrich Schmidt ja August Heinrich Schmidt olid kauaaegsed V. kirikuõpetajad. — V. maalinna on mainitud Henriku Liivimaa kroonikas. V. areng on olnud seotud V. khk-akirikuga.

B: B. Pao. *Valjala*. Tln., 1999.

Valjala kihelkond hõlmas Saaremaal nüüdse Valjala v-a ja Pihtla v-st Haeska k. ümbruse. Valjala muinaskihelkonda kuulusid 13. saj. alguses ka hilisem Karja khk. ning suur osa Püha khk-st. Valjala (*Waldia*) maalinn oli Henriku teateil Saaremaa tugevaimaid. Valjala kiriku kohal oli arvat. hiljemalt 12. saj. muistsete saarlaste külakalmistu (kaevatud 1971, 1973). A-st 1234 kuulus Valjala ala Saare-Lääne piiskopile. Keskajal on V. k-a rannikualal elanud vähesel määral ka rootslasi. 1740. a-il levis V. k-s vennastekoguduseliikumine, 1846—48 siirdus 13,6 % rahvastikust õigeusku. Talude päriseksostmine algas 1869, 1899 asutati Valjalas Saaremaa esimene põllumeeste selts ja 1912 piimaühing.

Valjala maalinn, ringvalliga linnamägi, paikneb Saaremaal, Valjala alevikust u. 1 km lõunas lamedal künnisel. U. 3700 m² suurust ovaalset õue ümbritsev kividest kuivmüürina laotud vall on varisenud (kõrgus välisküljel 4—7 m, siseküljel 3—5 m); lääneküljel on väravakoht, arvat. oli värav ka vastasküljel. 1962 ja 1964 leiti (Aita Kustin) kaevamisel õue kultuurkihis hoonerususid ja 2 kerisahju varet, õue loodeäärel oli olnud paekivivooderdisega kaev (süg. üle 5 m). Leiud (sh. hõbeilustustega mõõgakäepide, oda- ja nooleotsad, ehted, keraamika) pärinevad 11.—13. saj-st. Henriku Liivimaa kroonika järgi oli V. m. (*castrum Waldia*) „tugevaim saarlaste linnuste hulgas". Seal sõlmisid saarlased 1227 sakslastega rahu ja võtsid vastu ristiusu.

Valjala Martini kirik on Saaremaa vanim kirik. Kohe pärast Saaremaa vallutamist (1227) rajati Valjalasse, muinaslinnuse lähedusse kivikabel, selle müürid moodustavad praeguse kooriruumi seinte alumise osa. Praegune kavatis on kujunenud vähemalt nelja ehitusjärgu vältel. Kabeli lõunaküljel paiknev nelinurkne käärkam-

ber võis ühtlasi olla preestri eluruum. Tõenäoliselt 1230. a-te keskel kaunistati kabel sekotehnikas figuraalmaalingutega (põhjaseinal on säilinud fragmente). 1240. a-il alustati kiriku ühelöövilise pikihoone ehitamist ning algkabel jäi kooriruumiks. Kõik portaalid on ümarkaarsed. Uued meistrid tulid arvat. Varnheimist (Rootsist). Võlvidepealne kohandati redupaigaks: võlvidele viiv trepp ei alga põrandapinnalt, võidukaare lõunaküljel paiknev trepiuks on u. 3 m kõrgusel. Kirik on kaetud Vestfaali-päraste domikaalvõlvidega (viklisammastega roided, rippuvad päiskivid, lehe- ja pungamotiividega karikkapiteelid). Jüriöö ülestõusu ajal rüüstati kirik kui kaitsehitis, eriti kannatada said portaalid; purustatud hoone taastamisel asendati ümarapsiid polügonaalse puhtalt tahutud dolomiitkvaadritest koorilõpmikuga. Omapäraselt kiriku lõunaküljel käärkambri kohal asetsev torn, mille ehitamisel on kasut. arhailisi trapetsikujulisi hauaplaate, pärineb arvat. 17. saj-st. Sisustusest väärivad tähelepanu hilisromaani vääneldekooriga ristimiskivi (13. saj. keskpaik, Alam-Reini koolkond), kaks barokset dolomiitepitaafi (1664, 1667), barokk-küünlajalad ja -karikas (17. saj.) ning klassitsistlik altar (1820. a-d, Nommen Lorenzen). 1992—94 tehti kirikus laiaulatuslikke restaureerimistöid (arh. Tõnu Parmakson). ▸

Valjala vald asub Saaremaa kaguosas, hõlmab ka mitu laidu (Allirahu, Põdva); 180,02 km², 1433 el. (2003). Keskus Valjala alevikus. Rannajoont liigestavad Siiksaare ps. ning Laidevahe (✧Laidevahe LKA) ja Kunnati laht. Rannikul on mitu jäänukjärve (Oessaare ja Põldealune laht). Valdavalt tasast pinnamoodi ilmestavad Tõnija ümbruses Ukri mäed. Valjala ümbruses paiknevad Saaremaa viljakaimad põllualad, seetõttu on seal vähe metsa. Taimkattele on iseloomulikud kadastikud ning puis- ja rannaniidud, mis põllum-e taandarengu tõttu on võsastumas. Sakla ja Valjala vahelisel jääjärvetasandikul on valitsevad soised alad. Vallas on ✧Lepna tammiku KA. Valda läbivad Kuivastu—Kuressaare ja Põide—Laimjala—Kuressaare mnt. Peale valla keskuses asuvate kultuuri- ja haridusasutuste on Kallemäel eriinternaatkool ning Saklas rmtk. ja seltsimaja. Huviväärne on Valjala ümbrus (kirik, kalmistud, maalinn). Jursi k-s Lause talus on ansamblit ✧„Kuldne Trio" tutvustav muuseum, Jööris on talumuuseum. Suurimad tööandjad on põllum-ga seonduvad ettevõtted (OÜ V. Seemnekeskus, AS V. Söödatehas, V. Põllum. OÜ, V. Seakasvatuse OÜ ja OÜ Mavestra) ja haridusasutused. — Vald a-ni 1950 (a-ni 1936 kandis Kogula nime), staatus ennistati 26. III 1992. ▸ 1

Walk, Valga ametlik saksakeelne nimi 13. saj-st a-ni 1917. Oli 18. saj-st a-ni 1917 kasutusel ka vene k-s (Валкъ).

Valkena (*Valkana*, *Muuge*, *Mukova*, *Falkenau*, *Falkenowa, Foltana,* alates 17. saj-st ka *Kärkna*), Eesti esimene tsistertslaste klooster ja Tartu piiskopkonna linnus, ehit. 1228—33 Amme jõe suudmesse. Venelased purustasid selle 1234 (lõplikult 1558). 1300. a. paiku sai ringmüüri, hiljem ka suurtükitorni; kloostri ehitused valmisid 14. saj. Emakloostriks oli Pforte an der Saale, alates 1305 Stolp. 1233 toetas V. viitselegaat Balduini Mõõgavendade Ordu vastu, Tartu piiskopi Dietrich III (1379—1400) ja ordu tülis seisis ta piiskopi poolel. V. abt võttis osa Riia peapiiskopkonna kirikukogudest; viimane abt Hermann oli Tartu viimaseks piiskopiks (1552—58). Oma maavaldustes (Tartu-, Järva- ja Virumaal) oli V-l patronaadiõigus ja ta hoolitses talurahva hingehoiu eest (vähemalt üks vend oli Kursi koguduse preestriks). Kloostril oli oma kalakasvatus ning vesiveski. V. oli teenekate aadlike (Tiesenhausenid, Brakelid) matusepaik. 1888 ja 2000 tehti väike väljakaevamine.

Valkla, küla Kuusalu v-s V. oja alamjooksu paekaldal, 5 km Kiiust loodes; 671 el. (2000). V. mõisa südames paiknevad V. hooldekodu (Eesti suurimaid erivajadustega inimeste hooldeasutusi, 326 in.) ning puhke- ja koolituskeskus. Huviväärsed on V. mõisa härrastemaja (ehit. 1760. a-il, ümber ehit. 19. saj. algul) ja kõrvalhooned (võlvitud tallid, vesiveski ja viinavabrik). Vana-Tallinna mnt. ääres on säilinud 2 talliga kõrtsihoone (ehit. arvat. 18. saj.) ja selle lähedal 2 kivisilda. Mõisast u. 2 km lõunas paikneb mälestuskivi, millel on tekst „Siia maale ja mitte kaugemale 3. I 1919." (avati 1934, taastati 1989), mis tähistab Vabadussõjas Tallinna lähedale jõudnud Punaarmee peatamist. — „Taani hindamisraamatus" mainitud 46 adramaa suurune V. k. oli Revala suurimaid (*Uvalkal*), mõis (*Wallküll*) rajati 1627 külalt võetud maale.

vallakirjutaja, vallasekretär, vallavalitsuse palgaline asjaajaja ja raamatupidaja. Eestis asutati v. amet 1866. a. talurahvaseadusega. Hrl. oli v. ka kohtukirjutaja.

vallakohus (algselt mõisakohus, 19. saj. algusest a-ni 1889 kogukonnakohus), Balti kub-de talurahvakohus, mis oli pädev talupoegade üleastumis- ja omavahelistes tsiviilasjades (a-ni 1866 oli tal ka politsei- ja haldusülesandeid); koosnes 3—6 liikmest, kelle valla talupojad valisid eneste hulgast. Eesti ala esimese mõisakohtu asutas krahv K. J. Mellin Tuhala mõisas 18. saj. keskpaiku. Kõigis Eesti ala (v. a. Saaremaa) mõisades rajati v-d 1802.—04. a. talurahvaseadusega, Saaremaal 1819. a. talurahvaseadusega. 1817 Eestimaal v-d kaotati, kuid taastati 1866. V-te asutamine tähendas Eesti talupoegadele esimesi väheseid pol. õigusi; Lõuna-Eestis tekkis v-st vallaomavalitsus. 1866. a. ✧vallaseadusega võeti mõisnikelt v-u järelevalve õigus. 1889. a. ✧kohtu- ja talurahvaasutuste reformiga moodustati mitmest vallast koosnevad v-uringkonnad; v-d allutati ülemtalurahvakohtule ja rahukohtule.

vallamaja, vallavalitsuse ja vallakohtu tööruumidega hoone. V-u hakati ehitama 19. saj. keskel, pärast vallakogukonna vabastamist mõisniku eestkoste alt. Esimesed v-d olid väikesed puitehitised, sarnanesid rehetoata taluelamuga. 19. saj. lõpupoole püstitati uusi, esinduslikke v-u, paljud vanad v-d jäid vaestemajaks. V. ühes otsas olid hrl. ametiruumid (kohtutuba, ooteruum, kantselei ja mõnes v-s eraldi otsusetuba), arestikamber ja vallakasaka (käskjala) tuba (pliidiga või eraldi köögiga), uuemas v-s ka vallavolikogu tuba, arhiiviruum jms. Maja teises otsas oli vallakirjutaja tasuta korter (vanemas ja väiksemas v-s seda polnud). V-l olid laudvoodriga palk- või kiviseinad, laastude või katusekividega kaetud poolkelp- või viilkatus, peasissekäigu ees hrl. lahtine postidele toetuv rõdu või klaasakendega koda. V. taga paiknesid kõrvalhooned ja taraga piiratud õu.

Vallapalu, küla Tartumaal 3 km Rannust loodes Rõngu—Sangla mnt. ääres; 48 el. (2000). Seal on Rannu vallamaja, apteek, Rannu õigeusu Jeesuse Jeruusalemma Mineku kirik (ehit. 1901, kogudus tegutses a-ni 1961, nüüd uusapostliku kiriku kasutuses) ja kalmistu. Kalmistul 1931. a. avatud Vabadussõja mälestussamba kohale püstitati 1972 kõiki kalmistule maetuid meenutav mälestusmärk „Rannu ema" (skulptor Ole Ehelaid). — V. k. on tekkinud Noorma k. lõunaosas Rannu vallamaja ümbrusse. Noorma k. on mainitud 1582 (*Norma*).

vallaseadus, vallakogukonnaseadus, Balti kubdes 1866—1917 kehtinud seadus, mis oli kehtestatud talupoegade kaebuste ja ✧palvekirjaaktsiooni mõjul. V. eraldas valla ja mõisa maa-ala, jättis talurahvakogukonna ainsaks vormiks vallakogukonna (✧vald) ning vabastas selle mõisniku järelevalve alt. Moodustati vallavolikogu, asutati ✧vallavanema ametikoht. Kogukonnakohtu (✧vallakohus) haldus- ja politseiülesanded anti vallavanemale. ✧Valla täiskogu peaülesandeks jäi valla ametiisikute ja vallavolikogu valimine.

vallasisene linn, asustusüksus, mis on omavalitsusliku linna ja valla ühinemise tulemusena jäänud

Valjala [illegible] portaal

omavalitsusliku staatuseta. Eestis on 8 v. l-a (2003). Esimene v. l. Abja-Paluoja moodustus sept. 1998 toimunud kohaliku omavalitsuse volikogu valimiste tulemusena samanim. linna ja Abja v-a ühinemisel. 1999. a. valimiste järel tekkis 4 v. l-a — Antsla, Karksi-Nuia, Lihula ja Otepää. Kolm aastat hiljem said v. l-deks Kehra, Räpina ja Rapla.

valla täiskogu, kogukonna täiskogu, valla talupoegade üldkoosolek. Liivi-, Saare- ja Kuramaal kutsuti v. t. kõikjal kokku pärast 1817.—19. a. talurahvaseaduste kehtima hakkamist, Eestimaal 1866 (mõnel pool ka varem). A-ni 1866 osalesid v. t-s kõik valla täiskasvanud meestalupojad; seal lahendati majandusküsimusi ning valiti valla ametiisikud. A-st 1866 kuulusid v. t-sse taluperemehed ja maatute saadikud (1 iga 10 mehe kohta) ning ta minetas õiguse lahendada majandusküsimusi. V. t. kaotati 1917—19.

vallavanem, kogukonnavanem, valla kõrgeim ametiisik. Baltimail on v-d olnud 1866—1940, 1941—44 ja a-ist 1990—93. A-ni 1917 valis v-a 3 aastaks valla täiskogu taluperemeeste või -rentnike hulgast. V. pidi makse sisse nõudma, seadusi ja eeskirju teatavaks tegema ning politsei kohustusi täitma (tal oli õigus süüdlast karistada kuni 2-päevase arestiga, kogukondliku tööga või rahatrahviga kuni 1 rbl.). A-ni 1940 valis v-a ✧vallavolikogu 4 aastaks, politsei kohustusi tal ei olnud. A-st 1993 valib v-a vallavolikogu 3 aastaks; v. moodustab vallavalitsuse, juhib selle tööd ja vastutab valla volikogu ees. Vt. ka vald.

vallavolikogu, kogukonna volimeestekogu, valla omavalitsuse korraldav organ. Eestis on v-d tegutsenud 1861—1940 ja a-ist 1990—93. A-ni 1917 valis valla täiskogu 3 aastaks 4—24-liikmelise v., pooled liikmed pidid olema taluperemehed, pooled maatud; v. juhatas ✧vallavanem. 1920—40 valisid valla elanikud v. (15—25 liiget) 4 aastaks. A-st 1993 valivad valla elanikud 3 aastaks (a-st 2005 4 aastaks) vähemalt 7-liikmelise v. (rohkem kui 2000 el-ga vallas 13 liiget ja rohkem kui 10 000 el-ga vallas 21 liiget). V. on valla kõrgeim otsustusorgan, tema pädevusse kuulub valla elu korraldamine. V. juhib volikogu esimees.

Valma neoliitiline asulakoht asubVõrtsjärve läänerannikul Valma k. lõunaservas rannavalliga liituval liivakruusakühmul (III a-tuh. e. Kr.). 1950 ja 1953—55 leiti kaevamisel (Lembit Jaanits) kammkeraamikat, väikesi tulekiviesemeid ning luu- ja sarvesemeid (sh. 12 õngekonksu); avastati ka leeasemeid, mehe ja naise kaksikhaud, milles oli ripatsina kantud luust ja merevaigust loomakujukesi, ning eraldi lapsehaud. Luustikud olid protolaponoidset tüüpi mehe ja naise omad. Kultuurkihi ülaosast leiti ka hilisneoliitilist nöörkeraamikat ja poolik venekirves ning raua- ja keskaja keraamikat, kultuurkihi sügavamast osast ainult metsloomade ja kvera, ülemisest ka muude koduloomade luid.

Vt. Л. Янитс. *Неолитическое поселение Валма.* — *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции*.1. Москва, 1959.

Valmiera—Mõniste—Lokno kerkeala, lääne—ida suunas Valmierast (Põhja-Läti) kuni Loknoni (Pihkva obl-i lääneosa) ulatuv aluskorrakihtide antiklinaalsete kurdude vöönd. Kagu-Eestis paikneb vööndi keskm. ja kõrgeim osa Mõniste kerge (50—60 km pikk ja 15—20 km lai), mille aluskord on kuni 650 m kõrgemal kui Põhja-Lätis Alūksne järve ääres ja kuni 150 m kõrgemal kui ✧Võru sadulas. Mõniste kerke harjal on Vendi kuni Alam-Devoni kihid ära kulunud ning teda katab 300 m paksune Kesk-Devoni ja Kvaternaari kihtidest pealiskord. V—M—L. k. kohale jääb Karula ja Haanja kõrgustiku lõunanõlv. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

„Valvaja", Tallinnas tegutsenud karskus- ja vabaharidusselts, asut. 1898. Seltsis harrastati koorilaulu, orkestri- ja näitemängu ning kehakultuuri. 1914 Lutheri rahvamaja töölisnäiteringist tulnud ja 1915 seltsi juhatusse valitud bolševikud kujundasid „V." EKP mõju all olevaks tööliseorg-ks. Näitetrupist (juhid Julius Rossfeldt ja Alfred Umberg) moodustati 1917 Tallinna Tööliste Teater. „V." seltsi tegevus ranges 1930. a-il.

„Vambola", Eesti sõjalaev (hävitaja), ehit. 1914—17 Petrogradis Putilovi tehases (veeväljasurve 1260 t, kiirus 29 sõlme, meeskond 171 in.). Esialgu oli laeva nimi „Kapitan 2. ranga Kingsbergen", seejärel „Kapitan 1. ranga Mikluhho-Maklai". Läks 1918 Balti laevastiku jääretkega Tallinnast Petrogradi. Pärast Venemaa rev-i nimetati laev 18. XII 1918 „Spartakiks". 26. XII 1918, tehes lahinguretke Tallinna lähele, sõitis ta madalale ja langes Briti mereväe kätte. 2. I 1919 anti laev Eestile ja nimetati „V-ks". Võitis osa Punaarmee ja Punalaevastiku ning *Landerwehr*'i vastasest lahingutegevusest. 1933 müüdi „V." koos „Lennukiga" Perule, kus ta sai nimeks „Almirante Villar" ning teenis veel 20 aastat.

Vana-Antsla, alevik Antsla v-s Vastsekivi oja ääres, 4 km Antsla linnast põhja pool; 323 el. (2000). ✧V-A. mõisas töötab kutsekeskkool. Alevikku ilmestab mitme tiigiga mõisapark. — Mõisa esmamainimine 1405. Keskaegsest Antsla vasallilinnusest (purustati arvat. 1602) on säilinud keldriruum. Põllum-õppeasutus on V-A-s tegutsenud a-st 1928.

Vana-Antsla mõis. Esimest korda on V-A. m-a mainitud 1405 Uexkülide läänilinnusena. Vene-Liivimaa sõja ning 1600—29 peetud Rootsi-Poola sõja ajal vahetusid omanikud tihti (1601 sündis seal Södermanlandi hertsogi, hilisema Karl IX poeg Karl Filipp) ning mõis purustati sootuks. 1625 kingiti V-A. m. Åke Tottile, 1649 ostis selle Dietrich von Loewenstern, tema surma järel jagati valdus kaheks — Vana- ja Uue- (Vahtsõ-) Antslaks. 1864 asutas mõisaproua priii raviasutuse (koos väikese haigla, apteegi ja arsti eluruumidega). Loewenstermid pidasid V-A. m-a 1883. a-ni, viimased omanikud olid Ungern-Sternbergid. Mõisa juurde kuulusid Boose kõrvalmõis, Anne, Kollino, Litsmetsa, Lusti, Valtna ja Nässmetsa karjamõis, Haabsaare metskond, õllevabrik ning Hauka ja Vabriku kõrts. Ühekorruselise kõrge sokliga härrastemaja vanim osa pärineb 18. saj. II poolest, hiljem on seda täiendatud mitme juurdeehitisega; säilinud on varaklassitsistlik peauks. Paljudest kõrvalhoonetest on tähelepanuväärseim tornikujuline aednikumaja (18. saj.). Vabaplaneeringulist parki (12 ha) elavdavad end. vallikraavist kujundatud tiigid. A-st 1928 asub härrastemajas ametikool.

Vana-Kuuste mõis. Keskajal kuulus sealne kant Zoegedele, pärast Vene-Liivimaa sõda vahetusid valduse omanikud sageli, kuni lõpuks mõis redutseeriti. 1600 on mõisa mainitud ühenduses Lange mõisaga (sai hiljem V-K. m-a karjamõisaks), iseseisvalt 1627 (*Odtzsee* ehk *Kustamoysa*). Mõis oli 17. saj. mõnda aega ühendatud Aakrega. 1723 tagastati V-K. m. Ungern-Sternbergidele, kes 1789 eraldasid sellest Vastse-Kuuste mõisa, 19. saj. algul olid omanikud Liphartid. 1833 rentis maamarssal Karl Gotthard von Liphart V-K. m-a koos Küti, Kõrkküla, Ignase ja Lange

karjamõisaga Tartu ülikoolile põllumajandusinst-i rajamiseks (Friedrich Schmaltzi algatusel rajatud Vene riigi esimene kõrgem põllum-õppeasutus Vana-Kuuste Põllum-e Inst. tegutses 1834—39). V-K. m-a juurde kuulusid veel Rebase ja Tõõrase karjamõis ning a-st 1786 Liiva kõrts ja vesiveski. Siversite ajal 1841—1919 rajati Eesti vanim vallamaja (1863) ja meierei (1878; seal võeti kasutusele samal aastal leiutatud separaator). 20. saj. alguses oli mõisas ka piiritus- ja õllevabrik. Härrastemaja on kahekorruseline kivihoone, seda ümbritseb park (3,5 ha, 19. saj.). Praegu asub härrastemajas Kuuste Põhikool. V-K. m-s on sündinud Ludwig von Ungern-Sternberg ja Karl Eduard von Liphart. ▲

Vanalinna Hariduskolleegium, lüh. VHK. 1985 rajatud Vanalinna Muusikamaja ühe osana asutati 1986 kool, mis esialgu tegutses illegaalsena. 1990 rajati Vanalinna Muusikamajas loodud pedagoogilise kontseptsiooni alusel mitmestruktuuriline kool. VHK-s õpetatakse tüdrukuid ja poisse eraldi. Kool tugineb kristlikele väärtustele. VHK struktuuriüksused on gümnaasium, põhikool, muusikakool, kunstimaja ja muusikamaja. Õppetöö põimub neis ateljeede, stuudiote ja ringide tegevusega ning uuringutega. Inglise k-e süvaõpet korraldab VHK koostöös MTÜ Miikaeli Ühendusega. Gümnaasiumis õpitakse kursuste süsteemis, õpilased õpivad omal valikul ka huvikoolis (kunst, näitekunst, muusika, reaalained, keeled). Õppekavas on kõigile õpilastele ette nähtud kultuuriajalugu, filosoofia, religioonilugu, ladina k. ja arvutiõpetuse kursused. Muusikakool on alguse saanud Vanalinna Muusikamaja ringidest. Koolis pannakse rõhku vaimulikule ning vana- ja rahvamuusikale. Pilliõppes on neli osakonda: keelpilli- (viiul, tšello), klahvpilli- (klaver, klavessiin, orel), puhkpilli- (plokkflööt, flööt, oboe, fagott, trompet) ja teooriaosk., tegutsevad kitarri-, kandle- ja löökpilliklass. Kunstimajas toimuvad põhikooli õpilaste kunsti- ja käsitöötunnid, tegutsevad kunstikool ning kunsti ja käsitöö huviringid. Vanalinna Muusikamajas on teatrikool, folklooriringid, rahvaliku pilli stuudiod ja tantsuklubi. Dir. on a-st 1986 Kersti Nigesen. 2002/03. õ.-a. oli VHK-s 2000 õpilast (koos huvikoolide õpilastega), neist 700 põhikoolis ja gümnaasiumis.

„Vanalinnastuudio", 1980—89 „Vanalinna Stuudio", Tallinnas tegutsev teater. Alustas 1980 pooliseseisva estraaditrupina Eesti NSV Riikliku Filharmoonia juures, eesmärk oli asutada estraadi- ja komöödiateater. Idee autor ja teatri kunstiline juht oli a-ni 2000 Eino Baskin. Esimesed kümme aastat ei olnud teatril oma maja, etendusi anti Tallinna Õpetajate Majas. Esimene avalik etendus, Žvanetski ja Aimla estraadikava „Ei mingit kahtlust" (lav. Eino Baskin), toimus 10. X 1980. Teater alustas 9 näitlejaga (sh. Ines Aru, Peeter Volkonski, Vello Janson, Ülle Kaljuste, Roman Baskin ja Egon Nuter), 2003 oli trupis 14 näitlejat. Repertuaaris olid pms. estraadikavad ja komöödiad. 1984 toodi lavale hiljem teatri püsiautoriks kujunenud Toomas Kalli esimene näidend „Lõunavaheaeg". Lavastasid põhil. E. Baskin, Jüri Karindi (1980—97 dir.) ja Roman Baskin. Viimane tõi mängukavva tunnustatud näitekirjanike (Dürrenmatti, Brechti, Fo) teoseid. E. Baskin lavastas vahel ka suure tegelaskonnaga klassikat (Rostand, Gogol). Külalisena lavastasid Ingo Normet, Mati Unt, Ago-Endrik Kerge, Mikk Mikiver jmt. Ühel hooajal toodi välja 3—5 uuslavastust, enim mängukordi (167) kogus 1981 esietendunud Aimla ja Baskini estraadikava „Topeltkokteil" (lav. E. Baskin). 1989 eraldus „V." Filharmooniast ja sai iseseisvaks riigiteatriks, 1990 anti teatri kasutusse tollase Poliitharidusmaja aktusesaal (Sakala Keskus). Pärast EV taassündi kaotas seni „V-t" iseloomustanud satiir ühisk. kõlapinna. Teravalt satiirilise estraadini jõuti taas lavastusega „Prügikast ehk Alguse asi" (1993, lav. E. Baskin), kus naerdi juba muutunud ühisk-a üle. 1990. a-tel mängiti pms. keskpäraseid situatsioonikomöödiaid, see tagas teatrile kindla oma publiku jätkuva huvi. Palju anti etendusi ka Tallinnast väljaspool. Teravalt oli päevakorras teatrile oma maja saamine. 1997 loodi Sauna t. 10 asuvas kinnistu haldamiseks SA Vanalinna Teatrimaja, kuid teatrit sinna ehitada ei lubatud. 2000 renoveeriti Sakala Keskus, senine saal ehitati ümber 260-kohaliseks *black-box*-tüüpi teatrisaaliks ning keldrikorrusel valmis 100-kohaline väike saal. 2000 asus teatri dir-na tööle Jüri Järvet jun., 2001 sai pealavastajaks R. Baskin. Senine teatri juht E. Baskin jätkas lavastajana ning end. dir. J. Karindi trupijuhina. Uus juhtkond alustas „V." repertuaaripõhimõtete muutmist. Hooajal 2000/01 jõudis lavale rohkem uuslavastusi kui kunagi varem (14). Püüti näidata, et komöödia ei tähenda vaid keskpärase kunstilise tasemega nalja. Senine teatri püsitrupp leidis vähem rakendust, peaosadesse kutsuti valdavalt külalisnäitlejaid. Publik ei olnud aga valmis muutustega kaasa minema, enamik uute põhimõtete järgi loodud lavastusi mängiti pooltühjadele saalidele, samal ajal kui E. Baskini ja Ivo Eensalu lavastused püsisid mängukavas mitu hooaega. 2002 valiti uueks dir-ks sama teatri näitleja Anne Elling (Veesaar). 2003 lõppes koostöö R. Baskiniga, kunstilise konsultandina alustas tööd Rootsi lavastaja Georg Malvius (praegu kunstiline juht). Püsitruppi kuuluvad näitlejad Anne Paluver, Marika Korolev, Raivo Rüütel, Väino Laes, Margus Tabor, Kadri Adamson jmt. Jätkatakse teatri repertuaari žanrilist laiendamist.

B: *Vanalinnastuudio 20.* [Koost. T. Kall, J. Karindi.] Tln., 2000. ▼

Vanamõisa männiku kaitseala asub Haljala v-s; 21 ha. Asut. 1971 u. 100-aastaste männikute kaitseks. Vanimad metsad on kaitseala põhjaosas, seal on mändide kõrgus üle 20 m ja läbimõõt 30—35 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt).

Vana-Pärnu, Pärnu läänepoolseim linnaosa, asub Sauga jõe paremal kaldal Pärnu jõe suudme ja mere vahel mõlemal pool Lihula mnt-d. Valdavalt ühepere-

VANALINNASTUUDIO

„Vanalinnastuudio" Logo

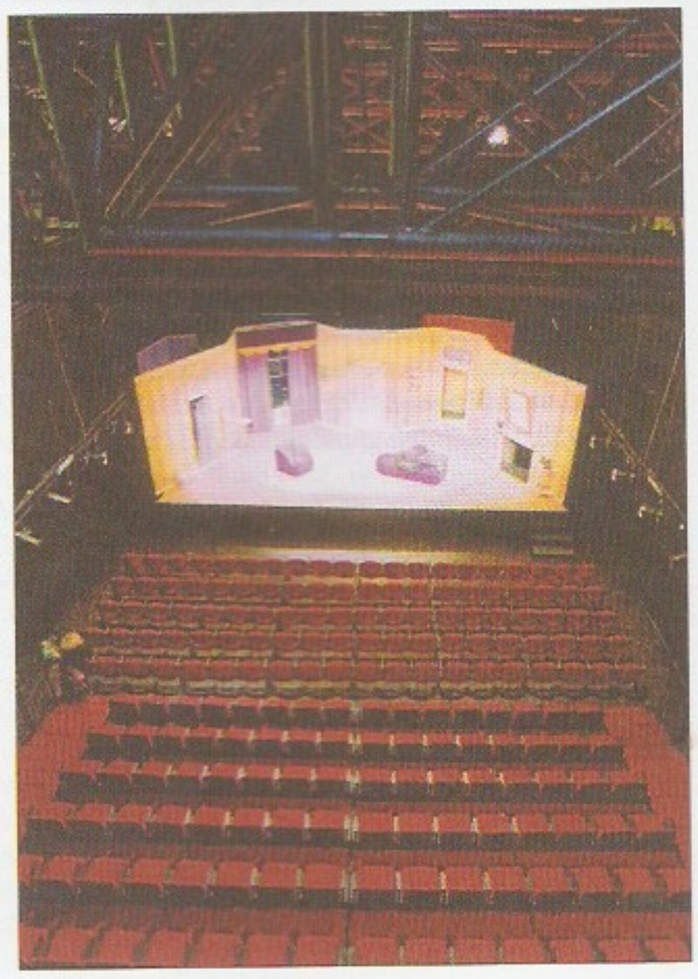

„Vanalinnastuudio" teatrisaal

elamud. Seal on ka sadam ja V-P. kalmistu. — 1251—63 oli V-P-s Saare-Lääne piiskopkonna keskus (kalmistu väravas mälestuskivi). 14. saj. I poolel sai V-P. linnaõigused, 16.—17. saj. sõdades V-P. hävis, edaspidi oli kalurikülа, kuni 19. saj liideti Pärnu linnaga.

vanasõna, rahvaluule lühivorm. Vt. ka 11. kd., lk. 770.

Vana-Vigala, küla Vigala v-s Vigala jõe alamjooksul Jädivere—Silla mnt. ääres Paeküla tee lahkmel; 580 el. (2000). Asulas on V-V. Tehnika- ja Teeninduskool, põhikool (asut. 1833 külakoolina, 2002/03. õ.-a. 131 õpilast), rmtk., rahvamaja, postkontor ja apteek. Huviväärsed on V-V. mõis (nüüd põhikooli kasutuses), liigirikas tiikide kaskaadiga vabaplaneeringuline park ja seda põhjast piirav 222 m pikkune Näljamüür. Pargis kasvab võimas lehis (ümbermõõt 424 cm, mõõdetuna 1,3 m kõrguselt, kõrgus 34 m). Pargi idaosas on Uexküllide perekonna kalmistu. Huviväärsed on ka ohvrihiis (II a-tuh. I pool) ja asulast lõunas paiknev metsapark, nn. Vigala Hirvepark. — Varem oli V-V. mõisa (*Fickel-Schloss*) kohal Sikenkose k. (*Sickenkoschka*), 1453 on mainitud Uexküllidele kuuluvat mõisamaja. 1756 Suure-Vigalat ja 1782 V-V-t (*Alt-Fickel, Wanna Wiggala*).

Vana-Vigala mõis, Läänemaa esinduslikemaid mõisaansambleid. Kuulus vähemalt 1420. a-st kuni võõrandamiseni (1919) Uexküllidele. Keskajal paiknes mõisasüda Kivi-Vigalas Vigala kiriku juures, kus oli ka vasallilinnus (hävitati 1581). Praegusele kohale Vigala jõe käärus toodi see 1630. a-il, varem paiknes seal Sikenkose küla (esmamaining 1389 *Sickenkoschka*). Hilisbarokse 2-korruselise mõisahoone ehitust alustati 1762 Berend Johann VI von Uexkülli ajal, kuid pehme viirsavipinnase tõttu hakkas hoone 1772. a. suvel vajuma ja saadi ehitusmeister Johan Christian Francki juhtimisel uuesti katuse alla alles 1775. Hoone ees paiknev suur kivipostidega rõdu pärineb 19. saj. keskelt (arh. Paul Laspeyres), vestibüüli seinal asetsevad kaks antiikset marmorreljeefi tõi Boris von Uexküll 19. saj. I poolel Itaaliast. Rohkearvulistest kõrvalhoonetest on enamik tänapäevaks hävinud. Iluaia rajas 1758 mõisaaednik Christian Anders, suur ja dendroloogiliselt rikas park sai praeguse ilme pms. Bernhard von Uexkülli ajal 19. saj. III veerandil. Pargi kaugemas tipus paikneb klassitsistliku kabeliga (praegu varemeis) perekonnakalmistu, sissesõiduteele on püstitatud kaks graniitobeliski (1867); mõisa suundub mitu lehisealleed. Pargi põhjaserva piirab Näljamüür, mis meenutab 1867. a. ikaldust. Vigala jõe lõunakaldale rajati 1791 metsapark, nn. Hirvepark, mis sai oma lõpliku kujunduse H. Lintrupi plaanide järgi 1832. a-ks. 16. XII 1905 mõisahoone põletati (hävisid ka Baltikumi väärtuslikemaid mõisaarhiive ning suur raamatu- ja kunstikogu). Hoone taastati 1906—07 mõnevõrra muudetud kujul, a-st 1920 oli see põllutöökooli kasutuses; 1975 valmis lautade kohale põllutöökooli uus peahoone (praegu Vana-Vigala Tehnika- ja Teeninduskool) ning härrastemaja jäi põhikoolile; purki on rajatud laululava (1987). ◂

Vana-Võidu, küla Viiratsi v-s Viljandi ürgoru kaguveerul, 5 km Viljandist kirdes; 531 el. (2000). Seal on rmtk., Viljandi Ühendatud Kutsekeskkool (moodust. Viljandi Kutsekeskkooli ja V-V. Kõrgema Põllum-kooli alusel), vibukluhv ja ratsahuus. Tegutsevad autokeskus ja saeveski. Huviväärne on V-V. mõis. — Küla on esimest korda mainitud 1463 (*Weydema*), mõisa 1504. V-V. nimi juurdus pärast 1822. a-t, kui eraldus Uue-Võidu (Karula) mõis. ◂

Vana-Võidu mõis oli olemas juba 15. saj. lõpul, esimest korda on seda mainitud 1507. Kuulus 1622. a-ni Wrangellidele, sealtpeale vahetusid omanikud sageli. 1834 ostis mõisa George Constantin von Stryck, kes laskis arh. Emil Julius Straussi jooniste järgi ehitada hilisklassitsistliku härrastemaja. V-V. m-a juurde kuulusid Laose ja Oiu karjamõis. 1822 eraldati sellest Karula (Uue-Võidu) mõis. 1921 alustas mõisas tööd ametikool ning ühekorruselistele tiibadele ehitati 1939 teine korrus. ◂

„Vanemuine", 1865 Johann Voldemar Jannseni eestvedamisel asut. Tartu meeskoori- ja segakoorilaulu selts. Oli esimesi Eesti seltse, kes sai ülemaaliseks eeskujuks ja õhutas harrastama omakultuuri. Pani aluse üldlaulupidude traditsioonile (1869) ja rahvusliku teatri sünnile (1870). „V-se" kõneiõhtuid võib pidada rahvaülikooli eelkäijaks (nt. pidas Carl Robert Jakobson seal oma 3 isamaakõnet). Seltsi algatusel ja Karl Menningu juhtimisel rajati 1906 kutseline teater „V." ja ehitati uus maja (1937—39 ehitati juurde teatrisaal). 1908 asutati Eesti esimene kutseline sümfooniaorkester, mis sai populaarseks suvemuusikakontsertidega. Seltsi esimehi: J. V. Jannsen, Ado Grenzstein, Karl August Hermann, Karl Menning, Anton Jürgenstein, Jaan Kriisa. Selts suleti 1940, edasi tegutses ainult „V-se" segakoor. 1994 selts taasasutati (Vanemuise Selts), juhatuse esimees on Evald Kampus. Selts on korraldanud Läänemere maade koolinoorte ja noorte akadeemilise soololaulu ja rahvalauluvõistlusi (1999 ja 2002), kirjastanud kultuuriraamatuid ning toetanud loteriituludest „V-se" teatrit ja Tartu kultuurielu.

„Vanemuine", Teater „V.", 1966—91 ENSV Riiklik Akadeemiline Teater „V.", Eesti vanim ning tänapäeval ainus kolmežanriteater, asub Tartus. Sai alguse laulu- ja mänguseltsist „V.": 24. VI 1870 etendati seal Lydia Koidula juhtimisel tema näidendit „Saaremaa onupoeg". Seda päeva loetakse Eesti rahvusliku teatri sündimise päevaks. Samal aastal jõudis lavale ka Koidula „Maret ja Miina ehk Kosjakased"

ning 1871 „Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola". 1872–78 juhtis teatri tegevust Reinhold Sachker. 1878–1903 oli „V-se" seltsi laulu-, orkestri- ja näitejuht August Wiera. Tema tegevuse ajal kujunes ligi 100-liikmeline poolkutseline kollektiiv (näitetrupp, koor ja orkester), esitati nii meelelahutuslikke laulumänge (ilunäitlusi) kui ka klassikalisi näidendeid (Shakespeare, Molière, Voltaire). A. Wiera pani aluse ka Eesti muusikateatrile, lavastades 1883 Weberi muusikaga Wolffi draama „Preciosa", sellele järgnes ka teisi oopereid ning operette ja laulumänge. 1903 hävis tules „V-se" seltsi Jaama t-a maja. 1906 avati Aia t-l (praegu Vanemuise t.) uus juugendstiilis teatrihoone (Soome arh. Armas Lindgren) ja sündis Eesti esimene kutseline teater. Teatri juhiks sai Berliinis näitejuhtimist õppinud Karl Menning (dir. ja lav. 1906–14). Menning moodustas näitetrupi põhil. uutest näitlejatest (Anna Altleis, Mari Möldre, Anna Markus, Aleksander ja Olly Teetsov, Eduard Türk, Ants Simm, Karl Kadak), Wiera trupist jäid teatrisse ainult Leopold Hansen ja Amalie Konsa. K. Menning rakendas oma töös ansambliteatri põhimõtet ja realistlikku mängulaadi, mängukavas oli nii kaasaegseid ühisk-akriitilisi näidendeid (Ibsen, Hauptmann, Sudermann, Shaw, L. Tolstoi) kui ka Eesti algupärandeid (Kitzberg, Vilde, Luts). 1908 asutati „V-se" seltsi sümfooniaorkester, dirigendid olid Samuel Lindpere, Juhan Aavik ja Juhan Simm. Põhiline kontserdihooaeg oli suvel. „V-se" seltsi juhatusega tekkinud erimeelsuste tõttu (nõuti rohkem meelelahutust ja operetti) lahkus K. Menning teatrist. 1914–21 juhtis teatrit Ants Simm, tema ajal suurenes meelelahutusliku repertuaari osatähtsus. 1916 lahkus teatrist 11 näitlejat, kes jätkasid teatritegevust Tallinnas, asutades seal ✧„Pandorini" näitetrupi, millest hiljem sai alguse ✧Draamateater. 1921–25 juhtis teatrit näitlejate triumviraat, 1925–30 Voldemar Mettus, 1931–32 August Sunne ja 1933 August Gailit. Lavastaja oli Alfred Mering. Trupi tuumiku moodustasid Liina Reiman, Elsa ja Rudolf Ratassepp, A. Sunne jmt. Teatri külastatavus kahanes, süvenesid rahaprobleemid. 1935 sai teater uue juhtkonna: dir. Otto Aloe, näitejuht Kaarli Aluoja, ooperilavastaja Eino Uuli, liikumisjuht Ida Urbel, dirigendid Juhan Simm ja Eduard Tubin. Näitetrupi survel kärbiti „V-se" seltsi võimu. Teatrisaal rekonstrueeriti kontserdisaaliks ning ehitati uus teatriosa (arh-d Arnold Matteus ja Elmar Lohk; valmis 1939). Mängukavva võeti rohkem väärtdramaturgiat ja oopereid, operetilavastuste arv vähenes. 1939 andis esimese iseseisva tantsuetenduse balletirühm (Tšaikovski „Karnevalisüit"). Solistiosi esitasid trupis Velda Otsus ja Udo Väljaots. Pärast Nõuk. võimu kehtestamist 1940 sai „V-se" juhiks Kaarel Ird, teatrisse tuli osa ✧Tartu Töölisteatri näitlejaid, mängukavva võeti Nõuk. kirjanike näidendeid. Saksa okupatsiooni ajal juhtis teatrit Aleksander Eller, lavastasid Enn Toona ja Karl Ader. Oluline sündmus oli Eduard Tubina balleti „Kratt" esmalavastus (1943, lav. I. Urbel). Lavastusi oli palju ja teatri külastatavus suur. II maailmasõja aastail kaotas teater msg. põhjustel märkimisväärse osa trupist, juurde võeti palju uusi näitlejaid. 1944. a. lahingutes teatrihoone hävis. Tööd jätkati endises saksa teatri hoones (hilisem „V-se" väike maja). Näitetrupi tuumiku moodustasid Benno Mikkal, Elo Tamul, Hilda Sooper, Helend Peep, Elmar Kivilo, Arnold Kasuk, Aleksander Laar jmt. 1950–53 oli peanäitejuht Andrei Poljakov, 1953–55 Ants Lauter ning 1956–85 taas K. Ird (viimastel aastakümnetel ka dir.). Trupiga liitusid Ants Ander, Lembit Eelmäe, Herta Elviste, Eero Tari, Heikki Haravee, Milvi Koidu jmt. 1950. a-il hakkas „V." saama näitlejaid, muusikuid ja tantsijaid erialakoolidest, hiljem ka oma stuudiotest. K. Ird oli andekas juht, teatri maine oli Nõuk. Liidus väga kõrge. 1956 sai teater Tööpunalipu ordeni ning 1966 akadeemilise

„Vanemuine" Väike maja

TEATER VANEMUINE

„Vanemuine" Suur maja

teatri nimetuse. Anti palju külalisetendusi – Moskvas, Kiievis, Leningradis, Riias, Jugoslaavias, Ungaris, Soomes, Saksa DV-s jm. 1950.–60. a-il tehti palju suviseid vabaõhuetendusi, ühel hooajal toimus 15–16 esietendust ning hulk lavastusi püsis mängukavas aastaid. Teatri külastatavus oli väga suur. Populaarsed olid K. Irdi Eesti klassika lavastused („Rätsep Õhk ja tema õnneloos", „Tagahoovis"). Esmaettekandele tuli palju Eesti autorite näidendeid, oopereid, operette, muusikale ja ballette. K. Irdi kõrval tegutses viljaka draama- ja muusikalavastajana Epp Kaidu, balleti- ja ooperilavastusi lõid Ida Urbel ja Udo Väljaots, dirigendid olid Jaan Hargel ja Erich Kõlar, kunstnikud Meeri Säre, Voldemar Peil ja Georg Sander. Meeldejäävaid rolle lõid tol ajajärgul näitlejad Einari Koppel, Ellen Kaarma, V. Otsus, H. Elviste, Lia Laats, Jaan Saul ja Kulno Süvalep (ka lav.), lauljad Evald Tordik, Lehte Mark, Endel Ani, Aino Seep, Johannes Lükki, Valentina Hein, Maimu Krinal, Viktor Taimre ja Ivo Kuusk ning tantsijad Maie Maasik ja Ülo Rannaste. „V-se" omapäraks on olnud võimalus kasutada näitlejaid, lauljaid ja tantsijaid kõigi kolme žanri lavastustes. 1967 avati Vanemuise t-l uus teatrihoone („V-se" suur maja) ning 1970 kontserdisaal (mõlema arh-d Peeter Tarvas, August Volberg, Uno Tölpus ja Henno Kalmet). 1960. a-te lõpus ja 1970. a-te alguses toimus Eesti teatris (nagu kirjanduses, kujutavas kunstis jt. kunstivaldkondades) oluline uuendus, mille keskuseks kujunes „V." Seda juhtisid noored lavastajad Evald Hermaküla, Jaan Tooming ning tantsuteatris Ülo Vilimaa. Uue teatri märksõnadeks said mängulisus, tinglikkus, metafoorsus, rituaalsus, eetiline tundlikkus, sotsiaalne vastutustunne ja literatuurse teatri kammitsatest lahtiütlemine.

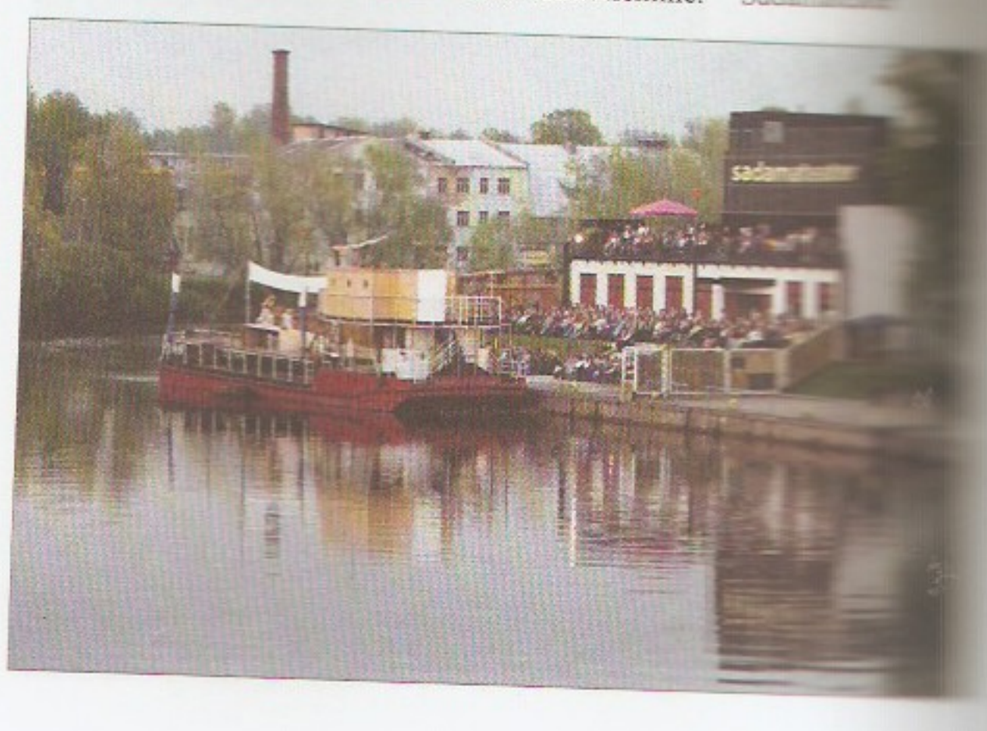

Tartu teatriuuendajate esteetikaga liitus tasapisi enamik Eesti noortest lavastajatest. Legendaarseks on saanud E. Hermaküla lavastused „Tuhkatriinumäng" (1969) ja „Sina, kes sa saad kõrvakiile" (1971), J. Toominga lavastused „Laseb käele suud anda" (1969), „Põrgupõhja uus Vanapagan" ja „Polonees 1945" (mõlemad 1976) ning Ü. Vilimaa lavastus „Kontrastid" (1967). K. Ird moodustas 1960 teatri juurde draamastuudio, mille lõpetajatest tulid truppi Raine Loo, Kais ja Raivo Adlas, Evald Aavik, Jaan Kiho, Ao Peep jmt. Stuudiotest (hiljem juhendajad ka E. Hermaküla, J. Tooming jmt.) tuligi mitme aastakümne jooksul suurem osa „V-se" draamanäitlejaist, hilisematest on tuntuimad Hannes Kaljujärv, Jüri Lumiste ja Liina Olmaru. TRK lavakunstikateedrist on tulnud teatrisse Tõnu Tepandi, Liis Bender, Aivar Tommingas, Andres Dvinjaninov, Rain Simmul, Merle Jääger jmt. Balletitrupi solistid olid Elena Poznjak-Kõlar, Regina Tõško-Süvalep, Rufina Noor, Alla Udovenko, Aleksander Kikinov ja Vassili Medvedev (ka koreograaf), ooperisolistid Silvia Vestmann, Evi Vanamölder, Olga Bunder, Väino Karo, Tõnis Uibo, Tõnu Kattai jmt. 1978 sai teatri väike maja tulekahjus kannatada, mängupaigana võeti kasutusele ka kontserdisaal. 1985—90 juhtis teatrit Ago-Endrik Kerge, kes tegutses nii draama- kui ka muusikateatri lavastajana. Muutunud ühisk. olud võimaldasid avardada repertuaari uute teemade ja autoritega (Jaan Kruusvalli „Vaikuse vallamaja", 1987, Albert Kivikase „In corpore", 1989, mõlema lav. A.-E. Kerge). 1980. ja 1990. a-te vahetusel toimus teatri loomingulises koosseisus ka sujuv põlvkondade vahetus. Teatri solist Taisto Noor alustas tööd ooperilavastajana, Mare Tommingas koreograafina ja Tarmo Leinatamm dirigendina. Ooperis tõusid esile solistid Eve Randkivi, Vivian Kallaste, Eugen Antoni ja Jassi Zahharov. 1990 taasavati renoveeritud väike maja. 1990—93 juhtis teatrit Linnar Priimägi. Üleminekuaja oludes vähenes publiku ja avalikkuse huvi teatri vastu, teatri juhtkonnaga tekkinud konfliktide tõttu lahkusid mitmed lavajõud. Uus arengujärk algas 1994, kui teatri juhiks tuli Jaak Viller. Draamajuht oli 1993—99 Jüri Lumiste, peadirigent 1987—99 Endel Nõgene ja peaballettmeister 1974—97 Ülo Vilimaa. A-st 1997 on teatri balletijuht Mare Tommingas, a-st 1999 on draamajuht Ain Mäeots ning muusikajuht ja peadirigent Mihkel Kütson. Draamatrupi tuumikus on võrdselt esindatud mitu näitlejapõlvkonda: H. Elviste, L. Eelmäe, A. Tommingas, Külliki Saldre, H. Kaljujärv, Riho Kütsar, M. Jääger, Tambet Tuisk, Kersti Heinloo, Katrin Pärn, Andres Mähar, Janek Joost jt. Draamalavastajana töötab ka J. Tooming, dirigendina töötavad Lauri Sirp ja Anu Tali. Balletitrupis tantsivad solistiosi Aivar Kallaste, Oleg Titov, Rita Dolgihh, Jelena Karpova, Katre Unt-Lidmets, Marika Aidla, Lilian Sarapuu, Mari Savitski jmt. Ooperisolistidest on „V-s" suuremaid rolle teinud Taisto Noor, Jaan Willem Sibul, Mati Kõrts, Merle Jalakas, Karmen Puis, Tatjana Romanova, Rando Piho, Alla Popova, Valentina Kremen, külalistena Pille Lill, Mati Kõrts, Vello Jürna, Aare Saal jmt. 1990. a-te keskpaigast on „V-s" käinud palju külalislavastajaid: Mati Unt, Mikk Mikiver (nii muusika- kui ka draamalavastused), Merle Karusoo, Tiit Ojasoo, Finn Poulsen (Rootsi), Joachim Herz (Saksamaa), Mark Babych (Inglismaa) jmt. A-st 2001 on „V-se" uue mängupaigana kasutusel ka Sadamateatri *black-box*-saal. A-st 2003 on teatrijuhi kt. Aivar Mäe.

B: *„Vanemuine" 1865—1925*. Trt., 1925; *„Vanemuine" täna ja eile*. Trt., 1970; R. Põldmäe. *„Vanemuise" selts ja teater 1865—1880*. Tln., 1976; R. Põldmäe. *„Vanemuise" teater 1881—1906*. Tln., 1985; K. Haan. *Karl Menning ja teater „Vanemuine"*. Tln., 1987. ◂

Vanemuise Kontserdimaja, liih. VKM, asub Tartu kesklinnas. Algselt 842-kohaline kontserdisaal valmis 1970 ja oli a-ni 1998 struktuuriliselt „Vanemuise" osa, seejärel anditi nii VKM-i „Eesti Kontserdi" haldusse. Järgnesid renoveerimistööd (Aivar Mäe eestvõttel), mille tulemusena valminud uus kontserdi- ja konverentsikeskus avati 6. XI 1998. VKM-i põhiülesanne on korraldada nii statsionaaris kui ka Tartu ja selle piirkonna teistes kontserdipaikades kontserte (sh. kontserdisarjad „La forza del destino", „Kaleidoskoop" ja „Linna muusikud linnamuuseumis" ja suvefestival „Tosin+1") ning hoolitseda publiku järelkasvu eest (loeng-kontserdid Lõuna- ja Kesk-Eesti koolides). Aastas külastab VKM-i keskm. 80 000 in. ja toimub u. 200 üritust (maja üüritakse ka konverentside, ballide, koolikontsertide, vastuvõttude jms. läbiviimiseks). Dir-d: Laine Jänes (1998—2002) ja Kalmo Tamra (a-st 2003). ◂

vangla, asutus, mis korraldab vabaduskaotuse täideviimist. V. peamine eesmärk on kinnipeetava suunamine õiguskuulekale käitumisele, õiguskorra tagamine ning kuritegevuse vähendamine. Eestis oli 1. XI 2003 8 kinnist v-t ja üks avav. Kinnised v-d on Harku (naissoost alaealised ja täiskasvanud kinnipeetavad), Maardu (meessoost alaealised vahistatud), Viljandi (meessoost alaealised ja noored kinnipeetavad), Pärnu (meessoost täiskasvanud kinnipeetavad ja vahistatud), Tallinna (meessoost täiskasvanud kinnipeetavad ja vahistatud), Ämari (meessoost täiskasvanud kinnipeetavad), Murru (meessoost täiskasvanud kinnipeetavad) ja Tartu v. (mees- ja naissoost täiskasvanud vahistatud ja meessoost täiskasvanud kinnipeetavad). Ainus avav. (meessoost täiskasvanud kinnipeetavad) asub Rummus.

Eesti v-süsteemi juhib Justiitsmin-i v-te osk., mis loodi 31. XII 1999 pärast Justiitsmin-i haldusalas oleva V-te Ameti reorganiseerimist. V-te osk-a põhiülesanne on v-te töö korraldamine ja järelevalve. Vabaduskaotusliku karistuse täideviimist reguleerib Eestis alates 1. I 2000 kehtiv „Vangistusseadus", mis keskendub kinnipeetava resotsialiseerimisele. Et aidata kinnipeetavat tagasi ühiskonda, tehakse temaga sotsiaaltööd, pakutakse talle õppimis- ja töövõimalust, psühholoogilist nõustamist ja religioosset tegevust ning osutatakse meditsiinilist abi. Kinnipeetavate tööhõivet korraldab v-tes riigile kuuluv AS Eesti V-tööstus, mis loodi 22. I 2001. Kasut. firmale kuuluvaid tootmisvahendeid ja seadmeid. Kinnipeetavate tööjõust huvitatud ettevõtjatele pakutakse võimalust rajada v-tesse tootmist. 2002 töötas ettevõttes keskm. 185 kinnipeetavat ning aasta käive oli 11,3 mln. kr. 1. II 2003 oli Eesti v-tes 4483 kinnipeetavat.

Wanradti ja Koelli katekismus, vanim osalt säilinud trükis (Wittenberg, 1535), mis sisaldab eesti keelt. U. 140 lk-st leiti 1929. a. 11 lehekatket, kokku üle 700 sõna eestikeelset teksti. Eesti- ja alamsaksa-

keelse katekismuse koostasid Tallinna Niguliste kiriku pastor Simon Wanradt ja Tallinna Püha Vaimu kiriku pastor Johan Koell. Loode- ja idapoolsete sugemetega põhjaeestiline keel toetub ilmselt omaaegsele Tallinna keelepruugile, on kõikuvas alamsaksa kirjaviisis ja teisendirohke. Vanim teade eesti murrete kohta on saksakeelne märkus, milles täheldatakse, et Tallinnas, Tartus, Narvas ja Viljandis on rääkimisviis erinev, parim olevat Laiuse keel. Vanadest joontest esineb vokaalharmooniat ja tugevaid sulghäälikuid (*leppüteyet* 'lepitajad'), omastava käände vormidest üle poole on veel *n*-lõpulised (*vnymysen* 'inimese', *pörkwhawdan* 'põrguhaua'), kaasaütlev kääne on kujunemas (*peywe kaes* 'päevaga', *temekaes* 'temaga'), keskvõrdes on *mb*-tunnus (*parambal* 'paremal'), käskiva kõneviisi mitmuses on *t*-tunnust (*sundküt* 'sündigu', *wothkat* 'võtke') jms. ▸

Vao tornlinnus ja mõis asuvad Väike-Maarja v-s. Linnuse ehitasid 14. saj. lõpus või 15. saj. alguses Wacked. Küla, mõisa ja vakuse kohta on teateid a-st 1442 (*Wacke*). Paekivist neljakorruseline vasallielamu sarnaneb ehitusstiililt Väike-Maarja kirikuga. Kuulus a-ni 1623 Wedwesitele, seejärel lühemat aega Budbergidele, Anrepitele ja Pahlenitele, 1698—1744 Helffreichidele ning kuni võõrandamiseni (1919) Rennenkampffidele. 1770. a-il ehitas Karl Gustav von Rennenkampff uue barokse puust peahoone, mis põles 1918 maha. Selle esist piirasid tall (1774) ja ait (1783). 19. saj. lõpupoolel ehitati kuivati ja viinavabrik (1864, laiendus 1900), Vao mõisa juurde kuulus ka Uuemõisa karjamõis. Huviväärsed on ka Vao tuuleveski (1786) ja park. Vahepeal on tornlinnust kasut. isegi sigalana, 1986 restaureeriti, praegu muuseum. ▸

vapp (sks *Wappen*), pärimuslik, heraldika reeglite järgi kujundatud ja hrl. kilbikujulise põhivormiga märgis, mis sümboliseerib valdaja identiteeti ja ühisk. seisundit. Riigiv-i kujutise määrab põhiseadus ja seda kasut. riigiametkondade pitsatitel, rahamärkidel, ametlikel dokumentidel ja muul riiklikul sümboolikal. Eesti riigiv. kehtestati 19. VI 1925 Riigikogu seadusega, selle kasutamine Eestis taastati 7. VIII 1990 seadusega „Riigilipu ja vapi kohta". Riigiv-i motiiv pärineb 13. saj-st, kui Taani kun. Valdemar II andis Tallinna linnale kolme lõvi kujutisega v-i; hiljem oli see ka Eestimaa kubermangu v. 1940 keelustati okupeeritud Eestis rahvussümboolika, kuid selle kasutamine jätkus paguluses. 1940—90 olid kasutusel NSV Liidu ja Eesti NSV v. V-d on ka omavalitsustel (linnadel, maakondadel, valdadel), organisatsioonidel ja ühingutel (nt. üliõpilaskorporatsioonidel), kasutusel on ka suguvõsade, perekondade ja üksikisikute v-d, sh. ajaloolised aadliv-d. Vt. ka 11. kd., lk. 20.

B: T. Oja, E. Medijainen. *Eesti vapid ja lipud. 16. sajand — 1940*. Tln., 1993; A. Taska. *Eesti vapp*. Tln., 1993; M. Kask. *Eesti hümni, lipu ja vapi saamislugu*. Tln., 2002. ▸

Vapramäe kaitseala asub Nõo v-s ja osaliselt Elva linna maadel; 99 ha. Asut. 1959, et kaitsta Elva ja Tõravere vahelist moreenkuhjatist Vapramäge. Suurema osa alast katab üle 100-aastane mets, valdav puuliik on mänd, kohati ka kuusk. Alusmets on liigirikas. Vapramäe lael on metsalagendikul sügav sulglohk, kus on peetud rahvapidusid. Kaitseala edelanurgas asub Peedu-Kerikmäe väikelinnus, väljakaevamistel leitud esemed pärinevad I a-tuh. II poolest.

Vapramägi, metsane moreenseljak, asub Elva jõe vasakkalda käärus, 2 km Peedust kirdes; kõrgus 78, suhteline kõrgus 40 m (LK). V. on matkajate meelispaiku, seal on looduse õpperada.

Vara, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu—Kallaste mnt. ääres V. oja alamjooksul; 409 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 160 õpilast), rmtk. ning EELK V. Brigitta kirik (ehit. 1855 krahv Siversi

Vao tornlinnus

eestvõttel) ja kalmistu. Kalmistul on Vabadussõja mälestussammas (avati 1925, taastati 1988). Huviväärsed on V. mõisapark ja alleed. Tegutseb saeveski. — Küla esmamaining 1496 (*Warral*), mõis asutati 1558. Kiriku kohta on teateid a-st 1669. Asula nüüdne süda on tekkinud kiriku ja mõisa vahel asunud V. mõisa Kaarli karjamõisa kohale.

varajase ja nüüdismuusika festival toimus esimest korda Tallinnas 9.—14. XI 1978, kunstiline juht oli Andres Mustonen, korraldaja Eesti NSV Riiklik Filharmoonia. Festival kujunes 1970. a-te Eesti muusikaelu üheks tähtsündmuseks, mis pälvis tähelepanu ka väljaspool Eestit. Mitu tollast ebasoovitavat autorit (Alfred Schnittke, Arvo Pärt, Valentin Silvestrov, Sofia Gubaidulina, Eduard Artemjev, Vladimir Martõnov), kelle muusika festivalil kõlas, on praegu nüüdismuusika tuntuimad loojad. Just festivali jaoks olid kirjutatud Pärdi „Kontsert viiulile, tšellole ja orkestrile" ning Martõnovi „Seraphim visions", esiettekandes kõlasid ka Pärdi „Fratres II" ja Silvestrovi „Kitšmuusika". Eesti heliloojatest tutvustasid oma uut kammermuusikat Uno Naissoo, Alo Põldmäe, Raimo Kangro, Lepo Sumera ja Boris Parsadanjan. Festival propageeris uut suhtumist vanamuusikasse ja selle interpretatsiooni. Põhiesinejad olid noored edumeelsed Nõuk. muusikud, keda ühendas huvi varajase ja nüüdismuusika vastu: Tatjana Grindenko, Gidon Kremer, Oleg Kagan, Aleksei Ljubimov, Natalia Gutman, Ivan Monighetti ja Anatoli Grindenko ning Moskva nüüdismuusika ansambel, Moskva barokk-kvartett, Moskva solistide ansambel ja Leedu Kammerorkester (Saulius Sondeckise juhatusel). Eestit esindasid Mati Palm, ERSO puhkpillikvintett ja „Hortus Musicus". 1986 ja 1987 toimusid II ja III festival, kuid traditsiooni ei kujunenud. Nov. 1998 toimus festival „20 aastat I varajase ja nüüdismuusika festivalist", mis tõi Tallinnasse hulga toonaseid tegijaid: heliloojad S. Gubaidulina, Gija Kantšeli, V. Martõnovi ja Aleksandr Bakši, T. Grindenko ja Moskva Vanamuusika Akadeemia, G. Kremeri ja „Kremerata Baltica" ning

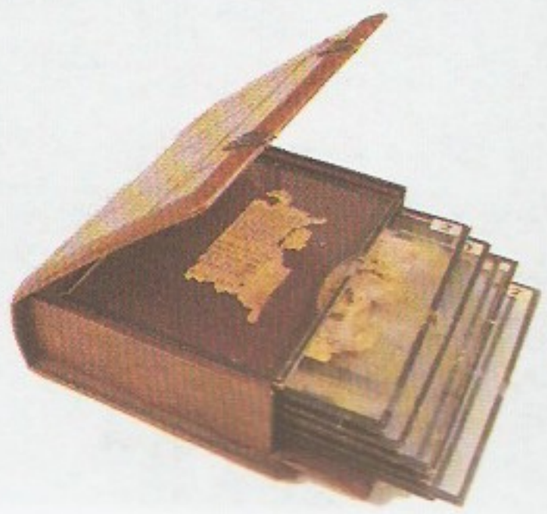

Wanradti palveraamatu katekismuse [illegible] lehekaitsel. Taska kirjelduse [illegible] esimesele [illegible] aastaks [illegible] ümbrisikaitse. Tallinn, Linnaarhiiv

Eesti NSV

solistid I. Monighetti, A. Ljubimovi ja N. Gutmani; esinesid ka ERSO ja RAM.

„Varak", Bernhard Linde asut. kirjastus (algselt aktsiaselts), tegutses 1925—41 Tallinnas. Kirjastas algupärast ja tõlkeilukirjandust, mälestusi, elulugusid ning msg. maid tutvustavaid ülevaateteoseid.

„Varamu", aug-st 1937 juunini 1940 Tallinnas ilmunud kirjandus-, kunsti- ja kultuurikuukiri. Vastutav toim. oli Henrik Visnapuu. Avaldas ilukirjandust ja kirjanduse, kujutava kunsti, muusika, teatri ja arhitektuuri ning humanitaar- ja reaalteaduste alaseid artikleid ning käsitles msg. päevaprobleeme. „V." asutati EV Propagandatalituse algatusel vastukaaluks Tartus ilmuvale, pahempoolsete kirjanike mõju all olnud ✧„Loomingule". ▸

Varangu allikad asuvad Väike-Maarja v-s Varangu mõisa läh. Pandivere kõrgustiku edelanõlval. 30 allikaga ala pikkus on 300 ja laius 100 m. Aluspõhjalise astangu jalami 50 m pikkusel lõigul avanevaist langeallikaist on tekkinud ajutine paepõhjaga järvik (laius 200 m), kust algab Varangu jõgi. Järvikust ida pool allikasoos avaneb 10 tõusuallikat. Neist suurimad — kolm Siniallikat — on lehterjad veekogud (süg. kuni 3 m ja laius 28 m). V. a-te koguvooluhulk on veerikkal ajal kuni 700 l/s, veevaesel ajal 250 l/s. Varangu jõe vett on kasut. järvekriidi tootmisel. V. a-d asuvad ✧Varangu taime-KA-l.

Varangu järvelubjamaardla asub Lääne-Virumaal Väike-Maarja v-s, pindala 73 ha, sh. 25 ha Varangu taime-KA-l. Tootus kiht (paksus 1,6 m) on Kvaternaari järvelubi. Katendi paksus on valdavalt 0,4 m, kohati kuni 2 m. Lubja keemilises koostises on keskm. 51 % CaO. Pinnaveetase on tootsa kihi piires. Praegu ei kaevandata. ◧

Varangu lade, Alam-Ordoviitsiumi ladestikku kuuluv lade (varem Ceratopyge lade), paikneb Loode- ja Põhja-Eestis väikesel alal, kõige paksem (3,3 m) on ta Toolse ümbruses. Paljandub Pakri neemel, Leetses, Keila-Joal, Suhkrumäel, Varangus, Aseris ja Purtse-Hiiemäel. V. l. koosneb hallist aleuriitsavist, milles on glaukoniiti sisaldava kvartsaleuroliidi vahekihte. Lademest on leitud graptoliitide kivistisi ja konodonte. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Varangu mõis (*Warrang*) eraldati Liigvallast 1671. Mõisasüdame suurejoonelist väljaehitamist alustas 1795 Karl August von Berg, kuid pärast tema surma müüs lesk selle Liigvalla Rehbinderitele. Kahekorruselise varaklassitsistliku raiddekooriga (kasut. peeneteralist paekivi) härrastemaja ehitas Tartu meister Johann Heinrich Walter. II korruse esindusruumid moodustavad anfilaadi. Peahooneesise väljaku külgedel paiknevad sümmeetriliselt ait ja tall-tõllakuur (18. ja 19. saj. vahetus), veidi eemal asub barokne puust valitsejamaja (18. saj.; 1909—14 elas seal Eduard Viiralt, kelle isa oli 1909—18 V. m-a valitseja). 1860 eraldati Varangust Lammasküla. 1974. a-st seisis häärber tühjana ja lagunes, praegu seda restaureeritakse. Mõisaansamblisse kuulub ka vabakujunduslik park (5,3 ha), Varangu allikajärvest (8 ha) algab Preedi jõgi.

Varangu taimekaitseala asub Väike-Maarja v-s; 76 ha. Asut. 1993 haruldaste taimeliikide ja nende kasvukohtade kaitseks. Seal kasvavad nt. lõhnav käoraamat, eesti soojumikas (mõlemad LK II), harilik käoraamat, vööthuul- ja kahkjaspunane sõrmkäpp, suur käopõll, soo-, tumepunane ja laialehine neiuvaip (kõik LK III) ning raudtarn. Kaitsealal on üle 30 allika. Allikaalal kasvab rikkalikult lõhnavat käoraamatut. Kaitsealal asuvad Varangu mõisa hooned ja park on arhitektuurimälestised. Piirkonnas on tehtud pikaajalisi hüdrogeoloogilisi ja hüdroloogilisi vaatlusi.

Vara vald asub Tartumaa kirdeosas; 333,81 km², 1958 el. (2003). Keskus Vara k-s. Paikneb ✧Ugandi lavamaal ja ✧Peipsi madalikul. Idas piirneb Peipsi järvega, kagus kulgeb piir piki ✧Emajõge. Sealsed sooalad (Varnja ja Pilka soo) kuuluvad ✧Emajõe-Suursoo KA-sse. Keressaare rabast kaevandatakse turvast. Valla metsast põhjaosa ilmestavad ✧Selgise ja Välgi mäed (mõhnastikud). Valda läbib Tartu—Kallaste mnt. Emajõe suudmes Praagal on sildumiskoht ja piiripunkt (avatud hooajaliselt). Varal on põhikool, Koosal, Varal ja Välgis rmtk. Peale Vara luteri kiriku on Välgis õigeusu Aleksander Nevski kirik (allub Moskva patriarhaadile, ehit. 1859) ja kalmistu. Riigimetsamaad haldab Vara metskond (keskus Matjama k-s). Sookalduse k-s on ✧kollase nartsissi kasvukoha KA. Suurimad tööandjad on puidutöötlemisettevõtted (OÜ Vara Saeveski, AS Vinnal, AS Oskur Puit ja Vara metskond). Meoma k-st pärineb Eduard Markus. — V. v. a-ni 1950, ennistati 11. VII 1991, hõlmab ka enne 1950. a-t olnud Kavastu v-a osi. ▸ ◧

Varbla, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Tõstamaa—Vatla mnt. ääres V. suurvoorel; 151 el. (2000). Külas on põhikool (asut. Raheste k-s 1880 algkoolina; 2002/03. õ.-a. 104 õpilast), metskonna keskus, rmtk., rahvamaja, postkontor ja hooldekodu. Laiema piirkonnana hõlmab V. ka Helmküla, kus paiknevad neogooti stiilis V. Urbanuse kirik (ehit. 1860—61, täiendatud 1898) ja kalmistu, ning Raheste k., kus on Uue-V. mõisaansambel (puust härrastemaja ehit. 19. saj. alguses). V-s on V. v-st pärit Kristjan Palusalu ja Karl Ristikivi mälestuskivi. — V. mõisa (*Werpel*) kohta on teateid a-st 1426 (*Warpell*), 1799 eraldus V-st Uue-V. mõis (praegu Raheste k.).

Varbla kihelkond hõlmas omaaegsel Läänemaal nüüdse Varbla v-a ja Tõstamaa v-st Rammuka k. ümbruse. Kuulus keskajal Saare-Lääne piiskopkonda ning Hanila khk-a; sai 1611 oma pastori, kuid oli hiljemgi mitu korda Hanilaga ühendatud; a-st 1760 moodustas ta Hanilaga kaksikkihelkonna (neil oli ühine pastor). V. k. oli Läänemaa väikseimaid ja kõrvalisimaid kihelkondi. 1883—89 siirdus suur osa Varbla elanikke õigeusku, rajati Paadrema kirik.

Varbla laidude kaitseala asub Varbla v-s; 287 ha, sellest laiud 71,3 ha. Asut. 1976 Varbla laidude ja veelindude pesitsusala kaitseks. Laidusid on üle 10 (osa on liitunud), suurim on Selglaid, kõrgeim Pihelgalaid (5 m ü. m.). Laidudel on valdavalt rannaniidud, Pihelgalaiu loodeserval kasvab kitsa ribana mets, Orikulaiul puuderühmi. Laidude pinnakate on kruusane ja kivine ning leidub rohkesti rahne.

Varbla vald asub Pärnumaa lääneosas; 313,81 km², 1045 el. (2003). Keskus Varbla k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Läänest ja lõunast piirneb Liivi lahega, rannajoont liigestavad Paatsalu ja Vaiste laht ning Sõmeri ps. Rannikumeres on rohkesti laide (Oosäär, Rootsiklaid, Kõrksaar, Varbla laiud). Valda hõlmavad valdavalt soo (Paadrema) ja metsaalad, haritavat maad on

Varbla valla elanike arv külade kaupa (2000)

Allika	23	Paadrema	34
Aruküla	81	Paatsalu	66
Haapsi	7	Piha	27
Helmküla	44	Raespa	11
Hõbesalu	17	Raheste	52
Kadaka	8	Rannaküla	9
Kanamardi	6	Rauksi	10
Kidise	12	Rädi	16
Kilgi	11	Saare	15
Koeri	—	Saulepi	12
Korju	4	Selja	9
Kulli	56	Sookalda	17
Käru	23	Tamba	7
Maade	8	Tiilima	7
Matsi	18	Tõusi	132
Mereäärse	17	Täpsi	3
Muriste	9	Vaiste	37
Mõtsu	41	Varbla	151
Mäliküla	19	Õhu	28
Nõmme	9	Ännikse	10

Vardi loometsa kaitseala

16 %. Riigimetsamaad haldab Varbla metskond. Rannikule on iseloomulikud puis- ja rannaniidud (Sõmeri ps-l) ning kadastikud (Kadaka ja Mereäärse k-s, Paatsalu lahe ümbruses ning Vaistest Matsi k-ni). On ka luiteid (*Kolga oja ja luidete KA, Õhu mäed). Valla piires on osa ✧Nehatu LKA-st ja ✧Paadrema LKA. Rannik on tuntud puhkepiirkonnana (Matsi rand), palju on puhkebaase ja -laagreid (Paatsalus, Tambas, Mereäärses, Matsirannas). Valda läbib Tõstamaa—Vatla mnt., rannikul on mitu sildumiskohta (Mereäärse, Paatsalu ja Matsi k-s). Varblas on põhikool, rahvamaja ja rmtk., Tõusi k-s on Paadremaa rahvamaja, Kulli k-s Saulepi seltsimaja ja rmtk. Peale Varbla luteri kiriku on Paadremal õigeusu Püha Kolmainu kirik (ehit. 1889) ja kalmistu. Peamised tegevusvaldkonnad on põllum. (OÜ Paadrema Piim) ja metsa töötlemine (Lankuse talu). V. v-st pärinevad Kristjan Palusalu ja Karl Ristikivi. — V. v. moodustati 1939 Paadrema, Saulepi ja Paatsalu v-st, kuulus a-ni 1950 Läänemaasse. Valla staatus ennistati 17. VI 1992. ◂ 1

Varbola kaitseala, ka Varbola vanade rannamoodustiste kaitseala, asub Märjamaa v-s; 801 ha. Asut. 1973 (laiendatud 1981) aluspõhjalist kõrgendikku ümbritsevate Balti jääpaisjärve rannamoodustiste kaitseks. Rannamoodustistel asus Põhja-Eesti suurim linnus — Varbola maalinn. Balti jääpaisjärve varasema perioodi astang on linnuse lääne- ja põhjajalamil. Linnusekaevus paljandub 3—4 m sügavusel Juuru lade. Linnusekaevu paljand on Siluri ladestu vanima, Varbola kihistu (mujal Eestis ei paljandu) stratotüüp. Abrasiooniastangust kõrgemal asub rannavall (suhteline kõrgus 4—5 m). Kõrgendiku lagi on lainjaskünklik. Kaitsealal on rohkesti rändkive.

Varbola maalinn, V. Jaanilinn, Muinas-Eesti suurim linnus, asus Raplamaal Põlli k-st 1,4 km idas Vardi—Rapla mnt. ääres. Linnust on mainitud Henriku Liivimaa kroonikas (1212 *castrum Warbole*, 1223 *castrum Warbolensis*) ja Vene kroonikais (seoses Novgorodi vürsti Mstislav Uljase sõjakäiguga 1212). V. m. asetseb aluspõhjakõrgendiku 5—6 m kõrgusel põhjaotsal. U. 2 ha suurust õue ümbritseb välisküljelt 7—10 m, siseküljelt 2—7 m kõrgune vall, mis on tekkinud palktarinditega kivimüüri varisemisel. Lõunas ja kagus on valli välisjalamil ka 10 m laiune ja 2—3 m sügavune kraav. Kaevamistel (1938—39 ja 1941—43 Eerik Laid ja Eerik Põld, 1953 Karin Mark ning 1974—89 Evald Tõnisson, Ülle Tamla ja Jüri Selirand) on läbi uuritud u. 1350 m², saadud üle 450 leiu (käsitsi tehtud ja kederkeraamikat, noole-, ammunoole- ja odaotsi, viikatitükke, nuge, ehteid jm.). Uuritud on 12 u. 5 × 6 m suurust rõhtpalkseinte ja paeplaatidest põrandaga ning nurgas olnud kerisahjuga elamuaset. Õues on loendatud u. 90 ahjuvaret. Õue keskel asus 15 m sügavune kaev. Läänevallis olnud 2,2—2,4 m laiuse väravakäigu mõlemal küljel on olnud postidega toestatud kuivmüürsein, mis osaliselt on rekonstrueeritud. Vanimad leiud pärinevad 11. saj-st, enamik leide on 12.—13. saj-st; linnust kasutati veel 14. saj. 15.—17. saj. oli linnuseõuel külakalmistu, sellest ajast on leitud u. 200 ohvrianniks peetavat münti.

Vardi jõgi, ✧Kasari jõgi.

Vardi loometsa kaitseala asub Märjamaa v-s; 181 ha. Asut. 1981 loometsakoosluste kaitseks. Kaitseala asub suure paeplatoo (pikkus 11 km, laius 4,5 km) põhjaserval. Puistute (männikute ja kuusikute) vanus on 110—180 aastat. Kaitsealal kasvab mitu haruldast liiki, sh. punane tolmpea (LK II), harilik käoraamat, tumepunane neiuvaip ja suur käopõll (kõik LK III). Palju on näsiniint (LK III). ◂

Vardja kaitseala, ka Vardja aluskivimi paljandi ja kose kaitseala, asub Saarde v-s; 4,8 ha. Asut. 1964 Halliste jõel oleva kärestikulise lõigu (Vardja kose) kaitseks. Jõe põhjas paljanduvad punakaspruunid ja rohekashallid Devoni liivakivi siledad plaadid (Edela-Eesti väheseid paljandeid).

Varesemägede maastikukaitseala asub Saarepeedi v-s; 23 ha. Asut. 1964 luvaoosi kaitseks, praegused piirid ja staatuse sai kaitseala 1998. Oos asub Tääksi—Välgita—Kehkluse ja Tänassilma ürgoru liitumiskohas, tema jalami absoluutne kõrgus on 50 m, kõrgemad tipud ulatuvad üle 75 m. Leidub mitu eeldatavalt termokarstilise tekkega sulglohku. Kaitsealal kasvavad vanad sürja- ja laane-, laiguti ka salumetsad. Lähikonnas kasvab hiiglaslik Tauri kümnapuu (LK).

Vareslaid, ✧Hiiumaa laiud.

„Varius", 1987 Tallinnas asut. teater. Sai alguse Heidi Sarapuu juhtimisel tegutsenud kooliõpilaste luulelingist, oli a-ni 1999 luuleteater, hiljem on esitanud põhil. kirjandus- ja kultuuriloolisi lavastusi („Arbujate aegu", 1987; „Sinine puri" (Marie Underist), 1996; „Tervist, härra Vilde", 1999; „Sauga" (Sigrid Undsetist), 2000). Tekstide autor, lavastaja ja teatrijuht on H. Sarapuu. Trupis on 15 näitlejat (Terje Rinne, Luule Vara, Indrek Sarapuu, Toomas Tross, Haide Männamäe jt.). A-st 2001 on teatril Rahvusrmtk. ruumides oma saal. ◂

Varnja, alevik Peipsiääre v-s, paikneb Peipsi rannikul; 262 el. (2000). Seal on rmtk., paadisadam, vanausuliste koguduse palvela (ehit. 1903), õigeusu Issanda Templisseviimise kirik (ehit. 1855, lagunemas) ja kalmistu. Tegutseb Peipsi piirivalvepiirkonna V. kordon. Alevikus elavad pms. vene vanausulised, huviväärne on nende omapärane kultuur; tegeldakse pms. köögiviljakasvatuse ja kalapüügiga. — Esmamaining 1582 (*Warnia*).

„Varrak", 1. 1919—28 Tallinnas tegutsenud kirjastus, aktsiaselts. Tartus olid „V-il" osakond ning trükikoda ja raamatukauplus. Andis välja algupärast ja tõlkeilukirjandust, koolira amatuid, teadus- ja populaarteadusteoseid (kgi 200 nimetust). Sattus 1924 makseraskustesse ja anti järelevalve alla, 1928 lõpetas kirjastustegevuse sootuks. Trükikoda müüdi A. Annukile ja tegutses sama nime all edasi. — 2. Tallinnas tegutsev kirjastus, aktsiaselts; asut. 1991. Kirjastab pms. tõlkeraamatuid, ilu- ja aimekirjandust, ärialaseid raamatuid ning teatmeteoseid (u. 150 nimetust a-s). Peatoim. a-st 1995 Krista Kaer. ◂

varrud, ristsed, lapse ristimist ja nimepanemist tähistav perekondlik pidu. Ristimistalitus (kirikus või kodus) toimus hrl. pühapäeval 2—3 nädalat pärast lapse sündi. V-deks tapeti loom ja tehti õlut. Varrulisteks olid ✧vaderid ja sugulased, uuemal ajal ka tuttavad. Tavapärane kingitus vastsündinule oli hambaraha (metallraha), mis pidi aitama kaasa tugevate hammaste kasvamisele. 19. saj. hakati kinkima hõbelusikaid jms. Msg. v-dega seostuvad ended ja maagilised talitused (eriti ristimisveega) usuti ennustavat ja mõjutavat lapse tulevikku.

Varsaallikad asuvad Tallinnas Pirita linnaosas Kosel Lasnamäe paekalda jalamil Särgava allee läh. Ligi 60 m pikkusel lõigul avanevad langeallikad toituvad

põhil. Lasnamäel Tondi rabas paelõhedesse valguvast veest. Veevaesel ajal on allikaid 2—4, veerikkal ajal kümmekond. Veerikkal ajal on koguvooluhulk 120 l/s, veevaesel ajal kuni 10 l/s. Vesi tekitab paekalda ette sälkorgu ojakese, mis suubub Tallinna lahte. LK.

Varstu, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Võru—Valga mnt ääres Mustjõe keskjooksul; 450 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 228 õpilast), kultuurikeskus, rmtk., postkontor ja apteek. Tegutseb Mõniste-Ritsiku õigeusu Ristija Johannese kirik (ehit. 1855). — Küla esmamaining 1561 (*Warste*). Aleviku areng seostub Võru metsakombinaadi töölisasulaga, mis liideti 1975 V. alevikuga.

Varstu vald asub Võrumaa edelaosas, piirneb lõunas Lätiga; 170,63 km², 1323 el. (2003). Keskus Varstu alevikus. Suurem osa vallast paikneb ✧Võru-Hargla nõos, seal on valdavad jääpaisjärvede tasandikud ja männimetsaga liivikud. Valla keskosa läbib kirde—edela-sihiline Mustjõe ürgorg, aluspõhjakivimid paljanduvad kohati Kõrgepalu ümbruses. Valla äärmine kaguosa kuulub ✧Haanja kõrgustikku. Seal ilmestab maastikku järverohke Piiriorg (✧Paganamaa). Valla piires on ✧Paganamaa MKA ja osa ✧Karula RP-st. Valda läbib Võru—Valga mnt. Peale valla keskuses olevate haridus- ja kultuuriasutuste on Krabil põhikool ja rmtk. Pähnis on Roosa metskonna keskus. Tegutsevad Mõniste—Ritsiku õigeusu Ristija Johannese kirik (Varstus) ja Roosa Jakobi kirik (Vana-Roosa k-s, ehit. 1893). Huviväärne on Sänna postijaam (ehit. 1836). Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted (Varstu Piimaühistu), Roosa metskond ja avalik sektor. — V. v. moodustati 1939, kui liideti Vana-Roosa, Vastse-Roosa ja Krabi v., ning kaotati 1950. Staatus ennistati 30. VII 1992 (ei hõlma enam Vastse-Roosa ümbrust). ▸ 1

vart, 120—170 cm pikkune, kõveraks kasvanud või painutatud puust viljapeksunui, koodi eelkäija. Oli kasutusel 18.—19. saj. Viimati kasutati v-a 20. saj. algul Lääne-Eestis ja saartel.

Vasalemma, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Keila—Haapsalu mnt. ja rdt. vahel; 867 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 171 õpilast), kunstide kool, rmtk., rahvamaja, apteek ja postkontor. Rdt-st idas on V. paemurd, lubjakivi (nn. V. marmor) kaevandamise ja töötlemisega tegeleb Nordkalk AS. ✧V. mõis asub alevikust läänes Munalaskme tee lahkmel. — Küla esmamaining „Taani hindamisraamatus". V. karjamõisa (*Wassalem*, kuulus Padise mõisa juurde) on mainitud 1716. 20. saj. alguses tekkis V. rdtj-a juurde asula, 1920. a-il suurenes see seoses nn. V. marmori kaevandamisega, ühtlasi kujunes loomännikusse rajatud V. aedlinn Tallinna-lähedaseks suvituskohaks.

Vasalemma jõgi, ülemjooksul ka Ruila jõgi, algab Kohatu k-st kirdes allikatiigist, läbib Kernu paisjärve ja Ohtu soo, suubub Laokülast lõunas Paldiski lahte; pikkus 50 km, jõgikond 403 km², vooluhulk keskm. 3—4 m³/s. Suuremad lisajõed on Munalaskme (23 km) ja Maeru oja (12 km). — Vanematel kaartidel 1452 *Wasemulsche beke*, 1627 ja 1716 *Donka flu*, 1826 *Ingo-Fluss*.

Vasalemma lubjakivimaardla asub Harjumaal Vasalemma v-s, pindala 660 ha. V. l. on kahes osas: Padise Paemurrud nr. 1 (tehnoloogiline lubjakivi) ja nr. 2 (ehituslubjakivi). Tootus kiht (tehnoloogilise lubjakivi paksus keskm. 9,1 m ja ehituslubjakivi paksus 9,3 m) on Ordoviitsiumi Oandu ja Keila lademe lubjakivi. Katendi paksus kuni 8 m. Ehituslubjakivi survetugevusmark on 400—600, külmakindlusmark 25; tehnoloogilise lubjakivi keemiline koostis: 52,9—53,3 % CaO, 0,9—1,3 % MgO ja 0,9—1,9 % lahustumatut jääki. Ehituslubjakivi kasut. killustiku valmistamiseks, tehnoloogilist lubjakivi metallurgia-, paberi- ja lubjatööstuses. Enamik varust on allpool põhjaveetaset. Kaevandamine on soovitav ilma lõhketöödeta. 2002 kaevandas Nordkalk AS 84 900 m³ ehituslubjakivi. ▾ 1

Vasalemma mõisa härrastemaja

Vastse-Kuuste Kultuurimaja

Varstu valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Metstaga	17
Varstu	450	Mutemetsa	22
Külad		Paganamaa	44
Hintsiko	42	Punsa	34
Kangsti	90	Pähni	11
Krabi	161	Raudsepa	23
Kõrgepalu	94	Soolätte	43
Laurimäe	5	Tagakolga	30
Liguri	31	Vana-Roosa	111
Lüütsepa	31	Viru	28
Matsi	86		

Vasalemma mõis (sks *Wassalem*) on Eesti mõisaarhitektuuris neogooti ehituskunsti iseloomulikemaid näiteid. Mõisa rajas Thomas von Ramm 1825 Padise mõisast eraldatud maale, 1886—1919 kuulus see Baggehufwudtidele. Härrastemaja laskis 1890—93 ehitada Eduard von Baggehufwudt. Kohalikust pae-

Varstu vald. Vasalemma vald. Asend, vapp ja lipp

kivist, nn. Vasalemma marmorist ehit. osalt 2-, osalt 3-korruselist hoonet elavdab peale rohkete astmik- ning kolmnurkfrontoonide ka kaheksatahuline sakmikrinnatisega nurgatorn. Sisekujunduses domineerivad vestibüül ning aeda avanev puittahveldisega kujundatud saal. Hoonet ümbritsev vabakujunduslik park laskub Vasalemma jõeni. Enamik kõrvalhooneid on hävinud. A-st 1922 on härrastemaja kasutusel koolimajana. ◂

Vasalemma vald asub Harjumaa läänecosas; 38,66 km², 5103 el., sh. u. 2150 Murru, Rummu ja Ämari vanglas karistust kandvat süüdimõistetut (2003). Keskus Vasalemma alevikus. Paikneb ✧Harju lavamaa läänecosas. Valda läbivad Vasalemma jõe keskjooks ning Tallinna—Keila—Haapsalu mnt. ja rdt. (elektrirongiühendus a-st 1969). Ämaris on Eesti kaitseväe lennubaas ja selle lennuväli (rajati 1945 Tallinna varulennuväljana, 1950. a-il ehitati ümber Nõuk. strateegiliseks merelennuväebaasiks). Peale valla keskuses paiknevate haridus- ja kultuuriasutuste on Ämaris venekeelne põhikool ja Rummus rmtk. Huviväärne on ✧Vasalemma mõis. Suurimad tööandjad on Murru, Rummu ja Ämari vangla. — V. v. moodustati 5. III 1992. ◂

Vasavere jõgi, Pühajõe parempoolne lisajõgi, voolab Alutagusel, pikkus 13 km, jõgikond 30 km². Algab Kurtna Suurjärvest, alamjooksul kraaviühendus Voka ja Sõtke jõega, suubub Orul. Jõgikonda ulatub nn. Vasavere vagumus, mis kujutab endast ligi 40 km pikkust ja keskm. 50 m sügavust aluspõhjakivimeisse lõikunud ja liiva-kruusasetteisse mattunud ürgorgu. Orul on suur tähtsus Kohtla-Järve veevarustuses ning liiva kaevandamisel.

vaselised, pronkstraadist spiraaltorukesed, millega kaunistati ✧sõbade, ✧vaipseelikute, ✧põllede, ✧tanude jm. rõivaste ääri. V-test valmistati kuni 5 cm laiusi mustreid. Nad olid eriti olulised 11.—14. saj. Viimati kaunistati v-tega mulgi vaipseelikuid, vöösid ja säärepaelu 19. saj. alguses.

Vaskjala—Ülemiste kanal, Pirita—Ülemiste kanal, kuulub Tallinna veevarustussüsteemi; pikkus 11 km, vooluhulk keskm. 2,5 m³/s. Algab Pirita jõel asuvast Vaskjala paisjärvest (rajatud 1971, 67 ha), suubub Ülemiste järve Mõigust põhja pool.

Vaskjõgi, ülemjooksul ka Hundimänniku jõgi, Reiu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 26 km, jõgikond 141 km². Algab Sindist idas Kõrsa raba idaservast, suubub Uulu läh. Suurim lisajõgi on Kabli oja (suubub vasakult, 15 km).

Vaskna järv asub Haanja kõrgustikul, 1 km Suurest Munamäest idas ja kagus ✧Haanja LP-s; 23,6 ha, suurim süg. 9,5 m, veepinna tase 243 m ü. m. on Eesti kõrgeimaid. Kaldajoon väga liigestunud, mitu saarekest, loodekaldani ulatub Kunnumäe (270 m) jalam. Kaldavööde valdavalt liivapõhjaline, sügavamal põhi mudane. Läbivool keskmine (vesi vahetub 2 korda aastas); sissevool Tuuljärvest, kraavidest ja allikatest, väljavool Iskna jõe kaudu Kavadi järve. Poolhuumustoiteline, elustikus palju haruldusi (vahelduvaõiene vesikuusk, LK II, kerasid moodustav rohevetikas *Aegagrophila sauteri*, haruldased plankterid jm.), peamised kalad särg, ahven ja haug.

Vasknarva (vn Sõrenets), küla Alajõe v-s, asub kohal, kus Narva jõgi Peipsist välja voolab; 69 el. (2000). Külas on piirivalvekordon, sadam, õigeusu Prohvet Eelija kirik (ehit. 19. saj. lõpus, sai II maailmasõjas tugevasti kannatada) ja väike klooster. Huviväärsed on V. linnuse varemed (linnus rajati 1349, hävis 17. ja 18. saj. vahetusel). — Asulat on esimest korda mainitud 1416 (*Serenez*). 15.—16. saj. elas V-s vadjalasi, eestlasi ja venelasi, seejärel oli V. pms. vene küla, 19. saj. II poolel asus sinna ka eestlasi. 1783 oli elanikke u. 400, 1873. a. 870.

Vastemõisa, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Viljandist 12 km loodes, hõlmab paikkonnana ka Järavere ja Vaalumäe; 462 el. (2000). Seal on rahvamaja, rmtk., postkontor ja apteek. — Esmamaining ordule kuuluva mõisana 1559 (*Nienhave*). ◂

Vastemõisa vald asub Viljandimaa loodeosas; 280,39 km², 1133 el. (2003). Keskus Vastemõisa k-s. Valla idaosa paikneb ✧Sakala kõrgustikul, seal on peamine asustus ning valdav on põllum-maastik. Läänecosa madaldub Soomaa suunas, seal on ülekaalus suured sooalad (Kuresoo, Valgeraba), mida läbivad jõed (Lemmjõgi ja Raudna). 42 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad halduvad Soomaa, Kabala ja Õisu metskond), see piirkond kuulub ✧Soomaa RP-sse (hõlmab ⅔ valla pindalast). Raudna jõest põhja pool on Balti jääpaisjärvega seonduvad Ruunaraipe luited. Vastemõisas on rahvamaja ja rmtk. ning tegutseb Kildu põhikool. Vallas tegutsevad ettevõtted on valdavalt seotud põllu- ja metsamajandusega. Soomaa RP-s on arenenud turism (mitu looduse õpperada ja telkimiskohta). Luhjassaares, Johann Kölleri kodukohas, on muuseum. — Vald a-st 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂

vastlapäev, vastlad, lihavõtte-eelse paastuaja eelpäev (47 päeva enne esimest lihavõttepühа), liikuv püha (8. veebr-st 7. märtsini), alati teisipäev. V-a toit olid seajalad, oa- või hernesupp ja vastlakuklid. Seajalakontidega tehti msg. nõudistoiminguid, millega taotleti sigade edenemist. Usuti, et pikk liulaskmine soodustab linakasvu. Üldine komme oli visata mõni hangutäis sõnnikut põllule või aeda, et sõnnik hästi mõjuks.

Vastse-Kuuste, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb 16 km Põlvast loodes Tartu mnt. ja Tartu—Petseri rdt. ääres; 525 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 167 õpilast), kultuurimaja, rmtk., postkontor ja rdtj. Tegutsevad AS V-K. Lihatööstus ja V-K. Põllum-e OÜ. — V-K. mõis eraldati Vana-Kuustest 1789 ja rajati 1758 mainitud Mustamõisa (*Mustamõis*) k. kohale. ◂

Vastse-Kuuste vald asub Põlvamaa loodeosas; 123,01 km², 1265 el. (2003). Keskus Vastse-Kuuste alevikus. Paikneb ✧Ugandi lavamaal. Maastikku ilmestavad Leevi ja Ahja jõe org (osa ✧Ahja jõe ürgoru MKA-st), kus on palju Devoni liivakivi paljandeid. Valla piires on ka ✧Akste LKA ja suur osa ✧Valgesoo MKA-st. Peale valla keskuses olevate kultuuri- ja haridusasutuste on Kiidjärvel rmtk. Valda läbivad Tartu—Põlva mnt. ja Tartu—Petseri rdt. Suurimad tööandjad on põllum- (Vastse-Kuuste Põllum-e OÜ) ja metsandusettevõtted (OÜ Maila Puit, AS Tomarex ja Kiidjärve metskond). Tuntuimaid ettevõtteid on AS Vastse-Kuuste Lihatööstus. Ahja jõe ümbrus on tuntud ka puhkepiirkonnana (Valgemetsa). —Vald kuulus a-ni 1939 Tartumaasse. 1939—50 oli umbes praegustes piirides Kiidjärve v. V-K. v-a staatus ennistati 1. XI 1990. ▾

Vastseliina, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Luhamaa mnt. ääres; 797 el. (2000). Seal on

gümnaasium (2002/03. õ.-a. 408 õpilast), muusikakool, sanatoorne internaatkool, rahvamaja, rmtk., hooldekodu, ambulatoorium, apteek ja postkontor. V. Katariina kirik (ehit. 1772, 1901 lisati ristlöövi) asub Külaoru k-s. Aleviku keskel nn. Vabaduseplatsil on Vabadussõjas ja I maailmasõjas langenute ning enamlaste terrori ohvrite mälestussammas (avati 1931, taastati 1988). — Alevik tekkis 19. saj. II poolel vallamaja juurde teeristmele. Oli 1950—59 V. raj-i keskus. ▸

Vastseliina kihelkond hõlmas Võrumaa kaguosas peale Vastseliina ka Misso v-a, Lasva v-a lõunaosa ning Põlvamaast Orava v-a. 13. saj. alguses kuulus hilisema V. k-a ala arvat. Valgatabalve khk-a, pärast 1224. a-t Tartu piiskopkonda. 1342 rajati ordu osavõtul ✧Vastseliina piiskopilinnus (nimi esialgu jumalaema auks *Frouwenborch*, hiljem *Novum castrum*, *Neuhausen* 'uus linnus'). Linnuse lähedal olid Vastseliina alevik ning piiskopi mõis. 1582—1625 (vaheaegadega) oli Vastseliina samanim. Poola staarostkonna keskus (poola *Nowogródek*). Kihelkond (kirik oli linnuse juures) oli olemas enne Vene-Liivimaa sõda, kuulus vahepeal Rõuge khk-a, taastati 1630. a-il; hilisem Vastseliina kirik ehitati 1728, nüüdne hoone valmis 1772. 19. saj. alguses tekkisid Vastseliinas vennastekogudused, 1845—48 siirdus 7,2 % rahvastikust õigeusku. Suurem osa talusid osteti päriseks 1875 (viimased 1885). Kihelkonna ala kagunurka läbib 18. saj. rajatud Riia—Pihkva kivitee, põhjaosa Valga—Pihkva rdt. (1889).

Vastseliina piiskopilinnus, 1342 Liivimaa Ordu rajatud kindlustusehitis, tellisehituspiirkonna monumentaalseimaid keskaegseid kaitserajatisi; linnuse kabel oli a-st 1354 Liivimaa olulisimaid palverännakukohti. Paikneb kunagise Tartu piiskopkonna kaguosas, Vana-Liivimaad ning Pihkvat ühendava sõja- ja kaubatee ääres, Piusa jõe ja Meeksi oja ühinemiskohas oleval neemikul. 1342—53 püstitati massiivne ristkülikulise põhiplaaniga peatorn (alusmüürid osaliselt säilinud). Järgmisena (arvat. enne 1379. a-t) rajati kolmest täisnurgi paiknevast tiivast koosnev pealinnus, mille keskel asus siseõu. Arvat. 15. saj. lõpul ehitati kirdetorn ning 16. saj. algul danskrilaadne põhjatorn ja kagunurgale ainulaadse dekooriga ümartorn (seinte ülaosas on krohvpõhjaga kaksikteravkaarsed nišid kombineeritud sõõrpetikutega). Kõrgendati kastelli ringmüüri ja palissaadi asemele rajati väiksemate tornidega *zwinger*müür. Linnust täiendati arvat. kuni Vene-Liivimaa sõjani, Põhjasõja ajast on V. p. varemeis. ▸

Vastseliina vald asub Võrumaa idaosas, valla kaguosa piirneb Venemaaga; 222,78 km², 2211 el. (2003). Keskus Vastseliina alevikus. Paikneb ✧Haanja kõrgustiku kirdeosas, kus valdab künklik moreenimaastik. Osa valla idaosast kuulub ✧Haanja LP-sse. Pinnamoodi liigestab ka Piusa jõe org, mis alguses kulgeb lääne—idasihiliselt, kuid Vana-Vastseliina k. juures suundub põhja, moodustades Eesti kõrgeimate Devoni liivakivi paljanditega sügava ürgoru (✧Piusa jõe ürgoru MKA). Kirikumäe järv ja ümbrus moodustavad ✧Kirikumäe MKA (osa jääb Misso v-a). Riigimetsamaad haldab Misso metskond. Valda läbib Tallinna—Luhamaa mnt. Peale valla keskuses asuvate kultuuri- ja haridusasutuste on Viitkal algkool ning Vana-Vastseliinas ja Loosil rmtk. Huviväärne on Külaoru k-s asuv EELK Vastseliina Katariina kirik, selle lähedal paikneb varaklassitsistlik kabel (ehit. 18. saj. IV veerandil), kuhu on maetud Liphartid. Vana-Vastseliina k-s on ✧Vastseliina piiskopilinnus ja Piiri kõrts (ehit. 19. saj. I poolel Riia—Pihkva mnt. äärde). Omanäolised on Puutli k-s asuvad õigeusu kirik ja kalmistu, mille rajasid 1930. a-il Venemaalt sinna asunud perekonnad. Küla lähedal on metsavendade mälestusmärk. Peamised tegevusvaldkonnad on põllum., metsamajandus (AS Förmann NT, AS H.A.K.S., OÜ PNK Grupp) ja teenindus. Tuntud ettevõtted on ka liiva kaevandamise ja töötlemisega tegelev OÜ Kiviliiv ning metallitöötleja OÜ Talvar TR. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. XII 1991. ▸ 1

Vastseliina valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Luhte	14
Vastseliina	797	Mutsu	7
Külad		Mäe-Kõoküla	16
Haava	13	Möldri	39
Halla	12	Ortuma	42
Heinasoo	30	Paloveere	31
Hinniala	12	Pari	9
Hinsa	38	Perametsa	20
Holsta	23	Plessi	13
Illi	50	Puutli	15
Indra	23	Raadi	2
Jeedasküla	48	Saarde	27
Juraski	49	Savioja	10
Kaagu	22	Sutte	33
Kapera	47	Tabina	33
Kerepäälse	19	Tallikeste	15
Kirikumäe	8	Tellaste	1
Kornitsa	4	Tsolli	27
Kõo	23	Vaarkali	10
Kõrve	21	Vana-Saaluse	38
Käpa	1	Vana-Vastseliina	168
Külaoru	125	Vatsa	12
Kündja	34	Viitka	148
Lindora	16	Voki	62
Loosi	72		

Vatla maalinn, ✧Karuse Linnuse linnamägi.

Vatla mõis (*Wattel*). Sealne maa kuulus 1320. a-st Padise mungakloostrile, kes vahetas selle 1402 Lihula nunnakloostri Vihterpalu valduse vastu. 16. saj. lõpul rajati eramõis, selle juurde kuulus Kiska karjamõis. Enne reduktsiooni läks V. m. Bielkede kätte, need pärandasid selle Mandelstjernadele ja nende nimel püsis mõis 1783. a-ni, 1798—1807 kuulus ta Kurselli-dele, seejärel a-ni 1831 Rosenitele. Viimased omanikud olid Maydellid (a-st 1842). Kahekorruselise varaklassitsistliku (segmentja viiluga keskrisaliit jms.) härrastemaja laskis u. 1810 ehitada Otto von Rosen.

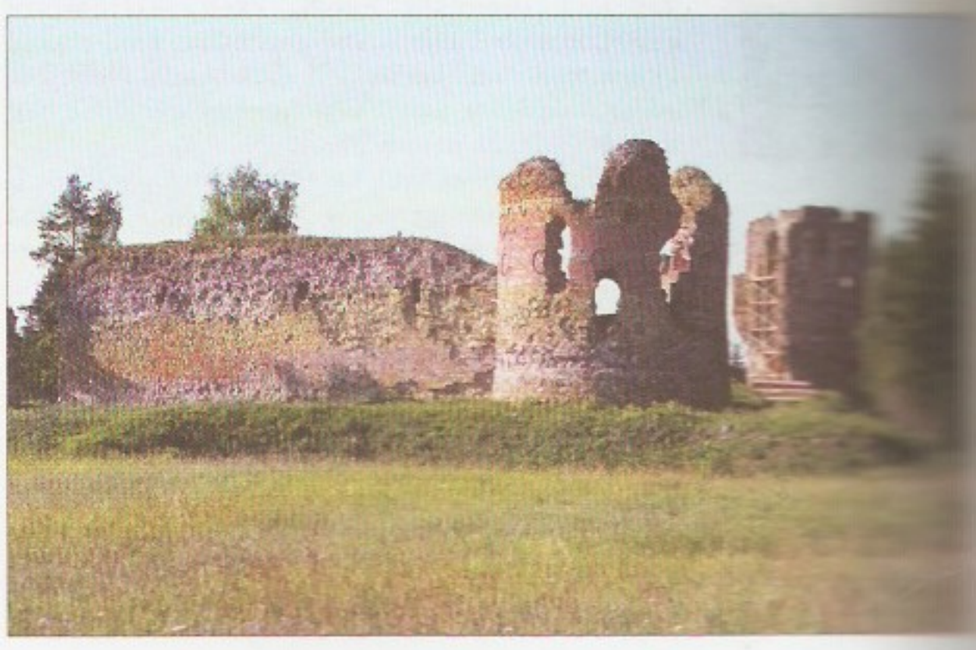

Hoones leidub klassitsistlikke kujunduselemente ja maalinguid (saalis on triumfiteemaline *grisaille*-friis). 1847 muudeti üks kunagistest suurtest mantelkorstnatest omapäraseks grotilaadseks salongiks, selle seintele maaliti eksootilised lõunamaised taimed, lilleõied ja väädid (J. Thomson). Härrastemajaesise väljaku vastasküljel on umbes samal ajal valminud kaarja põhiplaaniga tall-tõllakuur (praegu kooli spordisaal) ja ait (praegu rahvamaja), varem kulges nende vahelt sirge tee antiiktemplit meenutava magasiaidani. Ansamblisse kuulub vabaplaneeringuline park (10,8 ha). Huviväärne on ka kivikalmete ja kultuskivide rühm. A-st 1923 asub härrastemajas kool. ◂

vatt, villane või linane lühike, hrl. puusadeni ulatuv meeste pihtkuub. Eesti rahvarõivais kodunes 18. saj. lõpul ✧pikk-kuuega sarnaneva pihaosaga v., mida Kagu-Eestis, Pärnu- ja Hiiumaal kanti veel 19. saj. II poolel. V. kadus kasutuselt 19. saj. lõpul.

VAT Teater, Tallinnas tegutsev teater. 1987 asutasid TPedI näitejuhtimise eriala lõpetajad eesotsas Peeter Jalakaga VAT Tudengiteatri. See oli Eesti esimene kutseline vabatrupp. 1988 sai teatri nimeks VAT T. Juhid on olnud 1987—89 P. Jalakas ja Härmo Saarm ning a-st 1989 Aare Toikka (a-ni 1992 koos Dajan Ahmet(ov)iga). Lavastanud on ka Merle Karusoo, Rein Agur, Mart Kampus, Bengt Andersson (Rootsi), Christian Römer (Saksamaa) jmt. Näitlejatest on põhikoosseisus Tiina Rebane, Tanel Saar, Margo Teder ja Janek Sarapson, külalisena on mänginud Katariina Lauk, Tõnu Oja, Garmen Tabor jmt. näitleja. Mängitakse lastele ja täiskasvanutele, repertuaar on mitmekesine (klassikaline draama, muinasjutud, dokumentaalnäidendid, omalooming). Uue suunana on kasut. foorumteatri meetodit (aktuaalsete teemade käsitlemine publiku osavõtul). Teater teeb palju ringreisietendusi (ka välismaal), VAT T-i oma saal on Rahvusrmtk. ruumides. On osaletud mitmel rahvusv. ja Eesti teatrifestivalil ning võidetud seal auhindu. 1993—96 tehti raadios iganädalast kuuldemängusaadet „VAT muinasjutt". ◂

„Weekend Guitar Trio" [*vi:k- gita:r*], Eesti ainuke elektrikitarritrio, tegutseb a-st 1993; koosseis Robert Jürjendal, Tõnis Leemets ja Mart Soo. Kavades kõlab eelkõige ansambli liikmete looming, aga neile on kirjutanud ka teised Eesti heliloojad. „W. G. T." muusika on segu erinevatest stiilidest: minimalism, etno, džäss, vaba improvisatsioon ja *ambient*. Trio on esinenud Baltimaade, Soome, Prantsusmaa, Saksamaa, Venemaa, Šveitsi (1995 Lausanne'i rahvusv. kitarrivõistluse auhind) ja Eesti tähtsaimatel festivalidel („NYYD", „Jazzkaar", Eesti muusika päevad jt.). „W. G. T-l" on 4 heliplaati, esimene oli „Sõnastik" (*Bella Musica*, 1996) ja uusim on „Aim" (*Beg the Bug Records*, 2003).

Veere, küla Kihelkonna v-s Tagamõisa ps-l Tagalahe lääneranniku; 41 el. (2000). Seal on Saaremaa loodeosa sügavaim ja peaaegu jäävaba sadam (selle ehitas 1960—63 „Saare Kalur"). Sadam teenindab nii kalalaevu kui ka jahte, töötab piiripunkt (tolliametnik tuleb väljakutse korral). V. ümbruses kasvab jugapuud ja tuhkpihlakat. Huviväärne on Vaigu rand (15 m kõrgune murrutusastang).

Veere kaitseala, ka Kesknõmme liigikaitseala, asub Kihelkonna v-s Tagalahe lääneranniku; 33 ha. Asut. 1965 tuhkpihlaka ja jugapuu kaitseks. Kaitsealal oleva segapuistu vanus on u. 75 aastat, kuid on ka kuni 170-aastasi kuuski ja 260-aastasi tammesid. Tuhkpihlakad ja jugapuud kasvavad vahelduva kasvukohatüübiga segametsa alusmetsas; suurimad jugapuud on kuni 5 m kõrgused.

Veeriku, 1. asum Tartus Viljandi ja Ilmatsalu mnt. ning Ringtee vahel. Seal valdavad pärast II maailmasõda ehit. eramud, 1970. a-te lõpus lisandus madalhoonestusele ka 5-korruselisi korterelamuid. — 20. saj. algul kutsuti paikkonda ka V. aguliks. Ala liideti Tartu linnaga 1921. Sealses Muuli talus oli TÜ leprosoorium. — **2.** küla Valjala v-s Valjalast kirdes Laimjala mnt. ääres; 60 el. (2000). Seal asunud Sassi mõisa kohta on teateid a-st 1479. Mõis on nime saanud 15. saj. elanud Hinrik Sassi järgi.

Veeteede Amet, Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi valitsemisalas olev valitsusasutus; asut. 16. I 1990. V. A-i eelkäijaks peetakse 1918 moodust. Tuletornide ja Meremärkide Valitsust, mis tegutses 1940. a. lõpuni. Põhitegevus on rikkliku järelevalve teostamine ning seadusega ettenähtud alusel ja ulatuses rikkliku sunni kohaldamine, et tagada EV territoriaal- ja sisemerel ning laevatatavatel siseveekogudel ohutu laevaliiklus. Ametil on kaks põhilist struktuuriüksust: meresõiduohutuse ning hüdrograafia ja navigatsioonimärgistuse teenistus. Teenistustel on osakonnad, talitused, bürood ja eriotstarbeline laevastik. Peadir. on a-st 2000 Andrus Maide.

velmed, pulmaandeid, rõivaesemed, mida pruut kinkis peigmehe sugulastele ja pulmategelastele. 19. saj. olid tavapärased v-d kindad, sukad, sokid, vööd ja paelad, lähematele sugulastele (peiu isa ja ema) ka särk jm., need olid vastavalt saaja tähtsusele seotud paraja suurusega v-ekimpudeks. V-de valmistamisel abistasid pruuti külanaised. V-i jagas noorik v-evakast viimasel pulmapäeval peiukodus, mõnel pool ka oma kodus enne lahkumist. V-de vastu annetati raha, mille eest noorpaar pakkus viina. V-de jagamise komme hakkas kaduma 19. saj. lõpul.

velmevakk, pruudivakk., puulaastust painutatud kere ja kaanega vakk, milles hoiti veimi. 19. saj. oli v. kaunistatud rikkaliku põletuskirjaga, Lääne-Saaremaal lõikornamendi ja maalinguga, ainult Ida-Eesti v. oli kaunistusteta. Vanade pulmakommete hääbumisega 19. saj. lõpul kadus v. kasutuselt. ◂

Veisjärv asub 4,5 km Kärstnast edelas Sakala kõrgustiku keskosa lamedas nõos; u. 4,5 km², suurim süg. 3,5 m. Kallas madal, idas liivane, mujal turbane, põhja katab kuni 4 m paksune mudakiht. Läbivool suhteliselt nõrk (vesi vahetub 1,4 korda aastas); sissevool kraavidest ja allikatest, väljavool magistraalkraavi, mida peetakse Õhne jõe alguseks. Segatoiteline. Kaladest on arvukuselt ülekaalus särg, põhiosa saagist annavad latikas ja haug.

Weissenstein [*vaissenštain*], Paide ametlik saksakeelne nimi 13. saj-st a-ni 1917, oli 18. saj-st a-ni 1917 kasutusel ka vene k-s (Вейссенштейнъ).

Velise, küla Märjamaa v-s V. jõe keskjooksul Päärdu—Valgu mnt. ääres; 25 el. (2000). Seal on V. põllum-ühistu keskus, postkontor, õigeusu Ristija Johannese kirik (ehit. 1884) ja kalmistu. Laiema paikkonnana hõlmab V. ka Aravere, Kilgi, Veski ja Käriselja k. V. tekkis 19.

saj. lõpul, kui V. ja Nurtu jõe ühinemiskohale kujunes väike keskus (hiljem V-Alevi k.), kus olid vallamaja, kirik ja kihelkonnakool. V-st u. 4 km edelas Aravere oja kaldal paiknes V. läänilinnus (rajamise aeg teadmata, hävis Vene-Liivimaa sõjas 1560). 19. saj. ehitati samale kohale V. mõisa härrastemaja, mis pandi 1905 põlema. Huvivääršed on Sillaotsa talumuuseum ja dendropark. — V. mõisa on esmamainitud 1528 (*Velkes*), sellele kuulus ka Kilgi karjamõis (*Johannishof*). Mõisaaegset Alama suveparki tuntakse nüüdse Kilgi puhkealana. V-lt on pärit Ants Lauter. ▸

Velise jõgi, ka Päärdu jõgi, Vigala jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 72 km, jõgikond 852 km^2. Algab Kõrvemaalt Kureküla soo lääneservast, voolab Lääne-Eesti madalikul, suubub Rumba sillast alamal. Suurimad lisajõed on vasakult suubuvad Veskioja (13 km), Nurtu (36 km) ja Enge jõgi (36 km) ning Avaste oja (24 km). V. jõe ülemjooksu tuntakse ka Lihuveski, keskjooksu Valgu ja alamjooksu Kose jõena.

„Veljesto", üliõpilasselts, mille asutasid 1920 Eesti Üliõpilaste Seltsist väljaastunud liikmed. Seltsi asutamise põhjustas rahulolematus seniste üliõpilasorg-dega. „V." põhikirja kinnitas TÜ valitsus 1920. Seltsi võisid kuuluda nii mees- kui ka naisliikmed. „V." asutajaliikmed olid seotud Emakeele Seltsiga, Soome-Eesti Klubiga ja Üliõpilaste Karskusühendusega. Võeti osa Akadeemilise Põllum-e Seltsi, Akadeemilise Filosoofia Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi tööst. Peamiseks ülesandeks peeti seltsi liikmete vaimsete võimete arendamist. Selts on välja andnud koguteoseid: 1932 ilmus TÜ 300. aastapäeva puhul teos „Kultuuri ja teaduse teilt", 1940 „Võim ja vaim", 1962 „Tervitus Karl Ristikivile", 1995 „EÜS Veljesto 1920—1995". 1940 kuulus „V-sse" 178 liiget. 1940 selts suleti, tegevus jätkus Rootsis, Põhja-Ameerikas ja Kanadas. Seltsi taasasutasid 1988 loodud üliõpilasseltsi „Logos" liikmed, „V." nime kannab taas a-st 1989. 2003 oli tegevliikmeid 17.

Vellavere kaitseala, ka Vellavere Kogrejärve ja Kullamäe kaitseala, asub Konguta v-s; 4,7 ha. Asut. 1972, Kullamägi võeti kaitse alla 1964. Kullamägi kuulub Vellavere moreenkõrgendikku, temaga seondub palju muistendeid ja ta on muinsuskaitse all. Vellavere Kogrejärve (4,1 ha, keskm. süg. 2,4 m, suurim 5,5 m) kaldad on valdavalt soised.

Vellavere Külajärve kaitseala, ka Vellavere järve kaitseala, asub Konguta v-s; 7 ha. Asut. 1964 termokarstilise tekkega allikalise järve kaitseks. Vellavere järv kuulub Eesti 10 sügavaima järve hulka (4,6 ha, keskm. süg. 7 m, suurim 25 m). Järv süveneb väga järsult, kallaste ääres on õõtsikuriba.

„Wellesto", humanitaarselts, mille asutasid 26. XII 1987 Tallinnas kultuuriinimesed, kes ei kuulunud Eesti NSV Kirjanike Liitu ega EKP-sse ning kellele olid lähedased ✧„Tuulisui" ja ✧„Veljesto" ideaalid. Asutajaliikmed olid Indrek Hirv, Hasso Krull, Rein Kruus, Ülo Mattheus, Paul Mõtsküla, Ott Raun, Olev Remsu, Sergei Stadnikov, Mihkel Tiks, Haljand Udam, Udo Uibo ja Jaan Undusk. „W." aktiivsemad tegutsemisaastad olid 1988—90, kui tal oli 30—40 liiget, sh. väliseestlasi ja välismaalasi (5 riigist). Selts andis välja ajalehte „Wellesto" (toim. J. Undusk) ning samanim. koguteose (1989 Oulus, toim. Sirje Kiin), korraldas kirjandusõhtuid ja avaldas kultuuripol. manifeste.

Vene-Balti tehas, 1913—27 Tallinnas töötanud tehas, kuulus Vene-Balti Laevachitus- ja Mehaanikatehase AS-ile. Ehitas sõjalaevu ja valmistas mürsukesti. Töölisi oli 1914. a. ligi 2000, 1917. a. 7400, 1919. a. 350. Tehasele kuulusid tööliselamud, elektrijaam, veevärk, Tallinna—Kopli rdt. ja tramm. Sügisel 1917 evakueeriti valdav osa seadmeist Taganrogi. 1920. a-il tegeles V-B. t. remonditöödega, 1927 sattus ta rahalistesse raskustesse ning selle tagajärjel seadmed müüdi ja hooned läksid võlgade katteks riigile. Tehase

Velise. Sill… muuseum

haldushoonet on a-st 1936 kasutanud TTÜ ja selle eelkäijad. Vt. ka BLRT Grupp.

venekirvekultuur, hilisneoliitikumi kultuur Läänemere idaranniku aladel ja Skandinaavias (III a-tuh. ja II a-tuh. algul e. Kr.), nimet. venekujuliste silmaga kivikirveste järgi. V-i tõid kaasa lõuna poolt tulnud siirdlased, kes levisid Eestist Soome ja sealt arvat. üle Ahvenamaa Rootsi. Aja jooksul eristusid v-i kohalikud rühmad, neil kujunesid omapärased venekirveste jm. esemete tüübid, erijooni omandas ka ✧nöörkeraamika. V-i hõimud segunesid kohalike asukatega, neil oli oluline osa läänemeresoome ja balti hõimude etnogeneesis. Eesti v-st tuntakse peale väikeste kalmistute (✧Ardu neoliitiline kalmistu, ✧Sope kalmistu) ja lühiajaliste asulate ka u. 200 venekirve juhuleidu.

vene laenud, rühm eesti k-s olevaid laensõnu, mis on saadud alates 15. saj-st vene k-st, algul Ida-Eestis vene naabritelt ja linnades kaupmeestelt, hiljem vene ametnikelt, vaimulikelt, sõjaväeteenistuses olles ja kirjasõnast. Kirjakeeles on v. l-e u. 350 (lisaks rohkesti vene k-e kaudu saadud rahvusv. sõnavara), murdeis on neid mitu korda rohkem. 1

Vene-Liivimaa sõda peeti 1558—83 pms. Liivimaa alal ja selle eesmärk oli Liivimaa vallutamine; 1558—61 sõdisid Venemaa ja Liivimaa konföderatsiooni riigid, 1562—70 ja 1577—82 Venemaa ja Poola-Leedu, 1570—83 Venemaa ja Rootsi, 1575—78 Venemaa-Taani, 1563—68 Rootsi ja Poola-Leedu ning 1563—70 Rootsi ja Taani. Vene historiograafias kasut. nimetust Liivi sõda, Põhjamaades nimet. seda Põhjamaade seitsmeaastaseks sõjaks (Rootsi ja Taani sõda 1563—70) ning Põhjamaade kahekümne viie aastaseks sõjaks (Rootsi-Vene sõda 1570—95). Sõjategevust alustas Venemaa jaan. 1558 endise tatari khaani Šig-Alei juhitud rüüsteretkega, tuues ettekäändeks Tartu vaherahu rikkumise. 11. mail vallutas Vene vägi Narva, 6. juunil Vasknarva, 30. juunil Vastseliina, 18. juulil Tartu, 30. juulil Porkuni, 2. aug. Laiuse ning varsti pärast neid Rakvere ja Toolse. Tartu piiskopiriik kapituleerus. Liivimaa riigid olid välispoliitiliselt isoleeritud ning nende katsed saada Taanilt, Rootsilt, Poola-Leedult, Hansa Liidult ja Saksa keisririigilt abi ei andnud tulemusi. 1559 sõlmiti Taani vahendusel Venemaaga 6 kuuks vaherahu. Samal aastal valiti Taani-meelse Wilhelm von Fürstenbergi asemel ordumeistriks Gotthard Kettler, kes andis oma valdused Poola-Leedu kaitse alla. 1560 algas sõjategevus uuesti. 2. aug. purustas Vene vägi ✧Oomuli lahingus Liivimaa Ordu väliväe, 21. aug. alistus ordu tugevaim linnus Viljandi. Vene väe liikumise Tallinna poole peatas Paide visa vastupanu. Vene rüüsteretkede ees kaitseta jäänud eesti talupoegade seas kasvas pahameel isandate vastu. Okt. 1560 algas Lääne- ja Harjumaal talurahva ülestõus (✧1560. a. ülestõus), aga aadlikud surusid selle kiiresti maha. Veendunud olukorra lootusetuses, alistusid Liivimaa riigid kaitset lubavatele naaberriikidele. Taani kuningas võttis (tegelikult ostis) 1559 Saare-Lääne

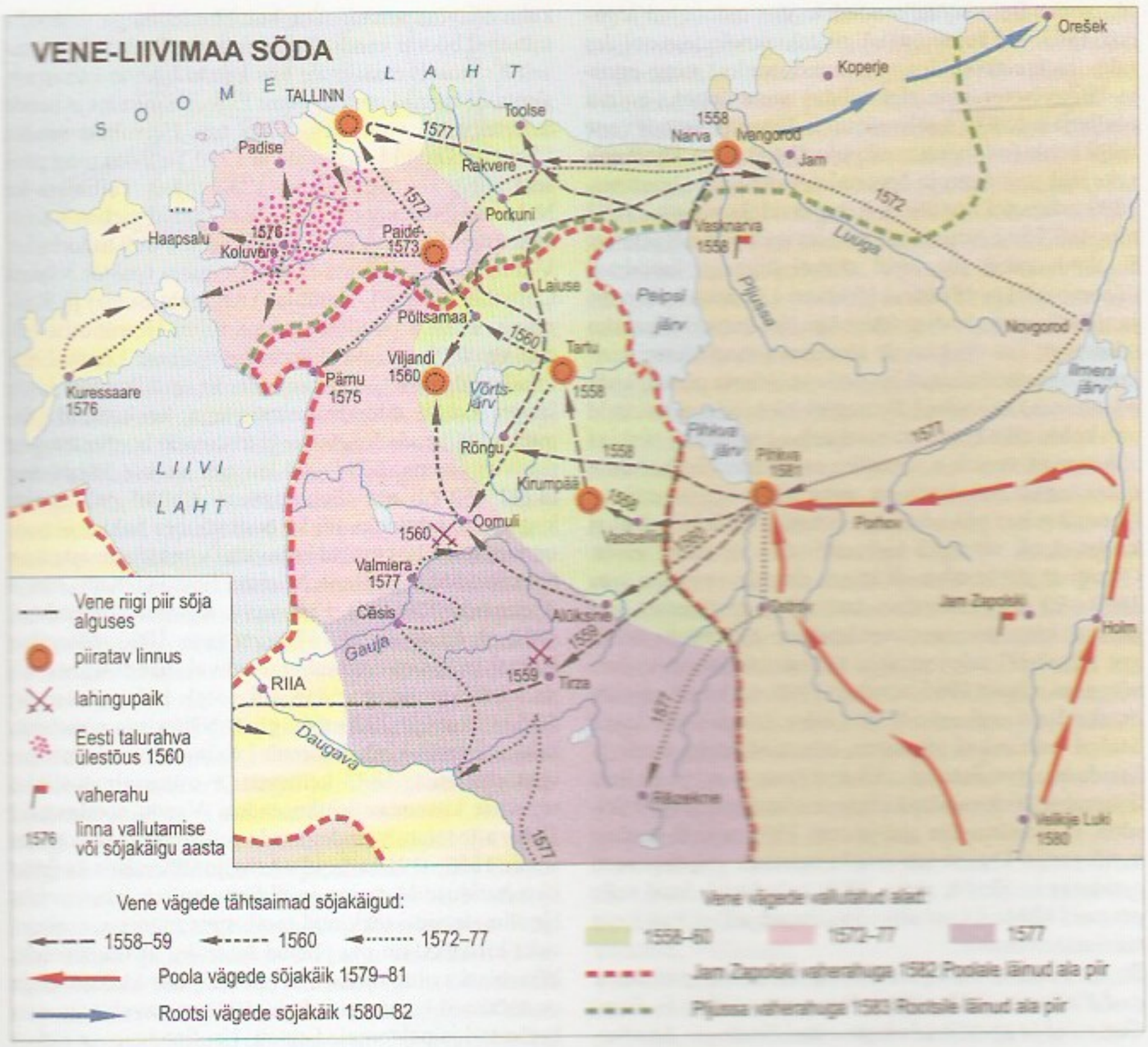

piiskopkonna Taani kaitse alla. Kuninga vend hertsog Magnus, kes sai piiskopiks ja Saaremaa enda valdusse, ostis 1560 endale ka Kuramaa piiskopkonna. Juunis 1561 alistusid Tallinn, Harju-Viru rüütelkond ja Järvamaa aadel Rootsile ning 28. nov. Liivimaa Ordu ja Riia peapiiskopkond Poola kuningale. Ainult Riia linn jäi a-ni 1581 iseseisvaks. Venemaa koondas peajõud Poola-Leedu vastu. Oma positsiooni tugevdamiseks üritas Venemaa rajada temast vasallisõltuvuses olevat marionetlikku Liivimaa kuningriiki, selle valitsejaks kutsus Ivan IV hertsog Magnuse (tema residentsiks sai Põltsamaa). 1570—71 piiras Magnus suure Vene väega Tallinna, kuid ta löödi tagasi. 1571 üritasid Poola-meelsed ohvitserid Tartus Vene võimu kukutada, kuid see ebaõnnestus. 1565 ja 1571 küüditati Tartu saksa soost kodanikud Venemaale. 1573 vallutas Vene vägi Paide, 1575 Pärnu, 1576 Lääne-Eesti mandriosa ja Haapsalu. Maad rüüstati halastamatult ja palju rahvast vangistati või tapeti. Rootslaste alluvusse jäi Eesti mandriosas ainult Tallinn. 1577 piiras Tallinna 50 000-meheline Vene vägi, kuid löödi tagasi. Linna kaitses oli tähtis osa eesti talupoegade lipkonnal, mida juhtis Ivo Schenkenberg. Suvel 1577 vallutasid venelased Poola-Leedu valduses olnud ala kuni Daugavani (v. a. Riia). Ivan IV-ga vastuollu sattunud hertsog Magnus põgenes Kuramaale ja tsaar heitis Liivimaa kuningriigi rajamise kava kõrvale. 1578 toimus sõjategevuses pööre. Poola-Rootsi ühendvägi purustas Võnnu (Cēsise) lähistel Vene väliväe, ka Eestis sai ülekaalu Rootsi. Kõik sõdivad pooled, eriti venelaste ja tatarlaste salgad, rüüstasid maad hirmsasti. Ka saksa mõisameestest ja eesti talupoegadest koosnevad lipkonnad rüüstasid külasid, tehes retki vaenlase tagalasse. Rootslased vallutasid Pontus De la Gardie juhtimisel 1580—81 Põhja-Eesti (koos Narvaga) ja Ingerimaa lääneosa. 1581 piiras Stefan Batory (a-st 1576 Poola kuningas) 5 kuud Pihkvat. 1582 sõlmis Venemaa Poolaga Jam Zapolski vaherahu ja 1583 Rootsiga Pljussa vaherahu. Eesti ala läks Rootsi, Poola-Leedu ja Taani võimu alla.

B: H. Kruus. *Vene-Liivi sõda*. Trt., 1924. ▲

venestamine, venestus, keelelis-kultuuriline assimileerimine, oli koos halduse tsentraliseerimisega Tsaari-Venemaa ja NSV Liidu sisepoliitika iseloomulikke jooni; ajalookirjanduses on kasutusel ka termin „administratiivne v." (Erik Thaden ja Toivo Raun). Eesti ajalookirjanduses nimet. venestamisajaks tavaliselt ajajärku u. 1880. a-te keskpaigast kuni 1905. a. rev-ni. V-t võib Venemaal tähelda Katariina II ajast peale, kui hakati riigi seadusandlust korrastama ja ühtlustama. Nn. lääne ääremaadest kannatasid kõige enam Leedu, Poola, Ukraina ja Valgevene. Balti kub-de erikorda riivati esimest korda nn. *asehalduskorra kehtestamisega (1783—96). Keelelise assimileerimise märgid ilmnesid 1830. a-il, kui hakati rakendama haridusminister Sergei Uvarovi arendatud nn. ametliku rahvusluse teooriat ning Balti haridussüsteemis püüti suurendada vene k-e osatähtsust. 1840. a-il hakkasid slavofiilid (Juri Samarin jt.) taotlema Baltimaade põlisrahvuste assimileerimist vene k-e ja õigeusu levitamise abil. 1860. a-st nõudis Vene natsionalistlik ajakirjandus Balti kub-de ühtsustamist, valitsus hakkas seda ellu viima pärast Aleksander III trooniletulekut (1881). Eesti alal sai v. täie hoo 1885, kui Eestimaa kuberneriks määrati Sergei Šahhovskoi ja Liivimaa kuberneriks kindral Mihhail Zinovjev. 1885 hakati kohaliku võimu ja valitsusasutuste vahelises asjaajamises saksa k-e asemel kasutama vene k-t, 1888—89 ühtlustati kohalik (seisuslik) politsei- ja kohtusüsteem ülevenemaalisega. Kavandatud omavalitsusreform jäi siiski teostamata, sest Vene valitsusringkondades polnud

üksmeelt. Balti rüütelkondadele jäid mõningad õigused. 1885—87 kehtestati kõigis saksakeelsetes koolides (alg- ja kreiskoolides, gümnaasiumides) ning eesti- ja lätikeelsetes maa-algkoolides vene õppek., piirati oluliselt kohalike koolivalitsuste õigusi ja asutati vene tüüpi koole (ministeeriumikoole, linnakoole). Emakeelseks jäid usuõpetus ja õpetamine vallakooli algastmes. 1889 määrati Tartu ülikooli õppekeeleks vene k., 1893 nimetati Tartu Jurjeviks. Püüti levitada vene õigeusku, S. Šahhovskoi algatusel ehitati õigeusu katedraal (Toompeale) ja ✧Pühtitsa klooster. Liivimaa kuberneri ja rüütelkonna vahel puhkes äge tüli kunagi õigeusku siirdunud, ent väidetavalt seadusevastaselt luteri kirikusse tagasipöördunud eestlaste ja lätlaste pärast, keda oli kümneid tuhandeid. Peaaegu kõik Liivimaa pastorid anti kohtu alla. Eestlaste emakeelne kirjaoskus siiski ei vähenenud, vene k-e tundmine soodustas kõrghariduse omandamist Peterburis jm. ning pääsu riigiameteisse. Et emakeelset trükisõna ega omaalgatuslikke seltse ei keelatud, oli võimalik kultuurilisele v-le vastu seista. Olgugi et järelevalve oli karm, elavnes eestlaste seas 1880—90 seltsiliikumine, anti välja omakeelset kirjandust ning suurenes eestikeelsete ajalehtede trükiarv. Nikolai II valitsemisajal venestussurve mõnevõrra nõrgenes, pärast 1905. a. rev-i (1906. a.) lubati asutada emakeelseid erakoole. NSV Liidus hakati 1937 Jossif Stalini juhtimisel teostama etnotsiidi ning keelt ja hariduselu puudutavat väikerahvaste v-se poliitikat, liiduvabariikides säilisid siiski emakeelne kool ja trükisõna. II maailmasõja ajal ja eriti 1950. a-te II poolest v. nõrgenes. Uus venestamiskampaania, mis tugevasti puudutas ka Eestit, algas 1970. a-te lõpul, kuid selle peatasid Mihhail Gorbatšovi reformid ja lõplikult Eesti taasiseseisvumine.

B: E. Thaden. *Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855—1914*. Princeton, 1981; E. Sarv. *Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis*. — Akadeemia, 1997, 2, 3, 4; *Venestamine Eestis 1880—1917*. Dokumente ja materjale. [Koost. T. Karjahärm.] Tln., 1997; E. Jansen, R. Ruutsoo. *Venestamine Eestis*. — Eesti rahvaste raamat. Tln., 1999.

Vene Tehnika Ühingu Eestimaa osakond, eesti ja vene rahvusest inseneride, tehnikateadlaste, tehnikute, rdt-ametnike jt. tehnikaala töötajate ühing, asutati 1880 Tallinnas. 1881 moodustati osakonna juurde eesti sektsioon. Tegevus piirdus pms. Eestimaa kub-u tööstuse kohta statistiliste andmete kogumisega ja tehniliste teadmiste levitamiseks populaarsete loengute korraldamisega. 1917 V. T. Ü. E. o-a tegevus soikus.

„Vennaskond", punkansambel, mille 1984 asutasid vokalist Tõnu Trubetsky ja kitarrist Teet Tibar. Algaastatel oli ansamblil tegemist KGB-ga, teatava õõnestava huumoriga pani „V." oma 3. albumi nimeks „Usk. Lootus. Armastus". Paljud „V-a" laulud (sh. „Insener Garini hüperboloid", „Pille-Riin", „Õhtud Moskva lähistel") on juhtinud Eesti muusika edetabelit. Bänd on andnud regulaarselt kontserte Soomes (sh. ühe peaesinejana festivalil „Ruisrock", 1997). 1996 võitis „V." Rumeenias Bukarestis toimunud kontserdil „Rock-Pop à l'Est" *Média Radio France Internationale*'i *grand prix*' kui parim Ida-Euroopa bänd. „V." on andnud kontserte New Yorgis (1999), Rootsis, Lätis jm. ning olnud peaesineja Saksamaal Peines toimunud punkfestivalil (2000). Ansambel on välja andnud 15 helikandjat (uusim „Subway", 2003), „V-a" laule on ilmunud ka väliskogumikel, laulude tekste on välja antud luuleraamatuina. T. Trubetsky on teinud „V-st" 2 filmi: „Vennaskond. Millennium" (1998) ja „Ma armastan Ameerikat" (2001).

vennastekogudus, usuline äratusliikumine ja EELK raames tegutsev usuühing. V-liikumine sai alguse 13. VIII 1727 Saksamaal Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi mõisas Herrnhutis (sellest rööpnimi hernhuutlus), kuhu oli põgenenud rühm katoliku kirikuga vastuollu sattunud böömi vendi. Järgides soovi kuulutada Jeesuselt Kristuselt maailmale usu kaudu tulevat vabastust, alustasid vennad oma tegevust Euroopa maades ja nende meretagustes valdustes. 1729 tuli Herrnhuti saadik Christian David Liivimaale ja 1730 Tallinna ning pani seal aluse v-e tegevusele. 1736 viibis Tallinnas ka N. L. von Zinzendorf. Ta lõi head suhted pietismimeelsete vaimulikega ja toetas eestikeelse Piibli trükkimist. V-d tekkisid ka Lõuna-Eestis Urvastes (pastor Johann Christian Quandt), Kambjas (Albrecht Sutor) ja Kriimanis, kuhu asus töötegijatena rühm Herrnhutist tulnud vendi. Sealt levis liikumine teistesse Lõuna-Eesti kihelkondadesse ja Saaremaale. Et usuliikumise levik langes kokku talurahvarahutustega, keelustasid võimud 1743 nende tegevuse. Karistustest hoolimata v-te tegevus jätkus, 1744—64 oli nn. vaikse käigu aeg (1743—50 oli nn. sõelumisaeg). Ehitati palvemaju, koguduste juhtideks sai ka eestlasi, kes hakkasid soetama eestikeelset usulist kirjavara (v-te kirjameestest on tuntuimad Mango Hans, Michael Ignatius, Kulli Jüri ja Aleksander Raudjal). 1763 sai v. tegutsemisvabaduse. 1818 oli Eesti v-l 21 757 liiget ja u. 1000 töötegijat. Hakati trükkima vaimulikku rahvakirjandust; see oli nn. eelärkamisaeg. 1854 oli v-tel 165 palvemaja, 50 531 liiget ja 2976 töötegijat. Nähes v-s võistlejat, hakkas luterlik kirik, iseäranis Liivimaal, vendade tegevust ahistama. 1832 kehtestati v-e omaalgatuslikku tegevust kitsendav kirikuseadus. Vaenu soodustasid 1840. a-te talurahvarahutused, mille juhtide seas oli ka vendi. 1853—1918 aitasid v-te mõju vähendada ka ilmaliku hariduse levimine ja üldine usuline jahenemine. Hoolimata ajuti tekkinud taotlustest muuta v. iseseisvaks kirikuks, on see jäänud luterliku kiriku siseseks liikumiseks ning olnud elavam seal, kus kirikuõpetaja on töötanud koos vendadega. 1948 v-e avalik tegevus keelustati ja palvemajad suleti. Usuline tegevus jätkus salaja, pietistlikult ja hernhuutlikult meelestatud kodud olid endiselt kirikutöötegijate taimelavad. 1990 Eesti Evangeelse V-e (a-ni 2002 oli peavanem Osvald Reier, seejärel on peavanema kt. Eenok Haamer) tegevus legaliseeriti EELK raames end. põhikirja alusel.

B: J. Dunkel. *Herrnhuti Evangeelse Vennaste Koguduse kahesaja aasta tegevuse ülevaade 1729—1929*. Tln., 1929; V. Ilja. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730—1743*. Helsinki, 1995; V. Ilja. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744—1764*. Tln., 2000; V. Ilja. *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729—1750*. Tln., 2002.

Verevi järv, ka Elva Suurjärv, asub Elvas linna loodepiiril; 12,6 ha, suurim süg. 11 m. Kallas on kagus ujula juures liivane, mujal mudane või turbane,

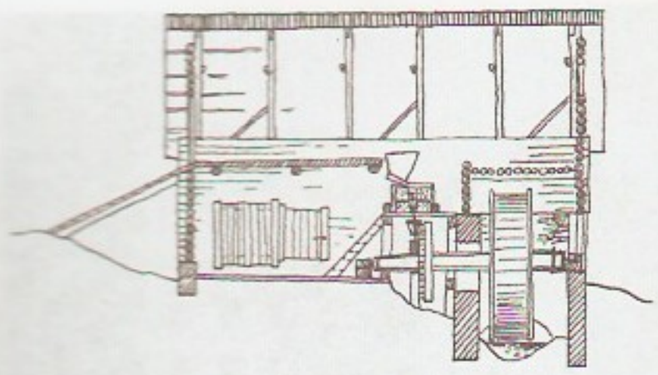

põhja katab kuni 9 m paksune mudakiht. Läbivool nõrk; sissevool paarist kraavist ja allikaist, väljavool magistraalkraavi kaudu, mis on Kavilda (Soova) jõe ja kogu Kavilda (Soova) ürgoru alguseks. Liigtoiteline; peamised kalad on särg, ahven, roosärg ja haug.

Vergi, küla Vihula v-s ✧Lahemaa RP-s, 2 km Altjast loodes; 104 el. (2000). Seal on sadam, piirivalvekordon, rmtk., postipunkt ja tuletorn (ehit. 1936). V. sadam on Viru ranna külastatavaimaid jahisadamaid (süvis kuni 3,5 m), 1936 rajatud kai pikkus on üle 60 m; 30 paadikohta. V. saare (nüüd V. neem) sadamapaika ühendab maandriga kivitamm. — V-t on esmamainitud 1309 (*Ferckis*), 1462 oli V. kohal rootslaste talu; küla on olemas a-st 1555 (*Wirkes*). Sadamakoha kohta on teateid a-st 1582 (*Hafen Werx*), seda on varem nimet. ka Kaup(a)saareks. Keskajal ja hiljemgi oli V. rannakaubanduskeskus ja purjekaehituskoht.

Vergi poolsaar asub Põhja-Eestis Võsu ja Altja vahel, kiilgneb läänes Käsmu lahega, kirdes ja idas Soome lahe avaosaga. Rannikut liigestavad Lobi, Natturi ja Pedassaare ps., Vergi neem ning Koolimäe ja Vergi laht. Põhja- ja idarannikul on palju väikesaari (Looduse ehk Älvi saar, 5,5 ha; Pihusaar, 1,6 ha). Poolsaare siseosa katab mets, rannakülad (Lobi, Lahe, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea) on ✧Lahemaa RP huviväärsusi.

Verhuulitsa liigikaitseala asub Värska v-s; 20 ha. Asut. 1989 Värska oja (Mustjõe) lammil kasvavate harulduste taimede kaitseks. Seal kasvavad nt. harilik käokuld, kõpulistest Russowi ja balti sõrmkäpp (kõik LK II), soonevaip ja harilik käoraamat (mõlemad LK III).

Verijärv asub Võrust 3,5 km kagus Haanja kõrgustiku põhjaserval järsuveerulises ürgorus; u. 20 ha, suurim süg. u. 20 m, 90 m ü. m. Põhi kalda lähedal liivane või kruusane, sügavamal mudane. Vesi vahetub aastas 6,3 korda, sisse voolab 3 oja, väljavool Koreli (Kirepi) oja kaudu Võhandu jõkke. Kesktoiteline. Kalastik rikkalik, peamised kalad särg, ahven, latikas, haug ja viidikas. Asub V-e MKA-l.

Verijärve maastikukaitseala asub Võru v-s; 78 ha. Asut. 1962 (praegused piirid ja staatuse sai 2000), et kaitsta järsuveerulist ürgorgu ja Verijärve. Ürgorg koos järvega on u. 40 m sügavune ja eriti järsk (kuni 35°) põhjakaldal. Järve põhjaosa ümbritsevad parkmetsad, põhja- ja loodekalda männid on 120—140-aastased. Lõunakaldal asub Erastsaare mägi (kõrgus 115 m). Kaitsealal kasvab palu-karukella (LK III). Paikkond on tuntud rahvapidustuste koht.

Veriora, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartu—Petseri rdt. ja Võru—Räpina mnt. ristmikul; 566 el. (2000). Seal on rmtk., postkontor, apteek ja rdtj. Rdtj-s on küüditatute mälestuskivi. Laiema piirkonnana hõlmab V. ka Viluste k., kus on põhikool (2002/03. õ.-a. 191 õpilast) ja V. rahvamaja. — Alevikust lõunas asuvat Viluste k. on esimest korda mainitud 16. saj. V. mõis (*Paulenhof*), mis asus V-st 3 km lõunas, sai omaette mõisaks 1828. V. alevik tekkis 1930. a-il pärast rdt. valmimist rdtj-a ümbrusesse.

Veriora vald asub Põlvamaa kaguosas; 200,42 km², 3680 el. (2003). Keskus Veriora alevikus. Paikneb ✧Palumaal. Valla lääneosa ilmestab Võhandu jõe ürgorg koos rohkete Devoni liivakivi paljanditega (✧Võhandu jõe ürgoru KA). Valla metsane ja soine ning mitme järvega (Valg- ja Mustjärv) lõunaosa asub ✧Meenikunno MKA-l. Koolma järvest põhjas on ✧Koolma KA. Valla piires on ka ✧Ilumetsa ürgmetsa KA. Valda läbivad Tartu—Petseri rdt. ja Võru—Räpina mnt. Vilustes on põhikool ja Veriora rahvamaja, Veriora rmtk. Leevil töötavad algkool, rahvamaja, rmtk. ja internaatkool. Nohipalos asub Ilumetsa metskonna keskus. Leevi k-s on Timmo õigeusu kirikule kuulunud kalmistu. Leevi k-st edelas, Võhandu jõe ääres langes 28. IX 1978 August Sabbe, Eesti viimane metsavend (mälestuskivi). Suurimad tööandjad on puidu töötlemise ja varumise (AS Astel, OÜ Tani Mets, OÜ Hobbiton) ning põllum-ettevõtted (Haameri talu). — A-ni 1950 oli V. v. Võrumaa piires. Nüüdispiirid sai hilisem Veriora kn. 1968. Staatus ennistati 4. VI 1992. ◂ 1

Wermo, AS Wermo, Võrus asuv mööblitootmisettevõte; asut. 1947 Võru Metsakaubanduslaona, oli a-st 1950 Võru Mööblivabrik, praegune nimi a-st 1990. Erastatud 1995. Peaaegu kogu W. aktsiakapital (4,4 mln. kr.) kuulub eraaktsionäridele Neinar Selile, Veljo Ipitsale ja Richard Mutsole. W. kahes allüksuses — Võru Mööblivabrikus ja Antsla Mööblivabrikus — oli käive 2002. a. 133 mln. ja kasum 4,7 mln. kr.; töötajaid 370. Rohkem kui 80 % toodangust veetakse välja Soome, Saksamaale, Prantsusmaale, Rootsi, USA-sse, Suurbritanniasse, Belgiasse jm.

Werro, Võru ametlik saksakeelne nimi 18. saj-st a-ni 1917, oli kasutusel ka vene k-s (Beppo). W-st tuleneb ka Võru lätipärane nimi Verava.

Wesenberg, Rakvere ametlik saksakeelne nimi 13. saj-st a-ni 1917. Oli 18. saj-st a-ni 1917 kasutusel ka vene k-s (Везенбергъ).

Vesiloo, ✧Vilsandi.

Vesitükimaa kaitseala, ka Vesitükimaa laidude kaitseala, asub Torgu v-s; 10,8 ha. Asut. 1971 Sõrve ps-e tipu, temast lõunas paiknevate laidude ning ümbritseva mereala kaitseks. Kaitseala on oluline veelindude pesitsus- ja rändepeatuspaik. Seal on pika aja jooksul tehtud geoloogilisi vaatlusi. Laide katab taimkate ainult osaliselt, tihti on nad üle ujutatud; neil on hallhüljeste (LK II) lesila. ◂

veski, mehaanilisel jõul töötav teravilja jm. jahvatamise seade, lähtunud käsikivist. Esimene teade vesiv. kohta pärineb Eestis 13. saj. keskelt, tuuliku kohta 14. saj. algupoolelt. V. põhiosa on kaks pealistikku asetsevat kettakujulist soonilise sisepinnaga v-kivi, mille keskel on ümmargune (kivi)silm. Silmadest käib püsti läbi tugev raudvarb, mis on kinnitatud ülemise kivi külge ja toetub all pakule. Pakku üles-alla nihutades saab reguleerida kivide vahet. Raudvarva küljes on hammaspulkadega värten, mida veab ringi võlli küljes olev suur hammasratas, pannes ülemise kivi pöörlema. Vesiv. võll on ühendatud vesirattaga, tuuliku võll tiibadega. Jahvatatav vili valgub lehtrikujulise kolu kaudu ülemise kivi silma. V-kivid paiknevad ümmarguse laudhõrre sees, kust jahu langeb läbi toru v-kojas asuvasse jahukirstu ja sealt jahukotti. 1860. a-il hakati Eestis ehitama auruv-eid, mistõttu algul vähenes vesiv-te, sajandi lõpul ka tuulev-te arv. Nüüdisajani on säilinud vaid vähesed vanad v-d, pms. ehitusmälestistena. ◂

Veskijärv, ka Tamra järv, Nõva järvede suurim veekogu; 1,92 km², suurim süg. 3 m. Eraldunud merest u. 4500 aastat tagasi. Järve ümbritsevad loode ja põhja poolt luited, mujalt raba ja soostunud alad. Kaldavõõndi põhi valdavalt liivane või turbane, sügavamal mudane. Läbivool keskmine (vesi vahetub 2 korda aastas); sissevool Hindaste järvest Tulimurru jõe ja Tänavjärvest kraavi kaudu, väljavool Veskijõe (pikkus koos ülemjooksuks loetava Tulimurru jõega 12 km) kaudu Keibu lahte. Segatoiteline. Peamised kalad ahven, latikas, särg, roosärg ja haug. LK.

Veskijärve kaitseala asub Nõva v-s; 216 ha. Asut. 1964 järve ja tema elustiku kaitseks. Veskijärv paikneb Keibu lahest 6 km kaugusel ja on temast Litoriinamere taandumisel eraldunud. Veepinna absoluutne kõrgus on 16 m; kaldaalad on tasased ja enamasti soostunud.

Veskilais on üks Hiiumaa Kõrgessaare rannikujärvi, asub merest u. 1 km kaugusel; 20—35 ha, süg. u. 1 m. Kaldad on madalad ja roogu kasvanud, põhi savine või kivine. Kollane kare vesi on põhjani läbipaistev. Veevahetus keskmine. Segatoiteline. Planktonivaene, kuid suurtaimerikas, peamised kalad haug ja ahven.

Veski looduskaitseala asub Kõlleste v-s; 63 ha. Asut. 2001 must-toonekure (LK I) püsielupaiga kaitseks. Kaitsealal kasvav loodusmets on paiguti ürgmetsailmeline

vest, meeste käisteta sirgelõikeline pihakate, mida hrl. kanti teiste rõivaste, nt. ✧pikk-kuue ja ✧vati all. Eesti rahvarõivais sai v. tuntuks 19. saj. algupoolel, teda kanti pms. Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel. V. õmmeldi kas ülerõivaga samast riidest või kooti selleks eri värvi, sageli triibuline või ruuduline villane või puuvillane v-iriie. V. oli enamasti kahe nööbireaga, varasem kurguni nööbitav, hilisem pööratud hõlmanurkadega.

Westholmi Gümnaasium, Jakob Westholmi Gümnaasium, asub Tallinnas, asut. 1898 poeglaste eraalgkoolina (juhataja Juhan Umblia). 1905—35 oli kooli dir. (a-st 1907 ühtlasi omanik) Jakob Westholm. Esimene koolimaja (arh. Karl Jürgenson) valmis 1913. Olnud 1915—17 erakeskkool, 1917—20 ja 1938—40 eragümnaasium, 1920—23 erareaalgümnaasium, 1923—38 erahumanitaargümnaasium, 1940—41 Tallinna 7. Keskkool, 1942—44 W. G., 1944—46 Tallinna 22. Mittetäielik Keskkool, 1946—89 Tallinna 22. Keskkool, 1989—96 Tallinna Jakob Westholmi Keskkool, a-st 1996 taas W. G. Pärast omaniku surma (1935) loodi sihtasutus „Jakob Westholmi poeglaste erahumanitaargümnaasium", mis pidas kooli ülal, korraldas õppe- ja kasvatustööd ja algatas Kevade t-l uue koolimaja ehitamise. Hoone valmis 1940 (arh. Herbert Johanson, Artur Jürvetson). Samal aastal kool riigistati. 1954. a-st on ta segakool. A-st 1964 on õpetatud süvendatult muusikat (a-st 1999 ainult põhikooliklassides), a-st 1998 õpetatakse süvendatult inglise keelt, gümnaasiumis on humanitaar- ja reaalklassid. Koolil on oma sümboolika, 1950.—60. a-il ilmus almanahh „Kevade", 1996—2000 ajaleht „West-Post". Tuntud vilistlasi: Jaak Allik, Aleksander Aspel, Siim Kallas, Jaan Kross, Fred Kudu, Arne Oit, Rudolf Põldmäe, Henno Rajandi, Katrin Saks, Henno Sepmann, Heinz Valk. Dir-id: Elmar Etverk (1935 ja 1937—42), Einar Vapper (1964—71), Virve Sooväli (1971—80); a-st 1994 on dir. Kalle Niinas. 2002/03. õ.-a. oli koolis 62 õpetajat ja 985 õpilast.

B: *Per aspera ad astra: Jakob Westholm ja tema kool*, I osa Toronto, 1985, II osa Toronto, Tln., 1992, ja III osa, Toronto, Tln., 1999. ▸

„Vesti Dnja", Riias ilmunud Baltimaade päevalehe „Segodnja" Tallinna lisa. Ilmus 1926—40. Oli riigitruu leht, lähtus tsentristlikelt positsioonidelt ning püüdis koondada enda taha kogu venekeelset elanikkonda. Peatoim. oli Aleksandr Schulz.

„Vesti", a-ni 2003 „Vesti Nedelja Pljus", nädalaleht, ilmub a-st 1997. Kuulub meediagruppi Vesti, peatoim. a-st 2003 Vitali Belobrovtsev. Interneti-väljaanne http://www.vesti.ee/. Trükiarv 2002. a. 20 000. ▸

Vetepere, küla Albu v-s, ulatub läänes Jägala ja põhjas Ambla jõeni ning hõlmab ka Kakerdaja rabast Tartussaare järvedeni ulatuva piirkonna, kus kaugematel soosaartel on Kõrvenurga, Napu, Sigapusma jmt. talukoht; 45 el. (2000). V-s on sündinud A. H. Tammsaare, seal on kirjaniku muuseum. Külastajaid teenindavad Simisalu matkakodu (2 km Tammsaarest edelas) ja Rummusaare puhkebaas (5 km loodes). Põline V.

Videvik

chk Tammsaare tamm on LK (ümbermõõt 392 cm, 0,7 m kõrguselt). — Oli algselt Karuvõhma k. (*Corgewames*, 1507), nüüdisnime sai V. mõis 1570. a-il mõisa omaniku J. G. Wedtbergi järgi; ühines 1694 Albu mõisaga, 1782 on mainitud V. chk Uue-Albu karjamõisa.

Veterinaar- ja Toiduamet, lüh. VTA, Põllumajandusmin-i valitsemisalas olev valitsusasutus; asutati 2000, kui reorganiseeriti Veterinaar- ja Toiduinspektsioon. VTA tegevuse eesmärk on tagada tarbijatele ohutu, tervisliku ja kvaliteetse toidutoorme ning toidu tootmine, ära hoida loomade nakkushaigusi, kaitsta inimest loomadega ühiste ja loomade kaudu levivate haiguste eest ning tagada põllum-loomade jõudlusvõime ja geneetilise väärtuse suurendamine ning geenifondi säilimine. VTA-l on keskasutus ja 15 maakondlikku veterinaarkeskust ning VTA Piiriteenistus. Peadir-i kt. on a-st 2002 Ago Pärtel.

Vetiku allikate kaitseala asub Vinni v-s; 3 ha. Vetiku Söeoru ehk Vanajärve allikad võeti veesäilitusalana kaitse alla 1978. Allikad asuvad rühmiti aluspõhjalise oru alguses, neist moodustuvas ojas ja allpool Vanajärvenim. paisjärve põhjas. Allikate suurim koguvooluhulk ulatub mitmesaja, väikseim mõnekümne liitrini sekundis. Paisjärve on kasvanud roostik, rohkesti on veelinde.

„Videvik", Tallinnas a-st 1990 ilmuv eakate ja vaegurite nädalaleht. Käsitleb pms. sotsiaalprobleeme. Toim. a-st 1990 Ants Tamme. Interneti-väljaanne http://www.videvik.ee/ (a-st 1999). ▲

Wiegandi masinatehas [*vi:g-*], 1873—1920 Tallinnas töötanud tehas. Eelkäija oli Rakveres 1859 asut. F. Wiegandi vasksepatöökoda, mis toodi 1861 Tallinna ning kujundati 1873 masinatehaseks. Tehases toodeti viinavabrikute seadmeid, aurukatlaid ja -masinaid, saekaatreid, põllutöömasinaid, turbapresse, naftamootoreid jms. Töölisi oli 1913. a. 450. I maailmasõja ajal täitis W. m. riiklikke sõjatellimusi, 1918 jäi tehas tellimuste puudumise tõttu seisma, 1920 ostis selle as. „Ilmarine".

Vigala jõgi, ka Konuvere jõgi, Kasari jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 95 km, jõgikond 1580 km², vooluhulk keskm. 14,3 m³/s. Algab Keava raba põhjaservast, voolab läbi Rapla, möödub Kuusikust, suubub Käntu raba läh. Suurimad lisajõed on paremalt suubuv Kodila jõgi (26 km) ning vasakult suubuvad Kuusiku (24 km) ja Velise jõgi (72 km) ning Karvoja (19 km) ja Ahtama oja (17 km). V. j-e on käsitletud ka Kasari peajõena (pikkus siis ligi 120 km). ▸

Vigala kihelkond (sks *Fickel*) hõlmas ajaloolisel Läänemaal ligikaudu nüüdse Vigala v-a ja Velise piirkonna Märjamaa v-st. Moodustas 13. saj. alguses koos Kullamaa ja Märjamaaga ühise muinaskihelkonna (nimi pole teada). 1234 läks Vigala Saare-Lääne piiskopkonda ning enamik maad läänistati 13. saj. Uexküllidele, kellele kuulusid Vigala ja Velise vasallilinnus. Arvat. 13.

Westholmi Gümnaasium

„Videvik".

Beer

„Vesti".

Vigala vald ja vapp

Vigala vallas arv külade

Araste
Avaste
Jädivere
Kausi
Kesu
Kivi-Vigala
Kojastu
Konnapere
Kurevere
Leibre
Läti
Manni
Naravere
Oese
Ojapere
Palase
Paljasmaa
Pallika
Päärdu
Rääski
Sääla
Tiduvere
Tõnumaa
Vaguja
Vanamõisa
Vana-Vigala
Vängla

saj-st pärineb Vigala kirikukhk., 14. saj. algusest Vigala Maarja kirik (Kivi-Vigalas). Preestri kohta on teateid a-st 1339, samast aastast arvestab enda olemasolu ka EELK Vigala kogudus. Juba enne Vene-Liivimaa sõda oli V. k-a ala linakasvatuspiirkond. Pärast 1710.—11. a. katku tuli kihelkonda uusasukaid (pms. Tartumaalt). 19. saj. alguses tekkis Vigalas villakraaside kodutööndus. Lina kokkuostukohana sai tuntuks nn. Poti laat, aastakümneid peeti seda sügiseti Poti kõrtsi juures (2 km Kivi-Vigalast kagus), pärast 1938. a-t Vana-Vigalas. Talusid osteti viljakama pinnase tõttu päriseks varem kui mujal Läänemaal (1880 oli Vigalas ostetud 23,3 % talusid). Vigalas (eriti Velisel) võeti aktiivselt osa 1905. a. rev-st.

Vigala Maarja kirik asub Kivi-Vigalas. Esimest korda on kirikut mainitud 1339 seoses Vigala preestervenna

Johannesega. Kiriku rajajateks peetakse Uexküllide perekonda. Algkavatise moodustas nelinurkne koor, millele lisandus kaks korda pikem ühelööviline pikihoone. Koori põhjakülje käärkamber ehitati arvat. 17. saj. 1843—45 pikendati pikihoonet ja see võlviti kolmevõlvikuliseks ning püstitati läänetorn. 1873 lammutati varisemisohtlikuks vajunud läänetorn ja 1888 avariiohtlikud võlvid (asemele ehitati peegellagi). Samal ajal muudeti keskaegne kooriruum käärkambriks ja müüriti kinni võidukaar. 1931—33 püstitati vanale alusmüürile neljakandiline torn (arh. Alar Kotli, tähised ennistati 1988), mis kujundati ühtlasi 1905. a. rev-s ja Vabadussõjas langenute mälestussambaks. Sisustuses on väärtuslikud nn. piiskopipink (13. saj. lõpp, paiknes algselt arvat. kiriku lääneseinas), kantsel (1670. a-te lõpp või 1680. a-te algus, Christian Ackermann) ja altarisein (1680, C. Ackermann). ◂

Vigala vald asub Raplamaa edelaosas; 269,81 km², 1814 el. (2003). Keskus Kivi-Vigala k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madalikul. Valdav on viirsavitasandik, mida liigestavad jõed (Enge, Velise, Vigala). Asustus paikneb pms. jõgede ääres. Kõrgeim pinnavorm on aluspõhjaline Avaste mägi (✧Avaste mäe KA). Valla äärealad on soised, põhjaosas on Illaste ja Pilkuse raba (✧Pilkuse MKA), läänes Käntu soo, lõunas Avaste soo (✧Avaste LKA) ja Kesu raba (✧Kesu raba KA). Valda läbib Tallinna—Pärnu mnt. Kultuuri- ja haridusasutused on Vana-Vigalas (põhikool, tehnika- ja teeninduskool, rahvamaja, rmtk.) ja Kivi-Vigalas (põhikool, rahvamaja, rmtk.). Päärdus on rmtk. Huviväärsed on ✧Vana-Vigala ja ✧Päärdu mõis ning EELK ✧Vigala Maarja kirik. Vana Tallinna—Pärnu mnt. ääres asub Jädivere postijaam (peahoone ehit. 19. saj. I veerandil). V. v-st pärinevad Ants Laikmaa, Matthias Johann Eisen, Juan Teemant ja Andres Uibo. Valla suurimad tööandjad on põllum.-ettevõtted ja haridusasutused. — Varasem V. v. kuulus a-ni 1950 Läänemaasse, hilisem V. kn. sai nüüdissuuruse 1960. Staatus ennistati 20. XII 1990. ◂

Vihterpalu jõgi, ka Änglema jõgi, asub Loode-Eestis; pikkus 48 km, jõgikond 479 km², vooluhulk keskm. 3—4 m³/s. Algab Risti alevikust läänes, läbib Suursoo, suubub Vihterpalus Kurkse väina. Suurim lisajõgi on Piirsalu jõgi (21 km). V. j. on valdavalt süvendatud ja õgvendatud. Jõge on mainitud juba 13. saj. ürikuis (1234 *Altus rivulus*, 1284 *Gallamecky-Fluss*).

Vihterpalu mõis (sks *Wichterpal*). Sealne ala kuulus Lihula nunnakloostrile, kes vahetas selle 1402 Vatla vastu. 1624 läänistati V. m. koos Suur-Pakri saare ja Padise mõisaga Riia linnapeale Thomas von Rammile, tema suguvõsale kuulus see 1919. a-ni. Mõisaansambel paikneb kahel pool kõrgete kallastega jõge. Rangeilmeline peahoone ehitati 1830. a-il. Risaliitliigenduse ja kolmnurkfrontoonidega esifassaadi keskosa kaunistavad korintose kapiteelidega pilastrid, sissepääsud olid tiibades. Läbi kahe korruse ulatuv vestibüül oli kaunistatud Pompei stiilis maalingutega. Majandusruumidega soklikorrus oli 19. saj-le erandlikult võlvitud. Mõisa majandushoonete hulka kuulusid veski, karjakastell, viinavabrik jt. hooneid, peahoone lähedal asub sammastikuga tall-töllakuur. V. m-le kuulus Tamse karjamõis. 1920.—60. a-tel asus härrastemajas kool, praegu on hoone eravalduses. ◂

Vihula, küla samanim. vallas ✧Lahemaa RP idaserval Mustoja alamjooksul Sagadi—Vainupea tee ääres; 111 el. (2000). Külas on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 12 õpilast), rmtk., postkontor ja V. mõis. V. v-a valitsus paikneb Võsul. — Küla on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Viola*), mõis rajati 15. saj. II poolel.

Vihula mõis (*Viol*). Mõisa on esimest korda mainitud 1501 Lodede valdusena (*Vyoll*), 1605—1810 kuulus ta Helffreichidele ja 1810—1919 Schubertitele

(mõisasüda kuulus neile 1939. a-ni). Härrastemaja vanema, mantelkorstnaga osa ehitasid 1760.—80. a-il Helffreichid. Schubertid lasksid seda mitu korda laiendada, kõige põhjalikumalt 1880. a-il, siis lisati kolmekorruseline tiib ja kogu hoone kujundati ümber historitsistlikus laadis. Maalilisi rühmi moodustavad kõrvalhooned (ait, tall-tõllakuur, viinavabrik, keldrid jm.) on enamasti pärit 19. saj-st, barokne lesemaja ehk Tagamõis 18. saj-st. Vabakujunduslikku parki ilmestavad liivakivipaljandid ja veskitammitagune paisjärv. Pärast II maailmasõda asus mõisas hooldekodu; a-st 1982 on mõisaansamblit restaureeritud. Praegu eravalduses. ▲

Vihula vald asub Lääne-Virumaa põhjaosas Soome lahe rannikul, hõlmab ka kaugemal meres asuvad Uhtju saared ja Vaindloo saare; 364,28 km², 2055 el. (2003). Keskus Võsu alevikus. Valla põhjaosa paikneb ✧Soome lahe rannikumadalikul, edelaosa ✧Kõrvemaal ja kaguosa ✧Viru lavamaal. Rannikut liigestavad Käsmu ja Vergi ps., rohkesti on neemi (Lobi, Natturi, Pedassaare ja Vainupea). Põhja-Eesti paekallas on jälgitav Ilumäe—Palmse—Sagadi—Vihula—Karula joonel. Ala läbivad Soome lahte suubuvad väikesed jõed (Võsu, Altja, Mustoja, Vainupea, Selja ja Toolse), järvedest on suurim Käsmu järv. Selja jõe alamjooksul asub ✧Selja jõe oru KA. Valla lääne- ja põhjaosa kuuluvad ✧Lahemaa RP-sse (keskus Palmses). V. v-a haldusalas on ✧Uhtju LKA. Rohkesti on rändkive, eriti Käsmus. Vallas on palju kõvakattega väiketeid. Eismal, Käsmus, Vainupeal, Vergis ja Võsul on sadam. Võsul töötab põhikool, Palmses ja Vihulas on algkool, Karepal, Vergis, Vihulas, Võsul ja Võsuperes rmtk. ning Võsul rannaklubi. Ilumäel (ehit. 1841—43), Eskus (ehit. 1842—45 Sagadi mõisa kodukabeliks), Vainupeal (praegune kirik ehit. 1891—93) ja Käsmus on kirik (ehit. 1863) ja kalmistu, Sakussaares metodistide palvela. Huviväärsed on ✧Palmse, ✧Sagadi ja ✧Vihula mõis, rannakülade asustus (Altja, Käsmu) ning ✧Toolse ordulinnuse varemed. Palmse mõisas asub muuseum (tutvustatakse mõisa sisustust ja vanu autosid), Sagadis metsamuuseum, Käsmus meremuuseum, Karepal Kalame talumuuseum ja Lobis rahvamuuseum. Suurimad tööandjad on põllum-, puidutöötlemis- ja kaubandusettevõtted ning avalik sektor. Heal järjel on turism. — Vald Virumaa koosseisus a-ni 1950. Staatus ennistati 12. XII 1991 (hõlmab ka end. (a-ni 1950) Palmse v-a). 8. VI 1999 V. v. ja Võsu v. ühinesid. ▸1

viidipäev, 15. juuni, kirikukalendris märter Vituse mälestuspäev, rahvakalendri järgi viimane kapsaistutamise päev. V-st hakkas vähenema lehmade piimaand. 13. saj. asetus pööripäev kalendritriivi tõttu v-le. Varasemat v-a kombestikku on kandunud jaanipäevale.

Viidumäe allikad asuvad Lääne-Saaremaa kõrgustiku edelanõlval piki Antsülusjärve astangut (suhteline kõrgus 18 m). Siluri Rootsiküla lademe karbonaatkivimeid katavad moreen, liustikujõe-, Balti jääpaisjärve, tuule- ja soosetted (kogupaksus 38 m). Astangu nõlval ja jalamil avaneb põhjavesi 42 allikana ja pindalalise allikaimbena. Lubjarikas allikavesi pärineb kruusliivadest ja on hüdrauliliselt seotud Siluri põhjaveega. Sutru, Päeksa, Nakimetsa jmt. suure allika vooluhulk on kuni 10 l/s, väikestel 0,1—1,0 l/s. Palju väikesi allikaid avaneb astanguesisel tasandikul rannamoodustiste nõlvul. Eesvooluks on Kihelkonna lahte suubuv Vesiku oja (vooluhulk kuni 187 l/s). Päeksal töötas 20 saj. alguses vesiveski. V. a-d asuvad Viidumäe LKA-l.

Viidumäe looduskaitseala asub Lümanda v-s; 1846 ha. Asut. 1957 haruldaste liikide ja nende kasvu- ja elupaikade ning koosluste kaitseks. Praegused piirid ja staatuse sai kaitseala 1995. Pinnamoe järgi jaguneb V. l. kolmeks: idas paikneb Saaremaa kõrgeim ja ühtlasi vanim ala (osa Lääne-Saaremaa kõrgustikust), keskel Antsülusjärve rannaastang ja sellest madalamal rööbitiste rannamoodustistega liigendunud ala, mis läänes liitub rannikumadalikuga. U. 85 % kaitsealast katab mets, kõige rohkem on männikuid, kohati koos tammedega — tammealusmetsaga männikud on V. l. haruldusi (praegusest soojemas kliimas kujunenud jäänukkooslus); u. 10 % kaitsealast on soo (pms. allikasoo). Kaitsealal kasvab u. 680 liiki soontaimi (neist 58 LK). Viidumäe allikasood on kuulsad haruldaste taimede poolest, seal kasvavad nt. endeemne saaremaa robirohi, alpi võipätakas, lõhnav käoraamat ja tõmbiõiene luga (kõik LK II). Astangu nõlvadel ja kuivadel raiesmikel kasvavad karvane lipphernes ja püstine hiirehernes (mõlemad LK II), metsahäiludel alpi ristik, mägi-naistepuna ja tuhkpihlakas (kõik LK II), varjuka niiskema metsa all luuderohi, varjuluste ja mets-aruhein (kõik LK II). V. l. keskus paikneb ✧Audakul. ▲

Viidumäe looduskaitseala. Kaitseala keskus Audakul

Viidumägi, Lääne-Saaremaa kõrgustiku astanguline läänenõlv; kõrgus 54, suhteline kõrgus u. 35 m. Tekkelt mandrijää servamoodustis, mille Antsülusjärve veed on u. 8000—9300 aastat tagasi astmeliseks kulutanud. Koosneb pms. moreenist, järsaknõlva jalamil on allikavetest tekkinud Suurissoo. Taimeharulduste ja nende kasvukohtade hoidmiseks on rajatud V-e LKA.

Viieristi allikad asuvad Saaremaal Sõrve ps-l Salme ja Torgu v-a piiril rannavalli idanõlval. Litoriinamere 13—20 m kõrguse rannaastangu jalamil avaneb rohkesti langeallikaid, mille vesi on koondunud neljaks suuremaks ojaks (vooluhulk 7—14 l/s). Põhjavesi immitseb välja ka astangust kaugemal, kuhu on tekkinud lubjarikas allikasoo. V. a-d asuvad Viieristi LKA-l.

Viieristi looduskaitseala asub Torgu ja Salme v-s; 378 ha. Asut. 1965, praegused piirid ja staatuse sai 1997; loodi Koltsi järve, allikasoo, Litoriinamere

Viimsi valla elanike arv asulati (2000)

Alevikud	
Haabneeme	2103
Viimsi	1762
Külad	
Idaotsa	57
Kelnase	32
Kelvingi	223
Laiaküla	43
Leppneeme	172
Lubja	114
Lääneotsa	24
Metsakasti	196
Miiduranna	404
Muuga	204
Naissaare	5
Pringi	611
Pärnamäe	75
Püünsi	738
Randvere	519
Rohuneeme	320
Tammneeme	254
Äigrumäe	120

Viiratsi valla elanike arv asulati (2000)

Alevik	
Viiratsi	1373
Külad	
Jõeküla	68
Kibeküla	39
Kuudeküla	35
Loime	27
Mäeltküla	110
Mähma	51
Rebaste	16
Ridaküla	44
Ruudiküla	56
Saareküla	43
Surva	53
Tusti	151
Tõnuküla	67
Tänassilma	171
Uusna	378
Valma	154
Vana-Võidu	531
Vanavälja	65
Vardja	181
Vasara	89
Verilaske	126

murrutusastangu, Viieristi luidete ning haruldaste taimekoosluste ja liikide kaitseks. Kaitseala paikneb Liivoriinamere murrutusastangul ning selle jalamil, astangu kõrgus on 20—25 m ja jalamil on 10—50 m laiuse vööndina lubjarikas allikasoo. Koltsi järv (19 ha) on ajutine veekogu, ta täitub veega kevaditi ja kauakestvate sadude korral. V. l-l kasvab 22 kaitsealust taimeliiki, nt. püramiidjas akakapsas (LK I), jugapuu, luuderohi, kärbesõis, Russowi sõrmkäpp, jumalakäpp ja tõmbiõiene luga (kõik LK II).

Viimsi, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinnast kirdes V. ps-e lääneosas; 1762 el. (2000). Seal on rmtk., huvikeskus, apteek, haigla ja Johan Laidoneri muuseum (asub V. mõisahoones). V. keskkool (2002/03. õ.-a. 853 õpilast), muusikakool, kunstikool ja haigla asuvad Haabneemes. Püünsis tegutseb V. Püha Jaakobi kogudus (2003 hakati Pringi k-s V. vana koolimaja juurde ehitama uut kirikuhoonet). V-s on suure pargiga mõisaansambel, Pirita lillekasvatuse näidissovhoosi kontorina ehit. haldushoone, OÜ V. Tervis SPA Hotell ja suurelamud. — V-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Uianra*), mõisa kohta on teateid a-st 1471 (*Vyamas*). 1919 sai V. riigimõisaks, 1923 anti ta J. Laidonerile (elas V-s küüditamiseni 1940).

Viimsi vald asub Tallinnast kirdes Viimsi ps-l; 72,84 km², 8134 el. (2003). Keskus Viimsi alevikus. Paikneb ✧Soome lahe rannikumadalikul, hõlmab ka ✧Naissaare, ✧Prangli, ✧Keri jmt. saart. Maastikku ilmestab Viimsi Lubjamägi (51 m ü.m.), selle allosas on Kuradikoobas. Poolsaare siseosa on valdavalt metsane, asustus paikneb pms. rannikul. Mitu end. suvilapiirkonda on kujunenud Tallinna elamualaks. Rohkesti on rändkive, suurim on Muuga sadama lähedal asuv ✧Kabelikivi. Prangli saare kaguosa ja Aksi saar moodustavad ✧Prangli MKA. Valla haldusalas on ✧Naissaare LP. Kelnasel, Kelvingis, Leppneemel (ühendus Prangliga), Miidurannas, Naissaarel, Muugal, Pringis, Pranglil ja Rohuneemel on sadam. Viimsis on rmtk., huvikeskus, apteek, haigla ja Johan Laidoneri muuseum. V. keskkool, muusikakool ja kunstikool asuvad naaberkülas Haabneemes. Püünsis ja Prangli saarel on põhikool, Pranglil ka rmtk. Pringi k-s asub Viimsi vabaõhumuuseum. Vallas tegutsevad EELK Viimsi Püha Jaakobi ja Randvere kogudus ning evangeeliumi kristlaste vabakogudus (Haabneemes). Prangli saarel ja Naissaarel on kabel (lagunenud). Ettevõtluses on tähtsal kohal sadamad (Muuga ja Miiduranna) ja kaubandustegevus. — V. v. eraldati 1919 Nehatu v-st ja kaotati 1939, kui moodustati Iru v.; hilisem Viimsi kn. sai omavalitsusliku valla staatuse 6. XII 1990. ◂1

viinamonopol, ainuõigus müüa piiritust jm. alkoholseid jooke. Venemaal kehtis riiklik v. 1894—1914, Balti kub-des 1900—14, laekunud tulu moodustas kuni 30 % riigitulust. I maailmasõja ajal kehtestati alkoholikeeluseadus ja suur osa alkoholseid jooke tootvatest ettevõtetest suleti. Eestis kehtis v. 1918—40, saadud tulu moodustas 15 % riigitulust.

Viiralti tamm, Tamme-Koori tamm, kasvab Viiratsi v-s Vana-Võidu k-s Tamme talu maal; LK. Tüve ümbermõõt on 488 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 11 m. 1943 jäädvustas Eduard Viiralt tamme oma graafilisel lehel „Viljandi maastik", sellest ajast on tammel Viiralti nimi. Vanem, rahvapärane nimi Tamme-Koori pärineb 19. saj-st ja on Tamme talu peremehe eesnime mugandus (Grigorist tuletati Goori). ◂

Viiratsi, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Viljandist idas Viljandi ürgoru kagupervel Tartu ja Pikasilla tee hargnemiskohas; 1373 el. (2000). Seal on algkool (2002/03. õ.-a. 100 õpilast), rahvamaja, rmtk., postkontor ja apteek. Tegutsevad saeveski ja lihatööstus. V-st lõunas Mäeltkülas asub seakasvatusega tegelev AS Ekseko (üle 50 000 sea). Alevikust põhjas Viljandi—Tartu mnt. lähedal asuvad Viiralti tamm ja Viljandi juudi surnuaed, lõunas Pikasilla tee ääres on tähistatud Johan Laidoneri sünnikoht. V. on kujunemas Viljandi eeslinnaks. — Esmamaining 1481 (*Vyrrites*), mõis (*Wierutz*) eraldati Viljandist 1634.

Viiratsi vald asub Viljandimaal Viljandist idas; 215,02 km², 3799 el. (2003). Keskus Viiratsi alevikus. Lääneosa paikneb ✧Sakala kõrgustikul, seal on valdavalt põllum-maastik, mida liigendavad jõgede orud (Tänassilma ja Ärma ürgorg). Valla idaosa, Võrtsjärve rannikuala, jääb ✧Võrtsjärve madalikule. Seal on ülekaalus metsa- ja soolad (Vanavälja soo). Valla lõunaosa ulatub ✧Loodi LP (Nõmme liivik). Valla piires on ka osa ✧Viljandi MKA-st. Haridus- ja kultuuriasutused on Viiratsis (algkool, rahvamaja ja rmtk.) ja Tänassilmas (Kalmetu põhikool, rahvamaja ja rmtk.). Valda läbivad Viljandi—Tartu mnt. ja sellelt hargnev Pikasilla tee. Valmas ja Tänassilma jõe suudmes on sadam. Tänassilmas on õigeusu Ristija Johannese kirik (ehit. 1894, kogudus tegutses a-ni 1962) ja kalmistu. Huviväärsed on ✧Viiralti tamm ja ✧Vana-Võidu mõis, mida kasutab Viljandi Ühendatud Kutsekeskkool (seal on muuseumituba). Verilaskelt pärineb Ott Kangilaski, Tõnakülast Henrik Koppel, Vardjast Johan Laidoner ja Tänassilma lähedalt Jaan Tõnisson. Suurimad ettevõtted on AS Ekseko, OÜ Viiratsi Agro, AS Viive Ehitus ja AS Viiratsi Saeveski. — Varasem V. v. ühendati 1934 Viljandi v-ga. Praegused piirid sai nüüdne vald 1976, 1977 nimetati tollane Uusna kn. Viiratsi kn-ks. Valla staatus alates 7. V 1992. ◂1

Viire kurk, ✧Suur väin.

Viirelaid, saar Suure väina edelaosas 1,2 km Muhu rannikust; 81 ha, kõrgus 4,5 m. Valdavalt soolakulisi ranniku- ja soostunud leetjaid muldi katab rannaniit. Saarel on tuletorn (esimene a-st 1850, praegune a-st 1995, kõrgus 13 m). Vanadel merekaartidel kannab V. nime *Paternoster* (lad 'meie isa') — laevasõiduohtlikku ✧Suurde väina sisenedes tavatseti lugeda meieisapalvet.

Viisnurk, AS Viisnurk, Pärnus asuv puidutöötlemisettevõte. Toodab ja turustab mööblit, spordikaupu (murdmaasuuski, hokikeppe) ja puitkiudkilpe (isolatsioon- ja siseviimistlusplaate). Asut. 1945, sai 1962 nimeks Puidutöötlemiskombinaat „Viisnurk". 1990 V. erastati, 27 % aktsiatest müüdi oma töötajatele; 1995 müüdi 73 % aktsiatest AS VN Holdingule ning ettevõtte tuumikaktsionäriks sai *Baltic Republics Fund* (praegu osalus 59,47 %). Aktsiakapital 45 mln. kr., aastakäive oli 2002. a. 367,5 mln. ja puhaskasum 18,7 mln. kr., töötajaid 1013. 76 % toodangust veetakse välja, pms. Skandinaavia maadesse, Lääne- ja Kesk-Euroopasse ning Põhja-Ameerikasse.

„Viisnurk", kirjandus-, kunsti- ja kultuurikuukiri, ilmus Tallinnas aug-st 1940 juunini 1941 ✧„Varamu" asemel, mille ENSV võimud olid sulgenud. Vastutav toim. oli Aadu Hint. Avaldas pms. Nõuk. ideoloogiat levitavat ilukirjandust, artikleid, mälestusi ja nn. Nõuk. vennasrahvaste kirjandus- ja kultuurielu erinumbreid. ▸

viisud, 2—3 cm laiustest pajukoore-, niine- või kasetohusugadest punutud pastlataolised jalatsid. Eestis, pms. Ida- ja Lõuna-Eestis, kanti lihtsaid ristkoelisi v-e. Viimati kanti v-e 20. saj. algupoolel. ▸

Viitna järved, kolm glatsiokarstilist järve Kõrvemaa kirdeserval Viitna—Kadrina mnt. ääres. Viitna Pikkjärv ehk Viitna Suurjärv (u. 16 ha, süg. 7,8 m) on kõrge liivase kaldaga vähetoiteline umbjärv, milles asub 4 saart. Taimeharuldustest kasvab seal vesilobeeliat ja järv-lahnarohtu (mõlemad LK II); peamine kala ahven. Viitna Linajärv ehk Väikejärv (4,5 ha, suurim süg. 5,1 m) on madalate liivaste kallaste ja mudase põhjaga (mudakihi paksus kuni 8,5 m) pehmeveeline rohketoiteline umbjärv; peamine kala koger. Nabudi ehk Nasudi järv (0,7 ha) on allikaline segatoiteline veekogu, mida ümbritseb õõtsik. V. j-de ümbrus on tuntud puhkepaik. Kuuluvad ✧Viitna MKA-sse.

Viitna kõrts, Tallinna—Narva mnt. ääres Viitna—Võsu teeristil asuv ristkülikulise põhiplaani ja kõrge poolkelpkatusega hoone. Kõrtsi juurde kuuluvad kaks talli ning neljale sambale ja kahele poolsambale toetuv ulualus. 19. saj. I poolel vooderdati palkseinad laudadega ning värviti, samast ajast pärinevad ka akende 6-osaline jaotus, luugid, valgmikuga uksed, kalasabavoodriga talliväravad ning sammastevaheline balustraad. Ehitati 1798—1802, restaureeriti 1978; 1989 V. k. põles, taastati 1993.

Viitna maastikukaitseala asub Kadrina ja Vihula v-s; 312 ha. Asut. 1997 (kuulus algselt ✧Lahemaa RP-sse), et kaitsta ✧Viitna järvi ning neid ümbritsevaid oose ja mõhnu. Järvede ümbruses kasvavad okasmetsad, kaitseala lõunapoolses osas on mõhnadevahelistes nõgudes ka raba- ja siirdesoolaike. Viitna Pikkjärves kasvab vesilobeeliat ja järv-lahnarohtu (LK II).

„Viiulimängud", a-st 1994 Haapsalus toimuv keelpillimuusikafestival. 1995 liitus festivaliga ligi 100 osalejaga üleriigiline keelpillimängijate suvekursus, „V-de" lõppkontserdi annab kursuste sümfooniaorkester. Festivaliorkestrina on kaastegev Haapsalu Linnaorkester (peadirigent Jüri-Ruut Kangur). „V-del" esinevad nii solistid, duod, kvartetid kui ka kammer- ja sümfooniaorkestrid. Festival pakub esinemisvõimalusi meie tippmuusikutele ja väliskülalistele, keda on olnud Soomest, Rootsist, Saksamaalt, Taanist, USA-st, Venemaalt jm. Tuntud tippsolistidest on „V-del" esinenud viiuldajad Sergei Stadler (Venemaa) ja Nicolas Chumachenko (Saksamaa), jazzviiuldaja Vitali Samkharadze (Gruusia), tšellist Yosif Feigelson (USA) jpt. „V-de" kunstiline juht on Tõnu Reimann. ▸

Viivikonna, asula Toila ja Oru v-a piiril Tallinna—Narva rdt-st lõunas. Halduslikult moodustab V. koos Sirgalaga Kohtla-Järve V. linnaosa; 247 el. (koos Sirgalaga 564 el.; 2002). Seal on linnaosa valitsus, rmtk. ja postkontor. Üle $^1/_3$ elanikest on pensionärid. Asulast edelas asub end. V. karjäär. Põlevkivi hakati V-s kaevandama pärast seda, kui AS Eestimaa Õlikonsortsium oli 1935—36 karjääri rajanud. — Väikest metsaküla (*Wiwikond*) on mainitud Mellini ✧Liivimaa atlases. 1950 moodust. V. alev (hõlmas a-st 1962 eraldi osana ka Sirgala) oli algul Jõhvimaa, 1950—60 Narva ja seejärel Kohtla-Järve linna alluvuses, omavalitsusliku üksusena kaotati V. alev 1993.

Viivikonna rike, Kirde-Eesti alus- ja pealiskorda läbiv kirde—edela-sihiline tektooniline rikkevöönd. Kihid on 2—5 km laiuse rikkevööndi kagutiivas kuni 8 m sügavamal kui loodetiivas. Paindunud, purustatud, karstunud ja dolomiidistunud lubjakivides on leitud plii ja tsingi sulfiidseid maake. V. r. on Devoni-eelne, maagistumine aga Devoni-järgne. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

„Vikerkaar", 1. 1922—25 ja 1930—34 Tallinnas ilmunud populaarteadusliku kallakuga noorsooajakiri. Toim. oli põhil. Madis Nurmik, kaastööd tegi mitu nimekat kirjanikku (O. Luts, J. Parijõgi, R. Roht) ja pedagoogi. Avaldas rohkesti välismaist noorsookirjandust. ▸ — **2.** juulis 1986 Tallinnas ilmuma hakanud kirjandus- ja kultuuriajakiri (1986 6 nr-t, a-st 1987 12 nr-t aastas, 1990. a-te II poolel hakkasid ilmuma temaatilised kaksiknumbrid); samal ajal hakkas ilmuma „V-e" venekeelne rööpväljaanne ✧„Raduga". Avaldab algupärast ja tõlkeilukirjandust, kirjandusarvustusi, esseistikat ja publitsistikat ning tänapäeva Eesti kunsti värvireproduktsioone. „V-s" ilmunud, glasnosti vaimust lähtunud publitsistika oli tähtis tegur 1980. a-te lõpu ja 1990. a-te alguse kultuuri demokratiseerumise ja Läände avanemise protsessis. Hiljem on ajakiri vahendanud pms. maailmakultuuri ja suunanud postmodernistliku ideoloogia omaksvõttu Eestis. Peatoim-d: 1986—90 Rein Veidemann, 1990—95 Toivo Tasa, a-st 1995 Märt Väljataga; kujundaja on olnud Jüri Kaarma. ▸

„Vikerla", 1917—18 tegutsenud kunstiühing, mille asutasid Balder Tomasbergi eestvõttel Ants ✧Laikmaa ateljeekoolis õppinud noored kunstnikud Oskar Kallis, Aleksander Mülber, Välko Tuul ja Aleksander Krims, sest ✧Eesti Kunstiselts ei vastanud enam uue põlvkonna ootustele. Eesmärk oli kunstiprobleemide laiem tutvustamine ja näitusetegevus. „V." korraldas 1918 „Estonia" teatris kontserdiõhtu (muusika ja kirjanduslikud ettekanded), samas oli avatud maalinäitus. Lõpetas tegevuse seoses O. Kallise, V. Tuule ja B. Tomasbergi surmaga.

„Vikerlased", rahvamuusikaansambel. Tegutses 1965—2000 Tallinnas, 1971 sai rahvakollektiivi nimetuse. Dirigent ja kunstiline juht oli Uno Veenre. Ansamblisse kuulus ka laulurühm „Põhjapiigad". Mängiti eesti rahvamuusikat ja selle töötlusi, Eesti heliloojate rahvalikku muusikat ning paljude teiste rahvaste muusikat. Osales üleriigilistel rahvamuusikapidudel ning esines paljudes Euroopa riikides, USA-s ja Põhja-Aafrikas. Kaastegevad olid kutselised lauljad ja rahvatantsusolistid. NSV Liidu festivalide ja muusikavõistluste võitja (1973, 1975). Andnud välja heliplaadi „Ansambel „Vikerlased"" (1985) ja helikasseti „Eesti laule ja pillilugusid" (1995). ETV on teinud „V-test" filmi „Lööme lugu lustipilli" (1984).

Vilbaste allikad asuvad Koeru v-s Pandivere kõrgustiku jalamil ja moodustavad tõusuallikalehtrite rühma. Jõepõhja Siniallikas (laius 10 m, süg. 3 m) paikneb keset Võllingu jõge. Jõe kõrval olevad allikad on kahe allikalehtri liitumisel tekkinud järvekeses (laius 30 m ja süg. 2,2—2,4 m). Igas lehtris on mitu vee väljumise kohta. Vilbaste allikarühmas on 2 sini-

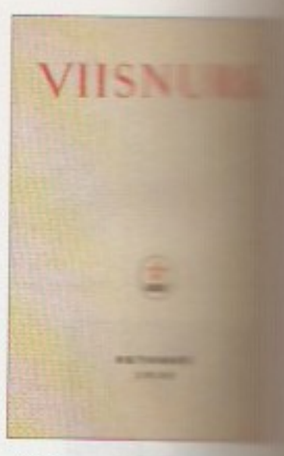

„Viisnurk". Kaas (1940)

Viisud

„Vikerkaar". Kaas (1924)

„Vikerkaar". Kaas (1986)

E. Vilde Memoriaalmuuseum

allikat. Suvel annavad allikad vett üle 100 l/s. V. a-d paiknevad ✧Endla LKA-l.

E. Vilde Memoriaalmuuseum avati 1946 kirjaniku korteris Tallinnas Kadrioru lossi ansamblisse kuuluvas barokkstiilis Kastellaanimajas (chit. u. 1833—50), kus Eduard Vilde a-st 1927 elas ja 1933 suri. Maja on arhitektuuri- ja kultuurimälestis. Muuseumis on kolm väljapanekut: Vilde korteri 4 tuba (sisustatud Lutheri vabrikus valmistatud mööbliga), 3 ruumis paiknev kirjandusajalooline ekspositsioon Vilde elust ja loomepärandist ning II korrusel Kastellaanimaja galerii (a-st 1994). Aja jooksul on maja seest ja väljast restaureeritud ning vahetatud ekspositsioone. Kogud hõlmavad u. 8500 säilikut, nende hulgas on Vilde rinnukohvrid, ülikond, dokumendid, fotod jms. A-st 1971 kannab muuseum administratiivset nime E. Vilde ja A. H. Tammsaare Memoriaalmuuseum. ◂

Wildenbergi nahavabrik, u. 1878—1915 Kuressaares töötanud vabrik, tekkis Reinhold Wildenbergi nahaparkimistöökojast (asut. 1858 Kullamaal, toodi hiljem Kuressaarde). Töötles põhil. importnahku, peamine turg oli Riias (a-st 1898 asusid seal ka juhatus ja peaettevõte). 1910 muudeti vabrik aktsiaseltsiks, mille põhikapital oli 1,5 mln. rbl. (1914. a. põhikapital 3 mln. rbl.). Töölisi oli 1913. a. 300. Täitis ka sõjatellimusi, 1915 evakueeriti seadmed Venemaale.

E. Vilde nim. Rahvateater, 1959—91 Tartus tegutsenud harrastusteater (rahvateatri nimetus a-st 1959). Kunstilised juhid olid Aksel Kallas (1959—68) ja Venda Pää (1969—91). Teatril oli mitu eesti- ja venekeelset truppi ning laste ja täiskasvanute õppestuudio.

vilepill, rahvapärane puhkpill. Tuntuimaid v-e on pajupill, putkepill, puust või pajukoorest piibar ehk venevile (tuntud Kirde-Eestis) ja valipill (tuntud Setumaal). Viimane koosneb kahest erineva pikkusega, 2—3 sõrmeauguga männi- või kuusepuust torust (vilest).

Viljandi, linn Lõuna-Eestis Sakala kõrgustiku keskosas, V-maa halduskeskus, tähtsaim majandus- ja kultuurikeskus ning liiklussõlm; 20 509 el. (2003). V-l on rdt-ühendus Türi ja Rapla kaudu Tallinnaga ning sealt lähtuvad linnavälise ringteega ühenduses olevad maanteed Tallinna (Türi või Imavere kaudu), Põltsamaale, Tartu, Valka ja Pärnusse (Vändra või Kilingi-Nõmme kaudu). V. lennujaam paikneb linnast läänes Päril. Linna terr. on 14,62 km², tema ida- ja kaguserv hõlmab järsuveerulise V. ürgoru, mis moodustab koos ✧V. järve kaldavööndi ning oruveeru neemikul asuva ✧V. ordulinnusega (Lossimäed) ✧V. MKA. Valdav osa linnast paikneb lavajal kõrgendikul (kõrgeim koht 89 m ü. m.), mida liigestavad ürgorgu suubuvad Valuoja ja Uueveski (Kösti) oja org, kuhu on paisutatud mitu järve ja tiiki: Paala (5,3 ha), Uueveski (1,4 ha) ja Kösti järv, Teatri tiik jmt. Veekogude kaldail ja oruveerudel asub enamik linna metsadest ja haljasaladest (kokku 418 ha). Suurimad pargid on Lossipark (Lossimäed, LK) ning Valuoja ja Uueveski oru park. Orgude haljasvööndeid laiendavad puuderohked kalmistud: Valuojast läänes paiknev Vana-Pauluse kalmistu ning Uueveski orust idas olev Metsakalmistu. Mitu väikest haljakut asub kesklinnas: Raekoja, Purskkaevu (end. Pioneeri) ja Eha park jt. Peamine puhke- ja sportimispaik on V. järve kaldaäärne Trepimäe lähistel, supluskohad on Paala järv ja Uueveski basseinid. V-s on 29 alleed. Haljasalad ja veekogud katavad u. $^{2}/_{5}$ linna pindalast.

Vanuse, funktsioonide ja neist tuleneva arhitektuurilise omapära alusel jaguneb V. mitmeks eriilmeliseks osaks. Peamine haldus-, äri- ja kultuurituumik kesklinn koosneb omakorda kahest osast. Ordulinnusest põhja pool asub keskajal tekkinud, tiheda korrapäratu tänavastikuga ning valdavalt 19. saj-st pärineva madala hoonestikuga vanalinn (kõige tüüpilisem Tasuja, Tallinna, Tartu ja Oru t-a vahemikus). Seda piirab loodest ja põhjast omaaegne uuslinn, mille ristkülikukujulise tänavastikuga saras (Posti, Jakobsoni ja Uue t-a ala) liideti V-ga 18. saj. lõpul, hoonestati aga põhil. 19. saj. Tollal püstitati uuslinna hulk esinduslikke hooneid (kooli-, kohtu-, seltsi- jm. maju). 20. saj. algul olid kesklinna peamised äripiirkonnad vanalinnaga külgnevad Tallinna ja Tartu t-a algus ning Lossi t. kuni Kauba t-ni. Sajandi lõpuks oli ärila laienenud põhja suunas Tallinna ja Uue t-a ristmikul asuva bussijaama väljakuni, mis on nüüdisajal linna tähtsaim liiklussõlm. Vanalinn koos ordulinnusega on võetud muinsuskaitse alla, uuslinn ja Kivistiku linnaosa kuuluvad muinsuskaitseala kaitsevööndisse. 19. saj., üheaegselt uuslinnaga tekkis väljaspool linnapiiri kaks agulit: idas ürgoru lammil Tartu t-a pikendusel Kivistiku (ka

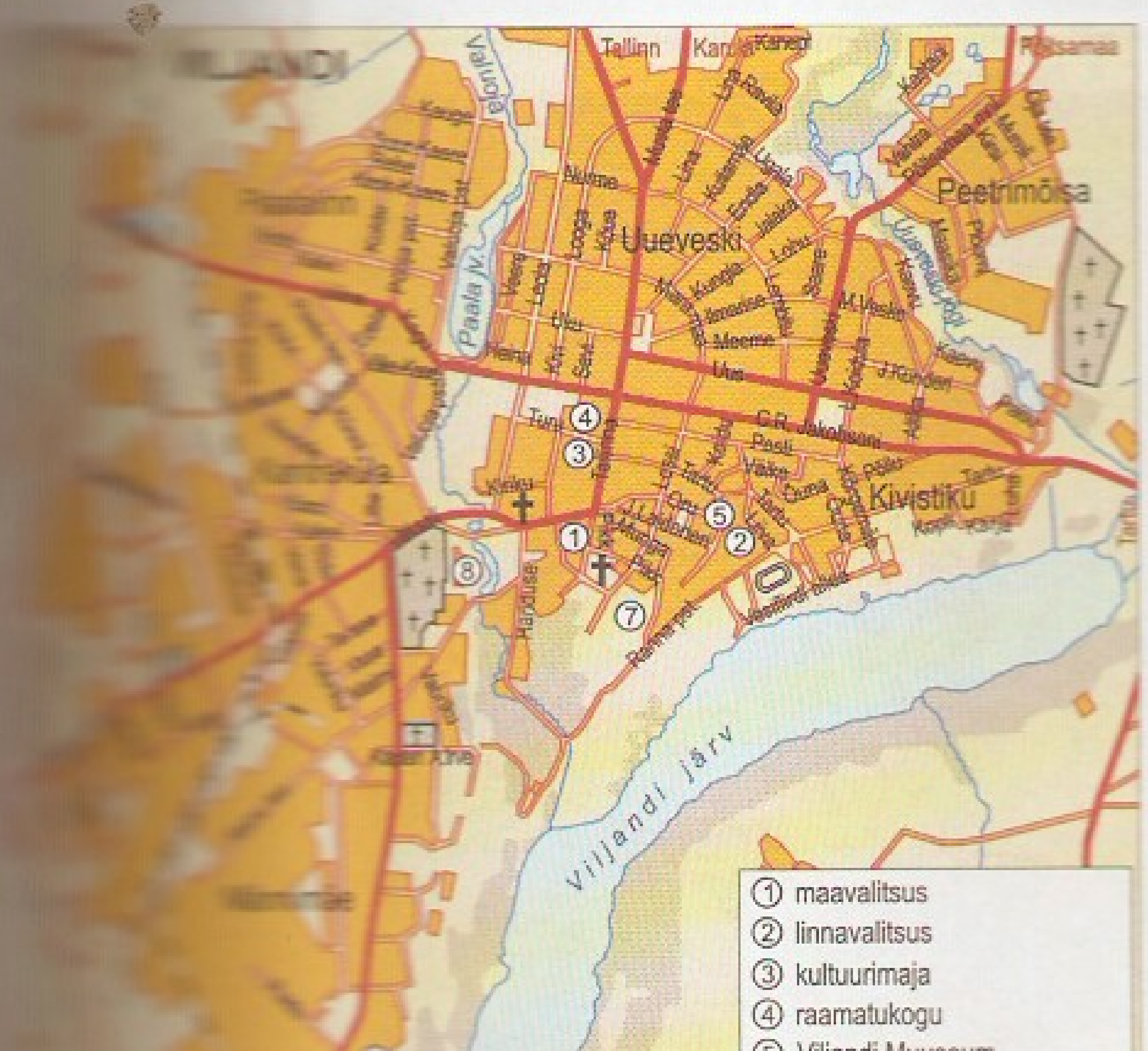

Viljandi elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1970	20 485	4271	21	13 667	67	2547	12
1989	23 080	5018	22	15 027	65	3035	13
2000	20 756	3817	18	13 522	65	3417	17

Viljandi elanike jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1483	283
Kalandus	16	8
Mäetööstus	8	20
Töötlev tööstus	2937	2351
Energia- ja veevarustus	148	151
Ehitus	1 712	753
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	983	1347
Hotellid ja restoranid	397	263
Veondus, laondus ja side	1 054	516
Rahandus	92	88
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	322	449
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	609	576
Haridus	1 020	756
Tervishoid ja sotsiaalhoolus	1 223	821
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	1 179	445
Töötajaid kokku	13 183	8848

Tartu agul ehk Kelmiküla) ja Valuojast läänes, Pärnu mnt. ja Kalevi t-a (end. Kirikumõisa tee) vahemikus Kantreküla. Mõlemad liideti linnaga 1919, on aga tänini säilitanud 19. ja 20. saj. vahetuse agulitele omaseid jooni. Ülejäänud linnaosad pärinevad 20. saj-st. ✧Uueveski, ✧Paalalinn ja noorim linnaosa Peetrimõisa (Põltsamaa tee alguses) on valdavalt aedlinna tüüpi elurajoonid, kahel pool Riia mnt-d paiknev ✧Männimäe elu- ja tööstusrajoon ning linna kogu läänesektor, rdt. ja linnapiiri järgiva ringtee vaheline ala, on tööstus- ja transpordipiirkond.

Alates 19. saj. lõpust on V. rahvastikus ülekaalus eestlased: 1897. a. oli neid 82,4 %, 1934. a. 92,3 % ja 1989. a. 87,1 %. 1939. a-ni olid rahvusvähemustest esikohal sakslased (1897. a. 12,1 ja 1934. a. 2,9%), järgnesid venelased ja juudid (1934. a. vastavalt 1,7 ja 1,0 %). Nõuk. ajal oli rohkearvulisim vähemus venelased (1970. a. 9,2 ja 1989. a. 8,2 %), ka enamik ukrainlasi ja soomlasi kõneles tavakeelena vene k-t. Pärast võõrvägede lahkumist on venekeelne elanikkond tunduvalt kahanenud: 2000. a. oli viljandlaste seas venelasi 5,2 %, emakeelena kõneles vene k-t 5,9 % elanikest. 1989—2000 vähenes V. rahvastik u. 2300 in. (sh. 1200 mitte-eestlase) võrra, töötavate elanike arv aga 4300 võrra. 1989 moodustasid tööhõivelised linna rahvastikust 57 %, 2000. a. 43 %. Kolhooside, sovhooside ja suurte ehitusettevõtete (V. KEK, V. MEK) lagunemise tõttu vähenes kõige enam viljandlaste rakendatus põllu- ja metsamajanduses ning ehituses. Töötajate arv suurenes märkimisväärselt üksnes kaubanduses ning kinnisvara- ja äritegevuses. Tegevusharudest on endiselt esikohal tööstus, kus on hõivatud $^1/_4$ linna töötajatest. 2003. a. sügisel tegutses V-s 24 töötleva tööstuse ettevõtet, kus oli töötajaid kokku u. 2700, neist 950 puidu- ja mööbli-, 850 tekstiili- ja õmblustööstuses, 400 metallitöötlemises ja masinaehituses, 200 toiduaine-, 150 keemia- ja 140 nahatööstuses. Puidutööstuse suurimad ja tuntuimad ettevõtted on AS V. Aken ja Uks (316 töötajat), liimpuitplaate tootvad AS Dold Puidutööstus (230 töötajat) ja AS Dan-Est Timber (end. Pindstrup Estonia, 90 töötajat) ning Eesti ainuke tuletikuvabrik AS Estonian Match (end. V. Tuletikud, 100 töötajat). Suurim mööblitootja on AS Tarme (83 töötajat), mis valmistab männipuidust mööbliesemeid. Tekstiilitööstuses on suurima töötajate arvuga ettevõtted kodutekstiili (pms. magamistarbeid) tootvad AS Toom Tekstiil (470 töötajat) ja AS Mivar-Viva (300) ning OÜ Domotex (90 töötajat). OÜ V. Sandra valmistab pealistrikootooteid, AS Villero õmbleb meesterõivaid, AS Galvi-Linda teeb nahkrõivaid ja nahast tarbeesemeid. AS V. Metall (250 töötajat) toodab metallist ehituskonstruktsioone, AS Kolmeks (140 töötajat) tsirkulatsioonipumpasid. Toiduainetööstuse tähtsaim ettevõte on AS Vilma pagari- ja kondiitritoodete vabrik (130 töötajat), mille mõningad tooted (kookide, pitsa jms. valmistamiseks kasutatavad kuivsegud) on tuntud kogu Eestis. Piimatööstuse maht on vähenenud. Meieri Tootmise AS (end. AS Mulgi Meier, 65 töötajat) on spetsialiseerunud kohupiimast desserttoodete valmistamisele. Uus ettevõte on AS Estonian Matchi tütarfirma, küünlavabrik AS Hansa Candle (134 töötajat). V-s on 2 trükikoda (AS Hetika ja OÜ Print Best Trükikoda). Soojusenergiaga varustavad V-t AS V. Soojus (asub Pärsti v-s) ja AS Esro. Linnas tegutseb kümmekond ehitusettevõtet, sh. AS FKSM (end. Koger & Sumberg), AS Pärlin ja AS VMT Ehitus. Veonduses on tähtsaimad ettevõtted bussiliiklust korraldavad AS V. ATP ja OÜ Reinup Reisid ning kaubavedusid korraldavad AS V. Autobaas ja AS Bellest Auto. V. rdtj. allub Edelaraudtee AS-ile. V. Lennujaam korraldab väikelennukite lende. Kaubandusorg-dest on vanim ja tuntuim V. Tarbijate Ühistu, oma kauplused on V-s avanud ka mitu suurt kauplusketti (ETK Maksimarket, as-d Kadaka

Viljandi L… kogu

Säästumarket, Selver, Ehitus Service jt.). V. on pikaajaliste traditsioonidega haridus- ja kultuurikeskus. Seal on 5 gümnaasiumi, põhikool, lasteaed-algkool ja erakool V. Vaba Waldorfkool (2002/03. õ.-a. lõpul kokku 4367 õpilast) ning 6 lasteaeda (kokku 833 kohta). Huviharidust annavad spordikool (1013 õpilast), muusikakool (199 õpilast) ja noorte huvikeskus (496 ringides osalejat), tegutsevad ka OÜ V. Arvutikool, V. Keelekeskuse keeltekool ja MTÜ V. Rahvakoolitus. 1999. a. koondati kutsehariduse erialad Viiratsi valda Vana-Võidusse V. Ühendatud Kutsekeskkooli (V-s asub üks õppehoone). V. vanglas töötab erikutsekool. Mainori Kõrgkooli V. õppekeskuses õpetatakse ärijuhtimist, infotehnoloogiat ja rakenduspsühholoogiat (80 üliõpilast). Sotsiaalteaduste Erakõrgkooli Veritas V. osk. (kõrgkool a-st 1999) koolitab õigus- ja majanduspetsialiste (80 üliõpilast). V. maine kultuurilinnana põhineb eelkõige ✧„Ugala", ✧V. Muuseumi ja ✧V. Kultuurikolledži tegevusel. Viimasega seonduvad rahvusvaheliselt tuntud ✧V. pärimusmuusika ja ✧V. vanamuusika festival. Munitsipaalasutustena tegutsevad kultuurimaja, nukuteater ja linnarmtk. (paikneb 2002. a. okt-st uues hoones ning ühendab end. kesk- ja lastermtk.), harrastuskollektiividena kultuuriselts „Koit",

Carl Robert … kuju Viljandi … pargis

Viljandi üldhariduskoolid 2003

	Õpilasi
C. R. Jakobsoni nim. Gümnaasium	1215
Viljandi Maagümnaasium	1003
Viljandi Paalalinna Gümnaasium	1059
Viljandi Vene Gümnaasium	191
Viljandi Täiskasvanute Gümnaasium	263
Viljandi Valuoja Põhikool	506
Männimäe Lastead-Algkool	92
Viljandi Vaba Waldorfkool	38

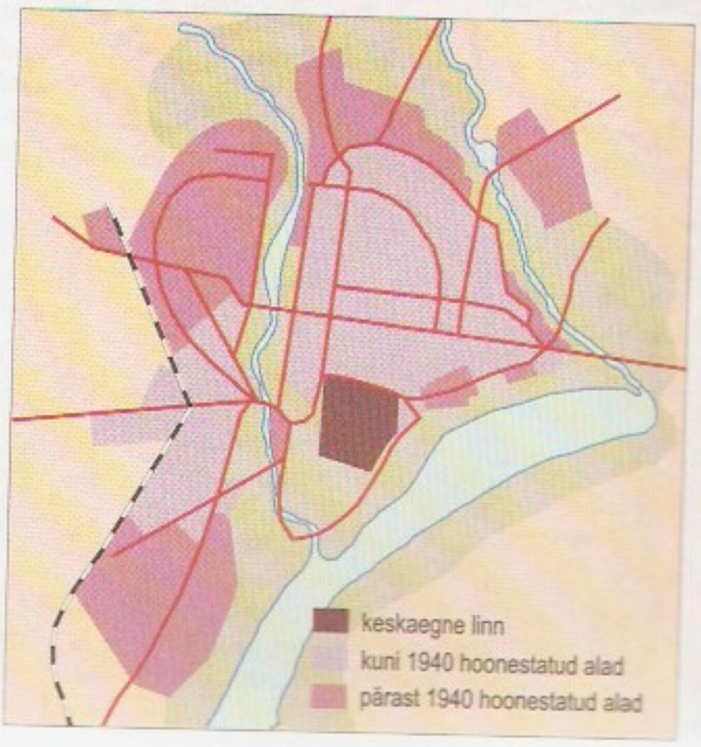

Viljandi …

laste- ja noorteteater „Reky" ning kunstnike ühendus „Kirikküüt", kes korraldab üle aasta samanim. kunstipäevi. V-s on kino „Rubiin", ilmub ajaleht „Sakala" ja tegutseb kohalik raadiojaam Mulgi Kuku. Linnas on hulk spordiklubisid, spordihoonet, staadioni jmt. spordirajatist haldab V. Spordikeskus. Traditsioonilistest spordiüritustest on mainekaim igakevadine suurjooks ümber V. järve (a-st 1928). Puhkuseks sobiv maastik, ajaloolised vaatamisväärsused ja mitmekülgne kultuurielu soodustavad turismi arengut. V-s tegutseb 3 turismibürood, kasvanud on toitlustus- ja majutusasutuste arv. 2003. a. suvel oli linna restoranides, kohvikutes ja baarides kokku rohkem kui 1500 söögikohta, lisaks kohad vabas õhus; 15 majutusasutuses oli kokku 255 voodikohta. Linna esindushotellid on AS Grand Hotel V. (84 voodi- ja 70 söögikohta) ja Centrum (56 ja 46). SA V. Haigla (430 voodikohta) paikneb Pärsti v-s Jämejalas. Ambulatoorset arstiabi annavad AS V. Tervisekeskus, AS V. Erakliinik, AS V. Hambakliinik ning iseseisvalt tegutsevad pere- ja eriarstid. Sotsiaalabi osutavad SA V. Hooldekodu (32 kohta), Päevakodu Inkeri (eakatele ja puuetega inimestele) ja V. Pauluse koguduse laste turvakodu (8 kohta). V. suuremad usuorg-d on EELK V. Pauluse ja V. Jaani kogudus, oma kirik on ka MPEÕK V. Ristija Johannese kogudusel ja V. uusapostlikul kogudusel; baptistidel ja Jehoova tunnistajatel on palvela.

— Viljandi ordulinnusest põhja pool kujunes põhiplaanilt trapetsikujuline, kiriku ja raekojaga linn. Linnamüür, mis ümbritses linna kolmest küljest, rajati tõenäoliselt 14. saj. II poolel (hävinud). Vene-Liivimaa sõjas ja 17. saj. alguse Poola-Rootsi sõdades hävis linn peaaegu täiesti. 18. saj. pandi alus praegusele hoonestusele. Esialgu hõlmas linn ainult keskaegse terr-i, kus põhiosas oli säilinud vana tänavavõrk. Linnapildis domineeris esindusliku kohtuhoonega (1770, hiljem kool, nüüd linnavalitsuse mitme allasutuse asupaik) ja apteegiga (1780, nüüd muuseum) turuplats (nüüd Kindral Laidoneri plats), selle läheduses oli raekoda (ümber ehit.). 1789 saadi mõisalt linnale maad juurde, see planeeriti korrapärase tänavavõrguga 50 krundiks. Ala hoonestati pms. 19. saj. valdavalt ühekorruseliste puumajadega. Tekkisid ka aguli tüüpi eeslinnad. Rajati V. Pauluse kirik (1866, arh. Franz Block, lõplik projekt arh. Matthias von Holst). Tuudorstiilis kiriku välisviimistluses on kasut. ajajärgule iseloomulikke materjale — graniiti ja tellist. Huvitavad hooned on Rieti ateljee-eramu (1914, Karl Burman sen.) ja Eesti Panga maja (1926—27, K. Burman; 1958 ümber ehit.). Eesti esimesi funktsionalistlikke avalikke hooneid on uus raekoda (1931, rekonstruktsioon, Johannes Fuks, 1901—78, Erich Otting). Esinduslik on ka ärihoone-hotell „Eve" (1939, Eugen Sacharias, nüüd Grand Hotel V., 2002, sisekujundus Tairo Pärnamets, Andro Kõõp ja Urmo Raus). Nõuk-aegseist ehitisist paistavad silma Riia mnt. tuletõrjedepoo (1976, Toomas Rein) ja „Ugala" teatri hoone (1981, Inga Orav, Kalju Luts, Irina Raud). Uusimaid ehitisi on äri- ja hotellihoone Centrum (1998, Tõnu Liigand), V. Kultuurikolledži juurdeehitus (1999, Jaan Ollik, Ike Volkov ja Mart Kadarik) ning V. Linnamtk. (2003, Ilmar Jalas). Vanalinnas paikneb Johann Köleri mälestussammas (1976, Rein Luup, Edgar Viies), tuntumaid dekoratiivskulptuure on Kindral Laidoneri platsil asuv purskkaev „Poiss kalaga" (1938, August Vomm) ja Ranna pst-l asuv V-st pärit pikamaajooksjat Hubert Pärnakivi kujutav „Jooksja" (1990, Riho Kuld, arh. Ülo Stöör).

— V. Lossimägedes (Kaevumäel) asus eestlaste linnus, mis oli Sakala peamine kaitsekeskus ja tähtis liiklussõlm. Linnus rajati arvat. keskmisel rauaajal. Saksa vallutajad piirasid seda esimest korda 1211 ja alistasid selle arvat. 1217. 1223 oli linnus taas eestlaste valduses, 1224 anti vallutatud maade jagamisel Sakala Mõõgavendade Ordule. Ordulinnuse juurde tekkinud asula sai Riia õigusega linnaks (linnana mainitud 1283, *Velyn*). Linnuse kõrvale rajati V. ordumõis (*Velyn*, hiljem ka *Rickhof*). Keskaegse V. majanduses oli oluline viljakaubandus, kasutati Pärnu—Tartu veeteed. V. kuulus Hansa Liitu. 1481 põletas Vene vägi linna, kuid linnust vallutada ei suutnud. Vene-Liivimaa sõja ajal oli V. 1560—82 Vene väe valduses. 1582 läks ta Jam Zapolski vahendusega Poola-Leedu valdusse ning oli seejärel 1600—02 ja 1608—09 V. staarostkonna keskus, a-st 1621 kuulus V. (Jakob De la Gardie'le läänistatuna) Rootsile. 17. saj. alguse sõdades minetas linnus sõjalise tähtsuse. Põhjasõjas sai V. 1703 ja 1707 rängalt kannatada, 1710 läks valdavalt saksa käsitöölistest ning kaupmeestest elanikkonnaga V. Venemaa valdusse. 1783—96 ja a-st 1888 on V. olnud maakonnalinn (v. a. 1950—90, kui oli rajoonilinn; *Viljandimaa). 1789 kinkis Katariina II linnale Viiratsi kroonumõisa. 1869 asutati V-s laulu- ja mänguselts „Koit", 1871 V. Eesti Põllumeeste Selts ja 1875 trükikoda. 1878—82 andis Carl Robert Jakobson seal välja „Sakalat". 1897 sai V. kitsarööpmelise rdt., mis ühendas teda Mõisaküla kaudu Valga ja Pärnuga ning hiljem (a-st 1900) Tallinnaga. 1890 asutati tiku- ning 1912 linavabrik ja piimaühistu, hiljem on V-s ehit. isegi puri- ja mootorlennukeid. 1905. a. rev-i ajal hukkas karistussalk Huntaugu mäe jalamil 53 in. 1919 liideti V-ga Kivistiku, Kantreküla jmt. agul. 1930. a-il pöörati linnapea August Maramaa juhtimisel suurt tähelepanu eriti Uueveski linnaosa väljaehitamisele ja V. kui suvituslinna arendamisele. II maailmasõja ajal jõudsid 9. VII 1941 V-sse sakslased. Huntaugu mäele rajati suur sõjavangide laager (hukkunuile on püstitatud Huntaugu ja Järveotsa ühishaual mälestusmärgid). Sept. 1944 hävis tules mitu südalinna elukvartalit. Nõuk. okupatsiooni ajal paiknes V-s õhudessantvägede eriüksus. V.—Tallinna raudteeliin ehitati 1974 laiarööpmeliseks.

B: S. Rits. *Viljandi linn*. Viljandi, 1996; *Viljandi linn: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940*. [Koost. E. Piir.] Viljandi, 1995.

Viljandi Jaani kirik. Keskajal paiknes Pühale Johannesele ja Klaarale pühitsetud Viljandi linnakirik turuväljaku ääres (praegune Kindral Laidoneri plats). Vene-Liivimaa sõjas kirik purustati, 17. saj. esimesel

kolmandikul taastati linnakoguduse tarbeks end. frantsisklaste kloostrikiriku varemed ning kirik pühitseti Ristija Johannesele. Viljandi klooster rajati 1466—72. Seejärel ehitati uus, silmatorkavalt pikk kooriruum, mida kasutati kloostrikabelina. Ordureeglite kohaselt oli kirik võlvimata, kuid reegleid rikkudes ehitati siiski läänetorn. Klooster suleti 1560 ning samal aastal see ka purustati. Rootsi ajal korrastatud kirik kannatas taas Põhjasõjas. 18. saj. II poolel sai kirik kõrge, vahegaleriiga barokse tornikiivri, mis 1811 põles ning 1815 asendati praeguse katusega. Veel pärast II maailmasõda tegutsenud Jaani kirik suleti 1950. a-il ning muudeti kaubalaoks. 1986 alustati hoone kontserdisaaliks rekonstrueerimist, 1992 taastati see kirikuna. ▲

Viljandi C. R. Jakobsoni nim. Gümnaasium, õieti C. R Jakobsoni nim. Gümnaasium, esimesi eesti õppekeelega tütarlaste keskkoole; kooli asutas 1908 Viljandi Eesti Haridusselts. Paiknes 1908—76 Carl Robert Jakobsoni algatusel ehit. Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi hoones. Oli 1908—15 Viljandi Eesti Haridüse Seltsi II järgu tütarlastekool (progümnaasium), 1915—36 Viljandi Eesti Haridusseltsi Tütarlaste Gümn., 1936—40 Viljandi Eesti Haridusseltsi Tütarlaste Eragümn., 1940 Viljandi I Keskkool, 1941—44 Viljandi I Gümn., 1944—95 Viljandi I Keskkool (1952. a-st segakool, 1956. a-st Carl Robert Jakobsoni nim.); praegune nimi a-st 1995. 1968. a-st õpetatakse süvendatult matemaatikat ja füüsikat, 1977. a-st inglise k-t. 1976 valmis Männimäel uus koolimaja. 1990 hakkas ilmuma kooli ajaleht „Meie Hääl". Vilistlasi: Jaan Eha, Salme Ekbaum, Ene Ergma, Toomas Frey, Mati Kütt, Indrek Meos, Helgi Muller, Minni Nurme, Mark Soosaar, Eerik-Juhan Truuväli, Jaan Tätte. Dir-eid: Mihkel Varrik (1912—40 ja 1941—44), Evald Laprik (1974—89), Eero Järvekülg (a-st 1997). 2002/03. õ.-a. oli koolis 65 õpetajat ja 1215 õpilast.

Viljandi järv asub Sakala kõrgustiku keskosa läbivas sügavas Viljandi ürgorus; 1,55 km², keskm. süg. 5,6 m (suurim süg. 11 m), pikkus 4,6 km, laius 450 m. Kallas on savine või mudane, ujula piirkonnas liivane, leidub allikalubja lasundeid, sügavamal katab põhja muda. Veevahetus keskmine (vahetub aastas 2 korda). Sissevool Uueveski oja ja Valuoja ning hulga allikate kaudu, välja voolab järve kaguosast Raudna jõgi. Rohketoiteline; peamised kalad latikas, särg, ahven ja haug.

Viljandi kihelkond hõlmas Viljandimaal ligikaudu nüüdse Saarepeedi ja Viiratsi v-a ning Pärsti v-a kirdepoole, varem V. k-a kuulunud Kõpu v. ja Pärsti v-a edelapool eraldusid 1911 ✧Kõpu khk-ks. 1234 on esimest korda mainitud Viljandi kirikukhk-a. Viljandi linna- ja maakogudus lahutati 1861. Maakoguduse uus, Viljandi Pauluse kirik valmis 1866.

B: *Viljandi kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940.* [Koost. E. Piir.] Viljandi, 1995.

Viljandi Kultuurikolledž, rakenduskõrgkool, mille eesmärk on omakultuuri edendamine. V. K-s on 5 õppetooli: kultuurharidus (huvijuhi ja loovtegevuse õpetaja ning kultuurijettevõtluse eriala), lavakunstid (teatri- ja tantsukunsti eriala ning loovtehnilised erialad), muusika (rahva-, *jazz*-pop- ja kirikumuusika eriala), raamatukogundus ja infoteadused ning rahvuslik käsitöö. Õppeaeg on 4 aastat. Tegutsevad ka täienduspõppe osk., huvikool „Oma Stuudio", rmtk. ning heli- ja videostuudio. 2003 oli lõpetajaid 77 ning seal töötas 160 õppejõudu ja õppis 599 üliõpilast. Tuntuimad erialaõppejõud on olnud Kalju Komissarov, Villu Veski, Celia Roose, Ain Agan, Raido Mägi, Anu Raud ja Ülo Vooglaid. — Asut. 1952 Tallinna Kultuurihariduskoolina (1955—60 Tallinna Kultuurharidusala Kool, 1960 Tallinna Kultuurharidustöö Kool), kus koolitati rmtk- ja kultuuritöötajaid. 1960 viidi see keskeriõppeasutus Viljandisse (a-ni 1978 Viljandi Kultuurharidustöö Kool, a-ni 1991 Viljandi Kultuurikool). 1991 korraldati kool ümber kõrgharidust andvaks kolledžiks. Rektor a-ni 2000 Enn Siimer, a-st 2000 Anzori Barkalaja. ▲▶

Viljandi Kultuurikolledž

Viljandi Kultuurikolledži logo

Viljandi Linnakapell, Eesti vanim varajase muusika ansambel, selle asutas 1971 Viljandi Näidislastemuusikakooli õpetaja Tõnu Sepp. 1989. a-ni osalesid ansamblis pms. muusikakooli õpilased ja õpetajad, lühemat või pikemat aega on V. L-ga olnud seotud üle 90 muusiku. V. L-i toel korraldas T. Sepp 1982 esimesed vanamuusika päevad, millest on kujunenud ✧Viljandi vanamuusika festival. 1989 sai V. L. Viljandi Linnavalitsuse tasustatavaks kutseliseks kollektiiviks, a-st 1999 tegutseb ta Viljandi Helikunsti Seltsi alluvuses. V. L-s on 7—13 liiget, ansambel on esindanud Viljandit paljudel festivalidel ja kontsertidel Baltimaades, Venemaal, Soomes, Skandinaavia maades ja Saksamaal. Paljudele V. L-i kontsertidele on iseloomulik lavastuslikkus ning teatraalsete ja multimeedia vahendite ühendamine. Eesti heliloojatest on V. L. esitanud Lepo Sumera, René Eespere ja Anti Marguste autorikavu. V. L-i pikim traditsioon (a-st 1971) on jõulude ja uusaasta vahel toimuvad öömuusika kontserdid. Ansambli kunstilised juhid: Tõnu Sepp (1971—89), Neeme Punder (1989—91 ja a-st 1998), Margus Kubo (1991—96) ja Peeter Klaas (1996—98).

Viljandimaa, Viljandi maakond, asub Kesk- ja Lõuna-Eestis. Ajaloolises käsitluses on kasut. rööpnime ✧Sakala, looduspiirkonda on sageli nimet. Sakalamaaks. V-d, pms. tema lõunaosa (Halliste, Helme, Karksi, Paistu ja Tarvastu khk-a ala), tuntakse etnoloogiliselt Mulgimaana. ▶3

Viljandimaa

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	3422,5 (3589)[1] km²
Elanike arv	57 148
Keskus	Viljandi linn
Rahvastiku tihedus	16,7 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	48,8 %
Haldusüksused	4 linna, 14 valda
Asulad	6 linna, 8 alevikku ja 273 küla

[1]koos V-sse kuuluva Võrtsjärve osaga

Viljandimaa vapp ja lipp

•*Loodus.* Suurema osa V-st hõlmab selle tuumikala ✧Sakala kõrgustik (Rutu mägi, 146 m), maakonna piirest ulatuvad välja vaid kõrgustiku väike kagu- (asub Valgamaal) ja edelaosa (asub Pärnumaal). V-sse kuulub ka suur osa Võrtsjärve madalikust (idas) ja Soomaast (läänes). Põhjas ulatub V. alale väike osa Kesk-Eesti lavamaast (Võhma, Kõo ja Pilistvere ümbrus) ja Kõrvemaast (Navesti-tagune piirkond). V. aluspõhja moodustab pms. Devoni liivakivi, ainult Navesti jõest põhja pool paikneval osal Siluri lubjakivi. Sakala kõrgustikul on valdav lainjas moreenimaastik, mida liigestavad orud, madalamatel servaaladel (Suure-Jaani, Kõpu, Mõisaküla, Aimla ja Mustla ümbrus)

leidub vooremaastikku. Sealsel karbonaatsel moreenil kujunenud leetjad ja näivleetunud mullad (pms. IV—VI hindeklass) on enamasti põllustatud. Holstre ja Tuhalaane väikeküngastel ning Saarepeedi, Siniallika ja Tuhalaane ümbruse oosidel on rähksed rendsiinad, mitmel pool liivadel leetunud ja leedemuldi. Kõige silmapaistvamad pinnavormid on sügavad ja laiad ürgorud (Raudna—Viljandi—Tänassilma, Karksi—Halliste, Loodi—Siniallika jmt.) ning nende veerusid liigestavad lisaorud. Paljudes neist (Paistu Põrguorus, Tarvastu Kullimäel, Karksis, Abja-Paluoja läh. jm.) leidub aluspõhjapaljandeid. Ürgorgudes levinud madalsoomuldi ääristab kohati lai gleimuldade riba. ✧Võrtsjärve madalikul ning Soomaal on valdavad järvesetetel kujunenud soo- ning glei- ja leet-gleimullad, metsasel Navestitagusel Kõrvemaal leede-, leet-glei- ja rabamullad. Pms. Siluri aluspõhjal paikneva Kolga-Jaani voorestiku ning Kesk-Eesti lavamaa karbonaatsel moreenil kujunenud leostunud ja leetjad ning gleistunud ja gleimullad on enamjaolt põllustatud. Pikimad jõed (Halliste, Kõpu ja Raudna) kuuluvad Navesti jõestikku, suurimad Võrtsjärve suubuvad jõed on Tänassilma ja Tarvastu jõgi. V-l on 124 järve. Kõik suuremad järved (Veis-, Õisu, Viljandi, Ruhi-, Tündre (loodeosa), Mäeküla, Kariste, Päidre ja Karula järv) paiknevad ürgorgudes. Sügavaim järv on Holstre Kullijärv (18 m). Metsa on kõige rohkem Läti piiri äärseil liivikuil, Võrtsjärve madalikul, Soomaal ja Kõrvemaal. Kaitsealust pinda on 41 562 ha, sellest 72 % hõlmab ✧Soomaa RP.

•*Majandus.* V. majanduse põhiharud on põllum-saaduste ja metsa töötlemine, seal asub mitu ainuomast ettevõtet (tuletikuvabrik, Võrtsjärve angerjakasvatus, Eesti suurim ja vanim postimüügiga tegelev ettevõte

	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Viljandist (km)	Praeguse seisundi saamise aeg
	14,6	20 509	—	—	24. X 1991
	1,9	1 570	—	31	10. VIII 1993[1]
	2,2	1 284	—	24	6. XII 1990
	2,2	1 120	—	48	30. IV 1992
Abja-Paluoja l.	290,2	2 822	16	36	11. VI 1998[2]
Halliste al.	267,1	1 877	29	28	11. VII 1991
Karksi-Nuia l.	321,4	4 139	23	33	8. VI 1999[3]
Kolga-Jaani al.	312,4	1 760	16	32	19. XII 1991
Kõpu al.	149,5	1 226	15	40	7. V 1992
Mõisaküla al.	258,8	832	12	20	19. XII 1991
Paistu al.	144,2	1 615	16	20	19. XII 1991
Pärsti al.	128,6	1 624	15	13	19. XII 1991
Suure-Jaani al.	210,6	3 899	29	4	19. XII 1991
Tarvastu al.	98,3	1 325	12	10	19. XII 1991
Viljandi l.	316,0	2 286	25	24	13. II 1992
Võhma al.	409,0	4 328	38	27	19. XII 1991
Võhma-Tänassilma al.	280,4	1 133	11	14	19. XII 1991
Võrsu al.	215,0	3 799	24	3	7. V 1992

[1] 10. VIII 1993 alev) arvati Abja v-a koosseisu
[2] 10. VIII 1993 Karksi-Nuia alev) ja Karksi v. ühinesid Karksi v-ks.
[3] 14. X 1997

Anttila). Maakonna asend — paikneb Eesti keskosas — on majanduslikult soodne. Ettevõtlus. Ettevõtjate arvult (2677) on V. Eesti esimesi maakondi. Enamik ettevõtteid paikneb Viljandis (756) ja selle lähiümbruse valdades (Pärstis 184, Viiratsis 189) ning Karksi (255), Tarvastu (219) ja Abja v-s (147). V. teistes linnades on ettevõtjaid tunduvalt vähem (1. I 2002 Suure-Jaanis 46, Võhmas 29 ja Mõisakülas 10). Füüsilisest isikust ettevõtjaist tegeles (1. I 2003) 1202 (80,3 %) põllum-e, jahinduse ja metsamajandusega, 103 kaubanduse ning sõidukite ja kodumasinate remondiga, 63 oli hõivatud veonduses, laonduses ja sides. Aktsiaseltsidest ja osaühinguist tegeles 383 kaubanduse ning sõidukite ja kodumasinate remondiga, 180 põllum-e, jahinduse ja metsamajandusega, 188 töötleva tööstusega ning 154 kinnisvara-, üürimis- ja äritegevusega. V. suurimad tööandjad on tekstiiliettevõtted AS Toom Tekstiil (470 töötajat) ja AS Mivar-Viva (317), olulised on ka AS Viljandi Metall (250), AS Viljandi Aken ja Uks (316) ning Viljandi Tarbijate Ühistu (181 töötajat). Suurimad kohalikud tööandjad on Viiratsi v-s asuv Eesti suurim seakasvatusmajand AS Ekseko (194 töötajat), Paistu v-s asuv alkoholitootja AS Liiwi Heliis (117), Abja Tarbijate Ühistu (113) ja AS Ramsi Turvas (92). Suurima käibega olid AS Toom Tekstiil (2002. a. 262,0 mln. kr.) ja Viljandi Tarbijate Ühistu (180,7 mln. kr.). Põllumajandus. 2002 oli V. teravilja koristuspinnalt (23 740 ha) Eestis 4. kohal, saagikus (1854 kg/ha) oli Eesti keskmisest (2035 kg/ha) väiksem. Otra koristati 10 631, nisu 6316, kaera 4310 ja rukist 1392 ha-lt. Kartulit saadi 1500 ha-lt 22 534 t. Piimaveiseid oli 7900, keskm. piimatoodang 4645 kg lehma kohta (Eesti keskmine 5119 kg). Sigade arvult on V. Eestis esikohal (89 600, 25,9 % Eesti sigade koguarvust), enamiku neist kasvatab Rakvere Lihakombinaadi tütarettevõte AS Ekseko. Mune toodeti 17,9 mln. (maakondade seas 3. koht). Põllum-loenduse (2001) andmeil kasvatas V-l avamaaköögivilja 71 majapidamist (kokku 68 ha-l, sellest peakapsast 20, söögipeeti 14 ja porgandit 10 ha-l). Aianduses on olulisimad ettevõtted EPMÜ Polli Aianduse Inst. (marja- ja puuviljaaiad ning istikukasvatus), OÜ Seedri Puukool (Karksi v-s) ja Oru-Nõlvaku talu (Abja v-s, marja- ja istikukasvatus). Metsandus ja jahindus. Maakatastrisse kantud 138 164,7 ha-st metsamaast on 81 275,5 ha erametsa ja 56 857,3 ha riigimets. Valitsevad puuliigid on riigimetsas mänd (34,8 %), kask (30,9 %) ja kuusk (25,7 %) ning erametsas kask (33,1 %), kuusk (28,3 %) ja mänd (17,1 %). Puistu keskm. vanus on riigimetsas männil 78, kasel 49 ja kuusel 44 aastat, erametsas männil 72, kuusel 66 ja kasel 47 aastat. Metsa varuti 653 626 m^3, sellest moodustas uuendusraie 458 607 ja hooldusraie 183 313 m^3. Metsa istutati ja külvati kokku 462,9 ha-le, sellest riigimetsas 320,9 ha-le (2002). 1. IV 2003 oli V-l 2600 metskitse, 1000 kobrast, 900 põtra ja 800 metssiga. 2002 kütiti 539 rebast, 299 metskitse, 268 põtra, 253 kährikut ja 225 metssiga. Kalandus. V. kalasaak oli 320,2 t, sellest moodustas 20,4 t angerjas (40,2 % Eesti angerjapüügist), 184,3 t särg (23,4 %) ja 45,2 t haug (20,2 %). Enamik kala püüti Võrtsjärvest. Veondus. V-d läbivate riigimnt-de kogupikkus on 1225 km (sellest 37 km Pärnu—Valga põhimnt.), tugimnt-id on 266 km. Kohalike ja erateede pikkuselt (2809 km) on V. maakondade seas 3. kohal. 2002 oli V-l registreeritud 232 bussi ja 3504 veoautot. Suur osa kauba- ja reisiveost toimub Viljandi—Tallinna rdt. kaudu. Traktorite arvu poolest (3648 ratas- ja 336 roomiktraktorit) on V. ülekaalukalt esikohal. Z

Viljandimaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu-, jahi- ja metsamajandus	1382
Kalandus	38
Töötlev tööstus	209
Energia-, gaasi- ja veevarustus	19
Ehitus	72
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	488
Hotellid ja restoranid	58
Veondus, laondus ja side	131
Rahandus	13
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	182
Muu	85
Kokku	2677

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* V-l on 42 üldhariduskooli (2002): 11 gümnaasiumi ja keskkooli, 20 põhikooli ja 11 algkooli. Tegutsevad 1 täiskasvanute gümnaasium ja 1 vene õppekeelega gümnaasium. Erivajadustega lapsed õpivad Ämmuste Koolis, Lahmuse Eriinternaatkoolis, Puiatu Erikoolis (kasvatusraskustega poisid) ja Viljandi Erikutsekoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 9236. Koolieelseid lasteasutusi on 33. V-l on 3 kutsekooli: Olustvere Teenindus- ja Maamajanduskool, Õisu Toiduainetööstuse Kool ja Viljandi Ühendatud Kutsekeskkool. Kõrgkoolina tegutseb ✧Viljandi Kultuurikolledž. Maakonnas on 2 spordikooli (Viljandis ja Karksi-Nuias) ning 3 muusikakooli (Viljandis, Abjas ja Karksi-Nuias). Piirkondliku teadusasutusena tegutseb Mulgi Kultuuri Inst., teadustööd tehakse ka EPMÜ Polli Aianduse Inst-s ja Olustvere katsejaamas. Maakonnas on 25 kultuuri- ja rahvamaja ning 42 rmtk. Tegutseb 14 muuseumi, neist 2 — Viljandi Muuseum ja selle filiaal Mart ✧Saare Majamuuseum — on riiklikud, 8 munitsipaalmuuseumid ja 4 eramuuseumid. Suurimad kultuuriasutused on Viljandi Teater „Ugala", Viljandi Linnarmtk., Viljandi Kultuurimaja ja Viljandi Spordikeskus.
Spordirajatisi on V-l u. 50, sh. 14 suurt spordisaali, 5 staadioni, 3 ujulat, 2 lasketiiru, 12 tenniseväljakut, 3 ratsaspordibaasi, 2 minigolfiväljakut ja Holstre-Polli suusakeskus. Tegutseb 63 spordiklubi, kus tegeldakse u. 32 spordialaga. Maakonnas on 34 perearstikeskust. Hambaraviteenust osutab 18 hambaraviasutust. SA Viljandi Haigla koosseisus on 4 kiirabibrigaadi ja 2 hooldusravihaiglat (SA Abja Haigla ja OÜ Suure-Jaani Ravikeskus). Hooldeteenust ostab riik OÜ Tarvastu Erihooldekodult. Omavalitsuste hooldekodusid on 10 (Kolga-Jaani, Kärstna, Mõisaküla ja Viljandi hooldekodu, Kõpu Haigemaja, Paistu Tervisekeskus, Viiratsi Pansion, Pilistvere Pansionaat, Polli Lasteaed-Hooldekodu ja Pärsti Pansionaat). Laste hoolekandeasutused on Viiratsi Lastekodu, Viljandi Lasteabi- ja Sotsiaalkeskus ning Väikemõisa Väikelastekodu. Riikliku kaitse all on 65 ajaloomälestist (sh. Mõisaküla, Abja, Halliste ja Pilistvere kalmistu, August Annisti sünnimaja, Jaan Tõnissoni kodukoht, Jaan Jungi, Jüri Vilmsi ja Johann Köleri haud, maja, kus 1880—82 asus ajalehe „Sakala" toimetus, ning Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi hoone), 176 arheoloogiamälestist (Suure-Jaani, Kolga-Jaani ja Pilistvere kirikuaed, Tooma kabel, kultusallikas (nn. Silmaallikas), pronksiaja kalmistu ja Siimussaare asulakoht, Naanu linnamägi ja Lõhavere Linnamägi), 303 arhitektuurimälestist (Viljandi Kultuurimaja, Viljandi Grand Hotel, Abja-Paluoja postkontor (1929), Abja, Õisu, Morna, Polli ja Vana-Võidu mõisa hooned, Halliste, Karksi, Kolga-Jaani ja Suure-Jaani kirik, Karksi ordulinnuse varemed, Rõika peeglivabriku veskihoone ja veskitamm, Meleski klaasivabriku hoone, Viljandi linnusepargi rippsild) ning 314 kunstimälestist (enamasti kirikutes, nt. Halliste kirikus oblaaditoos ja ristimisvaagen, Kolga-Jaani kirikus oreliväärі maalid (18. saj. II pool) ning vana altar ja altarimaal „Ülestõusmine" (17. saj.); Kõpu kalmistul skulptuur „Naine lillepärjaga", 1915, A. Weizenberg). V-l on 19 tegevusloaga majutuskohta (sh. 2 hotelli, 6 külalistemaja, 1 hostel ja 2 puhkemaja).
•*Ajalugu.* 13. saj. alguses olid ajaloolise V. alal muistsed maakonnad ✧Sakala, ✧Mõhu ja ✧Nurmekund. 1215—23 alistasid ala sakslased, a-st 1224 kuulus see

Viljandimaa jõgi
kus maakonnas

Halliste
Kõpu
Rudna
Navesti
Lemmjõgi
Ärma
Tänassilma
Õhne
Pale
Põltsamaa

Viljandimaa järved (ha)

Võrtsjärv
Veisjärv
Õisu
Viljandi
Parika
Ruhijärv
Mäeküla
Kariste
(Vana-Kariste)
Karksi
Karula (Uus-Võidu)
Päidre (Tagavere)
Ainja paisjärv
(Ainejärv)
Pärsti (Kuimetsa)
[1]Viljandimaa

Viljandimaa soo (ha)

Soosaare soostik
Kuresoo
Õrdi
Parika
Valgeraba
Meleski
Kohvisoo
Õisu
Halliste
Leie
Umbsoo
Kõksa
Pahuvere
Veelikse
Napsi
Raudna
[1]koos Valgeraba ja lõunaosaga

Viljandimaa (ha, 2003)

Ainja MKA
Alam-Pedja LKA
(Viljandimaa osa)
Alliku KA
Järvekülla LKA
Kalbuse linnuala
Karksi linnuala
Kivissaare linnuala
Kullamäe MKA
Kurimetsa LKA
Lehissaare LKA
Loodi LP
Lüübre oru KA
Muti MKA
Navesti MKA
Oja linn-KA
Papioru MKA
Parika LKA
Raudna LKA
Rutu MKA
Soomaa RP
(Viljandimaa osa)
Terinigi MKA
Tõmbre LKA
Uue-Võidu MKA
Varbeniidupõld MKA
Võljandi MKA
Õisu MKA

Mõõgavendade Ordule ning jagunes Viljandi komtuurkonnaks ning Sakala (liideti 14. saj. II poolel Viljandi komtuurkonnaga) ja Mõhu (Põltsamaa) foogtkonnaks (liideti u. 1480 Viljandi komtuurkonnaga, mis hiliskeskajal ulatus kirdes Rannapungerja ja Omedu vahel Peipsini); osa V-st (Paistu) kuulus Karksi foogtkonda. V. kirikukihelkondadest on Paistu, Pilistvere, Põltsamaa, Tarvastu ja Viljandi olnud arvat. juba 13. saj., 1329 on esimest korda mainitud Helme, 1428 Suure-Jaani ja 1559 Kolga-Jaani kirikukhk-a; 1911 moodustati Kõpu kirikukhk. Alates 1560. a-st läks suurem osa V-d järk-järgult Vene võimu alla. A-st 1582 kuulus V. ala Poola-Leedule, jaotus halduslikult Pärnu ja Tartu presidentkonna (a-st 1598 vojevoodkonna) vahel ning jagunes Helme, Põltsamaa, Tarvastu ja Viljandi staarostkonnaks. A-st 1621 oli V. Rootsi valduses ja kuulus (v. a. Tartu kreisi kuuluv Põltsamaa ala) Pärnu kreisi. Uusikaupunki rahu põhjal ühendati V. 1721 (tegelikult juba 1710) Vene riigiga; ta moodustas 1783—96 Viljandi kreisi (hõlmas ka Kursi, Palamuse ja Laiuse khk-a), kuulus seejärel Pärnu-Viljandi kaksikmk-a ja sai 1888. a. politseireformiga uuesti omaette maakonnaks. Kursi, Palamuse ja Laiuse khk. jäid Tartu mk-a, Halliste ja Karksi khk. Pärnu mk-a (Karksi ala liideti V-ga 1939. a. vallareformiga, Halliste ala Viljandi mj-ga 1962, kui kaotati Abja raj.). Majanduse arengult oli V. 19. saj. II poolel Eesti maakondadest esikohal, Põltsamaa oli 18. saj. II poolel tähtis tööstuskeskus. Talusid osteti hoogsasti päriseks 1860.—70. a-il, eelkõige Viljandi, Helme ja Tarvastu khk-s. 1840. a-il siirdus 12,6 % V. elanikest õigeusku. Eesti rahvusliku liikumises oli V. juhtivaid maakondi (✧palvekirjaaktsioon, ✧Eesti Aleksandrikool, ✧„Sakala"). 1897 sai Viljandi Pärnu—Valga liinil oleva Mõisakülaga ja 1900 Tallinnaga rdt-ühenduse. 1905. a. rev-le järgnesid 1906. a. alguses repressioonid. 1921 eraldati V-st suurem osa Helme khk-a ja liideti Valgamaaga. 1926 anti Põltsamaale ning 1938 Suure-Jaanile ja Mustlale linna õigus. 1949. a. veebr-s moodust. Jõgevamaasse läksid V-st Põltsamaa linn ja vald ning Lustivere ja Pajusi v.; maakonna suuruseks jäi 3500 km². 1950. a. sügisel maakonnad kaotati ning V. piires moodustati Viljandi ja Suure-Jaani raj., V. valdu arvati ka Abja, Tõrva ja Türi raj-i. Hiljem Viljandi raj. suurenes ning sai 1962 umbes need piirid, mis on praegusel V-l.

B: *Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa.* Trt., 1939; U. Roosimaa. *Sakalamaa.* Tln., 1965; A. Vislapuu. *Viljandimaa piirid läbi aegade*, I. — Sakala kalender 1995. Viljandi, 1994; *Viljandimaa piirid läbi aegade*, II. — Sakala kalender 1996. Viljandi, 1995. ◂

Viljandi Maagümnaasium on asut. 1844 G. M. Schmidti poeglaste erakoolina (a-st 1845 gümnaasiumikursusega). Kandnud mitut nime: 1875—92 Liivimaa Maagümn. (sks *Livländisches Landesgymnasium zu Fellin*, selle 1877 valminud hoones töötab kool tänapäevalgi), 1917—18 Viljandi Eesti Real-gümnasium, 1918—20 Viljandi Eesti Haridusseltsi Reaalgümn., 1920—23 Viljandi Maakonna Realgümn., 1923—40 Viljandi Maakonna Poeglaste Gümn. (hõlmas 1934—37 kolm ja 1937—40 neli kooli), 1940—41 ja 1944—62 Viljandi 2. Keskkool (a-st 1953 segakool), 1941—44 Viljandi 2. Gümn., 1962—76 Viljandi 4. 8-kl. Kool ja 1976—95 Kõleri-nim. Viljandi 4. Keskkool; praegune nimi 1995. a-st. 1979 avati süvaõppega kunstiklassid, 1989. a-st on koolis humanitaar- ja reaalharu. A-st 1988 ilmub ajaleht „Oma Sõna". Vilistlasi: Olaf Klaassen, Juan Lepajõe, Endel Mallene, Udo Margna, Pent Nurmekund, Olev Oja, Raoul Üksvärav. Dir-eid: Theodor Koik (1919—40), Anton Hiirma (1940—49), Alfred Pukk (1962—70), Asta Moora (1970—78), Aavo Soopa (a-st 1978). 2002/03. õ.-a. oli koolis 62 õpetajat ja 1003 õpilast.

B: *Viljandi Maagümnaasium 1877—1997: ajalugu, lõpetajad, mälestused.* [Koost. T. Luik.] Viljandi, 1998. ◂

Viljandi maastikukaitseala asub Viljandi linnas ja Viiratsi v-s; 369 ha. Asut. 1964, kuulus 1992. a-st *Loodi LP-sse, a-st 1997 on praegustes piirides ja staatuses, et kaitsta Viljandi Lossipurki ja Viljandi ürgorgu koos Viljandi järvega ning haruldaste liikide elu- ja kasvupaiku. Viljandi ürgorus paljandub Kesk-Devoni liivakivi, mida katavad nooremad setted. Ürgoru veerud on järsud ja kõrged (kohati üle 40 m), teda liigestavad lühikesed säilorud, oru lõunajalamil ja terrassidel on rohkesti allikaid ja kohati allikasood. Ürgoru veerusid katavad kuuse-pärna-saare-segametsad. Kaitseala lõunapoolses osas asub Sammuli rändrahn (ümbermõõt 19,6 m, kõrgus 2 m). Kaitsealal kasvab *kollast käokinga (LK I).

Viljandi Muuseum on maakonnamuuseum ja asub Viljandis. V. M-i põhiülesanne on Viljandi linna ja mk-a ning temaga piirnevate alade ajalugu, kultuuri, eluolu ja tänapäeva kajastava ainese kogumine, säilitamine, uurimine ja eksponeerimine. Kogudes on üle 107 000 kirjeldatud eseme. Muuseumi filiaal on Mart *Saare Majamuuseum. V. M-i asutamise ajaks loetakse 1878. a-t, kui Viljandi maagümn-i ajalooõpetaja Theodor Schiemanni eestvõttel ja Uue-Vändra mõisaomaniku, erukindral Friedrich von Ditmari rahalisel toel alustati Viljandi ordulinnuse varemeis arheoloogilisi kaevamistöid. Leidude põhjal moodustus kogu, mida hiljem hakati kutsuma Ditmari muuseumiks ja mille hinnalisimad eksponaadid olid linnusest leitud kapiteelid. 1881 asut. Viljandi Kirjanduslik Selts (sks *Felliner Litterarische Gesellschaft*) tegeles nii muuseumikogude hoiu- ja korrastustöödega kui ka ajalooalaste loengute korraldamisega. V. M-i nime all avati muuseum Viljandi Kodu-uurimise Seltsi (asut. 1929) eestvedamisel

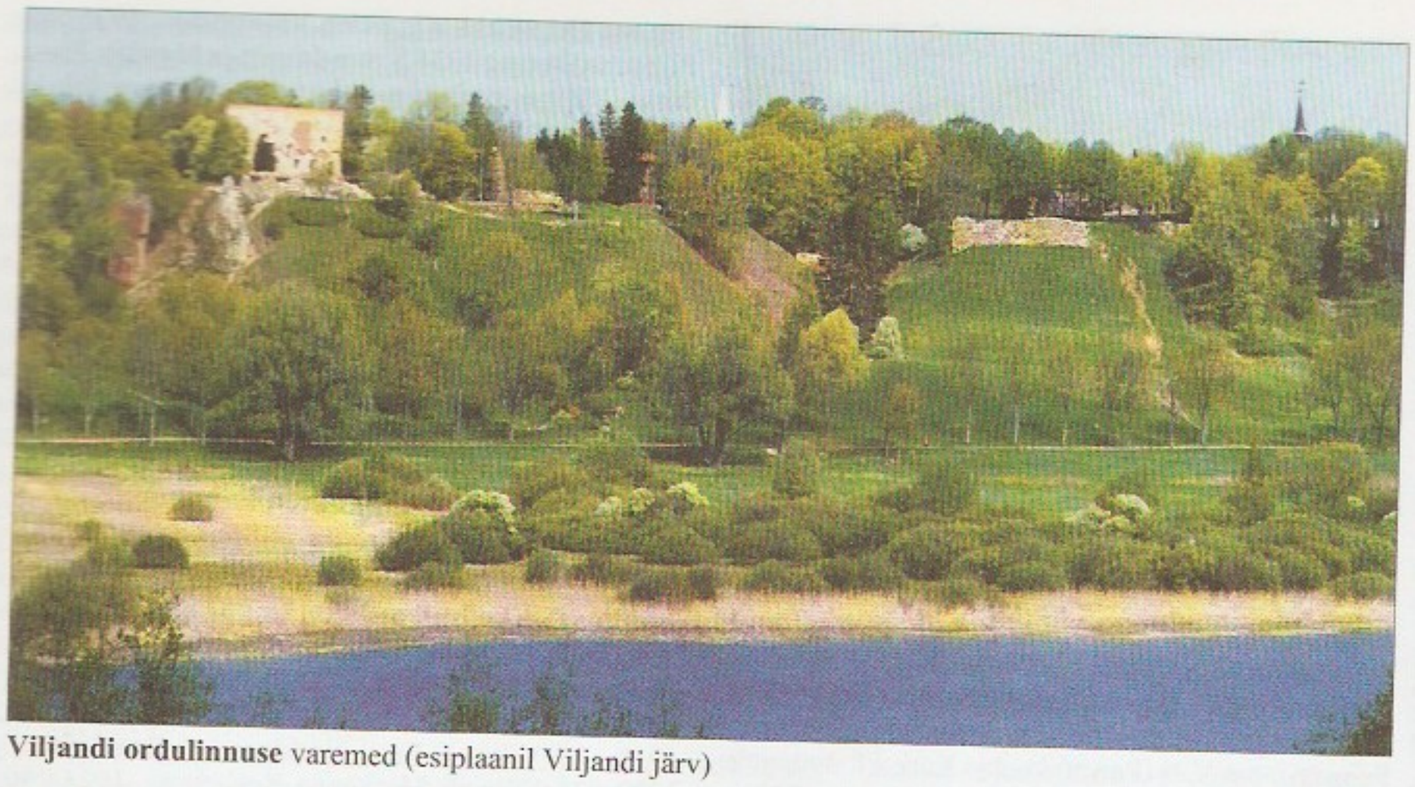

Viljandi ordulinnuse varemed (esiplaanil Viljandi järv)

1936. A-st 1942 paikneb V. M. 18. saj. viimasel veerandil ehit., Kindral Laidoneri plats 10 asuvas apteegihoones. Külastajate päralt on lugemissaal, mis valmis 1994 koos uute fondihoidlate ja tööruumidega. Esimesel korrusel asub ajutiste näituste ruum, teistes ruumides on avatud püsinäitus, mis tutvustab ms. Eestimaa loodust (lindude ja loomade topised, sh. 1999 Viljandi järvest püütud rekordhaug) ja Viljandimaa ning Viljandi linna arengulugu alates muinasajast. Välja on pandud töö-, tarbe- ja sõjariistu, ehteid ning Lõhavere linnuse makett; Viljandimaa keskajale pühendatud ruumi keskne eksponaat on Viljandi ordulinnuse rekonstruktsioon ja väljakaevamistel Viljandimaalt leitud esemed. Omaette ruumid on pühendatud Viljandimaa uusajale ja sealsele talupojakultuurile (originaalsuuruses Viljandimaa rehetoa makett koos kasutusel olnud maja- ja tarberiistade ning talupojamööbliga), rikkalik on rahvarõivaste, ehete ja käsitöö väljapanek. II korruse ruumes asub hilisemat aega kajastav ekspositsioon (nt. eesti ja saksa seltsi- ja koolielu, EV 1918—40, okupatsioonide ja kolhoosiaeg). Seal on välja pandud ka Kaitseliidu Sakalamaa maleva auhinnakollektsioon, mis leiti apteegihoone renoveerimisel 1999. V. M-i kogude põhjal on valminud ✧Kondase keskuse ja Vana Veetorni püsiekspositsioonid. Muuseum üllitab a-st 1997 aastaraamatut ja korraldab msg. kultuuriüritusi. Muuseumi dir. on a-st 1991 Jaak Pihlak. ▲

Viljandi Nukuteater (a-ni 1965 Viljandi Isetegevuslik Nukuteater), 1955 asut. harrastusteater (rahvateatri nimetus a-st 1965). Eestvedajad on olnud Alice Mägi (a-ni 1956), Votele Kuusik (1956—77) ja Altmar Looris (kunstiline juht a-st 1977). Teater korraldab a-st 1996 rahvusv. nukuteatrite festivali „Teater kohvris" ja osaleb ka ise festivalidel.

Viljandi ordulinnus oli Vana-Liivimaa võimsaimaid linnuseid ja komtuuri residents. Paiknes kolmel järsunõlvalisel kõrgendikul ja ehitati lõunapoolsel kõrgendikul asunud muinaslinnuse kohale. Kivilinnuse rajamist alustas Mõõgavendade Ordu kohe pärast seda, kui oli Viljandi vallutanud (1224). Linnus ehitati (vaheaegadega) kolme sajandi jooksul. 13. ja 14. saj. vahetusel valmis uus pealinnus — konvendihoone, Eesti esimene selletüübiline. Loodenurgas paiknes ruudukujuline paest nurgakvaadritega 7-korruseline tellistorn. Pealinnus oli algul kahekorruseline: sokli- ja keldrikorruse kohal paiknes peakorrus. Hoone ülaosas oli sakmelise rinnatisega kaitsekäik, põhjatiivas paiknesid kahelöövilised kapiitlisaal ja kabel. Konvendihoone raiddekoor on väga rikkalik (näiteid säilitatakse Viljandi Muuseumis). 15. saj. keskel konvendihoone rekonstrueeriti ja kõrgendati välismüüre. Seoses tulirelvade kasutuselevõtuga tugevdati 15.—16. saj. konvendihoonet ümbritsevaid kaitseehitisi ja linnapoolses küljes asuvaid eeslinnuseid. Linnus purustati osaliselt Vene-Liivimaa ja Poola-Rootsi sõjas ning lõplikult Põhjasõjas, sellest ajast on ta varemeis. 1878—79 korraldati Theodor Schiemanni juhtimisel Eestis esimene laiaulatuslikum ehitusarheoloogiline kaevamine; vaheaegadega on linnuse terr-l kaevatud tänaseni. ▲

Viljandi pärimusmuusika festival toimub a-st 1993 igal aastal ja kestab 4 päeva. Festivali organisatsiooni esimees ja peakorraldaja on Ando Kiviberg. Vabaõhu-, saali- ja kirikukontsertidel esinevad msg. muusikakollektiivid ning üksikesinejad. Avatud on õpitoad, ööklubid, tantsuklubid, käsitööhoov, pillilaat ning laste mängu- ja muinasjututuba. Tänavatel, muruplatsidel ja söögikohtades korraldatakse ühismängimist ja -laulmist. Muusikud esinevad ka Viljandi mk-s. A-st 1999 on igal festivalil oma teema (August Pulst, labajalg, Veljo Tormis, kannel, laul). Festivalil osaleb u. 250 esinejat Eestist (sh. teiste rahvaste muusikaansambleid) ja u. 100 esinejat teistest riikidest. Esitatakse rahvamuusikat ja selle improvisatsioone ning rahvamuusikavõtmes autoriloomingut. Nädal enne festivali algust korraldatakse Viljandi läh. kõigile rahvamuusika- ja -tantsuhuvilistele pärimuskultuuri õppelaager „Eesti etno".

Viljandi vanamuusika festival, Eesti vanim vanamuusika festival, sai alguse 1982 Tõnu Sepa eestvõttel toimunud Viljandi vanamuusika päevadest. Algusest peale on festivali eesmärk olnud noorte harimine ja vanamuusika tutvustamine. Viimaste aastate kavu iseloomustavad eri kunstiliikide ühendamine, lavastuslikkus, uudsed lähtepunktid ning tavatud esinemiskohad ja kontserdivormid. Põhilised esinemispaigad on Pauluse ja Jaani kirik, Viljandi Kultuurimaja, Lossimägede vabaõhulava ja Raekoda. Kontserte on toimunud ka veetornis, Köömneaida Baaris, uue leivakombinaadi varemetes jt. ebaharilikes paikades. V. v. f-l on esinenud palju Eesti muusikuid, neist „Hortus Musicus" ja Viljandi Linnakapell igal aastal. A-st 1989 on festival rahvusvaheline, seal on osalenud paljude maade (sh. Soome, Rootsi, Saksamaa ja USA) muusikuid. Kunstilised juhid on olnud ka Andres Mustonen ja Neeme Punder.

Vilsandi, saar Läänemeres Saaremaa läänerannikul; 8,75 km², 20 el. (2000). Saaremaast eraldavad V-t saarerohked Kihelkonna, Loona, Kuusnõmme ja Atla laht. Põhjarannikul asuv Auksaare laht ja lõunaran-

Vinni vald
asulati

Alevikud
Pajusti
Roela
Tudu
Vinni
Viru-Jaagupi
Külad
Alavere
Allika
Anguse
Aravuse
Arukülla
Aruvälja
Inju
Kadila
Kakumäe
Kannastiku
Karkuse
Kaukvere
Kehala
Koeravere
Kulina
Küti
Lepiku
Lähtse
Mõdriku
Mäetaguse
Nurmeto
Obja
Pallasi
Pirra
Puka
Rasivere
Rästikülla
Rünga
Saara
Soomaka
Sutga
Tammiku
Vana-Vinni
Veadla
Vetiku
Voore
Väitu

niku Vahemere abajas jaotavad saare läänepoolseks Suur-V-ks ja idapoolseks Väike-V-ks, neid ühendavat Vahemere maakaela ujutab merevesi tihti üle. Saare põhja- ja läänerannikul on dolokivipaljandeid, keskosas kasvab männik. V-l on bioloogiajaam, tegeldakse kalapüügi, hobusekasvatuse ja turistide teenindamisega. A-st 1809 on V-l tuletorn (kõrgus 37 m). V. koos teda ümbritseva mereala, väikesaarte ja Saaremaa äärmise lääneosaga moodustab V. RP. — Vanim teade saare kohta pärineb a-st 1645 (*Filsand*), püsiasustus on seal a-st 1703; elanike arv on ulatunud ligi 200-ni.

Vilsandi rahvuspark asub Kihelkonna ja Lümanda v-s; 23 760 ha, sellest maismaad 16 240 ha. Rahvuspargi eellane on 1910 moodust. Vaika loodusreservaat, mis oli ühtlasi Baltimaade vanim kaitseala. Vilsandi tuletorni ülem Artur Toom astus esimesi samme Vaika saare linnustiku kaitseks juba 1906. a. 1937 võeti kaitse alla Vaika saared ja Vilsandi loodepoolne osa, kaitseala oli seal 1941. a-ni ning taastati 1957 Vaika Riikliku LKA-na; 1971 hõlmati kogu Vilsandi ja kaitseala nimetati Vilsandi Riiklikuks LKA-ks. Aja jooksul on kaitseala mitu korda laiendatud. 1993 muudeti looduskaitseala rahvuspargiks, temaga liideti peale muude alade ka Harilaiu taimestiku ja loomastiku KA. Harilaid oli Eesti esimesi kaitsealu, ta asutati 1924 lindude kaitseks. Praegustes piirides on kaitseala a-st 1996. Rahvuspargi põhiülesanne on säilitada ja kaitsta Lääne-Eesti ranniku- ja meremaastikku, läbirändavate ja pesitsevate merelindude peatus- ja elupaiku, hallhüljeste (LK II) lesilaid ning liigirohket taimestikku. U. $^{2}/_{3}$ rahvuspargist on laiduderikas meri (laide on ligikaudu 160). Vilsandil on suures ülekaalus lookasvukõhad. Rahvuspargis on registreeritud 247 linnuliiki, neist pesitsejaid 115. Haruldasimaid on seal a-st 1975 seltsingutena talvituv kirjuhahk (LK III). Rahvuspargis kasvab 520 soontaimeliiki, millest kolmandik — nt. taani meresalat, mustjas sepsikas, harilik luudenõhi, meripuju, tuhkpihlakas, valge tolmpea ja püramiid-koerakäpp (kõik LK II) — on Eestis haruldased. Taimestikku on rahvuspargi terr-l uuritud u. 100 aastat.

A-st 1997 on V. r. Ramsari-ala. Rahvuspargi keskus asub Loona mõisas. ◂

Viltina kivikalmistu asub Laimjala v-s ja pärineb 10.—13. saj-st. See suur põletusmatustega kivikalmistu (rahvapärane nimi Rutiränk) on Eesti suurimaid läbiuuritud muinaskalmistuid (3236 m²). Kaevati 1940 (Marta Schmiedehelm, Osvald Saadre, Artur Vassar) seoses Nõuk. sõjaväebaasi rajamisega. Rikkalike panustega põletusmatustest paiknes osa kiviringides, mõni surnu oli põletatud raudneetidega paadis. Palju panuseid oli tahtlikult rikutud. Rohkesti leiti Skandinaavia päritolu relvade osi (sh. hõbeilustustega odaotsi ja mõõgakäepidemeid), ratsutamisvarustust, pronks- ja hõbeehteid ning kohalikku ja sisseveetud keraamikat. Kalmistu kuulus arvat. ülikusuguvõsale.

Vinguta kaitseala, ka Vinguta küla paemurru KA, asub Märjamaa v-s; 1,2 ha. Asut. 1992, et kaitsta Loodna k. läh. asuvat geoloogiliselt huvitavat †Raikküla lademe paljandit.

Vinni, alevik samanim. vallas, 8 km Rakverest kagus Mustvee mnt. läh.; 1054 el. (2000). Nüüdisilme omandas V. näidissovhoostehnikumi keskasulana. V-s on tervisekeskus, apteek, V.-Pajusti rmtk. ja spordihoone (Eesti suurimaid maaspordikeskusi). Kool asutati 1786, a-st 1988 töötav keskkool nimetati 1994 V.-Pajusti Gümn-ks (2002/03. õ.-a. 704 õpilast). Asulas on söödatootmis- ja veondusettevõtteid. Huviväärsed on mõisapark ja V. tammik (Põhja-Eesti ilusaimaid tammemetsi). — V. mõisa on esimest korda mainitud 1531. „Taani hindamisraamatus" on nimet. mõisast 3 km läänes paiknevat Vana-V. k. (*Vinni*).

Vinni tammiku kaitseala, ka Vinni-Pajusti tammiku kaitseala, asub Vinni v-s vaheldusrikkal künklik-lainjal maastikul; 66 ha. Asut. 1958, 1971 liideti temaga Pajusti tammik. Vinni tammik on vanem ja looduslikum, Pajusti tammik noorem ja pargilikum. Vinni-Pajusti tammik on Eesti vanim ja pindalalt suurim, selle lõunapoolse osa, nn. Kütsekopli puistu on madal ja hõre. Tammiku põhjaosas kasvab üle 300 aasta vanuseid puid.

Vinni vald asub Lääne-Virumaa idaosas Rakverest kagus; 486,65 km², 5683 el. (2003). Keskus Pajusti alevikus. Vald jaguneb Tudu, Roela ja Viru-Jaagupi osavallaks. Valla lääneosa paikneb †Pandivere kõrgustikul. Valdavalt põllum-muldkõrgustikku ilmestavad oosid (Rakvere—Koeravere oos, Mõdriku—Roela oos). Idaosa asub †Alutaguse madalikul, seal on valdavalt metsa- ja soomaad, neist Järvesoo kuulub †Tudusoo MKA-sse. Osalt ulatub valda †Sirtsi LKA. Suurim sealne asustuskeskus on Tudu alevik, sellest edelas asub †Suigu LKA. Pajustist põhja pool on Vinni tammiku KA, Näpi oja lähtel †Vetiku allikate KA. Roela lähedalt algab Kunda jõgi. Valdu läbivad Rakverest Rannapungerjasse ja Tartusse suunduvad mnt-d. Vinnis on Vinni-Pajusti Gümn., Roelas ja Tudus põhikool, Mõdrikul Lääne-Virumaa Kutsekõrgkool. Pajustis ja Kehalas on klubi, Tudus rahvamaja ning Roelas Rahva Maja, Vinnis (Vinni-Pajusti rmtk.), Roelas, Viru-Jaagupis, Tudus ja Kadilas rmtk. Viru-Jaagupis asub kirik (†Viru-Jaagupi kirik), Tudus abikirik (ehit. 1925). Huviväärsed on †Inju, †Mõdriku ja Voore mõis (peahoone ehit. 19. saj. I poolel, aidahoone pärineb 18. saj. lõpust). Viru-Jaagupist on pärit Kristjan ja Paul Raud, Roelas on elanud Ferdinand von Wrangell. Suurimad tööandjad on põllum- ja puidutöötlemisettevõtted. — V. v. moodustati 1. XI 1990 end. Roela ja Küti v-a aladele.

B: *Kus küngas, seal küla: Vinni vald eile ja täna.* Vinni, 1998; *Kus küla, seal kodu.* Tln., 2000; *Me elame veel.* Vinni, 2002. ◂

Viraksaare sootee asub Paidest u. 5 km põhjaloodes Prääma rabas. Tee on ehit. 16. saj. II poolel ning ühendas Viraksaaret Palivere soosaarega ja jätkus arvat. põhja poole. Kaevamisel (1986, Ain Lavi) selgus, et

0,3—0,7 m paksuse turbakihiga kattunud sooteel oli u. 3 m pikkustest soomänni- ja sookasetüvedest ristipidi laotud sillutis. U. 10 m pikkune sooteelõik on jäetud vaatamisväärsusena avatuks.

B: A. Lavi, A.-M. Rõuk. *Paide ümbruse vanad sooteed.* — Paide — Eestimaa süda. Paide, 1991.

„Virmaline", Jaan Reinvaldi Peterburis 1887 asut. venestusmeelne nädalaleht, ilmus 1888—98 Eduard Vilde toimetamisel Narvas ning 1898 J. Reinvaldi ja Mihkel Neumanni toimetamisel Tartus. 1888 ilmus 2 nr-t illustreeritud lisalehte, 1889—97 „„V-se" Lisa", 1893, 1898 „„V-se" Jutulisa". Trükiarv 1500 (1898). 1898 hakkas „V-se" asemel ilmuma ✧„Uus Aeg". ▸

„Virmalised", Eesti 1960. a-te populaarseimaid rokkansambleid, eestvedajaiks Toivo ja Ülo Kurmet. T. Kurmet oli oma rohkem kui 300 lauluga Eesti viljakaimaid heliloojaid, väga tuntuks said tema „Suvehääl", „Naer" ja „Vaikuse laul" ning Ü. Kurmeti „Millal suudan ma". 1968 tuli ansambli basskitarristiks Jaak Joala, samal aastal tegi Mark Soosaar kinematograafiainst-i kursusetööna „V-test" dokumentaalfilmi „Lepatriinude lennutaja". 28. IV 1968 esinesid „V-d" kinos „Kosmos" Eesti esimesel rokkmuusikafestivalil, samal aastal püstitati Sihveri klubis 1000 külastajaga publikurekord. 1969 saavutasid „V-d" suure menu Riia rokifestivalil, seal nimetati ansamblit Eesti biitliteks. „V-d" lõpetasid tegevuse 1977 (tollal Eesti vanim rokkansambel). 1979 Rootsi emigreerunud T. Kurmet andis seal 1980 välja „V-te" plaadi.

„Vironia" [*-rọ:-*], **1.** Eesti Üliõpilaste Seltsi nimi, kui ta üritas 1881 saada korporatsiooniks. — **2.** vanim eestlaste korporatsioon, selle asutasid Riia Polütehnikumis õppivad meesüliõpilased; lipukirjaks võeti „Ühisus, kindlus, ausus" ja värvideks violett, must ja valge. Ametlikult kinnitati korporatsioon 26. XI 1900. 1915 evakueeriti „V." Moskvasse. Osales *in corpore* Vabadussõjas. 1920. a-st tegutses Tartus. Konvendihooneks omandati Liphartite linnaloss (Lai t. 30/32). „V." oli Eesti Korporatsioonide Liidu asutajaid. 1936 loodi Tallinna Tehnikainst-i juures Tallinna koondis. 1940 „V." suleti, tegevus jätkus paguluses — Rootsis, Saksamaal, Suurbritannias, Kanadas (Torontos, Montréalis), USA-s (New Yorgis, Los Angeleses), Austraalias ja Venezuelas. 1989 taastati „V." ametlikult Tallinnas ja Tartus. Riias eksisteerimise ajast on „V-l" tihedad sidemed Läti, baltisaksa ja Poola korporatsioonidega ning a-st 1930 Helsingi ülikooli *Karjalan Osakunta*'ga. 2003 oli Eestis liikmeid 212, välisriikides 218. ▸

Virtsu, 1. alevik Hanila v-s Suure väina idarannikul; 750 el. (2000). Aleviku piiridesse kuulub V. ps. koos ✧Puhtulaiuga. Asula paikneb poolsaare läänerannikul sadama ümbruses. V. sadama kaudu peetakse mandri ja Muhumaa vahelist ühendust (V. Kuivastu—parvlaevaliin, 6,5 km), sadamasillaks on rohkem kui 300 m pikkune kai. Teenindatakse ka kala- ja spordilaevu — nende jaoks on külaliskai. Alevikus on põhikool (a-st 1973, 2002/03. õ.-a. 112 õpilast), rmtk., postkontor, apteek, ambulatoorium ja meteoroloogiajaam. Tegutsevad kalapüügi- ja kalatöötlemisettevõtted ning V. tuulepark. — V. ümbruse vanimaid muistiseid on Mõniste lahe idaranna läh. asuv suure lohuga ohvrikivi. Keskajal kuulus V. Uexküllide vasallisoole. 1459 on esimest korda mainitud V. mõisa (*Werder*), 1465 V. linnust (ehit. arvat. 1430. a-il väikesele saarele praegusest sadamast u. 1,5 km kirdes). Kahe valitud Saare-Lääne piiskopi vahelises kodusõjas (1533—34) hävitas Reinhold von Buxhoevedeni vägi vasallide toetatud Brandenburgi markkrahvi Wilhelmi käes olnud V. linnuse. Valmiera maapäeva otsusega (1536) keelati selle taastamine. V. mõisa nimi oli 1771—1876 *Alt-Werder* (Vana-V.), seejärel *Schloss Werder*. Sadamaalevik tekkis V-sse 19. saj. lõpus, 1931 avati V.—Rapla kitsasrööpmeline rdt-haru (suleti liikluseks 1968), säilinud jaamahoonet kasut. puhkebaasina. Suurest väinast ülesõidu kohana on V. olnud majanduslikult ja sõjaliselt tähtis. 17. X 1917 pidasid V. läh. merelahingu Vene ja Saksa sõjalaevad. — **2.** küla Alatskivi v-s. ▸

Virtsu läänilinnus, väike, kuid võimas, tulirelvadele kohandatud ja mandrist kaitsekraaviga eraldatud linnus, mille rajasid Uexküllid 1430. a-il. 1533—34 linnus purustati, seejärel hüljati. Flankeerivate diagonaalselt asetsenud ümartornidega ning *zwinger*'iga ümbritsetud, u. 25 m pikkuste külgedega nelinurkne kastell oli valdavalt kahekorruseline (tornid kolmekorruselised), pae- ja maakivist müüride paksus oli 2—3 m, akendel olid vitraažid. Hoonet köeti peale hüpokausti ka kahhelahjudega. Praegu varemeis. ▸

„Vironia". V

Viru Eesti Selts „Kalevipoeg", Viru- ja Järvamaa taluperemeeste ja kooliõpetajate ühendus, mille eesmärk oli edendada rahvaharidust. Asutati Rakveres 1876 (põhikiri kinnitati 1877) kooliõpetaja Mihhail Lindenbergi algatusel. Selts avas 1876 kooli, mille õppekava oli tavalise vallakooli õppekavast ulatuslikum, ning asutas 1880 nädalalehe „Valgus". Seltsi hoone hävis 1883 tulekahjus. 1884—1940 tegutses selts kohaliku haridusseltsina Salatsel (Vihula v-s).

B: A. Vassar. *Kalevipoja selts Virumaal aastatel 1876—1881.* — Ajaloo järskudel radadel. Tln., 1966.

Viru-Jaagupi, alevik Vinni v-s, 15 km Rakverest kagus Tartu mnt. ääres; 384 el. (2000). Alevik on V-J. osavalla keskus. Seal asuvad rmtk., postkontor, apteek, velskripunkt, kihelkonnamuuseum, teemeistrijsk. ja põllumettevõtted. Huviväärsed on ✧V-J. kirik ja kirikuaed ning Vabadussõja mälestusmärk (avati 1923, taastati 1990). V-J. kalmistul on Ferdinand von Wrangelli haud. V-J. lõunaosa on tuntud ka Kirikuküla nana, seal on sündinud kaksikvennad Kristjan ja Paul Raud (sünnikohta tähistab mälestuskivi). — V-J. kohal paiknes varem Rõhu k., mida on esmamainitud „Taani hindamisraamatus" (*Routhae*).

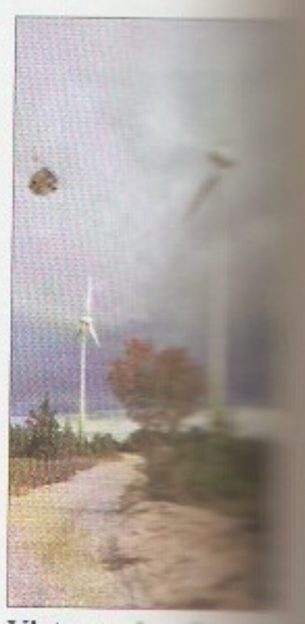

Virtsu tuulepark

Viru-Jaagupi kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Vinni v-a põhiosa (v. a. Kadila ümbrus) ning Rägavere v-a läänepoole. 13. saj. alguses kuulus V-J. k-a ala Lemmu (*Lemmun*, *Laemund*) muinaskhk-a. Viru-Jaagupi kirikukhk. tekkis arvat. 1220. a-il. 15. ja 16. saj. oli Viru-Jaagupi ajuti Rakvere kiriku abikogudus. Viru-Jaagupi pastor oli 1697—1710 Christian Kelch ja 1933—48 Jaan Kiivit. 26. VIII 1708 toimus Vinni läh. Põhjasõja viimane Eesti pinnal peetud välilahing. 1867 eraldati V-J. k-st Tudulinna ja Rannapungerja ümbrus uuesti rajatud Iisaku khk-a. Talusid osteti päriseks pms. 1880. a-il.

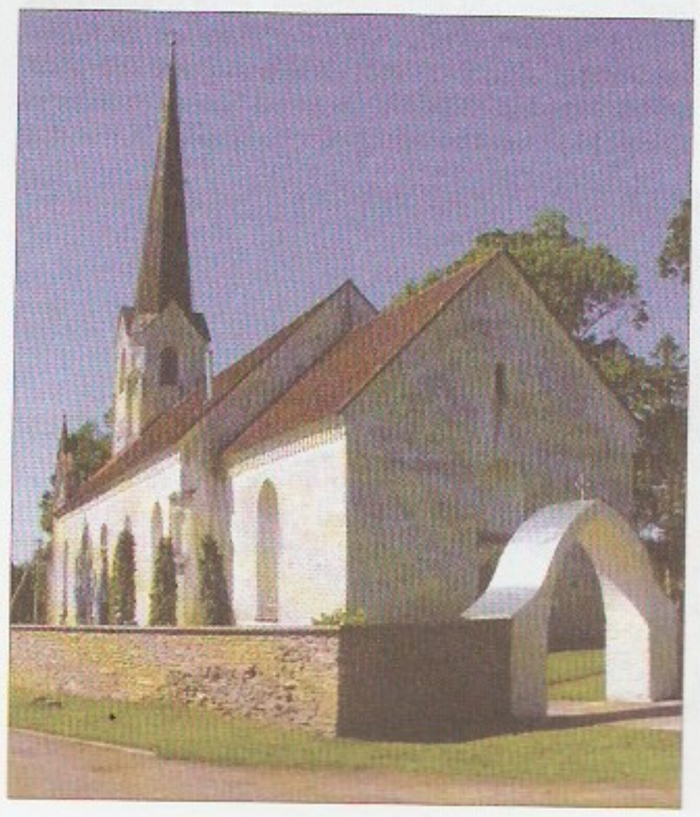

Viru-Jaagup

Viru-Jaagupi kirik ehitati nüüdsele asukohale arvat. 15. saj. II veerandil Rakvere ordufoogti toetusel. Esimest korda on teda mainitud 1453 kui apostel Jaakobusele pühendatut (Sankt-Jakobi). Varasema, Kehala k. maal olnud kiriku kohta on kirjalikke teateid a-st 1345. Praeguse kiriku idaosa moodustav algkavatis koosnes kolmelöövilisest servjoonvõlvidega pikihoonest, nelinurksest kaheksaroidelise ristvõlviga kooriruumist ja neljatahulisest (ülaosas kaheksatahulisest) läänetornist. Detailides (nt. roietel ning arkaadi- ja vööndkaartel kaksikpirnvööt, kooris püramiidjad ja pikihoones trapetsikujulised võlvikonsoolid, kaheksatahulised piilarid) avaldub Tallinna hilisgootika mõju. Koori idaseinas on haruldane müüri läbiv reliikviaorv. Vene-Liivimaa sõjas hoone purustati, taastati 1667, kuid rüüstati taas Põhjasõjas (1703). 1877—78 kujundati eksterjöör neogootiliseks, pikendati pikihoonet kahe travee võrra ning rajati uus läänetorn. Sisustuses väärivad märkimist 17. saj-st pärit hauaplaat ja laelühter. ◂

„Virulane", 1. Tallinnas 1882—88 ilmunud nädalaleht, ✧„Tartu Eesti Seitungi" järglane. Vastutav toim. ja väljaandja oli Jaak Järv. Jätkas ✧„Sakala" suunda, oli loetavaim Põhja-Eesti ajaleht (1888. a. 5000 tellijat). 1886—88 ilmus kirjanduslik-aimeline „Virulase lisa". 1906 taastas J. Järv „V-se" päevalehena, toimetusse kuulusid ms. Eduard Hubel (Mait Metsanurk) ja Karl Robert Pusta. Suleti aug-s sõjaseaduse kestuse ajaks

St. Peterburis, 31. Jenuaril 1887.

Wirmaline

St. Peeterburi Eesti ajaleht.

Tallinnas, 27. Jaulik 1882.

Wirulane.

ning ilmus „Uue Virulase", „Sädeme" ja „Õiguse" nime all, a-st 1909 oli toim. Märt Antje; lõpetas ilmumise 1911. ◂ — **2.** Rakveres 1924—34 ilmunud nädalaleht.

„Virulane", Kohtla-Järve Kultuurihoone rahvatantsuansambel, eelkäija 1953 loodud rahvatantsurühm. 1961—72 kunstiline juht ja a-st 1972 assistent-ballettmeister Urve Kilk, a-st 1972 kunstiline juht ja peaballettmeister Eike Rõõmus. 1962 anti „V-le" rahvakollektiivi nimetus. Ansamblis on õppestuudio, veteranide rühm ning nais- ja segarühmad (50 liiget, 2003). Esitatakse folkloorseid tantse (koos rahvamuusikaansambliga „Ämmatagused", juht Ervin Lember) ja eestiainelisi autoritantse. Lavastusi: „Oma tantsi hoidageme" (1994), „Sõprussillad" (2000), „Virus on tantsud ja Virus on viisid" (2002). „V." on esinenud piirkondlikel (pms. Ida-Virumaal) ja üldtantsupidudel ning paljudes Euroopa ja Aasia riikides. „Tuljaku" võistutantsimise võitja 1976. Kuulub Eesti Rahvatantsu ja Rahvamuusika Seltsi.

Virulase koobas asub Kose v-s Kata k-s Virulase talu läh. Tuhala karstiala edelaosas Tuhala jõe maa-aluse lõigu neelukohas. Sept. 1997 mõõtsid loodushuvilised koopa pikkuseks 54 m, on Eesti pikim looduslik koobas. V. k. asub kuni 7 m sügavusel ja täitub suurvee ajal veega. Koopas püsib ühtlane õhut (6 °C). Koopa seintes on näha käsijalgsete ja korallide kivistisi. LK. ◂

Viru lavamaa, ka Kirde-Eesti lavamaa, maastikurajoon Kirde-Eestis; 1727 km². Hõlmab Põhja-Eesti paekalda ning Pandivere kõrgustiku ja Alutaguse madaliku vahelise, Kõrvemaast Narva jõeni (126 km) ulatuva erineva laiusega (6—28 km) paese rannikumaa. Moodustab Põhja-Eestit hõlmava paelava idaosa. Kõige laiem on lavamaa Jõhvi aluspõhjakõrgendi alal Ontika—Jõuga joonel. V. l. madaldub läänest (Vihula läh. kuni 68 m ü. m.) itta (Narva linna läänepiiril 30—34 m). Lavamaa kõrgeimad osad on Jõhvi kõrgustik (79 m ü. m.) ja Sinimäed (82 m). Neist kõrgemad (ka suhtelise kõrguse poolest) on vaid paar Kiviõli läh. asuvat terrikoonikut (kuni 115 m). Maastikurajooni iseloomustavad tektoonilistest lähtedest läbistatud paese aluspõhja maapinnalähtedus, paepealsete ja rähksete rendsünnade ning gleimuldade laialatuslik levik, mandrijää kulutaval toimel kujunenud pinnavormid ja inimtegevuse (pms. põlevkivi ja turba tootmine) suur mõju. Eriti V. l. idaosas on esialgne loodusmaastik suures osas asendunud tööstusmaastikuga. Jõhvi ümbruses täheldatavat. Eestis tugevaimat magnetanomaaliat põhjustavad 250—700 m sügavusel paiknevad, 25—28 %-se rauasisaldusega (magnetiit)gneisi- ja kvartsiidikihid. Lavamaa aluspõhja moodustavad Ordoviitsiumi lubjakivid (10 ladet). Need paljanduvad ulatuslikult klindi pervel (Sakal, Vokal, Utrias) ja Narva jõe orus. Nüüdismaastike muutumine on enim seotud Kukruse lademes leiduva kukersiidi (põlevkivi) ammutamise ja töötlemisega. On nii pealmaa- kui ka allmaakaevandusi. Narva veehoidlast edelas asub jäänuksaarena Kesk-Devoni Narva lademe avamus (merglid, savikad dolokivid ja liivakivid), see paljandub Alutaguisel Poruni jõe ääres. Silmapaistvaimad pinnavormid on paekallas, lavamaad lavadeks tükeldavad loode—kagu-sihilised jõeorud ja ✧Sinimäed ning terrikoonikud, settebasseinidest kujunenud tuhalavad ja kaevandamisel tekkinud puistangud. Purtsest ida poole klindi paekivi- ja liivakiviastang lähenevad teineteisele ning moodustavad ühinenult Ontikal kõrgeima koha (56 m, ✧Ontika MKA). Ida poole paekallas madaldub taas, Merikülast alates kaugeneb merest ning moodustab Narvas kuni 7 m kõrguse joaastangu.

Lavamaast ligi viiendiku moodustavad paetasandikud (Kiviõli ja Oandu vahel, Jõhvi kõrgustikul), kus pinnakatte paksus on alla meetri. Alvareid on vähe (Türsamäel, Sillamäel). Laiaulatuslikke klindilähedasi alasid hõlmavad 30—100 cm paksusel moreenil kuju-

nenud leostunud muldade ja rendsiinadega (enamikus põllustatud) paetasandikud (21 %), mis lõuna pool lähevad üle paksema pinnakattega moreenitasandikeks. Paetasandikult kerkivad metsased Sinimäed. Moreenitasandikke (kokku 30 %) on enim lääneosas (Haljala, Ubja ja Sõmeru vahel). Sealsed üsna viljakad leostunud ja leetjate liivsavimuldade ning rähksete rendsiinade alad on valdavalt põllustatud. Salumetsi kasvab rohkem klindilähedastel aladel. Jääliustike kulutusnõgudes asunud järvedest kujunenud tasandikel valdavad glei-saviliivmullad, neid katab soostunud segamets. Suuri metsi on Uljaste ja Sonda ümbruses ning Jõhvi ja Toila vahel. Märgi mineraalmuldi on 45,3 %-l alast. 14,8 % V. l-st hõlmavad sood. Enamik soid asub klindi servast mõni kilomeeter lõunas. Klindile kõige lähemal on Ontika (1162 ha) ja väike Saka soo (70 ha). Lõuna pool on Voorepere (2355 ha), Hiiesoo (1360 ha), Satsu (2108 ha), Kuresoo (2196 ha) jmt. sood. Osa soid on kuivendatud, palju muutusi on põhjustanud turba ja põlevkivi tootmine. Tektooniliste lõhedega alad on karstunud (Uhaku karstiväli, seal neeldub Erra jõgi). Neeldunud vesi väljub allikaina klindiastangul, jõeorgudes ja Jõhvi kõrgustiku nõlvul. Enamik nüüdisjõgede sänge on kujunenud vanadesse orgudesse, seetõttu pole neil lavamaalt laskudes suuri jugasid, küll aga leidub kärestikulise vooluga sügavaid (kohati üle 30 m) lõike (Sõtke jõel, Pühajõel, Purtse, Pada, Kunda, Selja ja Vainupea jõel). Kaasikvälja kuivenduskraavil on Eesti kõrgeim juga — ✧Valaste juga (26 m). Varem jõgesid tugevasti reostanud kaevandusvee hulk on põlevkivitootmise vähenemise tõttu oluliselt vähenenud ja ka tõhusamalt puhastatud. Põhjavee taseme alanemise tagajärjel tuuakse mitmes piirkonnas (Mäetagusel, Soonurmel) joogivett mujalt. Kõige reostatum on Purtse lisajõgi Kohtla jõgi. Ainus suurem järv on Uljaste järv (u. 60 ha, LK). Narva lähistel, Kosel ja Ahtmes paiknevad suurte elektrijaamade tuhajärved (kokku üle 2000 ha). Nüüdseks suletud kaevandustes (Kukruse, Käva-2, Nr. 2, Nr. 4 ja Kiviõli) on pärast vee väljapumpamise lõpetamist tekkinud kaks u. 25 km^2 suurust maa-alust järve — üks nendest asub Kukruse, Jõhvi ja Käva vahel, teine Kiviõlist lõuna pool. Lavamaa endist tasast idaosa liigestavad allmaakaevandamisel tekkinud tühemikke tähistavad kuni 2 m sügavused langatuslohud. Osa neist on täitunud veega ja seal on mets hävinud. Ka maaviljelus on seal raskendatud. Kaugseire andmeil on V. l. maakattes põllum-maad 33,3 %, metsamaad 50 %, looduslikku rohumaad 9,9 % ja hoonestatud alasid 4,0 %. Laiaulatusliku tööstuse tõttu on asustus tihe, eriti ala idaosas (seal asuvad Sillamäe, Jõhvi, Kohtla-Järve, Püssi ja Kiviõli). Suuremad maa-asulad on Olgina, Sinimäe, Voka, Toila, Purtse, Viru-Nigula, Vihula, Jõhvi k., Tammiku, Järve, Erra, Lüganuse, Sonda, Ulvi, Vaeküla, Ubja, Sõmeru, Uhtna, Haljala ja Essu. Suurimad LK-alad on Ontika MKA, ✧Sämi-Kuristiku KA ning ✧Uljaste KA. Eesti ja Venemaa piiril asub ✧Narva jõe kanjoni MKA.

B: *Virumaa: koguteos*. [Koost. K. Saaber.] Rakvere, 1996. ▲

Virumaa oli asustatud juba mesoliitikumis (✧Kunda kultuur, ✧Narva kultuur, ✧Siivertsi). 13. saj. alguses oli seal 5 kihelkonda: Repel, Mahu (*Maum*), Askälä (*Askælæ*), Alutaguse (*Alentagh*) ja Lemmu (viimase lõunaosa kandis Pudiviru nime). 1220 vallutasid ja ristiusustasid V. (Henriku Liivimaa kroonikas *Vironia*, *Vyronia*) taanlased; pärast võimuvõitlust oli V. 1238—1346 Taani valduses, seejärel müüdi Saksa Ordule. Rakvere linnuse jalamile tekkinud alevik sai linna õigused 1302. V. kirikukihelkondadest on Haljala, Kadrina, Simuna, Viru-Jaagupi ja Viru-Nigula rajatud 1220.—30. a-il ning Jõhvi ja Lüganuse 13. saj., Väike-Maarja khk. eraldati Simunast 14. või 15. saj. (pärast 1346. a-t). Rakvere khk-a on esimest korda mainitud

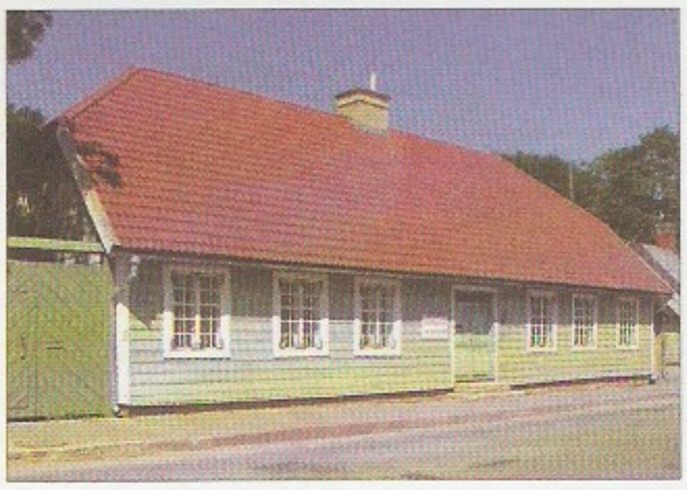

Virumaa M
Rakvere
maja

1419, Iisaku oli kihelkond 1654—1744 ja a-st 1867. 1558—81 (Vene-Liivimaa sõja ajal) kuulus V. Vene, a-st 1581 Rootsi riigi valdusse. 1580. a-ist 1620. a-teni olid maakonna alal Rakvere ja Narva linnuselään, Alutaguse kuulus 1617—51 Ingeri prov-i. Põhjasõja ajal oli V. 1700—08 sõjatander ja 1710 liideti ta Vene riigiga. Narva kuulus 1783—1917 (vaheajaga) Peterburi kub-u Jamburgi mk-a. 19. saj. hakkas V-l arenema tööstus (1819 asutati Narva kalevivabrik, 1857 Kreenholmi Manufaktuur, 1870 Kunda tsemenditehas, 1899 Aseri tsemenditehas), 1870 rajati rdt-ühendus Peterburi ja Tallinnaga. Talude päriseksostmine algas u. 1860 ning hoogustus 1880.—90. a-il. Osavõtt rahvuslikust liikumisest oli elav Väike-Maarja, Jõhvi ja Haljala khk-s. V. rannikul kujunes 19. saj. lõpus rohkesti suvituspiirkondi. Enamlaste võim kestis V-l 1917. a. nov-st 1918. a. märtsi alguseni. Vabadussõjas hõivas V. 28. XI — 22. XII 1918 Punaarmee, 9.—19. I 1919 löödi ta sealt välja. 1916 rajati põlevkivitööstus; 1920. a-il tekkisid Kiviõli, Kohtla-Järve ja Küttejõu töölisasula, 1938 said Jõhvi ja Kunda linna õigused. 1939—49 oli V-l 33 valda (1939. a-ni 40). Saksa okupatsioon algas V-l 29. VII — 18. VIII 1941 ja lõppes sept. 1944. Ida-V-l (eriti Sinimägedes) veebr-st sept-ni 1944 peetud ägedais kaitselahinguis võitles palju eesti väeosi. Kiviõli ja Kohtla-Järve muudeti linnaks 1946. — 1920—44 hõlmas V. ka Narvataguse, 1949 eraldati Jõhvimaa omaette maakonnaks, V-ga liideti Harjumaast Kolga ja Kõnnu v. koos Loksa aleviga, Järvamaast Tapa linn ja osa Lehtse v-a. Maarajoonide moodustamine kaotas 1950 ka V., selle terr. jaotati Rakvere ja Väike-Maarja raj-ks, ääremaid läks Kiviõli, Loksa ja Tapa raj-i piiresse. Jõhvimaa tuumalast said Jõhvi raj. ja Kiviõli raj-i põhiosa, Vaivara ala allutati Narvale, Oonurme ja Tudulinna piirkond Mustvee raj-le. Hiljem (1957,

Virumaa Teataja

„Virumaa T
Päismik

Viru-Nigula k

1959, 1962) vähenes rajoonide arv ning 1964. a-ks said Kohtla-Järve raj. (nimi a-st 1964) ja Rakvere raj. nüüdse suuruse ning nimetati märtsis 1990 Ida- ja Lääne-Viru mk-ks. 1994. a-st käsitletakse Ida-V-sse kuuluvate üksustena ka seni vabariikliku alluvusega linna staatuses olnud Kohtla-Järvet, Narvat ja Sillamäed. Vanasse V-sse ei kuulunud nüüdsest Lääne-V-st Tapa, Tamsalu ja Rakke asula koos lähiümbrusega ning Ida-V-st Avinurme ja Lohusuu v.

B: *Wirumaa: maakonna minewikku ja olewikku käsitav koguteos. Geograafiline ülevaade ja lugemik*. Rakvere, 1924; *Virumaa*: *koguteos*. [Koost. K. Saaber.] Rakvere, 1996.

Virumaa Muuseumid, SA Virumaa Muuseumid, asub Rakveres, kuulub Kultuurimin-i haldusalasse; asut. 6. V 2002. Sihtasutust juhib 5-liikmeline nõukogu, juhatuse esimees on Ants Leemets. V. M-de haldusalasse kuuluvad Palmse Mõis-Muuseum, Rakvere Linnus-Muuseum, Rakvere Näitustemaja-Muuseum, Rakvere Linnakodaniku Muuseum, Karepa Kalame Talumuuseum, Altjal asuvad võrgukuurid ja kõrts ning a-st 2003 ka Toolse linnuse varemed. Rakvere Linnus-Muuseum on asut. 1988. Praegu saab linnuse varemetes tutvuda kolme väljapanekuga: „Liivimaa Ordu ajalugu" (ordu ülesehitus, ajalugu ja kabel), „Mõõgad läbi sajandite" (külastaja saab mõõku oma käega katsuda ning näha-kuulda seda, kes ja millal neid on kasutanud) ja „Keskaegne piinakamber". Lisaks korraldatakse linnuse varemetes msg. kultuuriüritusi (laatu, kontserte, vabaõhuetendusi jms.). Vt. ka Rakvere linnus. Palmse Mõis-Muuseum on asut. 1986. Palmse oli esimene mõis, mis taastati koos kõigi mõisaansamblisse kuuluvate hoonetega. Mõisakompleksi kuuluvad häärber (sisustatud 18.—19. saj. stiilis), palmimaja, härjatall, viinaköök, kavaleridemaja, sepikoda ja mõisa ait. Härrastemaja on külastajaile avatud nii muuseumina kui ka esindushoonena. Aidas on Eesti suurim vanasõidukite näitus, seal saab näha hobusõidukeid, autosid ja jalgrattaid a-ist 1830—1980 (sh. 1931. a. kupee BMW Dixi ja käsitööna Nikita Hruštšovile valminud ZIL 111-A). Palmimajas tutvustatakse haruldasi kaktusi jm. taimi, osa hoonest on kujundatud talveaiaks, kus korraldatakse msg. pidulikke üritusi ja kontserte. Valitsejamajas tegutseb a-st 1988 Palmse Algkool. Sepikojas töötab suviti Kaupo Kangur, seal saab tellida sepiseid ning seppade juhendamisel ka ise rauda tagu-da. Vt. ka ✧Palmse mõis. Rakvere Näitustemaja-Muuseum on asut. 1927 ja asub Rakveres Tallinna t. 3 ajaloolises 1780. a-tel ehit. hoones, kus vanasti asusid foogtikohus, magistraat, riigipanga osakond, vangla, kasarm ja laatsaret. Muuseum paikneb seal a-st 1936. Majas on püsieksposits ioon ning kord kuus vahelduvad näitused. Muuseumis saab näha ajalooteemalisi väljapanekuid (EV sünnilugu, relvi alates 8. saj-st e. Kr. kuni 19. saj-ni, II maailmasõja soomusmasinate mudeleid ja makette jm.) ning seal korraldatakse kultuuriüritusi. Rakvere Linnakodaniku Muuseum avati 1983 ja asub Rakveres Pikk t. 50. Hoone on tüüpiline 18. saj. käsitöölise elumaja ning olnud ligi 200 aastat käsitöömeistrite valduses (seal on elanud sadulsepp, parkal ja tõllassepp). 1899—1975 kuulus maja kondiitermeister Adolf Sidronile ja tema järglastele. Püsiväljapanek tutvustab 19. ja 20 saj. vahetuse linnakodaniku kodu. Interjööri põhiosa moodustavad 20. saj. algusaastate mööbel, tekstiilid jms. Omaette ruumis tutvustatakse muuseumi mööbli- ja kunstikogu ning 20. saj. alguse Rakvere kuulsate kodanike fotosid. Näha saab 1920.—30. a-te rätsepatöökoda ja endisaegse kingsepa tööruumi ning väljapanekut, mis kajastab sajanditagust pesupesemist ja pesupesemistarvetega seonduvat (pesukünad, tsinkplekkvannid jms.). Külastajail on võimalus ka ise sajanditaguste vahenditega pesu pesta. Karepa Kalame Talumuuseum asub Eesti põhjarannikul Karepa külas Selja jõe kaldal ja on olnud sajandeid Selja mõisa kalameche elupaik. 19. saj. lõpul sai talu rentnikuks kunstnik Richard Sagritsa (1910—68) isa. Kalame on üks väheseid Põhja-Eesti rannikul säilinud 19. saj. kaluritalusid. R. Sagrits elas sünnikodus Kalamel igal aastal varakevadest hilissügiseni, seal lõi ta oma parimad teosed. 19. saj viimasel aastakümnel hakkas Karepa kujunema suvituspaigaks. Kalamel on oma puhkuse veetnud paljud nimekad kunstnikud ja teadlased, sh. Nikolai Triik, Hando Mugasto, Eerik Haamer ja Paul Ariste. R. Sagritsa lesk pärandas talu 1997 Rakvere Muuseumile. Muuseum asub seal a-st 2001. Väljapanek annab ülevaate Richard Sagritsa kui Eesti tuntuima meremaalija loomingust, näha saab ka Kalamel suvitanud tuntud kunstnike töid. Säilinud on vana, Sagritsa-pere toasisustus. Väljapanek hõlmab endisaegseid taluhooneid ja kalatööriistu. Tutvustatakse, kuidas vanasti silmu, lõhet ja angerjat püüti, ning ennemuistseid talutöid. Muuseum on avatud suviti. Altja on Eesti põhjarannikul asuv väike rannaküla ja ühtlasi näide nii kunagisest kui ka praegusest kalurikülast ja elulaadist. Võrgukuurid taastati 1973—74 vanade fotode järgi. Suurim vaatamisväärsus on Altja kõrts (1860 Paamna kõrts). ◂

„Virumaa Teataja", Lääne-Viru maakonnaleht. Ilmunud 1925—40, 1941—44 ja a-st 1993 kolm, 1997 neli ja a-st 1998 viis korda nädalas, peatoim. a-st 2003 Rein Sikk. Internet-väljaanne http://www.virumaateataja.ee/. Nõuk. ajal ilmusid selle asemel ajalehed „Punane Virumaa" (1940—41), „Viru Sõna" (1944—50 ja 1988—93) ning „Punane Täht" (1950—88). ◂

Viru-Nigula, küla ja samanim. valla keskus, paikneb Tallinna—Narva mnt-st 2 km loodes Kunda tee ääres; 372 el. (2000). Seal on rahvamaja, mtk., koduloomuuseum (pastoraadi ruumes), postkontor, apteek, õlletehas ja autohooldusettevõtted. Huviväärsed on V-N. Maarja kabeli varemed ja ✧V-N. kirik ning Vabadussõja mälestussammas (avati 1936, taastati 1990). V-N. kalmistu asub V-N-st lõunas Võrkla k-s. V-N. piirkonda teenindab Vasta põhikool (1,5 km V-N-st põhjas). — Arvatavat Hugeda k. on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" (*Äkedolae*); keskajal oli kiriku juures väike alevik.

Viru-Nigula kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Kunda linna ja Viru-Nigula v-a ning viimasega piirneva ala Sõmeru, Rägavere, Sonda ja Aseri v-st. Asustus tekkis V-N. k-a maa-alal VIII a-tuh. e. Kr. (mesoliitiline Kunda Lammasmägi). Põldu on haritud alates I a-tuh. II poolest e. Kr. Pada jõe ääres paiknevad Pada, Padaoru ja Koila linnamägi. 13. saj. alguses oli Viru-Nigula alal Mahu (*Maun*) muinaskihk., arvat. 1220.—30. a-il rajati Viru-Nigula kirikukihk. 1485 on esimest korda mainitud Kalvi vasallilinnust. Keskajal tekkis Viru-Nigula kiriku juurde alevik. 1795—1815 oli Viru-Nigula pastor Otto Wilhelm Masing. 1816 puhkes Pada mõisas talupoegade vastuhakk. Talude püriseksostmine algas 1854 ja hoogustus 1880.—90. a-il. 1870 asutati Kunda ja 1899 Aseri tsementitehas.

B: *Padaorust Viru mereni. Viru-Nigula kihelkonna kirjanduslik-koduloo line antoloogia*. [Koost. H. Elstrok.] Viru-Nigula; Tln., 1994.

Viru-Nigula kirik on ehit. tõenäoliselt 13. saj. II poolel kodakirikuna. Pikihoonest, ruudukujulisest koorist, neljatahulisest läänetornist ja lõunaeeskojast koosnev algkavatis järgib Järvamaa kirikute eeskuju. Arvat. 15. saj. võlviti pikihoone kolmelõõviliseks. Rootsi-Vene sõjas (1657) hävis kogu võlvistik (konsoolid säilinud), hoone taastati 17. saj. II poolel baroksena. 1755 kõrgendati torni kiviosa (25,6 m). 1941 said katused ja tornikiiver põlengus kannatada, tornikiiver taastati 1988. — Kihelkonnakiriku lähedal paikneb Maarja kabel, mida peetakse Virumaa vanimaks kivist sakraalehitiseks. Oletatavasti on kabel ehit. Liivimaa

Ordu ja venelaste vahel 1268 Viru-Nigula läh. peetud lahingu mälestuseks. Põhiplaanilt ristikujulise (Vana-Liivimaal ainulaadne) võlvitud tsentraalehitisega liitus idas kitsam nelinurkne kooriruum. Hoone jäi pärast reformatsiooni kasutuseta ja osa sellest lammutati 17. saj. keskel; praegu varemeis. ▲

Viru-Nigula vald asub Lääne-Virumaa kirdeosas Soome lahe rannikul; 234,05 km², 1400 el. (2003). Keskus Viru-Nigula k-s. Sulusasulana jääb valla sisse Kunda linn. Paikneb valdavalt ✧Viru lavamaal, üksnes valla kirdeosa Letipea (✧Letipea MKA) ja Mahu ümbrus on ✧Soome lahe rannikumadalikul. Seal on Mahu soo. Valdavalt tasast maastikku liigestavad aluspõhjakivimitesse lõikunud jõeorud (Padaorg (✧Padaoru KA), Kunda jõe org). Vallas on ka mitu väikest sooala, neist Sämi raba kuulub ✧Sämi-Kuristiku KA-sse. Varudi rabast toodetakse turvast, Kunda soo ääres paikneb ✧Kunda Lammasmägi. Valda läbib Tallinna—Narva mnt. Mahus on sadam. Vasta k-s on põhikool, Viru-Nigulas rmtk ja rahvamaja. Huviväärsed on ✧Malla ja Vasta mõis (18. ja 19. saj. vahetusest pärinev ansambel) ning Viru-Nigula ümbrus (koduloomuuseum, ✧Viru-Nigula kirik, Viru-Nigula Maarja kabeli varemed). Samma k-s Pada jõe kaldal paikneb Samma hiis (maausuliste tähtsaimaid pühakohti). Peamised tegevusvaldkonnad on põllum. ja puidu töötlemine. Tuntuimaid ettevõtteid on AS Nigula Õlu. Siberi k-st on pärit Jüri Parijõgi. — 1950. a-ni olid V-N. v-a alal Kunda ja Mahu v. Staatus ennistati 12. XII 1991. ▶1

Virunuka kivikalmistu asub Võrumaal Varstu v-s, 3 km Sännast läänes Viru k-s. Kaevamistel (1957—64, Silvia Laul) uuriti kalmistu täielikult läbi. Selles avastati 4 tarandkalmet ja üks korrapäratu kiviladega kalme. Suurimas, 63,5 m pikkuses kalmes oli 14 tarandit, teistes 1—4 tarandit. Surnud olid maetud põletatult (2.—6. saj.). Enamiku panustest moodustasid pronksehted: silmik-, kärbis-, ketas-, profileeritud ja ambsõled, kaelavõrud, helmekeed, rinnanõelad, käevõrud ja sõrmused. Raudesemetest leiti mitu nuga ja odaots; oli ka keraamikat. Paremini säilinud tarandid jäeti pärast kaevamist paigale. Samas avastatud 13.—16. saj. külakalmistust uuriti 19 hauda.

B: S. Laul. *Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis*. — ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused, 1965, 3.

Viruoru kaitseala asub Palamuse v-s; 2 ha. Asut. 1968 Amme jõe 1 km pikkuse orulõigu kaitseks. Viruorg paikneb Palamuse alevikus, tekkelt on ta voort läbiv hilisjääaegne puhandusorg. Sügavaim (u. 15 m) on org oma kõige kitsamas kohas. Oruveerud on suhteliselt lauged, tugevasti võsastunud, neil on allikaid ja allikasoid.

Viru-Roela, ✧Roela.

Virussaare kaitseala, ka Virussaare rabasaare kaitseala, asub Halinga v-s; 30 ha. Asut. 1957, et kaitsta salumetsailmelise taimestikuga rabasaart ja sealset loomastikku. Rabasaar on madal (kuni 5 m raba pinnast) lauge moreenküngas, tema läbimõõt on 0,5 km, teda ümbritsevad lauged rannavallid, mille taga algab soo. Rabasaart katab kuuse-segamets, millel on kohati tihe pärna alusmets, siin-seal kasvab ka jalakat, saart, remmelgat, tamme jt. puid. Seal elutseb metskitsi, mäkru, põtru ja rohkesti linde. Virussaar on arheoloogiline mälestis, seal on olnud I aastatuh. II poolel inimeste eluase ja pelgupaik.

„Viru säru", folkloorifestival. „V. s-l" esinevad folkloorirühmad, mängitakse msg. rahvapille (pillituba), müüakse rahvapärase käsitöö esemeid ning toimub säru (simman). Igal „V. s-l" on osalenud paarkümmend oma maakonna rühma ja kümmekond rühma mujalt Eestist, sh. teiste rahvaste kultuuriseltside rühmi (venelased, ukrainlased, tšuvašid, ingerisoomlased), ja 3—4 välisrühma, kokku 300—800 osavõtjat. Vaatajaid on olnud 1000—4000. „V. s." mõtte algataja on tantsupedagoog Maie Orav, korraldajad Lahemaa Rahvuspark, Virumaa Fond, Lääne-Viru Maavalitsus, Lääne-Viru Ühisomavalitsus ja „V. s." toimkond, sümboolika autor ja peakunstnik on Riina Vanhanen. Kunstilised juhid on olnud Maie Orav (1986, 1987, 1989, 1990, 1992) ja Igor Tõnurist (1995, 2000, 2003).

„Visarid" (Simuna murrakus 'rahulolematud'), 1967—72 TRÜ kunstikabineti juures tegutsenud kunstirühmitis, mille eesotsas oli kabineti juhataja Kaljo Põllu. Rühmitis polnud stiililiselt ühtne, teostes oli popkunsti ja sürrealismi elemente, geomeetrilist stilisatsiooni jm., palju kasutati kollaaži ja assamblaaži. 1971 koostasid „V-d" manifesti, milles rõhutasid looja iseseisvust ning seost kaasaegse lääne kunstikeelega. Oluliseks peeti tegelemist sotsiaalse problemaatikaga, kõneldi keskkonna täielikust kunstnike- ja arhitektidepoolsest ümberkujundamisest. Tõlgiti erialast väliskirjandust, korraldati seitse näitust. Liikmeid: Peeter Lukats, Enn Tegova, Jaak Olep, Rein Tammik, Peeter Urbla.

Visela jõgi, Visula jõgi, Väikese Emajõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 17 km, jõgikond 58 km². Algab Uhtjärve loodeotsast, voolab Otepää kõrgustiku edelaserval Urvaste—Lõõdla ürgorus, läbib Restu (Punde) ja Visela paisjärve, suubub Sangastest alamal. Suuremad lisajõed on Lõhtsu ja Koigu oja (4,5 ja 6 km).

Vismeistri, kunagised nimekujud Fišmeistri, Fischmeistri ja Fissmeistri, asum Tallinnas Tiskre oja ning Vana-Rannamõisa ja Kakumäe tee ääres. — Teateid a-st 1515. Keskajal oli seal Toompea linnuse kalavaruja asupaik, seejärel suvemõis (*Fischmeisterhof*). Hilisemal ajal oli V. Harjumaasse kuuluv küla, millest suurem osa liideti 1975 Tallinnaga.

„Vitamiin", 1978 asut. popansambel, kelle näo kujundasid tugevad vokaalsolistid. 1978—80 esitas lööklaule Raul Sepper. 1978—82 ansamblisse kuulunud Joel Steinfeldti laulud said leviklassikaks, nt. „Uhke tigu", „Tiigrikutsu", „Mesimumm" ning „Kaks südant" (1981. a. A. ✧Oidi nim. lauluvõistluse võidulaul). Mait Maltis esitas 1980—84 palju kantrilaule. 1984—87, kui solist oli Aivar Mäe, esitati mitmehäälset laulu ja suurenes omaloomingu (Rein Laaneorg, Peeter Vähi ja Mikk Targo) osatähtsus. Lauljataridest on „V-ga" esinenud Anne Veski (1979—81), Marju Länik (1981—84) ja Siiri Sisask (1987—89). Ansambel esines paljudes NSV Liidu linnades ning Taanis, Poolas, Soomes, Saksa DV-s ja Iraagis. „V-st" on tehtud muusikafilm „Laulud lumes" (1981), ilmunud on 3 singlit ja 3 albumit (firmalt *Melodija*) ning laserplaat „Parimad laulud" (Elwood, 1987).

Vodja jõgi, Aniküla jõgi, Pärnu jõe vasakpoolne lisajõgi; pikkus 20 km, jõgikond 83 km². Algab Roosna-Allikust 3,5 km kagus Tondisaare soo põhjaservast, voolab valdavalt õgvendatud sängis, läbib Mäo ja suubub Paide idaservas.

Vohilaid, saar Hiiumaa idarannikul, kuulub Pühalepa v-a; 3,9 km², kõrgus 8,2 m. V. on õhukese pinnakattega paekõvik, läänerannikul paljanduvad Pirgu lademe karbonaatkivimid. Hiiumaast eraldab teda 0,5 km laiune väin. Valdavalt lookadastik, lõunaosas rannaniit, on ka segametsa. Esmamaining 1586 (*Killingeholm*), 18. saj. lõpust oli seal Suuremõisa mõisa karjamõis (*Wohhi*). V-l enne II maailmasõda asunud talud kuulusid Vahtrepa k-sse.

Vohnja mõis (sks *Fonal*). Mõisa on esimest korda mainitud 1504 Heydede valdusena, 1629. a-st 1720. a-teni kuulus ta Oxenstiernadele, seejärel kuni 1790 Baeridele, 1805—37 Baumgartenitele ja a-st 1837 Tiesenhausenitele. V. m-a juurde kuulus Uku karjamõis, 1772 eraldati temast Kolu mõis. Mõisasüdames asub paistiik, seega paikneb peahoone omamoodi poolsaarel. 1830. a-tel, Georg Hermann von Baumgarteni ajal valmis klassitsistlik, kõrgema keskosa ja nelja sam-

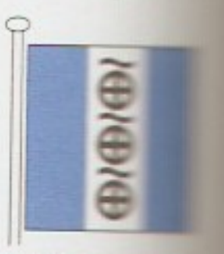

Viru-Nigula vall…
Asend, vapp ja …

Viru-Nigula vallas asuvad külad

Aasukalda
Iila
Kabeli
Kaliküla
Kanguristi
Kiviküla
Koila
Kunda
Kurna
Kutsala
Kuura
Letipea
Linnuse
Mahu
Malla
Marinu
Metsavälja
Nugeri
Ojaküla
Paasküla
Pada
Pada-Aruküla
Pikaristi
Pärna
Samma
Selja
Siberi
Simunamäe
Toomiku
Tüükri
Unukse
Varudi
Vasta
Viru-Nigula
Võrkla

baga portikusega härrastemaja. Alates 1949. a-st paiknes hoones kolhoosi kontor, 1991. a-st on seal lasteaed-algkool.

Voka, alevik Toila v-s, 5 km Toilast idas V. jõe suudmes; 1083 el. (2000). Alevikus on osa Toila gümn-i algklassidest, rmtk., postkontor, spordi- ja kultuurikeskus ning lastekodu. Töötavad kalatöötlemis-, puidutöötlemis-, rõivatööstus-, masinate remondi ning veondusettevõtted. Huviväärsusi: V. pank (45 m), V. jõe kanjonilaadne org ja V. park. — V. küla nimi oli algselt Kirivere (1426 *Kiriuere*). 16. saj. rajati Kolluta k. (1586 *Kollota*) asemele omanike järgi nime saanud V. mõis (*Fockenhof*), selle härrastemaja on II maailmasõjast saadik varemeis. Alevikuks kasvas V. Nõuk. ajal EPT rajoonikoondise ja kolhoosi „Kaljurand" keskasulana. V-s oli Nõuk. raketibaas.

vokk, ketrusriist, millel on käega või jalaga ringiaetav hooratas. Eesti linnades hakati v-ga ketrama 16. saj., taludes 18. saj. Tüüpiline Eesti v. on kaldv., mille põhiosad on kinnitatud kolmel jalal kaldu seisvale pingile. Harvemini on kasut. püstv-i.

volbripäev, 1. mai, kirikukalendris katoliku naispühaku Walpurga mälestuspäev, rahvakalendris suve alguse tähiseid ja kaunvilja (oa ja herne) külvamise päev. 30. aprilli või 1. mai õhtul tehti lõket, selle ümber tantsiti. Saksa pärimus, mille järgi nõiad kogunevad v-a eelõhtul Blocksbergile (Harzis), oli Eestis tuntud ainult Saaremaal.

Volhovi lade, Kesk-Ordoviitsiumi ladestiku vanim lade (varem nimet. ka glaukoniitlubjakiviks ja käsitletud Toila lademena ning paigutatud Alam-Ordoviitsiumisse). Paksus 1—22 m. Avamus on Põhja-Eesti pankrannikul paejärsaku alaosas. Hiiumaal V. l-t ei ole. Olulised paljandid on Osmussaarel, Väike-Pakril, Leetses, Keila-Joal, Irus, Ülgasel, Jägala ja Nõmmeveski joal ning mitmes kohas Põhja-Eesti pangal kuni Narvani. Põhja-Eestis koosneb lade rohekashallist glaukoniitlubjakivist või dolokivist (Toila kihistu), Lõuna-Eestis punakaspruunist merglist (Kriukai kihistu). V. l-s leidub trilobiitide ja käsijalgsete kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Von Krahli Teater [*kra:l*], lüh. VKT, asut. Tallinnas 1992, asutajad Peeter Jalakas ja tema teatritrupp „Ruto Killakund". Tuntud pms. tänapäevaste teatri-, tantsu- ja kontsertetenduste korraldamise kohana, kus astuvad üles nii Eesti kui ka välismaa esinejad. *Black-box*-saal mahutab u. 100 vaatajat. VKT on korraldanud festivale (nt „Baltoscandal"), *performance*'eid ja *show*'sid. Koostöös „NYYD Ensemble'iga" on lavale toodud mitu tänapäevast (kammer)ooperit. A-st 1998 on teatris püsinäitetrupp: Tiina Tauraite, Liina Vahtrik, Erki Laur ja Juhan Ulfsak, nendega on liitunud Taavi Eelmaa. Teatri juht on a-st 1992 Peeter Jalakas, kasut. palju külalislavastajaid. Esinetakse sageli välismaal, vahel toimuvad seal ka esietendused. Populaarse kooskäimis- ja esinemispaigana on tuntud teatri baar. Esile on tõstetud teatri uudset lähenemist klassikale („Libahunt", 1992, lav. P. Jalakas; „Luikede järv", 2003, lav-d P. Jalakas ja Saša Pepeljajev) ja folkloorile („Eesti mängud. Pulm", 1999, lav. P. Jalakas), poeetilisust („No More Tears", 2002, lav. Tiit Ojasoo), oskuslikku erinevate meedialiikide kokkusulatamist („Olivia meistriklass", 1997, ja „Graal!", 2001, mõlema lav. P. Jalakas) ning teravat sotsiaalsust („Connecting People", 2001, lav. Erik Söderblom). ◂

voodi oli taludes tuntud juba 18. saj. Esialgu magasid v-s ainult peremees ja perenaine, 19. saj. II poolest, kui põhilisteks eluruumideks said kambrid, ka teised pereliikmed. Vanemad v-d olid lühikesed, postjalgade ja laiade otsa- ja küljelaudadega ning kaunistusteta. Uuemaid, kõrgete otsalaudadega v-eid hakati kaunistama lõigete ja nuppudega ning hiljem ka värvima. 19. saj. lõpul said üldiseks põhuga täidetud v-kotid, aluslinu ja padjapüüre hakati kaunistama heegelpitsidega ja v. kaeti kirjatud villase vaibaga.

Voo jõgi, ↑Võhandu jõgi.

Vooremaa, ka Saadjärve voorestik, maastikurajoon Ida-Eestis; 977 km². Ulatub Sadalast ja Kärdest Kõrvekülani (55 km) ja Siimustist Tormani (24 km) ning on looduslikult kõige selgemini piiritletav Eesti maastikurajoon. V. aluspõhja moodustab põhjaosas Siluri ladestu lubjja- ja dolokivi (paljandub ainult mõnel pool Pedja jõel), lõunaosas pms. Devoni liivakivi, kohati ka mergliline dolokivi (väikesi paljandeid Amme jõe orus). Pinnakatte paksus on voorte kohal kuni 60 m, Raigastvere voore alal kuni 95 m. Pinnakate koosneb erineva vanusega moreenidest, mida üksteisest eraldavad paksud jääjõgede kantud kruusa- ja liivakihid. Põhjaosa moreenis valdab hall jämedateraline karbonaatne liivsavi, lõunaosas pms. punakaspruun karbonaadivaesem saviliiv. Voorestiku moodustavad ligi sada rööpselt paiknevat, liustikujää voolitud suurt künnist ja seljakut — suurvoort —, mida eraldavad nende vahel asuvad piklikud jääkündenõod. Põhjaosa suurte hajali paiknevate voorte (Koimula, Laiuse, Kallivere) tuumik koosneb kruusast ja liivast, seda katab 10—15 m paksune moreenikiht. Lõunaosa kitsamad voored (Raigastvere, Saadjärve, Vasula) koosnevad moreenist. Enamik V-st paikneb 45—85 m kõrgusel. Kõrgeim on Laiuse (144 m, suhteline kõrgus 63 m), suurim aga Koimula voor (nimet. ka hiidvooreks, pikkus 13, laius 3,5 km, suhteline kõrgus 26 m). Paiguti on voored liitunud otsakuti või küljekuti liitvooreks. Mõne suure voore (nt. Saadjärve voore) lael ja nõlval on väiksem voor, paljudel leidub mitme meetri sügavusi sulglohke (sõlle). Kohati mitmekesistavad maastikku voorte vahel paiknevad moreenitasandikud (moreenilavad). Voorte ja moreenitasandike leostunud, leetjad ja näivleetunud mullad (IV—V hindeklass) on enamjaolt ammu põllustatud. V. servaaladel leidub liiva- ja kruusaküngastega mõhnastikke (Siimustis, Vasseveres, Sirguveres, Vedul, Kukemetsas) ja mõni oos (Luual, Tarakveres). Voortevahelistes piklikes nõgudes oli varem palju järvi. Suurem osa neist on kinni kasvanud sooks. Praeguseni on säilinud 13 pms. rohketoitelist järve, millest enamik paikneb V. lõunaosas. Suurim ja sügavaim järv on Saadjärv (707,6 ha, süg. 25 m), põhjapoolseim kinnikasvav hoburauakujuline Kivijärv ja lõunapoolseim Vasula järv. Nii järvedes kui ka soodes leidub rohkesti järvemuda ja -lupja. Suurimad jõed on Emajõkke suubuvad Pedja ja Amme ning Peipsisse suubuv Kullavere. Viiendiku V-st hõlmavad sood, suurimad on Kaarepere (1756 ha), Kivijärve (1066 ha), Kuremaa (771 ha) ja Laiuse soo (543 ha). Voorestik on tekkinud Pandivere kõrgustiku taha mandrijääj liikumise tagajärjel, voorte valdavalt loode—kagu-sihiline pikitelg märgib jää liikumise suunda. V. on suurimaid ja ilmekaimaid viimase mandrijäätumise ajal Ida-Euroopa lauskmaal tekkinud voorestikke. Maastikulise suurvormina võib V-d pidada ka veelahkmeliseks kuhjekõrgustikuks.

Loode—kagu-sihiliste voorte ja nendevaheliste nõgude vahelduimine on kujundanud V-le ainuomase viirulise maastikupildi. Maakattes on ülekaalus põllum. maa (48 %). Mets (38 %, segamets, sookaasik, hall-lepik) kasvab pms. voortevahelistes niisketes nõgudes. V. on tihedasti asustatud vana kultuurmaastik, sealsed rida-, ahel- ja hagaküla paiknevad voorte nõlvadel ja jalamil (põhjavesi on kõrgemal). Tähtsaim asula on Jõgeva linn, suuremad maa-asulad on Jõgeva alevik, Laiuse, Palamuse, Torma, Sadala, Maarja, Äksi, Vaimastvere, Kurista, Siimusti, Painküla, Kuremaa, Kaarepere, Luua, Tabivere, Voore, Lähte, Vedu, Vasula ja Kõrveküla. Rohkesti on Kalevipoja muistenditega seonduvaid paiku. V-le kõige iseloomulikum, järverohke keskosa kuulub ✧V. MKA-sse. Vt. ill. 11. kd., lk. 93.

B: H. Remmel. *Vooremaa*. Tln., 1978. ▲

„Vooremaa", Jõgeva maakonna leht. Ilmub a-st 1989, 3 korda nädalas. Interneti-väljaanne http://www.vooremaa.ee/. Lehel on lisad „Jõgevamaa Ärileht" ja „Jõgevamaa Keskkonnaleht". A-st 2002 ilmub „V-ga" koos „Jõgeva Linnaleht". Peatoim. a-st 2003 Helve Laasik. Nõuk. ajal ilmusid selle asemel „Kolhoosnik" (1949—62) ja „Punalipp" (1962—89). ▸

Vooremaa maastikukaitseala asub Palamuse, Tabivere ja Tartu v-s; 9882 ha. Asut. 1964, et kaitsta vooremaastiku (suurvoorestiku) tüüpilisimat osa ja Vooremaa kultuuripärandit. Vooremaa järvedest asuvad kaitsealal Prossa järv, Pikkjärv, Kaiavere, Elistvere ja Raigastvere järv, Soitsjärv, Ilmjärv ja Saadjärv. Elistvere järv ja Ilmjärv on kinnikasvavad ja väga linnustikurikkad. Vooremaal asub 20 LK-objekti: 10 parki (huvitavaimad on Luua, Elistvere ja Saadjärve park), 5 põlispuud ja puudekogumikku, 1 arboreetum ja 4 suurt rändrahnu (need seostuvad Kalevipoja lugudega). Kaitseala terr-l on ka ✧Elistvere loomapark. Luua arboreetum on Lõuna-Eesti liigirikkaim puu- ja põõsakollektsioon. Kaitsealal kasvavatest rohttaimedest on haruldased odajas astelsõnajalg (LK I) ja pori-nõiakold (LK II). ▸

Voosi kihistu, Alam-Kambriumi ladestiku kihistu, Lontova kihistu läänepoolne, pms. liivakividest (üle 50 %) koosnev osa. Paikneb Loode-Eestis Tallinnast lääne pool. Ei paljandu, paksus 40—65 m. Sisaldab ka rohkesti rohekashalli savi vahekihte, mistõttu tema eristamine Lontova kihistust on tinglik ja kokkuleppeline. Nimet. Mandri-Eesti ja Vormsi saare vahelise väina järgi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

Voosi kurk, Noarootsi ps-e ja Vormsi saare vaheline väin, ühendab Haapsalu lahte ja Läänemere avaosa; pikkus 5 km, laius 2 km, süg. 7 m, väikseim süg. laevateel 4,5 m. Väina keskel asub Seasaar (4,2 ha). — Nimet. Noarootsis olnud *Wose* sadama järgi, mis oli rannarootsi asustuse kujunemise peamisi lähtekohti.

Vormsi, saar Lääne-Eesti saarestikus, eraldab põhja poolt Väinamerd Läänemere avaosast; 92 km². Mandrist eraldab teda Voosi kurk, Hiiumaast Hari kurk. Kuulub looduslikult Hiiumaa maastikurajooni, haldus-likult Läänemaasse. Rannajoont (109 km) liigestavad arvukad lahed (Sviby, Hullo, Rälby, Diby), poolsaared ja neemed (Rumpo nina, Kersleti ja Norrby neem). Saar on valdavalt tasandikuline, läänеosas paikneb pealiskorrakühm Hoitberg ('Valgemägi', 10 m, tekkelt bioherm), idaosa hõlmavad moreeni-, viirsavi- ja mereliivatasandik. Kolm saart loodest kagusse läbivat oosi (Hullo, Rälby ja Norrby-Hosby) moodustavad meres pikki maasääri (Austurgrunne, Rumpo, Longholm). V-l on 5 suurt rändrahnu (LK; Smen, kõrgus 4,2 m) ja rannajärvi (Kersleti, Prästvike). Läänеosas valdavad rähksed rendsiinad, idas gleimullad. Palju on metsa, metsastunud puisniitu ja kadastikku ning rannaniitu ja -karjamaad. Saarel on kolm tuletorni — Saxby (a-st 1864, kõrgus 24 m) ning Norrby liitsihi alumine ja ülemine tuletorn (1916, vastavalt 22 ja 35 m) — ning mitu tulepaaki ja päevamärki. V. moodustab koos

Vooremaa maastiku-kaitseala. Raigastvere järv

Vormsi Olavi kirik

lähisaartega V. valla. Huviväärsed paigad kuuluvad ✧V. MKA-sse. ▸

Vormsi kihelkond (rts *Ormsö*, sks *Worms*) hõlmas Läänemaal Vormsi v-a. Varem on Vormsit nimet. ka Hiiu-Rootsi saareks. Keskajal kuulus Vormsi Saare-Lääne piiskopkonda ja jagunes kaheks — lääne- ja idavakuseks. A-st 1604 on teateid Busby (a-st 1625 Suuremõisa, rts *Magnushov*) ja Söderby kohta (a-st 1753 Busby karjamõis). Vormsi kirik rajati vakuste piirile, varem oli Borrbys ja Busbys ka kabel. 1886 võtsid 122 vormsilast vastu vene õigeusu ja asutasid koguduse, 1889 valmis Hullos Vormsi õigeusu Kristuse Ülestõusmise kirik (tegutses a-ni 1951). 1893 läks mõisamaa Vene kroonule, suur osa maast kingiti õigeusu kirikule, rajati ka lastesanatoorium.

B: I. Luhaäär. *Vormsi*. Tln., 1968; A. Küng. *Rootslaste jälgedes. Inimesi ja olukordi rootslaste asualadel Eestis*. Tln., 1991.

Vormsi lade, Ülem-Ordoviitsiumi ladestiku ülemisse poolde kuuluv lade. Avamus kulgeb kitsa vööndina Põhja-Hiiumaalt läbi Vormsi, Noarootsi, Kohila, Tapa ja Viru-Jaagupi kuni Lohusuuni. Olulised paljandid on Hiiumaal Kõrgessaares ja Palukülas, Vormsil Saxbys ja Borbys ning mandril Aulepas, Mõnustes,

Vormsi lademe [illegible] Palukülas Kürila [illegible] riidikraatri ringwall

Kohilas ja Lehtses. Lademe paksus on 0,3—22 m, see suureneb edelast kirdesse. Põhja-Eestis koosneb V. l. muguljatest, detriitjatest või savikatest lubjakividest (Kõrgessaare kihistu), Kesk-Eestis rohekashallidest, lillalaigulistest, peent glaukoniiti sisaldavatest merglitest (Tudulinna kihistu) ja Lõuna-Eestis mustadest kiltsavidest (Fjäcka kihistu). V. l-me lubjakivid sisaldavad rohkesti käsijalgsete, sammalloomade, tigude, korallide ja stromatopooride kivistisi, kiltsavid aga graptoliitide kivistisi. Vt. tab. 11. kd., lk. 103. ◂

Vormsi Lubjakünka allikad, ka Raviallikad, avanevad Vormsi saarel Prästvike järve loodekaldal allikalubjakünkal. Künkal (laius 8 m, kõrgus 0,5 m) avanevate allikate vooluhulk on 0,1—0,2 l/s. Vesi on rauarikas, seetõttu on allikalubi pruunikashall. Järvest voolab Hullo lahte saare ainuke jõgi — Vae oja. Raviallikat tunti juba II a-tuh. keskel. V. L. a-d paiknevad Vormsi MKA-l.

Vormsi maastikukaitseala asub Vormsi saarel; kogupindala 1975 ha, sellest maismaaosa 721 ha (7 lahustükki). Asut. 1987, et kaitsta Vormsi haruldasi ja omapäraseid loodusmaastikke, ohustatud pärandkultuurmaastikke ning haruldaste liikide kasvu- ja elupaiku. Praegused piirid ja staatuse sai kaitseala 2000. Rumpo ps. on samblikerikas (169 liiki), haruldaste samblike kaitseks moodustati 1987 Rumpo botaaniline KA. Vormsil kasvab 55 LK-alust taimeliiki, nt. harilik muguljuur, kärbesõis (mõlemad LK II), kahkjaspunane sõrmkäpp ja soo-neiuvaip (mõlemad LK III), ning pesitseb merikotkas (LK I). 1939 loodi Vormsil Diby rannikul tervismuda-KA.

Vormsi Olavi kirik. Esialgne kirik oli ristkülikukujulise põhiplaaniga puithoone, omapärase võlvlaega kooriruum valmis 1400. a. paiku. Tõenäoliselt Vene-Liivimaa sõja päevil hävis puidust pikihoone. Nüüdiskuju sai kirik 1632, kui valmis Noarootsi kiriku eeskujul uus, lai ja lühike kivist pikihoone. 1829 ehitati pikihoone aknad oletatavasti teravkaarseiks, 1929 sai kirik plekk-katuse. Koorivõlvil olev maaling pärineb ehitamise ajast — 15. saj. algusest. Omapärane on, et kirikul ei ole torni, kirikukell ripub ukse kohal kõrge katuseharja all. Kantsel valmis 1660 (Tallinna meister Berent Martens, nüüd asendatud koopiaga). Pärast II maailmasõda tühjalt seisnud kirik pühitseti taas 1990. a. olevipäeval. Kirikuaia väravas on Vabadussõja mälestusmärk (1929). Kirikust loodes asuv, 18. saj. I poolel rajatud Vormsi kalmistu on Eesti omapäraseimaid, selle vanemas osas on hulgaliselt pae- ja liivakivi-rõngasriste. 343 säilinud rõngasristi pärinevad a-ist 1743—1923, kõige enam on neid 19. saj-st (279 risti). ◂

Vormsi Suurallikas asub Vormsi saarel Prästvike järvest 350 m loodes. Allikajärviku (pikkus 70 m, laius 25 m) põhjas on tõusuallika lehter (laius 5 m, süg. 1,0 m). Järvikust voolab välja 10 m laiune oja (vooluhulk 2—10 l/s), mis suubub Prästvike järve. Vesi on lubjarikas. V. S. paikneb Vormsi MKA-l.

Vormsi vald asub Läänemaal, hõlmab samanim. saare ning ligi 70 Vormsi liih. paiknevat asustamata saart ja laidu (suurimad Pasilaid ja Suur-Tiuka); 92,93 km², 246 el. (2003). Keskus Hullo k-s. Hullos asuvad põhikool ja rmtk., EELK +Vormsi Olavi kirik ja kalmistu (rohkesti rõngasriste) ning õigeusu kirik (ehit. 1889, hoone varemetes). Rällbys tegutseb baptisti kogudus. Vormsi lõunaosa rannikumeri ja mõningad lahustükid moodustavad +Vormsi MKA. Saare suurima järve — Prästvike — loodekalda lähedal on +Vormsi Lubjakünka allikad ja +Vormsi Suurallikas. Svibys on sadam (ühendus mandriga), Norrbys sildumiskoht. 1944. a-ni moodustasid saare valdava elanikkonna rannarootslased. Suurim tööandja on avalik sektor, arenemad on turism. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991. ◂■

Voronka kihistu, Vendi ladestu (kompleksi) Valdai seeria ülemine kihistu. Paikneb Eesti põhjaosas, paksus kuni 40 m, ei puljundu. Koosneb valgest pudedast liivakivist (ülaosas) ning kirjust aleuroliidist ja savist (allosas). Et V. k. lasub kahe paksu vettpidava savilasundi (Kotlini ja Lontova kihistu) vahel, sisaldab ta hästi kaitstud head-kvaliteetdilist põhjavett. Nimet. Leningradi obl-i loodeosas oleva Voronka jõe järgi, kus kihistu puljundub. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

vorst, peenestatud liha või maksaga, pudruga vms. täidetud soolikas. Tanguv-i ehk nn. valge v-i täidiseks oli odratangudest või -juhust keedetud puder, millesse oli lisatud pekitükke, hakitud sibulat, soola ja v-irohtu. V-ipudrule searverd lisades saadi veriv. V-ipudruga täidetud seasoolikad keedeti (mõnikord küpsetati) ja säilitati rõngastena. Enne söömist küpsetati v-e ahjus või kerisel või praeti pannil. Jämedasse soolde või maonahasse tehtud suurt v-i nimetati (v. a. Võru murde alal) mauguks. V-d on kogu Eestis jõulutoit ka nüüdisajal.

„Vox Clamantis" [*vo:ks kl-*], gregooriuse laulu ansambel, hõlmab muusikuid (lauljaid, heliloojaid, interpreete ja dirigente), keda ühendab huvi gregooriuse laulu vastu, asut. 1996. Peale gregooriuse laulu esitatakse tihti ka varajast polüfooniat ja nüüdismuusikat. Ansamblile on kirjutanud teoseid mitu Eesti heliloojat, nt. Toivo Tulev, Lauri Jõeleht ja Tatjana Kozlova. „V. C." on andnud palju kontserte nii Eestis kui ka välismaal (sh. Soomes, Norras, Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias, Liibanonis, Portugalis ja Kreekas). Ansambel

teeb tihedat koostööd *Le Chœur Grégorien de Paris*'ga, ühiselt on esinetud mitmes Euroopa riigis ja Marokos. „V. C." on esinenud koos rahvusvaheliselt tunnustatud organistidega (Jean Boyer, Werner Jacob, Jon Laukvik, Peter van Dijk, Gabriel Marghieri jt.) ning andnud kontserte koos „Hortus Musicuse", Eesti Filharmoonia Kammerkoori ja Tallinna Kammerorkestri, Weekend Guitar Trio, Küberstuudio ja *L'Orchestre de Basse Normandie*'ga. „V. C." on salvestanud mitu heliplaati Prantsuse firmale *Arion*, neist uusim „Ieremias" (2003). Kunstiline juht ja dirigent Jaan-Eik Tulve.

Wris, Wris AS, turismiettevõte, mille 1991 asutasid eraisikud. Põhitegevus on lennupiletite, majutuse, reisipakettide ning muude reisiteenuste müük. 1992. a. alguses sai W. Eestis esimesena Rahvusv. Õhutranspordi Assotsiatsiooni (IATA) akrediteeringu, mis annab õiguse väljastada iseseisvalt rahvusv. lennupileteid. Ettevõtte tegevus on jagatud 2 valdkonnaks: ärireisidega tegeleb *W. Business Express*, sisse tuleva ja siseturismiga *W. Incoming*. Lisaks neile on Tallinnas ja mujal Eestis täisteeninduse ja erisuunitluseta bürood. Aktsiakapital kokku 1,5 mln. kr. 2002 oli W-i aastakäive 107 mln. kr.

Vulbi maastikukaitseala asub Albu v-s; 10 ha. Asut. 1993 liigirikka taimestikuga oosi ning kaitsealuste liikide ja nende kasvukohtade kaitseks. Oos paikneb metsas ja on poolavatud, puurindes valdavad mänd, kask ja kuusk, alusmetsas on tamme ja pihlakat, põõsarindes kadakat ja türnpuud. Kaitsealal kasvavad sile tondipea (LK II), palu-karukell ning rohekas ja kahelehine käokeel (kõik LK III). ▸

Võhandu jõe ürgoru kaitseala asub Veriora v-s; 709 ha. Asut. 1964 Võhandu jõe Devoni liivakivipaljanditega ürgoru kaitseks. Paljandeid (neid on kaitsealal 38) kutsutakse müürideks, kaitseala maalilisimad müürid on Põdramüür, Tsirgumüür, Sõjatare ja Kalmetu müür. Müüride jalamilt voolab välja mitu allikat ja seal on ka koopaid. Kalmetu mäel on 12 kääbast, mis on pärit I a-tuh. II poolest. Piirkond on rikas Kalevipoja muistendite poolest. ▸

Võhandu jõgi, ka Voo jõgi, ülemjooksul Pühajõgi, Eesti pikim jõgi, asub Kagu-Eestis; pikkus 162 km, jõgikond 1420 km², vooluhulk keskm. 10—11 m³/s. Algab Otepää kõrgustiku idaosast Saverna k. lõunaservast, läbib Jõksi järve (64,9 ha), teeb Hino ja Sõmerpalu k. vahel neli suurt looget ja suubub Vagula järve. Pärast järvest väljumist jõuab kümmekonna kilomeetri järel Võru orundist Ugandi lavamaale, Paidrast alates voolab kuni Peipsi nõkku laskumiseni pms. ürgorus, läbib Räpina ja Võõpsu ning suubub Võõpsust 2 km alamal Lämmijärve. Jõe lähe asub 132, suue 30 m kõrgusel (lang 102 m). V. jõge käsitletakse sageli kahe jõena: Vagulasse (läbivool ligi 5 km) suubuva Pühajõena (pikkus 64 km, jõgikond 366 km²) ning Vagulast Lämmijärveni ulatuva V. ehk Voo jõena (pikkus 93 km). Suurimad lisajõed on vasakult suubuvad Karioja (14 km) ja Viluste oja (9 km), paremalt suubuvad Iskna (29 km), Mädajõgi (27 km), Rõuge (26 km) ja Sillaotsa jõgi (16 km) ning Koreli (21 km) ja Varesmäe oja (9 km). Suurimad paisjärved on Räpinas (51 ha) ja Leevakul (38 ha). Järvelaevad saavad sõita Võõpsuni. Kalastik on liigirikas (22 kalaliiki ja 1 sõõrsuuliik; pms. särg, turb, viidikas, tippviidikas ja nurg). ▸

Võhma, linn Viljandimaal; 1570 el. (2003). Asub maakonna põhjaosas Kesk-Eesti lavamaal, Viljandist 31 ja Türilt 27 km kaugusel. V. on nüüdse Kabala ja Kõo v-a piirkondlik keskus. Linna läbib Tallinna—Viljandi rdt., ida pool möödub temast Imavere—Karksi-Nuia mnt., millelt V. kohal hargneb mnt. Põltsamaale. Eesti taasiseseisvumise ajaks oli V-st kujunenud nn. ühe ettevõtte linn. Pärast suurima ettevõtte — V. lihakombinaadi — pankrotistumist (1996) kaotas linn oma elujõu, elanike arv on vähenenud ja rahvastik vananenud.

Võhandu jõe ala (vasakul Võõpsu)

2003 oli V-s 25 ettevõtet, neist 8 kuulus füüsilisest isikust ettevõtjatele. Palju on Viljandi jmt. linna ettevõtete filiaale (nt. Pärnumaa AS Wendre on V-sse asutanud õmblustsehhi). Linnas töötavad sackaater ning lauavee ja karastusjookide villimise ettevõte, toodetakse küünlaid. A-st 2003 tegutseb OÜ Baliset (liimpuitehitusmaterjal). V-s on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 383 õpilast), lasteaed, rmtk., spordi- ja päevakeskus ning laste- ja noortekeskus. — Pärast kitsarööpmelise rdt. valmimist (1900) ja rdtj-a avamist kujunes V. küla maale alevik, millest sai peagi Põhja-Viljandimaa

Vulbi **kaitseala.** taimelii Vulbi oos

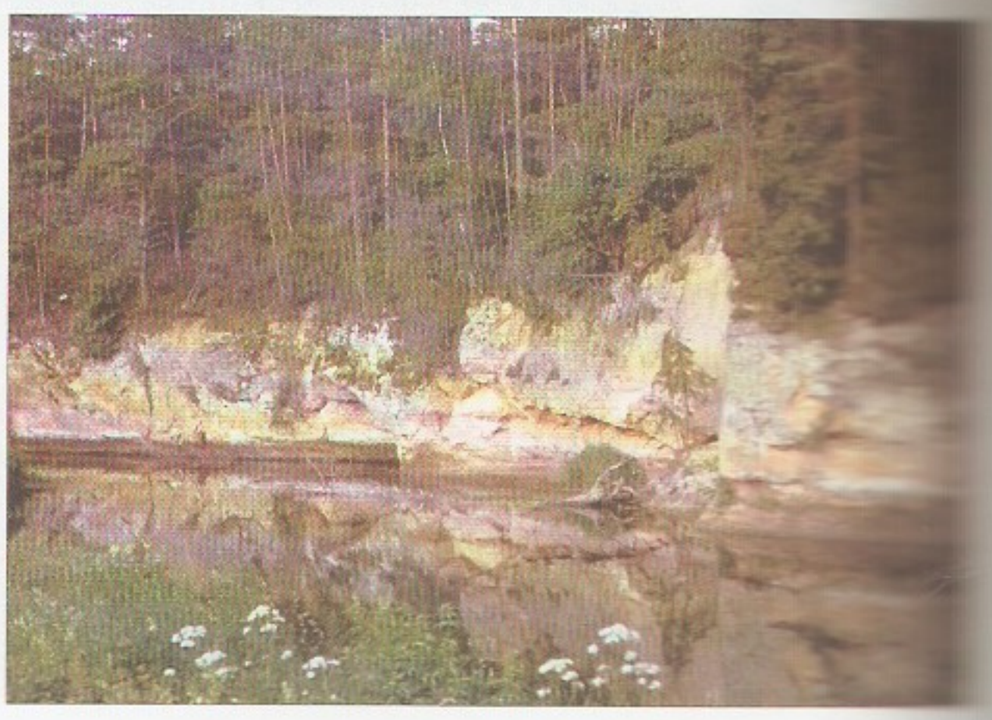

Võhandu jõe **kaitseala.**

kaubandus- ja tööstuskeskus. 1908 alustas tegevust majandusühisus, 1912 ühispiimatalitus ja 1929 eksporttapamaja. 1945 nimetati V. aleviks, linn on ta a-st 1993. V. küla (1583 *Wechma*) alevipiiridest välja jäänud osa liideti 1977 Soomevere k-ga. ◂ ▲ 2

Võhma kivikülvi kaitseala asub Mustjala v-s; 109 ha. Asut. 1959. Kivikülv on tekkinud Läänemere varasemate staadiumide vältel moreense lähteaine läbiuhtumisel. Kivikülvis leidub hajusalt väiksemate kivide kõrval ka suuri, kuni 2 m läbimõõduga rahne. Kaitseala kividel ja kiviaedadel kasvab kivi-imarat (LK III).

Võhmetu-Lemküla kaitseala asub Tamsalu v-s Pandivere kõrgustiku keskosas; 810 ha. Asut. 1978 Porkuni-Neeruti oosistiku lõunaosa, Võhmetu-Lemküla-Piisupi karstijärvede, Porkuni järve ja seda ümbritsevate metsakoosluste ning muinsusväärtuste kaitseks. Kaitseala lõunaosas Porkuni ümbruses asuvad oosid on loode—kagu-sihilised, kõrged ja järsunõlvalised. Ühel lavaoosil (nn. Lossisaarel), mida ümbritseb neli allikatoitelist järve, asub Porkuni mõisaansambel. Järvedel on omapäraseid ujuvaid saari (osa neist hävitati 2002. a.). Kaitseala kesk- ja põhjaosas on oosid põhja—lõunasihilised ning kuni 20 m kõrgused. Oosidevahelistesse lamedapõhjalistesse nõgudesse moodustuvad kevaditi (vahel ka sügisel) ajutised karstijärved. Metsadest valdavad sinilillekuusikud. Kaitsealal elavad haruldased mudakonn, kolmvarvas-rähn ja hallpõsk-pütt (kõik LK II).

Võhmuta lubjakivimaardla asub Lääne-Virumaal Tamsalu v-s, pindala 49 ha. Tootus kiht (paksus keskm. 4,9 m) on Siluri ladestu Tamsalu lademe lubjakivi. Katendi paksus u. 9 m. Lubjakivi keskm. keemiline koostis: 53,3 % CaO, 1,0 % MgO, 0,3 % Fe_2O_3, 0,5 % SiO_2 ja 0,7 % lahustumatut jääki. Kasut. tehnoloogiliseks toormeks paberitööstuses, plastmasside täitematerjaliks ja lubja tootmiseks. Tootus kiht on osalt allpool põhjaveetaset (tuleb teha hüdrogeoloogilisi lisatöid). 1. I 2003 oli 2 250 000 m^3 aktiivset tarbevaru.

Võidumäe kaitseala asub Haanja v-s; 10 ha. Asut. 1962 u. 800 m pikkuse künnise — Võidumäe — kaitseks. Kaitsealal on künnise kahest tipust kõrgem, idapoolne tipp (absoluutne kõrgus 250 m, suhteline kõrgus 40 m). Põhjanõlval kasvab ligi 100-aastane kuuse-haava-kase-segumets. Lääne—edela nõlva katab 50-aastane segumets.

„Võiekspor t", 1936—40 tegutsenud piimaühistute keskfirt. Erinevalt oma eelkäijast, 1911—36 tegutsenud piimaühingute keskühingust „Estonia", oli „V-l" piimasaaduste väljaveo ainuõigus. Keskmeierei asus Tallinnas. 1937 eksportis „V." 13 180 t võid (22,5 mln. kr. eest), see moodustas 21,2 % Eesti väljaveokaupade kogusväärtusest. 1938. a. läks eksporditud võist 62,7 % Inglismaale, 36,9 % Saksamaale ja 0,4 % teistesse maadesse.

Võilaid, elaniketa saar Liivi lahes Muhust kagus; 2,5 km^2, kõrgus kuni 3,6 m. Muhust eraldab teda madal 300 m laiune väin, V-u silm, selle keskel asub Silma saar (2,7 ha). Peaaegu kogu lubjakivikihte katva õhukese moreeni rendsiinadel on valdav niit ja võsa. Saanud nime Muhu kaguranniku asuva Võiküla järgi.

Võisiku, küla Põltsamaa v-s, 5 km Põltsamaast edelas Viljandi mnt. ääres; 526 el. (2000). End. mõisahoones (*V. mõis) paikneb hooldekodu (asut. 1925 invaliidide koduna). — V. mõisa kohta on teateid a-st 1558. Bockide rajattud on ka Rõika (*Katharina*) ja Meleski (*Lisette*) vabrikuasula (mõlemad renditi 1792 Amelungidele).

Võisiku mõis asutati Põltsamaa lossi maadele. 1558. a-st on teade, et talupojad on *Wesekes*'i ordumõisa maha põletanud. 1698 mõis redutseeriti. 1720 kinkis Peeter I selle koos Põltsamaaga oma majandusnõunikule Heinrich Claus von Fickile, kellelt see läks tütretütre kaasavarana 1748 Bockidele. 1837 pärisid mõisa Zoege von Manteuffelid ja 1870 Mühlenid. Härrastemaja valmis mitmes järgus: põhiosa pärineb Berend Johann von Bocki ajast 18. saj. keskelt, hiljem on seda tublisti laiendatud. 1925. a-st asub hoones hooldekodu. Mõisa lähedal Kundrussaares asuvale Bockide perekonnakalmistule on maetud ka Timotheus Eberhard von Bock, kes on tuntud Jaan Krossi romaanist „Keisri hull". V. m-a metsade küttepuidu kasutamiseks rajati 1794 Rõika peegli- ja 1796 Meleski klaasitöökoda.

Võhma elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad) 0—14 arv	%	15—64 arv	%	üle 64 arv	%
1989	1983	495	25	1264	64	224	11
2000	1596	324	20	985	62	287	18

Võhma elanike jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	146	50
Mäetööstus	—	1
Töötlev tööstus	608	95
Energia- ja veevarustus	5	89
Ehitus	9	44
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	91	55
Hotellid ja restoranid	39	12
Veondus, laondus ja side	49	31
Rahandus	7	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	11	7
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	13	33
Haridus	82	61
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	36	21
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	38	18
Töötajaid kokku	1134	489

Võiste, alevik Tahkuranna v-s Liivi lahe rannikul Pärnu—Riia mnt. ääres; 531 el. (2000). Seal on Tahkuranna Lasteaed-Algkool (2002/03. õ.-a. 51 õpilast), rmtk., rahvamaja, postkontor ja velskripunkt. V-s on sadam. Tegutseb EELK Tahkuranna kogudus (1890—91 ehit. kiriku pani hävituspataljon 1941 põlema, kogudus tegutseb käärkambris); kalmistu. V. läh. rannikumeres paikneb V. saar. — 1546 on mainitud Võisteranna heinamaid (*Heuschlag Woisteranna*). Küla on esimest korda mainitud 1601 (*Weiss*), puukirikut 1613.

„Võitleja", 1891—1940 Narvas tegutsenud karskusselts. Seltsil oli laulukoor, orkester, spordi- ja näitering. 1925 ühines „V." näitering ✧„Ilmarise" seltsi näiteringiga, moodustades lühikest aega tegutsenud Narva Ühisteatri. 1928 asutati „V." juurde poolkutseline teater, millest 1931 kujunes kutseline ✧Narva Teater. 1921—26 ja 1929—32 juhtis „V." teatritegevust Eduard Lemmiste; sealt on võrsunud Alfred Sällik, Albert Üksip, Mari Möldre jmt. tuntud näitleja.

„Võitleja", ülemaailmne eesti sõjameeste ja vabadusvõitlejate häälekandja. Ilmus 1952—56 Ettlingenis ja 1956—79 Heidelbergis (toim. Arnold Joonson, a-st 1980 ilmub Torontos 6 korda aastas (toim. August Jurs). ▸

Võlumäe-Linnamäe maastikukaitseala asub Rägavere v-s; 434 ha. Asut. 1986 pinnavormide ning puhkemaastiku kaitseks. Kaitsealal on Põhja-Eesti reljeefseimaid otsamoreene, mille suhteline kõrgus on 25 m ja absoluutne kõrgus 113 m; nõlvakalle 25—30°. Järsemaid nõlvu katab mets, ülejäänud alad on põllustatud. Kaitsealal kasvab sammaltaim roheline kaksikhammas (LK II). Sealne Nurkse linnamägi on pärit I a-tuh. II poolest. Varesemäel on Viru hiis, kaitseala keskel Mõedaku spordibaas.

Võnnu, alevik ja samanim. valla keskus, asub Tartu—Räpina mnt-st idas Mehikoorma tee ääres; 635 el. (2000). Seal on keskkool (2002/03. õ.-a. 229 õpilast), kultuurimaja, rmtk., haigla, apteek ja postkontor. Tegutsevad EELK V. Jakobi kogudus (✧Võnnu Jakobi kirik) ja baptistide palvela. Kirikuaias on Vabadussõja mälestusmärk (avati 1934, taastati 1990). Kalmistud (uus ja vana) paiknevad alevikust lõunas. V-s on sündinud Gustav Suits (mälestuskivi 1995) ning Bernhard, Carl ja Martin Körber.

Võnnu Jakobi kirik on Eesti suurimaid maakirikuid. Esmamaining 1361. Algses, arvat. kolmelöövilises kirikus oli kolme traveega pikihoone ja kvadraatne kooriruum. Hiljem on kirikut mitu korda suurendatud ja ümber ehitatud: 1783—87 teda pikendati, ehitati uus torn ja laiendati aknaid, 1870—71 ehitati põikhoone. Uuendatud kirikul oli nii hilisbaroki kui ka varaklassitsismi sugemeid. Sisustuses on väärtuslikemad altarimaal (1873, Otto Friedrich Moeller) ja Borodino lahingus 1812 langenud R. von Nolckeni klassitsistlik hauamonument. Võnnu vanal kalmistul asub Alexander Guillemotte de Villebois'le püstitatud kabel-obelisk (1781). ▸

Võnnu kihelkond hõlmas Tartumaal nüüdse Ahja, Mäksa ja Võnnu v-a, enamiku Kambja v-st, Mooste v-a põhja- ja Haaslava v-a idaosa ning Järvselja ja Meeksi v-st Pedaspää ümbruse. V. k-a kuulus ka Piirissaar. Piirkonnas leidub II a-tuh. alguse vadjapäraseid muistiseid. Võnnu ala kuulus Ugandi mk-a, 1224—1558 Tartu piiskopkonda. On oletatud, et kirikukihelkond (*Wendau*) pärineb 13. saj-st, esimest korda on teda mainitud ajaloo-ürikuis 1361. Arvat. 13.—14. saj. ehitati Vana-Kastre linnus. Vennastekogudusliikumises (1740. a-il) oli sealne Kriimani palvemaja Lõuna-Eesti peamisi keskusi. 1846—48 siirdus väike osa rahvast (alla 3 %) õigeusku, neile ehitati Ahja lähedale Kärsa kirik. 1847 ja 1860 osaleti mõnevõrra ümberasumisliikumises. Talude päriseksostmine algas 1835 ning oli hoogne 1860.—70. a-il.

Võnnu lahing, ✧*Landeswehr*'i sõjas 19.—23. VI 1919 Cēsise (Võnnu) läh. Põhja-Lätis peetud otsustav lahing.

Võnnu Jakobi kirik

Eestil on ainult üks iseseisvuse päev. 24. veebruar ja ta lipuks sini-must-valge trikolaor.

VÕITLEJA

„Võitleja". Pärast esimesi Eesti väe ja selle koosseisus oleva Põhja-Läti brigaadi ning baltisaksa *Landeswehr*'i ja seda toetavate Saksa vabatahtlike kokkupõrkeid (6.—10. juunil) kehtestati liitlasriikide nõudel vaherahu. Vaherahu ajal koondasid mõlemad pooled jõude. 19. juunil murdsid sakslased (ülemjuhataja kindral krahv Rüdiger von der Goltz) vaherahu ja alustasid Eesti 3. diviisi (juhataja kindralmajor Ernst Põdder) vastu pealetungi. Kohtumislahingute ajal 19.—21. juunil täiendasid mõlemad pooled oma jõude. Eestlaste kaitse oli visa ja 22. juunil sakslaste pealetung rauges ning ööl vastu 23. juunit andis R. von der Goltz taandumiskäsu. 23. juuni varahommikul hõivas Eesti vägi Cēsise. Seda päeva tähistatakse Eestis võidupühana. ▸

Võnnu vald asub Tartumaa kaguosas; 232,63 km², 1256 el. (2003). Keskus Võnnu alevikus. Valla lääneosa paikneb ✧Ugandi lavamaal, seal on ülekaalus põllumaastik ning seal on ka põhiosa asustusest. Valla idaosa paikneb ✧Peipsi madalikul, ulatudes kirdeosas Pedaspää kurmu juures Peipsi järveni. Seal on valdavad madalsood, mida liigestavad mitu järve (Ahijärv, Leego, Kalli, Äijärv) ja jõed (Ahja, Peravalla). Suur osa sellest alast kuulub ✧Emajõe-Suursoo soo-KA-sse, valla kaguosas on ✧Järvselja LK-kvartal. 41 % vallast hõlmab metsamaa (riigimetsamaad haldavad Kastre ja Kiidjärve metskond ning Järvselja õppe- ja katsemetskond). Haridus- ja kultuuriasutused on valla keskuses, rmtk. on ka Läänistes. V. v-st on pärit Gustav Suits ja Taavet Rootsmäe. Suurimad tööandjad on puidutöötlemisettevõtted (Ökochituse AS, OÜ Handel Puit, AS Avi Puutöökoda). — V. v. moodustati 1939 Kastre-Võnnu v-a põhiosast ning Ahja ja Mäksa v-a osadest. V. v. kaotati 1950, staatus ennistati 16. V 1991. ▸ 1

Võnsi kaitseala, ka Võnsi männiku kaitseala, asub Kuusalu v-s; 8 ha. Asut. 1981 Antsülusjärve staadiumist pärineva rannavalli idaservas kasvava männiku kaitseks. Puude vanus on kuni 240 aastat ja nad meenutavad rannamände. Puurindes leidub ka kuuske. Paiguti tihedas alusmetsas kasvavad pihlakas, magesõstar ja kadakas.

Võrtsjärv, vananenud nimi Virtsjärv, Eesti suurim sisejärv; keskm. pindala 270 km², pikkus u. 35 ja laius põhjaosas 15 km, keskm. süg. 2,8 ja suurim süg. 6,0 m. V-e valgala koos järvega on 3374 km² ja ilma järveta 3104 km². Järve keskm. veetase on 33,63 m ja veemaht keskm. veetaseme juures 0,756 km³. Keskm. aastane veetaseme amplituud on 1,34 m, absoluutne amplituud 3,08 m, kõrgeim 35,28 m (26. XI 1923) ja madalaim 32,20 m (6. IX 1996). Järve voolavad 5 jõge (Väike

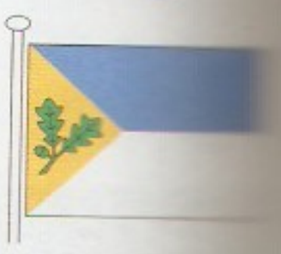

Võnnu vald. vapp ja lipp

Võnnu valla asulati (2000)

Alevik
Võnnu
Külad
Agali
Ahunapalu
Hammaste
Imste
Issaku
Kannu
Kurista
Kõnnu
Liispõllu
Lääniste
Rookse
Terikeste

Emajõgi, Õhne, Tarvastu, Tänassilma ja Rõngu), 7 oja (Pikasilla, Annioja, Soe, Väluste, Meleski, Nigula ja Pühaste) ning 9 peakraavi (Lüüsi, Kivilõppe, Riuma, Ridaküla, Oiu, Leie, Konguta, Tamme ja Ahtmiku), välja voolab Emajõgi (suurvee ajal muudab Emajõgi voolu suunda ja voolab samuti Võrtsjärve). Järve nõgu on kujunenud enne jääaega ja seda on tugevasti mõjutanud liustikukünne. Arengus on V. läbinud Jää-, Ürg- ja Suur-V-e staadiumi. Neist kaks esimest olid hilisjääajal, viimane Vara-Holotseenis atlantilise kliimastaadiumi alguses. Suur-V. oli Nüüdis-V-st (viimased 7500 aastat) oluliselt suurem. Nüüdis-V-e alguseks loetakse aega, kui väljavool lääne suunas lakkas. Järve rannad on kõrkja ja pilliroogа tugevasti kinni kasvanud. Põhjaosas on põhi liivane ja kivine (palju varesid), lõunaosas valdavalt mudane. Järvemuda (sapropeeli) suurim paksus on 12 m, järvelubja suurim paksus 8 m. Järvemuda ja -lubja koguvaru on u. 313,2 mln. m³. Vt. ka 11. kd., lk. 143 ja 144.

B: *Võrtsjärv*. [Koost. T. Timm.] Tln., 1973; *Võrtsjärv*. [Koost. J. Haberman, E. Pihu ja A. Raukas.] Tln., 2003. ▾

Võrtsjärve Limnoloogiajaam, EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Inst-i Võrtsjärve Limnoloogiajaam, on asut. 1954, praegune peahoone valmis 1963.

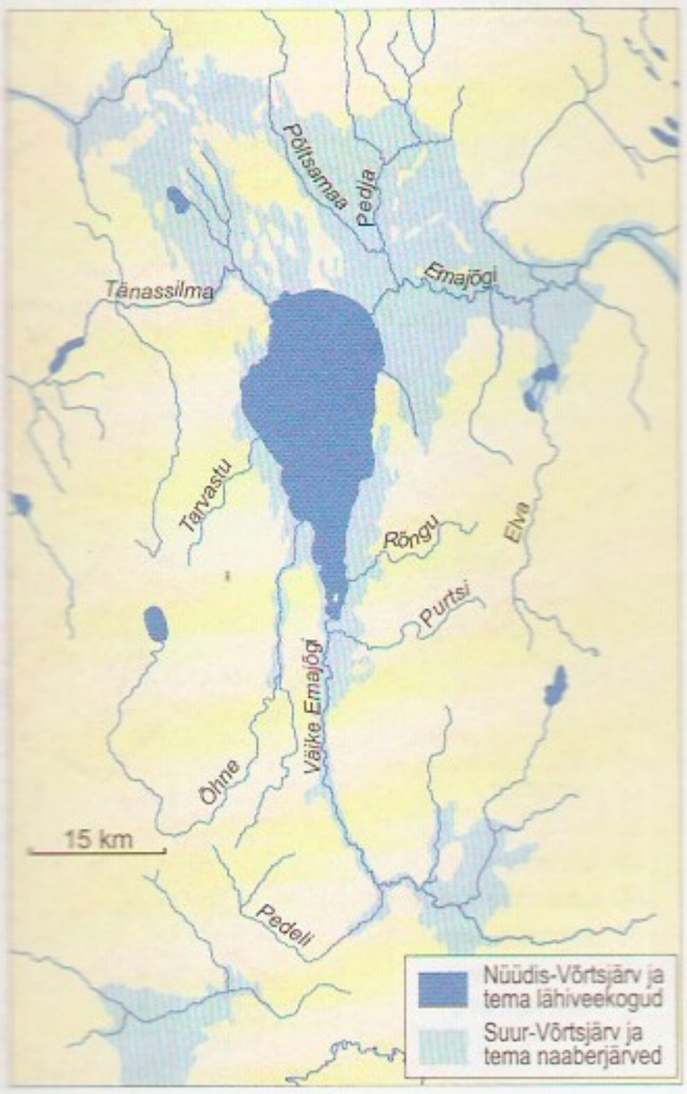

Jaama tegevuses on kolm suunda: alusuuringud, rakendusuuringud ning õppetöö ja nõustamine. Põhiliselt uuritakse (nii kodus kui ka välismaal) kompleksselt järvede seisundit ning veekogu toitumisahela lülisid ja nendevahelisi seoseid. 2001 moodustati rakendushüdrobioloogia õppetool (juh. Ingmar Ott). Ilmunud on mitu monograafiat, sh. „Eesti järved" (1968), „Võrtsjärv" (1973), „Eesti NSV järved ja nende kaitse" (Aare Mäemets, 1977), „Eesti NSV kalad" (Neeme Mikelsaar, 1984), „Eesti väikejärvede eripära ja muutused" (Ingmar Ott, Toomas Kõiv, 1999), 3-osaline sari „Lake Peipsi" (1999—2001) ja „Võrtsjärv" (2003). ◂

Võrtsjärve madalik, maastikurajoon Eesti keskosas; 1747 km². Hõlmab Holotseeni algul Eesti keskosa suurimas kulutusnõos olnud nn. Suur-Võrtsjärve vee alt maakerke tõttu vabanenud alad (üle ujutamata oli ainult Kolga-Jaani voorestik). Maapinna tõus ja sellega kaasnev vee äravool on kestnud üle 10 000 aasta. Praegune Võrtsjärv on kunagise suure veekogu kahanev ja Väikese Emajõe suudme poole nihkuv lõunaosa. Maastikurajoonile on omased tasane pinnamood (kõrguste vahe pms. 2—3 m), laialdane soostumine ning madalsoomuldade suur levik. Maapind madaldub 40—45 m kõrgustelt äärealadelt ühtlaselt Võrtsjärve ja Emajõe ülemjooksu suunas (34—32 m). Tasandikud on kujunenud nii liustike kulutatud lirvakivisel aluspõhjal, jää- ja jäänukjärvede settetel kui ka jõgede suurtel üleujutusaladel. Liivakivi paljandub u. 1,5 km pikkuselt ja kuni 6 m kõrguselt Võrtsjärve veepiiril Tamme pangal, mis on kujunenud Ugandi lavamaa läänepiiril paikneva voore nõlval. Jääjärve- ja järvetasandikud hõlmavad madalikust 27 %, jõetasandikud 5 % ja sootasandikud (turbakihi paksus üle 30 cm) 37 %. Soostunud tasandikke läbivad looklevad ja aeglase vooluga jõed. Põllumaad on kaugseire andmeil 14 %, see paikneb Võrtsjärve põhjarannikul uhutud moreenialal ja kirdes (Laeva ümbruses) savisel järvetasandikul. Metsa on 56 % (sellest 20 % madalsookasvikud), võsa (pajustikud) ja niite 7 %. Suuri üleujutusalasid katab luhaniit. Jõgede kaldravallidel kasvab laiguti niiüdseks haruldast laialehist lammimetsa. Looduslikku eripära alusel eristub V. m-l neli paikkonda: need on lääne-, ida- ja põhjarannik ning jõeline kirdeosa. Läänerannik on Sakala kõrgustiku ja Võrtsjärve vaheline 3—4 km laiune ala. Pinnakatte moodustavad jääjärve- ja järvetasandike niske liiv ja saviliiv, veepiiri (v. a. Kivilõppe rannik) ääristab roostik. Soostunud muldadel kasvab kaasik ja sanglepik, kohati ka männik. Loodeosas, Valma ja Tänassilma jõeküüru vahelisel alal, on suuremaid põllustatud leetjate muldadega moreenitasandikke. Valmas on järvelained ranniku karbonaatsesse moreeni uhtunud 1,5—2 m kõrguse astanga. Kivilõppest lõunas asub ligi 6 km pikkune liivane järvetasandik, mis madaldub järveäärsele sookaasikuribale 2—3 m kõrguse astanguna. Metsaste soode ahelik ulatub Valmast ja Väluste Väikese Emajõe suudmeni. Suuremad asulad on Valma, Väluste, Järvekülla ja Pikasilla. Idaranniku lõunaosa (Nooni neemeni) sarnaneb läänerannikuga, pisut põhja pool on kuni 2,2 km laiune ja 6—8 m järvepinnast kõrgem liivane rannik. Seal (Haani ja Limnoloogiajaama vahel) leidub 0,5—1,5 m kõrgusi, enamasti liivast koosnevaid rannavalle, millest osa on luitestunud. Põhja pool kõrgub rannikutasandikult liivakivise tuumiku ja murrutatud nõlvaga Trepimägi. Ida pool ulatub Väikese Emajõe suudmest Vallapaluni soiste metsade ala (madalamal kuusik, kõrgematel liivaaladel männik). Selle lõunaosas asuvad Konnu ja Valguta soo (24,8 km², seal on poldreid ja freesturbaväli). Idarannikul on Limnoloogiajaam ja palju suvekodusid, peamised asulad on Pühaste, Rannaküla ja Vehendi. Põhjarannik ehk Kolga-Jaani paikkond jaguneb muust maastikurajooni alast erinevaks

✧Kolga-Jaani voorestikuks ning Parika soode ja järvetasandike maastikuks. Loodes ulatuvad järvetasandikud Kõrvemaa kaguosani. Voorestiku karbonaatsel moreenil kujunenud leetjatel ja msg. gleimuldadel kasvab kase-, kuuse- ja haavametsa, kohati ka tamme, saart, jalakat, vahtrat ja pärna. Ligi kolmandik voorestikust on põllustatud. Ida pool laiuvad sood (Parika soo, Soosaare soostik) ja soostunud metsad. Suuremad asulad on Kolga-Jaani, Leie, Meleski, Kaavere ja Lalsi. V. m-u jõeline põhja- ja kirdeosa on suur (üle 560 km²) teedeta, põlismetsade ja soodega peaaegu inimasustuseta loodusmaastik. Valdava osa sellest (323 km²) hõlmab Sangla soostik, mida liigestavad Põltsamaa, Umbusi ja Pedja jõe ning Emajõe sängorg ja ligi 50 liivast soosaart, kus kasvab männimets. Enamik alast (260 km²) kuulub ✧Alam-Pedja LKA-sse. Madalsoid on 234 km² (72 %), rabasid 35 km² (ligi 11 %). Siirdesoid leidub Pedja alamjooksu ümbruses, seal on rohkesti õõtsikulisi märesid, mis on arvat. kinnikasvanud järved. Haruldane on Põltsamaa soos Peterna oja lähtel asuv põhjapoolsest mineraalainerikkast põhjaveest toituv lammi-põõsasoo. Sangla soostik ulatub kahe suure sopina Emajõe ülemjooksust lõuna poole. Läänepoolne sopp on Rannu ehk Sangla soo, idapoolses asuvad Viisjaagu (23 ha), Keeri (126 ha) ja Karijärv (86 ha) ning selle läbib Elva jõgi. Elva jõe alamjooksul Laugesoos hõlmavad suure ala Ulila vanad veega täitunud turbaaugud ja praegune turbaväli (572 ha). Kõrge veeseisu ajal tekib Emajõe piirkonnas kuni 92 km² suurune üleujutusala (oluline kalade kudemispaik). Üle ujutatavad on pms. luha- ehk lamminiidud. Kaldavallide teralistel gleistunud lammimuldadel kasvab haruldast laialehist lammimetsa. Äärmise kirdeosa (Laeva jõest Vooremaani) jääjärve- ja uhutud moreenitasandike leostunud ning heledate näivleetunud muldadega alad on enamasti põllustatud. Silmapaistvaim pinnavorm on 3,5 km pikkune kirde—edela-sihiline oos, seda läbib Tallinna—Tartu mnt. Suurim asula on Laeva k.

B: *Võrtsjärv*. [Koost. T. Timm.] Tln., 1973; *Võrtsjärv*. [Koost. J. Haberman, E. Pihu ja A. Raukas.] Tln., 2003; *Eesti Loodus*, 2001, 9—10. [Alam-Pedja LKA erinumber.] ▸

Võru, Võro, linn Kagu-Eestis Otepää ja Haanja kõrgustiku vahelises ✧V.-Hargla nõos, V-maa ja V. v-a halduskeskus; 14 750 el. (2003). V. on liiklussõlm, kus ristuvad rahvusv. tähtsusega Valga—Petseri rdt. (osa Riia—Pihkva—Peterburi rdt-st) ja Tallinna—Luhamaa mnt. ning kust lähtuvad teed Põlvasse, Räpinasse ja Valka. Tallinna—Luhamaa mnt. läbib linna Antsla mnt., Jüri t-a ja Kose tee nime all, põhiliiklus möödub V-st Liitva—Verijärve ringtee kaudu. Linna terr-l (13,2 km²) asub 3 järve: Tamula (229 ha), Kubja (15,9 ha) ja Kubja-Veskijärv (1,7 ha). Ka linna loode- ja põhjapiiriks on veekogud: Vahejõgi (ühendab Tamula ja Vagula järve), Võhandu jõgi, Koreli oja, Kolaoja ehk Poti oja ning Mustjärv. Kokku on veekogude all 19 % V. pindalast. Valdavalt tasast ala liigestab põhjas kagu—loode-sihiline Koreli oja org, seal asub linna madalaim koht (69 m ü. m.), rdt-st lõunas ulatub Kubja lainjas männimetsaga kattunud liivik 89 m ü. m. Mets, pargid ja pms. looduslikud haljasalad hõlmavad kolmandiku V. terr-st. Tuntuimad pargid on Tamula-äärsed Kreutzwaldi (1,7 ha, LK) ja Juudi park (1,5 ha). Kesklinnas asuvad Seminari ja Võidu väljak ning linna kalmistu parkmets (17 ha). Suurim haljasala on Koreli oja org (3,2 ha), mis kavandatakse kujundada pargiks. Linnaosad on Kesklinn, V-soo ja Kubja, asumid V-kivi, Liitva ja Nöörimaa. Kõige selgemini on piiritletav 1785. a. planeeringu järgi rajatud, korrapärase ristküliku- või ruudukujulise tänavavõrguga Kesklinn (Tamula järve, Roosi t-a, Koreli oja, Räpina mnt. ja Papu t-a vaheline ala), kus asuvad olulised haldus- ja kultuuriasutused ning enamik ärisid. Kesklinna tuumik

Võrtsjärve maastik

on võetud muinsuskaitse alla, tema äärekvartalid moodustavad muinsuskaitseala kaitsevööndi. Kesklinnast loodes, Antsla mnt. ääres asuvad V-kivi ja Liitva on pms. väikeelamutega asumid. Vanema, 1960. a-tel planeeritud V-kivi teke on seotud samanim. tellisetehasega (praegu Võrukivi OÜ). Nöörimaa asum paikneb Kesklinnast kirdes, Koreli ja Kolaoja vahel, piki Vilja t-t. See on 1970. a-te II poolel ja 1980. a-tel rajatud elurajoon, Vilja t-st lõunas asub linna suurim 5-korruseliste sektsioonelamute rühm ja põhjas paiknevad eramud. Kagus, Räpina mnt. ääres, on Nöörimaa kokku kasvanud V-soo tööstuspiirkonnaga. V-soo nime kannab Tamula idakalda, Räpina mnt., linna idapiiri ja rdt. vaheline ebaühtlase planeeringuga ala, kus on peamine osa linna tööstus-, ehitus- ja laondusettevõtetest ja transpordirajatistest (eeskätt Räpina mnt. ja Pika t-a ääres) ning mitu erineva hoonestustiheduse ja vanusega eluasumit (vanim lõunas rdtj-a lähistel). Nende keskel laiub ligemale veerandit linnaosa pindalast hõlmav liigniiske ja võsastunud ala (sellest tuleneb V-soo nimi). Rdt-st lõunas paiknev Kubja on metsarikas elu- ja puhke-

Võru. Vapp ja lipp

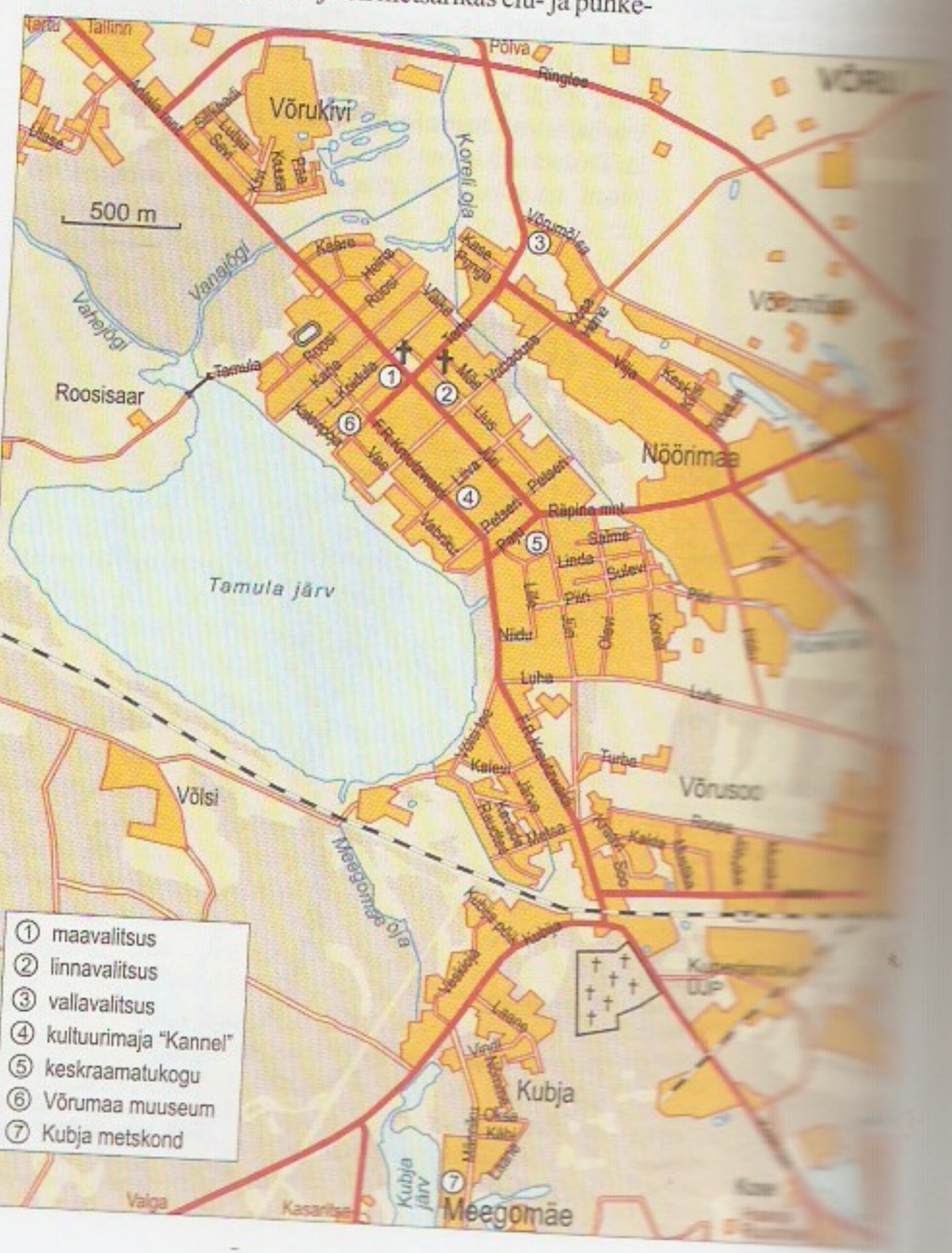

Võru töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	588	81
Kalandus	—	2
Mäetööstus	16	7
Töödev tööstus	3 644	1635
Energia- ja veevarustus	64	123
Ehitus	1 096	343
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	916	880
Hotellid ja restoranid	268	158
Veondus, laondus ja side	808	388
Rahandus	76	72
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	180	208
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	392	598
Haridus	604	589
Tervishoid ja sotsiaalhoolduse	576	375
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	792	253
Teadmata	16	8
Töötajaid kokku	10 036	5741

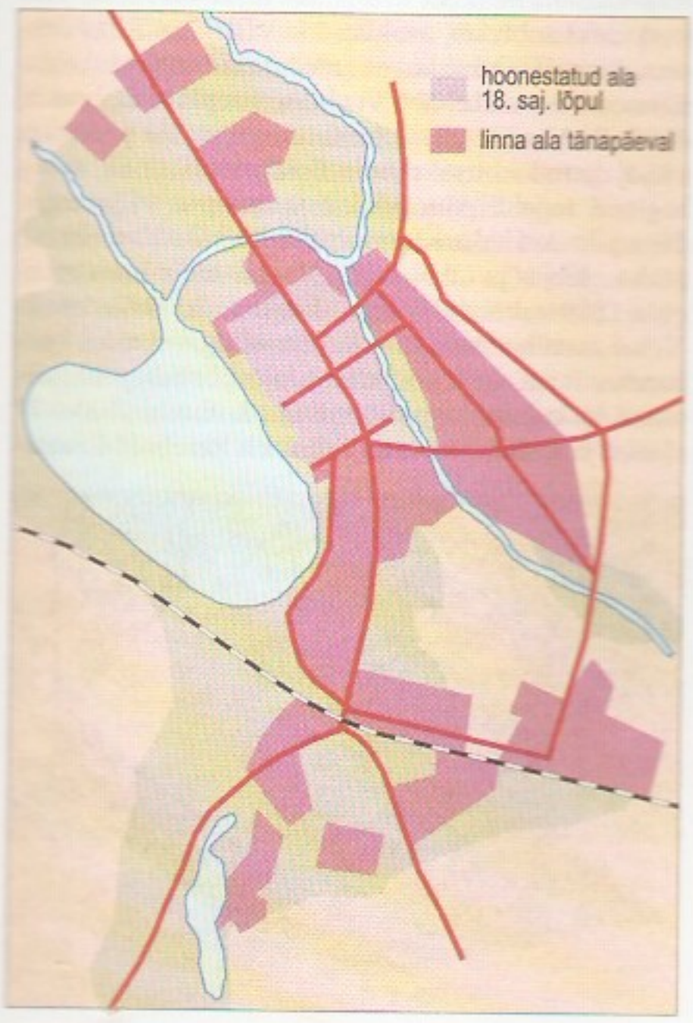

rajoon, mille piires on ka kalmistu, hotell-turismikeskus ning Kuperjanovi Üksik-jalaväepataljoni linnak. Viimane on loovutanud osa maad Kubja uusimale, 1990. a-tel rajatud Taura erumaosumile.

V. kasvas Eesti oludes keskmise suurusega linnaks 1960. a-tel, kui väikerajoonide kaotamisega suurenes tema haldatav ala ning rajati uusi suurtehaseid (gaasianalüsaatorite tehas, piimakombinaat) ja laiendati vanu. V-sse on koondunud mitmestik pms. ajalooliselt V-maalt, mistõttu enamik linna elanikkonnast on eestlased: 1934. a. 91,1 % (venelasi 3,2, sakslasi 2,7 %), 2000. a. 90,2 % (venelasi 7,5 %). Nõuk. ajal oli eestlaste osatähtsus märgatavalt väiksem, nt. 1979. a. 83,2 % (venelasi 14,2, ukrainlasi 1,5 %). Pärast taasiseseisvumist on turumajanduse oludes töötajate üldarv ja tootmisega seotud töötajate osatähtsus järsult vähenenud. 1989. a. töötas tööhõivelistest võrulastest esmases ja teiseses majandussektoris kokku 54 %, 2000. a. 38,5 %, kolmandases sektoris vastavalt 46 ja 61,5 %. 2002. a. alguses oli V. linnus paiknevates asutustes ja ettevõtetes rakendatud 6435 in., neist u. 1400 elas linnast väljas valdades. Osa võrulasi töötab linnast väljaspool. Praegune V. on esmajoones haldus-, tööstus- ja kaubanduskeskus. Riigi- ja munitsipaalasutustes (hõlmavad ka põhiosa haridus- ja kultuuriasutustest) on hõivatud 30 %, tööstuses ja ehituses kolmandik ning kaubanduses (koos toitlustuse ja majutusega) kuuendik linnas töötajatest. Tööstuses on esikohal puidu- ja mööblitööstus (2002. a. u. 700 töötajat), tuntuim ettevõte on AS +Wermo mööblivabrik (370 töötajat), mööblidetaile valmistavad AS Sirje ja AS V. EMPAK, suurim saematerjali tootja on OÜ Regor Puit, plastist ja puidust aknaid ja uksi toodab AS RehPol. Toiduainetööstuses on nii käibelt kui ka töötajate arvult (130) esikohal AS +V. Juust, järgnevad ETK Leiva V. tsehh (120 töötajat) ning vorsti- ja lihasaaduste vabrik Võro Kommerts (tootmisosk. asub Ahjal; 90, koos Ahjaga 195 töötajat). V. tuntud ettevõtted on ka jalatsitootja AS Abris (111 töötajat) ja AS VGT, mille põhitoode on endiselt gaasianalüsaatorid (120 töötajat, s. o. umbes

Võru elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1979	16 767	4042	24	11 129	66	1596	10
1989	17 496	3982	23	11 614	66	1900	11
2000	14 879	2920	19	9 618	65	2341	16

kümnendik tehase Nõuk-aegsest tööjõust). Kunagise V. Uku traditsioone jätkab OÜ V-maa Ukuharu (linased käsitööesemed), omaaegsest V-kivist on võrsunud AS Timo-Keraamika (savist väikefiguurid). V-s tegutseb üle paarikümne ehitusettevõtte — AS Semuehitus (115 töötajat), AS Kurmik, OÜ Selista Ehitus jpt. Reisiliikluses on esikohal AS V. Autobaas, sise- ja rahvusv. kaubavedudes on tähtis koht AS Auto V-l ja V. rdtj-l. Kaubanduses on oluline tööandja V. Tarbijate Ühistu (296 töötajat, Wermo järel teine suurem tööandja), järgnevad AS „Johnny" (registreeritud V. vallas) ja Saka Kaubanduse AS. Turistide arvu suurenemine on elavdanud toitlustus- ja majutusasutuste tegevust: Kubja ja Tamula hotellis ning Wermo külalistemajas on kokku 190 kohta, peale Kubja ja Bevega restorani on linnas hulk kohvikuid ja pubisid (kokku u. 900 kohta). Peamised kultuuriasutused on V. Kultuurimaja „Kannel" (seal tegutsevad ka ✧V. Harrastusteater ja eakate klubi), ✧V-maa Muuseum, F. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum ja V-maa Keskrmtk. Kohaliku rahvakultuuri ja keele säilitamise ja arendamise eest kannab hoolt ✧V. Inst. Traditsioonilised kultuuriüritused on ✧V. folkloorifestival ja kultuurifestival „V. kevad". Mainekaimad spordialad on suusatamine ja võrkpall. Ilmub maakonnaleht ✧„Võrumaa Teataja". V-s on 4 lasteaeda (720 kohta) ja 7 üldhariduskooli (2003/04. õ.-a. kokku 2912 õpilast, neist 1290 väljastpoolt V. linna). Huviõpet annavad kunstikool (põhiõppes 40, koos huviringidega 215 õpilast), muusikakool (250 õpilast) ja spordikool (450 õpilast). Mainori Kõrgkooli Õppekeskuses (71 üliõpilast) õpetatakse ärijuhtimist ja rakenduspsühholoogiat. V. tervishoiu- ja sotsiaalhoolekandesüsteem tugineb AS Lõuna-Eesti Haiglale. Selle ambulatoorne osk. asub V-s, haiglalinnak Kubja lähistel Meegomäel (V. vallas). Seal on 160 aktiivravi- ja 20 hoolderavikohta, mõni laste turvakoht ning 90-kohaline erihooldekodu. V-s on kaks kirikut — luteri usu Katariina kirik ja õigeusu Aleksandria Püha Katariina kirik. Peale suurima, EELK V. Katariina koguduse tegutseb linnas kaks EAÕK kogudust ning Jehoova tunnistajate, baptistide, adventistide ja metodistide kogudus. — Esimene linnaplaan kinnitati 1785. V. on Paldiski kõrval üks Eesti korrapärasema planeeringuga linnu. Tänavavõrgustik jaotab ajaloolise linnasüdame ruudukujulisteks kvartaliteks, peatänavad Jüri ning Kreutzwaldi on linna vanima hoone, mõisa härrastemaja fassaadiga rööbitiselt loode—kagusihilised. Selle hoone asukoht — linna kirdenurgas — määras ka nelinurkse turuplatsi, kunagise linna peaväljaku (praegu Seminari väljak) asukoha. Väljaku läheduses paiknevad silmapaistvaimad 18.—19. saj. hooned, kirdeküljel asub end. härrastemaja — linna esimene haldushoone (1804. a-st koolimaja, praegu V. I Põhikool; ümber ehit. 1910, arh. A. Kieselbasch). Väljaku loodeküljele ehitati varaklassitsistlik barokisugemetega Katariina kirik (1793, arh. Christoph Haberlandt), idaküljele õigeusu Jekaterina kirik (1806, arvat. arh. Matthias Schons või Peter Johann Bock). Enamik elamuid olid kivikatte ja poolkelpkatusega puithooned, mis paiknesid pikiküljega tänavajoonel (nt. F. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseumi hoone Kreutzwaldi t-l, ehit. 1793). 1920.—30. a-te silmapaistvaimaid kesklinna uusehitisi on V. Tarvitajate Ühisuse „Põllumees" ärihoone (1923, arh. Artur Perna), V. Maavalitsuse hoone (1938, arh. Henn Kuvasto), Eesti Panga V. osk-a hoone (1938, arh-d Edgar Johan Kuusik ja Anton Soans, dolokivibareljeefid Aleksander Kaasik). 1960. a-tel uuesti elavnenud ehitustegevuse tulemusena püstitatud uusehitistest on tähelepanuväärseimad kohvik-söökla „Rannatare" (1972, arh. Lia Uibo) ja polikliinik (1974, arh. Paul Aarmann), pärast taasiseseisvumist püstitatud ehitistest väärivad märkimist AS Võro Kommertsi ärihoone (2001, arh. Ilmar

Võru Katariina [illegible]

Jalas), Tamula hotell (2000, arh. Madis Eek), V-maa Päästeteenistuse haldus- ja depoohoone (2002, arh. L. Kiili) ning Roosisaarel asuv Eesti pikim jalakäijate rippsild (180 m; 1999). V. peamised haljasalad on Katariina puiestik, Kreutzwaldi park (Tamula kaldal asuv linnapark) ja Seminari väljak (end. turuplats, haljastati pärast II maailmasõda). Linnapargis paikneb F. R. Kreutzwaldi mälestussammas (1926, Amandus Adamson), linna kalmistul Vabadussõjas langenute mälestussammas (1938, purustati 1946, taasavati 1988). Seminari väljakul luteri kiriku kõrval on 1994 parvlaevaga „Estonia" hukkunud võrulaste mälestusmärk (1996, Mati Karmin ja Vambola Moldov). — V. ümbruse muinasasustuse kohta on saadud arheoloogilisi leide Roosisaarelt (✧Tamula järv) ning Võhandu äärest ✧Villalt ja ✧Kääpalt. Enne linna rajamist olid paikkonna suurimad asulad Kirumpää ja V. mõis (Võrumõisa). Katariina II korraldusega moodustati 1783 Vene riigis rohkesti uusi maakondi, sh. 4 maakonda (kreisi) Liivimaal, neist ühe keskuse asukohaks määrati esialgu Vana-Koiola mõis. Et V. eramõis arvati olevat asendilt keskuseks sobivam, avaldati 21. VIII 1784 Riias dekreet, mis määras maakonna ametkonnad uude asukohta. Esimesed hooned ehitati V. tollase turuplatsi ümbrusse, 1787 oli V-s üle paarikümne elamu ja üle poolesaja väljajagatud ehituskrundi. Esialgu oli linna areng aeglane, tegeldi pms. linakiu ja -seemne väljaveoga, 19. saj. keskel hakkas arenema käsitööonduslik tootmine (naha-, lubja- ja õllevabrik). Hoogu andis linna arengule 1889 valminud Valga—Pihkva rdt., mille kaudu V. sai otseühenduse Riia ja Peterburiga. Arenes kaubandus, rajati saeveski, jahuveski ja piiritusepuhastustehas. V. kultuurilugu seostub tihedasti seal 1833—77 elanud ja arstina töötanud Friedrich Reinhold Kreutz-

Friedrich [illegible] Kreutzwaldi [illegible] sammas

Parvlaevaga „Estonia" hukkunute mälestusmärk Võrus Seminari väljakul

Jääjärve sügavaimaid osi tähistab lõunas Mõniste ja Vastse-Roosa ümbruses ning nõo põhjapiiril, Osulast läbi Võru linna põhjaosa Lepassaareni ulatuv, Eestis ainulaadne näivleetunud ja gleimuldadega savitasandik (laius 4 km, pikkus 28 km). Nõo edelaosa keskne pinnavorm on Mustjõe keskjooksu org. See on Varstu kohal 1,1—1,2, Vaidva suudmes 2 ja Koivasse suubumisel 4 km lai. Pärlijõe suudmest (Sännast) allavoolu Varstuni on ta liivakivisse lõikunud. Oru põhi on soostunud, pervedel on pinnalt uhutud ja kohati jääjärve õhukeste savikate setetega kattunud moreenitasandikud, mis on põllustatud ja tihedamalt asustatud, kaugemal asuvad metsased sood (läänes Kaugjärve, Roosa ja Ubajärve soo, idas suure freesturbaväljaga Põdrasoo ja Vahisoo) ja märjad liivased tasandikud. Idapoolset perveala liigestab palju sügavaid ja hargnevaid jäärakuid. Kokku hõlmavad orustikud V-H. nõost 8,4 ja sood 17,6 %. Kaugjärvest algav Mustjõgi kaardub põhja poolt ümber Sarust Luhametsani ulatuva lavatasandiku ja läbib loodeosas soometsaga kaetud ja kuivendatud Keretu soo (5545 ha). Vagula järve läänekaldal on Võhandu jõe suubumiskohas Järveres sohu rajatud ligi 800 ha kalatiike. Mõnistest alumal suubuvad Mustjõkke Vaidva ja Peetri jõgi. Viimase orus on Kalkahjul ja Karisöödil pae- ja liivakivipaljandeid (kõrgus kuni 7 m, LK). Kaugseire andmeil moodustab põllum-maa V-H. nõost 25,4 ja metsamaa 59,8 % (pms. okasmets). Kaitsealad hõlmavad nõost vaid 4 %, peale Koiva oru puisniidu ja männikute ning Peetri jõe kaldakaljude on oluline ka rahvusv. tähtsusega linnuala Mustjõe luht. Enamik suuremaid maa-asuluid (Sänna, Tsooru, Varstu, Mõniste, Saru, Hargla) paikneb Mustjõe ääres. Suurim asula on Võru linn. Tihedamalt on asustatud ka Pärlijõe alamjooksu kaldad. ◂

Võru Harrastusteater (a-ni 1998 Võru Rahvateater) on asut. 1952 Võrus (rahvateatri nimetus a-st 1962), tegutseb a-st 1998 projektiteatri põhimõttel. Kunstilised juhid: Rudolf Adelmann (1952—98) ja Taago Tubin (a-st 2000). Mängukavas on ka võrukeelseid lavastusi. Teater on korraldanud üle-eestilisi harrastusteatrite festivale ja osalenud rahvusv. festivalidel. A-st 2003 kannab nime Võru Teatriateljee.

Võru Instituut, Võro Instituut, 14. III 1995 Võrus asut. teadus- ja arendusasutus, tegutseb Kultuurimin-i haldusalas. V. I-i loomisele eelnenud Võro liikumise esimesed organisatsioonilised vormid olid Võru Keele ja Kultuuri Fond (asut. 1988) ja Kaika suveülikool (a-st 1989). V. I. eendab teadus- ja arendustegevust ajaloolisele Võrumaale (Urvaste, Karula, Hargla, Rõuge, Vastseliina, Räpina, Põlva ja Kanepi khk.) eriomastes küsimustes, et tutvustada ja väärtustada kohalikku keelt ja kultuuri ning paikkonnale iseomast traditsioonilist eluviisi. Peamised tegevusvaldkonnad on kohaliku keele eripära uurimine („Võru-eesti sõnaraamat", 2002; 15 000 märksõna), ajaloolise Võrumaa kohanimede elektroonilise andmebaasi koostamine, keelesotsioloogiliste uuringute tegemine („Kagueestlase kombed, keel ja identiteet 1998. aastal") ning piirkondlike koolide õppetöö mitmekesistamine kohaliku keele ja kultuuri alaste materjalide ja teadmistega (võrukeelne aabits „ABC kirãoppus ja lugõmik algkooli latsilõ", 1998, võru k-e õpetajate täiendkoolitus, ainekavade ja metoodiliste materjalide koostamine). Avaldab sarivãljaannet „Võro Instituudi toimõtiseq" (a-st 1997, 14 kd.). ◂

Võru Juust, Võru Juust AS, Eesti suurim juustutootmisettevõte, asub Võrus; asut. 1995. Ettevõtte 6000-tonnisest aastatoodangust moodustavad põhiosa Tilsiti, Gouda ja Parmisani tüüpi juustud. Eestis ja Venemaal on tuntum poolkõva juust Atleet. Põhikapital 30 mln. kr. 2002 oli V. J-u käive 185 mln. kr., töötajaid 130. 75 % toodangust eksporditakse Venemaale ja EL-i riikidesse.

wuldfiga. 1881 asutati eesti selts „Kannel". 19. saj. V-t tunti ka koolilinnana (1805. a. oli seal 3 kooli ja 117 õpilast, 1880. a. 4 kooli ja 199 õpilast). Kultuurilooliselt oli tuntuim V-s 1832—67 töötanud H. Krümmeri poeglaste pansionaatkool. I maailmasõja ajal evakueeriti V-ase koole ka Palangast ja Riiast. Enamlaste võim kehtis V-s 20. XI 1917 — 24. II 1918. Vabadussõja ajal oli V. 8. XII 1918 — 1. II 1919 Punaarmee hõivatud. 1920.—30. a-il arenes V-s väiketööstus (lina-, puidu- ja nahatöötlusettevõtted). 1921—30 tegutses linnas Johannes Käisi juhtimisel ✧V. Õpetajate Seminar. II maailmasõja ajal kestis V-s 8. VII 1941 — 13. VIII 1944 Saksa okupatsioon. Maakonnalinn on V. olnud 1784—96, 1888—1950 ja a-st 1990. 1796—1888 kuulus V. Tartu-V. kaksikmaakonda, 1950—90 oli rajoonikeskus.

R. Pullat. *Võru linna ajalugu*. Tln., 1984. ◂▲▸

Võru folkloorifestival toimub a-st 1995, igal aastal. Esinenud on 31 riigi 90, pms. rahvatantsu viljelevat folkloorikollektiivi. Igal festivalil on oma moto ja teema (tuli, saun, kiik, kaev, pulmad vms.). Festival avatakse linnapargis F. R. Kreutzwaldi mälestussamba juures, sellele järgnevad rongkäik ja avakontsert. Toimuvad vabaõhu- ja kirikukontserdid, teatrietendused, rahvuslõunad ning simmanid, avatud on käsitöö- ja kunstilaat ning näitused, õpitoad ja laste mänguõued, korraldatakse lõõtspilli võistumängimist. Külalisrühmad esinevad ka teistes Lõuna-Eesti asulates.

Võru-Hargla nõgu, maastikurajoon Lõuna-Eestis, eraldab Haanja ning Otepää ja Karula kõrgustikku; 985 km². Edelas ühineb Koiva ürgoruga, Võrust idas on orundilaadne (laius 6—7 km) ja kitseneb ida pool sügavaks Võru-Petseri ürgoruks. Jääajal Otepää staadiumis oli nõos ligi 40 km pikkune orundijärv, selle jäänukid on praegused Vagula (519 ha) ja Tamula järv (231 ha). Nõo äärmise edelaosa moodustab Koiva ürgoru liivane põhjaveer. Jääajal V-H. nõos liikunud liustikuvool lõikus aluspõhja liivakivisse. Jääserva taandudes oli seal kaua jääpaisjärv, selle põhjas olev moreen kattus enamjaolt nõgu ümbritsevatelt kõrgematelt aladelt vooluveega kantud liiva ja saviga. Jäärjärvetasandikud hõlmavad nõost 35,2 %. Suurimad leetunud ja leedemuldadega ning männimetsaga kattunud liivikud on Võru ja Nursi vahel ning Pärli- ja Mustjõe alamjooksul (Saru ja Hargla ümbruses).

---

nalli, na(l)la, .nalja *e* .nalľa[43] nali; naljajutt; anekdoot; imelik juhus; *kynõlõq tuud nalja!* nääg! seda nalja *v* anekdoot!; *säänest nalľa olõ-i joht inne olnuq* sellist imelikku asja pole küll enne juhtunud

nalľ, nalli, .nalli[37] ← **.klambri** [2.] klamber; *nalliq hoitvaq paprit kuun* (kirja)klambrid hoiavad pabereid koos; *(hiussõ)nalľ* juukseklamber

napõstõ = ńapostõ = näpostõ napilt, kasinasti; *rõivast om ńapostõ, ei tiiäq, kas saa*

ńardsa|k, -gu, -kut[13] narts; nõrakas; närune; *tä om ńardsagu loomugaq* ta on näruse iseloomuga

ńardsa|nõ = ńardso|nõ, -dsõ, -st[7] närune

ńardso|tama, -taq, -da[42] = **nördsütämä = nürdsütämä** kortsutama

ńardsõnda|ma, -q, -[43] = **ńardsõ|tama,** -taq, -da[42] = **narmõndama = narmõtama** narmendama, hilbendama, lipendama; *hammõl käüseotsaq ńardsõtasõq* särgil varrukaotsad narmendavad

Võru kirjakeel, võro kirjakeel, ka võro-seto kirjakeel, alates 1980. a-te II poolest viljeldav, ✧Võru murdele toetuv kirjakeel. 1990. a-tel loodi v. k-e ortograafia, kus nt. kõrisulghäälikut tähistab *q* ja kõrget õ-d *y*. On tehtud katseid luua ühtseid keelenorme ning kujunenud on ✧võru kirjandus. On koostatud õpikuid ja teatmekirjandust. A-st 2000 ilmub võrukeelne ajaleht ✧„Uma Leht". V. k-e arendamise keskus on ✧Võru Inst.

B: Sulev Iva (Jüvä Sullõv). *Võru-eesti sõnaraamat.* Võru, 2002. ▲

võru kirjandus, võro kirjandus, Kagu-Eestis ajaloolisel Võrumaal (Rõuge, Hargla, Karula, Põlva, Räpina, Kanepi, Vastseliina ja Urvaste khk.) elava, võro k-t (✧Võru murre, ✧Võru kirjakeel) kõneleva rahva kirjandus koos rahvaluulega. V. k. on osa sellest Eesti kirjandusest, mida on nimet. lõunaeesti (Oskar Kruus, Bernard Kangro, Janika Kronberg) või oandi (Ain Kaalep) või ugandi (Jaan Kaplinski) kirjanduseks. V. k. kinnistus mõistena ja kehtestus 1999, kui Võro Selts, Võru Keele ja Kultuuri Fond ja Võru Inst. korraldasid v. k-e aasta. V. k-t on jaotatud järgmiselt: vanauandi rahvaluule, kirikuuandi kirjasõna, ärkamisaegne uandi kirjandus, EV-aegne lõunaeesti kirjandus, okupatsioonideaegne uandi kirjandus, v. k. vastsel ärkamisajal, v. k-e taassünd ajaloolisel Võrumaal. V. k. on ainelt folkloorilähedane, religioosne (katoliikluse, õigeusu, luterluse, vennastekoguduse ja maausu mõjud), seltskondlik ja looduselähedane ning sageli paikkondlik; esindatud on enamik žanre — luule (sh. laulutekstid), proosa (novell, jutustus, romaan, reisikiri), draama ja kirjanduskriitika. Võru kirjanikeks loetakse „võro kirändüse kodolehe" andmetel kõik rahvalaulikud, kes võro keeles laulnud või jutustanud, ja kirjutajad, kes on avaldanud võrokeelset kirjandust, teinud ajalehte või kogunud rahvaluulet: Jakob Hurt, Gustav Adolph Oldekop, Johann Philipp von Roth, Jaan Lattik, Arthur Adson, Juhan Jaik, Richard Roht, Peeter Lindsaar, Raimond Kolk, Enno Piir, Ain Kaalep, Vallo Patrasson, Richard Iher, Aivo Lõhmus, Heino Sikk, Madis Kõiv, Voldemar Raidaru, Kauksi Ülle, Jan Rahman, Olavi Ruitlane, Aapo Ilves, Kaido Kama jne. V. k-t mõtestanud ning üksikuid luuletusi on avaldanud paljud, näiteks Bernard Kangro, Valev Uibopuu, Karl Rumor-Ast, Jaan Kaplinski, Ülo Tonts, Janika Kronberg, Kalle Istvan Eller, Lembit Kurvits, Hando Runnel, Evar Saar ja Contra. Pulga Jaan on avaldanud oma tekste ja laule kassettidel ja CD-del, Jüvä Sullõv on kirjutanud võru aabitsa („ABC kiräoppus", 1998) ja koostanud võru-eesti sõnaraamatu (2002). Võru kirjanduskriitikat ja võrukeelseid uurimusi on teinud Tiia Allas ja Valdo Valper. Seto kirjandust on seni käsitletud v. k-e koduleheküljel seto haruna. Seto kirjandust on pärast Jakob Hurda avaldatud väljaannet „Setokeste laulud" jätkanud Hermann Julius Schmalz ja Paulopriit Voolaine oma luuletuste ja lugemikuga „Kodotulõq" ning koos Anne Vabarnaga seto eeposega „Peko" (1995), luuletajatena Paul Haavaoks, Madis Mats Kuningas, Merca ja Andreas Kalkun.

B: *Võro kirändüse luumine.* [Toim. Kauksi Ülle ja Nele Reimann.] — Võro Instituudi toimõtiseq, 7. Võru, 2000.

Võrumaa, Võru maakond, asub Kagu-Eestis, piirneb idas Venemaa Pihkva obl-i Petseri raj-ga, lõunas Läti Alūksne raj-ga. ▸ 3

Moodustamise aeg	1. I 1990
Pindala	2305,4 km²
Elanike arv	39 202
Keskus	Võru linn
Rahvastiku tihedus	17,0 in. 1 km²-l
Linnarahvastiku osatähtsus	41,5 %
Haldusüksused	1 linn, 12 valda
Asulad	2 linna, 10 alevikku ja 582 küla

Võrumaa haldusjaotus

Haldusüksus	Halduskeskus	Pindala (km²)	Alalisi elanikke (2003)	Maa-asulaid	Keskuse kaugus Võrust (km)
Võru l.	—	13,2	14 750	—	—
Antsla v.	Antsla l.	270,8	4 380	26	33
Haanja v.	Haanja k.	170,5	1 233	94	22
Lasva v.	Lasva k.	172,2	1 784	36	12
Meremäe v.	Meremäe k.	132,0	1 249	90	34
Misso v.	Misso al.	189,4	850	56	38
Mõniste v.	Mõniste k.	176,5	1 059	17	40
Rõuge v.	Rõuge al.	263,7	2 102	111	16
Sõmerpalu v.	Järvere k.	181,9	1 946	37	10
Urvaste v.	Kuldre k.	139,6	1 472	16	34
Varstu v.	Varstu al.	170,6	1 323	21	36
Vastseliina v.	Vastseliina al.	222,8	2 211	49	23
Võru v.	Võru l.	202,2	4 843	39	—

[1]Antsla v. ja Antsla linn ühinesid Antsla v-ks

•*Loodus.* V. on Valgamaa järel teine vahelduvaima loodusega Eesti maakond. Suurema osa selle lõunapoolmikust hõlmab Eesti kõrgeim, järverohke ✧Haanja kõrgustik (Suur Munamägi 317 m, Vällamägi 304 m, Kerekunnu mägi 296 m, Tsälbamägi 293 m). Valdav on künklik moreenimaastik. Devoni liivakivist aluspõhi paljandub kõrgustiku äärealal jõeorgudes (Rõuges, Piusa ja Pärlijõe orus, Paganamaal Piiriorus). Kõrgustiku madalamas keskosas (Vana-Saaluse–Vastseliina ja Misso nõgu) on laialdasi, pms. leedemuldadega liivikuid, mida katab männimets. Künklikul moreenimaastikul leidub kõiki Eesti mullatüüpe, v. a. paepealseid rendsiinasid ja sooldunud rannikumuldi. Kuni kolmveerand muldi on erodeeritud ja kuuluvad pms. VII—VIII hindeklassi. Vahelduv pinnamood raskendab maaharimist, üle poole alast hõlmab mets. Suur osa end. põllumaid on jäänud sööti ja selle tõttu on erosioon vähenenud. Maakonna loodeosa ulatub ✧Otepää kõrgustiku lõunaserv. See leetjate ja pruunide näivleetunud, kohati erodeeritud muldadega lainjas-künklik moreenimaastik on ulatuslikult põllustatud ja tihedasti asustatud. Ala läbivas Urvaste ürgorus paiknevad Lõõdla, Uht- ja Visela järv. Otepää kõrgustikuga liitub edelas kuplilise pinnamoega ning samuti erodeeritud muldadega ✧Karula kõrgustik (V-le ulatub selle kirdeosa). Eriti vahelduv on maastik Ähijärvest kirdes Kaika ümbruses (kuulub Karula RP-sse). Järsunõlvaliste kuplite tõttu on maaharimine raske, seetõttu katab suuremat osa alast mets, palju on väikesi järvi (Keema, Kaika jmt.). V. lääneosa ulatub ✧Valga nõgu. Selle punakaspruunil moreenil kujunenud näivleetunud mullad (Antsla ümbruses) on enamjaolt põllustatud, madalamal jääpaisjärvetasandikul, kus on gleistunud ja gleimullad, on pms. mets ja niiske rohumaa ning Kungjärve soo. Haanja ning Karula ja Otepää kõrgustikku eraldab ✧Võru-Hargla nõgu, Võrust idas kitseneb see Võru-Petseri ürgoruks. Sealsetel laialdastel leet-glei- ja soomuldadega jääjärvetasandikel on männimets (Võru ja Nursi vahel jm.) ja soo (Ubajärve, Põdrasoo, Vahisoo), on ka leedemuldadega mõhnastikke ning järvi (Vagula,

Võrumaa jõgesid

	Kogupikkus (km)	Pikkus maakonna piires (km)	Pikkus piirijõena (km)
Võhandu	162	72	3,6
Pedetsi	159	26	8,7
Piusa	109	48	23
Mustjõgi	84	67	—
Peetri	73	10	7,5
Vaidava	71	25	3,0
Pärlijõgi	41	3	—
Orajõgi	39	29	1,3
Iskna	29	29	—
Rõuge	26	26	—
Antsla	25	21	—
Lambahanna oja	25	25	3,0

Võrumaa

Tamula, Ubajärv, Suur Pehmejärv). Nõgu läbib suure kaarena Mustjõgi, enamik põlde asub selle ürgoru ümbruse heledatel näivleetunud savimuldadel. V. põhjaosa (Sõmerpalu ja Väimela ümbrus) ulatub *Ugandi lavamaale. Sealset enamjaolt põllustatud näivleetunud muldadega lainjat moreenitasandikku liigestavad Võhandu ürgorg ja mitu väiksemat orgu. Künklikel aladel (Tagakülas, Loosul, Mäekülas) on ka metsa. Ruhkesti on järvi (Loosu; Tsolgo ja Väimela järved). *Palumaale ulatuvat V. osa liigestab mitu liivakivisse lõikunud orgu (Võru-Petseri ürgorg, Piusa org). Valdavad on leede- ja leetunud liivmullad, kuid Lasva ümbruses leidub moreenil ka pruune näivleetunud muldi ning savidel gleimuldi. V. kirdeossa ulatub Venemaalt *Irboska lavamaa läänesopp. Devoni lubjakivist aluspõhja katval õhukesel moreenikihil on kujunenud rühkset rendsiinad. Põhja pool laskub aluspõhi Turbanna astanguna Palumaale. V-d läbib Peipsi järve ja Liivi lahe vesikonna veelahe. Ala veestavad kirdes Võhandu ja Piusa, loodes Väikese Emajõe ning lõunas Koiva ja Daugava jõestiku jõed. V. on Eesti järverikkaimaid piirkondi (ligi 250 järve, kokku 26,5 km²), soid on kokku 235 km². Peamised maavarad on turvas, klaasiliiv (Piusa läh. ja Imaro-Tabina maardla), ehitusliiv (Järveres), kruus, keraamiline savi (Määsi karjäär Luhamaa, Küllotova karjäär Obinitsa ja Perametsa karjäär Vastseliina läh.), rauaooker (Peetri jõe ääres Nahal), lubjakivi (Kalkahjul) ning järvemuda. Kaitsealust maad on 27 734 ha, suurim kaitseala on *Haanja LP. 4

**Majandus.* V. on Eesti pealinnast kõige kaugemal paiknev maakond. Tema majandusele on omased vähetootlik põllum., mitmekesine arenenud tööstus ja veondus ning edenev puhkemajandus. Ettevõtlus. Kõigist registreeritud ettevõtjaist (1. I 2003) olid üle poole (833) füüsilised isikud, neist enamik (667) tegutses põllum-e, jahinduse ja metsamajanduse valdkonnas. Ülejäänud olid hõivatud pms. kaubanduses, hotellinduses ja toitlustuses ning kalanduses. Äriühinguid oli enim kaubanduses ning remonditeenuste alal (308), töötlevas tööstuses (172), veonduses, laonduses ja sides (59) ning ehituses (45). V-l on neli peamist ettevõtluspiirkonda: Võru linn (1. I 2002. a. 508 ettevõtjat) ning Antsla (197), Võru (176) ja Rõuge v. (132). Ülejäänud 9 vallas oli registreeritud kokku 582 ettevõtjat (ainult 31,8 % V. ettevõtjate üldarvust). Maakonnas oli 2001. a. lõpul 41 välisosalusega ettevõtet, neist 44 % põhines ainult väliskapitalil. V. suurimad tööandjad on 418 töötajaga (Võrus ja Antslas) mööblitootja AS Wermo (2002 käive 133 mln. kr.), 290 töötajaga kaubandusettevõte Võru Tarbijate Ühistu (208,7 mln. kr.) ja Eesti suurim juustutööstus AS Võru Juust (130 töötajat, käive 185 mln. kr.). V. 99 firmat vedas oma toodangut ka välja. Põhiosa (32,4 %) väljaveo väärtusest moodustasid puit ja puidutooted (2001). Põllumajandus. Teistest maakondadest erinevalt paikneb rohkem kui pool V. põllumaast künklikul alal ja seetõttu on põllum. tootmine (eriti maaviljelus) seal tunduvalt keerulisem ja kulukam. Ka teravilja saagikus (1641 kg/ha) on Eesti keskmisest (2035 kg/ha) oluliselt väiksem. Teravilja koristuspind oli 2002. a. 13 692 ha. Enim kasvatati otra (5373 ha) ja kaera (4548 ha), võrdlemisi palju ka kartulit (1202 ha, saagikus 17 310 kg/ha, Eestis keskm. 16 314 kg/ha). Piimaveiste arv (3600) oli Eesti üks väikseimaid, piimatoodang lehma kohta keskm. 5049 kg (Eestis keskm. 5119 kg). Sigu peeti 8900 ja lambaid 2900. Põllum-loenduse (2001) andmeil oli V. avamaaköögiviljade kasvupinnalt (66 ha) Eesti esimesi maakondi. Kasvatati pms. peakapsast (25 ha), porgandit (14 ha), sõõgipeeti (7 ha) ja sibulat (4 ha). Metsandus ja jahindus. Katastrisse kantud (31. XII 2002) 91 807,9 ha-st metsamaast moodustas 51 946,3 ha eramaa ja 39 816,4 ha riigimaa, 45,2 ha oli munitsipaalomanduses. Puistute valitsevad puuliigid olid nii riigi- kui ka erametsas mänd (vastavalt 57,3 ja 37,0 %), kuusk (25,4 ja 26,2 %) ja kask (14,4 ja 24,7 %). Keskm. vanus oli riigimetsas männil 71, kuusel 51 ja kasel 47 aastat, erametsas vastavalt 70, 66 ja 43 aastat. V-l raiuti

Võrumaa ettevõtjate jaotus tegevusalati (1. I 2003)

Põllu- jahi- ja metsamajandus	772
Kalandus	19
Töötlev tööstus	193
Energia-, gaasi- ja veevarustus	15
Ehitus	48
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	367
Hotellid ja restoranid	72
Veondus, laondus ja side	76
Rahandus	8
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	88
Muud	73

2002. a. 485 852 m³ metsa, uuendusraie moodustas sellest 378 141 m³ ja valikraie 102 051 m³. Metsa istutati ja külvati 336,1 ha, sellest riigimetsas 271,1 ja erametsas 95,0 ha. Ulukiloenduse andmeil (1. IV 2003) oli V. metskitsede ja kobraste arvult (vastavalt 3350 ja 1800) maakondade hulgas esikohal. Metssigu oli 600 ja põtru 470. Kütiti 365 metskitse, 146 põtra, 110 metssiga, 522 kobrast, 409 rebast, 94 halljänest ja 92 kährikut. **Veondus.** V-l on 1250 km riigimnt-id, neist 71 km Tallinna—Luhamaa ja Riia—Pihkva mnt-d. Tugimnt-id on 119 km ja kõrvalmnt-id 1060 km. Kohalikke ja erateid on 2599,5 km (Pärnu-, Lääne-Virumaa ja Viljandimaa järel 4. kohal). V-l oli (2002) registreeritud 215 bussi, 2523 veoautot ja 11 888 sõiduautot. Traktoreid oli arvel 198. V-d läbib 54 km pikkuselt Valga—Petseri rdt. ◘2

•*Haridus, kultuur, sport, tervishoid, turism.* V-l on 28 üldhariduskooli (2002), sh. 8 gümnaasiumi ja keskkooli, 18 põhikooli ja 2 algkooli. Tegutsevad 1 täiskasvanute gümnaasium ja 1 vene õppekeelega gümnaasium. Erivajadustega lapsed õpivad Võru Järve Koolis, Urvaste Koolis ja Vastseliina Sanatoorses Internaatkoolis. 2002/03. õ.-a. oli üldhariduskoolides õpilasi kokku 6629. Maakonnas tegutseb 5 huvikooli (Võru Huvikoda, Võru Spordikool, Võru Muusikakool, Vastseliina Muusikakool ja Antsla Muusikakool). Koolieelseid lasteasutusi on 20. V-l on 2 kutsehariduskooli — Vana-Antsla Kutsekeskkool ja V. Kutsehariduskeskus. Maakonnas on 17 kultuuri- ja rahvamaja ning 35 raamatukogu (neis registreeritud lugejaid kokku 18 451). Rõuge v-s on noortekeskus. Tegutseb 17 muuseumi, neist 3 on riiklikud (V. Muuseum, F. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseum ja Mõniste Muuseum), 13 munitsipaalmuuseumid (sh. 9 koolides) ja 1 eramuuseum (Varstu v-s asuv Metsavenna talu). Suurimad kultuuriasutused on Võru Kultuurimaja „Kannel", Antsla Kultuuri- ja Spordikeskus ning Vastseliina Rahvamaja. V-l on u. 55 spordirajatist, sh. 10 spordisaali, 13 staadioni (täismõõtmelisi 3), 1 ujula, 3 tenniseväljakut, 25 välisväljakut, 1 golfiväljak ja 1 ratsaspordibaas. Maakonnas tegutsevad 20 perearstikeskust ja 12 apteeki. Hambaravitcenust osutab 16 hambaraviasutust. Tegutseb 1 haigla — AS Lõuna-Eesti Haigla, mille koosseisus on 1 kiirabibrigaad. Raviasutustes töötab kokku 84 arsti ja 194 õendusala töötajat ning 31 hambaarsti. Maakonnas on 4 omavalitsuste hooldekodu (Rõuge, Sõmerpalu ja Vastseliina hooldekodu ning Kääpa Sotsiaalkeskus) ja 1 Lõuna-Eesti Haigla juures tegutsev hooldekodu. Riikliku kaitse all on 435 arheoloogiamälestist (Roosisaare muistne asulapaik, Kääpa asulapaik, Kirumpää linnuse varemed, Vana-Vastseliina linnuse varemed), 63 ajaloomälestist (Antsla, Kaika, Kraavi ja Obinitsa kalmistu, Tsooru (Lepistu) ministeeriumikooli hoone, Vabadussõja Munamäe lahingu mälestussammas), 109 arhitektuurimälestist (Väimela, Rogosi ja Vana-Antsla mõis, Võru Katariina kirik, Võru Jekateriina kirik, Võru südalinna puithooned, Vastseliina vallikraaviga piiskopilinnus, tsässonad) ning 800 kunstimälestist (parvlaeva „Estonia" huku mälestusmärk, F. R. Kreutzwaldi mälestussammas). V-l on 25 atesteeritud majutuskohta (2 hotelli, 1 motell, 9 külalistemaja ja 13 puhkemaja).

•*Ajalugu.* V. ümbruse muinasasustuse kohta on saadud arheoloogilisi leide Roosisaarelt (✧Tamula järv) ning Võhandu äärest Villalt ja Kääpalt. V. ala kuulus 13. saj. alguses Ugandi mk-a ja 1224—1558 ✧Tartu piiskopkonda. 14. saj. chitati Kirumpää ja Vastseliina linnus, esimese juurde tekkis alev. V. kirikukihelkondadest pärinevad Põlva ja Urvaste 13.—15. saj-st, Karula arvat. 14.—16. saj-st, Rõuge arvat. 16. saj. II poolest ning Hargla, Kanepi, Räpina ja Vastseliina 17. saj-st. 1558—82 (Vene-Liivimaa sõja ajal) kuulus V. ala Vene riiki, 1582—98 Poola-Leedu riigi Tartu presidentkonda ja 1598—1625 vojevoodkonda: Vastseliina ja Kirumpää staarostkonda ning osa Tartu staarostkonda. Rootsi võimu ajal (a-st 1625) ja Vene võimu aja alguses (a-st 1704) kuulus V. ala Tartu mk-a. 1783—96 oli ta omaette kreis (keskus 1783—84 Vana-Koiola, a-st 1784 Võru). Seejärel moodustus Tartu-Võru kaksikmk. Politseireformiga (1888) sai V. taas omaette kreisiks. Ajavahemikus 1734—35 asutati Räpina paberimanufaktuur. 1784 oli Räpinas, Karulas jm. talurahva vastuhakke, 1841 Urvastes rahutusi. 1845—48 siirdus 11 % V. elanikest õigeusku. Talude päriseksostmine algas 1851 (Kanepis) ning toimus põhil. 1860.—80. a-il. Rahvuslikust liikumisest võeti elavalt osa ainult Kanepi khk-s. 19. saj. II poolel ja 20. saj. alguses rändas talupoegi Venemaale. 1889 avati Valga—Pihkva ja 1931 Tartu—Petseri rdt. 1905 toimus V-l (Antslas, Vastseliinas, Toolamaal) põllutööliste rahutusi, vähemalt 9 vallas moodustati rev-i-komitee, Moostes oli kokkupõrge sõjaväega. Enamlaste võim kehtis V-l 10. XI 1917 — 24. II 1918. Vabadussõja ajal oli V. 8. XII 1918 — 1. II 1919 Punaarmee okupeeritud, märtsist maini 1919 käisid Ida-V-l ägedad kaitselahingud. 1921 eraldati V-st Hargla ja Karula khk. (ühendati Valgamaaga), 1925 Meeksi v. (ühendati Tartumaaga). Antsla sai 1920 aleviks ja 1938 linnaks. 1920—38 oli alev ka Võõpsu. 1939—45 oli V-l 26 (1939. a-ni 44) valda. Saksa okupatsioon algas V-l 7.—9. VII 1941 ja lõppes 12. —17. VIII 1944. 1945 sai Räpina aleviks. 1945 arvati V-sse ✧Petserimaast Eestile jäänud, valdavalt setu rahvastikuga osa (Meremäe, Mäe ja Saatse v.; kokku 400 km²). Maarajoonide moodustamisel 1950 maakonnad kaotati, V-st asutati Antsla, Vastseliina ja Võru raj., 2 valda arvati Otepää, 5 valda Põlva raj-i ning Räpina alev ja 6 valda Räpina raj-i.

B: *Võrumaa.* Trt., 1926; *Võrumaa.* [Koost. S. Toomik.] Tln., 1997.

Võrumaa Muuseum on maakonnamuuseum, asub Võrus Katariina t. 11; asut. 1966, on F. R. ✧Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi filiaal. 1983 valmis uus muuseumihoone. V. M-i fondis on 45 847 säilikut (1. I. 2003). Püsinäitus annab ülevaate Võrumaa ajaloost (kiviajast tänapäevani). Näha saab Kääpa, Villa ja Tamula asulakohast jm. pärinevaid arheoloogilisi leide (töö- ja tarberiistu, ehteid jms.) ning etnograafilisi esemeid. Võrumaa ja Võru linna hilisemaid ajajärke kajastavad mõisatuba, nn. seto tarõ, rätsepa- ja kingsepatöötuba, orelimeistrite Kriisade nurk ja metsavendade punker. Muuseumi näitusesaalides korraldatakse fondi-, kunsti-, foto-, raamatu- ja käsitöönäitusi, rmtk-s msg. kohtumisi jm. üritusi. A-st 1990 on V. M-i juhataja Maimu Telk.

„Võrumaa Teataja", Võru mk-a leht, ilmunud 1941—44 Saksa okupatsiooni ajal ja a-st 1995, 3 korda nädalas. Peatoim. Kalev Annom. Lisad: „Elu" (a-st 1996), „Seadusetundja" (1995—98), „Turismi Teataja" (1999) ja „Viruskundra" (a-st 1989). A-st 1998 Interneti-väljaanne http://www.estpak.ee/~vteataja/. Nõuk. ajal 1940—41 ja 1944—88 kandis leht nime „Töörahva Elu", ning 1988—94 „Võru Teataja". ▲

Võru murre kuulub lõunaeesti murderühma, seda räägitakse ajaloolisel Võrumaal, tänapäeval Põlva, Võru ja Valga mk-s. V. m. on kõige paremini säilinud ja tüüpilisim lõunaeesti murre, ta erineb eesti kirjakeelest igal keeletasandil. Häälikutest on eripärased V. m-e kolm keskvokaali varianti: peale keskkõrge *õ* esineb kõrge *õ*, nt. sõnades *sõsar* ja *mõni*, tagavokaalsetes sõnades on *e* vasteks *õ*-laadne taga-*e*. Iseloomulikud on afrikaadid ja larüngaalklusiil, mis on nimetavas

„Võrumaa Teataja"
Päisnik

Võru vald
ja lipp

Võru valla
asulati (2000)

Alevikud
Kose
Parksepa
Väimela
Külad
Hannuste
Juba
Kasaritsa
Kirumpää
Kolepi
Koloreino
Kusma
Kärnamäe
Käätso
Lapi
Lompka
Loosu
Meegomäe
Meeliku
Mõisamäe
Mõksi
Navi
Nooska
Palometsa
Puiga
Raiste
Raudsepa
Roosisaare
Räpo
Sika
Tagaküla
Tootsi
Umbsaare
Vagula
Vana-Nursi
Verijärve
Võlsi
Võrumõisa
Võrusoo
Väiso

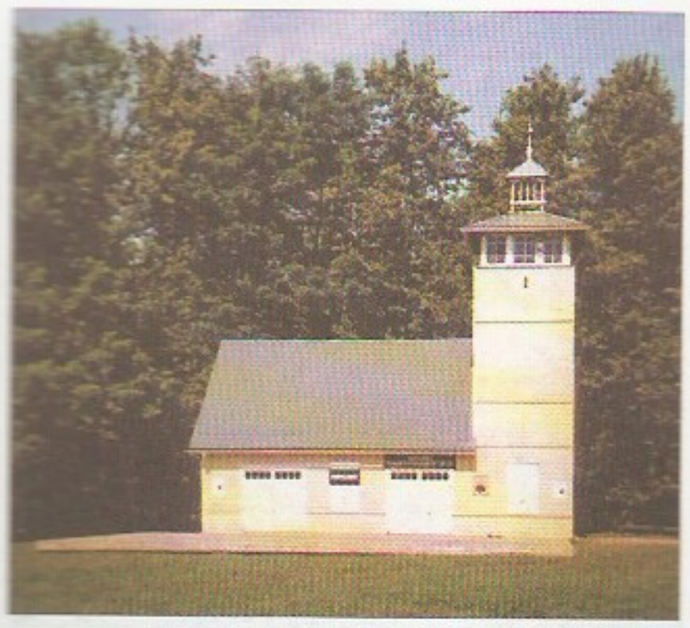

käändes ka mitmuse tunnus: *tsõdsõq* 'tädid (isa õed)'. On kahesugust verbide pööramist: *küdsä* 'küpsetab', *küdsäss* 'küpseb'. V. m-s on enim lõunaeesti omapärast sõnavara: *kesv* 'oder', *pähn* 'pärn', *raag* 'remmelgas'. V. m. jaguneb lääne- ja idavõru murrakurühmaks. Ka ✧Setu murret on tavaliselt vaadeldud ühe Võru murrakurühmana. V. m-e uurijaid: Sulev Iva (Jüvä Sullõv), Hella Keem, Inge Käsi ja Salme Nigol.

B: S. Nigol. *Hargla murraku konsonantism*. Tln., 1994; S. Iva. *Võru-eesti sõnaraamat*. Võru, 2002; H. Keem, I. Käsi. *Võru murde tekstid*. Tln., 2002.

Võru-Petseri ürgorg, ka Võru-Petseri orund, asub Palumaa lõunaservas vastu Haanja kõrgustiku põhjajalamit, Eesti suurimaid ürgorge; laius valdavalt 1 km, süg. kuni 70 m. Ürgoru lääneosa (Võru orund) on laiem, järverohke (Võru järved, Kalijärv, Lasva järv, Noodasjärv) ja soine (Võru soo), seal paiknevad Võhandu jõe keskjooks, Koreli oja ja Iskna alamjooks. Kitsamas idaosas, Petseri ürgorus, voolavad Piusa jõgi ja Raagsilla oja. Leidub terrasse, veerusid liigestavad järsud uhteorud (Hirmunõdsu). Piusa alamjooksu oru kaudu on V-P. ü-l ühendus Peipsi nõoga. Hilisjääajal voolas Pihkva jääpaisjärve vesi ürgoru, Mustjõe ja Koiva kaudu Liivi lahte.

Võru sadul, aluskorra sadulakujuline lauge vaond, paikneb ✧Eesti monoklinaali ja ✧Valmiera—Mõniste—Lokno kerkeala vahel. Ida—lääne-sihilise vaondi telg on Võru piirkonnas 500 m, Valgast läänes ja Pihkva järve piirkonnas 600—700 m süg-l. Vagumust täidavad Vendi kuni Kesk-Devoni kihid. Valga—Võru ürgorg lasub üldjoontes V. s-a kohal. Sadula lääne- (Häädemeeste, Ikla) ja idapoolsel pikendusel (Värska) leidub settekatte süvakihtides mineraalvett. Vt. ill. 11. kd., lk. 99.

Võru vald asub Võrumaa põhjaosas, ümbritsedes Võru linna; 202,23 km² (sh. ✧Vagula järv), 4843 el. (2003). Keskus Võrus. Valla lõunaosa paikneb ✧Haanja kõrgustiku lõunanõlval, kus absoluutkõrgus ulatub üle 200 m, kaguosas ilmestab maastikku ✧Kütiorg, mis kuulub ✧Haanja LP-sse. Kõrgustiku nõlval on ka rohkesti väikejärvi (✧Andsu järvede MKA ja ✧Verijärve MKA). Valla keskosa paikneb ✧Võru-Hargla nõos, kus on ülekaalus sooalad ja järved (Vagula, Tamula) ning mida läbib Võhandu jõgi. Põhjaosa on ✧Ugandi lavamaal, kus on valdav põllustatud moreenitasandik. Riigimetsamaad haldab Kubja metskond. Valda läbivad kõik maakonnakeskusesse Võrru suunduvad mnt-d ja Valga—Petseri rdt. Haridusasutused: Parksepa Keskkool, Puiga Põhikool, Võrumaa Kutsehariduskeskus (Väimelas) ja Võru Kaitseväe Lahingukool (Meegomäel). Parksepas, Kirepis, Puigas ja Väimelas on rmtk. ning Puigas ja Parksepas rahvamaja. Huviväärsed on ✧Kirumpää piiskopilinnus ja ✧Väimela mõis. Suurimad tööandjad on avalik sektor ning kaubandus- ja teeninduasutused. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 19. XII 1991, hõlmab ka end. Kasaritsa v-a. ◂ 1

Võru Õpetajate Seminar, 1921—30 Johannes Käisi juhitud algkooliõpetajate õppeasutus. Tugines 6-kl. alghariduse, lõpetajad said keskhariduse ja algkooliõpetaja kutse. Õppeaeg oli 6 aastat. Seminaris ja selle harjutuskoolis rakendati töökoolipedagoogika ideid, üldõpetuse, looduspärasuse ja koduloolisuse põhimõtteid ning individuaalset tööviisi, arendati õpilaste isikupära ja erivõimeid, virgutati õpilasomavalitsust (nt. „Õppiva noorsoo ring", 1921—26, ja org. „Õpilaspere", 1926—30) ning taidlust. Anti välja aastaraamatut „Teel töökoolile" (6 kd., 1924—30). Pedagoogide eestvõttel asutati Friedrich Reinhold Kreutzwaldi mälestuse jäädvustamise selts, mille algatusel püstitati 1926 Võrru Kreutzwaldi mälestussammas (kujur Amandus Adamson). V. Õ. S. korraldas pedagoogikanäitusi ja õpetajatele õppeekskursioone ning esindas 1928 Eestit Londoni rahvusv. koolinäitusel. V. Õ. S-s oli õppijaid 243 (seminarist said õpetajakutse 169 in., seal alustasid, aga lõpetasid mõne teise seminari 74 in.). Lõpetajad asusid tööle põhil. Valga-, Võru- ja Petserimaa koolidesse. 1930—40 tegutses Pedagoogiline Ühing Võru Seminar, mis korraldas iga-aastasi kooli kokkutulekuid, andis 1935 välja aastaraamatu „Teel töökoolile" 7. köite ja 1932—40 bülletääni „Teated" (70 nr-t).

B: *Võru Õpetajateseminar, tegevus ja uuenduspüüded*. Trt., 1936; *Koolile pühendatud elu: Johannes Käis 1885—1950*. [Koost. F. Eisen, V. Horm.] Tln., 1985.

Võsu, alevik ja Viitna v-a keskus, asub Käsmu lahe lõunarannikul (hõlmab ka Lepispea k.); 491 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 139 õpilast), rmtk., rannaklubi, postkontor ja apteek. V. ja Lepispea kohal on rannik liivane (1,5 km pikkune supelrand). Rannikuluiteid puhundavad V. jõgi ning Käsmu oja ja Jaanioja. V. on eelkõige puhkeasula (hotellid, pansionid, rohkesti suvilaid). Kuulub ✧Laheranna RP-sse. — V-t on ajalooallikas mainitud 1510 (*om Strande Wõso*), V. jõge (*fosem beck, wosem beck*) 1534. Küla (perede) kohta on teateid a-st 1586 (*Wose*). 1780 on mainitud V-le rajatud Palmse mõisa telliseliõõvi; 1895—1904 tehas kaasajastati ja ta hakkas tootma 1—2 mln. tellist aastas. Telliste, halgude, viilja ja kartulite väljaveoks ehitati sadam (V. muul), kuid selle äärde pääsesid ainult väikese süvisega alused, suuremate laevade juurde veeti kaup paatidega. Palmse V. ahtmõisa kohta (*Wõso*) on teateid a-st 1872. 1870. a-il hakkas mõis müüma V-l krunte, sellega pandi alus suvituskoha tekkele. 1971 kujundati V. ja Käsmu ühiseks aleviks, valla (alevvalla) staatus oli V-l 1992—99. Siis muudeti V. Võhula v-a kuuluvaks alevikuks (ilma Käsmu k-ta).

B: H. Joonuks. *Võsu*. Tln., 1975.

Võsu jõgi asub Põhja-Eestis, pikkus 23 km, jõgikond 62 km². Algab Viitnast loodes, möödub Palmsest, laskub Koljakul paekaldast, teeb Võsu alevikus luidete vahel suure looke, suubub aleviku kirdeosas Käsmu lahte. Suurim lisajõgi on Palmse oja (6 km).

„Võšgorod", „Вышгород", vene kirjanduse ja kultuuri ajakiri, ilmub Tallinnas märtsist 1994, 6 nr-t aastas. Väljaandja on Eesti Kultuurikeskus „Vene Entsüklopeedia". Avaldab vene autorite algupärandeid, eesti kirjanduse venekeelseid tõlkeid, artikleid, arvustusi ja kroonikat. ◂

Võõpsu, ka Võõpso, **1.** alevik Räpina v-s Võhandu jõe alamjooksul (3 km suudmest) jõe vasakkaldal, 5 km Räpinast kagus Värska mnt. ääres; 235 el. (2000). Seal on rmtk. ja postkontor. Tegutseb EAÕK V. Püha Nikolai Kogudus. Alevikku ilmestavad munakivitee ja pritsikuur, mille esisel platsil toimuvad vabaõhuüritused. Alevikus on sildumiskoht. — V-t on esimest korda mainitud 1428. Asula kujunes Tartu ja Pihkva

vahel liiklevate laevade peatuskohta 19. saj. keskel, kui Räpina mõis ehitas V. kohale kõrtsi. Peagi asutati V. potitehas ja nahaparkimise töökoda. Pärast Eesti iseseisvumist asula areng soikus. 1922 oli elanikke 497 ja 1934. a. 451. 1920—38 oli V. alevi staatuses. 12. V 1939 hävis suur osa V-st tulekahjus. — **2.** küla Mikitamäe v-s V. aleviku kohal Võhandu jõe paremal kaldal; 115 el. (2000). Külas on tsässon. V. küla (vn Ljubovka ehk Võbovka) kuulus Tartu rahuni Pihkva kub-u. ▲

Vägeva, küla Jõgeva v-s Tapa—Tartu rdt. ja Piibe mnt. ääres; 65 el. (2000). Seal on rmtk. ja rdtj. Külast põhjas hargneb Piibe mnt-lt Rakvere tee. — Esmamaining Johannes Renneri kroonikas 1558 (*Dirick to Weggevade*). 19. saj. rajati V-le postijaam. 1930. a-il valmisid meierei, saeveski ja hulk elamuid. V. kuulus 1939. a-ni Järvamaasse

Väike Emajõgi, ülemjooksul ka Pühajõgi, keskjooksul (Sangastest Iigasteni) ka Korva jõgi, asub Lõuna-Eestis; pikkus 83 km, jõgikond 1380 km² (sellest 90 km² Lätis), vooluhulk keskm. 8—10 m³/s. Algab Pühajärvest Sihva k. lähedalt, voolab küngaste vahel, läbib Restu (4,5 ha) ja Sangaste paisjärve (7,2 ha) ning õgvendatud sängis Korva luha. Möödub Tsirguliinast, Hummulist ja Jõgevestest, viimasest allavoolu on soine orulamm kohati kuni 2 km laiune (Porijärv, 16,4 ha), suubub Pikasillast alamal Võrtsjärve lõunasoppi. Suudmealal on jõesetete paksus teada olevalt Eesti suurim. Lähe asub 115, suue 33 m kõrgusel, suurim lang (3,02 m 1 km kohta) on 23 km pikkusel lõigul lähtest Visela jõe suudmeni. V. E. on oluline kalade (teada on 19 liiki, sh. särg, ahven, haug, lepamaim, roosärg, linask, viidikas, latikas, luts, jõeforell) kudemis- ja toitumispaik. Suurimad lisajõed on vasakult suubuvad Pedeli (31 km), Antsla (25 km), Ärnu (22 km) ja Visela jõgi (17 km) ning paremalt suubuv Laatre jõgi (26 km). Mõnikord on ✧Emajõge ehk Suurt Emajõge ja Väikest Emajõge loetud üheks jõeks (Emajõeks). Vt. ka Väikese Emajõe orund.

Väike-Maarja, alevik ja samanim. valla keskus, asub Rakvere—Tartu mnt. ääres, kohalike teede ristumiskohas (teed Tamsallu ja Simunasse); 2200 el. (2000). Seal on V-M. Gümn. (2002/03. õ.-a. 645 õpilast), muusikakool, rahvamaja, rmtk., õppekeskus (kutseõppeasutus a-st 1962), päästekool (rajati 1993 V-M. põllutöökoolis, iseseisvus 1999) ja muuseum (end. kihelkonnakooli hoones, avatud a-st 1988). Naaberkülas Ärinal on V-M. ilmajaam. Huviväärsed on ✧V-M. kirik, mille juures asub Vabadussõja mälestussammas (avati 1925, taastati 1991), tuuleveski (1786) ja park. Kultuurilooline tähtsus on vanal kalmistul (Jakob Tamme haud). Asulat ilmestab ka kohaliku põllumeesteseltsi seltsimajaks ehit. juugendstiilis hoone (1912, Fromhold Kangro). — 1499 on mainitud kiriku lähedal paiknenud Kassisaba asumit. Käsitööliste ja kaupmeeste alevikuks kasvas V-M. 19. saj. II poolel ja 20. saj. I veerandil ning muutus suurt tagamaad hõlmava ala kultuuri- ja hariduskeskuseks. V-M-s on sündinud Georg Lurich.

Väike-Maarja kihelkond hõlmas Virumaal nüüdse Väike-Maarja v-a põhiosa (v. a. Koeru piiresse kuulunud Aavere ja Pikevere ümbrus ning Simunast Pudiviru piirkond) ja Tamsalu v-a idaosa (Assamalla, Porkuni). 13. saj. kuulus Väike-Maarja ala Lemmu (*Lemmun, Laemund*) muinaskhk-a. Agelinde (arvat. Punamäe) linnust on mainitud Henriku Liivimaa kroonikas. Algul Simuna kirikukhk-a kuulunud V-M. k-a ala eraldus iseseisva kihelkonnana arvat. 14. või 15. saj. (pärast 1346. a-t), sellega liideti ka varem Järvamaasse kuulunud alasid. Kiltsi ja Vao vasallilinnus pärinevad 14. saj. lõpust. Väike-Maarja alal asus Vene-Liivimaa sõjani Tallinna piiskopi valdusi, nende keskus oli arvat. 1479 ehit. Porkuni linnus. Talude päriseksostmine algas 1862 ja hoogustus 1880.—90. a-il. Elavalt võeti osa

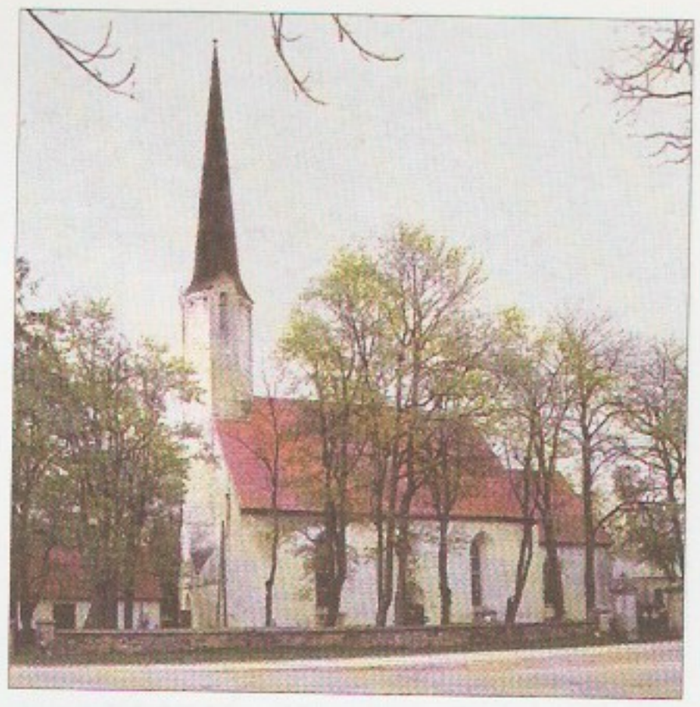

rahvuslikust liikumisest (1870.—80. a-il). Oluline hariduskeskus oli Väike-Maarja kihelkonnakool, selle juhataja oli 1893—1907 kirjanik Jakob Tamm. Tema ning Jakob Liiv, Kaarel Krimm ja Peeter Jakobson kuulusid nn. Väike-Maarja parnassi tuumikusse. 1870. a-il loodi laulukoor, 1880 asutati rmtk., 1896 puhkpilliorkester ja põllumeeste selts. 1924 toodi Porkunisse kurttummade kool (asut. 1866 Vändras).

Väike-Maarja kirik on pühitsetud Neitsi Maarjale. Tallinna hilisgootikast mõjutatud kolmelöövilise pikihoone, ruudukujulise koori, käärkambri ja läänetorniga (alaosa nelja-, ülaosa kaheksatahuline) kirikul on erandlikult paksud müürid (keskm. 2,4 m) ja laskekambrid, mis viitavad aktiivsele sõjalisele kaitsele. Kirik on rajatud 1346 Simuna abikirikuna, arvat. oli varem samal kohal kabel. 1497 hoonet remonditi, sellest ajast pärineb tema põhikuju ja interjöör. Kahel pool torni on lääneseinas (paksus 3,3 m) piluavaga laskekamber. Pikihoone lööve katavad Järvamaa-pärastele ümarsammastele ning trapetsikujulistele ja püramiidjatele konsoolidele toetuvad ristvõlvid. 1873 ehitati uus tornikiiver ning muudeti eksterjööri neogooti stiilis. Sisustuses väärivad tähelepanu 17. saj-st pärit hauakivi ja kaks laelühtrit ning 1902 loodud altarimaal „Kolgata" (Ernst Friedrich von Liphart). ▲

Väike-Maarja vald

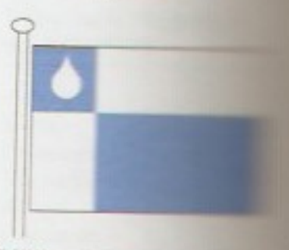

Väike-Maarja vald
Asend, vapp ja lipp

Väike-Maarja vald asub Lääne-Virumaa kesk- ja edelaosas; 280,17 km², 4546 el. (2003). Keskus Väike-Maarja alevikus. Paikneb ✧Pandivere kõrgustikul. Valdavalt lainjat põllum-maastikku ilmestavad oosid (✧Ebavere mägi), valla kirdeosa on metsasem (metsamaa hõlmab vallast 49 %). Valla edela- ja lõunaosas avaneb hulgaliselt allikaid (✧Äntu allikajärvede KA, ✧Varangu allikad). Rohkesti leidub karsti (Eipri, Väike-Maarja ja Avispea ümbruses). Valla piires on ✧Varangu taime-KA. Valda läbivad Põltsamaa jõe ülemjooks ning Rakvere—Tartu mnt. Peale valla keskuses asuvate kultuuri- ja haridusasutuste on Kiltsis rmtk., rahvamaja ja põhikool ning Triigis rmtk. Avispeal on Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu palvemaja ja kalmistu. Triigis on metskonna keskus. Huviväärsed on ✧Vao tornlinnus (muuseum), Aavere (rajatud pms. 19. saj. II poolel, põles 1996, praegu varemeis) ning ✧Varangu ja ✧Kiltsi mõis. Muististest on tähtsaim ✧Äntu Punamägi. V-M. v-st on pärit Tuudur Vettik, Eduard Vilde ja Georg Lurich. Suurimad tööandjad on avalik sektor ja põllum-ettevõtted (OÜ Müüriku Farmer, AS Aico Agro, OÜ SF Pandivere). Suured käitised on ka OÜ Reinpaul (metsavarumine) ja AS Antaares (ehitus). — V-M. v. moodustati 12. XII 1991. A-ni 1950 oli suuresti samades piirides Vao v. ▸ 1

Väike Munamägi, kuplikujuline vaar Otepää kõrgustiku keskosas; 208 m, suhteline kõrgus üle 80 m. Asub

Nüpli k. piires, Pühajärvest u. 3 km idas. Koosneb liivast ja kruusast ning moreenist, nõlvad on järsud (20–30°). Seal kasvab kuusemets, kirdenõlval paiknevat allikat peetakse ka Emajõe lähteks, tegelikult algab sellest üks Pühajärve suubuva Sulaoja lisaojast. Nõlvaesisel terrassil on ümbruskonna suurimaid rändrahne (Kalevipoja kivi, kõrgus 2 m; LK). V-l M-l on Balti riikide suurim suusakeskus (ehitamist alustati 1950. a-il). Kuulub ✧Otepää LP-sse. Vt. ka Otepää.

Väike-Pakri, ✧Pakri saared.

Väike-Pakri pank asub samanim. saarel, põhjatipus on panga kõrgus ligi 13 m. Pangal paljanduvad Pakerordi lademest Uhaku lademeni Ordoviitsiumi purd- (fliktüoneemaargilliit, glaukoniitliivakivi), savi- ja karbonaatkivimid. Panga alaosas on sügavaid murrutuskulpaid, panga jalamil on mere poole kaldu olevatest suurtest lubjakiviplaatidest rusukalle, mille teket soodustab ristuvate püstlõhede süsteem. Panga ees on kuni 200 m laiune murrutuslava, mis lõpeb järsu astanguga. V-P. p-a serv kerkis merest arvat. Litoriinamere lõpul, u. 5000 aastat tagasi. ▾

Väike-Palkna maastikukaitseala asub Haanja v-s Lätі piiri ääres; 25 ha. Asut. 1979 Väike-Palkna järve ja loodusmetsa kaitseks. Väike-Palkna järve Eestisse jääv osa oli kaitse all kui Paganamaa MKA lahustükk. Praegused piirid ja staatus a-st 1996. Väike-Palkna järv on sügavuse poolest Eesti teine järv (32 m). Järves on haruldane vee-elustik ja tema vesi on väga läbipaistev. Kaitseala moodustab ühtse terviku Lätis asuva Korneti KA-ga.

Väike-Saadu pihlakas kasvab Paistu v-s Savikülas Väike-Saadu talu õuel. Eesti jämedaim harilik pihlakas (LK): 2000. a. oli tüve ümbermõõt 213 cm (mõõdetuna 1,3 m kõrguselt), kõrgus 15 m.

Väike-Saadu pärnad kasvavad Paistu v-s Savikülas Väike-Saadu talu õuel; LK. 2000. a. oli suurima pärna tüve ümbermõõt 394 cm (mõõdetuna maapinnalt), kõrgus 25 m.

Väikese Emajõe orund eraldab Otepää ja Sakala kõrgustikku, ulatub Väikese Emajõe ääres Tõllistest Võrtsjärveni; pikkus üle 30 km, süg. u. 20 m. Laialdastel gleimuldadega liivikuil kasvab okasmets, leidub ka mõhnastikke (Soontaga ümbruses), väikevoori (Rannaküla ümbruses), väikesi järvi ja soid. Maapinna ebaühtlase kerke tõttu ujutab Võrtsjärv orundi suuet

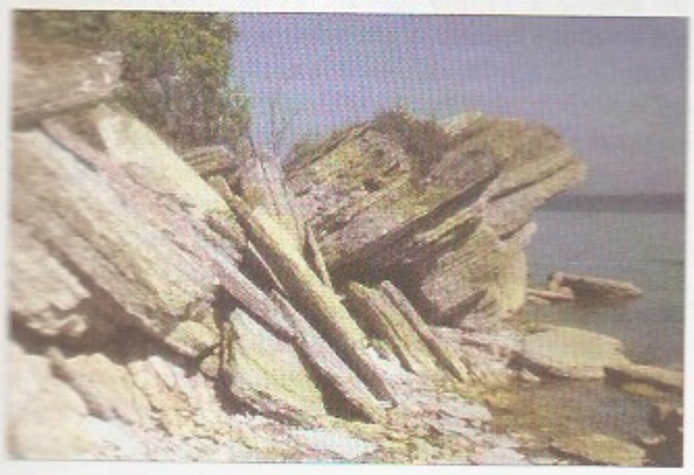

pikkamööda üle. V. E. o. kuulub Valga nõo maastikurajooni (✧Valga nõgu).

Väike-Tulpe, madal saar Liivi lahes Saaremaa lõunarannikul; 1,8 km², kõrgus 1,2 m. Pms. moreenist koosnevat saart katavad kadastik, rannaniit ja roostik. V-T. ja ✧Suur-Tulpe vahelises väinas on madal Laidu saar (16,4 ha).

Väike väin eraldab Muhu saart ja Saaremaad; laius 2–4 km, pikkus piki Muhu edelarannikut 13, Kõinastust Suurlaiuni 18 km, süg. valdavalt alla 3 m. Väinas on üle 20 väikese laiu ja kare, suurimad on Kindalaid (30,4 ha), Kupjalaid (15,6 ha) ja Illiksaar (5,5 ha). Muhu- ja Saaremaad ühendab ✧Väinatamm. Orissaares ja Koguval on paadisadam.

Väike-Õismäe, asum Tallinnas Haabersti linnaosas, hõlmab ka Järveotsa elupiirkonna. Asub kesklinnast edelas Paldiski mnt., Ehitajate tee ja end. Harku paemurdu viiva rdt. vahelisel u. 2,4 km² suurusel alal, piirneb läänes Harku järvega, loodes Pikaliiva asumiga, kirdes Veskimetsaga, kagus Kadaka tööstuspiirkonnaga ning lõunas üle rdt. Astangu asumiga. V-Õ. paikneb üksluise pinnamoega Harku tasandikul (u. 10 m ü. m.), kus pinnakattes on valdav peeneteraline mereliiv (mere taandumisel kuivaks jäänud Kakumäe lahe põhi). Varem kuulus praeguse V-Õ. maa Harku v-a Haabersti asunduse ja Järvekülla piiresse, Tallinnaga liideti V-Õ. põhiosa 1968 ja Järveotsa piirkond 1975. V-Õ. planeeringule (arh-d Mart Port ja Malle Meelak) on iseloomulikud ringtänavad (Õismäe tee, 2,6 km; siserin g, 1,8 km) ning ringide keskpunkti tähistav tiik (1,7 ha) ja park. Tiigi ja siseringtee vahel paikneb enamik koolimaju ja lasteasutusi. Hoonestus rajati põhil. 1974–77, valdavad on 5- (Õismäe tee välisküljel) ja 9-korruselised sektsioonelamud (Õismäe tee sisekülgel ja Järveotsal), on ka kuni 16-korruselisi tornelamuid. Kesklinnaga ühendavad V-Õ-d 2 trollibussi- ja mitu bussiliini. Asumis on 7 üldhariduskooli (2002/03. õ.-a. 4143 õpilast), rmtk. ja polikliinik, viimase juures tegutseb noorte nõustamise keskus. V-Õ-l asub ka Haabersti linnaosavalitsus ning mitu kaubandus- ja teeninduskeskust (Järveotsa, Nurmenuku). Asumi juurde kuulub Harku järve äärne supelrand. Vt. ka Õismäe.

Väimela, ka Väimõlä, alevik Võru v-s, 7 km Võrust põhjas Põlva mnt. ääres; 824 el. (2000). Alevikus on Võrumaa Kutsehariduskeskus, postkontor, tervisekeskus ja Taimse Materjali Kontrolli Keskuse Võru katsejaam. V-t ilmestavad liigirohke park ning 2 järve — V. Ala- ja V. Mäejärv. Haaviväärne on V. mõis. — V-t on esimest korda mainitud vakusena 1403 (*Veymel*). Mõisa kohta on teateid a-st 1590. ◂

Väinameri, Eesti lääneranniku ja Lääne-Eesti saarte vaheline Läänemere osa, moodustab Läänemere avaosa ja Liivi lahe põhjaosa vahelise väinastiku; 2243 km², saartega 2600 km², keskm. süg. 4,9, suurim 24 m (Kesselaru ja Muhu vahel), maht 10,6 km³, soolsus 6–6,5 ‰, vee pinnat° juulis 17,5–18,5 °C, talvel veidi alla 0 °C. V-e põhjapiiriks loetakse Lehtma (Tahkuna ps-l) ja Tellisna neeme (Noarootsi ps-l) vahelist joont, lõunapiiriks Kübassaare lõunatipu rööbikut (58° 25,5′ pl.). Kitsamas mõttes käsitletakse V-na Muhu, Saaremaa, Hiiumaa, Vormsi ja mandri vahelist mereala (1700 km²), mida ülejäänud Läänemerega ühendavad Suur ja Väike väin, Soela väin ning Hari ja Voosi kurk. V-e lääneosa tuntakse ka Kassari ehk Hiiu väinana ning idaosa Muhu väinana. Suurimad lahed on ✧Haapsalu ja ✧Matsalu laht. V. on jääkattes hrl. dets-i keskpaigast apr-i lõpuni. Hoovusi (enamasti lõunast põhja) tekitab pms. tuul. Elustik on võrdlemisi liigivaene, kuid isendirohke, peamised püügikalad on räim, ahven, meritint, säinas, tuulehaug, merisiig, angerjas ja vimb. Enamik V-d asub Lääne-Eesti saarestiku biosfäärikaitseala piires, Matsalu laht ja selle lähiümbrus kuuluvad

✧Matsalu LKA-sse, Käina laht koos rannikuvööndiga kuulub ✧Käina lahe — Kassari MKA-sse, enamik Hiiumaa laide ✧Hiiumaa laidude MKA-sse, Rumpo ps-e rannikualad ✧Vormsi MKA-sse. Läbi V-e kulgevad Virtsu—Kuivastu, Rohuküla—Heltermaa, Rohuküla—Sviby ja Orjaku—Triigi parvlaevaliin, paadisadam on ka Orissaares ja Haapsalus. Tugeva jää korral rajatakse üle V-e liikluseks jääteed. — V-e nimi võeti Eestis kasutusele 1930. a-te lõpus, varem samastati teda Muhu väinaga (Moonsund).

Väinatamm, Väikest väina läbiv tammtee, Kuressaare—Kuivastu mnt. osa, ühendab Muhu- ja Saaremaad; pikkus 3,6 km (Kindalaiust Muhuni 2,5 km). V. on Eesti pikim vesiehitis, mille rajamise mõtte algatajaid (1865. a. paiku) oli kirjamees Carl Freundlich, inseneriuuringuid alustati 1892, ehitama hakati 1894 (kasutati ka Muhu linnuse valli kive), pidulik avamine toimus 27. VII 1896. Hiljem on V-i mitu korda uuendatud (kõige põhjalikumalt 1980.—90. a-il). ▸

Väinjärv, Järvamaa suurim järv, asub 4 km Koerust kagus Pandivere kõrgustiku lõunaserval vanas orundis; 41,5 ha, kuni 11,5 m sügav. Kaldad on valdavalt mudased, V-e pargi juures liivased. Põhja katab u. 4 m paksune mudakiht. Läbivool tugev (vesi vahetub u. 5 korda aastas); sissevool kraavidest ja allikatest, väljavool kraavi kaudu Preedi jõkke. Rohketoiteline, peamised kalad latikas, särg, ahven ja haug. Põhjakaldal supelrand ja ujula.

Välgi, küla Vara v-s Kääpa jõe ülemjooksul Pataste—Alatskivi mnt. ääres; 37 el. (2000). Seal on rmtk., kauplus, velskripunkt ja a-st 1859 õigeusu Aleksander Nevski kirik (Vara-V. kirik; pärast Põhjasõda asus V-sse rohkesti venelasi). Külas on palju vadjapäraseid kalmeid (pärit alates 13. saj-st), huvi väärivad ka muinasasulakoht, külakalmistu ja kirikuaed. V. on olnud Eesti olulisimaid sõelade valmistamise paiku. V. mõhnastik jt. mõhnastikud (sh. Kärgandi, Järvepere ja ✧Selgise mäed) ning liivikud moodustavad laiaulatusliku metsase ja vahelduva pinnamoega maastikulise piirkonna.

„Välis-Eesti", 1944—95 Stockholmis ilmunud sõltumatu teabe-, kultuuri- ja majandusajaleht, eestlaste ja Eesti rootslaste häälekandja. Hakkas ilmuma nädalalehena, 1995 ilmus 4 nr-t. Viimane väljaandja oli Lembit Kriisa. ▸ — **2.** New Yorgis 1926 Andres Prantspilli kirjastusel ja 1936—40 Välis-Eesti Ühingu kirjastusel ilmunud ajakiri, 1929—35 ilmunud „Välis-Eesti Almanaki" järglane. — **3.** 1996—97 Tallinnas ilmunud ajakiri.

Välis-Eesti Ühing, lüh. VEÜ, 1928—40 Tallinnas tegutsenud ning 1995 taasasut. kodu- ja väliseestlasi koondav organisatsioon. 1933 tunnistati VEÜ kõigi väliseestlaste org-de keskorg-ks ja otsustati iga 5 aasta järel pidada ülemaailmset kongressi, et arutada ja lahendada üldküsimusi, ning igal aastal tähistada Välis-Eesti päeva (nov-i viimasel laupäeval), mis oleks pühendatud rahvuslikule ühtsusele. 1937 tegutses 40 väliseestlaste org-i (puudusid andmed Venemaa kohta). Ilmus ajakiri „Välis-Eesti". Eestluse järjepidevuse ja koostöö küsimused on VEÜ tegevuses tähtsal kohal ka praegu. Pärast taasasutamist oli VEÜ tegevuse esimene suur üritus 1996 Tallinnas peetud ülemaailmne Eesti teadlaste kongress. A-st 1995 on esimees Leili Utno. ◧

väliseestlased. Enne II maailmasõda elas läänemaades, väljaspool Eestit ja NSV Liitu, u. 25 000 eestlast. Põhilised väljarände sihtkohad olid Euroopa riigid, USA ja Austraalia. V-d olid Eestiga ühendatud Tallinnas asuva ✧Välis-Eesti Ühingu kaudu. Pol. suunitlusega pagulasorg-d tekkisid koos sõjapõgenike läände jõudmisega II maailmasõja lõpus. 1939—45 siirdus läände, pms. Saksamaale ja Rootsi, u. 75 000 eestlast. Esimene suur pagulasorg. oli märtsis 1944 Stockholmis loodud Eesti Komitee. Selle põhiülesanne oli

u. 25 000 põgeniku abistamine ning Rootsi võimudega suhtlemine. Sarnaseid organisatsioone (Töötavate Eestlaste Peaesindus, Eesti Toimkond) loodi ka Saksamaal, kuhu sõja lõpuks oli asunud u. 42 000 eestlast. Et Rootsi oli jõudnud Eesti viimane peaminister, Vabariigi Presidendi ülesandeid täitev Jüri Uluots ja mitu tema valitsuse liiget, siis kujunes arvamus, et nende seal olles püsib ka riigivõimu kontinuiteet. Jaan. 1945 surnud J. Uluots oli andnud võimu üle valitsuse vanimale liikmele August Reile (tegelik vanim liige Otto Tief oli NSV Liidus vangis). Maapao esimestel aastatel oli valdav iseseisvuse taastamise romantika. Loodeti sõjale lääneriikide ja NSV Liidu vahel, mille tulemusel pidi taastuma Eesti iseseisvus. Pagulaste pol. tegevus, eriti Rootsis, ei kulgenud üksmeeles, käibele läks koguni mõiste „Rootsi tülid". Selle põhjuseks olid eriarvamused selle kohta, kuidas EV kontinuiteet eksiilis õiguslikult jätkub. Hoolimata Rootsis kehtivast pagulaste pol. tegevuse keelust hakkasid Eesti erakonnad end taastama ja tekkis juurde ka uusi pol. rühmitusi. Nende ühendajaks oli kavandatud suvel 1945 asut. Eesti Organisatsioonide Liit, hiljem mais 1947 asut. Eesti Rahvusnõukogu (A. Rei juhtimisel). 1946 oli Rootsis loodud Eesti Rahvusfond. See tegeles pms. Eesti maa, rahva ja kultuuri tutvustamisega ning informatsiooni edastamisega lääneriikidele. Dets. 1950 asutati Rootsis Boråsis vastukaaluks Eesti Rahvusnõukogule Vabade Eestlaste Keskorg. 1956 sulandus see Rootsi Eestlaste Esindusse (hiljem Rootsi Eestlaste Liit), mis oli loodud Rootsi eestlaskonda hõlmanud üldvalimiste tulemusel. Suuremas üksmeeles tegutsesid Eesti pagulasorg-d Kanadas, kuhu 1950. a-te alguseks oli asunud u. 11 000 eestlast. Veebr. 1950 moodustasid Kanada eestlaste organisatsioonid ühise katusorg-i Eesti Liit Kanadas. 15 Kanada eestlaste seltsist ühines sellega 13, koondades u. 1000 eestlast. Liit taotles eesti kultuuri säilitamist, eestlaste immigreerumise kergendamiseks Kanada valitsuse mõjutamist ning Läti ja Leedu pagulasorg-dega tihedamat koostööd. Jaan. 1965 asutati Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas ja okt. 1973 Eestlaste Kesknõukogu Kanadas, millest sai Kanada eestlaste ühenduste katusorg. Kesknõukogu tähelepanuväärseimaks ürituseks jäi enam kui 10 000 allkirjaga okt. 1989 ÜRO peasekretärile Eesti iseseisvuse taastamise toetuseks edastatud üleskutse. Kui NSV Liit oli Eesti okupeerinud, sai USA eestlaste keskseks

Väinatamm

„Välis-Eesti".

Välis-Eesti Ühingu ressid

I
II
III
IV
V

Väliseestlaste arv peamistes asukohamaades

Venemaa Föderatsioon	
USA	
Rootsi	
Kanada	
Soome	
Austraalia	
Saksamaa	
Ukraina	
Kasahstan	
Läti	
Suurbritannia	
Gruusia	
Usbekistan	
Valgevene	
Leedu	
Kõrgõzstan	
Aserbaidžaan	
Moldova	
Türkmenistan	
Tadžikistan	
Uus-Meremaa	
Brasiilia	
Prantsusmaa	
Belgia	
Armeenia	
Argentiina	
Norra	
Šveits	
Venezuela	
Lõuna-Aafrika Vabariik	
Taani	
Holland	
Mujal	

võitlusorg-ks veebr. 1941 loodud Ülemaailmne Eesti Ühing. Enam kui 10 000 eestlasest põgeniku saabumine USA-sse pagulaste seaduse (*Displaced Persons Act*) alusel 1948—52 sundis moodustama uut keskorg-i. Mais 1952 toimunud valimistega (üle 4000 osaleja) pandi alus Eesti Rahvuskomiteele Ühendriikides. Rahvuskomitee selgitas Balti küsimust USA avalikkusele ja valitsusasutustele. 1960. a-te algusest keskenduti Ühendatud Balti Ameerika Komitee (*Joint Baltic American National Committee*) kaudu lätlaste ja leedulastega koostööle. Juulis 1955 asutati New Yorgis teine eestlaste esindus Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu, mille eesmärk oli rajada kõikide maade eestlastest pagulasi ja nende keskorg-e ühendav keskus. Sellega ei ühinenud aga mitu Rootsi olulist organisatsiooni, nt. Eesti Komitee, Eesti Rahvusnõukogu ja Eesti Rahvusfond. Austraalias (kus oli enam kui 6000 pagulast) hakkas 1952 tegutsema Eesti Seltside Liit, Saksamaal Eesti Ühiskond Saksamaa LV-s. 12. I 1953 nimetas A. Rei kui peaminister presidendi ülesannetes Oslos ametisse 6 ministriga EV eksiilvalitsuse. Selle loomisega polnud rahul osa pagulaskonnast, kelle arvates oli valitsusjuht endiselt O. Tief. Märtsis 1953 moodustati Saksamaal Augustdorfis pagulasvalitsus, mille eesotsas oli EV presidendi kt. Alfred Maurer ja end. sõjaminister Johan Holberg. See valitsus hiljem koosolekuid ei pidanud ning lõpetas tegevuse pärast Maureri surma sept. 1954. Enim pagulasorg-e (üheaegselt oli neid üle 150) tekkis 1950. a-tel Rootsis. Mais 1956 valis u. 5000 eestlast oma esinduskogu Rootsi Eestlaste Esinduse. Ajapikku esinduse osa Rootsi eestlaste pagulasorg-de ühendajana vähenes, sest valimistel osales järjest vähem valijaid. Märtsis 1963 pärast A. Rei surma sai eksiilvalitsuse juhiks Aleksander Warma. Tolleks ajaks olid vaidlused põhiseaduse tõlgendamise üle juba vaibunud. 1970 asus eksiilvalitsuse etteotsa Tõnis Kint ja 1990 Heinrich Mark. Eksiilvalitsus lõpetas tegevuse 8. X 1992, kui H. Mark andis Kadriorus volitused üle Eesti presidendile Lennart Merile. Riikluse kontinuiteedi jätkajaks oli ka sõjaeelse Eesti välissaadikute tegevus. Eesti suursaadik USA-s Johannes Kaiv ning hiljem peakonsul saadiku ülesandeis Ernst Jaakson, suursaadik Suurbritannias August Torma jt. pidasid oma ülesandeks Eesti põhiseadusliku järjepidevuse kaitsmist ja esindamist. Apr. 1966 kogunesid välisesindajad Londonis, kus nad nentisid, et nad ei saa kuidagi tunnustada Eesti eksiilvalitsust. 1960. a-te II poolel muutus Eesti pagulasorg-de ja väliseestlaste tegevuse suund mitmekesisemaks ja avatumaks. Pagulaste uus põlvkond pühendus koos teiste Baltimaade pagulaste ja saatusekaaslastega Ida-Euroopast pagulasprobleemide ning Balti küsimuse teadusliku uurimisele. 1966. a. sügisel lõid Eesti, Läti ja Leedu pagulased Balti küsimuse resoluutsemaks tõstatamiseks ÜRO-s oma survegrupi BATUN (ingl *Baltic Appeal to the United Nations*). BATUN esitas märgukirju ÜRO riikide esindustele ning tegi seal muud selgitustööd. Aktiivse tegevuse tõttu kogus see liikumine Põhja-Ameerikas suure populaarsuse. 1980. a-te lõpus kuulus BATUN-i 15 riigist üle 1000 liikme. Aug-st 1967 on sadakond haritlast ja noort igal aastal kogunenud Kanadas Toronto läh. asuvasse Kotkajärve-äärsesse puhkekodusse üks nädal kestvale seminarile ehk Metsaülikooli (1974 toimus see Soomes). 1968 asutasid Balti pagulasteadlased organisatsiooni Balti Teaduslik Ühing (ingl *Association for the Advancement of Baltic Studies*, AABS), mis korraldas teaduslikke konverentse ja sümpoosione ning koondas enda ümber kvalifitseeritud sovetoloogе ja Balti küsimuse uurijaid. Ühinguse kuulus 1970. a-tel sadakond väliseestlasest ajaloolast, sotsioloogi, filoloogi ja filosoofi. 1970 alustas Rootsis Balti Komitee juures tööd †Balti Inst., mis tutvustas eestlastele, lätlastele ja leedulastele Baltimaade ajalugu ja riigiõiguslikku olukorda ning hoidis Skandinaavia avalikkuses üleval Balti küsimust. Instituudi tihedad kontaktid Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühinguga (VEKSA) põhjustasid 1981 instituudi lõhenemise. Uue tõuke pagulasorg-de vahel tihedamate kontaktide loomiseks andsid 1972. a. juulis Torontos alguse saanud ülemaailmsed eesti päevad (ESTO). Kuigi iga nelja aasta järel toimuvate eesti päevade põhiröhk on olnud kultuuri- ja spordiüritustel, toimuvad sel ajal ka pol. rongkäigud, demonstratsioonid ja pagulasorg-de nõupidamised. 1980. a-te II poolel hakkasid pagulasorg-d oma tegevust kooskõlastama Eestis kujuneva vabadusliikumisega. Pagulasorg-d aitasid Eesti poliitikutel ja esindajatel rajada kontakte lääneriikide valitsuste ning mõjukate rahvusv. ja ühisk. organisatsioonidega. Eesti iseseisvuse taastamise järel paljude pagulasorg-de tegevuse sisu muutus. V-te ühenduste katusorg-ks on jätkuvalt püüdnud olla Ülemaailmne Eesti Kesknõukogu.

Väliseestlaste kõnes käibivaid sõnavaralisi iseärasusi

Rootsis	
ambulan(t)s	'kiirabiauto'
buntama	'kaalus maha võtma'
dekaal	'kleebik; kleeppilt, kleeps'
eksamit võtma	'gümnaasiumi või ülikooli lõpetama'
end haigeks kirjutama	'haiguslehele jääma'
kaasas olema	'osa võtma, kaasa lööma; (mingi ühenduse) liikmeks olema'
kaks ja kaks	'kahekaupa'
klaarima	'hakkama saama'
konsekven(t)sid võtma	'oma tegude eest vastutama, vastavalt käituma'
lindistaja	'magnetofon'
lokaal	'ruumid'
oidо(o)	'oi, oh, ah' (väljendab üllatumist)
peale panema	'(televiisorit vms.) sisse lülitama; (teevett vms.) üles panema'
postinummer	'sihtnumber, postiindeks'
rahvamõrv	'genotsiid'
rektor	'koolidirektor'
rulltort	'rullbiskviit'
rulltrepp	'eskalaator'
startima	'alustama'
sten(t)siil	'paljundus'
tipsima	'märku andma, vihjama'
võtma makstud	'tasu küsima või nõudma'
üle hüppama	'vahele jätma'
üle magama	'(kellegi juures) ööbima, ööd olema'
Ingliskeelsetes maades	
apartmentmaja	'üürimaja'
aplausi andma	'aplodeerima'
dump	'prügimägi'
kamiin	'tehase vms. kinnine söökla'
krediiti võtma	'tunnustust väärima'
liin	'sõidurida'
nuppu pressima	'nupule vajutama'
peale keerama	'(televiisorit vms.) sisse lülitama'
peivment	'sillutis'
trakk	'veoauto'
välja põlema	'läbi põlema'
välja töötama	'õnnestuma, korda minema, välja tulema'

B: R. Raag. *Eestlane väljaspool Eestit*. Trt., 1999. 1

väliseestlaste eesti keel. Välismaal elavatele eestlastele on üldjuhul iseloomulik kakskeelsus: peale eesti k-e on nad omandanud uue elukohamaa riigikeele või põhikeele. Esineb ka mitmekeelsust, nimelt juhul, kui väliseestlane on abiellunud isikuga, kes ei kuulu elukohamaa põhirahvusesse, ning on peale elukohamaa keele õppinud ära abikaasa emakeele (nt. Rootsi või Kanada eestlane soome k-e). Enamasti on elukohamaa keel väliseestlase igapäevane suhtluskeel. Eesti k. on kasutusel kõnekeelena pms. kodus, eestlaste seltsielus ja kiriklikus elus. Väga vähestel väliseestlastel on oma töös võimalik kasutada eesti k-t. Paljudele noorematele

väliseestlastele on elukohamaa keel saanud koduseks kõnekeeleks ja eesti k-t kasutavad nad sageli vaid endast vanemate eestlastega suheldes. Et väliseesti koolid ei suuda hõlmata kaugeltki kõiki väliseesti noori, õpivad vähesed väljaspool Eestit kasvanud noored kasutama eesti normkeelt. Olukorrast johtuvalt on paljude v. e. k-e kasutus aja jooksul muutunud või jäänud sõnavaraliselt ja stiililiselt piiratuks (kõnekas on oma keele nimetamine „kõõgi eesti keeleks") ning grammatiliselt vigaseks: tehakse rektsioonivigu (*oli mähitud ühes valges linas* 'ühte valgesse linasse'), eksitakse mõne sõna muutevormi moodustamisel (*ernetest* 'hernestest', *oskanud* 'osanud'). Eriti kehtib see väljaspool Eestit sündinute eesti k-e kohta. V. e. k-e aluseks on põgenike põlvkonna Eestist võõrsile viidud keelekuju, s. o. 1940. a-te alguse keel. Sellele pärandile on aja jooksul lisandunud mõndagi uut. See uus kätkeb nii väljaspool Eestit elamise jooksul omaks võetud võõrmõjusid, nt. laensõnu, tõlke- ja tähenduslaene ning võõrapärast lausestust (Rootsis nt. *see on tore et olla skaut* 'on tore olla skaut', *õpetaja füüsikas* 'füüsika õpetaja'), kui ka v. e. k-e siseseid arengujooni, mille kujunemisel ei saa viidata ühelegi otsesele võõrale eeskujule, nt. lihtsustamistendents sihitise käänete kasutamisel: *selle töö alustas NN, pane ukse kinni!, lapsed unustasid eesti keelt ära.* Iseloomulik joon on ka mõningate eesti normkeelest hälbivate kõnekeelsuste, murdepärasuste ja vananenud keelendite säilimine (*eila* 'eile', *porknad* 'porgandid', *tuli kodu* 'tuli koju', *majasi* 'majasid, maju', *jäivad* 'nad jäid', *teem* 'teema'). V. e. k-t võib käsitleda ka eesti k-e geograafiliste variantidena. Eesti taasiseseisvumisega kaasnenud laialdasem suhtlemine Eestiga on mõjunud v. e. k-e arengule soodsalt, muutes seda mõneti eesti k-e suunalisemaks. Pärast Eesti taasiseseisvumist välismaale elama asunud eestlaste eesti k-s võib täheldada samalaadset keelelist arengut nagu varasemate väliseestlaste puhul.

B: A. Roos. *Morfologiska tendenser vid språklig interferens med estniska som bas.* — Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia, 12. Uppsala, 1980; R. Raag. *Lexical Characteristics in Swedish Estonian.* — Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia, 13. Uppsala, 1982; R. Raag. *Estniskan i Sverige.* Uppsala, 1983; *Väliseestlaste keelest.* [Toim. L. Lindström.] Trt., 1998. 1

Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühing (a-ni 1958 Välismaaga Kultuurisidemete Pidamise Eesti Ühing), lüh. ESÜ, asutati 1956 (nn. suure sula ajal), et tutvustada liiduvabariikide „sisult sotsialistlikku ja vormilt rahvuslikku kultuuri". Kuulus Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Nõuk. Ühingute Liitu. ESÜ tutvustas Eesti kultuuri põhil. teistesse riikidesse NSV Liidu kultuuripäevadele lähetatud kunstikollektiivide esinemiste kaudu, sageli toimusid kontsertide kõrval ka kunstinäitused. Esimene välisreis oli Eesti delegatsiooni sõit Soome (1956). See oli ühtlasi esimene kahe naabermaa vaheline kontakt pärast II maailmasõda. Ühing korraldas ka välismaa sõprusdelegatsioonide vastuvõttu. ESÜ juhtis paljusid sõprusühinguid (1986. a. 12), mille juures tegutsesid töökollektiivide algorg-d (1986. a. 515). Algorg-d märkisid põhil. tähtpäevi, hiljem (kui tekkisid sidemed sotsialismimaadega) võeti osa sõprusrongide reisidest. Tegutsesid sektsioonid (nt. Prantsuse, Jaapani) ja komisjonid (nt. noorsookomisjon). ESÜ andis koos Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühinguga välja ajalehte ✧„Kodumaa". Ühingu eesotsas olid Olga Lauristin (1956—66), Raoul Viies (1966—72), Johannes Undusk (1972—79) ja Arnold Meri (1979—91). 1991 ESÜ reorganiseeriti ning uus organisatsioon sai nimeks Välisriikide Sõprusühingute Assotsiatsioon; mõne aasta pärast see lagunes.

B: I. Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.* Tln., 1996.

Välismaine Eesti Kirjanike Liit, eesti kirjanike kutseühing paguluses, asutati 6. XII 1945 Stockholmis. Selle liikmeskonna moodustasid pms. Eestist pagulusse läinud kirjanikud, kellest osa oli olnud juba sõjaeelse Eesti Kirjanikkude Liidu liikmed. Liidu esimehed on olnud August Mälk (1945—82), Kalju Lepik (1982—99) ja Enn Nõu (1999—2000). Pikemat aega kuulusid juhatusse Karl Ristikivi (abiesimees) ning Raimond Kolk ja Arvo Mägi (sekretärid). Juhatus tegutses Rootsis, mis oli suurema osa pagulaskirjanike asukohamaa. A-st 1966 on mõningad kirjanikud olnud ühtlasi Rootsi Kirjanike Liidu liikmed. Arendati suhteid Soome kirjanikega ja ✧Eesti PEN-klubiga. Tegevusaja jooksul on liidul olnud kokku 70 liiget, umbes pooled neist on elanud Rootsis, ülejäänud pikemat aega USA-s, Kanadas, Soomes, Inglismaal, Saksamaal, Prantsusmaal, Austraalias ja Brasiilias. 14. IV 2000 toimunud Eesti Kirjanike Liidu üldkogul ühines V. E. K. L. ✧Eesti Kirjanike Liiduga, välismaal jäi tegutsema viimase Stockholmi osk. (esimees Karin Saarsen-Karlstedt). Vt. ka 11. kd., lk. 614—615.

Välisministeerium, EV valitsusasutus, mis korraldab riigi välissuhtlust. V-i juhib välisminister, kes on valitsuse liige. V-i aparaati juhib kantsler, kelle alluvuses on 4 asekantslerit ning juriidiline, protokolli- ja personaliosk., sekretariaat, diplomaatilise julgeoleku büroo ja välisesindused. Asekantsleritele alluvad Euroopa-integratsiooni osk., 3 poliitikaosk-a, poliitika planeerimise osk, pressi- ja infoosk., välismajanduspoliitika ja konsulaarosk., infotehnoloogia, raamatupidamise ja haldusosk. ning eelarve- ja ökonoomikabüroo. Osakondade koosseisu kuuluvad bürood; poliitika- ja välismajanduspoliitika osk-s on bürood moodust. regionaalsuse ja funktsionaalsuse põhimõttest lähtudes, väiksemates osakondades olenevalt töövaldkonnast. Nt. 1. poliitikaosk-s (rahvusv. org-d ja julgeolekupoliitika) on julgeolekupoliitika ja relvastuskontrolli büroo, EL-i ühise välis- ja julgeolekupoliitika büroo ning rahvusv. org-de ja regionaalkoostöö büroo. 2. poliitikaosk-a 3 bürood tegelevad Lääne- ja Lõuna-Euroopa, Põhja-Ameerika ning Kesk- ja Põhja-Euroopa riikidega. 3. poliitikaosk-a 2 bürood tegelevad Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia riikidega ning Aasia, Aafrika, Ladina-Ameerika, Austraalia ja Uus-Meremaa riikidega. V-i struktuuri kuuluvad ka EV välisesindused (neid oli 2003. a. 37 riigis ja mitme rahvusv. org-i juures, neis töötab 118 diplomaati), mida juhivad erakorralised ja täievolilised suursaadikud või asjurid, peakonsulaate juhivad peakonsulid. Töö sisulistes küsimustes alluvad välisesindused V-i vastavatele osakondadele või büroodele. V-i tööd reguleerivad välisteenistuse seadus (hakkas kehtima 1. I 1996), avaliku teenistuse seadus ja Vabariigi Valitsuse seadus. Rahvusv. tasandil on töökorralduse aluseks rahvusv. lepingud ja konventsioonid, millega Eesti on ühinenud. — Eesti välisteenistuse ajalugu sai alguse 7. IX 1917, kui Maanõukogu otsustas luua välisesinduse. Seda hakkas juhtima Jaan Tõnisson, kes koos Ferdinand Kulli, Mihkel Martna, Karl Menningu, Ants Piibu, Karl Robert Pusta ja Eduard Virgoga tegutses Lääne-Euroopas; Johan Laidoner ja Julius Seljamaa tegutsesid Petrogradis. 1918 asutati Stockholmis Eesti Informatsioonibüroo (juht Gustav Suits). Ajutise Valitsuse moodustamisega loodi välisministri ametikoht, 1919 hakati kujundama V-i aparaati. Iseseisvusaja jooksul oli 10—11 alalist välissaatkonda, välisesindusi oli kuni 24, konsulaaresindusi (pms. aukonsuleid) oli kuni 160. Pärast Eesti okupeerimist enamik saatkondi suleti, varad anti üle NSV Liidu võimudele, tegevust jätkasid saatkond Londonis ja peakonsulaat New Yorgis, viimane aitas Eesti okupeerimise teemat hoida aktuaalsena rahvusv. avalikkuse teadvuses. 12. IV 1990 kinni-

Välisministrid

EV valitsus 1918—1944

1919	Jaan Poska
1919	Ants Piip
1919—20	Ado Birk
1920	Karl Robert Pusta
1920	Ado Birk
1920—21	Otto Strandman
1921—22	Ants Piip
1922—23	Alfred Rei
1923—24	Friedrich Akel
1924	Otto Strandman
1924—25	Karl Robert Pusta
1925	Ado Birk
1925—26	Ants Piip
1926—27	Friedrich Akel
1927	Alfred Rei
1927—28	Hans Kruus
1928—31	Julius Seljamaa
1931—32	Jaan Tõnisson
1932	Mihkel Martna
1932—33	August Rei
1933	Ants Piip
1933—36	Julius Seljamaa
1936—38	Friedrich Akel
1938—39	Karl Selter
1939—40	Ants Piip
1944	August Rei

EV eksiilvalitsus 1953—1992

1953—63	Alfred Rei
1964—81	August Rei
1983—90	Elmar Lippus
1990—92	Olev Oras

Eesti NSV valitsus (1940—90)

1940	Nigol Andresen
1944—50	Hans Kruus
1951—61	Alfred Rei
1962—90	Arnold Meri

EV valitsus a-st 1990

1990—92	Lennart Meri
1992	Jaan Manitski
1992—94	Trivimi Velliste
1994—95	Jüri Luik
1995	Rein Taagepera
1995—96	Siim Kallas
1996—98	Toomas Hendrik Ilves
1998—99	Raul Mälk
1999—2002	Toomas Hendrik Ilves
2002—	Kristiina Ojuland

tati V-i põhimäärus, välisministriks sai Lennart Meri. 1991, pärast otsust taastada Eesti iseseisvus, pöördus EV Ülemnõukogu maailma riikide poole üleskutsega taastada Eestiga diplomaatilised suhted. Paljud riigid vastasid sellele kutsele kiiresti. Hakati taaslooma Eesti välisteenistust ja arendama välisesinduste võrku. V. on Eesti valitsuse ainus haru, mis on töötanud vaheajata alates a-st 1918. Vt. ka EE 11. kd., lk. 58—71. 1

Välisturismi Valitsus, ENSV MN-i juures asuv Välisturismi Valitsus, lüh. VTV, 1966 moodust. ja NSV Liidu Välisturismi Komiteele allunud liidulisvabariiklik haldusorgan. Lahendas Eesti NSV-s välisturismiga seonduvaid küsimusi. Välisturismi hoogustas 1965 Tallinna—Helsingi reisilaevaühenduse taastamine. Turismi arengut pidurdanud teenindussfääri mahajäämuse vähendamiseks otsustas komitee rajada Tallinna rahvusv. nõuetele vastava hotelli. VTV esmaülesanne oli ette valmistada kavandatava hotelli projekteerimis- ja ehitustööd ning need teostada. Hotell „Viru" valmis tolle aja kohta erakordselt lühikese aja jooksul (1969—72) ja ehitustöö oli tehtud väga hästi (esimest korda NSV Liidus kaasati ehitusele Soome firma ja selle välismaalastest tööjõud). Välisturismi tegelik korraldaja oli komiteele vahetult alluv üleliidulise as-i „Inturist" Tallinna osk. (asut. 1959, juhataja 1966—91 Olaf Sööt), millele allutati hotellid „Tallinn" (avati 1963) ja „Viru". Riiklike valuutatuludega seonduvate kommertseesmärkide ja seda takistavate julgeolekumeetmete tasakaalustamatus oli VTV tegevuses kõige keerulisem küsimus ja turismi arengut pidurdav tegur. NSV Liidus alanud uuendusprotsesside mõjul muutusid välissuhetega seonduvad tingimused liberaalsemaks, seda ka turismi korralduses. VTV tegevus lõpetati 1989. 1990 moodustati ENSV Kultuurimin-i haldusalas ✧Turismiamet. Üleliidulise as-i „Inturist" Tallinna osk. ning selle hotellid „Viru" ja „Tallinn" võeti 1991 üle Eesti riigi omandisse ning kuni nende privatiseerimiseni tegutsesid nad riigiaktsiaseltsidena. VTV juhataja oli 1966—86 Roman Nittim.

Vällamägi, Vällämägi, asub Haanja kõrgustikul Suurest Munamäest 2,5 km põhja pool Võru—Ruusmäe mnt. läh.; idapoolne tipp 304, läänepoolne 302 m (kõrguselt Eestis 2. kohal; varasemail andmeil ka

Vändra töötajate jaotus tegevusalati

	1989	2000
Põllu-, jahi- ja metsamajandus	196	81
Töödlev tööstus	784	377
Energia- ja veevarustus	32	13
Ehitus	288	106
Kaubandus; sõidukite ja kodumasinate remont	96	159
Hotellid ja restoranid	68	28
Veondus, laondus ja side	52	62
Rahandus	12	7
Kinnisvara-, üürimis- ja äritegevus	4	19
Avalik haldus ja riigikaitse; kohustuslik sotsiaalkindlustus	4	61
Haridus	124	131
Tervishoid ja sotsiaalhooldus	64	49
Muu ühiskonna-, sotsiaal- ja isikuteenindus	64	27
Töötajaid kokku	1788	1156

297,5 m), suhteline kõrgus loodejalamil asuvate Pera- ja Külajärve pinnast ligi 88 m. V. on järsunõlvaline (kalle kuni 40°), sälkorgudest liigestatud, põlise kuusemetsaga moreenkuppel. Edelanõlval leidub allikaid, kirdejalamil paiknevas sulglohus on väike (u. 1,6 ha), kuid Eesti vanimaid ja kõige paksema turbalasundiga (kuni 17 m) rabasid. Kuulub ✧Haanja LP-sse.

Vändra, alev Pärnumaa kirdeosas V. jõe keskjooksul, Pärnu—Rakvere mnt. ääres Suure-Jaani tee lahkmel; 2593 el. (2003). V. on Pärnumaa kirdeosa tööstus- ja kultuurikeskus. Seal on gümnaasium (ehit. 1911—13; 2002/03. õ.-a. 698 õpilast), Mihkel Lüdigi nim. V. Muusikakool, kultuurimaja ja rmtk. Tuntuimad käitised on AS Wendre (tekstiilitooted), MS Balti Trafo OÜ (trafotooted), OÜ V. MP (maaparandus) ja Eestimaa Piimatootjate Ühistu V. meierei. Alevist läänes Allikõnnu k-s on mitu metsatöötlemisega seonduvat ettevõtet (V. metskond, AS V. Saeteritus). Kohaliku ajalehena ilmub „Vändra Teataja". Uuemas hoonestuses on tähelepanuväärsed veetornelaamu (1976, arh. L. Uibo), kultuurimaja (ehitati kolhoosi kontor-klubiks, 1977, Maie Penjam) ja Pärnu KEK-i elukvartali elamud (Ell Väärtnõu, Toomas Rein). Huviväärsed on V. Piiha Martini kirik (ehit. 1787, haritorn lisati 19. saj. II poolel) ja kultuuriliooliselt rikas kalmistu (siinna on maetud Lilli Suburg, kirikuõpetaja ja pedagoog Ernst Sokolovski, Mats Mõtslane ja Mihkel Lüdig). Alevis tegutseb ka EAÕK V. Apostlite Peetruse-Pauluse Kogudus (kirik ehitati 1868, kogudus tegutses a-ni 1951, hiljem ehitati hoone kinoks; kogudus taastati 1990. a-il). V.-ga on seotud Johann Voldemar Jannsen ja Lydia Koidula. Alevi kirdepiiril on tähistatud Eesti esimese kümnivõistluse (1874) toimumiskoht. — 1515 on mainitud V. küla (*Wenderskulle*), 16. saj. II poolel rajati V. (1850. a-ist Vana-V.) mõis (*Fennern*). 19. saj. lõpus arenes V. kirikualevikuks, rajati mitu metsanõõstusettevõtet. 1928 sai alevik Viluvere—V. harurdt. (suleti 1969) kaudu ühenduse Tallinna—V. rdt-ga. A-st 1945 alev, 1950—62 samanim. raj-i keskus. A-st 1993 valla (alevvalla) staatus. 3

Vändra jõgi, Pärnu jõe parempoolne lisajõgi; pikkus 49 km, jõgikond 267 km². Algab Lellest idas asuvast Kastna soost, voolab läbi Kõnnumaa ja Pärnu madaliku metsade, möödub Vändrast lääne poolt ning suubub Rahnojast alamal. Peamised lisajõed on Imsi (20 km) ja Vaki oja (13 km) ning ✧Massu jõgi.

Vändra kihelkond hõlmas Pärnumaal nüüdse Vändra alevi ja valla, Kehtna v-a kaguosa Eidapere ja Lelle alevikuga ning Käru v-a kesk- ja lõunaosa. V. k-a ala kuulus 13. saj. alguses arvat. Alempoisi (teise arvamuse järgi Sakala) mk-a, läänеosa (Viluvere ümbrus) Läänemaa Kõrve khk-a. Pärast vabadusvõitluse lõppemist 13. saj. jäi V. k (v. a. Saare-Lääne piiskopkonda kuulunud Viluvere) ordu maa-alale Pärnu komtuurkonda, Poola võimu ajal (1561—1617, vaheaegadega) kuulus Pärnu staarostkonda. V. k-a ala oli algul Pärnu-Jaagupi ja Tori kirikukhk-a osa, 16. saj. oli Lelle mõisa juures Lokuta kabel. Vändra kirikukhk. rajati 17. saj. keskpaiku. 16. ja 17. saj. vahetusel oli Vana-Vändra mõisas puukabel, 1747 valmis vanal kirikumäel kirikuhoone. Nüüdne kirik valmis 1787. 1840. a-il siirdus 20,9 % elanikest (eriti Lelles ja Kärus) õigeusku, Vändras tegutses õigeusu kirik 1868—1951. Talude päriseksostmine algas 1864. 1895 asutati Vändra Põllumeeste Selts. 19. saj. lõpus hakati ulatuslikult tegelema veisekasvatuse, sh. tõuaretusega. 1909 asutati Vändras esimene Eesti

Vändra elanike vanuseline jaotus

Aasta	Elanike arv	Vanuserühm (aastad)					
		0—14		15—64		üle 64	
		arv	%	arv	%	arv	%
1989	2959	789	27	1879	63	291	10
2000	2661	585	22	1662	62	414	16

karjakontrollühing. 19. saj. rajati Võidulasse Vändra klaasivabrik. 1833 alustas tööd Vändra kihelkonnakool, 1866 asutas Ernst Sokolovski kurttummade kooli. Vändras on tegutsenud Johann Voldemar Jannsen, Carl Körber, Mats Tõnisson, Anton Jürgenstein, Ernst Särgava jt. 1870.—80. a-il võeti elavalt osa rahvuslikust liikumisest. 1872—82 elas V. k-s Carl Robert Jakobson (ostis 1874 Kurgja talu), a-ni 1880 tegutses seal Lilli Suburg. 1914 ilmus ajaleht „Vändra Kaja". 1922 avati Vändra Hariduse Seltsi (asut. 1907) erareaalgümn. (a-st 1924 Vändra Põllum. Ühisgümn., 1932 Vändra Majandusgümn.). 1920 eraldati V. k-st Käru v., millest sai Käru khk.

B: *Läbi aegade Vändra radadel*. [Koost. J. Holsting.] I osa Tln., 1991, ja II osa Vändra, 1999.

Vändra vald asub Pärnumaa kirdeosas, ümbritseb Vändra alevit; 458,24 km², 2589 el. (2003). Keskus Allikõnnu k-s. Paikneb ✧Lääne-Eesti madaliku, ✧Soomaa ja ✧Kõrvemaa piirialal, kus on valdavad tasandikud, mida läbib mitme lisajõega (Sauga, Vändra, Käru, Mädara) Pärnu jõgi. Kaguosas kulgeb valla piir Navesti jõe läheduses, Navesti vasaku kalda ala kuulub ✧Soomaa RP-sse. Osaliselt ulatub valda ka ✧Taarikõnnu LKA. Kultuurilooliselt on tuntud ✧Kurgja-Linnutaja KA. Vallas on ka ✧Kaansoo liigi-KA. Valla edelaosas ilmestab maastikku Põhja-Pärnumaa otsamoreen. Põllumaa on pms. jõe kallastel, rohkesti on metsa (46 %). Tuntuimad rabad on valla lääneosas asuv Mõdrama ja kirdeosas asuv Kellisaare raba. Tähtsaim tee on Pärnu—Rakvere mnt., millelt hargnevad teed Kergusse ja Suure-Jaani. Suurejõel (Juurikaru Põhikool) ja Pärnjõel on põhikool, Vihtras lasteaed-algkool, Alustes, Suurejõel ja Võidulas rmtk. ja rahvamaja, Vihtras rmtk. Allikõnnul on Vändra metskonna keskus. Suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted. V. v-st on pärit Lydia Koidula, Ernst Särgava ja Aleksander Paulus (metropoliit Aleksander). — V. v. moodustati 1939 Vana- ja Uue-Vändra v-a liitmisel. 1950 valla staatus kaotati, 26. IX 1991 ennistati. ▸ 1

„Väntorel", kontsertansambel, mis asutati 1970 TPI juures Andres Valkoneni ja Andres Talviku eestvedamisel „Keldrilise Heli" nime all (solist Lagle Alpius, helitehnik Härmo Härm). Kevadel 1971 see nimi keelati ja ansambel jätkas tegutsemist „V-i" nime all. Mängiti A. Valkoneni, A. Talviku ja Viljar Rähni lugusid ning välisansamblite lugude töötlusi. ER-is lindistati 15 pala, sh. A. Valkoneni „Ma olen nahktiibadega väntorel", „Sa tulid tuppa" ja „Loodus". „V." lagunes kuulsuse tipul, viimane kontsert anti 22. XI 1971 „Estonia" kontserdisaalis Eesti NSV Heliloojate Liidu juhatuse levimuusikapleenumil.

Väo lubjakivimaardla asub Harjumaal Rae v-s, pindala 487 ha. Tootus kiht (paksus kuni 6,7 m) on Ordoviitsiumi ladestu Lasnamäe lademe lubjakivi. Katendi paksus kuni 4,5 m. Lubjakivi survetugevusmark on 400—600, külmakindlusmark 25. Mäetehnilised tingimused on suhteliselt lihtsad, kuid Tallinna Lasnamäe elamurajooni naabruse tõttu on probleemiks avakaevandamisel tekkiv müra ja tolm. Lubjakivi kasut. ehituskiviks ja killustiku valmistamiseks. 2002 kaevandasid OÜ Väo Paas 182 000 ja Paekivitoodete Tehase OÜ 247 000 m³ lubjakivi. 1

Värska, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb V. oja suudmes V. lahe ääres; 580 el. (2000). V. on Eesti Setumaa suurim asula. Seal on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 213 õpilast), muusikakool, kultuurikeskus, rmtk., postkontor ja apteek. Huviväärne on V. õigeusu Püha Georgiuse kirik (ehit. 1904—07) ja kalmistu (sinna on maetud Anne Vabarna jt. setu laulikuid ning Paul Haavaoks). Laiema piirkonnana hõlmab V. ka samanim. sanatooriumi (tervistamiseks kasut. V. lahe ravimuda) koos Eesti piirivalve V. kordoni linnakuga (alevikust 3 km põhjas V. lahe idakaldal Väike-Rõsnas)

Vääna mõisa härrastemaja

ning kagus paikneva Verhulitsa, kus Õrsava (Värska) järve ääres asub TPÜ õppebaas ja selle läh. Setu Talumuuseum. Aleviku lähedalt ammutatakse mineraalvett. — V. lahe vastaskaldal asuva Lobotka ning Verhulitsa kohta on esmateateid a-st 1652. Petserimaa piires sai V. 1922 Järvesuu v-a keskuseks. 1920. a-te II poolel rajati Petseri ja V. vahele Petseri polügoon ning selle põhjaserva Õrsava järve äärde ratsa- ja suurtükiväeosade suvise peatuskohana Põhjalaager (✧Lutepää liivik).

Värska vald asub Põlvamaa kaguosas, piirneb idas ja lõunas Venemaaga, põhjas Pihkva järvega; 187,82 km², 1465 el. (2003). Keskus Värska alevikus. Paikneb pms. ✧Palumaal, vaid valla äärmises põhjaosas Podmotsa k. ümbruses on ülekaalus madalsood ning see ala jääb ✧Peipsi madalikule. Valla lõunaosa ilmestab Piusa jõe ürgorg, metsarohket keskosa Mustoja mõhnastik (✧Mustoja MKA, kõrgeim koht Tedremägi, 96 m). Värska kohal liigestab rannikut kaugele maismaasse ulatuv järvelaadne Värska ehk Õrsava orglaht, millest läänes asub ✧Tonja-Värska KA (valla piires osaliselt). Valda jääb ka Verhuulitsa liigi-KA. Huviväärne on ✧Lutepää liivik. Põhiosa asustusest on Värska, Saatse ja Matsuri ümbruses. Valda läbib Tartu—Petseri mnt., Koidulas on piiri- ja tollipunkt. Kohalik piiripunkt on ka Saatses. Elanikkonnast on enamik setud. Saatses ja

Vändra valla elanike arv külade kaupa (2000)

Allikõnnu	61	Rae	30
Aluste	100	Rahnoja	26
Kaansoo	153	Reinumurru	35
Kadjaste	190	Rõusa	70
Kalmaru	81	Rätsepa	113
Kirikumõisa	62	Samliku	27
Kobra	52	Sikana	31
Kose	29	Suurejõe	255
Kullimaa	25	Säästla	47
Kurgja	34	Tagassaare	24
Lectva	13	Vaki	137
Luuri	50	Venekuusiku	23
Lüüste	21	Veskisoo	8
Massu	64	Vihtra	315
Mustaru	43	Viluvere	85
Mädara	44	Võidula	80
Orikülа	31	Võiera	20
Pärnjõe	210	Ünnaste	19

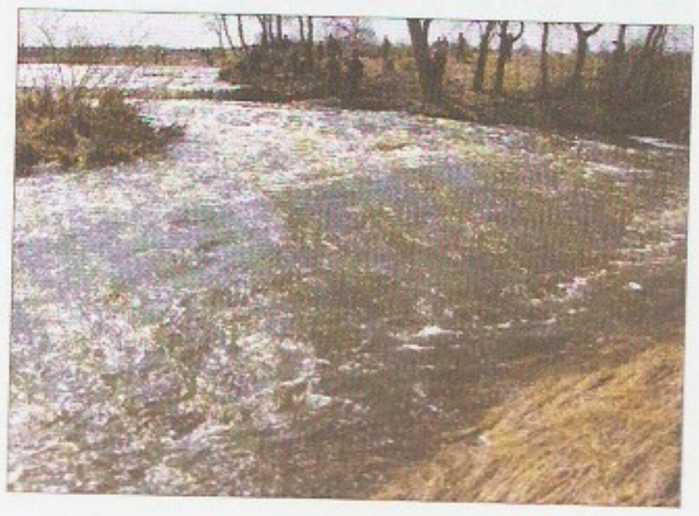

Vääna jõgi

Vändra vald. vapp ja lipp

Väo lubjakivi… varu 1. I 200…

Aktiivne tarbevaru …
Passiivne tarbevaru …

Vääna maastiku… kaitseala. …

Värskas on õigeusu kirik, Matsuris, Treskis, Väike-Rõsnas ja Podmotsas on tsässon. Värskas on Setu Talumuuseum ja Saatses selle filiaal. Peale valla keskuses olevate haridus- ja kultuuriasutuste on põhikool, rmtk. ja rahvamaja Saatses. Suurim tööandja on avalik sektor, tuntuimad käitised on AS Värska Sanatoorium, AS Värska Vesi, OÜ Värska Laht ja AS Värska Puit. — 1920—45 kuulus nüüdse V. v-a ala Petserimaasse, ala hõlmas Järvesuu v-a ning Saatse (1939. a-ni Satseri) ja Petseri v-a osi (Koidula ja Matsuri ümbruse). 1945—50 kuulus ala Võrumaasse. Valla staatuse sai 4. VI 1992. ◂ 1

Vätta poolsaar, Saaremaa lõunaranniku suurim poolsaar; pikkus loodest kagusse u. 7, laius u. 3 km. Kirderannikut uhub Sutu laht, edelarannikul on Kasti ja Kase laht, neid eraldab teineteisest sopilise rannajoonega poolsaareline Kastilaid (end. saar). Paese poolsaare rendsiinadel on suuri kadastikke (Kailuka nõmm). Peamised tegevusalad on paadiehitus ning puidu (OÜ Vätta Puit) ja kala töötlemine (OÜ Vettel), olulised on ka taluturism ja puhkemajandus. Pihtla v-a kuuluval poolsaarel asuvad Ennu, Kailuka, Lahe, Suure- ja Väike-Rootsi ning Vanamõisa k. — Vätta (varem ka Vätla) randa on esimest korda mainitud 1492 (*Strand to Fettel*). Keskajal elasid V. p-e lõunaosas rootslased. 1986—92 oli poolsaarel NSV Liidu suurim, uurimisotstarbeline tuuleelektrijaam (võimsus kuni 346 kW).

Väägvere Pasunakoor alustas tegevust 1839 Väägvere koolimajas. 1846 tuli sinna koolmeistriks Taavet Wirkhaus. Kuni 8-liikmeline orkester koosnes algul puupillidest ja kahest metsasarvest. Hiljem muretseti pasunaid juurde. Pillimängu õpiti omal käel. 1851—1912 juhatas pillikoori David Otto Wirkhaus, I üldlaulupeol 1869 võideti I auhind. V. P. on mõjutanud pillikooride teket ja puhkpillimuusika arengut (Tarvastus, Suure-Jaanis jm. Eestis). Asutati nootide hankimise keskus, esineti ühendkoorina üldlaulupidudel (D. O. Wirkhausi juhatusel). V. P. on Eestis rahvusliku puhkpillimuusika teerajajaid.

Vääna-Jõesuu, küla Harku v-s, ulatub Tallinna—Klooga mnt. piirkonnast Vääna jõe suudmeni; 227 el. (2000). V-J. oli varem paljude suvilate, aiandusühistute ja puhkebaasidega suvituspiirkond, nüüdisajal kohandatakse suvilaid järjest enam aastaringseks elamiseks. Nõuk-aegses piirivalvekordonis asub Kaitsepolitseiameti õppekeskus, end. vetelpäästejaama hoones oli 2003. a. noorte töö-, puhke- ja keskkonnalaager. Puhkajaid meelitavad Vääna jõe org, liivane, kohati suurte kividega mererand, luited ja Türisalu pank.

Vääna jõgi, ka Tõdva, Hüüru, Topi ja Saku jõgi, asub Põhja-Eestis; pikkus 64 km, jõgikond 316 km², keskm. vooluhulk 3,0—3,5 m³/s. Algab Nabala k-st edelas Paekna karstiallikaist, kaldad on kuni Sakuni madalad, kesk- ja alamjooksul enamasti kõrged. Vahi k-s on jõel väike joastik, sellest alamal voolab jõgi loogeldes Vääna klindilahe liivikuil ning suubub Vääna-Jõesuus Lohusalu lahte. Peamine lisajõgi on Pääsküla jõgi. Algne ülemjooks Angerja oja suunati 1967 kanali kaudu Pirita jõkke. ◂

Värska valla elanike arv asulati (2000)

Alevik		Popovitsa	8
Värska	580	Rääptsova	5
Külad		Saabolda	34
Koidula	9	Saatse	84
Kolodavitsa	36	Samarina	11
Kolossova	8	Sesniki	27
Korela	9	Säpina	22
Kostkova	23	Tonja	22
Kremessova	19	Treski	95
Kundruse	10	Ulitina	24
Litvina	20	Vaartsi	8
Lobotka	62	Vedernika	18
Lutepää	10	Velna	36
Matsuri	44	Verhulitsa	31
Määsovitsa	15	Voropi	5
Nedsaja	43	Võpolsova	16
Pattina	17	Väike-Rõsna	110
Perdaku	23	Õrsava	9
Podmotsa	22		

Vääna maastikukaitseala asub Harku v-s; 407 ha. Asut. 1991 Loode-Eestile iseloomulike põõsasmarana-loopealsete, linnurikka Tõlinõmme järve ja Tõlinõmme raba kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 2000. Tõlinõmme järv oli enne II maailmasõda Eesti olulisimaid linnujärvi, veetaseme alandamine 1937. a. on järve tähtsust linnustiku seisukohalt vähendanud. Vääna ehk Tõlinõmme kurisusse voolab Tõlinõmme järvest algav Kuriste oja. ◂

Vääna mõis (*Faehna*), asub Harku v-s, on Harjumaa vanimaid mõisu (esmamaining 1325, *Veghenoya*). Oli 1325—1460 Bremenite, siis järgemööda Taubede ja Lõwenite ning 1733—1919 Stackelbergide (18. saj. keskel ajutiselt Dückerite) valduses. Selle juurde kuulusid Peetri ja Vana-Pääla kõrvalmõis. Põhjasõjas mõis purustati. Hilisbarokset härrastemaja kutsusid Stackelbergid 1784 ehitama Itaalia ehitusmeistri, maja valmis 1797. Hoone fassaade liigendavad tihedalt asetsevad pilastrid ja poolsambad, kummalgi tiival on ümmargune kuppelkatusega paviljon. Allkorrus on võlvitud, amfilaadi reastatud esindusruumid paiknevad teisel korrusel, end. rmtk-s on säilinud illusionistlik laemaaling. Peter Friedrich von Dückeri asut. ning kunstniku ja arheoloogi Otto Magnus von Stackelbergi täiendatud Vääna kunstikogu oli Eesti väärtuslikemaid, selle riismed asuvad alates 1945. a-st Poolas Poznańi *Muzeum Narodowe*'s. Enamik kõrvalhooneid (sh. kaaristuga kujundatud tall-tõllakuur ja ait ning suurejooneline kasvuhoone) on varemetes. Säilinud on suur paekivist viinavabrik (1871, arh. Friedrich Modi). Pargi (11,8 ha) vanim osa, nn. Pinneaed (18. saj. algus), on kanalitega piiratud ja kujundatud tähekujuliselt ristuvate pärnaalleedega; pargis paikneb ms. neogooti stiilis võltsvaremeid. A-st 1920 asub mõisa peahoones kool. Peahoonet on renoveeritud. ◂

Vääna-Posti kaitseala asub Saue v-s; 56 ha. Asut. 1989, et kaitsta talvituvaid nahkhiiri (LK II). Peeter Suure merekindluse maa-alustes käikudes talvitub rohkesti nahkhiiri (sh. põhja-nahkhiir, tõmmulendlane, veelendlane ja suurkõrv).

Vääna-Viti kaitseala asub Harku v-s; 33 ha. Asut. 1989, et kaitsta talvituvaid nahkhiiri (LK II). Peeter Suure merekindluse maa-alustes käikudes talvitub rohkesti nahkhiiri (sh. põhja-nahkhiir, suurkõrv, veelendlane ja tüügilendlane.

Väätsa, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb 8 km Paidest läänes ja 10 km Türist põhja pool Lokuta jõe ülemjooksul jõele rajatud veehoidla paremal kaldal; 690 el. (2000). Seal on põhikool (2002/03. õ.-a. 197 õpilast), rahvamaja, rmtk. ja postkontor. Peamine käitis on OÜ V. Agro (end. „9. Mai" kolhoos; oli Eesti NSV tuntuimaid ja edukaimaid majandeid). Säilinud on 19. saj. I poolest pärinev klassitsistlik härrastemaja, mille juures asub Artur Linkbergi mälestusmärk. V. prügila paikneb Roovere k-s, V. metskond asub Mustla-Nõmme k-s Paide v-s. — V. k. kohta on teateid a-st 1564 (*Wetze*). Mõis rajati 17. saj. Alevik kujunes 1970. a-il majandi keskusena. ▾

Väätsa vald asub Järvamaa lääneosas; 195,33 km², 1475 el. (2003). Keskus Väätsa alevikus. Paikneb ✧Kõrvemaa servaalal. Ülekaalus on metsa- ja sooalad, suurimad põllualad on valla kagu- ja keskosas Lõõla ja Väätsa ümbruses. Ala läbivad Lintsi ja Lokuta jõgi, valla kagupiiril kulgeb Pärnu jõgi. Maastikku ilmestavad veel mitu ✧Türi voorestikku kuuluvat väikevoort (nt. Rõa voor). Valla kaguossa ulatub ✧Türi MKA, läänepiiril on ✧Piiumetsa soo-KA (osaliselt). Haridus- ja kultuuriasutused on valla keskuses. Valla suurimad tööandjad on põllum-ettevõtted (neist suurim on OÜ

Väätsa Agro), Roovere k-s asub Kesk-Eesti piirkonda teenindav Väätsa prügila. — Vald a-ni 1950, staatus ennistati 12. XII 1991. ▲

vöö. Varasemad vööd olid kootud või punutud, need olid tuntud hiljemalt 11. saj. Villase lõime ja linase koega kitsas (1—2 cm) vöö püsis 19. saj. lõpuni tarvitusel Mulgimaal ja Muhus, pms. naiste, Lõuna-Eestis ka meeste vööna. Pms. naiste vööna oli üldine kirivöö. Mehed kandsid hrl. mitmevärvilistest villastest lõngadest põimitud võrkvööd ning msg. vaskpandlaga nahkrihmu. 19. saj. keskpaiku läks moodi meeste nahkvöö, mida kattis riidest alusel kudrustikand. Hiiumaal kandsid ka naised ✧rõhkudega vaskvööd, Muhus aga 19. saj. lõpul laia mustast läiknahast ja suure vaskpandlaga nn. hiilerihma.

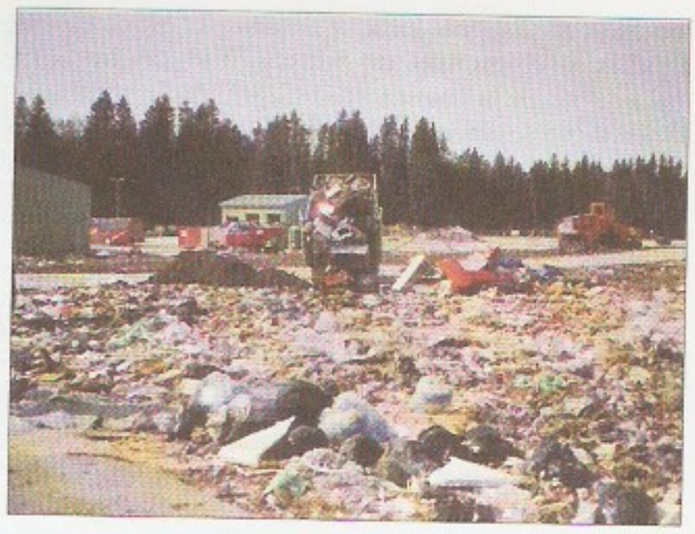

Väätsa prügila

Õhne jõgi, ka Suislepa ja Hoomuli jõgi, asub Lõuna-Eestis; pikkus 94 km, jõgikond 573 km², langus 63 m. Algab Veisjärvest, pärast Rubina soost väljumist voolab laias Õhne ürgorus (sealjuures 4 km Lätis), kaardub ümber Sakala kõrgustiku kaguosa (alamjooks asub lähtest ainult 12,5 km kaugusel), läbib Tõrva linna ning suubub Suislepast kirdes Võrtsjärve. Suurimad lisajõed on Jõku (30 km) ja Helme jõgi (18 km). Esmamaining 1478 (*Omelsche becke*).

„Õhtuleht", Eesti ainus õhtuleht, ilmus 1944—2000 Tallinnas 6 korda nädalas (a-st 1997 hommikuti). 1972—91 ilmus venekeelne rööpväljaanne „Вечерний Таллин", 1992—95 „ Вечерний курьер". Eriväljaandena ilmus 1980—91 „Liiklusleht" ning 1992 lisa „Linn", a-st 1999 väljas ka Internetis. Muudeti tabloidiks ning ühendati 2000 „Sõnumilehega", ilmub edasi „SL Õhtulehe" nime all. ▸

õigekeelsus, 1. kirjakeele tarvitamine kujul, mida praeguse aja jaoks võib pidada kõige otstarbekamaks. Keelekorraldusallikad (sõnaraamatud ja grammatikad) kajastavad ligilähedaselt kirjakeele ideaali. Vaidlusaluste kohtade lahendused ja normide muutumine lepitakse kokku keelekomisjonides. Õigekirjutus ehk ortograafia ja õigehääldus ehk ortoepia on õ-e osad. — **2.** keelekorralduse varasem nimetus.

õigekeelsussõnaraamat, normatiivne kirjakeele põhivara esitav sõnaraamat. Keeleinfo pakkumise poolest on õ. universaalne: selles on nii sõnade õigekirja, häälduse, morfoloogia, sõnamoodustuse kui ka tähenduse ja stiiliväärtuse andmeid. Õ-u eelkäija oli 1918 ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat". Õ-u tüüp kujunes „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatuga" (I—III, 1925—37, koostanud Johannes Voldemar Veski, lõpposa Elmar Muuk). 1933—46 ilmus Eestis 10 ja välismaal 2 trükis E. Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat", 1953 ENSV TA Keele ja Kirjanduse Inst-s koostatud „Väike õigekeelsuse sõnaraamat", 1960 mahukas „Õigekeelsuse sõnaraamat" ja 1976 selle järglane „Õigekeelsussõnaraamat" (4 trükki). Uusim on Eesti Keele Inst-s tehtud „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999" (toim. Tiiu Erelt) — uut tüüpi normatiivne sõnaraamat, mis varasemate õ-tega võrreldes sisaldab sõnade kohta rohkem infot (ka lause- ja tähendusõpetuslikke soovitusi).

Õllekann

Õigem Valem, Tallinnas tegutsev kirjandusrühmitis, kasvanud välja varasemast sõpruskonnast, esimene avalik ühisesinemine oli 1998. Õ. V-sse kuuluvad Jan Kaus, Kalju Kruusa, Fagira D. Morti ja Juku-Kalle Raid. Kõik nad on avaldanud luulet, kirjanduskriitikat ja esseid, mõni ka proosat ning tõlkeid. Rühmitise liikmetele on olnud iseloomulik eksperimentaalne hoiak ning filoloogiline teadlikkus. Õ. V. on avaldanud koguteose „Õigem Valem" (2000).

B: V.-S. Maiste. *Ajakirjanike luule.* — Postimees, 17. VIII 2000.

„Õigus", 1920—40 ilmunud juriidiline kuukiri. Sisaldas õigusalaseid artikleid, tähtsaimaid seadusi, kodu- ja välismaa seadusandlikke akte ning kohtute, eriti Riigikohtu tegevuse ülevaateid, kroonikat ja kirjavastuseid. Lisana ilmusid Riigikohtu otsused.

Õismäe, asum Tallinnas Haabersti linnaosas Eesti Vabaõhumuuseumi ja Rannamõisa tee vahel. Õ. on väikehoonestusega aedlinn, mis hõlmab ka Õ. raba (40 ha). — Algselt tunti Õ-na (Õisneemena) Rocca al Mare ja Kakumäe vahelist pangapealset. Ürikuis on 1646 mainitud Õ. heinamaad (*Heuschlag Heise Nehm*), 1808 talu (*Eisneme*) ja 1873 mõisa (*Hofstelle Öismäe*). Hilisem Õ. k. (1697 *Eismeggi*) asus Kopli lahe rannikul vabaõhumuuseumist loodes, selle idaosa liideti Tallinnaga 1958, ülejäänu 1975. 1960. a-tel koostatud Tallinna generaalplaanis käsitleti Õ-d suurlinnaosana, mis ulatunuks Haaberstist Kakumäeni (Suur-Õ.) ning mille esimene kavandatud ja ehitatud elurajoon on ✧Väike-Õ.

Õisu, alevik Halliste v-s, 22 km Viljandist lõunas Abja-Paluoja tee ääres; 360 el. (2000). Alevikus on rmtk. ja postkontor. 16. saj. keskel rajati ✧Õ. mõis, seal tegutseb toiduainetööstuse kool. Alevikust loodesse jääb Õ. järv, mis koos oma ümbruse, Vidva jõe oru (Õ. põrgu) ja alevikust 2 km kagus asuva alaga moodustab ✧Õ. MKA. Õ-st 2 km kirdes on kivikülv. Õ. metskonna keskus on Kalvre k-s. Õ-s on sündinud Märt Laarman.

Õisu järv asub Sakala kõrgustiku keskosas lamedas Rimmu ürgorus; 1,93 km², suurim süg. 4,3 m. Vee-

„Õpetajate Leht" toimetajaid

1959—75	[illegible]
1975—81	[illegible]
1982—93	[illegible]
1975—92	[illegible]
1993—	[illegible]

Õhtuleht

Õpetajate Leht

pind asub 45,5 m ü. m., pikkus on kuni 2,25 ja laius 1,25 km. Kaldad madalad ja mudased, põhja katab keskm. 1 m paksune mudakiht. Läbivool tugev (vesi vahetub u. 10 korda aastas). Järve läbib Kõpu jõgi, sisse voolavad Vidva oja, Raadi oja ja palju kraave. Järves on rohkesti haruldast, kerasid moodustavat rohevetikat *Aegagrophila sauteri*'t ehk nn. järvepalli. Õ. j. on rohketoiteline, kalastikus pms. latikas, särg, ahven ja haug. Kuulub Õisu MKA-sse.

Õisu maastikukaitseala asub Halliste v-s; 528 ha (2 lahustükki). Asut. 1959 Õisu ümbruse geoloogiliste vaatamisväärsuste, Õisu järve ja haruldaste liikide kaitseks. Praegused piirid ja staatus a-st 1998. Huviväärsed on Kesk-Devoni liivakivipaljandid, Vidva oja (15 km) org ja rändrahnud. Kaitsealal elavad valgeselg-kirjurähn, rukkirääk ja kassikakk (kõik LK II). Õisu järvel käivad toitumas kalakotkas ja merikotkas (mõlemad LK I). Kaitsealustest taimeliikidest kasvavad Õ. m-l nt. harilik kobarpea (LK I), väike vesikupp, kaunis kuldking (mõlemad LK II) ja balti sõrmkäpp (LK III).

Õisu mõis (sks *Euseküll*) rajati Karksi ordulinnuse maadele, esmamaining 1551. 1622 läänistas Gustav II Adolf mõisa oma varahoidjale Jesper Mattson Krusile, kelle järglastelt see redutseeriti. 1744 kinkis keisrinna Jelizaveta Põhjasõjas kaks korda maha põletatud mõisa admiral Peter von Siversi lesele, kelle järglased pidasid seda 1919. a-ni. Ansambli ehitas 1760.—70. a-il esinduslikult välja major Friedrich Wilhelm von Sivers. Suure klassitsistliku härrastemaja (1760—67, 19. saj. osaliselt ümber ehit.) esifassaadi liigendavad kolm risaliiti, keskmise ees on Justitia ja Prudentia marmorkuju (18. saj. II pool, Giovanni Antonio Cybei) ning joonia portikusega lai trepp. Tagafassaadi keskel paikneb 19. saj. lõpus ehit. suur palkon. Sisekujundus on valdavalt historitsistlik, keskne ruum on akendega pargiküljele avanev saal. Härrastemajaesise väljaku vastasküljel asuvad kaarja põhiplaaniga ait ja tall-tõllakuur (mõlemal sammastik, 1760. a-d), väljaku tiival valitsejamaja (1770. a-d) ning rühmiti ümber mõisasüdamiku teised kõrvalhooned (18.—19. saj.). Juba 1770. a-tel vabakujunduslikuna rajatud park (12,6 ha, LK) laskub terrassidena ✧Õisu järve poole, kesksetele vaatesihtidele oli rajatud sildu ja paviljone. 19. saj. algul Vidva jõe ürgorgu rajatud Jõepark on praeguseks

metsistunud. Õ. m-a majandus oli eesrindlik: juba 18. saj. arendati aiandust, seal oli mitu treikoda, vaksepakoda, tubakamanufaktuur jms. Sieversid rajasid Eestis esimesena kultuurmetsi. 20. saj. alguses kuulusid mõisale saeveski, meierei ja telliselööv, kasvatati talinisu. 1809 külastas mõisa keiser Aleksander I. 1789 eraldati Õ. m-st Heimtali ning 19. saj. alguses Morna ja Kaarli mõis. Eelviimane mõisnik Alfred von Sivers oli Õisu rmtk. asutajaid ning õpetas talunikele uusi põllundus- ja karjakasvatusviise. 1922 hakkas mõisas tegutsema piimanduskool, praegu on seal Õisu Toiduainetööstuse Kool. ◂

õlikivide uurimise laboratoorium, Michael Wittlichi ja Paul Kogermani 1925 TÜ keemiainst-i juurde asut. laboratoorium, Eesti esimene põlevkivi uurimise keskus. Laboratooriumis uuriti põlevkivikerogeeni struktuuri ja päritolu ning põlevkiviõli ja selle saaduste keemilist koostist, omadusi ning kasutatavust. Uuringuid toetas põlevkivitööstus. 1936—41 jätkus laboratooriumi tegevus TTÜ koosseisus. Juhataja P. Kogerman.

õllekann. Rahvapärane ō. oli külglauaga samast tükist kõrvaga ja sagarail käänduva kaanega pealt kitsenev laudnõu. Ō-u kaant ja käepidet kaunistati lõigetega (all ratas, ülal hobupea), külgi põletuskirjaga. 19. saj. kujunesid välja kohalikud kaunistusstiilid. Saartel ja Loode-Eestis valmistati kannusid vahelduvalt tumedate ja heledate külglaudadega. Pidupuhkudeks tehti ka kaksik- ja kolmikkanne ning kahekordse põhjaga kannusid, mille põhjade vahel kõrisesid haavlid või herned. ◂

Õpetajate Koda, õpetajate 1936—40 tegutsenud avalik-õiguslik kutseorganisatsioon, mille moodustasid õpetajate keskorganisatsioonid. Õ. K-s olid algkooliõpetajate ja lasteaednike, keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ning kutsekooliõpetajate sektsioon. Koja kõrgem organ oli nõukogu, milles igal sektsioonil oli 15 esindajat. Nõukogu valis esimehe, kes koos sektsioonide esimeeste ja nõukogu poolt igast sektsioonist valitud ühe liikmega moodustas koja juhatuse.

„Õpetajate Leht", õpetajate häälekandja, nädalaleht; ilmub Tallinnas a-st 1930. Asutati eraalgatuslikult õpetajate kutsehuvide kaitseks, toetas Eesti Õpetajate Liidu võitlust dem. kooli eest. 1933—40 ilmus Ühistegeliku Kirjastusühingu „Õpetaja" väljaandel. Vastutav toim. oli 1930—34 Aleksei Janson ja 1935—40 Valter Horm, tegevtoim. ja väljaandja 1930—32 Julius Elango. 1940—41 ja 1945—89 kandis leht nime „Nõukogude Õpetaja", praegune nimi taas a-st 1989. Trükiarv 1971. a. keskm. 12 000 ja 2003. a. keskm. 4700. A-st 1996 loetav ka Internetis. ◂

Õpetatud Eesti Selts, lüh. ÕES (sks *Gelehrte Estnische Gesellschaft*, lüh. GEG), eesti ja baltisaksa haritlaste Tartus asut. teaduslik selts, tegutsenud 1838—1950 ja a-st 1988. ÕES-i asutasid Friedrich Robert Faehlmann, Alexander von Hueck, Dietrich Heinrich Jürgenson jmt., 7. I 1839 kinnitatud põhikirja järgi oli seltsi eesmärk eestlaste ajaloo (sh. esiajaloo), keele, kirjanduse (ka rahvaluule) ning oma maa tundmaõppimine ja uurimine. Algul tegeles selts ka rahvavalgustusega (eestikeelne kalender, raamatulevi). Seltsi suurimaid teeneid on eesti k-e uurimise ning mitme muu teadusvaldkonna (ajaloo, arheoloogia, etnograafia, numismaatika, kunstiajaloo) arendamine. 1920.—30. a-il läks seltsi juhtimine baltisaksa teadlaste käest eesti teadlaste kätte (1929—36 oli seltsi esimees Julius Mark, 1936—50 Harri Moora). ÕES on avaldanud rohkesti teaduslikku kirjasõna: 34 kd. toimetisi („Verhandlungen…"; selles sarjas ilmusid 1857—61 ka Kreutzwaldi „Kalevipoja" esitrükk, Georg Mülleri käsikirjaliste jutluste kogu jm.), 72 kd. aastaraamatuid („Sitzungsberichte…") ja bibliograafia „Eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaade" (1918.—23. ja 1929.—31. a.

kohta). 1950 seltsi tegevus lõpetati. Kogud — 25 000 raamatut, 160 000 lk. käsikirju, 60 000 münti, arheoloogilisi leide, etnograafilisi esemeid, ürikuid jm. — jagati ENSV TA asutuste vahel. 1988 ÕES-i tegevus taaselustati, esimene esimees oli taastamismõtte algatajaid Herbert Ligi, a-st 1990 on esimees Tiit Rosenberg. Seltsil on 100 tegevliiget ja 13 auliiget (2003).

B: *Õpetatud Eesti Selts 1838—1938. Lühike tegevusülevaade*. Trt., 1938; *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988—1993*. Trt., 1995.

Õru, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Valgast 20 km kirdes Tartu mnt. ääres; 207 el. (2000). Seal on lasteaed-algkool (2002/03. õ.-a. 28 õpilast) ja rmtk. — 1555 on mainitud veskit (*Herro*). Hiljem oli Õ. Laatre mõisa karjamõis. Nüüdisilme sai Õ. 1950.—70. a-il, kui ta ehitati Valga sovhoosi keskasulaks. Majandi südameks olnud Saksamatsi talu nime järgi nimetati kogu asulat 1977. a-ni Saksamatsiks.

Õru vald asub Valgamaa keskosas; 104,63 km², 591 el. (2003). Keskus Õru alevikus. Paikneb ✧Valga nõos. Läänes kulgeb piir piki Väikest Emajõge, idas piki Laatre jõge ja Tartu—Valga rdt-d. Metsamaa hõlmab vallast 54 %, riigimetsa haldavad Valga ja Aakre metskond. Asustus on koondunud pms. valda läbiva Tartu—Valga mnt. äärde. Valla keskuses on rmtk. ja lasteaed-algkool. Priipalus on õigeusu Püha Vassili Suure kirik (ehit. 1879, kogudus puudub) ja kalmistu. Suurim tööandja on avalik sektor. — Hõlmab end. Kuigatsi ja Tõlliste v-a osi. Valla staatuse sai 20. II 1992. ▸ 1

õuekohus, tähtsas halduskeskuses asunud kesk- või alamastme kohus. Liivimaa õ. asus 1630—1701 Tartus ja 1701—1889 Riias ning oli põhil. apellatsioonikohus, mis vaatas läbi maakohtute otsuseid; koosnes presidendist, asepresidendist ning 6—12 aadlikust ja õigusteadlasest, allus Rootsi võimu ajal Stockholmi õ-le, 1737—97 Liivi-, Eesti- ja Soomemaa asjade justiitskolleegiumile ning 1797—1889 senatile. Liivimaa õ-u erikoosseis (hiljem osakond) oli 1804—89 kubermangu mandriosa kõrgeim talurahvakohus.

Õunaku laht asub Hiiumaa kagurannikul Kassari ja Salinõmme ps-e ning Saarnaki laiu vahel, Kassari lahe kirdeosa. Õ. lahe kirdeosa moodustab Vaemla lahe, Õunaku ja Salinõmme ps-e vaheline lahesopp Salinõmme lahe. Õ. l-s asuvad Ruserahu (4,5 ha) jmt. laidu. Laht on saanud nime endisaegse Aunaku (*Aunak, Aunack)* karjamõisa järgi.

Õvi kivikülvi kaitseala asub Tartu v-s; 8 ha. Asut. 1964. Kaitseala lõunaosas leidub moreenist välja pestud 1—1,5 m läbimõõduga rahne. Kaitsealal kasvavas kuuse-haava segametsas on rahnude läbimõõt valdavalt alla 0,5 m.

Õru vald. Asut. vapp ja lipp

Ähijärv, ka Ahijärv, asub ✧Karula RP-s Karula kõrgustiku ja Hargla nõo piiril, 5 km Haabsaarest lõunas; 1,76 km², suurim süg. 5,5 m. Kaldajoon on väga liigestunud. Kaldad pms. lausad, kohati järsud, lahtedes ja soppides madalad; kaldavöötmes põhi liivane, sügavamal mudane. Läbivool nõrk (vesi vahetub kahe aasta jooksul), sissevool ojadest ja allikatest, väljavool Muduri (Saera) oja kaudu üle laudadest veejuhtme Pehmejärve. Rohketoiteline, peamised kalad latikas, koha, ahven ja haug.

Äksi kihelkond hõlmas Põhja-Tartumaal nüüdse Tabivere v-a kesk- ja lääneosa, Tartu v-st Amme jõe paremkalda, Laeva v-st Kärevere piirkonna, Palamuse v-st Visusti ümbruse ja Puhja v-st Reku ümbruse. 13. saj. alguses kuulus hilisema Ä. k-a põhjaosa arvat. Vaiga ning lõunaosa Jogentagana mk-a. Kihelkonna alal on Saadjärve linnamägi, seal asus 1228—33 ehit. ✧Valkena kloostri valdusi. Äksi kirikuk-a (*Ekes*) on esimest korda mainitud 1443. 17. saj. (a-ni 1683) hõlmas Ä. k. ka hilisema Kursi khk-a ala. 1846—48 siirdus 5,1 % elanikest õigeusku (Sootagale rajati õigeusu kirik). Talude päriseksostmine algas 1869 ning oli hoogne 1880.—90. a-il. Äksi Andrease kirik on ehit. 1730, uusgootipärase nüüdisilme sai 1887—89. 1815—32 töötas Äksis pastorina kirja- ja keelemees Otto Wilhelm Masing.

Ämari, 1. alevik Klooga järve ja ✧Rummu vahelisel alal 5 km Vasalemma mõisast loodes; 586 el. (2000). Ä. läh. on Eesti Kaitseväe Lennubaas ja selle lennuväli (linnulennult ligi 36 km Tallinna kesklinnast edelas, 13 km Paldiskist kagus). Alevikus on vene õppekeelega põhikool (1978—95 keskkool, 2002/03. õ.-a. 135 õpilast) ja väikeettevõtteid. — Ä-t on esimest korda mainitud „Taani hindamisraamatus" külana (*Hemaeri*). Praeguse aleviku kohal paiknevana on 1413 mainitud Padise kloostrile müüdud küla (*Happemat*), 1592 oli see juba mõis (*Happtmatt*, hiljem *Habbinem*), mis küla järgi sai nimeks Ä., küla ennast tunti Suurkülana. 1945 rajati Ä-sse Tallinna varulennuväli, mis 1950. a-il ehitati ümber Nõuk. lennuväebaasiks. Selle ümber kujunes Ä. sõjaväelinnak, kus 1980. a-il elas ligi 3000 in. (arvestamata kasarmutesse majutatud sõdureid). — **2.** paikkond Harku—Laagri mnt. ääres, Harku aleviku ja Saue v-a Alliku k. vahelisel alal. Oli varem küla (*Eimersmeki)*.

Ämbra kirik, ✧Peetri kirik.

Äntu allikajärvede kaitseala asub Väike-Maarja v-s; 395 ha. Asut. 1978 Nõmme-Ebavere mandrijää servamoodustise keskosa, allikajärvede ja neid ümbritsevate metsakoosluste kaitseks. Oose ja mõhnu katab mets. Kaitsealal kasvavad kaunis kuldking ja sile tondipea (mõlemad LK II). Kõrgeim oos on ✧Äntu Punamägi (suhteline kõrgus 23 m). Oletatavasti asus sellel Lõuna-Virumaa suurim linnus Agelinde (pärit I a-tuh. II poolest).

Äntu järved asuvad Pandivere kõrgustiku lõunajalamil Rakvere—Vägeva mnt-st idas paiknevas oosistikus, 7—11 km Väike-Maarjast lõunas. Järvestikku kuulub 7 väikejärve: Äntu Sinijärv, Roheline ehk Vahejärv, Äntu Valgjärv, Moora ehk Linaleo järv, Mäeotsa ehk Mäetaguse järv, Kaanjärv ja Umbjärv. Peale Kärsa soo ääres asuva Umbjärve paiknevad nad kõik Äntu allikajärvede KA-l. Tuntuim ja suurim on põhjapoolseim,

Äntu Sinijärv (2,4 ha, veepind 96,4 m ü. m., suurim süg. 8 m), allikalise toitumusega järve läbipaistvus (u. 15 m) on arvat. Eesti järvedest suurim. Vt. ill. 11. kd., lk. 140.

B: T. Lõugas. *Äntu looduse õpperada*. Tln., 1986.

Äntu Punamägi, linnamägi Lääne-Virumaal Tapa—Tartu rdt-st idas Rakke ja Kiltsi vahel, end. Nõmme mõisa lähedal asuval oosil. Koosneb kolmest, arvat. eri ajal kasutusel olnud osast. Edelaosa (õue suurus u. 1000 m²) ümbritseb 1,5 m kõrgune kivivall, kesk-osast (u. 2000 m²) eraldab teda 3—4 m sügavune kraav. Kesk- ja kirdeosa (u. 700 m²) vahel on kuni 2 m kõrgune vall ja 1,5—2 m sügavune kraav. Ka nende osade loode- ja kaguäärel on madal vall ning kirdeosa kirdeotsas kraav. 12.—13. saj. kasutati arvat. ainult linnuse tugevamini kindlustatud edelaosa. Ä. P-e on peetud Henriku Liivimaa kroonikas nimet. *Agelinde* linnuseks.

„Ärielu", a-st 1994 Tallinnas Inreko Pressi kirjastusel ilmuv äri- ja majanduskuukiri, kaks esimest numbrit ilmusid „Äriilma" nime all. Ilmunud on erinumbreid ja lisasid. Peatoim. a-st 1998 Margit Aedla.

ärinimi, firma, äriregistrisse kantud nimi või nimetus, mille all ettevõtja tegutseb. Laiemas mõttes hõlmab ä. kõiki juriidiliste isikute (asutuste, organisatsioonide jms.) nimetusi. Ä-de ametlikku kasutamist sätestavad õigusaktid (äriseadustik, mittetulundusühingute seadus jmt.), mis kaitsevad neid lubamatu kasutamise eest. Keelelised juhised (pms. algustähereeglid ja nimemallid) sisalduvad Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitustes („Kirjakeele teataja II", 2000). Ä. koosneb üldosast (õigusvormitähisest, nt. *AS*, *OÜ*, ning kirjeldavatest terminitest, nt. *ühing*, *tööstus*) ja keelelisest nimest (*Flora*, *Salvo*), emb-kumb neist võib ka puududa. Ettevõttenimi (kaupluse, restorani jms. nimi) ei tarvitse ä-ga kattuda ega olla ametlikult registreeritud. Ä-d kujunesid välja kaupmehe kodanikunimest, millele hakati liitma tema tegevust iseloomustavaid komponente. Kaubandus- ehk äriühingute nimed olid algselt osanike loetelud, 19. saj-st alates tulid lisaks muud tüüpi nimed.

„Äripäev", a-st 1989 Tallinnas ilmuv majandusleht. Asutajad Rootsi suurim majandusleht „Dagens Industri" ja AS Mainor. Kuulub Rootsi kirjastusele Bonnier. Ilmus algul korra kuus, 1991 nädalalehena ja 1992—93 3 korda nädalas, veebr-st 1996 ilmub 5 korda nädalas. „Ä-l" on nädalalehena ilmuv venekeelne paralleelväljaanne „Delovõje Vedomosti" ning hulk lisasid ja eriväljaandeid. Peatoim. a-st 1992 Igor Rõtov. Trükiarv u. 20 000 (2002). ◂

ärkamisaeg, aeg u. 1860. a-te algusest kuni venestamisaja alguseni (1880. a-te keskpaik), s. o. aeg, millal algas eestlaste identiteedivahetus, etnilise kokkukuuluvustunde asemele tuli enda teadvustamine rahvusena ning tugevnes rahvustunde õhutamine ja väärtustamine trükisõna (Johann Voldemar Jannsen, Lydia Koidula, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt) ning seltsitegevuse kaudu. Termini tõi eesti k-de Garlieb Merkel, Eesti ajalookirjanduses juurdus termin 20. saj. alguses Villem Reimani, Hans Kruusi jmt. kaudu. Rahvusliku ärkamise ja uuestisünni (*national awakening, nationale Wiedergeburt* jne.) mõiste on kasutusel ka rahvusv. ajalookirjanduses — seoses Euroopas (18. saj. lõpp — 19. saj.) jm. maailmas (20. saj.) tugevnenud rahvusluse ilmingutega.

Ärnu jõgi, ka Arnu, Karula ja Orajõgi, Väikese Emajõe parempoolne lisajõgi; pikkus 22 km, jõgikond 165 km², langus 58 m. Algab Karula kõrgustikult, voolab Valga nõos, suubub Iigaste k-s. U. pool jõesängi on süvendatud ja õgvendatud. Peamised lisajõed on Leese (16 km), Haabsaare (10 km) ja Vareseoja (13 km).

Ääsmäe mõis (sks *Essemägi*) asub Harjumaal Saue v-s. Sai nime 14.—15. saj. läänimeeste Esenbekede järgi. Oli keskajal Keila ordumõisa vakus, hiljem Voore mõisa osa, eraldati iseseisvaks valduseks 17. saj. keskel. Kuulus kuni 1687. a. reduktsioonini Berendsitele, tagastati nende pärijatele 1726. 1748—91 kuulus Tollidele, 1830—74 Glasenappidele ja nende pärijatele Rossilonidele. 1874 ostis Ä. m-a Hugo Borgeest, kellelt see pärandus Alexandra Raudithile. Ebbe Ludwig von Toll lasi 1770.—80. a-il ehitada Harjumaa silmapaistvaima varaklassitsistliku härrastemaja (sarnane Käesalu ja Ohtu omaga). Hoone fassaad on kaetud tumeda puusõe ja klaasikildude seguse krohviga ning liigendatud heledate liseenide ja karniisidega. Kesktelge rõhutavad segmentaarsed aknad ja kolmnurkfrontoon, mille tipus paiknes varemalt krateervaas. Barokselt kõrge kelpkatus ehitati pärast 1950. a-te tulekahju madalamaks, algne peente rokokoonikerdustega välisuks on praegu asendatud koopiaga. Ruumikujunduslikult on tähelepanuväärseimad esinduslik trepihall ning teise korruse rohke stukkdekoori ja kunstmarmoriga viimistletud saal; säilinud on kõrgetasemelist tisleritööd (uksed, trepipiirded jm.). Härrastemajaga sümmeetrilise ansambli moodustanud kõrvalhooned ja park on põhil. hävinud. 1922—88 paiknes hoones kool; praegu on mõis eravalduses. Valgustusaadete tulise pooldajana asutas E. L. von Toll 1786 Ääsmäele talurahvakooli ning andis 1790 oma Ääsmäe ja Pajaka mõisa talupoegadele eraõiguse (nn. Ääsmäe või Tolli õiguse). Vt. ill. 11. kd., lk. 696. ◂

Ördi raba, ka Öördi raba, asub ✧Soomaa RP kaguosas Raudna ja Tõramaa jõe vahel; 7150 ha. Raba idaservas paikneb Ördi järv (5 ha). Rabaosa (u. 3100 ha, ülekaalus älve- ja laukaraba) ümbritsevad madalsoo- ja siirdesoometsad ning puis-madalsookooslused. Soo tekkis u. 9200 aastat tagasi, rabafaas algas u. 6500 aastat tagasi.

Ü

üheverstane topograafiline kaart, 1894—1913 Vene Sõjaväe Topograafide Korpuse nn. üheverstases mõõtkavas (1 toll = 1 verst, meetermõõdustikus 1: 42 000) koostatud topograafiline kaart. Esimest korda Venemaa ajaloos geodeetiliselt (triangulatsioonile) põhistatud kaart, koostati pooleverstase (1 : 21 000) välikaardistamise andmete põhjal. Vabadussõja ajal võeti kasutusele Eesti kaitseväes. Tartu rahuga määratud Eesti ala kaart koosnes 421 kaardilehest, millest Petseri piirkonna 10 kaardilehe mõõdistamise lõpetasid Eesti sõjaväetopograafid (1920—22). 40 % kaardilehtedest paljundati järeltrükina, kusjuures osal asendati vene kiri ladina kirjaga. Ü. t. k. oli 1919—34 maareformi ja sellele järgnenud katastrimõõdistamise tehniline aluskaart. Valdavalt on kaardilehe suuruseks 6′ × 12′ (vastab 127 km²-le), reljeefi lõikevahe 2 sülda (2,27 m). Pooleverstaseid väli-originaale ei ole Eestis säilinud. Järeltrükitud kaardilehti leidub Eesti Riigiarhiivis, Eesti Rahvusrmtk-s, Eesti Akadeemilises Rmtk-s jmt. rmtk-s ning erakogudes.

ühiskaubandus, ühistegevuslik kaubandus, mis sai alguse Inglismaal Lancashire'i krahvkonnas Rochdale'i linnas kohalike tekstiilitöötajate algatusel asut. tarvitajateühistu loomisega. Eestis panid ü-le aluse põllumseltside eestvedamisel moodust. tarvitajate- (tarbijate-) ja majandusühistud ning kaubandusosk-d; esimesed Rochdale'i põhimõtete alusel rajatud ja püsima jäänud tarbijaühistud asutati 1902 Antslas ja Sindis. 1917 panid rahvuslikud kaubandusühistud aluse oma kaubandust juhtivale keskusele — Eesti Tarvitajateühisuse Keskühisusele (ETK). Nõuk. võimu aastail kandis ETK nime ETKVL (Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit), ETK taastati 1992. Jaekaubandus toimub põhil. 26 tarbijate- (tarvitajate-) ja majandusühistu kaudu, neisse kuulub 500 kauplust ning nende käive moodustab u. 20 % Eesti jaekäibest.

Ühiskondlik Pedagoogika Uurimise Instituut, lüh. ÜPUI, ühisk. alustel tegutsev pedagoogika uurimise asutus, mis ühendab teadustööst huvitatud pedagooge; asut. 1962 Aleksander Elango algatusel TRÜ pedagoogikakateedri juurde õpetajate teadusseminarina. 1964—72 nimetati seda pedagoogiliseks uurimiskursuseks; praegune nimi a-st 1972. ÜPUI-s tegutsevad didaktika, isiksuse arengu, emakeele didaktika, kooliajaloo ning psühhodiagnostika ja eripedagoogika rühmad, varem on pikemat aega tegutsenud matemaatika õpetamise metoodika rühm. Kõige enam on uuritud üldhariduskooli õppe- ja kasvatusprobleeme. ÜPUI teadlased osalevad Eesti üldhariduskoolide õppekavade koostamises ja hariduspoliitika kujundamises. Instituut korraldab suveseminare ja iga 3 aasta järel uurimistulemusi kajastavaid teaduskonverentse ning annab välja teaduskogumikke (1966 hakkas ilmuma „Nõukogude pedagoogika ja kool", 1990. a-st kannab see nime „Eesti pedagoogika ja kool"). 1972—89 oli ÜPUI dir. Heino Liimets, 1989—98 Heino Rannap, a-st 1998 on juhatuse esimees Hillar Põldoja.

B: *ÜPUI. Nelikümmend aastat õpetajaid-uurijaid.* — Eesti pedagoogika ja kool. [Koost. V. Eksta.] Tln., 2001.

üksjalg, 15.—17. saj. Eesti- ja Liivimaal (pms. Lääne-Eestis) väiketalupoeg, kelle põllumaa oli väljaspool külakogukonna ühisvälju. 16. saj. samastusid ü-d adratalupoegade või vabadikega. Paul Johansen on nimetust „ü." seletanud sellega, et algselt tegi ü. 1 jalapäeva nädalas, Enn Tarvel sellega, et põld oli ühes tükis (jalg), mitte ribadeks jaotatud nagu adrataludel küla ühisväljadel.

üldtantsupidu, ✧rahvatantsupidu.

Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühendus, lüh. ÜENÜ, 1919—40 Eestis tegutsenud noorsoo-organisatsioon. Taotles noorte mitmekülgset arendamist ja praktiliste teadmiste andmist ning pani suurt rõhku rahvakultuuri elustamisele ja sportimisele. Andis 1929—40 välja kuukirja „Eesti Noorus" (tegevtoim. 1938—40 Helmut Tarand). ÜENÜ keskjuhatus asus Tallinnas. 1936 oli organisatsioonil 250 osakonda ja 11 000 liiget.

Üll. Ratassilt

Sariküll

Ülemiste järv, varem Järveküla järv, Mõigu järv, asub Tallinna kesklinnast kagus Harju lavamaal Lasnamäe klindineemiku läänepervel. Järve kõrgus merepinnast on normaalveeseisu korral 36,62 m, pindala 9,75 km², kaldajoon 15,3 km, pikkus 4,8 km, laius 3,2 km, suurim süg. 5,2 m ja vee hulk 32,87 mln. m³; põhjasetteid ja hõljuvat järvemuda on 14 mln. m³, mudakiht on keskm. 2,1 m, kohati kuni 8 m paks ja katab põhja 6,3 km² ulatuses. Järv eraldus Antsülusjärvest selle lõppfaasis u. 8000 aastat tagasi. Järve kirdekalda lähedal paikneb rändrahn — Linda kivi (ümbermõõt 13,7 m, LK). Vesi vahetub keskm. 1,2 aasta jooksul. Peamine juurdevool (maksimaalne läbilaskevõime vaba voolusängi korral 6,5 m³/s) Vaskjala—Ülemiste kanali kaudu (✧Pirita jõgi). Seoses Kurna tehismärgala rajamisega järve lõunakaldale suleti Katku oja ja Kurna kanal (Kurna—Mõigu—Lehmja peakraav). Vesi voolab märgalalt järve läbi truupregulaatori. Ü. j. on Tallinna peamine joogiveeallikas. Veemahu suurendamiseks on rajatud veehaardesüsteem, mis saab alguse Kesk-Eestist Pärnu jõe ülemjooksult ning mis hõlmab Jägala, Pirita ja Soodla jõgikonna, kokku 1864 km². Süsteemis on peale Ü. j-e 6 veehoidlat (Vaskjala, Paunküla, Soodla, Raudoja, Aavoja ja Kaunissaare veehoidla) ning 8 kanalit (kogupikkus 66,9 km). Tallinn on järvest joogi- ja tarbevett saanud alates 14. saj-st. Järve majandab AS Tallinna Vesi. Ü. j. ja tema kaldavöönd on külastamiseks suletud sanitaarkaitseala. 21. saj. hakuks on Ülemistest saanud looduslikust oluliselt erinevaks muudetud režiimiga eutroofne, suure valgalaga järv, millele on iseloomulik vähene põhjataimestik, suur lepiskalade biomass ja hilissuvine sinivetikate põhjustatud veeõitseng. Järv on vähese läbipaistvusega ja rikas orgaanilise aine poolest.

B: L. Saarse, R. Arbeiter. *Ülemiste järve geoloogilisest arengust ja tema setete vanusest.* — Eesti NSV saarkõrgustiku ja järvenõgude kujunemine. Tln., 1979; Tiia Trei, Tiiu Trei. *Sajand Ülemiste järves — taimed teavad tõtt.* — Eesti Loodus, 2003, 12.

ülemmaakohus, 1. Venemaa kub-des 18. saj. algusest 1864. a. kohtureformini (Eesti- ja Liivimaal 1783—97) aadlike suhtes pädev edasikaebekohus. — **2.** Eestimaal ✧Maanõukogu (hilisem ✧maanõunike kolleegium) kui kohtuinstants hiljemalt a-st 1617 (alamkohtu asutamisest) a-ni 1783 ja 1797—1889, oli aadlike suurimais tsiviil- ja kõigi maaelanike (sh. talupoegade) kriminaalasjus hrl. edasikaebeaste.

ülemtalurahvakohus, teise astme kohus Balti kubäes 1889—1917. Oli edasikaebeinstants, mis vaatas läbi vallakohtute otsuseid, asendas varasemat kihelkonnakohut. Eesistuja oli ülemtalurahvakohtunik (hrl. eestlane või lätlane), kelle nimetas ametisse justiitsminister, kaasistujad olid vähemalt kaks järjekorras vahelduvat vallakohtu eesistujat. Asjaajamises lubati kõrvu vene k-ga kasutada eesti, läti või rootsi k-t. Järva- ja Saaremaal oli üks ü., teistes Eesti ala maakondades kaks ü-t.

Ülenurme, alevik ja samanim. valla keskus, paikneb Tartust lõunas Võru mnt. ja Petseri rdt. ääres; 1055 el. (2000). Alevikus on gümnaasium (2002/03. õ.-a. 433 õpilast), muusikakool, rmtk. ja ✧Eesti Põllumuuseum. Alevikust läänes Tõrvandis asub Tartu lennuväli. Alevik ning Ü. ja Tartu vaheline ala on kujunemas Tartu elamualaks. — Ü. mõis (*Uellenorm*) rajati 17. saj. I poolel. ▲

Ülenurme vald asub Tartumaa keskosas, Tartust lõunas ja edelas; 86,35 km², 4759 el. (2003). Keskus Ülenurme alevikus. Paikneb ✧Ugandi lavamaal. Valdav on põllustatud moreenitasandik, mis ulatub idas Aardla (✧Aardla järve KA), lõunas Tatra ürgoruni. Kirdeosas piirneb vald Emajõega, läänes kulgeb piir piki Ilmatsalu jõge. Riigimetsamaad haldab Kastre metskond. Valda läbivad kõik lõuna poolt Tartusse koonduvad teed (mnt-d Põlvast, Võrust ja Valgast, rdt-d Valgast ja Petserist). Tõrvandis asub Tartu lennuväli. Ülenurmes on gümnaasium, Tõrvandis tegutseb algkool. Uhti k-s on Reola kultuurimaja. Külitses, Tõrvandis ja Ülenurmes on mtk.. Ülenurmes paikneb ✧Eesti Põllum-muuseum. Tuntuimad käitised on AS Ösel Foods ja AS Poseidon Foods (toiduainete tootmine), AS Respo Haagised ja AS Rait (puidu töötlemine). Vallal on tihedad majandussidemed Tartuga, mitu piirkonda on kujunenud tartlaste elamualaks. — A-ni 1950 oli suuresti samades piirides Ropka v. Valla staatus ennistati (Ü. v-a nime all) 1. XI 1990. ◀ 1

ülestõusmispühad, ✧lihavõtted.

Ülgase kaitseala asub Jõelähtme v-s; 22 ha. Asut. 1960 paekalda ja nahkhiirte (LK II) elupaikade kaitseks. Paekalda nõlva Ülgase kihistu liivakivisse 1920.—30. a-tel fosforiidi kaevandamisel rajatud kaevanduskäigud võtavad enda alla u. 750 m laiuse ja 250 m pikkuse ala. Käikude laius on kuni 4 m ja kõrgus 2 m, sissepääsuavasid 7. Käikudes talvituvad tõmmulendlane, veelendlane, tiigilendlane, põhjanahkhiir ja suurkõrv.

Ülgase kihistu, Ülem-Kambriumi ladestiku kihistu, mis paikneb üksnes Tallinna ümbruses; paksus kuni 30 m. Paljandub Ülgase k. juures klindiastangul, ka mäeningates juhukaevandites. Koosneb helehallist peeneteralisest liivakivist, milles leidub rohekashalli (allosas) ja pruunikashalli savi vahekihte. Eristatav iseloomulike kivististe, pms. käsijalgsete kodade ja mikrofütofossiilide (pisitaimede kivististe) koostise põhjal, puursüdamikes raskesti piiritletav. Vt. tab. 11. kd., lk. 103.

üll, Saaremaa naiste ja neidude karusnahkne või karusnahaga ääristatud talvemüts. Ülle oli kahesuguseid: suur, pealt laieneva ketta kujuline ratasüll ja kahe püstaka sarvega sariküll. Viimane asetati pähe, sarved ees või taga, harvemini külgedel. Mõlema ülli põhi oli enamasti punasest kalevist, äär ja sarved kaetud musta põetud lambanahaga, sees lambanahkne vooder. Ülli kanti 19. saj. lõpuni. ◀

ümberasumisliikumine, 19. saj. ja 20. saj. alguses Venemaa koloniseerimispoliitikaga kaasnenud talurahva väljarändamine Venemaa msg. piirkondade vabadele aladele. Balti kub-de talupoegade ümberasumiskatseid oli 1830.—40. a-il ja 1860. a-te algul kohalike võimude vastuseisu tõttu vähe. Eestist läks esimene loaga ümberasujate voor teele 1855 — Väimelast Saraatovi kub-u. Maapuuduse ja raskete renditingimuste tõttu taotlesid talupojad mitmel pool luba väljarändamiseks, see sai võimalikuks uue passiseadusega (1863). Eestlaste agraarne ümberasumine toimus enamasti perekonniti; pidevalt ja kõige rohkem siirduti Peterburi ja Pihkva kub-u, lainetena ka kaugematele aladele (Samaara kub-u, Krimmi, Kaukaasia Musta mere piirkonda, Siberisse jm.). 1897 elas Venemaal väljaspool etnilist asuala u. 110 000 eestlast. 1906—14 siirduti suuremal arvul Siberisse ja Vologda kub-u. Siirdepaikades rajati tavaliselt omaette asundused (koos kooli ja kirikuga); 1917 loetleti 330 eestlaste asundust. Kohanenud uute oludega, saavutasid paljud asunikud jõukuse. EV kodakondsuse valis 1920. a-te algul u. 30 000 asunikku. Suurem tagasirändne toimus pärast II maailmasõda.

B: A. Vassar. *Uut maad otsimas. Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani.* Tln., 1975; V. Maamägi. *Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917—1940).* Tln., 1980; H. Kulu. *Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest.* Trt., 1992.

Ümera lahing, eestlaste muistse vabadusvõitluse lahing, mis peeti 1210 (arvat. hilissuvel) Koiva (Gauja) parempoolse lisajõe Jumara (Ümera) suudme lähedal (nüüdsest Valmierast lõunas). Enne lahingut jõeäärses metsas varjunud lõunaeestlaste malev purustas ootamatu rünnakuga sakslaste (Mõõgavendade Ordu ja Riia piiskopi) ning nendega liituma sunnitud liivlaste ja latgalite väe. Mõnikord on Ümera jõena käsitletud ka Seda (Säde) jõge.

Üügu allikad asuvad Muhu saarel Kallaste k-s Üügu panga jalamil 60—70 m kaugusel merest. Biohermse dolokivi lõhedest väljub hulk langeallikaid. Kahe suurima langeallika veesilma laius on 0,5 m, vooluhulk 1—10 l/s. Allikasilmast algav ojake suubub merre. Ü. a-d paiknevad Üügu MKA-l.

Üügu maastikukaitseala asub Muhu saarel; 10 ha. Asut. 1959 Muhu kõrgeima panga, panga all asuva allikasoo ja haruldaste taimeliikide kaitseks. Rusukalde nõlval ja jalamil on rohkesti allikaid. Rannavalli taha moodustunud allikasoos ja pangaplatool kasvab kaitsealuseid taimeliike, nt. soohiilakas, müür-raunjalg (mõlemad LK II), soo-neiuvaip ja kahkjaspunane sõrmkäpp (mõlemad LK III).

Üügu pank, ka Anduvälja pank, Muhu saare suurim pank, asub saare kirderannikul Kallaste k. juures nüüdisrannajoonest 150 m sisemaa pool. Ü. p. on Limneamere murrutusjärsak, mille pikkus on u. 450 m ja kõrgus jalamilt 5,5 m. Jalami kõrgus merepinnast on 5—6 m. Panga alaosas paljanduvad Jaani lademe Paramaja kihistiku dolomiitmerglid ja Jaagarahu lademe Kesselaiu kihistiku massiivsed, korrapäratu tekstuuriga kavernoossed biohermsed ja keskmise- kuni õhukesekihilised peenekristallilised plaatjad dolokivid. LK.

Lühendid

a. — aasta
AKM — ajaloo- ja kultuurimälestis
al. — alevik
apr. — aprill
arh. — arhitekt
arvat. — arvatavasti
as., AS — aktsiaselts
asut. — asutatud
a-tuh. — aastatuhat
aug. — august
aü. — ametiühing
B: — Bibliograafialoetelu
cand. phil. — filosoofiakandidaat
dem. — demokraatlik
dets. — detsember
dir. — direktor
dots. — dotsent
dr. — doktor
dr. phil. — filosoofiadoktor
DV — Demokraatlik Vabariik
EAÕK — Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
EELK — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik (E.E.L.K. — sama välismaal)
ehit. — ehitatud
EKA — Eesti Kunstiakadeemia
EKM — Eesti Kunstimuuseum
EKP — Eestimaa Kommunistlik Partei
e. Kr. — enne Kristuse sündi
eks. — eksemplar
el. — elanikku, elaniku
EL — Euroopa Liit
ELKNÜ — Eestimaa Leninlik Kommunistlik Noorsooühing
ELUS — Eesti Looduscuurijate Selts
EM — Euroopa meistrivõistlused
EMA — Eesti Muusikaakadeemia
end. — endine
ENSV — Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
EPA — Eesti Põllumajanduse Akadeemia
EPMÜ — Eesti Põllumajandusülikool
EPT — Eesti Põllumajandustehnika
ER — Eesti Raadio
ERA — Eesti Rahvusarhiiv
ERKI — ENSV Riiklik Kunstiinstituut
ERSO — Eesti Riiklik Sümfooniaorkester
ESA — Eesti Statistikaamet
ETK — Eesti Tarbijaühistute Keskühistu
ETKVL — Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit
ETV — Eesti Televisioon
EV — Eesti Vabariik
FAO — ÜRO Toitlus- ja Põllumajandusorganisatsioon
FV — Föderatiivne Vabariik
GITIS — A. V. Lunatšarski nim. Riiklik Teatrikunstiinstituut (Moskvas)
gümn. — gümnaasium
hej. — hüdroelektrijaam
hmk. — hõimkond
hrl. — harilikult
ill. — illustratsioon, illustreerinud
ilm. — ilmunud
in. — inimest, inimese
inst. — instituut
ip. — idapikkus
jaan. — jaanuar
jm. — ja muu; ja mujal
jms. — ja muu selline
jmt. — ja mõni teine, ja mitu teist
jne. — ja nii edasi
jpm. — ja palju muud
jpt. — ja palju teisi, ja paljud teised
jsk. — jaoskond
jt. — ja teised
jun. — *junior*, noorem
k. — keel; küla
k. a. — kaasa arvatud
KA — kaitseala
kasut. — kasutatakse, kasutatud
kd. — köide, köidet
KEK — Kolhooside Ehituskontor; Kooperatiivne Ehituskoondis
keskm. — keskmine, keskmiselt
KGB — Riikliku Julgeoleku Komitee
khk. — kihelkond
KK — Keskkomitee
kl. — klass, -klassiline
kn. — külanõukogu
KP — Kommunistlik Partei
kr. — kroon, krooni
kt. — kohusetäitja
kub. — kubermang
l. — linn
lav. — lavastaja, lavastanud
lk. — lehekülg
LK — on looduskaitse all, looduskaitse-
LKA — looduskaitseala
LP — looduspark
LV — Liitvabariik
läh. — lähedal
lüh. — lühend, lühendatult
mag. artium — kunstide magister
mag. phil. — filosoofiamagister
maj. — majanduslik
MEK — Mehhaniseeritud Ehituskolonn
min. — ministeerium
mk. — maakond
MKA — maastikukaitseala
mln. — miljon
MM — maailmameistrivõistlused
MN — Ministrite Nõukogu
mnt. — maantee
moodust. — moodustatud
MPEÕK — Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik
mrd. — miljard
ms. — muu seas
msg. — mitmesugune
mtü., MTÜ — mittetulundusühing
NFSV — Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
nim. — nimeline
nimet. — nimetatakse, nimetatud
NKVD — NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat
nn. — niinimetatud
nov. — november
nr. — number
NSV — Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
NSVL, NSV Liit — Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
nt. — näiteks
Nõuk. — Nõukogude
n.-ö. — nii-öelda
obl. — oblast
okt. — oktoober
OM — olümpiamängud
org. — organisatsioon
osk. — osakond
oü., OÜ — osaühing, osaühisus
Ph. D. — filosoofiadoktor
p. Kr. — pärast Kristuse sündi
pl. — põhjalaius
pms. — peamiselt
pol. — poliitiline
PR — punane raamat, on ... punases raamatus
prk. — perekond
prof. — professor
ps. — poolsaar
pst. — puiestee
ptk. — peatükk
põhil. — põhiliselt
põllum. — põllumajandus, põllumajanduslik
rahvusv. — rahvusvaheline
raj. — rajoon
RAS — riiklik aktsiaselts
rbl. — rubla
rdt. — raudtee
rdtj. — raudteejaam
rdtp. — raudteepeatus
rež. — režissöör
rev. — revolutsioon, revolutsiooniline
rmtk. — raamatukogu
RP — rahvuspark
RT — „Riigi Teataja"
RTL — „Riigi Teataja Lisa"
RV — Rahvavabariik
RÜ — Riiklik Ülikool
s. — sündinud
SA — Sihtasutus
saj. — sajand
sej. — soojuselektrijaam
sen. — *senior*, vanem
sept. — september
sgk. — sugukond
sh. — sealhulgas
SKT — sisemajanduse kogutoodang
s. o. — see on
sots-dem. — sotsiaaldemokraat, sotsiaaldemokraatlik
sotsial. — sotsialistlik
srn. — surnud
SRÜ — Sõltumatute Riikide Ühendus
s. t. — see tähendab
süg. — sügavus
t. — tänav
t° — temperatuur
TA — Teaduste Akadeemia
TASS — Nõukogude Liidu Telegraafiagentuur
terr. — territoorium
tk. — tükki
TK — Tallinna Konservatoorium

TK – Täitevkomitee
TKÜ – Tallinna Kunstiülikool
toim. – toimetaja, toimetanud
TPedÜ – Tallinna Pedagoogiline Instituut
TPI – Tallinna Polütehniline Instituut
TPÜ – Tallinna Pedagoogikaülikool
TRK – Tallinna Riiklik Konservatoorium
TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool
TSN – Töörahva Saadikute Nõukogu
TTÜ – Tallinna Tehnikaülikool
tuh. – tuhat
TUI – Teadusliku Uurimise Instituut
tühik. – ühiskond, ühiskondlik
TÜ – Tartu Ülikool
u. – umbes
uus. – uue kalendri järgi
USA – Ameerika Ühendriigid
v. – vald
v. a. – välja arvatud
veebr. – veebruar
VF – Venemaa Föderatsioon
VK(b)P – Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei
vkj. – vana kalendri järgi
vm. – või muu
vms. – või muu selline
VNFSV – Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
vrd. – võrdle
VSDTP – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei
vt. – vaata
õ.-a. – õppeaasta
ühisk. – ühiskond, ühiskondlik
ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei
ü. m. – üle merepinna
ÜRO – Ühinenud Rahvaste Organisatsioon

Märgid
ª – ignüks
° – kraad
′ – minut
″ – sekund
Ø – läbimõõt
~ – ligikaudu
× – korda
% – protsent
‰ – promill
£ – naelsterling
€ – euro
@ – ätt
© – *Copyright*
§ – paragrahv
✧ – köitesisene tekstiviide
▸ ▾ – jooniseviited (suunavalt)
1...5 – tabeliviited (märgib ka tabelite arvu)

Keelelühendid
hisp – hispaania (keeles)
ingl – inglise (keeles)
it – itaalia (keeles)
lad – ladina (keeles)
pr – prantsuse (keeles)
rts – rootsi (keeles)
skand – skandinaavia (keeltes)
sks – saksa (keeles)
sm – soome (keeles)
vn – vene (keeles)

Kaardilühendid
jv. – järv
l. – laht
n. – neem
ps. – poolsaar
s. – saar
v. – väin
vh. – veehoidla

Bibliograafiakirjelühendid
B: – Bibliograafialoetelu
koost. – koostaja, koostanud
Tln. – Tallinn
toim. – toimetaja, toimetanud,
Trt. – Tartu

Mõõtühikute tähised
a – aasta
°C – Celsiuse kraad
cm – sentimeeter
g – gramm
g/cm³ – gramm kuupsentimeetri kohta
ha – hektar
hj – hobujõud
kg – kilogramm
kg/ha – kilogramm hektari kohta
km – kilomeeter
km² – ruutkilomeeter
km³ – kuupkilomeeter
km/h – kilomeeter tunnis
km/s – kilomeeter sekundis
kW – kilovatt
l – liiter
l/s – liiter sekundis
m – meeter
m² – ruutmeeter
m³ – kuupmeeter
m³/a – kuupmeeter aastas
m³/d – kuupmeeter ööpäevas
mm – millimeeter
mm/a – millimeeter aastas
m³/s – kuupmeeter sekundis
MW – megavatt
MWh – megavatt-tund
t – tonn
tkm – tonnkilomeeter
tm – tihumeeter
tm/ha – tihumeeter hektari kohta
ts – tsentner
ts/ha – tsentner hektari kohta

Kaardi leppemärgid

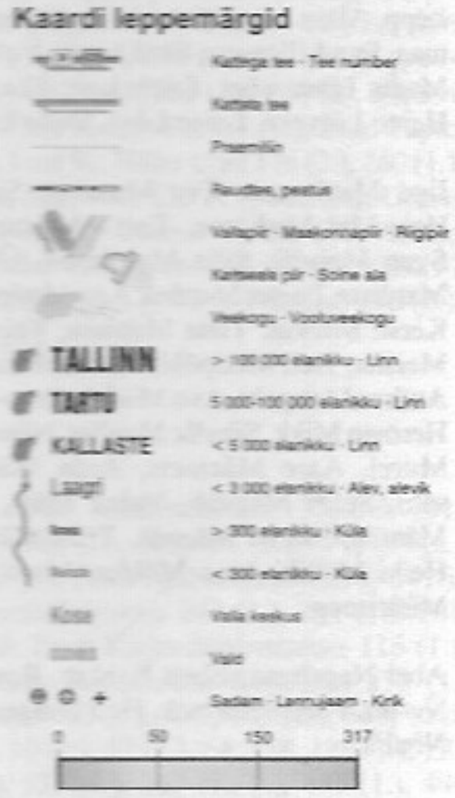

Autorid

Hardo Aasmäe, Maarja Aasmäe, Nelli Abašina-Melts, Tiina Abel, Ilma Adamson, Piret Aidulo, Andres Aland, Merike Alber, Anu Allas, Anatoli Alop, Kaur Alttoa, Jüri Amur, Lembit Andresen, Riina-Ester Aro, Ivar Arold, Aino Arro, Linda Aru, Krista Aru, Heino Arumäe

Erki Berends, Eiki Berg, Jaan Bärenson

Boris Dubovik

Heino Eelsalu, Viivi Eksta, Tiiu Erelt, Voldemar Erm, Malle Ermel, Ivar Etverk

Kaia-Kadri Gailit, Mati Graf

Maarika Haamre, Külli Habicht, Raimund Hagelberg, Karin Hallas-Murula, Helle Hallika, Margit Hallmägi, Kristjan Hamburg, Toomas Haug, Ants Hein, Eneken Helme, Kairit Henno, Tiit Hennoste, Avo Hirvesoo, Aimi Hollo, Annika Hussar

Voldemar Ilja, Mati Ilomets, Mare Isakar, Sergei Issakov

Lembit Jaanits, Ene Jakobson, Ea Jansen, Ainu Januson, Aivar Jarne, Anto Juske, Mari Juzar, Loit Jõekalda, Andres Jõesaar, Harri Jänes, Ants Järv, Daisy Järva, Kalev Järvela, Jaak Järvine, Tiina Jääger, Marja Jürisson

Mati Kaal, Tõnis Kaasik, Riina Kabi, Ene Kadastik,

Ülo Kaevats, Tiina Kala, Nelli Kalikova, Dimitri Kaljo, Üllar Kaljumäe, Piret Kallas, Arvi Kallas, Andrus Kallastu, Mart Kalm, Ülo Kalm, Meeli Kalman, Maiko Kalvet, Kaido Kama, Evald Kampus, Rasmus Kangropool, Salme Kangur, Hergi Karik, Urmas Karileet, Toomas Karjahärm, Ivar-Anton Karros, Ülo Karu, Ott Karulin, Urmas Kase, Kaie Kattai, Kauksi Ülle, Enn Kaup, Kalev Kesküla, Toomas Kiho, Arne Kiin, Raul-Allan Kiivet, Margit Kilter, Juhan Kilumets, Hella Kink, Riho Kinks, Kaalu Kirme, Tiiu Kiudorv, Inna Kivi, Jüri Kivimäe, Sirje Kivimäe, Anne Kivinukk, Ruth Kivistik, Peeter Klaas, Väino Klaus, Anne-Liis Kleesment, Lauri Klein, Vello Klein, Krista Kodres, Tõnu Koger, Allan Kokkota, Linda Kongo, Ilmar Kopso, Vladislav Koržets, Katrin Kotkas, Oleg Kotšenovski, Inger Kraav, Mihkel Kraav, Aita Kraut, Mai Krikk, Reet Kristian, Janika Kronberg, Toomas Kruusimägi, Inge Kukk, Toomas Kukk, Vahur Kukk, Ülle Kukk, Tiiu Kull, Jüri Kumar, Virve Kurbel, Jana Kuremägi, Malle Kurm, Olaf Kuuli, Jüri Kuuskemaa, Raul Kuutma, Paap Kõlar, Jüri Kõre, Tiina Käesel, Tiit Kändler, Henn Käämbre

Heli Laanekask, Ants Laansalu, Mart Laar, Kaljo Laas, Juta Laasma, Artur Laast, Ivi Laatsit, Vello Ladva, Mikko Lagerspetz, Harri-Koit Lahek, Ene Lamp, Zemfira Lampmann, Janno Lamus, Leonhard Lapin, Epp Lauk, Inge Laurik, Laurits Leedjärv, Evelin Leedukas, Guido Leibur, Andreas Leimann, Jaanus Lemming, Liina Lepik, Pilvi Lepiksoo, Tiit Lepp, Allan Liim, Katre Liiv, Aimur Liiva, Tiia Lillemaa, Enn Lillemets, Elo Linask, Voldemar Lindström, Madis Linnamägi, Erich Loit, Eha Lokk, Ülo Luht, Heino Lõiveke, Laine Lõvi, Vello Lään

Iige Maalmann, Eva Maaring, Sirje Maasikamäe, Hele-Mai Madisson, Toivo Maimets, Juhan Maiste, Sven Maiväli, Sille Maksimov, Ülo Mallene, Peep Mardiste, Peeter Mardna, Ann Maripuu, Ann Marksoo, Kersti Markus, Tiina Mattisen, Toivo Meikar, Lylian Meister, Heli Meripõld, Maret Merisaar, Mai Meriste, Andres Metspalu, Avo Miidel, Aavo-Valdur Mikelsaar, Herman Mikk, Sibylle Mueller, Niina Murdvee, Virma Murel, Aare Mäemets, Arda Mäepere, Ain Mäesalu, Sulev Mäeväli, Vahur Mägi, Anu Mänd, Rita Mändla, Marko Männik, Triin Männik, Tiiu Märss, Heiki Mätlik, Aino Mölder, Meeli Müüripeal, Tiina Müürisepp

Abel Nagelmaa, Ebeli Nahkur, Reet Neimar, Heldur Nestor, Peeter Normak, Heli Nurger, Ahto Nurk, Anu Nõulik

Enn Oja, Anne Ojalo, Alar Ojalo, Triin Ojari, Ivar Ojaste, Evald Ojaveer, Reet Olevsoo, Helgi Oras, Maie Orav, Anne Osvet, Jaan Ots, Ingmar Ott

Vilma Paalma, Andres Paas, Ave Paat, Tiit Paaver, Taavi Pae, Hembo Pagi, Leino Pahtma, Karl Pajusalu, Al Paldrok, Heldur Palli, Juhani Papp, Kristel Pappel, Arnold Pastak, Andres Patzig, Marius Peterson, Maie Pihlamägi, Helmut Piirimäe, Matti Piirsalu, Ene Pill, Peep Pillak, Enn-Aavo Pirrus, Toomas Ponkin, Aleksandr Pototski, Heiki Potter, Martti Preem, Jaak Prozes, Pille-Riin Purje, Väino Puura, Mall Põldmäe, Peeter Päll, Ellen Pärn, Kadi Pärnits, Margus Pärtlas

Maire Raadik, Raimo Raag, Veikko Raagmets, Villem Raam, Dmitri Ragrin, Mart Rahi, Aigi Rahi-Tamm, Martti Raide, Katrin Raie, Mariann Raisma, Anne Rande, Jaanus Randma, Kalle Rannu, Mart Rannut, Ülle Raud, Priit Raudkivi, Rein Raudsep, Helja Rauk, Anto Raukas, Mart Raukas, Ott Raun, Valdur Rebane, Katrin Rehemaa, Loit Reintam, Enn Rekkor, Hendrik Relve, Ia Remmel, Ene Riet, Ann Riisenberg, Ringo Ringvee, Andrus Ristkok, Tiina Ritson, Els Roode, Pille Roosi, Hugo Roostalu, Tiit Rosenberg, Liivi Rosenvald, Kristiina Ross, Ago Rullingo, Vardo Rumessen, Aivar Ruukel, Eike Rõõmus, Väino Rätsep, Huno Rätsep

Peeter Saan, Jaan Saar, Asmu Saar, Mart Saarso, Indrek Salis, Urmas Salo, Vello Salo, Vello Salumets, Aarne Saluveer, Tiit Saluvere, Joel Sang, Ain Sarv, Vaike Sarv, Olev Saveli, Urmas Selirand, Urmas Sellis, Elvi Sepp, Mare Sihvre, Liina Siib, Karl Siilivask, Tiit Siinmaa, Toivo Sikka, Anu Sillaots, Tiit Sillaots, Väino Sinisalu, Väino Sirk, Mati Sirkel, Rodion Smeljanets, Allan Sombri, Liivi Soova, Raili Sule, Urmas Sutrop, Kalle-Mart Suuroja, Lembit Suvi, Olaf Sööt, Kirsti Sülla

Klaudia Ševtšenko, Hagi Šein

Rein Zobel

Lembi Taev, Ants Talijärv, Leida Talts, Ave Talu, Jüri Talvet, Tiiu Talvistu, Maret Tamjärv, Heiki Tamm, Jaan Tamm, Kadri Tamm, Saari Tamm, Ülo Tamm, Asko Tamme, Olavi Tammemäe, Erki Tammiksaar, Urve Tammjärv, Arvi Tampuu, Sirli Taniloo, Kaie Tanner, Silja-Anu Taru, Enn Tarvel, Arvi Tavast, Eerik Teder, Milvi Tedremaa, Silvi Teesalu, Urve Teistre, Juhan Telgmaa, Tõnu Tender, Toomas Tiirats, Kadri Tiis, Ketli Tiitsar, Uudo Timm, Margus Timmo, Ene Tomberg, Anu Tonts, Toivo Toomemets, Ludmilla Toon, Monika Topman, Mare Torm, Piret Torm-Kriis, Tiiu Tosso, Toomas Trapido, Elem Treier, Gea Troska, Jaan-Eik Tulve, Elo Tust, Tarmo-Jaan Tõeleid, Vello Tõnso, Igor Tõnurist

Haljand Udam, Andres Uibo, Aire Unt, Anneli Unt, Inge Unt, Jaan Urvet, Vesta Uuetoa

Lembit Vaba, Ülo Vaher, Sulev Vahtre, Mari Vallikivi, Tiiu Valm, Hannes Walter, Reet Varblane, Genadi Vassiljev, Asta Veenpere, Uno Veenre, Agu Veetamm, Mihkel Veiderma, Endel Veinpalu, Toomas Velmet, Mart Velsker, Kaidi Vendla, Tex Vertman, Aili Vester, Helgi Vihma, Ants Viires, Tiit-Rein Viitso, Richard Villems, Eva Vint, Aldur Vunk, Maris Väli, Eike Värk, Airi Värnik, Rando Värnik, Ergo-Hart Västrik

Asta Õim, Haldur Õim, Mati Õun

Fotograafid, asutused, erakogud

Fotograafid

Lauri Aav 439, 443 (2.); Olev Abner 615 (1.); Arne Ader 82 (2.); Elli Altna 263 (2.); Kaur Alttoa 138 (2.); Rein Aro 30 (1., 2.), 32, 50 (4.), 269 (1.), 293, 374 (2., 3.), 398, 508 (4.); Märt-Valter Bernadt 31 (2.), 52; Eldar Efendijev 362 (3.); Aime Estna 82 (1.), 458 (4.); Gustav German 12 (1.), 135, 258 (3.), 284 (1.), 399 (3.), 467 (2.), 492, 501, 507, 652 (1.); Peter Gradinarov 465 (2.); Kaido Haagen 51, 480, 481; Ardi Hallismaa 230 (3.), 368 (2.); Tiit Hunt 68; Arvo Iho 48, 73, 122, 560 (2.); Maidu Jaanson 127 (1.); Andrus Jair 334 (1.); Ülo Josing 154 (5.); Paavo Järg 417 (2.); Toivo Kaskpeit 432; Arne Kiin 30 (3., 4.), 136, 166, 168 (2.),

206 (2.), 212 (1., 2.), 233, 263 (3.), 286 (2.), 287 (2.), 298, 324 (2.), 325, 414 (2.), 661 (4.); Urmas Kivi 59 (2.); Irina Kivimäe 355; Anne-Liis Kleesment 442 (2.), 111 (3.); Lauri Klein 152; Toomas Kongi 338; Tatu Kunhonen 120 (3.); Viktor Koškin 484 (2.); Ülle Kukk 140, 376 (2.), 453 (2.), 515 (2.); Arvo Kullapere 632 (1.); Rainer Kurbel 285 (1., 2.), 312 (2.), 488 (2.); Enn Küss 380, 436 (3.), 452 (1., 2.); Kalle Kümnik 586; Eduard Laur 290; Jaan Laur 9 (1.); Urmo Lehtveer 71; Harald Leppikson 223 (2.); Erkki Lille 609 (3.); Enn Luit 147, 302 (1.), 519 (3.), 620, 640, 667, 672 (1.), 703 (4.); Ülo Luht 100 (1.), 250 (1.); Meelis Lokk 15 (2.), 16 (2.), 28 (2.), 115 (2.), 116 (3.), 132, 156, 162 (2.), 163, 169 (2.), 177 (1.), 194 (2.), 225 (1.), 226 (3.), 248 (2.), 255, 263 (1.), 264 (3.), 277 (2.), 280 (1.), 288 (4.), 305 (2.), 330 (2.), 331 (2.), 344 (2.), 351 (4.), 364, 369 (2.), 386, 390, 400 (1.), 411 (2.), 450 (1., 2.), 475 (2.), 494, 505, 514 (1.), 522 (1.), 530, 535 (2.), 575, 576 (1.), 624 (3.), 642, 648 (1.), 654 (1.), 655 (2.), 661 (3.), 662, 673 (2.), 675 (1.), 680 (1.); Olev Merivee 193 (2.), 345; Lembit Michelson 9 (2., 3.), 10 (1.), 17 (2.), 113, 131 (1.), 140, 149 (2.), 174 (1.), 198, 203, 204 (1., 3.), 214 (2.), 219, 227 (2.), 232 (1.), 234, 243, 257 (1., 3.), 265, 266, 286 (1.), 300 (2.), 301, 323, 341, 358 (1., 2.), 362 (1.), 391 (2.), 398 (1.), 417 (1.), 424 (2.), 432 (2., 3.), 438, 440 (2.), 442 (3.), 449 (1.), 453 (1.), 463, 465 (1.), 467 (1.), 483 (1.), 511 (1.), 512, 534, 572 (1.), 599 (1., 2.), 617 (1.), 632 (2.), 636 (1.), 654 (2.), 674 (2.), 687, 696, 707, 181; Avo Miidel 192 (3.), 213 (2.), 248 (3.), 395 (1.), 468 (2.), 622, 633, 695 (2.); Ain Mäesalu 578 (1., 2.); Irina Mägi 258 (2.); Tiiu Märss 9 (4.), 206 (1.), 376 (3., 4.), 388 (2.); 402 (1., 2.), 470 (2.); Roland Müür 271 (2.), 504, 523, 603 (1.), Tõnis Nurk 138 (1.), 160, 174 (3.), 466 (1., 2.), 514 (2., 3.), 694; Jaak Nõlvak 155 (2.), 162 (1.), 280 (2.), 395 (2.), 623 (1.), 680 (3.); Mattias Nääs 382 (1.); Reet Org 246; Taavi Pae 149 (1.), 174 (2.), 179 (1., 2.), 192 (1.), 220 (1.), 275 (2.), 288 (1.), 307 (1.), 344 (1.), 351 (1., 2.), 381 (3.), 383 (1.), 392 (1.), 384, 394, 403 (1.), 413 (1.), 505, 509, 535 (1.), 593 (2.), 598 (2.), 617 (2.), 624 (2.), 625 (2.), 652 (2.), 655 (1.), 693, 695 (1.), 702; Hilje Pakkanen 347 (1.); Andres Palm 134 (1., 2., 3.), 681; Lea Pihlak 279; Enn-Aavo Pirrus 25 (1., 2.), 39 (1.), 195 (4.), 229 (2.), 281, 569 (2.), 598 (1.), 606 (2.); Linda Poots 201; Mati Põldre 116 (2.); Helje Pärnaste 245, 652 (3.); Elmar Rauam 250 (2.); Alar Raudoja 443 (1.); Valdo Rebane 92 (1.); Hendrik Relve 165 (1.), 170 (3.), 186 (2.), 215 (1.), 260 (2.), 278 (2.), 302 (3.), 316, 343 (3.), 387 (2.), 451 (1.), 506 (2.), 510 (3.), 511 (2.), 516 (1.), 532 (2.), 663; Indrek Roos 457 (4.); Andi Roost 185 (2.); Harri Rospu 95, 102, 124, 552 (1.); Urve Rukki 178 (2.), 253 (2.), 369 (1.), 703 (3.); Jaan Rõõmus 108 (1., 2.); Tõnis Saadre 148 (2.), 249, 326 (2.), 618 (2.); Asmu Saar 7, 22, 26 (2.), 57, 120 (1.), 161 (1.), 164, 178 (1.), 259 (1.), 260 (3.), 333, 366 (2.), 422 (1.), 423 (1.), 456 (2.), 472, 476, 602 (1.), 645 (2.); Pille Saarnits 21 (2.); Mart Saarso 46 (1.); Viktor Salmre 416 (1.), 559 (1.); Olaf-Gunnar Schmeidt 120 (2.), 421 (2.), 485 (2.); Maie Segerkrantz 248 (1.), 396 (3.), 492, 609 (2.), 653; Urmas Sellis 192 (2.), 242; Jaanus Siim 200 (1.), 238 (1.), 239 (1.), 307 (2.), 378 (2., 3.), 393, 527, 528 (1.); Tiit Sillaots 115 (1.), 117 (1.), 202 (3.), 238 (2.), 239 (2.), 255, 278 (3.), 331 (1.), 354, 405, 421; Marie Soosaar 448; Stanislav Stepaško 197 (1., 2.), 322 (2.), 526; Peeter Säre 16 (1.), 17 (1.), 19, 20, 24 (1.), 26 (1.), 28 (1.), 40, 145, 146 (1., 2.), 153 (1.), 182 (1.), 196, 199, 202 (1.), 205, 212 (2.) 214 (1.), 215 (2.), 221, 223 (1.), 232 (2.), 239 (3.), 244, 257 (2.), 262, 264 (2.), 277 (1.), 278 (1.), 300 (1.), 312 (1.), 315 (1.), 321, 322 (1.), 337 (1.), 339, 340, 346 (1.), 352 (1.), 357 (2.), 373, 389 (2.), 396 (1.), 399 (2.), 414 (1.), 418, 422 (2.), 425, 435 (1.), 440 (1., 3., 4.), 449, 462 (2.), 470, 482, 484 (1.), 485 (1.), 490, 491, 503, 547, 548, 553, 555, 564, 601, 603 (2.), 618 (1.), 636 (2.), 643, 688 (1.), 700 (1.), 705; Evi Tammiksaar 31 (1.); Reet Tiirmaa 184 (1., 2.); Henn Timm 685 (1.); Uudo Timm 13, 15 (1.), 195 (1., 3.), 204 (3.), 224, 225 (2.), 226 (1.), 269 (3.), 285 (3.), 288 (2.), 311 (2.), 324 (1.), 329 (1.), 330 (1.), 335, 342, 353 (1.), 363 (1.), 365 (1.), 375, 388 (2.), 403 (2.), 389 (1.), 414 (3.), 416 (2.), 422 (1.), 423 (2.), 426 (1., 2.), 427, 504, 508 (3.), 510 (2.), 513, 516 (2.), 518, 523, 524, 651 (1.), 658, 675 (2.), 682 (2.), 700 (2.); Heidi Tooming 18, 42, 50, 72, 77 (1.), 94, 98, 99, 103 (1., 2.), 110, 112, 117 (2.), 118, 123, 127 (2.), 130, 131 (2.), 137 (1., 2.), 148 (1., 3.), 156, 165 (2.), 168 (1.), 169 (1.), 170 (1., 2., 4.), 176 (1.), 177 (2.), 182 (2.), 183, 185 (1.,3.), 186 (1.), 187 (1., 2.), 189 (2.), 194 (1., 3.), 195 (2.), 196 (1.), 200 (2.), 202 (2.), 210 (2.), 213 (1.), 215 (3.), 216, 217 (1., 3.), 220 (2., 3.), 226 (2.), 227 (1.), 229 (1.), 231 (2.), 237 (2.), 240 (1., 2.), 241 (2.), 253 (1.), 259 (2.), 267, 271 (1.), 272, 275 (1.), 276 (3.), 280 (3.), 284 (2.), 287 (1.), 289, 302 (2.), 304, 327, 332, 337 (3.), 352 (2.), 353 (2.), 357 (1., 3.), 363 (2.), 365 (4.), 366 (1.), 370, 372 (1., 2.), 383 (2., 3.), 385 (1., 2.), 387 (1.), 391 (1.), 392 (2.), 396 (2.), 400 (2.), 402 (3.), 404 (1., 2.), 411 (1.), 415 (1.), 422 (3.), 429 (1., 2.), 435 (2.), 436 (1.), 442 (1.), 447, 448 (2.), 451 (2.), 456 (1.), 462 (1.), 469 (1., 2.), 471, 474, 483 (2., 3.), 488, 495, 500, 508 (1., 2.), 510 (1.), 515 (1.), 519 (1., 2.), 521, 522 (2.), 528 (2.), 532 (1.), 536, 550, 552 (2.), 554 (1., 2.), 557 (1., 2.), 559 (2.), 560 (1., 3.), 570 (1., 2.), 572 (2.), 576 (2.), 578, 581 (2.), 582, 593 (1.), 596, 599 (3.), 602 (2.), 605 (1., 2., 3.), 609 (1.), 612, 613, 616, 619 (1., 2.), 623 (3., 4.), 633, 639, 645 (1.), 646 (1., 2.), 651 (2., 3.), 656, 660, 664, 666 (1., 2.), 668, 671 (1., 2.), 673 (1.), 674 (3.), 676, 680 (2.), 683, 684, 685 (2.), 688 (2., 3.), 699 (1., 2.), 700 (3.); Tõnu Tormis 51, 487 (3.); Sven Tupits 145 (1.); Toomas Tuul 96; Hillar Uussi 176 (2.), 260 (1.), 276 (1.), 581 (1.), 589, 600, 625 (1.), 682 (3.); Urmas Vahur 238 (3.), 506 (1.); Gunnar Vaidla 630; Arnold Vares 264 (1.); Endel Viiding 661 (1.); Marek Vilba 77 (2.); Eha Viluoja 154 (2., 3.); Viivi Voorand 276 (2.); Enno Väljal 351 (3.)

Asutused

„Arsis" 24 (3.); EELK Konsistoorium 135, 139, 231, 315 (2.), 328 (1.), 368 (1.), 406, 451 (3.), 479, 487 (1., 2.), 661 (2.), 676 (2.); Eesti Ajaloomuuseum 196 (1.); Eesti Entsüklopeediakirjastus 241 (1.), 251 (1.), 281 (1., 2.), 529, 628; Eesti Kirjandusmuuseum 116 (1.); Eesti Kodutööstuse Edendamise Keskselts 270 (1., 2.); „Eesti Kontsert" 62 (3.), 439, 443 (2.), 647; Eesti Kunstimuuseum 10 (2.), 47 (1.), 64, 188, 189 (1.), 197 (1., 2.), 322 (2.), 337 (4.), 367 (1., 2.), 475 (1.), 494 (1.), 526, 573 (1.); Eesti Meditsiiniraamatukogu 74; Eesti Meremuuseum 75; Eesti Põllumajandusülikool 86; Eesti Rahva Muuseum 91 (1., 2., 3.), 436 (2.); Eesti Rahvusarhiiv 80; Eesti Rahvusarhiivi Filmiarhiiv 36 (1.), 60 (5.), 78 (1.), 237 (1.), 517; Eesti Rahvusmeeskoor 93; Eesti Rahvusraamatukogu 92 (2.), 370 (2., 3.), 412, 648 (2.); Eesti Riiklik Vene Draamateater 96; Eesti Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon 102; Eesti Teaduste Akadeemia Presiidium 101; Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum 39 (3.), 307; Eesti Televisiooni ja Raadio Segakoor 105 (2.); Eesti Tervishoiu Muuseum 106; Eesti Vabaõhumuuseum 108 (1., 2.); „Ellerhein" 113; „Endla" teater 116 (2.); EPMÜ Loomakasvatusinstituut 69 (2.); Harjumaa Muuseum 145 (1.); „Hortus Musicus" 154 (4); Iisaku Muuseum 161 (2., 3.); Järvamaa Muuseum 181; Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut 210; Kehtna Majandus- ja Tehnoloogiakool 211; Kuressaare Teater 258 (1.); Liivi Muuseum 295 (1.); Läänemaa Muuseum 311 (1.); „Orthodox Singers" 382 (1.); Pärnu Linnaorkester 443

(1.); Rahvusooperi „Estonia" Poistekoor 461; Rakvere Teater 468 (1.); Raplamaa Keskkonnateenistus 166, 263 (3.), 287 (2.), 298; „Sõprus" 531; Tallinna Barokkorkester 549; Tallinna Kammerkoor 551; Tallinna Linnaarhiiv 251 (2.), 562 (4.), 565; Tallinna Linnateater 556 (1.); Tallinna Sadam 346 (2.), 561; Talmar & Põhi 282; J. Tamme nim. Puhkpillikvintett 569 (1.); Tartu Kunstimuuseum 399 (1.); Tartu Linnamuuseum 305 (1.); Tartu Observatoorium 587; TPÜ Akadeemilise Raamatukogu *baltika osakond* 11 (1.), 12 (3.), 36 (2., 3.), 37 (2.), 44 (1.), 62 (2.), 78 (2.), 83, 97, 100 (2.), 121 (1., 2.), 163 (1., 2), 184 (1.), 191, 204 (2.), 205 (1.), 292, 295 (2., 3.), 317 (1.), 323 (1.), 328 (1., 3.), 331 (4.), 332 (4., 5.), 337 (2.), 374 (1.), 377 (1.), 379 (2., 3.), 381 (1.), 409, 410 (1., 2., 3.), 457 (2., 3.), 458 (1., 2., 3.), 478 (1.), 502, 562 (1., 2., 3.), 567 (1.), 568, 580 (1., 2.), 595 (2.), 625 (1., 2., 3., 4.), 626 (1., 2., 3., 4.), 629 (3., 4.), 675 (3., 4.); *väliseesti kirjanduse osakond* 87 (2.), 88 (2.), 207, 331 (3.), 332 (1., 2.), 629 (1., 2.), 696 (2.); TTÜ Geoloogia Instituut 111 (3.), 326 (3.); TÜ Botaanikaaed 619 (1.); „Vanalinnastuudio" 644

Illustraatorid

Jüri J. Dubov, Mare Hunt, Elo Kuks, Sten Suuroja

Erakogud

Rein Aro 288 (3.); Mart-Ivo Eller 261; Mati Graf 34, 150; Ants Hein 424; Sven Karjahärm 153, 382 (2.); „Kera" 155, 376 (1.), 624 (1.), 682 (1.); Venno Laul 123 (3.); Ants Talioja 609; Villu Toots 121; Jaan Vali 8

40 aastat tagasi (1963) moodustati Eesti Riikliku Kirjastuse juures entsüklopeediate ja entsüklopeediliste teatmeteoste väljaandmiseks peatoimetus, mis on tegutsenud kirjastuse „Valgus" koosseisus ja a-st 1991 iseseisva Eesti Entsüklopeediakirjastusena. Alljärgnev loetelu annab kronoloogilises järjestuses ülevaate seni ilmunud väljaannetest.

1968
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. köide, 552 lk.

1970
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. köide, 560 lk.

1971
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 3. köide, 576 lk.

1972
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 4. köide, 576 lk.

1973
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 5. köide, 560 lk.

1974
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 6. köide, 560 lk.

1975
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 7. köide, 576 lk.
Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos, 384 lk.

1976
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 8. köide, 576 lk.

1977
Eesti nõukogude entsüklopeedia lisaköide. Täiendused ja register, 796 lk.

1978
Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. 2., täiendatud trükk, 480 lk.

1979
Советская Эстония. Энциклопедический справочник, 440 lk.
Tallinn. Lühientsüklopeedia, 350 lk.

1980
Olümpiamängud. Entsüklopeediline teatmeteos, 528 lk.
Olümpiamängud 1980. Lake Placid. Moskva, 72 lk.
Таллин. Краткий энциклопедический справочник, 415 lk.

1981
Tehnikaleksikon, 656 lk.
Olümpiamängud. Entsüklopeediline teatmeteos. 2., täiendatud trükk, 736 lk.

1982
Ülo Kaasik. *Matemaatikaleksikon*, 208 lk.
Olümpiamängud. Entsüklopeediline teatmeteos. 3. trükk, 736 lk.
ENEKE. Õpilase teatmeteos. 1. köide, 320 lk.

1983
ENEKE. Õpilase teatmeteos. 2. köide, 352 lk.
Antiigileksikon. 1. köide, 352 lk.
Antiigileksikon. 2. köide, 344 lk.

1984
ENEKE. Õpilase teatmeteos. 3. köide, 352 lk.
A ja O. Taskuteatmik, 416 lk.

1985
Юло Каазик. *Математический словарь*, 296 lk.
Antiigileksikon. 2. trükk, 704 lk.
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. köide, 704 lk.

1986
ENEKE. Õpilase teatmeteos. 4. köide, 352 lk.
Lilian Issako. *Köögiviljad ja maitsetaimed. Teatmik*, 160 lk.

1987
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. köide, 704 lk.
A ja O. Taskuteatmik. 2. trükk, 416 lk.
Альфа и омега. Краткий справочник, 384 lk.

1988
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 3. köide, 704 lk.
Foto- ja filmitehnika entsüklopeedia, 432 lk.
Альфа и омега. Краткий справочник. 2. trükk, 384 lk.

1989
ENE kaardid, 224 lk.
Lilian Issako. *Köögiviljad ja maitsetaimed. Teatmik*. 2. trükk, 160 lk.
Eesti nõukogude entsüklopeedia. 4. köide, 704 lk.

1990
Eesti muusika biograafiline leksikon (EMBL), 304 lk.
Eesti entsüklopeedia. 5. köide, 704 lk.
Альфа и омега. Краткий справочник. 3. trükk, 448 lk.

1991
Soome-eesti-inglise koosolekusõnavara, 127 lk.
The Baltic States. A Reference Book, 272 lk.

1992
Eesti entsüklopeedia. 6. köide, 704 lk.
Ökoloogialeksikon, 320 lk.
Eesti Vabariigi põhiseadus (koos kirjastusega „Olion"), 56 lk.
Конституция Эстонской Республики (koos kirjastusega „Olion"), 48 lk.
Пеэтер Варес, Ольга Осипова. *Похищение Европы, или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века*, 363 lk.
János Kornai. *Tee vabasse majandusse*, 136 lk.
Estonia. Once Again a Country on the Map of the World, 112 lk.
Urmas Sepp, Vello Vensel. *Väike inglise-eesti ja eesti-inglise majandussõnastik*, 161 lk.
Kes on kes Eesti poliitikas. 1988—1992, 96 lk.
Ülo Kaasik. *Matemaatikaleksikon*. 2. trükk, 296 lk.

1993
Eesti A ja O, 401 lk.
Eeva Niinivaara. *Ikka paistab seesama päike*, 208 lk.
Johan Trojan. *Kääbuse jalutuskäik*. 2. trükk, 16 lk.
Ain Hinsberg. *Väike eesti-inglise-saksa-prantsuse-soome-rootsi-vene hotellisõnastik*, 112 lk.
Estonia. A Reference Book, 158 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1994, 192 lk.

1994
Eesti entsüklopeedia. 7. köide, 704 lk.
Estonia. Free and Independent (koos Ignar Fjuk Architects and Publishers'iga), 128 lk.
Estland. Frei und Unabhängig (koos Ignar Fjuk Architects and Publishers'iga),128 lk.
Karl Kristenbrun, Anne Kurepalu. *Käsmu* (koos Lahemaa Rahvuspargiga), 120 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1995, 224 lk.

1995
Viktor Masing. *Jätku leiba! Toit kodus ja maailmas*, 62 lk.
Eesti entsüklopeedia. 8. köide, 704 lk.
Eesti rahvakultuuri leksikon, 400 lk.
Eesti. Loodus (koos kirjastusega „Valgus"), 608 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1996, 256 lk.

1996
Mereleksikon, 592 lk.
Rein Zobel. *Walls and Towers of Tallinn*, 96 lk.
Fridtjof Nansen. *Suuskadel läbi Gröönimaa* (faksiimiletrükk), 348 lk.
Heino Eelsalu. *Astronoomialeksikon*, 280 lk.
Ants Hein. *Palmse/Palms. Ein Herrenhof in Estland* (koos kirjastusega „Hattorpe"), 240 lk.
Muusikaleksikon, 104 lk.
100 aastat Eesti raskejõustikku (1888—1988), 352 lk.
Harri Sandström. *Lahemaa randlased* (koos Lahemaa Rahvuspargiga), 192 lk.
Kaks otsustavat päeva Toompeal (19.—20. august 1991), 150 lk.
Eesti entsüklopeedia. 9. köide, 704 lk.
Vello Lõugas. *Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas*, 176 lk.

1997

Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon (EKABL), 622 lk.
Vello Tõnso. *Sünnipäevade kalender*, 240 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1997, 242 lk.
H. Jackson Brown jun. *Väike elujuhiste raamat*. I, II, 320 lk.
Eero Medijainen. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918—1940*, 352 lk.
Toomas Karjahärm, Väino Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850—1917*, 449 lk.
Viktor Masing. *Ürgsed sood kui loodusmälestised*, 96 lk.
Viktor Masing. *Ancient Mires as Nature Monuments*, 96 lk.
Eero Medijainen. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918—1940*. 2., täiendatud ja parandatud trükk, 352 lk.
Veijo Meri. *Soome marssal C. G. Mannerheim*, 419 lk.
Illustreeritud lasteentsüklopeedia (koos kirjastusega „Avita"), 661 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1998, 224 lk.

1998

Eesti entsüklopeedia. 10. köide, 672 lk.
Eesti rahvakultuur, 676 lk.
H. Jackson Brown jun. *Väike elujuhiste raamat*, I—II. 2. trükk, 320 lk.
Vello Salumets. *Rockrapsoodia*, 452 lk.
Haljand Udam. *Loetud ja kirjutatud. Esseed raamatutest ja elust*, 239 lk.
Elbonen Saks, Touri Saks. *Püha Maa Iisrael* (koos kirjastusega „Aviv"), 256 lk.
Estonian. Emerging and Dynamic (koos Arhitektuuribüroo Ignar Fjuk OÜ-ga), 128 lk.
Estónia. Emergente e dinâmica (koos Arhitektuuribüroo Ignar Fjuk OÜ-ga), 128 lk.
Leo Gens. *Karl Burman. Monograafia*, 390 lk.
Pilvi Blankin-Salmin, Aleksander Salmin. *Mood läbi aegade*, 192 lk.
Hans Peterson, Ilon Wikland. *Ai! Valus on!* (koos Rootsi kirjastusega Lextvision AB), 64 lk.
Eesti aianduse biograafiline leksikon (EABL), 158 lk.
Bill Gates. *Teel tulevikku*, 340 lk.
Valimik sõjandustermineid, 280 lk.
Eesti põllumajandusentsüklopeedia. 1. kd., 350 lk.
Roberta Angeletti. *Nefertari, Egiptuse printsess*, 36 lk.
Roberta Angeletti. *Etrusk Vulca*, 36 lk.
Eesti kooli biograafiline leksikon (EKBL), 304 lk.
Robert Nerman. *Lasnamäe ajalugu*, 528 lk.
Toomas Karjahärm. *Ida ja lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850—1917*, 502 lk.
Robert Kreem. *ESTO tee Torontost Tallinna*, 356 lk.
Inglise-eesti-vene keemia sõnaraamat, 704 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 1999, 160 lk.

1999

Fergus Fleming, Paul Dowswell. *Kiviaja Kuulutaja*, 32 lk.
Rein Toomla. *Eesti erakonnad*, 352 lk.
Mati Õun. *Sõjalaevad*, 228 lk.
Eesti entsüklopeedia. 13. köide. Lisad ja register, 656 lk.
Eesti rahvaste raamat, 598 lk.
Mati Laur. *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550—1800*, 224 lk.
Eri Klas. *Kes ma olen*? 336 lk.
Richard Bonson, Richard Platt. *Katastroof! Õnnetused, mis vapustasid maailma*, 32 lk.
Valter Aasmäe. *Kinnisvaraomaniku ABC*, 280 lk.
A ja O. Taskuteatmik. 3. trükk, 384 lk.
Eesti entsüklopeedia kalender 2000, 136 lk.
Kodu kestab, kodu kasvab, 256 lk.
Miroslav Bouchner, Pavel Procházka. *Mis on (ei ole) looduses nähtav. Mööda imetajate, lindude, roomajate ja putukate jälgi*, 120 lk.
20. sajandi maailma ajaloo leksikon, 448 lk.
Kirsteen Rodgers. *Suur mikroskoobiraamat*, 96 lk.

2000

Mario Denti. *Keisririigiaegne Rooma*, 48 lk.
Mario Denti. *Klassikalise aja Ateena*, 48 lk.
Valter Ojakäär. *Vaibunud viiside kaja. Eesti levimuusika ajaloost* 1., 550 lk.
Jane Chisholm. *Maailma ajaloo kronoloogia*, 194 lk.
Umar Hajjam. *Nelikvärsid*, 256 lk.
Jo Litchfield. *Väikese lapse sõnaraamat*, 48 lk.
Eesti teatri biograafiline leksikon (ETBL), 848 lk.
Tuhande aasta tarkus, 141 lk.
Lars Jonsson. *Euroopa linnud. Euroopa, Põhja-Aafrika ja Lähis-Ida lindude välimääraja*, 560 lk.
Keemianomenklatuur, 158 lk.
Mati Mandel. *Lihula muinas- ja keskaeg*, 104 lk.
Maailma teatmeatlas, 717 lk.

Eesti entsüklopeedia. 14. köide. Eesti elulood, 670 lk.
Maailma atlas, 120 lk.
Kate Castle. *Ballett*, 64 lk.
Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide, 704 lk.
Heili Einasto. *100 aastat moderntantsu. Pilguheit Eesti poolelt*, 296 lk.
Vaba Eesti tähistel, 534 lk.
Anita Ganeri. *Abakusest arvutini. Arvu ja arvutamise lugu*, 30 lk.
Illustreeritud lasteentsüklopeedia, 2. trükk, 661 lk.
Anne Velliste. *Ernst Jaaksonile*, 528 lk.
Anto Raukas. *Kuld ja kalliskivid*, 264 lk.
Eesti rahvakultuuri leksikon. 2. trükk, 413 lk.

2001

Anita Ganeri. *Roosulest arvutitekstini. Kirja ja trükikunsti ajalugu*, 30 lk.
Endel Priidel. *Koguva ajalugu*, 208 lk.
Rein Zobel. *Tallinn (Reval) keskajal*, 215 lk.
Stalin, 121 lk.
Churchill, 127 lk.
Anita Ganeri. *Märgikeelest satelliidini. Suhtlemise lugu*, 30 lk.
Väike eesti-inglise-prantsuse-rootsi-saksa-soome-vene sõjanduse sõnastik, 429 lk.
Anita Ganeri. *Küünlast kvartskellani. Aja ja ajaarvamise lugu*, 30 lk.
Laste loomaentsüklopeedia, 264 lk.
Peter A. Clayton. *Vaaraode kroonika*, 224 lk.
Maailma atlas 2001. 2., täiendatud trükk, 120 lk.
Anita Ganeri. *Sekstandist sonarini. Kaardi ja navigatsiooni lugu*, 30 lk.
Anita Ganeri. *Küünrast kilogrammini. Kaalu ja mõõdu lugu*, 30 lk.
Lillede keel, 64 lk.
Sünni ime, 141 lk.
Vaikuse iidne tarkus, 141 lk.
Matemaatika ja informaatika, LAROUSSE'i noorteentsüklopeedia, 96 lk.
Ago Rullingo. *Muhumaa. Loodus. Aeg. Inimene*, 664 lk.
Eesti spordi biograafiline leksikon (ESBL), 800 lk.
Jo Litchfield. *Kõige esimesed sõnad*, 18 lk.
Jo Litchfield. *Meil kodus*, 10 lk.
Jo Litchfield. *Asjad, mis liiguvad*, 10 lk.
David Lambert. *Põnev ja salapärane ookean*, 96 lk.
Inimkeha atlas, 64 lk.
Frederik Gerdessen, Toivo Kitvel, Johannes Tilk. *Aeg, mehed, lennukid*, 408 lk.
Tehnikaraamat, 288 lk.
Wendy Beckett. *Õde Wendy pühakuteraamat*, 96 lk.
Annemarie Schimmel. *Islam*, 160 lk.
Väike entsüklopeedia, 1455 lk.
Jo Litchfield, Felicity Brooks. *Õpime arvutama*, 48 lk.

2002

XX sajandi kroonika. Eesti ja maailm. I osa, 528 lk.
A ja O. Taskuteatmik 2003, 512 lk.
Vilma Reinholm. *Anu Raud*, 112 lk.
Eesti entsüklopeedia. 11. köide, Eesti üld, 784 lk.
Jaan Tamm. *Eesti keskaegsed kloostrid. Medieval monasteries of Estonia*, 190 lk.
Kalender 2003. Eesti koer, 16 lk.
Kaalu Kirme. *Eesti rahvapärased ehted*, 232 lk.
Eesti spordi biograafiline leksikon (ESBL). 2. trükk, 800 lk.
David W. MacDonald, Priscilla Barrett. *Euroopa imetajad*, 320 lk.
Hiina. Taevadraakoni maa, 256 lk.
Walter Wangerin jun. *Jumala raamat. Piibel romaani kujul*, 856 lk.
Villu Toots. *Kiri eesti kultuuriloos / Writing in the history of estonian culture*, 400 lk.
Malcolm Hart, Ingrid Selberg, Margaret Stephens. *Looduseraamat*, 194 lk.
Patricia Friede R. Carrassat, Isabelle Marcadé. *Maalikunst renessansist tänapäevani*, 240 lk.
Ants Viires. *Meie jõulude lugu*, 128 lk.
Saaremaa. Loodus. Aeg. Inimene. I osa, 623 lk.
Sajandi sada eesti suurkuju, 216 lk.
A Hundred Great Estonians of the 20th Century, 216 lk.
Michael Jackson. *Suur õllemääraja*, 541 lk.
Tubakaraamat, 102 lk.
Stephen Hawking. *Universum pähklikoores*, 224 lk.
Vaikuse iidne tarkus. 2. trükk, 141 lk.
David Warnes. *Vene tsaaride kroonika. Vene keisririigi valitsejad ja nende aeg*, 224 lk.

2003

Ajatu tarkus, 140 lk.
Johan Norberg. *Inimeste rikkus — globaalne turumajandus*, 286 lk.
Tõnu Koger. *Jalutuskäigud vanas Tallinnas*, 104 lk.

Tiinu Koger. *Kävelyjä vanhassa Tallinnassa*, 104 lk.
Tiinu Koger. *Прогулки по старому Таллинну*, 104 lk.
Tiinu Koger. *Promenades au coeur du vieux Tallinn*, 104 lk.
Tiinu Koger. *Walking in old Tallinn*, 104 lk.
Tiinu Koger. *Spaziergänge im alten Tallinn*, 104 lk.
Thomas L. Friedman. *Lexus ja oliivipuu. Kuidas mõista tänapäeva maailma*, 592 lk.
Lillede kuninganna. Tunde- ja mõttehetki, 64 lk.
Maailma atlas 2003. 3. trükk, 120 lk.
Uno Mereste. *Majandusleksikon* I, 644 lk.
Uno Mereste. *Majandusleksikon* II, 604 lk.
Kalle Lõuna. *Petserimaa*, 174 lk.
Jared Diamond. *Püssid, pisikud ja teras. Inimühiskondade erinevad saatused*, 480 lk.
Õie Orav. *Tallinnfilm* I. *Mängufilmid 1947—1976*, 776 lk.
Stephen Hawking. *Universum pähklikoores*. 2. trükk, 224 lk.
Virtsjärv, 542 lk.